De Gids. Jaargang 42

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1878

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001187801_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

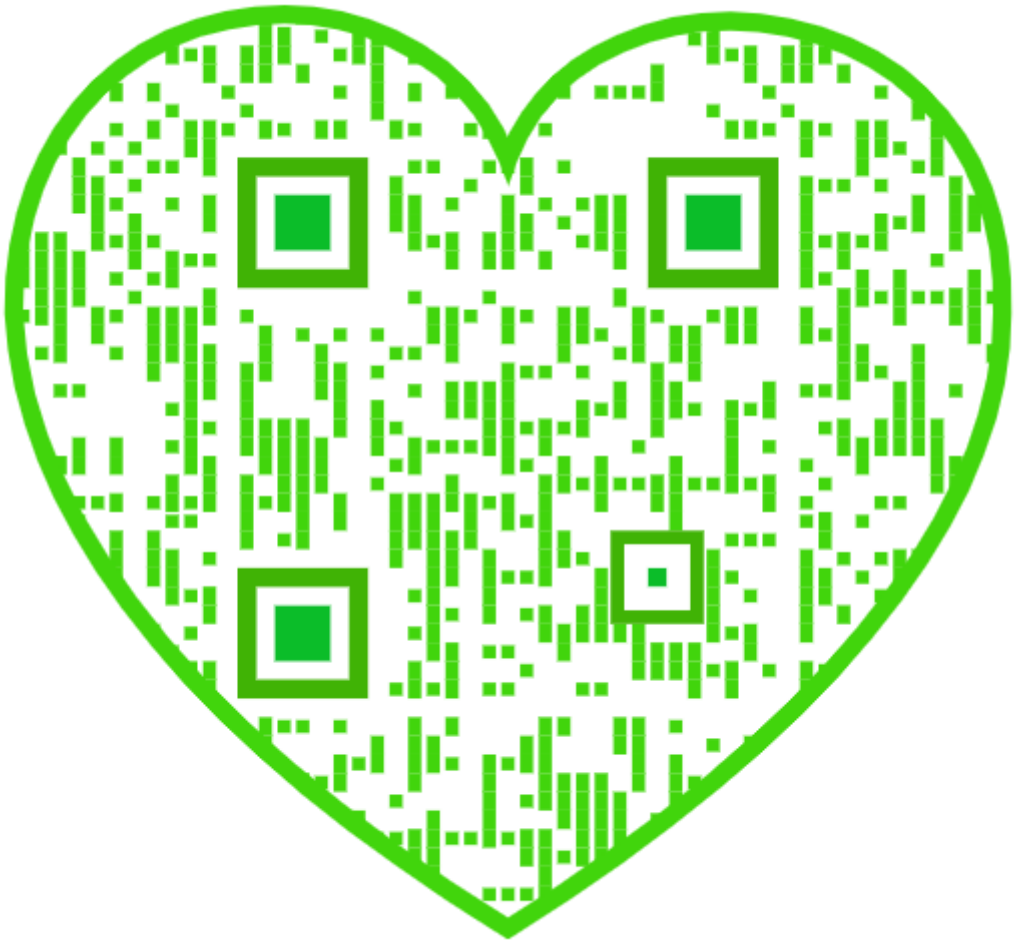

Het Oera Linda-Bôk,
1872, 1877.

Over het Boek van Adela, door G. Colmjon. Leeuwarden, 1871.
De Nederlandsche Spectator, 1871, N°. 40-45; 1877, N°. 10-12.
Navorscher, 1871, blz. 556 en 1875, December.
De Onechtheid van het Oera Linda-Bôk, aangetoond door J. Beckering Vinckers. Haarlem, Erven F. Bohn, 1876.
Wie heeft het Oera Linda-Boek geschreven? door J. Beckering Vinckers. Kampen, Laurens van Hulst, 1877.
Beweerd, maar niet bewezen, door L.F. Over de Linden. Leeuwarden, H. Kuipers, 1877.
De Schrijver van Het Oera Linda-Bôk is niet C. Over de Linden, door G. Jansen. Nieuwe-diep, Berkhout en C°., 1877.
De Pandschâb-Kolonie van het Oera Linda-Bôk, door J.F. Berk. Zwolle, H.C. Dröse, 1877.

Bijna elke eeuw kan op den een of anderen letterkundigen grappenmaker wijzen, die, hetzij uit winstbejag of louter voor eigen genoegen, hetzij om zijne medemenschen of meer bepaald om eenige zijner bekenden er in te laten loopen, eigen werk voor dat van anderen wil uitventen, zijn fabricaat wil doen doorgaan voor werk van eeuwen vroeger. Om van vroegeren niet te spreken noem ik hier in de eerste plaats Annius, den Dominicaan van Viterbo, die in de 15e eeuw werken uitgaf op de namen van Archilochus, Fabius Pictor e.a., welke een oogenblik voor echt gehouden werden; vervolgens den bekenden George Psalmanazar, die omstreeks 1700 zijne Formosaansche geschriften overal ingang wilde doen vinden, terwijl hij, om zijne Formosaansche afkomst te bewijzen, de taal door hem zelven uitgevonden sprak en zijn schrift van links naar rechts schreef. Toch gelukte het hem niet geheel; de waarheid, dat hij Franschman was, benevens zijn eigen naam kwamen spoedig na zijn dood in 1763 aan het licht.

In het laatst dier eeuw had de verdichting van den Klaas Kolijn plaats; het bleek dat deze uit de Rijmkronijk van Melis Stoke verhaspeld en opgesteld was door Reinier de Graaf, om Alkemade beet te nemen.

Weinig tijds later in den aanvang dezer eeuw werd door Oreilly en Drummond het vonnis gewezen in zake Ossian, en de gedichten van Ossian, door Macpherson in het licht gegeven, werden als onecht gebrandmerkt; uit den inhoud was gebleken dat de maker niet volkomen op de hoogte was van den toestand, waarin de bewoners en de landen zich bevonden, die hij beschreef, terwijl in het Gaelisch, dat hij in de 3e uitgave er bijgevoegd had, voor de kenners genoegzame bewijzen te vinden waren voor 's schrijvers onvolledige kennis van de oude taal. Het bedrog kwam aan het licht, juist door het smeden van nieuwe bewijzen om de ontdekking van het vorige bedrog te voorkomen. Dit laatste bracht ook den grooten vervaardiger van autographen, Vrain Lucas, ten val, die eenige jaren geleden te Parijs een lid der Academie, Chasles, er in liet loopen. Hij bracht er steeds meer te voorschijn en deze vruchtbaarheid wekte argwaan en leidde tot de ontdekking.

Nooit is deze uitgebleven; altijd waren er ongeloovigen, die of kortweg hun ongeloof te kennen gaven en met het bedrog niet te doen wilden hebben, of met taai geduld niet rustten voordat zij de wereld van het bedrog hadden overtuigd en de waarheid in een helder licht geplaatst.

En de redenen, die zij hadden om dergelijke verdichtsels der menschheid op te dringen als schrifturen uit den ouden tijd? Wagenaar vat ze in zijn bespreking van den Klaas Kolijn aldus samen: ‘Misschien konzucht naar de eer van voor een bezitter van oude en raare schriften gehouden te worden; of begeerte naar het voordeel, dat men zich belooft uit het venten van zijn eigen verdigtzels voor egte stukken, menschen van geen regt eerlijke beginsels, somstijds beweegen om valsche schriften voor den dag te brengen. Wenschelijk is 't, dat zij 't, in deez' verlichte eeuw, nooit wederom met zulk een uitslag, doen mogen, als zij 't naar alle waarschijnlijkheid met de Rijmchronyke van den zoogenaamden Klaas Kolijn gedaan hebben.’

In 1775 werden deze woorden van Wagenaar in de werken der Maatschappij van Letterkunde te Leiden gedrukt en honderd jaren later staan wij weder voor een dergelijk feit.

Wat is er thans geschied?

In 1867 kreeg Dr. E. Verwijs, toenmaals Archivaris van Friesland, bericht van een oud-Friesch handschrift, dat zich ten

huize van Cornelis Over de Linden aan den Helder bevond. Na een vluchtig kijkje van dit stuk bij deze familie genomen te hebben, en na de facsimile van eenige bladen van den eigenaar te hebben ontvangen, meende hij op het spoor te zijn geraakt van een oud-Friesch dichtwerk dat voor de wetenschap van zoo groot belang was, dat hij in een brief van 28 Juni '67 den eigenaar verzocht het HS. aan hem ter copieering af te staan. Dit geschiedde door den heer F. Goslings, lit. cand., voor rekening van het Friesche genootschap. Langzamerhand begon Verwijs en tegelijk met hem eenige leden van het Friesch genootschap, w.o. Johan Winkler en G. Colmjon, twijfel te koesteren omtrent de echtheid. Dr. Colmjon sprak zijn oordeel openlijk uit in de Leeuwarder Courant van 12 Sept. 1871, en toen Dr. Ottema het hierop in die van 19 Sept. wederom verdedigde, gaf hij eene brochure uit *Over het boek van Adela*, waarin hij de onechtheid aantoonde uit het gebruik van vreemde woorden als: *falikant, sella*, in den zin van koopen, *linnen, Ameri*, enz. Dr. Verwijs onttrok zich geheel aan de zaak en liet de uitgave van het HS. over aan Dr. Ottema, die, zooals hij zelf meedeelt in de voorrede (1^e druk), door Verwijs eenigszins beangstigd was omtrent de echtheid, doch die, toen hij het HS. onder de oogen kreeg, allen twijfel liet varen, en met eene toewijding, eene betere zaak waardig, er al zijn tijd en bijna zijn leven aan opofferde, om het HS. uit te geven en tegen de aanvallen der ongeloovigen te beschermen.

In 1872 verscheen, niettegenstaande de aanvallen, die het reeds voor de uitgave, o.a. in den Spectator van Van den Bergh en v. Limburg Brouwer, en in den Navorscher van 1871 van Leendertz te verduren had, de eerste druk van *Thet Oera Linda-bok, naar een handschrift uit de* 13^e *eeuw, bewerkt, vertaald en uitgegeven door* Dr. J.G. Ottema, te Leeuwarden, bij H. Kuipers.

Een korte blik op den inhoud, die niet zoo algemeen bekend is als de kwestie, wie het geschreven heeft, zal misschien niet ondienstig zijn.

De letters waarin het geschreven is, zijn op zeer curieuse wijze vervaardigd. De schrijver heeft een cirkel genomen en hierin getrokken drie middellijnen, die elkander onder hoeken van 60° snijden. Door nu eens den straal en een stuk van den boog, of dan weder de middellijn en een of meer der bogen met een straal te nemen, heeft hij letters gevormd, die veel met onze letters overeenkomen, doch op het eerste gezicht vreemd schijnen. Zelf noemt

hij ze de teekens van het jol of wiel. Het boek bestaat uit zes deelen, door verschillende personen geschreven tusschen 530 en 11 v. J.C.; het vangt aan met eene aanspraak van Hiddo Oera Linda aan zijn zoon Okko, die hun hierin mededeelt dat hij deze bladen gered heeft uit den grooten vloed, doch ze overgeschreven heeft, daar ze nat waren geworden; ieder die ze erft, moet ze overschrijven. Hij dagteekent Leeuwarden, naar der Christenen rekening 1256, of 3449 jaar nadat Atland gezonken is. Hierop volgt een aanspraak aan zijne erfgenamen en eene waarschuwing tegen de monniken van de hand van Liko Ovira Linda geschreven in 803 ook te Leeuwarden.

Met het boek van Adela vangt het eigenlijke werk aan. Adela, de vrouw van den grevetman Apol, verhaalt haar optreden in de volksvergadering omstreeks 559 v. J.C. Men wil haar opdragen volksmoeder te worden, doch zij begeert Apol tot man en raadt Teuntia, de maagd van de burcht Medeablik, te kiezen; Friesland moet echter waken, dat het niet verbastere. De krijgsgevangenen moeten gedood, er moeten geene onvrije en vreemde lieden in de staten worden toegelaten, want zoo waren de landen over de Wezer door de Magy met zijne Finnen en Magyaren buit gemaakt. Deze had van zijne lieden laten gevangen nemen en hen opgedragen de zonen en dochteren der Friezen te verbasteren. En gij, die nu de Oostelijke Staten weer tot hunnen plicht wilt brengen, wat wilt gij doen? ‘Denk eens, als daar eene hevige *longziekte* woedde onder het vee zoudt gij uw gezonde vee onder hun ziek vee voeren? Immers neen. Wie zou dan zoo onvoorzichtig wezen om zijne kinderen te wagen onder een volk, dat geheel en al verdorven is. Men moet Fryas kinderen de groote daden onzer voorouders leeren, hun voor oogen houden hoe groot hun land is in vergelijking met andere landen.’ Adela's raad is opgevolgd, zoo besluit zij haar verhaal.

Zij geeft hierop een overzicht van de eerste geschiedenis van Friesland, en zooals in alle andere volkstradities is ook hier de overlevering van Adela dat een godheid het verhaal gedicteerd heeft: Frya dicteerde aan Festa, de eerste burchtmaagd van Medeablik, de vroegste geschiedenis harer kinderen.

Wralda, die alleen goed en eeuwig is, maakte den aanvang; aldus kwam de tijd, de tijd wrocht alle dingen, en ook de aarde; de aarde baarde alle gras, kruiden en boomen al het liefelijk gedierte en al het booze gedierte. Na het twaalfde

Jolfeest bracht zij voort drie maagden: Lyda, uit gloeiende stof, Finda, uit heete stof, en Frya uit warme stof, en elk van deze baarde twaalf zonen en twaalf dochteren; daarvan zijn alle menschen gekomen.

Hierop volgen de wetten en rechten der volksmoeder, der koningen en van alle Friezen. Ook uit de wetten van Minno, een ouden zeekoning (sêkêning!), een ziener en wijsgeer, die aan de Kretensen wetten gegeven heeft, zijn stukken overgenomen: nuttige zaken uit de nagelaten schriften van Minno.

Een hoofdstuk uit deze schriften van Minno is van groot belang voor de mythologen. Hieruit blijkt toch dat de Kretensers de godin, die de bewoners van Attica Athene noemden, kenden onder den naam van Minerva, welke wederom niemand anders was dan de uit Zeeland verdwenen Nehallennia. Op blz. 49 kan men lezen ‘dat, toen Nyhalennia, die van haar eigen naam Min-erva heette, goed gezeten was en de Krekalanders (Kretensers) haar evenzeer liefhadden als haar eigen volk, eenige vorsten en priesters tot haren burcht kwamen en vroegen waar hare erven gelegen waren. Hellenia (verkorting van Nyhallennia, d.i. nieuwen helder) antwoordde: “mina erva drêg ik om in mina bosm”, 'tgene ik geërfd heb, is liefde tot vrijheid, rechtvaardigheid en vrijheid’. Eene verklaring van den uil, van den hond en van de eieren, die zij bij zich heeft, blijft zij ook niet schuldig (z. blz. 88), en op de vraag, wat de oorzaak van het kwaad is, antwoordt zij: alle kwaad komt van u, priesters, en van de domheid der menschen, die zich laten vangen.

Eerst werden de priesters kwaad en gingen zij haar belasteren, doch toen zij zagen dat dit niet opging onder het volk, gingen zij rond en verspreidden tot aan de Alpen dat het den oppersten God behaagd had zijne dochter Min-erva, bijgenaamd Nyhallenia, van over de zee te zenden, om de menschen rijk en gelukkig te maken. Toen stelden zij haar beeld op de altaren en maakten zich meester van Frya's wetten en instellingen. ‘Zij stelden ook priesteressen onder hunne hoede, schijnbaar om over het heilige licht van Festa, de oudste eeremoeder, te waken; doch in plaats van deze wijs te maken om later ze onder het volk te zenden en de jeugd te onderwijzen, maakten zij ze dom en duister, en lieten zij ze nimmer uitgaan.’ Toen Nyhallenia dood was, wilden zij niet gedoogen dat er eene andere volksmoeder gekozen werd.

Na nog eenige wetten en instellingen opgeteekend te hebben,

verhaalt de schrijver, hoe in den zomer, toen de zon achter de wolken had gescholen, de lucht droef en dof stond en er in de harten der menschen blijdschap noch vreugde was; hoe de aarde toen begon te beven, alsof zij ging sterven; hoe de bergen vaneen spleten en vuur en vlammen spuwden, en hoe er bergen in zee verzonken, en waar eerst velden waren thans bergen zich verhieven. Toen zonk Atland neder en brandden de wonden van Twiskland weg. Toen kwamen benden van Finda's volk de landen bezetten en begonnen de slaven op het kleed van Frya te stappen.

Toen kwamen de Finnen, die zich zelf Magyaren noemen, naar hun opperste Magy, die hoofdpriester en koning meteen is. Zij zijn slaven van hunne priesters, maar nog veel meer van hunne meeningen; zij meenen, dat alles vol is van booze geesten, maar van Wralda's geest weten zij niets.

Zij vielen omstreeks het Jolfeest over het land. In den strijd, die nu volgde, speelden de neven van den ouden zeekoning Sterik eene groote rol. Wodin, de oudste der broeders, trok aan het hoofd van het leger tegen den Magy op, hij versloeg hem en boog zich voor dezelfde beelden als de Magy; toen verdween hij van de aarde, een zoon nalatende, wiens moeder de dochter van den Magy was.

Vele lieden gingen toen met Teunis en Inka, de beide andere neven van Sterik, scheep, en verlieten het land, doch zij konden op Denemarken en Flyland niet landen. Langs de kust voorvarend kwamen zij te Kadix; hier scheidde zich Inka van Teunis en voer de groote zee in; nooit heeft men van hem iets gehoord.

Teunis, die zoo bemind was bij zijn volk, dat zij hem met den naam van Neef Teunis bestempelden, voer oostwaarts en stichtte aan de kust van ‘Phoenisus’ eene stad, die men naar Thyr, den afgod der Magyaren, Thyrhisburcht heette. Vandaar dreven zij handel met Flyland, Brittania en Missellja.

Na nog weder in het breede de geschiedenis van Minerva te hebben verhaald, vervolgt hij met de geschiedenis der Geertmannen, d.i. der Friezen, die via Tyrus naar Indië verhuisden. Na den dood van Minerva waren de priesters vertoornd, omdat de anderen hunne godenbeelden niet wilden erkennen en Geert Pyres dochter tot moeder hadden gekozen. Een hevige strijd volgde en Geert met hare mannen moest wijken. Zij voeren met behulp der Tyriers door de roode zee naar Pangab, ‘dat is in onze spraak vijf wateren’.

Ook van de aankomst van Ulysses heeft de Friesche schrijfster bericht gekregen. Met schepen zoo sierlijk als zij te voren

nooit gezien had, was hij te Walhallagara geland en had zich daar tot ergernis van allen jaren lang opgehouden bij de burchtmaagd Kalip (Ka met de lange lip). Van haar vertrekkende kreeg hij eene heilige lamp mede, doch hij heeft haar niet mede kunnen nemen, want toen hij in zee kwam is zijn schip vergaan en is hij naakt en bloot door de andere schepen opgenomen.

Het boek eindigt met een verhaal van een strooptocht der Magyaren naar Medeablik, waar zij aan de moeder de lamp wilden ontrooven. Zij roofden alles en voerden de moeder zwaar gewond mede. Toen de Magy haar dwong hem zijn lot te voorspellen, boodschapte zij hem dat hij zeven etmalen later op den bodem der zee zou liggen. In woede ontstoken liet hij haar overboord werpen. De profetie echter werd vervuld, de Magy vond zijn dood op den bodem der zee, daar een der Friezen hem in den strijd overboord wierp. Een der zeelieden zeide toen *Medea mei lakkja*, Medea mag lachen, en hiernaar heeft die plek den naam van Medemblik gehouden.

Zie hier den inhoud van het boek van Adela. De volgende boeken verhalen Adela's lot en de twisten der Friezen na de keuze van Teuntje, de zeden en gewoonten der bewoners van Alkmarum en Stavoren en de instellingen der burchtmaagden.

In de geschriften van Frêthorik en Wiljow, die omstreeks 300 v. J.C. heeten geschreven te zijn, komt het eerst de naam Oera Linda voor als bijnaam van Frêthorik. Hij is Asga(!) te Ljudwardia geworden, een nieuw dorp *binna thene ringdik* van de burcht Ljudgaarda. Twist en tweedracht heerschten alom onder het volk.

In zijn tijd kwam er een Geertman uit het verre Oosten met eene boot het Flymeer binnen en door zijn dagboek is Frêthorik in staat den krijg van Alexander den Groote mede te deelen en den strijd, die na zijn dood door de Dadochen gevoerd werd.

Ook Jezus kende hij, door de priesters Fo, dat is valsch genoemd, door het volk Krishna, dat is herder, bijgenaamd, terwijl de Geertman hem Buddha, d.i. buidel, noemde, omdat hij in zijn hoofd een schat van wijsheid had. Aan zijne leer en leven wijdt hij eenige bladzijden; in hetgeen hij daar mededeelt is zoovee wat met moderne ideeën overeenkomt en in de schildering is te veel eigenaardigs om haar niet even uit te schrijven.

‘Zestienhonderd jaar geleden is Atland gezonken, en te dier tijde gebeurde er iets, waar niemand op gerekend had.

In het hart van Findasland, op het gebergte ligt eene

vlakte, die geheeten is Kasymir, dat is zeldzaam. Aldaar werd een kind geboren, zijne moeder was de dochter eens konings en zijn vader was een opperpriester. Om de schaamte te ontkomen moesten zij hun eigen bloed verzaken. Daarom werd het buiten de stad gebracht bij arme menschen. Intusschen was den knaap, toen hij grooter werd, niets verholen; daarom deed hij alles om wijsheid te verzamelen en te vergaderen. Zijn verstand was zoo groot, dat hij alles begreep, wat hij zag en hoorde. Het volk beschouwde hem met eerbied, en de priesters werden beangst voor zijne vragen. Toen hij meerderjarig werd, ging hij naar zijn ouders. Zij moesten harde dingen hooren; om hem kwijt te worden, gaven zij hem een overvloed van edelgesteenten; maar zij durfden hem niet openlijk erkennen als hun eigen bloed. Met droefenis overstelpt over de valsche schaamte zijner ouders ging hij omdwalen. Al voort reizende ontmoette hij een Fryaszeevaarder, die als slaaf diende; van dezen leerde hij onze zeden en gewoonten. Hij kocht hem vrij en tot den dood toe zijn zij vrienden gebleven. Alom, waar hij voorts henen trok, leerde hij aan de menschen, dat zij noch rijken noch priesters moesten toelaten; dat zij zich moesten hoeden tegen valsche schaamte, die allerwegen kwaad doet aan de liefde. De aarde, zeide hij, schenkt hare gaven naarmate men hare huid klauwt; daarin behoort men te delven, te ploegen en te zaaien, zoo men daarvan maaien wil. Doch, zeide hij, niemand behoeft iets te doen voor een ander, zoo het niet met gemeenen wil of uit liefde geschiedt.... Geene wetenschap, zeide hij, mag men minachten, doch rechtvaardigheid is de grootste wetenschap, die de tijd ons leeren mag: daarom dat zij ergernis van de aarde weert en de liefde voedt.

Ten laatste moest hij vluchten om de wraak der priesteren, maar overal, waar hij kwam, was zijn leer hem vooruitgegaan, en overal, waar hij ging, volgden hem zijne vijanden als zijne schaduw. Toen Jessos zoo twaalf jaren rondgereisd had, stierf hij, maar zijn vrienden bewaarden zijne leer en verkondigden die, waar zij ooren vond.’

Vervolgens schetst hij hoe de valsche priesters, zijne vijanden, groote droefheid veinsden, hunne kleederen scheurden en hunne hoofden schoren; hoe zij beelden van Jessos maakten en die door het volk als godheid lieten vereeren; hoe zij predikten dat men armoede moest lijden en hun het geld geven, hoe zij onthouding van zinnelijke lusten geboden en geene

vrouwen namen, maar het volk bedrogen en het dom en ellendig hielden'. Doch eenmaal zal Wralda's geest alom en allerwege worden aangeroepen, daar zullen geene andere wetten wezen, geene andere meesters, noch vorsten, noch bazen, dan die bij algemeenen wil gekozen zijn; dan zal Frya juichen, en de Irtha zal hare gaven alleen schenken aan den werkenden mensch.

Konerêd's geschrift schildert den vooruitgang van het land: de wakkere bewoners van Liudwerds omstreken hebben het land, dat poel en moeras was, droog gelegd en de plaats zelve neemt in huizental toe. Friso, een machtig grevetman in het zuiden, sticht Staveren en heerscht hier veertig jaar. Van alle 'graven' was niemand zoo beroemd als hij. In het verhaal van zijn zoon Adel, hoe hij door Twiskland reisde, is een hiaat. De heer Ottema schrijft dit toe aan Hiddo Oera Linda, die bij vergissing een blad te veel zou omgeslagen hebben. In dit geval heeft deze het HS. ook niet kunnen lezen; anders zou hem terstond de weinige samenhang tusschen dit en het volgende zijn opgevallen.

Omtrent de Hindu's geeft hij nog eenige berichten. Hun naam hebben zij te danken aan hun vrees voor hunne vorsten, hierom zijn zij hinden genoemd; zij gelooven dat zij onverbasterde kinderen van Finda zijn, die weder uit het Himmalaiagebergte geboren is. (Men zou verwachten Himâlaya, daar de schrijver put uit den brief van Luidgert den Geertman, die uit die streken gekomen was, en niet dat de verbasterde Westersche uitspraak van het woord was weergegeven.) Hij weet verder van alles te vertellen, van het land en van de vruchten, die er groeien, van de dieren, die er huizen in de stroomen en in de wouden, en van de zon, die er schijnt.

In het geschrift van Beeden, Konerêds neef, is weder een groot hiaat. Dat hoort zoo in een oud handschrift.

Een kort stuk, getiteld: Een Brief van Rike, bevat eene berisping van de wijven, die zich vrouwen laten noemen, een titel, die alleen aan de wijven van koningen past, en van de dochters, die zich maagden laten noemen, terwijl de titel van maagd alleen aan de burchtmaagden toekomt. (Rika dacht er juist zoo over als Justus van Effen, toen hij knorde, dat alles juffrouw wilde heeten, en als een 19^{e} eeuwsche zedengisper, die bromt dat de juffrouwen de wereld uitgaan en plaats maken voor mevrouwen.)

Wederom een hiaat. Daarna volgt de geschiedenis van den

strijd van Zwarte Adel tegen de Golen (Galliërs). Deze hebben ook Brittannialand ten onder gebracht en de Kelten onderworpen. Deze Golen zijn verjaagd door afstammelingen van de Trojanen, die na de verwoesting hunner burcht gevlucht zijn en Rome gebouwd hebben en toen het land der Golen overheerscht hebben.

Om de Golen te verjagen, haalde Zwarte Adel, wiens titel was Askar, volk uit de Saksenmarken, en verdreef daarmede de Golen. Onder zijne regeering kwam het eerst de buikpijn in de staten der Friezen, en overal stierven er velen aan, behalve in Grenega en in den staat, waarover de schrijver van dit deel heerschte, daar in deze staten geen vreemde toegang had.

Ziedaar den inhoud van het boek door sommigen als het oudste geprezen, door anderen als onzin en dwaasheid veroordeeld; door dezen beschouwd als beeldspraak, waarin de schrijver zijne gedachten over God en godsdiensten, wereld en maatschappij wilde uitdrukken, door genen voor groote wartaal uitgekreten.

In den eersten tijd, nadat het uitgegeven was, werd er weinig aandacht aan geschonken. Er waren er, die in goeden ernst meenden een belangrijk oud-Friesch geschrift voor zich te hebben, doch hun aantal was klein. De groote hoop was onverschillig en geleerde lui namen er zeer weinig notitie van, Sommigen zeiden: het is een maaksel uit lateren tijd, anderen haalden de schouders op, doch men hield zijne opinie voor zich en wendde geene pogingen aan om de onechtheid te bewijzen. Prof. Vitringa uit Deventer, Dr. A.T. Reitsma en de Haan Hettema prezen het boek om den inhoud en de laatste omdat de taal, waarin het geschreven was, zuiverder en ouder was dan de taal der oude Friesche wetten.

Historische schetsen uit het O.L. boek zagen te Deventer het licht; de Augsburger Zeitung vestigde er de aandacht op, en een Engelsche vertaling maakte den naam alomme bekend, zoodat er zelfs Engelschen overkwamen om dit wonder van oudheid te zien.

Hadden van Limburg Brouwer, Van den Bergh, Colmjon, Winkler en Leendertz in den Spectator, de Friesche Courant en de Navorscher hun oordeel over de echtheid al onbewimpeld in ontkennenden zin uitgesproken, aan J. Beckering Vinckers en Mr. Nanninga Uitterdijk komt de eer toe, het eerst het werk aan een ernstig onderzoek te hebben onderworpen en de uitkomsten uitvoerig te hebben meegedeeld.

Op het taalkundig congres, in 1875 te Maastricht gehouden,

heeft eerstgenoemde kort en bondig aan de daar verzamelde geleerden bewezen, dat men met een Kokalijnsch lapwerk te doen had, wat de taal betrof; terwijl de andere door een overzicht van de dwaasheden en historische ketterijen, welke het bevat, aantoonde dat het met het historische er van al niet veel beter gesteld was.

Kort daarop verscheen in den Navorscher (N°. 12) een stuk van Ds Leendertz, waarin ook deze, zich aansluitend aan hetgeen door B.V. te Maastricht was medegedeeld, het Oeralindabôk voor onecht verklaarde.

Toch werd de strijd nog niet opgegeven. De Deventer Courant en Dr. Ottema bleven het O.L.B. getrouw en trachtten den aanval van deze drie heeren af te weren. Het aantal ongeloovigen nam hand over hand toe; ook de Spectator schaarde zich openlijk aan hunne zijde.

Een nieuwe aanval stond hen te duchten. In 1876 verscheen bij de Erven F. Bohn te Haarlem *De Onechtheid van het Oera Linda-Bôk, aangetoond uit de wartaal waarin het is geschreven, door J. Beckering Vinckers*. Na met een kort woord den oorsprong, zooals hij door C. Over de Linden was verteld, te hebben meegedeeld, spreekt de schrijver op blz. 17 zeer duidelijk zijn doel uit; hij zal bewijzen: '*Dat het O.L.B. vervaardigd, en tamelijk laat vervaardiyd is door een persoon, die met den woordenschat der Oud-Friesche oorkonden wel, maar met de beteekenis der vormen, vooral der naamvalsvormen, volstrekt niet bekend was*.'

De bewijzen, die de schrijver geeft ter staving zijner meening, zijn afdoende; de geheele bewijsvoering getuigt van kracht van overtuiging.

Ten einde ieder in de gelegenheid te stellen om uit eigen oogen te zien, laat hij aan zijn aanval op de echtheid een kort overzicht van de grammatica van het oud-Friesch voorafgaan en van de verhouding tusschen Friesch, Angelsaksisch en Gotisch. Daarop volgt de eigenlijke aanval; hiervoor heeft hij uit verschillende hoofdstukken brokken genomen en eens aangetoond, hoe de vervaardiger ten eerste fouten gemaakt heeft tegen het taalgebruik der oude Germaansche talen; hoe hij tallooze zonden begaat tegen de algemeene regels der taalkunde b.v., door nominatieven weer te geven met datieven of het pronomen demonstrativum voor den datief van het personale te gebruiken, door genitivi plurales op *s* te vormen; hoe hij woorden, die veel later in gebruik zijn gekomen en aan het

Fransch of nieuw-Latijn ontleend zijn, voor oud-Friesch wil laten doorgaan.

Niettegenstaande B.V. overtuigend bewezen had dat het geheel ‘a forgery’ was, bleven er toch nog gelooven, en in September 1876 zag eene tweede uitgave het licht, waarin Dr. Ottema met onnavolgbare naïviteit verklaart, ‘dat hij zes jaren lang het boek van buiten en van binnen bestudeerd heeft in verband met de geheele oude Grieksche en Latijnsche literatuur, maar nergens iets heeft kunnen vinden, wat hem eenigen grond tot twijfel aanbood’.

Met de brochure van Beckering Vinckers: *Wie heeft het Oera-Linda-Boek geschreven?* welke in den aanvang van dit jaar te Kampen verscheen, werd de strijd gedeeltelijk op ander terrein overgebracht.

Hierin toch deelde B.V. zijn nasporingen mede, waarvan de slotsom was dat Cornelis Over de Linden te den Helder het O.L. Boek vervaardigd had.

Toen B.V.'s vermoeden op den sinds overleden bezitter van het O.L.B. gevallen was, had een zijner voormalige leerlingen, de Heer J.F. Berk te den Helder, aangeboden hem bij zijne nasporingen behulpzaam te zijn. Door dezen ontving hij vele mededeelingen omtrent de familie Over de Linden, en door hem kwam hij ook met den Heer Knuivers te Enkhuizen in aanraking, die daar voor hem nasporingen deed. Aan Berk komt de eer toe van fijn gespeurd te hebben, aan B.V. van die nasporingen goed geleid en de resultaten er van handig en scherpzinnig gecombineerd te hebben.

En nu de geschiedenis. Het verhaal door C. Over de Linden gegeven, luidt aldus: Het HS. was steeds op den oudste der zoons overgegaan, zoo was het ook in bezit gekomen van C.O. d. L., den grootvader van Cornelis. De eene dochter van dien C.O. d. L., Aafje, gehuwd met Koops Meylhoff, schonk in 1848 het HS. aan Cornelis, toen hij haar een bezoek te Enkhuizen bracht. Hij was toen 37 jaar oud (*geb.* 11 *Januari* 1811!) Hij was te huis gekomen het boek gaan bestudeeren, en met behulp van het woordenboek op Gijsbert Japiks leerde hij Friesch. Door den Heer Siderius kwam hij in aanraking met den Heer Jansen te Harlingen. Dezen zond hij copie van een stuk van het HS., en zoo kwam hij in kennis met Verwijs, wiens hulp door Jansen was ingeroepen. Deze had hem bezocht en een katern van het HS. meegenomen, doch over het boek niets ge-

zegd dan: ‘het is een wonderlijk boek, alle westersche en noordsche goden en godinnen worden er in door elkander gehaspeld’. Later, na de toezending van het geheele werk, was hij, daar hij er niets verder van hoorde, naar Leiden gereisd, en had op de vraag naar het boek vernomen, dat Dr. Verwijs het in handen had gesteld van Dr. Winkler. Tot 24 Dec. 1870 had hij er nog niets van gehoord, doch toen kwam er een brief van Dr. Ottema, waarin deze verzocht het te mogen uitgeven. Hij had hierin toegestemd, onder voorwaarde, dat hij bij ieder katerntje, dat hij terugzond, ook de vertaling moest zenden. Bij gelegenheid eener reis naar Leeuwarden, had hij Dr. Ottema bezocht; deze had hem toen de letters geleerd, waardoor hij zoover gevorderd was, dat hij het nu ook lezen kon.

Dit verhaal, door O. d. L. zelf opgeschreven, is op sommige plaatsen in strijd met verhalen door hem aan andere personen gedaan, en met feiten, welke sedert wereldkundig zijn geworden.

1°. C. Over de Linden heeft de ontvangst van het HS. uit de handen van zijne tante geheel anders verteld aan zijn bloedverwant W. Over de Linden, te Enkhuizen.
2°. De Heer Sipkens, hoofdonderwijzer aan den Helder, heeft in 1860 het HS. gezien; toen vertelde C.O. d. L. hem er 't een en ander uit, en las eenige woorden en enkele zinnen. In 1871 hield hij zich tegenover Dr. Ottema onkundig.
3°. In zijne bibliotheek was Volney, Les Ruïnes, waaruit veel van het O.L.B. geput is. Hij verborg dit echter in '71 voor Dr. Ottema.
4°. Hij schreef meer, maakte kleinere stukken over Clovis, Buddha, Brama enz., in denzelfden geest als het O.L.B., maakte in zijne Nederlandsche taal dezelfde fouten als er in het O.L.B. tegen het Oud-Friesch voorkomen, en verborg zijn auteurschap voor den corrector, den Heer E. Jansen.
5. Veel van zijne letterkundige werkzaamheid werd voor zijne kinderen verborgen gehouden.

Dit alles te zamen maakte het voor B.V. meer dan waarschijnlijk, dat C. Over de Linden de vervaardiger was.

Waarom deed hij het, welke reden dreef den man, die toch al zooveel te doen had, om zooveel van zijn kostbaren tijd aan zulk een monnikenwerk te besteden?

Ten eerste een zekere familietrots. Van ouder op kind was in zijn geslacht de traditie levendig gehouden, dat de Over de Linden's een overoud geslacht waren. Hiervoor vervaardigde

hij een familiewapen, hiervan sprak hij dikwijls tot zijn vrienden en familieleden.

In de tweede plaats wilde hij zoo zijne zeer vrijzinnige denkbeelden wereldkundig maken zonder zelf bekend te worden.

't Leed niet lang of B.V.'s brochure vond eenige bestrijders. In de maand April van 1877 waren alle couranten min of meer in beweging voor of tegen den schrijver van het O.L.B. De grootere dagbladen vergenoegden zich met de overname of mededeeling van hetgeen er in eenige kleinere geschreven werd. De Spectator, de Nieuwe Tijd, de Friesche Courant en de Deventer Courant hielden zich het meest met de zaak bezig, en in de twee laatste werd zelfs betoogd, dat B.V.'s scherpzinnigheid hem hier schromelijk op een dwaalspoor gebracht had. Een onbekende schrijver in de Friesche Courant deelde zelfs mede, dat hij ook in 't geheim was geweest en niet O. d. L., maar Dr. Buma het geschrift vervaardigd en aan O. d. L. in handen gespeeld zou hebben om den man beet te nemen. *Of* het was met medeweten van C.O. d. L. geschied, zoo het later gemaakt was; *of* het moest voor '48 vervaardigd en aan Mej. Meylhoff in handen gespeeld zijn; in 't laatste geval was het dan toch een werk van Dr. L.A. Buma's jeugd. Geen van beide schijnt mij waarschijnlijk. Zeer te betreuren is de menschenvrees van den schrijver, die ‘uit angst voor de woede der gefopte geleerde koppen’ smeekt, dat men zijn naam verborgen houde. Men zou zeggen: de man heeft het op 1 April bedacht en ingezonden, doch bij ongeluk is het op het bureau eenige dagen blijven liggen. Onmogelijk was het ook al niet, dat hij, zoo niet de schrijver, dan toch deelgenoot was en de belangstellenden wat verder van huis wilde sturen[1].

In het Vaderland van 5 en 11 April gaf Mr. C. Vosmaer onderwijl eene korte beschouwing van het O.L. Bôk. Terwijl hij wees op het poëtische en het maçonnieke, dat zoowel in het O.L.B. als in de geschriften van C. Over de Linden te vinden is, behandelde hij de zaak uit een psychologisch oogpunt, 's mans karakter en persoonlijkheid in verband brengend met zijne geschriften.

Een ernstigen aanval had B.V.'s brochure niet te doorstaan. Een hevige aanval volgde echter. Ditmaal niet slechts tegen

1 Iets wat ik ook vermoed van den man, die zoo schold op de K. Academie, toen deze het boek met minachting bejegende.

de laatste, maar ook tegen de eerste brochure. L.F. Over de Linden, zoon van C., gaf een boeksken uit te Leeuwarden bij H. Kuipers: *Beweerd maar niet bewezen*, en G. Jansen te Nieuwe Diep bij Berkhout en C^{o}.: *De schrijver van Het Oera-Linda Bôk is Niet Cornelis Over de Linden*. Niet alleen tegen de persoonsaanwijzing, maar ook tegen de onechtverklaring van het boek zelf komen beide HH. op. Bij het geschrift van L.F.O. d. L. zou men haast in verzoeking komen om de spreuk ‘qui se fache a tort’ toe te passen. De man is geweldig boos op Beckeringh Vinckers en Nanninga Uiterdijk, omdat zij na het congres te Maastricht niets van belang van hun handschrift aan hem wilden afstaan, omdat B.V. ‘*verzadigd met Babylonstaal een gedeelte* van zijne rede *over het hs. losliet, met zooveel gedruisch, dat het luchtruim van Maastricht tot aan de uiterste grenzen van Friesland en Groningen daarvan weergalmt en de echo's nog maanden daarna, zelfs in 't buitenland gehoord worden*’

‘Wat hebben zij ingebracht tegen de echtheid van het O.L.B., die door mannen, wier namen in het Friesch zulk een goeden klank hebben, erkend was?’ vraagt de schrijver, en zijn antwoord is: ‘niets van belang’, want met een enkel: ‘Neen, het is niet onecht, kan hij het weerleggen. Er zijn fouten in tegen taal en stijl, maar die maken er zoovelen; ieder schreef vroeger zoo goed hij kon. Wat zou er veel uit de Archieven als onecht worden uitgeworpen, als fouten het criterium van onechtheid waren. Ieder hield er toen zijn eigen taal en schrijfwijze op na, want er waren niet zooveel scholen; vandaar de variëteiten in het Fransch, Duitsch, Friesch enz.; wartaal is het daarom niet; dit zou het zijn, zoo de gedachte van den schrijver er niet uit op te maken was. De vertaling er van gegeven, is een blijk van het tegendeel en niet minder het feit dat men het voor 't werk van een geleerden Fries hield enz.’

Bovendien bespreekt hij de kwestie van de geschriften van C.O. d. L., welke later bekend geworden zijn en waarin gedachten en uitdrukkingen voorkomen, welke met die van 't O.L.B. overeenkomen, niet alleen wat inhoud maar ook wat vorm betreft. De schrijver meent dat zijn vader deze geschriften, *bewerkt als navolging van het O.L.B.*, niet heeft uitgegeven of bekend gemaakt, *omdat zij de zaak van 't O.L.B. schade veroorzaakt en den bezitter van het HS*.

nieuwe bezwaren zouden op den hals gehaald hebben. Daarentegen meent hij dat verhalen, zooals in 't HS. van 't O.L.B. staan, slechts door een groot geleerde en niet door een man als zijn vader, hadden kunnen gemaakt zijn.

Alles samengevat zegt hij: 1°. er bestond een HS. 2°. C.O. d. L. heeft dit in 1848 gekregen van zijn Tante Aafje, te Enkhuizen, die wist dat het een familieboek was. 3°. Al de andere verhalen zijn hiermede eenigszins in strijd en te onwaarschijnlijk om geloofd te worden. 4°. Dus heeft O. d. L. het verhaal niet aan den een zus, aan den ander zoo gedaan. 5°. Hij had de geschiedkundige en mythologische werken niet. (Twee uitgaven van Volney, Worp van Thabor's Kronyk, Clavel Geschiedenis der Vrijmetselarij, Bespiegelingen over de Grieken, enz., worden door L.F.O. v. L. niet meegerekend.) 6°. De nagelaten geschriften bestonden vóór de uitgave van het O.L.B., doch waren veroorzaakt door de vertaling voor de vuist van Dr. Verwijs en de schriftelijke van Dr. Ottema. 7°. Volney wijkt in vele opzichten af van het O.L.B. en is dus niet de bron. 8°. De Heer B. Vinckers kon niet aanwijzen, *wanneer* en *waar* het boek vervaardigd is, want C.O. d. L. werkte bijna den geheelen dag, doch nooit in 't verborgen[1]. 9°. Daar het *dus* niet bewezen is dat C.O. d. L. het gemaakt heeft, lijdt ook het betoog van B.V. omtrent de echtheid schipbreuk.

Aan dit alles kan men zien, dat streng logische gevolgtrekkingen niet het fort zijn van den schrijver. Bovendien mist hij alle begrip van taal. Ook de heer G. Jansen is in het laatste niet sterk.

Al heeft deze, volgens zijn eigen getuigenis, veel in oude papieren gekeken en gesnuffeld, papieren, die wel een eeuw oud waren (!), toch heeft hij eene vreemde voorstelling van de taal en hare vervorming en van ‘het *ontstaan* van grammatica’.

Juist het aantal fouten pleit volgens hem meer voor echtheid dan voor het door B.V. beweerde. De oude Friezen, zoo redeneert hij, hadden geen verbuigen en vervoegen geleerd

1 Misschien is het niet onbelangrijk hiertegenover uit den mond van den nog levenden ooggetuige, den heer L.E. Laurey, gepensioneerd machinist 1e klasse bij de Kon. Ned. Marine te Weert (Limburg), mede te deelen, dat ‘hij, *tijdens zijne plaatsing op 's Rijks werf te Helder, meermalen Over de Linden in zijn bureau heeft aangetroffen, bezig met de studie van Oud-Friesche boeken*’(*!*)

- op de burchtscholen althans schijnt taalkunde niet op den rooster der werkzaamheden te hebben gestaan, - derhalve zou het een wonder zijn als ze goed konden verbuigen en vervoegen. Dat er woorden in voorkomen, die eerst later gebruikt werden, dunkt hem van meer gewicht; doch hierover kan hij niet oordeelen.

Verder bestrijdt hij de bewering van B.V., dat C.O. d. L. de maker zou zijn - vooral op grond van den stijl der later gevonden geschriften en der kleine stukken, welke hij van tijd tot tijd voor C.O. d. L. moest corrigeeren. Z. i. is het O.L.B. door een dichter gemaakt en C.O. d. L. was niet dichterlijk - dit is echter moeilijk overeen te brengen met de later gevonden stukken, die een vervolg op het O.L.B. hadden kunnen zijn, en waarin wel dichterlijke geest doorstraalt, al is het dan ook niet veel, doch het poëtische in het O.L.B. is ook niet zoo heel sterk.

Jansen vermeldt verder (blz. 9) dat C.O. d. L. die kleine stukken, welke hij liet corrigeeren, eens aan hem ter uitgave had aangeboden, doch onder beding dat de naam des schrijvers onbekend blijven moest. Hij had dit afgeslagen, en C. had hierop betuigd, dat het hem allen te doen was om zijne denk-beelden onder de menschen te brengen. Verder zegt hij ter verklaring van C's bibliotheek: ‘Hij had in 't wilde gestudeerd en moest dus noodzakelijk eene bibliotheek hebben. Met zijne kennis stond het vreemd. Stuitte hij op hinderpalen, dan hakte hij den knoop door. - (Juist karaktertrekken, welke vele passages uit het O.L.B. kunnen verklaren.) - Hij schreef zijne moedertaal slecht. J. wist dat hij Fransch, wat Engelsch en *iets* van de taal van 't O.L.B. kende, - daarentegen vernam hij eerst na zijn dood, dat hij een weinig 't Duitsch machtig was.

‘Een man, die van taalkunde zoo weinig wist, kon z.i. onmogelijk een nieuwe taal scheppen.’

Doch wat is het geval?

De man heeft geen nieuwe taal geschapen. Juist het gebrek aan grammaticale juistheid, wat de klanken betreft, het verwarren der woorden, indien er overeenkomst in vorm, doch verschil in beteekenis was, het door elkaar gebruiken van sommige rededeelen, het veronachtzamen van naamvallen of geslachten, het zwak gebruiken van werkwoorden, die oudtijds sterk verbogen werden en eerst in de laatste eeuw zwak zijn geworden, - dat alles verraadt een man, die geen scherp oog heeft voor taal,

die, door gebrek aan grondige kennis van zijn eigen taal, in vreemde talen ook de vormen der woorden door elkaar haspelt en niet op die zaken let, waarop het bij de vertaling of bij het schrijven in een taal aankomt. Al de praatjes, welke er voor de echtheid of tegen de brochure van B.V. in vlugschriften of dagbladen te lezen staan, afzonderlijk te gaan weerleggen: dit zou te veel tijd nemen. Liever wil ik de bovengenoemde gebreken even aantoonen, waardoor de echtheidpleiters zich kunnen overtuigen, welke fouten er alzoo in voorkomen.

Wat den tijd betreft: In 1256 vervaardigde Hiddo Overa Linda het afschrift, dat wij nu bezitten naar een van Liko O.L., dagteekenende uit 803. Zoo verhaalt ons de inleiding. Verder zou het eerste verhaal in 591, het tweede in 530, het derde in 303, het laatste omstreeks 50 v. J.C. geschreven zijn.

Zeer opmerkenswaardig is het dat geen van allen: noch Adela, noch Apollonia, noch Frethorik enz. zich van den ander onderscheidt door verschillenden gedachtengang en dus verschil van stijl; dat de taal in vijf eeuwen niet 't minst veranderd is.

De hardnekkige verdedigers zullen zeggen: 't is de schuld van den afschrijver. Dit voor 't oogenblik toegegeven: toch strookt het weinig met den eerbied, dien hij in de inleiding er voor toont, dat hij het gewaagd heeft om zoo in hun stijl te snoeien en dien zoo te veranderen, dat deze van alle boeken als uit denzelfden vorm gegoten schijnt. 't Schijnt echter zoo, daar hij in zijn voorrede dezelfde fouten maakt.

Dan moet echter de taal uit de 9^{e} eeuw zijn. In dit geval staat het O.L.B. tusschen het Gotisch en de Oud Friesche wetten en den Heliand in.

De grammatica moet dus aan dezelfde wetten onderworpen zijn, vergeleken met het Gotisch meer afgesleten wat de uitgangen en eindvormen betreft, vergeleken met Oud-Friesch en Oud-Saksisch minder verzwakt en voller nog van vorm; daar in elke taal in oudere stukken meer woorden met oorspronkelijke beteekenis, meer oude vormen voorkomen, moeten we dus in het O.L.B. ook meer van deze woorden aantreffen dan in de Oud-Friesche wetten.

Wat zien we echter bij nader onderzoek? Dat de grammatica wonderlijk dooreengehaspeld is: nominatief staat voor accusatief en omgekeerd; pronomen demonstratief wordt met pronomen personale verward; woorden, wier klanken thans eensluidend zijn, worden met elkaar verwisseld. De Hr. Jansen zal mij

tegenwerpen: op de scholen werd het toen niet geleerd en nog heden ten dage maakt het volk wel fouten, niettegenstaande de scholen. Een enkel woord daarom over het ontstaan van die naamvallen en die regels der grammatica, waartegen z.i. de oude Friezen door gebrek aan scholen herhaaldelijk moeten gezondigd hebben.

Hoe de taal in de wereld gekomen is, zal wel altijd een raadsel blijven; zeker is het echter, dat wij op een tijdstip, dat ver achter ons ligt, woorden met bepaalde beteekenis aantreffen, aan welke andere, die ook nog min of meer in het bezit zijn van een eigen beteekenis, worden toegevoegd om het oorspronkelijk begrip van 't hoofdwoord nader te bepalen of te wijzigen; - we zien verder, dat deze woorden met de hoofdwoorden samensmelten, door den invloed van het accent van vorm veranderen, en eindelijk bloot achtervoegsel zonder afzonderlijke beteekenis worden.

Dienen zij eenmaal om de betrekking dier woorden uit te drukken en zijn zij met de woorden saamgesmolten, dan slijten deze achtergevoegde woorden af en worden voor het volk conventioneele klanken, die men gebruikt om elkaar de betrekking van de woorden onderling duidelijk te maken - de verbuigingsen vervoegingsuitgangen. Al deze veranderingen in de taal, deze geregelde vervorming is niet het werk van het individu, noch van den taalgeleerde, maar van de massa. En in de taal van de massa vindt men weinig afwijking 't Ligt ook in den aard der zaak; ieder gebruikt de vormen, die het best verstaanbaar zijn voor den kring, waarin hij zich beweegt.

Thans, nu men zijne gedachten aan een veel uitgebreider kring van hoorders of lezers wil mededeelen, is het natuurlijk dat er eene taal is, welke door den vereenigden invloed der verschillende dialecten, of door een dialect, dat zich op den voorgrond plaatste - daar degenen, die het spraken op politiek gebied den voorrang hadden - ontstaan is, en ieder die in grooter kring wil spreken of schrijven moet die taal gebruiken. Vroeger was het anders; daar men gewoonlijk alleen met zijne naburen omging en de kring dus meer beperkt was, bestond er geene behoefte aan eene algemeene spreek- en schrijftaal. Ieder sprak dus de taal van zijn land. - De fouten, die sommigen thans maken in de zoogen. beschaafde taal, ontstaan voor een groot deel door de verwarring tusschen hun eigen volkstaal en de schrijftaal.

In vroeger eeuwen schreef ieder ook de taal die hij sprak. Uit de taalvormen in de oude geschriften gevonden, uit de

overeenkomstige vormen in nauw verwante talen werd in later tijden de grammatica opgemaakt en door de vergelijking met andere talen, door vergelijking van jongere of meer afgesleten taalvormen met oudere of meer volkomener vormen, kan men aanwijzen, hoe de grammatica moet geweest zijn, d.w.z. welke woorden er aan de woordstammen gevoegd werden om de verschillende verhoudingen uit te drukken.

Nu moge de een een klank anders hooren en dus anders uitdrukken dan de ander - hij zal zeker geen persoonlijk voornaamwoord met een bezittelijk of met een betrekkelijk of aanwijzend verwarren, geen vierden naamval voor een eersten gebruiken, wanneer hierin aanmerkelijk verschil van vorm is.

Bij een beschaafd mensch zal men heden ten dage geen fouten tegen de beschaafde spreek- en schrijftaal aantreffen, omdat hij die te veel gebruiken moet en omdat men de kennis van deze tegenwoordig onder de eerste eischen eener beschaafde opvoeding rekent; evenmin mag men verwachten dat een man als Liko Ovira Linda, iemand in de 9^{e} eeuw, die schrijven kon, iets dat in die dagen heel wat te beteekenen had, niet thuis was in zijn eigen taal, maar de taal, die hij sprak, zou verwarren met vormen, welke eerst eeuwen later zouden ontstaan. Doch al behoorde hij tot de minder ontwikkelden, toch kon hij niet anders schrijven dan er gesproken werd.

De fouten, welke in het O.L.B. gemaakt worden, kan men het best vergelijken bij die, welke in de volgende stukken tegen de Nederlandsche schrijftaal te vinden zijn; zij zijn ontleend aan het O.L.B.

‘Dier, der om goeden daden een voordeel tot er huis gekregen hadden veroorloofden hij van zijnentwegen een deel er bij.’

‘Kalta, dier naet zeggen even lustig oppet water als oppetland loopen kon, ging naar de vaste wal.’

‘Dra as zij de haven innoomd[1] hadden wilde de wilde Soldaten het dorp en onze schepen berooven.’

‘Sekrops, dien niet hield van moorden, zond boden.’

‘Hier zetten hij harer zelven neder.’

Op al de andere fouten zal ik hier niet wijzen. Een paar wil ik nog aanvoeren.

Ons woord *hoop* heeft thans tweeërlei beteekenis, die van

1 Eene nieuw-Friesche uitdrukking, naar mij meegedeeld is, vooral te Grouw thuis hoorend doch in het O. Friesch niet voorkomend.

hoffnung en *haufen* - in 't eerste geval heeft het een zacht heldere *o*, in 't laatste een scherp heldere *oo*. De schrijver wilde het eerste uitdrukken doch koos ongelukkig het woord voor het tweede, dat in 't Friesch *hâpe* luidt, terwijl het andere *hoape* bedoeld was. Evenzoo schreef hij later *ôgnum* in plaats van *âgnum*.

Ook met *koopen* vergiste hij zich deerlijk. Waar hij *aankoopen* wil uitdrukken, dat *capia* luidt, gebruikt hij *sella*, dat *verkoopen* beteekent.

Den genitief omschrijft hij met een voorzetsel, iets wat in die dagen nog niet voorkwam,

Hollandismen bij de vleet: blz. 1 *nimmerthe*, nederl. nimmer, blz. 6. *bern urdon to sok makad*, werden zoek gemaakt, *lungsyakte*, in deze eeuw eerst onder dien naam bekend geworden, *skolde thât falikant utkomme, inna wandel kalip hêten*, in de wandeling Kalip geheeten, *liftochta, hjara hûd klawa*, de huid klauwen of krabben, *glad wyetten*, glad vergeten, *'t is sôk rukath, for a wis rakath*, zoek en van de wijs geraakt, enz.

Of woorden, welke eerst in later tijd in gebruik kwamen, als: *soldatha*, (soldaten), *syrlik, master, skol* (school), *handtera* (handteeren), *manêrlik, krek* (correct), *biama* (beamen), *kwit* (v. Lat. quietas), *thisse alde rob*, (deze oude zeeman), *thisse* voor *this, alde* vrouwl. v. *alda* (oud), rob, voor zeerob, *ags. seol*, komt bij Kilaen, Plantijn noch ergens anders voor, en is dus stellig een woord uit later tijd.

Het boek wemelt van anachronismen: werkwoorden, als: *wassen*, dat altijd sterk was, wordt zwak en verbogen, *zenden, werken, weten, erven*, enz., die vroeger zwak en thans sterk of zwak zijn, vindt men in het O.L.B. in den laatsten en niet in den oudsten vorm; en toch is bij sommige van deze de sterke verbuiging van zeer jongen datum.

In Beckeringh Vinckers' brochure over de onechtheid kan men eene menigte voorbeelden van dergelijke anachronismen vinden, en toch is het maar e pluribus unum. De fouten zijn legio.

Op de dwaze etymologieën als Medemblik uit Medea meilachja (Medea mag lachen), Himalaya uit himel-aya, Neptunus uit Neef Teunis, Cadix uit Kadijk, Minerva uit Mine-erva enz. wil ik hier niet weder terugkomen. Bovendien kan men naar dergelijke spelingen van het menschelijk vernuft den ouderdom niet afmeten. Men kan hieruit althans niet besluiten, dat het in den laatsten tijd gemaakt is. Bij Becanus, Schrieckius e.a.

in de 16e eeuw vindt men dergelijke afleidingen. In die dagen had men dezelfde zucht om zijn taal voor de oudste taal der wereld te verslijten, als in het O.L.B. doorstraalt. Zij strekten het echter toen nog verder uit en trachtten het bewijs te leveren, dat Vlaamsch de taal van het paradijs was geweest.

Vóór de laatste brochure van B.V. dacht ik, dat het hs. dagteekende uit de vorige eeuw en uit denzelfden koker of uit denzelfden kring was gekomen als de K. Kolijn - te meer daar het ook uit Noord-Holland kwam, - of wel, dat het voor een deel oud was en voor een deel later bijgewerkt. Verschillende bijzonderheden hebben mij van deze meening teruggebracht en de opinie van B.V. als waarschijnlijker doen erkennen.

Vooreerst worden er de paalwoningen in Zwitserland in vermeld, die eerst in 1853 daar gevonden zijn; vervolgens het overgroot aantal voorzetsels met den accusativus (o.a. *ondanks*), waaronder verscheidene, welke in de vorige eeuw nog den datief of den genitief regeerden, het gebruik van werkwoorden, als wrochten, erven (sterk vervoegd), van *haar* voor *hun*, van vrouwelijke woorden met den genitief-uitgang *s*, van woorden en uitdrukkingen als *sekur* of *sikur* (z. p. 106.), *er* (voor hi), *gungen si an usa êwa torrena* (gingen zij aan onze wet tornen) enz. - dit alles bewijst voldoende, dat het werk omstreeks de helft dezer eeuw vervaardigd moet zijn. Bovendien maakt het geregeld voorkomen derzelfde fouten door het geheele boek heen het niet waarschijnlijk, dat het eerst in de vorige eeuw zou zijn opgezet, en dat C. over de Linden, toen het in zijne handen kwam, het verder voortgezet en voorzien zou hebben van de Jesus-episode enz., die volgens B.V. zoo sterk herinnert aan 's mans andere geschriften.

Juist in die Jesus-geschiedenis komt eene merkwaardige verwarring voor. ‘Sin forme nôm wêre Jesus, de priesters noemden hem Fo, dat is valsch, het volk heette hem Krisen, dat is herder, en zijn vriend uit de Frijalanden gaf hem den naam van Buda. Klaarblijkelijk is het doel van den schrijver om de Indische traditie met de N. Testamentische in verband te brengen, terwijl zijn samenbrengen van de onderscheiden namen berust op een plaats bij Volney, Les Ruines, p. 114 en 204.

Hier vindt men ook: Jesus, le fils de Marie, dont vous Indiens avez fait votre Dien Christ ou Chrisna, et vous chrétiens, votre Christos; e.a.l.: Le Chinois l'adore dans Fôt, l'habitant de Ceylon dans Boudah etc.

Een der laatste werken, naar aanleiding van het O.L.B. verschenen, is de *Pandschâb-Kolonie, door J.F. Berk*, Zwolle H.C. Dröse 1877. De schrijver heeft al zijn krachten er aan gewijd om aan te toonen, hoe het O.L.B. op historisch en geographisch gebied schromelijke onjuistheden verkondigt, vooral in betrekking tot de Indische geschiedenis, zeden en godsdienst, terwijl het juist op die punten getrouw met Volney, Les Ruines, overeenkomt en zelfs enkele malen de sporen draagt, dat de schrijver Volney's tekst niet volkomen heeft begrepen.

Op het punt van chronologie is de schrijver vooral niet vast geweest - zeer merkwaardig is het, dat de heer G. Jansen in zijne verdediging van C.O. d. L. dit gebrek juist aan Corn. O. d. Linden toeschrijft. - Hij concludeert in verband met de brochures van B.V., dat het boek onecht is en C. Over de Linden de maker is.

In een Pospasto [Naschrift] bestrijdt hij op een zéér onheusche wijze D. Dekker, vervolgens G. Jansen en F. Over de Linden. In de weerlegging van het boekje van den laatste deelt hij mede, dat C.O. d. L. met het boek voor den dag is gekomen ongeveer een halfjaar na den dood van Ernst Stadermann, een vriend van C.O. d. L., die zeer veel wist van de oude schrijvers, den man, die bij Bom te Amsterdam veel boeken kocht en aan wien dus C.O. d. L. menige inlichting en mededeeling kan te danken gehad hebben.

Wanneer men hierbij in 't oog houdt de verschillende verhalen, omtrent de herkomst van het boek door Over de Linden gedaan, zijne voorgewende onkunde tegenover Ottema en anderen, de kleine geschriften quasi in navolging van het O.L.B. gemaakt, 's mans familietrots en eigenaardige begrippen, het bezit van een bibliotheek met alle boeken, die voor het schrijven van een dergelijk werk noodig waren, de halve kennis der taal, waarvan het boek getuigt, de fouten in 's mans eigen schrijftaal, overeenkomende met zoovele fouten in het O.L.B., dan wijst dit, m.i., zoo sterk op C. Over de Linden, dat er haast geen twijfel meer mogelijk is.

Is het dus vrij zeker, dat C. over de Linden het beruchte boek vervaardigd heeft, eene andere vraag is het echter, of hij misschien helpers gehad heeft en wellicht, behalve E. Staderman, die ter ziele is en zich dus niet meer verantwoorden kan, de schrijver der bovengenoemde artikelen in de Friesche en de Leeuwarder Courant hem hierin niet heeft bijgestaan; de man

die zeide, dat hij in 't geheim was geweest; thans is het voor hem tijd van spreken; hij ontrukke zich aan die dwaze menschenvrees, welke hem drong zijn naam te verbergen, en spreke!

'The detection of crime is always an interesting tale, however often it may be told. And next in interest comes the detection of a literary forgery which is not always a crime, and which in the case (above mentioned) was certainly not regarded as a crime by the man who committed it.'

Deze woorden van A.J. Ellis, geplaatst boven zijne mededeeling in het Athenaeum omtrent de ontdekking van den schrijver van het O.L.B., hebben mij den moed gegeven de geheele geschiedenis van dit wonderlijke boek, dat een oogenblik zoo groote opschudding te weeg bracht, nog eens in zijn geheel mede te deelen. Spoedig toch zal deze letterkundige bedriegerij uit het geheugen der groote menigte gewischt zijn, en maar zeer weinigen zullen zich den naam herinneren van C. Over de Linden, den zonderlingen scheepstimmerman[1], die, toen hij in 1873 stierf, weinig vermoedde hoe binnen vier jaar tijds zijn naam op aller tongen zou zijn, als de maker van dit boek zoo vol dwaasheid en ernst. Requiescat in pace.

Haarlem, Aug. '77.
J.A. GALLÉE.

1 Tot nadere karakteristiek van zijn persoon, diene nog hetgeen ik van den heer Johs. Dyserinck te Helder vernam. Deze had hem voor het eerst in '71 persoonlijk bezocht, ter wille van het Oera Linda Bôk, en deelde destijds aan den heer P.A.S. van Limburg Brouwer (voor wien de onechtheid van het geschrift, ter oorzake van 'de paalwoningen', als een paal boven water stond) den beslissenden indruk mede, dat het overoud handschrift een voortbrengsel van onzen tijd was. Toen nu later genoemde heer D. aan den heer Over de Linden de Studie van v. L. Brouwer (in 'de Gids') over den godsdienst der Chineezen ter lezing aanbood, luidde het antwoord dat 'hij weinig met zulke Studiën van DIE GELEERDEN ophad, daar zij gewoonlijk hunne kennis alleen uit boeken haalden, en niet onder het volk zelf verkeerende, zijne zedelijke en godsdienstige beginselen niet leerden kennen en beoordeelen.' En hierop hing de heer O. v.d. L., die bepaald amusant verhalen kon en menigen snedigen inval ten beste gaf, zulk een verrassend tafereel op van den godsdienst (!) van Confusius, zooals hij dien zelf in de praktijk in China had gezien, dat de heer D. te huis gekomen betuigde: 'als ik niet wist, dat Over de Linden dat boek van zijne tante Aafje had gekregen, dan zou ik zeggen dat hij zelf het moet hebben vervaardigd.' Zoovéél geest bezat dan toch die eenvoudige baas timmerman op 's Rijks Marinewerf, dat hij den hierboven geteekenden indruk bij anderen kon wekken. Zeker weinig in overeenstemming met de nu en dan voorgewende *onkunde!* en meer overeenkomstig de op blz. 16 vermelde mededeeling van den heer L.E. Laurey.

De jongste levensbeschrijving van Jonathan Swift.

The Life of Jonathan Swift by John Forster. Volume the first, 1667-1711. London, John Murray, 1875.

Den 1sten Februari 1876 stierf John Forster, op vierenzestigjarigen leeftijd. Een werkzaam leven werd door hem afgelegd. De medewerker aan de ‘Examiner’, de redacteur van ‘Daily News’, de schrijver van ‘Statesmen of the commonwealth of England’, de biograaf van Sir John Eliot, van Oliver Goldsmith, Walter Savage, Charles Dickens, die buitendien in allerlei Essays de vruchten zijner onderzoekingen op geschied- en letterkundig gebied had nedergelegd, kon met zelfvoldoening op zijn leven terugzien. Allen die zijne eigenaardige talenten, zijn noeste vlijt wisten te waardeeren, konden met een gevoel van groote erkentelijkheid hun vaarwel hem toeroepen. Toch dachten zij wellicht bij zijn sterven niet allereerst aan wat door hem verricht was, maar aan datgene wat door hem onafgedaan werd achtergelaten. Hij werd opgeroepen uit het midden van een arbeid, waaraan hij sedert jaren zijne krachten had gewijd.

Toen in 1862 de Heer J.W.N. Mosselmans zijne vertaling van Gulliver's reizen uitgaf, door eene levensschets van Swift voorafgegaan, meende hij te kunnen zeggen, dat de bekende John Forster eerstdaags eene biografie van Swift zou geven. Eerstdaags. Er verliepen dertien jaren vóór dat het eerste deel verscheen. Het eerste van de drie, maar dat het laatste bleef. Weinige maanden later was Forster gestorven.

Men weet dat in 1870 Charles Dickens overleed en dat reeds kort daarna door Forster het leven van zijn vriend werd beschreven. 't Spreekt van zelf, dat daardoor de biografie van

Swift eene belangrijke vertraging moest ondergaan. Doch ook zonder dit oponthoud: welk eene verbazende hoeveelheid materiaal was door Forster saam te garen, te rangschikken, te beoordeelen, te verwerken. Eene groote hoeveelheid er van is in het eerste deel verbruikt; een groot gedeelte moest voor de volgende deelen bewaard blijven. Langen tijd was het niet bekend in wiens handen het was gevallen. Werd van de andere deelen de uitgave voorbereid? Wie zou de kostbare nalatenschap aanvaarden? Gelukkig dat ten minste het eerste deel verschenen was en eene aanwijzing bevatte van de schatten, die door Forster met ongeloofelijke zorgvuldigheid werden saamgelezen. Men zou er in Engeland zeker voor zorgen, dat zij niet verspreid werden en daardoor lichtelijk verloren gingen, en dat zij in den eenen of anderen vorm hunne bestemming bereikten. Waren zij niet aan het publiek toegewezen?

Het publiek heeft ze ontvangen. South-Kensington Museum ziet zijne onmetelijke schatten met Forster's nalatenschap vermeerderd; met zijne schilderijen, beelden en beeldjes en zijne collectie handschriften van Garrick, Goldsmith, Swift, Bulwer, Dickens, zijne teekeningen van Hogarth en Thackeray. Wat de handschriften betreft, bij een kortstondig bezoek in Londen zag ik ze - achter glas! Aan welke hand zal het gegeven zijn het overblijvend materiaal voor Swift's biografie te ordenen en te gebruiken?

Van de ‘Remarks on the life and writings of Dr. J. Swift’ door Lord Orrery af, tot al wat nog na Walter Scott's biografie van den beroemden Deken, in het licht verscheen, is er heel wat over Swift geschreven Gedurende ruim eene eeuw tijds is zelden het leven van iemand zoo dikwijls te boek gesteld. Dit in aanmerking genomen, is de menigte onuitgegeven bescheiden van allerlei aard, die door Forster werden opgespoord, te verwonderlijker. De Engelsche tijdschriften hebben dan ook niet kunnen nalaten hunne verbazing er over te kennen te geven. Het zou vreemd kunnen schijnen, dat zoovele biografen die bescheiden onaangeroerd lieten, indien wij niet wisten, dat Forster als het ware een afzonderlijk orgaan bezat, om het spoor van dergelijke stukken te vinden, en als hij ze gevonden had, ze te gebruiken voor datgene, waartoe zij dienen konden. Want ook tot het laatste behoort eene bijzondere gave. Als men zijn boek leest zou men kunnen verontrust worden door de gedachte: wie weet hoevele belangrijke documenten, wier waarde ik in de verste verte niet vermoed en zelfs niet bevroeden kan, onop-

gemerkt mij door de vingers gaan! Men zou er toe kunnen gebracht worden letterlijk ieder strookje papier te bewaren. Wie weet of het de nakomelingschap geen licht zal geven, in zaken die haar belang inboezemen? Zonder dit strookje zullen zij misschien in een ondoorgrondelijk duister moeten blijven - en wij hechten er geen waarde aan! Van veel wat Forster wist te ontdekken is men geneigd te vragen: hoe is het mogelijk dat het al dien tijd bewaard bleef? Volgens Schlosser zijn de Engelschen omtrent elke kleinigheid en omtrent elke papiersnipper, die voorname lieden betreft, angstvallig bezorgd. Maar hoe blijven de kleinigheden en papiersnippers bewaard, welke niet op ‘voorname’ lieden betrekking hebben, maar op mannen die eerst later beroemdheden worden? Hoe blijven ze bewaard in een tijd dat hun beroemdheid nog niet te voorzien is en door hen vaak, die voor geen enkele beroemdheid eenig bijzonder zwak bezitten? Toch laat menigmaal ook zulk eene groote menigte gegevens onvoldaan, misschien juist omdat ze zoovele zijn. Ze wekken het verlangen naar weêr andere. Ze wijzen telkens op iets anders, dat men ook in bijzonderheden zou wenschen na te speuren. Aan dien indruk ontkomt men ook bij de lezing van Forster's boek niet. Toch verhindert dit niet, dat wij met groote erkentelijkheid in ontvangst nemen wat ons geboden wordt.

Met verklaarbare ingenomenheid geeft Forster een katalogus van de nieuwe bescheiden, die hem ten dienste stonden. Voor zoover zij in het eerste deel gebruikt worden, zullen zij zich van zelf wel is waar aanmelden, doch - zoo gaat hij in de voorrede voort - misschien mag men verwachten, dat de nieuwe stof die in de andere deelen zal verwerkt worden, hier met een woord worde vermeld. Doet het welgevallen, dat hij aan den goeden uitslag zijner navorschingen heeft, hem dergelijke verwachting van zijne lezers koesteren? Was het een voorgevoel, dat hij zijn werk niet voltooien zou en heeft hij nu alvast willen opsommen, welke nieuwe gegevens ter zijner beschikking stonden, opdat de aandacht van alle belangstellenden er op mocht gevestigd worden? Hoe dit zij: het is een indrukwekkend register. Van sommige nummers kan het belang slechts vermoed worden, van andere springt het onmiddellijk in het oog.

Toen hij zijn onderzoek begon werden hem al dadelijk een vijftigtal onuitgegeven brieven ter hand gesteld. Zij gaven aanleiding tot verdere onderzoekingen en werden nog met een

honderdtal vermeerderd. Eene vergelijking van het manuscript van het beroemde ‘Journal to Stella’ met de gedrukte exemplaren, stelde hem in staat menige open plaats daarin aan te vullen. Een register der leerlingen van Trinity College in Dublin, met aanteekeningen over hunne vorderingen, doet den jongen Swift in een ander licht verschijnen, dan waarin hij tot nu toe beschouwd werd. Onuitgegeven brieven helderen zijn overgang tot de Tories op. Swift's leven door Hawkesworth kwam in zijn bezit, met eigenhandige aanteekeningen van Dr. Lyon, door wien Swift in zijne laatste ziekte werd behandeld. Dan zijn er stukken in proza en poëzie, die tusschen Swift en Sheridan gewisseld werden, door Forster vermeesterd. Een bundel papieren is hij machtig geworden, indertijd door Mrs. Whiteway, Swift's getrouwe huishoudster en verpleegster, aan Mr. Deane Swift gegeven. Zij bevatten eenige van zijne meest belangrijke geschriften in zijn eigen hand; afschriften met correcties van andere; onder dezen eene copie van de ‘Directions to Servants’ met een toevoegsel, een ‘humorous addition’. Forster vond een journaal door Swift geschreven gedurende de angstige dagen op zijn terugreis naar Dublin, toen hij in vrees verkeerde over Esther Johnson, op het bericht van hare ziekte, een journaal ‘singular in its character and of extraordinary interest’. Gedichten van Swift in Stella's hand geschreven. Brieven die op ‘Gulliver’ betrekking hebben. De ‘large paper copy’ van de eerste uitgave van Gulliver, een exemplaar dat aan Charles Ford behoorde, die Swift den dienst bewees de copie zonder zijn naam te doen uitgeven[1]. Het exemplaar is met wit papier doorschoten voor de toevoegsels en verbeteringen door den auteur aangebracht en bevat behalve al de veranderingen in de volgende uitgaven opgenomen eenige belangrijke bijvoegingen, vooral in de reis naar Laputa, die nooit het licht zagen.

Ziedaar alreeds eene belangrijke reeks. Dat veel er van eerst in de volgende deelen een plaats zou kunnen erlangen, spreekt van zelf voor ieder wien het leven van Swift ook maar in zijn uiterste omtrekken bekend is. Het eerste deel toch handelt over de jaren 1667-1711. Zoo behoort met name al wat op

1 Charles Ford wist die copie op zoo geheimzinnige wijze den uitgever in handen te spelen, dat deze, Benjamin Mothe, verklaarde haar ontvangen te hebben ‘dropped at his house in the dark, from a hacknay coach.’ Zooals bekend is dreef zijn vreesachtigheid hem, het werk met groote verkortingen uit te geven.

Gulliver betrekking heeft tot de latere periode van zijn leven en zijne verhouding tot Esther Johnson komt nog maar voor een deel ter sprake. Intusschen: Swift's later leven, toen hij zoowel Ierland als zijn dekenaat bestuurde en de wereld vol was van den naam van Gulliver, acht Forster ‘broadly and intelligibly’ beschreven. Voor de rest echter is de beschrijving van Swift's leven onvoltooid. In zeker opzicht is ons dus in Forster's eerste deel het belangrijkste gegeven, want ‘here is laid the groundwork for the graver time’. In ieder geval dienen wij er tevreden mede te zijn. Wat wij ontvangen is reeds belangrijk genoeg.

Op de lijst waarvan zooeven niet meer dan een uittreksel werd gegeven, komen nog onderscheiden stukken voor die tot de rubriek ‘papiersnippers’ kunnen gebracht worden[1]. Forster vond aanteekeningen van Swift over boeken door hem gelezen, notities van zijne uitgaven en inkomsten, van zijn winst en verlies aan de whisttafel, soms over een geheel jaar berekend. 't Maakt een wonderlijken indruk deze haastig neêrgeschreven aanteekeningen *in facsimile* te zien, als zag men de hand bezig ze neêr te krabbelen. Nu en dan voelt men zich als in de onmiddellijke nabijheid van dien zonderlingen, dien rampzaligen man. Bijkans is er iets pijnlijks in.

> He 'll treat me as he does my betters
> Publish my Will, my Life, my Letters.’

1 Onder de familiepapieren van Mr. Andreas Fountaine van Narford, een afstammeling van een van Swift's vrienden, vond Forster o.a. het gedicht van Swift: ‘Baucis and Philemon’, in zijn oorspronkelijken vorm. Deze vondst is daarom van bijzonder belang, omdat het gedicht is gedrukt, zooals het op raad van Addison door Swift werd ter perse gelegd. Addison haalde van de tweehonderd en dertig regels, waaruit het oorspronkelijke bestaat, er ruim vijftig door en bracht in de overblijvende bovendien nog aanmerkelijke wijzigingen aan. Forster drukt de beide lezingen af en men moet toestemmen dat door Addison's veranderingen almeê de schoonste en meest karakteristieke gedeelten verloren gingen. Niet onaardig tot kenschetsing van het verschillend talent der beide vrienden.
Zonder eenig verzet liet Swift die bekortingen en veranderingen toe. Forster laat niet na - en terecht - op den eenvoud te wijzen, waarvan S. hierdoor blijk gaf, op zijn ‘manliness of character’, dat hij nooit eene poging deed om het oorspronkelijke aan het licht te brengen, nu hij zich eenmaal naar Addison's raad had gevoegd. Deze lofspraak op Swift wordt niet verminderd door de opmerking van ‘The new Quarterly Magazine’, dat Forster hier zijne eigene verhouding tot Dickens teekent en zich daaraan een weinig zou te goed doen. Is het niet wat vreemd, dat hij in dit geval zich gaarne de rol van Addison zou toegekend hebben?

Forster brengt deze woorden van Swift in herinnering. Wel is waar met de opmerking, dat hij ze nederschreef terzelfder tijd waarop hij een begin maakte met zijne onvoleindigde autobiografie. Maar toch is het nu en dan bij de lezing van Forster's boek als hoort men Swift deze woorden fluisteren.

In één opzicht kan de schim van Swift gerust zijn. Hij behoudt zijn geheim, het geheim dat het eigendom blijft van iedere individualiteit. Want ieder menschelijk wezen blijft voor een ander een raadsel, een onoplosbaar geheim, en neemt dat mede in het graf. Dan kunt gij de bladen van het boek niet meer omslaan. Gij kunt niet meer zien in de diepte van het onpeilbare water, waarin gij, toen het licht er een oogenblik op viel, een vluchtigen blik tot op den bodem kondt werpen. ‘Het was voorbeschikt, dat dit boek op eens dichtgeslagen zou worden, voor eeuwig en altijd, toen ik slechts ééne bladzijde er van gelezen had. Het was voorbeschikt, dat het water onder een eeuwigdurende ijskorst verstijven zou, terwijl het licht nog op de oppervlakte speelde en ik in onwetendheid op het strand stond.’ - ‘Als uw vriend, uw buurman, uw lieveling sterft, is het de onverbiddelijke bevestiging en vereeuwiging van het geheim dat het individu bevatte, en dat ik zelf bevatten zal - tot het einde toe’. ‘Is er op één der begraafplaatsen in deze stad een ondoorgrondbaarder slaper dan de levende bewoners zelve in de diepte van hun hart zijn voor mij - of ik voor hen?’[1]

Swift heeft lang genoeg geleefd, dat wij zeggen kunnen: het boek werd niet dichtgeslagen vóór het einde. Toen het water in een ijskorst veranderde, ach, speelde het licht niet meer op de oppervlakte! Maar ontcijferd was het boek niet, zelfs niet voor hen die al den tijd hadden gehad om het blad voor blad om te slaan. De geheimen die op den bodem lagen waren niet ontdekt, zelfs niet bij de lichtstralen die de diepte verlichtten. Blijven zij die met ons zijn voor ons een geheim, hoeveel te meer zij die op een afstand van ons leefden, ook al liggen zoovele bijzonderheden van hun leven voor ons open, als de biografiën van Swift ons ten beste geven. Naarmate de menschen een ongewoon karakter hebben, moet dit te meer waar zijn. Hoe zeer moet het dan gelden van een karakter als dat van Swift. Het zou er van blijven gelden, ook al waren duizend

1 Dickens, A Tale of two cities.

bijzonderheden meer, van den meest intiemen aard, uit zijn leven ons bekend, dan Forster bij machte was aan het licht te brengen. Wat is meer in staat ons tot behoedzaamheid in het oordeelen over anderen aan te sporen?

Ik acht die behoedzaamheid een der kenmerken van Forster's boek die het meest in het oog springen. Merkwaardig - daar hem toch veel meer dan zijne voorgangers een rijkdom van bescheiden ten dienste stond! Te merkwaardiger - omdat hij bovendien partij kon trekken van wat er verdienstelijks in hun arbeid stak, maar van datgene waarin zij te kort schoten evenzeer. Want niet slechts leeren wij van wat door anderen goeds is verricht, maar menigmaal leeren ons hunne dwalingen den rechten weg te eerder kennen. Mogen wij de eigenschap van Forster's boek niet hieruit verklaren, dat hij rekening hield met dat ‘geheim’, aan ieder individueel bestaan eigen?

Wij hooren menigmaal klagen over de slachtoffers door de kritiek op het veld der geschiedenis gemaakt. Zoo dikwijls verwijt men der kritische geschiedbeschrijving - als ware eene andere mogelijk! - dat zij eene afbrekende strekking heeft en den stralenkrans aan de heiligen ontneemt, de helden van het hooge voetstuk doet dalen, waarop eene edelmoedige bewondering hen had geplaatst. Maar zij toont het dikwijls, en 't is een bewijs dat zij haren bevitters geen kwaad met kwaad vergeldt, dat zij het niet uitsluitend als haar taak beschouwt ‘geusurpeerde reputaties’ aan te wijzen. Zij streeft er naar, billijk te zijn. En dit brengt er haar van zelf toe een liefelijker licht te doen vallen op sommigen van hen, wier beeld alleen donkere schaduwen en afschuwwekkende trekken scheen te vertoonen. 't Is niet dat zij het kwade goed wil noemen, maar zij houdt er zich van overtuigd, dat naast de schaduwen het licht niet gansch en al kan ontbreken. Zij tracht de personen met wie zij te doen heeft te begrijpen. En indien dit begrijpen al niet alles doet vergeven: al moest haar vonnis hetzelfde blijven, het doet haar dat vonnis op een anderen toon uitspreken. Er trilt iets in haar toon van de sympathie die de mensch koestert voor den *mensch*. Zij neemt het bestaan van romanhelden niet aan, dat van romanboeven liefst evenmin - zij kent slechts menschen. Zoo tijgt zij aan het werk en een Strodtman schrijft onder haar ingeving zijn ‘leven van Heinrich Heine’, een Forster zijn ‘leven van Jonathan Swift’.

Ligt hierin niet een afdoende reden om ons, met name wat

Swift betreft, te verzoenen met wat er stuitends zou kunnen zijn in het nasnuffelen tot zelfs van de kleinste papiersnippers, die iets van of omtrent hem zouden kunnen bevatten?

De uitvoerigheid waarmede Forster soms zelfs de kleinere *détails* behandelt is hem als een fout aangerekend. Zeker is het dat zijn boek er voor den gewonen lezer, die zich met de resultaten der kritiek in groote omtrekken tevreden stelt, niet aanlokkelijker door is geworden. Terwijl ik straks meer bijzonder op het beeld van Swift, zooals het uit Forster's handen te voorschijn komt, de aandacht wensch te vestigen, worde hier op die uitvoerigheid van Forster's boek gewezen, omdat het mede tot de karakteristiek er van behoort. Houdt men het doel in het oog, waardoor Forster zich liet leiden, dan is die uitvoerigheid, zooal niet voor de rechtbank van den goeden smaak, dan toch voor die der letterkundige kritiek voldoende gerechtvaardigd. Hij heeft niet in de eerste plaats een smaakvol boek willen schrijven, niet een werk dat in zijn prachtband een plaats op de salontafel vraagt, maar een dat de bronnen opent voor anderen, die misschien met dat doel Swift's leven zouden willen beschrijven. Hij heeft dezen in staat willen stellen daarbij van degelijke en welgestaafde gegevens uit te gaan. Zijne kritiek over den arbeid van hen die hetzij opzettelijk, hetzij ter loops met Swift's persoon zich bezig hielden, is gansch niet malsch. Mannen wier werken van dien aard zijn, dat er de openbare meening ten aanzien van deze of gene verschijning op letterkundig gebied door gevormd wordt, hebben aan hem een streng beoordeelaar. De wegslepende stijl en schitterende dispositie van Henri Taine, de kunstvaardigheid van Lord Macaulay om pikante tegenstellingen te scheppen, waren in Forster's oog strafbaar, zoodra zij ten koste van de eenvoudige, onopgesmukte waarheid hare veroveringen maken.

't Gaat niet aan alle bijzonderheden uit Swift's leven meê te deelen, die in verschillende biografiën zullen moeten herzien worden. Eéne worde hier vermeld, die in alle levensbeschrijvingen van Swift eene min of meer uitvoerige plaats heeft gevonden en door het onderzoek van Forster geheel en al van gedaante veranderd is. Wat er van overblijft vormt een vermakelijk contrast met den ijver waarmede zij aangegrepen en het gebruik dat er van gemaakt is.

Van Swift's verblijf op de school te Kilkenny is niet anders

bekend dan dat hij er William Congreve tot schoolkameraad had. Geen andere herinnering bleef er van over dan zijn naam, door hem met eigen hand in den schoolwand gesneden. Zooveel te meer is er melding gemaakt van zijn verblijf in Trinity College te Dublin. Lord Orrery in zijne 'Remarks', Dr. Delany in zijne 'Observations', Deane Swift in zijn 'Essay', Hawkesworth, Johnson, Sheridan, Scott, allen vermelden het feit dat Swift te Dublin alles behalve uitmuntte, maar met geringe uitzondering zijne studiën verwaarloosde. Samuel Richardson weet zelfs te verhalen, dat hij, uit Dublin weggejaagd, naar Oxford ging. Sheridan[1] gaat niet zoover, maar verzekert toch dat 'by his sholars he was esteemed a blockhead.' Allen stemmen hierin overeen, dat hij niet dan bij wijze van bijzondere gunst, *speciali gratiâ*, zijn Testimonium ontving.

1 Sheridan's leven van Swift heeft een bijzonder gezag verkregen, doordat het werd toegevoegd aan de editie van Swift's werken, van Nichols. Hij mag niet verward worden met den ouderen Sheridan. Zoo deze eene levensbeschrijving van zijn vriend Swift had geleverd, zou zij zeker onwaardeerbaar zijn geweest. De jongere Sheridan heeft Swift ter nauwernood kunnen kennen; 'but nevertheless', zegt Forster, 'he speaks of him as a familiar and equal, and his minutely elaborate statements, supported by no better authority than fligbty histrionic inferences from detached fragments of letters and poems, are still accepted to explain the most disputed passages of Swift's life.'
Aan dezen Sheridan heeft Henri Taine de stof ontleend voor de pikante inleiding van zijn artikel over Swift in zijne 'Histoire de la Littérature Anglaise.' Daar zij betrekking heeft op de bijzonderheden hierboven vermeld en met het resultaat waartoe Forster te dien aanzien komt in de hoofdzaak een niet onaardig contrast vormt, moge zij hier volgen:
'En 1685 dans la grande salle de l'université de Dublin les professeurs occupés à conférer les grades de bachelier eurent un singulier spectacle. Un pauvre écolier, être bizarre, gauche, aux yeux bleus et durs, orphelin, sans amis, misérablement entretenu par la charité d'un oncle, déjà refusé pour son ignorance en logique, se présentait une seconde fois sans avoir daigné lire la logique. Envain son *tutor* lui apportait les in-folio les plus respectables: Smeglesius, Keckermannius, Burgersdicius. Il en feuilletait trois pages et les refermait au plus vite. Quand vint l'argumentation, le *proctor* fut obligé de lui mettre ses arguments en forme. On lui demandait comment il pourrait bien raisonner sans les règles; il repondit qu'il raisonnait fort bien sans les règles. Cet excès de sottise fit scandale; on le reçut pourtant, mais à grand peine, *speciali gratiâ*, dit le registre et les professeurs s'en allèrent, sans doute avec des risées de pitié, plaignant le cerveau débile de Jonathan Swift.'
'Ce fut là sa première humiliation et sa première révolte. Toute sa vie fut sembable à ce moment, comblée et ravagée de douleurs et de haine.'
Er bestaat hier waarlijk aanleiding om te spreken van 'the brilliant but too often baseless fancies of Mr. Taine.' *Ex ungue leonem*, zegt Forster wel niet met zoovele woorden, maar bedoelt hij toch te zeggen.

Wie uit de mededeelingen der verschillende biografen zou willen trachten de waarheid op te maken, staat voor eene hopelooze onderneming. Met ontzetting ziet hij hoe elk voor zijne meening getuigen aanhaalt en bewijzen bijbrengt. De eenige redding bestaat hierin, dat men zonder verder in bijzonderheden te treden, van al die tegenstrijdige verhalen den gemeenschappelijken zin als waarheid aanneme. Daardoor verkrijgt men nog wel het buitenkansje der pikante tegenstelling tusschen Jonathan Swift, den schrijver van Gulliver, het machtige talent, en Jonathan Swift den armzaligen student in Trinity College, door zijne kameraden veracht als een domkop, door zijne professoren beklaagd om zijn bekrompen geestvermogens, maar aan wien zij, ondanks zijne velerlei onordelijkheden, uit medelijden met zijn erbarmelijk bestaan, bij wijze van gunst het testimonium uitreiken.

Doch zie! - daar was alreeds sedert jaren een gerucht, dat in Dublin onder allerlei bestoven papieren eene aanteekening was gevonden, waarop de vorderingen der leerlingen in vroeger jaren vermeld stonden. Ook Swift's naam zou op die rol voorkomen, want het register was uit zijn studietijd. Men wilde zelfs weten dat zijne ongemeene stompzinnigheid er door bewezen werd. Doch waar was het document waarvan het gerucht sprak en waarvan de geleerde Dr. Monck Mason het eerst had bericht? 't Werd nergens gezien, tot dat het door Forster werd gevonden in een pakket dat hij van een Londenschen boekverkooper kocht. 't Geeft inderdaad den uitslag van een driemaandelijksch examen, tegen Paschen van 1685 gehouden. Het deelt de vorderingen van 175 studenten mede, of liever van 68, want de anderen wier namen vermeld worden, schijnen aan het examen niet te hebben deelgenomen. Van 68 dus. De aanteekeningen betreffen: Filosofie (logica, metafysica en zedekunde), Latijn en Grieksch, en Theologie. De aanteekeningen voor onzen Swift luiden: voor filosofie: *male;* voor Grieksch en Latijn: *bene;* voor theologie: *negligenter*. 't Komt er nu op aan, uit eene vergelijking met de aanteekeningen der anderen, tot de betrekkelijke waarde der aanteekeningen achter den naam van Swift te besluiten. Forster is gewoon de dingen die hij doet goed te doen en geeft ons gelegenheid hem in zijne berekeningen te volgen. Mijne lezers zullen zich willen tevreden stellen met de slotsom zijner becijfering. Slechts zeven jongelieden hebben voor twee vakken een: *bene* gehaald. Met zes anderen heeft Swift een: *bene* voor Grieksch en Latijn; die

zes hebben voor de andere vakken: *mediocriter*. Swift is dus, ondanks zijn *male* en *negligenter* in twee vakken, een der uitnemendsten onder het, zou men zeggen, vrij schamele hoopje. Misschien stelden de Heeren Professoren in Dublin hunne eischen wat heel hoog. Eén slechts, zekere Thewles, 'the morsel of solid bread to those dozens of thin sack', zooals Forster zich uitdrukt, heeft: *bene in omnibus*. Men heeft nooit meer iets van dezen ijverigen student gehoord. De oudere neef van Swift, Thomas Swift, heeft een noodlottig *mediocriter in omnibus* en is zijne middelmatigheid nooit te boven gekomen.

De ontdekking van deze 'roll', waarvan Forster een gedeelte *in facsimile* mededeelt, heeft ons licht verschaft in de nevelen die over Trinity College hingen. Wat zijne kundigheden betreft behoort de jonge Swift volstrekt niet tot de minsten; de aard zijner bekwaamheid teekent reeds den toekomstigen Swift. Het *speciali gratiâ*, waaraan zooveel beteekenis is gehecht, heeft geenszins de bedoeling 'to give semblance of worth to the unworthy'. In het officieele stuk, waarmede Swift naar Oxford vertrok, komt het niet eens voor. Het werd uitgesproken, hoewel er later nu en dan misbruik van is gemaakt, wanneer er in een of ander opzicht tegen de statuten was gezondigd en men den overigens verdienstelijken student voor dat verzuim niet wilde doen boeten, door hem in zijne wetenschappelijke loopbaan tegen te houden. Maar het merkwaardigste van de zaak is misschien, dat de overlevering van den 'dommen', althans voor dom gehouden Swift, schijnbaren steun, wellicht haar oorsprong heeft gevonden in eene mededeeling van hem zelven in zijne autobiografie. Hij stelt er daar genoegen in, terwijl hij op het toppunt van zijn roem is en van de volheid zijner kracht zich bewust, den heeren te Dublin, die nooit bijzonder in zijn gunst deelden, een kool te stoven. Aan het *speciali gratiâ* geeft hij daar met opzet zulk eene beteekenis, als vonden de professoren hem te dom om den graad van 'bachelor' te halen. Men heeft de ironie van Swift voor ernst opgevat en hij zelf zou zeker de eerste zijn geweest om zich daaraan te goed te doen.

Wanneer men acht geeft op de zorg door Forster ook aan de kleinere détails besteed, dan zou men van zijn boek kunnen zeggen dat het door den 'hartstocht der werkelijkheid' is ingegeven. Maakt deze dikwerf den indruk van nauw verwant

te zijn aan den ‘Geist der stets verneint’, hier draagt hij een tegenovergesteld karakter, in dien zin, dat hij in menig opzicht eene *rehabititatie* van Swift bewerkt. Dit is echter niet zóó bedoeld, dat Forster, den man dien men zoovele fouten verweten heeft en dien men zoo zwart heeft afgeschilderd, tot een soort van held zou maken, doch hij brengt het zedelijk monster tot de proportiën van een mensch terug; een mensch die zeker niet uitmunt door zelfbeheersching, vastheid van karakter, onbaatzuchtigheid, bescheidenheid, wien het optimisme der liefde in 't algemeen gansch en al ontbreekt, maar een mensch toch, in wien wij, om met Thackeray te spreken, den ‘man en broeder’ herkennen. Forster voelt zich gerugsteund door de vele belangrijke, nieuwe documenten die hem in handen vielen. Door het bewustzijn dat hij op het gebied der biografie het recht van medespreken zich heeft veroverd. Niet het minst ook door de overtuiging dat hij, bepaaldelijk wat Swift betreft, van alle lichtvaardigheid zich vrij mag pleiten. Daarenboven voelt en waardeert hij de gave van intuitie en combinatie, die iederen biograaf, en iederen historieschrijver in 't algemeen eigen moet zijn, als eene kracht boven velen hem geschonken. Dit alles doet hem tegenover de beoordeelaars van Swift een vrij hoog standpunt innemen. ‘The rule of measuring what is knowable of a famous man by the inverse ratio of what has been said about him is applicable to Swift in a marked degree.’ Zoo schrijft hij, en zekere hooghartigheid valt niet te miskennen in deze woorden, evenmin in die waarmede hij voortgaat: ‘Few men who have been talked about so much are known so little. His writings and his life are connected so closely that to judge of either fairly with an imperfect knowledge of the other is not possible; and only thus can be excused what Jeffrey hardily said, and many have to readily believed - that he was an apostate in politics, infidel or indifferent in religion, a defamer of humanity, the slanderer of statesmen who had served him, and destroyer of the women who loved him. Belief in this, or any part of it, may be pardonable where the life is known insufficiently and the writings not at all; but to a competent acquaintance with either or both, it is monstruous as well as incredible.’

Uit deze woorden is op te maken wat Forster zich ten doel stelt en hoe krachtig hij zich gevoelt. Heeft hij zijn doel bereikt en zijn kracht niet overschat? Forster zou ons het

recht ontzeggen om op grond van het onvoltooide werk in deze een eindoordeel uit te spreken. Wij zouden daarin moeten berusten, want op menig punt brengt het eerste deel nog niet het laatste woord.

Het heeft allen schijn alsof men met een oordeel over het karakter van Jonathan Swift spoedig gereed kan zijn. Het vertoont eigenschappen, waarvoor de namen in het woordenboek van geen braaf mensch ontbreken. Hoekig en puntig, aan alle zijden even scherp geteekend, geeft het vat op zich aan alle kanten. Waar de ondeugden zoo onmiddellijk aan het licht treden, zonder eenige omhulling hoegenaamd aan te nemen - wie zou daar eenige reden zien, om zijn oordeel terug te houden? Deźe mensch maakt het der beoordeeling gemakkelijk en oogst daarvoor geen anderen dank, dan dat men bij al het andere nog het cynisme op zijne rekening stelt. En zoo, terwijl hij zelf rust in het graf, bleef de zwarte schaduw die hij van zich gaf, achter met al de hoekige en puntige omtrekken, maar natuurlijk zonder de ronding en de volheid des levens. En deze schaduw wordt aangestaard, opgenomen en weêrgegeven, eene levenlooze *silhouette*, en daarvan zegt men: zóó was de mensch Jonathan Swift.

'Koud, gevoelloos en ontoegankelijk voor al de zachtere aandoeningen van het gemoed; grillig, nukkig en heerschzuchtig; tot eene zekere hoogte goedhartig en mild voor hen die zich voor hem bogen en hem vereerden; maar hard, ruw en onbeschoft voor hen die den moed hadden met hem in meening te verschillen of tegen wie hij eenmaal ingenomen was; daarbij wraakgierig, hoovaardig, eerzuchtig, ja dorstende naar macht en aanzien.' Zoo teekent de Heer Mosselmans, van wiens levensschets van Jonathan Swift ik boven melding maakte, ons het karakter van dien 'grooten maar slechten man.' Behoeft iemand in twijfel te verkeeren over het vonnis dat hij over zulk een mensch heeft te vellen? Bedoelde levensschets heeft den lof ontvangen die haar zeer zeker toekwan. Had de jong gestorven auteur de biografie van Forster gekend, hij zou zeker eenige toetsen hebben aangebracht, waardoor het beeld van Swift een anderen indruk zou gemaakt hebben. Hij zelf heeft over de biografieën die hem ten dienste stonden geoordeeld, dat zij 'niet degelijk en onpartijdig genoeg' waren om er zich geheel op te kunnen verlaten. Daarom wilde hij trachten een levensbeeld te ontwerpen uit de gegevens, die hem door

de werken van Swift zelven, vooral door zijne briefwisseling, werden aan de hand gedaan. Men zou kunnen meenen: daarin ligt een waarborg dat het beeld gelijken moet. Toch neme men hierbij in aanmerking dat de geschriften van dezen of genen auteur ongetwijfeld zijn *talent* in het licht stellen, en indien ik mij zoo uitdrukken mag, den buitenkant van hun geest te zien geven. Daarom echter zijn zij op zich zelf nog niet voldoende om zijn karakter te leeren kennen. Zelfs eene briefwisseling van zoo intiemen aard als wij vooral in het 'Journal to Stella' van Swift bezitten, geeft nog geen dadelijken waarborg, dat daaruit onmiddellijk zijn *inwendig* leven kan gekend worden. Daar heeft zich eene traditioneele opvatting van iemands karakter gevormd. Ook indien men tracht van hare banden zich te ontdoen, wordt men lichtelijk, zonder er zich van bewust te zijn, door haar gedwongen in eene bepaalde richting te zien en op datgene wat zij aanwijst en uitkiest den blik te vestigen. Het gevaar wordt te grooter wanneer de schrijver er behagen in schept zich anders, zich slechter voor te doen dan hij werkelijk is. Deze verwonderlijke hebbelijkheid komt evenzeer voor als het verlangen om beter te schijnen dan men is. Swift bezat haar en men mag haar nooit uit het oog verliezen, wanneer men uit datgene wat hij schreef wil besluiten tot zijn karakter. Hij heeft deze eigenaardigheid met Heinrich Heine gemeen. Men kan in 't algemeen misschien geen persoonlijkheden zich denken, die verder van elkaar verwijderd schijnen dan Heine en Swift. Toch zijn ze innerlijk aan elkander verwant. De lyrische dichter en de satyricus stellen beiden evenzeer hunne subjectiviteit tot maatstaf der wereld. De subjectiviteit van Heine en die van Swift komen in menig opzicht met elkander overeen: beider verschillend talent geeft er zoo verschillende gestalte aan. Maar beider persoonlijkheden hebben ook dezen trek met elkander gemeen, dat zij zich voor anderen, voor zich zelven slechter voordoen dan zij zijn. De knaap, die ter sluiks, met overtreding van het vaderlijk gebod, in tegenwoordigheid en onder de stomme bewondering zijner kameraden, aan de eerste cigaar zich waagt, verklaart ondanks het gevoel van onpasselijkheid waarmede hij zijn overmoed boet, dat zij hem bijzonder goed smaakt. Arme jongen, uwe bleeke wangen, de blauwe kringen onder uwe oogen, verraden u! Jonge menschen ziet men soms met een cynisme, te afschuwelijk om gemeend te kunnen zijn, zich in den stroom

der lichtzinnigheid werpen. Jonge cynici voor anderen en - voor zich zelven, terwijl hun jonge ziel schreit naar het moederhart en naar de reine lucht van het ouderlijk huis! Sommige menschen behouden dat *braveeren* van hun beter Ik geheel hun leven lang. Heinrich Heine is er een voorbeeld van; Swift eveneens.

'Koud, gevoelloos en ontoegankelijk voor al de zachtere aandoeningen van het gemoed'. Hierin wordt vrij wel het algemeene oordeel over Swift uitgesproken. Soms, ja, doet Swift zelf zich aldus voor. Hoe lacht hij zich zelven uit als hij zich op eenige weekhartigheid betrapt! Toch - als Forster er op wijst is zij voor ons, bevangen in de heerschende opvatting van zijn karakter, eene openbaring, bij wier licht wij telkens andere sporen van die zachtere aandoeningen des gemoeds ontdekken, al wil Swift ze voor ons oog verborgen houden.

In Leicester had zijne moeder gewoond bij zekeren Mr. Wowall. De dochter van dezen huwde met een inwoner van Leicester, die als pruikemaker zich in Londen vestigde. Als Swift daar vertoeft, gedurende het Toryministerie van Harley en St. John, en hij hun macht steunt door den invloed van zijn geduchte pen, dwaalt hij eens door Londen met het doel zich van een nieuwe pruik te voorzien. En die 'Leicester lad' zal er hem aan helpen! '*So I thought it would be cheap*', schrijft hij aan Esther Johnson. En met nagemaakte ergernis over zijne teleurstelling roept hij uit: 'It has cost me three guineas to day for a periwig, I am undone!' Wie zal in dien uitroep eenvoudig de gevoeligheid over eene misrekening lezen? Hij schaamt zich over de weekhartigheid die onder al de Londensche pruikemakers juist tot dien 'Leicester lad' hem voert. Wij gevoelen ook hier de waarheid van Forsters opmerking: 'nothing is found to be so characteristic of Swift as the invention of selfish reasons for doing unselfish things'. Want aan Leicester bewaart hij onder al de afwisselingen van zijn leven eene vriendelijke herinnering. Het belet hem niet nu en dan de boersche gewoonten en het kleinsteedsch gebabbel van dat plaatsje op satyrieke wijze te teekenen, maar de satyre wordt verzacht doordat hij het met al zijne belachelijke bekrompenheden een goed hart toedraagt; zij wordt daardoor met een tint van goedaardigen humor gekleurd. Hij heeft het stadje lief ter wille van de herinnering aan zijne moeder. Niets is aandoenlijker dan de trouw waarmeê hij aan haar hangt. Geregeld schrijft hij

haar en ieder jaar vindt hij den tijd om haar te bezoeken, zoolang zij leeft. En als zij gestorven is schrijft hij in zijn ‘notebook’: ‘I have now lost my barrier between me and death. God grant I may live to be as well prepared for it as I confidently believe her to have been! If the way to Heaven be through piety, truth, justice and charity, she is there’.

Iets van de ‘zachtere aandoeningen des gemoeds’ valt hierin toch zeker te bespeuren. De donkere, dreigende wolken, voortgezweept door de stormen, jagen onstuimig langs het zwerk; men zou vergeten dat ook daarachter het liefelijk blauw des hemels schuilt, zoo niet nu en dan eene opening in het wolkenfloers het ons vertoonde. Forster wordt niet moede ons de blauwe plekjes aan den hemel van Swift's gemoed aan te wijzen. Hij beschouwt het bepaald als zijn taak ook in dit opzicht de leemten aan te vullen die de vroegere biografiën van Swift vertoonen. Deze gerechtigheid acht hij aan Swift verschuldigd te zijn. Johnson liet haar niet gelden ‘because of too little liking for him’. Scott, wien het noch aan goeden wil in dit opzicht, noch aan edelmoedige bewondering ontbrak, ‘had too much other work to do’. Aan hem, ‘an inferior hand’, is het overgelaten om het werk dezer mannen aan te vullen. Swift, de zoo veelszins rampzalige man, was gewoon op zijn geboortedag het derde hoofdstuk van het boek Job te lezen. ‘It is a day you seem to regard though I detest it’, zoo schrijft hij van zijn verjaardag in een zijner laatste levensjaren aan Mrs. Whiteway, ‘and I read the third chapter of Job this morning’. Het derde hoofdstuk van Job: ‘De dag verga, waarin ik geboren ben’. Op deze wijze gaf hij te kennen, zegt Forster, wat hij met minder of meerder duidelijkheid gedurende heel zijn leven gevoelde, ‘that with his birth had come inheritance of evil incurable by philosopher or physician’. Maar behalve dit was er toch ook een en ander in zijn leven, waaraan hij gaarne op andere wijze eene uitdrukking zou gegeven hebben, ‘and to show how far this counterbalanced the bitter disadvantage must be the task of his biographer’. Forster laat geene gelegenheid voorbijgaan om op dat tegenwicht te wijzen. Natuurlijk is bij het einde van het eerste deel de rekening nog niet op te maken. Maar tegenover ‘the bitter disavantage’ moeten zeer zeker ook de zachtere aandoeningen des gemoeds worden in de weegschaal gelegd. Zelfs dan, wanneer zij juist een bron van lijden zijn. Want er is een soort van smart waardoor ten

slotte de som van het lijden dat het leven ons brengt, niet vermeerderd, maar verminderd wordt. Alle smart toch is geen pijn. En wanneer het Pessimisme op zijne wijze de posten aanteekent, die naar zijne opvatting het tekort aan levensvreugde te weeg brengen, boekt het valschelijk alle smart aan dien kant. Ons medelijden, het vermogen om in het lijden van anderen in te gaan en het mede te gevoelen, is zeer zeker een oorzaak van lijden, maar de bron waaruit het voortkomt waarborgt ten slotte een zegen, die het smartgevoel te boven gaat.

Toen lady Mary Berkeley[1] stierf, schreef Swift: 'I hate life when I think it exposed to such accidents; and to see so many thousand wretches burdening the earth, while such as her die, makes me think God did never intend life for a blessing.' Het is alsof een Pessimist van onze dagen spreekt. Maar als deze, vergeet hij dat het vermogen om lief te hebben, de trouw en aanhankelijkheid van een liefhebbend gemoed, bij al de teleurstellingen, de smarten van allerlei aard die het beloopt, op zich zelf reeds een zegen is voor hem die het bezit. Misschien wordt juist krachtens dat vermogen de werkelijkheid met zoo sombere tinten gekleurd, wier waarneming zóó bittere woorden doet spreken als wij zooeven van Swift vernamen. Maar datzelfde vermogen is toch een bron van hooger genot en ook deze heeft voor Swift gevloeid. Diep verscholen is zij onder schier ondoordringbaar struikgewas; ter nauwernood vermag zij zich baan te breken tusschen de rotsblokken; verborgen blijft zij onder dichte schaduwen - doch nu en dan toch, nu en dan vangt zij een straal op van het licht des hemels en zien wij hoe

1 Swift bleef, terwijl hij *vicaris* van Laracor was, en nadat een ander hem als secretaris van Lord Berkeley had verdrongen, als *chaplain* op Dublin Castle bij de familie Berkeley. Aan Lady Berkeley bleef hij zeer gehecht. Hare beide dochters Lady Mary en Lady Betty treden telkens in zijn leven op. Kort nadat de familie te Dublin kwam was eene jongere dochter, Penelope, gestorven. Twee en dertig jaar later nog plaatste Swift boven haar graf in de kerk een marmeren plaat ter harer gedachtenis. Laat dergelijke 'kleinigheden' tot kenschetsing van zijn karakter niet onopgemerkt bijven. Velen er van zijn ook door zijne andere biografen vermeld. Zij deelen mede hoe hij, tot zelfs door zijn tuin aan te leggen naar het model van Moor Park, waar hij met Lord Temple had geleefd, de herinnering aan den ouden tijd bewaarde. Daarin en in dergelijke trekken spreekt een trouw hart. Maar ze op te merken is niet genoeg. Men dient er een plaats aan te geven in de teekening van Swift's persoonlijkheid. Is er plaats voor in de traditioneele opvatting van zijn karakter? Zoo niet, dan is het beeld dat men zich van hem gevormd heeft, ook niet gelijkend.

zij tintelt in een vriendelijken zonneschijn. Wien is het niet overkomen, als hij aan haar oever rustte, dat vizioenen voor zijn geest verrezen van de vroolijke landouwen die zij tegemoet snelt, de lachende vlakte die zij zal besproeien, straks als zij, onder den open hemel, het volle zonnelicht zich begroeten? Hier te midden der wildernis ruischt haar klaaglied, maar - verneemt gij daartusschen niet den stillen zang der Verwachting en der Hoop?

Sterven in den loop van Swift's leven die klanken weg, fluisterend van hoop en verwachting? Gaan zij allen over in den schrillen kreet der wanhoop? Heeft Forster ook dán nog iets kunnen opvangen van het lied der hoop?

In ieder geval is hij voor dat gedeelte van Swift's leven, 'twelk hij in het eerste deel met zoo liefdevolle zorgvuldigheid behandelt, er dunkt mij in geslaagd een en ander aan te wijzen, wat een vriendelijken lichtstraal over dat sombere leven werpt. Het is die liefdevolle belangstelling waarmede hij Swift's persoonlijkheid nadertreedt, welke ons ook onder de massa van bibliografische en kritische bijzonderheden, van aanteekeningen en uitweidingen de harteklop van het warme menschenleven doet gevoelen. Mogelijk is het, dat Swift zelf eene dergelijke behandeling zou hebben afgewezen, met dat eigenaardig mengsel van fierheid en cynisme, dat wij zoo menigmaal bij hem aantreffen. Maar wij vergeten niet dat hij, wiens persoonlijkheid zeker niet allereerst doet denken aan wat ‘liefelijk’ is, toch ook als van ‘the two noblest of things’ heeft gesproken van ‘Sweetness and Light’[1].

‘Sweetness and Light!’ Ook in zijn leven ontbreken zij niet.

De naam van Esther Johnson is voor altijd aan dien van Swift verbonden. Wie heeft niet van hunne betrekking gehoord, die althans niet geheel en al vreemdeling is in Swift's leven, in de geschiedenis der Engelsche letteren in het algemeen? Deze danken aan haar het ‘Journal to Stella’, dat in geene andere littératuur zijne weerga heeft. Er gaat eene eigenaardige betoovering van die reeks van brieven uit. Swift spreekt er uit in al zijne terugstootende, maar ook in zijne aantrekkelijke hoedanigheden.

1 In zijne schoone parabel van ‘the Spider and the Bee’, voorkomende in ‘the Battle of the Books’, eene parabel die m.i. alleen reeds de eenzijdigheid van Henri Taine's kritiek zou kunnen in het licht stellen, als hij aan Swift *poëzie* ontzegt.

't Is inderdaad raadselachtig dat de laatsten er zoo weinig in opgemerkt zijn. Met welk eene verwonderlijke openhartigheid zijn die brieven geschreven! Wat is alles daarin frisch en waar! De tijd zou later aanbreken, rijk aan dagboeken en brieven van gansch andere soort. Dan zouden zij voor de zoetsappigheid en onwaarachtigheid eener ziekelijke sentimentaliteit de welkome gelegenheid aanbieden om het eigen Ik te bewierooken, om het tot het belangwekkend middenpunt eener ontzenuwende zelfbespiegeling te maken: dat eigen Ik, logenachtig tot in de schijnbare oprechtheid waarmede het zijne onvolkomenheden en zwakheden zou ontdekken. In het ‘Journal to Stella’ niets van dat alles! Swift geeft er zich zelven in terug, niet door zich zelven te omschrijven en te ontleden, maar door al wat hem omringt weêr te geven, zooals het door zijne subjectiviteit is gekleurd. Door zonder eenig opzet buiten de mededeeling zelve, eenvoudig en als ter loops, de wereld waarin hij zich beweegt, zooals zij aan hem zich voordoet, voor Esther te teekenen. Zóó laat hij zich zien met het goede en het kwade dat hem eigen is. Wie het eerste niet opmerkt, moet door eene of andere partijdige opvatting van zijn persoonlijkheid verblind zijn of het ‘Journal to Stella’ kennen, alleen door wat met partijdige hand er is uitgelicht. Ook wanneer men niet bekend is met de kleinere *détails* van Swift's leven en Esther's omgeving, en dus vele toespelingen moeten verloren gaan; ook wanneer vele mededeelingen uit den aard der zaak voor ons hare belangrijkheid hebben verloren, omdat zij op zich zelve staan en niet in rechtstreeksch verband tot de geschiedenis der hoofdpersonen en de hoofdgebeurtenissen van die dagen, wordt men bekoord door de levendige en aanschouwelijke schildering van op zich zelf vaak nietsbeduidende dingen. Onder den verschen indruk der lezing er van kan men zich de bewondering van Forster verklaren, eene bewondering met verbazing vermengd: ‘That wonderful Journal - - that unrivalled picture of the time, in which he set down day by day the incidents of three momentous years; which received every hope, fear and fancy in its underess as it rose to him; which was written for one persons private pleasure, and has had undestructible attractiseness for every one since; which had no parallel in literature for the historic importance of the men and the events that move along its pages or the homely vividness of the language that describes them; and of which the loves and hates,

the joys and griefs, the expectations and disappointments, the great and little in closest neighbourhood, the alternating tenderness and bitterness, and above all the sense and nonsense in marvellous mixture and profusion remain a perfect microcosm of human life.'

Het spreekt dus wel van zelf dat vooral deze merkwaardige verzameling van brieven eene bron is voor de kennis van Swift's persoonlijkheid. Reeds Hawkesworth zeide er van, dat zij Swift's karakter en geheele wijze van doen en zijn beter teekenen, dan al wat omtrent hem gezegd is. Doch gelijk reeds is opgemerkt, de wijze waarop ook dit journaal dikwijls is gelezen, schijnt te bevestigen, hoe moeilijk het is onpartijdig en onbevooroordeeld eene dergelijke bron te gebruiken.

Overtuigd van het groote belang dat dit dagboek voor den biograaf van Swift heeft, legde Forster er groote moeite aan ten koste, om den oorspronkelijken tekst er van te herstellen. Het werd toch steeds met uitlatingen en fouten gedrukt. Uitgelaten werden voor het meerendeel die gedeelten, welke in de zoogenaamde 'little language' geschreven waren, de gebroken kindertaal, waarvan Swift en Esther zich menigmaal bedienden en waarvan men dikwerf den zin niet meer kan ontdekken. Werd de zin verstaan, dan gaven de uitgevers hem eenvoudig in de gewone taal terug, voor zoover zij die gedeelten opnamen; verstond men hem niet, dan lieten zij die regels weg. Forster drukt alles af en geeft van menige op het eerste gezicht onverstaanbare uitdrukking eene verklaring.

't Is niet alleen de filoloog die zooveel belang stelt in deze tekstherstelling. De 'little language' is van groot gewicht voor den biograaf. Zij levert eene bijdrage tot kenschetsing van de eigenaardige verhouding die tusschen Swift en Esther bestond. Zij vertolkt iets in Swift's gemoedsbestaan, wat schier altijd is over het hoofd gezien, gelijk alles wat zijn beeld beminnelijker kan maken, dan het den leerlingen van de hoogere burgerscholen en gymnasia pleegt voorgeteekend en door mannen van naam op letterkundig gebied pleegt weêrgegeven te worden. De grommige, bittere, menschenhatende Swift spreekt tot Esther Johnson in de gebroken woorden, waarvan zij als beminnelijk kind zich bediende; poogt, als hij aan haar schrijft, die taal in letters na te bootsen, en als hij ze nederschrijft 'he makes up his mouth' als sprak hij haar uit. Deze taal is symbool van den aard der betrekking tusschen hen, van haar teederheid en reinheid tevens.

Zij bleef dat tot het einde toe. Misschien zal zij de verklaring behelzen van het voor velen raadselachtige feit dat hij Stella en Vanessa te gelijker tijd beminde. Naar het mij toeschijnt zou Forster in het vervolg van zijn werk tot eene dergelijke oplossing gekomen zijn. De liefde van Swift voor Esther Johnson en voor Esther Vanhomrigh moet van verschillende natuur zijn geweest. De ‘little language’ zegt ons *hoe* hij Esther Johnson beminde.

Lord Macaulay maakt in zijn ‘Essay on Sir William Temple’ melding van Swift, als van den ‘eccentric, uncouth, disagreeable young Irishman’ die zich op Moor Park bij Temple bevond. Swift was nooit ‘uncouth’; hij kon ‘disagreeable’ zijn, maar het tegenovergestelde evenzeer. In wat overigens door Macaulay van Swift's verhouding tot Temple wordt meêgedeeld, is hij menigmaal bezijden de waarheid. Dit alles echter daargelaten: van Swift's betrekking tot Esther Johnson geeft Macaulay aanstonds een gansch en al verkeerden indruk, als hij in hetzelfde verband van dien ‘young Irishman’ zegt: ‘who made love to a very pretty, darkeyed young girl, who waited on Lady Giffard’, Temple's zuster[1]. Klinkt het niet als gold het hier een verholen vrijerij? En van eene minnarij in gewonen zin kon toen allerminst sprake zijn en is ook later waarschijnlijk nooit sprake geweest.

Toen Swift Esther op Moor Park het eerst ontmoette, telde de kleine Esther zeven jaren. Veertien jaar was Swift ouder dan zij. Hij voelde zich aangetrokken tot het bleeke, zwartoogige, ziekelijke kind. Hij was haar leermeester, haar opvoeder. Zij hing hem aan met het goed vertrouwen van het kinderlijk gemoed. Haar aanhankelijkheid verkwikte hem, die door de armoede aan zijne moeder ontrukt, bij een oom ‘the education of a dog’ had gevonden en die zoo weinig hartelijkheid had gesmaakt. Toen hij later na eene afwezigheid van eenige jaren naar Moor Park terugkeerde, was zij vrjftien jaar en allengs gezond en sterk geworden en groeide zij tot eene schoone jonkvrouw op. De oude vertrouwelijkheid nam toe. Was de her-

1 Nogmaals in zijne ‘History’ zegt hij, sprekende van Swift: ‘The humble student would not have dared to raise his eyes to a lady of family; but when he had become a clergyman, he began, after the fashion of clergymen of that generation, to make love to a pretty waiting-maid (?) who was the chief ornament of the servants (?) hall and whose name is inseparably associated with his in a sad and mysterious history.’
Fantasie schier in elken trek!

innering aan vroeger dagen niet een liefelijke band? Zij bewaarden haar samen door de ‘little language’, de nabootsing der gebrekkige taal van het jeugdige kind. Toen ontwikkelde zich langzamerhand bij het jonge meisje eene liefde van ander karakter. Heeft Swift het begrepen? Heeft hij de bekoring niet kunnen weêrstaan? Daar was maar één middel om te voorkomen dat die andere liefde in haar hoe langer zoo meer een hartstocht werd. Het bestond hierin, dat hij zich aan haar geheel en al onttrok, om dan tevens eene liefde en aanhankelijkheid te derven, die hem dierbaar, die hem onmisbaar was geworden.

Misschien heeft hij het gevaar voorzien; misschien ingezien wat noodig was om het te bezweren, en toch niet de kracht bezeten om het te volvoeren.

Bij den dood van Mrs. Whiteway heeft men een papier gevonden met Swift's hand beschreven, dat den datum van dien tijd (1699) draagt. Het bevat een en ander wat hij zich zelven belooft in acht te zullen nemen ‘when I come to be old’. Een dier ‘resolutions’ luidt aldus: ‘Not to be fond of children, *or let them come near me hardly*.’ De onderstreepte woorden zijn doorgehaald. Eene andere hand deed het dan de zijne, eene die hem wilde vrijwaren voor den schijn van hardheid, die in die woorden liggen kon. Een schijn van hardheid. Want naar waarheid schrijft Forster: ‘we do not fortify ourselves with resolutions against what we dislike, but against what in our weakness we have reason to believe we are only too much inclined to.’

Toen Esther na den dood van Lord Temple met hare oudere vriendin, Mrs. Dingley, die sedert altijd bij haar bleef, zich in Ierland, in Swift's nabijheid vestigde, bleef hij haar mentor, haar voogd en opvoeder en beheerde hij aldaar hare kleine eigendommen. Wat Swift toen voor haar gevoelde, blijkt uit eene briefwisseling tusschen hem en Rev. Tisdall. Een briefwisseling van pijnlijken aard en die, wat Swift betreft, tot velerlei scheeve oordeelvellingen heeft aanleiding gegeven. Tisdall had de hand van Esther gevraagd en riep de hulp van Swift in, wiens invloed op haar hij kende. Aanvankelijk ried Swift het huwelijk af. Omdat hij haar voor zich zelven wilde behouden? Tisdall vermoedde het. Het lag voor de hand. Reden genoeg voor Swift's beoordeelaars om het, ook zonder dat de ijverzucht die Tisdall's oordeel licht kon benevelen, hun parten speelde, als het waarschijnlijkst, straks als ontwijfelbaar te veronderstellen.

Uit wat hij aan Tisdall in antwoord op zijn boos vermoeden schrijft, blijkt evenwel iets anders. Ja, indien hij aan een huwelijk dacht, hij zou niet weten wie hij boven haar zou stellen. Maar hij denkt er niet aan. Zijne ‘fortune and humour’ verbieden hem er aan te denken. Heeft Tisdall wel vermogen genoeg om hemzelven en haar een gelukkig en onbekommerd bestaan te bezorgen? Hij meende aanvankelijk van niet. Nu is hij beter ingelicht en dus zijn bezwaar vervallen. Al zal het hem ‘so good a friend and companion’ doen verliezen, hij zal zich niet verzetten tegen haar ‘interest and settlement in the world’. Het schijnt nu eenmaal noodzakelijk geacht te worden dat meisjes trouwen. De tijd ‘takes off from the lustre of virgins, in all other eyes’, voegt hij er bij, ‘in all other eyes but mine.’ Hij beroept zich op zijne brieven aan Esther, of hij ooit in Tisdall's nadeel sprak. Zijn rol was wel is waar passief geweest in deze zaak, doch een andere zal hij nooit op zich nemen waar het een huwelijk geldt ‘to avoid all reproach of any ill consequences that may ensue in the variety of wordly accidents.’ Zelfs meent hij dat de zaak nu niet voegzaam meer kan verbroken worden. Kan Tisdall zeggen dat hij hem ontmoedigd heeft? Heeft hij niet steeds over haar geschreven, als over eene die hij boven alle vrouwen stelt die hij kent?

Swift schijnt terecht of te onrecht verondersteld te hebben dat Esther ooren had naar Tisdall's aanzoek. Hoe dit zij, van de zaak wordt verder niet meer gehoord. Esther heeft van hem afgezien. Wachtte zij van Swift, wat zij in Tisdall afwees? Of schatte zij het meerdere dat Tisdall haar bood lager, dan het mindere van hém?

Zeven jaren later, als Swift zich in Londen bevindt, schrijft hij de reeks van brieven aan Esther en haar vriendin, die later het ‘Journal to Stella’ zijn genoemd. Dan luidt het in een dier brieven: ‘Farewell my dearest lives and delights. I love you better than ever, if possible, as hope saved. I do and ever will. God Almighty bless you ever, and make us happy together. I pray for this twice every day, and I hope God will hear my poor hearty prayers.’ En dergelijke woorden ontmoeten wij telkens.

Zij zijn tot de beide vrouwen gericht; wie gevoelt niet dat het voor den vorm geschiedt? In dat opzicht werden tusschen Swift en Esther de vormen altijd zoo zorgvuldig mogelijk in acht genomen. Tot beiden gericht, gelden zij toch Esther

allereerst, misschien geheel alleen. Met hoeveel teederheid, met hoeveel warme gehechtheid hangt zijn hart aan haar, het hart van dien ‘kouden’ man, van wien men gevraagd heeft of hij werkelijk een hart bezat! Zijne toegenegenheid voor haar blijft dezelfde, hij rekent er op dat hare liefde dezelfde zal blijven voor hem. De Whigs hebben al zijne verwachtingen den bodem ingeslagen en zijne eerzucht onvoldaan gelaten. Op het schutblad van den bundel ‘Poésies Chrétiennes de Jollivet’, dien hij van Lord Halifax ten geschenke ontving, kon hij schrijven: ‘The only favour I ever received from him or his party’, hij die geen gunsten vroeg, maar aanspraak maakte op rechtmatige belooning voor bewezen diensten, neen, op edelmoedige erkenning en waardeering der kracht, waarvan hij zich bewust was. De Tories waren aan het roer en aan hen had hij zich verbonden. Zouden ook zij zijne hoop teleurstellen en hem in het gehate Terland doen blijven, om er te preeken voor een dozijn hoorders? ‘Denk er aan’, zoo gaat hij in bovenbedoelden brief voort, ‘indien ik als vroeger ondankbaar behandeld word, dat ik er op voorbereid ben, en dat het mij niet zal verwonderen.’ Thans wordt hij benijd en acht men hem in hooge gunst; men bedelt om zijn invloed en ieder verzekert hem dat hij bij de ministers zoo hoog staat aangeschreven. Toch kan hij op niets rekenen, op niets dan op haar liefde en vriendschap. Al het andere maakt weinig indruk op hem. ‘Little wealth, and much health and a life by stealth. That is all we want.’

't Is dus nog als voor zeven jaren. Van een huwelijk is geen sprake. ‘A life by stealth’ wenscht hij. De wereld wete er niet van, hoe zeer hunne harten met elkaar verbonden zijn. Al wat hen beiden in hunne betrekking tot elkaar aangaat, moge buiten aanraking blijven met de wereld, waarin hij als publiek persoon zich beweegt, maar waaruit hij telkens vlucht tot haar. Want gedurende al den tijd dat hij zich in den stroom der politieke bemoeiingen, al is het dan niet juist tegen zijn zin, laat medevoeren, en terwijl ieder uur van den dag en van den nacht er bij, voor zoover zijn kwaal hem niet aan zijn bed kluistert, wordt ingenomen door zijn arbeid en door zijn omgang met de helden van den dag, houdt hij Esther getrouw op de hoogte van al wat hem wedervaart. Al is het maar één oogenblik, den tijd weet hij te vinden voor zijne mededeelingen, voor de hartelijkste betuigingen zijner gehechtheid aan haar, in

de taal, de ‘little language’, sedert jaren hun lief. Het gebeurt dat hij van een diner voor een uurtje wegsluipt, om zijn brief aan Esther te voltooien.

Wordt de hartelijke toon niet zeldzamer in de latere brieven? Blijven de teedere betuigingen niet langzamerhand uit? Is het de schaduw van Esther Vanhomrigh?[1].

De ‘little language’ blijft en wisselt telkens het gewone engelsch af. Zij blijft als een bewijs der onveranderlijke gene-

1 Het valt niet te ontkennen dat de teedere toon, die aan deze brieven zulk eene eigenaardige bekoorlijkheid leent, in de latere langzamerhand verdwijnt. Men heeft het in verband gebracht met de herhaalde ontmoeting en nadere kennismaking met Esther Vanhomrigh. Misschien niet ten onrechte. Maar het is eene vaststaande overlevering geworden, dat Swift het in zijne brieven aan Esther Johnson stelselmatig vermijdt van zijne bezoeken in de woning der familie Vanhomrigh melding te maken. Lord Campbell zegt in zijne ‘Memoirs of Lord Cowper’: ‘in pursuing the Journal to Stella, it is curious to observe that, in the minute and circumstantial accounts he (Swift) gives of all his other visits he studiously and systematically suppresses his visits to Mrs. Vanhomrigh and his acquaintance with her daughter.’ Forster was over deze mededeeling zoo verbaasd, dat hij zich de moeite gaf na te gaan hoevele malen Mrs. Vanhomrigh in het journaal voorkwam. Behalve de plaatsen waar op haar gedoeld wordt, komt haar naam zelf er 73 maal in voor. Zelfs wordt in een der antwoorden van Esther naar de Vanhomrigh's gevraagd: of het lieden van aanzien zijn? En Swift antwoordt daarop, dat zij van even voorname dames bezoeken ontvangen, als hij van voorname heeren, en noemt er een paar die hij er juist heeft aangetroffen.
Intusschen is ook Forster hier niet zeer nauwkeurig. Narekenende hoe vaak de naam van Mrs. Vanhomrigh in het journaal voorkomt, vergeet hij dat het eigenlijk om de oudste dochter van Mrs. Vanhomrigh te doen is. De naam van Esther Vanhomrigh wordt niet genoemd. Wel wordt een paar maal ter loops van ‘Mrs. Van's eldest daughter’ melding gemaakt. Dat het niet meer en nooit met name geschiedt, verdient misschien toch opmerking. Als het dagboek eindigt, bij Swift's terugkeer naar Ierland, is de betrekking tusschen hem en Esther Vanhomrigh van zeer vertrouwelijken aard. Er blijkt niets van in de brieven aan Esther Johnson.
Daar Forster's boek met 1711 eindigt, wordt de verhouding tusschen Esther Vanhomrigh en S. nog niet door hem besproken. Het is te betreuren dat wij zijne opvatting er van niet kennen. Die verhouding is belangrijk, natuurlijk vooral in verband met Swift's blijvende betrekking tot Esther Johnson.
De aard van Swift's liefde voor Stella (men weet dat hij Esther Johnson dus en Esther Vanhomrigh Vannessa noemde) maakt het mijns inziens echter twijfelachtig, of wij aan eene dubbele liefde zouden te denken hebben, van dien aard als er ons eene in Lessing's Sara Sampson en in Goethe's Stella wordt geteekend. Beide stukken zijn waarschijnlijk naar aanleiding van Swift's vermeende verhouding tot Stella en Vanessa geschreven. Op die aanleiding werd den laatsten tijd herhaaldelijk de aandacht gevestigd: in de Deutsche Rundschau van Juli 1875 en Januari 1876, door Urlich en W. Scherer; in de Allgemeine Zeitung van 5 Jan. 1876, door H. Düntzer; in Macmillan's Magazine, Februari 1877, door A.W. Ward.

genheid van den opvoeder voor zijn kweekeling, wier schrijfhand zelfs bedriegelijk op de zijne gelijkt, van den man voor het bekoorlijke kind. Is hij wellicht een oogenblik op het punt geweest in haar nog eene andere dan het kind en de kweekeling lief te hebben? Moest die andere voor het kind en de kweekeling de plaats weêr ruimen, toen Esther Vanhomrigh kwam? Waar is de grens die de toegenegenheid eens mans voor een meisje als Esther, van eene liefde scheidt die een ander karakter draagt? Eén ding echter houde men in het oog. In het ‘Journal to Stella’ komt geen enkele regel voor, hoeveel hartelijkheid en teederheid er uit spreke, die aan hartstocht doet denken. Niets in Swift's leven is aan te wijzen wat hem eenigszins op een Don Juan zou kunnen doen gelijken, al ware het maar op een Don Juan zeer in het klein. Toen hij Londen verliet, had Esther Vanhomrigh eene hartstochtelijke liefde voor hem opgevat. Hij trachtte zich aan haar te onttrekken, ter wille van Esther Johnson wellicht, toen het te laat was. Zij trachtte zich aan hem vast te klemmen met eene hartstochtelijkheid, die soms der mannen liefde afkoelt in plaats van haar sterker te maken. Haar hartstocht is haar noodlottig geweest. Meer mannelijke kracht van zijn kant en misschien ware zij niet gestorven aan een gebroken hart. Toch zou er wellicht haar leven niet vreugdevoller om zijn geworden. Maar mag men in haar enkel medelijdend verschoonen, wat men in hem niet genoeg als misdadig weet te brandmerken?

Intusschen: van een man als Swift mag men meer eischen dan van eene Esther Vanhomrigh, meer ook dan van eene Esther Johnson. Hij had beider meerdere moeten zijn in jaren niet alleen. Doch er is eene moraal, die alle handelingen zonder eenige aarzeling onder een bepaalde rubriek weet te brengen. Kan zij hier gehoord worden? Zij beschouwt alle menschelijke handelingen als of zij met abstracte dingen te doen had. Zij meent ze alle te kunnen treffen door het absolute oordeel: ‘goed of slecht’; een ander oordeel kent zij niet. En dergelijke absolute oordeelvellingen passen zeker op het meerendeel der menschelijke daden niet. Wie onzer kan bestaan, in ééne zijner handelingen bestaan voor de Absolute Gerechtigheid? Wie onzer durft haar maatstaf aanleggen aan een ‘man en broeder?’

Wat Swift betreft - in zijne verhouding tot Esther Johnson blijft een en ander te vragen over, waarop in dit deel door Forster nog niet geantwoord wordt. Men verhaalt van een

huwelijk, dat, in stilte gesloten, volgens Swift's uitdrukkelijk verlangen geheim moest blijven en ook in hunne verhouding geen verandering zou brengen. Forster zegt ter loops, zonder zijn gevoelen hier te staven, dat hij omtrent zulk een huwelijk niet de zekerheid heeft ‘at all reasonably sufficient’. Is het niet gesloten, dan vervallen natuurlijk allerlei gissingen, die van de veronderstelling uitgaan dat het gesloten is en in alle biografiën worden besproken. Naar Forster's oordeel geeft de bovenvermelde brief aan Tisdall nauwkeurig de verhouding aan, die toen tusschen Stella en Swift bestond. Hij meent dat er geene verandering in is gekomen tot aan haar dood, toen zij zes-enveertig, hij meer dan zestig jaar oud was Volgens hem heeft zij Tisdall afgewezen, met het besluit haar toekomst voor goed aan die van Swift te verbinden. Zij kon nu weten tot welken prijs. De voorwaarde was ‘Affection not Desire’. ‘In all other eyes but his, time would take from her lustre; her charmes would fade, but to him, through womanhood as in girlhood, they would continue the same.’ Voor ons blijft het de vraag of hij van haar het offer had mogen aannemen, terwijl hij van zijn kant er geen behoefde te brengen. En wat noopte hem dat offer te eischen? Zijn de woorden bevredigend, waarmede Forster deze episode van Swift's leven, voor zoover zij in dit eerste deel kon behandeld worden, besluit? Zij luiden aldus: ‘For what she was surrendering, she knew the equivalent; and this, almost wholly overlooked in other biographies, will be found in the present to fill a large place - (jammer dat wij niet beoordeelen kunnen, in hoeverre een rechtmatige plaats). - Her story has indeed been always told with too much indignation and piety. Not with what depresses or degrades, but rather with what consoles and exalts, we may associate such a life. This young friendless girl, of mean birth and small fortune, chose to play no common part in the world; and it was not a sorrowful destiny, either for her life or for her memory, to be the star to such a man as Swift, the Stella to even such an Astrophel.’

Hoe lang zou men de kaarten kunnen schudden, voor ze weêr in de oude volgorde kwamen? werd bij de whisttafel gevraagd, toen hij, aan wien de beurt van *mêleeren* was, in diep gepeins verzonken, aan het *mêleeren* bleef.

Dat doet mij denken aan een benauwden droom, was het antwoord.

Ja, waarlijk, 't is als een benauwde droom! Maar hoeveel oorzaken en motieven werken samen om ons zedelijk leven te bepalen? Wie bepaalt haar getal? Hoeveel verschillende combinaties van dezen onderling zijn er mogelijk? Wees determinist zooveel gij wilt, althans bij eene bloot empirische beschouwing blijft het den indruk van een toeval maken, dat juist deze en geene andere combinatie zich gevormd heeft. En indien gij plaats laat voor wat het besef van verantwoordelijkheid zou kunnen verklaren: wie zal met juistheid aanwijzen hoever zij zich uitstrekt, waar zij begint, waar zij eindigt? En indien er alleen van schuld sprake kan zijn, voor zoover er verantwoordelijkheid bestaat, wie bepaalt de mate van schuld, die iemand kan worden ten laste gelegd?

Een absoluut oordeel over Swift's verhouding tot Esther Johnson is altijd gewaagd; het zou evenzeer gewaagd zijn over zijn overgang tot de Tories er een uit te spreken. Allerlei heeft samengewerkt om hem zijne oude vrienden te doen verlaten, en het mag zeer moeilijk, zoo niet onmogelijk heeten, om uit te maken in hoeverre hij in deze een blaam verdient. Wie zegt dat hij was ‘an apostate in politicis’, zegt òf niets bijzonders, òf lichtelijk te veel. Niets bijzonders, in zoover hij eenvoudig een feit vermedlt: daar is een tijd geweest dat wij hem in gezelschap der Whigs zien, en een tijd daarna dat hij aan de Tories verbonden was. Lichtelijk te veel, wanneer het als een brandmerk is bedoeld, en men het hem als een zedelijk misdrijf wil aanrekenen.

De ‘Saturday Review’ het werk van Forster besprekende, geeft toe, dat Swift tot zijn overgang gebracht werd door beweegredenen, die zoowel verklaarbaar als verschoonbaar zijn. Maar zij meent hem toch te moeten beschuldigen van ‘inconsistency, not of principles, but of conduct’. Immers: hij liet zich door die beweegredenen leiden op een oogenblik dat de Whigpartij te gronde ging. Steele en Addison bleven haar getrouw. Wel is waar hebben velen gedaan wat Swift deed, en zijn toch aan het scherpe oordeel ontsnapt, dat hem heeft getroffen, doch groote mannen handelen in zulk een geval te minder straffeloos, omdat zij te meer invloed uitoefenen.

Of voor de ‘inconsistency of conduct’ ook niet veel kan aangevoerd worden wat haar verklaart en verschoont? Steele had niet meer te vragen dan hij had ontvangen. Addison had van de Whigs alles verkregen, wat hij wenschen kon. Swift had het recht om veel te vragen, meer dan zij: hij ontving niets

dan de ‘Poésies chrétiennes de Mons. Jollivet’. En wat de groote verantwoordelijkheid van een groot man betreft - wat verdient eene politieke partij, als zij op onverantwoordelijke wijze een groot man, die door de omstandigheden zich in haar gelederen bevindt, der tegenpartij in de armen drijft? Niet dat de ongerechtigheid des eenen die des anderen tot gerechtigheid zou maken! Maar, terwijl eene edelmoedigheid, als Swift zou betoond hebben zoo hij aan de Whigpartij trouw ware gebleven, een hartverheffenden indruk zou gemaakt hebben op ieder die het zedelijk ideaal liefheeft, mag men het hem daarom als de zwartste misdaad aanrekenen, dat hij die edelmoedigheid niet heeft bezeten?

In ieder geval is er veel in aanmerking te nemen, voor men zich het recht toekent zijne houding te beoordeelen, in het belangrijk tijdsbestek der regeering van koningin Anna, toen de Whigs van het toppunt hunner macht nederstortten, en de Tories even snel zich verhieven. Doch vóór alle dingen komt het aan op de vraag of Swift inderdaad, door aan de eene partij zich te onttrekken, en aan de andere zich te verbinden, zijne politieke overtuiging verwisseld heeft.

Hij heeft ten allen tijde een eigenaardig standpunt ingenomen tegenover de twee groote staatkundige partijen, die naar de opperheerschappij streefden. Door zijn omgang met Temple, zijn verblijf op Moor Park, waar hij met koning Willem in aanraking kwam, waar hij Sunderland e.a. leerde kennen, werd hij, zonder er zich rekenschap van te geven wellicht, in de richting der Whigpartij gedreven. Zijn eerste geschrift, dat zich op politiek gebied bewoog, ‘Contests and Dissentions in Athens and Rome’, was niet eigenlijk een partijschrift. De Whigs, van wier hoofden Somers, Halifax en anderen toen in staat van beschuldiging waren gesteld, beschouwden het als ten hunnen behoeve geschreven, en kwamen Swift, zoodra hij in Londen en zijn naam als schrijver er van bekend was, met open armen te gemoet. Zijne vriendschap met Steele en Addison, met andere Whigs, die hetzij op staatkundig, hetzij op letterkundig gebied van beteekenis waren, trok hem hoe lang zoo meer aan de zijde der Whigpartij. Intusschen bracht zijne geheele persoonlijkheid misschien mede, dat hij meer van een Tory dan van een Whig had. Mag men aannemen dat het liberalisme, in wat vorm dan ook, altijd met zeker optimisme gepaard gaat en dat de Whigpartij, in 't algemeen gesproken, de liberale beginselen vertegenwoordigde, dan is daaruit, meen ik, misschien

met eenig recht reeds af te leiden dat Swift, als het ware van nature, nooit een echte Whig kon zijn. In één opzicht heeft hij van den beginne af aan beslist van de Whigs zich afgescheiden, dat hij tegenover hunne neigingen voor de Dissenters altijd de staatskerk verdedigde en haar belangen voorstond, niet omdat hij haar dienaar was, maar uit volle overtuiging. Hij heeft dat nooit verheeld.

De beide partijen vertoonden toen bovendien allerminst zuiver de beide groote regeeringsbeginselen, waarvan immers alleen de blinde partijganger kan ontkennen, dat zij voor een gezond staatsleven beiden onontbeerlijk zijn. Aan beide partijen klemden zich de parasyten vast, die niet voor de groote beginselen van staatsbeleid, maar voor hunne bijzondere belangen opkwamen. De hevige Dissenters, de overblijfselen der Rondkoppen, sloten zich bij de Whigs, de Jacobieten bij de Tories aan. De republikeinen die met de Whigs samengingen, deden dat met even veel, of even weinig recht als waarmeê de hevigste voorstanders van het Goddelijk Recht met de Tories gemeene zaak maakten. Allerlei persoonlijke ambities, allerlei hof-intriges wierpen ook hier het vuil der partijschap op. 't Is niet te verwonderen dat dus ook hier de strijd niet het grootsch en ernstig karakter vertoonde, dat de botsing tusschen de twee krachten, waardoor de geschiedenis der menschheid wordt geleid, zou behooren te dragen. Het kon den satyrieken Swift niet ontgaan, hoe belachelijk het was, dat men in zulke omstandigheden aan beide zijden zich aanstelde als streed men voor de groote belangen van het Engelsche volk, voor de eeuwige goederen der menschheid; als voelde men zich tot dien strijd door een heilige geestdrift voor onvergankelijke waarheden aangegord. Swift's persoonlijkheid bracht nu eenmaal mede dat zijn ernst zich in de satyre openbaarde en het sarcasme hem als een geducht wapen ten dienste stond. Een satyrieke geest kan, misschien voor hij het weet, het slachtoffer worden van een cynisme, waarbij men weldra in de beginselen zelven, onder zoovele vreemde bestanddeelen bedolven, niet meer gelooft, en ten slotte den draak steekt met zich zelven, als men er zich door zou willen laten leiden. Van zulk een cynisme is Swift niet te beschuldigen. Alleen bij een oppervlakkig oordeel kan men het meenen, als hij zich vroolijk maakt over de heftigheid van den partijstrijd.

Uit de reis naar Lilliput herinnert men zich de twee partijen die daar gevonden werden, de *Tramecksan* en *Slamecksan*, aldus

genoemd naar de lage en hooge hakken hunner schoenen, de Whigs en Tories van Lilliput. Zijn humor is daar ontstemd; maar overigens heeft hij met dienzelfden humor altijd de partijtwisten beschouwd. Reeds jaren te voren blijkt het. Over een verkiezingsstrijd dien hij te Leicester bijwoonde, schrijft hij: ‘They have been polling these three days, and the number of thousands pretty equal on both sides, the parties as usual, High and Low, and there is not a chambermaid, prentice, or shoolboy in this whole town, but what is warmly engaged on one side or t'other.’ De beweging die in Londen over de ‘Occasional Conformity Bill’ heerschte, beschrijft hij aldus: ‘I observed the dogs in the streets much more contumelious and quarrelsome than usual; and the very night before the bill went up, a committee of whig and tory cats had a very loud and warm debate upon the roof of our house. But why should we wonder at that, when the very ladies are split asunder into high church and low, and out of zeal for religion, have hardly time to say their prayers?’

Wil hij met dit alles zeggen dat hij de punten in geschil als onbeteekenend beschouwt? Ligt aan deze bespotting van een strijd, waaraan allen zoo ijverig deelnamen, misschien een gebrek aan overtuiging ten grondslag, waardoor hij zoowel aan den eenen als aan den anderen kant zich zou kunnen scharen? Geenszins. Maar zijne aristocratische natuur - en deze was Swift eigen, wat men moge beweerd hebben van zijne neiging om in ‘lager sferen’ zich te bewegen - zijne aristocratische natuur deed er hem aan twijfelen of de ‘chambermaids’, de ‘prentices’, de ‘schoolboys’ en de ‘ladies’ van zijne dagen beter op de hoogte waren van het punt in geschil dan de ‘cats and dogs’ in de stad.

Nog ééne omstandigheid zou, althans bij eene oppervlakkige beschouwing, Swift den schijn kunnen geven van alleen door zijne bijzondere belangen zich een plaats aan eene der beide zijden te laten aanwijzen. In de politiek was hij zoover mogelijk van alle doctrinarisme verwijderd. Reeds in zijne ‘Contests and Dissentions in Athene and Rome’ heeft hij als het noodzakelijk vereischte voor een gezond staatsleven aangewezen, wat hij noemt ‘a balance of power’. Deze veronderstelt drie zaken: ‘first the part which is held, together with the hand that holds; it and then the two scales, with whatever is weighted therein.’ Het komt er op aan dat in de beide schalen het gewicht gelijkelijk verdeeld zij. In de beide schalen, want: ‘it is not necessary, that the power should be equally divided between these

three; for the balance may be held by the weakest, who by his address ad conduct, removing from either scale and adding of his own, may keep the scales duly poised...' De twee schalen echter moeten in evenwicht blijven: 'when the balance is broken, whether by the negligence, folly or weakness of the hand that held it, or by mighty weights fallen into either scale, the power will never continue long in equal devision between the two remaining parties, but till the balance is fixed anew, will run entirely into one.' Daar is *tyrannie*, die niet altijd bestaat in de absolute macht van één persoon, maar daar waar al het gewicht in ééne schaal is overgegaan. Geheel in overeenstemming hiermeê noemt hij, na het aftreden van Harley in 1708, de poging van dezen om de gematigde Whigs en Tories saâm te brengen, 'the greatest piece of court-skill that has been acted these many years,' en hij laat er op volgen: 'you sometimes see the extremes of Whig and Tory driving on the same thing.' Wat hij van Harley zeide, als het gevoelen der Whigs over hem, geldt van Swift zelven: 'he was not Whig enough'. Hij is dat, ondanks zijn verkeer met de Whigs en zijn aanvankelijk optreden aan hunne zijde, nooit geweest. Juist de overwinning, waarvan de Whigs zulk een onbarmhartig gebruik maakten, deed hem te meer naar de Tories overhellen. En zoo men mocht willen beweren, dat hij later, bij de Tories zich aansluitende, 'tory too much' is geweest[1], dan zou hij daardoor bewezen hebben, hoe moeilijk het is ook voor zich zelven de balans in evenwicht te houden; maar geheel iets anders is het, dan dat Swift, eigenlijk een Whig, enkel uit wraakzucht of ecrzucht, zich om den standaard der Tories zou geschaard hebben, in strijd met zijn eigen overtuiging.

Het best kunnen Swift's staatkundige gevoelens in den tijd die zijn overgang tot de Tories voorafging, gekend worden uit zijn geschrift: 'The sentiments of a church of England man.' Het werd geschreven in 1708. Gelijk zijn eerste geschrift van politieken aard: 'The Contests and Dissentions' geschreven werd naar aanleiding der beschuldiging tegen eenige hoofden

1 Het 'not whig enough' was zeker op Harley in later tijd minder jnist van toepassing, dan het 'Tory too much' zou geweest zijn. Maar in dien zin is Swift nooit 'te vecl Tory' geweest, dat hij met de Jacobieten heulde. De leerling van Lord Temple is nooit ontrouw geweest aan de beginselen der groote Engelsche omwenteling. 't Is een verkeerde opvatting, dat zulk een trouw onbestaanbaar zou zijn met de Tory-beginselen.

der Whigs ingebracht, viel dit samen met de uittreding van Harley en St. John uit het ministerie, dat geheel door Whigs *pur sang* werd bezet. Gelijk men het andere als een partijschrift ten gunste der Whigs beschouwde, gold dit natuurlijk als een pleidooi ten behoeve der Tories. Indien hij in zijne ‘Sentiments’ ten voordeele der Tories heeft willen optreden, kan hij daarbij zijne eigene belangen toch wel niet op het oog hebben gehad. De Whigs waren op het hoogste punt van hun macht, en hun val, die zoo snel en onverwacht zou plaats hebben, kon nog in geen enkel opzicht worden voorzien. Het was Swift in dat geschrift er niet om te doen, om de eene of andere partij te believen. Ook Johnson verklaart er van, dat het is geschreven: ‘with great coolness, moderation, ease and perspicuity.’ Forster laat niet na op te merken, dat dit inderdaad een groote lofspraak is, in aanmerking genomen tot welk eene hoogte de partijdrift de hoofden had verhit.

Juist met het oog op het hartstochtelijk drijven der partijen schreef Swift zijne ‘Sentiments.’ Dat zich partijen vormen acht hij alleszins natuurlijk, en dat men partij kiest evenzeer. Het is der menschelijke natuur eigen, meer naar de eene dan naar de andere zijde over te hellen. Ook wanneer het feiten geldt, een duizendtal jaren geleden gebeurd, of wanneer wij het spel gadeslaan van menschen die voor ons volkomen vreemdelingen zijn, betrappen wij er ons op, dat onze sympathiën in meerdere mate aan de eene dan aan de andere zijde geplaatst zijn. Hoeveel te meer zal dat dan het geval zijn in alles, wat het openbare leven betreft, ‘where the most inconsiderable have some *real* share, and by the wonderful importance which every man is of to himself, a very great *imaginary* one.’ En inderdaad - zoo gaat hij voort, en indien hij het na zijn overgang tot de Tories geschreven had, zou men meenen dat hij het schreef met het oog daarop - en inderdaad, als de twee groote partijen, die geheel den Staat verdeelen, met elkander in botsing komen, zonder dat er hoop is om eene derde partij te vormen, die, van beter beginselen uitgaande, het evenwicht tusschen de beide anderen zou kunnen herstellen, dan is het plicht zich aan de eene of andere zijde te scharen, al is men met geen van beiden geheel eenstemmig. Maar vóór dat het tot zulk eene hevige uitbarsting komt, doet ieder burger het land een dienst, door zooveel mogelijk op onpartijdig standpunt zich plaatsend, te trachten ‘to moderate between the rival powers.’

Als zulk een ‘moderator’ wenscht hij dan ook op te treden. Hij kan het, want: ‘I believe I am not *bigot* in religion, and I am sure I am none in government. I converse in full freedom with many considerable men of both parties; and if not in equal number it is purely accidental and personal, as happening to be near the court, and to have made acquaintance there, more under one ministry than another.’ Bovendien: nameloos geeft hij het geschrift uit. 't Is zijne gewoonte. Een bewijs van zijne hooghartigheid wellicht: zijne geschriften mochten voor zich zelven spreken. Maar het mag toch zeker ook als een bewijs gelden, dat hij niet bij alles wat hij verrichtte door persoonlijke belangen werd geleid.

Zonder uitvoerig al de onderdeelen van de ‘Sentiments’ bloot te leggen, moet ter kenschetsing van Swift's houding tegenover de beide partijen, toch in hoofdtrekken de inhoud van dit geschrift hier worden weêrgegeven.

De kerk van Engeland heeft zekere dogmen: ‘the church of England man’ neemt ze aan. Hij stelt hoogen prijs op het episcopaalsche kerkbestuur; hetzij omdat hij het op het goddelijk recht gegrond, hetzij omdat hij het feitelijk bij uitnemendheid geschikt acht om de orde te bewaren. De ondergang van dien bestuursvorm zou hij schadelijk achten voor het geloof en gevaarlijk voor den Staat; zelfs: ‘he would defend it by arms against all the power on earth, except our own legislature; in which case he would submit as to a general calamity, a dearth or a pestilence.’ Tegenover die Staatskerk worden andere secten alleen geduld, voorzoover zij alreeds bestaan: ‘because the are already spread’. Maar nooit mag haar toegelaten worden ‘to advance their own models upon the ruin of what is already established.’ Om den invloed der secten in zijn wasdom tegen te gaan, behooren dan ook alle ambten en waardigheden in den Staat alleen aan leden der Staatskerk gegeven te worden. De Staat behoort niet alleen tegen de *dissenters*, maar ook tegen de vrijdenkers de kerk in bescherming te nemen. De onbeperkte vrijheid om geschriften te verspreiden, wier inhoud tegen leeringen, aan alle christenen eigen, gericht is, is eene ongerijmdheid en meer. ‘Surely it is not a sufficient attonement for the writers, that they profess much loyalty to the present government, and sprinkle up and down some arguments in favour of the dissenters: that they dispute, as strenuously as they can, for liberty of conscience and inveigh largely against

all ecclesiastics under the name of *high-church*, and, in short, under the shelter of some popular principles in politics and religion, undermine the foundations of all piety and virtue.'

Ziedaar eenige stellingen die door Swift in echt *conservatieven* geest breeder ontwikkeld en den Whigs ter behartiging worden voorgehouden. Dat hij, wat zijne beschouwing van de noodzakelijkheid eener Staatskerk aangaat, tegenover hen staat, springt in het oog. Welke gevoelens echter passen volgens hem den 'church of England man' ten aanzien van den Staat en de bestaande regeering? Men moet niet meenen dat de kerk van Engeland 'cannot fall in with any regular species of government', of dat zij den eenen regeeringsvorm welbehagelijker voor God zou achten dan den anderen. Niet toch op den vorm der regeering komt het aan, maar op den geest die het volk bezielt[1]. Waar veiligheid van personen en eigendommen zijn gewaarborgd door wetten, die alleen door het *geheel* kunnen worden herroepen, daar doet het weinig ter zake of het bestuur in handen van éénen of van velen berust. Hij waarschuwt de Tories, zich niet in te laten met het onderscheid tusschen koningen *de facto* en *de jure*. Ieder beperkt monarch is koning *de jure*. Hij alleen heeft recht op dien titel, want hij regeert door 'the consent of the whole', de eenige macht die alle vroegere rechten kan vernietigen. Over al de vraagstukken van den dag: dat van het 'goddelijk recht', de 'non-resistance', de 'passive obedience', vragen waaraan de Tories zich te

1 Daaraan heeft dan ook volgens S. de Republiek der Vereenigde Nederlanden haar kracht te danken: 'The united republics of the *states-general*, where a vein of temperance, industry, parsimony, and a public spirit, running through the whole body of the people, hath preserved an infant commonwealth, of an untimely birth and sickly constitution, for above an hundred years, through so many dangers and difficulties, as a much more healthy one could never have struggled against without those advantages.'
'An infant commonwealth', ontijdig geboren en ziekelijk van gestel. Want, zoo spreekt hij elders in de 'Sentiments' over de Nederlanden: 'They are a commonwealth founded on a sudden, by a desperate attempt in a desperate condition, not formed or digested into a regular system by mature thought and reason, but huddled up under pressure of sudden exigencies; calculated for no long duration, and hitherto subsisting by accident in the midst of contending powers, who cannot yet agree about sharing it amongst them. These difficulties do indeed preserve them from any great corruptions, which their crazy constitution would extremely subject them to in a long peace.'
Dit werd geschreven in den tijd toen onze republiek met Europa's groote mogendheden op gelijken voet verkeerde en de achttiende eeuw met haar 'long peace' nog komen moest.

goed deden, handelt Swift voorts met verwonderlijke klaarheid en in een geest, waardoor zoowel de gematigde Whigs als de gematigde Tories zich lieten leiden. Maar beide partijen verwijt hij ‘to have built their several systems of political faith, not upon enquiries after truth, but upon opposition to each other, upon injurious appellations, charging their adversaries with horrid opinions, and then reproaching them for the want of charity; *et neuter falso*.’ En zijn geschrift eindigt met gulden woorden, over zelfstandigheid van overtuiging, gepaard met verdraagzaamheid en waardeering; - niet alleen hij heeft bewezen hoe moeilijk het is dergelijke gevoelens in practijk te brengen.

Uit zijne ‘Sentiments’ blijkt voldoende, welke houding Swift tegenover de beide politieke partijen aannam. Een klein overwicht kon de eene schaal doen overslaan. Swift's standpunt, *tusschen* de beide partijen in, bracht mede dat de omstandigheden den doorslag konden geven en hem of aan de eene of aan de andere zijde konden brengen. In ieder geval, de spanning tusschen Whigs en Tories was van dien aard en bracht zooveler hartstocht in beweging, dat aan de vorming eener derde partij in den geest van Swift niet kon gedacht worden. Hij moest kiezen en aan een bepaalden kant zich scharen, al was hij niet in allen deele eenstemmig met hen, die aan die zijde zich alreeds bevonden.

Op eens viel het Whig-ministerie inéén, en verhieven de Tories zich triomfantelijk op zijne puinhoopen. Toen de storm opstak, bevond Swift zich in Ierland. Dat deze ommekeer in den stand der zaken door hem, ook in verband met zijne persoonlijke belangen, met zekere spanning werd aanschouwd, is toch waarlijk niet onverklaarbaar. Van de Whigs had hij voor zich zelven alreeds geruimen tijd niets meer gehoopt. De vurig gewenschte bisschopszetel, die hem in de gelegenheid zou stellen meer rechtstreeks met staatszaken zich bezig te houden, was niet anders dan in het verschiet hem getoond. Zou het mogelijk zijn dat hij hem wat meer naderbij kwam? Zal deze verandering van regeering misschien ook voor hem verandering brengen? Hij stelt niet onnatuurlijk zich zelven die vraag. Hij uit haar in een brief aan zijn vriend Addison, die welhaast van zijn hoog standpunt zou moeten afdalen, waarop hij door de Whigpartij verheven was. Maar bovendien: daar was iets verontrustends in dien plotselingen ommekeer. Zelfs de gematigde Tories waren niet op hun gemak. Kon Swift niet noodig zijn om het roer van staat te houden? Toch - hij is niet voornemens naar Engeland over te

steken. Liever wil hij zich in de politieke troebelen niet mengen. Zoo meent hij inderdaad. Wel had hij er juist aan gedacht, of een zeereis op zijn gezondheid niet gunstig zou werken en hem, zooals vroeger, een poos rust van zijn oude kwalen zou kunnen geven, doch - - het is immers beter dat hij buiten den strijd zich kalm in Ierland houde. 't Is duidelijk in geheel den brief aan Addison gericht, dat hij van tweeërlei gedrongen, nu tot het een, dan tot het andere neigt. Een brief van den aartsbisschop King zou den doorslag geven.

De aartsbisschop achtte de tijd gekomen om de zaak der ‘First Fruits’, waarbij naar zekere voorrechten voor de Iersche geestelijkheid gestreefd werd, weder op te vatten. Zij was sedert lang reeds aan de orde. Swift had vroeger reeds goede diensten er aan bewezen, ofschoon zij, zoolang de Whigs aan het bestuur waren, niet met goeden uitslag waren bekroond. Misschien stond de kans beter nu de Tories op het kussen zaten. Twee Iersche bisschoppen waren reeds naar Londen vertrokken, om de zaak te behartigen. De aartsbisschop wenschte dat Swift zich bij hen zou voegen, om hen in hunne bemoeiingen voor te lichten en bij te staan. Deze opdracht gaf de beslissing. Negen dagen nadat hij aan Addison had geschreven, was hij naar Londen onder zeil.

Dag aan dag geeft het ‘Journal to Stella’ van zijn verblijf in Londen bericht. Wij zien het, hoe de oude vrienden hem bestormen, en alle pogingen in het werk stellen om het hem te doen vergeten, hoe zeer zij hem verwaarloosd hebben. Wat wonder dat Swift een gevoel van weerzin niet kan onderdrukken? Als drenkelingen klemmen zij zich aan hem vast. Hoe beijveren de Tories zich om hem aan hunne zaak te verbinden! Geen wonder alweêr! Zijn geduchte pen heeft men noodig. De revolutie had de drukpers vrijgemaakt en alle partijen gevoelden, dat er geen krachtiger middle was om het volk te bewerken. Wat in het parlement gesproken werd, bleef binnen de muren. De pamfletschrijver moest de partijen gehoor verschaffen bij het volk. 't Is een loven en bieden van weêrszijden. Swift begrijpt het niet, zegt hij, of liever, begrijpt het maar *al te goed*. Doch van stonde aan doet hij allen gevoelen, dat hij zijne onafhankelijke pen niet verkoopt. De drang der Tories wordt al sterker en sterker. De ministers overladen hem met beleefdheden. De memorie betreffende de ‘First Fruits’ overhandigt hij aan Harley. Spoedig verkrijgt hij in deze zaak van de Tories, wat hij jaren lang te vergeefs van de Whigs heeft gevraagd. Harley

vooral stelt alle pogingen in het werk om Swift te winnen. 't Is Swift volkomen duidelijk. Hij weet de beleefdheden van den minister te schatten. Harley en de zijnen moeten menigmaal zijn trots ondervinden. Hij handelt als de meerdere, zich bewust van wat hij waard is. Een hoogen toon slaat hij aan, nu en later, tegen de mannen die met macht zijn bekleed. Hij laat zich niet verblinden door de schittering van een aanzienlijken stand en een edelen naam. Intusschen, 't is meer gebeurd dat een dergelijke trots de gestreelde ijdelheid en brandende eerzucht openbaarde, al was hij er op berekend ze te verbergen. Wellicht was dit ook bij Swift het geval. En met de ministers, vooral met Harley, verkeert hij op steeds vertrouwelijker voet. Harley noemt hem ‘Jonathan’. Jonathan moet dikwijls bij hem komen. Maar de minister is door zoovele werkzaamheden bezet, meent Swift: zal hij niet liefst komen bij 's minister's ‘levee’? Neen: ‘that is not a place for *friends* to come to.’ Vindt Esther dat niet ‘a great piece of refinement?’ Zeker, maar niet minder las ook zij misschien in die mededeeling, hoe zeer Jonathan Swift er zich door gestreeld voelde.

Den 10^{den} September 1710 was Swift in Londen gekomen. Den 2^{den} November reeds werd door hem de redactie van de ‘Examiner’ overgenomen. Reeds hadden van het blad, dat in dienst der Tories stond, eenige nummers het licht gezien. Het openbaarde veel neiging om orgaan der uiterste Tories te worden. Zou Swift niet gaarne in Engeland zich vestigen? Harley behoefde het niet te vragen. Swift begreep wat de vraag beteekende. De minister was bereid hem aan de koningin voor te dragen, als iemand dien men niet missen kon. Zooals St. John later aan Swift bekende: ‘We were determined to have you. You were the only one we were afraid of.’ Swift verbindt zich om gedurende eenige maanden in het belang van het ministerie werkzaam te zijn, en neemt de redactie van de ‘Examiner’ op zich. 't Was meer dan tijd. Het blad had zelfs de leer van de ‘nonresistance’, als bestaanbaar met een vrij volk, verdedigd, en daarmeê de beginselen der groote omwenteling verloochend.

De ‘eenige maanden’ verliepen, maar Swift blijkt hoe langer zoo meer onontbeerlijk voor het ministerie. Weldra maakt hij deel uit van den ministerraad. Al droeg hij den titel niet, minister was hij zonder portefeuille. ‘They call me nothing but Jonathan,’ schrijft hij. Zijne voorspelling is uitgekomen: ‘they would leave him Jonathan as they found him.’

Zoo stonden de zaken in den aanvang van 1711, en daarmede eindigt Forster's boek.

Zonder twijfel: zedelijk groot is Swift onder dit alles niet. Maar verdient hij inderdaad het brandmerk dat men hem geeft? Zou 't mogelijk zijn dat na anderhalve eeuw nog de hartstocht der partijschap ook tegenover Swift zich deed gelden? Misschien ware het aan te toonen, hoe zeer de politieke overtuigingen van Swift's biografen invloed oefenden op het oordeel, waarmeê zij zijn ‘overgang’ treffen. Mild is het oordeel van Walter Scott. Had deze indertijd niet de ‘Quarterly Review’ in het leven geroepen om het Tory-ministerie te steunen? En toch was hij medeoprichter van de vrijzinnige ‘Edinburgh Review’ geweest, en had hij er zeven jaren lang zijne medewerking aan geleend. Doch, zal men zeggen, Scott was altijd Tory geweest en kon op den duur geen weêrstand bieden aan den afkeer, dien hij van de staatkundige gevoelens koesterde, zooals ze door Francis Jeffrey in de ‘Edinburgh Review’ werden voorgestaan! Volkomen waar. Was echter niet zijne ‘Marmion’ in de ‘Edinburgh Review’ aan eene scherpe kritiek onderworpen? En eerst daarna brak hij met Jeffrey en verklaarde hij aan diens ‘Review’ den oorlog.

Werd Scott er aan herinnerd, toen hij Swift's overgang behandelde? Er was bij eenige overeenkomst zeker groot verschil. Maar in ieder geval bewijst Swift zoowel als Scott, dat bij al de motieven die onze handelingen bepalen, menigmaal beweegredenen, die liefst niet in aanmerking moesten komen, machtiger zijn dan die, waardoor wij ons alleen behoorden te laten leiden, dat zij althans voor onze handelingen beslissend zijn. En evenzeer als het volkomen onwaar zou zijn, indien men zeide, dat Scott door de kritiek die zijn ‘Marmion’ trof, van de Whigs tot de Tories is overgegaan, evenzeer is het onwaar, wanneer men beweert dat Swift voor de Tories de Whigs heeft verlaten, omdat hem een bisschopszetel in Engeland was voorgespiegeld. Hier, gelijk zoo menigmaal, zou eene halve waarheid, voor de heele waarheid uitgegeven, eene volslagen onwaarheid worden.

Dat het Forster's doel niet is om, bij al de bewondering die hij voor Swift overheeft, hem tot een held te maken, is reeds gezegd. Laat mij er mogen bijvoegen: het doel van dit opstel was het evenmin. In Engeland heeft men zich een en andermaal bij de beoordeeling van Forster's werk op een verkeerd standpunt geplaatst. Men stelt zich aan, als ware het doel van Forster geweest

zijn held, gemeenzaam gesproken, ‘schoon te wasschen’. Forster heeft voor Swift niet plaats genomen als de rechter die òf een veroordeelend vonnis spreekt, òf vrijspraak doet hooren. Is dat het karakter 'twelk allereerst den biograaf voegt? Veeleer dat van den dichter, van wien Waife spreekt in Bulwer's roman: ‘What will he do whith it?’ De rechter maakt procesverbaal op en hoort de getuigen. ‘o De verfoeilijke ellendeling! Hij een moordenaar, een laffe moordenaar! Een weergalooze vrouw gesmoord met schendige hand. Hang hem op!’ - ‘Zacht wat!’ fluistert de dichter en heft den sluier van het hart des moordenaars. ‘Zie, het is Othello de Moor!’ Welke jury durft nu nog den misdadiger schuldig oordeelen! Wie roept er: hang hem op!

't Is eigenlijk de dichter. die in iederen biograaf moet steken, wien het gegeven is het *leven* van den mensch te beschrijven. Ondanks de menigte van kritische bijzonderheden, waarvan het boek van Forster vol is, maakt het in zijn geheel den indruk van door een dichterlijk gemoed geschreven te zijn. En wat hier den dichter maakt, is niet anders dan de sympathie die de mensch voelt voor den mensch. In dezelfde mate is het een verkwikkend boek. Het behoort niet tot de boeken, die men in een verloren oogenblik ter hand neemt, om hier en daar het doorbladerende, een verkwikkenden indruk te ontvangen. Maar het licht dat het op Swift's persoonlijkheid laat vallen, brengt iets vertroostends aan. Iets vertroostends: en misschien zal men toestemmen, dat men daaraan behoefte kan hebben, als men het leven van dien, ten slotte toch ongelukkigen man nader treedt.

De opmerking is gemaakt dat men met Goethe vrede moet hebben, zooals hij is, tot met zijn lichtvaardig spelen met vrouwenharten toe. Wie weet van welke kracht dit zwak de keerzij was? Swift moest Swift zijn om den Gulliver te kunnen schrijven. Misschien volkomen waar. Toch kan men de gedachte moeilijk weren of een andere Swift niet misschien een anderen Guilliver hadde geschreven, die wellicht niet minder ware geweest. Overigens, wij weten het: geen enkele winst wordt verkregen, die niet een offer kost. Het beste kost offers, het beste op ieder gebied en van allerlei aard. Maar het zal toch wel geoorloofd zijn er zich over te verheugen wanneer het blijkt, dat aan het pijnlijk gevoel waarmede wij die winst tot ons nemen, iets kan ontnomen worden?

In dien zin noem ik Forster's boek een verkwikkend boek. De voorafgaande bladzijden mogen het hebben in het licht gesteld.

J. VAN LOENEN MARTINET.

Een bezoek aan het Ardjoeno-gebergte.

Wij hadden den ganschen morgen te paard gezeten, bergop bergaf. Een van het gezelschap moest als ambtenaar eenige koffetuinen inspekteeren en had ons meegevoerd nu eens naar eene hoogte van twee, dan naar eene van drie à vierduizend voet, en thans naderden we onder geboomte doorrijdende de dessa *Ledook*, schilderachtig op de noordelijke helling van het Ardjoenogebergte gelegen en gebouwd op een zoo steil terrein, dat ze bestaat uit een aantal kleine terrassen, die boven elkander zijn aangelegd en ieder zes of zeven inlandsche woningen dragen.

Welk een verkwikkelijk gevoel, na een urenlangen rit door stille bosschen en eenzame koffietuinen zich weer door menschen omringd te zien! Allerwege klonken ons de stemmen der bruine kindertjes tegemoet, die door geen enkel kleedingstuk in hunne bewegingen belemmerd, al spelende de brandende zonnestralen trotseerden. Overal zegen we de bedrijvigheid der dorpsbewoners. De nog niet ontblosterde koffie lag vóór de huizen uitgespreid op de vastgestampte droogvloeren. Hier was een inlander bezig met eene soort van houten hark zonder punten de koppi glondong (koffie in de bruine schil) te keeren; daar voerden rappe vrouwenhanden den stamper waarmee zij den door de zon hardgeworden bolster stukstieten: ginds klonk eentonig het geklepper van de wan, of zag men op de eenvoudige inlandsche wijze de gestampte koffie met de tampa (handwan) zuiveren. Landbouwers dreven prachtige spannen ploegvee voor zich uit en bij eene wending van het pad zagen wij, waarheen ze geleid werden.

Ziet, klaterend en dartel springt een kristalhelder beekje uit eene rotsspleet te voorschijn; een reusachtige steen van eenige voeten lengte ligt dwars in zijn weg, doch door eenwenlange volharding heeft het eene diepe geul in den steen geslepen en schiet daar nu schuimend doorheen, om benedenwaarts eene waterkom te vullen die, overschaduwd door sierlijke

bamboestoelen, u uitnoodigt tot rusten en tot mijmeren tevens bij het welluidend gedruisch en gemurmel van het rustelooze water. Het vee lescht hier zijn dorst: de vrouwen dalen naar deze plek af om hare bamboezen watervaten te vullen of hare kleeren te wasschen; kleinen en grooten verfrisschen zich met een heerlijk koel bad. Den ganschen dag bijna is het hier een komen en gaan van jong en oud, van knapen en meisjes, van mannen en vrouwen, die in eenvoud des harten in elkanders gezelschap zich reinigen en het dorpsnieuws vernemen of vertellen.

Gezegend land en gelukkig volk! Geen herfst, geen winter, geene kou, geene armoede, geene zorgen! Een heerlijk klimaat, eene schoone natuur, een kwistig vruchtbare bodem, welks voortbrengselen vóór en in de huizen opgetast liggen of rondom de dessa op tal van rijke akkers prijken in den weelderigsten groei!..... Daar ik het leven van arme menschen in het lieve vaderland van heel nabij heb leeren kennen, kom ik nooit in eene Javaansche dessa, zonder onwillekeurig vergelijkingen te maken en te denken, gelijk ik ook nu deed, hoeveel heerlijker het lot is van deze vergeleken bij dat van tallooze Europeesche dorpsbewoners, - om van de arme stedelingen aldaar niet eens te spreken.

Ga het zelf eens na, lezer. Deze dessa Ledook heeft ongeveer 800 inwoners en daaronder zijn 75 deelgerechtigden aan de gemeenschappelijke, zoo droge als natte rijstvelden, tevens koffieplanters[1]. Jaarlijks levert deze dessa 700 à 1000 pikols koffie af aan 's lands pakhuis; laat ons stellen 800, waarvoor tegen ƒ 14 de pikol ƒ 11.200 wordt ontvangen, dat is per hoofd bijna ƒ 150. Bovendien brengen de rijstvelden doorgaans genoeg op voor de behoefte der ingezetenen. Na den rijstoogst volgt in het najaar de inzameling der zoogenaamde tweede gewassen, uien, Turksche tarwe, enz., ten deele tot eigen gebruik bewaard, ten deele tegen goeden prijs verkocht. Voegt daar nu nog bij, dat de dessaman zijn jonge kinderen in het kostuum van Adam en Eva laat rondloopen, en hijzelf zoowel als zijne vrouw dagelijks slechts een paar dunne katoenen kleedingstuk-

1 Zoogenaamde orang menoempang, d.i. lieden die geen deel hebben aan de dessagronden, vindt men hier slechts weinig. Jaarlijks komen van elders, vooral van Madura, een aantal menschen om de koffie te helpen plukken. Na den oogst vertrekken zij weêr. Zeer eigenaardig noemt de Javaan dit komende en gaande volkje *manoe-manocan*, letterlijk vertaald: vogel-bevolking.

ken - dikwijls zelfs maar één! draagt. (Eene Hollandsche huismoeder zou watertanden bij de gedachte alleen aan een talrijk gezin zonder eenige ‘slijtage aan de beenen’). Voeg er bij, dat hij zijn eigen huis bouwt en herstelt met materialen, die hij eenvoudig te halen heeft of die hem slechts weinige centen kosten; dat hij met zijn kapmes naar het bosch gaat en zooveel brandstof meeneemt als hem goeddunkt, - en zeg dan eens, of niet de inlander een gelukkig lot heeft en of het niet benijdbaar is boven dat van millioenen in Europa!

Intusschen waren wij de dessa doorgereden en stapten nu af op het erf en voor het huis van den burgemeester. Een ruime pendoppo met aarden vloer, bamboezen wanden en een zeer hoog en spits dak bood ons een heerlijk koel verblijf aan. Twee breede deuren, gedekt door eene forsche kroonlijst, gaven toegang tot de eigenlijke Javaansche woning. Want het vertrek, waarin wij ons neerzetten, diende alleen tot ontvangst van hooge gasten, Europeanen en inlandsche hoofden. De meubileering was hoogst eenvoudig: eene ruwe houten tafel en eenige stoelen, waarvan er een onder den druk mijner lichtheid zijne rottanzitting verloor, - ziedaar alles. Aan den wand hing een groot houten bord, waaraan eenige Gouvernementsbesluiten in het Javaansch door spijkertjes waren bevestigd. Ongelukkigerwijze hingen ze veel te hoog om gelezen te worden en bovendien waren de meeste 't onderstboven aan het bord gehecht. Te hoog en 't onderstboven! O humor van het toeval, o onbarmhartig spotter in uwe onnoozelheid, gij burgemeester van Ledook!

We rustten uit en keken rond. Aan de kroonlijst boven de groote deuren hingen zwartbestoven voorwerpen; het schenen zeer kleine gevlochten pakjes te zijn. En heel boven op het vierkant, dat het dak schraagde, stond een mandje van rottan, blijkbaar tot aan den rand gevuld.

Ik vroeg wat dit alles was en wat het beteekende. Wat aan de deurlijst hing was ketoepat, rijst gekookt in zakjes van gevlochten klapperblaren en veelal tot ontbijt genuttigd. De kunstenaar, die het snijwerk van lijst en deurstijlen had geleverd, was van oordeel geweest, dat het dus aangeboden offer zijn arbeid voor schade en vernieling bewaren en dengenen, die de deur binnentraden, zegen brengen zou. Een welverzekerd pax intrantibus! Het mandje in de hoogte bevatte een weinig rijst, wat groente, een stukje gedroogd vleesch, een beetje tabak, een paar sirihblaren, enz. Heilige eenvoud! bij den bouw van deze pendoppo had men getracht

met deze gaven den Booze te bezweren, het huis en zijne bewoners met rust te laten.

Na eene poos gezeten te hebben, onderzochten wij ook eens wat er achter de deuren te zien was. We namen dus de vrijheid het eigenlijke woonhuis van onzen gastheer te bekijken. We kwamen eerst in eene soort van schuur, waar allerlei rommel geborgen werd, vervolgens in het zitvertrek van het gezin, dat nu als keuken dienst deed, opdat men de gasten behoorlijk onthalen mocht, en waarnaast eene tweede kamer met een paar balê-balê's der familie tot nachtverblijf diende. Doch overal heerschte, ofschoon het helle daglicht de woning omringde, bijna volslagen duisternis, die haar barmhartigen sluier wierp over de wanorde en de onzindelijkheid in het burgemeesterlijk huishouden. Wat valt dat tegen, als ge uit de net aangeveegde, lichte en luchtige pendoppo, zij ze ook diep eenvoudig gemenbeld, in het woonhuis komt. Maar zoo is de Javaan. Hij hondt er desnoods stoelen, tafels, lampen op na voor de Europeesche ambtenaren, die ten zijnent afstappen. Doch niet zoodra zijn de gasten vertrokken, of de stoelen worden aan kant gezet, de lampen uitgedraaid en hijzelf trekt zich terug in zijne eigene donkere woning, waar hij neerhurkt in den rook en bij eene palita, die ternauwernood genoeg licht geeft om de aangezichten te onderscheiden.

Toen ons onderzoek was afgeloopen zetten wij ons aan tafel. Een eenvoudig maal, bestaande voornamelijk uit rijst, kerrie en kip door den honger gekruid, smaakte ons heerlijk. Wat wij in den loop van den morgen zooal gehoord en opgemerkt hadden, gaf ons overvloedig stof tot gedachtenwisseling. Eerst liep het gesprek over de noodzakelijkheid van een vaderlijk toezicht op den zorgeloozen inlander: immers wij hadden gezien, hoe hier en elders de dessalieden wel de geplukte koffeboonen ijverig huiswaarts brachten en bewerkten, doch de afgevallen vruchten eenvoudig lieten liggen, ofschoon de grond in de tuinen er mee als bezaaid lag. Bij elken oogst moet altoos weer op nieuw met nadruk worden herhaald, dat ook de koppi lèlès van groote waarde is. Vervolgens zei een mijner reisgenooten, dat zijns inziens de verplichte kultuur en levering der koffie toch weldra zouden moeten vervallen. ‘Dit is,’ verklaarde hij, ‘niet meer van onzen tijd en bij de voortgaande ontwikkeling van het land onhoudbaar. Ik zou beginnen met de gedwongen levering los te laten en daarvoor in de plaats eene hooge belasting

heffen van de koffietuinen, maar alsnog bij wijze van overgangsmaatregel op de kultuur zelve toezicht houden. Ze konden dan over den verkoop van hun produkt vrij onderhandelen met partikulieren.'

'Nu,' riep een ander uit, 'als ik er wat aan doen kon zou ik uwe maatregelen zoolang mogelijk tekeer gaan en den tegenwoordigen toestand trachten te bestendigen. Het zou tegen mijn geweten strijden, om één stap in die richting te doen en den eenvoudigen dessaman prijs te geven aan - ja, laat ik het maar ronduit zeggen - aan de hebzucht en den verderfelijken invloed van den partikulier.'

'Ja,' zuchtte een scepticus, 'de toekomst van den Javaan onder ons bestuur is een moeilijk probleem! Wie zal zeggen, waar het eigenlijk heen moet? Dit weet ik wel, dat als wij kans zagen om alles te laten blijven zooals het is, wij alle plannenmakers naar huis moesten zenden. Allen die den Javaan willen bekeeren, die hem willen verlichten, onderwijzen, beschaven, beter en gelukkiger maken zoo het heet, allemaal naar huis! Want de man is werkelijk zoo gelukkig als hij zijn kan, zoo gelukkig als hijzelf en wij hem maar wenschen kunnen. Als ik den inlander in zijne dessa zie leven, dan vraag ik mij af, waarom de menschen toch met alle geweld verandering in zijn toestand willen brengen. Waarmee zou men zijn geluk kunnen vermeerderen? Maar ik vrees wel, dat de arme drommel op den duur met den grooten hoop mee zal moeten. De aarde draait, ook hier op Java.'

Ik had groote bezwaren tegen deze beschouwing van den Javaan. 'Mag ik vragen,' zoo begon ik, 'waarom gij den inlander zoo gelukkig noemt?'

'Waarom? wel, hij heeft alles wat hij begeert. En dat is zeker meer dan één van ons Europeanen beschoren is. Het is waar, het leven van den Javaan is ijselijk eenvoudig, maar hij kent geene andere genietingen en haakt er dus ook niet naar. Wij scheppen ons tal van behoeften en wenschen, die lang niet altoos vervuld worden en ons daardoor gemelijk maken. De inlander is tevreden, hij heeft geene soesah, kent geene zorgen, leidt een heerlijk kalm en onbekommerd leven en zou u, zoo gij hem raadpleegdet over mogelijke hervormingsplannen, dringend verzoeken die uit uw hoofd te stellen en hem te laten wat hij is.'

Nu moeten mijn lezers weten, dat vele Europeanen in Indië

met onzen scepticus oordeelen dat de Javaan zoo gelukkig is als hij bij mogelijkheid wezen kan; dat elke verandering in zijn toestand, alles ook wat ge zondt willen doen voor zijne ontwikkeling, hem onmogelijk voordeelig kan zijn, wellicht zelfs afbreuk zou doen aan zijn geluk. Men verneemt dit gevoelen van ambtenaren, landheeren, fabrikanten, van schrijvers, ja zelfs van beschaafde vrouwen; in het algemeen, naar ik heb opgemerkt, van menschen die reeds geruimen tijd in Indië hebben vertoefd en wellicht juist daardoor - men vergeve deze openhartige gissing! - den rechten kijk hebben verloren op den mensch in het algemeen, den Javaan in het bijzonder.

Ongetwijfeld zijn het in de eerste plaats de in stoffelijk opzicht zoo hoogst gelukkige omstandigheden, waaronder Java's bevolking leeft en die wij zooeven roemden - stellig zijn het deze vooral, die velen verlokken tot de gedachte, dat den inlander weinig of niets ontbreekt. Maar ook is er in eene onontwikkelde maatschappij als de Javaansche zoo weinig hartstocht, zoo wenig leven en beweging; men vindt er geen botsing van inzichten, geen strijd van partijen. Die klein is streeft niet naar grootheid, en die dit wel doet houdt er zoo'n bescheiden ideaal op na, dat hij om het te bereiken de wereld om zich heen niet in rep en roer heeft te brengen. Alles is even kalm, even vredig en stil, gehuld bovendien in het vriendelijk kleed van zachte Oostersche vormen. En ook dit verleidt den Europeeschen toeschouwer gemakkelijk tot de meening: Wat een gezegende wereld, welk een door en door gelukkig volk!

Er ontspon zich nu een vrij lang gesprek, waarin ik mij met alle macht verzette tegen de meening van onzen scepticus. Kortsheidshalve zal ik eenvoudig mededeelen, wat door mij in den loop van het debat alzoo te berde gebracht werd. Mogen mijne lezers zoo welwillend zijn, een oogenblik geduldig te luisteren, en beslissen of mijne beweringen hout sneden.

Ik begon met op te merken, dat het voor een mensch al een heel armoedig denkbeeld van geluk is, tevreden, voldaan te wezen. Tevredenheid wordt meestal voorgesteld als de grootste zegen van het menschelijk bestaan. Tot op zekere hoogte moge dat waar zijn, in zoover namelijk vergenoegdheid pruttelen en klagen uitsluit, maar overigens is het eene jammerlijke eigenschap. Wat zou onze wereld eene treurige, doodsche wereld zijn, indien wij allen met het bestaande tevreden, over onszelven en

ons lot voldaan waren. De inlander heeft geene soesah! Doch juist daardoor is hij zoo droomerig en onzelfstandig. Ach, mijn waarde scepticus, als dat het ideaal is van het menschelijk bestaan, tevreden te wezen, geene behoeften te hebben, geen zorg en strijd te kennen, dan staat het rund in de vette klaverwei op den hoogsten trap van geluk en dood-zijn wordt schier een benijdenswaardige toestand.

Ook bracht ik in het midden, dat men niet moet vergeten hoe de Javaan in een onnatuurlijken kunstmatigen toestand verkeert. Hij wordt door ons beheerscht en beschermd ook tegen zijne eigene gebreken; wij hebben ons belast met de voogdij over den inlander. Wij dwingen hem koffie en suiker te planten en zoo te zorgen voor zijne welvaart. Wij noodzaken hem tot het tijdig bewerken van zijne rijstvelden, tot het planten en verzorgen van zijne tweede gewassen, die anders op groote schaal zouden achterwege blijven of verwaarloosd worden, en voorkomen daardoor wie weet hoe menigen hongersnood. Wij bevelen hem zijne dessa's zindelijk te houden en te zorgen voor den afvoer van onrein water. Wij enten hem en zijne kinderen in, bestrijden voor hem besmettelijke ziekten, laten hem kinine, choleradroppels en andere medicijnen slikken. In één woord, wij houden, familiaar gesproken, den boel voor hem in orde, en dientengevolge schijnt de toestand beter en mooier dan hij inderdaad zou zijn, indien de inlander zichzelf kon wezen.

En nu noemde ik nog niet eens de verhouding van den kleinen man tot zijne hoofden. Waren de handen van deze laatsten niet ten minste gedeeltelijk door ons gebonden, de eersten ware er rampzalig aan toe. En toch.... men zou eens alle ongerechtigheden moeten kennen die ook nu nog de inlandsche ambtenaren en beambten, groot en klein, elk op zijn beurt - zouden er waarlijk uitzonderingen zijn? - zich veroorloven tegenover de dessabewoners! Nog onlangs las ik hoe uit een ingesteld onderzoek gebleken was, dat in Cheribonsche dessas, waar het grondbezit gemeenschappelijk is, de leden van het dorpsbestuur in ééne gemeente zich 175 hadden toegeëigend van de 228 bouw sawahs, en in eene andere van de 95 bouw 87. Die cijfers vertellen waarlijk welsprekend genoeg van het lijden des geringen inlanders.

Eens logeerde ik in eene pasangrahan en wilde om voor mijne tafel te zorgen een half dozijn kippen opdoen. Toen mijn bediende tevergeefs getracht had ze te koopen, bood het inlandsche

hoofd, daar geplaatst, mij aan ze te verschaffen en verzocht mij daartoe hem drie gulden te geven. Eenige uren later had ik het verlangde zestal, doch ik at ze met zelfverwijt op, daar ik mij afvroeg: wie heeft ze moeten leveren en, *indien* er betaling heeft plaats gehad, tot welken prijs?

Tevens meende ik op nog iets anders te moeten wijzen. Doordien de Europeesche samenleving in Indië zoo scherp afgescheiden is van de inlandsche maatschappij, blijft deze laatste voor ons in menig opzicht een gesloten boek, en is de kennis die wij Europeanen opdoen van den Javaan en zijne omstandigheden meestal uiterst oppervlakkig. Heel veel hebben wij alleen van hooren zeggen, weten we dus niet door aanschouwing en ervaring, en vergeten we bij ons oordeel in rekening te brengen. Hoe bitter weinigen kennen het eigenlijke dessaleven; hoevelen die meenen het te kennen, hebben het ambtshalve en steeds gevernist gezien. Van die enkelen echter, die werkelijk gemeenzaam met de inlandsche samenleving bekend zijn, kan men veel vernemen, dat eene schaduw werpt op het schijnbaar zoo idyllisch en vriendelijk leven van de Javanen. Hunne zieken worden slecht verpleegd, en lichamelijk lijden, dat eenigszins lang duurt, put spoedig het mededoogen der omstanders uit. Grove onwetendheid reikt aan ergerlijke zorgeloosheid de hand om kranken en lijdenden aan een treurig lot ten prooi te laten. Een inlander die zwaren typhus had heb ik eens zien liggen in een huis, dat tot stikkens toe vol rook stond door het branden van doepa (wierook) en andere specerijen, dat den Sètan moest verdrijven, terwijl eene soort van inlandsche duivelbanner met eene knots de wanden, de tafel, de pooten zelfs van de bank, waarop de zieke lag, beukte en al tierend en schreeuwend rondliep om den Booze schrik aan te jagen. Den armen zieke hoorde men kreunen onder dit misbaar, onder die mishandeling, en den volgenden morgen was hij dood.

Gelukkig dus de inlanders, die gezond zijn! En toch moet hier wederom eene uitzondering gemaakt worden ten aanzien van de vrouwen. Zijn de meeste inlanders niet bemiddeld genoeg om meer dan ééne vrouw te hebben, zoodra hunne beurs het toelaat, schaffen zij zich eene tweede deelgenoote van hun huiselijk geluk aan. Hoe ver dit geluk vaak te zoeken is, laat zich begrijpen. Maar ook waar slechts ééne vrouw is, kan men haar toestand geenszins benijdenswaardig noemen. Is zij het niet, die bij het rijstplanten van 's morgens tot 's avonds in het water staat

en den gebogen rug aan de verzengende zonnestralen blootstelt? Is zij het niet die dagen achtereen het koren snijdt en tot bossen samenbindt, terwijl onder planten en oogsten haar heer en meester wellicht op zijne balê-balê ligt uitgestrekt onder het neuriën van een eentonig liedje of het genot van zijne cigarette? Heer en meester zeg ik, en dat *is* hij. Indien om welke reden dan ook hare tegenwoordigheid hem niet langer aangenaam is, laat hij zich van haar scheiden; of als het hem dus behaagt, zendt hij haar eenvoudig weg zonder door een scheidbrief haar in de gelegenheid te stellen eene gelukkiger verbintenis aan te gaan. Behoeft het betoog, dat huiselijk leven en opvoeding der kinderen bij zulke verhoudingen schitteren door afwezigheid? Indien men den trap der beschaving, door een volk bereikt, wil afmeten naar de plaats die het in zijn midden der vrouw toekent, dan is de mate waarin de Javaan beschaafd mag heeten, al eene zeer bescheidene. Trouwens er zijn ook nog andere bewijzen voor zijn zedelijke achterlijkheid. Wenscht ge de tallooze gevallen te hooren opsommen van echtelijke ontrouw? Of verhalen te vernemen van des inlanders wreedheid en hardvochtigheid jegens menschen en dieren?

Terwijl ik zit te schrijven, word ik afgeleid door het jammerlijk schreien van een kind op de straat vlak voor mijn raam. Ik sta op om te zien wat er gaande is, en de toedracht der zaak valt terstond in het oog. Het schreiende kind is een aardig bruin meisje van vijf of zes jaar. Zij is met moeder naar den passer geweest en van daar teruggekeerd, een mandje dragende met allerlei benoodigdheden. Zij was speelsch of onhandig, en heeft het vrachtje op den grond laten vallen. Is het om de onoplettendheid zelve, of omdat een paar weeke inlandsche koekjes, lievelingssnoeperij misschien van moeder, in het zand zijn terechtgekomen? In elk geval, het mensch is boos geworden, heeft het kind op den grond geplaatst en zit nu vóór het wicht gehurkt, om het met de grootste kalmte, nijdig echter als een spin, te pijnigen. Zij knijpt het kind in de dij, en als het met een gil de handen op de getroffen plek legt, komt aan eene zijde de hals bloot, waarin nu een fijne neep wordt gegeven. Nauwelijks heeft het schaap zich aan den greep van moeders linkerhand ontworsteld, of de rechterhand heeft een bosje haar gepakt en schudt daaraan het gansche bovenlijf van het kind beurtelings vóór- en achterover. Jammerende grijpt het stumpertje de handen van moeder boven het hoofd, doch het is er

niet op verdacht, dat moeder plotseling met duim en vinger een venijnigen aanval doet op de blootgewoelde dij.... 'Wil je dat wel eens laten, jou....' Ik bedwong mij echter uit vrees, dat het arme schepseltje het opnieuw zou moeten ontgelden. Maar ik bulderde toch eventjes los tegen een stuk of drie inlanders, die op twintig passen afstands aan den weg werkten en met de grootste onverschilligheid toekeken hoe het wijf het arme kind mishandelde!

Dit voorval heeft mij echter geheel aan het dwalen gebracht en bijna doen vergeten, dat ik bezig was met verslag te geven van hetgeen ik in de Ledooksche burgemeesterswoning tegen de redeneering van vriend scepticus had in te brengen. Welnu, ik sprak ook van des inlanders onnadenkendheid, de zorgeloosheid waardoor hij zoo ettelijke keeren het slachtoffer wordt van allerlei bedrog. Een poos geleden, zoo vertelde ik, kwam een Chinees met katoentjes op het erf. Pas was het de eerste der maand geweest en hadden onze bedienden hun loon ontvangen. Oudergewoonte was het geld reeds grootendeels overgegaan in de handen der dringendste schuldeischers - zou er een land in de wereld zijn, welks inwoners zoo algemeen in schulden steken als die van Java? - en verklaarden een paar kooplustige baboes, dat zij niet zouden kunnen betalen. Desniettemin liet de Chinees lachend en pratend haar een mooi patroontje zien, en vernam al spoedig, dat hij aan elk een baadje zou kunnen slijten, als hij met de betaling geduld wilde oefenen. 'Boleh, boleh!' (Gerust, gerust!) lachte de looze koopman. En hij verkocht haar voor 30 cts, wat een paar dagen geleden van denzelfden Chinees gekocht was voor 20 cts. de el. Mijne vrouw maakte de koopsters opmerkzaam op het nadeel dat ze leden, ried haar te wachten totdat zij geld hadden om à contant te betalen, bood haar aan om zelve het goed voor minder prijs te koopen, en het te bewaren tot den eersten der volgende maand, om het dan aan haar over te doen. Neen, zij waren er nu op belust en wilden het nu hebben. Grinnekend van genoegen mat de Chinees het mooie katoentje, lachend en groetend nam hij zijn afscheid en de baboes waren zeer tevreden met het nieuwe baadje, dat haar minstens een derde te veel kostte.

Eindelijk deed ik nog het volgende verhaal, dat evenzoo aan de werkelijkheid ontleend en niet opgesmukt is. Men kan er uit zien, hoe weinig diep en innig vaak de banden en betrekkingen zijn van de inlanders onderling. Een aanzienlijk in-

landsch hoofd, in hooge mate populair en zich onderscheidende door zijne beschaving, verloor eene vier en twintigjarige dochter. Zij was gehuwd geweest met een ambtenaar van even hoogen rang als haar vader, en liet verscheidene kinderen achter. Zoolang zij gehuwd was geweest - zij had op elf- à twaalfjarigen leeftijd de ouderlijke woning met de echtelijke verwisseld - had zij met ziekte en zwakte getobd. Haar vader vernam de tijding van haren dood met groote kalmte, zei glimlachend dat eene der oorzaken van haar ontijdig sterven zeker was geweest haar te vroeg gesloten huwelijk - een dagelijks terugkeerende gruwel onder de Javanen! - en gaf drie weken daarna eene andere dochter aan den beroofden schoonzoon tot vrouw. Inmiddels - wijl ħet Javaansche gebruik of de Islam niet toelaat, dat de zuster eener overledene echtgenoote de onmiddellijke opvolgster van deze wordt - inmiddels had de treurende weduwnaar nog eene andere vrouw gelukkig gemaakt door haar tot bijwijf te nemen. In drie weken tijds ééne echtgenoote verloren en met twee in het huwelijk getreden! Ik bid u, welk een onzedelijke toestand doet zich hier aan ons voor, en welk eene diep verachte plaats bekleedt hier de vrouw!

Onkunde en oppervlakkigheid alleen kunnen beweren, dat des inlanders toestand schier volkomen gelukkig is. Een milde bodem en een heerlijk klimaat mogen zijn vaderland maken tot een Eldorado en hem voorrechten verleenen boven millioenen Europeanen, hijzelf is door zijne onwetendheid, zijn bijgeloof, zijn slaafschen zin, zijn fatalistischen godsdient, zijne veelwijverij en zijn gering besef van eigenwaarde in vele opzichten een beklagenswaardig wezen. En alleen twijfelaars aan de weldaden, die ontwikkeling van het verstand, beschaving van geest en gemoed den mensch verleenen, zullen het wanbegrip van onzen scepticus deelen.

De welwillende lezer vergeve ons deze lange uitweiding, gelijk wij van onzen kant hem den zucht van verlichting ten goede houden, die hem aan het einde dezer redeneering ontsnapt. Het is voor het gevoel zoo aangenaam om, als men zelf nog al wat op zijn kerfstok heeft, ook bij anderen een vlekje te veronderstellen.

Men zal wel willen gelooven, dat het intusschen laat was geworden. Nadat ons middagmaal was afgeloopen, hadden wij onder het genot van eene cigaar en in de gemakkelijkste houding, die een stoel en tafel den mensch toestaan, ons gesprek

voortgezet. En nu zaten wij reeds een geruimen tijd extra slappe thee zonder melk te drinken, toen een onzer de opmerking maakte, dat de zonnestralen al zeer schuins de deur van onze pendoppo binnenvielen en het dus wel tijd zou worden om aanstalten te maken tot ons vertrek.

Dit woord maakte een einde aan het debat. Wij stonden op, trokken vesten en jassen weer aan en zaten weldra opnieuw te paard, om door een wandelrit van slechts vier palen naar de pasangrahan te Plembon te gaan, waar wij ons nachtverblijf zouden houden.

Wij namen dus afscheid van Ledook, ik durf niet zeggen van onzen gastheer, den burgemeester, nog minder van zijne familie. Eene vrouw telt vooral bij deftige gelegenheden volstrekt niet mee. Zij houdt zich met haar kroost geheel op den achtergrond; onze burgemeestersche bleef, behalve het oogenblik dat wij haar in rook gehuld waarschijnlijk onder andere vrouwen binnenshuis hadden gezien, geheel onzichtbaar. En wat onzen petinggi (dorpshoofd) zelven aangaat, Westersche lezers mogen in verzoeking komen om er iets onvriendelijks of zelfs onmenschelijks in te zien, het is nochtans waar, dat de man onder andere kleine hoofden en gewone inlanders op den grond zat, terwijl wij gebruik maakten van zijne stoelen; dat hij zwijgend toekeek, terwijl wij zijn huis deden weergalmen van onze warme woordenwisseling; ja, dat hij zonder een woord te spreken ons bediende, terwijl wij aan zijne eigene tafel ons te goed deden aan zijne eigene rijst, kerrie en kippen. Toen wij wegreden, sprong hij fluks op zijn gereedstaand paard en volgde ons tot aan de dessa Plembon, waar hij, zonder groet te geven of af te wachten, eenvoudig wendde en welgemoed huiswaarts reed.

Welgemoed - dit zeg ik, zonder het bepaald te weten. Maar ik veronderstel, ik geloof het op grond van des inlanders wijze van denken en leven. Wat den Westerling vreemd, zelfs onoorbaar toeschijnt, strookt vaak ten vriendelijkste met Oostersche toestanden en zeden. Men moet eenige jaren onder die toestanden en zeden geleefd hebben, om diep te gevoelen, hoe scheef en onjuist Westersche oordeelvellingen zijn aangaande Oostersche menschen en dingen. Zelfs is het uit tal van maatregelen, door de regeering te Batavia genomen, telkens te zien, hoe deerlijk men de plank misslaat, als men niet gedurende vroegere dienstjaren en van nabij het leven van den eigenlijken dessabewoner en geheel den binlandschen toestand heeft gadeslagen.

Het werd avond en de zon stond op het punt van achter de bergen te verdwijnen, toen wij te Plembon aankwamen. Wij stegen af en wilden de pasangrahan binnengaan, toen we in de voorgalerij werden staande gehouden, doordien men ons toeriep: ‘ziet eerst eens om!’ Wij deden het en - ons oog rustte op een tooneel zóó verrukkelijk schoon, dat wij er van ontroerden en er stil van werden.

Moeilijk, maar vooral ondankbaar werk is het, natuurtooneelen te beschrijven. Menig lezer, geloof ik, loopt uiterst vluchtig zulke schilderingen met de pen door. En geen wonder! Men stelle zoo juist en zoo levendig mogelijk de ligging en verhouding der verschillende partijen voor, men putte zich uit in dichterlijke vormen en beelden, - wie teekent de tinten des hemels, wie maalt de schakeeringen van het groen, wie geeft het tooverachtige spel van licht en schaduw terug, wie vertolkt het lied der ruischende beek, wie spreekt in woorden uit het grootsche zwijgen, den diepen vrede, de stille overweldigende majesteit der natuur, als over een fraai bergland de nacht zijne vleugelen gaat uitspreiden!

En toch, de herinnering is te liefelijk, de verzoeking te sterk. Op het gevaar af dat de lezer ze overslaat, wijden wij een paar woorden aan de beschrijving van het schoon, dat wij omziende genoten.

Vlak vóór ons in den tuin van de pasangrahan bloeiden in weelderigen rijkdom van kleur en vorm rozen, fuchsia's, geraniums, dahlia's, enz. Indië is geen bloemenland. Op de strandplaatsen vindt men op de erven der Europeanen tal van potten, meer met groen nog dan met bloemen. En de bloemen die men er ziet, men moge er zich later mee vergenoegen, acht ieder die pas uit Europa komt, nauwlijks het aanzien waard. Verrukkelijk was ons daarom deze bloemenschat.

Op korten afstand lag vóór de pasangrahan een klapperboschje. De avondzonneschijn speelde nog even in de sierlijke kruinen, gleed blozend nog langs het bovenste gedeelte der slanke, statige stammen, terwijl op den groenen bodem een zacht getemperd licht daalde. Een heerlijk rustpunt voor het oog.

Zoowel links van deze fraaie boomengroep als rechts er van breidde zich een vergezicht uit. Links eene stoute bergstreek, doorsneden met ravijnen, wier diepten en hellingen met dichte bosschen prijkten en wier randen met een zacht grastapijt waren gezoomd. Uit de verte en van nabij hoorde men het klateren en bruisen der stroompjes, die zich naar de laagte spoedden. Rechts lag bijna twee duizend voet beneden ons de strandvlakte met hare geelgroene sawahs en in dicht gebladerte weggedoken

dessa's, hier en daar door rivieren doorsneden en in de verte begrensd door een schitterenden zoom; de blinkende zee.

Het ‘oog van den dag’ wierp zijne laatste stralen langs de westelijke berghellingen en hulde ze in een zachten purpergloed. Doch de van de zon afgekeerde ruggen, kloven, valleien onttrokken reeds allengs hunne vormen en lijnen aan het oog als sluimerden ze zwijgend in onder de aanraking van den stil naderenden nacht. En als een schitterend contrast ving de strandvlakte nog gedurende eenige oogenblikken het volle zonlicht op, dat de velden met goud overgoot en door de rivieren en de zee weerkaatst werd.

Eerst toen de dag geheel en al afscheid nam en alle kleuren en vormen door de duisternis werden uitgewischt, wendden we de oogen af van dit onvergetelijk tooneel.

Wat het Europeesche landschap zoo bekoorlijk maakt, de vereeniging van natuur en kunst, wordt op Java ten eenenmale gemist. Aan het strand vindt men zeer weinig natuurschoon. De grauwe bamboezen woningen der inlanders, door even grauwe atap gedekt en door wit- noch verfkwast aangeraakt, hebben niets schilderachtigs, en ook de Europeesche gebouwen, meest alle van hetzelfde model, laag van dak en onsierlijk van vorm, zij dragen - ofschoon ze aan de eischen van het klimaat beantwoorden - niet veel bij tot verfraaiing van het landschap. Wat het binnenland aangaat, het is boven alle beschrijving liefelijk, maar het is alles groen wat ge ziet. Zelfs de dorpen breken deze eentonigheid niet, want ze schuilen geheel en al weg onder het geboomte. Het is alles natuur, weelderige natuur, en daardoor vaak zóó vermoeiend voor het gezicht, dat eene brug met eene geel geverfde leuning, een leelijk koffiepakhuis, roode dakpannen, een wit distriktsgevangenisje met geteerde vensterluiken door uwe oogen als eene verkwikking worden begroet en aangekeken met eene belangstelling, alsof het monumenten van bouwkunst zijn.

Dit gedeelte van den Ardjoeno maakt echter eene bescheiden uitzondering. De warmte van Soerabaia en Pasoeroean is oorzaak dat fabrikanten en kooplieden kleine landhuizen hebben gebouwd in de nabijheid van de vriendelijke dessa's Prigèn, Plembon en Trètès en in den drogen moesson er hunne gezinnen heenzenden, om nu en dan, zoo van zaterdag tot maandag, er een bergluchtje te komen scheppen. Voor die buitentjes heeft men natuurlijk mooie plekken uitgezocht, vooral hoog-

gelegen of vooruitspringende terreinen, die een fraai en ruim uitzicht vergunnen. De kleine witte villa's vallen u daardoor overal in het oog. Ze lachen u toe van een bergwand, uit een dicht bosschaadje, van een heuveltop. Zij stoffeeren op de liefelijkste wijs deze heerlijke streek, terwijl hare bewoners, de kleintjes vooral, de anders zoo opvallende stilte van het binnenland verbreken en u doen droomen, dat de dagen hier niet anders zijn dan zon- en feestdagen. Gegroet, gegroet, gij blanke oasen in het eindelooze groen; gegroet, vriendelijke kluisjes, waar zich menschenharten voor gezelligheid ontsluiten en kinderstemmen haar betooverenden klank mengen in het heerlijke lied der bosschen en bergen.

Vrijaf eń in de vrije natuur, welk een genot, welk een geluk! Zaliger, dunkt mij, kan een mensch niet zijn, dan in die oogenblikken, waarin zijne stemming gelijkt op de stemming, die hij zich herinnert uit de schoonste dagen en uren van zijne kindsheid. Als er ‘geen school was’; als wij in den goeden ouden tijd gedurende de drukste kermisdagen vacantie hadden; als wij om tien en elf uur 's morgens op straat liepen, den tijd waarop we anders gevangen zaten; of uit logeeren elders, met het zondagspak aan, onze dagen doorbrachten in volslagen onverschilligheid voor schoolbanken, meesters, boeken, vaste uren en afkeuringen, - wie herinnert zich niet het onuitsprekelijke dezer heerlijkheden? Welnu, gaat het den lezer als mij, dan bekruipt hem dat oude gevoel als hij genietend ronddwaalt in schoone dreven, door bosschen, langs beken en heuvelen. De betoovering, die het kindergemoed aan de dingen schenkt, ligt hier in werkelijkheid over woud en berg. Tot de onbezorgdheid der jonge jaren wekken de verkwikkende koelte, het frissche leven, de eeuwige jeugd die u hier omringen. Het geloof, onbewust wonende in het kinderhart, dat de aarde schoon is en het leven eene weldaad, wordt u opnieuw geschonken of bij u versterkt door het liefelijke en reine, dat uw oog ziet, uw oor verneemt, uwe ziel in zich opneemt. Langs die heuvelen, door die bosschen, uit die kloven klinkt een diepe juichtoon, die u aangrijpt en waarmede gij instemt.

Prigèn, Plembon, Trètès, gij versterkt het lichaam en den geest verkwikt ge. Wien gij eens uwe betoovering hebt getoond maakt gij uzelven onvergetelijk; gij zijt de drie Gratiën van Ardjoeno's dichterlijke helling!

Excelsior! ons doel lag hooger. Wij waren van plan om een der vele toppen van het Ardjoeno-gebergte te beklimmen, den *Walirang* namelijk, den eenige die nog teeken van vulkanische werkzaamheid geeft.

Den volgenden morgen begaven wij ons om zeven uur op weg. We hadden bepaald, dat wij in twee dagen den tocht zouden doen. Den eersten zouden wij gaan tot eene hoogte van zeven of acht duizend voet, waar een optrekje door den eigenaar ons welwillend ten gebruike was aangeboden; en den tweeden wilden we den top beklimmen en van daar op denzelfden dag de geheele terugreis aannemen.

Aan deze zijde wordt de Ardjoeno niet tot groote hoogte bewoond. Het duurde dan ook niet lang, of wij hadden dessa's, sawah's, koffietuinen, alles wat aan de menschenwereld herinnerde, achter ons gelaten en bevonden ons te midden van eene in doodsche stilte verzonken natuur. Een geruimen tijd stegen wij langs een kalen, alleen met gras begroeiden bergwand steil naar boven. Rechts van ons in onze onmiddellijke nabijheid lag de Penangoengan, een berg van vijf duizend voet hoog, en dien wij, hoe hooger wij stegen, steeds meer in zijn geheel konden overzien. Opvallend vreemd is zijne ligging. Terwijl de veeltoppige Ardjoeno als een kolossaal gevaarte omhoog rijst, ligt op korten afstand de Penangoengan geheel alleen, slechts door een lagen zadel even aan zijn reusachtigen broeder verbonden. Geen wonder, dat dit zonderling verschijnsel indruk heeft gemaakt op de verbeelding van den inlander. Toen er nog reuzen waren, zoo vertelde mij een dessaman in alle eenvoudigheid, kregen deze den last om de toppen van den Ardjoeno met één te vermeerderen. Dit zou de Penangoengan zijn. Ze droegen hem van zeer verre hierheen, doch toen ze dicht bij het doel der reis waren, braken de touwen, waaraan ze hem pikolden (pikoel = dragen), en de Penangoengan plofte neer op de plek, waar hij tot heden toe is blijven liggen.

Op eene hoogte van vijf duizend voet ongeveer begon het tjemarabosch, dat de zijden van den Ardjoeno tot omstreeks 1000 voeten beneden de toppen bekleedde. Doch onze paarden waren zoo vermoeid, dat wij ze eenige oogenblikken rust moesten gunnen, terwijl wijzelven in het gras uitgestrekt ons met een glas bier verkwikten. Het was voor het eerst, dat ik zulk een oorspronkelijk tjemarawoud doortrok, en ik moet bekennen, dat ik het oneindig minder schoon en indrukwekkend vond dan het fraaie

geboomte der verschillende plantengordels, dat ik op de berghellingen van West-Java gezien heb. De tjemara groeit, schijnt het, niet in dicht opeengedrongen groepen: zijne steil opwaarts gaande takken en het ijle naaldgroen onderscheppen de zonnestralen niet, zoodat noch het geheimzinnig donker van zware bosschen, noch de sterke afwisseling van licht en schaduw hier te genieten valt.

Gedurende langen tijd stegen we betrekkelijk weinig. Op mijne vraag of hier tijgers waren, kreeg ik ten antwoord, dat ze in de ravijnen ter weerszijde van ons pad in menigte zich ophielden. De inlanders vermaanden mij echter om het woord matjan (tijger) niet uit te spreken. Dat was niet goed, dat kon de rauwe gasten wel eens doen komen. Zorgvuldig zal de Javaan het gebruik van dit woord vermijden, als hij een tijger in de nabijheid vermoedt. Hij noemt hem dan liever kiai (oude heer) of geeft hem een anderen zachten naam. Het beest gevoelt zich wellicht gestreeld en laat den beleefden inlander met vrede.

Wij waren tot eene hoogte van ruim zeven duizend voet gekomen en niet ver meer van het doel onzer reis, toen wij plotseling menschelijke stemmen hoorden. Dit geluid trof ons des te meer, daar we reeds vier uren lang in de diepste stilte waren voortgereden, alleen afgebroken door den doffen hoefslag onzer paarden, ons eigen gesprek of het kraken van een dooden tjemaratak, die onder zijne eigene zwaarte bezweek. Weldra zagen wij eene lange zwart berookte hut in eene met palen afgezette ruimte. De hut diende tot tijdelijk verblijf van menschen, die zwavel haalden uit den krater van den Walirang (*walirang* beteekent zwavel); de omheining moest hen beschermen tegen het bezoek van ‘oude heeren’. Hier, drie duizend voet beneden den top, verzamelen zij eerst een grooten voorraad zwavel. Dagelijks doen zij den zwaren tocht van de hut naar den krater en van den krater naar de hut. Heen met ledige manden, terug met zeventig katties (ruim tachtig oude ponden) zwavel, die ze op inlandsche wijze aan een draagstok vervoeren. Onbegrijpelijk, ongeloofelijk bijna, dat ze met zulk een zwaren last den steilen kraterwand beklimmen en van den top afdalen langs duizelingwekkende afgronden, die van den gewonen mensch met niets dan een stok in de hand alle behoedzaamheid en inspanning vergen. De zwavelhalers vertelden ons, dat zoo'n vracht zwavel hun ƒ 5 opbracht. Als men nagaat, dat zijzelven hun last den berg afdragen tot op twee duizend voet boven de strandvlakte,

en dan hunne compagnons die te Bangil wonen, van beneden komen, om de zwavel naar Soerabaia en elders te brengen en daar te verkoopen, dan begrijpt men, dat de winst door hen behaald niet heel schitterend kan genoemd worden.

Alleraangenaamst werd, na nog eene poos rijdens, ons oog getroffen door een net, groen geverfd huisje, dat uit zijn kleinen ijzeren schoorsteen den blauwen rook opwaarts zond, onder eene vriendelijke veranda u tot rusten scheen uit te noodigen en als een gezellig, huiselijk toevluchtsoord ons tegenlachte te midden van de eindelooze, de duizenden tjemara's, die ons oog gezien had en zag.

Lali-Djiwo (zielevergetelheid, zielrust) lazen we met bonte letters boven de voordeur. *Lali-Djiwo* stond in letters, uit natuurlijk gekromde boomtakken gevormd, te lezen over de volle breedte van den voorgevel. Doch het eerste, waaraan we behoefte hadden, was rust voor het lichaam. We hadden vijf uren te paard gezeten en bij het steil dalen en klimmen ons dikwijls zeer moeten inspannen. Gelukkig was een onzer, die van den eigenaar onzer tijdelijke woning de sleutels had gekregen tot huis, keuken en welvoorziene provisiekamer, - onze sleuteldrager, - ons een belangrijk eind vooruitgesneld en zoo goed geweest om alles te openen, vuur aan te leggen, stoelen en tafel in de veranda te brengen en daardoor ons anderen eene vriendelijke ontvangst te bereiden. Zelfs ontbraken op de tafel de flesch en de glazen niet, waaruit weldra eene hartige teug ons verkwikken zou.

Nieuwsgierigheid dreef ons al spoedig naar binnen, om ons logies in oogenschouw te nemen. Van buiten gezien zou men gezegd hebben, dat het een ijselijk klein gebouwtje was, zeker slechts voor drie of vier menschen behoorlijk van zit- en slaapgelegenheid voorzien. Maar het uiterlijk bedriegt. Door eene vernuftige inrichting werd de beschikbare ruimte vervijfvoudigd. Uit de veranda het huis binnentredende kwamen wij in een klein vierkant vertrek. De wanden, uit louter deuren bestaande, een opgerolde vlag, eene scheepsklok, de zeildoeksche bekleeding van den houten vloer, de lage zoldering waaraan eene lamp hing - alles deed u denken aan eene scheepskajuit. Het verwonderde u haast, dat de lamp niet slingerde en de tafel er onder geene stormlatten had. Deze indruk werd nog sterker, als ge de schuifdeuren in den wand opendet en de hutten, ik bedoel de slaapkamertjes, binnenkwaamt. Tegenover den ingang een

klein vierkant raampje, aan den wand een miniatuurspiegel, het bed eene smalle kooi en boven het hoofdeinde een paar plankjes voor boeken, cigaren enz., die gij er niet plaatsen kondt zonder in verzoeking te komen ze ‘zeevast’ te zetten. Maar vooral voeldet gij u zeilen, als gij onder den houten vloer van de kajuit het water hoordet stroomen van eene bron, waarbij Lali-Djiwo was gebouwd en die, waarschijnlijk om de begoocheling volkomen te maken, onder het optrekje door was afgeleid.

Veel minder dan aan boord van een wezenlijk schip, althans in Indië, hadden wij hier last van de benauwdheid der enge ruimte. Op het midden van den dag zelfs, toen ieder onzer in zijne hut een uiltje ging knippen, was het er niet te warm. Het tjemarabosch was in grijze wolken gehuld, die alles met een killen adem schenen aan te raken; of liever eene eindelooze reeks van reusachtige grauwe nevelen dwaalde als ontastbare spoken door het woud, nu eens alleen den achtergrond onzichtbaar makende, dan eens tot zelfs de naaste boomen aan het gezicht onttrekkende. Gedurende den nacht moesten alle aanwezige jassen en dekens dienst doen om ons tegen de kou in onze planken woning te beschermen.

's Nachts lag ik in mijne hut en zag door het raampje de sterren fonkelen aan den thans helderen hemel. Het eene oogenblik was het mij duidelijk, dat de stilte daarbuiten de stilte was van de wildernis hoog op den Ardjoeno, en dan zag ik in mijne verbeelding de rookwolken uit den krater opstijgen in het geheimzinnig duister van den nacht; of ik luisterde naar het suizen der Indische dennen, de tjemara's, en ik herinnerde mij dat ik als kind in sparrebosschen had gedwaald en op den rug liggende het statig wiegen der stammen had bewonderd en hetzelfde gefluister in de toppen der boomen had gehoord. En ik dacht aan de plekjes, waar ik als kind gespeeld, gedroomd, genoten had. Maar in het andere oogenblik luisterde ik naar het bruisen van het water en was het mij alsof het de wanden van het schip schuurde. Ik verbeeldde mij op zee te zijn, reizende opnieuw van het vaderland naar het verre geheimzinnige Oosten, ondanks mijzelven verder en verder weggevoerd van plaatsen, tooneelen en menschen, wier nabijheid ik wilde genieten doch niet kon. En ik dacht met stil heimwee aan lieve vrienden en dierbare verwanten in het door duizend herinneringen geheiligde vaderland!.....

An die bretterne Schiffswand,
Wo mein träumendes Haupt liegt,
Branden die Wellen, die wilden Wellen,
  Sie rauschen und murmeln
  Mir heimlich in 's Ohr:
  Bethörter Gesellen!
Dein Arm ist kurz und der Himmel ist weit,
Und die Sterne droben sind festgenagelt,
Vergebliches Sehnen, vergebliches Seufzen,
Das beste wäre, du schliefest ein.

Kostelijke raad, dien Heine zich hier door het ruischende water laat geven en dien ik o! zoo gaarne had opgevolgd. Doch men moet eerst kunnen! Was het 't zwavelgehalte van het bronwater, dat ik gedronken had, of de plotselinge overgang van eene warme naar eene koele streek? Ik weet het niet, maar mijne spijsverteringsorganen ontsprongen aan den band en schenen het er op gezet te hebben om op deze spookachtige plek gedurende de nachtelijke uren een waren heksensabbath te vieren. Ook bezorgde de fijne berglucht mij congesties en hoofdpijn, zoodat zelfs de zeeziekte in de scheepshut niet gemist werd.

Om halfacht vingen wij den volgenden morgen de reis aan en bereikten den top van den Walirang omstreeks elf uur. Ik zal den lezer niet vermoeien met te vertellen, hoe steil het was en hoe lang het viel en hoe wij in het zweet onzes aanschijns den berg opzwoegden. Maar van de laatste steilten, die wij beklommen, kan ik niet zwijgen.

Wij hadden twee of drie keeren even gerust op plekken, die onze Javaansche tochtgenooten ons daarvoor als geschikt aanwezen. Geschikt is eigenlijk niet genoeg gezegd. Met bijgeloovigen eerbied noemden ze dat verplichte rustpunten voor den beklimmer van den Walirang. Waarom? IJdele vraag! De inlander scheept u af met te zeggen: dat het niet goed is, dat het misschien ongeluk ten gevolge heeft, als men op die plekken niet even adem schept, of hij werpt u voor de voeten het oude en afdoende: ‘De orang-toewa (de oude menschen) zeggen dat het noodig is.’ Daar het niet raadzaam is, vooral in min of meer hachelijke omstandigheden, de vooroordeelen van den inlander reehtstreeks in het aangezicht te slaan en verpoozing nu en dan ons toch eene behoefte was, deden wij eenvoudig wat ons gezegd werd.

Als mijne lezers of lezeressen soms behebt zijn met een zenuwachtigen aard of last hebben van duizeligheid, dan moet ik hun den stelligen raad geven: denkt er nooit aan om den top van den Walirang te beklimmen. Het hoogste gedeelte van de berghelling is zoo goed als onbegroeid; slechts korte dikbladige struiken schieten hier en daar uit de puinbrokken te voorschijn. Het steile pad is een ruwe steenen trap, die met zeer korte wendingen *en zigzag* naar boven loopt. Twee schreden links, en dan buigt zich de weg, om u niet meer dan twee stappen rechts te laten doen. En links loopt vaak op niet meer dan anderhalf of een paar voet afstands de trap langs onpeilbare afgronden. Het oog ziet dan in diepten van duizenden voeten. En die gapende diepten door geen plantengroei uw blik onttrokken, de verschrikking van den afgrond door geen groen gesluierd en verzacht! Een blauw verschiet beneden u, zooals men het anders vóór zich pleegt te zien!

Wij hadden niet vooraf vernomen, dat men, dezen berg beklimmende, zulke diepten als rakelings voorbijgaat. Allicht hadden wij ons anders nog eens ter dege bedacht, eer wij den tocht aanvaardden. Geheel onverwachts zagen wij ze naast ons. en het spreekt van zelf, dat men op zulk een oogenblik niet blijft stilstaan. Durfde men, men zou zich willen haasten! Soms had ik een gevoel, alsof mij de haren te berge rezen. Doch ook hier als gewoonlijk speelde tevens de verbeelding ons parten en vermeerderde onze zenuwachtigheid, door ons te verschrikken met de gedachte: En nu straks langs denzelfden weg terug! Immers heeft men klimmende de stevige berghelling vlak voor het gezicht; dalende kan men niet anders dan omlaag en dus het gevaar aanhoudend vóór zich zien. Ook heeft men bij het afgaan van eene steilte het lichaam minder in bedwang dan bij het bestijgen.

Toch, ofschoon het denkbeeld geopperd werd, wilde geen onzer van terugkeeren weten. Het gevaarlijke trekt aan. Het staat tartend en uitdagend voor u. Het roept tot een mannelijk optreden en dreigt met een spottenden schaterlach, indien gij terugdeinst. Een onzer duizelde het een weinig, toen wij halverwege de trap op een geschikt plekje uitrustten. Wij gaven hem ernstig in overweging den verderen tocht op te geven. ‘Neen, zeker niet!’ was het antwoord. Hij was bang voor den schaterlach, hij wilde niet de overwonnene zijn.

Er kwam bij, dat we dicht bij het doel van de reis waren.

Dicht bij die geheimzinnige wereld van den bergtop, waar het gedruisch der menschelijke stemmen niet doordringt, het geluid van den vogel niet wordt gehoord, noch het gegons der insecten; waar alles dood is en zwijgt, maar waar te midden van dit doode en doodsche de openbaring wordt aanschouwd van het leven, de kracht, de beweging in den schoot der aarde, - dicht bij die wereld te zijn en ze niet te betreden, ziedaar eene ondraaglijke gedachte.

Weldra hadden wij den gevaarlijken klim achter den rug. Wij overschreden nu groote ruimten, wier ligging geheel horizontaal was. Men zou het den bergen van beneden niet aanzien, dat zij nog bij den top vlakten hebben van zoo belangrijke afmeting. Doch geen blaadje, geen grassprietje groeide er in het grauwgrijze zand en verweerde gesteente, waaruit geheel het bovengedeelte van den Walirang bestaat. Waarheen ge uw oog ook wendt, ge aanschouwt niets dan eene woestenij. En de diepe indruk, die zulks maakt, wordt nog verhoogd, als men op den top aangekomen rondziet. Gij bevindt u op eene hoogte van meer dan tien duizend voet. Zie, naar het Oosten heen verheffen zich kringvormig de andere toppen van den Ardjoeno; de verste van u af, de Widodaren, is de hoogste. Ze zijn met den Walirang vijf in getal; alle zijn slechts schraal begroeid en vertoonen overal de sporen van instorting en verzakking der steenmassa's, waaruit de wanden en kruinen bestaan. Het zijn vijf uitgebrande kraters, waarvan alleen nog de Walirang door zwaveldampen teeken van werkzaamheid geeft. En de grauwe kleur van dit ontzettend doodsche tooneel hervindt uw oog ook in den gapenden krater, op welks rand gij staat; slechts is zij hier door den aanslag der opstijgende rookwalmen geel getint. De krater is van wijden omvang en aanzienlijke diepte[1];

1 Junghuhn beklom den hoogsten top, den Widodaren, alleen en overzag van daar het gansche Ardjoeno-gebergte. In zijne beschrijving van den Walirangkrater is dientengevolge eene fout ingeslopen. Hij zegt, dat deze ‘wijde krater naar het zuidwesten geopend is en aan die zijde zonder eenige afscheiding in de berghelling overgaat. In dit laagste gedeelte van den in deze richting afwaarts loopenden kraterbodem wordt men drie nevens elkander geplaatste hoofdopeningen gewaar, waaruit drie verblindend witte dampzuilen opstijgen.’ (*Java*, Holl. vertaling, blz. 1155.) De krater is echter van alle zijden door een hoogen wand omringd. Hij ligt dus niet naar het zuidwesten open en zijn bodem gaat niet zonder eenige afscheiding in de berghelling over. Uit den krater zelven stijgen zoo zwakke zwaveldampen op, dat zij boven den rand niet meer zichtbaar zijn, terwijl de drie witte rookzuilen niet uit den krater zelven oprijzen, maar uit openingen, die in de zuidwesteijke berghellling ontstaan zijn.

de westelijke wand verheft zich hoog in de lucht en loopt in eene stompe spits uit, die als een geweldige kam over den krater zich heenbuigt. IJzingwekkend gevaarte, dat mij nog later als eene dreigende spookgestalte in den droom verschrikte! Als met zekerheid kan men voorspellen, dat deze overhangende massa te eeniger tijd topzwaar zal worden en naar binnen zal vallen met een donderenden slag, die door geen menschelijk oor zal worden vernomen. Moge dit laatste zoo zijn! want ware het anders, mochten menschen er getuigen van wezen, zoo zouden het de inlanders zijn die, om hun brood te verdienen, in den krater afdalen... arme zwavelhalers!

Op de oostelijke toppen van den Ardjoeno worden overblijfselen van Siwatempels gevonden, die zeven honderd à duizend jaren geleden moeten gebouwd zijn. Junghuhn leidt er uit af, dat deze kraters reeds meer dan duizend jaren hebben gezwegen en geen teeken hebben gegeven van vulkanische werkzaamheid. Toch late men zich niet misleiden door dit eeuwenlang zwijgen; toch achte men het niet eene belofte voor de toekomst. De onmetelijke kracht in de diepte spot met alle menschelijke berekeningen, weet van geene beloften, versmaadt elke verstandhouding met nietige schepselen van éénen dag. Zij dommelt slechts voort, de reuzin, uitrustende mogelijk van eene inspanning, die eens den aardbodem schudde, akker en haard des menschen verwoestte, den loop der rivieren wijzigde en den hemel als in vlam zette. Zij dommelt slechts voort, doch wie weet hoe spoedig zij zich zal hersteld hebben. Dan zullen siddering der aarde, dof gerommel als van naderend onweer in der bergen ingewand haar ontzettend ontwaken verkondigen. Wolken zal ze braken, van bliksemvuur zwanger; roodgloeiende steenklompen in suizende vaart omhoog werpen en knallend uiteen doen spatten; kokende lavastroomen verwoestend omlaag zenden. Gillend als in matelooze woede, brullend als van ontembaren strijdlust zal ze haar stem verheffen en hare vlammen opzenden naar het hemeldak. Wee die dezen duizendjarigen sluimer een eeuwige slaap noemt, wee die vertrouwt!

Hoe verheven de tooneelen ook waren, die deze barre bergtop te aanschouwen gaf; hoe indrukwekkend ook de scherpe contrasten die ons oog zag, als we van deze dorre en woeste wereld op de vruchtbare vlakte in het noorden neerzagen, doorsneden van blinkende rivieren, begrensd door den zilverglans der Javazee; of naar het zuiden en zuidwesten ons verlustigden

in het lachende groen van tallooze bergen en dalen, - toch was het genot niet onvermengd, want immers de terugtocht wachtte ons.

Er werden voorzorgsmaatregelen beraamd en bij het naderen der moeilijke punten in toepassing gebracht. Twee van mijne tochtgenooten namen elk een paar inlanders bij zich. De een liep vóór, de ander achter hem. Zij steunden met de handen op de schouders van den voorman, die door de sterke helling van zelf lager stond, terwijl de achterwacht een remotestel hanteerde, bestaande in eene slendang (draagband), die om het midden van den toewan geslagen was. En nu ging het voetje voor voetje vooruit, of liever naar beneden. Ook mij wilde men op deze wijze steunen en vasthouden, doch ik bedankte, ik gevoelde mij veiliger en geruster als ik niet aangeraakt werd.

Ik liep geheel achteraan en doordien het steile pad met scherpe hoeken voortdurend nu rechts dan links zich wendde, kon ik elk oogenblik mijne lotgenooten in het aangezicht zien. Een ‘risum teneatis!’ was niet noodig; het moeilijke terrein en het hachelijke oogenblik beletten elke uiting van vroolijkheid. Maar de verzoeking om het eens goed uit te schateren was anders zeer groot. Mannen met breede ruggen en gespierde handen als hulpeloozen op anderen leunende, door een leiband behoedzaam voor vallen bewaard, de oogen onafgebroken vooruitstarende, het gelaat tot den diepsten ernst geplooid, om de vijf sekonden een welberekenden stap doende, dit alles was zoo lachverwekkend, zoo innig komiek, dat ik het betreurde niets te mogen zeggen en mij niet meer dan een glimlach te kunnen veroorloven. Toen wij de kwade oogenblikken achter den rug hadden en even uitrustten, haalde ik er mijn hart nog eens aan op, en die mij zoo vroolijk gestemd hadden, kozen de wijste partij en lachten ongedwongen mee.

Om één uur ongeveer waren wij weer aan boord van de Lali-Djiwo, waar wij middagmaalden en waarvan wij een uur later afscheid namen, om eerst bij het ondergaan der zon doodmoede in de bewoonde wereld terug te komen.

Lali-Djiwo, vergeten der ziel, zielsrust - ziedaar een uitstekend gekozen naam voor de plaats, waar wij in deze onherbergzame streken hadden vertoeft. Het is eene plek, die een Boeddhist zich zou wenschen, om er zijne kluis te bouwen en in de diepe stilte van het hooge tjemarawoud aan overpeinzingen zich over te geven; de wereld met haar lief en leed, met hare

dengd en ondeugd te vergeten en allengs den toestand te naderen, waarin de snaren van droefheid en vreugde niet meer trillen en het gemoed voor alle indrukken van buiten gesloten is. Volkomen juist is de opmerking - ik meen, dat Busken Huët ze eens maakte - dat Indië een land is voor kluizenaars. De onuitputtelijke groeikracht van den bodem, die niet tot inspanning noopt, veeleer tot traagheid verlokt; de eeuwige zomer, die in zijn eentonigen rijkdom en luister van levensovervloed spreekt en gevoel van levenszatheid wekt, de ongestoorde kalmte van heel de schepping om u heen, die bijna nooit door den heftigen strijd der elementen den menschen toeroept, om worstelaars te zijn; de sombere ernst van de wouden waarin nauwlijks de kreet van een enkelen vogel weerklinkt; de uren, soms dagen lang neerkletterende regen van het natte jaargetijde, de diepe stilte der nachten, waarin doorgaans van avond- tot morgenrood geen enkel zuchtje het boomblad doet ritselen - dit alles stemt tot mijmeren, tot droomen en zwijgen, tot stille droefgeestigheid, tot afkeer van menschengewoel en levensstrijd, tot vrees voor aanraking met de onrustige wereld. En waarlijk, men behoeft geen Boeddhist te wezen, om voor dezen invloed, zij het slechts nu en dan, in meerdere of mindere mate gevoelig te zijn. Is er niet veel in ieders wereld dat wondt, verbijstert, vermoeit en bijwijlen doet haken naar zoo'n plekje, hoog op de bergen, ver van de menschen, zoo'n Lali-Djiwo?

Treurige zielrust nochtans, hier den vermoeide geboden! Geboden op voorwaarde, dat men lafhartig zijn post verlaat, zijn broeders in den grooten strijd geen hulpe biedt, in zelfzuchtige verachting van de wereld verleert te hopen en weigert te arbeiden!.... Weg met die rust! Ander, edeler begeeren leeft in ons. En nimmer, neen nimmer kome de ure, waarin het hart niet opspringt bij de roepstem: ‘De lendenen omgord en brandende de lampen!’

Toch blijve de naam onveranderd. Toch verdient in hoogeren zin zoo'n plekje te midden van der bergen wonderwereld Lali-Djiwo, zielsrust, te heeten. Naarmate gij hooger stijgt boven de dorpen en steden, waar de stroom van het menschenverkeer bruist en het rumoer van den strijd weergalmt, klimmen ook uwe gewaarwordingen. Uw hart verheft zich, geroerd door de majesteit van het natuurleven, boven loomheid, ontmoediging, koelheid, vertwijfeling. Verkwikkend dringt u de reine berg-

lucht in de longen, de veerkracht verhoogend van het lichaam, sterkend den vleugelslag van den geest.

Al wat laag, zelfzuchtig, klein in u is, zwijgt en maakt plaats voor bewondering, eerbied, hoop, aanbidding. De weergalm van een heilig lied zingt en klinkt u door de ziel. De diepe ernst en de hooge blijdschap van uw binnenste dringen zich samen in die oude woorden: Ik hef mijne oogen naar de bergen, vanwaar mijne hulp komen zal.

Pasoeroean, 1877.

P. HEERING.

Leon Gambetta en zijne legers aan de Loire.

Onder de personen, die ten gevolge van den val van het tweede keizerrijk op 4 September 1870 op den voorgrond zijn gebracht, is er geen waarover de meeningen zoozeer uiteenloopen, als over Gambetta. Aanvankelijk miskend, vooral in zijn eigen land, en daar zelfs door bekwame staatslieden *un foux furieux* genoemd, begint het grootsche zijner handelingen meer en meer met onpartijdigheid geschat te worden. Ook zijne buitenlandsche tegenstanders doen hem recht wedervaren, zooals onder anderen blijkt uit een werk van den baron COLMAR VON DER GOLTZ, dat den titel van dit opstel draagt, en waarvan reeds de tweede uitgave der Fransche vertaling verschenen is[1]. Alvorens een overzicht van dit werk te geven, dat in het algemeen de groote verdiensten doet uitkomen van den jongen advocaat Minister van Oorlog, die door een vreemden loop van zaken als dictator in Frankrijk optrad, zij het mij vergund met een paar regelen te herinneren aan den gang van den oorlog tot op den dag, waarop Gambetta in Tours als Minister van Oorlog optrad.

Na de onvergeeflijke fout der toenmalige Fransche regeering om. na oproeping der reserve soldaten den 14^{den} Julij, reeds den 19^{den} Julij 1870 aan Pruissen den oorlog te verklaren, beging zij de tweede fout, om bijna *al* de kaders van het eigenlijke leger, met weinig soldaten, in de tweede helft van Julij naar de Duitsche grenzen te zenden, en bijna geene kaders in het binnenland te houden. Toen nu, na de drie veldslagen van 14, 16 en 18 Augustus 1870 om Metz, een groot Fransch leger

1 Baron Colmar von der Goltz: Gambetta et ses armées. Traduction autorisée. Avec une carte. Deuxième édition. Paris, 1877.
In eene voorrede deelt de vertaler een en ander mede uit eene beoordeeling in de *Gegenwart*, die zeer gunstig is voor Gambetta.

met meer dan de helft der voorhanden kaders was opgesloten, en den 2^{den} September bij Sedan het meerendeel der overgebleven oude kaders en soldaten, met een gedeelte van de marine infanterie en van de marschregimenten was verloren gegaan, was bijna niets aan geoefende soldaten en kaders over. Het nieuw gevormde 13e korps van Vinoy, dat van 3 tot 17 September van Mezières en Reims op Parijs terugtrok, had nog twee oude uit Rome teruggeroepen regimenten, en bestond verder slechts uit zoogenaamde marschregimenten. Voor het iets later in Parijs gevormde 14e korps, onder Renaud, was geen enkel oud regiment meer voorhanden, en het bestond geheel uit marschregimenten[1] en een bataillon mobiele garde van de Seine. Voor de legerkorpsen, die in de provinciën werden gevormd, bleven zeer weinig troepen over; enkele oude regimenten uit Afrika en de Spaansche grenzen werden gebezigd, maar bij de marschregimenten speelde nu ook de *mobiele nationale garde* eene hoofdrol. Naarmate men nu meer legerkorpsen oprichtte, werd de behoefte aan geoefende kaders en aan geoefende soldaten grooter, en in dezelfde verhouding de gelegenheid om daarin te voorzien, minder; en het eerst in Januarij 1871 gevormde 25e korps bestond voor twee derden uit marschregimenten, met een paar marinebataillons, en voor één derde niet uit *mobiele gardes*, maar uit de *gemobiliseerde legioenen der gewone nationale garde*. De kracht van samenhang van die achtervolgens gevormde korpsen was steeds afnemende. Een enkel woord over deze twee soorten van troepen der nationale garde moge ter opheldering hierbij gevoegd worden.

De zoogenaamde *mobiele garde* dagteekende van het ministerie Niel, in 1868. Zij bestond uit jongelieden, die vrij waren gevallen van de loting voor het leger of die plaatsvervangers daarbij hadden gesteld, en moest van tijd tot tijd goefend worden, 15 malen per jaar. *Zoo stond het op 't papier;* maar daar men vergeten had tevens bij de wet te bepalen, dat de afstanden kleiner zouden worden, waren die locale oefeningen eenvoudig onmogelijk, althans buiten de eigenlijke steden. In Fransche werken vind ik de sterkte van die mobiele garde, op 1 Julij 1870, als 420,000 man opgegeven, dat is 1⅛ pCt. der bevolking van 37 millioen inwoners. Wanneer men de wettig

[1] In het artikel van ‘de Gids’, 1877, N°. 4, over den ondergang van het tweede Keizerrijk, is aangegeven, hoe die marschregimenten werden tezamengevoegd.

verhinderden aftrekt, zal men van geluk mogen spreken, wanneer 1 pCt. der bevolking op het oefeningsterrein aanwezig is. Nu bepaalt onze schutterwet van 1827, die zeker nog geen model tot navolging is, dat er *dienstdoende* schutterijen, van 2 pCt. der bevolking, zullen zijn overal waar 2500 menschen op een kort bestek zamenwonen. Van daar dat zulke schutterijen bestaan in 90 gemeenten met te zamen 1,480,000 inwoners, of 39.3 pCt. van de 3,768,000, die de bevolking op 31 December 1874 vormden. Ware dus Frankrijk even bevolkt als Nederland, dan zouden bij eene mobiele garden van 2 pCt. der bevolking, de oefeningen mogelijk zijn geweest voor 160,000 man, onmogelijk voor 260,000 man, wonende zeer verspreid op het eigenlijke platte land. Bij eene sterkte van 1⅛ pCt. der bevolking, worden natuurlijk de oefeningen nog moeielijker; en bedenkt men dan nog daarbij, dat Frankrijk 10 maal de bevolking, maar 16 maal de oppervlakte van Nederland heeft, en dus veel minder dicht bevolkt is dan ons vaderland, dan ziet men dat de bezwaren wederom grooter werden. In 1870 waren dan ook verreweg de meeste garde-mobiles *ongeoefend;* alleen in steden en sterk bevolkte landelijke gemeenten was feitelijk uitvoering aan de wet gegeven[1].

De gewone nationale garde was na 1852 zeer verwaarloosd, en bestond feitelijk alleen in eenige groote steden.

Toen Gambetta den 9^{den} October in den letterlijken zin te Tours als Minister van Oorlog *uit de lucht kwam vallen* (hij had de reis van Parijs per luchtballon gemaakt), vond hij daar de vroeger uit Parijs gezonden gemachtigden van het bewind der nationale verdediging, namelijk: de heeren Cremieux en Glais-Bizoin en de admiraal Fourichon. Deze laatste had reeds sedert eenige dagen zijn ontslag aangeboden als Minister van Oorlog, omdat zijne beide collega's (oude regtsgeleerden) bij een besluit (dat hij geweigerd had te teekenen) te Lyon het militair aan het burgerlijk gezag onderworpen hadden. Gambetta verkreeg van Fourichon dat hij bleef als Minister van Marine, en nam zelf het bestuur der oorlogszaken op zich.

Op het oogenblik waarop Gambetta dit moedig besluit nam,

1 Dezelfde uitkomst zal bij ons te lande elke schutterwet hebben, waarbij niet het samentrekken der verspreide schutters als regel wordt aangenomen, al zou die samentrekking slechts 3 weken duren.

was de krijgskundige toestand van Frankrijk zoo ongunstig mogelijk. Niet alleen waren, zoo als boven reeds is aangemerkt, de meeste oude regimenten met al hun toebehooren òf te Metz ingesloten, òf bij Sedan verloren gegaan, en het beste van wat toen nog overbleef in Parijs gebruikt: maar juist bij Gambetta's aankomst te Tours was het pas opgerichte 15de korps, onder den generaal de la Motte Rouge te vroeg van Orleans opgerukt en was bij Artenay door Duitsche troepen geslagen. Het was in wanorde over de Loire in de vlakte der Sologne teruggegaan, en Orleans was door de Duitschers bezet geworden. Het afzetten van den ongelukkigen generaal was de eerste daad van Gambetta, eene daad die niet te rechtvaardigen is. Bovendien was het geheele Ministerie van Oorlog in Parijs uit zijn verband gerukt, en slechts voor een gedeelte naar Tours gekomen. Men had geen kaarten, geene opgaven omtrent het voorhanden personeel of de opstelling er van, geen voldoende wapenen. Maar merkwaardig was het, hoe Gambetta in korten tijd de wapening van Frankrijk, in spijt van al die moeielijkheden, vooruitbracht. De collega's, die voor hem in Tours waren, of het gevallen keizerlijk bestuur, hadden manschappen opgeroepen, en alle depots waren dan ook overvuld met soldaten; maar aan de organisatie van die menschenmassa was weinig gedaan. Gambetta bracht spoedig verandering daarin.

Reeds voor Gambetta's komst waren pogingen beproefd, om door de photographie de stafkaarten van Frankrijk (waarvan de kopergravure in Parijs was gebleven) te vermenigvuldigen, maar die proeven waren aanvankelijk niet gelukkig. Later slaagde men beter en in weinig tijd leverde men 15,000 goede kaarten.

Den 13den October werd het stelsel van bevordering naar ouderdom van dienst afgeschaft en door het stelssl der bevordering bij keuze vervangen. Den 14den October werd het hulpleger (armée auxiliaire) gevormd, omvattende alle nieuwe troepenvormingen van de republiek, en dienzelfden dag werden bepalingen vastgesteld omtrent de locale verdediging van de departementen, die in staat van beleg waren[1]. In den verderen loop van October verschenen wetten over het vervoeren van levensmiddelen, waarvan de vijand zou hebben kunnen partij trekken, over de organisatie der volkswapening, het vernielen

1 Alle door den vijand geheel of gedeeltelijk bezette of onmiddellijk bedreigde departementen.

der verbindingsmiddelen. Den 2den November werden alle weerbare mannen van 21 tot 40 jaar onder de wapenen geroepen; den 3den November bepaald dat de departementen voor elke 100,000 inwoners ééne volledige veldbatterij met al het materieel en de bespanningen had te leveren[1]. Den 10den November werden bataillons werklieden georganiseerd, den 11den de ingenieurs van den waterstaat, der mijnen en van de spoorwegen, de achitecten der departementen, de aannemers der publieke werken ter beschikking van den minister van oorlog gesteld. En die besluiten werden niet alleen genomen, maar ook uitgevoerd. Voor het oogenblik verzoende hij de partijen, en zag men in de Fransche legers, naast republikeinen, orleanisten en bonapartisten, de korpsen van Charette en andere legitimisten optreden.

Eindelijk verscheen den 25sten November het decreet van den dictator (zooals men Gambetta genoemd heeft, en wat hij ook werkelijk in menig opzicht was) over de vorming van elf groote legerkampen, elk van 60,000 man, ingericht voor de vereeniging, oefening en organisatie der troepen, en bovendien verschanst. Vier van deze kampen, die van St. Omer (in Fransch Vlaanderen), Cherbourg, la Rochelle en Pas des lanciers (in 't zuiden), droegen den naam van strategische kampen en leverden plaats op voor 250,000 man. Dicht aan zee gelegen, konden deze gemakkelijk steeds van al het benoodigde voorzien worden.

Bij zijn optreden te Tours had Gambetta dadelijk een gedeelte van het militaire personeel van het ministerie van oorlog vervangen; daaronder waren bekwame mannen, die hij wellicht beter had gedaan te behouden. Maar dat hij ook soms zeer gelukkig was in de keuze van personen, kan daaruit blijken, dat de kolonel der artillerie Thoumas, dien hij aan het hoofd stelde van de directie der artillerie, per dag van zijn bestuur twee veldbatterijen aan de Fransche troepen geleverd heeft. In 't geheel organiseerde Gambetta in ruim 4 maanden tijds omstreeks 600,000 man met 1400 veldstukken, en wel:

in October, het benoorden Orleans den 10den en 11den geslagen 15e korps, dat in het begin van November reeds tot

1 Zulk eene veldbatterij bestond in Frankrijk uit 6 veldstukken, en in 't geheel met kaissons, enz. uit 17 voertuigen, ieder met 6 paarden bespannen.

60,000 man met 128 kanonnen was versterkt, en het 16e korps met 35,000 man en 120 stukken.

Tot 21 November rukten in de linie het 17e, 18e en 20e korps aan de Loire, en wordt in 't Noorden het 22e korps opgericht.

In December kwamen gereed het 22e en 23e korps in 't Noorden, en het 21e en 24e aan de Loire, terwijl

in Januarij 1871 het 19e, 25e en 26e korps aan de Loire of in Bretagne gereed kwamen. Het was dit 25e korps, uit zeer weinig soliede troepen samengesteld, dat, onder bevel van den generaal Pourcet, op bevel van Gambetta, een aanval deed op de voorstad tegenover Blois aan de Loire, en daar (het laatste gevecht op dit oorlogstooneel) den 28sten Januarij nog een klein voordeel behaalde.

Wat de beweringen over de slechte kleeding, uitrusting en bewapening van deze massa jonge troepen betreft, deze schijnen in den aanvang gedeeltelijk waar, maar toch ook zeer overdreven voorgesteld te zijn. De meeste der eerst gevormde korpsen hadden Chassepot-geweren, of zoogenaamde *fusils à tabatière*, uit voorladers ingerichte achterladers in den geest van onze Snider-geweren; later zijn ook Remington-geweren en andere modellen aangekocht, maar die von der Gotz toch alle beter acht te zijn geweest dan het Pruisische naaldgeweer. De artillerie was goed, de kleeding doelmatig, al kunnen ook bij zulke verbazend groote leveringen misbruiken niet altijd te weren zijn geweest.

Welke nu waren de plannen van Gambetta met deze groote wapeningen? Welke was de uitkomst er van? Aan welke oorzaken is de ongelukkige afloop toe te schrijven?

1. *Welke waren de plannen van Gambetta?*

Bij de verdediging van Frankrijk in 1870 is te groote waarde gehecht aan Parijs, als *hoofdstad* en als *vesting*, en zijn te veel verdedigingsmiddelen daar opgehoopt, terwijl, geheel verkeerdelijk, het bestuur daar ook gebleven is. En daar nu zelfs het rijkste land zekere grenzen van wapening niet overschrijden, niet maar onbepaald forten bouwen, geschut aankoopen en troepen uitrusten kan, wordt het gemis aan die verdedigingsmiddelen elders gevoeld. Bij den strijd over het al of niet bevestigen van Parijs, hoofdzakelijk van 1831 af aan gevoerd[1] en in 1840

1 Reeds Vauban had de bevestiging van Parijs in het laatst der 17de eeuw aangeraden, en enkele andere schrijvers hadden later die vraag behandeld. Maar de meeste schriften dagteekenen toch van 1831 en later.

onder het ministerie Thiers tot oplossing gekomen door het uitgeven van 140 millioen franken aan een doorgaande omwalling met voorliggenden kring van forten, is steeds van het denkbeeld uitgegaan, dat geen leger eene vesting van dien omvang zoolang, als nu werkelijk geschied is, zou kunnen insluiten, zonder zelve uitgehongerd te worden. Men achtte daarom een tegenstand van omstreeks drie maanden het uiterste, wat te bereiken was; welke tegenstand voldoende zou zijn de aanvallende legers uit te putten.

De ondervinding van den laatsten oorlog heeft geleerd dat èn de *insluiting* èn de *voeding* van het insluitende leger mogelijk zijn geworden door het sedert 1840 gebouwde spoorwegnet en het voortgezette net van groote scheepvaartkanalen en verbeterde rivieren. Maar diezelfde middelen hebben ook den versnelden aanvoer van levensmiddelen naar Parijs in de hand gewerkt, en een wederstand van ruim vier maanden mogelijk gemaakt. Toch is die voeding van een paar millioen menschen ten slotte niet mogelijk geweest, en is Parijs gevallen door *honger*, niet door de belegering of het bombardement. Om dezelfde reden is Metz gevallen, waartegen in het geheel geen belegeringswerken gemaakt zijn. Dit ware in 1870 te voorzien geweest, en om die reden had men niet te veel troepen (veel meer dan men noodig had) naar Parijs moeten trekken, en vooral niet eene troepenmacht (nationale garde) daar moeten laten, die elders veel betere diensten kon doen. Zooals reeds is aangemerkt, waren de mobiele garden door eene onverantwoordelijke en onmogelijk uit te voeren bepaling in de wet van 1868, alléén kunnen geoefend worden in de steden of in zéér bevolkte landelijke streken. Een twintigtal bataillons van die garde uit Parijs waren aanvankelijk (toen slecht voorzien en gewapend) naar het kamp van Chalons gezonden; men wilde ze later in de noordelijke vestingen verdeelen, toen Trochu daartegen opkwam en, bewcrende dat ze recht hadden Parijs te helpen verdedigen, ze naar de hoofdstad terugzond. Zou het niet beter zijn geweest ze naar de Loire te zenden? Daar zou hunne aanvankelijke oefening, in Parijs begonnen, voortgezet hebben kunnen worden, en in Parijs ware men van een element van onrust ontslagen geweest. Ware er een middel te vinden geweest om de grootste massa van die

366 bataillons gewone nationale garde, die weinig, zoo al iets, tot de verdediging heeft bijgedragen, naar buiten te loozen, de verdediging van Parijs zou er op tweederlei wijzen door gebaat zijn geworden, als: 1°. door een element van wanorde *minder*, waaruit grootendeels de latere commune ontstaan is; 2°. door het langer strekken van den voorraad levensmiddelen. Zelfs eene verlenging van den duur der verdediging met slechts ééne week, kon reeds, onder zekere omstandigheden, eene groote waarde hebben.

Maar wat daarvan ook zijn moge, Parijs was nu eenmaal in 1840 versterkt, zoo als het in 1870 was; het stichten van eene binnenlandsche militaire hoofdstad, waarvoor vroeger Bourges, Orleans en andere steden waren genoemd, was verzuimd; te Parijs waren nuttelooze en hinderlijke mobile en gewone nationale garden gebleven. Toen kwam Gambetta in de eerste dagen van October tot de overtuiging, dat Parijs van buiten af ontzet moest worden, dat een groote kracht van verdediging in de provinciën schuilde, en moest opgewekt worden. Per luchtbal verliet hij Parijs en kwam den 9den October te Tours, te laat om de ongelukken van den te vroeg beraamden aanval van de la Motterouge te keeren, die de nederlangen van 10 en 11 October bij Artenay en de ontruiming van Orleans ten gevolge hadden; niet te laat om nog krachtige pogingen aan te wenden in de provinciën. De kracht van tegenstand, die het niet bezette deel van Frankrijk kon uitoefenen, gesteund door de mannen die uit het bezette deel van Frankrijk de nieuwe legers kwamen versterken, achtte hij te recht groot genoeg, om daarmede te pogen Parijs te ontzetten en door vereeniging van het intusschen in Parijs gevormde en van de daar buiten gevormde legers de vreemden uit Frankrijk te drijven. Ook achtte hij het mogelijk na den val van Parijs de verdediging voort te zetten. Te recht noemt von der Goltz dit denkbeeld van Gambetta: het bewijs van een zelfstandigen en helderzienden geest, en voegt er bij: zelfs de groote Napoleon kon zich niet losmaken van het denkbeeld, dat met Parijs het lot van Frankrijk beslist was.

Het tweede hoofddenkbeeld van Gambetta was: de wijze van oorlogvoeren der noordelijke staten in Amerika volgen; den tegenstander verpletteren onder de massa hem tegenover te stellen soldaten. Hij schijnt Grant's stelregel voor oogen te hebben gehad: *indien ik* 15,000 *man verlies, en de zuidelijke* 5,000, *kan ik mijne verliezen herstellen en de vijand niet-*

Dus worden alle veldslagen overwinningen voor mij. Eveneens rekende Gambetta op de uitputting van de Duitsche legers. En wanneer men nu van Duitsche schrijvers verneemt, dat, in December 1870 aan de Loire, de sterkte der legerkorpsen reeds was gedaald tot die van divisiën (dus tot de helft) en dat het aantal officieren in nog grootere mate was verminderd, dan ziet men dat de rekening van Gambetta niet verkeerd was. Ook rekende hij er op, dat het rijke Frankrijk langer den oorlog zou kunnen volhouden dan het minder rijke Duitschland. Eindelijk was het een groot voordeel voor de Franschen, dat ze meesters der zee waren, zoowel tot onderlinge gemeenschap tusschen de verschillende legers, als tot aanvoer van allerlei voorraad van wapenen.

2°. *Welke was de uitkomst der plannen van Gambetta?*

Die uitkomst overtrof, wat *legersterkte* betreft, de stoutste verwachtingen, maar bleef beneden alle verwachting, wat de *uitkomst* betreft. Eerst den 12den October 1870 was Orleans verlaten, en kort daarop had d'Aurelles de Paladines, een oud verdienstelijk generaal uit het zoogenaamde reserve-kader, het geslagen 15de korps te Salbris gereorganiseerd en geoefend. Reeds voor den 28sten October was een vereenigde aanval van dit zeer sterke korps, en het bij Blois in wording zijnde 16de korps op Orleans bepaald, maar was op verzoek van d'Aurelles uitgesteld. Den 9den November had de aanval plaats; de eene helft van het zeer sterke 15de korps (zie blz. 96) zou, met het 16de vereenigd, onder d'Aurelles' onmiddellijk opperbevel benoorden de Loire optreden, en het Beiersche korps van von der Tann aanvallen; dit geschiedde en de jonge maar overmachtige Fransche troepen sloegen dat zwakke korps bij Coulmiers, maakten eenige gevangenen, eenige wagens en door een toeval ook een paar stukken geschut uit de reserve buit, waarop von der Tann in de richting van Toury terugtrok. Maar door een voor de Franschen noodlottig misverstand, werd door het niet gelijktijdig ingrijpen van de 30,000 man van Martin des Pallières (tweede helft van het 15de korps) slechts eene *halve* in plaats van eene *volledige* overwinning behaald. Van de Loire boven Orleans bij Gien opbrekende, had deze generaal in last Orleans van de oostzijde aan te vallen, en dan in den rug van de Beiersche legermacht door te dringen. Niet alleen zouden dan de weinige in Orleans staande troepen verloren zijn gegaan,

maar ook het hoofdkorps grootendeels vernield zijn. Toen echter des Pallières op den 9den November op 20 kilometer van Orleans aankwam, hoorde hij plotselings van achter die stad een sterk kanonvuur en begreep hij dat d'Aurelles slaags was, een dag vroeger dan was overeengekomen. Ofschoon toen nog den meesten spoed makende, vond hij Orleans reeds door het kleine Beiersche garnizoen verlaten en von der Tann reeds te veel teruggeweken om dien te kunnen afsnijden. Het is tot heden nog niet opgehelderd, waarom de aanval van d'Aurelles is vervroegd, zonder daarvan aan des Pallières kennis te geven door de telegraaf die de twee hoofdkwartieren verbond. Een groote nederlaag der Beijeren zou nog heel wat meer de geestdrift in geheel Frankrijk opgewekt hebben, dan nu het betrekkelijk onbeduidende gevecht van Coulmiers reeds gedaan heeft.

Alvorens den gang van zaken aan de Loire te vervolgen, eene korte herinnering aan wat intusschen in het Noord-Oosten van Frankrijk had plaats gehad. Metz had zich den 28sten October, door gebrek aan eten, overgegeven, en daardoor werd een groot deel van het insluitingsleger onder prins Frederik Karel beschikbaar. Zeer spoedig stelde het zich in beweging, eenige troepen braken reeds op vóór dat de Franschen de wapenen hadden nedergelegd, een grooter deel volgde weldra, en men leest dat de eerste kavalerietroepen den 17den November te Pithiviers aankwamen, waar prins Frederik Karel den 20sten verscheen. Het 10e korps marcheerde den 24sten eerst van Montargis westwaarts naar Beaune la Rolande, aldus een flankmarsch makende dicht voor het front der Fransche troepen van het 20e korps, die uit Ladon en Maizieres verdreven moesten worden, terwijl het 18e Fransche korps dien dag Montargis bezette, nadat de Pruissen voorbij waren. Rekent men nu den 10den November als een rust- en verzameldag voor de Fransche troepen, na den slag van Coulmiers of den geforceerden marsch op Orleans, en neemt men aan dat de Duitsche troepen van Metz, die den 24sten van Montargis westwaarts trokken, bij een marsch op Parijs (dat op ongeveer denzelfden afstand ligt) daar ook niet vroeger komen konden, dan bleven in 't geheel 14 dagen over om Parijs te ontzetten vóór de komst der troepen uit Metz. De afstand is slechts 6 of 7 kleine marschen, *indien men geen tegenstand te overwinnen heeft*. Maar nu stelt Rüstow als regel, door de ondervinding bewezen: dat de geringste tegenstand, dien eene terugwijkende vijandelijke achterhoede

biedt, reeds den tijd van den vooruitmarsch verdubbelt. Maar zelfs bij 12 à 14 dagen tijd, kon misschien Parijs nog bereikt worden, alvorens het leger van Metz aan den strijd kon deelnemen. Had daarentegen de aanval op de Beieren, in plaats van 9 November, reeds den 28sten October kunnen doorgaan, dus op den dag zelve, waarop Metz zich overgaf, dan was het ontzet van Parijs zoo goed als zeker, indien de nieuw gevormde troepen geschikt waren geweest voor zulke verre strekkende aanvallende bewegingen, wat te betwijfelen is.

Na Coulmiers kwamen dezelfde punten den 12den Nov. ter sprake in een krijgsraad, die, behalve door de voornaamste generaals, ook door den dictator en zijn regterhand, de ingenieur Freycinet[1], werd bijgewoond. d'Aurelles was tegen de voortzetting der aanvallende bewegingen, door Gambetta en Freycinet, met het oog op Parijs (*Paris à faim et nous reclame*) gewenscht; zijn chef van den staf, Borel[2], was er voor. Ten slotte werd het besluit genomen, zich om Orleans te verschansen, daar zware kanonnen der marine (men spreekt in de geschriften van 150 stuks) in de verschansingen te zetten en den aanval der Duitschers af te wachten. Maar daar dit voorstel geheel streed tegen de inzichten van Gambetta en Freycinet, ontstond nu eene handelwijze, die door von der Goltz eene intrigue wordt genoemd, en die mijns inziens dien naam verdient. Voor de leus werd het leger, behalve uit het 15e en 16e korps bestaande uit het nieuw gevormde 17e korps op den linkervleugel, in 't westen, en de nieuw gevormde 18e en 20e korpsen ver buiten den regtervleugel, in 't oosten, onder het bevel van d'Aurelles geplaatst; maar buiten den opperbevelhebber om, werden die 18e en 20e legerkorpsen den 24sten November en daaropvolgende dagen op Beaune la Rolande gerigt, en ook een deel van het 15e korps naar die zijde voorgeschoven. De helft van d'Aurelles' leger deed nu den 28sten November een aanval op Beaune la Rolande, waar aanvankelijk slechts één Pruissisch korps van 15,000 man stond, onder het gevecht door aanrukkende troepen versterkt tot op bijna de helft der aanvallende Fransche legermacht[3]

1 Op het oogenblik minister van de publieke werken.
2 Thans minister van oorlog, een officier die steeds in geschriften van verschillende partijen zeer geprezen wordt.
3 De cijfers van von der Goltz, 9,000 Pruisen tegen 60,000 Franschen, zijn overdreven. De opgegeven cijfers zijn uit de laatste aflev. van het werk van den pruisischen gen. staf.

Ondanks den moed, waarmede de jonge Fransche troepen aanvielen, werden toch alle aanvallen door de verdedigende Pruisen afgeslagen, en de 18e en 20e Fransche legerkorpsen grootendeels door dit gevecht gedemoraliseerd. Met het oog op den aan Gambetta bekenden uitval, die Ducrot uit Parijs zou beproeven, bleven Gambetta en Freycinet aandringen op een marsch naar Parijs; in een soort van krijgsraad werd den 30sten November besloten, dat de aanvallende beweging naar de zijde van Parijs den volgenden dag zou hervat worden. Dit geschiedde den 1sten December, en Chanzy, die aan den linkervleugel bevelhebber was, behaalde bij Villepion eenig voordeel over het tegenover hem staande zwakke Beiersche korps. Gelijktijdig vermeldde een bericht uit Parijs een aanvankelijk voordeel, door Ducrot bij Champigny behaald. Door een misverstand ontstond bovendien een vergissing, die de opgewondenheid der Franschen ten top voerde. La Roncière le Noury had, bij een uitval uit St. Denis benoorden Parijs, een voordeel behaald en Epinai genomen. In Tours verwarde men dat plaatsje met een van denzelfden naam, vrij ver bezuiden Parijs, bij Lonjumeau gelegen; van daar de veronderstelling dat het uitvallende leger reeds door het belegeringskorps heen was geslagen en slechts hulp uit het zuiden wachtte. Maar de opgewondenheid zou van korten duur zijn, en de 2de December werd een noodlottige dag voor de Franschen. Ducrot moest naar Parijs terugtrekken; ook zijne jonge troepen hadden, niettegenstaande hunne overmacht en hunne dapperheid, den tegenstand der Duitsche troepen niet kunnen overwinnen. Chanzy verloor dienzelfden dag een gevecht bij Loigny, tegen de troepen van prins Frederik Karel; den 3den hervatte deze den aanval, en drong den geheelen linkervleugel van het Fransche leger terug naar de Loire, beneden Orleans. Het 15e korps van Martin des Pallières moest op Orleans terug; rechts trokken de 18e en 20ste legerkorpsen, thans onder bevel van Bourbaki geplaatst, naar de Loire bij Sully boven Orleans terug. Den 4den moest Orleans ontruimd worden, en ging al het aangevoerde zwaar geschut verloren; het 15e korps trok weêr terug naar Salbris, waar d'Aurelles het half October herzameld en geoefend had. D'Aurelles werd ontslagen en de troepen door nuttelooze heenen weêrmarschen (het gevolg van verkeerde telegraphische bevelen) geplaagd en afgemat. Martin des Pallières legde zijn bevelhebberschap neder, en Bourbaki kreeg nu, onder den naam van

1e Loireleger, het bevel over het 15e, 18e en 20e legerkorps. De linkervleugel onder Chanzy, met het 16e en 17e legerkorps en iets later het 21e legerkorps, en aangetrokken versterkingen, kreeg den naam van 2e Loireleger. Terwijl prins Frederik Karel verreweg het meerendeel zijner troepen tegen dat leger afzond, verbeeldde zich Bourbaki sterke massa's Duitsche troepen tegenover zich te hebben, niettegenstaande de regeering, beter ingelicht, hem verzekerde dat alleen eenige Duitsche kavalerie en eenige kleine korpsen tegenover hem stonden. Niet alleen wilde hij tot Bourges terug, maar tot ongeveer 50 kilometers bezuiden die stad, tot St. Amand. De overkomst van Gambetta was noodig, om hem te bewegen in Bourges té blijven; toen Vierzon (meer noordelijk) den 14den December weêr door eene Fransche voorhoede bezet werd, vond men niets tegenover zich dan eenige kavalerie. Eenige dagen vroeger was Gien aan de Loire reeds door eenige locale troepen op de Beieren heroverd, en was het klaar geworden dat Bourbaki zich over denkbeeldige Duitsche legers ongerust had gemaakt.

In dien tusschentijd, van 4 tot 15 December, had Chanzy veel beter beleid aan den dag gelegd. Ziende dat zijne troepen niet geschikt waren tot aanvallende bewegingen, stelde hij ze in sterke stellingen op, tusschen de Loire en het noordelijk gelegen bosch van Marchenoir, en hield daar, bij Josnes en Beaugancy, de troepen van Prins Frederik Karel tegen. Slechts twee divisiën van zijn leger waren zoo gedemoraliseerd, dat ze hun terugtocht tot Mer, Blois en zelfs tot Amboise voortzetten. Den 7den, 8sten, 9den en 10den December vielen de Duitschers de Franschen aan, die trouwens de overmacht maar van jonge troepen hadden, zonder hen te kunnen verdrijven. Maar toen er van de zijde van het 1e Loireleger geenerlei poging werd gedaan om eene afleiding te bezorgen, toen een Duitsch korps dientengevolge ongestraft langs den zuidelijken oever der Loire naar Tours kon trekken en het getal Duitsche troepen voor het front van Chancy's leger steeds toenam, trok deze ondernemende maar tevens voorzichtige generaal naar de Loir terug, bij Vendôme. Hier hield hij stand tot den 15den December; den 16den, op het punt van aangevallen te worden, trok hij op Le Mans terug; en de Duitsche prins, vernomen hebbende dat Gien verloren was gegaan, trok met grooten spoed met een gedeelte van zijn leger terug naar Orleans, waar hij reeds in den namiddag van den 17den aankwam. Aan die zijde was, door het

tegenstreven van Bourbaki, de gelegenheid tot het behalen van een groot voordeel verzuimd geworden.

Terwijl namelijk het Duitsche hoofdleger zich tegen Chanzy keerde en in de richting van Tours en Vendôme oprukte, was slechts het verzwakte Beiersche korps van von der Tann in en bij Orleans teruggebleven. De kavalerie, die de Franschen tot Vierzon was gevolgd, was (zoo als reeds gezegd is) op het verschijnen eener fransche voorhoede uit Bourges, dadelijk teruggetrokken; de zwakke afdeeling bij Gien was door locale fransche troepen (franctireurs en mobielen) verdreven. Zonder twijfel zouden de 70,000 man van Bourbaki voor de tweede maal Orleans hebben kunnen hernemen; dit zou reeds een groote moreele verandering hebben gegeven, Chanzy lucht hebben gemaakt en wellicht diens terugtocht tot le Mans voorkomen. Dit schijnt vrij zeker. Of ook Gambetta's geliefd plan om over Montargis, Nemours en Fontainebleau Parijs te bereiken, met dat leger, mogelijk of geraden zou zijn geweest, zoo als von der Goltz beweert, blijft bij den bekenden zwakken samenhang der Fransche troepen aan twijfel onderhevig.

Ik zal den schrijver niet verder volgen op zijne beschouwingen over den tocht van Bourbaki naar Belfort, eindigende met zijn overgang over de Zwitsersche grenzen. De pogingen tot *direct* ontzet van Parijs waren mislukt; weldra werd (in het begin van Januarij 1871) het 2^{e} Loireleger van Chanzy bij le Mans verslagen; het Noorderleger van Faidherbe, na verschillende voordeelige gevechten geleverd te hebben, leed eindelijk ook bij St. Quentin de nederlaag; de laatste uitval van Trochu uit Parijs mislukte eveneens. In Parijs werd, in afwachting van den vrede, een wapenstilstand gesloten, waarbij het zuid-oostelijk oorlogstooneel vergeten of met opzet uitgesloten werd. waardoor het geheele leger van Bourbaki verloren ging. De tegenstand werd opgegeven, en de ziel van den tegenstand trad af als dictator, om verder eene merkwaardige politieke rol te spelen, en daarbij het bewijs te leveren, dat hij verscheidene zaken ter regter tijd vergeten en zeer veel geleerd had. Nog eenige regelen over de vraag:

3°. *Aan welke oorzaken is de treurige afloop van Gambetta's plannen toe te schrijven?*

Deze zijn van zeer verschillenden aard; de voornaamste acht ik de volgende:

a. Volslagen gemis aan deugdelijke studie van de hoofdtrekken der militaire wetenschap, geloof hechten aan de overdreven *legende* der vrijwilligers van 1792.

In het oog van de meeste Franschen hebben die vrijwilligers van 1792 heldendaden verricht, waarbij die der oudheid in het niet verzinken. Dat die vrijwilligers, bij de eerste ontmoetingen op de Belgische grens met Oostenrijksche troepen, overal het hazenpad kozen, soms daarbij hunne bevelhebbers vermoordende; dat bij Dumoariez' leger eene geheele divisie van 10,000 man jonge troepen gevlucht is voor 1200 Pruissische huzaren; dat bovendien het oude geregelde leger van minstens 150,000 man, en vele der vroeger daarbij gediend hebbende soldaten, ook bij het fransche leger dienden; dat Hoche, Kleber, Marceau, Augereau, Massena, Ney en zoo vele anderen, zij het ook slechts in ondergeschikte rangen, toch wezenlijk gediend hadden en militaire kennis medebrachten, wordt eenvoudig vergeten. Gaarne wil ik erkennen dat uit die vrijwilligers, *eenige jaren later*, de eerste veldheeren van Europa zijn voortgekomen; dat Moreau bijvoorbeeld, advocaat nog in 1792 en een man van groote kennis, reeds op het einde van 1794 een uitstekend divisie-generaal en in 1796 reeds (na Napoleon) de eerste generaal van Europa was; dat de vrijwilligers Lannes, Mouton, Murat en honderd anderen zich in weinige jaren van aanhoudenden oorlog tot goede aanvoerders vormden, kan ook worden toegegeven. Maar wat niet kan worden toegestemd is: dat die bekwame lieden, in zoo verre ze zonder eenige militaire ontwikkeling optraden, reeds drie of vier maanden na hun optreden zulke knappe aanvoerders waren; en dat toch zou in 1870 noodig zijn geweest. De voorbereidende eerste opleiding tot den militairen dienst ontbrak aan de meeste vrijwilligers en gedwongenen van 1870, en kon niet in weinige maanden verkregen worden. Het was een gebrek in de samenstelling der mobiele garde, waarop ik later terugkom.

Dan let geen Franschman er bij de oorlogen van 1792 genoegzaam op, dat de macht van het *gecoaliseerde Europa*, waarmede zij te doen hadden, al zeer weinig te beteekenen had. Alle landen hadden geworven legers, die niet snel aan te vullen waren, en ieder der verbondenen had een eigen doel dat hij najaagde. De gezamenlijke legersterkte die tegen Frankrijk optrad, was dus (tegenover een land van 25 millioen inwoners)

niet groot, en in de leiding was geene eenheid. De aanvoerders waren gedeeltelijk onbekwame mannen, gedeeltelijk geusurpeerde reputatiën. Engeland wilde Duinkerken hebben, zonderde zich af, en werd bij Hondschoote geslagen. De Nederlanders hadden hun terugtochtslijn naar het Noorden; de Pruissen en Oostenrijkers (die elkander ook niet te best lijden mochten) zagen naar den Rijn; in Italië wilde de Sardinische bevelhebber Turijn dekken, en de Oostenrijksche niet van de keizerlijke landen in het Milaneesche worden afgesneden. Uit deze slechte leiding der legers van minstens een dozijn staten hebben de Franschen veel voordeel getrokken. Maar in 1870 stonden ze tegenover eene eenheid van beleid en aanvoering, eene voorziening in de aanvulling, zooals nog nimmer bij eenig leger gezien was.

De *legende* van die dadelijk onverwinlijke vrijwilligers van 1792 had Gambetta in 1869 bestreden kunnen zien in Rousset's *volontaires*. En ofschoon nu de bekwame bibliothecaris te Parijs de zaak even partijdig *tegen* de vrijwilligers van 1792 behandelt, als de legende partijdig *vóór* is, zoo heeft het toch zijn nut, zulke werken te lezen; eveneens Charras, Campagne de 1813, de beschrijving in Thiers van de middelen door Napoleon aangewend om dat rekrutenleger van 1813 te vormen, dat zoo snel te gronde ging, en vooral ook Rousset's Grande armée de 1813. En had dan de schrijver uit Pruissische geschriften van lateren tijd de *ware* geschiedenis der landweer- en vrijwilliger-korpsen van 1813 bestudeerd, dan zou zijn vertrouwen in zulke jonge, onvoldoend geoefende troepen, *voor het gebruik in 't vrije veld, om groote veldslagen te leveren*, zeker wel verdwenen zijn.

b. Gemis aan overeenstemming van Gambetta en zijn gedelegeerde Freycinet met verschillende generaals, en de wanhopige poging om, met generaals die tegen hunne plannen waren, die plannen toch te willen uitvoeren.

Gambetta heeft bij zijne plannen van legerorganisatie en legeraanvoering natuurlijk den tegenstand te overwinnen gehad van oude routinemannen uit het leger, en gaarne erken ik de waarheid van het gezegde van von der Goltz: dat Gambetta meer vertrouwen inboezemde dan de meest beproefde generaals van het overwonnen keizerlijk leger. Geen dezer generaals zou er waarschijnlijk in geslaagd zijn 5000 manschappen *per dag* van zijn ministeriëele leven te lichten. Maar *bij de aan-*

voering kon hij toch de hulp van beproefde officieren (ik zeg niet van generaals) niet missen. Aangenomen met von der Goltz, dat vele zijner strategische opvattingen *beter* waren dan die van vele generaals, dan moesten die conceptiën toch uitgevoerd worden door het regelen van marschen, verdeeling der kolonnes, enz. Hij moest dus militaire bevelhebbers zoeken, die het met zijne hoofdideeën eens waren (zooals veelal Chanzy en Faidherbe) en dan de *uitvoering* zijner of hunner ideeën aan hen overlaten. Met die twee generaals heeft hij dat veelal gedaan; maar hij heeft geheel anders gehandeld met d'Aurelles en met Bourbaki. Toen de eerste zich verzette tegen den marsch naar Parijs, na den slag van Coulmiers, had hij den generaal Borel of eenig ander bekwaam generaal, die vóór dien marsch gestemd was, het bevel moeten geven over dat gedeelte van 't leger, dat tot dien vooruitmarsch geschikt was. Van d'Aurelles' goede diensten kon tevens gebruik gemaakt worden als bevelhebber van een reserveleger, waartoe al de jongste formatiën in een verschanst kamp om Orleans konden gebezigd worden. Zulk een steunpunt bleef wenschelijk. bij de toch altijd mogelijke kans van eene nederlaag der naar Parijs vooruitgedrongen troepen. Maar d'Aurelles nominaal aan 't hoofd te laten, buiten hem om bevelen aan zijne onderbevelhebbers te geven; de bewegingen van een groot leger te willen regelen door telegrammen, die niet eens voorschrijven *een algemeen plan*, maar alleen de bewegingen dag voor dag, dit was eene ongelukkige wijze van handelen, die herinnerde aan dien ongelukkigen Weener krijgsraad, of aan de prachtige leiding, die bekwame Turksche generaals in den laatsten oorlog uit Konstantinopel ontvingen!

Met Bourbaki gebeurde hetzelfde. Met moeite overreedde Gambetta hem, om niet met drie legerkorpsen, te zamen nog minstens 70,000 man tellende, tot 50 kilometers achter Bourges terug te wijken voor eene eenvoudige voorhoede van ruiterij. En dienzelfden bevelhebber wil hij een gewaagden marsch doen maken tot ontzet van Parijs; dienzelfden bevelhebber stelt hij naderhand aan 't hoofd van een nog grooter leger, dat Belfort zal deblokkeeren. Gambetta verviel hier in de fout van Palikao, die zijne denkbeelden tot ontzet van Metz wilde laten uitvoeren door Mac-Mahon, die er tegen gekant was. In al deze handelingen was Freycinet meer een man uit één stuk; hij raadde het afzetten van d'Aurelles en Bourbaki aan. De brutale vorm

van die voorstellen afkeurende, had Freycinet toch in beginsel gelijk. Borel of Billot of een ander generaal van ondernemenden geest zou misschien, als men hem onvoorwaardelijk de leiding van het Loire-leger gegeven had, Parijs ontzet hebben. Maar ook met de bekwaamste generaals werd het onmogelijk, wanneer men, achter hun rug, met de onderbevelhebbers ging konkelen.

Terecht verwondert von der Goltz er zich dan ook over, dat een man van zulk antiek karakter als Gambetta op dit punt zoo dubbelzinnig gehandeld heeft.

c. Gemis aan geoefende reserves en aan officieren om die aan te voeren.

Dit was eene fout van het keizerrijk, waaraan ook de Maarschalk Niel niet geheel onschuldig is. Gevoelde men de behoefte om, onder den naam van *mobiele garde*, 400,000 à 500,000 jonge lieden in den wapenhandel te oefenen, goed, maar dan moest het ook eene werkelijkheid en geen schijn zijn. In die wet van 1868 slechts 15 oefeningen per jaar te bepalen, en niet te spreken van betaling en samentrekking van die schutterij op 't platteland, waar locale oefeningen physisch onmogelijk zijn, was eenvoudig eene ongerijmdheid. Die ongerijmdheid kwam ook voor in alle concept-schutterwetten, die van Thorbecke-Blanken in 1864 af, tot onder Heemskerk-Beijen in 1877, zijn ingediend. De grondwet van 1848 heeft het onderscheid tusschen *dienstdoende* schutterijen, bij saamgedrongen bevolking, en *rustende* schutterijen bij verspreide bevolking, doen vervallen, en wil schutterijen in alle gemeenten. Welke diensten, heeft Thorbecke eens gevraagd, kunnen schutterijen in tijd van oorlog doen, die in tijd van vrede *gerust* hebben. Natuurlijk geene. Maar welk onderscheid is er tusschen schutterijen die *gerust* hebben en schutterijen die *niet geoefend* worden? Zou dat niet vrij wel op 'tzelfde nederkomen?

Wil men *overal* schutterijen, zoo als de grondwet het wil, en natuurlijk *geoefende schutterijen*, dan moet men ook de middelen willen, die de oefening op het platteland mogelijk maken.

En nu op Frankrijk terugkomende na deze kleine uitweiding, vraag ik elk onbevooroordeelde: wat zou de toestand anders zijn geweest, wanneer die 400,000 à 500,000 garde

mobiles ieder, *vooraf*, in vredestijd, drie maanden eerste oefening hadden gehad in 1868, met nog tweemaal veertien dagen herhalings-oefeningen in 1869 en 1870; wanneer men doeltreffende middelen had beraamd, niet enkel om eenige duizenden officieren *te benoemen*, maar ook om hen, door een minimum van militaire kennis althans eenigermate tot hunne betrekking voor te bereiden. Waarschijnlijk zouden dan die korpsen, nu vier maanden oefening vooruit hebbende op die, welke ze in 1870 hebben gehad, tot betere en langere diensten bruikbaar zijn geweest. Ja, ware Gambetta reeds in het begin van September naar Tours kunnen vertrekken, en had hij de fouten in de leiding der legers weten te ontgaan, zelfs dan nog zou de kans op welslagen groot zijn geweest.

In elk geval heeft Gambetta zeer groote diensten aan Frankrijk bewezen. Heeft hij den val er van niet kunnen tegenhouden, die veroorzaakt was door fouten van voorgangers, hij heeft althans bereikt dat het, ook na zijn val, meer eerbied aan den vijand inboezemt, dan wanneer het na Sedan zelfs minder nadeelige vredesvoorwaarden (dan nu verkregen zijn) had aangenomen. Frankrijk heeft door Gambetta zijn kracht leeren kennen.

Rotterdam, 16 December 1877.
T.J. STIELTJES.

Op dek van de Mailboot.

‘Wij zijn op de Middellandsche zee. De oude voorgebergten, wier historische namen ons als muziek in de ooren klinken, zien we nu en dan van verre, sluimerende in de zomerzon. Ik leef in verbeelding in het verleden, nu ik gedragen word door de wateren van de heilige zee der beschaving. Toen wij een paar dagen geleden, tusschen Afrika en Europa door, de Middellandsche zee instoomden, ondervond ik een gevoel dat ik u niet beschrijven kan. Ik had mij, 'k weet zelf niet waarom, de kust van Afrika vlak en zandig voorgesteld, doch als men uit den Atlantischen Oceaan nadert, wordt men door de kust van Afrika nog meer dan door Gibraltar getroffen. Men aanschouwt hooge woeste bergen, uit een van wier dalen de schelwitte huizen van Tangiers u tegenflikkeren, en alles is zoo veel grootscher en op zoo veel breeder schaal dan men verwacht had.

Als men ten laatste de machtige bergforten van Gibraltar voorbij is en langs de Spaansche kust op Italië aanhoudt, dan stroomen de herinneringen uit het gouden verleden u toe. Men is op de zee, waarvan men zijn geheele leven gehoord en gelezen heeft, op de roemrijkste zee der aarde, de zee van Griekenland, Italië, Egypte en Palestina.

Aan het strand dezer zee welden de fonteinen der Hebreeuwen, aan wier wateren de menschheid, de eeuwen door, haar geestelijken dorst gelescht heeft; Nausicaä, de schoone koningsdochter, speelde in de jeugd der wereld met haar vriendinnen aan de oevers dezer blauwe wateren, over welke Ulysses tot haar kwam; in deze zee spiegelden zich de standbeelden en tempels der Grieken, zoowel als de paleizen van Tiberius en de villa's van Cicero en Horatius; deze zee droeg de galeien van Rome en Karthago, de vloot der Kruisvaarders, en zoowel het admiraalschip van De Ruyter, met het lijk van Holland's Bestevaer aan boord, als het vaartuig, waarop Paulus schipbreuk leed

Het is de zee der beschaving, en men beseft eerst goed met dankbaarheid en eerbied, van welk grootsch verleden alle beschaafde volken de erfgenamen zijn, wanneer men door dien gordel van schoonheid omgeven is, welke de Middellandsche zee omslingert.

Zittende onder de zonnetent, op het bovendek van het Mailschip, glijdt een aantal weergaloos schoone schilderijen ons oog voorbij. Ze worden omlijst door de touwen van het want. De langwerpige vierkanten van de touwen ladders vormen verrukkelijke landschappen en zeegezichten door een machtiger hand dan die van een sterveling geschilderd. Wil ik er eene schetsen voor de vrienden tehuis?

Op den voorgrond een Fransche kuststoomer: een paar mannen in rood flanellen baaitjes kijken over de verschansing naar een boot, die hen tegemoetvaart en wier latijnsche zeilen, als zwaluwenwieken links en rechts uitstekend, haar bevallig over de golven doen dansen. Daarachter de hier grijze, ginds violette bergen der zuidkust van Sardinië, boven welke lichte witte wolkjes zweven.

Kijk een weinig rechts, en ge ziet een andere schilderij, die ik wilde in onze huiskamer te kunnen ophangen, en die ik dan “vreugde der oogen” noemen zou. Story, de groote Amerikaansche beeldhouwer en dichter, zegt dat men aan blinden van blauw een denkbeeld geven kan, door het te vergelijken met het zoete geluid der dwarsfluit, evenals men door hoorngeschal een blinde scharlakenrood kan doen zien. Maar welke fluit, tenzij bespeeld door Apollo, den god van zonnelicht en poëzie, kan een denkbeeld geven van het stralende, doch teedere, fonkelende, maar zachte, reine, donkere blauw der Middellandsche zee? Als een kleur heilig kan zijn, dan is dit blauw heilig, wanneer de zon uit den lichtblauwen hemel de wateren beschijnt.

Het schip rijst en daalt door de zachte deining, en als de voorsteven neêrkomt, vormt zij elke 20 à 30 seconden een schuimende golf, die met het licht en zangerig gemurmel van spattende waterbellen voorwaarts schiet. Achteraan komen drie of vier kleinere, met wuivende witte veêren bepluimde golven, en tegen het gerimpeld doorschijnend donkerblauw der zee, heeft dit fonkelende, van licht tintelende schuim, een zonnige schoonheid, welke vroolijk stemt en 't hart verteedert.

Zoo diepblauw is de zee, dat straks de maan, als zij haar

bleek licht in dat blauw weerkaatst, een purperen streep op 't in de verte zich verliezend water teekent. Het is alsof de blauwe hemel zooveel eeuwen zich in de zee weerspiegeld heeft, dat tot in 't hart der diepe wateren het blauw is doorgedrongen.'

- Ik geloof niet dat ge verstandig handelt, door de Middellandsche zee te beschrijven, terwijl ge haar voor u ziet. Naderhand in Holland teruggekeerd, en u bij voorbeeld op een nat-kouden, mistigen Decembermorgen dit uurtje op het dek gesleten herinnerende, zult gij de blauwe zee voor u zien in al haar eeuwig-jonge schoonheid. Het schijnt mij belachelijk een poging te wagen om zulk een natuurtooneel te kopieeren. Welken indruk geeft b.v. uw omschrijving van 'gerimpeld blauw?' Geeft ge daardoor zelfs een flauw begrip van die zachte huivering, die over het water gaat, als de wind opkomt?

Neen vriend, beschrijf later je reisindrukken, maar maak geen schets van de middagzon.

- In andere woorden, blijf achterover in je stoel liggen, rook een sigaar, en schrijf geen brieven aan je vrouw! Zoo behandelt ge mij als gij op reis zijt, niet waar? Mijnheer, ge zijt wel goed uw brief voor te lezen aan mijn man, maar ge kent hem niet meer, als ge van hem sympathie verwacht.

- 't Is waar, ik had hem in geen jaren gezien, toen ik hem hier weer aan boord ontmoette; maar mevrouw, is hij dan nog altijd in de contramine?

- Och, Albert is een goede man, maar zijn eerste gedachte als hij iets hoort, is steeds om weerstand te bieden. Als hij hoort dat ik 's morgens zeg: wat een heerlijk weêr! dan betrapt hij er zichzelf vaak op dat zijn eerste opwelling is om naar redenen te zoeken, ten einde mij te kunnen tegenspreken. Dit erkent hij dan zelf soms met een glimlach, want *au fond* is hij zoo kwaad niet.

> - Il penserait paraître un homme de commun,
> Si l'on voyait qu'il fut de l'avis de quelqu'un.

- Zeg, dreunt gij altijd nog even gaarne verzen op als in je schooltijd! Kerel, wat heb je me dikwijls verveeld met je poëzie.

- Albert, laten we nu den onvolmaakt verleden tijd maar met rust laten en liever aan het tegenwoordige denken. Op het oogenblik waart gij poëtisch en niet ik.

- Ik? de hemel bewaar me!

- Ziekelijk poëtisch zelfs, door liever aan de verbeelding dan aan het waarnemingsvermogen uw beschrijving van iets schoons toe te vertrouwen.

- Wel, ik blijf er bij dat ge een onmogelijkheid probeerdet.

- Maar, Albert, mijnheer geeft geen beschrijving van ons samenzijn op de boot of van zijn oude vriendschap voor u, dus niet van een gebeurtenis die hij overdrijven, of van een liefde die hij idealiseeren kan, maar hij beschrijft iets, wat volkomen schoon is. Wat ideaal schoon is, moet ge maar dadelijk schetsen; de verbeelding kan het zich toch niet heerlijker voorstellen dan het is.

- Dank u voor uw hulp, mevrouw. Ik ben het volkomen met u eens, en ga onmiddellijk teekenen.

- Leg dadelijk het potlood neer! Indien gij mijn hulp met zulke complimenten beloont, zullen de hulptroepen u voortaan ontbreken.

- Ik blijf op Blücher hopen tot het laatste. Wanneer een vrouw gelukkig is met haar man, dan kan ze niet nalaten hem soms een weinig te taquineeren, en hoe plaagt ge hem beter dan door voor mij partij te trekken tegen uw practischen, degelijken, ernstigen...

- Wel zeker! zeg het maar ronduit! uw ernstigen, degelijken, prozaïschen man, hé?

- Is er dan nooit een verstandig woord uit u beiden te krijgen, o altijd kibbelend menschenpaar? Vrouw, laat hem maar zijn gang gaan. Ik beleg geen familieraad, als ik geplaagd word door een vriend; ik vind een glimlach antwoord genoeg.

- Eenige menschen worden toch evenals goede wijn beter van smaak en zachter op de tong door het lange liggen! Dat was lief van je opgemerkt, Albert. Lig je gemakkelijk genoeg, of wil je mijn *easy-chair* hebben?

- Ik ben onomkoopbaar, en wacht nog steeds met groot geduld op de staving van je beschuldiging dat ik poëtisch ben geweest. '*Le poète malgré lui*, of een comedie op een mailboot', zou een goede titel zijn voor een *farce*, en *farces* zijn toch de eenige nieuwe tooneelstukken, die gij in Amsterdam opvoert!

- Maar dat is niet alleen de comedie van de mailboot, maar van het leven. Honderden menschen zijn dichterlijk zonder het zelf te weten. Door de gewone taal van het dagelijksch leven te gebruiken, zijt gij telkens poëtisch, of ge wilt of niet,

want gij gebruikt onophoudelijk heerlijke en juiste beeldspraak, door de scheppers der taal bedacht. En uw geheugen is de dichterlijkste kunstenaar in u. Het laat de minder belangrijke onderdeelen der gebeurtenissen van 't verleden langzamerhand verflauwen en verdwijnen, en behoudt slechts de groote omtrekken; het vestigt enkel de aandacht op het voornaamste. Het geheugen idealiseert dus zijn onderwerp, door slechts de schoonste, meest kenschetsende lijnen weder te geven. Vandaar het spreekwoord: '*distance lends enchantment to the view*'. Wat schoon is, schijnt dubbel schoon, als men het geheugen, d.i. de kunstenaar in ons, te hulp roept. Door zijn hulp is wat schoon is, voor altijd schoon.

- Dat heeft Keats beter gezegd, mijnheer. Vergun mij zijn poëzie, die voor een zomeruur op de Middellandsche zee als gedicht is, in herinnering te brengen:

> 'A thing of beauty is a joy for ever:
> Its loveliness increases; it will never
> Pass into nothingness; but still will keep
> A bower quiet for us, and a sleep
> Full of sweet dreams, and health, and quiet breathing.'

- Maar dan heb ik dus gelijk gehad, toen ik, buiten mijn schuld, poëtisch zijnde, u den raad gaf een kalmer oogenblik af te wachten, eer gij aan het beschrijven gingt?

- Door verloop van tijd moge de indruk, welken dit aanbiddelijk schoone blauw op mij maakt, dieper, wellicht rijper worden, doch de moeielijkheid om het te beschrijven, wordt grooter. Ik kon mij stralende schoonheid als deze slechts duidelijk voorstellen, zoolang ik haar zie. Ik heb later niet alleen geen woorden om haar te beschrijven, maar ook geen denkbeelden om haar recht te doen. Ik zie haar niet meer. Wat zou men genieten kunnen, indien ons geheugen niet alleen omtrekken, maar ook kleurschakeeringen, niet alleen feiten, maar ook onderdeelen van feiten zich kon herinneren! De indruk, die zoo beslist en scherp was, verdwijnt, verbleekt en wordt doezelig. Ik kan mij den zonsondergang van gisteren niet duidelijk meer herinneren. Ik weet alleen dat de hemelen tot Gods eer een symphonie van kleuren opwaarts zonden: ik weet dat ik nooit iets zoo aanbiddelijk teeders had gezien als het rose licht in 't westen, waar hemel en zee te zamensmolten. Dat andante volgende op het zenuwschokkende fortissimo, toen de hemel van

zenith tot horizon één zee van gloeiend vuur, van purpere vlammen, van stralend goud en fonkelend karmozijn was, deed mij in mij zelf zeggen: ‘en God was in het suizen van den stillen wind.’ Dit herinner ik mij, maar niet de kleuren en tinten.

- Maar mijnheer, komt dat niet, omdat ge meer dichter dan schilder zijt? Gij herinnert u de denkbeelden, die de kleuren opwekten, doch een kunstenaar zou een levendigen indruk behouden van iedere tint en elke schakeering, hij zou de vormen kunnen afbeelden dier karmozijne vlammen, die u voornamelijk troffen als de offervlammen, waarmede de aarde haar Schepper eert, doch die hem zouden vervuld hebben met eens kunstenaars vreugde in vorm en kleur. Indien hij een groot kunstenaar ware, zou dat schitterend rood, dat fonkelende purper hem juist het meeste hebben doen genieten. Ik geloof dat wij dilettanten, die licht grijs, en zacht blauw, en bleek rose zoo mooi vinden, ons niet kunnen voorstellen wat een waar kunstenaar geniet van het karmozijn en purper en goud van ondergaande zonnen en van kerkvensters als die te Milaan. Wij hebben dezelfde fouten als onze schilderschool, we houden meer van grijs en bruin en clair-obscur, dan van stralend goud en fonkelende kleur.

- Spreek geen kwaad van onze schilders, mevrouw. Ze waren juist zoo groot, omdat ze zich niet door een valsch ideaal lieten leiden, maar schilderden wat ze zagen. Vergeet niet dat gij op het oogenblik beschenen wordt door een licht dat zij niet kenden, en dat gij thans een schel licht en scherpe schaduwen ziet, gelijk Verlat in zijn Oostersche teekeningen en schilderijen zoo getrouw afbeeldt. Bij ons is in vergelijking met Italië en het Oosten de natuur altijd min of meer in den lichten rouw. Laat ons daarom het zilvergrijs en de pareltint onzer gezichteinders, de zachte nevelachtige onbestemdheid onzer landschappen waardeeren en onze groote schilders niet beschuldigen, omdat ze nooit door een zou als deze doorgloeid werden. De Joden onzer achterbuurten, die niet door onderwijs en omgeving het schilderachtige en kenschetsende van hun ras verloren hebben, toonen door de van hun vaderen geërfde voorliefde voor schitterende kleuren en veelvervige kleederen, nog een weerschijn van de Oostersche zon, van het middaglicht van Palestina.

- Hebt gij wel eens opgemerkt in het Oosten, Albert, dat het zonnelicht wit is, en de schaduw rood. Bij ons is het zonnelicht goud en de schaduw grijs, blauw grijs, doch een mijner vriendinnen gaf mij eens van de intensiteit van het

licht op Java een treffend denkbeeld, door de schaduw te beschrijven als rood van kleur.

- Ik heb het nooit opgemerkt. Het licht is mij te schel voor zulke waarnemingen, en ik zou schilders niet aanraden op Java zonnelicht-studies te gaan maken. Indirect kan men van zulk een ontzaglijken vuurgloed van licht een denkbeeld geven zooals Decamps een paar keer gedaan heeft, en gelijk Verlat beproeft. Doch men kan geen zonlicht weergeven in 't Oosten of in Zuid-Italië, gelijk men dat in Duitschland, Engeland of Holland vermag.

- En Cuyp dan, uit wiens schilderijen de zon van Italië u toelacht!

- Hij schilderde de zon niet in haar volle jonge kracht, doch wachtte oordeelkundig tot zij daalde en door nevels was overtogen. Door die geel- en roodachtigen mist zag hij den omsluierden zonnegod, doch niet de middagzon van Italië, met haar wit verblindend licht.

- Wanneer gij morgen in Napels zijt, moet gij 's middags eens langs de *riviera di Chiaja* naar de *Villa Nazionale* wandelen. Daar zult gij een hoogen palmboom vinden. De schaduw van dien boom op den helwitten, als kalklicht verblindenden grond, is een Oostersch lichteffect. Beter dan iets zal die boom en zijn schaduw, die zoo fel afsteekt tegen het onmeedogende licht, u doen gevoelen dat gij het sappige, frissche regengroen van Noordwestelijk Europa uit het oog verloren hebt. Ik heb mij dien boom steeds herinnerd, sinds ik jaren geleden, op weg naar Indië, dit voorproefje van het Oosten kreeg. Wanneer ik het morgenland wil wederzien, sluit ik de oogen en laat dien palmboom voor mij oprijzen. Geen natuurtooneel, sinds in Java of Sumatra gezien, heeft ooit den indruk, dien de palmboom op mij maakte, verzwakt.

- Het is merkwaardig hoe men vaak van een kleinigheid een onuitwischbaren indruk verkrijgt, terwijl grootsche officieel ter bewondering aangewezen zaken betrekkelijk weinig impressie maakten. Het geheugen is al zeer grillig. Bij het zien van iets zeer schoons zou men eigenlijk het een of ander moeten ondervinden dat het onvergetelijk maakte.

- O daar is wel middel op. Toen Benvenuto Cellini in zijn jeugd eens iets bijzonder merkwaardigs zag - ik ben vergeten wat - gaf zijn grootvader hem een geducht pak slaag, opdat hij dit eenige wonder nooit vergeten zou. En hij vergat

het ook niet, waaruit schijnt te blijken dat het geheugen geholpen kan worden door scherpe huidprikkeling.

- Wel, die scherpe huidprikkeling zult ge dag aan dag ondervinden onder de Augustus-zon in Napels, zoodat het geheele zijn daar u onvergetelijk zal blijven.

- Ik ben er vroeger eens geweest en werkelijk ik heb van de zon zelf levendiger indruk dan van iets anders behouden. Het is niet te gelooven dat het dezelfde zon is als onze frischgroene weiden bestraalt. De wondere aanbiddelijke kracht der zon leek mij zoo geheimzinnig en onweerstaanbaar machtig, dat ik de zon-aanbidders leerde begrijpen.

- Wat noemt ge geheimzinnig?

- Wel is het niet geheimzinnig dat, terwijl in ons vochtige, natte, sponsachtige, met water doortrokken land, alles dor en verlept er uitziet na 14 dagen droogte, gij morgen bij Sorrento en op Capri citroenen zult zien zoo groot als vier die gij in Holland leerdet kennen, sappige vijgen, druiven als in Canaän, olijven, groene boomen, en gras en heesters, en dat ge dan tevens zult hooren: ‘sinds vier maanden hebben wij geen druppel regen gehad.’ Ik begrijp er niets van, tenzij de zon eene chemische nog niet ontdekte kracht bezit, die leven wekt zonder vocht, en die boomen enkel voedsel laat ontleenen aan licht en warmte.

- Wel zonaanbidder, als gij in het Noorden wedergekeerd u een denkbeeld wilt vormen van Italië, hebt gij dan evenals ik een palmboom, in wiens takken uw verbeelding zich nestelen kan?

- Denkt gij dat gij alleen in uw hoofd een particulier schilderijen-kabinetje hebt, dat langzaam, en ge weet zelfs niet hoe, vermeerderd wordt, doch dat gij ongelukkig nooit aan uw vrienden kunt toonen?

- Maar dat ge dan ook gelukkig niet in overhaasting aan een buitenlander verkoopen kunt, met verloochening der eervolle tradities uwer familie!

- Wat zijn die vrouwen toch altijd crimineel en weinig practisch. Mevrouw, sta mij toe uw aandacht af te trekken van iets, wat u pijnlijk aandoet, door u een Italiaansch genre-schilderijtje uit het onverkoopbare museum mijner herinnering te beschrijven. Als ik Italië wil zien, denk ik aan een Zondag te Sorrento doorgebracht, We zaten op de hooge rotsen, die steil uit het water verrijzen. Luid gelach weerklonk in de diepte. We keken uit en zagen Capri van verre, een amphitheater van bergen

rechts van ons, en op den voorgrond drijvende op de blauwe zee een oude, stevige, bruine sloep, wier korte ronde vorm in het water weerspiegeld werd. Er waren geen riemen in de boot, die langzaam doch met schokken voortbewogen werd door een achttal naakte Italiaansche jongens, die, over de zijden hangende, in het water sloegen, om de boot met beide handen voort te stuwen. Telkens sprongen ze allen te gelijk, gierende van het lachen, plassende en duikende in zee, na er zware steenen in geworpen te hebben, die ze blazende en hijgende uit de doorschijnende diepte naar boven brachten. Minstens drie uren duurde dit spel. Schier voortdurend waren de kinderen van het land der zon - die bruin waren als de jongens van Murillo - in het water; de zon straalde op hun blinkende ruggen, en scheen hun levendigheid, vlugheid, bevalligheid en kracht te geven. Het geheel gaf mij een indruk van licht en warmte en vroolijkheid, die steeds onuitwischbaar bleef. Voor mij is de sloep met haar acht kinderen Italië.... Mevrouw aan u de beurt, om ons een schilderijtje uit uw particuliere verzameling te beschrijven!

- Ik kan niet praten zooals gij, mijnheer, maar ik kan, ik kan, wat gij niet kunt.
- En dat is?.... die glimlach belooft wat ondeugends.
- Laat mij voor haar antwoorden. Zij kan luisteren en is zich het bezit dier groote gave niet geheel onbewust. Zij zou de lieflijkste vrouw geweest zijn voor een solo-prater als gij! Haar luisteren is zoo intelligent, zoo vol sympathie; het is het welluidend accompagnement van een gesprek door een groot artiste!
- Houd zoo'n vrouw in waarde, Albert! Die enkele eigenschap van haar geeft de meest volledige getuigenis van haar karakter. Een vrouw, die kan luisteren, maar dat is een vrouw, die nooit giechelt maar glimlacht, die niet aanmatigend, niet ruw, niet dom, niet naijverig en niet weinig nieuwsgierig is.
- Allemaal negatieven, mijnheer!
- Wat luistert gij goed! Maar mevrouw, ware beschaafdheid en tact bestaan evenals zedigheid uit negatieven. Een vrouw die kan luisteren bekoort tot haar stervensdag toe, evenals mevrouw Récamier, van wie een harer vrienden zeide: ‘Elle écoutait avec séduction, ne laissant rien passer de ce qui était bien dans vos paroles, sans temoigner qu'elle le sentit.’
- Mevrouw, heeft u nog ongetrouwde zusters?
- Neen, ze zijn allen gehuwd.

- Al de dochters van mijn schoonouders hebben zich in een goed huwelijk geluisterd.

- Mevrouw's welsprekend zwijgende glimlach zegt: '*present company always excepted*'.

- Wel, dan zwijgt ze al te welsprekend, want daar meent ze niets van. Maar waarlijk, gij kunt u geen denkbeeld maken van het bevallige, belangwekkende, intelligente luisteren, waarin de geheele familie uitmunt. Geen man kan weerstand bieden aan zulk een bekoring; zij lachen op het juiste oogenblik; zij spreken u tegen als gij u even wilt bedenken of adem scheppen; zij toonen zulke vleiende belangstelling, dat haar luisteren een soort van onhoorbaar handgeklap is, dat den spreker aanmoedigt en toejuicht, gelijk applaudissement een acteur.

- Mijnheer mijn echtgenoot, mag ik even mijn onhoorbaar handgeklap staken?

- Hoorbaar handgeklap verwelkomt u in het debat.

- Een van de opmerkingen, die ik al luisterend herhaaldelijk hoorde, werd door mijn schoonvader gemaakt, een allervermakelijkst *causeur*, die evenals zijn zoon soms uren lang kan spreken over het verdienstelijke van zwijgen.

- De aangetrouwde familie krijgt den steek terug. Goed geriposteerd, Mevrouw!

- Mijn schoonvader dan - die ook steeds zijn belangstelling toont door de menschen, met wie hij het eens is, in de rede te vallen - haalt vaak Rochefoucault aan, wiens opmerkingen over de kunst der causerie de aandacht van u beiden zeer waard zijn. De reden waarom zoo weinig menschen zich eenigszins bekwaam in die kunst toonen, is dat iedereen veel meer denkt aan hetgeen hij van plan is te antwoorden, dan aan hetgeen anderen op het oogenblik bezig zijn te zeggen. Men denkt meer aan zijn eigen naderend optreden, dan aan de voorstelling van zijn vriend; men snakt er naar te beginnen, en wenscht alleen maar dat die moulin à paroles in 's hemels naam maar met zijn zeuren en woordenverkwisting zou willen ophouden.

Néanmoins, Messieurs, il est nécessaire d'écouter ceux qui parlent.

- Mevrouw, uw voordracht over d'esthetiek van het zwijgen heb ik met, naar ik hoop, welsprekend zwijgen aangehoord.

- Suzanne's glimlach zij u tot antwoord:

For the smile she softly useth
Fills the silence like a speech.

- Zulk een lieve aanhaling, door zulk een blik vergezeld, toont ten minste aan dat een vrouw, die goed weet te luisteren, volkomen de liefde van haar man weet te winnen.

- Er is geen beter middel om de liefde van mannen te winnen, dan door hun ijdelheid te streelen! Mijn aandachtig luisteren doet hem vermoeden, dat ik hem bewonder, en dat maakt hem *comfortable* en wel met zichzelf, hetgeen een man steeds moet zijn, eer hij anderen comfortable maakt.

- Niet aan gekwetste ijdelheid, maar aan onbevredigde sympathie lijdt menig man, die niet een weinig erkend en aangemoedigd wordt. Men voelt zich teruggestooten en men wordt kil als had men kou gevat.

- Suzanne, ik presenteer je een miskend genie, *une âme incomprise!*

- Je vriend heeft volkomen gelijk. Ik sprak over ijdelheid alleen uit plaagzucht; maar 't is werkelijk waar, dat men in den dagelijkschen omgang te veel de groote behoefte vergeet, die iedereen aan sympathie heeft. Zoo men van sympathie en waardeering geen bewijzen ondervindt, gevoelt men zich klein en nietig en begint men zichzelf te wantrouwen en moed en hoop te verliezen.

- Men toont die onontbeerlijke sympathie niet meer op de innemende wijze van weleer, omdat men te veel leest en te weinig causeert. Tot de goede manieren, die de lieden van hooge beschaving kenmerken, behoort niet langer een gemakkelijke conversatietoon. De kunst der *causerie* wordt niet langer beoefend. De menschen zijn te degelijk, en velen beginnen een gesprek steeds met een moordaanslag op een prettige gedachtenwisseling, door vragen te doen als namen ze een beschuldigde in verhoor, of als redigeerden ze een *Conversations-Lexicon*. Hebt ge de *Revue* gelezen? Hoe vindt ge *le Nabab?* Doet ge aan de kunstwetenschap? Zeg mij uw meeningen over het hooger onderwijs der vrouw? Zijt gij het eens met Van Houten? Men praat als uit een boek, en dat wel uit een zeer vervelend boek ook; men causeert niet, maar pleit of preekt; men is te geleerd en te degelijk voor een dwaasheid of een paradox, en ge neemt dus uit een gesprek schier nooit een nieuw denkbeeld of een frisschen indruk mede.

- Een mijner Engelsche vriendinnen vertaalt het Fransche woord '*causerie*' door '*sympathetic intercourse*'.

- Ik ben het niet met je eens, dat er te veel gelezen, maar wel dat er niet genoeg gecauseerd wordt. Het is zoo moeielijk geworden, elkander goed te leeren kennen. Iemand, die onbevangen en ronduit zijn meening uitspreekt, zich niet altijd in acht neemt, maar nu en dan zelfs eens doorslaat, maakt kennis met zichzelven, leert inzien wat hij weet en wat hem ontbreekt, en toont zich gelijk hij is aan zijn vrienden. Conversatie scherpt het verstand, dwingt tot nadenken, tot het formuleeren van sluimerende gedachten, die men zich niet bewust was te bezitten. Causeeren is gymnastie van verstand en verbeelding.

- Dank je voor je hulp. Dit toch is juist wat boeken *niet* doen, en waarom ik de vrijheid nam te zeggen dat men te veel leest. Men kan toch niet zoowel veel lezen als veel praten, want dan bleef er geen tijd over voor zelfs weinig doen. Ik beweer dat veel lezen - vooral voor vrouwen - een even nadeelige gewoonte is als veel bitteren voor mannen. Het verstompt na lang geleden aanvankelijk opgewekt te hebben. Het is een laf toegeven aan een behoefte aan zelfvergetelheid gelijk opiumschuiven. Het oog volgt de regels, die meestal weinig inspanning noodig maken en sussen als een wiegezang. Op hulpelooze wijze volgt men de gedachten en voorstellingen van den schrijver. Het verzwakt den geest zich zonder verzet dus over te geven aan iemand anders's hoede; men neemt overtuigingen en meeningen in het groot op, en weet nooit juist wat men nu eigenlijk zelf gelooft en denkt, want men heeft geen aanleiding om zijn gedachten te formuleeren. Het ergste is dat oneindige lezen voor kinderen. Juist in den tijd dat het waarnemingsvermogen geoefend moet worden, wanneer kinderen moeten leeren opmerken, geeft men hun onbeperkten toevoer van pasklaar gemaakte opmerkingen en waarnemingen. Het is alsof men kinderen, in den tijd dat ze moeten leeren digereeren, bij voorkeur voedde met het pepton van Dr. Sanders. Ik beweer dat lezen de jongens deftig en vervelend maakt, en dat men hen soms voor drie maanden verbieden moest om een boek ter hand te nemen,

- Lieve vriend, dat is een paradox, en ik houd niet van paradoxen, sinds ik in een *Gids*-artikel van prof. N.G. Pierson gelezen heb dat zij een mengsel van oorspronkelijkheid en opper-

vlakkigheid zijn. Oorspronkelijkheid, zegt de professor, is noodig om paradoxen uit te denken, oppervlakkigheid om niet te bespeuren dat zij paradoxen zijn. Ik vind het dus degelijker om maar niet naar een paradox te luisteren.

- Wel, ik kan het niet helpen, maar ik houd veel van paradoxen; ze zijn het beste middel om lieden, die maar kalm voortlezende alles toestemmen wat de degelijke schrijver, die hen gevangen houdt, gelieft te verklaren, eens wakker te schudden en zelf te doen nadenken. Op de minst omslachtige, minst vervelende wijze kan men op een verwaarloosd gedeelte der waarheid de aandacht vestigen door een paradox te verkondigen. Die dat doet behoeft volstrekt niet oppervlakkiger te zijn dan een Nuts-verhandelaar; want hij kan geest en humor genoeg hebben om met voorbedachten rade paradoxaal te zijn.

De oorspronkelijke geesten, van welke prof. Pierson getuigt dat ze later in het leven niet langer paradoxaal zijn, kunnen hun gevoel van humor even goed verloren hebben door verlies van jonge levenskracht en frissche verbeelding als door het te diep en breed worden van hun kennis. Bovendien, men denkt niet opzettelijk een paradox uit, maar hij springt onverwacht kant en klaar te voorschijn. 't Is dat onverwachte juist, wat zoo veel goed doet.

- Ja maar, man, gij maakt er misbruik van. Lieden, die een weinig *matter of fact* zijn, weten nooit of gij in ernst zijt of niet. Hoe je handelsvrienden je begrijpen, is mij vaak een raadsel.

- Och mannen van zaken begrijpen een grap meestal veel beter dan geleerden. Ze zijn minder ijdel, en omgang met menschen in 't bedrijvig leven geeft veel meer gevoel voor humor dan omgang met boeken. Zie je, ik weet niet hoe je over de onderwijsquaestie denkt, maar ik zou in ons meer uitgebreid lager onderwijs.....

- Hoor eens, Albert, ik kan veel verdragen, ik heb het hier heerlijk, ik leun over de verschansing en kijk in die goddelijke blauwe zee, waar een achttal vroolijke bruinvisschen, als schaduwen van visschen, door het doorschijnend heldere water langs de boot schieten. Ik bewonder, ik geniet, een kind kan met mij spelen zoo goed gehumeurd als ik ben.... kom, bederf mij nu mijn genoegen niet door over de onderwijsquaestie te gaan spreken. Hebt ge dan niet gelezen wat die weldoener der menschheid, prof. Huxley, over *educational bores*

gezegd heeft? Lijd ik in Holland niet zeven dagen in de week van hen, dat ze mij hier nog moeten vervolgen! Als iemand zich poseeren wil als een degelijk man of als candidaat voor de Kamer, dan wordt dadelijk het onderwijs-stokpaard gekozen als het gemakkelijkst te berijden. Zijn die Tartuffes van het onderwijs, die over een zaak, welke binnen het bereik van ieder valt, degelijke gemeenplaatsen bij het hectoliter verkoopen, niet een der onheilen van onze toch reeds zoore en dorre maatschappij? Het wordt wezenlijk bij ons onuitstaanbaar met al die boekengeleerdheid. Vroeger genas men de menschheid door aderlaten van overtollig bloed, tegenwoordig door inpompen van overtollige kennis. We hebben een panacee voor alles, en dat heet onderwijs. Europa is in rep en roer, kleine staten worden bedreigd, zoo ze hun neutraliteit niet kunnen doen eerbiedigen, het gevaar dreigt..... onmiddellijk beraadslagen we over het invoeren van algemeenen schoolplicht. Holland's jeugd blijft te veel tehuis, leert te veel en doet te weinig, er is te veel ballast en te luttel stoomkracht..... onmiddellijk benoemen we dubbel zoo veel hoogleeraren als het land kan opbrengen of gebruiken. Wanneer onze goederenhandel gaat kwijnen en onze scheepvaart achteruitgaat, dan zult ge zien dat men alles goedmaakt door de directeuren der Handelmaatschappij tot buitengewone hoogleeraren in land- en volkenkunde aan te stellen en een paar onzer eerste reeders te benoemen tot leeraars in de geschiedenis der scheepvaart aan een hoogere Burgerschool!

Spreek mij niet van onderwijs, dat onderwerp is een nachtmerrie, die mij onzinnig maakt!

- Dat merk ik, lieve vriend, ge hieldt een *oratio pro domo* toen ge straks in de bres sprongt voor hen, die soms doorslaan. Zoo erg is het in Holland toch nog niet; onderwijs zie je....

- Lieve man, *brisons là-dessus*. Toon uw vriend thans de sympathie, waaraan hij straks verklaarde zulk een behoefte te hebben. Ik ten minste heb veel meêgevoel voor iemand, die het betreurt hoe een koloniseerende zeevarende mogendheid al haar heil schijnt te verwachten van eindeloos geharrewar en gebabbel over onderwijs.

- Mevrouw heeft niet voor niet zoo goed geluisterd!

- Vergeet niet dat wij twee jongens in Holland hebben achtergelaten, die op de hoogere burgerschool gaan. Tot 's avonds laat hebben ze dag aan dag te blokken.

- Dat moest prof. Huxley eens hooren!

- Hoe zeidet ge straks dat hij de blank-officieren der jeugd noemt?

- Hij noemt hen *educational bores*. Mag ik u even voorlezen wat Engeland's groote geleerde van dat overvoeren van knapen en meisjes zegt? Ik heb het uitknipsel van de courant, waarin die rede vermeld werd, in mijn portefeuille bij mij. Luister eens:

> ‘Het onuitbeerlijkst voor jongelieden acht ik die veerkracht en ijver en opgewekten lust, welke de heerlijke eigenschappen der jeugd zijn, omdat ze het vermogen mededeelen om een zaak van allerlei zijde te beschouwen en te onderzoeken. Het zijn de eigenschappen ten minste van die jongelieden wier kernachtigheid, oorspronkelijkheid en frischheid van geest niet weggespoeld zijn door het blokken voor examens en het overvoeren van den geest met allerlei onverteerbare kennis. Dit onzinnige rustelooze blokken van jongelieden is niets beter dan een soort van intellectueele uitspatting en verkwisting van levensgeest (*an intellectual debauchery!*) Men dwingt jongelingen hun hersens te gebruiken eer ze door de natuurlijke lichamelijke ontwikkeling naar den eisch geregeld en in orde zijn gebracht voor allerlei werk. Men laat de hersens werken van 's morgens vroeg tot 's avonds laat, men slooft ze af en slijt ze in hun jonge jaren, en als dan de “*Sturm und Drang*” van 't leven komt, en de hersens tot volle werkzaamheid geprikkeld worden, dan blijken de verstandelijke vermogens dof en slap te zijn: de veerkracht is er uit. Men zegt wel eens van lieden, die gewoon zijn zeer vroeg op te staan en daarin alleen heil zien, dat ze den geheelen ochtend verwaand en den geheelen namiddag slaperig zijn. Ik weet niet nauwkeurig of dit zoo is, maar ik weet zeer wel dat, volgens mijn ervaring, jongelieden die men intellectueel te vroeg laat opstaan, die men rusteloos voortdrijft, om toch maar N°. 1 van hun klasse te worden, bij uitnemendheid geschikt zijn, om in den ochtend van hun leven verwaand en in den namiddag slaperig te zijn.’

- Ik wilde dat die woorden op last van de regeering boven de deur van elke handelsschool en hoogere burgerschool in het land gebeeldhouwd werden. Maar daar kunnen we in ons ‘degelijke’ land lang op wachten!

- Kom, wees nu niet zoo bits tegen al die welmeenende onderwijsmannen en overtollige professoren. Zij kunnen het toch niet helpen dat er zoo'n vraag naar hen is. Zij zijn het aanbod, en een natuurwet dwingt hen nu eenmaal de vraag

te beantwoorden. Laat ons liever subsidie vragen om op staatskosten een paar honderd *educational bores*, die alles van onderwijs en boeken verwachten, voor een jaar naar zee te zenden.

- Voor twee jaar!

- Voor drie jaar, wie biedt er meer!

- Wees nu niet zoo wreed; ze zouden zich zoo vervelen en later zoo ontzettend schrikken, als ze, in Oost en West rondziende, bespeurden dat de wereld niet bestuurd wordt en vooruitgaat door hen, die het meeste weten, maar door hen, die het meeste doen.

- Maar om die laatste ervaring te krijgen, zou ik hen juist op zee willen zenden! Uw eerste bezwaar is geldiger. Wat zouden die degelijke boekenaanbidders en rondventers van het onderwijs-panacee zich vervelen aan boord! Kennis winnen door iets anders dan lezen, zouden ze zeker luieren noemen, en in plaats van te pogen menschen- en wereldkennis op te doen door te spreken met allerlei passagiers en hun waarnemingsvermogen te oefenen, zouden ze Chineesch of Russisch gaan leeren... om den tijd toch niet verloren te laten gaan!

- Indien gij zooveel gereisd hadt als ik, zoudt gij opgemerkt hebben, dat niet alleen de specialiteiten in boekengeleerdheid dus handelen, maar dat eveneens vele mannen van zaken hun eigen soort van werk vergoden, zich niet tehuis gevoelen in een andere omgeving en zich vervelen, wanneer ze niet of op hun kantoorkruk of in hun societeit zitten. Ze zijn verslaafd aan hun werk en toonen geen belangstelling voor iets buiten hun draaiommetje. Het eenigste bewijs van leven dat ze aan boord geven, als de zaken tot een reis dwingen, is dat ze klagen, wanneer ze iets ondervinden dat verschilt van wat ze tehuis of op kantoor gewoon zijn, en b.v. bruine, vlugge Javaansche jongens op bloote voeten den gang tusschen de hutten vegen, in plaats van bejaarde, sloffende schoonmaaksters op klompen. Er zijn er die liever zien dat hun kantoorbedienden, als ze niets te doen hebben, nutteloozen arbeid verrichten dan dat ze de krant lezen, en die vinden dat hun zoon 's avonds luiert als hij *Robinson Crusoe* of de *Duizend en Een Nacht* leest, maar werkt als hij een brief copieert of voor zijn meester tot straf duizend regels moet schrijven. Door deze dwaze vereering van werk, niet als middel, maar als doel, worden de enge lieden zonder verbeelding gefokt. Als ik zoo'n armen jongen regels liet schrijven, dan zou ik ten minste den volgenden volzin

kiezen: '*Men's capacity for labour is limited, if by labour we mean an intelligent applicaton of his powers to any work in hand*.' Dit vergeten de *educational bores* zoowel als vele eenzijdig gevormde mannen van zaken. Zoodra werk, *aanhoudend* werk in een bijzondere richting, iemand's grootste genoegen wordt, is er iets mis bij hem, en moet de doctor worden geraadpleegd. Het is onnatuurlijk.

- Ik heb bijna nog niets gelezen sinds ik aan boord ben, maar het eenige dat ik las, een artikel in de *Cornhill* van Juli, zegt juist wat gij daar verklaart. Ik heb de *Cornhill* hier onder mijn stoel liggen en zal u voor de aardigheid een paar regels voorlezen van '*an Apology for Idlers*'.

> 'Extreme *business*, whether at school or college, kirk or market, is a symptom of deficient vitality; and a faculty for idleness implies a catholic appetite and a strong sense of personal identity. There is a sort of dead-alive, hackneyed people about, who are scarcely conscious of living except in the exercise of some conventional occupation. Bring these fellows into the country, or set them aboard ship, and you will see how they pine for their desk or their study. They have no curiosity; they cannot give themselves over to random provocations; they do not take pleasure in the exercise of their faculties for its own sake; and unless Necessity lays about them with a stick, they will even stand still. It is no good speaking to such folk; they *cannot* be idle, their nature is not generous enough... Perpetual devotion to what a man calls his business, is only to be sustained by perpetual neglect of many other things. And it is not by any means certain that a man's business is the most important thing he has to do.'

- Zet ze aan boord, zegt de schrijver, en ge zult zien hoe ze zich vervelen. Dat is een juiste opmerking. Maar toch kan ik mij bijna niet begrijpen hoe men zich bij redelijk weer op een mailboot kan vervelen. Ik vind zulk een reis verrukkelijk!

- Ja, het leven aan boord is vol afwisseling, en ik vind den omgang met de passagiers, en de indrukken welke men ontvangt, zonder ze te zoeken, leerzamer dan een bibliotheek. Van het oogenblik af dat men de ree van Tessel verlaat, krijgt men schier onophoudelijk nieuwe indrukken, frisch als de zeewind, die ons toewuift op dek. De touwen worden losgeworpen, een laatste handdruk gewisseld en statig stroomt het prachtige schip langs Z.M. wachtschip; de matrozen van het oorlogschip groeten met een driewerf herhaald hoerah!; de muziek der mariniers

speelt het Wilhelmus; al de schepen die men voorbijgaat salueeren met de vlag; de kaaien staan zwart van menschen; een laatst hoerah! en het afscheidsschot weerklinkt en men stoomt de volle zee in. Weet ge wat men aan boord van een mailschip als dit, leert? Dat de roemrijke oude vlag van Holland nog steeds de vlag is van een kloek volk, van een machtigen Aziatischen staat, van een militaire mogendheid, die over bewonderenswaardige soldaten en zeelieden beschikt. Toen we Zondag Gibraltar voorbijstoomden, en Engeland's vlag op de forten driemaal daalde om Holland's vlag te groeten, kreeg ik tranen in het oog door die gewone plichtpleging. We hebben zulk een roemrijke vlag, die nog den weg kan wijzen naar zoo menig edel, manlijk doel. Hoe leert men zijn landgenooten waardeeren op de boot, wanneer men op reis nader met hen bekend wordt! We hebben hier aan boord jonge officieren, die met eer gediend hebben in Atjeh en daarheen vroolijk en opgewekt, zonder klagen wederkeeren; we hebben veteranen, levenslustige, knappe veteranen uit menigen Indischen veldtocht; zee-officieren die maanden lang in benauwde kleine oorlogschepen op zee hebben liggen schommelen, terwijl ze de haven van Atjeh blokkeerden; we hebben ambtenaren die in Indië over honderdduizenden heerschen; we hebben handelaars, industrieelen, reizigers die een paar keer de wereld zijn rond geweest; wij vormen een kleine wereld, en ieder onzer nieuwe vrienden heeft iets voor zijn land gedaan en doet er wat voor, zoowel de kloeke, voorzichtige, voortreffelijke zeeman, die over dit schip gezag voert - dat een der schakels is die Insulinde aan 't moederland binden - als de eenvoudige mannelijke jonge luitenants, die naar Atjeh teruggaan, en als de ambtenaren die, in afgelegen bergstreken van Java en Sumatra, Holland vertegenwoordigen.

- Weet je waarom ik de *educational bores* zoo gaarne naar zee zoude zenden, op gevaar af dat ze, in plaats van zelf te leeren, aan boord een cursus zouden openen in warenkennis en aesthetica? Ik zou hen willen treffen en schokken door een haven als Southampton, door de stoomvaart op het kanaal, door tal van brutale feiten en zaken, die toonen dat een handelsvolk nog andere behoeften heeft dan onderwijs. Indien de leden der Kamer of de raadsleden van Amsterdam, die buiten den handel staan, maar toch over de hulpmiddelen van den handel beschikken, eens een week of wat te Southampton konden door-

brengen, al ware het slechts op dek van een stoomboot in het dok, dan zouden we weldra reeds een heel eind verder komen. Een kleine provinciestad als 's Hage is daarom zulk een ongelukkige zetelplaats voor de regeering van een handeldrijvende, Aziatisch-Europeesche mogendheid als Nederland.

- Dat moesten ze te 's Hage eens hooren!

- Wel het zou hun goed doen. In zoo'n provinciestad, bewoond door renteniers en ambtenaars, zonder groothandel en scheepvaart, vereenzelvigt men handel al heel spoedig met effectenhandel, dat is, met een der ondergeschikte hulpmiddelen van den handel. Een stad als Frankfort, waar de rijke bankiers en effectenheeren alles regeeren - en wellicht demoraliseeren - doch waar geen goederenhandel bloeit en de ambachtsman gemisk kan worden, is de ideale handelstad die menig ambtenaar zich voorstelt. Een snelle postgemeenschap met Engeland, een spoorweg naar IJmuiden, vrije vaart op onze waterwegen, een bevaarbare Keulsche vaart, onbelaste tabak niet alleen, maar onbelaste suiker, gemakkelijke, goedkoope havens, ruime droogdokken.... maar, mijn lieve mijnheer, waarom heeft de effectenhandelaar dat alles noodig? werd me onlangs gevraagd.

Niet de effectenhandel, maar de goederenhandel of, beter gezegd, de handel heeft dit noodig, antwoordde ik den man, die evenmin als zoovele anderen beseft, dat, als de goederenhandel van ons weggaat, *finis Hollandiae* boven onze dan nuttelooze havens kan gebeeldhouwd worden.

- Het is alleen maar uit gebrek aan verbeelding, dat men dit niet spoedig inziet. De verbeelding moet ontwikkeld!

- Maar waarde vriend, ge bouwt altijd maar door op dat ontwikkelen van de verbeelding, alsof ge van ons allen romanschrijvers wilt maken. Ik ben het natuurlijk niet eens met den heer Gradgrind in *Hard Times*, maar moet toch zeggen dat voor mannen van zaken zijn kreet van '*facts, facts, facts*,' de verstandigste leuze is. Vergeet niet, dat wij mannen van de practijk zijn.

- Hoor eens, Albert, als bij u door overwerken de veerkracht er uit is, en uw verbeelding door gebrek aan oefening verlamd is, dan kunt gij wel roepen: '*facts, facts! facts!*' maar het ongeluk is dat gij ze niet langer zien kunt. Om een feit te *zien*, d.i. om zoowel de naar u toegekeerde als van u afgewende zijde waar te nemen, moet gij verbeelding hebben.

Mijnheer staat u op het oogenblik een definitie van verbeelding voor den geest?

- Zeker, mevrouw. Verbeelding is het vermogen om zich ideale voorstellingen te maken en zich van afwezige onzichtbare zaken een denkbeeld te vormen.

- Ik heb vrede met die omschrijving, welke bewijst dat een geschiedschrijver, die het verleden wil laten herleven voor onze oogen, veel verbeelding noodig heeft; doch wij, mannen van zaken, hebben enkel te maken met hetgene wij als het ware tasten kunnen. Ervaring en kennis zijn ons daartoe onontbeerlijker dan verbeelding.

- Maar hoe krijgt gij ervaring en kennis als ge geen verbeelding genoeg hebt om op te merken wat onder uw eigen oogen geschiedt?

Men gaat steeds te werk en spreekt of er meer verbeelding noodig ware om zich het verleden voor te stellen dan om ons van onzen eigen tijd een denkbeeld te vormen, doch deze meening is, dunkt mij, volkomen onjuist. Het is veel gemakkelijker om de stranden van deze heilige zee der beschaving in gedachte weêr te bevolken met Grieken en Romeinen, dan om de ontzaglijke beteekenis te begrijpen der gebeurtenissen die in dit jaar b.v. voorvallen nu afschuwelijke Sphinxen, die, met moord dreigende, zoolang hun raadsel aanboden, ten laatste hun antwoord bekomen.

- Maar is dat niet een weinig het gevolg van onze onzekerheid betreffende de waarheid van hetgeen we dagelijks in de courant lezen? De geschiedenis van den dag is niet altijd waar en zeker niet altijd onpartijdig.

- Evenmin als de geschiedenis van het verleden, kunt gij er wel aan toevoegen. Geschiedschrijvers trekken even goed partij als journalisten, en gelukkig, want een volkomen onpartijdige geschiedschrijver, die alleen de objectieve waarheid mededeelde, zou onleesbaar en onbegrijpelijk wezen, gelijk bovenmenschelijke wezens gewoonlijk zijn.

Neen, het is gebrek aan verbeelding, en niets anders. Had men een groote macht van voorstelling, en genoeg oorspronkelijkheid om zelf een overtuiging uit te spreken zonder eerst aan Macaulay, of Motley of Robert Fruin te vragen wat men gelooven moet, dan zou men de hedendaagsche geschiedenis even goed begrijpen en waardeeren, als men die van Macbeth begrijpt in den schouwburg. Het is enkel door sleur en gebrek

aan verbeelding, dat men niet inziet hoe we reeds nu veel meer zekerheid, veel meer kennis hebben om onpartijdig over den Russischen veldtocht van dit jaar te oordeelen dan over den tachtigjarigen oorlog, toen er nog geen journalisten als Forbes en Mac Gahan, geen telegraaf, geen stuiverspost en geen moedige publiciteit bestonden.

Wij hooren nu onmiddellijk de berichten van allerlei opmerkers uit de beide legerkampen, en we beschikken over tallooze middelen om contrôle te oefenen, en ons dus van te groote partijdigheid te vrijwaren. De handelaar, die van de steeds veranderende tijdsomstandigheden voordeel wil trekken, moet genoeg verbeelding hebben, om te begrijpen wat geschiedt.

- Ik zei dat u geen wanhopende pogingen in het werk stelt om volkomen onpartijdig te zijn!

- Lach me maar uit, Mevrouw, het leven is te kort om een onmogelijkheid te beproeven. Ik ben altijd op mijn hoede, als iemand begint met de verklaring dat hij onpartijdig is.

- Ik ga niet zoo ver. Ik erken vrij partijdig te zijn ten gunste van onpartijdigheid. De koele, kalme man, die door geen hartstocht bewogen wordt, ziet de waarheid het best.

- Mevrouw, u zoudt even goed kunnen zeggen: de koele kalme man, die door geen hartstocht bewogen wordt, ziet de schoonheid het best. Zulke kalme, onpartijdige, degelijke, ernstige lieden oordeelen wellicht beter dan vurige, ontstuimige lieden, die aan de drijfkracht van gevoel en verbeelding zoowel als aan die van het verstand gehoorzamen, wanneer ze gezamenlijk een zelfde voorwerp zien, doch hun verschillende aard maakt ongelukkig dat ze nooit te gelijk hetzelfde zien. Wat de een ziet merkt de ander niet op.

Meer gevoelszenuwen biedt de enthousiast der wereld om hem heen aan, en hij krijgt dus meer indrukken, en vaak nieuwe belangrijke indrukken, die voor het vormen van een juist oordeel onontbeerlijk zijn. De allerdegelijkste professor in de chemie of in de werktuigkunde ziet niet hetzelfde als hij de Venus van Milo ziet, als de kunstenaar die door hartstocht voor schoonheid bewogen wordt. De geleerde die materialist is en over vele practische onderwerpen degelijke kennis bezit, ziet iets geheel anders bij een sterfbed, dan de mystieke idealist, die door liefde voor God en heiligen eerbied voor het onzienlijke gedreven wordt. Ik zie volstrekt niet in waarom de eerste gelijk en de andere ongelijk zou hebben, of

waarom de een, die niet ziet, onpartijdiger zou zijn dan de ander die wel ziet, en tevens innig gevoelt. Ik erken, dat wanneer ik naga welke menschen vurige verbeelding en heerlijke partijdigheid voor het onzienlijke getoond hebben, ik de geestdrift en hartstocht der zieners minstens evenveel vertrouw als de geleerdheid en nuchtere kalmte der anderen.

- Verbeelding is met dat al toch een gevaarlijke gids. Ik vertrouw in de woestijn liever den nuchteren kameeldrijver dan den man die visioenen en *fata morgana* ziet.

- Maar, Mevrouw, vatbaarheid voor hartstocht en geestdrift voor het onzienlijke is geen ziekelijkheid die het gevolg is van dorst; ze is toch zeker soms even zeer een bron van kracht als van zwakte.

Wanneer ik denk wat de wereld verschuldigd is aan zijn zieners, zijn dichters, zijn kunstenaars, zijn enthusiasten, dan kan ik niet goed dulden dat men altijd maar als bewezen aanneemt, dat wanneer de koele, kalme prozaïsche man en zijn tegenvoeter van gevoelen verschillen, de ernstige man, die vooral zoo degelijk is omdat hij nooit meer dan één ding te gelijk ziet, altijd gelijk zou hebben.

De man die, levendig beseffende welke kansen op ontwikkeling de thans bijna zekere nederlaag der Turken aan de door hen onderdrukte rassen geeft, partijdig is ten hunne gunste, is toch minstens even vertrouwenswaardig als de onpartijdige man, die even weinig om de Russen als om de Turken geeft, maar enkel verlangt dat de koersnoteering niet geschokt worde.

Men moet geen onmogelijke onpartijdigheid najagen, doch zijn verbeelding oefenen, en men zal zien dat wij leven in een even belangrijken tijd als onze voorvaders der 16de eeuw toen Indië en Amerika ontdekt werden.

- Deze vergelijking, mijn waarde, komt mij niet zeer gelukkig voor. Zulke ontdekkingen zijn niet langer mogelijk; onze kleine overbevolkte aarde is oud geworden en meer dan bekend. Zenuwschokkende tochten als van Columbus en Vasco de Gama zijn onmogelijk geworden. De poëzie van den handel is de wereld uit.

- Gij geeft een verhandeling met proeven over het nut der verbeelding! Maar, practische, onpartijdige man, voor wien geschiedenisboeken en van buiten geleerde data noodig zijn eer gij beseffen kunt dat er iets merkwaardigs gebeurd is, begrijpt ge dan niet wat gij leest. Kom, spring eens van je stoel, en loop het dek een paar keer op en neer; wuif uit vreugde met

je linnen hoed, omhels je vrouw, roep om een flesch champagne of toon op andere symbolische wijze dat ge gelukkig zijt, want ik heb voor energieke handelaars heerlijk nieuws mede te deelen. De aarde is nog jong, de aarde is nog groot, we leven, even als de *conquistadores* en watergenzen, in een eeuw van wondere ontdekkingen, en wat den heeren van het onderwijs boven alles belang zal inboezemen, de kinderen der toekomst zullen het jaar 1877 dikwijls van buiten te leeren hebben!

- Man, was hij vroeger ook al zoo opgewonden?

- Maar, mevrouw, hoe kan ik kalm in mijn matten stoel achterover blijven liggen, wanneer ik zie hoe een practisch man, een knap man, vol belangstelling in het verleden, en die toch buitengewoon gaarne geld verdient in het heden, letterlijk blind is voor de wonderen van zijn eigen tijd, en niet inziet welke kansen de ontdekkingen van Stanley, den Columbus der 19de eeuw, openen voor hen, die eens de avonturiers en schippers van Europa waren.

- O Stanley, die Livingstone ontdekt heeft?

- Neen, Stanley die Afrika ontdekt heeft; Stanley die de Congo, de groote '*aqua incognita*', de moeder der wateren is afgezakt tot den Atlantischen oceaan toe, die in drie jaar zeven duizend mijlen gegaan en geroeid is, dwars door Afrika heen, en die, van dat werelddeel, welks noordelijke punt we ververleden Zondag voorbijstoomden, het grootste, vruchtbaarste, rijkste deel ontdekt heeft. Hij en Cameron hebben de binnenlanden van Afrika voor den handel ontsloten. Zij hebben ontdekt dat in het westen van Afrika een der machtigste rivieren van de geheele wereld, die 2½ millioen kubieken voet water per seconde in den Atlantischen oceaan stort, en wier mond aan geheele vloten een veilige haven biedt, door landen stroomt, vruchtbaarder, rijker en grooter dan Egypte, en dat een schier onbegrensd veld openligt voor kolonisatie en handel in Afrika. Het volk, dat over krachtige zonen beschikt, die geen veelweters zijn, maar gezonde lichamen, goed humeur, onverzettelijken wil en geestkracht, en veel tact en moed bezitten, kan daar een paradijs vinden, want het klimaat is heerlijk. Een onafgebroken waterweg van 2000 Engelsche mijlen lang, die door een land voert, rijk aan alles wat de aarde voortbrengt, is den ridderlijken avonturiers van Europa geopend, die verbeelding genoeg hebben om zich het onbekende voor te stellen.

- O, onze handelschool en hoogere burgerschool, onze ge-

examineerde, gesalarieerde adspirant-consuls, en onze geëxamineerde zeelui, die niet langer zeemanschap op zee maar in boeken leeren, zullen wel voor jongens van Jan de Wit zorgen.

- Spot toch niet met iets zoo ernstigs. De wereld is grooter en rijker dan men in Malthus' tijd dacht; zullen wij van die kennis voordeel kunnen trekken? Lord Dufferin sprak onlangs van een nieuwe wereld, ten westen van Canada, grooter dan Europa, een land van weergaloos groote bergen en rivieren en hulpbronnen; zullen wij ondernemingszucht en geestkracht genoeg hebben Nieuw-Amerika en Nieuw-Afrika ons cijns te doen betalen? Zal de geestdrift om naar het Noorden ter ontdekking te varen niet verflauwen? Zal de dood van den edelen jongen held, die in Sumatra het leven liet, ten prikkel strekken of ter ontmoediging aan de nakomelingen der zeeridders en avonturiers van weleer? Zal er lust voor den handel, als voor een eervol bedrijf, blijven bestaan? Zal...
- Mijnheer, er is reeds twee keer gebeld. Het eten is beneden opgedragen.
- Mevrouw, mag ik u mijn arm aanbieden? Pas u op, het dek is een weinig glad.

1877.

CHARLES BOISSEVAIN.

Bibliographisch album.

***Ahasverus te Rome, Gedicht in zes zangen van Robert Hamerling. Metrisch overgezet door Dr. W.J.A. Huberts. Amsterdam, A. Akkeringa*, 1876.**

***De zeven doodzonden. Een gedicht van Robert Hamerling. Metrisch overgezet door F.W.N. Hugenholtz. Amsterdam, J.C. Loman Jr.*, 1876.**

***Hamerlings Danton und Robespierre. Met aanteekeningen en toelichtingen uitgegeven door S. Susan, leeraar aan de Rijks Hoogere Burgerschool te Groningen. Maassluis, J. van der Endt & Zoon*.**

Over gebrek aan belangstelling heeft Robert Hamerling in Nederland zeer stellig niet te klagen. Er is misschien onder de uitheemsche dichters van onzen tijd geen enkele, wiens naam en werk in Nederland zooveel genoemd en beproken worden. Aan den heer Jan Ten Brink komt, naar ik meen, de eer toe het eerst in ons land in het openbaar de aandacht gevestigd te hebben op den genialen Oostenrijkschen poëet. Sinds hij in dit tijdschrift op *Der König von Sion* wees, won Robert Hamerling onder ons vele vrienden en bewonderaars. Voortdurend klom hun aantal. Stellig niet het minst, nadat de heer A.G. van Hamel, in *Los en Vast*, Hamerlings *Die sieben Todsünden* nader bekend had gemaakt als *Eene schilderij van den nacht*, en sedert hij in de *Mannen van beteekenis* eene zeer goed geslaagde schets van *Robert Hamerling* gegeven had. *Aspasia* verscheen en de naam van haren auteur werd nog meer genoemd - - tot lof en tot blaam. De trouwe zorg, waarmede Nederlandsche uitgevers hunne landgenooten op de hoogte trachten te houden van het voortreffelijkste, dat in den vreemde op letterkundig gebied verschijnt, is bekend. Van den *Künstler- und Liebesroman aus Alt-Hellas*

verschenen tegelijkertijd twee vertalingen, die naar de getuigenis der wederzijdsche uitgevers elkander in voortreffelijkheid zeer ver te boven gingen. De heer P.H. Hugenholtz Jr. opende de rij der beschouwingen van dit kunstproduct door een opstel, dat den laatsten jaargang der thans gestorven *Vaderlandsche Letteroefeningen* siert; Mr. R.M. Putman Cramer volgde in den *Tijdspiegel;* de heer van Hamel bracht dit in zoo menig opzicht belangrijk boek in *Los en Vast* ter spraak, terwijl in *de Gids* de heer Jan ten Brink Hamerlings *Aspasia* met Walther Savage Landors *Pericles and Aspasia* vergeleek en de heer P.D. Chantepie de la Saussaye in de *Stemmen voor waarheid en vrede* uit ‘een christelijk oogpunt’ eene belangwekkende beschouwing over Hamerling gaf.

Toen kwam een tijd, waarin het bepaald benauwend was, zooveel en zoo aanhoudend als over den dichter en zijn jongste werk werd gesproken. Op debating-clubs en in vergaderingen van theologen werd lang en breed gediscussieerd over de beteekenis der slotwoorden van Hamerlings roman: ‘menschelijk en edel is het goede - goddelijk en onsterfelijk echter het schoone.’ Er werd van weerskanten met warmte, met overtuiging gestreden voor wat men de ware opvatting dier woorden achtte. Eerzame lieden, die door gebrek aan tijd sinds lang reeds gedwongen waren aan iets anders te denken, met iets anders zich bezig te houden, werden af en toe doodelijk verschrikt door de plotselinge vraag: wat houdt ge voor de ware bedoeling van den slotzin van Hamerlings roman? Er dreigde een scheuring te komen in het kamp der vrienden en bewonderaars van dezen dichter, en met angst verwachtte men een oogenblik, dat de kreten: Hie Welf! Hie Waiblingen! zouden worden gehoord. De verwarring nam niet af, toen Hamerling zelf aan elk der strijdende partijen gelijk - en ongelijk tevens gaf. Doch de tijd brengt vele dingen terecht en ook dit is voorbijgegaan; de twist is reeds bijna vergeten. Gelukkig is de belangstelling in den dichter niet gedaald. Een onzer uitgevers heeft, volgens de fraaie theorieën, welke *enkelen* - het zij tot eere van het gild gezegd! - huldigen, een blijk van waardeering van den dichter gegeven door de poëtische werken van Hamerling eenvoudig na te drukken en dezen derhalve te berooven van het recht van vrije beschikking over zijn eigendom. Doch met een dergelijke daad moge de aan het hoofd dezer aankondiging vermelde uitgaaf van *Danton und Robes-*

pierre worden gelijk gesteld, stellig niet de metrische overzettingen van *Ahasver in Rom* en van *Die sieben Todsünden*.

Genoeg belangstelling derhalve. Of ook genoeg critiek?... Dit is een vraag, die ik slechts in herinnering breng, maar niet zal trachten op te lossen. Van diepen eerbied, van bewondering vindt men overal een klaar bewijs; niet van die omzichtigheid, waarmede bij onze Oostelijke naburen Hamerlings werk ontvangen is. Het is trouwens veel gemakkelijker den Oostenrijkschen dichter den Shakespere onzer eeuw te noemen - waarbij men natuurlijk het verschil tusschen epische en dramatische poëzie in het oog houdt - dan met een scherpen blik het valsche sieraad van het echte te onderscheiden. Is dit laatste in Duitschland meer geschied dan in ons land, dan zij men zoo vriendelijk nog een andere verklaring van dit verschijnsel toe te laten dan de bekende uitspraak, dat een profeet in zijn vaderland niet geëerd wordt.

Men stelt, naar ik meen, aan eene metrische overzetting te lichten eisch, wanneer men verlangt dat de lezing daarvan iets van den indruk wekt, dien het oorspronkelijk op ons maakt. Het is niet genoeg dat men, een of ander meesterstuk in een andere taal overbrengend, ‘transponeerend’, daarbij slaagt in het maken van een belangwekkend boek, dat geen bevalligheid mist en aandoeningen teweegbrengen kan. Het is niet genoeg in groote trekken, als bij benadering, terug te geven wat de dichter gezongen heeft. Juist op de bijzonderheden komt het dikwijls aan, juist in de details ligt vaak het eigenaardig schoon van het dichtstuk. Vertalen is vertolken, uitleggen tot in de kleinste kleinigheden, en voor dit laatste is het noodig dat men den dichter geheel en al begrijpt, dat zijn woord geen enkel geheim meer voor ons heeft. Een volmaakte vertaling zou niet alleen den zin, de denkbeelden van het origineel teruggeven, maar ook de kleur, den gang, de muziek, de emotie, den kenmerkenden stijl daarvan, en wel in denzelfden rhytmus, in verzen van denzelfden vorm en in hetzelfde aantal verzen. Aangenomen dat een dergelijk ideaal onbereikbaar moet heeten, dan mag toch ongetwijfeld van elke overzetting worden geëischt, dat de zin van het oorspronkelijke behouden blijve en dat zoo min mogelijk, liefst niets, van het karakteristieke, van het oorspronkelijke der beelden en gedachten en van den vorm verloren ga. Van *dezen* eisch mag in geen geval worden afgeweken.

Om tot de metrische vertaling van den heer Huberts te komen - - - - - niemand kan hem den lof onthouden van een buitengewoon moedig man te zijn. Er behoort inderdaad groote moed tot het wagen eener poging om door eene metrische overzetting ‘het Nederlandsche publiek in ruimeren kring met Hamerling's meesterwerk bekend te maken,’ en het zoo doende te leeren ‘een dichter te bewonderen en lief te hebben, die thans als een ster der eerste grootte aan Duitschlands dichterhemel schittert.’ Een metrische vertaling van *Ahasver in Rom* schijnt mij een worsteling met een reus toe. Inhoud zoowel als vorm van dit grootsche dichtstuk stapelen de moeilijkheden, waartegen de vertolker te strijden heeft, bergenhoog opeen. ‘Furchtbare psychische Abgründe - schreef Hamerling - sind es, an welche “Ahasver in Rom” die Leser führt. Es lag im Plane des Ganzen, das Excentrische der sittlichen Verhältnisse, das Masslose eines selbstsüchtigen, entgötterten Menschendaseins, das unter veränderten Formen immer wieder möglich ist, bis zu einem Grade fortgeführt zu zeigen, der Schrecken und Grauen einflöst. Das Grässliche war ein nothwendiges Ingediens der Dichtung.’ In dat ‘Grässliche’ achtte Hamerling ‘das beste Gegenwicht gegen einen frivolen Eindruck des U n s i t t l i c h e n in dieser Dichtung’ gelegen Voeg hierbij, dat Hamerling in dit epos, waarin het afgrijselijke zoo sterke kleuren wordt geschilderd, en dat, naar de dichter toegeeft, den indruk van onzedelijkheid wekken kan, een kernachtigheid, een kracht van uitdrukking (soms in een enkel woord besloten) heeft gelegd, die met het teekenachtige zijner beschrijvingen wedijvert. Wie den *Ahasver* kent, zal dan ook wel toegeven dat bij eene vertaling van dit dichtstuk van de worsteling met een reus spraak zijn mag. Door een verwijzing naar de bekende geschiedenis van David en Goliath, die toch altijd een exceptioneel karakter draagt, ontzenuwt men de opmerking niet, dat van die worsteling alleen dan iets goeds gewacht worden kan, indien de tegenpartij van den reus op meer dan eens mans lengte, op meer dan gewone krachten bogen kan.

En juist dit is hier het geval niet. Moed en kracht staan hier niet in rechtstreeksche rede tot elkander. De heer Huberts slaat mij echter onmeedogend de wapenen uit de hand, waarmede ik in het breede de juistheid dezer stelling zou kunnen betoogen, door de verzekering dat hij zich volkomen bewust is van het zwakke zijner poging. Al geloof ik te kunnen bewijzen, dat menig gedeelte van

den *Ahasver* met talent door den heer Huberts is overgebracht, toch moet ik in het algemeen de gegrondheid toegeven van het oordeel, dat hij over zijn werk heeft uitgesproken. Mocht van hem niet geëischt worden, dat hij zelf de consideratiën aangaf, waarop zijn vonnis berust, dan zij het mij vergund hier op enkele daarvan te wijzen.

Wat terstond bij kennismaking met de vertaling van *Ahasver in Rom* treft, is dat iemand, die zich aan zulk een poging waagt, fouten begaat tegen de prosodie. Ook bij de grootst mogelijke zachtheid van oordeel kan er voor zulk eene zonde geen vergeving zijn, tenzij men een Lessing is en den *Nathan der Weise* dicht. Is het reeds een ergernis dat men bij vijfvoetige jamben struikelt over een versregel van twaalf syllaben,

- neen, om u in een spiegelbeeld van Nero's tijd -

waaraan bovendien alle ‘Schwung’, alle gang ontbreekt, die ergernis wordt nog vergroot door de ontdekking dat de heer Huberts op tallooze plaatsen geen zorg gedragen heeft den hiatus te vermijden, zoodat het aantal slordige versregels legio is, en dat hij zich tevens op een onrustbarende wijs aan den klemtoon vergrepen heeft. En de klemtoon, weet men, is in onze taal, die geen lange of korte syllaben kent, alles. Er zal, geloof ik, niemand zijn, om bijv. de volgende versregels in bescherming te nemen, die ik gemakshalve aan de eerste bladzijden der overzetting ontleen. Het accent wijst de plaats aan, waar volgens de maat, maar geheel in strijd met de beschaafde uitspraak, de klemtoon gelegd worden moet.

- en tòch zóó spòtziek, als gij maar kunt wenschen! -
- Stuit ù soms eèn tooneel, in mijn gezang -
- het afschuwwekkende, het grùwzamè -
  - nu roep ik haar
  op uìt haar graf -
- Dáár schìttert hèt, het keizerlijke Rome -
- een volk van steenen beelden vùlt met eèn
  van sterfelijke wezens deze stad.

Ik heb geen lust de rij dezer voorbeelden te vermeerderen. Genoeg ook. Men kan begrijpen dat de Zwolsche geleerde van het zwakke zijner poging sprak, veel meer dan dat men de redenen vatten kan, waarom hij deze zonden tegen de prosodie niet vermeden of althans niet verbeterd heeft.

Doch er is meer. De heer Huberts laat somtijds in zijne overzetting weg wat juist bij Hamerling het pikante uitmaakt; hij verandert nu en dan den zin op een wijs, dat al het treffende er van verloren gaat; hij geeft soms enkel bij benadering de bedoeling van Hamerling weer en geeft ook wel eens een vertaling, die geheel verkeerd moet heeten. Ik sla maar weer de bladzijden open, waarmede deze grootsche heldenzang aanvangt.

> - Wär's noch vergönnt, ein Heldenlied zu singen? -

vraagt Hamerling, en we voelen al de kracht van dat ‘noch’. De tijden zijn er niet naar om naar een epos te luisteren, zeggen sommigen, terwijl anderen nog verder gaan en beweren, dat over het geheel voor zingen de dagen voorbij zijn. ‘Wär's noch vergönnt’ - - - schrijft Hamerling, maar de heer Huberts laat hem vragen: ‘Is 't mij vergund’? - - - waarop een verstandig mensch geen ander antwoord geven kan dan: ‘waarom niet? waarom zouden we, aangenomen dat ge het kunt en er plezier in hebt, dit juist u beletten?’ Als Hamerling den geblaseerden, ironischen Nero zijnen ‘Zeitgemässen’ held noemt, voelen we de satire op onze dagen, die in deze qualificatie ligt besloten - - - maar in het ‘mijn held’ dat de heer Huberts ons hiervoor geeft, is geen spoor daarvan te ontdekken. ‘Wollt ihr Pikantes?’ - zoo begint Hamerling een geheel nieuwe vraag, waarop hij volgen laat: ‘O, pikant sein will ich, wie eure Lieblingsdichter an der Seine’ - - - - Hoe wordt de kracht hiervan verlamd, wanneer de heer Huberts eerst de tegenstelling tusschen Nero en Ahasverus een pikant contrast noemt, en dan zeer gemoedelijk vraagt: ‘Gij houdt toch van piquant?’, iets dat onweerstaanbaar de gedachte wekt aan de gezellige theetafel en de stereotype vraag, die daarbij door de theeschenkster gedaan pleegt te worden. De heer Huberts laat Hamerling de belofte doen, dat hij een heldenzang wil zingen:

> van zwijmelgeest en zinsbegoocheling,
> van zingenot, zelfs van verzadiging,
> van zonde, daar, waar zij haar oorsprong neemt.

Het kan aan mij liggen, doch ik versta van dit laatste niets. Maar wel meen ik Hamerling te begrijpen, wanneer hij zegt:

> Doch singen wil ich eine Epopöe
> Des Sinnentaumels, des Genusses euch,

Der Sättiging und - U e b e r s ä t t i g u n g
Des Lasters - nah dem Punkt, wo sich's erbricht - - -

en ik geloof reden te hebben om in dit laatste iets anders te zien, dan de heer Huberts er van gemaakt heeft. De muze, die Hamerling inspireerde, stelde den zanger tot hoofddoel:

Das Leben euch an einem Ziel zu zeigen,
Wornach vielleicht es einmal wieder steuert! -

Ziedaar het karakter tevens van dit dichtstuk aangeduid. Het behelst eene ernstige waarschuwing; het doet ons zien, waarop eenmaal wellicht eene levensrichting uitloopt, die door velen wordt gevolgd.

Plaats nu daarnaast, wat de heer Huberts den dichter zeggen laat, wanneer hij het eenig oogmerk van diens lied noemt:

om 't groote doel des levens aan te toonen,
waarnaar misschien een aantal uwer haakt,

en vraag, of hierin Hamerling te herkennen valt. Vraag ook aan den heer Huberts, die, de drukte van het forum beschrijvend, u toeroept:

‘Beziet den purpren toga eens senators’

wat ge met dat kleedingstuk te maken hebt, daar Hamerling niets zegt dan dat in het gewoel dier menschenmassa alle standen - ‘vom reichen purpurschimmernden Senator, - zum’, enz., zijn opgenomen. Vraag meteen of de ‘kluge Aeuglein’ van Seneca hetzelfde zeggen willen als de ‘kloeke blik’, waarin, volgens den heer Huberts, de Stoicynsche wijsgeer zich mocht verheugen - de man, die tot hen behoorde

die vom Hinterhaupt
Herauf das Haar, das spärliche, sich kammen,
Die Glatze zu bedecken,

wat wezenlijk nog iets anders is dan, zooals het in de overzetting van den heer Huberts luidt:

‘Wiens kaalheid reeds zijn ouderdom verraadt.’

Ben ik misschien onbillijk en bewijzen wellicht de fouten op de eerste bladzijden dezer metrische vertaling niets meer, dan dat de heer Huberts in den beginne niet recht op gang komen kon? Ik wenschte zelf deze verontschuldiging in het midden te kunnen brengen, doch ik blader verder en vind dezelfde fouten tegen de prosodie overal terug

en tevens dat telkens der bedoeling en den zin van Hamerlings verzen geweld wordt aangedaan. Saccus, de dikke schoenmaker van Beneventum, prijst in Locusta's kroeg de schoonheid van het jonge Spaansche meisje, dat aan Nero's beestelijken wellust ten prooi gegeven zou worden,

> en tracht dus
> des keizers toorn door scherts te doen verdwijnen,

wat Hamerling oneindig fijner aldus uitdrukt:

> sich
> Geheim verbündend gegen Nero's Z o r n
> mit Nero's L ü s t e r n h e i t .

Ook blijft er een oneindige afstand tusschen de beschrijving, die Hamerling van dit schoone meisje geeft:

> So scheu sie blickt, der Kleinen Mund vergeistigt
> Die Charis schon - frühreif ist stets die Schönheit

en hetgeen de heer Huberts hiervan gemaakt heeft:

> Hoewel zij nog wat schuw is, is 't een gratie,
> wier kleine mondje zich bevallig plooit.

Voorwaar, hier is meer dan een verschil van graad alleen!
Ik blader verder en zie dat Nero op het bacchanaal *de begeerte* onsterfelijk noemt en haar vergelijkt met

> eine goldne Biene,
> die, tausendmal ertränkt im Trank der Lust,
> Wir auf dem Grunde des geleerten Bechers
> Doch immer wiederum lebendig finden! -

Dat ‘die goldne Biene’ in ‘een gouden tor’ is veranderd, strekt stellig niet tot verhooging der dichterlijke schoonheid, maar veel hinderlijker is de verandering van de begeerte in de lust, waarvan dan gezegd wordt, dat zij (de lust)

> - - - ‘in den zwijmeldrank der lust verdrinkt!’

Ook komt het niet op hetzelfde neer, of 't ‘de god des doods’ is,

> - die hier verstomt
> voor zooveel levenslust en feestgenot,

dan of aan zijne verschijning moet worden toegeschreven, dat

> ‘die Festeslust erstarrt.’

Volgens den heer Huberts riep Nero bij het lijk zijner moeder, die op zijn bevel vermoord was:

> ‘Ga weg van hier, gij hebt aan ons geen deel.’

Moet ik kiezen, dan geef ik de voorkeur aan de lezing, die Hamerling heeft:

- - Geh'! wir haben
An deinem Loose keinen Theil!

Doch ik blader en vergelijk niet verder.

Het was het doel van den heer Huberts ‘het Nederlandsche publiek in ruimeren kring met Hamerlings meesterwerk bekend te maken.’ Maak dien kring ruim, zeer ruim, er komt toch een grens, waar het intellectueel en aesthetisch genot van dichterlijke scheppingen als de *Ahasver in Rom* ophoudt te bestaan. De heer Huberts heeft zich groote moeite getroost ter wille van hen, die op den uitersten grens van dien kring staan. ‘Ik weel wel dat hij daarmeê dank verdient,’ en wil zelfs aannemen, dat hij door zijne metrische overzetting bij *deze* lezers bewondering en liefde voor den Duitschen dichter kan wekken. Maar dat men uit zijne vertaling Hamerling anders dan bij benadering, dat men hem in zijn grootheid, zijn kracht leert kennen, is iets wat ik ten sterkste betwijfel. De schuld ligt aan de grootheid en de kracht van den poëet zoowel als aan de zwakheid van den vertolker. Ik vrees niet, of de heer Huberts zal het geheel met mij eens zijn, dat in deze het hoogst verkeerd zou wezen de Latijnsche spreuk in toepassing te brengen, volgens welke in groote dingen reeds de wil alleen genoeg is.

Tot op zekere hoogte mag de taak, welke de heer F.W.N. Hugenholtz, predikant te Santpoort, op zich genomen had, lichter genoemd worden. Het onderwerp der *Sieben Todsünden* is niet zoo reusachtig, niet zoo overweldigend als dat van den *Ahasver*. Toch waren de bezwaren, waarmede de vertaler had te worstelen en die hij - het verheugt mij dit te kunnen zeggen - meestal gelukkig heeft overwonnen, niet gering. *Die sieben Totsünden* vormen oorspronkelijk den tekst eener cantate, welke Hamerling voor den Weener componist Albert Goldschmidt heeft gedicht. Het eerste denkbeeld en het plan van dit dichtstuk heeft men, althans wat de groote omtrekken betreft, aan dien componist te danken.

Het eigenaardige doel, waarvoor deze poëzie werd geschreven, heeft natuurlijk haren vorm bepaald. *De zeven doodzonden* zijn een lyrisch, en tevens eenigszins dramatisch gedicht, waarin voor behoorlijke afwisseling der stemmen werd zorggedragen. In een zeer korte en zeer vrije maat werd het geschreven, terwijl op eigenaardige, wille-

keurige wijs van het stafrijm en niet dan zeer bescheiden van het eindrijm gebruik werd gemaakt.

Ontegenzeggelijk werd door het gebruik van het stafrijm het schilderachtige der uitdrukking, waar dit noodig was, verhoogd. Deze eigenaardigheid heeft de heer Hugenholtz in zijne vertaling weten te behouden en daardoor hare waarde, maar ook zonder eenigen twijfel het moeilijke zijner taak, aanmerkelijk vergroot. Fouten tegen de maat treft men slechts zelden daarin aan. Fouten, voor zoover den zin der woorden betreft, fouten tegen onze taal - bijv. het germanisme: den buik plegen - zijn uitzonderingen. Dwong de maat den vertaler van ‘de luistrijke wereld’ te spreken, hij zal zelf toestemmen, dat dit toch eigenlijk te kras is. ‘Als men mij - schreef Beets - in plaats van deftige defte lieden voorstelt, doe ik alsof ik de eer niet heb die menschen te kennen.’ Ook zal de heer Hugenholtz het wel met hen eens zijn, die regels als

- naar 's hemels hel schittrende zalen, -
- wat dom doen is dat, -
- Daar treedt hij voort
  en met hem luid gejuich -

en uitdrukkingen als ‘spaarduiten’, ‘vermaaklijk abuis’, ‘paalburgerbuiken’ bepaald leelijk noemen.

Ik vind te meer vrijheid tot het opnoemen van dit kleine zondenregister, omdat deze metrische vertolking over het geheel zoo gelukkig geslaagd is. Het zij mij vergund op een enkel voorbeeld te wijzen. De demon des toorus heeft het volk tegen de vorsten, de rijken, de priesters en dezen tegen het volk opgehitst. Wanneer het oproer, als een ontketende, bruisende bergstroom, met toomlooze vaart voortholt, wordt dit lied der oproerlingen vernomen:

Ontrolt haar, ontrolt haar, de roode banier,
de vaan van het bloedige morgenrood,
de vaan van het leven, de vaan van den dood,
ontrolt haar tegen de grooten!
Bruische de storm, stijge de vloed,
stroome het bloed,
tot zij sterven de vorsten, de grooten,
voor altijd van hun tronen gestooten.

Ontrolt haar, ontrolt haar, de roode banier,
de vaan van het bloedige morgenrood,
de vaan van het leven, de vaan van den dood,

ontrolt haar tegen de rijken!
Bruische de storm, stijge de vloed,
dubbel verwoed,
tot de brand over heuvels van lijken
zich werpt in de burchten der rijken!

Ontrolt haar, ontrolt haar, de roode banier,
de vaan van het bloedige morgenrood,
de vaan van het leven, de vaan van den dood,
ontrolt haar tegen de zwarten!
Bruische de storm, stijge de vloed,
zenge de gloed,
tot de laatste der tempels in puin verkeert
en de laatste der priesters tot assche verteert!

Ook nog dit voorbeeld.
De menschheid is geheel in de macht der demonen geraakt.

Een woonplaats van jammer,
een woonplaats van wee
is de aarde geworden.

De geesten van het licht zijn naar 's aardrijks grenzen teruggeweken. Zij kunnen niet verlossend en zegenend naderen vóór de gruwzame diepte des gapenden afgronds gepeild is, waarin de menschheid zich gestort heeft, vóór de zang van den dichter een machtig verlangen naar de geesten des lichts bij de menschheid heeft opgewekt. Luister; d i t zegt het lied des zangers:

Op de spitsen der bergen,
op de tinnen der starren
blinkt vriendelijk wenkend
de luister van 't licht.
Het gloort van zijn gloed
in de tintlende verte,
in der werelden reidans,
en er valt nog een laatste,
verlorene lichtstraal
tot in 't diepste der diepten,
in 't gapende niets.
Van bergen op bergen,
van starren op starren
huppelt de straal
en hij zinkt in de zielen
en werkt er als *waarheid* -
ontplooit er de vleugels
en klapwiekt(?) als *vrijheid*

met adelaarsvlucht
van pool tot pool -
door niemaud gebonden,
legt hij zelf zich aan banden,
aan banden van maat,
en schittert als *schoonheid*
en glimlacht als *goedheid* -
en zoekt en hervindt zich
met brandend verlangen
in 't blijde zich wijden
aan 't heil van den broeder,
en blinkt dan als *liefde*,
die 't eeuwig gescheid'ne
eeuwig omsluit.
Hij huist in de hoogten,
hij duikt in de diepten,
eeuwig vernieuwend,
eeuwig verlossend,
werpt hij met snelle,
electrische schokken
den vonk van nieuw leven
in 't land der verschrikking,
in groeven des doods.

Op de tinnen der aarde,
in de sferen der starren
staat helder ontstoken,
van wolken omweven,
doch nimmer verloren
de luchter des lichts.

Deze beide aanhalingen ontslaan mij van de verplichting verder iets te zeggen tot aanbeveling dezer vertaling van Hamerlings *Sieben Todsünden*, over wier getrouwheid zich ieder moet verheugen, die zich de moeite getroost haar met het oorspronkelijke te vergelijken.

Evenwel mag ik niet verzuimen te melden, dat de Santpoortsche predikant, al heeft hij geen kieschkeurige bloemlezing, maar *De zeven doodzonden*, in al haar naaktheid soms, gegeven, geenszins gehouden wenscht te worden voor een onbepaald vereerder van Hamerlings werk. Hij kan geen vrede hebben met het pessimisme van den dichter, die wel is waar ten slotte de geesten des lichts in den strijd tegen de duisternis de overwinning laat behalen, maar de macht der demonen over de menschheid zóó groot voorstelt, dat menigeen aan de mogelijkheid dier overwinning twijfelen zal. De vrede, de har-

monie, waarnaar het menschenhart dorst, is nog iets anders dan te mogen

> rusten waar Duister
> en Licht zich vereenen,
> in de stilte van 't Alzijn
> voor eeuwig verlost.

Als in Beethovens Negende Symphonie stijgen in Hamerlings *Sieben Todsünden* de hartverscheurendste klachten over namelooze ellende en mateloos wee al hooger, tot ten laatste die vlijmende toon niet hooger klimmen kan en de tegenzang komt. - - - Maar tusschen het heerlijke koor aan het slot dier negende symphonie, tusschen het

> Brüder - überm Sternenzelt
> Muss ein lieber Vater wohnen

en het koor van de geesten des lichts en van de menschen, die rust vinden

> In der Stille des Allseins
> Auf ewig erlöst,

ligt een zeer groote afstand.

Mocht er ooit tusschen den heer Huberts en den redacteur der ‘Bibliotheek van Buitenlandsche schrijvers’, waarin Hamerlings *Danton und Robespierre* is opgenomen, strijd ontstaan over de rangorde, waarin de geschriften van den Oostenrijkschen dichter geplaatst behooren te worden, dan ben ik bereid mij aan de zijde van den heer Huberts te scharen. Op den naam van een meesterstuk kan de *Ahasver* veel eerder aanspraak maken dan de *Danton und Robespierre*. De redacteur van genoemde bibliotheek wil door hare uitgave ‘aanzetten tot nauwlettende kennismaking met de meesterstukken der grootste mannen’; hij wil ‘den smaak voor dergelijke lectuur opwekken, zin inboezemen voor ernstige studiën niet alleen in de wereld van het onderwijs, maar ter wille van deze juist ook daarbuiten.’ Goed en wel - - -, doch ik vrees dat *Danton und Robespierre* slecht aan dit doel zal beantwoorden, en met de keus van juist dit dichtstuk heeft men zeer zeker niet op een der ‘meesterstukken’ van Hamerling de aandacht gevestigd. Deze tragedie is wellicht het zwakste, dat uit de pen van dien dichter gevloeid is. Het komt mij voor, dat men, met het oog op de ontwikkeling der lezers, voor wie deze bibliotheek bestemd schijnt, zich niet aan een der andere stukken van Hamerling heeft durven wagen, en overtuigd, dat een auteur als deze in de rij der ‘grootste mannen’

niet mocht ontbreken, toen maar datgene heeft genomen, wat men kans zag nog eenigszins onder het bereik dier lezers te brengen. Zóó werd dan *Danton und Robespierre* onder de ‘meesterstukken’ gerangschikt. De redacteur der bibliotheek had bij de uitgaaf van het eerste nummer aangeduid, welke soort van lezers hij zich voorstelde, t.w. ‘lieden, die de school hebben verlaten en toch eenige, neen veel krachtige voorlichting noodig hebben bij eene lectuur als deze.’ De herinnering hieraan is niet overbodig, daar de kennismaking met deze editie van Hamerlings tragedie menigeen in den waan zou kunnen brengen, dat zij inderdaad voor de school bestemd is. Niet zoozeer omdat de medewerkers aan de uitgaaf dezer bibliotheek uitsluitend leeraren zijn bij het middelbaar onderwijs, maar omdat men aan den voet der bladzijden van *Danton und Robespierre* eene verklaring vindt van sommige Duitsche woorden en uitdrukkingen, die aan geen enkel beschaafd man moeite kunnen opleveren, terwijl daarenboven op de juistheid dier verklaring soms vrij wat is af te dingen. Ik kan bijv. niet inzien dat ‘bittersüss en zeer zoetsappig’, dat de ‘Decke’ van een tempel en een ‘plafond’ hetzelfde zijn, en meen ook dat ‘sich erwehren’ - wanneer men iemand in triumf op de schouders wil ronddragen - nog iets anders is dan ‘met een gebaar van afkeuring spreken’. Voor een leeraar aan een Rijks Hoogere Burgerschool zijn soortgelijke woordverklaringen nog al kras. Aan den tekst dezer tragedie liet de heer Susan een ‘kort overzicht van Hamerlings leven en werken’ voorafgaan, dat niet altijd uit de bronnen zelf geput, maar soms aan mededeelingen in kleine Duitsche blaadjes ontleend schijnt. Voorts gaf hij eenige ‘aanteekeningen’, op wier deugd hier en daar vrij wat is af te dingen. De lezers, voor wie deze uitgaaf bestemd is, hebben opheldering noodig aangaande ‘Dyonis von Syracus’. ‘Deze tiran van Sicilië, deelt de heer Susan hun mede, was bekend door zijn wreedheden en door zijn wantrouwen. Als staatsman heeft hij zich mede eenigen naam verworven’. Men leze ook wat over Jean Jacques Rousseau wordt gezegd. - ‘Wanneer Voltaire, schrijft de heer Susan, bij uitstek de vertegenwoordiger van zijn tijd kan genoemd worden, dan verdient R. den naam van dien van de armere, geringere en versmade klasse zijner dagen. Te Genève, in eene republiek, te midden eener schilderachtige natuur uit arme ouders geboren, had hij al de ellende van zijn stand leeren kennen. Zijn zonderlinge

levensloop, waarin hij de meest uiteenloopende betrekkingen had en waarin hij, doorgaans door eigen schuld, niet slaagde en bijgevolg gebrek en armoede leed, moet worden toegeschreven aan zijne hem aangeboren fierheid, vereenigd met groote wispelturigheid en zwakheden. Door zijne werken: *le Discours sur l'origine de l'inégalité, le Contrat Social* en *l'Emile*, door GOETHE *das Naturevangelium der Erziehung* genoemd, heeft hij de beginselen verspreid, welke tot de fransche omwenteling geleid hebben.' Ik ben zoo vrij te betwijfelen, of de lezers dezer bibliotheek hierdoor eenig begrip zullen krijgen van de beteekenis van den persoon en het werk van Rousseau. Met behulp van niets meer dan een goed *Conversationslexicon* had de heer Susan iets beters van Rousseau kunnen zeggen. Op deze 'aanteekeningen' volgt dan onder den titel *Danton und Robespierre* een uiteenzetting van den inhoud van dit treurspel. Men zou op goeden grond kunnen beweren dat in deze meer orde in acht genomen, en bijv. de inhoudsopgave van het treurspel bij het overzicht van Hamerlings leven en werken gevoegd had kuunen worden. Afgescheiden van het oneerlijke van den nadruk, kan natuurlijkerwijs niemand er iets tegen hebben, dat de heeren, die de niet zeer ontwikkelde lieden buiten de school in kennis willen brengen met 'de meesterstukken der grootste mannen', hen van Hamerling willen doen genieten; maar wel mag van hen geëischt worden, dat zij het beter, met meer orde en samenhang doen, dan bij de uitgave van *Danton und Robespierre* het geval was.

Amsterdam, 11 Dec. '76.
C.M. VOS.

Het leven van Ludwig Uhland en vertalingen uit zijn dichtbundel, door B. van Meurs. Nijmegen, Blomhert en Timmerman, 1877.

Dit boekje onderscheidt zich door zijn net voorkomen. Het is een zoogenaamde Elzevier-uitgaaf - portatief formaat, stevig papier, duidelijke ronde letter - aangenaam in de hand en niet vermoeiend voor het oog. De correctie laat, op een paar feilen na (Harderberg en Henzel, lees: Hardenberg en Hensel, pag. 26 en 30) niets te wenschen over. Met die uiterlijke netheid is het inwendige niet in tegenspraak. De heer van Meurs heeft uit den bundel van Uhland ruim een twintigtal balladen en een nagenoeg even groot aantal kleine gedichten, meestal zeer gelukkig vertaald en een goed geschreven levensschets van den dichter daaraan toegevoegd.

Van beoordeelaars hoort men wel eens de verklaring, dat zij dit of dat anders gewenscht hadden. Maar de auteur kon toch te voren moeilijk weten wat zijn aanstaande beoordeelaar wenschen zou; en al had hij het geweten, dan lag hij nog niet onder de dure verplichting om er aan te voldoen, maar kon gegronde redenen hebben om die wenschen niet tot de zijne te maken. De beoordeelaar dient te beginnen met zich op het standpunt van zijn auteur te plaatsen en derhalve bij dit werkje te vragen: Hoe heeft de heer van Meurs Uhland gelezen? Welke trekken van Uhlands poëzie hebben hem bij voorkeur geboeid en welke aandrift bewoog hem om van de lectuur tot de vertaling over te gaan? Met het oog op hetgeen deze vertaler heeft gewild en bedoeld moet ik verklaren dat hij doorgaans voortreffelijk werk geleverd en zijn doel getroffen heeft.

Vertalingen worden hoofdzakelijk geschreven voor degenen, die de vreemde taal niet genoeg machtig zijn om het oorspronkelijke werk ten volle te verstaan. Meesterstukken van vreemde letterkunde door vertaling voor den hollandschen lezer toegankelijk te maken, is een verdienstelijk werk, als er de hand niet meê gelicht wordt. In Nederland wordt ontzachlijk veel vertaald; maar het is de vraag of de kwaliteit tot de massa wel in de rechte verhouding staat. Als een meesterstuk van vreemde letterkunde in een middelmatige of slechte hollandsche vertaling aan het licht treedt, dan

wordt er door den schrijver van zulk een vertaling wel is waar geen misdrijf gepleegd, dat onder de termen valt van de strafwet, maar toch een zeker vergrijp tegen een anders eerlijk verworven letterkundigen roem. Het is de schuld van den vertaler, als de lezer, voor wien het werk in de oorspronkelijke taal niet toegankelijk is, den schrijver voor de fouten en tekortkomingen van de vertaling aansprakelijk maakt.

De heer van Meurs heeft zich aan Uhland niet vergrepen. Hij heeft zich blijkbaar met warme toegenegenheid en aandachtige studie in zijn auteur verdiept. Hij heeft zichzelven, zijn gevoel, zijn innige overtuiging in Uhland teruggevonden. Opgetogen over de schoone en krachtige uitdrukking, welke Uhland aan dat gevoel heeft weten te geven, beproefde hij den duitschen dichter hollandsch te doen spreken, en terwijl hij dit zoo goed mogelijk poogde te doen, verhoogde hij zijn genot, zoowel door dieper in te dringen in de schoonheden van het oorspronkelijk, als ook door de mededeeling aan anderen en het vooruitzicht van nieuwe vrienden te winnen voor den dichter zijner keus. Een vertaling, in dezen zin begonnen en voltooid, kon niet mislukken, of de vertaler moest zich geheel en al vergist hebben in de schatting van zijn eigen talent van dichterlijke uitdrukking in de moedertaal. Uit elke bladzijde van deze vertaling blijkt dat zulk een vergissing hier niet heeft bestaan.

Traduttore traditore: zegt het bekende spreekwoord; maar wie zich dat gezegde al te veel wou aantrekken, moest nooit aan vertalen denken. Dat er bij het vertalen wat gegeven en wat genomen moet worden, dat men er niet komt zonder een weinig transactie, dat zal ieder gereedelijk toestemmen. Een hoofdvereischte is echter, dat het eigenaardig karakter en de bijzondere stijl van het oorspronkelijk niet al te zeer uitgewischt worde. Sommige hollandsche vertalers van uitheemsche dichtwerken bezitten een bewonderenswaardige gemakkelijkheid van dichterlijke uitdrukking. Maar soms doet zich het geval voor dat die gemakkelijkheid veeleer een hinderpaal dan een hulpmiddel is om goed te vertalen. De natuur pleegt haar gaven te verdeelen en waar zij geeft tevens te onthouden. Groote gemakkelijkheid van uitdrukking gaat wel eens gepaard met volslagen gemis aan oorspronkelijke vinding. Vinding echter is in de dichtkunst, gelijk overal, de ziel van het werk. Zij alleen geeft aan het echte dichtwerk dat eigenaardig karakter, waardoor het zich

volstrekt onderscheidt van al wat vroeger was en later zijn zal. Nu zal men misschien zeggen, dat de vinding die hier bedoeld wordt, bij het vertalen gemist kan worden, en dat de vertaler genoeg heeft aan het talent om de juiste uitdrukking te vinden. Ik geloof echter dat degene die oorspronkelijke vinding mist en misschien geen twee of drie keer in zijn leven een eigen idee heeft gehad, niet zeer geschikt zal zijn om het eigenaardig karakter van vreemde dichtwerken scherp en duidelijk te erkennen en te onderscheiden. Bezit hij nu echter het zoogenaamde meesterschap over de taal, een zaak die men zich tegenwoordig, bij een weinig natuurlijk talent, door vlijtige lectuur verwerven kan, dan zal hij wellicht in het vertrouwen op zijn taalvermogen, de vertaling durven ondernemen van vreemde dichtwerken, die in stijl en karakter zeer van elkander verschillen. Maar dan bestaat er tevens veel gevaar, dat hij het eigenaardig karakter van het vreemde werk zal uitwisschen, om aan al zijn auteurs zonder onderscheid zijn eigen vloeiende maar karakterlooze taal te leenen. Als daarentegen de vertaler niet verstoken is van oorspronkelijkheid en eigen vindingskracht, dan zal hij bij de studie van zijn auteur niet bloot ontvangend maar voortbrengend te werk gaan. Op zelfstandige wijze zal hij in het karakter van den vreemden dichter doordringen en het in de vertaling weten te behouden.

Dat de heer van Meurs tot de laatste klasse van vertalers behoort, blijkt reeds uit zijn keus van gedichten uit Uhland. Zeer verschillend van die meesters in het vertalen, die alles zonder onderscheid aandurven, heeft hij uit den reeds zoo kleinen bundel van Uhland slechts een klein aantal balladen en gedichten getrokken. Daarbij viel zijn keus niet bij voorkeur op die stukken, die algemeen als de schoonste worden beschouwd; ook niet op de meest karakteristieke, die ons den diepsten blik in de ziel van den dichter vergunnen; noch ook op de schertsende en luimige, de ironische en sarcastische, die ons des dichters geest van een bijzondere zijde doen kennen. Zulk een keus kon verwacht worden van iemand, die van den duitschen dichter een zooveel mogelijk afgerond en volledig beeld zou willen geven. Bij den heer van Meurs heeft deze bedoeling blijkbaar niet op den voorgrond gestaan. Zijn keus beperkte zich hoofdzakelijk tot die gedichten, waarin hij een weerklank vond van zijn persoonlijke overtuiging en gemoedsstemming. ‘Nimmer’, lezen wij,

(pag. 30) ‘is Uhland der Moederkerk vijandig geweest en in zijne gedichten huldigt hij hare heilige en vrome gebruiken, als of hij van kindsbeen in haren schoot was opgevoed’. Die gedichten derhalve, ‘waaruit Uhlands christelijke gezindheid en godsdienstig gevoel ons duidelijk toespreken’, hebben bij voorkeur de aandacht getrokken van den heer van Meurs. Men mag het er voor houden dat deze omstandigheid hem en zijn werk niet alleen bij zijne geloofsgenooten, maar ook bij vele van zijne protestantsche landgenooten tot bijzondere aanbeveling zal strekken.

Hoe goed de heer van Meurs meestal in zijne vertaling geslaagd is, moge blijken uit de slotkoepletten van ‘de verloren kerk’.

‘Wat mij daar omging in 't gemoed -
Geen woorden kunnen 't openbaren,
'k Zag in der venstren donkren gloed
Een breede rij van Martelaren.
Het was als gaf 't veelkleurig licht
Het leven weer aan al die lijders.
Een wereld rees voor mijn gezicht
Van vrome Maagden, trouwe Strijders.

Ik knielde neer op de outertreên,
In heilgen eerbied opgetogen,
En zag des Hemels heerlijkheên
Geschilderd in de koepelbogen.
Weer sloeg 'k mijn blikken naar omhoog,
Maar zie - de koepel was verdwenen!
De sluier viel - toen drong mijn oog
Door Sions open deuren henen.

De glorie die mij tegenblonk
In heilgen liefdegloed verloren,
Het feestlied dat mij tegenklonk
Bij 't harpgeklank der Englenkoren -
Dat drukken nimmer woorden uit.
Die 't wil ervaren, stemm zich zelven
En hoore aandachtig naar 't geluid,
Dat omzweeft door de woudgewelven’.

Wie het oorspronkelijk naast deze vertaling wil leggen, zal zeker aan den heer van Meurs het wel en deugdelijk verdiend loon van goedkeuring en waardeering niet onthouden. Even gelukkig is de vertaling van de ballade: ‘der Waller’ (‘de Pelgrim’, waarom niet: ‘de Belevaartganger’?) In de vertaling van de ballade: ‘der

Pilger' (de Pelgrimstocht) breekt de verandering, in het metrum gemaakt, den statigen gang van het oorspronkelijk, terwijl tevens door omschrijvingen hier en daar te kort wordt gedaan aan die soberheid van uitdrukking, die veel verzwijgt om veel te zeggen, waardoor de dichterlijke stijl van Uhland zich zoo bijzonder onderscheidt. Een dergelijke verandering van dichtmaat heeft ook geen voordeel gedaan aan de vertaling van het sonnet 'An den Unsichtbaren'; waar bovendien in den laatsten regel een verkeerd woord (gekust) gebezigd wordt. Minder bevredigend is ook de vertaling van 'Junker Rechberger', een ballade, geschreven in een eigenaardigen stijl, die tusschen ernst en scherts het midden houdt. Bijzonder ongelukkig zijn hier de beide slotregels. Hier en daar wordt het beeldende duitsch van Uhland door al te abstracte vertaling verzwakt. In 'des Sängers Fluch' mag de versregel: 'Und was er sinnt ist Schrecken, und was er blickt ist Wuth', vooral met het oog op hetgeen onmiddellijk volgt, niet verzwakt worden tot: ''t was ijslijk wat er omging in zijn barbaarsch gemoed'. In de overigens voortreffelijk vertaalde ballade van den kleinen Roland, hindert mij het woord: hofkok ('Truchsesz') dat onjuist en tevens wanluidend is. In de ballade 'der Rosenkranz' is de regel: 'Minne hat mich nie beglückt' verkeerd vertaald met: ''t schoone heeft mij nooit verrukt'. Mingenot en 't schoone zijn twee. De schoone ballade 'das Glück von Edenhall' heeft in de vertaling te veel geleden door de verandering van rijmorde, die wel is waar zeer moeilijk, maar te zeer in overeenstemming is met den inhoud om prijs gegeven te worden. In het tweede en derde koeplet is de treffende opklimming: 'Vernimmt ungern', 'nimmt zögernd', 'mit Händezittern gieszt der Greis' niet zuiver genoeg bewaard gebleven. Hetzelfde is op te merken bij de vertaling van het overschoone koeplet:

> Erst klingt es milde, tief und voll,
> Gleich dem Gesang der Nachtigall,
> Dann, wie des Waldstroms laut Geroll,
> Zuletzt erdröhnt wie Donnerhall
> Das herrliche Glück von Edenhall.

In de vertaling van 'das Schlosz am Meer' hindert mij het banale beeld van *de rijkste parel aan de kroon*, een beeld waarvan in het oorspronkelijk geen zweem te vinden is, maar dat in hollandsche verzen en redevoeringen, naar 't schijnt, nooit mag ontbreken.

Onder de kleinere gedichten zijn eenige stukjes opgenomen, al te zwak en flauw om in een uitgelezen verzameling te mogen voorkomen, b.v. het vierregelig versje op pag. 152. Misschien tot straf voor het opnemen van nietigheden is onzen vertaler de kluchtige vergissing overkomen, dat hij op pag. 154 ‘was zagst du’ vertaald heeft alsof er stond: ‘was sagst du’.

Bij de hooge verdienste van deze vertaling over 't geheel komen kleine feilen nauwelijks in aanmerking en zij zouden door de bekwame hand van den vertaler, indien hij toestemmen mocht dat het feilen zijn, gemakkelijk verwijderd kunnen worden.

Alhoewel nu deze vertaling, als men de bedoeling van den vertaler in het oog houdt, bijkans onverdeelde goedkeuring verdient, kan men zich toch voorstellen dat Uhland met even warme toegenegenheid als bij den heer van Meurs bestond, maar toch op andere wijs, gelezen, bestudeerd en vertaald zou kunnen worden. De heer van Meurs ziet in Uhland bij voorkeur den dichter, die der Moekerkerk nooit vijandig is geweest en die in zijne gedichten hare heilige en vrome gebruiken huldigt. Daarom bezitten dan ook balladen als: ‘der Waller’, ‘der Pilger’, en gedichten als: ‘Gesang der Nonnen’, ‘Schäfers Sonntagslied’ voor hem een bijzondere bekoorlijkheid. Hij vindt zelfs een getrouw afdruksel van Uhlands christelijke gezindheid en godsdienstig gevoel in een gedicht op Jezus' opstanding, door Uhland als knaap vervaardigd, en na zijn dood in 't licht gegeven. Anderen zullen in deze verzen niet meer zien dan een dichterlijke stijloefening op een gegeven thema, van een knaap die nog geen eigen overtuiging kon hebben. Dat een vertaler zijn auteur zich zoekt eigen te maken is natuurlijk en prijzenswaardig; maar hij kan hem naar zich toehalen op een manier die eenzijdige opvatting bevordert en juiste en volledige waardeering belet: Dat Uhland zijn stoffen zoo dikwijls aan het middeleeuwsch-kerkelijke leven ontleent, heeft meer dan een oorzaak. Vooreerst is Uhland geen dichter van den allerhoogsten rang noch van een zoo rijke dichterlijke vindingskracht, dat hij bijkans van alles poëzie maken kan. Hij behoeft een stof die reeds in zichzelf dichterlijk is, dat wil zeggen: die zich tot dichterlijke opvatting en bewerking gemakkelijk leent. In het middeleeuwsche leven is zulke stof in ruime mate te vinden en Uhland werd naar deze mijn geleid door de heerschende richting van den tijd waarin zijne ontwikkeling als dichter valt. Ten tijde

van Uhlands jeugd en jongelingsjaren was de heerschappij van klassicisme en hellenisme verdrongen door de romantiek; en was er, als reactie tegen de fransche onderdrukking, een krachtig nationaal zelfgevoel ontwaakt. Ook Uhland werd door dezen stroom aangegrepen. Wat de klassieken niet vermocht hadden, dat deed het oud-germaansche heldendicht: Walther van Aquitanië; het maakte hem ten volle bewust van zijn roeping als dichter. Van toen af was en bleef de germaansche oudheid, het germaansche heldendicht en volkslied het geliefkoosd ontwerp van zijn studie. Maar meest al de overblijfselen van oud-germaansche poëzie uit den tijd vóór de invoering van het christendom, zijn sedert die invoering door de handen van geestelijken gegaan en in die bewerking aan het nageslacht overgeleverd. Die oud-germaansche stof is derhalve doortrokken van kerkelijk-godsdienstige elementen, en wie uit deze mijn put, wordt reeds door zijn stof zelve tot verheerlijking van het middeleeuwsche katholicisme geleid. Dat echter die voorstellingen, die gebruiken, die hemelkoningin, die kloosterlingen, die bedevaarten en pelgrimstochten voor Uhland meer zijn geweest dan liefelijke en dichterlijke beelden waarin men een diepen en edelen zin leggen of vinden kon, zal niemand beweren die Uhlands geheelen bundel gelezen heeft. Trouwens de heer van Meurs beweert dat ook niet, maar schijnt toch Uhland voor katholieker en christelijker te houden dan hij inderdaad is. Misschien is het gedicht ‘die Ulme zu Hirsau’ aan zijne aandacht ontsnapt; een gedicht dat voor Uhlands denkwijs kenmerkend is. Het kwam voor het eerst voor in den druk van 1829. Afkomstig uit Uhlands mannelijken leeftijd, bewijst het meer voor Uhlands wezenlijke overtuiging dan een dichterlijke stijloefening uit zijn kinderjaren. Ofschoon het onder de balladen staat, is het minder een ballade dan een zinnebeeld of allegorie. De inhoud komt hierop neer: Op de binnenplaats van de kloosterruïne te Hirsau staat een olm, waarvan de stam binnen de enge muren omsloten is, terwijl de kruin, hoog boven de ruïne, in de vrije lucht zich verheft. Dan besluit de dichter:

Zu Wittenberg, im Kloster,
Wuchs auch ein solcher Strausz
Und brach mit Riesenästen
Zum Klausendach hinaus.

O Stral des Lichts! du dringest
Hinab in jede Gruft.
O Geist der Welt! du ringest
Hinauf in Licht und Luft.

Die zelfde kloostermuren derhalve, die Uhland zoo menigmaal dichterlijk heeft verheerlijkt, worden hier voorgesteld als een dompige en enge omheining, die Gods schepsel, den statigen olm, zou willen beletten om opwaarts te streven en zich vrijelijk uit te breiden in licht en lucht; en ten slotte worden de kloostermuren zelfs ‘eine Gruft’ genoemd. Als nu echter een Lutheraan op grond van het voorlaatste koeplet, Uhland naar zich zou willen toehalen, dan kan dit evenmin toegegeven worden. In het laatste koeplet spreekt Uhland niet enkel van een straal des lichts, maar ook van een geest der wereld, die opwaarts streeft. Ofschoon vaag en onbepaald is dit gezegde toch ondubbelzinnig genoeg om Uhland te kenmerken als rationalist en wereldsgezind.

Overigens wensch ik den schijn niet op mij te laden alsof ik nu zelf aan het klassificeren wilde gaan en Uhland indeelen bij het een of ander kader. Mij boezemt de *dichter* Uhland belang in; dus natuurlijk de mensch ook, maar enkel en alleen omdat die mensch tevens een der weinige uitverkorenen en onsterfelijken in wereldschen zin is geweest. Als hij *dat* niet was geweest, dan zou er immers in het geheel van Uhland geen sprake zijn in de wereld. Als een van de groote menigte had hij zijn kleine plaats op de wereld vervuld, om, eenmaal afgetreden van het tooneel, even als ieder ander ten spoedigste vergeten te worden. Dat het met hem niet zoo is, dankt hij niet aan zijn godsdienst en christendom, maar enkel en alleen aan zijn poëzie. Echte poëzie is een zelfstandig en onafhankelijk wezen en behoeft niet te loopen aan den leiband van de godsdienst. Echte poëzie, en vooral echte lyriek, is tevens zulk een goddelijke dwaasheid, dat alle deftige en fatsoenlijke lieden er ten eeuwigen dage een rechtmatigen afschuw van zullen hebben. Voor tallooze menschen zal het altoos onmogelijk zijn zich de poëzie anders voor te stellen, dan óf als nuttig voertuig ter verspreiding van waarheden, óf als onschuldig middel van verpoozing en opvroolijking in gezelligen kring. Voor hen is al wat daarbuiten en daarboven gaat van den booze. Als nu de heer van Meurs aan Uhland ingang en gehoor heeft willen verschaffen bij ernstige en practische lieden,

dan is hij ongetwijfeld practisch te werk gegaan met Uhlands gedichten voor te stellen als bevorderlijk voor godsdienst en zedelijkheid. Aan anderen moet het echter vrijstaan om tegen die voorstelling op te komen en Uhlands poëzie anders op te vatten. De heer van Meurs wordt door de logica van zijn denkwijs gedreven tot een klassificatie en tegenstelling. Hier Uhland, ginds Béranger. Hier: Gods vrije natuur, waaruit de eerste, ginds: de bedorven samenleving, waaruit de laatste zijn stof heeft geput. Zoo krijgen wij op eenmaal, midden in het kalme verhaal van Uhlands levensloop, een uitval tegen Béranger, die verpletterend zou zijn, indien groote woorden even verpletterend als kletterend waren. Tot zulke uitvallen leidt de toepassing van christelijke en godsdienstige denkwijs op zaken die daarbuiten moeten blijven. Wie de poëzie om haar zelve bemint, zal Uhland en Béranger, als dichters, met een en dezelfde toegenegenheid omvatten. Heeft Béranger soms den teugel gevierd aan vuile spotternij, welnu Uhland is soms plat en prozaisch, en vervalt soms in weeke sentimentaliteit. In dat geval zondigen beiden tegen den geest der poëzie; maar, de feilen er afgetrokken, blijft er bij beiden een aanzienlijk deel van echte poëzie over.

Uhland zelf had over de zelfstandigheid der poëzie betere denkbeelden dan zijn vertaler.

> Ein jedes weltlich Ding hat seine Zeit,
> Die Dichtung lebet ewig im Gemüthe;
> Gleich ewig in erhabner Herrlichkeit,
> Wie in der tiefen Lieb' und stillen Güte,
> Gleich ewig in des Ernstes Düsterheit,
> Wie in dem Spiel und in des Schertzes Blüthe.
> Ob Donner rollen, ob Orkane wühlen,
> Die Sonne wankt nicht und die Sterne spielen.

Wie dus over de poëzie spreekt, stelt haar met den godsdienst en met elke andere heilige zaak op zijn minst gelijk, en zal weinig willen weten van poëzie, als dienares, van welke hemelsche of aardsche macht ook; als hulpmiddel, tot welk verheven en zedelijk doel ook. Het aangehaalde koeplet is uit ‘Gesang und Krieg’ een gedicht van het jaar 1813. Uhland ontwikkelt hier op zijn wijs het denkbeeld van da Costa, dat heldenmoed een van de rachten is, die den dichter vormen. Voor meenigeen is dit

denkbeeld een ongerijmdheid; maar een dichter behoeft er geen notitie van te nemen dat tallooze lieden geen poëzie en rijmelarij kunnen onderscheiden. Overigens dient in het oog gehouden, dat misschien niemand van deze lieden onvatbaar is voor poëzie in algemeenen zin, dat is: voor schoonheid. Velen hebben een diep gevoel voor de poëzie der stoffelijke dingen, een goed oog voor kleur en licht-effecten, voor vorm en lijnen in 't zichtbare; en goed oor voor de poëzie der klanken. Het is enkel de poëzie in den eigenlijken en strikten zin, de dichtkunst in woord en rede, die het hun moeilijk valt te vatten.

Om Uhland en zijn poëzie te verstaan en te waardeeren, is het niet kwaad om zich voor te stellen dat er in den éénen Uhland ten minste drie verschillende personen staken. Daar is vooreerst een prozaische en min of meer alledaagsche Uhland, een burgerman, die door vreemdelingen voor een horlogemaker werd aangezien, een brave zoon, een braaf staatsburger, kortom: ‘ein Biedermann’; een zoon, die naar den raad van zijn ouders luistert om toch vooral de gebaande wegen te bewandelen, naar den raad van zijn moeder, om toch te maken dat hij bij tijds aan een post en een vrouw komt; die, voor den drang der omstandigheden bukkend, tegen wil en dank in de rechten studeert, een niet onverdienstelijke juridische dissertatie schrijft, griffier bij het ministerie van justitie wordt, en als advocaat fungeert; een staatsburger, die zich naar de Wurtembersche kamer en vervolgens naar het Frankforter Parlement laat afvaardigen om op politiek gebied een rol te spelen, waardoor hij wel is waar als mensch in niemands achting daalt, maar ook als staatsman niemands bewondering wekt. Vervolgens is er een geleerde en man van wetenschap, een Uhland, die zich met hart en ziel verdiept in germaansche philologie, die overal vandaan de verspreide fragmenten van germaansch heldendicht en volkslied bijeenzoekt, die zich maanden achtereen in de bibliotheek te Parijs opsluit om oude handschriften te lezen, te excerpeeren en te copiëeren, die trouwe vriendschap sluit met Laszberg en Grimm, en den professoralen katheder beklimt om germaansche letterkunde te doceeren. Eindelijk is er een Uhland, die in zijn stipte plichtsbetrachting en wandelen op de gebaande wegen geen volkomen vrede vindt, dien een inwendige aandrift geen rust of duur laat, die in de eenzaamheid van het woud zichzelven en de wereld vergeet, die van tijd tot tijd bezoeken

ontvangt van een jonge en schoone muze en zich door haar bekoorlijke kleine zangen laat influisteren en zich de kunst laat leeren om in onsterfelijke balladen het gevoel van zijn hart uit te storten. Dat is de dichter Uhland, dien de geheele beschaafde wereld kent en bemint, de dichter, die in ‘Bertran de Born’ het alvermogen van zijn kunst op nieuwe en oorspronkelijke wijs heeft verheerlijkt; de dichter, dien een andere lieveling der muzen, maar bijkans op elk punt zijn tegenstander, niet kon nalaten lief te hebben, ofschoon deze aartsspotter tevens niet nalaten kon om nu en dan den draak met hem te steken.

Men kan voor hollandsche lezers kwalijk over Uhland schrijven zonder dankbare melding te maken van een opstel, waarin de heer Busken Huet, in een vroegeren jaargang van dit tijdschrift (September, 1863) de poëzie van Uhland met even juiste als schoone trekken geteekend heeft. Daar sedert dien tijd onze kennis van Uhland vermeerderd is door mededeelingen uit zijne schriftelijke nalatenschap, kan dat opstel op sommige punten, niet verbeterd, maar aangevuld worden. Van dit opstel wordt door den heer van Meurs niet gerept. Toch treedt de heer Huet ter loops op (pag. 40) in het karakter van iemand die ‘Seitenhiebe’ uitdeelt. Deze voorstelling is minder juist, althans zeer onvolledig.

In het opstel van den heer Huet komt een opmerking voor over het beschouwen der voorwerpen *en face* en *de profil*, die voor de kunst en de poëzie in 't algemeen van niet weinig beteekenis is. Overgebracht van de wijze van beschouwing op de wijze van uitdrukking verklaart die opmerking den diepen indruk dien Uhlands schoonste balladen maken. Uhland is wezenlijk en uitsluitend lyrisch dichter, en zijne pogingen om zich tot de dramatiek te verheffen, hebben naar het oordeel van bevoegden tot geen resultaat geleid. Evenwel is Uhlands lyriek van een bijzonderen aard, daar hij in zijne balladen de kunst heeft gevonden om het gevoel des harten *indirect*, maar juist daardoor met zooveel te grooter kracht te openbaren. Langen tijd is de nieuwere lyriek rechtstreeksche ontboezeming geweest van de aandoeningen en voorstellingen die door het een of ander onderwerp bij den dichter werden opgewekt. Men wist niet beter of zoo behoorde het; immers evenzoo was het in de psalmen en in de oden van Horatius; en deze hebben voor de nieuwere kunst-poëzie meestal als de hoogste of zelfs als de eenige lyrische modellen gegolden.

Goedsmoeds ging derhalve de lierdichter in rechte lijn op zijn onderwerp af, pakte het stevig bij de kraag, en aanstonds was dan de ontboezeming in vollen gang. Daar nu echter een rechtstreeksche uiting van het gevoel, over welk onderwerp ook, spoedig eentonig en vervelend wordt, zoekt de dichter, die zijn kunst een weinig verstaat, zijn stof te variëeren door geleenden tooi: door het invlechten van verhalende en dramatische episoden, door stoute en nieuwe beelden, verrassende wendingen, gespierde taal, ongewone woorden, eigenaardigen zinbouw en dergelijke. Bezitten zoodanige zangen of oden, bij de noodige afwisseling in den inhoud, tevens een zekere mate van zoetvloeiende welluidendheid, dan zullen zij niet onwaarschijnlijk den lezer of hoorder misleiden en in den waan brengen, dat hij het met echte poëzie en niet grootendeels met rhetoriek en declamatie te doen heeft. Maar sedert Goethe, door Herder op andere modellen gewezen, zijn kleine liederen, zijn: ‘über allen Gipfeln ist Ruh’ en dergelijke, schreef, heeft toch meer en meer het inzicht veld gewonnen, dat bij rechtstreeksche uiting van aandoeningen de allerkortste en allereenvoudigste uitdrukking verreweg de voorkeur verdient; waaruit van zelf volgde, dat er bij lyrische stukken van langeren adem een indirecte uitdrukking, als dichterlijker en krachtiger, gezocht moest worden. Ook Uhland had zich reeds vroeg hiervan overtuigd, daar hij in 1809 aan zijn vriend Maijer schreef: ‘het komt mij menigmaal voor dat veel van hetgeen ik vroeger voor poëzie hield, in het geheel geen poëzie is. Een onderwerp te beschouwen en te beredeneeren, zijn gevoel in woorden te brengen, is mijns inziens de rechte poëzie niet. Een dichter moet iets maken, iets scheppen, iets nieuws te voorschijn brengen, niet enkel over de zaken zijn gedachten laten gaan’. Zoo kwam Uhland er toe om lyrische balladen te schrijven en een eigenaardig g nre van epos of drama op kleine schaal uit te vinden. Een krachtig gevoel, eenwarme overtuiging, een hartstochtelijke aandoening, wordt indirect, in een kort verhaal of dramatisch tooneel uitged ukt. Hierdoor onderscheiden zich Uhlands balladen van die oude volksdichten in dat genre, die hem tot model dienden. In die oude balladen is het om het verhaal zelf te doen; dichter en hoorders scheppen een naief en om zoo te zeggen gedachteloos behagen in de eenvoudige voorstelling van het vreemde, wonderbare en indrukwekkende voorval. In Uhlands balladen klopt in elken regel het hart van den lierdichter,

die geen oogenblik het idee, dat hij uitdrukken wil, uit het oog verliest. Kortom: de balladen-poëzie van Uhland is lyriek in epischen vorm.

Zoo heeft Uhland het middel gevonden, om dingen, die duizendmaal gezegd zijn, nog eens to zeggen op zulk een wijs, dat men ze voor het eerst meent te hooren. Hoe dikwijls zijn er treurzangen aangeheven over vroeg gestorvenen, en hoeveel duizend variatiën zijn er geschreven op het thema: dat de dood den levensmoeden grijsaard spaart en den jongeling, de maagd, in den bloei der jeugd wegrukt. Wat zou er over dit onderwerp nog gezegd kunnen worden, dat niet reeds lang even goed en beter gezegd was? Nu neme men echtér Uhlands ballade ‘der schwarze Ritter’, om zich te overtuigen dat het thema toch nog niet was uitgeput. Uhland bedwingt zijn gevoel en legt aan alle rechtstreeksche uitdrukking het zwijgen op. Maar uit elken regel van zijne ballade spreekt indirect dat gevoel slechts zooveel te luider, om eindelijk zijn volledige uitdrukking te vinden in dien doodeenvoudigen maar diep treffenden slotregel:

> Greis! im Frühling brech' ich Rosen.

D.E.W. WOLFF.

Mr. L.Ph.C. van den Bergh, Het Proces van Oldenbarnevelt, getoetst aan de wet. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1876. ƒ 0.50.

Bij de behandeling van dit rechtsgeding in de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, meende Prof. Goudsmit, dat men daarvoor moeielijk onpartijdige rechters had kunnen vinden buiten de Joden. Die exceptie zou tegenwoordig bezwaarlijk geldig zijn: bij genoegzame studie van het onderwerp worden thans de hartstochten - zij het dan ook edeler - evenzeer gaande gemaakt, als vóor ruim twee en een halve eeuw. Wij hebben echter nu het voorrecht boven alle voorgangers, dat de gegevens tot kennisneming van toestanden en feiten overvloediger zijn, en dat hun getal nog toeneemt. Thans bezitten wij de acte van beschuldiging en de verhooren van den Advokaat, belangrijke stukken over zijne medestanders en lot-

genooten, het geheele verhaal van Jan Francken en de gansche literatuur der Historie van 't leven en sterven van Oldenbarnevelt. Beide laatste stukken danken wij aan het onvermoeid onderzoek van den hoogleeraar R. Fruin. Stelt men daarnaast het boek van Brandt en het genoemde werk onder den titel van Historie, dan komt ten nadeele dezer vroegere hoofdbronnen, dat uit de processtukken alleen kon gebruik gemaakt worden van de Sententie, zooals die gedrukt was. Een deel dezer nieuwe hulpmiddelen om de vaak betwiste zaak van 1619 beter te leeren kennen is voor iedereen niet dadelijk te bekomen. Die opstellen zijn verscholen in de werken van 't Historisch Genootschap te Utrecht, in die der Koninklijke Akademie en in Nijhoffs Bijdragen, thans door Dr. Fruin uitgegeven. Om deze reden, en te meer, daar het tijdvak dezer treurige gebeurtenissen thans bij uitnemendheid aan de orde is, zij het kleine geschrift van den Rijksarchivaris met de bijzondere aandacht besproken, die ook deze arbeid van den grijzen geleerde verdient.

In October 1875 is dit opstel in de Akademie voorgedragen. Het werd uit de dagbladen, en weldra uit de Verslagen en Mededeelingen van dat geleerde lichaam bekend; later de schrijver gaf het afzonderlijk uit. De belangstellende lezer zal vermoedelijk meer bij deze uitgave winnen, dan de Auteur, die zeker op goede gronden openbaar heeft gemaakt, wat meer bijzonder bekend was geworden door de bestrijding, die op de voorlezing gevolgd was.

Uit een kort voorbericht ziet men, dat het onderzoek zich niet bepaalt tot de vraag, die een vroeger menschengeslacht trachtte te beantwoorden, de vraag of de advokaat al of niet schuldig was, met name aan landverraad. Ook dit hoopt de schrijver later te kunnen onderzoeken, maar thans ontvangen wij een ‘onderzoek naar de wettigheid der tegen hem (Oldenbarnevelt) aangelegde procedure’. In datzelfde voorbericht leest men nog, dat de achter dit geschrift gevoegde verklaring der rechters over den aard der misdaad ‘nimmer was uitgegeven.’ Het stuk komt hier terecht voor, tot opheldering van een paar belangrijke punten; de editie 1648 van 't Leven en Sterven heeft het evenwel op blz 291. Eene geheel ondergeschikte zaak is het woord, waarmede dit boekje besluit. Hendrik Pots, voormaals procureur van Maurits, den 29 September 1618 benoemd tot Scriba in de saecken der gevangenen, en daarvoor - of daarna - bevorderd tot Griffier van 't Hof, 13 Januari 1620, overleed 4 Juli 1622,

oud 43 jaar. Achter het jaarcijfer der onderteekening plaatste hij naar bekende gewoonte nog maand en dag, benevens zijn ouderdom 42.

Het proces van 1618 en 19 is steeds òf ongunstig, òf ontwijkend beoordeeld geworden. Die niet te hard wilden spreken, betuigden, dat er veel menschelijks in was. Van Bijnkershoek beantwoordde de vraag met een: ‘gij moet ervarener mannen raadplegen, ik ben niet in staat het u te zeggen’. Is men aan de eene zijde bescheiden machtig geworden, waarop de rechter uitspraak doet, aan den anderen kant ontbreken de mannen, die doordringen in den geest der wetgeving en der rechtspraak van vroeger eeuwen. Een enkele onder de hedendaagsche geleerden, die weet, wat Bijnkershoek verklaarde niet te kunnen zeggen, wordt door den heer van den Bergh opgeroepen om oordeel te spreken en recht te doen. Aan het slot van zijn woord voor het Intendit, heet het: ‘Ik wensch, dat nu iemand moge opstaan, die met grondige kennis van het toenmalige Staatsrecht en van de rechtspleging toegerust, ons een zuiverer voorstelling van dit treurspel levere, dan tot nog toe bestaat’.

De gewone en steeds herhaalde klachten over dit geding zijn veelbeteekenend en kunnen teruggebracht worden tot de bewering van onbevoegdheid, partijdigheid en hardheid der rechters, benevens dat de preventieve gevangenis te lang duurde en dat den gevangen heeren alle rechtsgeleerde bijstand ontzegd was. Het heeft al de bekoorlijkheid der nieuwheid, van den Schrijver het onderzoek dezer grieven bekroond te zien met de vrijspraak der geduchte vier en twintig. Waar blijven nu de schoone Verantwoordingh van Hugo de Groot, de Historie der Rechtsplegingh, die van 't Leven en Sterven, het aandoenlijk Verhaal van Jan Francken, niet minder de vele berichten, hoe de rechters, hun aandeel in de ƒ 78491-10-6½ op de judicature niet willende besteden aan een Akeldama, daarmede godshuizen en stichtingen begiftigd hadden tot een zoenoffer hunner boosheid, en hoe anderen geen rust konden vinden voor hun meineedig geweten en in de uiterste ure helsche folteringen leden, waarbij 't schavot op 't Binnenhof eene zalige uitkomst zou geweest zijn? Het blijkt nu, dat wij slechts éene partij gehoord hebben, eigenlijk maar één man, den veroordeelden De Groot, en dat allen,

medegesleept door den onweerstaanbaren redeneertrant van dezen bekwamen advokaat, zich aan de zijde der verdrukten geschaard hadden. Van de verdrukkers toch had niemand gesproken, en dit doodzwijgen der waarheid wekte het medegevoel voor de veroordeelden op.

De Heer van den Bergh begint met de bevoegdheid der Staten-Generaal te handhaven om rechtspraak uit te oefenen in hun naam. Het ten bewijze aangehaalde proces van Mom en Botbergen is echter geen gelukkig voorbeeld, juist omdat het maar een voorbeeld is, en geen precedent, waardoor gewoonte recht kan worden. Omgekeerd gelijkt de samenstelling der XXIV meer op een precedent voor de gedelegeerden van 1621; maar een prceedent, dat verre van met ingenomenheid aangezien te worden, te Arnhem ongemeenen tegenstand vond, zooals van Wijn op Wagenaar Dl. X, blz. 110 der Bijvoegsels schetst en de uitgebreide bescheiden te Arnhem ons leeren. De gedelegeerden voor de Groningsch-Ommelandsche zaken in 1595 kunnen toch moeielijk teruggebracht worden tot een precedent van 1618: het is de bemiddeling van het centraal gezag in onoplosbare geschillen onder de bestanddeelen van een bondgenootschappelijken Staat. Wat het argument vóor de buitengewone rechters betreft, op blz. 9 te vinden, het wordt genoeg verzwakt door de beperking ‘hoewel’, daar sprake is van dienaren der generaliteit of feiten die de generaliteit min of meer raken. De overmacht van Holland moge in gunstige tijden te ver gegaan zijn, met name onder het bestuur van De Witt, in 1618 kon de vergelijking tusschen Holland en Groningen die hegemonische strekking niet hebben, welke aan de woorden van Hogerbeets hier worden toegeschreven: de man spreekt kennelijk alleen van den toestand eener door wapengeweld in de Unie teruggebrachte provincie. Dat Oldenbarnevelt rechtsplichtig was bij de Staten-Generaal, in hoedanigheid van minister van buitenlandsche zaken der gansche Republiek, is wel ‘wat hard gheprocedeert’. Had hij als zoodanig eene commissie, eene instructie, eene bezoldiging? In 1618 schrijft hij (Intendit, p. 93 en 94): ‘andere (ampten, dan Advokaat) hebbe ick nu over de XXX jaren volontaire ende sonder gaigen bedient’. Zooals de schrijver opmerkt, was het diplomatiek beleid niet gegeregeld, toen de Advokaat in het hevigste noodweer de hulk van staat bestuurde, en het is niets meer dan natuurlijk, dat toen nie-

mand den man van gezag en handeling op de vingers keek, zooals in dagen, toen de hemel milder en de wateren effener waren, werd gedaan en menigeen, die zijn hals niet gewaagd had in den hachelijken en levensgevaarlijken strijd, thans in stads- en landsbestuur wilde zitting nemen. Toen de partij der ondankbaren en eerzuchtigen sterk genoeg geworden was, vernietigde zij haar tegenstanders met een staatsgreep. Niet minder had Ledenberg, hadden De Groot en Hogerbeets in te brengen tegen de rechtsbevoegdheid der gedelegeerden; de laatste boette ook voor een besluit, genomen toen hij in den Hoogen Raad zat. De verantwoordelijkheid van den lasthebber moge klemmend zijn (p. 14), de kracht der instructie en indemnisatie der beschuldigde heeren beteekende ook iets en niet minder hunne heilige rechten als burgers van steden, wier voorrechtsbrieven hunne personen, en zeker hunne goederen, hadden moeten beschermen.

De beoordeeling der partijdigheid van de rechters is zeer moeielijk; allen, daar zij eenstemmig geoordeeld hebben, voor onrechtvaardigen te brandmerken gaat niet aan. Waarheid ligt in de opmerking des schrijvers, dat in staatkundige processen rechters en beschuldigden gewoonlijk tot tegenstrijdige partijen behooren, en dus zoo wat vijanden zijn. Wat De Groot daarvan zegt mag ons niet onvoorwaardelijk leiden; een veroordeelde vindt eigenlijk niets naar zijn zin. Als hij in zijne Verantwoordingh p. 156 klaagt, dat men bij de twaalf Hollanders onder zijne rechters nog twee Zeeuwen nam, kon hij niet met recht beweren, dat de laatsten daarbij gevoegd werden om het getal vol te maken. Hij wist zeer goed, dat zij namens hunne provincie in de bank van 't Hof zaten, en als leden van 't Hof gedelegeerd waren. Daarentegen is de door den Heer Van den Bergh (p. 22) wederlegde bewering van De Groot, dat officieren onbevoegd waren tot het rechterambt, naar mijne bescheiden meening nog zoo geheel onjuist niet. Dat een advokaatfiscaal, bij voorbeeld, lid van den Hoogen Raad werd, had hij zelf ondervonden en dergelijke gevallen moesten hem, den geschiedkundige, wel bekend geweest zijn. Maar als hij den baljuw van Delfland en den schout van Dordrecht uit hunne steden ziet komen, om rechters te zijn, dan teekent hij verzet aan.

Bij de beoordeeling van der rechteren onzijdigheid of partijdigheid is men tot nog toe niet zacht te werk gegaan. Van eene

uitspraak hunner partijdigheid is men spoedig gekomen tot de kwalifikatie hunner onrechtvaardigheid. Dat is wederom ‘wat sterck geprocedeert’. Nog na zooveel jaren en zooveel onderzoek is onze kennis niet genoegzaam. Eene uitgebreide kennis der personengeschiedenis is ontoereikend om de deelnemenden in het treurig drama goed en billijk te beschrijven. Onder de afgevaardigden uit de bestaande rechtscollegiën, kennen wij vrienden van den Advokaat, mannen die aan hun levensavond zich niet zouden bezwaren met een gerechtelijken moord. Van sommigen hebben wij niets, dat in deze zaak helderheid geeft. Aan sommiger nagedachtenis verbindt zich de legende eener hopelooze wroeging en van een jammerlijk doodsbed; wederom kent dezelfde legende een reeds gemeld zoenoffer toe, en van dit laatste blijkt de historie der werkelijkheid niets te weten. Daarentegen is het niet te ontkennen, dat mannen als Meinertz, Pauw, de Voocht, van Essen, Manmaker, Scotte en Ploos zelfs door ons met groote bedenkelijkheid aangezien worden. Waarom kwam uit de Hollandsche ridderschap juist een creatuur van den Stadhouder? Was Muys ook geen ultra? En nu ‘de geachte ambtenaren van 't openbaar ministerie’ zooals men nooit nalaat te zeggen. Mr. Pieter van Leeuwen was in 1610 wegens zijn aandeel in de Utrechtsche woelingen ontslagen, maar natuurlijk in 1618 hersteld, zoodat hij zeker wel met genoegen een eisch zal gedaan hebben tegen zijn ouden secretaris en diens medestanders. Laurens Sylla had zijne partij gezocht buiten die van den vriend zijns vaders en van zijn grootvader Mr. Aert van der Goes. Als men niet wist, dat sommige menschen in alles eenige ironie weten te mengen, zou men verbaasd kunnen zijn over de aarzeling van Anthonis Duyck. Opmerkelijk is het van hem en velen der zijnen, dat zij later tot goede posten bevorderd zijn. Meer beteekenis dan een blik in hunne toekomst, heeft de gewichtige opmerking van den Hoogleeraar Fruin, de samenstelling der rechtbank betreffende. De zaak begint met een onderzoek der feiten door eene commissie uit de Staten-Generaal, en wel door leden uit zoodanige provinciën, die tegenover Holland en Utrecht stonden. Naar Utrecht gezonden, ontmoeten zij daar den tegenstand der later beschuldigden. Wederkeerig beklagen zich gecommitteerden der Staten-Generaal en afgevaardigden van Holland, dat elk zijn last is te buiten gegaan. De eersten treden daarna als beschuldigers op, zij - en niet de Staten-

Generaal in volle vergadering - doen hunne tegenstanders in hechtenis nemen, beginnen ze te verhooren en houden deze laatste handeling wat gaande, tot de commissie versterkt is tot op vier en twintig leden, waarvan weder de bitterste tegenstanders van den Advokaat gekozen worden om dezen te ondervragen. Wel houd ik het met den Heer van den Bergh, dat ‘geheel onzijdige regters’ moeielijk te vinden waren, doch betwijfel zeer, of men wel langs den rechten weg heeft gezocht. Ergerlijk is bovendien, dat een kerel als Jan Dankerts ‘vyte gheconfisqueerde goederen geaccordeert’ wordt ƒ 1550, en dat de deugniet daarvoor geen diensten verricht had als notaris, blijkt daaruit, dat zijn collega Warmenhuysen uitdrukkolijk vermeld wordt als hebbende der ‘geëxecuteerdens goederen geïnventariseert’.

Met betrekking tot het confiskeeren, zal ik niet herhalen, wat door de privilegiën gewaarborgd was, maar kom terug tot de verklaring dat drie beschuldigden schuldig verklaard zijn aan hoogverraad. Of dit vonnis rechtvaardig was, hebben wij thans niet te beslissen. Wat rechters uitgestrooid hebben, en waaraan hunne nazaten zich hielden, dat zij tegengestemd zouden hebben, dit is nu wederlegd. Iets anders is hetgeen de heer van den Bergh ons leert op blz. 25: Waren de drie beschuldigden schuldig aan hoogverraad, ‘dan moesten zij (de rechters) ook het doodvonnis uitspreken, omdat de wet het eischte’. Ik vraag, waarom het dan niet gedaan? Of uit het vonnis volgde de doodstraf, òf het hoogverraad eischte die straf niet. Hadden zij alle drie crimen laesae majestatis begaan, waarom werden Hogerbeets en De Groot dan niet onthoofd? Volgde op die misdaad de doodstraf niet als regel, waarom bleef dan Oldenbarnevelt niet in 't leven? Van gratie en clementie wisten de vier en twintig niet veel. Een belangrijk onderdeel der klachten tegen de procedure is door De Groot, p. 159, in deze bewoordingen geuit: ‘In ons Landt yemandt acht ofte neghen maanden te houden buyten acces, soo van Raden, als van Huis-vrou, Kinderen ende Vrunden, is onghehoort, buyten de tijden van het Gouvernement van den Hertogh van Alba’. De heer van den Bergh wederlegt het bezwaar eener langdurige preventieve gevangenis door aan te toonen, dat de instructie zooveel tijd vorderde. Mij dunkt, dat De Groot, die wel wist, wat een intendit was, en wien meermalen het proces van Egmond en Hoorne voor den geest kwam, zeker niet op overhaasting

kan gesteld geweest zijn. In verband met zijne meening, dat men tegen hen alleen ordinaris proces had mogen voeren, onderstelt hij het mogelijke en billijke van toegang en beklaagt zich dat hij zoo lang zonder acces gehouden werd. Dat hij door Raden rechtsgeleerden bijstand verstaat, blijkt uit den onmiddellijk voorafgaanden zin. De Groot spreekt dus, mijns inziens, niet van de lange voorgevangenis op zichzelf, maar van maanden lang beroofd geweest te zijn van den troost en de hulp van familie, bloedverwanten en rechtsgeleerden. Volgens het verslag der Akademie is den Hoogleeraar Goudsmit geantwoord, dat Oldenbarnevelt geen advokaat begeerde; vooraf was gezegd, dat het extra-ordinaris proces geen voorspraak toeliet en dit argument is meer afdoende, dan de verklaring, dat de beschuldigden zichzelf beter konden verdedigen, dan iemand anders. Dit laatste is eene gewichtige waarheid, maar wij hebben te letten op het verlangen der beschuldigden. Als wij Jan Francken hooren, met wiens volledige aanteekeningen de Hoogleeraar Fruin onlangs de literatuur van dit onderwerp verrijkt heeft, hebben wij een getuige, die op dit punt zonder verdere bedoelingen nederschreef wat hij onthouden had en dus volkomen betrouwbaar is. Wat hooren wij nu den ouden man tot zijn eenvoudigen dienaar zeggen? ‘Ick hebbe nu omtrent de 10 weecken in deese miserie geseeten, sonder dat men my eens gehoort heeft, ofte jemant by my geweest is: 't is absurd’. En een paar maanden later: ‘Sy weygeren my pen en ynct te geven, noch daer comt niemant by my; ik weet niet wat dit seggen wil. Ende hy vraechde diewils aen van der Meulen, wat d' oorsaeck was, datter niemant by hem en quam’. Zeer duidelijk is zijn woord tot de predikanten, in den nacht, die de bloedige ontknooping van 't treurspel voorafging: ‘Ick hebbe dikwijls versocht omme copie van mijne examinatie te mogen sien, en daerop met raet van vrienden te mogen besogneeren, gelijck in allen landen van rechten 't gebruick is, ten heeft my noyt mogen gebeuren, noch mijn huisvrou ende kinderen in sulcken lanckduerigen afflictie ende miserie niet mogen spreecken’.

Is het waar, dat eene harde wet de bitterheid der gevangenis vermeerderde door doodende eenzaamheid en dat eene wreede wet den beschuldigde de eenige hulp weigerde, die de wereld hem geven kon, dan is daarmede niet alles te verdedigen. Een beroep op de crimineele ordonnantie van 1570 moge gelden onder Alva's land-

voogdij, waarin tiranny heerschte en geen recht, - als zij al niet onwettig was, voegde zij niet in eene vrije Republiek, zelfs niet waar de vrijheid door een coup d'état geschonden was. Niets kan bovendien de hardheid vergoelijken, waarmede de hooge staatsgevangenen behandeld werden, en dat willekeur en plagerij binnen de kerkerwanden heerschten, leeren ons de talrijke kleine bijzonderheden van den medegevangen knecht, en de woorden van De Groot. De menigvuldige listen, zoo bekend als onbekend geblevene, om eenige gemeenschap met de buitenwereld te onderhouden, bewijzen niet voor de overdrevenheid der klachten van de gevangenen, zooals de heer van den Bergh wil, maar pleiten veeleer, naar de juiste opmerking vań den hoogl. Opzoomer, voor de strengheid, waarmede de bewaking geschiedde.

Wij erkennen met den geëerden schrijver, dat het nageslacht zeer eenzijdig is ingelicht. Of ‘de vuile schotschriften van Vondel’ wel zooveel kwaad gedaan hebben aan de oordeelkundige geschiedschrijvers is mij nog niet overtuigend gebleken. Aannemelijker komt het mij voor, dat de Verantwoordingh van De Groot de hoofdbron onzer kennis geweest is, maar het is hoogst twijfelachtig of hij ons juist eene ‘troebele bron’ heeft nagelaten. Zijn boek kan niet heel welkom geweest zijn aan de zegepralende partij. Immers het archief van Oudewater beziit een bevel van Maurits, van den 21sten November 1622, waarbij de Verantwoordingh Grotii ten strengste verboden wordt.

Tegenover deze eenzijdigheid heeft de Heer Rijksarchivaris de leer betracht der spreuk ‘Audi et lateram partem’, die op den titel van zijn geschrift staat. Dit is eene loffelijke poging inderdaad, maar zij is niet volkomen geslaagd. In de Koninklijke Akademie is de verdediging der XXIV zoo goed als verworpen, en ik ken er buiten die geleerde vergadering, die vaster dan ooit staan in de overtuiging, dat de zaak dier rechters te verdedigen eene hopelooze taak is. Nochtans heeft deze voordracht eene groote verdienste, hoewel zij binnen de wanden der zaal van 't Trippenhuis had kunnen blijven. Woord en wederwoord hebben ons veel geleerd. Hoezeer onverwerkt, is het verhandelde in de Octoberzitting van 1875 eene belangrijke bijdrage tot hetgeen over dit tijdvak verschenen is, bijzonder in den laatsten tijd. Ook wie met den H eer

van den Bergh niet medegaan in zijne meening, zullen hem dank zeggen voor deze nieuwe gave uit de schatten zijner veelzijdige historische studie in den uitgebreiden zin.

Niet minder belangrijk is de opwekking in het slotwoord, om de nieuwe bronnen openbaar te maken, die aan de openbare bewaarplaatsen onttrokken zijn en misschien in familiën als erfstukken bewaard worden, zonder dat soms de waarde daarvan bekend is. Noch de woorden van onzen Rijksarchivaris, noch deze eenvoudige aankondiging bereiken misschien het oor dergenen, die zulke stukken bezitten als hier op blz. 80 genoemd worden. Toch is het zaak om deze opwekking tot openbaarmaking te verbreiden. Ik heb de overtuiging, dat de menschen op dit punt nog zoo kwaad niet zijn. Maar ik heb ook nooit de bittere ervaring gehad, waarvan ik lees in Nijhoffs Bijdragen voor dit jaar, p. 176. Aan den Hoogleeraar Fruin is de inzage geweigerd der oorspronkelijke aanteekeningen van Jan Francken. Hoe gaarne kende ik den naam van dezen gelukkigen eigenaar, want ik zou niet nalaten te zeggen, wie die iemand is, van wien onze eerste geschiedonderzoeker zegt: ‘die aan zijn schat zoo gehecht is, dat hij er zelfs voor weinige dagen niet van scheiden kan; hij weigerde mij beleefdelijk de inzage.’ De Heer van den Bergh eischt meer dan de inzage: ‘Mogten toch eindelijk de bezitters van zoodanige historische documenten inzien, dat die stukken deel van 's lands archieven uitmaken en daar ten algemeenen nutte voor ieder toegankelijk moeten zijn’.

Eene droeve ervaring moge ons evenwel voorzichtig doen zijn in 't gebruik van te veel aandrang bij dergelijke opwekking. Een vreesachtig bezitter mocht eens in 't hoofd krijgen, dat men hem kon betrappen. Na een slapeloozen nacht, kon hij den schat wel eens in 't vuur werpen, om zijn geweten te bedaren.

En wie zal ons nu een ander handschrift bezorgen der processtukken van Cornelis de Witt?

Zutfen, September 1876.

J.G. FREDERIKS.

***Leam Dundas, naar het Engelsch van Mrs Lynn Linton, schrijfster van Patricia Kemball, enz., door Hermina. In twee boeken. 's Gravenhage, D.A. Thieme*, 1876.**

Onder de door zeker predikant summier veroordeelde, en door een tweede niet dan schoorvoetend in bescherming genomen, gezangen uit den ouden Gereformeerden bundel[1], waarop nogtans sommige huisvaders hun gezin aan het ontbijt bij voorkeur vergasten, behoort er een, door ons kinderen, hoogstoneerbiedig, 'het Recept' genoemd.

Men weet wel, van:

> 'Voegt bij de deugd een kloek verstand,
> Bij kloek verstand een matig leven', etc.

Aan dat 'Recept' nu word ik onwillekeurig altijd herinnerd, zoo vaak ik een roman van Mrs Lynn Linton in handen krijg. Alleenlijk zijn de door haar gebruikte bestanddeelen, waar zij haar gerechten uit bereidt, niet bepaald 'deugd, godzaligheid, broederlijke zin en algemeene menschenmin'. Verre van daar.

Bij haar heet het: Neem tot grondstof een natuurkind, liefst zoo ongevormd en groen mogelijk, rechtschapen, maar door en door onpraktisch; vormeng het wel met eenige 'deftige, hoogstfatsoenlijke', welgezeten en welgeziene lieden - zonder hoofden en harten - hoe 'christelijker' en 'conservatiever', hoe dommer en onwaardiger, zooveel te beter. Vergeet vooral den predikant-wereldling en zijn gansachtige huisvrouw niet; kruidt het met een laaghartige, doortrapte, maar beminnelijke en beminde bedriegster; doe er als zout een paar eerlijke, brave menschen bij - maar vooral niet te veel zout, niet te hartig; stoof het volgens een vooraf vastgesteld universeel kookplan, en dien het op in den schotel uwer hoogere wijsheid, uwer ontegenzeggelijke menschen- en wereldkennis.

Of wel:

Neem een zeker aantal benauwend alledaagsche menschen - die even weinig belangstelling verwachten als verdienen - en een of twee zonderling misdadige of zonderling onschuldige personen, en hamer, timmer, smeed, kneed, vijl, slijp daar een verhaal uit; sla dikke spijkers met koppen van realiteit en cynisme; en bovenal

1 Zie Stemmen voor Waarheid en Vrede.

laat niemand u zelfs verdenken kunnen van een greintje poëzie, heilig vuur of inspiratie.

Dit oordeel klinkt hard, volgens Mrs L.L.'s vereerders - want die heeft zij velen - zeker schreeuwend onbillijk; maar ik voor mij kan tot geen andere slotsom geraken. Zelfs bespeur ik achteruitgang in haar talent. Nam *Joshua Davids* althans een geheel eenige plaats in - al kwam die plaats mij voor tamelijk geusurpeerd te zijn; - waren in *Patricia Kemball* de schitterende bladzijden vele, en boeiden de hoofdpersonen, hoe dan ook; - *Leam Dundas* maakte van het begin tot het eind een nachtmerrie-indruk op me. De menschen en gebeurtenissen lijken juist zooveel op de werkelijkheid, als in een benauwenden, vervelenden droom; wij deelen er in omdat het niet anders kan, maar zonder een oogenblik het plaagachtig bewustzijn te verliezen dat het altemaal nevelbeelden en goochelgestalten zijn, en dat wij bij het ontwaken noch spijt noch verlichting zullen gevoelen.

Zeer zeker bevat ook deze dikke roman enkele goede schilderingen, en zeer menschkundige opmerkingen. De door alle vrouwen over het paard getilde, en zich aan vrouwenliefde onbeschroomd lavende sultan, Edgar Harrowby, bij voorbeeld, die zich niet ontziet meer dan eene vrouw, ook stoffelijk, aan zijn harem op te offeren, maar wiens eigen vrouw een Caesarsgade zijn moet - eene waarop zelfs geen schaduw van verdenking mag rusten - is akelig naar het leven geteekend. En Leam Dundas, haar levensgeluk aan dien Jaggernaut ten offer brengend, door zijn vermeende heiligheid tegen haar ontwijdende aanraking te beschermen, is werkelijk tragisch. Maar dat is dan ook, naar mijn schatting, de eenige verzachtende omstandigheid van het geheele boek, hetwelk, dunkt me, ook onder de gewone rubriek Leesgezelschapromans een weinig begeerlijke plaats bekleedt.

Niemand toch zal het wijzer, beter, reiner, gelukkiger maken, of ook maar aangenaam bezig houden. Het verruimt den blik niet, en geeft niets te denken; schoon strikt zedelijk in den alledaagschen zin van het woord, laat het, even als *Patricia Kemball*, een indruk van geschokt rechtsgevoel achter; het streelt zin, geest noch gemoed; mist zelfs den prikkel van het hartstochtelijke (die nog wakker kan schudden of tot tegenstand aanvuren); het boeit wel, maar de bekoring is van een onaangename, hinderlijke soort.

Doch genoeg: hoe langer ik er over nadenk, hoe bitterder het

mij stemt. Alleen nog tot toelichting van het beweerde, een kort verslag van den inhoud, met aanhalingen gestaafd.

Op een plekje, ‘zooals dichters gaarne beschrijven en schilders op het doek brengen’, ligt een dorp, North Ashton, dat die natuur ontheiligt; want ‘de armen, stil staande in ontwikkeling en stoffelijken vooruitgang, leven, zwoegen en sterven er, slechts weinig verheven boven de dieren die zij weiden; en de vrouwen en dochters van de meergegoeden brengen er haar halve leven door met het vervelende en eentonige van de andere helft te betreuren’. Ons komt die toestand exceptioneel-melankoliek voor; maar volgens onze schrijfster is het een ‘doodgewoon, alledaagsch dorp’.

In dat North Ashton nu, wordt ‘de aristocratie’, behalve door de Fairbairns, die een te onbeteekende rol spelen, om ze in dit schetsje op te nemen, vertegenwoordigd door vier families. Bovenaan staat het gezin van den predikant. De man zelf is, volgens Mrs L.L.'s lievelingstype, een dikbuikig zinnendienaar, die zijn heilig ambt misbruikt als het gemakkelijk middel om een lui, lekker leventje te leiden, en om wien te kenschetsen zij ditmaal zelfs profanie pleegt, door hem het hoogheerlijk bijbelwoord: ‘In mijns vaders huis zijn vele woningen’, te doen uitleggen alsof hij ook in den hemel (hoe moet zoo'n onding in den hemel komen?) zal verheven zijn boven zijn arme gemeenteleden, die hij verwaarloost en minacht. Een type dat mij gruwt en griezelt om het altijd en altijd weer in ficties te zien optreden. Dan zijn vrouw, ‘de gans’, zich in dit bijzondere geval onderscheidend door een groote voorliefde voor bakerkinderen, en een zekere mate van bekrompen goedhartigheid; en eindelijk zijn eenige dochter, Adelaïde, de welopgevoede dame bij uitnemendheid uit Mrs L. L's boeken, hier vrij geestig geteekend als ‘iemand die niet licht weer loslaat wat zij eens met haar glacé handschoentjes, *à trois boutons*, heeft naar zich toegehaald’. II. Door de Harrowby's, een weduwmoeder met drie ongetrouwde dochters, waarvan twee verzuurd; en de jongste, Josephine, nullig, trouwlustig, maar goedhartig, en twee zoons, Frank, een pedanten vertegenwoordiger van het jonge Engeland, en Edgar, reeds geschetst. III. Door de Corfields: Een antiquaar, meer thuis in de vergiften dan in de menschenwereld; zijn vrouw, ‘de snibbige kat, de slimme heks’, zooals de zeer beminnelijke moeder der heldin haar, ook in haar tegenwoordigheid, aanduidt; en hun eenige zoon, de verwende, ver-

weekelijkte Alick, van het begin tot het eind de hopelooze aanbidder dier heldin, maar wiens ‘schoone ziel’ in een foeileelijk lichaam, al worden wij er heel die twee dikke deelen door aanhoudend op gewezen en aan herinnerd, en klaarblijkelijk onze sympathie er voor gevergd, mij althans geenerlei sympathie wist in te boezemen. Zelfs niet, als hij, door Leam te trouwen, ‘de helft van haar schuld op zich wil laden voor God en menschen’, of, wat hem een beter recht op mijn goede meening geven moest, als hulpprediker tracht te herstellen, wat de predikant verkerft. Hij is en blijft, bij al wat hij doet en nallat, gevoelt of ondervindt, voor mij een pop, een mannekijn, door de schrijfster in allerlei houdingen gedwongen en gewrongen.

Eindelijk, ten vierde, de familie waarnaar het boek zijn naam draagt: Papa Dundas, achtereenvolgens de gelukkige bezitter van drie vrouwen, beginnende met Pepita, de heetbloedige Spaansche, ‘met het gelaat eener Sybille en het humeur van een duivel’. Deze aantrekkelijke dame, die den ‘koudbloedigen Engelschman’ alleen trouwde omdat hij op zijn naamgenoot, den heiligen Sebastiaan, geleek, ‘en om door hem uit het kroegje haars vaders naar “*el corte*” gebracht te worden’, wreekt zich over haar teleurstelling, door haar dagen door te brengen, al knoflooketend en op een omgekeerden bloempot tokkelend, liggend in een hangmat, daar alleen van tijd tot tijd uitschietend, om ieder met wie zij in aanraking komt te onthalen op ‘overluid denken’, waarbij ‘Gij liegt, dom varken’, tot haar geliefkoosde zinwendingen behoort; of door haar dochtertje ‘Leama’ (Leam) te bederven en een als duivel vermomde pop (die zij *El Senor Papa* gedoopt heeft) te leeren minachten en mishandelen.

Zij sterft aan ‘een beroerte van kwaadheid’ over den liefdehandel van den man dien zij haat, met zijn aanstaande tweede vrouw, de derde heldin van het boek, ‘Madame la Marquise de Montfort’, een verlaten minnares van Edgar, die met haar en zijn kind, onder een netwerk van bedrog en valsche gegevens, zich op North Ashton heeft genesteld, en zich bij zijn vrienden en betrekkingen heeft ingedrongen, om hem bij zijn terugkomst tot een huwelijk te noodzaken.

Deze intriguante, oorspronkelijk door den predikant ingehaald, ‘omdat zij mooi was en met veel bagage reisde’ - die alle mannen

betoovert en bijkans alle vrouwen daarbij - zelfs Pepita een tijdlang, door bekendheid met het Spaansche hof te huichelen - laat haar tien vogels in de lucht - Harrowby's voornaamheid - voor den eenen vogel in de hand, Sebastiaan Dundas' rijkdom, varen, trouwt hem, nadat zij zich als de opvoedster zijner dochter nog verder in zijn goede gunsten heeft ingewerkt, en wordt door die dochter den eersten nacht van hare thuiskomst met pruisisch zuur vergiftigd, daartoe aan Alick Corfield ontkaapt, den eenigen die de misdaad vermoedt.

Deze moordenaresse uit liefde tot een doode moeder (want dat was de eenige drijfveer tot de daad), van nu af aan de hoofdpersoon, wordt nu door een vierjarig verblijf op een kostschool een weinigje ontbolsterd; leert daar althans het eerste a b c der gewoon menschelijke begrippen - waarvan zij tot nu toe niet het geringste besef had gehad; verbreekt althans een enkele maal haar hooghartig stilzwijgen om nog iets anders te zeggen dan onaangenaamheden à la Pepita, en tracht voor het door haar schuld moedeloos geworden stiefdochtertje haars vaders, die moeder eenigermate te vervangen. Vooral toen haar oprechte liefde voor Edgar - die, hoewel in ieders meening, ook der hoofdpersonen, voorbestemd om Adelaïde te trouwen, ‘daar zij met een schaartje voor hem geknipt is’ zich niet ontzien heeft Leam, eerst uit tijdverdrijf en daarna in goeden ernst, het hof te maken en van een huwelijk te spreken - haar veel zachter en vrouwelijker stemt. Edgards dochtertje echter, dat door deze, ook zonder dat men de stem des bloeds vermoedt, voortdurend onthaald wordt op wat dat juffertje het hoogste stelt, bonbons en ‘mannenliefkozingen’, wil niets van Leam weten; geeft de voorkeur aan Josephine, die ook later Leams derde moeder wordt, en beschuldigt Leam, toen zij door eigen ongehoorzaamheid in het water is gevallen, van haar daarin te hebben geworpen en haar te hebben willen verdrinken. Men ziet het, 't appeltje valt niet ver van den stam. Leam, toch reeds zenuwachtig gestemd, omdat dit zusje haar telkens afvraagt ‘wie toch haar eigen mama doodgemaakt heeft’, en omdat Gryce, een nieuw bewoner van North Ashton (een menschenvriend, vrijdenker, bioloog), haar door geheime invloeden haar geheim onttroggeld heeft, raakt nu heel en al overstuur. En als, bij gelegenheid van een onweersstorm, een bliksemstraal het

achtste gebod verlicht der Geïllustreerde Tien Geboden (een cadeau van zijn tweede vrouw, waarvoor haar papa na dezer dood zelf de rekening heeft moeten betalen), dan ‘herinnert zij zich’ plotseling dat zij eigenlijk een moord op het geweten heeft, en besluit Edgar voor haar onwaardigheid de oogen te openen. En dan volgt de waarachtig schoone scene, waarin zij Edgar - reeds half besloten om haar te trouwen - waarschuwt dat zij zijns niet waardig is. Deze is dat geheel met haar eens, wendt zich terstond weer tot Adelaïde, wordt door die dame, die gaarne ‘in troebel water vischt’, verder om de pink gewonden, en Leam wordt ‘weggevaagd’, verdwijnt althans voor goed uit North Ashton. Door Gryce, onder een valschen naam bij een nare, onsmakelijke zuster van hem weggesmokkeld, die ergens in een naakt steenachtig oord een naakt steenen huis bewoont, vinden wij Leam weer, een naakt-steenachtig leven leidend, zelfs niet opgefleurd door de tegenwoordigheid van haar onveranderlijken aanbidder Alick, haar door Gryoe als predikant van het plaatsje achterna gestuurd. Door een akelig realistisch-geteekend huwelijksreis-avontuur van Edgar en Adelaïde, tot de ontdekking gekomen, dat die twee man en vrouw zijn, en door een zeer romantisch, onwaarschijnlijk springveer-incident, tot de overtuiging geraakt, dat Edgar harer nooit waardig geweest is, kust zij hem goeden dag, terwijl hij slapend op een stoel van haar zit te droomen, en neemt weêr de vlucht. ‘Waarheen’ weet ze niet, en ‘waarom’ evenmin; ‘maar alleen gedreven door een onbewust instinct om zich te verbergen en aan iets te ontsnappen’, de woeste klippen opgerend, wordt zij door Edgar, die de onrustige huwelijkssponde reeds bij het uchtendkrieken verlaten heeft, en alleen is opgewandeld, terwijl zijn vrouw in het rijtuig volgt (‘om eens van haar af te wezen’) gevonden, met het portret van diens eerste geliefde en kind nog in de doode hand geklemd. Edgar verbergt snel de beschuldigende portretten, ‘opdat zijn vrouw niets merke’, dwingt deze de levenlooze gedaante van haar mededingster, die hij voor haar oogen kust, met zich in het rijtuig te nemen; en het boek eindigt, terwijl zij zoo wegrijden, met een anderen misbruikten bijbeltekst.

Hoe toch, anders dan in de verbeelding dezer schrijfster, zou het kunnen opkomen, eenig verband te vinden tusschen de door Alick als tekstvers afgelezen hemelschoone troostwoorden: ‘Gods offers zijn een gebroken geest; een verbroken en verbrijzeld hart zult Gij, o

God niet versmaden’, en het slot van dezen zeer onschoonen, zeer aardschen roman? - van dit boek, dat Mrs Lynn Linton gemeend heeft aan haar landgenooten, en ‘Hermine’, door een overigens welgelukte, zoetvloeiende vertaling, aan de onzen te moeten aanbieden; maar dat geenszins een verrijking van eenige litteratuur genoemd kan worden, althans niet in de wellicht te subjectieve schatting van

Haarlem, Oct. 1876.
H.K.B.

***Bret Harte, De zegen van 't Brullend kamp, enz.; De Roman van 't Madron□o-dal; een Episode uit het Leven te Fiddletown, en andere Schetsen* (*Idyls of the Foothills*)*; vertaald door Jhr. B.L. Teding van Berkhout. Nijmegen, Blomhert en Timmerman*.**

‘Dichters, waarachtige dichters bij de genade Gods, zijn er ook in 't jonge Amerika, niet enkel in 't oude Europa. Bret Harte, de novellist van 't gebied der Californische goudzoekers, is een toovenaar, die uit de ruwste werkelijkheid, uit de dorre stof van woeste gemeenheid en onverbloemde winzucht, reine vonken slaat van poëtisch goud, en op de scheppingen van dit Prometheus-vuur den stempel drukt van eene ongekunstelde oorspronkelijkheid’..... ‘Zou men 't voor mogelijk houden, dat in den troebelen stroom des gistenden, naar vorm en vastheid strevenden levens in het verre Westen van Amerika ook poëzie te vinden zij? Toch is dit 't geval, wanneer de hand van een eersten dichter, een waarachtig dichter bij Gods genade, gelijk Bret Harte, een greep doet in de schuimende golven van het Californische menschenleven. Bret Harte, wiens naam aan gene zijde van den oceaan snel beroemd geworden is (men noemt hem den Amerikaanschen Dickens), is een goudgraver. Maar het goud, waarnaar hij gegraven en dat hij gevonden heeft, is - gelijk Freiligrath 't in de voorrede bij eene nieuwe vertaling van Bret Harte's werken roerend waar heeft uitgedrukt - niet het goud in

de bedding der rivier, noch het goud in de aderen van den berg. Het is 't goud der liefde, der goedheid, der trouw, der menschelijkheid, dat zelfs in ruwe en wilde harten, zelfs onder het puin van zonde en kwaad onvernietigbaar in 't menschelijk hart achterblijft. Dat hij dáár naar dát goud zocht, het vond en het zegevierend der wereld aanbood, is zijn verdienste en roem. Dit is 't, wat hem alle harten gewonnen heeft, zoo ver de taal van Shakespeare, Milton en Byron gesproken wordt.'

Ziedaar over Bret Harte een paar aanhalingen uit voorname Duitsche bladen, die mij toevallig onder de oogen kwamen. Het is gemakkelijker, dergelijke beoordeelingen (vooral wanneer een Freiligrath er bij genoemd wordt) onvoorwaardelijk te beamen, dan er wat op af te dingen. Toch voel ik mij tot dit laatste gedrongen.

Ik begin met te verklaren, dat ook ik niet blind ben voor 't talent van den Amerikaanschen schrijver: voor zijne schilderachtige, wonderbaar realistische manier van figuren en toestanden te schetsen, die trouwens tot eene schilderachtige, realistische wijze van voorstelling zich bijzonder leenen: - niet elk auteur heeft 't geluk, een overvloed van schier ongerepte bouwstoffen zoo maar rondom zich voor 't grijpen te vinden. Ik erken in Bret Harte den humorist, den lacher vol teederheid. Ik erken in hem den dichter, wien de hemelsche gave geschonken is van te voelen en voelbaar te maken wat de menigte uit zichzelve niet opmerkt: het schoone en goede onder de ruwe oppervlakte der dingen, het eeuwige onder 't vergankelijke. In zóóver noem ik Bret Harte gaarne een delver en vinder en uitdeeler van edeler goud, dan dat waarvan men munten slaat. Doch in hem een dichter te huldigen 'van den eersten rang', een 'dichter bij Gods genade', of een tweeden Dickens, is mij niet wel mogelijk. Waarom? Omdat geen dichter 'bij Gods genade' voor realisme 't onooglijke en onoorbare geeft, of voor humor eene hysterische radheid van tong, of voor karakters karikaturen, of voor poëzie weekelijkheid. Ik weet, dat ook Dickens zich aan die zonden soms heeft schuldig gomaakt; inderdaad, aan opvolgers van dien uitverkoren man heeft 't nergens ontbroken, wat zijn z w a k h e d e n betreft; in dézen zin kan elk land 'zoo eeu tweeden Dickens' aanwijzen.

Bret Harte is goudgraver, zonder twijfel. Ongelukkig delft hij met 't literarisch goud, dat hij zijn lezers aanbiedt, hun heel wat

waardeloos gruis op. Een der noodzakelijkste handgrepen van den gouddelver, het zorgvuldig ziften, is door hem blijkbaar te weinig beoefend. Hadde hij gezift, hij zou eene menigte van zijn schetsjes, in dagbladen of tijdschriften los daarheen geworpen, 't herdrukken niet hebben waardig bevonden. En hadde hij nogmaals gezift, zoo zou hij in de beste voorbrengselen van zijne pen menig onschoon trekje ons bespaard hebben. Bij voorbeeld:

Eene eerste zifting zou uit de drie bundels, die vertaald vóór mij liggen, stukjes hebben doen verdwijnen als *De mer kwaardige avonturen van den jongeheer Charles Summerton, Een gemeene kwajongen, Boonder, Trottoirs, Een eerwaardig bedrieger, Even buiten de stad, Buurten waaruit ik verhuisd ben*, en meer andere: stukjes, die in geen enkel opzicht verdienden het nummer te overleven van 't blad, waarin zij prijkten als bevallige ephemeriden.

Eene tweede zifting zou, gelijk ik zeide, een wegsnoeien hebben ten gevolge gehad van datgene, wat in menige schets van duurzame waarde naar 't ongepaste of stuitende zweemt. 't Is niet aangenaam, telkens te worden onthaald op uitdrukkingen als ‘Je liegt, verdommeling!’ of ‘een vervloekte lammeling’; of eene tirade te lezen als de volgende: - ‘En ik smijt hem den wijn, met glas en al, in zijn verdoemd, gemeen, grinnekend bakkes. En hij vliegt op me aan, - want hij is niet bang, die man, lang niet - maar er is iemand die hem vasthoudt, en hij zeit, “wie ben je?” En ik zeg, “Skaggs, verdommeling, Skaggs! Kijk me aan! Geef me me vrouw en me kind terug, geef me mijn geld terug, dat je gestolen hebt, geef me mijn goeden naam terug, dien je me ontroofd hebt, geef me de gezondheid terug, die je verwoest hebt, geef me de laatste twaalf jaren terug! Geef ze op, verdoemde hond, dadelijk, of ik snij je je hart uit je lijf.”’ Indien dergelijke taal eigenaardig ware aan Californie, dan zou men haar kunnen dulden ter wille van de karakteristiek. Doch zij is dit niet. Men kan haar te onzent in elke sjouwerskroeg hooren.

Ik moet ook enkele verhalen aanstippen, die ik had willen missen, niet omdat ze onbeduidend zijn, maar omdat ze een p i j n l i j k e n indruk achterlaten, hetzij door hunne stof, of door hunne strekking. *Miggles*, in den eersten bundel, doet den lezer kennis maken met eene jonge zondares, die, gebeterd, op volslagen krankzinnige wijze

in de wildernis hare zorgen wijdt aan de verpleging van een door zijn zwaar leven hulpeloos geworden minnaar, bij welke taak een jonge beer haar ter zijde staat. Deze vertelling luidt als een geval uit 't dolhuis. *Eene bladzijde uit het leven van Mr. John Oakhurst* is eene variatie op het onuitputtelijk thema van echtbreuk. Ten tooneele worden gevoerd eene vrouw van demonische valschheid, een ongelooflijk blinde sukkel van een man, en twee slechte sujetten die om de schoone duelleeren. *De Roman van 't Madrōno-dal, De Ilias van Sandy Bar* en *De echtgenooten van Mary Skaggs* zijn drie andere vertellingen, die noch om inhoud noch om vorm aanbeveling verdienen. Men ontmoet er eenige grillig geteekende, schel gekleurde figuren in, die zich vreeselijk woest of hartstochtelijk aanstellen, zonder dat men eigenlijk begrijpt wat hen drijft. Trouwens, van ernstige karakterstudie is bij Bret Harte zelden of nooit sprake. Zelden ook geeft hij zich moeite tot eene verstaanbare en logische ontwikkeling zijns verhaals, tot het aantoonen van 't hoe en waarom der handelingen van zijn personen. Hij treft meestal door 't vreemdsoortige of krachtige van vorm en kleur. Op den duur te boeien door klaarheid en diepte van voorstelling, ligt boven zijn vermogen. Daarom moet hij zich bepalen tot korte schetsen. Een uitvoerig werk van hem, zijn roman *Gabriel Conroy*, maakte reddeloos fiasco.

En toch is Bret Harte's naam niet zonder reden beroemd geworden. Ik kom dan tot de meesterstukjes in deze drie bundels. *De Zegen van 't Brullend Kamp* en *Wan Li de heiden* hebben in verschillende talen de wereld omgereisd, met goed recht. Minder afgerond, maar toch treffend van teekening en toon zijn *De Idylle van 't Roode Ravijn, De bannelingen uit Poker Flat, Mlis, Hoe Sinterklaas reed te Simpson's-Bar, Hoe de oude Plunkett naar huis ging*, en *Prinses Bob en hare vrienden*. Eene kerstvertelling, onder welke Dickens trotsch zijn naam zou hebben mogen schrijven, is die van den kleinen *Rupert* en zijne trom. *Wachtende op 't schip* is 't aandoenlijk verhaal van een emigrant, die twee jaren lang, dag aan dag, vergeefs ging uitkijken naar 't schip dat zijn vrouw en kinders zou overbrengen. Doch 't gelukkigst dunkt mij Bret Harte dáár, waar hij visioenen heeft uit het stille leven der Spaansche kolonisten, die in Californië de Yankee's vóórgingen: in schetsen als *De legende van den Monte del Diablo, Wat Padre Vincentio overkwam op oude-*

jaarsavond, en *Het rechteroog van den kommandant*. Hier, in 't verkeer met statige *padre's* en *caballero's*, wordt zijn humor fijner en stijgt zijne poëzie hooger, dan onder de onbehouwen gouddelvers, wier gezelschap den lezer al zeer spoedig moet tegenstaan - hoe nuttig hunne dierlijke kracht en cynische hebzucht mogen gewcest zijn tot ontginning van de hulpbronnen der Nieuwe Wereld.

Van de vertaling moet ik zeggen, dat zij in vele opzichten loffelijk verricht is. Zij moet groote moeilijkheden hebben opgeleverd, zoowel door de vele ongewone, haast onvertaalbare zegswijzen, als door het woelige, onstuimige, vaak rumoerige van den stijl, waartoe ons rustig, weinig buigzaam Nederlandsch zich bezwaarlijk leent. Jhr. B.L. Teding van Berkhout heeft zich door die moeilijkheden wakker heengeslagen. Nu en dan vergreep hij zich aan zijne moedertaal. ‘Rustiek’ is geen Hollandsch, zoo min als ‘gefêteerd’, ‘air van distractie’, een consigne forceeren; bloem is vrouwelijk; ‘bepaald vroolijk scheen het zonnetje’ is ‘bepaald’ leelijk; ‘de redacteur zijn gelaat’ voor ‘des redacteurs gelaat’, of ‘den Bostonner zijn fraaiste vrouwenhand’ voor ‘des Bostonner's vrouwenhand’, of ‘Scott zijn handelingen’ voor ‘Scott's handelingen’, mag men zeggen, niet schrijven; ‘de welkome vochtigheid’ is even erg als b.v. ‘eene uite sigaar’; en men houdt zich het hoofd vast bij 't lezen van een slaafs en toch slecht vertaalden volzin als die op bladz. 46 en 47 in *Een episode uit het leven te Fiddletown:* ‘Zijn scherp en vlug oog’ enz. Soms ook bezondigt de vertaler zich aan anglicismen, die hij gemakkelijk had kunnen vermijden: ‘al dat’ voor *all that sort of thing*, ‘eenig’ voor *any*, ‘eene of twee’ voor *one or two* (in 't Hollandsch ‘een paar’), ‘een babbelend beekje’ voor *a babbling brook*, ‘Joe's eigen wijfje’ voor *Joe's own little wifey*. Dit zijn echter meer fouten door slordigheid dan door onkunde. Over 't geheel heeft de vertaler eer ingelegd met zijne moeilijke onderneming. Tevens deed hij daarmede een n u t t i g werk. Want Bret Harte behoort tot die vreemde dichters, wier geschriften de massa van ons volk in 't oorspronkelijke niet lezen kan, maar toch moet leeren kennen. Daarom heeft deze vertaling alle reden van zijn.

Alleen betreur ik 't, dat uitgevers en vertaler niet begrepen hebben te moeten doen wat de schrijver verzuimde. Zij hadden de schoonste schetsen van Bret Harte kunnen uitzoeken, en daarvan

eene bloemlezing samenstellen, die in hooge mate aantrekkelijk zou zijn geweest. Thans kwamen ter wereld een drietal bundels, waaruit ik niet weet welken aan te bevelen. Ze alle drie te koopen, zal de meeste lezers wat bezwaren; en één ware te weinig om den Amerikaanschen schrijver te doen waardeeren. Alle drie bevatten ze korrels en klompen van 't kostelijkst goud - maar ook gruis zonder waarde.

C. VAN NIEVELT.

De boeken der vorige maand.

Non coquis sed convivis.

NEERLAND'S LETTERKUNDE IN DE NEGENTIENDE EEUW. *Bloemlezing ten gebruike bij de beoefening onzer letterkunde*, door J.P. DE KEYSER.

Aldus luidt de titel der beide zware boekdeelen (Proza en Poezie) die, uitmuntend naar inhoud en vorm, te 's Gravenhage bij D.A. Thieme verschenen zijn.

Van Bilderdijk en van der Palm tot de jongeren onder de letterkundigen in onze dagen trekt daar een gansche keurbende uit Noord ən Zuid ons voorbij, dichters, geleerden, redenaars aan de balie, op den kansel, in de gehoorzaal.

Ziehier wat de heer de Keyser in het voorbericht schreef:

Uit vaderlandsliefde geboren, wil dit boek vaderlandsliefde wekken, en daarbij den zin voor al wat waar is, en goed, en schoon.

Dat er nog edele en grootsche gedachten leven in ons volk, wilden we doen zien. Dat we nog niet behoeven te wanhopen aan Nederland, daarvan wilden we overtuigen.

We poogden onze groote geesten in hun veelzijdigheid te doen kennen. Dit mocht ons niet altijd gelukken. Een zekere volledigheid werd meer beoogd dan bereikt.

Bereikt! Schoone vrucht van ernstige en langdurige inspanning, beantwoordt ook dit werk op verre na niet aan zijn ideaal.

Van de vele hinderpalen, waarop de verzamelaar stuit, is menigeen onoverkomelijk.

Veelal is de keus beperkt, bij wijle van keus zelfs geen sprake.

Toch riepen wij niet tevergeefs den steun onzer letterkundigen in .....

De onbekrompenheid der uitgevers roemden we niet licht te hoog .....

En wanneer werd de Bibliothecaris der Maatschappij van Nederlandsche letterkunde onze aanvragen moede? .....

Van beoordeeling der geschriften onthielden we ons zorgvuldig.....

Voor Neerland's jonkvrouwen en jongelingen allereerst is deze

Bloemlezing bestemd. Maar niet voor hen alleen, niet uitsluitend voor de School. Ook aan mannen en vrouwen, ook aan Vaders en Moeders - Moeders bovenal! - aan de Onderwijzers des volks niet het minst zij de inhoud ernstig aanbevolen.

‘Een later verzamelaar vinde in rijker schat nog ruimer keus!’

Die latere verzamelaar zal, we houden ons hiervan overtuigd, zich haasten in zijne bloemlezing melding te maken van het letterkundig werk van een man, wiens naam hier noode wordt gemist, van dat van de hr. de Keyser zelf. Hij zal dan tevens het standbeeld van Thorbecke van 's Hage naar Amsterdam overbrengen, tenzij, hetgeen we hartelijk wenschen, de hr. de Keyser dit reeds bij de tweede uitgave zijner voortreffelijke verzameling gedaan mocht hebben.

Bloemeken is de titel van ‘een liederkrans’, welken de Vlaamsche dichter Emanuel Hiel, bij W.F. Dannenfelser, te Utrecht, heeft uitgegeven. De zeer kleine bundel bevat zeer korte liederen, ‘het bloemken der liefde’ gewijd. Het volgende lied - een der beste - moge een denkbeeld van den bundel geven:

‘Naar buiten gauw, om bloemen in te gâren,
Naar buiten!... hoor de winden somber jagen.
't Is winter, ach! waar zijt gij heengevaren,
Of frissche geuren, schoone zonnedagen?

De min verjongt mijn hart; ik, arme droomer,
'k Meende t'allen kant de jeugd te vinden,
En juichte: hé, naar buiten, lief! 't is zomer
En alle menschen zijn mijn goede vrinden.

O liefde! liefde! gij kunt 't hart bedriegen...
't Is winter, 'k heb geen jeugd en weinig vrinden.
Wat geeft het, 'k laat me in zoete droomen wiegen,
Zoolang ik 't lieve bloemken trouw zal vinden.’

Opwekkender lectuur geeft de *Londinias* van den heer C. Vosmaer waarvan een tweede druk bij A.W. Sijthoff, te Leiden, verscheen.

‘Muze, bezing mij den tocht van het viertal mannen uit Neerland
Over de schuimende zee, naar de rossenbedwingende Britten.’

Zoo vangt dit epos aan, welks vermakelijke uitvallen tegen oude en nieuwe aesthetiek niet minder de aandacht trekken dan de beschrijving van het huis van Alma Tadema en van de Elgin Marbles, die eenmaal het Parthenon sierden en thans in het Britsch Museum bewaard worden.

Bij de aankondiging van dezen tweeden druk van een boek, welks meesterlijke verzen ons zoo vaak genoegen hebben gedaan, willen

we onzen lezers, die dit boek nog niet bezitten, aangenaam zijn door hun de volgende regels in herinnering te brengen, waarin de *hansom* beschreven wordt.

> ‘In d' ochtend namen z' een tweetal
> H a n s o m s , - dus naar den vinder genoemd - een gemaklijken zetel
> Bouwd' er de wagenbewerker; een porte-brisée aan de voorzij;
> Raderen maakte hij, twee, zeer groot, veelspakig en wieksnel,
> 't Alles vernissende, sierde hij 't fijn met een bies aan den wielrand,
> Ook om de stralende spaken, die bliksemend glanzen in 't zonlicht.
> Vóor is 't uitzicht vrij, want van achteren, hoog op zijn zetel
> Stuurt met de lederen tengels, de drijver het ros met gewisheid.
> Ieder besteeg nu den wagen, de drijver, een bloem in het knoopsgat,
> Zwaaide de zweep, “all right,” 't ros schudde den kop en verhief zich
> Recht in het tuig, dan stoof het vooruit; schel ratelde 't wielpaar.
> Krachtig draafden zij, d'eene nu vóor dan de ander; behendig
> Meden de drijvers de hoeken en kortten de teugels of vierden.
> Plotsling hielden zij stil in een chaos, karren en rijtuig
> Warden dooréen, luid schreeuwden de wagenaars, - zóo, als de kinderen
> Spelen het paardspel saam, tot de touwen verward in de knoop zijn;
> Hoort, d'een wijt het den ander; zij krieuwen; tot helpend de moeder
> Komt en de twisters scheidt en de touwen met moeite uit éen wart, -
> Zoo ook schreeuwt men en tiert, tot op eens een gehelmde policeman
> Springt in 't gewoel; éen wenk, en hij temt z'en gebiedt hun de richting.
> Snel dan schieten zij voort en bereiken het huis van Athena.’

Bij het lezen van regels als deze, zal bij menigeen, even als bij ons, zeker de wensch opkomen: Moge Vosmaer Nederland's letterkunde eens verrijken door den duizenden beschaafden, die geen Grieksch verstaan, een vertaling van de Ilias aan te bieden. Tot nn toe bestaat er geen Hollandsche vertaling, welke men met genoegen leest, en die zelfs een flauw begrip geeft van de bekoring van het oorspronkelijke. Zoo iemand, dan kan Vosmaer ons die geven!

Door den heer C.W. van der Pot, predikant te Rotterdam, is een bundel ‘*Proza en Poëzie*’ uitgegeven (W. Wenk, te Rotterdam). Van de gedichtjes en prozastukken verschenen vele vroeger in jaarboekjes en tijdschriften. ‘Met de uitgave van dit boek’, zegt de schrijver, ‘voldoe ik een oude belofte, aan diegenen onder mijne vrienden gedaan, die wenschten een bundeltje geschriften van mijne hand te bezitten.’

Bij de vrienden en bekenden van den heer van der Pot zal het boekje dan ook zeker, volgens zijn wensch, een welwillend onthaal vinden.

Zangen en Beelden uit het Noorden luidt de titel van den eerstelingbundel, dien de heer A.F.J. Reiger het publiek aanbiedt.

Een reis door Noorwegen, Zweden, Denemarken, enkele jaren geleden, door een tweetal jonge kunstenaren ondernomen, deed den een, den heer Jan Ten Kate Jr. naar de teekenstift, den ander,

den heer A.F.J. Reiger naar de pen grijpen, om in beeld te brengen wat zoo diepen indruk op hen gemaakt had. Daaraan ook dankt deze bundel zijn ontstaan, die met eenige photografiën naar schilderstukken van den hr. Ten Kate versierd is.

Vergissen we ons niet, dan vonden we enkele jaren geleden in *Eigen haard* een gedicht van den heer Reiger, waarin hij in goede verzen de weelde van den ‘eigen haard’ bezong.

Ook nu verdient de jeugdige dichter voor de wijze, waarop hij den vorm beheerscht, niets dan waardeering en lof. Gemakkelijke versificatie valt allerminst te miskennen. De rijkdom van beelden en dichterlijke vergelijkingen, de gloed en de kracht mogen in dezen bundel nog niet groot zijn, er bestaat grond voor de overtuiging dat rijper on rijker levenservaring aanvullen kan, wat in dit opzicht nog mocht ontbreken. Aan de aeolusharp ontlokt de stormwind tonen, die bij een zachte koelte niet worden vernomen. Dit geldt ook van den dichter.

Wat de heer Reiger vermag met die snaren, welke thans op zijne lier zijn gespannen, blijkt wellicht het beste uit zijne keurige vertaling van Bierregaards volkslied, die wij hier laten volgen:

Volk veler eeuwen, gij Noorwegens zonen!
Brengt bij de harp nu een feestlijken groet,
Jubel' uw ziel in de ruischende tonen!
Tintel' uw lied met bezielenden gloed!
Lichtbeelden wenken,
Als wij herdenken,
Noorden! uw sagen gewijd door de faam;
Luid klopt ons hart om zijn hulde te schenken
Aan uwen heerlijken heiligen naam!

Zweeft onze geest naar vervlogene tijden,
Heerlijk omschittert hen Noorwegens glans;
't Wemelt van strijders op Dovrefjelds zijden,
Snellend zoo vroolijk ten kamp als ten dans.
Strijdbare scharen
Klieven de baren,
Noorwegens roem klinkt aan 't uiterste strand,
En om de vrijheid van 't volk te bewaren,
Waakt er tehuis menig krachtige hand.

En als die dappren in 't krijgskuras blinken,
Worstlend voor 't recht en des vaderlands eer,
Doen daar de skalden hun liedren weêrklinken,
Grifflen met r u n e n d e s a g e n ter neêr.
Vorsten regeeren
Wijs, en hanteeren
Krachtig den scepter, met lauwer gekranst,
Daar eeuw aan eeuw nog hun heldenschild eeren,
Dat in Herinnerings heiligdom glanst.

Zijt gij vervlogen, o heilig verleden!
't Hart van den Noor is verkoeld noch ontaard:
Hij bleef dezelfde naar inborst en zeden;
Nog is de roem en de vrijheid hem waard,
Blijde, opgetogen,
Glinstren zijn oogen,
Zingt hij den lof van zijn glorievol strand,
't Zuid moog' op weeldriger lustgaarden bogen,
Lief boven al blijft hem 't sneeuwwitte land!

Vrijheid! in Noorwegens donkerste streken
Schittert uw tempel, beschut door de rots.
Vrij is ons denken, en vrij is ons spreken,
Vrij is ons werken tot Noorwegens trots.
Frisch als uw boomen,
Sterk als uw stroomen,
Vrij als uw arend is Noorwegens zoon:
Trouw aan 's lands wet, warsch van muitende droomen,
Moedig, verdedigt hij erfgrond en troon!

Vaderland! gij, met uw dalen vol koren;
Vruchtbare bergen en vischrijken vloed,
U onze liefde voor eeuwig gezworen!
Roept gij, zoo stroome voor u ook ons bloed!
Lust mijner oogen!
Sta onbewogen,
Vrij als de storm zonder keten of boei,
Vrij als uw rotsstrand zich heft naar den Hoogen....
Vaderland, God geve u eeuwigen bloei.

De aangehaalde verzen bewijzen voldingend hoe veel goeds we recht hebben van den heer Reiger te verwachten. En de in dezen bundel opgenomen vertalingen zijn niet de eenige, die dit bewijzen. Men luistere naar 't geen de dichter zong, bij 't aanschouwen der middernachtszon!

Nimmer nacht!
‘Wordt er immer in ons menschlijk leven,’
Alzoo peinsde ik ‘ook een tijd gegeven,
Waar de heilzonne ook zoo vriendlijk lacht,
Zonder ooit van ondergang te weten,
Waar wij dag en avond zusters heeten,
Steeds meêr hand aan hand bijeengebracht!’

Nimmer nacht!
Nimmer nacht van struiklen en van strijden,
Nimmer nacht van smart en zielelijden,
Nimmer doodsnacht!.... Hoop, mijn ziel en wacht!
Ook uw avond wordt een nieuwe morgen:
Rein van smette, zalig zonder zorgen,
Keert uw jeugd in eeuwge levenskracht!
Nimmer nacht!

Het is geen geringe lofspraak voor het talent van den heer Reiger, wanneer velen met ons zich overtuigd zullen houden, dat de dichter Ten Kate niet aarzelen zou onder deze verzen zijnen naam te zetten.

De uitgever A.W. Sijthoff te Leiden gaf deze *Zangen en Beelden uit het Noorden* in zeer keurigen vorm in het licht.

De heer R. Koopmans van Boekeren heeft een romantisch verhaal, in twee deelen, geschreven, dat tot titel voert: '*Aan den Booze verkocht*' (Joh. Ykema, 's Hage). In de voorrede brengt de schrijver in herinnering, hoe verheugd kapitein Marryat eens was, toen hij een zijner romans voltooid had. Hij danste en sprong alleen in zijn kajuit rond, zoodat zijn eerste luitenant er niets van begreep. 'Zou het dansen van kapitein Marryat historie zijn?' vraagt de heer Koopmans van Boekeren ten slotte. 'Zoo ja,' zegt menigeen, 'dan is het nog al een rare historie; zoo neen, dan munt de fictie niet door geestigheid uit.

Wel mogelijk, mijnheer! maar zijn wij Nederlanders ook niet een beetje al te gestreng in de toepassing van den regel: *Nemo saltat sobrius*, dat is: Men moet de hoogte hebben, om te kunnen dansen? en zijn wij niet een beetje al te sober? Mij dunkt dat deze vragen bevestigend moeten beantwoord worden, daar zeer velen onzer, wat het punt van de geestelijke dronkenschap betreft, wel eenigszins gelijken op den eersten luitenant van kapitein Marryat.

Ik zeg dat niet bij wijze van een verwijt, maar bij wijze van losse opmerking.'

In de hierop volgende 'inleiding' verklaart de schrijver, dat hij, op een begraafplaats, van een doodgraver eens de geschiedenis vernam van de diefstal van een lijk. 'Met behulp van de mondelinge overlevering en de gedrukte bronnen heb ik getracht een romantisch verhaal op te stellen. Dit verhaal bieden wij thans onzen landgenooten aan, in de hoop dat men daarin niet slechts een bruikbare uitspanningslectuur, maar bovenal ook aanleiding tot ernstig nadenken over zedekundige waarheden zal vinden.'

In 'voorrede' en 'inleiding' heeft de heer Koopmans van Boekeren de strekking en inhoud van zijn roman op deze wijze zelf toegelicht.

De vierde druk van Mevr. Bosboom-Toussaint's beroemde novelle *Majoor Frans* zag bij den uitgever J.C. Loman Jr. te Amsterdam het licht.

Bij denzelfden verscheen de tweede druk van *Generaal Bonaparte en zijn tijd* door H.J. Schimmel.

Eene Nederlandsche vertaling van enkele der bekende dorps-

vertellingen van den Noorweegschen dichter Björnstjerne Björnson is onder den titel: *In de Bergen, Noordsche Schetsen*, te Amsterdam door J.C. Loman Jr. uitgegeven.

Dr. J. Van Vloten gaf te Haarlem bij W.C. De Graaff eenige *Kleine Gedichten van Jacob van Maerlant* in het licht, met ‘inleiding, toelichting en bijlagen’. In deze uitgave zijn opgenomen: ‘Eene disputacie van Onsen Vrouwen ende van den H. Cruce’, ‘Van den V vrouden’, ‘Van ons Heren wonden’, ‘Die clausule van der Bible’ ‘(Tweespraak tusschen) Scalc ende Clerc’, ‘Van den lande van Overzee’ en ‘Der Kercken Claghe’. Dr. Van Vloten heeft den reeds vroeger uitgegeven tekst met de te Groningen en te Leiden berustende handschriften vergeleken. In de inleiding schetste hij den ontwikkelingsgang van den vader der Dietsche dichters. De ‘toelichting’ wordt meestal in korte aanteekeningen aan den voet der bladzijde, tot woordverklaring en tekstcritiek, verstrekt. Aan het hoofd dezer uitgave staat een kort woord aan het adres van Prof Dr. M. De Vries. Den inhoud daarvan kan ieder gissen, die bekend is met de wijs, waarop de heer Van Vloten sedert jaren gewoon is over den Leidschen hoogleeraar te schrijven.

Een tweetal professorale redevoeringen van nieuw benoemde theologische hoogleeraren aan de Rijksuniversiteiten te Leiden en te Utrecht ligt thans voor ons.

Met de eene wijdde de hr. C.P. Tiele den 10den October 1877 ‘den leerstoel voor de geschiedenis der godsdiensten in 't algemeen aan de Rijksuniversiteit te Leiden’ in. Zij werd onder den titel: *De vrucht der Assyriologie voor de vergelijkende geschiedenis der godsdiensten*, te Amsterdam bij P.N. van Kampen en Zoon uitgegeven. De ontdekkingen in de laatste jaren gedaan hebben het gebied der godsdienstgeschiedenis niet weinig uitgebreid. De Assyriologie - een naam, die eigenlijk gansch verkeerd is, want de Assyriërs hebben in wetenschap en letteren nooit veel oorspronkelijks voortgebracht en zijn daarin slechts de navolgers en leerlingen der Babyloniërs geweest - de Assyriologie is de jongste tak der Oostersche oudheid- en letterkunde. Bitter weinig was van die letterkunde bekend geraakt, tot Layard onder de puinhoopen van Niniveh een deel der koninklijke bibliotheek van Assyrië - uit niets anders bestaande van uit kleitafels in allerlei formaat, dicht met spijkerschrift beschreven - had opgegraven en naar Engeland gebracht en een Engelsch dagblad, de *Daily Telegraph*, en daarna de bestuurders van het Britsch Museüm, George Smith, een beambte van genoemd Museüm, in staat stelden het werk van Layard te vervolgen. Een groot deel der geschriften van Asurbanipals

bibliotheek handelt over den godsdienst en bestaat uit lijsten van goden met hun titels, eigenschappen en tempels, gebeden en hymnen tot hen gericht, bezweringen tegen de booze geesten, mythen en legenden van allerlei soort. Op zeer korte, maar tevens zeer boeiende wijs stelt Prof. Tiele in het licht van hoe groot gewicht deze zijn voor de vergelijkende geschiedenis van den godsdienst. Bij de eerste opkomst der Assyrische studiën stuitten zij op het ongeloof van velen. Er waren er, die de gansche Assyriologie als een verzinsel beschouwden. Alleen onkunde of hardnekkige bekrompenheid kan thans nog zoo spreken. Doch nog altijd worden bezwaren in het midden gebracht, welke de Leidsche hoogleeraar tracht weg te nemen en wier oorsprong hij grootendeels toeschrijft aan de nieuwheid van het vak en aan den overdreven ijver van sommige Assyriologen, die waanden reeds alles te kunnen verklaren. Bij voorkeur heeft de vergelijkende godsdienstwetenschap zich met de Arische of Indogermaansche godsdiensten bezig gehouden, doch de ontdekking en ontcijfering der rijke Assyrische letterkunde doen thans eenen Oud-Semietischen godsdienst volledіger dan eenigen anderen kennen en het godsdienstige gedeelte dier letterkunde belooft voor de vergelijkende theologie der Semieten te worden, wat de Veda voor die der Ariërs is.

Tusschen vergelijkende godsdienstwetenschap en het eng beperkte onderwerp, dat in de andere professorale redevoering behandeld wordt, is het verschil zeer groot. Over *De Israëlietische letterkunde als onderdeel der Christelijke Theologie* (Groningen, P. Noordhoff) sprak de hr. J.J.P. Valeton Jr, toen hij den 8sten December 1877 aan de Universiteit te Utrecht het hooggleeraarsambt aanvaardde. De Israëlietische letterkunde behoort onder de nieuwe vakken, welke de wet op het hooger onderwijs heeft aangegeven. Zonderling genoeg wordt door de wet het onderwijs in dit vak èn aan de faculteit der letteren (onder den naam van Hebreeuwsche letterkunde) èn aan de theologische faculteit (onder den naam van Israëlitische letterkunde) toegewezen. Onder Israëlietische letterkunde schijnt men naar de bedoeling van den wetgever datgene te moeten verstaan dat vroeger Inleiding in de boeken des O. Verbonds genoemd werd. Haar plaats onder de literarische vakken is volkomen gewettigd, en ‘die in de encyclopaedie der Christelijke theologie heeft zij hieraan te danken dat zij, voor een gedeelte ten minste, zij het ook meer langs middellijken dan langs onmiddellijken weg, bron voor de kennis van het Christendom is.’ Uit die bron wordt de wetenschap geput ‘van al datgene wat als langzame en trapsgewijze mededeeling van goddelijk leven het Christendom, d.i. de vereeniging van goddelijk en menschelijk leven, mogelijk gemaakt en voorbereid heeft.’ ‘De Christelijke theologie heeft te maken met alles, maar dan ook

met niets anders dan wat geacht moet worden tot de H. Schriften te behooren, d.i. mededrager te zijn van de zelfmededeeling Gods. Wat daartoe niet behoort, moge voor den pur-sang beoefenaar der Israëlietische letterkunde van het hoogste belang zijn, voor den theoloog als zoodanig heeft het geen rechtstreeksche waarde, evenmin als eenig zuiver literarisch geschrift uit den tijd van Augustus dit heeft voor den beoefenaar van het Romeinsche recht. En hier staat de Christelijke theologie in zekeren zin voor een fait accompli. Zij heeft hare dusgenaamde Heilige Schriften niet meer zelf te kiezen; zij vindt ze. De Christelijke kerk heeft in dezen gesproken en biedt nu aan de wetenschap van het Christendom, d.i. aan *hare* wetenschap de bronnen aan, waaruit zij meent dat het wezen er van gekend en bestudeerd worden moet.'

Hiermedé is aangegeven tot welke betrekkelijk meer beperkte afmetingen de heer Valeton Jr. meent te Israëlietische letterkunde te moeten terugbrengen. In zijn redevoering behandelde hij verder de vraag, welk belang de theologische wetenschap bij de geschiedenis van, of wil men liever, Inleiding in de Boeken des O. Verbonds heeft. Ter beantwoording daarvan wees hij op 'hetgeen dit vak eischt, op hetgeen het geeft, en op hetgeen het mogelijk maakt.' Het eischt 'een gezonde, nauwkeurige en vrije exegese'; het 'doet licht opgaan over den geestesarbeid van Israël, ook als openbaringsvolk'; 'het opent de mogelijkheid om tot een zuivere ontwikkeling van het eigenaardige in Israëls godsdienst te komen.'

Bij Höveker en Zoon te Amsterdam is verschenen het vijfde stuk der *Vruchten des geloofs ingezameld op den akker vau het Protestantisme*, door J. de Liefde, uit het Engelsch vertaald door G. Jaspers. Deze aflevering behelst: O.G. Heldring en zijne gestichten bij Hemmen in Nederland; de Landbouwkolonie op Rijsselt bij Zutfen, Nederlandsch Mettray genaamd; Het Blinden-Instituut te Illzach, bij Mulbausen (Dep. Du Bas-Rhin, Frankrijk); De Landbouwkolonie van Sainte Foy (Departement de la Gironde, Frankrijk); Gestichten van den heer J. Bost te Laforce (Dordogne); De Diakonessen-inrichting te Parijs.

Mevrouw S.A. Ciccolini, die in Amsterdam gunstig bekend is als een bekwame onderwijzeres in de zangkunst, vestigt de aandacht niet alleen van zangers en zangeressen, maar van allen, die op hun gezondheid prijs stellen, op de noodzakelijkheid van de dagelijksche beoefening der diepe ademhaling. Haar belangwekkend vlugschrift heet: *De diepe ademhaling, hare verhouding tot de gezondheid en de zangkunst* (Amsterdam, R.C. Meijer). 'De abdominale wijze van ademhalen is de eenige', zegt Mevrouw Ciccolini, 'die den zanger

en den spreker het te voorschijn brengen zijner natuurlijke gaven mogelijk maakt zonder schade voor gezondheid en stem.' Zij gelooft dat te weinig zangonderwijzers 'hun onderwijs gronden op physiologische kennis van het natuur-instrument, dat hunner leiding wordt toevertrouwd' en zij geeft haar redenen hiervoor in zoo duidelijken stijl en met zoo vele bewijzen van studie en nadenken, dat zij grooten indruk moeten maken op hare lezers. Wij hopen dat deze brochure de aandacht van physiologen trekken moge.

De heer W.G.F. Snijders, 1e luitenant der infanterie, heeft een brochure het licht doen zien, getiteld: '*De Oefening van het Officierskader als Middel tot Vorming voor Hoogeren Rang*' (P.B. Nieuwenhuis, Breda). In dit geschrift behandelt hij op heldere en bevattelijke wijze de vraag, langs welken weg de officier zich in vredestijd bekwamen moet zoowel voor eigen werkkring als voor de taak, die hem in hooger rangen wacht. Hij wenscht meer practische oefening voor hen, die langs theoretischen weg wetenschappelijke kennis hebben verkregen, en somt de middelen op, die voor dit doel in aanmerking kunnen komen.

Onder den titel van '*Emile, of Gedachten over Opvoeding*' is een nieuwe uitgave der vertaling van Rousseau's beroemd boek verschenen bij A. Akkeringa, te Amsterdam. In onze dagen, nu zooveel over onderwijs gedacht, gesproken en geschreven wordt, is het zeker belangrijk voor allen, die aan volksonderwijs hun aandacht schenken, om kennis te maken of te hernieuwen met dit boek van een onafhankelijk denker, een van de baanbrekers der 19de eeuw.

Mr. J.L. de Bruyn Kops heeft van zijn studiën in den *Economist* over 'De Nederlandsche belangen en de Suikerkwestie' een boek gemaakt, dat bij J.H. Gebhard en Comp., te Amsterdam, verschenen is. Het is verrijkt met lange statistieke opgaven, welke in dat tijdschrift niet voorkwamen.

De 4e aflevering is verschenen van de '*Beredeneerde Beschrijving van Nederlandsche Historieplaten, Zinneprenten en Historische Kaarten*', welke door den heer F. Muller, te Amsterdam, verzameld, gerangschikt en beschreven worden.

De volgende aflevering zal de beschrijving der platen van 1795 tot nu toe bevatten.

Het onuitsprekelijke.
Tweede gedeelte.[1]

Na eene lange tusschenpoozing hervat ik deze studie, waarvan het eerste gedeelte meer in het bijzonder aan de wetenschap gewijd was en ten doel had ons diep te doordringen van de overtuiging dat onze kennis, hoe reusachtig hare vorderingen, hoe onmetelijk het door haar opgelegde kapitaal, hoe diep en vast haar grondslag ook zijn mag, toch niet meer verdient te heeten dan een droppel aan den emmer, een stofje aan de weegschaal, zoodra men van verkregen uitkomsten, zoowel wat de uitgebreidheid als wat de hoedanigheid betreft, opziet naar het ideale weten, dat is: naar de absolute, volkomen juiste kennis van de dingen en van hunnen onderlingen samenhang. De titel boven ons opstel geplaatst, moest dienen om ons opmerkzaam te maken op een maar al te vaak miskend en toch onloochenbaar feit, welks overweging evenzeer geschikt is om ons tot bescheidenheid te stemmen, als om ons van bewondering te vervullen voor de grootsche taak aan den menschelijken geest opgedragen. Immers, is het de roeping der wetenschap het wezen der dingen te begrijpen en het begrepene uit te spreken, eene aandachtige beschouwing leerde ons, dat het eigenlijke wezen der dingen, met andere woorden: datgene, wat te weten voor ons boven alles belangrijk is, als het onuitsprekelijke voor ons verborgen blijft.

Hiermede is onze taak niet ten einde. Behalve de wetenschap moet, naar het meegedeelde bestek, ook de kunst en de godsdienst ter sprake komen. Een groot, onafzienbaar veld ligt voor ons. Moge het ons bij het aanvaarden der verdere reis niet aan moed ontbreken. Moge tot den einde toe die opgewektheid van geest ons bijblijven, welke noodig is om waar te nemen en op te merken wat ons op dien tocht merkwaardigs bejegent.

[1] Zie het 1e gedeelte in ‘de Gids’ van 1876, II, blz. 409 vlg.

Wij treden dan nu over op het gebied der kunst. Ons, die het onuitsprekelijke tot onderwerp onzer bespiegeling hebben gemaakt, moet het te moede zijn als waren wij nu ter plaatse onzer bestemming aangekomen. Hier in de heiligdommen aan de vereering van het schoone gewijd, hier is geheimzinnigheid de dampkring waarin wij ademen. Hier zien wij ons opgenomen in een twijfelachtig halfdonker, dat ons verbiedt de scherpe omtrekken der voorwerpen te onderscheiden. Hier hult zich alles in een dommelig waas, even streelend voor onze zinnen als prikkelend voor onze verbeeldingskracht. Hier vluchten begrippen en sluitredenen. Hier wijkt de logica voor de poësie, de dialectiek voor de fantasie. Hier schieten woorden te kort om de verkregen indrukken te vertolken. Hier is het rijk van aandoeningen en gewaarwordingen, van emoties en impressies. Hier zwijgt het koele verstand, hier, waar het gemoed den boventoon geeft en de overweldigende macht van het schoone ons doet verstommen. Hier, in één woord, voelen wij ons ten eenenmale onder den invloed van het Onuitsprekelijke.

Houden wij ons voorloopig aan de eigenlijke beteekenis van laatstgenoemd woord en denken wij, bij het bezigen van den term *kunst*, meer bepaaldelijk aan toonkunst en beeldende kunst, dan is het wel het tegendeel van paradoxie, wanneer wij beweren: tegenover de wetenschap, die steeds met woorden en begrippen als middelen ter aanduiding van feitelijke toestanden en verschijnselen optreedt, staat de kunst, buiten staat ons met één enkel begrip te verrijken, met sprakeloosheid geslagen, indien spreken het gebruik van woorden in zich sluit, maar daarentegen toegerust met het heerlijk vermogen om uitdrukking te geven aan een overrijke wereld van zoodanig inwendig leven, voor welks uiting de fijnst gearticuleerde woordentaal een plomp en ongeschikt voertuig zou zijn. Deze gansch niet paradox klinkende definitie van kunst tegenover wetenschap, zou in beknopter vorm samengeperst tot deze wonderspreuk kunnen worden herleid: door de kunst spreken wij uit wat onuitsprekelijk is. Zoo uitgedrukt schijnt die stelling een ongerijmdheid te bevatten; laat ons zien of zij ons niet in weerwil, ja misschien juist ten gevolge van haar zonderlinge gedaante, van goeden dienst kan zijn als uitgangspunt voor ons onderzoek.

Als ik zeg: de kunst spreekt uit wat onuitsprekelijk is, dan wil ik in de eerste plaats daarmeê te kennen geven, dat zij, de kunst, over gansch bijzondere middelen beschikt tot uit-

drukking of belichaming van hetgeen zij in het leven roept. Maar in de tweede plaats houdt die stelling een zekere kenschetsing in van datgene wat men het object der kunst zou kunnen noemen; m.a.w. onze definitie heeft twee zijden, een positieve en een negatieve. Van de positieve zijde beschouwd is de kunst het kunnen, het vermogen, de scheppende kracht, zich openbarende in bepaalde vormen, waarin zij spreekt; van de negatieve zijde beschouwd, bestaat het eigenaardige der kunst hierin, dat de stof die zij kiest, de gedachte, die zij belichaamt, het wezen waaraan zij vorm en gestalte leent, buiten het gebied ligt der eigenlijke begripsbepaling, d.w.z. niet op juiste wijze door woorden is te omschrijven. Zoeken wij nu naar de synthese van deze twee zijden of eigenaardigheden der kunst, wij zullen haar zeker wel nergens anders vinden dan in het eigenaardige wezen der schoonheid, die helderstralende en toch zoo mysterieuse dochter des hemels, wier machtigen invloed wij menschen als een soort van betoovering ondergaan, wier liefelijkheid ons te meer verrukt, naarmate wij ons minder in staat gevoelen haar wezen en waarde in woorden uit te spreken. Nauwelijks echter hebben wij deze synthese gemaakt, of wij gevoelen dat wij geen stap kunnen doen zonder op nieuw tot analyse onze toevlucht te nemen. Zeer zeker het vermogen en het onvermogen der kunst wortelt in het wezen der schoonheid, wier macht de kunstenaar tegelijk ondergaat en anderen doet ondervinden. Maar al zijn die twee in den kunstenaar een, al staat hij onder den invloed van het schoone op het oogenblik dat hij daarover ten bate van het kunstwerk, door hem in het leven geroepen, vrijmachtig beschikt, toch zijn die twee - men zou ze het objectieve en subjectieve element kunnen noemen - wel te onderscheiden. Wat is het anders dan de erkenning dier objectieve macht, welke de oudheid dreef om den kunstenaar als een door de Godheid bezield en bewogen orgaan te begroeten. Ook geloof ik niet dat er ooit een waarachtig knnstenaar gevonden is of zal gevonden worden, die in de oogenblikken zijner hoogste inspiratie, van die inspiratie zelve niet moest getuigen, dat hij ze onderging, dat ze hem overkwam, dat hij ze kon inroepen, maar geenszins kon dwingen tot zijn dienst. En toch is er in de wijde wereld niets wat zoozeer het merkteeken der subjectieve individualiteit draagt, als het werk van den waarachtigen kunstenaar. Theologisch uitgedrukt, zou het kunnen heeten: ook op het gebied der kunst werkt God het willen en

volbrengen; edoch God schenkt zijnen geest niet dan aan zijne uitverkorenen, aan zijne gunstelingen, m.a.w. geen kunstenaar zonder goddelijke bezieling, maar dan ook geen goddelijke bezieling tot een waarachtige kunstproductie dan in den kunstenaar.

Phrases! phrases! hoor ik mompelen. Zulke theologische machtspreuken brengen ons geen stap verder. Wat baat het ons, te vernemen, dat het scheppend vermogen der kunst aan hoogere inspiratie moet worden toegeschreven, als men noodig acht daarbij in één adem ons te verzekeren: alleen de ware kunstenaar is het, wien die hoogere bezieling te beurt valt? Zoo blijven wij immers steeds op dezelfde plek en voor hetzelfde raadsel staan. De vraag, die ons bovenal belangstelling inboezemt, de vraag naar het wezen der kunst, is en blijft onbeantwoord. En wat is dat voor een explicatie, waarbij juist datgene, waarom het ons te doen was, ten eenemale onverklaard blijft? Hebt gij ons niets anders te zeggen dan dit, dat de gewrochten der kunst op mysterieuse wijze ontstaan; dat er een ondoordringbare sluier ligt over hetgeen men gewoon is de inspiratie des kunstenaars te noemen, m.e.w. dat hier alles behoort tot het rijk der onuitsprekelijke verborgenheid, welnu, houdt onze ziel dan niet langer op met ijdele woorden en begripsontleding, die niet meer van dezen tijd zijn.

Behoef ik het nog te zeggen dat ik niet zonder reden mij door mijn weetgierigen lezer aldus liet in de rede vallen? Ziehier wat ik beoogde. Ik wilde doen gevoelen, dat de onderscheiding van het subjectieve en objectieve element in de kunst ons weinig verder brengt tot ons doel, indien zij niet meer is dan een formeele begripsontleding. Zal de gemaakte onderscheiding ons van wezenlijken dienst zijn, dan moet zij ons tot diepere opvatting der zaak aanleiding geven, of, wat hier hetzelfde wil zeggen, dan moeten wij hare juistheid toetsen aan de wereld der werkelijkheid, aan de feitelijke verschijnselen op het gebied van het kunstleven.

Zou het niet mogelijk zijn een tip van den sluier op te heffen waarin de aangebedene godin zich hult? Zeker niet indien het haar zelve niet welgevallig is. Zeker niet indien wij niet tot hare gunstelingen behooren. Zonder liefde, heilige, belangelooze liefde zal het ons gewis niet gelukken tot haar door te dringen en tot bewondering harer verheven schoonheid te worden toegelaten. Maar hoe nu, wat kan de reden zijn dat wij ge-

looven, vast gelooven in die schoonheid, die toch zoo zorgvuldig voor ons verborgen bleef? En hoe zal het mogelijk zijn voor dit geheimzinnige wezen, liefde te doen ontbranden in de harten van hen die niet kunnen gelooven zonder te zien? Zonder beeldspraak: De bezieling gaat uit van eene macht, wier verheven karakter alleen door den kunstenaar, en dat niet door middel van zinnelijke waarneming, maar langs den weg van Ahnung, geloof, of hoe men het wil noemen, wordt erkend.

Wie zal hier de grenzen tusschen object en subject met scherpte en nauwkeurigheid afteekenen? Wat is de omsluierde Godin, die in den kunstenaar de scheppingsdrift doet ontvlammen; wat is zij anders dan het in eigen brein ontstaan, in eigen boezem gekweekt, met eigen hartebloed gevoede ideaal, dat hij, de kunstenaar, in zich draagt als een deel van zijn eigen wezen? En aan den anderen kant, wat is dat in hem levende ideaal, dat betere en hoogere ik in den kunstenaar, wat is het anders dan de wereld van het schoone, waarin hij leeft, waarin hij naar zijn aesthetischen mensch is geboren en getogen; wat anders dan de voortdurend tot Kosmos zich vormende chaos van tonen en vormen, die van buiten tot hem kwamen en door het geheugen tot zijne beschikking bleven?

Maar zou nu juist niet in dit ongescheiden bijeenzijn van object en subject in den kunstenaar en zijne bezieling de eigenlijke grond zijn te vinden voor het geheimzinnige der kunstinspiratiën?

Hebben wij bij de beschouwing der wetenschap de gelegenheid gehad op te merken, dat het niets meer of minder is dan illusie, wanneer men meent de gezonde wetensdorst met woorden en definities te kunnen lesschen, daar immers wat wij willen weten, datgeen is wat onder, wat achter, en tegelijk ook wat boven dat woord ligt; zagen wij ons de noodzakelijkheid opgelegd om in eene worsteling te treden met de taal, zoodra wij ook maar het geringste wilden toevoegen aan het kapitaal van reëele menschelijke wetenschap: niet anders gaat het toe op het gebied der kunst. Ook hier hebben wij te onderscheiden tusschen de produceerende en de reproduceerende geesten, tusschen de genieën en de virtuosen, tusschen de scheppende en de nabootsende talenten.

Laat ons trachten de kenmerken te verzamelen, waardoor deze beide klassen van kunstenaars zich onderscheiden en verzuimen wij niet de stralen op te vangen, die uit de hoogere

sfeer van het onuitsprekelijke tot ons komen en over het geheele gebied onzer beschouwing hun licht uitgieten.

Indien ik beweerde, dat de ware kunstenaar zich verraadt door de vastheid en zekerheid, waarmede hij te werk gaat, door de helderheid en de klaarheid waarmede hij de middelen weet te kiezen voor het tot stand komen van zijn gewrocht benoodigd, door de scherpte en juistheid van de lijnen en kleuren, waarin van meet aan het ideaal als afgeteekend staat voor zijn geest, ik geloof dat mijne bewering bij zeer weinigen tegenspraak zou vinden, bij de meesten als een axioma zou worden ontvangen.

En toch zou met die stelling zoo goed als niets gezegd zijn tot omschrijving of kenschetsing van hetgeen den kunstenaar als zoodanig kenmerkt. Wanneer de pottebakker zich aan zijn schijf zet en de klomp klei daarop heeft gesteld, dan weet hij precies welken vorm het vat - ter eere of ter oneere - zal aannemen onder het wentelen van zijn eenvoudig toestel en de knepen en grepen zijner geoefende vingeren. Desgelijks de klompenmaker die met een te vaster hand en in te korter tijd de wilgen blokken in voetschoeisels zal herscheppen naarmate hij zich langduriger met het snijden derzelfde vormen heeft bezig gehouden en die vormen zelve in duidelijker lijnen bij de bewerking zijner grondstof hem voor oogen stonden. Wil men nu deze bedreven werklieden kunstenaars noemen, ik heb er niet tegen, mits men mij toegeve, dat we bij deze kunstopenbaring op de onderste sport van den ladder staan, welks boveneinde in de wolken zich verliest. Juist dit, dat het model in alle bijzonderheden gegeven en door elke eenigszins geoefende hand in het oneindige kan worden gereproduceerd; juist dit, dat hier de voortbrengende kracht niet is die van het bijzonder begaafde individu, welks eigenaardigheid zich niet dan op hoogst onvolkomen wijze in woorden laat uitdrukken; juist dit, dat de taak dezer nijvere kunstenaars door het onbezielde werktuig, door de geestelooze machine kan worden overgenomen en wel zoo, dat het werk met onberispelijke nauwkeurigheid en zonder de allergeringste afwijking van het model wordt opgeleverd - juist dit, niet waar, is hetgeen dezen lageren kunstvorm van den hoogeren onderscheidt. Zeker, eenmaal was er een tijd, waarin het grootste genie niet in staat zou zijn geweest den eenvoudigsten holsblok te snijden. Onze voorouders hebben eens sprakeloos gestaan van verbazing over de kunstvaardigheid

van hem, die in staat was uit een huid van beer of wolf hun een kleed te vervaardigen. God de Heer zelf was volgens het oude bijbelverhaal de kunstenaar, die de menschen aan hun eerste kleeren hielp. Wien onzer zou het in den zin komen, den ridders van den naald eene plaats aan te wijzen onder de kunstenaars in den strikten zin des woords, d.i. onder hen, wier werken zonder zeer eigenaardige, buitengewone en slechts aan weinigen geschonken talenten niet tot stand komen?

Moge door de gemaakte onderscheiding eenigszins duidelijker tot onze bewustheid zijn gekomen, dat ook op het gebied der kunst het meesterschap bestaat in het uitspreken van het tot dusverre onuitsprekelijk geachte, of m.a.w. in het scheppen van zoodanige vormen, waardoor als het ware een stuk onbewuste natuur voor het rijk van geest en gemoed wordt geannexeerd; de door ons te hulp geroepen voorbeelden aan het gebied van handwerksnijverheid ontleend, doen ons de noodzakelijkheid gevoelen, de grenzen nauwkeuriger te bepalen tusschen het gebied van het nuttige en schoone.

En hier doet zich allereerst de vraag bij ons op: Wat vroeger bij den mensch zich moet hebben geopenbaard, de drang naar het nuttige of naar het schoone? Het antwoord schijnt niet moeilijk. Eerst het noodzakelijke, zal men zeggen, dan het overtollige. Eerst de onmisbare nooddruft des levens, dan de toespijs der weelde. Eerst de waarborgen voor het leven zelf, in zijn onderhouding, in spijs en drank, in kleeding en woning; dan de verfraaiing en opsiering van dat leven door de schoone kunsten. De generatie van Kaïn en Abel, dat wil zeggen, van de landbouwers en veehoeders gaat aan die van Tubal-Kaïn, dat is aan die der nijveren, en deze laatste wederom - moge Gen. IV: 21 vlg. tegen deze chronologie ook in verzet komen - aan die van Jubal, van wien alle fluitspelers komen, vooraf. Is de genealogie juist, dan moeten wij in de geschiedenis der beschaving deze drie stadiën van ontwikkeling aannemen, van welke de eerste den mensch vertoont, alleen vragend naar de onderhouding van het dierlijk leven, en daartoe aan veld en vee het hunne ten eigen bate onttrekkende; de tweede ons getuigen maakt van 's menschen eerste schrede op de baan der kunst, hier echter nog niet met reine geestdrift aangebeden, om haar zelve, maar uit louter zelfzuchtige motieven ter wille van het stoffelijk voordeel, dat zij afwerpt, beoefend; de derde eindelijk ons verplaatst in de sfeeren van hooger leven, zooals het door

waren kunstzin en onverdeelde kunstliefde wordt geheiligd en den stempel ontvangt van het goddelijke, d.i. van het echt menschelijke als van het volstrekt bovendierlijke.

In deze voorstelling moge veel waars zijn, de volle waarheid bevat zij niet. Zie hier reeds dadelijk eenige bedenkingen, die zich als van zelf bij ons opdoen, en die ons dwingen de gemaakte onderscheiding aan een gedeeltelijke herziening te onderwerpen. Vooreerst zouden wij moeten vragen: is het wel waar, dat niets dan de honger den mensch tot den akkerbouw dreef, niets dan de koude hem zijn kleederen deed samenstellen? Heeft de mensch den staat van dierlijkheid niet reeds ver achter zich, als hij, in plaats van te leven, gelijk men zegt, van de hand in den tand, met wijze voorzorg een deel van den eetbaren voorraad aan den schoot der aarde toevertrouwt, om eerst maanden daarna het weggeworpene met winst terug te onvangen? Is het niet zoowel het schaamtegevoel, als de zucht om te behagen, die in rekening moeten gebracht worden tot verklaring van het feit, dat de mensch zich van alle dieren onderscheidt door zich te bekleeden?

Blijkt hieruit reeds, dat wij ons nauwlijks een zweem van beschaving kunnen denken, zonder dat daarbij eenige kunstzin zich werkzaam zoude toonen, zonder dat de behoefte aan het schoone op de eene of andere wijze haar invloed zou openbaren: wij zoeken dan ook in de geschiedenis te vergeefs naar de bewijzen voor het bestaan eener samenleving, hoe primitief ook, waaraan de schoone kunst ten eenenmale zou ontbreken. Ja, al zijn wij met hart en ziel het Darwinisme toegedaan, al zijn wij ten volle overtuigd dat de lagere en ruwere strijd om het leven, waardoor ons geslacht zich een blijvende plaats op aarde veroverde, moest voorafgaan aan de allereerste sporen van eigenlijke kunstbeschaving: wij mogen niet voorbijzien, dat wij ons bezwaarlijk den primitieven mensch kunnen voorstellen, de overwinning behalende op de hem in physieke kracht te boven gaande dieren, zonder bij hem de aanwezigheid van hoogere instincten, of hoe men anders de hem van de overige dieren specifiek of gradueel onderscheidende eigenaardigheden moge noemen, te onderstellen. Zoo beschouwd wordt de quaestie deze: behoorde ook het schoonheidsgevoel tot die hoogere beginselen, zonder welke de mensch niet kan gedacht worden met goed gevolg de worsteling tegen zijne overmachtige vijanden te hebben aanvaard?

Bij de beantwoording dezer vraag hebben wij al dadelijk te

waarschuwen tegen een misverstand, dat hier ons van meet af aan op den verkeerden weg zou brengen. Allicht toch zou men meenen, dat aesthetische zin tot de volstrekte praerogatieven van den mensch moet gerekend worden, terwijl toch sinds lang eene opmerkzame natuurbeschouwing althans het analogon van deze schijnbaar uitsluitend menschelijke faculteit bij hoogere dieren, ja zelfs bij planten heeft waargenomen. Al beweert men ook, dat het bij dieren opgemerkte dan toch geheel wat anders is dan hetgeen wij menschen gewoon zijn met den naam van schoonheidsgevoel te bestempelen, daarmede zijn de feiten niet weersproken door Darwin en de zijnen bijeengebracht tot staving van de stelling: bij vergelijking van de minst ontwikkelde menschenrassen met de hoogst georganiseerde diersoorten blijkt het verschil, wat de moreele aandoeninge en eigenschappen betreft, minder groot dan dat hetwelk b.v. tusschen een Papoea en een beschaafden Europeaan van onzen tijd valt op te merken. Wil men hiertegen inbrengen, dat dan toch de zoogenaamde moreele instincten der hoogere dieren, zooals daar zijn hun gevoel voor decorum, hun zucht om door sierlijke houding en een rein uiterlijk te behagen, hunne bedrevenheid om door vleiende bewegingen hunne gelijken zoowel als hunne meerderen voor zich te winnen en wat dies meer zij, kortom dat al die quasi-menschelijke affecten en neigingen niet maar gradueel, maar wel degelijk specifiek van de waarlijk menschelijke onderscheiden zijn, naardien de reflexie, zoo als zich die in denken, redeneeren en spreken openbaart, aan al de menschelijke functiën een geheel eigenaardig cachet verleent, ik zou daarop willen antwoorden met deze eenvoudige vraag: Is het niet juist bij de gewaarwordingen, die het schoone opwekt, dat de mensch het meest zijn onmacht tot uiting van zijn gevoel beseft? Ja, komen de qualificaties: onbeschrijflijk, onuitsprekelijk. niet juist dáár bijzonder te pas, waar de indruk dien het schoone op ons maakt en dus ook het gevoel, de gewaarwording daardoor in ons levendig gemaakt, het toppunt van intensiteit bereikte?

Dat de aanblik van een verheven natuurtooneel, de aanschouwing van een prachtig standbeeld of schilderstuk, het luisteren naar een meesterwerk van toonkunst, ons stil en sprakeloos kan maken is overbekend. Hieruit volgt althans zooveel, dat het onvermogen der dieren om hunne aandoeningen in woorden te kleeden op zich zelf nog geenszins het bewijs bevat voor hunne volstrekte onaandoenlijkheid op het gebied van het moreele en

aesthetische. Bestaan er nu positieve verschijnselen in het dierenleven, die schijnen te wijzen op de vatbaarheid voor de indrukken van hetgeen wij schoon, verheven, grootsch noemen; zien wij b.v. het paard met bijzonderen zwier en als met welberekende statigheid zich voortbewegen onder zijn feestlijk uitgedosten berijder; hooren wij den vogel met de liefelijkste zangen den dageraad begroeten, of in den schoonen lentetijd met blijde tonen getuigen van het nieuwe leven en den nieuwen hartstocht door de herlevende natuur in hem gewekt; waarom zouden wij weigeren de eenvoudigste verklaring te hulp te roepen en te erkennen: voorwaar, meer dan het dierlijke hebben de dieren met ons gemeen! En wat zullen wij dan, ons plaatsende op het standpunt van de voorstanders der descendentieleer, van den mensch zeggen gelijk hij uit den praehistorischen tijd als overwinnaar over zijne talrijke vijanden, met zijne neigingen en talenten voor samenleving voor ons optreedt? Zeker, met die voorvaders zouden wij ons niet al te zeer op ons gemak gevoelen, gelijk ook zij wel eenige moeite zouden hebben om met ons in gezellige kringen te verkeeren. Toch zouden wij hun grootelijks onrecht aandoen, wilden wij van hen beweren dat zij door geen hoogere instincten dan die van honger, dorst, zucht tot zinnelijk zelfbehoud, afkeer van lichamelijk ongemak en wat dies meer zij, bezield en geregeerd werden. Hij moge ruw, hard, woest, wreed zelfs, en zonder een zweem van beschaving schijnen, wij hebben het recht niet dien ‘Urmensch’ een on-mensch te schelden, en dat zouden wij doen, indien wij hem volstrekt onvatbaar noemden voor de indrukken van het schoone en evenzeer buiten staat hem achtten op eenigerlei wijs van dien indruk te doen blijken. Inderdaad het gaat niet aan, een stellig antwoord te geven op de vraag: wat heeft de mensch het eerst gevoeld: den drang naar het goede in den zin van het nuttige, of de bekoringen van het schoone? De paradijsvrucht, waarnaar de eerste mensch de hand uitstrekte, was schoon, omdat zij genot beloofde, ja, maar zij schonk tevens onmiddellijk genot omdat zij schoon was. Anders gezegd: die twee, het goede en het schoone, zijn in den grond één. Voor het kind, zoowel als voor den oorspronkelijken mensch, heeft de begripsanalyse, waardoor die twee gescheiden worden, nog niet plaats gehad. Het natuurleven, zoo als het zich in zijne onmiddellijkheid openbaart, kent die distinctie evenmin. Trots den grootsten kunstenaar brengt de natuur de schoonste gewrochten bewusteloos voort. En ziet, al wat zij schiep, was - al wat

zij schept, is goed, Wij zelven met het geheele apparaat onzer hoogere en lagere vermogens, met onze uit- en inwendige organen, kortom met geheel onze zinnelijke en geestelijke bewerktuiging, wij zelven zijn het uitvloeisel, het product van diezelfde natuur die zich voor onzen denkenden geest als het object onzer beschouwing en beoordeeling vertoont, alsof wij menschen iets anders, iets meer waren dan een stuk, een deel der alles te voorschijn roepende natuur. Hoe gaat het ons als wij bij den aanblik van het een of ander liefelijk of aangrijpend natuurtafereel, bij het vernemen van het duizendstemmig concert daarboven iu lucht en wolken, hierbeneden in wouden en velden, door de bezielde en onbezielde schepping gegeven, aandoeningen en gewaarwordingen van geheel bijzonderen aard in ons voelen opkomen, waardoor onze stemming verhoogd, ons levensgevoel voller en rijker wordt: vereenigt zich dan niet in dat gevoel van welbehagen, hetwelk ons geheele wezen doorstroomt, de onmiddellijke werking der natuur zelve zóó innig met het in ons gewekte bewustzijn, dat wij niet in staat zijn het van buiten tot ons komende te onderscheiden van den inwendigen factor, d.i. van ons eigen gemoeds- en geestesleven, waarin als in een helderen spiegel de beelden der buitenwereld worden opgenomen en weerkaatst? Geen wonder: in die oogenblikken van zinnelijk aesthetisch genot leefden wij in volmaakte harmonie met de natuur, onze moeder, of, wilt gij een ander beeld, wij waren de volkomen zuiver gestemde instrumenten, die zij, de groote kunstenares, bespeelde; beter nog, wij waren de Aeolusharp door haren adem aangeroerd.

Waarschijnlijk is het gezegde en wat ik daaruit ga afleiden door anderen en beter dan ik het vermag in het licht gesteld. Tot mijn spijt echter is mijne belezenheid niet rijk genoeg om hier met meer zekerheid te kunnen spreken. Dit weet ik wel, dat er eene menigte voorstellingen over kunst en schoonheid als gangbare munt in omloop zijn, die bewijzen, dat het nog altijd noodig is de publieke opinie van menigerlei dwaalbegrip op dit gebied te zuiveren. Deze opmerking moge dienen tot mijne verontschuldiging, indien ik bevonden mocht worden, hetgeen door anderen reeds op beter wijze is gezegd, hier te herhalen. Zulk een algemeen verspreide dwaling is het b.v., die velen in ernst doet vragen, of de taak des kunstenaars bestaat in het teruggeven dan wel in het idealiseeren van de natuur?

Immers de aldus gestelde vraag gaat uit van een onjuist alternatief en eene scheeve tegenstelling. Onjuist is het alternatief: reproductie of idealiseering, daar toch bij de onderstelling van het eerste geval, dat namelijk het doel des kunstenaars zou bestaan in het teruggeven of nabootsen der natuur, de natuur zelve als het na te streven ideaal moet gedacht worden; terwijl bij het stellen van het tweede geval, dat namelijk den kunstenaar tot taak zou gegeven zijn de natuur te idealiseeren, het werk, de handeling van den kunstenaar feitelijk zou moeten bestaan in een reproductie van het door de natuur in hem te voorschijn geroepen beeld. - Is dus op dit gebied reproductie zonder voorafgaande idealiseering niet wel denkbaar, dan is de onhoudbaarheid van het alternatief aan geen twijfel onderhevig. Maar de geheele tegenstelling tusschen kunst en natuur laboreert aan scheefheid. De kunstenaar staat noch als slaaf noch als corrigeerend schoolmeester tegenover de natuur. Hij is niets meer of minder dan een stuk, een deel, zij het dan ook een zeer gedistingeerd deel, der natuur. Zoodra de kunstenaar den band der gemeenschap met de natuur verscheurt door als criticus tegen haar op te treden; ja meer nog, zoodra hij de hem als mensch aangeboren piëteit jegens moeder natuur verloochent, zoodra zijne liefde voor haar beneden de temperatuur van waarachtige aanbidding daalt, is het met zijne bezieling en daarmede met zijne scheppende kracht en dus met zijn leven als kunstenaar gedaan.

Het zij mij geoorloofd nog een oogenblik stil te staan bij eene opvatting die, hoe algemeen ook verspreid, voor de rechtbank van het denken niet kan bestaan. Gij bezoekt eene kunstgalerij van vermaarde schilderijen. De Oud-Hollandsche kunst is er op gelukkige wijze vertegenwoordigd. Gij staat met velen voor een meesterstuk dier school en kunt uwe oogen nauwelijks verzadigen door den aanblik van dit landschap of dat stilleven, van dit portret of dat stadsgezicht. Indien gij en uwe medebezoekers met een enkel woord zeggen wilt, wat u zoo zeer in verrukking bracht, het is bijna zeker dat dit woord zal moeten dienen om uwe bewondering uit te spreken over het talent waarmede de kunstenaar de voorwerpen op het doek heeft gebracht. Hoe natuurlijk! Hoe waar! roept gij uit. Het is, of men die bloem, dat bosch, dat huis, dien persoon in werkelijkheid voor zich zag! Zijt gij gewoon, door meer uitgezochte bewoordingen uw bevoegdheid als kunstrechter aan den dag te

leggen, dan zal het b.v. heeten: zie hier natuur op de daad betrapt! Hoe tintelt alles van waarheid! Is het niet alsof de warme gloed van het leven ons uit dit doek te gemoet komt? Hoe heeft deze groote meester met zijn penseel getooverd, en de werkelijkheid met scheppende hand op het doode paneel te voorschijn geroepen! enz. enz. Wie er op belust is, kan nog vele soortgelijke uitdrukkingen bijeen verzamelen uit de zoogenaamde kunstkritiek onzer groote en kleine dagbladen. Altemaal variaties op hetzelfde thema: de eigenlijke kunst des schilders bestaat hierin, dat hij den toeschouwer in den waan brengt, als hadde deze niet met afbeeldingen, maar met de dingen zelve te doen. Toch is de bedriegelijke gelijkenis tuschen voorwerp en afbeelding in de oogen van de meeste kunstbeschouwers en zoogenaamde kunstkenners niet het eenigen criterium waaraan men den waren kunstenaar herkent. Wiens oog, zoo vraagt men, zou niet liever rnsten op een schoonen bloemruiker dan op een mestvaalt? De ware kunstenaar weet zijn onderwerp te kiezen. In de verwerping van het mindere, in het aangrijpen van de schoonste motieven welke de wereld waarin hij leeft hem aanbiedt, openbaart hij zijn meesterschap even zeer, als in de getrouwe teruggave van de schoone voorwerpen door hem bewonderd.

En dat zal dan het eigenlijke geheim, het ware wezen der kunst mogen heeten? Inderdaad deze verklaring is zoo eenvoudig, dat wij hier òf aan het ei van Columbus, òf aan zelfbedrog hebben te denken. Het zal niet moeilijk vallen aan te toonen dat wij hier werkelijk met een van die tallooze mystificaties te doen hebben, waardoor zelfs vele nadenkende lieden zich laten verstrikken, zoodra zij over onderwerpen van aesthetischen aard redeneeren. Wij hebben niets anders te doen dan de twee deelen van het zooeven meegedeelde oordeel met elkander in nauw verband te brengen. Het zijn deze: *a*. de kunstenaar geeft de natuur zelve op getrouwe wijze terug; *b*. de kunstenaar onderscheidt zich door fijnen smaak bij het kiezen van de door hem af te beelden voorwerpen. Het is terstond duidelijk dat deze twee stellingen elkander afbreuk doen, of althans onderling niet op den besten voet staan. Volgens de eerste stelling ligt de waarde van het kunstproduct in zijne gelijkenis met de natuur en vindt het kunstgenot dat wij smaken zijne voldoende verklaring in de verrassing, die zich van ons meester maakt bij het ontdekken dier treffende overeenkomst. Is nu het smaken van kunstgenot hetzelfde als de bevrediging van ons

schoonheidsgevoel door de beschouwing der kunstproductie, dan volgt daaruit dat het schoone zelf, voor zoover het door de kunst tot ons komt, niet in de voorwerpen zelve, maar alleen in de gelijkenis tusschen die voorwerpen en hunne afbeelding moet gezocht worden. Of deze stelling waar is onderzoek ik thans niet Ik constateer slechts het feit, dat zij algemeen voor waar doorgaat. Welnu, hoe verdraagt zich met dit oordeel de tweede stelling zoo even meêgedeeld? Volgens haar immers is de bevrediging van ons schoonheidsgevoel wel degelijk afhankelijk van iets anders dan van de opgemerkte gelijkenis tusschen het voorwerp en zijne afbeelding, en moet er dien ten gevolge wel zeer zeker sprake zijn van een criterium voor het schoone, buiten meergemelde gelijkenis, ja, in weerwil daarvan, aanwezig. Immers indien de schilder uit de voorwerpen die hem omringen een keuze heeft te doen, waarbij hij alleen de schoone behoudt en al de leelijke verwerpt; kan hij alleen door de reproductie van de schoone behagen en moet hij door die van de leelijke noodzakelijk ons schoonheidgevoel kwetsen, dan volgt daaruit, dat de schilder te minder aan zijne roeping als kunstenaar zal beantwoorden, naarmate hij beter slaagde in het getrouwelijk teruggeven van leelijke voorwerpen. Waarschijnlijk heeft men, om deze nog al voor de hand liggende gevolgtrekking te ontgaan, zijn toevlucht genomen tot de zoo even ter sprake gebrachte stelling, volgens welke 's kunstenaars eigenlijke taak niet zoo zeer in de reproductie als wel in de idealisatie der voorwerpen moet gezocht worden. Dan wordt namelijk de voorstelling deze. Wel is waar levert de natuur het materiaal waaruit de kunstenaar te putten heeft, doch hij zelf, de kunstenaar, moet als heer en meester over dat materiaal beschikken, hier aannemende, daar verwerpende; het eene eigenmachtig in het licht, het andere in de schaduw plaatsende; de voorwerpen schikkende en groepeerende, ziftende en uitlezende door tact en smaak geleid; alle dingen onderzoekende, het schoone alleen behoudende.

Wie zal ontkennen dat ook in deze voorstelling waarheid is; dat des kunstenaars werkzaamheid bij het concipieeren van zijn plan en het uitwerken van zijn bestek inderdaad voor een goed deel bestaat in een zelfstandig beschikken over en een even zelfstandig bewerken van de stof hem van buiten aangebracht? Maar juist dit, waardoor zich de kunstenaar in zijne eigenaardige hanteering der stof onderscheidt van anderen, juist dit waarom het ons ten slotte te doen is, blijft bij deze quasi-

explicatie geheel onverklaard. Wat doet de handwerksman, de nijvere, de handelaar, ja wat doet de geleerde, de denkende, de wetenschappelijke man anders? Zijn die allen niet voortdurend bezig, ieder op zijne eigenaardige wijze, met de ter hunner beschikking staande stof naar goedvinden te handelen? Ook komen wij niet verder, door nadruk te leggen op het idealiseerend streven des kunstenaars. Ook de bakker, als hij zijn taak naar behooren zal volbrengen, heeft te streven naar een ideaal bij het mengen, kneden en het verdere behandelen van zijn deeg, n.l. naar de gemakkelijkste, zekerste, snelste en voordeeligste wijze waarop hij uit de te zijner beschikking staande natuurvoortbrengselen het gezondste, voedzaamste, goedkoopste en smakelijkste brood zal bereiden. Uit hetzelfde oogpunt laten zich alle handwerken beschouwen. En naardien voor die allen de arbeid bestaat in het aanbrengen van eigenaardige vervormingen in de van buiten tot hen komende stof, zoo laat zich hun bedrijf op ongedwongen wijze met de werkzaamheid van den natuuronderzoeker, ja zelfs met die van den het universum construeerende filosoof vergelijken, in zoo ver ook deze zich de stof ter behandeling door de natuur zien aangebracht en die stof dwingen de vormen aan te nemen die het hun zelven en het in hen levend ideaal goeddunkt haar te geven.

Staan wij dan hier voor een ondoordringbaar mysterie? Zeer zeker, tenzij het ons mocht gelukken nog iets te ontdekken van datgene waardoor zich des kunstenaars ideaal van alle andere idealen onderscheidt. Wel is waar hebben wij een woord tot onzen dienst, het woord *schoon*, hetwelk bij uitnemendheid geschikt schijnt de eigenaardige sfeer, het bijzonder domein, het eigen gebied voor de kunst en den kunstenaar aan te duiden. Doch helaas! wij weten het maar al te wel, dat woord dient in waarheid slechts als een vingerwijzing, die ons de richting aangeeft waarheen wij met onze gedachten en gewaarwordingen ons moeten uitstrekken, ten einde eenigermate althans te voelen en te beseffen wat MEN gewoon is bij dat woord te voelen of te denken. En nu kon het wel zijn, dat men eigenlijk met dat woord *schoon* niets meer te kennen gaf dan juist dat, wat voor ons reeds ligt opgesloten in het begrip van kunst; natuurlijk k u n s t genomen in den bepaalden zin, waarin wij ons hebben voorgenomen dat woord thans op te vatten. Waarom toch bestempelen wij die bijzondere afdeeling der kunst, waartoe de beeldende kunst en de

muziek behooren, met den naam van schoone kunst? Natuurlijk om daarmede aan te duiden, wat aan die bijzondere afdeeling kenmerkend eigen is, en haar gebied te onderscheiden van de andere tot datzelfde rijk behoorende provinciën. Schoone kunsten plaatsen wij in onze gedachten naast of tegenover de nuttige kunsten, gelijk in het programma voor het onderwijs aan meisjes de fraaie van de nuttige handwerken worden onderscheiden. Daarmede nu wordt niet bedoeld dat bij de beoefening der nuttige kunsten het schoone niet in aanmerking komt, noch ook als meer of min verwijderd doel mag worden nagestreefd: wij weten allen dat er geen handwerk, geen tak van nijverheid bestaat, waar de voorschriften der schoonheidswet straffeloos worden overtreden. Doch bij geen van die allen is het streven naar het schoonheidsideaal als het alles beheerschende en bezielende beginsel, als het een en het al, als het eigenlijke levensdoel aan te merken.

Alleen hij dus, die zich volkomen vertrouwd heeft gemaakt met het wezen van het schoone, kan ten volle beseffen waarin het onderscheidende karakter der kunst, in den meer specialen zin des woords, bestaat; zoo als omgekeerd alleen hij, die ingewijd is in de geheimen der schoone kunsten de volle beteekenis van het woord schoon kan vatten.

Indien nu iemand zegt: de echte kunstenaar grijpt maar niet alles aan wat het toeval hem voor oogen stelt, als stof voor zijne productiën; hij heeft een keus te doen en bij die keuze wordt hij alleen door zijn schoonheidsgevoel geleid; - indien iemand zoo spreekt, moet hij niet zich verbeelden ons veel wijzer te hebben gemaakt. Het was ons te doen om een dieper inzicht te verkrijgen in het heiligdom der schoone kunst. En nu worden wij aan den drempel afgescheept met deze plechtige verklaring: wie hier als priester wenscht toegelaten te worden, hij heeft zijn hart te beproeven of daarin reine liefde woont voor de godin hier vereerd, en van alle voortbrengselen der milde natuur zal hij alleen die gaven op haar altaar leggen welke hij weet dat haar welgevallig zijn.

Laat ons uwe godin zien, roepen wij den deftigen deurwachter toe, of, indien haar aanblik ons geweigerd wordt, vergun ons dan ten minste met den aard der haar welbehagelijke offerhanden en met de wijze waarop deze haar moeten worden toegebracht, ons bekend te maken. Wat baat het ons, te weten dat ‘Schoonheid’ de naam is der aangebedene, dat niets dan schoone offer-

gaven den toegang tot haar openen? Wie ons van wezenlijken dienst wil zijn, hij zegge ons met duidelijke woorden, welke voorwerpen wij uit de rijke voorraadschuren der natuur voor de godin hebben te kiezen, hoe wij ze zullen toebereiden en met welke ceremoniën zij die offers zich wenscht aangeboden te zien.

Ligt in het gekozen beeld misschien voor ons een wenk opgesloten, waarmede wij voor ons onderwerp voordeel kunnen doen? Toen de menschen tot het besef gekomen waren dat alle afbeeldingen der Godheid niet meer dan symbolen waren, waarmede de goddelijke natuur zelve niet dan op hoogst gebrekkige wijze en als uit de verte kon worden aangeduid, toen begonnen zij het beeld van het wezen, den schijngod van den waren God te onderscheiden, en voor den laatste vonden zij geheimzinnige namen, als: Amoun, de verborgene; of wel zij achtten het ongeoorloofd en gevaarlijk, hem te willen noemen, die in zijne hooge zelfgenoegzaamheid op het: Wie zijt gij? van den vermetelen mensch geen ander antwoord heeft dan de orakelspreuk: Ik ben die ik ben. Ons nu, die de godsdiensten der oudheid wenschen te leeren kennen, zullen juist dergelijke verschijnselen bijzonder belangrijk voorkomen, daar zij ons wijzen op het eigenaardig feit dat de religieuse mensch zijn eerbied voor de Godheid uitspreekt door haar zelve onuitsprekelijk te noemen. Het is er wel verre van af dat wij onzen weetlust ten aanzien van zulke godsdienstvormen zouden hebben te onderdrukken bij de ontdekking, dat zij, die ze omhelsden, van de volstrekte verborgenheid hunner hoogste Godheid overtuigd waren. Integendeel die ontdekking zal voor onze weetgierigheid een scherpe prikkel zijn, die ons met dubbelen ijver doet vorschen en vragen naar de wijze waarop deze vromen uit den voortijd hunnen onbekenden God wel mogen gediend hebben. De hulde toch, door hen aan de Godheid gebracht, is voor ons eene openbaring niet alleen van het bijzondere religieuse leven dat hen bezielde, maar, tot zekere hoogte althans, ook van de voorstellingen die zij zich van die Godheid hadden gevormd. En zoo is het ook met den cultus van het schoone, gelijk wij dien in het werken en streven van den kunstenaar waarnemen. De kunstgewrochten der groote meesters van alle eeuwen, wat zijn zij anders dan de offerhanden op het altaar der schoonheid neergelegd, door hen, die wij de priesters bij uitnemendheid dier godin kunnen noemen? Zeker, wie in een enkel voortbrengsel van oude of nieuwe kunst de volkomen afspiegeling van het schoone zelf,

wie daarin een offerhande zou verwachten, der hooge godin volkomen waardig, hij zou zich bedrogen zien. De kennismaking met een enkel klassiek kunstproduct, de beschouwing van een enkele periode in de geschiedenis van eenige kunst, de bestudeering van een enkel genre, van een enkele school, moge voor de ontwikkeling van onzen aesthetischen zin heilzaam, ja onontbeerlijk zijn: naarmate onze studie zich uitbreidt en onze bekendheid met de meesterstukken van alle tijden meer omvattend wordt, zullen wij het schoonheids-ideaal in ons zelven zich hooger zien verheffen en ons dieper doordrongen gevoelen van de overtuiging, dat de aangebeden godin zelve nog altoos wacht op den priester, die op voldingende wijs haar eert en prijst door zijn werk.

Ook hier dus, gelijk op het gebied der wetenschap, zien wij ons bij voortgezet nadenken over het wezen der kunst en der schoonheid als door een onverbiddelijken drang naar den oceaan van het onuitsprekelijke voortgedreven. Op het beeld onzer godin staat even als op dat der gesluierde godheid te Saïs: ‘Niemand heeft ooit mijn sluier opgeheven’. Wat baat het ons den naam te kennen waarmede zij, het voorwerp der aanbidding van alle geslachten der aarde wordt aangeduid? Wij zouden haar willen zien van aangezicht tot aangezicht; wij zouden haar willen kennen, zooals zij is, naar al hare eigenschappen. Doch zie, de onverbiddelijke onthult zich niet, maar wijst ons slechts op de tallooze scharen harer vereerders, op de schatten zonder eind aan hare voeten neergelegd, en dwingt ons tot de bekentenis: gij zijt meer waard dan dit alles.

Voorzeker, een lange weg is het, dien wij hebben af te leggen, willen wij het wezen der schoone kunst uit de geschiedenis en de eindelooze reeks der scheppingen door haar voortgebracht, leeren kennen. En wat is het dan nog, dat ons aan het eind dier reize wacht? Ik vrees dat er maar weinigen zijn die hier uit ervaring kunnen spreken, als zij geroepen worden het antwoord te geven op die vraag. Niet, dat het genot der kunst slechts door weinigen zou nagejaagd worden. Immers het schoone bezit eene aantrekkingskracht die onweerstaanbaar mag heeten en aan wat mensch heet onmiddellijk zich doet gevoelen. Maar aan dat onmiddellijk genot, aan die oogenblikkelijke bedwelming hebben dan ook de meesten genoeg. Als zij door een muziekstuk,

door een schilderij, door een standbeeld of een monumentaal gebouw in verrukking worden gebracht, dan zijn ze dankbaar en voldaan tevens, al mocht het ook zijn, dat zij ten eenemale buiten staat waren zich zelven en anderen rekenschap te geven van den eigenlijken grond hunner verrukking of van de bijzondere waarde waardoor het door hen bewonderde zich onderscheidde. Misschien zelfs ontleent de eigenaardige weelde en wellust, die zich niet anders dan in een diepe zucht, in een ongearticuleerden kreet weet lucht te geven, het karakter van zaligheid juist daaraan, dat de verkregen indruk zoo overweldigend groot en te gelijker tijd voor geen nadere vertolking vatbaar was. Meen niet dat gij uwen in zulk kunstgenot zich badenden medemensch een liefdedienst bewijst, als gij hem uitnoodigt in eene ontleding te treden van het hem beheerschende gevoel en rekenschap te geven van de verrukking die hem beheerscht en bedwelmt. Vraag hem niet: wat is het dat u zoo betoovert? Waarom laat gij juist nu den roes der bewondering, de bedwelming der verbazing over u komen, terwijl gij anders kalm en koel de dingen aan u laat voorbijgaan? Wat is toch dat schoone dat u zoo in vervoering brengt, en met welk recht doet het zijne macht aan u gevoelen? - Wat? - Waarom? - Met welk recht? IJskoude mensch, die zoo kunt vragen! Hoe? Voelt gij dan niet met ons u overweldigd door het verrukkelijk schoon, u, gelijk ons, ter genieting aangeboden? Waarom? Met welk recht? Maar wilt gij dan misschien ook weten waarom wij schreien als men ons pijn doet? Moeten wij u soms ook verklaren met welk recht wij ons zalig gevoelen, als het oog van onzen besten vriend, van onze liefste vriendin, dankbaar, aanmoedigend ons toelacht? Wat schoon is, wilt gij weten? Onnoozele vraag! Zet uwe oogen, uwe ooren open, laat natuur en kunst hare schatten voor u ten toon stellen, en, naarmate hetgeen gij waarneemt een levendiger indruk van welbehagen bij u teweegbrengt, zult gij meer recht en reden hebben om uit te roepen: dat is schoon! Mogelijk dat u niet behaagt wat ons in verrukking brengt: welnu, over den smaak valt niet te twisten. Maar gelijk wij u niet willen verhinderen in het bewonderen en aanbidden uwer lievelingen, zoo vragen wij van onze zijde, naar wij meenen, met het volste recht van u: stoor ons niet in ons genot door den koudwaterstraal uwer kritische, sceptische vragen.

Ik ducht geen tegenspraak als ik beweer, dat voor de groote meerderheid der menschenkinderen de kunst niets anders is dan

eene goede fee, die op volstrekt onbegrijpelijke, onnaspeurlijke wijze hare weldaden over ons uitstort; weldaden, die wij dan ook maar eenvoudig, dat wil zeggen met een natuurlijk gevoel van dankbaarheid, en met een argeloos gemoed, met een kinderlijk geloovigen zin hebben te aanvaarden, willen wij niet ondervinden dat de toovergodin hare zegeningen ons even spoedig ontneemt als zij ons werden geschonken of haar goede gaven in schadelijk venijn doet veranderen.

Onuitsprekelijk! Dat is dan ook het laatste woord voor die kinderlijke naturen, waarmede zij den indruk trachten weer te geven dien zij van het schoone in de natuur of in kunst ontvangen. Onuitsprekelijk; dat wil zeggen onbeschrijfelijk heerlijk en zalig is de stemming waarin de aanblik of het aanhooren van het schoone hen brengt. En wel verre dat de onmacht om woorden te geven aan hunne gewaarwordingen hen in hunne zaligheid zou storen, voelen zij zich integendeel er te zaliger om en men zou met volle recht van hen kunnen beweren dat zij het schoone hetwelk binnen hunne sfeer valt, ondergaan als de bedwelming van een benevelend dampbad of van een dronkenmakenden wijn. Van daar dat het kunstgenot zoo algemeen wordt nagejaagd als een werkzaam middel tot verstrooing en ontspanning na den afmattenden arbeid des daags. Dáár, bij het zwoegen en strijden om het daaglijksch brood, heeft de mensch zich zelf voort durend tot waakzaamheid aan te zetten, zijne zenuwen en spieren te spannen, in één woord, zijne actieve krachten in werking te houden. Hier, in den tempel der muzen, zit hij neer om in rust te genieten, hetzij de liefelijke vormen en kleuren van beelden en schilderijen, hetzij de welluidende tonen, de behagelijke muziek, hem ontvoeren aan de werkelijke wereld met al haar stuitende en ergerlijke hardheden, met al haar bedrog en onrecht, met al hare probleemen en raadselen, en hem overbrengen naar het zalige land der idealen, waar duister alleen dient om het licht te doen uitkomen dissonanten opzettelijk worden aangebracht om de ziel het volle genot der harmonie te doen smaken.

Er is inderdaad in het kunstgenot, gelijk de groote menigte het smaakt, iets wat ons aan de kinderen en de manier, waarop zij zich vermaken, doet denken. Ook voor hen is het de wereld der verbeelding, om het even of die door henzelven of wel door anderen b.v. in sprookjes of prentverbeeldingen werd geschapen- die wereld der verbeelding is het waarin zij hun leven eerst recht genieten, waarin zij altijd weer en met goed gevolg

een toevluchtsoord zoeken om zich te herstellen van de plagen en lasten, waarvoor hun jeugdige leeftijd geen vrijbrief oplevert. Want hoe weetgierig, hoe leergierig zij ook mogen zijn, het doel van hun leven zoeken zij in het spel, in de ontspanning van den geest, en dat doel bereiken zij eerst volkomen als de fantasie hen aan de werkelijke wereld heeft ontrukt. Wat nu is die sterke trek naar het rijk der verbeelding, in zoo hooge mate aan jong en oud eigen, wat is hij anders dan de drang onzer natuur om de indrukken door de buitenwereld ons aangebracht om te zetten in vormen en gestalten, die weer op hunne beurt dienen moeten om ons de buitenwereld beter te doen verstaan naar hetgeen zij aan onzen hoogeren mensch te zeggen heeft, of om ons het beste, dat zij bezit, te doen genieten, ware het mogelijk, zonder den bijsmaak van het daaraan klevende gebrekkige en onvolmaakte?

Bedrieg ik mij, of hebben wij door de laatste opmerkingen werkelijk iets gewonnen voor ons onderwerp? Ik bedoel hier vooral wat ons aangaande de kunstwaardeering en het kunstgenot bij de groote menigte voor de aandacht werd gebracht. Het laat zich wellicht op natuurlijke en ongedwongen wijze vastknoopen aan hetgeen wij vroeger in het midden brachten over den kunstzin en het schoonheidsgevoel, zoo als wij mogen onderstellen dat die bij den primitieven, aan de dierlijkheid zich pas ontworstelden mensch werden aangetroffen. Ik weet wel dat het niet aangaat òf den ur-mensch - hetzij men daarbij aan den orang-outang of wel aan den Dajakker als type denkt - òf den grooten hoop die tegenwoordig de breede basis onzer maatschappij vormt, het beslissend antwoord te laten geven op de vraag, wat schoonheid, wat kunst is. Ook laat ik mij niet storen in mijne verrukking over de Nachtwacht van Rembrandt of de Mattheus-Passion van Johan Sebastiaan door de bedenking dat millioenen mijner zwart, rood, geel of hoe ook getinte naasten, wel verre van in mijne geestdrift te deelen, ze eenvoudig belachelijk zouden vinden. Ik erken volmondig het bestaan eener wettige aristocratie op het gebied der kunst, in verband met de noodzakelijkheid eener langdurige en zorgvuldige vorming van den smaak voor hen, die als kunstrechters wenschen op te treden. En toch, trotz dem und alle dem, tot het wezen der schoone kunst dringen wij niet door zonder ons

onderzoek uit te strekken tot de uiterste en fijnste vezelen harer wortels of met andere woorden zonder ons rekenschap te geven van de wijze, waarop het algemeen menschelijke in de kunst zich afspiegelt en belichaamt. Ja, het is mijne vaste overtuiging, dat eene aristocratie in de kunst die hare kracht zoekt in haar isolement, d.i. in hare minachting of liever in haar volstrekt verwaarloozen van de stem der algemeen menschelijke natuur, hare bevoegdheid tot leiding der publieke opinie heeft verbeurd en met machteloosheid is geslagen. Door alle eeuwen heen zien wij hetzelfde verschijnsel zich herhalen. Kunstenaars en kunstrechters verhieven zich boven het niveau van hun tijd, van hunne omgeving of althans schenen het te doen. Wat is van hun werk, van hun oordeel gebleven? Het meeste daarvan is voor de vuurproef van den tijd bezweken. Wat overbleef - wij noemen het het klassieke - werd opgenomen en bewaard als gezonde vrucht van menschelijk streven, in de schatkamers der kunst; en dat niet als dood kapitaal, maar als een zaad rijk in vrucht voor de toekomst. Zoo vormde zich in alle kunsten een levende, altijd zich voortzettende traditie, aan een gouden keten gelijk, waarvan de groote meesters en hun beste werken, zoo als ze in den loop der eeuwen voor den dag kwamen, de schakels vormen. Wie zal de macht dezer altijd aangroeiende en voortdurend zichzelf reinigende en besnoeiende overlevering een oogenblik in twijfel trekken? Wie kan zonder een gevoel van eerbiedige huivering het onmetelijk Pantheon betreden, waarin de kunstschatten van alle eeuwen zijn bijeengebracht, als de kostelijkste en edelste openbaringen van het genie, zoo als het in de kostelijkste en edelste exemplaren van ons geslacht heeft geschitterd? En nu vraag ik: wie waren dan toch de keurmeesters aan wie de eindbeslissing was opgedragen over de opname der kunstproducten in het Pantheon der beschaving? Wie dat waren? Waar de titels hunner bevoegdheid te vinden zijn? Welke kunstakademie hun den ridderslag moest geven? Op al die vragen heeft de geschiedenis geen antwoord. De publieke opinie, die duizendhoofdige en toch als uit één mond sprekende anonymus, zwaaide zijn staf als alvermogend tiran ook op dit gebied; hij nam aan en verwierp naar zijn welbehagen als een achter de wolken verborgen Godheid en van zijne uitspraken was geen appèl. Waarom toch laten wij ons die tirannie welgevallen? Is het dan zoo zeker, dat die geheimzinnige macht welke wij de openbare mee-

ning noemen, eene waarachtige godin of ook maar eene legitieme vorstin mag heeten? Is het niet vernederend voor ons, tot vrijheid geschapen wezens, aan zulk eene gebiedster blindelings ons te onderwerpen?

'Neen, duizendmaal neen' zal ieder verklaren, die het voorrecht smaakt in de mysteriën der klassieke kunst zich te laten inwijden en bij eigen ervaring weet hoe onvergelijkelijk weldadig en in klimmende mate bevredigend de indruk is, dien de voortgezette bestudeering der geijkte meesterwerken op den ernstigen beschouwer maakt. Onuitsprekelijk is die indruk, juist omdat hij zoo volkomen bevredigend is, niets te wenschen overlaat, den geheelen inwendigen mensch om zoo te zeggen vervult, hem te gelijker tijd in beweging en tot rust brengende. Die ervaring trouwens wordt niet op één dag verworven. Even als de kunstwerken zelve een geruimen tijd noodig hebben om zich een blijvende plaats in de schatting van de groote menigte der kunstlievenden te veroveren, even zoo is er een tijdperk van voorbereidende studie en herhaalde beschouwing onmisbaar noodig tot volledig genot van de schoonheid der meesterwerken uit lang vervlogen tijd tot ons gekomen. En bij nauwkeurige waarneming van hetgeen bij zoodanige studie in ons omgaat, zullen wij bevinden dat wij eerst de rechte zaligheid van onze beschouwing smaken op het oogenblik, waarin wij ontdekken, dat de meester een met ons gelijk gestemd gemoed in den boezem moet hebben gedragen, dat zijne ziel met de onze in harmonie moet zijn geweest en te gelijker tijd, dat deze zijne en onze stemming de ware, de gewenschte, de eeniglijk gezonde, kortom de zoodanige mocht heeten, waarin alleen het den mensch gegeven is, de wereld, de natuur en zich zelven waarlijk te verstaan en goed te gebruiken. Het op deze wijze gesmaakte kunstgenot, hetwelk ons eerst ten deel valt, nadat wij met geheel onze ziel ons in de beschouwing van het klassieke schoon hebben verdiept; dit kunstgenot, dat wij daarom het bewuste zouden kunnen noemen, om het te onderscheiden van de meer naïve, minder kieskeurige genietingen der groote menigte; dat kunstgenot is ook daarom voor ons van zoo overweldigend heerlijken aard, omdat wij daarbij gevoelen rijker te zijn geworden aan waardeeringsvermogen, rijker in waarachtige kennis onzer eigen natuur. Immers het schoone is de vorm, waarin de waarheid zich moet kleeden, niet alleen om zich voor ons kenbaar te maken, maar ook om als het

beminnenswaardige door ons vastgehouden en met jaloersche liefde bewaard en bewaakt te worden. Ziedaar dan ook het innig verband tusschen kennis en kunst. Juist opgevat toch is de laatste niet natuur-imitatie of natuur-idealisatie, maar natuurinterpretatie. Wat toch doet de kunstenaar anders dan dat hij de indrukken die de buitenwereld op een gegeven oogenblik, onder bepaalde omstandigheden op hem maakte, in een kort bestek in één beeld vereenigt, waardoor hij in de eerste plaats voor zich zelf, maar dan ook voor alle andere gelijk gestemde zielen tot duidelijkheid brengt, wat die buitenwereld òf door hare lijnen òf door hare kleuren òf door hare tonen hem te zeggen had. *Hem* te zeggen had. *Hem*, dat is den kunstenaar; ja, maar den kunstenaar als den mensch, dat wil zeggen als het troetelkind der natuur, als dengene wien de goede Almoeder hare intiemste gedachten, hare grootste en schoonste plannen, hare diepste en heiligste bedoelingen, kortom haar innigst wezen wil toevertrouwen.

Wilt gij er de proef van nemen of deze geheele opvatting juist is, begeef u dan naar een of ander kunstmuseum, plaats u daar voor een door u dikwijls bewonderd landschap, bezie het langen tijd en tracht u te verzadigen door al het liefelijke en schoone daar vereenigd als in te drinken. Spoed u dan, nog vol van de daar verkregen indrukken, naar het open veld, onder het geboomte, naar de zee of aan den kalmen vliet, en vraag dan uzelven af, of gij thans niet duizend schoonheden in de natuur ontdekt, die vroeger voor u verborgen bleven; of het eenvoudigst natuurtafereeltje u niet tot eene schilderij werd vol betooverende effecten, eene schilderij, bekoorlijk niet alleen voor het oog, maar ook uw hart verwarmend en verjongend, uwen geest verruimend en ontvonkend, met één woord u met nieuwe veerkracht en levenslust bezielend? Gelukt de proef niet, wees dan overtuigd dat òf gij den schilder òf deze de natuur niet begrepen had. Herhaal de proef met andere schilderijen, u daarbij vooralsnog uitsluitend houdende aan de algemeen als meesterstukken erkende kunstvoortbrengselen. Eenmaal vroeger of later zullen u de oogen opengaan en de wereld wordt voor u, gelijk voor den kunstenaar, eene openbaring van eeuwige en waarachtige schoonheid; de kunstenaar zelf wordt voor u de waardige tolk der Godheid, de geboren priester in dat heiligdom.

Zeker er is een groote afstand tusschen dit waarlijk ver-

heffend kunstgenot der ingewijden en dat van de groote menigte, voor wie de kunst niets meer is dan een middel tot zelfbedwelming en zelfvergeten. Toch hebben wij in dat lagere de kiem van het hoogere te erkennen. Ja, in zekeren zin levert dat lagere ons den sleutel tot het hoogere. Zij, de groote menigte, geniet het schoone meer onmiddellijk zonder daarbij en daartusschen komende reflexie; onbewust en als ondanks zichzelf laat zij de macht van het schoone over zich komen. De wereld, waarin zij zoodoende verplaatst wordt, noemen wij, wel is waar, een wereld der verbeelding; voor haarzelve bestaat de onderscheiding tusschen werkelijkheid en verbeelding niet eens; zij geniet het schoone als iets werkelijks, zij ondervindt het als de meest reëele vreugde. Gelijk de zuigeling, van zijn bestaan zelf onbewust, gestreeld en tot rust wordt gebracht door moeders zachten slaapzang en, onder den invloed der gelijkmatige schommelingen aan zijn lichaam meegedeeld, tot vredige kalmte terugkeert als met zijn lot verzoend, te midden van de hem hinderende en knellende werkelijkheid, zoo voelt ook het gros der menschen door de kunst zich als gesust en tot kalmte gebracht; en wat is die kalmte anders dan een gevoel van innig welbehagen, hetwelk op zijn beurt wederom schijnt te wijzen op een staat van normale harmonie tusschen de intenties van den kunstenaar en de eischen van het natuurlijke menschenhart? Waarom dan nog langer van roes en bedwelming gesproken, waarom met een soort van minachtend medelijden gewaagd van die wereld der verbeelding, waarin de kunst ons, arme geplaagde menschen, van tijd tot tijd wil verplaatsen, wanneer die bedwelming een toestand is door onze natuur zelve als de gezonde bij uitnemendheid aangewezen, en het rijk der verbeelding een beter vaderland ons blijkt te zijn dan de werkelijkheid, waarin toch niemand onzer zich volkomen tehuis kan gevoelen? Wie weet, zoo vroeg Griekenlands treurspeldichter Euripides:

> Wie weet of niet het leven dood,
> En 't sterven leven is te noemen?

Wie weet, zouden wij willen vragen, of het kind zijn leven niet het best in den slaap geniet? Wie weet of het hoogste geluk voor ons volwassenen niet is weggelegd in die oogenblikken van volkomen kunstgenot, oogenblikken, waarin wij zoodanig ons verliezen in het voorwerp onzer beschouwing en bewondering, dat we daarmede als één worden en de wereld

daarbuiten, ja, onze eigen persoonlijkheid, hoe belangrijk die anders ook moge schijnen, als in het niet verdwijnt? Niet zonder reden beklaagt men den fijner beschaafden kunstkenner van wege de smartelijke kwellingen, waaraan hij onophoudelijk blootstaat, bij het aanzien en het aanhooren van hetgeen de groote schare veelal in verrukking brengt; doch met niet minder recht mag men den onontwikkelden mensch nog dieper beklagen van wege 't gemis van die meer uitgezochte genietingen, welke den aesthetisch hooger staande, zij 't dan ook slechts zeldzaam, te beurt vallen.

Wat volgt uit dit alles? Zeker in de eerste plaats dit, dat wij een scherpe kritiek moeten laten gaan over de stelling: ook op het gebied der kunst moet de stem des volks als de stem Gods geëerbiedigd worden, of, met andere woorden: de uitspraak in hoogste instantie over de waarde aan de gewrochten der kunst toe te kennen moet aan eene democratische jury worden opgedragen. Deze stelling toch bevat eene stellige onwaarheid, bijaldien daarbij gedacht wordt aan het volk in den zin van de onontwikkelde menigte, de groote massa, die zich ten allen tijde voor de taak van kunstrechter ten eenenmale ongeschikt heeft getoond.

Ook heeft de wuftheid, de veranderlijkheid, de grilligheid, waarmede het volk bij zijn oordeel over dingen van smaak te werk gaat, eene spreekwoordelijke vermaardheid. Al ontkennen wij ook niet, dat onder de heeren kunstrechters evenmin als onder de kunstenaars zelve eene standvastige overeenstemming en gelijkmatigheid bij het waardeeren der kunstproducten van ouderen en nieuweren tijd zich heeft geopenbaard, wij voegen er in één adem bij, dat het toch in geen geval aangaat, van deze elkander bestrijdende ingewijden een beroep te doen op de rechtbank van het ongetwijfeld ten eenemale oningewijde groote publiek. Neen, indien hier het *vox populi vox dei* van toepassing is, het zal alleen kunnen zijn bij een hoogst omzichtige interpretatie dezer tamelijk dubbelzinnige spreuk. Wat toch ziet men in den regel gebeuren, zoodra eenig vreemd verschijnsel aan den kunsthemel zich vertoont? In den regel wordt het zoogenaamde volk, d.i. de minder ontwikkelde volksklasse, eerst dan in de gelegenheid gesteld het phenomeen waar te nemen, nadat de publieke opinie reeds tot zekere hoogte door de kritiek van enkele meer bevoorrechten is bewerkt geworden; zoodat er voor het eigenlijk gezegde volk slechts zelden de mogelijkheid bestaat om onbevooroordeeld het nieuwe meteoor te beschouwen.

Beslissend is dat volksoordeel dan ook gewoonlijk eerst ter elfder ure, dat wil zeggen eerst dan als het kunstwerk reeds alle instanties der kritiek, zoo als die in de hoogere kringen van aristocratie en gezeten burgerij wordt uitgeoefend, heeft doorloopen en dien ten gevolge het lot van het kunstwerk zoo goed als beslist is. Tot hare ware beteekenis teruggebracht zegt derhalve deze deftige spreuk, waar zij op de dingen der kunst wordt toegepast, nagenoeg hetzelfde als een ander niet minder populair spreekwoord, luidende: de tijd zal het leeren. Immers het proces waardoor de duizend zinnen in de duizend hoofden zetelende zich tot volksstem kristalliseeren, gaat uiterst langzaam in zijn werk, zoodat men eerst de vox populi behoorlijk kan onderscheiden en definieeren, wanneer de vuurproef des tijds met onverbiddelijke gestrengheid over het nieuwe verschijnsel in de kunstwereld is gegaan.

Nog eens vragen wij: wat volgt hieruit? En wij antwoorden in de tweede plaats, ons vastknoopende aan de zoo even gemaakte opmerking het ‘vox populi’ betreffende: Moge eene oppervlakkige beschouwing van de dingen, die tot het gebied der aesthetiek behooren, ons in den waan brengen als waren het luim en gril die hier de alleenheerschappij voerden, als ware veranderlijkheid hier de wet en inconsequentie de regel; voortgezet nadenken wijst ons op hooger orde en verband, wijst ons op eene aan al die afwisselende verschijnselen, aan al die schijnbaar onsamenhangende, ten deele elkander vernietigende oordeelen ten grond liggende eenheid. Immers het groote uurwerk van ons gemoedsleven wordt, zoo wij althans tot de ernstige naturen behooren, niet door de ongelijkmatig schokkende bewegingen van de mode des daags en den smaak van het oogenblik, maar door den geregelden slingergang van de eeuwig zich gelijkblijvende menschelijke aandoeningen en behoeften beheerscht. Bedoelde mode en smaak mogen niet zonder allen invloed zijn op ons kunstoordeel en ons kunstgenot, die machten behoeven voor ons niet meer te zijn dan wat de temperatuur is voor den slinger; den slinger zelf kunnen zij niet vervangen. Met andere woorden, naarmate wij dieper doordringen in de studie van het schoone, beseffen wij ook te duidelijker dat de wetten der kunst in de natuur der dingen, gelijk deze zich in ons eigen wezen afspiegelt, gegrond zijn. Daar nu in de voortbrengselen der klassieke kunst het oordeel over hetgeen waarlijk schoon mag heeten als uit den mond der geheele menschheid tot ons komt,

zoo ligt het voor de hand, dat zij, die met aandacht naar die stem hebben geluisterd en er in slaagden ze te verstaan, aan hunne kunstwaardeering eene mate van objectiviteit verleenden, welke hen verre boven de wuftheid en wispelturigheid der oppervlakkige menigte verheft.

Toch moet, - en dit is onze derde gevolgtrekking uit de gemaakte opmerkingen afgeleid - toch moet de afstand tusschen de behoorlijk onderlegde kunstrechters en den grooten hoop niet te wijd gedacht worden, hetgeen men doen zou, indien men voorbijzag, dat elke nieuwe generatie, ook wat hare aesthetische organisatie betreft, bij wijze van erfenis de vruchten van vroegere ontwikkeling voor een deel althans zich in den schoot ziet geworpen. Daarbij komt nog dat in de geordende maatschappij, zooals de beschaving die in het leven heeft geroepen, de steeds aangroeiende schat van kunstwerken tot zekere hoogte publiek domein kan heeten, ten gevolge waarvan de humaniseerende invloed der kunst zich ook aan hen niet geheel onbetuigd laat, wier smaak noch door de beoefening der kunsthistorie, noch door eene aandachtige beschouwing der klassieke meesterwerken werd gevormd. Brengen wij hierbij nog in rekening het altijd levendiger wordend verkeer tusschen menschen en menschen, waardoor ook de onderlinge gedachtenwisseling, de mededeeling van verkregen indrukken, gemoedsaandoeningen, levenservaringen en wat dies meer zij, op altijd ruimer schaal plaats heeft: dan zullen wij nog minder geneigd zijn de klove onmetelijk te noemen, die het kunstminnend publiek onzer dagen van de degelijke kunstkenners gescheiden houdt, mogen deze laatsten ook in eene school gevormd zijn, waarvan het bestaan zelf aan het eerste zoo goed als onbekend bleef. Het feit, dat de uitspraken der z.g. specialiteiten over de scheppingen hunner tijdgenooten geveld, veelal met het publieke oordeel in flagranten strijd worden bevonden, mag niet te zwaar voor ons wegen, ja kan wellicht geheel worden opgewogen door de mogelijkheid dat zij, die op een gewoon oogenblik de dusgenaamde hoogere kritiek uitoefenen, zich meer door waanwijze en pedante geleerdheid dan door grondige historiekennis en onbevangen opvatting van natuur en kunst onderscheiden.

De mogelijkheid, zeide ik. Moest ik misschien zeggen: de waarschijnlijkheid? Laten wij, mijn waarde lezers! elkander goed verstaan. Gij zegt wellicht: waar de kritiek in zaken van kunst

met de publieke opinie in doodelijk conflict komt en haar in het aangezicht slaat, daar is zij, de kritiek namelijk, zij moge zich als de hoogere tot in den hemel verheffen en op apodictischen toon hare oordeelen als onfeilbare orakelen voor den dag brengen, daar is zij niets meer dan eene pedante zottin, die men laat praten, maar over wier belachelijken waan men zich nauwelijks in ernst kan boos maken. Moet uit deze beschouwing volgen dat de taak der kritiek zich heeft te bepalen tot die van tolk der openbare meening? Alsof de kritiek zich absoluut kon isoleeren en boven allen invloed van buiten zich kon verheffen. Elke kunstkritiek toch, hetzij men ze hoogere of lagere verkiest te noemen, is tegelijk bron, bestanddeel en product der openbare meening. Immers niemand, de grootste meesters, de meest geniale kunstenaars niet uitgezonderd, niemand brengt uit zich-zelf, uit eigen brein of gemoed, het ideaal voort, dat hem tot maatstaf dient bij de waardeering van hetgeen als schoon zich komt aanmelden. Niemand onzer, hoe zelfstandig en onafhankelijk anders ook gevormd, hoe hoog ook verheven boven de zucht om den tijdgeest te vleien, hoe weinig ook gezind de luimen in te willigen van den heerschenden smaak of de mode van den dag, - niemand onzer, die niet tot zekere hoogte geregeerd wordt door de in zijne omgeving, in zijne eeuw op het gebied van het schoon bestaande conventie en traditie. Op straffe van voor zonderlingen, neen! voor krankzinnigen gescholden te worden, en dientengevolge allen positieven invloed op onzen tijd te verbeuren, hebben wij ons te laten gelegen zijn aan de alom gehuldigde wet, die wat voor schoon, wat voor leelijk te houden zij, gebiedend voorschrijft. Onvoorwaardelijke gehoorzaamheid is zelfs de eerste plicht van hen, die in het rijk der kunst iets willen beteekenen en tot stand brengen. Algeheele toewijding aan het ideale, gelijk het in de publieke meening, of wel in de traditie gegeven is, ziedaar onze eerste plicht. Eerst na de omhelzing van het objectief gegeven ideaal zal de conceptie, en daarna de geboorte van ons hooger ideaal, of althans van een eigen ideaal mogelijk worden, terwijl niet dan langs dezen weg van onzentwege positieve invloed op den bestaanden smaak kan worden uitgeoefend.

Zoo is er dan ook in de kunst zekere legitieme continuiteit? Zij, die zich den kunstenaar bezwaarlijk anders kunnen voorstellen dan als een door scheppingsdrift aan zich zelven ontvoerden waanzinnige, of als het blinde werktuig van een vol-

strekt bovenmenschelijke macht, die hem door oogenblikkelijke bezieling alles schenkt, wat hem voor zijn kunstwerk noodig is: zij zullen geen vrede hebben met eene beschouwing, waarbij de eerste voorwaarde voor het slagen des kunstenaars gezocht wordt niet in zijn emancipatie van, maar in zijne onderwerping aan de uitspraken van de traditie. Hoe nu, zullen zij vragen, wat is een kunstenaar zonder genialiteit, en wat is genialiteit anders dan oorspronkelijkheid? Is niet hierin juist het eigenaardige van de kunst tegenover de wetenschap gelegen, dat, terwijl de laatste met bedachtzamen tred van de eene waarneming tot de andere, van het welgeconstateerde feit tot het daaruit voortvloeiende of daarmede samenhangende voortschrijdt, aldus langzaam maar zeker het door de voorgeslachten bijeenvergaarde kapitaal van kennis gestadig en op wettige wijze vermeerderende, zij, de kunst, altijd weer om zoo te zeggen van voren aan begint, haar kracht openbarende in gewrochten, door oogenblikkelijke inspiratie in het leven geroepen? Welnu, eerbiedigen wij dan liever het ondoorgrondelijke mysterie der kunstinspiratie met al haar subjectieve willekeur, met hare duizendvormige aan de individualiteit van het geniale subject ontleende eigenaardigheden, liever dan ons heil te zoeken in verklaringen die uitgaan van zoo grove miskenning der werkelijkheid.

Inderdaad, het schijnt op onzen weg te liggen, dezen wenk met beide handen aan te grijpen, en, gedachtig aan den titel van dit opstel, onze beschouwing te besluiten met een klinkende phrase over die onuitsprekelijk heerlijke, voor alle sterfelijke oogen verborgen geheimenis, die men kunst noemt. Doch waarom dan dit geheele onderwerp in behandeling genomen? Waarom in het geheel g e s p r o k e n over het Onuitsprekelijke, indien daarvan niets te zeggen valt? Juist daarom immers hebben wij deze onze taak aanvaard, omdat wij overtuigd waren dat er een positieve grond onder dezen negatieven vorm verborgen lag. En nu moge het ons in den loop van dit ons onderzoek steeds duidelijker zijn geworden, dat het wezen der schoonheid zich niet volkomen laat teruggeven door woorden, dit neemt niet weg, dat wij geen ander middel dan onze woordentaal bezitten om elkander van het o n u i t s p r e k e l i j k e als eene kenmerkende eigenschap van het schoone te overtuigen. Ook zou het mij zeer verwonderen, indien nasporingen als deze noodzakelijkerwijze van goede vrucht voor onze kennis moesten verstoken

blijven, omdat wij door het kiezen van onzen titel een doel ons stelden, dat langs den weg van het debat, d.w.z. door middel van woorden niet was te bereiken. Immers zoo dwaas waren wij niet om in woorden te willen brengen, wat in zich zelf onuitsprekelijk is. Het was ons te doen, door den oppervlakkigen schijn der dingen henen tot hun dieper liggenden grond door te dringen. En al hebben wij dien vasten bodem niet kunnen blootleggen voor het oog, al konden wij, om zijnen wezenlijken aard te bepalen, niets anders dan een negatieven naam vinden; die naam bewees ons althans den dienst, dat hij ons den plicht van altijd voortgezet onderzoek, van altijd dieper graven, herinnerde.

Keeren, wij na deze kleine uitweiding over het onuitsprekelijke in het algemeen, tot het bijzonder onderwerp, thans in behandeling, terug. Bij het weder opvatten van den draad ter plaatse waar wij dien hadden laten vallen, bemerkten wij al spoedig dat wij voor een hoogst belangrijk vraagstuk staan, hetwelk wij in den loop onzer weinig gedisciplineerde discussie herhaaldelijk zagen opdoemen, maar telkens, als ware het door instinctmatige vrees gedreven, eerbiedig uit den weg zijn gegaan. Thans, wij gevoelen het, kunnen wij rechts noch links uitwijken; wij moeten er doorheen, of onverrichterzake en met beschaamde kaken terug. Tot zijn wezenlijken inhoud herleid, luidt dit probleem aldus: in hoever mag de kunstinspiratie geacht worden onaf hankelijk van de kunsttraditie te kunnen optreden?

De beteekenis en strekking dezer vraag zal thans wel niet veel toelichting meer behoeven. Evenmin zijn er veel woorden noodig om te doen uitkomen, dat een vraag als deze bij uitnemendheid geschikt is om de geesten te beproeven en te ervaren welk hun aesthetisch credo is. Eén ding slechts wensch ik mijnen lezers uitdrukkelijk te herinneren, voor ik met hen de gestelde kwestie zelve ga behandelen; het is dit, dat het mij in de volgende uiteenzetting, even als bij al het voorafgegane, meer te doen is om hun eigen onderzoek en nadenken op contributie te stellen, dan om hen van mijne zijde met nieuwe ontdekkingen te verrassen. Immers wat mij tot schrijven bewoog, was niet de overtuiging dat het mij gegeven zou zijn het gestelde probleem volkomen op te lossen, de groote verborgenheid voor allen te onthullen; neen, het was veeleer het levendig besef van eigen onvermogen, het verlangen naar bondgenooten en helpers bij den grooten arbeid, die immers de krachten niet van enkelen maar

van allen eischt en dan ook na vele jaren en eeuwen zelfs niet zal voltooid zijn. Het onuitsprekelijke toch is naar mijne overtuiging ook op het gebied der kunst het eerste niet alleen, maar ook het laatste, de Alfa en Omega; het bovenzinnelijke, dat altijd weer om verzinnelijking roept en altijd weer hooger boven het zinnelijke zich verheft; het ideaal dat wel door het woord nagejaagd, maar nooit gegrepen wordt.

Wat is kunstinspiratie en welke is hare verhouding tot de kunsttraditie? Daar zijn er, zoowel onder de leeken als onder de ingewijden, ten allen tijde velen geweest die het zoeken naar een antwoord op dusdanige vraag eene dwaasheid, zoo niet een misdaad noemden. Voor hen was de bezieling van den kunstenaar niet alleen een ondoorgrondelijk geheim, maar ook een hoog heilig mysterie door de Godheid zelve den stervelingen ter aanbidding voorgesteld. Al ontkennen zij niet dat de overgeleverde kunstwerken voortdurend tot nabootsing prikkelen en dan ook in het oneindige kunnen gereproduceerd worden zonder het toetreden van goddelijke scheppingskracht; voor elk kunstwerk, dat dien naam waarlijk verdient, wordt genialiteit vereischt. Het genie nu, beweren zij, wel verre van door de traditie te worden voortgebracht of geregeerd, maakt zich daarvan los, verheft zich daarboven met spontane kracht, gelijk reeds daaruit blijkt, dat het in den regel miskend wordt in zijn tijd en bij voorkeur verguisd wordt door hen die de klassieke, dat is de traditioneele kunst het ijverigst bestudeeren en het hoogst waardeeren. Daarenboven, nog nooit heeft iemand een juiste beschrijving, laat staan een bevredigende verklaring gegeven van hetgeen er plaats heeft in des kunstenaars ziel in de oogenblikken waarin het kunstwerk virtueel geboren wordt, en zijn de kunstenaars zelven de eersten om te getuigen, dat voor hen zelven het inwendig wordingsproces van elke nieuwe kunstschepping, voor zoover deze werkelijk op oorspronkelijkheid mocht aanspraak maken, volstrekt onbekend en onverklaarbaar was.

Volgens deze beschouwing ligt het kenmerkende van het kunstgenie hierin, dat het den draad der traditie, de lijn der historie niet voortzet maar afbreekt, dat het met een ‘meo jure’, met een coup d'état en het bewustzijn zijner souvereine bevoegdheid optreedt, en wel verre van de *schulgerechte* schoonheidsvormen als

de hoogste wet te eerbiedigen, de verbaasde wereld wil dwingen, haar ideaal prijs te geven en haar wetboek van aesthetica aan een revisie te onderwerpen. Onder ééne voorwaarde zullen wij deze opvatting kunnen laten gelden; het is deze, dat wij het gezegde over de verhouding tusschen inspiratie en traditie niet in absoluten, maar slechts in relatieven zin verstaan, en met name - want wij willen, zoo mogelijk, de zaak preciseeren - van het genie niet eischen dat het zich vijandig stelle tegenover alle conventie, maar alleen dat het in die conventie geen boeien en hinderpalen maar enkel steunsels en prikkels tot hooger streven erkenne. En hier is het de plaats om een wijd verspreide dwaling, eene algemeen heerschende misvatting te bestrijden. Om toch aan het genie den rechten en vollen eisch te geven, verheft men het ten koste van de traditie, als of die traditie zelve niet voor een goed deel door het genie was voortgebracht; alsof niet juist het geniale alleen stof en vorm leverde voor de modellen van het schoone, welke de eene eeuw aan de andere overlevert; alsof de meest geniale aanleg zonder den prikkelenden en leidenden invloed dier modellen niet gedoemd zou zijn in embryonalen toestand, immers buiten staat te blijven tot die hoogte van rijpheid zich te ontwikkelen, waardoor het op zijne beurt tot eene type kan worden van blijvende beteekenis voor de kunst.

Allerminst kunnen wij, die in de historische school der negentiende eeuw zijn grootgebracht, wij die van kindsbeen ons denken onder de tucht van causaliteits- en continuiteitswetten hebben leeren stellen en bij alle verschijnselen, hoe vreemd en buitensporig ook, die binnen onzen gezichtskring vallen, niet anders kunnen onderstellen dan dat zij door den natuurlijken loop der dingen en dus zonder ingrijpen van hoogere machten werden te voorschijn geroepen; - wij, zeg ik, kunnen allerminst ons neerleggen bij eene beschouwing van inspiratie als de zoo even herinnerde, indien zij namelijk in vollen prozaïschen ernst en te gelijk in absoluten zin wordt opgevat. In dat geval toch laten wij ter wille van het genie excepties toe, die met het grondbeginsel onzer wereldbeschouwing in openlijken strijd zijn. Merkwaardig nu is het, hoe gemakkelijk velen, en niet het minst zij die op ander gebied de onverbiddelijkste bestrijders zich betoonen van het supranaturalisme, hoe gemakkelijk zij tot die inconsequentie vervallen en daarin volharden, wanneer het er op aankomt het genie des kunstenaars

te verheerlijken. Het is alsof zelfs bij mannen als David Friedrich Strausz het ter voordeur uitgejaagde wondergeloof heimelijk langs een anderen weg zich wederom toegang weet te verschaffen en slechts onder den naam van genie-cultus zich behoeft aan te melden om zich een blijvend onderkomen te verzekeren.

Ja, bijna zou men gaan denken aan een wederopleven van heidensche afgoderij in de harten van de sterke geesten dezer eeuw, die met den persoonlijken God des Christendoms hebben gebroken. Gewis, wij kunnen het slechts prijzen in den zoon der negentiende eeuw dat hij niet verkiest te buigen voor machten wier legitimiteit hem niet gebleken is. Maar waar zijn de titels, waaruit het recht van het genie op onze aanbidding kan worden afgeleid? Ja, waar zijn ze? Moeten wij ze niet zoeken in de heilige schatkamers van ons gemoed, dat slechts beseffen en gevoelen, geenszins bewijzen kan? En welke zijn die titels? Immers geen andere, dan die, waarop de religieuse mensch zich beroept, om de wettigheid zijner idealen en aspiraties te staven.

Ik zou wenschen, dat wij allen ons ten ernstigste afvoregen, of wij wel het recht hebben met supreme minachting het wondergeloof der devote menigte te bejegenen, wij, die altijd weer tot mirakelroepen gereed staan, zoodra in den tempel der kunst onze geestdrift in beweging wordt gebracht. Erkennen wij dat het wonder, zoo vaak als ‘des Glaubens liebstes Kind’ geprezen, in vele gevallen geen andere moeder heeft dan geesteszwakte of traagheid. Ik voor mij zou liever geen regel van dit opstel openbaar maken, indien ik daarmede voedsel moest geven aan het denkbeeld, als waren op het gebied van kunst en godsdienst de stomme aanbidding van het onuitsprekelijke als van een mysterium tremendum, sacrosanctum, als van een absolute en onveranderlijke verborgenheid, als van een hoogheilig sacrament, de duurste plicht en te gelijk de hoogste zaligheid. Neen, niets van dat alles. Al is het hoogste en diepste wat wij gevoelen en genieten, onze aanbidding van het schoone en goede, onbereikbaar voor het woord, onbeschrijfelijk voor de taal, wij gaan daarom met niet minder ijver in ons nadenkend onderzoek voort, daar wij bij ervaring weten, dat ons gemoed bij die studie niet armer, maar rijker wordt en dat wij, door ons rekenschap te geven van hetgeen het heilige en schoone ons te zeggen heeft, wel verre van het ideaal tot ons naar lager sferen te doen afdalen, veeleer ons zelven te gelijk met ons ideaal gestadig hooger verheffen.

Daarom nog eens: zoeken wij geen heil in de eenzijdige verheffing der individueele inspiratie ten koste van de traditie. Al bestaat het echt geniale van den kunstenaar niet in het reproduceeren van hetgeen reeds voorhanden was, de maat zoowel als de wijze zijner productiviteit hangt af van het aandeel dat de overgeleverde kunst tot zijne vorming bijdroeg. Immers volstrekt onafhankelijk is zelfs de meest geniale kunstenaar niet. Ook deze versmaadt niet, zonder onherstelbare schade voor zijne ontwikkeling, de hulpmiddelen tot het recht verstand en het in behoorlijken vorm brongen van de natuurindrukken, gelijk de kunstenaars van alle eeuwen ze in hun werken ten beste hebben gegeven. De inspiratie nu, ten gevolge waarvan een nieuw kunstwerk ontstaat, is niet daarom een onuitsprekelijke geheimenis, omdat daaraan een bovenmenschelijk, bovennatuurlijk proces ten grond ligt, maar zou dat reeds zijn omdat wij hier te doen hebben met werkingen van zoo uitermate gecompliceerden aard en door een onafzienbare reeks van factoren te weeg gebracht. Hier hebben wij het individu, dat is een gansche wereld in het klein, een mikrokosmos, op wien de wereld daarbuiten, de makrokosmos, op eigenaardige wijze reageert. Waar zullen wij beginnen, waar eindigen, om de duizende draden waaruit dit weefsel bestaat naar hun oorsprong en loop voor het oog bloot te leggen? Toch maakt dit uiterst gecompliceerde samenstel, hetwelk wij individu noemen, evenmin als het product dat geboren wordt uit de ontmoeting van object en subject, van makrokosmos en mikrokosmos, van de algemeene alles omvattende natuur en het concreete individu, geenszins den indruk van verwarrende en verbijsterende menigvuldigheid. Immers het individu is niet een aggregaat van een onberekenbaar aantal door elkander geworpen elementen en eigenschappen; het kunstwerk, dat dien naam verdient en dus het persoonlijk individueel cachet des meesters draagt, is geen ordeloozen chaos gelijk. Juist hierin ligt de toovermacht der kunst, dat zij ons in de eindeloos gedifferentieerde wereld de eenheid doet grijpen, bewonderen, genieten. De kunstenaar is aan den machtigen geest gelijk, die ons opvoert naar de hoogte vanwaar wij de wereld als in een verrukkelijk panorama saâmgevat kunnen overzien. Hier drukt het kolossale ons niet door zijne massiveteit; hier wordt de geest niet vermoeid en verstrooid door de menigte en de bonte verscheidenheid der voorwerpen. Gedragen op de vleugelen der kunst zweven wij boven de realiteit om haar te

beheerschen, dat wil zeggen om haar als een schoon, harmonisch geheel te vatten en te verstaan.

Vatten en verstaan? Waar blijft dan het onuitsprekelijke? Of zullen wij misschien zeggen dat hierin juist de waarde en beteekenis van de scheppingen der schoone kunst gelegen is, dat zij ons doet begrijpen wat door geen woorden is te beschrijven of te verklaren? Alles komt hier aan op de juiste onderscheiding. Wat is begrijpen en verstaan? De oudheid noemde den priester den tolk der goden, en nog heden ten dage beschouwen velen het religieuse dogma of het heilige symbool als de zuiverste uitdrukking der waarheid en de beste oplossing van het levensraadsel. Wetenschap! wetenschap! is het wachtwoord van onzen tijd. Zij, die deze leuze voeren, willen alleen in haar, de wetenschap, het middel zien om tot een eigenlijk begrip der dingen door te dringen, en velen hunner meenen, alleen reeds op dezen grond, de pretentie van het geloof, dat zich een intuitieven blik toeschrijft, te moeten bestrijden. En wat zullen dezen, wat zullen de meesten onzer van de kunst zeggen? Kan men haar wel in vollen ernst een bondgenoot noemen in den strijd, dien wij tot verovering der waarheid hebben te voeren. Zou zij bij machte zijn, ons inderdaad tot het begrijpen der dingen te helpen? Maar het ligt immers geheel buiten haar bereik en gebied, ons met duidelijke begrippen te verrijken, Woord en begrip behooren immers onmiddellijk te zamen, en beiden maken het eigenaardig wapentuig der wetenschap uit, terwijl de vormen, waarmede de schoone kunsten opereeren, wel sterker indrukken, wel levendiger bewegingen in ons gemoed, maar geenszins klare voorstellingen, scherp omschreven gedachten in onzen geest kunnen te voorschijn roepen.

Nog eens, wat is begrijpen? De oppervlakkigheid alleen is tevreden met een antwoord als dit: wij begrijpen de dingen, wier eigenschappen wij met woorden kunnen beschrijven; of wel: de wetenschap is het, die ons het wezen der dingen ontvouwt en zoo doende ons tot hun b e g r i p leert opklimmen. Bij eenig nadenken beseft ieder het onvoldoende dezer definities. Vooreerst toch is de meest volledige opsomming van de eigenschappen eener zaak op zich zelf niet voldoende om ons die zaak in haar geheel en als geheel te leeren kennen. Ook blijft bij deze omschrijving het voornaamste onverklaard, namelijk hoe het mogelijk is en op welke wijze het toegaat, dat het wezen der dingen voor ons wordt ontvouwd, en waarom dit werk juist

aan de wetenschap moet worden opgedragen. Na hetgeen over dit onderwerp in het eerste gedeelte dezer studie is opgemerkt, behoeven wij thans niet langer stil te staan bij het betoog, dat de wetenschap in den strikten zin des woords en deze alleen ons niet brengt, immers feitelijk ons nog niet heeft gebracht, tot het gewenschte begrijpen van eenige zaak. Wat de godsdienst in deze vermag, wensch ik bij eene volgende gelegenheid te onderzoeken. Thans is de vraag aan de orde, in hoever de schoone kunst ons bevorderlijk kan zijn tot het recht verstaan en begrijpen der dingen.

Vergeten wij niet dat wij hier bepaaldelijk met de s c h o o n e kunst te doen hebben en dat wij deze leerden onderscheiden van de zoogenaamde nuttige kunsten. Door die onderscheiding nu wordt wel is waar aan de schoone kunst, die men ook wel DE kunst, d.i. de kunst bij uitnemendheid noemt, geenszins het vermogen ontzegd om tot iets nuttig te zijn; er volgt slechts uit, dat praktisch nut bij haar geen hoofddoel, geen bezielende en bewegende kracht kan zijn. Alleen zou men kunnen vragen: ligt ook het didaktisch motief geheel buiten het gebied van de kunst in eminenten zin? Is b.v. het leerdicht wel een zuiver voortbrengsel van kunst? Behoort althans dit genre, juist om zijne didaktische of moraliseerende tendentie, niet tot de laagste klasse, waarin de overgangsvormen tot de reine of hooge kunst hunne plaats behooren in te nemen? Zij, die de hedendaagsche leerboeken voor natuurlijke historie met de welgelijkende afbeeldsels van dieren en planten illustreeren, maken zonder eenigen twijfel hun kunsttalent dienstbaar aan een praktisch doel, maar kunnen dan ook, om dezen hunnen arbeid alleen, nog niet gelijk gesteld worden met hen, die hunne voortbrengselen alleen uit zuivere liefde tot het schoone te voorschijn roepen. Dezen laatsten alleen komt de titel van kunstenaars in den strikten zin des woords toe, onder voorwaarde natuurlijk dat zij door hunne werken hun meesterschap over den vorm bewijzen. Kan nu deze onafhankelijke kunst, onafhankelijk omdat zij zonder nevendoel beoefend wordt, geacht worden ons behulpzaam te zijn tot beter begrijpen, tot dieper indringen in het wezen der dingen? Ik bedoel daarmede natuurlijk niet, of wij uit oude schilderstukken, teekeningen en gravures onze kennis van de oude kleederdrachten of wat dies meer zij, kunnen uitbreiden; of wij uit de composities van de oude meesters de ontwikkeling der harmonieleer kunnen leeren kennen. Onze vraag heeft eene diepere beteekenis, eene wijdere strekking.

Wat wij bedoelen is dit: ontleenen de kunstvoortbrengselen van ouderen en nieuweren tijd hunne eigenlijke waarde voor ons niet juist hieraan, dat zij ons bekend maken met eene opvatting der natuur, die wij niet alleen schoon, maar ook waar en van blijvende waarde mogen noemen?

't Is noodzakelijk hier de kunst in hare onderdeelen te splitsen, om althans drie hoofdgroepen te onderscheiden: de beeldhouwkunst, de schilderkunst en de toonkunst. Het antwoord op de zoo even gestelde vraag schijnt niet hetzelfde voor elk dier groepen afzonderlijk beschouwd. Van de beeldhouwkunst mag het zonder eenigen twijfel heeten dat zij ons van onwaardeerbaren dienst is om schoone vormen te leeren onderscheiden. De natuur bevat wel is waar diezelfde vormen ook, en wanneer de kunstenaar ze niet aan haar ontleende, hij zou ons niet kunnen voldoen. Doch het is juist de kunstenaar, die om zoo te zeggen de schoone vormen, in de natuur aanwezig, isoleert van hunne omgeving, om ze zoodoende krachtiger tot ons te doen spreken, d.w.z. om een klaarder en duidelijker indruk van onverdeelde, onvermengde schoonheid op ons te maken. Zoo maakt de beeldhouwer ons de waardeering van het schoone gemakkelijker. Zijn kunstenaarsoog abstraheerde van het door hem aanschouwde al datgene wat de type, door hem in het leven te roepen, zou kunnen verduisteren en bederven. Zoo werd zijn gewrocht, hoe concreet en plastisch ook, inderdaad aan een afgetrokken begrip gelijk, hetwelk op aesthetisch gebied denzelfden dienst aan ons bewijst als het woord, of de wijsgeerige definitie op het gebied der intelligentie. Uit dit oogpunt beschouwd, schijnt het ongekleurde beeld van hooger waarde dan het gekleurde, gelijk het dan ook mijns inziens a priori waarschijnlijk mag heeten, dat de periode van het ongekleurde beeld in de klassieke oudheid als de vrucht van voortgezette abstractie moet zijn voorafgegaan door de periode van het gekleurde beeld. Of het historisch onderzoek aangaande de oud-Grieksche beeldhouwkunst in deze kwestie reeds tot een zeker resultaat is gekomen, is mij niet bekend. Doch zooveel schijnt mij ontwijfelbaar, dat de voorliefde voor gekleurde beelden die zich van tijd tot tijd openbaart in de Christelijke kunst meer aan ontaarding dan aan gezonde ontwikkeling van den smaak doet denken. Immers het eigenaardige der beeldhouw-

kunst ligt in de afmeting, in de proportieën, in de vormen en lijnen. De indruk door deze middelen teweeggebracht, is een andere, een minder gemengde, een meer onverdeelde, waar zij alleen, dat wil zeggen zonder bedekking of begeleiding van kleurverscheidenheid worden aangewend. De oppervlakkige menigte moge gemakkelijker door het wassenbeeld in verrukking worden gebracht, omdat het haar terstond aan een levend mensch doet denken; bij voortgezette beschouwing en vergelijking zal in het eind zelfs de eenvoudigste mensch tot de overtuiging komen, dat er meer kracht en leven ligt in het marmerblok, hetwelk door de hand des kunstenaars den menschenvorm aannam, dan in die net geboetseerde namaaksels van menschen, die juist omdat ze voor levende wezens willen doorgaan, u met hun glazen oogen en onbewegelijke gelaatstrekken aan opgezette en geblankette lijken doen denken. Wat nu is dat leven, door den kunstenaar aan het koude en stugge marmer, aan het dorre metaal of hout meegedeeld? Immers niets anders dan de volmaakte juistheid van de vormen, de volkomen harmonie tusschen de deelen onderling en de volstrekte eenheid van het kunstwerk, zooals die spreekt uit de doelmatigheid, waarmede alles tot belichaming der hoofdgedachte, tot openbaring der intentie is aangebracht en gegroepeerd.

Met de beeldhouwkunst staan wij op den eersten trap waarop de mensch zijn meesterschap als kunstenaar in den hoogeren zin des woords bewees. Ik zeg op den eersten trap. Want moesten wij in drie woorden den loop schetsen dien de kunstontwikkeling van den tijd der Grieken tot op onze dagen heeft genomen, wij zouden geen oogenblik aarzelen in die geheele beweging drie stadiën te onderscheiden, waarvan wij het eerste de periode der beeldbouwkunst, het tweede die der schilderkunst, het derde die der toonkunst zouden noemen. Niet alsof in de oudheid de teekenstift en het penseel, de harp en de fluit ongebruikt gebleven; in onze dagen beeldhouw- en schilderkunst in onbruik of oneere gekomen; in het middentijdvak muziek en sculptuur onbeoefend gebleven waren: wij weten wel beter. Wat wij bedoelen is eenvoudig dit, dat de schilderkunst eerst lang nadat de beeldhouwkunst hare voor alle eeuwen geldende modellen had geschapen haar hoogsten bloei bereikte, terwijl de eigenlijke ontwikkelingstijd voor de muziek eerst aanbrak, toen de groote beweging op het gebied der schilderkunst reeds voorbij was. Is het mij geoorloofd mijne meening met een beeld te

verzinnelijken, dan kies ik dat van de drie gratiën. Even als die bekoorlijke zusters, hebben de drie schoone kunsten ten allen tijde een bevallige groep gevormd; doch niet altijd stond onder die drie dezelfde op den voorgrond en in het volle licht; achtereenvolgens hebben zij elkander de eereplaats ingeruimd, al bleef de groep ongeschonden en de harmonie van het geheel ongestoord.

Niet zonder reden vestigde ik de aandacht mijner lezers een oogenblik op dit mijns inziens door de geschiedenis ten volle gestaafde feit. Of werpt het niet een hoogst gewenscht licht over het door ons behandelde onderwerp? Waarheen anders dan naar het Onuitsprekelijke wijst ons die bewegingslijn in de geschiedenis der kunst? Naar het Onuitsprekelijke, dat altijd hooger, altijd dieper wordt gezocht en dan ook door voortgezette abstractie meer en meer tot in de diepste heiligdommen van het gemoedsleven wordt nagespoord, om door de scheppende kracht der kunst telkens in nieuwe vormen gekleed daaruit te voorschijn te komen. De natuur zelve, wij zagen het reeds, is de groote kunstenares, wier gewrochten alleen voor de hooger georganiseerde schepselen de openbaring zijn van bovenzinnelijke dingen en de motieven tot geestelijke bewegingen bevatten. Aan die gedachten nu, welke de natuur als het ware onbewust uitspreekt, tracht de mensch door de kunst uitdrukking te geven. Eerst, in zijn kinderlijken leeftijd, bootst hij eenvoudig de enkele voorwerpen na; straks, tot rijper leeftijd gekomen, vat hij het typische der vormen scherper en nauwkeuriger in het oog en krijgt zijn werk het karakter van zelfstandig scheppen. En al boeien hem van den eersten oogenblik af te gelijker tijd èn vorm, èn kleur, èn toon, toch zal hij daarom bij zijn scheppend streven niet aanstonds bij elk dezer drie even gemakkelijk slagen. Of laat mij liever zeggen, op het gebied van de plastische kunst zal hij uit den aard der zaak den omvang der middelen waarover hij te beschikken heeft, den vollen rijkdom der uitkomsten, die hij zal kunnen behalen, meten en overzien. Vergelijkender wijze gesproken, is de beeldhouwkunst arm en hulpeloos, en ligt haar taak om zoo te zeggen van meet aan als binnen enge grenzen beperkt den kunstenaar voor oogen. Tot hare volledige beoefening heeft hij slechts noodig, behalve hetgeen hem de natuur onmiddellijk geeft, een paar hoogst eenvoudige werktuigen om aan zijne stof den gewenschten vorm te geven. Niet meer was er noodig dan de ontdekking dat deze of gene boom, dit of dat steenblok of rotsgevaarte in de schemering of bij

maneschijn gezien op verrassende wijze met de gestalte van mensch of dier overeenkwam, om de kunstdrift te doen ontwaken; niet meer dan een brok weeke, straks bij het vuur of in de zon te harden klei, om het kunstwerk te doen ontstaan. De brooze klei zal wel is waar door een meer duurzame stof moeten vervangen worden; de beitel en de hamer, de passer en het lood moeten te hulp komen; 's kunstenaars oogen en handen hebben nog een oefenschool van eeuwen te doorloopen, alvorens de hoogste schoonheidsvorm, de menschelijke gestalte als Jupiter of Venus uit het marmer zal kunnen te voorschijn treden, om tevens door datzelfde marmer tot het verre nageslacht onverzeerd te worden overgebracht. En toch die tijd, die doorgeloopen weg is kort, de afstand tusschen ideaal en werkelijkheid nauwelijks noemenswaardig, het hier vereischte abstractievermogen uiterst gering te noemen, in vergelijking met hetgeen op het verwante gebied der schilderkunst noodig was tot bereiking van het culminatiepunt, vanwaar uit men haar in den ganschen omvang harer productiveteit zou kunnen overzien. Geen wonder. Hier toch zijn vooreerst de materialen en hulpmiddelen menigvuldiger en verder te zoeken; het doek of paneel, de standvastige kleuren en vernissen moeten op kunstmatige wijze worden vervaardigd. Het procédé tot verkrijging van het gewenschte effect is veel ingewikkelder. Het relief, de hoogte en diepte moet door schaduw en perspectief, verkorting en verkleining op het platte vlak als getooverd worden. Daarenboven hoe oneindig veel rijker is hier de complicatie van lichten kleurnuancen, hoe oneindig meer gevariëerd het spel van tonen en tinten! Hoeveel moeite kost het ons in den regel, onzen kinderen kleuren en kleurschakeeringen behoorlijk te leeren onderscheiden. Bij de meesten hunner heeft zich de plastische zin, die hen het verschil in den uiterlijken vorm der dingen doet opmerken, tot een tamelijke hoogte ontwikkeld, vóór zij in staat zijn ook maar de drie hoofdkleuren behoorlijk te onderscheiden. Zoo ook staat het vast dat niet alleen de Romeinen, maar zelfs de voor de kunst zoo gelukkig toegeruste Grieken in het onderscheiden van verwante kleuren het nog niet hadden gebracht tot de hoogte waarop bij ons de kinderen staan, als zij hun eerste school bezoeken. Maar behalve dat voor de gelukkige beoefening der schilderkunst een zooveel fijner ontwikkeld perceptie- en distinctievermogen van het gezichtsorgaan wordt vereischt, hoe oneindig veel rijker is ook op dit gebied de stof,

die zich ter behandeling aanbiedt. De beeldhouwkunst, voor zoover zij zich niet tevreden stelt met het halve relief, is inderdaad uiterst beperkt bij de keuze harer sujetten en moet zich eigenlijk bepalen tot het standbeeld, dat is tot het beeld dat staan kan, met andere woorden, tot zoodanige figuren, wier zwaartepunt niet buiten het grondvlak gelegen is. Ik behoef waarlijk hier niet in bijzonderheden te treden, om tegenover deze armoede den verbazenden rijkdom van onderwerpen, waarover de schilderkunst te beschikken heeft, behoorlijk te doen uitkomen. Wat voor ons van meer belang mag heeten, is de omstandigheid, dat met dezen grooteren rijkdom ook gepaard gaat een volledіger materiaal van hulpmiddelen tot vermenigvuldiging der beoogde effecten, in verband met de rijkere verscheidenheid, de fijner genuanceerde schakeeringen van aandoeningen en stemmingen die op dit gebied hare vertolking vinden. Hier immers kan het volle leven der natuur, zooals het zich onder den bezielenden invloed van het licht ons openbaart; hier kan al wat geschiedenis, ervaring en verbeelding aan liefelijke, grootsche, in één woord, aan indrukwekkende tafereelen oplevert, en tal van kunstwerken, als in zoovele kristallen gestold, tot ons spreken in de warme taal van kleur en tinten. Wie onzer ziet niet in, dat deze taal oneindig rijker is, oneindig fijner gearticuleerd en mitsdien beter geschikt dan de beeldhouwkunst om uitdrukking te geven aan de duizendvormige bewegingen van het gemoedsleven. In niemand onzer zal het opkomen, met minachting van eene kunst te spreken, die den naam van Phidias nevens zooveel anderen onsterfelijk heeft gemaakt. Niemand onzer die het niet een onherstelbaar verlies zou achten, indien onze Musea voor goed werden beroofd van de beeldhouwwerken uit de oudheid tot ons gekomen. Maar niemand ook, of hij zal bij eenig nadenken erkennen, dat de schade voor ons geestelijk leven onvergelijkelijk grooter zou zijn, indien ons de werken der groote schilders uit de zestiende en zeventiende eeuw kwamen te ontvallen. Het is of het menschenhart van den kunstenaar ons warmer tegenklopt uit die schilderwerken. Door de onderwerpen die zij behandelen, doen die meesters ons dieper doordringen in het intiemste hunner gewaarwordingen. Hunne doeken zijn de illustraties van geniale mannen over de meest belangwekkende levensvragen en levenstoestanden, die ons de poëzy van het leven, zijnen ernst zoowel als zijnen humor, in volle teugen doen genieten. Toch heeft ook hier de kunst

haar laatste woord nog niet gesproken, al de schatten harer betoovering niet uitgeput. De derde in den groep der gratiën, die het laatst op den voorgrond trad, was alleen daarom de laatste, omdat zij voor haar ontwikkeling den langsten tijd behoefde. Stellen wij eerst de waarheid van dit feit uit de historie der kunst in het licht, om het daarna zoo mogelijk uit de vergelijking der schoone kunsten onderling te begrijpen.

Het is algemeen erkend dat onder alle volken der oude wereld de Grieken, wat aesthetische ontwikkeling betreft, bovenaan stonden. Dat zij ook in de toonkunst voor geen andere volken behoefden onder te doen, laat zich niet wel betwijfelen. Een andere vraag echter is, wat van de Grieksche muziek in vergelijking met die van onzen tijd zou gezegd moeten worden. Is die vergelijking mogelijk? Dank zij den onvermoeiden ijver en het rijper geworden oordeel der geschiedvorschers, die in de laatste dertig jaren dit veld van onderzoek als het hunne hebben gekozen, kunnen wij in deze met voldoende zekerheid uitspraak doen. Sedert wij de werken der Grieksche muziekgeleerden behoorlijk hebben leeren verstaan, kunnen wij met zekerheid zeggen, dat de lof, hun ten opzichte van hun muzikaal waarnemingsvermogen toegekend, in geenen deele overdreven was. Met bewonderenswaardige nauwkeurigheid hebben zij de graden van consonantie en dissonantie tusschen de verschillende trappen der natuurlijke toonschalen weten te onderscheiden. Alleen op de fijnheid en juistheid van hun oor afgaande, hebben zij met verbazingwekkende precisie de eigenaardige leemten geconstateerd, die zich voordoen bij de verbinding en samenvloeiing van de verschillende toongeslachten zoolang de natuurlijke ongelijkzwevende temperatuur behouden blijft. Leidde die waarneming aan de eene zijde tot eene wijze zelf beperking bij de praktische toepassing der genoemde combinatie van verschillende toonreeksen, aan de andere zijde bracht zij een aantal voor de praktijk onmogelijke intervallen in het toonstelsel, ten gevolge waarvan ten slotte de geleerde beoefening der muziek bij de Grieken in onvruchtbare bespiegeling, in pedante scholastiek ontaardde. Hoe veelvuldig ook deze theoretici gebruik maken van de woorden harmonie, modulatie en wat dies meer zij, van eigenlijk gezegde harmonie in den thans gebruikelijken zin hadden zij nauwelijks eenig denkbeeld. Hunne muziek was in het wezen der zaak niet polyphoon maar éénstemmig, even als tot op den huidigen

dag bij alle volken der beschaafde en onbeschaafde wereld, voor zoover zij in dit opzicht buiten den invloed bleven van de Europeesche kunst der laatste vier eeuwen. Immers het vraagstuk dat onze muziekgeleerden zoolang heeft bezig gehouden, of namelijk de muziek der Grieken uitsluitend melodisch en rhythmisch geweest is, dan wel of ook het harmonisch element daarin zal opgenomen zijn geweest, dit vraagstuk kan in geen anderen zin dan dezen worden opgelost, dat de Grieken in weerwil, neen, ten gevolge juist van hun sterk geprononceerden zin voor euphonie onmogelijk konden komen tot een zoodanige ontwikkeling van het harmonisch element, waarbij, gelijk in de moderne muziek het geval is, aan den dissonant eene zoo belangrijke plaats moet worden ingeruimd. De Grieken, het is waar, gebruikten meerdere instrumenten tot begeleiding van den zang; maar die begeleiding zelve hebben wij ons zeker niet anders te denken dan als een middel tot ondersteuning van den zang, hetzij door het aangeven van het grondakkoord of den aanvangstoon, hetzij door herhaling der melodie in een hooger of lager octaaf. Onwaarschijnlijk, althans ondenkbaar is het niet, dat de lier- of citherspelers, bij het accompagneeren van koor- of sologezang, van tijd tot tijd een vol akkoord aan hun instrument hebben ontlokt; doch zoodanige volle grepen in de snaren kwamen dan ook zeker niet dan op enkele plaatsen bij wijze van zware accenten of bij pauzen de monotonie voor een oogenblik af breken. Niets dwingt ons, alles weerhoudt ons, om aan te nemen dat de oude Grieken zelfs in hun door fluit en lier begeleid koorgezang ook maar een zweem of beginsel van polyphonie, in den zin van discantus of doorloopend contrapunt hebben aangebracht. En toch wat is de muziek zonder dit beginsel van meerstemmigheid? Wat eindelooze verscheidenheid van verwikkelingen staat er geboren te worden uit de innige samensmelting van harmonie en melodie, uit het gelijktijdig optreden van meerdere melodische motieven, waarvan ieder op zich zelf beschouwd een zelfstandig geheel vormt, terwijl zij tevens te zamen in hoogere eenheid opgaan! De Grieksche geest was niet bij machte deze hoogere combinatie tot stand te brengen. Daartoe was bij dit volk de kunstopvatting niet ernstig, niet diep genoeg, de schoonheidszin te eenzijdig op het onmiddellijk streelende en welluidende gericht. De godsdienst des lijdens moest eerst het gemoed vatbaar maken voor de schoonheid van het kruis; die godsdienst moest eerst een fusie tot stand brengen van de klassieke met de Ger-

maansche wereld. en zoo doende een hooger zedelijk ideaal, een verhevener levensopvatting doen geboren worden, vóórdat de toonkunst als eene afspiegeling van het voller en ernstiger gemoedsleven, het nieuwe stadium van mannelijke kracht zou kunnen intreden. De kerk, de bewaarster van zooveel goeds, behoedde ook de monumenten van Grieksche beschaving op muzikaal gebied voor algeheelen ondergang. Doch eerst in de tweede helft der middeleeuwen begonnen zich de eerste sporen te vertoonen van een nieuw zelfstandig leven. Het kerkorgel met zijn constanten, in onverminderde kracht aangehouden toon, is de eerste praktische onderwijzer in de harmoniek. Een nieuw notenschrift, dat aan de melodische en rhythmische figuren, als waren het levende groepen, een plastischen vorm geeft, wordt uitgevonden. Van nu aan komt het oog het oor te hulp om de gecombineerde bewegingen der gelijktijdig optredende stemmen te volgen en te beheerschen. De bewegelijke en sprekende motieven van het volksgezang, op kunstige wijze tot veelstemmige muziekstukken van grootere afmeting verwerkt, veroveren zich eene plaats in de kerk naast de overgeleverde vormen van de aan de Grieken ontleende Ambrosiaansche hymnologie en de Gregoriaansche Psalmodie, welke laatste niet veel meer was dan eene nauw aan den gewijden tekst zich aansluitende muzikale declamatie. En al moge ook nog gedurende eeuwen bij de muzikale ontwikkeling alles van de vocale muziek uitgaan, in den zang zelf emancipecrt zich het muzikale moment meer en meer van den woordelijken tekst en schept de genius der muziek zich nieuwe zelfstandige vormen, waarin het eenmaal, ook zonder de hulp van het aan metrum gebonden woord, zich vrijelijk en overeenkomstig zijnen aard zal kunnen bewegen.

Het is hier niet de plaats om in bijzonderheden aan te toonen, welk aandeel de oude Nederlandsche meesters van de vijftiende tot het begin der zeventiende eeuw hebben gehad bij den bouw van dezen nieuwen kunsttempel. Ook kan ik mij hier niet begeven in een gezet onderzoek van de vraag, of de scheppingen dier meesters nog heden ten dage een in allen deele bevredigenden indruk op ons kunnen maken. Genoeg zij het op te merken, dat deze lange, lange weg door alle gangen en stegen, door alle kronkelingen van den grooten doolhof, dien men tegenwoordig in de muziekgeschiedenis de k u n s t d e r N e d e r l a n d e r s noemt, dat, zeg ik, die lange en moeilijke weg moest afgelegd worden, voor en aleer men

de zonnige plek kon bereiken, waar ons de wonderbare macht der hedendaagsche toonkunst in al hare volheid te genieten wordt gegeven.

Doch om zoover te komen, was er nog een andere, haast nog gewichtiger overwinning op het oor, dat wil zeggen, op het uiterlijke van allen wanklank afkeerige zintuig, te behalen. De scheppingsdrang door de polyphone zetting als door een nieuw ontdekte wereld tot altijd grootscher ondernemingen geprikkeld, kon op den duur zich niet voegen binnen de perken der ongelijkzwevende temperatuur, welke de vrije modulatie naar alle toonaarden der chromatische schaal onmogelijk maakte. In de verhouding tusschen de hoofdintervallen van den natuurlijken toonladder moest eene kunstmatige wijziging worden aangebracht om een compleet stel van twaalf onderling volkomen gelijkvormige toonladders te verkrijgen en het geheele toonsysteem tot een in zich zelf terugkeerende kwintencirkel af te ronden. Deze hoogst belangrijke hervorming kwam niet tot stand zonder dat hoogst pijnlijke concessiën van het oor werden gevraagd. Van nu aan zal bij alle in gelijkzwevende temperatuur gestemde instrumenten, derhalve ook bij het zich overal indringende klavier, geen enkel interval (de oktaaf natuurlijk alleen uitgezonderd) in zijne natuurlijke reinheid en schoonheid meer kunnen optreden. De nivelleerende macht der verstandelijke berekening eischte dit offer met onverbiddelijke strengheid, als het eenige middel om de gewenschte afronding in het toonstelsel te verkrijgen en zoo doende aan de taal der muziek een hoogeren graad van buigzaamheid, een tot dusverre ongekende fijnheid van articulatie, te geven, waarvoor zij, naar het scheen, wel iets van haar oorspronkelijke welluidendheid in ruil mocht geven. Zoo werd dan ook de muziek in klimmende mate het geschikte orgaan tot objectiveering eener wereld van inwendige stemmingen en aandoeningen, die zich te gelijk met de middelen, in de moderne muziek tot hare vertolking aangeboden, schijnen te differentieeren en te vermenigvuldigen. Immers wat is de geheime wondermacht der muziek anders, dan haar vermogen om uit louter tonen en klanken een wereld te scheppen, waarin de arme geplaagde mensch de wereld van zijn eigen gemoedsleven, het is waar met hare zonnige verschieten, maar te gelijk als door het licht eener hemelsche harmonie beschenen, kortom in ideale schoonheid verheerlijkt erkent, en als de zijne met verrukking begroet.

Op dit punt van mijn onderzoek gekomen, kan ik nauwelijks weerstand bieden aan de verzoeking om in eene beschouwing te treden van den samenhang tusschen den opgemerkten ontwikkelingsgang der nieuwere toonkunst en dien van het maatschappelijk, geestelijk, religieus leven der Europeesche volken in het algemeen. Ik mag hier slechts enkele vragen doen, enkele punten aanstippen. Zou het niet de moeite beloonen, te onderzoeken, welk aandeel de protestantsche geest (dit woord natuurlijk genomen in den meest ruimen zin, volgens welken het ook de reactie tegen Rome's autocratie in den boezem der katholieke kerk zelve aanduidt) heeft gehad aan de grondlegging der nieuwe muziek? Zou het louter toeval zijn, dat juist daar, waar de nieuwe geest van vrijheid en fierheid de kerkelijke boeien verbrak, ook de schoone kunsten het weligst tierden en met name de toonkunst tot hooger vlucht zich verhief? Verdient het niet onze aandacht, dat Italië, in de zestiende eeuw nog vol geestdrift voor de humaniteit en reformatorische beweging van den nieuwen tijd, doch van toen aan, nadat het dit vuur van hooger leven had laten uitdooven, in een staat van geestelijke kwijning, geraakt, waarbij te gelijk met het krachtig gevoel van zedelijk-godsdienstige verantwoordelijkheid, tevens de nationale zelfstandigheid verloren ging; is het niet opmerkelijk, vraag ik, dat Italië ook op muzikaal gebied niet bij machte is geweest aan de spits te blijven, sedert de toonkunst met Bach en Händel een nieuw en hooger stadium van ontwikkeling intrad? Eindelijk, want ik mag niet langer over dit onderwerp uitweiden, zou het zonder beteekenis zijn, dat de ultramontaansche macht die in onze dagen vijandiger dan ooit is opgetreden tegen den modernen geest, die aan staat en maatschappij, aan wetenschap en school een nieuwe gedaante heeft gegeven, ook den oorlog verklaarde aan de hedendaagsche muziek, door uit de kerk juist die toonscheppingen te verbannen, welke, ofschoon voor de kerk bestemd, en door de grootste meesters onzer eeuw in het leven geroepen, niet langer genade konden vinden, als dragende zij den stempel van hunne niet specifiek kerkelijke afkomst al te duidelijk aan het voorhoofd?

Keeren wij terug tot ons onderwerp. Moge de kleine uitwijking, die wij ons veroorloofden, ons versterkt hebben in

de overtuiging, dat de ontwikkeling der muziek sedert Bach op het allerinnigst samenhangt met, en een leerrijke illustratie mag heeten van de geestelijke beschaving in het algemeen, welke de nieuwe geschiedenis bij de Europeesche volken heeft aan te wijzen. Zou het noodig zijn, na al het opgemerkte, nog in bijzonderheden uiteen te zetten dat de toonkunst der middeleeuwen, ja zelfs die van de Nederlanders, Italianen en Duitschers der zestiende en zeventiende eeuw met de muziek van den nieuweren tijd vergeleken in een staat van onrijpheid en onmondigheid verkeerde, naardien haar in die periode een belangrijk deel der middelen ontbrak, die thans der kunst ten dienste staan? Hoe geheel anders is hetgeen de geschiedenis van de schilder- en beeldhouwkunst weet te verhalen. Dáár ligt de klassieke tijd òf in de bloeiperiode van het oude Athene, òf in die van het pas herboren Europa, in allen gevalle eeuwen achter ons, en wat die groote meesters gewrocht hebben, vervult ons niet alleen met hooge bewondering, maar schenkt ons ook een onverdeeld kunstgenot, een gevoel van volkomen bevrediging en voldaanheid. Geheel anders is het met de voortbrengselen der oude toonzetters. Een schat van schoone, soms betooverend schoone melodieën mogen zij ons hebben nagelaten, zij slaagden er niet in dezen door de haar passende harmonieën te schragen, zonder aan die melodieën zelve het karakter van vrije, losse, ongedwongen natuurlijkheid te ontnemen. Alleen bij het uit den aard der zaak minder bewegelijke, ernstiger en plechtiger kerkgezang is die stugheid van vorm niet hinderlijk.

Maar de tijden waarin de kerk het één en al was en hare stem als hoogste wet ook op aesthetisch gebied werd geërbiedigd, die tijden zijn voorbij, onherroepelijk voorbij. Dankbaar willen wij erkennen wat zij, de kerk, als schutsvrouw der toonkunst in en zelfs nog na de middeleeuwen tot hare ontwikkeling heeft bijgedragen. Maar de dochter werd volwassen, en wenschte zich te emancipeeren, met zelfstandigheid zich te bewegen. Een tijd lang scheen het alsof dit vrijere optreden der in volle schoonheid schitterende jonge maagd der bedaagde moeder niet ongevallig was. Toen echter de luister der jeugd al te zeer de aandacht in beslag nam, was het met de goede verstandhouding tusschen moeder en dochter gedaan. Elke macht, onverschillig of zij op het Vatikaan of daarbuiten haar zetel heeft gevestigd, moet met de moderne toonkunst breken, van het oogenblik dat zij, gelijk het Rome van onzen tijd, een

principieel vijandige houding aanneemt tegenover den geest der moderne cultuur, met name tegenover het streven onzer eeuw naar volkomen emancipatie van het individu door middel van waarlijk vrijmakend onderwijs.

Of zouden wij misschien moeten zeggen dat de twee ontwikkelingsbewegingen, de eene op maatschappelijk-kerkelijk, de andere op aesthetisch-muzikaal gebied, slechts door een toevalligen samenloop van omstandigheden gelijktijdig zijn opgetreden? Moeten wij het er voor houden, dat die beide in ééne richting voortloopende lijnen geen gemeenschappelijk uitgangspunt hebben en slechts door louter toeval met elkander te zamen gaan? Wat zal ik zeggen? De aldus gestelde vraag is, naar het mij voorkomt, voor rechtstreeksche beantwoording niet vatbaar, al ware het maar om de eenvoudige reden, dat de twee bewegingen, waarvan hier sprake is, in werkelijkheid niet als twee onderscheidene machten zich openbaren. Stellen wij ons daarom tevreden met het constateeren van het feit, dat in de moderne wereld geen der schoone kunsten eene verhooging van inwendig leven, eene vermenigvuldiging van middelen en vormen, kortom eene vernieuwing en verjonging harer kracht heeft ondergaan gelijk de toonkunst. En al kunnen wij nu ook dit feit niet in alle deelen verklaren uit factoren door de geschiedenis als zoodanig aangewezen; al zijn wij niet in staat met mathematische zekerheid aan te wijzen dat uit den historisch gegeven toestand der Europeesche cultuur aan het eind der middeleeuwen het eigenaardig proces van ontwikkeling op muzikaal gebied noodzakelijk moest voortvloeien, wij kunnen niet anders dan aannemen, dat die noodzakelijke samenhang dezelfde werkelijkheid bezit als het geconstateerde feit, zoo even genoemd, zelf. Letten wij nu echter te gelijker tijd op den aard van het proces, dat moest plaats hebben om de groote evolutie op muzikaal gebied te weeg te brengen; vergelijken wij daarmede den geestelijken arbeid, die in vroeger eeuwen beeldhouw- en schilderkunst tot haar akme, dat is tot het hoogtepunt van haren wasdom en bloei opvoerde, dan kunnen we, dunkt mij, zonder aan lichtzinnigheid ons schuldig te maken, de onderstelling uitspreken, dat in de muziek meer dan in eenige andere kunst de moderne beschaving zich heeft afgespiegeld. Tot zekere hoogte, het is waar, kunnen wij voor het opgemerkte verschijnsel de verklaring vinden in het eigenaardige wezen der muziek, hetwelk haar van de andere kunsten onderscheidt. Wij kunnen b.v. er op wijzen, dat voor de beeldende kunsten de modellen

in de zichtbare natuur gereed en voor het grijpen liggen. Van de meeste beelden en schilderijen kan men zeggen, dat zij hunnen ontwerpers zijn geïnspireerd door beelden en schilderijen, gelijk de natuur zelve, die groote kunstenares, ze hun had voor oogen gesteld. En al bedoelen wij daarmede niets, wat deze kunsten ten oneere zou strekken, te loochenen valt het niet, dat in onderscheiding van de muziek, de beeldende kunsten nabootsende kunsten zouden mogen heeten. Zelfs de historieschilder die zijne stof ontleent aan een tijd en aan eene plaats alleen door de verbeelding voor hem toegankelijk, zelfs hij schaamt zich niet, wat zeg ik, acht zich als kunstenaar verplicht, voor alle details zijner schilderij de modellen te zoeken, die dan in levenden lijve, gedost in het kostuum van den gegeven tijd en de gegeven plaats, te midden van de daarbij behoorende accessoires voor hem poseeren. Hoe geheel anders de toondichter. Wij moeten zeker al zeer hoog in de geschiedenis opklimmen, ja, tot in den praehistorischen tijd doordringen, om den toonkunstenaar te vinden, die geen hooger doel zou hebben gekend dan het nafluiten der vogels, het naloeien van den storm, het narommelen van den donder. Uit dit stadium van bloote natuur-imitatie treedt de kunst in een hooger, zoodra de melodie geboren is. En hoe komt deze in de wereld? Zeker niet zonder de eene of andere diatoniek, en deze wederom wordt den mensch niet van buiten aangebracht. Zij is zijn eigen werk, de vrucht van zijn nadenken, het product van zijn analiseerend en combineerend genie.

De mensch moet de diatonische reeksen, dat wil zeggen: moet de matière première der kunst in zekeren zin uit zich zelf te voorschijn roepen. Wel is, als men wil, in den enkelen, vollen, krachtigen toon de geheele toonladder gegeven, maar slechts op ingewikkelde wijze, namelijk zoo, dat de geheele schaal daaruit niet dan ten gevolge van eigenaardigen geestesarbeid voor den dag komt. Zoo gaat het met de rhythmiek en à plus forte raison ook met de harmoniek. Het geheele stelsel van melodiek, harmoniek en metriek, dat met zijn duizendvoudige fundamenteele en afgeleide regels den indruk geeft van een grootsch en rijk geornamenteerd gebouw, is, wel bezien, niets anders dan de logisch-consequente uiteenlegging van hetgeen in den enkelen toon potentieel begrepen is. Van daar dan ook dat de muziek te recht de taal der menschheid, de universeele of objectieve taal genoemd wordt. Niet gelijk in de gewone talen en dialekten heerscht hier het toeval, de afspraak, de gewoonte, de

conventie; hier zwaaien mathesis en logica den scepter; hier wordt alles door de onherroepelijk vaststaande en voor de geheele menschheid geldende wet van maat en getalverhouding bepaald en geregeerd.

Doch, wat bovenal onze aandacht verdient, de mathematische juistheid, de logische striktheid treedt hier, noch voor den toondichter, noch voor den hoorder, op als vrucht van een langdurig analytisch onderzoek, maar in den vorm van onmiddellijke waarneming, van intuïtie, als men dit woord op dit gebied mag gebruiken. De muziek is aan eene schoone maagd gelijk, wier gestalte, wier gelaatstrekken men niet met passer of maatstok zorgvuldig naar alle richtingen en deelen behoeft te onderzoeken om de betooverińg harer harmonisch ontwikkelde vormen te ondergaan. Die betoovering is eene onmiddellijke en onweerstaanbare werking van het schoone, harmonische geheel, dat men langer tijd zou moeten bestudeeren om het naar den overweldigenden indruk, dien het maakt, recht te waardeeren en te begrijpen.

Zal ons dat begrijpen van de schoone kunst en hare machtige werking ooit ten volle gelukken? Niemand onzer die het gelooft. Allerminst waar wij met de voortbrengselen van het muzikale genie te doen hebben, die ons het hoogste, het meest onverdeelde, het reinste kunstgenot verschaffen. Is bij beeldhouw- en schilderwerken, tot zekere hoogte althans, de contrôle met de afgebeelde werkelijkheid mogelijk, hier hebben wij geen anderen maatstaf dan de oogenblikkelijke stemming van ons gemoed, welks oordeel, hoe krachtig en beslist ook, hoe gebiedend ook en ondubbelzinnig voor ons zelven, bezwaarlijk den vorm kan aannemen van een met redenen en overwegingen omkleed vonnis, waarvan de rechtsgeldigheid aan anderen zich laat demonstreeren.

Het spreekt van zelf, dat wij bij deze en dergelijke vergelijkingen wel hebben toe te zien, de kunsten, die wij wenschten te monsteren, ieder voor zich, dat wil zeggen zonder begeleiding van bondgenooten te doen optreden. Het zou b.v. niet aangaan de superioriteit der muziek boven de beeldende kunst te willen afleiden uit de werking die aan de opera en het oratorium kan worden toegeschreven. Zelfs bij het eenvoudige volkslied kan het dikwijls twijfelachtig zijn, hoeveel de gezongen tekst tot zijne populariteit bijdraagt. Om het probleem met juistheid te stellen, moet men òf alleen de instrumentale muziek in den wedstrijd toelaten, òf zich nauwkeurig rekenschap geven van hetgeen in vocaalwerken aan het zuivere muzikale element, wat daarentegen

aan andere factoren, als daar zijn de behandelde poëtische stof, het decoratief, de dramatische vertooning en wat dies meer zij, moet worden toegeschreven. Met dit doel bestudeere men b.v. het zoogenaamde, zooveel geruchtmakende muzikale drama door Richard Wagner voor het heden en de toekomst aanbevolen. Men vrage zich af, wat in deze combinatie en concurrentie van verschillende kunsten de rol is die de muziek heeft te vervullen. En bevindt men dan dat hier de muziek voor een goed deel hare zelfstandigheid prijs geeft, afstand doet van de haar bijzonder eigenaardige vormen, om zich met een bescheiden taak te vergenoegen en zich dienstbaar te stellen tot verwezenlijking der intenties van den dramaturg, dan zal men zich wel tweemaal bedenken, voor men instemt met het gejuich der schare, die in dezen meester den stichter eener nieuwe aera in het rijk der tonen begroet. Neen waarlijk, hier hebben wij de historie tot bondgenoot, als wij aan deze hooggeprezen moderne richting slechts een zeer ondergeschikte beteekenis voor de ontwikkeling der muziek meenen te moeten toekennen. Die historie toch wijst ons op een strijd, eeuwen achtereen met volharding en inspanning gevoerd, tot verovering van een eigen gebied, waarop de toonkunst als meesteres zou kunnen heerschen; wijst ons op een volledig apparaat van vormen en middelen, allen op organische wijze uit de eene kiemcel, den muzikalen toon, ontstaan. Dat proces is met volkomen consequentie door alle eeuwen voortgezet, en met name is de geschiedenis der periode van Bach tot Beethoven niet anders dan het regelmatig verloop eener logische redeneering, niet anders dan de organische ontwikkeling eener groote gedachte, die langzaam maar zeker in al hare beteekenis, in al hare volheid, in al hare waarheid en veelzijdigheid zich openbaarde. Is nu met Beethoven deze beweging geëindigd? Is de ader, die zoo rijk vloeide, uitgeput? Moeten wij den arbeid, door de heroën met zoo heerlijk gevolg ondernomen, laten liggen, en andere wegen en mijnen gaan opsporen? Alleen zij die zich den tijd niet gunden, de moeite zich niet getroostten om den arbeid der eeuwen op het gebied der muziek door toewijdende studie te recapituleeren en in zich zelven als te reproduceeren; alleen zij die zich niet geoefend hebben om den polsslag der noodzakelijkheid in den gang der klassieke kunst te voelen; alleen zij die scheppingslust, ja misschien scheppingsdrang, maar geen scheppingsgeest en geen scheppingsmacht bezitten; alleen zij vragen angstvallig naar nieuwe tonen en nieuwe vormen, naar nieuwe organen en middelen, naar nieuwe effecten en com-

binaties om het hedendaagsch geslacht te voldoen. Gelukkig staat naast die koortsachtige gejaagdheid van hen die den hemel der toekomst met doldriftigen stormloop liever dan met geregelden arbeid en bezadigd overleg willen veroveren; gelukkig staat naast deze bende van woeste Filistijnen een eerbiedwaardige phalanx van Davidsbündler, die vol bewondering voor het werk der vaderen, aan de schatten door die vaderen nagelaten, voortdurend bezieling tot nieuwe kunstproductie weten te ontleenen.

Maar, roept men mij toe, is dan dit dwepen met hetgeen de ouden hebben geleverd, niet even gevaarlijk op het gebied der kunst als b.v. op dat van politiek en godsdienst? Wat daar als stug conservativisme door al wat den vooruitgang liefheeft wordt veroordeeld, zal dat hier in bescherming genomen, neen, onvoorwaardelijk geprezen moeten worden? Is dan misschien de kunstenaar meer dan de staatsman en de profeet aan de traditie gebonden? Zal het genie juist daar waar alles, gelijk in de kunst, op de inspiratie van het oogenblik aankomt, zich de vleugelen moeten laten knotten door de vrees van naar onbekende streken te verdwalen? Mijn antwoord luidt zeer eenvoudig: kennis der historie is zoo min voor den kunstenaar als voor den volksleider een dwangbuis; veeleer een onontbeerlijk voertuig om het beoogde doel te bereiken. Immers nooit en nergens zal het nieuwe beklijven, tenzij het als gezonde vrucht van hetgeen vroeger groeide en bloeide door natuurlijke middelen tot rijpheid kwam. Niets belachelijker dan de geleerde, wien de zucht om iets nieuws te ontdekken rust noch duur laat. Wie de waarheid liefheeft, gaat op hare ontdekking uit, niet ins Blaue hinein, maar nadat hij alle beschikbare middelen heeft aangewend om te constateeren, dat het verlangde er zijn m o e t , w á á r het te vinden is en h o e het gezocht moet worden. Daarom kan ik ook niet anders dan wantrouwen koesteren jegens die kunstbeoefenaars, wien het alleen of hoofdzakelijk te doen schijnt om iets, wat dan ook, en hoe dan ook, voor den dag te brengen, hetgeen tot heden nog niet aan de markt was geweest. De ware kunstenaar zoekt niet het nieuwe; hij behoeft slechts het oude door zijne handen te laten gaan om het nieuw te maken, om daaraan al den gloed en den glans van het jonge en frissche leven bij te zetten.

Vraagt gij nu echter, waarin dat nieuwe, dat jonge, dat eeuwig frissche, dat ewig weibliche van de ware kunst bestaat? Vraagt gij naar het middel om in de verschijnselen van den dag, het blijvende van het voorbijgaande, dat is: het

waarlijk schoone van het schijnschoone te onderscheiden? Vraagt gij, met andere woorden, naar het tooverwoord dat de twistende kunstvrienden, de krakeelende kunstkoopers en de helaas niet altoos als engelen harmonieerende kunstenaars voor elkander verstaanbaar maken en met elkander verzoenen zal? Ik moet het antwoord schuldig blijven. De tijd van tooveren is voorbij. Maar ook voorbij is de tijd van het absolute verwerpen en verkiezen in zaken van kunst. Door veel te hooren, door veel te zien, kan men wel is waar meer vastheid en degelijkheid geven aan zijn waardeeringsvermogen, en met name het zeer superieure zoowel als het zeer gebrekkige bij den eersten oogopslag als zoodanig leeren erkennen: voor niemand onzer blijft de mogelijkheid van dwaling uitgesloten; zelfs voor het genie is de onfeilbaarheid niet weggelegd. En indien juist op het gebied der toonkunst de eenstemmigheid nog het verst verwijderd schijnt, zullen wij uit die omstandigheid geen nader gevolg trekken dan dit, dat wij juist hier midden in een ontwikkelingsstadium ons bevinden en, als in het brandpunt van het levendigste strijdgewoel geplaatst, onmogelijk den uitslag kunnen voorspellen. Toch, wij twijfelen er niet aan, toch moet ook uit dezen strijd iets goeds geboren worden. Het doel waarnaar wij streven, de prijs, dien wij zoeken machtig te worden, mogen niet dan in onbepaalde omtrekken ons voor de oogen staan, het ideaal, door de kunst nagejaagd, moge voor ons op onbereikbaren afstand, op onbestijgbare hoogte gelegen zijn, het schoone dat wij zoeken, moge onbeschrijfelijk en onuitsprekelijk wezen: wat nood? De drang van ons hart, waaraan wij in den dienst van het schoone gehoor geven, is in waarheid de stem onzer natuur. Zij kan ons niet misleiden. De geschiedenis der kunst is even als die der wetenschap de geschiedenis van een strijd door den menschelijken geest door alle eeuwen heen tot verovering van het ideaal gestreden. Al wat mensch heet moet deelnemen aan dien reuzenkamp. In verschillende legerscharen verdeeld, trekken allen tot hetzelfde doel ten strijde. Niet allen zijn aanvoerders, niet allen voorvechters. Op duizend strijders nauwelijks één ridder. Geen van die ridders of hij heeft iets met den edelen held droeviger gedachtenis gemeen, die voor eene hem onwaardige Dulcinea gloeide en tegen windmolens te veld trok. Want voor allen was nevens het eeuwige, onbereikbare ideaal de tijdelijke illusie; nevens de heilige liefde voor het ware en schoone zelf ook de verliefdheid op een enkel voorwerp onmisbaar voor hunne oogen-

blikkelijke inspiratie. Of wilt gij een ander, minder afschrikkend beeld? laat ons dan zeggen: zelfs een Faust moet het vuur van zijn streven, dat alles wil omvatten, concentreeren: zijne liefde voor het bovenzinnelijke moet, voor een wijle althans, zich een concreet voorwerp in den vorm van een argeloos menschenkind kiezen; zelfs hij moet sterven vóór hij met zijn hemelsch ideaal verbonden zal worden.

En zoo laat zich dan ook op dit gebied de slotsom onzer beschouwing in den vorm van eenige stellingen samenvatten. Zij luiden aldus:

I. Wetenschap en kunst hebben dit met elkander gemeen, dat beide zich ten doel stellen uitdrukking te geven aan het inwendige leven des geestes in den mensch door zijne verhouding tot de natuur gewekt. Terwijl de wetenschap echter tot dit doel zich van het woord bedient als het middel om de opgemerkte toestanden, verhoudingen en hoedanigheden voor het verstand en het geheugen te fixeeren, zoo bezigt de schoone kunst de taal van lijnen, vormen, kleuren en tonen als middel om der verbeelding te hulp te komen bij het reproduceeren van de indrukken door het gemoedsleven verkregen.

II. Kunst, in onderscheiding van wetenschap, is kunnen in onderscheiding van kennen. Hiermede hangt samen, dat de werken der kunst zich hierdoor onderscheiden, dat in den drang die hen te voorschijn riep, meer overeenkomst met de onbewuste vormkracht der natuur aanwezig is, terwijl het voortbrengende vermogen der wetenschap in het bewuste denken zetelt.

III. De geestdrift van den kunstenaar, de eigenaardige stemming, die de kunstbezieling steeds vergezelt, vindt hare verklaring juist in het karakter van het onbewuste, dat van 's kunstenaars vormkracht onafscheidelijk schijnt.

IV. Zal die vormkracht echter iets waarlijk schoons, dat wil zeggen, iets deugdelijks, iets blijvends te voorschijn roepen, dan moet de kunstenaar vooraf met bewustheid in zich hebben opgenomen wat historie en traditie hem konden leeren van zijne kunst, zoowel wat betreft den rijkdom harer middelen, als de afdwalingen, waarvoor zij moest boeten.

V. Toch kan de tot bewustheid en helderheid gebrachte kennis alléén den kunstenaar niet tot zijn doel brengen. Alle tot juiste formules herleide kunstregelen zijn uit den aard der zaak negatief. Het positief schoone laat zich niet beschrijven, het is onuitsprekelijk. Zoodra de maat van het schoone ge-

vonden werd, zou de kunst de idealiteit van haar streven en dientengevolge haar reden van bestaan verliezen.

VI. Al is het psychologisch proces, ten gevolge waarvan de kunstenaar het waarlijk schoone in het leven roept, even geheimzinnig en onverklaarbaar als het schoone zelf dat immers aan eigenlijk gezegde beschrijving ontsnapt; al is het eigenlijk gezegde oorspronkelijke, het zoogenaamde geniale in den kunstenaar, datgene in hem, wat noch bij wijze van erfenis, noch door imitatie van het overgeleverde werd verkregen: toch zal de historische beschouwing der kunst de eenige, zij het dan ook de zeer lange weg zijn, die tot een betrekkelijk begrijpen van dit mysterie leiden kan.

VII. De geschiedenis der kunst wijst ons op een ontwikkelingsproces geheel in overeenstemming met dat hetwelk op elk ander gebied wordt waargenomen: van het eenvoudige tot het samengestelde, van het onmiddellijk gegevene tot het meer afgelegene, van het tastbare tot het aetherische, van het grovere tot het fijner gearticuleerde, in één woord, van de uiterlijke vormen tot het inwendige leven des geestes. Zoo beschouwd, is de kunst eene macht, die zich voortdurend in dezelfde richting voortbeweegt, steeds dieper doordringt in de verborgen werkplaatsen en schatkamers van het menschelijk gemoed, ten einde de wetten en eigenaardigheden van dat inwendig leven in typische beelden te verzinnelijken, en tegelijkertijd de gansche stoffelijke wereld doorzichtig te maken voor het oog, dat aan hoogere eenheid, orde en schoonheid behoefte en welbehagen heeft.

VIII. Geen kunst zonder inspiratie; geen inspiratie zonder de overtuiging, dat het beste en hoogste op adaequate, d.i. op volmaakt schoone wijze in een concreten vorm moet worden voorgesteld; geen werkelijke scheppingsdaden zonder de oogenblikkelijke illusie, dat de in den geest aanschouwde vorm de adaequate is; geen waarachtig kunstgenot zonder 't geloof aan die illusie, als aan de waarheid.

Ook hier derhalve is het onuitsprekelijke de macht, die ons aantrekt en altijd verder en verder voortdrijft, altijd hooger en hooger opvoert. Zou hetzelfde ook gelden van den godsdienst? Die vraag schijnt gewichtig genoeg, om daaraan eene afzonderlijke studie te wijden.

Amsterdam, 2 Nov. 1877.

A.D. LOMAN.

De opleiding onzer artsen.

Hoe verschillend doen zich dezelfde dingen voor, naar gelang van het standpunt waaruit men ze beziet! Gij zijt 's morgens vroeg opgestaan en hebt uwen dag goed besteed aan eene uitgestrekte wandeling in het gebergte. In de avondschemering werpt gij, hongerig en afgemat, een eersten blik op het dal, waarin gij hoopt uit te rusten van uwen vermoeienden tocht. Zonder twijfel zal de indruk, dien het op u maakt, aangenaam zijn, tenzij gij eene bedenkelijke gelijkenis met Robertus Nurks mocht vertoonen. Doch bij nader kennismaking wordt uw oordeel gewijzigd; het stadje is leelijk, de herberg vuil, de bevolking onoogelijk. Gij haast u het oord te ontvlieden, waarop gij den vorigen avond met zooveel verlangen en zooveel bewondering gestaard hebt. Het is zelfs mogelijk, dat gij u zelven beklaagt over het onverstand, dat u verdreef uit eene genoegelijke omgeving om de ellende te leeren kennen, waaraan geen reiziger volkomen kan ontsnappen, en dat gij u schuldig maakt aan de ontboezeming van den Amsterdammer, die op den top van den Rigi geen beter uitdrukking wist te geven aan den stroom zijner gemoedsaandoeningen dan door weemoedig te zuchten: Er is toch maar één Amsterdam! Gij ergert u, voor het laatst, over de hooge rekening, snoert uw ransel en verlaat het tooneel van uwe teleurgestelde verwachtingen. Maar uw ontevreden stemming is niet bestand tegen den machtigen invloed van de natuur. Weldra lacht gij om de bezwaren en de ergernissen, die voor weinige uren krachtig genoeg waren om u te ontstemmen. Tien tegen één, dat, wanneer eindelijk bij eene kromming van den weg het dal voor goed uit uw gezicht verdwijnen zal, het u oprecht leed doet, dat gij wellicht nooit weder terug zult keeren. Van het gelukkig standpunt, dat thans door u bereikt is, bemerkt gij niets meer van de kleine verdrietelijkheden des menschelijken levens, en loopt groot gevaar de wereld voor allervoortreffelijkst te houden, omdat

het tooneel, dat voor u ligt, een zoo aangenamen indruk maakt. Voor zulk een onverstandig optimisme kunt gij alleen bewaard blijven door te bedenken dat uw oordeel in deze zaak geheel en al bepaald wordt door de stelling, die gij op 't oogenblik in de wereld inneemt. Gij zijt goed gevoed, goed gekleed; gij hebt niets anders te doen dan met volle teugen te genieten, en uwe voeten hebben u zonder overmatige inspanning op eene plaats gebracht, waar de natuur zich op haar best voordoet. Bepaal u daarom tot de verzekering, dat gij op 't oogenblik alle redenen hebt om tevreden te zijn, maar bespaar uwe wijsgeerige vertoogen aan ons, die in minder gunstige omstandigheden leven en werken.

Groot is het verschil tusschen den reiziger, die ontstemd is door de kleine onaangenaamheden van zijn tocht, en den reiziger, die op een schoonen dag de bergen bestegen heeft, waar volgens Schiller de vrijheid woont - wel te verstaan de vrijheid voor reizigers. Maar grooter is het onderscheid tusschen den onstuimigen hervormer, die, in eene nederige omgeving geplaatst, verteerde van ergernis over de ziekten der maatschappij, en denzelfden man, wanneer hij, in regeeringskringen opgenomen, de denkbeelden zal verwezenlijken, voor welke hij zoo lang geijverd heeft. Welk eene conservatieve kracht gaat er uit van de groene tafel! De voortvarende revolutionair wordt een uiterst kalm minister. Ja, hervorming is noodig; maar vooral geen ‘omverwerping van het bestaande’, dat vroeger zoo onverbiddelijk werd afgekeurd. Vooruitgang moet er zijn, doch vooral een langzame vooruitgang, een vooruitgang ‘zonder schokken’. De zaak is overbekend, en geeft ieder oogenblik aanleiding tot bittere satire. Gewoonlijk wordt zij op de meest ongunstige wijze verklaard. De hervormer - heet het dan - heeft zich het belang der maatschappij alleen aangetrokken om zelf het paard te kunnen bestijgen, waarop hij zijne loopbaan wenschte te volbrengen. Nu zijne eerzucht aanvankelijk bevredigd is, bekoelt plotseling zijn ijver voor de zaak der zwakken en verdrukten. Natuurlijk zijn het vooral zijne vroegere medestanders, die hem hard vallen. Volgens hun oordeel kan alleen het snoodste eigenbelang hem verleid hebben een renegaat te worden, een verrader van de zaak der vertrapte menschheid, zooals men zich in de vorige eeuw zou uitgedrukt hebben, - der verongelijkte standen, zooals men thans zegt.

De ondervinding bewijst helaas, dat er personen zijn, die des

noods de geheele wereld zouden opofferen om vrij te blijven van onaangenaamheden. Doch de ondervinding leert gelukkig ook, dat zulke lieden tamelijk zeldzaam zijn. Daarom kan een zoo gewoon verschijnsel als het ontstaau van conservatieve neigingen bij hervormers, die tot macht en invloed gestegen zijn, onmogelijk verklaard worden uit zoo slechte beweegredenen, als men gewoonlijk aanneemt. Zulk een persoon heeft dezelfde lotswisseling ondergaan als de reiziger, die midden in het dal niets anders deed dan klagen, maar die later, toen hij het tooneel van een ander standpunt bezag, één en al bewondering en tevredenheid was geworden. Het gaat hem goed in de wereld, zijne eerzucht is bevredigd, zijne macht aanmerkelijk uitgebreid; en gij zoudt verwachten, dat hij thans evenzoo over de maatschappij zou oordeelen als vroeger, toen hij zich miskend en machteloos voelde? Wel verre van zich te bepalen tot de verklaring, dat hij zelf voor 't oogenblik alle redenen heeft om tevreden te zijn, roept hij ons uit zijne wolk toe, dat de wereld toch inderdaad zoo slecht niet is, als zij ons, die er midden in leven, voorkomt. De ziekten der maatschappij zijn met een tooverslag aanmerkelijk verbeterd; want hoe zou hij van de verheven plaats, die hij thans inneemt, hare verschijnselen nauwkeurig kunnen waarnemen? Nog steeds klopt zijn hart even warm voor de belangen zijner lijdende medemenschen; doch die ongelukkigen mogen wellicht nog te vinden zijn in Polen of in Siberië of in andere streken, waar het Christenlievend Rusland zijn humanen scepter zwaait, - in zijn vaderland zijn zij plotseling verdwenen op het oogenblik dat hij zich nederliet in een ministerieelen fauteuil.

Inderdaad zijn er tal van waarheden, die niemand over het hoofd kan zien dan alleen een minister en de bureaucratie, die zich koestert in den glans zijner heerlijkheid. Ons vaderland heeft ons tal van voorbeelden opgeleverd van dit feit, dat voor den psycholoog zoo uiterst merkwaardig is. In het bijzonder verdient het Departement van Oorlog de aandachtige beschouwing van de beoefenaars dier wetenschap. Jarenlang heeft het de maatschappij alleen waargenomen op dat verheven standpunt, waar men alleen let op den totaalindruk, en met wijsgeerige berusting alle bijzondere ongerijmdheden en verkeerdheden voor onmisbare elementen houdt van het voortreffelijk geheel, welks schoonheid zich uitsluitend aan de machthebbenden openbaart, maar voor de leeken een diep geheim is. Heeft men niet -

om slechts enkele feiten te noemen - jarenlang een aantal vestingen onderhouden, zoo groot, dat het getal der kanonnen zonder twijfel grooter was dan dat der beschikbare kanonniers? Heeft men er niet zonder tegenspraak in berust, dat de spoorweg van Zutfen naar Zwolle zoo werd aangelegd, dat een vijand er zooveel mogelijk van zou kunnen profiteeren? Heeft men niet bij den aanleg van onze spoorwegen andere nog ongeloofelijker fouten laten begaan, zonder dat het ministerie van oorlog gewezen heeft op de belangen van 's lands verdediging? Heeft men niet jarenlang geknutseld met de organisatie van den militairen geneeskundigen dienst, zonder tot de overtuiging te komen, dat men onmogelijk wetenschappelijk gevormde geneesheeren kan verkrijgen voor de ellendige bezoldiging, die uitgeloofd wordt? Die waarheid was al te duidelijk, dan dat een minister haar zou hebben kunnen ontdekken. Er moest eene commissie benoemd worden om de zaak te onderzoeken, en aan die commissie kon het natuurlijk niet ontgaan dat de eerste maatregel ter verkrijging van een gezonden toestand moest bestaan in ‘de verbetering der positie, vooral van de jongere officieren van gezondheid, ten einde daardoor na afgeloopen dienstverband de beste krachten voor leger en vloot te behouden, en anderen aan te sporen de militair-geneeskundige loopbaan te kiezen’[1]. Het zal te bezien staan of deze meening thans bij het Departement van Oorlog kan post vatten, nu zij ook door officieele raadgevers verkondigd wordt.

Het ligt niet in mijn plan het lijvige Rapport der bedoelde commissie aan een nauwlettend onderzoek te onderwerpen. Uit het vervolg van dit opstel, dat geschreven was, voordat het Rapport verscheen, zal blijken, dat de twee overige maatregelen, die de commissie voorstelt - de opheffing van den Amsterdamschen opleidingscursus en het werven van toekomstige officieren van gezondheid onder de medische studenten - zeker niet doeltreffend zouden zijn. De commissie heeft, naar mijne meening, niet genoeg in het oog gehouden, dat de opleiding der civiele artsen evenzeer te wenschen overlaat als die der militaire, en verzuimd de vraag te stellen of er eenige kans is op voldoenden aanvoer van militaire geneesheeren, zoolang wij veel te weinig civiele geneesheeren zien aankomen. Zonder ons opzettelijk in te laten met de vraag naar de beste regeling der militair-

1 Rapport der Commissie in het Belang der Opleiding van militaire geneeskundigen, benoemd bij Koninklijk Besluit van 12 Januari 1877, blz. 29.

geneeskundige studie, wenschen wij over de opleiding der artsen in 't algemeen enkele beschouwingen voor te dragen, welke men moeilijk over het hoofd kan zien, als men midden in de zaak geleefd heeft, en die dan ook voor een groot deel niet nieuw zijn. Wij zullen echter bemerken, dat die beschouwingen in invloedrijke kringen tot dusverre volstrekt nog niet als waar beschouwd worden; iets, wat volstrekt niet vreemd is, wanneer men bedenkt, hoe men in dergelijke kringen de zaken uit de vogelvlucht beziet, en dus natuurlijk met de belangrijkste bijzonderheden onbekend blijft.

Ofschoon bevoegde beoordeelaars het er nog altijd niet over eens zijn, of hét Nederlandsche volk reden heeft zich te verheugen over de wet op het Hooger Onderwijs, waarmede zijne wetgevers ons in het voorjaar van 1876 verrast hebben, zoo valt het gelukkig niet te betwijfelen dat de aanneming dier wet sommige goede gevolgen hebben moet. Tot die goede gevolgen behoort in de eerste plaats dat men thans zal overgaan tot eene nieuwe herziening der wet van 1 Juni 1865, regelende de voorwaarden ter verkrijging der bevoegdheid van geneeskundige, apotheker, enz. Wij laten in het midden of de invoering der wet op het Hooger Onderwijs de herziening der genoemde wet volstrekt noodig maakt, doch constateeren met veel genoegen dat de minister bij de verdediging zijner begrooting in de Eerste Kamer die herziening heeft toegezegd. Zij wordt dan ook dringend gevorderd door de gebreken, waaraan de wet van 1 Juni 1865 lijdt. Toen men in 1874, vooral naar aanleiding van den ongunstigen uitslag der natuurkundige examens, tot eene wijziging der wet gekomen is, heeft men ongelukkig de grootste fout daarin laten staan, en zich vergenoegd met een anderen weg te nemen, die zeker ook lang niet onschadelijk was, maar toch weinig te beteekenen had in vergelijking met den eerstbedoelden.

Art. 3, 4 en het eerste gedeelte van Art. 5, waarbij de examens voor de aanstaande geneeskundigen worden vastgesteld, luiden in de oorspronkelijke wet als volgt:

‘Art. 3. De graad van genees-, heel- en verloskundige wordt verkregen ten gevolge van:

a. een natuurkundig en

b. een geneeskundig examen.

Art. 4. Tot het natuurkundig examen worden alleen zij toegelaten, die aan de commissie voor dit examen voldoende be-

wijzen leveren van kennis der Nederlandsche, Latijnsche, Fransche en Hoogduitsche talen, en van de wis- en stelkunst, als voorbereiding tot beoefening der natuurkundige wetenschappen.

Het examen betreft:

a. de natuurkunde;
b. de scheikunde;
c. de plantkunde;
d. de natuurlijke geschiedenis van dieren en delfstoffen;
e. de kennis der geneesmiddelen als waren;
f. de ontleedkunde, vergelijkende ontleedkunde en physiologie.

Art. 5. Het geneeskundig examen betreft:

a. de ziektekunde en ziektekundige ontleedkunde;
b. de geneesmiddelleer;
c. de gezondheidsleer:
d. de gerechtelijke geneeskunde;
e. de genees-, heel- en verloskunde;
f. de artsenijmengkunde.

Het examen in de genees-, heel- en verloskunde is theoretisch en practisch. Bepaaldelijk worden ook voldoende bewijzen gevorderd van practische kennis aan het ziekbed, in het verrichten van heelen verloskundige operatiën en in het gereedmaken van recepten.'

Het geneeskundig examen heeft niet veel reden tot klachten gegeven. Maar de resultaten van het natuurkundig examen waren zoo onbevredigend, het aantal der afgewezenen was zoo groot, dat de noodzakelijkheid eener verandering van Art. 4 der wet weldra door bijna alle bevoegde beoordeelaars erkend werd. Het bleek dat slechts zeer weinige candidaten een redelijk figuur maakten bij dit examen, dat dan ook in omvang ongeveer gelijk staat met het propaedeutisch en candidaatsexamen der medici volgens de oude regeling van het Hooger Onderwijs, verminderd met de niet al te zware wiskunde, die op het propaedeutisch examen gevorderd werd, maar vermeerderd met een examen in de natuurlijke geschiedenis van dieren en delfstoffen en in de vergelijkende ontleedkunde. Gewoonlijk besteedt de student in de geneeskunde twee jaren aan de propaedeutische vakken en ook twee jaren aan de vakken, die op het candidaats-examen gevraagd worden. Het natuurkundig examen der wet van 1 Juni 1865 vereischte dus gemiddeld eene studie van vier jaren over talrijke en zeer uiteenloopende vakken; eene studie, die zoo ingericht moest worden, dat de

student op een gegeven oogenblik in staat is de ontelbare vragen te beantwoorden, die een hem onbekend examinator over een dier vakken zal willen doen. Zelfs bij de academische examens, die dikwijls niet veel anders dan formaliteiten zijn - 'het onbeduidendste deel van mijn geheele bedrijf' noemt ze de hoogleeraar Mulder[1]. - zelfs bij de academische examens zou het zeer verkeerd wezen tegelijkertijd te examineeren over natuurkunde en ontleedkunde, plantkunde en physiologie en nog een vijftal andere vakken. Want daardoor dwingt men den student zijne aandacht over te veel onderwerpen te verdeelen. Hij zou zooveel te leeren hebben, dat er voor het werken geen tijd zou overblijven. Maar bij de academische examens kan de faculteit zelfs groote leemten in de verkregen kennis over het hoofd zien, wanneer zij de overtuiging heeft, dat de candidaat, die haar gewoonlijk jarenlang bekend is, de geschiktheid heeft om verder te studeeren. Zij kan overwegen dat zulke leemten in den regel juist bij de besten zullen worden opgemerkt, die het grootste gedeelte van hun tijd besteed hebben aan enkele onderwerpen, tot welke zij zich voelden aangetrokken, en wier kennis door hare diepte vergoedt, wat zij te kort schiet in uitgebreidheid van oppervlakte. Hoe zal echter eene Staatscommissie, die onbekende personen examineert, beslissen of de groote onvolledigheid der kennis van den candidaat, die zij ontdekken moet, het gevolg is van zijne voortreffelijke of van zijne slechte eigenschappen? Men vergist zich, als men denkt dat het in alle gevallen mogelijk moet zijn door een examen te bepalen, niet alleen *wat* de candidaat weet, maar ook *hoe* hij het weet. Natuurlijk zijn er gevallen, waarin de geëxamineerde òf zoo slecht òf zoo goed is, dat niemand aan zijne onbekwaamheid of voortreffelijkheid kan twijfelen. Maar vrij dikwijls blijft eene examineerende commissie ten slotte in de pijnlijke onzekerheid, of het gemis aan kennis van den geëxamineerde daaraan te wijten is dat hij te slecht, dan wel daaraan dat hij te goed gestudeerd heeft.

De Staatscommissie moet haar oordeel uitsluitend bepalen naar de antwoorden, die de geëxamineerde geeft. Daardoor ontstaat natuurlijk bij de candidaten het verderfelijk streven om zooveel goede antwoorden te kunnen geven, als maar eenigszins mogelijk is, in plaats van te beproeven weinige zaken goed en

1 Het geneeskundig onderwijs in Nederland in 1865, blz. 14.

in den grond te verstaan. Voor werken en studeeren kan er geen tijd gemist worden; men heeft al zijne uren noodig om te leeren en te blokken. Hoe talrijker de vakken zijn, waarin te gelijker tijd examen moet afgelegd worden, des te minder kan er sprake zijn van de rustige beoefening van een belangwekkend onderwerp; des te meer moet er gerepeteerd worden; in des te hooger mate krijgt de ongelukkige candidaat een walg van de studie, of liever van datgene, wat hij verkeerdelijk voor studie aanziet.

Het natuurkundig examen volgens de wet van 1 Juni 1865 leed in zoo hooge mate aan de gebreken, die aan staatsexamens eigen zijn, dat de vruchten niet anders dan bitter konden wezen. In weinige jaren werd het nagenoeg algemeen veroordeeld. Bij de wet van 8 Juli 1874 werden eenige wijzigingen ingevoerd. De eenige wijziging, die belangrijk kan genoemd worden, is de splitsing van het natuurkundig examen der oude wet in twee examens. Sedert September 1874 leggen de toekomstige artsen twee natuurkundige examens af. Het eerste examen loopt over de natuurkunde, de scheikunde, de plantkunde, de natuurlijke geschiedenis van dieren en delfstoffen; het tweede over de kennis der geneesmiddelen als waren, de ontleedkunde, de vergelijkende ontleedkunde en de physiologie. Hierin ligt zonder twijfel eene groote verbetering. Thans kunnen de candidaten eerst hunne krachten uitsluitend wijden aan de eigenlijke natuurwetenschap en daarna mogen zij rustig alles daarvan vergeten, wat zij niet dagelijks noodig hebben, om zich voornamelijk bezig te houden met anatomie en physiologie. Het eerste natuurkundig examen der gewijzigde wet staat ongeveer gelijk met het vroegere propaedeutisch examen aan de hoogeschool, het tweede met het candidaats-examen.

Intusschen zijn ook de resultaten van de nieuwe regeling tot dusverre volstrekt niet bevredigend geweest. Sedert de invoering der gewijzigde wet was de uitslag van het eerste natuurkundig examen de volgende:

	Geëxamineerd[1]**.**	**Toegelaten.**	
September 1874	59	12	of 20 pCt.
Juni 1875	68	24	of 31 pCt.
September 1875	67	18	of 27 pCt.
Juni 1876	86	41	of 47 pCt.
September 1876	53	10	of 19 pCt.
Juni 1877	89	30	of 34 pCt.
September 1877	61	24	of 39 pCt.

1 Onder de ‘geëxamineerden’ zijn in deze tabel ook de personen begrepen, die het examen slechts gedeeltelijk hebben afgelegd, omdat zij het wenschelijk vonden den uitslag niet af te wachten. Daarentegen zijn de personen, die zich wel hebben aangemeld, maar die niet op het examen verschenen zijn, natuurlijk niet medegeteld onder de rubriek der ‘geëxamineerden’.

Ter verklaring van dien ongunstigen uitslag heeft men verschillende oorzaken opgenoemd. De een zocht den grond der kwaal in den verderfelijken invloed, dien staatsexamens op de studie uitoefenen. Die invloed bestaat ongetwijfeld, maar hij moet toch evenzeer werken bij andere staatsexamens, waarbij de meeste candidaten slagen, en kan dus moeilijk de hoofdoorzaak van het verschijnsel zijn. Bij het tweede natuurkundig examen, dat ook een staatsexamen is, slaagden

In Juli 1875	van de 8	candidaten 7
In September 1875	van de 7	candidaten 6
In Juli 1876	van de 13	candidaten 11
In September 1876	van de 14	candidaten 8
In Juni 1877	van de 21	candidaten 19

Volgens anderen zouden de minder gunstige vooruitzichten der militaire studenten, die de grootste helft der candidaten uitmaken, bij deze jongelieden weinig lust tot studie overlaten. Deze meening wordt o.a. verdedigd in een hoofdartikel der Nieuwe Rotterdamsche Courant van 27 Januari 1877, waarin de schrijver zich sterk uitlaat tegen het ‘lokstelsel’, dat de Regeering ter verkrijging van geneeskundigen toepast, en waarin hij ‘de diepe moedeloosheid en het gebrek aan studie en vlijt’, die hij aan de militaire studenten ten laste legt, uit de slechte gevolgen van dat lokstelsel afleidt. Nog anderen meenen in ernst, dat Amsterdam te veel afleiding biedt aan de studeerende jeugd. Zoo zegt dezelfde schrijver, dat ‘de militaire studenten te Amsterdam nooit behoorlijk gestudeerd hebben (hebben), en zulks ook nog heden niet (doen), omdat de prikkel tot werken ontbreekt, en de verleiding der openbare vermakelijkheden te groot is’[1]. Ook de oud-hoogleeraar G.J. Mulder verwacht in zijne *Getuigenis in zake Hooger Onderwijs* om dezelfde reden niet veel goeds van Amsterdam. ‘Eene hoofdstad is niet de rustigste plaats, maar veelal de bewegelijkste; en die ouders zijn dwaas of erger, welke, zoo zij het voor het kiezen hebben, hunne zonen bij voorkeur zouden zenden naar de groote steden, om zich daar op de studie toe te leggen. Het studeeren geschiedt

1 In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 19 Mei 1876.

in een rustig vertrek veel beter dan op omnibussen en tramways; in eene stille straat veel beter dan onder het gejoel der menigte, enz.'[1]. Wij vinden het niet noodig stil te staan bij deze redeneering, wier verdedigers blijkbaar van meening zijn, dat men te Amsterdam noch rustige vertrekken, noch stille straten vinden kan, en dat een Amsterdamsch student zijn dag verdeelt tusschen den omnibus en het lokaal van publieke vermakelijkheden. Ook de andere verklaring, volgens welke de vooruitzichten als officier van gezondheid zoo afschrikwekkend zijn, dat zij den lust tot studie bij goed ontwikkelde en verstandige jongelieden zouden kunnen dooden, is tamelijk zonderling. Zonder twijfel heeft men de voornaamste oorzaak der slechte uitkomsten van het eerste natuurkundig examen tot dusverre over het hoofd gezien. Die oorzaak ligt in de geheel onvoldoende voorbereiding, die van de toekomstige aspirant-artsen gevorderd wordt, voordat zij met hunne natuurkundige studiën beginnen. De wet van 1 Juni 1865 stelde daarvoor veel te lage eischen, en die eischen heeft men bij de herziening der wet in 1874 gelaten zooals zij waren.

Welke opleiding hebben de jongelieden genoten, die zich toeleggen op de studie der geneeskundige of pharmaceutische vakken, om later het eerste natuurkundig examen te doen? Dit schijnt weinig bekend te zijn, zoo weinig bekend zelfs, dat de heer Jonckbloet in de zitting der Tweede Kamer van 4 April 1876 beweerde, dat de militaire studenten 'waarschijnlijk hunne opleiding aan eene hoogere burgerschool hadden genoten'[2]. Hoe onjuist die gissing is, zal ons weldra blijken. De heer Jonckbloet had op dien dag argumenten noodig tegen het voorstel van den heer Rombach, om aan het diploma van het eindexamen der hoogere burgerscholen de bevoegdheid tot het afleggen der academische examens in de genees- en natuurkundige faculteiten te verbinden. Ziehier zijn laatste, zijn beslissend argument, waarmede hij als een goed redenaar zijn betoog besluit:

'Hetgeen de Minister van Binnenlandsche Zaken ons onlangs heeft medegedeeld betreffende het gebeurde bij de medische examens voor de artsen in de laatste jaren, heeft mij zeer getroffen. Daaruit is toch gebleken, dat het percentage der toegelatenen

1 t.a.p., blz. 339. Zie ook blz. 429, 430.
2 Zie het Bijblad, blz. 1351.

van hen, die de academie bezocht, die dus, in zekere mate althans eene klassieke opleiding genoten hebben, voor zoover dit onder den bestaanden toestand geschieden kan, dat dit percentage veel grooter was dan dat van hen, die uit Amsterdam kwamen. En deze laatsten zijn de militaire medische studenten, jongelieden, die het gymnasium doorgaans niet bezocht hebben, maar hunne opleiding waarschijnlijk aan eene hoogere burgerschool hebben genoten. Dit feit is beslissend.

Daartegenover kan men zich wel een uitroep veroorloven, zooals ik er thans een hoor, maar men kan het niet weerleggen.'

Ik kan niet gissen welk een uitroep men zich bij deze beslissende redeneering mag veroorloofd hebben. Was het een uitroep van verbazing over deze onbevooroordeelde vergelijking tusschen den uitslag van de examens der artsen en der doctoren, waarbij de redenaar eenvoudig over het hoofd ziet, dat de laatsten slechts een practisch examen te doen hebben, en dat de kansen op afwijzing voor hen dus veel kleiner zijn dan voor de eersten? Of werd de tong van een der leden ontboeid door de zonderlinge stelling, dat jongelieden, die het gymnasium niet bezocht hebben, waarschijnlijk aan eene hoogere burgerschool zijn opgeleid, of door de vreemde bewering, dat elk, die in de laatste jaren de academie bezocht heeft, 'in zekere mate althans' eene klassieke opleiding genoten heeft? Ik weet het niet, maar het is volkomen zeker dat de heer Jonckbloet zijn 'beslissend' feit geheel valsch heeft voorgesteld.

De wet van 1865 bepaalt, dat 'tot het natuurkundig examen alleen zij worden toegelaten, die aan de commissie voor dit examen voldoende bewijzen leveren van kennis der Nederlandsche, Latijnsche, Fransche en Hoogduitsche talen, en van de meet- en stelkunst, als voorbereiding tot de beoefening der natuurkundige wetenschappen.' De wet van 1874 heeft in dit voorschrift niets anders gewijzigd, dan dat er, in verband met de splitsing van het natuurkundig examen, voor 'natuurkundig examen' gelezen wordt 'eerste natuurkundig examen'.

Van den beginne af schijnt men begrepen te hebben, dat het niet wenschelijk kon zijn van de candidaten te eischen, dat zij onmiddellijk vóór het afleggen van het natuurkundig examen de in de wet bedoelde bewijzen van kennis in vier talen en in wiskunde leverden. Verlangden zij dat, het stond hun natuurlijk vrij. Maar, althans in de laatste jaren - naar ik meen, sedert 1870 - kon men die bewijzen leveren zonder het natuurkundig

examen te doen. Slaagt men daarin, dan verkrijgt men van de commissie voor het eerste natuurkundig examen een getuigschrift, waarin vermeldt wordt dat men ze geleverd heeft, en dan kan men òf voor dezelfde commissie, òf voor eene latere het eerste natuurkundig examen afleggen. Zulk een getuigschrift kan natuurlijk alleen ten gevolge van een examen worden afgegeven. Vandaar dat de commissie voor het eerste natuurkundig examen ook een tal van candidaten moet examineeren in de bovengenoemde vier talen en in de wiskunde. Dat examen heeft in de wet geen naam, maar het is in de wandeling bekend als het litterarisch-mathematisch examen, of wel als het litterarisch-mathematisch gedeelte van het natuurkundig examen.

Dit naamloos examen nu is de poort, waardoor men toegang verkrijgt tot de beoefening der natuurkundige vakken, die de propaedeusis van den medicus uitmaken. De militaire studenten worden gekozen uit de personen, die bij het litterarisch-mathematisch examen geslaagd zijn; gewoonlijk zonder dat er iets anders van hen gevorderd wordt. De candidaten voor het eerste natuurkundig examen genieten in den regel een onderwijs, dat geheel op academische lijst geschoeid is. De leeraar draagt voor en demonstreert; hij laat wellicht respondeeren. Maar overigens moeten de jongelieden, die de vuurproef van het litterarisch-mathematisch examen met goed gevolg doorstaan hebben, zelf zien hoe zij hun weg door de boeken vinden. Slechts voor de militaire-medische studenten wordt, althans in den laatsten tijd, door repertitoren een herhalings- en aanvullingsonderwijs gegeven, maar de overige aspiranten-artsen zijn aan zich zelf overgelaten, ofschoon zij in den regel alleen aan de hoogeschool hunne studiën kunnen maken.

En thans bewondere men de consequentie van onze wetgevers. Hoe ‘breed’ moest niet in 1876 de grondslag zijn, waarop eene vruchtbare geneeskundige studie zou kunnen opgetrokken worden! Er behoorde inderdaad moed toe om, zooals de heer Rombach deed, te durven beweren, dat men toch ook wel een degelijk en beschaafd medicus kan worden, zonder eenig spoor van klassieke opleiding, Volgens de meerderheid der Tweede Kamer was het in 1876 volstrekt noodig, dat elk medicus, voordat hij zijne academische studiën begint, niet minder dan zes jaren besteedt aan de beoefening van de klassieke talen en hare letterkunde, van vier moderne talen, van geschiedenis en aardrijkskunde, van wiskunde en natuurwetenschap. Maar in 1874

was de zaak geheel anders. Toen was men voldoende voorbereid om te beginnen met geneeskundige studiën, die even moeilijk zijn als de academische, en die ten slotte dezelfde rechten geven, wanneer men aan eene commissie ‘de bewijzen leverde van kennis der Nederlandsche, Latijnsche, Fransche en Hoogduitsche talen, en van de meet- en stelkunst, als voorbereiding ter beoefening der natuurkundige wetenschappen’. Van Grieksch was geen sprake, van geschiedenis en aardrijkskunde geen sprake, van Engelsche taal, van natuurwetenschap geen sprake.

Welk soort van jongelieden meende men wel als candidaten voor het litterarisch-mathematisch examen te zullen zien opdagen? Natuurlijk in den regel geen leerlingen van de hoogere klassen dér hoogere burgerschool, zooals de heer Jonckbloet zonder nader onderzoek schijnt te hebben aangenomen[1]. Want daar bestudeeren de leerlingen natuurkunde en scheikunde en mechanica, en staatsinrichting en geschiedenis en tal van andere vakken, die men op het litterarisch-mathematisch examen niet noodig heeft. De Nederlandsche jeugd nu - zij kan het natuurlijk niet helpen; de schuld ligt bij de ouderen - de Nederlandsche jeugd ‘leert’ voor examens, en houdt zich dus niet op met de vele vakken der hoogere burgerschool, als zij bestemd is voor het litterarisch-mathematisch examen. In September 1875 waren er van de 54 candidaten voor dat examen *drie* bezitters van het diploma van het eindexamen der hoogere burgerscholen; in Juni 1876 van de 104 *vijf;* in September 1876 van de 61 *twee* en in Juni 1877 van de 109 ook *twee*. In 't geheel dus waren er in de laatste twee jaren van de 328 aspiranten voor het litterarisch-mathematisch examen *twaalf*, die het eindexamen der hoogere burgerscholen hadden afgelegd. De overige candidaten voor dat examen, ten getale van 316 of 96 pCt., komen van de lagere klassen der gymnasia, van de lagere klassen der hoogere burgerscholen en van de scholen voor meer uitgebried lager onderwijs. Zeer velen hebben hun Latijn en hunne wiskunde met behulp van privaatlessen geleerd. Hoe zij over de drie genoemde soorten van scholen verdeeld zijn, kan ik niet opgeven, en kan waarschijnlijk niemand opgeven, daar de examencommissies in

1 De heer J. kan onmogelijk bedoeld hebben, dat de aspirant-artsen slechts de *lagere* klassen der H.B.S. zouden bezocht hebben. Want in dat geval zou de minder gunstige uitslag van hunne examens niet aangevoerd kunnen worden als een argument tegen het amendement-Rombach, dat den *volledigen* cursus der H.B.S. als voorbereiding tot de medische studiën vorderde.

den regel geen aanteekening houden van de scholen, waarop hunne candidaten gevormd zijn. Natuurlijk kan er van de vier talen slechts zeer weinig gevraagd worden, daar de kennis dier talen uitsluitend als ‘voorbereiding ter beoefening der natuurkundige wetenschappen’ gevorderd wordt, en men de natuurkundige wetenschappen uitstekend beoefenen kan, zonder veel taalkennis te bezitten. Bepaaldelijk konden de examinatoren van het Latijn moeilijk meer eischen dan het vertalen van een gemakkelijk auteur en eenige kennis van de etymologie. Nu kan niemand gelooven, dat redelijke leerlingen van onze scholen voor meer uitgebreid lager onderwijs geschikt worden voor vrije, academische studie, als zij een paar jaar lang les nemen in de algebra en de meetkunde, en zooveel Latijn leeren, dat zij, zoo goed als het gaan wil, Nepos kunnen vertalen. En toch mag de commissie zulke jongelieden niet afwijzen, als zij daarenboven hun Hollandsch zonder grove taalfouten schrijven, en genoeg Fransch en Duitsch verstaan om een niet al te diepzinnig boek in die talen te lezen. Want wie zou kunnen beweren, dat men van al die talen, ‘als voorbereiding tot de beoefening der natuurkundige wetenschappen’, meer noodig heeft dan het genoemde? Duitsche en Fransche leerboeken over de natuurwetenschap zijn niet moeilijk te verstaan. Iemand, die Hollandsch schrijft zonder grove taalfouten, kent genoeg van zijne moedertaal om boeken over zijn vak te lezen en de college's te volgen. Latijn heeft men bij de beoefening der ‘natuurkundige wetenschappen’ in 't geheel niet noodig, en de ‘kruimkens’ Latijn, die de arts noodig heeft om te kunnen recepteeren en de apotheker om recepten te begrijpen, zijn van vrij wat geringer gehalte dan de kunst om Nepos te vertalen. Van de lagere stelkunde, de planimetrie, de trigonometrie en de stereometrie kunnen jongelieden met een middelmatigen aanleg in een paar jaar wel zooveel leeren, dat de commissie hen niet wegens gebrek aan kennis van wiskunde kan afwijzen. Zoo slagen zij dan, omdat men zich aan den geest der wet moet houden, al kan iedereen begrijpen, dat iemand, die niet anders gedaan heeft dan wat de wet eischt, voor academische studie nog niet rijp is.

Wat aan zulk een persoon ontbreekt, is juist die breede, algemeene ontwikkeling, wier hooge waarde men in 1876 in onze Tweede Kamer zoo levendig gevoelde, maar die men in 1874 voor de aanstaande artsen overbodig schijnt geacht te hebben. Toch is het duidelijk, dat niemand het in de wetenschap ooit

verder zal brengen dan tot napraten van wat hij niet begrijpt, als hij bijv. geen helder denkbeeld heeft van de wording en de geschiedenis der toestanden, waarin hij geplaatst is. Heeft hij geen blik geslagen op de algemeene geschiedenis der menschheid, dan zal hij onmogelijk kunnen vatten, dat ook zijne wetenschap en zijne kunst iets is, dat leeft en zich ontwikkelt; dan komt hij nooit tot een zelfstandig oordeel, maar moet doodblijven op de slecht begrepen woorden van zijn leeraar of van zijn leerboek. Als gij de leerstukken betwijfelt, die hij geloovig heeft aangenomen, dan zal hij denken, dat gij een loopje met hem nemen wilt, of wel dat gij slecht op de hoogte zijt; zijn oordeel over wetenschappelijke vragen is dat van een blinde over kleuren.

En nu meene men toch niet, dat men veel goeds zou doen door geschiedenis en aardrijkskunde en nog eenige andere vakken bij het litterarisch-mathematisch examen op te nemen. Iets geheel anders is noodig. Er moet gezorgd worden dat de toekomstige studenten - want studenten zijn zij ook, al onthoudt de wet hun dien titel - dat de toekomstige studenten eenige jaren worden bezig gehouden met nuttige studiën, voordat zij hun academisch leven beginnen. Daarvoor zorgt men niet door een examen van hen te eischen. Dat verkrijgt men alleen door hen te verplichten tot het volgen van goed onderwijs.

Hoe moet het gaan met de meeste van hen, die aan het tegenwoordig litterarisch-mathematisch examen voldaan hebben zonder iets meer te weten en te kunnen dan de wet vordert, en die zelf verder moeten studeeren, zonder voldoende leiding? Ik weet daarvan niets door eigen ondervinding; maar het is a priori volkomen zeker, hoe het gaan moet. Zulk een jongmensch komt met de beste voornemens bezield naar de plaats, waar hij zijne studiën zal voortzetten. Met ijver volgt hij zijne college's. Doch als het hem niet al te zeer aan verstand ontbreekt, bemerkt hij weldra dat dit hem niet helpt, omdat hij van het behandelde weinig of niets verstaat. Ook in zijne boeken weet hij zonder vreemde hulp geen weg. De besten zullen onder deze omstandigheden naar hulp omzien en geen moeite sparen om aan te vullen wat hun ontbreekt. De slechtsten blijven hun hoofd te bersten leeren op dingen, die zij niet verstaan, leeren ontzaglijk veel van buiten en hebben eenige kans om bij het examen te slagen. Want de commissie kan personen, die veel blijken te weten, slechts dan afwijzen, als zij meent met zekerheid te mogen aannemen, dat die kennis uitsluitend geheugen-

werk is. En dit is niet in elk geval gemakkelijk uit te maken. De middensoort die, zooals overal, de meerderheid uitmaakt, bemerkt duidelijk dat zij evenmin door de lessen als door de zoogenaamde eigen studie vooruitkomt, maar is te onbeholpen en te traag om vreemde hulp te zoeken en af te wijken van den traditioneelen studiegang. Zij vindt het onder die omstandigheden natuurlijk wenschelijk, haar aandeel van de vermaken, die de omgeving biedt, in ruime mate te genieten. Van werken komt weinig en een slecht examen is het noodzakelijk gevolg.

Moeten de slechte uitkomsten van het eerste natuurkundig examen voornamelijk worden toegeschreven aan de te geringe ontwikkeling van de meeste personen, die het litterarisch-mathematisch examen hebben afgelegd, en die daardoor volgens de wet rijp zijn voor eene studie, die wel niet academisch *heet*, maar toch academisch *is*, dan behoeft men de middelen tot genezing der kwaal niet lang meer te zoeken. Verbetering is alleen te verkrijgen, als men zorgt dat de candidaten, die met de natuurkundige studiën beginnen, beter ontwikkeld zijn. Hoe men daarvoor op de beste wijze kan zorgen, wil ik thans nog niet onderzoeken, maar in de eerste plaats wensch ik nog duidelijker aan te wijzen, dat de fout werkelijk ligt waar ik haar zoek. Dit schijnt men toch nog niet in te zien. Als de slechte resultaten van het eerste natuurkundig examen ter sprake komen, ziet men gewoonlijk niet wijzen op het bestaan van het litterarisch-mathematisch examen, dat alleen reeds voldoende is om ze volkomen te verklaren[1], en bij de wetsverandering in 1874 heeft men er niet aan gedacht zelfs de kleinste wijziging in dat examen te maken. Maar men zoekt naar andere oorzaken, en meent die te vinden òf in de verleiding, waaraan de studeerende jeugd, naar men zegt, te Amsterdam in hooger mate zal blootgesteld zijn dan elders, òf in de slechte vooruitzichten van de aanstaande officieren van gezondheid. Nu zijn beide oorzaken van dien aard, dat het nagenoeg onmogelijk is te bewijzen dat

1 De Commissie in het belang der opleiding van militaire geneeskundigen spreekt in haar rapport (blz. 17) over de ‘onvoldoende waarborgen, dat zij, die als militair student worden aangenomen, de voorbereidende studiën met genoegzaam succes hebben volbracht’, maar schijnt volstrekt niet op het denkbeeld te zijn gekomen, dat hierin de hoofdkwaal van den tegenwoordigen toestand ligt.

zij geen invloed hebben. Want te Amsterdam is, even als in andere academiesteden, veel afleiding voor de studenten, en de vooruitzichten der officieren van gezondheid zijn niet schitterend. Het kan dus licht voorkomen, dat deze of gene in zijne studie wordt gehinderd door een al te groote zucht naar genot of door afkeer van de loopbaan, waarvoor hij bestemd is. Derhalve is het niet wel mogelijk aan te toonen, dat die twee invloeden thans niet schadelijk werken. Doch ik kan gelukkig een paar feiten aanwijzen, waaruit mij duidelijk schijnt te volgen, dat zij geen noemenswaardige werking hebben op behoorlijk voorbereide jongelieden, iets, wat trouwens uit den aard der zaak met zekerheid zou kunnen afgeleid worden.

Het eerste feit, dat ik bedoel, ligt in den uitslag van het tweede natuurkundig examen. Daar men tot dat examen niet wordt toegelaten, zonder het eerste te hebben afgelegd, komen velen, die al te slecht voorbereid waren, toen zij met hunne natuurkundige studiën begonnen, er in het geheel niet toe. De vermaken van Amsterdam lokken de candidaten voor het tweede natuurkundig examen natuurlijk evenzeer als hunne jongere collega's, en de vermeende afkeer voor hunne toekomstige loopbaan kan bij hen even goed voorkomen. Het voornaamste, dat zij op de candidaten voor het eerste examen vooruit hebben, is eene betere ontwikkeling, die zij of reeds naar de academie hebben medegebracht, of door stalen vlijt en volharding aan de academie hebben verworven. Ligt de oorzaak van de slechte uitkomsten van het eerste natuurkundig examen voornamelijk in de te geringe ontwikkeling der personen, die er zich op voorbereiden, dan zal het tweede examen beter resultaten moeten geven; ligt zij voornamelijk aan den vermeenden invloed van de omgeving en van het vooruitzicht op de loopbaan als officier van gezondheid, dan kan het verschil tusschen de uitkomsten van het eerste en tweede natuurkundig examen niet groot zijn. Maar de cijfers die wij op blz. 257 hebben medegedeeld, toonen aan dat eene afwijzing bij het tweede natuurkundig examen betrekkelijk zelden voorkomt, terwijl bij het eerste het cijfer der afgewezenen tot dusverre altijd grooter en soms vele malen grooter geweest is dan dat der toegelatenen. Daaruit mag men veilig besluiten, dat noch de vermaken van Amsterdam, noch de schaduwzijden der loopbaan als militairgeneeskundige in staat zijn een schadelijken invloed uit te oefenen op de studie van jongelieden, die voor de studie behoorlijk zijn voorbereid.

In de tweede plaats wordt mijne stelling gesteund door den gunstigen afloop van de examens der weinige candidaten voor het eerste natuurkundig examen, die den cursus der hoogere burgerschool met goed gevolg hebben doorloopen en in het bezit zijn van het diploma van het eindexamen dier scholen. Niemand, zelfs de heer Jonckbloet niet, zal mij beschuldigen van te groote ingenomenheid met het middelbaar onderwijs, als ik de onderstelling waag, dat deze candidaten, met de overige vergeleken, tot de best ontwikkelde behooren. Ieder, die in de voorgaande bladzijden gezien heeft, wat men op het litterarisch-mathematisch examen kan eischen, en die weet, wat en hoe men op de middelbare scholen onderwijst, zal moeten erkennen, dat eene zoo ruime ontwikkeling, als de hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus geeft, niet verwacht kan worden bij het gros dergenen, die bij het litterarisch-mathematisch examen slagen.

Sedert de invoering der gewijzigde wet tot 1 Jan. 1877, hebben 10 bezitters van het diploma van het eindexamen der hoogere burgerscholen het getuigschrift van het litterarischmathematisch examen verworven. Maar daarvan zijn er 5 geëxamineerd in Juli en September 1876, en van deze kan men nog niet eischen dat zij het eerste natuurkundig examen reeds zouden afgelegd hebben[1]. Van de vijf overige, die in September 1874, Juni en September 1875 het getuigschrift verkregen hebben, heeft zich één, die reeds in September 1874 geëxamineerd is, nog niet tot een volgend examen aangeboden; van de vier andere hebben er drie het natuurkundig examen in minder dan één jaar afgelegd, en de vierde in minder dan dertien maanden.

Vergelijken wij daarmede den uitslag van de examens der candidaten, die het diploma van het eindexamen der hoogere burgerscholen niet bezitten. Van degenen, die in September 1874 geëxamineerd zijn, heb ik tot mijn leedwezen geen opgaaf kunnen verkrijgen. Maar in Juni en September 1875 werden bij het litterarisch-mathematisch examen 65 personen toegelaten, die geen diploma van het eindexamen der hoogere burgerschool bezaten.

1 Want de gemiddelde studietijd voor het 1ste natuurkundig examen moet zeker minstens op twee jaren gesteld worden, zooals uit de onmiddellijk volgende cijfers blijkt.

Van die 65 hebben zich nog niet voor het natuurk. examen aangemeld	23
zijn er geslaagd in één jaar of minder dan een jaar	3
zijn er geslaagd in meer dan één en minder dan twee jaren	11
zijn er geslaagd in meer dan twee jaren	7
zijn eens of meermalen afgewezen en nog niet geslaagd	21
Totaal	65[1]

Om een zuiver resultaat te verkrijgen, moeten wij de personen, die zich in 't geheel niet voor het natuurkundig examen hebben aangemeld, buiten rekening laten. Het feit toch, dat men zich niet voor dat examen aanmeldt, kan niet alleen daardoor veroorzaakt worden, dat men niet of slecht studeert, maar ook doordien men sterft of van loopbaan verandert. Tellen wij deze personen niet mede, dan worden van de 4 candidaten voor het eerste natuurkundig examen, die de hoogere burgerschool geleverd heeft, drie toegelaten in minder dan één jaar en één in minder dan dertien maanden, terwijl van de 42 candidaten, die de burgerschool niet bezocht of den volledigen cursus aldaar niet doorloopen hadden,

3	slaagden binnen het jaar,
11	slaagden na méér dan een en minder dan twee jaren,
7	slaagden na méér dan twee jaren,
21	niet slaagden, maar eens of meermalen werden afgewezen.

Ik recommandeer de studie van dit lijstje, dat door de welwillendheid van een der leden van de vorige Commissie niet zonder moeite uit de notulen is opgemaakt, aan den heer Jonckbloet, wanneer hij weder eens een beslissend argument noodig heeft om te bewijzen, dat de hoogere burgerschool niet in staat is den breeden grondslag te geven, dien men voor geneeskundige studiën noodig heeft. Doch ik kom daarop later terug. Aannemende, wat ieder redelijk mensch zal moeten toegeven, dat het volgen van den volledigen cursus der hoogere burgerschool een beter voorbereiding is voor geneeskundige studiën dan de opleiding, die de meeste bezitters van het diploma van het litterarisch-mathematisch examen gehad hebben, mag men ook uit de bovenstaande statistiek opmaken, dat noch de vermaken te Amsterdam, noch de bezwaren van de militair-geneeskundige loopbaan, ernstige hinderpalen zijn voor

1 De cijfers van deze statistiek zijn opgemaakt in de maand Juli 1877, evenals de cijfers, die den uitslag aanwijzen der examens van de bezitters van het einddiploma der H.B.S.

jongelieden, die welbeslagen ten ijs komen. Maar is hunne voorbereiding onvoldoende, dan moet de studie voor hen uiterst moeilijk en onaangenaam wezen, en dan zullen zij lichtelijk de hand uitsteken naar alles, wat hen van de studie kan aftrekken.

Ik hoop thans duidelijk genoeg te hebben aangetoond, dat de ziekte, die de opleiding onzer artsen in den grond bederft, moet toegeschreven worden aan hunne onvoldoende voorbereiding. Immers, wij hebben gezien dat de eischen, die men stellen mag op het zoogenaamd litterarisch-mathematisch examen veel te gering, ja belachelijk zijn; dat de Tweede Kamer, toen zij in 1876 voor de toekomstige studenten in de medicijnen eene zeer grondige en breede voorbereiding eischte, daardoor stilzwijgend het vonnis uitsprak voor hare beslissing ten aanzien van de voorbereiding der artsen, in 1865 genomen en nog in 1874 bestendigd; dat, waar de deugdelijke voorbereiding buiten toedoen der wet gevonden wordt, zooals bij de kweekelingen der hoogere burgerschool, de slechte gevolgen uitblijven; dat zij evenzeer uitblijven bij de candidaten voor het tweede natuurkundig examen, die hunne behoorlijke vorming of reeds bij het begin hunner academische studie hebben medegebracht, of zich die vorming door veel moeite aan de academie hebben weten eigen te maken.

De middelen, die genomen worden ter verbetering van de opleiding onzer artsen, zullen natuurlijk moeten verschillen naar de diagnose van de kwaal. Wie in Amsterdam en zijne vermaken het struikelblok ziet, moet de toekomstige artsen willen verplaatsen naar eene stad, die minder woelig is, en liefst niet naar eene der rijksuniversiteiten, waar de gelegenheid om op niet onaangename wijze zijn tijd te verspillen voor den student waarschijnlijk in bijna even ruime mate bestaat als te Amsterdam. Wie in ernst gelooft, dat de militaire studenten het er eigenlijk op toeleggen afgewezen te worden, om zoodoende te ontsnappen aan de gehate militaire loopbaan, moet eene aanmerkelijke verbetering van den toestand der militaire geneeskundigen voorstellen. Wat mij aangaat, zoo verwacht ik natuurlijk niet dat een dier maatregelen ons helpen zal aan toekomstige artsen, die goed studeeren en die op het eind van hun studietijd iets goeds weten en kunnen. Zonder ingrijpende veranderingen in de voorbereiding der artsen vóór hunne komst aan de academie, zouden alle andere middelen slechts armzalige palliatieven zijn. Wat in de eerste plaats gedaan moet worden, zullen wij in het tweede gedeelte van dit opstel onderzoeken.

II.

Het eenvoudigst middel ter verbetering van den bestaanden toestand zou wel hierin bestaan, dat men de wet van 1 Juni 1865, voor zoover zij de artsen betreft, geheel afschaft, het recht tot de uitoefening der practijk uitslnitend verbindt aan den academischen graad en voor de officieren van gezondheid den titel van doctor in de genees- en heelkunde vordert. Daardoor bereikt men tevens de *eenheid van stand*, waarop vele geneeskundigen zoo onbegrijpelijk veel prijs schijnen te stellen. Iets dergelijks schijnt Dr. Penn te willen, maar waarschijnlijk met behoud van het practisch staatsexamen, wanneer hij de middelen om zijn stelsel van vorming en toelating van geneeskundigen te verwezenlijken, in de volgende woorden opsomt:

'Ik kan (die middelen) kort resumeeren; de ruimst mogelijke voorbereiding van alle geneeskundigen door de beoefening der klassieke letteren en der natuurkundige wetenschappen; de voorbereiding op gymnasia, zooals die in het thans in de Tweede Kamer behandeld ontwerp tot regeling van het Hooger Onderwijs bereids is voorgesteld; de ruimst mogelijke gelegenheid tot opleiding in de natuur- en geneeskundige wetenschappen aan de universiteiten; eenheid van opleiding, eenheid van toelating eindelijk en daarop gegronde eenheid van bevoegdheid met volkomen vrijheid van uitoefening in de meest verschillende richtingen'[1].

Tegen dit stelsel heb ik - daargelaten die voor de patienten min of meer gevaarlijke vrijheid van uitoefening in de *meest verschillende* richtingen - slechts een enkel bezwaar. Maar dat bezwaar is overwegend. Worden de gymnasia goed geregeld en de universiteiten ruimschoots van het noodige voorzien, dan zal het stelsel van Dr. Penn ons zonder twijfel uitstekende geneeskundigen leveren, maar ongelukkig minstens tweemaal minder dan men in Nederland hoog noodig heeft. Deze stelling wordt, naar het mij voorkomt, op afdoende wijze bewezen door de cijfers, die de hoogleeraar Donders in zijne rede 'over de regeling van het Medisch Onderwijs' in 1875 medegedeeld, en door de beschouwingen, die hij aan de bedoelde cijfers vastge-

1 Dr. J. Penn, Hooger Onderwijs en examens der geneeskundigen; zie Weekblad van het Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde, 1876, blz. 172.

knoopt heeft. Tegen die beschouwingen heeft Dr. Penn dan ook eene critiek gericht, die voorzeker de uitvoerbaarheid van zijn eigen stelsel zou bewijzen, indien zij zoozeer boven bedenking verheven ware, als Dr. Penn meent. Wij moeten daarom die critiek in verband met de redeneering van den heer Donders nader onderzoeken.

Dat het aantal der geneeskundigen ten gevolge der wet van 1865 verminderen moest, was te voorzien. Wij hechten er daarom, evenmin als de heer Donders, veel gewicht aan, dat dit aantal inderdaad sedert 31 Dec. 1869 tot 31 Dec. 1874 gedaald is van 2276 tot 2126. Sommige der oude provinciale geneeskundige commissiën stelden hare eischen onbegrijpelijk laag. Ieder moet er zich over verheugen dat de aanvoer van plattelandsheelmeesters, die zij tot de practijk bevoegd verklaarden, heeft opgehouden. Maar van veel belang is de onderstaande tabel, waarin de heer Donders zijne gegevens over den leeftijd der geneeskunstoefenaars vereenigd heeft[1].

	Tijdstip, waarop het diploma verkregen is.					**Vóór**
	1866-1875.	**1856-1865.**	**1846-1855.**	**1836-1845.**	**1826-1835.**	**1826.**
Doctoren en artsen	207	268	199	233	87	42
Plattelandsheelmeesters	16	277	231	243	111	36
Stedelijke heelmeesters	5	25	38	53	22	13
Totaal	228	570	468	529	220	91

Uit deze cijfers laat zich, naar mij voorkomt, met zekerheid afleiden, dat het aantal der geneeskundigen, die sedert de invoering der wet van 1865 jaarlijks aankomen, minstens driemaal kleiner moet wezen dan vóór dien tijd. Wel geven zij ons niet het getal der personen, die in de verschillende tientallen van jaren de bevoegdheid tot het uitoefenen der geneeskunde *verkregen* hebben, maar zij wijzen ons toch aan, hoevele van die personen thans nog practiseeren. Het spreekt van zelf dat het aantal der in een bepaald decennium gediplomeerden des te minder verschillen moet van het gedeelte daarvan, dat thans

1 Zie de geciteerde rede van Donders, blz. 13. De heer D. plaatst boven zijne rubrieken den waarschijnlijken leeftijd der geneeskundigen. Maar die leeftijd werd door hem afgeleid uit den ouderdom van hun diploma. Voor mijn doel was het beter den ouderdom van het diploma zelf te vermelden.

nog de practijk uitoefent, naarmate het diploma van jonger dagteekening is. Van hen, die onder de nieuwe wet bevorderd werden, zijn er waarschijnlijk nog zeer weinige gestorven of van loopbaan veranderd; van de tusschen 1856 en 1865 gediplomeerde geneeskundigen verkeeren er betrekkelijk reeds veel meer in een van die twee gevallen, en tot hoe vroeger periode men terugkeert, des te grooter moet natuurlijk de factor zijn, waarmede men het cijfer der thans nog practiseerenden moet vermenigvuldigen om tot het cijfer der in die periode gediplomeerden te komen. Neemt men voorts in aanmerking dat het gemiddeld aantal der thans nog practiseerende doctoren en artsen die sedert de invoering der nieuwe wet per jaar zijn aangekomen, nog niet eens 21 bedraagt, en dus bijna driemaal kleiner is dan het cijfer dat men door dezelfde berekening voor de geneeskunstoefenaars uit de drie voorgaande decennia verkrijgt, ofschoon er van deze laatsten, ook betrekkelijk, veel meer moeten zijn afgevallen, dan mag men gerust besluiten, *dat door de invoering der wet van* 1865 *het aantal der aankomende geneeskundigen jaarlijks ruim driemaal kleiner geworden is*[1].

Terwijl derhalve thans in Nederland op de 1600 à 1700 bewoners één geneesheer gevonden wordt, zal, wanneer de regeering geen maatregelen neemt om het aantal geneeskundigen te doen toenemen, eindelijk een toestand bereikt worden, waarbij één geneesheer gemiddeld zijne zorgen te wijden heeft aan circa 5000 inwoners. Terecht zegt daarom de heer Donders: ‘Bij de thans vigeerende wet worden wij met eene schaarschte van geneeskunstoefenaren bedreigd, die zich hier en daar op het platte land en vooral bij het leger en de vloot reeds pijnlijk doet gevoelen, en binnen weinige jaren zullen de geneeskunstoefenaren aan hunne patienten de wet kunnen stellen op eene wijze, die noch in hun belang is, noch in het belang der maat-

1 Volgens de officieele cijfers die de Commissie in het belang der opleiding van militaire geneeskundigen op blz. 10 van haar Rapport mededeelt, zou de verhouding nog veel ongunstiger zijn dan ik voorzichtigheidshalve meende te moeten aannemen. Van 1855-1864 promoveerden gemiddeld jaarlijks 30 doctoren en werden er jaarlijks 75 personen tot plattelandsheelmeesters bevorderd, terwijl er na de invoering der wet slechts 18 artsen 's jaars tot de practijk werden toegelaten. De berekening der commissie komt mij echter wat vreemd voor. Er werden in 11 jaar, 1866-1877, 337 artsdiploma's uitgereikt en dus jaarlijks gemiddeld 30 personen toegelaten, die echter niet alleen in de behoeften der civiele practijk moesten voorzien, zooals de 105 medici van de vroegere periode, maar waaruit ook het corps officieren van gezondheid moest aangevuld worden.

schappij. Dan zal de drang tot herziening der wet, die het verkrijgen der bevoegdheid regelt, niet uitblijven. Maar dan is het te laat'[1].

Wat heeft Dr. Penn aangevoerd tegen de bewering van den heer Donders? Hij meent dat de nadeelen, die de heer Donders aanwijst, 'juist de uitnemendste voordeelen van die wet geweest zijn, in het belang der geneeskundigen niet alleen, maar ook in het belang der maatschappij en der wetenschap'. Want door die wet is 'de toelating van onbekwamen geweerd' - wat volstrekt niet ontkend werd door den heer Donders, die zelf vermeldt, dat 'het peil der examen bij vele dier (voor 1865 examineerende) commissie's te laag gedaald (was).' Voorts heeft de wet het gehalte der toegelaten medici verbeterd - iets, wat ook al weder niet ontkend werd in de rede, die Dr. Penn critiseert. Er bestaat eindelijk 'vooralsnog geen dreigend gevaar voor schaarschte van geneeskundigen'. Dit is eene uiterst voorzichtige uitdrukking, die niemand bestrijden kan, als Dr. Penn alleen denkt aan gevaar in de *allernaaste* toekomst, en eene schaarschte bedoelt, die zich overal, zoowel in de groote steden als op het platte land, zou laten gevoelen. Doch wel moet men een vreemdeling zijn in Nederland, om niets bemerkt te hebben van de schaarschte, waarvan de heer Donders spreekt, eene schaarschte, 'die zich hier en daar op het platte land en vooral bij het leger en de vloot reeds pijnlijk doet gevoelen'.

Maar ook zelfs aan eene schaarschte in eene meer verwijderde toekomst schijnt Dr. Penn niet te willen gelooven. Immers ⅗ van de practiseerende geneesheeren zijn volgens de bovenstaande tabel beneden de 53 jaren - als men namelijk den gemiddelden leeftijd, waarop het diploma verkregen werd, op 23 jaar stelt - en slechts ⅖ zijn boven de 53 jaren oud. Ja zelfs zijn de cijfers volgens eene andere statistiek nog iets minder ongunstig. 'Op welken grond' - vraagt Dr. Penn - 'zal men, redeneerende uit de iets ongunstiger cijfers, door Prof. Donders geleverd, tot de conclusie komen, dat er binnen de eerste 10, ja zelfs 20 jaren, eene zooveel sneller toenemende vermindering van geneeskunstoefenaren zou komen? Het getal van geneeskundigen boven de 63 jaren bedraagt volgens zijne tabel slechts 331, en onder deze zijn niet meer dan 91 boven de 73 jaren.'

Die grond, waarnaar Dr. Penn zoekt, wordt inderdaad door

1 t.a.p., blz. 12.

den heer Donders niet vermeld, waarschijnlijk omdat hij meende dat ieder lezer hem zelf wel zou kunnen vinden. Als men cijfers opgeeft, waaruit volgt dat de aanvoer van geneeskundigen sedert de uitvaardiging der nieuwe wet meer dan driemaal kleiner is geworden dan vroeger; als men daarenboven er nog de aandacht op vestigt dat bijna ⅔ der practiseerende geneesheeren hun diploma reeds meer dan 30 jaar bezitten, is het dan nog noodig de redenen te vermelden, waarom eene snelle daling van het cijfer der geneeskunstoefenaars voor de deur staat? Blijft de regeling van het medisch onderwijs, zooals die thans is, en klimt de toevoer niet, dan zal na verloop van dertig of veertig jaren, wanneer de geneeskundigen van vóór 1865 overleden zijn of de practijk hebben neergelegd, het aantal geneeskunstoefenaars slechts even 700 kunnen bedragen. Tot dat cijfer moet het in die dertig à veertig jaren dalen, en wel aanvankelijk met groote snelheid, omdat er in het tiental jaren van 1836 tot 1845 buitengewoon veel diploma's moeten zijn afgegeven, en de levenskansen van mannen van omstreeks 60jarigen leeftijd veel ongunstiger zijn dan die van een jonger geslacht. Wel kan men in zulk eene zaak natuurlijk niet oordeelen met eene waarschijnlijkheid, die aan wiskundige zekerheid grenst, o.a. omdat er geen sterftetafels van Nederlandsche geneeskundigen bestaan. Doch de waarschijnlijkheid der stelling van den heer Donders is zoo groot, dat Dr. Penn een gelukkig man zou zijn, als hij bij zijne onderzoekingen over geneeskundige en hygienische vraagstukken nooit een oordeel moest uitspreken op minder waarschijnlijke gegevens. Ware hij altijd zoo angstvallig en schoorvoetend in zulke oordeelen, als hij zich in dit geval toont, dan moest hij reeds sedert lang de geneeskundige wetenschap aan den kapstok hebben gehangen, om zich te wijden aan de zuivere wiskunde. Want daar alleen is de volstrekte zekerheid te vinden, en behoeft men zich niet te vergenoegen met het schatten en vergelijken van verschillende graden van waarschijnlijkheid.

Daarenboven bedenke men dat noch de maatschappij, noch de wetenschap gediend kan zijn met de uitbreiding der practijk van de onbekwame helft der oudere geneeskundigen, waardoor in de eerste jaren nog eenigermate voorzien kan worden in de behoefte aan geneeskundige hulp. Eerst heet het bij Dr. Penn dat de wet van 1865 goed is, omdat zij den toegang voor vele onbekwamen gesloten heeft. Maar daarenboven is die wet goed,

omdat zij den werkkring van vele geneeskundigen heeft uitgebreid. ‘Die uitbreiding van werkkring’, zegt hij, ‘heeft den geneeskundigen stand geréleveerd, heeft velen uit eene vroeger demoraliseerende werkeloosheid tot werkzaamheid gebracht, de energie van den geneeskundigen stand en de toewijding aan het geneeskundig vak verlevendigd,’ enz. Maar wie hadden er in 't algemeen behoefte aan ‘geréleveerd’ te worden; wie leden aan ‘demoraliseerende werkeloosheid’? Zeker in den regel niet de bekwamen, maar de onbekwamen, die vroeger door sommige provinciale commissie's zijn toegelaten tot groote schade van ‘de maatschappij en de wetenschap’. De wet van 1865 werkt dus volgens Dr. Penn ook daarom zoo uitstekend, omdat zij aan zooveel onbekwame geneeskundigen de welkome gelegenheid tot uitbreiding van hun werkkring gegeven heeft.

Maar dat *zegt* Dr. Penn immers niet! Inderdaad hij zegt het niet, maar het *volgt* uit hetgeen hij wel zegt, en als hij zijn opstel beter overdacht had, zou hij niet eerst de helft der geneeskundigen van vóór 1865 als onbekwaam veroordeeld hebben, en daarna het bestaan van zooveel onbekwame lieden hebben aangevoerd als een grond om niet bevreesd te zijn voor de schaarschte aan geneeskundigen, die de heer Donders voorziet. Wel verre van het ‘schrikbeeld’ weg te nemen van het toekomstig gebrek aan geneeskundige hulp, dat de heer Donders ‘wilde ophangen’, heeft Dr. Penn voor iedereen, die lezen kan, nog een ander wel zoo verontrustend schrikbeeld daarnaast gehangen. Want wat kan gevaarlijker zijn dan de uitoefening der geneeskunde door mannen, die van staatswege moesten ‘geréleveerd’ worden - het leelijke woord is van Dr. Penn, - en die jaren lang verkeerd hebben in eene ‘demoraliseerende werkeloosheid’? Ieder verstandig mensch zal zich veel liever van alle geneeskundige hulp spenen, dan zijne gezondheid toe te vertrouwen aan zulke lieden.

Derhalve is het volstrekt noodig dat er meer aanvoer komt van bekwame geneeskundigen, niet alleen om te voorzien in de schaarschte, waarvoor de heer Donders terecht vreest, maar ook om de uitbreiding der practijk van bevoegde, maar onbekwame geneeskundigen tegen te gaan. Dat zulk eene uitbreiding reeds heeft plaats gevonden en in het vervolg hoe langer zoo meer verwacht kan worden, is een zeer bedenkelijk gevolg der wet van 1 Juni 1865, waarop Dr. Penn, zonder het zelf te vermoeden, de aandacht van het publiek gevestigd heeft. Kun-

nen wij nu hopen, dat de academie's alleen in staat zullen zijn zooveel geneeskundigen te leveren als Nederland noodig heeft? Het antwoord op die vraag wordt eenigszins onzeker door de verheffing van het Amsterdamsche Athenaeum tot eene Universiteit, waarvan zich de gevolgen moeilijk laten voorzien. Toch meen ik te mogen beweren, dat, wanneer men ten minste niet bij de uitvoering der nieuwe wet op het Hooger Onderwijs de duidelijkste wetsbepalingen wil ontduiken, de aanover van doctoren veel te klein zal blijken om in de behoefte aan geneeskundige hulp te voorzien. Daarom zal althans in de eerste dertig, veertig jaren, en waarschijnlijk nog langer, een stand van artsen moeten blijven bestaan.

Om met eenige waarschijnlijkheid te kunnen nagaan, hoeveel leerlingen de geneeskundige faculteit aan onze hoogescholen in de eerstvolgende jaren zal tellen, is het noodig te vragen, wie het thans zijn, die zich aan de hoogeschool op de geneeskundige studiën toeleggen. Die jongelieden zijn over het algemeen geen zonen uit rijke families. De gefortuneerde Nederlander gaat in den regel wel naar de academie, maar studeert daar in de rechten, of studeert daar weinig of niet, doch leeft gedurende eenige jaren voor zijn genoegen, en verlaat de hoogeschool met of zonder den titel van meester in de rechten. De meeste medici aan onze hoogescholen zijn zonen van doctoren, plattelands-heelmeesters en apothekers, in 't algemeen van ouders, die niet zonder moeite jaren lang de vrij groote sommen kunnen betalen, die men volgens de bestaande gebruiken aan onze Nederlandsche hoogescholen noodig heeft on ‘fatsoenlijk’ te leven. Een Nederlandsch student heeft gemiddeld waarschijnlijk vier-, vijfmaal meer noodig dan een Duitsch student, en staat dan ook bij het mindere publiek in de academiesteden bekend als een ‘heer’, terwijl de armoede der Duitsche studenten spreekwoordelijk is. Of de Nederlandsche denkbeelden op dit punt verstandig en heilzaam, dan wel ongerijmd en verderfelijk zijn, laat ik in het midden; zij bestaan nu eenmaal, en men moet er even goed mee rekenen als met andere onweerstaanbare natuurkrachten. Het is niet onmogelijk dat de oprichting eener Amsterdamsche Universiteit er toe kan bijdragen die denkbeelden mettertijd te wijzigen. Te Amsterdam moet zich de studentenmaatschappij verliezen in de groote stad, die haar omringt; het is daarom niet waarschijnlijk, dat zij volkomen hetzelfde zeer eigenaardig karakter zal aannemen, dat haar aan de oude hoogescholen kenmerkt.

Maar aan de oude hoogescholen zal een student, zeker nog wel eene halve eeuw lang, niet in de eerste plaats iemand zijn, die studeert, maar iemand, die op kamers woont, veel geld uitgeeft en veel tijd besteedt om zich te amuseeren. De vraag, of er kans bestaat op eene vermeerdering van het getal der studenten in de geneeskunde, herleidt zich daarom bijna geheel tot de vraag: Zullen er thans meer families zijn dan vroeger, die de hooge kosten kunnen betalen, welke de academische opleiding van den geneeskundige vordert?

Het is bijna niet noodig te zeggen, hoe het antwoord op die laatste vraag moet luiden. Bij de vaststelling van de wet op het Hooger Onderwijs heeft men niets gedaan om den studietijd van den medicus te verkorten. Even als vroeger moet hij beginnen met een examen te doen voor de faculteit der wis- en natuurkunde. Daarop worden dezelfde vakken gevraagd als op het propaedeutisch examen, met uitzondering van de wiskunde, maar vermeerderd met de dierkunde, voor welk vak men volgens de oude wet met een testimonium kon volstaan. Daar de plant- en dierkunde van dit examen in de geneeskundige studiën al zeer weinig toepassing vinden, en het koninklijk besluit voor de examens toch een academisch examen in die vakken vraagt, en niet tevreden is met de elementaire kennis daarvan, die de student reeds op het gymnasium verkregen heeft, moet men aannemen dat de Regeering plant- en dierkunde voor de algemeene vorming van den geneeskundige noodig oordeelt, en dat de eischen van den examinator in die vakken niet gering zullen zijn. In minder dan twee jaren zal een middelmatig student dat examen niet afleggen, en als het thans vigeerend leerplan voor de gymnasia niet gewijzigd wordt, zal ook de beste student daarvoor meer dan twee jaren noodig hebben. Daarna doet de medicus zijn candidaatsexamen, dat nagenoeg gelijk gebleven is aan het vroegere, en waaraan in den regel twee jaren besteed worden. Minder dan twee jaren mag men ook voor het doctoraal examen en de promotie niet stellen. Na zijne promotie zal zich ook in het vervolg de medicus niet dadelijk gaan vestigen, maar eenige maanden besteden aan het bezoeken van groote hospitalen, hetzij te Amsterdam en Rotterdam of in het buitenland. In den regel zal dus de medicus even als thans minstens zes à zeven jaren studeeren[1].

1 De meergenoemde commissie schat in haar Rapport den studietijd van den medicus op 7 à 8 jaar.

De bepalingen, die in de wet en in het koninklijk Besluit voor de academische examens voorkomen, zullen den studietijd eer verlengen dan verkorten.

Maar de bepalingen voor de toelating tot de academische examens zullen de opleiding der toekomstige geneeskundigen in vele gevallen aanmerkelijk duurder maken. Vroeger kon men tot het afleggen van de academische examens worden toegelaten na het doen van het zoogenaamd admissie-examen, waarbij men bewijzen moest geven van voldoende studie in de oude talen, het Nederlandsch, de geschiedenis en de wiskunde. Zooals men weet, waren de eischen in den regel niet zwaar, en een jong mensch, die overigens goed ontwikkeld was, kon er op rekenen, in één jaar met behulp van goede privaatlessen zooveel Latijn en Grieksch te leeren, dat hij het admissie-examen met goed gevolg kon afleggen. Onder de studenten in de natuur- en geneeskundige faculteiten waren er velen, die zich op deze wijze den toegang tot de hoogeschool geopend hadden, vooral sedert de periode der dispensatiën, die in der tijd door Thorbecke met ruime hand waren uitgedeeld, ten gevolge van den aandrang der Tweede Kamer gesloten was.

Indien men nu niet voornemens is van den beginne af schromelijk de hand te lichten met de uitvoering van de wet op het Hooger Onderwijs, zal de hoogeschool bijna uitsluitend openstaan voor de personen, welke den engen weg door de gymnasia gevolgd hebben, dien de wet heeft voorgeschreven. Wel bestaat er een staatsexamen, dat in alle opzichten gelijk moet zijn aan het eindexamen der gymnasia, en waarvoor zich personen kunnen aanmelden, die, zonder een gymnasium doorloopen te hebben, toegang tot de academische examen's verlangen. Maar dat examen zal zonder twijfel althans in de eerste jaren zoo moeilijk zijn, dat men zeker twee of zelfs drie jaren uitsluitend aan de oude talen zal moeten besteden, om het te kunnen afleggen. Of het zoo moeilijk blijven zal, is eene geheel andere vraag. Als de ondervinding maar eerst eenige jaren lang geleerd heeft dat men met zulke hooge eischen veel te weinig studenten in de geneeskunde krijgt, zal men die eischen wel wat matigen. Zoo iets is in Nederland volstrekt niets ongewoons, en niemand behoeft zich daarom te ergeren over de onderstelling, dat men met de nieuwe wet op het Hooger Onderwijs over eenige jaren even vrij zal omgaan als men indertijd met het besluit van 1815 gedaan heeft. Dat besluit eischte van de studenten in de ge-

neeskunde de studie van Latijn en Grieksch, niet alleen als voorbereiding tot de academische loopbaan, maar ook nog aan de hoogeschool zelve. Ieder weet hoe het in de laatste twintig jaren met die studie gesteld was. Voor zestig gulden verschafte men zich het bewijs, dat men lessen gevolgd had,... die men niet gevolgd had. Was men verontwaardigd op de betrokken hoogleeraren wegens zulk eene handelwijze, die door een hunner ambtgenooten eens zonder kwade bedoelingen ‘verkoopen van testimonia’ genoemd en met den aflaathandel van Tetzel vergeleken werd? Volstrekt niet; men dankte den hemel, dat zij het niet in hun hoofd kregen naast de studie van wiskunde, natuurkunde, scheikunde en plantkunde ook nog de beoefening der oude talen te vorderen, en vond het niet onbillijk dat zij aanspraak maakten op het honorarium, dat hun van rechtswege toekwam.

Zoolang echter de verslapping der eischen voor het eindexamen der gymnasia, die ons te wachten staat, zich nog niet geopenbaard heeft, zullen de aanstaande studenten bijna uitsluitend gevormd worden op de gymnasia. De jongelieden, die vroeger gelegenheid vonden om zich in kleine steden en zelfs op het platte land tot de academische studiën voor te bereiden, zullen thans uitsluitend in de grootere steden de noodige leiding kunnen vinden. De kosten van de geneeskundige studiën worden daardoor natuurlijk voor velen belangrijk hooger, en vele vaders, die wel zes à zeven, maar niet twaalf à dertien jaren groote sommen aan de opleiding hunner zonen kunnen besteden, zullen de betrekking van geneeskundige niet langer medetellen onder de beroepen, die voor hunne zonen bereikbaar zijn. Daarom zal het aantal der studenten in de medicijnen in de eerstvolgende jaren waarschijnlijk kleiner worden dan het op dit oogenblik is. En thans is blijkens het voorgaande het aantal der jaarlijks gediplomeerde artsen en doctoren reeds veel te klein om op den duur in de behoefte aan goede geneeskundige hulp te voorzien. Niemand kan er dus aan denken den stand der artsen weder af te schaffen. De wet van 1 Juni 1865 moet derhalve niet maar eenvoudig ingetrokken worden, voor zoo ver zij betrekking heeft op de artsen, maar zij moet opnieuw herzien worden, en wel op zoodanige wijze, dat zij ons talrijke aspirant-artsen levert, die beter voorbereid zijn en daarom beter studeeren.

Bij dien eisch van beter voorbereiding moet men zich echter

tot het redelijke bepalen. Klassieke opleiding, hoe wenschelijk ook voor ieder beschaafd mensch, mag van den toekomstigen arts niet gevorderd worden. Want daardoor zou men in dezelfde bezwaren vervallen, die de afschaffing der examens voor artsen onraadzaam maken; het aantal geneeskundigen zou te klein worden. Bij de discussie over de vraag, of eene klassieke vorming van den student in de geneeskunde mag geëischt worden, heeft men te weinig onderscheiden tusschen datgene, wat wenschelijk en datgene, wat bereikbaar is. Wenschelijk is het zonder twijfel voor ieder mensch, dat al zijne vermogens zich harmonisch ontwikkelen. En er zijn sommige geestvermogens, die moeilijk anders dan door klassieke studie ontwikkeld kunnen worden. Wenschelijk is daarom de klassieke opleiding voor ieder mensch, die niet tot enkel handenarbeid gedoemd is; wenschelijk is zij voor den ingenieur, voor den koopman, voor den geneesheer. Maar bereikbaar is zij slechts voor enkele ingenieurs, kooplieden en geneeskundigen, omdat de meesten zoo veel tijd noodig hebben voor andere studiën en bezigheden, dat er van rustige toewijding aan de Oudheid voor hen nooit sprake zijn kan. Dit heeft men in onze Tweede Kamer in het vorig jaar anders ingezien. Daar het niet langer dan enkele jaren duren kan, voordat de schadelijke gevolgen van hare beslissing iedereen in het oog springen, zou het nergens toe dienen de daarvoor aangevoerde gronden thans te weerleggen. Trouwens, de onhoudbaarheid van haar standpunt zal al dadelijk blijken, als de examens voor de artsen gewijzigd moeten worden, wat niet lang meer uitgesteld worden kan. Eene klassieke opleiding, den volledigen cursus aan een gymnasium, van de toekomstige artsen te vorderen, is niet mogelijk. Want met zulk een eisch komen er lang niet genoeg. en zou de reden vervallen, waarom men ze van de doctoren onderscheidt. Derhalve zal er van de artsen wel eene grondige voorbereiding, maar zonder klassieke studie, geëischt moeten worden. Hunne academische studie echter is volmaakt gelijk aan die van de studenten in de geneeskunde; zij moeten dezelfde vakken bestudeeren, en wel aan de hoogeschool, hetzij te Amsterdam of elders. Want buiten de hoogescholen kan men vele van die vakken nergens in Nederland bestudeeren. Aan het eind van hunne studie verleent men hun dezelfde rechten als aan de gepromoveerde doctoren. Tot eene dergelijke regeling zal de Tweede Kamer binnen een niet al te groot tijdsverloop moeten

komen, en daardoor metterdaad bewijzen dat de heer Rombach volkomen gelijk had, toen hij den eisch van klassieke opleiding voor alle medische studenten bestreed.

De vraag is alleen maar, welke voorbereiding men van de toekomstige artsen kan vorderen, en welke bewijzen van bekwaamheid zij gedurende hunne academische studie achtereenvolgens zullen moeten geven. Het is te hopen dat men ook hen niet langer zal blootstellen aan den verderfelijken invloed van staatsexamens, en dat men hen even als de studenten in de geneeskunde zal laten examineeren door hun eigen onderwijzers, de professoren aan de hoogeschool, waar zij de lessen volgen[1]. Hunne voorbereiding kunnen zij moeilijk ergens anders krijgen dan aan de hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus. In het begin van dit artikel vindt men de redenen uiteengezet, waarom men de deugdelijkheid van hunne voorbereiding liever niet moet beoordeelen naar den uitslag van een staatsexamen. Zonder twijfel zou men ook door eene uitbreiding van het tegenwoordig litterarisch-mathematisch examen vele minder geschikte candidaden kunnen weren. Maar daardoor zou men niet ontkomen aan de nadeelige werking, die een staatsexamen uitoefent, eene werking, wier verderfelijke gevolgen ons in de laatste jaren zoo duidelijk gebleken zijn, dat onze Wetgevende Macht eindelijk in het vorig jaar paal en perk gesteld heeft aan de invoering der staatsexamens, waarmede Thorbecke begonnen was. Wil men consequent blijven, dan mag men den waarborg van de grondige voorbereiding der toekomstige artsen niet zoeken in het voldoen aan de eischen van een staatsexamen, maar moet men dien waarborg trachten te verkrijgen door slechts jongelieden toe te laten, die gevormd zijn op scholen, welke als goede scholen bekend zijn.

Mijn voorstel is dus om onze toekomstige artsen den volledigen cursus der hoogere burgerschool te laten doorloopen, en aan het diploma van het eindexamen dier school de bevoegdheid te verbinden om toegelaten te worden tot het natuurkundig

1 Ik durf niet beslissen of ook het practisch staatsexamen in de geneesheel- en verloskunde zou kunnen afgeschaft worden. Bij de beoordeeling van deze vraag moet men in aanmerking nemen, dat het aantal ziektegevallen in kleine steden niet groot kan zijn. Daarom is het niet in alle opzichten verkieslijk voor het practisch staatsexamen een faculteitsexamen in de plaats te stellen. Daardoor zou het mogelijk worden dat de bevoegdheid ter uitoefening der geneeskunde verleend werd aan personen, wier practische ervaring al te beperkt is.

examen van de artsen. Nieuw is dit voorstel niet: de hoogleeraar Donders heeft in zijne vroeger besproken rede bijna hetzelfde voorgesteld. Hij wilde de gewezen leerlingen der hoogere burgerschool voor arts laten studeeren aan eene geneeskundige school, die het Rijk volgens zijn gevoelen te Amsterdam moest oprichten. Maar destijds was de wet op het Hooger Onderwijs nog niet vastgesteld. Met het oog op den veranderden toestand zou hij thans waarschijnlijk de artsen de lessen van de hoogeschool willen laten volgen. Want van eene afzonderlijke geneeskundige school naast onze vier universiteiten kan natuurlijk thans geen sprake meer zijn.

Ik voorzie, dat men tegen dit voorstel hoofdzakelijk drie bedenkingen zal inbrengen, die bij eene oppervlakkige beschouwing niet van gewicht ontbloot schijnen te zijn. Gij wenscht - kan men zeggen - de afschaffing der staatsexamens, en toch eischt gij voor de toelating der aspirant-artsen, dat zij voldaan hebben aan het eindexamen der hoogere burgerscholen, dat zelf een soort van staatsexamen is. Gij wilt den waarborg voor de behoorlijke ontwikkeling der candidaten niet zoeken in den uitslag van een examen, maar in het doorloopen van goede scholen. Doch mogen de hoogere burgerscholen wel als goede scholen beschouwd worden? En ten derde: hoe moet het dan wel met het Latijn, dat op de hoogere burgerschool niet onderwezen wordt, maar dat de medicus toch moet kunnen verstaan, al was het alleen maar voor het recepteeren? Op die bedenkingen wil ik antwoorden in een laatste gedeelte van dit opstel.

III.

Het eerste bezwaar tegen mijn voorstel om de stof voor onze toekomstige artsen te nemen uit de talrijke jongelieden, die telken jare het eindexamen der hoogere burgerscholen met goed gevolg afleggen, was een *argumentum ad hominem*. Gij zijt - kan een denkbeeldige bestrijder zeggen - gij zijt een tegenstander van staatsexamens, als middelen ter beoordeeling van de ontwikkeling der candidaten; het eindexamen der hoogere burgerscholen heeft al de slechte eigenschappen van een staatsexamen; derhalve moogt gij den uitslag van dat examen niet als maatstaf van bekwaamheid beschouwen. Tegen de tweede

stelling van deze redeneering bestaan bij mij echter ernstige bedenkingen. Dat het eindexamen der hoogere burgerscholen niet wordt afgenomen door eene staatscommissie, maar door provinciale commissies, doet natuurlijk niet ter zake. Maar ik meen te kunnen aantoonen, dat, al heeft het eindexamen wellicht al de slechte eigenschappen van staatsexamens in het algemeen, die eigenschappen daarbij toch zeker in veel geringer graad worden aangetroffen dan bij andere staatsexamens. Feitelijk worden toch bij de eindexamens geen andere candidaten geëxamineerd dan de leerlingen der hoogere burgerscholen zelve, die wel op het einde van den vijfden cursus verschijnen moeten voor eene commissie, wier leden hun gedeeltelijk onbekend zijn, maar die op de school zelve alleen kennis hebben gemaakt met schoolsche examens, door hun eigen leeraren afgenomen, examens, die in nog veel hoogere mate louter formaliteiten zijn dan de academische. Aan het eind van den eersten, tweeden, derden en vierden cursus werden de leerlingen bevorderd of niet bevorderd, bij de Rijksscholen uitsluitend volgens het oordeel der leeraren, bij de gemeentescholen naar het oordeel der commissie van toezicht, die verstandig genoeg is zich door het advies der leerarenvergadering te laten leiden. Eerst in den vijfden cursus vertoont zich het examen voor eene vreemde commissie, wier vragen niet te voorzien zijn, als de jammerlijke invloed, die alle vrije en zelfstandige ontwikkeling benadeelt, en die ook de beste leerlingen dwingt zieh veel te veel toe te leggen op vaardigheid in het beantwoorden van allerlei gepaste en ongepaste vragen. Het is te betreuren dat ook het eindexamen niet evenzeer eene formaliteit is als de overgangsexamens zijn, en bij de ongunstige stemming ten aanzien der staatsexamens, die thans in ons land heerscht, valt er niet aan te twijfelen, dat bij eene eventueele wijziging der wet op het Middelbaar Onderwijs het tegenwoordig eindexamen door een schoolexamen zal vervangen worden. Maar men mag al de schadelijke gevolgen, die een staatsexamen pleegt te hebben, niet op de middelbare school verwachten, omdat de leerlingen eigenlijk slechts in het laatste jaar dressuur voor het examen noodig hebben, maar in de vier eerste jaren zonder examendwang kunnen studeeren. Er zullen natuurlijk wel leeraren zijn, die ook in de vier eerste jaren bij hun onderwijs het oog te veel gericht hebben op het eindexamen; onverstandige lieden vindt men overal. Doch als regel mogen wij dit niet aan-

nemen, tenzij men mocht willen beweren dat de leeraren van het middelbaar onderwijs over het algemeen slechte docenten zijn - eene stelling, die hieronder ter sprake komt. Zijn zij dat niet, dan kunnen de leerlingen der hoogere burgerscholen zich vier jaren lang rustig wijden aan de vele nuttige oefeningen, die het middelbaar onderwijs hun aanbiedt, en kan de dressuur voor het examen slechts in het vijfde jaar niet vermeden worden. Voorts is de commissie, voor welke de leerlingen der hoogere burgerscholen verschijnen moeten, niet geheel en al samengesteld uit personen, die hun onbekend zijn. Bijna altijd vinden zij onder de examinatoren meer dan één leeraar van hunne school. Eindelijk maken de examinators, voordat het mondeling examen begint, op hun gemak kennis met het schriftelijk werk, dat de candidaten op hunne eigene school gedurende bijna veertien dagen gemaakt hebben. De kennismaking met dat werk leidt hen tot een voorloopig oordeel over den candidaat, een oordeel, dat zeker niet op zoo betrouwbare gronden steunt, als een persoonlijke omgang gedurende jaren geven zou, maar dat toch in den regel meer vertrouwen verdient dan de taxatie der antwoorden op enkele vragen, die bij het mondeling examen gedaan worden. Andere commissie's kunnen ook wel schriftelijk werk laten maken; maar zoo ruimen tijd te geven voor dat werk en den candidaat zoo weinig angst aan te jagen, als bij het eind-examen der hoogere burgerscholen geschiedt, is in den regel onuitvoerbaar. En juist die ruimte van tijd en de rustige stemming van den candidaat maakt dat hij in de gelegenheid is al zijne bekwaamheden te toonen.

Derhalve kan de eerste bedenking niet als afdoende beschouwd worden. Het eind-examen der hoogere burgerscholen heeft wel een schadelijken invloed op het onderwijs in het laatste jaar, maar het zal de ontwikkeling der leerlingen in den regel niet zoo benadeelen, dat het middelbaar onderwijs alleen om die reden veroordeeld moet worden. Wordt voor de toelating der aspirant-artsen een afzonderlijk staatsexamen geëischt, dan zal men vele personen krijgen, die zich gedurende eenige jaren of maanden voor dat examen hebben laten dresseeren; neemt men de leerlingen der hoogere burgerscholen, dan heeft men jongelieden, die wel in het laatste jaar van dressuur hebben te lijden gehad, maar die gedurende vier voorafgaande jaren de grondige en ruime ontwikkeling verkregen hebben, die eene goede school geven kan.

Eene *goede* school? Maar mogen de hoogere burgerscholen als goede scholen beschouwd worden? Dat was de tweede bedenking, die tegen mijn voorstel verwacht kan worden. Inderdaad heerscht er in het land eene minder gunstige stemming ten aanzien van het middelbaar onderwijs, eene stemming, die zich o.a. ook bij de discussie over het amendement-Rombach in de Tweede Kamer geopenbaard heeft, en die waarschijnlijk het hare heeft bijgedragen tot de verwerping van dat amendement. Zoo verklaarde bijv. de heer Moens zich tegen dat amendement, schoon hij ‘zoo hoog als iemand met dat onderwijs (het middelbare) was ingenomen’, en ‘de uitstekende diensten, die het ons bewezen heeft’, geenszins ontkende. ‘Maar’ - zeide hij - ‘men is het er vrij algemeen over eens, en juist zij, die er het naast bij staan, erkennen het eerst, dat er hervorming, verbetering noodig is. Ik noem bijv. het taalonderwijs, dat, naar de bedoeling van het amendement, op gelijke lijn met dat der gymnasiën zal moeten worden gesteld.’ Voorts meende de heer Moens dat het onderwijs op de hoogere burgerschool eene andere richting heeft dan dienstig is voor hen, die hunne natuurkundige studiën aan de hoogeschool moeten voortzetten, en eindelijk wenschte hij niet het radicaal om tot de academische examens te worden toegelaten, aan het einddiploma der hoogere burgerschool te verbinden, om geen moeielijkheden te scheppen bij eene mogelijke herziening der wet op het middelbaar onderwijs.

Wat het eerste argument van den heer Moeus aangaat, zoo kan men gerust als algemeenen regel stellen, dat eene inrichting van onderwijs niet bijzonder slecht kan zijn, als juist de personen, ‘die er het naast bij staan’ op leemten en gebreken wijzen. Slechte inrichtingen zoeken het daglicht en de openbaarheid niet. Het middelbaar onderwijs lijdt hoofdzakelijk aan vier gebreken, ten eerste, het bestaan van een eind-examen voor provinciale commissie's; ten tweede, het groote aantal der leervakken; ten derde, de te geringe eischen, die bij de acteexamens aan de leeraren in de vreemde talen gesteld worden, ten vierde, de tweeslachtigheid, die Thorbecke in het middelbaar onderwijs gelegd heeft door het zoowel te bestemmen tot het geven van algemeene ontwikkeling als tot voorbereiding voor toegepast, bepaaldelijk technisch onderwijs. Geen dier gebreken echter is van dien aard, dat het middelbaar onderwijs daardoor mag gesteld worden beneden eenig onderwijs aan knapen van

denzelfden leeftijd, dat hier te lande gegeven wordt. Over het eind-examen is reeds vroeger gehandeld. De veelheid der vakken schaadt veel minder dan men gewoonlijk denkt, want men besteedt aan de vakken, die algemeen als overbodig erkend werden, slechts een minimum van tijd. De te geringe ontwikkeling van sommige taalleeraren, waarop de heer Steyn Parvé gewezen heeft, moet zonder twijfel schadelijk werken. Doch de heer Moens weet ook wel, dat men op geen scholen bij ons te lande hooger eischen stelt voor de bevoegdheid tot het onderwijs in moderne talen dan op de middelbare scholen. Zelfs voor het onderwijs op de gymnasia wordt wijselijk niet meer gevorderd, omdat men bij hoogere eischen lang niet genoeg leeraren krijgen zou. Derhalve kan het taalonderwijs op de hoogere burgerscholen zeker niet minder goed zijn dan op andere scholen, en kan men het slechts onvoldoende noemen als men het meet met een idealen maatstaf. De technische richting eindelijk, die Thorbecke aan het middelbaar onderwijs gegeven heeft, moet er zeker uit verdwijnen, als men het verbeteren wil, en het zou zeer verkeerd zijn nog meer voet te geven aan die richting. Maar Thorbecke heeft gelukkig zelf bij dit onderwerp zoozeer gehinkt op twee gedachten, dat zijne hoogere burgerscholen toch inderdaad scholen geworden zijn, waar de algemeene ontwikkeling en beschaving der leerlingen hoofddoel is, en waar de voorbereiding tot technische studiën slechts hier en daar de harmonie van het leerplan verstoort. Door aan de bezitters van het einddiploma der hoogere burgerscholen het recht tot het afleggen van sommige academische examens toe te kennen, zou de wetgevende macht zich inderdaad verbonden hebben, dat diploma ook bij eene herziening der wet een getuigschrift te laten blijven, dat algemeene ontwikkeling en beschaving moet aanwijzen, en het niet te veranderen in een bewijs van welvolbrachte vakstudie. Doch zou de heer Moens meenen, dat die verbintenis een groot kwaad zou geweest zijn? Niets zou geschikter wezen om onze hoogere burgerscholen in den grond te bederven dan ze van de zorg voor algemeene ontwikkeling en beschaving te ontheffen en tot vakscholen te maken.

Ofschoon het dus waar is, dat onze hoogere burgerscholen, dringend behoefte hebben aan belangrijke verbeteringen, valt het toch niet te betwijfelen, dat zij goede scholen mogen heeten, als men ze vergelijkt met de andere scholen, die ons

land bezit. Alleen de gereorganiseerde gymnasia kunnen hen in vormend vermogen overtreffen, mits men, vooreerst, het onderwijs daarop goed inrichte, en, ten tweede, niet wegens gebrek aan leeraren vele personen benoeme, wier paedagogische talenten beneden het middelmatige zijn. De tijd zal moeten leeren of men beide fouten zal weten te vermijden. Het zonderlinge leerplan, dat voor eenige maanden vastgesteld is, geeft er niet veel hoop op. Zoolang aan de gymnasia geen ander leerplan gevolgd wordt dan het thans vigeerende, waarbij noch het onderwijs in wiskunde, noch dat in natuurwetenschap noch dat in het Hollandsch, noch dat in moderne talen noemenswaarde vruchten kan leveren, en zoolang een beter leerplan niet door een voldoend personeel van leeraren wordt ten uitvoer gelegd, kan men de hoogere burgerscholen beschouwen als de beste inrichtingen van onderwijs aan jongens, die ons vaderland bezit, of liever als de minst slechte van die inrichtingen. Misschien zou ook de heer Moens tegen die stelling weinig hebben in te brengen.

Daar wij nu van de aanstaande artsen het volgen van den cursus op de gymnasia niet kunnen eischen, kunnen wij niet beter doen dan hun de opleiding te geven, die naast of na de gymnasia in ons land de beste is. Verbinden wij daarom aan het einddiploma der hoogere burgerscholen het recht van toelating tot het eerste examen, dat van de artsen gevorderd wordt. De vroeger medegedeelde statistiek loopt wel over te kleine cijfers om de gevolgtrekkingen daaruit boven allen redelijken twijfel te verheffen; maar die cijfers spreken toch zoo in 't oog loopend ter gunste van de opleiding aan de hoogere burgerschool, dat men willens blind moet zijn om het niet op te merken.

Maar moeten de artsen dan geen Latijn kennen om te kunnen recepteeren? Hadden zij daarvoor werkelijk Latijn noodig, dan zou ik niet inzien, waarom men hun niet zou toestaan recepten te schrijven in het Hollandsch. Doch dat behoeft niet. Recepten worden goed geschreven, goed gelezen en goed opgevolgd door vele personen, die óf nooit Latijn geleerd hebben, of het laatste restant van hun Latijn reeds lang vergeten zijn. Te vorderen dat een jongmensch zooveel Latijn leert, als noodig is om Nepos te vertalen, zooals men thans op het litterarisch-mathematisch examen doet, is zeker verkeerd, ofschoon de Commissie bij de thans bestaande wet

moeilijk anders handelen kan. Zooveel Latijn kan den toekomstigen medicus tot niets anders dienen dan tot recepteeren, wat hij zonder Latijn evengoed doen kan, en het kost hem betrekkelijk veel tijd, dien hij vrij wat beter op andere wijze zou kunnen besteden. Zwemmen, schermen, paardrijden, ja zelfs de oefeningen met het kanon, waarop sommige geestdriftvolle voorstanders van lichaamsoefeningen onze gymnasiasten wilden onthalen, zijn voor de jeugd van veel meer belang dan zulk Latijn leeren. Wie van zulk blokken op de Latijnsche etymologie en de eerste beginselen der syntaxis iets van de heilzame gevolgen verwacht, die eene klassieke opleiding hebben kan, toont daardoor, dat hij weinig heeft nagedacht over de wijze, waarop de studie der klassieken hare werking openbaart.

De drie bedenkingen, die ik tegen het gewijzigd voorstel van den hoogleeraar Donders verwacht, zijn derhalve geen van drieën afdoende. De eerste verbetering die de wet van 1 Juni 1865 ondergaan moet, bestaat in het afschaffen van het tegenwoordig litterarisch-mathematisch examen. De bevoegdheid tot het afleggen van het eerste examen voor de artsen moet toegekend worden aan de bezitters van het diploma van het eindexamen der hoogere burgerscholen. Die bevoegdheid moet tevens worden toegekend aan de personen, die het eindexamen der natuurkundige afdeeling van de gymnasia hebben afgelegd. Deze verkrijgen door hun diploma den toegang tot de examens in de natuurkundige faculteit aan de hoogescholen; maar voor het geval, dat zij zich liever voor de artsexamens mochten wilden aanmelden, kan men hen natuurlijk niet van die examens weren. Wel zullen zij, bij het thans vastgestelde leerplan zeker, en bij elk ander leerplan waarschijnlijk, in de wiskunde en de natuurwetenschappen lang niet zoo goed op de hoogte zijn als de leerlingen der hoogere burgerschool: maar indien hun veel ruimer letterkundige vorming inderdaad den heilzamen invloed heeft, dien de wetgever daarvan verwacht, en dien wij daarom in het stelsel der wet moeten onderstellen, dan zullen zij zeker wijs genoeg zijn om aan de hoogeschool aan te vullen wat hun ontbreekt.

Door het diploma van het eindexamen der hoogere burgerscholen van de toekomstige artsen te eischen zou de aanvoer van onbekwame candidaten dadelijk ophouden, en dus een groot voordeel berikt worden. De leerling is een jaar korter op de hoogere burgerschool dan op het gymnasium; hij kan, zooals

de ondervinding reeds geleerd heeft, in den regel het eerste natuurkundig examen in één jaar afleggen, en zou dus, als hij voor de overige examens evenveel tijd besteedt als de medische studenten voor de overeenkomstige examens, twee of drie jaren vroeger arts kunnen zijn, dan zij promoveeren. Want ook de promotie neemt minstens nog een half jaar weg. Daar de aspirant-arts geen student is, en dus ook geen geld behoeft uit te geven voor de kostbare vermaken, die gerekend worden bij het Nederlandsch studentenleven te behooren, mag men hopen dat zijne vijfjarige studie aan de hoogeschool aanmerkelijk goedkooper zal zijn dan de zes- of zevenjarige van zijne collega's, de studenten in de medicijnen. Vele ouders zullen er daarom de voorkeur aan geven hunne zonen langs den korteren en minder kostbaren weg tot de uitoefening der geneeskundige praktijk op te leiden. De examens voor de artsen zouden kunnen blijven loopen over dezelfde onderwerpen; alleen zou het wenschelijk zijn de natuurlijke historie der delfstoffen, waarvan waarschijnlijk niemand dan de steller der wet het nut heeft ingezien, bij het eerste natuurkundig examen te laten vervallen. Dat de examens faculteitsexamens zouden moeten worden is reeds vroeger vermeld.

En hiermede zou ik kunnen besluiten, zoo ik niet nog te wijzen had op eene verandering in de examens voor de artsen, die mij in sommige opzichten zeer toelacht, maar die ik toch niet zoo onbepaald durf aanbevelen, als de overige voorstellen in dit artikel, en indien ik mij niet wenschte te verdedigen tegen eene beschuldiging, die men indertijd tegen den voorslag van den heer Donders heeft ingebracht, en zonder twijfel ook tegen den mijnen zal inbrengen. Zoo er niet veel kans bestond op eene herziening der wet op het middelbaar onderwijs, zou ik voorstellen aan de leerlingen, die het einddiploma der hoogere burgerschool bezitten, het geheele eerste natuurkundig examen te schenken. Dat examen strekt zich uit over de natuurkunde, de scheikunde, de plantkunde, de natuurlijke geschiedenis van dieren en delfstoffen. Dat de mineralogie in elk geval daaruit verdwijnen moet, is reeds hierboven gezegd. Aan plant- en dierkunde kan ik, voor de speciale vorming van den geneesheer, onmogelijk zooveel waarde hechten, als de Regeering blijkens het Koninklijk Besluit over de academische examens doet. Oudtijds nam de geneeskunde deelen van de vreemdsoortigste planten en dieren onder hare

middelen op, en de toekomstige geneesheer moest veel tijd besteden, vooral aan de plantkunde, als voorbereiding voor de studie der geneesmiddelleer, die destijds onder den zonderlingen naam van *Materies medica* bekend stond. Maar thans zijn er slechts weinig officineele planten en levert de scheikunde de belangrijkste geneesmiddelen. Daarmede is de hoofdreden voor de studie van plant- en dierkunde vervallen. Wel hoort men dikwijls beweren dat de geneeskundige, die zich aan de studie van het leven zal wijden, met het leven in zijne verschillende vormen moet kennis maken, Het valt niet te ontkennen, dat er tegen die stelling weinig schijnt in te brengen, dat zij uitstekend geschikt is om de leeken den mond te stoppen, en dat zij, behoorlijk uitgewerkt, de stoffe leveren kan voor eene treffende en zelfs aandoenlijke redevoering. Doch inderdaad vergeten de verdediger van die schijnbaar zoo onbetwistbare stelling, dat het levend lichaam van den mensch en de verschijnselen, die er in plaats vinden, veel beter bekend zijn dan de lichamen van andere wezens en de leer hunner levensverrichtingen. Veeleer zou omgekeerd de ontleedkunde en de physiologie van den mensch eene geschikte propaedeusis zijn voor de wetenschappelijke studie, vooral van de dierkunde dan plant- en dierkunde voor de anatomie en physiologie van den mensch. Ik wil hiermede natuurlijk volstrekt niet betwisten, dat de studie van plant- en dierkunde een hoogst heilzamen invloed moet hebben op de algemeene vorming van den *mensch*, maar ik ontken alleen de hooge waarde dier wetenschappen voor de vakstudie van den *geneeskundige*. Door plant- en dierkunde te beoefenen moet de mensch leeren zien, onderscheiden, vergelijken en rangschikken. Maar als hij niet reeds op de hoogere burgerschool of op het gymnasium het benijdenswaardig talent verkregen heeft van goed te zien, goed te onderscheiden, goed te vergelijken en goed te classificeeren, zal hij het op de academie zeker niet goed meer leeren. Voor den medicus wenscht de Regeering, blijkens hare regeling van de academische examens, dan ook nog iets anders; zij is niet tevreden met de vruchten van het onderwijs in plant- en dierkunde aan het gymnasium, maar verlangt dat de medicus een blik zal hebben geslagen in de hoogere deelen der botanische en zoölogische wetenschap. Inderdaad kan hij echter dien blik eerst verkrijgen, wanneer hij vooraf het uiterst abstracte begrip van leven zeer nauwkeurig heeft leeren kennen in het concrete

verschijnsel van den levenden mensch, die van alle levende wezens nog het best bekend is, en waaraan hij wegens zijne toekomstige bestemming eene jarenlange studie moet wijden. *Ranunculus acris* moge uit een zuiver wetenschappelijk oogpunt een even belangwekkend verschijnsel zijn als *Homo sapiens*, de student, die zich voorbereidt tot de moeielijke taak van raadsman en helper der lijdende menschheid, zou zijn plicht verzuimen, als hij aan de boterbloem denzelfden tijd en dezelfde moeite besteedde, die hij voor den mensch over heeft. Ware de opvatting der Regeering juist, dan moest men wel in de eerste plaats op het propaedeutisch examen de ‘dierenphysiologie’ vragen. Want men leert het leven niet kennen door het ontleden van doode lichamen, maar wel door proeven met levende. Doch ‘dierenphysiologie’ eischt het Koninklijk Besluit wijselijk niet, wel plantenphysiologie, die een onderdeel der plantkunde uitmaakt. Zeer natuurlijk, want van de dierenphysiologie bestaan nog slechts onsamenhangende gedeelten, die men niet verstaan kan zonder eerst de physiologie van den mensch te hebben beoefend. In hoeverre de plantenphysiologie geschikt kan heeten den jeugdigen student zuivere denkbeelden over de natuurstudie en hare methode te doen verkrijgen, mogen zij beslissen, die haar met hare zusterwetenschappen hebben vergeleken. Doch zelfs wanneer zij, als voorbeeld van natuurwetenschappelijke methode, mocht verdienen op gelijke lijn gesteld te worden met de natuurkunde en de scheikunde, dan vereischt zij toch veel meer tijd dan de student in de geneeskunde met den besten wil ter wereld aan haar zal kunnen besteden. Reeds nu werkt de student aan onze academie's met zeldzame uitzonderingen ‘voor examens’; en bij de nieuwe regeling der examens heeft de Regeering niets gedaan om die ongelukkige kwaal te bestrijden, en veel om haar nog weliger te doen tieren. De eischen voor het propaedeutisch examen van den medicus geven ons een sprekend voorbeeld van de echt nationale examineerwoede, waardoor de Regeering bezeten is.

De examens bij de medische faculteit aan de hoogescholen zijn slechts voor weinige weken bij Koninklijk Besluit vastgesteld, en het is niet te denken, dat men daarop in de eerste jaren zal terugkomen. Maar aan onze artsen zou men de plantkunde en de natuurlijke historie der dieren kunnen besparen als men de zekerheid had, dat zij de elementaire stu-

diën in die vakken op de hoogere burgerschool of op het gymnasium hadden beoefend. Voor de natuurkunde en de scheikunde is een examen geheel overbodig, daar de kennis van de candidaten voor het eindexamen der hoogere burgerscholen in die vakken van veel solieder aard en uitgebreider omvang is dan tot dusverre op het eerste natuurkundig examen geëischt werd. Wel kan men hiertegen aanvoeren wat de heer Moens in de Tweede Kamer zeide, dat namelijk het einddiploma der hoogere burgerschool volstrekt niet bewijst, dat de candidaat in alle vakken voldaan heeft. Dit is volkomen waar, maar het besluit, dat de heer Moens er uit wilde afleiden, gaat toch niet op. Inderdaad zijn er bij de eindexamens vele candidaten, die meer dan voldoende zijn in de wis- en natuurkundige vakken en zwak of onvoldoende in de talen. Het omgekeerde geval is echter zoo zeldzaam, dat men het diploma van het eindexamen gerust als bewijs van welvolbrachte natuurkundige studie kan laten gelden. Voorts is het duidelijk dat ook het diploma van het eindexamen der gymnasia niet bewijzen zal, dat de geëxamineerde voldaan heeft in alle vakken, waarover het examen loopt. In dit opzicht staan gymnasium en hoogere burgerschool volkomen gelijk.

Kon men er dus op rekenen, dat de wet op het middelbaar onderwijs in de eerste jaren niet gewijzigd zou worden, of dat bij eene mogelijke wijziging de eischen voor wis- en natuurkunde bij het eind-examen even hoog zouden blijven, als zij thans zijn, dan zou men van de aspirant-artsen slechts een enkel natuurkundig examen behoeven te vorderen, en wel het examen, dat thans als het tweede natuurkundig examen bekend is. Doch de overtuiging, dat eene herziening van de wet op het middelbaar onderwijs wenschelijk is, schijnt vrij algemeen te zijn. Bepaaldelijk laten de hooge eischen, die men thans voor natuurwetenschap, en vooral voor scheikunde, op het eind-examen stelt, zich slechts verdedigen op grond van de minder of meer technische richting van het onderwijs, eene richting, die bij de herziening der wet verwijderd moet worden. Bij zulk eene herziening, in den geest die in de voorgaande bladzijden werd aangewezen, zouden de leerlingen, die den cursus der hoogere burgerschool ten einde toe gevolgd hebben, nog altijd volkomen rijp blijven voor de beoefening der vakken van het eerste natuurkundige examen; maar hunne kennis van de scheikunde zou waarschijnlijk niet langer zoo uitgebreid zijn, dat men hen veilig van verdere studie

in dat vak zou kunnen vrijstellen. Men zou dus òf het eerste natuurkundig examen, maar liefst zonder plant- en dierkunde moeten behouden, òf de scheikunde onder de vakken van het tweede natuurkundig examen opnemen en het eerste laten vervallen. Van de natuurkunde zou waarschijnlijk, ook na de wijziging der wet, op de hoogere burgerscholen genoeg onderwezen worden om haar niet opnieuw van de artsen te vorderen. Doch dit zijn vragen, ter wier beantwoording men eerst na de vaststelling eener nieuwe wet op het middelbaar onderwijs de noodige gegevens kan hebben. Mocht de meening, dat die wet in den eersten tijd onveranderd kan blijven, de overhand behouden, dan behoeft men van de leerlingen der hoogere burgerschool geen eerste natuurkundig examen te vorderen. Daardoor zou men den studietijd der artsen met een jaar verkorten, wat in de gegeven omstandigheden natuurlijk van zeer veel belang is.

De beschuldiging, die ik verwacht, is, dat ik de schendende hand sla aan de heilzame *eenheid van stand*, die de wet van 1865 aan de geneeskundigen heet gebracht te hebben; dat ik den vroegeren stand der plattelands-heelmeesters weder wil in het leven roepen; dat ik zoo inhumaan ben van te meenen, dat sommige Nederlandsche burgers zich moeten tevreden stellen met geneeskundige hulp van minder allooi dan voor anderen verkrijgbaar is. Dit alles en veel meer van dezelfde soort heeft men aangevoerd tegen het voorstel van den heer Donders. Inderdaad zijn zulke beschuldigingen zoo onbillijk mogelijk. Wel verre van eenheid van stand te scheppen, heeft de wet van 1865 eenheid van *bevoegdheid* gegeven aan twee verschillende standen, de doctoren en de artsen, en daarenboven nog aan een derden stand, de plattelands-heelmeesters. Aan die eenheid van bevoegdheid raak ik niet, en de twee standen van doctor en arts bestaan bij de wet van 1865 evenzeer als bij de verandering, die ik daarin zou verlangen. Wenschelijk is het natuurlijk, dat de werkvrouw even goede geneeskundige hulp vinde als de bankier, maar wanneer men vreest, dat wij weldra lang niet genoeg academische doctoren zullen hebben om de helft van onze zieken te behandelen, dient men bijtijds maatregelen te beramen om naast hen eene talrijke klasse van kundige artsen te doen ontstaan. Doet men dat niet, dan staat het te vreezen, dat mettertijd òf de werkvrouw, òf de bankier, òf wel beide zonder geneeskundige hulp moeten blijven. Verschil van stand kan niet opgeheven worden door regeeringsmaatregelen, maar spruit

noodzakelijk voort uit de natuurlijke ongelijkheid der menschen, die wel zeer ongevallig is aan onze democratische eeuw, maar die geen sterveling kan wegnemen.

Aan het einde van mijne beschouwingen gekomen, kan ik niet onvermeld laten, dat mijne denkbeelden waarschijnlijk in sommige geneeskundige kringen zeer weinig instemming zullen vinden. Want het geneeskundig publiek vervalt natuurlijk lichtelijk in de kwaal van het belang van den eigen stand met het algemeen belang te vereenzelvigen. Doctoren zijn in de eerste plaats menschen, en de volgende redeneering is al te vleiend voor hunne eigenliefde, dan dat de meesten haar op de keper zouden willen beschouwen. Het is in 't algemeen belang - zeggen sommige vrienden van de medische faculteit - dat de stand der geneeskundigen besta uit goed ontwikkelde, beschaafde lieden, die bij het publiek in groot aanzien zijn. Zorg derhalve in de eerste plaats voor de vorming van zulke mannen, en bekommer u er voorloopig niet over, of er zich genoeg zullen aanbieden. Want voor dit laatste zoudt gij niet kunnen zorgen zonder gevaar te loopen iets op te offeren van het hoogst wenschelijke aanzien van den stand der geneeskundigen en van hunne beschaving en ontwikkeling.

Een medicus, die tegen dit betoog bestand is, moet òf een meer logisch hoofd, òf een grooter mate van bescheidenheid en belangeloosheid bezitten dan bij den gemiddelden mensch wordt aangetroffen. Maar wie niet tot den stand der geneeskundigen behoort, zal zich niet zoo licht laten verleiden door deze redeneering, waarbij eenvoudig over het hoofd gezien wordt, dat het algemeen belang volstrekt niet gediend is noch met eene belangrijke vermindering van het aantal der geneesheeren, noch met eene kunstmatige verhooging van het aanzien, dat zij genieten. De schadelijke gevolgen van die beide omstandigheden zijn zoo in het oog vallend, dat het voldoende is daarop met een enkel woord te wijzen. En er bestaat reeds *periculum in mora*; want de invloed eener wetsverandering kan zich eerst na verloop van tien, twaalf jaren duidelijk doen gevoelen. Er valt niet aan te twijfelen, of binnen weinige jaren zullen in Nederland geheele streken van geneeskundige hulp ontbloot zijn, en in andere streken zullen de geneesheeren, tot groote schade van hun

karakter, over hunne patienten eene despotieke macht hebben. Onze Wetgevende Macht behoort te zorgen, dat zulk een onheil zoo kort mogelijk dure. Hopen wij, dat zij in dit zittingjaar enkele oogenblikken zal kunnen onttrekken aan de beschouwing der nooden van het lager onderwijs, waaraan zij sedert jaren eene zoo aandachtige studie gewijd heeft, en dat zij eindelijk ontdekken zal, dat er vele andere toestanden in Nederland zijn, waarbij hare zorgende hand in veel hooger mate vereischt wordt.

Utrecht, December 1877.
C.B. SPRUIJT.

Ryklof Michael van Goens.

Geleerdheids grootste wonder!
Bilderdijk, op de afbeelding van van Goens.

Verbazing en bewondering moeten, dunkt mij, beurtelings het gemoed vervullen van ieder die voor het eerst de levensbeschrijving van R.M. van Goens in handen neemt. Wij hebben allen, in onze jeugd en nog later, verhalen omtrent wonderkinderen moeten slikken. Wij hebben gelezen hoe Pico di Mirandola reeds als knaap blijken gaf van duizelingwekkende geleerdheid; wij weten zelfs van onzen Hugo de Groot, dat hij reeds op zeer jeugdigen leeftijd classieke schrijvers uitgaf; maar wij hebben deze en dergelijke verhalen doorgaans bejegend met iets van dat scepticisme, dat ons doet glimlachen over Bilderdijks verzekering, dat hij op zijn eerste jaar reeds kon lezen, en op zijn derde door zijne, met aanhalingen uit Ovidius doorspekte, minnebrieven een gansche bewaarschool in rep en roer bracht. Mag nu dit laatste verhaal meer uitsluitend als bewijs gelden, hoe het geheugen dikwijls aan oude menschen vreemde parten kan spelen; bij overige verhalen van dien aard kan ongetwijfeld veel op rekening geschreven worden van overdreven ingenomenheid van ouders en leermeesters en van de gebrekkige ontwikkeling van tijdgenooten. Maar hier leeren wij een man kennen, die niet door eeuwen van ons gescheiden is, maar integendeel voor honderd jaar nog een jong mensch was, en die overleed toen de hoogbejaarden onder onze tijdgenooten reeds geboren waren. Wij vernemen dat die man op zijn twaalfde jaar reeds student was, op zijn vijftiende als schrijver optrad, en op zijn achttiende de katheder van het groot auditorium der Utrechtsche Hoogeschool beklom om zijne inwijdingsrede als hoogleeraar in de geschiedenis, welsprekendheid, oudheden en grieksche taal uit te spreken. Evenwel bij deze bijzonderheden uit zijnen jeugdigen leeftijd

behoeft zich onze verwondering niet te bepalen. De jeugdige hoogleeraar is, gedurende tien jaren, een sieraad der hoogeschool, beweegt zich op allerlei gebied. Zijn naam krijgt zelfs in het buitenland een goeden klank. Hij brengt in korte jaren een boekerij bijeen zooals geen particulier in Nederland - met uitzondering wellicht van Meerman - er voor, noch na hem, eene bezeten heeft. Maar op eens zijn allerlei omstandigheden oorzaak dat hij de beoefening der wetenschap, als levensdoel, laat varen. Op acht en twintigjarigen leeftijd betreedt hij het staatkundig tooneel. Hier speelt hij in weinige jaren een zoo groote rol, dat de staatkundige strijd in de Nederlanden, bij gelegenheid van den Engelschen oorlog van 1781, dreigt te ontaarden in een strijd voor of tegen zijn persoon en zijne geschriften. Tien jaren was hij hoogleeraar geweest, tien jaren blijft hij in de staatkundige wereld werkzaam, eerst als regent, later als eenvoudig publicist. Na afloop van dien tijd verdwijnt hij. Hij begraaft zich aan den voet der Alpen, brengt de laatste jaren zijns levens in afgetrokken bespiegelingen door en sterft ten laatste in een achterhoek van Duitschland. Nederland, waar zijn naam eens op aller lippen was, vergeet hem zoo volkomen, dat de tijding van zijn dood hier te lande met verbazing vernomen wordt door velen die hem sinds jaren dood waanden. Sic transit gloria mundi!

Ryklof Michael van Goens werd den 12^{den} Mei van het jaar 1748 te Utrecht geboren. De natuur, die hem een gezond lichaam en een bijzonder vluggen geest schonk, had hem ook nog in een ander opzicht gezegend. Zij had hem bij zijne geboorte alles gegeven, wat destijds hier te lande vereischt werd om veelzijdig van het leven te kunnen genieten. Zijne ouders behoorden tot de staatskerk, en zijn geslacht was sinds lange jaren met eere in de republiek bekend. Zijn oud-overgrootvader, dien Vondel in een tienregelig vers vereeuwigde, was gouverneur-generaal van Indië geweest, en had in die hoedanigheid in 1672 uit eigen beweging den oorlog met Frankrijk in den Indischen Oceaan begonnen en met gunstigen uitslag gevoerd. Dit heldenfeit van een wakkeren voorzaat had in het geslacht der van Goensen den haat tegen Frankrijk van vader op zoon doen overgaan. Zoo verzekerde ten minste onze van Goens. Wat dezen aangaat, waren er evenwel oorzaken voor dezen haat, die meer voor de hand lagen dan een bijna vergeten wapenfeit op de kust van Ceylon. Van meer dadelijken

invloed zal wel de omstandigheid zijn geweest dat zijne moeder een Engelsche was, een dochter van Sir James Cuninghame, officier bij de Schotsche brigade, toenmaals in dienst der Staten-Generaal. Zoo werd de liefde voor Engeland hem inderdaad met de moedermelk ingegeven. Hij leerde het Engelsch stamelen voordat nog een enkel woord Hollandsch aan zijne kinderlijke lippen ontsnapt was. De eerste boeken die de leergierige knaap doorsnuffelde waren Engelsche. Reeds vroeg leerde hij de geschiedenis en staatsinstellingen van Groot-Brittannië kennen. Zijne moeder had dan ook gehoopt dat hij Engelsch onderdaan zou worden en in die hoedanigheid dienst zou nemen in de brigade van haren vader. Die hoop werd niet verwezenlijkt. Hoe zeer het van Goens later - volgens zijn zeggen - berouwde, hij werd Nederlander, maar bleef Engelschman in zijn hart, en dus, wat in dien tijd van zelf sprak, een vijand van Frankrijk.

Zijn vader had terecht ingezien dat voor den gelukkigen aanleg van zijnen zoon begeerlijker werkkring kon worden uitgedacht dan een officiersplaats in een vreemd en in Holland weinig bemind corps. Zelf raadsheer in het hof van Utrecht en in de regeeringskringen verkeerende, zou zijn zoon zonder moeite later in de stedelijke of gewestelijke regeering kunnen plaats nemen. In dit vooruitzicht zond hij hem naar de Hieronymusschool en later naar de Utrechtsche academie. De jeugdige scholier overtrof welhaast de stoutste verwachtingen zijner leermeesters. Met zeldzame vlugheid en bewonderenswaardigen ijver doorworstelde hij, in korten tijd, de bezwaren aan de studie der oude talen verbonden. Hij las welhaast het Grieksch even gemakkelijk als zijne moedertaal en drukte zich in het Latijn beter uit dan menig dokter. Daarbij trok hem de nieuwere letterkunde, voornamelijk de Engelsche, bijzonder aan. De meeste levende talen van Europa - ook het Duitsch, dat toen hier te lande bijna even weinig gekend werd als thans het Italiaansch - leerde hij reeds op jeugdigen leeftijd. Op zijn vijftiende jaar schreef hij een latijnsche verhandeling om het begraven buiten de kerken - toenmaals een zeer bestreden en veroordeelde nieuwigheid - aan te bevelen[1]. Dat zijne leermeesters hem in het samenstellen van dit opstel de behulpzame hand boden, spreekt wel van zelf. Maar reeds het feit, dat zij

1 Diatriba de Cepotaphiis, uitgegeven in 1763.

dit deden, bewijst dat het hier niet het knoeiwerk van een verwaanden schoolknaap, maar de verdienstelijke proeve van een veelbelovenden leerling gold. Het stuk werd intusschen, zelfs in het buitenland, zeer hoog geprezen, vooral als letterkundige curiositeit en waarschijnlijk meer dan het verdiende.

Het tijdvak waarin van Goens zijn letterkundige loopbaan begon, was bij uitstek gunstig voor de beoefening der wetenschap. Nooit had in de Republiek meer dorst naar kennis en lust voor studie geheerscht dan in die dagen. Voor de belangstelling van een volk in kunsten en wetenschappen, zijn rust en welvaart eerste vereischten. Ons vaderland genoot beide in ruime mate. De vruchten der onzijdigheid, te midden van oorlogvoerende naburen, vielen het rijkelijk in den schoot. Geen plunderzieke benden bedreigden den oogst van den landman, geen vijandelijke vloten sloten de havens voor het verkeer. Terwijl in Duitschland, onder de naweeën van den zevenjarigen oorlog, de akkers braak lagen en de puinhoopen der dorpen nog rookten, zat men hier rustig, bij den haard, over de heldenfeiten van Frederik den Groote of de plannen van Catharina II te keuvelen. Men volgde den gang der gebeurtenissen in Europa met die belangstelling, waarmede het publiek in den schouwburg een nieuw tooneelspel pleegt te volgen. Men was in spanning naar den afloop, maar louter uit nieuwsgierigheid, en zonder de minste opgewektheid om zelf een rol te spelen. Slechts voor zoo ver de staatkundige verwikkelingen schuld waren van het onbetaald blijven van wisselbrieven, of het opbrengen van koopvaarders, konden zij hier en daar de gemoederen warm maken.

Zoo liet men zich door niets storen in de rustige vereering der Muzen. Iedere stad roemde op hare wetenschappelijke gezelschappen en dichterlijke kringen. Letterlievende vereenigingen en kunstminnende genootschappen vermenigvuldigden zich. Het regende prijsvragen, in alle vakken van menschelijke kennis. De spaarpenningen der welgestelden werden bij voorkeur voor wetenschappelijke doeleinden aangewend, voor den aankoop van boekerijen of natuurkundige kabinetten. De Leidsche en Amsterdamsche drukpersen gaven Europa de meest gewaardeerde uitgaven der klassieke schrijvers. Burman en Ruhnkenius lieten oude handschriften uit Italië overkomen, of reisden zelf naar het buitenland, om door nauwkeurige onderzoekingen den tekst hunner lievelingsschrijvers in alle zuiverheid te kunnen wedergeven. De consuls der republiek in den Levant en in

Griekenland werden aangespoord om oude gedenkteekenen en opschriften op te delven en over te zenden. Onder de bescherming der rijke Amsterdamsche patriciërs volbracht Wagenaar, met onverdroten ijver, zijne geschiedkundige onderzoekingen; Van de Spiegel strekte de hand uit naar de vergeten bronnen van het oud vaderlandsch staatsrecht en François Hemsterhuis begon, onder het lommer van den Scheveningschen weg, zijne wijsgeerige beschouwingen aan de voeten zijner Diotime[1] te ontvouwen.

Blaakte dus allerwege in de republiek het heilig vuur voor kunst en wetenschap, op de oude altaren flikkerde het met nieuwe levendigheid. Wel zong Onno Zwier van Haren bij gelegenheid van het tweehonderdjarig gedenkfeest der Utrechtsche Unie:

> Maar 't is niet meer in een of twee van onze steden,
> Dat kunde en wetenschap verpreiden hare treden;
> 't Is of in 't gansche land de onwetendheid verdwijnt,
> En wijsbegeerte in geest, in ziel de reden schijnt.

Toch bleven Utrecht en Leiden boven alle andere steden in liefde voor de wetenschap uitblinken. De geleerden, aan beide hoogescholen verbonden, lieten hun licht niet alleen in de gehoorzalen, maar ook in hunne maatschappelijke omgeving schijnen. De meest ontwikkelde burgers sloten zich nauw aan de hoogleeraren aan, volgden met belangstelling hunne wetenschappelijke onderzoekingen en wakkerden door waardeering en steun hunnen ijver aan. In een dergelijke omgeving groeide de jonge van Goens op, te midden van mannen, die even veel belang stelden in een tekstverbetering van Bentley, als in een roman van Voltaire, en voor wie de vervulling eener hoogleeraarsplaats een even belangrijke gebeurtenis was, als de verdeeling van Polen. Toen hij in 1764 ter wille zijner studiën eenigen tijd te Leiden vertoefde, ontving hij dagelijks een brief van zijnen vader, om hem alles te melden wat omtrent de aanstaande vervulling van een Utrechtschen leerstoel uitlekte. Trouwens de plaats, die toen vervuld moest worden, was die van van Goens' meest geliefden leermeester. De beroemde en algemeen geachte Petrus Wesseling was overleden. Een waardigen opvolger te zoeken voor een man van zoo algemeene kennis, was voor de

1 Prinses Almalia Gallitzin, geboren von Schmettau, gemalin van den toenmaligen Russischen gezant te 's Gravenhage.

Utrechtsche vroedschap geen gemakkelijke taak. Zou de zestienjarige knaap reeds toen van de professorale toga gedroomd hebben? Hoe dit zij, twee jaren na den dood van Wesseling, 28 Julij 1766, werden tot gewone hoogleeraren te Utrecht benoemd Meynard Tydeman, hoogleeraar te Harderwijk, en Karel Segaar, predikant te Utrecht, en tot buitengewoon hoogleeraar Ryklof Michael van Goens. Zoo nam de achttienjarige jongeling als hoogleeraar in de Historie, Oudheden, Welsprekendheid en Grieksche taal zitting in den Utrechtschen Senaat.

Wij willen de beteekenis van dit, in onze letterkundige geschiedenis, eenig feit niet overschatten, maar evenmin wegcijferen. Een achttienjarig kweekeling kan als hulponderwijzer worden afgewezen, en toch het orakel zijn van een afgelegen boerendorp, en een zeer middelmatig leerling onzer burgerscholen of gymnasia zou waarschijnlijk door de onderdanen van den koning van Dahomey of den Khan van Chiwa als een wonder van geleerdheid worden beschouwd. Aan dergelijke verhoudingen valt echter bij de benoeming van van Goens niet te denken. De wetenschappelijke opleiding, die zijn deel was geweest, was aan honderden zijner evenouden in de republiek te beurt gevallen. Wat hij op zijn achttiende jaar wist, hadden al zijne medescholieren van de Hieronymusschool, zoo zij even vlug en ijverig waren geweest als hij, ook kunnen weten. De regenten die hem benoemden zullen, wat klassieke vorming betreft, vooral niet lager gestaan hebben dan de regenten van onzen tijd, en onder de ambtgenooten, die hem in hunnen kring opnamen, waren mannen, in geheel beschaafd Europa met roem bekend.

Toch zouden wij verkeerd doen met de positie van van Goens in alles met die van een hoogleeraar uit onzen tijd te vergelijken. Een achttienjarig professor is thans reeds daarom allen ondenkbaar, omdat het verkrijgen van den doktertitel op zoo jeugdigen leeftijd tot de onmogelijkheden behoort. Vau Goens was trouwens geen dokter en kon dat niet zijn, daar het doktoraat in de letteren toenmaals nog niet bestond. Daarenboven moeten wij niet vergeten dat van Goens tot buitengewoon hoogleeraar werd benoemd. De buitengewone hoogleeraren werden destijds, zoo zij aan de verwachtingen voldeden, meestal later tot gewone hoogleeraren benoemd. Zoo ook was de beroemde Saxe te Utrecht de eerste drie jaren als buitengewoon hoogleeraar werkzaam geweest. Het was dus meer een voorloopig beslag leggen op

veelbelovende talenten, een zeer eervolle onderscheiding en aanmoediging te gelijk. En van Goens verdiende beide zonder eenigen twijfel. Een zoo vroegtijdige ontwikkeling als de zijne behoort tot de zeldzaamheden, en zooveel smaak, kennis en oorspronkelijkheid als waarvan hij in zijne eerste academische redevoering[1] de blijken gaf, zal men niet alle dagen in een jong mensch van achttien jaar, vereenigd, aantreffen. Evenwel de toekomst van zulke wonderkinderen beantwoordt niet altijd aan de verwachtingen. Hunne verbazende vlugheid van begrip schittert dikwijls zonder veel licht te geven. De beste en duurzaamste vruchten hebben veelal langzame ontwikkeling noodig. De bekende uitspraak van Quinctilianus[2] over vroegtijdige rijpheid van geest, in later tijd herhaaldelijk van Goens naar het hoofd geslingerd, is maar al te zeer een profetie van zijn leven geworden. De bloesems, met welke zijne vroege lente prijkte, zijn slechts voor een klein deel tot vruchten gerijpt. De verbaasde tijdgenooten, die gehoopt hadden dat de achttiende eeuw in ons vaderland een tweeden Hugo de Groot zou voortbrengen, zagen hunne verwachtingen teleurgesteld. De aanteekeningen op Artemidorus en de uitgave van Porphyrius, door van Goens vóór zijn achttiende jaar uitgegeven, waren wellicht even verdienstelijk als de Martianus Capella van de Groot; maar wie durfde een vergelijking trekken tusschen het Politiek Vertoog en het Jus Belli ac Pacis? Dat de omstandigheden op den verderen levensloop van van Goens een grooten invloed hebben gehad, zal niemand ontkennen, maar evenmin, dat in zijn eigen persoonlijkheid de voorname schuld lag van het onvervuld blijven van zoo hooggespannen verwachtingen.

In alle gevallen had de onderscheiding, aan zijn prille jeugd te beurt gevallen, een zeer nadeeligen invloed op zijn karakter.

De omgang met leerlingen die bijna allen ouder waren dan hij en met ambtgenooten, van welke de jongste wellicht zijn vader

1 De incrementis quae humaniores litterae, historiae inprimis et linguae Graecae studium seculo hoe XVIII ceperunt.

2 Illud ingeniorum velut praecox genus non temere unquam parvenit ad frugem. Hi sunt qui parva facile faciunt; et audacia provecti, quicquid illic possunt statim ostendunt. Possunt autem id demum quod in proximo est. Non multum praestant sed cito. Non subest vera vis, nec penitus inmissis radicibus nititur: ut quae summo solo sparsa sunt semina, celerius se effundunt; et imitatae spicas herbulae, inanibus aristis ante messem flavescunt. Placent haec annis comparata; deinde stat profectus, admiratio decrescit. Quinctilianus de Institutione Oratoria, I, 3.

had kunnen zijn, strekte niet om hem nederigheid te leeren. Zijne omgeving kon hem niet hooger stellen, dan hij in eigen schatting stond. Die overdreven dunk van zich zelf maakte hem prikkelbaar en verwaand. Welhaast begon hij een zekeren toon van gezag aan te nemen, die vooral in iemand van zoo jeugdigen leeftijd misplaatst was. Hij begon de vaste overtuiging te koesteren, dat elke twijfel aan de juistheid zijner meeningen, elke aanmerking op zijn persoon of zijne schriften alleen gegrond kon zijn op verregaande onwetendheid of op kwade trouw.

'Ik gevoelde', zoo verhaalt hij van zich zelf met betrekking op zijn professoraat, 'het ontoereikende mijner eigen verdiensten en kon niet nalaten mijn goed geluk te vergelijken met het noodlot van zoo menig uitstekend en grondig geleerde, die, minder door de fortuin en het toeval begunstigd dan ik, duister en vergeten kwijnde, vergeefs smachtende naar die eervolle onderscheidingen, welke mij buiten mijn toedoen en verdienste als overstelpten. Deze beschouwing had een tweevoudige uitwerking op mij zelven. Zij noopte mij tot de ernstigste opmerkingen over het ijdele van celebriteit en grooten naam in het algemeen, en terwijl zij mij van een anderen kant onverschilligheid inboezemde voor de gevoelens en het oordeel der menschen, welke mij naderhand uitnemend ter stade kwam, vervulde zij mij tenzelfden tijde met den grootsten eerbied voor ongekende maar wezenlijke verdienste, welke van dien tijd af mijne heerschende neiging en het hoofddoel mijner wenschen werd.' Die woorden mogen nederig schijnen, maar de man, die zoo schreef, droeg toch wel de deugdelijke overtuiging bij zich om, dat de maatstaf van ware verdienste alleen in zijn bezit was, en dat aan het oordeel zijner omgeving geen waarde kon gehecht worden. Toch was die omgeving niet zoo geheel zonder beteekenis. Er zaten naast van Goens in den academischen Senaat een letterkundige als Saxe, rechtsgeleerden als Trotz en later Bondam, een natuurkundige als Hennert; er leefden buiten den academischen kring, in Utrecht, mannen als de Perponcher, van den Heuvel en van Alphen. De jeugdige hoogleeraar had, zonder onverschilligheid voor het oordeel van dergelijke mannen te toonen, toch ware verdiensten kunnen najagen.

Ondertusschen zette hij zijne studiën ijverig voort. Maar Homerus werd van lieverlede door Cervantes en Addisson, Thucydides door Hume verdrongen. De geschiedenis en letterkunde der twee laatste eeuwen hielden hem voornamelijk bezig. Het strekt hem tot eer, dat hij bij deze studiën zijn vaderland

niet vergat. Onze hoogere standen wisten toen niet, of wilden ten minste niet weten, dat er een vaderlandsche letterkunde bestond. Wie voor hen schreef, drukte zich in het fransch uit. In die taal schreef François Hemsterhuis zijne Socratische gesprekken; een Geldersch edelman, de Baron van Spaen, gaf in 1788 een fransche beschrijving van Noord-Holland als de beste Parijsche abbé, en een stadgenoote van van Goens, de freule van Tuyll van Zuilen, later Mevrouw la Charrière, schreef romans, waarvan Sainte Beuve heeft getuigd, dat die geschreven zijn ‘dans le meilleur français, le français de Versailles’. Dat van Goens, niettegenstaande zijne drukke verkeering met de verfranschte aanzienlijken en zijne half Engelsche afkomst, in het Hollandsch voor de vaderlandsche letterkunde de eervolle plaats trachtte te handhaven, die zij alleen door de minachting van verdwaasde landgenooten gevaar liep te verliezen; dat hij het luisterrijk beeld van den Drost van Muyden aan het door allerlei vreemden kost verwende nageslacht bleef voorhouden, was even merkwaardig als loffelijk.

In alles wat hij toen en later schreef schitterde zijne rijke belezenheid. Jammer slechts dat hij langzamerhand de ongelukkige hebbelijkheid aannam om met die belezenheid allerwege te pronken. Hij verzuimde geen gelegenheid om zijne lezers uitdrukkelijk opmerkzaam te maken op het groot aantal boeken dat hij doorgelezen had. En inderdaad, zijn leeslust was onverzadiglijk en strekte zich over alle deelen van menschelijke kennis uit. Om dien te bevredigen, wist hij in weinige jaren een boekerij te verzamelen, die gedurende den tijd van haar bestaan tot de merkwaardigheden van Utrecht gerekend werd. Op letterkundigen en uitgevers in alle groote steden van Europa werd door hem beslag gelegd tot vermeerdering van zijnen boekenschat. Jaarlijks bracht de post duizenden deelen, uit alle landen, binnen Utrecht. Wat te Parijs of te Londen, te Leipzig of te Bologna, te Madrid of te Weenen belangrijks in druk verscheen, vond spoedig zijn weg naar de woning van den Utrechtschen hoogleeraar. Drie kamers in het huis van zijnen vader, bij wien hij inwoonde, had hij voor de plaatsing zijner schatten in gereedheid laten brengen. Elke wetenschap was daar in hare meest uitstekende beoefenaars van vroeger en later tijd vertegenwoordigd. Van Homerus tot den laatsten roman van Marmontel of Crebillon fils, vond men daar schier alles bijeen, wat de letterkunde der beschaafde wereld belangrijks had opgeleverd.

Naast de bruinlederen folianten der kerkvaders stonden de nieuwste geschriften van Mendelssohn en Kant; naast Hippocrates en Euclides in hun perkamenten gewaad, de kwartijnen van Buffon's pas uitgekomen werk; naast Beda Venerabilis, de laatste pamfletten over den strijd der fransche parlementen met hunnen koning.

Aan de schrijftafel te midden dezer steeds aangroeiende boekerij of op den academischen katheder bracht van Goens het grootste deel zijner jongelingsjaren door. Bij het genot dat de studie hem verschafte, kon hij echter nog ruim genieten van de verfrisschende afleiding der gezellige samenleving. Te huis de trots en lieveling van achtenswaardige ouders, was hij daarbuiten een welkome gast in de meest beschaafde kringen zijner geboortestad niet alleen, maar ook van Amsterdam en 's Gravenhage. Gedurige uitstapjes naar deze steden, en een enkele reis naar Parijs braken de eentonigheid van het Utrechtsch leven. Toch moesten zelfs binnenlandsche reizen, bij thans vergeleken, zeldzaam blijven in een tijd toen men tusschen Amsterdam en Utrecht even lang onderweg was als thans tusschen Amsterdam en Keulen. Maar konden de paarden te langzaam door de taaie klei en het mulle zand voortkomen, gleden de trekschuiten te traag over den effen waterspiegel, om veel aan persoonlijke ontmoetingen te kunnen denken, men troostte zich met aan den postbode zijne gedachten toe te vertrouwen. Het voeren eener geregelde briefwisseling was destijds een belangrijk deel van den dagelijkschen arbeid der huiszittende geleerden. Van Goens, die in de meeste Europeesche talen de pen kon voeren, was langs dezen weg met vele beroemde buitenlanders, zelfs met Italiaansche en Spaansche geleerden, in aanraking gekomen. Zijne veelvuldige betrekkingen met het buitenland verschaften hem daarenboven menig bezoek van reislustige vreemdelingen die met aanbevelingsbrieven van vrienden aan de deur van den gastvrijen geleerde kwamen aankloppen. Reizigers zoowel als staatkundige uitgewekenen vonden daar een gul onthaal. Voor deze laatsten heeft Utrecht - naar het schijnt - in de vorige eeuw groote aantrekkelijkheid gehad. Van 1790 tot 1795 krioelde het er, zooals bekend is, van Fransche émigrés. Ook in 1771 vonden vele der onder het ministerie van den hertog d'Aiguillon scherp vervolgde Fransche parlementsleden er een veilige schuilplaats. Zij vertoefden toen veel ten huize van van Goens, die hen met raad en daad bijstond. Maar ook andere

bekende mannen van dien tijd roemen zijne gastvrijheid Zoo de onvermoeide reiziger Björnsthal, die eenige dagen te midden der beroemde boekerij van van Goens kwam uitrusten. Ook Turgot was twee dagen in Utrecht de gast van den jeugdigen hoogleeraar. En zeker de vreemdelingen hadden in de straten der grijze bisschopstad en hare lachende omstreken niet licht een aangenamer gids kunnen vinden, dan de veelzijdig ontwikkelde en welbespraakte jongeling.

Maar nu kwam eensklaps een onweerswolk opzetten die den helderen hemel van van Goens' wetenschappelijk leven geheel benevelde en hem zelfs ten slotte naar andere sferen verjoeg. Een schijnbaar onbeteekenende zaak, die, zoo zij thans voorviel, in weinige weken vergeten zou zijn, bracht gansch Utrecht op stelten en werd van onberekenbaren invloed op den levensloop van van Goens. Ook hier werd weer de waarheid bevestigd van wat Vondel, in zijnen Salmoneus, Basilides laat zeggen:

> Geen zorgelijker punt, dan dat op godsdienst slaat.

Bij het licht der meer en meer bij regeering en natie doordringende begrippen van verdraagzaamheid in kerkelijke zaken, kwam de veldwinnende onrechtzinnigheid steeds helderder uit. Nu men begon in te zien, dat er niet zooveel gevaar meer in stak, als honderd jaar geleden, om van de leer der kerk af te wijken, waagde menigeen het, om denkbeelden aan den man te brengen, die hij vroeger voorzichtigheidshalve slechts aan een enkelen vertrouwden vriend zou hebben geopenbaard.

Daarbij was in de hoogere standen de godsdienst voor velen niet veel meer dan een eisch van het maatschappelijk leven, waaraan men, om niet te veel aanstoot te geven, schoorvoetend bleef voldoen. Maar bij het schaamteloos wangedrag en de verregaande onzedelijkheid van een goed deel der groote wereld, vooral te 's Hage, werd zelfs deze schijn van godsdienst van lieverlede een al te schreeuwende wanklank. Gretig stak derhalve menigeen de handen uit naar de voortbrengselen der fransche wijsgeerige letterkunde, om aan zijne wereldsche ongodsdienstigheid een wetenschappelijke tint te geven. De jonge van Hogendorp, de beruchte schoonzoon van Onno Zwier van Haren, kwam na een verblijf te Parijs in 's Gravenhage terug, de zakken vol geschriften en verzen, die zijnen vromen schoonvader, naar diens eigen verhaal, de haren te berge deden

rijzen. En wie het maatschappelijk leven in het laatst der achttiende eeuw eenigszins van nabij heeft gadegeslagen, zal weten dat hij geen uitzondering was.

Tegenover deze verschijnselen van lichtzinnig ongeloof of wetenschappelijke onrechtzinnigheid gordden de gereformeerde predikanten als van ouds het zwaard aan. Hun voorname aanvoerder was toenmaals de strijdlustige Rotterdamsche predikant en hoogleeraar, honoris causa, Petrus van Hofstede, die zich zelf eenigermate als de Paus der Nederlandsche Hervormde kerk beschouwde en die, reeds sinds de dagen van Willem IV, hoog aangeschreven stond aan het stadhouderlijke hof. Zijne aanhangers waardeerden in hem niet alleen zijne kennis en zijnen ijver in geestelijke zaken, maar waren vooral niet onverschillig voor de omstandigheid dat hij, meer dan een hunner, van nabij invloed kon uitoefenen op de beschikkingen van het wereldlijk gezag.

Om in den aanwakkerenden strijd van alle verspreide krachten beter partij te kunnen trekken, stichtten Hofstede en de zijnen een maandwerk, onder den titel van: Nederlandsche Bibliotheek tot bevestiging en verdediging van den Christelijken godsdienst in 't gemeen en van den gereformeerden in 't bijzonder. In dat tijdschrift nu werd maandelijks kettergericht gehouden. De Amsterdamsche hoogleeraar Burman, de dichteres Wolff en andere bekende letterkundigen en geleerden werden achtereenvolgens door de geestelijke heeren gewogen en te licht bevonden. Welhaast kwam ook van Goens aan de beurt. Hij had niet de minste reden zich hierover te verwonderen. Bij gelegenheid van den geruchtmakenden pennestrijd tusschen Hofstede en diens remonstrantschen ambtgenoot Nozeman, over de deugden van Socrates, had van Goens eenige scherpe bladzijden tegen den Rotterdamschen leeraar laten drukken. Daarenboven gaf hij voor de aanstaande predikanten een collegie over de uitlegging van het Nieuwe Testament, iets wat hem, in het oog der rechtzinnigen, dubbel gevaarlijk moest maken.

De aanval werd ondernomen naar aanleiding van een door van Goens bezorgde vertaling eener verhandeling van Mendelssohn: over het Verhevene en Naïve. In een voor het overige vrij welwillende beoordeeling van dit geschrift werden hem twee zaken verweten. Vooreerst dat hij den draak had gestoken met de tale Canaäns, toenmaals onder zeker slag van schrijvers, en vooral op den kansel, nog in hooge eere, en ten tweede dat hij de volgende anecdote had opgehaald, als voorbeeld van naïveteit.

Iemand, zoo luidde dat verhaal, had beweerd dat bruiloftsmaaltijden een uitvinding van den duivel waren: een ander had hierop geantwoord: ‘maar de Zaligmaker is zelf op een bruiloft geweest en heeft op een bijzondere wijze medegewerkt om de vreugde te verlengen.’ - ‘Welnu’, had hierop de vijand van bruiloften, eenigszins uit het veld geslagen, geantwoord: ‘welnu, hij heeft ook wel betere daden gedaan.’ Dit vertelsel, meenden de Rotterdamsche beoordeelaars, ‘kon eenige aanleiding tot spotten geven met den gezegenden Jezus’. En immers - zoo gingen zij voort - ‘dit bedoelt de heer van Goens niet? Ten minste, zijn godvruchtige vader en zijn groote leermeester Wesseling hebben hem anders geleerd. Had hij liever het gebrek aan bijbelsche voorbeelden in Mendelssohn aangevuld, hoeveel beter zou hij gedaan hebben. Doch wat zal men zeggen? Zij, bij welke d'Alembert, Diderot, Hume en Voltaire zoozeer in achting zijn, kunnen zich met Mozes en de profeten niet veel ophouden. Hoe smart het ons, dat wij het zeggen moeten dat Mendelssohn's geschrift door dat ééne bijvoegsel geenszins vereerd zij.’

Men mocht vragen of de aanvallers van van Goens zich wel vooruit rekenschap hadden gegeven van het gewicht van hunnen stap. Een hoogleeraar aan een der universiteiten van onrechtzinnigheid te beschuldigen, kon destijds voor den beschuldigde erger gevolgen hebben, dan thans een beschuldiging van oneerlijkheid of onzedelijkheid. Nog geen twee jaren geleden, was de Groningsche hoogleeraar van der Marck, van onrechtzinnigheid beschuldigd en overtuigd, van zijn ambt ontzet. De herinnering aan deze gebeurtenis had de schrijvers der Nederlandsche Bibliotheek moeten doen gevoelen, dat, zoo zij het zich tot plicht rekenden van Goens aan te vallen, die aanval niet ter loops en zijdelings, maar rechtstreeks en uitvoerig had moeten worden gedaan; niet tegen een enkele uitlating, maar tegen zijn geheelen wetenschappelijken arbeid had moeten gericht worden. Maar overigens was, van hun standpunt beschouwd, hunne handelwijze volkomen gerechtvaardigd. Dat zij een hoogleeraar, die Hume hemelhoog prees, die niet dan met grooten lof van Diderot en d'Alembert gewaagde, die de lezing van Voltaire's schriften aanbeval, een minder begeerlijk leidsman voor de studiën van aanstaande godgeleerden achtten, kon hun niet ten kwade worden geduid. Wij willen gaarne gelooven, dat van Goens volkomen oprecht

was, toen hij bij deze gelegenheid de verklaring aflegde van nimmer iets tegen het Christendom geleerd te hebben, maar hij zou toch wel de eerste zijn geweest om te erkennen dat zijn wetenschappelijk onderwijs en zijne beschouwingen niet tot eenig uitgangspunt de canons van Dordrecht hadden. Dat Hofstede en de zijnen dit verlangden, kon hij ongerijmd achten, maar het was een opvatting die even veel recht had om ontwikkeld te worden als iedere andere. Wat zijn prikkelbaar gemoed licht nog meer verbitterd zal hebben dan de aanval zelf, was de toon waarin hij gedaan werd. Hoe! hij, de hoogleeraar, die in eigen oogen boven de uitstekendsten in de republiek stond, die reeds leermeester was, toen zijne tijdgenooten nog leerlingen waren, moest weder verwezen worden naar de lessen van ouders en leermeesters. Men waagde het den acht en twintigjarige - als ware hij jong student - onder het oog te brengen, dat hij, in jeugdige verblindheid, van de lessen en voorschriften, hem zoo zorgvuldig ingeprent, dreigde af te wijken. Van Goens zal dit minder dan iets hebben kunnen verkroppen. In later tijd beweerde hij, dat de geheele zaak op het touw was gezet met het verborgen doel om hem alle kans te ontnemen, van tot gouverneur der jonge prinsen van Oranje te worden benoemd, een betrekking die hem door invloedrijke personen aan het stadhouderlijk hof was toebedacht. Dat hij hiervan overtuigd was gelooven wij gaarne; of dit echter de bedoeling der aanvallers was, is een andere vraag. Men vergete niet, dat toen de beoordeeling van Mendelssohn gedrukt werd, de erfprins nauwelijks drie, en zijn broeder één jaar oud was. Ondertusschen blijft de bekentenis van van Goens merkwaardig, dat hij boven de betrekking van hoogleeraar aan een universiteit, die van gouverneur der prinsen zou verkozen hebben.

Maar wij moeten tot ons verhaal terugkeeren. Toen van Goens zijne beoordeeling gelezen had, was zijne eerste beweging om een stap te doen, waaraan zeker thans een hoogleeraar in zijn geval nimmer zou denken. Hij ging op staanden voet naar den burgemeester Harskamp, bracht hem op de hoogte der zaak, verklaarde plechtig nimmer in zijne lessen te kort te hebben gedaan aan den eerbied aan kerk en godsdienst verschuldigd, en wees nadrukkelijk op het gevaar dat er voor den bloei der Utrechtsche academie in deze verkettering stak. De burgemeester bracht de zaak dadelijk in de Vroedschapsverga-

dering ter sprake. Iedereen trok partij voor van Goens en eischte schitterende wraak. Eenparig - schoon wel wat overijld - werd een publikatie vastgesteld en welhaast van de pui van het raadhuis afgekondigd, waarbij de Nederlandsche Bibliotheek werd veroordeeld als ‘een eer- en faamroovend libel, waarin de zich schuil houdende schrijvers, onder schijn van den waren Christelijken godsdienst voor te staan en te handhaven, zeer kwaadaardig en liefdeloos hunne wezenlijk onchristelijke manier van denken en handelen ten opzichte van hunne naasten, te gelijk met hunnen doemlust en lasterzucht ten klaarste aan den dag leggen’ en tevens aan alle boekhandelaars binnen Utrecht verboden werd het bedoelde tijdschrift te verkoopen op een boete van honderd zilveren dukatons.

Nauwelijks was dit draconisch verbod aan de hoeken van Utrechts straten aangeplakt, en door den druk algemeen verspreid, of er trad een kampioen met open vizier voor de Nederlandsche Bibliotheek op. Habbema, predikant te Rotterdam, maakte zich als uitgever en hoofdbewerker van het veroordeelde tijdschrift bekend. Hij verklaarde de geruchtmakende bladzijden, hoewel hij die niet geschreven had, voor zijne rekening te nemen, en wendde zich schriftelijk tot de Utrechtsche regeering. Toen zijn brief bij de raadsvergadering inkwam, was daar de drift der eerste verontwaardiging bekoeld, en begonnen de achtbare heeren, bij kalm nadenken, de zaak wel eenigszins anders in te zien. De eer der vroedschap gedoogde echter niet op het gebeurde terug te komen. Er moest dus naar een middel worden omgezien, om alle verdere onderhandeling over deze netelige zaak af te snijden. Men zocht, en vond natuurlijk spoedig een gebrek in den vorm, waarmede de Rotterdamsche predikant tot tweemaal toe werd afgescheept. Aan dezen bleef toen niets anders over dan zich op het groote publiek te beroepen.

Hij deed dit niet te vergeefs in een geschrift dat veel indruk maakte. Het algemeene oordeel over den stap der Utrechtsche regeering werd niet gunstiger. Zelfs onder de leden der Vroedschap rees de vraag, of men zich niet wat al te schielijk door den vluggen en welbespraakten hoogleeraar had laten inpakken. Van Goens rekende het beneden zich om Habbema te beantwoorden. De beslissing der regeering had hem - meende hij - van alle verdere tusschenkomst in het geschil ontheven. Maar zijne vrienden, en zelfs zijn vader, die duidelijk zagen dat de openbare meening meer en meer

begon te wankelen, raadden hem dringend aan om zich te verdedigen. Eindelijk gaf hij aan hun verlangen gehoor en deed een vrij lijvig vlugschrift tegen Habbema het licht zien. Men kan den toon raden waarin het gesteld was, maar hoe scherp ook, steekhoudend was het in vele opzichten niet. Hij begon met te verhalen, hoe hij zich reeds bij de aanvaarding van zijn hoogleeraarsambt als vaste gedragslijn had voorgenomen, om zich nimmer in twisten met godgeleerden te steken, maar dadelijk bij de eerste moeielijkheid de hulp der regeering in te roepen. Bewijs genoeg, dat op het punt van rechtzinnigheid zijn geweten reeds toen niet geheel zuiver was. Daarenboven vergat hij dat het vasthouden aan dit voornemen hem dan ook de verplichting had moeten opleggen om zelf nimmer het vuur tegen de godgeleerden te openen. Hij voer vervolgens heftig uit tegen de schrijvers der Nederlandsche Bibliotheek, die hem en anderen naamloos aanvielen, terwijl zijn eigen naamlooze geschriften tegen Hofstede nog in aller handen waren. Hij beschuldigde Habbema van grove onbescheidenheid tegenover de Utrechtsche regeering, hij, die zelf eenige jaren later de regeering van de eerste stad der republiek zou aanvallen op een toon, waarbij Habbema's onbescheidenheid beleefdheid werd. Hij gaf breed op van alle verdrietelijkheden van zijn professoraat, zonder eenige rechtmatige verzoeting; en toch waren er weinig hoogleeraren, wier dagen meer door de zon van voorspoed verlicht werden dan de zijne. Hij schreef zich eindelijk reeds bij voorbaat de overwinning toe, en beklaagde zich alleen dat hij de moeite had moeten nemen die overwinning te behalen. Jaren later, toen hij voor zijn vaderland niets meer over had dan de bitterste verwenschingen, beschouwde hij dit verdedigingsschrift als een offer, dat hij had moeten brengen aan de gebrekkige ontwikkeling en achterlijkheid van het Hollandsch publiek. Zijne overwinning, schreef hij toen, was volkomen geweest. Iedereen had die toegejuicht, behalve hij zelf. Hij had het zijnen vrienden nimmer kunnen vergeven, dat zij hem gedwongen hadden de pen nog op te nemen, toen hij in de oogen van ieder ontwikkeld man reeds ten volle gerechtvaardigd moest zijn geweest.

Maar was deze overwinning wel inderdaad zoo volkomen geweest? was zij zelfs wel een overwinning te noemen? Wij zouden liever van een nederlaag, ten minste van een eervollen aftocht spreken. Want van Goens nam naar aanleiding van

het gebeurde zijn ontslag als hoogleeraar. Dat weerzin tegen die betrekking hem begon te bekruipen, dat de slechte toestand zijner door den onophoudelijken aankoop van boeken uitgeputte geldmiddelen hem deed omzien naar verandering van maatschapppelijken werkkring, gelooven wij gaarne. Maar de voornaamste drijfveer van zijn besluit zal toch wel in den twist met de Rotterdamsche predikanten moeten gezocht worden. Er was weder een antwoord van Habbema uitgekomen, en Hofstede had drie onderteekende brieven aan dit schrijven toegevoegd. Nu de predikanten de zaak op deze wijze doorzetten, begon er voor den hoogleeraarszetel van van Goens gevaar te dreigen. De rechtzinnige partij had destijds aan het stadhouderlijk hof veel invloed. Wellicht werd uit 's Gravenhage aan van Goens eeu wenk gegeven, hoe het best te handelen. Dit is zeker, dat hij, door den invloed van Willem V, tot lid der Utrechtsche vroedschap werd benoemd, een week nadat hij zijn ontslag als hoogleeraar had verkregen. Op die wijze werden alle klippen ontzeild. De van Goensen waren ten allen tijde warme aanhangers van het huis van Oranje geweest. In 's Gravenhage zou men dus ongaarne een hunner, die daarbij, boven allen, in talenten uitblonk, van zich hebben gestooten. Was het den stadhouder moeielijk een onrechtzinnig hoogleeraar de hand boven het hoofd te houden, in de vroedschapzaal of statenvergadering was van Goens' bekende verknochtheid aan het huis van Oranje en de stadhouderlijke regeering, reeds op zich zelf voldoende om hem voor elken verderen aanval van de zijde der rechtzinnige predikanten beveiligen.

En zoo moest dan der Muzen vaarwel worden gezegd. De beroemde boekerij van van Goens kwam in October 1776 te Utrecht onder den hamer des afslagers. Tot afscheid aan dien schat zijner jeugd, bezorgde hij, in twee dikke deelen, een uitvoerigen en uitnemend geordenden katalogus, die nog steeds bij de boekverzamelaars in eere is. Noch deze uitmuntende beschrijving, noch de publiciteit die men door geheel beschaafd Europa aan deze verkooping gegeven had, waren in staat de prijzen zoo hoog op te voeren, dat van Goens eenigermate zijne gemaakte onkosten vergoed zag. Hij moest zich hierover troosten, als over zooveel, wat hem bij de verandering van werkkring teleurstelde, want de schoone vooruitzichten, waaronder die verandering plaats greep, konden niet alles goed maken. Wie der wetenschap eens uit liefde zijn hart heeft gegeven,

kan niet dan met weemoed van haar scheiden. Meer dan iemand, drukken hem, bij zijn terugkeer tot het werkzaam leven, de alledaagsche sleur en de werktuigelijke arbeid aan elke betrekking, zelfs de hoogste en eervolste, verbonden. De nieuwe werkkring van van Goens was dan ook voor een wetenschappelijk man niet altijd even opwekkend. In plaats van collegies te geven over letterkunde en geschiedenis, moest hij thans de langdradige beraadslagingen der Vroedschap bijwonen, of vervelende pleidooien voor het gerecht van schepenen aanhooren. Catullus en Anacreon, Camoens en Ariosto kwamen hem niet meer dagelijks onder de oogen; zijn tijd werd te veel ingenomen door het bestudeeren van verslagen en verzoekschriften, over beurtveeren en inkomende rechten, over gilden en schutterscompagnieën. Hij, die gewoon was geweest bij den dag kennis te nemen van alle nieuwe voortbrengselen der letterkunde van gansch Europa, moest zich nu verdiepen in alle onderdeelen der huishouding eener kleine landstad. Hoe zal hij, die steeds met onverdeelde belangstelling zijne blikken liet waren over den staatkundigen toestand van Europa, genoten hebben, wanneer een enkele maal de algemeene staatkunde der republiek op het Utrechtsche raadhuis ter sprake kwam. Maar in de eerste jaren van zijn staatkundige loopbaan waren dergelijke beraadslagingen zeldzaam[1]. Gelukkig voor hem, dat het bestier der hoogeschool nog deel uitmaakte van zijnen werkkring. De oude hoogleeraar kon ten minste nog van dien kant aan de wetenschap, die hem dierbaar bleef, diensten bewijzen. - Tevens had hij een open oog voor allerlei maatschappelijke belangen, die min of meer in den kring der regeeringsbemoeiingen lagen. Het onderwijs, de volksgezondheid, het gevangeniswezen en soortgelijke aangelegenheden hielden beurtelings zijnen werkzamen geest bezig en bezorgden hem een aangename afwisseling te midden der dagelijksche bezigheden van het kalm en eentonig regentenleven.

Maar de dagen van rust en kalmte waren voor Utrecht en

1 In een brief aan den Engelschen Minister Pitt, waarvan een afschrift van van Goens' hand in de Koninklijke Bibliotheek te 's Hage berust, schrijft hij juist aangaande den tijd van zijn lidmaatschap der Utrechtsche regeering: Hardly anybody out of the Hague ever troubled his head about such a thing as foreign affairs. Deze brief maakt deel uit van de uitgebreide en zeer belangrijke verzameling papieren en boeken betreffende van Goens, door den Heer van Alphen voor eenige jaren aan de Koninklijke Biblotheek geschonken.

de Republiek geteld. Reeds deden zich de eerste schokken gevoelen eener beweging, die welhaast alles aan het wankelen zoude brengen. Nog onopgemerkt door velen, smeulde reeds hier en daar het vuur eener verdeeldheid, die binnen weinige jaren den burger tegen den burger in het geweer zou brengen, de hechtste banden van vriendschap en maagschap zou verscheuren en de toekomst van duizenden verwoesten.

Een onbestemde onrust en ontevredenheid maakte zich allengskens van de gemoederen meester. Er begonnen zich geschilpunten op te doen, ernstiger en gevaarlijker dan de deugd van Socrates of de rechtzinnigheid van dezen of genen hoogleeraar of predikant. Het krachtig optreden van Capellen van de Poll, die in de staten van Overijssel een tot nu toe ongehoorden toon aansloeg, begon de algemeene aandacht te trekken. Maar meer nog dan naar Overijssel wendden zich veler blikken naar gene zijde van den Atlantischen Oceaan. Geen buitenlandsche gebeurtenis had sedert den vrede van Aken zooveel belangstelling in de Nederlanden gewekt, als het verzet der Amerikaansche volksplantingen tegen Engeland. Geen binnenlandsche aangelegenheid had de gemoederen meer kunnen verdeelen, de hartstochten sterker opwinden. Over de beteekenis en de gevolgen van de gebeurtenissen in de nieuwe wereld koesterde men in Europa, en in Engeland zelf niet het minst, denkbeelden en verwachtingen die later zouden blijken geheel onjuist te zijn geweest. Met de hardnekkige ontoegevendheid van Engeland voor oogen, zag men voor dat rijk in het behoud van Amerika een levensvraag. Hier te lande beschouwden kooplieden en regenten den strijd, die aan de Delaware en in Virginie gestreden werd, als voor Engelands toekomst beslissend. Gelukte het den Amerikanen hunne onafhankelijkheid te verkrijgen, dan, meenden zij, was Engelands handel voor altijd geknakt, zijn staatkundige invloed in Europa verdwenen. Het zou weder de gelijke, wellicht de mindere der republiek worden. Deze beschouwing droeg er natuurlijk niet weinig toe bij om de spanning hier te lande te vermeerderen. Deze was opgewonden van vreugde, in het vooruitzicht dat Holland zijn gevaarlijken mededinger en trouweloozen vriend welhaast in het stof zou zien bijten; gene verbeidde met angst het oogenblik dat der Republiek haar laatste steun zou ontzinken.

Niet weinig vermeerderde de algemeene gisting, toen deze uiteenloopende beschouwingen, tot nog toe slechts in bijzondere ge-

sprekken geuit, of in de staatkundige geschriften van den dag blootgelegd, in de vergaderzalen der regeeringscollegies moesten worden ontwikkeld. Toen de Amerikanen zich onafhankelijk hadden verklaard en hun opstand, door de tusschenkomst van Frankrijk en Spanje, in een algemeenen oorlog veranderde, geraakte ook de Republiek door hare uitgebreide handelsbetrekkingen meer en meer in de verwikkelingen der strijdende partijen verward. De mogelijkheid van partij te moeten kiezen boezemde groote ongerustheid in, en de vraag, aan welke zijde zich te scharen, werd algemeen overwogen en natuurlijkerwijze verschillend beantwoord. De stadhouder, in wiens omgeving de Amerikanen - zoo zij er genoemd mochten worden - als snoode rebellen werden verafschuwd, beschouwde een oorlog met Engeland als het verschrikkelijkste uiterste, waartoe de Republiek ooit kon geraken. Vele regenten der groote Hollandsche steden verloochenden hunne ingenomenheid met de opgestane volksplanters in geenen deele, en steunden aan de eene zijde op de anti-engelschgezindheid van het meerendeel der kooplieden, en aan de andere zijde op die onbestemde geestdrift voor allen die voor vrijheid en onafhankelijkheid de wapenen opvatten, aan burgers van een gemeenebest, dat zelf zijn bestaan aan verzet tegen een dwingeland te danken had, als bij overlevering eigen.

Dat het bewaren der onzijdigheid, zoolang dit mogelijk bleek voor de Republiek, het meest wenschelijk was, werd evenwel door niemand ontkend. Hierover waren niet alleen Willem V en van Berckel, maar ook Lord North en Vergennes het volkomen eens. Ongewapend en het oorlogen ontwend, dreigde de Republiek haren bondgenoot grooter last aan te zullen doen, dan zij haren vijand schade zou kunnen berokkenen. De oorlogvoerende mogendheden verlangden dan ook wederzijds de onzijdigheid der Republiek, maar ongelukkigerwijze onder geheel tegenovergestelde voorwaarden.

De Hollandsche kooplieden leverden bijna uitsluitend aan Frankrijk het voor de uitrusting zijner oorlogschepen onmisbare Noordsche timmerhout. Dien handel, voor Frankrijk van het hoogste belang, wilde Engeland tot elken prijs beletten. Over dit punt ontspon zich een diplomatische strijd tusschen den Engelschen en den Franschen gezant, zooals 's Gravenhage er reeds zoo dikwerf had gezien. Alle kunstgrepen en overredingsmiddelen, in het verkeer met onze veelhoofdige regeering door vreemde gezanten reeds van ouds gebezigd, werden wederom van beide zijden met het sluwste overleg aangewend.

Sir Josef Yorke, de gezant van George III, was sterk door zijne vriendschap met den Hertog van Brunswijk en den griffier Fagel en door een sinds jaren verkregen invloed op de stadhouderlijke regenten. De Hertog de Lavauguyon, de zaakgelastigde van Lodewijk XVI, was onvermoeid in de weer om de koopsteden met het lokaas van handelsvoordeelen te vangen, en goochelde behendig met allerlei verhoogingen en verlagingen der tarieven. Frankrijk had de traktaten in zijn voordeel, Engeland, zoo het in den Haag zijn zin niet kon krijgen, verschafte zich recht op zee en tastte, zonder zich om traktaten te bekommeren, de Hollandsche koopvaarders aan, waar die zich bevonden. Op die wijze had de Republiek wellicht nog jaren als onzijdige mogendheid kunnen voortsukkelen en het einde van den oorlog misschien kunnen halen, zoo niet ten slotte een samenloop van omstandigheden haar in den krijg had medegesleept.

In Rusland regeerde, sinds 1762, de bekende Catharina II, een vrouw zonder schaamte en geweten, maar schrander en vastberaden. Schoon van geboorte een Duitsche uit het vorstelijk huis van Arhalt-Zerbst, paste zij volkomen op den troon van een Oostersch alleenheerscher. Een mannelijk serail van liederlijke gelukzoekers, gereed om hare misdadige grillen uit te voeren, strekte haar tot omgeviug. Maar terwijl zij zoodoende alle recht en zedelijkheid vertrapte, bleef zij - gelijk meer alleenheerschers van onbeschaafde rijken - steeds gevoelig voor de meening van het beschaafde Europa. Zij liet niets onbeproefd om den lof te verdienen der grootste vernuften van haren tijd. Over het geluk der volken, dat zij nimmer behartigd had, en over de plichten der vorsten, die zij schandelijk verwaarloosde, kon zij redekavelen als de beste leerling van Montesquieu. Met d' Alembert en de Encyclopedisten was zij in gestadige briefwisseling, en de bewierookingen van Voltaire waren haar aangenamer dan de hulde van millioenen onderdanen.

Rusland was in den thans uitgebroken oorlog onzijdig gebleven. De kanselier van het rijk, graaf Panin, aan wien de leiding der buitenlandsche aangelegenheden was opgedragen, stond bekend als tegenstander der Engelsche staatkunde. Tegen hem zocht de Engelsche gezant te Petersburg steun bij Potemkin, destijds den meest geliefkoosden minnaar der wulpsche keizerin. Een oogenblik scheen het dat Engeland aan het Russische hof de overwinning zou behalen. De keizerin toch had de tijding ontvangen, dat Spaansche kaperschepen twee Russische koop-

vaarders hadden opgebracht. Dit feit had hare verontwaardiging in hooge mate opgewekt, en in de eerste opwelling van drift wilde zij Spanje onmiddellijk den oorlog verklaren. Maar de slimheid van haren kanselier wist van deze gebeurtenis partij te trekken om juist de Engelsche belangen te benadeelen. Panin stelde aan zijne vorstin voor, deze schending der onzijdigheid aan te grijpen als een bij uitstek geschikte aanleiding om aan gansch Europa te verkondigen, welke stelregels het onzijdige Rusland tegenover de oorlogvoerende mogendheden zou in acht nemen. In die stelregels zouden de denkbeelden van menschelijkheid en verlichting worden toegepast, die de keizerin, naar het zeggen harer Fransche lofredenaars, altijd met zooveel warmte had voorgestaan. De zoo hoog geprezen Semiramis van het Noorden - zoo vleide Panin - zou thans aan Europa de eerste artikelen van een nieuw wetboek van volkenrecht voorschrijven.

De sluwe kanselier bereikte zijn oogmerk volkomen. De ijdele keizerin greep het haar voorgestelde plan met beide handen aan. Zij gaf Panin last om de bedoelde verklaring ten spoedigste op te stellen. In Februari 1780 was het stuk gereed en werd het door Catharina geteekend. Zij hoopte nog altijd er Spanje gevoelig door te treffen, maar Panin had volkomen goed voorzien, dat de eenige mogendheid, die er door benadeeld werd, juist Engeland was. Dan hierover zou de keizerin niet lang treuren. Haar voornaamste wensch werd vervuld, toen welhaast door staatslieden en geleerden in alle landen van Europa de loftrompet gestoken werd ter eere harer gewapende neutraliteit.

De Russische regeering haastte zich de gedane verklaring aan de verschillende Europeesche hoven mede te deelen. Reeds in April werd zij door den Russischen gezant te 's Gravenhage, Gallitzin, aan de Staten-Generaal aangeboden, met de uitnoodiging om tot de gewapende neutraliteit toe te treden. Na alles wat men hier reeds van de oorlogvoerende mogendheden, die de rechten en plichten der onzijdigheid zeer verschillend opvatten, had moeten verduren, werd natuurlijk het Russisch voorstel als een uitkomst begroet. In de verschillende gewestelijke landdagen werd de gewapende neutraliteit met bijval ontvangen, en de wenschelijkheid eener onderhandeling met Rusland over de voorgestelde punten, erkend. Gelderland raadde zelfs onmiddellijke toetreding aan. Trouwens, er kon geen krachtiger bewijs voor de algemeene instemming zijn dan

het toenmaals zeldzame feit, dat, terwijl de zaak op den 3^{den} April bij de Staten-Generaal aanhangig was gemaakt, de besluiten der verschillende provinciën zoo spoedig inkwamen, dat reeds op den 24sten April een eindbesluit kon worden genomen. Naar aanleiding van dit besluit werden twee buitengewone gezanten van Wassenaer van Starrenburg en van Heeckeren van Brandsenburg naar Rusland afgevaardigd om verder over de zaak te onderhandelen.

Maar nauwelijks hadden deze heeren de reis naar Petersburg aanvaard, of de eerste gunstige indruk, dien het voorstel der gewapende neutraliteit in onze regeeringskringen had gemaakt, was reeds verdwenen. De antwoorden der oorlogvoerende mogendheden op de verklaring der keizerin waren sedert te 's Gravenhage bekend geworden. Uit den toon dier stukken viel veel te leeren. De heusche en vleiende bewoordingen waarvan men zich te Parijs en te Madrid had bediend, toonden genoegzaam aan dat Frankrijk en Spanje het Russische manifest met genoegen zagen, terwijl het korte en koele antwoord van George III duidelijk deed blijken, dat deze gewapende neutraliteit de Engelsche regeering niet naar den zin was. Dit was reeds genoeg om den Stadhouder en zijne aanhangers tegen de voorstellen van Catharina in te nemen. Te meer toen onze gezant bij het Engelsche hof, de Graaf van Welderen, de regeering te 's Gravenhage waarschuwde, dat het Engelsche kabinet de toetreding der republiek tot de gewapende neutraliteit zeer euvel zou opnemen, en er bijvoegde, dat er reeds stemmen in den ministerraad waren opgegaan, om door een onmiddellijke oorlogsverklaring die toetreding onmogelijk te maken.

Inmiddels hadden onze gezanten de onderhandelingen te Petersburg reeds begonnen. Zoowel daar als te 's Gravenhage stelde de Engelsche diplomatie alles in het werk om de zaak te doen mislukken. Door snel en spoedig handelen zou onze regeering wellicht de voordeelen der gewapende neutraliteit nog hebben kunnen verkrijgen. Maar het blijft de vraag of de dubbelhartige Russische regeering, voor welke onze toetreding geen oorlog met Engeland waard was, toch niet ten slotte een uitweg zou hebben weten te vinden. Hoe dit zij, een even onverwachte als betreurenswaardige gebeurtenis gaf de Engelsche regeering een ongezocht voorwendsel om den oorlog aan de republiek te verklaren, voordat nog de zaak der gewapende neutraliteit ten volle beklonken was.

In het begin van September werd de Amerikaansche pakketboot Mercurius door den Engelschen zeekapitein Keppel, die met zijn fregat, de Vestaalsche, bij de kust van Newfoundland kruiste, aangehouden en opgebracht. Het feit was niet roemrijk en zou evenmin belangrijk zijn geweest, had niet het toeval gewild dat zich onder de reizigers aan boord van het opgebrachte vaartuig de oud-president van het Amerikaansche congres Henry Laurens bevond. Deze met een staatkundige zending naar Europa belast, wierp, toen de Engelschen aan boord kwamen, schielijk zijne papieren in zee. Maar het groote pakket bleef op den stillen waterspiegel drijven en viel welhaast den Engelschen zeelieden in het oog. Een matroos vischte het op en stelde het den bevelhebber ter hand. De dienst, dien hij hiermede aan zijn vaderland bewees, was onbeteekenend, bij het nadeel dat onze republiek door dit feit leed.

Want, toen na Laurens' aankomst te Londen, waar de Tower hem wachtte, de bewuste papieren nader onderzocht werden, bleken zij onder anderen een ontwerp-tractaat tusschen de Vereenigde Nederlanden en de Amerikaansche Staten te bevatten. Het stuk was geteekend te Aken door Jan de Neufville, die een machtiging bleek gehad te hebben van van Berckel Pensionaris der stad Amsterdam. In de gegeven omstandigheden was deze vondst voor de Engelsche regeering onwaardeerbaar. Zij had nu het zwaard in handen, waarmede zij de republiek kon treffen zonder Rusland aanstoot te geven. De slag werd dan ook zoo spoedig mogelijk toegebracht. De papieren van Laurens werden dadelijk door den Engelschen gezant onder de oogen der Regeering te 's Gravenhage gebracht. Tegelijk werd er, naar aanleiding van het gebeurde, op den meest hooghartigen toon een zoo uitgestrekte voldoening gevraagd, dat ieder reeds vooruit kon begrijpen waartoe dit moest leiden. Wat baatte het der republiek, dat zij op 20 November eindelijk tot de gewapende neutraliteit toetrad, nu Engeland de gelegenheid had, nog voordat die toetreding te Petersburg bekend was, haar den oorlog te verklaren De oorlogsverklaring volgde dan ook reeds den 20sten December.

Er was was wellicht niemand in de gansche republiek die den loop dezer gebeurtenissen - hier slechts in hoofdtrekken wedergegeven - in grooter spanning gevolgd had dan van Goens. Reeds de eerste tijdingen van het oproer te Boston hadden

zijn gemoed met verontwaardiging vervuld; sinds had hij met een bloedend hart den tegenspoed der Engelsche legers te Bunkershill en Saratoga vernomen; maar geen Engelschman kon, trots den onverbiddelijken loop der omstandigheden, hardnekkiger blijven vasthouden aan de hoop, dat Amerika onder het gezag van het moederland zou terugkeeren, dan hij. Voor hem bleven de Amerikanen, wat er ook gebeurde, een hoop ondankbare muiters. Met leedwezen zag hij dan ook, hoe de stemming in de republiek hun meer en meer gunstig werd, hoe zelfs in regeeringskringen ondubbelzinnige blijken van ingenomenheid werden vernomen. Het langzamerhand opdagend vooruitzicht van een breuk met Engeland bracht hem het bloed nog meer aan het koken. Een oorlog met Engeland was in zijne oogen niet slechts een ramp, maar een misdaad, niet alleen een staatkundige fout, een miskenning der ware belangen van het vaderland, maar tevens een onzedelijke daad, een verraderlijke trouweloosheid. Men kan zich zijne gemoedstemming dus voorstellen toen hij voor het eerst op het Utrechtsch raadhuis een uit den Haag overgezonden afdruk der papieren van Laurens onder de oogen kreeg. Maar hoe hoog zijne verontwaardiging over het gevonden traktaat ook steeg, hij kon een gevoel van blijdschap over de ontdekking niet onderdrukken. Met de onwankelbare overtuiging in het hart, dat de belangen der Republiek geheel één waren met die van Engeland, zag hij niet in, hoe een dadelijke inwilliging der door Yorke gestelde eischen nog aan bedenkingen onderhevig kon zijn. Wat de gezant gezegd had, van een teugellooze factie, die tegen Engeland op de meest ongehoorde wijze had samengespannen, zou - zoo stelde hij zich voor - aller oogen openen voor den waren toestand. Maar zijne ambtgenooten en vrienden glimlachten over die hoog gestemde verwachtingen, en het bleek dan ook dat zij juister gezien hadden. De Amsterdamsche regeering, wel verre van haren pensionnaris op te offeren, sprong voor hem in de bres; de hooge regeering verklaarde zich tot de door Engeland gevorderde maatregelen onbevoegd en de laatste hoop op het behoud van den vrede verdween.

Kort nadat het ontwerp-tractaat te Utrecht bekend was geworden, werd van Goens verhinderd zijn ambtsbezigheden waar te nemen. Een aanval van geelzucht, die waarschijnlijk zijn sombere stemming nog verhoogde, hield hem aan zijne kamer gekluisterd. Daar zat hij in gedwongen eenzaamheid te mijmeren over al wat

er in den laatsten tijd voorgevallen was. Hij liet zijne gedachten den vollen loop. Zijn prikkelbaar gemoed was door de handelwijze der Amsterdamsche regeering diep geërgerd. Het Amerikaansche verdrag liet hem over dag geen rust, en hield des nachts den slaap van zijn leger verwijderd. De onderhandeling over dat traktaat beschouwde hij als een daad, waardoor Amsterdam zich voor altijd had geschandvlekt, of nog eerder als het laatste uiterste waartoe die machtige stad na een misdadig en baatzuchtig streven van meer dan een eeuw gekomen was. De door den Amsterdamschen advocaat H. Calkoen opgestelde verdediging zijner regeering tegen de beschuldigingen van Yorke kwam hem te midden dier overdenkingen in handen. Zij deed de maat der verontwaardiging overloopen. Straks werd zijne pen vaardig en stortte zich zijn gemoed uit in een akte van beschuldiging tegen Amsterdam, waarin hij alles wat hem in de laatste weken door het hoofd had gespeeld uitvoerig ontwikkelde. Oorspronkelijk was het stuk alleen bestemd voor zijne mederegenten, maar welhaast werd het door het geheele land verspeid. De naam des schrijvers, eerst gegist, werd spoedig gefluisterd en was welhaast in aller mond.

Onze letterkundige geschiedenis zal moeielijk een tweede voorbeeld kunnen aanwijzen van een staatkundig geschrift, dat zooveel opschudding in het gansche land veroorzaakte, als het: Politiek vertoog over het waar systema van de stad Amsterdam, uit de papieren van een regent van eene voorname stad in een der landprovinciën. Zelden heeft ook een boek meer invloed gehad op het leven van den schrijver, meer verdrietelijkheden over diens hoofd uitgestort, als dit vertoog. Het werd voor van Goens het gewichtigste keerpunt zijns levens; het deed alle vooruitzichten die staatkundige eerzucht hem voorgespiegeld had, als een damp vervliegen; het bracht den roem zijner geleerdheid in vergetelheid; het verduisterde zijne letterkundige verdiensten. Voor een geslacht, dat gedurende jaren geheel in staatkundige twisten zou opgaan, stond hij van nu aan op één lijn met de tallooze politieke tinnegieters en schotschrijvers, uit wier pennen dagelijks de vuilaardigste laster en de platste verguizing vloeiden. De haat waarmede zijne tegenpartij hem voortaan vervolgde, de smaad dien zij hem toewierp, konden niet uitgewischt worden door de achting zijner

eigen partij, wier leider hij had kunnen zijn, wier dagbladschrijver hij van lieverlede werd.

Was dit alles verdiend? Was de aanval van van Goens inderdaad zoo boosaardig en onbillijk, dat al het kwaad dat er uit volgde slechts een welverdiende straf mocht heeten? Voor ons is, na bijna honderd jaren, de beantwoording der vraag gemakkelijker, dan voor de door partijschap verhitte tijdgenooten. Er bestaat geen gevaar meer, dat wij ons door blinde liefde voor een der beide partijen zullen laten leiden. Een nauwkeurig onderzoek van de gebeurtenissen zal ons zeker niet doen dwepen met de Amsterdamsche regeering van 1780. De burgemeester de Vrij Temminck was een zwak en afgeleefd grijsaard, de pensionaris van Berckel een onbesuisde drijver. Dat zij omtrent den Amerikaanschen handel verwachtingen koesterden die nimmer verwezenlijkt werden, is, bij de veelvuldige teleurstellingen van dien aard in handelsteden, niet onbegrijpelijk. Maar dit hadden zij moeten begrijpen, dat de onzijdigheid der republiek, in de gegeven omstandigheden, oneindig meer waard was, dan het verkrijgen van eenige voorrechten voor een nog weinig beteekenenden handel. In die overtuiging hadden zij ook aanvankelijk gehandeld. Toen in 1778 de Engelsche commissarissen met het Amerikaansche congres onderhandelden en het voor ieder onbevooroordeelde duidelijk werd, dat, hetzij nu hetzij later, Engeland de onaf hankelijkheid der volksplantingen zou moeten erkennen, had men in Amsterdam met de uiterste behoedzaamheid onderhandelingen aangeknoopt met een zaakgelastigde van het congres, die zich destijds in Europa bevond. Slechts zij, die meenden dat de belangen van Engeland boven die der republiek gingen, hadden dit kunnen laken. Engeland - zoo vreesde men - zou voor zich uitsluitende handelsvoordeelen trachten te bedingen; was het nu niet geraden voor de republiek, om de aandacht der Amerikaansche staatslieden te vestigen op de voordeelen die een nauwe handelsbetrekking met de Nederlanden beloofde? In dien geest hadden de Amsterdamsche regenten beraadslaagd; onder die overwegingen was in de stille burgemeesterkamer op het raadhuis van Amsterdam het plan beraamd. Maar de pensionaris, die dat plan zou uitvoeren, beging de eene onvoorzichtigheid na de andere. Hij gebruikte voor de onderhandeling de Neufville, die van alle Amsterdamsche kooplieden persoonlijk het meeste belang had bij den Amerikaanschen handel. Hij ging verder dan

zijn oorspronkelijke last luidde, door een ontwerp-traktaat te doen opstellen, waarin zijn naam en waardigheid uitdrukkelijk vermeld stonden. Wat moest de regeering van Amsterdam doen, toen dit noodlottige stuk uit de golven van den Atlantischen Oceaan te voorschijn was gekomen? Zij had haar pensionaris in den steek kunnen laten; maar zij wilde edelmoedig zijn en nam de schuld geheel op zich. Van Berckel evenwel had zich nog edelmoediger gedragen, indien hij dadelijk zijn ontslag had genomen en zoodoende Engeland een gelegenheid tot het verklaren van den oorlog had ontnomen.

Maar nu dit niet geschied was, nu de oorlog was uitgebroken, eischte een verstandige staatkunde om het gebeurde blauw blauw te laten. Het was geen tijd om thans over de vraag, of de Amsterdamsche regeering in strijd met de grondwetten des lands gehandeld had, nog na te pleiten. Daarenboven stond die vraag in verband met een der meest betwistbare punten in het staatsrecht der republiek. De macht der steden en provinciën in buitenlandsche aangelegenheden werd zoowel in het studeervertrek als in de raadzaal zeer verschillend opgevat. Had Bynckershoeck, die dit punt uitvoerig behandelde, in 1780 geleefd, hij zou waarschijnlijk de handelwijze der Amsterdamsche regeering boven alle bedenking verheven hebben geacht. Ook uit de bestoven archieven in het Binnenhof zou van Berckel menig staatsstuk tot zelfverdediging hebben kunnen te voorschijn brengen, Hij had zich op de fel bestreden onderhandelingen der Staten van Holland met Cromwell over de Acte van Seclusie kunnen beroepen. Hij had het gebeurde in 1684 in herinnering kunnen brengen, de geruchtmakende onderhandeling van Amsterdam met den Franschen gezant d'Avaux, die door de bekende verzegeling der papieren in het Amsterdamsche logement te 's Hage een zoo dreigend aanzien had genomen. Maar het oprakelen van die netelige geschillen, het twisten over dit twijfelachtige punt was bij het gevaarlijke van den toestand ten hoogste onraadzaam. Zelfs Rendorp, de begaafde Amsterdamsche burgemeester, die anders van Berckels vriend niet was, haastte zich door zijnen invloed te verhinderen, dat het Hof van Holland aan zijn door de Staten gevraagd advies over de strafbaarheid der Amsterdamsche regeering, dat voor den pensionaris ongunstig was, openbaarheid gaf.

En wat deed nu van Goens? Hij beschuldigde niet alleen de Amsterdamsche regenten van een onwettige en verkeerde han-

deling, maar hij betoogde dat zij gehandeld hadden in den geest van een stelsel, dat Amsterdam sinds het ontstaan der republiek had gevolgd. Hij riep de geschiedenis te hulp om dat ‘politiek systeem’ van Amsterdam te brandmerken als een stelsel van baatzucht en heerschzucht. Terwijl elk rechtgeaard vaderlander moest gevoelen dat eendracht thans meer dan ooit noodzakelijk was, en onderlinge grieven zoo goed mogelijk moesten vergeten worden, schreef van Goens dat Amsterdam altijd haar eigen belang boven alles trachtte te behartigen en zich, steeds in strijd met de constitutie, gezag aanmatigde over de geheele republiek. Terwijl iedereen - hoe hij de zaak ook beschouwde - het moest betreuren dat de golven der zee het ongelukkige traktaat niet onherroepelijk vernietigd hadden, verklaarde van Goens de Voorzienigheid te danken, dat zij de onderhandeling aan het licht had gebracht. Al liet van Goens - wat wij gaarne aannemen - zich bij dit alles alleen leiden door een diep gevoelde verontwaardiging, toch mocht men vragen of het van een regent verstandig, edel, vaderlandslievend was, om in zoo hachelijke omstandigheden aan dat gevoel lucht te geven en met zulke beschouwingen voor den dag te komen.

Maar was de misstap van van Goens ernstig, de straf die volgde was ongeëvenredigd zwaar. Het in onverstandigen ijver opgestelde geschrift werd zijn staatkundig doodvonnis. Op den leeftijd gekomen, waarop een staatkundige loopbaan pleegt aan te vangen, trof hem een ostracisme zoo scherp als wellicht nimmer tegen een staatsman werd uitgesproken. Vergeten wij evenwel niet, dat hij op den slechten weg, eenmaal ingeslagen, halsstarig voortging. Hij sloeg de verzenen tegen de prikkels. De aanvallen zijner vijanden en de raadgevingen zijner vrienden stuitten gelijkelijk af op zijn onwrikbaar geloof aan eigen onfeilbaarheid. De voorspoed had hem reeds te veel bedorven, dan dat de wederwaardigheden die thans volgden hem tot les konden zijn. Hij zag in het over hem gestreken vonnis slechts het natuurlijk gevolg zijner verhouding tegenover eene omgeving, die te bekrompen was om hem te kunnen, te verblind om hem te willen begrijpen.

Alles wat dan ook tegen zijn politiek vertoog werd ingebracht beschouwde van Goens als het uitvloeisel der grofste onwetendheid en der meest verregaande kwade trouw. Onder al die tegenschriften baarden het meeste opzien de Brieven van Candidus. Wat toon en vorm aangaat lieten deze brieven veel

te wenschen over, maar de geschiedkundige wederlegging der in het Politiek vertoog voorkomende beschouwingen was vrij zorgvuldig bewerkt. Zij waren geschreven door den later zoo bekenden Irhoven van Dam, toen nog student en huisonderwijzer bij de familie Godin te Utrecht. Merkwaardig genoeg maakte van Goens zich van van Dam af, met hem alleen voor de voeten te werpen dat hij nog maar een kwâjongen was. Wat was hij zelf dan geweest toen hij met de professorale toga bekleed zijn oordeel over de geschiedschrijvers en letterkundigen zijner eeuw had uitgesproken?[1].

(*Wordt vervolgd*).

1 Verontwaardigd over een boekhandelaar, die een uitgave van het Politiek Vertoog wilde doen verschijnen, geschikt om bij de brieven van Candidus gevoegd te worden, schrijft van Goens: ‘Zoo stelde men een secreet staatspapier, een particulier advijs en memorie van een regent nevens het geschrift van een jongen, die toen domestiek was in het huis van eenen regent te Utrecht, en dien men voor een matig salaris gehuurd had, om op de gesuppediteerde materialen de brieven van Candidus tezamen te flansen.’

De zelfstandigheid der Toonkunst.

In den idealen staat, dien ons Plato in zijne Republiek schildert, neemt de toonkunst in de opvoeding der jeugd eene voorname plaats in. ‘De natuurlijke aandrift van den knaap,’ zegt hij, ‘om leven te maken en te springen, moet men door muziek, dans en gymnastiek in toom houden; het is de taak der muziek, vooral van de gewijde koorgezangen, om in het gemoed der kinderen edele beginselen op te wekken. Velen’ - zegt hij verder - ‘zijn van oordeel, dat de gymnastiek slechts dient tot vorming van het lichaam, en de muziek uitsluitend tot vorming van den geest. Doch zij dwalen. Want wie slechts de gymnastiek beoefent, en zich niet met muziek bezig houdt, wordt wild en ruw; - wie echter alleen muziek maakt, wordt weekelijk en overgevoelig.’ Zelfs in het strenge en krijgshaftige opvoedingssysteem der Spartanen werd aan de muziek eene eereplaats aangewezen. Slechts vrije mannen mochten haar beoefenen, en toen de Atheners aan gevangene Heloten verzochten hun Spartaansche liederen voor te zingen, weigerden deze met de woorden: ‘Dat mogen wij niet doen: het zijn de liederen onzer meesters!’

Wie, honderde jaren later, in de middeleeuwen, aanspraak wilde maken op den naam van een kundig en beschaafd man, moest ervaren zijn in de zeven vrije wetenschappen: de muziek, de artihmetica, de geometrie, de astronomie, de grammatica, de rhetorica en de dialectica.

Een gelukkig beoefenaar dier zeven vrije kunsten zou echter in onze dagen een vrij povere figuur maken. Ons programma is vrij wat uitgebreider, en prijkt met eene lange lijst van wetenschappen, waarvan elk ontwikkeld man ten minste iets moet weten. Ook thans is, naast die wetenschappen, de schoone kunst niet vergeten; maar de beginselen van de beeldende kunst, met name van de teekenkunst, hebben de plaats

van de muziek ingenomen. En - schoon kunst geen regeeringszaak is - eene stelling, die wij, met het oog op onze ijverig conserveerende en restaureerende rijks-adviseurs, wèl in twijfel mogen trekken! - toch heeft de staatszorg zich tot het gebied der beeldende kunst uitgestrekt, onze scholen voorzien van behoorlijk geëxamineerde teekenonderwijzers, en voor onze jeugd de beoefening van althans ééne der schoone kunsten verplichtend gesteld.

Waarom is de muziek - vroeger ook officieel zoo hoog in eere, - in onze moderne onderwijswetgeving zoo stiefmoederlijk behandeld? Waarom acht men de oefening onzer oogen onmisbaar, en die onzer ooren overbodig? Waarom verlangt men bewijzen van bekwaamheid van den teekenonderwijzer, terwijl ieder, ook de minst bevoegde, zich mag opwerpen als gids naar Caecilia's heiligdom?

Eene bespreking van die vragen zou wellicht zeer belangrijk kunnen zijn, doch ligt voor het oogenblik niet in mijne bedoeling. Ook zonder beschermende staatszorg heeft het muziekale leven in onze dagen een hoogen trap van bloei bereikt. Het genus der gewone dilettanten, die zich met prijzenswaardigen ijver de werktuigelijke vaardigheid hebben verworven, om de muziekale scheppingen van anderen op hunne wijze te vertolken, heeft zelfs een bedenkelijke uitbreiding verkregen, en een huis zonder piano begint meer en meer tot de zeldzaamheden te behooren. Wat echter meer beteekent: de overtuiging heeft veld gewonnen, dat men van hen, die zich op dit gebied als leermeesters aanbieden, niet slechts technische vaardigheid en paedagogische bekwaamheid, maar ook, en bovenal, wetenschappelijke en aesthetische vorming mag eischen. En met ingenomenheid mogen wij er op wijzen, dat het hoofd van onzen staat zich voor den bloei der toonkunst opofferingen getroost, die voor onze vaderlandsche kunst reeds rijke vruchten hebben gedragen Volkszangvereenigingen en volksconcerten, waarvan men in onze dagen allerwege hoort, bewijzen dat de beoefening der muziek niet tot enkele standen blijft beperkt.

Wat hier van ons vaderland gezegd is, geldt eveneens van andere landen in ons werelddeel, en vooral van onze Duitsche naburen. De muziek is in onze eeuw de kunst, die het meest algemeen en met de meeste voorliefde beoefend wordt. Geen wonder dan ook, dat er over den aard, den omvang en de grenzen dier kunst veel geschreven en gesproken wordt.

Drie hoofdpunten treden daarbij op den voorgrond. Want in de eerste plaats is de muziek eene natuurwetenschap, daar de tonen, die haar materiaal uitmaken, aan physische wetten onderworpen zijn, en werkelijk het begrip van welluidendheid op zuiver physische gronden kan worden verklaard.

In de tweede plaats is de muziek, als schoone kunst, onderworpen aan de wetten der aesthetica. Hieraan knoopen zich de beschouwingen vast over het muziekaal-schoone, over den inhoud en de beteekenis der muziek.

Eindelijk heeft zich in de laatste dertig jaren een richting in de muziekale wereld vertoond, die in Wagner haren profeet heeft, en, van welker laatste openbaringen de stad Bayreuth getuige was, - eene richting, die de muziek, de beeldende kunst en het drama tot eene hoogere eenheid wil samensmelten, en daarmede meent te treden in de voetstappen der ouden, die onze *toon*kunst beoefenden als een onderdeel van de muziek, de *muzen*kunst, zoodat het Wagnersche drama als het ware een verbeterde en vermeerderde uitgave moet zijn van de tooneelvoorstellingen in de dagen van Sophokles, Aeschylus en Euripides.

Deze drie hoofdpunten, waardoor het standpunt onzer hedendaagsche muziek wordt gekenmerkt, zullen het onderwerp uitmaken van de volgende beschouwingen.

I.

In de muziek van alle volken en alle tijden vinden wij eene gemeenschappelijke hoofdeigenschap terug: de tonen eener melodie gaan niet geleidelijk in elkander over, zooals wij dit kunnen waarnemen bij het huilen van den wind, of wanneer men op een viool, gedurende het aanstrijken der snaar, den vinger langs die snaar heen en weer laat glijden. Zij zijn daarentegen door vaste verschillen van toonhoogten, *intervallen*, gescheiden, die wij bijvoorbeeld in onze toonladder als tertsen, quarten en quinten terugvinden.

Het is bekend, dat de hoogte van een toon afhangt van het aantal trillingen, die in een gegeven tijd plaats hebben. Reeds bij een oppervlakkig onderzoek stuiten wij hier op eenige merkwaardige verschijnselen. Vergelijken wij de tonen,

voortgebracht door twee snaren, waarvan de eerste tweemaal langer is dan de tweede, dan blijkt het vooreerst, dat de getallen, die de trillingen der beide snaren voorstellen, zich omgekeerd verhouden als de lengten dier snaren, terwijl de kortste snaar juist het octaaf doet hooren van den toon, door de langste snaar voortgebracht. Met andere woorden: eene tweemaal kortere snaar maakt in denzelfden tijd tweemaal meer trillingen, en geeft het octaaf van den oorspronkelijken toon.

Verhouden de lengten der gebruikte snaren zich als 3 : 2 en dus de trillingsgetallen als 2 : 3, dan is de toon door de kortste snaar aangegeven de quint van den grondtoon. Met andere woorden: geeft eene snaar van bekende lengte den toon *C* aan, dan zal men de hoogere *G* verkrijgen door de lengte dier snaar met ⅓ te verminderen.

Verhouden de lengten der snaren zich als 4 : 3, en dus de trillingsgetallen als 3 : 4, dan hooren wij den grondtoon en de quart, of, bijvoorbeeld, de tonen *C* en *F*.

Deze verschijnselen zijn reeds sedert vele eeuwen bekend, en eveneens worden de hier genoemde intervallen van quart, quint en octaaf sedert onheugelijke tijden in de muziek gebruikt.

De betrekking tusschen de verhoudingen der eenvoudigste geheele getallen en de consonante (goedklinkende, welluidende) intervallen werd door de volgelingen van Pythagoras, aan wien men deze ontdekking verschuldigd schijnt te zijn, als een beteekenisvol mysterie bewonderd. Zij knoopten er beschouwingen aan vast over de harmonie der spheren, een begrip, dat zich nog tot in het begin van den nieuweren tijd heeft voortgeplant. Zelfs Shakespeare geeft herhaaldelijk de blijken, dat deze voorstelling van de ouden nog in zijn tijd gangbaar was, als hij bijvoorbeeld Lorenzo in den *Merchant of Venise* tot Jessica laat zeggen:

> Zie, hoe 't gewelf des hemels
> Is ingelegd met heldre gouden schijven.
> Geen, zelfs de kleinste van de bollen, die gij ziet,
> Die niet, zich went'lend, als een engel zingt,
> En instemt in het koor der jonge Cherubim:
> Zóó vol van harmonie zijn de eeuw'ge geesten;
> Doch wij, wier geest nog in zijn kleed van stof
> Bevangen is - wij kunnen hen niet hooren.

Poëtisch was deze opvatting ongetwijfeld, maar zij maakte de zaak niet duidelijker. Euler was de eerste, die zich aan eene verklaring waagde van de reeds door Pythagoras waargenomen feiten.

Euler beweerde namelijk, dat de menschelijke geest een bijzonder welbehagen vindt in eenvoudige verhoudingen, daar zij deze beter kan overzien en begrijpen. Hoe echter deze stelling moest worden toegepast op de menigte personen, die wellicht niet eens weten, dat tonen door trillingen worden voortgebracht, en dat de verhouding der tonen op die der trillingsgetallen berust - dit heeft ons noch Euler, noch een van de latere aanhangers zijner theorie uitgelegd.

In onze dagen heeft Helmholtz van dit verschijnsel eene verklaring gegeven, die aan duidelijkheid en volledigheid niets te wenschen overlaat, en waarbij hij uitgaat van eenige feiten, die grootendeels reeds vóór zijn tijd bekend waren, maar wier onderling verband eerst door zijne scherpzinnige onderzoekingen in het ware licht is gesteld.

Wanneer wij eenzelfden toon achtereenvolgens op eene viool, eene klarinet en eene piano aangeven, en hem door eene menschelijke stem laten zingen, zal niemand zich vergissen in de aanwijzing van het instrument, waardoor hij werd voortgebracht. Men is gewoon dit verschil in klank het *timbre* van een instrument te noemen.

De oorzaak van dit verschil ligt hierin. Onder de tonen, die wij met onze instrumenten kunnen voortbrengen, zijn er slechts zeer weinige, die den naam van enkelvoudige tonen kunnen dragen. Verreweg de meesten zijn samengesteld, en voor een bruikbaren muziekalen toon is die samengesteldheid zelfs een vereischte.

Wij kunnen ons hiervan gemakkelijk overtuigen, door de eigenschap van het medetrillen of resoneeren der snaren. Stellen we ons in eene kamer eene piano voor, waarin de dempers der toetsen door middel van het pedaal zijn opgelicht. Elk eenigszins krachtig geluid, in de kamer voortgebracht, zal in het klavier een of meer snaren in trilling brengen. Wij nemen nu de proef eenigszins anders, bijvoorbeeld door in de nabijheid van de piano een bepaalden toon, bijvoorbeeld *C* te zingen. Zoodra onze stem ophoudt, vernemen wij duidelijk het resoneeren der pianosnaren. En niet alleen trilt de snaar mede, wier toon wij juist aangaven, maar nog verscheiden anderen.

Gesteld, dat wij onze ooren niet vertrouwen, dan kunnen wij op eene hoogst eenvoudige wijze onze oogen te hulp roepen. Wij openen een vleugel, bevrijden de snaren van de dempers, en plaatsen op elk als ruitertje een klein, in tweeën gevouwen stukje papier. Laten wij nu weer in de nabijheid van het instrument den toon *C* hooren, dan wordt er een groote slachting onder de ruitertjes aangericht. Niet slechts de *C*-snaar, maar ook de hoogere *C*, de volgende *G*, de derde *C*, de volgende *E*, enz. werpen hunne berijders af, ten bewijze dat zij werkelijk medetrilden. En dit konden zij slechts doen, wanneer in de aangegeven toonmassa hun eigen toon voorhanden was.

De trillingsgetallen der zooeven genoemde tonen verhouden zich juist als de getallen 1, 2, 3, 4, 5 enz. Uit het hierboven aangevoerde kunnen wij nu reeds opmaken, dat tonen, die wij als muziekale klanken gebruiken, niet slechts uit den grondtoon bestaan, maar tevens - schoon zwakker - nog andere tonen bevatten, wier trillingsgetallen zich verhouden als de eenvoudigste geheele getallen.

Doch niet al die bijkomende tonen - men noemt ze *boventonen* - worden in elken muziekalen klank gehoord. Van den bouw van het instrument hangt het af, of sommige dier boventonen versterkt worden, en anderen wegvallen. Vandaar het verschil in timbre.

De vraag ligt hier voor de hand: hoe komt het, dat wij die boventonen niet afzonderlijk hooren, terwijl ons oor in andere gevallen zulk eene buitengewone vaardigheid toont in het analyseeren van samengestelde klankmassa's, zoodat wij in eene balzaal de klanken der muziek, de stemmen der dansers, het geschuifel der voeten en het geritsel der kleederen zonder eenige inspanning afzonderlijk kunnen waarnemen?

Het antwoord op deze vraag is niet moeielijk te geven. Oefening en ervaring spelen bij het gebruik, dat wij van onze zintuigen maken, een veel grootere rol, dan wij oppervlakkig zouden meenen. Zoo heeft de stereoscoop ons geleerd, dat de waarneming van den lichamelijken vorm van een niet al te ver verwijderd voorwerp tot stand komt door de verbinding van twee min of meer verschillende beelden, waarvan er een in elk onzer oogen gevormd wordt; maar de gewoonte heeft het ons onmogelijk gemaakt, die beide beelden weer van elkander te scheiden. Evenzoo is het duidelijk, dat, wanneer we onze

oogen op een bepaald voorwerp richten, alle voorwerpen die veel dichter of veel verder van ons verwijderd zijn, dubbel gezien moeten worden. Gewoonte en aanhoudende oefening om die dubbele beelden *niet* te zien, zijn er weder de oorzaak van, dat we dit feit niet dan met eene zekere inspanning kunnen verifieeren.

Wat hier voor het oog geldt, is even waar voor het oor. Sedert onze eerste jeugd zijn wij gewend, samengestelde klanken als een geheel te beschouwen. Wij weten door ervaring, dat de klank van eene viool van die van eene klarinet verschilt, en de voorstelling, die wij ons van den klank van elk dier instrumenten maken, zou verdwijnen, wanneer de waarneming der afzonderlijke tonen in ons oor met bewustzijn plaats had.

Eene tweede reden, waarom wij de boventonen niet afzonderlijk hooren, ligt hierin, dat zij in den regel, in verhouding tot den grondtoon, vrij zwak zijn. Dit zijn zij echter slechts voor het ongewapend oor. Met behulp van de resonatoren van Helmholtz kan ieder, die niet stokdoof is, hen zonder eenige inspanning waarnemen.

Resonatoren zijn glazen bollen met twee openingen, waarvan er eene, die kegelvormig is, in het oor gestoken wordt. Wij weten, dat in eene besloten ruimte - eene orgelpijp bijvoorbeeld - de lucht op verschillende wijzen in trilling kan worden gebracht, maar dat zij het gemakkelijkst die beweging zal uitvoeren, welke haren grondtoon voortbrengt. Door zwakke impulsies kan de grootste torenklok in beweging worden gebracht, mits die impulsies elkander regelmatig opvolgen met tusschenruimten, overeenstemmende met den tijd, waarin de klok heen en weder slingert. Evenzoo zal ook de in een resonator bevatte luchtmassa, onder den invloed van nauw hoorbare trillingen, sterke en duidelijk waarneembare trillingen kunnen uitvoeren.

Plaatsen we nu zulk een resonator in ons oor, na het andere te hebben gesloten, dan hebben wij hierdoor een kunstmatig veerkrachtig stelsel, afgesloten door het trommelvlies. En juist in deze laatste bijzonderheid ligt een groot voordeel van de geheele inrichting. Want de medetrillende snaren, platen of vliezen, die men vroeger gebruikte, kunnen, wat gevoeligheid betreft, niet met het trommelvlies worden vergeleken. Met eene reeks van dergelijke behoorlijk gestemde reso-

natoren, zal het nu mogelijk zijn de meest samengestelde klankmassa's te splitsen, en tot hare samenstellende tonen terug te brengen.

Keeren wij thans weer tot onze piano terug, en slaan wij, na de eene *C*, het hoogere octaaf aan. Ons oor ontdekt dadelijk eene nauwe verwantschap tusschen die twee tonen, en na het bovengezegde, zal de oorzaak daarvoor gemakkelijk aan te wijzen zijn. Noemen wij den grondtoon 1, dan vernemen wij de boventonen 2, 3, 4, 5, 6, enz. Het octaaf heeft dan den grondtoon 2, en de boventonen 4, 6, 8, 10, enz. Deze laatsten zijn tevens boventonen van den eersten toon *c.* Wij hooren dus de helft weder van wat wij reeds gehoord hebben. Vandaar de verwantschap.

Een eenigszins geringere graad van verwantschap bestaat tusschen den grondtoon en zijn quint of zijn quart, en in het algemeen kan men zeggen, *dat de verwantschap van twee tonen des te grooter is, naarmate zij een grooter aantal boventonen gemeen hebben*.

Een ander punt, dat eerst door Helmholtz geheel is toegelicht, is de invloed der *zwevingen* of *battementen*. Men verstaat hieronder het verschijnsel, dat twee tonen, die slechts weinig in hoogte van elkander verschillen, zoodra zij gelijktijdig aangegeven worden, een klank voortbrengen, die niet gelijkmatig van sterkte, maar aan snel opvolgende vermeerderingen en verminderingen van intensiteit onderworpen is. Ieder heeft dit verschijnsel wel bij het luiden van kerkklokken kunnen waarnemen. Om het te verklaren, moeten wij even stilstaan bij den aard der trillende beweging.

Elke trilling, welke ons trommelvlies waarneemt, is eene heen- en weergaande, periodieke beweging van luchtdeeltjes. Stellen wij ons een dergelijk deeltje voor een oogenblik voor als bevestigd aan den slinger van een hangklokje, waarmede het een of twee malen in de seconde heen en weer wordt gevoerd. Naast de eerste hangklok denken wij er ons eene tweede, en op eenzelfde tijdstip brengen wij de beide slingers in beweging. In den regel zullen de slingertijden niet volkomen gelijk zijn, en zal, nadat de eene slinger weer op het punt is aangekomen, vanwaar zijne beweging begon, de tweede een weinig ten achter zijn. Na eene tweede slingering is dit verschil tweemaal grooter geworden, en het zal steeds toenemen, tot het gelijk geworden is aan een geheelen slingertijd van

den eersten slinger. Voor ons oor zijn de slingeringen dan weder gelijk, om echter onmiddellijk weer dezelfde verschillen te vertoonen. Maakt bijvoorbeeld de slinger van de eerste klok twintigmaal de reis heen en weer, in den tijd dat die van de tweede het negentienmalen doet, dan zullen er ook twintig slingeringen van de eerste klok moeten plaats hebben, eer de beide slingers weer gelijktijdig op het punt van uitgang zijn gekomen.

Wat geschiedt er, wanneer juist de helft van dien tijd is verloopen? De eerste slinger heeft dan 10 geheele slingeringen gemaakt, en is dus weer op zijn punt van uitgang gekomen: de andere maakte er negen en een halve, en is dus juist in het tegenovergestelde punt gekomen.

Denken we ons nu de trillende beweging door twee weinig verschillende tonen veroorzaakt, dan wordt elk luchtdeeltje in de nabijheid der geluidbron genoodzaakt, aan die beide trillingen deel te nemen. Afwisselend zullen dus die beide trillingen trachten het luchtdeeltje in dezelfde, of in tegengestelde richting te bewegen. In het eerste geval neemt de intensiteit van den toon toe; in het tweede geval heffen de beide werkingen elkander gedeeltelijk op, zoodat de toonsterkte dan uiterst gering is.

Wanneer het aantal der versterkingen - of, gelijk men het noemt, der *stooten*, - meer dan 30 of 40 in de seconde bedraagt, doen zij het oor pijnlijk aan. Men zegt dan dat de tonen *dissoneeren*. Sterke zwevingen ontstaan bijvoorbeeld, wanneer twee tonen worden aangegeven, wier interval een halven toon van onze schaal, of nog minder, bedraagt.

Hiermede zou dus het dissoneeren van nabijgelegen tonen verklaard zijn, maar niet dat van tonen met grootere intervallen, wanneer ons niet de reeds besproken boventonen te hulp kwamen. Zullen namelijk twee tonen volkomen consoneeren, dan moeten niet alleen die tonen zelven, maar geen enkel paar van hunne boventonen zwevingen kunnen doen ontstaan. In strengen zin heeft dit alleen bij het volkomen unisono plaats. Alle andere twee- en drieklanken kunnen dus op den naam van volkomen consonantiën geen aanspraak maken, en hetgeen wij in de muziek gewoon zijn zoo te noemen, zijn intervallen die slechts weinig dissoneeren.

Hoogst merkwaardig is het voorzeker, dat de rangschikking, die op deze zuiver physische gronden voor de verschillende

twee- en drieklanken is opgesteld, in hoofdzaak overeenkomt met die, welke ook door musici wordt gevolgd.

Wij bespraken hier slechts enkele feiten uit den rijken voorraad, dien de natuurkunde ten bate der muziekwetenschap beschikbaar heeft, en zagen, dat reeds deze in staat zijn om eenige der hoofdbeginselen van onze harmonisten te verklaren. In werkelijkheid kan men zonder overdrijving zeggen dat, door de theorieën van Helmholtz het conventioneele in de harmonieleer tot een minimum is teruggebracht.

Maar - tusschen harmonieleer en kunst bestaat een hemelsbreed onderscheid. De muziek kan met dankbaarheid erkennen, dat de natuurwetenschap, door haar zegel te hechten aan de grondbeginselen dier kunst, die tot onomstootelijke waarheden heeft gemaakt. Zij kan toegeven dat een physicus, langs zuiver wetenschappelijken weg, onberispelijke akkoorden en modulatiën kan samenstellen. Maar zij weet ook, dat hiermede nog geen *kunstwerk* is tot stand gebracht.

II.

Een der bekende schetsen van Alexander Ver-Huell stelt ons een jong officier voor, die eene concert-uitvoering bijwoont. Met opgewonden trekken staart hij voor zich uit, naar een punt boven het orchest, waar ons de teekenaar, in een soort van wolk, eene voorstelling geeft van hetgeen bij het hooren der tonen in 's mans verbeelding omgaat. 't Is een gevecht, waarin onze held *le beau rôle* vervult. Waarschijnlijk is met dezen krijgsman, wiens hand schijnt te tasten naar de greep van zijn nog maagdelijken sabel, een muziekaal man bedoeld, en heeft de teekenaar ook den componist een compliment willen maken, door te kennen te geven, dat zijn allegro energico of furioso het slaggewoel en de triomfkreten met onmiskenbare duidelijkheid weergeeft.

Ik zou integendeel geneigd zijn, dezen held voor zeer onmuziekaal te houden, - want, hij luistert niet. Wellicht heeft een slag op de turksche trom hem herinnerd aan een kanonschot, of een trompetfanfare aan het hoornsignaal, waarmede hij denzelfden morgen zijne wakkere militiens liet verzamelen. In ieder geval zit hij sinds dien tijd met open oogen

te droomen, en hoort het orchest even weinig als die beide oude juffrouwen, die de muziek zoo heerlijk vinden, omdat men er zoo prettig onder praten kan, en wier naïeve ontboezemingen, in eene onverwachte pauze plotseling wereldkundig geworden, reeds in menig concert den lachlust of de ergernis van het publiek hebben opgewekt.

Het gaat dezen, ons als muziekenthousiast voorgestelden, concertbezoeker als den persoon, die eene Duitsche predikatie bijwoonde, en, schoon hij geen Duitsch verstond, toch zeer gesticht te huis kwam, omdat de dominé zoo schoon over de ‘Gnade’ had gesproken. Dat ééne woord had hij telkens opgevangen en verstaan, en het was voldoende geweest om hem in eene stichtelijke stemming te brengen, die hij zelf op rekening der onbegrepen preek zette.

Maar mogen wij den componist niet aansprakelijk stellen voor de voorgestelde fantasieën? Zeer zeker niet. Sedert eene toevallige omstandigheid aan de gedachten van den toehoorder eene krijgshaftige wending gaf, deed de componist niets dan hem in zijne droomen *niet storen*. Hij onderhield slechts in zijn allegro eene levendige, krachtige beweging, waarbij elke gedachte aan strijd en oorlog hem waarschijnlijk vreemd was. Die beweging vormde als het ware den achtergrond voor de fantasieën van den krijgsman. Straks, als het allegro door een zoetvloeiend adagio wordt afgewisseld, is de illusie onmogelijk gemaakt.

Bij iedere aesthetische onderzoeking moet het schoone object, en niet het gewaarwordende en waarnemende subject het hoofddoel van het onderzoek uitmaken. Toch blijkt de groote meerderheid dergenen, die van muziekale aesthetica hun werk maken, niet zoo zeer na te vorschen, *wat* in de muziek, die wij hooren, werkelijk *schoon* is, dan wel, welke gevoelens die muziek bij ons opwekt.

Bij de andere kunsten schijnt voor die opvatting minder gevaar te bestaan; daar stelt ieder, ook de minst ontwikkelde, den kunstenaar eischen, die niet alleen bevredigd worden door de voorstellingen en gevoelens, die hij bij ons opwekt - hoe edel en voortreffelijk ze ook mogen zijn.

Vele psalmen kunnen ongetwijfeld als dichterlijke meesterstukken van hooge waarde beschouwd worden - doch wat blijft er van de kunstwaarde over in de berijming van Datheen, die toch den zin der woorden onveranderd laat?

Eene historische schilderij kan eene gebeurtenis voorstellen, die op onzen geest een diepen indruk maakt, Wellicht roept zij ons Napoleon na den slag bij Waterloo voor den geest. Zullen wij die schilderij bewonderen, omdat wij er door herinnerd worden aan den val van een kolossus? Of zullen wij worden aangetrokken door de juistheid der teekening, den rijkdom der kleurschakeeringen, het voortreffelijke der ordonnantie? Voor het eerste hebben wij geen schilderij noodig - een verhaal zou ons dien indruk beter en krachtiger geven.

Doch het schijnt, dat de symbolische richting, die ter wille van de bedoeling van den kunstenaar, de schoonheden van het kunstwerk in den achtergrond dringt, wel op ander gebied is veroordeeld, doch in de muziek eene wijkplaats heeft gevonden.

Er bestaat inderdaad een opmerkelijk verschil tusschen de muziek en de overige schoone kunsten, maar dit kan slechts voor onze stelling pleiten. De muziek staat in nauwe betrekking tot onze gewaarwordingen, en niet tot onze waarnemingen. Om haar te genieten is het niet noodig, het voorwerp waar te nemen, waaraan wij onze gewaarwordingen te danken hebben. Bij het beschouwen van een marmeren beeld is het ons niet te doen om de gewaarwording van het witte licht, dat van dit beeld uitstroomt, maar om de voorstelling der vormen, die wij aan den indruk onzer zinnen ontleenen. Hooren we echter de tonen eener viool, dan is het ons slechts om het hooren te doen, en wij stellen geen belang in de voorstelling van het muziekinstrument, die wij uit de gehoorde tonen zouden kunnen afleiden. De muziek stelt zich geen natuurwaarheid ten doel, gelijk de overige kunsten dit doen; want de natuur heeft slechts tonen en geluiden, doch geen muziek. De invloed, door tonen op ons voortgebracht, is geheel onafhankelijk van hunne bebetrekking tot voorwerpen buiten ons.

Gelijk nu in vele gevallen - ook bij de beeldende kunsten - de tekortkomingen van den kunstenaar bedekt worden door den mantel der liefde van zijne goede bedoelingen, zoo tracht ook dikwijls de toonkunstenaar, door ons vooruit te zeggen wat hij doen wil, ons in den waan te brengen dat hij dit werkelijk gedaan heeft. Vooral de zoogenaamde salonmuziek is rijk aan voorbeelden van deze slinksche wijze om gedachten binnen te smokkelen in compositiën waar zij niet zijn en - onder dien vorm althans - ook niet behooren te zijn. Ginds wil men ons *les Cloches du Monastère* of *la Prière d' une Vierge* doen

hooren; elders belooft men ons een *Jour d'été en Norvége* of men laat ons eene legende van Frienisberg voorspelen, waarin een echte klok voorkomt en een zak met erwten, die den regen moet voorstellen. Eén van beiden is hier het geval: òf de opschriften kunnen, zonder schade voor het stuk, worden weggelaten en verwisseld, òf de gelijkenis berust op het nabootsen van geluiden, die met de muziek niets te maken hebben.

Bedenkelijker wordt dit streven, wanneer men het op werken van groote meesters gaat toepassen. In dit genre heeft onze eeuw verbazend veel geproduceerd. Geen sonate van Beethoven is er, om van zijne symphoniën niet eens te spreken, waarbij de ziekelijke sentimentaliteit der muziekale gedachtendelvers geen meer of minder aandoenlijk romannetje heeft verzonnen. Enkele van die verhalen, bijvoorbeeld dat van de zoogenoemde *Mondscheinsonate*, hebben zelfs algemeene verspreiding gevonden.

In sommige gevallen hebben wellicht de meesters zelf aanleiding gegeven tot deze misvatting. Zoo heeft bijvoorbeeld Beethoven boven eene zijner sonates het opschrift '*Les adieux, l'absence et le retour*' geschreven. Natuurlijk, zeggen de uitleggers. 'De compositie bewijst, dat men hier oogenblikken uit het leven van een minnend paar voor zich heeft. Men ziet hoe zij hunne armen uitstrekken, gelijk de trekvogels hunne vleugels' enz. Maar op het handschrift van het eerste deel heeft Beethoven zelf geschreven: 'Das Lebewohl bei der Abreise Sr. Kais. Hoheit des Erzherzogs Rudolf, d. 4 Mai 1809' en op dat van het tweede deel: 'Die Ankunft Sr. Kais. Hoheit des Erzherzogs Rudolf, d. 30 Januar 1810.' Dus een gelegenheidsstuk bij het vertrek naar het leger en de terugkomst van een prins van den bloede. Wat is er van de twee, zoo aandoenlijk beschreven gelieven overgebleven?

Maar - zal men mischien vragen - heeft dan Beethoven geen Egmont-muziek geschreven? Heeft de geschiedenis van Egmont den toonkunstenaar niet even goed de stof voor zijn werk geleverd, als zij het den dichter Goethe deed? Neen; want voor den dichter zijn de figuren van Egmont en zijne tijdgenooten werkelijke voorbeelden, die hij vervormen, wellicht veredelen kan. Voor den toondichter kunnen zij slechts aanleiding en opwekking, doch nooit model zijn. Het natuurschoon zou voor den toonkunstenaar hoorbaar moeten wezen, gelijk het voor den schilder zichtbaar, voor den beeldhouwer tastbaar is. De componist kan er belang bij hebben, om onzen geest door het op-

schrift van zijn werk als het ware voor te bereiden en in zekere stemming te brengen, maar daarmede houdt de gansche beteekenis van het opschrift op. Beethoven's Egmont-ouverture zou even goed den naam van Wilhelm Tell of van Jeanne d' Arc kunnen dragen.

Belangrijk is het, hier een blik te werpen op het gebied der vocaalmuziek. Zoo ergens, dan zou hier een nauw verband moeten bestaan tusschen den zin der tekstwoorden, en de muziek, die er de draagster van is. Maar het is niet moeielijk aan te toonen, dat dikwijls het tegendeel waar is.

Een der schoonste van onze koralen, de bekende melodie: ‘Nun ruhen alle Wälder’ (Gez. 187), is oorspronkelijk een Duitsch volkslied met den tekst: ‘Inspruk ich muss dich lassen.’ Zoo ontstond het koraal: ‘Wie schön leuchtet der Morgenstern’ (Gez. 178 en 181), uit een liedje: ‘Wie schön leuchten dein Aügelein,’ en het koraal: ‘Auf meinem lieben Gott trau ich’ uit een lied waarvan de eerste woorden luiden: ‘Venus du und dein kind.’ Händel heeft de muziek van verscheiden koren, aria's en duetten uit zijn oratorium *de Messias*, zonder eenige verandering, ontleend aan vroeger door hem uitgegeven tweestemmige liederen, met een zeer wereldlijken, erotischen Italiaanschen tekst. Zoo is de melodie van het koor: ‘Want ons is een kind geboren, en een zoon is ons gegeven, wiens naam is Immanuel’ noot voor noot gelijk aan die van het duet op de woorden: ‘Neen, ik kan u niet vertrouwen, blinde Amor! wreede schoonheid!’

De Hugenoten van Meyerbeer werden in Italië opgevoerd met dezelfde muziek, maar met veranderd libretto, dat nu ten titel had: ‘de Ghibellijnen in Pisa.’ En in de Italiaansche kerken worden door de organisten gedurende de godsdienstoefening aria's gespeeld uit opera's van Bellini, Verdi en Donizetti, die de vergaderde schare zeer schijnen te stichten.

Men heeft beproefd, het bewijs te leveren van de stelling, dat ook de toonkunst aan de natuur schoonheden kan ontleenen, door te wijzen op de groote meesters, die eene enkele maal in hunne werken natuurgeluiden hebben nagebootst. 't Is waar, in Haydn's jaargetijden hooren wij het hanengekraai, en in Beethoven's Pastoral-symphonie worden de koekoek, de kwartel en de nachtegaal ten tooneele gevoerd. Maar het zal wel in niemand opkomen te beweren, dat met die nagebootste geluiden schoone muziek is bedoeld. Het zijn als het ware citaten uit

eene vreemde taal. Zij worden slechts gebezigd om ons te herinneren, dat het vroeg in den morgen is, of dat wij ons in eene landelijke omgeving bevinden.

Wanneer nu hetgeen wij in de muziek schoon noemen, *niet* mag worden toegeschreven aan de gevoelens, die zij bij ons opwekt; wanneer de veel gebruikte en telkens herhaalde definitie onwaarheid bevat, die de muziek de kunst noemt, welke onze hartstochten door tonen uitdrukt, gelijk de taal het door woorden doet, dan dringt zich de vraag aan ons op: *wat* hebben wij te verstaan door het muziekaal schoone, en hoe verklaren wij het verschil in karakter, dat de muziekstukken voor ons hebben, en de zeer uiteenloopende uitwerkingen, die zij bij ons teweegbrengen?

In de eerste plaats zagen wij reeds, dat de mate van verwantschap van achtereenvolgende tonen, en de mate van welluidendheid van toonverbindingen aan vaste wetten onderworpen, en daardoor nauwkeurig te bepalen zijn. Hieruit volgt echter niet, dat de muziek schooner zal worden, naarmate zij minder dissonante accoorden gebruikt. Want schoonheid verlangt méér dan welluidendheid. Integendeel is eene voortdurende afwisseling van consonantie en dissonantie even onmisbaar in de muziek, als de afwisseling van licht en schaduw in de schilderkunst is.

Dit weten wij echter, dat ons oor slechts door volkomen consonantiën volkomen bevredigd wordt, en dat elke dissonantie ons een gevoel van onvoldaanheid nalaat, dat ons dringt tot het zoeken der oplossing.

Eene tweede hoofdeigenschap der muziek is de *beweging*. Gedeeltelijk openbaart zich die in den rhythmus, waarnaar de gebruikte toonrijen zich voegen, en die eene bijna oneindig groote mate van afwisseling toelaat. Gedeeltelijk ook ontvangen wij den indruk van beweging bij het toenemen of afnemen der toonhoogte. Het eerste gaat voor ons gepaard met eene duidelijke gewaarwording van stijgen. De oorzaak daarvan is niet met juistheid bekend; waarschijnlijk moet zij gezocht worden in de herinnering aan de meerdere inspanning, die ons het voortbrengen van hooger tonen kost. Daarentegen geeft eene vermindering van toonhoogte ons een gevoel van ontspanning, van afdalen tegenover het stijgen van zooeven.

Eindelijk kunnen de tonen afwisseling doen hooren van sterkte, van een nauw hoorbaar suizen af tot eene alles overweldigende kracht toe.

Met de hier aangevoerde hulpmiddelen kan eene zeer groote verscheidenheid van uitwerkingen worden verkregen, ook voor hen, die tot de muziekaal minder ontwikkelden behooren.

Wie kent en voelt niet het onderscheid tusschen den veerkrachtigen rhythmus der dansmuziek, den opgewekten gang van den marsch en de statige beweging van het koraal?

Wie, die het hoorde, is niet onder den indruk geweest van de wijze, waarop in Haydn's Jaargetijden door het orchest het stijgen der opgaande zon wordt verzinnelijkt?

De muziek kan echter de bron worden van hooger aesthetisch genot.

De zelfstandige, aesthetisch ondeelbare muziekale eenheid van eene compositie is het *thema*. Over het thema kan men praten zooveel men wil; men kan het belangrijk noemen of banaal, verheffend of somber, maar al put men zijn geheelen schat van bijvoegelijke naamwoorden uit - een thema kan men niet teruggeven, dan door het ten gehoore te brengen.

Het thema is voor de compositie als de hoofdpersoon voor den roman. De componist brengt het in de meest verschillende omgevingen en betrekkingen, hij toont het u van alle zijden en in al zijne deelen; alles, wat er mede in aanraking wordt gebracht, ontleent zijne waarde en zijne beteekenis aan het verband met de hoofdfiguur.

De vergelijking kan verder voortgezet worden. Evenals er velen zijn onder de romanlezers, wien het slechts te doen is om afleiding en tijdkorting, en die, zonder belangstelling, de door den schrijver geschapen gestalten voorbij zich laten gaan, zoo zijn er ook velen onder de hoorders, die van de muziek niets anders verlangen, dan dat zij hen wakend doe droomen, en hen een tijd lang bezighoude, zonder eenige inspanning van hunne zijde te vorderen. En evenals er weer anderen zijn, die het werk slechts lezen om te weten ‘wat er met die menschen gebeurd is’, zonder zich te verheugen over de kunst, waarmede de schrijver hunne lotgevallen heeft samengevlochten en de roerselen van hun doen en laten heeft beschreven, zoo zijn er ook hoorders, die zich verkwikken aan den snelvloeienden stroom der melodieën en harmonieën, zonder een oogenblik hunne aandacht te schenken aan den bouw der compositie, aan

de symmetrie harer deelen, aan de veelzijdige behandeling van het thema.

Onuitgeput en onuitputtelijk blijft voor den waarachtigen kunstenaar de bron der *melodie*, waaraan hij zijn thema zal ontleenen; in duizendvoudige verandering, omkeering en versterking ontvangt dit door de *harmonie* telkens eenen nieuwen achtergrond; thema en harmonie beiden worden bewogen door den *rhythmus*, dien polsslag van den genius der muziek, en ontleenen aan het *timbre* der voordragende instrumenten kleur en gloed.

Waarlijk, de schoonheidsleer vindt hier een ruim arbeidsveld, en het zou slechts overtollige moeite wezen, dit uit te strekken tot het terrein van begrippen en gevoelens, die met de muziek niets gemeen hebben.

III.

Sedert de dagen der oude Grieken, in wier tragediën de muziek een belangrijke rol speelde, was de dramatische toonkunst in droevig verval geraakt. De eerste pogingen om haar te doen herleven, dagteekenen van de laatste helft der 16^{e} eeuw. Eenige invloedrijke Florentijners beproefden de muziek, die toen bijna uitsluitend voor kerkelijke doeleinden gebezigd werd, ook te gebruiken voor de schildering van menschelijke hartstochten. In den tijd waarin de langvergeten kennis der oude wereld het hoofddoel van een nieuw en ijverig onderzoek uitmaakte, lag eene aansluiting aan de antieke kunst gereedelijk voor de hand. De ouden hadden kooren gehad - dus namen de Florentijners die over; zij hadden, gelijk men wist, hunne tragediën niet *gezongen* in onze beteekenis van het woord, maar op een muziekalen spreektoon gereciteerd of gedeclameerd, en uit de voorstelling, die men zich hiervan maakte, ontstond het *recitatief*, gelijk het tegenwoordig nog gebruikt wordt. Spoedig deed zich de behoefte gevoelen om het aantal der hulpmiddelen voor de muziekale uitdrukking te vermeerderen. Monteverde en Viadana voerden de *aria* in, en de eerste vermeldt met ingenomenheid, dat hij het langgezochte middel om haat, toorn en verachting uit te drukken, ontdekt had in het door hem uitgevonden tremolo der strijkinstrumenten.

In vele opzichten vertoonde deze oorspronkelijke Italiaansche opera overeenkomst met het tegenwoordige muziekdrama van de Wagner'sche kunstrichting. In beiden vervult de muziek tegenover het gedicht eene ondergeschikte rol. Terwijl Wagner wil breken met de oude overgeleverde operavormen, die in de aria en het ensemble afgeronde en afgesloten muziekstukken voorschrijven, ten gunste van de dramatische karakteristiek, die zich tegen elken stilstand als storing der handeling verzet, schrijft Caccini in zijne voor 275 jaren gedrukte *Nuove Musiche:* 'Ter wille van de dramatische waarheid heb ik mij niet bevreesd getoond voor eene zekere edele minachting van het gezang, en zelfs hier en daar wanklanken niet gespaard.' Zelfs de titel: 'Nuove Musiche' herinnert aan de toekomstmuziek onzer dagen.

Waarschijnlijk zullen de volgelingen der nieuwe school deze vergelijking met verontwaardiging afwijzen. Volgens hen toch sluit hunne richting zich aan bij die der ouden, welke in hunne tragediën de muziek, de beeldende kunst en het drama tot eene hoogere eenheid wilden samensmelten. Zonder de goede bedoelingen der nieuwe school en de oprechtheid van haar geloof aan die hoogere eenheid eenigszins in twijfel te willen trekken, komt het mij toch voor, dat het tooneel der ouden voor hen een zeer slecht gekozen prototype is.

Men zou zich zeer vergissen, wanneer men de inrichting der muziek voor een grieksch treurspel, en dus de eigenlijke compositie van het stuk, vergeleek met het samenstellen der muziek van een gegeven operatekst in onze dagen. Bij verreweg de meeste grieksche tragediën, die tot op onzen tijd zijn bewaard gebleven, kennen wij den naam van den dichter, dien van den kooraanvoerder, en dien van den archont, onder wiens regeering het stuk werd opgevoerd. Niet zelden worden ons ook de namen der voornaamste tooneelspelers, soms zelfs die van de decoratieschilders, maar nooit die van den componist genoemd. Slechts een enkele maal vernemen wij ter loops, dat een zekere Timotheos de muziek heeft gemaakt voor een stuk, dat 'de razende Ajax' heette. Daarentegen blijkt uit eene plaats van Plutarchos, dat de dichter in den regel zelf de muziek voor zijn stuk aangaf. Bedenkt men nu, dat Sophokles alleen meer dan 130 treurspelen schreef, dan is het duidelijk, dat hier aan geen eigenlijke compositie kan worden gedacht. Wel is waar was de muziek der ouden streng eenstemmig, zoodat de omvang van den arbeid der compositie veel geringer was dan thans,

maar daarentegen bleef het zingen, zoo van de tooneelspelers als van het koor, beperkt tot eene muziekale declamatie, die slechts weinig van den spreektoon verschilde en die juist daarom veel moeielijker in het geheugen te prenten was dan de muziekaal afgeronde vormen van onze dagen. De zingende toon van het spreken en het scherp doen uitkomen van het metrum, - eene grove fout in den acteur onzer dagen. - was den Griekschen tooneelspeler juist voorgeschreven. Waarschijnlijk had men voor deze soort van recitatief een aantal bepaalde muziekale formules of cadenzen, gelijk men die thans nog in de liturgie der katholieke kerk gebruikt. De geringe muziekale waarde dezer wijzen, die niet veel meer dan een gewijzigd spreken waren, gaven den tooneelspeler gelegenheid tot eene duidelijke en nadrukkelijke declamatie. Zoodra het gezang, in de meer lyrische gedeelten van het werk, eenigszins het karakter van een lied aannam, had men eene menigte bekende en sedert eeuwen overgeleverde melodiën, die de Grieken *nomoi* noemden, en die elk een eigen naam droegen. In onze dagen schijnt de bron der tonen rijkelijker te vloeien dan de dichtader der poëten, zoodat vele verzen meer dan eens gecomponeerd zijn. Van daar dat bij ons de melodiën geen eigen namen hebben. De Grieksche treurspeldichter behoefde nu slechts uit den rijken voorraad eene keus te doen, en zal zich daarbij ongetwijfeld in de eerste plaats hebben laten leiden door de eischen. hem door het metrum zijner verzen gesteld. Wij handelen nog eenigszins in gelijken geest, als wij de verjes in gelegenheidsstukjes laten zingen op de wijs van: ‘Kolijn, een brave boerenzoon’ of ‘Al is ons Prinsje nog zoo klein’ en dergelijken meer.

Eene muziek, die op deze wijze was samengesteld, en wier melodieën, door de begeleidende instrumenten in een onveranderlijk unisono gevolgd, nauwelijks de enge grenzen van den spreektoon overschreden, moest zich uit den aard der zaak in het artistiek geheel met eene zeer ondergeschikte rol tevreden stellen.

Niemand zal ontkennen, dat er voor de reactie, door Wagner ondernomen, geldige reden bestond; wellicht bijna evenveel als voor den strijd, die voor honderd jaren tusschen de aanhangers van Gluck en die van Piccini gevoerd werd.

Beiden, Wagner en Gluck, verzetten zich terecht tegen den wansmaak, die van de opera eene aaneenschakeling van solo's en ensemble-stukken wilde maken, zonder zich de vraag te stellen, of de dramatische toestand het aanbrengen van die kunstvormen

wettigde; tegen de gewoonte, die in elke acte een zeker aanta aria's voorschreef, eene finale met quintet of sextet, en een al of niet gemotiveerd optreden van het koor; tegen de zwakke toegeeflijkheid eindelijk, die ieder zangstuk met coloraturen en versieringen overlaadde, ten einde de zangers, soms op hoogst ongepaste oogenblikken, in staat te stellen hunne technische vaardigheid te doen bewonderen.

Beiden wilden het dramatische beginsel niet slechts tot zijn recht doen komen, maar zelfs op den voorgrond stellen. Gluck drukt dit uit door te zeggen, dat het gedicht de teekening moet zijn, welke door de muziek gekleurd wordt. Wagner gebruikt de veel scherpere uitdrukking: ‘De fout van de opera als kunstgenre ligt hierin, dat een middel (de muziek) tot doel is verheven, en daarentegen het doel (het drama) tot middel is verlaagd’. Beiden zijn in zoover getrouw aan hun beginsel, dat hunne muziek steeds nauwkeurig rekening houdt met de toestanden, door den tekst geschilderd. Maar terwijl Gluck zich blijft bewegen binnen de traditioneele kunstvormen, heeft Wagner daarmede, althans in zijne latere werken, volkomen gebroken.

Iedere kunst verlangt van hem, tot wien zij spreekt, zekere concessiën, en berust op zekere onderstellingen. Het beeld van dien stervenden gladiator blijft uren lang in dezelfde houding. Onmogelijk, niet waar? Wij hangen dit portret rechts of links van ons venster en de schaduw verandert niet. 't Is ongerijmd! Zeker, maar het belet ons niet het kunstwerk te bewonderen. Want wij verlangen van de kunst geen begoocheling, geen zinsbedrog. Ware dit het geval, dan zouden wij de wassen beelden van Mad. Tussaud en den portier in het Musée Wiertz voor onsterfelijke meesterstukken moeten houden.

Ook bij de opera behoeft niemand zich te ergeren aan de tastbare onwaarschijnlijkheid, dat de voorgestelde personen zingen in plaats van spreken. En hebben wij tegen die concessie geen bezwaar, dan mogen wij ook eischen, dat zij zoo goed mogelijk zingen, en voor hun zang van de meest volkomen kunstvormen gebruik maken. Voelen wij ons echter tot die concessie niet in staat, dan blijft ons het gesproken drama over.

Ondersteld nu, dat wij ons niet willen ergeren aan de onwaarschijnlijkheid, wat is daarvan dan de reden?

Ongetwijfeld dit: dat het ons juist om de muziek te doen is. Waarom gaan wij naar de opera, dan om muziek te hooren? Het komt mij voor, dat reeds door het antwoord op deze vraag

de quaestie van den voorrang van drama en muziek in de opera beantwoord is. Zonder twijfel zullen wij meer genieten, wanneer de tekst van het libretto boeiend, de handeling spannend is. Maar ook de onzinnigste tekstwoorden kunnen ons muziekaal genot niet beletten - men denke hierbij aan Mozart's *Zauberflöte*. Wel verre dan ook van met Gluck het gedicht de teekening te noemen, welke de muziek moet kleuren, zou ik het willen vergelijken met een onderwerp, aan een schilder opgegeven, en nauwkeurig omschreven, voor zoover het de voor te stellen personen en de plaats der handeling betreft. Immers, Mozart kan op de woorden van de *Zauberflöte* schoone muziek maken, maar ook de voortreffelijkste schilder kan van eene slechte teekening geen goede schilderij maken. En aan den anderen kant zal niemand twijfelen aan den opwekkenden en bezielenden invloed, dien een wèlgekozen onderwerp op het werk van den kunstenaar kan uitoefenen.

Nu wij in het algemeen de richting hebben besproken, welke Wagner en zijne aanhangers in het muziekale drama volgen, is het noodig ook met een enkel woord melding te maken van de middelen waardoor zij dit doel trachten te bereiken.

Al wat den gang der dramatische handeling in het minst zou kunnen storen, wordt door Wagner met ijzeren consequentie afgekeurd. Als eerste slachtoffer van dit beginsel valt de aria, en hare plaats en die van het recitatief wordt door de zoogenoemde ‘eindelooze melodie’ ingenomen.

De muziek kan slechts tot ons spreken door eene reeks van snel voorbijgaande tonen, en het moet haar daarom, onzes inziens, vrij staan, van tijd tot tijd door herhaling onze opmerkzaamheid op een bepaald punt te vestigen. Die herhaling behoeft niet een *da capo*, eene onveranderde repetitie te wezen. Bij haar kunnen de tallooze hulpmiddelen der kunst worden aangewend, om hetzelfde te zeggen in steeds afwisselende vormen. Evenmin als de harmonie eener schilderij verbroken wordt, wanneer de schilder het licht met voordacht op de hoofdpersonen laat vallen, en daardoor den beschouwer als het ware noodzaakt, om langer bij hen te blijven stilstaan, - evenmin zal de muziekale eenheid schade lijden, wanneer de kunstenaar ons, op belangrijke momenten, noodzaakt stil te staan bij eene muziekale gedachte, een thema. En hierin ligt ook dramatisch geen onwaarheid. Maakt zich niet van ieder, op belangrijke en beslissende oogenblikken zijns levens, eene

hoofdgedachte meester, die gedurende geruimen tijd alle andere in den achtergrond kan dringen?

Wij zouden deze zwakke zijde der Wagnersche richting kunnen samenvatten in de uitspraak, dat de meester te veel aandacht schenkt aan de epische, te weinig aan de lyrische zijde van het onderwerp, ware het niet, dat de lyriek bij Wagner eene wijkplaats heeft gevonden, en wel in het orkest.

De oude Grieksche tragedie had hare kooren, doch deze verschillen hemelsbreed van hetgeen wij thans in onze operakooren zien. Zij hadden eene afzonderlijke plaats op eenigen afstand van het tooneel, en hunne taak was het voornamelijk, op dichterlijke wijze den indruk weer te geven, door de tragische gebeurtenissen op het tooneel te weeg gebracht. De kooren verhielden zich dus tot de eigenlijke voorstelling der handeling als het subjectieve tot het objectieve, als de lyriek tot het epos.

De rol, die de kooren bij de ouden te vervullen hadden, is nu bij Wagner aan het orchest opgedragen. In de plaats van het woord is de toon getreden: ongetwijfeld eene aanwinst in welluidendheid, maar een verlies in duidelijkheid. En in den regel zijn deze muziekale toonschilderingen als voor of tusschenspelen, of althans zóó aangebracht, dat zij den gang der handeling niet afbreken.

Duo's, trio's en in 't algemeen alle ensembles, óók de kooren, worden door Wagner in zijne latere werken zorgvuldig vermeden. In den geheelen *Ring der Nibelungen*, waarvan de opvoering vier dagen duurt, laat Wagner alleen de stemmen der Rhijndochters voor ons samenklinken, en eerst op den laatsten der vier avonden krijgen wij een mannenkoor te hooren. De reden hiervan is weer, dat men op het tooneel niet gelijktijdig kan spreken, zonder aan de duidelijkheid te kort te doen.

Maar heeft hier niet juist de muziek boven het gesproken drama veel voor?

Wanneer wij in het dagelijksch leven onder den machtigen indruk verkeeren van eene aangrijpende gebeurtenis, of ten prooi zijn aan een geweldigen hartstocht, zullen wij ons dan door de regelen eener alledaagsche beleefdheid laten weerhouden om te spreken, zoolang onze buurman nog niet heeft uitgepraat? Zullen niet veeleer vele en velerlei stemmen in zulk een oogenblik gelijktijdig vernomen worden?

In het gesproken drama kan dit slechts in zeer beperkte mate plaats hebben. Maar de muziek kan veelstemmig en

welluidend tegelijk zijn. Inderdaad vinden wij dan ook het glanspunt der werken van de meesters der toonkunst dikwijls in de *ensembles* hunner opera's. En wat Wagner zelf op dit gebied tot stand kan brengen, heeft hij ons getoond in zijn *Tannhäuser* en zijn *Lohengrin*, werken die ongetwijfeld het grootste aandeel hebben aan zijn muziekalen roem, schoon hij hen zelf beschouwt als produkten van een standpunt, dat hij sedert jaren is te boven gekomen.

In plaats van dat alles hebben wij nu de ‘oneindige melodie’ verkregen. Men versta hieronder een recitatief, waarin het orchest, niet slechts kort afgebroken akkoorden doet hooren, maar voortdurend eene zelfstandige rol blijft vervullen. Hier en daar vinden wij korte melodische phrasen, die echter even spoedig verdwijnen als verschijnen. De zelfstandigheid van het orchest maakt het dikwijls moeielijk, de gezongen woorden te volgen, te meer, daar nooit eene zinsnede herhaald wordt, en onze aandacht, door het ontbreken van rustpunten, voortdurend in spanning wordt gehouden. Wagner heeft zelf ingezien, dat op dezen langen weg bakens en mijlpalen niet konden worden gemist. Hij geeft ons die in de zoogenoemde ‘*Leitmotive*’. Dit zijn korte, gemakkelijk herkenbare muziekale phrasen, in den regel slechts uit enkele noten bestaande, die zich onvermijdelijk doen hooren, wanneer van bepaalde personen of zaken sprake is. Zoo is er een *Walhalla*-motief, een *Wotan*-motief, een *Wallküren*-motief, een zwaard- en een ringmotief enz. Om eene vergelijking te maken, kunnen we ons voorstellen, dat telkens wanneer in eene opera een student optreedt of zelfs maar van hem gesproken wordt, de eerste halve regel van 't Iovivat zich in het orchest doet hooren. Dat zou dan een studentenmotief of een alma-mater-motief zijn.

Het is niet te ontkennen, dat het aanbrengen dezer motieven in de meest verschillende omgeving, hunne onderlinge versmelting en verbinding geschiedt op eene wijze, die dikwijls van groote kunstvaardigheid getuigt. Toch ligt er in het denkbeeld iets zeer naiefs, om niet te zeggen, iets kinderachtigs, en terecht zijn de ‘*Leitmotive*’ vergeleken met de papiertjes of wolkjes, die men in de kindschheid der kunst den voorgestelden personen uit den mond placht te laten voortkomen, omdat men niet bij machte was, hen alleen door de kunst met voldoende duidelijkheid te karakterizeeren.

Omtrent enkele door Wagner aangebrachte verbeteringen zullen

allen het eens zijn. Zijn teksten, schoon dikwijls ontsierd door gezochte archaïsmen en smakelooze alliteratie, hebben eene onmiskenbare dichterlijke waarde. De zorg, die hij aan de kleinste détails der uitvoering wijdt, is hoogst lofwaardig en de inrichting van zijn Bayreuther theater verdient in vele opzichten navolging.

Toch komt het mij voor, dat de Duitsche kunst, waarvan Wagner met onbegrijpelijken eigenwaan de schepper meent te zijn, op een bedroevenden dwaalweg is gekomen, wanneer hare beginselen de veroordeeling inhouden der onsterfelijke werken van Gluck, Mozart, Beethoven, Cherubini en Weber. Want niets kan gevaarlijker voor de muziek zijn, dan de geringschatting en achteruitstelling der eischen van de muziekale schoonheid, ter wille van de regelen, aan eene eenzijdige bespiegeling over het wezen der dramatische kunst ontleend.

Wagner zelf is een buitengewoon man. Zijne muziekale begaafdheid is zoo krachtig, dat zij ons menigmaal zijne zonderlingheden doet vergeten. En niet zeldzaam zijn de gelegenheden, waarbij ook bij hem de natuur sterker is dan de leer. Aan die, vroeger vrij talrijke, uitzonderingen op de thans door hem gestelde regels heeft hij ongetwijfeld het grootste deel zijner populariteit te danken.

Maar wat zal het zijn, wanneer hij den veldheersstaf uit de handen heeft gelegd? Zal men voor zijne jongeren tooneelen bouwen, en schatten uitgeven? Zal, gelijk nu voor den meester, dan ook voor hen de keurbende der kunstenaars gereed staan, als het de opvering hunner werken geldt? Ik betwijfel het zeer, maar onderstel daarentegen, dat de toekomst leeren zal, dat allen Wagner's onmiskenbaar genie en ongeëvenaarde volharding aan de dwaalbegrippen zijner richting een tijd lang ingang konden doen vinden.

Het zij mij vergund, het hier besprokene in enkele woorden samen te vatten.

De beoefening der toonkunst, schoon niet, gelijk in vroeger eeuwen, door den wetgever tot een onmisbaar bestanddeel van iedere opvoeding verheven, is in onze Westersche beschaving eene noodzakelijke volksbehoefte geworden, en het is daarom van belang na te gaan, welk verband er bestaat tusschen haar en de overige kunsten en wetenschappen.

Reeds uit enkele voorbeelden bleek het, dat de toonkunst

op natuurwetenschappelijken grondslag rust, niet slechts omdat haar materiaal, de tonen, aan physische wetten is onderworpen, maar ook en bovenal omdat vele harer eigene wetten, reeds onbewust door de groote meesters in hunne werken toegepast, langs zuiver physischen weg kunnen worden verklaard en bewezen.

Maar hoe groot en invloedrijk ook de rol moge wezen, door deze wetten vervuld, zij zijn toch niet meer dan de bouwsteenen van het gebouw, dat wij in onze hedendaagsche muziek zien opgetrokken. Om uit die bouwsteenen een kunstwerk samen te stellen, zijn de hand en de geest des kunstenaars onmisbaar.

Zóó kan een werk ontstaan dat schoon is, en die schoonheid alleen aan zich zelf ontleent, en niet aan begrippen of denkbeelden, die het product zijn van de fantasie eener sentimenteele kritiek. Welluidendheid en melodische beweging noemden wij de hoofdeigenschappen, met welker onderzoek de muziekale aesthetika zich moest bezighouden.

Eindelijk - de dagen, die wij beleven, voerden er ons als het ware onwillekeurig heen - bespraken wij de richting, die zich sedert eenigen tijd in de muziekale wereld openbaart, en die aan de toonkunst, zij het dan ook met een goed doel, de zelfstandige plaats ontzegt, die haar in de rij der kunsten toekomt. Ook hier zagen wij, dat het goed recht der kunstvormen, door het genie der groote meesters geijkt, den aanval der Wagner-partij veilig kan afwachten en ongetwijfeld zegevierend uit den strijd zal te voorschijn komen.

Moge het hier besprokene - al betrof het slechts enkele punten van een veelzijdig en rijk onderwerp - mijne lezers versterkt hebben in de overtuiging, *dat de zelfstandige schoonheid eener kunst, die ook onder hen voorzeker vele beoefenaars en vereerders telt, haar aanspraak geeft op den eerenaam van de meest beoefende en meest geliefde kunst onzer negentiende eeuw*[1].

Amersfoort, 1877.

Dr. E.D. PIJZEL.

1 Het zal den zaakkundigen lezer wel niet ontgaan zijn, dat voor het eerste deel van dit opstel een ruim gebruik gemaakt is van Helmholtz' *Lehre der Tonempfindungen*, voor het tweede deel van Hanslick's werkje '*vom Musikalisch Schönen*', terwijl een aantal feiten ontleend zijn aan Ambros' *Geschichte der Musik*. Ik meende echter geen overtollig werk te doen door eenige hoofdbeginselen uit deze meer bekende dan gekende werken in dit tijdschrift ter sprake te brengen.

Eene stem uit Italië.

> Esso può ben dirsi opera nazionale.
> MANCINI.

Geen land in het zonnige zuiden van Europa wekt gewaarwordingen, herinneringen en verlangens als Italië.

Wel buigen allen, die de oudheid eeren, zich voor de stad van Pallas en van Pericles het diepst, maar onvruchtbare eeuwen zijn op Griekenlands gouden aera gevolgd. Byron's triumfkreet: Awake! not Greece, - she *is* awake! stierf weg en de wisselende ministeriën van koning George zijn in onze belangstelling nauwelijks de kosten waard der Reuter-dépèches, die de namen van den heer Koumoundouros en zijne ambtgenooten aan onze dagbladen overzenden.

Granada en het Spanje der Mooren, Castilië en Arragon, saamverbonden door het huwelijk hunner doorluchtige regeerders, de glans der kronen van Karel V en Philips II, de kerken, kloosters en paleizen met de kunstschatten van Velasquez en Murillo, zij stemmen tot weemoed, waar men denkt aan het korte tijdvak tusschen Prim en Alphonsus, het tijdvak tusschen de opgewonden verdrijving en de feestelijke huldiging van den zoon dier andere Isabella, die met hare ‘gouden roos der onschuld’ de geuren niet teruggeeft aan het vervallen land achter de Pyreneën.

Maar Italië. Wie naar dat land den geest laat dwalen, ontmoet niet alleen bij iederen stap monumenten van grootheid, maar hij ziet ze beschenen door de opgaande zon eener nieuwe toekomst.

Rome, de heilige stad voor den oudheidkenner, den letterkundige, den geschiedvorscher den staatsman, den rechtsgeleerde, den kunstenaar, den geloovigen katholiek, is de hoofdstad van het verjongd Italië geworden. Toen gij uwe zomerreis maaktet op de Zwitsersche Alpen en de Zwitsersche meren, was het niet, of u toen een geheimzinnig verlangen dreef, om toch, al

was het slechts even, den bergpas over te trekken, den gloeienden hemel der Italianen te zien, hun welluidende taal te hooren en bij een kort bezoek van Milaan of een enkele vaart op den Lago di Como een tipje op te lichten van den sluier, die dit tooverland voor u bedekte? - Is het dan ook niet het land waar het Forum Romanum ligt met zijn herinneringen aan de stevige oude republiek en aan den glans der Caesars; vloeit er niet de Tiber, waarbij Horatius gezongen en Cicero gedacht heeft; zijn niet uit dat land de uitspraken van Gajus en Papinianus gansch Europa doorgegaan tot in de wetboeken en de pleitzalen der 19^{e} eeuw; zijn er niet de schatten der nooit volprezen oude kunst verzameld; ligt er niet de heilige grond, die door Rafaël en Michaël Angelo gewijd is: staat er niet het Vaticaan, waaruit de banbliksems zijn geslingerd, die koningen en keizers deden sidderen; ziet gij er niet de heilige St. Pieter, waarvoor, nog slechts enkele jaren geleden, de vrome schare knielde, wanneer zij den zegen ‘orbi et urbi’ uit den mond des Heiligen Vaders opving en zich boog voor den stedehouder van Christus? Was Italië niet het land der bedevaarten, voor de pelgrims naar den Heiligen Stoel, voor de Rubensen, de van Dijks, de Mozarts naar de wieg der kunst? Liggen niet in dat land ‘Venezia la bella’ en Napels, waarvan het heet, ‘vedere Napoli e poi morire?’ Bloeien er niet nog thans de universiteiten van Bologna, van Pisa en zoovele andere, die reeds in de middeleeuwen den schat der wetenschap hebben weten te bewaren en hare vereerders uit den vreemde tot zich trokken? Hebben er niet de steden van het Noorden de machtige duitsche keizers doen terugdeinzen voor haren vrijheidsgeest, en zijn niet, eeuwen daarna, de Oostenrijkers in Lombardije en de Bourbons in Napels voor den geest der nieuwe, nationale vrijheid geweken?

Zeker, ook daar vele schaduwen. - Het oude Romeinsche Rijk viel door eigen bederf. De middeleeuwsche steden van Noord-Italië worden door de heerschzucht harer regeerders en de verslapping van den geest harer burgers de buit van den vreemdeling. Het land des pausen is ook het land der jezuïten, het land der patriotten ook dat der geheime genootschappen en der samenzweerders geweest. - Maar zelfs bij die donkere schaduwen hoeveel zon, en hoeveel zon nog thans. Geen medelijden als Griekenland, geen weemoed als Spanje, maar eerbied en geestdrift wekt het land, dat onder den Re d'Italia, helaas niet meer den ‘Galant'uomo’, en met Rome tot hoofdstad, in onzen tijd

zijne intrede heeft gedaan onder de groote mogendheden van Europa.

Van welke zijde men het verjongd Italië beziet, aan elken kant heeft het een glorierijk verleden, dat tot een nieuw leven opwekt. Zoo ook, waar het de politieke eenheid zoekt te versterken door eenheid van wetgeving en voor de volvoering dier taak van de historie de uitnemendste bouwstof ontving. In 1866 heeft het dien arbeid voltooid - doch op ééne uitzondering na: het Italiaansche *wetboek van strafrecht* ontbreekt nog. - Treffende overeenkomst met Nederland, dat hetzelfde moet zeggen - maar reeds sinds 1838. De vergelijking reikt zelfs verder. In beide landen is, terwijl wij dit schrijven, de hand aan het werk geslagen en liggen ontwerpen gereed. In beide landen wordt de voltooiing van dien arbeid begeerd. Maar is die begeerte in Nederland ernstig en krachtig genoeg? Zou wellicht de stem uit Italië in dezen wachttijd iets tot ons zeggen?

Die stem klinkt niet als iedere andere en niet de toevallige samenloop der beide ontwerpen alleen, waarbij trouwens het Italiaansche menigen stap vooruit is, doet ons naar haar luisteren. Italië wekt op het gebied van het strafrecht bijzondere belangstelling. ‘Niet zonder reden’, schrijft een Duitsch geleerde, ‘heeft men het de bakermat dier wetenschap genoemd.’

Reeds in de middeleeuwen en het begin der nieuwe geschiedenis oefenden de Statuten der Noord-Italiaansche steden, de geschriften der Italiaansche criminalisten en de leerstoelen der roemrijke universiteiten, waar menig vreemdeling doctor juris werd, hunnen invloed uit op de praktijk van het strafrecht ver buiten de grenzen, en in de dagen van leen- en vuistrecht is Italië het land der wetenschap en der geleerdheid geweest. Doch boven alles en allen schittert hier de naam van Cesare Beccaria, wiens ‘Dei delitti e delle pene’ in 1764 gansch Europa in het gemoed greep en de waarschuwende stem der menschelijkheid, niet voor geleerden alleen verstaanbaar, onder het schrikbewind van pijnbank en foltertuig hooren deed. Meer dan een eeuw scheidt ons van zijn tijd en nog heden is de naam van dien schrijver, wiens werk in alle talen van Europa vertaald werd, gezegend. Van zijne verschijning dagteekent de bekeering der openbare meening en de overtuiging, dat reformatie komen moest en dat zij niet van de crimineele praktijk, maar van het ingrijpen der wetgeving te wachten was. Het

eerste voorbeeld gaf toen alweder Italië en in 1786 kondigde Leopold van Toscane het eerste wetboek van strafrecht af, dat, van den geest der nieuwe richting doordrongen, met de wreedheid der afschrikkingstheorieën brak.

Na den woeligen tijd, toen ook Italië onder den geesel van Napoleon I had gezucht, is daar te lande niet minder dan in Duitschland de geest der wetgeving vaardig geworden over de verschillende rijken waarin het verdeeld was, en. waar de universiteiten zich beroemden op criminalisten als Vecchioni, Carmignani, Carrara, Pierantoni, Pessina en zoovele anderen, had de wetgeving den steun der wetenschap. Afwisselend werden wetgevingen geschreven en gewijzigd, totdat Italië, toen de nationale eenheid meer beloofde te worden dan een wensch, drie hoofdwetgevingen bezat: het Sardinische Wetboek van 1859 voor Noord-Italië, hetzelfde, met belangrijke wijzigingen, sinds 1861 als wetboek voor Napels en Sicilië en het beroemde Toscaansche Wetboek van 1853, waaruit in 1859 de doodstraf, die reeds eenmaal afgeschaft en weder ingevoerd werd, opnieuw is weggenomen.

Voor deze, in Italië zoo hoog gewaardeerde stof ter bearbeiding voor wetenschap en wetgeving brak een nieuw tijdperk van bespreking en behandeling aan na de vestiging van het Koninkrijk Italië. Het beginsel der gelijkheid van alle burgers voor de wet moest onmiddellijk de eenheid van strafrecht maken tot het voorwerp van eenen politieken eisch. In hetzelfde land mocht niet hier geoorloofd wezen, wat elders verboden was, mocht niet hier het schavot opgericht, elders zijne vernieling als de hoogste eisch der gerechtigheid uitgesproken worden. Dit was geen ijdele vrees der theorie. De grootste staatsman van onzen tijd heeft, toen hij Duitschland's eenheid door zijn beleid, het zwaard en de gunsten van het lot verkregen had, wel begrepen, dat de eenheid eener natie door niets zoo stevig bevestigd wordt gehouden, als door de eenheid harer wetgeving.

Maar met het woord ‘schavot’ is ook voor Italië de slagboom genoemd, die den nationalen arbeid, welken men voor heeft, tegenhoudt. Ongetwijfeld zoude Italië ook voor hare strafwetgeving dezelfde eenheid bezitten, die zij op ander gebied reeds bereikte, zoo niet de quaestie der doodstraf als het ‘problema fondamentale’ gesteld was, dat zooveel geleerden, magistraten, ministers heeft verdeeld gehouden en dat, tot heden

althans, het groote geschilpunt tusschen de Kamer van Afgevaardigden en den Senaat gebleven is.

Nadat de minister Pisanelli reeds in 1863 den arbeid had aangevangen, nam in Maart 1865 de Kamer van Afgevaardigden te Turijn het voorstel aan van haar lid, den tegenwoordigen minister van justitie Mancini, om de eenheid van strafwetgeving in te voeren door het Sardinische wetboek, zooals het voor de Napelsche provinciën gewijzigd was, tot wetboek voor gansch Italië te maken, evenwel met afschaffing van de doodstraf. Maar in April van datzelfde jaar verklaarde de Senaat zich hiertegen, Nieuwe commissies werden benoemd, die nieuwe ontwerpen schreven; andere die ze herzagen. De ministers wisselden in Italië als elders en ieder aftredende liet de vruchten van den arbeid, dien hij had verricht of uitgelokt, als erfenis aan den Groot-Zegelbewaarder, die na hem kwam. Eindelijk was de minister Vigliani zoo gelukkig, in 1875 door den Senaat een volledig ontwerp aangenomen te zien, dat hij bij dat hooge staatslichaam ingediend, maar waarin hij ook de doodstraf behouden had. Nadat dit legistratieve half-product naar de Kamer van Afgevaardigden verzonden en door deze in handen eener commissie uit haar midden gesteld was, trad de heer Mancini, dezelfde die ook in de allerlaatste ministerieele combinatie begrepen bleef, als minister op en droeg hij aan eene talrijke uit hoogleeraren en leden der magistratuur saamgestelde, onder zijn eigen voorzitterschap arbeidende Staatscommissie op, om wijzigingen in het Ontwerp Vigliani aan te brengen[1]. Het door die Commissie gewijzigde Eerste Boek, waaruit nu weder de doodstraf geschrapt was, werd 25 November 1876 bij de Kamer van Afgevaardigden ingediend en eenige weken geleden, nadat de Commissie uit die Kamer daarin zeer belangrijke veranderingen had aangebracht, door die vergadering aangenomen, de afschaffing der doodstraf zoo goed als bij acclamatie. Het door de Staatscommissie gewijzigde Tweede Boek, dat de misdrijven omschrijft en hare bestraffing bepaalt, is dezer dagen verschenen en ingediend, terwijl het Eerste Boek naar den Senaat werd verzonden. Het lot van het geheel zal wel boven alles daardoor bepaald worden, of de Senaat door het treffend votum der Kamer tot de afschaffing der doodstraf bekeerd werd[2].

1 Van deze Staatscommissie was de te Amsterdam benoemde hoogleeraar Emilio Brusa een der adjunct-secrctarissen.

2 De Parlementaire Commissie had in haar verslag voorgesteld, dat de quaestie der doodstraf, ‘waarover door deskundigen zooveel reeds was geschreven en gesproken, geen onderwerp meer van discussie, maar alleen van stemming zoude zijn.’ De meerderheid scheen dan ook ontsticht, toen één lid der oppositie het woord vroeg, een fabriekant van spoorwegrails, die, om aan het woord te kunnen blijven, herhaaldelijk herinnerde dat over spoorwegzaken ook wel door niet-deskundigen was gesproken en die daarmede zijne ‘vrijpostigheid’ wilde rechtvaardigen. Anderen konden het woord niet meer bekomen. - ‘De toekomst van het Ontwerp zal ook grootendeels van politieke en partijinzichten afhangen’, schreef mij de Heer Westenberg, de Gezant der Nederlanden, aan wiens vriendelijke mededeeling ik de kennis van eenige bijzonderheden verschuldigd ben.

Gelukkig, dat het schavot reeds in 1870 eene Nederlandsche antiquiteit geworden is[1]. Roepen wij nog eenmaal de gansche doodstrafpolemiek in onze herinnering terug en voegen wij daarbij in gedachten die, welke te wachten staat zoo het met het nieuwe ontwerp ernst wordt. Welk eene drukkende massa. De laatste zoude gevaar loopen door de eerste te worden verstikt en in het gedrang der doodstraf-agitatie zoude menig niet minder gewichtig vraagstuk onder den voet geraken.

Hier te lande dus geen schavot, dat ons bij de voorgenomen hervorming in den weg staat. Geen principieele, misschien onverzoenlijke strijd tusschen twee staatsmachten. Geen verscheidenheid van wetgevingen, die geünificeerd moeten worden, en alle hare bijzondere aanhangers bezitten, alle, de eene hier, de andere daar, zijn saamgegroeid met de rechtsopvatting van zeer talrijke bevolkingen.

Ook dat tweede bezwaar drukt Italië en weegt er niet licht. De Toscaners zijn op de eigenaardige voortreffelijkheid en wetenschappelijkheid van hun Wetboek trotsch en ook van hen worden offers gevraagd. Dat men in 1861 voor de Napelsche provincies wijzigingen bracht in het nog pas twee jaren oude Sardinische Wetboek, vloeide voort uit den wensch, om rekening te houden met grondstellingen welke, als afkomstig uit het Napelsche wetboek van 1819, in die streken hadden wortel gevat. Zoo is er meermalen strijd en moet òf gekozen òf getransigeerd worden. Daarbij komen dan de verschillende maatschappelijke toestanden van Noord en Zuid.

Maar achter al die bezwaren werken twee groote drijfkrachten, hoe zullen wij ze noemen, niet hefboomen, die, van elders

1 Immers, al zal nog door enkelen worden ‘nagepleit’, wij beschouwen met de Redactie van het Weekblad van het Regt de doodstrafquaestie hier te lande als een ‘afgepleit proces’. De ervaring na 1870 tot heden dwingt niet om in hooger beroep te gaan.

bewogen, doode werktuigen zijn afhankelijk van de hand die ze aanvat, maar twee winden wier frissche adem den geest opwekt en spant, wier aanhoudende kracht doet wegstuiven wat zich tegen hen keert of plomp en log in den weg ligt. Die twee machten zijn: het nationaliteitsgevoel en de wetenschappelijke zin. De eene dringt naar de eenheid; de andere naar de waarheid. De nationale zin leeft in het gansche volk, en voor de handhaving der wetenschap wijst men er op eene keurbende van criminalisten, zoo in de catheders als op de magistrale zetels en voor de balie.

Ware het anders, hoe had men, nu bijna 15 jaren lang, onvermoeid denzelfden arbeid op nieuw kunnen aanvatten en herzien; hoe had de minister Mancini kunnen meenen, de kracht zijner nieuwste poging te verhoogen, door over de door hem voorgestelde wijzigingen ten aanzien van het Eerste Boek (hoezeer dan ook binnen den wel wat korten tijd van slechts 14 dagen) bij circulaire het oordeel te vragen van de Hoven van Cassatie en Appèl met hunne parketten, van de Juridische Faculteiten aan alle hoogescholen, van de Raden van Orde en Discipline der Advocaten uit het geheele land, van enkele medische faculteiten en uitstekende beoefenaars der psychiatrie of der gerechtelijke geneeskunde. Is het mogelijk, binnen een zoo beperkt tijdsverloop eene zoodanige verzameling van hoogst belangrijke adviezen te bekomen, zonder dat reeds voorafgegane studie en belangstelling ze hadden voorbereid, adviezen van welke het ‘Overzicht’ reeds een lijvig boekdeel vormt?

Op dien arbeid van zoovele jaren en zoovele krachten terugziende, kon de minister Mancini dan ook in zijne Memorie schrijven: ‘Voortaan is er in Italië niemand meer, die aanspraak zoude kunnen maken op den verdienstelijken naam van Ontwerper van het Wetboek van Strafrecht. De vrucht van drie lustra van nadenken en studie, is dat ontwerp het gemeenschappelijke werk van de meest vertrouwbare en gezaghebbende bewaarders van de traditieën der Italiaansche school, van de meest bevoegde vertegenwoordigers der rechtsgeleerde en gerechtelijk-geneeskundige wetenschap, van de practische ervaring der Italiaansche magistratuur en der Italiaansche balie, van de intellectueele keurbende des lands. Voorwaar, zoo iets mag wel een nationale arbeid heeten! Esso può ben dirsi opera nazionale!’

In Nederland werden de nationale wetboeken in den nacht van 30 September op 1 October 1838 door de twaalf slagen

van de klokken der kerktoren ingeluid. Maar aan de zustrentrits ontbrak er eene. Het Fransche strafwetboek van 1810, de *Code Pénal* met het anti-fransche ‘geeselbesluit’ van 1813 als aanhangsel, was op de oude plaats gebleven, om de vier nieuwelingen te begroeten.

Doch men verkeerde voor numero vijf toch in de blijde verwachting. Al had men na de belgische omwenteling besloten, om op het zoo duchtig afgekeurde en door de openbare meening veroordeelde ontwerp van 1827 niet meer voort te werken, toch was men blijven arbeiden en konde reeds in 1839 een 1ste Boek, het strafstelsel en de algemeene leerstukken bevattend, ingediend in 1840 door de beide Kamers aangenomen en in het Staatsblad afgekondigd worden. Daar prijkte het nu, twee jaren voordat de ontwerpen van het 2e en 3e Boek volgden; de invoering werd slechts uitgesteld. Maar in zoodanig lot ligt voor wetten doodsgevaar. Meer dan eene is daaraan niet ontkomen. Terwijl men in het ingevoerde zoude hebben berust, lokte het afgekondigde op nieuw critiek en zoo verscheen in 1846 een nieuw ontwerp 1ste Boek, dat met de sluiting der kamerzitting kort daarna werd ingetrokken.

Nooit was men de verkrijging van het lang gewenschte zoo nabij als in 1847, toen een geheel wetboek werd ingediend en met de beste kansen en de beste hoop, het purgatorium van een zeer welwillend en zeer ernstig bedoeld gemeen overleg binnenging, Ook hier een 1ste Boek aangenomen, maar ook hier geene lente door ééne zwaluw aangebracht. In het 2e Boek, bij de specificatie der misdrijven, lag eene gevaarlijke plek. Men was destijds zeer prikkelbaar op het punt van het recht van *placet*, het recht der Regeering om de openbaarmaking van pauselijke en bisschoppelijke bullen en breves door de lagere geestelijkheid te beletten en, toen het 2e Boek niet op het voetspoor van den Code eene strafbepaling tot handhaving van dat recht inhield, verwierp de Tweede Kamer, bij het felle waaien van den protestantschen geest dier dagen, om deze ééne reden het geheel. Ofschoon één jaar later de Grondwet zelve het recht van *placet* schrapte, het verworpen wetboek stond niet op uit de dooden en even rustig als hare voorgangster moest diezelfde Grondwet weder het woord der hope schrijven: ‘er is een algemeen wetboek van strafrecht.’

Na dien tijd wel in 1854 eene omvangrijke herziening van het strafstelsel van den Code en van verscheidene zijner bij-

zondere bepalingen, maar geen nieuw wetboek en geene poging, behalve in 1859 eene van den Minister Boot, op nieuw met een 1ste Boek gewaagd en op nieuw over dat noodlottig geworden cijfer 1 struikelend.

'Holland, kon prof. von Holtzendorff in 1871 schrijven, is de eenige staat met germaansche bevolking, waar het gebrekkige werk van den franschen veroveraar nog in stand is gebleven. Bij de grove gebreken dezer volkomen afgeleefde wetgeving komt voor Holland nog de eigenaardige moeielijkheid, dat de Nederlandsche vertaling als eene zeer onnauwkeurige, zelfs foutieve bekend staat, dat bij quaesties van wetsuitlegging de vreemde taal beslissen moet en dat de praktijk onvermijdelijk afhankelijk blijft van de Fransche jurisprudentie. Zuiver staatkundige lotgevallen, die buiten berekening blijven, daargelaten, is het onbegrijpelijk, welke hinderpalen juist in Holland de afschaffing van een strafwetboek, dat zoo algemeen onhoudbaar geacht wordt, hebben verhinderd.'

Maar de Duitsche hoogleeraar vergeet zeker, dat al onze rechters fransch verstaan; dat de officieele vertaling alleen dienst doet bij het voorlezen der wetsartikelen, waarnaar zij die ze hooren niet luisteren en waaraan zij die ze lezen gewend zijn; dat de linguistische fijngevoeligheid zelfs bij den beschaafdsten burger wel overgaat, wanneer hij, reeds sinds jaar en dag, het strafwetboek ter hand nemend om er de grenzen van goed en kwaad uit te leeren, 'questions religieuses' vertaald ziet met 'bedenkelijkheden van den godsdienst,' 'informer' met 'verstendigen,' fabrication, met 'versiering,' 'appeler sur quelqu'un la bienveillance du Gouvernement' met 'de goedwilligheid der Regeering tot iemand trekken,' 'passer l'acte de mariage' met 'de huwelijksacte aannemen,' 'armes' met 'geweer,' 'banqueroutier' met 'bankbreker,' 'effets' (goederen) met 'papieren geldswaarde hebbende,' 'la libre concurrence' met 'den vrijen trek van den handel,' 'un à deux ans' met 'één of twee jaren'; dat ook in zake cacographie de gewoonte veel vermag en dat zich zelfs op het gelaat der veroordeelden geen verrassing meer teekent, wanneer de voorgelezen wet hun de geldboete bij *franken* en de rechter een oogenblik later bij guldens oplegt; voorts, dat de jurisprudentie van den Hoogen Raad der Nederlanden reeds eene zoo langdurige gelegenheid heeft gehad om zich te vestigen en een zoo groot gezag heeft, dat de pleidooien voor en tegen het meestal bij de aanwending

van dat gezag laten en dat onze afhankelijkheid van het fransche Hof van Cassatie een sprookje is. Eindelijk vergeet de geleerde Duitscher, dat in Nederland niet de minste gallophobie of franschen-vrees heerscht en dat ‘de dwingeland,’ die den Code gaf, een legendarisch persoon is geworden. Al wat er thans Fransch aan het wetboek is, laat het Nederlandsche nationaliteitsgevoel volkomen ongedeerd. Van een ‘juk,’ van ‘tyrannie,’ van ‘de wet van den vreemdeling’ wordt wezenlijk niets gevoeld. Zelfs zoude men in sommige kringen misschien nog liever in het Fransch veroordeeld worden, dan in het Hollandsch en onder die standen, waar de meeste veroordeelingen vallen, zouden de beklaagden de vertoogen hunner verdedigers over den zin van Hollandsche woorden en Hollandsche rechtsbegrippen wel niet veel beter begrijpen, dan die over de Fransche.

Doch ernstig gesproken. Lag het antinationale van den toestand alleen in de dwingelandij van 1811, in de vreemde taal, in de slechte vertaling en in den leiband der Fransche rechtspraak, dan zoude het de vraag wezen, of, na zoo lange gewoonte, het nationaliteitsgevoel op dien grond tot de schepping van een nieuw eigen wetboek wel zoude kunnen worden opgewekt.

Ligt het dan in het vreemde, het onvaderlandsche van het strafstelsel, van de onderscheiding der misdrijven en hunne bestraffing? - Maar wat in het strafstelsel Fransch mag heeten, is reeds voor een zeer groot deel vervallen in 1813, voor het grootste in 1854. De guillotine werd afgebroken en zelfs de nationale galg ging denzelfden weg. Geen dwangarbeid meer, geene ‘*eeuwig*durende’ en geene tijdelijke, geen vastklinken meer van menschen aan kogels of aan lotgenooten, geen waarmerking meer met gloeiende ijzers op bloote schouders, geen ‘kaak’ meer, de schandpaal waaraan men den volke vertoond werd, geene verbeurdverklaring meer van alle goederen ten nadeele eener gansche onschuldige familie die slechts uit de hand van den Souverein het genadebrood eten mocht, geen spionnage meer der Hooge Policie na het einde van den straftijd. En waar bleef, wat nu de onderscheiding der misdrijven en hunne bestraffing aangaat, het ‘fransche afschrikkingsapparaat eener militaire dictatuur’, die den ambtenaar, wanneer hij zich aan de persoonlijke vrijheid of de staatsburgerlijke rechten der burgers vergreep, in den regel met niet meer dan eene ‘ontzetting der burgerschapsrechten’ censureerde, daarentegen den burger, wanneer hij eenen veldwachter de geringste kwetsuur

toebracht, naar het tuchthuis verwees; die de allerzwaarste straf bedreigde tegen iedere samenspanning tegen den persoon des Souvereins of de veiligheid van den Staat, al had ze geene enkele, zelfs geene voorbereidende handeling ten gevolge gehad? Doch aanslagen en samenspanningen tegen den Koning of de Constitutie des lands kent men in Nederland slechts uit de omschrijving in de wet en, al waren die artikelen nog veel strenger, zij zouden practisch niet hinderen. Voorts heeft de herzieningswet van 1854 de ‘ontzetting van burgerschaprechten’ in gevangenistraf veranderd en de oorzaak van des veldwachters bloedende schram van het tuchthuis naar de gevangenis verwezen. Ook is eene vereeniging van twintig personen voor een politiek, litterarisch of godsdienstig doel vergaderd, niet langer, naar fransche opvattingen, eene ‘réunion illicite,’ sinds het recht van vereeniging en vergadering bij de Grondwet en de wet van 1855 werd erkend en geregeld.

Neen, de fransche taal zoude te verdragen wezen en aan de fransche begrippen, afgestompt als ze zijn, behoeft het nationaliteitsgevoel zich niet dood te ergeren. Mochten wij op hooggestemden toon het tegendeel beweren, allicht zoude onze overdrijving slechts degenstooten geven in de lucht en die vermoeiende arbeid niemand overtuigen.

Toch is er ergernis, toch mag en moet het nationaliteitsgevoel in den boezem worden gegrepen. - Maar hierin ligt het grievende en beschamende, dat Nederland in het 78^{e} jaar der 19^{e} eeuw een onwetenschappelijk en verouderd strafwetboek bezit, dat het zich tot heden nog geen wetenschappelijk heeft kunnen geven. Nationaliteitsgevoel en wetenschappelijke zin vallen hier te lande samen. In het onwetenschappelijke ligt het anti-nationale, maar daarin ligt het ook zeer zeker.

Daarbij geldt onze grief niet zoozeer de generaties van 1813 tot 1848, die hunne doorwrochte ontwerpen niet tot geldende wetten hebben verheven. Zelfs zijn wij thans voor dien tegenspoed dankbaar. Om meer dan ééne reden.

De staatkundige denkbeelden zijn na 1848 gansch gewijzigd en hebben wortel geschoten. De grenzen tusschen de burgerlijke vrijheid en het staatsgezag zijn afgeteekend. Men weet door de organieke wetten en de constitutioneele praktijk, wat in Nederland de zekerheid van den staat leiden kan, men weet waar de praktijk der staatsburgerlijke rechten, vrijheid van vereeniging, persvrijheid, godsdienstvrijheid, repressie noodig maakt.

Het aandeel der Vertegenwoordiging in de codificatie is aanmerkelijk uitgebreid door het recht van amendement der Tweede Kamer en wij noemen dit een voordeel. Dikwijls is het tegendeel gezegd òf achter den rug der kamerleden òf in het openbaar. Op menig geval van wetsverknipping en stelselverstoring door wat ‘amendement’, verbetering heet, heeft men klagend gewezen. Menigmaal zijn over de kans op *codificatie*, op het scheppen van een geheel wetboek, woorden der wanhoop uitgesproken, juist om het recht van amendement; zelfs is misschien half hoorbaar de wensch gemompeld, dat een ontwerp als dat van het nationale wetboek van strafrecht ‘en bloc’ mocht wórden aangenomen. Dwaze wenschen, want de klachten, hoe gegrond ook somtijds, troffen nooit het recht, alleen zijne toepassing, en voor codificatie is juist gemis aan amendeeringsrecht het grootste gevaar. Men heeft het ondervonden in 1847, toen, omdat in het Regeeringsontwerp ééne bepaling ontbrak en de meerderheid, die haar wenschte, tot inlassching niet bevoegd was, het gansche Tweede Boek verworpen werd. Of vreest men transacties ter wille der eensgezindheid, offers aan den geest van gemeen overleg, waarbij de wetenschap het vlekkelooze offerdier is? Vreest men, ‘dat de harmonie tusschen wetgeving en wetenschap verbroken wordt, wanneer de parlementaire beraadslaging met hare voorstellen tot wijziging, hare hoofdelijke stemmingen, hare pogingen tot vergelijk zich tusschen deze twee inschuift’ en zou men, indien het nog mogelijk ware, meer heil verwachten van ‘die Beziehung der Rechtslitteratur zum aufgeklärten *Absolutismus?*’ Doch hieraan denkt men immers niet. Daarom, men verwachte liever van het werkzaam aandeel der Vertegenwoordiging en het recht van amendement steeds tweeërlei: vermindering van de bedreiging der Tantalusstraf eener verwerping in de laatste ure na maanden of zelfs jaren arbeids en bovenal verhooging van het nationaal karakter van het werk. Alleen, men verzoeke de heeren die wijzigingen noodig achten, dat zij, zooveel mogelijk, alleen de lichtzijde van hun recht naar ons toekeeren.

Eindelijk en boven alles zijn wij voor den tegenspoed der vorige generaties dankbaar, omdat de wetenschap van het strafrecht juist in de laatste vijf-en-twintig jaren zoovele schreden heeft vooruitgezet. De wijsgeerige strijd der eenzijdige theorieën over grond en doel der straf is tot rust gekomen en, door de wetenschap voorgelicht, konde de Nederlandsche Regeering

reeds in 1869 bij haar voorstel tot afschaffing der doodstraf een veelzijdig standpunt van strafrechtspolitiek innemen, dat door de aanneming der wet erkend is. Alle leerstukken, zoowel de algemeene van poging, herhaling, deelneming, opzet, schuld e.z.m. als de bijzondere van den aard en de grenzen van ieder misdrijf hebben na de wijsgeerige en historische studiën eener keurbende van wetenschappelijke mannen en na de ervaringen eener langdurige rechtspraak een gansch ander aanzien erlangd. De praktijk van het penitentiare strafstelsel, de cellulaire gevangenis in ons eigen land en de ervaring elders heeft den tijd voorbereid tot het doen eener besliste keuze voor de strafmiddelen der toekomst. De medische wetenschap, bepaald de psychiatrie, heeft door menig verrassend resultaat de oude opvattingen der toerekenbaarheid van de baan gedrongen en in elk geval de criminalisten gewezen op den ernst, waarmede dat probleem aangevat, op de vrijheid die aan het medisch onderzoek door de bepalingen der wet gelaten worden moet. Eene gansche reeks van strafwetgevingen is in het buitenland in het leven geroepen en in al die jaren waarin Nederland het wetboek van 1810, ofschoon gewijzigd, behield, volgden in andere landen soms twee of drie wetboeken elkander op. Overvloedige stof tot vergelijking.

Daarom, geen gejammer over de mislukte poging van 1847. In het geheel geen gejammer. De woorden *onwetenschappelijk* en *antinationaal* zijn geen ijdele klachten over een verloren geluk, geen holle verwijtingen geroepen in het graf van het doode verleden. Zij zijn wekstemmen bij het naderen van den nieuwen dag.

Den 13^{den} Mei 1875 werd een volledig Ontwerp-Wetboek van Strafrecht met toelichtende memorie en met geheel uitgewerkte voorstellen voor invoerings- en overgangswetten aan den Koning ingediend door de Staatscommissie, aan welke zijne Majesteit kort na de afschaffing der doodstraf de samenstelling daarvan had opgedragen. Nooit is het werk waaraan deze vijf hoogst bekwame criminalisten met hunnen verdienstelijken adjunct-secretaris ‘vier jaren en vier jaren van *arbeid*’ hebben besteed, anders genoemd dan met den grootsten eerbied voor de talenten en de kennis dier ontwerpers. De woorden ‘uitstekend’, ‘onschatbaar’, ‘voortreffelijk’ wisselen in wetenschappelijke geschriften en Kamerdebatten elkander af, nu twee en een half jaar lang.

En daarna?

Een wetboek van strafrecht, dat, als codificatie één geheel, aan de eischen der wetenschap en aan de maatschappelijke behoeften van dezen tijd beantwoordt, is voor een beschaafd land als het onze geen voorwerp van weelde.

Of zoude het slechts de belangstelling kunnen boeien der mannen van het vak? Zoude het andere, veel grootere gedeelte van de ontwikkelde ingezetenen er vrede mede kunnen hebben, wanneer ook deze nieuwe, zoo ernstig gemeende poging om aan Nederland een nationaal wetboek van strafrecht te geven mislukte? Met de strafwet komen zij zoo niet in aanraking. De banken der beschuldigden worden bijna zonder uitzondering bezet door lieden uit die andere kringen, waar dringende nood, dronkenschap, ruwe zeden, verwaarloosde opvoeding, gebrek aan ontwikkeling en aan tucht den weg naar het misdrijf gladder maken dan elders. Wel wordt nu en dan ook een uit de hoogere sfeeren door de langarmige justitie naar beneden getrokken, maar deze ‘causes célèbres’ zijn zeldzaam en ras vergeten. Het publiek der terechtzittingen is voor een klein deel een toevallig publiek, voor het grootere eene vaste agglomeratie van personen zonder bezigheid en in den winter zonder vuur. De zitting-verslagen der nieuwsbladen prikkelen zelden eene belangstelling die elders zooveel betere stof vindt en geen oproeping voor de *jury* dwingt hier te lande de burgers, om daar binnen te gaan waar men zoo anders niet komt.

Op die wijze is de praktijk van het strafrecht hun meerendeels vreemd. Zij vragen naar veiligheid voor hunne personen, hunne eigendommen en hunne eer, naar eene goede verzekering der maatschappelijke orde, naar eene bevestiging van het vertrouwen, dat wie haar verstoorde worde gestraft. Daarom is het ook eigenaardig, dat de meeste aandrang tot behandeling van het ontwerp gegrond blijkt te zijn op den wensch om voor handelingen die men thans straffeloos acht, strafbedreigingen in het leven te roepen[1]. Maar, hoe gestraft wordt, naar welke rechtskundige qualificatiën der misdrijven, onder welke verzwarende of verlichtende considerations, met gevangenisstraf of tuchthuis, met vrijheidsberooving in afzondering of in gemeenschap, met ontneming van burgerlijke rechten al dan niet, in die bijzonderheden verdiept zich de algemeene belangstelling zelden meer, sinds de straffen aan den lijve alle verdwenen zijn.

1 Zie voorbeelden daarvan in de zitting der Tweede Kamer van 5 Dec. 11.

Toch reiken èn een gebrekkig strafstelsel, al is het niet wreed meer, èn eene gebrekkige toepassing der strafbedreiging zeer ver. Wanneer de hoofddoeleinden der bestraffing, de onderwerping van den oproerigen wil des daders aan de tucht van het sterkere recht, het herstel van het openbaar vertrouwen op die tucht, de verwijdering van den gevaarlijken medeburger buiten de maatschappij, de waarschuwing gericht tot allen en tot hem in de eerste plaats en de openstelling der gelegenheid tot zijn inkeer, wanneer die doeleinden niet volkomen worden bereikt, worden zij gemist en wanneer de wet of hare toepassing niet rechtvaardig zijn, voedt het recht opvattingen die het bestrijden moet.

Als vrijheidstraffen kennen wij hier te lande de tuchthuisstraf van 5 jaren tot levenslang voor misdaden en de gevangenisstraf van 5 dagen tot 5 jaren (bij verzachtende omstandigheden van 1 dag af) voor wat de wet wanbedrijven noemt. Wanneer gij nu den bewoner der gevangenis en dien van het tuchthuis, die beiden eene vijfjarige opsluiting vóór zich hebben, naar het eigenaardige vraagt van hun verschillend lot, dan zoude de eerste u kunnen verzekeren, dat hij onder zijne lotgenooten als een der zwaarste boosdoeners wordt aangezien, de ander dat hij onder de zijnen geldt voor een dier benijdbare vijfjarigen, wier misdaad wegzinkt naast de hunne, en met dit antwoord zouden zij kunnen volstaan, wanneer althans de Leeuwarder niet al te gevoelig is voor het geheele verlies der politieke rechten, welke zijn Hoornsche lotgenoot behield. Dit is toch geen stelsel. En bedenkt gij daarbij, dat wetenschap en staatkunde reeds sinds jaren de onberedeneerde, verderfelijke en gevaarlijke opsluiting van allerlei misdadigers dooreen hebben veroordeeld, dan vraagt gij, waarom nog hier te lande de veiligheid der maatschappij en het zedelijk lot der veroordeelden door dien verplichten slechten omgang der gevangenen worden in gevaar gebracht. Op die vraag konde tot nu toe een afdoend antwoord gegeven worden, want men verkeerde nog in het tijdperk der proefneming en had het oordeel der ervaring over de deugdelijkheid der cellulaire opsluiting gevraagd. De rechter erlangde de vrijheid, om ‘wanneer hij daartoe bijzondere aanleiding vond in de omstandigheden des misdrijfs of de geaardheid des veroordeelden’ te bevelen, dat de gevangenisstraf in afzondering zoude worden ondergaan, en de duur dier straf werd bij opvolgende wetten van een half tot één jaar, van één tot twee jaren verlengd.

Doch dat antwoord is voortaan niet ontvankelijk meer. De

tijd der proefneming is voorbij. De cel heeft bij de openbare meening haar pleit vrij wel gewonnen en heeft als doeltreffend tuchtmiddel bij de handhavers en de overtreders der wet zijne reputatie verzekerd. Het feit is onloochenbaar, dat de rechter tegenwoordig bijna altijd, toevallig genoeg, die ‘bijzondere aanleiding’ ontdekt, behalve wanneer hij of zwaarder straffen moet dan voor twee jaren, of kinderen, hoogbejaarden en hulpbehoevenden voor zich ziet, of voor het misdrijf eene eenvoudige korte vrijheidsberooving voldoende acht en hij, naar de tegenwoordige wetgeving geene andere keuze hebbende, ten minste de strengheid der afzondering aan de op te leggen gevangenis ontnemen wil.

Wanneer dus het Ontwerp voorstelt, dat alle gevangenisstraf, tot drie jarén toe, cellulair ondergaan worden moet, behalve door kinderen jonger dan zestien jaren, door hen die ouder dan zestig jaren zijn of door hen die bij een geneeskundig onderzoek voor de afzondering ongeschikt worden bevonden, dan sluit het zich - den duur daargelaten - slechts aan bij de tegenwoordige praktijk. Maar het wil zelfs de mogelijkheid eener afwijking wegnemen en de door wetenschap en politiek veroordeelde gemeenschap ook veroordeelen bij de wet. Dat het hierbij tot *drie* jaren klimt, is geen greep in de lucht, nadat de ervaring ook van het buitenland geraadpleegd en o.a. het Penitentiair Congres van 1872 te Londen gehouden is, terwijl het genoemde maximum, op weinige uitzonderingen na, wel voor alle gevallen voldoende zal wezen, waarin thans door rechtbanken en gerechtshoven gevangenisstraf of tuchthuisstraf van vijf jaren wordt opgelegd.

Doch er zijn misdadigers voor wie de gerechtigheid eene langere opsluiting dan van drie jaren eischt en de afschaffing der doodstraf heeft ook de wederinvoering der levenslange gevangenisstraf noodzakelijk gemaakt. De Commissie leidt uit de statistiek der laatste jaren vóór de verschijning van haar ontwerp af, dat zij dit cijfer op niet veel meer dan ruim 1 pCt. van alle tot gevangenis- en tuchthuisstraf veroordeelden, op ongeveer 70 à 90 veroordeelden per jaar behoeft te stellen en de statistiek der latere jaren bevestigt hare berekening. Ook voor dezen echter breekt zij natuurlijk met het oude stelsel der gemeenschap. Behalve de levenslange kent zij dan voor hen eene tijdelijke gevangenisstraf van hoogstens 15, in enkele gevallen 20 jaren, waarvan de drie eerste jaren steeds zullen worden

doorgebracht in de gewone afzondering, de overige in gemeenschap, met classificatie naar hunnen leeftijd, de mate hunner ontwikkeling en hun gedrag. De Commissie heeft hier iets geheel eigenaardigs voorgesteld, dat zeer zeker ernstig dient te worden overwogen, zonder dat men haar het verwijt mag doen, dat zij nu eigenlijk toch de oude gemeenschap herstelt. Terecht immers wijst zij er op, dat na de voorafgegane driejarige afzondering de veroordeelden gansch anders samenkomen dan tegenwoordig en dat na een driejarigen straftijd wel de gegevens aanwezig zullen zijn voor eene classificatie, gelijk zij die bedoelt en waardoor zij het groote kwaad der gemeenschap althans tot zeer kleine verhoudingen terugbrengt. De sterkste oppositie hiertegen is waarschijnlijk te wachten van hen, die het Engelsche of Iersche ‘progressieve-stelsel’ voorstaan en ook voor Nederland geschikt achten. Al het andere, dat wij hier niet kunnen uitwerken, nog daargelaten, willen wij deze tegenstanders echter verzoeken, niet voorbij te zien, dat, nu het Ontwerp het ‘voorwaardelijk ontslag’ kent, misschien nog alleen de gelegenheid zoude moeten worden geopend, om den veroordeelde in zeker stadium van zijnen straftijd onder opzicht buiten de gevangenis te doen arbeiden en dat men daarna een voldoend progressief stelsel zoude bezitten op Nederlandschen grondslag, waarbij dan ook ‘de overgang van de vrijheid tot de straf zoo scherp, de overgang van de straf tot de vrijheid zoo zacht mogelijk’ zoude aangegeven zijn.

‘Zoo zacht mogelijk’. Het vonnis is geveld, de tijd is toegewezen en gaat langzaam, maar zeker voorbij. Eenmaal komt bij tijdelijke straffen de dag der vrijheid en de ervaring heeft, door menig rampzalig voorbeeld, het geloof gerechtvaardigd, dat de nieuwe gang door het leven voor de meesten zeer moeilijk is. De vestiging van het Genootschap voor Zedelijke Verbetering van gevangenen is een uitvloeisel van den wensch der menschlievendheid, om althans de eerste schreden op dien weg te steunen. Maar ook deze philanthropie kent hare teleurstellingen. Niet alleen omdat velen, die zij helpen wil, haar miskennen of bedriegen, meermalen ook omdat zij in de maatschappij stoot op een wantrouwen, dat op verre na niet altijd door vooroordeel ingeblazen, maar dikwijls door rechtmatige vrees gewettigd is. - Doch niet der philanthropie alleen gaat het lot der ontslagenen aan. Ook den staat, die vóór alles verlangen moet, dat de strafvoltrekking ook in zoover haar doel bereikt,

dat zij bij hem, die haar onderging, herhaling van misdrijf voorkomt. Daarbij komt, dat het gedrag in de gevangenis verschilt, dat de invloed van strenge tucht en geregelden arbeid bij den eenen gevangene gansch anders werkt dan bij den ander en dat, waar de door den rechter gestelde duur voor beiden dezelfde was, de gerechtigheid, die dit eenmaal eischte, later onderscheid kan maken. Dan zoekt zij bij het koninklijk recht van gratie voldoening en opent het koninklijk bevel de deuren der gevangenis, voor hem wiens gedrag te prijzen viel, voordat de tijd is verstreken. Maar, waar de gratie op die wijze hulpmiddel is, treedt zij menigmaal buiten de grenzen welke de theorie haar stelt, en staat zij machteloos, waar hare weldaden, door het misbruik dat de ontslagene van zijne vrijheid maakte, oṅverdiend en door huichelarij verkregen bleken te zijn.

In Engeland nu kent men sinds vele jaren het stelsel der *voorwaardelijke invrijheidstelling* na het verloop van een aanzienlijk deel van den straftijd, bij ernstig gemeend goed gedrag, op eenen verlofpas (ticket of leave), die, bij slecht gedrag in het maatschappelijk leven, kan worden ingetrokken en den houder van dien pas natuurlijk aan een voor de bereiking van het doel noodig policietoezicht onderwerpt. Toen de toepassing daar met groote omzichtigheid plaats vond, waren de resultaten gunstig. Hetzelfde konde al spoedig gezegd worden van Saksen en Oldenburg, waar men de proef waagde, toen elders op het vaste land de bezwaren opsommende stemmen nog luide klonken. Maat de ervaring heeft overtuigender gesproken dan deze en in het wetboek van het Duitsche Rijk werd de hervorming opgenomen; de Nederlandsche Commissie wenscht dat voorbeeld te volgen en de Italiaansche minister, die hetzelfde voorstaat, zoekt in het Nederlandsche voorstel eene aanbeveling te meer.

Het beginsel verdient alle toejuiching en de verlofpas, die bij slecht gedrag kan worden ingetrokken, zoolang de voor de straf gestelde tijd nog niet verloopen is, hangt als het zwaard van Damocles, dat vallen kan, maar alleen valt door de eigen schuld van het slachtoffer. Vooral in een land waar het misbruiken van sterken drank voor zooveel misdrijven de prikkel is, kan een zwaard van Damocles de feestvreugde der gevaarlijke drinkgelagen gerust verstoren, om te herinneren aan matigheid en tucht.

De gevangenistraf aldus geregeld en - want ook dat is een

eisch der nieuwere wetenschap - mede ten aanzien der bijzonderheden harer voltrekking geregeld bij de *wet*, kan echter niet de eenige vrijheidstraf wezen.

Toen in de 17e en het eerste gedeelte der 18e eeuw de bloedige geest eener op afschrikking berekende justitie bij de toepassing der doodstraf vrij spel had voor zijn vindingrijk vernuft, trachtte hij, waar het einde eentonig was en voor alle variëteiten van misdadigers uitliep in het graf, afwisseling te brengen op den weg, die naar dat einde voerde. Het zwaard, de strop, het vuur, de kokende olie, het rad, de geeselingen of verminkingen vooraf, al deze martelingen poogden toch, waar de wereld der misdrijven en der strafwaardigen, zelfs van hen die den dood hadden verdiend, eene zoo groote verscheidenheid aanbood van schuld, in de wereld der justitie iets evenredigs te geven. De verzachting en vereenvoudiging van het strafstelsel heeft, het ligt in den aard der zaak, zekere eenvormigheid medegebracht. Waar de doodstraf, de dwangarbeid en alle lijfstraffen vervielen, waar de deportatie, als niet uitvoerbaar, wordt terzijde gesteld en de verbanning buiten de grenzen als onpractisch en tegenover den nabuur onbillijk veroordeeld is, daar heet alles wat overblijft (behoudens de geldboete voor mindere vergrijpen) *gevangenisstraf* en bestaat de variëteit alleen in den duur. Gevangenis van één dag, gevangenis levenslang, gevangenis voor en na. Het is het beruchte ‘ad patibulum’ gemoderniseerd. Het cijfer van den *duur* kan niet alles zeggen wat de gerechtigheid zeggen wil, wanneer zij den eenen veroordeelde veel gevaarlijker, verachtelijker, onzedelijker vindt dan den anderen, en menigeen, die op éénen morgen eene lange rij van boetelingen langs de vierschaar zag gaan, wier schuld eindeloos genuanceerd was, moet zich bij het requireeren of opleggen van straf, ook al had hij te kiezen tusschen één dag en vijf jaren, in het uitdrukken van zijn rechtsbewustzijn, door de eenvormigheid van het strafmiddel belemmerd hebben gevoeld. Wanhopig greep hij dan dikwijls naar de geldboete, hoezeer eigenlijk eene vermogenstraf niet volkomen gerechtvaardigd was door het geval, maar, o bittere spot, na twee maanden keerde de niet betaalde boete alweder als dezelfde *gevangenis* terug.

Welk een rijkdom in het Italiaansche ontwerp; het bagno, het tuchthuis, de vestingstraf, de gevangenis (waarin ook verplichting tot arbeid maar zonder het voor het tuchthuis voorge-

schreven *zwijg-systeem*) de hechtenis, het policie-arrest[1]. Wij benijden dezen catalogus niet. Wij kennen noch behoeven een bagno. Wij verheugen er ons in, dat niet ‘de physiek een moreele natuur’ der Nederlanders als die ‘der Zuid-Italianen’ de cellulaire opsluiting verbiedt. Wij verlangen niet naar de noodzakelijkheid om, bij de onmogelijkheid van cellulaire opsluiting de toevlucht te moeten nemen tot het zoo gebrekkige auburnsche of zwijg-systeem en tot de gewone, verouderde gemeenschap der *prigionia*. Wij meenen, dat om deze redenen het Italiaansche strafstelsel bij het voor Nederland voorgestelde ten achter staat, maar ook alleen, nu de Nederlandsche Commissie in hare optelling der hoofdstraffen ‘*gevangenis, hechtenis* en *geldboete*’ een groot beginsel heeft gehuldigd, in de Nederlandsche strafrechtspleging tot dus ver onbekend, maar welks erkenning hoog noodzakelijk is, zoo die rechtspleging met de wetenschap, de rechtvaardigheid en de praktijk der andere beschaafde staten in overeenstemming zijn zal. Met de invoering der *hechtenis*, eene eenvoudige vrijheidsberooving (van 1 dag tot 3 jaren) in bepaald daarvoor bestemde gestichten, waar de veroordeelde zich mag bezighouden met zoodanigen arbeid als hij verkiest, indien hij zich slechts aan de gewone orde van ‘het huis’ onderwerpt, zal, zoowel door den veranderden naam als door de gewijzigde tucht, voortaan een grenslijn worden getrokken tusschen hen, ‘wier daden het kenteeken dragen van zedelijke verdorvenheid en boozen hartstocht’ en die anderen, ‘wier vergrijpen wel in het belang der openbare orde beteugeling eischen, maar de genoemde trekken niet vertoonen’. Zoo bij policieovertredingen, bij de vrijheidstraf welke in de plaats treedt der niet betaalde geldboete, zoo bij eenige politieke misdrijven, bij gevallen van niet-frauduleus bankroet, bij sommige handelingen in duel, bij misdrijven zonder opzet, uit onvoorzichtigheid gegepleegd e.a.m. Daardoor zal de onwetenschappelijke en onrechtvaardige amalgameering in de behandeling der veroordeelden en in hunne beoordeeling door de openbare meening ophouden en zal Nederland den stap vooruit hebben gedaan, dien Frankrijk, Duitschland en nu ook de Italiaansche ontwerpers reeds hebben gezet, allen zelfs op veel ruimer schaal.

1 De straffen van *il confino*, het verplicht verblijf binnen eene bepaalde gemeente en *l'esilio lovale*, het verbod om zich binnen zekeren omtrek van de plaats des misdrijfs en enkele andere plaatsen op te houden, welke de minister had voorgesteld, zijn door de Kamer geschrapt.

Maar Nederland heeft aan het voorgestelde genoeg. Het is geen vruchtbare bodem voor politieke misdrijven en persdelicten. Men luidt hier niet zoo spoedig de ‘Reichsglocke’ en men ergert er zich aan zulke geluiden ook niet zoo dadelijk.

Stelt het Nederlandsche ontwerp zich alzoo even als het Italiaansche door de opneming van ‘het voorwaardelijk ontslag’ en van ‘de hechtenis’ op het standpunt der nieuwere wetenschap en der nieuwere strafrechtspolitiek, waarop de Duitsche wetgever voorging, in eene andere materie is ons ontwerp èn zijn Duitschen voorganger èn zijn Italiaanschen tijdgenoot onloochenbaar vooruit.

‘Le crime fait la honte et non pas l'échafaud’ is zoo lang geleden gezegd en herhaald. Niet iedere misdaad, ook al verdient zij zware repressie, rooft den dader zijne eer, maakt hem verachtelijk en onwaardig, om alle rechten in de maatschappij te bezitten en uit te oefenen. Bovendien, zoo al de misdaad eerloosheid eischt, toch kan deze niet, ook voor den diepst gevallene, wanneer vrije beweging in de wereld hem weder vergund is, duren tot den dood. Daarom, geene straffen, die, onafhankelijk van de misdaad, waarvoor zij worden opgelegd, onteerende straffen zijn, en geene eerloosheid voor het leven.

De juistheid dezer opvatting is lang genoeg erkend. Toch bleef de verouderde, onwijsgeerige en pijnlijke leer van den Code met zijne onteerende straffen bij de wijziging van 1854 hier te lande behouden. Die naar het tuchthuis verwezen wordt, verliest nog steeds de in de wet genoemde burgerlijke en politieke rechten van rechtswege en levenslang. Maar de omwerking van dit stelsel ware ook voor die partieele wijziging veel te omvangrijk geweest. Het is niet genoeg, de onteerende straffen te schrappen. Met name moeten de misdrijven worden aangewezen, welke eene tijdelijke berooving van sommige, mede met name te noemen rechten verdienen. Op die wijze krijgt ook zoodanige berooving veel grooter waarde, maakt zij dieper indruk en wordt zij eene bijkomende straf, die in bepaalde gevallen aan het rechtsbewustzijn van wetgever en rechter eene krachtige en zeer juiste uitdrukking geeft.

Het Nederlandsche Ontwerp nu, wil niet slechts in naam met de onderscheiding tusschen onteerende en niet-onteerende straffen breken. Het kent geene enkele straf, waaraan de ontzetting van welke burgerlijke of staatkundige bevoegdheden ook, van rechtswege verbonden is. Het kent alleen misdrijven, bij welker

bestraffing, omdat zij bedriegelijke bedoelingen of lage hartstochten openbaren, omdat zij toonen, dat het ouderlijk gezag misbruikt of de ambtelijke trouw geschonden is, de rechter de bevoegdheid erlangt burgerschapsrechten te ontzeggen, ouderlijke macht of voogdij te ontnemen, van de waarneming van ambten en bedieningen uit te sluiten. Het laat voorts den rechter de beoordeeling over van ieder bijzonder geval en het stelt voor iedere zoodanige eerloosheid, behalve wanneer ook de gevangenisstraf voor altijd werd uitgesproken, een einde. Dit is het wetenschappelijke standpunt en onze ontwerpers hebben zich hier geheel weten los te maken van alle verouderde traditieën, waarin de Belgische wetgever van 1867, de Duitsche van 1870 en de Italiaansche ontwerper van 1875 allen meer of minder verstrikt zijn gebleven.

Diezelfde moed, om, waar men nu eenmaal nieuwe vormen zoekt, ook zelfstandig eigen banen te bewandelen, kenschetst onze ontwerpers, waar zij de drieledige verdeeling der misdrijven van den Code Penal en alle op zijn leest geschoeide wetboeken hebben geschrapt. Wat meer is dan overtreding van policie heet in dien Code òf *misdaad* òf *wanbedryf*, zooals de etymologisch zeer onjuiste vertaling luidt, van ‘crime ou délit.’ Ook het Duitsche wetboek kent zijne ‘Verbrechen und Vergehen’, het Italiaansche ontwerp zijne ‘crimini et delitti.’ Oorspronkelijk niets dan eene onderscheiding die met de berechting door de Jury samenhing, heeft zij echter op het materieel strafrecht grooten invloed gehad, en er menig dwaalbegrip gekweekt. Hare opheffing is in het Nederlandsche Ontwerp naast zijn strafstelsel en zijne opheffing der onteerende straffen eene gebiedende consequentie, die ook, dat bewijst de Commissie, met het strafproces dat met de oude verdeeling samengroeide, zeer goed te rijmen valt. Want, waarom zouden formeele moeilijkheden onwijsgeerige begrippen in het leven houden? De Italiaansche ontwerper is echter juist voor die moeilijkheden blijven staan, ofschoon reeds het Toscaansche wetboek de enkele verdeeling in ‘misdrijven en overtredingen’ naar ‘den innerlijken aard dier beide soorten van strafbare feiten’ kent en, volgens den minister Mancini zelven, die tweeledige verdeeling, zonder twijfel, ‘de ware en oude Italiaansche leer heeten mag.’ Hare voorstanders verzuimen dan ook niet op het Nederlandsch voorbeeld te wijzen en opmerkelijk mag het heeten, dat ‘la vera ed antica scuola Italiana’ in een Nederlandsch ontwerp de

erkenning vindt, die een ontwerp voor gansch Italië haar, op welken grond dan ook, niet geven kan.

Is het strafstelsel in een wetboek een gewichtig deel, meer dan een deel is het niet. Dezelfde nauwgezette studie van de behoeften der maatschappij en de eischen der rechtvaardigheid, van de natuur der menschen en de geschiedenis der menschheid, is in niet mindere mate noodig, waar de wetgever de misdrijven omschrijft en de grenzen vaststelt voor hunne bestraffing. Nu is het eene besliste zaak, dat het Fransche wetboek in dit opzicht een overvloed van gebreken vertoont. Het gewaad had, reeds toen Nederland het aandeed, scheuren; de tijd heeft het nu nog versleten en het fatsoen doen verouderen daarbij. Terwijl in het land zelf de fransche tailleur meer dan eenmaal het herstellingswerk verdienstelijk heeft uitgevoerd, heeft men zich in Nederland tot dien arbeid hoogst zelden gezet. Immers er werd steeds op een nieuw, een vaderlandsch kleed gewacht.

Men vergunne ons op dit gebied een greep hier en daar.

De Nederlandsche natie draagt den roem der gastvrijheid. Maar de deuren moet de gastheer zelf vrijwillig openen en het ‘my house is my castle’ zegt hij den Engelschman met niet minder fierheid na. De woorden ‘’t huis’ en ‘huiselijkheid’ zijn er nationaal en een Nederlandsche illustratie noemt men er met den eigenaardigen titel ‘eigen haard’. Ook de Grondwet verbiedt, dat men de woning van een burger binnentrede, anders dan met inachtneming van de voorschriften en de vormen der wet. En toch geen Nederlandsche wet bedreigt straf tegen den brutalen indringer, den verstoorder van den huiselijken vrede, die uw drempel overschrijdt en zich op uwe vordering niet verwijderen wil. Gij bezigt geweld en de indringer verhoogt zijne brutaliteit door u aan te klagen wegens mishandeling, terwijl het Fransche wetboek al zeer wijsgeerig meent te zijn, wanneer het beveelt, zoo de indringer zich door inklimming of verbreking van sluitingen naar binnen begaf, u genadiglijk te behandelen en het, uwe daad ‘verschoonbaar’ verklarende, met eene kleine correctie genoegen neemt. Wel zal geen officier van justitie u, anders dan in geval van zware verwonding, vervolgen, maar de wet geeft hem de bevoegdheid en, wordt gij vervolgd, zoo moet de rechter u onverbiddelijk veroordeelen. Is echter eenmaal het Ontwerp wet, dan zal de schennis van den huisvrede een misdrijf geworden zijn en zal de rechtszekerheid u ook de aanleiding om uw eigen rechter te zijn ontnemen.

Zoo de indringer in uw huis. En nu de bedelaar aan uw deur?

Welk eene eindelooze verscheidenheid onder die groepen van armen die de hand ophouden en om een aalmoes vragen. Het havelooze kleed is het kleed der oprechtheid en dat der huichelarij. Het uitgemergelde lichaam is het merk van tegenspoed en kommer of van luiheid en verkwisting. De een vraagt uwe hulp door den nood gedreven, de ander perst u op onbeschaamden toon, dag in dag uit, het voedsel zijner ledigheid af. Is al dat bedelen misdrijf? Werpt elk dier bedelaars zich zelven onbeschaamd ten laste van de maatschappij, diensten weigerend aan haar van wie hij diensten ontvangt? Zeker niet. Maar ook de wet vat het immers zoo niet op. Zij onderscheidt, buiten de gevallen van bedelarij met bedreiging en dergelijke, tusschen hen, die, gezond van lijf en leden, tot werken in staat, van bedelen hun beroep maken en de anderen. Zij bestraft deze laatsten alleen, wanneer zij ‘op plaatsen voor welke eene openbare inrichting tot voorkoming van bedelarij bestaat’, deze officiëele instellingen van liefdadigheid voorbijgaande, het de ingezetenen en de voorbijgangers lastig maken.

Maar waar zijn zoodanige inrichtingen? Vraagt liever, waar zijn ze niet? Want in het Staatsblad prijkt een Koninklijk Besluit, waarbij de rijksgestichten te Ommerschans en Veenhuizen, behalve voor de plaatsing van veroordeelde landloopers en bedelaars, ook bestemd zijn voor de opneming van alle behoeftigen, die de gemeentebesturen er willen plaatsen, alzoo ‘gestichten ter voorkoming van bedelarij voor het geheele rijk’. Feitelijk heeft het er niets van, alsof ieder behoeftige, die zich daartoe aanmeldt, in die gestichten onderstand zoude kunnen vinden. Noch de administratieve voorschriften, noch de budgetten der gemeenten laten dit toe. Doch de wet eischt niets meer, dan dat er eene inrichting ter voorkoming van bedelarij bestaat en thans is, de jurisprudentie bewijst het, tengevolge eener fictie in Nederland geen bedelaar straffeloos. De minister van justitite achtte deze rechtsbedeeling op den grondslag eener onwaarheid eener beschaafde natie zoo onwaardig, dat Zijne Excellentie, evenals voor eenige jaren de minister de Vries, eene partieele regeling der bedelarij urgent verklaarde. Het Ontwerp wijst ook hierin den juisten weg, door straffeloosheid te verzekeren aan den bedelaar, die, tot werken niet in staat en behoeftig, zich vruchteloos tot het verkrijgen van onderstand bij de betrokken arm- of gemeentebesturen heeft aangemeld, en de ge-

zonde bedelaars van beroep te bedreigen met gevangenisstraf en opzending naar eene rijkswerkinrichting, die dan naar strenge regelen zal worden ingericht.

Hiermede zal ééne fout van de tegenwoordige berechting der bedelarij worden hersteld. Maar daar is eene tweede, niet minder ergerlijk, dan de andere. Alle bedelaars zijn gelijk gesteld en strafbaar. De deuren der rijksgestichten, feitelijk voor de meeste hulpbehoevenden gesloten, gaan onmiddellijk open, zoodra een veroordeelend rechterlijk vonnis de opzending gelast. En het gevolg? Dat de ongelukkigen, die naar dat ‘paradijs’ verlangen, zich getroosten het vagevuur der rechtszaal door te gaan. Zij bedelen onder de oogen der politiebeambten om te worden opgenomen, en vooral in het ressort der rechtbank te Assen, onder den rook der bedelaarsgestichten zelve, wordt deze comedievertooning dagelijks opgevoerd. Zoo zijn de rechtbanken in zake bedelarij bureaux van onderstand geworden. La cour ne rend pas des arrêts mais des aumônes. Dat is inderdaad ergerlijk en dat zal nooit ophouden, wanneer niet, vooreerst de rijkswerkinrichtingen zoo worden ingericht, dat ze allen paradijsglans verliezen en bovendien, want het eerste zal, met het oog op hen die broodsgebrek lijden, toch nooit geheel bereikbaar wezen, voor de plaatsing in werkhuizen door arm- en gemeentebesturen beter gezorgd worde. Anders keert dezelfde vertooning terug. De armen zullen dan de arm- en gemeentebesturen niet aanspreken om hulp. Zij zullen eenvoudig gaan bedelen en, daar zij nu niet in de uitzondering vallen, komen zij toch voor den rechter. Tenzij de politie zelve hen vooraf eene aanvraag om onderstand bij de armbesturen hebbe doen indienen, al moest deze ook vruchteloos zijn. Men lette daarop bij de regeling der bedelarij en voorkome niet alleen fictieën en comedievertooningen, bespottingen van recht en rechtspraak, maar ook kaatspartijen tusschen de gemeentebesturen en den Staat.

Wordt de wetsverbetering in zake bedelarij urgent genoemd, dezelfde urgentie wordt van andere zijden voorgesteld voor maatregelen tegen vervalsching van levensmiddelen. - Zoo slechten naam nu als de publieke opinie, naar het schijnt, aan de thans op dat punt geldende wetgeving geeft, heeft deze, voor zoover zij repressief is, inderdaad niet verdiend. Niet in die enkele bepaling van het 4de Boek van den Franschen Code, waarbij de verkooper of ‘vertierder’ van

vervalschte dranken met eene kleine policieboete wordt op de vingers getikt, ligt de kracht, noch ook in het slechts onder bepaalde omstandigheden toepasselijk artikel tegen ‘bedrog in den *aard* eener verkochte koopwaar,’ maar wel degelijk in de wet van 19 Mei 1829 St. n°. 35 en het art. 318 van den Code, waarbij die wet zich aansluit. Dit geldt althans, in zoover de bescherming van leven en gezondheid beoogd wordt. Strafbaar zijn reeds nu zij, die dranken en eetwaren met vergiftige of andere voor de gezondheid schadelijke stoffen vermengden en zij, die, met de vermenging bekend, deze levensmiddelen, liever levenbedervers, verkochten. Reeds nu is het mogelijk, strenge straffen tegen de schuldigen uit te spreken, wanneer de justitie met hare gewone middelen van instructie het bewijs levert en door de deskundigen, wier diensten zij slechts heeft in te roepen en wier nauwgezetheid bekend is, de vermenging en de mate van gevaar voor de gezondheid of het leven bepalen doet. - Maar onvoldoende en onwetenschappelijk is die regeling ongetwijfeld. Reeds daar moet de repressie der strafwet dreigen, waar de vermenging nog niet voltooid en het vervalschte levensmiddel nog niet ter verkoop aangeboden werd, maar waar de wieg van het kwaad is; onder die baatzuchtigen, die de gevaarlijke stoffen zelve leveren, zeer goed wetende, tot welk doel ze moeten strekken, maar veinzend, den eerlijksten handel der wereld te drijven in een artikel, tot allerlei doeleinden geschikt en waarvan zij immers niet behoeven te weten, waarheen het zijn weg vindt. Maar zij weten het zeer goed en tegenover hen staat de justitie machteloos. - De andere fout is de onwetenschappelijkheid van het systeem, dat geen onderscheid maakt tusschen hen die, als leveranciers der gevaarlijke stoffen, als mengers of als verkoopers van het mengsel, het kwaad, dat zij ter wille hunner geldzucht bereiden, kennen en voor het opzet niet terugdeinzen, en die anderen, die, met dat gevaar onbekend, schuldig zijn door hunne lichtzinnigheid. - Beide fouten vermijdt het Ontwerp.

Na deze bescherming van leven en gezondheid een woord over dezelfde bescherming tegen kwaadwilligheid, haat, nijd, wraakzucht, opwelling van drift en andere gevaarlijke hartstochten, met hunne rampzalige gevolgen, dood, verwonding, verminking, ziekte. De vele schakeeringen in den wil der meestal ruwe bedrijvers dezer mishandelingen en in de gevolgen van deze rechtvaardigen eene uitgewerkte verscheidenheid in de classificatie en de straf-

baarheid dier daden. Maar in den Code van die verscheidenheid niet veel. Een doodslager is iemand die doodt, een verwonder is iemand die verwondt en bij dezen laatste maakt het alleen een verschil of de mishandelde meer dan twintig dagen buiten staat was om zijn werk te doen. Dat is de eenvoudige leer. Alleen de ‘voorbedachte raad’ maakt een verschil. Toch trekt de wetenschap, toch trekken alle nieuwe wetgevingen een grenslijn tusschen hem, die doodde met den wil om te dooden, en hem die, een veel geringer leed willende toebrengen, een lichamelijk letsel veroorzaakte, dat, den dader zelven verschrikkende door zijn toenemenden omvang, den dood ten gevolge had. Toch is het reeds sinds lang betreurd, dat zelfs zware verminkingen, zelfs zeer wreede verwondingen, wanneer maar het slachtoffer na den willekeurig gestelden termijn van 20 dagen tot werken weder in staat was, tot de eenvoudige mishandelingen behooren; en dat met datzelfde woord - volkomen onwetenschappelijk - ook die geringe stooten en slagen worden aangeduid, welke, geen lichamelijk leed, maar moreele krenking bedoelend en veroorzakend, in andere wetgevingen als ‘beleediging door feitelijkheden’ worden gequalificeerd. Van dezen Code mag het wel allerminst heeten: ‘hij telt den uitslag niet maar let op 't doel alleen.’

Dat gansche leerstuk der moreele krenking, der *beleediging*, is trouwens in het Fransche wetboek al zeer irrationeel behandeld. Het moge waar zijn, wat de ontwerpers schrijven, dat de Code er toch niet in geslaagd is, om zijne valsche begrippen in het volksbewustzijn te doen doordringen, de rechtspraak en de opvatting in de rechtszalen is door die begrippen zeer zeker op valsche wegen gedrongen. Gij kunt naar den Code *lasteren* en toch gelooven, dat gij waarheid spreekt, ja wat meer is, toch waarheid spreken. Wanneer gij iemand in het openbaar eene verachtelijke daad ten laste legt, die de man werkelijk gepleegd heeft, maar gij kunt geen vonnis of geen authentieke acte overleggen, waaruit blijkt, dat de waarheid die gij spraakt, ook officieele waarheid is, dan zijt gij een lasteraar, dan behoort gij tot het gild van Basilio in den Barbier de Seville, ofschoon gij volkomen gelijk kunt hebben, wanneer gij u zelven vrij verklaart van leugen en Basilio verafschuwt. Volgens het nieuwe Ontwerp moogt gij, wanneer de klager zich op de onwaarheid uwer betichting beroept, de waarheid bewijzen, maar voldoet gij aan deze sommatie niet en komt uw kwade trouw

aan het licht, dan zijt gij een leugenaar en wordt gij als lasteraar veroordeeld en gestraft, maar ook dan alleen. Bij deze scherpe karaktiseering van den laster, behoort nu ook het thans nog aangenomen vereischte weg te vallen, dat het valsche verwijt op eene openbare plaats, of in eene openbare vergadering, of in een openbaar geschrift moet gedaan zijn. Basilio zegt het: als een zuchtje begint de laster, maar het zuchtje gaat van mond tot mond en wordt een storm. Zeer terecht zal daarom volgens het Ontwerp met openbaarheid gelijk staan, de mededeeling aan twee of meer personen samen, zelfs aan twee of meer personen afzonderlijk. ‘Het karakter van het misdrijf ligt in de verspreiding van het lasterlijk gesprek’ zegt de memorie bíj Italiaansch ontwerp Vigliani: ‘wanneer men er in geslaagd is, om een gerucht te doen loopen, dat iemands goeden naam bederven kan, dan is het doel van den laster bereikt en het doet er weinig toe, of de gelegenheid om dat gerucht gaande te maken, op eene openbare of eene bijzondere plaats gegeven werd’. Maar terwijl wij dit toejuichen, vragen wij wel, of dit zelfde gelden mag voor *smaad* (diffamazione), d.i. voor elke met het opzet om te beleedigen geuite ten laste legging van een verachtelijke daad, welke de vereischten van laster mist? Wij betwijfelen het zeer en zouden voor dat lichtere misdrijf de inmenging der policie in de gesprekken van huiskamer en vriendenkring niet willen toelaten, al dacht de Commissie er anders over. Dat het Ontwerp in den titel van beleediging bovendien een einde maakt aan de onderscheiding tusschen honende uitdrukkingen, die een bepaalde ondeugd beschrijven en waarvoor men naar de rechtbank, en andere veel- of onzinnige staaltjes uit den woordenschat eener Nederlandsche scheldpartij, waarvoor men naar den kantonrechter verwezen wordt, is de hulde van het gezond verstand aan eene meer dan ergerlijke dwaasheid, en de lange rij arresten, waarin het hoogste rechterlijk college ter wille dier onderscheiding den stroom van Nederlandsche scheldwoorden heeft moeten bestudeeren, zal dan gesloten zijn.

Aan zijne verplichting tot bescherming van het *vermogen* der ingezetenen komt het Fransche wetboek op menige plaats te kort, tot dagelijks ongerief van velen en niettegenstaande zijn eindelooze, soms zelfs kleingeestige onderscheiding van de meer of minder ernstige omstandigheden, waaronder iemand stelen kan.

Heden worden ten uwen nadeele goederen verduisterd en weggemaakt, door iemand aan wien gij ze geleend had: de man is straffeloos. Morgen door iemand, die er voor u een boodschap mede moest doen of een werk aan zoude verrichten, waarvoor hij echter niet betaald zou worden: straffeloos. Straks goederen, die gij in huur hadt gegeven, of in pand: straffeloos. Uw schuldenaar, op wiens meubelen gij beslag hadt doen leggen, onttrekt ze aan dat beslag en is den bewaarder te vlug af: straffeloos. Een ander, op wiens huis gij hypotheek hebt, haalt er deuren en vensters uit, verkoopt deze ten eigen bate en vermindert zoo de waarde van uw onderpand: straffeloos. Een geassureerde heeft den assuradeur bedrogen, door enkele verzwijging van omstandigheden, die het gevaar bepaalden, dat deze op zich nam: straffeloos. En legio is het aantal bedriegers, die heenkropen door de mazen der wettelijke qualificatie van ‘escrocquerie’, welke, met hare ‘manoeuvres frauduleuses’, een kruis is voor de rechtspraak. Doch ook voor den wetgever blijft het stellen der grenzen van het strafbaar bedrog een kruis. Daar zijn steeds van die handelingen, waartegen de menschen zich zelven moeten weten te beschermen door eigen oplettendheid, en niet ieder die zich laat beetnemen, mag daarvoor de justitie inroepen. Zeer juist. ‘Daar zijn ook onfatsoenlijkheden, vooral in den handel, die de publieke opinie berechten moet, en niet de strafrechter.’ Ook zeer juist. Maar de wetgever hebbe vooral hier scherp toe te zien, want diezelfde publieke opinie wordt meermalen geleid door het ‘heden ik, morgen gij’, wat een zeer gevaarlijke grondslag van rechtspraak is. Toen in Duitschland de ‘Gründer’, die in hunne prospectussen onwaarheden gezegd en waarheden verzwegen hadden, wegens ‘Betrug’ werden vervolgd, omdat de zaken slecht gingen, verhieven zich tegen het ‘Denunciantenthum’, dat hen had aangeklaagd, kreten van verontwaardiging. Maar waar lag de fout? Aan de wet, die er aanleiding toe gaf, dat binnen het keurslijf der *oplichting*, met het noodzakelijk vereischte van *geleden schade*, handelingen gedrongen moesten worden, die, als bedriegelijke verlokkingen van het publiek, afzonderlijk hadden moeten zijn strafbaar gesteld, en dan ook in den tijd, toen het kwaad nog ware te keeren geweest, hadden kunnen worden vervolgd. In den geest dier veel juister opvatting schreven onze ontwerpers eene bepaling neder. De gansche materie der misdrijven tegen het vermogen is door hen met groote zorg en zeer uitvoerig bewerkt, en, enkele wijzigingen

mogen gewenscht blijven, de burgers zullen gerust kunnen zijn, de ‘Rechtslosigkeit’ zal ophouden.

Deze omschrijving der veelsoortige misdrijven en de bepaling van het strafstelsel vormen samen nog slechts twee derden van het werk. Want duizendmaal bonter en kleuriger dan de groepen der misdrijven is de wereld van hen die ze plegen. In die wereld klinkt boven alles uit de stem van den rechter, die, na de daad ontleed en als misdrijf herkend, na de schuld beoordeeld te hebben, den dader zijne straf toemeet.

Zoo het in Nederland heerschende strafrecht bijna in elk opzicht verouderd is, zeker hier wel het allermeest, waar het in die wereld moet ingrijpen en den rechter den weg heeft te wijzen in de oplossing der vraagstukken van toerekenbaarheid en van oplegging der straf.

Het vergenoegt er zich mede, om, wanneer kinderen beneden zestien jaren terecht staan, een onderzoek te bevelen, of zij al dan niet hebben gehandeld met of zonder ‘oordeel des onderscheids’, zooals het heet, ‘of zij al dan niet de gevolgen hunner daad konden berekenen en genoegzaam ontwikkeld waren om er het strafbaar karakter van te kunnen beseffen’. In het eerste geval worden zij veroordeeld, doch tot straffen van korteren duur en in bepaalde gevangenissen: in het tweede ontbreekt alle schuld en kunnen zij ter voorkoming van dieper verval, aan de verwaarloosde opvoeding in de ouderlijke woning worden onttrokken en naar een opvoedingsgesticht overgebracht.

Het is niet tegen te spreken, dat deze onderscheiding in overeenstemming is met eene gemeene rechtsovertuiging, die hare uitdrukking vindt in de wetboeken van de meeste Europeesche staten, dat zij wetenschappelijk onaantastbaar mag heeten; maar in de praktijk komt zij dikwijls al zeer weinig tot haar recht. De grenzen tusschen deze beide ontwikkelingsgraden zijn, wanneer gij kinderen voor u ziet terecht staan, in zeer zeldzame gevallen duidelijk en zuiver te trekken. Vraagt gij de jeugdige beklaagden zelven, of zij wel wisten, dat zij kwaad deden, dan antwoorden zij bijna allen ‘ja’, wel begrijpende, dat zij anders niet voor de getabbaarde heeren zouden staan, en omtrent hun karakter en hunne opvoeding blijft de rechter natuurlijk zeer onvolledig ingelicht. Daarom wordt veelal slechts gehandeld naar omstandigheden, al naarmate de resultaten der ‘gevangenis voor jeugdige veroordeelden’ en die van het ‘opvoedingsgesticht’ gunstiger of minder gunstig zijn en eene plaatsing in

de eene of in de andere inrichting wenschelijker schijnt, of wel, naar gelang in het bijzondere geval eene korte gevangenisstraf als gevoelige berisping of de terugzending aan de ouders na eene enkele vermaning, zich meer of minder aanbeveelt.

Op het voetspoor der nieuwste wetgevingen doet nu ook het Nederlandsche Ontwerp in dit opzicht een stap vooruit, door bij kinderen tot aan zekeren leeftijd het gemis aan strafrechtelijke toerekenbaarheid absoluut aan te nemen, en te verbieden, dat deze ooit strafrechtelijk worden vervolgd, behoudens de bevoegdheid van den burgerlijken rechter om, wanneer zij een feit pleegden, dat in de termen der strafwet valt, hunne plaatsing in een rijksopvoedingsgesticht te gelasten. Zelfs de mogelijkheid dus, om zeer jonge kinderen terecht te stellen, zooals o.a. bij de Goessche rechtbank zaliger gedachtenis eenmaal geschiedde, wordt uitgesloten. Maar waarom hier als grens den *tien*jarigen en niet met den Duitschen wetgever den *twaalf*jarigen leeftijd aangenomen? Het Italiaansche ontwerp stelt *negen* jaren, doch men vergete daarbij niet, dat in dat ontwerp, waarschijnlijk in overeenstemming met de vroegere rijpheid dier bevolking van het Zuiden, veertien jaren tellen als zestien bij ons. Het is waar, dat in ons Ontwerp jongens en meisjes worden gelijk gesteld, maar de weinige meisjes die op tienjarigen leeftijd ook reeds geestelijk zoo ontwikkeld mogen heeten, dat ze voor twee jaren onder kunnen gelden, mogen hier den regel niet aangeven. De ervaring leerde althans aan schrijver dezes - en te Rotterdam worden veel misdrijven door kinderen gepleegd - dat de rechter kinderen van tien of elf jaren toch altijd naar het opvoedingsgesticht of naar hunne ouders verwees, en dat eerst na het twaalfde jaar de ontwikkelingsgraad der verschillende jeugdige boosdoeners duidelijker te onderscheiden viel.

Nog grooter is de afstand tusschen de psychologie van den Code Penal in zijn artikel, waarin straffeloos wordt verklaard hij die de daad pleegde in een staat van *krankzinnigheid* (démence) en de psychologie en psychiatrie van den nieuweren tijd. Krankzinnigheid was vroeger het algemeene woord, waarmede men meende alles te hebben gezegd. Maar dit woord is hoe langer hoe meer onbepaald en onvoldoende geworden; onbepaald, omdat het met de variëteiten van hersenlijden en haren invloed op de toerekenbaarheid geene rekening hield; onvoldoende, omdat de ‘gebrekkige ontwikkeling der geestvermogens’ daarbuiten viel en evenzoo iedere andere afwezigheid van be-

wustzijn, waarvan maar geene ‘ziekelijke’ storing dier vermogens, geene ‘krankheid’ van zinnen met juistheid als de oorzaak konde worden aangegeven. Deze gebrekkige opvatting en omschrijving van het beginsel der strafrechtelijke ontoerekenbaarheid heeft in de praktijk van het strafrecht het psychologisch onderzoek zeer doen verwaarloozen en, wanneer prof. von Holtzendorff als een der beide ‘grössten, ihrer Lösung noch harrenden Probleme’ van de nieuwere strafrechtswetenschap noemt: ‘die schärfere Begränzung der psychischen Grundlagen der criminalrechtlichen Zurechnungsfähigkeit,’ dan is het, voor zooveel het Nederlandsche strafrecht betreft, hoog noodig, dat eene betere wet dwingt, om het probleem in de praktijk te stellen, wanneer het zich voordoet. Onder den Code heeft de officier van justitie of de rechter slechts te vragen, of er vermoeden bestaat van *krankzinnigheid*; neemt hij geene verschijnselen waar, die daaraan doen denken, dan behoeft hij geen psychologisch onderzoek uit te lokken en dan wordt er ook geen uitgelokt. Allerminst willen wij hier vervallen in de sentimenteele oppervlakkigheid van hen die, zooals de Italiaansche Kamer het in haar rapport afkeurend uitdrukt, ‘het maar gemakkelijk vinden, om elken aanval van hartstocht met een vlaag van krankzinnigheid te verwarren,’ maar wij verheugen er ons in, dat de bepaling van het nieuwe ontwerp, op wetenschappelijken grondslag gevestigd, de gelegenheid zal geven om aan de strafrechtelijke psychologie de plaats te geven welke haar bij een rechtvaardig, beschaafd en wetenschappelijk volk toekomt. Die bepaling luidt: ‘niet strafbaar is hij, die een feit pleegt, terwijl hij tengevolge, hetzij van den toestand van *bewusteloosheid* waarin hij verkeert, hetzij van *gebrekkige ontwikkeling* of *ziekelijke storing* zijner geestvermogens, buiten staat is, *ten aanzien van dat feit*, zijnen wil te bepalen.’ Zij is volledíger dan het Duitsche, veel duidelijker en volledíger dan het Italiaansche artikel, dat alleen spreekt van ‘krankzinnigheid (follia) en iederen mogelijken toestand der geestvermogens (di mente) welke het bewustzijn van een misdrijf te begaan opheft.’

Doch zelfs, waar voor den rechter volwassenen staan met gezonde hersens, welk eene verscheidenheid ook dan nog in graad van ontwikkeling, in gemoedstoestand, in levensomstandigheden; welk eene verscheidenheid in de motieven die de misdaad in het leven riepen, in de gevolgen, die ze na zich sleept. Hier voelt de wetgever, die, bij de onderverdeeling der misdrijven

slechts naar enkele algemeene regelen groepeeren kan, zijne zwakheid in bijzondere mate en moet hij de volmacht van zijnen uitvoerder, den rechter, ruimer stellen. Deze alleen is in staat, het bijzondere geval te ontleden en te waardeeren, maar, zoo zijne volmacht onbegrensd ware, zoude de rechter wetgever worden, zouden de vaste vormen voor eene rechtvaardige toedeeling der straffen ontbreken, zoude de willekeur van personen, hoe goed gemeend ook, zich plaatsen boven de instellingen, waarin de maatschappij nu eenmaal hare vaste waarborgen meent gevonden te hebben. Dat mag niet. Doch waar zal dan de grenspaal staan?

Het stelsel onzer tegenwoordige wetgeving is wetenschappelijk veroordeeld en wordt iederen dag door de praktijk belachelijk gemaakt: strenge straffen, die misschien in de helft der voorkomende gevallen - en bij vele misdrijven zeker niet eens in de helft - eenvoudig worden ter zijde gesteld. Want de wet heeft den rechter aan hare strengheid niet gebonden, wanneer hij ‘verzachtende omstandigheden’, ontdekt; dan mag hij dalen ver, zeer ver beneden de wettelijke maat. Maar wanneer die omstandigheden nu in de praktijk dikwijls geen bijkomende omstandigheden blijken te zijn, wanneer zij behooren tot den vorm waaronder de misdrijven zich regelmatig voordoen? Heeft men dan het normale misdrijf vóór zich of eene uitzondering? Is een diefstal van kleederen, van kleine geldsommen een gewone diefstal of niet? Is een slag in het aangezicht minder dan eene ‘eenvoudige mishandeling’ ja, dan neen? En wat zal geschieden, wanneer de rechter, hoe diep ook zoekende, geen verzachtende omstandigheid opsporen kan, maar toch overtuigd is, dat de wettelijke grens veel te hoog werd gesteld? Dan zoekt hij nog dieper dan diep en vindt eene reden tot strafverlaging b.v. in de omstandigheid, dat de dader ‘niet ongunstig bekend staat,’ dat hij nog nooit te voren de bank der beklaagden betrad, alsof de wet haren norm slechts voor ongunstig bekenden schreef en bij hare strafbepaling aan een eersten misstap niet gedacht had. - Bezwaren zijn er in overvloed en dat men zulk een stelsel verlaat, daartoe wordt het hoog tijd.

Maar wat dan?

Groote vrijheid van beweging voor den rechter en daarnaast in de wet, vooreerst bij iedere soort van misdrijven eene juiste en uitgewerkte omschrijving van die omstandigheden, waaronder zij eene strengere qualificatie verdienen, en daarbij in iedere straf bepaling eene grens waarboven de rechter niet klimmen mag.

De hoogste straf, het maximum, voor ieder misdrijf in de wet te bepalen, maar het minimum niet en den rechter alzoo de vrijheid gegeven, om, na nauwgezette beschouwing van het gansche feit en van den man die het pleegde, van het gestelde maximum te dalen tot aan het minimum der soort van straf, gevangenis, hechtenis of geldboete, die hij oplegt. Zoo het Ontwerp. dat aldus gevangenisstraffen bedreigt met een vast minimum van zes dagen voor hoogstens ééne maand, hoogstens één jaar, hoogstens vijf jaren enz., hechtenis met een vast minimum van één dag, voor hoogstens een week, hoogstens drie maanden enz.

Maar geheel consequent in hun vertrouwen op 's rechters oordeel zijn de ontwerpers niet geweest, toen zij bij enkele zware misdrijven tegenover een maximum van levenslange gevangenisstraf een niet te overschrijden minimum van drie jaren, tegenover een maximum van 15 jaren een dergelijk minimum van een jaar, tegenover een maximum van 12 jaren een minimum van 9 maanden hebben gesteld. Alsof die zware misdrijven zich met geene mogelijkheid in zulk een vorm zouden kunnen voordoen, dat ook deze minima onrechtvaardig worden, en alsof de Nederlandsche rechter ooit, misbruik makende van zijne vrijheid, door ziekelijk medelijden gedreven, den moordenaar met eene kleine correctie naar huis zoude zenden, Deze afwijking is o.i. wetenschappelijk inconsequent en met het oog op Nederlandsche toestanden ongemotiveerd. Het eenmaal gekozen vrije standpunt neme men in zonder voorbehoud. Volgens het Italiaansche stelsel zijn alle tijdelijke vrijheidsstraffen in graden verdeeld, zoo b.v. het tuchthuis, dat van 5-20 jaren loopt, in 4 graden van 5-10, van 11-15 enz., is, in den regel, tegen elk bepaald misdrijf de straf in een dier graden bedreigd en is dan den rechter de bevoegdheid gegeven, om, bij ‘verzachtende omstandigheden’, een of twee graden te dalen. Wel heeft de Italiaansche Kamer den Italiaanschen rechter het grievende bespaard der woordelijke opsomming van verzachtende en verzwarende omstandigheden, zooals het ontwerp van den minister er eene bevatte, alsof die rechter een vreemdeling was in de wereld der menschen, maar toch bleven wij het, na de lezing der Italiaansche artikelen, streelend achten, dat een Nederlandsch ontwerper niet, evenals de Italiaansche, bij dit onderwerp heeft willen herinneren aan Baco's stelling, dat de beste wet die is, welke aan het goedvinden van den rechter zoo weinig mogelijk overlaat.

Wordt het stelsel van het Nederlandsche ontwerp - en dan consequent doorgevoerd - wet, de Nederlandsche magistratuur zal zich het vertrouwen des wetgevers waardig toonen en dankbaar zijn, dat zij zich niet langer in de engten van een zoo gewrongen stelsel, als het bestaande, behoeft te kwellen.

Maar de dankbaarheid der magistratuur zal zich uitstrekken tot veel meer. Een wetboek dat bij de omschrijving der misdrijven, bij de leerstukken van toerekenbaarheid, van opzet en schuld, van poging en deelneming, van samenloop en herhaling een wetenschappelijk geheel vormt, zal ook de wetenschappelijke beoefening van het strafrecht in de rechtszalen vermeerderen en leiden.

Struikelblok of *kapstok*. Het waren deze beide beelden, 'houterige' beelden in elk geval, die de fantasie van een lid der Tweede Kamer, in de zitting van 5 December ll. voor het Ontwerp Wetboek van Strafrecht koos.

'Ik wil enkel', zoo sprak die volksvertegenwoordiger, 'aan den Minister van Justitie een verzoek doen, en wel, om het groote strukelblok, dat zooveel goeds op het gebied van wetgeving tegenhoudt, op te ruimen. Dat struikelblok is het Wetboek van Strafrecht *der toekomst*. Dat wetboek is eene soort reservoir of beter een kapstok, waaraan alle zaken die men niet aandurft, of niet aanwil, worden opgehangen. Dat struikelblok kan op tweeërlei manier worden opgeruimd; de eene manier is radicaal au fond: het is het tot stand brengen van dat langgewenschte Wetboek van Strafrecht. Maar ik begrijp, dat dit reuzenwerk geen arbeid is van één dag. Daarom, als de kans niet bestaat om spoedig dit werk tot stand te brengen, dan wensch ik, dat men *incidenteel* dat struikelblok opruime of ter zijde plaatse evenals met de rechterlijke organisatie gescheid is'. Na zijne instemming te hebben betuigd met 's ministers voornemen om de *bedelarij* partieel te regelen, uitte spreker de hoop, dat andere onderwerpen, zooals het misbruik van sterken drank, de vervalsching van levensmiddelen, - een ander voegde daarbij de dierenmishandeling, - in diezelfde gunst mochten deelen, en eindigde hij met den wensch 'dat die onderwerpen niet zullen behoeven te wachten op het wetboek, met andere woorden, niet zullen worden uitgesteld *ad calendas graecas*'.

Toen wij die woorden hadden gelezen, kwam ons het beeld voor den geest van een kind, dat, in het stille huis na jaren van verlangen ter wereld gekomen, nu aan zijne opvoeding teedere zorg moet worden gegeven, en het niet op eenmaal op eigen beenen staan kan, al spoedig voor den vader een sta in den weg wordt, die zijne oude vrijheid van beweging belemmert. En zulk een lot verdient de groote arbeid hier bedoeld waarlijk niet. Wij meenen, dat het kind met gejuich moet worden begroet, dat geen zorg mag worden geschuwd, om het groot te brengen en spoedig - zeker niet in één dag, maar ook niet eerst op de Grieksche calendae - als wakker man het leven te doen intreden.

De mededeelingen van den Minister van Justitie omtrent het verleden waren niet opwekkend. Spoedig na de verschijning van het Ontwerp had 's ministers voorganger daarover eene raadpleging gehouden met de 3de Afdeeling van den Raad van State. Ruim één jaar geleden was het antwoord van die afdeeling ontvangen en na dien tijd had de zaak gerust. Waarschijnlijk had de toenmalige minister groote bezwaren ontmoet en hadden deze hem weerhouden, daaraan verder zijne krachten te beproeven. Welke bezwaren, dit was den minister niet bekend, maar ook bij hem zelven waren reeds nu bedenkingen gerezen, die wellicht moeilijk te overwinnen zouden zijn. Eenige wijzigingen werden volstrekt gevorderd, zoo de minister de verantwoordelijkheid der indiening zoude kunnen dragen en, of het wijzigen van een dergelijk goed gesloten geheel doenlijk zoude wezen, op deze vraag konde niet binnen de weinige weken van 's ministers bewind een antwoord gegeven worden.

Daarom nam Zijne Excellentie tijd voor studie en overweging, daarom onthield hij zich van iedere bindende belofte, maar eindigde met deze woorden: ‘Het uitstekende werk, dat door bekwame deskundige mannen geleverd is, mag niet blijven rusten, zoo het eenigszins mogelijk is. Ernstig is het mijn voornemen, om, zoodra mogelijk, alles te doen wat in mijne macht is, om dat ontwerp een stap verder te brengen. Mocht ik echter zien, dat de bezwaren tegen de indiening van dat wetsontwerp voor mij onoverkomelijk zullen zijn, dan zal ik gehoor geven aan de raadgeving van een der geachte sprekers en eenvoudig, hoezeer ook met groot leedwezen, dat werk ter zijde leggen.’

Dit laatste voorbehoud der voorzichtigheid van een pas op-

getreden minister tegenover een ‘in nagenoeg maagdelijken toestand’ verkeerend ontwerp, voornamelijk uitgesproken, om hen gerust te stellen, die voor den kapstok vreesden, scheen hier en daar moedeloosheid te hebben gewekt. Doch in die moedeloosheid mocht niet worden volhard en daarom sprak Zijne Excellentie in de zitting der Eerste Kamer van 21 December, zonder zich verder over den stand der zaak of den omvang der vroeger bedoelde bedenkingen uit te laten, deze gedenkwaardige woorden:

‘Voor het verwachten van een gewenscht resultaat is het noodzakelijk, te voorkomen, dat óf de Regeering óf de Vertegenwoordiging reeds nu den moed laat zinken, terwijl er door haar beide nog niets gedaan is en zulk een omvattend, zwaar, gewichtig werk als het vaststellen van een geheel Wetboek van Strafrecht voor ons ligt.’

Voorzichtigheid in het beloven, moed in het aanvatten, kan men iets anders verlangen op een oogenblik, waarop, ten gevolge van welke omstandigheden dan ook, het werk der Commissie nog ‘nagenoeg maagdelijk’ is, evenals toen het voor twee en een half jaar de werkplaats der meesters verliet?

Maar verder? Wat zal de tweede helft van het derde jaar, wat het vierde, wat het vijfde geven?

Het vijfde jaar! zoo lang? - Het is waar ook, men dringt op spoed aan, niet alleen zij die de ‘opruiming van het struikelblok’ wenschen, ook zij die de zaak lief hebben om haar eigen wil, om het recht, om de wetenschap, om de eer des lands. Toch moet tusschen beiden verschil bestaan. Voor wie het struikelblok opruimen, den kapstok verwijderen wil, is spoed hoofdzaak. Wil het niet goedschiks dan kwaadschiks, wil het niet door aanneming, dan door terzijdestelling. Men wil billijk zijn en een ‘reuzenarbeid’ niet bejegenen, als ware het ‘een werk van één dag,’ maar dan zal men twee dagen toestaan, mits *spoed* het wachtwoord blijve. De anderen willen vóór alles, dat het werk voltooid worde. Ook zij dringen aan op spoed, vooreerst omdat zij den verouderden toestand niet langer willen doen duren dan noodig is, en dan, omdat, wat niet spoedig gedaan wordt, licht ongedaan blijft, omdat de traag vlietende stroom licht in het zand verloopt. Maar, zoo zij zien, dat er spoed is in het willen, het aanvatten, het arbeiden, het beslissen, dan zullen zij niet dringen, omdat hun geduld eene maand of zelfs een jaar ouder wordt, dan zij hadden

verwacht. Niet een kort leven van het Ontwerp is de hoofdzaak, maar een lang leven van de wet, een lang leven, dat alleen door de stevigheid van haar gestel wordt gewaarborgd. Waar wij het zeven-en-zestig jaren stelden met den Code Penal, kunnen wij het - zoo de schikgodinnen niet anders willen - het er ook zeventig jaren mede doen, mits maar in dien tusschentijd ernstig aan de levensdraad van het nieuwe Ontwerp gesponnen wordt. Want het is een ‘omvattend, zwaar en gewichtig werk’, zooals de minister waarschuwend aan de moedeloozen en de overmoedigen beiden herinnerde. ‘Reuzen’ zijn er niet voor noodig, maar, waar de Nederlanders nu eenmaal geen reuzen zijn, verge men ook niet, dat zij met zevenmijlslaarzen zullen loopen. Regeering en Vertegenwoordiging maken er aanspraak op, dat, wat volgens de Grondwet ten slotte haar werk heeten zal, ook door haar verricht en niet door het ongeduld half voltooid uit hare handen gewrongen worde. Zelfs het beste ontwerp zouden wij, zoo het den lande gëoctroyeerd werd, van de hand willen wijzen. Eenmaal moet ook boven het Nederlandsche Wetboek van Strafrecht het motto kunnen geschreven worden, dat aan het hoofd van dit opstel gesteld werd als eene vingerwijzing naar den geest, die het werk en het werkstuk moge doordringen. De Regeering heeft haar ernstig streven toegezegd, om zoodra mogelijk alles te doen, wat in hare macht staat, en, nu na de laatste crisis vooreerst stabiliteit van bewind te voorzien is, mag men, zonder in het toemeten van den tijd gierig te wezen, gerust vertrouwen dat de gansche arbeid zal worden voltooid binnen den politieken leeftijd van dezen éénen minister. Dit is een groot voordeel en een gunstig voorteeken.... indien het tot eene indiening komt. Want, wij hebben het gehoord, daar zijn bezwaren ontmoet, bedenkingen gerezen, welker opheffing misschien onmogelijk zal blijken te zijn; daar zijn reeds nu wijzigingen noodig geoordeeld, waarvan het wellicht ‘niet doenlijk’ zal wezen, ze in ‘een dergelijk goed gesloten geheel’ aan te brengen.

Deze woorden moeten de leden der Staatscommissie diep hebben getroffen. Niet voor het Staatsblad hadden zij gearbeid, maar voor den Koning. Wetgevers waren zij niet, wegbereiders alleen. Maar dat wenschten zij ook te mogen wezen. En nu? Hadden zij dan zelven den weg dien zij baanden, versperd? Werd het wapen, waarmede zij voor het groote doel hadden gestreden, tegen hen gekeerd? Was de vrucht van hunnen arbeid

dan al te gaaf, en zoude zij, daar men niet wist, waar haar aan te snijden, worden nedergelegd, om te bederven?

Hoe meer men den arbeid der Commissie beziet, hoe grooter de waardeering wordt van hare kennis, hare studie, haar ijver, haar nauwkeurige zorg. Hulde is haar dan ook van alle zijden gebracht. Niet, alsof haar werk geen plaats zoude laten voor de critiek op grootere en op kleinere punten, alsof niet verschil van gevoelen over menige wetenschappelijke opvatting te verwachten, menige bedenking of opmerking van het standpunt der praktijk te maken zou zijn. Het is hier de plaats niet, die critiek te vermelden of in alle bescheidenheidenheid te voeren. Maar het is ook de vraag niet, of er iets te wijzigen valt, iets te verbeteren, iets weg te nemen, iets aan te vullen. Daarvoor juist is de officieele arbeid der Regeering en der Vertegenwoordiging, de vrije arbeid van ieder, rechtsgeleerde of publicist, man van theorie of van praktijk, die iets op het hart heeft. De Commissie legde den grondslag, en bouwde zelfs het huis, maar de natie die er in wonen zal, kan veilig door de organen van haar wetgevend gezag veranderen, waar zij dit voor de bewoning nuttig en of noodig acht. Alleen zij het haar geraden, opdat de harmonie van het geheel niet noodeloos verstoord worde, de bouwmeesters daarbij ter raadpleging te roepen, ofschoon, jammer genoeg, de Commissie reeds officieel ontbonden werd. Aan het staatsgezag blijft de verantwoordelijkheid en dus de beslissing.

Maar de grondslagen zelve. Zoo de bedenkingen deze betreffen? En dit schijnt zoo.

Van meer dan ééne zijde meende men, dat een dier hoofdbezwaren moest gelegen zijn in den omvang van het werk, in de opvatting welke de Commissie had van wat het wetboek bevatten moest. Daarom werd reeds de vrees uitgesproken, dat, toen de Commissie besloot tot ‘de oplossing van alle strafwetten, behalve de militaire en *van alle strafrechtelijke bepalingen* voorkomende in andere wetten, behalve de fiscale’, dat zij toen de kiem des doods in hare schepping legde. De kiem des doods - dat mogen de goede genieën van haar leven verhoeden, maar de kiem eener kwaal, dat is meer dan waarschijnlijk. Moge het geen chronisch lijden wezen.

Het aantal strafrechtelijke bepalingen is inderdaad ontzachelijk toegenomen. Nieuwe toestanden eischten nieuwe wetten. Oude toestanden eischten veranderde wetten. Al die wetten eischten

bedreiging van straf bij overtreding van vele harer bepalingen. De enquêtewet, de jachtwet, de postwet, de wet op de kerkgenootschappen, de wet op het bouwen bij vestingwerken, de wet op den waarborg van gouden en zilveren werken, de wet op het recht van vereeniging, de militiewet, de onderwijswetten, de spoorwegwet, de wetten van medische policie, de wetten tot wering van besmettelijke ziekten bij mensch en bij vee, de wet tot regeling van toezicht bij het oprichten van inrichtingen die gevaar, schade of hinder kunnen veroorzaken, de wet op de maten en gewichten, e.a.m. Strafbepalingen, somtijds eene gansche reeks onder dat woord als opschrift eener afzonderlijke afdeeling vereenigd, vindt ge in elke van deze. Une mer à boire! Toch wordt zij Themis nu en dan te drinken voorgezet, want alle wetten worden overtreden, ook deze.

De Commissie wilde deze zee, - niet droogmaken, want op het droge, onbelemmerd, loopt men in het rijk der studie nooit - maar zij wilde ze leiden binnen de hoofden van een bevaarbaar kanaal. Daarom besloot zij alle strafwetten en alle strafbepalingen in andere wetten in het wetboek op te nemen. En zulks als ‘strenge toepassing van het grondwettig beginsel der codificatie’. Inderdaad niet voor haar eigen gemak, want haar arbeid is daardoor ontzachelijk toegenomen, en dit deel van dien arbeid heeft zorgen moeten kosten, eene bijzondere herinnering waardig. Zonder vrucht zullen die zorgen in geen geval wezen, maar het resultaat, dat de Commissie er mede beoogde, is niet te verwachten, en ook naar ons bescheiden oordeel niet te hopen.

‘Alleen tot dien prijs’, schrijft de Commissie, ‘komt het beginsel van codificatie tot zijn recht. Eenheid van gedachte in de strafwetgeving, een logisch verband tusschen al haar deelen, is alleen dan mogelijk, wanneer die deelen niet langer hier en ginds verspreid zijn, maar werkelijk in één samenhangend geheel worden bijeengebracht. Aan de bijzondere wetten blijve dan ter regeling overgelaten, wat eigenaardig tot haar gebied behoort; het strafwetboek bevatte alleen de strafrechtelijke sanctie van hare geboden en verboden.’

Gaat de eisch der codificatie, der grondwettige, der Nederlandsche codificatie inderdaad zoover, en wordt hier niet ter wille der eene harmonie eene andere in gevaar gebracht? Bij speciale wetten met strafbepalingen ter sanctioneering, is immers het verband tusschen die wetten en hare strafbepalingen hoofdzaak. De wetgever richt die strafbepalingen geheel in naar de economie

dier wet zelve, en moet het verband bewaren, waarnaar de rechter, die de straf oplegt, de overtreding heeft te ontleden, de schuld te beoordeelen en de maat der op te leggen straf te bepalen.

Zeker, het strafstelsel dier wetten, hare voorschriften omtrent de algemeene leerstukken van strafrecht, poging, herhaling, enz. mogen, tenzij men bepaald uitzonderingen verlangt, niet afwijken van het stelsel dat in het algemeen wetboek is nedergelegd. Maar daarvoor is even goed te zorgen, als de Commissie er voor gezorgd heeft, om alle strafbepalingen op te sporen en in het wetboek over te brengen. Die arbeid is niet zwaarder en is door den arbeid der Commissie voorbereid. Het zou daarbij nog de vraag wezen, of de invoering van het Wetboek wel op de voltooiing ook van dien arbeid zoude behoeven te wachten, en of deze niet au fur et à mesure zoude kunnen geschieden.

Wat hiervan zij, ongetwijfeld liggen bij de vaststelling van een geheel wetboek al die speciale wetten als de grootste bezwaren dwars in den weg. Dat zijn de ware ‘struikelblokken’. De Code Penal is in den loop der tijden door eene breede schaar van satellieten omringd. Sommige zijn nog in het oudfransch, de meeste echter in het Nederlandsch costuum van den laatsten tijd gestoken en, waar men een wetboek wil samenstellen dat, behalve zijn andere deugden, ook zijn naam *wetboek* met meer eere draagt, daar is het lot dier satellieten een netelige quaestie. Wie zullen tot het gros van het leger behooren; wie zullen als zelfstandige posten worden uitgezet? De Commissie meende, dat de eenheid van het recht de opneming van allen in het gros vordert. Maar, zelfs al ware dat denkbeeld theoretisch nog zoo onaantastbaar, toch zou het Ontwerp op zijn legislatieven gang daarover struikelen. Vooral voor Nederland, met zijn veeljarige praktijk in anderen zin, zoude dat stelsel niet minder wezen, dan eene legislatieve revolutie, die er nooit opgang zal maken.

Waarom niet bij de rangschikking dier satellieten eenvoudig de vingerwijzing gevolgd, welke de Commissie zelve aangeeft, wanneer zij in haar ‘Ontwerp eener wet tot invoering van het wetboek’ en in de daarbij geschreven Memorie van Toelichting onderscheid maakt tusschen *strafwetten* en *strafrechtelijke bepalingen in andere wetten?* De bedoeling der eerste is, om ‘door strafbedreiging bepaalde feiten tegen te gaan’, die der laatste om, waar een onderwerp van staatsbemoeiing in zijn geheel

geregeld wordt, de opvolging dier regelen door strafbedreiging te verzekeren. De eerste behooren o.i. in een strafwetboek, de laatste niet.

Maar genoeg hierover op deze plaats. De talrijkheid en de veelsoortigheid der in Nederland geldende strafwetten en strafbepalingen, daarin ligt inderdaad bij eene nieuwe codificatie het hoofdbezwaar, een bezwaar dat door het lange tijdsverloop grooten omvang verkreeg. Het kan opgelost worden op meer dan ééne wijze. De Commissie heeft de door haar gekozene ontwikkeld en uitgewerkt. Kiezen de organen der Wetgevende Macht eene andere, dan zal het Ontwerp in die onderdeelen eene omwerking moeten ondergaan, maar eene omwerking die, omdat ook bij haar vaste beginselen den weg aanwijzen, niet onmogelijk is. Indien echter het groepeeren en verdeelen dezer steeds aangroeiende schaar van satellieten ondoenlijk mocht blijken te zijn, indien deze wachters een ondoordringbaren muur vormen, dan is de Code Penal onkwetsbaar, dan gaat hij een eeuwig leven te gemoet.

Wenden wij den blik nog eenmaal naar de andere zijde der Alpen. Wij hebben met deze regelen de belangstelling in het groote werk der nieuwe codificatie van het Nederlandsche Strafrecht willen opwekken en levendig houden ook buiten de kringen van hen die door studie of beroep daarmede vertrouwd zijn. De voltooiing van dat werk zal in de geschiedenis van ons staats- en ons rechtsleven eene gebeurtenis wezen van hooge waarde. Nederland zal op dien dag, voorgegaan door zijne geleerden en zijne regeerders, eene hulde hebben gebracht aan wetenschap en vaderlandschen zin. Het is goed, dat de weg, die naar dat doel henenleidt, door eene opgewekte en opwekkende openbare meening verlevendigd worde. De lust en de volharding om dien weg te bewandelen, zullen dan zooveel te grooter zijn. Gelukkig werken zij, die werken voor een dankbaar volk.

Waarom arbeiden de wetgevers en de geleerden in Italië sints vijftien jaren onverdroten? Waarom zijn zij voor de bezwaren, die toch de politiek en de verscheidenheid van inzichten hun niet onthouden heeft, niet geweken? Omdat zij weten, in hun streven naar eenheid en wetenschappelijkheid door eene gansche natie gesteund te worden. Toen de Kamer van Afgevaardigden in de zitting van 28 November met overgroote meerderheid het artikel had aangenomen, waarbij aan de dood-

straf geene plaats meer onder de straffen gegund was, vergat zelfs de president Crispi de onpartijdigheid van zijn ambt, omdat hij behoefte had te verklaren: ‘het artikel is aangenomen en die beslissing doet het land eer aan’. Met meer recht en zonder, zooals thans, protesten over presidiale partijdigheid uitte lokken, zal hij die uitspraak kunnen herhalen, wanneer het gansche Wetboek, aangenomen door Kamer en Senaat, de kroon zal wezen op het werk der nationale eenheid.

Eenmaal komt die tijd zeker, want voor zulk een drang wijkt mettertijd alles.

Dien prikkel mist Nederland. Toch heeft het andere, die niet minder edel zijn. En daarbij dezen eenen, die scherp is, maar niet te ontkomen: waar zooveel vroegere pogingen mislukten, waar een zoo uitstekende grondslag door zoo bekwame mannen gelegd werd, waar de politieke atmosfeer helder is en gezond, daar zegt de horoscoop van het ontwerp: *of nu, of nooit*.

Rotterdam, Januari 1878.

G.A. VAN HAMEL.

Bibliographisch album.

Wat moeten en wat kunnen wij, van een Joodsch en algemeen godsdienstig standpunt, verlangen van eene nieuwe wet op het Lager Onderwijs? door S. de Pinto. 's Gravenhage, H.C. Susan C.H.zoon, 1876.

Reeds uit den titel ontwaren wij, dat het hierboven aangeduide geschriftje een eigenaardig standpunt inneemt onder de vele boeken en opstellen, waarin de klachten en wenschen der gemoedsbezwaarden met betrekking tot de regeling van het lager onderwijs zich lucht geven. De schrijver toch beoordeelt het bestaande en begroet het toekomstige uit ‘een Joodsch en algemeen godsdienstig standpunt’. Geen isolement derhalve en geen uitsluiting; geen bekrompen zelfzucht en geen minachting van andersdenkenden; geen kwistige stoffeering van het eigen bekrompen woonvertrek, maar een onbekrompen bestek voor een ruime, luchtig maar hecht betimmerde huizinge. Inderdaad behoeft ons die houding niet te verwonderen van een belijder van den Mozaïschen godsdienst, die voor zijn geloofsgenooten in het strijdperk treedt. Voor de Joden immers laat zich geen gerustheid onderstellen anders dan in den interconfessioneelen staat; hun emancipatie, d.i. hun gelijkstelling met de overige ingezetenen des lands, is niet denkbaar dan gepaard met algemeene godsdienstvrijheid. Dulden kan hen ook de confessioneele staat; erkennen, opnemen en mederekenen onder de wettige zonen des vaderlands kan hen slechts die staat, die het genot van burgerlijke en de uitoefening van staatkundige rechten geheel en al losmaakt van een kerkelijke belijdenis. De middeleeuwsche heerschappij van de Kerk over den Staat veroorzaakte de Jodenvervolgingen; het schikken en plooien, waartoe de hervorming de staten van Midden-Europa drong, baarde een meer of minder smadelijke verdraagzaamheid[1]; eerst

1 ‘Nec enim indirecte sunt expellendi, nec illimitate sunt tolerandi’, zeide Balth. Meissner, die te Wittenberg honderd jaren na Luther professor was. C. v. Kaltenborn, die Vorläufer des Hugo Grotius, p. 225.

toen bij de Amerikaansche en de Fransche revolutie de rechten der menschheid in het algemeen gehuldigd werden, moesten deze rechten ook over de Joodsche ingezetenen uitgebreid worden. Aan te nemen, dat de Joden reeds daarom voorstanders der Revolutie en der revolutionaire staatsbegrippen zouden geweest zijn, ware inderdaad een voorbarige conclusie, waartegen wij het niet onraadzaam achten ernstig te waarschuwen. In 1795 bleek althans in ons vaderland ondubbelzinnig het tegendeel. ‘Zoo als wij zagen’, spreekt een kundig en belangstellend schrijver, die in ditzelfde tijdschrift den oorsprong van de emancipatie der Joden hier te lande talentvol heeft beschreven, ‘vonden de Rabbijnen de geheele beweging ongeoorloofd en gevaarlijk en velen hunner geloofsgenooten dachten er evenzoo over. Vooral de Spaansche en Portugeesche Joden, monarchaal en aristocratisch gezind en aan het huis van Oranje met geestdrift verknocht, wilden van geen gelijkstelling hooren, die de vrucht was eener verafschuwde omwenteling. De Hoogduitsche dachten er voor een groot deel even ongunstig over. Het waren er maar enkelen uit de beide afdeelingen, die de omkeering met vreugde begroetten, en die althans, naar mij voorkomt, juist hadden gezien, dat er langs dezen weg alleen mogelijkheid bestond, dat het volk uit zijne vernedering en ellende werd opgeheven’[1]. En even goed als vele Bataven, die in geestdrift dansten om den pas geplanten vrijheidsboom, weinig gezind waren hun Joodsche landgenooten in de vruchten der hun zoo dierbare vrijheid gelijk op te laten deelen, zullen er ook wel Joodsche Bataven geweest zijn, die, met de revolutie minder ingenomen, toch gretig de gelegenheid aangrepen, om zich aan den smaad en de duisternis te ontworstelen, waartoe het vooroordeel eener reeks van eeuwen hen gedoemd had.

Doch deze woelige tijden, waarin uit den chaos der revolutie de schepping der moderne staatsinrichting te voorschijn moest treden, liggen verre achter ons. Ook wij Nederlanders hebben toen alle dingen onderzocht en zijn er eindelijk vrij gelukkig in geslaagd, veel van het goede te behouden. ‘Wanneer men hetgeen uit het jaar 1789 in onze Grondwet is gevloeid, vergelijkt met de uitkomsten tot dusver, hebben wij dan zoovele redenen om ontevreden te zijn?

1 J. Hartog, de Joden in het eerste jaar der Bataafsche vrijheid, Gids, Januari 1875.

Mij dunkt, wij mogen alleszins erkentelijk wezen'[1]. Dat de beginselen, die in de artikelen 164, 165 en 166 onzer tegenwoordige Grondwet neergelegd zijn, tot erkentelijkheid stemmen, dat hopen wij in ons dierbaar vaderland nimmer meer te hooren betwijfelen. Maar wie het betwijfelen kan, nimmer voorzeker de Joodsche Nederlander, daarvoor bewaart hem een lijdensgeschiedenis van 18 eeuwen en een gezonde opvatting van zijn eigen godsdienstleer. Gelijk recht voor allen! Met deze leus voor oogen kon de heer S. de Pinto gerustelijk op den titel spreken van 'een Joodsch en algemeen godsdienstig standpunt'. Dat wij derhalve in het hier aan te kondigen werkje een gemoedelijke, ja een zachtmoedige bestrijding van de thans vigeerende wettelijke voorschriften op het L.O. ontmoeten, kan ons niet verwonderen. Niettegenstaande den heftigen uitval tegen de Revolutie, tegen 'de toestanden, gelijk ze zich na 1789 ontwikkeld hebben' - zouden de toestanden vóor 1789 daartoe niet geleid hebben? -; niettegenstaande den wensch, de jeugd te kunnen vormen op scholen, waar de waarheid geleerd wordt, 'opdat zij later in staat zij met ons en na ons het monster "moderne staat" den kop te verbrijzelen'; niettegenstaande deze en dergelijke heftige uitvallen, is de schrijver een voorstander der gemengde, voor allen bruikbare school. 'De gemengde school', getuigt hij, 'is geen kwaad, maar een *goed*. In het beginsel der gemengde school zie ik vooruitgang, ook uit een algemeen godsdienstig oogpunt.' Zijn wensch, zijn ideaal zelfs voor de tegenwoordige omstandigheden is een staatsschool, waar de kinderen van alle gezindten met en naast elkander plaats nemen, waar sectehaat gesmoord en kerkelijke geschillen geïgnoreerd worden; maar waar tevens gekweekt wordt 'het groote, goede beginsel, waaruit alle kerken zijn ontstaan.' Een school derhalve waar de godsdienst geleerd wordt boven geloofsverdeeldheid; bijna zou men zeggen een andere nuanceering van die soort staatsschool, die reeds bij ons wettig is ingevoerd en bestaat; een neutrale school, 'die meer direct dienstbaar gemaakt wordt aan de handhaving en bevordering van het godsdienstig beginsel.'

Doch laten wij, in de plaats van in algemeene beschouwingen te verzeilen, liever speciaal de eischen nagaan, die de heer S. de Pinto

1 Thorbecke, Parlem. Reden, 4e stuk, p. 41.

aan een herziening ten behoeve van zijn beginselen meent te moeten stellen.

Vooreerst dan stemt de schrijver van harte in met het adres, dat in den herfst van het vorige jaar door de Algemeene Synode der Ned. Herv. kerk aan den Koning gericht is, en waarvan de hoofdstrekking is, in de wetten op het Lager en het Middelbaar Onderwijs een bepaling te verkrijgen, ‘waarbij wordt vastgesteld, dat de bevoegde macht in de gemeente, na overleg met de plaatselijke kerkelijke autoriteiten, de schooluren op zulk een wijze regelt, dat voor het godsdienstonderwijs, te geven van wege de kerkgenootschappen, voldoende tijd overblijft.’

Dat nu ter bereiking van het hier geschetste doel niet eens een nieuwe wettelijke verordening gevorderd wordt, bewijst de maatregel van den inspecteur van het L.O. in de provincie Utrecht, die aan de gemeentebesturen in overweging geeft, in overleg met en ten genoege van de besturen der kerkgenootschappen, voldoenden, geschikten tijd beschikbaar te stellen voor het godsdienstonderwijs; bewijzen verder de stappen, die o.a. te Lochem en te Leiden in den loop van het vorige jaar (1877) zijn genomen, om voor het godsdienstonderwijs eenige schooluren vrij te maken.

Onbillijk is die eisch niet, niet onredelijk het streven dat wij hier aantreffen. Aan het godsdienstonderricht moet door de inrichting der openbare school de pas niet worden afgesneden; zelfs het monster, dat moderne staat genoemd wordt, schept in zulk een moord geen behagen. Toch is de uitvoering van den maatregel, die de synode en de heer d. P. verlangen, verre van gemakkelijk. Wanneer dag aan dag leerlingen van verschillende klassen de school op allerlei uren verlaten, om catechisatie of leering bij te wonen, geraakt de geregelde gang van het schoolonderwijs toch wel in gevaar. Het regelmatigste zou wellicht nog zijn, dat aan de twee of drie hoogste klassen der lagere school, behalve de aan de geheele school gemeene Zaterdagmiddag-, en de op vele plaatsen ook Woensdagmiddag-vacantie, nog op één of twee dagen der week, een ochtendschooluur werd vrij gegeven. Zulk een voorschrift, bij de wet gegeven, zou zeker hun, die aan de taak van het godsdienstonderwijs zich wijden, de gelegenheid verstrekken, de leerlingen op geschikte tijden en opgewekt van geest om zich te verzamelen.

Van hoeveel belang zulk een regeling ‘van een Joodsch stand-

punt' in het bijzonder te achten is, kan alleen hij begrijpen, die met den omvang van het Joodsche godsdienstonderwijs eenigermate bekend is. Diegenen zelfs, die op dit punt matige eischen doen gelden, stellen een programma, waarvoor de oningewijde wel eenige verbazing zal hebben. Van de Hebreeuwsche taal dient althans zooveel grammatica en een zoodanige copia verborum aangeleerd te worden, dat de dagelijksche gebeden - waaronder nog al eenige Psalmen voorkomen - en minstens de prozaïsche gedeelten van den Pentateuch behoorlijk verstaan kunnen worden. Dan komt de kennis van het uitgebreide ritueel, dat niet alleen, niet eens hoofdzakelijk in het kerkelijk ceremonieel bestaat, maar het geheele leven doordringt, m.a.w. de geboden en de verboden van den Mozaïschen godsdienst, die natuurlijk niet maar van buiten geleerd, maar in hun bedoeling en hun toepassing begrepen moeten worden. Eindelijk de geschiedenis, niet alleen de Bijbelsche, maar ook die van het Joodsche volk, liefst ook nog de lotgevallen van het Jodendom na den ondergang van het zelfstandig volksbestaan. Dit alles nu moet den leerlingen bijgebracht worden vóor het 13^{e} levensjaar, omdat met dat jaar de kerkelijke rechtsbevoegdheid en verantwoordelijkheid volgens den Joodschen godsdienst intreedt.

Is het wonder, dat op alle mogelijke wijzen uren en uurtjes gevonden moeten worden, om de kinderen tusschen hun zesde en dertiende jaar met de onontbeerlijke hoeveelheid kennis uit te rusten? De besturen der godsdienst-armenscholen zijn trouwens, volgens een uitdrukkelijk voorschrift van de verordeningen voor het Ned. Isr. kerkgenootschap, verplicht den schooltijd zóodanig te bepalen, dat de leerlingen het onderwijs op de openbare armenscholen naar behooren kunnen bijwonen.

Van hoeveel belang het voor de godsdienstschool is, dat de maatschappelijke school haar den behoorlijken tijd overlaat, niet alleen om de kinderen maar op de banken te hebben, maar om hen daar te krijgen, geschikt tot het ontvangen van het lang niet gemakkelijke onderricht, behoeft geen betoog. Toch nemen wij de vrijheid te gelooven, dat ook het Joodsche godsdienstonderwijs zich niet al te slecht zou bevinden bij een regeling als de hierboven door ons voorgestelde. Het heeft dan altijd den geheelen Zondag, hier en daar ook den Woensdagmiddag beschikbaar, en verder nog op twee andere dagen der week een uur, dat door het vroeger eindigen van

den leertijd op de openbare school vrij valt; terwijl voor de kinderen van 12-jarigen leeftijd een enkele avondschooltijd voor het godsdienstonderwijs niet al te nadeelig zal werken, mits men bij de keuze der leerstof bedachtzaam zij. Maar het aannemen der conclusie van het synodale adres, dat de gemeentebesturen de schooluren, na overleg met de plaatselijke kerkelijke autoriteiten, op zulk een wijze regelen, dat voor het godsdienstonderwijs voldoende tijd overblijve, acht ik, ook met het oog op het godsdienstonderwijs voor Joodsche kinderen, niet boven alle bedenking. Wie toch zal den ook hierbij rekkelijken wensch van het voldoende vaststellen? Het gemeentebestuur kan niet beslissen, en de plaatselijke kerkelijke autoriteit is, vooral in de kleine Joodsche kerkelijke gemeenten, weinig bevoegd; de godsdienstleeraar zal veelal tot zelfbeperking ongaarne besluiten; en menig warm en gemoedelijk belijder van de Mozaïsche leer betreurt de vervlogen tijden, toen knapen van 13 jaar zich door moeilijke talmudplaatsen konden heenwerken en Hebreeuwsche bijbelcommentaren konden verstaan en uitleggen. Men staat hier voor een moeilijk en teeder vraagstuk.

Bezwaarlijk toch kunnen aan de Joodsche leerlingen, die ook het onderwijs van den Zaterdagochtend missen, meer dan een paar uren maatschappelijk onderwijs worden onthouden. Zij zullen dan, indien men den vollen schooldag op vijf uren stelt, niet meer dan 21 uren maatschappelijk onderwijs in de week genieten; voor verstandelijke ontwikkeling zeker niet te veel, voor hun lichamelijk welzijn niet te drukkend.

Wij stipten daar aan, dat de kinderen van Joodsche ouders des Zaterdags de openbare school niet kunnen bezoeken, terwijl het onderwijs er voortgaat. De heer d. P. noemt dit ‘ignoreeren van den Joodschen Sabbatdag een hardheid, een onrechtvaardigheid tegenover de Joodsche kinderen. Daar het onderwijs in de klassen geregeld voortgaat, ook op de dagen dat zij afwezig *moeten* zijn, is het niet te verwonderen, dat zij dikwijls niet gelijken tred met de vorderingen der overige leerlingen zullen houden.’ Hoe zou de schrijver dit kwaad verholpen willen zien? De wet zou moeten bepalen - op zijn minst, wel te verstaan - ‘dat elke openbare school gesloten moet zijn op al die dagen, waarop het aan onderwijzers of leerlingen dier school, volgens de leer der kerk of der kerken, waartoe zij behooren, verboden is hun dagelijkschen arbeid

te verrichten.' De schrijver haast zich daarbij op te merken, dat dergelijke bepaling 'niet alleen aan ons Joden, maar aan alle kerkgenootschappen zal ten goede komen.'

Wij maken nu nog opmerkzaam op de woorden '*aan onderwijzers* of leerlingen'; want wij kunnen daardoor op een anderen, niet onbelangrijken wensch van den schrijver wijzen, nl. dat aan de Israël. godsdienstonderwijzers de gelegenheid worde geopend om, natuurlijk voor zoover zij in het bezit zijn van de noodige acten van bevoegdheid, als onderwijzers aan de openbare school op te treden. Eenige jaren geleden had zich het geval voorgedaan, dat te Amsterdam voor de betrekking van hulponderwijzer aan een openbare school aanbevolen was een persoon, die ook het radicaal van Israël. godsdienstonderwijzer bezat en tot dusver als zoodanig was werkzaam geweest, maar die door den Gemeenteraad nu niet benoemd werd, nadat de burgemeester meegedeeld had de verklaring van den candidaat, dat hij op de Joodsche sabbat- en feestdagen niet ter schole zou kunnen verschijnen. Dat de strenggeloovige Jood dientengevolge feitelijk niet benoembaar is tot hulp- of hoofdonderwijzer aan een openbare school, blijkt zonneklaar. Schrijver betreurt dit èn in het algemeen èn in het bijzonder, alweder om het Joodsche godsdienstonderwijs. Hij oordeelt toch, dat daardoor de inderdaad verre van benijdbare positie van den Israël. godsdienstonderwijzer merkelijk zou kunnen worden verbeterd; dat hij bepaaldelijk zijn vaak karige bezoldigingen - een onvermijdelijk gevolg van de geringe krachten der meeste Joodsch-kerkelijke gemeenten - op waardige wijze zou kunnen uitbreiden, indien hij tevens als hulponderwijzer aan een openbare school geplaatst was. Maakt zich intusschen de heer de P. hier geen stoute illusiën? Daar hij toch - zeer billijk en eerlijk trouwens, gelijk wij dit konden verwachten - ook de godsdienstonderwijzers van andere gezindten aan de openbare school wenscht te zien optreden, mag hij wel bedenken, hoe weinige kansen den Joodschen godsdienstleeraar op een aanstelling wel zouden overblijven, juist in die kleinere gemeenten, waar de nood van het Joodsche godsdienstonderwijs het sterkst is. Wij wenschen nu verder niet te treden in een onderzoek, of het inderdaad wenschelijk zou zijn, dat de godsdienstleeraars de openbare staatsschool binnentrekken, alhoewel wij bijna durven beweren, dat zeer velen in den lande er nu juist niet die 'eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen' in zouden

erkennen, die niet alleen grondwettig maar ook zeer te recht op het frontespice van het openbaar schoolgebouw te lezen staat. Wij willen niet zeggen, dat die eerbiediging daardoor onmogelijk, niet eens dat zij er ernstig door bedreigd zou worden; maar wel dat zij er zeker door bedreigd zou schijnen. En ziedaar dan een nieuwe ziektestof voor gemoedsbezwaren endemisch geworden! Een kerkgenootschap, welks leden in het godsdienstonderwijs waarlijk belang stellen, *farà da se* en verheffe de oogen niet smachtend naar de kruimeltjes, die van de staatsruif afvallen....

Doch dit alles in het midden gelaten, meenen wij ons nog die vraag te moeten stellen, of het billijk is, dat de openbare school gesloten zal zijn op de rustdagen van al die kerkelijke gezindten, waartoe één of meer leerlingen, die de school bezoeken, behooren. De heer de P., die een oogenblik zelfs absoluut de sluiting voorstelde, zonder aanzien van de gezindte der kinderen, ziet in zulk een maatregel een verwezenlijking van het streven naar recht voor allen; hij begrijpt niet, waarom de Zondag der Christenen gehuldigd, de Sabbat der Joden geïgnoreerd wordt; waarom op Protestantsche feestdagen de school gesloten is en op uitsluitend Katholieke kerkdagen het officieele onderwijs zijn gang gaat. Nu geloof ik, dat de schrijver, wanneer hij in het toekennen van vacanties aan de rust- en feestdagen van alle kerkelijke belijdenissen een naleving van het interconfessioneele staatsbeginsel ziet, hij zich aan een groote dwaling schuldig maakt. Het algemeen belang bestaat niet uit de som van alle bijzondere belangen; het is een resultante van verschillende samenwerkende krachten, van de redeneering, van de beschouwing der feitelijke toestanden en de zucht om de onderling strijdende bijzondere belangen elkander te doen eerbiedigen. Ik wil hier nu de stelling van den schrijver niet tot het ongerijmde terugbrengen door een vraag te doen in den zin van de brusque weigering waarop keizer Tiberius de Commissie uit den Senaat onthaalde, die hem het besluit meedeelde, dat de maand September naar hem Tiberius zou genoemd worden. ‘Wat zult gij toch beginnen, als er eens 12 Imperatoren zullen geweest zijn?’ riep de onheusche erfgenaam van den sluwen Augustus. ‘Hoe zult gij het aanleggen, wanneer zevenderlei kerkgenootschappen hier te lande ieder een afzonderlijken wekelijkschen rustdag aannamen?’ Bepalen wij ons tot de werkelijkheid.

De Staat dan, die zelf geen kerkelijke beginselen huldigt, ziet in den wekelijkschen rustdag een door de maatschappelijke behoeften gevorderde en door de godsdienstige voorschriften van alle beschaafde volken gesanctioneerde instelling, waarvan hij de inachtneming te recht waardeert. De Staat bemerkt nu verder, dat die rustdag niet op nieuw behoeft te worden uitgevonden, - dit heeft alleen de revolutionnaire Staat bij uitnemendheid, de Republiek der Conventie eens gedaan, toen hij de maanden in Decades verdeelde - maar blijft op vasten, historischen bodem; hij ziet, dat het overgroote deel van zijn ingezetenen den Zondag viert, dat op dien dag de huisvaders van alle standen hun bezigheden staken, dat op dien dag allerwege zoowel de bedehuizen tot stichting als gepaste vermakelijkheden tot ontspanning aan jong en oud de gelegenheid verschaffen om zich van de beslommeringen van het leven van iederen dag te verfrisschen, en proclameert nu ook dien dag tot den officieelen rustdag. Waar is het, dat een zeer kleine minderheid der ingezetenen een rustdag viert, die ten gevolge eener eeuwenoude overlevering op een anderen dag invalt. De Staat eerbiedigt ook dit bijzonder belang en laat die minderheid in haar bijzondere handelingen en bedrijven de vrijheid, waarop zij alleszins recht heeft. Doch indien de Staat eens den Zaterdag, naast en benevens den Zondag tot officieelen rustdag verklaarde, niet alleen op de scholen om Joodsche leerlingen en onderwijzers te gerieven en te believen, maar ook op de bureau's om ook aan geloovige belijders van den Mozaïschen godsdienst het bekleeden van openbare administratieve betrekkingen gemakkelijk en aangenaam te maken, dan zou hij aan de groote meerderheid een tweeden rustdag opdringen, die zich in de werkelijkheid niet terugvond. De kinderen zouden den ouders tot last verstrekken op een dag, waarop de werkzaamheden niet zelden met verdubbelde kracht worden voortgezet en besloten; en de onderwijzer zou naar werkzaamheid moeten zoeken, daar hij geen uitspanning kan vinden. Hoe vreemd zouden die honderden van onderwijzers en ambtenaren, die duizenden van kinderen zich gevoelen op hun Zaterdagschen rustdag, te midden van het gewerk en gewoel der andere ingezetenen. Dit vreemde gevoel wordt bij de Joodsche ingezetenen getemperd of zelfs geheel verwijderd door de gewoonte, de overlevering en door het bewustzijn der vervulling van een godsdienstigen plicht, waaraan ook de kerkgang en het verdere ceremonieel hen herinnert. De liefde voor het gebod en de traditie is bij den

geloovigen Jood krachtig genoeg, om over stoffelijke nadeelen heen te voeren en vergoedt hem ruimschoots het isolement, waarin hem noodwendig zijn rustdag te midden der werkende maatschappij plaatst. Maar de meerderheid kan kwalijk gedwongen worden, in sterkeren of zwakkeren graad, aan dien rustdag deel te nemen. 't Is hier waarlijk niet één belijdenis, die boven de andere door den Staat bevoordeeld wordt. Het verschijnsel moet anders worden opgevat; niet als een kerkelijk, maar als een sociaal verschijnsel. Sinds elf eeuwen, op zijn minst genomen, heeft de Christelijke godsdienst, het geloof van bijna het geheele Nederlandsche volk, een onmiskenbaren invloed uitgeoefend op de geheele levensopvatting, op de geheele maatschappelijke inrichting van het volk. Nu is er bepaald geen punt van het volksleven aan te wijzen, waarin godsdienstige en maatschappelijke oorzaken nauwer zijn samengestrengeld dan in den wekelijkschen rustdag. Hoe is het denkbaar, hierin door een geïmproviseerde wet een verandering te bewerken? Neen, voor de macht der feiten moeten wij bukken, en zoo de geloofsgenooten van schrijver en van referent zich te recht over menige bepaling der nog altijd geldende Zondagswet beklagen of ergeren, op een Zaterdagswet kunnen zij waarlijk in ernst niet aandringen. Te minder wanneer men consequent, op den koop toe, de sluiting van de openbare school, en eigenlijk ook van alle openbare inrichtingen moest aanvaarden, ook op de feest- en heilige dagen eener kerk, die het aantal en het gewicht dezer dagen nog voortdurend kan wijzigen, en zoodoende, zonder het zelf te bedoelen, menigeen een ongevraagde vacantie zou kunnen opdringen. Belijders van den Joodschen godsdienst, die als onderwijzers of als ambtenaren in den openbaren dienst treden, geregeld van ambtsverrichting te ontheffen op den Zaterdag, laat de geregelde gang van zaken evenmin toe, nu die openbare dienst des Zondags noodwendig moet stilstaan.

Nadat wij den eisch, om het beschikbaar stellen der openbare schoolgebouwen voor het godsdienstonderwijs niet langer facultatief te laten, maar verplichtend voor te schrijven, als minder ingrijpend voorbijgaan, komen wij tot een anderen gewichtigen voorslag van den heer de P. Hij wil in het bekende art. 23 de woorden: ‘en aan hunne opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden’ vervangen zien door de volgende uitdrukking: ‘aan de bevestiging

van het geloof aan God in hunne harten en aan hunne opleiding tot een waarlijk godsdienstig, dat is, deugdzaam leven.'

Dat de formule van art. 23 veelzijdige bestrijding heeft moeten ondervinden en nog ondervindt, is bekend; dat zij ook vorstrekt niet onkwetsbaar kan heeten, is onbetwistbaar. Zij is in 1857 aangenomen, minder omdat zij geheel voldeed, dan omdat een andere redactie bij een aanzienlijke meerderheid der natie ongerustheid en ontevredenheid had kunnen opwekken. Men wilde in uitdrukkelijke bewoordingen verklaren, dat de vaderlandsche traditie, uitgesproken in de regeling van 1806[1], niet werd afgebroken maar voortgezet, en schonk daarom aan de tegenwoordige lezing de voorkeur boven die van het ontwerp-van Reenen, volgens hetwelk 'het onderwijs wordt dienstbaar gemaakt aan de bevordering van zedelijkheid en godsdienst.'

Wij geven toe, dat de omschrijving der aan te leeren deugden met het epitheton van *christelijk* in den interconfessioneelen staat eenigszins vreemd klinkt, en op den klank af voor den niet-Christen, voor den belijder van den Mozaïschen godsdienst, een beleediging of een uitsluiting schijnt te bevatten. Doch is er niet bij den aanvang, bij de debatten in de Tweede Kamer, reeds op gewezen, dat het begrip niets stootends oplevert voor den andersdenkende? Christelijke deugden - dit is van zeer uiteenloopende kanten herhaaldelijk uitgesproken - beteekenen niet hetzelfde als Christelijke leeringen. Deugden, die door het Christendom gekweekt worden, behoeven immers daarom aan andere godsdiensten niet vreemd te zijn. Het ware Christendom zal het bestaan dier deugden ook bij andersdenkenden erkennen en waardeeren; het stelt alleen dat zonder die deugden het individu en de maatschappij geen Christelijk karakter dragen, niet dat alleen het lidmaatschap eener Christelijke kerk die deugden zou kunnen of mogen schenken. De uitdrukking is nu eenmaal als 't ware geijkt; 't zou bijna kleingeestig kunnen heeten, zich daaraan te ergeren, wanneer men elkander toch even gemakkelijk verstaan kan. Bedenkt men nu tevens, dat aan het weglaten

1 Art. 22 van het *Regt.* A, door den Raad-Pension uitgevaardigd ter uitvoering van de *Wet* op het L. Schoolonderwijs in de Bat. Rep. luidde: 'Alle schoolonderwijs zal zóodanig moeten worden ingericht, dat onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld en zij zelven opgeleid worden tot alle maatschappelijke en christelijke deugden.'

der Christelijke deugden wederom door sommigen - zij 't ook geheel ten onrechte - een beteekenis kon worden gehecht, die ten nadeele der neutrale school zou worden geëxploiteerd, dan zal iedereen, wien die neutrale school dierbaar is, huiverig worden hier te gaan wijzigen en aan proefnemingen zich te wagen.

De hier voorgestelde wijziging kan ook bezwaarlijk als een gelukkige proeve worden beschouwd. Al terstond ontwaart men iets stuitends in de omschrijvingen die van het godsdienstig leven worden gegeven. Waartoe toch dient de toevoeging *waarlijk?* Natuurlijk om aan schijnvroomheid den oorlog te verklaren. Maar die zouden de wet en het gezond verstand evenmin verlangen als schijngeleerdheid, oppervlakkige kennis en dergelijke. Aan een hatelijkheid zouden wij bij den schrijver het allerminste durven denken; wij moeten er dus een ernstig blijk van weifelen en onzekerheid in zien. Bevestigd wordt die opvatting door het verschijnen van een tweede omschrijving, de verklaring inhoudende, dat een waarlijk godsdienstig leven is een deugdzaam leven. Hoe durft een wetgever een begrip, dat nog zooveel verduidelijking behoeft, tot grondslag van een wettelijk voorschrift maken? Moet hij niet, bij de naleving, ontelbare verwikkelingen duchten? Maar ook het eerste gedeelte van de voorgestelde redactie, hoewel meer positief in den vorm, levert evenmin een duidelijk afgerond denkbeeld op. De *bevestiging* van het geloof aan God wordt gevorderd; aangenomen wordt dus, dat bij alle scholieren, zonder onderscheid van leeftijd, huiselijke opvoeding, eigen aanleg, enz. enz. dit geloof reeds bestaat, als zij de lagere school gaan bezoeken; het behoeft slechts vast gemaakt te worden. Staan wij hier voor een theologische meening van den schrijver, of moeten wij de uitdrukking niet zoo nauw nemen? Doch hoe dit ook zij, het inplanten, het opwekken, het kweeken, *het bevestigen van het geloof aan God*, blijft altijd een onbepaald voorschrift. Het geloof aan God zegt veel of weinig, al naarmate van ieders opvatting. Weinig, als het alleen neerkomt op het noemen en huldigen van den naam God: *Name ist Schall und Rauch;* veel, zeer veel, als het zich uitstrekt tot het denkbeeld van Gods wereldbestuur. Daar nu de ijdele klank geen redelijk mensch voldoening kan schenken, onderstellen wij, dat de ruimere opvatting bedoeld is.

Maar aan welk een onstuimige zee van over elkander heen rol-

lende moeilijkheden worden wij dan prijs gegeven! In een noot deelt ons de heer de P. mee, dat hij teruggekomen is van den in een ander geschriftje geopperden wensch, om achter zijn voorgestelde wijziging nog de bepaling op te nemen: ‘de onderwijzer onthoude zich, zich daarbij te beroepen op eenige kerkleer’; en wèl op grond, dat de volgende alinea's van art. 23, zooals die thans luiden, een dergelijke bepaling overbodig maken. Dit is eigenlijk minder juist geoordeeld. De thans geldende wet verbiedt alleen uitspraken of mededeelingen, die met den eerbied voor de meeningen van andersdenkenden zouden strijden, die de gevoelens van anderen kwetsen. Dit verbod laat zich in acht nemen ook bij het beroep op eenige kerkleer, waarmee de onderwijzer de beoefening van één of andere deugd zou wenschen te staven. Maar aan een verbod om zich op eenige kerkleer te beroepen zou wèl behoefte zijn, indien men het neutrale, het interconfessioneele karakter wenschte te bewaren van de school, waar het geloof aan God moet worden bevestigd.

Intusschen zou dit wettelijke voorschrift alleen voor den vorm worden nageleefd. Bezwaarlijk toch zal omtrent het geloof aan God iets verstandigs kunnen worden meegedeeld door iemand, die hierbij niet aan eenig kerkelijk of wijsgeerig leerstuk denkt. Verzwijgen kan hij het, maar zonder dat hij er zich op beroept, zal hij het verkondigen en voortplanten. De leerlingen of hun ouders zullen misschien de opmerking maken, dat de onderwijzer verkondigt wat *auch der Pfarrer sagt, nur mit ein bisschen andren Worten*, en dan tevreden zijn; of wellicht ook het tegenovergestelde opmerken. Maar hoe dit zij, hot neutrale karakter der school loopt gevaar; er zal inderdaad, meer of minder bewimpeld, godsdienstonderricht van staatswege worden verstrekt. Hierop zou de door den schrijver aanbevolen wijziging dus neerkomen. Of deze verandering een verbetering verdient te heeten, is bijna niet twijfelachtig; of zij met de volkomen vrijheid van godsdienst, die door de grondwet wordt gehuldigd, wel overeenkomt, moet ten stelligste ontkend worden. Die vrijheid toch zal noch voor den onderwijzer noch voor de scholieren langer bestaan.

De heer de P. beseft dit zelf volkomen. Hij vraagt immers, of men soms ‘een inquisitoriaal toezicht op den onderwijzer moet houden, of hij steeds aan letter en geest van dit wettelijk voorschrift zal gehoorzamen.’ En wat antwoordt hij? ‘Neen.... De man, die, hetzij openlijk, hetzij in de binnenkamer zijns harten een warm

belijder is van de eene of andere naturalistische, materialistische of realistische leer, die daaromtrent zijne idealen heeft, en voor die idealen in stille geestvervoering aanbiddend neerknielt, zal op onze eenvoudige(?) en in zijn oog ouderwetsche formule misschien medelijdend neerzien, zijn denken, zijn gevoelen en handelen kan *hij* toch waarlijk niet daarnaar richten. Doch hoe ook geavanceerd in de nieuwe leer - o, heerlijke inconsequentie - hij houdt er toch, ik ben er van overtuigd, een niet-naturalistisch, niet-materialistisch geweten, een gevoel van eer en plicht op na, dat toch wel niet minder vlekkeloos en krachtig als dat van anderen zal zijn. Dit geweten, dit gevoel van eer en plicht zal hem beletten een huichelaar te zijn, zich te laten betalen voor eene taak, die hij *niet* of slechts in een geest, lijnrecht in strijd met de wet, die hem aanstelt, kan volbrengen; het zal hem weerhouden, de school binnen te treden, waar van hem niet, gelijk tot hiertoe, *slechts* gevergd wordt de leerlingen tot deugden op te leiden, en waar hem overigens het veld geheel vrij wordt gelaten, maar boven welks ingang ook de bron van alle deugd voor den met rede begaafden mensch, en zelfs voor hem, die in geen ruime mate van den boom der kennis genoten heeft, het geloof aan den levenden, gerechten, almachtigen God met gulden letteren is gegrift'[1].

Waarlijk, na het lezen dezer tirade gevoelen ook wij ons bijna gedrongen den schrijver toe te roepen: o! heerlijke inconsequentie! Die man, die zóo diep gezonken is in een of andere - *istische* leer, dat hij voor de daaruit voortspruitende idealen een geestvervoering gevoelt, die hem tot knielen drijft, diezelfde man bezit een fijngevoelend geweten, die man bezit gevoel van eer en plicht, die man zal weigeren te huichelen, die man zal bereid zijn zijn betrekking neer te leggen, stoffelijke welvaart op te offeren aan de waarheid, hij zal de hoogste deugd, die van zelfverloochening, in practijk brengen! Welnu, als dit waar is, en als het verder waar is wat de schrijver in zijn voorgestelde formule uitdrukkelijk verzekert, dat een waarachtig godsdienstig leven gelijk is aan een deugdzaam leven, dan vraag ik, of die man van de verworpen leer, die gevaarlijke belijder van - *istische* theorieën, niet inderdaad een waar godsdienstige levensbeschouwing koestert? Zal nu die man niet geschikt zijn de

1 Blz. 46.

scholieren op te leiden tot een waarlijk godsdienstig, dat is deugdzaam leven? Zijn geheele leven, zijn handelen, zijn doen en laten, zal onder de leiding van zijn vlekkeloos en krachtig geweten, een toonbeeld van deugd kunnen zijn, en zijn voorbeeld zal ongetwijfeld krachtiger werken dan de fraaiste voorschriften. Men gelieve nu verder in het oog te houden, dat die deugdzame man, die man met het vlekkelooze geweten, die tot de grootste zelfverloocheniug geacht wordt in staat te zijn, dat die man soms ondersteld wordt niet deelachtig te zijn het geloof aan God, dat volgens den schrijver op de school in de harten der kinderen zal moeten worden bevestigd. Als men dit alles samenneemt, zal men onmogelijk de meening kunnen onderdrukken, dat het gemis van *dat* geloof aan God weinig schade aanbrengt aan het verkrijgen eener waarlijk godsdienstige, dat is deugdzame levensopvatting. Een fijn gevoel van plichtbesef, waarheidsliefde, offervaardigheid, onbaatzuchtigheid worden door den schrijver voorgesteld als van dat geloof onafhankelijk te zijn, en toch wordt door hem verzekerd, dat het geloof aan God de bron van alle deugden is. Naar de bron van de deugden der heeren - *isten* moeten wij dus zoeken als eertijds naar de bronnen van den Nijl, tenzij men ook hen deelgenooten rekene in het geloof aan God. Ons beweren, dat het geloof aan God wel een nadere toelichting behoefde, eer het bevestigen er van in de harten der kinderen tot een positief wettelijk voorschrift verheven werd, wordt door deze tegenspraak niet weinig versterkt. Doch waarom is het voor de openbare school van een staat, waar alle godsdienstige meeningen vrijelijk mogen worden beleden, waar ieders godsdienstige begrippen moeten worden geërbiedigd, niet voldoende, de leerlingen tot alle mogelijke deugden op te leiden, zonder dat tevens ‘de bron van alle deugd boven den ingang der school gegrift worde?’ Waarom theologische of philosophische leeringen gehaald binnen de wanden der volksschool, waar de kinderen tot de practijk van een braaf en deugdzaam leven moeten worden voorbereid? De staat moet deugdzame en degelijke burgers aankweeken; alleen de kerk kan het geloof verkondigen en bevestigen. Zoodra men het geloof in een wettelijk voorschrift opneemt, betreedt de staat het gebied der kerk. Dit nu strijdt met het interconfessioneele karakter van onzen staat. De voorslag van den heer de P. is ongrondwettig, maar bovendien ook hoogst bedenkelijk; het aannemen er van zou de tweedracht,

die onze medeburgers op het terrein der schoolorganisatie reeds te zeer verdeelt, nog belangrijk verergeren; zou de kerkelijke onverdraagzaamheid tot een standpunt terugvoeren, waarop zeker de heer de P. haar allerminst wenscht te aanschouwen. En dit alles natuurlijk zonder dat het godsdienstige of zedelijke gehalte onzer toekomstige landgenooten er door zou worden verhoogd.

Niettegenstaande allen eerbied, dien wij voor de warme overtuiging van den schrijver en voor de rondborstige wijze, waarop hij haar verdedigt, moeten koesteren; hoe belangrijk het ook zij, te vernemen wat mannen van zijn stempel zich als wenschelijke wijzigingen in de wet op het L.O. voorstellen; hoe interessant wij daarom de kennismaking met zijn geschrift ook achten; wij wenschen van harte, dat de idealen van den schrijver niet verwezenlijkt worden.

Utrecht, Mei 1877.
L. DE HARTOG.

***Hoe zij oude vrijster werd. Een Nederlandsch-Indische roman, door M.E. Frank. Leiden, D. Noothoven van Goor*, 1877.**

Hoe levendig herinnerde ik mij bij het lezen van dit boek de aan ergernis grenzende ontzetting van eenige eerzame Hollanders, toen ik mij voor de eerste maal in sarong en kabaja, de bloote voeten in muiltjes, aan hun blikken vertoonen dorst, en ook in den loop van het gesprek, door enkele onwillekeurige uitvallen, niet onduidelijk verried dat het schoone Insulinde mij tot verblijfplaats gestrekt had. Hetzelfde *je ne sais quoi* toch van achtelooze onverschilligheid, het aan lichtzinnigheid grenzende ‘Soedamaar,’ waarmeê echt Indische menschen niet alleen zich verheffen boven het kleingeestige, bekrompene, spitsburgerlijke van vele Hollanders - doch ook, in hun angst om de mug niet uit te zuigen, den kemel wel eens doorzwelgen - en waaraan binnen enger grens opgebrachte lieden zich zoo gevoelig stooten kunnen, kenmerkt - dezen Nederlansch-Indischen roman. Hoe lang M.C. Frank in onze Koloniën vertoefd heeft, en of haar werk ook van daar gedateerd is, ik weet het niet - sommige menschen worden Indisch in weinige maanden, en anderen,

zooals de Verzylls, worden het nooit, al zijn ook al hun kinderen daar geboren; maar de auteur van deze lijvige boekdeelen is op-en-top, door-en-door, volbloed Indisch.

Een genot op zichzelf is het daarom voor iemand, wiens voet Java's bodem gedrukt heeft, om al die Indische plaatsen en toestanden nog eens zoo echt Indisch te hooren behandelen. Niet zooals geleerde lichamen, b.v. de Maatschappij tot Waardeering en Vereering van den Javaan (of hoe dergelijke weidsche instellingen ook heeten mogen) die met hooge boekenwijsheid - al naar de kleur hunner brilleglazen - roos- of loodkleurig afmalen; niet zooals politici of partijgangers, om hun eigen, bijzondere meening te doen zegepralen, de dingen uit hun verband rukken, of moedwillig uit één oogpunt bezien; niet zooals hervormers of navorschers de verschillende verschijnselen aan de bronnen trachten na te sporen; maar gefotografeerd naar het leven, naar de naakte, onopgesmukte werkelijkheid.

Niet dat juist die werkelijkheid zoo heel aantrekkelijk of streelend is; doch wie Nederlandsch Indië wil leeren kennen zooals het daar, in het huiselijk leven, werkelijk is en toegaat; wie zich het daar doorleefde nog eens in kleuren en geuren wil voor oogen stellen, die grijpe naar boeken als het hier bovenvermelde, en hij kan zijn hart ophalen.

Die leze hoe gouvernantes daar beurtelings opgeld doen of achterbaks gehouden worden; die make kennis met de tweeslachtige positie der per procuratie getrouwde vrouw - bij haar aankomst haar man overleden vindende; die leere in Matty en Anna, en vooral in Mevrouw Bergers en Marianna-Charlotte, verschillende typen van nonna's, en in Nenecq, Soema, Moentgie, en ‘Bartholds gewezen schoonvader’, die van ‘oprechte’ inlanders kennen. Die zie aan Bartholds zelf hoe jonge lui verbintenissen onder en zonder de we sluiten, en toch voor begeerlijke partijen gehouden worden. Die voele zich tot afgunst genoopt, als men jong meisje, en niet van den houwelijken staat afkeerig is, door de tallooze goede partijen die Louize verwierp eer ze onherroepelijk oude vrijster werd; die geniete, als hij of zij beminnaar van natuurschoon is, van deze getrouwe, levendige, vaak dichterlijke landschapsschilderingen; die voele zich, onder al die locale invloeden, nog eens, waar en wat hij ook zij, onder Java's hemel verplaatst.

Of ik dan zoo zeer met het boek ingenomen ben, of ik het on-

voorwaardelijk toejuich en aanprijs? Geenszins. Al denk ik er veel gunstiger over dan mijn voorganger Gids-beoordeelaar, wiens instemming zich niet verder uitstrekte dan tot de eerste honderd bladzijden (ik voor mij heb het gansche boek met belangstelling doorgelezen en hoop het nog menigmaal met genot te doorbladeren); al stel ik het veel hooger dan hij, ik ben alles behalve blind voor de zeer grove gebreken. *Ce livre a les défauts de ses vertus*; het is ook in zijn realisme en luchthartigheid door-en-door Indisch. Het 'Alleskomt-terecht'-vaandel wordt er schrikbarend in gezwaaid. Ik zie in gedachten de vermenigvuldigde ergernis en ontzetting der kabajaafkeurders, als zij met het négligé van dit boek kennis maken.

Nergens lichtzinnigheid, laat staan onzedelijkheid predikend, of ook maar voorsprekend, aarzelt het zoo weinig om alle, ook *scabreuse*, toestanden bij den naam te noemen; springt het zoo onvervaard rond in heel een pakhuis van ontvlambare driften en kwestieuse verhoudingen; loopt het zoo luchtig heen over wat laag, laf, verachtelijk is; dat men niet heel angstvallig of overbezorgd behoeft te zijn om van tijd tot tijd de wenkbrauw te fronsen, om der schrijfster toe te wenschen dat haar 'gekrulde haren gekrulde zinnen' iets minder haar motto mocht zijn.

Een weinig meer ernst zou haar werk niet geschaad, zou het tot een kunstwerk gestempeld hebben. In den lossen spreek- en verteltoon echter is zij *passée maitre*, zooals zij het zelve uit zou drukken; want, Fransch of Engelsch, Duitsch of Maleisch, iedere taal dient haar, als zij maar het rechte woord vindt om haar gedachten juist weer te geven. Vandaar dat ook de onbeteekenendste, soms dwaasste tooneelen, zoo iets levendigs hebben, dat ieder der optredenden (en er zijn er zoo eenigen!) voor ons onmiddellijk een eigen persoonlijkheid krijgt. Wij kunnen ons evenmin Mevrouw Bergers met een breikous, als moeder Verzijll met een bedak-kwast voorstellen; Elize of Willem niet doordenkend, Louize niet coquetteerend; we weten dat een man als van Elzen, wanneer hem eenmaal de blinddoek is afgevallen, een vrouw als Matty niet anders dan haten kan (al is zijn vervolging, zoo volgehouden, een charge), en al vinden wij Louize mol-blind dat zij dien man haar uitsluitende liefde gewijd heeft. Zelfs de Fransche tokohoudster, Madame Richot, en de Duitsche dokter, met zijn stuitend 'du blütiger Heiland!' en het Manneke-Mug-Morsch zijn onvergetelijke figuren.

In het heele boek geen enkele held of heldin; Louize zelf is daarvoor veel te koud, en speelt buitendien een veel te lijdelijke rol; geen mensch verheft zich boven het allermatigste peil; velen blijven zelfs daar beneden; we zouden wenschen dat althans één hunner zich geroepen achtte - ook in Nederlandsch Indië - iets hoogers, iets edelers te vertegenwoordigen; maar *menschen* zijn het altemaal, en prettige, joviale, gezellige menschen daarbij; geen wassen poppen of nevelbeelden. Al stond er aan het einde van die nachtmerrieperiode: den tocht van den machteloozen zieke met den krankzinnige in één draagstoel, niet met zoovele woorden, ‘Gij gelooft het wel niet, maar het is woord voor woord waar gebeurd,’ dan nog zouden wij het er voor houden dat al de dramatis personae portretten, althans naar een levend origineel geschetst zijn. Ik vermoed zelfs dat M.C. Frank zich nog wel eens onaangenaamheden zal op den hals halen door haar klappen van achter de schermen.

En hiermede eindigen wij deze korte schets, met den vurigen wensch dat aan 's schrijfsters scherp waarnemingsvermogen zich nog eens hooger, edeler gestalten mogen vertoonen, dan zelfs een Bartholds en een Louize; dat zij een geopender oog krijge ook voor het goddelijke in de bestaande wereld; dat zij den naam van den Allerhoogste nog eens anders leere bezigen dan als een familjaar stopwoord; dat zij Longfellows *Excelsior* nog eens leze en herleze, ook met toepassing op haar boeken; dan zal zij zeer zeker worden, wat recensent N°. 1 van haar hoopte, en wat zij, in mijn schatting, reeds voor drie vierden is: ‘Een oorspronkelijke schrijfster van zeldzame gaven, een vreugde voor allen die in Holland's letterkunde belangstellen.’

Haarlem, 16 Maart 1877.
H.K.B.

Fantasia. *Novellen door E. van der Ven. Met een voorwoord van J.F.J. Heremans, hoogleeraar te Gent. Schoonhoven, S. en W.N. van Nooten*, 1877.

Ziehier een van de onaangenaamste boekjes, die mij ooit onder de oogen werden gebracht. Nog een pooslang na het lezen er van bleven de zintuigen mijner verbeelding aangedaan alsof ik zoo even teruggekeerd ware van eene wandeling door de Rotterdamsche Zandstraat of eene soortgelijke buurt. De vergelijking is plat, maar toch nog niet duidelijk genoeg. Want geene steeg zóó goor, armoedig en vol ontucht, of er is méér licht en schuldelooze blijdschap in te vinden, dan in dit boekje.

Ik handelde in een vorig nummer van *De Gids* over Bret Harte. Deze Amerikaan en de heer v.d. Ven zijn beiden realisten. Doch indien van den een met recht mag gezegd worden dat hij poëtisch goud opdelft uit het gruis van ruwe gemeenheid, zonde en winzucht - hoe moet dan 't oordeel luiden over den ander? - Dat hij ziektestof opschept en modder.

De heer v.d. Ven maakte in vijf zeer korte verhalen zijn werk van het schetsen van figuren uit den behoeftigen of den minvermogenden stand. Op één dier figuren, den kantoorbediende *Bollemans*, heb ik niets aan te merken. Deze ‘kennis van ons’ is met eenig talent en naar waarheid geteekend; hij leidt een sleurig leven met zijn bij stormpas aangroeiend gezin; doch, zoo in niets anders, vindt hij ten minste nog troost in zijne rijmelarijen. De andere personen, met welke de heer v.d. Ven ons in aanraking brengt, zijn eene huisnaaister, eene publieke vrouw, een armhuisbesje en een paar gehuwde lieden uit de fabriek. Die allen wil de schrijver blijkbaar ons doen beschouwen, niet als uitzonderingen, maar als typen; en hij stelt ze ons voor als ten zeerste beklagenswaardig en verongelijkt. Het is daarom de vraag, vooreerst, in hoever deze wijze van voorstellen strookt met de allerhoogste wet voor den realist: die van waarheid en billijkheid; ten tweede, in hoever zij is te rijmen met een anderen eisch, dien ook de realist, zoo hij met een kunstvorm voor 't publiek treedt, niet tarten mag: den eisch van schoonheid, van betamelijkheid althans. De schrijver legt zijn *baron van Houten* wel in den mond, dat een auteur nooit ‘afstand moet doen van 't

realisme ter voldoening van de zenuwachtige kieschheid der moreele wereld'; dat hij der waarheid 'getrouw moet blijven, tot zelfs in hare afschuwelijkheid'. Maar zulk eene leer zal, om algemeen ingang te vinden, dienen te wachten totdat de menschelijke samenleving geheel zal ingericht zijn naar het model der Parijsche Commune.

Ik volg de rij van des schrijvers scheppingen.

Hier hebben we juffrouw *Snipper*, de naaister. Een ongelukkig zieltje, dat onmiddellijk denken doet aan Tom Hood's *Song of the Shirt*. Doch gelooft de heer v.d. Ven, de r e a l i s t , dat er onder honderd naaisters in de werkelijkheid één zoo'n zieltje gevonden wordt - zóó vriendeloos, zóó teergevoelig, en dan nog bezwaard met een (reedś in haar tiende jaar!) teringachtig pleegkind? - Deze vertelling heeft niets aanstootelijks, maar iets zeer ziekelijks. Zij bewijst alweder hoe licht juist onze zoekers naar realisme verdwalen in sentimentaliteit. En toch beweert de heer v.d. Ven, op blz. 104: 'Lezer! ik ben niet s e n t i m e n t e e l van aard. Als m a t e r i a l i s t veroordeel ik al wat maar in 't minste daarnaar zweemt, als geestesziekelijkheid.'

Dan *Mieke*. 'Ik ga u iets uit het bordeel verhalen', vangt de schrijver aan; en zoowaar! hij houdt woord. *Mieke* is een knap dienstmeisje, een werkmanskind. Zij veroorlooft zich vrijheden met den zoon des huizes, en wordt daarom door hare mevrouw weggestuurd. Nu komt zij ten laste van haren vader, die juist bij ongeval blind geworden was. Bij de huidige schaarschte van willige dienstboden, zou men zeggen dat *Mieke* (want 't blijkt niet dat zij 'ongelukkig' gemaakt was) gemakkelijk een anderen dienst had kunnen vinden, in welken zij dan natuurlijk zich had moeten in acht nemen voor losbandige jongeheeren. Maar neen! de heer v.d. Ven weet haar iets beters te raden. 'Dwaze meid!' roept hij haar toe, 'denkt ge er nog aan om weer te gaan dienen, om u weer te laten afsnauwen, eerst door mevrouw, dan door de gouvernante, vervolgens door de keukenprinses, en eindelijk ook door de nuffen van kinderen? Gaan dienen, dat is hard mededoen in 't huishouden; eens in de veertien dagen een halve dag vrij; altijd 't eerste op en 't laatste in bed; met de kinderen sjorren en zich laten sarren; boodschappen doen links en rechts, ditjes en datjes halen. Gaan dienen?... Maar meid! ge zijt zot. Heeft Charles het u dan niet honderdmaal verzekerd, dat gij een engel zijt om te stelen, allerliefst, aan-

vallig - en heeft de keukenspiegel u niet half geloof doen slaan aan die verleidelijke woorden? De spiegel vleit toch niet! Maar ge hebt er waarschijnlijk nog niet aan gedacht, dat men met een mooi gezichtje zooveel geld verdienen kan, handen vol geld!' - - Deze inblazing vindt bij *Mieke* maar al te gereedelijk gehoor. Zij gaat 't loon der schande verdienen - en weldra wordt zij geteld onder de vaste bewoonsters van een nachthuis.

Zóó doet *Mieke*. Nu vraag ik, of een schrijver met zulk eene vertelling de zaak van waarheid en menschenheil dient. Is het waar, dat voor eene gezonde deern, die een misstap beging, in onze maatschappij geen andere uitweg openstaat dan het bordeel? Is het waar, dat dienstboden tegenwoordig zulk een zuur leven leiden - zooveel zuurder dan duizenden dochters uit den beschaafden middenstand, die, terwijl zij óók hard moeten werken, heel wat meer behoeften kennen en heel wat minder vrijheid genieten? Is het waar, dat 'mevrouwen' over 't algemeen zulke rijke, onbarmhartige, schijnvrome feeksen zijn, als die 'mevrouw' tot welke de heer v.d. Ven hier 't woord richt? - Neen, zeg ik nadrukkelijk. Doch al ware 't anders, dan nog zou ik mij niet kunnen aansluiten bij eene v e r g o e l i j k i n g van zulk bezwijken voor de verzoeking van 'een lui leventje, goed eten en mooie kleeren'. *Mieke* had met w e r k e n den kost kunnen winnen voor haarzelf en haren blinden vader. De verzoeking tot 't kwade is sterk over ons allen; maar niemand b e h o e f t er voor te bezwijken. Er moet gewerkt worden, en gestreden en opgepast, in alle standen - waarlijk niet enkel in de dienstmeisjes-wereld.

De volgende schets openbaart ons de grieven van eene oude verpleegde in een armhuis. Die grieven zijn legio. Ik vraag echter weer, of ze ook gegrond zijn. Tot de kwellingen, die armhuismenschen hebben te doorstaan, rekent de heer v.d. Ven onder anderen, dat zij de kleederen moeten dragen van 't gesticht; voorts, dat zij op een bepaald uur moeten opstaan en ter ruste gaan, eten, drinken, werken, wandelen, zelfs bidden! - Ik voor mij ben met de inrichting van armhuizen niet zoo bijzonder bekend; vermoedelijk valt ook dááraan heel wat te verbeteren. Zijn echter de bezwaren, die de schrijver h i e r opsomt, niet belachelijk? Wat bedoelt hij met 'persoonlijke vrijheid' te eischen voor de verpleegden? Verlangt hij wellicht dat elke hulpelooze bejaarde in het gesticht een klein

luilekkerland vinde, met eene vrijheid van doen en laten, zooals de samenleving zelfs aan bemiddelden nauwelijks vergunt? - En wat wenscht hij dat er met een besje als het zijne aangevangen worde b u i t e n dit wreedaardige armhuis? - Hij vraagt het zelf, maar blijft 't antwoord schuldig. Wil hij verbetering der armhuizen, zoo betooge hij zakelijk en in 't billijke de noodwendigheid daarvan. Hij beginne niet met den arme aan te zetten tot onredelijk geklaag. Er mag eens een eind komen aan dat onbehouwen lansbreken voor de onderste klasse der maatschappij. Ook de middenklasse baadt zich niet in weelde. Voor haar bestaan geen armhuizen. Zij moet zich wapenen tegen den ouden dag door vlijt, ontzegging en spaarzaam overleg.

De vierde vertelling, *Het proza van den arme*, is haast niet na te vertellen. Nogmaals leidt de schrijver ons het bordeel binnen, maar thans op nog veel stuitender wijze dan te voren. Een fabriekarbeider leeft met zijne vrouw en één kind. De man wordt ziek - 't gezin lijdt nijpende armoe. Wat doet nu de vrouw? - Ware zij oud of leelijk geweest, dan zou zij gewis wat geld hebben verdiend als werkster; den kranken man ware in het Nederland der 19de eeuw allicht plaats en verpleging bezorgd in een ziekenhuis. Maar de vrouw is jong en schoon. Zij neemt een kort besluit, en gaat zich verkoopen in een bordeel. Van dezen ongehoorden stap geeft zij haar man kennis in een brief, dien ik hier niet durf af te schrijven. De man schafte met 't hem toegezonden schandgeld zich een dokter en goed voedsel aan. Hij herstelde; doch daar zijne vrouw (wie blijkbaar 't bedrijf der ontucht niet al te erg tegenstond) hem nog alleen liet, verhing hij zich in eene vlaag van schaamte en wanhoop.

Ik onthoud mij van kritiek op eene fictie als deze. D i t noem ik wroeten in 't slijk, erger nog dan de bezoekers van het nachthuis 't deden: want dezen bezoedelden slechts zichzelf; maar de heer v.d. Ven doet hier 't vuil spatten in de harten van onnoozele lezers, die hij ten overvloede zoekt te bewegen tot m e d e d o o g e n met de laffe, zinnelijke zwaklingen in zijne vertelling!

Naast déze zonde (de zwaarste die een schrijver kan begaan) behoeft 't maar eene kleinigheid te heeten, dat de heer v.d. Ven roem draagt op den titel van m a t e r i a l i s t; dat hij, tot motto van zijn langst verhaal, *Fantasia*, de spreuk *De mortuis nil nisi bene* geestiglijk aldus parodieert: ‘Van de dooden blijft niets over dan

de beenen, om knoopen van te draaien’; en dat hij in ditzelfde verhaal (bladz. 82, 83, 101 enz.) zijn lezers vergast op brokjes materialistische wijsheid, die zelfs zijn mede-materialisten moeten vervullen van deernis met zóó een bepleiter van hunne denkbeelden. Ik zal mij wel wachten, dit poespas van halfbakken geleerdheid en te onderst boven gehaalde logica te gaan ontleden. Het gunstigste wat ik aannemen kan, is, dat een schrijver, die zulken kost laat drukken met zijnen naam er vóór, zéér jong moet wezen. In die vooronderstelling wil ik den heer v.d. Ven raden, zijn materialisme voor zichzelf te houden: want dit durf ik hem voorspellen, dat hij op rijper leeftijd, indien hij als ernstig man blijft zoeken naar poëzie en waarheid, bitter berouw zal gevoelen over hetgeen hij uitkraaide in groenen overmoed. Ik, die hem dit voorzeg, ben noch predikant, noch pastoor, noch geloovige in den geijkten zin. Ik sta buiten elke Kerk. Ik ben een twijfelaar van den beginne. Maar al twijfelend heb ik leeren inzien hoe oneindig bekrompener en armzaliger nog de dogmatiek is van blind loochenen, dan die van blind beamen.

In 't vermoeden ook van des schrijvers jeugd, wil ik hem aanraden met schrijven voort te gaan: want er schuilt talent in hem: hij bezit verbeeldingskracht: er is kleur, diepte, leven in zijne manier van schetsen. Doch allereerst plaatse hij zijne wilde pen en zijn ziekelijken geest onder strenge zelftucht. Door lezen en oefening leere hij spraakkunstig zuiver Hollandsch en een Hollandschen stijl schrijven, zonder inmenging van Vlaamsche zegswijzen en Fransche wendingen. Dan trachte hij nuchter en onbevooroordeeld het maatschappelijk leven te bezien van meer dan ééne zijde; dit zal hem zelf 't onware zoowel als 't onschoone doen bespeuren van zijn sentimenteel realisme of realistische sentimentaliteit. Eindelijk geneze hij zich van den schooljongensachtigen waan, alsof zijn verstand de hoogten des Heelals gemeten en de diepten gepeild zou hebben. Hij zoeke licht, en biede 't den lezers. Dáárvoor hebben zij dichters noodig. Het duister vinden zijzelf wel.

C. VAN NIEVELT.

Eerste viertal Novellen van Mr. W.G.F.A. van Sorgen. 's Gravenhage, D.A. Thieme. N°. 116 van de Guldenseditie.

‘Wat nu te doen?’

‘Mij dunkt, wij moesten ons plan voor heden maar opgeven en in stede daarvan de kunstschatten der Villa Carlotta bezichtigen.’

‘Ik voor mij ben daartegen: als 't weder zoo blijft, is de overtocht gevaarlijk en in elk geval zou de donkere lucht ons beletten, om het kunstschoon naar waarde te genieten.’

‘Welnu, dan stel ik voor, dat ons viertal zich onttakelt en in de leeszaal bijeenkomt. Ik heb vóor eenige dagen een boek van huis ontvangen, getiteld: “Deutscher Novellenschatz, herausgegeben von Paul Heyse und Hermann Kurz”. Eene vluchtige inzage bracht mij op het denkbeeld, dat een en ander daarin aanleiding zou kunnen geven tot voortzetting van ons discours over romans en novellen.’

‘Ik heb slechts éene bedenking’, zeide één der vorige sprekers. ‘Vreezende, dat enkele andere gasten bij dit slechte weder de leeskamer tot spreekzaal zullen inrichten, stel ik de heeren voor, onze samenkomst op mijne kamer te houden, die daarvoor zeer geschikt is.’

Het voorstel werd aangenomen en aldus het pleit beslecht.

Dit discours, geachte lezer, werd eenige jaren geleden op een voorjaarsdag gehouden in den gang van het hôtel Genazzini, te Bellaggio, aan 't meer van Como, door een 4tal heeren, die daar hunnen intrek genomen en plan gemaakt hadden, dien dag den Monte St. Primo, den hoogsten berg in den omtrek, te bestijgen. Bellaggio is misschien het verrukkelijkste punt van het betooverend schoone Como-meer, door ligging uitnemend geschikt om allerlei uitstapjes te maken, waarbij echter mooi weder een onmisbaar vereischte is.

Dewijl nu de lucht reeds vroeg in den morgen van dien bewusten voorjaarsdag zeer bewolkt was, en juist op het tijdstip van vertrek een fijne motregen zich deed gevoelen, die den hemel al dichter en dichter maakte, viel het voorgenomen plan in duigen. Het voorstel, om aan de overzijde van het meer de schoone Villa Carlotta te bezichtigen, zou op zich zelf veel aantrekkelijks hebben gehad,

omdat daar eene kleine maar uitgezochte kunstverzameling aanwezig is, waartoe o.a. Thorwaldsen en Canova hebben bijgedragen. Daar echter kunst moeilijk bij een bezette lucht kan worden genoten en de motregen, die veel gelijkenis had met een dikken mist, den overtocht minstens genomen bezwaarlijk maakte, werd ook dit plan natuurlijk opgegeven.

Mag ik het gezelschap even aan u voorstellen, waarde lezer of lezeres.

De voorstander van het bezoek aan de Villa Carlotta was een duitsch student, een jolige zoon der alma mater, van Breslau geboortig, die veel in de bierhuizen, maar toch ook in de boeken gestudeerd had. Hij bevond zich hier in gezelschap van een bloedverwant, literator van professie, met wien hij al geruimen tijd het Noorden van Italië bereisde en zoo eindelijk ook in Bellaggio was aangeland.

Deze, zijn reisgenoot, redacteur van een belletristisch maandwerk, was de man die ons het plan had aan de hand gedaan, om kennis te maken met de genoemde verzameling van duitsche novellen, vooral op grond van een voor weinige dagen gehouden gesprek.

Het zoo gastvrije derde lid van dit gezelschap, die aan de heeren zijne kamer als verzamelplaats aanbood, was een grondeigenaar uit den Elzas, een ontwikkeld man en een echte type van die gemengde bevolking, daar hij duitsche degelijkheid aan fransche levendigheid en vlugheid van opvatting paarde.

De laatste van het viertal, die door zijne vraag: ‘wat nu te doen?’ bezwaar had geopperd tegen den voorgenomen tocht, was schrijver dezer regelen. Hij had eertijds in Berlijn kennis gemaakt met den Breslauer, en was zoodoende in dit klubje verzeild.

Niet lang na het medegedeelde discours zaten wij op de kamer van den Elzasser, die zich door ligging en grootte uitstekend daartoe leende. Op de eerste étage gelegen, had zij met drie openslaande en thans ook geopende vensters uitzicht op het meer. Wanneer de lucht helder was, had men van daaruit een eigenaardig schoon gezicht op de overzijde, doch nu zag men niets dan mist en regen. Het meubilair van het vertrek was zeer geschikt voor bezoekers. Twee onzer namen plaats op eene ouderwetsche maar zeer gemakkelijke canapé; de twee overigen vonden ieder een armstoel ter hunner beschikking. Voor aanvoer van eenige flesschen pittig Chiavenna-bier was gezorgd, opdat de keelen niet zouden uitdrogen,

en geurige sigaren waren rondgedeeld en aangestoken, volgens den een, om het verstand te scherpen, volgens anderen, om eene slaafsche gewoonte niet te dwarsboomen.

Toen wij het ons gemakkelijk hadden gemaakt, opende de literator zijn boek en las, na een en ander als ter inleiding te hebben medegedeeld, ons daaruit deze zinsnede voor: ‘Wenn der Roman ein Kultur und Gesellschaftsbild im groszen, ein Weltbild im kleinen entfaltet, bei dem es auf ein gruppenweises Ineinandergreifen oder ein concentrisches Sichumschlingen verschiedener Lebenskreise recht eigentlich abgesehen ist, so hat die Novelle in einem einzigen Kreise einen einzelnen Conflict, eine sittliche oder Schicksalsidee oder ein entschieden abgegrenztes Charakterbild darzustellen, und die Beziehungen der darin handelnden Menschen zu dem groszem Ganzen des Weltlebens nur in andeutender Abbreviatur durchschimmern zu lassen.’

‘Mijne heeren’, sprak de student, ‘ik voorzie, dat wij van den regen in den drup zijn geraakt. Wij hebben den bergtocht opgegeven, om op het glibberige pad onze beenen niet te breken; wij hebben ons onthouden van kunstgenot, om den nevel te ontgaan. Wanneer wij ons echter verdiepen zullen in de duistere nevelen der voorgelezen uitspraak, om hare beteekenis te ontcijferen, dan wacht ons een niet minder gevaarlijke tocht, waarbij het moeite zal kosten staande te blijven, daargelaten dat hij in het minst geen genot belooft. Ik stel dus voor, van dezen halsbrekenden toer af te zien en met allen eerbied voor den voorlezer en zijne aanbeveling iets anders ter hand te nemen.’

Ik had grooten lust mij bij dit voorstel aan te sluiten en vooraf eenige hatelijkheden te richten aan het adres van de duitsche diepzinnigheid. Omdat mijn gezelschap echter door en door duitschgezind was, onthield ik mij van het een zoowel als van het ander en bepaalde mij tot de opmerking, dat deze auteurs verstandig zouden gedaan hebben, als zij in hunne wijze van uitdrukking te dezer plaatse de voorkeur hadden gegeven aan novellistische ‘Abbreviatur’ boven het romantische ‘Sichumschlingen’.

‘Gunstig’, zoo liet de Elzasser zich hooren, ‘kan ook mijn oordeel over deze definitie van de novelle in tegenstelling met den roman niet zijn. Ik deel zelfs tot op ekere hoogte het gevoelen der beide vorige sprekers, maar zooveel heb ik van die ingewikkelde

definitie toch begrepen, dat ik versterkt ben in mijne overtuiging, waarvan ik in ons laatste gesprek gewaagde. Van al den onnoodigen omhaal ontdaan, is hier eenvoudig dit gevoelen te vinden, dat de novelle een verkorte roman is, niet alleen kwantitatief maar ook kwalitatief. Terwijl de roman een meer of minder omvangrijk levensbeeld ontvouwt, bevat de novelle slechts het verhaal van een of ander belangrijk voorval of de schets van één enkel merkwaardig karakter. Juist in dienzelfden geest sprak ik vroeger daarover, en voeg er nu nog bij, dat in het geboorteland der novelle, waar wij ons thans bevinden, die naam diende ter aanduiding van datgene wat wij een nieuwtje of eene anekdote zouden noemen.'

'Verre van mij de bedoeling', aldus sprak de literator, 'om als pleitbezorger op te treden voor de verzamelaars van den "Novellenschatz" bij den aanval dien zij ter zake van de voorgelezen definitie van u allen moesten verduren. Van een novellist als Paul Heijse en een grondig letterkundige als Kurz mogen wij met reden eischen, dat zij zorgen verstaanbaar te zijn en de duidelijkheid niet opofferen aan de reputatie van diepzinnig te wezen. Toch waag ik het in deze gewraakte definitie nog iets meer te zien dan eene would-be diepzinnige frase, of eene omslachtige inkleeding der eenvoudige gedachte, dat de novelle een verkorte roman is. Ik lees hier als tusschen de regels - en daarop doelen met name de woorden, waarop onze hollandsche vriend zinspeelde - dat eene novelle niet afgewerkt behoeft te worden; dat zij een fragment mag zijn. Deze wenk is inderdaad niet overbodig. Als redacteur van een belletristisch maandschrift, wien vele novellen ter plaatsing worden toegezonden, treft het mij gedurig, dat vele schrijvers dit zoo weinig begrijpen. Menige novelle zou veel hooger staan in kunstwaarde, wanneer zij niet afgewerkt maar een fragment gebleven ware. Eene ontknooping, die niets te wenschen overlaat, is geen vereischte voor eene novelle, en menig exemplaar van dit genre zou beter geslaagd zijn, wanneer die ontknooping, vaak zoo gekunsteld en gezocht, achterwege ware gebleven. Nu ik toch daarmede bezig ben, wil ik nog iets anders uit mijne ervaring op dit gebied mededeelen. Vele novellisten begrijpen zeer goed, dat de novelle als vluchtige, levendige schets niet zoo kunstig ineengeweven is als de roman, maar aan de natuur en het dagelijksch leven als ontstolen moet zijn. Echter gaan zij daarbij vaak te werk als photografen en

niet als schilders. En volkomen naar waarheid heeft Heine in zijn “Nachlass” gezegd: “Die Daguerreotypie ist ein Zeugniss gegen die irrige Ansicht, dass die Kunst eine Nachahmung der Natur sei - die Natur hat selbst den Beweis geliefert, wie wenig sie von der Kunst versteht, wie kläglich es ausfällt, wenn sie sich mit Kunst abgiebt.” Zij, die de natuur wel nabootsen, maar niet idealisseren kunnen, omdat zij het schilderstalent missen, zullen dus nooit een degelijk kunstwerk leveren. Een derde en laatste bezwaar, dat ik tegen vele novellen-dichters heb, is de zucht die hen vaak bezielt, om zedelessen te geven. In plaats van zich daarmede tevreden te stellen, dat zij eene zedelijke strekking aan hunnen arbeid geven, die de denkende lezer gevoelt, willen zij die onder woorden brengen, ja soms in een bepaald betoog inkleeden. In nauwen samenhang daarmede staat een ander verschijnsel, hetwelk men vooral bij jonge auteurs aantreft, dat zij namelijk vervuld van de eene of andere theorie, die gedurig nu eens in dezen, dan weêr in genen vorm te berde brengen, en zoodoende tot eentonigheid vervallen of wel zekere armoede verraden. Het is of deze auteurs niet meer dan éen pijl in hunnen koker hebben, terwijl toch hun talent, op den keper beschouwd, rijker en veelzijdiger is.’

Vergun mij de voortzetting van dit discours u te besparen, wijl zulks voor mijn tegenwoordig doel onnoodig is, en vergeef mij, dat ik u zoo weinig doe genieten van een uitstapje naar zulk een bekoorlijke landstreek, daar ik anders te veel zou afdwalen.

De kennismaking met den bundel novellen van Mr. van Sorgen herinnerde mij aanstonds aan het zoo even medegedeelde gesprek, en omdat de opmerkingen van den literator zakelijk mijne bezwaren tegen dien bundel weergeven, heb ik mij dezen omweg getroost in het vertrouwen, dat het den lezer niet zou verdrieten mij op dit uitstapje te vergezellen. Ik kan den auteur niet vergasten op den naam van een beroemd letterkundige, wijl ik geene vrijheid heb dien te noemen; maar de wetenschap, dat de aanmerkingen op zijne novellen, blijkens een bevoegden beoordeelaar, het zwak zijn van vele voortbrengselen op dit gebied, zal hem wel niet geheel onverschillig zijn bij datgene wat ik thans onder zijne aandacht wensch te brengen. Wanneer wij den titel nagaan, die van ‘eerste viertal’ spreekt, dan hebben wij meer voortbrengselen van dezen schrijver te wachten. Allicht kan hij in het vervolg zijn voordeel doen met de nu gegeven

wenken. De tweede novelle van dezen bundel is getiteld: ‘Twee Huwelijken’, en schetst, zooals iedereen licht zal gissen, de tegenstelling tusschen een gelukkig en een ongelukkig huwelijk. De grondslag waarop het gebouw is opgetrokken, beslist over het welslagen; geen gelukkig huwelijk zonder een degelijken basis: ziedaar de theorie, door den auteur hier verkondigd. Ofschoon de drie overige novellen andere opschriften dragen, komen zij toch eigenlijk op hetzelfde thema neder. In verschillenden vorm verkondigen zij telkens dezelfde leer, dat een echtverbond alleen dan gelukkig kan wezen, wanneer het op een deugdelijken grondslag rust, en bij gebreke daarvan jammer en ellende brengt. Die theorie is op zich zelve zeer waar; ik wil gelooven, dat de schrijver door zijne waarnemingen daarvan doordrongen is, maar ik acht het een fout dezer novellen, dat die leer daarin telkens zoo op den voorgrond treedt, alsof hare verkondiging hoofddoel was. Heeft Mr. van Sorgen ook niet rechtstreeks zedelessen gegeven, hij was toch bezorgd, dat men zijne theorie over het huwelijk niet genoegzaam zou vatten en dacht meer daaraan dan aan de kunst. Ik vrees, dat hij zijn doel met deze novellen toch gemist heeft; want de eentonigheid, veroorzaakt door de herhaling van hetzelfde thema, zal weerzin wekken en dus schaden aan den goeden invloed. Hij, die sympathie wil winnen voor het goede, moet het niet aan ons opdringen. Maak het goede beminnelijk in ons oog, maar onthoud u daarbij van allen dwang. Schrijvers, die met gejaagdheid verlangen, dat men hun ‘hart’ verstaan zal, maken zelden veel indruk op ons gemoed. Een andere fout van den schrijver dezer novellen ligt daarin, dat hij te veel photographeerde. Ik laat in het midden of dit is toe te schrijven aan een gebrekkigen aanleg, dan wel aan een verkeerd gebruik zijner gaven. Menigeen, die zou kunnen schilderen met de pen, doet het niet òf uit overhaasting òf uit traagheid. Immers om te schilderen, moet men de stof verwerken, en eenvoudige nabootsing van de natuur is gemakkelijker en gaat sneller in zijn werk. Dit geldt ook van karakterteekening: om de veelzijdige beweegredenen van der menschen handelen te begrijpen en voor anderen duidelijk te maken, moet men de harten en karakters van honderden menschen bestudeeren, en zich niet bepalen tot de nauwkeurige waarneming van enkele personen in een beperkten kring. Anna van Bevervoorde is misschien eene photographie; maar alleen een kunstenaar kan deze

stof zoo bewerken, dat zij ons bevredigt. Nu is deze figuur alleen een raadsel, maar ook in geen enkel opzicht eene heldin. Eindelijk heeft Mr. van Sorgen niet begrepen of ten minste niet getoond te begrijpen, dat ontknooping geen vereischte is voor eene novelle; dat zij ook als fragment bestaansrecht heeft. Die vreeslijke scène te Arnhem in de ‘Twee Huwelijken’; de vervulling der profetie aangaande papa Duclos in ‘Te laat bedacht’, om niet meer te noemen, hadden veilig achterwege kunnen blijven, als de auteur zijne novellen niet opzettelijk had afgewerkt. Daaruit ook is het mijns inziens te verklaren, dat zijne novellen nu en dan niet zijn vrij te pleiten van zekere gezochtheid en onnatuurlijkheid. Om eene goede ontknooping te vinden of voor te bereiden, moet men dikwijls tot allerlei kunstmiddelen zijn toevlucht nemen. Ik rangschik daarbij o.a. de ophef, die gemaakt is van den rid van Henri in de schets ‘Naar het leven’, de toevallige visite der oude nicht aan Gerard in ‘Twee Huwelijken’, Anna's onrust door de kwezelarijen van jufvrouw Keetje in ‘Anna van Bevervoorde’, de dwaze houding van papa Duclos in ‘Te laat bedacht’. Dit alles is onnatuurlijk en kon veilig gemist worden in fragmentarische schetsen, waar fijnheid van teekening, juistheid van opmerken, keurige schildering als hoofdzaak waren beschouwd en niet gezocht was naar eene afgeronde ontknooping, die niets te wenschen overlaat. Het is mij onbekend of Mr. van Sorgen reeds meermalen als schrijver voor het publiek optrad. Ik houd hem echter in elk geval voor een jeugdig auteur en schrijf daaraan dan ook zekere breedsprakigheid toe, die zijne schetsen hier en daar ontsieren door het inlasschen van invallende gedachten en opmerkingen, die eigenlijk niets ter zake doen. Bij meer oefening zal hij zeker zelfbeheersching in deze leeren betrachten en zich alsdan die gewenschte soberheid eigen maken, die vooral den novellist zoo noodig is, zal hij geen gevaar loopen een kind met een waterhoofd ter wereld te brengen.

Indien iemand uit het nu geschrevene zou willen afleiden, dat ik aan dezen bundel eene plaats toewijs in een vergeten hoekje, zou hij zich deerlijk vergissen. Dit zou dan ook strijdig wezen met de reputatie van de guldenseditie, dat de geschriften, in deze serie opgenomen, verdienen gelezen te worden. Ik had zeker vrij wat bezwaren tegen deze novellen, maar zij zijn alle te verklaren uit gebrek aan studie en oefening en dus vermoedelijk te overwinnen.

Er is inderdaad veel in deze schetsen, dat den schrijver doet kennen als iemand, die niet van aanleg ontbloot is. Als hij bij nauwkeurige kennis zijner gaven zich strenge eischen stelt; als hij de meesterstukken op dit gebied bestudeert, waartoe de genoemde ‘Novellenschatz’ hem gelegenheid schenkt, dan zullen er te eeniger tijd novellen van zijne hand verschijnen, die op hooger kunstwaarde mogen bogen dan het nu besproken viertal.

Als deze of gene lezer, met het oog op dit artikel, niet weet wat daarmede aan te vangen, d.w.z. in twijfel staat of hij deze novellen al dan niet zal lezen, dan durf ik hem, in spijt van mijne aanmerkingen, de kennismaking aanbevelen. Hij zal ten slotte, zoo niet voldaan, dan toch dankbaar wezen, iets dat stellig niet kan getuigd worden van een aantal geschriften op dit gebied. Menigeen zal daarin een en ander vinden, dat tot zijn hart spreekt, en te midden van veel rijp en groen, dat uit den vreemde tot ons komt, verdienen deze novellen niet alleen aanbeveling als oorspronkelijk werk, maar ook, omdat zij in geen enkel opzicht den wansmaak in de hand werken.

Zierikzee, 9 October 1876.

J.H.C. HEYSE.

De wedergeboorte van Nederland.

Inleiding.

Het onderwerp, dat ik wensch te behandelen, is de wedergeboorte van Nederland na het ineenstorten der fransche heerschappij in het laatst van 1813. Hoewel dit onderwerp zich niet moge onderscheiden door zijne nieuwheid, zoo vlei ik mij, dat het daarom zijne aantrekkelijkheid nog niet geheel heeft verloren. Het geldt toch ons vaderland. Ons vaderland, dat na de overige volken van Europa in ontwikkeling en welvaart voorbij te zijn gestreefd, in de 18^{e} eeuw, als ware het een gevolg der buitengewone krachtsinspanning, was verslapt en ontzenuwd: dat de prooi was geworden van binnenlandsche partijschappen, wel in staat, land en volk te verscheuren, geenszins om de instellingen der republiek naar de behoeften en ideeën des tijds te hervormen.

Op den inval der Pruissen in 1787 was die der Franschen in 1795 gevolgd; beide gebeurtenissen stuitend voor het vaderlandsch gevoel onzer dagen, daar zoowel bij de eerste als bij de tweede de vreemdeling door onze landgenooten zelven te hulp was geroepen: in 1787 door de oude partij, Oranje in verbond met de oligarchie; in 1795 door hare slachtoffers, de patriotten, de mannen van den nieuwen tijd. Kan men 1795 beschouwen als te zijn geweest eene straf voor 1787, ook de mannen van 1795 hebben zwaar geboet voor hun onvaderlandsch bedrijf, voor het inroepen der fransche hulp. En met hen ook ons vaderland. Nederland de satelliet van het heersch- en baatzuchtige Frankrijk; onze landskinderen het kanonvleesch des keizers; handel en scheepvaart gefnuikt, daar Engeland meester was van de zee; ons koloniaal bezit aan datzelfde Engeland ten prooi. Eindelijk ons volksbestaan geheel uitgewischt, en Amsterdam de derde stad van het fransche keizerrijk. Was het te verwonderen, dat

men het tijdvak der revolutie langzamerhand begon te beschouwen als een tijdvak van smaad en schande, van ellende en van rampzaligheid? Was het te verwonderen, dat althans de onnadenkende menigte éene zaak vergat? Dat zij zich niet meer herinnerde, hoe ook de toestand van vóor 1795 verre van rooskleurig was geweest, dat zij niet meer dacht aan de disharmonie, die er had bestaan tusschen de maatschappij der 18e eeuw en de alleen voor den nood van het oogenblik berekende instellingen der oude republiek? Dat zij niet besefte, hoe de omwenteling van 1795 in vele opzichten eene operatie was geweest, die, hoe pijnlijk ook, voor de genezing noodzakelijk was, daar met en na die omwenteling veel van het oude en verouderde was te gronde gegaan en nieuwe beginselen van staatsbestuur waren begonnen wortel te schieten in ons land. Het is waar, het streven naar politieke vrijheid, hetwelk die omwenteling en de eerste staatsregeling, die van 1798 kenmerkte, was spoedig in het zand verloopen; het was onder den franschen invloed verstikt; dit neemt echter niet weg, dat veel van hetgeen naast die politieke vrijheid de revolutie kenmerkte, tot wasdom was gekomen. De eenheid van den staat met zijne algemeene wetten en zijn algemeen gouvernement in de plaats gesteld van het veelhoofdig monster der oude republiek; één volk dus en in dít volk geen onderscheid van recht meer uit het oogpunt van kerkgeloof, van stand of van woonplaats, met andere woorden: de gelijkstelling der godsdiensten, de afschaffing van de voorrechten der geboorte in adel en patriciërs gevestigd, de emancipatie van het platte land van den druk der edelen en der steden, de gelijkstelling der generaliteitslanden met de overige deelen des rijks. Het beginsel werd gehuldigd, dat de macht van den een over den ander alleen gerechtvaardigd kan worden door de behoefte der geregeerden en niet door het belang der regenten; het in vele opzichten privaatrechtelijk karakter van het bestuur loste zich meer en meer op in een publiek recht, een uitvloeisel van het algemeen belang. Dit alles was de blijvende beteekenis geweest van de omwenteling van 1795; veel daarvan was onder franschen invloed tot stand gekomen; zelfs het Fransche keizerrijk, hoe afkeerig ook van alles wat naar zelfregeering zweemde, was ten opzichte van eenheid van staatsbestuur en gelijkheid der ingezetenen, een kind der revolutie gebleven, en was ook hier te lande aan opruiming van hetgeen daartegen in den weg stond, bevorderlijk geweest. Toch werd dit alles door

het lijden en de vernedering in de schaduw gesteld. Eene beweging, die uitliep op het verlies van het hoogste goed, hetwelk een volk bezit, op het verlies van zijne onafhankelijkheid, kon niet meer met onpartijdigheid worden beschouwd. De jaren 1795-1813 waren als 't ware voor het nederlandsche volk in babylonische ballingschap doorleefd. Dit volk had geboet voor zijne zonden; het was gestraft voor zijne ondankbaarheid jegens het Opperwezen en - het huis van Oranje. En zoo laat het zich verklaren, hoe het hoofd van dat huis bij het betreden van den vaderlandschen bodem tot zijne landgenooten durfde zeggen: ‘ik ben bereid en vastelijk besloten, al het verledene te vergevn en te vergeten’ (Procl. van 30 November 1813). Zoo laat het zich verklaren, hoe die woorden geen aanstoot gaven, ja zelfs door een man als Falck met ingenomenheid werden begroet[1]. Er ging geene stem uit den volke op, die zeide: zoo het de vraag is van vergeven en vergeten, de behoefte aan vergiffenis is niet aan de eene zijde alleen; ook wij, uwe hoogheid, moeten bij onze verzoening veel uit ons geheugen uitwisschen; ook gij en de uwen zijt niet zonder schuld geweest. Wie heeft het eerst zich bezondigd aan het inroepen van den vreemdeling? Wie heeft in 1795 zijne medewerking verleend om de koloniën Engeland in handen te spelen? Was het niet uw vader Willem V? Wie heeft in 1799 bij den inval der Engelschen en Russen aan hunne zijde gestaan, om met geweld van vreemde wapenen de macht hier te lande te hernemen? Was het niet uwe hoogheid zelf? En wanneer op ons de schuld ligt van in het stof te hebben gekropen voor den vreemdeling, is het ook in uw levensboek geene zwarte bladzijde, tegen afstand van uwe aanspraken op uw vaderland, in 1802 van Bonaparte te hebben afgebedeld een brok duitschen grond[2], waarover hij geen recht had te beschikken, en wat gij niet kondet aannemen zonder de revolutie te huldigen? Doch van dit alles werd geen woord gerept. Evenmin daarvan, dat de laatste stadhouder, in plaats van oog en oor te hebben voor de nooden en ideeën van

1 G.K. v. Hogendorp in 1813. 's Hage, 1876, Bijl., blz. 15.

2 Het bisdom en de abdy van Fulda, de abdy van Corvey, de abdy van Weingarten, de steden Dortmund, Issny en Buchhorn bij het tractaat den 24sten Mei 1802 tusschen Frankrijk en Pruissen gesloten, aangewezen als schadevergoeding voor het verlies van het erfstadhouderschap. Tegen den zin van Willem V, die daarin zag eene inbreuk op het recht, en dan ook dadelijk deze schadevergoeding aan den erfprins afstond. Arnoldi, Wilhelm I, König der Niederlande. Leipzig, 1817, blz. 25, 28.

den nieuweren tijd, in plaats vam sympathie te koesteren voor het vooruitstrevende gedeelte des volks, in bondgenootschap met de aristocratie was getreden en ook na 1787 geene poging tot hervorming had gedaan. Waarlijk tegenover het zondenregister van het nederlandsche volk kon ook op menige tekortkoming van het huis van Oranje worden gewezen. Over dit alles echter werd gezwegen. Mogen er al enkelen zijn geweest, in wier geest zoo iets is opgekomen, het was voorzichtig, dit voor zich te houden, dit te verbergen achter den muur hunner tanden. Van de omwenteling van 1795, met de fransche heerschappij als haar gevolg, kon niet te veel kwaads gezegd worden; het was de antichrist, wiens rijk door God te pletter was geslagen. En in zijne plaats zouden de oude tijden herleven met het geliefde huis van Oranje aan het hoofd, en Nederland zoude weder gelukkig worden als voorheen.

I.
Het grondgebied.

Het denkbeeld, dat het oude Nederland als 't ware herleefde, had in één opzicht althans zijne voordeelige zijde. Het scheen den prins van Oranje, het scheen de hoofden der omwenteling van 1813 eene zaak, die als van zelve sprak, dat door die herleving ook het grondgebied der Vereenigde Nederlanden weder het eigendom werd van den opgestanen Staat. Niet alleen, dat de prins het bestuur op zich nam van hetgeen vóór de inlijving in Frankrijk aan het koningrijk Holland had behoord. Ook zoodra een gedeelte van het bij tractaat van 16 Maart 1810 afgestane grondgebied van de fransche overheersching was bevrijd geworden, werd dit bij besluit van 15 December 1813 met de Vereenigde Nederlanden vereenigd verklaard. Koning Lodewijk had bij dat tractaat de departementen van Zeeland en Braband, het land tusschen Maas en Waal, Nijmegen daaronder begrepen, gelijk mede de Bommelerwaard en het land van Altena, aan den keizer moeten afstaan; deze had het arrondissement Breda ingedeeld bij het departement der Deux Nèthes en van de overige landen de departementen der monden van de Schelde en der monden van den Rhijn gemaakt. En hoewel nu de Franschen dit alles op verre na nog niet hadden ver-

laten - men denke slechts aan Walcheren, eerst in Mei 1814 bevrijd - werden toch die landen reeds toen verklaard, ‘evenals van ouds’ uit te maken een deel van den Staat der Vereenigde Nederlanden en onder het bestuur daarvan geplaatst. Men dacht niet aan de mogelijkheid, dat over deze weder-in-bezitneming bij iemand eenige twijfel konde bestaan. En wanneer de prins vooreerst met stilzwijgen den toestand dier landen voorbijging, die reeds bij tractaat van 16 Mei 1795 met Frankrijk waren vereenigd: Staatsvlaanderen, Maastricht, Venlo en hetgeen daarbij behoorde, wanneer hij daarover zweeg, zoo meen ik de oorzaak daarvan niet zoo zeer te moeten zoeken in den twijfel, of deze streken wel tot de vereenigde Nederlanden zouden terugkeeren, als wel daarin, dat zoowel het een als het ander nog geheel in de handen des vijands was.

Door denzelfden geest was Hogendorp bezield, toen hij reeds den 28sten November 1813[1] aan H. Fagel, den vertrouwde van den prins te Londen, en dus nog vóór de aankomst van dezen hier te lande, als zijne meening te kennen gaf, hoe Nederland van Engeland de dadelijke en onvoorwaardelijke teruggaaf der koloniën in de drie werelddeelen verwachtte, koloniën, waarvan Ceylon bij het vredesverdrag, den 17^{den} Mei 1802 te Amiens gesloten, uitdrukkelijk aan Engeland was afgestaan, terwijl de overige koloniën sedert door het Rijk veroverd waren in den oorlog tegen ons gevoerd. Fagel, hoewel het beginsel niet bestrijdende, vond het blijkens zijn antwoord van 1 December 1813[2] wat voorbarig, toen reeds bij Engeland op de vervulling van dien wensch aan te dringen. Holland moest eerst geheel en al zelfstandig zijn, voordat men over die teruggaaf kon onderhandelen. Men zoude anders gevaar loopen, die koloniën, in plaats van aan het bevriende en geallieerde Holland, aan het vijandige Frankrijk terug te geven. Wanneer dit gevaar echter voorbij was, dan, meende ook Fagel, zoude Engeland Holland met broederlijke liefde te gemoet komen en deze zaak zich tot wederzijdsche tevredenheid schikken.

Het was gelukkig, dat hetgeen men ten onzent beschouwde als van zelf te spreken, ook door de geallieerden niet als ongerijmd beschouwd werd. Was het ook bij hen alleen de zucht om het onregt der revolutie uit te wisschen, die hunne

1 Gijsbert Karel van Hogendorp in 1813, blz. 20.
2 t.a.p., blz. 25.

gedragslijn bepaalde? Ik zoude het niet durven beweren. Zij waren - evenals Napoleon - zeer afkeerig van zelfregeering en volksvrijheid, en in zoover aan de omwenteling van 1789 vijandig. Zij hadden echter, even als Napoleon, weinig eerbied voor de zelfstandigheid der volken, en waren in zoover navolgers der revolutie en der Napoleontische heerschappij. Men denke aan Genua, in strijd zelfs met de beloften van Engelands vlootvoogd met Piemont vereenigd; aan Venetië door Oostenrijk ingeslokt; aan de vele duitsche geestelijke en wereldlijke potentaten en potentaatjes, die in en na de fransche omwenteling waren te niet gegaan en het feest der opstanding niet mede zouden vieren; aan België, dat tegen zijn zin zoude dienen ter vergrooting van Noord-Nederland. Maar men denke bovenal aan de verdeeling van Polen, vóór de revolutie door drie der geallieerde mogendheden begonnen en in den revolutietijd voortgezet, tot eene zekere hoogte het voorbeeld en de verontschuldiging tevens van de uitspattingen van Frankrijk. Van de restauratie van Polen kon niets komen. Wat was dan de reden, waarom onze opstanding bij de geallieerden geene tegenspraak ondervond? Was het de verwantschap van het huis van Oranje met het pruissische koningshuis, dat eenig gewicht in de schaal legde? Wellicht, hoewel Pruissen de eenige mogendheid was, die (het gold de wederinbezitneming van landen op den rechteroever der Maas) den terugkeer der vereenigde Nederlanden tot den vroegeren toestand niet als boven alle bedenking verheven beschouwde[1]. Was het de omstandigheid dat er nog vóór de komst der geallieerden in het hart des lands, aldaar eene poging tot zelf bevrijding gedaan was, die geslaagd mocht heeten? Ook dit is voorzeker niet zonder invloed geweest op de wijze van beschouwing der oppermachtige geallieerden. Maar bovenal was het Engeland, dat de herleving der Vereenigde Nederlanden wenschte en wilde, de herleving der V.N., mits vergroot en uitgebreid. Het zoude voor Engeland zijn eene brug naar het vaste land; het zoude beletten, dat de geheele kust van Frankrijk naar Noord-Duitschland in handen kwam van eene der machtige continentale mogendheden. Het zoude een voormuur zijn tegen het altijd nog gevreesde Frankrijk. Dit waren de redenen waarom de geallieerden in 't algemeen en Engeland in 't bij-

1 Brief van Lord Castlereagh aan Lord Clancarty, gezant te 's Hage, van 14 Augustus 1814 (Correspondence of Lord Castlereagh, X, blz. 85).

zonder er niet aan dachten, met Nederland te doen, wat men met Genua of Venetië deed. Het was ook in de oogen van den engelschen minister van buitenlandsche zaken, lord Castlereagh, iets dat geene bekrachtiging noodig had, iets wat ipso jure gold: de terugkeer van Nederland in zijnen vroegeren toestand[1]. Deze wijze van beschouwing, van den aanvang gehuldigd, heeft dan ook gunstig gewerkt bij de conventie den 13 Augustus 1814 over de teruggaaf der koloniën met Engeland gesloten.

Wij keerden dus terug in het bezit van het grondgebied der Vereenigde Nederlanden. Wij zouden niet meer afhankelijk zijn van eene buitenlandsche mogendheid. Nederland zoude vrij zijn. Nederland zoude zijnen rang hernemen in de rij der volkeren en de vlag der Nederlanden weder op alle zeeën gezien worden. Zoo sprak de prins, zoo sprak Joan Melchior Kemper[2]. Waar echter van vrijheid gesproken wordt, is het slechts de eene zijde der zaak, wanneer men alleen den blik vestigt op de onafhankelijkheid, op de vernietiging der vreemde overheersching. Het land kan in dien zin vrij zijn, terwijl het volk, dat in dat land woont, aan den leiband loopt. Zoude het nederlandsche volk nu een vrij volk zijn, met het oog op de binnenlandsche toestanden? Die vraag zoude moeten worden beantwoord door hen, die geroepen werden het gebouw te stichten, waarin de nederlandsche maatschappij zoude wonen. Het antwoord op die vraag zoude door de te ontwerpen staatsregeling moeten gegeven worden.

II.
De opdracht van de souvereiniteit der Vereenigde Nederlanden aan den Prins.

30 Nov. 1813.	Terugkomst van den prins van Oranje.
1 Dec. 1813.	Opdracht der souvereiniteit.
2 Dec. 1813.	Aanneming der souvereiniteit.
6 Dec. 1813.	Aanvaarding der regeering door den souvereinen vorst.

De Vereenigde Nederlanden herleefden en met hen het grondgebied, zooals dit in 1795 door die republiek bezeten was. Zoude

1 Brief van Lord Castlereagh aan Lord Liverpool, 8 Jan. 1814, van denzelfden aan Lord Clancarty, 24 April 1814 (Correspondence, IX, blz. 152, 494.

2 Brief van den prins van Oranje van 22 Nov. 1813 aan G.K. van Hogendorp (G.K. v. Hogendorp in 1813, blz 17). Proclamatie van J.M. Kemper en Fannius Scholten van 1 Dec. 1813.

het met hare instellingen evenzoo gaan? Zoude ook hier hetzelfde plaats vinden, als in Zwitserland, Sardinië, Rome, waar de gewrochten der revolutie onder den voet werden gehaald, waar inderdaad eene restauratie tot stand kwam? Zoo er hier te lande geweest mogen zijn, die zoo iets wenschten, de prins behoorde niet onder hen. Hogendorp tot eene zekere hoogte evenmin. Hoezeer geen van beiden onder de bewonderaars van den nieuweren tijd konden gerangschikt worden, wisten zij toch beiden te goed, dat de oude republiek dringend behoefte had gehad aan hervorming, en dat de kracht had ontbroken, die behoefte zelfs op de meest bescheidene wijze te bevredigen. Eene herstelling van dien toestand zoude op het verderf van het vaderland uitloopen. Er moest zijn eenheid in het bestuur der buitenlandsche betrekkingen, en dit eischte van zelf eenheid in de beschikking over het krijgswezen en in de financiën. Zoowel het een als het ander had in de oude republiek ontbroken; noch de Staten-Generaal, noch de Stadhouder hadden daarvoor de voldoende macht ter hunner beschikking gehad.

De positie van het huis van Oranje was onder de oude republiek zeer uitstekend geweest. Niemand zal dit loochenen, die zich herinnert, wat niet al in den persoon van Willem V vereenigd was. Erfstadhouder van al de gewesten, kapitein-generaal en admiraal van de unie, opperbewindhebber en oppergouverneurgeneraal van de Oost- en West-Indische Compagnie, eerste edele van Gelderland, eenige edele van Zeeland, met groote macht bekleed in de bestelling der regenten van vele steden, in 't bezit van eene menigte heerlijkheden, kon hij door dit alles een grooten invloed uitoefenen op het staatsbestuur, te meer omdat hij, wat hij dan ook hier te lande rechtens mocht wezen, in de oogen der menigte in waarheid de vorst was, en dit vorstelijk prestige in menig opzicht aanvulde, wat hem aan wettelijke macht ontbrak. Toch, hoe schitterend en uitstekend ook de plaats was, die de stadhouder in ons vaderland innam, zijne macht ging niet zoover, om tegenover het buitenland met voldoende kracht te kunnen optreden. De hoogste macht van het bondgenootschap bleef niettegenstaande dit alles gevestigd in de Staten-Generaal. En wat de stadhouder niet kon, daartoe waren zij evenmin in staat. Zij konden de algemeene regeering van het bondgenootschap niet naar eisch uitoefenen, daar zij weder afhankelijk waren van de Staten der gewesten, die op hunne beurt weder te rade moesten gaan met de stemhebbende steden, zoodat zoowel voor

het nemen als voor het uitvoeren van gewichtige besluiten, elk deel als het ware de wet konde stellen aan het geheel.

De revolutie had een einde gemaakt aan dien onhoudbaren toestand - en niemand, die nadacht, kon wenschen dien te herstellen. Zoude de behoefte aan meerdere eenheid vervuld worden door de denkbeelden te volgen, die Hogendorp in eene kort na de revolutie van 1795 opgestelde memorie ontwikkeld had[1]? Door het oppergezag van den staat toe te vertrouwen aan eene vergadering, bestaande uit leden, hoewel gekozen door de staten der provinciën, toch vrij in het uitbrengen hunner stem, eene vergadering met voldoende maeht bekleed om over de middelen der defensie te kunnen beschikken en tevens voorzien van eene goede kas; eene vergadering, die het land tegenover de buitenlandsche mogendheden kon vertegenwoordigen, en die door den steun van een hooggerechtshof in staat was zoowel de verdragen als de verdere besluiten te doen nakomen binnen's lands. Eene staatsregeling waarin, welke hooge positie Hogendorp ook aan den stadhouder wilde toekennen, toch het republikeinsch karakter bewaard bleef.

Neen, op die wijze kon de behoefte niet worden vervuld. Ook in hunnen afkeer der republikeinsche instellingen waren de oppermachtige geallieerden geestverwanten van den overwonnen keizer. Wat de engelsche minister van buitenlandsche zaken in de eerste dagen van November 1813 aan den prins zeide[2], dat de regeeringsvorm meer monarchaal moest zijn, dat was de zienswijze van al de mogendheden, van wier wil het lot van Europa in die dagen afhing. Allen in merg en been monarchaal en niet gezind in hun eigen land hun eenhoofdig gezag te laten beperken. Eene herstelling van iets, dat naar eene republiek zweemde, zoude zijn, alsof wij hunne volkeren wilden prediken, dat men onder een monarchaal gezag niet vrij kon zijn. Zoo sprak van der Palm[3]. En wat met het oog op het buitenland zoo goed als noodzakelijk kon geacht worden, werd ook hier te lande niet anders gewenscht. Hogendorp zelf deelde in 1813 niet meer de denkbeelden. door hem in 1795 ontwikkeld. Van den aanvang der revolutie van 1813 af, zoo al

1 Gedenkschriften, III, blz. 87.
2 Brief van den prins aan Hans von Gagern van 2 November 1813 (Leben von Fr. v. Gagern, I, blz. 46). Brief van H. Fagel van 21 November 1813 aan G.K. v. Hogendorp (G.K. v. Hogendorp in 1813, blz. 15).
3 Van der Palm, Gedenkschrift van Nederlands Herstelling, blz. 81.

niet sedert 1801, stond het bij hem vast, dat den prins de *hooge overheid* moest worden opgedragen, een ander woord voor *souvereiniteit*. Toen Kemper en Fannius Scholten den 1sten December 1813 te Amsterdam den prins tot souverein uitriepen, deden zij niet anders, dan wat aller wensch en verlangen was. Onregelmatig was die handeling, en die onregelmatigheid werd gevoeld; maar dit belette niet, dat de prins den 2den December 1813 de *souvereiniteit* aannam en den 6den December 1813 het bestuur uit de handen van het den 21sten November 1813 opgetreden algemeen bestuur, uit handen van Hogendorp en van der Duyn aanvaardde.

Het is hier de plaats niet[1], de bijzonderheden na te speuren, die het feit, waardoor de monarchie in het huis van Oranje is gevestigd, hebben vergezeld. Een ding staat echter vast. Noch de Prins, noch Hogendorp waren afkeerig van de opdracht der souvereiniteit. Wat zoude echter de beteekenis zijn van die opdracht? In den aanvang werd daardoor de Prins absoluut vorst - niets minder dan de keizer aller Russen. Als iets blijvends werd dit echter voorzeker door niemand bedoeld. Zoo diep kon men niet gedaald zijn, dat men eene door niets beperkte monarchale macht anders zoude hebben willen dulden, dan als iets voor korten tijd, voor zoover dit voor den tijd van overgang tot eene geregelde orde van zaken noodzakelijk was. Maar wat was dan het blijvend karakter van de opdracht der souvereiniteit? Dat de prins in plaats van Zijne Hoogheid of Zijne Doorluchtige Hoogheid, nu Zijne Koninklijke Hoogheid werd? Dat zijn wapen nu werd gekroond met eene koninklijke kroon[2]? Dat de Nederlanders zijne onderdanen zouden zijn? Dat de prins dus niet meer zoude zijn de eerste ambtenaar der Staten; dat geene macht boven hem zoude staan? Was het nog meer? Voorzeker ook, dat de meerdere behoefte aan eenheid door het monarchaal gezag zoude worden vervuld. Voor het overige liet ook deze opdracht alles onbepaald. Zij gaf geen antwoord op de vraag: hoedanig zou de aard van den staat zijn? Bondstaat of eenheidstaat; dit bleef eene opene kwestie. Wellicht dat, wanneer er verschil heeft bestaan tusschen Hogendorp en Kemper, dit juist in dit punt moet gezocht worden. De laatste deed in zijne met Fannius Scholten den 1sten December 1813 uitgevaardigde

1 Zie het hierover opgemerkte in de beschouwing over ‘Gijsbert Karel van Hogendorp in 1813’ in den Nederlandschen Spectator, 1876.

2 Besluit van 14 Jan. 1814 (Staatsblad, no. 9, art. 1 en 10).

proclamatie zeer duidelijk uitkomen, dat er ook in andere opzichten geene restauratie zoude plaats hebben. Waar hij echter zeide, dat de Prins als Willem de Eerste souvereine vorst zoude zijn van het vrije Nederland, daar was de Prins in zijne waarschijnlijk onder Hogendorps invloed opgestelde proclamatie van 6 December 1813 de souvereine vorst der Vereenigde Nederlanden.

Bondstaat of eenheidstaat: wat zoude het zijn?

En eveneens bleef het onbeslist, in hoever de nieuwe beginselen van staatsbestuur, de beginselen van zelfregeering en gelijkheid, de beginselen der 18e eeuw, hunne kracht zouden behouden, of voor zoover zij reeds onder franschen invloed waren verstikt, weder tot hun volle recht zouden komen. Daarop moet het antwoord gezocht worden in de niet alleen door Kemper en Fannius Scholten, maar ook door den souvereinen vorst beloofde grondwet. Nu eene volledige restauratie van het oude onmogelijk was, nu het republikeinsch karakter plaats maakte voor het eenhoofdig gezag, nu daardoor de noodzakelijkheid eener diep ingrijpende verandering erkend was, moest men wel zijne toevlucht nemen tot het ontwerpen en vaststellen eener grondwet. In zoover kon zelfs het jaar 1813 zich niet losmaken van de beweging, die met de onafhankelijkheid van N.-Amerika begonnen, in den revolutietijd was voortgezet; men bleef ook nu het denkbeeld omhelzen, dat de grondtrekken van den staatsvorm in één statuut moesten worden opgenomen, in ééne wet, die de grond van alles was.

III.
De samenstelling der grondwet.

21 Dec. 1813.	Benoeming der commissie tot ontwerping der grondwet.
27 Dec. 1813.	Eerste bijeenkomst der commissie.
14 Febr. 1814.	Benoeming der commissie ter verkiezing der notabelen.
1 Maart 1814.	Ontwerp der grondwet vastgesteld, en
2 Maart 1814.	aangeboden aan den souvereinen vorst.
2 Maart 1814.	Publicatie van den souvereinen vorst over de notabelen.
28 Maart 1814.	Samenkomst der notabelen.
29 Maart 1814.	Aanneming der grondwet door de notabelen.
30 Maart 1814.	Beëediging der grondwet door - en inhuldiging van den souvereinen vorst.

Twee dingen stonden vast bij den dageraad onzer onafhankelijkheid: de Prins zoude souverein zijn, en hij zoude zijne

onderdanen volgens eene grondwet regeeren. Hogendorps schets eener grondwet voor de Vereenigde Nederlanden was gereed. Zij droeg volgens den souvereinen vorst de blijken van ''s mans loffelijken ijver en liberale denkbeelden'[1]. Waarom dan niet de knoop doorgehakt en haar dadelijk, hetzij gewijzigd, hetzij ongewijzigd, vastgesteld en afgekondigd? Waarom niet gedaan wat de opvolger van Lodewijk XVII, of wil men liever de opvolger van Lodewijk XVI, kort daarna in Frankrijk deed, die zijne onderdanen met de charte begiftigde en uit goedertierenheid aan zijne onbeperkte macht grenzen stelde? Watechter Lodewijk XVIII, om het modewoord dier dagen te gebruiken, van zijn legitiem standpunt kon doen, was daarom nog niet mogelijk voor den souvereinen vorst. Wanneer deze zich op het beginsel der legitimiteit zoude beroepen, zoude hij het daarmede nooit verder hebben kunnen brengen dan tot zijne optreding als erfstadhouder, als Willem VI. Dat hij als souvereine vorst, als Willem I optrad, was geene voortzetting van den ouden rechtstoestand, was de aanvang eener nieuwe orde van zaken. Had men nu al om den nood van het oogenblik over de onwettige, of wil men liever onregelmatige wijze, waarop de souvereiniteit was opgedragen, heengestapt, toch was ieder het eens[2], dat er nog iets anders noodig was om het feit wettig te doen worden. Welke weg was daarvoor in te slaan; wilde men in lateren tijd het goed recht van den regeeringsvorm en van den hoeksteen daarvan: de souvereiniteit van den prins, tegen alle aanvallen verdedigen?

Op het standpunt der legitimiteit had men wellicht, wat ook nog in sommige hoofden spookte, de oud-regenten, voor zoover zij nog in leven waren, kunnen oproepen en van hen de vaststelling eener grondwet vragen. Doch dit denkbeeld werd niet gevolgd. Hogendorp zelf had reeds in de Novemberdagen het meer dan eens uitgesproken, dat ook notabele ingezetenen, die geen oud-regenten waren, tot het groote werk moesten medewerken[3]. Ook hij begreep, en met hem de souvereine vorst, dat de stem der natie moest gehoord worden, en alleen daardoor een vaste grond voor de constitutie kon worden gelegd.

1 Besluit van 21 December 1813.
2 Aanmerkingen van Falck op v.d. Palms Gedenkschrift, in G.K. v. Hogendorp in 1813, Bijl., blz. 2. v.d. Palm schrapte ten gevolge van eene bedenking van Falck het woord *wettiglijk*, daar waar hij sprak van de aanvaarding der souvereiniteit op 2 December 1813.
3 G.K. van Hogendorp in 1813, blz. 100.

Reeds den 21sten December 1813, en dus 3 weken na zijne komst hier te lande, benoemde de souvereine vorst eene commissie, waaraan de samenstelling van eene ontwerp-constitutie werd opgedragen, terwijl tegelijk bepaald werd, dat het door die commissie gemaakte ontwerp aan de beoordeeling van notabelen uit de geheele natie zoude worden onderworpen om door hen als algemeene staatswet aangenomen te worden.

Die commissie bestond, behalve uit haren secretaris Mr. R. Metelerkamp, oorspronkelijk uit 14 leden, uit al de departementen genomen, doch zij werd den 29sten December 1814 nog met één lid aangevuld[1]. Wanneer, zoo als waarschijnlijk is, Hogendorp een overwegenden invloed op de keuze van de leden dier commissie heeft uitgeoefend, dan moet men wel de vraag doen, of het hem wel ernst is geweest met zijne uitingen in den aanvang der revolutie over de verbroedering der partijen gedaan[2]. Onder de 15 leden waren er toch 13, die allen vóór 1795 in de regeering waren geweest, zeven van hen, H.W. van Aylva, A.F. van der Duyn van Maasdam, T.C. van Heerdt, Aebinga van Humalda, W.C.H. van Lijnden van Blitterswijk, W.A. Schimmelpenninck van der Oyen, W.R. Tuyll van Serooskerken van Zuylen waren uit die geslachten gesproten, welke door adeldom recht hadden gehad op het bestuur. Van Aylva en Humalda hadden als gekozen edelen gezeten in de Staten van Friesland, Heerdt had als lid van de ridderschap deel uitgemaakt van de Staten van Overijsel; even als Schimmelpenninck van die van Gelderland, v.d. Duyn van die van Holland; van Lijnden van Blitterswijk, een geldersch edelman, had van 1779 tot 1795 den stadhouder in diens hoedanigheid van eenige edele van Zeeland vertegenwoordigd: met uitzondering van den in

1 Ik meen, dat zij aldus moeten worden gerangschikt: H.W. van Aylva (Friesland), A.F. van der Duyn van Maasdam (Monden van de Maas), Mr. C.T. Elout (Zuiderzee), T.C. van Heerdt (Monden van den IJsel), Mr. D.J. Hondebeek Heerkens (Wester Eems, later voor de Generaliteitslanden), Mr. G.K. van Hogendorp (Monden van de Maas), Aebinga van Humalda (Friesland), A.J.C. Lampsins (Monden van de Schelde), W.C.H. van Lynden van Blitterswijk (Boven-IJsel), Mr. C.F. van Maanen (Monden van de Maas), Mr. O. Repelaar (idem), Mr. W.F. Roëll (Zuiderzee), W.A. Schimmelpenninck van der Oijen (Boven-IJsel), W.R Tuyll van Serooskerken van Zuylen (Zuiderzee), G.W. van Imhoff (Wester-Eems).

2 Brief aan H. Fagel van 17 November 1813: ‘Nous appelerons dans ce gouvernement tous les partis et tous les cultes, parceque tout esprit de parti est abjuré et parceque les citoyens de tous les cultes appellent le même souverain’. G.K. v. Hogendorp in 1813, blz. 14.

1795 nog zeer jongen v.d. Duyn, hadden zij allen de oude republiek ook in hoogere betrekkingen gediend. Meer dan een: van Aylva, van Lijnden, Schimmelpenninck en Tuyll, waren kort vóór of bij den val der republiek leden der Staten-Generaal geweest. Heerdt, die vóór 1795 voor Overijsel in de admiraliteit van Amsterdam had gezeten, en tevens kamerheer van Willem V was geweest, had dezen bij zijne vlucht uit het vaderland vergezeld. Naast deze zeven zaten in de commissie zes anderen, genomen uit den kring der stedelijke regenten: Mr. G.K van Hogendorp, pensionaris van Rotterdam; Mr. W.F. Roëll, schepen van Amsterdam, O. Repelaar, raad van Dordrecht en bij den inval der Franschen in buitengewone zending te Parijs, G.W. van Imhoff, lid der Staten-Generaal voor Groningen, Mr. C.T. Elout, baljuw van Texel, en eindelijk A.J.C. Lampsins, gesproten uit eene Vlissingsche regeeringsfamilie. Er bleven dus twee leden over, die noch tot dezen, noch tot genen kring behoorden; twee, die de revolutie van 1795 als hunne moeder behoorden te beschouwen: Mr. C.F. van Maanen en Mr. D.J. Hondebeek Heerkens. Gene, bij den val van Napoleon eerste president van het gerechtshof te 's Hage, deze zijn medelid in dit collegie. Vooral de keuze van den eersten trekt de aandacht. In 1769 te 's Hage uit eene patriotische familie geboren, was hij, even als zijn vader[1], door de revolutie tot eer en aanzien gekomen. Sedert 1793 advokaat te 's Hage, wordt hij met de revolutie secretaris der stad, en nog in hetzelfde jaar 1795 tot advokaat-fiscaal en procureur-generaal van Holland en Zeeland benoemd, om den lande verder in allerlei betrekkingen onder alle wisseling van regeeringsvorm te blijven dienen. Hij is als minister van justitie een dienaar van koning Lodewijk, en als president van het hooggerechtshof te 's Hage in dienst des keizers. Hij blijft den keizer trouw ook in de dagen van November, en weigert aan Hogendorp alle medewerking[2]. Het is dan ook waarschijnlijk, dat, zooals beweerd wordt, van Maanen het lidmaatschap dier commissie niet aan Hogendorp te danken had. Het zoude de souvereine vorst zijn, die dit

1 Mr. J. van Maanen den 6den Februarij 1795 tot raadsheer in den Hove van Holland benoemd.

2 G.K. v. Hogendorp in 1813, blz. 92. Zelfs toen het algemeen bestuur was opgetreden, kon v. Maanen nog niet besluiten mede te doen, zegt van Hogendorp. ‘Hij haalde mij het voorbeeld aan van den spaanschen opstand, onder welken jaren lang recht was gedaan in den naam van Philips II.’

gewild had[1]. Waarom? Is het alleen geweest, omdat de souvereine vorst van Maanen, die als rechtsgeleerde boven de meesten uitblonk, die als eerste president ook met het toezicht op de justitie belast was geworden, in die commissie meende niet te kunnen missen? Of wilde de souvereine vorst den man aan zich verbinden, die van de beginselen der revolutie niets anders had overgehouden dan eene voorliefde voor gelijkheid van recht en vooral voor centralisatie, maar voor het overige met streng monarchale denkbeelden geheel doortrokken was? Wie zal het zeggen? Het is zeker, dat de opneming van dit lid van grooten invloed is geweest op de samenstelling der grondwet. En Heerkens dan? Hij werd gekozen noch om zijne beginselen, noch om zijne talenten. In den aanvang had men met zijne benoeming een dubbel doel voor oogen. Daar zijne familie in Groningen te huis behoorde, kon hij in de commissie voor het departement der Wester-Eems zitting nemen. Toen echter de commissie met den heer van Imhoff, een aan Groningen meer welgevallig vertegenwoordiger, was aangevuld, begreep men, dat Heerkens, die door een toeval te Venlo geboren was, wel aan de generaliteitslanden kon worden toebedeeld. Tevens en bovenal echter was het de bedoeling om naast de overigen - allen leden der vroegere staatskerk - een Roomsch-Catholiek te doen medewerken tot het ontwerpen der grondwet[2]. Ook Heerkens schijnt zijne roeping aldus te hebben opgevat; immers hij nam (den 28sten Januarij 1814) eerst deel aan de beraadslagingen der commissie, toen het stuk van den godsdienst ter sprake was gekomen[3]. Hij maakte het echter beter dan het lid Schimmelpenninck van der Oyen, die, zonder dat er van eenige wettige verhindering blijkt, geene enkele van de vergaderingen der commissie bijwoonde. De commissie heeft dus in werkelijkheid slechts bestaan uit 14 leden, een effen getal, waarvan staking van stemmen het gevolg kon zijn, en ook inderdaad het gevolg is geweest.

Trok de benoeming dezer commissie de aandacht van het algemeen? Of ging het onopgemerkt voorbij, toen in den middag

1 De Bosch Kemper, Staatk. Geschiedenis tot 1830, blz. 405.

2 Falck aan D.J. van Lennep, 24 Dec. 1813. Brieven, 2^{e} ed., blz. 201.

3 In de vergadering der grondwets-commissie van 6 Jan. 1814 komt in een brief van Heerkens van 31 Dec. 1813, houdende kennisgeving van de oorzaak van deszelfs afwezigheid en voornemen, zoo spoedig mogelijk, de vergadering te komen bijwonen. De artikelen van de Schets over de Godsdienst kwamen den 21sten Januari 1814 aan de orde. De beraadslaging werd den 28sten Januari 1814 vervolgd.

van Maandag den 27sten December 1813 de leden het huis van Hogendorp op den Kneuterdijk te 's Hage binnentraden? Want ten zijnen huize werden de vergaderingen gehouden, eene omstandigheid, die zich door 's mans podagra[1] wellicht laat verklaren. Immers de tegenwoordigheid van Hogendorp, van den man, die de ontwerper der schets was, van den man, op wien nog naast den souvereinen vorst op dit oogenblik aller oogen waren gevestigd, was onmisbaar. Hij werd dan ook in die eerste vergadering met algemeene stemmen tot president benoemd[2]. In diezelfde bijeenkomst gaf de commissie blijk van haren vromen zin, door op voorstel van Lampsins een gebed te arresteeren, door den secretaris bij den aanvang van elke vergadering uit te spreken. Daarbij werd Gods zegen over het werk afgesmeekt, een zegen te verwachten om den wille van Jezus Christus, Gods Zoon.

Na aldus de commissie onder de bescherming der Voorzienigheid geplaatst te hebben, toog men aan het werk. Van den 27sten December tot den 21sten Januari kwam de commissie, met uitzondering der Zondagen, bijna dagelijks te zamen; toen ging zij voor eenige dagen tot 28 Januari uiteen, om de denkbeelden der leden over de verhouding van den staat tot de kerkgenootschappen tot meerdere rijpheid te doen komen. Van 28 Januari tot 11 Februari werden de beraadslagingen weder dagelijks voortgezet en ten slotte ten einde gebraeht, zoodat aan eene commissie van redactie, bestaande uit de leden Aylva, Repelaar, Elout en Roëll, de formuleering van het ontwerp der grondwet kon worden opgedragen. De souvereine vorst, die van den aanvang af op menig punt van zijne wenschen had doen blijken, deed ook bij deze formuleering zijnen invloed gevoelen. Het ontwerp, alzoo naar zijne consideratiën gewijzigd, werd eindelijk in de vergadering van 28 Februari 1814 gedrukt[3]

1 Reeds den 8sten December 1813 klaagt Hogendorp in een brief aan H. Fagel, over dien lastigen bezoeker. G.K. v. Hogendorp in 1813, blz. 27. Den 28sten Januari 1814 schrijft Hogendorp aan Clancarty: ‘Mr. de Hogendorp garde encore la chambre. Cependant il aura chez lui la constitution à une heure à midi’ (Correspondence of Lord Castlereagh, IX, pag. 206). Ook de commissie voor de grondwet van 1815 vergaderde om dezelfde reden ten huize van van Hogendorp.

2 In het kabinet des konings worden de officiëele notulen der commissie bewaard. Voorts zijn in 't bezit der familie van Maanen uitgewerkte notulen door den Heer C.F. van Maanen voor zichzelf opgesteld. Zoowel van het een als van het ander is door mij een dankbaar gebruik kunnen gemaakt worden.

3 Dit gedrukte ontwerp is thaus nog in 't bezit van den heer Jhr. Mr. P.J. Elout van Socterwoude, te 's Hage. Ook hiervan heb ik inzage mogen nemen.

ter tafel gebracht, om, nogmaals herzien en gewijzigd[1], den 1sten Maart 1814 vastgesteld, en den 2den Maart door de commissie in persoon aan den souvereinen vorst aangeboden te worden. Wie er belang in stelt bekend te worden met hetgeen in de werkplaats der commissie voorviel, dient niet onkundig te worden gelaten van de omstandigheid, dat zij bij het besluit harer benoeming was uitgenoodigd, zich bezig te houden met het examen van Hogendorp's schets, en deze, dit geraden geoordeeld wordende, als een leiddraad harer beraadslagingen aan te nemen. In die eerste bijeenkomst deelde Hogendorp tevens mede eene *analyse* van dit stuk, onder den titel: '*Algemeene gronden der Constitutie*', en daarbij eene *Toelichtende Memorie*, onder den titel: '*Aanmerkingen op het ontwerp eener grondwet voor de Vereenigde Nederlanden*[2]. De analyse gaf aanleiding tot eenige nadere bespreking en vooral tot eene bestrijding door van Maanen, die haren inhoud beschouwde als strijdig met het monarchaal gezag en leidende tot republikeinsche en federatieve denkbeelden[3]. Een gevolg hiervan was, dat, toen men, overeenkomstig 's vorsten verlangen, de schets toch als leiddraad besloot te volgen, de voorzichtige bepaling er bijgevoegd werd, om geen artikel als finaal gearresteerd te beschouwen, voordat de deliberatiën over de grondwet geheel zouden zijn afgeloopen.

Onder de onderwerpen, die volgens de zienswijze dier dagen het meest behoefte hadden aan eene vervanging der fransche door nationale instellingen, schijnt het justitiewezen bovenaan te hebben

1 Volgens de officieele notulen had de vaststelling der grondwet plaats den 1sten Maart 1814. Men leest echter in de notulen van v. Maanen: 1 Maart. 'De president heeft voorts den secretaris geïnviteerd, om achtervolgens het gecommuniceerde en geresolveerde op heden in de nadere redactie de noodige veranderingen te maken.' 2 Maart. 'De president heeft door den secretaris doen voorlezen alle de nadere veranderingen en emendatiën, welke in het ontwerp van const. achtervolgens de deliberatiën van gisteren en eergisteren nog moesten gemaakt worden - waarna het stuk is gearresteerd.'

2 In de Letterkundige Aanteekeningen van de Bosch Kemper, 1871, blz. 468, wordt het betwijfeld, of (zooals Metelerkamp, Regeringsvorm der Vereenigde Nederlanden, I (tevens laatste deel), blz. 39 mededeelt, deze *Aanmerkingen* wel aan de commissie zouden zijn medegedeeld) en of zij niet eerst later zouden zijn opgesteld, om in Engeland de publieke opinie ten gunste der grondwet te stemmen. Die twijfel is, meen ik, ongegrond. In die *Aanmerkingen* toch vindt men zinsneden, b.v. over den adel, de justitie en den godsdienst, die passen op de schets, niet op de grondwet. Ook wordt in de door v. Maanen opgestelde notulen (5 Jan. en 1 Maart) zeer duidelijk op deze memorie gewezen.

3 Notulen van v. Maanen.

gestaan. Had toch reeds niet den 11^{den} December 1813 de souvereine vorst, krachtens zijne machtsvolkomenheid het bekende besluit over de lijfstraffelijke rechtspleging genomen? Het besluit, waarin van de eene zijde aan den rechter eene grootere macht tot toepassing van verzachtende omstandigheden was toegekend, maar van de andere zijde, om aan het nationale gevoel te gemoet te komen, de geeselstraf weder werd ingevoerd, de guillotine werd vervangen door den strop en het zwaard, de jury werd opgeheven, en de publiciteit der terechtzittingen werd beperkt. Dit verklaart dan ook, dat in het besluit van 21 December 1813, waarbij de commissie benoemd was, van de justitieele administratie uitdrukkelijk melding werd gemaakt, met bepaling dat te dier zake vooraf een voorloopig rapport aan Z.K.H. zoude worden ingediend. Eerst den 3^{den} Februari 1814 kon de commissie aan deze uitnoodiging voldoen en werden de leden Humalda, Elout en van Maanen verzocht het IV^{de} hoofdstuk der grondwet: *over de justitie*, aan den souvereinen vorst aan te bieden, van welke opdracht zij zich dan ook blijkens het in de bijeenkomst van 11 Februari medegedeelde hebben gekweten. De bedoeling is zeker geweest, om door dit voorloopig rapport den souvereinen vorst in staat te stellen, de maatregelen noodig voor eene nieuwe regeling der *justitie* voor te bereiden, opdat er vooral bij dit onderwerp geen tijd verloren ging. Behoef ik te zeggen, dat die bedoeling niet is bereikt, en dat het 25 jaren geduurd heeft, voordat wij de fransche rechterlijke organisatie door eene nieuwe hebben kunnen vervangen?

Ik stap hiermede af van de *uitwendige* geschiedenis der door de commissie ontworpene constitutie. Hare taak was echter niet alleen hiertoe bepaald. Bij art. 6 van het besluit van 21 December 1813 was immers de commissie belast met de voordracht der organieke reglementen en verdere maatregelen, die de dadelijke invoering der constitutie behoorden vooraf te gaan en te vergezellen. De commissie meende dan ook zoowel ten opzichte van de *aanneming* als van de *invoering* der grondwet nadere bepalingen te moeten voorstellen. In de bijeenkomst van 4 Februari 1814 werd door den president een stuk overgelegd, dat, blijkens de daarin voorkomende tijdsbepalingen, reeds eenigen tijd vroeger was opgesteld, en waarin zoowel de aanneming als de invoering der grondwet in 14 artikelen was geregeld. Dit stuk zoude te gelijk met het rapport der commissie over de constitutie aan den souvereinen vorst worden aan-

geboden (art. 1, 2). Vijf à zes honderd aanzienlijke ingezetenen, gekozen door de commissarissen-generaal in de departementen, de opvolgers der vroegere prefecten, zouden op den 1sten Februari te Amsterdam bijeenkomen; hunne vergadering zoude door den souvereinen vorst geopend worden, de voorzitter door dezen worden gekozen, en de grondwet aan hare overwegingen worden aangeboden (art. 3, 4, 5). Na afloop der deliberatiën, na aanneming der grondwet en bekendmaking hiervan aan den souvereinen vorst, zoude de vergadering zich constituëeren tot eene groote vergadering der Staten-Generaal, waarin de souvereine vorst den eed zoude afleggen, en waardoor daarna de souvereine vorst zoude worden gehuldigd (art. 7, 8). Maar met dit een en ander zoude de taak der vergadering nog niet zijn afgeloopen. De souvereine vorst zoude door de ministers voordrachten kunnen laten doen; de vergadering zoude harerzijds aan den souvereinen vorst de invoering der grondwet opdragen op zoodanige wijze als zij zoude goedvinden (art. 9, 10). De staten der provinciën zouden de eerste reis te zamen komen in de maand Maart en zich voor alles bezig houden met het reglement op hunne huishoudelijke inrichting (art. 11, 12). De eerste vergadering der Staten-Generaal zoude gehouden worden den 1sten November 1814 art. 13[1]. Eindelijk zoude de commissie gedurende de drie eerste jaren na de invoering der grondwet over de authentieke interpretatie adviseeren (art. 14). Hoewel nu dit concept-reglement tot invoering der grondwet gewijzigd en bekort door de commissie werd aangenomen, bleef het toch ten slotte achterwege. En zoo ging het ook met eene den 7den Februari 1814 ter tafel gebrachte *concept-publicatie* door den souvereinen vorst betrekkelijk de notabelen en de aanneming der grondwet uit te vaardigen met een daarbij gevoegd door de notabelen te nemen besluit tot aanneming en invoering der grondwet. Ook hiervan kwam ten slotte niets. De langdurige en verwarde beraadslagingen hadden tot uitkomst, dat alles vooreerst neerkwam op het indienen van een *voorloopig rapport* aan den souvereinen vorst, vastgesteld den 5den Februari 1814. De commissie gaf daarin verslag van den stand der zaak en ontwikkelde tevens hare denkbeelden over de voorbereidende maatregelen door den souvereinen vorst te nemen. Later werd

1 Het is vreemd, dat dit art. 13 niet voorkomt in de officiëele notulen, hoewel toch ook uit deze blijkt, dat het reglement uit 14 artikelen bestaan heeft. De inhoud van art. 13 is mij bekend geworden uit het exemplaar van het reglement, in het bezit van den heer Elout van Soeterwoude.

dit gevolgd door het *finaal rapport*, vastgesteld den 1sten Maart, waarbij tevens was gevoegd eene *concept-proclamatie*, betrekkelijk de notabelen en hunne aanneming der grondwet, beide stukken door Elout gesteld - en waarvan het laatste door den souvereinen vorst den 2den Maart 1814 is uitgevaardigd. Wat er in de andere stukken bruikbaar was, was in deze twee stukken opgenomen. Het is blijkbaar, dat over dit alles voortdurend overleg is gepleegd met den souvereinen vorst.

Wanneer wij nu een blik slaan in de beraadslagingen der commissie, dan springt het duidelijk in het oog, hoe dat, nu men eenmaal den weg der wettigheid niet had kunnen inslaan, althans de meerderheid der commissie van oordeel was naar middelen te moeten omzien, ten einde men met eenigen grond zich op de goedkeuring des volks zoude kunnen beroepen. Notabelen uit de geheele natie zouden de grondwet beoordeelen, had reeds art. 5 van het besluit van 21 December 1813 gezegd. Maar wie zouden ze kiezen? Niemand schijnt in die dagen aan eene keuze der notabelen door het volk gedacht te hebben. Er bleef dan niets over dan eene keuze door den souvereinen vorst, hetzij dat hij ze zelf rechtstreeks benoemde, hetzij dat hij voor die keuze personen aanwees. En dit laatste, waardoor hij zelf eenigzins op den achtergrond trad, vond plaats. De commissarissen-generaal in de departementen hadden lijsten van notabelen ingezonden, en deze waren aangevuld door de individuëele leden der commissie[1]. Het getal was door de regeering op 600 bepaald, wat ook het denkbeeld der commissie was. Maar hoe nu het grootere getal der lijsten terug te brengen tot 600, voor ieder departement een bepaald aandeel naar de volkrijkheid? De commissie meende in haar voorloopig rapport van 5 Februari 1814 daarvoor het lot te moeten aanbevelen, als zijnde dit het onpartijdigste middel. De souvereine vorst was echter van die loting niet gediend[2] en droeg bij besluit van 14 Febr. 1814 die taak op aan negen heeren[3]. Hiermede was althans één punt geregeld; de wijze van verkiezing der notabelen. Maar wanneer er niet meer geschiedde dan dit, kon men dan met

1 In de vergadering van 14 Jan. 1814 liet de souvereine vorst de heeren der commissie verzoeken, ieder voor zijne provincie te willen opmaken eene lijst voor de notabelen, die op de lijst van 600 zouden komen' (Not. v. Maanen).

2 Not. van v. Maanen van 10 Febr. 1814.

3 J.E.N. van Lynden van Hoevelaken, S. van Hoogstraten, Huissen van Kattendijke, B. Donker Curtius, D.C. de Leeuw, J.P. Graafland, G.A.M. van Bommel, A. Sandberg, A.C. de Hartoghe Huber.

eenigen grond zich voor de grondwet op de goedkeuring des volks beroepen? ‘Welke qualificatie’, vroeg van Aylva in de zitting van 4 Februari 1814, ‘zullen die notabelen hebben, welke zal hun wettige titel zijn? Hoe zullen wij ooit de wettigheid van ons werk defendeeren? Wij moeten het soliede maken voor geheel Europa.’ Hogendorp werd gemelijk: hij maakte de zeer ware opmerking, dat het geene kunst was, zwarigheid te maken, wel ze op te lossen; hij kende geen ander middel, om aan de zaak meer wettigheid te geven, dan de goedkeuring door notabelen. Ook Lampsins meende, dat Europa niet zoo kieskeurig zoude zijn. Toch werd het geweten der meerderheid hierdoor niet gerustgesteld. Geene constitutie kan aangenomén worden zonder democratische beginselen; men moest de geheele natie in het werk doen deelen, bleef Elout beweren. Maar wat dan? Men stelde voor ter visie legging der lijsten in de departementen, en daarnevens een register, waarin de ingezetenen zouden kunnen doen blijken van hunne goed- of afkeuring der lijsten. Onthouding kon als goedkeuring worden aangemerkt. Dit denkbeeld werd bij de publicatie van 2 Maart 1814 gevolgd. En die notabelen werden nu door den souvereinen vorst wel niet - zoo als de commissie eerst gewild had - *verklaard* als representeerende het geheele Nederlandsche volk, maar als zoodanig door den souvereinen vorst *beschouwd*. De souvereine vorst constateerde alleen het feit; bleef voor het overige lijdelijk[1].

Een ieder ziet in, dat het niet zoo moeielijk was het geweten der commissie op dit punt gerust te stellen. Het gevaar was niet groot, dat er velen, ja enkelen zouden zijn, die tegen die lijsten zouden opkomen, vooral niet nu men niet meer - zoo als eerst was voorgesteld - de geheele departementale lijst kon verwerpen, maar verplicht was de personen, die men niet bevoegd achtte, met name aan te duiden. Men huldigde democratische denkbeelden, maar het was minder het wezen dan de schijn, dien men lief had. Ditzelfde openbaart zich in de regeling van de werkzaamheden der notabelen. Wat, indien die notabelen eens lastig werden? Hunne bijeenkomst moest zoo spoedig mogelijk afloopen. De souvereine vorst moest den president kiezen en daarbij niet tot de keus uit eene voordracht beperkt

1 Roëll zei: ‘de vorst behoort niet te verklaren, dat de 600 de natie representeeren; liefst *bekend maken* of zoo iets - dat *a parte principis* eene meer lijdelijke houding te kennen geeft’ (Not. v. Maanen, 10 Februarij 1814).

worden. Zoo mogelijk, geene deliberatiën. De leden der commissie konden ieder een stel notabelen voor hunne rekening nemen, meende Hogendorp. En v. Maanen drukte het algemeen gevoelen uit met te zeggen: '*vele solennia, weinig zaken*'[1]. Men kwam dan ook zeer spoedig terug van het denkbeeld, om in de vergadering der notabelen iets anders te laten behandelen dan de aanneming der constitutie en hetgeen daarmede in noodzakelijk verband stond.

Onder dit laatste behoorde niet alleen 's vorsten eed en zijne inhuldiging door de groote vergadering, maar tevens de beraadslaging over de vraag: hoe de grondwet zoude ingevoerd worden, hoe in 't bijzonder de leden der Staten-Generaal, der provinciale staten, der stedelijke besturen, der rekenkamer voor de eerste reize zouden worden benoemd. Er heerschte, schreef lord Castlereagh, reeds den 8sten Januari 1814, na een met Hogendorp gehouden gesprek, zulk een vertrouwen op den vorst, dat de eerste keuze der Staten-Generaal aan hem zoude worden opgedragen[2]. Hierover, evenmin als over de vervulling der andere collegiën, bestond dan ook tusschen de leden der commissie verschil van gevoelen; men begreep, dat de notabelen namens de natie den souvereinen vorst daartoe moesten machtigen. Eene daartoe strekkende bepaling werd dan ook gevonden in art. 4 van het den 7^{den} Februari in behandeling genomen ontwerpbesluit door de notabelen te nemen. En hoewel - zooals ik gezegd heb - van dit besluit niets terecht kwam, zoo bleej toch de commissie dit denkbeeld aankleven. Men kwam echter meer en meer tot de overtuiging, dat over dit punt niet afzonderlijk, maar tegelijk met de constitutie moest gehandeld worden, hetzij dit als additioneel artikel in de grondwet werd opgenomen, of in de akte van opdracht daarvan melding gemaakt werd. De souvereine vorst meende, dat hij deze kwestie het best met den president van de groote vergadering kon overleggen. Het einde van alles was dan ook, dat de commissie in haar finaal rapport van 2 Maart het volgende tot den vorst zeide: 'Wij achten het nog belangrijk één woord te zeggen over de wijze, waarop de grondwet zal kunnen worden ingevoerd. Wij twijfelen geenszins of de groote vergadering zal wel het beste

1 Not v. Maanen, 5 Februari 1814.
2 Brief van 8 Januari 1814 aan lord Liverpool (Correspondence, IX, blz. 152). Engelands Minister van Buitenlandsche Zaken bevond zich in die dagen te 's Hage.

en eenige middel daartoe kiezen, door de invoering en de benoeming der gestelde collegiën voor de eerste reis aan U.K.H. op te dragen'.

Onder het licht van dit alles wordt veel duidelijk van hetgeen op den 29sten en 30sten Maart 1814 bij de aanneming der grondwet en de beëediging en inhuldiging voorviel. De stem der natie had zich niet verheven tegen de keus der 600 notabelen[1]. Deze kwamen echter niet allen op. Van de 600 bleven er 126 te huis, zoodat hun getal tot 474 werd teruggebracht. De dag van den 29sten Maart 1814 was voor de aanneming der grondwet bepaald. In de Nieuwe kerk kwamen daarvoor des voormiddags te 9 uur de notabelen bijeen. Aan de commissie van 14 Februarij 1814 was opgedragen hen door het lot in 10 afdeelingen te verdeelen; den president der vergadering en de vice-presidenten der afdeelingen te benoemen. Ook ten dezen opzichte nam de souvereine vorst voor het publiek eene meer lijdelijke houding aan, dan oorspronkelijk bedoeld was. Tot president werd diensvolgens uitgeroepen de heer van Nagel van Ampsen, vóor 1795 extra-ordinair ambassadeur in Engeland en sedert ambteloos burger. Heeft hij eene vergadering geleid, die op den naam van ernstige vergadering aanspraak kan maken? of waren het *vele solennia en weinig zaken?* Tegen half elf uur trad de souvereine vorst met zijne beide zonen, omgeven door de herboren hofhouding, door de hoogste dienaren van den staat, door de commissie van constitutie, de kerk binnen. De souvereine vorst hield 'op eene zeer aandoenlijke en plechtige wijze eene aanspraak'[2]. Het lid der commissie voor de constitutie, van Maanen, hield daarop 'met de hem eigen welsprekendheid'[3] eene redevoering over de beginselen en den geest der grondwet. Hierop volgde het onderzoek in de afdeelingen. Het lot had de notabelen gerangschikt, zoodat de meesten elkander vreemd moeten zijn geweest. Toch waren er onder, die bedenkingen wilden voordragen. Dit was echter niet de bedoeling. Men was daar niet om te debatteeren, maar om te stemmen. De bedenkingen, die men had, konde men schriftelijk indienen, en de president der vergadering zoude die aan den souvereinen

1 Metelerkamp a.w., blz. 94, spreekt van 'bijna algemeene goedkeuring'. Zijn er dan nog enkelen geweest, die met sommige personen geen genoegen namen? Men kan op die vraag geen antwoord geven, zoolang de registers niet toegankelijk zijn.
2 Metelerkamp, a.w., blz. 101.
3 a.w., blz. 195.

vorst overgeven[1]. Er werd dus gestemd en van de 474 stemden er 448 voor en 26 tegen. In een paar uur was de zaak afgeloopen. De Vereenigde Nederlanden hadden eene grondwet. De souvereine vorst kon met die aanneming in kennis worden gesteld, en die aanneming nog denzelfden dag aan het volk worden verkondigd.

'Niet minder luisterrijk en aandoenlijk was de plechtigheid, waartoe' - zegt Metelerkamp[2] - 'de volgende dag bestemd was'. De vergadering werd door den voorzitter geopend met 'eene eerbiedige aanspraak aan den souvereinen vorst', door dezen 'op eene treffende en aandoenlijke wijze' beantwoord. Ook werd der vergadering daarbij mededeeling gedaan van het aanstaande huwelijk van den oudsten zoon van den souvereinen vorst met de engelsche prinses Charlotte. Daarop legde de souvereine vorst den eed af, 'met eene duidelijke maar getroffen stem'. De eed werd gevolgd door de inhuldiging, bestaande in het afleggen van den eed van getrouwheid door den president, onder het uitsteken van de rechterhand door al de leden.

En de wapenheraut riep driemaal met luider stemme: 'Leve Willem Frederik, souverein vorst der Vereenigde Nederlanden!'

Eindelijk zette eene godsdienstige redevoering van prof. Haack[3] de kroon op dit alles.

Vele solennia en weinig zaken.

Toch blijft het opmerkenswaard, dat één punt, waarover in de commissie zooveel gedebatteerd was, geheel en al ongeregeld bleef. Ik bedoel de invoering der grondwet, de eerste vervulling der collegiën. De grondwet zweeg er over. In de vergadering van 29 Maart evenmin als in de afdeelingen werd er een woord van gerept. Evenmin in de zoogenaamde akte van inhuldiging, zijnde het proces-verbaal van het op 30 Maart voorgevallene. De eenige omstandigheid, waaruit blijkt, dat dit punt niet vergeten werd, is eene zinsnede uit de aanspraak den 30sten Maart door den souvereinen vorst in antwoord op die door van Nagel gehouden. De souvereine vorst zeide: 'Ik weet, M.H.! dat ik uwer aller wenschen te gemoet kome door te zorgen voor de onverwijlde invoering der grondwet en door te dezen einde alle die maatregelen te nemen en alle die aanstellingen te doen, zonder welke hare werking nog lang onvolledig en gebrekkig

1 a.w., blz. 197.
2 Metelerkamp, a.w., blz. 205.
3 Over Haack zie Falck in zijnen brief van 20 Maart 1813 aan C. Vollenhoven (blz. 187).

blijven zoude'[1]. Men schijnt ten slotte te hebben begrepen, dat het op deze wijze ook wel kon gaan, en dat een opzettelijk debat zijne bedenkelijke zijde had.

Was er inderdaad grond voor het streven der commissie voor de constitutie, om met het redden van den schijn, tevens te zorgen, dat de zaak zonder stoornis of tegenkanting afliep? Men zal het niet licht beamen. In die dagen ontbrak alle zucht naar zelfregeering en politieke vrijheid. Wanneer er iets was, wat in den lande naar publieken geest zweemde, dan was het de algemeene blijdschap over het aftrekken van den vreemden overheerscher, en over de herstelling van het huis van Oranje. Er is veel waars in de woorden van van Assen[2]: 'de geestdrift, waarmede de bewoners dezer gewesten den vorst als redder terugontvingen, maakte hen geheel onbezorgd over de voorwaarden der regeering'. Ja, men had des noods de grondwet aan de bekrachtiging van het algemeen stemrecht kunnen onderwerpen, zonder dat de uitkomst anders ware geweest, dan nu in die vergadering van die 474 notabelen, meest allen genomen uit den kring der edelen en patriciërs, versterkt met hen, die na 1795 zich op gelijke lijn met genen hadden weten te plaatsen. Wat nog eenige kracht had, wat nog snaren konde doen trillen, was het stuk van den godsdienst. Het schijnt toch, dat de 26 tegenstemmers hoofdzakelijk hieraan te danken zijn, dat men òf uit een streng hervormd standpunt geen vrede had met het niet weder oprichten der staatskerk, òf uit een roomsch-katholiek standpunt de eenigszins bevoorregte positie der hervormde kerk niet kon goedkeuren. Slechts een enkele, zooals van Swinden, stemde tegen om constitutioneele beginselen. Hij, een verouderde doctrinair, had onder anderen geen vrede met de bepaling, waarbij het recht van oorlog en vrede in handen van den souvereinen vorst alleen gelegd was.

Doch ik loop vooruit op de beschouwing over den inhoud der grondwet.

Wat werd er onder die grondwet van de nederlandsche maatschappij, wat van den regeeringsvorm?

B.D.H. TELLEGEN.

1 Metelerkamp, a.w., blz. 217. Zie ook de aanspraak van den souvereinen vorst in de eerste bijeenkomst der Staten-Generaal den 2den Mei 1814.

2 De Bosch Kemper, Letterkundige Aanteekeningen, blz. 462.

Ryklof Michael van Goens.

(*Vervolg en slot van blz.* 324.)

Geprikkeld door de felheid zijner tegenstanders en meer en meer verbitterd over den loop der gebeurtenissen, liet van Goens zich thans tot allerlei onberaden stappen vervoeren. Welhaast verscheen van zijne hand een hekelschrift tegen de Amsterdamsche regeering in den vorm van een verdichtsel, getiteld: De zeven dorpen in brand of historie van de oliekoeken. Het was niet zonder geest en vuur geschreven, maar overigens een schotschrift van de ergste soort. Hij had het natuurlijk naamloos doen verschijnen, maar hetzij de opgang dien het geschrift maakte zijne ijdelheid streelde, hetzij onachtzaamheid hem de noodige voorzorgsmaatregelen deed verzuimen, binnen weinige dagen wist de geheele republiek wie de schrijver was. Wat moesten ernstige en bezadigde mannen denken van een regent, die, terwijl zijn land in een gevaarlijken oorlog gewikkeld was, zich vermaakte met mederegenten door zijne bijtende scherts bij het volk zwart te maken. Ware het maar bij het schrijven van blauwboekjes gebleven, maar de blinde partijwoede deed van Goens naar allerlei wapenen omzien. Hoe weinig kiesch hij in de keus zijner middelen was geworden, bleek eerlang door een voorval, dat hem in het gansche land en vooral in zijne woonplaats nog meer in de achting deed dalen.

De staten van Utrecht hadden in den loop van het jaar 1781, toen de pamfletten over den staatkundigen toestand zich begonnen te vermenigvuldigen, een plakkaat uitgevaardigd waarbij het verkoopen van ‘fameuse libellen’ tegen de regeering verboden werd. Het bleek echter dat aan de uitvoering dezer verordening groote moeilijkheden verbonden waren. Niettegenstaande den waakzamen ijver van den hoofdofficier en zijne beambten, werden de verboden geschriften ruimschoots in de stad en hare omstreken

verspreid. Er waren destijds in Utrecht twee boekhandelaars, van Paddenburg, uitgever van de Post van den Nederrhijn, en Wild, wier winkels als stapelplaatsen van dien geheimen handel bekend stonden, maar het mocht de politie niet gelukken de beide overtreders op heeter daad te betrappen. Van Goens koesterde sinds lang den vurigen wensch om hen aan de kaak te stellen, en besloot er een poging toe te wagen. Van een fransch weekblad, le Politique Hollandais, waren twee nummers, die een heftigen uitval tegen den Hertog van Brunswijk bevatten, uitdrukkelijk verboden. Op een Augustusmorgen nu van het jaar 1781, kwam zekere Winter, boodschaplooper van het logement, het kasteel van Antwerpen, in den boekwinkel van Wild met een briefje waarop die beide nummers geschreven stonden en het mondeling verzoek hem die ter hand te stellen. Hij wendde voor, deze boodschap voor een vreemdeling te verrichten, die in het kasteel van Antwerpen den nacht had doorgebracht. Het was evenwel van Goens die hem gezonden had met den last zich van dit voorwendsel te bedienen. De boekverkooper krabde zich eens achter het oor en zeide dat hij bereid was de nummers te verkoopen, mits hij op de noodige voorzichtigheid kon rekenen, want, voegde hij er bij, deze zaak zou mij een boete van duizend gulden kunnen bezorgen.

Nu ging den eerzamen bediende van het kasteel van Antwerpen, die van den prins geen kwaad wist, een licht op. Hij doorzag het doel zijner zending en besloot in overleg met Wild aan van Goens, wiens naam hij evenwel niet noemde, de boodschap terug te brengen dat de gevraagde boekjes niet te bekomen waren. Bij van Paddenburg, dien hij na Wild had moeten bezoeken, ging hij niet eens aan, maar spoedde zich naar van Goens terug. Deze, teleurgesteld over het antwoord, gaf hem een fooi en liet hem gaan.

Wild ondertusschen, over wiens handel de hoofdofficier steeds nauwlettend het oog hield en die gedurig over allerlei vermeende overtredingen van het bestaande verbod ten stadhuize ontboden werd, besloot, toen hij te weten was gekomen dat de tegen hem beproefde aanslag door van Goens beraamd was, aan de zaak openbaarheid te geven. Hij liet Winter als getuige dagvaarden, om op vraagpunten gehoord te worden, en zoo kwam, op het raadhuis, ten overstaan van schepenen, onder welke van Goens, op zekeren morgen de geheele zaak in al hare kleuren aan het licht. Van Goens, door deze onverwachte onthulling een

weinig van zijn stuk gebracht, haastte zich echter om met zijne gewone welbespraaktheid zijn gedrag te verdedigen. Maar de slechte indruk dien het gebeurde op zijne ambtgenooten maakte, kon door geen fraaie woorden worden uitgewischt. Dat de man die zelf van de vrijheid van schrijven een zoo ruim gebruik had gemaakt, thans als belager dier vrijheid was opgetreden, zal hen nog minder tegen de borst hebben gestooten, dan de gedachte dat een magistraatspersoon zich bediend had van middelen, voor welke zelfs de hoofdofficier was teruggedeinsd, tot het opsporen van een misdrijf, waarover hij zelf als rechter zou moeten oordeelen. Vooral onder de burgerij maakte deze gebeurtenis grooten indruk. Een hooggeplaatst heer, een regent, die voor verklikker speelde, was een ongehoord feit, en streed ten eenenmale met de heerschende denkbeelden aangaande de achtbaarheid van regeeringspersonen. Willekeur en aanmatiging mochten destijds nog door de vingers worden gezien, slinksche streken nimmer. Vond de vroedschap zich in zijne eer gekrenkt door een lid dat niet terugdeinsde voor handelingen, die zelfs de minste koddebeier niet dan onwillens verrichte, uit de burgerij ging reeds toen een kreet op om van Goens uit de raadzaal te verwijderen, niet zoozeer omdat zij hem haatte, maar omdat hij, naar ieders oordeel, getoond had daar niet te behooren.

Waarlijk, het was niet geheel en al onverdiend, dat een pamfletschrijver uit die dagen op van Goens den versregel toepaste:

> Je ne dois qu'à moi seul ma triste ignominie.

De leiders der stadhouderlijke partij te 's Gravenhage hadden intusschen, van den aanvang der onlusten af, van Goens niet uit het oog verloren. Over trouwe en beproefde aanhangers konden zij in genoegzaam aantal beschikken, maar de omstandigheden eischten meer dan trouw en goeden wil. Er waren mannen vau kunde en talent noodig. Een zoo begaafd man als de Utrechtsche regent was derhalve een onschatbare vondst. Hij moest in het eerste gelid worden geplaatst; aan hem moest een der moeilijkste en gewichtigste posten op het staatkundig slagveld werden toevertrouwd.

Die post was niet ver te zoeken. Reeds hadden de stadhoudersgezinden van hunne tegenpartij geleerd, dat in een staatkundigen strijd de drukpers het machtigste wapen is. De patriotten toonden zich meesters in de kunst om dit wapen te

hanteeren. De tafels der herbergen en koffiehuizen waren met hunne weekbladen overdekt; vlugschriften in deftigen betoogtrant of vol platte persoonlijkheden werden bij duizenden verspreid. De Oranjepartij stond tot nog toe tegenover dit alles weerloos. Waar zich de tegenpartij in honderd blauwboekjes uitte, kon zij er ter nauwernood tien tegenoverstellen. Wat haar vooral ontbrak was een orgaan, een blad dat hare denkbeelden ontwikkelde, en dat op geregelde tijden verschijnend, in staat was de valsche voorstellingen en onware beschuldigingen die dagelijks verspreid werden, te wederleggen en te ontzenuwen.

De meest ondernemende mannen der partij, de griffier Fagel, de graaf van Heiden Reinestein en anderen, waren er sinds lang op bedacht geweest om in die leemte te voorzien. Dat in hunne plannen van Goens een eerste plaats innam, lag voor de hand. Hij was reeds eenigermate de publicist zijner partij geworden. Door middel van Mr. ten Hove, generaalmeester van de munten te 's Gravenhage - een van van Goens' bloedverwanten en oudste vrienden - werden onderhandelingen aangeknoopt die welhaast tot het gewenschte doel leidden. Reeds den 18^{den} Augustus 1781 verscheen het eerste nummer van het nieuwe weekblad, door van Goens ‘de Ouderwetsche Nederlandsche Patriot’ gedoopt.

Wie met de staatkundige letterkunde van het revolutietijdperk eenigszins vertrouwd is, zal in zijn oordeel over dit weekblad - dunkt ons - niet aarzelen, en het, wat den vorm betreft, verreweg de eerste plaats toekennen. Is de lezing van de Post van den Nederrhijn in den regel een vervelende bezigheid, den Ouderwetschen Nederlandschen Patriot zal men ook thans nog met genoegen ter hand nemen. De gezwollen uitboezemingen, de onnatuurlijke pathos van het eerste tijdschrift, die de gemoederen der tijdgenooten deden ontvlammen, doch thans ter nauwernood onze lachspieren in beweging kunnen brengen, ontbreken in het tweede geheel en al. Toch had de Post een oplage van 24,000 exemplaren, terwijl de Patriot gedurende zijn kwijnend bestaan het niet dan met moeite tot 700 kon brengen.

Behoeven wij ons hier wel over te verwonderen? De partij, voor welker belangen van Goens streed, telde te weinig ontwikkelden en beschaafden, te weinig werkelijk belangstellenden, om aan zijn blad een uitgebreiden kring van lezers te bezorgen. Van de tegenpartij was geen waardeering te wachten. De gemoederen waren destijds reeds in zulk een toestand van staatkundige

verbittering, dat men voor de talenten van den tegenstander blind was. Dat de bittere scherts en de fijne redeneeringen van van Goens voor het meerendeel zijner lezers verloren gingen, was toe te schrijven aan dezelfde oorzaak, die de schoonheden van Vondels Palamedes en hekeldichten voor vele tijdgenooten ongenietbaar maakte. Vorm en inhoud werden om en met de strekking onherroepelijk veroordeeld. Daarenboven was het blad niet geschreven in een toon, die in den smaak van het groote publiek viel. Dat van Goens niet in dien toon verviel, toont dat hij een man van smaak was, iets wat van het meerendeel der staatkundige schrijvers van dit tijdperk niet kan getuigd worden. Maar de Patriot, hoe scherp ook, was te fijn, te geleerd, te beschaafd, om in de koffiehuizen of in de roef der trekschuiten van hand tot hand te gaan. De Oranjegezinde burgers die zich over de grove en platte beschuldigingen tegen den stadhouder geuit ergerden, zochten in den Patriot te vergeefs naar een even sterk gekruid tegengift tegen dergelijke aanvallen[1].

Bij de tegenwoordige lezers van den ouderwetschen Patriot zullen ongetwijfeld andere bedenkingen opkomen. Zij zullen van Goens verwijten doen, waaraan de tijdgenooten weinig of niet gedacht hebben; zij zullen zich verwonderen over zijne zonderlinge opvatting van de roeping der dagbladpers. Het eenig oogmerk van den Patriot was[2] ‘om dezulke te beteugelen die aan de overheid willen voorschrijven welke besluiten zij behoort te nemen, en om te toonen aan de natie, hoeveel gegronde redenen het meerendeel van die overheid heeft om zich aan alle die voorschriften, aan alle die bedillingen niet te bekreunen,’ een protest derhalve tegen staatkundig geschrijf in het algemeen. Wanneer ‘al dat loongeschrijf eens ophield, als de natie eens terugkwam van haar onbezonnen drift, van hare dronkenschap en razernij, als het onkundig gemeen de groote belangen van het land waar zij niets van weet en die zij belachelijk beoordeelt, eens weder overliet als te voren aan dezulke die onherroepelijk gesteld zijn om die belangen te verzorgen en te behartigen, zonder mistrouwen, zonder dwaze vermoedens en argwaan, vooral zonder de bespottelijke inbeelding van zelve beter daarover te kunnen beslissen; als ons staatsgestel weder in orde raakt, lieve vrienden, wat zult gij den Patriot zijne

1 Van de Capellen van de Poll noemde den Ouderwetschen Nederlandschen Patriot, hoe sterk hij hem ook veroordeelde, ‘een kunststuk in zijne soort’.

2 Ouderwetsche Nederlandsche Patriot, I, p. 432 en volg.

pen met blijdschap zien wegwerpen, welk een genoegen zal het hem zijn niet meer gelezen te worden, niet meer het onderwerp van de conversatie in koffiehuizen en societeiten te zijn.'

Hoe is het mogelijk dat een zoo scherpzinnig man, een zoo ervaren geschiedvorscher als van Goens, ernstig kon gelooven dat zijne oogen dien gouden tijd zouden zien. Voor hem die in de staatkundige wereld leefde, die nauwlettend acht gaf op alles wat in zijne omgeving voorviel, kon het toch moeilijk verborgen blijven, dat de beroering die de oppervlakte der maatschappij bewoog, uit de onderste lagen voortkwam. Zag hij de kloof niet die de regeering van de natie scheidde? Voelde hij niet dat er in het leven der volken tijdperken zijn, wanneer de onmondigheid eindigt; begreep hij niet dat een regeeringsvorm niet is als een wetenschappelijke waarheid, die door alle tijden heen proefhoudend blijft? Het schijnt inderdaad dat hij van dat alles weinig besef had. Hij was te veel door eenmaal opgevatte denkbeelden beneveld, door partijwoede verblind. In de verschijnselen die hij dagelijks waarnam, de meeningen die hij hoorde uiten, zag hij slechts den voorbijgaanden waan van een klubje gewetenlooze regenten en dagbladschrijvers. Hoe is het anders te verklaren dat hij tegenover den steeds hooger opbruisenden vloed, het onwankelbaar behoud van het bestaande bleef prediken, dat hij de eischen der ontevredenen afwees met het woord der Schrift: 'vermengt u niet met degenen die naar verandering staan' en met de, voor de staatkunde al zeer onpraktische les van Seneca: Semper idem velle atque idem nolle; hoe eindelijk dat hij in 1782 met zeldzame naïveteit op het jaar 1772 terugwees, toen iedereen gelukkig was en niemand klaagde, toen er nog geen Post van den Nederrhijn bestond, toen er nog geen kouranten en paskwillen waren. Naar dat verloren paradijs de natie terug te voeren, ziedaar het toppunt van staatsmanswijsheid.

Maar die miskenning van de eischen en behoeften van het oogenblik hadden een dieper grond. Waar het van Goens het meest aan ontbrak was liefde tot de natie. Wie zijn volk wil leiden en terechtwijzen, moet beginnen met het lief te hebben. Van Goens miste de ware vaderlandsliefde. Hij had dit trouwens met vele zijner tijdgenooten gemeen. Wij kunnen er hem niet onvoorwaardelijk om veroordeelen en moeten op de omstandigheden een deel zijner schuld overschrijven. De republiek die hem had zien geboren worden, was weinig geschikt

om haren zonen onverdeelde liefde in te boezemen. Zij was, ja een zelfstandige staat, maar zonder zelfstandige staatkunde, zonder nationale roeping, zij was een rijk handelshuis geworden dat alleen op stoffelijk belang het oog scheen te hebben. De burgers der 16de en 17de eeuw hadden geestdrift gevoeld voor hun land. Hun vaderlandsliefde was tevens liefde voor de heilige zaak der staatkundige en godsdienstige vrijheid die met hun land stond en viel. Zij hadden aan een volgende eeuw een drievoudige nalatenschap vermaakt, een gebrekkigen regeeringsvorm. een eereplaats onder de Europeesche staten en een groote stoffelijke welvaart. Maar de naneef had slechts voor het laatste oog en hart gehad. Ter wille daarvan vergat hij het eerste en wierp hij het tweede als onnutte ballast over boord. Voor de Nederlanders der achttiende eeuw kon vaderlandsliefde niet veel anders zijn dan het behagelijk gevoel van tevredenheid over het feit, dat men in een land leefde waar ieder rustig kon genieten van wat hij bezat. Wat hen op staatkundig gebied verdeelde was niet meer de vraag, op welke wijze men dat land in bloei kon doen vooruitgaan, maar eigenlijk of men den koning van Engeland dan wel dien van Frankrijk naar de oogen zou zien.

Bij van Goens hadden nog andere oorzaken medegewerkt. Het voorrecht een Hollandsche moeder te hebben was hem niet te beurt gevallen. Zijne moeder behoorde tot een natie die meer dan eenige andere hare nationaliteit in den vreemde weet te bewaren. Zij had haren zoon van kindsbeen af vervuld met liefde voor haar vaderland. Die liefde had bij den knaap wortelen geschoten. Hij groeide op onder een bevolking, die met een sceptischen glimlach de Europeesche verwikkelingen gadesloeg en zonder hartzeer iets van het uiterlijk aanzien van haar land verspeelde, om daarvoor het rustig genot van verkregen rijkdom te ruilen. Was het wonder, dat zijne blikken zich met geestdrift richtten naar gene zijde van den Oceaan? Daar leefde en werkte eene natie die, in het volle bewustzijn harer aangroeiende kracht, zich tot roeping stelde om alle zeëen te beheerschen. Waar een jeugdig gemoed zich aangetrokken voelde door den luister van Chattams bewind, door den roem van Clives krijgsbedrijven, daar moest het weerzin voelen voor de zwakheid en flauwhartigheid die in de raadzalen te 's Gravenhage voorzaten. Engeland tot voorbeeld nemen, Engelands staatkunde onder alle omstandigheden volgen, aan

Engelands lot dat der republiek vastknoopen, ziedaar het eenige redmiddel dat van Goens voor zijn zinkend vaderland nog wist uit te denken. De onbestemde wenschen eener staatkundig geheel onontwikkelde natie, het gemis aan overtuiging van baatzuchtige regenten, de zwakheid en onbeduidendheid der leidende mannen maakten den toestand der republiek bedenkelijker en hachelijker, dan die ooit te voren geweest was. Maar de overtuiging dat het geneesmiddel voor de kwalen des vaderlands in het buitenland gezocht moest worden, was het droevigste verschijnsel van alle. De leenroerigheid aan een groote mogendheid, hetzij dan Frankrijk of Engeland, allerwege openlijk gepredikt, bewees helaas! dat het geloof aan de vastheid van een zelfstandig volksbestaan bij het meerendeel der natie sterk aan het wankelen was geraakt.

De Ouderwetsche Patriot beantwoordde weinig aan de hooggespaanen verwachtingen, die men van zijne verschijning gekoesterd had. Het blad werd onder de pamfletten en weekbladen der tegenpartij letterlijk begraven. Daarenboven kostte de onderneming veel geld, want het blad werd, om den geringen aftrek zooveel mogelijk te vermeerderen, op vele plaatsen kosteloos verspreid. Ook heerschte onder de redaktie niet altijd de gewenschte eenstemmigheid. De stijfhoofdigheid van van Goens, die zijn eigen begrippen alleen en in alles doorgevoerd wilde zien, veroorzaakte menige onaangenaamheid in den kleinen kring der medewerkers. Ten Hove, die den staatkundigen toestand des lands van nabij kende, trachtte behendig de rechtzinnig Gereformeerde partij te winnen. Van Goens, die sinds de onaangenaamheden met de Rotterdamsche predikanten, die partij even bitter haatte als de patriottische, wilde hier natuurlijk niets van weten. Men kan zich dus zijne verontwaardiging begrijpen, toen hij, na een week, waarin ongesteldheid hem verhinderd had te arbeiden, een nummer van zijn weekblad onder de oogen kreeg dat twee brieven van den oud predikant Barueth aan Hofstede bevatte. Eene korte inleiding van de redactie, vol vleiende lofspraak op de verdiensten van Hofstede, bracht hem geheel van streek. Gramstorig wierp hij de pen weg en weigerde verdere medewerking. Een tijdelijke staking der uitgave, met uitgelaten blijdschap in het vijandelijk kamp begroet, was van dit voorval het gevolg. Dat dergelijk gekrakeel en gehaspel, waarvan genoeg tot de buitenwereld doordrong om de geheele waarheid te kunnen gissen, voor den zedelijken invloed van den Patriot niet gunstig

was, laat zich licht begrijpen. In den aanvang van 1783 eindigde het weekblad zijn kwijnend bestaan. Ten Hove was reeds in het begin van 1782 overleden. Vooral voor de geldelijke belangen der onderneming was dit verlies groot geweest. Een ander medewerker, de graaf van Heiden, was, om onaangenaamheden te ontgaan, die het oproer te 's Gravenhage op St. Nicolaas-avond van 1782, waarin hij de hand schijnt gehad te hebben, hem dreigde te berokkenen, door den prins kwansuis met eene staatkundige zending naar Parijs belast. Van Goens, tegen zijn zin gedwongen om een geldelijke toelage voor zijn blad van den stadhouder aan te nemen, en aan den gang der zaken meer en meer wanhopende, zag met vreugde het laatste nummer in Februari 1783 verschijnen.

Inmiddels was zijn toestand in Utrecht moeilijk geworden. In de vroedschap had hij allen invloed verloren. Reeds vroeger had hij te vergeefs getracht zijn lidmaatschap van den Raad met de betrekking van secretaris der Staten van Utrecht te verwisselen. Thans verlangde hij vurig naar een betrekking buiten Utrecht en zoo mogelijk buitenslands. Te vergeefs wendde hij zich tot den stadhouder en zijne Haagsche vrienden met het verzoek om als zaakgelastigde der republiek aan een vreemd hof geplaatst te worden. Verschillende diplomatische missies kwamen achtereenvolgens open, die te Kopenhagen, te Lissabon en te Constantinopel, maar men scheen niet genegen om hem eene van deze toe te vertrouwen. De stadhouder en zijne raadslieden durfden of wilden den storm van verontwaardiging niet afwachten, die de benoeming van den schrijver van het Politiek Vertoog onvermijdelijk zou opwekken. Daarbij stonden zijne denkbeelden omtrent de houding, die de stadhouder moest aannemen, regelrecht tegenover die der toongevende mannen aan het hof van Willem V. Men was daar destijds nog weinig tot handelen genegen. Men wist eigenlijk nog niet recht wat men van den opkomenden storm te denken had, was voorloopig meer tot toegevendheid dan tot tegenstand gestemd en wilde vooral van geen forsche maatregelen weten. Van Goens kwam er tegenover den stadhouder, bij wien hij enkele malen werd toegelaten, rond voor uit, dat er flink en beslist moest worden gehandeld. Hij gaf niet onduidelijk als zijne meening te kennen dat de tusschenkomst van Pruissen en Groot-Brittanje niet alleen niet tegengehouden, maar zelfs gezocht moest worden.

Was die raad zooveel verstandiger dan die van de overige

vrienden des stadhouders? De uitkomst heeft Willem V kunnen leeren dat geen van beiden proefhoudend waren. In den grond leden zij dan ook aan hetzelfde gebrek. Zij steunden op de overtuiging, dat men slechts met een stroovuur te doen had, door een samenloop van ongelukkige omstandigheden opgeflikkerd en door een paar dozijn woelgeesten aangeblazen. Het eenige verschil tusschen van Goens en zijne vrienden was, dat, terwijl deze het vuur rustig wilden laten uitbranden, gene van alle zijden water wilde aandragen om het te blusschen. Na 1787 beroemde van Goens, met zijn gewone eigenliefde, er zich op dat hij de eenige was geweest die de zaken van den aanvang af goed had ingezien. De oplossing was gekomen zooals hij die gewenscht en voorzien had. Hij leefde echter nog lang genoeg om tot de ervaring te komen, dat ook die oplossing geen duurzame had kunnen zijn.

Het verblijf te Utrecht werd hem intusschen bijna onmogelijk gemaakt. De scherpste en vuilste paskwillen werden tegen hem verspreid. Allerlei geruchten omtrent zijn openbaar en bijzonder leven, ware en onware, werden openbaar gemaakt. Een spotprent, die hem aan de galg voorstelde, lokte dagelijks alle leegloopers naar de vensters der prentenverkoopers. Op straat werd hij door het volk nageroepen en bespot. Brieven met allerlei bedreigingen werden 's nachts onder de deur zijner woning gestoken. Eenmaal werd hij op het Vreeburg door een troepje volks - het was op een feestdag - aangevallen, en kon ter nauwernood door een overhaaste vlucht aan mishandelingen ontkomen. Sinds vertoonde hij zich alleen 's avonds op straat, en niet zonder van geladen pistolen voorzien te zijn. Zelfs tehuis waande hij zich niet meer veilig. Zijne papieren stonden gepakt om bij den minsten onraad verwijderd te kunnen worden, terwijl in den tuinmuur achter zijne woning een geheime uitgang werd gemaakt, om bij dreigend gevaar te kunnen ontkomen. In de vroedschapszaal durfde hij zich bijna niet meer vertoonen. Op zekeren dag - zoo verhaalde men in Utrecht, - toen hij, na langen tijd weggebleven te zijn, het weer gewaagd had in de vergadering te verschijnen, vond hij het kussen op zijne zitplaats ten onderste boven gekeerd. Eerlang wachtten hem echter nog ondubbelzinniger blijken van de gevoelens zijner ambtgenooten. Den 11^{den} Augustus 1783 werd aan de Utrechtsche vroedschap voorlezing gedaan van een

door 304 burgers onderteekend verzoekschrift, waarbij deze op grond van al het gebeurde de vroedschap verzochten om Mr. Ryklof Michael van Goens, die de regeering der stad zoo zeer ontluisterde, de zitting in hun collegie te ontzeggen of althans ‘met hem over geene zaken de politie dezer stad rakende in eenige besognes te komen’ en daar, en zoo het behoort te effectueren dat hij als Raad dezer stad worde gecongedieerd. Er werd besloten dit verzoekschrift met een ‘missive van de vroedschap tot appui’ aan den stadhouder te zenden. Niemand stond op om van Goens te verdedigen. Eenige oranjegezinde leden maakten alleen de zeer juiste opmerking dat de benoeming der leden van de vroedschap aan den stadhouder toekwam, en derhalve eene zaak was, waarin hunne vergadering niet kon medespreken. Anderen verklaarden dit gevoelen te deelen, doch wenschten niet eens dat van hunne meening aanteekening in de notulen zoude worden gehouden. Den volgenden dag werd de brief aan den stadhouder, naar het schijnt zonder tegenspraak, goedgekeurd. In dat stuk kon Willem V lezen, ‘hoe Mr. R.M. van Goens bij een ieder in de alleruiterste verachting was geraakt, en als regent voor de burgers ondragelijk was geworden.’ Hij behoefde naar het oordeel der vroedschap over hun medelid evenmin te raden. ‘Wij kunnen niet ontveinzen’, zoo luidde het slot van den brief, ‘dat het alleen het vertrouwen is hetwelk wij in Uwe Hoogheid stellen, dat ons tot hiertoe heeft teruggehouden eenige demarches tot hetzelfde einde, als waartoe voornoemd rekwest is ingericht, bij Uwe Hoogheid te doen. Ook vleiden wij ons steeds dat de heer van Goens op deze of gene wijze ons collegie zou verlaten, vooral daar wij van zijne eigenliefde die verwachting hadden, dat het hem, aan wien de zoo groote verachting en verguizing zijner medeburgers niet onbekend zijn, volstrekt onmogelijk zoude zijn geweest deszelfs verblijf te Utrecht alhier langer te continueeren. Dan terwijl het ons toeschijnt dat de uitkomst in deze aan onze verwachtingen niet zal beantwoorden, hebben wij gedacht aan ons zelve verschuldigd te zijn om Uwe Hoogheid te verzoeken in consideratie te nemen, hoe alleronaangenaamst het zij voor regenten dezer stad in hun zoo aanzienlijk collegie te zitten en te besoigneeren met een persoon, wien zelfs de geringste burger veracht en die overlang uit alle gezelschappen alhier uitgesloten is.’

Het verzoek der Utrechtsche burgers en de brief der vroed-

schap brachten den stadhouder in geen geringe verlegenheid. Hij zocht te vergeefs een uitweg. Van Goens, na al het gebeurde, tegenover de Utrechtsche vroedschap en burgerij te handhaven was ondoenlijk. Maar zoo men toegaf, viel het niet te ontkennen dat men een allergevaarlijkst antecedent stelde. De gedragslijn, die Willem V zich had afgebakend, was, om in geen geval een enkel zijner rechten prijs te geven. En nu zou men klakkeloos een dier gewichtigste rechten bij den eersten aanval laten glippen.

Toch vond men een uitkomst. Maar zooals het meer gaat met menschen die in de klem zitten, de nood van het oogenblik deed de eischen der zedelijkheid voorbijzien. In den Haag, waárheen van Goens zich begeven had om met den prins en diens aanhangers over zijne zaak te beraadslagen, stelde men hem voor om zijn ontslag te vragen. Deed hij dit, dan werd de moeielijkheid eener beslissing op het Utrechtsche rekwest van zelf afgesneden. Tegelijk, en zoo mogelijk nog vóór de aanvrage om ontslag, zou men hem dan een andere betrekking geven, even eervol als die welke hij bekleed had. Op die wijze bleef niet alleen zijn eer onaangetast, maar zou hij ook, wat zijne geldelijke omstandigheden aanging, die niet van de beste waren, voor schade gevrijwaard zijn. Dit alles was van Goens maar half naar den zin. Hij had veel liever gezien dat de prins naar aanleiding der ingekomen stukken hem ter verantwoording had geroepen. Reeds had hij een stuk ter verdediging gereed, niet zachtzinnig zooals men begrijpen zal, en hij brandde van verlangen om het zijnen tegenstanders naar het hoofd te slingeren. Maar de raadslieden van den prins wisten hem, na lang praten, te beduiden dat de oplossing die zij voorstelden veel meer in zijn belang en in dat zijner partij was, en hij gaf ten slotte toe.

De nieuwe betrekking die men hem beloofde zou hem eerst gedurende zijn verblijf te 's Gravenhage worden aangeboden, maar men kon zoo spoedig niets vinden. Hij moest dus naar Utrecht terug en zou, naar het heette, vóór zijne aanvrage om ontslag de benoeming ontvangen. Maar ook dit, schreef men hem weldra, was ondoenlijk; er was niets open, men moest naar een nieuwe betrekking zoeken. Het zou het beste zijn, inmiddels ontslag te nemen, en dan naar den Haag te vertrekken. Hij deed dit, dankbaar dat hij ten minste het gehate Utrecht verlaten kon. Op denzelfden dag toen zijn ontslag inkwam

verhuisde hij naar de hofstad, in de vaste verwachting zijn benoeming aldaar bij zijne aankomst te vinden. Die verwachting werd echter niet vervuld. Dagen, weken, maanden gingen voorbij, maar de benoeming liet zich steeds wachten. Hij begon ongeduldig te worden, eerst van ter zijde, later rechtstreeks begon hij op de vervulling der gedane belofte aan te dringen. Overal ontmoette hij de grootste welwillendheid; men vleide hem met de schoonste vooruitzichten; de post waarvoor men hem bestemde was nog niet open, maar eerlang zou zij hem worden aangeboden. Het bleek hem spoedig dat zij nooit open zou komen. Alle toezeggingen en beloften waren geweest, om met de eigen woorden van van Goens te spreken - ‘wat de Franschen noemen eau bénite de cour’.

Want het schijnt inderdaad, en dit werpt op de toenmalige omgeving van den prins al een zeer ongunstig licht - nimmer ernst te zijn geweest met die voorgespiegelde betrekking. Zij moest het lokaas zijn om van Goens te bewegen vrijwillig de Utrechtsche vroedschap te verlaten. Toen hij dit had gedaan, en zoodoende den stadhouder uit den brand had geholpen, liet deze hem aan zijn lot over. Wij mogen het er evenwel voor houden, dat in dit onwaardig spel de prins, evenzeer als van Goens, tot de bedrogenen behoorde. Willem V was er de man niet naar, om met berekenend overleg beloften te doen, die hij toch voornemens was nimmer te vervullen. Sluwe bedriegelijkheid lag niet in zijn karakter; waarschijnlijk zag hij niet eens goed in, hoe laaghartig de rol was, die men hem liet spelen. Toen hij na verloop van eenigen tijd door zijn adjudant Bentinck hoorde, dat van Goens niet genoeg bezat om fatsoenlijk in 's Gravenhage te leven, bood hij hem uit zijn eigen middelen een jaargeld van 1200 guldens aan. Maar van Goens was te hooghartig om dit geld, louter als aalmoes, aan te nemen. Men vond er toen iets anders op en gaf hem den titel van Raadsheer voor de Duitsche bezittingen van den stadhouder, een betrekking die wellicht te Dietz of te Dillenburg iets zou beteekend hebben, maar in 's Gravenhage een volkomen sinecuur was. Van Goens evenwel was nu voor geldelijke ongelegenheid eenigermate gevrijwaard.

Maar waarom - zal men vragen - wilde de Oranjepartij een zoo uitstekend bekwaam man als van Goens niet gebruiken? Waarom greep zij niet veeleer met beide handen de gelegenheid aan, om van zoo groote talenten partij te trekken? De voor-

name oorzaak zal wel geweest zijn, dat men vreesde zich met van Goens in de oogen der natie al te zeer te compromitteeren. Hij werd destijds niet alleen door zijne staatkundige tegenstanders, maar zelfs door velen, die in denkbeelden niet veel van hem verschilden, gehaat, zooals misschien niemand, voor noch na hem, in ons land gehaat is geweest. En, wat zonderling mag genoemd worden, terwijl gewoonlijk in tijden van staatkundige partijschap de haat van eene partij tegen een persoon juist strekt om de geestdrift der tegenpartij voor dien zelfden man aan te wakkeren, en zelfs zijne fouten en misslagen te doen vergeten, had hier juist het tegenovergestelde plaats. Hoe heviger van Goens werd aangevallen, des te zwakker werd hij door zijne vrienden verdedigd. Zij gevoelden, wat niet onnatuurlijk was, weinig opgewektheid om den handschoen op te nemen voor een man, die door zijne eigenzinnigheid maar al te dikwijls hunne plannen dwarsboomde, die door zijne onhandelbaarheid iedereen afstootte. Een beminnelijke persoonlijkheid was van Goens dan ook zeker niet. Zelfs met zijne meest vertrouwde vrienden, zooals bijvoorbeeld ten Hove, had hij elk oogenblik moeielijkheden. Zijne onverzettelijkheid wist van geen toegeven; zijne verwaandheid wilde niet erkennen, dat een ander wel eens juister over een zaak kon oordeelen dan hij zelf. Hij moest werktuigen hebben, die zonder tegenspraak hem volgden en gehoorzaamden; voor gemeen overleg met onafhankelijke mannen was hij ongeschikt. Voor zoo iemand is in een staatkundige partij geen andere plaats, dan, in bijzonder gunstige omstandigheden, die van hoofd en leider, en op die plaats kon van Goens in de stadhouderlijke partij geen aanspraak maken.

Zoo moest hij, niettegenstaande zijn talenten, als een onnutte dienstknecht worden weggezonden. Men vergat alles wat hij voorheen gedaan had, de diensten die hij aan zijn partij had bewezen, den hoon dien hij zich om harentwil had getroost. Staatkundige partijen zijn uit den aard der zaak gevoelloos. Het onbruikbare werktuig wordt meedoogenloos weggeworpen. Nu men van Goens toch niet meer wilde gebruiken, keerde men zich liever van hem af, om zoodoende geen deel te hebben aan de impopulariteit die hem had getroffen. Men wilde zelfs zijn diensten niet meer aannemen. Toen hij zich eenmaal voor een netelige taak ten behoeve der stadhouderlijke familie aanbood, maakte de prinses van Oranje er zich van af met de woorden: ‘Laat die man zich maar niet meer blootgeven, hij

heeft reeds genoeg voor ons geleden.' Dat dit louter edelmoedigheid was, is moeielijk aan te nemen. Ook de prins wilde dat zijne verhouding tot van Goens een geheim bleef. Zoo dikwijls hij hem in den Haag op straat tegenkwam, nam hij den schijn aan van hem niet te zien, om niet in de noodzakelijkheid te zijn, zijn groet te beantwoorden. Tegenover zulke behandeling van de zijde zijner vrienden verstomde zelfs de haat der vijanden. Men verhaalde dat een der patriottische Amsterdamsche regenten zich in een gezelschap te 's Hage liet ontvallen: 'Als de prins zich van Goens niet aantrekt, laat hem zijn wie hij wil, dan zal dat nog de grootste beschuldiging zijn die tegen hem kan worden ingebracht.'

En zoo was de man, wiens zonnige jeugd iedereen om het zeerst bewierookt had, in den bloei van zijnen leeftijd de voetwisch van allen geworden. Maar hij zelf bleef voor die vernedering volkomen ongevoelig. Beide, lof en hoon, hadden voor hem hunnen prikkel verloren. Wat bekommerde hij zich verder over tegenstanders die hem haatten, over vrienden die hem den rug toekeerden, over een omgeving wier oordeel voor hem alle waarde miste. Dat dat oordeel ongunstig was, streelde hem eerder dan dat het hem krenkte. Ja, hij verheugde zich nog meer over de vervloekingen zijner tijdgenooten, dan hij zich ooit over hunne toejuichingen verblijd had. Niet alleen heeft het martelaarsschap zijne aantrekkelijkheid, maar er schijnt ook voor enkele gemoederen een zekere wellust te zijn gelegen in het bewustzijn, van door allen gehaat te worden en dien haat duizendvoud te kunnen vergelden. Met dien wrok in den boezem sloot van Goens zich in zijne Haagsche woning op. Het werd langzamerhand eenzaam om hem heen. Vele zijner vertrouwde vrienden begonnen zijnen omgang te mijden. Een der weinige trouwe bezoekers in dien tijd was een jong advokaat, pas sinds eenige jaren te 's Gravenhage gevestigd, die door zijne vurige liefde voor het Huis van Oranje, zijne pleidooien voor als oproermakers vervolgde Oranjeklanten, en niet het minst door de proeven van zijn dichterlijk vernuft de aandacht begon te trekken. Bilderdijk, want hij was de nieuwe kennis die van Goens over den ontrouw van oude vrienden kwam troosten, had innige deernis met den ongelukkigen man. Hij vond bij hem een geopend oor, zoo dikwijls hij lucht gaf aan zijne verontwaardiging over de dagelijks aangroeiende driestheid der Patriotten en

over de weifelmoedigheid en de aarzelingen van den stadhouder. De beide mannen kwamen dan ook spoedig op vrij vertrouwelijken voet. Bilderdijk, bij wien de kiemen van zijn lateren menschenhaat reeds begonnen te werken, ergerde zich niet aan den droevigen gemoedstoestand van van Goens, en deze vond zelfs nu en dan in het verkeer met den begaafden en scherpzinnigen jongeling iets van zijne geestige vroolijkheid van weleer terug[1].

Maar die oogenblikken waarin zijn vroolijke luim opflikkerde verdwenen welhaast geheel. Bij zijn zielelijden trof hem nog een smartelijk lichaamslijden. Een pijnlijke ziekte, waarvan de verschijnselen zich telkens herhaalden, folterde hem. Hij schreef die aan vergiftiging toe. De geneesheeren lachten daarover en waarschijnlijk te recht. Genezen konden zij hem echter niet, hoewel zij de meest verschillende middelen en zonderlingste kuren beproefden. De patient werd hoe langer hoe zwakker. Zijn gelaat vermagerde, zijne hooge gestalte kromde zich meer en meer. Op nog niet veertigjarigen leeftijd had hij het uitzicht van een grijzaard. Maanden lang was hij bedlegerig; op straat vertoonde hij zich bijna niet meer. Ongehuwd en gevestigd in een stad waar hij geen naastbestaanden had, moest de betaalde zorg van bedienden hem in zijne hulpeloosheid bijstaan.

Wat zijn fier en weerbarstig gemoed in dat tijdperk doorstond, zal ieder begrijpen. Maar elke uiting van zwakheid of weekhartigheid verborg hij zorgvuldig. De wereld mocht niet weten wat er soms in zijn binnenste omging. Toch kunnen wij ons voorstellen hoe weemoed hem soms zal hebben aangegrepen, als hij nog eens omzag naar de herinneringen van het verleden; het kan niet anders of zij moeten zijne eenzame ziekenkamer bevolkt hebben. Daar zal hij nog wel eens in den geest in Utrecht geweest zijn, in dat rustige, vreedzame Utrecht zijner jeugd, waar thans gewapende burgers zijne vroegere ambtgenooten bedreigden, waar bezorgdheid in alle huizen woonde en het minste burengerucht des nachts den rustigen burger van zijne legerstede deed opschrikken, waar toen in den stillen dienst der wetenschap en onder de genoegens der vroolijke gezelligheid het leven onbekommerd voorbijging. Dan zullen zijne gedachten nog wel eens gedwaald hebben in het deftige

1 ‘Ik vond hem’ (van Goens) - schrijft Bilderdijk - ‘een man vol geest en overvloeiende van geestige aardigheden, die zich zeer aan mij verknocht en mij om zekere algemeene kennissen met een soort van bewondering aanzag die ik mij niét aantrok.’ Mengelingen en Fragmenten. Amst. 1831, blz. 12.

huis zijner ouders, in die prachtige boekerij, eens de lust van zijn leven, in de rustige collegiezaal of in het statig auditorium, getuige zijner eerste triomfen. Hoe had hij ooit kunnen denken toen die achtbare rij van geleerden hem, den knaap, als hun gelijke had opgenomen, toen de regeering zijner stad als één man was opgestaan om zijn eer te handhaven, dat op zulk een jeugd een zoo rampzalige mannelijke leeftijd zou volgen. Op achttien jaar eene plaats in de maatschappij die een veertigjarige kon benijden, en nu, twintig jaren later, een door allen verlaten ziekbed, straks misschien een sterfbed dat niemand betreuren zou.

Wij zouden bijna durven vermoeden dat in een van die oogenblikken van inkeer tot zichzelf, een gebeurtenis plaats greep, die in zijn gemoedsbestaan een groote verandering te weeg bracht. Op zekeren morgen werd van Goens in zijne stille kamers door eene ongewone drukte en beweging gestoord. Welhaast vernam hij de oorzaak hiervan. De vrouw, van wie hij zijne kamers huurde en die zelve op de benedenverdieping woonde, kwam met tranen in de oogen bij hem aankloppen. Hare zaken waren sinds eenigen tijd in geen al te goeden toestand en thans was eindelijk het lang aangekondigde en gevreesde bezoek van den deurwaarder gekomen die op alles beslag had gelegd, zelfs op den huisbijbel. Dit laatste gemis had de vrouw het meest getroffen. Van Goens vergoedde het haar oogenblikkelijk door haar een bijbel uit zijne bibliotheek te schenken. Maar er over mijmerende, hoe iemand aan dit boek zoo gehecht kon wezen, had hij meteen zelf het Nieuwe Testament ter hand genomen en las het onafgebroken door tot aan het derde hoofdstuk van den eersten brief van Johannes, waar hij op de bekende woorden stuitte: ‘God is liefde’. Die woorden, gevoegd bij de lezing van het voorafgaande - dat anders niet vreemd zal geweest zijn aan iemand, die collegie had gegeven over het nieuwe testament - maakten een zoo onweerstaanbaren indruk op zijn gemoed, dat zijn geheele persoonlijkheid er als het ware door veranderd werd. Toen hij den bijbel ter zijde legde was hij een ander mensch geworden.

Zoo luidt het verhaal der zoogenaamde bekeering van van Goens, zooals het uit den mond van zijn vader door den hoogleeraar Tydeman is opgeteekend. Het valt dus in geen enkel opzicht te betwijfelen. Er ligt dan ook trouwens niets ongeloofelijks in. Men ziet meer, dat schijnbaar onbeteekenende gebeurtenissen op personen die voor plotselinge indrukken vat-

baar zijn, grooten invloed kunnen hebben. En evenmin is het verwonderlijk dat iemand die, uitgeput door geestelijk en lichamelijk lijden, van de aarde niets meer te verwachten heeft, voor zijn ledig gemoed een rustpunt zoekt in bespiegelingen over het bovenaardsche en over de toekomst na dit leven. Het zou dan ook belachelijk zijn om aan de oprechtheid van van Goens' bekeering te twijfelen. De man, die altijd te pas en te onpas, vierkant tegen zijn belang in, eigen meeningen had vooropgezet, kon niet op eens een huichelaar zijn geworden.

Waar wij echter van bekeering spreken, daar bedoelen wij alleen verandering van denkwijze. Van Goens had tot nu toe den godsdienst evenmin gehaat als bemind; als de meesten zijner tijdgenooten was hij er volslagen onverschillig over gebleven. Hij was thans geworden wat men pleegt te noemen een geloovig Christen; maar aan een omkeering in het gemoed die de kwade neigingen van het menschelijk hart tot zwijgen brengt en de gansche persoonlijkheid veredelt, bleef hij vreemd. Hij nam de leer van het Christendom aan, hij maakte haar tot een punt van dagelijksche en gestadige overdenking, maar zoo hij in dit opzicht den nieuwen mensch aandeed, voor het overige kon hij den ouden niet geheel van zich werpen. Zijn liefdeloosheid werd geen vergevingsgezindheid, zijn hardvochtigheid geen zachtmoedigheid. Hij bleef zijne vijanden haten, zijne onderhoorigen kwellen; de genietingen der wereld verloren niets van hunne bekoorlijkheden voor hem. Hij noemde - ook na zijne bekeering - zijn ouden tegenstander Calkoen een gehuurden prulschrijver, wat hij zeer zeker niet was, en de Neufville een verachtelijken schelm, wat hij misschien kon zijn, maar wat in elk geval door een waarachtig christen niet zonder bewijs mocht worden uitgestrooid. Hij bleef een plaag voor zijne bedienden, een lastig mensch in den omgang, en het feit dat hij met de grootste zorgvuldigheid dagelijks aanteekening hield van de menu's zijner maaltijden, mocht reeds in een groot geleerde bevreemden - in een geloovigen bekeerling was dergelijke bekommering over de nietigste der tijdelijke zaken op zijn minst genomen misplaatst.

Ondertusschen waren zijn geneesheeren ten einde raad. Verandering van lucht, meenden zij, was het eenige wat nog beproefd kon worden. De berglucht van Zwitserland of de zoele dampkring van Provence zou misschien te weeg kunnen brengen wat hunne wetenschap niet bij machte was te bewerken. Van Goens had geen enkelen band meer die hem aan zijn vaderland verbond.

Zijne moeder, die hij hartstochtelijk bemind had, was reeds voor eenige jaren ontslapen. Vrienden had hij niet meer. Zijne partij, en de stadhouder niet het minst, zoude het oogenblik zegenen dat zij van hem verlost was. Hoe zeer men er openlijk voor uitkwam dat men geheel met van Goens gebroken had, meenden de dagbladen en schotschriften der tegenpartij toch nog in elken maatregel dien zij bestreden zijn geheimen invloed te herkennen. Eenstemmig gaf men hem dus den raad zich naar het oordeel zijner geneesheeren te schikken. Van Goens had die raadgevingen niet noodig om in zijn voornemen bevestigd te worden. Hij hijgde er reeds naar om den gehaten vaderlandschen bodem te verlaten. Hij besloot te vertrekken, maar met het vaste voornemen om nimmer terug te keeren. Zijn hoogbejaarde vader, de raadsheer in het Utrechtsche gerechtshof, reisde naar 's Gravenhage om hem voor het laatst de hand te drukken. Het was misschien het eenige afscheid dat hem pijnlijk aandeed. Vóór zijn vertrek maakte hij - waarschijnlijk op verzoek van de hoofden zijner partij - in de dagbladen bekend, dat hij Holland voor goed verliet en al zijn betrekkingen met dat land afbrak. Er werd bijna geen acht geslagen op deze aankondiging. De tijden gingen zoo snel en de staatkundige woelingen hadden in de laatste vijf jaren reeds zoovele nieuwe namen op den voorgrond gebracht dat men den zijnen al begon te vergeten. Het laatste teeken zijner nationaliteit legde hij zelfs af. Hij noemde zich niet meer van Goens, maar met den naam zijner moeder Cuninghame.

In het voorjaar van 1786 verliet van Goens 's Gravenhage. In kleine dagreizen en met allerlei voorzorgen ving de zwakke lijder zijn reis aan. Hij had verlangd dat men hem de juiste plek zou aanwijzen waar hij het grondgebied der Republiek verliet. Daar gekomen beurde hij zich achter uit zijne reiskoets op, wierp een blik terug en sprak zijn vaderland een laatst vaarwel toe. Het was een welgemeend, maar daarom niet hartelijk vaarwel. Het was een woord van dank aan God die hem het geluk verschafte deze grenzen te overschrijden, een gelofte dat hij den vaderlandschen bodem nimmer weder zou betreden, een bede eindelijk dat het toch zijn gebeente gespaard mocht blijven om in dien vervloekten grond te moeten rusten[1].

1 In den hierboven gemelden brief aan Pitt, schrijft van Goens: I removed from the poisoned atmosphere of Holland.

De eerste buitenlandsche stad waar van Goens zich voor eenigen tijd ophield, was Bazel. In de nabijheid dier stad was gelegenheid tot het beproeven eener melkkuur, hem door zijne artsen aangeraden. Die kuur scheen een uitnemende uitwerking te hebben op zijn gestel. Hij gevoelde zich welhaast sterk genoeg om een reis door Zwitserland te ondernemen. Hij sloot zich aan bij een reisgezelschap van vijf personen, waarvan het middelpunt eene zekere baronesse de Kroock was, wier echtgenoot, die in Russischen staatsdienst schijnt geweest te zijn, toenmaals te Straatsburg woonde. Dat zij eene niet onbegaafde vrouw was, blijkt uit de beschrijving die zij van deze reis in het licht gaf[1]. Men doorkruiste geheel Zwitserland, beklom de hoogste toppen der Alpen en rustte beurtelings van de vermoeienissen uit aan de lachende oevers van het meer Leman, of te Zürich, waar Lavater de reizigers hartelijk ontving. Het was bij die gelegenheid, dat van Goens voor de eerste maal persoonlijk kennis maakte met dezen eigenaardigen man. De wederzijdsche indruk was zoo gunstig, dat er spoedig een zeer vertrouwelijk verkeer tusschen de beide mannen ontstond. Lavater, een man van veel oorspronkelijkheid, maar van weinig studie, stond verstomd over de omvangrijke kennis en de rijke belezenheid van van Goens, terwijl deze, die altijd een trek had gehad voor het wonderbare en bovennatuurlijke, thans door zijne godgeleerde mijmeringen nog meer versterkt, zich van stonde aan door de eigenaardige wereldbeschouwing en min of meer mystieke godsdienstbegrippen van den Zürichschen geestelijke voelde aangetrokken.

De Zwitsersche berglucht en de rust van een leven zonder beslommering op een klein landhuis (Rotheshaus) vlak aan den Rijn, in de onmiddellijke nabijheid van Bazel, hadden van Goens in een jaar zijne gezondheid teruggegeven. Geen wonder dat de oude lust tot arbeid weer bij hem opkwam. Wie gezond is, en zich in het bezit van een vlug hoofd en een werkzamen geest verheugt, kan op veertigjarigen leeftijd niet ledig blijven. Van Goens begon van lieverlede naar bezigheid te verlangen. Naar Holland wilde hij niet terugkeeren, al had zijne partij daar inmiddels ook gezegevierd, en al was de stadhouder ook in zijne vorige waardigheden hersteld. Zijne vrienden zouden juist nu, dat zij het gezag weer in handen hadden, hem aller-

1 Briefe einer reisende Dame durch die Schweitz. Straatsburg, 1787.

minst in Utrecht of 's Gravenhage terug hebben willen zien. Hij zelf verlangde evenmin het tooneel zijner vroegere vernedering weder te betreden. Er scheen zich inmiddels een werkkring voor hem op te doen, geheel naar zijn zin. In 1789 zocht de Engelsche regeering naar een zaakgelastigde bij de Zwitsersche kantons. Die betrekking lachte hem aan. Al behoorde hij voor het oogenblik tot geen enkele nationaliteit, de naam dien hij thans droeg, zijne gezindheid en zijne denkbeelden stempelden hem volkomen tot Engelschman. Verschillende regeeringspersonen uit Zwitsersche steden, met wie van Goens kennis had gemaakt, zochten hem dan ook aan, om te Londen zich voor die betrekking aan te bevelen. Hij volgde hun raad, en schreef aan zijn ouden vriend Sir Joseph Yorke, toen Lord Dover, den voormaligen Engelschen gezant te 's Gravenhage. Lord Dover, die den schrijver van het Politiek Vertoog als een trouw vriend der Engelsche staatkunde kende, deed onverwijld de noodige stappen. Hij kon dan ook welhaast een gunstig antwoord naar Bazel zenden. De Engelsche regeering was bereid hem de bedoelde aanstelling te verleenen. Alleen verlangde zij vooraf een verklaring van den stadhouder der Vereenigde Provinciën, dat hij tegen deze benoeming geen bezwaar had, en van Goens van elke betrekking tot zijn vorig vaderland ontslagen rekende. Er werd oogenblikkelijk naar den Haag geschreven om deze verklaring over te zenden. Het antwoord liet zich wachten. De verklaring kwam evenmin als de lang gewachte betrekking van voorheen. Toen van Goens eindelijk naar de oorzaak dier zonderlinge handelwijze onderzoek deed, onthaalde men hem op het volgend verhaal. De verklaring, zoo schreef men hem, was opgemaakt en aan den stadhouder ter teekening overgelegd. Maar door een onbegrijpelijk toeval was zij twee maanden lang op des stadhouders schrijftafel blijven liggen, onder andere papieren bedolven. Men had haar ten slotte teruggevonden, maar toen had men gemeend. dat het aan het Engelsche Departement van Buitenlandsche Zaken een zonderlingen en voor van Goens nadeeligen indruk zou maken, indien het gevraagde stuk na zoo lang talmen nog werd uitgereikt. Men had het uit dien hoofde beter geoordeeld de verklaring niet meer af te geven. Met dit ongeloofelijk bericht werd van Goens voor goed afgescheept.

Men zal zich, in den zonderlingen levensloop van van Goens, over weinig zaken meer verwonderen dan over deze bejegening.

Hoe! hij had het huis van Oranje gediend en verdedigd met een ijver, die onverstandig mocht zijn geweest, maar die toch van oprechte verknochtheid getuigde; hij had dat gedaan volkomen belangeloos, want alles wat hij verloren had: zijn naam, zijne betrekking, zijne positie, kon toch niet opwegen tegen het schrale jaargeld dat hem uit de stadhouderlijke kas werd uitbetaald, en nu, nu het gold een onbeteekenenden dienst, waardoor men daarenboven voor goed van hem ontslagen zou zijn geweest, nu weigerde men zelfs hem dien dienst te bewijzen. Hij had honderden bladzijden ten voordeele van den Prins geschreven, waarvoor hij geen gulden genoten had, en nu bleef die Prins in gebreke om zijn handteekening te zetten onder het stuk dat hem de gelegenheid moest geven in dienst van een andere mogendheid over te gaan. Dankbaarheid is in den regel geen deugd van vorsten[1]. Men kan er hun geen verwijt van maken, dat zij soms ondankbaar moeten zijn. Maar een ondankbaarheid als die, waaraan Willem V zich in deze zaak schuldig maakte, is zoo grof, zoo volkomen onverdedigbaar, dat wij bijna moeten aannemen, dat er meer in het spel was dan wij weten, dat er omstandigheden waren, ons onbekend, die hunnen invloed te 's Gravenhage deden gelden. Wilde men hem niet geheel laten glippen, in het vooruitzicht dat men zijne diensten misschien nog eenmaal zou kunnen noodig hebben? of waren er in de stadhouderlijke omgeving vertoornde vrienden, wier eigenliefde hij door zijn scherpe uitvallen gekwetst had, en die thans hunne wraak wilden koelen? of waren er misschien ons nog onbekende grieven tegen hem, die het den stadhouder onmogelijk maakten hem met een gerust geweten aan de Engelsche regeering aan te bevelen? Dit laatste vermoeden ligt zoo voor de hand, dat men met den besten wil der wereld, om tegenover historische personen beschuldigingen op onbewezen feiten gegrond, zelfs niet te lispelen, niet nalaten kan het uit te spreken.

Misschien is deze omstandigheid oorzaak geweest dat hij Bazel verliet. In het laatst van 1789[2] vertoefde hij eenige maanden te Freiburg. Indien hij, zooals wordt opgegeven, de persoon is, die onder den naam van Raschmann in Jung Stillings Lehrjahre voorkomt, dan moet hij vervolgens een jaar te

1 Fürstliche Mensche sind so selten menschliche Mensche, schreef van Goens zelf eens aan Lavater.

2 Onder zijne nagelaten papieren in de Koninklijke Bibliotheek vonden wij nog de aankondiging der verkooping zijner boeken bij een Bazelsch boekhandelaar, in Mei 1789. De verzameling, hoe klein ook, getuigt dat de oude liefde voor boeken hem nog niet verlaten had.

Marburg hebben gewoond. Hij zou daar in nauwe aanraking met Stilling zijn geweest en met dezen veel over godgeleerde onderwerpen hebben geredetwist. In 1791 intusschen betrok van Goens weder het Rothe Haus te Bazel.

Het verkeer met Lavater werd thans drukker dan ooit. De Zurichsche geestelijke kwam van Goens van tijd tot tijd bezoeken, en deze vertoefde ook enkele malen in den huiselijken kring van Lavater. In de ‘Handbibliothek’, die Lavater destijds uitgaf, of liever liet drukken en aan zijne talrijke vrienden en vereerders in gansch Europa ten geschenke zond, leverde van Goens enkele bijdragen. Het waren meestal godsdienstige overdenkingen. Zijn scherpzinnig vernuft en rijke verbeelding hielden zich voornamelijk met den Bijbel bezig en openbaarden zich in allerlei, dikwijls zeer gezochte uitleggingen van schriftwoorden[1]. Hij bleef ondertusschen wat hij altijd geweest was, vurig partijman en afkeerig van alles wat naar gematigdheid zweemde. Hij verweet Lavater zijne ‘intolerable toleranz’ en voer hevig uit tegen de mannen ‘mit kurbisherzen’ en ‘butterseelen.’ De gruwelen der fransche revolutie die gansch Europa met schrik begonnen te vervullen, vernam hij met verontwaardiging maar zonder verbazing. Die revolutie was, in zijne toenmalige beschouwingen, een godsoordeel dat de verdorvenheid der menschen over de wereld had gebracht. Maar hoezeer hij de Jacobijnen om hunne grondbeginselen en handelingen verfoeide, toch trok hunne consequentie hem aan. ‘Duizendmaal liever,’ zoo schreef hij in die dagen, ‘wil ik het streng en openbaar atheïsme dat zij vrijmoedig verkondigen, dan een weifelend en inconsequent christendom.’

In 1793 en 1794 hield van Goens zich in Duitschland op. Hij bezocht beurtelings Carlsruhe, Mannheim, Worms, Mainz, Frankfort, Marburg, Cassel, Eisenach en Gotha Merkwaardig voor de kennis zijner vreemdsoortige persoonlijkheid is zeker de bijzonderheid dat hij op alle plaatsen niet alleen met de grootste nauwgezetheid van de duurte van logementen en maaltijden aanteekening hield, maar zelfs vermeldt, waar hij

1 Een van de belangrijkste bijdragen is een stukje, getiteld: Phanuel und Salome, eine Jerusalemsche anecdote. Het is eene romantische inkleeding van het verhaal der overspelige vrouw uit het Evangelie van Johannes.

goeden en waar slechten wijn te drinken kreeg. Eindelijk schijnt hij te Erfurt zijn anker te hebben laten vallen.

Karel van Dalberg, later vorst primaat van het Rhijnverbond, en onder allerlei titels, gedurende het Napoleontisch tijdperk, souverein van verschillende Duitsche landstreken, was daar destijds het middelpunt van een kring van kunstenaars en letterkundigen die in hem hun beschermer zagen. Als Coadjutor van den keurvorst van Mainz en diens stadhouder te Erfurt voerde hij een vorstelijken staat, en had zich in het vervullen zijner betrekking den roem van een braaf, verstandig regent verworven. Het schijnt dat Lavater, die met den verlichten Roomsch Catholieken geestelijke op goeden voet stond, van Goens aan het kleine hof te Erfurt had aanbevolen. In elk geval, hij vertoefde er geruimen tijd en mocht zich in de genegenheid van den Coadjutor in ruime mate verheugen.

Door zijn verblijf te Erfurt maakte hij kennis met de meest beroemde mannen van Duitschland. Van tijd tot tijd ving hij een straal op van den glans die toen van den Weimarschen hofkring uitging. Met Goethe kwam hij in aanraking. Hij zond hem een ouden ring ten geschenke met een moeielijk te ontcijferen inschrift. Goethe waagde de onderstelling dat het inschrift zou moeten luiden ‘anabaptista’, en betuigde van Goens in een franschen brief[1] zijnen hartelijken dank voor ‘cette relique que’, zoo voegde hij er bij, ‘je garde avec plaisir et que je porterai à votre souvenir sans être anabaptiste ni même trop chrétien. Monsieur le Duc - zoo vervolgde hij - souhaite de vous voir bientôt ici. Pour moi, je me hâterai, si des circonstances pourraient différer votre tour à Weimar, de faire à Erfurt votre connaissance si longtemps désirée. Car si je ne me trompe fort, je trouverai en vous la connaissance de plusieurs de mes connaissances et l'ami de mes meilleurs amis.’

Ondertusschen bracht het jaar 1795 een groote verandering in van Goens' omstandigheden. De omwenteling in Holland had treurige gevolgen voor hem. Het jaargeld van den stadhouder toch werd hem na diens vertrek naar Engeland niet meer uitbetaald. Eerst wendde van Goens zich naar aanleiding hiervan tot den prins, later

1 Deze brief is gedagteekend Weimar 31 Dec. 1794, en bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek. Van Goens teekent de ontvangst van dezen brief in zijn dagboek op deze wijze aan: Cette lettre me fait peu de plaisir. Je me propose de répondre à son aveu qu'il n'est pas trop Chrétien par un autre aveu, que je mets une gloire à l'être.

tot den bankier Hope, die in Londen de geldelijke belangen van den prins waarnam. Maar dit was kloppen aan de deur eens dooven. Toen zond hij in 1796 een verhaal zijner lotgevallen aan Pitt, verzocht de Engelsche regeering om bijstand in zijne treurige omstandigheden en bood haar zijne diensten aan. De Engelsche minister gaf geen dadelijk antwoord, maar liet door een derde aan van Goens weten, dat men misschien, zoo de vrede tot stand kwam, iets voor hem zou kunnen doen. Die belofte stond gelijk met wat hij in 1783 eau bénite de cour had genoemd. Eindelijk liet Willem V iets van zich hooren. Er kwam een brief van den erfprins, waarbij aan van Goens werd medegedeeld, dat men aan die Hollanders, die zich, zooals hij, aan vreemde hoven bevonden, geen jaargelden meer uitbetaalde. Voor ditmaal evenwel, doch voor het laatst, zou men hem een gratificatie doen toekomen van 600 gulden, die ook in Januari 1797 door middel van den keurvorstelijk Mainzer gezant te Berlijn werd uitbetaald. Met die afdoening waren de banden, die van Goens aan de vorstelijke familie der Oranjes bonden, voor goed verbroken. Ook van zijn vaderland was hij van nu aan geheel los geworden. De eenige betrekking die hij daar nog bleef aanhouden, was die met zijne familie. Hieronymus van Alphen, de bekende dichter, was in eerste huwelijk met een zuster van van Goens gehuwd geweest. Met dezen edelen man, die het waarschijnlijk zijnen zwager ook niet aan stoffelijke ondersteuning zal hebben laten ontbreken, bleef van Goens in briefwisseling. Later, na den dood van van Alphen, schreef hij diens weduwe nog herhaaldelijk brieven, die volgens Tydeman, van Goens' voormaligen ambtgenoot te Utrecht, destijds hoogleeraar te Leiden, een zeer godvruchtigen geest ademden. Het was dan ook waarschijnlijk bij de familie van Alphen, dat Bilderdijk, uit zijn ballingschap teruggekeerd, de beeltenis van van Goens te zien kreeg, en meteen de verrassende tijding vernam, dat zijn oude vriend van het jaar 1784, dien hij sinds jaren overleden waande, nog leefde. Dit bericht gaf hem aanleiding tot de treffende dichterlijke ontboezeming die wij in zijne Najaarsbladen vinden:

> Dus ademt nog, nog voor 't waarachtig schoon,
> De dood in 't oog, haar bleekheid op de koon,
> Maar 't hart gerust, geleerdheids grootste wonder,
> En haalt het hoofd in zwarte nevels onder;

Treed toe Bataaf en bied een dankbren traan
Verstoten deugd, miskende grootheid aan.

Inmiddels had van Goens den Coadjutor verlaten. Deze was aartsbisschop geworden en werd eerlang keurvorst van Mainz. De kring, die zich te Erfurt om hem gevormd had, zal dus wel van lieverlede uiteen zijn gegaan. Van Goens vestigde zich te Dresden, en hield zich daar met allerlei letterkundigen arbeid bezig. Merkwaardig genoeg begon hij thans, in zijn ouderdom, een werk over de vrouwen. Hij was nimmer gehuwd geweest, maar was toch in zijn veelbewogen levensloop te veel met allerlei vrouwen in aanraking geweest om niet uit ondervinding te kunnen spreken. Het schijnt dat zijn eenzame oude dag er behagen in schepte om al die zoete herinneringen aan het verleden nog eens op te halen. De lezing van de Valerie van Mevrouw Krudener was waarschijnlijk de eerste aanleiding tot deze studie. Zooals bekend is, behelst deze roman, die een ontzettenden opgang maakte, het verhaal van de avontuurlijke minnarijen der hartstochtelijke schrijfster gedurende haar ongetukkig en door echtscheiding ontbonden huwelijk. Die zelfbekentenis vestigde de aandacht van van Goens op de eigenaardigheden van het vrouwelijk hart. Het schijnt dat hij zich de laatste jaren van zijn leven nog met deze, deels psychologische, deels physiologische studie bezig hield; ten minste de vijf gesprekken, waarin hij zijne beschouwingen kleedde, zagen eerst na zijnen dood, in het Duitsch, het licht. In Dresden ontving van Goens in 1803 nog een bezoek van Stilling, maar was toen reeds lijdende. De podagra kwelde hem en bracht hem langzamerhand in hulpbehoevenden toestand. Gelukkig werd de avond van zijn leven noch door trouwe vriendenzorg verhelderd. Christiaan Frederik Graaf van Stolberg Wernigerode ontfermde zich over den armen eenzamen lijder, met wien hij waarschijnlijk door Stilling, dien hij zeer hoog achtte en als geestverwant vereerde, in aanraking was gekomen. Hij bood hem eene rustplaats aan te Wernigerode Daar, te midden der schoone natuur van het Harzgebergte, bracht van Goens, verlamd door de jicht, maar nog helder van hoofd, in onbezorgde rust de laatste jaren van zijn veelbewogen leven door. Hij overleed er in den nacht van den 24sten Juli 1810[1].

1 In de zeer uitgebreide verzameling van van Goens' papieren, hierboven vermeld, zal ook, voornamelijk over zijne laatste levensjaren en verblijf in het buitenland, nog menige bijzonderheid te vinden zijn. Reeds danken wij aan haar het belangrijk opstel van Mr. W.P. Sautyn Kluit, in de Bijdragen over Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, 9^{e} deel, p. 231. Ik heb niet dan gedeeltelijk en nog zeer vluchtig van deze verzameling kennis kunnen nemen. Een nauwkeurig onderzoek zou trouwens het werk van maanden zijn.

De tijding van zijnen dood bereikte Holland eerst twee jaren later. De Algemeene Kunst- en Letterbode van het jaar 1812 bevatte zijn doodsbericht en een korte levensbeschrijving. Men las daar, hoe hij ‘algemeen gehouden werd voor den schrijver van het Politiek Vertoog.’ Geen wonder dat men destijds omtrent het gebeurde in 1781 niet meer volkomen zeker was. Wie bekommerde zich, onder den druk der Napoleontische heerschappij, over de staatsgeschillen van voor dertig jaren? Een later geslacht vergat van Goens ten eenenmale. Eerst het Utrechtsch genootschap vestigde weder de aandacht op hem door het uitschrijven eener prijsvraag, die op uitstekende wijze beantwoord werd door Mr. B. ten Brink. In zijn nauwkeurig en zorgvuldig bewerkt geschrift[1] is voor het eerst eer gedaan aan de nagedachtenis van van Goens. Misschien te veel eer, want zoo wij ons een aanmerking op deze bekroonde verhandeling mogen veroorloven, dan is het deze, dat de levensbeschrijver te veel lofredenaar is geweest.

Tot zoo hooggestemden lof kan ons de persoonlijkheid van van Goens niet opwekken. Aan zijn geleerdheid, zijn talent, zijn smaak brengen wij gaarne hulde. Over zijn karakter is het vooralsnog het voorzichtigst te zwijgen. Er zal over de histoire intime der jaren 1780-1787 in ons vaderland nog meer licht moeten opgaan, eer een volledig oordeel in dezen geveld kan worden. Dat een driftig, hooghartig en stijfhoofdig man als van Goens, zich in een bewogen tijdperk de onverzoenlijke vijandschap van vele tegenstanders op den hals haalde, is volkomen verklaarbaar. Dat die tegenstanders hem belasterden en verguisden, hem dood verklaarden, is evenmin te verwonderen. De staatkundige partijen in onze republiek waren op dit punt niet fijngevoelend. De mannen, die Willem V een Nero noemden, die van der Spiegel en Rendorp als landverraders brandmerkten, terwijl zij zich zelf dikwerf bedienden van personen, wier zedelijk karakter niet boven alle bedenking ver-

1 Door het Utrechtsch Genootschap met den gouden eereprijs bekroond in 1867.

heven was, hebben genoeg getoond dat zij de kemelen wisten door te zwelgen, terwijl zij de mug uitspuwden. Aan hun oordeel hechten wij, in deze zaak, dan ook weinig waarde.

Dat van Goens door zijn eigen partij werd uitgeworpen, is een ernstiger feit. Was dit alleen het uitvloeisel van den kleingeestigen naijver, waarmede bekrompen en kortzichtige menschen den man van talent maar al te dikwerf vervolgen? Was het een gevolg van die lichtgeraaktheid over de rondborstige uitingen van een onafhankelijk maar onhandelbaar man, van die gevoeligheid over rauwe terechtwijzingen en verwijten, die vooral in hofkringen niet zeldzaam zijn? Bij gebrek aan getuigen is dit moeielijk uit te maken. Van Goens' eigen uitspraken in deze zaak kunnen wij niet zoo gaaf aannemen. Hij heeft ongelukkig getoond niet altijd even waarheidlievend te zijn geweest. Zijne bewering, dat de Ouderwetsche Patriot hem geldelijk nadeel verschaft had, is gebleken onjuist te zijn, want de Prins heeft hem voor alle schade gevrijwaard[1]. Hij schreef in 1796 aan Pitt, dat de Utrechtsche burgers, die bij den Prins op zijn ontslag hadden aangedrongen, hem beschuldigd hadden van door de Engelsche regeering omgekocht te zijn[2], hoewel er in het bedoelde rekwest niets van dien aard te lezen staat. Dergelijke kleine trekken bewijzen, dat hij er niet afkeerig van was om, vooral waar het de omstandigheden zijner verongelijking gold, hier en daar wat te vergrooten en te versieren.

Wat echter de beschuldiging aangaat, dat hij zich door Engelsch geld zou hebben laten omkoopen, om het Politiek Vertoog te schrijven, eene beschuldiging die algemeen verspreid en geloofd werd, aarzelen wij geen oogenblik, om zijn volkomen onschuld uit te spreken. Reeds de wijze waarop hij zich in een vertrouwelijk stuk tegenover Yorke, die in deze zaak zijn handlanger had moeten zijn, over deze beschuldiging uitlaat, toont de ongerijmdheid van dit, door verregaande partijzucht uitgestrooide verzinsel. Maar ook zijn onafhankelijk en onbaatzuchtig karakter zijn ons tot waarborg dat een verdenking van dezen aard allen grond mist.

Wat wij het liefst willen gelooven en ook met het oog op zijne persoonlijkheid als waarschijnlijk kunnen aannemen, is dit

1 Vergelijk het hierboven in de noot vermelde opstel van Mr. W.P. Sautyn Kluit, p. 275.
2 Got myself bribed by Great Britain.

De man die, waar het de belangen zijner partij gold, zich zoo weinig kon beheerschen, dat hij als lid der vroedschap, en der rechterlijke macht, zich niet ontzag de rol van geheim verklikker te spelen en op straat liedjes en schotschriften onder het volk te verspreiden, moet zich ongetwijfeld tot meerdere onberaden stappen hebben laten verleiden. Niet door onzedelijke handelingen, maar door onbezonnen dwaasheden had hij zich vergooid en voor zijne eigen partij onmogelijk gemaakt. Zijn weerbarstigheid, zijne aanmatiging tegenover iedereen, zijne onvoorzichtige oordeelvellingen, zonder schroom overal uitgesproken, droegen er het hunne toe bij, om hem de vriendschap van velen te doen verliezen. Waar dus noch staatkundig partijbelang, noch genegenheid voor zijn persoon hem bondgenooten konden verschaffen, bleef hij geheel alleen tegenover zijne vijanden staan. Zij konden hem havenen naar welgevallen, zij konden hem straffeloos door het slijk sleuren totdat hij een voorwerp van algemeene verachting was geworden.

Maar één verzachtende omstandigheid mogen wij pleiten. De Utrechtsche regeering van 1766, schoon volkomen ter goeder trouw, heeft een groot deel zijner schuld op hare verantwoording. Wie een jongeling van achttien jaren hoogleeraar maakt, handelt niet alleen onverstandig, maar verkeerd. Een dergelijke onderscheiding op kinderlijken leeftijd, kan niet anders dan de meest noodlottige gevolgen hebben voor het karakter en de persoonlijkheid van den benoemde. Had van Goens tien jaren later den hoogleeraarszetel beklommen, hij zou wellicht een eerste plaats hebben bekleed onder onze geleerden. Voor zich zelf zou hij ongetwijfeld gelukkiger zijn geweest. Want de oude uitspraak blijft waar: gelukkig is hij, die zijn juk in zijn jonkheid draagt.

W.H. DE BEAUFORT.

Een revolution air op het gebied der Gezondheidsleer.

Die niederen Pilze in ihren Beziehungen zu den Infectionskrankheiten und der Gesundheitspflege, von C. von Nägeli, Professor in München.

Sedert de mikroskoop ons bekend heeft gemaakt met eene wereld, die vroeger door hare kleinheid aan onze zintuigen was ontsnapt, en de natuurkunde en scheikunde ons vertrouwd gemaakt hebben met het begrip van atomen en molekulen, die zich ten eenenmale aan onze rechtstreeksche waarneming onttrekken, heeft de menschelijke geest zich met voorliefde bezig gehouden met de beschouwing van het kleine en van zijn invloed op het leven der natuur. Had men vroeger slechts voor den makrokosmus een open oog gehad, en de verschijnselen in het menschelijk leven met buiten- en bovenaardsche invloeden in verband trachten te brengen, thans waren de rollen omgekeerd, en zou aan den mikrokosmos eene eereplaats worden toegekend. Men verlustigde zich in schijnbare paradoxen en scherpe tegenstellingen. Het trotsche Albion - zijne krijtrotsen althans! - een product van mikroskopische foraminifeeren; de tallooze eilanden van de Stille Zuidzee, gevormd door uiterst kleine koraalpolypen - schitterender contrast liet zich niet bedenken!

Geen wonder, dat ook de geneeskunde zich door dien stroom liet medesleepen, en in het oneindig kleine krachten zocht, die haar in het meetbare verborgen waren gebleven. De merkwaardigste voorbeelden daarvan vinden wij in de recepten van Hahnemann, den beruchten homoiopaath. ‘Wrijf één grein zwavel met 99 deelen melksuiker een uur lang; daarna een grein van dit mengsel weer met 99 deelen melksuiker; herhaal die bewerking nog eens.’ De honderd greinen van het laatste poeder bevatten

dan één millioenste grein zwavel. ‘Van dit poeder lost men één grein op in eene negenennegentigvoudige hoeveelheid alcohol; dan vermengt men één druppel van deze oplossing weer met negenennegentig deelen alcohol, en herhaalt deze bewerking nog 25 maal.’ Wat heeft men nu verkregen? De bekwaamste chemicus van onzen tijd zal in het resultaat van deze langwijlige bewerking geen spoor van zwavel meer kunnen ontdekken. Doch volgens Hahnemann is nu de zwavel tot hare dertigste krachtsontwikkeling gebracht. Eén droppel van dit voortreffelijk geneesmiddel wordt dan op pilletjes of strooikogeltjes gebracht, die zóó klein moeten zijn, dat men er duizend met een enkelen droppel kan bevochtigen. Alleen het ruiken aan zulk een pilletje geneest vreesachtigheid, godsdienstige idées fixes, kortzichtigheid, slecht gehoor, tandpijn, geeuwhonger, bloedhoesten, slaperigheid, koude voeten en nog eenige honderden andere kwalen!

Uit de natuurwetenschappen heeft die verheerlijking van het kleine haren weg gevonden in het dagelijksch leven, waarin men de zoogenoemde macht van het kleine verklaart door de spreuk: kleine oorzaken hebben vaak groote gevolgen. Niets is echter minder waar. Op ieder gebied is de uitwerking evenredig aan de oorzaak. Niet het kleine, maar alleen de samenwerking van zeer vele kleinen kan iets groots tot stand brengen. Duizenden polypen zijn er noodig, om een enkelen kubiek meter koraalrif voort te brengen, en millioenen foraminifeeren, om een armzalig stukje krijt te vormen. Wanneer ik dan ook beproef den invloed te schetsen, dien volgens de nieuwste onderzoekingen de allerkleinste plantaardige organismen op onze gezondheid en ons leven uitoefenen, stel ik daarbij op den voorgrond, dat die invloed zich slechts openbaart, waar een overgroot aantal van die organismen samenwerken. Het geheim der werking ligt hier in de groote levenstaaiheid en de ongeloofelijk snelle vermenigvuldiging van de lagere plantenvormen, die het mogelijk maakt, dat zich uit een enkel voorwerp, binnen weinige uren, millioenen in, en ten koste van ons lichaam kunnen ontwikkelen. In dien zin kunnen wij ook hier spreken van de macht van het kleine.

Tegenover de bovennatuurlijke wereldbeschouwing, welke in de plotselinge verschijning van moorddadige epidemieën de hand

der vertoornde goden erkende, en hen door boetedoening en offeranden trachtte te verzoenen, of welke het uitbreken van eene volkskrankheid aan den invloed der hemellichamen toeschreef, en dien met magische kunsten zocht te bezweren, stond reeds in de vroegste tijden eene meer rationeele opvatting. Toen in Athene, tijdens den peloponesischen oorlog, de pest woedde, beproefde men den met giftige stoffen bezwangerden dampkring te zuiveren, door in de straten der stad groote vuren te onderhouden. In latere tijden trachtte men hetzelfde doel te bereiken, door het verbranden van harsachtige en aromatische stoffen. In onze dagen nam men tot nog toe vrij algemeen aan, dat het ontstaan en de verspreiding van besmettelijke en aanstekelijke ziekten het werk is van kleine dierlijke of plantaardige organismen. De tegenwoordige desinfectiemethoden berusten dan ook alleen op het gebruik van stoffen, waarvan men onderstelt dat zij het organische leven vernietigen, of althans de levensuitingen van organische zelfstandigheden gedurende korteren of langeren tijd verhinderen. Aan deze onderstelling hebben het chloor, het zwaveligzuur, het ijzervitriool, het carbolzuur en het salicylzuur hunnen naam van desinfecteerende stoffen te danken.

Langzamerhand begon de meening veld te winnen, dat de *splijtzwammen* of *bacteriën* de oorzaak waren van besmettelijke ziekten. Doch de bewijzen voor die stelling ontbraken ten eenenmale. Wel vond men in het lichaam van lijders aan besmettelijke ziekten splijtzwammen in menigte, doch ook in het lichaam van anderen, zelfs van gezonden, ontbraken zij niet. Terwijl sommige geneeskundigen voor elke ziekte eene afzonderlijke soort van splijtzwammen aannamen, zagen anderen in het optreden dier organismen eene volkomen toevallige omstandigheid. Omtrent de levenswijze en de levensvoorwaarden der splijtzwammen wist men zoo goed als niets. Enkele vormen die zich bij de rotting voordoen, en meer bepaald onder den naam van bacteriën bekend zijn, waren nauwkeuriger waargenomen. Toch was men het tot voor korten tijd nog niet eens over de hoofdvraag, of men de rotting aan de bacteriën moest toeschrijven, of wel, omgekeerd, het ontstaan van bacteriën als een gevolg van de verrotting moest beschouwen.

Hoogstwaarschijnlijk is aan de onzekerheid omtrent de werking der zwammen op organische stoffen *in* en *buiten* ons lichaam thans voor goed een einde gemaakt. In den loop van

het vorige jaar heeft de beroemde plantenphysioloog Carl vou Nägeli te München de resultaten openbaar gemaakt van een tienjarig nauwgezet onderzoek naar den aard en de werking der organische smetstoffen. Aanvankelijk gaf hij slechts een overzicht zijner theorie in enkele korte stellingen. Voor eenige maanden echter werd hetzelfde onderwerp door hem uitvoerig behandeld in een werk, waaruit ik thans het een en ander wensch mede te deelen.

Nägeli's resultaten zijn zóó verrassend, zijne gevolgtrekkingen wijken in zóóvele opzichten af van de tegenwoordige gezondheidsleer, en hebben eene zoo diep ingrijpende beteekenis voor ons maatschappelijk leven, dat ieder, die geen bepaalde studie van zijn werk heeft gemaakt, behoefte gevoelt aan de verzekering door een onzer uitstekendste vaderlandsche kruidkundigen omtrent den persoon van den Münchener hoogleeraar gegeven. ‘Nägeli's naam’ - zoo schrijft Dr. Hugo de Vries in het tijdschrift *Eigen Haard* - ‘is overal bekend als die van een der scherpzinnigste en uitstekendste thans levende geleerden. Zijne vroegere onderzoekingen hebben hem niet alleen bij zijne eigenlijke vakgenooten, maar ook in veel wijder kringen, een welverdienden roem verschaft. Zij vormen thans bijna op elk gebied der wetenschappelijke plantkunde den grondslag, waarop anderen zich bij hunne onderzoekingen steunen.’ Terecht wijst dan ook de heer de Vries op het onderscheid, dat men tusschen eene publicatie van Nägeli en de talrijke andere geschriften over aanstekelijke ziekten verwachten mag.

De plantaardige organismen, met wier werking wij ons zullen moeten bezighouden, behooren allen tot de zoogenoemde zwammen, en worden onderscheiden in drie groepen: de *schimmels* of *draadzwammen*, de *gistzwammen* en de *splijtzwammen*. De eersten, wier lange en dunne draden zich tot een dicht weefsel vereenigen, zijn van algemeene bekendheid, en, om slechts een paar voorbeelden te noemen, op overrijpe vruchten en oude kaas gemakkelijk waar te nemen. De tweede groep kennen wij uit de gist, die door bakkers en bierbrouwers wordt gebruikt. De enkele voorwerpen van de gistzwammen zijn zeer klein. Een droppel gist bestaat uit vele millioenen afzonderlijke cellen. Nog veel kleiner zijn de zwammen van de derde groep, de zoogenoemde splijtzwammen. Om ze te herkennen, moet men

een zeer geoefend mikroskopist zijn, want dikwijls zijn zij slechts met groote moeite te onderscheiden van de fijne korrels, die ons de mikroskoop in den celinhoud van vele organismen vertoont en die, zelfs voor de sterkste instrumenten, de grenzen der zichtbaarheid uitmaken. Slechts wanneer zich een grooter of kleiner aantal van die cellen - van welke elk eene geheele plant vertegenwoordigt - heeft vereenigd tot vormen, welke om hunne gelijkenis met staafjes den naam van *bacteriën* dragen of om den spiraalvorm, dien hunne rangschikking aanneemt, *spirillum* genoemd worden, - slechts dan kunnen zij met sterke vergrootingen gemakkelijk worden waargenomen.

De enkele splijtzwammen hebben in den regel den vorm van een bolletje, waarvan de middellijn hoogstens ⅕00 Mm. bedraagt. Een kubiek millimeter kan dus minstens 240 millioen dergelijke splijtzwammen bevatten. Van de kleinere soorten kan een kubiek millimeter er 10,000 millioen bevatten. In drogen toestand, gelijk zij in den dampkring voorkomen, wegen deze lichaampjes zóó weinig, dat men er meer dan dertig billioen zou moeten hebben, om het gewicht van één gram te verkrijgen.

Voor den geoefenden waarnemer is het niet moeielijk te beslissen, met welke der drie vormen van zwammen hij te doen heeft. Minder gemakkelijk is het uit te maken, of de kleine, nauwelijks zichtbare korreltjes al of niet georganiseerd zijn. Men moet daarvoor die korreltjes langer waarnemen, en zal dan dikwijls verschijnselen van zelfstandige beweging en voortplanting ontdekken, die aan allen twijfel op dit punt een einde maken. Daarenboven kan men zeker zijn, dat voorwerpen van onregelmatigen vorm *geen* splijtzwammen zijn.

Twee eigenschappen bezitten de splijtzwammen in hoogere mate dan alle andere georganiseerde voorwerpen. De eerste is de buitengewone snelheid waarmede zij zich vermenigvuldigen, wanneer zij in hare omgeving het noodige voedsel vinden. Meer dan ooit worden wij hier herinnerd aan de definitie, door een Duitsch geleerde van de voortplanting gegeven als een ‘Wachsthum über die Grenzen des Individuums hinaus’. Zoodra door het opnemen van eene genoegzame hoeveelheid voedsel de lichaamsmassa van het individu toereikend is geworden voor twee, splitst of splijt het zich eenvoudig in twee helften. Onder gunstige omstandigheden kan zich die splitsing elke 20-25 minuten herhalen. Nemen wij veiligheidshalve een eenigszins langeren

termijn, bijvoorbeeld een half uur aan, dan zijn uit één enkele splijtzwam na verloop van één uur 4 voorwerpen ontstaan, na verloop van 6 uren ruim 5000, na verloop van 12 uren ongeveer 20,000,000, en na verloop van 24 uren 350 à 400 billioen. En indien deze vermenigvuldiging ongestoord bleef voortgaan, zou de massa der binnen ééne week ontstane splijtzwammen eene grootere ruimte innemen dan het water van alle oceanen op onze aarde.

De tweede hoofdeigenschap der splijtzwammen is hare buitengewone levenstaaiheid. Voor hare ontwikkeling en haren groei is water een onmisbaar vereischte. Wordt hun dit, bijvoorbeeld door verdamping onttrokken, dan sterven zij niet, maar drogen uit. In dien toestand sluimert de levensenergie der cel, doch zij is niet vernietigd. Maanden, jaren, waarschijnlijk eeuwen lang blijft de splijtzwam in dien toestand. Zoodra zij dan echter weder in aanraking wordt gebracht met water, dat de noodige voedingsstoffen bevat, ontwaakt zij uit die sluimering, en hervat de vroegere levenswerkzaamheden met onverminderde kracht.

Bijna overal waar organische stoffen bederven of vergaan, spelen de zwammen eene rol. De schimmels werken daarbij het langzaamst, en dringen in den regel niet diep door in de stoffen, welke zij hebben aangetast. Onze huismoeders weten, dat men de schimmellaag, die zich somtijds aan de oppervlakte van hare inmaakpotten vertoont, kan wegnemen, zonder dat aan het overblijvende de eigenaardige duffe schimmelsmaak is medegedeeld. Zijn er vruchten in suiker ingemaakt, dan is de provisiekamer het tooneel van de werkzaamheid van een ander soort van zwammen. Onder den invloed der gistzwammen splitst zich namelijk de suiker in koolzuur en alcohol. Ook hier kan raad geschaft worden; is de gisting nog niet zóóver gegaan, dat een aanzienlijk deel van de suiker in alcohol en koolzuur is overgegaan, dan behoeft men de vloeistof slechts ‘op te koken’. Bij die bewerking worden de gistzwammen òf gedood, òf althans in hare werkzaamheid belemmerd. Het koolzuur ontwijkt en de alcohol verdampt. In de industrie heeft die werking van de gistzwammen eene belangrijke toepassing gevonden. Zonder die mikroskopische plantjes zou de fabrikatie van alcohol, wijn en bier onmogelijk zijn.

De splijtzwammen zijn in hare werking verwant met de gistzwammen, en kunnen, even als deze, gisting te weeg brengen, wanneer men althans onder gisting verstaat eene ontleding

met gelijktijdige ontwikkeling van gassen, meest van koolzuur. Zoo spreekt men dan ook, in tegenstelling van de alcoholische gisting, van boterzure en van melkzure gisting.

Voorbeelden van de ontledende werkzaamheid der splijtzwammen zijn bij honderden op te noemen. Slechts enkelen mogen hier eene plaats vinden. In de eerste plaats treden zij op als bemiddelaars van elke verrotting, die zich door den eigenaardigen reuk, vooral naar ammoniak, kenmerkt. Splijtzwammen bewerken die aanvankelijke ontleding van vleesch en wildbraad, die daaraan den door kenners zoo geroemden ‘haut goût’ mededeelt. Zij doen de melk zuur worden, door de melksuiker in melkzuur te veranderen. In de zuurkool - die, als zij naar den smaak onzer Duitsche naburen eetbaar is, in een toestand van aanvangend bederf verkeert - hebben zij boterzuur ontwikkeld. In enkele gevallen werken zij ook op kleurstoffen - somtijds ontkleurend, soms daarentegen door aan enkele stoffen, zooals gekookte rijst en vochtig brood, eene eigenaardige bloedroode kleur mede te deelen.

't Zij in het voorbijgaan opgemerkt, dat niet elk ‘bederven’ of ‘vergaan’ van organische stoffen aan zwammen moet worden toegeschreven. Zoo is bijvoorbeeld het ontstaan van den humus of de teelaarde uit plantaardigen afval voor een groot deel toe te schrijven aan de langzame verbranding of oxydatie van de waterstof, waardoor eene massa overblijft, die langzamerhand aan koolstof betrekkelijk rijker wordt. Op die teelaarde oefenen de zwammen geen invloed meer uit, doch bij voortzetting van het gedeeltelijk oxydeeren kan zich turf, bruinkool, steenkool en eindelijk anthracist en graphiet vormen, Ook wanneer gekneusde vruchten op de verwonde plaatsen bruin worden, of bij het koken eene donkere kleur aannemen, heeft een begin van humusvorming plaats.

Uit Nägeli's proeven met splijtzwammen is gebleken, dat eene zelfde soort onder verschillende omstandigheden, dat wil zeggen, in vloeisstoffen van verschillende samenstelling, zeer uiteenloopende eigenschappen vertoont. De Duitsche hoogleeraar Cohn - ook hier te lande bij velen bekend door zijn, in onze taal overgebracht, populair werkje over bacteriën - heeft een groot aantal soorten van splijtzwammen onderscheiden. Op grond van een tienjarig onderzoek beweert Nägeli, dat die verschillende vormen geen afzonderlijke soorten zijn, maar dat zij, om het zoo uit te drukken, slechts verschillende

wijzen van optreden van eene zelfde soort zijn. Voor ons onderwerp is deze eigenschap van de splijtzwammen van het hoogste belang. Het is daarom niet overbodig, haar met enkele voorbeelden toe te lichten.

Melk wordt door de werking der splijtzwammen zuur; kookt men echter de melk - waarbij de splijtzwammen niet gedood worden - dan wordt de melk niet meer zuur, maar verkrijgt bij het bederven een bitteren smaak. En dezelfde splijtzwammen, die ongekookte melk zuur en gekookte melk bitter maken, brengen, wanneer zij in een aftreksel van vleesch gebracht worden, rotting met duidelijke ammoniakvorming te weeg.

Om den invloed na te gaan, dien de zwammen op het menschelijk lichaam uitoefenen, zou een rechtstreeksch onderzoek ongetwijfeld de voorkeur verdienen. Dit is echter uit den aard der zaak moeielijk, zoo niet onmogelijk. Wij wezen er reeds op, dat het gelijktijdig optreden van zwammen en van bepaalde ziekteverschijnselen in het menschelijk lichaam nog niets bewijst. Men behoudt immers het recht om te onderstellen, dat die zwammen een gevolg zijn van de ziekte, of wel met de ziekte niets te maken hebben. Eenig licht kan hieromtrent de vergelijking met de plantenwereld geven. Ook hier werden door sommigen bepaalde plantenziekten (bijvoorbeeld bij de aardappelen, den wijnstok, het graan) aan de werking van zwammen toegeschreven, terwijl anderen beweerden, dat de zwammen zich slechts ontwikkelden in planten, die door slechte voeding of andere oorzaken eerst ziekelijk waren gemaakt. In den laatsten tijd zijn nu enkele feiten waargenomen, die duidelijk op de zwammen als oorzaak van de ziekte wijzen. Het is namelijk bekend dat in enkele gevallen de opvolgende geslachten eener zelfde zwamsoort op verschillende planten woekeren. Zoo wordt de zwam, die den zoogenoemden roest in het koren veroorzaakt, gedurende een zekeren tijd van het jaar op de bladeren van de berberis gevonden. Roeit men nu in eene streek, waar het koren veel van de roest te lijden heeft, de berberis-struiken uit, dan vormt zich de zwam ook niet meer op het koren, zelfs niet op de slecht gevoede en ziekelijke planten. Het blijkt dus, dat het hier werkelijk de zwam is, die de ziekte veroorzaakt.

Doch wij behoeven ons niet bij deze overeenkomst te bepalen, om tot de wetenschap te komen van de werking der

zwammen op het dierlijk organisme. Gesteld, dat men volkomen bekend is met de levensvoorwaarden dier planten, dat men weet hoe zij zich in verschillende omstandigheden verhouden, welke stoffen voor hunne ontwikkeling voordeelig zijn, welke hen daarin belemmeren, dan zal men met eene zeer groote mate van waarschijnlijkheid kunnen voorspellen, welke werking zij op de verschillende deelen van ons lichaam zullen uitoefenen. Met die geheimzinnige macht toch, die in vroeger tijd als dekmantel werd gebruikt om onze onwetendheid op het punt van menschelijke physiologie te bedekken, met de levenskracht, houdt de wetenschap sinds lang geen rekening meer. Dezelfde onomstootelijke natuurwetten gelden in en buiten ons lichaam. Slechts vergete men niet, dat elke werking zoowel quantitatief als qualitatief moet worden beoordeeld, zoowel naar hare hoegrootheid als naar haren aard. Elke prikkeling van afscheidende organen dwingt die tot verhoogde werkzaamheid, en die vermeerderde afscheiding kan op hare beurt den prikkel wegnemen of afstompen, die zonder die rijkelijke afscheiding verwoestend zou hebben gewerkt. Ons organisme reageert, en reageert krachtig. In dien strijd is het slechts de vraag, wiens hulpmiddelen het eerst zullen zijn uitgeput, die van den aanvaller of die van de aangetaste partij. De meeste eiwitachtige stoffen, waaruit ons lichaam voor een groot deel is opgebouwd, stollen bij een temperatuur van 60° tot 70°. Toch zijn fabriekarbeiders en stokers dikwijls geruimen tijd aan eene hoogere temperatuur blootgesteld. Zelfs zijn er voorbeelden, dat personen eenigen tijd doorbrachten in een oven, waarin vleesch werd gebraden. De verklaring ligt voor de hand. Het organisme reageert en verdedigt zich door eene overvloedige afscheiding van de zweetklieren. Weldra heeft echter die afscheiding hare grenzen bereikt, en van dat oogenblik af zou het volharden in den strijdgevaarlijk, ja doodelijk worden.

Men kan echter vragen of de zwammen, wanneer zij eens in ons lichaam zijn doorgedrongen, en daar eene voor hare ontwikkeling gunstige plaats hebben gevonden, tengevolge van hare ongeloofelijk snelle vermenigvuldiging niet onfeilbaar ten slotte de overhand zullen behouden. Dit bezwaar bestaat slechts, wanneer men zich ons organisme als geheel lijdelijk voorstelt. De zwammen kunnen zich slechts in vochten ontwikkelen. Die vochten nu worden door onze organen voortdurend gebruikt, en dus door die organen en door de zwammen aan elkander

betwist. Wanneer in dien strijd de zwammen niet overwinnen, zullen zij òf bezwijken, òf hunne levensenergie zal zoodanig verminderd worden, dat er van vermenigvuldiging geen sprake kan zijn.

Welke zijn nu de levensvoorwaarden voor de verschillende zwammen?

Nägeli antwoordt hierop het volgende.

Evenals andere planten hebben de zwammen voor hare voeding enkele minerale stoffen noodig, die in elk organisme voorkomen en dus ook daaraan kunnen worden ontleend. Terwijl echter de groene planten haar koolstof en haar stikstof uit koolzuur, water en ammoniak kunnen vormen, kunnen de zwammen die alleen aan organische verbindingen ontleenen. In het menschelijk lichaam voeden zij zich voornamelijk van suiker en eiwitachtige stoffen; daarbuiten kunnen zij ook van ammoniak en stikstofvrije verbindingen bestaan. Met het oog op de ontwikkeling van splijtzwammen in den bodem en op de tot nu toe gebruikte desinfectiemiddelen wijzen wij er reeds nu op, dat ook azijnzuur, carbolzuur, salicylzuur en humuszuur, daar waar ammoniak aanwezig is, voedingstoffen kunnen zijn.

Schimmels hebben voor hunne ontwikkeling vrije zuurstof noodig, de overige zwammen niet.

Daarentegen kunnen de schimmels zich in vochtige lucht ontwikkelen, terwijl de gistzwammen en splijtzwammen dit slechts in eene vloeistof kunnen doen.

Alle voedingstoffen worden door de zwammen uit het water opgenomen; dit kan echter op zich zelf niet als voedsel dienen.

In het water oplosbare stoffen, die niet als voedsel dienen, werken schadelijk. Zoo houden de melkzure en de alcoholische gisting op, wanneer zich eene bepaalde hoeveelheid melkzuur of alcohol gevormd heeft, al blijft er eene aanzienlijke hoeveelheid onontlede suiker over. Verwijdert men echter het melkzuur door het in aanraking te brengen met koolzuren kalk of den alcohol door verdamping, dan gaat de gisting steeds voort.

Onttrekking van water werkt storend op de levenswerkzaamheid der zwammen, doch vernietigt die niet.

Wordt in eene zelfde hoeveelheid vloeistof de hoeveelheid voedingstof vermeerderd, dan werkt die verhoogde concentratie evenals het onttrekken van water. Zoo kunnen bijvoorbeeld vruchten in eene sterk geconcentreerde suikeroplossing worden bewaard, terwijl de splijtzwammen en gistzwammen, die bij

geen enkele vrucht ontbreken, eene zwakkere oplossing in melkzure of alcoholische gisting zouden brengen.

De temperatuur van het menschelijk lichaam is voor de ontwikkeling van de zwammen eene bij uitstek gunstige.

Even als alle andere levende wezens, voeren ook de zwammen onderling haren strijd om het bestaan. Het optreden van eene bepaalde zwamsoort kan dat van andere zwammen onmogelijk maken. En bij dien strijd speelt het aantal der individu's eene invloedrijke rol.

Van deze onderlinge verdringing geeft Nägeli een treffend voorbeeld.

Wanneer men verschen most, of eenig ander vruchtensap, aan de open lucht laat staan, zoodat de kiemen van allerlei zwammen er in kunnen vallen, vormen zich eerst gistzwammen, en de most verandert in wijn. Nu houdt de vermeerdering der gistcellen op. Aan de oppervlakte vormt zich een witachtig vlies (het kaamsel) en de wijngeest gaat over in azijnzuur. Heeft de azijnvorming opgehouden, dan vormen zich schimmels en na eenigen tijd is de vloeistof niet zuur meer. Dan verkrijgen de splijtzwammen de overhand, vermeerderen zich ongeloofelijk snel, en veroorzaken de gewone verschijnselen van verrotting.

De tweede bijzonderheid - de invloed van het aantal individu's - heeft reeds lang hare praktische toepassing gevonden. Wordt in eene suikerhoudende voedingsvloeistof eene uiterst geringe hoeveelheid van gistzwammen en splijtzwammen gebracht, dan ontwikkelen zich alleen de splijtzwammen, en er ontstaat melkzure gisting. Brengt men echter in dezelfde vloeistof eene grootere hoeveelheid gistzwammen, dan winnen deze het door haar grooter aantal van de bij gelijke hoeveelheden sterkere splijtzwammen, en er heeft uitsluitend alcoholische gisting plaats, zonder vorming van splijtzwammen. Op dit feit berust zoowel de fabricatie van gist als hare toepassing bij de bereiding van alcoholische dranken.

Toegerust met de kennis der feiten, waarvan wij hier een zeer beknopt overzicht gaven, komt Nägeli tot de volgende resultaten.

Schimmels zijn in ons lichaam onschadelijk. Want vooreerst hebben zij vrije zuurstof noodig, en kunnen dus niet in de weefsels doordringen. In de tweede plaats is hun groei zóór langzaam, dat de weefsels zich gemakkelijk tegen hun voort-

woekeren kunnen verzetten. De ondervinding leert dan ook, dat groote hoeveelheden van deze zwammen zonder nadeel in het lichaam kunnen worden opgenomen, zooals blijkt bij het eten van Roquefortkaas, die men opzettelijk weken lang in vochtige kelders laat beschimmelen.

Gistzwammen kunnen in de maag en het darmkanaal voorkomen, doch zij vinden daar zeer ongunstige levensvoorwaarden. De suikerhoudende vloeistoffen, die zij voor hunne voeding noodig hebben, zijn hier slechts in geringe hoeveelheden aanwezig. Er behoeft dus geen vrees te bestaan, dat de ontleding dier vloeistoffen belangrijke hoeveelheden koolzuur of alcohol in ons lichaam zullen ontwikkelen. En andere ontledingen brengen de gistzwammen niet te weeg.

Daarentegen kunnen de splijtzwammen bepaald gevaarlijk worden. Er is geen weefsel in ons lichaam, waarin zij niet de voor haar bestaan noodige voorwaarden aantreffen. Tegenover hare levendige vermeerdering en krachtige beweging blijken de weefsels dikwijls onmachtig te zijn.

Aan de oppervlakte van ons lichaam kunnen zich de splijtzwammen niet ophouden, omdat zij daar de noodige vloeistof missen. Op de slijmvliezen is de toestand voor haar gunstiger; zij schijnen daar echter slechts in een enkel geval (bij diphteritis) verwoestend te werken. In verreweg de meeste gevallen worden zij langs mechanischen weg verwijderd door de vochten, welke de slimvliezen van ons lichaam voortdurend bespoelen.

Wij weten dat de splijtzwammen buiten het lichaam aan het bloed zuurstof onttrekken, suikerhoudende vloeistoffen in melkzure gisting doen overgaan, en velerlei andere ontledingen te weeg brengen. In ons lichaam zullen zij hetzelfde doen, zoodra zij, onder omstandigheden die voor haar gunstig zijn, de sterksten zijn geworden.

Bijvoeging van zuren in eene overigens geschikte voedingsvloeistof houdt, gelijk wij reeds zagen, de ontwikkeling der splijtzwammen tegen. Is de inhoud van onze maag, zooals gewoonlijk, zwak zuur, dan zullen daar de splijtzwammen geen blijvende stoornis veroorzaken. Is echter, in ziekelijken toestand, de inhoud van de maag niet meer zuur, dan doen de splijtzwammen de suiker, die in plantaardig voedsel zelden ontbreekt, ook in melkzure gisting overgaan. In het darmkanaal is de toestand voor de splijtzwammen wel gunstiger, en zij komen daar werkelijk dikwijls in groot aantal voor; maar de voort-

gaande beweging der voedingstoffen voert haar mede en laat haar geen tijd over voor een krachtig aangrijpende werking. In overeenstemming met deze bewering is het feit, dat stoffen die zeer rijk aan splijtzwammen zijn, zooals kaas, zuurkool en zure melk, zonder eenige schade door ons kunnen worden gebruikt.

Slechts op twee wijzen kunnen de splijtzwammen voor ons lichaam gevaarlijk worden: òf wanneer zij, bij grootere of kleinere verwondingen van de huid of de slijmvliezen rechtstreeks met het bloed in aanraking komen, òf wanneer zij in de longen doordringen, en daar de uiterst dunne wanden van de luchtblaasjes en van de fijnste bloedvaten doorboren. En dat zij daartoe in staat zijn, lijdt geen twijfel. Wij weten, dat de weeke schimmelzelfstandigheid door hare oplossende eigenschappen in het hardste hout kan doordringen. De weerstand van de zooeven genoemde uiterst dunne vliezen is zeer gering. Daarbij zijn de splijtzwammen veel kleiner dan de schimmels en hebben dus voor haren doortocht nauw merkbare openingen noodig. Eindelijk hebben de splijtzwammen eene onophoudelijke krachtige beweging, meestal eene voortgaande met gelijktijdige wenteling om hare as, waardoor haar borend vermogen zeer versterkt wordt. Zijn zij eens in de bloedvaten doorgedrongen, dan worden zij door den bloedstroom tot in de fijnste vertakkingen van het haarvatennet medegevoerd, en van dat oogenblik af is geen enkel deel van het lichaam voor hare aanvallen veilig.

Schoon tot op onzen tijd over het wezen der smetstoffen veel getwist en weinig uitgemaakt is, kan men veilig als basis van elke theorie aannemen, dat de smetstoffen uit de lucht worden opgenomen, en dat zij niet gasvormig kunnen zijn.

Het eerste behoeft nauwelijks een nader betoog. Een verblijf van weinige oogenblikken in de kamer van een mazelen- of roodvonklijder, in eene straat, waar choleragevallen voorkomen, of op een terrein waar wij aan de uitwasemingen van moerassen zijn blootgesteld, is voldoende om ons de ziekte op den hals te halen, ook zonder dat spijs of drank gebruikt of eenig besmet voorwerp aangeraakt is.

In vroeger tijd fantaseerde men gaarne over ‘vluchtige smetstoffen’, ‘gasvormige miasmen’, ‘ziektekiemen, die door verdamping in de lucht vervluchten’ enz. Al deze onderstellingen

zijn ongerijmd, en vinden hare verklaring slechts in de omstandigheid, dat men uiterst fijn verdeelde vaste stoffen met gassen verwart. Eene stof, die gemakkelijk door de zwakste luchtstroomingen wordt medegevoerd, is daarom nog niet vluchtig.

De hoofdeigenschap van ieder gas is, dat het zoo spoedig mogelijk zijn grootste volume inneemt, en zich dus zoover mogelijk in de ruimte verspreidt. Na weinige oogenblikken heeft zich dus de geheele gasmassa gelijkvormig over de voor haar beschikbare ruimte verdeeld. In groote steden wordt door de ademhaling van menschen en dieren en door de verbranding in stookplaatsen van allerlei aard eene groote hoeveelheid koolzuur voortgebracht, terwijl op het land door den rijken plantengroei koolzuur aan de lucht wordt onttrokken, en zuurstof wordt afgegeven. Toch bestaat er geen merkbaar verschil in het koolzuurgehalte van de stadslucht en de landslucht.

Waren dus de smetstoffen gasvormig, dan zouden zij zich gelijkmatig over den geheelen dampkring uitbreiden. Vooreerst zou daarbij de oeveelheid in eene beperkte ruimte zóó gering worden, dat zij geenerlei werking zou kunnen uitoefenen. Maar daarenboven zou in dat geval de verspreiding van besmettelijke en aanstekelijke ziekten eene zeer regelmatige wezen, terwijl men nu juist het tegendeel waarneemt. Zoo worden enkele steden, enkele straten, enkele huizen, ja zelfs enkele kamers van eenzelfde huis telkens door cholera of typhus bezocht, terwijl de omgeving vrij blijft.

Evenmin kunnen smetstoffen scheikundige verbindingen of mengsels van zulke verbindingen zijn. De werking toch van iedere scheikundige verbinding staat in rechtstreeksche verhouding tot hare hoeveelheid. Nu is het bewezen, dat uiterst geringe hoeveelheden smetstof voldoende zijn om ziekteverschijnselen te veroorzaken, wier toenemende hevigheid op een toenemen van de smetstof in ons lichaam wijst. In vele gevallen heeft de smetstof verscheidene dagen noodig, om zich zóó te vermenigvuldigen, dat haar invloed op het organisme merkbaar wordt. Een niet georganiseerd vergif nu kan zich in het lichaam niet vermeerderen. Brengt het in ons lichaam ziekte of dood teweeg, dan volgt die werking onmiddellijk, en niet eerst na verloop van langeren tijd.

Al wat wij van de splijtzwammen weten, rechtvaardigt de onderstelling, dat aan haar de rol van smetstoffen moet worden toegewezen. Hare snelle vermenigvuldiging verklaart de toe-

nemende hevigheid der verschijnselen. Hare kleinheid maakt, dat zij door de zwakste luchtstroomen kunnen worden vervoerd. Hare ontledende werkingen verklaren haren vaak doodelijken invloed op ons lichaam.

In enkele ziekten (tusschenpoozende koorts en miltvuur) zijn inderdaad duidelijk herkenbare vormen van splijtzwammen gevonden, die bij die ziekten uitsluitend, maar ook altijd voorkomen. Voor andere ziekten is dit bewijs nog niet geleverd. Daar echter, gelijk wij zagen, de splijtzwammen zich met groote gemakkelijkheid door hot geheele haarvatennet verspreiden, zou men dit in zijn geheel moeten onderzoeken, om kenmerkende vormen van splijtzwammen op te sporen. En zulk een onderzoek zal wel altijd tot de vrome wenschen blijven behooren.

Zóóveel is echter zeker, dat de onderstelling, die de smetstoffen als splijtzwammen beschouwt, met geen enkel feit uit de levenswijs dier organismen, met geen enkel verschijnsel van de besmettelijke ziekte in strijd is; dat andere onderstellingen omtrent den aard der smetstoffen ongerijmd blijken te zijn; eindelijk, dat bepaalde vormen van splijtzwammen onafscheidelijk verbonden zijn aan stoffen, die bepaalde ziekten van het eene individu op het andere kunnen overbrengen.

Het komt mij voor, dat dit alles sterk pleit voor de grondgedachte van Nägeli's werk: smetstoffen zijn splijtzwammen.

Bestaat er geen grond, om de verschillende werkingen van splijtzwammen buiten ons lichaam aan verschillende soorten toe te schrijven, dan ligt het voor de hand, hetzelfde beginsel van ongelijke werking derzelfde vormen in verschillende omstandigheden ook op de verschijnselen in ons lichaam toe te passen. Volgens Nägeli kunnen de achtereenvolgende generatiën eener zelfde zwamsoort in den loop der tijden telkens verschillende morphologische en physiologische eigenschappen verkrijgen. Dezelfde zwamsoort kan eerst melk doen zuur worden, later, bij verandering van hare omgeving, in zuurkool boterzuur vormen, wijn doen zuur worden en verschalen, eiwitstoffen doen rotten, zetmeelhoudende levensmiddelen rood kleuren, diphteritis, typhus, tusschenpoozende koorts en cholera veroorzaken. Elk dezer eigenschappen zal zij te krachtiger vertoonen, naarmate eene grootere reeks van geslachten gevormd is in die middenstof,

welke voor die bepaalde werking het gunstigst is. Op deze wijze verklaart men ook de wijziging in den aard eener epidemie, en het verschillend karakter, dat de groote volksziekten in den loop der eeuwen vertoonen. Het is zeker zeer gemakkelijk aan te nemen, dat zich telkens nieuwe soorten van zwammen gevormd hebben, en dat oudere soorten zijn uitgestorven. Theoretisch bestaat daartegen in het minst geen bezwaar; maar eene kalme beschouwing van de feiten dwingt ons tot de erkentenis, dat eene zoo ingrijpende verandering der soort slechts het werk van vele eeuwen kan zijn, daar zich in historische tijden ter nauwernood variëteiten hebben gevormd.

Er is daarenboven nog eene andere omstandigheid, die dit accomodatievermogen der splijtzwammen verklaart. Evenals zij hare werking op de omgevende stoffen uitoefenen, ondergaan zij ook omgekeerd de werking van deze laatsten. De ziekelijke wijziging, door haar veroorzaakt, doet in die middenstof nieuwe bestanddeelen ontstaan, die na korter of langer tijd ook in de zwam zelve zullen worden opgenomen. In een ander organisme overgebracht, zal hare werkzaamheid dan door die van de medegebrachte ziektestof worden verhoogd, en des te eerder tot ziekteverschijnselen van een bepaald karakter aanleiding geven.

De ziekten, door smetstoffen veroorzaakt, kunnen tot drie groepen worden teruggebracht.

Tot de eerste groep behooren de *contagieuse* of eigenlijk aanstekelijke ziekten (pokken, mazelen en roodvonk). De smetstof wordt hier middellijk of onmiddellijk, van het zieke lichaam op het gezonde overgebracht. Zij bestaat uit zwammen, die gedurende het verloop der ziekte die eigenschappen, welke voor het voortbrengen der ziekte noodig zijn, in hoogere mate hebben verkregen, en uit de ziektestoffen, welke door de werking der zwammen in het lichaam van den eersten lijder zijn gevormd.

Slechts zelden wordt deze contagieuse smetstof onmiddellijk van het zieke orgaan op het bedreigde gezonde orgaan overgebracht. Bij diphteritis kan dit het geval zijn. Slijmdeeltjes, die de slijmvliezen der zieke keel bedekken, kunnen door hoesten op de gezonde keelslijmvliezen worden overgebracht. In den regel zijn de smetstoffen bevat in de afscheidingen van den lijder.

Tot de tweede groep, de *miasmatische* ziekten, behoort bijvoorbeeld de anderdaagsche koorts. Hier zijn de smetstoffen

niet van andere lijders afkomstig, maar ontstaan buiten het lichaam. Wij zullen later zien, dat hier de splijtzwammen van den bodem de oorzaak der ziekte zijn.

Voor beide groepen geldt de regel, dat slechts gedisponeerde personen worden aangetast. Onder die dispositie verstaan wij een bijzonderen toestand van enkele organen of weefsels, welke deze ongeschikt maakt om den strijd tegen de indringende zwammen met goed gevolg ten einde te brengen. Aangetast worden eigenlijk ook de niet-gedisponeerde, volkomen normale personen. Doch wanneer het aanvankelijk geringe aantal der binnengedrongen zwammen door de krachtige reactie der gezonde organen wordt overwonnen, is de veroorzaakte stoornis uiterst gering, en dikwijls onmerkbaar.

Het verdient opmerking, dat het al of niet gedisponeerd zijn voor contagieuse of miasmatische besmetting niet afhankelijk is van hetgeen men eene goede gezondheid of een krachtig gestel pleegt te noemen. Zwakke personen komen dikwijls vrij, terwijl sterkere worden aangetast. Geen wonder! Het menschelijk organisme is zoo gecompliceerd, dat een geringe afwijking van den normalen toestand bijna altijd hier of daar aanwezig is, en juist daarom door den lijder niet wordt waargenomen. Wat meer zegt, in enkele gevallen kan de ziekelijke toestand van een orgaan dit juist ongeschikt maken voor de inwerking der splijtzwammen, en dus als voorbehoedmiddel dienen.

Iets dergelijks heeft plaats bij de inenting als preservatief tegen contagieuse ziekten. Eene geringe hoeveelheid smetstof wordt in het lichaam van een gezond persoon gebracht. Zij veroorzaakt daar ziekteverschijnselen, doch op zóó kleine schaal, dat het den organen niet moeielijk valt, de ingedrongen smetstof onschadelijk te maken. Doch in dien strijd hebben ook de aangetaste bestanddeelen van het lichaam eene blijvende wijziging ondergaan. En juist deze wijziging stelt hen in staat, om den lateren inval van een gevaarlijker hoeveelheid smetstof zegevierend af te slaan. Ons lichaam verhoudt zich hier als het leger, dat in vredestijd de wapenen heeft leeren hanteeren en in spiegelgevechten de bekwaamheid heeft verkregen, die het later bij een ernstiger aanval zal moeten toepassen.

De derde groep bevat de *miasmatisch-contagieuse* ziekten; hiertoe behooren de cholera, de typhus en de gele koorts. Bij dezen werken twee oorzaken samen: de smetstof die middellijk of onmiddellijk aan een anderen lijder ontleend is, en die, welke

niet bij een zieke, maar buiten het menschelijk lichaam is ontstaan.

Aan Pettenkofer komt de eer toe, het eerst den invloed dezer beide factoren in het licht te hebben gesteld.

De samenwerking der beide soorten van smetstof kan op twee wijzen plaats hebben. Of zij vereenigen zich buiten het lichaam, en tasten het dan gezamenlijk aan, òf die vereeniging heeft binnen het lichaam plaats, waarbij dan de eene smetstof de werking der andere kan hebben voorbereid. De eerste theorie heet de monoblastische, de tweede de diblastische.

Nägeli bewijst, dat alleen de tweede theorie aannemelijk is, en dat de in den bodem ontstane en later in drogen toestand door de lucht medegevoerde splijtzwammen eerst in ons lichaam doordringen en dit, gelijk hij het uitdrukt, miasmatisch voorbereiden. Is het organisme door deze werking eerst verzwakt, of hebben de aangetaste deelen van ons lichaam eene ziekelijke wijziging ondergaan, dan kan de eigenlijke contagieuse smetstof de ziekte veroorzaken. Ook hier moet dus het lichaam van den lijder voor de werking van het contagium gedisponeerd zijn, maar deze voorbereiding is het werk van een bepaalden vorm van splijtzwammen.

Dat de beide smetstoffen zich *in* en niet *buiten* ons lichaam vereenigen, wordt door Nägeli ten overvloede door talrijke voorbeelden aangetoond. Wij laten er hier enkele van volgen.

In Engelsch Indië werden een aantal manschappen van verschillende regimenten ingescheept, om naar het vaderland terug te keeren. Weinige dagen na het vertrek van het schip brak de cholera aan boord uit. Doch slechts die manschappen werden aangetast, op wier vroegere garnizoensplaats tijdens hun vertrek de cholera heerschte, terwijl de soldaten van andere regimenten vrij bleven. De monoblastische theorie zou nu moeten aannemen, dat de manschappen van het aangetaste regiment allen de cholerakiem, de vereeniging dus der beide smetstoffen, in hun lichaam hadden overgebracht, doch niet in hunne kleederen of hunne bagage. Want ware dit het geval geweest, dan zouden ook de overige manschappen aangestoken zijn geworden. Veel ongedwongener is de verklaring der diblastische theorie. Volgens haar was de eene afdeeling bij hare komst op het schip miasmatisch gedisponeerd door de splijtzwammen uit den zieken bodem van de garnizoensplaats. Enkele individu's brachten daarenboven het cholera contagium, 't zij inwendig, 't zij uit-

wendig mede. Doch deze smetstof kon slechts werken op hen, die de miasmatische smetstof in zich hadden opgenomen. Dit geval staat niet op zich zelf, maar wordt onder dezelfde omstandigheden, wanneer namelijk een deel der manschappen uit eene gezonde, een ander deel uit eene door de ziekte bezochte plaats komt, bij elk transport op nieuw waargenomen.

In den zomer en den herfst van 1873 heerschte de cholera in Spiers, doch beperkte zich tot een bepaald gedeelte van de stad. In een oud-mannen huis, dat in het hoogere, van de ziekte vrij gebleven deel der stad lag, werden van de 200 verpleegden 24 door de cholera aangetast. Nu waren 33 van de verpleegden bezig geweest met het rooien van aardappelen op een zeer laag gelegen, vochtigen akker. Zij hadden daar geen water gedronken, en waren op hun weg heen en terug niet door het aangetaste deel van de stad gegaan. Toch behoorden van de 24 aangetasten 20 tot deze arbeiders, die natuurlijk de krachtigste, of liever de minst gebrekkige verpleegden waren. De verklaring ligt ook hier voor de hand. De arbeiders deden op het aardappelveld de miasmatische dispositie op, en waren nu voor het cholera-contagium vatbaar, wat met de andere verpleegden niet het geval was.

In zeer vele gevallen grenzen eene epidemisch aangetaste en eene gezonde bevolking onmiddellijk aan elkander, en zelfs het drukste verkeer is niet in staat de geheimizinnige grenslijn te wijzigen. De beperking van cholera, typhus en gele koorts tot enkele deelen van steden, enkele groepen van huizen, enkele huizen, enkele verdiepingen, ja zelfs enkele hoeken van kamers is een even bekend als belangrijk feit. De monoblastische theorie kan hier geen verklaring geven. Indien toch, gelijk zij onderstelt, de beide soorten van smetstoffen door personen transportabel zijn, waarom worden zij dan niet getransporteerd? Waarom wordt de grensscheiding zelfs niet door enkele sporadische gevallen overschreden? Daarentegen is ook hier de diablastische theorie in volkomen overeenstemming met de waargenomen feiten. Het cholera-contagium verspreidt zich op verren afstand, doch brengt slechts ziekte te weeg bij dat gedeelte der bevolking, dat door de miasmen van den bodem voldoende is voorbereid.

Gelijk wij zagen, kunnen de verschillende vormen van splijtzwammen in elkander overgaan. De miasmatische bodemsplijtzwammen ontstaan, onder gunstige voorwaarden, uit rottingssplijtzwammen, en kunnen omgekeerd weder in deze overgaan.

De contagieuse splijtzwammen, wier woonplaats ons lichaam is, en die voortdurend van zieken op gezonden overgaan, veranderen, wanneer zij eenigen tijd in eene andere omgeving, dus buiten het lichaam, doorbrengen, weder in gewone splijtzwammen. Ook het omgekeerde moet het geval zijn: niet alle contagieuse zwammen behoeven van lijders afkomstig te zijn, zij kunnen ook spontaan uit andere vormen ontstaan. Tusschen Bangalore en Madras ligt eene diepe stroomvallei, waarvan de bodem zoo ongezond is, dat een oponthoud van weinige uren daar onvermijdelijk cholera ten gevolge heeft. Door dit dal marcheerde eene afdeeling troepen van 400 man. Zij bracht haar eigen zuiver drinkwater mede, en kwam met de bewoners niet in aanraking. Toch kostte haar die doortocht 80 man, die hoogstwaarschijnlijk alleen bodemsplijtzwammen hadden kunnen opnemen.

Dat zoo in enkele gevallen de miasmatisch-contagieuse ziekten spontaan, d.i. zonder voorafgaande aansteking, kunnen ontstaan, verklaart het verschil van meening tusschen de geneesheeren, die in Engelsch-Indië aan de cholera een miasmatisch karakter toeschrijven, terwijl hunne Europeesche vakgenooten haar voor bepaald aanstekelijk houden.

Nu wij kennis hebben gemaakt met de voornaamste eigenschappen der splijtzwammen, en met de werkingen, welke zij op ons lichaam kunnen uitoefenen, komen de vragen aan de orde naar de wijze, waarop de splijtzwammen zich in het water, den bodem en de lucht verspreiden, en waarop zij uit die stoffen in ons lichaam kunnen binnendringen.

Wij weten dat de splijtzwammen zich slechts in eene vloeistof kunnen ontwikkelen. Maar dan moet die vloeistof ook voedende bestanddeelen bevatten. Ontbreken die, dan sterven de splijtzwammen, zooals dit bij voorbeeld in zuiver water geschiedt. Gaan zij van de eene vloeistof over in eene andere, die voor haar geen schadelijke bestanddeelen bevat, dan veranderen zij tevens van eigenschappen. Vandaar dat de smetstoffen, wanneer zij uit ons lichaam in waschwater, gootwater of vloeibare faecaliënmassa zijn gekomen, na verloop van eenigen tijd niet meer aanstekelijk werken. Toevoeging van zwakke bederfwerende middelen houdt die wijziging van eigenschappen eenigen tijd tegen. Koude, zelfs vorst, werkt op dezelfde wijze, terwijl

daarentegen de warmte deze veranderingen zeer bespoedigt. Het beste middel echter om de zwammen met onveranderde eigenschappen te behouden, is een gedeeltelijke uitdroging. Gedeeltelijk - want even als aan alle andere organische stoffen kan ook aan de splijtzwammen niet al het water onttrokken worden, zonder haar te gelijker tijd te dooden. Hoelang in dezen toestand de aanstekelijke eigenschappen bewaard blijven, is niet met zekerheid te zeggen. De cholerasmetstof wordt door karavanen niet meer overgebracht, wanneer de reis langer dan drie weken duurt. Daarbij komt echter in aanmerking, dat de droge bodem der woestijn geen splijtzwammen bevat, en dus geen miasmatische infectie kan bewerken. Daarentegen is een geval van veel langduriger onveranderde bewaring in München waargenomen. Eenige metselaars krabden daar de kalk af van de muren eener kamer, die 6 of 7 jaren vroeger voor pokkenlijders was gebruikt, en daarna gewit was. Zij kregen allen de pokken.

Gesteld nu dat de splijtzwammen, 't zij onder of boven den grond, in eene vloeistof die bestanddeelen vinden, die haar het onveranderd behoud harer eigenschappen waarborgen, dan zullen zij, in ons lichaam gebracht, ook als smetstoffen werken. Wij zagen reeds vroeger, dat zij daartoe met de lucht in de longen moeten doordringen. Doch hoe komen zij in de lucht?

Men meende vroeger, dat zij bij de verdamping door de opstijgende waterdeeltjes werden medegevoerd, om dan, als zoogenoemde zonnestofjes, in de lucht te blijven rondzweven. Daargelaten nog, dat deze voorstelling allicht de splijtzwammen zou doen verwarren met de zonnestofjes, die, in vergelijking met haar, ware rotsblokken zijn, is deze voorstelling ten eenenmale onjuist. Wanneer men water, dat eenige vaste bestanddeelen bevat, door koking laat verdampen, kunnen de opstijgende lucht- en dampbellen, wanneer zij aan de oppervlakte uiteenspatten, kleine hoeveelheden vocht, met de daarin bevatte vaste stoffen, in de hoogte slingeren. Heeft de verdamping echter bij de gewone temperatuur plaats, dan verdwijnt ook niet de kleinste hoeveelheid der vaste stoffen. Op deze eigenschap berusten de nauwkeurigste gewichtsbepalingen der scheikunde. Het door de branding der zee opgezweepte schuim kan door den wind op groote afstanden worden vervoerd, en met dat schuim het in het zeewater bevatte zout. Doch bij verdamping gaat geen enkele zoutmolekule met den opstijgenden waterdamp mede.

Ten overvloede heeft Nägeli door proeven bewezen, dat splijtzwammen noch uit het water, noch uit den bodem door opstijgende dampen of luchtstroomingen kunnen worden weggevoerd. Om het eerste aan te toonen, dompelde hij in eene rottende, aan splijtzwammen rijke voedingsvloeistof een glazen klok of stolp, in welke de lucht eerst door verhitting van zwammen was bevrijd. Onder die klok, drijvende op de rottende vloeistof, was een bakje geplaatst, dat eveneens eene goede voedingsvloeistot, maar geen splijtzwammen, bevatte. Schoon nu de beide vloeistoffen slechts door eene luchtlaag gescheiden waren, en de rottende vloeistof gemakkelijk kon verdampen, bleek het dat de tweede vloeistof zelfs na maanden onveranderd bleef, zoodat er dus geen enkele splijtzwam in was overgebracht. Om het tweede te bewijzen liet hij in eene dubbel gebogen buis lucht, die hij vooraf van zwammen zuiverde, strijken door een met rottende vloeistof gedrenkt mengsel van zand en steentjes, en daarna door eene van zwammen bevrijde voedingsvloeistof. Ook hier waren de beide stoffen slechts door de lucht van elkander gescheiden. Voortdurend werd met den luchtstroom de damp der rottende vloeistof naar de andere overgevoerd. Doch ook hier bleef het resultaat hetzelfde: in de tweede vloeistof vertoonde zich geen enkele splijtzwam.

Wij kunnen dus als regel vaststellen, dat de splijtzwammen eerst in drogen toestand in de lucht kunnen komen. Daarbij kunnen zich twee verschillende gevallen voordoen. Dikwijls is de adhaesie tusschen de droge zwammen en de voorwerpen waarop zij zich bevinden zóó gering, dat zij door zwakke luchtstroomingen gemakkelijk kunnen worden medegevoerd. Dit is in den regel het geval met de splijtzwammen van den bodem. Bevat daarentegen de vloeistof, waarin zij zich ontwikkelen, stoffen, die bij de verdamping als eene min of meer taaie, kleverige massa achterblijven, dan dient deze massa als bind- of kleefmiddel, en in dit geval is de een of andere krachtiger werking, stooten, wrijven of iets dergelijks, noodig, om de zwammen vrij te maken. Het laatste geldt bijna altijd voor de smetstoffen, die zich in ons lichaam ontwikkelen. Doch hier heeft ook bijna altijd eene losmakende mechanische werking plaats. Het aanraken, wrijven, krabben of schudden van de huid, van het linnengoed en van de verschillende meubelen in de omgeving van den lijder is voldoende om de contagieuse splijtzwammen los te maken, vooral wanneer zij gedeeltelijk zijn ingedroogd.

Kunnen wij derhalve als bewezen beschouwen, dat de splijtzwammen slechts gevaarlijk zijn, wanneer zij in den vorm van uiterst fijne stofdeeltjes in de lucht zijn opgenomen, toch kan dit voor ons nog geen reden tot gerustheid zijn. De passaatwinden voeren somtijds eene ongeloofelijke menigte stof dwars over den Atlantischen Oceaan van Amerika naar Afrika en Europa, en de op die wijze over duizenden van mijlen voortgedreven stofjes zijn vele malen grooter en zwaarder dan de splijtzwammen. Daarenboven is in de verspreiding van stofdeeltjes, die alleen door de steeds afwisselende luchtstroomen tot stand komt altijd iets onvoorziens, iets grilligs, dat met den zonderlingen loop van vele aanstekelijke ziekten geheel overeenstemt. Slechts dit kunnen wij met zekerheid vaststellen, dat men voor de besmetting dier onzichtbare stofwolken des te veiliger is, naarmate men, èn wat tijd, èn wat plaats betreft, verder verwijderd is van den oorsprong der besmetting.

Wij hebben tot nu toe de resultaten gevolgd van Nägeli's wetenschappelijke onderzoekingen. Thans zullen wij zien, welke gevolgen zijne theorie heeft voor de gezondheidsleer, en achtereenvolgens nagaan, wat hij uit de boven zooeven besproken feiten en stellingen afleidt omtrent de hygiënische eigenschappen van het water, de lucht en den bodem; om te eindigen met de praktische wenken die zijn systeem geeft op het punt van desinfectie, afvoer van faecaliën, lijkbegraving en zorg voor den gezondheidstoestand onzer woningen.

In de theorieën omtrent den aard en de werking der aanstekelijke ziekten heeft tot nu toe *het water* eene groote rol gespeeld. Eeuwen geleden schreef men het ontstaan van epidemieën toe aan de Israëlieten, die het water van bronnen en putten vergiftigden, en trachtte zich te beveiligen door de arme beschuldigden te vuur en te zwaard te verdelgen. Laat men tegenwoordig de Joden buiten spel, het water wordt nog steeds met wantrouwen beschouwd. Verbetering van drinkwater wordt dan ook als de eerste en allernoodzakelijkste voorwaarde voor de verbetering van den gezondsheidstoestand gehouden.

In hoeverre dit wantrouwen door de nieuwere theorie wordt gerechtvaardigd, is niet moeielijk na te gaan.

De verontreinigingen, die in het water voorkomen, kunnen tot de volgende vier groepen worden teruggebracht.

In de eerste plaats anorganische of organische stoffen, die al of niet oplosbaar, doch voor de gezondheid onschadelijk zijn. Hiertoe behooren een aantal minerale zouten, die het water aan den bodem ontleent. Zijn zij oplosbaar, dan behoudt het water zijne heldere kleur. De vermenging met zulke bestanddeelen brengt het onderscheid te weeg tusschen bronwater en regenwater, en het is bekend, dat men om den smaak in den regel aan het eerste de voorkeur geeft. In vele gevallen werken die opgeloste zouten zelfs geneeskrachtig. Zijn de bestanddeelen daarentegen onoplosbaar, zooals bijvoorbeeld zand en klei, dan veroorzaken zij eene meer of minder sterke troebeling in het water. Zulk water ziet er in onze oogen slecht uit, en is uit een aesthetisch oogpunt af te keuren. Doch indien de daarin bevatte stoffen op zichzelven onschadelijk zijn voor ons organisme, blijven zij dit ook in het water.

Tot de tweede groep van verontreinigingen behooren de giftige scheikundige verbindingen, zooals lood-, koper- en arsenikzouten. Deze zijn slechts dan niet gevaarlijk, wanneer de opgeloste hoeveelheid zóó gering is, dat zij op ons lichaam geen invloed kan uitoefenen. In alle andere gevallen zijn zij schadelijk; doch het gebruik van zulk water kan slechts de bekende karakteristieke vergiftigingsverschijnselen, en geen epidemische ziekten veroorzaken.

De derde groep bevat de lagere organismen, zwammen en hare ontledingsproducten, dikwijls ook rottingsproducten - met uitsluiting echter van de eigenlijke miasmatische en contagieuse smetstoffen. Onder al deze organismen kunnen de splijtzwammen gevaarlijk worden, wanneer zij in groote hoeveelheden uit het spijsverteringskanaal in het bloed worden opgenomen. Wij zagen reeds dat deze gevallen uiterst zeldzaam zijn. Zelfs rottingsproducten, die in grootere hoeveelheid in het bloed septische infectie (bloedbederf) veroorzaken, zijn volgens Nägeli in de hoeveelheden, die men er zelfs in het meest bedorven water van vindt, ten eenenmale onschadelijk. Andere mikroskopische verontreinigingen, algen bijvoorbeeld, die met hare sporen zelfs in het zuiverste bronwater voorkomen, kleine dieren en de ontledingsproducten, die na hun dood ontstaan, zijn eveneens onschadelijk. 't Is waar, zegt Nägeli, het is niet appetijtelijk water te drinken, waarin we weten, dat zich kleine dieren bevinden - maar evenmin is het appetijtelijk wormpjes te eten, zooals ieder die kersen eet bij dozijnen doet. Zeker is het, dat deze dieren sterven, zoodra zij in de maag komen.

Wij herinneren hier, dat wij de schadelijkheid van het water *alleen* bespreken in verband met epidemische ziekten. Met het water kunnen bijvoorbeeld de eieren van sommige ingewandswormen worden opgenomen, die ontegenzeggelijk in ons lichaam zeer onaangename gasten zijn. Maar bij ons onderwerp kunnen wij die schadelijke werking buiten rekening laten.

De laatste groep bevat de eigenlijke smetstoffen, en dus de splijtzwammen der miasmen en der contagiën. De eersten vormen zich in den natten bodem, in moerassen, in grondwater, op natte houten wanden (bijvoorbeeld in het kielruim van oude schepen). Zij behouden in het water zeer lang hare kenmerkende eigenschappen, en kunnen dus langs dien weg gemakkelijk verspreid worden. Met het water komen zij echter niet in de longen, maar in het darmkanaal, en wij weten dat zij daar bijna altijd onschadelijk zijn.

De contagiën verliezen daarentegen hunne eigenschappen in water zeer snel, en zijn daarenboven in het water slechts in uiterst geringe hoeveelheden aanwezig. En ook zij komen in het darmkanaal, waar zij geen kwaad doen.

Absoluut onmogelijk is dus volgens Nägeli de besmetting door drinkwater niet, maar de waarschijnlijkheid van zulk eene besmetting is veel geringer dan die, om op een spoortrein een arm of been te breken. Nägeli stelt dan ook de waarschuwing tegen slecht drinkwater, als voorbehoedmiddel tegen epidemische ziekten, gelijk met de waarschuwing om niet per trein te reizen, als voorbehoedmiddel tegen beenbreuk.

Tot staving van deze theoretische beschouwingen voert Nägeli een aantal voorbeelden aan, waarvan wij er hier enkele laten volgen.

Het troebele van het water is veelal een gevolg van eene verontreiniging met humuszelfstandigheid. Bij het koken nu van vele vruchten en groenten heeft juist humusvorming plaats, die aan de donkere kleur kenbaar is. Groote hoeveelheden van die zelfstandigheden worden door ons niet alleen straffeloos gegeten, maar zelfs zijn de gekookte spijzen in den regel voor ons gezonder dan de rauwe.

Splijtzwammen en rottingsproducten, in veel grooter hoeveelheid dan zij ooit in het drinkwater voorkomen, bekomen ons voortreffelijk in den vorm van kaas, zure melk, zuurkool, mispelen en ‘adellijk’ wildbraad.

In sommige moerassige streken van Noord-Duitschland behelpen zich de bewoners het geheele jaar door met regenwater,

dat zij in groote houten tonnen verzamelen, en dat bij het stilstaan zeer spoedig bederft. Hunne gezondheid lijdt er niet onder.

Ten slotte nog een enkel voorbeeld uit het land der cholera bij uitnemendheid, uit Engelsch Indië. In Kassim-Bazar, eene stad aan een zijtak van den Ganges, heerschte eene hevige cholera-epidemie. De stad Naja-Bazar, die een kwartier verder stroomafwaarts lag, bleef verschoond, niettegenstaande de bewoners geen ander drinkwater hadden dan dat van de rivier, die op dat tijdstip een zeer lagen stand had, en waarin de bewoners der aangetaste plaats zich baadden, hunne kleederen wieschen en zelfs, volgens Indisch gebruik, de lijken der choleralijders wierpen.

Wil men de wiskundige zekerheid hebben, dat het drinkwater onschadelijk is, dan moet men er door langdurig koken de zwammen in dooden of althans werkeloos maken. Maar dan moeten ook al onze spijzen onmiddellijk voor het gebruik gekookt worden. En dan blijven wij toch altijd met iedere ademhaling meer splijtzwammen uit de lucht in onze longen voeren, dan een overvloedig gebruik van onzuiver drinkwater in ons darmkanaal zou kunnen brengen.

Terwijl jong en oud, door elkander genomen, ongeveer een halven liter water per dag drinkt, ademt de mensch dagelijks meer dan 8000 liters *lucht* in.

De splijtzwammen der miasmen en contagiën kunnen in drogen toestand door de lucht gemakkelijk worden opgenomen en medegevoerd. Zulke lucht is dan gevaarlijk. Ongelukkig geeft de wetenschap geen enkel middel aan de hand om die onzuivere lucht te herkennen.

Ons oog helpt ons hierbij niet. Want de zichtbare stofdeeltjes kunnen slechts door hare mechanische werking gevaarlijk worden, - zooals kolen- en ijzerstofjes in de longen van fabriekarbeiders. De smetstoffen echter zijn onzichtbaar.

Men heeft in den neus een wachter willen zien voor de longen, en beweerd, dat kwalijkriekende en stinkende lucht altijd gevaarlijk was. Zij is dit echter slechts in zoover, als iedere onaangename aandoening van ons zenuwstelsel op ons geheele gestel ongunstig terugwerkt. Natuurlijk komen ook hier de gevallen niet in aanmerking, waarin de lucht vermengd is met gassen of dampen, die op zich zelf schadelijk of giftig

zijn, zooals koolzuur in overmaat, kooloxyd, zwaveligzuur, kwikdamp en vele anderen. De vergiftigingsverschijnselen toch, die zich dan voordoen, hebben met de smetstoffen niets te maken.

Men kan zelfs verder gaan, en beweren dat stoffen, die verrotten of bederven, onschadelijk zijn, zoolang zij stinkende uitwasemingen voortbrengen. Want slechts zoolang de stof in vochtigen toestand is, kan zij gassen ontwikkelen. Is zij verdroogd, dan houdt de gasvorming op, maar dan eerst worden de smetstoffen, die zij bevatten kan, vatbaar om in de lucht te worden opgenomen.

Daar alle riekende stoffen gasvormig of vluchtig zijn, en de smetstoffen niet, kan de reuk ons nooit voor hare aanwezigheid waarschuweń.

Bij den tegenwoordigen stand onzer kennis omtrent de verschillende vormen van splijtzwammen geeft het mikroskopisch onderzoek der lucht geen vertrouwbare resultaten.

Ook de experimenteele methode, namelijk de directe proefneming met bepaalde luchtsoorten op voedingsvloeistoffen, heeft geen bevredigende uitkomsten opgeleverd, niettegenstaande Nägeli zich sedert het jaar 1868 met dit onderzoek heeft beziggehouden.

De eenige weg, dien men kan inslaan, om de meerdere of mindere gevaarlijkheid der lucht te beoordeelen, is het onderzoek naar haren oorsprong. Zoo kunnen de luchtstroomingen, die ons worden toegevoerd uit moerassen met dalenden waterspiegel, of die op haren weg vele uitgedroogde, in bederf overgegane organische stoffen ontmoet hebben, ons lichaam miasmatisch voorbereiden, of miasmatische ziekten veroorzaken.

Te betreuren is het, dat men geen praktisch bruikbare middelen kent, om de lucht van de gevaarlijke smetstoffen te zuiveren. Door een goedgeconstrueerden respirator zou dit doel kunnen worden bereikt. Wanneer men de lucht, vóór de inademing door neus of mond, door een natte spons of door natte doeken liet strijken, zouden de smetstoffen in onze longen onmogelijk kunnen doordringen. Maar wie zou gedurende een epidemie of tijdens zijn verblijf op een miasmatischen bodem, dag en nacht, wellicht weken lang, zulk een slot voor den mond kunnen dragen! Daarbij zou het verwijderen van zulk een toestel gedurende eenige weinige oogenblikken - bijvoorbeeld om te eten of te drinken - alle moeite en zorg weer ongedaan kunnen maken.

Slechts bij een kortstondig verblijf in eene besmette omgeving

of op een miasmatischen bodem zou dit middel kunnen worden toegepast. In die gevallen verdient het werkelijk aanbeveling.

De lucht ontleent hare hygiënische eigenschappen voor een groot deel aan den bodem. Aan den bodem heeft eene bepaalde streek hare gezondheid of ongezondheid te danken. De lucht treedt in den regel slechts als tusschenstof, als draagster van de smetstoffen op.

Splijtzwammen zullen zich in den bodem slechts ontwikkelen waar water aanwezig is. Vochtige lucht alleen is niet voldoende. Een voortdurend droge bodem is dus niet gevaarlijk, maar evenmin een bodem die voortdurend nat is. Uit den laatsten toch kunnen de splijtzwammen niet in de lucht overgaan.

Hoe zwaarder de bodem is, dat wil zeggen, hoe fijner zijne poriën zijn, des te langer zal hij het regenwater tegenhouden. In een kleiachtigen of leemachtigen grond zullen zich dus, na langdurige regens, vele splijtzwammen kunnen vormen; waar echter de bodem uit zand of grint bestaat, zal dit in veel mindere mate het geval zijn.

Bij aanwezigheid van water kunnen de splijtzwammen in elken grond leven. Want ook de zuiverste bodem bevat humuszure ammoniak, die wel geen uitstekend, maar toch een voldoend voedsel voor de zwammen oplevert. Het ammoniak kan namelijk overal aan de lucht, en het humuszuur aan de teelaarde of aan den plantengroei worden ontleend.

Doordringing van den bodem met krachtiger voedingsvloeistoffen, bij voorbeeld met faecaliën, werkt slechts dan schadelijk, wanneer de oppervlakte van tijd tot tijd droog kan worden. Maar ook dan nog zullen de bij het drogen overgebleven kleverige stoffen de zwammen krachtig tegenhouden. Eindelijk weten wij, dat eene groote concentratie van de voedingsvloeistof op het leven der zwammen nadeelig werkt.

Doch niet slechts van boven af, ook van onderen af kan de bodem door het grondwater worden bevochtigd. Indien nu dit grondwater steeds op hetzelfde peil bleef, zouden de zwammen alleen in de bovenste lagen van dit water en de onderste, door capillaire werking bevochtigde deelen van den bovenliggenden grond kunnen leven, en ook aan die plaats gebonden zijn. Maar ook de onderaardsche waterspiegel verandert. Op sommige plaatsen van ons vaderland houdt die verandering gelijken tred

met die van den waterstand in de nabijzijnde groote rivieren, gelijk het bij hoogwater in onze kelders doordringende kwelwater bewijst. Daalt de waterspiegel weder, dan worden gedeelten van den bodem, die eerst nat waren, en waarin zich dus splijtzwammen vormden, weder droog en te gelijker tijd worden de in dien bodem bevatte splijtzwammen transportabel - en dus gevaarlijk. Inderdaad heeft men reeds voor jaren op verschilde plaatsen waargenomen, dat het vallen van het grondwater telkens gevolgd werd door het uitbreken van typhus. Doch eerst de kennis van de levenswijze der splijtzwammen heeft de eenvoudige verklaring van dit verschijnsel kunnen geven.

In den bodem, zoowel als daarbuiten, voeren de verschillende zwammen haren strijd om het bestaan. Andere plantaardige organismen kunnen niet met goed gevolg concurreeren, omdat zij het voor hunnen groei onmisbare licht missen. Gistzwammen hebben suiker noodig, die zij in den grond niet vinden. Schimmels daarentegen vinden in een vochtigen, niet natten, bodem een gunstig terrein, vooral wanneer de voedingsvloeistof voor de ontwikkeling der zwammen te geconcentreerd is. En hebben zij zich eens van dat terrein meester gemaakt, dan kunnen zij, ook als het later onder water wordt gezet, de vorming van splijtzwammen verhinderen.

Uit den bodem kunnen de splijtzwammen slechts door onderaardsche luchtstroomingen in de lucht komen. Die stroomingen kunnen in de eerste plaats veroorzaakt worden door de afwisseling van temperatuur. Bij sterke afkoeling van de bovenste lagen, bijvoorbeeld des nachts, ontwijkt de warmere lucht uit den bodem. Deze regelmatige stroomingen dringen echter niet veel dieper door dan 1 meter onder de oppervlakte. Maar er zijn nog andere oorzaken. De in den grond doordringende regen verdringt de bodenlucht. Heeft hij slechts de oppervlakte bevochtigd, dan wordt deze door verdamping afgekoeld, evenals bij de nachtelijke uitstraling en met hetzelfde gevolg. Ook een plotselinge daling van den barometer, en derhalve eene vermindering van de uitwendige luchtdrukking kan de grondlucht doen uitstroomen. Dezelfde uitwerking kunnen winden hebben, die aan de oppervlakte als het ware eene trekking teweegbrengen.

Niet gering is hier ook de invloed der menschelijke woningen, wier temperatuur, vooral des winters, die van de buitenlucht en van de grondlucht zeer overtreft. Hoe dichter de muren, hoe

beter gesloten de deuren en vensters zijn, des te meer zal de woning werken als een schoorsteen, die de grondlucht met hare splijtzwammen opzuigt en allereerst in de huizen zelven brengt.

Niet altijd bewegen zich die luchtstroomingen in verticale richting. Op plaatsen waar de bodem met eene ondoordringbare klei- of leemlaag, of met eene weinig doordringbare - althans splijtzwammen tegenhoudende - laag van humus of graszoden bedekt is, kunnen zij zich over groote uitgestrektheden in meer of min horizontale richting bewegen. Overal waar die beschuttende laag wordt weggenomen, heeft uitstrooming plaats. Zoo kan de in letterlijken zin op den grond gebouwde schamele woning voor de miasmen van den bodem beveiligd zijn, terwijl het onmiddellijk daarnaast gelegen groote huis, met zijne diepe kelders, aan de opstijgende smetstof is blootgesteld.

Gevaarlijker nog dan de afwisselend natte en droge lagen van den ondergrond zijn de moerassen. Hier vinden de splijtzwammen in ruime mate alle voorwaarden voor haar bestaan, en ontwikkelen zich in groote hoeveelheden. Daalt in zulk een moeras de waterspiegel, dan zien wij weldra de buiten het water uitstekende plantendeelen bedekt met eene grauwe korst van slib, dat spoedig opdroogt, door den wind, die de planten, waaraan het bevestigd is, schudt en slingert, wordt losgemaakt en in den vorm van stof, met de daarin rijkelijk voorhanden splijtzwammen op verren afstand kan worden medegevoerd. Iets dergelijks heeft plaats, wanneer het water na langdurige overstroomingen weder afzakt, of wanneer door bemaling plassen worden uitgedroogd. In de omgeving, vooral in die streken, welke ten opzichte van den uitdrogenden bodem onder den heerschenden wind gelegen zijn, treden dan dikwijls miasmatische koortsen gedurende geruimen tijd op.

Uit het voorgaande blijkt, dat de schadelijke werking van den bodem op twee wijzen met goed gevolg kan bestreden worden - òf door hem voortdurend nat, òf door hem voortdurend droog te houden. Deze regeling van het waterpeil is echter, wat het grondwater betreft, meestal met zeer groote moeielijkheden verbonden. Moerassige streken bestendig geheel onder water te houden verdient uit een oeconomisch oogpunt geen aanbeveling. Maakt men zulk een grond droog, bijvoorbeeld door draineering, dan zal het eerste gevolg waarschijnlijk eene epidemie zijn, die in hevigheid alle vorige overtreft. Maar, daar de oorzaak van de kwaal is weggenomen, zal deze epidemie

dan ook de laatste zijn. Heeft de uitdroging slechts oppervlakkig plaats gehad, zoodat de ondergrond toch vochtig blijft, dan vormt weldra de rijke humuslaag in verband met den krachtigen plantengroei eene zeer voldoende beschuttende laag.

Indien het slechts de vraag is om eene kleine uitgestrektheid voor de uit den ziekelijken bodem opstijgende luchtstroomingen te beveiligen, kan de bedekking met eene laag teelaarde of graszoden goede diensten bewijzen.

Zoodra men wist, dat bepaalde ziekten van den eenen persoon op een anderen kunnen worden overgebracht, en dat bij die overbrenging eene smetstof werkzaam is, die zich kan vasthechten aan allerlei voorwerpen, waarmede de lijder in aanraking kwam, beproefde men kleederen, beddegoed, gereedschappen en woningen van de smetstof te zuiveren. Gelijk van zelf spreekt kon deze *desinfectie* alleen tegen de contagiën gericht zijn.

Bij gebrek aan kennis van den aard der smetstoffen, nam men aan, dat deze organische verbindingen zijn, en beproefde nu de desinfectie met middelen, aan welke men het vermogen toeschreef om zulke verbindingen te ontleden, zooals chloor, zwaveligzuur en zelfs azijndamp. Ook hier liet zich de schadelijke invloed gevoelen van de verkeerde opvatting, volgens welke de aanwezigheid van smetstoffen door den reuk zou zijn waar te nemen. Men desinfecteerde tot de stank verdwenen was, en meende nu veilig te zijn.

Hetgeen wij thans omtrent de smetstoffen weten, noodzaakt ons in de eerste plaats een onderscheid te maken tusschen den natten en den drogen toestand. Natte smetstoffen worden slechts door eene zeer hooge temperatuur - 130 graden Celsius - onfeilbaar gedood. Kookhitte doodt ze meestal niet, doch ontneemt haar hare schadelijke eigenschappen, hetgeen voor het doel der ontsmetting volkomen hetzelfde is. Door overbrenging in eene andere omgeving gaan de contagiën spoedig in rotting over, en ook van dat oogenblik af zijn zij onschadelijk. Zijn de smetstoffen uitgedroogd en in de lucht opgenomen, dan staat ons geen enkel middel ten dienste, om haar onschadelijk te maken.

De tegenwoordige antiseptische (bederfwerende) middelen kunnen slechts de, op zich zelve gunstige, rotting eenigen tijd tegenhouden, doch zij dooden de splijtzwammen niet.

Daar wij weten, dat splijtzwammen droog moeten zijn om in de lucht te worden opgenomen, kunnen de contagiën geen kwaad doen, zoolang de stoffen waarop of waarin zij zich bevinden, nat blijven.

Passen wij deze resultaten op eenige bekende gevallen toe, dan komen wij in de eerste plaats tot het besluit, dat excrementen in natten toestand niet gevaarlijk kunnen zijn, en dat dus het desinfecteeren van de dejectiën van den lijder, van de privaten en van den inhoud van beerputten minstens overbodig is. Daarenboven houden de bijgevoegde zuren de rotting tegen, welker producten alleen dan schadelijk kunnen zijn, wanneer zij in groote hoeveelheid in ons bloed worden opgenomen. Met de hier besproken stoffen kan dit bezwaarlijk plaats hebben. Liet men de rotting daarentegen ongehinderd voortgaan, dan zouden de contagiën hare eigenschappen stellig verliezen.

Gevaarlijk daarentegen kan het ruimen worden van secreetputten bij het begin eener epidemie, gelijk dit op sommige plaatsen van politiewege is voorgeschreven. De wanden toch van die putten, die oorspronkelijk met vloeistof bespeold waren, worden dan droog, en de daarop aanwezige splijtzwammen worden daardoor geschikt, om in de lucht te worden opgenomen en vervoerd.

Kan men dus de excrementen van den lijder, wanneer zij, in hun geheel, tijdig worden weggevoerd, als onschadelijk beschouwen, dit is niet het geval met de velerlei afscheidingen van zijn lichaam, waarmede zijne omgeving in aanraking kan komen. Deze kleine hoeveelheden, waarin zich zeer zeker contagiën bevinden, hechten zich aan kleederen, linnen- en beddegoed, gordijnen, behangsels, tapijten, zolders, vloeren en gereedschappen. Zij verdrogen daar spoedig, en komen dan met de lucht door mond en neus in onze longen. Hier vindt nu de desinfectie het eigenlijke terrein voor hare werkzaamheid. Een eerste regel is deze: alle stoffen, waarop zich ziektedejectiën kunnen bevinden, voortdurend nat te houden. Zoolang dit het geval is, blijven zij onschadelijk. Later kunnen zij gedurende eenigen tijd in kokend water worden gedompeld, en voegt men daar eene kleine hoeveelheid zoutzuur of zwavelzuur aan toe, dan kan men zeker zijn, dat de splijtzwammen gedood zijn. Grootere voorwerpen kunnen met kokend water worden afgewasschen. Om de lucht van de daarin zwevende smetstoffen zooveel mogelijk te bevrijden, kan men de kamer herhaaldelijk

met waterdamp vullen, die zich dan neerslaat op de wanden, welke later zorgvuldig moeten worden afgewasschen.

Zietdaar in hoofdtrekken de methode van desinfectie, die Nägeli als de eenige rationeele beschouwt. Wel is waar is zij niet op stoffen *in* ons lichaam toe te passen; doch dit bewijst niets tegen haar. Eene inwendige desinfectie toch is ondenkbaar. Elke stof, die verwoestend werkt op de splijtzwammen, wier levenstaaiheid in de organische natuur haar gelijke zoekt - zou op onze weefsels een veel verderfelijker invloed moeten uitoefenen.

Omtrent de faecaliënquaestie, zoowel op het land als in de steden, en de lijkbegraving kunnen aan Nägeli's werk eenige zeer belangrijke opmerkingen worden ontleend.

Voorkoming van bodemverontreiniging is het gronddenkbeeld dat zich in den tegenwoordigen tijd bij de hygiënische voorschriften omtrent den afvoer van faecaliën doet gelden. Is echter die verontreiniging van den bodem schadelijk? Nägeli ontkent dit, en noemt haar veeleer in een poreusen en met splijtzwammen besmetten bodem nuttig, omdat zij boven het grondwater de vorming van schimmels bevordert en die van splijtzwammen tegenhoudt, en in de hooger gelegen lagen wel is waar miasmen kan doen ontstaan, maar hun ontwijken in de lucht verhindert. In een voortdurend natten bodem kan die verontreiniging geenerlei nadeel veroorzaken. In een drogen bodem kan zij, wanneer na langdurige bevochtiging met faecaliënvloeistof eene tijdelijke uitdroging volgt, rottingsproducten in de lucht brengen.

Onder de verschillende stelsels komt het eerst in aanmerking dat, waarbij behalve de faecaliën ook al het gebruikte wasch-, goot- en keukenwater in ongemetselde, gestapelde putten, en dus weldra in den grond worden opgenomen. Door dit stelsel wordt de bodem het meest verontreinigd; uit een hygiënisch oogpunt is het echter onschadelijk, omdat steeds dezelfde uitgestrektheid van den bodem bevochtigd blijft, zonder ooit uit te drogen. Voor een niet zeer poreuzen bodem kan het echter gevaarlijk zijn, ook het regenwater in den grond te laten afvloeien, omdat dit in afwisselende hoeveelheid, nu eens grootere, dan weer kleinere uitgestrektheden van den grond bevochtigt, zoodat dan een herhaaldelijk indrogen van den bodem onvermijdelijk is.

Ook het spoelstelsel, dat de faecaliën in riolen afvoert, is voor de gezondheid onschadelijk - om het even of die riolen goed of slecht gesloten zijn, veel of weinig spoelwater bevatten en met de beerputten of rechtstreeks met de privaten in verband staan. Want in geen geval kunnen uit den vochtigen inhoud dier riolen schadelijke zwammen in de lucht ontwijken en evenmin kan die inhoud in den bodem een afwisselend natten en drogen toestand veroorzaken. Vooral dan verdienen zij aanbeveling, wanneer de inhoud gebruikt wordt voor de besproeiing of bevloeiing van landerijen. Afvoer van den inhoud der riolen in rivieren verdient slechts dan afkeuring, als de hoeveelheid water en de stroomsnelheid gering zijn. Wordt het grondwater als drinkwater gebruikt, en is dit reeds op geringen afstand van de oppervlakte aanwezig, dan kunnen de beerputten schadelijk zijn, doch het spoelstelsel niet.

Tegen de gemengde stelsels, waarbij de eigenlijke faecaliën in tonnen of door pneumatische buizen worden weggevoerd, terwijl het waschwater, keukenwater enz. in riolen afloopt, heeft Nägeli evenmin bedenking, wanneer het streng en consequent kon worden toegepast. Doch dit is nergens het geval. In de stad Rochdale bijvoorbeeld, waar het tonnenstelsel op de meest uitgebreide schaal is ingevoerd, levert de inhoud der tonnen nog geen vierde deel op van de door de bevolking geproduceerde faecaliën. De aldus aan de contrôle onttrokken faecaliën worden meestal op kleine mesthoopen bewaard of hier en daar in hoeken en verborgen plaatsen nedergelegd, waar zij spoedig kunnen uitdrogen, en dan tot het ontwijken van gevaarlijke zwammen aanleiding kunnen geven.

Ook uit een aesthetisch oogpunt verdienen de beide eerste stelsels de voorkeur. Want alleen hier zijn afsluitingen door water (waterclosets) mogelijk, die de verspreiding van stinkende gassen in onze woningen beletten. Daarenboven is hier de afvoer der stoffen aan onze waarneming onttrokken.

Bij het landbouwbedrijf worden de meststoffen dikwijls zonder eenige zorg bewaard, zoodat de bodem van vele dorpen in hooge mate verontreinigd is. Wij weten echter, dat dit niet direct nadeelig is. Slechts moet gewaakt worden voor het tijdelijk uitdrogen. Onschadelijk is in ieder geval een mesthoop, die door voortdurend begieten met beer of andere vloeistoffen vochtig wordt gehouden, en met aarde vermengd en afgedekt is. Dit laatste heeft bovendien het voordeel, dat de mest dan niet door

het regenwater wordt uitgeloogd en dus niet, wanneer zij op de plaats harer bestemming wordt gebracht, de meest werkzame oplosbare minerale zouten heeft verloren.

Uitspreiden van mest op de humuslaag is slechts dan gevaarlijk, wanneer die mest smetstoffen in verschen toestand bevat. Hebben deze smetstoffen eerst door verrotting hare aanstekelijke eigenschappen verloren, dan is de bemesting volkomen onschadelijk. De altijd vochtige humuslaag toch houdt de splijtzwammen vast: daarenboven verliezen deze spoedig hare werkzaamheid onder den invloed van de zuurstof, welke de humus, even als alle andere fijn poreuze zelfstandigheden, gretig opslorpt.

De nadeelige invloed van het begraven van lijken wordt volgens Nägeli zeer overdreven voorgesteld. Vóór de begrafenis kunnen slechts de lijken van hen, die aan eene besmettelijke ziekte gestorven zijn, gevaarlijk worden, en dit gevaar kan men wegnemen, door het lijk zoo spoedig mogelijk in natte doeken te wikkelen. De verrotting, die in het graf weldra begint, ontneemt aan de contagiën hare schadelijke eigenschappen. Beginnen de overblijfselen uit te drogen, dan bevatten zij grootendeels schimmels, die niet gevaarlijk zijn. Rottingssplijtzwammen worden wel is waar door de humuslaag van het kerkhof tegengehouden, doch kunnen langs onderaardschen weg in het drinkwater van naburige huizen komen, en hier gevaarlijk worden.

De doelmatigste behandeling van lijken bestaat hierin, dat men de vorming van splijtzwammen en rottingszwammen zooveel mogelijk tegengaat, en door de vorming van schimmels en het optreden van eenvoudige scheikundige decompositie onmogelijk maakt. Dit kan geschieden, door voor het kerkhof een hoog terrein te kiezen, met drogen en poreuzen bodem, die het regenwater gemakkelijk doorlaat. Verder voorzie men de kist van een waterdicht deksel, doch brenge in de zijwanden en den bodem openingen aan. Eindelijk omgeve men de lijken met keukenzout of andere antiseptische stoffen, of vulle daarmede, na gedeeltelijke verwijdering van de ingewanden, de borst- en buikholte op.

Wat moeten wij doen om onze woningen gezond te houden? Dit is de laatste vraag, die Nägeli in zijn boek behandelt, en hare bespreking zal ook het slot onzer beschouwingen uitmaken.

Van het water, dat wij zelven in onze woningen brengen,

hebben wij, gelijk wij reeds zagen, weinig te vreezen. Bevat het waschwater eene enkele maal smetstoffen, dan zouden die werkelijk door kleine verwondingen van de huid kunnen doordringen in ons lichaam. Zulk water kan echter door voorafgaand koken onschadelijk worden gemaakt. Daarenboven verliezen de smetstoffen, bij gebrek aan voedsel, in het water spoedig hare kenmerkende eigenschappen.

De aan onze huizen grenzende bodemoppervlakte, dus die van straten, pleinen en huizen, moet van dien aard zijn, dat het indringende regenwater den ondergrond niet afwisselend nat en droog kan maken, en dat dit voor de oppervlakte evenmin het geval kan zijn. In elk geval moet de grondlucht niet kunnen ontwijken. Bij de straten kan dit doel bereikt worden door eene goede bestrating en door voortdurende besproeiing. Kan men dit laatste echter niet zoo dikwijls doen, dat zij voortdurend nat blijven, dan is het beter in 't geheel niet te besproeien, maar stof en vuilnis door vegen te verwijderen. Grintwegen en macadamwegen zijn in de nabijheid onzer woningen altijd nadeelig, omdat zij, vooral wanneer zij druk bereden worden, veel stof veroorzaken. Voor wandelplaatsen kan men ze behouden, mits men ze met eene laag van grovere kiezelsteentjes (geen zand!) bedekt, en van tijd tot tijd nat maakt.

Pleinen of tuinen, die met eene humuslaag en plantengroei bedekt zijn, laten het regenwater doordringen en kunnen dus, schoon zij zelven geen splijtzwammen in de lucht toelaten, aanleiding geven tot de vorming van een zieken ondergrond, die gevaarlijk kan worden voor nabijgelegen, door geen beschuttende laag bedekte, plaatsen. De grondlucht, die in onze huizen uit den zieken bodem opstijgen en miasmen met zich voeren kan, dringt daarbinnen door de muren en door de vloeren der kelders. Het laatste kan worden voorkomen door den kelderbodem met eene stofdichte laag (bij voorbeeld eene goed onderhouden leemlaag) te bedekken en steeds nat te houden. In tijden van epidemie kan men, vooral des winters, de opstijgende miasmen eenigszins verwijderen, door enkele ongebruikte kamers in het bovenste deel van het huis sterk te verwarmen, en daarentegen in de woonvertrekken slechts matig, en in de slaapkamers in het geheel niet te stoken. De miasmen zullen dan bij voorkeur den weg naar de verwarmde vertrekken volgen.

Bij de mededeeling der resultaten van Nägeli's onderzoek heb ik mij van alle kritiek onthouden, al komt het mij ook voor, dat enkele zijner gevolgtrekkingen niet boven alle bedenking verheven zijn, en dat hij wel eens uit het oog verliest, dat een toestand, die ons vrijwaart voor het ontstaan van epidemische ziekten, daarom nog niet in *alle* opzichten een gezonde kan worden genoemd.

De groote waarde van Nägeli's werk schijnt mij dan ook te liggen in de positieve feiten omtrent de levenswijze en de werking der splijtzwammen, die door hem ten grondslag zijn gelegd van zijne leer der epidemische ziekten.

Nägeli is de eerste om te erkennen, dat vele zijner gevolgtrekkingen hypothetische elementen bevatten, en daarom eerst den toets der ervaring zullen moeten doorstaan.

Zooveel is echter zeker, dat wij meer resultaten mogen verwachten van proefnemingen welke op eene rationeele verklaring van goed waargenomen feiten berusten, dan van experimenten, die, zooals onze tegenwoordige desinfectiemethoden, hun gezag aan onbewezen meeningen ontleenen. Zulke meeningen mogen voor velen geloofsartikelen worden, - eene wetenschappelijke waarde mag men haar niet toekennen.

Nog een enkel woord ten slotte. De tot heden toe gevolgde leer, die al wat onrein is en kwalijk riekt voor onze gezondheid schadelijk acht, strookt geheel met een onzer lofwaardigste nationale eigenschappen: de zindelijkheid.

Doch al erkennen wij, dat niet alle vuil voor onze gezondheid schadelijk is, wij beweren daarmede niet, dat zindelijkheid ongezond is. Terecht zegt een duitsch hygiënist: ‘De negentiende eeuw moet boven het standpunt verheven zijn, dat de menschen door vrees voor epidemieën tot zindelijkheid moeten worden gedwongen’.

Ik twijfel dan ook niet, of men zal, met terzijdestelling van alle vooroordeelen, erkennen, dat de onvermoeide en scherpzinnige arbeid van Nägeli, om de leer der epidemische ziekten op wetenschappelijken grondslag te vestigen, dankbare erkenning en waardeering verdient.

Amersfoort, 3 Jan. 1878.

Dr. E.D. PIJZEL.

Aan de grenzen.

I.

Het was in de laatste dagen van April. Koesterend viel de middagzon op het rieten dak en op de grauwe muren van een bouwvallig huisje. De oude perzikstam, die er tegen opgeleid was, opende eerst schuchter, dan immer moediger, de blozende knoppen en breidde zijne beschermende armen over de menigvuldige reten en scheuren. Eene pas ontwaakte bij gonsde om de kelken en de musschen op het dak tjilpten hun oud eentonig lied, doch heden was er voorjaarsklank in.

De deur van het huisje werd opengestooten en eene slanke jonge vrouw trad naar buiten. Een eenvoudig, bijna armoedig kleed hulde de schoone buigzame gestalte. Het donker blonde haar was gevlochten. Zij droeg klompen en hare handen getuigden van ruw werk. Zij was dan ook maar een eenvoudig Geldersch kind met iets van den Gelderschen hemel in hare groote droomerige oogen, met den blos der bloeiende heide op de wangen.

Met zichtbare verbazing stond zij even voor de perzikbloesems stil en ademde den zachten zoeten geur in. Toen, met de hand de oogen beschermende, zag zij blijde op naar de blauwe voorjaarslucht, waarover doorschijnende witte wolkjes zweefden.

‘Pietje!’ riep eene heesche stem; ‘Pietje, kiend, woar zit oe? Heur 't vee eens schreeuwen van den dorst. Het oe de emmers al vol?’

En meteen stak een oud verschrompeld gezicht, omgeven van eene zwarte muts, buiten de lage deur.

‘Wat staot oe daor weer te droomen, deerne?’ ging de stem voort. ‘Sol ik nou met mien oude beenen waoter haolen gaon, en oe staot maor den ganschen mergen lang naor de lucht te kieken of oe Onze lieve Vrouwe zelvers op de wolken zag nederdaolen! 't Is wat moois! Zeg, gaot oe nou?’

‘Ja, Moeder, dadelijk,’ was het eenig antwoord en het meisje trad de hut binnen, waaruit zij weldra weder verscheen met een juk op de schouders en een emmer aan weerszijden. Eene punt van de blauwe schort had zij in den band om het slanke middel geslagen, en, met de zonnestralen op het bloote hoofd, sloeg zij haastig een voetpad in, dat door de nog bruine heide liep. Het pad eindigde in een dennenboschje.

Luchtig trad zij over het jonge mos en daalde zacht in een klein besloten dal, waar een bruisend beekje zich in eene door de natuur gevormde kom wierp. Hier was de lievelingsplek der viooltjes, die de lucht met geur vervulden.

Doch Pietje had geen tijd om op de lenteboden te letten; haastig vulde zij de emmers, haakte ze aan het juk en trachtte toen, even als zij gekomen was, den heuvel te beklimmen.

Nauwelijks had zij zes stappen gedaan, daar voelde zij het juk van hare schouders glijden. Verschrikt greep zij naar de emmers en zag om. Daar klonk een gulle lach.

‘Maar, Pietje, waar gaat het heen met die zware vracht? Dat krijg je immers nooit den berg op!’ vroeg de jonkman, die haar aldus ter hulpe was gekomen, nog lachend over hare verbazing.

‘Wel, Berends, is dat ook een mensch laten schrikken! Ik dacht dat me de heele boel naar den grond rolde. Kom, geef maar gauw terug!’

‘Terug?!.... Ja, dat wou je wel en wat krijg ik dan?’ vroeg hij, haar schalks aanziende.

‘Wat je krijgen zoudt, malle jongen; wel niets - of 't moest een dankje zijn.’

‘Dat 's dun, Pietje; ik krijg wat beters van je aleer ik de emmers afsta. Wat heb je zoo'n haast? Blijf wat praten. Ik zie je nooit meer, Pietje.’

De laatste woorden werden op wat weemoedigen toon gesproken. Pietje zag den spreker met hare groote oogen aan.

‘Neen, Berends, vraag me niet om te blijven. Moeder zal nu al knorren dat ik zoolang uitblijf. Geef maar gauw de emmers! Toe, wees nu eens vriendelijk!’

‘Nu, moet je weg, dan kan het niet anders. Maar ik zal je vrachtje wel naar huis dragen.’

Zij bestegen nu samen het smalle pad over de krakende heide en traden weldra in druk gesprek.

Willem Berends was een flink welgebouwd man van vijf à zes-en-twintig jaar. Hij was kommies bij de douane aan de

Geldersche grenzen. Waar hij vandaan kwam wist niemand. Daar lag een sluier over zijn verleden. Iedere zinspeling op zijn vroeger leven sneed hij bits af. Doch dat zijne opleiding van die zijner medekommiezen geheel verschillend was geweest, bleek zoowel uit zijne spraak als uit eene zekere beschaving, die gunstig afstak bij die van het ruwe volkje, waar hij dagelijks mede verkeerde. Zonder zich er rekenschap van te geven, gevoelden zij zijne meerderheid en droegen hem bijgevolg een heimelijken wrok toe.

Dat de boerinnetjes, die wekelijks, in hare zondagsche kleedjes uitgedost, de naburige stadsmarkt bezochten, haar vriendelijkste knikjes en zoetste lachjes voor den knappen Willem Berends behielden, deed zijne naijverige kameraden niet gunstiger over hem oordeelen.

Tot welk geloof hij behoorde wist men niet; hij ging evenmin ter biecht als naar de herberg, en dit laatste wekte veel meer opspraak onder de kleine dorpswereld dan het eerste. Slechts éénmaal had hij de ‘Rust wat’ met zijn tegenwoordigheid vereerd; het was juist kermis; de vroolijke boerinnetjes trippelden op de maat van eene oude, krassende fidel. Doch op geen harer sloeg hij acht: slechts met het mooie Pietje had hij gedanst: ‘het mooie Pietje van over de hei’ geheeten, die pas van haar dienst uit de stad was gekomen.

Van nu af aan verbonden zich de Geldersche schoonen met haar afgunstige aanbidders om den vreemdeling trotsch en onuitstaanbaar te noemen.

Doch alles ging fluisterend toe; want één ding wist men maar al te goed van den man: eene kleinigheid was genoeg om hem in woede te doen ontvlammen, zoodat zij, die het eenmaal met hem aan den stok hadden gehad, zulks waarlijk geen tweede maal begeerden te doen.

Pietje en haar begeleider waren tot het vervallen huisje genaderd. Hij had de emmers neergezet en zij wilde ze juist met een ‘je wordt wel bedankt, Willem’ naar de achterdeur dragen, toen hij haar in den weg trad.

‘Pietje!’

Zij zag op.

Hij had een paar donkere oogen. Pietje had er nog nooit recht diep in durven zien; zij wist slecht dat die oogen vroolijk flikkerden als zij verscheen. Doch nu lag er onder een schijn van scherts zulk een diepen weemoed in, dat het Pietje wonderlijk te moede werd.

‘Pietje,.... laat je me nu zóó vertrekken?’ vroeg hij en greep hare hand. ‘Als je eens wist....’

‘Goejen middag saâm!’ riep eene barsche stem, terwijl een stevige man met eene zware mand op den rug de achterdeur uitkwam.

Het meisje ijlde verschrikt naar binnen. Op het gelaat van den kommies vertoonde zich een duistere trek, terwijl hij den groet kortaf beantwoordde en met rassche schreden over de heidestap te tot hij in het donkere sparrenwoud verdween.

‘Zoo, is die spion weer in de buurt!’ bromde de stoorder van het tête-à-tête onder zijn haveloozen baard. ‘Zou me dat speurvolk weer lont geroken hebben?’

En hij wierp een' langen loerenden blik in de rondte.

II.

De Mei was weer in 't land, doch ditmaal onherkenbaar veranderd. Zij scheen er behagen in te scheppen alle overleveringen van der lente liefelijkheden te logenstraffen en de blijde hoop, die April gewekt had, meedoogenloos te beschamen.

Met sneeuw- en hagelbuien, afgewisseld door rukwinden, begroette zij de teedere bloesemknoppen en knakte woedend de broze takken, waar de woudzangers vol vertrouweu hun nestjes hadden gebouwd.

De pracht van Pietje's perzikboom werd in éénen nacht te niet gedaan. Verwelkt, vanéengescheurd dwaarelden de rose blaadjes over het dak. De storm gierde om het vervallen hutje, dat dreigde te bezwijken onder zijne geeselslagen. Huilend floot de wind in den schoorsteen en door de reten van het lage raampje. De vlagen rukten met ijzeren vingeren aan de wrakke deur, en klopten, en gilden.

Pietje kon het niet langer uithouden. Verschrikt sprong zij van haar leger op, stak sidderend het lampje aan, en kleedde zich in allerijl. Zij ging naar de bedstede waar hare moeder sliep. Deze lag even rustig alsof het de kalmste zomernacht ware. Het meisje wilde den slaap der oude niet storen. Zij liet het dunne, verkleurde gordijntje weder vallen en luisterde.

Nog huilde de wind; het lampje flikkerde en walmde. Een nog nooit gekende angst hield ieder zintuig gespannen. Dan

eens dacht zij stemmen te hooren, dan weer voetstappen en het rollen van een zwaar voorwerp te onderscheiden.

..... Ach, waarom was Bart dezen nacht uitgegaan? Zij waren toch zoo verlaten op de heide. Als Bart eens nimmer terugkwam....? Als dat eens zijn hulpgeschrei was, dat zoo klagend door de windvlagen klonk? Zij kende het doel van haars broeders nachtelijke zwerftochten maar al te wel. Zij kende het gevaar waar hij zich aan blootstelde. Het was de eerste keer niet, dat hij in het donkerst van den nacht de deur uitsloop, om weer vóór zonsopgang langs de heg tot aan de staldeur te kruipen en bestoven en uitgeput zijn stroozak op te zoeken.

Maar in den laatsten tijd had Pietje een heimelijken angst voor deze tochten gekregen. Bart had zijn pistool bij zich, dat wist ze. Als eens Bart en Willem....

Zij sloot de oogen. Neen, die gedachte was te vreeselijk. Zij wilde niet meer denken. Met klamme vingers greep zij haren rozenkrans en zonk op de knieën.

En waar bevond zich haar broeder intusschen?

Behoedzaam was hij de staldeur uitgeslopen. De nacht was stikdonder.

‘t Kon niet beter!’ prevelde hij, zijne muts diep over de oogen trekkende, want hagel en sneeuw joegen hem in 't gezicht.

Hij liep door tot waar de heide ophield. De grond daalde hier vrij onzacht tot in eene soort van dal, waar het water na langdurige regenbuien den zandbodem losgewoeld en uitgehold had. Bij daglicht geleek de plaats een wilde ravijn met diepe kloven in de zijden der heuvels, een romantisch plekje, vanwaar men slechts een stukje van den blauwen hemel door de grillige denneboomen zag, en waar de geprikkelde verbeelding van rooverbenden en moordverhalen kon droomen.

In den donkeren nacht zou niemand, die er niet noodzakelijk wezen moest, den halsbrekenden weg kiezen. Toch stapte de smokkelaar met zekeren tred voorwaarts.

Hij meed de gevallen boomstammen en losgewoelde wortels en sprong over de diepe scheuren van den grond met de behendigheid van een kat. De wind zwiepte de zware dennen, zij kraakten onheilspellend en sloegen hunne naalden in 's mans gezicht.

Hij scheen er niet over bekommerd en stapte steeds voort.

Plotseling bleef hij staan en liet een zacht eigenaardig gefluit hooren.

Hij luisterde als op antwoord wachtend. Te vergeefs: niets dan het onstuimig woeden van den storm.

‘Wat, zouden mij die kerels in den steek laten!’ bromde hij met een vloek.

Op eens schoot een felle straal uit de zware hagelwolk. De zwarte stammen, het woeste ravijn, een groepje donkere gestalten onder den overhangenden heuvelrand, dit alles schitterde in het helderste licht en verdween even plotseling in nog donkerder nacht.

Met een ‘aha!’ wreef de man zich de verblinde oogen uit en baande zich een weg tot het vereenigingspunt.

Ook hij was reeds opgemerkt.

‘Bart! Bart!’ klonk het uit verscheidene kelen; ‘waar blijf je, man? Ik dacht waarachtig dat je zoo'n beroerde ambtenaar waart!’

‘Hoe is 't er meê?’ vroeg Bart. ‘Heeft die mof op zijn tijd gepast? Hoeveel vaatjes zijn er?’

‘Alles in orde, kerel,’ zeide eene grove stem, die den aanvoerder scheen toe te behooren. ‘Daar zijn er zes, man; we hebben den boel achter om de hoeve van boer Peters gebracht. Geen mensch heeft iets gemerkt; de hond heeft niet eens geblaft.’

‘Ha, ha,’ lachte een kleine dikke man; ‘'t beestje zal ons geen last meer aandoen. Daar weten wij wel middeltjes op.’

‘Allo! aan 't werk!’ beval de grove stem; ‘Bart, waar wil je den boel laten? 't Is te veel voor den stal.’

Men beraadslaagde snel waar elders den buit te bergen. Drie vaatjes zouden onder het gele zand verborgen worden. Men zou de holen wel aan vossen toeschrijven. De drie overige zouden verscholen worden onder het hooi in den kleinen stal.

Vier mannen begonnen dadelijk den grond op te graven, terwijl drie anderen onder geleide van Bart een paar vaatjes tegen den steilen heuvelkant oprolden. Met veel moeite en inspanning volgden zij hun geleider door de dikke duisternis. Steeds woedde de orkaan. Eindelijk werd de hut bereikt. Bart opende voorzichtig de achterdeur, rolde de vaten naar binnen en haastte zich toen met zijne gezellen de rest te halen.

‘'t Gaat beter dan verleden keer!’ voegde hij zijn kleinen makker toe. ‘Heb je niets van die speurhonden gemerkt?’

‘Ha, ha,’ grijnsde deze, die zich in den naam van Keesje

Klaassen mocht verheugen; ‘of ik wat gemerkt heb! Ha ha, de heele rommel is naar 't veer om de kar van baas Verploeg aan te houden. O menschenkinderen, ik lach me slap als ik er aan denk. Dat ze zich zoo bij den neus hebben laten pakken! Ha ha ha!’ En de kleine man struikelde al lachend over een vooruitspringenden boomwortel.

‘St.... kerel, hou toch je mond!’ gromde de aanvoerder.

Nauwelijks waren de woorden uit zijn mond, daar flikkerde op nieuw een licht. Vóór hen, op geen twintig pas afstand, stonden vier mannen. Zij waren klaarblijkelijk ontdekt.

‘Vlug, jongens, naar beneden!’ klonk het van Bart.

Keesje Klaassen, die in de boomwortels verward was geraakt, rukte zich met moeite los en wilde juist zijne makkers naijlen, toen eene ijzeren hand hem bij de keel greep.

‘Help, help!’ gilde de kleine man. ‘Ze hebben me gepakt! Hierzoo! help!’

‘Ja, we zullen je wel helpen, kereltje,’ spotte een welbekende stem. ‘Hier je wapen of je bent er om koud!’

Keesje stribbelde te vergeefs tegen; zijn pistool werd hem ontwrongen.

De dapperheid der kommiezen baatte hun echter weinig. Meenende dat het getal der smokkelaars het hunne niet overtrof, waren zij er zonder aarzelen op losgegaan.

Doch op het hulpgeschrei was de geheele bende aangerukt en plotseling voelden de vier mannen zich van alle zijden omsingeld.

Hoe ongelijk ook de krachten, de strijd was hevig; de smokkelaars vertrouwden op hunne meerderheid, terwijl een der ambtenaren, die met de kracht en vlugheid van twee vocht, zijne makkers aanspoorde om niet te wijken.

Daar knalde een schot; een tweede, gevolgd door het dof geluid van een zwaar vallend lichaam. Er volgde een oogenblik van stilte en ontzetting.

Drie kommiezen, hun hopeloozen toestand inziende, kozen in allerijl het hazenpad, waarop de smokkelaars haastig den heuvel afdaalden om hunne waren in veiligheid te brengen.

Te vergeefs prevelde Pietje de welbekende gebeden. Hoofd en hart waren vol en konden de woorden die zij uitsprak niet volgen.

Een bliksemstraal verlichtte op eens de schamele kamer en deed het lampje tot een blauw vlammetje uitdooven. Langzaam rolde de donder. Hoor! Wat was dat? Een knal.... een tweede.... Pietje sprong van hare knieën op.

‘Moeder, Moeder! Ze schieten! Ze roepen om hulp! Moeder, word toch wakker!’ riep ze sidderend aan 't bed van de oude vrouw.

Deze sloeg de oogen op, zag hare dochter verwilderd aan en richtte zich overeind.

Kiend, lieve hemeltje, wat is der geschied? Bist oe krank? Ge ziet zoo wit als een....

‘Moeder, Moeder,’ viel Pietje in. ‘Ze schieten! Hoort ge niet? Bart is uit en 't dondert verschrikkelijk.’

‘Maor, Pieteke, wat mot dat? Ik heur niks als den wind. Gao slaopen, kiend, en doe het licht uut. Mot de peterolie veur niks verbranden? Ik heb zoo'n vaok’, en hiermede legde het oudje zich neder en trok de lappendeken al gepende over de ooren.

Doch nauwelijks had zij de oogen gesloten, daar werd aan de deur geklopt, en eer de verschrikte vrouwen een besluit konden nemen, stak een lange man zijn hoofd naar binnen.

‘Waar is Bart Westen?’ vroeg hij. ‘Kan hij even helpen? Daar ligt een man buiten.’

‘Mien zeun is gister naor zien eume over de Waal gegaon, Thijs Kok, en ie is niet thuus gekomen’, riep vrouw Westen van achter de gordijntjes.

‘Pietje, kunt gij dan niet even meêgaan?’ vroeg de kommies gejaagd; ‘'t is hier dicht bij 't huis en we kunnen den man toch niet zoo maar laten liggen. We dachten eerst, dat 't zoo'n smokkelaar was, maar ik merk dat het Berends zelf is.’

Het meisje keek den spreker verwilderd aan, als had zij zijne woorden niet verstaan. Doch pijlsnel werd haar ééne gedachte duidelijk: *hij* lag daar buiten. Hier moest gehandeld, niet gedraald worden en haastig trad zij naar den man toe: ‘Ik ga meê.’

‘Pieteke, mien kiend,’ gilde de oude moeder, ‘waog oe niet onder dat volk! Pieteke’; maar zij waren reeds in de duisternis verdwenen.

‘Waar is het?’ vroeg het meisje aan haren begeleider. Hij wist het zoo nauw niet. Het was zoo duister; zij moesten zoeken. Zij beefde van angstige spanning en haastte zich naar de zijde waar zij meende te hebben hooren schieten.

Zij had zich niet bedrogen. Daar lag hij op de heide uitgestrekt, nauwelijks te onderscheiden van de omringende duisternis. Zij zonk naast hem op de knieën.

‘Willem, Willem, wat is er? Ben je gewond?’

Doch een zacht steunen, nauw hoorbaar door het loeien van den storm, was het eenige antwoord.

Pietje's begeleider, na zich van het vertrek der smokkelaars te hebben vergewist, kwam naderbij.

‘Hij leeft nog; maar wat zullen we beginnen? Die laffe jongens wilden niet mee om naar hem om te zien. Pietje, gij kunt hem toch niet opbeuren?’

Pietje was een stevige Geldersche meid, door lucht en weder gehard, maar hier schoten hare krachten te kort. Trots alle inspanning moesten beiden hun plan laten varen om den gewonde naar het hutje te dragen.

‘Pietje, ga jij maar naar huis en ik zal hulp gaan halen,’ besloot de kommies en haastte zich zijn voornemen uit te voeren.

Maar het meisje ging niet naar huis. Zonder op wind of regen te letten, zette zij zich op de natte heide en nam het hoofd van den gewonde op haren schoot. Zij riep hem bij zijnen naam en streelde zijn weelderig haar. Zij trachtte zijne ijskoude hand met haren jongen adem te verwarmen. Beschermend boog zij zich over hem henen, als om de dichte vlokken af te weren. Alles deed zij om het sluimerend bewustzijn op te wekken. Alles te vergeefs.

Wat bleven zij lang weg! De nacht scheen eindeloos. Hij werd zóó koud en zoo doornat. Kwamen zij dan nimmer meer terug? Zou hij daar in hare armen sterven? De geheele bange nacht kwam haar weer voor den geest. Zij had het wel gevoeld; nu begreep zij waar dat beklemmend angstgevoel vandaan gekomen was.

Hoe lang, hoe lang moest hij daar op dien kouden grond blijven liggen?

Was Bart er maar! Maar neen.... zij sidderde en boog zich te dieper over den bewustelooze.

Eindelijk, eindelijk kwam Kok terug met twee zijner kameraden. Met hun drieën namen zij Berends op en droegen hem naar het hutje, terwijl Pietje vooruitliep om de deur te openen.

Zonder naar den woordenstroom te luisteren, waarmede de oude vrouw Westen haar begroette, ijlde het meisje naar den stal en kwam met de armen vol hooi terug.

Toen de mannen binnentraden, was er reeds een ruw leger op den grond gespreid met Pietje's eigen hoofdkussen.

Zij legden hem neder en vertrokken. Thijs Kok stak nog even het hoofd door de deur, zeggende dat hij in den morgen den dokter naar de heide zou sturen.

De oude vrouw liep handenwringende op en neer. In haar breeden Gelderschen tongval, verrijkt met verbasterde Duitsche woorden die den grensbewoners eigen zijn, riep zij dan eens alle heiligen aan, haar tegen de schrikkelijke gevolgen van dezen nacht te beschermen; dan weer overstelpte zij hare dochter met verwijten of klaagde jammerlijk, dat haar lieve zeun Bart niet thuis was geweest.

Eindelijk liet zij zich overhalen weer naar bed te gaan op Pietje's ernstige verzekering dat de dokter en heeroom alles weer terecht zouden brengen. Zoodra zij sliep, ging het meisje naar den haard, waar zij den vorigen avond de gesprokkelde dennetakken in gereedheid had gelegd; weldra knapten de vroolijke vlammen en flikkerden fantastisch op den roodsteenen vloer, op de matten stoelen en op het bleeke gelaat van den gewonde.

Pïetje meende hem te zien bewegen. In een oogwenk lag zij naast hem geknield en schudde zacht het kussen op, dat eenigszins verschoven was.

Langzaam opende Willem zijne oogen en zag haar verwilderd aan.

‘Aleide - wat is er? - waar ben -’

Hij richtte zich half op. Doch plotseling scheen hem de kracht te begeven. Pijnlijk verwrongen zich zijne trekken. Hij drukte zijne rechterhand tegen de borst en zonk machteloos achterover.

Toen eerst zag Pietje dat zijn goed met bloed bevlekt was.

Maar hij had gesproken - hij leefde toch. Hij moest, hij zou beter worden. Nacht en dag zou zij hem verplegen, en onophoudelijk de Heilige Moeder smeeken om zijn herstel. Haar mooie zondagsche oorbellen zou zij bereidwillig ten offer brengen, als hij maar behouden bleef!

De windvlagen bedaarden. De lange nacht was eindelijk voorbij en door het kleine raampje drong de zachte schemering.

De glimmende sprankjes vuur doofden een voor een uit.

De eerste morgenstraal viel op het sluimerende meisje, dat uitgeput in een stoel was neergezegen, en op den bleeken kranke aan haren voet.

III.

Eenige weken waren voorbijgegaan en nog lag de gewonde kommies in het hutje op de heide.

De dokter was gekomen en wilde na gedaan onderzoek van geen vervoeren hooren. Berends was door een kogel in de borst getroffen; doch als door een wonder was deze afgestuit en ter zijde gedrongen, zoodat de wond niet doodelijk was.

Met veel moeite en pijn werd de kogel er uitgehaald en volkomen rust en stilzwijgen ten strengste aanbevolen.

Doch het herstel ging zeer langzaam vooruit. Het geleden bloedverlies en hardnekkige koortsen, het gevolg der lange blootstelling aan vocht en koude, hadden het krachtige gestel uitgeput. Bleek en uitgeteerd lag hij meestal zwijgend in het hoekje, waar Pietje dien eersten avond zijn leger had gespreid.

Hij zelf had de oude vrouw Westen gerustgesteld door de belofte van ruime vergoeding voor al wat zij aan hem mocht ten koste leggen.

En Pietje had hem als de trouwste pleegzuster verzorgd.

Zonder gedruisch bewoog zij zich door de kamer om haar dagelijksch werk te verrichten en haar blos verhoogde zich, als zij voelde dat zijne donkere oogen op haar rustten.

Op een morgen dat hem het spreken weer was vergund, waren twee heeren bij hem geweest, waarvan een de burgemeester was. Zij hadden een lang gesprek gehad, waarvan Pietje noch hare moeder iets vernomen hadden. Pietje merkte slechts op, dat de lijder er na hun vertrek aanmerkelijk verlicht uitzag.

Na het middagmaal zette vrouw Westen eene schoone muts op, wierp een ouden zwarten doek over hare gebogen schouders en kondigde haar voornemen aan om bij vrouw Klaassen in het dorp een bezoek af te leggen. Zij had gehoord dat Jansje Klaassen de witte geit wou koopen. Pietje zou een kommeke thee tegen hare terugkomst in gereedheid houden en hiermede strompelde zij naar buiten.

Berends scheen te slapen: zijne oogen waren ten minste gesloten. Zacht redderde Pietje den boel op. Zij had een paar jaar in Holland gediend bij groote lui en daar een netheid geleerd, die anders bij de armoedige grensbewoners weinig betracht wordt. Maar toen moeder zooveel last van haar been kreeg, was Pietje thuisgekomen.

Toen de schamele meubelen weer op hunne plaats stonden, legde Pietje het houtvuur aan en hing er den grooten zwarten ketel over.

Het was een heerlijke Meidag in 't laatst van de maand. De witte kruidnagelbloemen, die in een oud fleschje voor het open raampje stonden, trilden in de zachte middagkoelte. De deur stond wijd open om de frissche lucht binnen te laten. Pietje nam het blauwe breigoed in de hand en leunde tegen den deurpost. Het licht viel op hare schoone gestalte en op het goudblond van haar gebogen hoofd. Achter haar strekten zich de Geldersche heuvelen met hun donker dennegroen uit. De geurige harstlucht drong door de open deur en mijmerend zong de ketel over het knappend vuurtje.

Pietje liet haar blik over de blauwe verte dwalen. Alles stemde tot rust, tot denken. Zij keerde het hoofd om, onweerstaanbaar aangetrokken, en ontmoette de donkere oogen zoo ernstig op haar gevestigd.

‘Pietje, is er niemand in huis?’

‘Geen mensch anders dan wij, Willem’.

Na een oogenblik zwijgens hervatte hij:

‘Pietje, waarom komt je broer niet thuis?’

Het meisje ontstelde bij deze eenvoudige vraag. Slechts tweemaal sedert dien noodlottigen nacht was haar broeder thuis geweest en dat telkens des nachts. Zij bezon zich snel en antwoordde, dat Bart naar het Pruisische was om werk te zoeken aan den steenoven en dat hij wel den heelen zomer kon uitblijven.

‘Pietje’, zeide Berends met nadruk; ‘ik weet er alles van, kind. Als je Bart weer ziet, zeg hem dan dat hij gerust terug kan komen. Die andere lui hebben hem geen van allen herkend. Die heeren van van morgen denken dat het Duitschers waren. En zeg hem dat Willem Berends op zijn eerewoord belooft hem niet te zullen verraden.’

Het meisje vergat hare rol uit te spelen. Zij zag hem met vochtige, dankbare oogen aan.

‘Pietje’, zeide hij op eens; ‘wat doe je mij soms aan mijne zuster denken! - Arme Aleide!’ liet hij er zacht op volgen.

‘Waar woont je zuster?’ vroeg zij belangstellend.

‘'t Is tien jaren geleden dat ik haar voor 't laatst zag. Toen ik terugkwam lag zij al een jaar op 't kerkhof. - Pietje, als je eens wist welk een slecht mensch ik geweest ben, dan zou je mij zoo trouw, zoo innig lief niet hebben opgepast.’

‘Waarom niet?’ vroeg Pietje eenvoudig, ‘men kan zich altoos beteren’.

‘Was dat maar zoo! - Van dat ik je ken, is 't me soms of mijn vroeger leven een droom is. - Maar,’ vervolgde hij met een bitteren lach, ‘dat was het niet wat ik te zeggen had. Het wordt hoog tijd dat ik weer op de been kom. En dan maar weer aan 't tobben. Kommies kan ik toch niet blijven, zegt de dokter. 't Is me ook een hondenbaantje! - Wat doet het er ook eigenlijk toe!’ ging hij op denzelfden toon voort. ‘Voor werken ben ik in 't geheel niet meer geschikt. En jij, Pietje, jij trouwt eerstdaags met Klaassen of zoo eentje en.....’

‘Willem!’ viel het meisje hem in de rede, terwijl zij worstelde met hare aandoening, ‘wie denkt er nu aan trouwen! Je hebt al veel te veel gesproken. De dokter heeft zoo gezegd dat je voorzichtig moest zijn. Toe, rust nu een beetje; dan kun je morgen misschien voor 't eerst wat opzitten’.

Hij keerde het hoofd ongeduldig om en zweeg. Zij zag dat hij onrustig en misnoegd was. Haar hart brandde om hem te vragen wat er scheelde.

Schuchter trad zij nader; zij zou zien of hij sliep. Daar hoorde zij het hekje dichtvallen en hare moeder trad kuchende en hijgende de hut binnen.

IV.

Het was Zondagmorgen. De dauw glinsterde nog op het gras, toen Pietje langzaam door de slingerende laantjes trad, die van het dorp naar de heideheuvels leidden. Het pad volgde den loop van een beekje, dat dan eens onder 't weelderig groen wegschool, dan weer bruiste langs de wilde rozen en bloeiende braamstruiken, die hunne lange ranken tot in de speelzieke golfjes hangen lieten.

Pietje was in Zondagstooi, haar kerkboek in de hand en het gouden kruisje op de borst. Zij kwam van de vroegkerk. De groote Brabantsche muts, de algemeene dracht in deze streken van Gelderland, omgaf haar zacht gelaat, dat ongewoon bleek zag.

Zij liep peinzend voort met eene smartelijke uitdrukking in hare groote oogen.

De hut was leeg. Reeds voor vier weken was Berends genoegzaam hersteld geweest om hen te verlaten, en van dien dag af had zij

niets, niets meer van hem gehoord. Zoo lang hij bij hen was, had Pietje nooit aan de mogelijkheid gedacht van het hoekje bij den haard weer leeg te zien. 't Was haar of hij daar altoos gelegen had, of zij altoos zoo stil mogelijk haar dagelijksch werk verricht had onder zijn ernstigen blik. Zij dacht niet; zij gevoelde slechts, en wat zij gevoelde wist haar eenvoudig gemoed niet te ontleden.

Maar hij was vertrokken en plotseling werd alles anders. De dag was zóó lang, zóó lang, en het werk viel haar op eens zoo zwaar. Moeder was ziek en korzelig en Bart norsch en wantrouwend.

De lange dagen werden uitgerekte weken, weken die wel jaren leken; maar hij kwam niet. Des wachtens moede legde zij zich des avonds ter ruste, doch de slaap tooverde slechts schrikbeelden voor haar ontsteld gemoed.

Één droom keerde nacht op nacht terug: hij lag bloedende op de heide en richtte smeekend den blik op haar, terwijl zij, onwrikbaar aan eene rots gekluisterd, zich te vergeefs wrong en pijnigde om hem ter hulpe te snellen. En dan werd zij koud en sidderende wakker of vloog zij verschrikt van haar leger op.

Wat was haar toch overkomen? Wat gaf zij om dien vreemden man, die daar op eens als uit de lucht was komen vallen? Bart en Moeder kende zij veel langer; doch als die eens afwezig waren, had zij nooit hunne terugkomst zóó verlangend te gemoet gezien als thans de zijne. Zij had het zelfs twee jaar in de stad zonder hen uitgehouden, en zou wel langer gebleven zijn, als Moeder niet ziek was geworden. Zij dacht er aan hoe onverschillig zij was geweest, toen Keesje Klaassen, die juist de boerderij van zijn oom had geërfd, haar kwam vregen om zijne vrouw te worden. Zij had Keesje veel meer gezien dan Berends en toch.... Eene lange schaduw viel over 't pad en eer Pietje den tijd had om om te zien, werden een paar stevige armen om haar heengeslagen en tegelijk een kus op haar blozend gelaat gedrukt.

‘Maar, Willem, ben je 't waarlijk?!’ riep zij uit en zag verheugd in zijne stralende oogen, terwijl hij lachend over haar heenboog.

Doch plotseling sloeg zij de oogen neder en trok zich zacht terug.

‘Ja, ik ben het, Pietje! Je bent toch niet boos? Kind, ik was zóó blij van je te zien, ik kon 't heusch niet helpen. Zeg, kijk me nu eens vriendelijk aan en zeg dat je niet boos bent...’

En hij greep hare handen in de zijne en trachtte onder de neergeslagen wimpers haar blik op te vangen.

Schertsend wendde Pietje het hoofd ter zijde, doch toen zij na een oogenblik vroolijk opkeek, bestierf de glimlach om hare lippen.

Hij zag op eens zoo bleek, zoo vreemd; de lichtstralen waren uit zijne oogen verdwenen, die donker en zwijgend op haar rustten.

‘Willem, wat is er?’ riep ze onwillekeurig uit. ‘Zijt ge ziek? Je hebt te ver geloopen. Ge zijt nog niet sterk.’ En bezorgd bad zij hem, wat op een gevallen boomstam uit te rusten.

‘Neen, neen,’ zeide hij; ‘ik wil niet rusten. Ik kàn ook niet rusten tot je gehoord hebt wat me op 't harte ligt.’

En toen, met eene stem trillende van aandoening, vertelde hij haar zijn geheelen levensloop. Hij vertelde van die gelukkige rustige dagen, zoo lang, zóó lang geleden, dat zijne moeder hem met hare zachte stem sprookjes vertelde in het schemeruur; van dien bangen nacht toen hij en zijne eenige zuster hand in hand bij het sterfbed dier moeder gewaakt hadden; van de opvoeding bij den strengen, kinderloozen voogd; van den opstand in zijn jong gemoed en de stille tranen zijner zuster; van het roekeloos besluit het huis van zijn voogd te ontvluchten; van de jaren die hij op zee had gezworven, tot het verlangen naar zijne zuster en zijn land hem te machtig was geworden; en eindelijk van zijn terugkeer, om vol verwachting naar het stille dorpje te spoeden, het huis van zijn voogd door vreemden bewoond te vinden en naast het graf zijner moeder eene nieuwe zerk te ontdekken, die den naam droeg zijner Aleide....

Van de jaren die toen volgden wilde hij niet spreken. Als Pietje hem kon vergeven, was die tijd voor altoos voorbij. Haar rein gelaat had de oude jongelingsdroomen weder gewekt.

Toen hij op het ziekbed lag, had hij het heilig voornemen opgevat, zijn oude leven vaarwel te zeggen, als zij maar de zijne wilde worden.

Hij had de hut verlaten met het doel eene nieuwe betrekking te zoeken en was er na veel moeite in geslaagd. Hij was bij een schatrijken heer boschwachter geworden en zou ook andere postjes kunnen waarnemen, daar hij eene flinke hand schreef. Daarbij kreeg hij een lief woningje in het bosch. En dat alles had hij aangenomen en wachtte nu maar op één woord van Pietje, om met vernieuwden moed het leven te aanvaarden, of.... ja, wat er dan van hem worden zou, dat.... maar neen - Pietje

kòn zoo wreed niet zijn! Zijn lot was in hare handen. Zij kon hem tot een ander mensch maken. Zijne liefde voor haar had hem tot zichzelven teruggeroepen....

En het meisje luisterde, het hart zóó vol dat zij geen woorden uitbrengen kon. Dat hij haar liefhad, haar, het arme kind der heide, dat was zoo onbegrijpelijk, zoo zalig. Hoe kon hij er aan twijfelen of zij de zijne wilde zijn? Hij vroeg het immers. Wist hij het dan niet al lang? Hoe kon het anders! Kon zij het hem maar zeggen! Zij zag op, de tranen in de oogen, en toen lag zij in zijne armen.

De Julizon viel steeds warmer op het dichte loover; de kwikstaartjes doken in den helderen kleinen vliet en besproeiden de vergeetménietjes met een regen van fonkelende droppels.

Daar klonken de volle tonen der dorpsklok door de stilte: elf lange slagen.

Moeder, Bart, het eten, alles zweefde Pietje plotseling voor den geest, en verschrikt zeide zij dat zij gaan moest; moeder was ziek en zou niet weten waar zij bleef.

‘Je blijft toch nog, Willem, niet waar? Je hoeft immers vooreerst niet weg?’

‘Morgen,’ was 't antwoord. ‘Morgen om twaalf moet ik er al zijn. Maar van avond kom ik nog bij je moeder en dan spreken wij alles af.’

Zij scheidden eindelijk. Zij liep met vluggen tred het kronkelend pad naar boven en verdween in het sparrenwoud. Toen stond hij op met een zucht en sloeg langzaam den weg in naar het dorp.

‘Zoo, bist oe eindelijk daor!’ riep vrouw Westen hare dochter tegen, die met verhoogden blos de kamer binnenijlde. ‘Waor bist oe toch geblieven? En oe ziet zoo rood als vuur. Het de neie kap'laon van mergen gepreekt of bist oe misschien den Kees tegen gekomen? Wat staot oe daor te kieken! Het dan geen antwoord veur ouw moeder? Daor zit ik nou met mien zieke been en al het werk veur mien en ou gaot maor plezieren! Als oe oude moeder in 't pierekuulke leit, dan zol 't oe genogt spieten. Jao en dan is 't te laot! Gunst heerejemini, kiend, wat scheelt er....?’

Pietje was tot nu toe besluiteloos bij de deur blijven staan, beurtelings hoogrood en bleek wordende. Plotseling haar kerkboekje van zich werpenden, was zij voor de oude vrouw op de knieën gezonken en had snikkende haar hoofd geborgen in moeders groven blauwen boezelaar.

‘O moeder.... 't was Berends.... Willem.... Hij heeft me gezeid.... moeder, ge moet niet boos zijn..... Ik had den tijd vergeten.... Hij zei.... hij zei.... als dat hij een huisje had en.... hij vroeg.... maar hij komt u van avond zelf spreken....’ bracht Pietje in gebroken woorden uit, eindelijk wagende hare moeder aan te zien.

Op het gelaat van deze stond de uiterste verbazing te lezen terwijl zij vroeg:

‘Nou en wat zou dat?! Moet oe d'rom grienen?’

‘Ja, ik weet zelf niet waarom ik schrei,’ zei het meisje, blijde door hare tranen opziende. ‘Ik geloof dat het van blijdschap was. Ik heb dadelijk van hem gehouden; maar, zie je, moeder, ik had nooit gedacht dat hij mij lijden mocht!’

‘Wie?’ riep de oude verschrikt; ‘wie het gezeid dat ie oe lijden mocht?’

‘Moeder, ik zei het daar even,’ antwoordde Pietje zacht; ‘Willem Berends, de gewezen ambtenaar. Hij zei....’

‘Willem Berends!’ schreeuwde de oude. ‘Wat, dien Berends! En oe zeit dat oe den vent wel lijden mag! Ik heb het dadelijk gezeid dat die kerel me 't ongeluk in mien huus gebracht had. Daor is mien sikske dood en mien been net zoo ziek en nou zoudt oe nog met dien vreemden jongen verkeeren en mien alleenig veur het vee laoten zitten! Juistement.... dat kunt oe begriepen! Hadde gie zoo'n zenie in 't trouwen waor'm dan den Kees niet genomen? Dat was nog een beste jong en oe waort in de buurt gebleven..... Nou laot dat lamantieren, want ik blief der bie: ik wil der nooit en nimmer meer van heuren. Ik zeg 't oe maor, ai 't niet uut ouw heufd zet, dan gaot oe over ouw moeders graf naor 't raadhuis!’....

En de oude strompelde van haar stoel op en door het vertrek heen met eene vlugheid die zij in kalmere oogenblikken niet bezat.

De dag verliep en met spanning zag Pietje den avond te gemoet. Zij had alle hoop nog niet opgegeven. Moeder had een boos humeur, dat wist ze wel; maar Willem zou haar wel overreden. Niemand kon toch hem weêrstaan, dacht zij in haren eenvoud.

Toch was het niet kwaad, hem even te waarschuwen op wat hem wachtte. Vooral nu Bart wellicht ook bij moeder zoude zijn. Zij zou hem opwachten. Hij moest van het dorp komen

en zou dus waarschijnlijk langs hetzelfde voetpad komen, dat zij dien morgen betreden had.

Ongemerkt sloop zij naar buiten en koos een plekje onder de dennen, vanwaar zij de kronkelingen van het smalle pad met het oog kon volgen. Eene kleine opening in het bosch liet het dorpje op eenigen afstand zien.

Zacht ruischte de avondkoelte in de boomtoppen. Het vriendelijk dorpje, half wegschuilende in de heuvelen, werd hier en daar verguld door de dalende zon.

Het meisje hield de oogen vast op den ingang van het woud gericht en mijmerde.

De schaduwen werden al langer; nog even flikkerde de haan op den toren en de schemering breidde zich over het geheele dal. Zij begreep niet waarom hij zoo lang uitbleef.

Plotseling meende zij verwarde stemmen te hooren. Zij kwamen van huis.

IJlings richtte zij zich op; doch eer zij een stap had gedaan, zag zij Berends het pad, dat van haar huis leidde, met rassche schreden afkomen. Tegelijk hoorde zij de stem harer moeder, die haar riep.

Hij zag doodsbleek en scheen haar niet te bemerken tot zij vlak voor hem stond.

‘Pietje!’

‘Willem, wat is er?’ riep zij, verschrikt door zijne gejaagdhied. ‘Heb je Moeder....’

‘Stil, Pietje, spreek er niet van! Ik ben buiten mijzelven; ik weet niet wat ik zeg of doe.... Is dat een....’

‘Pieteke, waor bist oe dan?’ schreeuwde de stem van vrouw Westen.

‘Willem, Willem wat ga je doen? Je gaat toch niet weg! O Willem, wat zal....’

Maar de woorden bestierven haar op de lippen. Zij zag hem smeekend aan, met eene uitdrukking van zulke namelooze smart, dat voor een oogenblik de woede uit zijn vurig oog verdween. Hij besefte dat zij leed, en haar in zijne armen sluitende, fluisterde hij:

‘Pietje, mijn lieveling, het komt nog te recht. - Blijft ge mij trouw? Ik moet nu weg; ik moet! Maar ik schrijf je alles. Schrijft ge me dan terug? - En ik kom gauw terug en dan ga je mee, hoor, voor eeuwig mee!’

‘Pieteke, Pieteke!’ riep de stem, steeds naderbij komende. Zijne oogen schoten weer vlammen en het sprakelooze meisje

loslatende, ijlde hij den heuvel af en was in een oogwenk uit het gezicht.

V.

Wat was zij schoon, die bloeiende heide! 't Was al ver in September en nog lag zij frisch en blozend in de kalme herfstzon. Hier en daar zweefde een zilveren herfstdraad langzaam over haar henen, of wierp het dennenbosch lange, droomerige schaduwen op haren zoom.

Langzaam steeg de rook uit den schoorsteen van een schilderachtig hutje, waartegen een oude perzikstam geleund stond. Geen geluid, dat de tegenwoordigheid van menschen verried, drong door de open deur der bouwvallige woning. Uit de verte klonken de eentonige slagen van den houthakkersbijl. Hier scheen alles uitgestorven.

De schuchtere haas waagt zich welgemoed tot den zoom van 't woud, steekt plotseling de ooren op en stuift pijlsnel over het voetpad, het bosch in.

Daar toch tegen een boom geleund staat een menschelijk wezen, eene jonge vrouw met groote ernstige oogen, die zij onafgebroken op de verte gericht houdt. Hier komt immers de bode van het dorp langs. Niet dikwijls bestijgt hij den heuvel.

Lang, lang geleden, toen zij nog bij de zusters school ging, had zij hem hier eens ontmoet. Toen bracht hij moeder den brief dat vader in de groote stad op straat doodgevallen was. En nog eens was hij gekomen, toen Bart een brief van den baas van den steenoven had ontvangen.

Maar nu, nu *moest* hij komen. Het kon niet anders; 't was al twee maanden dat hij weg was. De eerste brief was zeker verloren geraakt; dat gebeurde meer. Zij had al dien tijd op antwoord gewacht; nu zou hij toch weer schrijven. Ach, had zij maar zijn adres! Aan hare liefde zou hij toch niet gaan twijfelen. Neen, hij kende haar te goed. Hij zou het wel begrijpen - de brief zou morgen zeker komen.

‘Morgen. Morgen zeker!’ zoo troostte zich het eenzame kind dag aan dag, terwijl zij de handen op het hart drukte, als om het onstuimig jagen te doen bedaren.

Toen de najaarsvlagen de laatste bladeren hadden weggevaagd, en de verschgevallen sneeuw heide en bosch in een witten mantel had gehuld, was nog dagelijks de indruk van hare voet-

stappen te bespeuren op het smalle pad dat naar het dorp leidde.

Niemand zag het, niemand lette op haar. Slechts ééns, toen de gure wind door merg en been drong, vroeg Bart plotseling wat zij toch met zulk weer in het bosch ging doen. Zij moest water halen voor 't vee, was het antwoord, en haastig nam zij de emmers op en verliet de hut.

Bart zag haar na. Hij wreef zich de oogen uit. Was dat het Pietje van weleer, zij, die daar met loome schreden als 't ware gebukt ging onder dien geringen last?

Moeder zat bij het vuur te breien, anders had hij heusch gedacht dat zij daar buiten liep; voor Pietje was die gebogen gestalte te oud.

Misnoegd bromde hij iets in zijn ruwen baard en ging naar het schuurtje om hout te hakken. Hij had een paar slagen gedaan, toen wierp hij de bijl van zich. Een onweerstaanbaar gevoel dreef hem naar buiten. 't Was toch zoo koud. Hij zou Pietje gaan helpen dragen. 't Was waar ook, zij had verleden nacht zoo gehoest; hij had er niet van kunnen slapen.

Hij kwam aan den heuvelrand - maar wat scheelde Pietje toch? Zij kon zeker de ijskorst niet breken van de kleine kom. Hij spoedde zich naar beneden.

‘Pietje!’ -

Daar lag zij, half geknield, half voorovergevallen, op het ijs; haar hoofd nog gesteund door den emmer dien zij omklemde.

Bart nam haar als een kind in zijne armen, droeg haar voorzichtig het voetpad op, de dorre heide over, en legde haar, steeds bewusteloos, op moeders bed. Op al de vragen en den woordenstroom waarmede deze hem overstelpte, was zijn eenig wederwoord:

‘Moeder, had je haar dien laatsten brief maar gegeven!’

‘Stil, stil, jongen! Kiek, ze kumpt weer bie! Ze doet der oogen open!’

Pietje kwam weer bij, doch Bart zorgde voortaan voor het water halen; de buitenlucht deed haar zoo hoesten, dat ze geen stap gaan kon. Bart sprokkelde hout in het dennenboschje en hing den zwaren ijzeren ketel over 't vuur. Bart ging naar het dorp om petroleum en zout te koopen en bracht eens een paar versche eieren mede, want het roggebrood smaakte haar niet meer.

En toen het in Februari nog zoo koud bleef, sprak Bart van de warme dagen, die op handen waren en die Pietjes verkoudheid weer genezen zouden. Die zoele Februari-dagen

kwamen, toen de maand haast om was. Met de teederheid eener vrouw droeg haar toen de ruwe smokkelaar van uit het bed naar een paar stoelen; het loopen viel haar toch zoo moeielijk in de laatste week. Daar wikkelde hij haar in zijn eigen jas en opende het raampje, opdat zij de eerste lentelucht mocht inademen. Hij had al een ooievaar zien vliegen; dat gaf een vroeg voorjaar, zeide hij. De knoppen van Pietje's perzik begonnen al te zwellen. Zoodra die bloeide, kwam Pietje wel weer uit en dan zou ze gauw weer geheel beter worden.

En toen hij weer bloeide en den ouden muur met zijn rozengloed bedekte, toen kwam er een kleine stoet uit de bouwvallige woning. Er werd iets langzaam weggedragen over de heide, door het dennenbosch, langs het slingerend beekje, pas aan zijne winterkluisters ontrukt.

En terwijl de leeuwerik in de blauwe lucht jubelde, volgde een oud verschrompeld vrouwtje den kleinen stoet en naast haar een forsche man. Zijne ruwe trekken, zijn verwilderd haar hadden iets onheilspellends; doch de hoed was zoo diep in de oogen gedrukt, dat niemand zag hoe vreemd het daarin schemerde en blonk.

‘Kiek eris, buurvrouw!’ riep eene dorpbewoonster, die, haar jongste op den arm, de ‘Rust wat’ binnenstoof. ‘Kiek eris gauw! Wie gaon daor toch? 'k Geleuf werempel als dat het de weduwvrouw Westen is.’

‘Nou mins,’ antwoordt de herbergierster, haren drempel betredend, ‘wêt oe 't dan niet? 't Is Pietje, de mooie Pietje van over de hei, zooals ze bie uns zeien....’

‘Gerust, herejemini wat oe daor zeit! En wat het die dan menkeerd? Ze zag der uut als melk en bloed zou 'k zoo maor zeggen.’

‘Och, wête wat,’ zegt de waardin op vertrouwelijken toon; ‘ze zeggen als dat Pietje 't heimwee had!’ En hiermede liet zij hare bezoekster staan om een klant te bedienen.

Daar op het rustig Geldersch kerkhofje, onder de schaduw van het kruis, rust Pietje Westen, naast zoo menigeen die ook het heimwee had.

En in de kleine hut op de heide vertelt moeder Westen aan iederen toevalligen bezoeker lange verhalen van haar Pietje-zaliger, die in den winter koude had gevat, en van al het harde werk dat zij nu heel alléén af moet doen.

MARION HOPE.

Bibliographisch album.

Het gebruik van spoorwegen en telegrafen voor militaire doeleinden, door K. Eland, Kapitein van den Generalen Staf, Leeraar aan de Krijgsschool voor Officieren. Schiedam, H.A.M. Roelants, 1877.

De krijgskunst, een wetenschap die onveranderlijk is in haar grondbeginselen, is ten aanzien van de middelen waardoor zij haar doel moet bereiken, aan gedurige wijzigingen onderhevig. Méér wellicht dan eenige andere harer zusteren, behoort zij ten allen tijde het oog gevestigd te houden op hetgeen buiten haar geschiedt. Geen vraagstuk in de maatschappij aanhangig is voor haar zonder belang; geen schrede wordt afgelegd op den weg der wetenschap, of zij volgt die met aandacht en verwachting; geen vooruitgang is er op het gebied van kunst en industrie, of zij maakt zich gereed daarvan partij te trekken.

Onder de moderne oorlogsmiddelen van steeds toenemend gewicht behooren twee schoone uitvindingen dezer eeuw: de stoom en de electriciteit. Het aantal toepassingen daarvan op militair gebied is legio, en vermeerdert nog dagelijks. In de eerste plaats verdienen daaronder de spoorwegen en de telegraaf te worden genoemd. Heeft de invoering daarvan een geheele omwenteling te weeg gebracht, op het gebied van handel en openbaar verkeer, in het krijgswezen was hun invloed van niet minder beteekenis. De spoorwegen vooral, in vredestijd de aderen waardoor het bloed en het leven der volken stroomt, zijn thans in oorlogstijd de spieren, die den arm ten strijde moeten opheffen. Oorlog te voeren *zonder* deze hulpmiddelen, is in de toekomst onmogelijk; reeds heeft de ervaring daaromtrent beslissend uitspraak gedaan.

In het gebruik der spoorwegen, en in mindere mate ook van den telegraaf, raken de belangen van het leger ten nauwste die

der natie en der bijzondere industrie. Daarom is het voor den officier, zoowel als voor den niet-militair, nuttig zich rekenschap te geven van den invloed, die van wêrszijde daarop wordt uitgeoefend. Om deze reden verdient het bovengenoemde werk van den kapitein Eland, het eerste dat in onze taal dit onderwerp in alle deelen behandelt, de algemeene aandacht. De schrijver geeft daarin een overzicht van hetgeen in het eigen land en in den vreemde omtrent het militair gebruik der spoorwegen en telegrafen belangrijks valt op te merken; hij deelt bespiegelingen mede en geschiedkundige herinneringen, technische détails zoowel als officieele voorschriften.

Wij wenschen bij enkele punten uit den belangrijken inhoud van dit werk, die geacht kunnen worden ook eenigszins algemeen belang in te boezemen, een oogenblik stil te staan.

De oningewijde stelt zich misschien de vraag, om welke reden bijzondere studie en voorzieningen gevorderd worden, om de beide machtige dienaren des vredes voor het oorlogsdoel te kunnen gebruiken. De schrijver antwoordt daarop reeds door zijn inleiding. Inderdaad bestaat er groot verschil in toestand, indien de belangen van handel en verkeer, of wel die van het oorlogvoerende leger, moeten worden gediend. In het eerste geval is met de spoorwegen, zoowel als met den telegraaf, *steeds* voordeel te behalen: de tijdwinst n.l. die zij opleveren. Niet alzoo in het krijgswezen. Hoewel zij aldaar zeer dikwijls met vrucht kunnen worden gebruikt - men zie slechts de verschillende gevallen door den S. in § 1 vermeld - sluit dit toch immer de vervulling van bepaalde voorwaarden in zich. Bij de spoorwegen ontstaan die uit de omstandigheid, dat bijna altijd *groote massa's*, waarin een onverbrekelijk verband behoort te bestaan, in *beperklen tijd* moeten worden vervoerd. Nu is door verschillende oorzaken, die in het werk uitvoerig worden besproken, het vermogen van elken spoorweg binnen zekere grenzen beperkt, en bestaat daarvoor een maximum, dat niet ongestraft wordt overschreden. Van daar dat het spoorweggebruik voor een militair geheel, dat in vaste samenstelling op het slagveld moet verschijnen, somwijlen *geen* tijdwinst oplevert boven voetmarschen, en bovendien het verband verbreekt: dus een tweeledig nadeel veroorzaakt. Maar er zijn nog andere bezwaren. De aanwending van een werktuig, zóó krachtig maar tevens zóó gevoelig als de spoorwegen,

bij massavervoer in beperkten tijd, waardoor de moeilijkheden der exploitatie vermenigvuldigen, vereischt niet alleen bepaalde voorzorgen om de geregelde uitvoering te verzekeren, maar vóór alles een *stelselmatig* gebruik. Dit vordert op *zijn* beurt: centralisatie van macht en regeling, samenwerking van militaire en spoorwegautoriteiten, en tijdige voorbereiding van den omvangrijken arbeid. Talrijk zijn de vraagpunten die moeten worden opgelost, en de eischen waaraan moet worden voldaan, alvorens gezegd kan worden dat van het spoorwegnet, in elk tijdperk van den oorlog, nuttig zal kunnen worden partij getrokken. Van daar dat in vredestijd - de tijd van voorbereiding ten oorlog - een voortdurende studie van dit onderwerp tot de zorg van het krijgsbestuur behoort. De geschiedenis heeft geleerd, dat ook in dit opzicht verzuim onheilen na zich sleept.

Het stelselmatig gebruik der spoorwegen voor een oorlogsdoel, waarbij de afzonderlijke deelen van het wegennet in bepaald verband moeten samenwerken aan een gemeenschappelijke taak, vordert in de eerste plaats een onderzoek, in hoever de lijnen waarvan men zich moet bedienen, zich in verschillende gevallen daartoe eigenen. Voor ons land, waar een oorlog slechts gevoerd zal worden tot behoud van het zelfstandig volksbestaan op den vaderlandschen bodem, is daarvoor het standpunt aangewezen in het wettelijk aangenomen defensiestelsel. Reeds bij een beschouwing over dit onderwerp wordt een gebied betreden, dat in hooge mate de belangstelling van den niet-militair verdient. Immers menigmaal komt het voor, bij ontwerpen van spoorwegen of bij aanvragen om concessie, dat door het legerbestuur tegen de een of andere richting, bedenking moet worden gemaakt. En niet altijd wordt die plichtmatige tegenwerking uit het ware oogpunt beschouwd; niet immer ontging de Regeering het verwijt, dat zij de dierbare belangen des vredes bij die van het gehate krijgswezen ten achter stelde. Toch is geen verwijt minder verdiend; en wilde men in het leger onbillijk zijn, dan ware er voldoende reden, om zich te beklagen over het omgekeerde. Het schijnt ons voor den heer Eland een dankbare taak te zijn geweest, het groote belang van zekere spoorwegrichting, uit een krijgskundig oogpunt gezien, in het algemeen en in bepaalde gevallen, uiteen te zetten. Hierdoor toch ontstaat voor een ieder de mogelijkheid, om gevolgtrekkingen te maken voor het tegen-

woordige, en om tevens voor de toekomst te kunnen nagaan, wanneer men op tegenstand, of wel op steun bij het krijgsbestuur zal mogen rekenen. Want ook voor krachtige hulp bij spoorwegondernemingen bestaat zeer dikwijls aanleiding; en mocht alleen het militair belang spreken, dan waren spoedig nog verscheiden verbindingen voltooid. Toch hoort men zoo zelden in het publiek, ter aanbeveling van een ontworpen lijn, verkondigen dat de defensie, dus de Staat, er voordeel uit zal trekken; meestal is men voldaan met de wetenschap, dat locale en handelsbehoeften zullen worden bevredigd, en dat het krijgswezen niet al te zeer wordt benadeeld. Dit zoude anders zijn, indien er minder onbekendheid heerschte met het groote gewicht, dat door de spoorwegen ten goede of ten kwade kan worden uitgeoefend.

Voor den officier is een beschouwing over het spoorwegstelsel van ons land hoogst nuttig, daar zij hem de werking bij verschillende oorlogstoestanden, zoowel bij den aanval als de verdediging, kan doen zien; wenschelijke aanvulling door aanleg van nieuwe lijnen, en noodzakelijke wijzigingen, door vernieling van bestaande gedeelten die nadeelig zijn voor de defensie, vallen daarbij van zelf in het oog.

De schrijver wijdt aan de bespreking van dit onderwerp het IIe Hoofdstuk van zijn werk; hij behandelt vooraf de algemeene eischen, waaraan een spoorwegnet voor de landsverdediging, zoo mogelijk, moet voldoen, en de punten die het militair belang van een spoorweg beheerschen. Hierbij wordt in het licht gesteld, welke ligging ten opzichte van liniën, stellingen en kusten de meest gewenschte is; welke richting in de nabijheid van versterkte plaatsen, uit een tactisch oogpunt, wordt gevorderd, enz. Verder worden de voordeelen, die wegen met dubbelspoor voor militaire transporten opleveren, uitvoerig gemotiveerd.

Zoowel bij de algemeene beschouwingen, als in de daarop volgende bespreking der voornaamste spoorwegen van ons land, maakt de S. een onderscheiding in *operatie*- en *communicatie*-lijnen.

Tegen de juistheid dier indeeling op zich zelf is niets te zeggen; maar met het oog op ons geconcentreerd verdedigingsstelsel achten wij haar van minder beteekenis. In ons land toch zal een troepenverplaatsing met spoorwegen, *langs* de kust, of *evenwijdig aan* de liniën, dikwijls even goed den naam van ‘operatie’ verdienen, als

een andere, die in de richting *naar* of *van* die stellingen geschiedt. In groote landen, en vooral bij aanvallende oorlogen, komt echter het verschil duidelijk aan het licht; dáár zijn de lijnen, die naar de grenzen voeren, ook voortgezet op vijandelijk grondgebied, de werkelijke operatie- en toevoerliniën; dáár zijn aan die wegen dikwijls bepaalde legerafdeelingen, met een zekere opdracht of een strategisch doel voor oogen, gebonden; dáár doen ook de communicatielijnen bijna uitsluitend als zoodanig dienst.

Voor ons land hadden wij de voorkeur gegeven aan een andere indeeling; een geregeld overzicht van het spoorwegnet in verband met de verschillende defensieliniën, zoowel voor de eigenlijke verdediging bij verschillende oorlogstoestanden, als voor de andere tijdperken van den oorlog, ware hier gewenscht geweest. Hoewel ook de S. de waarde van verschillende lijnen in bepaalde gevallen aanstipt, laat hij bijv. het standpunt van den *aanvaller* geheel onaangeroerd. Een breedere opvatting van dit hoofdstuk zou daarvan, gelooven wij, het belang aanmerkelijk hebben verhoogd.

Vóór het tijdperk der eigenlijke verdediging rust op de spoorwegen een hoogst gewichtige taak, bij de mobilisatie en concentratie der strijdkrachten. Bij ons mobilisatiestelsel, de indeeling der militie en der garnizoenen, waarvan reeds lange jaren een doelmatige regeling wordt gewacht, zal in de eerste plaats met de spoorwegverbindingen rekening moeten worden gehouden. Voor dit tijdperk verdienen de lijnen in het O. en N. des lands bijzonder de aandacht, omdat vooral dáár een omvangrijke arbeid in beperkten tijd zal moeten worden verricht.

Voor het te volgen stelsel van verpleging, aanvulling en evacuatie *gedurende* den oorlog, dient ons spoorwegnet vooral in verband met de groote rivieren en andere waterwegen te worden bestudeerd. Over het algemeen verkeeren wij daarvoor niet in ongunstige omstandigheden; bij oordeelkundige verdeeling van het vervoer over spoor- en waterwegen, en aanwijzing van geschikte centra kunnen wij ons meestal met gemak onafhankelijk maken van de landstreek waar wij ons bevinden. Tevens ontstaat de mogelijkheid om ons te ontheffen van het aanschaffen en medevoeren van een groot gedeelte van den kolossalen legertros, die in andere legers voor vervoer van munitie, levensmiddelen, zieken en gewonden, onmisbaar is.

Hoogst merkwaardig is ook de invloed, die door de spoorwegen wordt uitgeoefend op de operatiën van een aanvallend leger. Niet alleen begunstigen zij snelle en verrassende ondernemingen, maar zij vormen zelfs den grondslag voor het aanvalsplan; menige operatie in de jongste oorlogen had tot hoofddoel, het bezit te verkrijgen van een spoorwegverbinding. De verklaring van dit feit ligt voor de hand: in de behoeften eener moderne strijdmacht kan slechts door den aanvoer langs spoorwegen worden voorzien; zij vormen de eenige deugdelijke verbinding voor een aanvallend leger met de hnlpbronnen van het eigen land, en daarom juist is hun strategische waarde zoo groot.

Als een voordeel van het gebruik der spoorwegen vermeldt men, dat de verdediger tegenwoordig uit den toestand van zijn spoorwegnet en van dat des aanvallers, de vermoedelijke operatiën van den laatsten vooraf reeds met eenige waarschijnlijkheid kan raden. Dit is inderdaad het geval, doch slechts tot zekere hoogte, en niet veel méér dan vroeger mogelijk was. Immers ook vóór het bestaan der spoorwegen waren oprukkende legers aan enkele heirbanen - straatwegen - gebonden; deze waren echter minder talrijk, dan de internationale spoorwegverbindingen thans langzamerhand worden. Het is intusschen zeker, dat een aanvaller zich zoo spoedig mogelijk van de spoorwegen zal meester maken, die hem voor zijn verdere operatiën van dienst kunnen zijn. Hierop moet de verdediger rekenen; door het aanleggen van sperforten in vredestijd, het onbruikbaar maken of vernielen van wegen en kunstwerken bij het uitbreken van den oorlog, moet hij de uitvoering dier plannen van de tegenpartij trachten te vertragen of te beletten.

In een veertigtal bladzijden (20-58) behandelt de heer Eland verschillende punten van technischen aard. Blijkkaar stelde S. zich ten doel, in dit overzicht de gegevens te verschaffen, die voor leeken in spoorwegzaken onmisbaar zijn, zoowel tot recht begrip van het overige van het werk, als om later de verschillende regelen der exploitatie op militaire transporten te kunnen toepassen. De constructie van den spoorweg, en van verschillende hulpmiddelen voor de exploitatie, worden daarom slechts oppervlakkig behandeld; meer uitvoerig bespreekt de schrijver de stations, de wenschelijke inrichting daarvan voor een omvangrijk vervoer, alsmede het rollend

materieel, zijn laadruimte, vereischten voor militair gebruik enz. Ten slotte worden verschillende signaalstelsels beschouwd, en eenige gegevens medegedeeld omtrent het spoorwegpersoneel. Veel belangrijke punten en opmerkingen uit dit gedeelte van het werk verdienen de belangstelling zelfs van den technicus, daar zij hem het oog doen vestigen op de bijzondere eischen, die uit een militair oogpunt moeten worden gesteld.

Bij de voorbereiding van het gebruik der spoorwegen voor militaire doeleinden moeten bijzondere regelen voor de exploitatie worden vastgesteld. Staat daarbij de wensch op den voorgrond, om den omvang van het vervoer in beperkten tijd - door uitbreiding van de capaciteit der lijnen - zooveel mogelijk te bevorderen, aan de andere zijde moet niet worden vergeten, dat de zekerheid der behoorlijke uitvoering nimmer aan gevaarlijke kansen mag worden gewaagd. Regelmaat en nauwgezetheid in de toepassing der regelen voor het vervoer behooren de alles beheerschende factoren te zijn; waar deze ontbreken of niet worden gehandhaafd, staat de geheele onderneming aan mislukking bloot, en blijven de gevolgen niet zonder invloed op het lot der wapenen.

Deze beginselen zijn uitgedrukt in de verschillende technische regelen voor de exploitatie, die door den S. uitvoerig worden behandeld. Wij wijzen hierbij vooral op de § §, waarin de omvangrijke voorbereidingsmaatregelen worden besproken, die noodig zijn om het karakter van een spoorweg in alle opzichten te leeren kennen, en om het vermogen door geschikte middelen te verhoogen; verder op de regelen voor de vaste samenstelling van treinen, naar gelang der te vervoeren troepensoort, en voor de standvastige en gematigde snelheid bij het vervoer; op de bepalingen eindelijk, die ten doel hebben het stipt vertrek en aankomen der treinen te verzekeren, en elk oponthoud door snelle, geregelde in- en uitlading der treinen en onmiddellijke ontruiming der stations te voorkomen.

Op één punt blijven wij hierbij eenigszins in twijfel omtrent schrijvers bedoeling. Het is op blz. 59, bij de bespreking der gevallen waarin het vervoer *doorloopend* of gedurende langeren tijd geregeld geschiedt, en van die waarin het *met échelons*, met snelle opvolging, en zonder den terugkeer van ledige treinen in te wachten, plaats heeft. Na de niet zeer duidelijke gevolgtrekking, dat

'*bij doorloopend vervoer het gevaar voor ongelukken gering is*,' lezen wij, '*dat bij échelonvervoer, de snelheid der uitvoering alles, zelfs - tot zekere hoogte - het gevaar voor ongelukken*, (*beheerscht*).' Een ongeluk als hier wordt bedoeld, is echter geen onbeduidend feit, maar een nadeel dat zich voortplant, in omvang toeneemt, en op den einduitslag der operatie invloed uitoefent. Hoewel de restrictie van den schrijver '*tot zekere hoogte*', het denkbeeld aan roekeloosheid uitsluit, hadden wij liever ook hier zien herinneren aan de spreuk: 'veel haast maakt weinig spoed', en aan den eisch dat geen vertraging mag ontstaan uit te hoog opgedreven snelheid der uitvoering. Want juist in de dringende gevallen dat troepenvervoer met échelons geschiedt, waarin bijv. het grootste belang bestaat bij de tijdige aankomst der *geheele* afdeeling op een bedreigd punt, zou het veronachtzamen van dien regel tot ernstige teleurstellingen kunnen leiden. Het échelonvervoer laat reeds uit den aard der zaak een aanmerkelijk snellere troepenverplaatsing toe, dan het doorloopende. Daarbij toch maken de terugkeerende treinen het verkeer meer ingewikkeld; zij noodzaken tot omzichtigheid, vooral op de kruispunten; en bij banen met enkel spoor, beperken zij den tijd waarbinnen twee treinen elkaâr kunnen opvolgen. Bij het échelonvervoer, dat zooveel eenvoudiger is, kan met dezelfde, zoo niet met méér zekerheid, het gevaar voor ongelukken worden voorkomen; en nimmer mag die zekerheid aan de kans op een korte tijdwinst worden opgeofferd.

Op ons spoorwegnet zal in oorlogstijd een troepenvervoer met échelons waarschijnlijk niet zeldzaam noodig zijn. Om deze reden moet het bij ons tot in bijzonderheden worden geregeld, en mogen hier althans de 'voorschriften' niet uitsluitend op het doorloopend vervoer betrekking hebben, zooals de schrijver vermeldt dat elders het geval is.

Niet minder gewichtig dan de technische regelen, zijn de bepalingen van meer uitsluitend militairen aard. Daarvan is de strekking: de geregelde uitvoering der transporten door doelmatige voorschriften voor de wijze van in- en uitlading der verschillende wapens enz. te bevorderen; de orde in stations en treinen te verzekeren, en de krijgstucht onder de troepen te handhaven. Het is een gewichtig en niet te miskennen nadeel van het gebruik der spoorwegen, dat het, bij gebrek aan voorzorg, lichtelijk aanleiding geeft tot ver-

slapping der discipline, en in dit opzicht zeer bij de voetmarschen ten achter staat. Doelmatige bepalingen, waaraan streng de hand wordt gehouden, kunnen hier echter veel kwaad voorkomen. Het bij ons bestaande voorschrift biedt in dit opzicht nog een ruim veld ter verbetering aan. Vooreerst blijkt dit uit de omstandigheid, dat vele bepalingen - die de schrijver op bijzondere wijze in het oog doet springen - nog maar alleen gelden voor het leger, en niet verbindend zijn voor de spoorwegmaatschappijen; maar ten andere doen de leerzame vergelijkingen met buitenlandsche reglementen, en de ingelaschte historische feiten, waaruit de ervaring spreekt, ons duidelijk de leemten daarin zien. Gelukkig kunnen wij nu verwachten, dat door de *permanente militaire spoorwegcommissie*, die onlangs werd ingesteld, eerlang vaste en oordeelkundige voorschriften, voor leger en spoorwegbesturen verplichtend, tot stand zullen worden gebracht.

Om het belang daarvan door een voorbeeld op te helderen, wijzen wij op het volgende. Op blz. 87 lezen wij, dat de tijd voor het inladen van één bataljon infanterie op oorlogsterkte gemiddeld 20 minuten bedraagt, terwijl volgens blz. 69 in ons land is bepaald, dat de troepen 1 uur voor het vertrek van den trein aan het station gereed moeten staan. Nu bestaat in het leger de bekende neiging om te zondigen door ‘*trop de zèle*’; daardoor zullen wellicht de gevallen niet zeldzaam zijn, dat een troep 1 à 2 uur nutteloos aan het station moet staan wachten. Dergelijk doelloos wachten, waarvan het Reglement indirect de schuld zou dragen, werkt echter in hooge mate demoraliseerend; het is een eerste aanleiding tot verslapping der krijgstucht, en kan ook voor de exploitatie niet anders dan lastig en schadelijk zijn. Wie de feiten kent uit den Fransch-Duitschen oorlog, en zich herinnert hoe menigmaal de overvulling van een station, door te vroege aankomst en ongeregeld vertrek van troepen en goederen, oorzaak was dat een spoorweg voor het verkeer onbruikbaar werd, komt tot de gevolgtrekking, dat *stiptheid* hier een allernoodzakelijkst element is. Van de zijde der militairen mag daartegen voorzeker niet gezondigd worden, en stipt te zijn, beteekent zoowel niet te vroeg te komen, als niet te laat. Wij maken van het bovenstaande met voordacht melding, omdat bij het spoorwegvervoer der troepen, die in 1876 aan de manoeuvres in Overijsel hadden deelgenomen, verschillende

afdeelingen *uren lang* aan de stations zijn opgehouden. Of de spoorwegambtenaren daarbij echter geheel vrij van schuld waren, kunnen wij niet beslissen. Het nut eener *oefening* in spoorwegvervoer op groote schaal, zooals toenmaals in ons leger voor het eerst plaats had, kan overigens niet hoog genoeg worden geschat.

De heer Eland behandelt in het Ve Hoofdstuk de *organisatiën*, die in verschillende rijken voor het militaire spoorwegwezen bestaan. Uitvoerig vooral worden de Duitsche en de Fransche stelsels besproken, en de rechten, plichten en functiën nagegaan van de organen, die met de voorbereiding in vredestijd, en met de leiding en het toezicht bij strategische transporten in oorlogstijd zijn belast. Gaarne hadden wij hierbij vooraf het nut, of liever het onmisbare van dergelijke instellingen zien betoogen. Immers licht stelt men zich de vraag, waarom de spoorwegbesturen, op wier schouders toch ook in vredestijd een omvangrijke taak rust, bij het uitbreken van den oorlog de hulp - wellicht zegt men de inmenging - van militaire organen behoeven. Nu geeft wel is waar het overzicht van den werkkring dier lichamen op deze vraag zijdelings het antwoord, maar een inleidende verklaring, die het belang der zaak wel verdiende, zou dit meer duidelijk hebben gedaan. Tevens ware dan beter de noodzakelijkheid gebleken, om bij aanvallende operatiën op vijandelijk grondgebied de exploitatie der banen van het oorlogstooneel *geheel* in handen van militairen te leggen.

Maar wij bebben tegen schrijvers beschouwingen over de organisatiën nog een meer ernstig bezwaar. Hij bespreekt n.l. in hoofdzaak slechts het personeel, dat bij het militair gebruik der spoorwegen in werking treedt. Nu zijn wel die verschillende organen onmisbare elementen voor een deugdelijke regeling, maar daarmede alléén bezit men nog geen weldoordachte organisatie. Daartoe behoort meer; daarvoor zijn allesomvattende voorschriften noodig, en moet *voor elk lijdperk van den oorlog* een oordeelkundig stelsel zijn aangenomen, dat tot grondslag bij het vervoer dient, en volgens hetwelk de commissiën de leiding en het toezicht uitoefenen.

Zoo moet in het tijdperk der mobilisatie van het beginsel worden uitgegaan, om voor zekere districten en korpsen *bepaalde* lijnen te bestemmen, een regel waarvan de uitvoering in het buitenland zeer bevorderd wordt door de districtswijze indeeling van militie en

garnizoenen. Zoo moet door zekere maatregelen het omvangrijke mobilisatieverkeer worden vereenvoudigd, naar onze meening het best door het aanwijzen van *bepaalde* stations en *vaste* uren van vertrek aan verschillende categoriën van verlofgangers, onverschillig op welk tijdstip de opkomst onder de wapenen zal plaats hebben. Voor de handhaving der orde moet gezorgd worden, hetzij door indeeling in detachementen onder militair geleide, hetzij door - meer rationeel - de aangewezen stations van vertrek te doen bewaken. Eerst na omtrent deze en meer andere punten te hebben beslist, ontstaat een stelselmatige regeling.

Vooral ook bij het vervoer, dat *gedurende* den loop der operatiën tot geregelde voorziening in verpleging, aanvulling en evacuatie van zieken en gewonden plaats heeft, dient men methodisch te werk te gaan. In verhouding tot den beschikbaren tijd, zijn dan wel is waar de transporten niet meer zoo omvangrijk als in de eerste periode van den oorlog, maar daarentegen moet nu weêr zooveel mogelijk het openbaar verkeer worden toegelaten. Bovendien maken de groote verscheidenheid van de toevoerbronnen, en de uiteenloopende bestemming der verschillende benoodigdheden, bijzondere voorzorgen noodig. Daarom moeten ook hier lijnen tot bediening van *bepaalde* legerafdeelingen worden aangewezen. Daarom moeten geschikte stations voor het vereenigen van den toevoer uit allerlei bronnen, voor het sorteeren, bewaren, en naar gelang der behoefte aan de korpsen toezenden, worden bestemd. Ook voor een snelle en geregelde evacuatie uit het leger naar het binnenland zijn naar bepaalde eischen ingerichte vereenigings- en verspreidingspunten aan de spoorwegen noodig.

Een wezenlijk vereischte voor een oordeelkundige regeling is eindelijk de centralisatie der macht om spoorwegtransporten te bevelen, en van de bevoegdheid om die te doen uitvoeren. Hierdoor alleen is het geregeld verloop van het vervoer, in verband met de krijgskundige belangen waarvoor het geschiedt, verzekerd.

In het overzicht van den S. komt, gelooven wij, niet duidelijk aan het licht, dat eerst met het nemen van al dergelijke maatregelen een volkomen *organisatie* van het militaire spoorwegwezen ontstaat. Wel is waar worden verschillende punten die hier zijn aangestipt, ook door hem besproken, maar meer als toelichting voor den werkkring der organen (blz. 111). Een ruimere opvatting van het woord

organisatie zou ongetwijfeld de waarde van de beschouwingen over dat onderwerp zeer hebben verhoogd.

Over de Nederlandsche organisatie, die na het in werking treden der spoorwegcommissie in de geboorte verkeert, kon S. nog slechts weinig mededeelen; een overzicht van den werkkring van dat lichaam kon eerst in een bijvoegsel bij de IIe Afdeeling van het werk worden gegeven. Wij wenschen hier niet breed de fouten uit te meten, die bij de instelling van dat nieuwe orgaan en in de daarvoor bestemde instructie zouden zijn begaan. Waar ons krijgswezen een dringende verbetering ondergaat, is aanvankelijk tevreden berusting plichtmatig. De ondervinding zal dan den weg tot verdere volmaking wel wijzen. Zoo kon b.v. de heer Eland in het besproken bijvoegsel constateeren, dat een gewichtige grief was weggenomen, waarop reeds dadelijk in de 1^{e} Afdeeling van het werk alleszins terecht de aandacht was gevestigd (blz. 149), door de benoeming van ambtenaren der voorname spoorwegmaatschappijen, en van een lid van den Raad van Toezicht op de Spoorwegdiensten, tot vaste leden der spoorwegcommissie. Hierdoor is het technisch element daarin behoorlijk vertegenwoordigd, en is een gewenschte samenwerking, met behartiging der belangen van leger en maatschappijen, verzekerd.

Een paar opmerkingen mogen hier echter niet onvermeld blijven. Een punt waarin dringend verandering gewenscht is - ook volgens de beschouwing van den heer Eland - is de verhouding tusschen de spoorwegcommissie en den generalen staf. Wat is de zaak? De chef van dit korps ontwerpt, naar de inzichten van het krijgsbestuur of van den legerbevelhebber, de strategische operatiën en als zoodanig de troepenverplaatsingen op groote schaal. De regeling dier mouvementen geschiedde daarom ook steeds op het hoofdbureau van den staf. Thans is, voor zoover daarbij spoorwegtransporten te pas komen, een afzonderlijk lichaam, dat geheel zelfstandig naast den generalen staf staat, daarmede belast, doch overigens mist het de bevoegdheid en de gegevens, om ook in andere verplaatsingen (voetmarschen, vervoer te water), die in direct verband met spoorwegvervoer steeds noodig zijn, te voorzien. Daardoor ontstaat een ingewikkelde toestand en zullen wrijvingen en tijdverlies denkelijk niet uitblijven, te meer daar in vredestijd het Departement van Oorlog, dat reeds zooveel op de schouders draagt, menigmaal als

tusschenpersoon bij den staf en de spoorwegcommissie moet fungeeren. Men kan gerust een dergelijk orgaan, *buiten* den generalen staf staande, als een '*hors d'oeuvre*' beschouwen, en terecht wijst de heer Eland er op, dat men in het buitenland algemeen anders over die verhouding denkt, zoodat dáár de spoorwegcommissiën als hulporganen van den staf werkzaam zijn. In het belang der zaak, moge men ook in ons land tot de overtuiging komen, dat zulks noodig is[1].

Een ander bezwaar is, dat thans langzamerhand wel op afdoende wijze het spoorwegwezen zal kunnen worden geregeld, maar niet het gebruik van een ander, voor ons land niet minder gewichtig middel van versneld verkeer: de stoomvaart. Het vervoer te water zal bij ons te lande, in elk tijdperk van den oorlog, een groote rol spelen. De Zuiderzee geeft gelegenheid, zoolang ze niet geheel droog is, om het op groote schaal tot ontlasting der spoorwegen en met voordeel toe te passen. Verschillende rivieren zijn in sommige oorlogstoestanden aangewezen toevoerlijnen; de evacuatie zal liefst zooveel mogelijk met vaartuigen moeten geschieden, enz. Nu hadden wij gemeend, dat het tot den werkkring der spoorwegcommissie zou hebben behoord, om ook in dit opzicht als voorbereidster en leidster op te treden. Want bij het versneld verkeer te water op groote schaal zullen dergelijke regelen behooren te worden gevolgd, als bij dat langs spoorwegen. In elk geval zou een volledige statistiek van stoombooten, veerschepen, aanlegplaatsen, duur van trajecten, capaciteit van schepen en magazijnen, enz. naar de waarschijnlijke behoefte geordend en steeds bijgehouden, voor oorlogstijd ongetwijfeld reeds een zeer groote waarde hebben.

De schrijver bespreekt ook in het kort de verhouding, die in verschillende landen tusschen de Regeeringen en de spoorwegbesturen bestaat. Hij wijst op den overwegenden invloed, dien het Duitsche krijgsbestuur in oorlogstijd in spoorwegzaken bezit, en die zelfs tot het vaststellen van eenhoofdig militair gezag bij de regeling van het vervoer heeft geleid; tevens op de meerdere zelfstandigheid, die de

1 In Juni 1877 werd deze aankondiging geschreven. Thans - 1 Maart 1878 - heeft de hier geplaatste beschouwing haar waarde verloren, daar onlangs de chef van den generalen staf tot president der spoorwegcommissie werd benoemd.

groote spoorweglichamen in Frankrijk hebben behouden, en die zij, blijkens de ervaring in den oorlog van 1870-71, zoo ruimschoots verdienen. Voor ons land worden de artikelen der Wet van 9 April 1875 (Staatsblad N°. 67), die voor het krijgswezen van gewicht zijn, medegedeeld en besproken; daarbij wordt erkend dat de bevoegdheid der Regeering tegenover de maatschappijen thans tamelijk uitgestrekt is en niet meer, zooals vroeger, ten nadeele van het militair belang is beperkt. Gaarne hadden wij ook hierbij schrijvers oordeel vernomen omtrent het gewichtige vraagstuk der Staatsexploitatie, dat meer en meer voor de spoorwegwetgeving in beteekenis wint. Immers ook uit een militair oogpunt is het ver van onverschillig, of het spoorwegnet des lands verdeeld is over enkele groote, dan wel over talrijke kleine maatschappijen, of dat eindelijk de Staat zelf, voor een grooter of kleiner gedeelte, als eigenaar en bestuurder optreedt. Een vergelijking van de werking van verschillende spoorwegstelsels - met name van die in Frankrijk en Duitschland - en de beschouwing van de uitkomsten der exploitatie in den jongsten oorlog, leiden in dit opzicht voor het leger tot een zeer besliste keuze. Daar als basis eener militaire regeling centralisatie van macht en leiding worden geëischt, is het duidelijk dat een stelsel, waarbij reeds in vredestijd *éénheid* in bestuur en exploitatie geheel of zoo nabij mogelijk is bereikt, voor het leger de meeste voordeelen aanbiedt. De ideale toestand voor de militaire belangen is die, waarbij de Staat het *geheele* spoorwegnet in handen heeft en exploiteert, het laatste liever nog met eigen personeel, dan door tusschenkomst van een afhankelijk agent. De verwezenlijking van dien toestand te willen vragen, alleen omdat het krijgswezen zulks wenscht, ware even vruchteloos als het aanleggen van spoorwegen te vorderen voor uitsluitend militaire doeleinden. Gelukkig echter openbaart zich ook van andere en meer invloedrijke zijde een zelfde aandrang. Meer en meer vestigt zich de overtuiging, dat ook het steeds klimmende verkeer, en de toenemende behoeften van den handel, door Staatsexploitatie beter dan door eenig ander stelsel zouden worden gebaat, en dat ook verschillende economische redenen voor de toepassing daarvan pleiten.

Een belangrijke beschouwing over de voordeelen der Staatsexploitatie leverde onlangs Prof. Pekelharing in de *Vragen des Tijds* (Dec. 1876). Ook de defensie werd daarin terloops aangeroerd; ‘Staats-

exploitatie - zoo lezen we ongeveer - zal de ingrijpende maatregelen, die ten behoeve van 's lands verdediging aan de maatschappijen zware lasten opleggen, doen vervallen.' Wij erkennen dat sommige bepalingen der Wet van 1875 niet bevorderlijk zijn voor het belang der maatschappijen; maar in vergelijking met andere landen is de toestand bij ons niet ongunstig. Welke echter de lasten zijn, die het Kon. Besluit van 16 Sept 1876 en de instelling der spoorwegcommissie voor de spoorwegbesturen medebrengen - volgens Prof. Pekelharing - begrijpen wij niet. Die commissie zal integendeel, zooals zij thans is samengesteld, juist kunnen dienen om de nadeelige gevolgen van oorlogstoestanden, ook in het belang der maatschappijen, zooveel doenlijk te beperken. Overigens constateeren wij met genoegen, dat ook de heer Pekelharing meent, 'dat de defensie uit den aard der zaak door Staatsexploitatie zeer zal worden gebaat.' Dit positieve argument moge in de toekomst met meer nadruk in de schaal worden gelegd, indien de waarde van het bedoelde stelsel wordt gewogen. Het nationale belang der landsverdediging heeft wel eenig recht hierin mede te worden geteld, zelfs al ware het in deze niet zoo volkomen in overeenstemming met dat der maatschappijen, als inderdaad het geval is.

In de beide laatste hoofdstukken van de afdeeling 'spoorwegen' behandelt de heer Eland de middelen om een spoorwegnet naar militaire eischen te wijzigen; d.i. om schadelijke wegen, hulpmiddelen en kunstwerken te vernielen of onbruikbaar te maken, en omgekeerd om lijnen of werken aan te leggen en te herstellen. Daar de S. hierbij grootendeels technisch gebied betreedt, en naar behoefte daarin meer of minder doordringt, zullen wij zijn beschouwingen hier niet volgen. Wij wijzen er echter op, dat voor den officier hier nuttige gegevens voor systematischen arbeid zijn te vinden. Ook de mededeelingen omtrent 'militaire spoorwegtroepen' verdienen de aandacht, evenzeer als de in hoofdtrekken behandelde regelen voor de militaire bewaking en verdediging van spoorwegen en stations tegen vijandelijke ondernemingen.

Het '*aanhangsel*', achter deze afdeeling geplaatst, achten wij niet het minst belangrijke deel van den arbeid des heeren Eland. In een drietal 'proeven' wordt daarin n.l. de regeling van verschillende omvangrijke spoorwegtransporten, ook van strategischen aard,

in alle bijzonderheden uitgewerkt, en met tableaux en graphische voorstellingen toegelicht. Voor hem, die zich van de exploitatie voor militaire doeleinden volkomen op de hoogte wil stellen, en die dus méér heeft gedaan dan het boek vluchtig doorgelezen, kan een dergelijke practische toepassing van de leidende beginselen op concrete gevallen niet anders dan hoogst leerzaam zijn. Het is hier de plaats niet, om over het nut der *toepassende methode* in militaire studiën uit te weiden. Maar wij gelooven te mogen beweren, dat door den S. het bewijs wordt geleverd, dat zij ook in zake het spoorweggebruik op de meest afdoende wijze de gelegenheid opent, om alle voorkomende moeilijkheden te leeren kennen en - overwinnen.

Het belang van de telegrafen - de optische en de electrische - kan voor het krijgswezen mede van hooge beteekenis zijn; zoowel als hulpmiddel bij spoorweggebruik als voor andere doeleinden, is de toepassing daarvan in den modernen oorlog onmisbaar. Zoo draagt de telegraaf bij, door verspreiding van de orders tot opkomst onder de wapenen, tot het zoo gewenschte snelle verloop der mobilisatie; zoo ook tot bespoediging van de concentratie der legers en van dringende maatregelen gedurende den loop der operatiën. Bij ons te lande vooral zal telegrafisch verkeer op groote schaal noodig en van onberekenbaar nut kunnen zijn bij de bewaking en verdediging der uitgebreide kusten en verdedigingsliniën. Terecht stelt echter de heer Eland al dadelijk verschillende beginselen op den voorgrond, die tot omzichtigheid en oordeel in het gebruik nopen, en zonder welker naleving teleurstelling en erger nadeelen ontstaan. En er is maar al te veel reden om te vreezen, dat die nadeelen niet immer zullen worden vermeden. Ten allen tijde kostte het den legerbevelhebbers moeite, om de zoo noodige zelfstandigheid te behouden in de uitvoering der taak, waarvoor de staatkunde hen had geroepen en verantwoordelijk gesteld; dikwijls was inmenging van de zijde der diplomatie een struikelblok voor het welslagen van operatiën en voor oordeelkundige handelingen in verband met den toestand van het oogenblik. De ‘Gedeputeerden te Velde’, in de legers onzer oude Republiek, controleerden niet alleen den opperbevelhebber, maar werkten hem ook menigmaal tegen in de

uitvoering zijner plannen, en dwongen hem *hun* inzichten te volgen. Thans vestigt de telegraaf veelal een onverbreekbaren band tusschen den veldheer en den diplomaat; in zijn kabinet blijft laatstgenoemde nu voortdurend op de hoogte van toestanden en plannen, en meer dan ooit bestaat er verleiding en gevaar voor een inmenging, waaruit zelden iets goeds kan voortkomen. De ‘ramp van Sédan’ bijv. dankt daaraan haar ontstaan, en waarschuwt dreigend voor de toekomst. Hopen wij dat eendracht in wenschen, en volledig vertrouwen in het krijgsbestuur, ons in tijden van gevaar voor *mis*bruik van een overigens zoo nuttig hulpmiddel zullen kunnen bewaren.

De heer Eland bespreekt uitvoerig de verschillende telegraafstelsels, de wijze waarop zij ook voor uitsluitend militaire doeleinden kunnen worden ingericht, en de hulpmiddelen die daarbij benoodigd zijn. Uit den aard der zaak beweegt hij zich hierbij veelal op technisch terrein; evenwel mogen enkele zaken niet onopgemerkt blijven.

Na de behandeling van verschillende soorten van telegraaflijnen, voor vaste en tijdelijke verbindingen, beschouwt de S. de lijnen die voor gebruik te velde in aanmerking komen, de wijze waarop zij worden gemaakt en het materieel dat er voor geschikt is. Uit die beschrijving blijkt o.a. dat *liggende* lijnen, in verschillende oorlogen (1864 en 1866), en ook bij oefeningen in vredestijd, steeds minder goed voldeden, dan *hangende* verbindingen. Daarom schijnt ons de bepaalde voorkeur, die in ons leger aan *liggende* lijnen wordt gegeven, ongemotiveerd, en veel oordeelkundiger dunkt ons de Pruisische regeling (blz. 219), die meer rekening houdt met toevallige toestanden. Onze afdeelingen voor den telegraafdienst te velde bijv. hebben geen materieel voor hangende lijnen in haar uitrusting; naar wij meenen worden bij het bataljon ‘*mineurs*’ ook voornamelijk in het slaan van liggende verbindingen oefeningen gehouden.

Blijkbaar heeft de heer Eland de vergunning niet gehad, om gegevens over het telegraafwezen in ons leger mede te deelen. Met het oog op de volledigheid van het werk kunnen wij anders niet verklaren, hoe bijv. de handleiding voor het slaan onzer veldtelegraaflijnen, al is die nog niet officieel tot ‘*Reglement*’ verheven, daarin ontbreekt. Ook omtrent het materieel der telegraafbrigades van de divisiën infanterie - dat naar wij meenen uitstekend en practisch is ingericht - is de S. schaarsch. Het is jammer, dat op die wijze belangrijke en nuttige gegevens moesten achterwege

blijven; wij vernemen thans méér van de Pruisische instellingen, dan van de onze.

Bij de uitvoerige en door duidelijke teekeningen opgehelderde beschrijving van de hulpmiddelen voor de electrische telegrafie troffen enkele punten van ondergeschikt belang onze aandacht. Zoo ware het o.i. juister, te zeggen dat het doel van den *sleutel* of *seingever* (blz. 235) is, 'het afwisselend sluiten en openen van den stroom, door de gangbatterij voortgebracht, ten einde daardoor op het correspondeerende station het sein over te brengen.' Bij dit toestel missen wij ook de opheldering, dat de schroef, waardoor de slagwijdte tusschen de pnnten van het werkcontact wordt geregeld, dient om, in verband met de stroomsterkte der gangbatterij, de lengte van strepen, punten en tusschenruimten in het seinontvangende station te bepalen. Als aanvulling bij de onderwerpen, behandeld in blz. 233-242, kan worden vermeld: dat in de stationwagens der veldtelegraafbrigades *geen* relais aanwezig zijn; dat daarbij in stede van grond*platen*, ijzeren pinnen, met rood koperdraad omwonden, voor de grondgeleiding worden gebruikt, die juist als *veld*materieel zeer doelmatig zijn; dat er schrijftoestellen bestaan, waarbij de papierrol van zelf begint en ophoudt te loopen, zoodra een sein aankomt en eindigt, waardoor het gebruik van den hefboom vervalt, en het gedeeltelijk verloren gaan van een bericht wordt voorkomen; dat eindelijk de uitdrukking '*bijzondere duurzaamheid*', in de beschrijving der elementen *Leclanché*, moet worden opgevat als te beteekenen: *standvastige stroomsterkte*, een voordeel dat andere elementen missen, waarbij die sterkte spoedig en voortdurend verzwakt.

Nadat de schrijver de meest voorkomende gebreken aan geleidingen en toestellen heeft besproken, en de wijze aangegeven waarop die kunnen worden hersteld, behandelt hij het maken van veldlijnen, het onbruikbaar maken en vernielen van bestaande geleidingen, en het herstellen van vernielde lijnen, om daarna over te gaan tot de organisatiën voor telegrafie in verschillende landen. Vooral de Fransche en Duitsche stelsels worden breedvoerig besproken. De overgang daarvan op de regeling in Nederland maakt bij de lezing een ontmoedigenden indruk; ziet men ginds gedetailleerde en oordeelkundige bepalingen, hier ontbreekt nog veel waaraan dringend behoefte is. Wèl is de telegraafdienst bij de divisiën van het mobiele leger thans geregeld, maar voor het zoo noodige verkeer in

vestingen, forten en liniën is nog niet behoorlijk gezorgd. Zijn wij juist ingelicht, dan bestaan de verbindingen, die in 1870 voor militaire doelen zijn gemaakt - naar de heer Eland op blz. 301 en 302 opgeeft - thans niet meer; maar ook de voorziening in het benoodigde personeel, de toestellen, instructiën enz. hangt nog geheel in de lucht. Het is mogelijk, dat, bij den overvloed van telegraafkantoren in ons land, aan die behoeften in oorlogstijd toch wel zal worden voldaan; maar ten minste waren dan bepaalde aanwijzingen daarvoor, die men elders althans niet overbodig acht, reeds in vredestijd gewenscht. Met de voorstellen van andere schrijvers, op blz. 288 door den heer Eland vermeld, kunnen wij ons overigens niet vereenigen; het zijn maatregelen die dikwijls tot teleurstellingen in dringende oogenblikken zullen leiden. Het overbrengen van toestellen van groote of kleine kantoren, die bij het uitbreken van een oorlog gedeeltelijk of geheel worden ontruimd, naar militaire positiën, zal zelden zoo geregeld geschieden, als het zou zijn vastgesteld. Men zal ze nog zoolang mogelijk in de oude stations voor oproeping van militie en schutterij enz. willen gebruiken; een groot aantal, in de grensstreken, zal in handen des vijands kunnen vallen; kortom velen zullen niet of later dan wenschelijk is op de bestemde plaatsen aankomen. Maar is een uitgaaf voor het aanschaffen der hulpmiddelen voor stations, die in oorlogstijd *zeker* zullen moeten worden opgericht, zóó belangrijk, dat ons Oorlogsbudget die niet, al ware het bij gedeelten, zou kunnen dragen?[1] En is er geen gelegenheid om te zorgen, dat voor die punten het noodige personeel van beambten enz. bij het korps mineurs en sappeurs gevormd worde? Ware een indeeling van dat personeel op papier al vast niet mogelijk?

Ook de militaire lijnen, welke onmisbaar zijn te achten, zouden reeds in vredestijd geheel in orde moeten zijn; later is er dan nog genoeg te doen aan tijdelijke of ontbrekende verbindingen. Uit een paar voorbeelden, die S. bij de bespreking van het telegraafwezen in Nederland geeft, van de wijze waarop telegraafverbindingen in de liniën en aan de kust zouden kunnen worden gemaakt, blijkt dat veelal aansluiting aan bestaande geleidingen mo-

1 Zijn wij juist ingelicht, dan worden tegenwoordig de hulpmiddelen voor den telegraafdienst in liniën enz. jaarlijks bij gedeelten aangeschaft.

gelijk is. Meestal zou men den regel kunnen volgen, om van punten waar men een militair station wil vestigen, sliplijnen te leggen naar een nabijzijnd kantoor eener rijks- of spoorwegtelegraaflijn, en aldaar door een commutator de inschakeling *ten allen tijde* mogelijk te maken. Zeer leerzaam ware - met het oog daarop - in het werk van den heer Eland een *volledig* overzicht geweest van de lijnen die voor forten en liniën gewenscht zijn, ook al ware dat slechts in hoofdtrekken medegedeeld.

Met eenige gegevens van wettelijken en reglementairen aard omtrent het telegrafisch verkeer in Nederland besluit S. de afdeeling over electrische telegrafie. In de hoofdstukken over optische seincorrespondentie worden daarna nog verschillende belangrijke bijzonderheden en opmerkingen medegedeeld. Na eenige algemeene beschouwingen over het gebruik van verschillende signalen, de eischen waaraan zij moeten voldoen, de afstanden waarop zij zijn waar te nemen, enz., bespreekt S. uitvoerig de twee voornaamste seinstelsels; n.l. dat waarbij men de Morse-teekens volgt, en dat waarbij men verschillende *cijfers* aangeeft, door wier combinatie letters, woorden of geheele volzinnen worden aangeduid; tevens wordt de inrichting van seinregisters, bij laatstbedoeld stelsel in gebruik, verklaard. Op één punt schijnt de schrijver ons daarbij niet consequent. De juiste bezwaren, tegen het gebruik van het Morse-alphabet voor optische seinen, op blz. 309 in vergelijking met het cijferstelsel ontwikkeld, zullen zich vermoedelijk wel het meest doen gevoelen *te velde*, waar de hulpmiddelen gebrekkiger en het personeel minder geoefend zullen zijn, dan in de vaste posten, die aan kusten en in liniën worden opgericht. Daarom is het ons niet duidelijk, hoe de S. op blz. 310 het Morse-stelsel juist voor veldgebruik kan aanbevelen.

Onder de verschillende toestellen en hulpmiddelen die de schrijver bespreekt, en door teekeningen toelicht, verdienen vooral de aandacht: dat van den Luit.-Kol. Kromhout, waarbij met een zeer eenvoudig cijferstelsel wordt gewerkt; verder de Oostenrijksche toestel, en de Fransche van *Lissajoux*, die, hoewel zeer verschillend van aard, beide met het Morse-alphabet worden gebruikt. Laatstgenoemd werktuig, dat gedurende het beleg van Parijs in 1870-71, uitstekende diensten bewees, bezit eigenaardige voordeelen. Het moge spoedig, gelijk de heer Eland wenscht, ook bij ons in beproeving komen. Voor

de correspondentie met schepen, bij een bewaking der kust, is ook de beschrijving van de marineseinen nuttig. Terecht wijst de S. er op, dat in een dergelijk geval de landmacht zich naar de marine moet schikken en de seinmethode der laatstgenoemde moet overnemen. Het is noodig dat daarop met de oefening van het personeel worde gerekend, en dat tijdig op geschikte punten, aan de zeehavens en bij vuurtorens, een sémaphoredienst - als onlangs te IJmuiden in werking kwam - worde opgericht.

Wij eindigen de aankondiging van het werk des heeren Eland, met onze overtuiging uit te spreken, dat het zal kunnen bijdragen tot vermeerdering der algemeene kennis in ons officierskorps, en dat het een nuttige bron kan worden voor hen die in militair spoorweg- of telegraafwezen tot handelen zullen worden geroepen.

Moge het tevens de welverdiende belangstelling wekken van het niet-militaire publiek, dat het leger zijner aandacht waardig keurt.

Breda, Juni 1877.

W.G.F. SNIJDERS.

***Les Pays Bas sous Philippe II. Les Gueux au XVIe siècle. Par Max Gossi, auteur de: Le Christianisme et Rome. Bruxelles, Office de Publicité*, 1877.**

Wij kunnen niet verhelen, dat de lezing van dit boek bij ons een zeer zonderlingen wensch heeft doen opkomen, den wensch nl. om voor één oogenblik te kunnen behooren tot de ultramontaansche partij. Want 't kan alleen voor een ultramontaan een genoegen zijn dit boek te beoordeelen en er al de fouten, door boos opzet of onwetendheid tegen geschiedkundige waarheid, tegen gezond verstand en goeden smaak begaan, alle verregaande partijdigheden en dwaasheden, alle bijna belachelijke grofheden tegen den katholieken godsdienst en zijne priesters uit aan te halen en aan de kaak te stellen. Maar voor ieder ander kan de lezing moeilijk iets opleveren dan ergernis en de beoordeeling iets dan kwelling. Indien dit boek bestemd ware geweest om als feuilleton te dienen in het een of ander Belgisch blad, dat zich in 't bijzonder ten doel stelde de clericalen te bestrijden, met die eigenaardige vereeniging van grofheid, laatdunkendheid en onwetendheid, die, helaas, niet zelden wordt aangetroffen in de journalistiek van onze zuidelijke naburen, dan zouden wij ons zoowel den toon als het gehalte van menige bladzijde kunnen verklaren.

De heer Gossi toch schijnt zijn werk geschreven te hebben als eenen historischen commentaar op de lieflijke regels van het lied, dat bij anti-clericale, of, zooals de Belgen 't blieven te noemen, liberale ‘betoogingen’ het ‘à bas la calotte!’ pleegt te vergezellen, de bekende regels:

> ‘Van 't ongediert der Papen
> Verlos ons Vaderland.’

Wij meenen dit te eerder te mogen zeggen, omdat de heer Gossi, ter verdediging waarschijniijk van zijn neventitel, die allicht eenige verwondering kon baren, en tevens als slotsom van zijn geheel, de geschiedenis der Nederlanden van 1555 tot 1585 behandelend werk, het volgende besluit daaraan toevoegt:

‘Aujourdhui on reveille les souvenirs de nos luttes du XVIe siècle, on évoque le nom redoutable de “Gueux”, on s'en sert de drapeaux pour combattre des idées surannées et liberticides. C'est là une

lourde responsabilité qu'on prend, car “nom oblige” et ce ne sont pas les Gueux de paroles et de banquet, les Gueux du Compromis des nobles, qui ont affranchi nos provinces belges, mais les Gueux de lutte et de combat qui ont arraché à l'Espagne la reconnaissance de la République hollandaise. Ce sont donc *ces Gueux*, les Gueux de courage et de conviction, que nous devons opposer aujourdhui aux prétentions insolentes du catholicisme!’

Men ziet, de heer Gossi windt er geen doekjes om, hij zet duidelijk uiteen, op welk een standpunt hij zich heeft geplaatst, uit welk oogpunt hij de dingen beschouwt en met welk doel hij schrijft.

Een schrijver, die zoo open te kennen geeft ‘ik ben partijdig’, behoort, wil hij toch een wetenschappelijk of althans een op den naam van geschiedenis aanspraak makend werk schrijven, dubbel voorzichtig te zijn. Ieder weet hoe talentvol, om van Groen van Prinsterer niet te spreken, dit gedaan is aan de zijde der ultramontanen, en ieder weet ook, hoe dikwijls desniettemin de bekwame en zeer belezen geschiedschrijver dier partij zich bloot heeft gegeven aan de kritiek. Maar deze penvoerder van het Belgisch liberalisme vergenoegt zich met een dikwijls uiterst onzinnig en steeds uiterst grof schelden, met allerlei òf afgezaagde, òf zeer dwaze beschuldigingen tegen koning Philips, de Spanjaarden en hunne medestanders niet alleen, maar letterlijk tegen allen, die hij maar kan voorstellen als vrienden van het katholicisme en van de katholieke priesters. In zijne verblindheid te dien opzichte heeft hij zich eene hem alleen eigene voorstelling der geschiedenis in 't algemeen gevormd, welke vooral omtrent die der middeleeuwen tot de meest verbazende resultaten heeft geleid. Hierin werd hij krachtig gesteund door eene kennis der historische feiten, zoo grondig, als men maar ergens in dagbladen van het gehalte van den Figaro of het Petit Journal kan aantreffen. Door deze eigenaardige opvatting der feiten, om niet te zeggen door deze intuïtie, heeft hij 't geluk, allerlei ontdekkingen op historisch gebied te doen, met name omtrent de middeleeuwen, ontdekkingen, die allen arbeid van vroegere schrijvers te schande maken. Zij betreffen vooral de duistere tijden der 9de en 10de eeuw, den oorsprong van het leenstelsel en den maatschappelijken toestand dier dagen, bovenal den tijd van Karel den Groote, een vorst, die zich niet kan verheugen in zijn gunst. Althans hij zegt van hem: (blz. 10) ‘Charlemagne a été le roi des prêtres et les prêtres en

ont fait une des plus grandes figures de l'histoire’; en ieder die het boek van den heer Gossi gelezen heeft, zal mij zeker toegeven, dat dit in zijne oogen gelijkstaat met het ergste, wat hij van hem zeggen kan. Maar hoewel deze meening omtrent Karel den Groote in zeker opzicht nieuw mag heeten, veel nieuwer zijn de denkbeelden omtrent de instellingen en de politieke en maatschappelijke toestanden der eerste middeleeuwen en den oorsprong daarvan. Wij kunnen dan ook niet nalaten ze hier mede te deelen, want wij twijfelen niet, of de lezers van de Gids zullen verbaasd zijn over een schrijver, die zooveel nieuwe historische ontdekkingen in een paar bladzijden wist samen te voegen en niet bezweek voor de verleiding, er een geheel boek over te schrijven.

‘Charlemagne’, zegt hij (blz. 11), avait englobé dans son immense empire les États (daar de heer G. de Friezen daar niet toe rekent, wordt gevraagd welke staten) qui formeront plus tard les Provinces Unies, il se les était adjugés comme tous les autres pays, il en avait fait la propriété de l'Empire (vroeger meende men steeds, dat de Nederlanden, op Friesland na, sinds lang een deel van het Frankische rijk uitmaakten, van de dagen van Hlodwig af). Ne pouvant gouverner seul cette immense propriété, il avait créé des ducs, des comtes, des marquis et d'autres fonctionnaires qui tous commendaient en son nom et pour compte de l'Empire. A côté de ces grands dignitaires il en y a d'autres, de plus petits, pour toutes les fonctions, pour toutes les terres qui étaient vacantes. Mais tous ces vassaux et arrière-vassaux de l'empereur doivent être de la race conquérante, car la race conquise n'a d'autre droit que celui d'obéir, de se laisser depouiller sans plainte.

‘Et pour que le desespoir ne pousse pas ces pauvres opprimés à la révolte pour balayer cetto poignée de bandits (dat schijnen alle edelen, allen de la race conquérante te zijn, van wie 't moeilijk te verwachten was, dat zij zich zoo maar zouden laten wegjagen), le prêtre les crétinise (NB. in de 9de eeuw!), leur prêche la soumission à ses ignobles oppresseurs, la resignation à la misère et à la souffrance: “car la chair est maudite, la vie n'est que douleur et désolation, la vie future, le salut de l'âme est le seul but du chrétien.” C'est que le prêtre, rendu si puissant par Charlemagne, s'était fait l'allié et le complice des barbares etrangers (de Franken waren toen al ver over de 300 jaren in die streken), c'est qu'il

partageait avec eux, réclamait même la part la plus forte, car il gouvernait l'âme du peuple. Et ce prêtre qui disait au pauvre peuple: “Résigne-toi, souffres et meurs”, possédait le tiers ou la moitié de la fortune publique (waar haalt de man de statistieke bescheiden uit de 9de eeuw van daan?), vivait dans le luxe et le plaisir, épuisait toutes les jouissances de la vie.’

Mij dunkt, 't is onnoodig hier een woord bij te voegen. De heer Gossi gaat blijkbaar van het denkbeeld uit, dat de geestelijkheid in de 9e eeuw dezelfde positie tegenover het volk innam als in de 16e, daargelaten nog zijne theoriën omtrent het Frankische en het Keltische ras, die men bij sommige andere Fransche schrijvers meer, buiten en behalve Eugène Sue, kan vinden, maar die ten opzichte der Nederlanden zeker niet opgaan. Maar het mooiste komt nog.

‘L'empire de Charlemagne, ayant pour base la violence et la superstition, était impossible, il devait s'ecrouler fatalement; il commençait déjà à se détraquer sous le premier successeur de cet insatiable conquérant; plus tard il fit pitié, fut un objet d'horreur et de dégout.’

De hier vermelde ‘basis’ is zeker eene oorzaak van den val van het Frankische rijk, waar nog niemand van gehoord heeft; wien en wanneer het zulk een tegenzin inboezemde, behoort tot de duistere punten, die de schrijver, bij de menigte zijner ontdekkingen, heeft vergeten op te helderen. Hij gaat aldus voort:

La société civile avait été vaincue par le despotisme théocratique, mais le gouvernement temporel que s'étaient arrogé les évêques (hij heeft vermeld, hoe aartsbisschop Hinkmar van Reims den staat bestuurde onder Lodewijk den Vrome), était convaincu d'impuissance, car l'Empire qu'ils avaint voulu gouverner ne pouvait se defendre contre quelques hordes de sauvages du Nord. (Waar de priesters al niet de schuld van hebben, nu al van de invallen der Noormannen!)

‘Les Normands, ces hardis pirates, remontaient tous les fleuves, le Rhin, l'Escaut, la Seine; nulle part ils ne trouvaient résistance. Ils étaient redoutables aux rois, aux ducs et aux comtes, à tous les oppresseurs puissants, ils étaient terribles aux evêques gorgés de richesses, mais le peuple, esclave, misérable, n'en avait rien à craindre. Il était si pauvre, si malheureux, qu'il n'avait rien à perdre, au contraire, il avait à gagner à cette guerre que les Normands faisaient à ses oppresseurs. Aussi il les soutenait et se joignait à eux pour partager le butin, pour assouvir sa haine et sa vengeance.’

Waar ter wereld heeft de heer Gossi deze mededeelingen omtrent de houding van het volk tegenover de Noormannen van daan? Wij gelooven niet, dat dit ooit ergens te voren is gehoord. Misschien wel uit een ander Oera Linda Boek. Intusschen, veel genoegen had het volk er toch niet van, hetgeen blijkt uit het verder verhaal van den heer G., die aldus vervolgt:

Les Normands parcouraient en maitres les Pays-Bas, la France, l'Allemagne, traînant à leur suite la ruine des grands, la misère pour tous, changeant en désert des pays fertiles.

'L'empire de Charlemagne tremblait, se dissolvait devant cette poignée de barbares (NB.!) L'effroi devint si grand, qu'on ne faisait plus les récoltes, les forêts s'épaississaient, les bêtes fauves parcouraient le pays.'

En nu komt de merkwaardigste ontdekking op historisch gebied, die de heer G. gedaan heeft; hij legt ons den oorsprong van het leenstelsel uit, dat, schijnt het, niet in verband stond met de vassaux en de arrière-vassaux van den keizer, waar op de vorige bladzijde van was gesproken. Ten minste... maar hooren wij hem zelven.

'C'est dans cette épouvantable dissolution de la société, que quelques hommes de courage et d'action, de toutes les classes, de tous les rangs, les premiers venus, se réunirent, s'associèrent sans autre autorité que leur ferme résolution de résister à cette oppression dégradante, se jurèrent foi et assistance, se choisirent un chef chargé de la défense commune, furent égaux les uns aux autres, sauf en courage et en services rendus, libres de s'en aller, de disposer de leur personne et de leur bien lorsque le danger serait passé. C'est alors que furent construits les châteaux forts, les bourgs inexpugnables, pour arrêter l'invasion des horribles bandits; c'est alors que dans un intérêt commun tous se soumirent aux ordres d'un seul, firent des règlements et des lois que le danger du moment justifiait, et de ces engagements librement consentis, sortirent les abus et les horreurs de la féodalité.'

Misschien is er iemand onder onze lezers, die iets begrijpt van het hier aangehaalde; referent echter is niet zoo gelukkig en vat evenmin, welke gebeurtenissen de schrijver hier op het oog heeft, als hoe begin en einde der plaats met elkander in verband staan. Mij dunkt, wij hebben met deze aanhalingen uit de inleiding genoegzaam aangetoond, hoe het met de historiekennis van den heer G. en zijne bevoegdheid om over een geschiedkundig onderwerp te schrijven gesteld is.

Zoo er echter nog iemand mocht wezen, die daaraan twijfelt en die gelooft, dat hij uitsluitend op 't gebied der Nederlandsche geschiedenis goed onderricht is, dien raden wij aan de lezing van het boek te beproeven.

Misschien echter kan ook een enkel staaltje van 's mans heldere begrippen omtrent den toestand der Nederlanden volstaan. Nemen wij b.v. de volgende zinsnede omtrent de geestelijkheid en de bisschoppen, een onderwerp, waar hij zich gaarne mede bezig houdt (blz. 95).

‘Charles Quint, les ducs de Bourgogne eux-mêmes, avaient déjà réconnu l'utilité des évêques pour asservir les peuples (wij behoeven niet te zeggen, dat de heer Gossi in de invoering der nieuwe bisdommen niets ziet dan eene machinatie ten behoeve der inquisitie), mais les provinces avaient tenu ferme, elles ne voulaient pas de ce corps hiérarchique qui agit comme un seul homme lorsque l'ordre en vient d'en haut; elles permettaient bien à l'Eglise, aux prêtres, aux moines de les voler, de vivre dans le luxe et la débauche, de répandre la superstition et le fanatisme, mais elles avaient toujours refusé de faire du clergé un troisième ordre, un corps politique, Les evêques ne siégeaient donc pas à côté du corps des nobles et des bourgeois dans leurs assemblées provinciales, dans leurs Etats généraux,’ enz.

Wanneer men bedenkt, dat de bisschoppen tegelijk landsvorsten waren en even goed leenmannen des keizers of des konings van Frankrijk als de graven zelve, dat geen bisdom deel werd van het gebied der Bourgondische en Oostenrijksche vorsten dan door afstand der wereldlijke souvereiniteitsrechten, dan is 't zeker niet te verwonderen, dat de bisschoppen niet in de staten zaten. De heer Gossi zal het toch wel niet als een bewijs van afkeer willen laten gelden, dat de koning geen lid der Tweede Kamer kan zijn. Doch hij schijnt in 't denkbeeld te verkeeren, dat het volk in de Middeleeuwen zijn afkeer voor de bisschoppen deelde en die voor bijzonder gevaarlijk hield, want hij zegt iets verder: ‘Pour les abbés, on avait été dans quelques provinces un peu plus facile, on leur avait accordé le droit de siéger dans les Etats.’ 't Schijnt dus uit vriendelijkheid geweest te zijn, dat b.v. de vijf kapittels in Utrecht, de abt van Middelburg in Zeeland als eerste lid in de staten zitting hadden.

Ook onze latere geschiedenis, na den val van Antwerpen in 1585, waar zijn boek eindigt, is hem niet onbekend. Op blz. 243 vertelt hij ons b.v. hoe ‘un siècle plus tard de Ruyter, ce sublime héros

populaire, chantera le *Withelmus Lied*, lorsque, le balai en signe de mépris en haut de son mât, il ira chercher et détruire la flotte anglaise dans la Tamise, devant Londres consterné et impuissant.'

Maar genoeg, onze lezers kunnen uit het medegedeelde voldoende zien, hoe de heer Gossi geschiedenis schrijft. Wij kunnen er des te korter om zijn, waar 't zijn eigenlijk onderwerp betreft. Zooals gezegd is, behandelt hij de geschiedenis der Nederlanden van 1555 tot 1585, met twee inleidende hoofdstukken, het eerste, waaruit wij het een en ander hebben aangehaald, 'Histoire des Pays-Bas jusqu'au XVIe siècle', het andere, 'le Catholicisme et l'absolutisme royal' getiteld, dat een hevigen aanval bevat, op den gewonen toon der speciaal anticlericale bladen in België en Frankrijk geschreven (trouwens denzelfden als die, welken hunne ultramontaansche tegenstanders bezigen), op de Jezuïten en de Inquisitie en op Karel V, als dengenen die het absolutisme in Nederland zocht te vestigen. Dan volgen de hoofdstukken, 'Philippe II dans les Pays-Bas', 'Marguérite de Parme et Granvelle', 'Les nobles dans les provinces du Midi'; de geschiedenis van het voorspel van den Tachtigjarigen Oorlog, of liever het eerste en tweede bedrijf van het groote drama der Nederlandsche revolutie worden hier in 103 bladzijden afgehandeld. Denkbeelden over, zoowel als voorstelling van de feiten zijn blijkbaar voor een goed deel uit Motley genomen, waar ten minste de zienswijze van dezen niet in strijd is met het doel, dat de heer G. beoogt. Zoowel de schilderachtige voorstelling als de fijne karakterteekening van Motley worden hier gemist; de beelden van Willem van Oranje, Egmont, Lodewijk van Nassau, Brederode en Marnix zijn maar grove omtrekken, geschetst naar de fraaie portretten, die bij Motley zijn te vinden; die van Karel V, Granvelle en bovenal Philips zijn ellendige carikaturen. Daarenboven, hoe hevig de heer G. ook uitvaart tegen de geloofsvervolging, van het gewicht, ja het overwicht van het religieuse element in den strijd heeft hij geen flauw denkbeeld; hoe dat element den strijd geheel veranderde, hoe de deelneming van de edelen den grooten heeren, die van het volk den edelen de leiding der revolutie ontrukte, hoe de menigte van nationale en staatkundige grieven, die de grooten en daarop de edelen des lands in beweging bracht, werden op zijde gedrongen door de éene groote grief aangaande den godsdienst en hoe juist daarom noch Oranje en de andere grooten, noch de hoofden van het Ver-

bond der Edelen de beweging konden blijven leiden, van dat alles schijnt hij zoo min eenig begrip te hebben als van de onmogelijkheid om in 1566 katholieken en calvinisten in vrede naast elkander te doen leven. Het aggressive van het calvinisme, dat wat de kracht er van was zoowel als de oorzaak, waarom het, zoodra het vrijheid kreeg, zelf ging verdrukken, o.i. de grootste reden van het jammerlijk tenietgaan der beweging na de reactie tegen de beeldstormerij, schijnt hem ook niet bekend. Waneer wij de Nederlandsche revolutie uit geen andere bron dan dit boek kenden, zou zij ons volstrekt onbegrijpelijk zijn. En evenmin, maar dit heeft de heer G. met zijn bron, met Motley gemeen, kan hij de houding waardeeren of begrijpen van Egmont, den man, die geen oogenblik van zijn, zij 't ook bekrompen, dan toch respectabel loyauteitsbegrip wilde afwijken, of zelfs van Oranje, die, toen misschien nog meer dan later, eenigermate sceptisch tegenover de hoog opvlammende hartstochten der religieuse partijen stond en die, steeds bovenal verdraagzaam, op dat oogenblik geenszins de leidsman kon zijn van ijverige calvinisten. Daarom, 't zij mij vergund hier een oogenblik af te wijken van het onderwerp, kon hij zich zoo goed verstaan met de Hollandsche regenten, die zich evenmin door godsdienstijver lieten medesleepen, die op den duur wel uit staatsbelang de ‘ware christelijk gereformeerde religie’ uitsluitend als openbaren godsdienst handhaafden, maar steeds met krachtige vuist de calvinistische ijveraars bedwongen en althans gewetensvrijheid lieten aan hunne katholieke landgenooten. Maar daarom kon hij nooit de man zijn naar het hart der Brabantsche en Vlaamsche calvinisten; daarom bestreed hem een Dathenus. Doch in Holland en Zeeland gelukte 't dezen ultra's nooit eenig gezag te krijgen tot in de dagen der remonstrantsche geschillen, en ook toen raakten de politieken, zooals wij ze liefst zouden noemen, in zeer korten tijd als van zelf weder op 't kussen.

Om tot ons onderwerp terug te keeren, 't spreekt van zelf, dat de heer G. het betrekkelijk recht der regeering, de eigenaardige positie, waarin de in elk geval beginselvaste koning tegenover zijne onderdanen verkeerde, niet kan erkennen; blind fanatisme en despotisme is al wat hij er in zien kan; evenmin heeft hij van de eigenaardige begrippen, die de 16de van de 19de eeuw onderscheiden, eenig denkbeeld. Met de hem eigene bondigheid oordeelt hij ook over de beeldstormerij, volgens hem uitsluitend 't werk van eenige

weinigen uit de lagere volksklassen, ‘la lie du peuple, d'horribles gredins, des filles publiques’; hij oordeelt er zeer gestreng over, maar alleen, naar 't schijnt, omdat het eene verwoesting, niet omdat het, in de oogen der katholieken althans, eene heiligschennis was.

Van het volgend hoofdstuk, ‘le due d'Albe’ kan iedereen begrijpen hoe het er uitziet, met welke kleuren de Raad van Beroerten, Alva's regeeringstelsel enz. worden afgeschilderd. Wij gaan het met stilzwijgen voorbij. Dat kunnen wij echter niet met dat, wat daarop volgt, doen, dat ‘les Gueux’ gedoopt is; ten eerste omdat de schrijver zegt van nu af den naam Geuzen te willen geven aan allen die Philips II bestrijden (dus ook aan Prins Willem!); ten tweede omdat hij niet alleen de wreedheden en den moedwil der Watergeuzen zooveel mogelijk verontschuldigt, maar ook de wandaden van Lumey eenvoudig verzwijgt en zegt dat het ergste, wat de Watergeuzen deden, was, dat zij geestelijke gewaden aantrokken, dat dus ‘ces catholiques hypocrites et cruels’ geen recht hebben over hen te klagen; ten derde omdat hij de edicten van verdraagzaamheid, in 1572 in de opgestane Hollandsche en Zeeuwsche steden afgekondigd en door den Prins bekrachtigd of liever door den Prins haar opgelegd, doet voorkomen als daden van de Geuzen. Wel zouden de deftig getabberde edelen en regenten, die den 20sten Juli in de beroemde Statenvergadering te Dordrecht de revolutie bezegelden door den Prins als Stadhouder te erkennen, verbaasd gestaan hebben, als een hunner vereerders ze met dien naam had willen versieren!

Intusschen, de heer G. is niet de eenige, die de Geuzenvereering wat ver drijft; wij zullen er maar niet langer over spreken, en evenmin verhalen, hoe de monsterachtige wreedheden der Spanjaarden, te Mechelen, Zutfen en Naarden gepleegd, den heer G. de gelegenheid aanbieden om niet alleen Alva en Philips, maar ook het katholicisme uit te schelden, of hoe in het den strijd in Holland en Zeeland van 1572 tot 74 behandelend hoofdstuk ‘Le Peuple dans les provinces du Nord’ alle mogelijke heldenverhalen van Jan Haring, Kenau Hasselaar, van der Werf, enz. enz. worden opgedischt, en hoe blz. 292 gezegd wordt, dat de Leidsche Universiteit werd opgericht ‘pour combattre l'ennemi éternel, le catholicisme, par les seules armes qui pourront renverser ses abus, nous debarrasser de sa domination, la raison et la science’.

Jammer dat beide zoo weinig in dit boek te vinden zijn; wij

vreezen, dat het daarom niet zoo krachtig zal werken als de heer G. waarschijnlijk vermoedt!

Ongeveer 120 bladzijden zijn aan de jaren 1567 tot 76 gewijd; de nog overschietende derdehalfhonderd omvatten ‘la Pacification de Gand’, dat tot aan den slag bij Gembloux loopt, ‘la Trahison des Nobles’, dat de gebeurtenissen van 1578 tot aan de Uniën van Atrecht en Utrecht bevat en waar de beweging der Malcontenten en de natuurlijke reactie der katholieken tegen den druk der calvinisten uitsluitend als het werk van verraderlijke edelen en geestelijken worden voorgesteld en aan machinatiën van priesters worden toegeschreven, ‘Les Provinces Hollandaises et Flamandes’, dat met den dood van Willem van Oranje eindigt, en eindelijk ‘La Fin’, dat vooral eene geheel uit Motley overgenomen beschrijving van den val van Antwerpen geeft.

Ook in deze vier hoofdstukken is het verhaal niet veel meer dan een uittreksel uit Motley, maar waarin de allerbelangrijkste en moeilijke staatkundige verwikkelingen, de verschillende nationale, zuiver staatkundige en godsdienstige invloeden, die elkander gedurig kruisten, maar weinig tot hun recht komen. Betrekkelijk veel minder partijdig dan het eerste gedeelte, daar behalve bij den ban tegen den Prins en de daarmede in verband staande moordaanslagen, die de hier veel gebruikte gelegenheid geven om tegen Philips, de Pausen, de leer van het catholicisme enz. uit te varen, weinig aanleiding voor den heer G. bestaat om over zijn gelief koosd thema, de verderfelijke invloeden van de heerschzucht en het fanatisme der priesters, uit te wijden, biedt dat gedeelte weinig stof voor ons aan. Want er staat niets nieuws in, wat de feiten betreft, daargelaten altijd allerlei kleiner en grover fouten en eene volkomene miskenning van of liever eene volkomene onbekendheid met de elementen, welke de ontbinding van het in de Pacificatie gestichte verbond bevorderden, ja noodzakelijk maakten; den katholieken wordt zooveel mogelijk van alles de schuld gegeven en dan aan de persoonlijke belangen, die Parma, een persoon, waaraan ook de heer G. in zekeren zin zijne bewondering niet ontzeggen kan, zoo bijzonder behendig wist te exploiteeren. Maar wij hebben al lang genoeg gesproken over een boek, dat, vermoeden wij, hier in Nederland toch weinig zal gelezen worden en dat wij ook alleen maar behandeld hebben, omdat de Redactie het ons zond en de er in vervatte enormiteiten,

waarvan wij er eenige hebben aangehaald en besproken, onwillekeurig den lust tot kritiseeren deden opkomen.

Slechts één ding nog. Moge 't al vreemd schijnen, dat de heer G. zich nergens beroept op zijne bronnen, dat hij van geen enkelen der vele schrijvers, die hem bij 't behandelen van dit onderwerp zijn voorgegaan, een woord zegt, wij kunnen ons dit van een boek, dat blijkbaar uitsluitend bestemd is voor het groote publiek, begrijpen, te meer daar 't met een kennelijk partijdoel geschreven is. Maar van een eenigszins conscientieus schrijver hadden wij verwacht, dat hij althans met een enkel woord zou vermelden, dat Motley's werk, waar hij in zoo vele opzichten oprechte sympathie voor moet koesteren, aan zijn verhaal en in vele gevallen ook aan zijne wijze van voorstelling en beoordeeling ten grondslag ligt. Des te eerder, omdat een goed gedeelte van dit boek letterlijk niets is dan een uittreksel daaruit, ad usum papaphagorum gereed gemaakt, en het veelal slaafsch volgen aan ieder, die Motley kent (en wie, die over de Nederlandsche revolutie leest, doet dat niet?), dadelijk in 't oog valt, al is 't b.v. maar omdat hij geheel op diens wijze in 't begin den afstand van Karel V eene komedie noemt en in 't einde den strijd op den Kouwensteinschen dijk met eene uitvoerigheid behandelt, die niemand dan een zeer trouw volger van Motley zou in 't hoofd komen. En wat van 't begin en 't einde kan worden gezegd, is ook van toepassing op de geheele tweede en een zeer groot gedeelte van de eerste helft; zelfs de wijze, waarop Motley van 't eene onderwerp op 't andere komt, is gevolgd en menige kleine bijzonderheid opgenomen, die, uitmuntend passend in de breede schilderij van den Amerikaan, in het wel wat droge en slechts door misplaatste platheden en aardigheden verlevendigde verhaal van den heer G. (niettegenstaande alle uitvallen tegen koningen en priesters) vreemd staat. Evenwel, wij hebben niet kunnen vinden, dat de heer G. met één woord Motley in zijn werk gedenkt. In dit geval zouden wij dus bijna in verzoeking komen om bij de vele epitheta ornantia, welke wij dit boek zouden kunnen geven, nog dit éene te voegen, dat het voor een goed gedeelte een vrij slecht uitgevoerd plagiaat is.

En hiermede nemen wij afscheid van dit, zoover wij weten, jongste voortbrengsel der Belgische pers omtrent Nederlands opstand tegen Spanje. Mocht het spoedig vergeten worden!

's Gravenhage, Maart 1877.

P.L. MULLER.

***Darwinia, een roman uit eene nieuwe wereld, door Jan Holland, schrijver van 'Keesje Putbus', enz.* 2 *dln. Deventer, W. Hulscher G.Jzn.* 1876.**

De mensch wandelt in raadselen, - en 't grootste raadsel is hijzelf. Dat is niet *nieuw*, maar 't is *waar*. Moest alles, wat waar is, ook nieuw zijn, er werd niet veel waarheid meer verkondigd. Want wat is er, dat niet reeds geweest is?

Nu kan men juist niet zeggen, dat het wandelen in raadselen zoo bijzonder aangenaam is. Moge deze en gene al een voorliefde koesteren voor 't halfdonker, 't meerendeel van ons menschelijk geslacht is bang zijn neus te stooten en verkiest licht, 'meer licht', boven de duisternis. Zelfs een dief kan 't zonder lantarentje niet stellen.

Dat wil nog niet zeggen, dat het gansche menschdom er ook zelfstandig naar streeft, om licht ontstoken te zien in de nevelen, die het omringen; de groote massa vindt het al wel, als een ander beweert het licht te zien en zoo beleefd is zijn oogen in dienst te stellen van ieder, wien het te veel inspanning is zelf te zoeken. Niets eenvoudiger dan dat!... Wanneer zoo'n ziener zegt: 'Mijne kinderen! het menschelijk leven is een raadsel, - maar een raadsel, dat voor oplossing vatbaar is. Vermoeit evenwel uwe hersenen niet met zelven naar die oplossing te zoeken. *Ik* heb den sleutel... Eet en drinkt, weest vroolijk en offert,... *ik* zie voor u allen' - waarom zou men dan zoo dwaas zijn de nevelen, die nu toch geen nevelen meer zijn, te willen verjagen?...

En ondanks de overgroote eenvoudigheid van de zaak, zijn er toch altijd menschenkinderen geweest, die zich niet konden vergenoegen met het licht, door anderen ontstoken. Ze hebben getobd en gezwoegd, gestreden en geleden, om de duisternis op te klaren, om het kluwen te ontwarren, om den sleutel te vinden van dat groote raadsel: het raadsel van het menschelijk leven...

Vanwaar? Waarheen? Waarom?... Men behoeft nog geen Faust te zijn, om tot die vragen te komen.

Vanwaar? 'In den beginne schiep God Hemel en Aarde... en op den zesden dag schiep hij den mensch, naar Zijn beeld.'

Uit stof, maar... aan de Godheid verwant!

In den beginne was de stof, en uit de stof ontwikkelde zich het leven: van celwezens de ladder opwaarts tot den anthropos alalos... eindelijk tot den mensch.

De Genesis van 't Oude Testament en de Genesis van Darwin! Twee sleutels tot het raadsel ‘vanwaar?’ Of ze er een van beiden op passen?...

En waarom? Om te lijden? Niet waar, Göthe heeft het immers gezegd: ‘*Wir alle leiden am Leben*’,... en hij, die anders over 't leven niet zoo bijster te klagen had, hij heeft dat woord met minder recht uitgesproken dan zoovele anderen vóór en na hem.

Vanwaar we komen is niet de hoofdquaestie; want we *zijn* er nu eenmaal; maar die vraag ‘waarom?’ - dat is zeker de meest ingewikkelde zijde van het raadsel, en ze staat nauw in verband met de vraag: waarheen?

Waarom?...

Heeft Scherr inderdaad gelijk, wanneer hij zegt: ‘Met een smartkreet begroeten we het leven, met een smartelijk gekreun zeggen we het vaarwel. Als het hulpbehoevendste schepsel onttrekt men ons aan den moederschoot, als onnut aas voor de wormen bergt men ons ten laatste in den schoot der aarde. Alle geluk, dat tusschen die beide gebeurtenissen inliggen kan, is niet eens de pijn van 't tandenkrijgen en het verliezen der tanden waard?’...

Maar dan is het leven immers een wanhopige zaak, en dan meer dan ooit is men gerechtigd te vragen: ‘met welk doel?’

Als 't leven niet eens op kan wegen tegen de pijn van het tandenkrijgen, wat doen we dan te leven? Waarom zwoegt en slaaft de gansche menschheid dan; waarom voert ze dan den afmattenden strijd om het bestaan, als er in hare ontwikkelingsgeschiedenis niet eene bepaalde strekking duidelijk is, die naar een doel voert?

Dezelfde Scherr - een hevig pessimist - aan wiens *Menschliche Tragikomödie* we bovenstaande woorden ontleenden, zegt in zijn voorrede tot dat werk, den titel verdedigende: Wel is waar is de tragi-komedie uit een aesthetisch oogpunt beschouwd een kunstgenre, dat geen zuiveren indruk kan te weeg brengen.

‘Maar daar moeten we nu maar mee tevreden zijn, evengoed als met het menschelijk treur-blijspel zelf. Aangenomen, dat een God het gedicht heeft, dan is het ook immers te hopen, dat de goddelijke dichter, al dichtende, meer en meer zal werken op een harmo-

nisch slot, hetzij op de vernietigende, aangrijpende ontknooping der echte tragedie, hetzij op het blijde einde der zuivere comedie.'

En wijst nu de geschiedenis der menschheid op zoo'n slot? Toont zij ons waar we heen gaan? Wat zegt ze? - Wat ze zegt? - In de vlakten van Indië, aan de boorden van den Eufraat, langs de oevers van den Nijl ontwikkelde zich in oude tijden de menschheid tot eenen hoogen trap van beschaving. Wat is er van over? - Athene; waar is het gebleven? Rome; waar is zijn glans? - Maar 't Christendom met zijne beginselen? En de Middeleeuwen dan! En de brandstapels, en onze negentiende eeuw met haar vernielende oorlogen en haar onfeilbaren paus!...

Loopen we werkelijk in het bekende kringetje rond; is het, zooals de dichter zingt:

> 'd' Aarde draait, we draaien mede,
> En we zijn er aan gewend?'

Of zeggen al deze dingen ons nog niets; kunnen we nog niet oordeelen naar 'tgeen we gezien hebben, en bevindt de menschheid. om nog eens met den schrijver van zoo straks te spreken, zich nog in haar 'vlegeljaren', kan er nog van alles uit groeien, ook iets, dat nog niet geweest is?...

Een bedroevend idee: 't leven niet eens de pijn van 't tandenkrijgen waard, en toch te moeten leven, om een deel uit te maken van den grooten kringloop, die begint, waar hij eindigde, en eindigt, waar hij begon!...

Maar dat is immers onzin! We draaien niet rond, we gaan vooruit, steeds vooruit. Wel is waar op de manier van den IJsel tusschen Arnhem en Doesburg; soms voorwaarts, maar in achterwaartsche richting; maar dat neemt niet weg, dat de stroom, bedaard zijn weg vervolgende, toch komt, waar hij zijn moet, in de laagte en niet weer op de hoogten, die hem het aanzijn schonken.

Zijn we niet vooruitgegaan? Hebben we niet eene duizelingwekkende hoogte beklommen? Zie onze 19^{e} eeuw! Is ze niet volmaakt? 'Heeft', - om met Jan Holland te spreken, - 'onze maatschappij niet het toppunt van opperbestheid bereikt?'... Immers, 'als onze huizen nog wat lichter gebouwd werden, zouden ze op ons invallen en werden wij onder de puinhoopen begraven. Als de postjes nog wat talrijker en geringer bezoldigd, het vleesch nog een weinig duurder wordt en de gezelligheidsdrift de menschen

nog een weinig sterker naar de groote steden trekt, gaan we elkander opeten. Als Krupps fabriek nog een klein weinigje wordt uitgebreid en het kaliber der kanonnen en de bepantsering der oorlogschepen eenige duimen toeneemt, blijft er geen ijzer meer over om ploegen en spaden te smeden. Als de groote mogendheden nog wat meer volk onder de wapenen houden, zullen ook de vrouwen aan den dienstplicht moeten meedoen en zullen er geen geschikte sujetten meer zijn om kinderen te baren. Als'... maar genoeg! 't Is immers, zooals hij zegt: 'dat onze maatschappelijke instellingen zulk een hoog standpunt bereikt hebben, dat het minste, wat er nog bij mocht komen, het heerlijk gewrocht van 's menschen vernuft moet doen kantelen!'...

En dan zijn er nog pessimisten! Onbegrijpelijk! Een tijd, die zooveel volmaaktheid en zooveel volmaakts te aanschouwen geeft: Beiersch bier en een Oostersche quaestie, dierenbescherming en moderne theologie, een sociale quaestie en een Kulturkampf...

'Mein Liebchen was willst du noch mehr?'

Maar in allen ernst gesproken: waar gaan we heen? Is 't niet de moeite waard daarbij stil te staan? Rijst niet telkens weer de oude vraag op: is onze zoogenoemde beschaving, onze hooggeroemde vooruitgang een vloek of een zegen? Moeten we de prijsvraag van de Dijonsche academie met Rousseau beantwoorden, zooals hij het deed? Moeten we terugverlangen naar den 'natuurstaat' of, kunnen we ons kalm en gelaten met den stroom laten voortdrijven! Kunnen? Geen sprake van *kunnen*, we moeten! We moeten zelfs allen, bewust of onbewust, het onze er toe bijdragen om den loop van den stroom te doen versnellen.. Hem tegenhouden,.. dwaas, die meent, dat het in zijn vermogen staat.

Behoeft het ons te verwonderen, dat de mensch met reikhalzend verlangen uitziet naar de oevers van den Oceaan, waarin de ontzaglijke vloed zijne wateren zal uitstorten? Is het vreemd, dat zoovelen met een zienersblik reeds dien Oceaan meenen bespeurd te hebben, - vreemd, dat zoovele anderen, lettende op de richting van den stroom en de omstandigheden, die zijn loop schijnen te bepalen, meenen te kunnen voorspellen: dáár zal hij eindigen en dáár drijven we heen?...

De volkomen gelukstaat van den mensch, het paradijs, dat liefe-

lijk beeld der fantasic, 't wordt ons nu eens voorgesteld als een oord, bij de bronnen van den stroom gelegen, onherroepelijk dus voor ons verloren, - dan weer doet men ons hopen, dat we het vinden zullen daar, waar hij zijne wateren uitstort.

En zal het einde een *paradijs* zijn? Doet men wel, met zich te verlustigen in het scheppen van een Utopia, *où tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes?* Of zijn er teekenen des tijds, krachten die de maatschappij beroeren, welke ons wijzen op een ander, minder bevredigend slot van de menschelijke tragi-comedie?

Inderdaad, men moet wel merkwaardig optimistisch zijn, wanneer men den geest onzer eeuw uitsluitend een weg meent te zien volgen, die naar Utopía leidt. Maar wanhopig pessimitisch is het toch ook, volkomen te twijfelen aan de toekomst van de menschheid en te erkennen: geslachten zijn gekomen, geslachten zijn verdwenen; ze hebben gestreden en geleden, zonder den gelukstaat te kunnen bereiken, en volgende geslachten hebben denzelfden weg bewandeld om tot hetzelfde resultaat te komen...

Telkens in denzelfden kring rond... De menschelijke ervaring kan nog niet spreken van een bevredigende oplossing... De menschelijke *ervaring* niet. Maar zou er dan geene denkbaar zijn?...

‘Vrijwillige onderwerping aan het beginsel der liefde.’ Met deze laatste woorden eindigt ongeveer Jan Holland's *Darwinia*.

Een merkwaardig boek, een boek, dat zeer zeker reeds door velen gelezen zal zijn, als deze - aankondiging kan het wel niet meer heeten - als deze bespreking het licht zal zien.

‘Den *strijd om het bestaan* in zijne natuurlijke oorzaken en noodzakelijke gevolgen te schetsen,’ ziedaar het doel van den welbekenden schrijver, die zich achter 't pseudoniem *Jan Holland* verbergen wil.

En wat is zijn conclusie?

Die strijd is dan tot de meest bevredigende oplossing gebracht, als het individu er in berust om eigen zelfstandigheid prijs te geven aan de twee machten, die den afgematten strijders zinnelijke genietingen en zielerust waarborgen. De eene van deze machten praalt in goud en bonte kleuren en wapperende pluimen en brengt het onrustige streven der menschenkinderen naar eer en macht en genot tot zwijgen door hun schitterende livreien en fonkelende ridderordes en vermakelijk tijdverdrijf toe te werpen. De andere

treedt nederig in 't zwart op en reikt hare slaapmiddelen aan allen, die bij nacht en ontijden door het ontevreden ding, dat we gemoed noemen, in het rustig genot van de goede gaven der aarde gestoord worden.

‘Er zijn pessimisten, die beweren, dat zulk een gelukstaat der volken slechts tijdelijk is; dat de ontevreden tweebeenige geestdrager straks de palliativen, die niet bij machte zijn om hem op den duur bevrediging te schenken, met walging van zich werpt. Zij voorspellen, dat dan het streven naar zelfstandigheid zich op nieuw in de worsteling der grofste zelfzucht zal openbaren, totdat de strijd om het bestaan tot inzicht komt van zijn dom en onbereikbaar streven en zoo zijn einde vindt in vrijwillige onderwerping aan het beginsel der liefde.’

Maar die dingen liggen buiten het bereik der menschelijke ervaring!

Bitter, niet waar? Maar bitter is 't gansche boek, en men voelt zich na de lezing van zóóveel satire onaangenaam aangedaan. Dat is niet direct een verwijt aan den schrijver, maar dat is een verwijt aan den ‘Strijd om 't bestaan’. Want 't slot is wel ontmoedigend, drukkend; maar ook *onwaar?*

Laat ons beginnen met het begin.

Anno 1976; einde Maart; een zomersche dag. (Jan Holland verzekert het, anders zou ik de begrippen ‘Maart’ en ‘zomersche dag’ maar niet zoo in één adem hebben durven noemen.)

't *Was* dan eindelijk zoover gekomen, de beschaving *had* niet stilgestaan; er waren nog meer zwarten en nog zwaardere kanonnen en nog lichtere huizen en nog meer menschen en nog minder koeien gekomen; 't zag er bedenkelijk uit, de boel was totaal in de war..

De Genius, belast met het toezicht op onze aarde, krabde zich achter de ooren en ging, zelf radeloos, zijn collega's om raad vragen in het critieke geval.

‘Goeden morgen,’ riep de Genius der planeet Venus, - ‘zijt ge in de war met de beschaving? O, dat is niets. Daar heb ik een probaat middel voor, dat ik reeds tien malen heb aangewend en dat, als ik mij wel herinner, ook al een paar keer door uwen voorganger op uwe aarde is toegepast. Gij verzet doodeenvoudig de aardas een weinig, dat wil zeggen zooveel, dat de streek met

wier beschaving gij geen weg weet, de noord- of zuidpool worde. Dan vriest zonder genade al dat moois vast en de arme lui aan de polen krijgen ook eens hun beurt om een gemakkelijk leventje te gaan leiden'.

Zoo gezegd zoo gedaan.

Een magneto-electrogalvanische leiding tusschen de polen der aarde en die van Jupiter... al klaar! De noordpool komt zoowat juist te staan, waar tegenwoordig Frankfort ligt.

Men beseft de gevolgen.

Onze kazernes en hoogere burgerscholen, spoorwegstations en gekkenhuizen (een ondeugende combinatie!), gevangenissen en fabrieken met allés, wat er in en bij was, in een oogenblik tijds bedolven onder onwrikbare stapels van eeuwige sneeuw en ijs.

'De Genius der aarde zag de verwoesting, die hij had aangericht. Huiverend keerde hij deze streek, die voortaan zijn zorg niet meer noodig had, den rug toe, om met belangstelling te zien, welk gebruik de onder de baan der zon verplaatste kinderen der poollanden zouden maken van de gunstige lotswisseling, die zijne goedheid hun geschonken had'....

En die kinderen der poollanden (niet de ons bekende, maar een volkje, dat in volslagen afzondering juist op de noordpool tot hiertoe een soort plantenleven had geleid) - die kinderen der poollanden waren *wel* gelukkig, dat ze het zoo troffen. Jammer, dubbel jammer voor ons, stumpers, die alleen kunnen spreken van een verloren Paradijs, dat ook onze Genesis niet onder zulke gunstige omstandigheden aanving. Wat zouden we het dan al ver gebracht hebben!

Verbeeld u! Juist toen de Genius der aarde zijne vernielende hand sloeg aan onze topzware beschaving, was een expeditie naar de Noordpool onderweg. Een van de beide schepen, waaruit zij bestond, beklemd tusschen de ijsschotsen, ziet zich plotseling verplaatst in een gezegende luchtstreek en landt op het eiland, waar de tot een nieuw leven geroepen kinderen der poolstreken leefden in een toestand, zooals de Europeanen dien schilderden na hunne eerste kennismaking met de eilandbewoners van West-Indië: Zonder hunne naaktheid te bedekken, zonder maat en gewicht, zonder den vloek des gelds, zonder wet en onrechtvaardige rechters, zonder boeken, onbezorgd voor de toekomst... Ja, nog primitiever zelfs! In één woord, onze eilanders waren wit papier.

Welk een vondst voor de mannen, die als geroepen kwamen, om dat papier te beschrijven!... Wie ze waren, die deelnemers aan de pool-expeditie? Darwinisten, pur-sang Darwinisten van hun geloof, mijnheer!... mannen van den vooruitgang in alle opzichten.

Daar hebt ge Dr. Knöff, den zoöloog, die bij gelegenheid oreert: ‘Wat is ontucht? Vrij verzet tegen de ellendige banden van 't huwelijk, dat een der grootste maatschappelijke rampen is. Wat is dronkenschap? Een bewijs van lichamelijke zwakheid; een goed gevoed mensch wordt niet dronken. Wat is diefstal? Een zeer natuurlijk gevolg van den strijd om de middelen van bestaan. Wat moord? De keurlezing der natuur, waardoor de zwakkeren verdwijnen’..

En Schwarzsalz, den chemicus, die het zonde vindt, dat 's menschen lichaam aan den kringloop der natuur onttrokken wordt, wanneer het na zijn dood aan den schoot der aarde wordt toevertrouwd, en die er sterk over denkt, ‘het pronkstuk der schepping’ tot voedsel voor varkens en kippen te bestemmen, - zoo sterk zelfs, dat hij vroeger in Duitschland met allerlei lijken reeds proeven heeft genomen op varkens, wier gezondheid door zulk een kost bijzonder gebaat scheen (tusschen twee haakjes, een griezelige geschiedenis om te lezen).

En dan Dr. Kobalt, den medicus, die 't niet meer dan natuurlijk vindt om strychnine te bezigen tegen ieder der inlanders, die zich verzet tegen de toepassing van de alleen zaligmakende leer der keurfokking....

Waren dat niet de rechte mannen op de rechte plaats, om van onze Urmenschen een ras te maken, dat volgens de eigen woorden van Dr. Knöff: ‘denken en leven en zijn zou, zooals de wetenschap leert dat een mensch moet leven, zich bewegen, denken, zijn?’.... Trof het niet bijzonder en mochten onze Eskimoos niet van geluk spreken, dat juist die noordpool-expeditie onderweg was?

Ware Jan Holland Jules Verne geweest, hij had geen Genius gebruikt, om de aardas te verzetten; hij had wellicht van de gansche zaak een experiment gemaakt, genomen door eenig geleerd genootschap dat brandde van verlangen om de theorieën der hedendaagsche wetenschap in al haar volheid toegepast te zien op den Urmensch; hij had de verzetting der aardas op eene hoogst natuurlijke wijze laten geschieden, evenals 't schot naar de maan. Maar, zóó of anders... de zaak was nu eenmaal in orde en de driewerf ge-

lukkige bewoners van Darwinia, - zóó zou het nieuwe land hecten - gingen onder de leiding hunner Darwinistische weldoeners eene schoone toekomst te gemoet....

Wanneer een eenkennig kind in zijn omgeving een onbekend gezicht gewaar wordt, wendt het zich schuw van de vreemde verschijning af, drukt zijn gezichtje tegen moeders schouder en begint te huilen. En toch schijnt er in datgene, wat het vrees inboezemt, zulk een onweerstaanbare aantrekkingskracht te liggen, dat het niet kan nalaten telkens weer naar dat vreemde gelaat om te zien. Wij volwassenen zijn geen' haar beter. We voelen ons op een onweerstaanbare wijze aangetrokken door de waarheid, en als ze ons flink in de oogen kijkt, wenden we ons schuw van haar af, we zijn bang. Zeg uw buurman, den wijnkooper, dat hij een bedrieger is, dat hij water in zijn wijn doet, hij zal u de deur wijzen. Vertel hem, dat er menschen zijn, die gewetenloos hun naaste bedriegen, schilder hem een wijnkooper, die zijn klanten bij den neus neemt; maar noem hem Jan, als uw buurman Piet heet.... hij zal met een veelbeteekenenden zucht met u klagen over de verdorvenheid der wereld.... De waarheid heeft een Esopus noodig, om gehoord te worden. Voor de profeten, die haar op de hoeken der straten prediken, heeft men kruishouten en brandstapels. Arnold van Brescia en Savonarola worden martelaars. Machiavclli laat zijn Mandragola, waarin hij de schandelijkste casuistiek, de ellendigste theorie over echtbreuk eenen vromen pater in den mond legt, aan 't pauselijke hof opvoeren, en men lacht, men juicht toe.

't Is, zooals Bilderdijk zegt in de regels:

> ‘Men wil de waarheid wel,
> Maar nergens loopt zij min gevaar
> Dan in het fabelspel.’

Wil Aristophanes zijn Atheners de dwaasheid hunner luchtkasteelen onder 't oog brengen, hij bouwt hun een Athene in de wolken. Wolkenkoekoeksburg, Lilliput, Erehwou, Emancipatoria, Darwinia,... Voer den mensch zijn verkeerdheden en dwaasheden, zijn fouten en afdwalingen onder de oogen, maar zeg toch vooral niet: ‘*Gij* zijt die man!’ Of ge ze er beter mee maakt? Dat is een andere vraag. Ze lachen, ze vinden aardig wat ge schrijft; ze vinden het *waar* ook....

maar ze gaan hun gang. In ieder geval hebt ge er althans *dit* mee gewonnen, dat ze naar u luisteren, en dat zegt al veel...

Jan Holland kan er verzekerd van zijn, dat naar hem zal worden geluisterd. Van 't begin tot het einde houdt zijn Darwinia den lezer geboeid. Puntig is zijn pen en de roeden, waarmede hij geeselt, zijn met scherpe doornen bezet. De striemen, die hij slaat, doen zeer, en we herhalen, wat we reeds zeiden: 't wordt ons bij wijlen wee om 't hart bij 't lezen van zooveel en zoo volgehouden satire.

We kunnen onmogelijk de ontwikkelingsgeschiedenis van de gelukkige Darwinianen op den voet volgen; we zouden daardoor ook 't genot vergallen van ieder, die met Jan Holland's boek nog geen kennis mocht gemaakt hebben en die van plan is dat alsnog te doen, 't geen we allen sterk durven aanraden.

Toch kunnen we niet nalaten eenige grepen te doen uit den rijken inhoud.

Hoe vindt ge bijvoorbeeld de volgende redeneering over vrije wetenschap in den geest van Dr. Knöff?

‘Mijnheer, wanneer is een galeislaaf vrij? Als gij hem de boeien afneemt, niet waar? Wanneer is een mensch vrij? Als gij hem ontlast van de lastige pakken, waaronder hij gebukt gaat, zooals geweten, geloof aan onsterfelijkheid en aan straf en belooning in een volgend aanzijn, geloof aan een godsbestuur, gevoel van medelijden, ontzag voor het zoogenaamde heilige, ontzag voor ouders, ontzag voor over hem gestelde machten, het dwepen met de voortbrengselen eener onnutte phantasie, - neem hem al deze pakken af, die hij versuft door de opvoeding in eeuwenoude vooroordeelen, gewillig torscht, en wat houdt gij over? Het onbelemmerde denken! Die mensch eerst verdient vrij te heeten, niet waar? En wanneer is de wetenschap vrij? Als zij kan zeggen: zie, alle tegenwerpingen tegen de beginselen, welke ik als waarheid erken, alle stelsels, die met het mijne in conflict zouden kunnen komen, heb ik rustig over boord geworpen, en ik ben nu eenmaal overtuigd, dat zij in de diepte zijn verzonken en nimmer 't hoofd zullen opsteken. Dan vaart mijn bootje onbelemmerd; dan zit ik al spelevarend rustig met mijn collega's over de gevolgtrekkingen uit onze axioma's te keuvelen. Maar wij stellen ons niet bloot aan de kans om zelven uit het vaartuigje te worden geworpen. - Dan is mijne wetenschap vrij. Of denkt ge er anders over?’

‘Ach neen, tegen zulke overtuigende woorden valt niets in te brengen....’

Zie, zóó redeneert men in Darwinia.... maar bij ons,.... bewahre....!

En dan het hoofdstuk, waarin wordt aangetoond, hoe een knap leermeester het onderwijs dienstbaar maakt aan de opleiding tot alle darwinistische en maatschappelijke deugden!

‘Wat is leven?’.... vraagt de onderwijzer aan de aan zijn zorg toevertrouwde Darwiniaantjes.

Een Duitsch philosoof heeft het leven gedefinieerd als *het lijden der zelfzucht*. Begrijpt ge dat?

Neen, neen! -

Dat is ook niet noodig. Een ander zeide, dat het leven *de grootste domheid is, waaraan het zalige Onbewuste zich heeft schuldig gemaakt*. - Begrijpt ge dat?

Neen, neen!

‘’t Is ook niet noodig. - En dan moet een ander in ouden tijd verklaard hebben, dat leven was *liefhebben*.’

‘Hier schaterden al de jonge Darwiniaantjes het uit’.... Dat schateren bij *die* bepaling, pijnlijk niet waar?

‘Leven is strijden om het bestaan,’ doceert de onderwijzer verder. En kan het wel anders, dan dat uit zijn voortgezette redeneering de conclusie volgt: ‘eerzucht en heerschzucht zijn de grootste deugden?’

En wat aan de Darwiniaansche jeugd op de scholen wordt ingeprent, het wordt den volke algemeen verkondigd in het beroemde episch-didactische gedicht van den nationalen dichter Egon: over *den Lof der Zelfzucht*.

Zie den mensch en aanbidt dat pronkjuweel der meest verfijnde zelfzucht! In den niets ontzienden strijd om het bestaan heeft hij zich van simpele monere verheven tot worm, van worm tot lancetvisch, van lancetvisch tot een haai, van haai tot een soort van reusachtigen kikker, van kikker tot zoo iets als een Australisch vogelbekdier, van vogelbekdier tot buideldier, van buideldier tot halfaap, van halfaap tot echten aap, van aap tot onzen *apelike progenitor*, tot anthropos alalos. Toen ging gaandeweg de strijd om het enkele bestaan over in de zucht om nog vrij wat meer te hebben dan dat bestaan alleen, 't welk anders de moeite niet zou waard zijn geweest om er zoo vele milliarden van jaren voor te

tobben. De trek tot het bestaan, veredeld tot zelfzucht, brengt mee, dat de mensch om hoogere dingen gaat kampen. Als anderen roggebrood eten, wil hij zich voeden met oesters of pasteien. Drinken anderen water of slap koffienat, hij moet champagne en portwijn hebben. Sloven anderen voor het dagelijksch brood, hij wil over hen heerschen en hen noodzaken van 't hunne gewillig af te staan, om hem te onderhouden. Leven en sterven anderen onopgemerkt en vergeten, hij wil geëerbiedigd en aangebeden worden, hij eigent zich de eer toe van 't geen door anderen als zijne werktuigen wordt tot stand gebracht

En omdat niet *allen* tot dit verhevene standpunt der zegepralende zelfzucht kunnen opklimmen, brengt zijn plicht mede te zorgen, dat hij het in allen gevalle bereikt, dat hij het zoo mogelijk *alleen* bereikt. Los van menschelijke oordeelen en ziekelijk gemoedsleven, gebruikt hij de wapenen, die zijn geslacht zich zelf in den harden strijd om 't bestaan heeft verworven: de verstandelijke wapenen van list en sluwheid. Eerst kruipt hij voort en wringt hij zich naar boven. Dan verplet hij zijn mededingers.

‘Wie durft zeggen, dat deze levens- en wereldbeschouwing niet door het edelste idealisme geïnspireerd is?’....

Dat Jezus, dien Göthe in zijn fragmentarisch gedicht van den Wandelenden Jood drieduizend jaar na zijn dood de aarde nogmaals laat bezoeken, zijn eigen werk niet meer herkent en met verbazing aanschouwt, wat er uit zijn leer geworden is, wien zal het verwondering baren? Nog zijn geen drieduizend jaar verloopen, en hoe is het met zijn eenvoudige, verhevene beginselen? Zie al de secten, die zich christelijk noemen, aanschouw al wat onder de banier van den gekruisigde als christelijk wordt binnengesmokkeld! Zijn leer is geworden tot den tooverspiegel uit het sprookje, waarin ieder datgene aanschouwt, wat hem het liefst is, wat het meest met *zijn* wenschen en *zijn* neigingen strookt.

Niet anders in Darwinia.

Maar.... Darwinia en het Christendom?....

Ja, lezer, Darwinia en het Christendom.

Gij herinnert u zonder twijfel nog, hoe door de verzetting der aardas de streek, die wij nu bewonen, in eene woestenij zonder leven werd herschapen, in een onafzienbaar ijsveld. Gelukkiger

waren de zuidelijke bewoners van ons werelddeel. Ze waagden zich nog bijtijds over de bevroren Middellandsche zee en trokken Afrika binnen. De paus vroor vast op zijn kerkrots. Toen men hem had aangeraden mee naar 't zuiden te trekken, had hij geantwoord: *non possumus*. Maar zijn trawanten waren mee naar 't zuiden getrokken met de Italianen, die destijds bestuurd werden door een kleinzoon van Garibaldi. Meen evenwel niet, dat ze het daar bij uitstek best hadden. Ze werden gedwongen om de handen uit de mouw te steken, 't geen de heeren paters maar half beviel. 't Accomodatievermogen scheen niet groot genoeg te zijn om hen met zulk een ongewoonte te verzoenen en ze vervielen van tijd tot tijd, bij wijze van atavismus, in hunne vroegere manieren: ze zochten hun onderhoud door heimelijk aan de vrouwen de biecht af te nemen en voor haar de mis te vieren.... Dat duurde zoolang, tot Garibaldi III op zekeren dag een besluit voordroeg, waarbij ze voor goed uit het land werden verdreven. Als eenige gunst kregen onze paters een afgedankt oorlogschip te hunner beschikking, waarmede ze na een moeitevollen tocht in Darwinia landden.

Dus het *Christendom*.... ik wil zeggen *Christenpriesters* in Darwinia!

Behoef ik wel te verzekeren, dat de geestelijke hecren zich volstrekt niet inlieten met de particuliere en publieke belangen der goede Darwinianen? Ik vrees, dat men mij toch niet gelooven zou, en wie er meer van wil weten, kan 't in Jan Holland's boek nalezen. Wat ik zeggen wilde, is alleen dit. Hun verblijf in Darwinia gaf er aanleiding toe, dat een exemplaar van het Nieuwe Testament in handen raakte van een zekeren Dr. Willrecht, een man, veel te rechtschapen voor een land als het zijne en die dan ook al ver scheidene bittere ervaringen had opgedaan.

Merkwaardig nu is het te lezen, welken indruk de inhoud van dat boek teweeg brengt op de Darwinianen, wanneer ze er mee in kennis worden gesteld. De schrijver heeft er enkele van zijn gelukkigste bladzijden aan te danken.

Het Nieuwe Testament maakte ‘razenden opgang’. Ieder vond er iets in van zijn gading.

De communisten - Darwinia had ze ook - vonden bijv. prachtig mooi, dat een rijke evenmin de poort des hemels passeeren kan als een kameel het oog van een naald, - nog fraaier natuurlijk, dat de rijke jongeling al zijn goed moest gaan verdeelen... ‘En dan de

communistische levenswijs van de apostolische gemeente'..... Eenige dames van 'geavanceerd liberale richting' schrijven een welmeenende dankbetuiging aan Dr. Willrecht voor de uitgave van het merkwaardige werk, 'omdat in dat overoude boek hare maatschappelijke en zedelijke begrippen met treffende juistheid teruggeven zijn.' Ze vinden vooral bijzonder stichtelijk de passage van de zondares, wie veel werd vergeven, omdat ze veel had liefgehad. Ze zullen voortaan dan ook den naam van *vrije* vrouwen verwisselen met dien van *Christinnen*.

De jongelingschap op de gymnasiën kon zich het best vereenigen met de zaligspreking van de armen van geest, en meende natuurlijk zeer christelijk te leven, wanneer ze niets deed. Men ging de wetenschap verachten, om voortaan te leven in de vreeze des Heeren. Er vormde zich eene christelijke vereeniging, die tot zegel had: een zwart veld, waarop een grauwe kat, die door eene hand in den staart wordt geknepen.

Nauw verwant met deze soort van Christenen was eene andere, die zich onderscheidde door den naam 'Paulinische Christenen'. Ze stelden zich een geloofsbelijdenis samen uit onsamenhangende uitspraken van den apostel Paulus, waaruit met zekerheid het dogma volgde, dat de goede werken den mensch tot niets nut zijn, maar dat hij louter en alleen uit het geloof moest zalig worden. Die lieden hadden het zoo uitgerekend, dat zij, wat ze ook deden, niet konden zondigen. Handelingen, die zoo openlijk in strijd waren met elk begrip van zedelijkheid, dat zij moeilijk konden verontschuldigd worden, kwamen op rekening van een zekeren Duivel, van wien eveneens in 't Nieuwe Testament veel gewag wordt gemaakt.....

'Zoo werd het Nieuwe Testament het Boek bij uitnemendheid in Darwinia. Ieder bestudeerde het, in de hoop van er een steunpunt voor zijn eigenaardige soort van zelfzucht in te vinden'...

In *Darwinia*, wel te verstaan!

Wat een kostelijke satire, niet waar?

Al genoeg aanhalingen. Toch kan ik me niet onthouden ook nog de volgende te geven. 't Zou bepaald onvaderlandslievend zijn, wanneer Darwinia's Tweede-Kamer-reglement niet zooveel mogelijk onder de oogen van ons Nederlandsch publiek werd gebracht:

Wie een amendement indient, betaalt vooraf honderd gulden;

Wordt het aangenomen, dan offert de gelukkige winner nogmaals twee honderd gulden;

Wie het woord langer houdt dan tien minuten, wordt beboet met vijftig gulden;

Langer dan een kwartier, met vijf en zeventig, en zoo voort naar een vast tarief;

Hij, wiens redevoering niet op die van zijn voorganger slaat, betaalt een boete van zeventig gulden;

‘Het is op boete van tachtig gulden verboden tegen te stemmen, zonder vooraf uitvoerig zijn stem gemotiveerd te hebben’.....

Om te watertanden! Wie weet, of we bij zoo'n huishoudelijk reglement al niet lang een onderwijswet gehad hadden, die klonk als een klok!...

En het einde?... Darwinia een militaire staat. Federhans, minister van oorlog, die, steunende op zijn leger en zijn coalitie met de Zwarten, een *coup d'état* waagt en wint... Een vreeselijk bloedbad in de straten van Darwinia's hoofdstad... een plechtig Te Deum... Darwinia had een keizer, ‘'t was de aanvang van het tijdvak, dat de volken met trotschheid hun *gouden eeuw* plegen te noemen.’

Dan eerst is de strijd om 't bestaan tot de meest bevredigende oplossing gebracht, als de bovengenoemde coalitie den afgematten strijders zinnelijke genietingen en zielerust waarborgt.

Arme Dr. Willrecht, die nog wel durfde droomen van eene andere toekomst; die Darwinia wilde opleiden tot het oefenen van humaniteit, een humaniteit, die hij door eigen voorbeeld en door eene andere richting te geven aan de opleiding der jeugd hoopte te kweeken!...

‘Onze geleerden,’ zoo mijmerde hij, en de door hen opgeleide onderwijzers teren nu al eeuwen lang op deze Darwin-hypothese. Voorzeker, die is fraai en lost zeer veel op, maar - niet alles. En als zij alles wil oplossen, dan moet uit haar voortvloeien een grof materialistische wereldbeschouwing. Waar zij op haar terrein blijft, is zij de moeder van onbevooroordeelde wetenschap; begeeft zij zich daarbuiten, - dan is zij de moeder der zelfzucht.

‘Van deze waarheid moest ieder doordrongen zijn, die met de jeugd in aanraking komt. Ieder leermeester moest het jeugdige gemoed doordringen van het idealistische bewustzijn, dat er een orde

der dingen kan bestaan en zonder twijfel bestaat, waar andere wetten heerschen dan die van tijd, ruimte en causaliteit. Hij moest den leerling laten zien, dat de mensch de hand reikt aan die wereld, van het oneindige, eeuwige, van de liefde. Hij moest hem overtuigen, dat die wereld niet alleen boven zon, maan en sterren ligt, maar dat hare sporen in 's menschen eigen boezem bestaan. Hij moest hem die overtuiging bijbrengen uit de idealistische scheppingen der kunst, uit de ideale vlucht der poëzie, uit daden van zelfopoffering, waarvan de geschiedenis verhaalt, uit alles, in één woord, wat streeft om den mensch niet voor te stellen als een speelbal van een blinde natuurkracht en als slaaf van hare harde wet, maar als het natuurgewrocht, waarin Prometheus de vonk van het goddelijk vuur heeft gelegd'...

Bravo, Dr. Willrecht!!... Jammer maar, dat die schoone droom door den coup d'état van Federhans zoo meedoogenloos verstoord werd..

En wat zal het vervolg zijn? Op nieuw dezelfde strijd en dezelfde onderwerping? Of 'onderwerping aan het beginsel der liefde?' Maar wanneer? En hier beneden?.....

Alles ist in der Natur verbunden; ein Zustand strebt zum andern und bereitet ihn vor. Wenn also der Mensch die Kette der Erdorganisation als ihr höchstes und letztes Glied schloss, so fängt er auch eben dadurch die Kette einer höhern Gattung von Geschöpfen als ihr niedrigstes Glied an; und so ist er wahrscheinlich der Mittelring zwischen zwei in einander greifenden Systemen der Schöpfung. Auf der Erde kann er in keine Organisation mehr übergehen, oder er müsste rückwärts und sich im Kreise umhertaumeln; stillstehen kann er nicht, da keine lebendige Kraft im Reiche der wirksamsten Güte ruht; also muss ihm eine Stufe bevorstehen, die so dicht an ihm, und doch über ihm so erhaben ist, als er, mit dem edelsten Vorzuge geschmückt, ans Thier grenzt. Diese Aussicht, die auf allen Gesetzen der Natur ruht, giebt uns allein den Schlüssel seiner wunderbaren Erscheinung, mithin die einzige Philosophie der Menschengeschichte[1].....

Zou Herder gelijk hebben, en moeten we de oplossing hooger zoeken? Wie zal het zeggen?

Groningen, Mei '77.

C.F. VAN DUYL.

1 Herder, Ideen zur Philosophie der Geschichte.

Pijnbank of Carcer. Paedagogisch-Juridische aanteekeningen; bij mogelijke schoolwetscherziening aan Wetgevers en Bestuurders ter overweging aangeboden door Mr. H.G. Brouwer B.Gz. Culemborg, Blom en Olivierse.

't Bovenstaande is de zonderlinge titel van een brochure, die de opvoedkundige quaestie betreffende de schooltucht voor het publiek brengt. Mij dunkt, dat is een goed werk. Ministers, Kamer- en Gemeenteraadsleden niet alleen, maar 't geheele ontwikkelde deel der natie stelt belang in de school, hoort van, en spreekt over de school, en tracht niet alleen scholen te bouwen, maar ook de school op te bouwen.

Er is dan ook sinds '57 heel wat gedaan. Maar 't moest zich uit den aard der zaak hoofdzakelijk tot het uiterlijk bepalen: de school is het troetelkind der natie: ze moet er goed uitzien. 't Meiske is dan ook zeer keurig gekleed: haar toilet mag gezien worden. Met andere woorden: de schoolgebouwen zijn bijna overal sieraden van stad en dorp geworden; voor meubelen en leermiddelen kent men algemeen geen krimp; de honoraria der leeraars mogen ruim genoemd worden; die der hulponderwijzers zijn verviervoudigd; er is een minimum voor het honorarium van de hoofdonderwijzers bepaald, en het maximum is vrijgelaten[1]; de programma's van 'tgeen geleerd - ik wil zeggen van 'tgeen onderwezen wordt - doen zelfs geletterden duizelen, en humbug is daarbij volstrekt niet in het spel geweest. De zaak was ernstig gemeend: wetgevers, natie, leeraars ook, meen ik, hebben aanvankelijk in een aangenaam opiumvisioen gezien, dat minstens 95 pCt. der leerlingen in staat was de spijs, die de school, de middelbare vooral, aanbiedt, te verwerken.... 'k Vermoed, dat de leeraars zoo langzamerhand tot de overtuiging komen, dat van dat 95 de 9 gerust geschrapt kan worden. Tegenover de schrikkelijke barensactiën van '57 en '63 staat dan ook de tegenwoordige meening, die invloedrijke mannen niet schromen uit

1 *Mein Liebchen was willst du noch mehr?*....
Voor de vacante school te Havelterberg worden sollicitanten opgeroepen op een jaarwedde van *vierhonderd* gulden plus *vijftig* voor 't gemis van vrije woning.

Nieuwe Bijdragen ter bevordering van het Onderwijs, N°. 39, 29 September.

te spreken: ‘waar wij op dit oogenblik naar moeten streven, is soberheid in het onderwijs.’

Maar - 't uiterlijk is prachtig.

Het innerlijk - niemand heeft daaraan gedacht: dat zou zich van zelf wel vinden. Het ontwerp van wet, dat op dit oogenblik aanhangig is, heeft mij de klacht ontlokt: al weder niets voor paedagogische verbetering der school[1].

De ergerlijke verwaarloozing der paedagogie - ik heb daarover in mijn Pedagogische Schetsen genoeg geklaagd - heeft zich gewroken, en zal 't nog meer doen. De brochure, hierboven aangekondigd, is er een bewijs van. 'k Voorzie reeds de verschijning van een ‘vermakelijk’ anecdotenboek, opgevuld met historietjes, om te bewijzen, dat Mr. Brouwer minst genomen recht had, om te schrijven, wat hij geschreven heeft.

De rechtsgeleerde tracht in 25 bladzijden te betoogen, dat, ‘wie 't ongeluk heeft zich aan het onderwijs te wijden, veel kans heeft om *gemarteld, misschien vermoord te worden*. Geen medelijden, maar hoon en spot is zijn deel. Hij staat geheel machteloos tegenover de leerlingen. Als de lieve jeugd, aan zijne zorgen toevertrouwd, goedvindt hem te folteren, te martelen, hem het leven tot een hel te maken, dan is er nauwelijks iemand, die zijn partij kiest; dan haalt men spottend, lachend, hoogstens medelijdend de schouders op, en daarbij blijft het’.

‘Er zijn leerlingen,’ zegt Mr. B. verder, die hunnen onderwijzers ongestraft alle levensvreugd benemen, hun tering, bloedspuwing of ‘bedenkelijken aandrang van bloed naar het hoofd’ *bezorgen*. Verder beweert hij, en dat is zoo kras mogelijk: ‘Onder de moorden, die nooit ontdekt worden, en waarvan de daders altijd aan de straffende hand der gerechtigheid ontkomen, behooren in de eerste plaats de moorden gepleegd op onderwijzers - niet zooals de woesteling *dat* doet’ - 't woord *dat* is hier moeielijk thuis te brengen - ‘die zijn slachtoffer met een enkelen knuppelslag de hersens inslaat, of wel (lees: of *niet*) zooals de sluipmoordenaar, die met een enkelen dolkstoot zijn man (sic) doet vallen, of de giftmenger, *die hem na een “korten” en “pijnlijken” doodstrijd ziet verstijven’* - de auteur is geen medicus - ‘neen: aanhoudend martelend gaat de moordenaar voort,

1 Dit werd geschreven vóór de intrekking van het ontwerp-Heemskerk.

jaar uit jaar in; hij draagt zijn taak aan een ander over, wanneer hem de gelegenheid gaat ontbreken, en van geslacht tot geslacht erft het kwellen voort ('k neem nota van het woord *voorterven*), tot het slachtoffer afgestompt en gevoelloos voortstrompelt naar het graf, dankbaar, dat hij althans op zijn laatste ziekbed geen plagerijen meer heeft uit te staan'.

Men ziet: er is een streven naar pathos in den stijl. 't Komt, dat de auteur diep doordrongen is van zijn onderwerp, en daarbij in verontwaardiging ontstoken. Dat iemand in zulk een toestand vermakelijke stijlfouten kan begaan, is bekend. 'k Wijs er even op om te toonen, dat ik een oog voor den vorm der brochure gehad heb. 'k Roep dan voor de oogen van den lezer *een afgestompt slachtoffer, voortstrompelende naar het graf*, welk slachtoffer onderweg nog een *ziekbed* vindt, waarop het zich, ofschoon *gevoelloos, dankbaar* uitstrekt. Zulke figuurlijke taal doet denken aan Hogarth's prent, waarop hij den draak steekt met de zonden der schilders tegen de wetten der perspectief.

Maar 't is niet de vorm, 't is de inhoud der brochure, die ik ernstig beschouwen wil. De auteur beweert verder: 'Het valt niemand in, den leerlingen kwalijk te nemen, dat ze het onderwijzen onmogelijk maken en eens menschen geluk, een menschenleven verwoesten'. En iets verder: 'De schets (de auteur heeft blijkbaar geen teekenonderwijs gehad) de schets is niet te donker *gekleurd*. Wie zich *nog wat* uit zijn jeugd herinnert, en zelf *jongens* heeft, die schoolgaan of schoolgingen, *zal weten*, dat het *ergste* niet *verergerd* is'. De auteur bedoelt: Het tafereel, dat hij opgehangen heeft (van de kwellingen die een onderwijzer ondergaat) is niet te zwart gekleurd: ieder, die zich zijn eigen jeugd herinnert, of zonen heeft, die de school bezoeken of bezocht hebben, weet, dat hij bij het ergste zich niet aan overdrijving schuldig heeft gemaakt.

Blz. 14 zegt Mr. B.: 'Het zal noodig zijn, voorbeelden aan te halen ten bewijze, dat de onderwijzer door geen hooge (sic) eigenschappen, *welke dan ook* (ik onderstreep), ontloopen kan aan het gevaar' enz., en als de auteur die voorbeelden heeft gegeven, komt hij tot de conclusie: 'Daar is maar één middel, om aan dezen rampzaligen toestand een einde te maken, en dat middel is: *wettelijke bepalingen en strafrechtelijke tusschenkomst*'. (De auteur onderstreept.)

Denk niet, dat de jeugd alleen zich zoo omtrent haar onderwijzers

bezondigt; de ouders zijn medeplichtig. Op blz. 14 lezen wij nog: ‘De ouders zullen alleen door dat ééne middel weerhouden worden, hunne kinderen tegen den onderwijzer op te zetten.’ Denkt ook niet, o vreemdelingen in Jeruzalem! dat het denkbeeld ‘jeugd’ bij den auteur beperkt is tot den leeftijd der schoolgaande knapen - van de meisjes en de onderwijzeressen is in de geheele brochure geen spraak - de studenten aan de hoogeschool zijn mede met de noodlottige moordzucht behept... Nu, dat de spes patriae een armen professor zijn drie kwartier tot een pijnbank kunnen maken, is wereldkundig; 't is ook wereldkundig, dat er professoren zijn, bij wie aan de poging tot zoo iets niet eens gedacht wordt. Maar de hooggeleerden zullen 't mij wel niet euvel duiden, dat ik, gewoon onderwijzer, met het aardige M.U.L.O. achter mijn naam, mij bescheiden vergenoeg met een vingerwijzing naar hun terrein, een vingerwijzing, die Mr. B. eigenlijk op zijn rekening heeft, en zeer zeker ook voor zijn rekcning neemt. 't Is dan ook maar in 't voorbijgaan; 't is maar om aan te wijzen, hoe uitgestrekt de kwaal, de moordlust is. Intusschen; afgestompte professoren, die gevoelloos voortstrompelen naar een graf en zich - tegelijk of onderweg - dankbaar uitstrekken op het ziekbed... 'k heb nooit van zulke interessante exemplaren aan de akademiën vernomen, en moet ze voor rekening laten van den Mr., die 't natuurlijk beter weten kan dan ik.

Maar ik tik mij zelven op de vingers. Ik mag om den stijl geen loopje met den auteur nemen: zijn bedoeling is te ernstig, en alles, wat onderwijs geeft, mag hem wel dankbaar zijn: hij neemt het voor de onderwijzers op. En zij moeten erkennen, dat hij billijk is: hij doet het niet om hunnentwil, maar om de vrucht, die hun werk hebben moet en kan. En dat is lofwaardig. Hij meent het dan ook zoo ernstig, dat hij aan 't slot zijner brochure een ontwerp van wet op de schooltucht geeft, welke wet hij, als van zelf spreekt, van een memorie van toelichting vergezeld laat gaan. Dat ontwerp is in hooge mate merkwaardig, in mijn oog althans. 'k Zal het gaarne aan opzettelijke beschouwing onderwerpen, zoodra 't blijkt, dat het kans heeft, om als wet voorgedragen te worden. Sommige artikelen doen zeer stellig het hart van stumpers onder de onderwijzers opengaan. Jammer maar - voor den auteur - dat zulke stumpers geen kennis nemen van brochures over 't onderwijs. Andere

artikelen zouden hunne haren te berge doen rijzen. Maar wat hun vooral liefelijk zou zijn, is de concierge in Mr. B.'s ontwerp van wet, de concierge, tot wien zij zou kunnen zeggen: ‘werk dien deugniet de bank, de klasse, de school uit’.

Op blz. 35 staan hoogst merkwaardige woorden: ‘Van de onderwijzers, die dit stuk’ - d.i.: deze brochure - ‘in het openbaar of in bijzondere kringen zullen bespreken, meen ik te mogen verwachten, dat ze *niet* vragen, of voor *hunne* school, voor *hunne* inrichting(,) voor *hunne* omgeving, vooral voor *hun* persoon deze wet wel noodig is; het is de vraag(,) of er niet honderd en meer scholen en omgevingen (sic) zijn, waar ze wel degelijk noodig is. De *persoonlijkheid der onderwijzers* is eigenlijk het eenige, wat deze wet noodig of onnoodig maakt. De schoolwetten kennen die persoonlijkheid NIET(,) en vragen alleen naar kennis; niet naar geschiktheid; - van de leerlingen zwijgen zij geheel.’

Mr. B. heeft recht dat te verwachten. Reeds is in paedagogische bladen protest aangeteekend tegen de brochure; ik meen, zonder dat behoorlijk kennis genomen is van de aangename erkenning van den auteur. Allen, voor wie onderwijzen een aangename levenstaak is, allen, die zich niet door leerlingen laten versukkelen - lezer! neem er nota van, dat ik niet zeg: allen, *die niet mishandeld worden* - kunnen eigenlijk deze brochure met schouderophalen - niet over de brochure maar over de stumpers onder de collegaas op de ‘honderd en meer’ scholen ter zijde leggen, omdat *hun persoonlijkheid* ‘deze wet onnoodig maakt.’ Bespreekt een hunner haar, hij doe het objectief. Welnu, laat mij trachten, objectief te zijn. Zwaar zal mij dat niet vallen, omdat ik bijzonder onderwijzer ben, in den zin, dat ik mijn school voor eigen rekening, dat is als affaire drijf. Ofschoon Mr. B. 't niet zegt, is het toch geheel buiten kijf, dat hij zoodanig bijzonder onderwijs buiten beschouwing laat. En dat is natuurlijk: de bijzondere onderwijzer weet te goed, dat orde en tucht een levensquaestie voor zijn ‘affaire’ zijn, en hij heeft ook de macht, om die zoo streng te handhaven, als hij noodig oordeelt. 't Eenig gevaar van subjectiviteit, dat zulk een beschouwer van Mr. B.'s brochure loopen kan, zou liggen in een gevoel van vijandschap tegen de openbare school. Dewijl mij dat voorshands volkomen vreemd is, meen ik nu ongehinderd als paedagoog den inhoud der brochure verder te kunnen bespreken.

De auteur neemt onvoorwaardelijk aan, dat het er allerellendigst met de schooltucht uitziet. De leerling weet, volgens hem, dat hij *rechten* heeft: ‘niemand spreekt van zijn *plichten*: de onderwijzer staat machteloos tegenover hem’.

't Is allereerst de vraag, of dat zoo voetstoots kan en mag aangenomen worden. Of dat het geval is geweest op de min goede school of scholen, door Mr. B. bezocht, en op die, welke zijn zonen bezoeken, is nog geen afdoend bewijs. Ook niet, of tal zijner bekenden beamen, wat hij beweert. Om tot zulk een conclusie te geraken, is heel wat anders noodig, dan zoo maar ieder ten dienste staat. Bij mijn algeheele onbekendheid met den auteur weet ik natuurlijk niet, hoe hij tot zijn conclusie gekomen is; maar ik weet wel, wat de eenige ware weg zou wezen, om er toe te geraken. Niemand beter dan de bekwame en degelijke hulponderwijzer om van de school, waar hij arbeidt, te getuigen: de tucht wordt er al of niet behoorlijk gehandhaafd. Niemand beter dan de deugdelijke leeraar om dergelijk certificant af te geven voor een hoogere burgerschool.'t Is mogelijk, dat iemand dwaselijk den hulponderwijzer onbevoegd rekent: ik niet, maar natuurlijk niet den eersten den besten. Den leeraar zal niemand onbevoegd rekenen, maar natuurlijk ook niet den eersten den besten. Daardoor en daardoor alleen zou een statistiek te verwerven zijn, die op deugdelijken grond tot een eindoordeel kon leiden. Het doet er niet toe, of ik subjectief vermoed, dat de uitslag gunstiger zou wezen, dan Mr. B. veronderstelt. Mijn woonplaats en mijn jarenlange bekendheid met de onderwijzers aldaar, zou invloed op mijn vermoeden kunnen uitoefenen; intusschen: wij onderwijzers weten tamelijk goed, op welke scholen de tucht te wenschen overlaat, en waar die behoorlijk gehandhaafd wordt. Maar vergun mij, lezer! dat ik de meening van Mr. B. als de ware aanneem, om te overwegen, of de paedagoog daardoor tot dezelfde gevolgtrekking komt als de rechtsgeleerde.

Laat ons doen, wat Mr. B. heeft nagelaten; laat ons een blik op de school der toekomst werpen, de school onder den invloed van Mr. B.'s wetsontwerp. Veel te fantaseeren behoeven wij niet: wij hebben maar de school van het verledene te raadplegen. Wat haar beheerscht is de sterke arm. De schoolmeester - 't zij in 't voor-

bijgaan gezegd: Mr. B. vindt ‘schoolmeester’ een minachtenden titel (blz. 6); 'k weet niet, welke ziekelijkheid aanleiding tot die opvatting gegeven heeft; inderdaad, 't is mij te hoog, waarom men met eere heelmeester, vroedmeester, bouwmeester, meester in de rechten zou kunnen zijn, en met oneere of minder eer een schoolmeester - de schoolmeester is er oppermachtig, alleen met dit onderscheid, dat hij niet, als bij ons in den ouden tijd, zijn eigen arm, of als in de Engelsche school den arm van een afgedankten onderofficier gebruikt: er is alleen maar verplaatsing van het tuchtrecht: de strafwet van Mr. B. is er. De quaestiën omtrent schuld en onschuld (zie art. 13 van het ontwerp) kunnen verschillende instantiën doorloopen: de 1^{e} is het hoofd der inrichting; de 2^{e} de commissie van toezicht; de 3^{e} de gezamenlijke onderwijzers onder verantwoordelijkheid van de commissie - ik verklaar dat niet goed te begrijpen - en de 4^{e}. de rechter.

Mr. B. eindigt daar. Maar ik vraag: welke rechter? Geen andere dan de gewone strafrechter kan bedoeld zijn, en dan is daarvan het noodzakelijk gevolg, dat de Hooge Raad schoolquaestiën te beslissen krijgt.

'k Wil mij niet vermaken; 'k zal geen zotte veronderstellingen opwerpen omtrent het subjectief begrip van orde, dat bij onderwijzers, van welken aard ook, mogelijk is. Er zijn er, die niet kunnen dulden, dat een leerling omkijkt, of liever: die dat een doodzonde rekenen. 'k Zal een wezenlijk vergrijp tot grondslag mijner redeneering nemen. Jan en Piet hebben sinds een halfuur Paulus, die hun beider buurman is, heimelijk geplaagd. De onderwijzer heeft het niet kunnen bemerken, en Paulus heeft niet willen klikken: dat is jongensaard. De natuur wordt Paulus eindelijk te sterk: rechts en links deelt hij een paar ferme oorvegen uit. Paulus is nu buiten kijf de rustverstoorder.... Behoef ik deze zeer alledaagsche historie verder uit te spinnen? Moet ieder zich niet herinneren, wat heftige strijd over schuld en onschuld daaruit ontstaan kan? Wie anders dan de ervaren paedagoog kan dien snel tot een goed einde brengen; een einde, dat ieder bevredigt? Stel u een proces over dat zaakje voor, en bedenk, dat de ouders onmogelijk rustig kunnen blijven bij het rechtsgeding, en nog minder bij de eventueele veroordeeling van een der drie. o! Ik weet zeer goed, dat er op de school over zoo'n zaak erbarmelijk gehaspeld kan worden. Maar

Mr. B! niet door de onderwijzers, die door hun persoonlijkheid een wet als de uwe onnoodig maken.

Het uitoefenen van macht is geen absoluut denkbeeld. Iets anders is het, aan het hoofd van een bataljon of aan het hoofd van een kudde schapen te staan. De verhouding van veldmaarschalk tot hoofdofficieren verschilt van die van korporaal tot rekruten. Het hoofd der katholieke kerk oefent zijn macht anders uit dan de directeur eener gevangenis. De constitutioneele vorst anders dan de autocraat. Zou dan het hoofd eener school niet *zijn* bijzondere wijze van machtsoefening hebben - of, om Mr. B's wil: hebben moeten? Ja nog sterker: moet noodzakelijkerwijs de machtsoefening op de school in een constitutioneelen staat niet verschillen van die in een autocratie? 'k Geloof, dat die opmerking in geen opvoedkundig werk te vinden is: toch ligt zij voor de hand: de toekomstige constitutioneele burger moet reeds op de school tot zelfregeering opgeleid worden. Dat klinkt anders dan politie en justitie in de school te halen.

Ja, ik weet wel: men verhaalt wonderlijke dingen. 't Is den jurist niet euvel te duiden, dat hij er politie en justitie bij halen wil. De jurist kan verkeeren in het denkbeeld: de bedreiging van straf *voorkomt* in de groote maatschappij de misdaad. De geschiedenis leert anders. Alleen in de zeer onontwikkelde maatschappij *voorkomt* zij. In het Californië van voor dertig jaar beteugelde de lynchwet den diefstal. Maar in de ontwikkelde maatschappij is het niet de straf, maar de waakzaamheid der politie, die de misdaad beteugelt: in het zeer ontwikkelde deel der ontwikkelde maatschappij vermag de strafbedreiging niets: het misdrijf wordt er gepleegd, maar men weet het vaak zoo aan te leggen, dat men buiten bereik van den strafrechter blijft. Zelfs schijnt de strengheid der wet wel eens tot misdrijf te tarten. Breng de school onder de maatschappelijke strafwet: de verheimelijking van een misdrijf zal reeds op de school tot kunst verheven worden, even als het smokkelen op de grenzen; uitbarstingen, oproeren zullen aan de orde komen. Bestudeer de paedagogische geschiedenis van militaire scholen, en zie wat strenge tuchtwetten vermogen, indien het hoofd der school over geen andere macht dan de tuchtwet beschikt. Moord met voorbedachten rade, moord, gepleegd aan leermeesters, kunnen de paedagogische geschiedboeken van Frankrijk en Engeland aanwijzen.

Al wie de school beschouwt als een miniatuur-maatschappij, heeft volkomen gelijk. Men vindt er alle mogelijke deugden en ondeugden der groote maatschappij vertegenwoordigd, en wie denkt, dat hier een voorbehoud omtrent sommige ondeugden moet gemaakt worden om den wil van leeftijd, kent de school niet. Sommige wanbedrijven mogen nog onmogelijk zijn: de ondeugd, die ze veroorzaken zal, is er.

Maar wie daarom de school onderwerpen wil aan dezelfde tucht als de maatschappij, miskent het doel der school: *opvoeding* voor de maatschappij. In de school moet het misdrijf niet gestraft worden om den wil van de behoefte aan gerechtigheid, *niet om de misdadigers te beteugelen* - o groote opvoedkundige waarheid! hoe verbaas ik mij, dat het met onze paedagogische litteratuur nog noodig is, u neer te schrijven! - niet om te wreken, o! vooral niet om te wreken, maar om de kiem der misdaad, de ondeugd aan te grijpen, den leerling te leeren, zich zelven te beheerschen, om het misdrijf te voorkomen. Dat is met andere woorden: het opvoedend beginsel in de school mag nooit vervangen worden door een strafwetgeving. Als opvoeders zich ooit aan oproer zouden kunnen schuldig maken, 't zou wezen op het oogenblik, dat de politie en justitie den heiligen bodem der school betrad.

'k Weet wel, dat het tal van onderwijzers nog steeds vermeerdert, die het gevoelen zijn toegedaan, dat door sommigen zelfs openbaar verkondigd wordt, 't gevoelen, dat zij wel aanbrengers van kundigheden, geen opvoeders zijn. Mr. B. is met mij van meening, dat de wet van '57 daartoe aanleiding geeft: hij zegt blz. 35: '*De schoolwetten.... vragen alleen naar kennis, niet naar geschiktheid*'.

Dat is dan ook de groote paedagogische kwaal der wet. Wetenschappelijke kennis: ziedaar wat aanvankelijk alleen van den onderwijzer geëischt werd: de ervaring leerde al spoedig, dat het niet genoeg was. Tot de studie van paedagogie terug te drijven: 't zou wat al te veel gevorderd geweest zijn. Van dat vak - men begon het weldra te erkennen - was toch methodologie niet geheel te verwerpen. Men verlangde in een eventueel te benoemen leeraar of onderwijzer, dat hij zich althans door ervaring, methode eigengemaakt zou hebben.

Broeders in het vak! waarom hebben sommigen onder u zich blijkbaar geërgerd aan Mr. B's Pijnbank of Carcer? Ik heb die bro-

chure met ingenomenheid begroet. Sommige quaestiën der school moeten voor 't groote publiek gebracht worden, en de quaestie der tucht is er de voornaamste van. Wij behoeven volstrekt niet te vreezen, dat zijn wet den brekebeenen in het vak tot steun en staf worden zal. Hoe zou 't kunnen? De natie zal haar school niet in den grond willen bederven, ook al neemt het aantal brekebeenen toe.... Waaraan anders toch dan aan het toenemen van dat aantal kan het toegeschreven worden, dat in Nederland een man is, die Pijnbank of Carcer in 't licht durft geven? Wij Hollanders zijn veel te constitutioneel, al is dat onbewust, om onze kinderen niet te willen opvoeden in de leer: gij moet uw schoolplicht niet doen, omdat de meester het wil, maar omdat gij 't zelven wilt.

Om tot de erkenning, tot de omhelzing van die waarheid te geraken, moet men nog iets anders zijn, dan een voedsterling van de alma mater: men moet paedagoog zijn. Mr. B. is een krachtig bondgenoot: echter niet in den zin, dat wij, hij en ik, elkander vol aandoening in de armen zullen vallen. Wij verlangen hetzelfde. Wat hij begeert door zijn Pijnbank, heb ik verlangd door mijn Schetsen: wij verschillen echter in de middelen om het te bereiken, en dat is tamelijk natuurlijk. Als paedagoog heb ik onverholen de les nedergeschreven: is uw school, uw klasse niet in behoorlijke orde, werp de schuld niet op de leerlingen, maar zoek die bij u zelven. Als jurist heeft Mr. B. natuurlijk smaak voor crimineele rechtspleging; hij treedt op met zijn Pijnbank, en hij doet het even onverholen als ik. Daarmee mogen nu de mannen, voor wie volgens Mr. B. zijn wet niet noodig is, met een Homerisch gelach den draak steken - als ze gelachen hebben, dringt zich het merkwaardige van het feit op den voorgrond, dat in onzen tijd zulk een brochure mogelijk is. Voorzoover mij bekend is, heeft het geheele tijdvak van 1806 tot 1857 als litteratuur van dezen aard niets aan te wijzen. Laat ons onderzoeken waarom.

Toen bestond er eigenlijk geen openbare school in den zin, als wij dat woord thans verstaan. Voor degenen, die betaalden, bestond de bijzondere school 2de klasse, dat is zoodanige school, die door een bijzonder persoon geheel als affaire gedreven werd. Liet de tucht op zulk een school te wenschen over, dan kwijnde en stierf de affaire. De concurrentie scherpte de zorg voor de affaire, en staalde de veerkracht van het hoofd. Was 't niet goed: er werd weinig geklaagd:

de leerlingen verdwenen; de strijd hield op bij gebrek aan strijders. De natuur redde, zooals zij dit nog altijd doet, en steeds zal blijven doen op zulke scholen. 't Is daar de quaestie: *to be or not to be*. Aan dien almachtigen drang ontsnapten alleen de scholen in kleine steden, inzoover concurrentie aldaar een onmogelijkheid was; maar zij ontsnapten niet aan de quaestie: *bloeien of kwijnen*, terwijl, let wel, het hoofd der school altijd het *meeste* belang bij dat bloeien of kwijnen had. 'k Zou meer dan één school uit dien tijd kunnen noemen, die buurkinderen de deur voorbij zag gaan, om soms meer dan een uur ver in een andere gemeente gewenscht onderwijs te gaan halen.

Aan dien almachtigen drang ontsnapten de bijzondere scholen van de 1ste klasse, die eigenlijk paedagogisch geheel gelijk stonden met de openbare, die toen stadsarmenscholen heetten. Elk van die scholen van beide soort had haar bijzondere commissie van bestuur, en, als van zelf spreekt, in die commissie een enkel man, die 't met hart en ziel voor *zijn* school opnam. 'k Herinner mij nog levendig, hoe de onderwijzers van dat tijdvak met overgroote belangstelling de keuze van dien man verbeidden, als een aftreden het optreden van een nieuwen noodzakelijk had gemaakt, 'tgeen vaak in geen dozijn jaren geschiedde. Zulk een man was gehecht aan zijn school. Met dien man op goeden voet te staan, was voor de onderwijzers de stimulus, en hij verwierf dat alleen, door den goeden toestand der school. Een aardige, maar niettemin hoogst belangwekkende jaloerschheid kon onder die mannen ontstaan, ten opzichte van de school, waarvan zij eigenlijk als eere- of hoofddirecteur beschouwd moesten worden, iets, wat zij zich zelven ook inderdaad deden; een licht te begrijpen jaloerschheid kon onder de onderwijzers omtrent zulk een hoofddirecteur ontstaan. Te kunnen zeggen: ‘ik heb dien man nooit noodig tot handhaving der schoolorde, was een punt van eer; hem geheel buiten die schoolquaestie te houden, een punt van groote zorg. Dat ontwikkelde paedagogische kracht: in die dagen zou geen uitgever zich gewaagd hebben aan een brochure als die van Mr. B. De goede tucht op de school - 'tzij dan door paedagogische middelen of paedagogische zonden verkregen - was overal de eerste quaestie van bestaan. Maar was het noodig, dat de hulp van zoodanigen hoofddirecteur ingeroepen werd - 't meest tegenover leden van het hulppersoneel, zeldzamer tegenover leerlingen - dan trad

die ook op met al zijn macht en al zijn prestige, om het prestige van den hoofdonderwijzer te handhaven. 'k Zou kunnen bewijzen, dat dit wel geschiedde à tort et à travers.

Die tijden zijn voorbij. Behoudens het reglement en het dagelijksch bestuur en een plaatselijke schoolcommissie, is de oppermacht geheel in handen van het eigenlijk hoofd der school gekomen - 'tzij die hoofdonderwijzer of directeur heet - en hij is daarnevens bijna volkomen in den toestand gekomen van den bijzonderen onderwijzer, zonder dat hij de absolute macht bezit, welke dezen uit den aard der zaak kenmerkt. Om maar iets te noemen: een leerling van eenigszins slechte reputatie kan door den bijzonderen onderwijzer geweigerd worden: de openbare is tot plaatsing verplicht. De bijzondere kiest en bezoldigt zelf zijn hulppersoneel; de openbare ontvangt het, in groote steden althans, door een raadsbesluit. Vergeten wij vooral niet, dat de openbare meestal een der moeielijkste paedagogische quaestiën het hoofd heeft te bieden: het optreden namelijk in een bestaande en geheel bevolkte school, terwijl de bijzondere in den regel langzaam met de zijne opgroeit.

Voeg hierbij, dat het prestige van den onderwijzer ontzaglijk in kracht verloren heeft. Niet alleen zijn er tal van onderwijzers, die, om welke reden dan ook, met het prestige gebroken hebben als hulpmiddel tot tucht, maar gelijk Mr. B. terecht opmerkt: de wet heeft het hun ontnomen. En daarbij komt, dat tal van regeeringsmannen, 'tzij dan door dwaze opvatting van de wet, of gedwongen door haar bepalingen, ijverig in dien zin arbeiden; men behoeft de paedagogische week- en meest bekende dagbladen maar te doorloopen, om een oogst van bewijzen voor dat beweren in te zamelen. 't Hoofd eener school staat daardoor voor de handhaving der tucht geheel op zich zelf, en onder den dagelijkschen indruk van de vrees, dat hem een handeling zal ontsnappen, die een klacht bij het gemeentebestuur kan uitlokken. Tweemaal is de Amsterdamsche gemeenteraad genoodzaakt geworden tot paedagogische debatten, waarvan geheel Nederland getuige geweest is. Bij het laatste trof een openlijke *berisping* een man, die ettelijke weken daarna den eenigen ridderslag ontving, die door een onderwijzer is te verwerven: het dagelijksch bestuur riep hem op het stadhuis, en de dagbladen vermeldden, dat hij er opzettelijk geroepen was, om uit den mond van het hoofd der gemeente in tegenwoordigheid der wethouders te ver-

nemen, dat hij op hoogst verdienstelijke wijze zijn poos te roer had gestaan. Men ziet: de erkend verdienstelijke man ontsnapt niet aan de ondermijning van zijn prestige, en dat niet door de paedagogische onbedrevenheid der regeeringsmannen, maar door de onverbiddelijke consequentiën der wet. Zelfs de schoolcommissiën helpen, gedwongen door de wet, in dat opzicht aan de ondermijning: nog niet zeer lang geleden werd in Amsterdam een openbare school in dat opzicht op een wijze bejegend, die in ieder geval elken hoofdonderwijzer moet doen huiveren.

Bij zulke voorvallen, zoo goed als bij de brochure Pijnbank of Carcer, treurt het hart van den paedagoog, want zijn de eersten hem het bewijs, dat de paedagogische beginselen onbekend zijn aan gemeenteraadsleden - dien hij daarom niet minder constitutioneele achting toedraagt - de brochure predikt, dat bij den voedsterling der alma mater zulk een volslagen onbekendheid met die beginselen kan bestaan, dat hij met naïeve en daardoor schuldelooze driestheid apodictisch beweren kan: ‘Daar is maar één middel om aan dezen rampzaligen toestand - dat is de tuchteloosheid der honderd en meer scholen - een einde te maken, en dat middel is wettelijke bepalingen en strafrechterlijke tusschenkomst.’ In mijn exemplaar heb ik naast die bewering geschreven: ‘ja! er is er maar één; maar de schrijver kent dat ééne niet.’

En toch ligt dat ééne middel geheel voor de hand. 't Ligt zóó voor de hand, dat de onbekendheid er mede, en daardoor de verwaarloozing er van, verbazend is. Zie: om als telegrafist toegelaten te worden, moet de kandidaat een examen afleggen, waarbij de kennis van de kracht, waarmede hij als telegrafist te arbeiden zal hebben, natuurlijk op den voorgrond staat. De kandidaat moet alles van die kracht weten, wat er van geweten kan worden. 't Zou ook dwaas zijn, niet waar? als een telegrafist niet alles wist omtrent de electriciteit en het magnetisme.

Maar die dwaasheid geschiedt op 't gebied van het onderwijs. De onderwijzer, van welken aard ook op intellectueel gebied, werkt onophoudelijk met de kracht van *denken, gevoelen* en *willen* des leerlings. De empirie heeft wetten doen vaststellen voor de ontwikkeling en de ontaarding van het *denken, gevoelen* en *willen*. 'k Weet wel, dat de kennis dier wetten geen wiskunde is, maar de geneeskunde is het ook

niet. De vraag is: hoe staat het bij den onderwijzer met de kennis van die wetten? Ik durf antwoorden: bedroevend. De mogelijkheid van de verschijning van Mr. B's brochure geeft mij daartoe het recht. Tal van onderwijzers - en ik omvat met die benaming al wat onderwijs geeft - kennen den leerling het recht niet toe, om een wil, een karakter te hebben, en houden daarmede bij gevolg geen rekening. Ja, ik zou wel eens een groot aantal van de geleerdsten bijeen willen zien, als hun door een paedagoog de vraag werd voorgelegd, wat zij wel door de woorden *wil* en *karakter* verstaan. Tal van onderwijzers hebben er niet het minste vermoeden van, dat de school - en wel degelijk de middelbare ook - dienstbaar gemaakt moet worden, om *wil* en *karakter* bij den leerling te vormen. 'k Heb een onderwijzer bijgewoond, die Mr. B. den loef afsteekt. Hij deed mij in allen ernst het voorstel, om elken leerling als in een cel, te isoleeren, een cel, die alleen van voren open zou wezen. Laat Mr. B. en dien onderwijzer eens te zamen de school inrichten: de laatste zal er een cellulaire gevangenis van maken; de eerste zal er met politieagenten en een geheel gerechtshof verschijnen! In mijn oogen staat de onderwijzer, die zich alleen maar methode eigen gemaakt heeft, gelijk met den man, die om zijn verworven vaardigheid in het handgebaar, als noodhulp op het telegraafbureau te gebruiken is.

Verlang ik in elken onderwijzer de kennis van de wetten, die ik heb aangeduid, een directeur moet, behalve in zijn overige vereischten, doorkneed zijn in die leer. Hij zal dan wel zorgen, dat zijn leeraren er niet onbekend mede blijven. Even apodictisch als Mr. B. zeg ik: dat is het eenige middel.

En toch is niet de eerste de beste, in die leer doorkneede en daarbij geleerde man geschikt om onderwijs te geven, en vooral niet om directeur of hoofdonderwijzer te zijn. Men kan een braaf, een goed, een geleerd man wezen, een juweel in de samenleving, op vergaderingen, in den huiselijken kring, op de werkplaats, vóór het bataljon, in de uitgestrekte fabriek zelfs, en volkomen schipbreuk lijden op de school onder de ‘goddelooze moordenaars’ zooals Mr. B. de eer heeft de mannelijke jeugd van het menschelijk geslacht te betitelen. Zou bij Mr. B. en zijn geestverwanten de vraag ook overweging verdienen, waaraan 't ligt, dat ik ze met verontwaardiging zoo hoor benoemen?... Maar laat mij niet subjectief worden. Laat mij liever dit toch al breede opstel besluiten met een paeda-

gogischen raad, die blijkbaar gegeven moet worden. Zij, die een man moeten kiezen, om aan het hoofd eener school van welken aard ook te staan, hebben zorg te dragen, dat zij bij voorkeur hem aanstellen, die blijken heeft gegeven, dat hij een vast karakter en een sterken wil bezit. Dan moeten allen, die toezicht op het onderwijs uitoefenen, hem de vrijheid laten, zijn school als ware het een uitvloeisel van zijn karakter en zijn wil te maken. Alleen hij, die geen wil heeft, of geen vasten geoefenden wil, komt in botsing met den wil zijner leerlingen. Die een vasten wil heeft, koestert ontzag voor wil, in de eerste plaats voor zijn eigen wil, maar niet minder voor den wil zijner leerlingen. En van de goede leiding van der leerlingen wil hangt eigenlijk de tucht in een school af. In een goede school kan een onbedreven leeraar zelfs eens zondigen, zonder dat het al te groote ergernis verwekt.

Ik dank ten slotte den auteur voor zijn moedig optreden; 'k waardeer het, dat hij niet geaarzeld heeft, zijn vinger te leggen op een der zeere plekken van het onderwijs; geheel het vaderland moet dat waardeeren. Wie zal den jurist euvel duiden, dat hij het middel ter genezing in zijn eigen vak meent te kunnen aanwijzen? Niemand mag dat. Men doet, wat men kan, als men een man is, die wat doen wil. Ik hoop intusschen, dat de jurist na de lezing van mijn opstel, met mij, de instelling van een leerstoel voor paedagogie aan de hoogeschool der hoofdstad met ingenomenheid begroet. Laat ons hopen, dat dit de dageraad van een nieuwen dag zij!

H.G. ROODHUYZEN.

***Quetzal, door Lew. Wallace. Uit het Engelsch, door Mevr. Koorders - Boeke*, 2 *dln. Sneek, H. Pyttersen*, 1876.**
***Rijks-Kinderen, een verhaal uit de Nieuwe Wereld. Naar het Engelsch. Amsterdam, W.H. Kirberger*, 1876.**

Wanneer men van ketterjagers spreekt, dan denkt iedereen onmiddellijk aan de kerkelijke wereld. Toch worden de zoodanigen ook daarbuiten gevonden, en zijn er heden ten dage, met name op het gebied der kunst, tal van lieden aan te wijzen, die zoodanigen naam met niet minder recht verdienen dan hunne kerkelijke geestverwanten. Vastgegroeid in hunne orthodoxe kunst-opvatting, vallen zij niet alleen met woedenden ijver al diegenen aan, welke meer of minder daarvan afwijken, maar schijnen er ook een bijzonder behagen in te scheppen, om overal ketterijen op te sporen. Hunne reukzenuwen zijn bijzonder fijn, soms al te fijn; want waar een gewoon menschenkind niets heeft ontdekt, meenen zij dikwijls verboden waar te vinden. De orthodoxe kunst-kritiek van onzen tijd heeft het doemvonnis uitgesproken over de tendenz-romans. Het zij zoo; ik wil haar het recht tot dit oordeel niet betwisten. Wat ik echter wel wraak, is de handelwijze van sommige kunstrechters dier richting, die, niet tevreden met de op hun standpunt gerechtvaardigde ketterjacht, overal tendenzromans meenen te zien, en dus meer dan noodig aan hunne onverdraagzaamheid bot vieren. Gaarne geef ik toe, dat er in onzen tijd vele tendenz-romans verschijnen, maar ik acht het onbillijk onze romandichters en gros uit dat oogpunt te beschouwen, en hunne voortbrengselen bijna zonder onderscheid onder dat genre te rangschikken. Toch is dat gewoonte geworden. Er verschijnt bijna geen roman, of men zoekt naar een tendenz, en is die eenmaal gevonden, zooals men meent, dan gaat de kritiek zich daarmede bezig houden, alsof de kunstenaar niet het recht had geheel andere eischen aan zijne beoordeelaars te stellen. De kwade roep der kritiek wordt niet weinig versterkt door deze houding, terwijl de kunst zelve op die wijze alles behalve tot haar recht komt. Vergeten wordt zoodoende de juiste en schoone opmerking van Busken Huet, dat de romandichter een bevoorrecht schepsel, een zondagskind is, maar dan ook onder de verplichting ligt, om aan alle kinderen van Flora recht

te doen wedervaren, en niemand te laten bespeuren, dat hij aan witte rozen de voorkeur geeft boven roode, of omgekeerd. Als iemand nog bewijs meent noodig te hebben voor de waarheid van hetgeen ik boven zeide, dan wil ik dat gaarne geven. De voorbeelden zijn in ruime mate aanwezig. Ik begin dan te wijzen op de houding der kritiek tegenover Hamerling's Aspasia. Ook dit kunstwerk heette een tendenz-roman; uit dit oogpunt is het bestreden en verdedigd, het laatste wel niet door alle, maar dan toch door vele vrienden. Mijns erachtens ware het zaak geweest, op zoodanigen aanval het zwijgen te bewaren. Hij, die den kunstenaar dit onrecht aandeed, verdiende geen antwoord. Doch wij zijn allen gaandeweg in den maalstroom medegesleept; de strijdleuze, die de tegenstanders valschelijk aanhieven. is door ons zonder verzet aanvaard. Wij hebben getracht den aanval af te slaan, maar nagelaten te onderzoeken, hoe het met de krijgsleuze was gesteld. Hamerling's Aspasia heette een onzedelijk boek, omdat het rijk van het schoone daarin werd verheerlijkt ten koste van het rijk van het goede, en met dit eenzijdig en tevens onwaar oordeel werd het boek gevonnisd. Nu men eenmaal die wijze van bestrijding als gerechtigd aanvaard heeft, wil ik mij niet met een machtspreuk daarvan afmaken. Ik zal mij plaatsen op het standpunt van die beoordeelaars en vraag dan of hunne uitspraak juist is. In geen enkel opzicht: het optreden van Manes en Kora, de zegepraal van Socrates over Aspasia, de houding van Pericles zijn zoovele getuigen tegen hen. Menige zinsnede in het boek pleit ten sterkste tegen die opvatting, en de diep weemoedige woorden, die de auteur ter neder schreef bij den ondergang van het rijk der schoonheid, doen zien, dat hij die beschuldiging verre van zich werpt. Na veel en velerlei wat over Aspasia en de slot-frase geschreven is, vooral na de verklaringen van Hamerling zelven dienaangaande volgens de getuigenis van sommigen bij ons te lande, die deswege met hem in correspondentie traden, is het zeker gewaagd over de algemeene strekking van den roman nog iets in het midden te brengen. Toch kan ik mij daarvan bij zoo ongezochte aanleiding, als er nu voor mij bestaat, moeilijk onthouden. Naar mijn gevoelen is in dit boek het groote probleem van den strijd tusschen het rijk van het schoone en het rijk van het goede niet opgelost. Heeft Hamerling in Aspasia eene poging daartoe gewaagd? Wie zal het antwoord daarop geven? Dit alleen staat vast

voor hem, die tusschen de regels weet te lezen, dat het probleem ook voor den auteur bestaat; dat de strijd ook in zijn binnenste onopgelost is, en dat het niet aangaat, hem op grond van dit geschrift te verwijten, partij de hebben gekozen tegen het Christendom. Tegenover dit probleem staat Hamerling ook na zijne ‘Aspasia’ evenals wij onverzoend. Dit intusschen is hier eigenlijk niet aan de orde: Aspasia is geen tendenz-roman en Hamerling hield hier geen pleidooi. Hij is vóor alle dingen kunstenaar en heeft als zoodanig eene uitnemende bladzijde uit een schoon verleden voor ons leesbaar gemaakt. Wie recht over hem wil spreken, moet onderzoeken of hij met kunstenaarsobjectiviteit zijne schilderij heeft voltooid, en zoo hij aan deze zijne roeping recht deed wedervaren, dan heeft hij lof en geen blaam verdiend. Ik aarzel geen oogenblik, om uit dit oogpunt de hooge verdiensten van dezen roman te erkennen. Wie den auteur op grond van de uitstekende wijze, waarop hij Aspasia teekende, verwijten wil, dat Aspasia's levensopvatting zijn ideaal is, velt een onbillijk vonnis, alleen daaruit te verklaren, dat de beoordeelaar, zelf een partij-man, overal en in alles tendenz wil zien, en in elk geval het recht van den kunstenaar miskent.

Een ander bewijs uit den tegenwoordigen tijd voor de verkeerde richting der kritiek ligt in de gangbare beoordeeling der romans van de veelbesproken Engelsche schrijfster Ouïda. Hare boeken heeten bij menigeen onzedelijk ter oorzake van sommige gedeelten, waarin een en ander genoemd en geteekend wordt, dat men als bij onderlinge afspraak liefst stilzwijgend voorbijgaat. De ongelukkige manie, die velen bezielt, om overal tendenz-romans te zien, heeft aanleiding daartoe gegeven. Ouïda onzedelijk! Maar ik bid u, wie is dan zedelijk? Wie heeft als zij de immoraliteit van 't hooge gemeen zoo welverdiend gegeeseld? Wie heeft als zij met zooveel nadruk laten gevoelen, dat er eene ontzaglijke klove ligt tusschen de ware zedelijkheid en datgene wat bij de wereld als zoodanig geldt? Wie heeft als zij, niet door een betoog, maar door aangrijpende schildering, bij menigeen het geweten zoo wakker geschud, dat hij wel moest ontwaken uit den droom van zelfbehagen en eigenlievende zelfvoldoening, waarin de wereld hem jaren aaneen liet voortdommelen? Wie eindelijk heeft als zij zoo welsprekend gepleit voor de verheven lessen van het Evangelie, dat er geen grooter zonde is dan zelfzucht, en dat hij, die veel heeft liefgehad, ook veel vergeving zal vinden? Al

hare romans zijn bijna zonder uitzondering meesterstukken, en wie op grond van de levendigheid en aanschouwelijkheid, waarmede alles, dus ook het kwaad, daarin is geteekend, eene onzedelijke strekking daaraan toekent, miskent de roeping der kunstenares. Of verdient soms de struisvogelpolitiek de voorkeur op elk, en dus ook op zedelijk gebied? Den reine is alles rein; maar het omgekeerde is evenzeer waar. Deswege gaat het niet aan, om eener reine en edele kunstenares als Ouïda het gif te verwijten, dat enkele onreinen hebben gezogen uit de kostbare bloemen, die zij ons ten beste gaf.

Hij, die de geschriften, welke aan 't hoofd dezer regelen genoemd zijn, kent, of met een van beide kennis heeft gemaakt, zal zich over mijn inleidend woord niet verbazen. Dit tweetal romans zal door de aesthetische ketterjagers onder de klasse der tendenz-boeken gerangschikt en als zoodanig behandeld en beoordeeld worden. Ten onrechte, naar ik meen, zeker ten minste wat ‘Quetzal’ betreft, en in elk geval niet geheel juist ten opzichte van de ‘Rijkskinderen’. Bij de wetenschap echter van de neiging, die vele beoordeelaars bezielt, mocht ik daarvan niet zwijgen. Met het oog op het motto, dat Wallace zich koos: ‘Uit Mexico werd eene beschaving, waarvan Europa had kunnen leeren, met geweld verdreven. In Amerika heeft Spanje rassen uitgeroeid, meer beschaafd dan zij zelve,’ een woord aan Draper ontleend, zullen sommigen vermoedelijk beweren in verband met den inhoud, dat wij hier een pleidooi vinden tegen het streven, om de wereld in haar geheel te kerstenen. Is toch door de Spaansche Christenen eene beschaving vernietigd, die de hunne overtrof, dan is niet alle heil uitsluitend van het Christendom te verwachten. Werd er bij niet-Christenen eene beschaving gevonden, waarvan wij belijders van het evangelie kunnen leeren, dan moesten wij alleenlijk getracht hebben de leemten in die beschaving zoo noodig aan te vullen, in stede van een geheel nieuw gebouw te willen oprichten op de puinhoopen van het oude. Inderdaad wanneer men de verovering van Mexico door de Spanjaarden in al hare gruwelijke barbaarschheid nagaat, over welke verovering ‘Quetzal’ handelt, dan komen deze en dergelijke gedachten bij ons op, dan behoort onze sympathie aan de niet-Christenen en valt in elk geval de vergelijking niet uit ten gunste der geloofsgenooten. Soortgelijke overwegingen komen echter als onwillekeurig bij ons op, niet omdat Wallace ze aan ons opdringt; want met even veel of met even weinig recht zou

men uit dit geschrift kunnen afleiden, dat naar het gevoelen des auteurs met noodzakelijkheid het Christendom aan alle volken der aarde moet gebracht worden, zij het zelfs met zoo ruwe middelen als de Spanjaarden in Mexico bezigden. Wat hij zegt van enkele grove gebreken der oude bewoners in verband met sommige zijner uitspraken, rechtvaardigt deze opvatting van des schrijvers overtuiging evenzeer als de straks genoemde. Juist dit echter, dat twee stellingen, die zoo lijnrecht tegenover elkander staan, eigenlijk met gelijk recht uit dezen roman zijn af te leiden, bewijst, dat wij hier geen tendenzgeschrift voor ons hebben. Objectief, zooals de ware kunstenaar doet, heeft Wallace de zaken beschreven en voorgesteld; aan de oude bewoners van Mexico laat hij evenzeer recht wedervaren als aan hunne onderdrukkers: van beiden teekent hij met meesterhand de fouten en de deugden, en schetst ook de zoo uiteenloopende geloofsovertuiging met dezelfde onpartijdigheid. Ofschoon wij hier gebracht worden in eene geheel andere wereld, gevoelen wij toch, dat het wezens zijn van vleesch en bloed, die ons zijn voorgesteld, menschen van gelijke beweging als wij. In een verhaal, dat, zooals de schrijver en de vertaalster ons verzekeren, grootendeels geschiedkundig en dus niet enkel de vrucht der verbeelding is, wordt ons de verovering van Mexico tijdens Montezuma door Cortes en de zijnen medegedeeld, op zoodanige wijze, dat wij om zoo te zeggen levende getuigen zijn van hetgeen daar plaats grijpt. Wij leeren de Azteeken kennen in hunne buitengewone ontwikkeling, hunne liefde voor al wat rein, schoon en lieflijk is, in hunne manlijkheid, goede trouw en fijngevoeligheid. Wij leven voor een deel en voor een wijle het openbare en het huislijke leven van dat merkwaardige volk mede, zoo zelfs, dat wij er ons thuis gevoelen. Ondanks hunne menschenoffers, die - het zij onmiddellijk gezegd - tot een later verval van hunnen godsdienst behooren, wachten ook wij vol schrik en beven de komst der christelijke veroveraars af, die nog een ander doel hadden dan de prediking van een nieuwen godsdienst. Die antipathie tegen Cortes en de zijnen, voortgesproten deels uit sympathie voor het volk van Montezuma, deels uit onze geschiedkennis van die dagen, neemt niet weg, dat wij door Wallace en aan zijne hand in de Spanjaarden nog iets meer zien dan bloeddorstige veroveraars; dat wij minstens genomen eerbied krijgen voor hunnen moed en hunne energie. En als de bloedige kamp op het felst wordt gestreden, dan zal menig har[t]

weifelen, naar ik meen, in de keuze van die partij, waaraan zijne sympathie behoort. Dat de auteur dien indruk geeft, verraadt zijne meesterhand, en ontheft hem ten volle van het verwijt, een tendenzroman te hebben willen schrijven. Ergens, ik weet niet juist waar, is de opmerking gemaakt, dat het aantal der in dezen roman behandelde onderwerpen te groot is en hij een middelpunt mist, waarvan al de andere lijnen uitgaan. Zoodoende zou dus geen der helden en dus ook geen enkel karakter behoorlijk tot zijn recht komen. Die opmerking wordt door mij niet gedeeld: het hoofdonderwerp en het middelpunt is de verovering van Mexico. Uit den aard der zaak kon hier van rustige rust geen sprake zijn. Even woelig en fel bewogen als het tafereel, is ook de schildering. De lezer verkeert in dezelfde spanning als de personen, die hem beschreven worden. Mij dunkt, dit is geheel natuurlijk en dus geen fout, maar eene verdienste van het boek.

Dat wij van enkele personen en karakters meer kalm zouden willen genieten, is eene zeer verklaarbare begeerte, maar eene die onvervuld moest blijven. Toch wordt ons van sommigen genoeg verhaald en vooral te zien gegeven, om de karakterteekening te waardeeren en gerechtvaardigd te achten. De helden zijn meer dan vluchtige verschijningen, ook al worden zij met zekere soberheid geteekend, en voortdurend als omstuwd door een stoet van figuren en een heir van lotgevallen. Schoone beschrijvingen, meesterlijke karakterteekening en een levendige dialoog dingen om den voorrang. Inderdaad ‘Quetzal’ is een uitnemend boek, dat ik in veler handen wensch, zoowel in die van echte romanliefhebbers als in die hunner tegenvoeters. De historie in romantisch gewaad te kleeden, geldt ook als ketterij, doch dit is eene ketterij, waarvoor nog wel iets te zeggen valt, getuige Scheffel's voorrede bij ‘Ekkehard’. Wanneer iemand aan de bekwame bewerkster eenige verwijten mocht willen doen over dezen haren arbeid, daar er inderdaad enkele vlekjes zijn aan te wijzen, dan heeft zij zelve hem den pas afgesneden, door de gulle verklaring, dat enkele fouten haar kunnen ontsnapt zijn. Het bestaan daarvan ontken ik geenszins, maar na die uitspraak van Mervrouw Koorders acht ik het kleingeestig, daarover in bijzonderheden te treden, te meer omdat het boek doorgaande zoo los en zoo vloeiend vertaald is, dat een deel van den frisschen indruk stellig aan haar is te danken. De uitgever zorgde voor een behagelijk voorkomen,

in overeenstemming met den aantrekkelijken inhoud en de verdienstelijke bewerking.

Met eenig meer recht zou men ‘Rijkskinderen’ een tendenzroman kunnen heeten, omdat de auteur niet zonder kennelijke voorliefde in enkele personen van dit boek eene levende aanbeveling van zekere eigenaardige godsdienstopvatting tracht te geven. Ook de naam van den uitgever doet het vermoeden aan de hand, dat deze roman een bepaald theologische kleur heeft. Welnu, dat vermoeden is niet geheel ongegrond, de straks bedoelde voorliefde is niet te loochenen; maar desondanks hebben wij hier toch geen tendenz-roman in de volle beteekenis van het woord. Op sommige niet-Christenen, op enkele belijders van den Roomschen godsdienst valt zooveel licht, dat eenzijdigheid verre is van dezen auteur. Hij verbloemt zijn eigen godsdienstovertuiging niet, maar doet tevens zooveel recht wedervaren aan andersdenkenden, en heeft zulk een groot deel van zijn boek aan hen besteed, dat men in billijkheid hem niet mag verwijten een tendenz-schrijver te zijn. De bede: ‘Uw Koningrijk kome’, die hij tot motto kiest, stempelt zijn boek in zekeren zin; maar hoe zijne opvatting ook moge wezen aangaande de beste wijze, om die bede in vervulling te laten treden, deze roman is een vernieuwd bewijs voor de stelling, dat het godsrijk kan komen op allerlei wijzen en langs allerlei wegen. Hij, die door zijne kunst zulke indrukken te weeg brengt, verdient zeer zeker het verwijt niet, dat hij tendenz-dichter is. Dit verhaal speelt evenzeer als ‘Quetzal’ in de Nieuwe Wereld, maar in een ander gedeelte daarvan, namelijk in Peru. Wat hier beschreven wordt, is niet de verovering, maar de onderdrukking door de Spanjaarden in een later tijdvak. Wij weten, dat in Peru evenals in Mexico, een in menig opzicht beschaafd en merkwaardig volk door de Spaansche veroveraars vernietigd is. Van den strijd en het lijden, van het hopen en vreezen van dat volk zijn wij getuigen in deze bladzijden; de laatste afstammelingen der beroemde Inca-vorsten worden ons daarin geteekend. De liefde der onderdanen voor die vorsten ook tijdens de Spaansche onderdrukking wordt ons op roerende wijze aanschouwelijk voorgesteld en tevens al het goede en schoone, dat zij gewrocht hebben in wetten en instellingen. Onze sympathie is ontwijfelbaar aan de zijde der onderdrukten, en die sympathie wordt niet zooals in ‘Quetzal’ getemperd door enkele uitstekende hoeda-

nigheden der onderdrukkers. Geen wonder! Paarden de eerste veroveraars der Nieuwe Wereld aan gouddorst, heerschzucht en ruwheid bewonderenswaardigen moed en navolgenswaardige energie, hunne nazaten schijnen wel de fouten, maar niet de deugden te hebben geërfd.

Het zal wel niet onbillijk zijn, eene vergelijking te maken tusschen dezen en den straks besproken roman, omdat zij inderdaad vele aanknoopingspunten hebben. Zoodanige vergelijking nu is niet in het voordeel van de ‘Rijkskinderen’. In levendigheid en frischheid, in vinding en conceptie staat dit geschrift ten achteren bij ‘Quetzal’. Er is iets gezochts en gekunstelds in die geschiedenis van Peruaanschen bodem. De latere Engelsche geestelijke Walter Grey is als een Deus ex machina er bij gehaald, om den Inca-zoon Viracocha en den uitnemenden Fra Fernando tot het protestantisme te bekeeren. Mij dunkt, die andere galeislaaf, Fernando's oude makker, ware voldoende geweest. Aan het optreden van dien Walter schrijf ik dan ook de matheid en gerektheid toe, waarvan deze roman niet is vrij te pleiten, al heeft hij maar één deel. Noch de dialoog, noch de beschrijving, noch de karakterteekening zijn zoo meesterlijk als die van Wallace, al heeft de schildering van Fernando en zijn pleegkind ook groote verdiensten. Hij die na het lezen van ‘Quetzal’ nog iets meer wil weten van de aloude bewoners der Nieuwe Wereld, neme ‘Rijkskinderen’ ter hand, en moge zijne ingenomenheid niet zoo groot zijn bij het werk van den Engelschen auteur als bij dat van den Amerikaan, hij zal zonder twijfel dankbaar wezen en wel niet geheel onvoldaan. Ik durf beide boeken gerust ter kennismaking aanbevelen, al ken ik ook den eereprijs aan ‘Quetzal’ toe. Die aanbeveling durf ik met te meer gerustheid doen, nu ook ditmaal èn de bewerker of bewerkster èn de uitgever voor aangenamen vorm en aantrekkelijk uiterlijk zorgden. Deze laatste roman maakt er geen aanspraak op, wat de feiten betreft, historisch te zijn. Al wordt het niet uitdrukkelijk gezegd, zoo meen ik het recht te hebben hem voor een werk der verdichting te houden, met dien verstande, dat de toestand historisch is en de auteur niet alleen de geschiedenis raadpleegde, maar ook getrouw bleef aan hare lessen. Ook uit dit oogpunt gezien geven beide deze boeken voedsel aan verstand en hart.

Zierikzee, 2 October 1876.

J.H.C. HEYSE.

***Het Lamme Prinsje en zijn reismantel, door Miss Mulock* (*schrijfster van John Halifax enz*). *Eene vertelling voor jong en oud. Deventer, A. ter Gunne*, 1877.**
***De Noodlottige Brievenbus. Een ouderwetsche liefdesgeschiedenis, door de schrijfster van John Halifax. Naar het Engelsch door Mine. Amsterdam, W.H. Kirberger*, 1877.**

‘Al wat Miss Mulock schrijft is het lezen overwaard’, getuigde onlangs een beoordeelaar harer werken, en gaarne onderschrijf ik dat oordeel. Maar daarom is nog niet alles wat zij schrijft het lezen *even* waard. Ook een Miss Mulock moet in haar genre blijven. Slechts enkelen bevoorrechten is het vergund om zich telkens op een nieuw gebied wagen; om de uiteenloopendste dingen met hun eigenaardigheid te stempelen, zonder die daardoor anders dan in waarde te doen stijgen. De meeste menschen hebben een zoo sterke overhelling naar één kant, dat ieder hunner pogingen om een andere persoonlijkheid dan hun eigene te vertegenwoordigen, ons onwillekeurig herinnert aan de bekende fabel van den ezel die voor schoothondje spelen wilde. Eenigszins dien indruk kreeg ik door het Lamme Prinsje, een boekje dat door het bijschrift ‘Voor jong en oud’, en de zeer warme aanbeveling van de vertaalster, zoo hooge aanspraken op aller sympathie gelden doet. Het kon maar niet in mijn smaak vallen. ‘Voor jong en oud’, dacht ik, ‘dan zal het wel aan mij liggen dat het mij zoo onvoldaan laat,’ en leende het achtereenvolgens aan een oude dame, een jeugdigen boekenverslinder en een dienstbode. De oude dame las het uit, ‘omdat zij nooit iets half doet’, maar verklaarde anders gaarne het voorbeeld gevolgd te hebben van haar onderhoorige, die het eenvoudig dichtsloeg met een: ‘Dat verveelt me, daar verknoei ik mijn tijd niet aan.’ Het knaapje echter legde den vinger op de wond. Ondervraagd zijnde, bij het terugbrengen, waarom hij - er klaarblijkelijk niets tegen hebbende - toch niet in zijn gewone vervoeringen verviel, van ‘Heerlijk, heerlijk, kostelijk,’ en of het dan ‘niet aardig’ was? antwoordde hij niets dan: ‘Hm! nog al sprookjesachtig.’

Dat is het; het is geen sprookje. Niet een van die verrukkelijke onmogelijkheden, die zelfs in deze verstandseeuw, nu men ze, als gevaarlijke maagbederving, ook der jeugd wil ontnemen, vaak op

menig volwassene zelf nog zoo onweerstaanbare aantrekkingskracht uitoefenen, die ons voor een oogenblik ontvoeren aan de aangrijpende werkelijkheid, en ook, waar zij de nuchterste huiswaarheden prediken, dit doen in zoo begoochelenden vorm, dat wij de bittere pil als een dessertbonbon opknabbelen. Dit is een nagemaakt sprookje, een trouwhartig koebeest (sans comparaison altijd), dat als een losgelaten veulentje door de weide dartelen wil. Een ‘goed boek is het; een schoone, voortreffelijke strekking heeft het; een frissche gezonde geest straalt er in door; oud en jong kan men het in handen geven, en niet dan de edelste gevoelens zal het opwekken en ontwikkelen;’ dat alles, en veel meer nog, wil ik der vertaalster-lofredenaarster voetstoots toegeven - anders zou het ook geen boek van Miss Mulock zijn. - Ik wil er zelfs nog bijvoegen dat het pittig, humoristisch en naar het leven geteekend is, bovendien; maar zij had ons dien voedzamen, gezonden kost moeten voorzetten - zooals wij het van haar gewend zijn - in een flinken, solieden huisschotel, niet in het angstig brooze porselein eener kunstig gesponnen fantasie. Daar staan haar handen niet naar. Al insisteeren al haar helden en heldinnen, met zoo blijkbare voorliefde, op hun naïviteit en argeloosheid; al pleit zij zoo vuriglijk en herhaaldelijk voor de rechten van gemoed en geest, en al kan zij het zoo smadelijke zijslagen doen regenen op de vereerders van het nuchter gezond verstand, Miss Mulock is nu eenmaal, bij uitnemendheid, een priesteresse van dat nuchter gezond verstand, van de onverbiddelijke werkelijkheid, de wereld zooals zij is, meer dan zooals die zijn moest. Lees haar ‘*Sermons out of Church*’ (haar *Leekepreeken*), die - zooals ieder auteur van beteekenis een standaardboek heeft dat hem of haar voor goed de hun toekomende plaats aanwijst - in mijn oog althans, haar kenschetsen zooals zij is, meer nog dan zelfs John Halifax, waarbij zij altijd genoemd wordt: Die kalme, koele, eenigszins wijdloopige redeneertrant, die verklaarde behoefte om ieder te geven wat hem toekomt, en geen atoom van ‘de’ waarheid te kort te doen, welke haar, waar zij een stelling verdedigt, dermate op de argumenten van de tegenpartij doet letten, om die te eerbiedigen, dat zij dikwijls als in een cirkel ronddraait. Een eigenschap waardoor men ook aan het eind van dit boek niet recht weet wat zij eigenlijk wil dat wij met onze mannen en vrouwen, onze ouders en kinderen, onze meesteressen en dienstboden, onze onderhoorigen en onze armen

doen zullen - anders dan die liefhebben en nog eens liefhebben. Die Leekepreeken, die daardoor zoo ongeduldig kunnen maken, en waarmêe toch niemand in aanraking kan komen, zonder een stoot, en dikwijls een krachtigen stoot, ten goede te krijgen; zonder, meer of minder zelfbewust, zich aangegord te voelen met kracht tot strijden en overwinnen, in den kamp tegen slapheid, weekelijkheid, zelfzucht, schijnvertoon, liefdeloosheid. Laat zij ons leeren worstelen om het hoofd boven water te houden, zoolang daar nog een duimbreed worstelruimte is, en dan ons in het onvermijdelijke schikken. Doceeren is haar fort. Maar laat zij voor haar colleges geen onbereikbare torens, geen vliegende mantels, geen onzichtbare schutsgodinnen, geen *lamme* prinsjes kiezen, doch den gewonen platten grond, met gewone mannen en vrouwen, op gewone voeten gaande, en daar een uitnemend gebruik van makende. Daar is zij thuis; daar kiezen wij niets liever om ons te leiden, dan haar koele, krachtige, en toch zoo vrouwelijk-teedere hand, waarvan de warme druk nog natintelt lang, lang nadat wij die hebben losgelaten. Op dat gebied is zij passée maître, daarvan getuigt, met al haar uitstekendste boeken, ook weer dit tweede werk van haar hand, mij hierbij ter beoordeeling toevertrouwd, haar ‘Laurelbush’ of, zooals het in het Hollandsch, haast al te openhartig, heet, haar ‘Noodlottige Brievenbus.’

Wel is dit een eenvoudige, ouderwetsche liefdesgeschiedenis, en niets dan een liefdesgeschiedenis; maar hoe waar, hoe aangrijpend, hoe roerend. In enkele uren was het heele boek gelezen, dat - dit zij in het voorbijgaan opgemerkt, met uitzondering van een paar Anglicismen, en de ietwat stokkerige overzetting der versregels - uitstekend in het Hollandsch is overgebracht. In enkele uren had ik het in mij opgenomen, en dat zonder zenuwachtige rillingen of jagenden harteklop; met al de kalme belangstelling waarmeê wij een ons persoonlijk onbekenden, doch veelbetreden weg, door een lieflijk landschap afleggen, daarbij genietende van al wat die te genieten geeft, en bij voorbaat overtuigd dat hij tot een lieflijk, vreedzaam plekje leiden moet. Maar o hoe lieflijk is het plekje als wij daar eindelijk zijn aangeland; hoe danken wij den Algoede die zulke plekjes schiep en den medemensch die er ons opmerkzaam op maakte. En al verlaten wij het zonder al te grooten spijt, het is omdat wij overtuigd zijn dat wij het toch nooit weer vergeten zullen, dat het voortaan een deel van ons uitmaakt. - Dat hierna: als de

heftigheid, de eenzijdigheid, de overdreven voorstellingen: de utopiën of de *Weltschmerze*n van de onderscheiden literatuurbeheerschers, ons in een koorts van opwinding, of een stortbad van moedeloosheid gedompeld hebben, wij maar weer naar een van die vreedzame landschappen behoeven te gaan, en daar het gloeiende voorhoofd in het frissche gras afkoelen, om God te kunnen danken dat er op deze goede aarde nog zulke goede plekjes zijn.

Haarlem, 6 Juli 1877.
H.K.B.

***Ervaringen gedurende mijn twaalfjarig zendingsleven, door J.N. Wiersma. Rotterdam, D.J.P. Storm Lotz*. 1876.**

Jaren geleden vond ik gelegenheid om Multatuli te ontmoeten, en uit het gesprek, dat wij voerden, zijn mij steeds enkele opmerkelijke uitdrukkingen van den genialen man bijgebleven. Sprekende over de Zending in Indië zeide hij mij: Ik geloof niet, maar zoo ik geloofde, zou ik Zendeling willen zijn. De oprechtheid van die uitspraak heb ik nooit betwijfeld, want als één ding machtig is om de emancipatie van den Inlander, waarvoor Multatuli toen ijverde, te bevorderen en te verhaasten, dan is het zeker de prediking van het Evangelie. Sommigen noemen de Indische controleurs de pioniers der beschaving onder de volken en stammen van den Zuid-Aziatischen Archipel, en het zij verre van mij den invloed van een kundig en menschlievend ambtenaar gering te schatten, maar de ware kampioenen van den vooruitgang zijn de mannen, die het Christendom voortplanten. Mogen hunne namen worden vergeten, hun werk blijft, en mogen zij in de Indo-Europeesche Maatschappij weinig in tel zijn bij hun leven, hun stof, dat rust te midden eener bevolking, voor wier welzijn zij hebben geleefd, is als een beeld van de nieuwe begrippen en gewaarwordingen, welke zij in de Inlandsche Maatschappij hebben doen ontstaan. De ambtenaar, de militair en de industrieel gaan naar Indiën om terug te keeren, zoodra zij genoeg hebben gearbeid. De Zendelingen trekken over de zee om hunne dagen te slijten en om hunne jongste ure te beleven onder het volk, aan welks ontwikkeling al hunne krachten waren gewijd.

Licht zal iemand twijfelen of de voorafgaande gunstige beschouwing van het werk der Zendelingen niet al te onbillijk is voor de Europeanen, die om redenen van materiëelen aard jaren achtereen in onze Koloniën verblijf houden. Mogelijk zal een enkele, die zich op het getuigenis van betrouwbare personen beroept, niet ongenegen zijn om met velen in Indië te beweren, dat de Zendelingen hun werk doen, omdat zij daarvoor worden betaald. Ter wederlegging van al dergelijke meeningen mag men gerust wijzen op een geschrift als dat van den Zendeling Wiersma.

‘Een twaalftal jaren, zegt hij, van 1862-1874, heb ik aan de Zending in de Minahassa gewijd. Door huiselijke omstandigheden gedrongen, verzocht en verkreeg ik in Januari 1874 twee jaar verlof en arriveerde in Juli van dat jaar in 't vaderland. Sinds dien tijd trok ik het vaderland in alle richtingen door en deed mijne mededeelingen in een kleine honderd gemeenten. Ik had in den regel 't geluk door mijn eenvoudige verhalen mijn gehoor te boeien, en menigeen uitte den wensch later die verhalen gedrukt te zien. Slechts schoorvoetend ga ik daartoe over, wetende, dat een verhaal, met genoegen aangehoord, niet altijd zich ook zoo prettig laat lezen. Toch zou ik gaarne iets onderhoudends willen leveren en niet het getal der vervelende geschriften vermeerderen. Doch men neme het zoo als het is. Ik geef wat ik heb, en wensch, ook in dit schrijven, mij-zelf te zijn. Terwijl ik door de uitgave van dit boekje aan het welwillend verlangen van mijne vrienden voldoe, is het mij zelven bovendien aangenaam den blik in het verledene te werpen en dit nogmaals te doorleven. Al deze ervaringen nog eens na te gaan en te toetsen, kan niet anders dan heilzaam wezen voor het nieuwe levenstijdperk dat voor mij ligt, nu ik op het punt sta naar mijn geliefden werkkring terug te keeren. Maar laat mij hier bijvoegen dat al wat ik spreek of schrijf over de zending voornamelijk ten doel heeft de belangen dier zaak te bevorderen. Ik wensch velen, die nu nog ver zijn, voor haar te winnen, ook zonder opzettelijk pogingen aan te wenden om bezwaren op te lossen. Licht wensch ik te verspreiden over veel dat nog donker is, bekend te maken veel dat nog onbekend is, om voor 't minst belangstelling op te wekken voor Indië, en inzonderheid voor de Minahassa. - Zoo zet ik mij dan neder om dat tijdvak van 12 jaren nog eens in mijn gedachten te doorleven: ik wil het zoet en het zuur, den

strijd en het genot, de nederlagen en de overwinningen weder voor mijne gedachten doen voorbijgaan, en 'tgeen mij daarin belangrijk voorkomt, ternederschrijven.'

Deze eerste bladzijde van het boek overnemende, noodig ik ieder, die belang stelt in Indische zaken, met vrijmoedigheid uit om het eenvoudig en onopgesmukt verhaal van hetgeen W. in de Minahassa heeft ondervonden zelf te lezen en te genieten. Dat laatste woord gebruik ik met opzet, want het is immers ook een genot een natuurlijk, een ongekunsteld stuk te lezen, waaruit gezond verstand spreekt en dat tevens getuigt van de diepste aandoening, die het menschelijk hart eert, namelijk van liefde jegens den medemensch. Dat er op het boek gegronde aanmerkingen zijn te maken, eenige weinige wat betreft taal en stijl, ééne voorname wat betreft de samenstelling van het geheel, dat het namelijk al te kunsteloos is, dat alles vergeet de lezer, als hij aan de hand van W. onder de Menadoreesche Alfoeren wordt rondgeleid. Het belangrijkste, tegelijk het uitgebreidste gedeelte van het boek, handelt in een twaalftal hoofdstukken onder het gemeenschappelijk opschrift: Zendingsmethode, over de eigenlijke werkzaamheden van den Zendeling. In die bladzijden wordt de aanvankelijke overwinning van het Christendom op het Alfoersche Heidendom geteekend. In een tweetal andere hoofdstukken, het eene getiteld: 'Proeve van het Rechtswezen. - Mijn Pleegdochter' - en het andere: 'Mijn strijd met Rome', treedt vooral de persoonlijkheid van W. op den voorgrond. Maar zoowel hier als elders is het opmerkelijk dat W. zelf zoo weinig de spil is, waarom het draait. In dat opzicht onderscheidt zich dit geschrift gunstig van vele andere uit de Zending of, 'uit de Heidenwereld,' zoo als het dikwerf luidt, en neemt het eene waardige plaats in onder de beste opstellen van Nederlandsche Zendelingen.

Delfshaven, Aug. '77.

G.J. GRASHUIS.

De boeken der vorige maand.

Non coquis sed convivis.

Wij kunnen onzen lezers de tijding brengen dat de tweede aflevering is verschenen der ETSEN VAN JK^{r}. STORM VAN 'S GRAVESANDE, getiteld: ‘la Hollande’. Ook deze tweede aflevering behelst evenals de eerste (waarop wij in de Gids van Juni 1877 de aandacht vestigden) zes bladen. De onderwerpen daarop voorgesteld zijn de volgende: 1°. het dorp Abcoude, 2°. de plas bij Abcoude, 3°. de Rietdijkshaven te Dordrecht, 4°. de monding van de Vecht en de Zuiderzee, 5°. de Vecht bij Weesp, en 6°. het dorp Overschie. Elk dezer etsen heeft weder dezelfde hoedanigheden, die wij in het eerste zestal opmerkten. Ware meesterstukjes schijnen ons de tweede en vijfde ets toe. De waterplas bij Abcoude, die aan de rechterzijde zich verliest in de biezen en overgaat in drassige weide, terwijl vóór ons aan den overkant op een smalle reep wat geboomte, een enkel huis en een molen oprijst, is met groot talent weêrgegeven. Dat is Hollandsch in elken trek en toets. Het is vochtig, doorzichtig en in al zijn uitgestrektheid vlak. Er zit een onmiskenbaar karakter in die prent. Niemand zal zich vergissen, maar dadelijk bij 't zien ons land noemen. De fijne zachte atmosfeer, met het waas van lichten dunnen damp of nevel, stemt harmonisch met de tinten van het grijze zwerk, een lucht zooals Van de Velde ze schilderde. Het water heeft diepte en weêrkaatst alles goed.

En even schoon dunkt ons de ets te zijn, die de Vecht bij Weesp voorstelt. Het is een zonnige heete middag van Augustus. De waterspiegel toont bijna geen plooi of rimpel. Zacht kabbelt de effen stroom, en daarop varen twee hooischepen, waarvan het eerste, vlak vóór ons, langzaam van ons wegtrekt. Hoe glijdt dat vaartuig met zijn scherpgeteekende mast rustig voort! De schipper, die ons den rug toekeert, houdt het roer en geeft leven aan het tafereel. Alles ziet er frisch en helder verlicht uit: een vroolijke opgewektheid doortintelt van-zelf den toeschouwer.

Over de vierde prent, de monding van de Vecht, zijn wij het met ons zelven niet geheel eens. De door den wind gezweepte

biezen zijn meesterlijk weêrgegeven, doch het wil ons voorkomen, alsof de havendam te klein en buiten proportie met het overige is. Wel vangen de schepen, bij den wind zeilende, op de ruime Zuiderzee goed dien wind op, maar de bank aan de lucht aan de linkerzijde schijnt niet voldoende bewerkt. Het is jammer, want het oog van den kunstenaar heeft toch zóó juist gezien, toen hij op dit hoekje van de Zuiderzee zijn blik liet rusten.

Trouwens, wat kent de heer Storm zijn waterig terrein, met welke liefde drinkt hij de indrukken op, die ons land hem geeft! Hij ga voort op zijn weg; zijn bekoorlijke soberheid, zijn gedistingeerde éénvoud zal hem de sympathie van de kenners verzekeren.

De Unie van Utrecht is de titel van een zeer belangwekkend boekje, dat, voorzien van een facsimile van de onderteekening der Unie, door Dr. P.L. Muller bij J.L. Beyers te Utrecht in het licht is gegeven. Niet beter kunnen wij de beteekenis, den aard en de strekking van dit geschrift doen uitkomen dan door de volgende woorden van Dr. Muller over te nemen:

‘Op den 23sten Januari 1879, schrijft hij, zal het drie eeuwen geleden zijn, dat een duurzaam verbond werd opgericht tusschen die Nederlandsche gewesten, welke van dien dag af steeds vereenigd zijn gebleven en den staat hebben gevormd, die thans het Koninkrijk der Nederlanden heet.

Dat verbond, de Unie van Utrecht, heeft ruim twee eeuwen lang den eenigen formeelen band uitgemaakt, welke die gewesten samenhield. En zij heeft dat met zulk een uitslag gedaan, dat, toen de band met geweld verbroken werd, in 1795, het volk der zeven vereenigde Nederlandsche provinciën zich als ééne ondeelbare natie gevoelde, als de Nederlandsche natie, die noch door inlijving in een vreemd rijk, noch door vereeniging met andere, zij 't ook stamverwante gewesten, haar zelfstandig karakter verloor. De formeele verklaring der Unie, dat deze provinciën zich vereenigen, “als of zij maar ééne provincie waren”, was, niettegenstaande de sterke neiging tot plaatselijke en gewestelijke zelfstandigheid, die ons volk aankleeft, eene waarheid geworden.

De Unie is daarenboven nog de eenige grondwet geweest van de Republiek der Vereenigde Nederlanden, en daarom is de toepassing en uitlegging harer bepalingen, dikwijls ook de niet-toepassing, de overtreding en verkrachting daarvan, van grooten invloed geweest op de geschiedenis van ons volk gedurende het bestaan der Republiek. Voor het staatkundig leven, ja voor de staatkundige vorming der natie is zij daarom van het hoogste gewicht.

Nu het derde eeuwgetijde der Unie nadert, acht ik het daarom niet van belang ontbloot, het ontstaan en den inhoud dier Unie te

beschrijven en eene korte uiteenzetting daarbij te voegen, hoe zij als het ware wortel schoot in de natie en medewerkte tot de vorming van den Nederlandschen staat. Ten slotte wensch ik nog hare werking als grondwet der Republiek zeer in het kort na te gaan. Ik zeg zeer in het kort, want alleen eenige hoofdpunten kunnen hier aangegeven worden. Alleen een zeer breedvoerig werk toch zou voldoende zijn om de stof te bevatten, die eene geschiedenis der Unie van Utrecht oplevert. Want deze zou in vele opzichten tevens eene staatkundige geschiedenis der Nederlandsche Republiek moeten wezen. En daarop maakt dit boekje niet de minste aanspraak.

Ik heb slechts getracht mijnen landgenooten aan te toonen, door welke buitengewone omstandigheden de Unie de grondwet der Republiek is geworden, hoe weinig zij ook geschikt was om iets te wezen, waartoe degenen, die haar hadden opgericht, haar nooit hadden bestemd; hoe verder de onwil van onze voorvaderen, om zelfs de noodigste veranderingen in hunne grondwet te maken, aanleiding gaf tot eene herhaalde geweldpleging en in sommige opzichten tot eene voortdurende overtreding daarvan; hoe eindelijk daaruit een toestand werd geboren, waarvan geene andere oplossing mogelijk was dan eene omwenteling.

Men zoeke in dit boekje geene breedvoerige historisch-kritische onderzoekingen en nog minder aanhalingen van en redeneeringen over de denkbeelden van andere schrijvers; ik heb mijne eigene resultaten medegedeeld, niet, hoe ik tot die resultaten ben gekomen, slechts eene schets, geene geschiedenis gegeven.’

De onhebbelijke uitvallen, welke Dr. J. van Vloten in zijne editie der *Kleinere Gedichten van Jacob van Maerlant* zich tegen den Leidschen hoogleeraar M. de Vries veroorloofd heeft, hebben een antwoord van den heer Eelco Verwijs uitgelokt, waarvan men, op zijn zachtst gesproken, zeggen moet dat het lang niet malsch is. ‘Auf grobem Klotz ein grober Keil’ heeft ook de heer Verwijs gedacht, en op de onbarmhartigste wijs toont hij aan - gelijk enkele jaren geleden reeds door den heer Cosijn is geschied - welke grove fouten, welke ongeloofelijke onzinnigheden de heer van Vloten begaat, zoodra hij zich begeeft op het gebied der woordverklaring of der tekstcritiek van Middeleeuwsche gedichten. Van het begin tot het eind is het boekje van den heer Eelco Verwijs - *Van enen manne die gherne cnollen vercoopt ene goede boerde*, 's Gravenhage, Martinus Nijhoff - eene vreeselijk bittere, maar niet onverdiende satire op het werk van den oud-hoogleeraar. O.a. blijkt dat Prof. van Vloten voor de uitgave van *Die disputacie van onser Vrouwe ende van den H. Cruce* enkel van een te Groningen berustend handschrift gebruik heeft

gemaakt, maar niet van een veel zuiverder, het beroemde Coburgsche, handschrift, ofschoon dit reeds in het jaar 1844 werd uitgegeven. Een aantal zoogenaamde verbeteringen van den heer Van Vloten blijken bij vergelijking met dit laatste handschrift volkomen overbodig en volkomen dwaas. De schrijver drukt zijn vrees uit, dat de heer Van Vloten zijn plan ten uitvoer zal brengen en zich aan de uitgave zal wagen van Maerlants *Merlijn*. Ook zal hij tot de overtuiging zijn gekomen dat de uitdrukking: 'odium theologicum' minstens zeer verouderd is. In onze dagen zijn de theologen waarlijk niet de vinnigsten.

Een Godsbegrip volgens ontwikkelingstheorie is de titel eener brochure, te Leiden bij Gebroeders van der Hoek in het licht verschenen. Aan het slot daarvan schrijft de ongenoemde auteur: 'J.S. Mill volgde bij zijn onderzoek juist den tegenovergestelden weg, als door ons werd ingeslagen. Hij raadpleegde de ervaring en vroeg zich af welk godsbegrip aan de wereld der ervaring beantwoordt. Wij daarentegen vormden ons een godsbegrip en onderzochten of dit met de wereld der ervaring in overeenstemming gebracht kon worden. Daar wij nu beiden tot dezelfde uitkomst geraakten, n.l. tot het begrip van een betrekkelijk volmaakt God, in plaats van tot dat van een absoluut wezen, meenen wij in die overeenstemming een niet onbelangrijken steun te zien voor de meening, dat ons godsbegrip als voor onzen tijd geschikt beschouwd mag worden, om aangenomen te worden dáár, waar de wetenschappelijke wereldbeschouwing zich niet met de andere begrippen laat overeenbrengen.'

Dit godsbegrip wordt elders (bl. 42) aldus omschreven: 'De Schepper is een onsterfelijk, overal tegenwoordig, grootmachtig, kennisrijk, vrijmachtig wezen, dat streeft om zijne ideeën vol waarheid, goedheid, schoonheid en liefde in zijne schepping te verwerkelijken en zichzelven bij en door dien arbeid voortdurend ontwikkelt.'

Bij J. Troste te Amsterdam is een vertaling verschenen der *Mecklenburgsche Geschiedenissen* door Wilhelm Adolf Quitgow. Er behoort ontzaglijk veel goede wil toe om met Dr. J. van Vloten in dezen auteur een waardig navolger te zien van Fritz Reuter. Althans het voor ons liggende deel - '*Hoe Wismar weer bij Mecklenburg kwam*' - doet volstrekt niet denken aan 'den onderhoudenden, boeienden, hier en daar ook aandoenlijken trant, dien we uit Fritz Reuter kennen.'

Een viertal novellen van S.H. Mosenthal, die voornamelijk als dramatisch auteur, als de schrijver van *Deborah* bekend is, zijn, uit het Hoogduitsch vertaald, te Haarlem bij de Erven F. Bohn in het

licht verschenen. De titel *Uit het Joodsche familieleven* duidt genoegzaam het gebied aan, waarop deze novellen zich bewegen.

Ook de nieuwe roman van Prof. Georg Ebers - *Homo sum* - is door Dr. H.C. Rogge in het Nederlandsch bewerkt en te Amsterdam bij Y. Rogge in het licht verschenen. Prof. Ebers noemt dit boek ‘een psychologisch verhaal’ en schrijft o.a.: ‘terwijl in mijne vroegere romans de geleerde wel gedwongen was aan den dichter en de dichter wederom aan den geleerde iets toe te geven, heb ik in dit verhaal, enkel en alleen aan eene idee, die mijne ziel vervulde, een afgeronden kunstvorm willen geven, zonder rechts of links te zien, zonder te willen onderrichten of de resultaten mijner studiën in gestalten van vleesch en been te willen omzetten. De eenvoudige figuren, wier innerlijk wezen ik aan mijne lezers tracht bloot te leggen, vullen de ruimte van de schilderij, terwijl de stroom der wereldgeschiedenis zich op den donkeren achtergrond beweegt.’ Ebers, die zijn verhaal aan Alma Tadema, ‘den grooten meester in het schilderen van voorstellingen uit het leven der Ouden’, heeft opgedragen, verplaatst zijne lezers naar het begin van de vierde eeuw onzer jaartelling, te midden der kluizenaars, die in de spelonken van den Sinai en door zelfkastijding de wereld en zichzelven trachtten te ontvluchten en zoo dikwijls, wanneer ‘zij meenden reeds hoogere sporten beklommen te hebben van den ladder die ten hemel leidt’, menschen bleken te zijn.

Dr. A.J. Verwey Azn. heeft te Deventer bij W.F.P. Enklaar ‘*Eenige opmerkingen*’ uitgegeven, naar aanleiding van prof. van Geer's brochure ‘De Pensioenwet en het Pensioenverbond’. Prof. van Geer's boek bevat een eenvoudige wiskundige toelichting van het vraagstuk der pensioenen van burgerlijke ambtenaren. De schrijver heeft duidelijk pogen te maken, dat de regeling bij de tegenwoordige wet uit een wetenschappelijk oogpunt niet deugt, wat betreft de algemeene verhouding van bijdragen en pensioenen, als veroorzakende een ongelijkmatigen druk. Prof. van Geer heeft de waarschijnlijkheid aangetoond dat de bijdragen over het algemeen te hoog zijn, en een nauwkeurig omschreven plan van reorganisatie voorgesteld, tevens zijn meening te kennen gevende omtrent de overgangsmaatregelen welke noodig zijn.

Naar aanleiding dezer belangwekkende brochure schrijft de heer Verwey eenige opmerkingen. De slotsom zijner opmerkingen is deze:

‘Prof. van Geer heeft een verdienstelijk werk verricht met eene wetenschappelijke behandeling van het vraagstuk der pensioenen.

In zijne welwillende belangstelling in het lot der ambtenaren heeft hij echter de gegevens van het vraagstuk verkeerd opgezet.

Hij heeft dus niet streng bewezen wat hij wilde bewijzen.

Zijne resultaten kunnen bij enkele ambtenaren aanleiding geven tot verwachtingen, die niet vervuld kunnen worden.

Ik heb het mijn plicht gerekend op het overdrevene dier resultaten te wijzen, kort te schetsen den weg, die gevolgd hadden moeten worden, en vooral aan te dringen op de wenschelijkheid van een degelijk onderzoek der boeken van het pensioenfonds.'

Mr. F.T. Vredenrijk Engelenberg heeft zijne '*Proeve van Grondwetsherziening*' uitgegeven (Arnhem, H.W. van Marle). Hij toont aan welke veranderingen in de grondwet van 1848 moeten gebracht worden, zoo men de diep gevoelde behoeften van het volk raadpleegt. De schrijver heeft in zijn brochure de volgorde der tegenwoordige grondwet behouden. De in de artikelen voorgestelde veranderingen zijn achter elke afdeeling door hem toegelicht. Hij heeft de waarde van zijn werk vermeerderd, door bij elk artikel het overeenkomstige artikel der grondwet van 1848 aan te wijzen.

'*Waar gaan wij heen*?' (H.C. Susan H.C.Zn.) is de vraag, welke jhr. S. Speelman zichzelven stelt en welke hij beantwoordt met een: 'Regelrecht naar de Republiek. En daarna naar uitwissching uit de rij der onafhankelijke staten, tenzij het voorkomen worde door den Oranje-zoon, op wien Neêrlands hope nog is gevestigd.' Volgens den heer Speelman is de prins van Oranje alleen nog bij machte het drijven der Nederlanders naar de Republiek te keeren. Wel is waar acht de schrijver het Nederlandsche volk afkeerig van de republiek, maar hij meent dat in de weinige talrijkheid der dynastie van Oranje, 'die zich niet verfrischt en verjongt, het gevaar ligt, waarop talloozen in den lande met mij staren.'

De prins van Oranje kan de gevaren, welke de heer Speelman ducht, verhinderen. 'Door' - gelijk hij zich uitdrukt - 'de roeping niet uit het oog te verliezen, waartoe zijn geboorte hem bestemde; door zich de lasten te getroosten (al kunnen die ook tijdelijk zwaar zijn te dragen), die aan zijn rang zijn verbonden; door den blik niet af te wenden van alles wat het staatsbestuur aangaat, is hij de eenige, die het vaderland behouden kan voor schokken, die voor velen volstrekt niet behoeven te worden omschreven.

"Op hem dus zij onze hoop! In hem blijke bij hernieuwing de waarheid, door den grooten Zwijger verkondigd: De vorsten zijn om de volken; niet de laatsten om de eersten. Moge die hope, die de hope van allen is, niet ijdel blijken."

De heer J. Versluys heeft eenige *Wenken over Opvoeding vooral ten dienste van Moeders* uitgegeven. (W. Versluys, Groningen.)

“Kinderen”, zegt de schrijver, worden van hun geboorte af opgevoed door allen, die er mee in aanraking komen. Een deel van de opvoeding wordt door de moeder verricht, en het hangt van haar goeden wil en haar inzicht af, of dat deel meer of minder groot is. Daar verkeerde neigingen bij het kind gemakkelijker te voorkomen zijn dan uit te roeien, nadat zij eenige kracht hebben verkregen, is het van groot belang, dat de moeder en allen, die met kinderen in aanraking komen, weten wat zij kunnen voorkomen en hoe dit kan geschieden. Velen meenen, dat de moeder van nature weet, hoe kinderen moeten opgevoed worden. Wie echter met eenige kennis van zaken zijn blik laat rondgaan, ontwaart telkens, dat ten gevolge van die dwaling vele fouten gemaakt worden, die gemakkelijk te voorkomen waren. Anderen meenen, dat opvoeden uitsluitend door ervaring moet geleerd worden. Nu is het wel waar, dat op dit gebied ondervinding de bron van onze kennis moet zijn, maar ouders kunnen tot groot voordeel van zichzelven en hun kinderen gebruik maken van hetgeen de ondervinding aan anderen heeft geleerd. Alles zelf door ondervinding te willen leeren, komt hierop neer, dat men een verkeerde handelwijze nalaat, als blijkt, dat zij geen doel treft, dat is als de kinderen er schadelijke gevolgen van ondervinden. En die schadelijke gevolgen openbaren zich in vele gevallen zoo laat, dat zij slechts met groote moeite te herstellen zijn. Men vergeet ook wel eens, dat het gemakkelijker is, om te leeren wat ervaring aan anderen bij scherp toezien en veel nadenken heeft doen kennen, dan om zelf gevolgen te trekken uit eigen ervaring. Zie daar de overwegingen, die mij er toe geleid hebben, om de vruchten der ervaring van anderen, getoetst aan en vermeerderd met de vruchten van eigen ervaring, neer te schrijven.’

Dezelfde schrijver, de heer J. Versluys, poogt langzamerhand een *Paedagogische Bibliotheek* in het leven te roepen, van welke ‘*Taine en Darwin over het waarnemen van kinderen*’ de eerste aflevering is. Deze eerste aflevering is zeer belangwekkend. De schrijver gaat uit van het denkbeeld dat opvoedkunde een ervaringswetenschap is, en dat nog veel bijzondere feiten aan het licht moeten komen vóórdat de grondslag aanwezig is, waarop men een stelsel kan bouwen. Dit beginsel, meent hij, kan niet beter uitgedrukt worden dan door als eersteling van de reeks te geven wat twee der grootste geleerden van dezen tijd opgemerkt hebben bij het waarnemen van een kind. Elke moeder moet aanhoudend hare kinderen waarnemen, en zij kan deze kunst van niemand zoo goed leeren als van scherpzinnige denkers. Indien het noodig was de taak der moeders in een gunstig daglicht te plaatsen, men zou het niet beter kunnen doen, dan door er op te wijzen, dat hetgeen onder haar oog geschiedt, de belang-

stelling gaande maakt van mannen, wier naam over de geheele beschaafde wereld met bewondering wordt genoemd. De opmerkingen van Taine over de beteekenis, die een kind aan zijn woorden hecht, kunnen door elke moeder behartigd worden, tot groot gerief voor haar kind en voor haar zelven. Het opstel van Taine heeft gediend tot opening van den eersten jaargang van een wijsgeerig tijdschrift, dat verleden jaar verscheen; het opstel van Darwin komt voor in *Mind*, 1877, een Engelsch tijdschrift voor zielkunde en wijsbegeerte, en beide werden door den heer Versluys voor Hollandsche moeders vertolkt.

'*Stemmen uit de Vrije Gemeente*' is de titel van het tijdschrift, waarin onder redactie van den heer P.H. Hugenholtz Jr. - den talentvollen leider der partij in de Nederl. Herv. Kerk, die de vrije gemeente te Amsterdam stichtte - zal aangetoond worden wat die gemeente wenscht en bedoelt. De heer Hugenholtz en zijn broeder zijn begonnen met in een drietal brochures rekenschap te geven van het besluit, dat zij genomen hadden om hun ambt als predikant neder te leggen:

'*Berusten of breken?*' Een woord tot de moderne leden der Nederlandsche Hervormde Kerk, door Dr. Ph.R. Hugenholtz. Amsterdam, T. Kouwenaar, 1877. '*Waarom gaan wij heen?*' Een woord van rekenschap door P.H. Hugenholtz Jr. Amsterdam, Scheltema en Holkema, 1877. Later zette Dr. Ph.R. Hugenholtz zijne beschouwing van de moderne beginselen in verband met de kerkelijke quaestie meer principieel uiteen in zijne brochure: '*De Kerk en de eischen van het heden*'. Amsterdam, T. Kouwenaar, 1877.

In het 'woord vooraf' over de 'Stemmen uit de Vrije Gemeente' verklaart de heer P.H. Hugenholtz Jr. verder nog de plannen en idealen, welke de stichter der vrije gemeente koestert. Hij zegt o.a.:

'Als een tijdschrift, zij 't ook op onbepaalde tijden uit te geven, naast zoovele anderen een bescheiden plaats komt vragen, dan is de redactie verplicht de geboortegeschiedenis van haar kind in korte woorden te verhalen en zijn bestaan te legitimeeren.

Wat komt gij doen en wat hebt gij te zeggen? zoo vragen dan met recht de oudere broeders en zusters aan den jonggeborene. Zie hier het antwoord.

Bij 't spreken van mijn eerste woord in De Vrije Gemeente te Amsterdam was 't mij behoefte zoo duidelijk mogelijk uit te drukken wat wij wenschen en bedoelen, tot wegneming, kon 't zijn, van velerlei misverstand en onjuiste beoordeeling. Aangezien ik dat zeggen wilde ook tot vele vrienden en tegenstanders, die niet in onze eerste samenkomst aanwezig waren, besloot ik dat eerste woord in 't licht te geven, te eerder, toen ik bespeurde dat in een paar dagbladen

mijne woorden hier en daar schromelijk onjuist waren weergegeven. Maar, zoo dacht ik, 't geval kon zich voordoen dat ik in 't vervolg een toespraak van een ander of mijzelven op deze wenschte te laten volgen. Er is bovendien uit De Vrije Gemeente meer nog te verhalen, dat wellicht hier en daar een open oor vindt. Vooreerst machtigde mij het Bestuur tot geregelde mededeeling van het voorgevallene op de Algemeene Vergaderingen. Voorts nu een verslag van een debat, gevoerd in eene onzer samenkomsten aan de bespreking van verschillende onderwerpen in verband met den godsdienst gewijd; dan een bericht omtrent de organisatie en regeling van het godsdienstonderwijs; nu een vraag om voorlichting, dan de beantwoording van een bedenking, straks de ontvouwing van een of ander plan voor de toekomst. Als men zich op een nieuw en vrij terrein beweegt, waar alles van den grond af moet worden opgebouwd, dan is 't goed zijn plannen en idealen bloot te leggen en daardoor een welwillende critiek uit te lokken, waarmee men winst kan doen.

Doch er is meer. 't Geldt hier niet enkel de betrekkelijke onbeduidende stichting en lotgevallen van het “kleine kuddeke” alhier, maar het groote beginsel, waarvan onze beweging een aanvankelijk kleine openbaring is, het beginsel van de bevrijding der modernen uit een knellend en ontzenuwend kerkverband, het beginsel van 't uiteengaan - 't zij al of niet in der minne - van twee richtingen, zóó hemelsbreed verschillend, dat ze niet dan tot beider groote schade, saâmgekoppeld blijven kunnen. Onze Stemmen wenschen met ingenomenheid gewag te maken van ieder streven in die richting, dat in den lande zich vertoont. Slaan wij de oogen naar Arnhem en Deventer, dan ontdekken we aanvankelijk lichte stippen aan den kerkelijken horizon; andere gemeenten volgen wellicht en als nu hier dan daar de boeien worden afgeschud, dan spat eens 't heele kerkverband uiteen, dan gaan de verschillende richtingen ieder haars weegs, dan komt er licht in den chaos en zuiverheid in de kerkelijke atmosfeer. Op de vrije gemeente in wording zoowel als op de bestaande, vestigt zich dan ons oog, om 't even onder welken naam of vorm zij optreden, 't zij ze “vrij” of “Remonstrantsch” zich noemen, 't zij ze uitgaan van particulier initiatief, van het Protestantenbond of welke andere vereeniging ook, dan wel, op kleiner schaal, den vorm aannemen van conférences of andere samenkomsten. Heel 't verschijnsel van de uittreding uit de Nederlandsche Hervormde kerk met al den aankleve van dien wenschen wij in 't licht te stellen, zoowel als de gisting, die ten gevolge daarvan in andere kerkgenootschappen moge ontstaan.

Doch waartoe ons tot Nederland bepaald? De vrije gemeenten leven en bloeien in allerlei vormen in Engeland en Duitschland, in

de nieuwe zoowel als in de oude wereld. De unitarische en theïstische kringen in Londen zullen onze aandacht trekken; op de gemeenten van Charles Voysey, van Moncure D. Conway, van Wicksteed en Martineau wenschen wij het oog te slaan; omtrent de werkzaamheid van Carl Scholl en andere sprekers in de “freien religiösen Gemeinden” in Duitschland hopen we onzen lezers in te lichten en waar tot een wandeling door die vrije kerken van New-York of Boston de gelegenheid zich voordoet, grijpen we die gretig aan. Van de eene vrije gemeente willen wij iets leeren, aan de fouten van de andere ons spiegelen.

“Je prends mon bien où je le trouve” zij, in één woord, onze leus en ook op dit gebied wenschen wij alles het onze te noemen. Met dien verstande evenwel dat de vrijmaking en wedergeboorte van h e t g o d s d i e n s t i g l e v e n het einddoel blijft en 't hoogste ideaal en alleen datgene ons belang inboezemt wat daartoe leiden kan. Daarom mag ook het strijden en streven van onze geestverwanten in de Ned. Herv. kerk ons geenszins onverschillig zijn, en zullen onze stemmen, te hunnen aanzien, vriendelijk en sympathetisch klinken.

Elke krachtige toon, ja ook ieder zwak geluid, dat onze zachte stem kan steunen, iedere geestverwant, die iets ter zake dienends heeft te zeggen, zal ons welkom zijn. Alleen voor wanklanken, voor harde en bittere woorden hebben wij geen plaats. Mogen, te midden van 't verwarde koor, dat ons tegenwoordig in de ooren druist, onze bescheiden stemmen een helderen en vriendelijken klank hebben en alzoo weerklank in menig ernstig en onbevangen gemoed.’

Van de ‘*Algemeene Gezondheidsleer*’ door Dr. E. Riclam, prof. te Leipzig, geschreven, ziet een Nederlandsche vertaling het licht, welke Dr. C.P. ter Kuile heeft bewerkt en de heer A. ter Gunne te Deventer in afleveringen uitgeeft.

Een der aangenaamst geschreven Engelsche romans, welke wij in de laatste jaren lazen, is ‘*Archie Lovell*’ van Mrs. Edwardes. Archie is een schoon, lief, hartelijk eigenzinnig kind, dat nergens kwaad vermoedt en onverschillig is voor het oordeel der wereld. Wie weten wil hoe het reine, doch ietwat lichtzinnige meisje een edele jonge vrouw wordt, die door het besef van hare zwakheid tot deemoed, door liefde tot zachtheid en onderwerping wordt gebracht, leze het boeiende verhaal, dat door mevrouw van Deventer - Busken Huet in zuiver Hollandsch vertaald bij de heeren P.N. van Kampen en Zoon het licht zag.

De heer ter Gunne te Deventer heeft in den laatsten tijd een

groot aantal vertaalde romans uitgegeven, en is zeer gelukkig geweest in zijn keuze. Van Marlitt's bekoorlijken roman '*het Heideprinsesje*' zag de derde druk, van '*het Geheim der oude juffrouw*' eveneens de derde druk, en van '*de Tweede vrouw*' de tweede druk het licht.

De tweede druk verscheen bij hem van '*Met vuur gespeeld*' door Rhoda Broughton, en de eerste druk van '*Nancy*', een roman der zelfde schrijfster, welke zich door denzelfden frischen verhaaltrant als '*Met vuur gespeeld*' onderscheidt.

Eveneens kwamen bij den heer Ter Gunne vertalingen uit van G. Samarow's '*Hoogten en Laagten*' en van '*Ridder of Dame*' van denzelfden schrijver, van Karl Detlef's '*Het Document*', H. Wachenhausen's '*de Nieuwe Lorelei*' en Gustav Freytag's '*Marcus Koning*.'

Het journaal van Constantyn Huygens.

Journaal van Constantyn Huygens, den zoon, van 21 October 1688 tot 2 September 1696. (Handschrift van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam). Twee deelen. Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht.

In een voortreffelijk opstel werden de lezers van ‘de Gids’, nu reeds bijna een jaar geleden, er aan herinnerd, wat het eigenlijk doel des geschiedschrijvers zijn moet: de kennis van het geheel der krachten, van de werking der drijfveeren, welke de gebeurtenissen hebben teweeggebracht, waaruit het heden dat wij beleven, is voortgesproten; ziedaar de taak van hem die het verledene begeert te kennen: niet een ijdel naspeuren van de daden of het privaat leven dergenen die ons zijn voorgegaan, noch een doelloos oprakelen van voorvallen en toestanden, waarvan de laatste herinnering reeds sinds lang is vervlogen.

Daarom staat, volgens den begaafden auteur, Ranke verre boven Macaulay, wiens *histoire-personne*, gelijk hij ze noemt, geenszins het ideaal der historiografie bereikt: kennis der oorzaken van menschelijke handelingen is de strenge eisch, niet die van min of meer pikante bijzonderheden, welke de handelende personen-zelve betreffen - de mate van geest waarmede eene lady Dorchester was begaafd, of de ‘hideous squint’, die eene Elisabeth Villiers ontsierde.

Ieder, die eenig besef heeft van den ernst waarmede de geschiedenis, als leermeesteres der staatkunde, dient beoefend te worden, zal zich ongetwijfeld gereedelijk met die uitspraak vereenigen; doch niettemin belet zulks niet, dat eene menigte menschen - wellicht zelfs wel een enkele lezer van dit tijdschrift! - zich vrij wat meer laat gelegen liggen aan het al dan niet scheelzien der uitverkorene van een ander, dan aan de meest belangrijke

historische werken, of de scherpzinnigste staatkundige vertoogen, vooral wanneer deze betrekking hebben tot gebeurtenissen, die niet meer geacht kunnen worden van invloed te zijn op het rijzen of dalen der fondsen. Voor dergelijke lezers moet het een wezenlijk genot zijn, kennis te mogen nemen van een dagboek, waarin niet alleen de physieke onvolkomenheden, maar vooral de zedelijke tekortkomingen van schier allen, met wie de schrijver in aanraking kwam, op de meest ongekunstelde wijze worden blootgelegd.

Doch ook voor den wezenlijken geschiedschrijver is een dagboek, hoe oppervlakkig zelfs van inhoud, nimmer geheel van waarde ontbloot, mits de zienswijze van hem die het schreef, eerlijk en onomwonden zij, en zeker zal niemand, wien het Journaal van Constantyn Huygens in handen kwam, beweren dat daarin niet onbewimpeld van personen en zaken gesproken wordt.

Verreweg de meeste individuen zijn het product van hun tijd en van de invloeden waaronder zij zich hebben ontwikkeld. Voor de kennis hunner persoonlijkheid is derhalve een onmisbaar vereischte die der omstandigheden, waardoor zij werd gevormd. Eene verschijning als die van Lodewijk XIV is slechts te verstaan in een kader als Marly of Versailles; de zorgelooze en tegelijk zoo listige politiek der Stuarts kan alleen worden verklaard uit de kennis der verdorven atmosfeer, welke in de omgeving dier vorsten werd ingeademd. Tot het begrip der persoonlijkheid van Willem III mag mitsdien het journaal van diens geheimschrijver eene wezenlijke bijdrage heeten.

Het is zeker, de waarde, die aan gedenkschriften en persoonlijke indrukken moet gehecht worden, is vaak overschat en de ondervinding heeft geleerd dat niet altijd onvoorwaardelijk geloof gehecht moet worden aan dagboeken, waarvan het heet dat zij alleen bestemd waren voor het oog van hem die ze schreef, doch indien in den vreemde de geschiedvorscher als het ware gevaar loopt overstelpt te worden onder een stroom van ‘gedenkwaardigheden’ of ‘persoonlijke herinneringen’, zoo is het er tot nu toe verre af, dat in onze letterkunde dergelijk een overvloed aan gedenkschriften of uitgegeven briefwisselingen zou bestaan, en bij gebreke daaraan is het waarlijk geen wonder, zoo het hier bedoeld journaal met algemeene belangstelling werd ontvangen.

Constantyn Huygens, de oudste zoon uit het huwelijk van den dichter Constantyn en Suzanna van Baerle, werd den 10^{den} Maart 1628 te 's Gravenhage geboren, en was alzoo slechts één jaar de oudere van den, niet minder dan beider vader, beroemden Christiaan Huygens. Onze Constantyn was derhalve een goede zestiger, toen hij, als secretaris van prins Willem III, geroepen werd dezen naar Engeland te vergezellen. Nauwelijks een jaar te voren was hij zijn vader opgevolgd in diens betrekking, welke bijna erfelijk mocht heeten in de familie Huygens, en waarin hij, reeds op zeventienjarigen leeftijd, zijnen vader was toegevoegd. Dat deze langdurige *expectance* niet altijd met geduld was gedragen, en dat de oude Huygens zich herhaaldelijk bemoeid had, zijnen zoon een beter ambt te bezorgen, is uit zijn ‘mémoire pour mes enfants’ genoegzaam bekend. Die pogingen waren evenwel nimmer gelukt, en het schijnt dat de jonge Constantyn eerst na zijns vaders overlijden definitief als secretaris van den Prins optrad[(1)].

Als man van leeftijd, een ambt aanvaardend dat vóór hem door zijn vader en grootvader was bekleed, zal Huygens waarschijnlijk wel niet vele illusiën gevoed hebben ten aanzien van wat het hofleven voor hem zou kunnen medebrengen, doch, in allen gevalle, eenig voorgevoel van de algeheele verandering welke daarmede in zijn leven zoude worden teweeggebracht, schijnt hij zeker niet te hebben gekoesterd, getuige de ergernis, waarmede hem eenigen tijd daarna de *laetdunckenheyt* trof van iemand, die beweerde reeds acht maanden vooraf met 's Prinsen *desseyn* vertrouwd te zijn geweest.

Dan, hoe het zij, onverwachts of niet, in het najaar van 1688 werd Huygens genoopt zijne vrouw en eenig kind te verlaten, en vaarwel te zeggen aan de gemakkelijke en met kunstwerken rijk versierde woning op het Plein, die hij eerst sedert zijns vaders dood had betrokken, en welke nauwelijks in orde gebracht was, om zijnen vorst te volgen op een gevaarlijken, bijna avontuurlijken tocht, waarvan de uitslag in geenen deele te voorzien was. Dat het vertrek den bejaarden man zwaar moest vallen, kan men zich denken: *seer melancholicq zynde door gedachten van de vremde reys, die wy iñ winter gingen doen eñ gevolghen die deselve konde hebben*, volgde hij zijnen gebieder. En dat hij in die droefgeestige stemming eenigszins werd opgebeurd door belangstelling in de zaak, waarvoor zich de prins van Oranje in

de bres stelde, of door geestdrift voor diens persoon, blijkt niet met een enkel woord. Hij die denzelfden dag, dat Oranje's ‘Je maintiendrai’ te Torbay op engelschen bodem wappert, den tijd vindt om aan te teekenen: *gedineerd met een taeye fricassée van schaepenvleesch*, zal zeker niet de man geweest zijn om zich door opgewonden beschouwingen te laten medesleepen. Wellicht verliest dientengevolge zijn journaal aan aantrekkelijkheid, maar stellig wint het daarbij aan getrouwheid: in zijn geheel genomen, is het dagboek van Huygens zeker meer objectief, dan de voorstelling van een vorst door een zijner vertrouwde dienaars in werken van dien aard meestal pleegt te wezen.

Den 21sten October 1688, op welken dag Huygens zijn journaal opent, was 's Prinsen voornemen sedert eenige weken geen geheim meer: reeds werd de bagage ingescheept, en was aan Huygens aangezegd, dat hij op het schip-zelf van Z.H., de ‘Princess Mary’, zijne plaats vinden zoude. In de laatste dagen der Septembermaand waren de bekende proclamatiën verschenen, die, zooals men weet, door Fagel waren opgesteld, al prijkten zij met de mede-onderteekening van Huygens, doch van welke deze wel evenmin vooraf kennis zal gedragen hebben, als van een later manifest van den Prins, waar zijn *naem onder stond, als het gecontresigneert hebbende, hoewel het te voren nooyt gesien hadde*.

De handschoen was den koning van Engeland toegeworpen; met diens ambassadeur was een langer verkeer onmogelijk. Niet alleen werd den markies d'Albeville de toegang tot den Stadhouder geweigerd, maar ook in de antichambre stond hij blijkbaar verlaten; slechts Blancard, de welbekende secretaris van Ruvigny, door wien indertijd bij Willem III het geheim der verbintenissen van Karel II en Lodewijk XIV was aangebracht[(2)], liet zich in een gesprek met den Engelschman in, wellicht hopend dat de spijt van het oogenblik dezen de lippen zou openen. Ook bij de Prinses verging het den ambassadeur niet beter; van Hare Hoogheid onder het spelen niet dan *vlaeuw aengesien*, verliet Albeville het hof waar hij zoo noode was ontvangen, en vanwaar hij weldra in alle stilte voor goed stond te verdwijnen.

Maar, al werd met ieder uur van uitstel de onderneming

gevaarlijker, er verliepen nog verscheiden dagen voordat men aan vertrekken denken kon. Eerst den 26sten, nadat Huygens door Bentinck voorzien was van twee zegels, prijkende met het engelsche wapen, verliet hij den Haag, om zich over Rotterdam te begeven naar Hellevoetsluis, waar een *groot geloop van adieuseggers* was, en verder naar den Briel, waar de Prins aan boord zou gaan. Deze *scheen welgesint te wezen*, en zijne houding moet krachtig hebben gewerkt op de stemming zijner tochtgenooten, want de vooruitzichten waren verre van opwekkend. Het woei voortdurend uit den noorderhoek - *the popish wind*, zuchtten de engelsche protestanten - en eerst den 30sten October kon eene poging worden gewaagd om zee te kiezen. Maar, het is genoeg bekend, nauwelijks was de vloot buiten de monden der Maas, of de wind, die een oogenblik gunstiger geweest was, draaide op nieuw en stak op tot een zoo hevigen storm, dat de opvarenden zich nog gelukkig mochten rekenen weder behouden in de hollandsche havens te belanden, al was het dan ook met een verlies aan paarden, dat wel op een derde van het ingescheept aantal werd geschat. Huygens-zelf verloor er niet minder dan vijf, die hij gedacht had mede te nemen.

Groot moet de teleurstelling geweest zijn, want, al hield *S.H. hem nog al wèl*, zonder geschikte ruiterij - het voorbeeld van Monmouth bewees het genoegzaam - was eene landing in Engeland minder dan ooit denkbaar, en de paarden, die in der haast in het land van Voorne werden gerequireerd, zouden de verlorene zeker slechts op zeer onvoldoende wijze vervangen.

Geen wonder dat men, terwijl het daarbuiten stormde en regende, in het Admiraliteits-logement te Hellevoetsluis mismoedig bijeenzat, en dat, waar zelfs een Nassau(3) en een Ginckel den moed lieten zakken, Huygens bedrukt was, en 's nachts werd gekweld met *turbulente* droomen, al wist dan ook iemand hem te vertellen dat de koning van Frankrijk zoude gezegd hebben: *le Roi d'Angleterre est un homme mort*, en al beweerde de steeds opgewekte Dr. Burnet van goederhand te hebben vernomen dat, vreemd genoeg, de engelsche matrozen besloten hadden de hollandsche vloot niet te bevechten en zij zelfs de gezondheid des prinsen van Oranje hadden gedronken.

Was er intusschen bij Willem III van eenige wankelmoedigheid sprake geweest, wellicht zoude hij eene welkome aanleiding om van zijn voornemen af te zien hebben kunnen vinden in

een hem medegedeelden brief van den ambassadeur van Spanje te Londen, don Pedro Ronquillo, aan den landvoogd der spaansche Nederlanden, den markies de Gastanaga, waarin gemeld werd dat, in de onzekerheid of de Prins niet reeds in eene of andere haven geland was, de koning van Engeland ter elfder ure besloten had met Frankrijk te breken en met Spanje en de Staten-Generaal in verbintenis te treden tegen zijn vroegeren bondgenoot. Dan, hetzij Willem III die mededeeling ongegrond achtte, hetzij hij er een bewijs in zag van de zwakheid der engelsche regeering, geen tegenspoed of ongewisheid vermocht zijn eenmaal genomen besluit te doen wankelen; toen den 11^{den} November de wind eindelijk weder gunstig werd, begaf hij zich andermaal aan boord en ving de tocht ten tweeden male aan. Ditmaal ging alles naar wensch, zelfs toen de ingewonnen berichten omtrent de engelsche vloot eene verandering in den koers noodzakelijk maakten. Den 13^{den} was het ieder duidelijk, dat niet, gelijk men meende, naar Yorkshire, maar naar het zuidwesten van Engeland gestevend werd. Reeds den 15^{den} November, op 's Prinsen 38^{en} geboortedag, werd in Devonshire geland en zette hij te Torbay voet aan wal, terstond nadat nog slechts enkele troepen waren ontscheept.

Ook Huygens, wien intusschen de zeeziekte niet gespaard had, volgde dat voorbeeld, doch, schijnt het, met het voorzichtige voornemen, bij den minsten zweem van gevaar, weder de wijk naar boord te nemen; althans, het was hem lang niet aangenaam, toen de Prins, die inmiddels met de heeren van Zuylestein, Bentinck en van der Duyn te paard was gestegen, hem bevel gaf aan land te blijven, en toen hij, een bediende gezonden hebbende om zijn goed aan wal te brengen, daar *soo geheel alleen, sonder ymant* bleef staan. Gelukkig nog trof hij lord Coote, den lateren gouverneur van New-York, die hem voor den nacht eene schuilplaats in ‘the Crowned Rose Tavern’ aanbood.

Daags daarna, den 1sten November, ging het landinwaarts, in de richting van Exeter, alwaar de bisschop door Dr. Burnet gewaarschuwd was dat de Prins zijn kwartier wenschte te nemen, doch eerst na drie dagen kon die stad, langs slechte en van den regen doorweekte wegen, over Newton en Chudley, worden bereikt. Eenmaal te Exeter, was het moeielijkste gedeelte van den tocht achter den rug; voortaan zoude niet meer onder tenten op den sliknatten grond nachtverblijf behoeven gehouden te

worden, maar de onderneming bleef niettemin hachelijk; het landvolk was wel vriendelijk gestemd, en de kreet ‘God bless you’ vergezelde den Prins allerwege, doch de geduchte wraakoefeningen, welke in die streken op den tocht van Monmouth waren gevolgd, lagen nog te versch in het geheugen, om niet voorshands voor alle personen, die niet tot de laagste volksklasse behoorden, eene omzichtige houding noodzakelijk te maken. Zoo, b.v., toen Burnet in de hoofdkerk te Exeter 's Prinsen declaratie begon af te lezen, en alle kanunniken voor en na stil wegslopen.

Toch hadden gedurende de korte dagen, die de Prins aldaar doorbracht, zijne vooruitzichten eene veel gunstiger wending verkregen. Reeds den 20sten November was bij geruchte vernomen dat de door den Koning afgezonden troepen, in plaats van te vechten, de zijde van den Prins kozen, en dat gerucht erlangde al spoedig bevestiging door de overkomst hunner aanvoerders: lord Colchester, de oudste zoon van graaf Rivers, lord Cornbury, oudste zoon van Clarendon en volle neef der prinses van Oranje, zijn onder de eersten die den Prins hun degen komen aanbieden; weldra gaat er schier geen dag voorbij waarop niet hun voorbeeld gevolgd wordt: Abingdon, Oxford, Seymour, de gewezen *speaker* van het Lagerhuis, aan wiens overkomst bijzonder gewicht werd gehecht, Ormond, Churchill, Germain - waarschijnlijk juister Jermyn - die vroeger aan het hof der Princesse Royale verbonden geweest was, doch wien de Prins *geen groot empressement* betoonde, worden vooral bij Huygens vermeld; ook de komst van Berwick, 's Konings natuurlijken zoon, werd aangekondigd, doch dit bericht verwezenlijkte zich niet: gelijk men weet, bleef Berwick tot het laatste toe de zaak der Stuarts getrouw, en werd zelfs het land der ballingschap een tweede vaderland voor zijn nageslacht. Toch stond reeds den 27sten November rondom Willem III een aantal Engelschen geschaard, groot genoeg om hem in staat te stellen daaruit eene keuze te doen van veertien raadslieden, al bleek dan misschien later ook dat al die keuzen niet even gelukkig geweest waren, en al hadden enkele benoemingen in dien geïmproviseerden *Privy Council* hier en daar een glimlach afgeperst.

Den 1sten December werd van Exeter opgebroken en de tocht in de richting van Salisbury langzaam voortgezet; steeds groeide 's Prinsen omgeving aan. Den 4den verscheen de hertog van Grafton, een der natuurlijke zonen van den vorigen Koning,

en kort daarop, den 9den, prins George van Denemarken, de gemaal van prinses Anna. Tegelijkertijd kwamen er tijdingen die den onzen een riem onder 't hart staken; niet alleen vernam met het vertrek der Koningin met haar kind naar Portsmouth, een bewijs voor de moedeloosheid waaraan het hof ten prooi was, maar de vice-admiraal van Stirum bracht het bericht dat de engelsche vloot, de onze nabij Torbay zoekende, om den Prins eventueel den terugtocht af te snijden, dat voornemen had moeten opgeven en door storm tot op de fransche kust was afgedreven, eene tijding die zoo groote vreugde teweegbracht, dat er, zeker niet tot misnoegen van onzen Huygens, reeds van gesproken werd alsof *men de saecken sonder vechten wel soude te boven komen*. En dat die indruk niet ongegrond was, bewees de uitkomst, toen den 1sten December werd vernomen dat de Koning zich in allerijl van Salisbury naar Londen had teruggetrokken. Van dat oogenblik begonnen dan ook de onderhandelingen, door Zuylestein al lachend 's Konings verzoek om te capituleeren genoemd.

De Prins was inmiddels voortgerukt tot Hindon, alwaar den 11den door een koninklijken trompetter een eerste voorstel tot benoeming van wederzijdsche commissarissen werd aangebracht in een schrijven van lord Feversham.

De bedoeling des Konings bij de keuze van den overwinnaar van Monmouth om de onderhandeling met den Prins te openen, is duidelijk genoeg. Buitendien stond Feversham in eene eigenaardige verhouding tet beide partijen, die hem meer dan een ander den rol van bemiddelaar gemakkelijk gemaakt zoude hebben, zoo er inderdaad van onderhandelen sprake had kunnen zijn. Want Louis de Duras-Blanquefort, door de gunst van Karel II verheven, eerst tot baron Duras, later tot graaf van Feversham, bestond den prins van Oranje vrij na in den bloede, door zijne moeder Elizabeth de La Tour, dochter van den Hertog van Bouillon en kleindochter van Willem den Zwijger, terwijl hij tevens door zijne betrekking van eersten kamerheer der koningin-weduwe, Catharina van Braganza, niet alleen een van de voornaamste leden der Hofpartij, maar zelfs zoo nauw aan die vorstin verbonden was, dat hij bij het publiek onder den spotnaam van *the King Dowager* bekend stond.

Doch van eene wezenlijke onderhandeling kon in de gegeven omstandigheden niets komen. Voor den Prins - zoo verzekerde Bentinck - was geene andere gedragslijn mogelijk dan zich

stipt te houden aan den inhoud zijner declaratie, en de oplossing van alle moeielijkheden, inzonderheid de teedere vraag omtrent de geboorte van den prins van Wales, aan de beoordeeling van een Parlement op te dragen; anderszijds kwam van den ambassadeur van Citters te Londen, de verzekering dat *de Coningh genoegsaem carte blanche gaff aan S.H.*, terwijl men ook meende van den Prins verstaan te hebben, dat hij bijna zeker was dat de Koning *alle propositiën* zoude inwilligen. Het kwam echter niet eens zoover, dat men de gelegenheid had zich van die gezindheid te vergewissen. Slechts éénmaal nog hadden 's Konings commissarissen, Halifax, Nottingham en Godolphin, op Littlecote-Hall nabij Hungerford een mondgesprek gehad met 's Prinsen raadslieden, Shrewsbury, Oxford en Bentinck, en hadden zij zich daarna naar Whitehall terugbegeven, toen in den namiddag van den 21sten December het eerste gerucht kwam dat de Koning-zelf vandaar gevlucht, en de Koningin reeds twee dagen te voren naar Frankrijk vertrokken was. Diep zal de indruk geweest zijn, die teweeggebracht werd door deze tijding, waaraan het bericht der geheimzinnige verdwijning van prinses Anna uit haars vaders paleis slechts kort was voorafgegaan; doch hoe groot de vreugde en verbazing moet geweest zijn, de mare scheen te ongelooflijk en de omstandigheden waarin zij het eerst werd aangebracht, waren te zonderling, om niet tot voorzichtigheid aan te manen.

Een koopman uit Londen, - zoo teekent Huygens aan - getroffen door de omstandigheid dat zoo vele iersche officieren in den namiddag van 20 December bij hem goudgeld waren komen wisselen, had, met die zekere fijnheid welke aan geldmannen pleegt eigen te zijn, begrepen dat daarvoor een gewichtige reden moest bestaan en zich daarom den volgenden morgen bij het krieken van den dag naar Whitehall begeven, waar hij van hem bekende personen de bijzonderheden vernam van 's Konings vertrek, dat geene twee uren te voren had plaats gehad. Met dat bericht spoedde hij zich naar Abingdon in het hoofdkwartier van den prins van Oranje, die eerst in het diepst van den nacht, door een schrijven der koninklijke commissarissen aan Bentinck, de bevestiging dier verrassende uitkomst vernam. Tegelijk met deze heugelijke tijding, kwam het bericht dat de kolonel Marwitz aan het hoofd van de dragonders der lijfwacht sir John Lanier had geslagen, zoodat de tocht toch niet geheel zonder wapenroem zou afloopen. Lanier-zelf kwam over naar

de zijde van den Prins. Bedenkt men hoe sir John bij zijn sneuvelen te Steenkerke als een der beste generaals van het engelsche leger werd betreurd, dan zoude men het er wellicht voor mogen houden dat zijne nederlaag bij Reading niet zoo geheel onvrijwillig geweest is. Hoe het zij, de Prins was overwinnaar, de Koning gevloden, alles kon voor goed, bijna al te gemakkelijk, gewonnen gelden, toen plotseling in den nacht van 24 December de staat van zaken op nieuw geheel scheen te verkeeren, door het bericht dat de Koning op zijne vlucht naar Frankrijk was aangehouden - waarop al spoedig vernomen werd, hoe hij op Whitehall was teruggekeerd, en bij zijne wederkomst te Londen de vreugdevuren hadden gebrand, hoe de burgerij hem een adres had willen aanbieden en er ten paleize *eene grosse cour* geweest was *meest van papisten*. Dat daaronder verraad schuilde, werd niet betwijfeld; *il y a quelque trick en celà*, oordeelde Schomberg. Doch de wezenlijke gezindheid der bewoners van Londen zoude reeds des anderen daags blijken, toen zij, de mannen met oranjestrikken op den hoed, of een oranjeappel op een stok gestoken, de vrouwen met oranje *fontanges* versierd, in dichte menigte den Prins te gemoet snelden, die tegen drie uren door St. James-park zijn intocht naar Whitehall hield. Ter nauwernood was de Koning vandaar vertrokken; des avonds te voren had de prinselijke garde, onder bevel van graaf Solms, het paleis bezet en 's Konings wachten afgelost; den volgenden dag te twaalf uren was hij te water naar Rochester vertrokken, onder bedekking eener compagnie van de lijfwacht, die in last had den gevangene niet al te streng te bewaken. Eerst scheen het evenwel niet of deze gezind was gebruik te maken van de hem gelaten gelegenheid tot ontvluchten; *niet geëmoveert* volgens de beschrijving die Solms van hem gaf, was hij uit Londen vertrokken, *schickende hij zelf in barge gaende het volck daer zitten mosten*, en ook te Rochester bleef bij zich-zelven gelijk, de *honneurs* van zijn verblijf waarnemende tegenover de officieren die hem bewaakten, hun geschenken bereidende, als ware hun dienst niet dan louter plichtpleging jegens zijn persoon, of wel de verloren kansen met hen besprekende, waarbij het merkwaardig antwoord van den zeeuwschen kapitein van Dorp wordt aangeteekend, op 's Konings bemerking dat de Prins toch ook niet weinige Roomsch-Katholieken in zijne omgeving had: *ouy Sire mais ils ont de espées protestantes*[(4)].

Ten slotte kwam eigenlijk nog onverwachts de tijding dat de Koning ten tweede male over zee was ontkomen.

Ook Feversham was inmiddels in hechtenis genomen: reeds in den avond van den 23sten December was het bevel tot zijne aanhouding geteekend; daags daarna, juist toen de koning te Londen was teruggekeerd en Feversham zich *seer in desordre en verstelt* bij den Prins vervoegd had, moest hij den degen aan Bentinck overgeven. Van langen duur was die gevangenschap echter niet. Bij 's Prinsen eerste bezoek aan de Koningin douairière, aan wie hij zich gehaast had Zuylestein en Churchill tot hare geruststelling af te vaardigen, wist zij de invrijheidstelling te verkrijgen van den man, wiens aanwezigheid onmisbaar was aan hare speeltafel(5).

Uit dit vluchtig overzicht van hetgeen door Huygens gedurende den tocht van Willem III werd aangeteekend, blijkt genoeg dat zijn dagboek geheel overeenstemt met de berichten welke dienaangaande van elders tot ons gekomen zijn. Het is dan ook niet zoo zeer de bedoeling, uit de mededeeling van Huygens de toedracht der feiten-zelve te leeren kennen of daaruit nieuw licht te putten ten aanzien van de oorzaken en den samenhang der toenmalige gebeurtenissen, dan wel de stemming gade te slaan welke in die oogenblikken in 's Prinsen onmiddellijke nabijheid heerschte, en waarin de zijne, als het ware weêrkaatst, kan worden teruggevonden.

Daar Huygens hetgeen hem belangrijk voorkwam onder den indruk van het oogenblik neêrschreef, kunnen zijne berichten niet anders dan onvolledig, ja, moeten zij zelfs tegenstrijdig zijn; doch juist daarbij wint zijne voorstelling aan levendigheid: gebeurtenissen van geschiedkundig gewicht, zoowel als nietigheden van zuiver persoonlijk belang, geruchten, allerlei min of meer opmerkelijke mededeelingen, zelfs die met de gebeurtenissen van den dag niets te maken hebben, persoonlijke herinneringen, indrukken door het landschap teweeggebracht, alles is, naarmate het voorkomt, in weinige bladzijden opeengehoopt, en vormt een tafereel dat, in zijn geheel beschouwd, veel minder het denkbeeld eener welgeordende schilderij opwekt, dan van eene photografische afbeelding, maar daarom juist des te getrouwer is.

Welk een onderscheid toch, bij voorbeeld, tusschen het verhaal

van Burnet wiens sierlijke doch afgemeten taal eerder aan eene plechtige processie zou doen denken, dan aan een gevaarvollen veldtocht, en het journaal van Huygens, waaruit men vernemen kan hoe *Z.H. gegrondeert heeft, meer als ooyt sijn leven*, omdat zijn *ordinaris Bredaes bottelbier* niet voorhanden of door het zeewater bedorven was - of hoe Willem III, op het hachelijkst oogenblik van zijne onderneming, lust en tijd vindt om op Wiltonhouse het schilderijen-kabinet van lord Pembroke te gaan bezichtigen. En hoe duidelijk kan men zich een denkbeeld maken van de belangstelling, waarmede eenmaal op Whitehall het vertrek werd in oogenschouw genomen, waar nog zoo kort te voren de veel besproken geboorte van den prins van Wales had plaats gehad, en hoe iedere toegang derwaarts werd doorsnuffeld[(6)], of van den indruk dien het teweegbracht, toen in eene andere zaal van een der aanwezigen vernomen werd, hoe hij op diezelfde plek gelegenheid had gehad den koning van Engeland, in eene onvoorzichtige beweging, zijne vreugde te zien verraden over de veroordeeling van Titus Oates.

Maar Whitehall was nu wel bereikt, en het *groot desseyn* binnen nauwelijks tien weken ten uitvoer gebracht, op eene wijze die, boven alle berekening, voorspoedig had mogen heeten, doch, na zoo gemakkelijk eene zege, stonden voor Willem III de wezenlijke moeielijkheden zijner onderneming nu eerst een aanvang te nemen.

In zijne omgeving schijnt men zich evenwel daarover niet veel te hebben bekommerd; dat de Prins zijn schoonvader op den troon zoude opvolgen, stond daar bereids vast, en zelf reeds vroeger, nog voor de zaak geheel ten einde gebracht was, had het Huygens blijkbaar geërgerd toen hij, bij een bezoek aan Vossius te Windsor, van dezen had moeten hooren, dat, zoo Willem III trachten wilde de kroon van Engeland voor zich te verwerven, hij gewisselijk *de affectie* van *natie soude komen te verliesen*. Nu liep het gerucht dat de Prins reeds door het Hoogerhuis tot *Protector of iets diergelijcx* was gekozen; dat de opdracht der kroon ras daarop zoude volgen, scheen niet betwijfeld te mogen worden, evenmin als dat daarmede voor alle Hollanders van 's Prinsen omgeving een zekere en gemakkelijke weg tot de hoogste ambten in Engeland zoude worden geopend, en men kan zich denken hoe, te midden van zoo schitterende vooruitzichten, met nog grooter ongeduld, dan reeds vroeger in het logement te Hellevoetsluis, de meening van den fiscaal

Rooseboom werd aangehoord, dat *het volck van S.H. in geen hooge engelsche charges soude konnen gebracht worden*, dat dit zelfs met de engelsche wetten strijdig zoude zijn, en de Prins zich in Engeland onmogelijk zoude maken, zoo hij te dien einde de naturalisatie van Nederlanders toeliet.

Deze wijze van zien, zoo natuurlijk en verstandig zij ons voorkomt, viel echter geenszins in den smaak; althans uit hetgeen door Huygens wordt aangeteekend, mag aangenomen worden dat de Hollanders zich in een *pays de cocagne* verplaatst waanden, waar lui en lustig zoude geleefd worden, waar rijkdommen en eeretitels den bevoorrechten als van zelve zouden in den schoot vallen - Langerack liet zich reeds bij voorbaat den titel van *Mylord* aanleunen - en ook al deelde Huygens nu juist niet in de uitspattingen waarmede zijne jongere landgenooten - en ook sommige oudere - den dageraad van zoo schoon eene toekomst meenden te mogen begroeten, dat hij voor zich ook niet vrij was van zekere illusiën, zoude men allicht mogen opmaken uit de nauwkeurigheid, waarmede de voor dien tijd zeer vermogende Hollander telkens aanteekening houdt van het bedrag der inkomsten van de baronets en de squires, die hij op zijn weg ontmoet. Dat op zoo hooggespannen verwachting bittere teleurstelling zoude volgen, was onvermijdelijk. Beter dan zijne Hollanders, kende Willem III het eigenaardige der engelsche toestanden, en van den beginne af blijkt, dat hij er op bedacht was hen bepaald buiten de behandeling der engelsche aangelegenheden te houden, ook al werden enkele der voornaamsten - een Bentinck, een Ouwerkerck of Zuylestein - geroepen in het Hoogerhuis de belangen van hunnen meester te bevorderen, en in hooge hofbetrekkingen aan zijn persoon verbonden. De overigen bleven wat zij waren, gelijk de Koning voor hen prins van Oranje bleef; een onderscheid dat b.v. scherp uitkomt wanneer eenige maanden later, bij gelegenheid van de opdracht der kroon aan Willem III, Huygens zijnen meester, naar engelsch hofgebruik, de hand kust: *ick laet je dat toe*, zegt deze blijkbaar eenigszins verstoord, *omdat je mijn domesticq bent maer anders soude het niet doen. Willende segghen dat andere, geen Engelschen zijnde, hem soo niet moesten salueren*.

Lang echter voor het tot de opdracht der kroon gekomen was, waren de Hollanders reeds van hunne overspannen verwachtingen ontgoocheld; nog was de eerste maand van het jaar 1689 niet verstreken, of een algemeene geest van ontevredenheid en wrevel

had zich openbaar gemaakt, al werd die dan ook voorshands onder den meer hoffelijken term van heimwee bemanteld. Voorst, die te vergeefs naar een ambt in Engeland had gedongen en zich niet tevreden wilde laten stellen met wat de Prins hem in de plaats deed aanbieden, had tot bescheid gekregen dat *hij dan wel kon vertrecken*, en, toen daarop van Bentinck verstaan was, dat, zoodra 's Prinsen positie in Engeland geregeld zoude zijn, eene beslissing volgen zoude ten aanzien van degenen die al dan niet aan zijn persoon zouden verbonden blijven, werd plotseling de trek naar het vaderland algemeen. Borselen verklaarde *geen gevallen in Engelsche manieren te hebben;* Rosande[(7)] - Frederik Willem van Wassenaer - die, meenende verongelijkt te zijn door de bevordering van een vreemdeling, zijn regiment in de garde verlaten had, wilde naar Holland terug, omdat hij niet wèl was: *ja bij 't hoofd* meende de Prins; de generaal van der Duyn van 's Gravemoer wilde ook weêr terug; in één woord, op de onderlinge opwinding volgde nu een algemeene geest van neerslachtigheid, en in die ongelukkige stemming werd door Huygens maar al te rijkelijk gedeeld. Geene bladzijde in zijn dagboek of zij draagt in die dagen de sporen van zijn slecht humeur, dat hij zelfs in de tegenwoordigheid van zijn vorst niet altijd weet te bedwingen, hoezeer hij weinig antwoordt wanneer de Koning hem de gelegenheid geeft zich terug te trekken en hem onverhoeds de vraag doet, *voel je oock de heimwee niet al? en als ick wat grimlachende seijde neen mijnheer, seijde hij weder, ick soude je dat soo qualijck niet kunnen afnemen*.

Huygens wilde wel heengaan, maar niet zonder van de gelegenheid te hebben partij getrokken, en hij dacht er niet aan zijne lastige en gebonden betrekking ten hove te laten varen, anders dan voor een gemakkelijk en welbezoldigd ambt in den Haag. Gelukkig voor ons - anders toch ware het journaal te spoedig gesloten geweest - viel de door hem begeerde betrekking ten slotte niet open, en terwijl de Koning zijnerzijds wel eenige toegeeflijkheid zal hebben betoond, bij de erkende moeielijkheid om den secretaris te vervangen - een oogenblik werd gedacht aan Joan Hulft, den resident van H.H.M. te Brussel - bleef Huygens zijne bediening waarnemen, al gevoelde hij zich ook *chagrin over 't faesoen van sijn charge*.

Dan, billijkerwijze moet toch erkend worden, hoeveel, ook na te hoog gespannen verwachting, de teleurstelling tot die gemoedsstemming zal hebben bijgedragen, dat het voor een man

van jaren doorgaans niet aangenaam zijn moet, zich in de noodzakelijkheid gebracht te zien een onrustig en onhuiselijk leven in den vreemde te leiden, met het vooruitzicht misschien voor altijd van zijn gezin gescheiden te blijven. Want, zoo berekent Huygens, indien hij te Londen, met de zijnen, leven wilde op denzelfden voet als in den Haag, eene leefwijze die in Engeland nog wel als bescheiden mocht gelden, dan zoude hij zeker twintigduizend gulden 's jaars moeten verteren, hetgeen derhalve in dien tijd eene ongehoorde uitgave schijnt geweest zijn. Geen wonder derhalve dat Huygens zich weinig opgewekt gevoelde en dat, volgens de karakterbeschrijving die Dijkveld van hem aan den Koning maakte, hij die *nooyt van een zeer vrolijck humeur* gevonden was, nu meer dan te voren *abbatu gezien werd*[8].

In die stemming verliepen de eerste maanden van 1689: ontevredenheid onder degenen die de Prins niet bij zich begeerde te houden, naijver van dezen jegens hen die aangewezen werden te blijven, en van de laatsten onder elkander, het dagboek van Huygens draagt er ruim de sporen van. Zelfs zij die het naast bij Willem III staan, zooals Odijck en Zuylestein, zijn gemelijk; Dijkveld, eerst onlangs in Ambassade uit het vaderland overgekomen, en die met zijne ambtgenooten, Odijck en Witsen, de statige woning van den gewezen kanselier Jeffreys in St. Jamespark betrokken had, Dijkveld vooral is niet het minst bitter in zijn oordeelvellingen over 's Prinsen houding, en in zijn klachten omtrent Bentinck, wiens spoedige verheffing tot graaf van Portland met leede oogen, zelfs door zijne eigene landgenooten, was aangezien.

Men verbeelde zich in die omstandigheden den toestand van Willem III: eenerzijds omringd van vrienden zijner jeugd, veelal, gelijk Bentinck en ook Huygens-zelf, mannen van beproefde trouw jegens het Huis van Oranje: anderen, zooals Witsen en Hop, in het vaderland onder de hoofden der staatsche partij geteld, doch op vreemden bodem in de eerste plaats Hollander nevens den Stadhouder; bloed- en aanverwanten zooals Beverweerd, Ouwerkerck, Zuylestein, of de Solms' en de Dohna's, op wier persoonlijke verknochtheid de Prins kan staat maken, aan wie hij zich met vol vertrouwen kan overgeven in die zeldzame oogenblikken, wanneer hij er behoefte aan gevoelt zijn hart uit te storten, doch die juist daarom in Engeland met wantrouwen worden bejegend; die, als vreemdelingen, niet alleen met zekere voornaamheid worden behandeld, maar wier minste

gedragingen met onverbiddelijke gestrengheid worden beoordeeld, van wie de Prins zich om die redenen moet losmaken, en voor wie hij, ter wille zijner nieuwe omgeving, de oude gehechtheid moet verbloemen. En die nieuwe omgeving - daarin bevinden zich slechts zeer enkelen die den moed gehad hebben, uit gehechtheid aan hun geloof en de vrijheden van Engeland, openlijk met den katholieken Koning te breken; het meerendeel bestaat uit verraders, die zich, bij het dalen van de zon der Stuarts, gehaast hebben de partij des Konings te verlaten, of die zich daarna gebogen hebben voor het *fait accompli;* die onder hen, welke ter liefde van hun vaderland zich in de nieuwe orde van zaken voegen, zonder geneigheid te veinzen voor den vreemden vorst, zijn nog de getrouwsten; hoe velen onder degenen, die dagelijks in de zalen van Hamptoncourt gezien worden, staan tegelijkertijd in geregelde betrekking met het hof van St. Germain, en die, terwijl zij Willem III met betuigingen van aanhankelijkheid overladen, geene gelegenheid doen voorbijgaan om het verdreven koningshuis van hunne goede gezindheid te verzekeren: zoo b.v. lord Preston, tegen wien Huygens, reeds in Februari 1689, verzocht wordt den Prins te waarschuwen; of Churchill die zich ziek houdt, als het er op aankomt ten gunste van den Prins te stemmen, of lord Arran, de oudste zoon van den hertog van Hamilton, die verdacht wordt van medeplichtigheid aan een aanslag op 's Prinsen leven. Waarlijk de scherpziende Ronquillo bedroog zich niet, wanneer hij *in sijn quaed frans* aan Huygens als zijne meening te kennen gaf *dat de Con. veel quaedt volck had, en dat uyt die selfde grondt van bedchamber*, waar het gesprek gevoerd werd, *vijanden van hem opresen*.

Gaat men alle die omstandigheden na, dan kan men zich lichtelijk voorstellen hoe het Willem III te moede geweest moet zijn op die dagen wanneer Huygens aanteekent: *de Con. was melancolicq* of wel *S.M. sagh grijnich*. of *was chagrin*, en was het wonder, dat hij op een schoonen Meidag, van zijn gevoel overweldigd, eene verzuchting slaakt naar de haagsche kermis waarvoor hij *wel hondertduyzent guldens zoude overhebben* zoo hij daarheen *als een vogel door de lucht* kon overvliegen! Zeker, op eene hollandsche kermis, en nog wel eene kermis van dien tijd, valt het moeïelijk zich den kuchenden en aamborstigen staatsman voor te stellen, van wien Gourville in zijne gedenkschriften meldt, dat hij niet eens in den schouwburg zijne aandacht bij de voorstelling kon houden, maar liefst, in ver-

trouwelijk gesprek, achter de overige toeschouwers placht op en neder te wandelen. Doch in dien ongekunstelden uitroep, een jaar later niet minder levendig herhaald - *nu wordt de boevenklock geluid* - doet zich al de diepte gevoelen van 's Prinsen gehechtheid aan het vaderland, waar, al was daar de positie van den Stadhouder vaak verre van benijdenswaardig, toch niet bij iederen stap list en verraad verscholen lag.

Evenwel die oogenblikken van ontboezeming waren zeldzaam. In zijn geheel genomen geeft het dagboek van Huygens ons van Willem III geen anderen indruk dan het beeld, dat ons voor den geest staat van den ingetrokken, bijkans stuggen vorst, wiens hoesten en bloedspuwen niet minder dan zijn aangeboren aard, hem veelal kortaf doet zijn in zijn spreken; die, in schijnbare werkeloosheid, uren achtereen in het vuur kan zitten staren, of *blommetjes langs den kant* plukt, in plaats van zijn gevoelen uit te spreken, en die soms met merkbare verstrooidheid de antwoorden van zijn secretaris aanhoort op de werktuigelijk tot hem gerichte vragen. Toch blijkt ook nu en dan, dat onder een zoo weinig aantrekkelijk uiterlijk een warm hart klopte, b.v. wanneer hij met Huygens spreekt van diens zwager, den heer van St. Annaland, Filips Doubleth, wien de Koning eene wezenlijke genegenheid schijnt te hebben toegedragen; of wanneer hij van den page Keppel, den lateren lord Albemarle, die door een val op de jacht het been gebroken heeft, zegt: *het is sulck een goeden jongen, hij heeft schrickelijke pijn uitgestaen*, of wel wanneer hij navraag doet naar den voortgang der studiën van den zoon van zijn secretaris, den jeugdigen *Tien*, Grootvaders petekind, en van *neeffie van Sint Annaland*, met eene welwillendheid, waaraan wellicht het stille leed van den kinderloozen echtgenoot niet vreemd zal geweest zijn. Niet altijd ook zijn 's Konings gesprekken kortaf of nederbuigend vriendelijk, als men hem b.v. gedurig hoort informeeren naar de huiselijke twisten van den heer Boreel en zijne vrouw, die ongelukkig getrouwd waren[(9)], of wanneer hij lacht om de hoogdravende gedichten waarin zijn lof gezongen wordt, of wel om de attenties waarvan eene hofdame het voorwerp is van de zijde van iemand, die eerst nagevraagd heeft of aan eene *bedchamberwoman* hetzelfde uitzet als huwelijksgift wordt toegelegd, als aan de jongere *maids of honour;* somtijds zelfs hebben zijne uitvallen bepaald eene komische zijde, als b.v. zekere Elsje, de dochter van Lijsje de schoonmaakster, naar Holland terug wil, omdat zij daar een

minnaar heeft, en zij, sterk in hare liefde, het hoofd der Coalitie, den tegenstander van Lodewijk XIV, schaakmat zet, en hem er toe brengt zuchtend aan Huygens te verklaren, dat er niet aan te veranderen valt, want *ic ken Elsje well en jij kendt de Coningin well;* tusschen die botsende vrouwenkarakters schoot zelfs het beleid van een Willem III te kort.

Ook het beeld der Koningin, zooals het zich uit de aanteekeningen van Huygens doet kennen, stemt overeen met wat van elders omtrent haar bekend is; vriendelijk en vroolijk, rekent zij hem een onwillekeurig verzuim niet toe en wisselt gaarne met hem in het voorbijgaan eenige woorden, of vertoont hem hare goudvisschen als eene zeldzaamheid; en al gebeurt het dan ook een enkele maal dat zij geen acht slaat op zijne tegenwoordigheid, zoo raadpleegt hij hem toch vaak over schilderijen en zaken van kunst, waarvan hij een degelijk kenner was. Maar, veel meer dan in de onmiddellijke omgeving der Koningin, verkeerde Huygens in het gezelschap van hare hollandsche hofdames, de gravin van Stirum, die reeds vóór haar huwelijk, als freule van Boetzelaer, aan het huis der prinses van Oranje verbonden geweest was, en vooral bij de *joffrouwen* van Goltstein en Vijgh, die hij bijna dagelijks in hare vertrekken gaat bezoeken. Meest bij de freule van Goltstein was een punt van vereeniging voor de Hollanders, wier betrekking hen niet in de onmiddellijke nabijheid des Konings bond, of die om dienstzaken uit het vaderland of uit het leger overkwamen; daar werd thee en chocolade gedronken, destijds eene eerst onlangs in zwang gekomen nieuwigheid, of met de uit den Haag overgekomen vrienden werd een souper aangericht, dat Huygens niet altijd goed bekwam; daar werd het nieuws van den dag, het engelsche zoowel als het hollandsche, druk besproken, maar vooral de tijdingen uit den Haag zorgvuldig nagepluisd, zooals het befaamde proces van den raadsheer Kievit, waarin niet weinig aanzienlijke personen betrokken waren, of het huwelijk van *den crepelen heer van Woestwezel met de bleecke joff. van Werckendam*[10]; daar werd in vertrouwen gefluisterd dat de Koning even moeielijk te bedienen werd, als voorheen zijne grootmoeder; dat de Koningin *geheel engels werd*; of wel de bedaagde geldersche freule - zij kwam rond voor hare twee-en-vijftig jaren uit[11] - beklaagde zich *bijkans krijtende over de mépris* der engelsche vrouwen, of ergerde zich dat Bentincks dochter, vroeger eenvoudig Mietje geheeten, nu als *Lady Mary* moest worden begroet.

Minder geregeld bezocht Huygens de overige leden der koninklijke hofhouding. De engelsche dames der Koningin schijnt hij met zeker opzet te hebben vermeden; het meest nog bezocht hij het huis van den opperstalmeester graaf Hendrik van Nassau-Ouwerkerck, wiens gemalin, Isabella van Aerssen, van oordeel was *dat de Hollanders wat societeyt en vruntschap behoorden te houden*, en rondom wier gastvrije tafel de verschillende leden der huizen Beverweerd en Zuylestein zich in den familiekring plachten te vereenigen. Daar ontmoette Huygens o.a. lady Arlington, de uit 'Elizabeth Musch' welbekende mademoiselle de Beverweerd, die veelal verblijf schijnt gehouden te hebben bij de Koningin-weduwe van Karel II, in wiens *Cabal*-ministerie haar echtgenoot voormaals zitting had gehad.

Maar niet uitsluitend aan het hof en in de daarmede onmiddellijk samenhangende kringen hield Huygens zich gewoonlijk op. Veelal was hij ook in de stad te vinden, in eene kleine woning in Axyard, nabij St. James Park, bij twee hollandsche vrouwen, *nicht* Becker en hare zuster Vernatti, zijne verwanten, naar het schijnt, van de zijde der van Baerle's[(12)], die hij, hoeveel hij ook nu en dan op die dames hebbe aan te merken, geregeld bezocht. En wel was daar stof tot aanmerkingen: mevrouw Vernatti was niet gelukkig gehuwd; haar man, een soort van politiek avonturier, zoo het schijnt, die zich tot de Tory-partij rekende, was een doorbrenger, die in weinig jaren tot een zoo onherstelbare diepte zonk, dat hem geen gereed geld kon worden toevertrouwd; zijne vrouw schijnt daarvoor troost te hebben gezocht bij zekeren kolonel Tipping, een lid van het parlement, die in zedelijke hoedanigheden niet veel hooger dan haar echtgenoot moet gestaan hebben. Daarenboven deelde mevrouw Vernatti met mevrouw Becker den hartstocht voor het spel, en wel in zoo hevige mate, dat men bijkans geneigd zoude zijn, beide vrouwen te houden voor het type waarnaar van Effen later zijne 'Livadia' schilderde. Elken namiddag - en de namiddagen waren lang in die dagen, als men ten twaalf ure het middagmaal genomen had - werd daar partij gemaakt, en, zoo het al een enkele maal gebeurde dat de twee zusters niet te huis aan de speeltafel te vinden waren, dan kon Huygens er toch zeker van zijn dat zij elders op een partij *piquette*, of *à l'hombre* waren genood.

Nog eene andere omstandigheid draagt er toe bij om het huis in Axyard in ons oog niet zeer *respectable* te doen schijnen:

de blijkbare intimiteit nl. van mevrouw Becker met de in den aanvang dezes reeds vermelde Elizabeth Villiers, door Huygens gemeenlijk kortaf *Betty* geheeten, de zuster der eerste vrouw van Bentinck en van den eerlang tot graaf van Jersey verheven sir Edward Villiers, met wie, zooals men weet, de Koning op den voet eener min of meer platonische verhouding verkeerde; eene intimiteit die van de zijde van mevrouw Becker geenszins belangeloos schijnt geweest te zijn. Bij zekere gelegenheid toch verdenkt Huygens haar *maeckelaerdygeldt* te hebben genoten voor een ambt, dat zij beweert, door bemiddeling van miss Villiers aan een derde te hebben bezorgd; en blijkbaar is het althans dat zij zich als tusschenpersoon deed gebruiken tusschen hare vriendin en 's Konings secretaris, die, al schijnt hij persoonlijke ontmoetingen liefst vermeden te hebben, toch der *favorite* allerlei kleine diensten bewijst en met belangstelling verneemt naar alles wat zijne bloedverwante hem omtrent *Betty* weet mede te deelen, b.v. hoe deze eene woning gehuurd heeft in de nabijheid van Hamptoncourt[(13)], of hoe hare betrekkingen verlangen naar een hertogstitel, zeker om niet onder te doen voor die andere leden van het geslacht Villiers, die zich, onder vroegere regeeringen, mede door bloote hofgunst den hertogelijken titel van Buckingham en van Cleveland hadden weten te verwerven.

Doch keeren wij terug tot den loop der gebeurtenissen, zooals het dagboek van Huygens ons dien doet kennen. Reeds zagen wij dat hij, hoe weinig tevreden ook, ten slotte toch zijne betrekking niet had opgegeven; zijne dagelijksche aanteekeningen van het begin van 1689 af, tot in den zomer van 1690, geven ons een levendig beeld van het woelige en toch zoo ledige hofleven, dat afwisselend op Whitehall en Hamptoncourt, of op Hollandhouse en Kensington werd gevoerd. Nieuwspapieren, men weet het, verkeerden destijds nog in den staat van kindsheid; eene enkele maal wordt door Huygens gewag gemaakt van een nummer van *the Athenian Mercurys*, of van een bericht in *the Voter*, zeker ver verwijderde voorloopers van de *Times* en de *Daily News* onzer dagen. Wat dus toentertijd aan dagbladen ontbrak, moest door gesprekken en briefwisseling worden aangevuld. Vandaar dan ook, dat Huygens den gang der beraadslagingen in de conventie, sedert de maand Maart in een par-

lement veranderd, niet anders kent dan van hooren zeggen, en omtrent de moeielijkheden, welke zich in die vergadering voordoen, slechts oppervlakkig is ingelicht; zoo, b.v., wanneer de geestelijke leden van het Hoogerhuis zich bezwaard gevoelen over het onwrikbaar calvinisme van Willem III en over de terzijdestelling van het goddelijk recht der Stuarts, Huygens eenvoudig spreekt van *vrees voor dwarsdrijverije van de zijde* van *Ecclesiastiquen*, of later in nog minder eerbiedige termen aanteekent, dat *de Bisschoppen nog altyd de beest spelen*.

Ook van de gewichtige debatten die in de eerste maanden van 1689 de aandacht van geheel Engeland geboeid hielden, en die zich ten slotte oplosten in de opdracht der kroon aan Willem en Maria, is evenzeer bij Huygens niet veel meer dan een enkele echo te vinden; bij hem, wij zagen het reeds, bestond bijna geen twijfel of de Prins zou in zijns schoonvaders plaats ten troon stijgen, zoodat, ook al moet hij zich nu en dan niet ontveinsd hebben dat de zaak geenszins zoo eenvoudig was als hij ze zich dacht, hem toch ten slotte de uitkomst niet verraste.

Den 22sten Februari landde de Prinses te Whitehall, waarheen haar gemaal zich ter harer ontvangst gespoed had, en 's anderen daags werd, met de onvermijdelijke begeleiding van trommelen en trompetten, aan het vorstelijk echtpaar de kroon van Engeland opgedragen. In de laatste dagen van April, nadat inmiddels de Koning en de Koningin mede tot regenten van Schotland verklaard waren, volgde de kroning.

Ooggetuige dier plechtigheid was Huygens niet; juist in die dagen was hij, meer dan te voren, verdrietig en ontstemd, zoodat hij niet verkoos gebruik te maken van de hem aangeboden plaats in de loge van mevrouw van Ittersum, Bentincks zuster, en zelfs 's anderen daags vrij schamper aan den Koning zegt dat hij zich onledig gehouden heeft met het ontcijferen eener dépêche uit den Haag, op de vraag of hem geen gedenkpenning der kroning was ter hand gesteld, ontkennend antwoordende, *sonder veel replicque*. Alleen op het gezag van anderen kon hij dan ook aanteekenen dat de nieuwe Koningin, met die aan de Stuarts eigene wijze van zijn, *in de processie geweldig geparoisseerd hadde, maer de Coningh niet soo wel der uyt gesien en hadde*.

Terstond na afloop der plechtigheid verliet het hof wederom de hoofdstad voor het nieuw in orde gebrachte Hamptoncourt, maar de eenzaamheid van dat buitenverblijf was slechts zeer

betrekkelijk. Onophoudelijk wisselen elkander de bezoekers af, en al heeft Huygens niets met de engelsche aangelegenheden te maken, zoo staat hij toch al spoedig bloot voor allerlei aanzoeken. Een der eersten, die door zijne tusschenkomst het oor des Konings hoopte te bereiken, was de beruchte Jeffreys, die uit de diepte van zijnen kerker in den Tower, door een geschenk van vijf honderd pond sterling, de voorspraak van Huygens bij Willem II1 trachtte te verwerven; maar ondubbelzinnig was het antwoord dat de eenmaal zoo gevreesde Chief Justice ontving: *dat het bij ons eene crime is, dergelijke zaken voor geld te doen*.

Talrijk blijven echter andere sollicitatiën, hetzij van hollandsche regenten, om een of ander ambt - zoo b.v. de latere raadpensionaris Isaac van Hoornbeek, destijds nog een jong advocaat, van wien Huygens meent dat hij *redelijck verstand* scheen te hebben - dan van officieren, die verlangend uitzien naar bevordering, zooals b.v. de generaal van Laer van Slangenburgh, die dagelijks het verhaal zijner eindelooze twisten met Waldeck op nieuw begint, of wel Zuylestein, die eene compagnie verlangt voor eenen kapitein van der Schoute, *sijn maeghschap van sijn grootmoeders zijde*[14]; of wel er verschenen min of meer belangwekkende schoonheden uit een of andere afgelegen garnizoensplaats, om, door 's Konings gezag, de tenuitvoerlegging te verwerven van een door den krijgsraad gewezen vonnis, waarbij haar trouwelooze verleider tot een huwelijk met zijn slachtoffer was veroordeeld[15]. Veelvuldig zijn ook de aanvragen om onderstand van uit Frankrijk geweken protestanten, waarbij het opmerking verdient, hoe, met uitzondering natuurlijk van die refugiés, welke in 's Konings huis of in zijne garde zijn opgenomen, zooals Gastigny, 's Konings opperjagermeester, l'Estangen La Melonnière, zijne adjudanten, Villattes, Noyelles[16] en enkele anderen, Huygens blijkbaar weinig ingenomen is met die ongelukkige zwervelingen, wier lot toch, weinige jaren te voren, zoo algemeene deelneming had opgewekt, en in wie de Koning zoo uitnemend gevormde militairen aantrof. Was die koelheid een bloot gevolg der ontstemming, bij den niet zeer voorkomenden secretaris teweeggebracht door de telkens herhaalde aanvragen om ondersteuning, die door zijne handen gingen, of moet daarin een bewijs gezocht worden van zekere reactie, na de algemeene geestdrift waarmede de bannelingen eerst allerwegen ontvangen waren - het schijnt gewaagd, daaromtrent eene gissing uit te spreken[17].

Wanneer dan des morgens de sollicitatiën waren afgeloopen en de inmiddels in gereedheid gebrachte stukken den Koning ter onderteekening waren aangeboden, was doorgaans de dagtaak van Huygens volbracht en kon hij vrijelijk over zijn overigen tijd beschikken[18]. Dan werd eerst het middagmaal genuttigd, hetzij aan de tafel die door Isac werd gehouden[19], of in de herberg van Pontac; of wel Huygens was, veelal door den *kleinen* Sayer[20], als gast genood aan de tafel der grooms, wel te verstaan, 's Konings edellieden of kamerjonkers. Na den eten volgde dan meestal eene wandeling in Hydepark of langs de Theems, gewoonlijk in meer deftig gezelschap ondernomen, inzonderheid met Silvius, den bekenden onderhandelaar van Karel II, wiens zoo fijn geteekend portret ons door Hamilton bewaard is in de enkele woorden: *ce personnage qui ne tenoit rien de ce que promettoit le nom romain qu'il avoit pris*[21], en na de wandeling werden bezoeken afgelegd, of Huygens onthaalde zijne vrienden ten zijnent op *een glas Cherreesche seck* of een *fless vin de Champagne*[22].

Een goed deel van den dag moet hij echter aan meer degelijke bezigheid hebben gewijd, want dat hij een beoefenaar was van kunsten en wetenschappen, en in al wat daarmede in verband stond levendig belang stelde, blijkt bijna op iedere bladzijde van zijn journaal: zijne herhaalde bezoeken bij Tempioen, den uurwerkmaker, zullen wel niet alleen ten doel gehad hebben een *pinnetje te doen maecken* aan zijn horologie, maar wijzen duidelijk op zekere vriendschappelijke verhouding[23]; elders vermeldt hij het verzoek van een geleerd genootschap om een verrekijker van zijn eigen maaksel, of hij bezoekt op het observatorium te Greenwich den beroemden Flamsteed, wiens sterrekundige kaarten nog heden ten dage in waarde worden gehouden, of wel in het verlaten St. James Palace zoekt hij den geleerden Justel op, den bibliothecaris van den vorigen Koning, ook al staat die Franschman niet als een aanhanger van Willem III bekend[24]. In den regel echter teekent Huygens van dergelijke personen niet veel meer aan dan de namen, zoodat ons niets overblijft dan te betreuren, dat hij de met hen gevoerde gesprekken niet met diezelfde nauwkeurigheid heeft bewaard, als de weinig stichtelijke verhalen, die hij des morgens in 's Konings wachtzaal of als tafelkout onder de officieren der garde had vernomen.

Een aangenaam rustpunt in een zoo bewogen leven was voor

Huygens het bezoek van zijne vrouw en zijn eenig kind Constantyn, die, onder geleide van *broer Christiaen*, in Juni naar Engeland overkwamen[25].

Het dagboek wint daarbij echter niet veel aan belangrijkheid, hoezeer het genoegen doet hier bevestigd te mogen zien dat de goede verstandhouding, door den overleden vader bij zijn uiterste wilsbeschikking zoo dringend aan zijne zonen aanbevolen, inderdaad door hen bewaard werd. Omtrent den beroemden Nederlander, wiens vernuftige uitvinding destijds reeds eene europeesche vermaardheid genoot, bevat zijns broeders dagboek evenwel weinig bijzonderheden; het doel zijner reis was wellicht enkel ontspanning te vinden op zware studiën, want, behalve eene enkele vermelding dat *broer* eene zitting van *the Royal Society* is gaan bijwonen, of dat hij te Windsor de belangen van Newton bij den Koning is gaan bepleiten, wordt er weinig meer van hem medegedeeld, dan dat hij bij een gezelschapsspel ten huize van mevrouw van der Duyn de gelukkige winner was van een zilveren kan, of dat hij zich een driedaagsch uitstapje naar Epsom veroorloofde, in gezelschap van zekere Mrs. Row en Mrs. Pamel, wier reputatie alles behalve van de beste was[26].

De gebeurtenissen hadden inmiddels niet stilgestaan. Vooral naar de zijde van Ierland waren de blikken voortdurend met bezorgdheid gericht. Reeds in Maart 1689 had het gerucht geloopen dat koning James daar geland was en, hoewel de tijding nog niet zoo spoedig bewaarheid zoude worden, had het Parlement toch aanzienlijke sommen bewilligd, ten einde aldaar met kracht te kunnen optreden. Zoo ernstig was reeds de staat van zaken, dat, gelijk bekend is, voor den jongen Temple, die de betrekking van *Secretary of War* had aanvaard, het gevoel der verantwoordelijkheid te zwaar werd, en hij tegen het zelfverwijt zijner ongenoegzaamheid redding zocht in een vrijwilligen dood. Weinige dagen vóór die tragische gebeurtenis waren de naar Ierland bestemde troepen vertrokken, en het werd al spoedig ruchtbaar dat de Koning-zelf zich mede daarheen wenschte te begeven; evenwel verliep het geheele jaar, zonder dat daaromtrent iets met zekerheid werd vernomen. Eerst in Januari 1690 gaf Willem III aan het Parlement kennis dat zijn voornemen vast stond, en nog duurde het tot het einde van April eer Huygens

last bekwam een brief aan de Staten-Generaal in gereedheid te brengen, waarbij aan H.H.M. bericht werd dat de Koning besloten had persoonlijk de leiding van den veldtocht op zich te gaan nemen. En daarna verliepen er wederom weken eer deze aan Heinsius melden kon: *Na veel stribling en moeijte ben ick nu soo ver gekoomen dat ick staet maeck te vertrecken naer Ierland*(27).

Herinnert men zich welk eene voorstelling van het groene Erin destijds heerschte, en hoe algemeen dat land in Engeland met eene soort van bijgeloovigen afschuw werd beschouwd, dan kan men - nog afgescheiden van alle denkbeelden van het gevaar en de ongemakken aan een veldtocht verbonden - zich voorstellen, hoe Huygens, die nog onlangs van uit de omgeving der Koningin met zekerheid meende vernomen te hebben dat de Koning van den tocht had afgezien, onaangenaam werd verrast toen hem werd aangezegd dat hij zich gereed had te maken zijnen meester te vergezellen, en hoe hij *alle dese daghen melancolicq was over de fascheuse rijs van IJrland, die niet als heel kostelijck ende heel moeijelijck konde zijn*. Maar daaraan viel niet te veranderen. Met hoe grooten tegenzin ook, de noodige toebereidselen moesten gemaakt worden; een rijpaard werd aangekocht, van vrienden en bekenden werd afscheid genomen, en in den vroegen morgen van den 13^{den} Juni stapte Huygens in den reiswagen, die hem, in gezelschap van Germain en Rooseboom, op het door den Koning bepaalde tijdstip te Chester zoude aanbrengen.

Zelfs door Engeland was in die dagen het reizen niet zonder gevaar. Nog kort te voren was de admiraal Torrington, hoezeer van drie knechts begeleid, te Tyburn in de onmiddellijke nabijheid van Londen door straatroovers aangevallen en uitgeplunderd, doch voor 's Konings veiligheid zullen wel buitengewone maatregelen genomen zijn; ten minste de reis liep af zonder eenig ongeval, terwijl de verhalen van Germain, uit de dagen toen hij nog aan het hof der *Princes-Royael* was, niet weinig zullen nebben bijgedragen om den tijd te korten. Den 17^{den} reeds werd Chester bereikt en aldaar - want van eene zeehaven Liverpool had toen nog niemand ooit gehoord - scheepte men zich in op het jacht *Monmouth*, aan welks boord het reisgezelschap nog vermeerderd werd met den amsterdamschen pensionaris Hop die, evenals de brandenburgsche envoyé Danckelmann, broeder van den bekenden eersten pruisischen staatsminister,

aangewezen was den Koning in diplomatieke betrekking te volgen. Nog voegde zich bij hen de markies de Montpouillan, uit het huis Caumont la Force, die zich door zijn eerste huwelijk met de dochter van Wolfert van Brederode en Christine van Solms mede tot de aanverwanten van Willem III kon rekenen, en wiens naam veelvuldig bij Huygens wordt vermeld, hoewel doorgaans niet met eere, want al had de destijds bijna zeventigjarige Franschman, ter wille van het Protestantisme, zijn geboorteland verlaten, zoo schijnt hij toch van zijne hugenootsche vaderen minder eene ascetische strengheid van zeden, dan een opmerkelijk krachtig lichaamsgestel te hebben overgeërfd[(28)].

Met dit gezelschap aan boord kreeg de *Monmouth*, zonder oponthoud, binnen drie dagen de kust van Ierland in het gezicht, en twee maal vier en twintig uren later zette Huygens te Belfast voet op ierschen bodem; de indruk dien het gevreesde eiland te weeg bracht was wel niet gunstig doch het viel vooreerst nog al mede - maar, zoo vernam Huygens, niet naar Belfast moest hij een oordeel vellen over Ierland en zijne bewoners, want aldaar *willen de luijden niet weten dat sij Ieren zijn, maer seggen Schotten te wezen, die overgekomen zijn*. Ook de omstreken van Belfast zijn *plaisant*, vooral gezien van uit het rijtuig van den maarschalk Ouwerkerck, die, voor korten tijd, Huygens eene plaats in zijne calèche aanbiedt. Later moet deze het leger te paard volgen, niet zonder te bevinden dat het nieuw aangeschaft ros een *slap en leuy* beestje is, en meer dan eens een zandruiter te worden, of, vooral tegen het einde van den tocht, door vermoeidheid overmand, in den zadel in slaap te vallen. Daarbij kwam dat onze held zich al spoedig onwel begint te gevoelen, wanneer er kans ontstaat dat de beide legers slaags zullen geraken, eene onpasselijkheid die slechts schijnt geweken te zijn nadat de vijand zich achter Drogheda had teruggetrokken. Doch ook daar vervolgt hem Willem III, en zal in den bloedigen dag van den 11^{den} Juli het lot worden beslist, niet alleen van Ierland, of van Willem en Jacobus, maar de toekomst-zelve der engelsche Monarchie.

Sedert verscheiden dagen reeds waren de beide legers elkander als op den voet gevolgd, en had Huygens ruime gelegenheid den toestand waar te nemen, waarin het ongelukkige land door zijne zoogenaamde bevrijders was gebracht. Aan de oevers der Boyne worden deze eindelijk achterhaald, en van zoo nabij vervolgd, dat, gelijk bekend is, daags voor den overtocht der

rivier, de Koning door een vijandelijken kogel getroffen werd, wel gelukkig niet ernstig, maar toch, gelijk hij onder het verbinden zeide: *dat diende niet nader* - tot degenen die zich rondom hem verdrongen daarbij voegende: *pourquoi ne marchez vous pas, Messieurs?*

Den volgenden ochtend, voordat nog met zekerheid bekend was of dienzelfden dag de beslissende slag geleverd zoude worden, bevond Huygens zich reeds vroeg in 's Konings kwartier en ontving van hem, ter sluiting, een bij het eerste morgenlicht aan de Koningin geschreven brief. Daarop steeg de Koning met zijn gevolg te paard, terwijl Huygens zich met de heeren Danckelmann en Rooseboom naar eene hoogte begaf, vanwaar de bewegingen op het slagveld in veiligheid konden worden waargenomen.

Het zal Huygens wel niet onbekend geweest zijn, hoe onaangenaam het Willem III was, wanneer personen, die niet tot het leger behoorden, zich uit louter nieuwsgierigheid te dicht in het krijgsgewoel waagden, maar men schijnt te mogen aannemen dat het temperament van Huygens hem wel nimmer zal hebben doen behooren tot de roekeloozen, die de Koning, bijna met geweld, van het slagveld moest doen terugdrijven. Aan de overzijde der Boyne althans waagde hij zich eerst, als de Ieren, bij wier vervolging de koning *hem zeer exposeerde*, voor goed waren teruggetrokken. Daar wachtte hem het afgrijselijk schouwspel van het juist ontruimde slagveld, bezaaid met lijken *alle naeckt uitgetrocken, meest door de vrouwen en canaille van het leger, die met haer beuijt op het veldt daerbij terstond marckt hielden*. Bevreemdend is het, bij Huygens met geen woord gewag gemaakt te vinden van het sneuvelen van Schomberg, dien hij nog weinige dagen te voren had begroet. Maar zoo, niettegenstaande dat verlies, de zege glansrijk geweest was, mocht toch de vreugde niet lang van duur zijn. Nauwelijks was Willem III eenigszins uitgerust - den 13^{den}, zoo schrijft Huygens, had *de Con. den gantschen dagh sijn muijlen aen* - of daar ontving hij het bericht van Waldecks nederlaag bij Fleurus, en bijna onmiddellijk daarop, juist als de intocht in Dublin heeft plaats gehad, volgt het gerucht van een zeeslag bij het eiland Wight, waarin de onzen eerst gezegd worden de overwinning te hebben behaald, doch waarvan alras de schandelijke waarheid bekend wordt, dat Evertsen door den Engelschen admiraal Torrington is in den steek gelaten, zoodat de staatsche vloot alleen niet bestand is geweest tegen de overmacht van Tourville.

De indruk in het leger was derhalve juist tegenovergesteld aan dien, welke door de opeenvolgende gebeurtenissen in de Hoofdstad was teweeggebracht. Daar werd de verslagenheid over de geleden nederlagen in vreugde veranderd door de tijding van de schitterende zegepraal in Ierland behaald, doch aan de oevers der Boyne was de vreugde al spoedig bekoeld, toen daar de zoo kort voorafgegane rampen werden vernomen. Zoo sterk was die indruk, dat Willem III terstond in overweging nam, naar Engeland terug te keeren, en daarvan eerst afzag, ten einde in persoon het beleg om Limerick te gaan doorzetten, toen voldoende gebleken was dat de fransche Admiraal voor goed de engelsche kust had verlaten, zonder, zooals gevreesd werd, eene poging te beproeven om de gemeenschap tusschen Engeland en Ierland af te snijden.

Het beleg van Limerick werd niet door Huygens bijgewoond; voorshands had hij genoeg van het krijgsleven, en het moet hem niet onwelgevallig geweest zijn, op zekeren dag van Ouwerkerck te vernemen dat de Koning voornemens was hem te Dublin achter te laten, omdat hij geene calèche te zijner beschikking had. Twee dagen later wijzigde de Koning dat voornemen nog, en ontving Huygens bevel, niet te Dublin te blijven, maar naar Londen terug te keeren.

Onverwijld werd de terugreis aanvaard en de overtocht naar Chester liep rustig af, zonder andere stormen te ondervinden dan die de verstandhouding tusschen de passagiers onderling verstoorden. Rooseboom, die zich ziek gehouden had, en nu mede terugkeerde, keef met van Gent, en Danckelmann met Hop; deze wist daarentegen mede te deelen dat de brandenburgsche diplomaat en zijn broeder aan Frankrijk verkocht waren; Gent, van zijn kant, klaagde weder over Hop, zoodat het geen wonder was dat, zoodra Chester bereikt was, allen op het spoedigst den weg naar de Hoofdstad insloegen.

Te Londen was de van het oorlogstoonel *swart verbrandt* teruggekeerde Huygens, voor een oogenblik de held van den dag. Bij de Koningin en hare dames, bij nicht Becker, die hij ouder gewoonte spelende vond met Tipping, bij de Vrouwe van Ouwerkerck met hare dochter, de latere Lady Lansdowne, en hare nicht, Joff. van Ruytenburgh, later Lady Cholmondeley, bij Silvius, bij Stanley, in één woord bij allen die om persoonlijke of om politieke beweegredenen in den veldtocht belang stelden, vond Huygens de meest gewenschte ontvangst.. Ook

Elizabeth Villiers liet na weinige dagen naar de laatste berichten uit het leger vernemen. Doch zoo Huygens reden had van tevredenheid, dat het hem vergund was terug te keeren, zijn ongelukkig karakter zoude al zeer spoedig die stemming weder verstoren. De allereerste brief uit Ierland ontvangen, waarbij hem bericht werd dat de Koning de beschikking over de openvallende officiersplaatsen aan den graaf van Solms had overgelaten, en dat diens secretaris derhalve de commissiën voor 's Konings troepen uitgaf, deed onmiddellijk bij Huygens de verdenking ontstaan, of hij wel uit wezenlijke bezorgdheid voor zijn persoon uit het hoofdkwartier was teruggezonden, en of zijne verwijdering niet veeleer opzettelijk was beraamd, opdat hij niet *bij sulcke entrefaites present soude wesen*. Het denkbeeld zich voor goed terug te trekken, werd op nieuw bij hem levendig, maar eer hij nog aan dat voornemen eenig begin van uitvoering had kunnen geven, werd de loop zijner gedachten door nieuwe gebeurtenissen afgeleid.

De Koning lag met zijn leger voor Limerick, en bij geruchte was bekend dat het beleg geenszins vorderde. Ook al stelde men zich gerust met de gedachte dat Willem III voorzeker een ernstig beraamd plan moest hebben, daar het zoo geheim werd gehouden, zoo vernam men toch dat de Koningin van haren gemaal brieven had ontvangen, wier inhoud met opzet niet werd openbaar gemaakt. Eindelijk kwamen er losse geruchten van een stormaanval die was afgeslagen, van ongunstig weder dat de krijgsoperatiën belemmerde, maar de wezenlijke waarheid wist nog niemand, toen Huygens in eene toevallige ontmoeting met lady Charlotte de Beverweerd, die tot het huis der prinses Anna behoorde, met verbazing vernam dat, niettegenstaande Limerick niet was genomen, de Koning zich bereids voor den terugtocht had ingescheept en binnen zeer weinige dagen te Kensington kon worden verwacht. En werkelijk, drie dagen later verscheen hij, maar terwijl daarbuiten de klokken luidden en de vreugdevuren werden ontstoken, was het voor de ingewijden duidelijk dat er eene ernstige reden bestaan moest voor zoo overhaasten terugkeer, daar, nauwelijks een uur na 's Konings tehuiskomst, de raadslieden der kroon in allerijl door hem werden bijeengeroepen. Voor Huygens kon dan ook de ware reden waarom het beleg van Limerick opgebroken was - het gebrek aan krijgsbehoeften - niet verborgen blijven, al werd dat geheim zelfs niet aan den vorst van Waldeck toevertrouwd[(29)]. Zoo als natuurlijk is, werd, eenige dagen lang,

daarover veel gesproken en allerlei gegist, doch al spoedig werd de algemeene belangstelling op een ander onderwerp gevestigd, en wel, in de eerste plaats, op 's Koning voorgenomen reis naar Holland, waarvan al dadelijk na den terugkeer uit Ierland aan de Staten-Generaal de ambtelijke kennisgeving werd gedaan. Ook was inmiddels de admiraal Torrington door het Hoogerhuis ter verantwoording geroepen over de vernieling der hollandsche vloot bij Beachy Head, en zijn proces, gelijk te begrijpen is, wekte niet het minst de hartstochten op van de hollandsche leden der hofhouding, die o.a. met verontwaardiging vernamen dat de Engelschman zich verdedigde met de bewering, dat de Hollanders, door dronkenschap beneveld, een ongelijken strijd zouden hebben gewaagd. Ook was er nog sprake van een kort verblijf van het hof te Newmarket, sedert jaren de meest geliefkoosde plaats van ontspanning voor de engelsche aristocratie, doch daarvan kwam voor ditmaal niets[(30)]. De reis naar den Haag stond echter vast, en zoude zelfs, naar aangekondigd werd, nog vóór Nieuwjaar plaats hebben.

Het was nu reeds twee jaren geleden sedert Willem III zijne Hofstad voor eene hachelijke onderneming had verlaten. Met roem en eer was hij sinds dien tijd overladen. Tot Koning verkozen van een machtig rijk, had hij Engeland hersteld in de plaats die het onder de europeesche staten van rechtswege toekwam, en het opgeheven uit de vernederende afhankelijkheid waarin het de staatkunde der Stuarts had gebracht.

Tevens was het hem als Koning oneindig gemakkelijker zich te handhaven aan het hoofd der Coalitie tegen Lodewijk XIV, en werkzaam te zijn tot verwezenlijking der als prins van Oranje ontworpen plannen, om Europa van de knellende overmacht van Frankrijks koning te verlossen. Maar niettemin - of wellicht juist daarom - trok zijn hart naar het land zijner geboorte, naar Honsholredijk en het Loo, verblijven die voorzeker in luister niet met Windsor of Hamptoncourt vermochten te wedijveren, maar waar in de vaderlandsche lucht vrijer werd geademd, waar het jachtvermaak kon genoten worden, zonder vrees dat de kogel des verraders schuilen zou in het geboomte, of dat de eenzaamheid des wouds ter bevordering zou kunnen strekken van misdadige voornemens.

Met ongeveinsd ongeduld haakte Willem III naar het wederzien van den vaderlandschen bodem: *wij zullen Holland niet meer kennen als wij daar wederkomen,... zij zullen ons niet*

meer kennen, zoo schertste hij met zijn secretaris; en als Huygens verzekerde dat het tegendeel wel blijken zou, wanneer hij eenmaal in het midden zijner vroegere landgenooten zou zijn teruggekeerd, voegde de Koning hem lachend toe: *O mij - ick schrik er voor*; of wel, in plaats van de hem voorgelegde stukken te teekenen, sprak hij van de aanstaande reis en verklaarde *dat het hem als een droom voorkwam, dat hij lichtelijck binnen acht dagen in Haegh soude wesen*.

's Konings verlangen zou evenwel niet zoo spoedig bevredigd worden, als hij verwachtte. Gelijk men weet, pleegt van oudsher de engelsche natie het ongaarne te zien wanneer het Hoofd van den Staat zich buitenslands begeeft, en in de dagen van Willem III, toen eene reis naar het *continent* een zaak van nog zoo geheel anderen aard was dan in onze eeuw, moet de afwezigheid des Konings nog te meer als bedenkelijk gegolden hebben, zoodat men wel aannemen mag dat tegen zijn vertrek menige hinderpaal zal zijn opgeworpen. Een ernstige reden van oponthoud was in allen gevalle het, in de laatste dagen van December, ontdekt complot der Jacobieten, aan het hoofd waarvan de lord Preston stond, die, gelijk gezegd is, reeds sedert lang bij Huygens als gevaarlijk was aangewezen, en aan wiens schuld niet viel te twijfelen, nu de bewijzen van zijn verraad in 's Konings handen waren. Eerst na de verkregen zekerheid dat de aanslag geheel en al verijdeld was, kon Willem III aan vertrekken denken, en toen nog moest, week op week, worden gewacht op gunstigen wind, tot het eskader dat den Koning overbrengen zou, uit Gravesend kon uitzeilen, terwijl de buitengewoon scherpe koude ook al bijdroeg om, minder dan ooit, de zeereis aanlokkelijk te maken. Eerst in de laatste dagen van Januari 1691 stak men van wal; doch het lange talmen en het gure jaargetijde moet de reisgenooten al in zeer ongelukkige stemming hebben gebracht; althans het journaal van Huygens is vol van hunne kijftooneelen. De schout-bij-nacht Schey, onder wiens bevel het eskader stond, gaf luide lucht aan zijn slecht humeur, *noemende de Geldersche Edeluyden Gecken etc. op een brutale manier die hem seer eygen was*. Tevens twistte Hop met Oldersom, doch werd op zijne beurt weer bekeven door zijne vrouw, de eenige wier ontstemming eenigszins kan verontschuldigd worden, daar haar juist eene aanzienlijke erfenis was ontgaan; aan de speeltafel, waar men zooveel leed zocht te vergeten, werden ook al hevige woorden gewisseld; in één woord de reis was in alle opzichten zoo onaangenaam, on-

gemakkelijk en gevaarlijk, dat Huygens blijde mocht wezen, den 2^{den} Februari, al was het dan ook op een open wagen, van Maaslandsluis behouden in den Haag aan te komen[(31)]. De Koning, zijn ongeduld niet langer meester, was reeds twee dagen te voren in een open boot op Goedereede geland, niet zonder groot gevaar te loopen, gelijk bekend is, zoowel van den ijsgang, als van de fransche kapers, die de kust onveilig maakten.

Had Huygens zich wellicht voorgesteld, in zijne woning op het Plein teruggekeerd, eene schadeloosstelling te zullen vinden voor al het min aangename dat aan zijne leefwijze in Engeland noodzakelijk verbonden was, en dat hij, op het stille Hofwijck, in den kring der zijnen, de dure schotels van Pontac zoude mogen vergeten, het was er verre van af, dat hem vergund zoude worden huiselijkheid en familiegeluk te genieten. De drang van menschen, waarover Willem III zich, half in scherts, reeds vooruit beangst had gemaakt, bleef niet beneden de verwachting: bereids vóór den plechtigen intocht des Konings in het geliefd 's Gravenhage, verdrong men zich aan het Hof in zoo dichte menigte, dat men *sigh niet draeyen konde*, en die aandrang verminderde niet na de intrede, van wier luister het graveerstift van Romijn de Hooghe ons zoo uitvoerige afbeeldingen heeft bewaard; de jeugdige *Tien*, die sedert de engelsche reis, in zijns vaders oog, *seer gegroeit en mannelijck was geworden, sprekende groff*, nam als lid eener eerewacht mede deel aan den stoet. Terstond na dien intocht begon de toeloop van vreemde vorsten en voorname staatsdienaars rondom het hoofd der Coalitie: de keurvorst van Brandenburg, evenals Willem III kleinzoon van prins Frederik Hendrik; de keurvorst van Beijeren, wiens kinderen onder de naaste rechthebbenden waren op de spaansche erfopvolging; de hertog van Zell, na het huis Stuart, de naaste tot den engelschen troon; de markies de Gastanaga, landvoogd der spaansche Nederlanden, en zoovele anderen, bij Huygens niet vermeld, spoedden zich naar het haagsch congres. Ook de gravin de Soissons was daar te vinden, de moeder van den vermaarden prins Eugenius, en niet de minst bedeelde onder de nichten van kardinaal Mazarin welker taak wel de behartiging zal geweest zijn der belangen van den hertog van Savoye, haar aanverwant, of die des Keizers, wien zij, zoo men Saint-Simon gelooven mag, te Madrid slechts al te ijverig zou hebben gediend.

Met al die personen werden niet alleen staatkundige bespre-

kingen gehouden, of de plannen voor den naasten veldtocht vastgesteld, maar er werden ook jachtpartijen aangelegd, of festijnen aangericht op het Huis ten Bosch, na wier afloop de gasten niet wel meer geschikt schijnen geweest te zijn tot het behandelen van staatszaken. Van langen duur was het congres evenwel niet[(32)]; reeds in de allereerste dagen van Maart werd de Hofstad voor het Loo verwisseld, doch zoo de Koning gehoopt had zich daar een tijd lang te zullen ontspannen, en zich, als het ware, weer prins van Oranje te gevoelen, ook die rust zou hem niet gegund worden. Nauwelijks aan zijn jachtslot afgestegen, achterhaalt hem het bericht van het gevaar waarmede Bergen in Henegouwen wordt bedreigd, de lust voor oorlogsdaden herleeft; onverwijld naar den Haag teruggekeerd, is hij reeds vóór het begin van April in het veld, niet echter zoo snel, of den 9^{den} dier maand bereikt hem de tijding dat de vesting den vijand in handen is gevallen. Langer verblijf op het oorlogstooneel is nu voor het oogenblik onnoodig, en Huygens spoedt zich den Koning achterna, naar den Haag terug, waar hij niet zoodra is aangekomen, of hij verneemt dat hij met den eersten gunstigen wind zijn meester naar Engeland zal hebben te vergezellen. Is het wonder dat bij zoo groote bedrijvigheid van den ziekelijken vorst, wiens doodbericht niet lang te voren door geheel Europa was verspreid[(33)], de landlieden in hunne eenvoudigheid geloof slaan aan het verhaal, dat de Koning inderdaad is overleden, en een wassen beeld in zijn plaats door het leger wordt rondgevoerd?

Nog was April niet ten einde of Willem III bevond zich alweder te Londen, maar zijn verblijf op Kensington was ditmaal slechts van zeer korten duur; al maakte ook de zaak van lord Preston, die gezegd werd zijne medeplichtigen te hebben tot in de hofhouding der Koningin, 's Konings aanwezigheid nog zoo wenschelijk, de gang van zaken in de spaansche Nederlanden was nog van oneindig grooter gewicht; zoodra het lot van lord Preston beslist was - gelijk men weet werd zijn doodvonnis geteekend, doch na zijne volledige bekentenis niet voltrokken - en het noodig overleg met de raadslieden der kroon had plaats gehad, al werd er ook aanmerking gemaakt omtrent *Con. taciturniteyt tegens de Ministers van Staet*, en na eenige noodzakelijke beleefdheden aan de hoofden der oppositie - den 5^{den} Mei was Willem III de gast van lord Rochester, wiens broeder Clarendon ontwijfelbaar medeschuldig was aan Prestons samenzwering -

vertrok de Koning reeds den 10^{den} weder naar Holland. Hij had, gelijk hij lachend aan Huygens zeide, wel eenige overeenkomst met dien spreekwoordelijken *Uytersman*, die zich verbeeldde dat er geregeld een schuit voer tusschen Rotterdam en Nantes.

Van den Haag was Willem III reeds den 18^{den} weder op het Loo, omstuwd van een aanzienlijk gevolg, waaronder Sidney, Marlborough, lord Dursley, de engelsche gezant bij H.H.M., Portland, van een menigte hollandsche staatslieden en regenten, van geldersche en overijselsche edelen, tot, nadat Marlborough bereids eenige dagen vroeger naar Brabant afgereisd was, het bericht wordt ontvangen dat de Franschen het beleg hadden geslagen om Hal. Nog denzelfden dag, 31 Mei, breekt de Koning op, de geheele drom der hovelingen stuift uiteen; den 5^{den} Juni reeds was Huygens bij den Koning in het hoofdkwartier te Anderlech. Ditmaal was de veldtocht van langer duur dan in het voorjaar, doch hoezeer tot half September gerekt, zoude het toch niet mogen gelukken eenig voordeel op den vijand te behalen. Na langdurige marschen en contremarschen, waarbij Huygens wel ruim gelegenheid had om dagelijks met allerlei officieren te *hoetelen* en te *talmen*, doch waarbij nauwelijks een schot viel - behalve eenmaal toen enkele kogels over de hoofden van 's Konings gevolg vlogen, en de heer van Noordwijk[(34)] zich *particulierlijck met precipitantie* uit de voeten maakte - bleek het ten slotte onmogelijk het belegerde Namen te redden. Wel scheen het een oogenblik of de hertog van Luxemburg aan de boorden der Sambre tot een beslissenden slag zou worden gedwongen. Maar de kansen moeten te ongelijk geweest zijn. In den nacht van 16 op 17 September werd op het onverwachtst bevel tot terugtrekken gegeven; de veldtocht was afgeloopen, reeds acht dagen later was Huygens met het hof terug op het Loo. Dat bij zoo vruchtelooze inspanning van krachten de Koning moedeloos was geworden, valt niet te verwonderen; *drommels chagrin* was hij telkens van zijne verkenningen teruggekeerd, en te vergeefs had hij zitten mijmeren over de kaart van Frankrijk, *dat rijcke landetje, dat goed landt*, dat wel vrij was uitgeput, maar dat zich toch nog lang niet aan het einde zijner hulpbronnen bevond. En die gedwongen werkeloosheid moet hem te zwaarder gevallen zijn, wanneer er victorie geschoten werd ter eere der overwinning van prins Louis van Baden op de Turken, of als een *expresse* der Koningin de tijding aanbrengt der voordeelen door 's Konings generaals in Ierland behaald; *die Heer*

van Ginckel is wel geluckig, laat de Koning zich met zekere bitterheid ontglippen, zeker met een terugblik op zijn eigen gedwongen werkelooscheid. Misschien was het om deze iet of wat scherpen uitval, die overgebracht kan geworden zijn, weer goed te maken, dat Willem III zich op het Loo een dag het jachtvermaak ontzeide om, waarschijnlijk op Middachten, een bezoek te brengen aan de Vrouwe van Ginckel[(35)].

Slechts gedurende korte dagen werd in Gelderland, bij afwisseling op het Loo en op het huis te Dieren, verblijf gehouden. Het gezelschap was bij lange na niet zoo talrijk als voor den veldtocht en uit alle bijzonderheden blijkt, dat het een wezenlijke vacantietijd was. Terwijl de Koning ter jacht ging, nam Huygens, door buitengewoon schoon najaarsweder begunstigd, de gelegenheid waar, om bezoeken te brengen in den omtrek; zoo was hij beurtelings te gast op Billioen, bij den brandenburgschen veldmaarschalk van Spaen[(36)], en op het, naar de eischen van den toenmaligen smaak door zijn naamgenoot, den arnhemschen burgemeester Rutger Huygens, aangelegd landgoed Klarenbeek[(37)]. Doch de schoone dagen waren spoedig ten einde: reeds vóór half October was de Koning weder in den Haag, en vóór den laatste der maand was hij teruggekeerd te Londen. Daar bracht Huygens, in gezelschap zijner vrouw en in den kring zijner vroegere bekenden, den winter door, en sluit met de laatste dagen van 1691 het eerste gedeelte van zijn journaal; meer dan te voren dragen de eerste bladzijden van het tweede deel sporen der belangstelling van Huygens in de engelsche aangelegenheden, b.v. in hetgeen door hem - meest uit den mond van zijn welingelichten vriend Silvius - wordt aangeteekend omtrent hetgeen uitlekte van Marlboroughs verraderlijke verstandhouding met de Stuarts, en omtrent de verwijdering tusschen het hof en prinses Anna ontstaan, onder den invloed van lady Marlborough, die *groote favorite* van *princes van Denemarcken was en haer veel liet voorstaen*; of omtrent het proces tot echtscheiding tusschen den hertog van Norfolk en diens gemalin, welke laatste, weinige jaren daarna, een zoo bedrijvig deel nam in de samenspanning, welke Mordaunts val te weeg bracht.

Hetzij Willem III verdrietig was over de dubbelhartigheid die hem van alle zijden in Engeland omgaf, hetzij hij hoopte partij te trekken van den plotselingen dood van Louvois, die al zeer spoedig te Londen bekend en druk besproken werd, reeds in de eerste helft van de maand Maart 1692 hervatte

hij de reis naar Holland, om de leiding van den aanstaanden veldtocht weder op zich te nemen. Huygens volgde zijnen meester, doch niet, als doorgaans in diens onmiddellijk gevolg, maar ditmaal op eigen gelegenheid scheep gaande naar den Helder, vanwaar hij, deels met rijtuig, deels *peerdende* met een afgehuurde schuit, drie dagen behoefde om den Haag te bereiken en, na korte rust, zich al spoedig naar het Loo moest begeven, vrij zonderling zijn weg kiezende over Amsterdam, Naarden en Amersfoort. Het was dan ook niet geheel ten onrechte dat, toen hij eindelijk op 's Konings *coucher* verscheen, deze den draak stak met de *journées de commissaire* van zijn secretaris.

De geheele maand April werd doorgebracht op het vorstelijk lustslot, waar, als gewoonlijk, de ruimste gastvrijheid heerschte, en het jachtvermaak dag aan dag werd genoten, tot de Koning in de eerste dagen van Mei naar het leger in de zuidelijke Nederlanden vertrok. De veldtocht van 1692 - men weet het - was voor de geallieerden al zeer weinig schitterend: het door Coehoorn bevestigde Namen ging verloren, en spoedig daarop volgde de nederlaag te Steenkerke - twee slagen waartegen nauwelijks een weinig de overwinning opwoog, door de vereenigde vloten onder Russell en Almonde bij kaap La Hogue op de fransche behaald. Van den verloren veldslag wordt bij Huygens niet veel melding gemaakt, maar des te meer houdt hij zich bezig met de kort daarop gevolgde ontdekking der samenzwering van Grandval tegen 's Konings leven, zoo zelfs dat het hem bepaald eenete leurstelling was, toen hij door den grooten toeloop van nieuwsgierigen verhinderd werd mede toeschouwer te zijn van het aan den ongelukkíge voltrokken doodvonnis[(38)].

Niet lang daarna verliet Willem III het leger, na nog door een schielijken marsch een aanslag der Franschen op Charleroi voorkomen te hebben, en zonder zich ditmaal een najaarsverblijf op het Loo te gunnen, vertrok hij, in den Haag teruggekeerd, zonder tijdverlies naar Londen.

Weinig opmerkenswaardigs levert het journaal van Huygens op, gedurende zijn verblijf in Engeland, in den winter van 1692 op '93. Hetzelfde drukke en rustelooze leven als voorheen werd daar voortgezet; alleen zoude men meenen te mogen opmaken dat het huis van *nicht* Becker en *nicht* Vernatti minder druk dan te voren door hem werd bezocht. Ook wordt eenmaal gewaagd van een bezoek aan den schouw-

van Covent-Garden, waar de bekende geschiedenis van ‘the fair Rosamund’ en koning Henry II ten tooneele werd gevoerd. Wie de dichter van het stuk was vermeldt Huygens niet, doch de namen der tooneelspeelsters die de twee voornaamste vrouwenrollen vervulden, mrs. Berry en mrs. Bracegirdle, heeft hij ons bewaard(39).

Zoodra was niet de winter voorbij, of de Koning haastte zich herwaarts terug en, na een nauwelijks veertiendaagsch verblijf in Gelderland, was hij reeds in de laatste dagen van Mei in het hoofdkwartier in Brabant, niet tijdig genoeg evenwel om den val van Huy te verhoeden, die al ras door de bloedige nederlaag van Landen en Neerwinden werd gevolgd(40). Daarna had de veldtocht niet veel meer te beduiden; reeds voor het eind van Augustus was Huygens terug in den Haag, alwaar inmiddels eene gebeurtenis voorgevallen was, die algemeen opzien had gebaard; twee voorname hollandsche regenten, de gebroeders François en Simon van Halewijn, waren, als verdacht van hoogverraad, in hechtenis genomen. *Wie zal men voortaen meer kunnen vertrouwen!* had de Koning bij het vernemen van het gebeurde uitgeroepen, en daar, wat onder de toenmalige veelhoofdige regeering zelden het geval was, de gang van het rechtsgeding zorgvuldig geheim werd gehouden, wekte de zaak natuurlijk slechts te grooter belangstelling; wat dan ook dienaangaande aan mevrouw Huygens ter ooren kwam, werd getrouw aan haren echtgenoot overgebriefd, te meer omdat in die zaak zekere van Meerten was betrokken, die zich liet voorstaan op zijne verwantschap met ‘den Heer van Zuylichem’.

Had Huygens zich gehaast uit het leger naar den Haag terug te keeren, er verliepen lange maanden vóór hij vandaar Londen bereiken kon. Het hedendaagsch geslacht, aan snelle en zekere middelen van gemeenschap gewend, kan zich bijkans geen denkbeeld vormen van de verdrietelijkheid en de verveling die destijds aan de minste reis moet verbonden geweest zijn. Uit Huygens' journaal blijkt daarvan genoeg: brekende rijtuigen of vallende paarden, bagage die verloren raakt of gestolen wordt, een half dozijn palfreniers en bedienden die het hun meester op alle manieren lastig maken, slechte herbergen en gevaarlijke ontmoetingen, maar bovenal het afhangen van wind en weder, het weken lang stil liggen in de haven, voor er mogelijkheid ontstaat in zee te steken, dat alles zijn ongemakken waarvan wij

ons het onaangename niet dan flauw voor den geest kunnen stellen, om de eenvoudige reden dat, bij het tegenwoordig verkeer, dergelijke geduldsbeproevingen ons in den regel bespaard blijven. Maar niet zoo in de dagen van Huygens: van het einde October 1693 tot aan de eerste dagen van Februari 1694 lag zijn schip zeilree te Maaslandsluis, zonder dat aan uitloopen te denken viel, en was zijn eenige troost van tijd tot tijd, naar den Haag terug te keeren, doch niet dan voor weinige uren, in de vrees dat de wind inmiddels mocht keeren.

Eerst den 5^{den} Februari was Huygens wederom te Londen, en reeds na drie maanden, den 5^{den} Mei, moest hij in 's Konings gevolg de gevaarvolle reis op nieuw ondernemen; en hoe verraderlijk inderdaad de overtocht was, bleek weldra weder, toen in het beste van het jaargetijde de ambassadeur van Citters, bij eene zeeramp in het Kanaal, verscheidene zijner kinderen, waaronder twee volwassen dochters, in de golven verloor, een ongeluk dat, als men denken kan, allerwegen diepen indruk maakte.

De krijgsverrichtingen van 1694 leverden weinig merkwaardigs op; de Koning, die de laatste Meidagen op het Loo had doorgebracht, bleef tot October in het veld, zonder de gelegenheid te vinden iets belangrijks uit te richten. Na nog eene maand in Gelderland te hebben doorgebracht, was hij reeds voor het einde van November in Engeland terug. Daar wachtte hem, men weet het, een zware slag; terwijl hij-zelf ongesteld nederlag, werd de Koningin in de eerste dagen van Januari 1695 overvallen door een onwelzijn, dat weldra bleek de kinderpokken te wezen, waaraan de vorstin, die, naar de freule van Goltstein aan Huygens mededeelde, eenigen tijd te voren reeds een voorgevoel van haar naderend einde had gehad, in weinige dagen bezweek. Diep was de droefheid door haar verlies op den Koning te weeg gebracht, en ofschoon Huygens, naar zijne gewoonte, niet veel aanteekent wat niet onmiddellijk zijn persoon aangaat, zoo blijkt toch uit zijn journaal voldoende hoe de Koning zich in de eenzaamheid terugtrok, en niet dan na geruimen tijd langzamerhand weder in staat geraakte zich aan de eischen van het hofleven te onderwerpen. Ook duurde het meer dan een jaar voor de zware hofrouw eenigermate werd verlicht.

Doch eene langdurige werkeloosheid vermocht zich Willem III niet te gunnen. Reeds in Mei werd weder zee gekozen, en bereids in de eerste dagen van Juli was de Koning in het veld,

ten einde in persoon het beleg van Namen te leiden. Men kent den uitslag dier belegering: eerst werd de stad, en weldra de vesting tot de overgave gedwongen, na welk schitterend wapenfeit de veldtocht was afgeloopen en de Koning naar het Loo kon terugkeeren.

Huygens had intusschen een droevig verlies geleden. Zijn broeder Christiaan, met wien hij van kindsbeen af op het engst was verbonden - veel nauwer schijnt het dan met *broer* Lodewijk - verkeerde sedert lang in een toestand van verzwakking die het ergste moest doen vreezen; langzaam afnemend overviel de dood hem op Hofwijck, den 8sten Juli 1695. Huygens bevond zich in het leger toen hem de tijding van zijns broeders overlijden gewerd, maar, zoo niet van elders bleek hoe innig hij aan Christiaan gehecht was, zoude men uit de aanteekeningen in het journaal bijkans opmaken dat hij bij diens doodbericht vrij koel bleef en hij er in die dagen alleen op bedacht was, zooveel mogelijk voordeelen uit de opengevallen nalatenschap voor zijn zoon te verkrijgen. Deze laatste was inmiddels, verre van het vaderlijk oog opgroeiend en door de *malle liefde* zijner moeder verwend, een wezenlijk *mauvais sujet* geworden, en het zal dan wel in de bedoeling geweest zijn hem onder strengere tucht te houden, dat Huygens hem in de daaraanvolgende maand October met zich medenam naar Londen; ook mevrouw Huygens vergezelde haar echtgenoot, en samen betrokken zij eene woning in Pall-Mall, waar een vergelijkenderwijze huiselijk leven werd geleid, tot Huygens in het voorjaar van 1696 weder geroepen werd den Koning naar het leger te volgen. De veldtocht van dat jaar was evenwel niet van de minste beteekenis, waarschijnlijk in verband met de voorbereidingen tot de vredesonderhandeling, waarvan het gerucht sedert lang verbreid was. Tevens werd verzekerd dat Willem III van zins was met de dochter des keurvorsten van Brandenburg een tweede huwelijk aan te gaan, dat niet alleen nimmer tot stand kwam, maar voor welk gerucht waarschijnlijk wel nooit andere grond zal hebben bestaan, dan 's Konings vervroegd vertrek uit het leger, dat, veel eerder dan gewoonlijk, reeds in de laatste dagen van Augustus plaats had.

Huygens van zijn kant begaf zich naar den Haag, zijne vrouw onverhoeds *surpreneerende* - wanneer plotseling zijn dagboek afbreekt. Was het wellicht verdriet over het gedrag van zijn zoon, waardoor de lust hem benomen werd zijne dagelijksche aanteekeningen te blijven voortzetten, of over het verlies van zijn aanzien ten

hove, bij het klimmen zijner jaren, en bij het dalen in 's Konings gunst van den hem welgenegen Portland, wiens plaats langzamerhand werd ingenomen door den hem veel minder welgezinden Keppel; - was het wellicht lichamelijk lijden dat hem zoo vaak de aanteekening ‘melancholiek’ doet neêrschrijven en dat, ernstiger dan de verschillende kwalen, wier beschrijving hij ons niet bespaart, de voorbode kan geweest zijn van zijn overlijden in de maand November 1697? - De vraag is misschien geheel overbodig, want waarschijnlijk hebben vele lezers toch niet het geduld gehad den schrijver ten einde toe te volgen, en het journaal half gelezen ter zijde gelegd; er is dan ook inderdaad zekere volharding noodig om hetgeen daarin belangstelling verdient, uit te vinden te midden van zoovele beuzelachtige aanteekeningen en zoovele onbelangrijke bijzonderheden, den persoon des schrijvers betreffende, of van verhalen en praatjes aangaande personen die sedert meer dan anderhalve eeuw van het tooneel dezer wereld verdwenen zijn. Had dan, zoo zal men zeggen, de geheimschrijver van Willem III, hij die meer dan iemand in de gelegenheid was diens werken en streven van nabij gade te slaan, niets meer, niets gewichtigers te vermelden omtrent den grooten Oranjevorst, met wien hij dagelijks verkeerde, dan b.v. *dat de Con. chagrin* of *pensif* was, of dat Z.M. *vrundelijck* sprak van schilderijen en kunstwerken, of wel dat hij Onsenoort, het landgoed van den generaal Hoeufft van Oyen, eene *onplaisante plaets* achtte? Zeker, uit niet ééne der voor ons liggende bladzijden blijkt, dat Huygens ook maar in de verte besefte dat de vorst, dien hij diende, een buitengewoon man was; eerder zelfs zoude men hier en daar een spoor kunnen vinden waaruit af te leiden ware, dat Willem III in zijn oog niet veel meer was, dan een lastige en grillige meester, al wordt dat oordeel dan ook nergens in zooveel woorden uitgedrukt. Maar men vergete niet dat Huygens zijne aanteekeningen ter neder schreef onder den indruk van het oogenblik en dat die indruk wel gebrekkig moest wezen, daar hij blijkbaar niet kan behoord hebben tot de zeer weinigen aan wie 's Konings vertrouwen te beurt viel. Willem III, die volgens Macaulay's uitdrukking zijn eigen Minister van Buitenlandsche Zaken was, behoefde niet de pen van eenen Secretaris; de aangelegenheden, die Lodewijk XIV geregeld tweemaal 's weeks in de zittingen van zijnen Raad overwoog, behandelde de koning van Engeland, zonder iemands bijstand, in eigenhandige briefwisseling met Heinsius en met Waldeck[41]. Vandaar dat wij in onze dagen

zijne onvermoeide werkzaamheid en zijn veelomvattend streven vrij wat beter vermogen te waardeeren dan het meerendeel dergenen die in zijne onmiddellijke omgeving leefden, doch verre gehouden werden van hetgeen eigenlijk in hem omging.

Is Huygens derhalve geenszins de Saint-Simon, zelfs niet de Dangeau van het hof van Willem III, toch is zijn journaal voor ons niet zonder groote waarde, niet alleen als eene bron te meer waaruit Willem van Oranje gekend kan worden, maar bovenal vermits dat dagboek, in zijn geheel genomen, ons een, bijkans zoude men zeggen, tastbaar levensbeeld te aanschouwen geeft van den beschaafden en welopgevoeden Hollander van het einde der zeventiende eeuw, in het licht van zijnen tijd gezien. Was Huygens al geen man van verheven oordeel of uitstekende scherpzinnigheid, ja zelfs een die tusschen zijn vader en zijnen jongeren broeder bepaald eene povere figuur maakt, hij was toch iemand van onbetwistbare kundigheden, die de beste opvoeding had genoten, welke in die dagen te verkrijgen was, en - zijn dagboek draagt daarvan op elke bladzijde de bewijzen - die meer dan gewoon belang stelde in al wat kunst en wetenschap betrof, die met wiskunstige juistheid de vergrootglazen vervaardigde, welke zijn broeder bij voorkeur voor microscopen en sterrekijkers bezigde; die eene boekerij bezat, welke voortdurend werd aangevuld, en waarvan de catalogus met zorg werd bijgehouden; die kennis had van antieken; die niet alleen door den Koning en de Koningin werd geraadpleegd, telkens waar het zaken van kunst gold, het plaatsen van schilderijen, het schikken van teekeningen of penningkabinetten, en tegenwoordig zijn moest terwijl Sir Godfrey Kneller 's Konings portret schilderde, maar die ook zelf een bekwaam teekenaar was, en die b.v. zich vrij wat meer liet gelegen liggen aan de kaart van *Tartarien* door den ambassadeur Witsen vervaardigd, of aan de samenstelling van een reusachtigen teleskoop, dan aan alle staatkundige berekeningen of diplomatieke onderhandelingen, waaraan toch eerder te verwachten ware dat de secretaris van Willem III zijne aandacht zoude hebben geschonken[(42)].

Maar, indien Huygens alzoo een man was van bijzondere geestesbeschaving, hoeveel te meer moet het dan niet verwondering baren, dat hij met zoo blijkbare belangstelling dagelijks allerlei verhalen opteekende, van welke sommige wijselijk door de uitgevers van zijn journaal zijn achterwege gelaten. Zeker is het billijk, in dezen rekening te houden met de smaken en gewoonten

van zijn tijd. Het hedendaagsch geslacht gevoelt zich veelal gekwetst door de vrijheid van uitdrukking die zich ‘Vader Cats’ veroorlooft; doch 's mans achterkleindochter, de gravin van Stirum, schroomde niet zich in gezelschap uit te drukken op eene wijze, den volksdichter waardig; en toch stonden die dame en haar echtgenoot in hofkringen allerminst als lichtvaardig aangeschreven(43). Niettemin is het verre van ons, den onkieschen smaak van Huygens te willen verontschuldigen - doch nu wij zijn dagboek kennen, zooals het daar voor ons ligt, bezitten wij daarin een spiegel der maatschappelijke toestanden van vroeger tijd, waaruit zich van de toenmalige samenleving een beeld ontwikkelt - *ein kulturhistorisches Bild* zouden onze duitsche naburen zeggen - dat weinig strookt met de voorstelling van kalmen ernst en onverstoorbare plechtigheid, waarmede de beeltenissen onzer vaderen, van onder de deftige kanonpruik, op het drijven der negentiende eeuw nederzien. En, al mag men aannemen dat Huygens wat hem ter ooren kwam, nederschreef, zonder oordeel des onderscheids tusschen hetgeen waar kon wezen en onwaar moest zijn, en al is het duidelijk dat hem niet zelden door spotvogels allerlei verzinselen werden diets gemaakt - b.v. van dien Rohan, die aan eene vrouw de handen afgekapt en de oogen uitgestoken zou hebben, en haar zoo laten liggen, of van dien heer van Coppensdamme, die zijne halve familie van kant zou hebben geholpen(44) - zoo blijft er toch in zijn journaal meer dan genoeg over, dat ongetwijfeld den stempel der waarheid draagt, en dat ons, in zijn geheel genomen, een weinig verkwikkelijk tafereel van de algemeene wuftheid, zedeloosheid en kwade trouw dier dagen voor oogen stelt. Ambassadeurs die zich met hunne secretarisen verstaan om wezenlijke *traits de filou* uit te voeren; hooggeplaatste personen, die hun macht en invloed misbruiken, om aan de laagste hartstochten te kunnen botvieren; hovelingen, die zich regelmatig bedrinken; aanzienlijke vrouwen, van wie wij willen hopen dat twee derden van hetgeen Huygens van ze vertelt, verzonnen was; zelfs wat destijds *de jufferschap* heette, deelend in zoo algemeen zedenbederf. Wanneer toch jonkvrouwen uit een geslacht, spreekwoordelijk bekend als het oudste in Holland, het noodig oordeelen een geschrift in het licht te zenden, ter verdediging van haren goeden naam, en aan het slot daarvan ieder, die zich verder eenige aanmerking op haar gedrag zou durven veroorloven, met eene dracht stokslagen doen bedreigen(45); of wanneer dochters uit een ander Huis, dat zich terecht op eene

wettige afstamming uit de hollandsche Graven beroemt, aanleiding geven tot verhalen als door Huygens worden aangeteekend omtrent twee zusters, waarvan de eene - *Truy* - weinige jaren later de vrouw werd van lord Albemarle, dan is het geenszins de vraag of al die mededeelingen in zich zelve juist en waar zijn, maar is het voor ons voldoende te weten dat zoo iets destijds geloofwaardig werd geacht, om ons in het zedelijk leven der hoogere standen in die dagen een betreurenswaardig inzicht te geven.

Niet minder pijnlijken indruk brengt eene andere omstandigheid teweeg, die, het geheele journaal door, telkens de aandacht trekt. Het is bekend hoe, na het vervullen der moeielijkste zendingen en het bekleeden der hoogste eerambten, de beroemde Coenraad van Beuningen aan het slot zijns levens verviel tot godsdienstige dweperij, die alras in ongeneeslijke krankzinnigheid ontaardde. Is voor ons zoodanig een ongelukkige niet dan een voorwerp van medelijden, wiens waanzinnige handelingen met de meeste verschooning worden bedekt, en wiens zielsziekte te ernstiger stemt, naarmate hij, wien ze treft, te voren hooger in geestesontwikkeling stond - niet zoo voor Huygens en zijne tijdgenooten; voor hen is de beklagenswaardige van Beuningen niet dan een voorwerp van bespotting, waarin diens niet minder te beklagen echtgenoot mede ruim haar deel ontvangt[(46)]. Geen brief bijna uit Holland, waarin niet een nieuw verhaal voorkomt van de onzinnigheden, door den ongelukkige bedreven, en Huygens verzuimt nooit aanteekening te houden van die dwaasheden, als waren zij de meest gewichtige gebeurtenissen. Niet alleen zoolang van Beuningen aan *manie* lijdt en opgewonden predikatiën houdt voor zijne bewakers, die hem met geweld bedwingen, maar ook voor zijne vrouw haar leven niet meer bij hem zeker is, en zich te Soest in de eenzaamheid terugtrekt, blijven beide een voorwerp van spot en laster. En het is niet, zooals men allicht meenen zoude, alleen Huygens, die zich daarmede vroolijk maakt, neen, ook de ingetrokken en zwijgende Willem III deelt in die stemming, en verwaardigt zich een staaltje mede te deelen van de dwaze vrijgevigheid, waaruit het eerst gebleken was dat van Beunigen in zijn verstandelijke vermogens was gekrenkt.

Het zoude niet moeielijk vallen in het journaal van Huygens nog menig treffend verschil te ontdekken tusschen de denken leefwijze der Hollanders van het einde der zeventiende eeuw,

en die onzer hedendaagsche maatschappij, doch hetgeen hier werd aangestipt, zal wel meer dan voldoende wezen om ons dankbaar te doen erkennen, dat in menigerlei opzicht niet altijd gelijk behoeft gegeven te worden aan de *laudatores temporis acti*[47].

Men herinnert zich den storm die, nu voor een vijftiental jaren, in Pruisens hoofdstad losbrak, bij het verschijnen der Gedenkschriften van Varnhagen von Ense. De staatsman, die sedert van Berlijn de hoofdstad des Duitschen Rijks gemaakt heeft, schreef destijds in ongeveinsde openhartigheid: 'Ik kan mij niet begrijpen dat zulk eene gebrekkige voorstelling van het gebeurde tusschen 1836 en '45 op zoo hartstochtelijke wijze wordt veroordeeld.... *es stehen Gemeinheiten genug darin, aber gerade so wurde geredet in der Zeit, und schlimmer es ist aus dem Leben*.'

Ook het dagboek van Huygens is gegrepen uit het leven van zijnen tijd; al verspreiden zijne aanteekeningen geen nieuw licht over de gebeurtenissen die hij beleefde, al is hij niet in staat eenige belangrijke bijdrage te leveren, noch tot de geschiedenis der buitenlandsche staatkunde van Willem III, noch tot die van het vaderland, gedurende de laatste jaren van het tweede stadhouderlijke tijdperk, zoo is toch, bij de vergelijkenderwijze geringe kennis die wij bezitten van het maatschappelijk leven onzer vaderen, en inzonderheid van den engeren kring waarin zich onze Prinsen bewogen, het journaal van Constantyn Huygens eene welkome bron, waaruit wij Willem III kunnen leeren kennen op Hamptoncourt, of op het Loo, gelijk zoovele fransche *mémoires* en engelsche *diaries* ons eene voorstelling geven der hof houding van Lodewijk XIV te Versailles, of van de Stuarts op Whitehall.

Buitendien heeft de maatschappelijke positie van Huygens nog dit eigenaardige, dat de kring zijner betrekkingen hem niet uitsluitend de aandacht op het hofleven doet vestigen, zoodat zijn dagboek tegelijkertijd gelegenheid geeft menigerlei opmerkelijke bijzonderheid te vernemen omtrent de hollandsche samenleving van dien tijd, ook buiten de Hofstad. In meer dan één opzicht mag men derhalve erkentelijk zijn voor de moeite, die de daartoe aangewezen Commissie uit het Historisch Genootschap te Utrecht zich bij de uitgave van dat dagboek heeft willen getroosten, en haar dank weten voor die gewichtige bijdrage tot de kennis onzer oud-hollandsche toestanden.

's Gravenhage, Januari 1878.
J.H. HORA SICCAMA.

Eindnoten:

(1) Bijzonderheden omtrent den levensloop van Huygens blijken nergens. In de aanteekeningen op de *Oratio de fratribus Christiano et Constantino Hugenio, artis dioptricae cultoribus*, van prof. Uylenbroek (1838), wordt vermeld dat de gebroeders Huygens den 12den Mei 1645 in het album der leidsche hoogeschool zijn ingeschreven, doch nog in datzelfde jaar ontving Constantyn zijne aanstelling bij de secretarie van prins Frederik Hendrik, in de plaats van diens overleden secretaris Junius. Christiaan schreef dan ook later: *les emplois de mon frère ainé, où il entra jeune, ne luy permirent pas de continuer l'estude des mathématiques.* In het journaal zelf wordt weinig medegedeeld omtrent de antecedenten van den schrijver, behalve enkele losse herinneringen aan vroegere reizen in Italië en in Engeland, en de vermelding dat hij den Prins reeds sedert eene reeks van jaren op diens veldtochten had vergezeld; zoo was hij o.a. tegenwoordig geweest bij den slag van Seneffe, waar hij, in de overhaasting zijner vlucht, zijn teekenboek in den steek had moeten laten. Zijne teckeningen kwamen evenwel later weer terecht, en zijn waarschijnlijk nog in wezen, daar zij, een dertig of veertig jaar geleden, op eene publieke verkooping te Amsterdam onder den hamer zijn gebracht.

(2) Blancard wordt menigmaal in het Journaal vermeld, doch schijnt niet hoog aangeschreven gestaan te hebben in de omgeving van Willem III; later wordt hij genoemd *een stoute vent, alles dervende seggen, ēn sich met alles moeijende* (I, blz. 325), hetgeen ook inderdaad blijkt, o.a. uit het vermelde in dl. II, blz. 330: 'Mr. Blancard, *die afging op de luyden, die in 't Parlement de Con. interesten niet waer en naemen*', enz.

(3) De Generaal van Nassau-Saarbruggen, Generaal der ruiterij, later Veldmaarschalk, en de, als Graaf van Athlone, zoo beroemd geworden Godard van Reede-Ginckel.

(4) Jhr. Johan van Dorp, ritmeester eener compagnie gardes van den prins van Oranje, zoon van Frederik van Dorp en Constantia van Vosbergen, behoorde tot een geslacht waarvan verscheiden leden nauw aan Huygens waren vermaagschapt.

(5) Dankbaar voor die gunst, bewegen zich echter in het vervolg noch de Koningin, noch haar *tailleur*. Van haar buitenverblijf te Hammersmith ging Feversham voortdurend heen en weer naar de hertogin de Mazarin, *waer van de slimste vijanden van Con*. bijeenkwamen; Mevrouw de Mazarin komt doorgaans voor in gezelschap van den hertog van St. Albans, den natuurlijken zoon van Karel II, van den om zijn geest beroemden St. Evremond, en van dien markies de Seissac, die bij St. Simon zoo weinig genade vindt.
Uit het journaal van Huygens blijkt dat de Koning zorgvuldig de *convenances* jegens de weduwe van zijnen oom in acht nam. Daarentegen verdient het opmerking dat Huygens de prinses Anna voor het eerst te zien kreeg in Januari 1690. Van lady Marlborough wordt door hem alleen hier en daar in deel II, als in 't voorbijgaan, gewag gemaakt.

(6) Naar aan Huygens verzekerd werd, hield men destijds algemeen voor de moeder van den prins van Wales, lady Hales, de vrouw van dien Sir Edward Hales, die gouverneur van den Tower geweest was en den Koning op zijne vlucht vergezelde.

(7) Eerst in 1695 verkreeg de heer van Rosande weder eene betrekking, toen hij aangesteld werd tot baljuw van Hulst en Hulsterambacht.

(8) Bij degenen die het aan den Koning konden overbrengen, deed Huygens het vooral voorkomen alsof hij verdrietig was omdat hij niet meer, gelijk vroeger, op ieder uur van den dag bij Willem III kon worden toegelaten, doch uit zijn journaal blijkt duidelijk dat hij vooral ontevreden was, dat niet alle paspoorten, commissiën en dergelijke stukken door zijne handen gingen, zoodat hem van de geldelijke voordeelen, waarop hij zich verwachtte, de meeste moeten zijn ontgaan.
Op blz. 127 van dl. II teekent Huygens een voor hem zeer vleiend oordeel des Konings aan, hem door Dijkvelt overgebracht.

(9) Johan Boreel, eerst edelman der prinsen Frederik-Hendrik en Willem II, daarna hofmeester der Prinses douairière en eindelijk van Willem III, was door toedoen van den raadpensionaris de Witt uit zijne hofbetrekking ontslagen. Later werd hij Ruwaard van Putten en kommandant van Brielle, Hellevoetsluis en het Land van Voorne; hij overleed in 1691. De vrouw, met wie hij zich zoo slecht verdroeg, heette Amaranthe van Vredenburch.

(10) Dat echtpaar was rijker bedeeld in goederen dan, naar het schijnt, aan uiterlijk schoon: de bruidegom, Jacob baron van der Rijdt, was heer van Endegeest, Woestwesel en Westdoorn, en de fletse bruid, Johanna Maria Oem van Wijngaerden, was baronesse van Wijngaerden en vrouwe van Benthuizen, Renesse en Werkendam. Hun huwelijk werd den 22sten October 1690 voltrokken. De broeder der bruid, de laatste van een der oudste geslachten van Holland, wordt mede in het journaal van Huygens vermeld, onder den naam van Benthuizen. Hij overleed ongehuwd. Al de genoemde heerlijkheden schijnen later te zijn overgegaan in het huis Hompesch.

Onder andere huwelijken, waarvan bij Huygens gewag wordt gemaakt, is dat wat eindelijk voortgang heeft van Joff. van der Haven met kapitein Moor, ongetwijfeld dezelfde personen, die bij Dumont de Bostaquet voorkomen als *la chère Cousine de Vandrave*, en *le Capitaine Mohr.* - Kapitein Moor bleef in den slag van Steenkerke. (II, blz. 103.)

(11) Freule van Goltstein beweerde nl. eens dat lady Sutherland 58 jaar oud was, en maar zes jaar ouder dan zij zelve. Ook was zij moei over twee garde-officieren. Daarentegen wordt door Huygens een verhaal medegedeeld van hare moeders zuster Joff. des Loges, zoodat zij dan eene dochter zou geweest zijn van Filips van Goltstein tot den Dam en Maria de Rechignevoisin des Loges, wier huwelijk evenwel volgens de 'Kwartierstaten van de ridderschap der Veluwe', even als volgens eene ms. genealogie der familie v. Goltstein, eerst in 1660 werd gesloten. Waarschijnlijk zal het bedoelde verhaal aan Huygens zijn gedaan door een dier twee officieren, en zal de hofdame geweest zijn eene der ongehuwde zusters van Filips van Goltstein, welke, zoo ik meen, alle leden waren van adellijke vrouwenstiften. Freule Vijgh was gesproten uit het oude Geldersche geslacht Vijgh, waarvan de naam nog in een tak van het huis Lynden is bewaard. Gelijk in deel II van het Journaal vermeld wordt, trad zij den 22sten Maart 1694 in het huwelijk met den heer van Slydrecht.

(12) Wie nicht Becker en nicht Vernatti eigenlijk waren en welke de reden was van haar verblijf te Londen, blijkt niet. Eene zuster der moeder van onzen Huygens was gehuwd met Samuel Becker of Becquer, uit eene niet onaanzienlijke zeeuwsche regeeringsfamilie.

Vermakelijk is het op te merken hoe Huygens eerst spreekt van nicht Becker en nicht Vernatti, dan van nicht Becker en *hare zuster*, eindelijk van nicht Becker en *mevrouw* Vernatti, alsof hij de familierelatie met de laatste liever vergat.
Bij mevrouw Becker in huis verschijnt ook soms eene oude moei of *matante*. Uit eene aanteekening op blz. 449, deel II, blijkt dat Vernatti of althans iemand van zijn naam, voor een *principaal instrument* gehouden werd in den geheimzinnigen dood van sir Edmondsbury Godfrey, ten tijde van Koning Karel II.

(13) *Waer het rendez-vous is ten huize van den Heer van Z.* - Zuylestein? Miss Villiers komt dikwijls voor in gezelschap der vrouwe van Zuylestein.
Gelijk men weet, huwde Elizabeth Villiers in 1695 met Lord George Hamilton, eersten Graaf van Orkney, en overleed in 1733. Hare broeders en overgebleven zusters worden veelvuldig door Huygens vermeld. De eerstgenoemden waren Sir Edward, in 1689 verheven tot Burggraaf Villiers en in 1697 tot Graaf van Jersey, stalmeester der Koningin, en gehuwd met de dochter van dien zekeren Chaffinch, door wien heimelijk een Roomsch-Katholiek priester bij het sterfbed van Karel II werd gebracht; hun nageslacht bloeit nog in Engeland onder de titels van Jersey en van Clarendon; de tweede was de kapitein, later kolonel, Henry Villiers, wiens vrouw *papist* was en die - altijd volgens Huygens - van minderen stand werd gerekend dan haar echtgenoot. De zusters waren Catherine, gehuwd met Jacques Louis marquis de Puisars, Barbara, gehuwd met lord Fitzharding, uit het huis Berkeley, en gouvernante van de kinderen der prinses van Denemarken, Henrietta, *een weinig een kevelkin hebbende*, gehuwd met lord Breadalbane, en Mary, gehuwd met lord Inchiquin, uit het huis O'Brien. De gemalin van Bentinck was reeds gevaarlijk ziek toen haar echtgenoot met den prins vertrok; het oponthoud te Hellevoetsluis gaf hem nog gelegenheid haar voor het laatst te bezoeken. Nog voor Willem III te Londen was, kwam het bericht van haar overlijden. Zoo men Dl. I, blz. 194, lezen mag *Betty* in plaats van *Berty*, dan blijkt, dat er vroeger tusschen den Prins en Bentinck eene tijdelijke verwijdering bestaan heeft, waartoe diens schoonzuster aanleiding had gegeven. Deze was destijds hofdame der prinses van Oranje, bij wie hare moeder, lady Villiers, gouvernante was geweest. Nog dient opgemerkt te worden, dat Huygens nergens eenige melding maakt van het vermeend scheel zien van Elizabeth Villiers.

(14) Deze aanwijzing zoude wellicht kunnen dienen tot ontdekking van den naam der onbekende burgemeestersdochter van Emmerik, bij wie Frederik Hendrik een natuurlijken zoon verwekte. De naam *Van der Schoute* schijnt niet het vermoeden te bevestigen dat die vrouw van zoo aanzienlijken stand was, dat dáárom haar naam met opzet is verborgen gehouden.

(15) Niet altoos verlangden die dames voldoening van het geleden onrecht, door middel van een huwelijk; eene van haar bepaalt zich wijsclijk bij een eisch tot schadevergoeding, waarbij zij nauwkeurig de verschillende punten aangeeft waarop de berekening van hare vordering berust.

Een ander staaltje van de zonderlinge rechtsbedeeling dier dagen is het vonnis tot verbanning en verbeurdverklaring van goederen, uitgesproken over een gezelschap van lichtzinnige jongelieden, die zich veroorloofd hadden een dronk te wijden aan den vorst der duisternis. Een dier veroordeelden had buitendien reeds een vonnis ondergaan tot verbanning uit de provincie Utrecht, wegens *quaetspreken van de Regeringh*.

(16) Isaac de Monceau de la Melonnière, gehuwd in 1679 met Anne Adée du Petitval, was kolonel en adjudant van Z.H.; Alexandre Auguste de Villattes, zoon van Gabriël de Villattes en Louise Regnon de Chaligny, was eerst page des prinsen, later kolonel in de garde, luitenant-generaal, en overleed als kommandant van Maastricht in 1723, na gehuwd te zijn geweest met Louise Cronman van Cronmanshof. Louis, graaf de Noyelles, zoon van graaf Hugo de Noyelles en van Margaretha van Bourgondië, gravin van Fallais, was luitenant-generaal der infanterie, en werd in 1694 luitenant-kolonel der zeeuwsche landmilitie.

(17) Onder de fransche vrouwen, die veelal onderstand aanvroegen, worden genoemd mevrouw de la Ferté, mevrouw de Villerets en mademoiselle Caron, bloedverwanten van Huygens, en aan wie zijn broeder Christiaan bij testament een legaat besprak.

(18) Huygens had verscheiden personen onder zich; in de eerste plaats zekeren de Wilde, die zeer gelukkig was uit Engeland weg te komen door zijne benoeming tot Drost van Woudrichem. Deze moet niet verward worden met den secretaris de Wilde of de Wild, juister Hiob de Wildt, die sedert 1659 zijn vader was opgevolgd als secretaris van het Edelm. College ter Admiraliteit van Amsterdam, en die daarna als 's Konings vertegenwoordiger bij dat College optrad; zijn dochter huwde den lateren raadpensionaris Simon van Slingelandt, en zijn zoon, Mr. David de Wildt, was sedert 1688 mede secretaris der Admiraliteit, terwijl zijn vader in 1690 voor hem van den Koning het ambt verkreeg van meester knaap van het jachtgerecht van Soestdijk.
Onder de klerken van Huygens wordt verder het meest genoemd Samuel de Wilde, waarschijnlijk een zoon van den bovengenoemde, die ongelukkig verdronk bij het scheepgaan naar Engeland in Maart 1694, en twee gebroeders Carel en Sam Hulst of van Hulst zwagers van voornoemden de Wilde, die zoons kunnen geweest zijn van den vroegeren secretaris van prins Frederik Hendrik, van dien naam. De weduwe de Wilde en zekere Joff. Spoor, waarschijnlijk hare moeder, maakten het, door hare inhaligheid, later Huygens zeer lastig.

(19) Isaae, ook Isac of Isacq genoemd, moet een soort van intendant geweest zijn, wiens ware naam Pierre Issac was, en die Willem III reeds op vroegere reizen had vergezeld. Hij hield de tafel, waaraan de leden der hofhouding plachten te eten, doch uit de omstandigheid dat hij tot ridder werd verheven, en de niet onaanzienlijke betrekking verkreeg van 'Clerk of the Green Cloth', blijkt dat hij een zekere positie in 's Konings omgeving bekleedde. Hij overleed in September 1692.

(20) Sayer (II, 127) was wellicht dezefde persoon als Jan Sayer, gehuwd met Johanna Suzanna Lucretia Chambrier (Dl. II), wier dochter Elisabeth Gratiana huwde met Graaf Albert Dominicus van Limburg Stirum. Op blz. 504 van het journaal wordt melding gemaakt van een Sayer, gewezen Vice-Chamberlain der Koningin Maria, en daarop van sir John Sayer, zonder dat blijkt of het hier denzelfden persoon geldt.

(21) Mémoires de Grammont, Chap. IX. Silvius had voor Karel II onderscheidene zendingen vervuld, o.a. in 1672 hier te lande, daarna bij verschillende duitsche hoven, en laatstelijk in Denemarken. Bij Willem III schijnt hij niet zeer hoog aangeschreven te zijn geweest, hetgeen dan ook blijkt uit de gedenkschriften van sir William Temple, waarover Huygens zich (II, blz. 2) vroolijk maakte (zie diens Memoirs, uitgave van 1692, blz. 100 en 176); ook Huygens vertrouwde hem blijkbaar weinig, althans niet in den aanvang hunner kennismaking.
Grammont stelt eveneens de vrouw van *le Seigneur Silvius* in een bespottelijk daglicht. Huygens vermeldt haar slechts zelden en met weinig eerbied, bij gelegenheid dat hij sir Gabriel te gast had genood, doch deze *met sijn wijff* moest eten, en later hoe zij, teleurgesteld in hare verwachting eener aanstelling als *Lady of Honour*, eene *dévote* geworden was.

(22) Onder degenen met wie Huygens het meest verkeerde, worden genoemd Lier, Slydrecht, Borselen, Voorst en anderen. Eerstgemelde was Frederik baron van Reede van Renswoude, luitenant-kolonel der infanterie, en later als heer van de Lier beschreven in de Ridderschap van Holland. Tijdens zijn verblijf in Engeland was hij weduwnaar van Clara Elisabeth van der Myle, die hem eene eenige dochter had nagelaten, gehuwd met den mede bij Huygens dikwerf vermelden van der Does van Noordwijk; zijne poging tot een tweede huwelijk met *de scheeve frelle* van Dohna, eene bloedverwante van Willem III, schijnt niet te zijn gelukt. De heer van Slydrecht was Johan van der Burch, schepen en raad der stad Dordrecht, gehuwd in 1683 met Charlotte Elizabeth van Bleyenburgh, doch die niettemin tot de weduwe van den ongelukkigen Buat in eene verhouding schijnt gestaan te hebben, welke van dien aard was, als de Franschen *une chaîne* plegen te noemen (I, blz. 176 en II, blz. 331). Hij hertrouwde daarna, gelijk reeds gezegd is, met freule Vijgh. Adriaan van Borselen, na zijns vaders dood, in 1690, heer van Geldermalsem, was kamerheer van Willem III, en werd later veelvuldig tot diplomatieke zendingen gebruikt; eene der eerste daarvan zal wel die geweest zijn, welke hem, blijkens het journaal, in 1689 naar den landvoogd der spaansche Nederlanden werd opgedragen.
Voorst zoude kunnen gehouden worden voor den bekenden Arnold Joost van Keppel, die blijkens den aanvang van het tweede hoofdstuk der 'Fifty years of my life' van den tegenwoordigen graaf Albemarle, reeds op dertienjarigen leeftijd in 1683 zijn vader als heer van de Voorst was opgevolgd, zoo niet in het geheele tweede gedeelte van het journaal de latere lord Albemarle onder den naam van Keppel voorkwam, Men weet hoe deze, na den kamerheer Borselen in 's Konings gunst te hebben verdrongen, langzamerhand bij Willem III de plaats van Bentinck wist in te nemen. Een keurig portret van dezen 'youngest, liveliest and handsomest of the Dutchmen' van 's Konings omgeving, gegraveerd naar de oorspronkelijke schilderij van Kneller, prijkt voor de gedenkschriften van zijnen nazaat.
In de uitvoerige geslachtslijst der Voersten en Rechterens, welke ten vorigen jare in de 'Heraldieke Biblotheek' verscheen, komt niemand voor die de in het journaal bedoelde persoon zou kunnen wezen dan alleen Johan Hendrik van Voorst, adjudant - van Willem III? - uit den tak Voorst tot Voorst; aldaar wordt echter niet vermeld dat deze gehuwd is geweest, terwijl Huygens aanteekent (I, 100), hoe Voorst *klaegde dat sijn wijff met geweldt in Engelandt wilde komen, om de crooninghe te sien, seggende dat de Princes het op haer begeert hadde*.
Onder de bij Huygens in grooten getale vermelde officieren komen voor: Anthony van Haersolte tot Wolfshagen, kapitein-luitenant der garde, die volgens de Geslachtkundige Aanteekeningen van Mr. J.J.v. Doorninck den 29sten Juni 1693 te Londen werd doodgeschoten; hij was de oudste zoon van Dirk van Haersolte en van Fenna Elisabeth van Haersolte tot Wolfshagen. 's Gravemoer, met zijne vrouw, dochters en zijn zoon *Phipje*, gedurig in het journaal vermeld, was Adam van der Duyn, heer van 's Gravemoer, 's Konings opperstalmeester, generaal der ruiterij, hoogheemraad van Delfland en meesterknaap der Wildernissen van Holland. Zijne gemalin Geertruid Pieterson zal eene dochter geweest zijn van den 's Gravenhaagschen burgemeester Antonie Pieterson, wiens kinderen, volgens Smallegange, *considerabel getrouwd zijn* (Ibid. Geneal. de Jonge), en zuster van den lateren luitenant-admiraal - bij Huygens nog kapitein - Pieterson, over wien men zie de Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen, IV. 63-66
Oyen was Matthias Hoeufft, beer van Oyen en Onsenoort, in 1690 kolonel en in 1704 luitenant-generaal der cavalerie, overleden in 1720; in 1683 was hij gehuwd met Constantia Theodora Doubleth, dochter van den heer van St. Annaland en van Susanna Huygens, Constantyns zuster, zoodat Oyen diens 'oomzegger' geworden was.

Marquette moet behoord hebben tot de familie de Hartaing; Rechteren kan geweest zijn Johan Zeger van Rechteren, kolonel der kavalerie, oudste zoon van Joachim Adolf van Rechteren-Rechteren, stichter van den tak Rechteren-Limpurg; Cralingen was de generaal der ruiterij du Faget van Assendelft. Christoph baron van Schlippenbach, die vooral gedurende den veldtocht in de spaansche Nederlanden genoemd wordt, werd in 1693 kolonel en in 1704 brigadier; volgens de 'Geslachtkundige Aanteekeningen' huwde hij in 1706 met eene freule van Ittersum, zoodat deze neit de mevrouw von Schlippenbach kan geweest zijn, wier hoogverheven *topknot* de aandacht trok in het kamp, en die, hetzij met opzet, hetzij toevallig, in de onmiddellijke nabijheid des vorsten van Waldeck logeerde. Berenclau zal wel geweest zijn de kolonel der Zwitsers Claus Christoffel von Berinksow, en Eppinger, die zoo diep in schulden stak, is zeker dezelfde persoon die bij Bostaquet genoemd wordt d'Espinguen, kolonel der blauwe dragonders. Eindelijk was de meermalen met zijne vrouw vermelde Hompes de in veelvuldige zendingen en hooge militaire ambten gebruikte Reinhart Vincent, baron, later graaf van Hompesch, geboren in 1660, en gehuwd met de gravin Amelia van Dohna, vrouwe van Vianen en Ameyde.

(23) Er is eene opmerkelijke overeenkomst tusschen den naam van Tempion en dien van Stampioen, die de eerste leermeester van Constantyn en Christiaan Huygens geweest was, en die in het begin der 17de eeuw als een geacht wisen sterrekundige bekend stond. Geldt het hier inderdaad denzelfden persoon, dan moet hij zeer oud zijn geworden, want Stampioen was geboren in 1610.

(24) Justel, ofschoon hugenoot, was reeds in 1681 van secretaris van Lodewijk XIV als bibliothecaris overgegaan bij den Koning van Engeland. Hij stierf, 73 jaren oud, in 1693. Zijn schoonzoon, de markies d'Heucourt, wordt mede door Huygens nu en dan vermeld. Andere geleerden, met wie deze in aanraking kwam, waren Rapin Thoyras, de bekende geschiedschrijver, en Frémont d'Ablancourt, de 'historiograaf' van Willem III, wiens bibliotheek na zijnen dood in Dec. 1693 openbaar werd verkocht (II, 290).

(25) Suzanna Ryckaert, dochter van Jacob Ryckaert en Constantia Bartolotti van den Heuvel, die haar man overleefde tot in 1712. *Tien* was een door en door bedorven jongetje, die al vroeg diende onderhouden te worden *over sijn vloecken onder de knechts en sijn liegen, zoodat hij begon te huylen*, en later vermaand moest worden *sijn mama gehoorsaem te wesen, in geen coffiehuysen te gaen, veel min tabac te drincken*. Te Leiden liet hij zich minder aan de studie gelegen liggen, ook al werd hem daarheen een gouverneur medegegeven, dan aan *het vliegen op de chaises* en het bijwonen van promotiepartijen; hij werd dan ook door zijn vader naar huis gehaald van de hoogeschool, nadat hij zich aldaar aan menige vechtpartij had schuldig gemaakt. Het geheele tweede deel van het journaal is vervuld van het verdriet dat Tien zijnen vader berokkende; en dat de bezorgdheid der ouders van *den Jongen Heer van Zuylichen over zijn onvoorsichtigh leven ter regarde van sijn gezontheyt* niet ongegrond was, bewees de droeve uitkomst, daar hij reeds in 1697 overleed.

(26) In Holland teruggekeerd, vroeg Christiaan Huygens om eene plaats in den Raad der Domeinen van Willem III, doch de Koning was van oordeel dat hij voor die betrekking niet geschikt was. Daarna trachtte zijne familie hem over te halen tot een huwelijk met zijne nicht Constantia le Leu de Wilhem, ten einde hem in staat te stellen *wat ruimer te leven*, doch het antwoord van den jichtigen philosoof op dat voorstel luidde dat hij misschien daaraan zou hebben kunnen denken, zoo de dame in quaestie een tien of twaalf jaren jonger geweest ware, doch hij *nu daer gansch geen treck in hadde*. De laatste levensdagen van den ongelukkige moeten, naar hetgeen mevrouw Huygens dienaangaande aan haren man meldde, voor de omstanders allerbedroevendst geweest zijn.

(27) Willem III aan Heinsius, 27 Mei 1690, Archief van den Raadpensionaris Heinsius, uitgeg. door Jhr. Mr. H.J. van der Heim, II, blz. 10.

(28) Armand de Caumont, markies de Montpouillan, geboren in 1615, werd na de herroeping van het Edict van Nantes, edelman van den Prins van Oranje, luitenant-generaal ten dienste der Vereenigde Nederlanden en gouverneur van Naarden; hij stierf te 's Gravenhage in 1701; uit zijn eerste huwelijk had hij eene eenige dochter, gehuwd met lord William Pawlet; zijne tweede echtgegenoot was uit het huis Arazola d'Ognate. Deze en lady Pawlet worden meermalen door Huygens genoemd. Eene zuster van Montpouillan was gehuwd met haren roomsch katholieken bloedverwant Gabriël de Caumont, graaf de Lauzun, uit welk huwelijk de bekende Charles de Lauzun was gesproten, die het bevel voerde over de fransche troepen in Ierland, en over wien derhalve, gelijk ook bij Huygens vermeld wordt, Montpouillan oom was. Een neef van dezen laatste van moederszijde, was de markies de Pardaillan, die mede, even als zijne echtgenoot Victoire de Bourbon-Malauze, meermalen in het journaal voorkomt.

(29) De dépêche van Willem III aan Waldeck, waarvan Huygens de minuut eenigszins ironisch beoordeelt (blz. 334 en 335), is van 22 September 1690, en te vinden in het Archief van Heinsius, II, 19.

(30) De Koning offerde toch in zooverre aan de engelsche smaken, dat hij in die dagen een wedren ging bijwonen. Het jaar te voren bad hij in de maand October korten tijd te Newmarket doorgebracht, en aldaar niet minder dan drie duizend guinjes verspeeld.

(31) In den Haag zag Huygens zijne oude nicht Marie Zuerius terug, die na den dood zijner moeder zijns vaders huishouding was komen besturen, en die derhalve in 1691 al zeer bejaard moet zijn geweest, zoodat het niet te verwonderen is, dat terwijl zij *vrij veroudert en dickachtiger* was geworden, de lichtbruine krullen, waarmede zij zich opschikte, *haer niet wel stonden*.

(32) Gedurende het verblijf van Willem III in den Haag overleed aldaar plotseling de luitenant-generaal Weibnom, wiens dood door Waldeck een groot verlies werd geacht, en wiens naam onlangs weder zekere vermaardheid heeft verkregen door een bericht in de dagbladen, dat een onnoemelijk groot aantal zijner erfgenamen zich zou hebben verstaan om van den Staat der Nederlanden de nalatenschap van dien generaal terug te vorderen, welke inmiddels in de verbeelding der belanghebbenden mede tot een onnoemelijk aantal millioenen zou zijn aangegroeid. Dat destijds reeds een geheimzinnige sluier over den persoon van Weibnom moet hebben gehangen, blijkt uit de aanteekening van Huygens, dat hij gezegd werd een zoon te zijn van den ouden hertog van Lotharingen.

(33) Te Amsterdam werd gewed, twee tegen drie, dat het gerucht van 's Kouings overlijden ditmaal zou blijken waarheid te wezen.
Bij zijn terugkeer uit de spaansche Nederlanden trachtte Huygens te Antwerpen Duarte *noch eens te sien*. Waarschijnlijk wordt daar bedoeld Jacob Duarte, de schrijver van zeker tooneelstuk 'Weerdigen gunsteling, vertoont op 't Antwerps schouwburgh'. In welke betrekking die persoon stond tot de bekende zangeres uit den Muiderkring, blijkt nergens.

(34) Wigbolt van der Does, heer van Noordwijk, lid der ridderschap van Holland, en gecommitteerde ter vergadering der Staten-Generaal, schoonzoon van den heer van Reede van de Lier. Uit hetzelfde geslacht was de door Huygens mede meermalen genoemde heer van Bergestein, jhr. Jacob van der Does, beschreven in de utrechtsche ridderschap.

(35) Ursula Philippota van Raesveld, vrouwe van Middachten, Herreveld, enz., gehuwd in 1666 met Godard van Reede, heer van Amerongen, Ginckel, Lievendaal, Elst, enz, veldmaarschalk-generaal der nederlandsche legers, sedert 1692 graaf van Athlone en baron van Aghrim. Hunne beide zoons traden in het huwelijk met twee dochters van Nassau-Zuylestein. Weinige dagen na het bezoek des Konings aan de Vrouwe van Ginckel kwam het bericht dat haar schoonvader, de heer van Amerongen, een der bekwaamste diplomaten van dat tijdvak, in Denemarken onverwachts was overleden.

(36) Alexander vrijheer van Spaen tot Cruisford, heer van Moyland, Billioen, enz., eerst page van den prins van Oranje, later, onder Turenne, overgegaan in franschen dienst, en daarna in dien van den keurvorst van Brandenburg, geb. 1619, overleden 1692. Na zijn dood werd Moyland door zijnen zoon aan den Keurvorst verkocht.

(37) De toenmalige heer van Klarenbeek was jhr. Casyn van der Hell, heer tot de Wildbaan (overl. 1732), als gehuwd met de oudste der beide dochters van den in 1666 overleden burgemeester van Arnhem, Rutger Huygens, of juister, Huyghens. Aldaar ontmoette onze Huygens de beide dochters van den brandenburgschen staatsminister von Schwerin, waarvan de eene, eene *fraeye wel gemaeckte vrouw, hoeseer een weynichje camuse*, gehuwd was met den baron van Heiden, wiens broeder zwager was des heeren van Klarenbeek, en alzoo waarschijnlijk gehuwd met eene van der Hell. Niet echter alle kennissen die Huygens had in den omtrek van het Loo, behoorden tot de groote wereld, want op dat vorstelijk verblijf werd hem op zekeren morgen door een vrouw uit Deventer, *een swarte baerd hebbende en sterck ruyckende naer brandewijn*, een brief gebracht van eene bloedverwante, welke een landgoed, Ordel geheeten, in de buurt bewoonde. Die bloedverwante, gehuwd met eenen kapitein Berninckhuysen, was de dochter van Christiaan Huygens, drost van Cranendoncq en Anna Catharina le Bergaigne, en kleindochter van Maurits Huygens, den vroegeren secretaris van den Raad van State, ouderen broeder van den dichter Constantyn.

(38) De samenstelling van den krijgsraad voor welken Grandval terecht stond, wordt door Huygens eenigszins anders vermeld dan bij Klopp (Der Fall des Hauses Stuarts, VI, 92); de laatste noemt daarin *Sgravemoor* (van der Duyn van 's Gravemoer) die bij Huygens niet voorkomt, en Weede *gewöhnlich Dykvelt genannt*, terwijl volgens Huygens niet deze, maar de *Gnael-Maj Weede* daarin zitting had.
In de samenzwering was ook betrokken zekere Dumont, van wien Wagenaar (XVI, 192) niet met zekerheid weet, of hij 's Konings vergiffenis verwierf; uit de aanteekening bij Huygens (II, 543) blijkt dat hij *over dat werck in een euwige gevanckenis geconnt. is geworden*.
Opmerkelijk is nog dat Huygens wel vermeldt dat Barbézieux van Grandval's voornemen is onderricht geweest, doch geen gewag maakt van eenige medeplichtigheid van de zijde van mevrouw de Maintenon.

(39) Het treurspel, welks opvoering Huygens in Covent Garden bijwoonde, kan geweest zijn dat van den vrij onbekenden dichter Michel Drayton, waartoe Dryden een 'epilogue' schreef.

(40) Bekend is het verhaal der gevangenneming van den hertog van Berwick, in den slag van Neerwinden, en hoe hij door zijnen oom Georg Churchill voor Willem III werd gevoerd: Macaulay's bewering dat *both behaved as became them* (Ch. XXI) wordt echter niet bevestigd door Huygens, die bepaald vermeldt (II, 244) hoe, op de vriendelijke woorden van den Koning, de gevangene *de beleefdheyt niet had gehadt daerop een compliment weder te seggen*.

Evenzoo verhaalt Macaulay bij de gevangenneming van Boufflers, na de overgave van Namen (Ch. XXI) dat Dijkvelt *calmly and courteously* op de verwoede uitroepen van den franschen maarschalk antwoordde, terwijl Huygens bepaald aanteekent (II, 529) dat de aanhouding gepaard ging van *veele kooghe woorden van beyde kanten*.

(41) Macaulay, Chap. XVII. In 's Konings omgeving schijnt men echter wel gewenscht te hebben dat Willem III het voorbeeld van Lodewijk XIV had gevolgd. Althans (I, blz, 386) Rooseboom deelde eens aan Huygens mede dat hij verzocht had *om qualiteit van Raedt te hebben; hetgeen ik hem seyde wonder te wesen, en dat die qualiteit sonder effect wilde hebben; dat de luyden hem souden houden voor een kortswijlighe Raedt. Hij seyde, dat de Con, van Vranckrijck der menichte van die had*.

(42) Over de verdiensten van Huygens als wiskundige, en vooral over zijne bedrevenheid in het vervaardigen van lenzen en zijne geregelde briefwisseling over wetenschappelijke onderwerpen met zijnen broeder, zie men vooral de boven vermelde *oratio* van den hoogleeraar Uylenbroek. Hoe geleerd Huygens echter ook moge geweest zijn, zoo stond hij toch niet verheven boven het algemeen bijgeloof van dien tijd; zoo wordt b.v. niet alleen door hem met belangstelling vernomen naar zekere roode poeder, die tot bereiding van goud moest dienen, maar als er in zijne huishouding een stuk zilverwerk wordt vermist, wordt de waarzegger geraadpleegd en met vertrouwen vernomen dat de dief kenbaar zou zijn aan *een dick lijff met dunne beenen;* ook vermeldt hij spookverschijningen op de wacht, waarmede hij bij helderen dag wel spot, doch die hij liever niet persoonlijk gaat onderzoeken; of hoe de oude Mortaigne (de schaker van juffrouw van Orliëns?) vertelt dat zijn broeder, indertijd uit zijne gevangenis in Beieren ontsnapt, door de moeder van den gouverneur der vesting is *teruggetooverd*.

(43) Elizabeth Philippina van Boetzelaer was kleindochter van mevrouw Musch, oudste dochter van den raadpensionaris Cats. Haar echtgenoot Georg Albrecht graaf van Limburg Stirum was kolonel der infanterie en gouverneur van Heusden en bleef in den slag van Fleurus (1690). Beider karakterbeschrijving is te vinden in de 'Mémoires de Monsieur de B.', voor het tweede gedeelte van het Archief van den Raadpens. Huygens, blz. XXXVIII.
Hunne eenige dochter, bij Huygens eenige malen vermeld als het *frelletje* of het *vrewlijntje* van Stirumb, ook wel als *Mie van van Stirumb*, werd na den dood harer moeder toevertrouwd aan de freule van Goltstein, en huwde later met prins Filips van Hessen-Philipsthal.

(44) Pieter Carel de Bils, heer van Coppensdamme, Boonen en Oud- en Nieuw Vosmeer, was gecommitteerde raad ter Admiraliteit van Zeeland, en een der voornaamste regenten van dat gewest. Zijn vader had zich een naam gemaakt als hoogleeraar in de ontleedkunde. Het verhaal omtrent Rohan zal wel een verzinsel geweest zijn van Oldersom, die te vergeefs om het kommando van Geertruidenberg had gevraagd, dat de Koning aan Rohan gaf. Oldersom moet niet alleen geene *persona grata* geweest zijn bij den Koning, die grieven schijnt gehad te hebben tegen de geheele familie van Gent, maar hij was blijkbaar eene zeer onaangename verschijning, daar mevrouw van Ouwerkerck hem haar huis moest ontzeggen, en die het niet beter maakte bij 's Gravemoer, waar *hij de dochters hielp bederven met sijn ongeschickt spreken*.
In 1713 werd bij den magistraat van 's Gravenhage door een gezelschap fransche tooneelspelers vergunning aangevraagd voorstellingen te geven. Aan het hoofd van dien troep stond Frederik Willem van Gent, heer van Oldersom. Het lijdt bijkans geen twijfel of het was dezelfde edelman die, op zijn ouden dag, zoo verre was gezonken. (Zie Meded. betr de Gesch. van 's Gravenhage II, blz. 131.)

(45) De bedoelde *belles personnes* lieten het niet bij *amourettes* met den engelschen gezant, lord Dursley, zoodat diens vrouw op het spoedigst uit Londen kwam aanzetten, maar zij schijnen zich niet ontzien te hebben den vorst van Waldeck op de meest onbeschaamde wijze, bij het spel, te bedriegen.
Eene van haar huwde later eenen La Tour d'Auvergne, ging, volgens St. Simon, tot den roomsch-katholieken godsdienst over, doch stierf reeds in 1699.

(46) Jacoba Victoria Bartolotti van den Heuvel, dochter van Willem B. van den H. en Jacoba van Erp, overleed te Soest in 1718. Van Beuningen stierf reeds in 1693. Een ongelukkig geslaagde handel in geldswaardige papieren schijnt de aanleiding tot zijne krankzinuigheid te hebben gegeven. Mevrouw van Beuningen en mevrouw Huygens waren volle nichten. Beider tante, Eleonora Bartolotti van den Heuvel, was gehuwd met Jacob Pergens, waarvan eene dochter of schoondochter zal geweest zijn *Stans* Pergens, die Huygens bij zijn terugkeer in den Haag *onfatsoenlijck dick* geworden vond.

(47) Wellicht wordt hier nog eene oplossing verwacht van de vraag, die in de 'Voorrede' tot het journaal in het midden wordt gelaten, naar het doel waarmede Huygens zoodanig een dagboek kan hebben samengesteld. Dat het daarmede zijne bedoeling niet kan geweest zijn gegevens te verzamelen om bij voorkomende gelegenheden anderen te schaden, ligt voor de hand. Daartoe zijn zijne mededeelingen te onbestemd en blijkbaar alleen op praatjes berustende. Dat Huygens geen aangenaam man moet geweest zijn, blijkt duidelijk; wellicht was zijn karakter verbitterd door teleurgestelde eerzucht en onverdiende achteruitzetting, doch hij schijnt niet van nature boosaardig, of zelfs eenigszins gevaarlijk geweest te zijn. Trouwens het werd door de Commissie van redactie, zoowel als in de 'Bijdragen' van Mr. R. Fruin (IX, 44, 45) bereids opgemerkt. dat,

zoo het journaal tot eenig boos oogmerk had moeten dienen, daarin niet zoo menige aanteekening zoude voorkomen, die niet voor het oog van een derde kan bestemd zijn geweest, zooals b.v. de *fredaines* van *Tientje* of hoe Huygens zijn eigen *pédicure* was, om van andere soortgelijke mededeelingen niet te gewagen. Liever houden wij het er voor dat Huygens in navolging van zijn vader en zijn grootvader, op zijn beurt, ook een dagboek heeft willen houden van wat hem opmerkelijk voorkwam, en dat daaraan het *fatras*, dat voor ons ligt, zijn aanzijn heeft te danken.

De wedergeboorte van Nederland.
(*Vervolg van Deel I, blz.* 449.)

IV.
De grondwet en de maatschappij.

Twee millioen menschen hadden hunne woonplaats op het Nederlandsche grondgebied[1]. Geen van hen gelijk aan den ander. En toch komt die verzameling van menschen ons, om het geliefkoosde beeld onzer dagen te gebruiken, als een levend organisme te gemoet. Het is één volk; het heeft een eigen taal; het heeft een eigen karakter - door het een en het ander onderscheidt het zich van andere volken. Zou de taak niet aanlokkelijk zijn, in het licht te stellen, hoe onder den invloed der woonplaats en der geschiedenis zich dat volk heeft gevormd en ontwikkeld, de trekken te schilderen, waarin zich zijn karakter openbaart? En bovendien, hoe, niettegenstaande die overeenkomst tusschen de zonen van hetzelfde land, de onderscheidene bestanddeelen der maatschappij weder van elkander verschillen, hoe de eenheid van het geheel de verscheidenheid der deelen niet uitsluit? Rijk en arm, hoog en laag, stad en land en dan - het onderscheid van godsdienst.

Meent echter niet, dat het mijn plan zoude zijn, mijne hand uit te strekken naar eene taak, die, hoe aanlokkelijk ook, boven het bereik mijner krachten geplaatst is. Zoowel de verwen als het penseel ontbreken mij om een beeld te kunnen schetsen van het Nederlandsche volk, zoo als het zich voordeed in het begin dezer eeuw. Wat ik beoog, heeft een meer bescheiden

1 De eerste algemeene volkstelling, die van 1795, gaf eene bevolking van 1,880,443 zielen. Wanneer men er bij in aanmerking neemt, wat toen niet, thans wel tot Nederland behoort, dan wordt dit cijfer bij schatting op 2,100,000 gesteld. De eerste telling na 1813, die van 1829, gaf 2,613,487 zielen. (Algemeene Statistiek van Nederland, II, blz. 18. 22.)

omvang. De grondwet van een volk moet vóor alles het antwoord geven op de vraag: hoedanig zal het staatsgebouw zijn, door het volk te bewonen? Hoedanig zal de vorm, de inrichting der regeering zijn? Het is eene wet, die de machten aanwijst, geroepen voor den Staat op te treden, en die hare wederzijdsche bevoegdheid beschrijft. Toch zien wij in den regel die hoogste wet zich niet tot dit hoofdpunt bepalen. De wetgever zal, zoo hij zijne taak goed begrijpt, bij de inrichting van het bestuur de maatschappij voor oogen houden, waarvoor dit bestuur moet dienen; hij zal letten op de behoeften, de inzichten, de vooroordeelen dier maatschappij; hij zal dus staan onder haren invloed. Maar zal die wetgever ook zijnerzijds invloed willen uitoefenen op de maatschappij zelve? Niet zelden zal ook dit het geval zijn. Veelal heeft de grondwetgever, in plaats van onzijdig te blijven tegenover hetgeen het volk onderling onderscheidt en verdeelt, door aanmoediging of belemmering in de eene of andere richting willen werken, ja zelfs meestal het staatsgezag in de schaal geworpen ten gunste van die bestanddeelen, welke uit zich zelve reeds met de grootste kracht waren bezield. Dit is, wat ik bovenal bedoelde, toen ik boven deze bladzijden schreef: *De grondwet en de maatschappij*. Was de grondwet neutraal of was zij het niet tegenover de bestanddeelen, de schakeeringen van het nederlandsche volk?

Wanneer men de maatschappij van die dagen beschouwt, dan was er - even als vroeger - even als thans - bovenal één punt van verschil, waardoor die maatschappij in al hare klassen en rangen als 't ware gezuurd was: het verschil van godsdienst. Op dezelfde plek gronds leefden onder - wellicht beter naast elkander: Protestanten, Roomschen, Joden. Indien in 1814 de toestand reeds dezelfde was, als hij later in 1829 bleek te zijn, dan waren zij in de verhouding van 60, 38 en 2 procent over de bevolking verdeeld[1]. Het grootste gedeelte der Protestanten behoorde tot de Hervormde kerk. Mocht het

1 Volgens de volkstelling van 1829 (Algemeene Statistiek van Nederland, II, blz. 466 vlg.) waren er:

		of op de 10,000 zielen:
Protestanten	1,544,888	5,911
Katholieken	1,019,108	3,899
Israëlieten	46,397	178
Onbekend	3,094	12
	2,613,487	10,000

nu bij de Joden toen[1] nog de vraag zijn, wat zij meer waren, eene afzonderlijke natie dan eene bijzondere secte, tusschen de overige Nederlanders was het onderscheid alleen hierin gegrond, dat zij over de eeuwige dingen verschillend dachten. Welke houding zoude de grondwet aannemen tegenover de godsdienstige zijde des volks? Zoude zij, met terzijdestelling van de geschiedenis der laatste 20 jaren, het voorbeeld volgen van de republiek der Vereenigde Nederlanden, die, hoewel zij in godsdienstige verdraagzaamheid boven andere volken uitmuntte, toch éene kerk als staatskerk erkende? Of zoude zij een kind der revolutie zijn, die met huldiging van de denkbeelden der 18de eeuw aan de Hervormde kerk dat karakter had ontnomen; de revolutie van 1795, die den grond der godsdienstvrijheid zocht in het individu, die geene burgerlijke voor- of nadeelen aan de belijdenis van eenig kerkelijk leerstelsel verbond, ja die de kerkgenootschappen, een uitvloeisel der godsdienstvrijheid, wilde laten zorg dragen voor het onderhoud van den eeredienst, deszelfs bedienaren en gestichten en dus verklaard had: *godsdienst is geen regeeringszaak*.

Dit alles toch was verkondigd in de blijde boodschap van de eerste staatsregeling der Bataafsche Republiek, de staatsregeling van 1798. (Inleiding, art. 19-20.) Wat was daarvan teruggenomen, wat was werkelijkheid geworden in de pijnlijke jaren van 1798-1813? Teruggenomen was, of wil men liever eene doode letter was gebleven het beginsel, dat de godsdienstvrijheid een individueel recht was. Men verviel spoedig weder in de begripsverwarring, waardoor godsdienstvrijheid en vrijheid der kerkgenootschappen als synoniem beschouwd worden, en waarbij men vergeet, dat de vrijheid der laatste kan uitloopen, niet zelden uitloopt op godsdienstigen dwang. Immers in de volgende staatsregelingen wordt niet meer de klemtoon op het individu, maar integendeel op de kerkgenootschappen gelegd; ja de staatsregeling van 1801 (art. 12) schrijft zelfs voor, dat een ieder verplicht is, zich bij een of ander kerkgenootschap te laten inschrijven. En al mocht ook deze laatste bepaling in de constitutie van 1805 en 1806 niet worden overgenomen, ook deze staatsrege-

1 Not. v. Maanen, 21 Jan. 1814. In de door Roëll voorgestelde redactie betrekkelijk dit onderwerp had deze in plaats van: *godsdiensten*, wat in Hogendorp's schets voorkwam, het woord *kerkgenootschappen* gebruikt. ‘Dan’, zeide hij, ‘zijn er de Joden niet in en niet uit; - zij sustineeren eene natie, niet kerkgenootschap te zijn.’

lingen huldigen de bescherming der *kerkgenootschappen*, niet die der *individus* (1805, art. 4,1806, art. 6). Evenmin vinden wij uitvoering gegeven aan de met het beginsel der individueele godsdienstvrijheid zoo nauw verbonden bepaling, dat de Staat niet voor het onderhoud van de godsdiensten behoort te zorgen. Immers eerst volgens de additioneele artikelen der staatsregeling van 1798, later volgens art. 14 der grondwet van 1801, bleven de politieke kassen voorloopig belast met de uitbetaling der traktementen van de leeraren der voormalige Hervormde kerk. Iets wat echter niet meer als een tijdelijke maatregel kon beschouwd worden, toen koning Lodewijk bij het organiek decreet van 2 Augustus 1808 niet alleen aan die predikanten het behoud hunner tractementen verzekerde, maar tevens, naarmate de financiën het toelieten, ook aan de geestelijken der andere gezindheden bezoldiging van staatswege beloofde. Moge nu al de volledige toepassing van deze regeling onder koning Lodewijk met geldgebrek te kampen hebben gehad; mocht er na de inlijving weinig of niet zijn uitbetaald; het beginsel om de eerediensten van staatswege te ondersteunen, bleef ook onder het Keizerrijk gehuldigd (decreet van 18 October 1810, art. 206-207). Wanneer men dit overweegt, dan is de slotsom deze, dat althans de staatskerk vernietigd bleef, en in de hoofdzaak de gelijkheid tusschen de kerkgenootschappen werd gehandhaafd. Trouwens sloot de heerschappij der Napoleons uit den aard der zaak eene herleving der Hervormde kerk als staatskerk uit. Met behoud van de gelijkheid der kerkgenootschappen, was dan de godsdienst in 't algemeen een voorwerp van staatszorg geworden, iets, dat in harmonie was ook met het regeeringsstelsel van Napoleon, die aan de eene zijde de bedienaren van den godsdienst om hunne aanmatiging vreesde, aan de andere zijde ze beschouwde als werktuigen, bruikbaar om het volk te kneden en met een geest van onderwerping te doordringen. Zoo vond de souvereine vorst den toestand. Geene heerschende kerk meer, maar alle kerkgenootschappen onderworpen aan - gesteund door - ja organen van het staatsgezag.

Wat zoude de toekomst baren? Welke regeling van staat en godsdienst zoude uit de werkplaats der commissie te voorschijn komen? Hoe zoude de grondwet het onderwerp regelen? Zoude men in haar kunnen lezen, dat de Nederlandsche natie bestond uit Hervormden en andere Protestanten, uit Roomschkatholieken, uit Joden? Zoude zij meer voorliefde koesteren

voor den een dan voor den ander en zoude de Hervormde kerk weder op den kandelaar worden gezet? Zij, die dit laatste wenschten, konden daarvoor hunne hoop vestigen op de opdracht der souvereiniteit aan het huis van Oranje, dat huis, zoo nauw met de oude staatskerk verbonden. Zij konden grond voor die verwachting putten uit de omstandigheid, dat de grondwet-commissie met éene uitzondering uit leden der hervormde kerk bestond. En wanneer zij bekend mochten zijn met de gevoelens van Hogendorp, zooals hij die in 1799 nog aankleefde, konden zij weten, dat hij toen in zooverre slechts tot de beginselen van gelijkheid bekeerd was, van voor alle christelijke gezindheden den toegang te willen openen tot in de steden op te richten kiezerscollegiën, terwijl hij voor het overige den ouden toestand hersteld wilde zien[1]. Ja in 1802 wenschte Hogendorp nog herstel der publieke kerk[2]. Scheen dit alles niet te wijzen op de waarschijnlijkheid eener restauratie, en dit te meer, nu de revolutie in minachting was geraakt en er hier te lande even als elders eene overhelling tot herstel van het oude bestond?

Toch was de uitkomst eene andere, dan men naar het voorgaande zoude hebben kunnen verwachten. Het valt niet te ontkennen, dat er in de commissie weinigen waren, die de pen wenschten te halen door al hetgeen sedert de revolutie in dit opzicht was tot stand gekomen. Wellicht kon dit alleen gezegd worden van den zeventigjarigen van Lynden van Blitterswijk, die, uit de hoogte nederziende op Mennisten, Remonstranten, Lutherschen en Joden, en vreezende voor het vervolgzieke karakter der Roomschkatholieke kerk, het veiliger vond van bij de oude constitutie op het stuk van godsdienst te blijven[3]. Zelfs

1 Gedenkschriften van G.K. van Hogendorp, III, blz. 170, 175, 182.

2 a.w., blz. 208. In de door hem den 8sten Februari 1802 opgestelde *voorwaarden ter nationale vereeniging*, waar men leest: ‘Het is in den aard der zaak gelegen, dat de oude publieke kerk onder ons hersteld worde, maar met alle mogelijke verdraagzaamheid voor alle andere gezindheden. Ondergeschikte ambten en bedieningen, als de militaire ambten, moeten zelfs voor alle gezindheden openstaan.’

3 Not. v. Maanen van 21 Jan. 1814. In de zitting van 21 Januari 1814, toen het zevende Hoofdstuk der schets: *Van de Godsdienst en goede zeden* in behandeling kwam, stelde Roëll eene redactie voor, waarbij *gelijke bescherming aan* ALLE *kerkgenootschappen* beloofd werd. Dit ontlokte aan van Lynden deze ontboezeming: *Kerkgenootschap* is avilissant, dit is goed voor Mennisten, Remonstranten, Lutherschen, niet voor ons Gereformeerden. Maar in dit capittel (der schets) wordt niet beslist de importante questie, of men, om in de regeering te zijn, niet *gereformeerd* moet zijn; dit behoort alzoo; daarvoor hebben wij 80 jaar gestreden: - onze voorouders hebben geene anderen dan gereformeerden geadmitteerd; - er moet een heerschende godsdienst zijn; dit is het principe in alle landen, nu nog in Engeland, daar men immers de Iersche Catholieken niet admitteert. Vóor 1794 zou niemand hebben durven proponeeren om niet gereformeerden in ambten te stellen.
Wij zijn de contraire principes aan de Fransche democratie verschuldigd; - vóór dien tijd hebben de Roomschen er nooit aan gedacht.
De Roomsche Religie is uit haren aard haat- en vervolgziek; - het concilie van Trente leeft nog; zij haten en vervolgen alle ketters.
Wanneer wij Brabantsche provinciën tot ons territoir krijgen, zullen wij gereformeerden het onderspit delven.
Onze financiën zijn ook te slecht om hun pecunieele adsistentie te geven. De Joden zullen het dan ook komen vragen *eodem jure*.
‘Concludo: veiliger en nuttiger bij de oude constitutie op 't stuk van de Religie te blijven.’

Hogendorp was, zooals wij zien zullen, hiervan verre verwijderd. Wanneer men het zevende hoofdstuk der schets (art. 60-61) leest dan wenschte hij alle godsdiensten in den lande te beschermen, dan werd aan den christelijk-hervormden godsdienst alleen in zooverre een privilegie toegekend, dat haar onderhoud als van ouds tot last bleef van het gemeene land. Maar ook de Roomschkatholieke godsdienst zoude worden ondersteund in die provincie of provinciën, waar die godsdienst de meerderheid had. In de commissie zelve wilde men echter nog verder gaan en ook aan de andere gezindten uitzicht op financieele ondersteuning geven. Over deze en andere vraagpunten betrekkelijk den godsdienst ontstond eene lange discussie, die den 21sten Januari 1814 aangevangen, den 1sten, 2^{den} en 3^{den} Februari voortgezet, eerst den 1sten Maart 1814 door het machtwoord van den souvereinen vorst tot eene eindbeslissing kwam. Er waren, behalve de vraag der financieele ondersteuning, *twee* punten, die vooral aanleiding tot discussie gaven - en waarover tot tweemalen (2 en 3 Februari) de stemmen staakten. Het eene of de grondwet uitdrukkelijk aan de belijders der onderscheidene gezindheden het recht, om aan de regeering deel te nemen, zou toekennen. Hogendorp, die, volgens zijne Aanmerkingen op de schets[1], thans voor dit beginsel was, vond echter de uitdrukkelijke vermelding, daar het zulk een teêr punt gold, niet wenschelijk, en tevens onnoodig. Immers zoo niemand uitgesloten werd, waren allen toegelaten[2]. Met hem gingen zes leden der commissie, hetzij, zooals van Imhoff, op de door hem aangevoerde

1 Metelerkamp a.w., blz. 46.
2 v. Maanen, Not. van 2 en 11 Febr

gronden, hetzij, zooals waarschijnlijk van Lijnden, om nog een deur open te laten voor de herstelling der staatskerk. De andere helft der commissie - waaronder vooral van Maanen en Roëll en Elout en Heerkens op den voorgrond traden, vond daarentegen uitdrukkelijke huldiging van dit beginsel wenschelijk en noodzakelijk[1]. Het andere punt van verschil ontstond door een voorstel van Aylva, die in de grondwet wenschte opgenomen te zien de bepaling dat de hervormde godsdienst die was van den souvereinen vorst. Ook hierover staakten tot tweemalen toe de stemmen[2]. Die voor het eerste punt zich verklaard hadden, verklaarden zich hiertegen, behalve dat, terwijl van Zuylen en Humalda beide keeren voor stemden, Hogendorp en met hem van Imhoff zich ook tegen dit tweede punt verklaarden. Dat de souvereinen vorst den hervormden godsdienst beleed, was, meende Hogendorp, een gevolg van de gebeurtenissen der 2½ laatste eeuwen; dit behoefde niet uitdrukkelijk te worden vermeld - en waarom dan, zoo dacht hij waarschijnlijk, niet liever over zulk een teeder punt het stilzwijgen bewaard? Bij dien uitslag bleef er niet veel anders over, dan het gevoelen van den souvereinen vorst over dit onderwerp en bepaaldelijk over die beide punten in te winnen[3]. Toen dan den 28sten Februari en den 1sten Maart de eindredactie der grondwet in behandeling was genomen en van Maanen den 1sten Maart er weder op aandrong, de deelneming van allen aan de regeering grondwettig te verzekeren, toen deelde Hogendorp mede, dat Z.H. dit ook begeerde, mitsgaders dat uitgedrukt werd, dat de souvereine vorst van den hervormden godsdienst was. En daartoe werd dan ook geconcludeerd. Dus werd in het voornaamste der beide punten datgene behouden, wat sedert de revolutie

1

Vóor stemden:	Elout, Heerkens, Roëll, v. Maanen, v.d. Duyn, v. Zuylen, Humalda.
Tegen stemden:	v. Lynden, Aylva, Lampsins, Repelaer, Heerdt, Hogendorp, v. Imhoff.

Den 2den Februari waren v. Heerdt en v.d. Duyn niet tegenwoordig; den volgenden dag voegde de een zich bij de voorstemmers, de andere bij de tegenstemmers, en staakten dus wederom de stemmen.

2 *Vóor:* v. Lynden, Aylva, Lampsins, Repelaer, Heerdt, v. Zuylen, Humalda.
Tegen: Elout, Heerkens, Roëll, v. Maanen, v.d. Duyn, Hogendorp, v. Imhoff.

3 Dit blijkt uit de Notulen van v. Maanen. Zie die van 2, 11 Februari en 1 Maart. In het voorloopig rapport aan den souvereinen vorst van 5 Februari 1814 doelt de commissie waarschijnlijk hierop, als zij zegt: 'Wij zijn nu de schets, die wij tot een leiddraad van deze (deliberatiën) aangenomen hadden, geheel door, op een paar artikelen na, die met uwe Koninklijke Hoogheid zelve nog moeten vereffend worden.'

was ingevoerd: de gelijkstelling van de leden der onderscheidene kerkgenootschappen. De definitieve regeling der financieele ondersteuning bewoog zich nog meer in de richting der gelijkheid dan Hogendorp en zelfs de commissie oorspronkelijk gewild had. Terwijl beide slechts aan de Roomschkatholieken, daar waar zij de meerderheid hadden, ondersteuning hadden toegezegd - de commissie ook nog andere gezindten eenig uitzicht daarop had geopend - werd in de grondwet zelve met behoud van het financieel privilegie der hervormde kerk, aan alle andere gezindten het behoud verzekerd van hetgeen zij tot dusver hadden genoten en tevens het uitzicht op meerdere ondersteuning aan deze en ook aan andere gezindten geopend. Had ook hier de invloed van den souvereinen vorst gewerkt? Het is waarschijnlijk, zoowel omdat hij, nog voordat dit onderwerp bij de commissie ter tafel kwam, reeds bij besluit van 19 Januari 1814[1] de beginselen in de regeling van koning Lodewijk vervat voorloopig had bekrachtigd, als omdat uit de beraadslagingen der commissie van die veranderde zienswijze niets blijkt, en het dus aan te nemen is, dat de commissie van redactie onder ruggespraak ook met den souvereinen vorst deze wijziging in de grondwet heeft gebracht. Wanneer wij na dit alles de vraag doen, in hoeverre voor het overige de beginselen der 18de eeuw werden gehandhaafd of gehuldigd, dan vindt men - wat trouwens te verwachten was - wel eene erkenning der kerkgenootschappen - geenszins eene huldiging van de godsdienst-vrijheid van den mensch. Wat in den revolutie-tijd eene doode letter was gebleven, kon in de dagen der restauratie niet in 't leven treden. Hiermede stond in verband de bescherming van de kerkgenootschappen, die *bestonden*. Hogendorp had in zijne schets die beperking niet opgenomen. Maar op de aanmerking van Aylva, dat het te ver zou gaan, ook nieuwe secten te beschermen, antwoordde Hogendorp, dat hij dit ook geenszins bedoeld had. En zoo werd er in art. 134 der grondwet van *bestaande* kerkgenootschappen gesproken, niet van *erkende*, zooals door Roëll was voorgesteld. Dit woord vond geen genade in de oogen van den man, die van al de leden op dit punt het meest een kind van zijn tijd schijnt geweest te zijn: van Maanen. Hij vreesde dat het vrijzinnig genootschap *Christo Sacrum* er dan buiten zou vallen. Immers, gaf hij te kennen, het genootschap *Christo Sacrum* bestaat wel, moet dus beschermd worden, maar het

1 Bijv. tot het Staatsblad, I, blz. 61.

is niet erkend[1]. Men huldigde dus de gelijkheid der *bestaande* kerkgenootschappen en als uitvloeisel daarvan de gelijkheid hunner leden. Éene omstandigheid is ongetwijfeld op dezen uitslag van grooten invloed geweest. Ik bedoel het ook bij de commissie niet onbekende plan der vereeniging van noord en zuid. Voor v. Lynden van Blitterswijk was dit eene reden te meer voor het herstel de heerschende kerk; anders zouden door die vereeniging de gereformeerden het onderspit delven. Niet alzoo echter dachten de overigen. Hogendorp wilde, blijkens zijne Aanmerkingen[2], juist ook daarom aan allen den toegang tot de regeering verleenen, omdat andere zelfs geheel Roomsche provinciën zich met het noorden zouden kunnen vereenigen. Daarom was zijn oorspronkelijk denkbeeld: 'Onderhoud van de gereformeerde kerk door den Staat in de 7 Nederlanden en van den Roomschen godsdienst in de 10 Nederlanden'[3]. Elout[4] had eveneens die vereeniging voor oogen, toen hij de uitoefening van den godsdienst niet uitdrukkelijk wenschte beperkt te zien binnen de gebouwen, zoodat men in Brabant processiën zoude kunnen toelaten, waartoe dan ook de dientengevolge gewijzigde redactie van art. 135 der grondwet de gelegenheid gaf. Niet het minst zal ook bij den souvereinen vorst dit lievelingsdenkbeeld gewogen hebben, toen hij zijnen invloed voor de gelijkheid der kerkgenootschappen in de schaal legde. Diezelfde vorst zal ook waarschijnlijk nog op een ander punt eene wijziging van het oorspronkelijk voorgestelde hebben bewerkt, t.w. de bepaling van art. 139, waarbij aan den vorst het recht van inzage en beschikking omtrent de inrichting der gesubsidieerde of te subsidieeren gezindten werd toegekend. Immers er blijkt niet, dat in de commissie dergelijk voorstel is gedaan, veel min dat het is aangenomen. De bepaling kwam voor het eerst voor in de eindredactie, den 28sten Februari 1814 ter tafel gebracht[5].

1 Not. v. Maanen, 21 Januari 1814. Van *Christo Sacrum* wordt in den Staats-Almanak voor 1815 het volgende gezegd: 'Onder de kleine Christen Gemeenten is het genootschap *Christo Sacrum* te Delft voor weinige jaren opgerigt. Hetzelve heeft geen bezoldigde leeraars, en neemt de belijders van alle Christelijke Godsdiensten, welke de geloofsbelijdenis bij het Genootschap vastgesteld willen afleggen, tot leden aan, ook dan wanneer dezelve verkiezen tevens leden van eene andere gezindheid te blijven.'

2 Metelerkamp, a.w., blz. 47.

3 Algemeene Gronden der Constitutie (H. VII, art. 2), door Hogendorp medegedeeld in de eerste vergadering der commissie.

4 Not. van v. Maanen, 1 Februari 1814.

5 Schets, art. 62: 'Alle kerkelijke vergaderingen zijn wettig, mits dezelve verzoeken om commissarissen politiek door den souvereinen vorst aan te stellen, ten einde toe te zien, dat er niets strijdigs met de wetten en de algemeene rust voorgenomen worde.'
Redactie der commissie, vastgesteld 2 Febr. 1814: 'De regering zal altijd zorg dragen, dat de geestelijkheid van geene eene gezindheid zich eenig deel van de wereldlijke macht aanmatige en daartoe de noodige middelen aanwenden.'
Grondwet, art. 139: 'Onverminderd het regt en de gehoudenis van den S.V., om zoodanig toezigt over alle de godsdienstige gezindheden uit te oefenen, als voor de belangen van den Staat dienstig zal bevonden worden, heeft Dezelve bovendien in het bijzonder het regt van inzage en beschikking omtrent de inrigtingen van die gezindheden, welke volgens een der voorgaande artikelen eenige betaling of toelage uit 's Lands kas genieten.'

Ik vlei mij, geene verschooning te behoeven, omdat ik mij zoo lang heb bezig gehouden met de wijze, waarop de grondwetgever de godsdienstige zijde des volks opvatte. Ik ga nu over tot een ander onderscheid, dat de Republiek der Vereenigde Nederlanden had gekenmerkt, een onderscheid van meer algemeenen aard - men zoude bijna zeggen: van een meer algemeen menschelijk karakter, dan het verschil van godsdienst. Ik bedoel hooge of lage geboorte. Moge nu al het verschil van godsdienst, de afscheiding van nationaliteit en godsdienst, de daardoor te weeg gebrachte klove tusschen de zonen van hetzelfde land, moge dit alles niet alleen eigen zijn aan de christelijke volken, toch schijnt het vast te staan, dat de oude wereld er zoo goed als vreemd aan was. Met de geboorte en hare onderscheidingen is het niet alzoo. Dit verschil heeft zich met zijne gevolgen in de oude zoowel als in de nieuwe wereld doen gevoelen. Hierin zal geene verandering komen, zoolang de familie de grondslag blijft der maatschappij en de luister van het geslacht afstraalt op zijne leden. Zoolang zal een overgeërfde naam in deze wereld veel voor hebben, zoolang zal een *homo novus* meer krachtsinspanning vereischen, om zich in die wereld eene plaats te veroveren. Het zoude dwaas zijn, de oogen te sluiten voor dit verschijnsel: een verschijnsel, dat zich niet alleen vertoont bij hetgeen men gewoon is de aristocratie te noemen, maar waarvan bijna geene klasse der maatschappij bevrijd is. Iets anders is het echter, of de Staat door zijne instellingen nog datgene moet versterken, datgene moet begunstigen, wat reeds van nature meer is bevoorrecht. Ook dit toch ziet men niet zelden gebeuren. Het natuurlijke privilegie wordt dan bovendien een privilegie der wet. Ja, men zoekt zelfs door de wet te creëeren, wat een uitvloeisel moest zijn van natuurlijke

omstandigheden. Hoe stond het met dit alles in de Republiek der Vereenigde Nederlanden? Het was eene eer te behooren tot de patricische familiën in de steden; onder de heeren te worden genoemd, die tegenover de burgerij en het gemeen waren geplaatst. Hoewel die kring niet geheel gesloten was, en men door huwelijk vooral - men denke aan v.d. Spieghel - daarbinnen konde worden opgenomen, zoo was dit, behalve in buitengewone omstandigheden, zooals bijv. in 1748 te Amsterdam, toch slechts voor enkelen weggelegd, en naarmate het staatsgebouw meer verouderde en verviel, des te moeielijker werd die toegang. En daartoe te behooren was niet alleen eene eer, het was, doordat het samenviel met het bekleeden der stedelijke betrekkingen, als een buit onder de belanghebbenden verdeeld, een - zoo men wil - op geld waardeerbaar voorrecht. Wat nu de patricische familiën waren in de steden, dat waren in de meeste provinciën de edelen te platten lande. Het is bekend, dat de afzwering van Philips en de invoering van den Republiekeinschen regeeringsvorm dien stand langzamerhand zeer had doen inkrimpen. De oude familiën stierven uit, en er was geene macht in den Staat, om den adeldom te verleenen. Wat het gevolg hiervan was, blijkt uit niets duidelijker, dan uit de omstandigheid, dat in 1794 het getal personen in de Ridderschap van Holland beschreven niet meer bedroeg dan tien, en hieronder waren er vier Wassenaars en twee Boetselaars; de geheele zaak beperkte zich dus tot zes geslachten. Alleen in Gelderland en Overijssel had de adel zich weten in stand te houden en een door haar getal aanzienlijke ridderschap kunnen blijven leveren. Maar de menschelijke zucht, om, zij het dan ook alleen door uiterlijke onderscheidingen, boven zijn naasten uit te blinken, zoekt allerlei middelen om dit doel te bereiken. In Friesland rustte de adeldom voor de meesten op verjaring[1] en hadden ook de edelen van dat slag zich een aandeel in het bestuur weten te verwerven. In Groningen lieten zij, die door koop per fas et

1 U. Huber, Hedend. Regtsgeleerdheid, I, c. 4, n°. 27-31:

n°. 29: In vrije regeringen wordt zij (de oorzake van den adel) afgenomen - uit een langdurige benaminge van het volk, als bij wijze van *prescriptie;* gelijk bij ons in vele geslachten.
30. ‘Wij meenen, dat sulk een slach van adel in een vrij land so goed is, als die in andere landen bij speciale vergunningen wordt verkregen, omdat het volk alhier 't selve recht heeft, dan elders de princen ende dewijl allerhande gerechtigheden door laps van tijd verkregen worden, is er geen reden, waarom de edeldom zich in dier voege niet soude konnen verkregen worden.’

nefas in 't bezit van de regeeringsrechten waren gekomen, zich *Jonkers* noemen en werden zij in de wandeling als adel behandeld. Bij die allen echter was de adel òf verbonden met voorrechten òf een uitvloeisel daarvan. Niet alzoo met vele anderen, de zoogenaamde Nobiles diplomatici, waarmede Bijnkershoek den draak steekt. Men trachtte van vreemde souvereinen een adellijken titel te verwerven. Er is tegenwoordig, zeide hij, zulk een overvloed van die soort van baronnen en graven, dat wij daaronder gevaar loopen te verstikken. Men heeft dat koopen van vreemden adeldom wel eens trachten te beletten, maar waarom zouden wij die lieden dit genoegen niet gunnen, indien zij er op belust zijn, indien zij zoo dwaas zijn, *emere fumum?*[1] Was het echter wel alleen *fumus* of opende het in de vorige eeuw ook den toegang tot de hoogere kringen en was het ook eene aanbeveling voor het bekleeden van betrekkingen? Ik durf het niet beslissen.

Heeft de revolutie van 1795 aan die grootheid van werkelijke en nagemaakte edelen, van edelen met en zonder voorrechten, een einde gemaakt? Ja, allen werden nu burgers. Alle leden der maatschappij hebben, zeide de staatregeling van 1798 (art. 3 der Inl.), zonder onderscheiding van geboorte, bezittting, stand of rang, gelijke aanspraak op derzelver voordeelen. De keus van den eenen burger boven den ander (tot ambten en bedieningen) is alleenlijk gegrond op meerdere deugd en bekwaamheid (art. 12 der Inl.). De Bat. Republiek kende het instituut van den adel niet, evenmin als het aan de patricische familiën meer voorrechten verzekerde.

Was daarmede het onderscheid der geboorte verdwenen? Niemand zal dit verwachten. Onder gewone omstandigheden zouden zij, die tot dusver boven de anderen hadden uitgeblonken, zij in wier handen de regeering was, ook, voor zoover bruikbaar, deel aan het staatsbestuur hebben blijven nemen; nu kwam er echter eene bijzondere omstandigheid bij, die dit belette. De voorstanders van het oude regeeringstelsel werden uitgesloten door den val van dat stelsel; zij konden, zooals van iederen staatsburger vereischt werd, niet bezweren hunnen onveranderlijken afkeer van het *stadhouderlijk bestuur*, het *foederalisme* en de *aristocratie* (art. 11 der Staatsr. v. 1798). Daaruit laat zich dan ook wellicht verklaren, dat in 't laatst der vorige eeuw het

1 Questiones Juris publici, II, c. 25.

aanbod van ambten de vraag schijnt overtroffen te hebben, zoodat men genoodzaakt was de straf van verbanning voor 5 jaren te bedreigen tegen hen, die, bijaldien 's lands welzijn de aanneming mocht vorderen, een ambt zonder voldoende redenen durfden weigeren[1]. Een toestand, die echter niet lang duurde. Na de invoering der grondwet van 1801, na die van de grondwet van 1805 en vooral na den dood van Willem V en de troonsbeklimming van koning Lodewijk in 1806, hadden velen van de oude edelen, velen uit de patricische geslachten, zich verzoend met het bestaande regeeringstelsel en waren zij naast de mannen van 1795 weder in de regeering gekomen. Ja, viel hun niet spoedig het leeuwendeel te beurt? Hierbij bleef men echter niet staan. De adel, als instelling, werd hersteld bij de wet van 22 April 1809. Zooals koning Lodewijk later zei, deed hij dit ter belooning van den ouden adel, die hem over het algemeen met getrouwheid diende. De werking dezer wet was echter van korten duur. Zij moest den 18^{den} Februari 1810 reeds worden ingetrokken, ter voldoening aan den eisch van Napoleon, die, evenals in de hollandsche maarschalken, daarin wellicht zag een caricatuur van de keizerlijke instellingen[2]. Want ook in Frankrijk was de adel herleefd. Niet alleen adellijke titels voor het leven, maar ook met een erfelijk karakter, mits verbonden met een majoraat, werden door den keizer erkend. En zoo verrezen dus ook hier te lande de *Comtes et Barons de l'Empire*. Men was dus bij ons op den smaak gekomen der uit de wet voortvloeiende onderscheidingen. Niet alleen ridderorden ter belooning van persoonlijke verdiensten bracht ons de heerschappij van Lodewijk en van den keizer, maar ook de wettelijke onderscheiding der geslachten kwam terug. Bij dit alles dient echter éene zaak niet vergeten te worden: de voorrechten, aan het onderscheid van geboorte verbonden, herleefden niet - het revolutionnaire beginsel van gelijkheid bleef ook onder de Napoleons in de hoofdzaak gehuldigd.

Toen nu met de herwinning onzer onafhankelijkheid de monarchie in het huis van Oranje werd gevestigd, scheen het als van zelf te spreken, dat er daarnevens of daaronder ook een bij de grondwet erkende adel zou zijn. De overhelling tot het oude, de antecedenten onder Lodewijk en den keizer, het besef, dat de adel niet alleen als stoffagie voor het hof,

1 Decreet van 19 Jan. 1799. Zie ook art 14 der staatsregeling van 1798 en art. 8 van het daarbij behoorende reglement B.

2 Geschiedkundige Gedenkstukken, III, blz. 38, 178.

maar ook als steun der monarchie noodzakelijk was, dit alles leidde er toe, dat daarover in den boezem der commissie geen verschil van gevoelen bestond. Evenals andere souvereinen zoude ook de souvereine vorst zijn de bron van eer, niet alleen door het verleenen van orden tot belooning van persoonlijke verdiensten, maar bovendien door het recht om in den adelstand te verheffen. Zelfs een man als van Maanen, die, in tegenstelling met bijna alle leden der commissie, voor zich zelf dit voorrecht nooit schijnt te hebben begeerd, had hierin geen bezwaar. Maar over de strekking, den omvang, de werking dezer instelling bestond wel verschil van gevoelen. Wat was het denkbeeld van Hogendorp? 'De edelen,' zeide hij,[1] willen zij in de ridderschap beschreven worden, moeten eene heerlijkheid bezitten; zij zullen er eene, die in de familie is, op hunnen naam krijgen, of er eene koopen, en zoo doende zal het platte land allengskens van zelf wederom zijne natuurlijke hoofden krijgen. In den adel zag dus Hogendorp het hoofd van het platte land; voerden die denkbeelden van de eene zijde terug tot het oude régime, zoo zoude van de andere zijde de bij de wet erkende adel ook op sociale feiten en niet alleen op het papier berusten, en zoude hiervan een noodwendig gevolg zijn, dat bij het verleenen dezer erfelijke onderscheiding eene zekere soberheid zoude moeten worden in acht genomen. De schets sprak in art. 15 dan ook alleen van graven, burggraven of baronnen, met recht van vererving alleen op den oudsten mannelijken nakomeling, het laatste een uitvloeisel van het gronddenkbeeld: vereeniging van adeldom en heerlijkheid. Dergelijke herstelling van het oude régime werd noch door de meerderheid der commissie, noch door de grondwet beoogd. De souvereine vorst zoude verheffen in den adelstand. Over de titels en de erfelijkheid werd gezwegen - en dit werden dus punten, die aan den souvereinen vorst werden overgelaten. Aan dien adel zoude geen ander politiek voorrecht worden toegekend dan de deelneming in de ridderschap; die ridderschap zoude geen ander recht meer hebben dan het recht om een gedeelte van de leden der provinciale staten te kiezen, terwijl den adel bovendien eenig uitzicht werd geopend op een evenredig aandeel onder het getal der leden van de Staten-Generaal (art. 58 der grondwet), een uitzicht, dat trouwens niet is verwezenlijkt. Maar van eene herstelling

1 Aanmerkingen op de schets, bij Metelerkamp, a.w., blz. 40.

der heerlijkheden in den zin van Hogendorp, zoodat de adel zoude worden het hoofd van het platte land, was geen sprake. In de hoofdzaak werd dus door dezen adel het beginsel der gelijkheid inderdaad niet omvergeworpen. Dit leidde dan ook tot eene uitdeeling van den adeldom op ruime schaal. Niet alleen de eigenlijke edelen van de republiek, de friesche edelen, de groninger jonkers, de Roomschkatholieke adellijke familiën door de revolutie van de 16de eeuw van het aandeel in het bestuur beroofd, niet alleen de vertegenwoordigers der patricische familiën van voorheen werden dit voorrecht deelachtig. Adel, in vroeger tijd in het buitenland gekocht, opende die ook niet den toegang tot den nederlandschen adel? En dan zelfs kinderen der revolutie, mits, zooals Schimmelpenninck, niet al te zeer gecompromitteerd, werden in dien stand opgenomen. De grondwet verdeelde dus de ingezetenen in wettelijk voorname en niet voorname leden der maatschappij.

Voor zoover die gouden regen nederdaalde op de leden der geslachten, die reeds van oudsher in de nederlandsche maatschappij uitstaken, was het niets anders dan door de wet te versterken, wat inderdaad reeds bestond. Maar die gunst daalde ook op anderen neer en bleef dit bij voortduring doen op anderen, die hunne voornaamheid dan uit de wettelijke onderscheiding zelve afleidden. Kan het staatsgezag dus de natuur vervangen? Wanneer men de geschiedenis van ons vaderland sedert 1813 beschouwt, dan kan moeielijk worden ontkend, dat het machtwoord der vorsten in staat is den onderdaan en zijne nakomelingen eene hoogere plaats in de samenleving te verzekeren, ook zonder dat verdiensten jegens het vaderland daarvoor een vereischte zijn.

Uit het oogpunt van den invloed der grondwet op de maatschappij wensch ik nog de aandacht te vestigen op een derde onderscheid, dat zal blijven bestaan zoolang de koopman zijne pakhuizen niet opricht in het veld en de landman geen graan verbouwt op de marktpleinen. Wat was de positie, die de grondwet innam tegenover het onderscheid van stad en land?

Het onderscheid van stad en land. Wie schetst ons uit dit oogpunt den toestand van de republiek der Vereenigde Nederlanden? Wie stelt in 't licht wat Tocqueville voor Frankrijk gedaan heeft, hoeveel de landbevolking aan de revolutie te danken heeft? Want dat, al zij het dan niet in die mate, even als in Frankrijk, ook bij ons de revolutie voor die be-

volking veel goeds heeft gewrocht, valt, mijns inziens, niet te ontkennen. De stad, het stedelijk element was overheerschend in de republiek. Het landvolk zuchtte onder de heerschappij der heeren en waar, zoo als in Groningen, er geene heeren - in den zin van bezitters van heerlijkheden - bestonden, daar was toch langs een omweg door de afscheiding der bestuursrechten van den grond en de samenvoeging er van door aankoop in enkele handen dezelfde, zoo niet een ergere toestand in 't leven geroepen. Het bestuur en de rechtspraak te platten lande was onder de republiek een recht *in commercio*. Was de toestand er door verbeterd, dat vele dier heerlijkheden in 't bezit waren gekomen der welvarende steden en alzoo het platte land niet zelden opgeofferd werd aan hare bekrompene zelfzuchtige politiek? Ik gis van neen. De staatsregeling van 1798 (art. 24 Inl.) had de pen gehaald door de heerlijke rechten - en zij waren sedert niet herleefd. Niet dat de belanghebbenden berust hadden in het beginsel van den nieuweren tijd, volgens hetwelk het gezag van den een over den ander alleen kon gegrond zijn in het belang van den laatste, en rechten van bestuur diensvolgens geen privaatrecht kunnen zijn. Immers even vóor de troonsbeklimming van Lodewijk - ja, nadat deze eigenlijk te Parijs reeds de regeering had aanvaard, had het wetgevend lichaam den 9^{den} Juni 1806 eene wet uitgevaardigd, waarbij de heerlijke rechten voor een groot deel werden hersteld. Doch de overgang der regeering op koning Lodewijk en daarna de inlijving van ons vaderland bij Frankrijk deden de gunstige bepalingen dezer wet voor de heeren verloren gaan. De revolutie, en - het moge hard zijn dit te erkennen - de Fransche heerschappij hebben te weeg gebracht de emancipatie der plattelandsbevolking van den druk der heeren en der steden. Zoude die vrucht der revolutie blijven bewaard of zoude Neêrlands vrijheid voor die bevolking worden het sein tot hernieuwde onderdrukking. Het kan helaas! niet worden geloochend, dat niet alleen een man als van Lynden, maar ook Hogendorp zich in die richting bewoog. Voor hem waren de steden de bron van den rijkdom en was de adel de grondslag van den militairen geest, en voor die beide alleen had hij oog[1]. Immers zouden - zooals het ook

1 Not. van van Maanen, 18 Januari 1814.
Hogendorp: ‘De steden zijn de bron van rijkdom van het land; daardoor zijn onze vorsten groot geworden; daardoor worden financiën gestijfd, landbouw aangekweekt. In de generale regering zeggen wij niets, om het land bloeijend, voorspoedig te maken; dit raakt de binnenlandsche administratie even als onze onafhankelijkheid afhangt van onze alg. regering; even zoo hangt onze bloei af van de provinciale regering en van die der steden. Dus komt het polit. gedeelte der administratie van het platte land niet in aanmerking; dit over te laten aan de staten der provincie. Dus moeten de steden worden gelaten bij den adel; deze is de grondslag van den martialen geest, en de steden die van den nationalen rijkdom.’

in de grondwet (art. 79) bepaald werd - de steden hare eigene regeering erlangen, een uitvloeisel van het door de ingezetenen te vormen kiezerscollegie (art. 40 der schets). En naast die steden stonden de adel en de ridderschappen. (Art. 40 der schets.) De ambachtsheerlijkheden zouden worden hersteld (art. 45) en zoo zoude en in bestuur en in rechtspraak de adel herleven als hoofd van het platte land. Na overweging en nog eens herhaalde overweging kwam men echter tot het resultaat, dat, wat Hogendorp wilde, niet in te voeren was; dat het niet aanging het platte land geheel en al als een stiefkind te behandelen. Er waren slechts enkelen, die ten slotte het denkbeeld volhielden de gewestelijke vertegenwoordiging uit stad en adel alleen te doen samenstellen. Men wees niet alleen op de geheel veranderde omstandigheden, maar tevens daarop, dat vóor de revolutie niet overal de plattelandsbevolking was uitgesloten. Zoo in Friesland. Ja, men herinnerde aan stad en lande, waar geen adel deel aan het bestuur had gehad. De groote meerderheid was dan ook van oordeel, dat het platte land moest worden vertegenwoordigd. En wanneer men desniettegenstaande met 7 tegen 6 stemmen er voor terugdeinsde de bestanddeelen den provinciale Staten uitdrukkelijk in de grondwet op te nemen, dan was het, omdat men tegen de formuleering van deze zaak opzag; was wellicht een enkele er ook tegen, omdat hij in de grondwet niet aan den adel overal een aandeel in de vertegenwoordiging wenschte te zien toegekend? De slotsom was, dat de regeling van dit punt bij art. 74 der grondwet aan den souvereinen vorst werd overgelaten. Z.K.H. werd echter met de zienswijze der commissie in kennis gesteld[1]. Overeenkomstig hetgeen de meerderheid der commissie wenschte. kon dan ook v. Maanen in zijne rede over de grondwet tot de notabelen gehouden namens den souvereinen vorst verklaren, dat naast adel en stad ook de landeigenaren in de Staten zoude worden vertegenwoordigd[2]. En evenmin was de regeling van de besturen ten platten lande een terugkeer tot het oude. De

1 Not van v. Maanen, 10 Februari 1814.
2 Metelerkamp, a.w., blz. 123.

rechtspraak moest blijven wat zij na en door de revolutie geworden was, in alle opzichten een publiek recht, een uitvloeisel van het hoofd van den Staat, van den souverein. En wat het eigenlijke bestuur in engeren zin betreft, de grondwet gaf in art. 81 wel te kennen dat op het verkregen recht der belanghebbenden zoude worden gelet, doch bovendien èn op de bijzondere omstandigheden der heerlijkheden, districten en dorpen, èn op de belangen der ingezetenen; alles ten slotte afhankelijk van de latere regeling door de Staten der gewesten te ontwerpen en door den souvereinen vorst te bekrachtigen.

Men keerde dus slechts ten deele terug tot den ouden toestand. Toch kan men niet ontkennen, dat van allen de plattelandsbevolking de minste redenen van dankbaarheid had voor de herstelling van 's lands onafhankelijkheid, die tot eene zekere hoogte gepaard ging met hare achteruitzetting. Het had erger kunnen zijn; het was toch reeds erg genoeg. En alsof de belanghebbenden vreesden, dat zij op de invoering der grondwet te lang zouden moeten wachten, of dat, hoe meer men tot bezinning kwam, er minder kans op herstel hunner privilegiën zoude zijn, - zij wisten den souvereinen vorst te verleiden, bij besluit van 26 Maart 1814 de heerlijke rechten voor een deel reeds te herstellen. Een besluit, waarbij, in strijd met het beginsel van de vrijheid van den grond, het recht van jacht en visscherij hersteld werd; waarbij, in strijd met de vrijheid van godsdienst, het recht van collatie weder werd in 't leven geroepen; waarbij eindelijk, in strijd met het beginsel dat niemand gezag over een ander mag uitoefenen, dan in 't belang van dezen, de voordracht voor aanzienlijker en de begeving van geringer betrekkingen weder aan de voormalige heeren teruggegeven werd. Wanneer men bedenkt, dat dit besluit door den souvereinen vorst genomen werd in de laatste ure der door den nood van het oogenblik hem opgedragen onbeperkte macht, zoodat het zelfs eerst na de aanneming der grondwet werd afgekondigd, dan gelooven wij niet te overdrijven, wanneer wij dit besluit eene zwarte bladzijde noemen in de geschiedenis van dien vorst, en dan bevreemdt het ons, dat die zaak in die dagen geen aanstoot heeft gegeven; althans schijnt daarvan niets bekend te zijn. Eerst in 1848 konden de bepalingen van dit besluit voor zoover tot het bestuur betrekkelijk weder worden opgeheven; voor het overige wordt het platte land nog door den inhoud van het besluit gedrukt.

Ik besprak den godsdienst, den adel, het platte land. Behoudens eenige door mij aangestipte punten, was men niet teruggekeerd tot den ouden tijd. Ik kan dus ook zwijgen over de Generaliteitslanden. De beslissing over den godsdienst en over het platte land moest van zelf leiden tot de gelijkstelling van de Generaliteitslanden met de overige deelen des Rijks.

De revolutie had dus niet te vergeefs gewerkt.

Wanneer wij naar de verklaring van dit feit zoeken, dan komt ons allereerst de opmerking voor den geest: niet alles is mogelijk wat men zoude wenschen. Ook zij, die de vergaderzaal der commissie als blinde voorstanders eener restauratie waren binnengetreden, zullen die niet hebben verlaten zonder de overtuiging te hebben gekregen, dat in de vervlogen 18 jaar veel te niet was gegaan, wat reeds in 1795 op sterven lag en wat onmogelijk weder kon worden hersteld. Hoe zoude een adel, die door zijne bezittingen het hoofd was van het platte land, kunnen worden geschapen? Maar bovendien waren de leden der commissie, die de geschiedenis van dit tijdvak slechts als toeschouwers hadden doorleefd, niet de meerderheid. Heerdt, v. Lynden, Tuyl van Serooskerken, v.d. Duyn en misschien nog een enkele behoorden daartoe. Ook Hogendorp. Doch deze had toch met zijnen geest de ontwikkeling der gebeurtenissen nauwkeurig gevolgd, - het zoude voor koning Lodewijk zelfs weinig moeite gekost hebben, hem deel te hebben doen nemen aan het bestuur; hij was bovendien te scherpzinnig, om door de beraadslagingen der commissie niet te worden overtuigd, dat veel van het oude, veel van hetgeen ook hij nog wilde, moest worden opgeofferd aan de denkbeelden en omstandigheden van den nieuweren tijd. En naast die leden stonden Humalda, v. Imhoff, Repelaer, Roëll, Elout[1], die, hoewel niet als Heerkeus en van Maanen kinderen der revolutie, toch den lande in dat tijdvak in hoogere

1 Humalda, Maire van Wommels (1811);

v. Imhoff,	Secretaris van den Raad van Financiën van Stad en Lande (1802-1807), Staatsraad (1808), Lid van het Corps legislatif onder 't Keizerrijk;
Repelaer,	Lid van het Wetgevend ligchaam (1801, 1805), Staatsraad (1806);
Roëll,	1802 Lid van Gedeputeerd Bestuur van Holland, 1806 Algem. Ministerie van Staat, 1808 Minister van Buitenlandsche Zaken onder Koning Lodewijk;
Elout,	Raad in het Hof van Holland tot 1802, Procureur-Generaal bij het Nationaal Gerechtshof 1802, Staatsraad onder Koning Lodewijk.

en lagere staatsbetrekkingen hadden gediend en de waarde van de nieuwe beginselen van staatsbestuur zoo al niet hadden leeren inzien, althans daaraan waren gewoon geraakt. Vooral zij, die in 1795 op jeugdigen leeftijd waren - zooals Elout, Roëll, v. Imhoff, ook zelfs v.d. Duyn, moesten van het onmogelijke eener volledige restauratie doordrongen zijn.

Bij dit alles kwam het belang van den souvereinen vorst. Eene herstelling van het oude was, met het oog op zijn lievelingsdenkbeeld, te heerschen over noord en zuid, eene ongerijmdheid. Op het stuk van den godsdienst was dit duidelijk en dat hij dit aldus inzag, is zoo goed als zeker. Maar ook afgezien van de vereeniging met België, zoude eene herstelling der oude aristocratie met hare heerschappij te platten lande, even als eene restauratie der stedelijke oligarchie, voor hem zijn geweest eene bron van voortdurende tegenkanting en belemmering. Hoewel ik alleen van dezen invloed van den souvereinen vorst op het stuk van den godsdienst het bewijs kan leveren, zoo laat het zich aannemen, dat hij ook op andere punten in den geest der nieuwe beginselen op de leden der commissie heeft gewerkt. Hij was verstandig genoeg, om in te zien, dat - nu hij eens souverein was - het voor hem een groot voordeel moest zijn, dat er tusschen zijne onderdanen gelijkheid van rechten bestond, zoodat hij met eene krachtige hand, door geene aristocratie of oligarchie gedwarsboomd, over hen kon regeeren.

En dit brengt ons als van zelf tot de beschouwing van den regeeringsvorm der weder opgestane Nederlanden; de hoofdtrekken daarvan moesten worden opgenomen in de grondwet.

B.D.H. TELLEGEN.

(*Wordt vervolgd.*)

De zegepraal der hervorming te Amsterdam.

J. ter Gouw, Nacht en Morgenrood. Amsterdam, C.L. Brinkman, 1877.

Toen in het jaar 1876 een aantal ‘notabelen’ uit de hoofdstad, die belang stelden in de geschiedenis en oudheden van de hun dierbare Aemstel-stad, gesteund door mannen die van nasporingen op dit terrein hun levensdoel hadden gemaakt, de ‘Historische Tentoonstelling van Amsterdam’ tot stand brachten, miste men, tot verwondering van velen, op het lijstje der commissie-leden den naam van een man, die, door den aard van zijn studie en door de oorzaak zijner populariteit, mocht verwacht worden in de eerste rijen van de voorstanders eener dergelijke zaak te zullen gevonden worden. Was het een half onbewust gevoel van moeielijk te kunnen medewerken in eene zaak, die alleen door welwillende samenwerking van krachten van onderscheiden aard tot een goed einde is te brengen? of was het een licht verklaarbare, hoewel door de uitkomst ten eenenmale beschaamde, twijfel aan den goeden uitslag der onderneming? genoeg, indien de Heer ter Gouw ontbrak op 't appel, het was *niet* omdat hij het geliefkoosde onderwerp zijner studiën den rug had toegekeerd.

Integendeel, te nauwernood waren de *Amsterdamsche Tafereelen* voltooid, waarmede hij, bij gelegenheid van het zoogenaamde zesde eeuwfeest, de litteratuur over Amsterdam had verrijkt, of hij legde den grondslag voor een nieuw werk, ditmaal bestemd om de herdenking voor te bereiden van het belangrijke feit dat den 26sten Mei van het jaar 1878 drie eeuwen tellen zal.

Het grootste deel van zijn werk is echter gewijd aan den toestand, die aan dat feit voorafging, aan het langzamerhand doorbreken van den dag des nieuwen levens, aan het ‘morgenrood’ dat het opgaan verkondigde van de zon der gewetensvrijheid.

Het zijn vooral de onderhandelingen over Amsterdams toetreden tot de Pacificatie van Gent, waarvan het verslag eene ruime plaats inneemt in het nieuwe boek van den Heer ter Gouw, en de schrijver is er uitstekend in geslaagd door een aangenamen vorm het vervelende en dorre van de stof te doen vergeten, terwijl een ijverig doorvorschen van de bronnen die in het minuutboek en de vroedschapsresoluties op 't Archief aanwezig zijn, hem in staat stelden een helder overzicht van die langgerekte onderhandelingen te geven en meer dan één moment in 't juiste licht te stellen.

De Heer ter Gouw was ditmaal met het noemen zijner bronnen minder spaarzaam dan dit vroeger wel eens het geval was, waardoor zijn werk in bruikbaarheid voor de studie veel heeft gewonnen.

De uitgever (C.L. Brinkman) zorgde voor nette typografische uitvoering en voor versiering met een viertal goede lithografieën. Eene daarvan is een plan van Amsterdam, gevolgd, zonder groote fouten, naar de schets die de landmeter Jacob van Deventer omstreeks 1560 van de stad maakte en die thans in 't Provinciaal Archief van Noord-Holland berust. Hoewel in duidelijkheid en uitvoerigheid verre ten achteren staande bij het werk van den schepen Cornelis Antonisz (in schilderij, doch waarschijnlijk min of meer bedorven, op 't stedelijk Archief, en in houtsnede in de verzamelingen van enkele liefhebbers aanwezig), is het plan van van Deventer toch belangrijk, vooral voor de topografie der naaste omstreken van Amsterdam, en daar het tot heden nog niet in prent uitging, is door de reproductie een dienst bewezen aan de verzamelaars. Van de drie andere illustratiën is de eerste (de Dam op 't oogenblik van de afkondiging der Pacificatie) een niet onaardige oorspronkelijke compositie van J.C. Greive Jr., waarop echter de afstand tusschen het Stadhuis en de Waag, naar 't ons voorkomt, wat kort genomen is; de twee andere zijn gevolgd naar oude prenten, de eene naar de gravure, die in het zoo goed als contemporaine werk van Hogenberg te Keulen den aanslag op de Haarlemmerpoort in 1577 teruggeeft en waarvan reeds vele reproductiën bestonden; de andere, het uitzetten der regeering in 1578, is een copie van een fragment van de bekende gravure van Luyken, die in het werk van Commelin voorkomt en die - als een eeuw na het feit en zonder zorgvuldige costuumstudie vervaardigd zijnde - weinig historische waarde heeft.

Wat het werk zelf betreft, de schrijver bewandelde geen platgetreden pad. De litteratuur over de Hervorming van Amsterdam is niet rijk te noemen, ten minste niet als men meent dat van rijkdom geen sprake kan zijn, wanneer het in 't licht gegevene den oppervlakkigsten toets naar degelijkheid van inhoud niet kan doorstaan.

Was het eerste eeuwfeest der Hervorming onopgemerkt voorbijgegaan (de zeventiende eeuw schijnt hare belangstelling in historische feiten zelden te hebben afgemeten naar 't meer of minder ronde van 't cijfer der jaren dat haren tijd van 't gebeurde scheidde) - in de achttiende eeuw was het alsof de behoefte aan jubilés toenam, naarmate de gebeurtenissen van den tijd dien men beleefde, minder stof gaven om de gedachten bezig te houden. De republiek der Zeven Provinciën werd oud, en en een oud man vermeit zich in de herinneringen zijner kindsheid, waaraan hij op mannelijken leeftijd geen tijd had te denken!

Van grondige navorsching der bijzonderheden, van kritiek der overgeleverde historie, van een ruimen wijsgeerigen blik op oorzaak en verband der gebeurtenissen die werden herdacht, verwachte men echter in de achttiende eeuw in 't algemeen, en in de litteratuur over het tweede eeuwfeest van Amsterdams hervorming in 't bijzonder, slechts bij uitzondering iets.

Jacobus Kok, door een verschoonend vriend ‘minder sierlijk schrijver dan vlijtig naspoorer van 's Lands geschiedenissen’ genoemd[1], geprikkeld door den titel van het boekske dat de pastoor Marius in 1639 bij de fraaie plaatjes van Boetius à Bolswert schreef, om Amsterdam te herinneren aan zijn ‘eer ende opcomen door de denckwaerdighe miraklen aldaer geschied’, achtte zich geroepen om ‘*Amsterdams eer en opkomst door middel der gezegende hervorming geschied in den jaare* 1578,’ te beschrijven. Kok was echter niet alleen ‘naspoorer van 's Lands geschiedenissen’, maar ook boekverkooper, en hij wist dat het publiek van zijn tijd, zoo al niet gretig las, dan toch gretig kocht, al wat men maar over de vaderlandsche geschiedenis geliefde uit te geven. Het boek behoefde dus niet dun te zijn. Integendeel. Hoe dit te rijmen met de poverheid van 't weinige wat onze boekverkooper - al had hij, wat Wagenaar verzuimde, ook kerkelijke bronnen geraadpleegd - over de stof die hij ging behandelen wist in 't midden te brengen? Geen

1 *Vervolg op Koks Vaderl. Woordenboek*, in voce.

nood: ''t enkelwoord Hervorming, verondersteld Verbetering van gebreken, die in de Kerk plaats hadden, en om van de noodzakelijkheid dier Hervorming overtuigd te zijn diend men die gebreken recht te kennen, dat in den grond niet mooglijk is, dan door naspooring van dezelve, van de eerste beginsels af aan, en dat wel in alle deszelfs deelen; dus moet men kennen 't Land, waarin de Kerk geplant, het Volk waaraan, en door wie, de eerste Invoering en Prediking van 't Euangelium geschied is,' enz. enz. Wij zijn dus geheel in ons recht om te beginnen bij de Batavieren en de heele geschiedenis van Amsterdam te doorloopen en dan - na in eenige weinige bladzijden de bijzonderheden van de reformatie van Amsterdam medegedeeld te hebben - te sluiten met de opmerking dat Amsterdam in 1515 2531 haardsteden had, in 1632 16,051 huizen en in 1732 26,032. 'Hieruit blijkt dan ten klaarsten dat Amsterdam haare eer en opkomste niet verschuldigt is aan enige gedenkwaardige Mirakelen, maar wel aan deszelfs gezegende *kerkhervorming*.' Quod erat demonstrandum!

En toch, zoo mager als de bewijsvoering schijnt, mag men vragen, welk krachtiger argument had onze Kok kunnen gebruiken om den titel van zijn boek te rechtvaardigen, dan de herinnering aan den aanwas van Amsterdam in tegenoverstelling van den kwijnenden toestand van 'de aanzienlijkste Brabantsche steeden door de aanhoudende conscientiedwang ontvolkt'.

Maar Pater Marius zou hebben kunnen antwoorden dat Amsterdam, reeds vóór dat het tot afval van de Katholieke kerk gekomen was, de neringrijkste stad van Holland mocht genaamd worden. Hij zou er hebben kunnen bijvoegen dat de bloei, waarvan hij in zijnen tijd getuige was, ook niet aan Amsterdam zou te beurt gevallen zijn, als de handelsgrootheid van de stad niet gebouwd was op de degelijke grondslagen in de vijftiende en zestiende eeuw gelegd. Ook had hij kunnen opmerken dat Amsterdams vermaardheid en rijkdom in allen gevalle in de middeneeuwen in niet geringe mate bevorderd was door de pelgrimaadjen naar de Heilige Stede.

Zouden wij in de negentiende eeuw het pleit tusschen de beide schrijvers, de Roomsche pastoor van de zeventiende en de Menniste boekverkooper van de achttiende, ook in dien zin mogen beslissen, dat het de godsdienstzin in het algemeen was, die het oude Amsterdam heeft groot gemaakt, de godsdienstzin zich openbarende in de verschillende vormen aan ver-

schillende eeuwen eigen, maar ten allen tijde eene kenmerkende eigenschap der Amsterdammers, en de moeder van die eerlijkheid, nijverheid en spaarzaamheid, waaraan de handelstad aan het IJ haar eer en opkomst grootendeels verschuldigd was?

Jacobus Kok was niet de eenige die zich in 1778 geroepen gevoelde naar de pen te grijpen om zijnen stadgenooten te herinneren aan wat voor toen tweehonderd jaren geleden was gebeurd. Bij P. Conradi verscheen onder den titel; *De hervorming van Amsterdam.... eene stoffe tot blijde viering van het tweede eeuwfeest*, een boekske misschien door hemzelven geschreven[1], maar dat der moeite niet waard is om den naam des schrijvers na te sporen en dat boven Kok alleen de verdienste heeft van een paar honderd bladzijden korter te zijn. Het vermakelijkste er in is eene berijmde naamlijst van de zes en dertig heeren, die in 1778 leden van den raad waren.

Ook in zijn ‘opdracht aan de Amsterdammers’ had deze schrijver zijn dichtaâr reeds laten vloeien. Hij was niet de eenige die de snaren spande. Bartholomeus Ruloffs, de orkestmeester van den schouwburg, had voor vier jaar geleden, in een dramatische allegorie, de ‘Dichtkunst’ door ‘Vernuft’ en ‘Oordeel’, naar het, na den verschrikkelijken brand van 1772, ‘herboren heiligdom’ laten geleiden, en haar door Apollo laten beloven dat haar Schouwburg, aan zijn bijstand toegewijd, de foltering zou weerstaan van het noodlot en den tijd, en hij had met deze gelijkvloersche poëzie genoeg lof ingeoogst om zich ook op ander terrein te wagen. Ruloffs toch, die eerlang ook den dirigeerstaf in Felix zou aanvaarden, was van alle markten thuis; hij had op het organistenbankje van de Oude Kerk lang genoeg gezeten om, behalve de zegepraal van het herbouwen van den Schouwburg, ook de weldaad van de hervorming der kerk op prijs te stellen, en te nauwernood was het jubeljaar 1778 aangebroken of hij hief aan:

> ‘O IJstad, die, hoe klein, voorheen uw aanzien was,
> Toen gij te voorschijn tradt uit water en moeras,
>
> O wieg van helden.....

1 Bodel Nijenhuis, *Bibliographie der Plaatsbeschrijvingen van het Kon. der Ned.*, blz. 142.

O Setel dien zo lang de schrandersten bezaten

O Herberg,.....'

wij sparen onzen lezers de rest. Het vers toch vereischt een te langen adem, want het ontbreekt daarin niet aan volzinnen, die meer dan eene bladzijde beslaan.

In den *voorzang* worden de 'vermetele en wreede kunsttyrannen' uitgelucht, doch de 'rechtschapen kunstenaars', benevens de waarheid, 'ziel der wijzen', en de Liefde verzocht den dichter een handje te helpen.

De *zang* beschrijft de gebeurtenissen van den Meidag in alle bijzonderheden, tot zelfs de grap van vier 'losse kwanten', zooals Hooft ze noemt, die op het Stadhuis burgemeestertje speelden, hetgeen onzen schrijver doet uitroepen:

'Brooddronken jeugd, wat zijn uw' luimen oneerwaardig!
Gij vindt hetgeen een man verfoeijen zou, juist aardig,'...

In den *toezang* wordt nog eens de lof verkondigd van den 'dierbre dag', en besloten met een lange speech van 'de waarheid omringd van haare reijen' aan de Amsterdammers.

Met een dertigtal aan Hooft en Wagenaar ontleende aanteekeningen verrijkt en met fraaie titel-gravures uitgemonsterd, verscheen de arbeid van Ruloffs onder den titel: '*Amsterdam hervormd*,' bij den uitgever Frederik Kruyff, die er een aantal exemplaren van verkocht, groot genoeg om de liefhebbers in de gelegenheid te stellen zich het boekske nu nog op bijna iedere auctie aan te schaffen.

Veel zeldzamer is: '*Het juichend Amsterdam, of jubelzang op het tweede eeuwfeest van zijne hervorming in de Kerk- en burgerstaat.... op het eerste eeuwfeest der Nijmeegsche vrede.... en op de dertigste verjaring van de vrede te Aken*.'

De dichter, die zich Arnobius Philomusus Goesanus noemt, looft den Heer voor de aan Amsterdam bewezen weldaden en wenscht de stad verder alles goeds. Het vers heeft de verdienste van naar verhouding niet zoo lang te zijn als de titel, en het grootste gedeelte van het boekske wordt dan ook ingenomen door eene 'opheldering van 't gene wegens de oproerpreekeren in de jubelzang is gezegd' (een zondenregister van de predikanten die zich, van de tijden van Dathenus tot het jaar 1672, op den kansel tegen stads- of landsregeering hadden

uitgelaten), door eene ‘korte beschrijving van de kerkgebouwen te Amsterdam’, en een ‘bericht wegens de ingeslopen misbruiken in de Christenkerke’, die in 1578 afgeschaft zijn.

Het merkwaardigste echter is een slotvers, waaruit blijkt dat dit boekske naar des auteurs eigen oordeel, eigenlijk te vroeg in de wereld was gekomen, namelijk op den zestienden van lentemaand 1778, toen niet de hervorming twee honderd jaren geleden was, maar de afkondiging van het verdrag van Satisfactie tusschen de stad en de Staten van Holland, ‘'t verding, wantrouwende aangegaan’. Dit behoeft men echter, zegt onze Philomusus, eigenlijk niet te herdenken:

> ‘Denkt liever, hoe vele achtbre Mannen,
> Eerlang, met oordeel, samenspannen
> Om 't goede graan uit kaf te wannen;
> En, hoe het Roer hun werdt betrouwd.
> Viert, viert, met hun nakomelingen
> Het feest van *deez*' gebeurtenis;
> Laat niets uw dankbre vreugd bedwingen,
> Uw stem, met kracht, ten Hemel dringen,
> En ieder juiche aan zijn disch!’

‘En als dit gebeurt,’ zoo besluit hij in proza, ‘gelijk het ongetwijfeld gebeuren zal, zoo is de *Uitgever* voornemens, om het merkwaardige 'twelk hierbij voorvalt, en te zijner kennisse komt, mede kort, doch naar waarheid, zijnen Stadgenooten mede te deelen.’

De uitgever (J.C. Kuyper in de St. Jansstraat) behoefde echter niets ter perse te leggen, want er gebeurde niets. Alleen werd in de Hervormde kerken ‘de heugelijke zaak met de plechtigste dankzeggingen aan het Opperwezen gevierd’[1] en werd mogelijk hier of daar in een besloten kring de gedenkdag herdacht, maar van een officieele of openbare feestviering vinden wij geen spoor, zelfs bij die gelijktijdige schrijvers, die anders met de grootste uitvoerigheid alles wat te Amsterdam voorviel vermelden. De regeering had trouwens in die dagen wel wat anders aan haar hoofd dan feestvieren. De oorlog tusschen Engeland en Frankrijk, over de onafhankelijkheid van Noord-Amerika, was uitgebarsten, en het was juist in deze dagen, dat de latere burgemeester Joachim Rendorp aan burgemeester

1 *Amsteldam en zijne geschiedenissen in het kort*, 1788, dl. II, blz. 276.

Temminck mededeeling kwam doen van het gesprek, waarin de Engelsche gezant in den Haag hem had gepolst over de handhaving der neutraliteit; terwijl inmiddels de Neufville reeds voor den Amsterdamschen pensionaris van Berckel in het geheim onderhandelde met den gezant van Amerika bij het Fransche Hof over een handelstractaat. Gezwegen nog van de confusie, veroorzaakt door het onrustbarende plan van Keizer Jozef II, om aan de zuidergrens van Nederland een machtig Belgisch-Rijnsch Koninkrijk te stichten. Burgemeesteren stond er dus zeker wel het hoofd niet naar, om zich in de tijden der zegenrijke omwenteling te verplaatsen, en hunne deelneming aan het feest zal zich wel bepaald hebben tot het bijwonen van de godsdienstoefening *ad hoc*, en het koopen van de in 't licht gekomen boeken[1] en van den zilveren gedenkpenning dien de medailleur J.M. Lageman in omloop bracht.

Op dien penning zien wij aan de eene zijde een kinderbeeldje met een vrijheidsspeer, dat aan een snoer, waardoor reeds een zestal wapenschilden vereenigd zijn, gereed staat ook dat van Amsterdam te rijgen, waarmede de Stedemaagd komt aandragen; en aan de keerzijde den Godsdienst, tusschen een altaar en eene pyramide, die met twee eeuwcirkels is behangen en waartegen een Bijbel leunt. '*Tandem labore partem*' (Eindelijk met moeite verkregen) '8 *Februari* 1578' staat aan de voorzijde en '*Vetus icon abit curia nova venit*' (Het oude beeld is verdwenen, eene nieuwe regeering is gekomen) '28 *May* 1578' leest men op de keerzijde. (In laatstgemelden datum heeft de stempelsnijder zich vergist of hij heeft daarmede den datum willen te kennen geven van het wegnemen der beelden en altaren uit de kerken.)

Ook de twee honderd vijftigste verjaardag van de Hervorming werd niet vergeten. Omstreeks Pinksteren 1828 werden de Amsterdammers er ten minste op gewezen door de uitgave van een boekske, dat echter óók niet veel nieuws bevatte. De titel luidt: *De Hervorming van Amsterdam, een stof tot dankbare en blijde viering op den* 26sten *Mei* 1828, *haar twee honderd vijftigjarige verjaardag* (te Amsterdam bij W. Brave Jr).

Voorts werd in de negentiende eeuw de litteratuur over ons onderwerp verrijkt met een '*Onderzoek naar de oorzaak*,

1 Behalve de beschreven werken, verschenen nog in 1778 een *Eeuwgetij der Reformatie* door Mobachius, rustend leeraar te 's Hertogenbosch, *Gedenkteeken opgericht volgens Exodus* XIX: 4 *en* 5, en een *Eeuwzang* van Dobrauski.

waarom de stad Amsterdam eerst in het jaar 1578 *is toegetreden tot het verbond der Nederlandsche Gewesten tegen Spanje*', eerst voorgelezen in twee letterkundige genootschappen, en later gedrukt in het mengelwerk van de *Vaderlandsche letteroefeningen* van 1835, Dl. II, blz 365. Het is een van die vervelende verhandelingen van vóór een halve eeuw, bij welker lezing men niet weet waarover men zich het meest moet verwonderen, òf over de onbeschaamdheid, waarmede de spreker het weinigje nieuws dat hij over zijn onderwerp wist mede te deelen, met gemeenplaatsen en holle frasen aanlengde tot eene lezing van de vereischte uitgebreidheid, òf over de tijdverkwisting waarmede de hoorders eenen ganschen avond besteedden, om een stuk aan te hooren, waarvan zij het degelijke dat het bevatte in vijf minuten hadden kunnen lezen. De schrijver is G. van Enst Koning (oudste zoon van den meer bekenden Jacobus Koning), een man, door Scheltema in *Aemstels Oudheid* (Dl. II, 101) hoogelijk geprezen, en ongetwijfeld een braaf mensch, maar wien de beoefenaar der Amsterdamsche geschiedenis nimmer vergeven zal het oppervlakkige en veel te spaarzame gebruik in zijn '*Huis te Ilpendam*' gemaakt van de kostbare bouwstoffen, in het archief en de kunstverzameling van dat kasteel der familie de Graeff aanwezig, en ter zijner beschikking gesteld.

Ook de verhandeling, waarvan wij hierboven den titel vermeldden, laat den nadenkenden lezer onbevredigd, maar die titel getuigt toch dat de heer van Enst Koning niet blind was voor het merkwaardige der exceptioneele positie van Amsterdam in de jaren 1572-1578. In waarheid, dat Amsterdam in 1578 'de Spaansche zijde verliet' moge een merkwaardig feit zijn, dat ons sinds onze jeugd uit de Chronologie der Vaderlandsche Geschiedenis bekend is - veel merkwaardiger is het feit dat Amsterdam dit niet reeds veel vroeger deed.

Daar zijn op die exceptioneele houding geheele stelsels gebouwd van stads-geschiedenis-beschouwing, waarin Amsterdam voorkomt als eene stad meer Roomschgezind dan eenige andere in Holland, en slechts ongaarne en aarzelend, ja als uit dwang toegetreden tot Reformatie en Unie; en die stelsels hebben aanhangers gevonden onder mannen, wier liefde voor de stad hunner geboorte er zoo mogelijk nog door verhoogd werd, indien zij in haar mochten zien een der bolwerken van het Roomsch-Katholieke kerkgeloof. Maar voor den onpartijdigen onderzoeker ontbreekt het hunner zienswijze aan historischen

grond. Het mag niet overbodig geacht worden dit eenigszins breeder in het licht te stellen.

Luther's krachtig protest tegen de Pauselijke dwalingen vond al spoedig weerklank aan de boorden van de Noord- en Oostzee. Reeds in het eerste twaalftal jaren, nadat zijne stem zich verheven had, viel bijna geheel Neder-Duitschland zijne grondbeginselen toe. In de kerken der vrije rijks- en Hansésteden werd het Avondmaal onder beide gestalten bediend en in de landstaal gepredikt door geestelijken, wien de echt niet langer verboden was; de kloosters werden ontruimd en de heiligenbeelden uit de kerken verwijderd, met onderling goedvinden van Magistraat en burgerij, en dikwijls ook van de geestelijkheid. Diezelfde hervorming was in Pruisen, in Denemarken, in Zweden, in Engeland geschied. En wat gebeurd was in al die landen en steden, waarmede Amsterdam in de zestiende eeuw de nauwste betrekkingen onderhield, veel inniger dan met Frankrijk of de Rijngewesten, het zoude ook in Amsterdam gebeurd zijn, wanneer Amsterdam een vrije rijksstad was geweest, wanneer het zich even vrij had kunnen bewegen als zijne zustersteden Hamburg en Dantzig, Lubeck en Emden. Gelijke oorzaken zouden gelijke gevolgen gehad hebben, indien Amsterdam niet de eer had gehad tot de erflanden te behooren van den getrouwen zoon der kerk: Keizer Karel V. Hoe de stemming te Amsterdam in de eerste jaren der Hervorming was, laat zich opmaken uit meer dan eene bijzonderheid die de geschiedenis voor ons heeft bewaard.

In 1523 reeds verscheen de Hollandsche overzetting van Luther's bijbelvertaling bij Doen Pietersz, in Enghelenburg in de Warmoesstraat, en kort daarna werd onder 't volk een vertaling van 't Evangelie van Mattheus verspreid, van de hand van den Gardiaan Pelt, die openlijk predikte in het Minderbroedersklooster (toen nog niet het broeinest der ketterjagers). De geleerde Amsterdammer Johannes Sartorius stond met klem de leer voor van de rechtvaardiging uit het geloof alleen. Op de rederijkerskamer boven de Waag werden door hem en later door zekeren Mr. Wouter openbare lessen in 't Grieksch en Hebreeuwsch gegeven, waarin de Amsterdamsche jongelingschap met de Luthersche exegese der H. Schrift werd bekend gemaakt[1], tot groote ergernis van den rector Cornelis Crocus,

1 Volgens Pontanus, *Hist. beschr. der Stad Amst.* (blz. 279 der Hollandsche editie), bevestigd door een belangrijk handschrift, thans in 't bezit van den Eerw. Heer Gompertz en aanwezig op de Hist. Tent. van Amsterdam (Cat. N°. 1644).

later de eerste Amsterdamsche Jezuiet. Men zong liedjes tot schimp van de geestelijken voor hun huis, en plakte libellen aan tegen den Paus en de Aflaat aan de kerkdeuren, ja zelfs aan altaren[1]; kortom, men veroorloofde zich allerlei zaken, die vijf en twintig jaar later met den dood geboet werden.

In die vrijheid werden de burgers slechts weinig gestoord door de plakkaten, die, naarmate de stoutmoedigheid van de voorstanders der kerkzuivering toenam, van 's Keizers wege in steeds strenger bewoordingen werden uitgevaardigd. De staatsen rechterlijke inrichting toch in de zestiende eeuw bracht mede dat het nakomen en handhaven van dergelijke landsbevelen in werkelijkheid grootendeels afhing van de stedelijke regeeringen. En wat had de kerk daaromtrent veel te wachten van eene stadsregeering als de Amsterdamsche in deze periode, die met den Utrechtschen bisschop over de zaak der geheime huwelijken overhoop lag, die de Reguliere monniken uit hare stad had weten te verwijderen, de kloosters van harentwege wilde visiteeren[2] en het storen der Luthersche vergaderingen door ongeroepenen verbood - eene regeering waarvan een der hoofdpersonen, de schout Jan Huybrechtsz, Luther's leerling Claes van Elst aan zijn tafel ontving, en, als hij nu en dan de plakkaten toepaste, de schuldigen meestal vooruit waarschuwde om zich uit de voeten te maken - eene regeering kortom, die zóóveel welwillendheid tegenover de ketters aan den dag legde, dat, in den loop van het jaar 1534, tot tweemaal toe de Stadhouder van Holland, graaf van Hoogstraaten, met eene commissie uit het Hof te Amsterdam verscheen. Reeds bij zijn eerste bezoek in Mei ontsloeg hij den Schout en liet een twaalftal gevangen Wederdoopers ter dood brengen. De nieuwe Schout Heyman Jacobsz van der Ouder-Amstel bekleedde echter evenmin zijn ambt tot tevredenheid van het Hof en nam in October zijn ontslag, nadat de Stadhouder bij zijn tweede bezoek de regeering van Amsterdam voor zich had doen komen, en, in eene in 25 punten vervatte beschuldiging, hare slapheid in 't ten uitvoer leggen der plakkaten verweten had.

1 Blijkens de keur ‘van der Lutheranen quaade manieren’, dd. 22 Dec. 1524, gepubliceerd in de *Kron van 't Hist. Gen.*, XII, 98.

2 1e Long, *Reformatie van Amsterdam*, f°. 473.

Hoe de burgerij er over dacht, blijkt voldoende uit de volksverzamelingen die toen alle nachten op den Dam plaats hadden, uit vrees voor te grooten ijver in 't arresteeren van verdachten, volksverzamelingen, die de schutter-hoplieden slechts door groote beloften en krachtige verzekeringen uit elkander konden doen gaan, en die den graaf van Hoogstraaten drongen zijn logement in 't Bethanieklooster 's nachts met een sterke wacht te omgeven, uit eene vrees die niet zonder grond was, want het ontbrak onder 't volk niet aan ‘seditieuse woorden’[1].

En hoe weinig de stedelijke regeering het met den Stadhouder eens was om Heyman Jacobsz zijne gematigdheid euvel te duiden, leeren wij uit het feit dat deze in Febr. 1535 tot de burgemeesterlijke waardigheid bevorderd werd. En dat de medewerking van het stedelijk gerecht tot uitvoering der plakkaten zich tot een minimum bepaalde, is 't best op te maken uit de vergelijking van de belangrijke confessie van Jannetje Thijs (gedrukt in de *Navorscher*, Dl. XIV, blz. 300) met de mededeeling van Wagenaar, dat de vrouw van Jan Pauw, Volkje in den lederen emmer, Jakob de messenmaker en andere herdoopers eerst nà 11 Febr. 1535 gezocht en 25 Maart ingedaagd werden, hoewel zij in die confessie, den 23sten Jan. 1534 stilo curiae (1535) voor het Hof van Holland afgelegd, voldoende aangeduid werden als personen, die het hoogst gevaarlijk was op vrije voeten te laten.

Zij behoorden toch tot de burgers die heulden met, en huisvesting gaven aan de gevaarlijke dwepers, wier aanslag op 't stadhuis, den 10^{den} en 11^{den} Mei 1535 (ondernomen van uit de huizen in de Pijlsteeg, die reeds meer dan drie maanden te voren door Jannetje Thijs als een der voornaamste Wederdooperslogementen waren aangewezen!) in het tot nog toe zoo hervormingsgezinde Amsterdam eene reactie te weeg brachten, waarvan de ongelukkige ketters veertig jaren lang de heftigheid moesten bezuren.

Het onmiskenbare gevaar, waaraan Amsterdam had blootgestaan, verontschuldigt de bloedige wraak die op de Wederdoopers genomen werd, Maar het verklaart ook de angstvallige vrees om in iets van de kerkleer af te wijken, of eenigen voet te geven aan ketterijen, die van toen af een aanzienlijk deel der burgerij bezielde. Het was niet zonder reden dat Luther

1 ‘Nieuwe Maren’, bij Scheltema. *Aemstels Oudheid*, II, 64.

met zooveel vuur en ijver streed tegen de ellendige dwepers, die het Schriftwoord: ‘Het woord Gods is verschenen en woonde onder ons’ omkeerden in: ‘Het woord Gods is verschenen en woont *in* ons.’ Zijn helder oordeel voorzag hoeveel schade het aan de Hervorming moest doen, dat de alles omverwerpende theoriën der Anabaptisten, al gingen die uit van grondbeginselen, geheel tegenovergesteld aan de zijne[1], door kwaadwillige tegenstanders zouden worden uitgekreten, en door eenvoudige zielen zouden worden beschouwd als de natuurlijke consequentiën van zijn eigen godsdienststelsel.

De uitkomst bevestigde zijn vrees. Het zinnelooze spel van Munster, waar het fanatisme van een door den mensch aan zichzelf geopenbaarden godsdienst ten slotte leidde tot de verwezenlijking van de wilde fantasieën van een verloopen Hollandschen rederijker, heeft van het verschrikte Westfalen een der Noordelijkste bolwerken van het Katholicisme gemaakt, en weinig scheelde het of het drama van den ontzettenden nacht van 10 en 11 Mei 1535 had te Amsterdam dezelfde uitwerking gehad. Nadat het oproer gedempt was en de schrikkelijkste wraak had gewoed tegen allen die maar konden vermoed worden er in de verte in betrokken te zijn geweest, werd met Vrouwendag[2] 1536 een geheel nieuw stel Schepenen verkozen ‘dat noyt te voren ghebeurt en is’[3] en Heyman Jacobsz en Ruysch Jan Bethsz beklommen het burgemeesterlijk gestoelte niet weêr.

En het gebrek aan eerbied voor 't Heilig-Sacrament, dat Jacob Klaesz in 1530 slechts dertien kaarsen gekost had[4], en 't houden van geheime conventikelen door eenige Amsterdamsche mannen en vrouwen in 1524 met een enkele waskaars geboet[5], kwam in 1537 aan Albert Reyersz Oldeknecht op het leven te staan[6].

Was het recht, was het plicht van de overheid, die straffen over de ketters? Er is veel te zeggen voor de bevestigende

1 Volgens Luther's gevoelen is de Goddelijke openbaring in de H. Schrift vervat, en komt dus van buiten tot den mensch; de Wederdoopers meenden de Goddelijke openbaring in hun eigen boezem te vinden.
2 2 Februari, de dag waarop jaarlijks een gedeelte der Amsterdamsche Magistraat werd verwisseld.
3 Regeeringslijsten in de handvesten van Amsterdam gedrukt.
4 Wagenaar, I, 236.
5 Wagenaar, I, 235.
6 *Kronijk van 't Hist. Gen.*, XII, 105.

beantwoording dier vragen, wanneer men zich op het standpunt plaatsen wil van het publieke recht in de zestiende eeuw. Het was ‘de officie van een goed Prins, te verhoeden dat’ zijn onderzaten ‘niet verleid, noch rechtstreeks of zijdelings tot eenige kwade vervloekte dwalingen getrokken of gebracht zouden worden’. Maar, hoe dit zij, de uitkomst bewees al spoedig dat althans in Nederland de kerk zich zelve een slechten dienst bewees door bij de algemeene gisting der gemoederen den wereldlijken arm tot het bedwingen der ketterijen in te roepen. Juist de stormwind der vervolging blies het vuur der geloofsovertuiging te sterker aan; het gezond verstand kwam in opstand tegen de consequentiën van een kerkleer, die andersgezinden door zóó wreede straffen trachtte uit te roeien; gewetensvrijheid werd van een afgetrokken begrip, door denkers bepeinsd, een heilig recht door geheel het volk geëischt.

En toen men zag dat van de stedelijke regeeringen voor de handhaving van 't kerkgeloof op den duur niets wezenlijks te wachten was, en het de aandacht trok dat de staatsinrichting tot op zekere hoogte aan groote vasalen 't recht in handen gaf in hunne heerlijkheden den godsdienst in te voeren dien zij verkozen, en men daarom de Inquisitie te baat nam - die niet slechts de gewetensvrijheid aantastte, maar door 't uitbreiden der centrale rechtsmacht ook de politieke vrijheid bedreigde - deed dit een nog veel luider kreet opgaan door al de Nederlanden, ook bij het katholieke deel der natie. Hoe heviger de vervolging werd doorgezet, hoe meer de impopulariteit der kerk toenam, al uitte die zich niet in openlijk verzet; hoe krachtiger de arm van het centraal gezag de kettermeesters steunde, hoe meer het lijdelijk verzet wies der stedelijke overheden, totdat, onder Filips regeering, in de oppositie tegen Granvelle en in 't verbond der edelen, bleek dat roomsch noch onroomsch zich wilde onderwerpen aan 't regeeringsbeleid, dat van uit Spanje aan het Brusselsche hof voorgeschreven werd.

Dat alles gistte en woelde ook te Amsterdam, en in niet minder mate dan te Antwerpen of Doornik, te Utrecht of 's Hertogenbosch. Hoe kon het ook anders in een stad, waarvan de inwoners in dien tijd in de Luthersche steden van Noord-Europa, vooral in Dantzig en Bergen, zoo gemeenzaam verkeerden als hun negentiende-eeuwsche naneven in Brussel of Parijs, in een stad waar bovendien de afkeer van de Roomschgezinde partij werd vermeerderd door allerlei (bij Hooft uitvoerig vermelde)

persoonlijke kwestiën[1], vooral in den tijd toen die partij zich de schande moest getroosten van onder de leiding te staan van den gewetenloozen parvenu Hendrik Dirksz (die, in 't voorbijgaan gezegd, niet zoo als de Heer ter Gouw meent[2] op het Damrak, maar in de Kerkstraat - thans Warmoesstraat - bij de Vischmarkt woonde[3]). Wie twijfelen moge aan de gezindheid van de meerderheid der burgerij, hij leze wat de Minderbroeder Hendrik van Biesten mededeelt[4] aangaande de viering van de jaarlijksche gastmalen der schutterijen in 1566. En dat wij recht hebben om den geest die bij de schutterijen heerschte als maatstaf te nemen van de stemming van het aanzienlijkste en meest ontwikkelde deel der burgerij, zal niemand betwisten die zich herinnert dat de drie Amsterdamsche schutterijen in de zestiende eeuw bestonden uit zes honderd der welvarendste burgers en dat de waardigheid van schutter niet voor een bepaald aantal jaren, maar levenslang bekleed werd, zoodat iedere leeftijd vertegenwoordigd was niet alleen, maar zelfs de bezadigdheid, aan meer bejaarden eigen, er den boventoon moet gehad hebben. Eene schutterij was alzoo in dien tijd het aangewezen orgaan van wat men in onze dagen de publieke opinie van het meest gegoede deel der ingezetenen zou noemen en werd ook werkelijk altoos beschouwd, ja soms officieel erkend en geraadpleegd, als zoodanig.[5]

En wat de overige inwoners betreft, stelle men zich den dag voor oogen toen Amstels straten weergalmden van den kreet: ‘de Grijns moet off’[6], omdat de Geuzen de burgemeesters dwongen niet langer in 't geheim volk aan te werven, maar met open vizier te strijden.

Welnu, toen alles de grijns afhad en de Geusgezinde en

1 Vgl. *Corresp. de Guill. le Tacit.*, II, 319, 343.
2 Blz. 15, 242.
3 De uitdrukking van Hooft: ‘de steiger van 't Dammerak, naast het huis van Meester Henrik Dirxsoon, daar de Mol uithing’, heeft Mr. J. van Lennep in zijn *Mijmeringen over Amsterdam* in de war gebracht en de heer ter Gouw is hem op dat dwaalspoor gevolgd. Maar toen v. Lennep schreef waren de aanteekeningen van Hendrik van Biesten nog niet gedrukt, waaruit duidelijk blijkt dat ‘de Mol’ in de Warmoesstraat stond op den hoek van een steegje, dat toegang zal gegeven hebben tot den in 't Damrak uitstekenden steiger waarvan Hooft spreekt, en die alzoo *naast den achtergevel* van het huis lag.
4 Dietsche Warande, Dl. VII, blz. 532 en 533.
5 Zie bijvoorbeeld de Vroedschaps-resoluties van 31 Juli en 25 Aug. 1566, medegedeeld door Dr. P. Scheltema in de *Kron. van 't Hist. Gen.*
6 Aanteekeningen van Broer Hendrik van Biesten, Dietsche War., VII, 541.

Katholieke burgers gewapend tegenover elkander stonden, toen bleek het dat de eerstgemelden negen duizend en de anderen slechts twee duizend man sterk waren. Deze cijfers deelt Hooft mede, doch de anders zoo nauwkeurige stylist heeft zich hier uitgedrukt op een wijze die Wagenaar aanleiding geeft zijne mededeeling den schijn van ongelooflijkheid toe te kennen. Duidelijker echter spreekt het handschrift[1] van Jan Bethsz Roodenburch (een der hoofden van de handboogschutterij en meermalen tusschenpersoon van regeering en burgerij). Hij zegt toch dat de burgers, die op en om de Nieuwenbrug gewapend bijeengekomen waren, ten negen ure in den ochtend van 25 Febr. bleken reeds acht of negen duizend weerbare mannen sterk te zijn, maar dat de burgemeesters, hoewel zij in den nacht ‘alomme der steede booden’ hadden gezonden ‘aen de Catholyke burgheren dat zij met haer gheweer op de marckt tot haerder assistentie comen zouden’[2], toch slechts twee duizend man bijeen bleken te hebben, en dat de Protestanten dit ziende moed kregen om de straten te bezetten en den Dam en 't Stadhuis te belegeren. Het blijkt dan ook dat het hun daartoe niet aan volk ontbrak. En dat de burgemeesters, hoe gebeten ook op de opstandelingen en hoewel beschikkende over de bereids aangeworven soldaten en over de nachtwachters, die in discipline en bewapening de burgers zullen overtroffen hebben, toch niets gewapenderhand durfden ondernemen, pleit wel voor de veronderstelling dat zij in getalsterkte verre te kort schoten. Ook uit de spijtige opmerkingen van Hendrik v. Biesten omtrent het over de markt marcheeren der Geuzen in honderd veertig gelederen, blijkt wel, al noemt hij geen cijfers, dat de Katholieken de minderheid hadden.

Dr. Nuyens heeft echter in zijne *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten* (Dl. I, blz. 139) eene andere berekening. Hij schat de ‘nieuwgezinden’ te Amsterdam in 1567 slechts op ongeveer een tiende der bevolking. Hij grondt zich hierbij op het cijfer der avondmaalgangers, dat bij het eerste nachtmaal

1 Een afschrift daarvan (*Cat. Hist. Tent. van Amst.*, N°. 3935*) berust op de Doopsgezinde Bibliotheek, waar mij met de meeste welwillendheid de inzage werd toegestaan.

2 En niet alleen goede burgers hadden zij opgeroepen, maar ook de adsistentie aangenomen van lieden uit de ‘schamele gemeente’, blijkens de post in de Tresoriers-rekening van 1567, medegedeeld door Dr. P. Scheltema in *Aemstels Oudheid*, V, 241.

der Gereformeerden duizend bedroeg. 't Is echter niet te verwonderen dat de becijfering niet sluit met de feiten, wanneer men als criterium van ‘nieuwgezindheid’ aanneemt eene zoo sterk sprekende manifestatie als het deelnemen aan deze plechtigheid. Die deelname vereischte toch, uit een godsdienstig oogpunt beschouwd, eene zoo welgevestigde overtuiging, en uit een kerkelijk oogpunt, eene zoo algeheele instemming niet slechts met de algemeen Protestantsche, maar met de bepaald Calvinistische beginselen, dat velen, die alles behalve Roomschgezind waren, toch aan deze avondmaalviering of nog niet konden, of nooit zouden hebben willen toetreden[1]. En uit een wereldsch oogpunt beschouwd was de deelneming er aan een zoo gevaarlijk en compromitteerend feit, oneindig meer strafbaar dan 't bijwonen eener preek, dat het niet meer dan natuurlijk is dat onder de hervormingsgezinden alleen de vurigsten, zij die goed en bloed voor hunne religie overhadden, de stoutheid zóó ver durfden drijven.

Maar zoodra de overheid iets tegen dezen wilde ondernemen bleek het steeds, maar inzonderheid op den bovenbedoelden ontmaskeringsdag (25 Febr. 1567), dat de meerderheid der Amsterdammers dit niet wilde dulden, waaruit men redelijkerwijze besluiten mag dat die meerderheid het, tot op zekere hoogte, met die nachtmaalgangers eens was.

Het was dan ook daardoor dat te Amsterdam de openbare preek der Gereformeerden door de Landvoogdes is toegelaten, hoewel de stad daarop niet het recht bezat dat, krachtens het accoord met de verbonden Edelen, andere steden konden doen gelden, waar de openbare prediking tijdens het sluiten van dat accoord reeds geschiedde. Dit laatste was te Amsterdam niet het geval geweest; men had daar binnen de muren eerst begonnen te prediken ná den beeldenstorm, van welke baldadigheid Amsterdam ook niet vrij bleef, hoewel de hoofden der Gereformeerden (een paar uitgezonderd) daaraan niet alleen volkomen onschuldig bleven, maar zelfs niet kunnen beschuldigd of verdacht worden van opstoking daartoe, zooals wij desgevorderd zouden kunnen bewijzen.

Amsterdam werd dan ook meer en meer het hoofdkwartier der hervormingsgezinden in het Noorden. In de tweede helft

1 Men leze b.v. bij Hooft of Wagenaar wat Adriaan Pauw er van zeide. Niemand zal echter daarem mannen als Pauw onder de Pausgezinden rangschikken.

van December 1566, toen de Prins van Oranje te Amsterdam was - door beide partijen geroepen en met vreugde begroet - was ook Lodewijk van Nassau daar[1], en Gilles de Clercq, vergezeld van Dathenus, verscheen er den 24sten Dec. op de vergadering van de ‘gedeputeerden van de Gereformeerde gemeenten der steden en plaatsen in Holland’[2], als afgevaardigde der consistoriën uit het Zuiden. Deze hadden den 1sten Dec. het belangrijk besluit genomen zich zelven het recht toe te kennen met de wapenen tegen hun overheid op te staan, als deze geweld pleegde en de privilegiën verbrak. De te Amsterdam gevoerde onderhandelingen (die in Januari 1567 hervat werden) stuitten echter af op den eisch der Zuid-Nederlandsche consistoriën, dat uitsluitend de Calvinistische religie zou beschermd worden, terwijl de prins en zijn broeder het aannemen der Augsburgsche confessie, of althans van de Naumburger artikelen aanrieden, waarin het Amsterdamsche consistorie, zoo 't schijnt, hen steunde[3]. Er kwam dus niets tot stand dan het derde verzoekschrift, hetwelk in 't voorjaar aan de landvoogdes werd aangeboden zonder vrucht.

En toen daarop de Calvinisten besloten uitvoering te geven aan 't besluit van 1 Dec. 1566 en Brederode tot opperhoofd aanstelden, wierp deze zich in Amsterdam, omstreeks denzelfden tijd dat Bombergen zich van den Bosch verzekerde, dat Tholouze zich van Zeeland trachtte meester te maken en Valenciennes tegen de landsoverheid in bepaald verzet kwam. 't Is waar, het Amsterdamsche consistorie schijnt niet te hebben willen medegaan in de vèrstrekkende ontwerpen der Belgische Calvinisten (ontwerpen die te Amsterdam door Jan Broek[4] begunstigd werden), maar zich meer te willen houden aan de inzichten van Oranje. 't Is waar, voor het fonds der drie millioen - aanvankelijk voor een geschenk aan den koning, in ruil voor 't bekomen van godsdienstvrijheid, maar later tot werving van volk voor Brederode en Tholouze bestemd - hielden de Amsterdammers hun bijdragen thuis en gaven aan de afgevaardigden van Harderwijk den raad hetzelfde te doen[5]. Maar toch konden of wilden zij niet beletten dat de Calvinistische

1 *Corresp. de Phil. II*, I, 494.
2 Bor. I, 124; vgl. *Corresp. de Guill. le Tacit.*, II, 328, en van Hasselt, *Stukken voor de Vaderl. Historie*, II, 98.
3 Groen, *Archives de la maison d' Or. N.*, 1e Serie, III, pag. 5.
4 Zie Scheltema, *Hendrik v. Brederode*, vooral in de tweede noot op blz. 69.
5 van Hasselt, *Stukken voor de Vaderl. Historie*, II, 99.

edellieden en onderbevelhebbers van Brederode, naarmate hun zaken in 't Zuiden meer verliepen, hun toevlucht in Amsterdam zochten, en had niet de gematigdheid der Amsterdamsche hervormingsgezinden de soldaten van het legertje van Brederode buiten gehouden en tot het vertrek van Brederode zelven medegewerkt, Amsterdam had mogelijk in 1567 in het lot gedeeld dat het zuidelijke bolwerk van het protestantisme, het ongelukkige Valenciennes, trof.

Speelde Amsterdam aldus een hoofdrol onder de Nederlandsche steden die de hervorming toevielen, het was er verre af dat dit geschiedde onder medewerking der stedelijke regeering. Integendeel - en dit is een bewijs te meer voor de sterke sympathie die de Hervorming onder de Amsterdamsche *burgerij* vond - het was geheel in weerwil van het stadsbestuur. Dit toch was volstrekt niet medegegaan met den geest der burgerij, maar nog altoos samengesteld uit vijanden der reformatie. Wel had Amsterdam weder een tijd lang in Willem Dirksz. Bardes een schout gehad die, op 't voetspoor van Jan Huybertsz, de ketters, die hij vervolgen moest, vooraf liet waarschuwen zich door de vlucht aan zijn vervolging te onttrekken; maar Mr. Hendrik Dirksz. kwam er dan ook rond voor uit dat hij zich in dien man had vergist - wel was een der voornaamste burgemeesters uit dit tijdperk, Jan Claesz. van Hoppen, volgens de overlevering, zelf niet zuiver in de leer en zoude Amsterdam aan eene hem opgelegde boete het meesterstuk van den glasschilder Pieter Aertsz. Digman te danken hebben, dat nog altoos in de Oude Kerk onze bewondering opwekt[1] - maar de klem der regeering was en bleef in handen van de partij die nog immer verkeerde onder den indruk van de paniek van 1535. De staatsinrichting der zestiende eeuw toch bracht mede dat de zes-en-dertig raden voor 't leven waren aangesteld en bij overlijden van een hunner het college zelf een ander in zijn plaats benoemde. De raden maakten het dubbeltal op, waaruit door de hooge lands-overheid jaarlijks de zeven (van 1560 tot 1581 negen) schepenen werden gekozen, en dezen vormden met de regeerende en Oud-Burgemeesters en de Oudschepenen, het kieskollege van den ‘grooten Oud-Raad’, dat telken jare drie nieuwe burgemeesters koos, bij den éénen die

1 Commelin, *Beschr. der Stad Amsterdam*, f°. 426; van Vloten, *Neerlands Schilderkunst*, blz. 90.

van 't vorige jaar aanbleef. Op deze wijze - die tot in de achttiende eeuw in gebruik bleef - oefende de burgerij geenerlei rechtstreekschen invloed uit op de keuze harer regenten en kon jaren lang het bewind blijven in handen van eene factie, die volstrekt niet homogeen was met de meerderheid harer medeburgers.

En hadden nu de mannen dier partij meermalen gesidderd op hun zetels in de dagen toen de leus van ‘Vive le Gueux’ luide langs burgwal en straten weerklonk, zij zaten er te vaster om op 't kussen toen de reactie kwam.

Het verbond der edelen spatte uiteen, zoodra bij, en juist dóór het aanvankelijk succès dat zijn aandringen op geloofsvrijheid had genoten, bleek uit hoevele heterogene bestanddeelen het was samengesteld en de Prins van Oranje gaf spoedig de hopelooze poging op om de zoo uiteenloopende elementen van verzet tegen het regeeringsstelsel van Koning Filips te vereenigen tot eene, eendrachtig naar één doel strevende, oppositie die den souverein kon hebben gedwongen het regeeringsbeleid over de Nederlanden aan de Nederlanders zelven over te laten. Hij nam de wijk naar het buitenland, en bijna onmiddellijk volgde hem genoegzaam geheel het Protestantsche Nederland. Hoe zich de Amsterdamsche burgemeesters in de handen zullen gewreven hebben, toen zij in de Meidagen van 1567 den eenen invloedrijken tegenstander na den anderen zagen verdwijnen en hun het veld vrijlaten! Het onmiskenbare nadeel dat aan den handel werd toegebracht door het uitwijken van zoovele vermogende kooplieden - het gevaar van een met de moederstad concurreerend nieuw Amsterdam te zien verrijzen in de wijkplaats van de meesten hunner, in dat kettersche Emden, waarvan Coornhert reeds in 't laatst van 1567, in een opgewonden brief aan den Prins van Oranje, zich allerlei luchtkasteelen voorspiegelde - 't werd in het oog der triumfeerende partij ruimschoots opgewogen door het verdwijnen van 't gevaar voor de oude kerkleer en door 't herstel van rust en orde onder het burgemeesterlijk gezag.

Om dit echter te beter te bevestigen nam de vroedschap op 22 Mei 1567 een gewichtig besluit, t.w. tot ontwapening der geheele burgerij en surséance der schutterijen. Dit besluit mocht de uitvoering zijn van de resolutie door de Landvoogdes in den Staatsraad reeds op 13 Febr. genomen[1],

1 *Corresp. de Guill. de Taciturne*, II, 351.

met de oude privilegiën en herkomsten was deze ontwapening zeker slecht te rijmen. Onder het thans zegevierende regeeringsstelsel stoorde men zich daar echter weinig aan en de maatregel bleek praktisch. Met een ontwapende burgerij en eenige honderden stadssoldaten, die onder geen anderen eed dan dien aan Burgemeesters stonden, kon de Amsterdamsche vroedschap in het jaar 1572 de Citadel ontberen waarmede Alva haar had willen begunstigen om de stad in toom te houden en alle geusgezinde sympathiën bij de burgers te smoren. Want dat die bestonden, is buiten kwestie[1], maar zooals de Heer ter Gouw terecht schrijft (blz. 22): ‘wat vermocht een ontwapende gemeente?’ En laat er ons bijvoegen: eene gemeente, die het aan alle leiding ontbrak, omdat zij, die zich aan haar hoofd zouden gesteld hebben, toen in 1572 al de andere Hollandsche steden aan de Spaansche dwingelandij de gehoorzaamheid opzeiden, reeds in 1567 die stoute poging hadden gewaagd, maar haar toen met ballingschap of gevangenis hadden moeten boeten. Te Amsterdam was het aan 't daglicht gekomen, wie van de aanzienlijken geusgezinde sympathiën koesterden; te Amsterdam was in 1567 ‘de grijns off’ geweest; daarom ontbrak het nu in 1572 te Amsterdam in de regeering aan mannen als een Paulus Buys te Leiden, als een Blijenburg en Muys van Holy te Dordt, als een van Rosendael te Gouda, als een Dirk Jorisz. de Bye te Delft; daarom kon te Amsterdam gezorgd worden dat geen ballingen de burgerij kwamen opwinden en de stad omzetten, zooals Buyskes en Brouwer te Enkhuizen of van Berkenrode en Pieter Kies te Haarlem deden. In Amsterdam was de schutterij ‘gesurchéeerd’ en daarom kon dáár

1 ‘Y ha eult devant la ville d'Amsterdam, quelques navires de ceulx d'Enckhuysen que ha esté cause que les bourgeois en la dicte ville d'A. ont été en dissention les ung contre les aultres.’ Juni 1572 (*Archives*, III, 453). - 9 April stond hyer een deel Burghers by malcanderen op de nieuwe Brugh; daer wasser een onder die zeijden: hyer isser noch V^{c} ofte VI^{c} in de stee dye mosten eerst doodt weesen, dan zoudt wel beeteren en het worden de heeren XXXVI^{en} (de vroedschap) ‘aengheseydt dat daer zulckx ghezeydt worden, maer het bleef daerby.’ (Dagboek van Stoffel Jansz.; in afschrift op de Doopsgez. Bibl.). In vertrouwelijke gesprekken durfde men te Amsterdam bij de inneming van den Briel wel zeggen dat de Watergeuzen nu de koe bij de horens hadden (Hooft, f°. 231). En als wij het getuigenis van den notaris Haemrode mogen gelooven, waarvan de Heer ter Gouw óók niet verzuimt gebruik te maken (blz. 73), dan waren er, tijdens den twist met Alva over den tienden penning, zelfs leden van den Raad geweest, die openlijk van verzet tegen den Spanjaard, onder aanvoering van den Prins van Oranje, durfden spreken.

geen schutter-kapitein zijn manschappen voorgaan om de wapenen tegen ‘den Spaanschen tyran’ te keeren, zooals een Claude Willemsz te Vlissingen. Dat zijn de ware redenen waarom Amsterdam in 1572 ‘als een lelie onder de doornen stond’, zooals de rijmende Minderbroeder het noemde.

En zien wij niet in 't Zuiden, door dezelfde oorzaken, dezelfde gevolgen? Zag men niet Antwerpen en den Bosch, de steden die in 1567 het verst waren gegaan in oppositie tegen de Landvoogdes, in 1569 bij de kwestie over den tienden penning toegeven, toen Brussel en Leuven zich verzetten? Trachtte de burgerij van Valenciennes, die in 1567 den kamp begonnen was, zich in 1572 te verdedigen, toen de stad, na de kortstondige bezetting door de troepen van Lodewijk van Nassau, door de Spanjaarden heroverd werd?

Evenmin als van deze steden zal van Amsterdam door den onbevooroordeelden geschiedschrijver ooit beweerd worden dat die stad in de zestiende eeuw beter Katholiek was dan eenige andere Hollandsche stad, en het zoude overbodig zijn geweest hierbij zoo lang stil te staan, als niet van een bepaalden kant die bewering zoo gedurig was herhaald. Zóó sterk was integendeel ook te Amsterdam de vrijheidszucht, dat, niettegenstaande het uitdrijven van zoo velen, er toch nog onder de teruggeblevenen een geest bleef heerschen die niet vreemd was aan sympathie met de gelukkiger burgerijen die het Spaansche juk hadden afgeschud. Immers, toen de stadsregeering, die zoo lang mogelijk buiten Spaansch garnizoen wilde blijven[1], de verdediging van de stad niet langer alleen aan het betrekkelijk zwakke korps stads-soldaten durfde toevertrouwen, richtte zij, bij wijze van nieuwe schutterij, een korps op van ‘geëligeerde burgers’. Dat die ‘geëligeerd’ moesten worden, is het beste bewijs dat er vele burgers waren die men maar half vertrouwde. En geen wonder! want van Amsterdam kon ook wel gezegd worden, wat de Drost van de Over-Veluwe zoo naïef van het stadje Elburg getuigde, dat, aangezien ‘men-

1 ‘Ceulx de ceste ville m'ont aujourd'huy assez donné à cognoistre de point vouloir recepvoir garnison, car par deux fois s'estant presentez quelque 30 on 40 soldats... devant la porte s'en sont venuz fort echauffez devers moi, afin, que lesd.[its] soldats n'entrassent en la ville’, schreef Bossu aan Alva, 27 Mei 1572 (v. Vloten, *Nederl. opst. tegen Spanje*, Dl. II, blz. LXV; Bijl. XXII). Na den moord van Naarden hielden de Amsterdammers ook scherpe wacht, ‘opdat niet misschien het Spaensche garnisoen erghens soude incruypen’ (Pontanus, *Beschr. van Amst.*, f°. 95).

nichte der burgeren heure vrienden en bewantten fugityff ende ten deel executeert sijn worden, de helft van heure inwoeneren tot S. Majesteyt den besten gront of affectie nyet en hadden.'

En waar de stemming in Holland in 1572 zóó was, dat een Koningsgezind dichter naar waarheid kon klagen:

> 'Niemand heeft er geschoten een lood
> 't Land of den Koning ten bate';

dat aan de bij Petten gelegerde Spanjaarden door de Noord-Hollandsche boeren de doortocht werd belet; dat in Waterland de wervers van Bossu geen man konden overhalen om dienst te nemen, terwijl men hen openlijk zeide dat de Geuzen wel tienduizend konden krijgen; dat er in Hoorn vierduizend menschen op de been kwamen zoodra een dronkeman maar begon te schreeuwen dat er Spanjaarden in de stad waren; dat Delft en Rotterdam, die niet, zooals Amsterdam, door soudeniers van vrijheidschuwende burgemeesters in toom werden gehouden, onmiddellijk na het vertrek der Spaansche bezetting zich vóór de hervorming verklaarden - wie zal dan gelooven dat alleen in Amsterdam de geest der gemeente zoo geheel tegenovergesteld was van die van alle omliggende plaatsen?

Maar de burgemeesters hadden hunne maatregelen goed genomen, en hoe onaangenaam het Bossu ook was, dat zij hardnekkig garnizoen weigerden en zonder zijn toestemming, op hun eigen autoriteit, nog twee nieuwe vendels stadssoldaten hadden aangeworven[1], hij moest hun de getuigenis geven: Ceulx d'Amsterdam font fort estroicte garde et chastoyent bien rigoureusement ceulx qui tachent esmouvoir le peuple et ont faict trancher la teste à ung pour avoir crié: 'Vive les Geux!'[2].

Toch hing dikwijls het behoud van de stad voor Alva maar aan een zijden draad. Het gevaarlijkste oogenblik was zeker de nacht van 20 op 21 Aug. 1572, toen Lumey voor Amsterdam lag en de verdedigers, door acht etmalen wakens tegen de vijanden binnen en buiten de muren, zóó afgemat waren dat Bossu oordeelde dat zij 't niet langer meer zouden hebben uit-

1 Brieven van Bossu, dd. 23 en 30 Juni, bij v. Vloten t.a.p.

2 Dit laatste hadden de Burgemeesters waarschijnlijk Bossu op den mouw gespeld, want er is ons van elders niets van gebleken, en, hoewel de Heer ter Gouw op blz. 23 het mededeelt op eene wijze alsof het onthoofden van lieden die 'Vive le Geux!' riepen dagelijksch werk was te Amsterdam, gelooven wij niet dat er een enkel vonnis over in de sententieboeken te vinden is.

gehouden en dat hij niets te vroeg gekomen was met de vijf vendels, die men eindelijk had toegestemd onder zijne aanvoering in de stad te ontvangen. Door die versterking was echter 't gevaar geweken, want Lumey, die voor een ernstig beleg geen grof geschut en op verre na geen troepen genoeg had, trok spoedig af, en 't eenige wat hij uitgericht had: het verbranden der voorsteden, kloosters en lusthoven rondom de stad, was niet geschikt om de prinsgezindheid der Amsterdammers te vermeerderen en de oppositie-partij in de stad te versterken. Hetzelfde kan gezegd worden van de maatregelen door de Staten van Holland genomen, die de medewerking van het buitenland verzochten, om den handel van Amsterdam naar andere steden te verleggen[1] en van de toekenning van de paalkist (zeker inkomend recht op de schepen, die in de havens van de Zuiderzee binnenkwamen) aan Enkhuizen. Dat alles, zoowel als het laten zinken van schepen bij Schellingwoude, om den toegang tot Amsterdam te versperren, het afzenden van brandende vaartuigen op de vloot die voor Amsterdam op stroom lag, en dergelijke vijandelijke demonstratiën van den kant der Noord-Hollandsche watersteden, wie het toch aan de macht ontbrak om een blijvend succès te behalen, dienden slechts om ouden plaatselijken naijver te verlevendigen en de Amsterdammers van de andere Hollandsche steden en hunne Staten-Vergadering afkeerig te maken. En toen eindelijk Alva, Bergen veroverd hebbende, met zijn leger naar de Noordelijke gewesten optrok en dit leger van Amsterdam de basis maakte van zijne krijgsoperatiën tegen de opgestane steden, toen was de kans voor de Prinsgezinden voor goed verkeken en Amsterdam hopeloos vastgeklonken in de ketenen van 't Spaansche geweld.

En de eerzame Stoffel Jansz, die waarschijnlijk niet zonder innerlijke voldoening in 1571 in zijn dagboek had geschreven: ‘Prima September werden de galghe op den Dam affghebroken, daer langh om ghetwist hadde gheweest’, moest in Sept. 1573 weder boekstaven: ‘9 dito wordender een galghe gheset op den Dam aen de houck van de kleinen sluys; een Spaengjaert zetten de gallich’.

Dit treurig tijdperk in de stads-geschiedenis noemt de Heer ter Gouw Spaansche middernacht. De uitdrukking munt niet uit door groote helderheid, maar volgens den Heer ter Gouw

1 Bakhuizen v.d. Brink, *Studiën en Schetsen*, I, 543.

is zij Vondeliaansch, en als hij daardoor verstaat dat eene dergelijke uitdrukking door Vondel gebezigd werd, zij het dan ook in een vrij zwak versje uit zijn laatste levensjaren, dan heeft hij gelijk. Maar de woorden ‘Fransche middernacht’, die in Vondels bijschrift op Berkheydens geschilderde afbeeldingen van de Heerengracht[1] de bange dagen van 1672 beteekenen, werden door den Heer Alberdingk Thijm aangehaald toen hij bij de oprichting van de Ruyters standbeeld op de Historische tentoonstelling van Amsterdam ten vorigen jare, eenige regels op 't voetstuk plaatste.

Dit kon allicht op het denkbeeld van een ‘Spaanschen middernacht’ brengen, vooral bij den Hr. ter Gouw, die niet gewoon is de letterkundige voortbrengselen van den Hr. Alberdingk Thijm onopgemerkt te laten en zelfs op diens prachtige strofen, bij de inwijding van 't Noordzeekanaal voorgedragen, aan 't slot van het werk dat wij thans bespreken, een appendix leverde - met welke kompleteering van zijn arbeid de Heer Thijm zeker zeer vereerd zal zijn....!

Maar keeren wij tot het zestiende-eeuwsche Amsterdam terug. Haarlem was gevallen, maar niet dan na een wederstand die de wereld verbaasde. Alkmaar had zijn verdediging met gelukkigen uitslag bekroond gezien. De Zuiderzee zag het Borgoensche kruis van geen enkele scheepssteng meer wapperen en de ramp van de Mookerheide had den Spanjaard den toegang tot het benarde Leiden niet kunnen verschaffen. Als tot loon van de volharding dier twee bange jaren verlosten de gebeurtenissen van 1576 Holland van 't krijgsgedruisch en gaf het optreden der Algemeene Staten en de aftocht van het Spaansche leger uit de Nederlanden een gansch andere gedaante aan de zaken.

Oppervlakkig beschouwd mocht men toen verwacht hebben dat Amsterdam, indien het zich al niet van heeler harte had aangesloten bij Holland en Zeeland, toch zich niet meer Spaanschgezind zou hebben getoond dan de Zuid-Nederlandsche steden. Maar neen! hoewel, door den geïsoleerden toestand waarin der Geuzen meesterschap ter zee de groote koopstad gebracht had, Amsterdam, zooals de regeering zelve erkende, ten eenenmale ‘bedorven’ was[2], men week geen duimbreed van 't eenmaal aan-

1 *Cat. Hist. Tent. v. Amst.*, N°. 263.

2 Er waren in den winter van 1572 op 1573 wel 5000 armen te onderhouden, en later werd de toestand niet beter, terwijl de prijzen der levensmiddelen tot voor dien tijd fabelachtige hoogte stegen. De stad was dan ook, terwijl de Spanjaarden Haarlem belegerden, zoo goed als zelve belegerd door de Hollandsche troepen, die niet alleen aan de overzijde van 't IJ, maar ook op den Diemerdijk en aan den Amstel schansen hadden en aan de Westzijde, nu eens te Sloten, dan te Amstelveen of aan den Overtoom zich vertoonden. Een merkwaardig overzicht van de schade en het nadeel door Amsterdam in 1573 geleden, geeft de Considerans van het privilegie door Koning Filips den 2den Dec. 1574 aan de stad verleend. (gedrukt bij Wagenaar, I, 339).

genomen standpunt, en den 5^{den} Oct. 1576 nam de Vroedschap, zij het dan ook waarschijnlijk met eene kleine meerderheid, het merkwaardig besluit, om het gezag te erkennen van Roda en geen deel te nemen aan de onderhandelingen der, te Brussel vergaderde, Algemeene Staten, die eerlang leidden tot de Pacificatie van Gent.

Vanwaar die onverzettelijkheid? Was het om ten allen tijde verantwoord te zijn tegenover ‘de Coninckklijke Majesteyt’, wanneer de zaken een keer namen? 't Kan er toe hebben bijgedragen, en misschien zat bij de Heeren van Amsterdam de schrik er nog wel in van 1570, toen de magistraat op last van Alva voor den Bloedraad was gedaagd om zich te verantwoorden wegens de concessiën in 1566 aan de Geuzen gedaan. Maar het ontbrak nog niet aan staatslieden die knap genoeg zouden geweest zijn om in dergelijk geval de onvermijdelijkheid van de aansluiting bij de Algemeene Staten met klem te betoogen. Er moeten gewichtige redenen zijn geweest van eigen partijovertuiging die de Amsterdamsche bewindhebbers aanspoorden tot zulk een hardnekkig verzet tegen Holland niet alleen, maar tegen thans bijna geheel Nederland. Welke kunnen die redenen geweest zijn?

De Heer ter Gouw heeft zijn antwoord gereed. De Spaansche factie, die op blz. 55 ‘fanatiek’, maar op blz. 35 ‘schijnheilig’ wordt genoemd, die, volgens blz. 121 ‘alle vaderlandsliefde had uitgeschud, om den tiran te dienen, die aan de andere zijde der bergen troonde’, was volgens blz. 23 ‘alleen uit eigenbelang Spaanschgezind, en, wanneer zij soms de maatregelen van den Spaanschen meester weerstreefden, was 't wanneer dezen met hun eigenbelang in strijd kwamen. Uit heerschzucht waren zij wreed en vervolgziek, want om te kunnen heerschen, moesten zij de vrijheids- en hervormingsgezinden onder- of ombrengen’. ‘Tot elken prijs (blz. 24) wilden zij op 't kussen blijven’.

Wij hadden tot nog toe gemeend dat heerschzuchtigen, die

tot elken prijs op 't kussen willen blijven, zich altoos aansloten aan de bovendrijvende partij en zich niet plachten vast te klemmen aan eene minderheid die, tegen den stroom des tijds oproeiend, met elken dag terrein verliest. Wij hadden tot nog toe gemeend dat eigenbelangzoekers in den regel met alle winden draaiden en bij 't verloopen van het tij zeer handig de bakens wisten te verzetten - dat schijnheiligen van godsdienstige en politieke overtuiging veranderden naarmate hun belang dit medebracht en niets liever wilden dan zich verzoenen met de partij die zij gisteren onderdrukten, wanneer die heden de bovendrijvende wordt. Wij zijn dan ook door al de smaadredenen die de Heer ter Gouw over 't hoofd der ‘Spaansche factie’ te Amsterdam uitstort, niet overtuigd dat er voor hare onmiskenbare beginselvastheid geen ander motief te vinden is dan lage baatzucht, domme heerschzucht en kleingeestig egoïsme.

Is het dan zóóver gekomen in onzen tijd, dat godsdienstige overtuiging zoo weinig geteld wordt, dat zij door den geschiedvorscher zelfs over 't hoofd wordt gezien, waar hij zoekt naar beweegredenen voor de handelingen van mannen uit de zestiende eeuw?

Is het religieuse gevoel zóó bij ons uitgestorven, dat we er zelfs niet aan denken dat het mogelijk zou kunnen zijn dat een zestiende-eeuwsch burgemeester het heil van de zielen zijner burgers hooger zou gesteld hebben dan de bloei der commercie, dat hij, waar het gold zijn vaderstad voor de alleenzaligmakende kerk te behouden, zou vergeten hebben angstvallig te tellen, hoeveel schepen er daardoor minder zouden aankomen uit de Oostzee? En terwijl het niet te ontkennen valt en de uitkomst geleerd heeft dat iedere concessie aan de staatsgezinde partij een stap nader was tot het bederf der Roomsche religie, pleit het dan niet voor het doorzicht der Amsterdamsche regenten, dat ze geen stap wilden doen op dien weg, zoolang ze er niet toe gedwongen werden, en voor hun standvastigheid dat ze hun terrein verdedigden voet voor voet, en in de laatste schans met eere zouden gesneuveld zijn, als hun tegenpartij zoo bloeddorstig geweest was om hun dood te eischen? Neen, zij waren geen schande voor Amsterdam, die burgemeesters van 1572 tot 1578, want zij hadden eene overtuiging en beginselen en zij verdedigden die. En aan ons is het, daarvoor eerbied te hebben, al deelen wij die overtuiging niet, en al zouden wij ook van onze zijde goed en bloed hebben opgezet, om die beginselen te bestrijden!

Want terwijl we recht doen wedervaren aan de energieke on-

verzettelijkheid der Roomschgezinde burgemeesters, sluiten wij het oog niet voor de noodzakelijkheid die er voor de andere partij bestond om ten bloede toe die regeeringsbeginselen te bestrijden, waarvan handhaving der Roomsche kerkleer, ten koste van wat ook, de grondslag uitmaakte, en die Amsterdam overleverde aan een gewetensdwang, waartegen bijna ieder gemoed in opstand moest komen. Welk een tijd Amsterdam doorleefd had toen de Roomschgezinde burgemeesters er nog onbeperkt heerschten, en de ketters konden vervolgen zonder vrees voor weêrwraak van de Staatsche zijde, zal het best blijken uit een paar mededeelingen van ooggetuigen.

Hendrik van Biesten, de Minderbroeder, schrijft in zijne aanteekeningen:

'Item den xvij December [1569] worde Clement Hendriks de soon in "den decker" hier op de plaats aan een staeck geworcht ende gebrandt met nog drie Jonge gesellen, dat Knevelaars waeren en struickroovers, maar[1] Clement was een Menist ende hadde gevangen geleegen van den 28 Februarius aff, voor welke Clement worde veel gedaan om syn Lyff te behouden, maer men mocht hem niet brenghen van syn propoos ende opinie.'

Een ander *auto da fé* wordt in het dagboek van Stoffel Jansz vermeld in deze woorden:

'10 dito [November 1571] worden hyer een vrouw ghehanghen dien daer zeer langhe gheseeten hadden in de boeyen, omdat se swaer was, ende verlost zynde, zoo worden zy gherecht, ende naer de volewyck ghebrocht, oock worden gherecht annetghe die flaster ofte wtdrachster, worden van haer beurman Evert Sop, haer beurman ende was doen onderschoudt ghevanghen den 28 September ende zadt xliij Daghen ende worden gherecht Levendich verbrandt, ende die Dienders quamen der meede van 't Stadthuys, al ghebonden op een Leer, ende smetense met de Leer in 't vier, met het aensicht onder, en zy haddense een deel bossecruyt aen 't Lyff ghedaen want zy gaff een groote barst, ende worden doen aen de vollewyck meede ghebracht, met die vrouw die ghehanghen was.'

En wil men weten wat in dien tijd der bloedplakkaten vermoeden gaf van ketterij, men leze op 't Stedelijk Archief (lade

1 Dit 'maar', in den mond van den Minderbroeder, is onbetaalbaar, en herinnert onwillekeurig aan de woorden van Guido de Brès: 'Men zegt van ons: hij is geen dronkaard, geen vloeker, geen hoereerder, want hij behoort tot de nieuwe leer.'

S. 4, N°. 13) in de depositie van den, nog wel als gematigd bekenden schout Willem Bardes de oude, hoe hij Symon de Blokemaker suspect hield van sectaris te zijn, om geen andere reden dan omdat ‘deselve hem seer abstract houdt van de conversatie van gebuyren en andere van der gemeynten’, maar men ‘hem dickwils vindt in de Gasthuysen ende hy andere miserable personen, om die te viziteren ende aelmiszen te geven en zoo 't schynt buyten zyn faculteyt ende Ryckdom, gemerct dat men zeght dat dezelve niet meer en heeft dan hy met zyn eygen handen en arbeyt en windt’..... Anders wordt dezen man niets ten laste gelegd!!

Dergelijke aanhalingen, die ons in hun eenvoudige taal de naakte waarheid toonen, spreken luider dan die met sterk sprekende kleuren gemaalde tafreelen der vervolging in 't algemeen, die maar al te vaak het verwijt van overdrijving uitlokken. Het is een feit dat er voor de aanhangers der Hervorming geen keuze overbleef: zich als lammeren laten slachten tot den laatsten man, of een opstand, doorgezet tot het uiterste, het Katholicisme uitroeiende met wortel en tak, en, in 't gevolg van monnik en paap, desnoods den wettigen graaf, en met hem den wettigen burgemeester, medesleepende in zijn vaart. - De Katholieke partij moest het ondervinden dat, wie het zwaard neemt, door het zwaard zal vergaan. Vrede was onmogelijk met de mannen die hunne richting op die wijze meenden te moeten voorstaan.

Maar wat was er dan van den anderen kant veel te wachten van een verdrag van verdraagzaamheid, waarbij de oplossing der vraag, welke de godsdienst van Staat in de Nederlanden zou zijn, werd verschoven tot eene aanstaande vergadering der Algemeene Staten, alsof men werkelijk in ernst kon verwachten dat dezen daarover tot eenstemmigheid zouden komen.

De Pacificatie van Gent bracht, even als tien jaar vroeger 't compromis der edelen, de kiem van ontbinding bij hare geboorte mede ter wereld. Den Hollanders en Zeeuwen was zij eene oorzaak van groote verademing, want iedere toenadering der andere gewesten moest in de omstandigheden waarin zij zich bevonden hun hoogst welkom zijn, maar 't is moeielijk te begrijpen hoe de Nederlanders, die Katholiek waren en wenschten te blijven, zich veel goeds konden beloven van eene aaneensluiting met hen, die juist uit hun vurigen geloofsijver tegen de Katholieke kerk de kracht hadden geput om in de vertwij-

felendste omstandigheden staande te blijven. Te Amsterdam zagen de Roomschgezinden dat, zoo 't schijnt, beter in dan te Brussel en Gent. Zij hadden trouwens de gruwelen der Spaansche furie niet zoo dicht onder de oogen gehad als de Brabanders en Vlamingen, en liepen daardoor minder gevaar dan dezen, om medegesleept te worden door eene paniek, die alles over 't hoofd zag, als men maar de gehate en gevreesde Spaansche soldaten kon kwijt raken - eene paniek waarmede de Prins van Oranje meesterlijk zijn voordeel en dat van de hem toegedane gewesten bevorderde. Want hij wist door de ijverige en roerige groep Brusselsche burgers, die hem waren toegedaan, alles van de Algemeene Staten te verkrijgen, wat het belang van Holland en Zeeland medebracht. De weergâloos bekwame Staatsman slaagde er in om van stap tot stap de Zuid-Nederlanders voort te drijven, tot op het oogenblik toen hij plechtstatig Brussel binnenreed met den jeugdige Matthias aan zijn zijde. Die jonkman zou er den glans van het hoog bewind hebben, terwijl een Staatsraad, waarin het Brusselsche volk niet had gewild dat andere mannen zouden zitten dan vrienden van Oranje, inderdaad het gezag in handen had, ingevolge een staatsregeling waarin van Koning noch Kerk een woord werd gerept. Er waren toen nog geen Malcontenten; eerst later zouden de oogen der Roomschgezinde Zuid-Nederlanders opengaan voor 'tgeen hunne kerk te wachten had van den aanhang van den Hollandschen stadhouder.

Maar te Amsterdam waren op dat oogenblik de oogen nog niet dicht. De Amsterdammers hadden zich weinig ingelaten met wat er in de Zuidelijke gewesten omging. Zij hadden eerst zich aan Roda gehouden, die, sinds het gevangen nemen van de andere leden van den Staatsraad door de Brusselsche volksmenners, ongetwijfeld de eenige vertegenwoordiger was van het Koninklijk gezag, zooals thans door geschiedschrijvers van verschillende richting volmondig wordt toegegeven. Zij hadden zich daarna gehouden aan den door den Koning gezonden Landvoogd Don Juan, en zich met de onderhandelingen over de Gentsche Pacificatie noch met die over de Brusselsche Unie bemoeid[1]. De Amsterdamsche Burgemeesters ‘offerden het welvaren der stad op aan hunne Spaanschgezindheid’ (ter Gouw, blz. 83).

‘Spaanschgezindheid’, de uitdrukking is misschien minder

1 Wel te verstaan officieel niet; het spreekt van zelf dat men lang niet onverschillig was voor den loop der zaken, en, zooals de vroedschap het zelf noemde, ‘een oog in 't zeil’ liet houden.

juist. Spaanschgezind in de beteekenis van sympathie te koesteren voor die natie, van haar invloed te willen toekennen op den gang van zaken in de Nederlanden - dat was in al de zeventien provinciën zoowat niemand. Het Spaansche leger en de Spanjaarden in den raad werden door iedereen beschouwd als een ramp; door de Gereformeerden als een onverdiende bezoeking; door de Roomschgezinden als een verdiende straf, maar door beiden als een ramp. Maar de Roomschgezinden verdeelden zich weder in twee richtingen, waarvan de eene zich van die kwelling zoo spoedig mogelijk wenschte te ontslaan, zelfs al moest men daardoor zwakker staan tegenover de Geuzen en zich met dezen moeten verdragen; de andere beschouwde de Spanjaarden als een noodzakelijk kwaad en oordeelde hen niet te moeten wegzenden voordat men door hen het doel bereikt had, om namelijk de tegenpartij ten onder te brengen. Tot laatstgemelde richting behoorde de Amsterdamsche regeering. Had uit Zeeland uit den mond van Christenen de kreet weerklonken: ‘Liever Turksch dan Paapsch!’ - uit de Amsterdamsche Burgemeesterskamer klonk uit den mond van Nederlanders het droeve antwoord: ‘Dan wij nog liever Spaansch dan Geusch!’ Maar dit geeft ons nog niet het recht om van ‘slaafsche verknochtheid’ te spreken, of van ‘liever Amsterdam in verderf en armoede te zien vervallen als iets te doen waardoor men in de ongenade des Spaanschen Konings kon vervallen’ (ter Gouw, blz. 169). Neen! de eer en de macht en de voorrechten van Amsterdam, zij werden ook tijdens den ‘Spaanschen middernacht’ gehandhaafd tegen de landsregeering, zooveel de tijdsomstandigheden het maar toelieten.

Als de bewering dat het de tiende penning was die Nederland heeft vrij gemaakt, nog ernstige wederlegging behoefde, kan het voldoende zijn om op de stadsgeschiedenis van Amsterdam te wijzen. Want als er ééne stad is geweest in Holland, waar de regeering zich ernstig verzette tegen de invordering van die belasting, dan was het juist de stad, die het langst ‘de Spaansche zijde’ heeft gehouden. Indien ergens, dan heeft men het dáár goed ingezien wat met den tienden penning eigenlijk werd beoogd, namelijk om het recht tot belastingheffing van de Staten en stedelijke overheden op 't centrale koninklijke bewind over te brengen. Amsterdam nam krachtig deel aan het hardnekkig, schoon lijdelijk, verzet en de overlevering meldt[1] dat men zelfs

1 Pontanus, Holl. Editie, blz. 85.

processies hield en gebeden uitschreef om God te smeeken het hart van den hertog van Alva te vermurwen; bij welke ceremonie minder aan de behoefte van godsdienstig gestemde gemoederen moet gedacht worden, dan aan de begeerte om den Landvoogd, door sterk sprekende manifestaties, een waarschuwenden wenk te geven over het toenemen van zijn impopulariteit. En terwijl de regeering tolvrijheid[1], uitbreiding van de Stads- Vrijheid tot vierhonderd roeden buiten de vroegere grenzen[2] en andere privilegiën verwierf, tot loon van de trouw aan Koning en Kerk bewezen, bleef zij steeds waakzaam om de stad niet aan handen en voeten gebonden aan het militaire gezag van 's Konings Landvoogd over te leveren. Getuige de met goed gevolg bekroonde oppositie tegen het stichten van een citadel op de Lastage; getuige de reeds door ons vermelde besliste weigering om bezetting in te nemen. Merkwaardig is de zorgvuldigheid waarmede in de moeielijke dagen van 1572 tot 1574 het krijgsvolk van den Landvoogd werd buiten de stad gehouden, hoe men het vóór de poort ontving, van het noodige voorzag en langs de vest verder liet trekken en eerst dán bezetting ontbood als de ‘binnensoldaten’ te kort schoten. Men had daarom het laatstgemelde korps zeer in waarde gehouden en langzamerhand versterkt; de geheele verdediging der stad berustte dan ook op hen, want de schutterij, of wat daarvoor in de plaats was gekomen, vertrouwde men niet en zij was zelve ook in 't minst niet strijdlustig. Zooveel te meer was het aan den anderen kant een doorn in 't oog der Hollandsche Staten dat de Burgemeesters van Amsterdam als 't ware een klein legertje op de been hielden, vooral daar ze daarmede niet alleen de tegenpartij, maar ook hun eigen burgers in bedwang hielden.

Spaanschgezind in de volle beteekenis van het woord en slaafsch verknocht aan Filips waren er misschien enkelen. Misschien die gehate schout Pieter Pietersz. (door den Heer ter Gouw met ijzeren volharding door geheel zijn boek bij zijn scheldnaam ‘Drakebloed’ genoemd), die in 1576 naar Antwerpen was gezonden en daar voortdurend bij Roda vertoefde, waarna hij zich bij Don Jan aansloot en de regenten van Amsterdam, te zijn tusschen dezen en de regenten van Amsterdam, waar hij nooit terugkeerde[3]. Misschien een Reynier Hendriksz.

1 Inv. Archief, I, 253. Wagenaar, I, 333.
2 Inv. Archief, I, 252. Wagenaar, I, 339-341.
3 Een andere scheldnaam waarmede hij werd nageroepen, en waaruit wij zijn lichaamsgestalte kunnen opmaken, was die van ‘lange Deventer koek’. Zijn volle naam was Pieter Pieter-Gerbrandsz Ruysch. In 1566 verving hij Bardes als schout, en liet in die bediening geene gelegenheid ongebruikt om zijn haat tegen de ketters bot te vieren. In 1572, '74 en '76 was hij Burgemeester. Bij het gevecht te Ouderkerk tegen den Jonker van Batenburg (11 Juni 1573) gaf hij aan de zijde van Bossu blijken van grooten persoonlijken moed (Commelin, *Beschr. van Amst.*, f°. 1051), eene eigenschap, die door den Heer ter Gouw (*Nacht en Morgenrood*, blz. 28) aan de Koningsgezinde Amsterdamsche Burgemeesters óók al wordt ontstreden.

Roo-claes, die zich in Maart 1572 tegen den zin en de bedoeling der Burgemeesters tot Hoofd-collecteur van den tienden penning liet benoemen, maar zeker niet de Roomschgezinde Burgemeessters en Vroedschappen van Amsterdam in 't algemeen, zeker niet de voornaamste *bête-noire* van den Heer ter Gouw: Burgemeester Joost Sybrantsz Buyck.

Deze nu reeds zeventigjarige maar nog krachtige en energieke grijsaard had - vooral sedert Hendrik Dirksz zich te zeer had gecompromitteerd - steeds, zoo al niet aan het hoofd, dan toch in de eerste gelederen gestaan der Katholieke partij. Uit een aanzienlijk Amsterdamsch geslacht gesproten, zat hij reeds in 1532 in de schepensbank, en in 1549 was hij als jongste Burgemeester de overheidspersoon in wiens handen Filips II, toen hij te Amsterdam als Graaf van Holland gehuldigd werd, den eed aflegde. Bijna een halve eeuw bezielden zijne beginselen de meerderheid van de vroedschap, en in de laatste jaren van zijn bewind schijnt de kracht, waarmede hij er zijne meening wist door te drijven, toegenomen, naarmate hij steeds hooger de vloed zag wassen van den aan zijne beginselen vijandigen geest des tijds, en steeds kleiner de kring worden zijner geestverwanten. Onwrikbaar en onverzettelijk hield hij stand, totdat hij eindelijk viel zonder een duimbreed van zijn overtuiging te zijn afgeweken. Maar met zich zelven zag hij zijn stelsel vallen, zonder hoop op wederopstanding. Er is iets tragisch in het lot dat zulk een man trof en dat hem niet gespaard kon blijven in een tijdsgewricht als het zijne, bij de geweldige botsing tusschen de vijandige godsdienstrichtingen. De Heer ter Gouw heeft echter voor het tragische in zijne figuur geen oog; hij vindt zijn toestand bij zijn bezwijken enkel komiek (blz. 138)!!

Er bestaat van den grijsaard, die de Hervorming van Amsterdam nog tien jaren overleefde, een portret, een meesterstuk van eene onbekende hand, thans behoorende tot de kunstschatten

van het Museum Boymans te Rotterdam. In 1876 prijkte het op onze Historische Tentoonstelling (N°. 391). De reproductie er van, door Jan Muller, de uitstekende plaatsnijder, is een van diens schoonste werken[1]. Een geschilderd portret van minder kwaliteit komt voor in de verzameling schilderijen die, door weinigen gekend en voor 't groote publiek verborgen, hier en daar in de lokalen verspreid hangen, welke thans te Amsterdam voor stadhuis dienen. Op deze schilderij[2] leest men ook het Latijnsche lofgedicht, waarvan Vondel eene Hollandsche vertaling gaf. De Heer ter Gouw zegt (Aant. 4), dat hieruit nog juist geen bewijs mag worden afgeleid dat Vondel met die verzen instemde, wat wij hem gaarne toegeven.

Hoe dit portret beland is op 't Amsterdamsch Archief (dat anders aan burgemeestersportretten zoo rijk niet is), is evenmin bekend als hoe de boeken van Jacob Buyck, de pastoor van de oude kerk, die waarschijnlijk een broeders zoon van Burgemeester Joost was, aan de bibliotheek van 't Amsterdamsch Athenaeum gekomen zijn[3]. Maar tusschen een en ander is misschien wel eenig verband: Op het stads-archief bevindt zich nog een band met afschriften van handvesten, keuren en regeeringslijsten en van eene kroniek der gebeurtenissen van 1535, een en ander van de hand van Joost Buyck zelven, en mede afkomstig ‘ex libris Nicolaï Buyck, Amstelod.’, zooals een latere bezitter op het schutblad schreef. Eene andere zeventiende-eeuwsche hand vermeldde op den omslag de jaren waarin Joost Buyck en zijn zoon Sybrand in de regeering hadden gezeten, en besloot dit lijstje van jaartallen met de woorden:

‘Den 26sten Mey 1578 hebben de opcomende Geusen tegen accoort, trouw ende eerlykheyt, de oude Amsterdamse magistraet, Joost Buyck ende d'anderen in een schip weggevoert ende 't raethuys ende de Kercken ingenomen’,

welke aanteekening, door den Heer ter Gouw, op 't voetspoor van Dr. Scheltema[4], aan Joost Buyck zelven toegeschreven, in hooge mate zijne ergernis opwekt. De aanteekening is echter duidelijk van een geheel andere hand - en hiermede vervalt

1 Hiernaar is weder een der best geslaagde gravures van Houbraken gevolgd.

2 Zij was geëxposeerd in 't Amsterdamsch Museum van 't Kon. Oudhk. Gen. (Zie de Cat. N°. 103, waar de Latijnsche tekst van het bedoelde vers voor 't eerst is gedrukt).

3 Voorbericht van de Cat. der Amst. Stads-Bibliotheek, 1856.

4 *Aemstels Oudheid*, Dl. II, Voorbericht, blz. VII.

voor een groot deel de aardigheid van het onophoudelijk herhalen der woorden ‘Joost Buyck en de anderen’ in het werk van den Heer ter Gouw.

Op datzelfde omslag vinden wij nog de belangrijke familieaanteekening, dat in Sept. 1600 Gerbrant Buyck in 't huwelijk trad met Juffrouw Reintje Hoogerbeets, van Hoorn. Zoo was er dan tusschen de nog altoos katholieke, maar te Amsterdam gevestigde en in aanzien gebleven[1] familie Buyck, en het Arminiaanschgezinde geslacht van Hoogerbeets, een band geknoopt, die misschien een aanwijzing geeft, langs welken weg de geliefde folianten van Jacob Buyck, die den verjaagden pastoor der Oude Kerk in zijn ballingschap hadden getroost, later hulpmiddelen van onderwijs werden voor de kettersche leerlingen van Vossius en Barlaeus, en hoe het Amsterdamsche Archief verrijkt werd met de souvenirs aan Burgemeester Joost.

Die schenking - wanneer en door wie zij dan ook hebben plaats gehad - mag er wel toe hebben bijgedragen, om laatstgemelden in de letterkundige wereld der zeventiende eeuw eene zekere mate van populariteit te geven, althans meer dan zijne ambtgenooten in de herinnering te hebben doen leven, als de type der mannen die de hervorming van Amsterdam zoo langen tijd hadden tegengehouden.

In de *Nederlandsche historiën* van Hooft ziet men daarvan de duidelijke sporen. Maar ook in het geheugen der ouden van dagen, door Mullers voortreffelijke graveerstift te hulp gekomen, konden, al waren zij Koppesz en Brouwer en Albert Marcusz al lang vergeten, in den tijd van Hooft nog de strenge en vastberaden trekken leven van den gevreesden burgemeester, dien de Heer ter Gouw een ‘ouden grijns’ noemt (blz. 236), maar wiens wilskracht en standvastigheid, wiens werkzaamheid en welsprekendheid[2] hem in de stads-geschiedenis eene eervolle plaats verzekeren in de schatting van allen, die ook bij tegenstanders energie, talenten en beginselvastheid op prijs stellen.

1 Hendrik Buyck, mogelijk de broeder van Jacob, was in 1595 een der oprichters van de Compagnie van verre, waaruit later de Oost-Indische Compagnie ontstond.

2 Waar het noodig is eene verzameling misnoegde burgers, eene oproerige menigte of eene ruwe matrozenbende toe te spreken en tevreden te stellen, zien wij steeds door de regeering die taak aan Joost Buyck opgedragen. Hieruit mogen wij veilig opmaken dat zekere mate van natuurlijke welsprekendheid hem niet vreemd was, al gebruikte hij, volgens Hooft, wel eens woorden die ‘niet naar burghermeesterlycke deftigheit smaakten.’

Maar heeft Joost Buyck in de hitte van den strijd niet slechts van de gematigdheid (die niemand van een man als hij, in een tijd als de zijne, zal verwachten) de perken overschreden, maar is hij niet ook de grenzen te buiten gegaan van wat in den strijd tot geoorloofde krijgslisten mag gerekend worden? Volgens zijn zinspreuk oordeelde hij de meest ‘gewisse troost in een goed geweten en een goed oogmerk’. Heeft hij voor 't ‘goede oogmerk’ nooit andere middelen aangewend dan die een ‘goed geweten’ toeliet? Op die vragen geeft de Heer ter Gouw het verbitterde antwoord dat Buyck ‘door heerschzucht vervoerd en door partijhaat verblind’ met zijn geweten overeen kon brengen ‘aan ketters en geuzen woord noch eed te houden’ (blz. 2). 't Is een hard oordeel, maar er worden feiten aangevoerd om het te bewijzen. Die feiten bepalen zich echter slechts tot een tweetal, en wij gelooven dan ook niet dat er meer dan die twee tot ons zijn gekomen. Het ééne betreft de verzekering in 1567 in de vriendschappelijkste bewoordingen aan Egbert Meynertsz. gegeven, dat zijn leven geen gevaar liep en dat men hem zou waarschuwen als dit het geval was, terwijl de achtingswaardige man toch later aan den Bloedraad werd overgeleverd. Alvorens men echter uit deze, door Hooft medegedeelde, bijzonderheid, met den Heer ter Gouw voorbedachte kwade trouw kan afleiden, zou men de juiste bewoordingen moeten kennen waarin die verzekering aan Meynertsz. gegeven werd, en vooral moeten bewijzen dat het aan de Burgemeesters, die in den tijd waarin Meynertsz. gevangen genomen werd, genoeg te doen hadden om zich zelf bij den ergdenkenden en strengen Alva te verantwoorden, mogelijk is geweest hun woord te houden. Ook is 't nog de vraag of ook hier Joost Buyck (bij Hooft de wolf die in 't kwade gerucht is) niet op zijn kerfstok krijgt wat anderen misdreven. Dit schijnt toch het geval met het andere, hem verweten feit, hetwelk ons aldus wordt medegedeeld.

Het was in den avond van 24 Febr. 1567. De Gereformeerden waren van verschillende kanten gewaarschuwd dat de Burgemeesters plan hadden om het door den Prins van Oranje tot stand gebrachte verdrag te verbreken en dat zij soldaten aanwierven, om zich meester te maken van de stad, en het legertje van den Graaf van Meegen binnen te laten. Eenige burgers wenden zich daarop tot Buyck, die hen in zijn huis ontvangt, in de kleeding van iemand die gereed staat zich ter ruste te

begeven, en hen ‘bij zijn deel hemelrijks’ zweert dat er van het aannemen van nieuw volk geen sprake is. Maar Claes Boelensz. grijpt den Burgemeester in de borst, en rukt zijn ‘nachttabberd’ open, waaronder het bleek dat een maliënkolder verborgen was. Buyck, zegt Hooft ‘dus kraftigh ooverstreeden bekent de waarheit en dat het door last der Hartoghinne geschiedde’. Dit laatste was waar. Bij besluit in den Staatsraad, 13 Febr. 1567, had de Landvoogdes, in plaats van het door den Prins gemaakte verdrag te ratificeeren, de schutterij geschorst en de Burgemeesters gemachtigd nog drie honderd man aan te nemen, burgers of niet, als 't maar goede Katholieken waren; waarna het openbaar prediken der Hervormden moest verboden worden[1]. Die last moest worden uitgevoerd, zouden de Burgemeesters zich niet tot medeplichtigen maken der weerspannige ketters. Zij strookte ook geheel met hun wensch. Maar, daar de burgerij van een geheel andere meening was, gebood de noodzakelijkheid, wilde men den toeleg doen gelukken en een bloedbad voorkomen, om alles in 't geheim voor te bereiden. De Prins echter, die den 17^{den} door de Landvoogdes van haar besluit was onderricht[2], schijnt te Antwerpen de afgevaardigden van de Amsterdamsche Gereformeerden, die van Brussel terugkeerden, gewaarschuwd te hebben; ook konden alle toebereidselen niet zoo in 't geheim genomen worden of er lekte genoeg van uit om den Gereformeerden, uit niet ongewettigde vrees, op tegenweer te doen bedacht zijn. Alvorens echter naar de wapenen te grijpen, wendden zich ‘eenige der voornaamste en treffelijkste burgers,’ zoo als wij zagen, tot Buyck, die zich niet ontzag, zegt de Heer ter Gouw, ‘te zweren bij zijn zaligheid als hij loog en verblikte noch verbleekte als hij met zijn eed op de lippen van bedrog werd overtuigd’. Dit is dan ook de indruk dien het verhaal van Hooft bij ieder maken zal. Maar is het geheel met de waarheid overeenkomstig? Jan Bethsz Roodenburch, zelf een der hoofdleiders van de Protestanten in die dagen, en dus een der meest bevoegde getuigen, verhaalt het gebeurde bij Buyck aldus: ‘eenige Burgheren van de principaelste ende treffelijckste van de Religie gheghaan zijnde bij den Burghemeester Joost Buyck om hem aff te vraghen wat van de aenneminghe der knechten was, ende hem voor-

1 *Corresp. de Guill. le Tacit.*, II, 353.
2 idem II, 351.

houdende de murmuratie onder de burgheren, ende datter wel een groote beroerte souden moghen ut volghen, gaff voor antwoordt datter gheen knechten aenghenomen en waren, noch it nieuws voorghenomen, jeghens de ordonnantie van de Prince op den 18 January ghemaekt, ende dat dien van de religie wel mochte tevreeden wesen; ende zoo bij den voorsz. burgheren weeromme gheseyt worden, dat sij verseeckert waren datter veel knechten in 't heymelyck aenghenomen waren, heeft hij sulcx bekent, zeggende zulcx [op] schrijven ende last van de gouvernante te doen, ende dat die niet en werden aenghenomen omme imant te creyncken maer omdat de stadt in ruste soude worden ghehouden, ende dat zij luyden harder authoriteyt wilden houden, ende doen wat haer beliefde, ende also daar eenighe woorden meer vielen zoo dieghenen als binnens ende buytenshuys, ende wel tweehondert sterck waren, zoo is die beroerte meerder en meerder gheworden.'

Men ziet, er is geen sprake van zweren bij de zaligheid, noch van een maliënkolder onder de kleederen in dit verhaal, dat bijna woordelijk is overgenomen door Pontanus[1], die echter hetgeen er volgt, als minder belangrijk, achterwege liet, hetgeen hij misschien niet zoude gedaan hebben als hij geweten had dat Hooft later het gebeurde ten huize van Buyck zou verwarren met 't geen ter zelfde tijd voorviel *bij een ander* en hetwelk Roodenburch, in 't vervolg van zijn verhaal, aldus mededeelt:

'Ende onder en tusschen waren der oock eenighen treffelycke Burghers gheghaen tot Cornelis Heyndericksz ende hem ghevraecht ende ghebeeden, van weghen dien ghemeente, wat dat doch zouden zijn, dat zij dus toeginghen, dat zij soo in 't secreet dus veel kneghten aennamen, dat de burghers daer zeer inne verwondert waren, want het was streckende teghens de ordonnantie van de Heere Prince van Orangie, ende met dien presedent oock als Stadhouder van Hollandt in zijn presentie (sic), dat mijn heeren de Burghemeesteren belooft hadden te onderhouden tot des Princen wederzegghen ofte zijn schrijven, ofte bij haerder Hoochheden de Gouvernanten, daer hij op antwoorde, wij en passen niet op de ghemeenten, wij setten haer in ons, ende wij weeten wat wij te doen hebben, ende diergelycken anderen wo(o)rden meer, *ende hij* [Heyndricksz] *was*

1 Blz. 70, Holl. Editie.

al ghewapent doen de burghers tot zijnen huyse quamen, want hij zijn pantchier onder zijn kleederen aenhadde, ende het was omtrent des avonts ten ses uren, ten lesten gaff tot antwoord sy souden tevreeden zijn, zij zoudent wel maeken, zonder eenighe woorden meer, ende woude geen meer spreecken, scheen besorcht te zijn, dat sy hem zouden mittgripen, zoodat se alle onghetroost tot den huyse ginghen', enz.

Wie was die 'Cornelis Heyndericksz'. Er was niemand van dien naam onder de burgemeesters, maar wel een Hendrik Cornelisz, t.w. van Marken, en het is ongetwijfeld de burgemeesterszoon Cornelis Hendriksz, aan wien in 1572 het vaandel werd toevertrouwd van de compagnie stads-soldaten der Oude zijde, die op dien avond zoo tijdig het harnas had aangeschoten, maar zijn gewone kleeding daarover aantrok toen de burgers ten huize zijns vaders rekenschap kwamen vragen van de wapening. Mogen wij aan het verhaal van den tijdgenoot Roodenburch de voorkeur geven boven dat van Hooft, die 70 jaar later schreef, dan moeten wij veronderstellen dat bij laatstgemelde de twee boven verhaalde episodes zijn ineengesmolten, of dat in 't geheugen van hem of van zijn berichtgever (dat ook wel een ooggetuige zal geweest zijn, mogelijk wel Claes Boelensz, die in 1582 Burgemeester werd, zelven) een persoonsverwisseling heeft plaats gehad. In ieder geval blijkt er uit, hoe voorzichtig men moet omgaan met het voor waar aannemen van verhalen, voor welker juistheid geen andere waarborg is dan de herinneringen en mededeelingen van een enkel persoon; zooveel te meer moet de ernst der historische kritiek den geschiedschrijver weerhouden om karakterbeoordeelingen daarop te grondvesten.

Wij voor ons gevoelen niet de minste sympathie voor het streven van Joost Buyck, maar het is ons altoos aangenamer een historisch persoon van het hem ten laste gelegde te kunnen vrijpleiten, dan te moeten aanzien dat met fellen partijhaat zijne handelingen in 't slechtste daglicht gesteld worden.

D.C. MEIJER Jr.

(*Wordt vervolgd.*)

De suiker-accijns.

Ik hoop dat de lezers van de Gids het mij niet euvel zullen duiden, wanneer ik eenige oogenblikken hunne aandacht kom vragen voor een onderwerp, waarvan ik zelf moet getuigen, dat het noch door frischheid, noch door groote belangrijkheid uitmunt, de quaestie betreffende de afschaffing van den suikeraccijns. De couranten zijn er reeds vol van geweest, ettelijke brochures en tijdschriftartikelen zijn er over geschreven; men zou dus kunnen in twijfel trekken, of er iets nieuws van gezegd kan worden. Iets nieuws zeker niet; maar het komt mij voor, dat er enkele elementen in deze quaestie zijn, waarop nog niet genoeg licht is gevallen. Deze leemte aan te vullen, is het doel van mijn opstel.

Ik zeide, dat het onderwerp niet uitmunt door groote belangrijkheid, maar sprak daarmede reeds een stelling uit, die niet ieder mij zal toegeven. Er zijn mannen van veel talent en ondervinding, vertrouwd met den handel en in financieele zaken doorkneed, wie deze quaestie zeer warm maakt. Volgens hen is de afschaffing van den suiker-accijns bijkans een levensvoorwaarde van onzen handel en onze scheepvaart geworden en pleit daartegen slechts één argument - een argument echter, dat zij met nadruk weigeren, hier te laten gelden - het belang der schatkist. ‘Dat men de opbrengst der belasting niet kan missen’, schreef een van hen voor eenigen tijd, ‘heeft evenveel grond, als de houding van iemand, die, niet genegen zijne leefwijze te veranderen en zonder iets te doen tot vermeerdering zijner inkomsten of vermindering zijner uitgaven, op zijn kapitaal teert. Werkelijk - zoo besluit deze schrijver zijn vertoog - is het belasten van een nijverheidsproduct teren op een deel van het maatschappelijk kapitaal.’

Deze laatste stelling zal wel wat sterker zijn uitgevallen dan de schrijver haar heeft bedoeld; men behoeft de tarieven van invoerrechten der verschillende landen slechts in te zien

om te bespeuren, dat tallooze nijverheidsproducten in meerdere of mindere mate zijn belast, en het zou toch wat kras zijn, te beweren, dat al die heffingen ‘het maatschappelijk kapitaal’ aantasten. Maar de schrijver heeft zich vermoedelijk zoo uitgedrukt om te kennen te geven, dat de suiker-belasting hier te lande aan de vermeerdering van ons nationaal vermogen afbreuk doet, en als deze opvatting juist is, dan heeft hij gelijk, dan verdwijne zij hoe eer hoe beter. Het is waar, een equivalent is niet gemakkelijk te vinden, want de suiker-accijns is de eenige belasting niet, die op den Index staat - hij deelt in deze eer met het Geslacht, de Zeep, de Hypotheek- en registratierechten, ja zelfs, dank zij Multapatior, met het Patent (vijf belastingen, die met inbegrip van den suiker-accijns ƒ 26 millioen opbrengen!) - maar toch, wanneer het moet, wanneer het vaststaat dat de accijns nadeelig is voor onze commercieele ontwikkeling, dan zal de Minister van Financiën er wel in slagen om een aannemelijk wetsontwerp samen te stellen, waardoor de suiker vrij wordt en de schatkist geen verlies lijdt.

Doch verdient de suiker-belasting waarlijk zooveel scherpe verwijten? Bij een oppervlakkige beschouwing zou men zeggen, dat voor haar behoud nog al het een en ander pleit. Zonder indirecte heffingen kan geen budget het nu eenmaal stellen en het aantal goederen, dat wij in Nederland kunnen belasten, is niet groot. Dat koffie een vrij artikel moet blijven, daarover zijn allen het eens. De thee is reeds onderworpen aan een invoerrecht, dat misschien voor eenige, maar toch stellig niet voor een zeer belangrijke verhooging vatbaar is. De tabak - ik behoef het woord maar uit te spreken, om aan al de bezwaren te herinneren, die een belasting van dat artikel in den weg staan. De keus is dus niet ruim en zoo wij den suiker-accijns moeten missen, zal het niet licht vallen er een anderen accijns voor in de plaats te stellen. Welk artikel - de handels- en scheepvaartbelangen nu een oogenblik daargelaten - is voor accijnsheffing even geschikt? Men heeft betoogd, dat suiker niet uitsluitend een voorwerp van weelde is en dat pasgeboren kinderen, bij kunstmatige voeding, jaarlijks ƒ 4 aan den accijns bijdragen; dus 11/10 cent per dag. Nu geef ik gaarne toe, dat er gevallen zijn, waarin het verbruik van suiker zeer nuttig is, zelfs dat het, in het algemeen gesproken, weldadig is te achten. Maar niemand zal toch kunnen loochenen, dat een zeer r u i m verbruik van suiker meestal met rijkdom

gepaard gaat en dat er nauwelijks een artikel is, waarop men met minder nadeel voor zijn gezondheid of opoffering van levensgenot zooveel kan bezuinigen. Geen gastmaal wordt aangericht, bijna geen versnapering genuttigd, of suiker komt er bij te pas, en al wordt het artikel aanmerkelijk beter koop, toch zullen nooit de armen (zooals het geval is met aardappelen en brood), maar de meer gegoeden de grootste verbruikers er van blijven. Een Franschman, St. Remy le Pelletier, schrijver van een bekend werk over de suiker-quaestie, houdt vol dat dit anders is. ‘Quel meilleur tonique pour l'organisme débilité du pauvre, qu'un verre de vin richement sucré’, roept hij uit, en ziet reeds in zijn verbeelding, na de afschaffing van den accijns, de proletariers rooden wijn met suiker drinken. Die afschaffing is dan ook voor hem ‘le côté chretien de la question des sucres’, zoodat een christelijke opvatting der suikerquaestie ons allen tot tegenstanders van den accijns zou maken. Ik moet oprecht verklaren, dat mijn fantasie minder ver reikt en dat ik nog altijd aan de mogelijkheid geloof van oprechte humaniteit met weerzin tegen de afschaffing der suikerbelasting te vereenigen. Willen wij de lagere klassen - die trouwens noch door onze Rijks-, noch door onze gemeentelijke heffingen zwaar gedrukt worden - eenige verlichting geven, dan staan ons doeltreffender middelen ten dienste dan de verwijdering van een accijns, waarvan het grootste deel door de hoogere klassen wordt betaald.

Aldus zou men spreken - ja aldus zou waarschijnlijk *ieder* spreken - zoo de commercieele belangen van ons land in deze zaak niet betrokken waren. Het vereischt echter geen betoog, dat die belangen niet verwaarloosd mogen worden, ja dat zij bepaaldelijk op den voorgrond moeten staan. Een Italiaansch economist uit het midden der vorige eeuw heeft eens de geheele belastingleer aldus in weinige woorden samengevat. Leg iemand het gewicht van een pond op de schouders, het zal hem niet deren; hang hem datzelfde gewicht aan den neus en hij zal het geen half uur uithouden: het komt dus bij de regeling der belastingen vooral hierop aan, de maatschappij het gewicht ‘op de schouders’ te leggen. - Zeer juist, en als het bewezen kan worden dat wij, door den suiker-accijns te behouden, tegen dezen eenvoudigen regel zondigen, moeten wij hem stellig afschaffen. Maar dat bewijs zij afdoende. Men bepale zich niet tot algemeenheden, tot phrases; klaar en bondig toone men

aan, dat de accijns inderdaad afbreuk doet aan handel en scheepvaart, en wel zóóveel afbreuk, dat het de moeite waard is zes millioen aan de inkomsten van het Rijk te onttrekken en de daaruit ontstane leemte door een nieuwe belasting, die toch ook hare schaduwzijde zal hebben, aan te vullen.

Ik wil thans nagaan, of dit bewijs geleverd is. Drie argumenten worden aangevoerd:

1°. De accijns kan niet zoo geregeld worden, dat hij aan redelijke eischen voldoet.

2°. Zijne afschaffing in Engeland heeft voor onzen suikerhandel bedenkelijke gevolgen gehad, die wij slechts kunnen afweren door de suiker eveneens tot een vrij artikel te maken.

3°. Afgescheiden hiervan zal de opheffing van den accijns zóó gunstig werken op het verbruik van suiker in ons land, dat handel, scheepvaart en nijverheid daardoor zeer gebaat zullen worden.

Trachten wij aan elk dezer argumenten recht te doen wedervaren.

I. Het is maar al te waar: geen stelsel van suikerbelasting is tot heden in practijk gebracht, waartegen geen gegronde bezwaren zijn aangevoerd, noch voor de beetsuikerfabrieken, noch voor de raffinaderijen.

Voor de belasting der beetsuiker zijn er verschillende stelsels. In Pruisen en Oostenrijk belast men de grondstof, de beetwortelen, maar met dit belangrijk verschil, dat in Pruisen de verwerkte hoeveelheid beetwortelen wordt geconstateerd, terwijl zij in Oostenrijk naar een zeer gebrekkigen maatstaf wordt geschat. In België wordt het suikergehalte van het sap door middel van den densimeter onderzocht en daarnaar berekend, hoeveel suiker de fabriekant zal verkrijgen. In Frankrijk doet men hetzelfde; maar indien het later blijkt, dat de fabrikant meer heeft verkregen, wordt hij voor dat excedent aangeslagen. Bij ons kunnen de fabriekanten kiezen. Zij kunnen zich laten aanslaan op den voet van het Belgische stelsel (doch naar een hoogeren maatstaf), of wel naar de werkelijk door hen verkregen hoeveelheid suiker; in het eerste geval werken zij in *abonnement*, in het tweede in *exercice*. Op een na hebben allen het exercice-stelsel verkozen, zoodat inderdaad het Belgische stelsel hier bijna uitsluitend van kracht is.

Schier elk dezer systemen heeft zijn goede zijde, maar volmaakt is er geen. Het Oostenrijksche verdient volstrekte afkeuring,

daar het klaarblijkelijk alleen is uitgedacht om aan de beetsuikerfabriekanten een kwalijk vermomde uitvoerpremie te verzekeren. Het schijnt dat een goed ingerichte fabriek ongeveer 1000 kilogrammen beetwortels per hectoliter in de 24 uren kan verwerken; tot 1875 echter nam de wetgever aan, dat die hoeveelheid slechts 180 kilo's was, en daar de drawback, dat is de teruggave van accijns bij uitvoer, naar de werkelijk uitgevoerde suiker werd berekend, zoo genoot de fabriekant een verbazend hoogen bonus. Dientengevolge heeft de Oostenrijksche schatkist in het jaar 1875/6 *fl.* 135,556 meer aan drawback betaald dan aan accijns genoten! Men heeft nu onlangs den aanslag verhoogd; sedert 9 Juli 1877 bedraagt hij voor de fabrieken die het diffusiestelsel toepassen - en dat geschiedt in 181 van de 211 - 650 tot 710 kilogrammen, naar gelang van het werkvermogen der fabriek. Maar ook hierin ligt nog een belangrijke premie en het Oostenrijksche stelsel verdient dus nog altijd afkeuring.

Het Pruisische is vrij wat beter en de fabriekanten zelve zijn er ten hoogste mede ingenomen. De accijns bedraagt sedert 1869 8 Silbergroschen per 100 tolponden, en hiertegenover staat een invoerrecht op ruwe suiker van 4 Thalers. Nu rekent men dat gemiddeld uit 11 pond beetwortels 1 pond suiker wordt verkregen; is deze rekening juist, zoo bedraagt de accijns nog geen 3 Thalers per 100 tolponden, of 25 pCt. minder dan het invoerrecht. Geen wonder, dat dit in den smaak der fabriekanten valt; toen onlangs zekere Dr. von Kaufmann het gewaagd had een ander stelsel aan te bevelen, namelijk heffing naar de verkregen suiker, met toepassing van Dr. Scheibler's methode, toen werd hij in de Wochenschrift für Zuckerfabrication op de meest onbeschofte wijze daarover aangevallen. Wat had zoo een doctor juris zich te mengen in zaken, waarvan hij geen verstand had[1]! - Een stelsel echter, dat gelegenheid geeft tot zulk een ruime bescherming, is zeker verre van volmaakt. En tot bescherming *moet* het Pruisische stelsel aanleiding geven; want het suikergehalte der beetwortels is naar tijd en plaats niet altijd gelijk, en de accijns behoort toch aldus geregeld te worden, dat nooit m e e r suiker wordt belast, dan de beetwortels

1 Deze critiek had ook haar vermakelijke zijde. Men verweet Dr. von Kaufmann, dat hij zijn vertoog over de geschiedenis der fransche suikerwetgeving uit de Wochenschrift zelve had overgenomen. Werkelijk zou de schrijver beter hebben gedaan een andere bron te raadplegen, want in zijn hoofdstuk over Frankrijk staan fouten!

inderdaad kunnen opleveren. Een ander bezwaar tegen het Pruisische stelsel bestaat hierin, dat het de productie aanmoedigt van beetwortels met een zeer rijk suikergehalte, terwijl de belangen der veeteelt juist de productie van beetwortels met minder gehalte zouden vorderen, want het overschot, de pulpe, is als veevoeder zeer gewild. Hoezeer dus het Pruisische stelsel groote voordeelen oplevert - het is zeer eenvoudig en laat den fabriekanten veel vrijheid van beweging - zoo verdient het nochtans geen onbepaalden lof.

Het Belgische is ook gebrekkig, terwijl het nog daarenboven zeer verkeerd wordt toegepast. Hier te lande is aangenomen dat elke graad dichtheid van het sap, gelijk de densimeter bij een warmte van 15 centigraden die aanwijst, 1^{400} à 1^{450} kilogram broodsuiker per hectoliter vertegenwoordigt, namelijk 1^{450} van den aanvang der campagne tot ult^{o}. December, 1^{400} van 1 Januari tot aan het einde der campagne[1], hetgeen volgens de rendementen der accijnswet uitkomt op 1^{600} en 1^{650} kilogram ruwe suiker 2e klasse (n°. 10-14)[2]. In België daarentegen wordt elke graad slechts geschat op 1^{500} kilogram ruwe suiker, dus op 0^{100} en 0^{150} kilogram minder, hetgeen den fabriekanten bij uitvoer van hun product een niet onbelangrijke premie verzekert, want de drawback wordt natuurlijk berekend over het werkelijk uitgevoerde. Maar deze opmerking geldt de toepassing van het stelsel, niet het stelsel zelf, dat echter even onvolmaakt is als het laatstelijk beschrevene. Hoewel er verband bestaat tusschen het specifiek gewicht van het sap en zijn suikergehalte, zoo is dat verband toch niet zoo eng, dat het suikergehalte met volstrekte juistheid naar het specifiek gewicht bepaald zou kunnen worden[3]. De maatstaf der belasting is niet geheel vertrouwbaar en dus de belasting zelve niet volkomen billijk.

Rechtvaardiger schijnt het Fransche stelsel, waarnaar de werkelijk verkregen suiker wordt belast; maar ook hierdoor is de volmaaktheid niet bereikt. Want de verkregen suiker is ruwe suiker, en nu moet beslist worden over de moeilijke vraag, in welke verhouding de verschillende soorten van ruwe suikers belast moeten worden, onderling en in verband met den accijns op raffinaat. Het is dezelfde vraag als die, welke zooveel zwarig-

1 Zie art. 56 der wet van 7 Juli 1867.
2 Zie Millard, De Suikerbelasting en de Internationale Conventie, 1875, blz. 10.
3 Zie hierover Dr. von Kaufmann, Die Zuckerindustrie, Berlin, 1878, blz. 124.

heden heeft opgeleverd bij de regeling der invoerrechten en der afschrijvingen bij uitvoer, de vraag betreffende de rendementen. St. Remy le Pelletier heeft een zeer eenvoudig middel uitgedacht om die moeilijkheid op te lossen. Het liefst zou hij den accijns geheel zien afgeschaft; maar zoo dit niet kan geschieden, heffe men een uniform recht, zonder in het minst op qualiteit te letten, en schrijve bij uitvoer evenveel ponden af als er zijn ingevoerd, zonder te vragen of de uitgevoerde suiker ook in hoedanigheid van de ingevoerde verschilt. Dit wonderlijke plan verdedigt hij met groote welsprekendheid. Voor hen, die door de redeneeringen van dezen schrijver niet zijn overtuigd, blijft echter de moeilijkheid bestaan: zij is hun een ware quadratuur van den cirkel. Het kleurenstelsel is onvolmaakt gebleken; kleur - het is herhaaldelijk aangetoond - is geen maatstaf van rendement. Neemt men den saccharimeter te baat, dan stuit men op een nieuw bezwaar: dit toestel duidt wel aan hoeveel suiker er *is*, maar niet, hoeveel er *te verkrijgen* is; want bij het raffineeren gaat met de vreemde bestanddeelen, die men verwijdert, een zekere hoeveelheid suiker verloren. Nu beweert wel is waar Dr. Scheibler, een middel te hebben ontdekt om dit bezwaar op te heffen (zijne methode bestaat hierin, dat hij het saccharimetrisch te onderzoeken monster eerst een scheikundige bewerking laat ondergaan), maar het is nog altijd de vraag, of zijne resultaten volkomen te vertrouwen zijn[1].

In ieder geval, zooveel is zeker, dat een volmaakt stelsel van beetsuikerbelasting nog in geen enkel land is toegepast; ook waar men dit heeft w i l l e n doen, is men er tot heden niet in geslaagd. Behoef ik nu nog stil te staan bij de regeling van den suikeraccijns met het oog op de raffinaderijen? Moet ik mij verdiepen in de lastige quaestie of het wenschelijk zou zijn, deze laatsten aan het entrepotstelsel te onderwerpen, zooals Frankrijk voor eenige jaren heeft aanbevolen? Sommigen prijzen dit stelsel met warmte aan, anderen noemen het een onding[2]: maar ook zij, die het willen invoeren, zijn het onderling niet

1 Volgens Dr. von Kaufmann echter is die vraag reeds proefondervindelijk beantwoord. Op kosten van het Duitsche Rijk is te Charlottenburg, bij Berlijn, een ‘Versuchsfabrik’ opgericht, waarin men Dr. Scheiblers methode aan de ervaring heeft getoetst. De uitkomst zou ‘in jeder Beziehung’ gunstig zijn, gelijk eerlang uit een officieel bericht zou blijken. Zie Dr. von Kaufmann, Die Zuckerindustrie, blz. 89.

2 Ter critiek van dit stelsel zie Amé, Etude sur les tarifs de douane, II, 363, St. Remy le Pelletier, Questionnaire de la question des sucres, p. 23-24, en Hk. Muller Szn., de Suikerindustrie tegenover de suikerconventie, p. 25.

eens, want de een wil het toepassen op den voet van den Franschen *exercice*, waarbij de fabriekant, reeds eer zijn product voltooid is, voor een bepaalde som onherroepelijk wordt aangeslagen; de ander wil van zulk een aanslag niet weten en slechts de werkelijk verkregen geraffineerde suiker belasten. Bij gelegenheid der conferentiën, die in Februari en Maart 1877 te Parijs hebben plaats gehad, heeft dit verschil van meening zich zeer krachtig geopenbaard. De Fransche gedelegeerden achtten een eersten aanslag, op saccharimetrisch onderzoek der ruwe suikers, die in de fabrieken komen, gegrond, volstrekt noodzakelijk; de Nederlandsche en Engelsche daarentegen waren van oordeel, dat het toezicht der ambtenaren, indien hun werkzaamheid zich tot het zoeken naar excedenten moest bepalen, zeer gebrekkig zou zijn en de toepassing van het entrepot-stelsel op dezen voet slechts tot behoud der uitvoerpremiën onder een nieuwen vorm zou leiden. - Who shall decide, when doctors disagree? Ook hier staan wij voor een moeilijk vraagstuk.

Dit overzicht, dat uit den aard der zaak zeer onvolledig moest blijven, heeft geen ander doel gehad, dan den lezer de overtuiging te geven, dat ik de zwarigheden, die aan een goede regeling der suikerbelasting verbonden zijn, niet gering schat. Maar wie op grond van die zwarigheden-alleen den accijns zou willen afschaffen, moet, om consequent te zijn, elke belasting doen vervallen, want er is geene, die een even scherpe critiek, als wij ons hier hebben veroorloofd, zou kunnen doorstaan. Over de regeling van den suikeraccijns is in den laatsten tijd meer dan over die van eenige andere belasting geschreven en gesproken; hare schaduwzijden zijn daardoor meer algemeen bekend geworden en staan ons nu levendig voor den geest. Doch laat eens een andere belasting, welke ook, in gelijke mate worden onderzocht; men zal dan in hare regeling even vele, zoo niet nog meer en grooter fouten ontdekken. Een belasting moge in theorie nog zoo voortreffelijk zijn, practisch is zij altijd gebrekkig. Men heeft de geschiedenis van den suikeraccijns een lijdensgeschiedenis genoemd, en dat is zij ook geweest - voor de schatkisten namelijk, niet voor de industriën - maar welke belastinggeschiedenis verdient een anderen naam? Naar veler overtuiging

is de inkomstenbelasting theoretisch de volmaaktste van allen; maar zoo wij een blik werpen op haar historisch verloop in die landen of gemeenten waar zij is ingevoerd, bespeuren wij dan iets anders dan een altijddurend zoeken en trachten naar het volmaakte, dat echter nooit is bereikt? In Engeland bestaat zij nu reeds zoovele jaren; maar kunnen wij een zachten term bezigen, zoo wij, na een onderzoek van de wijze, waarop zij er geregeld is, ons oordeel daarover uitspreken? Wie de gebreken, die aan de regeling van den suikeraccijns kleven, met die van elke andere belasting vergelijkt, komt voor de suiker niet eens tot een zeer ongunstig resultaat. Hoe is het gesteld met de schatting der huurwaarden voor het personeel, hoe met die van het mobilair? Wie klaagt niet over de hoogst onbillijke aanslagen voor de patentbelasting? Geeft de accijns op het gedistilleerd niet een enorme premie aan den smokkelhandel? Wordt het zegelrecht niet op de schandelijkste wijze ontdoken, en zullen ontduikingen hier ooit te voorkomen zijn? Ik zwijg van de registratierechten en van den zeepaccijns; de misbruiken, waartoe deze twee belastingen aanleiding geven, zijn overbekend. Laat ik er nog slechts op wijzen, dat eerst kort geleden de aanslagen voor de gebouwde eigendommen zijn herzien en dat wij reeds nu allerlei klachten vernemen over de nieuwe taxatiën.

II. Men legt dan ook, en terecht, meer nadruk op het tweede argument; de afschaffing van den accijns in Engeland zou voor onzen suikerhandel bedenkelijke gevolgen hebben gehad, die wij slechts kunnen afweren door ook hier de suiker tot een vrij artikel te maken. Het zal den lezer niet ontgaan, dat deze stelling uit twee deelen bestaat: 1°. Engelands maatregel heeft ons benadeeld; 2°. wij kunnen het kwaad slechts genezen door Engelands voorbeeld te volgen. Die beide uitspraken zijn in zoover onafhankelijk van elkander, dat men de eerste zou kunnen toegeven, zonder daarom nog verplicht te zijn, de tweede te beamen. Het is zeer denkbaar, dat Engelands maatregel ons inderdaad heeft benadeeld, zonder dat wij nochtans bij machte zouden zijn, hierin door accijns-afschaffing verbetering te brengen. Zij, die den accijns willen behouden, kunnen dus de vraag, wat de oorzaak is van de vermindering onzer aanvoeren van Java-suiker, met volmaakte onpartijdigheid behandelen. Al bleek het dat Engelands maatregel hieraan schuld heeft, dan zou nog niets bewezen zijn tegen de deugdelijkheid van hetgeen zij voorstaan.

Wat mij betreft, ik ben volkomen bereid om toe te geven, dat de trapswijze afschaffing der belasting in Engeland aandeel heeft gehad in de vermindering, welke onze suikeraanvoeren hebben ondergaan. Maar toch ook niet meer dan een aandeel. Er hebben namelijk in de laatste jaren vier feiten plaats gegrepen, die alle tot de vermindering van onzen suikerhandel hebben bijgedragen.

Het eerste is de wet van 21 Juli 1870, waarbij de suikercultuur op Java nieuw geregeld en de verplichting der contractanten om suiker te leveren vervangen is door die om jaarlijks een som in geld te voldoen; daarmede verviel een der twee laatste overblijfselen van het consignatiestelsel. Het tweede is de afschaffing der differentieele rechten, waardoor de kunstmatige bescherming, die onze handel met Java eertijds ondervond, geheel heeft opgehouden te bestaan. Het derde en niet het minst belangrijke feit is de aanzienlijke verhooging van de fransche export-premiën, waardoor het ons hoe langer hoe moeilijker is geworden, voor ons raffinaat een behoorlijken afzet te vinden. Sedert jaren waren Engeland en Italië de landen waar wij het grootste deel onzer melis en kandij verkochten. In 1866/70, bijvoorbeeld, bedroegen onze uitvoeren van die twee artikelen in het geheel gemiddeld 86,769 tons per jaar. Hiervan trok Engeland 36,942, Italië 30,221 tons, zoodat die beide landen alleen 67,163 tons trokken, zijnde meer dan twee derden van het geheel. Welnu, juist daar ontmoeten wij thans een geduchten concurrent in Frankrijk, welks uitvoeren van geraffineerde suiker sedert den oorlog meer dan verdubbeld zijn: in 1874/76 plaatsten wij in Engeland en Italië tezamen gemiddeld slechts 46,722 tons per jaar, of ruim 20,000 tons minder dan in 1866/70. Nu hebben onze invoeren van ruwe suiker gemiddeld in 1866/70 141,000 tons, in 1874/76 115,000 tons bedragen. Men ziet dus, voor welk een belangrijk deel de vermindering van onzen suikerhandel reeds door het afnemen der vraag uit Engeland en Italië wordt verklaard.

Eindelijk is het vierde feit de afschaffing van den accijns in Engeland. Ik denk mij den samenhang tusschen die vier feiten aldus. Ten gevolge van de vermeerdering der fransche concurrentie konden onze raffinadeurs minder suiker dan vroeger tot den marktprijs gebruiken; van hun kant alzoo v e r z w a k k i n g der vraag. Daarentegen had Engeland, wegens zijn toegenomen behoefte, na de afschaffing van den accijns, meer suiker

noodig; van dien kant alzoo v e r s t e r k i n g van vraag. De wet van 1870 en de opheffing der differentieele rechten hebben Engeland in de gelegenheid gesteld om die toegenomen behoefte door vermeerdering van aanvoer uit Java te bevredigen, en van daar dat er thans zooveel suiker naar Engeland gaat. Hier zal nu bij zijn gekomen, dat Engeland iets meer dan vroeger een stapelplaats van suiker is geworden. ‘If we abolish the sugar duties’, zeide in 1874 de Minister Northcote, ‘there is a reasonable prospect, that England may become the great entrepot of the sugar trade.’ Dit ideaal heeft zich wel is waar nog niet verwezenlijkt en ik twijfel er sterk aan of dit ooit gebeuren zal; toch valt het niet te ontkennen, dat Engeland een kleine schrede daartoe genaderd is. Zijn suikerhandel is nog steeds, wat hij altijd is geweest, voor het grootste gedeelte een handel voor eigen behoefte, maar hij is dit niet meer zoo uitsluitend als vroeger. In 1862 bedroegen Engelands invoeren van suiker en melassen 566,700 tons, zijne uitvoeren slechts 26,300 tons of 4.64 pCt. van het eerstgenoemde cijfer; in 1876 echter waren de invoeren tot 945,300, de uitvoeren tot 112,200 ton, of 11.86 pCt. der invoeren, gestegen. Het blijkt derhalve, dat er thans meer suiker dan vroeger over Engeland transiteert.

Maar nu vraag ik: wat zal het ons baten, zoo wij Engelands voorbeeld volgen en dus evenzeer den suiker-accijns afschaffen? Noch de wet van 1870, noch de opheffing der differentieele rechten, noch de verhooging der fransche uitvoerpremiën, noch de vermeerdering van verbruik in Engeland wordt hierdoor te niet gedaan. Al deze oorzaken zullen met gelijke kracht blijven werken als voorheen. Onze afzet van melis en kandij in het buitenland zal er niet door toenemen; Engelands suikerbehoefte zal er niet kleiner door worden; alleen zullen de premiën, die onze raffinadeurs ten gevolge der rendementsberekening nog genieten, verdwijnen; maar of d i t nu juist onzen uitvoerhandel van melis en kandij zal bevorderen, mag met nadruk in twijfel worden getrokken. Zoo blijft niets anders over, dan dat wij misschien een groot gedeelte der suiker, die thans over Engeland transiteert, herwaarts zullen lokken; maar zal de vrijdom van accijns daartoe een voldoend middel zijn? De koloniale suiker, die in Noord-Westelijk Europa komt, bereikt eerst de Engelsche, daarna de Nederlandsche kusten. Men schijnt dus te verwachten, dat zij de groote Engelsche markt, waar jaarlijks ruim 800 millioen kilogrammen suiker

alleen voor binnenlandsch verbruik worden verkocht, zal voorbijgaan, om de veel kleinere Nederlandsche markt op te zoeken, waar de inlandsche vraag zoo goed als niets beteekent en dus de buitenlandsche behoefte den toestand schier uitsluitend beheerscht! Ik kan niet toegeven dat dit waarschijnlijk is. Hoe grooter een markt, des te sterker haar aantrekkingsvermogen. Als de koloniale suiker-exporteur de keus heeft om hetzij naar Engeland, hetzij naar Nederland te consigneeren, zal hij doorgaans aan Engeland de voorkeur geven, ook al vindt hij bij ons een vrije markt.

Mijn slotsom is derhalve, dat de afschaffing van den Engelschen accijns wel is waar tot de vermindering van onzen suikerhandel heeft bijgedragen, maar dat het voorgestelde middel deze kwaal niet zou genezen. De hoofdbron der ellende schuilt in de hooge fransche exportpremiën; deze tasten onzen suikerhandel bij den wortel aan, want zij werken nadeelig op den afzet onzer geraffineerde suiker in het buitenland. Ik vrees, dat alles, wat wij tot herstel van den Nederlandschen suikerhandel zullen doen, ijdel zal blijken, zoolang deze oorzaak van achteruitgang niet is weggenomen.

III. Maar het inlandsch verbruik, zoo hoor ik vragen, zal dát althans niet vermeerderen, wanneer de accijns wordt afgeschaft? Zonder twijfel, maar laat zich ook hiervan voor onzen suikerhandel veel heil verwachten? Gaan wij eens na, hoeveel de vermeerdering van verbruik in het gunstigste geval wel zou kunnen bedragen, en onderzoeken wij vervolgens welken invloed dit, wederom in het gunstigste geval, op den suikerhandel zou kunnen uitoefenen.

Om het eerste te berekenen, zullen wij de statistieken raadplegen, die ons door den heer Mr. J.L. de Bruyn Kops in zijn belangrijke studie over ‘de Nederlandsche belangen en de suikerkwestie’ zijn medegedeeld. Daaruit blijkt, dat het suikerverbruik in Groot-Brittannië als volgt is toegenomen. In 1862, bij een recht van ƒ 22 per 100 kilogram op geraffineerde suiker, was het 35.97 Eng. ponden per hoofd der bevolking, in 1875/76, toen het recht geheel was verdwenen, bedroeg het gemiddeld 60.90 ponden per jaar, of ongeveer 70 pCt. meer. In welke mate moet nu die vermeerdering worden toegeschreven aan de afschaffing van den accijns, in welke aan andere oorzaken, zooals het toenemen der algemeene welvaart? Dit is moeilijk te zeggen.

In Duitschland, waar het recht op de beetwortelen in 1869 van 7½ tot 8 Silbergroschen is verhoogd, heeft het suikerverbruik de volgende vermeerdering ondergaan:

in 1862 bedroeg het	8.61 tolponden,
in 1874 bedroeg het	12.42 tolponden, per hoofd,

hetgeen een vermeerdering aanduidt van bijna 45 pCt. Doch laat ons liberaal zijn en alles op rekening van de accijnsvermindering stellen; ja, laten wij nog verder gaan en aannemen, dat de afschaffing van den accijns (die trouwens hier te lande ƒ 5 meer bedraagt, dan hij in 1862 in Engeland bedroeg) binnen een paar jaar tijds een verdubbeling van verbruik zou te weeg brengen. Dit is toch wel het gunstigst, dat zich laat onderstellen. Maar hieruit volgt nog volstrekt niet, dat onze suikerhandel in het minst zal toenemen.

Men beroept zich altijd op den invloed, dien E n g e l a n d s suikerhandel door de afschaffing van den accijns heeft ondergaan; die invloed is dan ook zeer groot geweest. Maar zoo men daaruit wil afleiden, dat bij ons na de afschaffing hetzelfde zal gebeuren, wat zich in Engeland heeft vertoond, namelijk een belangrijke vermeerdering der invoeren, dan ziet men voorbij dat tusschen den Engelschen en den Nederlandschen suikerhandel een principieel verschil bestaat. Gene, naar ons bleek, is voor acht negenden een handel voor *eigen verbruik;* door het toenemen der inlandsche vraag moest hij in gelijke mate vermeerderen. De Nederlandsche echter draagt een geheel andere karakter, zooals uit de volgende globale cijfers zal blijken.

In 1874/6 hebben wij (jaarlijks gemiddeld) ingevoerd	
	115,000 tons ruwe suiker.
De beetwortelsuiker-productie[1] bedroeg	18,000 tons ruwe suiker.
Zoodat wij beschikten over	133,000 tons.

De uitvoer bedroeg:

Geraffineerde suiker	76,000 tons.	
Ruwe suiker	33,000 tons.	109,000 tons.
Voor eigen verbruik bleven dus		24,000 tons over,

1 De aanslag der beetwortelsuiker-fabriekanten bedroeg:

in 1874/5	17,195 tons droge witte broodsuiker.
in 1875/6	22,270 tons droge witte broodsuiker.
in 1876/7	16,078 tons droge witte broodsuiker.

of slechts *één vijf* à *één zesde* van hetgeen wij ingevoerd en geproduceerd hadden. In één woord, Engeland's suikerinvoeren dienen bijkans geheel voor binnenlandsch, de onze bijkans even uitsluitend voor buitenlandsch verbruik. Nu is accijns-afschaffing zeker een voortreffelijk middel om het eigen verbruik te doen toenemen, maar welken invloed kan zij hebben op de buitenlandsche vraag?

Ziehier nu, wat geschieden kan, ja wat hoogst waarschijnlijk ook zal gebeuren. Wordt de accijns afgeschaft, dan verliezen de raffinadeurs de kleine premie, die zij nu genieten[1]; daardoor wordt hun de concurrentie met Frankrijk nog zwaarder. Neemt echter gelijktijdig het inlandsch verbruik toe, dan vinden zij hierin misschien een volledige vergoeding: zij zullen dan minder voor export, meer voor consumtie werken. Het eenige verschil tusschen den ouden en den nieuwen toestand zal voor de raffinadeurs dan daarin zijn gelegen, dat zij ten deele andere koopers hebben. In plaats van 76,000 tons voor export en 24,000 tons voor inlandsch verbruik af te leveren, zullen zij b.v. 50,000 tons leveren voor den export en 50,000 tons voor het inlandsch verbruik. Zal hun toestand daardoor beter zijn geworden? Zal de suikerhandel er door gebaat zijn?

Maar laat ons aannemen, dat deze voorstelling te pessimistisch is; hetgeen ik echter niet geloof, want het is zeer wel mogelijk, dat het verlies der exportpremie van circa 2 pCt. - over 76,000 tons geraffineerde suiker een bedrag van bijna ƒ 500,000! - onze uitvoeren in veel sterker mate zal doen afnemen dan ik hier heb ondersteld, zoodat de vermeerdering van het binnenlandsch verbruik daartegen volstrekt niet opweegt; ik ben er dus in het geheel niet vast van overtuigd, dat mijne schildering te donker is gekleurd. Maar nog eens, laat ons aannemen, dat zij het wèl is, dat namelijk de uitvoeren van melis en kandij geenerlei vermindering zullen ondergaan en in het vermeerderd verbruik hier te lande door verhoogde werkzaamheid onzer raffi-

1 Suiker 2e klasse b.v. wordt thans geschat 88 pCt. te rendeeren, maar rendeert inderdaad wel 90 en 91 pCt. (Zie Minutes of the International conferences on the drawbacks on sugar, held at Paris, in February and March 1877, blz. 23). De raffinadeur wordt dus belast voor 88 kilo's à ƒ 27, zijnde ƒ 23.76, terwijl hij (bij een rendement van slechts 90 pCt.) een afschrijving krijgt van ƒ 24.30.

naderijen zal worden voorzien. Ook dan nog is er geen zekerheid dat onze suikerhandel zal toenemen, want Nederland voert jaarlijks ongeveer 33,000 tons ruwe suiker uit[1], die dan waarschijnlijk voor het grootste deel door de raffinadeurs gekocht zullen worden. Gebeurde dit echter niet, moest het nieuwe verbruik geheel door nieuwen aanvoer worden gedekt, hoe gering zou ook dan zelfs de uitbreiding zijn, die onze suikerhandel onderging! Voor een verdubbeling van het verbruik hebben wij slechts 24,000 tons noodig; wierd die hoeveelheid uit het buitenland aangevoerd, dan zouden onze invoeren, die in den laatsten tijd gemiddeld 115,000 tons bedragen, met weinig meer dan 20 pCt. toenemen.

De slotsom, waartoe wij gekomen zijn, is derhalve deze. Wanneer

1°. het verbruik verdubbelt,

2°. het wegvallen der premie onze uitvoeren in het geheel niet doet verminderen,

3°. de raffinadeurs in hunne vermeerderde behoefte aan ruwe suiker volstrekt niet door aankoop van suiker die thans wordt uitgevoerd, maar alleen door aankoop van nieuw ingevoerde suiker voorzien,

slechts dan zal de afschaffing van den accijns, door de uitbreiding die zij geeft aan het verbruik, onzen suikerhandel doen toenemen. Maar zelfs in dat geval - of laat mij liever zeggen: onder dezen samenloop van gelukkige omstandigheden - zal de vermeerdering voorshands niet grooter zijn dan 20 pCt.

Hieruit volgt, dunkt mij, zonneklaar, dat van de afschaffing der suikerbelasting alleen dan eenig heil voor onzen suikerhandel is te wachten, wanneer die maatregel ten gevolge kan hebben, dat Nederland een s t a p e l p l a a t s van suiker wordt. Maar wij hebben reeds gezien, hoe onwaarschijnlijk het is, dat d i t ideaal zich verwezenlijkt. De heer Toe Water heeft kort geleden in zijne critiek van het boek van Mr. J.L. de Bruyn Kops reeds naar waarheid opgemerkt, dat men van de vrijheid niet te veel moet verwachten. ‘Wij heffen sedert jaren geen rechten op ruwe wol, huiden, katoen en zoovele andere stoffen, en toch is onze markt van die artikelen onbeduidend. Wij heffen

1 Het gemiddelde over 1867/76 is iets lager, namelijk 29,400 tons.

een niet noemenswaardig recht op tabak, en toch gaat de Amerikaansche Kentucky bij voorkeur naar Antwerpen, waar de rechten veel hooger zijn en de handel het bij ons toegelaten zeer vrijgevig stelsel van fictief-entrepot mist'[1]. De heer Toe Water had er nog dit kunnen bijvoegen. Indien vrijdom van invoer inderdaad zulk een tooverkracht bezit, als velen haar toekennen, waarom stelt men dan niet veel liever de afschaffing van alle invoerrechten voor? Men houdt dan nog ƒ 1,000,000 in kas en maakt Nederland, de accijnsen daargelaten, tot een volmaakt porte-franco.

Ziedaar de gronden, waarop ik meen dat de suikerbelasting geen merkbare schade toebrengt aan onzen handel. Ik ontken natuurlijk niet, dat hare afschaffing een voordeel zou zijn; zeer zeker zouden enkele industriën, zooals het bierbrouwen en de inmaak van fruit, er baat bij vinden. Maar welke belasting kan men noemen, welker afschaffing niet soortgelijke heilzame gevolgen zou te weeg brengen; een belasting, waaraan geen bezwaren kleven, is tot heden niet ontdekt. De grondbelasting, als zij goed geregeld en dus geen fixum is, houdt altijd de verbetering van het land eenigszins tegen. Het personeel noopt menigeen tot het betrekken van een minder goede woning, dan hij anders zou gekozen hebben. Het patent is ook vol onbillijkheden en wordt gezegd, voor enkele takken van nijverheid zeer drukkend te zijn. De inkomstenbelasting naar eigen aangifte is een premie op de oneerlijkheid, en bij aanslag ambtshalve een bron van groote willekeur. Zoo kunnen wij de rij van alle bestaande of denkbare belastingen nagaan en steeds zullen wij bezwaren vinden. Nu het mijns erachtens gebleken is, dat de afschaffing van den suiker-accijns door de belangen van onzen handel niet gebiedend wordt voorgeschreven, valt over hare wenschelijkheid eerst te oordeelen, nadat het equivalent, waardoor zij te vervangen is, zal zijn aangewezen.

En ook dan nog zal een tweede onderzoek noodig zijn. Met een equivalent van ƒ 6 millioen laat zich menige verbetering in ons belastingstelsel tot stand brengen; er is ruimte van keus. Men kan daarmede vervangen:

1 Economist, 1878, I, 168.

of: den geheelen accijns op zeep en geslacht en den halven zout-accijns,
of: de helft der hypotheek- en registratierechten,
of: het patent benevens drie vierden van het geslacht,
of: al de invoerrechten plus de zeep-accijns,
of eindelijk: de suikerbelasting zelve.

Men zal dus hebben na te gaan, welke van al die belastingen het eerst in aanmerking verdient te komen om te worden afgeschaft. Handelt men alzoo, dan ben ik er volstrekt niet zeker van, dat de suiker-accijns den voorrang zal blijken te verdienen[1].

N.G. PIERSON.

1 Met eenigen ophef is er melding van gemaakt, dat sedert de afschaffing van den accijns in Engeland suiker daar als veevoeder wordt gebezigd. Zijn echter mijne inlichtingen juist, dan wordt het alleen gebezigd met het oog op de cattle-shows; als de dieren niet anders meer willen eten, geeft men hun suiker in. Maar, zoo voegt een mijner berichtgevers, wiens brief mij onder het afdrukken van dit artikel bereikte, er bij, ‘it is looked upon as rather sharp practice to get a beast into show condition in this way’. Behalve voor ‘prize cattle’, zegt hij, zou het geen voordeel geven.

Brief
over
A.C.E. Wallis: ‘In dagen van strijd’.

Laat niemand, bij het lezen van dit opschrift, mij verdenken van mij te willen opwerpen tot een Hollandsche de Sévigné. Al voel ik met die vrouw verwante eigenschappen, die mij in oogenblikken van zelfvertrouwen of.... zelfmisleiding, doen hopen dat, zoo ik ooit zal herinneren aan een bekend auteur, het is aan die prettige babbelaarster, - zoo is het verre van mij te veronderstellen dat reeds nu mijn brieven belangwekkend genoeg zijn om er een Gidspubliek bij voortduring op te onthalen. Doch, zooals ik het reeds zeide, naar aanleiding van Miss Mulock: ‘ieder vogeltje zingt zooals het gebekt is’, en ieder schrijvend wezen heeft zijn eigendommelijk genre; en mijn genre is nu eenmaal meer dat der *causerie*, dat der van den hak op den tak springende, ietwat vluchtige aanroering van menschen en dingen, die wat te denken geeft en wat te denken overlaat, en die in een brief het beste op zijn plaats is - dan de plechtige, betoogende stijl - in één woord, de hoofdartikelstijl.

Toen dan ook, nu bijna twee jaar geleden, de redactie van dit tijdschrift mij uitnoodigde om van tijd tot tijd van haar toegezonden boeken aankondigingen of beoordeelingen te leveren, wist ik geenszins of ik daar wel rijp voor was. Mij komt het, ondanks het afgezaagde, *que la critique est aisée et l'art difficile*, bijkans even moeielijk voor om een goed gemotiveerde, gezonde kritiek, als een stuk zelf te schrijven; en beoordeelingen die mij zoo nu en dan onder de oogen kwamen, versterkten mij in dat denkbeeld. Zij waren òf zoo benauwend grondig, dat ik den wedstrijd er meê niet eens aanbinden, òf zoo onbeteekenend en slecht gestyleerd, dat ik mijn naam er niet gaarne onder zetten wilde. Echter beproefde ik het: en de belangstelling in ruime mate ondervonden, schonk mij zelfvertrouwen

genoeg om met genot, meer dan schroom, telkens en telkens weer zoo'n welbekend Gidspakje te zien arriveeren. Maar toch, toen mij nu onlangs, van wege dezer redactie, het aanbod werd gedaan om van den jongsten roman van A.C.E. Wallis, '*In dagen van Strijd*' 'een gemotiveerd hoofdartikel' in te leveren, toen overviel mij op nieuw een rilling van angst. 'Dat nooit, dat brengt gij er nimmer goed af,' klonk het waarschuwend en beslist daarbinnen. Zelfs de ondeugende vraag: 'Kunt gij dan geen dertig bladzijden schrijven over een boek van drie honderd?' (apropos, het zijn er meer dan driemaal drie honderd, en nog twee honderd er bij) gaf mij geen moed. Ik geloof niet dat ik in dertig jaar een 'beredeneerd hoofdartikel' zou kunnen schrijven. Alleen het 'doe het op uw eigen wijze,' gaf den doorslag; en daarom doe ik het nu in dezen vorm. Ik stel mij nu maar voor dat ik tot vrienden, en niet tot een onbekend publiek het woord richt, en het resultaat is deze eenigszins familjare brief over een zoo zwaarwichtig onderwerp.

Als motto zou ik willen kiezen: *A cat may look at a queen*. Al vertaal ik het niet, want het Hollandsch voor *cat* is geen begeerlijke eeretitel voor een vrouw, althans ik ambieer dien niet - zoo is toch het spreekwoord verre van onverdienstelijk. Men moet maar *con amore* katten bestudeerd hebben, om te weten hoe zij, met evenveel geduld als scherpzinnigheid, even veel onderscheidingsgeest als volharding, onmiddellijk wanneer er een nieuw voorwerp op straat of in huis is, daaraan hun opmerkzaamheid wijden, hun wijzen neus er in, hun zachten kop er tegen aan steken, het beruiken, betasten, besnuffelen, en nog eens en nog eens, met filosofisch half gesloten oogen, uit de verte en van nabij, het van allerlei gezichtspunten opnemen, om te weten dat deze vaak zoo miskende en geminachte diertjes vrij nauwkeurig waarnemen kunnen. Ik verbeeld mij altijd dat, als zij spreken konden, een kat zelfs pittiger gedenkschriften zou kunnen leveren dan die van den beruchten 'Puck'. Althans verkwikkelijker, want geen dier heeft zoo'n talent om ook in de kilste, somberste verblijven nog een warm, gezellig hoekje te vinden, en geniet daar zoo weldadig van, als diezelfde fluweeltjes.

Dus *a cat may look at a queen*, en ik mag mijn denkbeelden, ook over een zoo wonderbaar verschijnsel als dezen roman van deze schrijfster, ontwikkelen in briefvorm. Misschien gaat het mij als mijn beau idéal David - de man was zoo

eigengerechtig niet als hij scheen, al heette het: ‘met mijn God spring ik over een muur,’ hij zal genoeg geweten hebben hoe licht hij - alleen aan zijn eigen driften en invallen overgelaten - woog; nu, misschien gaat het mij als David, die, waar hij den belemmerenden Saulspantser had afgewezen, met zijn eenvoudigen jongensslinger zulke doeltreffende steenen wist te doen vliegen. Moge de Goliathen die ik versla, of tracht te verslaan, maar nooit andere zijn dan werkelijk schadelijke invloeden.

Maar nu, eer ik eindelijk ter zake kom, nog één woordje over een ander ‘persoonlijk feit’, zooals zij het in de Kamer plachten te noemen. Men heeft mij verweten dat ik in mijn stukjes een zoo onbeschroomd gebruik, om niet te zeggen misbruik, maak van bijbelteksten en geestelijke liederen; en God behoede mij, dat ik mij ook maar den schijn zou laten aanleunen van jegens wat mij het hoogste is, de minste oneerbiedigheid te plegen. Doch het gaat mij in deze als die geheel andere persoonlijkheid, den schitterenden stylist Macaulay. Van kind af aan hartstochtelijk bewonderaarster van bijbeltaal en bijbelstijl, en van het daaraan verwante kerklied, dringen zich onwillekeurig, eer ik het zelf weet of verhinderen kan, van die geijkte gezegden aan mij op, die beter en doelmatiger dan iets ter wereld mijn meening uitdrukken. Dat niemand zich daaraan stoote, of aan geringschatting toeschrijve, wat de hoogste hulde is. Wie mij het best kent, weet het best hoe alles wat in mij is tintelt van verontwaardiging - niet over domme zwetserijen, zooals het: ‘de bijbel een mispunt’ van de Berlijnsche democraten (zie Nieuwe Rotterdammer Courant van 27 Jan. 1878[1]), dat is beneden een denkend wezen zijn of haar kritiek - maar over de grofheden en speldenprikken op dit gebied, waarop sommige onzer leidende en meest gelezen dagbladen meenen hun publiek dagelijks te moeten vergasten, en die aldus in de lezende wereld - vooral niet altijd te identifieeren met de denkende - meer en meer in de mode komen. Doch waar mij een zoo ongezochte gelegenheid geboden wordt, daar is het mij een zielsvoldoening, om ook voor het groote publiek openlijk te kunnen getuigen, dat ik liever nimmer weer een pen op het papier zetten zou, dan van lichtzinnigheid op dit terrein ver-

1 Billijkheidshalve haast ik mij hierbij te voegen, dat de N.R.C. dit woord enkel overnam om het te brandmerken.

dacht te kunnen worden, en hoe grenzeloos hoog ik iederen tittel en jota van het bijbelboek schat.

Zie zoo, dat is mij een pak van het hart; en nu aan dat andere pak, den meer dan twaalf honderd bladerigen roman van het ter nauwernood twintigjarige meisje; van het ‘Bakvischje’ zouden onze naburen zeggen. Want, of ik het zeg en of ik het zwijg, als een zwaar pak hebben die drie lijvige deelen op mij gewogen, al den tijd dat ik met gefronste wenkbrauwen en diepe, diepe rimpels in het vermoeide voorhoofd, botje voor botje van heel dat sombere ‘knekelhuis’ voor mij zag omgewenteld, helaas zonder den levenwekkenden adem die uit deze doodsbeenderen strijdbare helden schiep. Ik begreep nu dien zonderlingen term van ‘knekelhuis’, waarmeê een geestige, levendige vrouw, die overigens het boek zeer hoog stelt, het doodverwde, en den bijna verbolgen blik, waarmeê een andere bevoegde beoordeelaarster er van getuigde: ‘Niet dat het geen waarheden zijn die zij verkondigt, maar het irriteert me om me dat alles door een kind te laten zeggen.’ ‘Vroeg rijp’, noemt mevrouw Zw. in het Handelsblad deze opkomende schrijfster; mijns inziens past maar één gezegde op haar, met een kleine variant, uit onze kinderjaren: ‘zoo jong en reeds zoo levensmoe’.

Dat is de hoofdgrief die mij maar niet wilde loslaten bij het doorworstelen van heel dit met wonderbaar talent, met weergalooze nauwkeurigheid, met niet genoeg te waardeeren scherpzinnigheid en vindingrijke volharding ineengezette kolossale gebouw; dit is het wat zelfs de schoonheid en hechtheid er van zoo pijnlijk maakten: het tegennatuurlijke. - Hoe is het mogelijk, om ter nauwernood de kinderschoenen ontwassen en - of ik moet zeer verkeerd zijn ingelicht - zonder door eigen zonderbare lotgevallen kunstmatig te zijn rijp gestoofd - het leven nog ter nauwernood anders kennend dan door boeken, door hooren zeggen en door ‘intuitie’, te schrijven zooals dit meisje schrijft? Te schrijven over een der rijkste, der bezielendste bladzijden van 's lands historie - van iedere historie ter wereld - te schrijven over dingen en menschen die ook den koudbloedigste een oogenblik van geestdrift afpersen - te schrijven met zoo gekuischten smaak, zoo groote kunstvaardigheid, een zoo fijn gevoel en... een zoo warm hart - en te schrijven zonder dat ook maar één vonkje in eigen borst ontgloorde, althans in anderer borst?

Waarlijk dit boek is een teeken des tijds. Als men ooit

een handboek noodig heeft voor dat ideaal onzer dagen, de kleurlooze school: waar waarachtig welmeenende, rechtschapen menschen een ‘geschiedenis boven de hartstochten’ zullen doceeren, laat dan A.C.E. Wallis naar de beantwoording dier prijsvraag dingen; niemand zal weigeren haar met goud te bekroonen. Maar wee het nageslacht dat zich aan die bronwellen laven moet; dat al die holle, vlottende nevelbeelden van ‘Vrijheid, Vaderland, Liefde’, in de armen moet klemmen, waar het een warme menschenborst (al is het een, ach zoo menschelijke, feilbare) tegen zich aan wil voelen kloppen? Dat, waar het duizelt en dwarrelt van al die tegenstrijdige machten, al die twijfelingen en raadselen, waarin de mensch rondwandelt op aard, zich met zoo zware hamerslagen voelt losstooten van de Rots der Eeuwen, die, hoog boven het golfgeklots der menschelijke dwalingen, haar machtigen kruin verheft. Wat blijft er over dan ‘zelfmoord, klooster en dood’, of het vernietigende nihilisme - de dood in het leven - als de lieden uit dit en dergelijke boeken, niet menschen, maar *de* menschen zijn? O, het is verschrikkelijk, om zoo het koude dissecteermes in het warme, levende vleesch te voelen zetten, en dat mes niet gehanteerd door een wereldmoeden Prediker, maar door de zachte, rozenroode vingeren van een ‘half kind, half maagd’. Waarlijk, eer ik dit sombere ‘*Zeitbild*’ uiteenzet, of overga tot de vroolijker taak, van op de even schitterende verdiensten te wijzen, moet ik mij een oogenblik terugdenken in huizen waar ‘de speelman nog op het dak zit’, mij koesteren des noods aan dolle, dwaze, uitgelaten naturen. Een Saartje Burgerhardt, den ‘godzaligen smulpaap’ haar servet om de ooren smijtend, wordt een *Godsent*, na deze koude, berekende en berekenende schepsels: waar zelfs een soubrette - een *Zofe* - aan levensmoeheid lijdt, de Sam Weller, in het booze, ons geen glimlach af kan persen, en het ‘knaapje met de engelentrekken’ en ‘de oogen die geen schaduw zien konden’, aan alles eer doet denken dan aan licht en zonneschijn. Waar de eenige mensch die werkelijk eenig gevoel van bevrediging verwekt, omdat hij konsekwent is doorgevoerd, al is het in het verachtelijke, een Meerwoude is?

Of liever nog laat ik mijn geest verfrisschen met wat in mijn herinnering zich telkens vermengt met deze *Dagen van Strijd*, omdat het tijdens mijn verblijf in Amsterdam de andere *question brûlante* van den dag was, en te meer daar in beiden het korte tijdsverloop dat gebruikt werd om zoo schitterende resultaten

tot stand te brengen, het groote punt was waar alles om heen draaide, het: ‘Hebt gij de Verlat-verzameling gezien?’

O, hebt gij de Verlat-verzameling gezien? Zijt gij onder den indruk gekomen van die zwarte en witte vlekken, die ons voor lichteffekten gegeven worden, die bij den eersten oogopslag bijna kwetsen, alsof men een ongepaste scherts met ons drijven wil, maar die, hoe langer de blik er zich in verliest, hoe langer iets aangrijpenders krijgen? Hebt gij dien gruwelijken ‘Levenslust’ gezien, met zijn *bouton d'Egypte* op het roodglimmende voorhoofd, die het wangedrocht Barabbas op de schouders torscht? Hebt gij het koud langs uw rug voelen gaan, als bij den aanblik van een werkelijk waanzinnige, bij dien versleten grijsaard met het geelbleeke, door woeste haren omslingerde farizeërsgelaat? Hebt gij in verrukking stilgestaan bij die verpersoonlijking der hopende, geloovende, liefhebbende vrouw, het jonge meisje, met het touw om de ontbloote borst, waarvan zij niet eens weet dat die ontbloot is - en wier geheele wezen opgaat in de oogen die aan den Heiland in de verte hangen? Hebt gij die ‘physionomie der handen’ waargenomen, van de moederlijke vingers af, die den hulpzoekenden kranke den hoofddoek uit de vermoeide oogen houden, tot aan de valsche, wreede spieren van 's inquisiteurs duim toe? Hebt gij die ‘Heilige Familie’ genoten, met de bijna al te kinderlijk-naïeve, Gretchenachtige Maria, maar den zoo menschelijken Jozef, het onweerstaanbare kindje, en het ‘reinweibliche’ welbehagen waarmeê dat kind-moedertje in dat ‘kind harer lendenen’ zich zelve verliest? Hebt gij meêgehunkerd met dien kleinen dorstigen knaap, die de druppeltjes uit de hand zijner zuster wil opvangen, waar de meêlijdende waterdrager de verschroeienden drenkt? Of zaagt gij die andere kleine dáárginder, wien het ‘ééne penningske’ ontbreekt, om de vurig begeerde vrucht te kunnen bezitten? Zaagt gij het schijnbaar barsche gezicht van den verkooper allengs ontplooien, om haar het ‘Nu neem hem dan maar’, toe te voegen? Hebt gij de wonderbare realiteit gevoeld van het ‘Meisje met de pauwenveeren’ tegen dien parelmoeren achtergrond? Hebt gij de zonderling gewaagde lijnen, als ‘kladden’, vergeten, van den gebarsten zijwand, om in die door het enkele lampje van den dienaar grillig verlichte grafspelonk, niets te zien dan den dooden Messias, dien men bezig is de laatste eer te bewijzen? Hebt gij u verbaasd over die zonderling woeste opvatting van den ‘Prediker in de woestijn’, die meer aan een door eigen

driften en zinnelijkheid verwilderden geestdrijver, dan aan den menschkundigen boetprediker herinnert, even als ook de Christus op dit beeld mij te veel aan den afgemartelden, afgetobden *mensch* Jezus doet denken. En eindelijk, zijt ook gij, waar gij ook heenzaagt, en wat gij ook genoot, en wat u aan het twijfelen bracht, telkens en telkens weêr, met uw ziel in uw oogen, teruggekomen tot die ééne allesoverweldigende figuur, den ‘Christus boven de hartstochten’? Die bleeke, afgestreden figuur, met de doorschijnende handen en de trillende lippen van wien sommigen zeggen dat zij te zwak, *te* etherisch, dat zij bijna verwijfd is, maar die voor mij weergeeft wat nog geen enkele afbeelding van het onafbeeldbare weergaf - zelfs de beroemde ‘Ecce Homo’ niet: - het goddelijke, het onbereikbare in menschelijken vorm. - Waar ik ook ging, wat ik ook deed sedert, overal zie ik dat nobele, inspireerende gelaat, met het ‘Jeruzalem, Jeruzalem,... en zij hebben niet gewild’, in de majestueuse trekken, en zoo ik ooit een schilderij koos om mij van al wat onrein is af, tot al wat groot en goddelijk is, op te voeren, het zou zijn die bleeke, stille gedaante boven het losgelaten hellegebroedsel, dien god-mensch, dien ik maar niet anders noemen kan, dan ‘den Christus boven de hartstochten’.

Maar het wordt tijd dat ik van wat mij afleidt en wegsleept, terugkeer tot wat mij is opgelegd: ‘de Dagen van Strijd’. O hoe toepasselijk is mij die titel! En dan kom ik door een kort overzicht van den inhoud, als van zelf geloof ik, aan de groote hoofdfout van het boek: *Geen enkele hoofdpersoon, geen enkel hoofdmoment staat of valt met de geschiedkundige lijst*. In het eerste deel, dat zich zoo geleidelijk en aantrekkelijk lezen laat, waarin de menschen en de dingen ons nog interesseeren, waar ik wel vijftig papiertjes heb liggen bij schitterende invallen, diepzinnige opmerkingen, of wel *la nature prise au naturel*, en dat, indien het nimmer door een tweede en derde gevolgd ware, in de torso schoonheden zou hebben doen vermoeden, door de later aangepaste ledematen helaas niet bevestigd - in heel dat eerste deel is niet dan in het voorbijgaan sprake van politiek. Het had even goed af kunnen spelen in het Petersburg of Parijs van de negentiende, als in het Utrecht en Brussel van de zestiende eeuw. Die bedrogen minnende op haar sterfbed haar levensroman opbiechtend aan de sympathieke liefdezuster; die voorname troosteres en de mishandelde burgerlijke, beiden het slachtoffer van denzelfden adellijken oplichter, het kind uit dien gewraakten

echt, door twee harten die niet vergeten kunnen, aangehouden en voortgeholpen. Daarop het drietal in het kasteel, die vader alles vergetend voor zijn perkamenten, die eenzame dochter met het 'gezicht dat nooit jong geweest is', die onbeminde zoon van een hartstochtelijk aangebeden, maar dezer liefde onwaardige tweede vrouw, achterafgezet voor de stille nakomelinge van de bij haar leven nimmer gewaardeerde eerste gade. En eindelijk die onverschillige, alleen zich zelf zoekende huisvriend, die zonder iets te bedoelen, hart en reputatie van het jonge meisje in de waagschaal stelt door zijn aanhoudenden omgang, en die, zonder haar voor zich zelf te begeeren, toch niet dulden kan dat de nieuwe huisgenoot, de jonge secretaris van haar vader, zijn plaats in haar hart of gedachten inneemt. Dan de gewone geschiedenis, die eenzame vrouw en die eenzame jonkman, onwillekeurig door allerlei banden van sympathie tot elkaar getrokken en in elkaar vervlochten, tot '*ein grausamer, mit unzartem Finger, das reine Gewebe des hübschen, poëtischen Bandes zerreist*', en de jongeling, aan den reinen invloed ontkomen, een wellust wasemende upasbloem aan zijn hart steekt, om weldra de beet te voelen van het in dien bloesem verborgen insekt. En zoo gaat het tot het eind van het boek toe. De wisselende stemming van Edward tegenover Hélène, en van Hélène tegenover Edward, alsmede de zelfmoord van Meerwoude, de staatkunde is er zoo onschuldig aan als een pasgeboren kind; en als zuster Clara het klooster, waarin zij ons lief geworden is, verlaat, omdat het door de beeldstormers vernield werd, dan trekt zij naar een nieuw klooster. Eveneens Philips de doorbrenger, voor wien ik mij telkens op de berispelijkste sympathie betrap, ik vind hem zóó menschelijk, als hij door de komkommerkoele deugden zijner zuster, en de afstootende norschheid zijns vaders - die hem met hun beiden zoo benauwen - in woeste drink- en dobbelgelagen vergeet, hoe 'eng' het hem in den huiselijken kring wordt gemaakt. Hij had althans nooit met wiskundige juistheid cirkels kunnen blijven teekenen, die niet 'verstoord' mochten worden, terwijl heel een stad verwoest werd, of 'zielkundige proeven' kunnen nemen op een lillend vriendenhart. Hij had nooit, zooals diezelfde modelzuster, wier onbevredigende liefde later, in het derde deel, Edward tot 'het Licht' (?) moet voeren - nadat zij eenmaal met dien geliefde *Het daghet in het Oosten* heeft gezongen - modellen van bedrogbrieven kunnen leveren ten behoeve van een met open oogen gehuwden,

onbeminnelijken en onbeminden echtgenoot-intriguant. O wat minacht ik die Hélène, met haar glad gezicht boven haar gladde japon, de honneurs waarnemend in het weelderige paleis van den slang-mensch van Meerwoude. Ik ben blij dat zij hoort wat die onmogelijke knecht van haar lastert, al is het nog zoo onmogelijk; en ik vind zuster Clara veel te goed vertrouwend, als die haar later zoo protegeert, en nog tot Edward brengen wil. No such Helens for me! - Doch wat al die menschen doen of nalaten, de politiek heeft er part noch deel aan. En, om tot den held van het boek weer te keeren (want het is alleen door de hem aangeboren aanmatiging, dat Meerwoude zich, tegen den zin van de schrijfster, van die rol heeft meester gemaakt), als de schrijfster eindelijk aan het slot van het derde deel haar vuurwerk-periode voor dien held laat ontspringen, dan heeft geen onzer kunnen voorzien welke 'Dochter des Hemels' aan den top van de pyramide uit zal blinken; geen enkel *Leitmotif* in Edwards uit- of inwendig leven heeft zijn voorkeur voor de een of andere speciale deugd of eigenschap gerechtvaardigd.

Meerwoude zelf - de eenige betrekkelijk afgewerkte en gemotiveerde persoon uit het geheele boek - ik kan mij - al klinkt het vreemd - maar bijna niet anders voorstellen dan dat hij de godsdienstige overtuigingen en de levensbeschouwing van de schrijfster zelve uitdrukt, zoo angstig wordt onze sympathie gezocht voor zijn *redeeming points*, - Meerwoude nu, had even goed kunnen speculeeren in Caribou-mijnen of levensverzekeringen, als in prinsen en vestingen; en waarom hij eigenlijk absoluut Hélène trouwen wil, terwijl hij zich zijner liefde voor haar nog niet bewust is, het is en blijft mij een raadsel. En eindelijk Viale de Brénis, ook in hem heeft de schrijfster, naar mijn idee althans, zoo weinig lokaalkleur weten te leggen, is zoo weinig er in geslaagd den hoofdmotor dier dagen, godsdienstgeestdrift, tot haar recht te laten komen, dat, wat de wrekende Nemesis zijn moet: - zijn beide zoons overgegaan tot de geuzen - niet veel meer indruk op ons maakt dan of zij, bijvoorbeeld, in plaats van schilders, schoenmakers waren geworden. Terwijl de blondlokkige Frank, wiens 'zonnige verschijning' niet heeft kunnen volstaan om in het '*Etwas das wie Eiseshauch und feuchter Nordlandsnebel aus dieser Atmosfäre aufsteigt, die Dünfte zu zerstreuen und den Bann zu lösen*', even goed, wat het theatraal-effekt betreft, bij een spoorweg-

ongeluk, als op het schavot van den Hugenoot had kunnen omkomen. En dit is, mijns inziens, een reusachtige fout, waarop allerlei oud-vaderlandsche spreuken, o.a. van met stokken springen die niet ver genoeg reiken, van toepassing zijn. Waar niets A.C.E. Wallis dwong om die Sturm- und Drangperiode tot omlijsting van haar schilderij te kiezen, had zij zich, mijns inziens, bescheidener eischen moeten stellen, en òf een roman, òf een blad-historie moeten leveren.

Immers, als een opkomend genie in mijne omgeving meer of minder fantastische teekeningen vervaardigt, en die 'Moeders' doopt, dan kan ik met een onbevangen gemoed mij in zijn meer of minder groote kunstvaardigheid en vindingrijkheid verheugen, mij misschien in mijn hart afvragend of er werkelijk zulke moeders zijn? Maar als hij dienzelfden sterkgekleurden of verwaterden vorm, als het '*Portret mijner Moeder*' catalogiseert, en naar de Parijsche tentoonstelling stuurt, dan nemen plotseling al die over het hoofd geziene eigenschappen, vooral de gebreken, reusachtige proportiën aan. En eveneens gaat het met den geschiedkundigen roman. Een roman is geen kinderspel, een geschiedverhaal eischt diepe, wijduiteenloopende eigenschappen; een bladzijde uit onze eigen geschiedenis hetzelfde in de twintigste macht; en toen zij haar fantasieportretten plaatste in den lijst van den tachtigjarigen oorlog, heeft A.C.E. Wallis zich, mijns inziens, hooger eischen gesteld, dan waarvoor zelfs zij, met haar buitengewone gaven, en haar precociteit, rijp was.

En, mijns inziens, ligt haar eigenaardig talent veel meer in de geschiedenis dan in de romantiek. Met haar geduld, haar volharding, haar scherpzienden, onbevooroordeelden blik, haar vervaarlijke belezenheid, en haar koel wijsgeerige weeg- en wikmethode, is zij, juist waar zij alle enthusiasme hopeloos den bodem inslaat, en, ook waar voetangels en klemmen liggen, zoo beredeneerd ongestoord haar weg weet te gaan, haar doel weet te bereiken, op geschiedkundig gebied een onwaardeerbaar vertrouwenwaardige gids. Al zou het - dit in het voorbijgaan opgemerkt - ook dán nog geen onzer ontstemmen, indien wij het, nu toch eenmaal aan een jong meisje toebehoorende, handje eens een oogenblik voelden gloeien van overspanning, of trillen van zenuwachtigheid; al hindert het ons meer dan wij bekennen willen, dat de thermometer altijd op 'gelijkmatig' staat. Maar waar het geldt leven te gieten in denkbeeldige personen, hoe ver zij daar achterstaat, ook bij de mugjes die zich niet gaarne met dezen kolos zouden

willen meten, dit bleek mij nooit sterker, dan toen ik, tusschen deze twaalf honderd vijftig bladzijden door, mij eens ontspande, met te bladeren in Henriëtte van Overzee's eersteling, ‘Frieda de Montigny’. Hoe groen, hoe onbegonnen! maar hoe heerlijk menschelijk! Als dat ‘opgewonden standje’ van een Frieda ‘onuitputtelijk geduld’ oefent met den ploertigen zieke, en in het oneindige om zijne humoristisch-album-anecdoten uit den kruidenierswinkel lacht, ‘ter wille van wat zij voor oom Karel gedaan zou hebben, als die eens een verlamming uit zijn attaque gehouden had’; of als de ‘Lais’, die sommigen Hollanders zulk een doorn in het oog is, haar geborduurden zakdoek over de half uitgebrande sigaar werpt, en het meisje dat zij den moed niet heeft om voor haar onteerende aanraking te behoeden, alleen in schemerdonker, achter de coulissen in de eerlijke oogen staart; of ook maar als de goedhartige Lodewijk, in plaats van *die Dame seiner Liebe*, de ‘huizeroodkleurige’ Kathinka in zijn arreslee krijgt, wat zijn dat daar dan meestergrepen, genrestukjes, die men nooit weer vergeet! wat treft dat ons dieper dan waar de bigotte Viale vernemen moet dat zijn laatstovergebleven nakomeling hagepreken bijwoont!

En van die meestergrepen in het hart van alle tijden en alle volken, zooals haar eigen: ‘En moet gij dat mij juist zeggen?’ (van den geduldigen minnaar tegen de vrouw die hem bedrogen en verlaten heeft, waar die zijn onwaardigen mededinger in zijn aangezicht verheft), of zooals de dood van den verblinden vader, waar dien de schellen van de oogen vallen, - Wallis heeft ze maar zoo heel zelden, behalve altijd in dat eerste deel. Op geen enkele harer doeken, voor zoover ik kan nagaan, trippelen kindervoetjes, maar had zij ons een kind geschetst, het zou reeds ‘in de wieg’ gefilosofeerd hebben, of gespeculeerd over den vermoedelijken invloed van de rose voering dier wieg, respectievelijk op zijn oogen en zijn brein. Och, och, zij is zoo wijs! Het is misschien omdat haar aanleg in deze zoo beschamend kontrasteert met den mijnen, maar ik kan het maar niet verzetten, zoozeer als in dit lijvige boek alles ondergeschikt moet worden aan de ‘Redeneerkunde’, welk woord reeds mijn kattenharen naar den verkeerden kant opstrijkt; want, zooals de kaars waarbij ik dit schrijf, verbleekt voor het instroomend daglicht, zooals de huiswaarheid van den Blindgeboren uit het Evangelie het wint van alle spitsvondige haarkloverijen, zoo wint in mijn schatting nu eenmaal

het hart het van het hoofd - ook van het kostbaarst gestoffeerde hoofd.

Want, en nu kom ik weer terug op de even onwederlegbare lichtzijden van het boek, het is de - zij het dan ook door kaswarmte, meer dan door Gods vrije zonnestralen - rijpgestoofde vrucht van een bij uitstek rijk gestoffeerd hoofd. Men behoeft er, zooals sommigen het deden, Bakhuizen van den Brink of Groen van Prinsterer niet op na te slaan, om te beseffen, dat hier niet alleen der geschiedenis geen geweld wordt aangedaan, dat feiten en personen niet kunstmatig behoefden uitgerekt of ingekrompen te worden, om te passen in een vooraf gereed gemaakt Proteusbed, maar dat de Gerechtigheid, in de gedaante dezer jonge vrouw zonder blinddoek, met de hand op het hart, dezen evenaar in bedwang hield, zoodat die ook niet een duizendste van een millimeter naar den een of anderen kant doorsloeg.

En hoe klaar, evenzeer als waar, schildert zij ons de bekende of minder bekende feiten. Lees die beschrijving van de Beeldstormerij, of van den slag bij Oosterweel. Of zou het mogelijk zijn, om ons van Margaretha een duidelijker denkbeeld te geven dan zij het doet? En is niet de heerschende stemming, zooals Groen die samentrekt op blz. 87 van zijn Handboek der Geschiedenis, met fotographische juistheid weergegeven in die soiree ten huize van de landvoogdes? Neen, moeielijk zou het vallen om, altijd met volslagen gemis van waardeering voor het hoofdbeginsel dier dagen, de godsdienstgeestdrift, - een gemis dat wij nooit sterker beseffen, dan waar wij Groen op haar nalezen, of ook maar dit tijdvak door een Roomsche hooren behandelen - een vollediger, juister, kristalhelderder overzicht te leveren van die veel bewogen geschiedenis, dan deze twintigjarige het deed, in haar ‘Dagen van Strijd’.

En nu, aan het eind van mijn taak gekomen, hoe zou ik, als ik den totaal-indruk in een schilderij à la Verlat moest samenvatten, mij dien voor den geest tooveren?

Een eindelooze stad, met eindelooze straten, vol architectonische stoutheid en schoonheid; een serie paleizen, door hechtheid en soliditeit uitlokkend tot bewonen; maar in die straten en in die paleizen iets vreeselijks. Door al de geopende deuren grijnzen ons jammergestalten tegen. Hier een versuft oud man, in zijn boeken begraven, met den rug naar de deur gekeerd, waardoor gerechtsdienaars een verloopen jonkman mee-

sleepen, terwijl een eenzame jonge vrouw, met groote bruine, hulpelooze oogen, vruchteloos tracht heni te vermurwen, door zich zelf als offer aan te bieden. - Daar, een verleidelijk schoone Italiaansche, in een weelderig gestoffeerd boudoir, maar zich de lange haren uitrukkend, terwijl het door de natuur misdeelde gelaat harer volgelinge door een hoonlach nog verder misvormd wordt, en deze op haar beurt weer bespot wordt door een lagen knecht, wiens schurkentronie zich alleen meten kan in dierlijkheid met den intredenden edelman, welke hier heer en meester schijnt te zijn, die althans den weifelenden jonkman, welke hem den ingang nog betwisten wil, gebiedend afwijst. - Weer verder een vrouw van leeftijd, lafhartig vertwijfelend over een gevallen stuk speelgoed dat in duizend splinters aan haar voeten ligt. - Daarginder een welbekende gedaante, de Hugenootsche leeraar, stervend voor het geloof, maar door de rookwolken van den mijter bijna onkenbaar geworden; en aan den voet van het schavot een teeder jongeling, die hem nog tracht te redden, maar alleen om zelf te vallen. - Een weinig verder, een lieflijker tooneel: een liefdezuster met een schoon, edel gelaat, bij een stervende. Maar de heengaande sterft aan een gebroken hart, en de troosteres zelve is het beeld van de ‘berusting der hopeloosheid’. - Nog verder, in dat schitterend Spaansch gestoffeerde paleis, een koude, bigotte, door hoogmoed verteerde man, in de uitspattingen van zijn godsdienst de misdaden en misslagen van heel een menschenleven trachtende te boeten, en de eenzaamheid van huis en hart trachtende te versmooren, terwijl hij toch met den honger der wanhoop de afscheidswoorden van den tot den vijand overgeloopen, laatsten afstammeling van zijn naam en vermogen opvangt, welke woorden echter akelig hol en ledig klinken. - Nog verder allerlei nevelgestalten, deels bekend, deels onbekend, van wie wij vermoeden dat hun edele daden hun edeler trekken evenaren, maar wier edele woorden verloren gaan in het jammergeschrei der beroofde weduwen en het gebrul van het losgelaten plebs. En zoo gaat het voort; overal leed, tranen, radeloosheid, onmacht; de dood in haar afschrikkendste gedaante; en over dat alles een lucht zoo loodzwaar, zoo lijkkleurig en ondoordringbaar, dat ook de blijmoedigste niet meer kan gelooven aan het ‘*Behind the clouds the sun is shining*’. En wat nog het vreeselijkst is, IN DE GEHEELE STAD IS GEEN ENKEL KIND. Wanhoop verwringt dan ook de trekken van die radelooze jonge gedaante

op den voorgrond, die vruchteloos haar handen poogt los te rukken uit de ijzeren vuisten van den zegepralenden geweldenaar over haar, onder wiens ijskoud beeld wij niet Ongeloof en ‘Vertwijfeling’ behoeven te lezen, om het overal te herkennen. Laat ons hopen, al is het bijkans tegen hoop, waar die gewelddrijvende zoo gepantserd, die jeugdige vrouw zoo tenger en onbeschermd is, dat toch haar zwakke tonen - ook nog in doodsangst redeneerende - tot hem zullen doordringen, en een profetie blijken, als zij fluistert, met een aarzeling alsof zij er zelf niet aan gelooft:

‘De gedachte moge zijn als het licht, zich zelf verterend waar het brandt, - gelijk licht niet ontstoken wordt dan waar iets te verlichten valt, zoo moet ook de gedachte haar voorwerp hebben dat zij tot klaarheid brengen kan; het kan de bestemming harer bloesems niet zijn, alleen te zeggen dat zij geen vrucht zal dragen’[1].

Haarlem, Februari 1878.

H. KOORDERS BOEKE.

1 Zie Deel I, blz. 275-276.

Bibliographisch Album.

Handboek voor het Romeinsche recht, door Mr. W. Modderman. Eerste deel. Groningen, J.B. Wolters, 1877.

Uit het korte bericht, vóór dit werk geplaatst, blijkt het, dat de schrijver het samenstelde uitsluitend met het oog op zijne voorlezingen over Instituten en historia iuris, bij welke hij tijd wenschte te winnen voor de bespreking der belangrijkste kwestiën en voor de uitlegging en behandeling der bronnen. Zulk een boek draagt van zelf een eigenaardig karakter, want het vertegenwoordigt uit den aard der zaak de methode, die de docent bij zijn onderwijs gewoon is te volgen en sluit zich onmiddellijk aan hetgeen hij zich voorstelt er bij te voegen. Waar wij zouden meenen dat hij te weinig gaf, stelde hij zich waarschijnlijk voor het ontbrekende uitvoeriger te bespreken; waar hij meer uitvoerig een onderwerp behandelde, wilde hij wellicht zich tijd besparen voor meer belangrijke kwestiën. En waarlijk, het Romeinsche recht en zijne geschiedenis, zooals het in de onlangs ingevoerde wet op het Hooger Onderwijs heet, is een zoo uitgebreid en veelomvattend leervak, dat het niet gemakkelijk is voor hem, die er mede belast werd, het ook maar eenigszins volledig te omvatten. Gelukkig reeds als hij er in slaagt zijne hoorders er belangstelling voor in te boezemen en hen tot eigen voortgezet onderzoek op te wekken, hun den weg aan te wijzen en de bronnen te doen kennen, daarbij te volgen, hen in te leiden in de methode der Romeinsche juristen. Het geldt toch niet alleen eene oppervlakkige kennis mede te deelen van de hoofdbeginselen van het Romeinsche recht, zooals dit in zijn jongsten vorm in Justinianus' bewerkingen wordt gevonden, maar tevens om zijne geschiedenis en ontwikkeling aan te wijzen zooals het van Rome's oudste tijden af, straks onder den invloed van een zich uitbreidend volkenverkeer, daarna door de wetenschappelijke en praktische werkzaamheid van scherpzinnige beoefenaars, door wetgeving en rechtspraak zijnen

hoogsten bloei bereikte, om eindelijk onder geheel veranderde omstandigheden dat universalistisch karakter aan te nemen, dat het Romeinsche privaatrecht geschikt maakte om een nieuw en krachtig element te worden in het rechtsleven der nieuwere volken. Zou de Romeinsche rechtsgeschiedenis dan niet eene afzonderlijke behandeling verdienen? Ik weet het wel, men kan met de dogmatische, de historische behandeling vereenigen en bij de verklaring der Justinianeïsche wetgeving telkens tot vroegere toestanden opklimmen Justinianus zelf heeft het soms gedaan, maar dat, zóó behandeld, de geschiedenis tot haar recht komt zou ik betwijfelen. Zij verliest dan haren samenhang, en het onderling verband der verschillende rechtsinstellingen gaat verloren, de onderscheiden tijdvakken treden niet meer in hun verschil op den voorgrond. Verplaats u even in den rechtstoestand tijdens de wetgeving der XII tafelen. Het civiel- en sacraalrecht, door volksgebruik en volksgeloof gevestigd, door wetgeving vastgesteld en aangevuld, beheerscht nog den geheelen rechtstoestand der burgers; in weinige, strenge vormen beweegt zich het maatschappelijk leven. Nog wordt de familia door den vasten en voortdurenden band der patria potestas samengehouden, nog is het recht van haar hoofd over allen en alles wie en wat tot haar behoort te beschikken slechts door eerbied voor de goden beperkt; in die macht, die hem als pater familias toekomt, voelt zich de Romeinsche burger eerst in zijne volle waarde en verwezenlijkt zich voor hem zijn recht van connubium. Nog bestaan de uit de familie geboren rechten en verplichtingen der agnatio in volle kracht als eene herinnering en een gevolg van de band der patria potestas, die vroeger hen, die nu zelve familiehoofden werden, verbond, en de gentiliteit was nog niet ingekrompen tot de verhouding tusschen den patronus en den vrijgelatene. In de handelingen per aes et libram vindt het recht van commercium voor den burger zijne uitdrukking; door de legis actio sacramenti en de manus injectio vervolgt hij zijne rechten. De formeele zijde des rechts treedt overal op den voorgrond; slechts door bepaalde handelingen wordt het rechtsgevolg bereikt; in het recht herkent gij nog de bronnen van zijn Latijnschen oorsprong, bij het begin van zijn zelfstandige ontwikkeling, en toch reeds nu bemerkt gij die vaste grondlijnen, die scherpe omtrekken, die der latere behandeling den weg zullen wijzen. Hoe geheel anders is het ten tijde van

Cicero geworden. Rome heeft Italië en alle om de Middellandsche Zee gelegen landen onderworpen, de stad is het middelpunt geworden van een uitgebreid volkenverkeer; het begrip van een jus gentium, van een aan alle volken gemeen recht, is ontstaan en heeft zijne toepassing gevonden bij de velerlei betrekkingen tusschen de niet-burgers onderling en in hun verkeer met Rome's burgers. Naast de wetgeving is het edict van den Praetor een geheel eigenaardig, steeds krachtig werkend orgaan tot rechtsvorming geworden, waarin de magistraat, zich zelven de regelen stellend bij zijn rechtsbedeeling te volgen, het recht gelijken tred doet houden met de behoeften en eischen der maatschappij. De wetgeving, niet meer onder den invloed van den strijd tusschen Patriciërs en Plebeërs, over gelijkheid van recht, maar onder dien van den strijd der adelsgeslachten en der volkspartij over het bezit der staatsmacht, een strijd waarin onder Marius en Sylla beurtelings beide partijen overwinnen, en den weg voor Caesar's regeering en Augustus principaat banen, zij heeft menig punt geregeld, veel veranderd en aangevuld. De rechtswetenschap is ontstaan; van hare taak zich bewust geworden, heeft zij de toepassing van het civiel recht zich ter behandeling gekozen; zij heeft het verklaard; strijdvragen zijn besproken, Quintus Mucius heeft het gesystematiseerd en Servius Sulpicius is juist begonnen om het edict van den Praetor, sinds de invoering van het formulair proces door de lex Aebutia van nog zooveel meer beteekenis geworden, te bewerken. Talrijke leerlingen omgeven hem om hem te hooren, als hij over de moeielijke, telkens zich voordoende rechtsvragen spreekt, en op het forum zien zij de meest beroemde redenaars optreden, om met al de kracht hunner welsprekendheid de belangrijkste zaken te bepleiten. Daar hooren zij Cicero, in zijne rede voor Murena, den spot drijven met het formalisme van het recht, en gevoelden zij ook al dat hij overdreef en schertste, toch wisten zij dat de aequitas hare plaats naast het strenge recht had ingenomen en dat de bedoeling der partijen, niet meer alleen de vorm hunner daden, de gevolgen hunner rechtshandelingen bepaalde. Maar laat ons ook nog even een blik op de regeering van Hadrianus werpen, want ook deze was voor de rechtsgeschiedenis zoo belangrijk. De wetenschap heeft het recht praktisch naar alle zijden behandeld en bewerkt; de beide scholen hebben hunne verschillende opvattingen over zoovele onderwerpen verdedigd. Reeds is de samensmelting van civiel recht en praetorisch

recht een goed eind gevorderd, en de wetgeving, nu aan den Senaat onder invloed des Keizers toevertrouwd, heeft er met de wetenschap aan medegewerkt; eene rijke rechtsliteratuur heeft zich gevormd, die krachtig heeft bijgedragen tot de diepere en fijnere rechtskennis, tot eene scherpere en meer juiste opvatting der rechtsinstituten. Niet meer tot Italië bepaalt zich de geldigheid van het romeinsche recht, want aan gansche streken daarbuiten is het burgerrecht geschonken en niet ver is het tijdperk verwijderd, dat het een rijksrecht voor het geheele gebied des keizers worden zal. Het edict van den Praetor heeft een grooter omvang verkregen; is het naar den vorm ook een procesrecht gebleven, voor het materieele recht heeft het tevens de grootste beteekenis erlangd en, zooals het nu door Salvius Julianus is geordend en vastgesteld, zal het de grondslag worden voor de verdere bewerking des rechts. Deze zal niet meer alleen van de wetenschap uitgaan, maar vooral ook van de praktijk, die in het pas ingerichte auditorium Principis een middelpunt zal vinden, waar met den Keizer de beste en scherpzinnigste juristen de belangrijkste vragen, de meest ingewikkelde processen behandelen zullen en de keizerlijke beslissingen en rescripten, onder hun invloed ontstaan, verklaring en aanvulling tevens van het edict zullen bieden. Van Constantijn tot Justinianus is het tijdvak, dat het romeinsche recht zijn nationaliteit meer en meer verliest, onder den invloed van het ingevoerde Christendom, van de verplaatsing van den zetel des rijks buiten Rome, van de veranderde staatsinstellingen, van de unificatie der verschillende gedeelten des rijks. Vergeefs zoekt gij dan naar rechtsgeleerden, die met de vroegere juristen zouden kunnen vergeleken worden; de wetgeving is uitsluitend in de handen des Keizers en diep grijpt zij soms in het samenstel des rechts. In talrijke verordeningen wordt het naar de behoeften des tijds gewijzigd en in bijzondere en officieele verzamelingen worden die bijeengebracht ten behoeve eener praktijk, die, onmachtig de rijke literatuur te beheerschen, naar compilatien omziet, waaruit zij zal kunnen ontleenen, wat zij voor de toepassing noodig heeft. Mij dunkt, de stof is zoo rijk, zoo veelomvattend, dat de rechtsgeschiedenis wel eene afzonderlijke behandeling vereischt, die aan de hand der tijdorde ons den ontwikkelingsgang doe kennen tot het oogenblik dat Justinianus' wetgeving dien afsloot en het romeinsche recht, zooals hij dit vaststelde, voor de latere volken bewaarde. Zulk eene

behandeling heeft hare moeielijkheden, want de bronnen vloeien soms schaars en herhalingen zijn niet altijd te vermijden, maar is dit niet bij elk historisch onderzoek min of meer het geval en wordt niet juist het onzekere een prikkel tot dieper en nauwkeuriger onderzoek? Is niet de kennis der rechtsgeschiedenis in hare bijzonderheden een onmisbaar hulpmiddel bij de verklaring der uitspraken, die in de Digesten bewaard zijn, tot juist verstand van zoo vele keizerlijke beslissingen en verordeningen, tot volkomen opheldering zelfs van zoovele uitspraken der instituten? Gedurende zoovele eeuwen heeft het romeinsche recht, zooals wij dat onder dien naam verstaan, zich gevormd, zich uit en in zich zelf ontwikkeld, met die angstige vasthouding aan zijne beginselen, door die elasticiteit van zijne bepalingen, door die techniek van zijne beoefenaars, die wijzigend, aanvullend, verklarend, alles behielden en toch voortdurend gelijken tred konden houden met de eischen van het maatschappelijk leven. Daardoor heeft de geschiedenis voor dit recht en zijne kennis eene geheel bijzondere waarde en is eigenlijk de grondslag van zijne verklaring. Daarom mag zij niet als een bijzaak met eene korte aanwijzing, met een vluchtig overzicht bij de bewerking van het Justinianeïsch recht worden aangedaan, maar heeft zij recht op eene afzonderlijke plaats onder de lessen over het Romeinsche recht.

De compilatiën van Justinianus, wier inhoud toch wel de voornaamste bron is voor de kennis van het Romeinsche recht, zooals wij dien naam gewoon zijn op te vatten, vorderen door hare samenstelling evenzeer eene nauwkeurige exegetische verklaring van hare bestanddeelen als eene uitvoerige stelselmatige bewerking van haren inhoud, en wie daaraan zijne krachten wijden wil, zal niet slechts de geschiedenis des rechts maar ook zijne algemeene beginselen, zijne hoofdregelen, het verband en den samenhang zijner bepalingen reeds vooraf moeten kennen. Naast de behandeling der geschiedenis dient dus eene voorbereidende studie van de hoofdbeginselen te staan, zooals reeds de Keizer dit begreep, toen hij de Instituten deed samenstellen en die bestemde tot een eerste leerboek voor hen, die zich de beoefening des rechts ten doel stelden. Eigenlijk had Gaius die behoefte ten zijnen tijde reeds gevoeld en zijne commentariën waren voor dit onderwijs bestemd of daaruit geboren, om tot dieper onderzoek en juister inzicht in den fijnen bouw des rechts in te leiden en hen voor te bereiden die later de beroemdste juristen zouden hooren. Zal men ook nu

nog bij dit onderwijs in de beginselen des rechts de Instituten volgen of een leerboek gebruiken? Vroeger was men gewoon het eerste te doen; thans zijn bijna algemeen leerboeken in gebruik gekomen, en toch er is nog wel wat voor de vroegere gewoonte te zeggen. Men treedt zóó terstond nader tot de bronnen, maakt kennis met de opvattingen, met de wijze van uitdrukking, zelfs met de samenstelling en bewerking van Justinianus' rechtsboeken. Ik stem toe, dat, al ligt aan de verdeeling der instituten eene waarheid ten grondslag, zij toch niet kan doorgaan voor een aan de eischen der wetenschap voldoend systeem; dat zelfs de wijze, waarop die verdeeling in de instituten is uitgewerkt, in vele opzichten onvolledig, ondoelmatig en onlogisch is; maar is dit laatste niet bij eene oordeelkundige behandeling, bij eene doorgaande vergelijking met Gaius te verbeteren en aan te vullen? Het verwijt treft toch vooral hen, die door Justinianus met de om- en bijwerking van Gaius' leerboek waren belast, en die niet altijd voor hunne taak berekend bleken. Van Gaius' commentariën, en deze zijn toch de grondslag van het stelsel der Instituten gebleven, merkte te recht Rudorff op: ‘in klarster logischer Entwicklung von der Person zum Rechtserwerb und von diesem zu seiner Vermittlung durch die Geschäftsobligation fortschreitend, fasst er die Delictsobligation als den civilrechtlichen Uebergang zu dem edictalen Actionenrecht, in welchem das gekränkte Recht gegen die erlittene Verletzung reagirt.’ Ook van het Justinianeïsche recht zulk eene heldere en logische, samenhangende ontwikkeling te geven, in verband tot zijne wording uit civielrecht en edict, naar een zuiver Romeinsch stelsel, vrij van nieuwe voorstellingen, voor hen, die er eerst kennis mede zullen maken, moet, dunkt mij, nog het doel van het eerste onderwijs zijn en daartoe kunnen de instituten nog wel dienen als leiddraad, mits men die, de gebreken erkennende, vrij en zelfstandig behandele. En voldoet zelfs het systeem van Gaius niet aan al de eischen der tegenwoordige wetenschap, het is juist berekend voor eene eerste kennismaking, het heeft het voordeel een oorspronkelijk echt Romeinsch systeem te zijn, gegrond op den geworden rechtstoestand en op de opvatting van den bloeitijd der eigene wetenschap. Wel hebben Trobinianus en de zijnen Gaius' werk bij hunne omwerking slechter gemaakt, maar onbruikbaar voor dit doel schijnt het, na die bewerking, nog niet geworden, en die gebreken zijn ge-

deeltelijk zelfs leerzaam, als gevolg van den veranderden toestand of gewijzigde opvatting.

Hierdoor evenwel wil ik niet ontkennen, dat het volgen der instituten ook zijne eigenaardige moeielijkheden heeft, dat, vooral als men reeds terstond bij het voor verdere studie voorbereidend onderwijs, een volledig dogmatisch overzicht wil geven van het Romeinsche privaatrecht in zijn geheelen omvang, de instituten te veel leemten bevatten, om een geschikte handleiding te zijn, en er wel reden kan zijn om naar een handboek om te zien, waarin ook die onderwerpen worden behandeld, die men in Justinianus' leerboek te vergeefs zoekt, of die daar slechts met een enkel woord en als ter loops worden aangeduid. Er hangt hier veel af, wat men tot die inleidende en voorbereidende beoefening brengt en hoe ver men die uitstrekt. Ruim voorzeker is de opvatting, die aan het werk van den hoogleeraar Modderman ten grondslag ligt, want hij bedoelt geen onderwerp onbesproken te laten, geen rechtsinstituut voorbij te gaan. Dat met die ruime opvatting het systeem van Gaius, met zijn historischen grondslag, niet behouden kon blijven, spreekt van zelf. De schrijver handelde daarom in een eerste boek over het recht in het algemeen, over de personen of rechtssubjecten, over de zaken of rechtsobjecten, over het ontstaan en te niet gaan van rechten en over de bescherming en handhaving der rechten. In een tweede boek zal het familierecht, het zakenrecht, het obligatierecht en het erfrecht besproken worden. Helder en klaar is ieder onderwerp in zijn hoofdpunten ontwikkeld, en telkens zijn de duidelijkste bewijsplaatsen uit de rechts-boeken zelve in den tekst afgedrukt, zoodat men bij het gebruik die niet behoeft na te slaan, maar terstond met de uitspraken der oude juristen en de wijze waarop zij het onderwerp hebben uitgedrukt, bekend wordt. Dit heeft zijn vooren nadeelige zijde. Het maakt toch dat hij, die dit werk gebruikt, hier reeds alles vindende, daarmede tevreden, zich van verder onderzoek ontslagen zal achten en al licht verzuimen de werken van Justinianus op te slaan en kennis te maken met die bronnen, die wij voortdurend en altijd in handen van den jurist zouden wenschen, maar aan den anderen kant, ik kan het uit ondervinding getuigen, heeft het dit voordeel, dat het de uitspraken ook onder de oogen brengt van hen, die toch wellicht de bronnen niet zouden naslaan, en dat het den leeraar gelegenheid geeft die uitspraken bij zijn

onderwijs te bespreken, die de toehoorder nu onder zijn oogen heeft en die anders onbesproken zouden moeten blijven, omdat het corpus iuris gewoonlijk niet behoort onder de boeken, die worden medegebracht in onze universiteits-gehoorzalen.

Maar in één punt moet ik van den schrijver blijven verschillen, in de opneming namelijk der rechtsgeschiedenis in het dogmatisch overzicht van het recht. Ik merkte het reeds op, op die wijze komt die geschiedenis niet tot haar recht; zij verdient eene afzonderlijke behandeling. Daarbij een telkens teruggaan tot vroegere toestanden, een verwijzen op oudere instellingen en gebruiken verwart den blik en breekt den samenhang, of zal b.v. de juiste opvatting, het helder inzicht in den procesgang bij de oude legis actiones met al zijne gevolgen, de eigenaardige natuur van het agere per formulam, zoo als dit op den geheelen bouw des rechts zijnen invloed uitoefende, het daaruit geboren Justinianeïsch proces, het zoogenaamd Libellprocess, niet lijden door die zoo verbonden en gelijktijdige behandeling? Om het Romeinsche recht juist op te vatten, moet men zich geheel kunnen verplaatsen in de denkbeelden en opvattingen, in de gebruiken en zeden van den tijd, waarin zijne bepalingen ontstonden en de groote juristen schreven. Vooral is het van belang dit in het oog te houden, waar men het Romeinsche recht voor hen behandelt, die er nog eerst mede bekend gemaakt zullen worden. Eerst dan, als de algemeene, voorbereidende kennis verkregen is en het geldt ieder rechtsinstituut nauwkeurig en volledig in zijn geheelen omvang voor te stellen en alle uitspraken zooveel noodig te verklaren, alle vragen en moeielijkheden op te lossen, is ook de gelegenheid gegeven om het Romeinsche recht met de thans geldende bepalingen en opvattingen te vergelijken en het verband daarmede aan te wijzen. Dan mogen wij het in het licht van onzen tijd beschouwen en zijne innerlijke voortreffelijkheid, de gezonde opvatting der algemeen menschelijke betrekkingen, de kunst van ontleding aanwijzen, die het zulk een overheerschenden, doordringenden invloed verzekerden. Daardoor zal de behandeling der Pandecten vruchtbaar worden ook voor de kennis van het latere recht en belangstelling opwekken. Maar bij de instituten moeten wij ons nog zooveel mogelijk er aan houden, zou ik meenen, zuiver Justinianeïsch recht mede te deelen, zooals het toen gold, zooveel mogelijk in den geest en naar de opvatting van dien tijd,

en moeten wij ons voor elke moderniseering wachten. Ook dit zal nauwelijks mogelijk zijn, als de geschiedenis niet afgescheiden blijft van de dogmatische voorstelling, want zij zal zoo licht het karakter van dien tijd minder zuiver wedergeven, waar instellingen en inrichtingen van een vroeger tijdvak, gevolg van andere voorstellingen en opvattingen, in haar opgenomen worden. Maar evenmin mogen dan ook nieuwere denkbeelden en voorstellingen invloed uitoefenen op de behandeling van het recht, zooals het in Justinianus' compilatiën is vervat. Om de beoefening waarlijk vruchtbaar te maken, zoowel voor de geschiedenis als voor de bewerking van het nieuwe recht, is allereerst eene grondige kennis van het Romeinsche recht zelf een noodwendig vereischte, en deze kan alleen uit de bronnen zelve verkregen worden, die ons de opvattingen en voorstellingen, zoo als die toen bestonden, wedergeven. Er zijn in het recht van Justinianus nog onderwerpen, waar de leer nog niet afgesloten is, b.v. bij de rechtspersonen; er zijn er die uit een ander oogpunt beschouwd worden, dan wij gewoon zijn; ook zijn er die wij zien wegsterven, zooals het onderscheid tusschen agnaten en cognaten, de capitis diminutio; andere die pas ontstaan, de donatio propter nuptias in haren nieuwen vorm, het recht der kinderen op den boedel der ouders. Sommigen zijn sinds in het gemeene recht verder ontwikkeld, andere zijn er in verdwenen, maar als een middenpunt in de algemeene rechtsontwikkeling, zoover die zich aan het Rom. recht knoopt, staat het Justinianeïsche recht als product der rechtsgeschiedenis die voorafging en als grondslag voor de rechtsontwikkeling der volgende tijden; dit is het oogpunt waaruit het Rom. recht, naar ik meen, beschouwd en behandeld moet worden.

DE GEER.

***Het Maleisch der Molukken. Lijst der meest voorkomende vreemde en van het gewone Maleisch verschillende woorden, zooals die gebruikt worden in de residentiën Manado, Ternate, Ambon met Banda en Timor Koepang, benevens eenige proeven van aldaar vervaardigde pantoens, prozastukken en gedichten, door F.S.A. de Clercq. Batavia, W. Bruining*, 1877.**

Bij de bestaande spraakverwarring, wat men door ‘Maleisch’ te verstaan heeft, mag het niet overbodig geacht worden, vooraf op te merken, dat het Maleisch hetgeen hier behandeld wordt niet is het *eigenlijk gezegde* Maleisch, waarvan het schiereiland van Malakka de bakermat is en dat in onzen Indischen Archipel alleen op Riouw en onderhoorigheden en in enkele Mal. staten op Sumatra's Oost- en Borneo's West-Kust zuiverder is bewaard gebleven (door den schrijver met den naam van Riouwsch-Maleisch bestempeld), maar het *verbasterde* Maleisch, door den schrijver ‘gewoon Maleisch’ genoemd, de taal namelijk die over onzen geheelen Archipel, in den omgang van Europeanen met Inlanders, het gebrek aan kennis der landtaal moet vergoeden. Dat Maleisch eigent zich naar de plaats, waar het gesproken wordt, zoodat men b.v. alleen op Java, behalve het Bataviaasch-Maleisch, nog zou kunnen spreken van een Soendaneesch-Javaansch- en Madoereesch Maleisch. Zooveel Inlandsche talen of dialecten, zooveel soorten van dat Maleisch. Het is dus geen eigenlijk gezegde taal, maar een mengelmoes van allerlei bestanddeelen, waarvan men zich in het dagelijksch leven leert bedienen, en dat wel handiger, naarmate men meer verschillende deelen van N. Indië heeft bezocht.

Niettegenstaande nu de onmogelijkheid om zulk een veelsoortig patois behoorlijk te onderwijzen en de ongerijmdheid om iets, wat men ter plaatse zoo spoedig leert en leeren moet (want zonder locaal-Maleisch kan niemand in Indie leven), met heel veel moeite hoogst gebrekkig hier aan te leeren, is ‘de Maleische spreektaal’, op voordracht van den Minister Fransen van de Putte bij Kon. Besl. 30 Oct. 1872, een deel geworden van het programma voor het ambtenaars-examen. Dat de moeielijkheid bij een vergelijkend examen onoverkomelijk wordt, is duidelijk; wien toch der kandidaten zal

men een hooger cijfer toekennen, hem, die Bataviaasch-Maleisch of Menangkabausch-Maleisch, dan wel hem, die Javaansch- of Moluksch-Maleisch kent?

De lezer vergeve deze uitweiding. Niettegenstaande toch herhaaldelijk is aangetoond (o.a. door Pijnappel in zijne 'Voorrede' voor de nieuwe uitgave van het Malcisch-Hollandsch woordenboek, en v.d. Lith in zijn 'Nederlandsch Oost-Indië', blz. 290), dat dit Maleisch alleen een surrogaat is voor hen, die de *Indische taal* niet verstaan, verkeeren nog velen in de dwaling, dat integendeel dit Maleisch het middel is om met de Inlandsche b e v o l k i n g om te gaan, terwijl het toch in den regel door den dorpeling in het geheel niet, en zelfs niet door alle dorpshoofden wordt verstaan[1].

De heer v.d. Tunk heeft uit een en ander aanleiding gevonden om dat patois 'brabbeltaal' te noemen, welke vrijheid hem door de liefhebbers van dat Maleisch zeer euvel wordt geduid. Kern, 'Indische Sage in Javaansch gewaad', uitgegeven door de Koninklijke Akademie, blz. 6, wil zulk Maleisch 'Hollandsch Maleisch' noemen, en dat deze benaming uitstekend voor het Moluksch-Maleisch zou kunnen dienen, zullen wij straks zien.

Nu wij weten met welk soort van Maleisch wij te doen hebben, kunnen wij het werkje van den heer de Clercq gaan bespreken. Zooals uit den titel blijkt, moet het bevatten vooreerst: 'een lijst der in het Maleisch der Molukken meest voorkomende vreemde en van het gewone Maleisch verschillende woorden' en verder eenige 'pantoens, prozastukken en gedichten'. Reeds bij een vluchtig overzicht dier lijst wordt men getroffen door het groote aantal Hollandsche en verbasterd-Hollandsche woorden, die als eigen aan het Moluksch-Maleisch worden opgegeven - en bij nader onderzoek is dat getal zóó groot, dat men zou meenen Hollandsch-Maleisch voor zich te hebben.

Om nu niet te spreken van het aantal hier en daar *verspreide* Hollandsche woorden, treft men geheele min of meer groote *seriën* van die soort aan. Onder de B b.v.: botol (bottel), brod (brood), broek, broid (bruid); dit woord vindt men onverbasterd in het Aanhangsel, blz. 69, r. 10; toch niet omdat anders de Hollander die

1 De heer Spanjaard zou de kennis dier taal als 'de *officieele* taal van het Ned. Ind. Gouvernement in zijne aanrakingen met Indische vorsten en v o l k e n ' (ik spatieer) van *alle* candidaten willen vorderen. - Zie Handelsblad, 23 Febr. 1878.

Moluksch-Maleische verbastering niet verstaan zou? de Leidenaar althans zou er geen bezwaar meê hebben; broidegom (bruidegom); op de D: dontje (deuntje), dopis (dopjes), draf (draven), dril (drillen); op de F: fiola (viool), flak (vlek), flesko (flesch), flingger (vlieger), floer (vloer), floit (fluit) enz. enz. Onder de K vindt men zoo ook a c h t e r e e n v o l g e n s van konsèn (consent) tot korketrek (kurketrekker) d e r t i e n en van ‘kous’ tot ‘kwitantie’ (met uitzondering van één niet-Hollandsch woord) e l f, en zoo verder onder de andere letters minder sprekende voorbeelden, maar eindelijk bij de S in één reeks van ‘span (spannen)’ tot ‘stroop’ v i e r e n t w i n t i g Hollandsche woorden. Het nut van de opname dezer woorden voor den H o l l a n d s c h e n ambtenaar of particulier, die zich in de Molukken komt vestigen, is dunkt mij ver te zoeken. De groote menigte Hollandsche woorden zal toch wel voor hem geen bezwaar opleveren bij het ‘zich eigen maken van de plaatselijke uitdrukkingen en woorden’ van het Moluksch-Maleisch? Het schijnt niet gewaagd de hulp, die het lijstje van dien kant aanbiedt, voor vrij overbodig te houden.

Maar buitendien is dat opnemen van Hollandsche woorden een werk van Sisyphus; waar is het end? Wie zal absoluut durven zeggen dat dit of dat Holl. woord *wel* en een ander *niet* gebruikt wordt. Dat hangt immers alleen af van den kring waarin is waargenomen. Zoo geeft de heer van Hoëvell in zijn ‘Vocabularinm van het Ambonsch-Maleisch’ (Dordrecht, Blussé en van Braam, 1876) de woorden af(g)ekēr (afgekeurd), akordēer (accorderen), akten (akte), dag (kasi dag, groeten), kagesasi (cathechisatie), kansi (kansje), knop (knoop), klam (klamp), klar (klaar), klom (klomp) enz. op, die bij den heer de Clercq en zijn in hetzelfde jaar verschenen lijst ontbreken - en dit verschijnsel zal zich voordoen telkens, als iemand lust mogt gevoelen de lijst van Hollandsche woorden, in de Molukken in gebruik, uit zijne ondervinding aan te vullen. Ik zou wel durven wedden, dat woordjes als por (voor), of, en, toch, even goed in het Maleisch der Molukken als nu en dan in het ‘fatsoenlijk’ Maleisch op Java gehoord worden.

Heb ik dus bezwaar tegen het opnemen van Hollandsche of zóó weinig verbasterd-Hollandsche woorden, gedeeltelijk omdat het een onbegonnen werk is, en anderdeels omdat het voor den Hollander geen practische waarde heeft (stel toch, dat hij een Maleisch woord

gebruikt, waar hij met een Holl. volstaan kan, zoo zal hij van die overvloedige kennis gemakkelijk afstand doen en het woord uit zijn moedertaal gebruiken) - ook van de M a l e i s c h e uitdrukkingen hadden er verscheidene kunnen achterwege blijven. Uitdrukkingen toeh als: *taroh di ares*, 'in de gevangenis zetten', *taroh dia di blok* 'zet hem in het blok', *toewan soeka minoem beter* 'wil u een bittertje drinken', *pakejan deftig, soerat diens, masok diens, piring dolom* (*dalam*), *djangan bekin istori, satĕngah panas*, enz. enz. kunnen moeielijk gerekend worden aan het Maleisch der Molukken e i g e n te zijn; in Oost-Java althans verstaat men ze best. Dit is ook het geval met de opgegeven beteekenissen van *asal* 'als maar', *kei* 'als, gelijk' enz. die veilig kunnen gemist worden. Zoo zouden wij ook in het woord '*Matskappij*' ons 'Maatschappij' herkennende en niet onbekend zijnde met het gewone woord voor 'schip' n.l. '*kapal*' wel zoo slim zijn geweest om te begrijpen, dat *kapal koffi* beteekent 'een schip dat koffie laadt'. De schrijver moet ons wel voor zeer *bodo* 'dom' houden, dat hij ons een achttal dergelijke met *kapal* samengestelde uitdrukkingen verklaart.

Vreemd ook is het dat de heer de Cl. zich b.v. verwondert over het gebruik van *poenggoel* = *poengoet* in den zin van 'oogsten, plukken'. Dat beteekent het ook in gewoon Maleisch en in Riouwsch-Maleisch; zie Wdb. van Pijnappel n.l. eig. 'met de toppen der vingers' opnemen, afnemen, plukken.

Onder al die Hollandsche en gewoon Maleische nu schuilen d i e woorden en uitdrukkingen, welke meer bijzonder aan het Maleisch der Molukken eigen zijn. Na al het voorafgaande zal ik niet behoeven te zeggen, dat m.i. de schrijver zich bij deze getrouw had moeten bepalen aan den door hem zelf boven dit werkje geplaatsten titel. En waarom niet eenige a l g e m e e n e opmerkingen over het Moluksch-Maleisch in eene voorrede of inleiding laten voorafgaan? Nu zijn wij genoodzaakt dat lijstje met al wat het ook onbelangrijks bevat door te worstelen, alvorens ons eenig denkbeeld van het eigenaardige dier taal te kunnen vormen. De schrijver van het bovengemelde 'Vocabularium' begreep dit te regt, en spreekt in zijne Inleiding b.v. over het weglaten of aanvoegen van medeklinkers aan het eind der woorden. Dit verschijnsel, dat zich o.a. ook bij het Madoereesch zeer sterk voordoet, komt in de woordenlijst voor bij *aja aja, biso, katji* voor *ajak ajak, bisol, katjip;* daarentegen

rompis, riboes voor *rompi, riboe*, enz. Verder verdient opmerking de verwisseling der j met de dj als: *meladjoe, pertjadja* (juist als in het Madoereesch) voor *malajoe, pertjaja*; daarentegen *ajàr* voor *adjàr*. Zoo ook de eigenaardige wijziging der klinkers; zooals de ĕ in é, als: *dékat, dépa, téboe*, voor *dĕkat, dĕpa, tĕboe* (hiermeê komt overeen het Mad. *péga* voor *pĕgang*) enz.; of de overgang der ĕ of a in o als *bolom* voor *bĕlom, dolom* voor *dalam*. Voor de vergelijkende studie der Polyneesische talen zijn dit alleszins merkwaardige verschijnselen. Ik vermeld hierbij nog even, dat met geheel dezelfde klank- en medeklinker-verandering woorden als: *tola, aros, omba, koeli*, voor *toelak, aroes, ombak, koelit*, ook in het Madoereesch voorkomen.

Minder gaarne zou ik er den schrijver een verwijt van willen maken, dat hij in deze woordenlijst allerlei bijzonderheden opneemt, die de Flora en Fauna, of ook wel de nijverheid en den maatschappelijken toestand betreffen, en die men in een woordenlijst niet zou zoeken. Een verdienste is het zeker, dat hij meestal de wetenschappelijke namen van planten en dieren opgeeft. Onder de meer wetenswaardige bijzonderheden behooren ook het aantal namen van bamboesoorten (zie op het woord *boeloeh*), vischsoorten (op *ikan*), limoensoorten (op *lemoen*), grassoorten (op *roempoet*), schelpsoorten (op *tjipoe*); de sagobereiding, enz. op het woord *sagoe* en *fardoe;* vervaardiging van vischlijnen (op *tali*); tot zelfs met opgave van prijzen (!), van palmwijn (*toewak*) enz. Ter loops zij gezegd, dat de '*kamasilan*', evenals op Ambon en Ternate, ook in het Madoereesch '*akar baha*' heet, maar geen *plant* is. Dr. F.A. Jentink, conservator aan het Museum van Nat. Historie alhier, heeft de goedheid gehad een mij toebehoorend exemplaar te determineeren. Het is een Polyparium, geslacht Antipathes.

Eenigszins minder noodzakelijk, zoo niet overbodig, komt daarentegen voor de opgave van 30 soorten Chineesche kaarten in 3 dialecten (waaraan een halve bladzijde gewijd wordt, zie het woord *patoewi*); de wijze, waarop jongens knikkeren met de *kalitji;* de behandeling van pokziekten, op het word *loeti;* de aanwijzing, dat men glazen bolletjes in de Chinesche toko's kan koopen (zie op *tioep tioep*) en zoo meer.

Wat de redactie betreft, is de schrijver lang niet altijd gelukkig geweest. De verklaring van '*potong oemoer*' luidt: 'het afnemen van de jaren bij het trouwen eener weduwe, om die bij de hare

te voegen, zoodat de ongehuwde persoon spoedig sterft.' *Pindjam hari:* 'alzoo wordt genoemd het verschuiven van een paar dagen in den rouwtijd, als men, op een feest genoodigd, dat niet gaarne in rouwkleederen bijwoont, om niet verhinderd te zijn aan de feestvreugde deel te nemen.' Als ik van deze verklaring al iets begrijp, zoo is het niet veel. Omschrijvingen als deze: *rĕgèr*, 'regeeren', 'iemand dwingen onafgebroken bezig te zijn'; *sikeloti*, 'vroolijk, springlustig', ook 'een paard(!) dat zijn achterpooten opgooit', komen zeer verdacht voor.

Voorts nog de volgende aanmerkingen: *ambor* met tusschengeschoven neusklank zal wel hetzelfde zijn als het Jav. *awoer*, 'strooien, zaaien'. Zonderling mag het heeten, dat het woord *kès*, 'aap', niet als een verbastering van het Holl. 'kees' wordt opgegeven; het is immers een gewoon vocatief voor dat dier o.a. in matrozenmond. Evenzeer lag het voor de hand, waar men met zulk een Hollandsch-Maleisch als het Moluksche te doen heeft, in *haël vaël* ons 'heel wel' te herkennen. Deze afleiding was evenwel den schrijver te eenvoudig; hij zoekt het dieper en komt tot de ontdekking, dat *vaël* wellicht afkomstig zou zijn van het Arab. *faäl*, 'goed voorteeken'. Over *haël* laat hij zich niet uit; houdt hij het wellicht voor het Arab. *hal?*

Hoe de schrijver aan deze wanhopige conjectuur gekomen is, laat zich te minder begrijpen, daar hij bij *vaël* twee uitdrukkingen voegt, waarin de beteekenis van dat woord zoo ondubbelzinnig uitkomt: *dia lihat vaël* en *dia lihat haël vaël;* wat kan dat anders zijn dan 'hij ziet er wel, heel wel uit'. Dit voor de woordenlijst; nu het aanhangsel.

Ik heb ongeveer de helft der prozastukken en gedichtjes gelezen en het andere doorgebladerd, maar te vergeefs gezocht naar het eigenaardige, hetwelk de taal er van zou opleveren. In het eerste gedichtje (de pantoens) komen een paar Moluksch-Maleische[1] woorden voor. Het eenig vreemde in dit stukje is, dat de woorden *poepoe, kafoeran-firan, tomi-tomi, rao, mengïndarat* (*mĕdarat?*) in de woordenlijst niet verklaard worden. Hetzelfde geldt van de 'Tjeritera deri pada Neltje dan Heintje'. Tot het Ambonsch-Maleisch kunnen

1 Als ik hier of elders spreek van Moluksch-Maleische woorden, doe ik dit voor rekening van den schrijver.

alleen gerekend worden de woorden *bakoetjinta, paris, sono, sijo nanala, koi* en *tjigoeloe*, die in de woordenlijst verklaard worden, behalve *nanala*, waarvan de opgegeven beteekenis van 'vooruit' niet juist is; *tĕroes*, 'waarmeê het overeenkomt', beteekent dan ook: 'door, recht door, doorgaan'. Het Ambonsche pronomen *ose* vindt men op *beta* (*!*). Woorden of uitdrukkingen die van het gewone Maleisch verschillen, zouden zijn *sedang*, 64, a 1, *geser, kasih morgon* ('goeden morgen wenschen'), *mata* (66, a, 17); maar deze ontbreken in dezelfde woordenlijst, die zoo wemelt van onnoodige verklaringen; met het woord *schildwacht*, 65, 9 v.o. kan de Holl. collectie in die lijst verrijkt worden.

Trouwens de schrijver heeft een eigenaardig bogrip van het eigenaardige. Hij vindt het gebruik van *ada* in een zin als: *ia ada lagi tidor*, 'schijnbaar ongemotiveerd', en wijdt daaraan een noot, terwijl in dergelijke gevallen het gebruik van *ada* een gewone zaak is; ik verwijs hem naar het artikel *ada* en *adalah* in Pijnappels woordenboek. Maar eigenaardig en geheel verkeerd is het gebruik van *ada* in een zin als deze: 66, a, 16, *Toehan allah taala ada satoe Toehan jang bengis* - even als van het woordje *deri:* in 65, a, 9, *mama deri Heintje* (verbeeldt u in het Latijn *mater de filio* voor *filii mater*) - en dit gaat de schrijver stilzwijgend voorbij.

Ik ben tegen het wangebruik dezer woordjes te velde getrokken in de Bijdragen van het Koninkl. Inst. voor T.L. en V. van N.I., 4^{e} volgreeks, 1^{e} deel, 1^{e} stuk, blz. 166 volgg., en zal er dus hier niet verder over uitweiden, maar terugkeeren tot wat ik boven zeide, dat de eenige eigenaardigheid van deze en de volgende stukjes bestaat in het gebruik van een *enkel* Moluksch-Maleisch woord. Ik kan mij dan ook niet begrijpen, waarom de heer de Cl. ze opgenomen heeft. Toch niet als voorbeelden van stijl of om de schoone gedachten, die er in vervat zijn. De romaneske liefdesgeschiedenis van Neeltje en Heintje (zie over het alles behalve verheven karakter van de liefdesbetrekkingen der Amboneesche jongelingen en maagden van Hoëvell, 'Ambon en de Oeliassers', Dordrecht, Blussé en van Braam, 1875, en het 'Vocabularium' van denzelfden op het woord *vĕrlip*, 'verliefd') kan moeielijk anders beschouwd worden dan als een kleine bijdrage tot de massa in ellendig Maleisch geschreven werkjes door het Gouvernement en de particuliere nijverheid zoo kwistig verspreid. Iemand, die een weinig vertrouwd is met der-

gelijke lectuur, en de ondergeteekende was daartoe wel genoodzaakt sinds het ‘spreek-Maleisch’ is opgenomen onder de vakken van het Ind. ambtenaars-examen, vindt er niets bijzonders in, dan dat het doorspekt is met wat de schrijver in zijne Voorrede ‘kansel-Maleisch’ noemt.

Ook de opportuniteit voor de opname der pantoens en gedichtjes kan ik niet best bevroeden. Ik wil gaarne erkennen, dat ik weinig smaak heb voor die dichterlijke producten, maar voor de liefhebbers zijn er immers volgens schrijvers eigen aanwijzing te vinden in het bovengemelde ‘Ambon en de Oeliassers’, Hoofdstuk V, en een aparte b u n d e l ‘Pantoen-pantoen Ambon’, om niet te spreken van de ‘Taman Wandji’ van den heer Riedel. Waar zulk een ruime keuze bestaat, waartoe dan deze betrekkelijk kleine bijdrage? Waardoor zich overigens *deze* pantoens van *die* ouderscheiden, lust mij niet verder te onderzoeken, maar zeker is het, dat men ze niet behoeft te lezen om de eigenaardigheden van het *Ambonsch-Maleisch* te leeren kennen; dat zou althans veel beter kunnen geschieden uit hetgeen de heer van Hoëvell gegeven heeft. En daar toch beide werkjes, ‘het Maleisch der Molukken’ en het ‘Vocabularium van Ambonsch-Maleisch’ omstreeks denzelfden tijd verschenen zijn en hetzelfde onderwerp behandelen, zij het mij vergund de parallel nog even verder te trekken, en te vermelden dat het Aanhangsel bij het laatste behoorende zich van het eerste gunstig onderscheidt door dat het een aantal spreekwoorden bevat, voor het grootste gedeelte, zoo ver ik zie, werkelijk aan het Ambonsch-Maleisch eigen[1].

Resumeerende komt het mij voor, dat het Aanhangsel het zwakste deel in het werkje van den heer de Cl. is, dat de woordenlijst wel veel bevat, dat onbelangrijk en overbodig kan geacht worden, maar door de opname van elders nog niet verklaarde woorden nut kan hebben voor de kennis van het Maleisch der Molukken, en dat er tevens een aantal wetenswaardige bijzonderheden in schuilen, die men niet in een woordenlijst zou zoeken, maar die ik het mij tot een plicht heb gerekend aan het licht te stellen.

Leiden, November 1877.

A.C. VREEDE.

1 Dat overigens de bijdragen van den heer van Hoëvell tot de kennis der Moluksche landtaal oneindig veel belangrijker zijn, behoeft nauwelijks vermelding; zie Bijdragen v.h. Instituut, 4e volgreeks, 1e deel, 1e stuk

***Suriname. De zoogenaamde immigratie van koelies, het verderf dier kolonie en harer negerbevolking, door Seml van Praag. Amsterdam, bij M.M. Olivier*, 1877.**

***Suriname. Geen immigratie-leening, maar de beschaving harer negerbevolking, het krachtigste redmiddel dier kolonie, door Seml van Praag. Amsterdam, bij M.M. Olivier*, 1877.**

De heer S. van Praag, lid der koloniale Staten van Suriname, heeft eenige zijner redevoeringen, in genoemd ligchaam gedurende de jaren 1874-1877 gehouden, afzonderlijk uitgegeven en verkrijgbaar gesteld. In zoo verre is dit voor den lezer aangenaam, dat ze in gemakkelijken vorm onder zijne oogen komen. Maar voor de volledigheid ware het zeker wenschelijk wanneer men tegelijkertijd de argumenten zijner tegenstanders had kunnen beoordeelen. Immers het geldt de gewigtige zaak der immigratie: en daar de heer van Praag in de koloniale Staten met zijne denkbeelden alleen staat, zoude het tot richtig verstand van het vraagstuk beter geweest zijn, wanneer hij niet alleen zijne meening had medegdeeld.

De redevoeringen van den heer van Praag en van sommige zijner tegenstanders kenmerken zich door bijvoeging van een groot deel persoonlijke zaken, welke met het onderwerp in kwestie niets te maken hebben. Het ware verkieslijk geweest, deze weg te laten: voor het Nederlandsch publiek althans kan het weinig belang hebben welke grieven de leden der Staten onderling hebben. Over het geheel maken de parlementaire debatten in Suriname geenen gelukkigen indruk: aan den eenen kant ontbreekt er waardigheid, aan den anderen kant wordt er toegegeven aan eene zucht tot ellenlange redevoeringen, die, zonder in iets schade te lijden, tot het tiende gedeelte van hunnen omvang gereduceerd konden worden.

In korte trekken wedergegeven, gaat de heer van Praag van de volgende stellingen uit.

De aanvoer van vreemde werkkrachten is in Suriname niet noodig: er is overvloedige werkkracht in de kolonie aanwezig in de creolenbevolking van 40 à 50,000 negers. De vreemde werklieden zijn een element van bederf voor de creolenbevolking: zij kunnen alleen dienen om de planters te helpen, maar het is onbillijk dat daarvoor van regeeringswege geld wordt uitgegeven. Met hetzelfde geld

zoude men den neger voor het werk kunnen winnen en dien tevens kunnen opvoeden en beschaven.

Zijne tegenstanders daarentegen beweren, dat de ondervinding zoowel in Suriname als in de Engelsche koloniën genoegzaam geleerd heeft, hoe weinig er na de afschaffing der slavernij te rekenen valt op de werkkrachten der negers. De plantages kunnen naar hun inzien niet blijven bestaan zonder aanvoer van vreemde werklieden. En daar de inkomsten der kolonie hoofdzakelijk gebaseerd zijn op een behoorlijke productie van stapelartikelen, zoo, meenen zij, ishet de plicht der regeering te zorgen, dat de cultuur daarvan mogelijk blijve, door eenen geregelden aanvoer van werkkrachten.

Het ware zeer gelukkig wanneer de heer van Praag in dit geschil gelijk had, en niet zijne tegenstanders. Wie zou zich niet verheugen als de immigratie met al hare bezwaren onnoodig ware? Wie zou niet gaarne zien, dat de neger den geregelden arbeid hervatte, en op deze wijze weder een gezond element in de huishouding der kolonie uitmaakte?

Maar vóór men een oordeel over de uitvoerbaarheid der denkbeelden van den heer van Praag kan uitspreken, moet hij deze belangrijke vraag beantwoorden: op welke wijze wilt gij den neger weder aan den arbeid brengen? Want hieromtrent ontbreekt in al uwe geschriften en redevoeringen het noodige licht. Gij kunt niet volstaan met te zeggen: door beschaving, goede wetten, verbeterd onderwijs, verbeterde voeding, kleeding en woning. Dit alles is zeer wenschelijk, maar het kost geld en geeft geen waarborg dat de neger den arbeid hervat. Nog eens: hoe wilt gij hem tot den arbeid brengen? Het is in zijn belang en in het belang der kolonie gewenscht, dat hij werkt: maar wilt gij alleen overreding, of wilt gij dwang; wilt gij wederinvoering van het staatstoezicht, of wilt gij gedwongen werkovereenkomsten? In één woord geef een plan, waaruit blijkt dat gij over de zaak hebt nagedacht en dat het u ernst is.

Zoolang de heer van Praag deze vraag niet heeft beantwoord, en veeleer ontwijkt, komt het mij voor dat zijn strijd tegen de immigratie geene ernstige overweging verdient, en het is te verwonderen dat mannen van erkende scherpzinnigheid als de heeren des Amorie van der Hoeven en Oldenhuis Gratama dit gebrek in zijn betoog over het hoofd hebben gezien. Aan belangstelling in het lot van

Suriname ontbreekt het hun niet, maar als zij de immigratie bestrijden, kan men van hen vergen, dat zij weten aan te toonen, wat daarvoor in de plaats behoort gesteld te worden.

Februari 1878.

Sedert bovenstaande regelen geschreven zijn, heeft de heer van Praag in eene meeting, op 28 Februari in Felix Meritis te Amsterdam gehouden, zijne denkbeelden nader uiteengezet. Het is nu duidelijk gebleken, op welke wijze hij de negerbevolking aan den arbeid wil brengen.

Volgens hem is voor het oogenblik de instandhouding der plantages noodzakelijk: van den kleinen landbouw als middel tot herstel der kolonie verwacht hij niets. De immigratie bestrijdt hij als onnoodig en nadeelig: hij wil de negerbevolking met dwang, met humanen maar krachtigen dwang, naar de particuliere plantage terugbrengen.

De heer van Praag plaatst, naar mijn inzien terecht, het behoud der plantages op den voorgrond. Er moeten derhalve òf inheemsche òf vreemde werkkrachten aan den arbeid gesteld worden. Blijkt het nu dat zijn plan om den neger aan het werk te brengen, niet uitvoerbaar is, dan behoort ook zijn strijd tegen de immigratie op te houden. Want als er geen arbeidskrachten komen opdagen van de ééne, of van de andere zijde, dan gaan de plantages te gronde en daarmede ook de kolonie, en dit kan toch niet in zijne bedoeling liggen.

De vraag blijft nu dus: is het plan van den heer van Praag, om den neger door dwang tot de particuliere plantage terug te brengen, voor verwezenlijking vatbaar? Ik meen te mogen zeggen, dat hij daarvoor noch bij de regeering, noch bij de vertegenwoordiging, noch bij de natie in Nederland steun zal vinden. Men zal geen stap terugtreden op den weg der emancipatie. Eenmaal de slavernij afgeschaft, het staatstoezicht opgeheven, zal men die niet in anderen vorm doen herleven. Al moge men het betreuren, dat de toestand van den neger door die maatregelen eer verergerd is dan verbeterd, al moge men twijfel koesteren of de ingeslagen weg de juiste is geweest, aan terugkeer valt niet te denken.

Maar wel behoort er overwogen te worden, wat er geschieden

kan om de immigratie zooveel mogelijk in verband te brengen met de eischen van zedelijkheid en humaniteit.

En niet minder wat er moet gedaan worden voor de arme creolenbevolking, die wij bevrijd hebben van de banden der slavernij en die wij nu aan haar lot overlaten. Ons werk is in dit opzicht ook weder ten halve verricht, en het is eene verdienste van den heer van Praag, dat hij daarop met nadruk heeft gewezen, al kan men ganschelijk niet instemmen met het middel dat hij aan de hand doet.

Maart 1878.

B. HELDRING.

De Kunst-Nijverheid. Hand- en Studieboekje, tevens Vademecum voor bezoekers van Musea en Tentoonstellingen. Naar de tweede Hoogduitsche uitgave van Dr. Bruno Bucher, Custos van het Oostenrijksche Museum van Kunst-Industrie te Weenen. Amsterdam, C.L. Brinkman.

De Redactie van de Gids heeft mij de aankondiging van het bovenstaande werk gevraagd, en ik voldoe aan die uitnoodiging met te meer genoegen, omdat ik rondweg kan verklaren, dat mij in langen tijd geen werk in handen is gekomen, dat in een zoo kort bestek zulk een schat van nuttige en wetenswaardige zaken inhield, als in dit kleine boekje te vinden zijn. Ik heb het gelezen en hier en daar herlezen, en nu ik het neerleg, is het in de hoop dat dit werk in veler handen mag komen, in alle standen van de maatschappij mag doordringen en dikwijls herdrukt worden. Dit kleine boekje is eene werkelijke aanwinst in ons land, en die er kennis mede maken, zullen, als ik, dankbaar zijn aan Dr. Bruno Bucher, die het schreef, en aan allen die medegewerkt hebben, om het vreemde product op onzen bodem over te brengen.

Is het dan iets zoo ongewoons? Dat zal van de lezers afhangen. De kunst-nijverheid is waarlijk niets nieuws; zij is nagenoeg zoo oud als de mensch zelf, en men is van hare voortbrengselen omgeven, waar men zich ook bevindt, op pleinen en straten, in kerken en paleizen, in heeren- en in burgerwoningen. Het komt er maar op aan, of men geleerd heeft er belangstellend naar te zien, dan of

men die voortbrengselen gedachteloos en onverschillig voorbijgaat. Hoe het gesteld is met de ontwikkeling van den schoonheidszin die de wijze van zien en waarnemen beheerscht, of men een denkbeeld heeft hoe, en op welke wijze de groote verscheidenheid van stoffen, door den mensch tot nuttige en doelmatige vormen verwerkt, onder den invloed der kunst wordt veredeld, en zoo verder. Hoe staat het nu daarmede in Nederland - that is the question! De lezer kan voor zich die vraag het best zelf beantwoorden, maar wat men in 't algemeen veilig kan aannemen is, dat onze jongelieden met den meest mogelijken ijver alle klassen van den vijfjarigen cursus onzer H.B. scholen kunnen doorgeworsteld hebben, of alle kunde hebben opgedaan, die op een gymnasium te verkrijgen is, en jaren lang onze hoogescholen bezocht en die gelauwerd verlaten hebben, zonder nog iets te weten van hetgeen in dit boekje te leeren is, Voor al dezen is dus de inhoud van dit werk iets zeer ongewoons, en het is te hopen dat zij er kennis mede zullen maken. Het zal hun een blik doen werpen in eene menigte uitingen van volksbeschaving, die bronnen van volkswelvaart zijn, waarvan zij nu geen het minste denkbeeld hebben; zij zullen leeren met eenige kennis van zaken in hunne omgeving rond te zien, en het scheppingsvermogen en de kunstvaardigheid van den mensch leeren bewonderen in zaken die zij nu gedachteloos voorbijgaan; zij zullen bekend worden met de velerlei middelen die de kunst moet aanwenden om de voorwerpen tot dien trap van volmaaktheid te brengen dien zij bereikt hebben, zij zullen leeren schatten waarin het eene voorwerp zich gunstig van een gelijksoortig onderscheidt; wat er bekend is van de wijze, waarop zij in vroeger en later tijd werden vervaardigd, enz. enz. Dit alles is in dit boekje te vinden, aangenaam en in beknopten vorm voorgedragen. Voor lezers die grondiger studie van het onderwerp willen maken, is aan het slot van het werk eene opgave van daarop betrekking hebbende boekwerken te vinden. Wanneer men bedenkt, hoeveel jongelieden, bij het verlaten der scholen, in het onzekere zijn, welke loopbaan zij zullen kiezen, en zij hier bekend worden met eene menigte wegen, die alle tot een eervol en zelfstandig bestaan geleiden, dan is het nut, dat dit kleine boekje stichten kan, niet te berekenen.

Reeds vijf jaren geleden was de heer J.E. de Kruijff, die destijds leerling der kunst-nijverheidsschool van het Oostenrijksch Museum

te Weenen was, met de vertaling begonnen, maar het bleef bij een paar hoofdstukken, omdat hij de uitgave als ontijdig beschouwde. Nu echter bij de laatst gehouden tentoonstelling van voortbrengselen van binnen- en buitenlandsche kunst-industrie te Amsterdam de behoefte aan een technischen gids zich deed gevoelen, werd tot de vertaling van dit boekske, evenwel door een ander, besloten. ‘Eene aanbeveling’, zegt de heer de Kruijff, ‘acht ik overbodig. Het nut, wat mij zelven de studie van dit handboekje verschaft heeft, het verbreeden van den gezichtskring op kunst-nijverheidsgebied, de vermeerdering van technische kennis, die zoo onweerstaanbaar den lust opwekt tot artistiek voortbrengen - dit alles doet er mij geen oogenblik aan twijfelen of ook mijne landgenooten zullen den verdienstelijken arbeid van Dr. Bruno Bucher leeren waardeeren. Moge ook die studie ons leiden tot het besef hoeveel ons nog ontbreekt, en mede eene aansporing zijn, om het verloren goed krachtdadig te herwinnen.’

Het werk is in 15 hoofdstukken verdeeld, die door eene inleiding worden voorafgegaan. Van deze inleiding ga ik een kort verslag geven.

Alle pogingen tot verbetering van onzen algemeenen toestand moeten beginnen met de veredeling van het menschelijk karakter, en een middel om het karakter te veredelen is de kunst. Door de beoefening van het schoone moet de mensch als 't ware worden herboren, in dien zin, dat hij daardoor vrij wordt van alle banden, die de ontwikkeling van hetgeen in hem licht belemmeren.

De waarheid dezer grondstelling wordt tegenwoordig algemeen erkend, en verlichte Vorsten en Regeeringen beschouwen het als een plicht, om door het doen uitvoeren van grootsche bouwwerken, het versieren van de pleinen der hoofdsteden met standbeelden, het openstellen der schilderijen-verzamelingen, enz. den schoonheidszin bij het volk op te wekken en te veredelen. ‘Niettemin’, zegt de schrijver, als men zich beweegt in eene stad waar alles gedaan is om door de schoonste voortbrengselen van beeldhouw-, bouw- en schilderkunst den zin voor het schoone op te wekken en men de bekrompenheid van denkbeelden en de ruwheid van zeden opmerkt, die men algemeen ontmoet, zou men bijna aan dien veredelenden invloed gaan twijfelen. Als men ziet hoe een leeraar in de aesthetica, die alle paragrafen van zijn Handboek over de schoonheidsleer, alle regels voor kunstvormen van buiten kent, in 't dagelijksch

leven - onverschilligheid, ja gemis aan begrip zelfs voor het schoone aan den dag legt, dan vraagt men zich af: berust het streven naar beschaving van het menschdom door middel van eene aesthetische opvoeding, op zelfmisleiding en dwaling; moet de kunst aan de overgroote meerderheid der bevolking vreemd blijven? Zijn dan de groote uitgaven wel gerechtvaardigd, door de Regeeringen gemaakt om de kunst te beschermen?

De waarheid in deze is, dat verbetering in den maatschappelijken toestand slechts geleidelijk tot stand kan komen, en dan nog alleen wanneer *alle* beschikbare krachten aangewend worden en van alle kanten tegelijk samenwerken. Men meene niet dat het zien van de wonderen der kunst en leerstoelen voor aesthetica op zich zelf voldoende zijn, wanneer de beoefening der schoone kunsten worden veronachtzaamd. Wij moeten l e e r e n z i e n en l e e r e n g e v o e l e n. In de school voor de kunst brengen wij niet slechts ongeoefende zintuigen, maar bovendien eene menigte valsche en scheeve voorstellingen mee, die haar oorsprong ontleenen aan onze dagelijksche omgeving. Voor alles moeten wij ons daarvan ontdoen; zonder dat is de beoefening van het schoone van geen wezenlijk nut. De opvoeding daarin te willen beginnen met een verhandeling over de madonna's van Rafaël of de Venus van Milo is even ondoelmatig als het geven van een boek over de driehoeksmeting in handen van een kind, om daaruit het rekenen te leeren. Men moet van jongs af gewend worden aan het zien van zuivere vormen en harmonieuze kleuren, dan zal het *niet* schoone het oog even onaangenaam aandoen als het oor onaangenaam getroffen wordt door eene onw elvoegelijke uitdrukking. In den voorbereidenden cursus moet nie[t] de kunst zelve, maar de kunst in hare toepassing op de nijverheid, het onderwerp der lessen zijn, even als ontwijfelbaar zeker de kunstnijverheid in de tijden der oudheid aan de kunst is voorafgegaan. De beoefening der kunst mag niet langer eene zaak van weelde zijn, maar eene zaak van behoefte voor iedereen.

Maar hoe kan de kunst voor ons eene behoefte worden, wanneer wij die niet in onze omgeving zien? Hoe komt men te weten wat al of niet goede smaak is? Om op die vraag een antwoord te geven dat door een ieder kan worden verstaan, zijn de Museums van voortbrengselen der kunst-nijverheid ingericht. Engeland is daarin voorgegaan. Bij de eerste wereldtentoonstelling te Londen in 1851

leerde men inzien hoe zeer de ornamenteele kunst was verwaarloosd, en Engeland kon zich niet verbloemen dat het nog weer bij nagenoeg alle beschaafde volken ten achteren was gebleven. Van dat oogenblik af, zijn de Engelschen met alle kracht aan den hervormingsarbeid begonnen. In het Kensington-Museum werd eene verzameling aangelegd van werken uit vroegeren en lateren tijd, die waardig waren als model te dienen; kleine geschriften werden verkrijgbaar gesteld en voordrachten gehouden om den lust tot het bestudeeren der verzamelingen wakker te maken; over geheel Engeland werd een net van teekenscholen gespannen, waar industrieelen en arbeiders en in 't algemeen de jeugd, gelegenheid vonden tot oefening van hand en oog, tot ontwikkeling van het gevoel voor het schoone.

De resultaten van dit streven waren schitterend, zooals de volgende Londensche tentoonstelling elf jaren later bewees. De leering hieruit te trekken lag voor de hand, en in Weenen werd in 1864 het K.K. Museum voor kunst en industrie in 't leven geroepen en spoedig volgden andere steden dat voorbeeld. Men erkende dat voortaan de weg moest worden gevolgd, door Engeland aangewezen, wilde men niet, zeer ten nadeele van de nationale-welvaart, in de kunstnijverheid ten achteren blijven.

Het ligt in den aard der zaak dat dergelijke instellingen zich ten doel moeten stellen invloed uit te oefenen zoowel op de producenten als op de afnemers; beide moeten leeren inzien, wat goed of niet goed is, deugt of niet deugt. Kooper en verkooper zijn van elkander afhankelijk, en daarom moet op beide tegelijk gewerkt worden, in dien zin, dat de verkooper slechts smaakvolle voorwerpen uit de werkplaatsen ontvangt en de kooper niet dan zulke voorwerpen vraagt.

De zucht om door waarneming en eigen aanschouwing den smaak te veredelen bestaat gelukkig vrij algemeen. Het ontbreekt in musea als die welke hier worden bedoeld, nooit aan bezoekers, en men kan niet genoeg wijzen op het nut dat het zien van schoone vormen en smaakvolle versieringen aanbrengt. Levendiger zou echter de belangstelling en grooter het nut zijn, wanneer de bezoekers bekend waren met de velerlei middelen, die de kunst moest aanwenden om de tentoongestelde voorwerpen den bereikten trap van volmaking te geven. Als iets ons bevalt, zouden wij willen weten waarvan

en hoe het gemaakt is. Catalogussen kunnen daarop geen bevredigend antwoord geven, en het is het doel van dit werk om hieraan te gemoet te komen, enz enz.

Ziedaar in groote trekken nagenoeg den gedachtengang van dit gedeelte der inleiding. De schrijver behandelt nu verder de vraag, wat onder kunst-nijverheid te verstaan is. Het doel der eigenlijk gezegde kunstwerken is de bevrediging van het schoonheidsgevoel bij den mensch, dat der nijverheid het voorzien in zijne praktische behoeften. Het is de taak der kunst-nijverheid aan beide eischen te gelijk te voldoen. Hetgeen zij voortbrengt moet doelmatig wezen, zonder te kort te doen aan de eischen der schoonheid: het nuttige moet door doelmatige vormen en versiering worden veredeld. Hiermede zijn nu wel de algemeene grenzen van haar gebied afgebakend, maar deze grenzen zijn geene muren die niet hier en daar te overschrijden zijn. De schilderstukken, die alleen om zich zelf bestaan, behooren tot de hoogere kunst: maar dient een schilderstuk als een onafscheidelijk deel tot versiering bijv. van den wand van een vertrek, zoo behoort het tot het gebied van de versieringskunst, en zoo is het ook gelegen met de werken der beeldhouwkunst enz. Is deze bewering wel geheel waar? De fresco's bijv. maken een onafscheidelijk deel uit van den wand waarop zij ter versiering zijn aangebracht, en is het laatste avondmaal van L. da Vinci dan geen werk van hooge kunst? En de basreliefs van het Parthenon dan? Het komt mij voor, dat men beter doet om de koe flinkweg bij de horens te vatten, op gevaar af van hier of daar eene eigenliefde te kwetsen en kortweg te zeggen, dat elk kunststuk, dat niet ten volle aan de eischen van het schoone voldoet, een werk van versieringskunst is, om het even of het op zich zelf bestaat, of dat het slechts een gedeelte van een of ander geheel uitmaakt. Het kan daarom toch een werk van groote verdienste en van zeer hooge waarde zijn, al heeft het den zeldzamen trap van hooge kunst nog niet bereikt. Ik geloof dat men in 't algemeen kan aannemen dat ieder kunstenaar, hoe hoog hij zich ook later moge ontwikkeld hebben, ja, zelfs het grootste genie, begonnen is met werken van versieringskunst voort te brengen, - zoo lang - tot zijne hoogere gaven en zijne noeste vlijt hem den trap heeft doen bereiken, waar de geest van zijn werk de ziel van den beschouwer zoo hoog verheft, dat hij al het stoffelijke in zijne omgeving vergeet. Daar-

entegen, zegt de schrijver, behoort een stuk linnen, dat ons de wever levert voor dagelijksch gebruik, tot een onderdeel der nijverheid. Wanneer echter diezelfde wever een patroon in zijn doek werkt, treedt hij op het gebied der kunst-nijverheid. Men kan dus geen algemeen geldenden regel vaststellen; niet de omstandigheid dat er versiering is aangebracht, maar *hoe* die versiering is - zoowel op zich zelve beschouwd als met betrekking tot het versierde voorwerp - moet hier tot de beslissing leiden.

Nu volgen eenige regelen uit het voorgaande afgeleid, die men wel zal doen zorgvuldig na te lezen. Nooit mag de versiering van een voorwerp het gebruik belemmeren, noch de uitgedrukte gedachte in tegenspraak zijn met de bestemming. Doel en versiering mogen nooit in hun wezen met elkander in tegenspraak zijn. De stof waaruit een voorwerp is samengesteld oefent invloed uit op de keuze der versiering, en zoo verder. Al die regelen worden in het werk, ieder afzonderlijk, kort maar zakelijk behandeld, en eischen de volle aandacht van den lezer. Men kan die beschouwen als wetten voor hen die voortbrengen en ook als gronden, waarop de beschouwer zijn oordeel bouwen kan. Daarom hoop ik van harte, dat zij, in het belang onzer kunst-nijverheid, door velen onder ons, koopers en verkoopers, zorgvuldig zullen bestudeerd worden.

De versieringskunst ontleent hare motieven aan de bezielde en onbezielde natuur. Dit ontleenen mag echter geene bloote navolging zijn, wanneer het tot versiering van een of ander voorwerp moet dienen. Van de wijze hoe, en op welke gronden die omwerking, die in de kunsttaal *stilizeeren* genoemd wordt, gebeurt, wordt een algemeen denkbeeld in eenige korte trekken gegeven.

Nu nog de verklaring van het woord *stijl*. In verschillende tijdperken, en binnen dezelfde tijdperken weer bij verschillende volken, heeft de scheppende kunst eene eigene wijze van zich te uiten, als 't ware eene nieuwe taal gevormd, waarvan inzonderheid de bouwkunst zich veelvuldig bediend heeft, maar waarvan men de eigenaardige termen ook in de versieringskunst terugvindt. Die taal heet de *kunststijl* van zekere periode, en bij één en dezelfde voorstelling mogen geene vormen van verschillenden stijl met elkander vermengd worden, zonder den goeden smaak grof te beleedigen. Daarom is het een eerste verreischte voor hem, die zich op eenigerlei wijze met de kunst wil bezighouden, dat hij bekend zij met

de verschillende stijlen, en daar deze het duidelijkste spreken in de werken der bouwkunst, begint de schrijver zijn werk met een beknopt overzicht te geven van de voornaamste bouwstijlen.

Ik heb geen beter middel weten te vinden, om een denkbeeld te geven van den rijken inhoud van ieder hoofdstuk en van de beknopte wijze van voordracht, dan eenvoudig eene vluchtige schets te schrijven van de inleiding, die, even als ieder ander gedeelte van dit boek, één op zich zelf staand geheel uitmaakt. De gezonde denkbeelden, de volledige uitwerking der behandelde stof, de grondige kennis en de logische volgorde in de zeer beknopte beschrijving maken van dit en van ieder ander hoofdstuk, waarin het werk verdeeld is, een volkomen afgewerkt geheel, dat mij voorkomt zeer juist te beantwoorden aan het doel dat de schrijver zich gesteld heeft. 't Is verre van ons, zegt hij, aan dit werkje eene plaats te willen toekennen naast de werken, die meer bepaald tot degelijke studie en volledige kennis moeten geleiden. Wij beoogen alleen een nuttig geleide te geven bij 't bezoek van verzamelingen van kunst-nijverheid en een vraagbaak te zijn voor leeken, ten einde, zoo mogelijk bij dezen en genen meer belangstelling en den lust op te wekken tot dieper studie van dit onderwerp.

Het is eene groote verdienste van deze inleiding en in 't algemeen van dit boek, dat het slechts dat gedeelte der kunst-nijverheid behandelt, dat door middel van 't geschreven of gesproken woord kan geleerd worden, en de kunst zelf geheel buiten behandeling laat. De taal der beeldende kunsten is de vorm, die door aanschouwing moet genoten worden en de ziel plotseling treft; daarom is zij voor ieder die haar geleerd heeft, licht verstaanbaar, terwijl integendeel de uitvoerigste beschrijving onmachtig is, om vorm en kleur voor de verbeelding te halen, veel minder dat soort van schoon voor het gezicht te tooveren. Verder zij den schrijver dank gezegd, dat hij ons holle theoriën, hoogdravende redeneeringen of philosophische beschouwingen over het schoone enz. spaart. Die redeneeringen hebben, wat de beeldende kunsten aangaat, nog nooit anders dan noodelooze vermoeiing uitgewerkt, zonder ooit eenig nut te doen.

Hoofdstuk I geeft een overzicht van de bouwstijlen. Zij worden in vier hoofdafdeelingen gedeeld, als: A. *de Oudheid*, en dit omvat den Indischen stijl, den Egyptischen, Assyrischen en Perzischen stijl, den Chineeschen den Griekschen, Etruskischen en Romeinschen stijl. -

B. *de Oudchristelijke tijd*. - C. *de Middeleeuwen*, omvattende den Oosterschen stijl, den Bijzantijnschen, Romaanschen en Gothischen stijl. - D. *de Nieuwere tijd*, die de Renaissance, den Barokstijl en Rococo en den style-Empire bevat.

Dit hoofdstuk vormt weer een afgerond geheel, en ofschoon het op zich zelf staat en vreemd is aan al wat verder volgt, moet het toch als eene onmisbare inleiding tot het overige van het werk beschouwd en dus zorgvuldig bestudeerd worden. Niet alleen is het noodzakelijk voor de kennis der verschillende stijlen, maar de schrijver heeft daarbij tevens gelegenheid gevonden om de beteekenis te verklaren van een groot aantal vaktermen en uitdrukkingen, die bij het behandelen der technische kunsten dikwijls zullen voorkomen. Intusschen is men hiermede op het gebied der vormen gekomen en zijn er dan ook eenige platen ter opheldering gegeven. Maar nu juist tegen deze platen heb ik eene zware grief. Zij zijn te klein, te arm en niet genoeg uitgewerkt. ‘De hier gegevene houtsneden maken ten minste de hoofdstijlen duidelijk,’ zegt de schrijver in zijn voorbericht. ‘Door de tegenoverstelling van de Dorische en Ionische zuilen is het verkrijgen van eene juiste voorstelling van de karakteristieke eigenaardigheden dezer beide bouwstijlen gemakkelijk geworden.’ - Toegestemd, maar is dat voldoende? Moet in een werk over kunst-nijverheid de leek niet tevens getroffen worden door hun verschillend schoon! Is dit zelfs niet de hoofdzaak bij het bespreken der werken van schoone bouwkunst? Hoe geheel verschillend, hoeveel dieper zou de indruk zijn, wanneer de hoofdgestellen, de kapiteelen en basementen van beide ordes in hunne volle ornementatie op grooter schaal voor het oog van den beschouwer gesteld waren, zooals dit, om een voorbeeld te noemen, in het boek der uitvindingen gebeurd is, ofschoon de clichés daar bitter afgesleten zijn. En daarenboven, wat baat het aan een onkundige, over een echinusprofiel, over de spira, enz. te spreken, wanneer de afbeelding waarop gewezen wordt veel te klein is om zich een denkbeeld van die vormen te kunnen maken? Eenige houtsneden op grooter schaal zoude het werk niet den vorm van een ‘zakboekje’ hebben doen verliezen, of het noemenswaard verzwaard hebben. Laat ons hopen dat het debiet zoo groot zal zijn, dat de uitgever bij de volgende drukken er niet tegen op zal zien, om zijn keurig boekje me eenige grootere en meer uitgewerkte platen te verrijken. Het zou er zooveel door winnen!

Met het einde van dit hoofdstuk begint het eigenlijke werk, het technische gedeelte der kunst-nijverheid. Het voorafgaande was voorbereiding en beslaat 34 bladzijden van de 216 die het werkje bevat.

Van dit technisch gedeelte moet ik mij bepalen tot het opgeven van de verschillende hoofdstukken waarin het verdeeld is. Zij dragen het opschrift van *Tekstiële kunst*, van *Lakwerk, Email, Mozaïek, Glas-Schilderen*, van *Schrift, Druk* en *Graphische kunsten*, van *Boekbinden, Glas, Ceramiek, Hout, Steen*, van *Plastiek in zachtere stoffen*, en eindelijk van *Metaal*.

Ieder van deze hoofdstukken maakt weer een op zich zelf volkomen afgewerkt geheel uit. Zij zijn daartoe in eene menigte onderdeelen verdeeld. Zoo is, om een voorbeeld te geven, het hoofdstuk *Metaal* verdeeld in:

A. *De Metalen: IJzer, Koper, Zink, Tin, Lood, Aluminm, Zilver, Goud*, en *Metaalverbindingen*, als: *Brons, Messing, Tombak, N. Zilver*.
B. *Het verwerken van de Metalen*, als: *gieten, walsen en trekken, smeden, verbinden, afwerken en verfraaien*.
C. *Bijzondere kunstbewerkingen. Toreutiek, Munten en Medailles, Wapens en Goudsmidswerk*.

Het is schier onmogelijk om van een dezer gedeelten een uittreksel als proef van inhoud en bewerking te geven. Elk onderdeel omvat een aaneenschakeling van zoo ongelooflijk veel interessante bijzonderheden, dat men na verschillende vergeefsche pogingen moet eindigen, met den raad te geven om het werk zelf in handen te nemen. Men is geneigd te zeggen: ziet in de rondte van u, of beter nog plaatst u voor een bazar of een grooten winkel - die verzamelingen van kunst-nijverheid in de steden - kiest uit de menigte voorwerpen één, dat het meest uwe aandacht trekt en onderzoekt het dan in het boekje. Het zal u den aard van de stof, de wijze van bewerking, de geschiedenis van vroegere toestanden, de ontwikkeling tot de tegenwoordige, het zal u de menigte middelen leeren kennen, die de kunst heeft uitgedacht om hare denkbeelden in die stof te kunnen uitdrukken; kortom, het zal u een zoo volledig antwoord op uwe vragen geven, dat gij het boekje, volkomen tevreden over hetgeen gij gevonden hebt, zult neerleggen, met het vaste voornemen om het nog dikwijls te raadplegen. Ik heb er veel uit geleerd en hoop er nog veel uit te leeren, en het is op

grond van die opgedane ondervinding, dat ik van harte wensch dat het werkje in veel en velerlei handen moge komen, vooral in die van de aankomende jongelingschap. Behalve de geschiktheid die het boek als vademecum voor een ieder bezit, bij het bezoeken van Musea en tentoonstellingen, zou het bij deze een goede gids kunnen zijn in de keuze van een beroep. - Als prijs voor de scholen, vooral voor teekenscholen, is het bijzonder geschikt.

De heer Brinkman heeft veel eer van den lieven vorm en de keurige bewerking van dit boekje. Moge het, in zijn belang en tot nut van het publiek, dikwijls herdrukt worden.

Tilburg, Jan. 1878.
C.C. HUIJSMANS.

Handleiding tot de beoefening der Cosmographie, door Dr. G. van Hennekeler. 's Gravenhage, bij de Gebroeders van Cleef.

Toen ik dezen zomer een exemplaarontving van Dr. Hennekeler's ‘Handleiding tot de beoefening der Cosmographie’, nam ik het met belangstelling ter hand. De bestaande leerboeken voldeden mij geen van alle, en ik hoopte eindelijk een werkje te vinden, dat in mijn smaak zou vallen.

Een vluchtige kennismaking deed mij aangenaam aan; ik besloot het met aandacht te lezen, om te onderzoeken of ik het bij mijn lessen als handleiding zou kunnen gebruiken. Ik wil trachten den indruk weer te geven, dien het daarbij op mij gemaakt heeft.

De indeeling komt mij zeer geschikt voor. De schrijver gaat uit van de dagelijksche beweging des hemels, om daarna achtereenvolgens te bespreken de aarde, de zon, de maan, de planeten, de kometen en de vaste sterren; aan het slot vindt men een korte behandeling van enkele instrumenten en een hoofdstuk over chorographie. Alleen acht ik het wenschelijk, dat elk leerboek over kosmographie een inleiding bevat over plaatsbepaling in het vlak en plaatsbepaling op het boloppervlak; hieraan zou dan toegevoegd kunnen worden de behandeling van sommige stellingen uit de stereometrie, die telkens te pas komen, zooals bijv. die betreffende den hoek, welken twee groote cirkels met elkander maken. Ook zou een korte bespreking van den

astronomischen kijker en van de optische as daarvan op haar plaats zijn, omdat de leerling dan terstond een voorstelling zou krijgen van de wijze, waarop men de verplaatsing van een ster nauwkeurig kan nagaan.

In het eerste hoofdstuk, over de dagelijksche beweging des hemels, mis ik een verklaring van hetgeen men onder hemelgewelf te verstaan heeft, iets dat aan een eerstbeginnende lang niet helder voor den geest staat; vervolgens een beschrijving van de verschillende soorten van hemellichamen, die waargenomen kunnen worden. Het is toch wel wat zonderling, dat de lezer eerst op blz. 217 verneemt hoe de planeten zich voordoen, terwijl reeds op blz. 43 haar overeenkomst met de aarde tot bewijsgrond strekt voor de aswenteling der aarde. Dikwijls maakt de schrijver zich schuldig aan het gebruik van woorden of uitdrukkingen, waarvan geen verklaring gegeven is, en waarvan de *juiste* beteekenis niet ondersteld kan worden aan den lezer bekend te zijn. Reeds in § 1 wordt gesproken over het Noorden, Oosten, enz., zonder dat meegedeeld wordt, wat men hieronder te verstaan heeft. In § 14 wordt gesproken van een ster, die in het Zuiden staat; in § 18 van een zonnedag; in § 23 van sterrentijd; in § 24 van een hemellichaam, dat zich ten noorden van de Ecliptica bevindt; in § 27 van de hoogte, waartoe de Equator zich verheft boven den horizon; in § 28 van een ster, die ten noorden van het toppunt culmineert; in § 29 van een uurwerk, geregeld volgens den doorgang van het lentepunt; in § 41 van een boog van één graad, van de kromming van een cirkel en van een ellips; in § 50 van een sterrenbeeld; in § 71 van de dichtheid der aarde; in § 72 van perihelium; in § 78 van noorder horizon; in § 79 van het stellen eener globe voor de breedte eener plaats; en dit alles geschiedt meestal zonder eenige verklaring. Dit alleen maakt het boek reeds ongeschikt voor eigen onderricht en vereischt een leermeester, die al deze gapingen aanvult.

In het tweede hoofdstuk, over de aarde, is ingelascht de plaatsbepaling in het vlak en die op het boloppervlak. Zooals ik reeds gezegd heb, zag ik deze liever in een inleiding behandeld. Overigens is de inhoud van het hoofdstuk over de aarde, even als dat over de zon, goed gekozen, hoewel het vreemd is dat de schrijver de bepaling van de massa der aarde bespreekt in het hoofdstuk over de zon.

In het hoofdstuk over de maan zou ik een enkele paragraaf gewijd willen zien hebben aan de beteekenis van de epacta, het gulden getal, enz., woorden, die in het geheele boek niet genoemd worden.

Aan het eind van het hoofdstuk over de planeten heb ik te vergeefs gezocht naar een uiteenzetting van de hypothese van Laplace. Deze hypothese geniet de eer van zeer aantrekkelijk te zijn voor velen, en er bestaan daaromtrent zulke vreemde voorstellingen, dat het mij wenschelijk voorkomt aan jongelieden haar juiste beteekenis te doen kennen. Bovendien treedt in haar de groote waarde van het stellen van hypothesen duidelijk aan den dag.

Het hoofdstuk over kometen en vallende sterren heeft mij het minst voldaan. Zooals ook in het buitenland gewoonte is geworden, wordt Schiaparelli genoemd als de man, die het verband aangewezen heeft tusschen vallende sterren en kometen, wat volkomen juist is, maar wordt het diepste stilzwijgen bewaard over den Nederlander, die Schiaparelli den weg gewezen heeft. Prof. Hoek had reeds onderzoekingen gedaan over den gemeenschappelijken oorsprong van verschillende kometen, en daarbij belangwekkende resultaten gekregen. Van het denkbeeld van Hoek tot dat van Schiaparelli is de stap niet groot.

De lezer komt niet te weten welk verschil er eigenlijk bestaat tusschen een komeet en een planeet, want ik vermoed dat hij niet tevreden zal zijn met de mededeeling, dat de excentriciteit der kometenbanen grooter is dan die der planetenbanen. Alleen verneemt hij in § 138, dat men de meteoorsteenen evenals de vallende sterren voor lichamen van kosmischen oorsprong houdt. Is de lezer nu bijzonder scherpzinnig en kent hij de beteekenis van de uitdrukking ‘kosmischen oorsprong’, dan zal hij zich herinneren dat vallende sterren en kometen dezelfde afkomst hebben en tot het besluit geraken dat dus ook de kometen vreemdelingen in ons zonnestelsel zijn. Maar ik acht het niet wenschelijk zooveel aan den lezer over te laten.

In het hoofdstuk over de vaste sterren vindt men verscheidene sterrenkaartjes, die zeer geschikt zijn om den leerling zijn weg te leeren vinden aan den sterrenhemel.

De druk is zeer goed en heeft niets van het afschrikwekkende, waaraan die van vele leerboeken mank gaat. Ook is de schrijver niet karig geweest met figuren, mede een belangrijk iets. De stijl is in den regel gemakkelijk. Jammer is het, dat ik bij al dit goede te wijzen heb op groote gebreken.

De schrijver drukt zich dikwijls zeer zonderling uit. Zoo wordt gesproken in § 2 van plaatsen, die op richtingen gelegen zijn; in § 3 van het verlengen van een richting; in § 4 van de gezichtslijn van

een hemellichaam; in § 22 van een hoek, die gelijk is aan een boog en van een plaatsbepaling, die afhankelijk is van de plaats van den waarnemer; in § 29 van het overbrengen van den tijd door den galvanischen stroom; in § 47 van een lichtstraal, die in schuine richting een middenstof ontmoet; in § 60 van het vereenvoudigen van het zonnestelsel door het beschouwen van de aarde als planeet; in § 61 van een lichtstraal, die zich beweegt en van ellipsen, die in groote assen overgaan; in § 78 van parallelcirkels die schuiner staan op den horizon, zonder dat het duidelijk is of de hoeken, welke die cirkels met den horizon maken, grooter zijn of kleiner.

Een der meest geliefkoosde uitdrukkingen van den schrijver is: de richting van het Westen naar het Oosten. In § 1 wentelt het hemelgewelf van het Oosten naar het Westen; in § 23 wordt de rechte klimming van het Westen naar het Oosten geteld; in § 30 draait de aarde van het Oosten naar het Westen; in § 59 beweegt zich de aarde van het Westen naar het Oosten om de zon; in § 88 zelfs de geheele sterrenhemel langzaam om de as van de Ecliptica in de richting van het Oosten naar het Westen, enz.

Is het den schrijver nooit in de gedachten gekomen: 1°. dat men op twee wijzen kan draaien van het Oosten naar het Westen; dat, wanneer men met het gezicht naar het Oosten staat, men zoowel rechtsomkeert als linksomkeert kan maken; en 2°. dat de uitdrukking in negentig van de honderd gevallen, waarin hij ze gebruikt, niet den geringsten zin heeft en dus onzin is? Hoe kan bijv. de aarde van het Oosten naar het Westen draaien, daar elk Oostpunt en Westpunt met de aarde meedraait? Ik onderwerp aan het oordeel van den schrijver een andere wijze van uitdrukking: in den zin van den horlogewijzer en in den zin tegengesteld aan dien van den horlogewijzer. Maar daarbij vergete men niet dat de plaatsing van den beschouwer steeds aangegeven moet worden. Zoo draait bijv. de aarde om baar as in den zin tegengesteld aan dien van den horlogewijzer, als men zich geplaatst denkt met de voeten in den Equator en met het hoofd in het noordelijk halfrond. De schrijver heeft aan die plaatsing van den beschouwer niet gedacht. Dit blijkt uit verschillende figuren, bijv. uit n°. 22, 43, 51, 53, 58, 59, 66, 73 en 92. De schrijver bedoelt met een draaiing in de richting van het Oosten naar het Westen steeds eene in de richting van het Oosten over het Zuiden naar het Westen (dus in den zin van den horloge-

wijzer); hij denkt zich het Noordpunt boven aan de teekening en van daar, dat die figuren ons aangeven wat een beschouwer zou zien, als hij met de voeten in het vlak van equator of ecliptica stond en met het hoofd in het *Zuidelijk* halfrond. Nu vind ik het zeer goed dat de lezer de zaak ook van die zijde leert bekijken, maar hij moet er op opmerkzaam gemaakt worden, omdat hij onwillekeurig zich altijd in het noordelijk halfrond geplaatst denkt.

Eenmaal schijnt de schrijver de uitdrukking ‘in de richting van Oost naar West’ te hebben willen verscherpen. In § 38 lezen wij dat een beschouwer het slingervlak van een Foucaultschen slinger van het Oosten door het Zuiden naar het Westen ziet draaien. Maar, o noodlot! de beschouwer wordt ondersteld aan de Noordpool te zijn. En nu staat er geschreven, dat aan de Noordpool zal zijn noch Oost noch West.

Dikwijls vindt men uitdrukkingen als: ‘laat de cirkel P A P' het hemelgewelf voorstellen’, ‘de lijn M A het equatorvlak’, enz. Veel liever zou ik zeggen: laat de cirkel P A P' de doorsnede zijn van het vlak van teekening met het hemelgewelf; laat de lijn M A de doorsnede zijn van het vlak van teekening met het equatorvlak.

Onaangenaam werd ik aangedaan door den inhoud van § 34. Daarin wordt een bewijsgrond voor de draaiing der aarde om hare as gezocht in de zoogenaamde middelpuntvliedende kracht. Weinig valsche voorstellingen zijn zoo hardnekkig en tarten zoo zeer het gezond verstand als die omtrent de middelpuntvliedende kracht. Werkelijk lezen wij in § 34 dat een lichaam, hetwelk zich om een as beweegt, zich van die as *tracht te verwijderen met een kracht*, waarvan de versnelling gelijk is aan die van de middelpuntzoekende kracht *volgens het beginsel der gelijkheid van werking en terugwerking*. Zulk een lichaam schijnt neiging te hebben om met de kracht op den loop te gaan! Maar zeker is het dat, wanneer alle beginselen zoo slecht toegepast worden als het aangehaalde, wij ze liever alle over boord moesten werpen.

Het kan ons nu ook niet verwonderen te moeten hooren dat ‘de zwaartekracht de resultante is van de aantrekkingskracht en de middelpuntvliedende kracht’, en een formule te moeten aannemen voor de versnelling der zwaartekracht als volkomen juist, hoewel zij slechts een benadering is.

Intusschen staat de schrijver niet alleen. Niet lang geleden werd

op een eind-examen, waar ik kwam luisteren, een mijner leerlingen bij de behandeling van den conischen slinger in de war gestuurd door den examinator, die met geweld den candidaat een middelpuntvliedende kracht op wilde dringen, terwijl deze maar beweerde dat zij niet bestond. Natuurlijk dolf de kandidaat het onderspit in den strijd.

In § 38 ontmoeten wij ook iets bijzonders. Daar zal bewezen worden de uitdrukking voor den hoek, waarom op een bepaalde breedte het slingervlak van een slinger in een uur schijnt te draaien. Het geheele bewijs berust op de volgende uitspraak (blz. 57): 'Is de plaats A in B gekomen, en trekken wij BD evenwijdig aan AC, dan is BD de richting geworden, waarin de slinger schommelt'. Het is maar jammer, dat een slinger niet in een richting schommelt, maar in een vlak, en dat de schrijver vergeet te zeggen waarom de doorsnede van slingervlak en horizon samenvalt met de lijn BD. Dit laatste is even moeilijk te bewijzen als de geheele formule. Ik zie geen kans de formule elementair te bewijzen zonder gebruik te maken van de rotatie-theorie van Poinsot. En toch schijnt de redeneering van den schrijver een eerbiedwaardigen oorsprong te hebben. Ik heb haar ten minste ook eenmaal in Roermond bij het eind-examen hooren voordragen, gedeeltelijk door een kandidaat, gedeeltelijk door een examinator.

Een bepaalde fout maakt de schrijver nog in § 63, waar hij zegt dat 'de parallaxis eener ster bij een loodrechten stand van den straal der aardbaan met de richting van ster en zon haar grootste waarde heeft,' hetwelk nog al bewezen wordt! De parallaxis van een ster is het grootst als de lijn, die de ster en de *aarde* verbindt, den grootst mogelijken hoek maakt met de lijn die de aarde en de zon vereenigt.

De schrijver zou goed gedaan hebben, als hij wat meer had doen uitkomen dat men de richting, waarin een ster van uit het middenpunt der zon gezien zou worden, aangenomen heeft als de ware richting. Evenzoo bij de dagelijksche parallaxis, dat de richting, waarin men een lichaam van uit het middenpunt der aarde zou zien, als de ware beschouwd wordt. Hij zou dan duidelijk gemaakt hebben waarom men de uitdrukkingen ware en schijnbare hoogte eener ster gebruikt.

De verklaring van het verschijnsel van aberratie vind ik niet zeer

helder, evenmin als de uiteenzetting van de ongelijkheid der zonnedagen ten gevolge van de helling van den equator op de ecliptica.

Bij de bespreking van de praecessie wijst de schrijver (blz. 169) op twee ongelijke krachten die de aarde in onderling tegengestelde richtingen trachten te doen draaien. Als hij gelet had op de gemeenschappelijke verplaatsing naar de zon, zou hij gezien hebben dat die beide krachten, behalve een verplaatsing evenwijdig aan de lijn, die het middenpunt der aarde met dat der zon verbindt, nog een draaiing aan de aarde geven in *denzelfden* zin.

In § 93 heeft de schrijver zich een zonderlinge bewering laten ontvallen. Hij zegt dat de grootste hellingen van de Ecliptica met den horizon zullen waargenomen worden ten tijde van de nachteveningen. Het kost toch weinig inspanning te begrijpen dat de horizon van een bepaalde plaats in den loop van elke aswenteling der aarde achtereenvolgens alle hoeken met de Ecliptica maakt, die hij kan maken.

Ook zou ik niet gaarne willen onderschrijven wat in § 114 voorkomt, dat de werking der zon de oorzaak is dat de springvloeden *eenige dagen* na nieuwe en volle maan plaats hebben. Over de vloedgolf wordt niet gesproken, terwijl de verklaring van hetgeen men onder haventijd verstaat hoogst gebrekkig is.

En wat moet een physicus niet ondervinden als hij in § 116 leest, dat het gemis van een merkbaren dampkring op de maan ook in zich sluit het ontbreken van water op onzen wachter, *daar er dagen zijn van* 300 *onzer gewone uren?*

Ik wil mijn beschouwing eindigen, na nog opgemerkt te hebben dat fig. 108 zonder eenige verklaring gebleven is.

Bij al het onvolmaakte in het boek, ben ik niet blind voor het goede. En omdat veel onschadelijk gemaakt kan worden door aanwijzingen van den leeraar, zou ik het waarschijnlijk bij mijn lessen te Roermond ingevoerd hebben, zoo ik niet tot anderen werkkring ware geroepen geworden. Ik wensch aan het boek van harte een tweede uitgave toe, maar dan te gelijk aan den schrijver den lust om met de meeste zorg na te gaan waar verbetering is aan te brengen. Dan kan het naar mijn inzien een zeer goed leerboek voor de kosmographie worden.

Breda, 11 Sept. 1877.

V.A. JULIUS.

***De Oostersche quaestie en het Hedendaagsche Volkenrecht, door Mr. J.A. van Gilse. N°. 7 der Stemmen over Staatkundige en Maatschappelijke Vraagstukken, onder onder leiding van D.C. Nijhoff. Culemborg, Blom en Olivierse*, 1877.**

‘Het zwaartepunt van Europa’, zeide reeds Talleyrand, ‘ligt aan de monden van den Donau’. En zeker van alle internationale questies, die Europa in den loop dezer eeuw hebben beroerd, is er geene die een meer duurzamen invloed gehad heeft op de onderlinge verhouding der groote mogendheden, dan de Oostersche. Of zij nu aan de oevers der Spree hare oplossing te gemoet gaat? Wie zal bij de verrassende gebeurtenissen der laatste weken een bevestigend antwoord wagen.

Het is zeker moeielijk, over een vraagstuk, dat reeds zoo veel hoofden heeft bezig gehouden, iets nieuws te zeggen. Zelfs de geschiedenis der Turksch-Russische verwikkelingen verveelt door hare eentonigheid. Bijna 50 jaar geleden schreef de Russische gezant te Londen, Vorst Lieven, aan Nesselrode: ‘De Hertog van Wellington en Lord Aberdeen stellen alles in het werk om van mij vertrouwelijke mededeelingen aangaande onze aanstaande vredesvoorwaarden met Turkije uit te lokken. Ik heb het nuttig geoordeeld dienaangaande slechts de verzekeringen te herhalen in de verklaringen van den Keizer vervat. Bij dergelijke algemeenheden bepaal ik mij, want elke omstandige mededeeling over een zoo netelig punt zou inderdaad gevaarlijk zijn; zoo wij eenmaal de artikelen van ons verdrag met onze bondgenooten gaan bespreken, zullen wij hen niet kunnen tevreden stellen zonder groote opofferingen. De vrede moet in ons kamp geteekend worden en eerst wanneer hij gesloten is moet Europa de voorwaarden kennen. Het is dan te laat om er tegen op te komen, en men zal geduldig verdragen wat men niet meer zal kunnen beletten.’ Ik zou vermoeden dat Schuwaloff voor eenige maanden ongeveer hetzelfde naar Petersburg zal hebben geschreven. Waar het hoofddoel der Russische staatkunde onveranderd is gebleven, zijn de middelen bijna altijd weder dezelfde. Is het Westen verdeeld of in vredelievende stemming, dan haast Rusland zich om weder eenige stappen voorwaarts te doen op

den weg die naar Constantinopel leidt. Het is dezelfde gang van zaken die altijd terugkeert, het zijn dezelfde redeneeringen, dezelfde leuzen, dezelfde aanspraken die wij sinds de dagen van Catharina II altijd op nieuw hooren uitspreken en verkondigen.

Of een geschiedenis dier reeks van verwikkelingen die de Oostersche questie doorloopen heeft, daarom alle aantrekkelijkheid verloren heeft? Ik zal de laatste zijn om het te beweren; ik ben er integendeel den heer van Gilse dankbaar voor dat hij ons in korte trekken de gebeurtenissen in het Oosten in het geheugen heeft teruggeroepen. Aan het standpunt dat hij bij zijne beschouwing inneemt breng ik volmondig hulde. Wie zal het niet met hem betreuren, dat ‘in het internationaal verkeer der volkeren niet recht en billijkheid, maar macht en willekeur beslissen?’ Wie niet met hem naar het tijdstip verlangen, ‘wanneer bij alle regeeringen de wil steeds en onveranderlijk zal voorzitten om ieders recht te erkennen en te eerbiedigen?’

Dat de schrijver er op dit standpunt niet toe komt om de anti-Turksche beweging van Gladstone toe te juichen, verwondert mij geenszins, al kan ik mij ook met de verklaring die hij van Gladstone's houding geeft niet ten volle vereenigen. Ik zou bij die verklaring aan staatkundige partijzucht - waarboven nu eenmaal de eerlijkste staatslieden zelfs zich niet schijnen te kunnen verheffen - een kleine plaats wenschen in te ruimen en daarnaast op de eigenaardige persoonlijkheid van Gladstone wijzen, die, volgens het oordeel van sommige zijner landgenooten, op den aartsbischoppelijken zetel van Canterbury beter zou passen dan in het Ministerieel Kabinet of in het Parlement. Dat een staatsman van de jaren, de ondervinding en de talenten van Gladstone, nog zoo vatbaar voor indrukken is gebleven, en een zoo groote mate van gemoedelijkheid, wij zouden haast zeggen van naïveteit heeft behouden, is zeker een merkwaardig verschijnsel. Want naief is het toch inderdaad wanneer hij in een zijner laatste opstellen over den aanstaanden vrede de hoop uitspreekt dat Rusland het in 1856 afgestane deel van Bessarabië niet terug zal verlangen, en de aanspraken van Montenegro op een zeehaven als een eisch beschouwt, waarvan de afwijzing een beleediging zou zijn voor het rechtsgevoel van gansch Europa. Of nu het innerlijk besef van Engelands zwakheid wel, zooals de heer van Gilse wil, de voornaamste drijfveer van Glad-

stone's volgelingen in de anti-Turksche beweging geweest is, zou ik niet zoo gaaf durven aannemen. Dat besef is bij een groot deel der Engelsche natie niet sterk. Men teert in Engeland nog veel op de geschiedkundige herinneringen van de eerste jaren dezer eeuw, op de lauweren van Waterloo, en de waan dat men de weegschaal van Europa nog altijd in handen houdt, is er nog niet geheel verdwenen. Meer hecht ik aan een zekere vrees voor oorlog in het algemeen, uit een begrip van menschelijkheid en van eigenbelang. Ook de door den heer van Gilse aangevoerde bekrompen opvatting van het Christendom zal wel een groote rol spelen. Van die opvatting heeft de Russische staatkunde altijd meesterlijk partij weten te trekken. Zij noemde hare veroveringsoorlogen godsdienstoorlogen, zij stofte op de hooge roeping van den Russischen Czaar om het Christendom te verdedigen en uit te breiden. In Protestantsche landen deed die strijd van het kruis tegen de halve maan - voor de katholieken staat het kruis der scheurmakers niet veel boven de halve maan der ongeloovigen - ten allen tijde uitnemend dienst. Voor een groote veertig jaren - het is weder een bewijs hoe dezelfde verschijnselen zich gedurig herhalen - werd reeds in Blackwoods Magazine de stelling verdedigd, dat de uitbreiding van Rusland in het Oosten slechts de vervulling eener door de Voorzienigheid opgelegde taak was, die door geen waarachtig Christen mocht worden tegengewerkt. Wie zich evenwel door dien Christelijken ijver van Rusland liet medesleepen, niet de nuchtere president der Vereenigde Staten, John Adams. Men verhaalt dat de Russische gezant te Washington, eens hoog opgevende van Ruslands zorg voor de uitbreiding van het Christendom, aan den President mededeelde dat de Russische regeering thans in het bezit was van eene Georgische vertaling van den Bijbel. Adams liet op die mededeeling oogenblikkelijk de opmerking volgen, ‘dat die vertaling dan toch zeker door het Londensch Bijbelgenootschap aan den Czaar was aangeboden.’

Hen, die zoo sterk partij trekken voor de Christelijke bevolking van Turkije, zou een kort verblijf in den Levant wellicht van inzicht doen veranderen. Zij zouden bij nadere kennismaking met die Christenen, die van het Christendom niet veel meer kennen dan den naam, misschien veel van hunne geestdrift verliezen. Daarenboven zouden zij kunnen gewaar worden, dat de godsdienstvrijheid in de

landen van den Sultan vooral niet geringer is dan onder de heerschappij van den Czaar. Dweepzucht is in het Oosten niet verdwenen. Zij leeft voort bij alle onbeschaafde en onwetende volken. Zij vertoont zich gedurig onder de treurigste vormen zoowel bij de Mahomedanen als bij de Christenen in het Oosten. Bij de laatsten vooral niet minder dan bij de eersten. Ik zou niet gelooven dat de keizer van Rusland, in het midden van zijn staten, Mahomedaansche dweepzucht zou laten uitspatten op die stuitende wijze, waarop zich de godsdienstijver der Grieksche Christenen jaarlijks uit, bij de even bespottelijke als ergerlijke comedie, die, onder bescherming der Turksche bajonetten, in de Paaschweek te Jeruzalem in de Kerk van het Heilige Graf bij gelegenheid van het zoogenaamde wonder van het heilige vuur wordt vertoond. Even ver als het Christendom boven het Mahomedanisme staat, zijn de Christenen in het Oosten van het Christendom van het westelijk Europa verwijderd. Verre van mij om den weldadigen invloed van het Christendom op de beschaving en ontwikkeling der volken te ontkennen of om het wanbeheer aan den Bosporus te vergoelijken, maar ik ben het volkomen eens met den heer van Gilse, dat de Turksche toestanden allerminst verbetering te hopen hebben van de Christenen in Turkije.

Van wie dan? Er zijn menschen die, hoezeer zij Ruslands baatzuchtige politiek verfoeien, toch Ruslands overwinningen toejuichen, omdat zij meenen dat alleen door de Russische heerschappij op den langen weg een betere toestand kan geboren worden. Het is dezelfde wijze van redeneeren, die Gladstone een annexatie van Bosnie en Herzegowina door Oostenrijk doet aanprijzen. ‘Oostenrijk’ - zegt hij - ‘zal die gewesten eischen als belooning voor hare vreedzame houding gedurende den oorlog, die Rusland in geen enkel opzicht belemmerde in de vrijmaking van Bulgarije. Het zal dus weer ondervinden, dat zich onthouden van ondeugd voordeeliger is dan het betrachten der deugd. Maar ten slotte moet erkend worden dat de Oostenrijksche heerschappij toch nog veel beter is dan de Turksche.’ Ik zou denken dat deze en dergelijke redeneeringen slechts dan opgaan, wanneer men zich als eindoplossing der Oostersche questie de uitroeiing van het Mahomedanisme in Europa voorstelt. Van dat standpunt zijn deze beschouwingen onberispelijk. Maar zoo wij de vraag anders stellen, zoo wij gaan zoeken naar een toestand die ons de zekerste waarborgen geeft voor het vreedzaam samenwonen

in één land van twee gansch verschillende stammen, de Turken en - ik laat elke onderverdeeling daar - de Christenen, op zoodanige wijze dat geen van beide in zijne rechten verkort wordt, dan zal het antwoord anders uitvallen. Hoe zal men dit doel het best bereiken: door de overmacht te laten aan hen die het gezag sinds jaren in handen hebben, die de aanzienlijksten, en, door elkander genomen, de beschaafdsten zijn, die bij de minste inbreuk op het recht hunner Christelijke onderdanen den toorn van gansch Europa te duchten hebben; of door de macht in handen te geven aan hen, die sinds eeuwen onderdrukt zijn, of, waar de onderdrukking ophield, het waanden te zijn, die in beschaving en welvaart de minsten zijn, en de wetenschap hebben dat zij van hun gezag tegenover de Mahomedanen onder het oogluikend toezien van hun machtigen beschermer straffeloos misbruik kunnen maken? Mij dunkt, het antwoord kan niet twijfelachtig zijn.

Wij Nederlanders hebben - als burgers van een der kleinste staten van Europa - de gewoonte om buitenlandsche vraagstukken in den regel zeer objectief te beoordeelen. Wij matigen ons niet meer aan, eenigen invloed uit te oefenen op den gang der zaken in Europa. Men zal thans niet, als voor 160 jaar bij den vrede van Passarowitz tusschen keizer Karel VI en de Porte, onze bemiddeling in het Oosten inroepen. Toch kan de uitkomst van den strijd ons als Nederlanders niet onverschillig zijn. Is de weg naar Indië ook niet voor ons van belang? Is het getal der Nederlandsche schepen, die jaarlijks door het kanaal van Suez gaan, niet aanzienlijk, en moeten niet de meeste groote mogendheden in dit opzicht de vlag voor ons strijken? Maar afgezien nog van dit alles, indien het zwaar tepunt van Europa eens van het Westen naar het Oosten werd verplaatst, zou toch ook Nederland zich aan den invloed dezer verandering niet geheel kunnen onttrekken. Voor de kleine staten van westelijk Europa is het samengaan van Frankrijk en Engeland het voordeeligst geweest. Dat verbond heeft wel de scheiding van Noord- en Zuid-Nederland in de hand gewerkt, maar het heeft belet dat aan de onafhankelijkheid van België en Nederland ooit geraakt is. In Parijs wist men dat de eerste voorwaarde voor een goede verstandhouding met Engeland was, om de begeerige blikken van het Noorden af te houden. In Londen kon men er zich op verlaten,

bij elken aanval van een derde op Nederland of België, Frankrijk aan zijne zijde te hebben. Te Petersburg en te Berlijn staan andere belangen op den voorgrond, hoe welwillend men er ook jegens ons gezind moge zijn. Toen in 1852 de Fransche regeering oude aanspraken tegenover Spanje deed gelden, zeide keizer Nicolaas tegen een diplomaat, die hem op het gevaar van dit feit wees: ‘Le Portugal et l'Espagne, ce sont les extrémités de l'Europe et leurs souffrances ne présentent pas des dangers réels pour les autres états’. Van uit Petersburg gezien, ligt Amsterdam ook aan de ‘extrémités’.

Kan de ontknooping van het bloedig drama, die wij thans met gespannen aandacht gadeslaan, ook voor ons Nederlanders in de toekomst van gewicht zijn, het zal ons een reden te meer zijn om de omstandigheden, die de Oostersche verwikkelingen in het leven riepen, nauwkeurig te onderzoeken. Wij mogen ons dus gelukkig achten bij dat onderzoek in den heer van Gilse een betrouwbaren gids aan te treffen.

W.H. DE BEAUFORT.

Tusschen Vader en Zoon, naar het Hoogduitsch van Karel Detlef. Naarden, I.J. Egbers, 1876.

Wanneer iemand onzen meerendeels vlakken bodem verlaat en voor de eerste maal de Rijnstreken in Duitschland bezoekt, dan is hij gemeenlijk in verrukking over de schoone natuur in die streken en neemt een weldadigen indruk daarvan mede. Maar als diezelfde reiziger in later dagen na een bezoek aan de Zwitsersche bergen en meren terugkeert langs den Rijn, dan is zijne opgetogenheid heel wat getemperd en kan hij zich noode voorstellen, dat diezelfde natuurtafereelen hem eertijds zoo in verrukking brachten. Welke indruk is de beste? Ik geloof de eerste; want de Rijnstreken in Duitschland hebben inderdaad hare eigenaardige schoonheid, die ook dan niet is weg te cijferen, wanneer door vergelijking een ander licht daarop valt. De bedoelde reiziger zal dat met mij erkennen, wanneer hij in 't oog houdt, dat bij zijne laatste beoordeeling sommige

niet altoos billijke eischen door hem gesteld werden, welke de vergelijking hem aan de hand deed.

Ditzelfde geldt op 't gebied der letterkundige kritiek. Bij de beoordeeling van een of ander boek verkeeren wij soms nog onder den indruk van de lectuur, die daaraan voorafging. Wanneer b.v. deze of gene roman, die op zich zelf veel goeds heeft, door ons gelezen wordt kort na de kennismaking met een meesterstuk in dit genre, dan zal ons oordeel over den eerstbedoelden roman stellig geheel anders uitvallen dan wanneer die lectuur plaats had op een meer onbevooroordeeld oogenblik, d.w.z. wanneer wij niet zoo geneigd waren de hoogste eischen te stellen. Wie dus billijk wil zijn, vrage zich zelven af door welke invloeden zijn oordeel bestuurd werd. Zoo waar als het is, dat in 't land der blinden één-oog koning heet, zoo zeker is het, dat in een geurigen bloemenhof een onaanzienlijk plantje, hoe schoon ook op zich zelf, toch weinig gewaardeerd wordt. In een kabinet van prullen zal eene middelmatige schilderij allicht voor een meesterstuk doorgaan; maar te midden van echte kunstwerken zal diezelfde schilderij een slecht figuur maken en weinig gunstig beoordeeld worden.

Ik heb mij zelven dit een en ander voorgehouden, omdat de kennismaking met Detlef's roman, aan 't hoofd dezes genoemd, bij mij op een voor dat boek ongunstig tijdstip viel. Nog geheel onder den indruk van Eliot's jongsten roman, welks lectuur ik juist voltooid had, liep ik allicht gevaar onbillijk te zijn tegenover den Duitschen romanschrijver, wanneer de vergelijkende kritiek eenzijdig door mij werd toegepast. Ik talmde dus met het uitspreken van mijn oordeel, om het beter te verwerken en recht te doen wedervaren aan den alleszins billijken eisch, dat elk auteur zelfstandig beoordeeld worde. Bij nader inzien bleek mij, dat dit overleg ook bij de toepassing der vergelijkende kritiek rechtvaardig was tegenover den mindere in 't gilde der kunstbroeders. Immers als de eerste betooverende indruk van Daniel Deronda geweken is, dan moet elk onpartijdige erkennen, dat de begaafde engelsche schrijfster zich in dit boek ter nauwernood heeft weten vrij te houden van de zucht om te prikkelen door de beschrijving van onmogelijke tafereelen en karakters, een zucht, waaraan ook Detlef in vroegere romans soms heeft toegegeven. Men wordt tot zachter oordeel gestemd over dit verschijnsel, als het blijkt hoe moeilijk zelfs eene ster van de eerste

grootte deze klip weet te ontzeilen. De fout wordt daardoor wel geene verdienste, maar zij treedt toch in een ander licht.

Nog geen jaar geleden heb ik in ditzelfde tijdschrift bij de aankondiging van een anderen roman van Detlef aan uitgevers en vertalers den raad gegeven, diens geschriften veilig in Duitschland te laten rusten. Het is mij een genoegen, dit vonnis thans te kunnen herroepen. Er liggen ruim twee jaren tusschen den toen besproken roman en de uitgave van ‘Tusschen Vader en Zoon’. De schrijver schijnt zich dien tijd te hebben ten nutte gemaakt, om menschen en wereld beide nauwkeurig te bestudeeren; want in alle opzichten wijst de laatste roman op ontzaglijken vooruitgang. Beide geschriften zijn haast niet met elkander te vergelijken, noch wat de beschrijving noch wat de karakterteekening betreft. De teekening der heldin moge ons een oogenblik doen twijfelen of wij met eene onmogelijke schepping dan wel met een mensch hebben te doen, nadere overweging leidt ons tot de overtuiging, dat het laatste 't geval is: noch in haar zelve, noch in hare omstandigheden is iets, dat de grens van het mogelijke overschrijdt.

De ontleding van hart en geweten zoowel bij haar als bij enkele andere personen is zeer fijn; de eenige aanmerking, die ik heb, is, dat René van Halden, blijkbaar de held van den auteur, te weinig besef heeft van hetgeen hij in vorige dagen tegenover Valentine misdeed. Voor hen die het boek niet kennen, spreek ik hier in raadselen, maar mij ontbreekt de lust, om door eene korte inhoudsopgave aan hunne nieuwsgierigheid te gemoet te komen. Niemand zal zich beklagen, als hij door zelfstandige kennismaking met dezen roman voor zich zelven die raadselen oplost. Is dit boek dan in alle opzichten een kunstwerk? Neen, niet in allen deele: er is te weinig bandeling daarin en ook de dialoog is niet altijd los en vloeiend. Wij vinden hier echter het schoone zoo overwegend, dat het boek ten volle aanbeveling verdient.

Alleenlijk geven wij den auteur in bedenking, juist met het oog op dit boek, dat hij zich zorgvuldig hoede, om niet bij voorkeur personen en tafereelen te teekenen, die aan de grens van het onmogelijke staan. Hier is het gevaar, om de grens te overschrijden, vermeden; maar zal dat altoos 't geval zijn? Eindelijk eene opmerking omtrent den titel, die mijns inziens niet gelukkig gekozen is. Die titel toch ziet op éene situatie in 't boek, en ware dus beter vervangen door

een naam, die aan den toestand of aan het karakter der heldin is ontleend.

Zou ooit een boek, dat uit het Duitsch werd vertaald, geheel vrij zijn van germanismen? Ik beschouw zulks als eene zeldzame uitzondering. In dit boek ten minste stuiten wij nu en dan op germanismen; doch het geheel is te goed bewerkt, om daarop te vitten. Deze roman vinde zijnen weg bij het publiek; hij verdient het zeker verreweg boven vele voortbrengselen op dit gebied.

Zierikzee, 25 October 1876.
J.H.C. HEYSE.

Uit mijn Jongensparadijs. Drie Vertellingen. Vrij naar 't Platduitsch van Klaus Groth, door Agricola. Arnhem, J. Rinkes Jr.

Goethe schreef: ‘wer den Dichter will verstehn, muss in Dichters Lande gehen.’ Adolf Wilbrandt, die zijne schets van Fritz Reuter's leven en werken met dat woord van den duitschen dichtervorst aanving, liet onmiddellijk daarop volgen: ‘für wen gilt jenes Goethe'sche Wort mehr, als für den Dichter des Dialekts?’ Volkomen juist! Ik zou echter nog een stap verder willen gaan en beweren, dat de dichter van het dialekt in zijn eigen taal moet gelezen worden; dat derhalve opzichtens zoodanige werken van geene vertaling sprake mocht wezen.

Men zal mij het recht tot zoodanige uitspraak ontzeggen door te wijzen op den zoo even genoemden Fritz Reuter. De vertolking van vele zijner werken in onze taal, zoo zal men beweren, heeft hier te lande veel opgang gemaakt, en is - wat meer zegt - oorzaak geweest, dat de uitnemende geschriften van deze edelen auteur ten onzent burgerrecht hebben verkregen, iets wat zonder eene vertaling het geval wel niet zou geweest zijn. Ik wil dit laatste in het midden laten, maar constateer eenvoudig als een feit, dat Reuter's werken veel door de vertaling geleden hebben, schoon die aan bekwame handen was toevertrouwd, reden waarom sommigen, die zich de moeite eener vergelijking gaven, verbaasd waren over het meerder

genot dat de lektuur van het oorspronkelijke boven die van de vertaling schonk. En toch was er in den arbeid van dezen dichter van het dialekt veel, dat hem ook voor vertaling geschikt maakte, hetgeen waarlijk niet van toepassing is op alle beoefenaars van dit genre.

Men begrijpt na dit inleidend woord, dat ik het boeksken, aan het hoofd dezer regelen genoemd, niet met ingenomenheid begroet in zijn tegenwoordig gewaad. Eene vertolking van Klaus Groth dunkt mij overeenkomstig het boven gezegde geen gelukkig verschijnsel te zijn. Meer nog dan van Reuter geldt van dezen zijnen geestverwant, dat hij in zijn eigen taal behoort gelezen te worden. Het groote genot dat de kennismaking met het oorspronkelijke werk den beoefenaar der letteren geeft, hangt te nauw samen met den eigenaardigen spreek- en schrijftrant, om ook bij de beste vertaling veel goeds te verwachten. Voordat de redactie van ‘de Gids’ mij deze vertellingen ter bespreking toezond, had ik kennis gemaakt met ‘Ut min Jungsparadies’. Ik kan mij na het lezen van Agricola's vertolking haast niet voorstellen, dat hier hetzelfde werk voor mij ligt, waarmede ik korten tijd geleden zoo gedweept had. Omdat de waarde dezer vertellingen volstrekt niet in de vinding ligt, kan de oorzaak van den zoo uiteenloopenden indruk niet gezocht worden in het gemis van de aantrekkelijkheid, die het nieuwe onwillekeurig voor ons heeft. Evenmin is die te zoeken in eene gebrekkige vertaling; want ik meen gerust te durven verklaren, dat behoudens luttele kleinigheden geene betere te leveren is. Voor zoover zij uitvoerbaar mag heeten, heeft Agricola zich uitnemend gekweten van de taak, die hij op zich nam. Ik moet desondanks zeggen, dat door mij betwijfeld wordt of het aanvaarden van die taak een gelukkige greep is geweest.

Misschien is Agricola evenmin een bevoegd beoordeelaar in deze als schrijver dezer regelen, daar wij beiden deze vertellingen in het oorspronkelijke kennen, en ze dus uit dit ons standpunt beschouwen. De indruk, dien de vertolking ons geeft, is niet geheel onpartijdig.

Gaarne beaam ik den lof, dien de vertaler in zijne voorrede aan deze verhalen toezwaait, maar ik geloof niet, dat hij, die ze alleenlijk in hun tegenwoordig gewaad leert kennen, daarmede ten volle zal instemmen. Hij, vrees ik, zal aan iets anders denken dan

aan verkwikkenden eenvoud en natuurlijkheid, die ‘Ut min Jungsparadies’ inderdaad kenmerken.

Eenvoud en natuurlijkheid zijn niet na te bootsen en dus ook niet goed weer te geven. Indien nu datgene wat op letterkundig gebied als zoodanig terecht geldt, door reproductie zich in een ander minder aangenaam karakter vertoont, dan zou het geval zich kunnen voordoen, dat de beoogde uitwerking ten eenenmale gemist werd.

Inderdaad er is een onleschbare dorst naar het opgeschroefde en onnatuurlijke bij de meerderheid van het lezend publiek, een dorst, waaraan vele auteurs maar al te gewillig voldoening schenken. Dat publiek wordt echter niet genezen van die verkeerdheid, tenzij het in staat gesteld zij, eenvoud en natuurlijkheid op onmiskenbare wijze te aanschouwen en te genieten, en wel zoo, dat daarop niets is aan te merken.

Mijn doel is geenszins, de kennismaking met Agricola's bewerking der verhalen van Klaus Groth te ontraden aan hen, die het platduitsch niet kennen, maar ik wensch aan de zoodanigen tot beter waardeering te doen opmerken, dat de beteekenis van deze schetsen niet afhankelijk is van hun oordeel over de nederlandsche vertaling.

Zierikzee, 14 November 1877.

J.H.C. HEYSE.

De boeken der vorige maand.

Non coquis sed convivis.

‘Wij zullen u noch met den census, noch met het hooger onderwijs bezig houden; een andere zorg heeft voor het oogenblik den voorrang; de plicht, dien de gebeurtenissen van de jongste jaren ons opleggen, de plicht om de middelen onzer verdedigbaarheid meer en meer te verzekeren’

Het was Thorbecke die dus in Januari 1871 sprak, en het is goed dat die mannelijke woorden van een groot staatsman ons in de afgeloopen maand in herinnering werden gebracht door den waarnemenden hoofd-intendant van het leger, kolonel J.C.C. den Beer Poortugael, die een boek heeft geschreven dat aanspraak maakt op de ernstige belangstelling van ieder wiens hart klopt voor het vaderland en de nationale eer. *Amsterdam in staat van beleg!* is de titel van dit geschrift, dat te 's Hage bij Martinus Nijhoff is uitgekomen. Als de hoornblazer het *reveille* blaast, klinkt dit menig slaper zeker als een wanklank in het oor. Niet anders zullen de woorden: ‘Amsterdam in staat van beleg’ menigen onverschillige treffen in onze door langen voorspoed wel wat ontzenuwde maatschappij. En toch is het boek van den kundigen schrijver geen oorlogskreet, maar een kalme, beredeneerde, ernstige waarschuwing om, terwijl het nog tijd is, onze landsverdediging in zulk een toestand te brengen, dat wij onze onzijdigheid kunnen doen eerbiedigen, en dus den vrede bewaren.

Sinds Thorbecke in 1871 sprak, is nog slechts weinig, zeer weinig gedaan voor de middelen onzer verdedigbaarheid. De stelling van Amsterdam, d.i. de kern onzer verdediging, bestaat nog slechts op papier. En toch is de strategische en staatkundige beteekenis voor de hoofdstad beslissend, gelijk de heer den Beer Poortugael aantoont.

Al zijn de buitenprovinciën door den vijand bezet, dan is zulks voor deze en voor ons allen slechts een materieel nadeel van tijdelijken aard, dat volkomen vergoed en hersteld kan worden: een zedelijk nadeel is het niet. In het oog van Europa, in het oog van de 20 millioen Oosterlingen, die in de koloniën aan ons gezag on-

derworpen zijn, in het oog van heel de wereld s t a a t Nederland, zoolang van de torentransen van Amsterdam de Hollandsche driekleur blijft wapperen. Wordt Amsterdam echter genomen, dan is dit, thans vooral, een schok zóó geweldig aan ons prestige toegebracht, dat die voor ons - als koloniale mogendheid - onherstelbaar is.

'Schreef onze groote staatsman de Witt reeds in 1672 aan van Beverningh: "Ick hebbe al voor jaeren en dagen gepousseert de voorsieninge op de securiteijt van Hollandt in 't particulier, boven ende onvermindert de cordate defensie van den Staet in 't generael... Maer als Hollandt sonder defensie gelaeten werdt, ende bij gevolge moet verloren gaen, zoo en is notoirlijck voor alle andere provinciën geene resource," dan zal de eisch niet voorbarig of ontijdig worden geacht, dat door eene serieuse bevestiging van Amsterdams naderingen, "de voorsieninge op de *securiteijt* van Hollandt" eindelijk tot stand kome.'

Hoe 'eene serieuse bevestiging van Amsterdam's naderingen' voor 'de *securiteyt* van Hollandt' verkregen kan worden, zal men in dit belangwekkend boek uitvoerig en degelijk aangetoond vinden. De schrijver bespreekt eerst de verschillende ontwerpen tot Amsterdam's verdediging, namelijk: 1°. dat van kolonel Kromhout; 2°. dat van de opvolgende ministers van oorlog Engelmans, Delprat, van Styrum en Weitzel; 3°. het nieuwe plan van defensie, dat door den vorigen minister van oorlog geheim is gehouden, doch dat in beginsel schijnt overeen te komen met het ontwerp-Kromhout.

De heer Poortugael critiseert de verschillende ontwerpen en vestigt de aandacht op de eischen waaraan een goede stelling van Amsterdam beantwoorden moet.

Deze opmerkingen van een kundig officier, wiens roeping het is de landsverdediging te bestudeeren, zullen zeker ten gevolge hebben dat honderden voorbereid zijn, wanneer deze zaak, van wier levensbelang voor het vaderland ieder nadenkend man overtuigd moet zijn, in behandeling komt. Men zal er uit vernemen hoe voor de verpleging van de bevolking van Amsterdam en omliggende gemeenten gezorgd moet worden, hoe de noodige voorraad van drinkwater en voedsel voor menschen, paarden en vee bijtijds bijeengekregen kan worden, hoe de toegang naar zee open, en de inundatiën ingericht moeten worden. Voor de stelling van Amsterdam zijn 18 forten en 14 kleine werken onontbeerlijk, die gezamenlijk ƒ 5,490,000 zouden kosten. Doch al moest deze som ook tot acht millioen stijgen, dan nog zou deze assurantie-premie voor onze onafhankelijkheid niet te hoog van bedrag zijn.

Dat men er in Engeland ook zoo over denkt, blijkt uit het oordeel van den daar als militaire specialiteit gunstig bekenden kolonel Chesney, die in de Edinburgh Review o.a. het volgende schreef,

dat bij de bevestiging der stelling van Amsterdam tot leering en aanmoediging kan strekken:

‘Zoo de Hollanders slechts 't goede voorbeeld van 't naburige België, door Brialmont's bekwaamheid voorgelicht, wenschen na te volgen; zoo zij van het land binnen hunne waterlinie een *grootscher en ruimer Antwerpen* willen maken, waarin het gansche nationale leger voor een tijd beschut zou zijn tegen een tienmaal sterker vijand, om kalm zoodanige hulp te land of ter zee af te wachten, als de politieke combinaties voor 't oogenblik mochten beloven - dan zou het onlangs ontworpen plan van defensie voor 't nationale doel geschikt mogen genoemd worden. De Hollanders zouden ongetwijfeld den dapperen tegenstand der Denen bij de invasie van Sleeswijk navolgen en, naar wij vertrouwen, met meer succes. Toch kan het niet te luid verkondigd worden dat de onafhankelijkheid van de Nederlanden een hoofdpunt is van het politieke stelsel van Europa, een punt, dat wij beschouwen als van een levensbelang voor ons zelf.’

Als zoo de vreemdeling denkt, dan moet het fiere woord herhaald van een der vertegenwoordigers der hoofdstad ten Staten-Generaal:

Amsterdam heeft door zijne eigenaardige positie het vermogen om zich te verdedigen, en dat vermogen maakt de verdediging tot plicht.

Is dat Amsterdam's plicht, dan is het ook de plicht van regeering en volk, het verdedigingsvermogen van Amsterdam te consolideeren en van de stelling te maken, wat zij kan zijn: een ruimer en grooter Antwerpen, dan Brialmont's vernuft heeft ontworpen.

Er is nog een ander politiek belang, dat ons noopt aan de stelling van Amsterdam de bevestiging en kracht te geven, waarvoor zij vatbaar is.

Wij moeten sterk genoeg zijn om in ons zelf te gelooven, ten einde bij toekomstige verwikkelingen van Europa niet uit gemis aan zelfvertrouwen, door vrees voor den eenen staat een bondgenootschap bij een anderen staat te zoeken en dien in de armen te worden geworpen. Zoodanige politiek zou ons wis verdert zijn. Neutraal moeten wij blijven; vriend van ieder, die ons in rust laat, maar onmiddellijk de erkende vijand van elk, die onze neutraliteit schendt.

Gedachtig aan het woord van Mirabeau: ‘Jamais neutralité n'a été violée étant forte ni respectée étant faible. Pour être libre, il ne faut que le vouloir fortement’, moet onze positie zijn eene *beveiligde onzijdigheid, geschraagd en gerugsteund door het bezit van toereikende verweringsmiddelen*.

Daartoe is allereerst noodig eene toereikende levende strijdmacht, voorts behoorlijk versterkte stellingen als complement harer kracht.

Is het den vreemdeling bekend, dat wij een goed georganiseerd

veldleger bezitten, opgewassen tegen een zijner legercorpsen, en dat de stelling van Amsterdam niet langer is eene fictie, maar eene nagenoeg onneembare reduitstelling, noch van de zeezijde noch van de landzijde te genaken, dan zullen wij eindelijk het gevaarlijk politiek moment voor ons staatsbehoud voorbij zijn, door de Kölnische Zeitung bedoeld, als deze onbewimpeld verklaart:

'Der holländischen Unabhängigkeit ist nur die eigene Schwäche gefährlich. Würden die Niederlande in einem Kriege Deutschlands mit Frankreich ihre Neutralität nicht wirksam vertheidigen können, so dasz Deutschland an der holländischen Gränze nicht gehörig gedeckt wäre, dann könnte Deutschland in den Nothfall kommen zur eigenen Sicherheit die Niederlande zu besetzen, und die Holländer trügen selbst die Schuld an diesem Unfall'[1].

De schrijver eindigt zijn studie met het volgende hartelijk gevoelde woord aan Neerland's hoofdstad:

Is het u een wanklank geweest, te midden van uw vreedzamen arbeid, van het zorgen en zwoegen voor het heden of voor de toekomst of wel van het onbekommerd voortleven in het genot van welvaart en geluk, onverwachts in vollen vrede, den schrillen kreet te vernemen:

AMSTERDAM, UW STAD, IN STAAT VAN BELEG!

dan bid ik u, houd mij het verstoren van uw behagelijke rust ten goede, het is de plicht geweest door mijne conscientie opgelegd, u in tijds mijn waarschuwende stem te doen hooren.

De vraag - werd zij gedaan - van:

'Wachter! wat is er van den nacht?'

vindt gij door mij, ten aanzien van vele punten omtrent den toestand uwer stad, bij insluiting of belegering beantwoord; leest en oordeelt.

Vraagt gij wellicht:

'Spreek, wachter! welk een tijd ligt in den tijd verborgen?
Maar, blijft de duistre nacht, o! zeg ons dan den morgen!'

dan antwoord ik:

Vreest geen staat van beleg, het hangt van u en van uw broederen in Nederland af, dien nagenoeg onmogelijk te doen worden.

Er kan geen insluiting tot uithongering plaats hebben, mits: aan de stelling van Amsterdam eene uitbreiding worde gegeven als door mij is aangeduid, waardoor gij bevrijd blijft van een engsluitenden gordel en van krijgsgedruisch in uwe nabijheid;

eene overmeestering, door geregelden of door stormaanval, is bijna onmogelijk, mits:

1 Kölnische Zeitung van 28 Januari 1875.

men voor de waarheid niet neme den schijn en dus de hoofdaccessen afsluite door duurzame niet door veldwerken. Tijdens het beleg voor die werken kan een tweede, eene derde, een vierde verdedigingslijn worden gemaakt.

Is er dan of in het Zuiden of in het Oosten of in het Westen eene macht, die u belaagt, dan zal deze, overwegende de bezwaren van het terrein, waaraan grootendeels de kracht der stelling is ontleend;

kennende de onuitputtelijke hulpbronnen binnen den uitgestrekten kring uwer werken, en de zoolang mogelijk onderhouden gemeenschap met de zee;

wetende dat die werken, niet door stormloop zijn te nemen en dat daarin de bezetting beveiligd tegen de uitwerking van zijn geschutvuur blijft;

voorziende den eindeloos langen tijd, de krachtsinspanning en de verliezen door klimaat, door inundatiën, door den op vele plaatsen moerassigen veengrond, door ons vuur en door onze uitvallen aan een beleg verbonden;

dan zal hij, zeg ik, niet licht tot den oorlog overgaan. En daar van onze zijde de provocatie nooit zal komen, geldt hier de gulden spreuk:

> Wilt gij den vrede, bereidt u ten oorlog!

Alsdan:

> geen insluiting,
> geen geregelden aanval,
> GEEN STAAT VAN BELEG

voor Amsterdam, de stad der paleizen, het Venetië van het Noorden... en dan in waarheid het Palladium van Neêrlands onafhankelijkheid!

De heer S. van Houten heeft bij den uitgever H.D. Tjeenk Willink enkele zijner artikelen, in maandschriften geplaatst, op nieuw het licht doen zien. Hij noemt deze verzameling artikelen, waaraan hij enkele aanteekeningen heeft toegevoegd: *Bijdragen tot den strijd over God, Eigendom en Familie*. Wat hij met dezen titel bedoelt legt hij uit in de inleiding. Al de menschen die het oneens zijn met zijn overtuiging over God, eigendom en familie, noemt de heer van Houten sociaal-conservatieven. Hun leus, beweert hij, luidt: handhaving van God, eigendom en familie, want met de loochening van God, met de vernietiging van eigendom en familie, gaan de maatschappij en de beschaving zelve te gronde. Hij vraagt:

Is deze leus der sociaal-conservatieven eerlijk gekozen? Is daarin juist aangegeven, wat hen van hunne tegenstanders onderscheidt? Trekken deze te velde tegen het godsgeloof, tegen den eigendom en de familie? Willen zij het geloof in God uitroeien, en den eigendom en de familie afschaffen? Of is hunne oppositie gericht

tegen de in de leer omtrent God, zooals de kerk ze onderwijst, verkondigde dwalingen, en tegen de gebreken, die kleven aan de instellingen van den eigendom en de familie, zooals de bestaande wetten ze regelen? Zoo dat laatste waar is: wat wordt er dan aangevallen, en wat gehandhaafd?

Op die vragen bevatten de volgende opstellen mijn antwoord. Belangstellenden, die zich niet blindelings willen laten leiden door de dikwijls verwrongene, altijd eenzijdige mededeelingen omtrent de inzichten en eischen der zoogenaamde radicalen, vinden daarin bevrediging voor hun weetlust.

Wat is er vooreerst van onzen strijd tegen God?

Wij bestrijden inderdaad en met alle macht *de kerkleer omtrent God*. Wij erkennen geene bovennatuurlijke, door de kerk of door den heiligen geest in de kerkleer bewaarde bijzondere openbaringen. Wel erkennen wij het heelal als de openbaring van eene kracht, die wij slechts kennen voor zoover ons kenvermogen toelaat; en erkennen wij dat, aangezien dit kenvermogen beperkt is, onze kennis daarvan ook noodwendig gebrekkig is. Van die kracht zijn mensch en menschheid als van eene hoogere macht afhankelijk. Wil men haar een naam geven, en daarvoor den naam ‘God’ kiezen, het zij zoo. Wij zelve vermijden dien naam, omdat hij aan den mensch-god der joodsch-christelijke kerkleer doet denken, en verwarring van begrippen veroorzaakt.

Strijden wij aldus op wijsgeerig gebied tegen de verouderde en onvolledige formules van catechismus en syllabus, en niet tegen het vormen eener wijsgeerige wereldbeschouwing in het algemeen, zoo strijden wij ook op het gebied van den eigendom en de familie slechts tegen de verouderde en onvolledige formules der wetboeken, maar niet tegen die instellingen zelve.

Men wordt in onzen tijd op allerlei ontastbare wijzen van de vruchten van zijn arbeid en van zijne besparingen beroofd, waaraan in een patriarchalen toestand der maatschappij niet behoefde te worden gedacht. In het netwerk der wetgeving zijn talrijke reten en scheuren waardoor de verworven rijkdom voor de arbeidende maatschappij, ten bate van personen die niet of weinig arbeiden, verloren gaat. Zoo wordt er eigendom verkregen zonder evenredigen arbeid, en ontstaan in zedelijken zin onrechtmatige bezitsverhoudingen, welke nochtans evenzeer door justitie en politie beschermd worden als de rechtmatige. Door gestadige herziening der rechtsformules, met het oog op het beginsel, dat eigendom op arbeid steunt en alleen in den arbeid zijne zedelijke rechtvaardiging vindt, hadden deze onrechtmatige toeëigeningen moeten worden voorkomen. Dit is echter helaas niet geschied.

Wij, die de belagers van den eigendom heeten, willen inderdaad

niet anders, dan het in dit opzicht verzuimde inhalen. Wij willen de reten en scheuren, door welke een deel van het voortgebrachte onttrokken wordt aan de voortbrengers, dichten. Wij streven als ideaal naar een toestand, waarin er geen andere weg tot welvaart zal zijn, dan vlijt en spaarzaamheid.

Ook de familie is door de wetgeving losgemaakt van haren natuurlijken en zedelijken grond. De vereeniging der seksen moet steunen op *liefde*. Liefde moet alle leden van een gezin aan elkander binden. De kerkelijke en burgerlijke wetten echter ignoreeren haar. Men kan uit de studie der huwelijkswetten niet ontdekken, dat *liefde* en *huwelijk* iets met elkander te maken hebben. Men doet de huwelijken steunen op wettelijk verbindend gemaakte verklaringen, waaraan men ‘met of zonder liefde’ gebonden is. Daardoor worden de rechtsbepalingen omtrent dit onderwerp tot ledige vormen, tot een dor geraamte, waaraan elk levend beginsel vreemd is geworden.

Tegenover ons moeten staan en staan in werkelijkheid, onder de valsche vlag van de *zedelijke orde*, de voorstanders van eene voor de rechtbank van wetenschap en kritiek niet bestaanbare kerkleer; de belanghebbenden bij de onrechtvaardigheden der tegenwoordige verdeeling van den rijkdom; de verdedigers van de onhoudbare toestanden, welke het tegenwoordig huwelijksrecht kweekt en bestendigt. Handhavers van zedelijke wanorde of van orde zonder zedelijke grondslagen - zou hun ware naam zijn.

Het is natuurlijk verre van mij, te loochenen dat de kritiek van de kerkleer en van de fundamenteele rechtsinstellingen hervormende kracht opwekt, en licht tot ongeduldige, zelfs revolutionaire pogingen tot verbetering leiden kan. Integendeel. De christelijke kerkleer is uitnemend geschikt om de menigte rustig te houden, en wordt om die reden ook door vele niet-Christenen als van hooge waarde beschouwd. Zij wendt alles aan, om de menschen in leed en rampen te doen berusten. Niet alleen door hare verheerlijking der lijdende deugden, maar ook door een beroep op 's menschen egoïsme.

Ook tegenover gebreken in de inrichting van staat en maatschappij maakt de christelijke leer lijdelijk. Vooreerst leert de christelijke moraal daarin het uitvloeisel van Gods wil, of van den wil der door God gestelde machten te zien en te eerbiedigen. Maar ten anderen: wat men in staat en maatschappij gebrekkig noemt, is voor de christelijke moraal niet zoo verschrikkelijk. Men noemt gebrekkig, wat tot armoede, ellende en vroegen dood leidt; en het geloof in eene vergoedende gerechtigheid hiernamaals en in heerlijke uitzichten, waarop een ellendige toestand in het aardsche leven de kansen vermeerdert, maakt deze gebreken voor den geloovige licht te dragen.

‘De volken, bij welke den dooden spijs medegegeven wordt, staan

slechts één trap beneden die, welke deze handeling eene dwaasheid vinden, omdat met den dood de functiën des lichaams hebben opgehouden, maar die toch na den dood herinnering en bewustzijn wenschen te laten voortduren. Den laatsten ontbreekt alleen het inzicht, dat herinneringen en bewustzijn hebben, evenzeer als de voeding, functiën zijn des lichaams.'

In de inleiding, waarvan wij bovenstaande gedeelten aanhaalden, om de aandacht zoo op haar als op het boek te vestigen, stipt de schrijver ten slotte nog aan hoe eene volledige ontwikkeling van het door hem in zijn eerste artikelen aangeduide zou moeten leiden tot twee groote werken, welke hij zelf echter niet den tijd heeft te schrijven. In het eene zoude Schopenhauer's wijsbegeerte moeten worden uiteengezet, met verbetering van het rechtsphilosophische gedeelte; het andere zou eene economische verhandeling moeten bevatten over de maatschappelijke verschijnselen welke ontstaan uit de mogelijkheid van toeëigening van het recht op *rente* in oeconomischen zin.

Het boek van den heer van Houten verdient aandacht als een teeken des tijds. Het is min of meer een uiteenzetting van de grondbeginselen der zoogenaamde 'geavanceerden', want schoon hij slechts in eigen naam verklaart te spreken, verzekert hij tevens dat in zijne denkbeelden en voorstellingen 'de hervormende beweging van onzen tijd zich zuiver genoeg afspiegelt.'

Door Jan Holland - den geestigen schrijver van *Darwinia* - is onder den titel *'Nette' Menschen* (W. Hulscher G.Jzn., Deventer) het gedenkschrift of dagboek van een 'net' mensch uitgegeven, waarin hij, even als in zijn vorig boek, den geesel der satire op menigen rug doet nederkomen.

In het eerste hoofdstuk leeren wij wat Jan Holland onder een 'net' mensch verstaat. Meester Weetje schrijft o.a. aan Soepel (het 'nette' mensch dat zijn levensgeschiedenis ter neer schreef):

Gij staat in twijfel over een gepasten titel. Dat is inderdaad eene hachelijke zaak, waarvan vaak het succes van een letterkundig voortbrengsel afhangt. Ik bid u, wie zal uw boek koopen, als de titel b.v. luidt: 'Dagboek van Soepel?' - Wie is Soepel? vraagt het publiek; - is hij minister of lid van de Kamer? - Niet? - Modern dominee dan? - Ook al niet? - Nu, dan kan Soepel mij niets schelen!

Neen, mijnheer, maak uwe zaak tot een algemeen volksbelang! - alleen dan zal men haar ter harte nemen. Betitel uw werk: 'Dagboek van een net mensch'.

Een 'net' mensch, daar hebt gij 't! - Net, - dat ligt in den geest van onzen tijd. We wenschen allen met hart en ziel

voor nette lui te worden gehouden. En gij, mijnheer Soepel, ge waart steeds net in al uw doen en laten, en ge zijt het nog en zult het immer blijven.

Netheid is bij ons geslacht het kort begrip van alle maatschappelijke - ik had er in den sleur haast bijgeschreven: en Christelijke - deugden; maar dat laatste is eene gedepretieerde waar, - van alle maatschappelijke deugden derhalve....

We zijn *nette* menschen, mijnheer. Net, ja, dat maken ons al die examens, dat maken ons al die reglementen en wetten op besmettelijke ziekten en politieovertredingen; net maken ons al die inspecteurs; tot nette menschen uniformeert ons het middelbaar onderwijs met zijne overgangs- en eindexamens en specialiteiten doceerende leeraars....

Wilt gij met een enkel woord weten, wat een ‘net’ mensch is? Welnu, dan kan ik u vooraf zeggen, dat het een mensch is, die ‘net’ is als de groote meerderheid. Een mensch, die er geen oogenblik aan denkt om anders te handelen dan de anderen hem voordoen, - die ‘net’ doet als zij. Een mensch, in wien 't niet opkomt om op eenig punt eene zelfstandige meening te koesteren, - die ‘net’ denkt, wat zekere erkende autoriteiten hem voorzeggen, die wantrouwen koestert tegen allen, die niet ‘net’ streven naar 't geen de tijdgeest en de mode voorschrijven, die een welgemeenden afschuw heeft van alles, wat het hoofd verheft boven 't waterpas van den poel der liberale zelfzucht....

Zoo'n man is een ‘net mensch’.

‘'t Woord “net” beteekent dan ook 't geen in orde en gelid staat, - wat zich in het geheel weet te voegen en te schikken. Toegepast op een menschelijk wezen: wie gereed en bij machte is om zijne persoonlijkheid, zijne individualiteit bij alle voorkomende omstandigheden aan de denkwijs der meerderheid op te offeren.’

De ‘nette’ heer Soepel, die geen Nederlandsch, maar heel druk Duitsch en Engelsch geleerd heeft in zijn jeugd, die op een effectenkantoor komt, bankroet maakt en later van zijn renten gaat leven, vertelt vervolgens zijn levensgeschiedenis, die menigeen belang zal inboezemen.

Dr. S. Sr. Coronel heeft bij den uitgever Hugo Suringar, te Leeuwarden, ‘*Herinneringen aan de Historische Tentoonstelling van Friesland*’ in het licht gezonden. De artikelen, tijdens de tentoonstelling door den schrijver onder den titel van *Leekenindrukken* in het *Handelsblad* geplaatst, werden door hem herzien, omgewerkt, verbeterd en met enkele nieuwe vermeerderd. De *Herinneringen* vormen een boekje, dat zich aangenaam laat lezen en de belangstelling waard is niet alleen van hen, die de Friesche tentoonstelling be-

zochten, maar van allen, die kennis wenschen te maken met het verledene eener ‘provincie, eerwaardig door hare oudheid, roemrijk door de geschiedenis harer bevolking, een geschiedenis in zoo menig opzicht verschillend van die van het overige Nederlandsche volk’. Van den inhoud van dit boekje ontvangt men eenigszins een denkbeeld door de volgende opgave der opschriften van de verschillende hoofdstukken: De geschiedenis van den Frieschen bodem; regeeringsmannen en die van den gerechte en van het zwaard; Hindeloopen en de Hindelooper kamer; een ouderwetsche slaapkamer en keuken; vrijen en trouwen, drinken en rooken in Friesland; Friesche modes; Friesche opschik; ouderwetsche meubels; volksvermaken; onze schilders en etsers; kunstnijverheid; kerk- en armwezen; Friesche taal- en letterkunde; iets over het vroegere schoolwezen in Friesland; de senaatskamer der Friesche akademie.

Onze letterkunde is in de latere jaren met niet weinig reisbeschrijvingen door Zweden en Noorwegen verrijkt. De heeren Gerard Keller, Quarles van Ufford, Marcellus Emants, Dr. Cohen Stuart stelden hunne indrukken te boek en de heer Hendrik Wolfgang van der Mey heeft zich bij hen aangesloten. *Wandelingen in Noorwegen. Bijdrage tot de kennis van land en volk*, luidt de titel van zijn omvangrijk geschrift, dat te Haarlem bij den uitgever W.C. de Graaff verschenen is. De schrijver wil hetgeen den lezers wordt aangeboden beschouwd hebben ‘niet als de schepping van een werk, alleen als een beproeving van krachten.’ Hij geeft niet enkel eene beschrijving zijner persoonlijke ontmoetingen op reis, maar deelt vele bijzonderheden mede omtrent den predikant Eilert Sundt en zijne geschriften over economische en zedelijke toestanden van het volk in Noorwegen, omtrent den novellist Jonas Lie, omtrent Svend Föyn, den walvischvaarder en de ijsnavigatie, omtrent ‘het oude Christiania’, en geeft ten slotte een beknopt geographisch en statistisch overzicht, benevens eene geschiedenis van Noorwegen.

Dr. G.J. Dozy heeft de aandacht gevestigd op Stanley's merkwaardigen ontdekkingstocht in Afrika. *Stanley in Afrika* (W. Hulscher, G.Jzn., Deventer) is de titel van het beknopte boekje waarin hij een bewerking geeft van hetgeen tot nu toe van Stanley's tocht bekend werd.

Weldra zal van zijn eigen hand het uitvoerig verslag verschijnen van zijn grooten ontdekkingstocht, dien hij van 1875-'77 op gezamenlijke kosten van de *Daily Telegraph* en de *New-York Herald* ondernam. Intusschen heeft de bekende Engelsche schrijver George Augustus Sala, bij wijze van voorproefje van wat ons in het latere reisverhaal te wachten staat, in een kort overzicht de voornaamste

feiten van dien merkwaardigen tocht geschetst. Hij maakte daarbij hoofdzakelijk gebruik van de mededeelingen, door Stanley zelf in zijn brieven nu en dan gedaan, en van de hoofdartikelen naar aanleiding van die brieven in de *Daily Telegraph* geplaatst door den bekwamen Edwin Arnold.

Deze schets is als tekst gevoegd bij eene verzameling afbeeldingen, door de *Illustrated London News* als extra nommer uitgegeven.

Zij is door den heer Dozy vertaald en hij heeft er aan toegevoegd de beschrijving die Livingstone in zijn laatste dagboek geeft van zijn ontmoeting met Stanley.

Het doet ons genoegen dat Dr. Dozy niet op Stanley's uitvoerig boek gewacht heeft, maar reeds dadelijk op bondige wijze ons publiek in staat heeft gesteld kennis te maken met de bijzonderheden van den avontuurlijken tocht van den moedigen Amerikaanschen ontdekker.

De heer H.J. ter Gunne geeft een tweede goedkoope uitgaaf uit van de schoone bloemlezing van stichtelijke poëzy, welke door den heer J.J.L. ten Kate verzameld werd en uitgegeven onder den titel van '*Godsdienstig Album*'.

Van de '*Gedichten van Nicolaas Beets*', waarvan een paar jaar geleden een prachtuitgave verscheen, doet de heer W.H. Kirberger te Amsterdam thans een goedkoope uitgave het licht zien. Deze volksuitgave, waarnaar o.a. op onze scholen zeker vraag bestond, is bijzonder goedkoop, verschijnt in 3 deelen, en munt uit door netten druk. De prachtuitgave, van welke 3000 exemplaren gedrukt werden, is echter nog niet uitverkocht.

'*Het Hek van den Dam*' is de vertaling van een Engelsch verhaal door O.D.A., welke bij P.N. van Kampen en Zoon verscheen. Het is geschreven in den trant van 'Helen's Kleintjes', het boek van een Amerikaansch schrijver, dat veel aandacht heeft getrokken. Ook in dit boek zijn vroolijke kinderen de hoofdpersonen.

Bij den heer W.H. Kirberger is de vertaling verschenen van een nieuwen roman van Miss Yonge, de gunstig bekende schrijfster van 'de Erfgenaam van Redclyffe'. '*De Drie Bruiden*' is de titel van dit boek, dat door Ella vertaald werd.

Bij den uitgever H.W. van Marle, te Arnhem, is een brochure uitgekomen: '*Een Oordeel over en een Amendement op art.* 33 *der ingediende wet* op *het Lager Onderwijs*'. De schrijver is vooral zeer tegen de handhaving der woorden *Christelijke en Maatschappelijke*

Deugden, waartoe de wet verklaart dat het schoolonderwijs de kinderen moet opleiden. Hij verzekert dat het gelaat van ieder in ‘een bescheiden vriendenkring’ waartoe hij behoort, ‘stomme verbazing’ toonde, toen zij vernamen dat deze woorden behouden waren. Langzamerhand nam deze gelaatsuitdrukking gelukkig voor een andere plaats en schreef een der leden van dezen vriendenkring de brochure, waarin de stijl van artikel 33 gecritiseerd wordt en als amendement het volgende artikel wordt voorgesteld:

‘Het schoolonderwijs wordt dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van het denkvermogen en van het zedelijkheidsbewustzijn, gegrond op de wetten der natuur en de uitspraak der rede. In dien geest wordt er zooveel mogelijk gestreefd naar vermeerdering van kennis bij de schoolgaande kinderen, waartoe de leervakken zijn aangewezen.’

Onder de uitgevers maakt de heer J.B. Wolters te Groningen zich bijzonder verdienstelijk door al de werken welke hij uitgeeft over opvoedkunde en ten dienste van het onderwijs. In de vorige maand verschenen er weder verschillende boeken bij hem. Opmerkelijk is in de eerste plaats de verzameling van *Nassau's gedachten over opvoeding en onderwijs*, welke de heer A.W. Stellwagen uit Nassau's geschriften bijeengebracht en gerangschikt heeft.

‘Zij, die den denker en schrijver gekend hebben,’ zegt de heer Stellwagen, ‘zullen zich verheugen weer op nieuw gesterkt te worden door zijn mannelijk, en tegelijk zoo bemoedigend woord. Ze zullen zijne stem hooren, gelijk ik die hoor, altijd doordringend, altijd waarachtig sterkend. Ze zullen zich met mij herinneren, hoe hij, onze leidsman en vriend, geen ander doel kende dan 't welzijn van ons, en, door ons, van hen, die wij zouden onderwijzen. Hij zocht zichzelven niet; er was geen eigenbaat in zijn ziel. Hoe kon 't ook anders, dat wij allen, zijne leerlingen, deze gedachten met zooveel geestdrift tot de onzen maakten, tot onzen leefregel, tot de bakens op ons pad?’

En zij, die Nassau niet persoonlijk hebben gekend, die zich misschien wel eens hebben aangetrokken gevoeld door de warmte, waarmede zijne leerlingen van hem spreken, ook zij zullen naar dit boekske met belangstelling de hand uitsteken. Teleurstelling, dit weten zij, kan hun niet wachten. En waarlijk, zij oordeelen juist. Zij vinden denkbeelden van een oorspronkelijken geest, raadgevingen van een kenner op 't gebied van 't onderwijs, wenken van een vriendelijken leidsman, waardeering van hun werk uit den mond van een man, wiens roeping en levenstaak meer lag in bemoediging en opbeurende belangstelling des onderwijzers, dan in critiek, die personen klein houdt, en de zaak van 't onderwijs niet verheft.

‘*Wenken over opvoeding en onderwijs*’, is de titel van een verzameling korte opstellen, welke de heer W.J. Wendel, directeur der Rijkskweekschool voor onderwijzers te Middelburg, in een paar tijdschriften schreef, en die hij thans bijeengevoegd uitgeeft.

Van den heer R.R. Rijkens, directeur der kweekschool voor onderwijzeressen te Groningen, wordt ook door den heer Wolters een handleiding bij opvoeding en onderwijs uitgegeven, welke tot opschrift draagt ‘*Beknopte Opvoedkunde*’. Hij behandelt vooral de lichamelijke opvoeding als de opvoeding der ziel.

Door den heer P.R. Bos wordt *de Plaats der Aardrijkskunde in het systeem der Wetenschappen* besproken. Hij toont aan welke gelukkige plaats de aardrijkskunde kan innemen, nu bij de steeds voortgaande splitsing der wetenschappen, de mannen der wetenschap gevaar loopen eenzijdig te worden. De aardrijkskunde kan verhinderen dat de verschillende deelen van het groote geheel van elkander vervreemden. De zoogenaamde wiskundige aardrijkskunde heeft, volgens zijn inzicht, in de geographische wetenschap echter geen recht van bestaan, daar zij een tak van de geologie is.

Verder verschenen nog bij den heer Wolters ‘*Kleine muziekleer voor onderwijzers der lagere school*’, door J. Worp; ‘*Volkszangboekje*’, door J. Suringa, en enkele boekjes ter oefening in schrijven en lezen, voor de hoogste klassen der volksschool.

De hoofdredacteur der *Samarangsche Courant*, Mr. P. Brooshooft, heeft een zevental artikelen, door hem voor genoemd dagblad geschreven, bij den uitgever G.C.T. van Dorp & Co. te Samarang, afzonderlijk in het licht gezonden, onder den titel van: ‘*Geef Indië wat Indië's is!*’ *- De ‘bijdrage’ als sluitpost verdwijne van de Indische begrooting, het Indisch ‘Batig slot’ uit de Nederlandsche schatkist. - Koloniaal-staatkundige beschouwingen*. Tot verklaring van den titel schreef de heer Brooshooft het volgende:

Geef Indië wat Indië's is, die woorden richten wij tot Nederland, en willen daarmede zeggen: doe afstand van het ‘batig slot’ en de ‘bijdrage’; laat aan Indië zelf de vruchten van hetgeen het voortbrengt en werkt.

‘Het heeft een punt van overweging bij ons uitgemaakt, of wij aan dien titel zouden toevoegen: *Geef Neêrland wat Neêrland's is*. Onwenschelijk toch zou het zijn, dat een dergelijk opschrift in verkeerden zin werd uitgelegd, alsof wij niet meenden dat Indië, *bij eene moederlijke behandeling van het moederland*, tot den plicht van liefde en trouw - in tijd van nood door daden te bewijzen -

gehouden ware. Integendeel, dit laatste is onze vaste overtuiging. Maar wij hebben bedacht, dat ons opschrift hoofdzakelijk de *financieele* verhouding tusschen Indië en het moederland ten doelwit had, en dat van deze geldelijke quaestie nagenoeg alle andere afhankelijk zijn. Financieel nu is, naar onze overtuiging, het onrecht geheel aan de zijde van Nederland. En daar het bezwaarlijk gaat, iemand aan te sporen tot het nalaten von onrechtmatige handelingen, wanneer hij geen onrechtmatige handelingen pleegt, zoo kunnen wij onze opvordering tot het doen van recht in deze slechts uitsluitend tot Nederland richten.'

De eenige regeling, die volgens den schrijver dezer artikelen den toestand zuiver kan maken, is:

'De Indische en Nederlandsche schatkist zijn finaal gescheiden.

De publieke baten, door Indië, uit welken hoofde ook, opgebracht, vloeien uitsluitend in de *Indische* schatkist.

Alle uitgaven, waaronder ook rente en aflossing van leeningen en andere schuld, ten behoeve van Indië aangegaan, komen ten laste van de Indische financiën.

Op de begrooting wordt jaarlijks onder de "uitgaven in Nederland" een som uitgetrokken ten beloope der kosten, door Nederland ten behoeve van Indië gemaakt, als daar zijn: een gedeelte der onkosten voor het departement (dus ook van het traktement des ministers) van koloniën; eene bijdrage aan het Nederlandsche departement van buitenlandsche zaken, als vergoeding voor de meerdere kosten van diplomatieke vertegenwoordiging, enz., door Nederland als koloniale mogendheid te maken; bijdrage in de toevallige uitgaven, die gerekend kunnen worden ten bate van het moederland en Indië gezamenlijk te zijn gedaan.'

Een tweetal brochures werden ons toegezonden omtrent spoorwegen in Indië, beide te 's Gravenhage bij Van Weelden en Mingelen verschenen. De titel van de eene luidt: *Een nalezing - geen bloemlezing. Het wetsontwerp tot bekrachtiging van vier overeenkomsten tusschen den Staat en de Nederl.-Indische Spoorweg-Maatschappij*. Deze nalezing gaf den schrijver een oogst van doornen en distelen, maar liet hem nergens een lauwerkrans vinden voor genoemde maatschappij. In de andere brochure - *Over spoorweg-uitbreiding op Java* - deelt de heer L. van Woudrichem van Vliet een schrijven mede aan den Minister van Koloniën, waarin hij zijn vroegere aanvraag om concessie tot den aanleg van een viertal spoorwegen op Java in hoofdzaak handhaaft.

Door de Vereeniging tot bevordering van volksgezondheid te Haarlem is een *Jaarboekje voor* 1878 uitgegeven (Haarlem, de Erven

Loosjes), welks inhoud door het doel van genoemde vereeniging wordt aangeduid. Het behelst o.a. statistieke opgaven omtrent de gemeente Haarlem, statistieke opgaven omtrent elders bestaande ‘inrichtingen voor gezondheid’, het tweede jaarverslag der vereeniging en eene rubriek: Mengelwerk.

Te Leiden is bij J.W. van Leeuwen de tweede verbeterde druk verschenen der *Latijnsche Spraakkunst*, door L.H. Borking, oudleeraar aan het seminarie Hageveld. Van de eerste uitgave werd indertijd door den hoogleeraar Naber in dit tijdschrift eene beoordeeling gegeven.

Monaco.

Aan de Fransche kust der Middellandsche zee ligt een mikroskopisch vorstendom, waar, in 't groene loof, de gouden oranjeappelen gloeien en, over 't groene laken, de gouden Napoléons rollen met voor velen vast nog verleidelijker glans, 't Is residentie, vorstendom, provincie, staat en stad te gelijk; 't heeft een vorst die van uit zijn slaapvertrek zijn gansche rijk overziet en, drentelend op zijn balkon, over zijn trouwe onderdanen waakt; 't heeft een dapper leger van twintig soldaten, gekleed naar den laatsten snit der Parijsche opéra; 't heeft twee bronzen kanonnen uit den tijd van Lodewijk de XIVe; 't heeft ook, geloof ik, ministers. Dit interressante staatje heet Monaco. De naam van den vorst, de hoeveelste hij is van zijn doorluchtig geslacht - ik schaam mij, lezer, u hierop 't antwoord te moeten schuldig blijven, hoewel ik onder 's mans vaderlijk bewind eenige dagen zeer veilig en aangenaam heb geleefd. Maar dit doet, wel beschouwd, weinig ter zake; de vorst van Monaco is eigenlijk toch slechts vorst in naam. De ware koning van het staatje is madame Leblanc, de weduwe van den bekenden pachter der speelbanken, die, vlak naast 't Casino, in een prachtige villa, laat ons liever zeggen een vorstelijk hôtel, haar nuttig leven ziet ten einde spoeden. Het staatje trekt, zoowel om de speelbank als om de verrukkelijke ligging, vele vreemden uit alle oorden der beschaafde wereld. Iedere trein brengt er honderden aan; iedere trein voert er honderden mede, sommigen met lichter beurs en zwaarder hart dan zij gekomen waren. Toch heeft Monaco, ook voor hen op wie de verleiding der speeltafel geen vat heeft, bekoorlijks genoeg. Reeds de weg van Marseille er heen, eenige honderd meters boven de oppervlakte der zee in de rotsen uitgehouwen, de kust dier zee in een wijden cirkelboog volgende, biedt een der heerlijkste natuurtooneelen aan die men in Europa aanschouwen kan. Aan uw rechterhand grijze, staalharde rotsen,

op sommige plaatsen met rooden steen dooraderd; aan uw linker de heerlijke zee, saffierblauw, effen - hier en ginder een scheepje de coquette zeilen wijd uitgespreid, als had een voorzichtige hand, luchtigjesweg, witte kapellen over 't watervlak gestrooid. Over den zacht rimpelenden waterspiegel schiet de zon een breeden bundel schitterende stralen, zoodat de zee, van de hoogte gezien, een schaal gelijkt van fijn geciseleerd zilver in een rand van Bohemer edelsteen gevat. Denkt u daarboven den hemel van het Zuiden, helder, wolkenloos, smetteloos blauw, en gij kunt er u een voorstelling van maken hoe 't oog te gast gaat en 't hart u opspringt van verrukking tien, twintig, honderdmaal op uwen tocht van Marseille naar Monaco. Rrrrr-t - een tunnel vijf minuten lang - ginder al weder een, deze, tien minuten sporens. De trein snort telkens als een pijl in 't hart der aarde, om straks er gillend weder uit te stuiven. Zegevierend wuift hij met zijn pluim van rook, die langzaam als amechtig op de zee ter rechter nederzijgt. Wij sporen Cannes voorbij en Nice, aan welke plaatsen zich zoovele aandoenlijke herinneringen vastknoopen en waar gindsche man zijn mooi, jong vrouwtje henen geleidt, om er te genezen van - dat kuchje. ‘Mag ik het raampje aan deze zijde sluiten?’ vraagt hij, met een blik van teedere bezorgdheid op zijn reisgezellin. Wij sluiten het onmiddellijk. Hij gaat zitten - en zucht. - Het landschap is van zonnelicht overgoten, een licht dat voor ons zonen van het Noorden, gewoon onder een grijzen hemel onze oogen op te slaan, in 't eerst vermoeiend is en waaraan men gewennen moet. Achter de muren van rotssteen, die de villa's omgeven, schieten palmen omhoog; tuinen vol oranjeboomen, met gouden appels beladen, vliegen wij voorbij; de achtergrond blijft steeds bestaan uit dezelfde hemelhooge, grijze of grijsachtigroode rotsen, die steiler en hooger worden naarmate men Monaco nadert.

Eindelijk, daar zijn we er. Men stapt af aan een klein station, en laat zich in een sierlijke panier, met twee vurige, vlugge paardjes bespannen, naar een der hôtels in Monte-Carlo brengen. Monte-Carlo is een aanhangsel van Monaco, de staart van Monaco zou men het kunnen noemen, daar de stad zelve, op den top van een hooge, steile rots gelegen, den indruk maakt van een reusachtige hagedis, wier staart zich langs de rotsachtige kust kronkelt. Monte-Carlo, het lagere gedeelte, de staart van de hagedis, is het elegante kwartier van Monaco;

dáár vindt men het Casino met zijn speelzalen, zijn tooverachtig schoonen tuin, de groote hôtels, den restaurant der Frères-Provençaux en de winkels. Tegenover het Casino breidt het Grand-hôtel zijn gastvrije armen naar u uit, te vergeefs echter ditmaal, want dit hôtel herbergt zulk een wonderlijk luchthartig menschenvolkje, heeren van zeer verdacht uiterlijk, van wie men vermoedt dat zij, in een bui van verstrooidheid, licht uwe portemonnaie voor de hunne zouden aanzien; graven en markiezen, chevaliers en vicomtes van ruim fatsoen, iet of wat apokrief en verloopen; dames ook met al te vrije manieren en zeer eigenaardige begrippen van zedelijkheid, in één woord, de vliegen, die men altijd ziet zwermen om den honing der speeltafels, en met wie 't raadzaam is niet in te nauwe nabuurschap te leven. Daarom keeren wij het Grand-hôtel den rug toe, en nemen onzen intrek in 't hôtel des Beaux Rivages, door een Duitscher bestuurd, in wien wij onzen Gastwirth van 't hôtel d'Angleterre in Ems herkennen. Dit is een verblijf beter geschikt ‘für anständige Leute’, die er niet op gesteld zijn des nachts aan hun deur te hooren rammelen door den een of anderen vrolijken viveur, of eene nimf der Boulevards tot buurvrouw te hebben. De table-d'hôte is juist begonnen en de Kellner, zeer in zijn schik dat wij hem in zijne Muttersprache aanspreken, geeft ons aanstonds een goede plaats. Een wonderlijke toren van Babel is 't hier; een zevental talen hoort men door elkander. Naast ons zit een magere Italiaan met lange, koolzwarte, sluike haren, die aan zijn rechterhand een dikken, roodwangigen Engelschman heeft, wiens eetlust zijn buurman in verbazing brengt. Deze nobele Brit wordt geflankeerd door een Duitsche jufvrouw met zwarte pelerine, die door haar groenen bril het gezelschap zit te begluren, terwijl in haar onmiddellijke nabijheid, naast een Rus van hoogst gedistingueerd voorkomen en manieren, wij een Spaansche familie opmerken; de zwarte amandelvormige oogen der jonge dames, de statige houding van den senor springen aanstonds in 't oog. Naast deze zit een klein, taankleurig, vervallen mannetje, wiens dikke oogleden slaperig over de uitgedoofde oogen nederhangen; donkere kringen onder die oogen, wangen die slap in plooien nedervallen, steken zonderling af tegen 't zwarte geplakte haar en den rijkelijk van cosmetiek verzadigden snorbaard. Men zou zeggen een oud, bouwvallig, verweloos huis, met nieuwe jalousiën er aan en een nieuw dak er op. Naast dit heertje zit een

ziekelijk uitziend, mager man, dien wij aanstonds voor een hypochondrist houden. Hij kijkt gemelijk rond, spreekt slechts met monosyllaben, en vindt alles slecht wat hem wordt voorgezet. Deze heeren zijn Franschen; zij dragen in het knoopsgat van hun haveloos zwart pak een vuil lintje van 't legioen van eer. Voortdurend zijn zij in gesprek met hun buurvrouw, ook een Française, levendig en rad ter tong. Het taankleurige heertje schijnt van spelen te houden. ‘Il y a,’ zegt hij, ‘des manières de perdre et des manières. Il faut savoir perdre avec délicatesse, avec résignation’, waarop oogenblikkelijk de dame invalt met een schouderophalen en een min of meer verachtelijken blik naar den kant van den spreker. ‘Il n'y a qu'une seule manière de perdre - c'est de jouer.’ ‘Pah’, is 't wederantwoord, ‘je ne vous croyais pas si batailleuse, madame.’ Wie zijn die lieden? vragen we ons zelven af; hoe komen zij aan dat legioen van eer? Onze verbeelding schiet zijn wieken aan; dra hebben wij uitgemaakt dat 't een soort van avonturiers moeten zijn, chevaliers d'industrie aan lager wal wellicht; hun uiterlijk schijnt ons toe de ongunstigste vermoedens te wettigen. Wie schetst onze verbazing toen wij des avonds op 't concert in 't Casino, waar de groote pianist Kontski zich zou laten hooren, dat zelfde gele mannetje met de slaperige oogen zagen verschijnen, nu in een rok gestoken, waarop tal van ridderorden prijkten. ‘Qui est ce?’.... ‘C'est monsieur Kontski’, geeft men ons ten antwoord. Goede hemel, welk een vergissing! en om de maat vol te maken, bleek het den volgenden avond, dat de melancholikus, de hypochondrist, niemand anders was - dan de beroemde komiek Ravel van het Théatre du Palais-Royal te Parijs.

Zoo gaat het - gelijk men in Liebenstein, de lievelingsbadplaats der Israëlieten uit Frankfort en Berlijn, allicht menschen voor Israëlieten aanziet, die hun Lutherschen cathechismus op hun duimpje kennen, loopt men gevaar in Monaco een eerlijk man voor een avonturier te houden. In de speelzaal echter zijn typen die hunnen aard te duidelijk op 't aangezicht dragen, dan dat men zich in hen vergissen zou, vogels aan wier pluimage men 't roofdier duidelijk herkent. Nergens misschien op de wereld vindt de opmerker zulk een uitgezochte verzameling gemeene physionomiën bijeen, zulk een kust en keur van fatsoenlijke fielten, zulk een bouquet van verloopen individuën, zulk een droesem van den bodem der menschenwereld.

Gindsche baron, in dien fauteuil, met die ontstoken oogen en omhoog gedraaide roode moustaches bij voorbeeld, is een tronie, waarop een geschiedenis à la Rocambole te lezen is. De dame naast hem, een speelster, log, bleek, met plat, vulgair gezicht en die vermoeide oogen, een kenmerk aller speelsters, prikkend op haar speelkaartje, om straks naar de tafel te waggelen en een goudstuk op *impair* te zetten, ondanks 't protest van haren man, die, half verwoed, half wanhopig, haar bij haar kleed schijnt te willen terugtrekken, is een der terugstootendste en walgelijkste figuren, die men aanschouwen kan. Schorre stemmen, doffe, vermoeide oogen, zenuwachtig trekkende gelaatsspieren, handen die grabbelend in réticules of broekzak woelen, de onrust, de gejaagdheid, de spanning, de afmatting op de gezichten, en, daartusschen, het onafgebroken rinkelen der goudstukken - dit alles maakt deze speelzalen met hunne weidsche pracht, hun spiegelglas en verguldsel, tot een lustoord der demonen. Het was mij als zag ik een der duivels van Hamerling op de speeltafel staan, rammelend met zijn buidel.

> Ich schüttle den Beutel - kling-kling-kling -
> Ihr Menschlein, Gold ist ein liebliches Ding!

De inwoners van Monaco spreken over het publiek der speelzalen met diepe verachting, 't geen hen echter niet verhindert al de voordeelen, die de speelbank hun aanbrengt, zonder gewetenswroeging te genieten. Wij spelen niet, zeggen die brave luidjes; willen anderen 't bij ons komen doen - dat moeten zij weten, wij wasschen onze handen in onschuld en steken de penningen der dwazen in onzen zak, met 't verheffend gevoel dat wij ze beter besteden zullen dan de eerste bezitters. Een Monacoon zal u aan 't verstand brengen dat, alles wel beschouwd, hun land der menschheid een grooten dienst bewijst door zoovele leegloopers van het in hunne handen misplaatste geld te verlossen. Hoe dit zij, de speelbank heeft Monaco tot een waar lustoord gemaakt. Mag 't al klein wezen, het staatje, het is een der heerlijkste plekjes der wereld. De tuin van het Casino met zijn palmen, zijn tropische gewassen, zijn verscheidenheid en rijkdom van de zeldzaamste sierplanten en bloemheesters, zijn glooiende lustwarande, is féerique. Op een der vele banken u neervlijend, laat gij uwen blik weiden over het heerlijkste panorama. De zee daar beneden; de golvende lijn van rotsen waarin 't watervlak ligt gekneld, rotsen, violet van

kleur of rose van tint, bij wijlen prachtig verlicht, omhoog dikwijls met een dunne sneeuwlaag bedekt, die tegen den liefelijk blauwen hemel schilderachtig afsteekt - deze plek, hoe klein ook, is eenig in zijn soort, en slechts te vergelijken met enkele der schoonste punten op Sicilië. Wilt gij echter nog verrassender, nog veel liefelijker aanblik, bezoek dan de villa Walewski. De gastvrije eigenaar zet tweemaal 's weeks zijn paradijs voor u open. Met ontzaggelijke kosten is deze tuin boven op den harden rotsbodem aangelegd, nadat die bodem alvorens met een dikke laag teelaarde was overdekt. Men wandelt hier onder bloemen, in het midden van Januari - en welke bloemen! Er zijn rozen van ongemeene pracht, violen van een grootte als men in ons klimaat nimmer aantreft, geurende heliotropen en reseda's in kwistigen overvloed. Slingerpaden voeren u langs palmen, wier sierlijke bladerkronen wuiven boven oranje- en citroenboomen vol groote, zwellende vruchten; van verrassing tot verrassing voeren u die paden, van de eene prachtige vegetatie tot de andere. Watervallen plassen tusschen het weelderige groen; vergezichten op de Middellandsche zee en op Monaco openen zich, op 't onverwachtst, bij 't omslaan van een hoek, bij 't uittreden uit een bosschage; een overvloed van de zeldzaamste boomsoorten, heestergewassen en kostbare planten is hier aanwezig, die ten volle wettigt wat een Franschman er van zegt: Cela commande non pas l'admiration, cela commande l'enthousiasme. Het genot, dat de kunstmatige aanleg in de villa Walewski u schenkt, wordt slechts overtroffen door 't geen de natuur u aanbiedt op uwen tocht van Monaco naar Menton. Deze weg is zonder twijfel een der schoonste in ons werelddeel. Men volgt een breede chaussée en zigzag langs den bergrug aangelegd. Volgen zeide ik; ik had beter gezegd, men vliegt er langs, want het gaat in een suizende vaart. Gij ligt op uw gemak uitgestrekt in een sierlijk mandenwagentje met die zelfde vurige paardjes bespannen, wier aanblik den aan de Parijzer rossinanten gewonen reiziger in verrukking brengt.

In Parijs immers maken de huurpaarden den indruk of zij op hunne pooten staan te sterven. Hier zien ze er uit of ze met u door zullen gaan. Geen nood, de spraakzame, vriendelijke koetsier, een echte zoon van het Zuiden, is zijn span geheel meester. Rennen de beesten, een ruk van zijn hand - en zij staan. Men heeft trouwens te veel te zien voor zich uit om aan de

paarden veel aandacht te schenken, hoe keurig ook opgetoomd (de fasantenstaart, aan de naar den weg gekeerde zijde van den kop bevestigd, maakt een aardig effekt), want de prachtige weg neemt al uw aandacht in beslag. Het gaat tusschen schilderachtige olmen, zacht glooiend, naar omlaag; straks weder omhoog naar gindsche rij van bloeiende amandelboomen, achter wier wit gebloesemte een donkere gaarde van citroenboomen zich uitstrekt. Van omhoog schijnen zij u met hun gele vruchten te willen overstelpen, zoo hangen de takken, zwaar van ooft, naar beneden. Menton is het land der citroenen. Een oude legende verhaalt dat moeder Eva, toen het paradijs voor haar gesloten werd, minder berouwvol dan Adam, en, naar den aard der sexe, nooit geheel gebogen of onderworpen, bij 't verlaten van het paradijs, terwijl Adam zijne oogen met de handen bedekte, zoo eens ter rechter en ter linker uitkeek of er ook iets mede te nemen viel. Een citroen gluurde bij toeval uit het glanzig gebladert. Snel strekte ons aller moeder de hand uit en kaapte de vrucht. De engel aan den uitgang was een te beleefde engel om eene dochter der aarde te streng op de vingers te zien, of te onnoozel om zich niet door eene vrouw te laten verschalken. Eva ten minste ontsnapte aan de douane, en bracht haar contrabande ongehinderd de wereld in. Zoodra nu de zwerftocht begon deed zij een gelofte, dat zij de vrucht zou laten vallen op die plek, welke haar 't schoonst toescheen en 't meest aan 't verloren Paradijs herinnerde. Zoo kwam Menton aan zijn citroenboomen. Goedgeloovige Katholieken in Menton twijfelen niet aan de waarheid van 't feit en nemen niet den minsten aanstoot aan deze aardige legende. Honny soit qui mal y pense. De bergen zijn hier tot halverwege begroeid en de golven der Middellandsche zee spoelen tot aan de wortels der boomen. Ziet gij ginds die groene landtong, omarmd door de blauwe zee? 't Is of de wateren zachter rollen bij 't naderen dezer liefelijke kust, loom, wellustig, liefkozend zich komen vleien tegen het bekoorlijke strand. Wonderbaar schoon is hier de Middellandsche zee. Is 't een zee? vraagt men zich telkens af? Als zij in toorn geraakt en haar effen voorhoofd rimpelt, als zij waterbergen op elkander stapelt en de stranden geeselt met zwiepende slagen, dan schijnt ze dat slechts voor de grap te doen, dan is 't of zij voor de aardigheid eens het voorkomen van eene zee wil aannemen. Al haar schoon gaat dan verloren. Zij is eene vrouw, het toornen staat haar niet.

Liefelijk is ze, majestueus kan ze niet wezen. Dat moet zij maar aan haar grijzen broeder, de Noordzee, overlaten, wiens machtige stem langs de Noorderstranden schalt, wiens forsche armen de krijtrotsen van Engeland beuken of woedend nederploffen op het Scheveningsche strand. De herinnering, die wij bij voorkeur van haar willen medenemen naar ons nevelig vaderland, is die van een effen, vriendelijk gelaat, blinkend van zonneschijn. Dien zij eenmaal heeft aangezien met haar azuurblauwe oogen, hoe zou hij haar vergeten, hoe smacht hij haar weder te zien!

Paf, paf! Wat zijn dat voor wolkjes die daar drijven boven het water? Hoe dichter wij Monte Carlo naderen, hoe duidelijker wij het geraas van geweerschoten vernemen, door de bergen wêerkaatst.

Ieder inwoner van Monaco zal 't u zeggen, met een trek van wrevel op 't gelaat - 't is de tir aux pigeons. Och ja, de laffe, wreede liefhebberij, uit de laatste dagen van 't Keizerrijk, is met zooveel andere corruptie hierheen overgewaaid. Beneden aan den voet van het terras is, halvemaansgewijze, een grasperk aangelegd; daarin zijn op gelijke afstanden glazen kleppen aangebracht, waaronder zich duivenkooien bevinden. Op een gegeven teeken trekt een jongen aan een koord; de klep slaat open en de duif ontsnapt. Arm diertje! Onder een afdak staan zóóvele adellijke en niet adellijke leêgloopers met buksen gereed, die er een vermaak in vinden, op hun gemak - sommigen vuren zittende - een uurtje te moorden, want jacht mag dit wreede spel niet heeten. Ziet, daar vliegt er een op - paf! Het diertje valt; wij zien het stuiptrekken op het gras, de jongen schiet toe die het aan den marquis de R..... zal brengen, wiens hooggeboren hand het nederlegde. Nobel vermaak! Het leven is ook zoo wanhopig lang, de tijd zoo taai, men moet zoo wel eens iets verzinnen om de trage uren door te komen. Onder die dappere schutters zijn sommige beruchte exemplaren van de Parijsche jeunesse dorée, enkele Amerikanen, een paar Engelschen, lieden die met hun ledigen tijd geen weg weten, geen ernstige bezigheid kennen, geblaseerd zijn van alle ander en edeler vermaak. Wij meenden in dien kring een hooggeplaatst persoon te ontdekken, dien 't ons, Nederlanders, zeer deed dáár te zien.

Het is niet mogelijk langer dan eenige minuten dit laffe moorden aan te zien. Wij keerden ons met walging af, en

zetten ons neder op een der banken in den tuin om een laatsten blik te werpen op de zee. - ‘Gladstone, Constantinopel’ klonk het op eenigen afstand - 't waren politiseerende en disputeerende Engelschen. Het herinnerde ons aan den grooten strijd die gestreden wordt en wij zagen de zee eens aan, bij ons zelven denkende: 't is om u, ma belle - geen wonder waarlijk dat John Bull, uw minnaar en meester, zich schrap zet en de vuisten balt, nu een ander naar u vrijt. Verre, verre, in het koude Noorden, tusschen sneeuw en ijs, onder een looden hemel, woont een volk dat sinds eeuwen van u droomt, naar u smacht met onuitsprekelijk verlangen. Het wil ontdooien aan uwen boezem, uw geurigen adem wil het indrinken in de luwte van den Bosporus. De oogen wijd geopend, de armen uitgestrekt als in zinsverrukking, nadert het - pas op, John Bull! pas op, kloeke vijftiger, mademoiselle Mediterrannée, de eeuwig jonge, eeuwig schoone, heeft hare grillen. Zij kon u wel eens uit de armen wegslippen. Keert ze niet nu reeds het behaagzieke gelaat naar dien jongeling uit de steppen, naar dien romanesken ridder - trilt niet reeds de gouden koepel van Santa Sofia, haar diadeem, haar op het schoone voorhoofd nu ze zijn voetstap naderen hoort? ‘Souvent femme varie, fol est qui s'y fie’.

Daar was een tijd dat zij ook behagen schiep, de fiere, in een Hollandschen jongen, met open voorhoofd, schitterend oog en kloek gebouwde leest, een knappe borst, vol vuur en kracht, onstuimig, edelmoedig. Daar was een tijd dat zij hem gaarne komen zag, hem zachtkens wiegde in haar armen. Waar zijn de dagen, o bestevaer, dat uw schepen het blauwe water kliefden, dat de donder uwer kartouwen gebiedend rolde over dit watervlak, dat Holland's driekleur zijn breede schaduwen wierp over deze schoone zee, dat Holland's prinsen - paf, klinkt 't weder uit de verte.

Kom, 't weder is te schoon, en de lucht is te helder, en de zon schijnt te prachtig om droefgeestig te worden. Al is ons landje klein en zwak, al heeft 't geen stem meer in de raadszaal van Europa, het heeft toch nog een stem in de Europeesche beschaving. Kan 't niet meer onder de sterksten zich rekenen, het wil onder de verlichtsten zich rangschikken. Het wil vooraanstaan in den kamp tegen de duisterlingen, hoe zij ook heeten mogen, en strijden voor het licht dat niet uit koperen monden vlamt, dood en verderf om zich verspreidend, maar uit kloeke hoofden schijnt, en uit warme harten straalt, zegenend en be-

vrijdend. En dan - zijn er nog flinke mannen, die niet gedoogen zullen dat onze zeemacht in de havens roest en een spot wordt van Europa of ons leger langzaam wegslinkt, maar die meenen dat Nederland rijk genoeg is om zijn zeegaten en zijn vestinglinie te omspannen met een gordel van ijzer, waaruit, als 't gevaar ons nadert en het oude, lieve vaderland in nood geraakt, Janmaat ter zee en de burger te land het den vijand met oud Hollandsche fierheid en kracht tegendonderen: terug!

Arnhem, 7 Maart 1878.
J.H. HOOYER.

De zegepraal der hervorming te Amsterdam.
(*Vervolg en slot van blz.* 114.)

Het was niet mogelijk voor Amsterdam tegenover de Gentsche Pacificatie doorgaande eene afwachtende houding aan te nemen. 't Is waar, hoewel dat Staatsstuk de bepaling bevatte dat de landen en steden die er nog niet aan hadden deelgenomen de vruchten van de Pacificatie zouden kunnen genieten wanneer zij er zich bij aansloten, kwam er niets in voor op grond waarvan men die steden tot deelneming zou kunnen of moeten *dwingen*.

Maar niettemin, daar werd op die deelneming aangedrongen, ook door den te Utrecht gezetelden Stadhouder en 't Hof van Holland, die tot nog toe beiden door de Amsterdamsche regeering waren erkend. En zonder het aannemen der Pacificatie zoude men met de andere Hollandsche steden op een voet van oorlog blijven, hetwelk, kon het vermeden worden, natuurlijk door niemand werd gewenscht. Men begon daarom met de door 't Hof van Holland geëischte afkondiging niet ronduit te weigeren, maar onder protest te doen plaats hebben (7 Dec. 1576). In welke bewoordingen dit protest vervat was, blijkt niet duidelijk, en misschien hecht de Heer ter Gouw er te veel gewicht aan. Wagenaar vermoedt dat het niet anders inhield dan het voorbehoud van der stede vrijheden en voorrechten. Daarna opende men onderhandelingen om te geraken tot de ‘Satisfactie’, zooals in art. 7 van het Gentsche verdrag de vaststelling van een *modus vivendi* tusschen den Prins van Oranje en de steden, die zijn Stadhouderschap nog niet erkend hadden, genoemd werd.

De vroedschap of Raad der zes en dertigen besloot om afgevaardigden naar Brussel te zenden, met volmacht ‘conform het formulier’ dat de Raad van State had gezonden. De Heer ter Gouw

meent dat dit besluit viel tegen den zin der Burgemeesters, 'twelk niet onmogelijk is; toch meenen wij te moeten doen opmerken dat hier slechts sprake was van onderhandeling te Brussel, en niet rechtstreeks met den Prins. Voor het eerste konden voor de Burgemeesters niet die redenen van oppositie bestaan als voor 't laatste. Hoe het zij, vier dagen later werd dit besluit in de Vroedschap weder herroepen, ‘gelet op de verandering van zaken sedert vier dagen’; de Heer ter Gouw plaatst achter die woorden een (?) en schijnt dus te twijfelen of er werkelijk iets was gebeurd wat den naam van eene verandering van zaken mocht dragen. Gebeurd was er dan ook niets; maar onze aandacht is getroffen door het samentreffen van deze data met die van de zending van Gonzaga en Escovedo door Don Jan naar Antwerpen, met de brieven die in zoo hooge mate de verontwaardiging van Aerschot opwekten, en waarin deze o.a. ook gelezen had dat van alle kanten volk bijeengebracht werd om de Spanjaarden te ondersteunen. Wanneer wij hiermede in verband brengen de omstandigheid dat Burgemeester Pieterszen, de gewezen schout, zich toen ook te Antwerpen bevond, dan rijst het denkbeeld bij ons op, of de regeering van Amsterdam bij die gelegenheid, of een paar dagen vroeger, mogelijk óók brieven had ontvangen, waarin Don Jan haar eene ‘verandering in de zaken’ berichtte; want men moge al vrij algemeen veronderstellen dat de Landvoogd in deze dagen ernstig den vrede begeerde, dit sluit niet uit dat hij wel eene poging kan hebben gedaan om Amsterdam op te stoken en met den Brusselschen Raad van State in conflict te brengen. Onderhandelingen ‘niet op zijn Hollandsch of Vlaamsch, maar op zijn Spaansch of Italiaansch’, waren ook hem niet vreemd. Het laat zich ook niet enkel aan het toeval toeschrijven dat juist op den tijd dat Don Jan zich meester maakte van het kasteel van Namen (24 Juli 1577[1]) de Amsterdamsche regeering op nieuw haar stedelijk legertje versterkte (ter Gouw, blz. 143). Zij werd daartoe in staat gesteld door subsidiën van Don Jan. De Heer ter Gouw maakt alleen melding van de vier duizend gulden die de regeering in Mei 1577 uit de ‘eygen coffre’ van Don Jan ontving, maar heeft niet gevonden of haar in Juli geld gewerd (blz. 143). Uit de Rapiamus van Tresorieren blijkt echter dat in die maand

1 De brief waarin hij, nog op den dag zelven van het feit, den goeden uitslag aan de regeering van Amsterdam berichtte, is, jammer genoeg, niet meer in 't Archief voorhanden.

acht duizend gulden inkwam, ‘duer ordonnantie van Don Johan van Oistenryck, gouverneur, op reeckening en in minderinge van 'tgeen S.M. dese stede schuldich is tot onderhout van de twee deser stede vendelen soldaten.’ En in September stelde Burgemeester Jan Vechters aan Tresorieren, weder op rekening dierzelfde schuld van Zijn Majesteit, vier duizend gulden ter hand. Maar deze waren niet rechtstreeks ontvangen, maar afkomstig van den verkoop van 't zilveren vaatwerk van den Heer van Champigney, door hem te Antwerpen aan den pensionaris Blokland, namens de stad Amsterdam, verpand, in Augustus 1576 (*Inventaris Archief*, I, 257), toen deze edelman als lid van den Staatsraad zich verplicht gevoelde om op deze wijze uitvoering te geven aan het besluit van dat regeeringslichaam om Amsterdam althans eenige geldelijke ondersteuning te doen geworden. Toen die beleening (welke tegen acht percent liep) niet werd afgelost, werd het onderpand door de stad gerealiseerd. Maar inmiddels waren twaalf maanden verloopen, en op 't oogenblik dat de opbrengst van Champigney's zilverwerk diende om de Amsterdamsche aanhangers van Don Jan in staat te stellen hun krijgsvolk te bezoldigen, stond diezelfde Champigney met den Staatsraad vijandig tegen Don Jan over; een curiens voorbeeld van den verwarden politieken toestand in die dagen.

Bij de geldelijke toelagen voegde Don Jan brieven met lof over de getrouwheid van Amsterdam en vermaningen tot volharding, die zeker wel eenigen invloed zullen hebben uitgeoefend op de Vroedschap, maar stellig niet zóóveel als de Heer ter Gouw (blz. 157) toeschrijft aan de missive van 1 Sept., want die is eerst half October te Amsterdam aangekomen, en dus nadat de onderhandelingen, wel niet met de Hollandsche Staten, maar toch met den Stadhouder, aanvankelijk tot een goed einde waren gebracht. Voordat die brief nog was aangekomen, had Don Jan reeds een nieuwen geschreven, waarvan hij, om de onveiligheid der wegen, nog een duplicaat zond. Spoedige hulp van ‘gens et deniers’ wordt daarin beloofd, en ook gewaarschuwd tegen het geloof slaan aan geruchten dat de Koning was teruggekomen van 't voornemen om, des noods door dwang, de Algemeene Staten bij den Roomsch-Katholieken godsdienst en de hem verschuldigde gehoorzaamheid te houden. Een brief van Koning Filips zelven, d.d. Madrid 2 Sept., vergezelde dat schrijven. Zij werd met de missive van Don Jan ‘ontvanghen den 26 October 1577 vuyt Lutzenburch’ en is thans nog op

't Archief aanwezig, met een duplicaat, waarop de aanteekening ‘ontvanghen 29 Oct. van de C^{o}. M^{t}.’ allicht zou doen denken dat dit rechtstreeks uit Madrid was gekomen, indien niet de (anders al te toevallige) omstandigheid dat op dien dag ook de ontvangst der duplicaat-missive van Don Jan wordt vermeld, aanleiding gaf om, met den Heer ter Gouw, te oordeelen, dat de brief van Filips geschreven is op een door den Koning in blanco geteekend blad papier, zooals de Landvoogd er in voorraad kan gehad hebben. Iets anders dan dankbetuiging voor de betoonde trouw en aansporing tot volharding daarin, behelst het Koninklijk schrijven niet.

Ondertusschen ontbrak het ook niet aan missives van de andere zijde, waarin beden noch dreigementen werden gespaard om den toestand te doen veranderen. Zij kwamen zoowel van de Hollandsche Staten, als van de uitgeweken Amsterdammers, die zich in de omliggende steden hadden nedergezet. Onder die der laatsten is vooral de brief van Willem Bardes, den zoon van den gewezen Schout, merkwaardig door stijl en inhoud en doet ons een gunstigen dunk opvatten van den man, die naderhand zulk een veelbeduidende rol zou spelen in de eindelijke omkeering van Amsterdam. Voor 't oogenblik echter oefende ook zijn woord geen invloed uit, althans niet op de mannen die het roer in handen hadden. Wat de gemeente betreft, zij gaf in dit tijdperk meer dan eens blijken dat hare gevoelens zich langzamerhand wijzigden.

Reeds bij 't beleg van Haarlem hadden de gilden der ambachtslieden verklaard geen dienst te willen doen buiten de stad, en in Maart 1574 weigerden de schippers zich te laten gebruiken voor 't vervoer van Spaansche soldaten. In diezelfde maand zag de regeering zich genoodzaakt het zingen van Geuzenliedjes te verbieden, en Claes Overlander, een aanzienlijk burger, werd in April gebannen en in een boete van ƒ 1000 verwezen, ‘men zeyde het was om een lyetghen dat hij geschreven hadden van de Prins van Orangie.’ In het volgend jaar lieten de ontevredenen het niet meer bij lijdelijk verzet of bij liedjes, maar trachtten reeds naar aaneensluiting, want in Januari 1575 loofde de regeering belooningen uit aan verklikkers, aangezien in de stad ‘eenighe ware dye confyderatie ghemaekt hadden met de geussen’[1].

Na het sluiten der Pacificatie keerde de geest in de stad zich

1 Een en ander uit het dagboek van Stoffel Jansz.

nog veel meer tegen het stelsel der Burgemeesters; er werd luide geklaagd dat zij de belangen van de stad niet bevorderden, en ten slotte begonnen zelfs de geëligeerde burgers te morren en oppositie te voeren[1]. En dat niettegenstaande men tien jaar lang alle verdachten de stad had uitgezet - geen onbewezen beschuldiging, maar uit meer dan één stuk op 't Archief aan te toonen.

't Was dan ook geen wonder, dat de publieke opinie zich wijzigde! Men had nu gelegenheid gehad te beoordeelen wat er geworden was van het werk dat de zustersteden in 1572 zoo stout hadden begonnen. Geen opgewonden volkswaan van 't oogenblik was 't gebleken, dat moedig verzet tegen Filips en zijne trawanten: in de wanhopigste toestanden had zich de wordende republiek gehandhaafd - in alle gevaren was zij staande gebleven - over alle hinderpalen had zij gezegepraald. Geen voorbijgaande wind van ketterij was 't gebleken, die de voorvaderlijke leerstukken en kerkgebruiken had op zij doen zetten: het Protestantisme bleek een godsdienstvorm die Holland paste, waarin de vroomste zielen en de scherpste verstanden van toenmaals zich konden vinden en die geen vruchten droeg van zedeloosheid, van onverschilligheid of verstijving van 't godsdienstig leven. Aan de ‘Geuzen’, zooals zij zich in 1577 in Holland voordeden, was niets meer wat verachting of verontwaardiging kon opwekken. Was het wonder, dat ook bij hen, die tot nog toe trouw aan hun kerkleer waren gehecht geweest, twijfel begon te rijzen, of niet ten slotte het Protestantisme de aangewezen godsdienstvorm was, ook voor Amsterdam. Wij zwijgen van beschouwingen van stoffelijken aard; waar dezen zich deden gelden, kon voor den Amsterdammer de keus niet moeielijk zijn tusschen Prinsgezind en Koningsgezind, want de welvaart der opgestane steden was in 't oog loopend, vooral in vergelijking met den treurigen achteruitgang van Amsterdam.

Inzonderheid onder de kooplieden die dagelijks verkeerden met land- en vroegere stadgenooten in de opgestane steden (want de noodzakelijkheid had geëischt dat verkeer, hoewel nu en dan officieel verboden, toch oogluikend toe te laten), inzonderheid onder 't opkomend geslacht, dat van den Wederdoopers-aanslag nog slechts bij overlevering wist, en waarbij de heugenis van den beeldenstorm na tien veelbewogen jaren reeds was verflauwd, mag de neiging tot een verandering groot zijn geweest.

1 ter Gouw, *Nacht en Morgenrood*, blz. 84, 140 en 141.

Niet alzoo bij de mannen die op 't kussen zaten. Zij bleven steeds en tot het laatste oogenblik onverzettelijk aan Kerk en en Koning getrouw. Zij hielden in de verarmde en verlaten stad hun banier overeind op de puinhoopen van de vroegere welvaart, en, terwijl ze onderhandelden met de Staten, versterkten zij, zooals wij zagen, op nieuw hun stedelijk legertje.

''t Was een ultramontaansche oligarchie die tot elken prijs op 't kussen wenschte te blijven,' zegt de Heer ter Gouw. Wij hebben over dat 'op 't kussen blijven tot elken prijs' reeds een enkel woord gezegd. Op de wijze waarop Joost Buyck en zijn vrienden te werk gingen, was er alle kans dat zij binnen kort aan 't hoofd zouden staan van een stad, zóó uitgeput, ontvolkt en verarmd, dat het waarlijk der moeite niet meer waard was er Burgemeester van te zijn. Men kan een groote mate van verblinding veronderstellen, maar bezwaarlijk zóó groot, dat mannen, die Holland zoo goed keuden, als men van Burgemeesters van Amsterdam mag veronderstellen, in werkelijkheid zich zouden gevleid hebben met de hoop dat, na al het gebeurde, de zaken ooit weder geheel op den ouden voet zouden komen. Vooral nu reeds Gelderland en Utrecht duidelijke blijken gaven van, zelfs ingeval de zuidelijke provinciën weder van de zaak der vrijheid afvallig werden, zich nauwer en vaster aan Holland en Zeeland te willen aansluiten. Het beste middel om op 't kussen en in aanzien te blijven, was zich geheel en al aan Oranje over te geven.

Maar, zegt de Heer ter Gouw, in dat geval zouden de bannelingen teruggekeerd zijn en spoedig deel in de regeering geëischt hebben, en het was uit geweest met het rijk der Spaanschgezinde oligarchie. Het is zoo, de Prins had zich het recht gereserveerd om zoo noodig de wethouderschap te veranderen, en hij had daar te Haarlem gebruik van gemaakt; maar er was hier van twee kwaden het minste te kiezen, en hadden Joost Buyck en zijn vrienden willen transigeeren met hunne beginselen, zij zouden wel ontzien zijn geworden. Maar dit was juist wat zij niet wilden, en wat ons achting voor hen afdwingt, maar de verontwaardiging gaande maakt van den Heer ter Gouw.

Ook het vaak herhaalde verwijt van eene familieregeering te willen vestigen, achten wij overdreven. Het ligt in den aard der zaak dat, waar men door de tijdsomstandigheden gedwongen is om bij de keuze van ambtgenooten ten strengste op gelijkgezindheid te zien, mannen van een partij die onophoudelijk

terrein verliest, hunne keuze in steeds beperkter kring moeten doen. Familieregeering wordt dan ook vaak *gevolg*, maar 't is onrechtvaardig de zucht daartoe als *oorzaak* te doen gelden. Buitendien stelle men zich den toestand van Amsterdam in het hervormingstijdperk niet zóó voor, alsof sommige familiën uitsluitend de Katholieke en andere eenparig de Protestantsche partij waren toegedaan. Bij kenteringen der publieke opinie in godsdienstzaken is dit zelden het geval; het was het ook toen niet. Het feit, dat Hooft mededeelt, van de beide broeders die bij de Februari-onlusten in 1567, ‘na elkander in 't harnas geholpen te hebben’, bij de vraag tot elkander gericht, op wien 't gemunt was, bleken ieder een andere partij te zijn toegedaan, stond niet op zich zelven.

Dirk Schaep hield het met de Katholieke partij, terwijl zijn beide broeders, Pieter en Gerrit, ijverige voorstanders der hervorming waren[1], hoewel Pieter gehuwd was met een dochter van Dirk Hillebrandtsz den Otter, die in 1578 door de partij van zijn schoonzoon zou zijn uitgezet, als men hem niet om zijn hoogen leeftijd had verschoond. De dichter Hendrik Laurensz Spieghel en zijn zuster Maria, de stichteres van 't ‘Maagdenhuis’, bleven Katholiek, terwijl hun broeder Jan in 1578 na de hervorming als raad optrad, en hun zwagers Herman Roodenburch en de zoon van Adriaan Pauw tot de hoofden der Gereformeerden behoorden. Het laatste kan ook gezegd worden van Andries Boelensz Loen en zijn broeder Claes ‘in Hamburg’. Maar dier beider broeder Hendrik[2] bleef Roomsch; althans wij vinden zijne afstammelingen later op 't Bagijnhof en in de Katholieke familiën van Fonteyn en Hartoghvelt terug. De Watergeus Dirk Duyvel was gehuwd met een dochter uit het vroeger en later aan de oude Kerk zoo gehechte geslacht van Dommer, de balling Jacob Bas met eene zuster van Maarten Codde, die de voorvader van den bekenden Jansenistischen Aartsbisschop is geweest. Leendert de Graeff, de vriend van Brederode, en Reinier Rooclaes, de belastinggaarder van den tienden penning, waren zwagers; Jan Persijn, de gastheer van Alva, en Adriaan Pauw waren volle neven. De Roodenburchen waren vermaag-

1 Zie Pers, *Ontstelde leeuw*, blz. 411, waar Dirk's aanslag op Abcoude, belangrijk voor Amsterdam om de nabijheid der plaats en om het tijdsgewricht waarin die voorviel (Maart 1578), uitvoeriger dan bij Bor wordt medegedeeld.

2 Niet te verwarren met Hendrik Boelensz, die in 1576 ingedaagd werd en 1578 als Schepen optrad. Deze was een zoon van Andries.

schapt aan de den Otters. Pieter Pieterszoon Bicker wordt in 1575 door de Katholieken, en Hendrik Jacobszoon Bicker in 1578 door de Gereformeerden de stad uitgezet. Ook van de aanzienlijke familie Benning treffen wij leden aan onder beide partijen. De schout Pieter Pietersz was de oom van Cornelis Benning, Jan Duyvenszoon, die in 1578 onder de kiezers behoorde en later Burgemeester werd, terwijl zijn vader Docter Jan Duyvensz. in 1578 is uitgezet. De vurige Calvinist Jan Muerlinck was getrouwd met Immetjen van der Does, wier tante met de Haarlemsche Geuzen-Burgemeester Claes van der Laen, en wier oom (Pieter Boelensz) daarentegen met de dochter van Joost Buyck was gehuwd. Nog een andere balling, Hendrick Meyster, noemt Joost Buyck zijn oom, ja de eigen zwager van dien streng-Katholieken Burgemeester, Pieter Jansz de With[1], werd, wegens bijwonen der preek en gewapend verzet tegen de regeering, in 1568 onthalsd.

Voorbeelden genoeg om aan te toonen dat, al heeft er vóór de gebeurtenissen van 1566 neiging bestaan bij den Magistraat om eene familieregeering te vestigen, zooals blijkt uit het daartegen in 1565 uitgevaardigde reglement van de Landvoogdes Margaretha, de omstandigheden weldra dwongen om niet meer te vragen tot welke familie iemand behoorde, maar welke richting hij was toegedaan, zooals de overlevering dan ook zegt dat in het tijdperk, dat wij behandelen, niemand in de regeering kwam die niet bij de keurmeesters in 't Minderbroeders-klooster als zuiver in de leer bekend stond. Het reglement van 1 September 1565 werd dan ook in 1573 ingetrokken als een noodelooze belemmering in de keuze.

Het had toch ook geen doel getroffen, want gedurende zijn bestaan had het toch geen einde gemaakt aan de stelselmatige uitsluiting van de regeering van die familiën die er om hadden verzocht. Dit waren namelijk, als wij meenen te mogen aannemen, de rijke koren- en houtkoopers van den Nieuwendijk en het Water, met hunne Doopsgezinde sympathiën, ronde degelijke mannen, kloeke kooplieden, echte Hollanders, die met hun eigen schepen naar de Oostzee voeren en wier éénlettergrepige namen (Kies, Hooft, Graef, Boom, de Wael, van Neck, Vonck, Smit, Vriend, Kat) op hun afkomst van over 't IJ wijzen. Zij sloten, de een wat vroeger, de ander wat later,

1 Harderwijk, *Biographisch Woordenboek*, in voce Buik.

zich van heeler harte bij de hervorming en bij Oranje aan en hielpen, na het overgaan van Amsterdam, in de jonge republiek spoedig de kern vormen van eene gematigd anti-clericale partij, die een tegenwicht gaf aan het drijven der Calvinisten.

Kwestiën van persoonlijk en familiebelang zullen wel nooit geheel buiten 't spel gebleven zijn, maar overwegingen van kerkelijken aard bleven toch het grootste struikelblok van de onderhandelingen over de toetreding van Amsterdam tot de Pacificatie. Toch mogen wij ook de bezwaren op politiek of staatsrechtelijk gebied niet voorbijzien.

Hoe duidelijker de loop der gebeurtenissen in 1577 bewees dat Oranje en zijn aanhangers de Zuid-Nederlanders wisten voort te drijven op een weg die hen hoe langs zoo meer van den Koning verwijderde, hoe minder heil de trouwe aanhangers van de oude toestanden zagen in het bestuur van die Staten-Generaal, wier eigenmachtig bijeenkomen bezwaarlijk volgens 't vigeerende staatsrecht als wettig aan te merken was. Men zoude echter bij oppervlakkige beschouwing mogelijk meenen dat er voor Amsterdam, als Hollandsche stad, nog meer redenen waren om zich bij de patriotten te voegen, dan voor de Zuid-Nederlandsche gewesten. Het tegendeel was waar. Waar andere Nederlanders zich bij de Gentsche Pacificatie konden aansluiten, zonder hunnen godsdienst of hun zelfbestuur te verliezen, kon Amsterdam dit voorbeeld niet volgen zonder tevens daardoor te komen in het toenmaals in Holland van kracht zijnde staatsverband, t.w. de Unie van Holland en Zeeland, en de ordonnantie op de regeering van 4 Juli 1575. Wij zwijgen van de bepalingen daarbij gemaakt omtrent het doen ophouden van de uitoefening van den Roomsch-Katholieken godsdienst, want hieromtrent kon men zich bij de ‘Satisfactie’ verstaan, maar de omstandigheid dat door de Staten van Holland de Souvereiniteit feitelijk was opgedragen aan den Prins van Oranje, bracht de steden die zich onder zijn bewind begaven in een staat van rebellie tegen den Koning, die hun toestand bij een altoos mogelijken ommekeer van zaken oneindig gevaarlijker maakte dan die van de andere vijftien gewesten.

En daarbij kwam nog dat, onder den drang der omstandigheden en bij den gebiedenden eisch van eendracht, door de Staten bij die Grondwet aan de centralisatie offers waren gebracht, waarvan de noodzakelijkheid door Amsterdam moeielijk kon worden toegegeven, en rechten uit handen waren gegeven

die zestiende-eeuwsche stadsregenten zich verplicht mochten rekenen te handhaven tegenover den Souverein, hoeveel te meer tegenover een soort van Ruwaard. Men denke b.v. aan het dertiende artikel van de nadere Unie van Holland en Zeeland van 25 April 1576, waarbij aan den Stadhouder de macht werd gegeven in sommige gevallen de stedelijke regeeringen te verzetten. Dit alles geeft reden te over waarom, ook afgescheiden van de godsdienstkwestie en van alle persoonlijke veeten, het voor Amsterdam eene alles behalve eenvoudige zaak was om goedschiks toe te treden tot de Gentsche bevrediging en de ‘Satisfactie’ van den Prins aan te nemen.

Bij den Heer ter Gouw echter weegt ook dit alles niets. 't Is alleen maar koppigheid van ‘Joost Buyck en de anderen’. Als hij vermeldt hoe de Hollanders de stad insloten en den toevoer beletten, dan voegt hij er bij dat het aan de ‘Spaansche factie’ zelve stond zich daarvan te bevrijden. Zij had slechts onder 't bewind van den prins van Oranje als Stadhouder terug te keeren, waarna ‘zelfs’ (!) hare afgevaardigden ook weer ter Statenvergadering van Holland zitting en aan 's lands regeering deel konden nemen. Maar dit wilden Joost Buyck en de anderen niet, Spaansch wilden ze blijven, enz.

Wat zou de Heer ter Gouw wel zeggen als een Roomschgezind schrijver dezelfde aardigheden verkocht ten opzichte van bijv. het beleg van Haarlem, toen het ook maar aan de burgers zelve stond zich daarvan te bevrijden, door zich eenvoudig onder 't bewind te stellen van Alva, die hun, als die onderwerping niet door gewapend verzet was voorafgegaan, ook gaarne al hunne stedelijke voorrechten zou hebben teruggegeven?

Had het voor Amsterdam zelfs bij 't bestaan van goeden wil (waaraan wij echter twijfelen) eigenaardige moeielijkheden in om tot een vredesverdrag te komen met den Prins en de Staten, aan den anderen kant was het voor dezen ook niet gemakkelijk; hoewel de goede wil aan hunne zijde uit den aard der zaak veel grooter was, daar zij bij eene voortduring der vijandschap niets te winnen, maar veel te verliezen hadden, terwijl Amsterdam bij dien voortduur altoos nog een kans open had op een ommekeer in den loop der gebeurtenissen. Maar was er veel wat de toenmalige regeering van Amsterdam onmogelijk kon toestaan, ook voor de Staten waren er op hun beurt eischen die zij onmogelijk konden laten vallen. Bij alle welwillendheid en alle

begeerte om 't verdrag tot stand te brengen, mocht men van de Staatsche zijde toch niet toegeven wanneer de Amsterdammers de onderhandelingen te Brussel ten overstaan van de Algemeene Staten wilden voeren in plaats van met de Staten van Holland. Dat was geen dwarsgang waarin de Amsterdamsche regeering was '*verdwaald*,' zooals de Heer ter Gouw het noemt; het was misschien een met berekenend overleg gekozen middel om de onderhandelingen te rekken, maar 't was tegelijk de rechte weg om te kennen te geven dat men wel gaarne op 't voorbeeld en naar den wensch der Algemeene Staten tot vrede wilde komen, maar geen plan had zich daarbij te onderwerpen aan den Prins, die op voet van oorlog stond met den Koning, waaraan die zelfde Staten zelven onderworpen wenschten te blijven.

De Algemeene Staten zouden dan, zoo hoopte men, misschien begrijpen dat er eigenlijk ten slotte maar één weg was om uit die impasse te geraken, namelijk een verdrag waardoor Amsterdam feitelijk van Holland afgescheiden werd en in 't vervolg als 't ware eene provincie op zich zelf zou uitmaken. Dit was iets wat Holland onmogelijk kon toegeven, maar wat Amsterdam, zoo 't schijnt, wel toelachte.

Het straalt ten minste al dadelijk door in het ontwerp van Satisfactie dat Amsterdam in negen artikelen bij den Prins inleverde, toen in Maart 1577 de onderhandelingen over de Satisfactie eigenlijk voor 't eerst met ernst werden aangevangen. Daarin werd toch niet alleen geëischt dat te Amsterdam 'bij dage ofte bij nachte' geen andere religie zou mogen worden 'gepredickt, gheleert noch gheëxerceert' dan de oude Katholieke Roomsche religie, en dat niemand eenig ambt in Amsterdam zou mogen bedienen als die 'Catholyckelick leefde, naar de roomsche catholycke religie, en voor catholyck openbaerlick geacht' werd, maar men weigerde ook ronduit de eigen soldaten af te danken en krijgsvolk, dat onder den eed van de Staten stond, in te nemen. En, wat vooral opmerking verdient, men wilde alleen dragen in die gemeene-landslasten welke door de Algemeene Staten werden vastgesteld, zoodat de financiën van de provincie Holland, niet slechts wat de sinds 1572 verloopen jaren betrof, maar ook voor de toekomst, van die van Amsterdam geheel zouden afgescheiden blijven. Ook wenschte men het, sinds kort verkregen, privilegie te behouden waarbij was toegestaan dat van de vonnissen van het gerecht van Amsterdam appèl zoude zijn, niet zooals vroeger op 't Hof van Holland, maar ter keuze

van den appellant, òf op dat Hof, òf rechtstreeks op het algemeen hoogste rechterlijk collegie der zeventien Nederlanden, den Hoogen Raad van Mechelen. Het was zooals Marnix aan Jan van Nassau schreef: ‘Ceulx d'Amsterdam.... veulent se joindre avecq Hollande de nom, mais en effect ne veullent avoir riens de commun’[1].

Mogelijk hebben de Amsterdamsche Heeren zich gevleid op deze grondslagen van Amsterdam een republiekje op zich zelf te maken, door geen vaster band aan Holland verbonden dan Utrecht of Friesland, en daardoor nog meer glorie bij te zetten aan den naam en rang van Amsterdam en.... van henzelven. Maar de Staten van Holland konden natuurlijk niets van dien aard toegeven, zoodat de onderhandelingen niets vorderden. Ten slotte werd de toestand nog ingewikkelder, doordien de Prins, sinds hij door de Algemeene Staten naar Brussel geroepen was, en daar de zaken feitelijk bestuurde, genoodzaakt was het algemeen landsbelang niet ten eenenmale uit het oog te verliezen ten behoeve van de bijzondere belangen van Holland en Zeeland, en hij zich dus op 't punt der Satisfacties wat inschikkelijker toonde dan de Staten dier gewesten[2]. Toen besloten de laatstgenoemden eindelijk den Gordiaanschen knoop door te hakken en zich met geweld van Amsterdam meester te maken, gevende daarover den 1sten Nov. 1577 een manifest uit, dat men bij Commelin lezen kan (fol. 1055).

Het gevolg hiervan was de aanslag van 23 Nov. 1577, die bij alle stadsbeschrijvers uitvoerig is vermeld. Zij hebben echter verzuimd gebruik te maken van de bijzonderheden door Petrus Opmeer in zijn *Katholiek Martelaarsboek* medegedeeld, hoewel Opmeer als Amsterdammer en tijdgenoot alles nauwkeurig kon weten, en er geen reden is om hem, in zijn verslag van het straatgevecht, van partijdigheid te verdenken.

De kommandant van Haarlem, kolonel Herman Helling, overrompelde de Haarlemmerpoort en rukte de stad in, met de troepen die hij bij zich had. Dat was echter maar 4 à 500 man, de kleinste helft van het korps dat voor den aanslag bestemd was; het meerendeel bleef door een misverstand achterwege. Helling, die reeds tot den Dam was voortgerukt, vond zich daarom te zwak, toen - nadat men hem zoo 't schijnt

1 Juli 1577. *Archives*, VI, 117.
2 ter Gouw, *Nacht en Morgenrood*, blz. 161, 166.

eenigen tijd door mondelinge onderhandelingen had opgehouden[1] - de stadssoldaten en gewapende burgers (het eerst onder aanvoering van IJsbrand Hollesloot, een bloedverwant van den Schout) op 't luiden der alarmklok kwamen aanrukken naar den Dam, waar zij den kapitein Smoor, die waarschijnlijk aan 't hoofd had gestaan der stadssoldaten, die de waag bewaakten, reeds gekwetst vonden. Helling, vreezende te worden afgesneden van de poort, door welke hij de andere troepen verwachtte, trok terug naar 't noordeinde van den Nieuwendijk, en verschanste zich daar. Inmiddels verscheen Wolphert Michielsz, de hopman van 't vendel stadssoldaten der Nieuwe Zijde, die, zooals Opmeer naief mededeelt, pas ontnuchterd was van een maaltijd, daags te voren door hem aan de priesters en voorzangers van 't Lieve-Vrouwen-gilde gegeven. Bij den eersten aanval op de barrikade door de Staatschen opgeworpen, sneuvelde, in de bocht van den Nieuwendijk, zijn luitenant Rem Hollandt, bijgenaamd (naar het huis waarin hij woonde in de Kalverstraat) Bourgondië, die in der tijd van Keizer Karel V den ridderslag ontvangen had, als belooning voor zijn diensten bewezen bij de onderhandelingen om den Keurvorst van Brandenburg op 's Keizers zijde te brengen[2]. Helling trachtte nog vergeefs zich te verzekeren van den bijstand van de bootsgezellen die op de Nieuwebrug samengeschoold waren; de Schepen Roo-claes verdreef hem van daar, en op den Nieuwendijk schoten de burgers uit de vensters en van de daken op de Staatsche soldaten. Tegen de verschansing werd geschut aangevoerd, waaruit een kogel Helling trof. Men droeg hem naar de poort, waar hij den laatsten adem uitblies. Michielsz vermeesterde daarop de barrikade en de Staatschen sloegen op de vlucht, gedeeltelijk over de vest, waarbij

1 Brief van Jonkheer Gerrit van Woerden van Vliet aan Sonoy, dd 23 Nov. 1577, bij Bor.

2 Volgens aanteekening in de familiepapieren der Fonteynen (zie hun geslachtslijst in 't Amsterdamsch Museum van 't Koninklijk Oudheidk. Genootschap) was Rem Hollandt de oudoom van den beroemden geneesheer Jan Hollandt-Fonteyn (Johannes Fontanus) en een afstammeling van den raadsheer van Jan van Beijeren, Dirck Hollandt, in 't begin van de vijftiende eeuw het hoofd van de Amsterdamsche Kabeljauwen. Zijn broeder Gerrit (volgens de geslachtslijst een der voorvaderen van den beroemden diplomaat en burgemeester Coenraad van Beuninghen) had in de Februaridagen van 1567 het vaandel gedragen, waaronder de, aan de oude kerkleer gehechte, Kalverstraters naar 't Stadhuis optrokken, om de regeering gewapenderhand te steunen tegen de aanhangers van het consistorie en hunne vrienden. *Anteykeningen van Broer Hendrik van Biesten* (Dietsche warande, VII, 542).

ettelijken verdronken; terwijl anderen, zoo 't schijnt, van de poort werden afgesneden. Onder dit getal was Ruyckhaver, die hen aanvuurde om zich in wanhoop door te slaan. Bij dien uitval werd Wolphert Michielsz. bij de Engelschesteeg met een hellebaard doorstoken, aan welke wonde hij nog dienzelfden dag bezweek.

Dit kon echter het kleine hoopje soldaten, dat zich nog niet naar buiten had weten te redden, niet helpen; zij werden neergeschoten of gevangen genomen, en de aanslag was mislukt.

De Heer ter Gouw noemt die aanslag een misgreep, en zij was het in ieder opzicht. Vooreerst was de macht te klein, en ten tweede was er geen zorg gedragen voor eenige reserve; op medewerking van de prinsgezinde burgers was wel gerekend, maar verzuimd eenige verstandhouding in de stad aan te knoopen; althans heeft de stedelijke Regeering, ondanks een scherp onderzoek, niemand kunnen ontdekken die binnen de stad iets van den aanslag had geweten. De uitgeweken burgers, het Amsterdam buiten de muren, waren ook bij den aanslag niet vertegenwoordigd, tenzij door een paar kapiteins, Claes Ruyckhaver en Dirk Duyvel, die Amsterdammers waren. Maar dit waren gewezen Watergeuzen, en de Watergeuzen stonden in Amsterdam in slechten reuk. Men was het rantsoeneeren van de Oostzeevloot in 1569 nog niet vergeten, en uit de moeite die Hooft zich geeft om zijn bloedverwant Jacob Simonsz. de Rijk van 't gros der Watergeuzen te doen onderscheiden, blijkt wel dat ook nog na de Hervorming de sympathie te Amsterdam niet groot was voor de zeeschuimers. Men wist toch dat een groot deel daarvan gewezen beeldstormers waren, volstrekt geen aanhangers der hervorming, maar lieden zonder eenigen godsdienst, van wie Amsterdamsche schippers, die in hun handen waren geweest, getuigd hadden, dat 't ‘nyet en waren dan schuymsel van boeven en rabauwen’, soms met vijf of zes brandmerken versierd, die zich dagelijks bedronken, liefst uit gestolen miskelken, en gedreigd hadden alle Amsterdammers die zij in handen zouden krijgen over boord te werpen, uit wraak dat hun spitsbroeder Troyen te Amsterdam op den dood zat[1].

Wat Ruyckhaver betreft, van wien Wagenaar in twijfel verkeert of hij een Haarlemmer dan wel een Amsterdammer was, hij was de zoon van een Haarlemsch bierbrouwer, maar zelf te

1 v. Vloten, *Nederlands Opstand tegen Spanje*, II, 290, 305, 306, 307, 308.

Amsterdam poorter geweest, zoodat hij er nog vrienden kan hebben gehad. Maar hij had er ook, als wij ten minste Hendrik van Biesten mogen gelooven, onbetaalde crediteuren, en al was hij een heldere kop, en al had hij de blaam van bankroetier uitgewischt door den roem van dapper krijgsman, te Enkhuizen en te Alkmaar, op de Zuiderzee en op de Schelde behaald, men mag twijfelen of hij wel de rechte man was om bij de Amsterdammers als vertegenwoordiger hunner uitgeweken stadgenooten op te treden. De raad dien hij aan Helling gaf om, door hier en daar brand te stichten, de stad in verwarring te brengen, pleit ook niet voor de groote vriendschap die hij zijn voormaligen stadgenooten toedroeg. Hij werd dan ook volgens Hooft, na 't mislukken van den aanslag, door een persoonlijken vijand vermoord (volgens Opmeer echter door een ‘edelmoedig’ soldaat, Rufus genaamd).

De tegenpartij had een zwaar verlies geleden door den dood van Wolphert Michielsz, dien de geestelijkheid haren Judas Maccabeüs noemde. Hij was een geboren Amsterdammer, maar van afkomst een Fries. Zijn huwelijk met eene Persijn en de gunst van Schout Pieter Pietersz, wiens substituut hij in 1567 was geweest, had hem 't baljuwschap van Waterland bezorgd, en als er nog iets noodig was om zijn haat tegen de Prinsgezinden te versterken, was het de herinnering aan de plundering van zijn huis en aan de vijf bange uren die hij uit vrees voor zijn leven in zijn hemd in een varkenskot had doorgebracht, bij de overrompeling van Monnikendam door de Watergeuzen in den nacht van 2 op 3 Maart 1572.

Oppervlakkig beschouwd mag het eenige verwondering baren dat Helling en Ruyckhaver hoegenaamd geen medewerking vonden bij de burgerij, hoewel er onder de inwoners van Amsterdam zoovelen waren die verlangend uitzagen naar het oogenblik waarop de vijandschap tusschen Amsterdam en de andere Hollandsche steden een einde zou nemen, onder welken vorm dan ook. Voor een groot deel is dit zeker toe te schrijven aan de zorgvuldige waakzaamheid die op den Dam betracht werd, waardoor de Geuzen dadelijk tot staan gebracht werden, hetwelk hunne geringe macht en de gevaren waaraan allen zich blootstelden die hen zouden willen toevallen, dadelijk aan 't licht bracht.

Maar men vergete ook niet den afkeer dien ieder rustig burger toenmaals had van de gehuurde krijgsknechten, om 't even welke partij zij dienden. Dikwijls waren de burgers in de zestiende

eeuw genoodzaakt zich te verzetten tegen de soudeniers hunner eigene partij; en rukte de tegenpartij aan, dan was de roofzucht der soldaten vaak een krachtiger beweegreden tot wakkere verdediging dan de bedoelingen der bevelhebbers. Helling mocht door strooibilletten verkondigen dat hij ‘uit vaderlycke medelijden’ in Amsterdam gekomen was, en werkelijk zijn officieren hebben laten zweren dat zij het plunderen zouden te keer gaan, ieder wist dat naar zestiende-eeuwsch krijgsrecht bij het gewapenderhand innemen van een stad de soldaten een zeker recht hadden op de plundering, of althans op eene afkoopsom van 't plunderen. Op zulk een wijze, door ruw soldatengeweld, begeerde daarom geen of bijna geen Amsterdammer van 1577 op de zijde der Staten gebracht te worden.

De Staten van Holland legden natuurlijk niet veel eer in met de mislukte onderneming. De Amsterdammers klaagden hen aan bij de Algemeene Staten wegens schennis van de Pacificatie van Gent. Het is waar dat volgens dit Staatsstuk van geenerlei vijandelijkheden tusschen Nederlanders onderling sprake mocht zijn, maar het geval dat het verdrag tusschen den Prins en de steden van zijn stadhouderschap ‘die jegenwoordich onder 't ghebiet en de ghehoorsaamheyt van zijne Exc. niet en staen’, niet tot stand zou komen, omdat men 't over de voorwaarden niet eens kon worden, was in de Pacificatie ook niet voorzien.

Den Prins had men van den aanslag onkundig gelaten, opdat hij er de verantwoordelijkheid niet van zou deelen. Sommige geschiedschrijvers is dit zeer onwaarschijnlijk voorgekomen. En het is dan ook moeielijk aan te nemen dat de Zwijger, al wist hij de bijzonderheden van den aanslag niet, het besluit der Staten van den 1 Nov. niet zou gelezen hebben, waarbij in beginsel tot eene dergelijke onderneming werd besloten. Maar in zijn tegenwoordige positie te Brussel konden de Staten van Holland bezwaarlijk zijne goedkeuring verwachten op wat ze voorhadden, ja reeds de beletselen die aan den handel van de stad in den weg werden gelegd had hij in October bepaald verboden[1]. De Staten schijnen dus goedgevonden te hebben de zaak van Amsterdam door te zetten met of zonder, ja desnoods in weerwil van den Prins. En van dezen was het moeielijk te vergen dat hij met de Hollandsche Staten zou breken om de Amsterdamsche Heeren in staat te stellen hun ontwerp door te zetten om van

1 ter Gouw, blz. 164, 166.

Amsterdam eene feitelijk van Holland onafhankelijke stad te maken, met eene eigene soldatenmacht, die van niemand dan van Burgemeesters bevelen te ontvangen had. Prins Willem, zich als altoos gematigd voordoende, mocht reeds aan het geconcipieerde accoord van Satisfactie, waarin het korps der stads-soldaten, al was 't op de halve sterkte, behouden bleef, zijn toestemming gegeven hebben, hij deed het niet dan onder voorbehoud dat de Staten van Holland en Zeeland het óók zouden goedkeuren en misschien wel met de wetenschap dat die daarin nooit zouden treden.

Uit het schrijven van Marnix, dat wij boven aanhaalden, blijkt althans dat deze vertrouwde van den Prins de zaken niet anders beschouwde dan de Staten, en hoezeer de Zwijger gewenscht moge hebben dat de kwestie zonder geweld te gebruiken kon worden opgelost, hij was veel te schrander om niet in te zien dat met de beginselen van Joost Buyck en diens gelijkgezinden eene vredelievende schikking onmogelijk was, zonder in strijd te komen met het belang van den jonggeboren Hollandschen Staat, die hem nauwer aan 't hart moest gaan dan de Algemeene Unie, al ware het dan ook maar alleen om in geval van mislukking van laatstgemelde zich weder op Holland te retireeren. Officieel afkeurende, officieus niet aanradende, bepaalde hij er zich toe om aan te zien wat de Staten van Holland deden, en wat hij zichzelven niet ontveinsde dat door hen *moest* worden gedaan.

De Staten gingen dus voort, inmiddels niet weinig door de Amsterdamsche ballingen aangeloopen, zegt Hooft; ‘opgehitst’, zegt Dr. Nuijens[1]. Zou Dr. Nuijens werkelijk meenen dat naar hun stem in deze zaak *niet* had moeten gehoord worden? Naar onze bescheiden meening was het toch *hunne* zaak wel in de allereerste plaats; de uitgewekenen waren even goed Amsterdamsche burgers als de geblevenen. En van de Hollandsche overheid mochten zij, met evenveel recht als de inwoners van andere steden, eischen dat hen de uitoefening van hunnen godsdienst in hun eigen vaderstad mogelijk werd gemaakt.

De Staten gingen dus voort op den eenmaal ingeslagen weg om Amsterdam door dwang te bewegen, hetzij tot een accoord, hetzij tot eene van de burgers uitgaande beweging. De vorm, waaronder die dwang thans werd aangewend, was insluiting van de stad en afsnijding van den toevoer van levensmiddelen en

1 *Gesch. der Ned. Beroerten*, III, 203.

handelsartikelen. Dit was een welgekozen middel, want aan eene dergelijke blokkade kon Amsterdam niet lang tegenstand bieden. Het was wel niet het doel om de stad bepaald uit te hongeren, maar alle handel werd ten eenenmale onmogelijk gemaakt, en de toestand waarin Amsterdam nu reeds jaren verkeerde, had het reeds zoodanig uitgeput, dat het weerstandsvermogen tegen dergelijken druk oneindig zwakker was dan het twaalf jaren vroeger zou geweest zijn. Eerst was aan den handel een zware slag toegebracht door het uitwijken van zoovele voorname kooplieden, die met hun vermogen en hunne relatiën hunne kantoren in andere steden heropend hadden; daarna had de onveiligheid der zee, door de kaperijen der Watergeuzen, het koopmansbedrijf op nieuw benadeeld, en ten slotte was sinds 1572 de zeehandel geheel verloopen, daar de Westfriezen de Zuiderzee gesloten hielden. Van uitvoerhandel was zoo goed als geen sprake meer, en zelfs om de noodzakelijke levensbehoeften van de landzijde in de stad in te voeren, was gedurende den oorlog slechts nu en dan een weg open geweest, zoodat de regeering er wel toe had moeten komen om, hoe ongaarne ook, de handel met de rebellen-steden nu en dan oogluikend te vergunnen. En dan waren die van Enkhuizen en Dordrecht wel zoo vriendelijk om de arme Amsterdammers toe te staan het graan en zout, waarvoor zij vroeger hun eigen handelsvloten uitzonden, bij hen uit de tweede hand in te slaan, en dan leverden de Delftsche brouwers weder voor eenigen tijd aan de dorstige Amsterdammers hun meest geliefkoosd bier. -

Bij dat opdrogen der welvaartsbronnen en den hoogen prijs der levensmiddelen voegde zich nog de druk der belastingen, daar de stad zoovele oorlogskosten òf zelve moest betalen, òf aan de Landsregeering, zonder hoop op teruggave, moest voorschieten, zoodat zelfs de spaarpenningen der vermogenden ten laatste opgeteerd moesten raken. De toestand werd alzoo ten laatste onhoudbaar, en de burgers, van welke politieke of godsdienstige richting ook, eischten tot elken prijs een verdrag.

De regenten echter wilden nog volhouden tot het uiterste. Don Jan had hun in December weder hulp van krijgsvolk toegezegd, en hoewel zij zich over de vijandelijkheden van Holland bij de Algemeene Staten hadden beklaagd, en deze thans met Don Jan op den voet van oorlog waren, zouden ze toch ook de hulp van den Landvoogd niet versmaad hebben.

Wel verkondigden zij te Amsterdam aan ieder die 't hooren

wilde dat de zaken ‘op goede hoop’ van acoord stonden, maar zij bleven inmiddels hardnekkig weigeren om iets toe te geven aan de eischen van de Staten, aan wie ondertusschen door den Prins volmacht was gegeven om de zaak af te doen. De ijzeren gordel waarin de troepen van Sonoy de stad besloten, werd al nauwer toegehaald. Zelfs de visscherij op het IJ en het ter markt komen der landlieden werd door zijn soldaten niet toegelaten, en ten slotte werd het een formeel beleg, hoewel men zich van weerszijden zooveel mogelijk van handdadigheden onthield.

Het korps stadssoldaten werd echter in Jan. 1578 op nieuw versterkt, en eindelijk op 750 man gebracht. In de desbetreffende Vroedschapsresolutie wordt met ronde woorden gezegd, dat dit geschiedde niet alleen omdat de stad door de vijanden hoe langs zoo meer bezet werd, maar ook omdat ‘enigen burgeren hem zeer oproerig in der stad maecken zoodat te besorgen es dat zij enige correspondentie metten vianden syn houdende’. De Heer ter Gouw heeft dan ook volkomen recht, om meer dan eens te doen uitkomen, hoe het in dienst houden der stadssoldaten ook strekte om de vrije uiting van de gevoelens der burgers te beletten.

Bovendien bereikten de Burgemeesters met het aanwerven der stadssoldaten een dubbel doel. Hielpen deze troepen eensdeels tegenover de gezeten burgers een soort van schrikbewind handhaven, aan de andere zijde was het aanwerven eene vermomde omkooping van de geringere ingezetenen, die tevens op die wijze gedurende het beleg aan den kost werden geholpen. Ook de schuitevoerders werden door de stad in soldij genomen[1].

Maar dat alles kostte geld, en veel geld, en de stedelijke financiën waren, niettegenstaande de accijnsverdubbeling[2] en de gedwongen leeningen, in den treurigsten toestand. Blijkens de Tresoriersrekeningen was het waaggebouw reeds verhypothekeerd, de consignatiekas aangesproken en geld opgenomen tot tien, ja twaalf percent[3]. Ten slotte ging men in Januari 1578 over tot een maatregel van den uitersten nood, namelijk om geld te

1 Rapiamus van Tresorieren, aangehaald bij Scheltema, *Aemstels Oudheid*, VI, 259.
2 *Inventaris Archief*, I, 256.
3 Onder anderen van dien Jan Gillesz. Valckenier (de overgrootvader van den beroemden burgemeester Valckenier, tijdens Prins Willem III), wiens portret op 't Museum van 't Kon. Oudh. Gen. hangt. Hij stond bekend als aanhanger der hervorming, maar als agent van den Koning van Denemarken werd hij door den Magistraat ontzien.

laten slaan van zilverwerk toebehoorende aan de ‘schutterijen, godshuizen en gilden’, en van 'tgeen waarmede goedwillige burgers deze stede zullen begeeren te assisteeren, zooals de Vroedschapsresolutie het uitdrukt.

Volgens een post van de Tresoriersrekening (de eenige die over deze zaak door Dr. Scheltema in *Aemstels Oudheid* wordt medegedeeld) is er 551 mark zilver vermunt, maar jammer is het dat niet duidelijk blijkt welk zilverwerk dit geweest is. Ook door den Heer ter Gouw is dit niet opgehelderd.

Raadplegen wij echter den Rapiamus van Tresorieren over 1577 (2 Febr. 1577-2 Febr. 1578), dan blijkt dat 38 mark is vermunt van een schaal aan de stad toebehoorende en van het zilver der schutters, dat volgens Raadsbesluit van 17 Jan. het eerst moest worden aangetast. Men bepaalde zich echter gelukkig tot twaalf schalen en twee pullen van de Oude Schutterij, twee pullen, een ‘paesbort’ en een ‘misbroots-bosgen’ van de Handboogschutters en een gedekten kop van de Voetboogschutters. De Vroedschapsresolutie van 11 Jan. had dan ook (waarschijnlijk uit loffelijken afkeer van noodeloos wandalisme) bepaald, dat men in handen der gecommitteerden zoude doen brengen dát zilverwerk, 'twelk men ‘ten minsten schaden zou mogen breecken’. Zoo bleven de met zilver beslagen drinkhorens van de Schuttersgilden gespaard, welke nog steeds op 't Archief in bewaring zijn en in de laatste jaren op menige tentoonstelling de eer ophielden onzer zestiende-eeuwsche kunstnijverheid. Daarna werd het zilverwerk van de gilden aangesproken, die, zooals ons uit een aanteekening van het Groot-Kramersgild is gebleken, voor de waarde, tot 22 stuivers 't lood berekend, los-rentebrieven kregen, tegen den penning twaalf. Op diezelfde voorwaarden werden (zelfs van de preekstoelen, blijkens Vroedschapsresolutie van 20 Jan.) particulieren uitgenoodigd om hun zilverwerk in handen der gecommitteerden te stellen.

Is er aan die uitnoodiging veel gevolg gegeven? Er wordt op den Rapiamus van 1577 - Febr. 1578 verantwoord 236 mark, 9 lood, en op die van Febr. - Mei 1578 147 mark, 12 lood, dat tot dien prijs in ontvangst werd genomen, te zamen veel meer dan, naar alle waarschijnlijkheid, het zilverwerk der gilden kan gewogen hebben[1]. Is het overige van particulieren

1 Dat van 't Groot-Kramers-gild bedroeg maar zes mark. En dit was toch niet een der armste gilden. Van de bierdragers is 26 mark ingeleverd.

gekomen? of zijn de noodmunten volgens de algemeen aangenomen lezing grootendeels van 't kerkzilver geslagen? Wat tegen die overlevering zou pleiten is, dat er zilverwerk der kerken, *na* de hervorming, op last der regeering door Kerkmeesters aan Tresorieren is ter hand gesteld en door dezen verkocht aan een wisselaar (zekeren Françoys Bruynseels). Er is daarvan verantwoord op de Tresoriersrekening van '1578 na de Alteratie': van de Oude Kerk en de Heilige Stede 767 ons wit zilver, verkocht à 43½ st. en 910 ons verguld à 48 st. en van de Nieuwe Kerk 1000 ons wit en 790½ ons verguld; te zamen meer dan 400 mark[1]. Dit zoude allicht aanleiding geven om te denken dat het vermunten van kerkzilver door de oude regeering slechts een praatje was, dat door de aanhangers der nieuwe verspreid was om hun eigen kerkroof te bemantelen. Maar was het bovenvermelde alles wat de kerken bezeten hebben? Of was soms, ook hier, door de oude regeering den regel gevolgd van eerst te versmelten 'wat ten minsten schade mocht gebroken worden', en was alzoo het zilverwerk, dat de Hervormden nog vonden, misschien alleen datgene wat meer waarde had van maakloon dan van metaal? 't Komt ons voor dat deze oplossing het waarschijnlijkste is, want de burgers zullen niet veel lust gehad hebben hun bewerkt zilver tot een spotprijs aan de Tresoriers over te doen; en dat eenig piëteitsgevoel de Roomschgezinde Regeering zou verhinderd hebben het zilverwerk der kerken aan te tasten, behoeft niet in aanmerking te komen, want de Vroedschapsresolutie van 11 Jan. bewijst dat men zich daarover had heengezet. Het zilverwerk der gilden was trouwens óók kerkelijk gereedschap, behoorende tot de eigen altaren die de gilden in de kerken hadden. Maar gelukkig behoeven wij ons niet te bepalen tot argumenten van waarschijnlijkheid, want het stelligste bewijs dat ook de Roomsch-Katholieke magistraten het kerkzilver niet onaangetast hebben gelaten, is te vinden in het stuk op 't Archief gemerkt T. 1. n°. 6 (*Inv.* II, 188), waaruit blijkt dat de Kerkmeesters van de Heilige Stede nog van de oude magistraat te vorderen hadden van geleverd zilver ƒ 280, 10 st., 9 penn. (alzoo voor 15 mark, 15 lood).

Zoo hebben dan de beide partijen elkander niets te verwijten, en heeft de nieuwe regeering met het realiseeren der kerk-

1 Dat van de Olofskapel is eerst 't volgende jaar te gelde gemaakt. (Le Long, *Reformatie van Amsterdam*, f°. 558.)

schatten slechts het werk voortgezet dat de oude was begonnen. Zoo behoeven wij dan ook niet alle waarde te ontzeggen aan die algemeen, en ook door den Heer ter Gouw, aangenomen overlevering, dat onder het versmolten zilver zich ook een St. Nicolaasbeeld zou bevonden hebben van groote waarde, hoewel die overlevering, voor zoover wij weten, door geen enkel stuk te bewijzen is en alleen berust op mondelinge mededeelingen.

Dat het beeld bestaan heeft, is zeker, want Walich Syvaerts, die in zijn '*Roomsche Mysteriën ondeckt*' er melding van maakt, en de kosten, het zilvergewicht en 't jaartal van vervaardiging opgeeft, kon uit de beste bronnen putten om deze bijzonderheden te weten, daar hij kort voor de Reformatie Ouderling werd en in 't laatst der zestiende eeuw Kerkmeester van de Oude Kerk is geweest. Maar dat het nog door de oude regeering in 1578 versmolten is, voegt hij er niet bij. Domselaer is de oudste schrijver die dit vermeldt en wel als een mededeeling van eenige oude Amsterdammers. Uit zijn werk is het overgegaan in alle latere stadsbeschrijvingen en geschiedenissen. Wagenaar laat er zich echter niet dan zeer voorzichtig over uit. Le Long, die een schriftelijke order van de Burgemeesters na de Reformatie had gevonden, waarbij Kerkmeesters gelast werden de Ciborie en een St. Nicolaasbeeld te verkoopen, deelt die mede, doch voegt er bij (echter zonder bewijs), dat dit een ander, kleiner beeld was.

Ger. van Loon[1] is de eerste schrijver die gewag maakt van zilveren kandelaars, lampen en vaten, die ook uit den kerkeschat der Nieuwe Kerk zouden zijn versmolten, en hij geeft afzonderlijke afbeeldingen van die noodmunten, welke afkomstig zijn van het zilverwerk der Oude, en van die welke geslagen zijn van dat der Nieuwe Kerk. Zijn bronnen geeft hij hiervoor niet op, maar hij heeft vele inlichtingen gehad van den grijzen Amsterdamschen verzamelaar en oudheidkenner Andries Schoemaker. Van de grootste stukken (ter waarde van 40 en van 20 stuivers) zijn, volgens v. Loon, die welke aan de eene zijde het Stadswapen en aan de andere zijde in een eikenkrans de letters P. AR. ET FO (*Pro aris et focis*) vertoonen van de Oude Kerk; de eenvoudiger type, die zich niet voor verdediger van haardsteê en altaren uitgeeft, maar aan de keerzijde blind is, zijn van de Nieuwe Kerk. Ook de kleinere stukken (van 10 en 5 stuivers) die allen eenzijdig zijn, hebben een herken-

1 *B eschrijving der Nederlandsche Historiepenningen*, 1723, Dl. I, f°. 253.

ningsteeken aan den parelrand, die op de munten van 't zilverwerk der Oude Kerk het wapen omgeeft en welke op die der Nieuwe Kerk ontbreekt, en aan een andere plaatsing van het jaartal en van de aanduiding der waarde. Aan deze onderscheidingen hebben de penningverzamelaars zich steeds gehouden, zoodat de zorg van den Heer ter Gouw overbodig is, dat zij zouden meenen dat al hun Amsterdamsche noodmunten van 't zilveren St. Nicolaas-beeld afkomstig zijn.

'Op den zeven en twintigsten Januarij, werdt ook, door den Raad, beslooten, klein geld van tin te slaan; doch ik weet niet, of dit besluit ter uitvoeringe gebracht werdt', schrijft Wagenaar. Wij durven bijna met zekerheid zeggen dat het *niet* tot uitvoering kwam, daar die tinnen noodmunten van Amsterdam nooit in de penning-verzamelingen voorkomen, en het toch hoogst onwaarschijnlijk is dat, terwijl zulke een menigte zilveren bewaard zijn gebleven, geen enkel exemplaar van de tinnen tot ons zou zijn gekomen. Slechts in één catalogus, zoover wij weten, komt een tinnen noodmunt van Amsterdam voor, en wel in de verzameling P. Smidt van Gelder (A°. 1846), onder N°. 960. Daar de stempel echter volkomen gelijk was aan die van de N°. 3 der Nieuwe Kerk bij v. Loon, en dus dezelfde waarde-aanduiding van tien stuivers droeg, zoo is 't waarschijnlijk dat dit unicum zijn aanzijn te danken had aan eene dier praktijken die vroeger in de numismatische wereld niet zeldzaam waren, met andere woorden, dat het eenvoudig een tinnen afgietsel van een echte zilveren noodmunt was.

Wel is de Magistraat, nadat de nieuw geslagen munten pas weinige dagen in omloop waren, overgegaan tot den maatregel om hun koers te verhoogen, boven de zilverwaarde, waartoe ze oorspronkelijk waren uitgegeven. Hierdoor werden ze eerst recht noodmunten, in de eigenlijke beteekenis des woords. Die tot verhoogden koers werden uitgegeven, kregen een kleine instempeling: de letters P.G. of de afbeelding van het Bourgondische vuurstaal of van een vaas of lijkbusje; een enkele maal komt ook een doodshoofd voor. De gestempelde noodmunten zijn minder zeldzaam dan de ongestempelde.

Voor wij van de noodmunten afstappen, kunnen wij de verzoeking niet wederstaan om hier de regels over te schrijven, waarin P. le Jolle in zijn *Description burlesque d'Amsterdam* (1666) de overlevering van 't versmelten van 't St-Nicolaasbeeld vermeldt, vooral om de eigenaardige voorstelling van de reden

die de overheid zou hebben bewogen om de versmelting te doen plaats hebben:

.... ‘j'ay envie
De vous montrer en quel endroit
Saint Nicolas estoit tout droit
Planté, tenant en main sa crosse:
Peste, ce fut un fait atroce
Qu'on fit en l'an septante et huit
De l'arracher sans faire bruit
Du beau milieu de sa boutique,
Pour l'employer à la fabrique
De certaines pièces d'argent
Qui montroient l'Estat indigent
Où pour lors se voioit la ville:
C'estoit estre trop incivile
Pour des *Catoliques Romains*
De mettre sans respect les mains
Sur le Saint Patron d'une Eglise;
Il paroit bien que leur sotise
Ou plûtot leur infame cas
Différait du fait de Michas[1],
Qui d'un argent de filoutage
Fit fabriquer un bel image;
Car ceux-ci plusque lui filous
D'un grand Saint en ont fait des sous;
Mais quoi c'estoit faire une ruse
Qui mérite qu'on les excuse
D'avoir osté aux *Hugenots*
De quoi fondre plusieurs lingots.’

Veel historische waarde behoeft men echter aan deze laatste aardigheid niet te hechten. 't Is zeker dat de priesters bij hun verjaging gemakkelijker geld konden medenemen dan een zilveren beeld, maar geld zouden zij er van de regeering toch niet voor gekregen hebben, doch, zooals wij gezien hebben, een rentebrief. En die zou waarschijnlijk door de nieuwe regeering niet zijn gehonoreerd geworden, als deze had kunnen vermoeden dat het in ruil daarvoor verstrekte zilver stads- of kerkelijk

1 Richteren XVII: 3 en 4.

eigendom was geweest. Toch is het niet zoo onmogelijk dat de begeerte om sommige voorschotten, door regenten en geestelijken uit eigen beurs of uit kerkelijke fondsen gedaan, nog te verrekenen, alvorens hun rijk op zijn einde liep, niet zoo vreemd was aan de dringende behoefte aan gemunt geld.

In allen gevalle hebben de noodmunten een belangrijken dienst bewezen aan de partij die ze liet slaan, doordat zij haar in de gelegenheid stelden de zaak nog eenige weken te rekken. En althans tot na Vrouwendag - de dag waarop nieuwe Burgemeesters werden verkozen - wilde men nog uitstellen, wat toch eindelijk gebeuren moest, en waartoe de zes en dertig raden, eigenlijk reeds den 26 Augustus 1577 en nu op nieuw den 20 Januari 1578, besloten hadden, t.w. om *te accordeeren zoo goed mogelijk*, en de afgevaardigden van de stad, die thans te Delft waren om met de Hollandsche Staten te onderhandelen, niet te doen terugkeeren dan met het gesloten traktaat.

Vrouwendag kwam en nog steeds bleef dezelfde partij aan 't bewind. In plaats van Joost Buyck, die twee jaren achtereen burgemeester was geweest en dus nu moest aftreden, kwam Jacob Gerrit Teeuwsz, die in 1577 was afgetreden, weder aan, terwijl Cornelis Claes Meewisz aanbleef. Voor de beide andere aftredende burgemeesters Vechtersz en Canter kwamen twee nieuwe namen, Hendrik Jacobsz. Bicker en Reinier Hendriksz Rooclaes, beiden in 1574 in de vroedschap en kort daarna in de schepensbank gekomen, en in 't minst niet van Prinsgezindheid verdacht. De laatstgemelde bevond zich op dit oogenblik te Delft, als afgevaardigde tot de onderhandeling, die thans werd gevoerd onder bemiddeling van de Staten van Utrecht, wien het denkbeeld van een strijd, die tusschen Holland en Amsterdam op hunne grenzen zou gevoerd worden, in 't minst niet toelachte. Nog weinige dagen uitstel (door den Heer ter Gouw, te recht of ten onrechte, toegeschreven aan het wachten op nadere tijdingen betrekkelijk den slag van Gemblours, die een oogenblik hoop gaf op spoedig ontzet), en de Satisfactie was tot stand gekomen (8 Febr.).

Satisfactie op 't punt van de religie, zooals de Pacificatie van Gent het uitdrukte, had de regeering van Amsterdam er wèl mede verkregen, want geene vrije godsdienstoefening werd op het grondgebied van de stad aan niet-Katholieken vergund; zij mochten er wonen zonder dat ze aan de ceremoniën van den Roomschen godsdienst behoefden deel te nemen, maar hunne

eigene leer te verspreiden was hun verboden; zij mochten er begraven worden op eene ‘bequame ende eerlijcke plaetse binnen de muyren’, die hun ‘by advys van de Regenten gedesigneert’ zou worden, maar de begrafenis mocht van geenerlei staatsie, toespraak of godsdienstige plechtigheid vergezeld gaan - bepalingen, in theorie uitmuntend om de algemeene rust te bewaren, maar waarvan het voor ieder te voorzien was dat de handhaving in de praktijk op den duur niet was te vergen van de ballingen. En toch mochten deze volgens 't achtste artikel allen terugkeeren en hun poortersrechten op nieuw genieten.

Op wereldlijk gebied echter had de Amsterdamsche regeering alles moeten toegeven. De soldatenmacht, waarover zij zoo lang had beschikt, werd haar ontnomen; de vendels stadssoldaten werden ontbonden en de vier- à zeshonderd man, die in 't vervolg de rust zouden bewaren, zouden staan onder den eed van trouw aan den Prins en de Staten, in de soldij van laatstgemelden. Eén vendel zou komen onder bevel van een der terugkeerende ballingen, Herman Roodenburch de oude, en de kapiteins van de anderen zouden gekozen worden uit ‘goede vreetsamige ende onpartijdige Burgers’ die tot 1576 in Amsterdam gewoond hadden. De eenige soort van lijfwacht, die de burgemeesters behielden, was de stads-nachtwacht, die echter niet boven de 40 man sterk mocht zijn. Met ander garnizoen zou de stad niet belast worden, tenzij zijn Princ. Excell. dit uit ‘hooghen noot van den vyandt’ goeddacht. De hoofdzaak was, dat de drie schutterijen op den ouden voet werden hersteld en allen die vroeger daartoe hadden behoord er weder in opgenomen werden. De gemeentelijke belastingen zouden te Amsterdam van 1 Maart af op denzelfden voet geheven worden als in andere Hollandsche steden, maar 't recht van appèl op den Hoogen Raad van Mechelen bleef den burgers die zulks wenschten in civiele processen vergund. De paalkistkwestie tusschen Amsterdam en Enkhuizen werd tot later verschoven; de uitbreiding der stads-limieten en het bij voorraad uitvoeren der vonnissen van de stedelijke rechtbank bleven gehandhaafd, maar alle andere privilegiën, gedurende ‘de troublen’ door de stad verkregen, werden van nul en geener waarde verklaard.

Als ooit een verdrag gesloten werd, waarvan 't te voorzien was dat het niet lang stand zou houden, was het dit. Eene stad, uitsluitend door Katholieken geregeerd, zou, houw en trouw

aan den Prins, in de Statenvergadering van Holland stem hebben over het nemen van de beste maatregelen tot verdediging van 't Calvinisme?! Eene stad waarin den Gereformeerden het inwonen alleronaangenaamst werd gemaakt, zou, omringd door bloeiende handelssteden waar zij volkomen godsdienstvrijheid genoten, weder tot de oude grootheid zich verheffen?![1].

Was 't wonder, dat vele burgers het beter achtten den eed *niet* te doen op een verdrag dat de lands- en stadsregeering elkander wel konden beloven ‘vast onverbrekelycken ende van waerden te houden ende doen onderhouden ten eeuwighen dagen’, maar waarin de burgers kwalijk iets anders dan een wapenstilstand konden zien?...

Maar voor 't oogenblik was men er mede geholpen. De stad werd van 't beleg ontslagen en de uitgewekenen konden weder vrij in Amsterdam terugkeeren.

Hoe zij zich zullen gehaast hebben! de ballingen, die meer dan tien jaar lang hadden rondgezworven. Gebrek hadden de meesten hunner niet geleden, maar het heimwee naar de geliefde stad had hen nooit verlaten. Veel hadden zij buitenslands gezien, maar nergens hadden zij Amsterdam gevonden. Schoone inrichtingen voor den handel waren hun hier en daar voorgekomen, maar nergens hun paalhuis, hun korenmetershuis, hun waag. Ruime havens vol schepen hadden zij aangetroffen, maar nooit was hun hart zoo opengegaan als in de dagen van ouds, als zij van de hooge en breede Nieuwenbrug de korenvloten van drie honderd schepen het IJ zagen opzeilen. Tooneelen van welvaart hadden zij aanschouwd, maar nergens het levendige gewoel van hun ‘Plaets’. Breede stroomen hadden zij bevaren, langs oevers aan natuurschoon rijk, maar niets had hen zoo geboeid als de Amstelgolfjes, kabbelend ‘langs de oevers laag en 't altijd groene veld’. Prachtige gebouwen hadden hun oog tot zich getrokken, maar nergens hadden ze de zonnestralen zien spelen op zóó vriendelijke stadsgezichtjes, als de net onderhouden gevels langs den Fluweelenburgwal aanboden.... daar was maar één Amsterdam!!

Naar Amsterdam dus! Maar hoe vonden zij Amsterdam terug? De stad ontvolkt, de haven zonder schepen, de Lastaadje verbrand, de pakhuizen ledig, de winkels schraal voorzien, onbe-

1 ‘Ge zult zien dat er niet één koopman blijven zal’, had Ruyckhave reeds vroeger gewaarschuwd.

woonde huizen, het gras op de straten, de armoede grijnzende uit iederen hoek. Maar dat zou alles anders worden, als maar eerst.... De gansche week sloven en zwoegen om de stad weder in zijn oude welvaart te brengen, om dan des Zondags God niet gemeenschappelijk te mogen danken voor Zijn hulp en te bidden om Zijn zegen, zonder vooraf de poort uit te sluipen naar deze of gene onmogelijke plek[1] - daarvoor had men niet zoovele jaren geleden om het geloof!.....

Was daar dan geen Oude Kerk, nog kort geleden verbouwd van 't geld der burgers zelven en versierd met al wat rijkdom en kunst vermocht, om te prijken als een kerk zoo schoon, en een toren zoo hoog als men ergens wist aan te wijzen, een kerk waarin vroeger zelfs den Lutherschen ketters de begrafenis niet geweigerd was[2]? En als die parochie-kerk niet beroofd mocht worden van hare drie en dertig altaren, was er dan geen 'Broerenkerk', waarin Jan Arentsz en Pieter Gabriël reeds hadden gepreekt in de dagen van 'Vive le Geus!' En konden de Minderbroeders die kerk niet missen, was er dan niet nog een 'Zieken-kerk', die ver genoeg buiten de stad stond, dat het psalmgezang de monniken en nonnen in de kloosters aan de Oude Zijde niet storen zou in hun devotie...!

En de teruggekeerde balling beet zich op de lippen en balde de vuist....!

Voor 't oogenblik moest hij zich tevreden stellen met de stad terug te zien, zich weder te vestigen in het ledigstaande ouderhuis[3] en met vrienden en verwanten de oude betrekkingen te hernieuwen. Wat daar onder menigen luifel van den Nieuwendijk en op menige stoep van de Warmoesstraat en aan menige werf in de Houttuinen zal zijn gekout op de voorjaarsavonden van het jaar 1578! Dan verhaalde de teruggekeerde balling van de gevaren geloopen bij zijn vlucht - van de haven der behoudenis te Emden - van de vriendelijke woorden van Willemvader - van de welvaart van Enkhuizen en Hoorn; of van de tochten der Watergeuzen - van den hongersnood in Leiden en van de zalige vreugde genoten bij 't ontzet - van 't ge-

1 'En hiver il n'y a lieu a l'entour qu'il ne soit plain d'eaue'. (Willem van Oranje aan de Landvoogdes, 20 Nov. 1566. *Corresp. de Guill. le Tacit.*, II, 283).

2 Le Long, *Reformatie van Amsterdam*, 523.

3 De huizen van sommige ballingen waren verbeurd verklaard. Maar als de fiscus ze publiek wilde verkoopen of verhuren, deed niemand er een mond op open.

vangennemen van Bossu en van den intocht van den Prins te Brussel - van de Spaansche furie te Antwerpen.

En de geblevene vertelde van de hongersnood-prijzen van graan en erwten, van kaas en visch - en van de bankroetiersvlucht van Duck Dalf - en van de gekwetste Spaansche soldaten die in 't Minnebroersklooster gelegen hadden en gedurig ‘o Naarden! o Naarden!’ riepen - en van de groote galg die op den Dam had gestaan - en van de wagens met stroppen die hij naar Haarlem had zien rijden, nadat die stad ingenomen was - en van al de ellende die men geleden had, terwijl God de uitgewekenen in den vreemde en in de rebellensteden zoo zichtbaar had gezegend!

En men herinnerde elkander aan de Februari-dagen van 1567, toen men ‘het stadhuis zou gehad hebben, als men harts genoeg had gehad’[1]. En de uitgewekene vroeg aan den achtergeblevene wat het hem gebaat had dat hij het hoofd in den schoot had gelegd en zijn geweer had ingeleverd op 't Bushuis en met brandende waskaars was medegeloopen in de processies?

En den Amsterdammer, die gebleven was, gloeide de wang, en hij balde de vuist.....!

Dat alles gistte en woelde in Amsterdam. En wat deed men in de regeeringskringen, om de grieven te doen vergeten en de partijen te verzoenen?

Bij de satisfactie waren gijzelaars geëischt door de Staten voor de richtige nakoming van het verdrag - in de Vroedschap kibbelde men wie er gaan zou, alsof er bezwaar kon bestaan om een paar weken gijzelaars te zijn in den Haag, als werkelijk de achterblijvende leden der regeering plan hadden het verdrag te goeder trouw na te komen!

Bij de satisfactie was overeengekomen de stadssoldaten af te danken, waaronder natuurlijk afbetaling der soldij was begrepen - de Burgemeesters hadden geen geld!

Bij de satisfactie was bepaald dat de Gereformeerden een ‘bequame en eerlijcke plaetse’ voor begraafplaats zou worden aangewezen - Burgemeesteren wilden hen afschepen met een bijna ontoegankelijken verloren hoek aan den stadswal: achter het Paulinianenklooster, tusschen de dolhuisjes en het stadswapen- of bushuis!

De satisfactie bracht mede dat Don Jan, door de Algemeene

1 Wagenaar, I, 298.

Staten tot vijand des lands verklaard en met hen in openlijken krijg, ook te Amsterdam als vijand werd beschouwd - uit Duitschland vernam men dat zijn afgezanten er geen geheim van maakten dat hij in Amsterdam nog vermogende vrienden had.

De satisfactie vorderde de wederoprichting der schutterijen - de magistraat kon het met de gemachtigden der Staten van Holland zoo min over de organisatie als over de keuze der bevelhebbers eens worden, en het herstel der schutterij was in 't laatst van Mei niet alleen nog niet tot stand gekomen, maar scheen verder verwijderd dan ooit.

De Heeren uit de Staten wilden echter niets van hunne eischen laten vallen. Zij achtten het hoog noodig dat de schutterij onder vertrouwde hoofden stond, vooral daar men vreesde voor een onderneming van Don Jan's zijde, die ditmaal uit het Noorden zou worden gewaagd. Aldegonde had in Duitschland de lucht gekregen van een plan om met Zweedsche schepen, die door Don Jan gehuurd zouden worden, de Zuiderzee op te varen, Kampen en Deventer - de eenige steden die nog aan deze zijde van den Moerdijk in zijn handen waren - te ontzetten, en misschien Amsterdam te heroveren. Dat het eene dergelijke onderneming niet aan bijval zou ontbreken van de zijde der Amsterdamsche regeering, viel bezwaarlijk te betwijfelen. Het waren toch nog altoos dezelfde mannen die zoolang hadden volgehouden de stad voor den Spaanschen Koning te bewaren, en van hartelijke medewerking met de Hollandsche Staten, was bij hen geen sprake. Was het niet te bewijzen dat zij rechtstreeks in verstandhouding stonden met Don Jan, evenmin was het waarschijnlijk dat zij de correspondentie hadden afgebroken met hun vriend en oud-ambtgenoot, de gewezen Schout Pieter Pieterszen, die zich nog altoos in 't gevolg van dien vorst bevond. Bovendien had het aanvankelijk geluk dat de krijgsbewegingen van Don Jan volgde, sinds Parma hem met versche troepen was komen steunen, zijn aanhang in de Katholieke gewesten versterkt. Zelfs in de noordelijke provinciën moest men op zijn hoede zijn, wilde men niet al de voordeelen, sinds 1575 behaald, weder verliezen. Reeds had het Hof van Friesland geweigerd het plakkaat, waarbij Don Jan tot vijand des lands werd verklaard, te laten afkondigen, en hadden de woelingen der Roomsche geestelijkheid te Utrecht de regeering dier stad tot strenge maatregelen genoopt. Overal begon men te ontwaken uit den schoonen droom van verdraagzaamheid en godsdienstvrede, die de Gentsche

Pacificatie had voorgespiegeld, en in te zien dat een keuze moest worden gedaan. De burgerijen en het volk, die nu een tiental jaren de beide godsdiensten naast elkander hadden gezien, begonnen, althans in de Noord-Nederlandsche en Vlaamsche gewesten, meer en meer tot het Calvinisme over te hellen. Wel waren velen nog niet geneigd de kerkplechtigheden en leerstelsels, waarin zij waren opgevoed, te laten varen, maar anderen meenden met de hervorming van Kerk en Staat, niet op dezen te kunnen of te behoeven te wachten. Het vuur smeulde in Antwerpen en Gent; in Groningen en Leeuwarden; in Zwolle en Nijmegen; in Haarlem en Utrecht, maar vooral in Amsterdam. En in Amsterdam kwam het 't eerst tot uitbarsting.

Op Zondag 25 Mei 1578, werd (voor de vijfde maal) godsdienstoefening der Hervormden gehouden, buiten de limiet, ingevolge de bepalingen der Satisfactie. De Sint Anthoniesdijk strekte ditmaal tot predikplaats. Voorganger was Thomas van Thiel, een man die onder de hervormers van Nederland met eere mocht genoemd worden. Hij was de eenige geestelijke die het Verbond der Edelen in 1566 mede onderteekend had. Hij was toen abt van St. Bernard bij Antwerpen, waar hij een inkomen had van zestig duizend gulden. Hij had alles verlaten en was predikant geworden bij de Gereformeerden; hij was met hen naar Holland gekomen, had te Haarlem als predikant gestaan en vervulde thans die bediening te Delft.

‘Wat woorden hij’ op den dijk buiten Amsterdam op dien Zondag ‘voordroegh uit de Heylighe Schrift’, zegt Hooft, ‘en oft zyn' uitlegging tot ophitsing der gemeente strekte, heb ik niet kunnen verneemen.’ Eén ding mogen wij veronderstellen: zijn woorden kwamen uit het hart. En vele Amsterdammers, die niet bepaald tot de Gereformeerden behoorden en mogelijk nog nooit een Geuzenpreek hadden gehoord, zullen aan de lippen van den vurigen Vlaming hebben gehangen en erkend hebben dat wat hij sprak, iets anders was dan de sermoenen van Pater Duncan, van Broer Hendrick, of wie zij anders ooit hadden gehoord. Niet dat de Geuzen-predikant welsprekender of geleerder was of meer populair, maar het was als tintelde daar in zijn woorden een hooger leven, als sprak daar uit zijn blikken een krachtiger bezieling, als gloeide daar in zijn rede een alles overweldigende kracht, die bergen verzetten en de wereld overwinnen kon... dat was het geloof. Het geloof, niet in eigen goede werken of in de voorbede van heiligen, maar het geloof

in den almachtigen God, die zijn kinderen niet verlaten zoude, en tot wien ze vertrouwelijker durfden bidden dan de Katholiek tot zijn beschermheilige, omdat zij het wisten dat Hij Zijn eigen Zoon voor hen, menschen, in den dood gegeven had, en met dien Zoon hun alles zou schenken. - Wij gelooven ons niet op 't gebied der fantazie te begeven, met te zeggen: door dergelijke predikatiën ging voor de Amsterdammers een licht op over de kracht die de Gereformeerden ontwikkeld hadden in den bangen strijd tegen den Spanjool, een kracht waarvan men te Amsterdam nooit had gedroomd. Nu begreep men daar waar de toekomst lag.

Wat Hooft mede niet gebleken is - of wat hij der moeite niet waardig achtte te vermelden, en wat ook bij den Heer ter Gouw ontbreekt - is, dat den vorigen dag de Gereformeerden in tegenwoordigheid van van Thiel vergaderd waren ten huize van Jan Muerlinck om de gemeente te organiseeren en ouderlingen en diakenen te kiezen. Onder de eersten staan bovenaan de namen van Adriaen Reyniersz. Cromhout, Hendrik van Marcken, Reynier Simonsz. van Neck en Reynier Kant, die ook in 1566 en 1567 aan 't hoofd hadden gestaan der Consistorialen. Hun geestverwanten en lotgenooten, Egbert Roelofsz., Guiljam du Gardyn en Thyman Meynertsz., treffen wij onder de diakenen, aan, met den gastheer Muerlinck en den korenkooper Jan Jansz. Smit, die in 1566 nog niet zoo groote rol hadden gespeeld, maar toch ook tot de ballingen behoorden, die door den Bloedraad waren ingedaagd, en met Jan Pietersz. Reael, die in 1567 de psalmen van Dathenus in 't Latijn en in 't Nederduitsch, op zijn kosten te Rouaan had laten drukken. President-diaken was Cromhouts schoonzoon Cornelis Florisz. van Teylingen, ook een der mannen van 1566-67, die later Kolonel der schutterij en Burgemeester is geweest.

Op het lijstje der Kerkeraadsleden ontbreekt de naam van den man, die anders in die dagen het erkende hoofd der Amsterdamsche Hervormden was: Mr. Willem Bardes, de zoon en naamgenoot van den Schout, die onder 't bewind van Hendrik Dirksz. voor zijn verdraagzaamheid zoo bitter had moeten boeten; een man van goeden huize en luitenant-stadhouder van 't Noorderkwartier.

Hij was reeds vóór de satisfactie als afgezant der Staten door de Amsterdamsche regeering ontvangen, ja als bemiddelaar geroepen geworden; thans was hij de aangewezen persoon om te komen als afgezant der onroomsche burgerij ten stadhuize bij

den magistraat en in 't logement waar de gekommitteerden uit de Staten - van Mathenesse, van der Myle en Maelsson - vertoefden. Deze Heeren hadden, des Vrijdags, van de vroedschap het definitieve besluit ontvangen, dat men in hunne voorstellen betrekkelijk de schutterij volstrekt niet wilde treden, en zich daarna waarschijnlijk met Bardes verstaan, die van zijn kant Sonoy waarschuwde om troepen in de nabijheid gereed te houden - een voorzorg die overbodig bleek. Van de soldaten die binnen Amsterdam lagen was men zoo goed als zeker. 't Waren meerendeels dezelfde personen die vroeger als stads-soldaten hadden gediend, maar ook zij waren niet vreemd gebleven aan de wijziging die de publieke opinie te Amsterdam in den laatsten tijd had ondergaan. Bovendien waren zij thans ingenomen met de geregelde betaling die zij van de Staten van Holland ontvingen en misnoegd over de zware dienstplichten, waarvan burgemeesteren de schuld kregen. Ook stonden ze nu onder staatsgezinde bevelhebbers, die van den voorgenomen aanslag schijnen onderricht te zijn geweest en in den morgen van den gedenkwaardigen Maandag 26 Mei de voornaamste punten van de stad lieten bezetten. Bardes begaf zich nu naar 't stadhuis, met vier andere aanzienlijke teruggekomen ballingen: docter Maarten Koster, die in zijn ballingschap lijfarts van den koning van Denemarken was geweest, Adriaan Cromhout, die te Medemblik 't Burgemeesters-ambt had bekleed, Adriaan Pauw, vóór zijn verbanning Agent van Denemarken te Amsterdam, en Guiljam Du Gardyn, die den 21 Augustus 1566 den eersten Hervormden predikant de poort van Amsterdam had binnengeleid. Het vijftal ging nog een en andermaal heen en weder tusschen het stadhuis en het logement der Staten-leden. Welk ultimatum zij overbrachten is niet bekend geworden, maar eene schikking kwam niet tot stand, hoewel de burgemeesters uit de vensters van 't bekende torenkamertje, waarin zij hunne vergadering hielden, konden zien dat de Dam vol volk stond en de Hervormden gewapend waren. De burgemeesters onderwierpen zich, zoo 't schijnt, gelaten aan hun noodlot, want zij verhinderden Du Gardyn zelfs niet zich op de pui van 't stadhuis te begeven, vanwaar hij met zijn hoed het afgesproken sein gaf dat de regeering onverzettelijk bleef. Een musketschot uit een der vensters van de door de soldaten bezette Waag gaf hem als 't ware het antwoord: ‘Wij zijn gereed!’ Nu klonk de kreet: ‘Wie Oranje lief heeft volge mij’, Prinsevlaggen kwamen te voor-

schijn, de burgers barricadeerden den Dam met de koopmansgoederen die bij de Waag lagen en voorzagen zich van geschut uit het stads-bushuis in de Hoogstraat. Het stadhuis werd met steenworpen aangevallen, maar weldra bleek het dat de stadhuiswacht der nachtwakers geen weêrstand bood en dat niemand de haakbussen afvuurde, waarmede de vierschaar gewapend was. De burgers stormden nu het stadhuis binnen, grepen de overheidspersonen die zij vonden, en brachten hen in bewaring op de Waag. Andere, ook oud-leden der regeering werden uit hunne woningen gehaald, waaronder Hendrik Dirksz. - die sinds hij uit den Magistraat geweerd was, de procureurspraktijk te Amsterdam waarnam[1] - niet werd vergeten. En opdat niemand zich in den aard der beweging zou vergissen, leidde men ook hen daarheen, wier rijk te Amsterdam uit was, tegelijk met dat der tegenwoordige regenten: de Minderbroeders of grauwe monniken, en misschien ook eenige priesters.

Waar blijven nu de Katholieke burgers uit de Kalverstraat, die in 1567 met vliegend vaandel hun Burgemeesters te hulp kwamen! Wat doen nu de devote vrouwkens die in 1566 het Sacramentshuisje van de Heylige Stede met zoo goed gevolg tegen de beeldstormers hadden verdedigd[2]. Het is uit met het Katholicisme in Amsterdam. Niemand steekt een hand uit om de bedreigde priesters en monniken te helpen; om de magistraten, die alles voor het geloof hadden over gehad, te verlossen[3]. Wel is de Dam nog altijd afgezet, maar het is niet om het ontzet van de gevangenen op de Waag te beletten, maar integendeel om hen te beschermen tegen 't gemeen dat woedend schreeuwt: ‘Voert ze na de galg, daar ze menigeen aan geholpen hebben’.

Want zóó rustig ging het niet in zijn werk, of de smalle gemeente was uitgelaten, en ruwe varensgasten vervulden de stad, zoodat we mogen aannemen dat Bardes blijde zal geweest zijn toen zijn gevangenen heelhuids op twee schuiten[4] waren

1 Le Long, *Reformatie van Amsterdam*, f°. 546.

2 *Corresp. de Guill. le Taciturne*, II, 387.

3 Vrees voor de soldaten van Sonoy kan de reden niet geweest zijn van de onverschilligheid waarmede dat gedeelte der bevolking, dat niet rechtstreeks aan de omwenteling deelnam, haar liet begaan, want blijkens het verhaal van Bor, lagen die troepen wel in de nabijheid gereed en bevond zich een secretaris van Sonoy te Amsterdam om de orders van Bardes te ontvangen, maar den Roomschgezinden was dit onbekend.

4 ‘Sonder roer ende mast’, leest men in de *Opkomst der Ned. Beroerten*, waaruit o.i. duidelijk blijkt dat het gewone Amsterdamsche zolderschuiten waren. De bedoeling waarmede het in dat boekske wordt medegedeeld is echter om een indruk te geven, alsof door de ingescheepten werkelijk levensgevaar was geloopen. Nog erger maken het van Heussen en van Rhijn (*Kerkelijke Oudheden*, f°. 178), door er bij te voegen dat pastoor Jacob Buyck op deze wijze aan de genade van wind en zee werd prijsgegeven, totdat hij aandreef te..... Emmerik!

ingescheept, waarvan één met geestelijke en één met wereldlijke Heeren was geladen. De schuiten boomden het Damrak uit en buiten om naar den Sint-Anthoniesdijk, waar de gevangenen aan land gezet en dadelijk in vrijheid werden gesteld. Dat ze naar de stad zouden terugkeeren behoefde hun tegenpartij niet te vreezen, want het volk was zoo opgewonden, dat het niet te verwonderen was dat een der ooggetuigen zich, volgens Bor, de woorden van Phocilides herinnerde:

> 'Daer en is niet erghers dan d' onverstandighen hoop,
> Het Ghemeen volck loopt een blinden loop.'

Toch werd geen andere baldadigheid gepleegd dan de verwoesting der altaren en beelden in de kerk van 't Minderbroedersklooster. (De Heer ter Gouw heeft bewezen dat Hooft overdreef toen hij schreef dat *alles* in 't klooster geroofd of vernield werd.) Men liet het grauw uithollen en bezette des avonds de wachten met Gereformeerden, waarschijnlijk uit de schutterij.

En wij kunnen het ons voorstellen dat de vlammen omhoog stegen van pektonnen en vreugdevuren en de lucht weêrgalmde van 't Wilhelmus en de Geuzenliederen, terwijl de teruggekeerde ballingen een zege-psalm aanhieven over Israëls verlossing van den Baälsdienst. -

Voor de leiders der beweging was het niet een der minste redenen van blijdschap, dat alles was afgeloopen, zonder dat een droppel bloeds was gestort.

Ziedaar het verhaal van de gebeurtenissen van dien allergewichtigsten dag, zooals het tot ons is gekomen, grootendeels door de pen van Hooft. Want de bronnen voor de geschiedenis van dit belangrijke feit vloeien niet rijk. De bladzijde bij Hooft, eenige woorden (misschien van Adriaan Pauw) bij Bor, een kort briefje van Bardes aan Sonoy, en enkele posten uit de Tresoriersrekening - ziedaar alles! Ook de Heer ter Gouw schijnt niet meer te hebben kunnen vinden. Van menig minder belangrijk voorval bezitten we uitvoerige beschrijvingen in brieven of dag-

boeken van ooggetuigen; omtrent Amsterdams reformatie zijn wij minder gelukkig. En het schijnt dat zij, die er het voornaamste aandeel aan hadden, niet noodig hebben geoordeeld in rustiger dagen het verhaal er van ten papiere te brengen. Niet dat zij zich hun werk schaamden, maar zij achtten het beter het stilzwijgen te bewaren over de verandering der regeering, om geen aanleiding te geven tot discussie over de meerdere of mindere wettigheid van het bewind, dat in 1578 de teugels in handen nam, en waarvan latere magistraten de legale descendenten waren. Een zekere angstvalligheid dat politieke of godsdienstige partijen er soms wapenen uit smeden mochten, schijnt al spoedig bij de Amsterdamsche patricische familiën de geneigdheid te hebben doen ontstaan, om de herinneringen aan den eersten dag des nieuwen levens, zoo al niet in den doofpot te stoppen, dan toch ook niet als triumfen aan den nazaat over te leveren. Hooft mocht als geschiedschrijver de feiten niet verzwijgen, maar in meer dan een zijner uitdrukkingen straalt duidelijk door, dat het bedrijf zijn volle goedkeuring niet wegdroeg[1].

Zeer vermeldenswaardig, vooral daar hij nog nergens gedrukt is, achten wij den post der Tresoriersrekening, waarin verscholen onder het hoofd ‘Utgheven beroerende der Steden Artillerye en munitie’, de kosten van de omwenteling op ongekunstelde wijs zijn geboekt. Hij luidt aldus:

[Aen] ‘Herman Rodenburch d'oude betaelt twee en vijftich gulden twee stuvers acht penn. over salaris, welc hy betaelde seven bosschutters voir hair dienst van twintich daghen, mit vracht twe scippers betaelt d. die vorige Regierders en graawe Monnicken utvoerden, als meer andere onghelden die hij ter saake van die Alteratie betaelde, blyckende bij zijn declaratie mit Ord. van d. burgm̄rn. Cromhout en Bairdesz in dato den XVIII Juny A^{o}. 78 en zijn q^{tie}.’

‘Comt in munte Vlaems VIII £ XIII Stv. IX gr.’

Goedkooper is zeker nooit een stad van regeering gewisseld. Er komt echter nog een post bij, door Dr. Scheltema in *Aemstels Oudheid*, en door den Heer ter Gouw in *Nacht en Morgenrood*

1 Men vergete daarbij niet dat het Leycestersche tijdvak lag tusschen 1578 en den tijd waarin Hooft schreef, en dat Bardes, Maarten Koster en Roodenburch in dat tijdvak eene partij waren toegedaan, die alles behalve de sympathie had van Hooft, terwijl de meest-invloedrijke der zoons van den kort na de reformatie gestorven Adriaan Pauw, een der hoofden was van de partij die tegenovergesteld was aan die waartoe Hooft, met zijn verwanten en vrienden, behoorde.

vermeld, voor bier op de Waag gebruikt, terwijl de uitgezetten daar bewaard werden.

Bij het omzien naar bronnen van Katholieke zijde vinden wij een verhaal van 't gebeurde in de *Opkomst der Nederlandsche Beroerten*, waarschijnlijk door den Haarlemschen Jezuïet Augustinus van Teylingen[1]. Aan dit boekske zal wel door niemand veel gezag worden toegekend, maar men mag toch niet alle waarde ontzeggen aan mededeelingen, die klaarblijkelijk een, zij het ook verwijderden, naklank zijn van de verhalen, welke door Katholieke ooggetuigen omtrent de Hervorming van Amsterdam zijn gedaan. Wij gelooven dan ook dat de Heer ter Gouw wel wat ver gaat in zijn verwijten van onnauwkeurigheid. Zoo wordt b.v. in dit boekje Roodenburch genoemd als de woordvoerder der Gereformeerden bij Burgemeesters. Uit de uitdrukking dat Bardes zich ‘ondertusschen’ verzekerde van den bijstand van Sonoy, maakt de Heer ter Gouw op, dat de schrijver van de *Opkomst* dit onderhoud stelt op een vroeger datum dan den 26sten. Men kan daar echter even goed uit lezen dat het wel op den 26sten was. Maar de hopman die toen, met Du Gardyn, 't laatst op 't stadhuis was en schouderophalend daar afkwam, was, zegt de Heer ter Gouw, niet Roodenburch, maar Jonckheyn. Hoe weet de Heer ter Gouw dit? Enkel uit Hooft. Maar kan Hooft zich niet in den persoon vergist hebben? De waarschijnlijkheid pleit er juist meer voor dat het Roodenburch was. De verwer Jonckheyn was toen een onbeduidend personaadje, in vergelijking van Roodenburch, die in 1566 aan 't hoofd stond van de Voetboogschutterij en voor de toenmalige regeering de onderhandelingen voerde met Brederode over diens vertrek. Roodenburch's kommando over de bezetting was een der voorwaarden geweest waarop de Staten van Holland hadden toegestemd in de Satisfactie, en wanneer een vertegenwoordiger van de stadssoldaten bij Burgemeesters noodig was, kwam hem die rol veeleer toe dan Jonckheyn. Ook bij Opmeer (blz. 305 van de Antwerpsche uitgave van 1700) komt Roodenburch voor als hoofdpersoon bij 't reformeeren van Amsterdam. Dat hij onder 't spreken meer dan eens dreigend de hand aan 't geweer sloeg, acht de Heer ter Gouw in strijd met Roodenburch's karakter. Maar

1 Wij raadpleegden (op de Kon. Bibl.) den Keulschen druk van 1673; in de oudste drukken komen de vele bijzonderheden over de Reformatie van Amsterdam niet voor.

uit de voorstelling die Hooft van Roodenburch geeft, bij de mededeeling van het gebeurde tijdens Leycester's verblijf te Amsterdam, blijkt veeleer het tegendeel.

Durfden wij den schrijver van de *Opkomst* vertrouwen, dan zou ook onze nieuwsgierigheid bevredigd zijn betrekkelijk den inhoud van den eisch die in den morgen van den 26sten aan de Burgemeesters werd gedaan, want volgens dien schrijver zou Roodenburch (wel niet schriftelijk, maar mondeling) gevraagd hebben *het inruimen der kerken*. Wij kunnen den Heer ter Gouw niet toegeven dat het antwoord van Burgemeesters ‘dat dit tegen de oude gewoonte en tegen den inhoud der satisfactie streed’, op dien eisch niet slaan kan. Men zal toch niet beweren dat het prediken der Gereformeerden in de stadskerken *niet* met de oude gewoonten streed! Over de organisatie der schutterij was het laatste woord van weêrszijden reeds gesproken, zoodat het ‘etlijke malen’ heen en weder loopen der onderhandelaars tusschen 't stadhuis en het hoofdkwartier der Hervormden in de herberg der Statenleden zich uit onderhandelingen over dat punt alléén, moeielijk laat verklaren.

Zonder dat het bepaald er in gezegd wordt, geeft het verhaal in de *Opkomst der Nederl. Beroerten* wel eenigszins den indruk als wenschte de schrijver te kennen te geven dat zij die de omwenteling tot stand brachten, geen burgers waren, maar matrozen van de Geuzenvloot, of als matrozen vermomde soldaten van Sonoy. Gelukkig wordt dit echter weder tegengesproken door zijn bericht[1] dat het een burger was, de Procureur Pieter Claasz Boer, die het eerst aanving met steenen naar 't stadhuis te werpen. Ook achten wij de bijzonderheid niet onaardig, die hij mededeelt, dat de geestelijken naar de schuit geleid werden, *onder de galg door*. Onmogelijk is het niet; wij hebben toch gezien dat de galg op den Dam in 1573 weder werd opgericht, en wel nabij de sluis.

Ook omtrent het aantal en de namen der uitgezette personen verkeeren wij in 't onzekere, als wij niet het lijstje aannemen uit de *Opkomst der Nederl. Beroerten*, waaruit wij ook weten dat de Geuzen menschelijk genoeg waren om enkele Heeren (van elders blijkt ook een paar monniken) om hoogen leeftijd of lichaamszwakte thuis te laten. De Heer ter Gouw neemt deze bijzonderheid aan, ja hij deelt zelfs mede dat de pastoors van

1 Blz. 130.

de Oude en de Nieuwe Kerk tegelijk met de Minderbroeders in de schuiten zijn weggebracht, waarvoor, als 't waar is[1], juist geen andere bron is dan de *Opkomst*, maar hij betwist de autoriteit van den schrijver van de *Opkomst* juist op een punt waar deze de onwaarschijnlijkheid volstrekt niet tegen zich heeft. De Heer ter Gouw wil namelijk niet toegeven dat Brouwer en Marcus óók zijn uitgeleid, daar deze tresoriers waren en met de nieuwe tresoriers hebben afgerekend.

Het argument dunkt ons nog al zonderling; de uitzetting toch was meer een symbolische handeling dan een verbanning, en dat Brouwer en Marcus den 26sten Mei werden weggebracht naar een plek die hoogstens een uur gaans van Amsterdam verwijderd was, sluit toch niet in, dat zij een paar dagen later niet in Amsterdam konden zijn, om aan hunne opvolgers de kas over te geven; verondersteld dat dit gebeurd is, wat uit den rekeningpost in *Aemstels Oudheid*, dien de Heer ter Gouw ten bewijze daarvan aanhaalt, volstrekt niet blijkt. Deze toch heeft niet op de overgave der kas, maar op de afsluiting der rekening betrekking, en het is ons zelfs onbegrijpelijk, hoe iemand als de Heer ter Gouw, indien hij dien sluitpost niet in *Aemstels Oudheid*, maar in de Tresoriersrekening zelve heeft nageslagen, bij mogelijkheid kon veronderstellen, dat die den 29sten of 30sten Mei 1578 zou zijn geboekt.

Uit andere posten in die rekening blijkt dat hetgeen de nieuwe regenten op de Tresorie vonden in gereed geld en in ‘restanten uit het memoriael’, volgens inventarisatie geen vijftien duizend pond was, maar slechts ƒ 7547.19 st., en dit werd hun ter hand gesteld, niet *door*, maar ‘*in den name ende van wegen* de Tresorieren vóór de alteratie’; zoodat wij zeer twijfelen aan dat persoonlijk overgeven der kas, zooals de Heer ter Gouw het zich voorstelt. Vooral daar men dan wel tegelijk rekening en verantwoording zou hebben gevraagd en dan niet noodig zou gehad hebben om in Dec. 1578 en Jan. 1579 boden te zenden naar Calcar en tot tweemalen toe naar Amersfoort, om Cornelis Jacz. Brouwer, die naar eerstgemelde plaats de wijk genomen had, en Jan Dirckz.

1 Er zoude eenige reden van twijfel kunnen bestaan, omdat de post der Tresoriers-rekening, dien wij hierboven mededeelden, alleen van de ‘regierders en de graawe monnicken’ spreekt; en ook de andere geschiedschrijvers van de pastoors niet bepaald melding maken. Want met de ‘vele Papen’ waarvan Bor spreekt, kunnen even goed de geestelijken uit de opgestane steden bedoeld worden, die toen in grooten getale te Amsterdam aanwezig waren.

Marcus, die zich in laatstgenoemde stad ophield, te insinueeren ‘dat sy souden comen om te liquideren haeren reeckeningen’[1].

Maar het liep tot December 1579, eer de liquidatie over 1577 eindelijk tusschen Marcus en de nieuwe tresorieren werd afgesloten (blijkens de akte vermeld in de Inventaris van 't Archief, Dl. I, 265), bij welke gelegenheid ook wel de rekening van ‘1578 vóór de alteratie’ zal zijn afgesloten. Althans zoo goed en zoo kwaad als het ging, want de oude Tresorieren verklaarden dat, daar ze hun boeken en papieren sedert den 26sten Mei nooit meer hadden gezien, zij ook niet konden oplossen hoe het kwam dat de uitgaven de ontvangsten met een zeer aanzienlijke som overtroffen. Zóó staat geboekt na den laatsten post van ontvangst op den Rapiamus van 1577 en het is dus niet te verwonderen dat men het voor 1577 en 1578 maar bij dien Rapiamus gelaten heeft en geen nette Tresoriers-rekening heeft opgemaakt[2], terwijl de rekening van ‘1578 vóór de alteratie’ sluitende werd gemaakt met die van ‘na de alteratie’ met den door den Heer ter Gouw vermelden post, waarvan 't bedrag is £ Vl. 15019. - .9.12.

In den eersten roes der vreugde schijnt men er zelfs niet aan gedacht, of er althans geen bezwaar in gezien te hebben, dat de stad thans zonder eenig bestuur was[3], maar den volgenden dag hebben, ‘om alle verdere inconvenienten te verhoeden, der Gemeente de wapenen uyt de hand te gecrygen, deze goede Stad, den burgers ende Inwoonders van dien, in volle ende vaste verseeckeringe, ruste ende vreden te stellen, twelck sonder regieringe ende administratie van Justitie niet en mach geschieden’ - ‘de drie Schutterien deser stede, representerende het

1 Dit blijkt uit sommige posten in de Tresoriers-rekening van ‘1578 na de alteratie’, die ook den Heer ter Gouw, blijkens zijn aant. 311, niet onbekend waren. Dat hierbij niet aan de rekening van 1577, maar aan die van ‘1578 vóór de alteratie’ moet gedacht worden, blijkt daaruit, dat nevens Marcus ook Brouwer werd gedagvaard, die wel in 1578 maar niet in 1577 tresorier was. Er bestaat nog een ‘Memorie van 'tgeen de Tresorieren vóór de alteratie als geld aan hunne opvolgers hebben overgeleverd’ op 't Archief (Lade T. 1, N°. 6), doch zelfs bij de oppervlakkigste inzage blijkt, dat deze ook niet op den datum van 26 Mei, waarop ze vermeld staat, is opgemaakt.

2 Scheltema, *Aemstels Oudheid*, VI, 258, in de noot. - Frans Volkertz. Coornhert, in Juni 1578 tot klerk bij de tresorie aangesteld, heeft zich blijkbaar veel moeite gegeven om de rekeningen in orde te brengen, want hij kreeg voor zijn buitengewone werkzaamheden een extra belooning.

3 De voorstelling die Pers (*Ontstelde Leeuw*) geeft van de anarchie die gedurende drie dagen in Amsterdam zou geheerscht hebben, is overdreven; althans uit officieele stukken is ons geen spoor daarvan gebleken.

Corpus ende ryckdom derselve stad, raedsaem ende nodich bevonden, uyt den haren te kiesen sessendertich treffelycke, notable ende vredelycke mannen, d'welcke uyten name van haer, ende van wegen de gansche gemeente.... revoceerende den eed daermede sy aen de voors. magistraten ende Regierders waren verbonden, ende denselven Regierders ende Magistraet wederomme ende réciproche van haren eed ontslaende.... sullen eligeren sessendertich mannen, ende onder denselven vier Burgemeesters.... omme als Raden ende Burgemeesters voor dit lopende Jaer... te regeren.'

In dezer voege werd officieel de akte geregistreerd, waarbij de drie schutterijen zich zelven de keuze opdroegen van nieuwe regenten.

Wij hebben boven reeds met een enkel woord gewezen op de plaats die de oude schuttersgilden bekleedden in de politieke organisatie der Nederlandsche steden in de zestiende eeuw, en wij gelooven dat ieder zal toestemmen dat in dien tijd geen andere, zeker geen betere vertegenwoordiging van de burgerij was te denken[1]. De verantwoordelijkheid voor 't gebeurde namen de schutterijen overigens niet op zich; 't was een fait accompli en 'alsdoen geensins te voorcommen', zooals de akte zegt.

't Was dan ook misschien overbodig veel over de kwestie te redeneeren. Voor elk individu, zelfs voor den meest nauwgezetten op 't punt van onderwerping aan de wetten van Staat en Overheid, kan zich het moment voordoen waarop deze wetten in die mate in conflict komen met zijn overtuiging, zijn grondbeginselen, zijn geweten, dat heimelijk of openlijk verzet hem heilige plicht wordt, hetzij hij dat onder leuzen als: 'Men moet God meer gehoorzaam zijn dan de menschen', of: '*Salus populo suprema lex est*', zich zelven bekent, hetzij hij het bemantelt door allerlei redeneeringen, die de wettigheid van zijn verzet en de onwettigheid der eischen van 't gezag aantoonen. Men zal deze stelling mogelijk revolutionair noemen, het is daarom niet minder een feit, dat de geschiedenis van alle eeuwen haar bevestigt. En wiens zedelijk gevoel zoude ook niet in opstand komen tegen de poging om het, onder alle omstandigheden, welke

1 Het betoog van Wagenaar, dat weinig steek houdt, daar hij verzuimt verschil te maken tusschen de oude schutterijen en de zestiende- en zeventiende-eeuwsche burger-compagniën, die zich óók schutters noemden, is, zooals de Heer ter Gouw zeer juist opmerkt, zijn oorsprong verschuldigd aan de zucht om zekere pretentiën van de 'Schutters' van zijn tijd te keer te gaan.

ook, te binden aan onderwerping aan een bestaand regeerings-stelsel. Vooral wanneer dit stelsel zoodanig is ingericht, dat het geen vervorming binnen de grenzen van zijn eigene wetten toelaat, en daardoor gevaar loopt van in 't verloop der tijden van een weldaad tot een plaag te worden. Want wie stemt het niet den grooten Duitschen dichter toe dat wat eenmaal eene wijze staatswet was, door de veranderde omstandigheden eene onzinnige tirannie kan worden en dat dezelfde wetten, verschillende menschengeslachten beheerschende, ten slotte voor hen als in eene erfelijke slepende kwaal veranderen.

Wat de Staten van Holland en den Stadhouder betreft, geen van beiden hebben eenige aanmerking gemaakt op de wijze waarop de nieuwe stadsregeering was tot stand gekomen; maar ook evenmin schijnen zij de officieele goedkeuring verleend te hebben, die hun gevraagd werd door eene deputatie uit de Vroedschap en de Schutterijen, welke den Prins in Juni antwoord kwam brengen op zijne vragen om inlichting over het gebeurde - vragen die hij tot de Amsterdamsche regeering had gericht, naar aanleiding van een klaagschrift door de verjaagde regenten bij hem ingeleverd. Het ontslaan van de oude regeering van haren eed was echter geschied ten overstaan van de gemachtigden van de Staten, zoodat de burgerij tegenover de landsregeering verantwoord was.

De lijstjes der gekozenen uit de drie schutterijen geven niet aan dat er eenig verschil in richting tusschen die drie corporaties onderling bestond. Op elk der lijstjes komt een der Zaterdags gekozen ouderlingen voor, en een paar der voornaamste ballingen van 1567.

Toen de zes en dertig gekommitteerden uit de schutterij tot de keuze der nieuwe raadsleden zouden overgaan, bleek het dat drie hunner waren afwezig gebleven. Van één daarvan, Cornelis Barendsz in de Romeny-boot, die ook lid der oude regeering was geweest, en tot lid der nieuwe gekozen werd, is 't, door de niet-aanvaarding van laatstgenoemd ambt, meer dan waarschijnlijk, dat hij met het werk niet te maken wilde hebben. Zooveel te meer pleit de keus, door de schutters op hem gevestigd, voor hunne gematigdheid. Een ander gekozene, Gerrit Schaep, is ook wel ‘niet gecompareerd’, maar heeft later toch het ambt van Raad aangenomen. Mr. Cornelis Barendsz vond alzoo geen medestanders.

Des Woensdags vergaderden de ‘gequalificeerden’ op de raadkamer ten stadhuize, en benoemden Bardesz. Koster en Cromhout tot Burgemeesters, benevens Dirk Jansz de Graeff, een der aanzienlijkste consistorialen van 1566 en stamvader van het in de zeventiende eeuw zoo beroemde burgemeesterlijke geslacht. Tevens kozen zij zes en dertig mannen, waaronder een negental der hunnen, tot Raden of Vroedschappen. Van zestien daaronder is het, door hunne hoedanigheid van oud-balling of van nieuw-gekozen ouderling, bewezen dat ze tot de geprononceerde Hervormden behoorden. Onder de twintig anderen zijn er vier die deel uitgemaakt hadden van de oude regeering, namelijk: de gemelde Romeny-boot, de grijze van der Horst, die om zijn hoogen leeftijd verzocht verschoond te blijven; voorts Cornelis Willemsz van Rieck en Evert Corssen Sorgh in 't Marsje, welke beide laatsten zich aan de nieuwe orde van zaken aansloten. Nog vinden wij op de lijst der gekozenen Jacob van Campen. Indien dit dezelfde is die kort na de omwenteling de stad is uitgewezen[1], was dit ook zeker geen aanhanger der Hervormden.

De nieuwe Vroedschap maakte zoo spoedig mogelijk eene nominatie van achttien personen, waaruit het Hof van Holland negen Schepenen koos[2]. Ook in dit kollege komen weder de namen van Cornelis Romeny-boot en van den oud-Schepen Cornelis Willemsz van Rieck voor, naast die van Adriaan Pauw en van de Gereformeerde ouderlingen Fuyck en van Delft.

Het ensemble van 't personeel der nieuwe regeering liet dus weinig te wenschen over. Aan den eenen kant was het Gereformeerde element er genoeg in vertegenwoordigd om geen twijfel over te laten omtrent den oorsprong en aard der verandering; aan de andere zijde was men gewaarborgd tegen het verwijt van al te exclusieve overheersching van ééne richting, door het kiezen van mannen, die zoolang mogelijk de oude regeering geëerbiedigd, of er zelfs deel van uitgemaakt hadden.

Geen enkel oogenblik - ook dit komt in aanmerking - gaf

1 *Opkomst der Ned. Beroerten*, blz. 132.

2 Hiermede gaf ook het Hof van Holland zijne sanctie aan 't nieuwe bewind. Tot schout werd door de burgemeesters aangesteld Willem Maartensz. Kalff. Deze was in 1566 onderschout geweest, daarna van plichtverzuim tegenover de ketters beschuldigd, doch vrijgesproken. In 1572 werd hij baljuw van Waterland, in welke hoedanigheid hij zich bij het Geuzenbewind aansloot. Hij heeft ook deel uitgemaakt van den beruchten bloedraad van Sonoy. De nieuwe Amsterdamsche regeering was slecht vam hem gediend en heeft hem spoedig ontslagen.

de nieuwe regeering blijk van voor hare taak niet berekend te zijn. Amsterdam heeft zijn rang onder de steden van Holland aanstonds met waardigheid ingenomen en bewaard. 't Was hier niet als met eene opgeworpen bewind van ruwe volkstribunen of van behendige vleiers van 't gepeupel - de Hervormde Patriciërs namen hunne plaats in als eene hun wettig toekomende, waarvan ze verdreven waren geweest, maar waartoe ze eervol waren teruggeroepen.

Het verdrag van Satisfactie van 8 Febr. bleef nog eenigen tijd een twistappel, daar, vooral in belastingkwestiën met de Staten van Holland, de nieuwe Amsterdamsche regeering, als het in haar kraam te pas kwam, zich nog wel eens beriep op de Satisfactie, al had zij zelve het belangrijkste artikel daarvan buiten werking gesteld. Eerst den 20sten Dec. 1581 is deze zaak geregeld en het Satisfactie-akkoord door een nieuw verdrag tusschen Holland en Amsterdam vervangen.

Van eigenlijk gezegde wraakoefening op de leden en aanhangers der oude regeering is geen sprake geweest. Wel moesten natuurlijk sommigen daarvan nu op hunne beurt buiten hunne vaderstad rondzwerven, maar dit schijnt meer uit eigen beweging te zijn geweest, dan ingevolge vonnissen van verbanning. De schrijver van de *Opkomst der Ned. Beroerten* deelt mede dat Bouwen Leep-oog, de gehate kapitein van de nachtwacht, Jacob van Campen, Wiggert Ellerts, Marcus Pompejus Occo, en eenige andere personen van minder aanzien een briefje thuis kregen, waarin hun gelast werd de stad te verlaten. Doch wij hebben hier nergens eenige bevestiging van gevonden. Wel deelt Wagenaar een vijftigtal namen mede van vluchtelingen die door de stedelijke regeering zijn ingedaagd, waaronder Wouter Burchmans, de hopman der stadssoldaten aan de Oude Zijde, zijn vendrig IJsbrand Hollesloot, Pieter Opmeer de Jonge, Augustijn van Teylingen (de vader van den vermoedelijken schrijver der *Opkomst*?) enz.

Dat ook eenige stedelijke ambtenaren werden vervangen, lag in den aard der zaak. Hieronder waren de rectoren der stadsscholen, Simon Sonnius en Pieter Aphert; doch deze kregen nog een extra toelage voor de kosten hunner verhuizing. In hunne plaats kwamen Sybrand Augustinus en Pieter van Meerhout.

Maar hoe ging het met de religie? Het antwoord dat de feiten op deze vraag geven is kortelijk dit: het gros der burgerij en

der nieuw gekozen regeering hebben zich ruiterlijk en beslist aangesloten bij de Hervorming, maar zij namen daarbij tegenover andersdenkenden zooveel welwillendheid in acht als de omstandigheden maar gedoogden.

Het was natuurlijk dat het eerste artikel van de Satisfactie onmiddellijk als vervallen werd beschouwd. Van een uitsluitend handhaven van den Roomsch-Katholieken godsdienst was uit den aard der zaak geen sprake meer. En niet alleen dit, maar even als in de andere Hollandsche steden werd ook te Amsterdam de Gereformeerde religie godsdienst van staat. Onder de nieuwe regeeringsleden schijnt er niemand geweest te zijn, die goed oordeelde in de uiterlijke gemeenschap der Roomsche kerk te blijven, en even als elders in Holland werden voortaan alleen Gereformeerden tot leden der regeering gekozen.

Geschiedschrijvers van Ultramontaansche richting beweren dat er geen reden bestaat voor de Nederlanders, als geheel genomen, om zich te verblijden over deze omwenteling, die in de meeste Hollandsche steden in 1572, in Amsterdam in 1578 plaats had, want, zeggen zij, het was de zegepraal van eene kleine, maar stoutmoedige minderheid. Laat ons voor 't oogenblik toegeven dat de Gereformeerden de minderheid hadden, dan nog kwam het landsbewind aan hen toe en was het een zegen voor Nederland dat zij het aanvaardden en behielden. Eene regeering toch waarin Katholieken en Gereformeerden naast elkander zaten was in dien tijd ondenkbaar. Het is een schoone droom van tolerantie, om, niettegenstaande verschil van godsdienstige zienswijze, met elkander samen te werken tot een zelfde doel. Maar of dit uitvoerbaar is, wanneer dat doel iets anders is dan het bevorderen van eenig speciaal belang op wetenschappelijk, sociaal of artistiek gebied, valt te betwijfelen. Zoodra regeeringsbeginselen ter sprake komen, zullen de meeningen, wenschen en bedoelingen van ieder staatsman of regent altoos worden bepaald door zijn wereldbeschouwing. Zoo meende men althans tijdens de Nederlandsche republiek, en ontzegde daarom den belijders van andere godsdiensten dan de Hervormde de bevoegdheid om den Staat te helpen besturen. De negentiende eeuw volgt een anderen weg, maar of zij dien zal bewandelen tot haar laatste jaar, staat nog te bezien. De praktijk heeft althans reeds geleerd dat in sommige staten en steden ieder overtuigd Katholiek of orthodoxe protestant, en in andere, ieder die zich *niet* aan de leiding der geestelijkheid overgeeft, stelselmatig buiten het bewind wordt gehouden, of, zoo hij er uit

achting voor zijn persoon in wordt geduld, van allen invloed daarop beroofd. In 1877 zoude een dr. Maarten Koster evenmin deel uitmaken van de regeering van Amsterdam als in 1577 en in 1879 zoude er voor Joost Buyck niet meer kans bestaan, in zijn vaderstad aan 't bewind te komen, dan in 1579. Dit is als eene natuurwet; men moet er zich aan onderwerpen. Maar al ligt het uitsluitend heerschen van een godsdienstige partij als burgerlijke overheid in de natuur der dingen, dit sluit het recht nog niet in om over de gewetens te heerschen, en alle onderdanen te dwingen diezelfde godsdienstige overtuiging aan te kleven. En het was om die reden dat de Gereformeerde richting in de zestiende eeuw, al was ze zelfs in de minderheid geweest, het bewind in handen kon en mocht nemen, want zij wilde en konde, wat de andere partij had getoond niet te willen of niet te kunnen, namelijk: vrijheid van godsdienst toestaan[1]. Dat onder die vrijheid van godsdienst niet behoeft verstaan te worden dat de Gereformeerden zich zouden onthouden hebben of zouden hebben moeten onthouden van pogingen om het nog Katholiek gebleven deel der bevolking tot hunne overtuiging over te halen, spreekt van zelf; welk mensch van werkelijk gevestigde overtuiging kan het onverschillig zijn, of zijn vrienden en landgenooten die overtuiging al dan niet deelen. De juiste grens tot hoeverre eene heerschende partij mag gaan om anderen te nopen tot het deelen van wat zij, te goeder trouw, haar beter inzicht in de zaak noemt, is moeielijk te bepalen. Na drie honderd jaren zijn wij het daar nog niet over eens, en waar vele leden der heerschende partij meenen dat zij nog veel te weinig doet, hebben vele leden der minderheid reeds gemoedsbezwaren, dat zij al veel te veel doet. In de zestiende en zeventiende eeuw zal de Protestantsche regeerende partij misschien ook wel eens buiten de juiste grens zijn gegaan (hoeveel verontschuldiging het staatsbelang ook inbracht, zoolang men met eene Katholieke mogendheid in oorlog was). Maar zóóverre als de partij die zich aan de Katholieke kerk hield, kon eene Protestantsche regeering uit den aard der zaak die grens niet overschrijden.

Zooveel is zeker, dat de Magistraten die in Mei 1578 te Amsterdam optraden de terzijdestelling van de Roomsche kerkleer en

1 Reeds den 11den Juni 1578 werden Marten Smit en Tako Uffkens van den (Appinge-) Dam op bloote *belofte* van ‘getrouwicheyt’, en alzoo als bekende Mennonieten, te Amsterdam als burgers aangenomen.

de afschaffing der Roomsche kerkgebruiken beschouwden als een volbracht feit, niet slechts wat hunne eigene personen, maar ook wat het volk betrof; want in de kerken werd de Roomsche godsdienstoefening gestaakt, en men stelde ze, althans de Oude Kerk, onmiddellijk ter beschikking der Gereformeerden. Indien de oude regeering minder hardnekkig aan haar stelsel van niets toe te geven had vastgehouden, zij zoude waarschijnlijk in 1577 bij akkoord van Satisfactie, even als te Haarlem, met het afstaan van ééne kerk aan de Hervormden hebben kunnen volstaan, of ten minste een der kerken, misschien wel de voornaamste, voor de Katholieken hebben kunnen bewaren. Door te veel te willen behouden, verloor zij alles. Tegen 't einde der omwentelingsweek, zoo lezen wij, liet de nieuwe regeering de altaren en beelden uit de Oude Kerk wegnemen en werd deze voor de Gereformeerde godsdienstoefeningen in gebruik genomen.

Den 29sten Mei predikten de Gereformeerden reeds in dit kerkgebouw, en drie dagen later in de Kapel der Heilige Stede. Doch dit laatste was waarschijnlijk slechts eene manifestatie, want de godsdienstoefening werd in dat gebouw vooreerst niet herhaald. Ook de kapellen van St. Olof, van St. Pieter, van onze Lieve Vrouw en van St. Jakob werden gesloten. De beide laatsten zijn later afgebroken; de St. Pieterskapel werd tot vleeschhal verbouwd; de Olofskapel en die der Heilige Stede zijn onder den naam van Oudezijds en Nieuwezijds Kapel tot protestantsche kerken ingericht. De kloosters[1] werden, nadat men de monniken en nonnen had laten uitsterven, tot instellingen van algemeen nut of liefdadigheid, of wel tot burgerwoningen verbouwd.

Dit geschiedde ingevolge overeenkomsten in der minne met de kloosterlingen, die hunne goederen en inkomsten afstonden aan de verschillende liefdadigheidsgestichten, onder voorwaarde van levenslang onderhoud voor hunne personen, waaraan gaarne werd voldaan. Volgens de vroedschapsresolutie van 20 Juni 1578 hebben sommige kloosters zelf om zoodanige regeling verzocht.

De nog voorhanden zijnde kerksieraden en gereedschappen werden, zooals wij reeds zagen, te gelde gemaakt. De opbrengst werd deels aan de nieuwe inrichting en de reparatie der kerken besteed, deels gereserveerd ten behoeve der schul-

1 Met uitzondering van het Bagijnhof, als zijnde geene inrichting waarin levenslang verbindende kloostergeloften werden afgelegd.

den en renten die op de kerken rustten. Het overige schijnt aan de stadskas ten bate te zijn gekomen[1]. De eigendommen der Heilige stede en het gebouw zelf, zoo lang het nog niet als kerk werd gebruikt, werden aan 't Burgerweeshuis afgestaan, dat ook ƒ 2000 kreeg uit de opbrengst van het zilverwerk der Nieuwe Kerk, tot welks verkoop eerst den 3^{den} October werd besloten. ‘De renten van de reste’ zoude even als de inkomsten der vicarijen en de opbrengst van den verkoop van de gebouwen van 't Minderbroeders-klooster[2] aangewend worden tot onderhoud der predikanten, want de eischen der Staten van Holland betrekkelijk de eigendommen van kerken en kloosters werden door de Amsterdammers ronduit afgeslagen[3].

In Juli werden voor 't eerst vier vaste predikanten bij de Gereformeerde Gemeente beroepen; één daarvan nam het beroep niet aan; twee anderen konden geen ontslag bekomen van de Noord-Hollandsche dorpsgemeenten die ze bedienden; de vierde, Cuchlinus, een Duitscher die vroeger in de Paltz en in Emden predikant was geweest, werd, met den in Augustus, ook uit Emden, beroepen Hardenberg, den 31 Augustus in den dienst bevestigd, door niemand anders dan Petrus Dathenus die ‘bij leening’ in 1578 ook te Amsterdam den predikdienst heeft waargenomen. Op dienzelfden 31^{en} Augustus werd voor het eerst Avondmaal gehouden.

Al of niet daarmede in verband (dit durven wij niet beslissen) volgde weinige dagen daarna (2 Sept.) een oploop en een beeldenstorm in de Nieuwe Kerk en de kloosterkerken, waaraan zich ook de schutters en de soldaten schuldig maakten die door Burgemeesters ter bescherming der kloosters waren gekommandeerd. Men kan uit dit feit eenigszins opmaken wat men te denken heeft van de beweringen aangaande ‘Katholieke bevolkingen, die door een nieuwgezinde minderheid werden onderdrukt.’ Indien eenige opgewonden ijveraars, ondanks het uitdrukkelijk verbod van Burgemeesters, dergelijke

1 Vroedschapsresolutie van 24 Aug. 1578. - De toestand der stedelijke financiën liet na de omwenteling natuurlijk nog veel te wenschen over. Menige vroedschaps-resolutie getuigt daarvan. Zoo werden b.v. den 8sten October de Burgemeesters gemachtigd het St. Joris-hof (toen op 't Rokin) voor bouwterrein te verkoopen, omdat men anders geen raad wist om aan geld te komen voor buskruit.

2 Vroedschapsresolutie 7 Jan. 1579.

3 id. 30 Aug., 3 Oct. en 7 Nov. 1578.

gewelddadigheden durfden plegen, moeten zij wel zeker zijn geweest dat de groote meerderheid hunner medeburgers allen eerbied voor de Lieve Vrouwen- en heiligen-beelden verloren had.

De Heer ter Gouw, die zijn werk besluit met den ‘langnagewensten’ vrede-maaltijd der drie schutterijen, die in den zomer van 1578 gehouden werd, zou zeker velen aan zich verplicht hebben indien hij niet een zoo bevreemdend stilzwijgen had bewaard over de bijzonderheden van de *Kerkelijke* hervorming van Amsterdam. Misschien zou hij dan het, ook ons duistere punt hebben trachten op te helderen, waarom in September in de Nieuwe Kerk een beeldenstorm kon plaats hebben, wanneer daarin reeds gepreekt was, ‘weenigh daaghen’ zooals Hooft zegt, nadat dit in de Oude Kerk was geschied. Is er mogelijk gepredikt zonder dat de beelden waren weggenomen, totdat dit het volk begon te ergeren en dit zelve deed wat de magistraat tot nog toe had nagelaten? Of is 't waarschijnlijker dat wij de uitdrukking van Hooft niet al te letterlijk hebben op te nemen en door die ‘weenigh daaghen’ ook drie maanden mogen verstaan, gedurende welke de Nieuwe Kerk gesloten bleef, totdat zij door de Gereformeerden met geweld werd ingenomen? En zoo ja, wat was de reden van dat gesloten blijven? Heeft de regeering soms eerst nog een achterdeur willen openhouden voor 't geval dat men omtrent eene verdeeling der kerken soms nog tot een vergelijk kon komen met die van de oude religie? Of was de reden eenvoudig dat er in den zomer toch nog geen predikanten genoeg waren om twee kerken te bedienen? 't Laatste komt ons wel het aannemelijkst voor[1].

Hoe het zij, de Katholieke eeredienst is sinds den 26sten Mei 1578 in geen der beide parochiekerken meer toegelaten; de nieuwe regeering heeft zich dadelijk de beschikking over de kerkgebouwen onvoorwaardelijk toegeëigend.

Men heeft er de mannen van 1578 een grief van gemaakt

1 Den 6den Sept. 1578 zijn de goederen in de Sacristy der Nieuwe Kerk geïnventariseerd. Negen Oct. werd het zilverwerk gewogen en den 23sten Oct. het ‘memorie-camerken’ geïnspecteerd, waar niets gevonden werd dan ‘eenige oude boeken’. Een en ander op last van Burgemeesters en ten verzoeke van de kerkmeesters. De voormalige ‘moeders’ der Kerk, de weduwe van Thomas Symonsz. en de weduwe van Burgemeester Brouwers zoon Jacob leverden goedwillig de tapisseriën, lakens, kussens, kappen en een ‘Oosterse kiste met linde’ die zij onder hare berusting hadden, over.
(Uit *het Kerkelijk Amsterdam*. Handschrift op het Archief).

dat zij de kerken aan de Roomsch-Katholieken ontnamen. Dit is in de hoogste mate onbillijk. Onbillijk, zelfs in de termen waarin de beschuldiging vervat is. Van ontnemen toch aan eene godsdienstige gezindte en toekennen aan eene andere als zelf bewuste daad, kan geen sprake zijn op het standpunt der hervormden van de zestiende eeuw. Het doel was ook niet een nieuw godsdienstig genootschap te stichten, naast het bestaande[1], maar het was terugkeer naar het oude, zuivering, hervorming, herstel. Verbannen moest al wat ingevoerd was in den loop der eeuwen. En die kerken, door en op de kosten der burgerij gesticht ter eere Gods, men beschouwde ze als het onvervreemdbaar eigendom van de burgerij[2] onder verplichting ze ter eere Gods te gebruiken en niet te laten exploiteeren door eene, in de oogen der 16e eeuwsche hervormers, slechts op eigen voordeel bedachte priesterschap. Men erkende dat er nog enkele eenvoudige zielen waren die te goeder trouw den Mariadienst en de heiligen-vereering, de oorbiecht, en al de zeven sacramenten onmisbaar rekenden voor hunne zaligheid en had er niet op tegen om die dwalenden te vergunnen, zoolang men ze niet overtuigen kon, hunne wijze van godsvereering voort te zetten, maar het kwam bij niemand op, om ten hunnen behoeve in de stadskerkgebouwen langer de misbruiken te dulden ‘in Godes kerck allengskens ingebracht.’

De Roomschen, die te Amsterdam nog overgebleven waren, moesten dus hunne godsdienstoefeningen zonder uiterlijke praal houden in huiskerken. Een der verbannen of gevluchte pastoors, Willem van Uitgeest, keerde spoedig terug en bediende de mis in eene brouwerij op den Oudezijds Voorburgwal bij de Heintjehoekssteeg (thans nog de Roomsch-Katholieke St. Nicolaaskerk), tot hij in 1580 op Lichtmis door de Schouten-dienaars werd gegrepen en op nieuw de stad werd uitgezet. Het was in het tijdperk toen Rennenbergs afval een wantrouwen had doen opvatten tegen alle Roomschgezinden, dat zelfs aanleiding gaf tot de keur van 20 April 1580, waarbij hun het prediken, trouwen en doopen werd verboden. Hieraan werd echter de hand niet

1 ‘Van de nieuwe religie’ was wel de naam die aan de Protestanten veelal in Staatsstukken gegeven werd, maar zij zelven gebruikten het woord ‘nieuwe’ niet.

2 Reeds in September 1566 werd door den Gereformeerden predikant Taffin te Doornik, tijdens de onderhandelingen met den Graaf van Hoorne, het eigendomsrecht der burgers op de kerk van hun kerspel volgehouden.

gehouden. Een ander Amsterdamsch priester, Nicolaas Elant, zette het werk van Uitgeest voort en hield binnen de muren van Amsterdam eene kleine gemeente van Roomschgezinden bijeen, die de kern werd, waarbij in den loop der volgende eeuw eene menigte Katholieken zich aansloot, die van andere plaatsen zich af en toe te Amsterdam kwamen nederzetten. Zij werd spoedig versterkt door proselieten, zooals Vondel en anderen, wier ouders overtuigde Protestanten waren geweest, maar in wier bloedverwantschap het Katholicisme niet was uitgestorven, en in wier gemoed ijverige en veelszins achtenswaardige paters, zooals Laurentius en Stalpaert v.d. Wiele, Cracht en Marius, licht een aanknoopingspunt vonden.

En zoo gaf dan juist het tijdelijk welzijn van Amsterdam, dat, zooals wel niemand zal tegenspreken, in hooge mate door de omwenteling van 1578 is bevorderd, aanleiding dat thans na 300 jaren, Amsterdam een grooter aantal Katholieke kerken en een grooter aantal ijverige pausgezinden telt dan vele Nederlandsche steden die in 1578 met Amsterdam in bevolking gelijkstonden en waarin het Katholicisme met geweld is gehandhaafd, b.v. Valençiennes, Doornik of Yperen. Eene godsdienstige gezindheid, door den dwang van 't wereldlijk gezag in stand gehouden, is eene ongelukkige broeikasplant, en voor de Katholieke Kerk in Nederland is de ontworsteling aan het Spaansche juk op den duur evinmin eene oorzaak van achteruitgang geweest, als het verlies van de hoedanigheid van Staatskerk het in 1798 voor de Hervormde kerk was.

Uit dit oogpunt beschouwd zoude men misschien, zonder juist ‘een dwingeland of een krankzinnige’[1] te zijn, mogen beweren dat in Mei 1878 de Roomschgezinde Amsterdammers het jubilé van de bevrijding hunner stad uit de boeien van den gewetensdwang met even gerust geweten kunnen vieren als hunne Gereformeerde stadgenooten.

Wanneer zij echter te goeder trouw meenen, dat het voor Amsterdam beter ware geweest als het, zij het ook met opoffering der tijdelijke welvaart, voor altijd eene stad gebleven was waarin niemand geduld werd wiens godsdienstige overtuiging met die der Roomsch-Katholieke priesters verschilde, dan willen wij hun gevoelen eerbiedigen, in de hoop zij van hunne

1 *Volks-Almanak voor Nederl. Katholieken*, 1878, blz. 163.

zijde den juichtoon niet euvel zullen duiden die er bij het derde eeuwfeest onwillekeurig oprijst uit het hart, niet slechts der Gereformeerden, maar ook der aanhangers van andere gezindten. Immers ook de Lutherschen en Doopsgezinden, al kunnen zij den bloei hunner Amsterdamsche gemeenten eerst van de zeventiende eeuw af rekenen, dagteekenen haar bestaan toch reeds uit de zestiende.

Want het toevertrouwen van de regeering aan belijders van andere godsdienstgezindten dan de Hervormde, mocht ondienstig worden geoordeeld en het dulden van de openbaarheid hunner godsdienstoefeningen mocht een oogenblik een vraag van overweging geweest zijn voor de mannen van 1578 - over de gewetens te heerschen begeerde niemand hunner. Trouw zijn ze gebleven, zij en hunne opvolgers, aan - en zegen hebben ze gehad op het regeeringsstelsel dat den 26sten Mei 1578 werd ingevoerd, en dat nooit schooner in zijn beginselen en in zijn gevolgen is geteekend dan in de regels van den onsterfelijken Vondel:

> ‘God, God, zeît d'Amsterheer, zal elx geweten peilen;
> De vrijdom ga zijn gang, en vliegh met volle zeilen
> Den IJstroom uit en in; zoo wort ons vest gebout:
> Zoo tast den koopman tot den elleboogh in 't gout.’

D.C. MEIJER JR.

Joanna Koerten.

Wanneer, in de Zeventiende Eeuw, een Amsterdamsche burger zoon en eene Amsterdamsche burger dochter, beide uit ‘welgegoede’ familiën gesproten - het zij dan dat de Vaders bij het Groot-Cramers-gild of bij eenige Fabricq-neeringh of aanzienlijk ambacht waren ingeschreven - zich met elkander in den ‘huwelijcken-staet’ zouden begeven, en voor ‘Commissarissen’ verschenen, om te worden wat men oudtijds noemde ‘ghetrout’, nú óndertrouwd, dan was het tien tegen één, dat, als woonplaats, eene der hoofdstraten vermeld werd, die in de nabijheid liggen van den Dam; waar, zoo als Professor van Baerle 't getuigt, de ‘huizen zeer dier, en de wooningen eng en kleen vielen’, ik vermoed, om dat in het huis de menschen de plaats hadden moeten ruimen voor de waren. ‘Daer woonden door malkanderen goudsmeden, juweliers, koperslagers, Neurenburgiers, balansmaeckers, zwaerdveegers, tinnegieters, linnenwinkel[ier]s, goude zijde en wolle lakenkoopers, zijde en passementkramers, wijnkoopers, pluimeciers, hoedekramers, lintverkoopers, kruideniers, droogisten, aptekers, en ander slagh van ambachten en winckeliers zonder end[*)].’

Droegen de zaken zich echter aldús toe, dat, twintig jaar later, de Bruidegom als weduwnaar een nieuwen band kwam sluiten, of dat hij assisteerde bij de ‘inteeckeninghe’ zijner dochter, - dan was er doorgaands geen sprake meer van ‘Warmoestraet’ of ‘Nieuwendijck’ of ‘Calver-straet’, - maar op de vraag van den ambtenaar naar 't adres, werd, met voldoening, met eenige verlegenheid, met nadruk, of op zachten

*) *Blijde Inkomst der allerdoorl. Koninginne Maria de Medicis t' Amsterdam, Vertaelt uit het Latijn des hooghgeleerden Heeren Kasper van Baerle*, enz. Bij Johan en Cornelis Blaeu, 1639.

toon, het woord ‘Herengraft’ of ‘Kaysersgraft’, minst genomen ‘Conincxgraft’ (het tegenwoordige ‘Singel’) gehoord.

Dit beteekende: ‘Ik ben, God-dank, wat vooruitgegaan; ik heb mijn winkel in de straat wel aangehouden, maar van “Cramer” als ik was, voel ik mij tot “Coopman” ontwikkeld.’

En zoo ging het - doorgaands.

Toch was het zoo niet gegaan met een Heerengrachter, dien ik de vrijheid vraag heden voor u op te voeren.

De man is wel reeds op gevorderde leeftijd: want hij is geboren in 1603, en we zijn thands in de maand December van het jaar 1668; maar hij behoort tot die helft van het menschdom, die beneden hare verdiensten door de Fortuin bezoldigd wordt. Zijn wonen op de Heerengracht doet hem dus nog niet onder de ‘Heeren’ in den volsten zin des woords plaats nemen.

Ook is er Heerengracht en Heerengracht. Bij de tweede uitlegging der stad, op het einde der XVIe Eeuw, toen de Stads-buitengracht het tegenwoordige Singel werd, - bouwde men ter Westzijde groote huizen, maar, hier van achteren tegen aan, dus op de tegenwoordige Heerengracht, Oostzijde, veel geringer woningen; om dat er de stadswal vlak om-heen-liep en, zoo als Wagenaar zegt[*)], ‘weinige deftige luiden [aldaar] verkiezen te wonen.’

Nu is, in het tijdvak, waarvoor wij de tooneelgordijn ophalen, de dusgenaamde Cingel-s l o o t wel sedert 45 jaren een breede gracht geworden, draagt dezer Oostkant den zelfden weidschen naam als hare Wéstzijde, en is onder het speciaal patronaat der ‘Heeren’, d.i. der Regènten gesteld, - maar de bewoners van dien Oostkant zijn zich, tot aan de Beulingstraat, toch volkomen bewust, dat zij tegen de Westzijde niet opmogen.

Men zal nu begrijpen, dat de topografische bizonderheid der ligging van het huis van FRANS KOERTEN (ziet daar 's mans naam) nog geen bewijs voor zijne aanzienlijkheid, noch voor zijn stoflijken vooruitgang behoeft te zijn.

De man woonde dan ook werkelijk doodeenvoudig op de Heerengracht, Oostzijde, het tweede huis van de Oude Lelystraet[(1)]; dat is een misdeeld eind gracht, voorbestemd om door stallen en pakhuizen ontcierd te worden.

In het hoekhuis van onze hoofdgrachten en verbindingsstraten wordt, en werd veeltijds, een druiventros of wijnvaatjen uitge-

*) *Amst.* I, 44.

stoken, ten teeken, dat men dáar aan dorstige lijders heel wat anders dan best amsterdamsch regenwater tapt; en zoo was het ook gesteld hoek Oude Lelystraet en Heerengraft. De eerzame Frans Koerten woonde naast het wijnhuis; maar dit had zijn ingang in de straat, en was hem dus tot geringen last.

Zijn huisjen was onaanzienlijk. 't Had een houten vliegenden gevel. Een zoogenaamde luifel verdeelde de beglaasde onderpui in tweën. Ter weêrszijde van de voordeur waren twee door een stijl gescheiden ramen, van ongelijke breedte, met in lood gezette ruitjens.

Rechts van de voordeur was een uitbouw, ten ingang naar het onderhuis. Op dien uitbouw, en, ter linker hand, op de half neêrklappende luiken, zag men bij mooi weêr en bovendien beschermd door de luifel, de koopwaren uitgestald, waar Frans Koerten in handelde.

Die koopwaar was van een edele soort: want Meester Frans was een medebroeder in het Gild der kunstenaars: en, al hebben sints een jaar of zeven*) de boekdrukkers, boekverkoopers en boekbinders een afzonderlijk Gild opgericht, waarvan, des verkiezende, de prent- en kaartverkoopers leden kunnen zijn, onze Frans Koerten heeft het schild van Sint Lukas op zijn luifel geplaatst, niet alleen om dat hij een landkaarten-afzetter of -kleurder is; maar ook als prente-kramer.

Menig-een, die ons door den winkel in het binnenvertrek van Meester Frans volgt, zal, op het zien van een fraai levensgroot portret, geschilderd door Carel van Savoy, en hangende bij het raam (waar het, van over een plat, uit de hoogte zeer gunstig verlicht wordt) zich niet kunnen verbeelden, dat de deftige, gezette persoon, met dat krulhoofd, die snor, dien witten halsboord met eikeltjens, dien lijfrok met vele gewerkte knoopjens, het nederig-klinkend beroep van kaart-afzetter uitoefent; maar dat zal eenvoudig bewijzen, dat men minder met dat beroep, in al zijn omvang, vertrouwd is(2).

Wij bevinden ons ook in dagen, waarin men wel méer zag dat de waardigheid zwaarder woog dan de titel: de beroemdste leden van het geslacht der Blaeuen, bij voorbeeld, stelden er grooten prijs op eene aanstelling te bezitten als ‘Caertenmakers’ der Republiek of der O.I. Compagnie; zoo min de wis- en sterrekundigen Willem Jansen en D^{r}. Joan Blaeu, als

*) Wagenaar, *Amst.*, III, 471: 20 Jan. 1662.

iemant húnner - rechtsgeleerden, Schepenen, en stads-sekretarissen als zij waren, - in huwelijk verbonden aan de eerste geslachten van Amsterdam, - achtte zich te groot om prijs te stellen op dien titel van ‘Caerte-maker’. Zij waren nog meer andere dingen buiten dien; en zóo was ook Frans Koerten, de kaartenáfzetter. Niet alleen, dat het kleuren der landen, het ophoogen der hoekstoffeering dezer kaarten met levendige verwen en goud (afbeeldingen van volksrassen, kleedingen en voortbrengselen, wapens en andere verciersels) kennis, smaak en kunstvaardigheid vereischten, - maar bovendien werd niet zelden aan M^{r}. Frans opgedragen, die ornementen voor de kaarten te ontwerpen. Voor rijke liefhebbers moest hij ook vaak atlassen bij-een-brengen uit bestaande elementen; kaarten *teekenen*, waarvan geen exemplaren voor-handen waren; gebouwen, landschappen aan de verzameling toevoegen, die een duidelijker beeld van het land en de steden zouden geven, dan alleen uit de geografische kaart of uit de huizengroepen, in vogelvlucht gezien, viel af te leiden. Heemraadschappen droegen hem de verzorging der blazoenen op, waarmeê de kaarten moesten vercierd worden; en zoo moest Frans Koerten zich betoonen een bedreven penceelvoerder; maar ook met de wetten der perspektief, de regelen der heraldiek, met wat wisen natuurkunde moest hij tamelijk vertrouwd zijn.

Zelfs had hij boven op zijn huis een klein observatorium laten maken, waar een sterke teleskoop bij de hand was, die gelegenheid gaf tot astronomische waarnemingen. Een nog grooter prikkel dan thands vonden de liefhebbers toen ter tijd in deze studie, om dat het in 't geheel nog niet algemeen erkend werd, dat de zon niet om de aarde draaide, en dat de loop der hemellichamen in geen rechtstreeksch verband met de menschelijke lotgevallen staat.

Ofschoon Koerten zich door zulke uitspanningsstudie niet veel van zijn eigenlijk beroep liet aftrekken, zal het niemant verwonderen, dat hij niet alléen stond voor al zijn werk. De houten bovengevel van zijn huisjen verbergt, wel is waar, geen bevolkt *atelier* (wie in de twee voorkamertjens huisden zullen wij later vernemen) - maar zijne woning stiet van achteren tegen een tamelijk ruim huis in de Lelystraet, en had daar gemeenschap meê. Hier waren de teekenkamers, waar de leerlingen en werkgezellen van M^{r}. Frans hun dagen sleten en hun brood niet aten in ledigheid[(3)].

Trouwens het ontbrak onzen vriend niet aan zegen op zijn arbeid. Zijn schoorsteen rookte op gezette tijden en hij zond dan ook nimmer koorn van de molen. Het zedig, maar toch deftig gewaad, waarin Carel van Savoy hem geportretteerd had, was van fijn laken en niet bloot voor de gelegenheid aangetrokken. Als onder de gravure van Dirck Matham niet stond, dat men hier met een ‘caert-afsetter’ te doen had, zoû men allicht een Schepen, of althands een ‘Commissaris’ in de welgedane gestalte zoeken.

Op niet vele Regenten dan ook heeft men vaerzen gemaakt, die van zoo veel grootachting getuigen als een tijdgenoot van onzen Meester Frans hem waardig gekeurd heeft.

Luistert en oordeelt:

‘Men looft den Oppersten en eersten Werelt-stichter,
Die eerst de Werelt brogt in 't licht uit duysternis;
Maer dat z'ons op papier zoo klaer verschenen is,
Dees eer komt Koerten toe, des Werelt-kloot verlichter.’

Wat dunkt u van dezen wierook? - Men moet zich wel duchtig herinneren, dat men in de Eeuw der hoofsche formen leeft, en dat zelfs in Holland de lofdichten een levenselement waren, om zich rustig te kunnen neêrleggen bij de hulde, toch zeker door een onverdacht christelijk gemoed aan Frans Koerten gebracht, - de hulde, waarin de k a a r t e n k l e u r d e r bij den Schepper v a n H e m e l e n A a r d e wordt vergeleken; wat zeg ik? waar de liefde voor de antitheeze zoo ver gaat, dat de dichter mijmert: ja, de schepping zoû eigenlijk niets zijn, als onze Frans Koerten zich niet bereidwillig met het afzetten en schakeeren der landen op de geografiekaarten belast had.

En toch - men kan er zeker van zijn: de goede, wakkere Frans Koerten bleef koel bij zoo veel lof; het verhief hem niet; noch ergerde 't hem. Zoo tijden, zoo zeden.

Neen, het eenige, waarop Koerten fier was, en waaromtrent hij ook geen scherts verstond, - was een persoontjen, hem boven alles dierbaar: zijne eenige dochter - in de wandeling bekend onder den naam van Janneke Franssen.

Hij had eene vrouw gehad; heel goed; die hij uit liefde genomen had; die met trouw en ijver zijn huis en haard had verzorgd; die de hitte van den levensdag hem met groote toewijding had helpen dragen; hij hield hare gedachtenis in eere. Hij verloor eene moeder, die, naar het Hollandsche spreek-

woord, het kind te lief had, om de roede te sparen; die hem gemaakt had tot hetgeen hij was. Nu en dan stond een traan in zijn oog, als hij aan haar te-rug-dacht en een weemoedige huivering, niet alleen door den avondwind te-weeg-gebracht, voer over zijn kaken, als hij 't Karthuizerskerkhof voorbijkwam. Hij had eene zuster: zij heette Trijntië; maar daar was zij niet minder om. Trijntië Koerten stond, sints jaar en dag, van de Berchstraet tot de Warmoesgracht, van de Jan-Roden-poortstoren tot op en over de Princengracht, bekend als een goede, hartlijke zuster; die het goed van haar broeder verzorgde als of het haar eigen goed was; die hem liefhad, die hem bewonderde, ja, onder wier kleine vooroordeelen er één boven uitstak als de koning in het kegelspel, de overtuiging, dat niemant zoo knap en zoo braaf was als Franciscus Koerten[(4)].

Zietdaar de vrouwenbeelden, die den kaartenkleurder soms voor den geest traden: maar wat waren zij, bij zijne eenige dochter vergeleken! Hij kon niet aan haar denken, althands niet van haar spreken, of zijne oogleden tintten zich met een doorzichtig rozerood; zijn blikken ontvlamden, en die goed had opgelet, had hem kunnen vràgen, of dit éene element, het vuur, nog niet volstond voor de hulde; dat er ook het water nog een rol in te spelen kreeg.

Maar zij verdiende 't ook veelszins, en het eenige wat Koerten in zijne zuster misprees, was, dat ze met de dochter niet in alles samenging.

Wij zijn dan in de maand December van het jaar 1668. Waren we zoo wel in Juni, dan zoû ik u Janneken schetsen, terwijl zij aan een achtervenster van hun huis de potjens ‘ooyevaers becxkens’ of geraniums, rozen, en drieverwige violetten in de morgenzon schikte en ze, uit een keulsch kannetjen, van water voorzag; gij zoudt dan de fijnheid van haar blanke gelaatskleur, het doorschijnende van het kopjen, met zijn fraai gehoetseerde oortjens en neusvleugeltjens hebben genoten, als of gij door een boeket van de zon beschenen lindebladen heenzaagt; gij hadt hare lichtbruine oogen zien tintelen, als zij uit een vensterraam der werkplaats met een ‘goê-morgen, Juffer Janneken’ gehuldigd werd; gij hadt gezien, ofschoon heur dunne, maar dichtgeplante bruine, naar 't rosse trekkende haren naar achteren waren gekamd en op de kruin te-zaam-gebonden, wat sprong er in zat, als gij de haartjens en vlokjens die niet meê naar boven waren gegaan, in de zon hadt zien schitteren....

maar het is nu winter. Toch winnen wij hier iets bij. Zij is pas thuisgekomen, van een namiddagbezoek, dat ze met haar ‘meutje’ - haar tante zouden we nu minder hollandsch zeggen, had afgelegd. Zij-alleen verwijlt nog een oogenblik in het voorhuis, ja, ondanks de Decemberkoû rust ze met haar handen op de onderdeur; trouwens de zon geeft een gulden straal, en de handen zijn met mofjens bedekt. Maar het gelaat is bloot; het is omlijst door een bruine-zijden kaper, met donzen rand; het glimlacht: ik zal u zeggen w a a r o m . Een Heer, met donkeren mantel en breedgeranden zwarten hoed, nadert op de Lelysluis; en die Heer is haar vader. Ik zal u zeggen h o e : zij glimlacht zóo, dat argloos haar witte tandtjens zichtbaar worden, en hare oogen, die wel eens half schuil gaan onder het breede bovenlid - hier kenmerk van een meditatieven geest - heldere vonken schieten. Zij glimlacht... met wangen, hoogrood van de koû en alle denkbeeld van uit was geboetseerd te zijn verwijderend; iets waartoe, in ander seizoen, haar doorzichtige gelaatskleur, met zijn koele, zeer blanke oker- en fijne, lichte kobalttinten wel aanleiding gaf[(5)].

En de glimlach - behoef ik 'et te zeggen? - bleef niet onbeandwoord. De vijf-en-sestiger verhaastte zijn stap, bij het beklimmen van den sluisboog; de deur stond reeds wagenwijd open voor dat hij de stoep had bereikt, en spoedig lagen twee tengere handtjens op zijn breede borst, keken twee oogen in de zijnen en kusten hem twee frissche lippen.

‘Dag, vader! wat nieuws, vader? - wat goeds?’

- ‘Ik heb veel te vertellen, kind, en het is, gelukkig, niets kwaads’, was het andwoord.

‘Zoo, wat dan?’ vroeg het kind. ‘Gij komt van den kant van de Blomgracht, kom-je van de drukkerij?’

Ofschoon het woord ‘Blomgracht’ niets schijnt aan te duiden, dat een blos op een jonkvrouwlijk voorhoofd lokken zoû, - had een goed waarnemer, in de stem van Janneke, bij dit woord wel iets bespeurd, dat hem het navorschend woordtjen ‘hee’ op de lippen had gebracht.

De vader had de hand van de dochter onder den arm, en bracht haar in het binnenvertrek.

‘Welnu, Vader?’ - Meester Frans ontdeed zich van zijn mantel, noodigde zijn dochter om ook haar kapjen en opperkleed af te leggen, en zeide glimlachend:

‘Roep meuje Trijntië: 't is een heel aardig geval.’

Twee minuten later zat de vader bij het vuur; de dochter knielde bij hem; de tante - een 55-jarige, met een zwart jak en rok, hagelwitten halsdoek, wit gazen mutsjen en zwart zijden puntjen op het voorhoofd, stookte den haard op.

'Ik zal het u vertellen: Trijn, ga reis zitten. Het zal morgen wezen: "sta vast in den Buikslooter!" - we krijgen bezoek.'

- 'Nou', zegt zuster Trijntië, 'je weet, ik ben voor geen klein geruchie niet vervaard.'

- 'Neen, maar zoo'n aanzienlijk gezelschap zal-je toch nog niet licht ontvangen hebben.'

- 'Niet? - en we hebben al zoo dikmaals Heeren Burgemeesters, Staten van Hollandt, éens een Schout-bij-nacht, hoe veel Commandeurs, en ik weet niet wie al méer over de vloer gehad; om niet te spreken van de Heeren Raden en Schepenen Blaeu, die hier om den anderen dag over toonbank leggen...'

- 'Dat is alle maal nog niets bij de eer, die morgen aan het *Schilt van Sint Lucas* overkomen zal.'

- 'Zoo! nou, laat ereis hooren! Demee krijgen we nog een bezoek van de groote Magol...'

- 'De groote Mogol!' riep Meester Frans, en maakte een eigenaardig geluid met zijn keel... 'wel, wel, Trijn! hoe kan-je dat zoo rajen! Je bent er, waarachtig, zoo ver niet van daan...'

- 'Wát zeg-je?'

- 'Wat zeg-je, vader?'

- 'Ik zeg, dat we morgen-namiddag op het avondstik krijgen... nou, raai eens wie...'

- 'Ja, dat kunnen we niet rajen!'

- 'Een neef van de groote Mogol...'

- 'Och kom, Vader!'

- 'Nou neen! - maar toch - een eigen bloedneef van de groote H e e r , een broêrs- en zusterszoon van den Turkschen Keizer*), een lid van het geslacht der Ottomannen...'

- 'Zeker, de eene of andere koopman uit de Levant of uit AEgypten', zeide Janneke, te-leur-gesteld.

'Neen, neen! zoo als ik u zeg... Ik kom daar zoo van de Blomgracht; en daar neemt de Heer Schepen (dat is te zeggen de ouwe Heer) mij anpart, en zeit: "Koerten, het zal morgen een heele oploop aan de Heeregracht zijn." Zóo? zeg ik, en waar zal 't dan om te doen wezen? - "Om bij jou in de winkel te

*) Toen: Mohammed IV.

komen", zeit 'i: en daar vertelt 'i me, dat 'i voor een uur geleden bij Burgemeesteren is ontboden geweest, en dat die een aanzienlijken gast hebben - de Turksche Heer, dien ik je daar noemde.'

- 'Dus een Mahomedaan, Vader?'

- 'Neen,... en dat is de aardigheid: een Mahomedaan is zijn Hoogheid niet: hij, die eenmaal den naam voerde van Mahomet-Bey, die Bassa van Jeruzalem was en bewaarder van de sleutels van het Heilige Graf, hij is geen Muzulman meer.'

- 'Is 'i dan bekeerd?' vroeg Janneke.

'Het zal wat wezen, als 'et voor de Heeren komt!' gromde Trijntië.

'Het is vrij wat!' andwoordde Koerten. 'Ten eerste had 'i, uit naam van onzen Prins, dien hij met zijn onlangs gevierden 18^{n} verjaardag in den Haag heeft geluk gewenscht, een brief van den Secretaris, aan den Heer Jan Munter, den ouden Schepen, dien ze wel zeggen, dat de Prins graâg Burgemeester zoû zien,... En in dien brief, hoor ik, zegt de Prins te hopen, dat de stad Zijn Hoogheid den Bassa alle eer zoû aandoen. Dan - had Mijn Heer Blaeu, en hij liet het mij in 't geheim lezen, een schrijven van de Vaders Jezuïeten in Antwerpen[(6)], die bevestigen, wat men al nu en dan uit loopende maren gehoord had, dat Zijne Genade Mahomet Bey, in het klooster der Patres aldaar was gedoopt en aangenomen, en thands den naam droeg van Johannes Michaël Cichala[(7)]. De Vaders grondden zich op hunne vriendschap met de Heeren Blaeu, om ze te verzoeken aan den Turkschen Prins alles te laten zien, wat er belangrijks was van sterrekundige waarnemingen, van landontdekking, de laatste uitgaven van kaarten, en nieuwste sfeeren en globes, hunne drukkerijen... en wat dies meer zij. Hij moet zelf een groot astroloog wezen; onder anderen heeft hij bizonder veel verstand van de werking en beteekenis van de comeeten...'

- 'Hee, dat vind ik wel aardig,' zeide Janneken: 'wie weet, wat hij u nog voorspellen zal, Vader!'

- 'Neen, op zoo'n gemeenzamen voet zullen wij wel niet met hem komen,' zeide Koerten.

'En woû de Heer Blaeu nu, dat gij hem ook uw werkplaatsen eens toonde' vroeg de dochter.

'Ja,' was het andwoord; 'Hendrick Mol[(8)] heeft juist dien rijk vercierden atlas onder handen, die nog geen bestemming heeft; als Burgemeesteren hem nu misschien aan Prins Cichala

vereeren willen, - hoeven HEd. Gr. Achtb. niet lang naar een geschenk te zoeken.'

- 'En waar moeten wij dien Turk op trakteeren?' vroeg meuje Trijntië.

'Ja, de Heer Munter geeft een groot gastmaal om half één uur. Tegen half drie zoû het gezelschap hier wezen. Ik heb gedacht, en de Heer Schepen Blaeu vond ook goed, als wij eens rhinschen wijn en een ketel beste spaansche sukkulade gereed hadden, en dan wat brood en saucijs...'

- 'Zeker met braaf knoflook er in,' zeide meuje Trijntië; 'daar houwen die Turken en Perzianen ommers zooveel van...'

Meester Koerten glimlachte om den wrevel van zijne goede zuster; te meer daar deze haar nooit belett'e met veel ijver alles te doen, wat haar broeder, dien zij, als ik zeide, boven alles vereerde en liefhad, verlangde.

II.

Wij hebben de gelegenheid gemist Janneken Franssen als bloemverzorgster in een achtervertrek aan de binnenplaats te zien; maar wij hebben toch gehoord, met welke groet zij daar 's zomers, van de werkplaats uit, verwelkomd werd. 'Goê morgen, Juffer Janneken,' klonk het gemeenlijk; maar wij kennen den aucteur dezer zedige hulde nog niet.

Was het iemant, wien haar hart voor de bloemen (die welriekende mooi-weêrs-kinderen) bizonder trof? Dit was toch maar eene hoedanigheid, die zij met vele vrouwen en meisjens gemeen had: maar minder algemeen waren de bewijzen van hoogere talenten, die een vrijmoedigen blik in een der beide voorkamertjens ons kan doen ontdekken.

Als men, in plaats van uit het voorhuis het binnenvertrek in te gaan, in plaats ook van naar de keuken door te stappen, - in de met blaauwe en witte kareelen bevloerde gang de donkere draaitrap, links, beklom, voerde u deze op een galerijtjen, dat het uitzicht in den winkel had, maar ook, langs een tweede trapjen, naar de bovenverdieping; en hier vondt ge, achter den houten voorgevel, twee jufferlijke kamerkens, die door meuje Trijntië en door 'Princes Janneke' (gelijk ze haar half zuiver en half valsch wel noemde) bewoond werden. Gij schenkt mij

de beschrijving van het kamertjen der tante; dat van het nichtjen heeft veel van een klein Muzeüm. Onze achttienjarige schoone, namelijk, had bij haar neiging tot eenzame bespiegeling, een ondubbelzinnigen kunstaanleg en veel veerkracht.

De eerlijke en kundige Arnold Houbraken zegt in later tijd van haar, dat ‘deze juffrou van haar jeugt af aan zeer geneegen [was] om konsten en wetenschappen te leeren, als blykt aan haar voortreffelyk borduuren, deftig kant- en akernaayen, heerlyk speldewerken, aardig was-gieten, mannelijk schryven, konstig muzyk zingen, fraay met een diamant op drinkglazen, vogels of bloemen te grieven, verwonderlijk fraay in 't versieren van bloemen en sieraaden, voornamentlyk van zyde gevlogten en doorwerkt, en 't schilderen met waterverwen’[*)].

Men vindt van een en ander in haar kamertjen de bewijzen.

Treden wij bescheiden binnen. Recht voor ons is het eenige raam; onderpand eener harmoniëuze verlichting. De breede wand, links daarneven, is geen onwraakbaar vierkant: want de helling van het hooge dak vangt hier reeds aan. Toch is er ruimte genoeg voor een mooye besneden kast, en zelfs voor een japansch stel er boven-op. De tafel staat voor het venster, en tusschen deze en de kast een armstoel, met spaansch rieten rug en zitting. Tegen het schot, dat het kamertjen van het andere scheidt, hangt een kooi, met een paar kaapsche vogeltjens, het geschenk van een koopvaardijkaptein; voords, een kleine vierkante spieghel, met gebeeldhouwde bruine lijst; daarnaast: het sprekend gelijkend portret van Jannekes overleden moeder, met de pen geteekend op pergament door Samuel van Hoogstraten en door eene andere pen, namelijk door die van den te-recht beroemden schrijfmeester Jacobus Gadelle met een vercierden rand omgeven, die gunstiger getuigt voor 's mans heusche kunstvaardigheid dan voor zijn goede smaak[(9)]. Tegenover den spiegel zoû men den schoorsteen zoeken; maar die is hier niet aanwezig. Als de warme stoof niet volstaat, zet Janneke zich met haar werk in de huiskamer. Op de plaats van den schoorsteen is een boekenrek, met groen behangsel. Een ander groen gordijn, met uitgesneden val, sluit zedig de jufferlijke bedstede, die in éen timmerwerk binnenwaards bevat is met haar kleêrkast. Op een tafeltjen staat een lampet met kom van

*) *De Gr. Schouburgh der Ned. Konstschilders en Schilderessen*. 1721, III, 293.

delfsch aardewerk; op een ander staan een paar gegraveerde bekers, ligt een bijbeltjen naast een speldewerkkussen; ginds staat een portefeuille, nog twee stoelen, een cither, en wat al meer! Als Janneke niet neuriet (en ze zit vaak in gepeins!), is de eenige maatzang in haar kamertjen het trippelen der vogeltjens en het tikken van een klokjen met koperen slinger. Zietdaar de werk- en rustplaats van Janneken Franssen.

En als wij nu weêr in den winkel gaan en wij loopen de gang en keuken door, dan brengt ons de laatste, die door een lantaarn haar licht ontvangt, in een portaal, waarvan de gegrendelde deur toegang geeft tot het huis in de Lelystraet. Klimmen wij ook hier naar boven, - dan vinden we eindelijk, op een vrij aangenaam ingerichte studentenkamer, den aucteur der heusche morgengroet, dien ik reeds meermalen heb aangeduid. Het is een knappe jongen, met donkere, golvende haren; hij draagt een rok van de tijd (*wij* zouden het eerder jas noemen), van fijn grijs laken; tusschen de breede omslagen op den voorarm en de smalle kanten handboorden, ziet men de omslagen der mouwen van het geel zijden kamizool. Het *petit-poinct* der manchetten herhaalt zich aan den halsdoek, die bij jonge-luî van stand de golvende bef reeds verdrongen heeft. Roode kousen, een zwart fluweelen broek, schoenen met hooge hakken en een licht bruine hoed, met van voren opgebogen rand, voltooyen zijn kostuum. Hij studeert in de rechten. Zijn algemeene gezondheidsblos getuigt, dat hij zich even-min doodwerkt als ziekschranst; en de blik van zijn blaauwe oogen is er maar weinig verlegen meê, dat hij, als vader en grootvader, min of meer scheelziet[(10)].

Hij heet, even als zijn vader: de beroemde, kundige, goedhartige, ondernemende, praktiesch geoefende, Schepen, wiskundige, boek- en kaartendrukker, Joan Blaeu. Hij is geboren den 14^{n} Augustus 1650, dus 3 maanden en 3 dagen ouder dan Janneken Franssen, die de eer had op Vondels geboortedag (17 November) het licht te hebben gezien.

Joan Blaeu woont, dat is slaapt en middagmaalt, onder het dak zijns vaders, in het stamhuis op het Water of Damrak, hoek Mandemakersteeg[*)], waar de *Gouden Zonnewijzer* uithangt. 't Was daar, dat zijn grootvader, de bekende sterrekundige en geograaf - volle neef van de moeder van Hooft

*) Het ‘Blaeuwensteegje’. J. ter Gouw, *Amstelodamiana*, I, blz. 248.

(Pieter Corneliszoon) - zijn eersten drukkerswinkel oprichtte, en waar hij woonde tot in Herfstmaand 1637, toen hij naar zijne grootere drukkerij op de Bloemgracht verhuisde, om er weldra te gaan sterven[(11)].

Maar over dag verbleef onze jonge Jan, als hij niet op de banken der Doorluchtige Schole zat, op zijne werkkamer in het huis der Lelystraet, dat zijn Vader aan Frans Koerten tot een matigen prijs verhuurd had.

Van Joan Junior moest namelijk, even als van zijn vader en ouder broeder Pieter, een wis- en aardrijkskundige, een meester in de rechten, en tevens een drukker groeyen. Zijn vader wenschte, dat hij, voor zijn deel, zich vooral met de artistieke zijde van het vak en de technische uitvoering der kaarten vertrouwd zoû maken, en daarvoor had hij, bij Meester Frans, de beste gelegenheid. Zijne kamer had gemeenschap met de boven-werkplaats der teekenaars, plaatsnijders, en wie verder onder de leiding van Koerten arbeidden. Al zijne boeken, zoowel die over romeinsch en nieuw duitsch recht, als over wisen natuurkunde, over sap- en mineraalverwbereiding, had hij hier bij-een, en daarbij ook eenige dichters: want Joan Junior heeft somtijds ook de lier van Apollo gehanteerd, en zich niet bepaald bij het huldigen van Phoebus, als Zonnegod.

Onze Jan heeft anders niets saletjonkerachtigs; maar den XVII^{n} November jongstleden heeft hij zijn lier laten klinken ter eere van het ‘jarig lam’, zijn buurjuffer Janneken; en als Janneken zich herinnerde, dat het handschrift van zijn dichtjen over-een-kwam met dat van een ander vaersjen, haar in 't voorjaar met eenige paascheitjens nameloos thuisgezonden, is het dan wonder, dat zij lichtlijk bloosde, als haar het ‘goê morgen’ toegeroepen werd?

Anders - vader Koerten heeft alle gemeenzaamheid met de leerlingen en werkgezellen willen afsnijden. Daarom komen zij nooit den winkel door; maar gaan het voorhuis in de Lelystraet binnen. Daarom ook is de deur tusschen de keuken en de werkplaats gegrendeld, en heeft de Meester alleen zich voorbehouden van deze doorgang gebruik te maken.

Maar Joan heeft zijn kamer achter aan de binnenplaats - of eigenlijk boven de lantaarn; op het Noorden,.... daar heeft hij geen hinder van de zon, neen,.... maar zooveel te aardiger vindt hij soms de verschijning in het Oosten, op Koertens achterkamer.

Daarbij - het is of het spel spreekt: als hij van de drukkerij op de Bloemgracht komt, treft het doorgaands zoo, dat Janneken in den winkel of op haar kamerken bezig is. Zij kijkt al eens uit. Het is druk en vrolijk over de brug; maar het hartjen klopt levendiger, als die flinke jonge gestalte met grijzen vederhoed van bezijden het hoekhuis der Lelygracht te voorschijn stapt en de brug óverkomt. Dat hij vriendelijk lacht en groet, spreekt van zelf; maar zoû 'et niet hondsch zijn, zoo hij niet, nu of dan, een praatjen over de onderdeur ging maken? - Of vader Koerten dit gaarne ziet? - Welke vader zoû zich veroorloven alle kennismaking zijner lieve dochter met knappe jonge menschen tegen te gaan? Bovendien - het is de Heer Blaeu; het is de achtenswaardige zoon van hen, die Koerten altijd min of meer als zijne patronen beschouwd heeft.

Behoeven wij nog te vragen, als wij een stap verder gaan in ons onderzoek omtrent het inwendig leven van het *Schilt van Sint Lucas*, - als wij geen onbescheiden blik slaan door de gordijnen van het maagdelijk leger op het voorkamertjen rechts, maar ons oor niet verbieden te luisteren naar hetgeen de schoone slaapster nu of dan in den droom haren mond ontglippen laat, luisteren naar een klank, waarvan ons misschien een glimlach om haar mond, een vurig blosjen van haar kaken, of een wrevelig voorhoofdstrekjen de beteekenis duidelijk maken zoû, behoeven wij nog te vragen, of de naam van Joan Blaeu somtijds schier onhoorbaar wordt wechgezucht?

III.

Qui se ressemble s'assemble, zoû allicht een oppervlakkig beschouwer gezegd hebben, die den dag, volgende op het onderhoud van Koerten met zuster en dochter, in de koets van den Turkschen Prins, twee Heeren met zwaar krullend en afhangend haar gezien had, dat te-recht verdacht werd niet op die schedels gegroeid te zijn. *Qui se ressemble s'assemble*: niet slechts de pruiken, de beffen met kwastjens, de stemmige kleur der kleeding kwamen over-een; maar ook de aangezichten. Mochten dan twee broeders te-gelijk Burgemeesters van Amsterdam zijn? Neen: maar deze Heeren zijn geen broeders, en M^{r}. Gillis Valckenier moog, ondanks de hem ten laste gelegde stuurschheid[(12)],

sints drie jaar Burgemeester zijn, de Heer Schepen Joan Munter, ofschoon 14 jaar ouder, zal het eerst over 13 maanden worden.

De gelijkenis is ook meer schijnbaar dan wezenlijk. De gezette Heer Munter is niet groot, al scheelt hij minder met den Heer Valckenier dan de beide hoofdfiguren op Rembrandts *Nachtwacht* met elkaâr verschelen. Beide Heeren mogen een manlijk uitzicht hebben, men ontdekt op het smaller gelaat van den Heer Valckenier fijner trekken, die meer scherpzinnigheid uitdrukken, en geen moed en veerkracht uitsluiten. Hij, een der voogden van den Prins, wordt nochtans niet zonder grond voor den hoofdontwerper van het Eeuwig Edict gehouden, waarbij het stadhouderschap der Oranjevorsten werd afgeschaft; hetgeen niet wechneemt, dat hij, bij veranderde tijden, aan Willem III zelfs de graaflijke waardigheid heeft willen doen opdragen, en, als een echt vaderlander, ook allerkrachtigst op het weêrstaan van den franschen overweldiger heeft aangedrongen.

De Heer Joan Munter heeft den slingerenden wenkbraauw met den Heer Valckenier gemeen, maar ziet 's mans mond, niet in strijd met het gezond verstand en de rechtschapenheid, die den eenigen Schepen verleend zijn van wien men niet zeker weet, of er aan gedacht is hem het Eeuwig Edict te doen bezweeren[(13)], maar zulken lippen, zoû zekere duitsche aesthetikus gezegd hebben, geeft de lieve Heer God geen genie. Zulk een onderlip wordt door de zorg, waarmeê in die dagen het kneveltjen op de bovenlip als een fijn streepjen werd uitgespaard, niet gered. Toch is Bartholomeus Eggers er in geslaagd een zeer fraai marmeren borstbeeld van den Heer Munter te maken, zoowel als Wallerant Vaillant een fraai geschilderd portret van den Heer Valckenier[(14)]). Op het woord van die Periklessen verrezen natuurlijk ook de Fidiassen, en het ligt slechts aan ons, dat wij tot in 1876 van den voortreflijken beeldhouwer Eggers haast nooit hadden hooren spreken.

In de grootste der schommelende statiekoetsen, waarmeê men, langs de Heerengrachten, van het zoogenaamd ‘Coopmans-huys’ des Heeren Munter naar het ‘winckel-huys’ van Frans Koerten reed, was, behalve de beide Magistraten, ook gezeten: de Heer Laurens Bake, aanstaande Heer van Wulverhorst, veertig-jarige ongehuwde zoon van Justus Baeck, den onvermoeibaren korrespondent en zwager van Pieter Cornsz. Hooft. De Turksche Prins schijnt door iemant uit den vreemde bizonder aan den Heer Bake aanbevolen te zijn[(15)].

En nu onze doorluchtige nieuw-Christen-zelf.

Hij zit in de koets op de eereplaats. Aan zijne linker hand zit Burgemeester Valckenier; tegenover hem de Heer Munter; op de vierde plaats de Heer Bake.

Men kan zich moeielijk een grooter kontrast denken dan dat van die Amsterdamsche Regenten, met hunne breede neuzen, breede beffen, breede roksmouwopslagen en breed gerande hoeden, en dezen Oosterling, wiens deftigheid geenerlei verwantschap had met de hunne. De zachte en, naar omstandigheden, soms luide lach, waarin onze Amsterdamsche voorouders vervielen, kwam nooit het gelaat van den Turk omzweven of doordringen: zijne koolzwarte oogen stonden altijd ernstig; een zijzachte zwarte baard moest het afzijn van hoofdhaar goedmaken, dat zorgvuldig verborgen was onder een fijnen, witten tulband met bonten rand en gouden vercierselen. Uit rood, geel, wit en zwart was, voor het overige, zijn kleeding geschakeerd, behoudends een lichtblaauwe sjerp, die hij om het lijf droeg ter eere der H. Maagd. Een kostbare kromme sabel hing hem voor het lijf; ringen tooiden zijne bruine vingers; langzaam bewogen zich de oogen in het bruine gelaat. Hij sprak vrij goed Fransch, en zeide ook een weinig Vlaamsch te hebben geleerd van een Vader Jezuïet, dien hij te Jerusalem gekend had.

De eenige bizondere trek, die ooit op zijn gelaat kwam, bestond in het min of meer dichtknijpen van zijne oogen. Achter op de koets, stonden blootshoofds, een paar kleine negers, die in dienst van den Bassa waren, en in een tweede rijtuig zaten zijn sekretaris, zijn geneesheer en de Heeren Blaeu, vader en zoon. De arts was een Hongaar. Men kan nagaan, dat de koetsen bekijks genoeg hadden.

Aan zijne stoep ontving Frans Koerten de Heeren blootshoofds, wat op een Decemberdag iets ongewoons was in een Eeuw, toen de mannen, zelfs op danspartijen en aan de maaltijd, een hoofddeksel droegen.

In den winkel stonden de fraaiste globen, sfeeren, sextanten ook al kompassen, nachtglazen, verrekijkers, en wat dies meer zij, ten-toon-gesteld. De kasten en wanden waren rondom met rijkgekleurde land-, zee- en hemelkaarten, astrolabiums en andere sterrekundige prenten of teekeningen behangen, aangenaam afgewisseld met prentverbeeldingen van gebouwen en kleederdrachten der verschillende volken. De binnenkamer was vercierd met wat Koerten bij-een had kunnen krijgen van kunst-

werk zijner dochter, en in de diepte van het vertrek stond een keurig model van de kerk van het H. Graf, waarvan de daken konden worden afgelicht en dat, tot in de kleinste bizonderheden, de in- en uitwendige stoffeering te-rug-gaf; beeld- en schilderwerk, brandende metalen kerklampen, een geur van wierook, alles droeg bij om de begoocheling volkomen te maken.

De toegang tot de werkplaatsen in het andere huis was met loopers en hangtapijten eenigszins waardig gemaakt om door zulk een hoog personaadje bezocht te worden.

In den winkel stonden de bekwaamste leerlingen van Koerten, en toen de gewezene dienaar Mahomets zijne oogen naar boven sloeg, zag hij op het galerijtjen een viertal schoone jonge vrouwen, die, op het oogenblik dat hij onder haar dóorging, een regen van welriekende bloemen en bladeren op den hoogen gast lieten afdalen.

Deze westersche hoflijkheid scheen den Turkschen Prins zeer te verrassen, en zijn gelaat, zoo onbeweeglijk als het anders was, nam eene uitdrukking van genoegdoening aan. Zelfs scheen, na deze ovatie, de voorstelling van de kerk, wier sleutelwaarder hij geweest was, hem maar matig te behagen.

Hij vroeg aan den Heer Laurens Bake met zachte stem, of de meester van dit huis óok een Magistraat was. Zijne dochters, meende hij, waren daartoe schoon genoeg; maar het zoû hem verwonderd hebben; om dat een lid der Regeering van deze aanzienlijke Stad toch allicht had begrepen, dat men ongaarne aan een verloren goevernement herinnerd wordt; en zijn neef, de Sultan van Turkije, had hem ter dood veroordeeld en het beheer der gewijde plaatsen en van de geheele landstreek ontnomen, om dat hij tot het Christendom was overgegaan.

De Heer Bake was verlegen voor den goeden Koerten, en nam zich vóor, dezen een wenk te geven.

Toen de Bassa, zonder veel te spreken, alles goed had opgenomen, - ook de werktuigen, het gereedschap, het materiaal, waarvan men zich in de werkplaatsen bediende, kwam het gezelschap te-rug in het huisvertrek. Het kerkmodel was verwijderd. Eene tafel stond in 't midden, met de vroeger bepaalde ververschingen, vermeerderd met zoo veel vrijers en vrijsters van S^{t}.-Niklaas-deeg als er gasten bij-een-waren.

De Turksche Prins vond dit bizonder aardig. De huisknecht van den Heer Blaeu schonk den wijn, en de Bassa, die op twee geborduurde kussens gezeten was, vroeg aan den Heer Koerten,

of hem de jonkvrouwen mochten worden voorgesteld, die hem zoo hoflijk verwelkomd hadden.

Er bestond geen reden tot weigeren; te minder daar bepaald was, dat Janneken, met hare vriendin, de dichteres Katryne Lescailje, de chokolade, die men ‘succulade’ noemde, schenken en aanbieden zoû.

Eerst werd voorgesteld: Juffrouw Louise Blaeu, als eene Schepensdochter; na dit brunettjen, de fiere blonde, Mejuffer Jacobe Baeck, M^{r}. Laurens' jongste zuster, en dus dochter van den Heer van Wulverhorst; daarna, de dochter van den huize, fijner, ongemeener schoonheid dan eene der voorgaande; en eindelijk de grover, ietwat bolöogige, maar veerkrachtige boekverkoopersdochter en dichteres bovengenoemd.

Daarop zeide de Turksche Prins, dat zijn bloedverwant, Sultan Mahomet de IVe, zeer dankbaar was geweest voor de Elf Boeken van den ‘Atlas van Blaeu’, in violet fluweel gebonden, die Hunne Hoogmogenden de Heeren Staten-Generaal aan den Turkschen Keizer gezonden hadden, en dat hij (de Prins) ofschoon in ongenade bij den Sultan gevallen, daarover de Heeren Blaeu bij deze zeer komplimenteerde, terwijl de Sultan oogenbliklijk last had gegeven dien Atlas in het Turksch te vertalen[(16)].

Inmiddels begon de avond te vallen. De Heeren Munter en Valckenier zagen elkander aan, en keken al eens door het raam dat in den winkel uitkwam, om zich te vergewissen, dat de palfreniers gereed waren een bevel om vóor-te-komen aan de wagenmenners over te brengen; maar de Turksche Prins scheen nog van geen heengaan te willen hooren.

Door bemiddeling van den Heer Bake vroeg hij aan Koerten of nu het oogenblik niet gekomen was, om op het observatorium te gaan. ‘Ik heb wel geen staartster waar te nemen, als toen laatstelijk de Zon overging van het Huis van den Ram in dat van den Stier’[(17)], zeide hij met hoogen ernst, ‘maar de sterrenhemel is toch altijd wel een bezoek waard[(18)].’

- ‘Als Zijn Keizerlijke Hoogheid 't aldus opneemt,’ andwoordde Koerten, ‘is 't gelukkig: 't is mooi weêr, en de hemel zal zijn sterrenpakjen wel aanhebben: want anders: ik heb vernomen, dat de Prins het echte observatorium te Neurenburg bezocht heeft... 't is hier maar een aardigheid... Was ik nog ingespannen zoo-als de Heer Blaeu...’

- ‘Le Sieur Koerten faict des excuses,’ zeide de Heer Blaeu

tot den Bassa, ‘de ce que tout est ici un peu à la vieille hollandoise; sur une petite eschelle...’

- ‘Excepté,’ viel Burgemeester Valckenier in, ‘les grandes officines et grands appareils de Monsieur l'eschevin Blaeu luimême...’

- ‘Je désire beaucoup monter à l'observatoire du Seigneur Koerten...’ zeide de Bassa.

Intusschen had de knecht van den Heer Blaeu met een langen stok de waskaarsen opgestoken, die voor deze gelegenheid de koperen middenkroon en wandblakers van Meester Frans stoffeerden.

Ook bóven had men het portaal, tusschen de voor- en achterkamers, dat des daags door een vallicht van het sterreplat, gelijk men het noemde, verlicht werd, met kaarsen voorzien.

Het gezelschap stelde zich in beweging, en welhaast zwierde de winteravondlucht door de afhangende haar- of pruiklokken der Hollandsche Heeren, die het vrij koud schenen te hebben, en stond de gevoelloze Turk door den spiegelteleskoop naar de sterren te kijken, die voor eenigszins ‘hooggeplaatste’ Amsterdammers waarneembaar waren.

‘Is dit een kijker naar het stelsel van Pater Mersenne’[*)]? vroeg de Prins.

‘Eerder van Pater Millet de Chales’[†)], zeide de Heer Blaeu; ‘maar dit is eigenlijk de reflectie-telescoop, gelijk hij door Jacobus Gregory[§)] verbeterd is.’

In een stevig kastjen, dat zich op het plat bevond, waren de werktuigen bij-een, die Koerten somtijds voor zijne liefhebberij-studie dienden. Nog andere kijkers werden hieruit te voorschijn gebracht.

‘Ik zoû de dochter van onzen gastheer gaarne eene wederkeerige heuschheid bewijzen,’ zeide de Prins in het Fransch.

‘De Dames zijn in het portaal te rug-gebleven’, was het wederwoord. ‘Très-bien, très-bien!’ hernam hij, en het trapjen afdalend, nam hij Laurens Bake met zich, en eer men in het portaal bij de meisjens was, liep fluisterend het gerucht rond, dat de Prins aan Janneken Koerten uit de sterren voorspellen

*) Marinus Mersenne, v.d. orde der Minimen, geb. 1588 in 't vlek Oysé (le Maine), † te Parijs 1 Sept. 1648.

†) Claude François Millet de Chales, S.J., geb. te Chambéry 1621, † te Turijn, 1678.

§) Jacobus Gregory, geb. te N. Aberdeen, 1636, † Okt. 1675 te Edimburg.

wilde, wat haar lot zoû zijn, en daartoe eenige oogenblikken van afzonderlijk onderhoud met haar verzocht.

Men leefde nog in een tijd, dat de geringschatting der planeetlezerij geenszins zoo algemeen was als in onze dagen. Het was in Wallenstein zoo min als in Henri IV iets ongewoons, dat mannen van verstand, mannen van de daad, een geheimzinnig verband zochten tusschen den loop der hemellichamen en die van iemants lotgevallen. Heeft zelfs in de XIXe Eeuw Napoleon de Eerste niet nog aan zijn gelukstar geloofd?

Hoe 't zij - men had hier immers met geen heiden, geen duivelvereerder te doen. De Turksche Heer was behoorlijk gedoopt, werd met warmte aanbevolen door den Prins in den Haag, en door de Eerwaarde vrienden der Blaeuen te Antwerpen: hij zoû dus niet uit Satan weten, wat hij te openbaren had; hij was geen toovenaar, bij wien 't verboden was te rade te gaan. De Heer Bake kreeg dus verlof aan Mahomet Bey te zeggen, dat men zijn verzoek agreëerde. Ook onder de meisjens was het reeds bekend, en toen de Turk, met zijn onverstoorbaren ernst '*à la jeune Dame Jeanne Koerten*' verlof vroeg haar een boeket van astrologische bloemen te mogen aanbieden, was zij niet al te verlegen.

Van de twee kamers aan den achtergevel, die in breedte met de voorkamers over-een-kwamen, was de eene het slaapvertrek van vader Koerten, de andere zijn cabinet of werkkamer; daar schreef, en teekende, en cijferde hij.

Hier zoû het onderhoud van de wel nieuwsgierige, maar toch nu een weinig angstige jonge schoone met den Oosterschen Prins en sterrekijker plaats hebben.

Een paar kandelaars werden er binnengebracht, en de knecht volgde Koertens dochter met haren zonderlingen *cavalier*.

Wat daar omging, vernemen wij later; maar zeker is het, dat, zoo Janneken een weinig bedremmeld naar binnen ging, - hare vriendinnen, en ook de Heeren, getroffen waren over de blijde uitdrukking van haar stralend aangezicht, toen zij, na twaalf of veertien minuten afzijns, de gasten te-rug kwam vinden. De Turk was de zelfde. Aan zijn gelaat was niet bespeurbaar, dat hij over bovennatuurlijke krachten beschikt had, dat hij goeds of kwaads had voorspeld.

Het gezelschap was te-rug-gekeerd in de huiskamer, de koetsen waren vóor; ze werden bijgelicht door fakkels, die de lijf knechten ontstoken hadden.

Men maakte zich gereed tot vertrekken.

‘Heer Koerten,’ zeide de bruine Prins langzaam, in gebroken Hollandsch, dat ik een weinig beschaaf: ‘ik bedank u voor uw onthaal; ik meen aan uwe geliefde dochter goed gemaakt te hebben, wat ik u schuldig ben. Daarom mag ik vrij tot u spreken. Want wat u-zelf betreft, het is te hopen, dat gij van uwe dwalingen zult te-rug-komen. Ik heb met groot verdriet en ergernis gezien, dat uwe sfeeren en astrolabiën bijna alle naar de booze fantaziën van Kopernik zijn ingericht; dat gij de zon meer eerbied toedraagt dan deze door God verloste aarde. Gij plant de dwaling voort, dat de aarde niet onwrikbaar gevestigd zoû zijn in het middenpunt der schepping; dat zij als eene deerne zonder zeden rond zoû slingeren om den zonnegod, en dat Josua een dwaasheid gezegd heeft, met te bevelen: zonne, sta stil[19]. Ik hoop, dat *gij* in deze schandelijke dwaling niet zult blijven stilstaan; maar keeren te-rug tot de waarheid, tot de leer van Tycho Brahé en alle verstandige en brave lieden!’

De goede Frans Koerten stond verstomd. Niemant verwachtte zich op dien aanval. D^{r}. Joan Blaeu was de eerste, die het woord nam, en zeide: Keizerlijke Prins! dat gaat te ver. Uw Hoogheid zegt daar dingen, die i k althans niet onweêrsproken mag laten. De Kardinaal Nicolaus Cusanus[*)], de kanunnik Copernicus[†)] zijn nooit om hun stelsel door het kerkelijk gezach veroordeeld; aan den Wurtemberger Joannes Keplerus[§)] is door Rome alle eer bewezen; de Jezuïeten-vader Millet de Chales spreekt met toejuiching van een werkman, die in twintig plantariums de verschillende systemata heeft afgebeeld....[**)]

De Turksche Heer strekte zijn hand uit: ‘Galileüs is veroordeeld,’ zeide hij.

‘Galileï, ja, heeft de censuur beloopen,’ andwoordde de Heer Blaeu; ‘maar niet zoo zeer om de rol, die hij de aarde met betrekking tot de zon had toebedeeld, als wel om de conclusies, waartoe hij op godsdienstig gebied was gekomen[20].... En,

*) *Mund. Mathem.*, IV, 323. Zie De Feller, Copernic.
†) Nicolaus Kopernik, geb. te Thorn in Pruisen, in 1473, † ald. 1543.
§) Nikolaas van Cusa, geb. 1401, in 't Bisdom Trier, studeerde te Deventer, † te Todi, 1454.
**) Joh. Keppler, geb. te Magstatt 27 Dec. 1571, † te Regensburg 15 Nov. 1630.

wat ik u bidden mag - laat Tycho Brahé met rust: hij was de leermeester van mijn zaligen vader, en niemant kon hem hooger vereeren dan hij in mijn huis geacht wordt.'

'Gijlieden onteert hem, gij schandvlekt hem,' zeide de Bassa, terwijl voor het eerst een hooger tint door het bruinbleek van zijn gelaat scheen, en zijne oogen iets meer vonkelden.... Maar het zal er u naar gaan, Heer nieuwigheidskramer! Hoort, wat u mijn mond voorspelt: een groote ramp zal komen over het Huis der Blaeuen. Ik zal om afwending bidden; maar die staat niet in 's menschen macht.

Daarop stapte de Bassa met zekere majesteit naar buiten, om in zijn koets te gaan; en het was gelukkig, dat de Heeren Valckenier, Munter en Bake, niet de Heeren Blaeu, bij hem hadden plaats te nemen.

IV.

Ik zal geen schets geven van de opschudding, in het welmeenend gezin van M^{r}. Koerten veroorzaakt door deze onverwachte nederlaag. De gastheer-zelf was tot eene somberheid gestemd, die hem geheel vreemd plach te zijn. Tante Trijntie, die in de keuken achter het hangtapijt verscholen had gezeten, van waar zij toch alles dirigeerde, en niets had te maken met de 'pret', kwam verbijsterd haar eerbiedwaardig hoofd tusschen den groep der jonge Dames steken, om het fijne van de zaak te hooren. De jonge Heer Blaeu en een paar andere leerlingen waren ook nog te-rug-gebleven om Vader Koerten te troosten over deze groote onaangenaamheid.

Joan Blaeu lachte met de zaak; hij zeide, dat de Oosterlingen sommige dingen wel meer wat hoog opnemen. 'In ieder geval,' zeide hij, 'heeft Juffer Janneken 't in haar hand om ons allen weêr vrolijk te maken, door ons de goede tijdingen meê te deelen die haar door den wijzen man zijn ingeprent.'

- 'Zoo,... mijnheer Blaeu,' zeide Jufvrouw Lescailje, 'heb je óok gezien, hoe zegevierend onze vriendin uit vaders Cabinet te voorschijn trad...'
- 'Ja zeker,' zeide Joan: 'men heeft u ongetwijfeld een gelukkig lot voorspeld...'
- 'Ja, als alles uitkomt,' andwoordde Janneken, zonder

den jonkman aan te zien, ‘dan moet er aan mijn geluk niets ontbreken.. maar...’

- ‘Maar gij betreurt, dat hij uw vader zoo kwalijk bejegend heeft...’

- ‘En de Heeren Blaeu dan!’ zeide Katryne Lescailje, en vulde aldus aan, wat Janneken te-rug-hield.

‘Ja, dat was ontzettend!’ zeide Jufvrouw Bake.

‘Het is gelukkig geen geloofsartikel,’ hernam de wakkere dichteres.

‘Neen,’ zeide Joan, ‘maar menig-een is zelfs niet eens graâg het slachtoffer van een ongelukkig toeval.’

Wij zullen het gesprek niet langer nagaan; maar liever kennis nemen van een brief, dien Jufvrouw Koerten weinige dagen later schreef aan eene amsterdamsche vriendin, geboren en thands in waardschap te Franeker[21].

‘Aen Mejuffrou Anna Insma.
Lieve Antië.

Als UE: dese brief sal uytgelesen hebben, sal UE: wel weder seggen: wat is die Janneke toch een singuliere kostgangster.

Lescalje sal UE: alle bysonderheden geschreven hebben van de naemiddagh visite van den Turexen Prins; maer UE: sal wel verlangen te weeten, en ick verlang seer UE: te melden, wat er tusschen Sijne Hoogh. en my gepasseert is in Vaders Cabinet.

Men heeft my gepermitteert het aen ééne persoon naer keuse te communiceeren, en die persoon, lieve Antië, sal UE: sijn; daer hebt ghy in alle opsichten recht toe. Luystert dan.

Toen wy binnen quamen, vroeg my de Prins tegenover hem plaets te neemen, en sette de dubbelde candelaer een weynigh ter sijde. Daerop deelde hy my, tot mijne groote verbaesinghe mede, dat het loopende jaer 1668 op bysondere wijse onder de macht van de planeet Venus stont, en dat dit voor de astrologen het voorspellen van het lot der jonge meysjens en het doorgronden hunner gedachten seer gemackelijck maeckte. Daerop sagh hy my in mijn hant, en seyde: sal ick het UE: bekennen, Antië?..... hy seyde met het ernstigste gesicht van de werelt, dat hy noyt sulck een mooy, fijn hantje gesien had; hy sprack daerna over mijn hant net of het een landtkaert geweest had; hy sprak van berghen en dalen; maar, seyde hy, dat heeft alleen in soo verre waerde, als het dient om noch meer luyster te geven aen de uytspraek van de Hemel-lichten[22].

Wy beginnen met uwen geboortedag, seyde hy. Dat is, als ick wel sie, de 17de van de maend November van het Gulden Jaer 1650. Dat valt mooy: want de datum valt onder den gordel van Orion

het glansrijckste sterrenbeeld. Dat voorspelt u eene schitterende toekomst. Verder valt uw geboorte in het derde gedeelte van het achtste Huys, dat is: Scorpionis, onder de bysondere influentie van de ster Alseba. Hier uyt valt uw temperament af te leiden, dat nae de melancoleusheyt en eensaemheyt treckt: ten minste, daer sullen tijden in uw leven komen, dat gy hier aen sult onderworpen sijn[23]. De sterrekundigen noemen dat het 24e by-temperament. Maer laet u dit niet ontstellen. Gy sult troost in uwe afsondering vinden door de oeffeninghe eener weergaeloose konst. Met dit instrumentje, zeide hy, en hy nam uyt Vaders openstaende gereedschapsdoos een kleyne schaer, sult gy de volmaekste konstwerken scheppen, tot verbasinghe van de geheele werelt. Bij de ouden sneed Atropos met een schaer iemants levensdraet af; gy sult met uw schaer u selve onsterfelijck maken.

Gy sult ook seer geviert worden. Gy sult een besoeck ontfangen van den Vorst over het grootste Ryck der werelt; meer dan hondert dichters en dichteressen sullen uwen lof verkundigen. Toch sullen twee e l e m e n t e n u seer verschricken, maer gy sult alles te boven komen...'

'Toen had ick de courage hem in de rede te vallen, en vroeg: maer voor mijn hart, Mijn Heer?'

Op dat punt, seyde hy, moeten de Sybillen geraetpleegt worden; en hy haelde een opgevouwen parkement te voorschijn. Hy maekte een becijfering van den datum, dat hy de voorspellingen deed, en alweêr den datum mijner geboorte; en zocht toen het getal dat er uytkwam op sijn parkement[24].

De 32ste vraeg seyde hy, wordt door de Sybille Arthemisia aldus beantwoord:

De vraeg luyd: Of men zijne wenschen sal verkrijgen; en het antwoord is:

'Gy moogt gedeeltelijck daer op staet maken'[25]. Dese uytspraeck voldeed mij slechts ten halve; ik sagh wel, dat het onderhoud een eynde nam: maer op-staende, sagh de Bassa my op eens sterck in 't gesicht, en by de tafel gaende, waer een papier met geschraept kryt op lagh, stak hy sijn rechter pink, waer een diamant aen pronkte, uyt, en trok met syn lange nagel de letters Bl in het schraepsel, een capitale B en een gewone schrijf-*l*. Sonder iets verder te seggen, wende hy sich af, en wy verlieten de camer. Gy kunt begrijpen, gy, die alles weet, hoe die Bl my verraste. Ick moet bekennen; mijn hart klopte hoorbaar, en ick was bijna alles vergeten behalve dat onvoltooide woord Bl.

Mijn brief overlesende, sie ick dat ick er nog moet byvoegen, wat die sonderlinge man my seyde, toen ick glimlachte by de aenkondiging van dat vorstelijck besoek.

'Lach niet, Joanna!' seyde hy, 'ick heb gisteren, in den Haeg,

de twee aensienlijckste persoonen van het land door de planeeten laten aenseggen, dat de ééne Koning sal worden van een seer machtig rijck; en de andere een allertreurigst end sal hebben. Wat denkt gy: dat de sterren, de cruyden, de metalen, ons niets van Gods wege vertellen moeten? Alles is vol sin en beteekenis, vol hoop en waerschouwing; maer wy behooren de tael van het geschapene te leeren verstaen, en de temperamenten der dinghen te doorgronden.

Wat segt UE: wel van dat alles, lieve Antië? Rare gevallen, niet waer?

Laet my spoedig iets van u hooren en bewaert mijn geheym.

Waer mede ick blijf:

UE. seer geaffectioneerde
Janneke Coerte.'

V.

Ik weet niet, of het geweest is ten gevolge van de voorzegging des Heeren Johan Michaël Cichala; maar een feit is het, dat Janneken Koerten van die tijd af alle andere kunstoefening verwaarloosd heeft om zich uitsluitend aan de zoogenaamde 'Papieren Snykonst' te wijden. Zij was trouwens de eenige Hollandsche jonkvrouw van haar tijd niet, die in die kunst zeer geprezen stukken vervaardigde[(26)].

Er zijn velerlei manieren om papier te bewerken. Daar zijn er meer aan het kartonwerken verwant; daar zijn er, die zich bepalen bij het knippen van profielen.

Tweërlei papieren kunstwerken schijnt Janneken Koerten inzonderheid gemaakt te hebben: Voor-eerst tafereelen, die aan boetseer- en tooneelkunst verwant waren, en uit voorwerpen bestonden, die fijn geprofileerd, maar bovendien eenigszins *en relief* behandeld op drijfwerk geleken; maar, voor elkander geplaatst, op verschillende plans, een geheel, een groepeering van schepen, boomen, figuren, stil-leven-voorwerpen enz. uitmaakten. Deze werden, met den bodem waarop zij gelijmd waren, in ronde, platte doozen gezet en aldus bewaard. Ook in diepe lijsten kon men sommigen harer landschappen, riviergezichten en andere *bas-relief*-afbeeldingen ophangen; maar den meesten roem heeft zij nog verworven met voorstellingen in vlakke vellen postpapier gesneden en op blaauw of graauw papier, misschien ook op zwarte zijde of fluweel, gehecht. Die achtergrond dient dan

om de profielen te doen uitkomen, en vooral ook om schaduwpartijen uit te maken. Zij behandelt bij-voorbeeld koppen of het gravuren waren: het wit bleef zitten en de hartseeringen werden uitgeknipt. Zij stond voor niets. De vastheid en vaardigheid van haar handtjen, aan welks schoonen, maar tengeren vorm haar tijdgenoten lof geven, moet ongeëvenaard zijn geweest. Ook het fijnste en cierlijkste schrift van Gadelle en anderen wist zij na te knippen met een zuiverheid, waarvan wij ons naauwelijks een voorstelling kunnen maken. Meer dan vroeger nog zocht zij de eenzaamheid en wachtte verder geduldig de voltrekking af van het orakel[27].

Maar minder geduldig was een jongeling van 18 jaren, die omtrent 1671 zich in de leer bij haar vader had begeven. Wij komen op hem te-rug.

Janneken Koerten was nu 21 jaren. Hoe afgetrokken ook van natuur en hoe gehecht aan de eenzaamheid - méer dan haar goeden Vader lief was, - ging zij voor de Amsterdamsche jongelingschap niet onopgemerkt voorbij. De Heer Joan Blaeu, een maand of drie ouder dan zij, promoveerde omtrent deze tijd in de rechten, en zett'e zijne wiskundige studiën met ijver voort. Hij bleef altijd eenig werk van Janneken maken; maar de uitwisseling der morgengroeten had opgehouden.

De Heeren Blaeu hadden namelijk het zoogenaamde ‘Grootschool’ - gymnazium zouden wij zeggen - der Nieuwe Zijde van de Stad gekocht, en hierin eene drukkerij opgericht, veel grooter nog en beter gestoffeerd dan die op de Bloemgracht; ofschoon hunne firma ook dáar, zoowel als op het Water, werkzaam bleef. Bij vreemde schrijvers vindt men reeds van de groote, lage zalen gewag gemaakt[28], waar, op de Bloemgracht, het werk der samenstelling, korrektie, druk en verdere verzorging der atlassen en boeken, door de Blaeuen uitgegeven, verricht werd. Maar niets haalde bij de drukkerij achter de Nieuwe Kerk, en het was in dezer nabijheid, dat de nieuwe Doctor Juris, geograaf, en drukker, Joan Junior, het gewezene huis van den School-rector betrokken had, tot tijd en wijle dat hij eens tot een trouwdag zoû komen.

Mejufvrouw Katryne Lescailje, die ik u mocht voorstellen, heeft in dichtmaat ons het verrijzen der nieuwe drukkerij beschreven. Zij voert Minerva op, die de negen Muzen rondleidt door Amsterdam, om haar de Heeren- en Keizersgracht te doen bewonderen; maar dát, zegt de Godin der wijsheid, is nog

niets; en zij-zelve, met verlof van den oud-Schepen en Raed Joan Blaeu,

‘zy wenkte een schaar' met beitels en houweelen,’

wie zij toeroept:

‘Gaat, breekt
En werpt ter neêr al wat den voortgang kan verhind'ren.
Zy houdt zich bezig met kunstkamers af te meeten.’

Maar zie!

‘Terwyl ze een passer stiert, verneemt ze een naar gezucht.’

Dit gezucht is afkomstig van een ‘Dochter van Minerva’, van de Geleerdheid namelijk. die zich beklaagt dat haar moeder

‘de groote school gaat pletten.’

Zeer te-recht merkt Minerva op, dat de school *verplaatst* is, en men dus geen reden heeft zich over dat ‘pletten’ ongerust te maken. Ook brengt ze haar dochter onder het oog, dat ‘Geleerdheid’ met verbeterde drukkerijen zeer gebaat is. Bovendien: ook hier,

‘Hier heeft de Weetenschap haar woonplaats neêrgesteld.’

Men zal hier ook letters gieten, ook plaatdrukken en ‘kaarteschrijven’. Uw ‘voedsterlingen’, de Negen Muzen, zullen hier altijd toegang hebben, en inderdaad bezat Blaeu, reeds op de Bloemgracht, negen persen, dien hij de namen der Zanggodinnen gegeven had.

‘Nu meldde 't snel Gerucht dit praalryk wonder haast
Aan de ooren van de Faam;’

deze bazuint met ‘duizend koop're monden’ de glorie der Blaeuen over de aarde en ‘tot op Helikon’. ‘Apol’ komt nu zelf, met de Muzen,

‘Om 't nieuw Parnas van Blaeu te zien met vrolyke oogen.’

Achter de Nieuwe Kerk waar men thands nog 't BLAEU-straatje en BLAEU-erf vindt, gaf een groote Poort toegang tot een pleintjen. Hier verrezen ter rechter hand de gebouwen der drukkerij, en hier kwam, volgends Lescailje, de Bouwheer-zelf zijne hooge bezoekers te ontmoeten.

‘Apollo legt zyn krans van lauw'ren voor zyn voeten,’

en houdt een fraaye toespraak tot den Schepen en aartsdrukker.

Daarna gaat de God met zijne gezellinnen weer

> ‘naar onzen zangberg rennen’[*].

En de drukkerij is ingewijd.

VI.

Ik sprak zoo-even van een 18-jarig jongeling, die tot de stille vereerders van Janneken behoorde.

Zijn voornaam was Adriaen; zijn vader had een welbeklanten wollen- of zijden-lakenen-winkel op den Nieuwendijck. Wát den jongeling bewogen had leerling te worden bij Meester Koerten, was dezen niet duidelijk.

De familie bekende zich tot de gemeenschap der Mennonieten. Zij behoorden in zekeren zin tot die ‘fijnste gesinden’ van wie de tijdgenoot getuigt, dat zij ‘het kostelijckste sijde Tapijt, Damast ende Blomwerck maeckten, 'tgeen voor Princen en Vorsten diende, maer gelijck de Bagijnen geen kanten dragen, soo en draghen deze oock hun Werck niet, alsoo hun Religie dat niet mede brenght[†].’

De jonge Adriaen nam les in teekenen en in wiskunde. Dit laatste geschiedde wellicht met het oog op zijns vaders zeilliefhebberij. Wij lezen toch van dien vader, die een steunpilaar van de jachthaven was:

> ‘[hy] quam, door 's Overheits begeeren
> Op dees beroemde vloot als Admiraal braveeren’[§].

Onze jonge Adriaen heeft echter even-min het voorkomen van een zeerob als dat van een geboren artiest. Hij is lang, mager, blond, en ordinair[(29)]. Men zal hem nooit in gedichten prijzen als een mannelijken Arachne, een genialen schilder in damastweefsel; en ook niet als een Cristoforo Colombo. Hij is een goed mensch; maar geen groote geest.

Hij maakt min of meer, tegenover Janneken, die men allengs Joanna is gaan noemen, de figuur van den molenaarsknecht in Schuberts *Schöne Müllerin*. Hij zoû, even als deze, wel de

*) Kath. Lescailje. *De Mengel-Poezy*, I, blz 290 en volgg.
†) *Holl. Merc.*, XX, 18.
§) Abr. Stork, *Stamb.* in de Aant. verm., blz. 200.

zwaarste zakken meel willen sjouwen, als dit hem de aandacht, de goede gunsten van Joanna verzekeren kon. Maar helaas! Hij heette wel Adriaen Block, maar als Joanna op een beslagen vensterruitjen, in gedachte, een kapitale *B* en een kleine *l* trok, beduidde dit volstrekt niet den initialen lettergroep van den zoon des lakenkoopers op den Nieuwendijck. Toch liet Joanna - misschien uit medelijden - zich soms heuschheden van hem welgevallen.

De vaders - Monsieur Jan Block, Dirckszoon, en M^{r}. Frans Koerten - hadden toevallig elkaârs kennis gemaakt in de Kolfbaan, en de jonge Adriaen had zijne Moeder en zijne eenige zuster Saertje bereid gevonden om Joanna Koerten eens uit te noodigen een Dinsdagmiddag in hun door nog een paar broeders opgevrolijkt gezin te komen doorbrengen(30). Daar het winter was, en het Y, bij een sterken Oostenwind en groote droogte, sints vele dagen vóor de stad dicht lag, kon er geen sprake wezen van uit zeilen te gaan; maar een ijsgezicht te genieten ook daarvoor bood de jachthaven, nabij de Oude-Stadsherbergh, eene uitmuntende gelegenheid aan.

Toen het duister gevallen was, ging men huiswaards; dat wil zeggen: voor-eerst naar de woning van den lakenkramer op den Nieuwendijck, om hier het avondmaal te gebruiken, en Adriaen was ten toppunt van geluk, toen hij verlof kreeg Joanna te 10 uur naar het huis haars vaders op de Heerengracht te-rug te leiden.

De jongeling stelde vóor den Nieuwendijck af te loopen, en over den Dam te gaan; dat was ‘frisscher’; maar Joanna vond het koud, verkoos dus de Gravenstraet in te slaan, die hen achter de nieuwe kerk zoû brengen; ook was dit ‘nader’.

Haar wil was Adriaen een wet. Zoo doende kwamen zij voorbij de Drukkerij der Blaeuen. De liefde, zegt men, is niet alleen vindingrijk, maar ook hoogst gevoelig. Ofschoon dus Adriaen Block geen trouwe lezer was van de *Astrea*, den *Polexandre* en de ‘onvergelyklyke Ariane’ - de sentimenteele romans van den dag - meende hij toch in de hand, die Janneken op zijn arm hield, eene zekere ongedurige trilling te bemerken. In de Gravenstraet staarde zij, met afgetrokkenheid en onder versnelden stap, naar de gebouwen rechts, en keek de poort der Drukkerij aan, als of zij het blazoen van Blaeu - de astronomische sfeer met Saturnus en Herkules - daar nog nooit bewonderd had. Maar hoe ontstelde zij, toen ze, uit de ge-

bouwen ter rechter hand van de poort, op verscheidene plaatsen lichte rookwolken naar buiten zag dringen.

‘Zie eens, Adriaen!’ zeide zij bevend, ‘ziet ge daar geen rook door de vensters van de boven-verdieping komen?’

- ‘Rook?’ vroeg de altijd eenigszins bedeesde jongeling; ‘ja, ik zie wel zoo iets grijsachtigs....’

- ‘Dat is rook, dat is brand!’ zeide het meisjen; en hare oogen met snelheid opslaande naar het voormalig rectorshuis, dicht bij de poort, zag zij aan een bovenraam nog licht. ‘Laat ons de menschen gaan waarschuwen!’ riep zij, en vloog de poort in; met een gebaar en een blik wees zij Adriaen zijn deel aan in dit alarmslaan. Hij, namelijk, zoû de werkplaatsen in bescherming nemen; de jonkvrouw-zelve snelde naar de binnendeur van het rectorshuis. Zij had den schelknop pas in de bevende hand, toen de deur openging, en eene bejaarde vrouw naar buiten kwam, die als huishoudster bij den ‘jongen Heer’ fungeerde.

‘Zoo, Juffrouw Koerten!’ zeide zij, ‘Is Uwee daar? - Ik dacht daar zoo met-een door het venster van mijn keuken wat rook te zien op de zetterij....’

- ‘Ja zeker, is er rook, er is brand, mensch!’ riep Joanna, geërgerd door zoo veel bedaardheid, en zonder meer morgenof avondspraak drong Joanna naar binnen en - naar boven.

Een oogenblik dacht zij ná over voegzaamheid; maar ‘moest niet misschien zijn leven gered worden?’

Zij t i k t toch nog aan het vertrek, dat zij kende; maar haar ongeduld opent schier ter zelfder tijd de deur.

Zij vond Joan.... zittend voor zijn tafel, bij een werklamp van nieuw model; zijn passer, graadboog, schaal, potlood, zoo even gebruikt, lagen voor hem, op een zeevaartkundige teekening; daarnaast lag nog een ánder papier, waarop eenige vaerzen gekrabbeld waren, die tot opschrift hadden:

‘Aen Juffrou Joanna Koerten...’

Een onpartijdig waarnemer zoû misschien reden gevonden hebben met deze ontdekking minder ingenomen te zijn, om dat de dichter de verandwoordelijkheid wel niet afwees; maar er zich toch ook niet veel op liet voorstaan. Joan Blaeu, namelijk, was, bij zijn arbeid, i n g e s l a p e n .

Maar had Joanna tijd - getroffen te worden door hetgeen hier min vleyends in was!

‘Mijnheer Joan, Mijnheer Blaeu!’ riep zij, en schudd'e hem aan den arm: ‘word wakker! er is brand! vergeef me, dat ik u zoo onvoorbereid....’

Joan ontwaakte, wreef zich de oogen, zag Joanna aan; men gaf zich ijlings rekenschap van den toestand....

Een uur daarna stond de gantsche drukkerij in lichter laaye vlam. De wind was oost; men vreesde dus voor de kerk[31].

Over de oorzaken van den brand werd verschillend gesproken. Sommigen zeiden, dat de knechts vochtig hout bij een haardsteê te drogen hadden gelegd[*]; anderen spraken van afgunst en kwaadwilligheid; velen over het ergerlijke van zoo veel ‘paepsche’ boeken te vervaardigen; de Heeren Blaeu, reeds vroeger wegends het drukken van Sociniaansche boeken in boete beslagen[32], - hadden dan ook juist het drukken der Heiligenlevens - Bollandisten genaamd - van den Antwerpschen uitgever Meursius overgenomen[†]: men zag er een straf des Hemels in.

D^{r}. Joan Blaen, eenmaal voor het geval staande, zal misschien geen doelloos onderzoek hebben ingesteld. Hij raamde het verlies, dat de familie leed, op 355.000 Gld.[§], en het zoû niet te verwonderen zijn, dat zijn dood in 1673 met dezen ramp in verband stond.

De jonge M^{r}. Joan, de natuurlijke bewaker der zaak in de Gravenstraet, trok zich het ongeluk zeer aan, en het was alleszins verklaarbaar, dat men ook in de omgeving van Joanna Koerten, zich eenige moeite gaf om hem wat afleiding te bezorgen.

Hij werd in den zomer van het jaar -72 uitgenoodigd tot deelneming aan een zeilpartijtjen, dat de Heer Block Senior op het Y dacht te geven.

Naar eigenlijk het zij ‘Admiráel- of Admiraelscháp-zeylen,’[33] daar stonden, bij de vast aanrukkende Franschen, de gemoederen niet naar.

Aan het zedig pretjen werd o.a. door Juffrouw Koerten en haar vader deelgenomen.

De jonge Heer Block werkte wel niet graâg meê om de samenkomsten van M^{r}. Joan en Juffrouw Janneken te vermenigvuldigen; maar hij meende opgemerkt te hebben, dat onze rechtsen wiskundige toch eigenlijk weinig werk van Janneken maakte,

*) *Holl. Merc.* XXIII, blz. 14. Zie Aant. 29.
†) Baudet, aang. in de Aant., blz. 147.
§) Baudet, t.a.p., blz. 111.

en, in ieder geval, was hij er nog liever bij, als zij elkander ontmoetten, dan eenig samenzijn in zijn afwezen te kunnen onderstellen.

Toen men uitzeilde, was het mooi weêr, en zoo min de zeevaartkundige Block Senior, als Blaeu Junior, voorspelden verandering. Maar tegen den middag betrok de lucht; de wind nam in felheid toe, en toen men nabij de haven van het eiland Marken was, waar men den boeyer dacht vast te leggen, om te gaan eten, kon men het vaartuig niet dicht genoeg aan den kant brengen, zonder op droog te geraken. Men liet dan het fraai geschilderde bootjen te water, om daarmeê naar den kant te roeyen.

Bij de eerste expeditie zaten er in: vader en moeder Block, met den bekenden zeeschilder Abraham Stork, hun dochter Saertje, en de boeyerknecht. Zij kwamen goed over.

Ter tweede overtocht namen de jonge Heeren Blaeu en Block, vader Koerten en zijne dochter in het bootjen plaats.

Het water golfde sterk. Men had de handen vol om de kleederen bij elkaâr en hoeden of kappen op het hoofd te houden. De roeyer had een zware taak; maar de afstand was kort. Toen het bootjen met eene der zijden aan den steiger kwam, was Joanna reeds opgestaan om er uit te kunnen stappen; vader Koerten verliet hare zijde niet, en Adriaen boog zich voorover naar den steiger om het vaartuigjen aan te kunnen trekken.

Hoe het kwam weet niemant: maar Joanna verloor haar evenwicht, en sloeg over boord. Adriaen liet van schrik den steiger los en de boot golfde twee drie vademen van den steiger af. De boeyerknecht, die met een haak het schuitjen had willen richten, stak deze nu uit tot redding van het meisjen; maar reeds was de jonge Blaeu te water, had op deze ondiepte niet naar Joanna te duiken, maar greep de onthutste om haar midden, en voerde haar tegen eene zandplaat op, waar de steiger in uitliep; terwijl de boot met den hevig outstelden Koerten, en den jongen Block, half dood van schrik, behoorlijk aankwam en werd vastgemeerd.

Ik schets u het gevoel niet onzer heldin, bij de wetenschap, dat zij haar leven te danken had aan den man harer eerste keuze; ik schets het u niet: want tot mijn groot leedwezen moet ik u de gewone blijspel-ontknoping onthouden.

VII.

Laat mij u, ter verlichting van dezen slag, dien mededeelen in een brief van Joanna-zelve aan hare vriendin Anna Insma, die intusschen de trouwe gade geworden is van zekeren IJsbrant Bruyn.

Deze brief is ongedagteekend, maar uit den inhoud kunnen wij opmaken, dat hij ten minste 10 jaar later geschreven moet zijn dan de vroegere, u meêgedeeld.

Aen Juffrou Anna Insma,

Huisvrou van Sr Ysbrant Bruyn,
tijdelijck te Franeker.

Lieve Antje.

Tot wie sal ik mijn toevlught neemen, als tot U in dese mijne droeffheit!... Och Antje, het leit 'er toe. So langhe als ik in het onsekere was, wenste ik nae sekerheit, ook al sou alles noch so faliekant uytkomen; en nu dat mijn twijffel weghgenomen is, helas! wat sou ik niet wel geeven, om noch, al was het maer een maentje, een enkele weeck, een dagh van weynige uuren my in het licht der hoop te kunnen koesteren, dat voor eeuwigh my ontnomen is. Voor eeuwigh! hoort ghy 't wel, Antje? Geen gheluk in dit ondermaensche is er voor my meer te vinden. Ik sat gistren avondt op myn kamertje. Het was of ik een voorgevoelen hadt, dat my iets schrickelijx soude overkomen. Het was een warme dagh geweest en de laetste stralen van de son kwamen nogh over de huysen van de Lelygraft op de bladeren vallen van de mooye ypenboom by ons aen de sluys, maer sy waren root en broeyigh en scheenen een onweer te voorspellen.

Ik sat (met mijn hant onder mijn wangh en meer gesint tot weenen als tot lacchen) door mijn venstertje nae buyten te kijken, toen ik sachtjes huyverde by 't opengaen van mijn kamer deur. Toch was 't niets dat my schrik behoorde aen te jaghen. 't Was mijn goede Vader, die binnenquam en op de klok keek... alsof het éene uur niet net so goedt was als het andere om my dese Jobstijdinghe te brenghen.

Vader quam met een gesight naa my toe, alsof hy my het grootste onrecht gedaen hadt. Toch begon hij niet daetelijk van de saek.

‘So, kint,’ seyde hy, ‘sit je daer so?’ Maer ik wist wel, dat het Vader om gheen antwoordt te doen was. Ik keek hem eens

aen. Hij wist niet, of hy een stoel by me neemen sou, of op de been sou blyven. Hy sagh heel bleek.

‘Scheelt je wat, vader-lief?’ vroeg ik. ‘O neen, niets,’ seyde hy... ‘'t Is een mooye'navend.’ Ja, knikte ik, meer als ik het sey....

‘Daer bennen weêr feesten in het vet,’ seyde hy, en dwong syn goedige tronie (de goeye man!) tot een glimlach... ‘Ja,’ seyde hy, ‘en jy selder ook op gevraegt worden...’

Och vader, sey ik, segh me toch maer, in 's hemels naem, wat je op de tong hebt; je voorhooft is bewolkt; je oogen syn nat van tranen, en je wilt lacchen en vrolijk schijnen.

‘Neen,’ seyde hy, ‘je wordt op een bruyloft gevraegt met Lescalje, de bruyloft van de groote poeet Jan van der Goes, Antonides, de maker van de Ystroom...’

‘'t Is goedt, vader!’ seyde ik, en ik dwongh hem op de stoel voor de tafel te gaen sitten, en ik nam mijn plaets weer in, en syn linkerhandt in mijn rechter, en ik sey: ‘Vader, segh het my nou maer rondt uyt. Ik ben geen kint, Vader! Ik kan goet alles hooren; ik heb de seven en twintigh achter de rugh.’ Toen nam syn gesight een onbeschrijfelijk treurige uytdruckingh aen.

‘Nu, kindtlief,’ seyde hy ‘sal je het dan moedigh draghen? sal je niet al te ongeluckigh wesen?’ en terwijl dicke tranen in sijn ooghen stonden, sloegh hy syn arm om mijn schouders... ‘Ik sprak maer van Antonides om een afleydingh te geeven, hoewel het anders waer is ook; maer ik moet je, helas, waerschouwen... ik moet je segghen...’

Welnu, Vader!

‘Dat de Heer Jan Blaeu verkeeringh heeft!...’

Het was of ik door de gront sonck.

Het lagh me al op me leden, en toch was ik radeloos. Ik heb seker alderley wartael uytgeslaghen. Mijn beste Vader liep heen en weer, om ik weet niet wat voor me te haelen. Hij lietme drinken. Meuje Tryntië quam boven, en toen ik weer tot me selfs quam, lagh ik in mijn bedt, en so dra ik mijn ooghen open deedt, begon Meutje op de vreeselijkste manier met halve stem te schelden op Blaeu. Dit ginghme door merg en been. Dat begreep Vader, en hy seyde: ‘Dat niet, Trijn, dat niet!’ etc.

Mijn hooft klopte geweldigh, en ik ben twee daghen in bedt moeten blyven. Mijn goede, lieve Vader was altijdt by me. O wat houd ik nu noch oneyndigh meer van hem als vroeger, en wat schijnt hy, niettegenstaende mijn droefheyt, daer geluckigh in. En ik, sal ik het u bekennen, Antië? De mensch is sich selfs een raedtsel. Ik ben so ongeluckigh. Mijn uytsight van so veel jaeren, mijn hoop, die wel verflaude, maer toch niet heelend'al waut sy-

gedooft,.. die somtijts helder opflikkerde, is nu gheheel verduystert en verdooft... maer als mijn Vader dan soo goedt voor my is, is het my toch, als of ik niet volstrekt ongeluckigh ben. Maer nu en dan overvalt my de last van myn bittere droefheit, dan komen er waterlanders bij de vleet, en met natte vingers, goede Antië, schrijf ik aen u, om mijn noodt te klagen en niet te sticken, als het my so vreeslijck nae de keel klimt.

So ver had ik gisteren geschreven, toen ik door vader gestoort werd. Die goede, lieve man, hy weet maer niet wat hy doen sal om my te troosten. Nacht en dagh denkt hy geloof ik, aen niets anders. Gisteren bracht hy my weer selfs een potje met de mooyste rosen meê; hy hadt sijn dysacken vol met het leckerste suykerwerk, een fijne ghestikte neusdoeck, een paer riekende dunne handschoenen, een lint van roodt satijn met zilver (dat hier ondertusschen daetelijck swart wordt). Och, wat een hart van goudt.

Ik sal mijn vader dan oock noyt verlaten. Ariaen Blok kan het vuur uyt syn sloffen loopen... Janneke Koerten blijft by de beste man, die er op de werelt is.

Ik heb mijn schaertje ook al eens weer in handen genomen en kan my soms in het knipwerk al weer heelend'al verdiepen.

Lieve Ant, schrijf my eens gaeu, en hoe het UE. gaat, en UE. man en of gy spoedig terugkoomt.

Sal ik u de naem van de aenstaende van dien wispeltuurighen, eens, ach, al te onbedacht beminde, melden? - Sy heet Eva van Neck, en woont in Haerlem... Wat men veer haelt... Maer neen! ik ben verstandigh... Ik wensch hun ook geen quaet.

Vaer wel, Ant-lief! ik neem affscheydt met een zoen en blijf

UE. geaffectioneerde
'Joanna Koerten.'

Joan Blaeu en Joanna Koerten zijn dus nimmer een paar geworden; en dat kon ook niet. Hij had haar nooit b e m i n d , en dit ook nooit bij haar voorgewend. Maar men gelooft graâg, wat men hoopt: en dit was het geval geweest met Joanna. De Schepenszoon, later zélf Schepen, huwde den 23^{n} Juli 1679 met Mejufvrouw Eva van Neck, dochter uit eene Regentenfamilie; en heeft, daarna, nog twee andere vrouwen gehad. Terwijl hij, tevens op wat meer patricischen voet gemonteerd, in het b l a a u w van 's vaders wapenschild de gouden hemelsfeer door een zilveren menschenvoet deed vervangen[*)].

*) Zie de kaart der HH. Raden van Hendrik de Leth.

VIII.

En Joanna? Zij droeg den slag met waardigheid, en vond bijna vergoeding voor hare te-leur-stelling in de liefde haars vaders, de vriendschap harer vriendinnen, en niet het minste in hare kunstoefening.

Intusschen de goede, lange Adriaen Block liet haar niet met rust.

Katryne Lescailje had schertsend haar ‘de schrandre Galathe’ gedoopt, en eene andere geestige vriendin had op dat thema voortgerijmd*). Men kent de geschiedenis van Galathea, de schoone nymf, die Acis beminde, den zoon des Konings van Laurentium, en zelve door den reus Polyfeem werd aangebeden, welke laatste, *most horrible*, den Prins onder een rots verpletterde. Galathea, in haar droefheid, veranderde het bloed van haren geliefde in een rivier, die stroomt aan den voet van de AEtna.

Op zekeren dag ontving Joanna van Adriaen het volgende klinkdicht, door Katryne Lescailje voor hem opgesteld:

Aan Galathé.

Hoe, wreede Galathé! zal ik dan nooit verwerven
Uw trouwe wedermin? en wil uw killig hart
Myn boezem pynigen met nieuwe minnesmart?
Zult gy my duizend doôn, om uw vermaak, doen sterven?

En moet ik de opkomst van uw lieflyk leeven derven,
Dat, versch ontlooken, zelfs Auroraas glanssen tart?
Zo blyft myn ziel in 't net van uwe min verward;
En ik zal eeuwig in een zee van liefde zwerven.

Want schoon de nachtgordyn het helder licht bedekt,
Zy dekt geenzins myn kwaal: Maar als Diane wekt
De bloozende uchtendzon, komt zy myn rampen wekken:

‘Die plaagen 't kwynend hert, al op een zelfde wys:
En gy, die vlammen sticht, blyft zelf zoo koud als ys.
Noch ly ik willig, mogt ik eens uw weêrmin trekken.’†)

*) Gesine Brit, zie *Stamboek*, blz. 38.
†) Kath. Lescailje, t.a.p., I, blz. 276.

Men ziet intusschen, dat Adriaen zich nog niet aangordt, om een Polyfeemenrol te gaan vervullen.

Misschien was het in erkenning zijner lijdzaamheid, dat Joanna eindelijk aan de beden van Adriaen gehoor gaf.

't Was echter niet vroeger dan 12 jaar na dat ze haar weedom voor Anna Insma had uitgestort en 11 jaar na de huwlijksvoltrekking van Joan Blaeu, dat zij hare hand aan Adriaen schonk. Haar vader was overleden, en zij had haar 41^{e} jaar bereikt, ofschoon door haren bruidegom bij Commissarissen werd opgegeven, dat zij pas 39 was[*)]; waarschijnlijk om niet te veel bij den 38-jarigen Adriaen af te steken.

Ziethier, met welke handteekening zij weêrzijds hun trouw bezegelden. Dunkt u dat die van Joanna *con amore* geschreven zij?

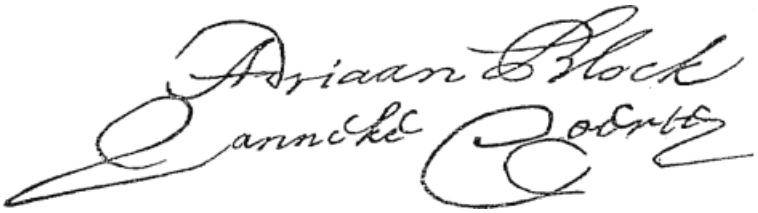

Wij vinden (opmerklijk genoeg!) geene toonbare gedichten bij haar huwlijk; zoo min van Katryne Lescailje, die toch niet minder dan 25 volslagen bruyloftsdichten gemaakt heeft, als van Anna Insma-Bruyn, die insgelijks de lier hanteerde.

De Turksche sterrenwichelaar kon zich nochtans verhovaardigen haar geenszins misleid te hebben: want niet alleen huwde zij met iemant van het aangeduide monogram *Bl*; maar ook het overige zijner voorspelling aan Joanna kwam naauwkeurig uit.

Zij was zich steeds blijven oefenen in de ‘papieren snykonst’ en zij was sedert 6 jaren de ‘gelukkige’ huisvrouw van den Heer Adriaen Block, die haar op de handen droeg; toen zij werkelijk het bezoek kreeg van den grooten Potentaat haar aangekondigd.

Die Vorst was niemant anders dan Tsaar Peter Alexowitsch, ‘zelf-houder van het geheele groote, kleyne, en witte Rusland,’ die op zekeren dag, het was den 20^{n} November van het jaar 1697, zijn logies en observatorium op de ‘werff van de Oost-Indisse Compagnie’ verliet, om een bezoek te brengen aan

*) Zie 't Puyregister.

Amstels beroemde schaarkunstenares. 's Vorsten beeltenis wordt onder hare best geslaagde knipsels genoemd:

‘Haar schaarsnê,
getuigt Abraham Bógaert,
gaf een heerelyker luister
Aan Peter, dan de Russische oppermacht,
Of toen hy klonk manmoedig in zyn kluister
Den Zweedschen Mars, wiens wrokken hy belacht.’*)

Op een avond, kreeg zij 't bezoek van onze kennis, den Heer M^{r}. Laurens Bake, thands zelf Heer van Wulverhorst. Die Heer had van den Heer Block vernomen, dat zijn vrouw in 't bezit was van een ‘Stamboek’(34) waarin meer dan 100 dichters en dichteressen haren welverdienden lof hadden verkondigd. De meeste dezer vaerzen waren met veel kunst geschreven, en de Heer Bake had gaarne beloofd ze te komen zien, en dan zelf een vaersjen tot de verzameling bij te dragen. Nog eenmaal bewonderde hij Joannaas tafereelen, die hem uit de lijsten aan den muur, uit doozen en laden, uit omslagen en kunstboeken tegenstraalden; maar plotslijk werd hij door een schrik getroffen: hij had in zijn hand het uitstekend bewerkt portret van D^{s}. Balthasar Bekker, den vermaarden duivelbestrijder, natuurlijken vijand van alle toovenaars en waarzeggers, zittende in zijn kamer†). De Heer Bake tastte met de hand in zijn borst, bracht een opgevouwen papier voor den dag, legde dit bij het portret van D^{s}. Bekker, stond op, en ging heen.

‘Hee!’ zeide de Heer Block, ‘wat mag de Heer Bake hiermeê vóorhebben? Is dát zijne bijdrage?’ Man en vrouw lazen de volgende veroordeeling van Bekkers leer:

‘Betracht ge [ô *Balthasar*] met onbevlekt geweten
[Uw pligt], als gy zoo stout de wonderen van Godt
En van Godts Zoon verminkt, vernietigt en bespot,
Te dertel op de bank der dwazen aangezeten?

Hoe! hebt gy daarom dan des waarheids stoel betreen,
Op dat die naderhand wierd van uw pen bestreen?
Gy maakt de gronden los, waar op wy zeker bouwen.
ô Twede Iscariot, dit moet u eeuwig rouwen!’§)(35)

*) Abr. Bogaert, *De Gedichten*, 1723, blz. 568.
†) *Stamboek*, blz. 121.
§) Mr. Laurens Bake, *Mengel-poezy*, 1737, blz. 112, 113.

‘Hee,’ zeide Adriaen, ‘ziet de Heer Bake daar dát in? - Je hadt toch zeker niet vóor, vrouwtjen, eenig ongeloof aan den dag te leggen, met dat portret van den goeden D^{s}. Bekker te knippen?’

‘Ik hoû niet van waarzeggerij’[(36)], andwoordde Joanna.

‘Nu, kind, als je maar van míj houdt!’ zeide de eerlijke Adriaen. ‘Dat weet je wel, man!’ andwoordde Joanna, en gaf hem een welgemeenden kus.

7 Dec. 1877.

J.A. ALBERDINGK THIJM.

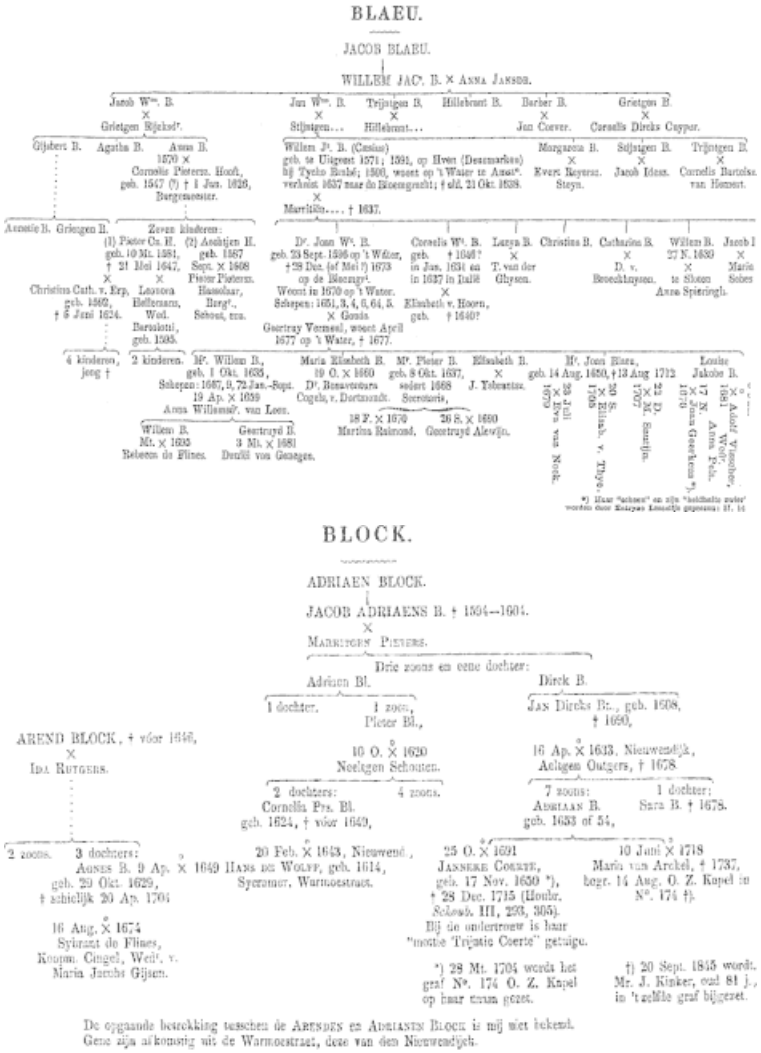
BLAEU.
JACOB BLAEU.
WILLEM JAC. B. × ANNA JANSDR.
BLOCK.
ADRIAEN BLOCK.
JACOB ADRIAENS B. † 1594—1604.
MARRITGEN PIETERS.
Drie zoons en eene dochter:
Adriaen Bl.
Dirck B.
AREND BLOCK, † vóor 1646,
IDA RUTGERS.
De opgaande betrekking tusschen de ARENDEN en ADRIAEN BLOCK is mij niet bekend.
Gene zijn afkomstig uit de Warmoestraat, deze van den Nieuwendijck.

Eindnoten:

(1) Dat ik de gelegenheid van dit huis zoo naauwkeurig kan beschrijven, dank ik aan de inlichtingen, die ik heb mogen putten uit den rijken amsterdamschen atlas van den Heer D.C. Meijer J^{r}. Dezen ijverigen en oordeelkundigen verzamelaar zij daarvoor warme dank gebracht. Mij is echter niet bekend wáar Frans Koerten gewoond heeft. Ik weet volstrekt niet, hoe zijn huis was ingericht, noch of hij met de Blaeuen in betrekking stond. Ik vermoed, dat mijne heldin zijne dochter geweest

is. Koerten toch was familienaam, en komt, als zoodanig, niet veel voor. Toen Joanna ondertrouwde, werd zij ter zijde gestaan door haar 'mottie' 'Trijntie Coerte'. Voords vind ik, in het Amst. Puyregister: Barent en Willem Courten, gebroeders, wier ouders vóor 2 Juni 1673 overleden waren. De eerste was koopman, woonde in de Heerestraet en ging 2 Juni 1673 ter ondertrouw met Elisab. Stoppegadt; Harmanus Koerten was 3 Okt. 1686 een stalmeester.

(2) Het portret van Carel van Savoy is door Dirck Matham gesneden en met het lofdichtjen, geschreven door W. van der Laegh, vindt men een exemplaar in het prentenkabinet Rijks-Museum.

(3) Van den omvang der werkzaamheden van Frans Koerten is mij niets bekend.

(4) Ik weet even min of de kaartenkleurder Frans Koerten getrouwd is geweest als ik weet of 'Trijntie Coerte' zijn zuster was.

(5) Dit portret is, zoo goed het gaan wilde, afgeleid uit eene zwarte-kunstgravure van P. Schenk, naar de schilderij van D. van der Plas, het jaartal 1701 dragend. Het heeft tot onderschrift twee vaersregels van 'Katryne Lescailje'. Ik ontleen deze spelling van den naam der dichteres aan haar Treurspel: *Wenceslaus, Koning van Poolen*. t' Amst. by d' Erfgen: van J. Lescailje en Dirk Rank op de Beurssluis (1715).
Er zijn mij tweërlei drukken bekend van dit portret, in tijdsorde te onderscheiden door de vergelijking van de cijfers des jaartals. Op den éenen druk (den lichtsten) is dit jaartal er, maar even, slordig op gekrast; op den anderen is het er krachtig op gegraveerd over die eerste cijfers heen.
Het portrettjen, dat A. Houbraken in zijn *Schouburgh* geeft, schijnt op nog ouder leeftijd door J. Houbraken zelf geteekend en gegraveerd te zijn, ofschoon van der Plas als auteur in het boek wordt opgegeven. De origineelen der twee portretten kunnen bezwaarlijk van de zelfde hand wezen.

(6) Van D^{r}. Joan Blaeu zegt Foppens (*Bibl. belgica*, blz. 582): 'Erat quidem *externa professione* Acatholicus, ted Catholicis ab insigni gravitate, modestia, aequitate passim perquam aestimatus..... Favebat Catholicis ubicumque poterat, eorumque Presbyteros habebat honorifice.'
D^{r}. J. Blaeu, al was hij honderd maal Schepen en Raad te Amsterdam, zag er niet het minste bezwaar in zich (Jan. 1669) met de verzorging der briefwisseling voor de Jezuïeten te belasten! Zie de uitmuntende monografie *Leven en werken van Willem Jansz. Blaeu*, door P.J.H. Baudet, uitg. door het Prov. Utr. Gen. v.K. en W. Utr. 1871; blz. 148 en 149 en het aangeh. artikel van den Ew. P^{r}. van Lommel in den *Navorscher*.

(7) In den *Holl. Mercurius* van Oct. 1668[*)] leest men:
'Dese dagen quam t' Antwerpen den Christen geworden Turcksche Prins Johannes Michaël Cichala, uyt 't Geslacht der Ottomannen, Neef van den huydigen Turcksen Keyser, Broeder en Susters Soon, hebbende geweest Bassa over Jherusalem en by-ghelegene Plaetsen; Van waar hy om de gramschap des grooten Heers te ontwijcken, had moeten vluchten, kreeg occasie door een P. Jesuijt (nu t' Antwerpen in dat Convent) sich in 't Christen Gelooff te laten onderwijsen: En het Doopsel en Christelijcke Religie aen nemende, wiert t' zijner eeren op Allerheylighen in de Jesuijten Kercke seer liberael in een Sermoen verhaelt, hoe hy Bewaerder van de sleutel van 't H. Graf was geweest; Hy sat daer in z. Goude klederen, met Root gevoert, hebbende de Sabel op sijde, ende den Tulbant op het Hooft, alle seer kostelijck verciert; Quam van hier na Hollant de voornaemste Steden besien.'
En op de maand December[†)]:
'Den Turcksen Heer (fol. 167 ghedacht), nu in den Hage gekomen, wiert by veele van de voornaemste des Lants getracteert, en oock van den Heere Prince van Orangen, die hem in zijn Carotse liet halen.'
In Aug. 1669 leest men[§)]: 'Johan Michael Cigala, Oom des Turcksen Keysers, nu te Hamburgh ghekomen, wilde verder de Noorder Rijcken gaen besien; Hij verhaelde datter over de 300 Christenen teghenwoordig in Hollant waren, die hy uyt Slavernye had verlost.'

(8) Hendrik Mol komt, als 'Kaartafzetter', den 29 Sept. 1683 in het Amst. Puy-register voor.

(9) Die Gadelle was een uitmuntend schoonschrijver en mijne berisping betreft geenszins zijn schrijfwerk, maar in 't algemeen het misbruiken van het schrift om er voorwerpen meê te trekken, die tot het gebied der teekenkunst behooren. Voor het overige, het portret van Joannaas moeder is louter verdichting.

(10) Van het door J. Falck fraai gegraveerde portrettjen van W. Jz. Blaeu geeft Baudet in zijne monografie eene uitmuntende *calque*, die aan 's mans scheelheid alle recht doet. Dat D^{r}. Joan Blaeu Willemsz voor 't minst loensch keek, blijkt uit het familiestuk van Jan de Bray (1663), waarop hij met zijne vrouw Geertruy Vermeul is voorgesteld. Zie Kat. der Hist. Tentoonstelling van Amsterdam, blz. 24.

(11) Vele bizonderheden aangaande de Blaeuen zijn geput uit Baudets *Leven on Werken van Willem Jansz. Blaeu*, boveng. Van Joan Juniors betrekking tot Joanna is mij niets anders bekend dan het vaersjen, dat ik later meêdeel.

*) Dl. XIX, blz. 196.Ald. blz. 185.Ald., XX, blz. 167.

In het uitgegeven *Stamboek*, waarop ik te-rug-kom, wordt hij te onrechte ‘Secretaris der stad Amsterdam’ genoemd. Dit was zijn broeder Pieter. Men zie de geslachtlijst hierachter.

(12) Zie over Gillis Valckenier, Wagenaars *Amsterdam*, I, blz. 610, 13, 31, 34, 62, 66, Van der Aa, i.v. en eene MS. aant. in de onder mij berustende geslachtlijst der familie.

(13) Zie Wagenaar, t.a.p., I, blz. 612.

(14) De buuste bezit het Koninkl. oudheidk. Genootschap. De schilderij is ten minste twee maal gekopiëerd: eens door Dirck (Theod.) Matham, eens door J. Houbraken. Bij mijne beschrijving had ik reden mij aan den laatstgenoemde te houden. De beide gravuren lijken niet op elkaâr.

(15) Of Joh. Michaël Cichala met de Baken in aanraking geweest is, weet ik niet.

(16) Een Fransche P^{r}. Jezuïet treedt als mede-arbeider aan die vertaling op. Zie Baudet, t.a.p., blz. 110.

(17) ‘Boven Auvergne en Gasconjen sach men [in April] alle nachten de Comeet-Sterre passeeren; daer op volghden groote Pestilentie.’ *Holl. Merc.* XIX, blz. 70.

(18) Reeds in Feb. 1668 maakt de *Holl. Mercurius* (met al zijn liberalisme) in de volgende bewoordingen van eenige hemelverschijnsels melding: ‘Men had een half Jaer langh gesien sekere Comeet (zijnde een Sterre, gevende licht als een kleyne Maen, met dubbelde stralen, een uytschijnsel van een scherpe helderheyt) op 52 graden, 's nachts ten 11. uren van ten noorden suyt op komen en overliep in 3. uren den geheelen Orisont, verscheen eerst den 5. Augusti 1666. continueerden tot 't Jaar 1667. en heeft sich eenige tijd daer na mede laten sien, doch endling onlangs verdweenen: Waer op gevolcht zijn veele sterften van oude, stercke, en befaemde Lieden, van schaden en bancquerouten in Nederlandt, en veele Krackeelen, quade Processen, &c. onlusten tusschen Buer en Gebuer, dootslagen, Lant-Dieverije, en verlies van Vrienden’ (d.i. bloedverwanten) ‘met het wegh rucken der vroomste Lieden; de slimste bleven meest leven, speciael die daer neygden tot een gedebaucheerde wulpsheyt. Men had oock den 25. November des voorleden Jaers in Duytslant vrij wat vremts aen den Hemel beschouwt, alwaer omtrent Hal in Swaben, in 't gebiet Limburg, boven 't dorp Mittelfisbach, de Zon bloetroot verscheen, die seer veel voncken vuyrs van sich uyt wierp; Een uyr daer na staet een andere Son op, teghens den eersten, en sich voor de selve als een Maen settende, belette 't licht. In dit strijden zijn ontallijcke duysent ballen van vuyr en bloedt ten allen kanten uyt-gheborsten, en oock om hoogh geschooten, vallende met groote meenichte zwarte ballen op der Aerden en de Daken der Huysen, met een sulpherachtighen stanck, die de zwarte Maen uyt schoot, en waren in 't eerste graeuw van couleur. Daer op volchden 3. slach-orden, eerst zwart, doe Hemels-blaeuw, eyndelijck als een vierkanten Standaert; dan stont niet langh, en spreyde sich in vieren uyt, waer op van vuyr en bloet den gantsen Hemel vervult scheen te branden, als strijdende met dese Lichten, en duyrden tot 12. uren smiddachs. wanneer dese Maen, of duyster licht, verdween. Eenighe daer by voegende, dat 3. Kruyssen uyten Hemel vielen; De zwarte Son kleynder als de rechte Zon zijnde, Was dit wonder teken van veele gesien, en van oogen getuyghen mede te Sunthem aen het Dicasterium geschreven. Den 19. Januarij, savonts ten 5. uren, was ook boven Chasteau Landon, in Gatinois, in Vranckrijck, met een klare Lucht, de maniere van een Orkaen, vermengt met Hagel, en zware Donder-slagen, stinckende als Swavel, die op 't Klockwerck van de schoonste Thoorn van Nostre Dame stortende, zijnde wel de hoochste van die Provintie, de selve in asse verkeerde, de Klocken gants versmolt, en de gantse Kerck verbrant, die in 4 hoecken aen gesteken wiert, sonder dat men hulp sag 't Sacra te beveyligen: Op die tijdt zijn oock door dat onweder de Kercken tot Chalons, en de Abdije van Chailli verbrandt, sulckx dat die gantschelijck zijn geconsumeert. [De Roomse smijten de Protestanse Kercken in Vranckrijck ten gronden, den Hemel weder om ruyneert de Roomse Kercken in dat Rijck met een schrickelijck tempeest.] Maer Europa sach den Hemel niet alleen in een ront Jaer soo ontstelt: De Hollanders van Batavia den 4. Maert aen de Cape de bon Esperance komende, sagen van haer de eerste mael W.Z.W. aen den Hemel een uytter maten groote vuyrige Roede, streckende het opperste na het N.W. ten N. opwaarts in het teken van Taurus, omtrent 7. graden boven den Horisont, zijnde langh gheschooten, is bevonden 30. graden, 't welck zijn 450 Hollantse mijlen, schietende heel voor by de Kuie van den grooten Reus; Waer af wy de speculatie aan de Liefhebbers van toekomende dingen, en de ervarene die 't selve beleven, willen laten bevoolen zijn.’ Dl. XIX, blz. 37, 38.

(19) Het behoeft geene aanwijzing, dat al draaide vermoedelijk reeds in Jozuaas dagen de aarde om de zon, deze veldheer zich zeer goed van de uitdrukking ‘Zonne, sta stil!’ bedienen kon, om de verlenging van het daglicht te-weeg te brengen. Het spraakgebruik der H. Schrift en vele voorstellingen, die geheel tot de tijdelijke orde behooren, zijn geëvenredigd aan de vatbaarheden van het volk, in welks midden de gewijde bladen ontstonden.

(20) Aristarchus van Samos heeft van 't jaar 300 vóor Chr. tot in de XVe E. onzer jaartelling, toen Nicolaus van Cusa optrad, bijna alleen gestaan met de leer, dat de aarde om de zon draaide (Kaiser, *De Sterrenhemel*, blz. 67, *Studiën* (der EEww. PP. Jezuïeten), V, blz. 17 der 4^{e} afl.). De Inquizitie kon veilig van Galileï vergen zijn stelsel alleen als hypotheeze voor te dragen: want de speciale geleerden waren zeer verdeeld in de meening omtrent de waarde van de bewijzen voor de dubbele beweging der aarde geleverd. Over de waarde der veroordeeling van Galileï,

en over het voorbehoud daarbij, door het Hoogste Kerkgezach in acht genomen, zie men de *Studiën op godsd., wetensch. en letterk. gebied*, IV en V^{e} jg. De Heeren Blaeu schijnen zich anders vrij kalm bij de tweërlei stelsels te hebben neêrgelegd. Reeds Willem Janssen gaf een *Tweevoudigh onderwijs* uit, 'na de meyning van Ptolemeus met een vasten Aerdkloot' en 'Na de natuerlijcke stelling van N. Copernicus met een loopenden Aerdkloot'. Zie Baudet, t.a.p. blz. 46.

(21) Anna Insma (huisvrouw van Ysbrant Bruyn) heeft ook vaerzen gemaakt. Zie *Stamboek*, blz. 49. Van der Aa had wel mogen vermelden, dat zij reeds eene vriendin van Joannaas jeugd geweest is.

(22) Voorstanders der 'judiciaire' natuurkunde zullen zeggen, dat in Joannaas handtjen zeker de *Linea solis*, die bij de Levenslinie (langs de muis van de hand) aanvangt en onder den ringvinger eindigt, zoo min als dubbele liniën in het eerste en tweede lid van de ringvinger-zelven niet zal hebben ontbroken - *Mons Veneris*. Joh. Ingeber, *Chiromantia* &c. Franckf. a.M. 1698. C. I, 14, C. XXXIII, 1.

(23) Zie *Het Natuurkundig astrologisch en voorzeggend Planeet-boek*, enz. Amsteldam, z.j. (1760?) blz. 65, 99, 73, 112, enz.

(24) T.a.p., blz. 180.

(25) T.a.p., blz. 233.

(26) De vaerzen van Katryne Lescailje onder haar portret luiden:
'Men eer dit Beeld, wiens geest en Schaar kan wond'ren teelen,
't Papier herscheppende in onschatb're Kunst tafreelen.'
Aan de schrandere hulpvaardigheid der Heeren Fred. Muller & Comp. heb ik voor deze studie groote verplichting. Zij hebben mij de oorspronkelijke handschriften ter beschikking gegeven van vele stukken uit het Album van Joanna Koerten, en ook eene fraaye teekening, voorstellende den kop der kunstenares met rood krijt, ¾ linker kaak; het medaljon wordt ondersteund door een genietjen, een groote Faam zweeft er achter heen, die

> 'Haar Schaarroem over zee en duin
> Uitbromt.'

Achter de Faam verrijst een obelisk. Meer naar voren ziet men het bovendeel van een vaas met deksel ('Bus' noemt A. Houbraken het), en een paar miniatuur schreistertjens. Deze lankwerpig vierkante kompozitie is gevat in een enkadrement en verheft zich als een schoorsteenspiegel boven een voetstuk dat met het vaers van A. Houbraken prijkt, waaraan ik zoo even een paar gezegden ontleende. Dat heele boeltjen is deels vlot gewasschen, deels net geteekend. Het geeft ook het bericht: 'Obiit MDCCXV. 12./28. *Mens./Die.* Blijkbaar is naar het bovendeel de plaat in Houbraken[*)] gevolgd; maar betrekkelijk slecht, al staat er Jak. Houbraken onder. De geheele kompozitie is omgekeerd, en de kop lijkt weinig. Hieraan is toe te schrijven, dat die magere, prozaïsche tronie bij Houbraken bijna niets heeft van het gevoelige portret, waar D. van der Plas en P. Schenk onder staat. Nochtans zegt A. Houbraken: "Haar Afbeeldzel is na 't Schildery van D.V. Plaas gedaan" en uit zijn vaers blijkt, dat hij deze kompozitie bedoelt. Maar hoe kan dit? A. Houbraken zegt zelf, dat (zijn tijdgenoot) David van der Plaas (lees liever: van der Plas) "op den 18 van Bloeimaent 1704 was overleden". Hij zal toch dit lijkmonument niet ontworpen hebben 11 a 12 jaar vóor de dood der beroemde vrouw! Houbraken is dus in de war geweest, of misschien was het 'overlyden van den Schryver oorzaak [ook] van deze wanorde'[†)].

Dav. v.d. Pl. is bijv. ook niet op pl. G. (verg. blz. 229), maar op pl. I, n°. 22 te zien. Alles wel overwogen, komt de waarschijnlijkste uitlegging mij déze voor, Arm. Houbraken heeft éerst het plan gehad het bekende (jongere) portret van Van der Plas voor zijn boek te gebruiken. Wellicht was het reeds geteekend in de kompozitie zoo even door mij beschreven; maar bedenkende, dat een later vervaardigd portret op dit lijkmonument beter paste, zal hij het fraayere door dit mindere hebben doen vervangen: ofschoon gelijk ik zeg, de rood-krijt-teekening oneindig beter is dan de gravure. Mijne gissing krijgt veel waarschijnlijkheid door het feit, dat op kunstige wijze de rood-krijt-kop in het medaljon *geplakt* is en dus misschien de plaats eener andere heeft ingenomen.

Op het belangrijk blad, dat ik hier beschreef, leest men ook: 'Juffrou Joanna Koerten Blok AEt. LXV'. Varianten in het lijkdicht, voorkomend bij Houbr., III, blz. 308, zijn: reg. 12 staat gedrukt 'print', 't Hs. heeft 'Zuil'; reg. 13, 'Hier', 'Ook'; reg. 17 'Ook', 'Noch'; reg. 4 v.o. 'Zerk', 'Bus'.

De slechte gravure van Jak. Houbraken is wéêr omgekeerd door J. Punt, namelijk het gedrapeerde borstbeeld der kunstenares in zijn medaljon. Het is omringd door vijf lief geteekende genietjens in wolken, en heeft tot onderschrift: J. Punt inv. et sculpsit 1734.

Verkleind gaat er nog iets uit, dat voor een portrettjen gegeven wordt (¾ rechter kaak), maar dien naam geenszins verdient.

*) III, 294.T.a.p., III, in het 'Berigt aan den Lezer'.

(27) Deze bizonderheden heb ik afgeleid uit de lofdichten op Joanna gemaakt, en uit eene belangrijke teekening, mij alweêr door de Heeren Fred. Muller & Co. geleend. Deze teekening bevindt zich onder het fraai geschreven vaers van J. Vollenhove, dat, met eenige varianten, gedrukt staat in het *Stamboek* op blz. 67-69: Een bewonderende Romein is aan een ronde tafel gezeten. Daarop staat een stapel ronde doozen. Een doos staat vóor hem en bevat een 'scheepryk' watergezicht. Een andere Romein staat met ernstigen blik bij hem, en schijnt te wijzen, wáar het gezicht naar de natuur genomen is. Een derde staat aan de vensteropening en kijkt door een *loupe* naar (schijnt 'et) een geknipten boom. Nog andere doozen liggen op den grond; in een ladenkast op den achtergrond ontbreekt eene lade. Op de kast staat een vrouwenbuuste met vele borsten (Berecyntia?). Onderschrift: UIT KLEINE ARBEIT GROTE ROEM. Een hand van voor 40 jaren schreef met potlood bij dezen *cul-de-lampe* (want het geheel is met een draperie als viniët omgeven): *J. Goeree del.*

(28) 'J'allai voir (27 Aug. 1646) l'imprimerie de Blaeu que l'on tient pour la plus belle de toute l'Europe. En effet il y avoit dix presses qui travailloient incessamment dans une longue salle basse, à un des bouts de laquelle il y a un cabinet pour les hommes de lettres et pour les correcteurs, et a l'autre sont serrées toutes les planches de géographie et de figures.... il y a aussi là-dedans toute sorte de caractères et même des langues orientales, lesquels il fait fondre chez lui. Sur cette salle est son magasin de pareille longueur.' Joly, *Voyage à Munster*, Paris 1670, aangehaald door Baudet, vermoedelijk niet uit het boek-zelf, daar hij er anders de blz. wel zoû bij gezet hebben. Het zal wel moeten zijn: Le chan. Cl. Joly, *Voyage de Munster en Westphalie*, Paris, 1672. Zie De Feller, *Biogr.*, VII, 1834, p. 9. Fil. von Zesen zegt (1664, *Beschr. d. St. Amst.*, blz. 215) van de drukkerij op de Bloemgracht het volgende: 'Auf der Bluhmen-graft befindet sich, bei der dritten brükke und dritten kwährgasse, derweit berühmte fürtrefliche Drükkerei Herrn Johan Blauens, Raths und Scheppens dieser Stadt; welche mit neun Schrift-drükker-pressen, die man nach den nahmen der neun Kunstgöttinnen genennt, und sechs Plaht- oder Kupfer-prässen, auch einer Schriftgiesserei versehen. Der gantze Bau solcher Drückerei, an der graft, mit dem beiliegendem Hause, darinnen ihr Stifter gewohnet, is 75 füsze breit; und erstrekket sich langst der Ost-seite der nebenschiessenden Kwährgasse hin (welche gleicherfals gemeltene Herrn Blauen eigentühmlich zukommet) auf 135, ja mit dem hinten angefügtem hause, auf 150'.

(29) Het uiterlijk van Adriaen Block is mij niet bekend.

(30) Ik weet niet, hoe de kennis tusschen de familiën Block of Blok en Koerten, Courten, of Coerte is aangekomen. Ook het geval op het Y is geheel verdicht.

(31) De *Holl. Mercurius*, een weekblad, verdient als ooggetuige 't volste vertrouwen voor de opgave der dagteekening van den brand. Vele geschiedschrijvers, of die er voor willen doorgaan, geven 1673 op. Bijv. Casp. Commelin (*Beschr. v. Amsterdam*, 1694, blz. 646) zegt:
'een seer royaale en treffelyke Drukkery en Magasijn van de Heer Johan Blauw, Scheepen en Raad deser Stede, is met alle de Letteren en Plaaten van de beroemde Atlas en Steedeboeken, door de vlamme by nacht in de maand January 1673 by een sterke vorst vernielt geworden.'

(32) Joh. Volkelius (of Vockenus), pred^{t} te Vorden in 1605, in 1621 in den Briel, waar hij in -25 overleed, schreef een werk De Vera religione, dat als een vervolg op een ander boek over Gods eigenschappen (van den Pred^{t} Crellius) beschouwd werd en waarvan in 1649 te Rott^{m} een holl. vertaling in 4° verscheen, beleefde het harde lot niet, dat zijn 'latynsche boeken' - exemplaren van het genoemde traktaat - ondergingen. Zij werden namelijk bij Schepenvonnis 'in de Stadts houttuin' hier ter stede 'verbrant', terwijl de drukker 'Joan Blaauw' in een boete van ƒ 1200. - werd verwezen. D^{r}. Joan liet den Schout weten, dat hij van het vonnis, voor zoo ver 't hem betrof, bij 't Hof van Helland in beroep zoû komen; maar de Heeren van den Gerechte dreigden hem met den kerker, tenzij hij 'van 't appèl afstond en de boete in 't kort beloofde te betalen, hem weigerende tijdt van beraadt.' Zoo moest hij bij handschrift beloven den Schout te voldoen. Maar een nieuw Schepenskollegie 'royeerde' 't vonnis. G. Brandt, *Dagw. der Gesch.*, Amst. 1689, blz. 32.

(33) Zie over het onderscheid van 'Admiraal- en Admiraalschapzeilen' J. ter Gouw, *Amstelodamiana*, II, blz. 395.

(34) *Het Stamboek op de Papiere Snykunst van Mejuffrouw* JOANNA KOERTEN, *Huisvrouw van den Heer* ADRIAAN BLOK. *Bestaande in Latynsche en Nederduitsche Gedichten der voornaamste Dichters.* t' Amsterdam, Voor *Rekening van de Compagnie.* 1735. Aldus luidt de titel van een in kl. 8°. uitgegeven rijmbundel. Eene andere editie in 4°. toont meer kenmerken van bij-een te zijn gebracht door Joannaas weduwnaar, ofschoon pas na zijn dood (in 1639 'by Steeve van Esveldt, in de St. Lucie-Steegh') verschenen. Er is echter geen noemenswaardig verschil in de beide verzamelingen. In de 8°.-editie ontbreekt een lang herdersdicht van Gerard Oudhof, een latijnsch lofdicht van Martinus Crellius, met fraaye holl. redaktie van Gesine Brit, en een dichtjen van K. Boon van Engelandt. Ik betreur dit minder dan de afwezigheid, in al die lofdichten, van eene draaglijke beschrijving van Joannaas kunst. Ook de opgeblazen 'Voorreede aan den

Leezer' der 8°.-editie geeft die zoo min als het hartelijker en zaakrijker inleidinkje van den quartijn. Zij spreekt van 'eene verwonderlyke en nieuwe Kunst'; zij noemt Joanna 'het wonder onzer dagen'. 'Indien het moogelyk waare', zegt ze, 'dat de groote kunstschilder Apelles, zijne voortreffelyke Tydgenooten, en de beroemde Kunstenaars van laatere eeuwen hunnen yzeren slaap mochten breeken, om te zien hoe eene behendige en kunstige hand, een stuk papier, door middel van eene schaar, kan hervormen in een onschatbaar kunstjuweel, waar by de beruchte VENUS (van Medicis?) niet kan evenaaren; 't is zeker dat zy om stryd haar de lofkroon, die zy met reden verdiend, zouden hebben geëigend.' Alle kunsten hebben een begin gehad, heet het verder, maar wie heeft immer gehoord dat er Meesters zyn geweest, om met een schaar in het papier te leeren kerven, Praalgebouwen, Riviergezichten, Kruiden, Boomen, geheele regelen, wier letters de schryf- of drukkunst overtreffen, en dat het voornaamste is een Pourtrait n a a r h e t l e v e n te snyden... Wanneer deeze Nederlandsche zon haar kunststralen begon te verspreiden, stond het alles als versuft, enz...
'Wat de Werken van deeze Kunstenares betreft, die zyn, om dus te spreeken, ontelbaar, doch die geene welke de Kunstenaars voor de fraayste achten, zyn voornamentlyk deze: De twaalf Roomsche Keizeren, overkunstig naar hunne penningen gesneeden;... Kosmus de III, is zoo voortreffelyk naar het leeven(?) gesneeden, dat de kenners betuigen, dat het kunstpenseel daar voor moet zwichten; Leopoldus, Roomsch Keizer; Petrus Alexeewitz, Czaar en Grootvorst van Moscovien. De twee Broeders en Martelaars van staat Jan en Cornelis de Witt, is een stuk dat verwonderinge baard;' [Wanneer men het aan den éenen kant zag, stelde het Joan, aan den anderen Cornelis de Witt voor] 'het Pourtrait van D^{o}. Balthazar Bekker overtreft verre het gedrukte Tafereel dat we van hem beschouwen'; [het stelde hem voor in zijn kamer] 'zoodanig is dat van Galenus Abrahamsz; Francius, en een groot getal andere, te veel om hen aan te haalen. Geheele Schilderyen der keurigste Meesters zyn door Haar overkunstig naagesneeden, waar onder uitblinkt het Y gezicht en de stad Amsterdam, door Stork geschildert.'
De Heeren De Flines (firma Blikman en Sartorius), verwant aan de familie Block, zijn in 't bezit van drie knipsels van Joanna: een lieremannetjen, vermoedelijk naar een prentjen gekopiëerd, het portret van den Keurvorst en het portret van Peter den Groote. In zonderheid dit laatste is met veel gevoel gedaan: de haren, het bont, het harnas van den Vorst zijn voortreffelijk uitgedrukt. Door het papier minder of meer glad, minder of meer harig te behandelen, bereikt zij een effekt, nog weêr van de gravure onderscheiden.
De namen der rijmende gemeente, welke in het *Stamboek* optreedt, luiden als volgt:

Abrahamsz, Gal., 77.
Allart, 181, 192.
Alphen, Van, 57.
Angelkot, 146.
Arentz, Thomas, 141.
Baerle, Van, 194.
Baggelaar, 7, 20, 124, 178.
Bekker, 8, 11.
Benavente, 150.
Benzon, 27.
Bergh, Vanden, 198.
Beuzekom, Van, 88.
Bidloo, G., 61.
Blaauw, Joan, 107.
Blankaart, 107.
Blom, 104.
Bocginger, H., 193.
Bogaert, 16, 28, 30, 108, 111, 112, 152, 153, 205, 223.
Bois, Gualth. de, 70.
Bois, Petr. du, 64.
Born. Van, 102.
Boschman, 73.
Braam, 131.
Brakel, 144.
Brandt, K., 91.
Brandt, J., 18, 99.
Brantsteen, zie 193.
Brantijzer, 197.
Brit, Gesine, 22, 37, 185.
Broekhuyzen, 18.
Bruin, Anna, geb. Insma, 49.
Bruin, C., 53, 190, 228.
Burg, Herm. v.d., 134.

Cattenburg, Van, 151, 215.
Crama, zie 190.
Dionys, zie 192, 198.
Eeke, Van, 150.
Everwijn, W^{m}, 162.
Faber, 191.
Feitama, E., 28, 115, 187, 188, 189, 218, 222.
Feitama, J., 110, 116.
Feitama, S., 114, 227.
Foucquart, 196.
Francius, 3, 4, 5, 6, 7, 8, zie 74.
Fransz Joan, 157.
Gadelle, zie 185, 187.
Garnier, Maria, 197.
Gent, van, 143.
Goede, De, 98.
Haan, De, 100.
Haes, Joan de, 220.
Halma, F., 147.
Halmael. Geertruid v., 56.
Halmael, Hend. v., 142.
Hartocht, M. de, 76.
Hasselman, 65.
Haverkamp, 6, 10, 59.
Hesselius, 17.
Hoed, 206.
Hoogstraten, D. 21, 103, 188, 210, 211, 219.
Horolt, J.H. geb. Meriaan, 47.
Hugtenburg, Van, zie 205.
J., A., 175, 179, 187, 212.
Jansen, A., 148.
Janzonius, 176.
Kaarsgieter, De, 206.
Kattenburg, Van, 90.
Kempher, 29, 81.
Leenhof, Van, 71.
Lescailje, Kath., 35.
Lip, Van der, 175.
Loef, Van der, 106.
Matthijs, Alida, 52.
Meriaan, D.M., 46.
Meriaan, Maria S., 46.
Moonen, 3, 4, 5, 74.
Nikkelen, J. van, 204.
Nispen, J. van, 151.
Nolet, 3, 4.
Noordwijk, 78.
Noppen, 66.
Norel, Jan, zie 74, 126.
Oosterwijk, 164.
Outhof, 75.
Outrein, d, 60.
Petersom, 12, 51, 117, 173, 177, 208.
Plojart, 32, 174, 179.
Ram, de, 113, 178.
Reland, 10, 15, 32.
Rutgers, 159.
Schijn, 89.
Schotanus, 11.
Sibersma, 62, 222.
Siloo, zie 205.
Smids, L., 53, 105.
Spinniker, 6, 9, 19, 26, 79.
Steen, P., 151.
Stork, zie 199.

Struyk, N., 180.
Sweerts, H., 125.
Thesing, 149.
Twijnen, 66.
Ubelman, 73.
V.V., 149.
Vast, H., 102.
Veer, de, 191.
Verkolje, zie 187.
Verrijn, 23.
Vianen, zie 207.
Visscher, P^{r}., 165.
Vollenhove, 5, 7, 9, 10, 18, 67.
Wateringe, 160.
Wellekens, 123.
Welsing, 208.
Zonhoven, Van, 95.
Zweerts, Korn. 128, 229.

Om onze betrekking tot Joan Blaeu vinde zijn koude rijmtjen hier een plaats:

Aan de geest- en kunstryke
Juffrouw
Joanna Koerten.

‘Toen ik de gunst had van uw kunstzaal te beschouwen
Dacht ik: wat brein zal oit uw wonderschaar ontvouwen
En toonen wat uw geest en juistgevormde hant
In kracht vermag, bestiert door oordeel en verstant,
Om zelf Natuur op 't schoonste in al haar deftigheden
Zoo stip te volgen, dat aan d' allerminste leden
En trekken van 't gelaat niets mangelt in 't papier,
Maar alles voorkomt met een' ongemeenen zwier.
Wie kan, Joanne, uw' geest naar eisch en waarde looven?
Uw schaarkunst gaat den roem van anderen te boven.’[*)]

Een van de beste gedichten is wel dat van D^{s}. Kasper Brandt, Geeraardtsz^{o}. Het luidt als volgt:

De Papiere Snijkunst
van
Juffr. Joanna Koerten,
Huisvrou van
S^{r}. Adriaen Blok.

Een ander roeme op kunstgebouwen
  Van wit arduin of marmersteen,
Of gae de wonderen beschouwen
  Van Memfis, Romen of Atheen,
Of late geest en oog verdoolen
In naeldenspitsen en Mausolen,
  In beeldtwerk, kunstig uitgehaelt,
Of in Apelles verfpannelen
  Waer in 't vernuft des Meesters straelt,
Gevolgt van Rafelsche penselen,
  Mijn Zangnimf stelt haer toon en snaer
  Op 't kunstwerk van JOANNAES schaer.
Wat ziet het oog hier kunstpapieren!

Hier komt een tiende Kunstgodin
Den Yparnas met lof versieren,
En neemt het hart des Amstels in
Met verweloze schilderijen,
Die 't oog bedwelmen en verblijen.
De kunst, besteet aen klene stof,
Te kost geleit aen dunne blaêren,
Verwerft te grooter gunst en lof,
En tart d' aloude kunstenaren.
Hier werkt de snijschaer ruim zoo eel
Dan 't alderfijnste verfpenseel.

Bedrieg ik my, of zijn het droomen?
Verandert hier een Circes handt
't Papier in vogels, bosschen, boomen
Of schepen met hun staende wandt?
De Fenixschaer laet zig in 't knippen
Geen tougereedschap hier ontglippen.
Hier vreest het ooft- en bloemfestoen.
Geen bitse worm, die 't hart zal knagen,
Geen barre koud' of herf[s]tzaizoen.
Geen felle storm, in 't zeil geslagen,
Geen holle zee dreigt hier de KNIP[*)]
Bewaert voor barning, strant en klip.

De wiskunst kan hier wond'ren werken:
De vlugge tekengeest, zeer hoog
Gevlogen, laet alom zig merken
Vol kragts en zwiers, terwijl het oog
Der snedigsten staet opgetoogen:
Hier wordt een Zeuxis zelf bedrogen;
Hier zwijgt de Voorspraek van 't Gemeen.
De Cicero der vrije Landen
Staet hier gekorven en gesneên,
Gesneden, maer door zachter handen,
Dan op het Haegsche moortschavot:
JOANNA gunt hem beter lot.

Zy eert den trouwen Staetsbeschermer,
Zy vlecht hem een papiere kroon
Tot dat hem Hollandt eens in mermer
Op 't Statenhof vol pracht vertoon'.
Wien zien w' ook in 't verschiet herleven?
Den Ruwaert, die den Teems deê beven,
Zijn Broeders eer- en rampgenoot,
Gerukt, ter neêr geploft van 't kussen,
Gesleurt, vermoort om met zijn doodt
De wraeklust van het graeu te blussen.
Dus blinkt hier 't ed'le Broederpaer
Ontworsteld al hun lijfsgevaer.
ô Kunstschaer, ô begaefde ving'ren,
Waer ruktge mijnen geest niet heen,
Wie zou niet op uw' werk versling'ren?
Hoe levend treft ge hier GALEEN!
Gy, zelfs vergangbaer en bederflijk,
Maekt uwen Zielärts hier onsterflijk.
Heer BEKKER zelf, om zijn bestaen
En vrije pen van stoel gedreven,
Zal door uw kunst, zoo lang de maen

Haer ronden sluit, op 't aerdtrijk leven,
En roept, van bygeloof gantsch vry,
JOANNA tovert aen het Y[*)].

MDCXCIV.

Behalve de vaerzen dezer auteurs, in het *Stamboek* opgenomen, bestaan er nog (veelal in uitmuntend schoonschrift van Gadelle en Van der Hey) door A.v. Diephout, J. Danburg, G. Pancras, een Oosterling (met bijgevoegde vertaling) en de hier volgende:

Op het Uytneemend Konstig Papiere Snijwerk van juff[r]

Joanna Koertē.
Dat Rome roeme op Konstpenceel
Deez Snijkonst is nogh ruym zoo eêl
Die wedersijts verbeeld naar 't Leeven[†)]
Sy moet de Schaer den Lofkroon geeven.

Gadelle scripsit.

A La Louange de Mademoizelle Anna Koerten et de ses merveilles de papier.

KOERTEN de ses subtils ciseauz
avecque du papier imite la Nature:
elle dispute a La sculpture
aux arts parents de la peinture,
tous les traits delicats et beaux.
Les voyageurs ici admirent des canaux;
d'orgueilleux Batiments; Mille flottans chateaux;
et sortis de h o l l a n d e , ils vantent leurs voyages;
mais s'ils n'ont de Koerten vu les rares ouvrages
ils ont des païs-bas Le prodige oublié,
et d'AMSTERDAM leur oeil n'a vu que la moitié.

Le 5 du mois de May 1694.
Pierre Marin.

J. van Petersom leverde eene hollandsche redaktie van deze denkbeelden; het Fransche schijnt niet te min het oorspronklijke.

(35) Bernardus de Bosch (*Dichtl. Verlustigingen*, Amst. 1742, I, blz. 306.) zegt van M[r]. Laurens Bake:

‘ô Bake! al zyt gy lang ter starren ingevloogen,
Uw Dichtgeest leeft op aarde in onnavolgbre taal.’

1737.

(36) Ik weet niet, of iemant Joanna Koerten ooit heeft waargezegd; even min of zij den zich noemenden Joh. Michaël Cichala gekend heeft. De persoon, die onder dien naam verschillende landen van Europa heeft bezocht, was uit christelijke onders te Trogovisti, in Wallachije, geboren, en stond in de gunst van Matthias, Waiwood van Moldavië. De Fransche geschiedschrijver J.B. Rocoles geeft, in zijn werk *Les fameux imposteurs*, aangehaald door L. Moréri, omtrent hem de volgende bizonderheden. De Waiwood zond den schranderen knaap met zijn Rezident naar Konstantinopel. Na Matthias' dood kwam hij in zijn vaderland te-rug, waar hij een aanzienlijken post hoopte meester te worden. Hierin te-leur-gesteld, keerde hij heimlijk naar Turkije en omhelsde het Mohammedanisme. Van toen af bereisde hij verschillende landen, waar men zijne lotgevallen niet kende; hij gaf zijne levensgeschiedenis uit, vol valschheid en bedrog. Hij zegt, dat hij afstamde van den zoon des beroemden Burggraven Cichala in Sicilië, die door de Turken zoû gevangen gemaakt zijn in 1561. Hij zegt, dat toen vader en zoon gekerkerd waren door de Turken, de zoon Scipio, om te behagen aan Soliman II, den tulband aanvaardde, tot de eerste staatsambten werd beroepen, en de Sultane Canon Salié tot vrouw kreeg, dochter van Sultan Achmet en zuster van Osman, Amurat IV en Ibrahim (den vader van den in 1680 regeerenden Keizer). Hij noemt zich de zoon dier Sultane, verhaalt hoe hij Onder-Koning werd van 't Heilige Land, Soeverein v. Babylonië, Karamanië, van Magnesia en vele andere groote Rijken en eindelijk onderkoning van Trebisonde en Generalissimus der Zwarte Zee. Hij voegt er bij, dat hij heimelijk

uit Moldavië de wijk nam, dat hij vervolgends in het leger der Kozakken overging; van daar in Polen; waar Maria van Gonzaga hem overhaalde zich in de kathedraal van Warschau te laten doopen[*)] Hier werd hem de naam des Apostels Joannes en later die van Michaël gegeven (bij zijn Vormsel). Sedert deed hij twee reizen naar Rome, waar hij door de Pausen Alexander den VIIe en Clemens den IXe goed ontvangen werd, Daartusschenbeide vond hij nog aanleiding in 's Keizers leger tegen den Sultan Mahomet te vechten. Later trok hij naar Venetië en eindelijk naar Parijs, waar hij door den Koning en het Hof zeer goed ontvangen werd, bizonder door den Groot-Prior van Frankrijk, den HEerw. de Souvré. Engeland was hem minder fortuinlijk. Daar aan het Hof verschenen, was er een hoog geplaatst persoon, die hem herkende voor den Walachijer, dien hij in Weenen ontmoet had. Een edele Pers, die insgelijks in Engeland was, bevestigde de beschuldiging van bedrog, tegen hem ingebracht. Deze stelde de geschiedenis van het geslacht Cichala aldus voor:
Scipio Cichala had maar twee zonen, toen hij, met den naam van Sinan Bey, den tulband aanvaardde. Zijn oudste zoon heette Ali, de andere Mahomet. De jongste was volstrekt niet op regeeren gesteld en verzelde den Sultan veelal bij zijne uitspanningen. Hij bleef in gunst onder Achmet, Osman, Amurat en Ibrahim, en niet minder onder Mahomet IV. Hij kreeg verschillende hooge posten, maar stierf omstreeks 1658. Men ziet dus hieruit, dat er in de geschiedenis geen plaats is voor onzen Mahomet Bey, die dan ook door Rocolles zonder deernis onder *de beruchte bedriegers* geplaatst wordt. Zie L. Moréri, *in v.* C i g a l e .

*) Volgends den Holl. Mercurius zoû hij in Andwerpen gedoopt zijn. Zie Aant. 7.

De wedergeboorte van Nederland. (*Vervolg van blz.* 75.)

V. De regeeringsvorm.

Wij slaan de Grondwet open, om, ingelicht door de beraadslagingen der Commissie, de omtrekken van het Staatsgebouw der Vereenigde Nederlanden te leeren kennen. Een onderwerp, dat bij het bespreken van den adel en de ridderschappen, bij de beschouwing van stad en land hier en daar door ons aangeroerd, eene meer opzettelijke behandeling vereischt. Toen de Commissie aan het werk toog, stond ééne zaak vast: de Souvereiniteit gevestigd in het Huis van Oranje-Nassau. Het Monarchaal beginsel werd gehuldigd. De Souvereiniteit zoude bij erfopvolging overgaan en de Maxime van het Fransche Regt: le Roi ne meurt jamais, zoude, zeide Hogendorp[1], ook hier regtens zijn. De troon dus geen oogenblik ledig en de orde in den Staat dus nimmer door eenig tusschenbestuur in gevaar gebracht. Wie zoude echter geroepen zijn, den opengevallen troon te bezetten? Hogendorp - en dit kon op zijn standpunt niet anders - knoopte de erfopvolging vast aan de opdracht van het Erfstadhouderschap, aan de regeling van 1747. Het waren de afstammelingen van Willem IV, die achtereenvolgens door hem tot den troon werden geroepen. Ook de Commissie, in overleg met den Souvereinen Vorst, volgde dit voorbeeld. Zij werkte alleen uit of vulde aan, wat in de schets slechts was aangeduid of daarin was vergeten. Allereerst werd geroepen het Stamhuis van Oranje-Nassau, waarvan de Prins op dat oogenblik het hoofd was. Hij, die als eenig overgebleven zoon van Willem V, den eenigen zoon van Willem IV, onder den naam

1 Algemeene gronden der Constitutie, I, art. 2.

van Willem VI Erfstadhouder zoude zijn geworden. Zoolang er loten waren uit dit huis, bleef de troonsopvolging er binnen beperkt. Daarna eerst kwam de dochter van Willem V, de douairière van Brunswijk-Luneburg; eindelijk nog het huis van Nassau-Weilburg, gesproten uit de dochter van Willem IV. Binnen elk dier drie huizen zoude de erfopvolging geregeld worden naar het beginsel van eerstgeboorte en representatie, terwijl de vrouwen en hare afstammelingen eerst geroepen werden na afsterving van het mannelijk oir, d.i. van de mâles par males, van de agnaten van het mannelijk geslacht. Dit erfrecht der Duitsche vorstenhuizen had ook bij de opdracht van het Erfstadhouderschap tot voorbeeld gediend.

De grootheid heeft echter hare schaduwzijde. De leden van het Stamhuis, dat tot den troon geroepen was, waren, wilden zij hunne kinderen het recht van opvolging verzekeren, niet vrij in de keuze eener vrouw, maar moesten voor het aangaan van een huwelijk de toestemming erlangen niet alleen van den Souvereinen Vorst, maar tevens van de vertegenwoordiging des volks: de Staten-Generaal. Eene bepaling, die niet zoo zeer haren grond had in de vrees, dat de tot den troon geroepene een huwelijk zoude aangaan zijner onwaardig, als wel in redenen van Staat, die eene nauwere verbintenis met een of ander Stamhuis zouden kunnen doen ontraden[1].

Er was dus bij deze regeling weinig gevaar, dat de troon ledig zoude staan bij gemis van een opvolger. Mocht al - zooals later bleek het geval te zijn, de zuster van den Souvereinen Vorst, de douairière van Brunswijk-Luneburg, ongehuwd en kinderloos sterven - mocht zelfs de Voorzienigheid het huis van Oranje-Nassau niet in wezen houden - ook dan nog bleef het huis van Nassau-Weilburg over voor de opvolging in de Souvereiniteit. En zelfs voor het geval dat dit Huis mocht ontbreken, had de Grondwet gezorgd door aan den Souvereinen Vorst en de Staten-Generaal de benoeming van een opvolger op te dragen. En hierbij bleef het niet. Wanneer bijzondere omstandigheden verandering in de troonsopvolging wenschelijk maakten kon de Souverein, in overleg met de Staten-Generaal, daartoe besluiten. Eene bepaling, die, voor het eerst voorkomende in de Redactie van 28 Februarij 1814, ook daarom van gewicht is, omdat zij aantoont, hoe niet, zooals volgens het oude Duit-

1 v. Maanen, Aanspraak aan de notabelen, bij Metelerkamp a.w., blz. 110.

sche Staatsrecht het geval was, de kroon beschouwd werd als een eigendomsrecht der dynastie, als een fidei-commis, dat alleen met toestemming der eventueele rechthebbenden hun kon worden ontnomen, maar hoe de kroon aangemerkt werd als een in 't algemeen belang opgedragen publiek recht, dat rustte op de Grondwet, en ook door verandering van die Grondwet aan een ander kon worden toegekend.

Voor de duurzaamheid der Monarchie was dus naar eisch gezorgd. De aard der Monarchie brengt naar de algemeen aangenomen zienswijze mede, dat de Vorst boven allen uitsteekt, boven allen schittert; dat tegen hem, als het hoofd der samenleving, door allen wordt opgezien. Dit alles vereischt, dat die Vorst toegerust zij met middelen, voldoende om zijnen staat luisterrijk op te houden. Men was daarvan, toen de regeling van 's Vorsten inkomen aan de orde kwam, overtuigd. Er was bovendien ééne omstandigheid, die er toe medewerkte, om den Vorst een hooger inkomen toe te kennen, dan anders met het oog op de benarde financieele omstandigheden dier dagen wellicht het geval zoude geweest zijn. Had de Revolutie, had de tierceering der schuld door Napoleon eene bres in veler financiën geschoten, het huis van Oranje was niet het minst in zijne hulpbronnen gekortwiekt. Ik bedoel de verbeurdverklaring hunner goederen binnen het grondgebied der Republiek gelegen, door de Franschen in 1795 als eene buit beschouwd en door hen afgestaan aan den Staat. Toen men eindelijk, in overleg met den Souvereinen Vorst, het inkomen der Kroon bepaalde op de voor die dagen aanzienlijke som van anderhalf millioen, was het de bedoeling, die som voor een deel te beschouwen als eene vergoeding voor het nadeel door het Vorstenhuis bij en door de omwenteling geleden.

Zoo werd dan de Monarchie hier te lande gevestigd. De *nervus rerum* zoude haar niet ontbreken, waar het de vraag was haren luister op de bevolking te doen afstralen. Het recht van den Souvereinen Vorst, om niet alleen Ridderorden uit te deelen, maar ook om zijne onderdanen in den adelstand te verheffen, wat hem maakte tot de bron van alle eer, stelde hem bovendien in de gelegenheid, zich te omringen van mannen, uitblinkende boven hunne medeburgers en geschikt om de decoratie der Monarchie te zijn.

Kon men nog iets meer wenschen? Ja, ééne zaak ontbrak nog aan den luister der Souvereiniteit. De Vorst moest zich

voorloopig tevreden stellen met als *Koninklijke Hoogheid* te worden aangesproken. Het woord *Majesteit* was nog niet voor hem weggelegd. Het tijdstip was nog niet aangebroken, waarop de Goden dezer aarde hem als hun evenknie zouden erkennen, het geneiligde karakter van het Koningschap ook het zijne zou zijn. Doch alle hoop bestond, dat Noord en Zuid met elkander zouden worden vereenigd en de Koningstitel dan een deel zou zijn van den bruidschat, dien België hem zou aanbrengen. Tot zoolang bleef hij den naam dragen van *Souvereine Vorst*, een naam, waarbij het de vraag is, of hij niet meer eene bevoegdheid aanduidde, dan wel als een eigenlijke titel, in het verkeer der volkeren erkend, kon worden aangemerkt[1].

Tot dusver treedt ons de Monarchie te gemoet als instelling, bestemd om te schitteren, bestemd om op de verbeelding der natie te werken. Wat zoude echter hare eigenlijke taak zijn? Wat zoude de Vorst doen, wat zoude zijne macht zijn, vergeleken met die van de andere organen van den Staat? Immers bij ons werd niet overgenomen het monarchale beginsel in dien zin, dat Monarch en Staat met elkander vereenzelvigd werden; dat de Vorst met Lodewijk XIV zoude kunnen zeggen: l'Etat c'est Moi; dat - zooals ook in Engeland het geval is, de Staat zoude opgaan in den Vorst. De Grondwet toch onderscheidde den Staat der Vereenigde Nederlanden van den Souvereinen Vorst[2]; de laatste was een orgaan van het, hoewel onzichtbare, toch bestaande lichaam. Hij was echter niet dat lichaam zelf. Welke nu was zijne macht in dat Staatswezen? Wij zien die allen - ook Hogendorp - eenstemmig daarin, dat de diplomatie, de defensie en de financien in zijne hand vereenigd moeten zijn. De geschiedenis van de Republiek der Vereenigde Nederlanden had het voor elk en een iegelijk duidelijk gemaakt, welke nadeelige gevolgen verbonden waren aan het gemis van eenheid en diensvolgens van kracht bij het bestier der buitenlandsche betrekkingen, bij de beschikking over land- en zeemacht, en over de geldmiddelen. Zoo ergens centralisatie noodig was, zoo was dit hier. Zoo ergens moest hier de Souvereiniteit der gewesten overgaan in eene gemeen gemaakte macht. Maar

1 Verg. ‘Gijsbert Karel van Hogendorp in 1813’ in den Nederlandschen Spectator van 13 Mei 1876.

2 Art. 106 Gw.: De Hooge Raad oordeelt over alle actiën, waarin de Souvereine Vorst, de Leden van het Vorstelijk huis of de Staat als gedaagden worden aangesproken.

evenmin wenschte men in het bestuur van de koloniën en de bezittingen van den Staat in andere werelddeelen terug te keeren tot het stelsel der compagniën - zonder dergelijk tusschenlichaam werd het bestuur daarover geplaatst in handen van den Vorst. En terwijl Hogendorp - zooals wij boven[1] gezien hebben - ten opzichte der Justitie nog voor een deel het oude wilde herstellen, de Rechtspraak niet wilde ontdoen van alle privaatrechtelijke bestanddeelen, bleef toch ten slotte met aller toestemming het beginsel gehandhaafd, om in die Rechtspraak niets anders te zien dan een tak van bestuur, uitgeoefend namens den Souverein en toevertrouwd aan beambten door hem aangesteld. Zoo was de volheid der Executieve Macht - om Hogendorp's woorden te gebruiken[2] - toegekend aan den Souvereinen Vorst. Hieronder was zelfs begrepen het recht van oorlog en vrede, het recht om tractaten te sluiten, onverschillig welke hun inhoud mocht zijn. Maar bovendien deelde de Vorst met de vertegenwoordiging des volks, met de Staten-Generaal de wetgevende macht. De leer der elkander in evenwicht houdende machten, door Montesquieu aan Europa gepredikt: de leer van de scheiding der wetgevende en uitvoerende Macht, elke aan een afzonderlijk orgaan toevertrouwd, was niet meer in eere. Begreep men, dat Hij, die aan het hoofd van den Staat stond, ook 't best in de gelegenheid was, de richting aan de wetgeving te geven, dat hem alleen de voldoende middelen ten dienste stonden, noodig om als grondslagen voor doeltreffende wetten te dienen? Moge ook al Hogendorp, en op zijn voorbeeld de Commissie, aan de Vertegenwoordiging het recht om wetten voor te stellen, behoudens eenige uitzonderingen[3] niet hebben onthouden, de Grondwet toonde genoegzaam aan, dat men het initiatief in den regel verwachtte van den Souvereinen Vorst. Het formulier voor de afkondiging der wet, in de Grondwet opgenomen, ging van het denkbeeld uit, dat de Vorst de wetgever was, die met gemeen overleg der Staten-Generaal *goedvond* en *verstond*, eene wet uit te vaardigen.

Het lichaam, waaraan niets werd toegekend dan een aandeel in de wetgevende Macht, ontleende den naam en den vorm aan het machtige collegie van de Republiek der Vereenigde Neder-

1 II, blz. 72-73.
2 Algemeene Gronden van de Constitutie, H. I, art. 1: ‘De volheid van de Executieve magt aan den Vorst’.
3 Art. 8, 9, 43, 58, 126 der Grondwet.

landen. De Staten-Generaal herleefden - alleen werden de leden van Hun Hoog Mogenden gedegradeerd tot Edelmogende Heeren. Zij herleefden als één lichaam; aan het Tweekamerstelsel werd door niemand gedacht. Zij zouden even als vroeger worden gekozen door de Staten der provinciën, Maar behalve in naam, in vorm en in bron was er weinig of geene overeenkomst. Het waren niet meer de lasthebbers der Souvereine gewesten, maar de zelfstandige Vertegenwoordigers van het geheele Nederlandsche volk. Ja, welk eene klove lag er zelfs tusschen de Staten-Generaal van de Grondwet van 1814 en het collegie, hetwelk Hogendorp zich had geschetst, toen hij na de omwenteling van 1795, ambteloos en verdrietig, zat te mijmeren over de wijze, waarop - wanneer eens de Revolutie overwonnen was - de Unie moest worden hervormd. Toen ik hierboven[1] de opdracht der Souvereiniteit aan den Prins besprak, wees ik er reeds op, dat Hogendorp in 1795 eene hervorming van het Staatsbestuur met het behoud van het Republikeinsch karakter mogelijk en wenschelijk achtte. Ook nog in 1799[2] staan in de door hem ontworpene herziene Unie van Utrecht de Staten-Generaal aan het hoofd van den Staat, aan het hoofd van de door de Staten der provincie af te stane, gemeen gemaakte macht. Aan de Staten-Generaal het recht, niet alleen om oorlog te verklaren, maar ook om tractaten te sluiten, aan deze de beslissingen der geschillen tusschen de provinciën, aan deze de regeling der financiën. En voor zoover die door de provinciën afgestane, gemeengemaakte macht door anderen zoude worden uitgeoefend, zoude dit toch geschieden op naam der Staten-Generaal. Dit was het geval met den Erfgouverneur, Kapitein en Admiraal-Generaal der Vereenigde Nederlanden, met den Raad van State, met den Hoogen Raad. En al kende Hogendorp de onschendbaarheid aan den Erfgouverneur toe, deze werd toch niet de Souverein. Hij zoude voorzitten èn in de Staten-Generaal èn in den Raad van State, het Collegie, waaraan met den Erfgouverneur de uitvoerende of besturende macht was opgedragen. Op deze wijze zoude de oude Constitutie van de gebreken gezuiverd worden, waaronder de Republiek had geleden; op deze wijze zoude er voldoende gezorgd worden voor de Eenheid in het Algemeen Bestuur; immers al mochten ook de provinciën hare Souvereiniteit be-

1 I, blz. 433.
2 Gedenkschriften, III, blz. 175.

houden, al mochten ook de Staten-Generaal door de Staten der provinciën gekozen worden, de leden van dit Collegie zouden, aan geene lastbrieven gebonden, toch zelfstandig zijn in de uitoefening der bondgenootschappelijke Macht, en voor zoover noodig zoude dit klem en kracht vinden in den Hoogen Raad, met de handhaving der Unie door de Constitutie te belasten. Van eene inrichting als deze moest Hogendorp afstand doen, zoodra hij tot het monarchale beginsel bekeerd was, en de Souvereiniteit der provinciën op den Vorst zoude worden overgedragen. Zal men daarom zich er over verwonderen, dat desniettegenstaande in de schets van Hogendorp sporen zijn overgebleven van die vroegere zienswijze, zijne Staten-Generaal nog niet geheel strookten met het monarchaal beginsel, zooals dat werd aangekleefd door hen, wien, als er van monarchie gesproken werd, de monarchie van Napoleon voor den geest kwam. Wanneer men de beraadslagingen der Commissie leest, dan is het vooral van Maanen, die waarschuwt tegen de republikeinsche denkbeelden der schets, die zegt: ‘zoo iets is ongevoegelijk in eene Monarchie’; die uitroept: ‘als dit doorgaat, is het monarchaal beginsel weg’. Dientengevolge zien wij dan ook meer dan eene bepaling der schets, die hare verklaring vindt in de herinnering aan de oude Republick, in de Grondwet niet overgenomen. De Staten-Generaal zouden ook volgens de schets (art. 28) anders dan op het bij de Grondwet bepaalde tijdstip niet bijeenkomen, tenzij op beschrijving van den Souvereinen Vorst: waren zij echter bijeen, dan zoude, volgens Hogendorp, het goedvinden der Staten-Generaal vereischt worden, om hen weder te doen uiteengaan (Art. 33). Art. 65 der Grondwet daarentegen stelde dit laatste geheel en al ter beslissing van den Souvereinen Vorst. De Staten-Generaal waren Zijn Raad; waren het Collegic, dat hem bij de wetgeving ter zijde stond, dat niet alleen door hem in beweging gesteld werd, maar ook op zijnen wenk weder stilstond. Waar de Staten-Generaal door art. 34 der schets geroepen werden, de tusschen provinciën ontstane geschillen in der minne bij te leggen, daar gaf art. 48 der Grondwet aan den Souvereinen Vorst de bevoegdheid, die geschillen, van welken aard ook, administrative of rechtsgeschillen, in eerste en laatste instantie te beslechten. Er is nog eene andere bepaling der schets (art. 29), die uit hetzelfde oogpunt de aandacht trekt. Wat is op het monarchaal standpunt natuurlijker, dan dat het hoofd van den Staat, terwijl het de begrooting

van uitgaven opmaakt en aan de goedkeuring der Vergadering onderwerpt, tevens nagaat en voorstelt, uit welke middelen die uitgaven zullen worden bestreden? Neen, zeide Hogendorp, het is het best, dat het volk zich zelf belaste. En wanneer men hem op de practische bezwaren wees, die uit de overlating dezer zaak aan de Staten-Generaal moesten voortvloeien, antwoordde hij, dat de minister van financiën wel altijd lid van de Staten-Generaal zoude zijn, en dus voor het opmaken eener voordracht zoude kunnen zorgen. Het gelukte hem echter niet de meerderheid te overtuigen. Want werd eerst al de redactie slechts in zooverre veranderd, dat de kwestie in 't midden werd gelaten, ten slotte bepaalde toch de Grondwet, dat eene voordracht over de middelen zoude worden ingediend en bleef dus het initiatief van de regeling der geldmiddelen geheel in handen van den Vorst[1].

Maar, behalve de bepalingen, rechtstreeks met het monarchaal beginsel in strijd, waren er bovendien andere, die het vermoeden wettigen, dat Hogendorp in de Staten-Generaal nog iets meer zag, dan een lichaam, geroepen om wetsontwerpen goed te keuren en wetsvoorstellen te doen. Deze gissing kwam bij mij op onder de overweging der vraag: waarom Hogendorp, met afwijking van het bepaalde in de constitutiën van 1798, 1805 en 1806, in art. 38 der schets het lidmaatschap der Vertegenwoordiging openstelde voor de Ministers, de Staatsraden enz., in een woord voor de hoogste dienaren van den Staat. Of was dit alleen om, zooals hij het in zijne Aanmerkingen[2] uitdrukte, de Staten-Generaal te zien samengesteld uit de bloem der natie; niet omdat hij van oordeel was, dat de dienaren der Besturende Macht in de Staten-Generaal ook nog eene taak te vervullen hadden? In de Commissie had men er niet recht vrede mede, doch na eenige oppositie werd toch Hogendorp's beginsel gehandhaafd[3]. Eene andere bepaling wijst echter met meer zekerheid op de oude Republiek. Ik bedoel de herstelling van het ambt van Raadpensionaris, door Hogendorp gewild, de Raadpensionaris, die door den Souvereinen Vorst uit eene door de Staten-Generaal opgemaakte

1 Schets art. 29, 2e zinsnede: ‘Zij’ (de Staten-Generaal) ‘wijzen vervolgens de middelen aan, waaruit die uitgaven moeten gevonden worden.’

Redactie van 4 Januari 1814, 2e zinsnede: ‘De Staten-Generaal delibereren vervolgens over de middelen, waaruit de uitgaven zullen genomen worden.’

Redactie 28 Febr. 1814, 2e zinsnede (Grondwet art. 70: ‘Zij raadplegen vervolgens over de *voorgeslagen* middelen tot vinding van dezelve (de uitgaven)

2 Metelerkamp a.w., blz. 51.

3 Not. v. Maanen van 1 Maart 1814.

nominatie voor vijf jaren zoude worden gekozen, die aan het hoofd van dit collegie zoude staan. Hij kon lid der Staten-Generaal zijn; noodig was het echter niet (art. 36-38 der Schets). Het is duidelijk, dat de Commissie geen weg wist met dezen Staatsdienaar. Wat zoude hij doen? De leden werden niet veel wijzer door Hogendorp's woorden: ‘deze Raadpensionaris is hetzelfde, dat hij was in de provincie; men heeft hem van de Provinciale Staten in de Staten-Generaal overgebracht om den eerbiedwaardigen naam te behouden.’ Was het dan alleen om den naam te doen? Neen, want hij moest, volgens Hogendorp, dienen, om ‘een concert en communicatie te hebben tusschen de vergadering en den Vorst’. ‘Hij moest ministerieele functiën uitoefenen’. Maar waarin zouden zij bestaan? Elout zeide: ‘wat kan de president of Raadpensionaris te doen hebben? de voordragten aannemen van den Vorst, in deliberatie brengen en te concludeeren. Item omtrent de voordragten der leden. Als de conclusiën genomen zijn, is alles afgedaan. Hiertoe borneren zich de functiën van den moderator en die man behoeft geen lid van het Gouvernement te zijn, want de Vorst zal zijne wetten door Commissarissen doen voordragen of aandringen. Wanneer nu die moderator zou zijn een minister, dan obsteert, dat of wanneer zijn Ministerie lang duurt, hij gevaarlijk wordt voor den Souvereinen Vorst, of wel dat hij niets anders wordt dan de manus ministra van den Princeps, dat ook niet deugt.’ ‘Dit alles’, zoo eindigde Elout, ‘permoveert mij tot een President. De Raadpensionaris van Holland was een ander wezen; hij en de Griffier der HH. Mogenden waren in effecte de Staats-Ministers; dit was toen noodig, om Holland invloed te geven, nu niet meer’. Hogendorp moest dan ook zien, dat zijn voorstel, waaraan hij, naar men meent[1], ook om persoonlijke redenen veel schijnt te hebben gehecht, door de meerderheid verworpen werd. Met zeven tegen vijf stemmen werd besloten, dat er niet zou zijn een ministerieel ambtenaar, de functiën van Raadpensionaris uitoefenende, maar een president met de gewone presidiale attributen (art. 66 Grw)[2]. En

1 De Bosch Kemper, Staatkundige Geschiedenis van Nederland tot 1830, blz. 414.
2 Voor een ministerieel ambtenaar stemden:
Hogendorp, v. Lynden, Lampsins, Repelaar, v. Imhoff.
Tegen: v. Zuylen, Aylva, Humalda, Heerdt, Elout, Roëll, v. Maanen. - Not. v. Maanen, 5 Januarij 1814.

alzoo werd de staf gebroken over eene instelling, die door het nevelachtige van haar karakter, gepaard met het prestige van den oud-republikeinschen naam, eene belemmering had kunnen worden in het monarchaal Staatsbestuur, vooral dan, wanneer Hogendorp zelf met dat ambt bekleed zou zijn geworden[1]. Wanneer wij in de Gedenkschriften van Hogendorp lezen[2], dat onder de oude Republiek het bestuur in handen was van lieden, aan welke de constitutie de macht niet gaf; wanneer hij daarop wijst als een der gebreken van die bondgenootschappelijke Regeering, dan komt de vraag bij ons op: of hij niet gevaar liep op dezelfde klip te stranden door niet alleen de Staten-Generaal te willen maken tot eene vergadering van de hoogste Staatsdienaren, maar vooral door een ambt in 't leven te roepen, als dat van Raadpensionaris, wiens werkkring onbepaald was, doch die na den Souvereinen Vorst de eerste positie in den lande zou innemen.

Onder den invloed van de beraadslagingen der commissie werd dus het karakter der Staten-Generaal beter in harmonie gebracht met de monarchale beginselen. Zij waren, zooals v. Maanen het in zijne Aanspraak uitdrukte, ongerechtigd om deel te nemen aan de Uitvoerende Macht. Of zooals hij het in de commissie[3] had gezegd: ‘de Regeering moet bij ons geheel bij den Vorst zijn, en alleen de Wetgevende Macht door hem met de Staten-Generaal gedeeld worden.’ De Souvereine Vorst dus vrij in de behartiging der algemeene belangen, mits zich houdende binnen de grenzen der wet. Bij de beschouwing van de macht van den Vorst komt echter de vraag op: wat verstond men in 1814 onder Wetgevende Macht? Waar lagen de grenzen tusschen de wet aan de eene en tusschen de macht van den Souvereinen Vorst aan de andere zijde? Thorbecke[4] heeft er op gewezen, hoe de Grondwet van 1814 niet, zooals later die van 1815 (art. 105), de uitdrukkelijke bepaling inhield, dat de Wetgevende Macht door den Souvereinen Vorst

1 Men herinnert zich, dat Hogendorp na de aanneming der Grondwet benoemd werd tot Vicepresident van den Raad van State, een ambt in de Schets onbekend, doch tot de instelling waarvan de Souvereine Vorst bij art. 32 Grw. de bevoegdheid erlangde. Het was op verlangen van dezen, dat deze bepaling in de Grondwet werd gelascht. (Not. v. Maanen, 4 Febr. 1814.) Was dit eene vergoeding voor het ambt van Raadpensionaris?

2 III, bl. 96.

3 Not. v. Maanen, 29 Dec. 1813.

4 Aanteekening, I, blz. 282.

en de Staten-Generaal gezamenlijk werd uitgeoefend; hoe de bepaling ook van de schets (art. 14) er aan ontbrak, volgens welke zonder beider goedkeuring geene wet bestond; ik meen echter, dat men hieraan niet te veel moet hechten, daar uit de voorschriften der Grondwet van 1814 in haar onderling verband duidelijk volgt, dat eene wet beider samenwerking vereischte. Wat echter meer van belang schijnt te zijn, is de onbepaalde uitdrukking van: *daden der souvereine waardigheid*, zoowel in de schets (art. 5) als in de Grondwet (art. 32) te vinden. Volgens Hogendorp zoude de Vorst die daden plegen in den Raad van State, het collegie, hem als adviseur ter zijde gesteld. Volgens de Grondwet zoude de Vorst kunnen volstaan met die daden bij dat collegie in overweging te hebben gebracht; hij behoefde dus niet meer in den Raad daarvoor tegenwoordig te zijn, zooals Hogendorp schijnt te hebben gewild. Wat behoorde nu tot het terrein der wet, wat tot dat van de daden der souvereine waardigheid? Zoude de gissing zoo verwerpelijk zijn, dat, overal waar de Grondwet niet uitdrukkelijk eene wet voorschreef, de souvereine vorst zoude meenen te kunnen volstaan met het onderwerp bij besluit te regelen? Eene gissing, die aan waarschijnlijkheid wint, wanneer men èn zich herinnert, dat men onder den Keizer aan de decretenregeering was gewoon geraakt, èn bij de lezing van het Staatsblad van 1814-1815 ontwaart, hoe menig besluit is genomen daar, waar men eene wet zoude hebben verwacht.

Er is nog een punt, waarop voor het recht verstand van de Macht van den Vorst de aandacht behoort te worden gevestigd. Ik bedoel de regeling der financiën: de vaststelling der begrooting van uitgaven en de vaststelling der middelen om ze te bestrijden. Waar de Vorst niet meer staat op het middele-eeuwsche standpunt; waar de staat niet meer is de zaak van den Vorst, maar van het volk; waar de uitgaven niet meer uit zijne middelen behooren te worden bestreden, - daar komt hij niet meer eene bede richten tot zijne onderdanen, wanneer die middelen te kort schieten; integendeel daar zijn het de belastingen, die door het volk tot instandhouding van den Staat, tot bevordering van aller belang moeten worden opgebracht. Betaling van belasting wordt een ieders plicht. Maar op dit standpunt van den modernen staat zoude het eene ondragelijke dwingelandij zijn, bijaldien de Vorst alleen over het *quantum* en *quale* der belasting konde beschikken. De volksvertegen-

woordiging, zoo zegt men, moet de koorden der beurs in handen houden. Was dit onder de Grondwet van 1814 het geval? De Grondwet, die, op het voorbeeld der schets, de uitgaven splitste in twee deelen: het eerste bestaande in de zekere en bepaalde uitgaven, uit den gewonen loop der zaken voortvloeiende, en voor eens en voor altijd vastgesteld; terwijl alleen voor het tweede gedeelte, voor de buitengewone en onzekere uitgaven telken jare de toestemming der vertegenwoordiging vereischt werd. Voeg hierbij nu, dat èn schets èn Grondwet de bestaande belastingen - zoolang daarin bij de wet geene verandering gebracht werd - lieten voortbestaan; dat aldus de Souvereine Vorst beschikken kon over al de middelen van het Fransche belastingstelsel, voor zoover dit door hem zelf in het tijdvak zijner onbeperkte macht niet mocht zijn gewijzigd, dan valt het mijns inziens moeielijk te loochenen, dat de macht der Staten-Generaal in dit opzicht binnen vrij enge grenzen beperkt was.

Voorzeker, wanneer het Nederland aan eene krachtige Regeering zoude ontbreken, dan lag de schuld niet aan de Grondwet, niet aan de macht van den monarch.

In den Regeeringsvorm, dien wij tot dusver hebben geschetst, wijst alles op eenheid in het Staatsbestuur. ‘Het Nederlandsche volk’, zeide van Maanen[1], is één volk, dat algemeene wetten en één Gouvernement heeft. En in latere tijd zeî Thorbecke[2]: ‘de Nederlandsche Staat werd op eenheid, niet van uitvoerende macht slechts, maar van vertegenwoordiging gegrond’. Men keerde dus niet terug tot den Statenbond der oude Republiek, toen een losse band de gewesten vereenigde; toen er inderdaad geen algemeen bestuur bestond, dat èn het recht èn de macht had zijnen wil te handhaven; toen de Unie geen Unie, maar een chaos was. Werd dan het beginsel der Revolutie, het beginsel der Staatregeling van 1798; de éénen ondeelbaarheid van den Staat (art. 1). zonder voorbehoud overgenomen? Maar waar blijft men dan met den naam van: *Vereenigde Nederlanden?* Een naam, niet voorkomende in Kemper's proclamatie van 1 December 1813, waarbij de Prins tot Souvereine Vorst werd uitgeroepen, wel echter in die van 6 December 1813, waarbij de Prins het Bestuur aanvaardde. Een naam, op het voorbeeld der schets, behouden in de

1 Aanspraak bij Metelerkamp, blz. 114.
2 Rede gehouden in de Tweede Kamer der Staten-Generaal den 29 Mei 1845.

Grondwet (art. 53). Deed men het wellicht, om aan te toonen, dat het herboren vaderland hetzelfde was, hetwelk in den Revolutietijd te gronde was gegaan; was het om tegenover het buitenland als rechtverkrijgende der oude Republiek te kunnen optreden? Of lag er in het behoud van den naam nog iets anders, nog iets dat wees op het karakter van den Staatsvorm? Dat Hogendorp op die laatste vraag bevestigend zoude hebben geantwoord, lijdt mijns inziens geen twijfel. Al wilde ook hij den Statenbond in geenen deele weder in 't leven roepen, al wilde ook hij een Souvereinen Vorst over de Vereenigde Nederlanden, fundamenteele wetten en Staten-Generaal, die, met afzwering der provinciale belangen, het geheele Nederlandsche volk vertegenwoordigden; de provincie en haar bestuur zouden toch volgens zijne schets een karakter hebben behouden, dat wel niet meer gelijk was aan den toestand van voorheen, maar kwalijk strookte met het beginsel van één- en ondeelbaarheid der Revolutie. De Staten der provinciën zouden, al zij het dan ook al niet meer in den ouden luister, uit hunne asch verrijzen. Zij zouden blijven op den ouden voet. De adel en de steden zouden, zooals wij vroeger gezien hebben, blijven hunne bron. De adel zoude zijn provinciaal karakter niet verliezen. Het is waar: de souvereiniteit der Staten zoude overgaan op den Souvereinen Vorst, hunne Wetgevende Macht zoude overgaan op den Vorst en de Staten-Generaal; de diplomatie, de financiën en de defensie zouden blijven buiten hunnen kring. Maar, desniettegenstaande zoude de Souvereine Vorst, evenals door de Staten-Generaal, ook door hen worden gehuldigd; zouden zij, evenals hunne voorgangers, de keuze hebben van de afgevaardigden tot de Staten-Generaal. En bovenal zoude het binnenlandsch bestuur in hunne handen geplaatst worden. Wanneer men het derde hoofdstuk der schets leest, dan springt het in het oog, dat hier vooral eene gedeeltelijke herleving van het oude door Hogendorp gewenscht wordt. Toen ik hierboven den adel en het platte land besprak, is het reeds gebleken, hoe de denkbeelden van Hogendorp in de Commissie geen onverdeelden bijval vonden, en hoe dat, naarmate men langer over de zaak nadacht, men steeds meer en meer begon in te zien, dat eene restauratie, zelfs in den geest van Hogendorp, niet wenschelijk, ja onmogelijk was. Waar Hogendorp eene herleving der oude Staten gewild had, daar werden ten slotte, na onderscheidene wijzigingen der redactie, de Staten eene schepping

der Grondwet (art. 73), en wordt het geheel en al aan den Souvereinen Vorst overgelaten, de wijze van samenstelling dier Staten te bepalen (art. 74). De vorst moest dit wel doen, ‘naar aanleiding dezer Grondwet’, maar deze hield daarover geene bepaling in. Al mocht dan ook na vele tegenkanting met eene kleine meerderheid aan den naam van Staten boven dien van *Regeeringen of besturen* de voorkeur zijn gegeven[1], zij keerden niet jure postliminii terug in het leven. Even als dit met de Staten-Generaal bepaald was, zoo mochten ook zij, in afwijking van art. 42 der schets, niet buitengewoon vergaderen, tenzij door den Souvereinen Vorst bijeengeroepen (art. 83). Zij waren niet vrij in de wijze, waarop zij hunne werkzaamheden zouden regelen; immers de daarvoor te maken bepalingen vereischten de goedkeuring van den Souvereinen Vorst (art. 75)[2]. Doch niettegenstaande deze gewichtige

1 Not. v. Maanen 6 Januarij 1814: ‘Niet Staten, maar Regeringen of besturen: Roëll, Aylva, Elout, v. Maanen, Lynden of Repelaer. De 7 andere Staten houden: Hogendorp, Lampsins, Humalda, Heerdt, Imhoff, Zuylen, Repelaer of Lynden’.

2 *Schets art*. 39, 1e en 2e *lid*: ‘De Staten der provinciën en landschappen blijven op den ouden voet, in zoo verre geene verandering daarin gebragt is bij deze Grondwet. Zij behouden teffens de volkomen vrijheid om zoodanige veranderingen in hunne Constitutiën en Reglementen, als zij goedvinden, met overleg van den Souvereinen Vorst, te maken behoudens alleen deze Grondwet.’
Redactie der Commissie van 6 *Januarij* 1814: ‘De Staten der provinciën of landschappen blijven in zoo verre geen verandering in dezelve gebragt is bij deze Grondwet of door hen zelve gemaakt zullen worden; staande het aan dezelve volkomen vrij om alle die veranderingen te maken als zij noodig zullen oordeelen met goedvinden en toestemming van den Souvereinen Vorst en behoudens deze Grondwet.’
Redactie der Commissie van 11 *Januarij* 1814: Er zullen Staten van de provinciën of landschappen zijn, wier zamenstelling en werkzaamheden geregeld worden in de eerste plaats door de instellingen van deze Grondwet en in de tweede plaats door alle zoodanige verdere instellingen als de respectieve Staten noodig zullen oordeelen en door het goedvinden en de toestemming van den Souvereinen Vorst zullen worden bekrachtigd behoudens deze Grondwet.
‘De eerste benoeming en bijeenroeping van deze Staten zal geschieden door den Souvereinen Vorst overeenkomstig met de omstandigheden; dezelve maken hun eerste werk van het ontwerpen hunner reglementen.’
Redactie der Commissie van 7 *Februarij* 1814: Er zullen Staten van de provinciën of landschappen zijn.
‘De zamenstelling en werkzaamheden der Staten worden in de eerste plaats geregeld door de instellingen van deze Grondwet.
De zamenstelling der Staten wordt in de tweede plaats geregeld, naar aanleiding der omstandigheden, door den Souvereinen Vorst, welke ten dien einde in eene provincie of landschap eene Commissie benoemt om hem te dienen van advies, alles behoudens deze Grondwet.
De werkzaamheden worden mede in de tweede plaats geregeld door alle zoodanige verdere instellingen als de respectieve Staten noodig zullen oordeelen en door het goedvinden en de toestemming van den Souvereinen Vorst zullen worden bekrachtigd, alles behoudens deze Grondwet.
De Staten maken hun eerste werk van het ontwerpen dezer reglementen. *Grondwet*, art. 73: Er zullen zijn Staten van de provinciën of landschappen.
Art. 74. Derzelver zamenstelling wordt, naar aanleiding van deze Grondwet geregeld door den Souvereinen Vorst, die voor elke provincie of landschap eene Commissie benoemt, om hem dienaangaande te dienen van advies.
Art. 75. De werkzaamheden der Staten worden, behoudens de voorschriften daaromtrent bij deze Grondwet vastgesteld, geregeld door zoodanige bepalingen als zij noodig oordeelen en door den Souvreinen Vorst, ingeval van goedkeuring, bekrachtigd worden. Zij maken hun eerste werk van het ontwerpen dezer reglementen.’

wijzigingen bleef er een groot onderscheid bestaan tusschen de Staten van de Grondwet van 1814 en de departementale besturen van den een- en ondeelbaren Staat volgens de Staatsregeling van 1798, die de besturen had verklaard tot administratieve ligchamen, ondergeschikt en verantwoordelijk aan het uitvoerend bewind, om niet te spreken van het stelsel van centralisatie onder Koning Lodewijk met zijn Landdrosten, onder Napoleon met zijne prefecten gehuldigd. Hoe ging het met art. 3 der schets, waarin was voorgeschreven, dat na den eed door den Vorst afgelegd, deze zoude worden ingehuldigd door de Staten-Generaal en Provinciaal? Van Maanen zeide: ‘ik weet niet, waartoe die inhuldiging van de zoogenaamde Staten provinciaal zal dienen; - zij zijn geen Staten; - het is eene noodelooze en zeer gevaarlijke ceremonie om den gevolgen wille; men zal er uit argumenteeren’. Elout zag minder zwarigheid in die ceremonie, mits er duidelijk uitgedrukt werd, dat die inhuldiging toto coelo verschilde van die der Staten-Generaal. Dit had ten gevolge, dat, hoewel Hogendorp er op wees, dat men de denkbeelden der menschen niet moest choqueren, alles zoo zacht mogelijk moest uitdrukken, bijna niet doen gevoelen, dat er een onderscheid was, er toch ten slotte in de Grondwet (Redactie van 28 Feb. 1814) een formulier van inhuldiging voor de Staten werd opgenomen, geheel verschillend van dat der Staten-Generaal, en waarbij de Staten verklaarden, achtervolgens de verplichtingen hun bij de Grondwet opgelegd, de bevelen, door den souverein of van zijnentwege gegeven, te zullen gehoorzamen en alles te zullen doen, wat getrouwe onderzaten aan hunnen souverein schuldig waren en behoorden te doen. Zoo werd de vorm behouden,

maar het wezen der zaak opgeofferd. Gelukkiger was Hogendorp met zijn voorstel, om de Staten der provinciën, evenals voorheen, te belasten met de keuze van de afgevaardigden der Staten-Generaal. Van eene oppositie, zooals van J.M. Kemper in zijn brief aan den Souvereinen Vorst daartegen uitging[1], vind ik in de beraadslagingen der Commissie geen spoor. Er waren alleen enkelen, die het recht der Staten tot het opmaken eener nominatie wenschten te beperken; niemand wilde hen geheel uitsluiten van die taak[2]. Ook in de omschrijving van de taak der Staten als besturend lichaam schijnt in vele opzichten Hogendorp een groot deel van hetgeen hij wenschte, te hebben bereikt. Ik zeg voor een groot deel, niet in alles. Het recht om dispensatie van wetten te geven, werd aan dit Collegie ontnomen, en toegekend aan den Souvereinen Vorst. Maar hun werd niet alleen de beschikking over hunne huishoudelijke belangen overgelaten; zij werden, ook als agenten van het Rijksbestuur, belast met de uitvoering der wetten betrekkelijk het binnenlandsch bestuur[3]. Het punt van uitgang verschilt echter van dat van Hogendorp. Bij dezen blijven de Staten - met uitzondering van hunne Wetgevende Macht - dat binnenlandsch bestuur alles naar ouder gewoonte behouden. In de Grondwet daarentegen is zij het, die, evenals de Staten hare schepping zijn, ook deze taak aan hen opdraagt. Van hier ook het denkbeeld van Hogendorp, dat de Souvereine Vorst tegenover de Staten zoude staan met dezelfde rechten als vroeger de Stadhouders (art. 29). Van hier daarentegen de bepalingen der Grondwet (art. 91, 86), dat de Souvereine Vorst het onbeperkte recht kreeg, de besluiten der Staten, die met de wet of het algemeen belang strijdig waren, te schorsen en buiten effect te stellen; dat zij, als deel der Uitvoerende Macht, verplicht waren de bevelen na te komen, die de Souvereine

1 Verhandelingen, III, blz. 95. Brief van 2 Februari 1814.

2 Not. v. Maanen van 3 Januari 1814:
v. Aylva - ‘de electie in alle gevallen aan den Vorst te geven, uit nominatie der Staten, als in (onder) de laatste Constitutie’ (die van 1806). Met hem stemden Imhoff en van Maanen. Hogendorp was er tegen, en zeide: ‘de Monarchie moet gematigd zijn, de burgerlijke vrijheid geen gevaar loopen; - de Prins draagt nu als Souverein dit recht aan de Staten op.’

3 Art. 86 Grondwet. ‘Dezelve Staten worden belast met de uitvoering der wetten en bevelen omtrent de bevordering van godsdienst, openbaar onderwijs en armbestuur, de aanmoediging van den landbouw, den koophandel, de fabrieken en trafieken en voorts omtrent alle andere zaken, welke aan hem ten dien einde door den Souvereinen Vorst worden toegezonden.’

Vorst ten opzichte van de uitvoering der wetten hun mogt geven. Hij zoude dan ook niet meer in elke provincie, naar ouder gewoonte, een Stadhouder aanstellen (Schets art. 39), maar een Commissaris onder zulk eene benaming, als hij zoude goedvinden en met zoodanige instructie, als hij ter uitvoering van het gezag, hem bij de Grondwet toegekend, zoude vermeenen te behooren (art. 76 Grw.).

Wilde men het beginsel van Staatseenheid waarborgen, er diende dergelijk ambtenaar te zijn. Maar het valt niet te ontkennen, dat die Commissarissen het middel konden worden en - bestempeld met den weidschen titel van Gouverneur - het middel geworden zijn, om langs eene achterdeur weder het stelsel van centralisatie te doen binnensluipen, zooals de traditie van de Napoleons dit medebracht. Het kwam hier op de verhouding tusschen drie machten aan: de Gouverneur, de Staten en de Gedeputeerde Staten. De eerste twee waren imperatief door de Grondwet voorgeschreven. Wat echter de derde betreft, even als Hogendorp, zoo had ook de Grondwet in art. 93 het aan de Staten zelve overgelaten, of zij een kollegie van eenige leden uit hun midden tot beleid van zaken, zoo gedurende den tijd hunner vergadering als van hunne afwezigheid, wilden kiezen. Toch was het - in aanmerking genomen, dat de Staten slechts zelden bijeen zouden komen - boven allen twijfel verheven, dat dergelijk collegie in alle provinciën zoude moeten worden ingesteld. Vooral met het oog op de uitvoering der wetten was dit noodzakelijk. Repelaer[1] ging zelfs zoover van te zeggen, dat het zijne bedoeling altijd geweest was, om de Staten meer honorifieke qualiteiten te geven, maar de uitvoering der wetten in den Representant van den Vorst en de gecommitteerde Raden of gedeputeerde Staten te verzekeren, in een collegie, dat klein moest zijn en nooit tegenstand zoude kunnen bieden. Maar Staten of gedeputeerde Staten: van nog meer belang was de vraag: op welke wijze de taak van 's Vorsten Commissaris zoude worden uitgewerkt. Er waren zooals van Imhoff, die in hem zagen, wat de prefect onder Napoleon, of de Landdrost onder Lodewijk geweest was; dit beteekende dus de voortzetting der Napoleontische centralisatie. Het was dan ook in die richting, dat de aan de Gouverneurs bij besluit van 23 Junij 1814 gegevene instructie hun niet

1 Not. v. Maanen, 18 Januarij 1814.

alleen eene beslissende stem gaf bij staking der stemmen in Staten en Gedeputeerde Staten (art. 8), maar hun zelfs de bevoegdheid verleende, in spoed eischende zaken buiten de Staten of Gedeputeerde Staten om te beslissen - behoudens de later van deze collegies te vragen goedkeuring (art. 7). Eene bepaling, die uit den aard der zaak de kiem van misbruik in zich sloot. Eene kiem, die, zooals de geschiedenis heeft geleerd, welig is opgeschoten, zoodat de Gouverneurs der provinciën de voetstappen der prefecten of Landdrosten begonnen te drukken en in hen ten slotte eene soort van onderkoning met een hof in miniatuur gezien werd. Als ik dit alles overweeg, dan vraag ik mij zelven af, of het wel juist was, toen ik zeide, dat voor een groot deel datgene werd bereikt, wat door Hogendorp bedoeld was, en of niet, al zij het dan in strijd met de Grondwet, van het beginsel van zelfregeering der provinciën weinig terecht kwam. In het algemeen kan men dus zeggen dat *de Vereenigde Nederlanden* een naam waren zonder zin, dat het beginsel van eenheid het geheele Staatswezen doortrok, en dat in zoover de herboren Staat een kind was van de Revolutie van 1795, met dit onderscheid, dat de monarchale vorm dien der Republiek had vervangen. Zoo werd in vele opzichten verijdeld, wat Hogendorp zich had voorgesteld. Toch meenen wij hem dankbaar te mogen zijn daarvoor, dat hij er in geslaagd is, in de Grondwet neêr te leggen de kiemen van zelfbeheer der deelen, kiemen, die in latere dagen, toen de natie weder tot publiek leven was ontwaakt, tot wasdom hebben kunnen komen.

Minder dankbaar moet men hem zijn voor hetgeen hij op een ander gebied dan dat der wetgevende en besturende Macht beoogde en voorstond. Ik bedoel de Rechterlijke Macht. Eerbiediging van het beginsel van eenheid werd ook in zooverre door hem gewild, dat alle de provinciën een en hetzelfde Wetboek en dezelfde manier van procedeeren zouden hebben. Op dit punt dus geene reactie. Maar, terwijl hij geen onderscheid wenschte in de burgerlijke en strafwetgeving naar de lokaliteiten, zoude dit ten opzichte van de inrichting der rechtbanken wel het geval zijn. ‘Bij deze inrichtingen’ - zegt hij - ‘de oude eerwaardige instellingen te herstellen, en ook hierin den geest der nieuwigheden, die ons land bedorven heeft, uit te roeien’[1]. En al mocht hij ook al hebben ingezien, dat de oprichting van een hoogste Rechterlijk Collegie,

1 Algemeene grond en der Constitutie, H. IV, art. 4.

de Hooge Raad, voor het geheele land noodig was, daaronder zoude bijna al het oude in 't leven zijn teruggeroepen, en zelfs, zooals wij vroeger gezien hebben - de ambachtsheerlijkheden met haar privaatrechtelijk karakter. Tegen die denkbeelden stak een storm op in den boezem der Commissie. Elout, Roëll, van Imhoff verhieven daartegen hunne stem. Niet het minst van Maanen, de president van het Hoog Gerechtshof. Hij noemde de oude rechtspleging monstrueus en onbestaanbaar met eene algemeene manier van procedeeren. 'Wij hebben' - zeide hij, - bij ondervinding gezien, dat de zaken met één hof en weinig regters goed gaan en dat de justitie nimmer beter is geadministreerd geworden dan thans[1]. En hoewel men zoover niet ging als van Maanen wenschte, en aan het provincialisme te gemoet kwam, door in elke provincie een Hof en daarboven den Hoogen Raad te plaatsen, toch werd er beslist met het oude gebroken en de Rechterlijke Macht geheel gezuiverd van alle privaatrechtelijke denkbeelden. Er dient echter te worden bijgevoegd, dat ook zij, die in andere opzichten niet wars waren van de Napoleontische beginselen van Staatsbestuur, die ook in de Rechterlijke organisatie het eenvoudige van het Fransche systeem voorstonden, van de andere zijde toch van afschrik vervuld waren over de wijze, waarop door 's Keizers willekeur, door zijne Hooge Politie met de burgerlijke vrijheid der ingezetenen was gespeeld. Terwijl de Grondwet zich in 't algemeen zorgvuldig onthield van het toekennen van rechten aan de ingezetenen, van iets, wat naar eene *declaration des droits* van de Revolutie zweemde, werd in het hoofdstuk der Grondwet over de Justitie door de Commissie menige bepaling ingelascht, om aan de ingezetenen de burgerlijke vrijheid te verzekeren. Waarborgen tegen willekeurige inhechtenisneming, waarborgen tegen exceptioneele Rechtspraak en andere van dezelfde strekking werden op voorstel van Elout in de Grondwet opgenomen. Voor de onafhankelijkheid der Rechterlijke Macht werd door de aanstelling van de leden van den Hoogen Raad niet alleen, maar ook van de leden der provinciale Hoven voor het leven, wat trouwens door Hogendorp ook was voorgesteld, beter gezorgd, dan volgens de fransche organisatie het geval was geweest.

Wanneer men het IVe hoofdstuk der Grondwet van 1814 over de Justitie overweegt, dan zal men moeten erkennen, dat

1 Not. v. 19 Januarij 1814.

de belofte, door Kemper gedaan, niet ijdel was gebleven. ‘Uwe burgerlijke vrijheid’, zoo sprak hij tot ‘zijne landgenooten’ in de door hem en Fannius Scholten gedane proclamatie van 1 December 1813, ‘Uwe burgerlijke vrijheid zal door wetten, door eene die vrijheid waarborgende constitutie, zekerder dan ooit gegrondvest zijn.’ Maar wat werd er van de politieke vrijheid onder de handen der commissie? Waren er in de Grondwet van 1814 waarborgen voor een goed en doeltreffend Staatsbestuur? Wie was verantwoordelijk voor dit bestuur? De erfelijke Monarchie brengt mede de onschendbaarheid, de onverantwoordelijkheid van den persoon des Konings. Toch zoeken wij te vergeefs in de Grondwet naar de bekrachtiging dezer stelling. De bepaling van de Grondwet van 1806 (art. 20), die dit wel deed, werd niet overgenomen. Zij ontbrak trouwens ook in de Schets. Moet men daarom met Thorbecke[1] aannemen, dat de Souvereine Vorst bij Hogendorp, hoewel erfelijk, het karakter van Eersten ambtenaar bleef behouden, daar het karakter der verheffing hierboven den Vorst niet werd geëigend? Ik zoude het niet durven beamen. Ik mag niet aannemen, dat Hogendorp, die in zijne Herziening der Unie van Utrecht, in 1799 opgesteld[2], aan den Erfstadhouder het karakter van onschendbaarheid had willen toekennen, dit den Souvereinen Vorst zoude hebben willen onthouden. Wanneer èn in de Schets èn evenzoo in de Grondwet over de onschendbaarheid des Vorsten werd gezwegen, zoude dan de reden niet hierin gelegen zijn, dat de uitdrukkelijke vermelding van iets, dat van zelf sprak, overbodig geacht werd? Wordt die gissing niet hierdoor bevestigd, dat in de Grondwet evenmin als in de Schets eene bepaling voorkwam, waaruit 's Vorsten verantwoordelijkheid kon worden afgeleid? Want al mocht men ook al niet zoover gaan als in het Engelsche Staatsrecht, al mocht het: de Koning kan geen kwaad doen, daar ook op civiele zaken worden toegepast, wat volgens art. 9 der Schets en art. 106 der Grondwet met den Vorst hier niet het geval was; van eene verantwoordelijkheid daarentegen voor daden van bestuur is geen schijn of schaduw te vinden. Maar wie was dan verantwoordelijk, zoo de Vorst het niet was? Was, zooals wij het vinden opgemerkt[3], in de Schets het beginsel der ministerieele verantwoordelijkheid opgenomen? Het is ons

1 Aanteekening, I, blz. 107.
2 Gedenkschriften, III, blz. 180.
3 De Bosch Kemper a.w., blz. 419.

uit het derde deel van Hogendorp's Gedenkschriften gebleken, dat deze in 1795 de omtrekken had geteekend eener Hooge Vierschaar, en dat hij daarop in 1799 nader terugkwam[1]. Er zou, wij hebben het hierboven opgemerkt, een Hooge Raad zijn, waaraan de handhaving der Unie was toevertrouwd. Een Hooge Raad, waarvoor zoowel de leden der Staten-Generaal, als die van andere collegiën, eveneens als hunne ambtenaren zouden worden terechtgesteld, en dit op aanklacht der Staten-Generaal. Wij vinden dit denkbeeld nagewerkt in de schets. Ook zij geeft aan de Staten-Generaal het recht, om èn de leden van hun collegie met den Raadpensionaris, èn de leden van den Raad van State, èn de Ministers wegens hunne ambtsverrichtingen aan te klagen bij den Hoogen Raad (art. 5, 6, 27, 37). Evenzoo staan de leden der provinciale Staten, op aanklacht van dit collegie, te recht voor het provinciale Hof (art. 42). Kan men dit nu de huldiging van het beginsel der ministeriëele verantwoordelijkheid noemen? Het middel, om de onschendbaarheid van den vorst in overeenstemming te brengen met de eischen van een goed bestuur, door de verantwoordelijkheid voor de handelingen van Regeering over te brengen op zijne Ministers. Eenerzijds reikten die bepalingen verder, daar niet alleen de Ministers, maar ook andere dienaren van den Staat onder hare toepassing vielen; van de andere zijde zal men juist hieruit moeten afleiden dat Hogendorp met deze bepalingen iets anders bedoelde dan de invoering van het beginsel der ministeriëele verantwoordelijkheid, zooals zich dit in Engeland had ontwikkeld. Een beginsel, volgens hetwelk de Ministers niet alleen aansprakelijk werden gesteld voor de inachtneming der wet, maar bovendien voor een doeltreffend bestuur, een bestuur, waardoor het algemeen belang werd behartigd. Toch valt het niet te ontkennen, dat dit recht der Staten-Generaal, om de Ministers aan te klagen, op hunne zelfstandigheid een gewichtigen invloed had kunnen uitoefenen, er toe had kunnen leiden, dat zij zich niet zouden beschouwen louter als dienaren van den Vorst, als gedekt door zijne bevelen, maar gedachtig zouden blijven aan het zwaard van Damocles, dat hun van wege de Staten-Generaal boven het hoofd hing. Maar die bepalingen vonden - zonder dat mij het waarom daarvan is gebleken - geene genade in de oogen der commissie. Het initiatief door de Schets aan de Staten-Generaal toegekend, verdween uit de

1 Blz. 108, 178 vlg.

Grondwet. Wat er voor in de plaats kwam, was iets geheel anders, t.w. dat de in de Schets genoemde personen, benevens nog eenige andere, niet in rechten mochten vervolgd worden, tenzij met verlof der Staten-Generaal. Het was niet alleen iets anders; het was juist het tegenovergestelde. Wat een wapen voor de Staten-Generaal had moeten zijn tegen die personen en tegen hun wanbestuur, werd nu een privilegie voor dezen. Het waren nu niet meer de Staten-Generaal; die de dienaren van den Vorst ter verantwoording konden roepen; maar het was de Souvereine Vorst, die, mits onder goedkeuring der Staten-Generaal, dit kon laten doen. Nu behoefden die dienaren niet meer bevreesd te zijn voor de Staten-Generaal; nu behoefden zij zich alleen te richten naar de wenken van den Vorst. Nu kon van Maanen in zijne Aanspraak naar waarheid zeggen, dat de Vorst de groote maatregelen, die hij ten dienste van het behoud der gemeene zaak noodzakelijk oordeelde, met spoed, kracht en nadruk kon doen uitvoeren door zijne Raden en dienaars, die van hem alleen hun gezag ontleenden[1].

Niettegenstaande dit alles ware het toch wellicht mogelijk, dat de Staten-Generaal invloed op de richting van het staatsbestuur zouden kunnen uitoefenen, mits zij overtuiging en kracht genoeg in zich zelven voelden, om voor het algemeen belang op te treden. De overweging der jaarlijksche buitengewone begrooting kon daarvoor een handvatsel zijn. Maar was die overtuiging, was die kracht van dit collegie te wachten? Wij herinneren ons, hoe de Grondwet over de eerste vervulling der grondwettige lichamen niets bepaald had, hoe ook de notabelen dit punt met stilzwijgen voorbijgingen, en hoe daaruit de gevolgtrekking gemaakt werd, dat de Souvereine Vorst dan maar de eerste keuze moest doen, dus ook van de Staten-Generaal. Deze door hem aangewezen leden zouden zitting hebben tot 1 November 1817; eerst van dit tijdstip af begon de keuze door de provinciale Staten te werken, die telken jare een derde van het getal zouden kiezen. De definitieve voor eens vast te stellen begrooting zoude dus tot stand komen door de toestemming van Staten-Generaal, die door den Souvereinen Vorst waren benoemd.

En wat van de Staten-Generaal gold, was eveneens het geval met de Staten provinciaal. De eerste aftreding, voor een derde, van de door den Souvereinen Vorst aangewezen leden der

1 Metelerkamp a.w., blz. 211.

Staten vond volgens de door hem den 26sten Augustus 1814 vastgestelde reglementen[1] eerst plaats den 1sten Mei 1817, zoodat de eerste keuze van leden der Staten-Generaal zoude geschieden door leden voor het grootste deel nog door den Vorst benoemd. En later, wanneer de tijd van zitting van al deze leden verstreken was, ook dan zoude de invloed van den Souvereinen Vorst nog nawerken in stedelijke Raden en in den adel, de bron in de meeste gewesten van twee derde der provinciale Staten. Immers de stedelijke besturen werden ook den eersten keer door den Souvereinen Vorst aangesteld voor het leven; de Ridderschap bestond uit personen, door den Vorst in den adelstand verheven, en dus door banden van dankbaarheid aan hem verknocht. Alleen bij den landelijken stand kon met 1 Mei 1817 van invloed des volks op de keuze der Staten sprake zijn; trouwens was het geene rechtstreeksche keuze, maar verkiezing met één trap. Eigenerfden kozen kiezers en deze de leden der Staten. Uit dit alles volgt, dat althans in de eerste jaren van eene krachtige vertegenwoordiging geene sprake kon zijn. En zoude ook later de Regeering, gesteund door de Gouverneurs in de provinciën, niet middelen in hàre hand hebben, om de keuze van onwelgevallige personen tegen te gaan? Men bedenke toch, dat zij, die door Stad of Ridderschap in de Staten werden afgevaardigd, meestal wel tot die klasse der maatschappij zouden behooren, die bij voorkeur tot vervulling der ambten geroepen was. Voorwaar de verleiding moest groot zijn, om niet mede te werken tot de keuze van zelfstandige mannen; men liep toch gevaar, daardoor in ongenade te vallen en de bron van eer en van voordeel voor zich en de zijnen verstopt te zien.

De bedervende invloed van dit alles zoude te sterker moeten werken bij het volslagen gemis aan openbaarheid in het Bestuur. Staten-Generaal, Provinciale Staten, Gemeenteraden vergaderden achter gesloten deuren. Iets, waarin geen bezwaar werd gezien, niettegenstaande die lichamen ten slotte een uitvloeisel zouden worden van keuze, en dus alle mogelijkheid om een oordeel over de verkozenen te vellen, daardoor werd afgesneden. Het beginsel van openbaarheid was niet in eere. Zelfs de vrij onschuldige bepaling van Hogendorp's Schets (art. 30), dat door den druk zoude worden publiek gemaakt het aan de Staten-

1 Reglementen op de wijze van samenstelling der Staten. Bijv. tot het Staatsblad, I, blz. 566.

Generaal te doen jaarlijksch verslag van het gebruik der geldmiddelen, werd geschrapt. De ingezetenen zouden dus van hetgeen er omging in het bestuur niets anders behoeven gewaar te worden, dan wat in wet of vorstelijk besluit, bij provinciale of gemeentelijke verordening, ter hunner kennis moest worden gebracht. Aan opwekking tot deelneming in de publieke zaak, aan contrôle van het publiek op het bestuur, viel onder zulk eene inrichting niet te denken. En klinkt het ons bijna niet als ironie in de ooren, wanneer Hogendorp aan het slot zijner Aanmerkingen er op wijst, hoe een zin voor het vaderland, een *public spirit*, door al de klassen van ingezetenen verspreid en in aller gemoederen opgewekt zal worden[1]?

Wij nemen afscheid van den Regeeringsvorm der Vereenigde Nederlanden onder de Grondwet van 1814. Was het wel noodig, ons zoo lang bezig te houden met eene Grondwet, die niet meer dan een jaar heeft geleefd, om in 1815 door de Grondwet voor het Koningrijk der Nederlanden te worden vervangen? Ik meende van ja, omdat de Grondwet van 1814 het is, waarbij de grondwettige Monarchie in het Huis van Oran je-Nassau voor het eerst in ons vaderland is gevestigd, omdat de hoofdtrekken en hoofdbeginselen dezer Grondwet zijn overgegaan in die van 1815, al moge dan deze op enkele punten - zooals door de openbaarheid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal - ten goede zijn gewijzigd. Immers ook de Grondwet voor het Koningrijk der Nederlanden hulde voor het overige het bestuur in een geheimzinnig duister, ook zij kende aan de natie geen meerderen invloed toe; zij kenschetste zich vooral - even als die van 1814 - door het gemis van hetgeen het merg der Constitutionele Monarchie uitmaakt, door het gemis der Ministeriëele Verantwoordelijkheid en de handhaving mitsdien van het persoonlijk Gouvernement. In zoover heeft de Grondwet van 1814, tot 1840, gedurende de geheele regeering van Willem I hare werking doen gevoelen. Zoo er ooit harmonie heeft bestaan tusschen den regeeringsvorm en den Vorst, die geroepen was hem toe te passen, dan is het voorzeker hier het geval geweest. In het verslag van den toestand des lands, den 7^{den} November 1814 door den Minister van Binnenlandsche Zaken, Röell, aan de Staten-Generaal gedaan[2], wees deze reeds op ‘de rustelooze

1 Metelerkamp a.w., blz. 52.
2 Stuart, Jaarboeken van het Koningrijk der Nederlanden, 1814, blz. 250.

zorgen, waarmede de Souvereine Vorst van het eerste oogenblik zijner regeering de belangen zijner onderdanen had behartigd en nog dagelijks bleef behartigen, zoodat bij diegenen, welke hem van nabij volgden, wel eens het gevoel van eerbied en bewondering over eene zoo zeldzame opoffering door vrees voor de gevolgen van onafgebroken inspanning werden opgewogen'. Deze woorden waren geene vleierij maar de zuivere waarheid. Zoo iemand het *Métier de Roi* ernstig opvatte, zoo iemand zich afsloofde in de behartiging der publieke zaak, dan is het voorzeker Willem I geweest. De geschiedenis echter heeft met onuitwischbare trekken opgeteekend, welke de uitkomsten van dit alles geweest zijn, in welken ontredderden toestand ons vaderland bij het einde der regeering van dezen Vorst was gebracht. En hoewel het nu onbillijk zou zijn, bij de beschouwing dezer uitkomsten niet in rekening te brengen de moeielijkheden, waarmede Willem I te kampen had, in 't bijzonder de bezwaren, voortvloeiende uit de vereeniging met België, uit de gedwongen samenleving van Noord en Zuid; zoo zoude het niet minder eenzijdig zijn te willen ontkennen, dat dergelijke uitkomsten, ook zelfs bij de beste bedoelingen, een natuurlijk gevolg waren van een Regeeringstelsel als dat van de Grondwet van 1814 en 1815, waaronder een volk - uit monarchaal bijgeloof - zijn lot plaatst in handen van één persoon, die naar zijnen wil, naar zijn inzicht, buiten het weten des volks om, het land regeert. Het kan dan ook alleen uit onbekendheid met de politieke geschiedenis van ons vaderland verklaard worden, dat bij dezen en genen soms de opwelling ontstaat om met terzijdestelling van den overwegenden invloed der Volksvertegenwoordiging eene Vorstelijke Macht terug te wenschen, zooals die onder de Regeering van onzen eersten Koning heeft gewerkt. Wanneer men dit overweegt, zal men het mij eerder vergeven, dat ik bij de beschouwing van den Regeeringsvorm volgens de Grondwet van 29 Maart 1814 zoolang heb stilgestaan.

B.D.H. TELLEGEN.

(*Wordt vervolgd.*)

Salvatore Farina.

Où est la femme? vraagt voorzeker niemand die ook maar een enkelen der vele romans gelezen heeft welke wij aan Salvatore Farina te danken hebben. Want in allen, zonder de minste uitzondering, vervult de vrouw zoodanig de hoofdrol, dat zij eigenlijk de eenige persoon is die belangstelling en sympathie wekt. Niet de vrouw die reeds als jong meisje de liefelijkste jaren der jeugd op de schoolbanken doorbrengt, maar wier bleek gelaat en gejaagde gang en haastige bewegingen dan ook luide getuigen van de inspanning welke het gevolg is van hare hopelooze pogingen om heden deze en morgen gene wetenschap te doorgronden. Ook niet de vrouw die er over juicht dat de deuren der hoogeschool voor haar geopend worden, en die zich vleit dat onderwijs wel in zijn geheelen omvang te kunnen omvatten als ware het daarom zoo volledig ingericht en niet, opdat elk der vele studeerenden er de gelegenheid vinde zich in dat speciale vak te bekwamen hetwelk hij als zijn beroep heeft gekozen. Evenmin de vrouw die helaas! nog bij de wetenschap het geheim moet zoeken hoe armen te steunen en ongelukkigen te helpen, en die zich in de vrije natuur vooral verlustigt om de wetten daarvan te kunnen nagaan en het onverklaarbare te ontraadselen. Geenszins die vrouwen alzoo, welke in haar zoeken en tasten naar een levensdoel al heel zelfstandig meenen te handelen door eenvoudig slaafs na te volgen wat de eigenaardige taak van den man mag heeten, alsof beider lichamelijke en geestelijke ontwikkeling en beider maatschappelijke bestemming, geheel dezelfde ware.

Neen, de Italiaansche novellist schetst de vrouw van vleesch en bloed, die eenvoudig is en natuurlijk en vroolijk en opgewekt en levenslustig, een zonnestraal overal waar zij verschijnt, en die 't zoo levendig gevoelt hoe ongelukkig wij menschen zouden zijn indien de liefde niet den toegang ontsloot tot zooveel, waarvoor de wetenschap onmachtig is den sleutel te vinden.

Die vrouw is misschien ook zeer bekwaam en scherpzinnig, maar niet daarin zoekt zij gelukkig haar heil en haar kracht. Een andere roeping, dat weet zij, is de hare, dan kennis opdoen en geleerdheid najagen. De vrouw van verstand alleen, is overbodig in de maatschappij; reeds vervult de man de plaats welke zij schijnt te willen innemen. Waar ook bleven anders de genoegens des levens, hoe zouden de fijnste snaren van ons hart getroffen worden, en vooral, welk een ijzige stilte zou in onze binnenkameren heerschen, indien de vrouw van liefde en zachtheid en opoffering vervangen werd door de vrouw van kennis en van wetenschap, geleid alleen door het verstand en enkel te rade gaande met de lessen en uitspraken der mannen van geleerdheid! Arme kinderen, die naar de regelen der misschien nog wel onfeilbaar genoemde voorschriften van het een of ander opvoedkundig wetboek worden verzorgd! Hoeveel edeler en krachtiger en beter zoudt ge opgroeien in de armen der eenvoudige moeder, die u koestert en liefkoost en met u speelt en dartelt, door de vrouw die vóór alles alleen vrouw wil zijn, en die daarom allereerst behoefte heeft aan schepselen over wie zij de volheid harer liefde kan uitstorten. Die vrouw moge zwak zijn en dwalen misschien, waar de geleerde zuster krachtig optreden en geen duimbreed wijken zou van den rechten weg, toch is de beminnelijkheid der eerste een begeerlijker sieraad dan de kennis der laatste. Laten wij 't toch waardeeren dat de vrouwen andere plichten te vervullen hebben dan de mannen, ook over andere krachten en vermogens beschikken waardoor zij invloed oefenen op haar omgeving. Maar dan ook niet aan beiden dezelfde opvoeding gegeven, schade doende aan het zachtere en fijnere en bovenal meer beminnelijke dat der vrouw, gelukkig van nature, eigen is.

Voedt den man zòò op dat hij krachtig staat tegenover een ruwe wereld en zijn goed recht weet te doen gelden op een liefst aanzienlijk deel van dat groote gastmaal des levens, waaraan alleen de wakkeren bij uitnemendheid een eereplaats kunnen vermeesteren. Maar een andere opleiding wachte zelfs die vrouw, welke door eigen werk in eigen onderhoud moet voorzien. Eigenaardig voor haar als vrouw is 't, wanneer zij dan het gebied der kunst betreedt, liever dan dat der wetenschap. Immers dag aan dag, toont een steeds toenemend aantal van schrijfsters en schilderessen hier en in den vreemde en wel op schitterende wijze, dat in de meeste vrouwen een kunste-

nares schuilt, zoodra de gelegenheid zich aanbiedt om die verborgene gaven op den voorgrond te doen treden. En zoolang het zonderlinge verschijnsel nog altijd onopgelost is, waarom de vrouwelijke componiste steeds onder de hoog zeldzame uitzonderingen blijft behooren, zal niemand de kunstwereld een afgetreden terrein durven noemen voor onze vrouwen. Gesteld echter dat zij oog noch hart voor kunst heeft en toch zelfstandig moet werken, waarom dan niet van den handel die vele specialiteiten gekozen, welke voor de vrouwen als met den vinger aangewezen knnnen worden! Liever toch het brood van den eerlijken ruil in onafhankelijkheid gegeten, dan de lekkerbeten welke het juk der dienstbaarheid nanwelijks dragelijk moesten maken. Of is de Française, die de grillige koopers met uitnemenden tact weet te gerieven, onvrouwelijk en ruw of onbeminnelijk geworden door haar dagelijksch verkeer met alle standen der maatschappij?

Men klaagt over toenemende schaarschheid van huwelijken, en terzelfder tijd maakt men de vrouwen zoozeer aan de mannen gelijk, dat 't ook haast belachelijk zal worden het eenvoudig en kinderlijk gevoel van liefde zich te zien uiten tusschen die beide studeerenden aan dezelfde hoogeschool of die twee beoefenaars van hetzelfde wetenschappelijk beroep. Zonderlinge klacht over 'tgeen men zelf veroorzaakt. Zoekt de man bij zijn huwelijk dan een tweede hoofd voor zijn gezin, of zoekt hij een liefderijk hart en eene zorgende hand voor zich en de zijnen?

Maar schromelijk dwaal ik af. In plaats van Farina's romans bij ons publiek in te leiden, verdiep ik mij in 't jammeren over het vergrijp dat aan ons opkomend geslacht dreigt gepleegd te worden. 't Was mij echter niet mogelijk die klacht terug te houden, toen ik bij den Italiaanschen novellist de zoo geheel andere vrouw ontmoette dan de met les- en leerboek gewapende.

Velen echter die Farina's werken kennen[1] zullen 't mij misschien euvel duiden, dat ik in éénen adem spreek over de achtbare vrouwenschaar in ons midden en de heldinnen van onzen Italiaan. Vooral mij zullen zij dat verwijten, omdat ik nog voor zoo korten tijd aan een begaafde schrijfster onder ons mijn leedwezen betuigde, dat zij hare lezers kringen binnenvoerde welke tot dusverre liefst vermeden werden. Toch zou die beschuldiging onbillijk zijn, want zoo ïemand, dan betreur ik 't dat deze geniale schrijver ons zoo dikwijls in toestanden verplaatst welke

1 Van zijn Il Romanzo di un Vedovo is een Hollandsche vertaling in bewerking.

wij Nederlanders gelukkig nog gewaagd noemen, om geen harder woord te bezigen. Maar moest ik daarom een schrijver in den ban doen wiens werken tegenwoordig in Italië met zooveel gretigheid gelezen en gedurig herdrukt worden? Want ik moet er daarenboven onmiddellijk op laten volgen, dat moge Farina zijne heldinnen al te veel kiezen uit personen wier hart wat al te ruim en wier liefde dikwijls al te vrij is, hij toch nooit vervalt tot tafereelen die kwetsend zijn voor het gevoel van den lezer. Niet dan in hoogst zeldzame uitzondering zult ge bij hem toestanden ontmoeten, zoo als de meest gelezen en hoogst geprezen Fransche novellist van onze dagen ze bij tientallen en met opzet geeft. En nooit zult ge Farina betrappen op den toeleg, om vooral het gemeene en dierlijke in den mensch op den voorgrond en scherp onder de oogen van het groote publiek te brengen, zoodat een ieder gedwongen wordt kennis te nemen van 'tgeen ergerlijks in zijn omgeving gebeurt. Dat doet menig Fransch schrijver wel degelijk. Die verkneukelt er zich in wanneer ge hem over het haast walgelijke van zijne tooneelen klaagt, want dan is 't hem blijkbaar uitnemend gelukt u volkomen deelgenoot te maken van de schandalen welke dagelijks straffeloos rondom ons voorvallen. En niemand mag daarvan onkundig blijven, zoo luidt zijn eigenaardige leer.

Geheel anders oordeelt Farina, Hij tracht integendeel vooral daar het goede aan te toonen, waar ge enkel het kwade moest vreezen. Bij hem geen sprake van eenig vergrijp aan de zeden. Maar natuurlijk zijn de personen en toestanden welke hij ons teekent, afwijkende van degenen waaraan wij noordelijken gewoon zijn en dus 't meeste hechten. Onder den zuidelijken zonnigen hemel leven de menschen vrijer en vroolijker dan onder ons looden luchtgewelf. Terwijl wij, al huiverende voor die ijzige koû daar buiten, haast wegschuilen in onze woningen en binnen onze muren een hoe ook gezellig toch altijd beperkt verkeer hebben met anderen, brengt de Italiaan zijn leven meest door in de open lucht en gedurige aanraking met een telkens wisselende omgeving. Vandaar die gemakkelijkheid en hoffelijkheid welke hij in den omgang met vreemden aan den dag legt, zijn luchtige en vrije toon, zijn levenslustige opvatting van alles wat hem wedervaart. In die weelderige natuur en onder dien koesterenden zonneschijn lokt alles uit tot genieten, en feestvieren met zang en dans is voor hem evenveel gewoonte als behoefte. Alleen in zulk een opgewekte omgeving kunnen wij ons dan ook die

Italiaansche vertellers voorstellen van voor vier en vijf eeuwen, wier smaaksche verhalen nog altijd van het eene geslacht tot het andere overgaan en eer toenemende dan verminderende bewondering wekken om den zoo gemakkelijken verhaaltrant in het meest welluidend proza. Toch stoot niemand zich aan den inhoud, al is die verre van zedig, getuige de algemeene en luide toejuiching waarmede zelfs die enkele vertellingen van Gentile Sermini in 1874 ontvangen werden, toen ze voor 't eerst en bijeen verzameld in druk verschenen, en die zeker al de minst ingetogene van allen zijn. Maar ook onze oude dichters waren niet kieskeurig in de keuze hunner onderwerpen en uitdrukkingen, en onze schrijvers van kluchtspelen waarlijk voor geen kleinigheid vervaard zoodra zij hun luim botvierden.

Wanneer 't nu maar blijkt dat de toenemende ingetogenheid van zeden gelijken tred gehouden heeft bij de Italiaansche en bij onze prozaïsten, dan waarlijk heeft Farina geen verwijt verdiend, want de afstand tusschen voorheen en thans blijft bij hem inderdaad onmetelijk.

Het beste bewijs echter dat Farina's novellen nooit opzettelijk aanstootelijk zijn, ligt in de onmiddellijke vertaling in 't Duitsch van alles wat hij uitgeeft. Want niemand zal toch onze naburen beschuldigen lust te hebben in onzedelijke lectuur. Daarenboven zijn de Duitschers volkomen op de hoogte van 't geen de Italiaansche novellisten leveren, sedert Paul Heyse een verzameling van vertalingen uitgeeft van de beste hunner werken. Hoe gewenscht ware zulk een onderneming voor ons land! Ze zou ons kunnen verlossen van dien stortvloed van Engelsche romans wier eenzijdigheid den smaak van ons publiek geheel zou verbasteren, indien de gelukkig steeds vermeerderende Nederlandsche romans van de hand van vrouwelijke landgenooten vooral, dat niet verhinderden.

Altijd echter blijft er nog een hemelsbreed verschil bestaan tusschen de degelijke vrouw die vooral de wetenschap liefheeft en de vrouw van de wereld, zoo mompelt men misschien. Toegegeven, en van harte gewenscht dat het zoo blijve. Maar sedert wanneer is wetenschappelijke ontwikkeling een waarborg van zedelijkheid? De wijsheid der geleerden is nog iets anders dan wereldwijsheid, boekenkennis nog iets anders dan menschenkennis. En de laatste is zoo noodig voor hen die staan en moeten toezien niet te vallen!

Salvatore Farina is nog een jong mensch, die zijn eigen weg

heeft moeten zoeken en uitnemend heeft weten te vinden. Zijne eerste stukjes getuigden al dadelijk van oorspronkelijkheid van opvatting en methode, en bevoegde kunstrechters vestigden spoedig de aandacht op hem. Maar al won hij vele lezers door die aardige verhaaltjes, welke onder de titels van ‘een gelukkig man’ en ‘een scheiding van tafel en bed’ nu al herhaaldelijk opgenomen zijn in verschillende uitgaven, zoo kreeg hij toch eerst een naam toen zijn groote roman ‘de schat van Donnina’ verscheen. In eens was Farina een gevierd schrijver.

Natuurlijk heette 't toen, dat zijn geheim lag in 't slaafsch navolgen van Dickens. Dat is zoo de gewoonte geworden zoodra een onbekend schrijver naam wint. Zelfs Alphonse Daudet moest dat hooren bij de verschijning van zijn Nabab, al is dat fraai mozaik van allerlei onafhankelijke tafereeltjes lijnrecht in strijd met de methode van Dickens, die al in het eerste hoofdstuk van elken roman dadelijk een draad rijgt, welke het allereerste begin aan het uiterste slot van zijn werk vasthecht. Want Dickens moge een onovertroffen meester zijn in het teekenen van karakters en personen, onnavolgbaar is hij evenzeer in zijne kunstige intrigues die, hoewel tot in 't onmogelijke afdwalende en zich verwarrende, toch altijd volkomen geleidelijk opgelost worden.

Maar Molineri beweert dat Dickens nooit een gevierd schrijver was in Italie! Alleen de zeer ontwikkelden lazen hem en dan in 't oorspronkelijke. De vertalingen van de enkele zijner romans waaraan Italiaansche uitgevers zich waagden hadden dan ook een zoo slecht debiet, dat de verdere eenvoudig onvertaald bleven. Zonderling! Maar dat verklaart dan ook het groot verschil tusschen de personen en toestanden welke de Italiaansche lezer verlangt en die waaraan wij noordelijken de voorkeur geven.

Want nationaal tot in merg en been zijn beide, Dickens zoowel als Farina. Is de eerste eigenlijk alleen ten volle te genieten door hem die het Engelsche volksleven bij aanschouwing of ervaring kent, getuige menige kwinkslag die onvertaald moet blijven, zoo kan de laatste alleen daardoor gevrijwaard worden voor het verwijt van genot te vinden om losheid van zeden voor te stellen, omdat hij volkomen naar waarheid het leven weêr wil geven van de groote Italiaansche steden. Niet het koele en kalme oog van ons beslisse dan ook over Farina's helden, die onder dien blauwen hemel een zoo geheel ander en luchtiger opvatting van het leven hebben dan wij.

Farina heeft al vrij wat novellen geleverd. Zijn latere kleine stukjes ‘Een tiran aan de zeebaden,’ en zijn ‘Schoppenaas’ hoe aardig ook, laat ik echter onaangeroerd en bepaal mij liever tot zijn grootere romans, die onder den titel van ‘Blonde Haren’ en ‘het Schuim der Zee’ en ‘Geblinddoekte Liefde’ verschenen zijn, behalve den reeds genoemden ‘Schat van Donnina’. Met vluchtige trekken zal ik daarvan den hoofdinhoud weergeven, maar zoo min mogelijk de intrigue. Wekt de wijze van behandeling van den schrijver belangstelling, dan zullen de talloos velen in ons land die 't Italiaansch verstaan daardoor wel uitgelokt worden nader kennis met hem te maken, en misschien wel door vertalingen ook ons grootere publiek in staat stellen zijne novellen te genieten.

Jammer maar dat ik al dadelijk bij den hoofdpersoon van den eersten roman zoo vele wilde en losse haren ontdek, dat ik mij wel tot een uiterst beknopt overzicht daarvan moet beperken. Ik mocht anders reeds onmiddellijk een min gunstigen dunk van Farina's helden geven. Maar jammer is 't, want ‘Blonde Haren,’ bevat zoo vele fraaie bladzijden en zulke treffende toestanden en gevoelvolle teekeningen van karakters, dat ik overtuigd ben van de sympathie der lezers voor de beide vrouwen vooral welke de hoofdrol innemen, al wekt de eene meer medelijden dan belangstelling. Ook de mannelijke hoofdpersoon is met een meesterhand weergegeven, maar voor zulk een don Juan kan men toch moeielijk meer dan een woord van vergoêlijking overhebben.

Reeds de titel van het boek vindt zijn oorsprong in een handeling, die den losbol volkomen teekent. De rijke en ongehuwde don Juan moet op den laten avond van een barren winterdag in een der meest bekende winkels van Milaan een prachtig dameskapsel koopen. Terwijl de gedienstige eigenaar hem helpt, hoort hij in een belendend vertrek een jong meisje hevig snikken, en dingen over den prijs van iets wat hij weldra bemerkt haar zeldzaam rijke blonde haardos te zijn. Die strijd gaat hem aan 't hart. In een oogwenk is hij de kooper van die blonde haren, welke hij echter voorloopig het sieraad blijven laat van het gelukkige meisje dat zich nauwelijks den tijd gunt om haren onbekenden weldoener dank te zeggen, want de haast stervende moeder hunkert naar lafenis en medicijn.. Alleen verneemt hij dat zij Grazietta heet.

Weinige dagen later wordt Corrado aan 't ontbijt verrast

door een prachtigen ruiker viooltjes. Wie heeft ze gebracht? Een onbekende. Zulk een eenvoudige maar aardige oplettendheid komt echter natuurlijk niet uit den gewonen kring zijner bekenden, want daar is elk gevoel van aanhankelijkheid eenvoudig een artikel van koop en verkoop. Zou Grazietta misschien de geefster zijn?

Onbekend was het meisje bij den kapper. Alleen wist die, dat de moeder den dag na dien gedenkwaardigen avond overleden was. De sterftelijsten van dien datum zouden dus gemakkelijk den weg wijzen. En dat deden ze ook, maar als dreven ze den spot met de ditmaal toch zoo volkomen eerlijke gevoelens van Corrado voerden ze hem tot de zuster der kleine, even betooverend schoon als zij maar naar de wereld vrij wat wijzer. Zou zij armoede lijden wanneer rijkdom haar van alle zijden toelachte!

In het laatste huisje van een doodloopende straat woonde Grazietta geheel alleen. Daar wist zij het weinige dat zij noodig had met handwerkjes te verdienen, en gevoelde zich al gelukkig zoodra de zon haar keurig net kamertje opvroolijkte en het vogeltje in zijn kooitje een lustig liedje deed hooren. De gedachte aan haar goede moeder hield haar altijd bezig. Dat mocht weemoedig zijn, maar o! zoo verkwikkelijk tevens. Want dan was 't haar alsof die trouwe zorg weer tegen haar over zat en alle gevoel van eenzaamheid verdween zoodra de geest der afgestorvene alles rondom haar vervulde. Op zeventien jaar is de toekomst nog een zoo heerlijke droom die waarlijk geen vrees aanjaagt.

‘Den dag waarop ik u zoo ongelukkig zag gevoelde ik mij een beter mensch en besloot een heilig werk te doen,’ had Corrado tot Grazietta gezegd. En hij wilde die belofte gestand doen. Zijn ervaren oog zag maar al te goed, welk lot der arme verlatene ten slotte wachtte. En daaraan moest zij onttrokken worden. In de stille woning eener oude dienstbode zou zij op nieuw de moederlijke zorg genieten. Toen zijne moeder hem stervende zegende, was ook hij verlaten achtergebleven. En zou hij ooit tot dien koelen wereldling gedaald zijn, indien ook hem de vertrouwelijkheid van het moederlijk hart langer gegund ware geweest? Thans schuilde achter dat jeugdig uiterlijk 't geen hij aan de menschen vertoonde, een afgeleefd en vermoeid man.

Maar verdwenen was Grazietta toen de oude Valentina haar

kwam afhalen. Dat kon alleen het werk der zuster wezen. Zou Agnes jaloersch geworden zijn, of wel de bedoelingen van Corrado wantrouwen? Beide onderstellingen waren juist. Gelukkig maar dat Grazietta gevonden werd waar haar schuilplaats vermoed was, en weldra onder de hoede der trouwe weduwe een gelukkiger leven te gemoet ging. De prijs dien Corrado voor dien afstand aan Agnes betaalde, was een eigenaardige. Hij bestond in zijne plechtige gelofte, om nooit of nimmer door woord noch daad aan Grazietta te verraden hoe luchtig haar zuster het leven opnam. Want hoe koud en onverschillig, ja dood, die beide ook waren voor de stem van godsdienst en zedelijkheid, zoo huiverden zij toch van ontzag voor dat onschuldig kind, hetwelk in goed geloof nog met eerbied tot hen opzag.

Zij hadden 't beide wel geleerd hoe onmetelijk de afstand is tusschen goede voornemens en goede werken! De eerste? Ach, ze zijn zoo gemakkelijk te bedenken. Maar de laatste? Zij althans hadden er weinig van gezien. En zou hun nu die zeldzame, die éénige gelegenheid om ook daarin ervaring op te doen, ontnomen worden?

Neen, ze werd hun gegund. Buiten Milaan gevoelde Grazietta zich weldra een gelukkig kind, te midden der vrije natuur en omringd door allen die haar liefhadden. Hoe verheugde zij er zich telken dage op nieuw over dat Corrado en Agnes elkander hadden leeren kennen en lief hebben, die beide wezens welke voor het onschuldig meisje het toonbeeld waren van liefde en goedheid, omdat haar reine ziel nog door geene enkele booze gedachte besmet was. In die heerlijke natuur speelde en dartelde zij als een gelukkig kind, en was blijde in de overtuiging dat haar moeder dankbaar zou neerzien op het lot van haar jongste lieveling, voor wier toekomst zij zoo bezwaard was. Zalige dagen sleet zij, onbewust van alle leed en kwaad, en zich telkens vermeidende in de goede menschen die haar zoo gelukkig maakten.

Maar niet lang duurde die heerlijke droom. Ook hier weer bleek 't, dat het haast onnatuurlijk schoon van Grazietta de dekmantel was dier verraderlijke ziekte welke voortdurend zoo velen ten grave sleept met blozende aangezichten waarop het lachje nog speelt, dat van de hoop op een blijde toekomst getuigt. Want langzamerheid werd dat hoofdje al vermoeider en werden alle ledematen al tengerder en doorzichtiger en het antwoord der doctoren bestond alleen in een zwijgend en schouderophalend gebaar.

En toen het vogeltje haar op een heerlijken morgen wakker wilde zingen, en blijde scheen toe te roepen toch te ontwaken en naar buiten te vliegen waar de zonnestralen de kelkjes der bloemen al openden, was Grazietta reeds naar heerlijker gewesten gevloden.

Verslagenheid, wanhoop, vertwijfeling, woede, haat tegen de gansche wereld, geene andere gevoelens dan deze wisselden beurtelings af in het gemoed der beide achtergeblevenen. En toen Agnes een oogenblik waande de plaats van Grazietta te kunnen innemen, zij die toch het naaste was van de afgestorvene, barstte de woede van Corrado los over het hoofd der ongelukkige, aan wie ook geen enkel woord der diepste minachting en vernedering gespaard werd.

Dat was ook de wereld die zich liet gelden, de wereld welke voor die beiden de eenige godheid was!

Maar het vrouwelijk gevoel verloochent zich nooit. ‘Stoot mij, de onwaardige, van u af, maar dat ons kind onbeschroomd kunne opzien tot zijn vader, al zal het de moederlijke liefde nooit kennen’, smeekte Agnes.

En inderdaad was de jonge graaf Germinati lange jaren de oogappel van zijn vader. De moeder was kort na zijn geboorte overleden.

In vluchtige trekken gaf ik dezen roman terug. Al het kunstige bijwerk liet ik onaangeroerd. En ook geheel onvermeld liet ik de teekening van het landelijk leven van Grazietta, dat inderdaad allerkeurigst is weergegeven. Maar ik zei immers herhaaldelijk, dat de romans van Farina hun verdienste ontleenen aan 't fijn penseelen der toestanden en karakters en niet aan een verrassende intrigue? Vandaar dat ik door het dorre geraamte er van te geven, alleen de aandacht op zijn werken vestigen kan. Diepe menschenkennis spreekt uit elk zijner verhalen en waarlijk geen wanhoop aan het goede.

Luchtiger is de vorm van de novelle, welke ‘het Schuim der Zee’ tot titel heeft, de naam eener schilderij, welke natuurlijk de geboorte van Venus voorstelt. Maar ook daar speelt weer een echtpaar de hoofdrol, hetwelk de hulp van priester of magistraat veel later inroept dan reeds de maatschappelijke orde eischt. Intusschen is die gebrekkige toestand der echtelingen zoo verschoonend voorgesteld, dat men haast niet weet aan welke

zijde zijn sympathie te schenken, aan dat wettig gezin welks aardig huiselijk leven inderdaad aandoenlijk is weergegeven, of wel aan de beiden die door het noodlot schijnen vervolgd te worden, opdat het ook door hen zoo vurig begeerd wettig huwelijk onmogelijk blijve. Want beider onderlinge liefde mag waarlijk een voorbeeld heeten voor tal van gehuwden, wier achtbaarheid en eerbaarheid achter zeven sloten gewaarborgd is. Des te gevaarlijker strekking, luidt de bedenking. Toch twijfel ik er aan of de lezer dat toestemmen zal.

Maar ‘de Schat van Donnina’ is Farina's hoofdwerk. Jammer dat er ook weer een Agnes-figuur in voorkomt, vooral omdat zij er eigenlijk uit gemist kon worden zonder het verband te schaden. Waag zoo iets eens in een verhaal van Dickens! Diens geheele werk zou er door afgebroken worden. En men moet erkennen, dat Grazietta geen recht van bestaan zou hebben zonder Agnes. Evenwel is deze Serena weer een nieuw bewijs, dat onze schrijver meenen zou het leven der groote Italiaansche steden onvolledig voor te stellen, indien hij die gewaagde persoonlijkheden wegliet. Wij stemmige noordelijken moeten dus alweer ter wille der waarheid dezelfde vergoelijking overhebben voor de tafereelen van den Italiaanschen novellist, welke hij al gedurig van ons inriep.

De roman leidt ons al dadelijk in het groote krankzinnigengesticht te Milaan, alwaar doctor Fulgenzio met den directeur Parenti wedijvert om het rampzalig lot der ongelukkigen zoo dragelijk te maken als mogelijk is. Naar het leven zijn die toestanden geteekend, en 't is ons een ware verlichting wanneer wij uit dat woelige gesticht overgeplaatst worden naar een klein dorpje in den omtrek, in het rustig en tevreden gezin van den schoolmeester.

De oude Cirio is altijd veel te goed voor zijn schooljeugd, indien ge althans zijn echtgenoote gelooven moogt, de wakkere Teresa. Die vrouw kan lezen noch schrijven en heeft reeds daarom een grooten eerbied voor haar man. Maar wat gezond verstand en wereld- en menschenkennis betreft, daarin is zij volleerd en hij een volslagen kind. Zonder zijn Teresa, gevoelde hij zich dan ook buiten de school volkomen hulpeloos, wat zij maar al te goed weet. En in de school steunt hij weer geheel op Donnina, hun eenige lieveling, die meesterlijk slag heeft om de kinderen bezig te houden en in een oogenblik begrijpelijk te maken wat hij hun maar niet aan 't verstand kan

brengen. Donnina is een meisje van achttien jaar, een liefelijke verschijning, met haar gitzwart haar en ernstige, donkere oogen, welke tot als in de ziel dringen van hem waarop zij den blik gevestigd houdt. Slank en welgevormd, heeft zij iets edels in haar optreden. Reeds bij den doop trof dat nobele van het kind haar omgeving zoo sterk, dat men een groote gelijkenis meende te ontdekken tusschen haar en het Madonnabeeld boven het altaar. De kleine Madonna noemde men haar toen, welke naam haar in dien van Donnina altijd bijbleef.

In de kinderwereld van het dorp was zij altijd een eerste persoon. Haar lieveling was echter Ognissanti, een mooie vlugge jongen, die haar altijd trouw bijbleef in al hunne spelen. Klavervier te zoeken, was vooral de heerlijke uitspanning voor de jeugd, want dan gaf de gelukkige vinder het blaadje aan zijne liefste onder de speelnooten in bewaring, als onderpand hunner genegenheid. Zoo had Donnina ook van Ognissanti zulk een klavervier gekregen en plechtig had zij hem, toen hij naar de stad vertrok, moeten beloven, dat blaadje als haar grootsten schat te zullen bewaren, want dat was het zegel hunner liefde. En trouw voldeed Donnina aan die belofte.

Jaren verliepen en niemand hoorde iets van Ognissanti, totdat hij eensklaps voor haar stond en vroeg of zij hem trouw gebleven was. Welk een krachtig man was hij geworden, en welk een bevallig meisje had hij teruggevonden, zoo luidde inwendig hun eerste juichkreet. Want o, toen beide te gelijk en geheel verrukt elkanders naam hadden uitgeroepen, hoorden zij 't wel onmiddellijk aan de stem, dat de lange scheiding hunne liefde nog eer vermeerderd had. Jaren lang luisterde ik in mijn eenzaamheid naar die stem als de lieflijkste muziek, heette 't bij den een, en - hoe heerlijk is thans mijn toekomst, want ze is nu ook de uwe, verzekerde de andere. Maar hun samenzijn was slechts van korten duur. Ognissanti's lot was nog niet volkomen verzekerd. Zou ik echter thans nog treuren over uw afzijn, nu ik zoo heerlijk achterblijf in de zalige zekerheid van uwe liefde? vroeg Donnina.

Weldra zou een brief aan Ognissanti den sluier opheffen welke over zijn verleden lag. Hij had er behoefte aan Donnina alles mede te deelen. Zijne ouders waren in het hospitaal overleden en een arme schrijnwerker, die vijf zonen had, nam hem als kind aan. Maar de ziekte der moeder sleepte binnen weinige jaren ook die vijf kinderen ten grave en weldra was de wanhopige

vader, wien het gezicht van zijn pleegkind in woede bracht, een der ongeneeslijke lijders van Docter Fulgenzio. Uit medelijden nam deze den verlaten knaap tot zich, en Ognissanti, de eenvoudige speelnoot van Donnina, was al spoedig onder den naam van Mario ijverig studeerende in de medicijnen. Had echter zijn pleegvader hem ook waarlijk lief? Mario wist 't niet. Alleen ernst bezielde dien man zoodra hij buiten het gesticht was. En of hij 't ooit zou goedkeuren dat zijn aangenomen kind trouwde met de arme dochter van een eenvoudigen dorpsschoolmeester, daaraan twijfelde hij.

Daar wuift meester Cirio, half ontsteld, met een bankbillet van duizend franken voor de oogen der verbaasde Teresa. Breng het morgen naar de spaarbank in Milaan, zoodat daar nu zes en veertig honderd franken liggen als bruidschat van Donnina, riep hij zijn vrouw toe. Als de onbekende gever nu zijne rechten maar niet laat gelden op ons kind, luidde het antwoord. Onmogelijk, viel Cirio haar in de rede. Wie mij mijn kind ontneemt, tast mijn leven aan.

Want ook Donnina was een pleegkind. Nadat de arme weduwe Brigida man en kind verloren had en van onbekende ouders de kleine Donnina als minnekind aannam, stierf ook zij al spoedig en Teresa nam de verlaten weeze als kind aan. Wel werd het kostgeld geregeld uitbetaald, maar nooit wilde het goedhartig paar een enkelen penning daarvan aanraken. Dat geld moest de bruidschat worden der kleine. Toen gingen jaren voorbij zonder eenig teeken van leven der ouders, totdat eensklaps weer die duizend franken als uit de lucht kwamen vallen. En onderwijl was Donnina beiden lief geworden als hun eigen kind, en wie het drietal had willen scheiden zou het onmogelijke van hen geeischt hebben.

In het groote Milaan is het leven luchtig en vrij. Zelfs in Parijs zou eene weduwe, zoo als Serena zich noemde, niet zulk een opgang gemaakt hebben, al ware zij even bekoorlijk geweest en al had zij even schitterend geleefd. De zonderling Maurizio maakte haar nu het hof, de man die nu eens geleerde boeken schreef en dan weer in de geheele stad opzien wekte door zijn prachtige equipage en haast verkwistende feesten. Maar 't scheen dat de bankier Redi hem hier verdrong. Wie deze man was wist niemand, wel dat hij groote zaken deed aan de beurs en geen geld ontzag waar hij zich als de rijkste der rijken wilde doen gelden. Toch was het hart van Serena bij Maurizio.

Maar toen deze haar op wettige wijze aan zich wilde verbinden en meende, dat waar zoo groote liefde bestond 't Serena wel onverschillig zou zijn te hooren dat zijn vermogen was versmolten, omdat het hart immers niet naar geld vroeg, was Serena openhartig genoeg te bekennen dat zij zich ongelukkig zou gevoelen in bekrompen omstandigheden, zoodat weer Redi de gevierde man werd. En eensklaps waren Serena en de groote bankier te zamen verdwenen.

Hoe geheel anders verklaarden Donnina en Mario dat gevoel van liefde. Als er in de sombere winterdagen een enkele zonnestraal door de wolken brak, dan danste de pen van Donnina op het papier om toch oogenblikkelijk aan Mario de verzekering te geven, dat zij zich zoo gelukkig gevoelde in zijne liefde. Bidden kon zij nooit meer voor zich alleen, want eer hare lippen nog een woord hadden doen hooren was zijn naam er al over gegleden, en als zij dan om alles goeds bad was 't immers voor hen beide?

Daar komen doctor Fulgenzio en Parenti in het dorp bij meester Cirio. Behoefde Donnino lang te raden naar de oorzaak van hun komst? Toch kon zij 't moeielijk gissen, dat ook het onderzoek naar hare wettige ouders de reden was van dit bezoek.

En in Milaan kwam Serena eensklaps terug. Nauwelijks waren zij in Frankrijk gekomen of de sluwe Redi had haar medegedeeld, dat op ditzelfde uur zijn bank te Milaan de betalingen staakte. Hevig ontsteld luidde Serena's eerste vraag, of hij dus geruïneerd was? En het antwoord volgde, dat hij wel de beschikking had verloren over de millioenen welke toch nooit zijn eigendom waren geweest, maar dat hij daarentegen nu in het bezit was van een half millioen, hetwelk hij in Amerika, onder een anderen naam, wel spoedig zou weten te verdubbelen. Of had hij geen schitterende bewijzen gegeven van zijn bekwaamheid, door in twintig jaar een gevierd en rijk man te worden, hij, die vóór dien tijd te vergeefs duizend franken te leen zou hebben gevraagd? En dat is niet gemakkelijk. Daarvoor moet men met geld weten te spelen èn onbeperkt vertrouwen op zijn geluk. Een fabrikant heeft maar goedkooper goed te maken dan een ander en hij wordt rijk, maar een man als Redi moest duizenden weten te krijgen tegen inwisseling van zijne eigenlijk geheel waardelooze handteekening, door het publiek te doen gelooven aan 't geen hij niet bezat. Toch noemde hij dat nog veel minder moeielijk dan

geld ter leen te krijgen van een vriend, om niet van honger te sterven! Hard gewerkt en zwaar geleden had hij, dat erkende hij. En oneerlijk was hij immers niet. Want het publiek had hem eenvoudig zoo hoog verheven, omdat het op die wijze meester hoopte te worden van de schatten welke het hem misgunde. En dat hij nu de winner was en die anderen de verliezers waren, pleitte voor zijne bekwaamheid en tegen hen. Wat zij bedoelden, was hem gelukt. 't Was op nieuw bewezen hoe juist zijn levensregel was: ‘Waag het geld van anderen als ware het uw eigen, maar bewaar daarentegen uw eigen geld, als een heilige schat’.

Weldra zette hij zijn reis naar Amerika alleen voort, terwijl in Milaan de tijding van zijn val een paar dagen lang groot opzien baarde en enkele goedgeloovigen tot den bedelstaf bracht. Maar de beurs heeft geen tijd om lang over het verlies van een ander te treuren. Alleen een schaterlach had die er voor over toen 't bleek, dat de prachtige zilveren sieraden en serviezen van den bankier, van welker opbrengst de crediteuren schatten verwachtten, Christophle waren.

Het eenig kind van doctor Parenti, de beminnelijke Olimpia, zou Donnina onder hare hoede nemen totdat Mario Fulgenzio zijne studiën voltooid had en hun huwelijk voltrokken kon worden. Want Olimpia had de laatste jaren immers dagelijks vertrouwelijk omgegaan met den pleegzoon van den doctor van het gesticht. Maar wist de vader dan niet welk een eisch hij aan zijn kind stelde, en had hij dan geen woord van erkentelijkheid zelfs voor haar over, om dat van medelijden niet uit te spreken, toen de opgedragen taak zelfs met liefde vervuld werd? Hoe beneveld is het oog van den man maar al te dikwijls voor vrouwelijk gevoel en vrouwelijk leed.

Gelukkige Donnina! In den zonderling Maurizio vindt zij een verdoolden vader terug, gelukkig niet te laat om hem te leeren welk een zaligheid schuilt in het waarachtig liefhebbend hart der vrouw. En arme Serena, die de zorg voor den wreed verlaten echtgenoot weer overneemt van den goeden Parenti, nadat zij 't wèl te laat ondervonden heeft dat wie de liefde die eens in 't eigen huis gevonden is niet als een kostbare schat achter sloten en grendels bewaart er dag en nacht de wacht voor houdende, een schuld op zich laadt welke nooit geboet kan worden, omdat die vrouw zich vergrepen heeft aan dat gevoel dat haar adeldom uitmaakt.

Alweer moet ik den lezer verwijzen naar het boek zelf om het lieflijk beeld te genieten van Donnina, de zoo onschuldige en toch zoo verstandige vrouw, en de tegenstelling met de zelfzuchtige Serena, wier beter gevoel elk oogenblik onderdrukt wordt door haar lichtvaardigheid. En het gezin van dien Cirio is met een innigheid en een warmte weergegeven welke men eer bij de Duitsche dorpsvertellers zou verwachten, dan bij den Italiaanschen novellist. Want ik herhaal 't, niet in de intrigue, maar in de teekening der karakters ligt het geheim van Farina's invloed op den lezer.

Hoe eenvoudig hij in zijne verhalen durft te zijn zou ik bijna zeggen, getuigt echter vooral zijn: ‘Geblinddoekte Liefde.’ Ik gebruik het woord durven, omdat in deze novelle bijna niets gebeurt, terwijl toch de groote roep welke daarvan in Italie opgaat bewijst, dat ze algemeen de sympathie wekt. Het sobere verhaal kan alleen met enkele trekken worden weergegeven, maar de hand van den kunstenaar ontdekt ge weer in de karakters.

't Kon voor de rijke en bekoorlijke Ernesta geen aangenaam leven zijn, toen zij als bijna volwassen weeze in het huis van haren oom en voogd met de weinig behagelijke Virginia als zuster moest omgaan. Onmiddellijk maar ondoordacht, werd dan ook door haar de hand van den galanten Leonardo aangenomen, als ware het huwelijk weinig meer dan een verlossing voor haar en in 't algemeen eer een aangename en tijdelijke afwisseling dan een band voor het leven. Heerlijk gingen ook de eerste weken en maanden voorbij. Het jonge vogeltje dat zoo lang opgesloten was, fladderde op de huwelijksreis vrij en vroolijk overal rond, en eer de kleine huishouding geheel was geregeld, bleef er zelfs geen tijd over voor verveling. Maar toen dat nieuwe al gauw oud begon te worden en Leonardo weer op de club die verstrooiing ging zoeken welke hij bij gebrek aan bezigheid niet meer te huis vinden kon, kwam bij het jonge vrouwtje soms de gedachte spoken of zij ook misschien te ondoordacht van de eene gevangenis in de andere gevlogen was. Die vrees uitte zij ook al spoedig op maar al te duidelijke wijze. En toen alle pogingen mislukten om den daardoor niet gunstiger gestemden echtgenoot zooveel belang te doen stellen in 't geen hun huis en hunne vrienden en bekenden aanging dat hij er de makkers zijner vroegere dagen voor liet varen, nam de koelheid tusschen beide allengs toe en werd de verwijdering steeds grooter. Tranen moesten toen troost

geven, maar natuurlijk maakten ze juist de ergernis nog grooter, zoodat al spoedig ook hier weer het Engelsche spreekwoord waarheid was geworden:

Won is the husband, lost is the lover.

Aan de burgerlijke opvoeding zijner vrouw, gaf Leonardo de schuld van dien toestand. Blijkbaar had zij een ambtenaar of koopman of een winkelier moeten trouwen, een van die heeren werklui die t'huis alleen eten en slapen, maar dan ook dankbaar zijn daar half dommelend en suffend te kunnen uitrusten van hun sloven en zwoegen. Want van een man van de wereld zooals Leonardo, die zijne vrienden van vroeger toch niet om een huwelijk kon opgeven, was 't immers niet te vergen dat hij zijn guitige kennisjes van opera en ballet niet eens meer zou mogen zien aan die gezellige soupétjes, zij 't ook met volkomen eerbiediging der rechten van zijn vrouw. Inderdaad was Ernesta te stijf, te bekrompen. Toch speet 't hem van dat goede kind, want zij was anders zoo aardig en zoo lief. Indien zij hem maar wat meer vrijheid liet en wat ruimer was in haar opvatting van het maatschappelijk leven!

In Milaan ontbrak de sluwe huisvriend niet. Doctor Agenore gaf aan beide partijen gelijk, want ieder klaagde hem zijn nood alleen. Ernesta kende geen woorden sterk genoeg om die schandelijke wet te veroordeelen welke de dwaasheid had de liefde van echtgenooten voor te stellen als eeuwigdurend, terwijl ze 't in de meeste gevallen, getuige haar eigen ervaring, nauwelijks maanden uithield. Duizendmaal liever alleen en vergeten weggekwijnd dan langer in die duldelooze kwelling te verkeeren.

Waarom de proef daarvan niet genomen? was al spoedig Leonarda's antwoord aan Agenore. Maar natuurlijk moest 't voor de wereld den schijn hebben als ging de een om redenen van gezondheid naar een vreemde badplaats bijvoorbeeld, en de ander gedurende dien tijd naar hun villa. En dadelijk was hij bereid om de badreis te maken, wat daarenboven uitnemend zou zijn voor zijn op nieuw terugkeerend ooglijden. Agenore zou hierin alweer het bewijs kunnen zien, dat inschikkelijker en toegefelijker echtgenoot eigenlijk niet denkbaar was dan Leonardo. Maar zijn vrouw als haar schaduw te volgen en als haar knecht te gehoorzamen, dat zou immers al haar eerbied voor hem wegnemen!

In een omzien zat Ernesta buiten, eenzaam en verlaten, uitgezonderd de tallooze bezoeken van Agenore. Was deze door-

drongen van zijn laagheid? Geenszins. De wijsgeerige man zou 't u in weinige stellingen duidelijk maken dat de deugd eigenlijk een conventioneel begrip is en dat de natuur alleen de behoefte aan liefde kent. Daarenboven was 't immers de hoogste plicht van een ieder zooveel mogelijk te genieten mits niemand daaronder schade leed!

Gelukkige Ernesta! bij wie al die bespiegelingen alleen twijfel wekten en argwaan tegen den profeet. Behoefte aan liefde? Ja, die gevoelde zij meer dan ooit. Maar dat Agenore haar uitverkorene niet kon zijn, dat werd haar ook duidelijker, dag aan dag. Terug naar Milaan, terug naar het werkelijk en bedrijvig leven, was al spoedig haar wensch. En die wensch werd ook onmiddellijk vervuld, maar bracht geen genezing aan. Weldra had het stille buitenleven haar dan ook weer in zijn macht, maar stelde haar toen wel degelijk voor die twijfelende vraag waarom zij, de jonge en schoone en door een ieder vergode vrouw, weg moest kwijnen ter wille van plichten die immers dag aan dag, althans naar haar inbeelding, op de ergerlijkste wijze verzaakt werden door hem, die ze nog wel uit naam der wet aan haar oplei?

Daar kwam een brief uit Milaan. Leonardo was in hun woning teruggekeerd, maar blind.

Stil en somber en donker was die woning, toen de vrouw den drempel betrad. Agenore wachtte haar. Een cataract had Leonardo blind gemaakt. Was herstel mogelijk? Mogelijk ja, maar zeer onzeker, en niet dan na een gevaarlijke en pijnlijke operatie.

Op een stoel zat Leonardo te slapen. Een zwarte doek bedekte dekte de oogen. De vrouw wenkte, dat zij alleen met haren man wilde zijn. Hoe lang zij daar stond wist zij niet, maar met aandoening staarde zij op die sombere en bleeke trekken. ‘Bertolo, een glas water’, sprak de lijder zachtkens, ontwakende. Een vrouwenhand reikte hem het glas toe. Huiverend drukte hij die hand, en een traan biggelde langs de vermagerde wangen. Maar toen ook waren eensklaps de banden verbroken welke Ernesta zoo lang verwijderd hadden gehouden van haren man. En wat 's levens overdaad had verwijderd, dat had 's werelds leed thans hereenigd.

Alleen Farina is bij machte de zorgende vrouw te teekenen die dagen en weken lang geen ander geluk kent dan een glimlach van tevredenheid te tooveren op dat droefgeestig en bleek gelaat, en daartegenover de onderworpenheid van den lijder die telkens

vreest niet geduldig en dankbaar en gehoorzaam genoeg te zijn. en te kort te schieten in zijne wel zwijgende maar toch zoo duidelijke betuigingen van berouw over vroegere onverschilligheid. Laat hij 't u vertellen, hoe de blinde gedurig den naam van Ernesta uitspreekt en dan in antwoord op haar vraag wat hij verlangt, haast aarzelend de betuiging laat hooren, alleen behoefte te hebben aan de zekerheid dat zij bij hem is. Hij zelf is 't best bij machte om ons die beiden te teekenen, wanneer zij hem de kamer rondleidt en hij telkens zal opnoemen waar hij is en dan een juichkreet laat hooren zoodra hij hier het bekende meubel geraden heeft en daar de juiste plaat of schilderij aanwijst, maar ook hoe hij zachtkens het album dichtslaat waarin hij wel de portretten van vrienden en bekenden heeft genoemd maar zich eensklaps herinnert het weelderig beeld eener befaamde danseres daar te hebben durven tusschenschuiven. Wanneer zij hem een vroolijke of droevige melodie op de piano moest voorspelen al naarmate zijne stemming was, of hij vermoeid onder het voorlezen van 't een of ander verhaal een oogenblikje rust noodig heeft, dan zal alleen de schrijver u de teederheid kunnen laten gevoelen waarmede zij hem als een moeder verzorgt. En vooral aan hem wensch ik 't over te laten dat tooneeltje weer te geven waarin Leonardo, door zachtkens den naam van Ernesta te fluisteren, zich wil verzekeren of zij al dan niet sluimert en zij, dat bemerkende, ook werkelijk doet als ware zij in slaap gevallen, waarop hij zachtkens en al tastende naar haar stoel sluipt en met de hand haar gelaat streelende op hare lippen een kus drukt. En eindelijk zij 't zijn taak de blijdschap van beiden weer te geven zoodra het daglicht op nieuw ook voor hem scheen en de lijder, eerst als herstellende en dan als genezende, voor ons staat. Dat uit Leonarda's eigen mond de bekentenis worde opgevangen, hoe hij blind was voor de liefde zijner vrouw toen hij al te vrij en al te stout zijn blikken in de wereld kon laten rondgaan, en hoe toch het blijde licht der liefde eerst voor hem ontstoken werd toen zijne oogen zich sloten. Want in de volle overtuiging dat dit zoo sober maar aandoenlijk verhaal tot zelfs den meest onverschilligen lezer zal boeien en verteederen, verwijs ik hem naar Farina zelf.

Wie avontuurlijke voorvallen en kunstige intrigues verlangt, hij late Farina's novellen ongelezen. Dat de Engelsche novel-

listen hem bevredigen. Maar wie bij gewone en eenvoudige menschen de drijfveeren van hun doen en laten wil nagaan en er prijs op stelt het bemoedigend schouwspel te zien dat juist daar het goede ons verkwikt waar het kwade ons zoo natuurlijk scheen, hem zal de Italiaansche novellist tot een lief vriend worden. Hij zal zich verlustigen in den eenvoud van diens voorstellingen en tevens in de diepte van diens gevoel. Voor menig treffend en waar woord zal bij hem dank weten en zich verheugen in den ongekunstelden toon van een warm gemoed.

Maar vooral moeten wij Farina erkentelijk zijn voor zijne teekening der vrouwelijke karakters. In plaats van de stijve en preutsche en onnatuurlijke juffers waarmede niet alleen de Engelsche roman ons gedurig in aanraking brengt, en die ons gedurig doen twijfelen of alle godsschepselen misschien ook eensklaps tot mannen zijn omgetooverd, ontmoet ge bij hem de vrouw die, als het bovenal lief hebbend element, de wereld verheffen kan en ook wil tot een ideaal van zaligheid. 't Is de vrouw van liefde en teederheid waarvoor hij onze sympathie wekt, niet de vrouw van kennis en geleerdheid waarvoor hij ons eerbied en ontzag afdwingt. Hij stelt die vrouw 't hoogst welke vóór en boven alles vrouw wil zijn en vrouw wil blijven, en die zich 't dankbaarst gevoelen zou indien men ook van haar met de woorden van Beets mocht zeggen:

> ..... een dier lieve schepslen, die
> Men lief heeft om haar lieflijkheid, en wie
> Gy uren lang met heimelijk genot
> In 't zacht gelaat zoudt kunnen staren, tot
> Ge in 't eind niet meer gelooven zoudt dat zy
> Van de aarde zijn en menschelijk als gy;
> Omdat u van haar vrienlijk aangezicht
> Een meer dan aardsche zachtheid tegenlicht;
> Omdat haar schoon zoo zuiver is en teêr
> Als ge u verbeeldt van eind'loos reiner sfeer;
> Omdat ge er een volkomenheid in ziet
> Als heenwijst naar volkomener gebied;
> Omdat het u doet zwichten voor zijn macht,
> Die gy, uit hoogmoed, bovenmenschlijk acht.

P.N. MULLER.

Nieuwe Duitsche dichters.

III. Hermann Lingg en de Duitsche poëzie aan het hof van Maximiliaan II van Beieren.
(Hermann Lingg, Gedichte. - Die Völkerwanderung.)

Als koninklijke bescherming den bloei van kunst en letteren te voorschijn kon roepen, dan behoorde in onze dagen de hoofdstad van Beieren het Florence der Medici en het Versailles van Lodewijk XIV te evenaren. Het ligt niet aan het regeerende vorstengeslacht als dit vooralsnog niet het geval is. De tegenwoordige koning volgde het voorbeeld van zijn vader en grootvader, toen hij zijn gunst aan Wagner schonk en hem in staat stelde om zijn denk- of droombeeld te verwezenlijken van een nieuwe kunst - het muzikale drama als aequivalent van het Atheensche treurspel. Gelijk Lodewijk II de muziek bemint, zoo begunstigde zijn vader, Maximiliaan II, bij voorkeur de dichtkunst en de historische wetenschappen; zijn grootvader, Lodewijk I, de beeldende kunsten. Gedurende een halve eeuw hebben derhalve in Beieren de voornaamste kunstvakken achtereenvolgens mogen deelen in een zeer opzettelijke en zeer rechtstreeksche koninklijke bescherming, die dan ook natuurlijk niet zonder resultaat is gebleven. Het mag echter betwijfeld worden of dat resultaat het gevoelen steunt van degenen, die den bloei der kunsten voornamelijk van zulk een bescherming verwachten.

De grootvader van den tegenwoordigen koning beklom in 1825 den troon onder hoog gespannen verwachtingen. Als kroonprins had hij geruimen tijd te Rome vertoefd en vriendschappelijk verkeerd met de duitsche schilders, bouwmeesters en beeldhouwers, die aan den Tiber een kleine kunstenaars-kolonie vormden. De gezamenlijke kunstenaars hadden hem op een villa buiten de porta del popolo

een feestmaaltijd aangeboden, en de dichter Friedrich Rückert had bij die gelegenheid een lofrede in dichtmaat op de kunsten en de poëzie gehouden. Op zijn reizen door Italië en Griekenland had Lodewijk veel werk gemaakt van de antieke bouw- en beeldhouwkunst, en men wist, dat hij niet veel minder in het schild voerde, dan om eenmaal zijn hoofdstad tot een duitsch Athene te maken. Dit stoute plan heeft hij dan ook gedurende de drieentwintig jaren van zijn regeering met onvermoeiden ijver zoeken ten uitvoer te brengen. Klenze moest voor hem bouwen, Cornelius schilderen. De dichterlijke lier hanteerde hij zelf en zou misschien ook wel zelf gebouwd en geschilderd hebben, als deze kunsten niet een zekere technische oefening en voorbereiding vereischten, die voor een ongeduldig dilettant licht lastig wordt. Toen Lodewijk oud en grijs geworden was, loste zijn schoonheidszin en kunstbescherming zich op in liefde voor een jonge danseres, en, met het oog op deze omstandigheid, zou men er toe kunnen komen om in te stemmen met Heine's spotternijen over dezen dilettant-schilder en bouwmeester op den troon. Maar Heine's satire verliest iets van hare kracht, als men zich te binnen brengt in welk een tijdperk de regeering van Lodewijk I viel. Van ‘regeering’ te spreken is hier eigenlijk ongerijmd, daar Metternich er wel voor zorgde, dat er voor geen der duitsche vorsten iets te regeeren overbleef. Uitgesloten van zijn eigenlijke taak, wierp de vurige en werkzame geest van Lodewijk zich op de beeldende kunst. Hij had erger kunnen doen. Maar geheel voor de kunst te leven is alleen den kunstenaar zelven vergund. Aan ieder ander zijn in kunstgenot, kunstbeoefening en kunstbescherming grenzen gesteld, die niet straffeloos overschreden worden. Al te veel bescherming werkt op den kunstenaar verlammend. De ijver van koning Lodewijk heeft ongetwijfeld sommige goede resultaten opgeleverd; maar een paar grieksche namen hebben München niet tot een duitsch Athene gemaakt, en een nationale bouw- en schilderschool is door Lodewijk niet in het leven geroepen.

De thans regeerende koning heeft intusschen een andere kunst in bescherming genomen, en wel de jongste der zusters, die zich evenwel in onze eeuw zoo krachtig heeft ontwikkeld, dat men soms met bezorgdheid hoort vragen of zij niet eerlang de poëzie en de beeldende kunsten geheel op den achtergrond zal dringen. De tijd moet leeren of Lodewijk II met de muziek gelukkiger zal zijn, dan zijn

grootvader met de beeldende kunsten is geweest. Niemand miskent in Richard Wagner een buitengewoon voortbrengend vermogen, dat kenmerk van den echten en grooten kunstenaar. Maar zeer velen zijn het ook daaromtrent eens, dat de hooge voortreffelijkheid van zijne kunst lijdt onder een valsche theorie, en dat de onvergankelijke schoonheid van sommige deelen van zijn werk, aan zijne richting geen duurzaamheid zal kunnen verzekeren.

Tusschen den eersten en tweeden Lodewijk ligt de zestienjarige regeering van Maximiliaan II. Als men de geheel verschillende levensomstandigheden buiten rekening laat, heeft Maximiliaan, naar aanleg en karakter en ook in zijn vroegtijdigen dood, eenige overeenkomst met prins Albert. Degelijke opvoeding en grondige studie had hem tot een der meest beschaafde en wetenschappelijk ontwikkelde vorsten van zijn tijd gemaakt. Zijne eerste opleiding stond onder het toezicht van Schelling. Mogen misschien de lessen van dezen wijsgeer te veel voedsel gegeven hebben aan de bespiegelende fantazie, dan werd dit later later goed gemaakt door strengere studiën, eerst aan de hoogeschool te Göttingen, daarna te Berlijn. Hier vond de kroonprins Schelling terug en volgde overigens met bijzondere belangstelling de lessen van Leopold Ranke, aan wien hij weldra gelijke hoogachting en vriendschap als aan Schelling leerde toedragen. Schelling en Ranke - de dankbare toegenegenheid voor deze beide mannen kenmerkt Maximiliaan. Van den dichterlijken wijsgeer leerde hij den diepsten grond der dingen peilen, en met één enkelen blik des geestes de verschijnselen der stoffelijke en geestelijke wereld in hun onderlingen samenhang omvatten. Als echter die hooge vlucht der bespiegeling tot fantastische afdwalingen mocht verlokken, dan werd zijn geest door de stem en het voorbeeld van den strengen geschiedvorscher spoedig tot de orde geroepen. Van Ranke leerde hij bij de beschouwing der wereldgebeurtenissen op alle bijzonderheden, ook de schijnbaar minst beduidende, letten; door nauwkeurige uitlegging den zin der historische getuigenissen vaststellen; hun waarde bepalen, en aldus, door methodiek onderzoek, de ware beweegredenen der menschelijke handelingen opsporen. Een anderen gewichtigen dienst bewees hem Ranke, doordien hij hem ter leiding zijner studiën een man aanbeval, die bestemd was om hem voortaan gedurende zijn geheele leven als vriend en raadsman ter zijde te blijven. Dit was Wilhelm Dönniges, een voormalig leerling van Ranke;

destijds professor in de staatswetenschappen te Berlijn en in leeftijd niet veel van Maximiliaan verschillend. Dönniges - zooals trouwens bij een geliefkoosd leerling van Ranke van zelf spreekt - was grondig en degelijk als man van wetenschap; overigens eenigszins onstuimig en hartstochtelijk van temperament, maar beraden van geest en vast van karakter. Met hem beoefende Maximiliaan het staatsrecht en de staathuishoudkunde. Toen de akademische studietijd was afgeloopen, volgde Dönniges den kroonprins naar München, en toen deze den troon beklommen had, werd hij aanstonds met den titel van ‘geheimer Legations-Rath’ voor goed aan 's konings persoon verbonden. Hij was derhalve voor Maximiliaan ongeveer hetzelfde wat Stockmar voor prins Albert is geweest. Ofschoon hij geen officieele en in het oog loopende rol in de regeeringszaken vervulde, bleef hem toch geen zaak van gewicht in het landsbestuur verborgen en werd er geen koninklijk besluit genomen, zonder zijn raad en medewerking.

Dönniges was niet de eenige, die zich door Maximiliaan liet bewegen om de hoofdstad van het duitsche Noorden te verlaten. Eerlang gaf ook Emanuel Geibel gehoor aan de roepstem van den koning en aanvaardde een leerstoel aan de Münchensche universiteit. Hem volgden spoedig Paul Heyse en Friedrich Bodenstedt. Zoo vormde zich weldra aan het Beiersche hof een kring van mannen, uitstekend op verschillend gebied van wetenschap en letteren, die in Duitschland zekere vermaardheid verkreeg en, misschien eenigszins spottenderwijs, met den romanesken naam van ‘tafelronde van koning Max’ werd bestempeld. Tot de dichters en letterkundigen van dien kring behoorden voornamelijk nog Franz von Kobell en Wilhelm Riehl. Eerstgenoemde is algemeen bekend als mineraloog en dichter in het Beiersche volksdialekt. Zijne bijzondere vrienden kennen hem daarenboven als hartstochtelijk jager. Dagen en weken achtereen doorkruiste hij somwijlen op de jacht de bergen en bosschen van het Beiersche hoogland en verwierf zich op die tochten die gemeenzame bekendheid met de taal en zeden des lands, die in zijne volksdichten doorstraalt. Wilhelm Riehl is insgelijks vlug ter been en heeft een groot gedeelte van Duitschland, vooral de meer afgelegene streken, doorwandeld. Die wandelingen, telkens bij wijze van voorbereiding en nabetrachting afgewisseld door vlijtige historische en oudheidkundige studiën, verschaften hem dien rijken schat van duitsche land- en volkenkennis, waarvan hij een gedeelte in talrijke geschriften heeft

neêrgelegd. Ter mededeeling van zijn wetenschap heeft hij menigmaal den novellistischen vorm gekozen, en mag als uitvinder gelden van een eigenaardig genre: de ‘Cultur-historische’ novelle. Riehl bemint voorts met hart en ziel de muziek en inzonderheid die van Haydn. Van de symfoniën van dezen beminnelijken meester heeft hij een verzameling bijeengebracht, die eenig is om haar volledigheid. Zelf heeft hij een aantal liederen gekomponeerd, bestemd voor den huiselijken kring.

Met deze mannen nu verkeerde koning Max op de meest welwillende en vriendschappelijke wijs. Zooveel mogelijk geregeld kwam men eens in de week des avonds te zamen. Bij deze bijeenkomsten, waartoe een vreemdeling slechts bij hoogst zeldzame uitzondering toegang kreeg, was alle overtollige etikette verbannen. Hier verkeerde de koning als broeder onder broeders, liet zich door de mannen der wetenschap inlichten omtrent onderwerpen, die zijne aandacht hadden getrokken, wisselde met hen van gedachten, als het een zaak gold, waarvan hij zelf opzettelijke studie had gemaakt, en gaf gaarne nu en dan aan Heyse of Geibel de gelegenheid om een nieuw dichtstuk of novelle in een uitgelezen kring voor het eerst ten gehoore te brengen.

De herinnering aan deze avonden is door Geibel in eenige fraaie dichtregels bewaard. Maximiliaan stierf in de kracht van zijn leven, in het voorjaar van 1864, kort voor Paschen. Op den achtermiddag vóór het feest wandelt Geibel langs den Isar, nog geheel verzonken in droefheid over het verlies van den koninklijken vriend. In de stilte en eenzaamheid van den avond wordt het verleden levendig en het beeld van den koning verrijst weer voor zijn geest. Zóó was hij in de raadzaal, zóó in den kring van zijn gezin, zóó te midden van de volksmenigte:

> Und jener trauten Stunden dacht' ich dann
> Im hohen bilderdunkeln Teppichsaal,
> Wo er, mit ernsten Männern im Gespräch,
> Das stillgeschäftge Walten der Natur,
> Der Vorzeit Bücher sich enträthseln liesz.
> Denn eine nimmer müde Sehnsucht zog
> Ihn zu des Lebens Tiefen. Nicht begnügt
> Mit der Erscheinung, sucht' er ihr Gesetz,
> Und jede neuerkannte Wahrheit galt
> Ihm eine Stufe, die er sich erkämpft.
> Und oft, wenn vor dem wissensdurst'gen Geist
> Ein Stral ihm aufging jener Gotteskraft,

Der ewig Einen, die im leisen Blühn
Der Pflanze, wie im Auf- und Niedergang
Der Völker und der Zeiten sich enthüllt:
Da flog ein Leuchten über seine Stirn,
Und höher schlug sein Herz, als wär er selbst
Der Weisheit Jünger, nicht ihr Vogt und Hort.
Doch liebt' er's, wenn um solcher, Stunden Ernst
Erheiternd sich der Kranz des Schönen flocht;
Und wie er selbst in jungen Jahren wohl
Geprüft die Saiten, bis des Scepters Pflicht
Ungern das holde Spiel ihn meiden liesz,
Verlangt' ihn nach der Muse Gastgeschenk.
Denn göttlichen Geschlechts noch ehrt' er sie,
Und in der Forscher strengen Kreis entbot
Er die ihr dienten, dasz sie mit Gesang
Des Busens Wellenschlag ihm schwichteten.

Niemand zal het den dichter ten kwade duiden, als hij van de bijeenkomsten aan het Beiersche hof een min of meer idealizeerende voorstelling geeft. Een onpartijdig verslaggever moet er echter bij vertellen, dat die bijeenkomsten niet door allen van deze zijde werden beschouwd. Er waren lieden, die met Maximiliaan's Muzenhof en zijn universeelen beschavingsijver minder waren ingenomen. Zoo onder anderen Moriz Schwind, de bekende teekenaar en schilder van de duitsche volkssprookjes en legenden: de heilige Elisabeth, Melusine, de zeven raven. Deze schreef in 1854 uit München aan zijn vriend Bauernfeld, den oostenrijkschen blijspeldichter: ‘Wat dunkt u van den dichterhof, die hier aangelegd wordt? Met Geibel heb ik kennis gemaakt - dat is geen kwaad man; maar de compagnie in haar geheel kan mij niet bekoren. Lachner uitgezonderd, interesseert mij het geheele bedrijf alhier in het minst niet. Ten slotte zal zich de geheele beschavingsijver nog op de chemie werpen. Mij houdt men voor een gemeenen kerel, omdat ik verklaard heb de voorlezingen eerst te willen bijwonen als de *homunculus* gemaakt wordt.’ Het is de zwakke zijde van vereenigingen als de door Maximiliaan gevormde, dat zij de gladgeschaafde en blinkend gepolijste middelmatigheid begunstigen, maar voor krachtige en oorspronkelijke geesten weinig aantrekkingskracht bezitten. Schwind had in zijn jongelingsjaren te Weenen met Schubert verkeerd. Met Bauernfeld, Lachner en eenige anderen had hij gedeeld in de zoogenaamde

Schubertiaden, bijeenkomsten en uitstapjes in de heerlijke omgeving van Weenen, waarbij Schubert de ziel van het gezelschap was, en uit den overvloedigen rijkdom van zijn geest onophoudelijk produceerde; terwijl het nieuwe werk door de aanwezige krachten meestal aanstonds kon uitgevoerd worden. Geen wonder dat Schwind, die zulk een leven en zulk een omgang had gekend, den hoofschen toon te München eenigszins flauw, en de half wetenschappelijke, half dich terlijke bijeenkomsten aan het hof eenigszins gemaakt en gedwongen vond.

Terzelfder tijd leefde er te München in vrij bekrompen omstandigheden een gepensioneerd militair-arts, die tevens dichter was, maar zonder dat iemand het vermoedde, uitgezonderd een paar vrienden van even geringen stand en even onbekend als hij zelf. De koning had uit den vreemde eenige dichters van naam naar zijne hoofdstad geroepen; hier was een geboren Beier, die in oorspronkelijkheid van dichtgave althans niet achterstond bij degenen, die aan het hof gevierd werden. Hermann Lingg was geboren te Lindau, had in de medicijnen gestudeerd, was een paar jaar armendokter geweest in zijn geboortestad en had eindelijk als militair-arts dienst genomen. Maar reeds op dertigjarigen leeftijd had hij in 1850 zijn ontslag moeten vragen, daar zijn gezondheid geschokt was door den overmatigen arbeid en de vermoeienissen der twee voorafgaande jaren. In 1852 woonde hij in een klein huisje in een der buitenwijken van München. Onlangs hersteld van een zware ziekte, hield hij zich onledig met werktuigelijken dicht-, of liever: rijm-arbeid. Men denkt aan Oliver Goldsmith en aan de massaas monnikenwerk, die hij aan Londensche uitgevers had moeten leveren, voordat het hem vergund werd zijn ‘traveller’ en ‘deserted village’ te schrijven, als men verneemt dat Lingg op zich genomen had om een verkorten Buffon in duitsche *ottave rime* over te brengen. Voor den druk van oorspronkelijke gedichten had hij te vergeefs bij dezen en genen uitgever aangeklopt; als dichter zonder naam en faam, was hij teruggewezen, even als Uhland in den beginne door Cotta afgewezen was. Uitgevers hebben op de merkantiele zijde van de zaak te letten, en dergelijke afwijzingen zijn hun geenszins ten kwade te duiden. De duitsche letterkunde is zoo rijk aan echte en goede lyriek, dat het duitsche publiek op het stuk van lyrische poëzie vrij kitteloorig is geworden, en zich niet zoo heel geduldig bombast en klinkende woorden voor hemelval laat toedienen. Tevens wordt er, bij de schijn-

bare gemakkelijkheid van het genre, zooveel zwaks en middelmatigs ter markt gebracht, dat een uitgever groot gelijk heeft als hij zich drie- en viermaal bedenkt, voor dat hij een bundel gedichten, lyrische natuurlijk, ter perse legt. Lingg had echter een paar vrienden, die geen rust of duur konden vinden, voordat het talent, dat zij in hem meenden ontdekt te hebben, wereldkundig geworden was. De een was een onderwijzer in de wiskunde, de ander een ondergeschikt ambtenaar. Beiden beminden met hartstocht de poëzie en maakten ook wel zelve een vers, maar bezaten toch zooveel gezond oordeel om te begrijpen, dat hun eigen dichtproeven niet veel beteekenden. Maar zooveel te meer, daar waren zij vast van overtuigd, beteekenden die van Lingg en toen hij zelf moedeloos begon te worden, sloegen zij eindelijk den rechten weg in om hem te helpen aan den naam en faam, die hem naar hun oordeel toekwam. Zij begaven zich met eenige stukken van Lingg naar den gevierden dichter en hoogleeraar, 's konings vriend, Emanuel Geibel.

Deze zag aanstonds, dat hij hier met een zeer buitengewoon talent te doen had. Gelukkig behoorde Geibel niet tot die ijverzuchtige goden in den dichterlijken hemel, die geen andere goden naast zich dulden kunnen. Geibel is inderdaad, zooals wij Moriz Schwind van hem hoorden verklaren, ‘geen kwaad man’; hij bezit in ruime mate die goedheid des harten, die somwijlen door meer verstandige en meer boosaardige lieden voor onnoozelheid wordt gehouden. Hij had het nu oogenschijnlijk in zijn macht om òf Lingg nog meer te ontmoedigen, òf hem aan 't licht te helpen, en dan misschien een geduchten mededinger aan hem te hebben. De keus was voor Geibel geen oogenblik twijfelachtig. Hij begaf zich naar Lingg en hielp hem als een oudere broeder den jongere; liet zich de voltooide dichtwerken voorleggen, nam kennis van de ontworpene, onderzocht alle fragmenten en beloofde zijn aanbeveling om een bundel van Lingg bij Cotta gedrukt te krijgen. Maar de dienst door Geibel aan Lingg bewezen, bepaalde zich niet enkel hiertoe. Lingg behoort tot die vernuften, bij welke de voorbrengende kracht verreweg de overhand heeft boven die ondergeschikte talenten, maar die toch zoo onmisbaar zijn om een dichter ingang te doen vinden: smaak, takt, oordeel. Juist deze talenten bezit Geibel in bijzondere mate. Een dichtbundel samen te stellen, een *boek* te maken - die kunst is in Duitschland ver van algemeen, en Lingg, die in de medicijnen had

gestudeerd en wiens letterkundige vorming zeer gebrekkig was, verstond van die kunst weinig of niets. Dit werk verrichtte derhalve Geibel voor hem en wel op uitnemende wijs. In den ruimen voorraad van bouwstoffen ging hij aan het schiften en ziften, aan het kiezen en rangschikken, en hielp alsdus in 1854 Lingg's eersten dichtbundel in de wereld, een boek van zeer matigen omvang.

Had Lingg zelf dat boek moeten maken, dan zou het wellicht driemaal zoo dik zijn geworden, maar ook driemaal minder bijval hebben gevonden. Misschien ware dan zelfs het echte en voortreffelijke onder het zwakke en middelmatige onopgemerkt gebleven. Zooals het nu was, vond de dichtbundel van Lingg algemeenen en buitengewonen bijval. Verschillende omstandigheden werkten te zamen, dat die kleine bundel niet alleen succes had, maar sensatie maakte. In de laatste jaren had de duitsche letterkunde zoo wat stilgestaan, naar het scheen. De politieke bedrijvigheid had zelfs de duitsche poëzie aan zich dienstbaar gemaakt. Die hartstocht was weer een weinig tot bedaren gekomen en de gemoederen waren weer vatbaar voor een werk van zuiver dichterlijk gehalte, voor zangen zonder politieke bijoogmerken. Aan die stemming beantwoordde het boekje van Lingg. Hier was dan eindelijk eens weer een dichter die enkel dichter was, enkel dichter zijn wilde. En die nieuwe dichter, die daar zoo op eens aan de hand van Geibel te voorschijn trad, was iemand, die den eersten jongelingsleeftijd reeds lang achter den rug had, en die zich zoo goed schuil had gehouden, dat niemand tot nog toe zijn bestaan vermoed of zijn naam gehoord had. Zooals 't gaat, als er iets vreemds en onverwachts gebeurt, werd er bij deze gelegenheid ook veel noodeloos geschreeuw gemaakt en veel dwaze praat verkocht. Enthusiasten beweerden, dat in Hermann Lingg eigenlijk voor het eerst de rechte en ware duitsche lierdichter was verschenen, en dat voor den glans van dit gesternte alle overige zouden moeten verbleeken. Bedachtzame twijfelaars, die zich voordeden als vrienden van Geibel, vonden het ongelooflijk, dat een dichter als Lingg tot op zijn vijf en dertigste jaar in het beschaafde en dichterlijke Duitschland onbekend had kunnen blijven, en hieven de zwarigheid op door te beweren, dat de zoogenaamde gedichten van Lingg eigenlijk het werk van Geibel waren. Anderen daarentegen belasterden Geibel om Lingg te verheffen, en beweerden dat gene met opzet slechts de zwakkere stukken publiek had gemaakt

en dat Lingg nog geheel andere zangen in zijn lessenaar had liggen. Zoo beloonden sommigen Geibel voor de edelmoedigheid waarmeê hij een onervaren kunstbroeder de hand had gereikt, en voor den onbaatzuchtigen ijver, waarmeê hij het vaderland aan een dichter van beteekenis had geholpen.

Te midden van dat gebeuzel werd intusschen de naam van Lingg door de uitspraak van bevoegden voor goed gevestigd. Om strijd werd de nieuwe zanger door de voornaamste letterkundigen van Duitschland welkom geheeten en van alle kanten werden hem lauwerkransen toegeworpen. In de eerste plaats te München, waar Geibel's aanbeveling hem aanstonds in de beste kringen den hem toekomenden rang aanwees. Bodenstedt was een der eersten, die hem begroette met een sonnet, waarvan de eerste regels luiden:

> Man klagt, alsob die Fürsten der Gesanges,
> Gestorben wären, und ihr Reich zu nichte;
> Derweil ein Urquell ewiger Gedichte
> Aus deinem Busen quillt gewaltigen Klanges.

Het welbekende, specifiek-duitsche onafscheidbare voorvoegsel vond bij deze gelegenheid een ruim verbruik. Lingg was een *Urnatur;* zijn talent was *urwüchsig, urkräftig, urgewaltig*. Meer ter zake was de naam dien Robert Prutz hem gaf: ‘rückwärtsschauender Prophet’. Hiermeê werd een voornaam deel van Lingg's gedichten vrij juist gekenschetst.

Het dubbele genre in de lyriek, dat reeds bij de oude Grieken tot volledige ontwikkeling was gekomen, vindt zijn volmaakten parallel in hetgeen de moderne muziek ‘lied voor één zangstem’ en ‘vierstemmig koorlied’ noemt. Beide lyrische dichtsoorten worden in de duitsche literatuur vertegenwoordigd door hare beide corypheën; de eerste door Goethe, de tweede door Schiller. Bij Goethe sluiten zich aan (om enkel de voornaamsten te noemen) Eichendorff, Uhland, Heine; bij Schiller: Platen en Lingg. Wel is waar heeft Lingg ook in het eerste genre vrij talrijke proeven gegeven, vooral in zijn lateren, vermeerderden dichtbundel; maar hij schrijft toch bij voorkeur voor vierstemmig koor. Hiertoe behoeft men echter een meer vaste en tastbare stof dan voor het eenvoudige lied. Die stof ontleent Lingg meestal aan de geschiedenis, en zijne wijze van behandeling herinnert aan de oud-testamentische profeten. Lingg bezit de uitnemende en zeldzame gaaf van het verhevene. Met een paar woorden

weet hij, als met een enkelen wiekslag, den geest tot een hoogte te voeren, waar zich een verschiet en een vérgezicht opent, dat op het gemoed den indruk van het verhevene te weeg brengt.

Een stuk, dat in Lingg's bundel bijzonder de aandacht trok, heeft tot opschrift: ‘der schwarze Tod’. Eenige strofen van dit gedicht zullen van Lingg's dichtgaaf aanstonds een bepaalde voorstelling geven.

Ich komme von Aegyptenland
In rothen Nebelschleiern;
Am Nilusstrand im gelben Sand
Entsog ich Gift dem Wüstenbrand
Und Gift aus Dracheneiern.

Thal ein und aus, bergauf und ab;
Ich mäh' zur öden Heide
Die Welt mit meinem Wanderstab,
Ich setz' vor jedes Haus ein Grab
Und eine Trauerweide.

Ich bin der grosze Völkertod,
Ich bin das grosze Sterben,
Es geht vor mir die Wassernoth,
Ich bringe mit das theure Brod,
Den Krieg thu' ich beerben.

Es hilft euch nichts, wie weit ihr floh't,
Ich bin ein schneller Schreiter,
Ich bin der schnelle, schwarze Tod,
Ich überhol' das schnellste Boot,
Und auch den schnellsten Reiter.

Dem Kaufmann trägt man mich ins Haus
Zugleich mit seiner Waare;
Er freut sich hoch, er lacht beim Schmaus,
Ich steig' aus seinem Schatz heraus
Und streck' ihn auf die Bahre.

Mir ist auf hohem Felsvorsprung
Kein Schlosz zu hoch, ich komme;
Mir ist kein junges Blut zu jung,
Kein Leib ist mir gesund genung,
Mir ist kein Herz zu fromme.

Een ‘Nachtstück’, woest, fantastisch, onstuimig, is het gedicht: ‘das wilde Heer’. Hier is de stof ontleend aan de germaansche mythologie. Wodan, naar latere christelijke voorstelling: de duivel, stormt met zijn gevolg over bosch en berg.

Als wilder Jäger saust und braust
Er Nachts mit seiner Heerde;
Er selbst, den Jagdspeer in der Faust,
Jagt hintendrein zu Pferde.

Auf rothem Haar brennt lichterloh
Die Feder seiner Haube,
Die Luft durchheult das Jagdhalloh,
Der Falke spieszt die Taube.

Der Uhu krächtzt, es schreit der Luchs,
Die braunen Hirsche schellen,
Es heult der Wolf, es pfeift der Fuchs,
Die schwarzen Hunde bellen.

Und nach der Jagd, zum Zeitvertreib,
Da geht das Volk zum Tanze,
Die Tanne wird ein langes Weib,
Der Dornbusch wird ein Schranze.

Das ist ein Neigen auf und ab,
Ein mit den Fingern zeigen,
Der Wilderer auf seinem Grab
Musz einen Walzer geigen.

Es schwirrt und rast und tost und gellt
Auf Gruben und um Gräber;
Halloh, halloh, den Speer gefällt
Und hintenauf dem Eber!

Niet altijd zijn de beelden, die Lingg voor onzen geest doet opdagen, zoo woest en somber als in de twee bovenstaande fragmenten. Helder en liefelijk is het gedicht ‘Homer’, dat even eenvoudig als treffend de goddelijke kalmte voorstelt van den echten en grooten dichter te midden van het wereldgewoel.

Becherklang zum Flötenschalle
Jubelt in die stille Nacht hinaus
Vor des Sängers sonst so stillem Haus;
Seine Söhne, Brüder, Schwäger alle
Halten festlich einen frohen Schmaus.

Und sie theilen schon mit Streiten
Unter sich voraus das kleine Gut;
Doch der Alte vor der Schwelle ruht,
Nur den treuen Hund an seiner Seite,
Und es rauscht um ihn die Meeresfluth.

All die göttlichen Gestalten
Seiner Dichtung tauchen vor ihm auf;
Während über Antheil und Verkauf
Die im Hause drinnen schmäh'n und schalten,
Steigt um ihn der Sterne goldner Lauf.

Thetis schwebt im Silberschleier
Hector schreitet und Achill einher,
Und Odysseus auf der Wiederkehr;
Lächelnd zu dem wilden Lärm der Freier
Hört im Fluthgebraus sein Lied Homer.

In de bovenstaande stukken toont zich een dichterlijke kracht, die met stouten stap op het doel afgaat en met één enkelen greep den geest overmeestert. Lingg houdt zich niet op met voorbereiding, geleidelijke ontwikkeling en detail-schildering, maar stelt met een paar forsche en breede trekken in een oogenblik het geheele beeld voor oogen. Dit te kunnen doen, kenmerkt den geboren dichter; het is een natuurgaaf, die door techniek en studie veredeld en bestuurd kan worden, maar die door niets te vervangen of te vergoeden is, en zelve tegen al het andere kan opwegen. De dichters aan het hof van Maximiliaan waren Lingg vér vooruit in kunstvaardigheid, in wereldkennis, in boekenkennis en in letterkundige vorming; maar in aangeboren dichterlijke kracht moesten zij hem als evenknie of meerdere erkennen. In de nieuwere letterkunde vertoont zich allerwege een verschijnsel, dat ook reeds in vroegere tijdperken is voorgekomen, als de geestbeschaving een hoogtepunt had bereikt, waar zij in overbeschaving dreigde te gronde te gaan. Dat verschijnsel is: het optreden van geletterde dichters. Deze dichters hebben veel, dikwijls veel te veel gelezen; zij hebben vreemde talen geleerd, vreemde literaturen bestudeerd; kortom zij hebben zich een schat van voorstellingen, van begrippen, van kennis en wetenschap verworven, die niet uit onmiddellijke beschouwing der wereld en rechtstreeksch verkeer met de menschen, maar uit boeken geput is. Zelfs wanneer bij de zoodanigen de oorspronkelijke dichtgaaf sterk en machtig is, wordt toch dikwerf die aangeleerde wetenschap een al te zware uitrusting, die de natuurlijke beweging van den geest belemmert. De inspiratie wordt ten deele inspiratie uit de tweede hand. Deze dichters leven in een kring van denkbeelden en voor-

stellingen, die slechts het eigendom kunnen zijn van een uitgelezen minderheid. Zij trekken zich noodzakelijkerwijs min of meer van de groote menigte terug en schrijven voor geestverwanten en kunstgenooten. Zij worden dichters van het kabinet en de studeerkamer. Dat het geleerde en wetenschappelijke Duitschland zulke dichters oplevert zou men a priori kunnen onderstellen. Wie met de nieuwere duitsche literatuur een weinig bekend is, weet ook dat de meeste duitsche dichters van naam tevens mannen van wetenschap, professoren, letterkundigen en taalgeleerden zijn.

Om nu terug te komen tot den dichterkring te München - bij Emanuel Geibel heeft onverbeterlijke techniek, fijne smaak, schroomvallige takt, die zorgvuldig alle uitersten vermijdt, zoozeer de overhand, dat sommige duitsche beoordeelaars hem - wij willen hopen: in een oogenblik van knomige luim - den dichter voor de jongejuffrouwen-kostschool genoemd hebben. De fransche novellist Cherbuliez, die voor eenige jaren een merkwaardig opstel over eenige duitsche dichters in de Revue des deux mondes plaatste, noemt hem een pianist, die met weergâlooze bekwaamheid elke stof voor zijn instrument weet te arrangeeren en zelfs noordsche mythologie en romeinsche geschiedenis toetsklaar weet te maken voor den concertvleugel. Cherbuliez mist bij Geibel die volheid en kracht van geluid, dien tot het hart dringenden toon, die aan het orkest en de menschelijke stem eigen is. Maar ten slotte moet hij toch bekennen, dat een uitstekend pianist ook niet te verwerpen is, en dat Geibel in elk geval een eigenschap bezit, die door geen kritiek kan worden weggecijferd, en die alleen aan echte poëzie kan toekomen: ‘le charme’.

Paul Heyse mag ik voorbijgaan, daar zijn eigenlijke kracht op het gebied van het proza en de novelle ligt. Wat Bodenstedt betreft, ook deze is ruim zoo zeer uitstekend prozaschrijver als dichter. Zijn populariteit als dichter rust hoofdzakelijk op de liederen van Mirza Schaffy. Deze kwamen oorspronkelijk verstrooid voor in zijn prozawerk ‘Tausend und ein Tag im Orient’ en zijn daar wél zoo goed op hun plaats, als afzonderlijk gedrukt in het nette pronkdeeltje in miniatuur; tenzij men mocht meenen dat de beste plaats voor goede gedichten de salontafel en het boekenrekje is. Wie die liederen wenscht te genieten, zal er veel meer aan hebben als hij ze leest in het bovengenoemde werk, en dan tevens door

Bodenstedt's levendige verhalen en aanschouwelijke afbeeldingen de landstreken leert kennen, waar zij ontstonden: zuidelijk Rusland en den Kaukasus, Armenië en Georgië met hare hoofdstad. Op dit prozawerk en zijn tegenhanger, ‘die Völker des Kaukasus’ rust, als op een paar stevige zuilen, een voornaam deel van Bodenstedt's roem. Zijn dichterlijke werken bestaan voor de grootste helft uit vertalingen, deels uit het russisch, deels uit het engelsch, die, hoe uitstekend ook, meer van talent en kunstvaardigheid, dan van oorspronkelijke vindingskracht getuigen. Hieruit kan men reeds opmaken, dat ook in Bodenstedt de geleerde, de kenner van talen, landen, volken en literaturen om den voorrang strijdt met den dichter. Daarbij komt nog, dat Bodenstedt ook als man van de wereld, in de praktijk en in het verkeer met menschen een schitterende rol speelt. Hij bezit die eigenaardige vlugheid, gevatheid en scherpte van geest, die anders over 't algemeen meer in Frankrijk dan in Duitschland 't huis is. Van zijne aardige gezegden zijn er sommige algemeen bekend geworden. Bij de mededeeling en overlevering verliezen dergelijke trekken van geest wel is waar veel, maar zij kunnen toch goede diensten bewijzen voor de karakterteekening. Bodenstedt had met eenige andere heeren van 's Konings kring dezen vergezeld op een toer door Beieren, dien Maximiliaan, zooveel mogelijk incognito, had gemaakt om zijn volk en zijn land eens wat meer van nabij te leeren kennen. Toen de toer was afgeloopen en de Koning afscheid nam van zijn reisgezelschap, gaf hij de verzekering dat de tocht hem bijzonder veel genoegen had verschaft en hoopte dat ook de overige heeren zich goed geamuseerd mochten hebben. Waarop Bodenstedt antwoordde: ‘Eure Majestät haben sich *menschlich*, wir haben uns *königlich* amusirt’. Een andere trek werd door Bodenstedt geïmproviseerd in een gezelschap ten huize van Schleiden. Het discours was op de botanie gekomen en Schleiden was aan een min of meer uitvoerige voordracht begonnen over de ontwikkeling en het leven der plant. Onder het spreken bemerkte hij, dat hier en daar de sigaren waren uitgegaan, en beijverde zich om door het rondreiken van havana's en brandende lucifers het gebrek te verhelpen. Aanstonds kwam Bodenstedt voor den dag met het volgende impromptu:

> Der Schleiden denkt immer auf's Ganze,
> Voll *feurigen, zündenden* Strebens.

Erst gab er das Leben der Pflanze,
Jetzt gibt er die Pflanze des Lebens.

Dat nu deze gevierde en beroemde mannen Hermann Lingg met zooveel warmte welkom heetten, laat zich verklaren uit de omstandigheid, dat hun verschillende talenten elkander aanvulden. Een dichterlijke natuurkracht als die van Lingg moest op de beide anderen verfrisschend en verkwikkend werken. Lingg bezat in overvloed wat bij hen of nooit in die mate aanwezig was geweest, of althans onder den overstelpenden rijkdom van verworven kennis min of meer geleden had. Zij daarentegen konden uit den overvloed van hun wereldkennis en aangeleerde wetenschap de mindere kennis en ervaring van Lingg helpen aanvullen. Zoo werd er dan tusschen deze mannen een dichterlijk vriendschapsverbond gesloten, dat, naar het scheen, schoone vruchten moest opleveren. Hierbij was echter het voordeel oogenschijnlijk aan den kant van Lingg, daar verworven kennis medegedeeld, maar de productieve kracht van den geest niet zoo gemakkelijk vernieuwd kon worden; vooral niet bij mannen, die de middaghoogte des levens reeds bereikt of overschreden hadden. Maar de natuur gaat boven de leer, en vooral naturen van krachtigen en bepaalden aanleg gaan onder alle omstandigheden hun eigen weg. Ten opzichte van uitwendige lotsverbetering was het zeker voor Lingg een geluk, dat hij door Geibel uit de verborgenheid te voorschijn werd gebracht. De koning en Cotta zorgden er nu voor, dat hij ontheven werd van de noodzakelijkheid om tijd en kracht aan onvruchtbaar monnikenwerk te verspillen. Maar hiermeê was ook nagenoeg alles gedaan, wat door medehulp van anderen voor hem kon gedaan worden. Op zijn verderen dichtarbeid heeft het verkeer met mannen, die hem in letterkundige vorming ver vooruit waren, weinig invloed uitgeoefend. Geibel heeft hem zijn smaak, Bodenstedt zijn geest en oordeel niet kunnen meêdeelen. Bevrijd van materieele zorg gaf Lingg zich voortaan onbelemmerd over aan de aandrift tot oorspronkelijke productie. Van zijn onvermoeiden arbeid getuigen de vermeerderde druk van zijn eersten bundel (thans in drie deelen), eenige treurspelen, eenige dichterlijke verhalen, en wat hij zelf als zijn hoofdwerk schijnt te beschouwen, ‘die Völkerwanderung’, een dichterlijk geschiedverhaal in *ottave rime* en in vier-en-twintig zangen. Maar met die uitbreiding in omvang houdt innerlijke ontwikkeling geen

gelijken tred. Nieuwe zijden van zijn talent zijn niet aan 't licht gekomen. Bij rijke verscheidenheid van onderwerpen, drukt de opvatting en bewerking op alles den stempel van zijn krachtigen, maar weinig buigzamen geest. Zoo blijft hij in zijn latere werken dezelfde, die hij reeds in den eersten bundel was. Een lierdichter van den eersten rang, soms in het eenvoudige lied, maar vooral in het andere genre. Een speeltuig van verwonderlijke kracht en welluidendheid, en een hand van fieren en stouten greep, maar die bij voorkeur volle akkoorden laat hooren en weinig geoefend blijkt voor schakeering, modulatie en geleidelijke overgangen.

Als Lingg tien of vijftien jaar jonger was geweest, toen hij met zijn eersten bundel zulk een buitengewonen opgang maakte, dan zou wellicht de plotselinge glans van den roem na zulk een armoedige verborgenheid hem verblind en verbijsterd hebben. Gelukkig was hij een man van gevestigden leeftijd en genoegzaam gehard in de school des levens om niet zoo gemakkelijk van zijn stuk gebracht te worden. Desniettemin mag men vragen of een weinig scherpe maar juiste kritiek te midden van de algemeene toejuiching hem niet veel goeds had kunnen doen, en hem misschien had kunnen bewegen om bij zijn latere werken en uitgaven wat meer van die voorzichtige terughouding te gebruiken, die door Geibel bij de samenstelling van den eersten bundel in acht was genomen. Maar bij de algemeene bewondering schijnen er weinigen aan kritiek gedacht te hebben. Robert Prutz was nagenoeg de eenige, die een bescheiden opmerking waagde. In dien eersten bundel kwamen enkele fragmenten voor van de ‘Völkerwanderung,’ het groote historische epos, destijds nog slechts ontworpen en begonnen, dat eerst in 1868 voltooid in vier en twintig zangen in 't licht verscheen. Prutz vroeg of de volksverhuizing wel een geschikte stof was om in een uitgebreid verhalend gedicht behandeld te worden en of het wel mogelijk zou zijn om uit zulk een verwarde massa van gebeurtenissen, opstanden en oorlogen, gelijktijdig op verschillende plaatsen ontstaan en gevoerd, een afgerond geheel te maken. Hij had bovendien kunnen vragen of een bij uitstek lyrisch talent voor zulk een werk het meest geschikt was. Maar de bewondering voor Lingg's productieve kracht was toen zoo groot, dat Prutz zelf zijne opmerking

half terugnam door te zeggen, dat een oorspronkelijk dichter zelf het best zijn weg wist te kiezen en dat niemand zich verstouten moest hem daarbij te willen leiden. Tegenover de bescheiden stem van Prutz waren er echter genoeg anderen die luide riepen om meer en aandrongen op de voltooiing van het groote epos. Dat zou eerst recht een werk worden Lingg waardig, een nationaal epos, een sieraad en roem der duitsche poëzie. Zoo werd er reeds lang voor de voltooiing luid verkondigd, even als zulks te Rome, ten tijde van Augustus, bij dergelijke gelegenheid gedaan was:

> Nescio quid majus nascitur Iliade.

Men was toen te München een weinig aan het dwepen met historie. De geschiedenis was een geliefkoosd vak van Maximiliaan. Aan die ingenomenheid dankt de koninklijk Beiersche Akademie de instelling van de ‘historische Commission,’ die door ruime jaarlijksche toelagen in staat werd gesteld tot de uitgaaf van historische werken, te kostbaar voor particuliere krachten. Ongelukkig sloeg die liefde voor de historie over op een gebied, waar zij minder t'huis behoort en waar zij licht verwarring kan aanrichten. Men begon te dwepen met historische kunst, historische schilderijen, historische drama's. In dat woord ‘historisch’ scheen een zekere tooverkracht te schuilen en men was niet ver verwijderd van de meening, dat een werk van kunst, al was het ook niet schoon, toch zeer wel zou kunnen meêrekenen, als het maar historisch was. Kaulbach schilderde zijn groote historische tafereelen: den torenbouw te Babel, de verwoesting van Jerusalem, den slag tegen de Hunnen, de Kruisvaarders. Natuurlijk ontbrak het niet aan lieden, die daarmeê een nieuwe roemrijke periode voor de duitsche schilderschool zagen aanbreken. Met die ingenomenheid voor het historische vereenigde zich een zekere zucht voor het kolossale. Deze zucht is echter niet eigen aan een bijzonder land of tijdperk, maar schijnt in de menschelijke natuur te liggen. Er bestaat een zekere neiging om alles tot kwantiteit terug te brengen en zelfs bij de schatting van doeken en boeken met den meter en het getalstelsel aan 't werk te tijgen. Zoolang een dichter nog niet meer dan een boekdeeltje van matigen omvang in 't licht heeft gegeven, wordt hij ook nog maar onder de kleine profeten gerekend. Maar welk een stomme verbazing bij den aanblik van een lange reeks boekdeelen, alle van een en denzelfden auteur!

‘Die Masse kannst du nur durch Masse zwingen’ zegt de directeur in het voorspel van den Faust, en het schijnt Lingg niet ontbroken te hebben aan vrienden en vleiers, die hem daaraan herinnerden en hem verzekerden dat een historisch dichtstuk van groote dimensiën zijn roem tot een ongekende hoogte zou doen stijgen. Weinige menschen kunnen zich geheel onttrekken aan den overweldigenden invloed van zekere algemeen heerschende denkbeelden, en groote kunstenaars en dichters zijn niet zelden de meest meêgaande van alle stervelingen. Ook werd Lingg misschien aangelokt door het denkbeeld om met Kaulbach te wedijveren en de ‘Hunnenschlacht’ van dezen meester op het gebied der poëzie over te brengen. Kortom, hij bezweek voor de bekoring van het historische en kolossale, en wijdde al zijn krachten aan de voltooiing van zijn ‘Völkerwanderung.’

Bij het eerste overzicht maakt dat dichtstuk den indruk van een kolossalen tour de force, en zoolang men enkel op de stof en hare gelukkige verdeeling en groepeering let, zou men er bijkans toe overhellen om dien als geslaagd te beschouwen. In die chaotische massa van gebeurtenissen, die elkander opvolgen, snijden en doorkruisen, weet Lingg orde te brengen. Die legerbenden en stammen en volken, die, elkander verdringend en voortstuwend, van alle kanten tegen Italië en Rome aandruischen, terwijl de Aziatische horden van Attila als een stormwind daar dwars doorheen komen vegen - zij schijnen te gehoorzamen aan de wenken van Lingg en op zijn commando voorbij te trekken gelijk wel geoefende legerafdeelingen voor hun bevelhebber. Maar van een dichtstuk mag en moet meer geëischt worden dan gelukkige rangschikking en groepeering van een gegeven stof. Zuiver als dichtstuk beschouwd, kan de ‘Völkerwanderung’ de schalen van het oordeel geruimen tijd in evenwicht doen hangen. Aan den eenen kant wegsleepend schoone strofen, maar daartegenover andere, prozaisch en mat. Hemelhooge vlucht, afgewisseld met kruipen bij den grond. Hoe kan het thema juister, bondiger en krachtiger worde aangegeven dan in de regels:

> Zwei Welten sich im Kampf entgegen brausend,
> Ein sterbend' und ein werdendes Jahrtausend.

Maar wat kan flauwer en prozaïscher zijn dan een weinig verder de regels:

> Der Dienst der Tempel und die Staatsverwaltung
> Erfuhren bald die grószte Umgestaltung.

Nun schrie das Volk, den Würger zu entthronen,
Und nun empörten sich die Legionen.

Als ein Ereignisz, mächtiger als diesz,
Den Schrecken des Jahrhunderts noch vermehrte
Und aller Herz in bange Zweifel kehrte.

De beteekenis van die lang verleden gebeurtenissen voor den tegenwoordigen tijd, wordt ons met krachtige trekken voorgehouden in de volgende profetische strofe, die geschreven werd vóór 1866:

Von jenen Stürmen, die sich längst gelegt,
Wir hören's noch wie ferne Brandung rollen;
Und der auch uns den Völkerkrieg erregt,
Wir hören rings den dumpfen Donner grollen.
Mit Kampflust ringt die Furcht, und tief bewegt,
Erschlieszt die Gegenwart in ahnungsvollen
Gefühlen sich dem kommenden Verhängnisz
Wie sich der Blüthenkelch dem Lichtempfängnisz.

Rome, de volken van den aardbol aan zich onderwerpend en allerwege het vrije en zelfstandige leven onderdrukkend, wordt vergeleken met den giftboom op Java:

In Indien wächst ein Baum aus Lavaklüften,
Vor welchem scheu die Schlange selbst entweicht,
Der Vogel fällt getödtet aus den Lüften,
Wenn ihn der Zweige Blüthenhauch erreicht;
Zu Boden sinkt, vergiftet von den Düften,
Der Tiger, wenn er hier nach Beute schleicht,
Und beide deckt, den Raüber sammt dem Raube,
Der Todesbaum mit seinem dunklen Laube.

Deze strofen zijn uit den ‘Prolog’, waarin de dichter, aan de hand van Tacitus, een overzicht geeft van de Romeinsche keizergeschiedenis tot het tijdstip, waar met den overgang der Gothen over de Donau het eigenlijke werk begint. Hier vinden wij onder anderen Nero's mislukten toeleg verhaald om Agrippina te dooden:

Des Mondes Licht, die Wellen überbreitend
Beglänzte Bajäs Bucht; da zog heran
Ein Prachtschiff Nero's leicht die Fluth durchgleitend,
In stiller Mitternacht die feuchte Bahn;
Auf Polstern sanft der Lyra Klang begleitend
Be gann ein wechselnder Gesang im Kahn,
Der Tempel Saülen schimmerten von Ferne,
Still war das Meer, der Himmel voller Sterne.

Op deze hoog dichterlijke strofe, die met een paar trekken den

zomernacht en de golf van Napels ons voor de oogen toovert, volgt onmiddellijk:

> Noch war das Boot nicht weit ins Meer gedrungen
> Als plötzlich das Verdeck zusammenbrach,
> Durch eine Last von Erzen eingezwungen,
> Und mit hinunter sank das Schiffsgemach.
> Der Muttermörders Anschlag schien gelungen;
> Doch Agrippina rang sich allgemach,
> Vom Einsturz zwar verletzt, auf einem Brette
> Mit Schwimmen ans Gestad durchs Wogenbette.

Zoo grenst menigmaal in dit dichtwerk het koelste proza dicht aan de heerlijkste poëzie.

Maar met het tegenover elkander stellen van dichterlijke en prozaische strofen komen wij in de beoordeeling van het gedicht niet veel verder dan tot de nietsbeduidende uitspraak, dat het veel goeds maar ook veel zwaks bevat. Na aandachtige beschouwing van het geheel komt de ‘Völkerwanderung’ mij voor als een kolossale misgreep van een buitengewonen geest. Die misgreep ligt echter niet zoozeer, gelijk Prutz scheen te denken, in de keus van juist deze periode uit de geschiedenis, een periode die voorzeker niet minder rijk is aan dichterlijke stof dan elke andere. Dat de gebeurtenissen van dit tijdperk, hoe verward en ingewikkeld zij ook schijnen mogen, toch zeer wel in heldere volgorde kunnen voorgesteld worden, heeft de indeeling een groepeering van Lingg voldingend bewezen. Maar de behandeling en voorstelling van die gebeurtenissen in haar geheel en in samenhang is het werk van den geschiedschrijver. De geschiedenis kan als wetenschap bestudeerd, maar ook als kunstvak beoefend worden. Het is niets ongewoons dat de geschiedvorscher ook geschiedschrijver wil zijn. Nu is goede geschiedschrijving onmogelijk zonder groote verbeeldingskracht; maar daaruit volgt niet dat de geschiedschrijver dichter moet worden. Dit wordt hem reeds belet door de omstandigheid, dat hij gebonden is aan zijn stof, terwijl de dichter haar vrij beheerscht. Dit alleen staat vast, dat de geschiedschrijver een weg bewandelt, die naar de dichtkunst leidt. Gaan wij, omgekeerd, van de poëzie uit, dan vinden wij spoedig dat ook hare wegen naar de historie leiden. De poëzie, voor zoover zij zich niet bepaalt tot de zuiver lyrische uitdrukking van stemmingen des gemoeds, behoeft stof, die zij nergens overvloediger en beter kan vinden dan in de geschiedenis. Bij de bewerking van

die stof gaat echter de dichter geheel anders te werk dan de geschiedschrijver. Terwijl de laatste zich streng aan zijn gegevens houdt, dienen deze den dichter slechts als uitgangspunt voor vrije schepping. Uit de historische stof moet de dichter geheel nieuwe figuren en groepen weten te vormen, en deze zullen meestal, hoe onhistorischer, des te schooner en dichterlijker zijn. Welk geschiedschrijver zou een Coriolanus, een Richard III, een Wallenstein, kunnen of mogen voorstellen zooals Shakespeare en Schiller dat gedaan hebben? Dit kan alleen de dichter, die naar geen historische, maar alleen naar dichterlijke waarheid behoeft te vragen.

Lingg heeft in de ‘Völkerwanderung’ zijn taak opgevat als geschiedschrijver, en daarmeê een misgreep begaan, die getuigt van een bescheidenheid, waaraan dichters zich niet al te dikwijls schuldig plegen te maken. Dat een geschiedschrijver, uit zucht om dichterlijk te zijn, een hybridisch prozawerk vervaardigt, half geschiedenis, half roman, en dus geen van beide, dat is niets ongewoons. Minder dikwijls komt het voor dat een dichter, uit eigen vrije keus, geschiedschrijver tracht te zijn en de gebeurtenissen in *ottave rime* verhaalt. Dit echter heeft Lingg in zijn ‘epische Dichtung’ gedaan. Met echt duitsche grondigheid en nauwkeurigheid heeft hij zich uit de eerste hand, door de lectuur van de ‘scirptores historiae Augustae et rerum Byzantinarum’ met de gebeurtenissen tot in de bijzonderheden bekend gemaakt. Van eigen vinding zijn slechts enkele ondergeschikte figuren. Daartoe behooren in de eerste zangen Sigune en Audogar, zuster en broeder, zooals zij meenen, en als kinderen bij de Alemannen krijgsgevangen gemaakt. Het meisje wordt door Ausonius, den dichter der ‘Mosella’, opgevoed; de knaap wordt de krijgsmakker en vriend van keizer Valentiniaan. Later vinden zij elkander in hun geboorteland terug, maar niet meer als broeder en zuster, daar de bloedverwantschap gebleken is niet te bestaan. De lezer heeft reeds geraden, dat de broederlijke en zusterlijke betrekking voor een andere plaats maakt. Deze beide derhalve en nog een paar andere personen heeft Lingg, ten behoeve van zijn dichtwerk, verzonnen. Maar over 't geheel is alles, personen en gebeurtenissen, historisch, en die historische stof is door een lierdichter bewerkt-

Volgens het getuigenis van iemand die 't weet, is de lyriek de *essence* der poëzie. Maar een epos van vierentwintig zangen kan niet enkel met poëtische essence gemaakt worden. Lingg is niet

de eenige onder de groote duitsche lierdichters, die gemeend heeft zich veilig op episch of dramatisch gebied te kunnen wagen. Daar zijn er meer, die een poos in den waan hebben verkeerd, dat lyriek de dramatische tekortkomingen zou kunnen vergoeden, of dat het dramatische talent onder het werken zich van zelf zou ontwikkelen. De uitkomst heeft gemeenlijk aan 't licht getracht, dat die hoop ijdel was. Ook het voltooide werk van Lingg is ontvangen met een koelheid, die weinig beantwoordde aan den warmen aandrang, waarmeê de voltooiing gewenscht en gevraagd was. Lof heeft het wel gevonden, maar geen lezers. Toch zal iemand, die de kunst verstaat, of liever: die den tijd heeft om alles te onderzoeken en het goede te behouden, in Lingg's ‘Völkerwanderung’ zeer vele schoonheden vinden van den eersten rang. Buitendien is de lectuur van het werk aan te bevelen afs psychologische studie. Het biedt gelegenheid om in een schitterend gedenkteeken de afdwalingen na te gaan van een buitengewoon vernuft. Voordat wij nu echter van dit gedicht afscheid nemen, vraag ik vergunning om nog weinige strofen te mogen aanhalen uit den zesden zang, opdat de laatste indruk toch niet te ongunstig zij. De dichter stelt ons Alarik voor, op het oogenblik dat hij bezit heeft genomen van de Thermopylen en zich gereed maakt om in Griekenland te vallen.

Vor's Zelt trat Alarich - und wo am Meere
Ein Fels ragt, blickt er über Fluth und Strand:
‘Wohlauf mein Volk! erhebe deine Speere,
Und schleudre nieder jeden Widerstand!
Bleibt uns kein Heil und keine Siegesehre,
So jubeln wir doch in den Weltenbrand;
Stürzt Tempel, brecht Paläste, klagt, ihr Frommen,
Die Zeit der Götterdämmrung ist gekommen.

Zerbrochen sind die Leyern und die Flöten,
Es tönt die sturmbewegte Harfe nur
Ein Klaglied von der Völker blindem Tödten;
Der Himmel schweigt, entzweit ist die Natur.
Und ob zu Morgen- oder Abendröthen
Der Gluthauch steigt aus menschenleerer Flur,
Wer weisz es, ob für ewig und verloren
Die Welt vertilgt wird, oder neugeboren.

Wir aber, wie die flammenden Kometen
Durchziehn den Pfad, den unser Schwert uns räumt,
Es wird die Blume mit der Saat zertreten,

Es jauchzt das Meer und seine Woge schäumt,
Es stampft das Rosz, es schmettern die Drommeten;
Wenn sie verhallt, ist alles ausgeträumt.
Das Thor ist auf, die Felsen sind erstiegen,
Auf, nach Athen, laszt unsre Banner fliegen!'

Naar het schijnt, mag het aan sommige dichters en kunstenaars slechts éénmaal in hun leven te beurt vallen om een schitterende zegepraal te behalen en met onbetwistbaren bijval en toejuiching voor jaren arbeids beloond te worden. Dat ééne oogenblik van zegepraal moet hen schadeloos stellen voor alle vroegere moeite en ontbering en de herinnering aan dat oogenblik moet hun tevens de kracht geven om den verderen levensweg onbezweken te bewandelen. De duitsche taal heeft voor zulk een oogenblik een eigenaardige uitdrukking; zij noemt het 'den Silberblick des Lebens'. Zulk een 'Silberblick' was voor Mozart het succes van den Don Juan te Praag, voor Weber dat van den Freischütz te Berlijn. Voor Lingg brak dat oogenblik aan toen zijn werk bij Geibel waardeering vond, en toen vervolgens zijn dichtbundel door geheel Duitschland met luide toejuiching werd ontvangen. Zulk een zegepraal heeft hij niet voor den tweeden keer mogen genieten. Er wordt een samenloop van allerlei gelukkige omstandigheden vereischt, om aan dichters en schrijvers zulk een oogenblik te verschaffen. De voortreffelijkheid van hun werk is daartoe niet voldoende; er moet in de algemeene stemming en gezindheid iets liggen, waaraan het werk op het oogenblik van zijn verschijnen juist beantwoordt. Ontbreekt die samenstemming, dan loopen dichter en publiek elkander voorbij in plaats van elkander te ontmoeten. Dat voor Lingg die gelukkige ontmoeting met zijn publiek zich tot nog toe niet heeft herhaald, kan niemand verwonderen, die op den omslag van zijn latere boekdeeltjes een blik heeft geworpen op de jaartallen. De drie deelen van de 'Völkerwanderung' verschenen in 1866 en de beide volgende jaren. Van den vermeerderden druk der gedichten verscheen het tweede deel in 1868, het derde in 1870. Geen van deze vijf deeltjes beleefde tot nog toe een tweeden druk. Alleen het eerste deel der gedichten, in substantie herdruk van den door Geibel geredigeerden bundel, draagt op zijn omslag den stempel van de algemeene goedkeuring in het jaartal 1871 en de woorden: 'Siebente

Auflage’. Deze jaartallen spreken luide genoeg. Ongelukkiger kon Lingg het niet treffen met die ‘Epische Dichtung’, die hij voor zijn hoofdwerk hield, dan haar te voltooien en in 't licht te geven juist in de jaren toen Duitschland oorlogen voerde en een politieke hervorming onderging, waar geheel het volgende bestaan van land en volk meê gemoeid was. Voor een poëzie als die van Lingg kon er in die jaren geen gehoor zijn; in zulke tijden klinkt enkel de ‘Wacht am Rhein’.

Lingg heeft, naar het schijnt, de tijdsomstandigheden niet genoeg in aanmerking genomen en zich meer dan het behoorde verdrietig gemaakt over het geringe succes van zijn ‘Völkerwanderung’. Dit maak ik op uit een gedicht, dat wel is waar in uitdrukking en strekking algemeen is, maar waarvoor de bijzondere aanleiding in Lingg's eigen ervaring niet ver te zoeken valt. Het komt voor in het derde deel der gedichten, onder het opschrift ‘Ermuthigung’. De dichter roept zich zelven toe om niet moedeloos te worden, zich de vreugd over zijn werk niet te laten verbitteren, en zijn dichtvuur niet te laten uitdooven door wangunst en onverschilligheid.

> Sieh' Gunst und Glück um Andrer Gaben,
> Die Hände schnell, die Stirne dreist;
> Sieh' ruhmlos dein Verdienst begraben,
> Verschwendet Mühe, Zeit und Geist.
>
> Verzweifle dennoch nicht noch rase,
> Wenn gleich, zum Hohn auf wahren Werth,
> Gemeine Redensart und Phrase
> Mit schallendem Triumphe fährt.
>
> Wenn weg die Welt wirft ohne Danken,
> Nachdem sie satt daran genascht,
> Ein Werk der Mühen und Gedanken,
> Uud gierig nur nach Neuem hascht.

Niemand zal den dichter hard vallen, omdat hij, in een oogenblik van wrevel over schijnbare verwerping van een geliefkoosd werk, deze klachten uitte; maar men mag toch wenschen dat zijn beter oordeel hem had belet om die klacht publiek te maken. In de aangehaalde regels kan ik den fieren en krachtigen geest van Lingg niet herkennen. Met voorbijzien van de mogelijkheid, dat er aan het werk zelf toch ook wel iets kon haperen, wordt alle schuld op de ondankbare en wispelturige wereld geworpen. Dat die zoogenaamde wereld voor een groot deel uit warme vrienden en

bewonderaars bestaat, die niets liever zouden wenschen, dan met een goed geweten te kunnen toejuichen, komt niet in aanmerking. Het oogpunt, waaruit het dichtwerk wordt beschouwd, is ook niet zeer gelukkig gekozen. Moeite, tijd en hoofdbreken mogen in rekening gebracht worden bij fabriekwerk, maar niet bij de schatting van een dichtstuk. Ieder werk dat de echte dichter of kunstenaar voltooit, is het resultaat van geheel zijn vroeger leven. Of zulk een werk in acht dagen of in even zoovele jaren is gemaakt, doet niets ter zake. Horace Vernet vroeg voor een teekening, die in een kwartier tijds begonnen en voltooid was, een prijs dien de kooper te hoog vond, omdat het werk niet meer dan een kwartier tijd had gekost. Het antwoord van den schilder was ter snede, ofschoon men niet veronderstellen kan, dat genoemde kooper er een jota van begrepen zal hebben: ‘Pardon, ik heb er dertig jaar over gewerkt.’ Lingg klaagt voorts over ‘Redensart und Phrase’, maar evenals meer dergelijke klagers, vervalt hij zelf in de fout, die hij verwenscht. Daarenboven kwam zijn geheele klacht in 1870, slechts twee jaren na de uitgave van het voltooide werk, veel te vroeg. Lingg schatte zijn ‘Epische Dichtung’ zeer hoog, maar had zich nu tevens te binnen kunnen brengen, dat juist de voortreffelijkste werken het langste tijdverloop vereischen om eenigszins bekend, laat staan algemeen begrepen en gewaardeerd worden. Gelukkig behelzen de drie deelen zijner gedichten een aantal schitterende meesterstukken, waardoor de weinige stukken van minder gehalte ten eenenmale overstraald worden.

Door twee zaken onderscheidt Lingg zich zeer kennelijk van de meeste nieuwe dichters. Vooreerst is Lingg enkel dichter en geen prozaschrijver. Vandaar in de gedichten van Lingg iets solieds en vierkants, dat aan de poëzie van lang vervlogen tijden herinnert. Bij de ouden waren in de letterkunde poëzie en proza zeer bepaald van elkander gescheiden. Van Sophocles en Pindarus bestaan er geen prozawerken, evenmin als er dichtwerken bestaan van Thucydides en Demosthenes. De moderne romantiek heeft die grensscheiding uit den weg geruimd. Hoevelen zijn er nog onder de moderne dichters, die niet tevens prozaschrijvers, menigmaal zeer uitstekende prozaschrijvers zijn? Zelfs doet zich bij sommige dichters het geval voor dat hun proza beter en dichterlijker is, dan hun meeste verzen. Omgekeerd vraagt men bij de lectuur van nieuwere poëzie zich zelven somtijds

af, of datgene, wat men daareven, voortreffelijk berijmd en gemetrizeerd, heeft gelezen, eigenlijk niet veel beter in proza te zeggen was. Bij Lingg's beste gedichten daarentegen zal aanstonds een ieder gevoelen, dat zulke denkbeelden, zulke voorstellingen, zulke vergezichten in proza ten eenenmale onmogelijk zouden zijn. Juist daardoor echter merkt men het echter bij Lingg ook zoo gemakkelijk als hij van poëzie tot proza daalt. Hoe hooger de vlucht, des te dieper de val. In de ‘Völkerwanderung’ zijn poëzie en proza dikwijls zoo scherp onderscheiden, dat men de prozaische regels en strofen bijkans met de schaar zou kunnen uitknippen.

Vervolgens onderscheidt Lingg zich van de meeste duitsche dichters sedert Klopstock, doordien hij zich zeer zelden van antieke metra bedient. Aan hexameter en distichon heeft hij zich nooit bezondigd, en in zijn geheelen bundel komen slechts zes oden voor in die sapphische, alcaische en andere grieksche versmaten, die voor sommige duitsche dichters zulk een bijzondere aantrekkingskracht bezitten. Met de invoering der grieksche versmaten in de duitsche poëzie zijn Vosz en Klopstock reeds begonnen. Goethe heeft na zijn terugkeer uit Italië van hexameter en distichon een zeer ruim gebruik gemaakt, en daarenboven in Pandora en Faust, tweede deel, de dramatische en lyrische versmaten der Grieken zoeken na te bootsen. De romantiek heeft het gebruik van uitheemsche versmaten nog verder uitgebreid, zoowel door het vlijtig aankweeken van romaansche dichtvormen, als ook door de perzische vormen van ghasél en kasside voor de duitsche poëzie in beslag te nemen. Thans komen Rückert en Platen, die in romaansche, grieksche en oostersche dichtvormen een virtuositeit van techniek ten toon hebben gespreid, waarvan men de weergâ bij Liszt en Paganini moet zoeken. Mijns inziens berust die invoering in de duitsche poëzie van grieksche dichtmaten, inzonderheid van de lyrische, op misverstand en voorbijzien van het onderscheid der talen. Kwantiteit en accent, in het grieksch nog bepaald onderscheiden, vallen in het hoogduitsch te zamen. Hoe kunnen derhalve dichtmaten, die op het onderscheid van lange en korte lettergrepen zijn gebouwd, behoorlijk teruggegeven worden in een taal die enkel het onderscheid van lettergrepen met en zonder klemtoon kent? Men mag het betwijfelen of Porson in de hexameters van Vosz veel gelijkenis met die van Homerus zou ontdekt hebben en of hij in de oden en hymmen van Platen de versmaten van Sappho

en Pindarus zou hebben teruggevonden. Als desniettemin duitsche hexameters en disticha zonder aanstoot worden gelezen, dan ligt dit deels aan de gewoonte, deels aan de omstandigheid dat deze versmaten, vooral als men het met de fijnheden van caesuur en dergelijke niet al te nauw wil nemen, minder kunstig en ingewikkeld zijn. Maar het gebruik van hoogst kunstmatige en uiterst fijn ontwikkelde lyrische versmaten, schijnt mij veeleer een schoolsche liefhebberij dan voldoening aan een wezenlijke dichterlijke behoefte. Uit de zeer natuurlijke en zeer rechtmatige bewondering voor de grieksche poëzie ontstond de zucht om dichtwerken te scheppen die met de grieksche zouden kunnen wedijveren. Hetzelfde verschijnsel had zich reeds voorgedaan in de fransche literatuur der zestiende eeuw bij Ronsard en zijn school. Maar het was bij de duitsche dichters geen gelukkige inval, dat zij dit doel zooveel te beter meenden te bereiken, naarmate zij de grieksche dichtvormen met meer getrouwheid nabootsten. Alsof de voortreffelijkheid der grieksche poëzie eigenlijk en hoofdzakelijk in de metrische vormen lag! Met evenveel recht zou men den heldenmoed van Miltiades en het politiek beleid van Pericles kunnen zoeken in de mantels en voetzolen die deze mannen gedragen hebben. Een gezond oordeel en een productief dichtvermogen, dat geen steun in letterkundige studiën behoefde te zoeken, heeft Lingg van die an tieke versmaten teruggehouden en hem doen zingen in de zangwijzen, die aan de duitsche taal eigen zijn. Het resultaat is voor de duitsche dichters, die op grieksche wijs verkiezen te zingen, min of meer beschamend. Bij Lingg, die bijna nooit een antiek metrum gebruikt, is meer te vinden van den echten geest der oude grieksche poëzie, dan bij Platen, die zijn leven lang met stalen vlijt en volharding de metriek van Pindarus en Aristophanes in duitsche verzen heeft zoeken na te volgen.

In de gedichten van Lingg komen ongeveer honderd sonnetten voor, die over de drie deelen zijn verdeeld. Indien de gedichten van Lingg nog eens op nieuw mochten gerangschikt worden, dan zou het wenschelijk zijn dat die sonnetten in een afzonderlijk deeltje samengevoegd werden. Het zou dan misschien beter aan het licht komen, welk een schat van, deels grootsche en stoute, deels teedere en lieflijke poëzie, in dat kleine aantal sonnetten opgesloten ligt. En, daar wij nu eenmaal aan het wenschen zijn, kunnen wij er bij wenschen, dat dan de overige gedichten, met verwijdering van alles wat eenigs-

zins zwak is, beter verdeeld en gerangschikt en tot één boekdeeltje teruggebracht mochten worden. Men zou dan weer een bundel krijgen van matigen omvang, maar die in waarde en gehalte voor geen dergelijken zou onderdoen. Misschien is het echter te veel gevergd van de lieden der tegenwoordige eeuw, dat zij zich nog storen zouden aan de spreuk van den ouden Hesiodus: dat de helft meer is dan het geheel.

Het sonnet is in de poëzie van het noordelijk en germaansch Europa geen inheemsch gewas maar uit Italië overgeplant. Evenwel is het in de duitsche poëzie veel minder vreemd dan de grieksche dichtmaten, daar het ontleend is aan een meer verwante taal en daar het in de engelsche literatuur reeds voor drie eeuwen zorgvuldig gekweekt en ontwikkeld was. Toen derhalve de duitsche romantiek zich dien dichtvorm eigen zocht te maken, kon zij behalve de italiaansche ook engelsche modellen bestudeeren. Het sonnet heeft echter bij zijn overplanting naar noordelijk Europa eenige verandering ondergaan; niet zoo zeer naar den vorm (ofschoon ook deze door Shakspeare gewijzigd werd), als wel naar den inhoud. De italiaansche sonnetten hebben meestal een lichten zwier en een bevallige losheid, in overeenstemming met den inhoud, die minder diep en ernstig, dan fijn en subtiel gedacht is. Om die reden zijn deze kleine gedichten bij voorkeur met vlinders en bloemen te vergelijken. Zeer vele engelsche en duitsche sonnetten daarentegen doen eer aan juweelen en edelgesteenten denken. De voorstellingen en gedachten zijn dikwijls zoo stout en groot, zoo diepzinnig en gewichtig, dat men ze eerder in een epos of een wijsgeerig leerdicht, dan in een bundeltje sonnetten zou zoeken. Het fijne en sierlijk bewerkte kelkje derhalve, dat de Italianen met een weinig rozenwater vullen, wordt door de dichters van het noordelijk Europa, soms tot overloopens toe, volgeschonken met portwijn. Nu kan men zich voorstellen wat het sonnet wordt in de handen van Lingg, die meestal groot en stout en verheven is. Het is alsof men Hercules zag spelen met de fijne gouden en ivoren voorwerpen op de werktafel van de lydische koningin. Neem b.v. het volgende sonnet, waarvan het onderwerp niets meer of minder is dan een aardbeving in Zuid-Amerika.

St. Jago in Chili.

Bang ist der Tag, die Lüfte welk und trocken,
In allen Kirchen wogt's von frommen Bittern
Um Regen - horch, was war das für ein Zittern?
Und wieder - wieder - alle Pulse stocken.

Die Erde bebt - ein Gott bewegt die Glocken,
Hinaus, hinaus, von tausend Ungewittern
Erbebt es unter uns, die Mauern splittern,
Die Erde gähnt, es regnet Feuerflocken.

Und Sturz auf Sturz - auf aus den dumpfen Kammern
Zerborstner Kirchen, Kerker, Hospitäler,
Stöhnt Hülferufen, Aechzen, Todesjammern.

Dort aber vor der Stadt durch Hain und Thäler
Fliehn Frauen, die ihr lachend Kind umklammern,
Und Schwarze, die gerettet ihre Quäler.

In de beide volgende sonnetten in de inhoud meer afgetrokken; het zijn denkbeelden van de meest algemeene strekking, maar opgedolven uit de donkerste diepten der levenservaring; denkbeelden die Shakespeare in zijn diepzinnigste treurspelen, een Hamlet, een Julius Caesar, dramatisch ontwikkeld heeft.

Numinis vindicta.

Das dunkle Schicksal nimmt für Alles Rache,
Kein Wuchrer ist mit seinem Gold genauer,
Kein Raubthier ist so ruhig auf der Lauer,
Zu schlummern scheint's, und hält die Augen wache.

‘Der Schuld'ge’, denkt es, ‘freue sich und lache,
Und wähne mich entfernt, und dünk' sich schlauer,
Indem er wirkt und schafft, und eine Mauer
Um sich zu ziehn scheint, die ihn sicher mache.

Auf einmal steh' ich da - ein kaum beachtet
Versehn, ein Zufall hat mich ungeschen
Ans Licht gebracht, wornach ich stets getrachtet.

Denn über sich, sein Sein und Fortbestehen,
Ist immerdar des Menschen Sinn umnachtet,
Und Böses thut er, oder läszt's geschehen.’

Gegenmächte.

Wer kühn empor des Lebens Höhen schreitet,
Auf jeden lauert endlich ein Bezwinger;

Der klarste Geist, der Wahrheit treuster Jünger
Dringt vorwärts, rastlos, bis er wankt und gleitet.

Der Held, erst von Besonnenheit geleitet,
Bald übersieht er's, dasz ihn warnt ihr Finger,
Er wird Erobrer, wird Verderbenbringer,
Bis alle Welt verbündet ihn bestreitet.

Und gab's ein Volk, das, wenn es sich befreite,
Nachdem es kaum den Freiheitsrausch gekostet,
Den Kelch, aus dem's geschöpft, nicht auch entweihte?

Wo loht die Flamme, welche nie verglostet?
Wo blitzt ein Schwert, bewährt im scharfen Streite,
An dem nicht doch zuletzt ein Flecken rostet?

De andere sonnetten zijn over 't geheel niets minder dan de bovenstaande, zoodat er van keus of bloemlezing geen sprake kan zijn, en de drie aangehaalde zijn voldoende om een voorstelling te geven van de wijze, waarop Lingg in dezen dichtvorm weet te spreken. Toch moet ik verzoeken om nog één enkel sonnet te mogen meêdeelen; het laatste van de drie, waarin Lingg hulde brengt aan den grooten engelschen dichter, die zijn tooneelarbeid ook van tijd tot tijd heeft ter zijde gelegd, om die sonnetten te schrijven, die in hun soort even eenig zijn als zijn drama's.

Shakespeare.

Wie Wille, Schuld und Sühne sind verbunden,
Lag vor dem Blick des allgewalt'gen Dichters,
Der mit dem Scharfblick eines Seelenrichters
Der Menschheit Herz gekannt und mitempfunden.

Wer hat, wie er, geschaut die tiefsten Wunden,
Den Wahn und Dünkel des Alltagsgelichters
Zerschmettert mit dem Spotte des Vernichters,
Für's Höchste, wie für's Zartste Wort gefunden?

Zum Dasein rief voll schöpfungsreicher Fülle
Sein Genius die mächtigsten Gestalten,
Und - selbst ein Ariel im Sturmgebrülle,

Gebot er Höllennacht und Lichtgewalten;
Es schien, der Weltgeist liesz in dieser Hülle
Das Räthsel seines Schaffens sich entfalten.

Een verzameling van lyrische gedichten kan in zeker opzicht met een museum van schilderijen vergeleken worden. In het museum vindt gij een aantal zalen, waarvan de wanden bekleed zijn met werken, verschillend van onderwerp, verschillend van toon, verschillend van gehalte; schilderijen, die nooit bestemd waren om elkander te ontmoeten, en die, als het menschen waren, met die ontmoeting niet altoos zoo bijzonder ingenomen zouden zijn. In een museum moest ruimte te veel zijn voor de schilderijen; gewoonlijk zijn er schilderijen te veel voor de ruimte. Nu is de zaak om van de voorhanden ruimte partij te trekken en het groote aantal doeken tegen een beperkt aantal muurvlakken op te hangen. Natuurlijk moet bij de schikking de maatstok een voorname rol spelen. Alleen schilderijen van zeer grooten omvang krijgen een vlak voor zich; als het ware een fauteuil voor de aanzienlijkste gasten. De andere moeten zich, zoo goed als het gaan wil, naast, onder en boven elkander weten te schikken. Als er hier en daar tusschen de grootere doeken kleine ruimten overblijven, dan worden die met pictoriaal kleingoed gedekt. Zulk een inrichting komt voornamelijk ten bate van nieuwsgierige toeristen, lieden, die niets liever wenschen dan een gelegenheid om in korten tijd zeer veel te bezichtigen. Wien het te doen is om een schilderij te zien, die begint natuurlijk met haar te isoleeren. Met een aantal gedichten, die in één boekdeel vereenigd worden, geschiedt iets dergelijks als met de schilderijen in het museum. Om met Goethe te spreken:

> Was eine lange, weite Strecke
> Im Leben von einander stand,
> Das kommt nun unter Einer Decke
> Dem guten Leser in die Hand.

Het onderscheid is echter, dat men in dit geval met het werk van een enkelen auteur te doen heeft, en dat de rangschikking en verdeeling van gedichten in een boekdeel vrij wat gemakkelijker is, dan die van schilderijen op een muurvlak. Desniettemin kan het gebeuren, dat een bundel gedichten bedorven wordt, deels door te weinig strenge keus, deels door onhandige schikking. Voor den echten liefhebber wel is waar, die zulk een bundel meer bestudeert dan leest, is dit van minder belang. Deze zal elk gedicht toch isoleeren en weldra genoegzaam op de hoogte zijn, om al het middelmatige voorbij te gaan en het goede in zijn geest naar eigen smaak

en oordeel te schikken. Ook voor hem is het echter aangenamer een boek in de hand te nemen, waarin het werk van strenge keus en juiste schikking reeds gedaan is, dan zulk een, waarin hij dat werk eerst zelf moet verrichten. Lieden van fijnen letterkundigen smaak zullen het genot waardeeren dat er in gelegen is om een bundel ter hand te nemen als Palgrave's ‘Songs and Lyrics’, of ‘Selections from Herrick’, of Delvau's verzameling van fransche sonnetten, en zij zullen in stilte wenschen dat elk museum van schilderijen en elke dichtbundel op zulk een wijs ingericht mocht zijn. Met het oog op oppervlakkige en minder geoefende lezers zijn de genoemde gebreken van keus en schikking van geen geringe beteekenis. Op hen maakt de bundel in zijn geheel niet den indruk dien hij maken kon, en het algemeen oordeel over den dichter en zijn werk wordt wellicht ongunstiger, dan het behoorde te zijn.

Lingg's vermeerderde bundel gedichten in drie deelen maakt op het eerste gezicht den indruk van rijke verscheidenheid, zooals 's dichters vrienden zullen zeggen, of kakelbonte mengeling, zooals minder welwillende lezers het wellicht zullen noemen. Wij vinden een aantal rubrieken met opschriften, deels gezocht, deels weinig gepast; kortom een verdeeling en rangschikking, die voor geen werk van goeden smaak en juist oordeel kan doorgaan. ‘Geschichte und Mythus, Buch der Jahre, Aus Leben und Zeit, Weltleben, Zonen, Alterthümer’, ziedaar een aantal afdeelingen met opschriften, die enkel een verschil van onderwerp, geenszins een verschil van soort en karakter der dichtstukken aanwijzen. ‘Aehren und Urnen’ is de weidsche titel van een aantal gedichten ter herinnering aan gestorvenen, terwijl drie andere gedichten van denzelfden aard naar andere rubrieken verdwaald zijn. Dan komen, behalve de sonnetten, eenige afdeelingen met de titels: ‘Genrebilder, Reiseblätter, Bilder und Gestalten, Idylle in Liedern, Buch der Liebe, Vermischtes.’ Onder deze rubrieken zijn kleinere gedichten verdeeld, die of in het geheel niet of anders verdeeld moeten worden. Het is voornamelijk dat aantal rubrieken en opschriften, dat aan Lingg's bundel den schijn van kakelbonte mengeling geeft; een mengeling, die in den grond in het geheel niet voorhanden is. Rijke verscheidenheid trouwens ook slechts in zoover als een bij uitstek lyrische en derhalve naar haren aard en omvang beperkte dichtgaaf die toelaat.

De zaak komt hierop neer, dat de gedichten van Lingg slechts

in twee hoofdafdeelingen verdeeld moesten worden. In de eene zouden de meer uitgebreide en uitgewerkte stukken geplaatst moeten worden, waarvan de stof aan de geschiedenis en overlevering, of aan de beschouwing van het leven der natuur in het groot en het algemeen is ontleend. In de andere de kortere gedichten, die eenvoudig een stemming des gemoeds, een persoonlijke herinnering of levenservaring uitdrukken. Het hollandsche woord ‘lierzang’ zou het karakter en den inhoud van de dichtstukken der eerste afdeeling slechts zeer gebrekkig uitdrukken. Onze lierzang is een erfstuk uit den tijd van het klassicisme. Nagebootst naar de psalmen en de pindarische oden van Horatius, is dit gedicht in den regel een lof- en zegelied op goden, helden en goddelijke zaken, of omgekeerd een schimp- en vloeklied op duivels, monsters en verderfelijke zaken. De samenstelling ‘lierdicht’ is zeer eigenaardig hollandsch. Het duitsch kent de ‘Leier’ evenals onze taal de ‘lier’, maar het kent geen ‘Leiergesang’ of ‘Leiergedicht’, als algemeen geldigen term voor een bepaalde soort van dichtstukken. Het zou niet geraden zijn om een duitsch dichter een compliment te willen maken met de verzekering, dat men zijn voortreffelijke ‘Leiergesänge’ met bijzonder veel genoegen had gelezen. Daarentegen bezit het duitsch afleidingen van ‘Leier’ die het hollandsch wederom niet kent. Het zijn de woorden ‘Geleier’ en ‘ableiern’. Als wij den zin van deze duitsche woorden moeten uitdrukken, laten wij de ‘lier’ er buiten, en spreken van ‘dreun’ en ‘opdreunen’. Overeenkomst met hollandsche lierzangen hebben in Lingg's bundel voornamelijk de gedichten, die onder den titel ‘Aehren und Urnen’ voorkomen.

Indien de beide hoofdafdeelingen van Lingg's gedichten met duitsche namen bestempeld moesten worden, dan zou men boven de eerste kunnen zetten ‘Gesänge’ en ter aanduiding van den inhoud daaronder schrijven ‘Mythus, Geschichte, Welt’. De tweede afdeeling zou met den eenvoudigen naam van ‘Lieder’ bestempeld moeten worden en gevoegelijk in twee rubrieken te verdeelen zijn, waarvan de inhoud kon aangewezen worden door de woorden: 1 ‘Natur- und Genrebilder’. 2. ‘Persönliches’.

Daar niemand onafgebroken ernstig en diepzinnig kan zijn, heeft ook Lingg soms getracht om op vroolijken en schertsenden toon te zingen. Het is van algemeene bekendheid dat deze toon aan duitsche dichters niet al te gelukkig pleegt af te gaan. Lingg's vroolijkheid

gelijkt weinig op den hartigen en luidruchtigen lach van een Rabelais, die de lever doet schudden. Evenmin op de geestige en pikante, maar min of meer boosaardige vroolijkheid van een Voltaire of Heine. Nog veel minder op de luim van een Sterne of Lamb, die met de snelheid van het weerlicht om de verschillende zijden van het voorwerp heen flikkert en in hetzelfde oogenblik een glimlach en een traan te voorschijn roept. Eenigszins meer gelijkt zij op de grimmige en sarcastische vroolijkheid van Swift, die menigmaal is om van te rillen. Een leeuw zou zoo lachen, als hij lachen kon. Daar de stukken, die Lingg in dezen toon heeft geschreven, over 't algemeen niet bijzonder goed zijn geslaagd, moge het volgende kleine vers volstaan om deze zijde van zijn talent te doen kennen.

Frau Reineke.

Mein Mann ist auf der Vogeljagd,
Er schieszt Hühner und Hähne;
Er hat eine Büchs, die nie versagt,
Er hat auch lange, scharfe Zähne.

Wo ist er? Auf der Heide draus,
Wo die schwarzen Säue pferchen;
Enten bringt er gewisz nach Haus,
Vielleicht auch hönigsüsze Lerchen.

In de poëzie van Lingg zijn kracht en teederheid, schijnbaar tegenstrijdige eigenschappen, vereenigd. Niemand zal zich daarover verwonderen, aangezien ook in het leven, in den aard en het karakter der menschen hetzelfde verschijnsel zich vertoont. Juist bij de grootste helden en de krachtigste karakters mag men het eerst een bijkans vrouwelijke zachtheid en teederheid verwachten. De teederheid van Lingg's poëzie komt aan het licht in een aantal van die kleine gedichten, die op vreemde wijs door de drie deelen verstrooid zijn, en die ik onder den eenvoudigen titel van ‘Lieder’ vereenigd zou willen zien. Hier vindt men die diepe en innige opvatting van het leven der natuur in zijn voornaamste, telkens terugkeerende verschijnselen, waarin de duitsche dichters, volgens het onverdacht getuigenis van een franschen schrijver, die overigens niet zoo bijzonder gunstig jegens hen gestemd is, alle anderen overtreffen. ‘Uhland en de overige duitsche lyrische dichters’, zegt Cherbuliez,

‘hebben even als Siegfried in de noordsche mythe, de tong bestreken met het drakenbloed, dat de taal der vogelen en alle stemmen der natuur leert verstaan. Andere dichters spreken over de natuur, door hen spreekt de natuur zelve.’ Zulk een opvatting van de natuur onderstelt echter een verkeer met de natuur, waarvoor de voorwaarden niet overal aanwezig zijn. In een welvarend en dicht bevolkt land, waar ieder plekje gronds sedert lang voor positieve doeleinden in beslag is genomen, kan de natuur onmogelijk met het oog van een Uhland of Lingg worden gezien. Van de eigenlijke natuur is daar weinig anders overgebleven dan de hemel en, in een land als het onze, de zee. De aarde is door den arbeid en de vlijt van vele eeuwen in bloeienden tuin, weelderig weiland, lachend zaadveld veranderd. Groote en welvarende steden volgen op elkander met kleine tusschenruimten en zijn verbonden door een reeks van aanzienlijke en uitgestrekte dorpen, zoodat het geheele land bijkans stad geworden is. Het spreekt van zelf, dat ook dit zijn eigenaardige bekoorlijkheid heeft. Daarvan weten die landschapschilders te vertellen, die den liefelijken indruk van deze natuur zoo sprekend op het doek weten te brengen. Maar het is toch iets anders dan de natuur die uit de duitsche liederen spreekt. Deze natuur moet gezocht en gezien worden in die uitgestrekte deelen van Duitschland, in die met bosch bedekte heuvelgroepen en gebergten, Harz of Spessart, Schwarzwald of Schwäbische Alb, waar het hert en het wilde zwijn, de vos en de eekhoorn de heeren en eigenaren zijn van den grond, en waar de eenzame paden en ongebaande wegen slechts nu en dan door jager of houtvester worden betreden. Hier vindt de duitsche dichter die ‘Waldeinsamkeit’, waar hij uren achtereen, in de diepste stilte en afzondering, ongestoord kan luisteren naar de stem van het woud en den bergstroom, of turen op het spel van den zonnestraal met het gebladert en van de wolk met het licht. Hier wordt het hart door dagelijksch verkeer zoo gevoelig voor de zachtste indrukken, dat elke nauw merkbare verandering in de uitwendige verschijnselen de gelijk gestemde snaren der ziel doet trillen, en elke vluchtige stemming van het gemoed in die verschijnselen haar afdruk en zinnebeeld vindt. Zoo hebben Uhland en Eichendorff de natuur gezien en den indruk in het dichterlijk woord teruggegeven; zoo heeft ook Lingg haar wederom op eigenaardige wijs in zijn liederen doen spreken.

Hier volgen drie van Lingg's ‘Naturbilder,’ waaruit men zijn

kracht in dit genre zal kunnen beoordeelen. Wie met de vroegere duitsche lyriek eenigszins bekend is, zal aanstonds opmerken, dat wij hier geenszins te doen hebben met een herhaling van hetgeen Eichendorff en Uhland ook reeds gezien en gezongen hadden. Die oude en bekende, maar altoos nieuwe verschijnselen worden door Lingg op oorspronkelijke wijs opgevat en teruggegeven met trekken die anders, maar vooral niet minder zijn, dan die der beide genoemden. Het eerste stuk schildert het diepe, angstwekkende duister van het woud te middernacht.

Waldnacht.

Wie uralt weht's, wie längst verklungen
In diesem tiefen Waldesgrün -
Ein Träumen voller Dämmerungen,
Ein dichtverschlung'nes Wunderblühn!

Durch dieser Laubgewölbe Mitten,
Sprich, bist du schon auf irrer Bahn
Um Mitternacht dahin geschritten?
Dann hebt auch hier der Zauber an.

Des Wolfs durchschoss'ne Augen funkeln,
Um schwarze Wipfel kreist der Weih,
Im Moor, auf Felsen, glüht im Dunkeln
Der Hirsche moderndes Geweih.

Vorüber jagt auf Flammenhufen
Erlkönig sein goldmähnig Rosz -
Die Geige tönt, die Flöten rufen,
Er reitet auf sein Elfenschlosz.

Het volgende gedicht teekent een kouden, nevelachtigen dag in het late najaar, tegen het vallen van den avond.

Herbstabend.

Durch's Stoppelfeld auf Nebelstreifen
Weht traurig kalt Novemberwind;
Dort wankt am Wald mit Reisighaufen
Ein armes Weib, und führt ihr Kind.

Dort sucht man die vergess'ne Traube,
Dort pflückt man Schleh' und Hagebutt;
Im Hofe pickt die wilde Taube
Ein Körnchen noch aus Stroh und Schutt.

Und hier - gebeugt auf müden Füszen
Kehrt Einer heim, arm und allein,
Um noch zum letztenmal zu grüszen
Die letzte Seele, die noch sein.

Als dit stuk den diep droefgeestigen, bijkans troosteloozen indruk teruggeeft, dien sommige tijden van het late najaar te weeg brengen, het thans volgende gedicht wekt blijdere aandoeningen. De dichtmaat, een echte volkslied-wijze, zal mijn lezers bekend zijn uit eenige stukken van Burns, of ook uit sommige oude duitsche kerkliederen. Men herinnert zich, dat de duitsche reformatie-liederen zich zeer eng aan het volkslied aansloten, en menigmaal het wereldsche lied, door hetgeen men een omgekeerde parodie zou kunnen noemen, in een geestelijk lied veranderden.

Die weisze Weihnachtsrose.

Wenn über Wege tief beschneit
Der Schlitten lustig rennt,
Im Spätjahr in der Dämmerzeit,
Die Wochen im Advent,
Wenn aus dem Schnee das junge Reh
Sich Kräuter sucht und Moose,
Blüht unverdorrt im Forst noch fort
Die weisze Weihnachtsrose.

Kein Blümchen sonst auf weiter Flur;
In ihrem Dornenkleid
Nur sie, die niedre Distel nur,
Trotzt allem Winterleid;
Das macht, sie will erwarten still,
Bis sich die Sonne wendet,
Damit sie weisz, dasz Schnee und Eis
Auch diesmal wieder endet.

Doch ist's geschehen, nimmt fühlbar kaum
Der Nächte Dunkel ab,
Dann sinkt mit einem Hoffnungsstraum
Auch sie zurück ins Grab.
Nun schläft sie gern, sie hat von fern
Des Frühlings Grusz vernommen,
Und o wie bald wird glanzumwallt
Er sie zu wecken kommen.

Van de drie bovenstaande gedichten is het eerste het meest eigenaardig duitsch en zal misschien door vrienden van het licht en den dag wat mystiek, wat fantastisch gevonden worden. Wie in de literatuur (en elders) van het eigenaardige, karakteristieke en oorspronkelijke houdt, zal het juist om de echt duitsche trekken hoog

schatten. Om de beide andere te verstaan en te waardeeren behoeft men juist geen duitscher te zijn, en vooral het laatste zal misschien bij velen den meesten bijval vinden om den dieperen zin dien men er in vinden kan. Intusschen ligt een hoofdverdienste van dit inderdaad overschoone gedicht in de omstandigheid, dat die diepere zin, indien hij er al in opgesloten ligt, met geen enkel woord rechtstreeks uitgesproken wordt. Een dichter van minderen rang dan Lingg zou niet verzuimd hebben om er een vierde koeplet aan te lijmen, ten einde den lezer de moraal van het lied op het hart te drukken. Lingg heeft nog zulk een gedicht geschreven, waarin een stemming van het gemoed in zuivere beelden uitgedrukt wordt, zonder eenig redeneerend en moralizeerend bijwerk. Onder de ‘Naturbilder’ kan dit stuk niet gerekend worden, daar de voorstelling van een bijzonder natuurverschijnsel hier geen hoofdzaak meer is. Een eigenaardige uitwerking wordt te weeg gebracht door de metrische verkorting in den derden regel van het koeplet; een bewijs dat Lingg voor dergelijke zaken een zeer fijn gehoor en gevoel bezit, al maakt hij ook weinig gebruik van vreemde versmaten. In deze schijnbaar nietige kleinigheid steekt meer echte metrische kunst, dan in al de aangeleerde pindarische en perzische versmaten van Rückert en Platen.

Lied.

An's Ufer wollt' ich fliegen,
Ich sah am grünen Land
Ein Schiff sich wiegen,
Doch als ich trat zum Strand,
Da war es fort gezogen
Weit über die Wogen,
Fort in ein andres Land.

Auf hohem Bergesrücken
Erwuchs ein Edelweisz,
Es abzupflücken
Erklomm ich Fels und Eis.
Doch oben war's im Toben
Der Stürme zerstoben,
Und ach, wohin, wer weisz?

Es schwebte mir seit Jahren
Ein Bild im Traume vor,
Dem wunderbaren
Folgt' ich empor, empor,

Ich sah es bald verschwinden
Und kann's nicht wiederfinden
Und weisz nicht was ich verlor.

Hier kunnen nog de twee volgende kleine liederen bijgevoegd worden:

Zweifel.

Kann zwei Seelen je so ganz
Einigen die höchste Liebe,
Das in ihrem vollen Glanz
Nicht ein Hauch von Schatten bliebe?

Nah am dunklen Firmamont
Scheinen sich die schönen Sterne,
Doch ein Himmelsabgrund trennt
Ihre schwarze Weltenferne.

Lied.

Je dunkler, je schattiger ein Baum,
Um so lieber singt ein Vogel darauf,
Je schwermüthiger, je düstrer ein Traum,
Um so lieber wacht man auf.

Je härter, um so edler der Stein,
Je müder, je mehr gebrochen
Ein edles Herz von Pein,
Um so tiefer und stiller sein Pochen.

Groote dichters zijn de openhartigste en mededeelzaamste van alle stervelingen, en ontvouwen in hunne werken zich zelven en hun leven. Dit beteekent juist niet dat zij de kroniek schrijven van hun dagelijksch bedrijf, die men maar voor het aflezen heeft gelijk men zijn nieuwsbladen leest. Indirect, maar verstaanbaar voor den belangstellenden en fijngevoeligen lezer openbaren zij in hun werken omtrent zich zelve al wat van hen waard is om gekend en geweten te worden. Trouwens, de nieuwsgierige wereld is daar niet meê tevreden. Daarom wordt gewoonlijk na eens dichters dood zijn snippermand nog eens onderste boven gekeerd, zijn kamerjapon uitgeschud, zijn bureau en schrijftafel in alle vakken en laden doorsnuffeld. Wat Shakespeare in zijn sonnetten en tooneelstukken niet heeft gezegd, zoekt men uit oude rekeningen en testamentaire be-

palingen te weten te komen. Van Goethe meenen sommige duitsche commentatoren het leven met den almanak in de hand te moeten narekenen; niet tevreden voordat zij van dag tot dag en van uur tot uur kunnen zeggen waar hij geweest is en wat hij gedaan heeft. Zulke gidsen moet men hebben om het leven van een dichter te leeren kennen. Voor de kennis van het ware leven dier mannen zijn die uitwendige bijzonderheden zelden van veel beteekenis. Uit de werken, die zij zelve met milde vrijgevigheid aan de wereld hebben geschonken, wordt de rechte kennis het best geput. Het komt maar aan op de kunst om dichtwerken te lezen; een kunst die juist nog niet algemeen schijnt te zijn. Ook Lingg heeft in een aantal kleine gedichten zijn hartsgeheimen geopenbaard. Een roman evenwel met verrassende wendingen moet men hier niet zoeken. Van de uitwendige omstandigheden komen wij weinig te weten; wij vernemen met welk een gloed en hartstocht hij heeft bemind; maar wie, waar, wanneer en met welken uitslag, blijft in 't verborgen. Den roman mag derhalve de lezer, indien hij wil, er zelf bij fantazeeren; maar het is de vraag of die fantazie met de werkelijkheid overeen zal stemmen. Hier ter plaatse kan slechts een kleine keus uit die gedichten worden gedaan.

Ohne dich, was wär mein Leben?
Elend lag ich, arm und krank,
Aber einen Zaubertrank
Hast du, Liebste, mir gegeben.

Drauszen hat zu dieser Stunde
Mondlicht wunderbar geglänzt,
Und du hast ihn selbst kredenzt
Mit dem wundersüszen Munde.

Während ich davon genossen,
Hast du träumend zugeschaut;
War dein Blick das Zauberkraut,
Das du mir ins Blut gegossen?

Wenn um die Burgruine,
Der Drossel Schlag verstummt,
Und nur noch eine Biene
Um ihre Blumen summt -

Wie streif' ich dann so gerne
Durch Dickicht und Gestein,

Nur über mir die Sterne
Und nur mit dir allein.

Im Thal zirpt noch die Grille,
Fern rauscht ein Wasserfall,
Hier oben in der Stille
Lebst du nur und das All.

Marmorbilder, still und grosz,
Schauen durch des Gartens Dunkeln,
Zwischendurch sprüht ruhelos
Rother Fackeln düstres Funkeln.

Wie du bang an mich gelehnt
In die Gluth blickst, o ich fühle,
Was sich dein Gemüth ersehut -
Ruhe suchst du, Herzenskühle.

Von der Erde düsterm Streit
Schnest du dich nach der mildern
Ruhigen Erhabenheit,
Wie sie strahlt von jenen Bildern.

Aber lauter durch die Nacht,
Vor dem wilden Feuerscheine,
Vor der kalten Marmorpracht,
Pocht mein jauchzend Herz ans deine.

Götterruhe - ach, ist nicht
Menschenherzen hier beschieden;
Doch dafür in Nacht ein Licht,
Und nach Stürmen uns ein Frieden.

Sommerabend.

Wie hab' ich diese Sonntagsruhe gern,
Wenn alles still ist ringsum auf den Gassen!
Die Thüren zu, die Häuser ganz verlassen,
Ein Brunnen rauscht, es kräht ein Hahn von fern -
Auf einmal zuckt der Blitze greller Schein,
Der Sturmwind braust, es ächzt die Wetterfahne,
Wir sind allein -
Nur Blumendüfte wehn zu uns herein
Durch's Gitterthor der alten Steinaltane.

Hier trennt uns nichts mehr, trautes Kind!
Mag um uns her, was will, geschehen,

Wir lassen still die Zeit vorüberwehen
Und bleiben immer wie wir heute sind:
Vertieft in uns, im seligsten Verein
Und nichts mehr gibt es, was an Trennung mahne,
  Wir sind allein -
Und Blumendüfte wehn zu uns herein
Durch's Gitterthor der alten Steinaltane.

Met dezen zomeravond zouden wij kunnen eindigen, ons vleiende met de gedachte dat in dit liefelijk beeld een afdruk wordt gevonden van hetgeen den dichter, na zwaren en harden strijd, in het werkelijk leven eindelijk ten deel mocht vallen. Maar de toon van dit gedicht is te zacht, om daarmeê afscheid te nemen van een dichter, zoo stout en fier als Hermann Lingg. Nemen wij het derhalve als voorlaatste accoord in het dichterlijke finale, dat wij aan Lingg's liederen ontleenden, en sluiten wij met het volgende accord op de tonica.

Heerbannlied.

Ernst ist mein Sinn und schlicht und recht,
Mein Bart ist gleich dem Flachse.
In Dün' und Wald blüht mein Geschlecht,
Dasz über's Meer es wachse -
  Ich bin der Sachse.

Mein Bart ist roth, der Berg mein Schlosz,
Mir blüht des Liedes Gabe;
Die Sturmfahn' schwing' ich; Schwert und Rosz,
Sie gehn mit mir zu Grabe -
  Ich bin der Schwabe.

Mein Mark ist stark, ist Löwenmark,
Kein andrer Stamm ist freier;
Kommt her! Kein Teufel ist so stark,
Und schlägt ein Herz getreuer? -
  Ich bin der Bayer.

Ein blanker Stahl ist meine Brust,
Doch fröhlich mein Gedanke,
Am Reigen hab' ich meine Lust
Und einem firnen Tranke -
  Ich bin der Franke.

Nach Süd, Ost, West, Nord stehn wir vier
Zum Schutz der deutschen Eiche,
Und rauscht Sankt Michaels Panier,
Sind unsre Schwerterstreiche
  Ein Hort dem Reiche.

Die Feinde schicken wir nach Haus
Bedeckt mit Blut und Schrammen;
Und kommt die Hölle selbst zum Strauśz,
Wir lachen ihren Flammen
  Und stehn zusammen.

D.E.W. WOLFF.

De smart.

Van het hooge gebergt
Dat geen voet ooit betrad,
Schouwt een Engel omlaag
In de woelige stad.

Wat krioelend gewoel
Van 't nauw zichtbare dier!
't Is als 't levende nest
Van de nijvere mier.

Maar des Heeren Gezant
Proeft, doorschouwt er den mensch,
Die zich vrijlijk beweegt
Onbewust van zijn grens.

Hoe een ieder zich rept,
De een den ander voorbij!
Wat getwist, wat gevecht!
Wie niet wijkt moet op zij!

Want de sterkste gebiedt,
Overwint in den drang.
Voor hen allen één wet:
Die van 't eigenbelang.

Wat een zwakheid vertrapt,
Wat een onschuld gehoond,
Wat een laagheid gevleid,
Wat een misdaad gekroond!

Wat een sterkte misbruikt,
Wat een waarheid verkracht
In het jagen naar goud,
In het streven naar macht!

Voor zich uit slechts de blik
Van het vonkelend oog!
Wie verkwistte er den tijd
Met het zien naar omhoog?

Maar des Heeren Gezant
Spreekt met machtige stem.
Uit den nevel gebootst
Treedt een wezen tot hem.

Het gelaat is omhuld
En de sluier is zwart.
Voor hem uit gaat de vrees;
Want zijn naam is: de smart.

In de woelige stad
Is hij nedergedaald;
Met onhoorbaren tred
Langs de straten gedwaald;

En zijn vingertop klopt
Aan paleis en aan kluis;
En tot elk klinkt het zacht:
‘Neem uw doorne en uw kruis’.

En wie beiden ontvangt
Heft het schemerend oog,
Ziet het flikkrend gestarnt
En den Engel omhoog.

21 April 78.
H.J. SCHIMMEL.

Bibliographisch album.

Land- en volkenkundig Woordenboek der Heilige Schrift, door P.A. van den Bergh, met een inleidend woord van J.H. Gunning Jr. Amsterdam, Höveker en Zoon, 1877.

De schrijver van dit boek, welks inhoud genoegzaam uit den titel blijkt, is, zooals hijzelf in zijn voorbericht zegt, een leek in het vak. Doch dit schaadt volgens hem niet. Men behoeft juist geen godgeleerde te zijn om zulk een werk ‘op te stellen’, noch een persoonlijk bezoeker der plaatsen, in zulk een woordenboek vermeld. Nu, dit is ontegenzeggelijk waar. Prof. Veth is nooit in de Oost geweest en heeft toch Java beter dan iemand anders beschreven. En wat theologische vorming aangaat, ook deze is voor de beoefening van land- en volkenkunde geen vereischte; dat zegt de heer van den Bergh terecht. Maar iets anders is noodzakelijk: men moet eenige kennis hebben van de geschiedenis en geografie der landen die men beschrijft. Had de auteur deze?

Hij heeft ‘de omvangrijke bezigheid, de gezamenlijke schriften der ooggetuigen te vergelijken, nauwkeurig aan elkander te toetsen en het gewichtigste daaruit op te teekenen en tot een geheel te brengen, op zich genomen.’ Nu, die verzekering moet ons meer dan gerust stellen. ‘De gezamenlijke schriften’ - dat is inderdaad genoeg; het kon zelfs wel met wat minder af! Immers... zou een menschenleven wel voldoende zijn om al die geschriften door te lezen? Welnu, als de auteur slechts de voornaamste en beste bronnen heeft gebruikt en wat hij daaruit putte behoorlijk gezuiverd, dan moeten wij tevreden zijn, want dan kan zijn boek een bruikbaar werk zijn geworden.

Wij weten, welke werken hij doorgewerkt heeft, want de lijst der voornaamste schrijvers en reizigers die hij aanhaalt besluit het boek, een lijst waarin zelfs keizerin Helena naast allerlei oude en nieuwe schrijvers voorkomt! Maar die opgaaf is op zichzelf reeds bijna

voldoende om te toonen, welke soort van arbeid wij hier krijgen. Filo bij voorbeeld schijnt den auteur onbekend te zijn gebleven; Polybius wordt gemist; of de Talmud op de lijst staat, zullen wij maar niet nazien. Zijn dan wellicht de nieuwere zegslieden met grooter volledigheid geraadpleegd? Het zij genoeg te vermelden, dat, hoewel E. Robinson den auteur geen vreemde is gebleven, zijn hoofdwerk, de beschrijving zijner reis, met E. Smith in 1838 gedaan, in de bronnen-opgave gemist wordt. Burkhardt, Lynch, Furrer, waar zijn ze? Ook schijnt de heer van den Bergh volstrekt niet te weten, dat in de laatste jaren door de zorg van het Engelsche en van het Amerikaansche ‘Palestine Exploration Fund’ veel aan de geografie van het Heilige Land gedaan is, noch iets gehoord te hebben van Burton, Drake, Tristram, Wetstein, Palmer en andere der jongste onderzoekers.

Laat ons dan maar hopen, dat de geheele lijst een bluf is en de auteur zijne artikels uit vaderlandsche of buitenlandsche Bijbelsche woordenboeken heeft nageschreven! Dit toch zou, hoe lakenswaardig ook, kunnen geleid hebben tot een bruikbaar resultaat. Maar neen, uit den inhoud blijkt zonneklaar, dat werkelijk de heer van den Bergh zelf aan het snuffelen is geweest en uit allerlei boeken een massa zaken bijeengescharreld heeft, maar zonder eenige kennis van zijn onderwerp; men kan denken met welk gevolg!

Ziehier ten proeve iets uit het artikel *Alexandrië!* Nadat wij gehoord hebben door wien die stad is gesticht, vernemen wij dat zij een omtrek van zes uren gaans en 600,000 inwoners had. Wij vragen natuurlijk, in welken tijd zij zulk een omvang en een zoo talrijke bevolking had, maar krijgen op die vraag geen antwoord. Van de trotsche gebouwen worden ons genoemd het vorstelijk paleis en ‘de tempel van Jupiter-Serapis met de beroemde bibliotheek, waarvan, volgens de berichten der ouden, in het Museum 400 duizend, in het Serapion 300 duizend kostbare handschriften bewaard werden.’ Quot verba tot errores! Aan welke ‘ouden’ die berichten ontleend zijn, zullen wij maar niet onderzoeken. Maar of de auteur, die zegt de nieuwste beschrijvingen en kaarten met zorg geraadpleegd te hebben, ooit een plattegrond van Alexandrië anders dan met zijn neus gezien heeft, is te betwijfelen. Immers, de Serapistempel lag buiten het Brucheion, de hoofdwijk der stad, en het Museum lag daarin; dat eene heeft dus met het andere niets te

maken. Ook telde de boekerij in het Serapeion, toen zij in den tijd van Cesar verbrand werd, slechts 42,800 banden.

Verder vernemen wij, dat ‘omstreeks 280 vóor Chr. koning Ptolemeüs - welke? - deze boekerij met eene op fijn pergament geschreven Grieksche overzetting van den Bijbel (het Oude Testament) verrijkte;’ waarop ons het verhaal uit den Aristeasbrief wordt opgedischt, zelfs met kritiek, want dat de vertalers, in afzonderlijke vertrekken opgesloten, door goddelijke ingeving allen letterlijk hetzelfde zouden geschreven hebben, behoort volgens den auteur tot het rijk der fabelen. Alsof het geheele verhaal omtrent het ontstaan van de vertaling der Wet op last van koning Filadelfus, met medewerken van den hoogepriester Eleazar, niet tot dat rijk behoorde! Nog daargelaten, dat de oude zegslieden alleen van de Wet spreken; terwijl de heer van den Bergh ze maar in het geheele Oude Testament verandert, trouwens op het voetspoor van een paar kerkvaders, of - wel zoo waarschijnlijk - bij vergissing.

Zoo gaat het voort in dit artikel, waarin Alexandrië, volgens *de* opgave - zeker een officiëele statistiek! - ten tijde van Christus door een millioen Joden bewoond werd! Filo noemt dit cijfer voor het getal der Joden in geheel Egypte.

Ex ungue leonem!

Het werk van den heer v.d. Bergh kunnen wij verder laten voor hetgeen het is. ‘Moge hetgeen ik schreef.... blijken eene nuttige bijdrage te zijn tot de aangename en schoone beoefening der oude land- en volkenkunde.’ Deze wensch, waarmee hij zijn voorbericht besloot, kan niet vervuld worden, want de inhoud van zijn boek is even vol verkeerde inlichtingen als die zinsnede slecht Hollandsch is.

Er moet mij evenwel nog iets anders van het hart. Waarom laat toch de heer J.H. Gunning Jr. zoo zijn naam misbruiken? Het was hem volgens zijn ‘Inleiding’ zeer goed bekend, dat de schrijver niets wist van het onderwerp, waarover hij een boek ging maken; want hij kende hem ‘als iemand, wien het te doen is om door zijn arbeid op te bouwen en door de mededeeling van vele aardrijkskundige en historische bijzonderheden op de waarheid der gewijde oorkonden indachtig te maken.’ Dit wil zeggen: ik ken hem als een orthodox man, die geen ketterij zal verkondigen en de geloofwaardigheid der Schrift niet aantasten. Nu, dat doet hij dan ook niet. Op het artikel Ajalon kan men vinden, dat de zon werkelijk op bevel

van Jozua heeft stilgestaan. Maar een geleerd man als Dr. Gunning weet toch waarlijk wel, dat men, om een bijdrage tot land- en volkenkunde te geven, iets anders behoeft dan rechtzinnigheid, en dat de kennis van zulk een uitgebreid vak iemand niet aanwaait noch ook verkregen wordt door een paar jaren lezens in een dozijn boeken. ‘Met genoegen en instemming heb ik eenige artikelen over belangrijke onderwerpen in het handschrift gelezen.’ Werkelijk? Nu, dan is ‘de zaakrijkheid en deugdelijkheid, waardoor zich die arbeid aanbeval’ toen het nog in handschrift was, zeker door de schuld van den zetter verloren gegaan!

Intusschen, de heer Gunning maakte twee restricties bij zijn aanbeveling. Vooreerst, ‘het onderzoek der zaken die hier behandeld worden, behoort niet tot den kring mijner studiën.’ Met uw verlof, al is dit zoo, dan weet gij er, wed ik, ook zonder bijzondere studie, meer van dan de ‘de achtenswaardige schrijver’ en betrapt hem, als ge slechts ernstig leest, bij elk belangrijk artikel, op tal van flaters. Maar indien gij inderdaad het gehalte van het boek niet beoordeelen kunt, waarom prijst gij het dan aan, en stempelt het als zaakrijk en deugdelijk? Op die manier wordt het publiek misleid.

De tweede beperking is deze. De Inleider is van meening, ‘dat aan de resultaten der nieuwere historische kritiek hier en daar meer plaats toekomt dan de geëerde schrijver er aan geeft.’ Natuurlijk! Zoo'n stilstaande zon is hem te kras. Maar wat beduidt die geheele inleiding dan toch? De heer Höveker had den naam van den Haagschen predikant alleen noodig, omdat die bij het orthodoxe deel der protestanten een goeden klank heeft; en nu verklaart de man, wiens naam het werk moet aanbevelen, dat het hem te weinig kritisch is. Den uitgever is dit voorbehoud zeer welkom. Dat het werk den heer Gunning te orthodox is, is voor zijn publiek te grooter aanbeveling. Maar hoe verantwoordt deze zulk een handelwijs voor zichzelven en een weldenkend lezer?

Leiden, 15 Nov. 1877.
H. OORT.

Luttenberg's Chronologische Verzameling der Wetten en Besluiten betrekkelijk het Openbaar Bestuur in de Nederlanden, sedert de herstelde orde van zaken in 1813. *Tweede geheel omgewerkte druk. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink.*

Aan geen beoefenaar van het nederlandsche staatsrecht is Luttenberg's Verzameling onbekend, die, beginnende met 1813, in tijdrekenkundige orde de wetten en besluiten behelst op het openbaar bestuur van het Koningrijk der Nederlanden betrekkelijk. Zonder aan de waarde van eenige andere soortgelijke verzameling te kort te doen, geloof ik aan de hier bedoelde veilig den voorrang te mogen toekennen èn om hare groote volledigheid èn om de niet minder groote nauwkeurigheid waarmede men bij hare samenstelling is te werk gegaan. Naast de wetten, tractaten en algemeene maatregelen van inwendig bestuur vindt men hier de ministerieele aanschrijvingen tot verklaring van wetten en besluiten dienende, de koninklijke besluiten, houdende vernietiging van beslissingen door provinciale en plaatselijke besturen genomen, en tal van rechterlijke gewijsden, de verklaring van wetten en besluiten rakende. Aan den tekst zijn enkele korte maar kostbare aanteekeningen toegevoegd, welke het verband tusschen de vroegere en latere wetgeving aanduiden: de oude verordeningen welke door de nieuwe werden vervangen, en omgekeerd de veranderingen, welke de nieuwe verordeningen sedert hare uitvaardiging hebben ondergaan.

Slechts één bezwaar was vroeger aan de verzameling eigen, namelijk dat zij allengs zoodanigen omvang had gekregen, dat haar te raadplegen lastig en haar aan te schaffen vrij kostbaar werd. Voor de rechtsgeleerden van beroep mocht dit bezwaar niet te veel wegen; maar het werk was bestemd om algemeen verspreid te worden en aan die verspreiding stonden de genoemde nadeelen stellig in den weg.

De Heeren Schuurman en Swanenburg de Veije, aan wier goede zorgen wij thans de voortzetting van Luttenberg's arbeid verschuldigd zijn, kwamen daarom tot het moedig besluit om eene geheele omwerking van de Verzameling te ondernemen en in een tweeden druk te doen vervallen alle verordeningen, welke thans geen bindende kracht meer hebben, 'tzij omdat zij sedert door andere werden vervangen, 'tzij omdat zij, als louter van tijdelijken aard, thans geen

andere dan historische waarde meer hebben kunnen. Deze omwerking is nu gereed en in vier matige en zeer onkostbare deelen vindt men thans alles bijeen wat van de wetten en verordeningen tusschen '13 en '70 uitgevaardigd, nog overblijft. Dank zij deze schifting is de waarde en bruikbaarheid van Luttenberg's Verzameling in zeer hooge mate toegenomen.

De voltooiing van den nieuwen druk komt op een uitnemend gunstig oogenblik, juist nu de nieuwe wet op het hooger onderwijs de studie van het administratief recht verplichtend heeft gemaakt voor hen, die naar een doctoraat in de staatswetenschappen dingen. Voor dezen is Luttenberg's Verzameling wat het *corpus juris* is voor den Romanist, dat wil zeggen onmisbaar. De uitgever mag dus met allen grond verwachten dat het zijne kostbare onderneming niet aan debiet ontbreken zal, terwijl de bewerkers zich verzekerd kunnen houden, dat zij van de jongere geslachten, die met hun arbeid kennis maken, evenveel erkentelijkheid zullen inoogsten als de eerste ondernemer van dien arbeid bij vroegere geslachten gevonden heeft.

Leiden, April 1878.
J.T. BUIJS.

***Chandosse. Een drama van Engelbert de Chateleux. Leiden, A.W. Sijthoff*, 1877.**

Twee beoordeelingen van Chandosse kwamen mij onder de oogen en, bij de aanhalingen in de eerste, sta ik verbaasd over de tegenstrijdigheid, die er in den verschoonenden toon ligt; het opschrift der andere: *een merkwaardig drama*, hield ik eerst voor scherts, maar heeft, ernstig gemeend, in mijne oogen meer van een vonnis. Ten aanzien toch van een jeugdig schrijver, bij wien iets, veel misschien, zit, van wien iets, veel misschien, voor onze letteren, ons tooneel te voorspellen is, kan de geneesheer er niet te vroeg bij zijn, om den loop der ziekte bij den lijder te stuiten en een gezonden leefregel aan te prijzen.

Chandosse is niet alleen onvertoonbaar, het is onleesbaar. De zamenspraak der heeren brengt schaamte en smaak in oproer. Hetgeen men geneigd is nog het kwalijkst te nemen is, dat die schandelijke taal en die gemeene woorden (men zie Isings aanhalingen) niet door de noodzakelijkheid gewettigd worden. Het realisme sluit

immers kunst niet uit? maar het relaisme van den Heer de Chateleux wel. Het is geen Hollandsch, maar *studentsch*, dat die adellijke heeren, die nogtans de academiejaren reeds ontwassen moesten zijn, praten, en wel studentsch van het slechtste allooi. Vond het gesprek nog maar deszelfs verontschuldiging in aardigheid en geest; ware het nog maar een grof kleed voor diepe, puntige, fijne gedachten, maar het is bloot alledaags en plat. Op de bedoelde gesprekken na, herinnert Chandosse aan een ander, insgelijks onmogelijk drama, *vorstenschool*, waarvan de menschen geene menschen zijn, de vorstin geene vorstin is. De hemel beware ons er voor, dat dergelijke voortbrengselen voorbeelden worden, die *school* vormen! In Chandosse zijn: 1°. de heeren even onmogelijk als bij Multatuli, en hunne wijsbegeerte is, wat mij betreft, onbegrijpelijk duister of inderdaad wartaal, en 2°. zijn de dames beesten. Voorzeker is hartstogt de groote hefboom van het tooneel, maar hartstogt in edelen strijd met den pligt van personen in wie de toeschouwer belang stelt. In Chandosse echter laten allen mij koel; ik herken geene natuurgenooten in deze smeerlappen en losgebrokene menaden, schaamtelooze, loopsche *dirnen*, in opstand tegen menschelijke en goddelijke wetten, wier juk zij ongeduldig pogen af te schuldden. Ik wil niet ontveinzen, dat hare vleeschelijke lusten somtijds geene welsprekende kreten slaken; ik ken toch een niet voor openbaarheid vatbaar dagboek, waarin een edel jongeling, worstelend met zijne natuur en er vaak voor bezwijkend, dichterlijker dan de Chateleux's nog onvolkomen talent den coïtus verheerlijkt, want zijn gebrekkig werktuig, stijl, taal en versbouw, staat hem kennelijk in den weg. Dergelijke onderwerpen doet alleen de onberispelijke vorm, niet bij het groote publiek, hetwelk zij slechts schaden kunnen, maar bij de keur der letterkundigen, vergeven.

Om den op mij gemaakten indruk zamen te vatten! De handeling, de personen wekken geen belang. Alles geschiedt in en om den vleesche; het vleesch is beweegkracht en einddoel. Geene verheffing boven de stof, geen ideaal. Ziedaar het geheim, geloof ik, der onuitsprekelijke verveling, die, in weerwil van den heetsten hartstogt, die om bevrediging kermt, den lezer overweldigt. Meesterlijk behandeld en gedicht, kon Chandosse mogelijk absolutie verkrijgen, nu wekt het in zijne grofheid bij verveling walging. Slechts één persoon boezemt belangstelling in, de schrijver zelf, die een spoor

is ingeslagen, dat wel in de natuur, maar niet in de kunst ligt. Nederland verwacht hem in betere vormen, op gezonder bodem, in reineren luchtstroom en verlangt niets liever dan een krachtig en hartstogtelijk talent toe te juichen.

's Gravenhage, 24 Maart 1878.
J. K-T.

Vineta, *naar het Hoogduitsch van E. Werner, door Hermina. Arnhem, P. Gouda Quint*, 1876/77.

In de pruissische provincie Pommeren, en wel op het eiland Wollin aan het Oder-haff, was volgens de overlevering in de 5de eeuw onzer jaartelling de bloeiende koopstad V i n e t a gelegen, die van phenicischen oorsprong heette, en, naar de traditie zegt, door eene overstrooming in de 12de eeuw totaal vernietigd werd. Allerlei verhalen aangaande de weelde en het zedenbederf dier stad leven nog altoos in den mond der bevolking, die deze streken bewoont. De visschers in die oorden beweren zelfs, dat de trotsche koopstad der oudheid nu en dan uit de diepte opstijgt, zoodat sommige uitverkorenen haar hebben aanschouwd.

Aan deze stad der legende heeft de schrijfster, die zich E. Werner noemt, den titel ontleend voor den roman, welke in deze regelen wordt aangekondigd. Zij deed zulks niet, omdat de legende van het oude Vineta in dezen roman verwerkt is, maar vermoedelijk omdat het tooneel der handeling gedeeltelijk in deze streken moet gezocht worden en een paar malen in deze bladzijden gezinspeeld wordt op die legende en op datgene wat het volksgeloof in betrekking tot haar verhaalt.

De titel is zeer gezocht, om niet zeggen geheel onjuist gekozen, en wordt volstrekt niet gerechtvaardigd door een verband, dat de schrijfster op gekunstelde wijze trachtte te brengen tusschen de lotgevallen der hoofdpersonen van haar verhaal eenerzijds en de gewaarwordingen van hen, die het verzonken Vineta mogen aanschouwen, anderzijds.

Dat brengt mij tot de opmerking, dat de schrijfster in de keuze van dien titel zeker effektbejag verraadt, iets waaraan zij zich trouwens ook in andere opzichten wel eens schuldig maakt. Den lof, haar van onderscheidene zijden ter zake van hare talenten toegezwaaid,

acht ik gansch niet onverdiend, maar bejammer het daarom juist te meer, dat zij nu en dan de toevlucht neemt tot kunstgrepen, die harer in elk geval onwaardig zijn. Hare gaven behoorden haar te nopen, om de kunstmiddelen te versmaden, welke middelmatige auteurs zoo gaarne ter hand nemen, al zou zij daarmede wellicht de sympathie verbeuren van zeker deel van het romanlievend publiek, dat allermeest behagen schept in de schildering van gezochte toestanden en onnatuurlijke persoonlijkheden. Maar zij zelve houdt blijkbaar van verrassingen en maakt jacht daarop, ook in dezen roman, die mijns inziens zoodoende ontsierd wordt, niet het minst door de tegenstelling, als men let op de vele voortreffelijke eigenschappen van het boek.

Reeds eenmaal bij de verschijning van een anderen roman van Werner heb ik in dit maandschrift verklaard, dat deze auteur niet die bewondering bij mij wekte, welke velen èn in haar vaderland èn ook ten onzent haar schonken. Na de kennismaking met latere geschriften, laatstelijk met Vineta, is dit mijn oordeel niet gewijzigd. Zij heeft haar zucht naar effektbejag in den loop des tijds geenszins afgelegd, vermoedelijk omdat zij daarin gestijfd is door de toejuiching van het groote publiek, een kunstrechter, die intusschen van twijfelachtige beteekenis is.

De held van het verhaal, dat hier voor ons ligt, zekere Waldemar, biedt ons door zijn doen en laten allerlei merkwaardige verrassingen aan. Het raadselachtige dat er bestaat in de houding van deze persoonlijkheid, als men let op het begin en op het einde des verhaals, blijft van de zijde der schrijfster onverklaard.

Niet anders is het gesteld met de figuur van Waldemar's leermeester Dr. Fabian. Het is een misgreep van de romandichteres, als zij de teekening van dien Fabian zoo uitvoert, dat wij in hem een geschikt voorwerp voor onzen spotlust zien, of het is een gezochte verrassing, die zij den lezer wil bereiden, als diezelfde ietwat belachelijke figuur later in een geheel ander karakter optreedt.

Eindelijk is ook Waldemar's moeder geene vrouw uit een stuk, terwijl de schrijfster haar toch wel degelijk als zoodanig aan ons wil doen kennen. Er is eene leemte in de karakterteekening dier vrouw, nu zij aan het einde des verhaals zich verzoent met haren zoon en diens huwelijk niet hardnekkig blijft tegenwerken.

Voor hen, die het boek niet kennen, spreek ik in raadselen. Het

is mijne bedoeling niet daaraan te gemoet te komen door eene beknopte uiteenzetting van den inhoud. Hij, die belang daarin stelt, neme het boek zelf in handen, iets wat ik, trots de gemaakte aanmerkingen, veilig durf aanraden aan het lezend publiek. Zoowel wat natuur- als karakterteekening betreft, is in dezen roman menige verdienstelijke bladzijde, terwijl de ontknooping over het geheel genomen zeer geleidelijk en natuurlijk is. Ofschoon het verhaal op een betrekkelijk beperkt terrein speelt en een kleinen kring omvat, heerscht er niet de minste eentonigheid. Enkele ondergeschikte figuren als Greta en de assessor zijn met meesterhand geschetst, en juist dit tweetal brengt eene aangename afwisseling in de mededeeling van Waldemar's ontmoetingen op Wilicza, die anders allicht eentonig geweest ware. Enkele tooneelen zijn zoo levendig geteekend, dat de lezer ze mede doorleeft, als ware hij toeschouwer geweest, zooals o.a. de ontmoeting in de houtvesterswoning, die zooveel heeft bijgedragen tot de ontknooping.

Aan de grenzen van pruissisch en russisch Polen is door de partijgangers meermalen een felle strijd gevoerd. De schrijfster geeft ons een merkwaardig kijkje daarop; want veel is hier, vermoed ik, naar het leven geteekend. Zij doet ons zien hoe de rassenhaat alles, soms zelfs de teederste banden, verscheurt, maar ook hoe de liefde nu en dan dien fellen haat weet uit te delgen.

Doch genoeg reeds: het romanlievend publiek moge zelf lezen en oordeelen. Veel dat in dien kring ijverig gezocht wordt, is van vrij wat minder allooi. De strekking o.a. is in Vineta zoowel als in Werner's overige romans zedelijk; er worden door haar geene verkeerde hartstochten gewekt of geprikkeld, zoo min zijdelings als rechtstreeks.

Hermina, die ook andere romans van dezelfde schrijfster vertaalde, volbracht die taak blijkbaar met ingenomenheid, en wat men met liefde doet, slaagt in den regel. Het is inderdaad een Hollandsch boek, dat wij te lezen krijgen, een boek, waarin het aantal Germanismen niet grooter is dan in vele oorspronkelijke geschriften, die ten onzent verschijnen.

Vinde deze roman zijnen weg. De uitgever zorgde voor een aangenaam uiterlijk.

Zierikzee, 15 December 1877.
J.H.C. HEYSE.

De boeken der vorige maand.

Non coquis sed convivis.

Indien iets den kroniekschrijver, die aanteekening houdt der boeken, welke in Nederland verschijnen, in staat kan stellen om in later jaren op edele werken de aandacht te vestigen, dan is het een zoo opwekkend en bezielend woord, als prof. Nicolaas Beets op den gedenkdag der stichting van de Utrechtsche Hoogeschool tot de studenten richtte. Hij sprak over *Groote Mannen en ware grootheid* (Utrecht J. Bijleveld), over de geesten van wie de vruchten, de werkingen, de invloeden uitgaan, die een eeuw groot en zegenrijk maken.

Het is goed soms de oogen op te slaan naar de genieën, ‘naar die reeks van ontzagwekkende reuzengestalten, die elkander’, zooals Carlyle zegt, ‘van eeuw tot eeuw, over de menschen heen, de hand schijnen te reiken, en van wier gezamenlijke levensgeschiedenis men heeft kunnen zeggen, dat zij de geschiedenis der wereld is.’

Wien noemt gij een genie, een groot man? en het antwoord luidt:

‘Groote mannen, - die naam komt rechtens toe, en wordt zonder iemands tegenspraak gegeven aan allen, van wie op het groot tooneel der wereld, op eenig gebied, in welke richting het zij, een kracht is uitgegaan, die machtig om zich heeft gegrepen, een licht, dat ver gestraald heeft, een zegen die heeft doorgewerkt: aan allen die ergens het ijs gebroken en een weg gebaand hebben, dien zij achter zich openlieten en waarop zij gevolgd zijn; die een grondslag hebben gelegd, waarop kon, waarop moest worden voortgebouwd; die een algemeenen geest gewekt, een algemeenen wil in beweging gebracht hebben; die een voorbeeld hebben gegeven, dat altijd verder werkt, en een indruk hebben gemaakt, dien zij nog maken, zoo dikwijls hun beeld of hun werk voor de oogen herschijnt; die, wat zij ook aan hunnen tijd verschuldigd mochten zijn, hunnen tijd meer gegeven hebben dan zij van hem konden ontvangen, en wier nagedachtenis in alle tijden een werk doet, vruchtbarer vaak en grooter nog dan hetgeen zij bij hun leven vermochten; die niet slechts groot waren omdat zij uitstaken boven anderen, maar omdat zij het waren voor anderen.’

Wanneer zich, na het hooren dezer woorden, de vraag opdringt: indien er een keur der menschheid is, die door de Voorzienigheid geroepen en in staat gesteld is, deze dingen te doen, *hoe* is zij er toe in staat gesteld? dan luidt het antwoord, dat die machtige eigenschappen en vermogens niet kunnen onderwezen worden, doch dat het genie een zeldzame, geheimzinnige gave is, waarin men iets goddelijks erkent of vermoedt.

'Ontegenzeggelijk is het in den groote onder de kinderen der menschen datgene, wat minder dan iets anders uit het natuurlijke, uit afkomst of opvoeding, verklaard kan worden, wat door geen oefening kan worden eigengemaakt, door geen inspanning veroverd; wat aan allen, die het opmerken, allerminst verkregen, allermeest aangeboren voorkomt en, gelijk het buitengewoonste en onmiddellijkste, zoo ook het onmededeelbaarste in hem is, het individueelste zijner individualiteit, en in zijne werkingen meer dan iets anders een blijk van de zelfstandigheid en het initiatief van den geest, in dat uit stof en geest samengevoegd wezen, hetwelk de mensch is.

De *intuïtie;* de snelle, juiste, diep dóórdringende blik, waarmede in een oogwenk gezien en ingezien en doorzien wordt, wat bij anderen slechts het gevolg van aanwijzing, de slotsom van opzettelijke nasporing is; het rechte oogenblik, de eenige weg, de eerste plicht, de ware toestand, het verband van zaken, de schakel der gevolgen.

De *spontaneïteit;* het gemakkelijke in de beweging, waardoor vanzelf schijnt te gaan, wat van anderen het bedachtzaamst overleg, de hoogste inspanning vergen zou; vanzelf schijnt te spreken, waar nog niemand op gekomen was; en het buitengewone den gang gaat van het natuurlijke.

De *securiteit;* het gewisse in den greep; de vastheid in het afgaan op het doel; stoutmoedigheid en bezonnenheid.'

Na gesproken te hebben van het onderscheid tusschen groote *geesten*, groote *zielen* en groote *karakters*, en hulde te hebben gebracht aan zedelijke grootheid, als de edelste en machtigste van allen, sprak prof. Beets tot de studenten van Utrecht eenige woorden, welke we hopen dat een echo wekken zullen door 't geheele land, want zoo ons volk iets noodig heeft, dan is het wel dat zijn aandacht op de grooten van ons geslacht en ware grootbeid gevestigd worde, daar niets met zulk een drijfkracht tot wat goed en groot is, prikkelen kan. Niet enkel door onderwijs en nog eens onderwijs kan men een jong geslacht tot iets groots opleiden, zoo men 't op berispen tuk en van bewonderen afkeerig maakt. 'Onze tijd', zegt prof. Beets, 'maakt groote toerustingen om de jeugd tot hetgeen naar zijn maatstaf en inzichten groot is, te vormen. Of zijn hardnekkig bijgeloof in de magische kracht, de mechanische werking dezer toerustingen niet veeleer geschikt is om de middelmatigheid

algemeen te maken, dan om het buitengewone te begunstigen, wil ik ditmaal daarlaten; maar dat zijn heerschende geest aan het kweeken en aanvuren van het grootste en beste in hooge mate bevorderlijk zijn kan, moet ik ernstig in twijfel trekken. Die geest, op berispen tuk, van bewonderen afkeerig, nauwelijks tot eenige geestdrift, tenzij dan voor zinnelijke genietingen, in staat, verlustigt zich bij voorkeur in de schaduwzijden van groote tijden en groote personen, en meent zijn afschuw van de *laudatio temporis acti* te moeten doorzetten ten koste van de piëteit... Ongeloof aan groote mannen, beknibbeling hunner grootheid, is het werk en de vloek der kleinen!'

Moge het woord van Nicolaas Beets gelezen en overdacht worden door honderden. We hebben bij deze redevoering lang verwijld, en scheiden slechts noode, want te zelden wordt ons de gelegenheid geboden om verslag te mogen geven van de woorden van een man, die een der oorspronkelijke geesten is, die elkander den flambouw boven onze hoofden overreiken, tot verlichting der tijden.

Geschiedenis der Antwerpsche Schilderschool (Martinus Nijhoff, 's Hage), is de titel van een werk van Max Rooses, dat bekroond werd in den prijskamp, uitgeschreven door den gemeenteraad van Antwerpen, en dat in tien afleveringen wordt uitgegeven. Elke aflevering bevat eene ets door J.B. Michiels, naar een der meesterstukken die in het werk beschreven zijn.

In de eerste aflevering prijkt de ets naar een der liefelijkste schilderingen van Rubens, 'Kinderen, die eenen vruchtenkrans dragen', dat prijkt in het Museum van München, waar Rubens zoo voortreffelijk vertegenw oordigd is. Als inleiding tot zijn werk stipt de heer Rooses eenige verschijnselen aan, die het Nederlandsche kunstleven in het algemeen, en het Antwerpsche in het bijzonder kenmerken, en vestigt hij de aandacht op eenige eigenaardigheden van onzen geboortegrond die invloed gehad hebben op dit kunstleven.

'Maar laat het ons dadelijk en duidelijk verklaren', zegt de schrijver, welk uitwerksel onze luchtstreek, ons maatschappelijk en staatkundig leven op onze schilders ook mogen gehad hebben, iets is er dat vóór die invloeden bestond, dat er wel kon door gewijzigd, maar niet door geschapen worden: de kunstzin zelf van ons geslacht, het eigenaardig scheppingsvermogen onzer kunstenaars. Dit was het zaad, waar onze school uit ontkiemde, waar zij haar wezen en kracht en eigen vorm aan te danken had. De menschen en de elementen, de grond en de bebouwing konden de plant in haren wasdom vertragen of verhaasten, ze wat rechter of wat krommer, wat hooger de lucht in, of wat lager tegen de aarde doen groeien: de plant zelve was in haar zaad aanwezig en dit zaad lag in de

diepste plooien verscholen van het Nederlandsche en van het Antwerpsche gemoed.

‘Engelands luchtstreek verschilt niet merkelijk van die der Nederlanden en zijne staatkundige en maatschappelijke instellingen schijnen voordeeliger aan de kunst dan de onze; en niettemin roemt dit land op geene groote schilders, hoe weelderig er ook de letterkunde moge tieren. De Hanzesteden aan Elbe, Weser en Rijn gelegen, waren onder alle oogpunten zustersteden van de Nederlandsche havens; zij kweekten echter geene eigen kunst, of waar deze, zooals in Keulen, zich op een gegeven tijd vertoonde, schoot zij geene wortels en verdorde na kortstondigen bloei....

Men moet onze burgerij zich maar zien verdringen in het Antwerpsche Museum, Zondag aan Zondag, geslacht aan geslacht, oud en jong, rijk en arm, en dat zonder opleiding, zonder aansporing; men moet haar in onze driejaarlijksche tentoonstellingen maar hooren twisten over de werken der levende schilders, maar nagaan met wat vuur zij ze bespreekt, hoe zij ze geniet zonder zich te kunnen verzadigen, ze liefheeft zonder er toe aangezet te worden of er belang bij te hebben, alleen uit eigen aandrang, uit ingeschapen behoefte en met natuurlijken aanleg, om te begrijpen, dat de kunst hier eene inheemsche plant is, die men maar niet hoeft tegen te werken om haar rijke en gezonde vruchten te zien dragen....

Welke zijn nu de eigenaardigheden, die wij als blijvende kenteekens in de Nederlandsche schilderkunst bemerken, waar deze zich vrij en vrank mag ontwikkelen?

Twee hoofdtrekken doen zich voor bij het eerste zicht en troffen iederen kunstkenner, die de werken onzer school met die van andere landen vergeleek. Vooreerst de kleur en dan de opvatting van het leven.

Door gansch het bestaan onzer school heen verdienen onze schilders den naam van koloristen. Elk hunner wijzigt zijne kleurenladder op zijne manier; deze wat voller, gene wat bleeker, de eene wat bonter, de andere wat minder afwisselend, of wat glansender of wat stiller; maar allen hebben eene blijkbare voorliefde om het oog te streelen door het aanwenden van volle, heldere, lachende kleuren. Al de kunstenaars van verdiensten onder hen weten een gelukkige overeenstemming en een zachten overgang te brengen tusschen hunne rijke tonen, zoodat eene voldoende harmonie uit hunne stukken ruischt, die niet verkregen wordt door verzwakking of demping van den toon, maar door het evenwicht tusschen de verschillende krachtvolle tinten en door het versmelten der afstekende kleuren.

Wat minder algemeen werd opgemerkt, en wat onzes dunkens echter niet minder de aandacht verdient, is, dat kleuring en verlichting onafscheidbaar zijn, en dat het licht misschien eene nog

grootere rol speelt in onze Nederlandsche school dan de kleur. Zachtheid en overvloed zijn de hoofdkenmerken van dit licht. Niet met de verblindende, ontkleurende kracht, welke het in de werken der zuidelijke schilders bezit; niet met de zware schaduwen, die het daar werpt, doet het zich bij onze kunstenaars voor; maar alles doortintelend, verwarmend, beglansend, zien wij het stralen en glijden. Het rust zacht op de voorwerpen en schijnt ze te doordringen, het omgeeft ze bovenop en rechts en links, en daar waar de schaduwe heerscht, weet het zich nog stilletjes eenen weg te banen, om met zijn schemerend spel de duisternis te milderen, en kleuren en vormen bescheiden aan te duiden.

De tweede eigenschap, die wij in onze schilders opmerken, is hun waarheidszin, dat is hunne liefde voor de wezenlijkheid en hunne trouwheid in het weergeven dezer. Van van Eyck tot Memlinc, van Memlinc tot Massijs en Lucas van Leiden, en van dezen tot Jordaens en Hals, Snijders en Potter, Rijckaert en Geeraart Dou, Teniers en Hobbema, Ommeganck en onze levende landschapschilders, zien wij eene zucht om aan de stoffelijke, ware wereld met inspanning en nauwgezetheid te vragen, wat zij schilderachtigs heeft, en het trouw te vertolken. Van Eycks beelden waren uit het leven gesneden, Massijs' gemoedsuitdrukkingen uit het gelaat en uit de ziel gelezen, Rubens stelt den mensch in al zijne kracht, van Dijck in al zijne edelheid, Jordaens en Teniers in al zijne ongekunstelde vroolijkheid voor. De landschapschildering en de zeegezichten werden ten onzent geboren, zoowel als het huiselijke tafereel; de dierenen bloemenschildering bereikte haren hoogsten graad op onzen bodem. Onbeschroomd voor te stellen wat de wereld ons laat zien binnenshuis en buiten, in de stad en op het veld, het moge nederig of verheven, edel of onedel zijn, is eene gedurige bezorgdheid voor onze kunstenaars.'

Deze regelen geven een trouw denkbeeld van de warme sympathie met welke de heer Rooses zijn onderwerp behandelt. We hebben met veel belangstelling kennis gemaakt met de eerste aflevering en verlangen naar de tweede.

Een praatje over enkele kenschetsende eigenaardigheden van de leden van het genootschap *Oefening kweekt Kennis*, te 's Hage, is in prachtformaat uitgegeven bij Gualth. Kolff, te Leiden.

Het Servetje is de naam van de brochure, gelijk het de naam is van het soupé, waaraan na de lezingen - die 's winters om de 14 dagen plaats hebben - de leden zich vereenigen. Op vroolijke wijze worden de lezers in kennis gebracht met een aantal onzer letterkundigen; al causeerende vertelt de schrijver - die zich *Conviva* noemt - vele bijzonderheden die ons een aanschouwelijk denkbeeld

van hen geven. Hij maakt gebruik van het uiterlijk der door hem besproken letterkundigen, van de anecdotes welke zij op de soupers vertelden, van hun vroeg of laat naar huis gaan, om levendigheid te geven aan zijn causerie, welke menigeen echter als niet zeer discreet treffen zal.

De volgende beschrijving van Cremer moge een denkbeeld geven van de wijze waarop *Conviva* zijn taak heeft opgevat.

Die lange, forsch gebouwde man, met het vriendelijk jeugdig voorkomen is Cremer, Jacob Cremer, de dichter der betuwsche novellen. Hij ‘doet’ aan geen wetenschap, hij is een man des harten. Met zekere onverschilligheid luistert hij naar de geleerde gesprekken, die er soms gevoerd worden, en hij schijnt zijn buurman toe te fluisteren - althans zijn geestig oog doet het vermoeden: - ‘groote geleerdheid voert tot razernij. Zie nu eens aan, de menschen hebben twintig jaar lang over hetzelfde onderwerp gestudeerd en thans zijn zij tot lijnrecht tegenovergestelde conclusiën gekomen!’

Van geleerde studiën heeft Cremer een afkeer; of beter gezegd hij houdt er zich niet mede op; ook de werken van anderen leest hij bij voorkeur niet, om zijne oorspronkelijkheid niet in gevaar te brengen. Over letterkunde spreekt hij dan ook zelden. Kritiek vindt hij een kwaad; hij gelooft niet aan de heilzame werking er van en vermoedt steeds een andere oorzaak voor een scherpe kritiek dan liefde voor de kunst of de wetenschap. Misschien heeft hij niet altijd ongelijk. Cremer is dan ook een groot menschenkenner, en in dien tijd bezat hij de zeldzame gave om ieder te kunnen nabootsen, niet enkel hunne mimiek, houding, stem en gebaren, maar ook den geest hunner gedachten. Hij weet hoe de menschen zijn, en dit heeft hij niet uit boeken, maar van de menschen zelven geleerd.

Nooit vergeet ik de kleine dramatische voorstelling, die Cremer op een avond gaf - de voorzitter was op dat oogenblik afwezig - van hetgeen hij had bijgewoond bij de begrafenis van een der strijders, die aan de verdediging van de citadel van Antwerpen hadden deelgenomen (het Metalen Kruis moest toen nog door Burlage worden opgericht). Van den Bergh en Withuys waren beiden medegegaan, omdat de overledene ook wel eens ‘verzen maakte’. Beide dichters hadden op het graf een gedicht voorgedragen en, van het kerkhof terugkeerende, liepen zij naast elkander. Cremer als letterkundige volgde hen. Het gesprek der beide dichters liep over hunne verzen, elk prees zijn eigen gedicht, maar beiden verkeerden in den waan, dat de ander eveneens zijn gedicht prees. En nu bootste Cremer met onevenaarbaar talent de hooge stem en de vlugge, half voltooide volzinnen van Van den Bergh na en de breede, galmende, afgeronde sententiën van Withuys, en hunne eigenaardige wijze om hunne ingenomenheid met iets te kennen te geven. Geen van beiden

- en Withuys het allerminst - aarzelde om het goede in eigen werk te erkennen. Door den lof, dien elk van hen van den ander meende te ontvangen, waren beiden zeer in hun schik, tot eensklaps bleek, bij het aanhalen van een regel, dat Withuys het vers van Withuys en Van den Bergh het vers van Van den Bergh prees.

Men moest Cremer den schrik en kwalijk verborgen verontwaardiging hooren nabootsen, welke toen op de wederzijdsche hoofelijkheid volgde!

'Het was een zijner talentvolste bijdragen, zooals trouwens elk verhaal van hem iets plastisch heeft, dat weinigen hem kunnen nadoen.'

Het *Katheder-Socialisme* is de titel van de redevoering waarmede de heer d'Aulnis de Bourouill het hoogleeraarsambt te Utrecht aanvaardde. Hij gaat er in na wat er nog van de oude economie is overgebleven, en toont de leemten en gebruiken der nieuwe economie aan.

Het katheder-socialisme openbaart, naar zijne meening, wanneer het al deze grieven tegen de wetenschap en de inrichting der maatschappij formuleert, zijne edelste zijde op moreel, doch zijn zwakste zijde op wetenschappelijk gebied. 'Men kan niet anders dan sympathie koesteren voor mannen', zegt hij, die ten strijde trekken tegen het verweekelijkend eudämonisme, waarmede soms door personen, die rijk zijn, de nood der arbeidende klassen wordt gadegeslagen of - over 't hoofd gezien; niet anders dan sympathie voor hen, die meenen, dat voor volkswelvaart niet enkel een krachtige voortbrenging, maar ook een behoorlijke verdeeling van rijkdom noodig is; niet anders dan sympathie voor hen, die blijkens hun daden ernstig er op bedacht zijn om middelen te vinden tot bestrijding der kwalen, welke de reusachtige ontwikkeling van het fabriekswezen in den nieuweren tijd onmiskenbaar heeft doen ontstaan....

Maar de katheder-socialisten hebben het bewijs niet geleverd, dat de oude economie de wetenschappelijke grondslag zou zijn van de door hen bestreden werkeloosheid.

Uit wetenschappelijk oogpunt biedt de katheder-socialistische richting in haar geschriften over het vereenigingsleven wel haar zwakste zijde aan. Weinig economische dwalingen zijn er in den loop der tijden verkondigd of zij vinden in die geschriften een meer of min sterken weerklank. Bij de behandeling van de vraag, welk duurzaam nut de vereenigingen der arbeiders zullen stichten; van de vraag, omtrent de rol van het kapitaal in de voortbrenging; van de vraag, omtrent de economische en staatsrechtelijke wetten, die de verdeeling van den rijkdom beheerschen, - wordt men dikwijls verrast door de vreemdsoortigste phantasiën, zoowel op economisch als juridisch gebied, welke inderdaad zouden doen denken, dat de naam 'katheder-socialisten' nog niet zoo geheel ten onrechte

gegeven is. De aprioristische weigering om kennis te nemen van de ‘natuurwetten’ der oude economie wordt vooral op dit punt gewroken. Over de begrippen van productie, ruil, waarde, mededinging, productiekosten, loon, kapitaal, overproductie, handelscrisis, vindt men hier soms dwalingen zóó principieel, dat men er schier aan wanhopen moet ooit een geregeld debat te verkrijgen. Wetenschappelijk noem ik op dit punt het katheder-socialisme het zwakst, omdat hier tusschen de mannen dier richting zich eene merkwaardige oneenigheid van beginselen openbaart, gelijk door hen zelve erkend wordt.

Wetenschappelijk noem ik het katheder-socialisme in zijn houding aangaande de arbeidersbeweging ook het zwakst, omdat het hierbij telkens voor zekere socialistische schrijvers lofspraken over heeft, welke door eene te zwakke kritiek getemperd worden.

‘De katheder-socialisten zijn echter eindelijk op den goeden weg. Zij beginnen hun tegenstanders meer te waardeeren. Zij beginnen in te zien, dat aan de oude economie mannen hun krachten hebben gewijd, niet zoo egoïstisch, niet zoo blind voor de eischen van praktische staatkunde, niet zoo onervaren in rechtswijsbegeerte, in geschiedenis en logica, als men zich in de eerste hitte van den strijd wel had voorgesteld. Zie ik wel, dan zal binnen niet verren tijd de beweging der katheder-socialisten tot de geschiedenis behooren. Zij zal evenwel voor wetenschap en praktijk nut hebben gesticht.

Voor de praktijk, - omdat zij zal geweest zijn een krachtig protest tegen werkeloosheid. Gaarne wil ik aannemen, dat zes jaren geleden in Duitschland het pikante verschijnsel van de oprichting eener nieuwe vereeniging noodig was om de slapenden wakker te schudden. Van die oprichting komt aan Roscher de eer toe.

Voor de wetenschap, - omdat deze uit de crisis, in Duitschland verduurd, nog eens goed zal hebben geleerd, wat de gevolgen zijn van verwarring tusschen theorie en praktijk, tusschen wetenschap en kunst. Zij zal er op nieuw uit hebben geleerd, hoe dringend het noodig is zich steeds harer grenzen bewust te blijven, hoe gevaarlijk het is, om, toegevende aan de zucht naar populariteit, strenge methode te laten varen. Want slechts door methode komt men in de economie tot die theoretische kennis, welke, in verband met andere takken van wetenschap, de grondslag kan zijn van verstandige daden.’

De hoogleeraar geeft verder nog meer in bijzonderheden de richting aan welke hij voorstelt aan zijn onderwijs in de staathuishoudkunde te geven. Alles komt er op aan dat men goed leere zien. ‘Om krachtig te handelen, moet men eerst leeren zien, en goed zien, is een groote kunst.’

De Quinteessns van het Socialisme (Gouda, G.B. van Goor en Zonen)

heet de vertaling, door Mr. A. Broedelet, van een opstel van Dr. A. Schäffle in het maandschrift *Deutsche Blätter*. Dr. Schäffle is een der medewerkers van *der Staatssocialist*, een blad dat zich ten doel stelt sociaal-democratische beweging in Duitschland te leiden. Tot de kennis dezer steeds machtiger wordende beweging geeft dit boekje een belangrijke bijdrage. Het geeft een helder begrip van het wezen en het doel der socialistische beweging.

Prof. W. Hecker gaf te Groningen bij P. Noordhoff eene zeer belangwekkende verhandeling in het licht over *De Israëlieten en het Monotheïsme*. De behoefte aan eenheid en gelijkheid - zegt de schrijver - is de meest eigenaardige grondtrek, die het menschelijk geslacht als zoodanig kenmerkt. Het beginsel der menschelijke eenheid doorloopt in zijne geleidelijke ontwikkeling eene reeks van perioden, die naar gelang der tijden waartoe ze behooren, een bijzonder karakter als op 't voorhoofd dragen. Eerst, in de mythische periode, is het de louter materieele, mechanische, instinctmatige eenheid, eene eenheid van vleesch en bloed als 't ware, voor zoo ver ze uitsluitend gezocht werd in den oorsprong uit één enkel menschenpaar, als eenigen en laatsten grond. De menschelijke eenheid treedt hare historische periode in als staatkundige eenheid, die op het recht van den sterkste berust, door wapengeweld tot stand gebracht, door centralisatie van bestuur in één middelpunt bevestigd wordt. Maar op hare beurt ruimt zij het veld en wordt zij opgevolgd door eene eenheid van hoogere waarde, die in beginsel de nationaliteit eerbiedigt en van nature op een zuiver zedelijken grondslag berust. De godsdienst treedt overeenkomstig de nieuwe behoefte ten tooneele om een internationalen band om de volkeren te slingeren, hoe ver ze voor het overige ook in allen deele uiteen mochten loopen. De wereldheerschappijen worden door de wereldgodsdiensten vervangen. Doch de godsdienstige eenheid miste het eene noodige, de vrijheid. Het hoogste belang was gelegen in het leerstellig geloof, d.i. het geloof op den laagsten trap, zonder hetwelk godsdienstige eenheid ondenkbaar en onbestaanbaar is. Reden genoeg, buiten andere meer, dat de godsdienstige eenheid in den jongsten tijd als algemeen verbindingsmiddel der volken opgegeven werd, hoewel ze voor velen nog, uit nawerking, eene onweerstaanbare aantrekkingskracht bezit. Aan de beurt is voortaan een onbekrompener, op breeder voetstuk rustende eenheid, die ruimte laat voor de meest mogelijke verscheidenheid, te weten: de zuiver menschelijke eenheid, die, zonder aanzien van geloofsbegrippen, op den eerbied voor gemeenschappelijke belangen gegrondvest wordt.

Maar al maakt de godsdienstige eenheid voor eene hoogere plaats, dat zij over bijna de geheele oppervlakte der aarde werd uitgebreid,

is een feit, dat het diepst ontzag wekt, ook om de moeilijkheden, waarmede zij had te worstelen. Nooit zou dit stelsel, ondanks alle krachtsinspanning, een zoo schitterenden triomf hebben kunnen behalen, indien het niet lang te voren in een beperkten kring, men mag wel zeggen in een verborgen hoek, in stilte opgekomen was en wortel had gevat. Bij gebreke van zoodanige voorbereiding ware de uitgebreider toepassing en de voltooing zuiver onmogelijk geweest en gebleven; het had dan al spoedig zijn ongeoefende krachten versnipperd. Het oorspronkelijk denkbeeld der godsdienstige eenheid ligt helder en klaar in het monotheïsme der Israëlieten, wier geheele lot en leven er door gekenmerkt en beheerscht wordt, die geleden en gestreden hebben om het in de werkelijkheid over te brengen, zoodat het de rijpste vrucht hunner beschaving, de kostelijkste parel aan hunne kroon geworden is. In aanmerking genomen de eisch van onzen tijd, die er zich bij voorkeur op toelegt om van de groote verschijnselen de allereerste beginselen op te diepen, is het zeker niet ongepast en van belang ontbloot, zij het dan ook in een beknopt betoog, te ontvouwen, op welke wijze bij de Israëlieten het monotheïsme de hoofdfactor van het volks- en staatsleven geworden is en in hoeverre het als zoodanig door zijn aard en invloed de onwaardeerbare behoefte aan eenheid en gelijkheid heeft helpen bevredigen.

In dier voege ongeveer duidt prof. Hecker den aard en de belangrijkheid van het door hem behandelde onderwerp aan. De stof is zóó rijk, dat het bijna ondoenlijk is in enkele vluchtige trekken den loop van het betoog te schetsen en we moeten derhalve onze lezers naar de brochure zelve verwijzen.

Staatkundige Harmoniën van Neerlands Grondwet is de titel eener verhandeling van den heer J.W. Brouwers, pastoor te Bovenkerk, ‘ridder van de Eikenkroon, enz.’, te Amsterdam bij C.L. van Langenhuysen in het licht verschenen. In November van het vorige jaar, ‘aan den vooravond van een hoog dierbaar feest van de Patronesse der Toonkunst, de Heilige Caecilia’ vervulde pastoor Brouwers eene spreekbeurt in de vereeniging de grondwet te Schiedam. Tijd en plaats deden hem het onderwerp: ‘de staatkundige harmoniën van Neerlands grondwet’ ‘in betrekking tot vorst en volk en vaderland’ aan de hand. De spreker begon met de ‘onverplichte en ongevraagde’ verklaring, dat zijn ‘gemoed, behalve den eerbied, dien (hij) als Christenonderdaan verschuldigd (is) aan alle niet onrechtvaardige wetten, door de wettige overheid wettig gesteld, levendige sympathiën blijft koesteren voor Neerlands Grondwet.’ De mannen, die de Grondwet tot stand hielpen brengen, hebben Neerlands bestaanden koninkstroon niet losgerukt van Neerlands grond, om hem, volgens destijds ronddwarrelende wanbegrippen, over

te brengen op de hotsende schouders of de veranderende hoofden der menigte des volks. Onze vorst werd dan ook niet, gelijk bij onze naburen, de Koning der Belgen, de Keizer der Franschen, uitgeroepen en gekroond tot Koning der Neder*landers*, maar bleef erkend en gekroond als Koning der Neder*landen*.

'Neerlands koninkstroon is gegrondvest in Neerlands bodem, heeft wortel geschoten in Neerlands grond. Echt behoudendsgezind is dit grondbeginsel onzer landswet. De Nederlanders sterven, niet alzoo Nederland: en gelijk Nederland blijft zoo ook blijve Neerlands koninkstroon en Neerlands vorstenhuis. Ook op dien grond hield ons wetgevend gezag zijne gedachten gevestigd, en zeer te recht werd bij ons des volks wet genoemd de *Grond*wet.

Het land, de grond waar onze wieg eens stond, geeft den grondtoon aan onze Grondwet, tot zelfs in hare hoogste volkslievende tonen, waar zij van des volks vrije verkiezingen meldt.

Hoog mag onze waardeering der Grond wet zijn, daar zij noch in haar voorgevel, noch boven haar koninkspoort door schrift of beeld verkondigt: dat het onderste het bovenste is; dat het volk de souverein is; dat de overheid haar gezag ontleent aan de onderdanen. De charivari-begrippen der fransche revolutiën, dat de onderdanen de souverein zijn, dat de souverein de mandataris des volks is, kwamen niet de eerste viool in Neerlands Grondwet spelen. De leiddraad van hooger gezag heeft hier de baan aangewezen.'

'Onze vrijheid', sprak voorts de heer Brouwers, 'die ons dierbaar is als het leven, loopt geen gevaar bij Neêrlands grondwettig vorstenhuis. Behalve de waarborgen die wij hebben in de volksminnende gevoelens van het Koninklijke Huis, hebben wij ook onze grondwettige volksvertegenwoordigers. Vereenigd vormen zij het nationale choor, bestaande uit de drie partijen der volksvrijheid: de Gemeenteraad, de Provinciale Staten, de Staten-Generaal; en uit die andere hoofdpartij, de *tenor*, de handhaver, het Koninksgezag, en zoo vormen zij te zamen het heerlijke *Quartet*, waarbij vorst en volk zijn vereenigd, als menschenstem en orgelklank en snarenspel en bazuingeschal, in heilige en heilrijke harmonie van vrede en eendracht, van voorspoed en welvaart.

Moge die harmonie niet worden verstoord!

Zoo licht wil er zich een wanklank in mengen! Maar laten wij het bekennen, die wanklank die zich reeds somwijlen verhief, kwam niet van den kant van Neêrlands Koninkstroon, maar van een zekere partij van het volk, maar kwam uit zekere partij van de volksvertegenwoordigers, die de getalsterkte hunner partij, de meerdere kracht hunner stemmen en trompetten zoo sterk deden schateren en schallen, dat zij de andere partijen overweldigden, hunne gematigdheid smoordden, en zoodoende de harmonie van het nationale choor versmoord-

den, daar niets meer werd gehoord dan de schetterende overmacht der alle andere partijen overheerschende meerderheid.'

'Het beleid over die stemkrachten in het nationale choor is de zwaarwichtige taak van de Ministers der Kroon.'

Uit deze aanhalingen blijkt voldoende in welken geest, op welken toon de 'staatkundige harmoniën' geschreven zijn.

Na gewezen te hebben op de macht en de rechten van de Kroon, op de ministers der Kroon, uit de beveiliging van wier gezag de wijsheid der Grondwet blijkt, vestigt de heer Brouwers de aandacht op 'de liefde dier grondwet in het verheffen van de vrijheid des volks'. 'Een breed en diep akkoord slaat zij aan in de harmonie van vrijheid en gezag, bij de Gemeentebesturen, bij de Provinciale Staten, bij de Staten-Generaal'. Bij de behandeling van dit laatste punt komt de verhouding ter sprake tusschen de Tweede Kamer en de Eerste Kamer, 'die het ware beginsel van behoud, in den geest der grondwet, vertegenwoordigt en als verpersoonlijkt', die 'een bolwerk voor den Troon, een dam voor het volk' moet zijn tegen de aanmatigingen van het radicalisme.

Maar hoeveel voortreffelijks de heer Brouwers ook in de Grondwet vindt, toch wil hij niet als haar onvoorwaardelijk lofredenaar worden aangeschreven. Hij is daartoe te zeer overtuigd van hare volmaakbaarheid. 'Maar', zegt hij, 'ik heb mijn standpunt, om haar te beoordeelen, niet gekozen in de studiekamer van den wijsgeer die zich zijn volk droomt in afgetrokken bespiegelingen, maar, in den kring der maatschappelijke werkelijkheid; ik heb de Grondwet niet gehouden voor de bepaling eener ideaal-staatkunde, maar voor de bepaling eener praktische mogelijkheid. Ik heb ze in hare lichtpunten beschouwd, en deze kunnen voor mijn oog niet worden verduisterd door de schaduwzijden die alle stelsel van volksvertegenwoordiging, helaas! vergezellen. Ik heb onze Grondwet hooggewaardeerd, omdat ze berekend is voor de daadwerkelijkheid van ons volk; omdat ze berekend is voor de daadwerkelijkheid van ons volk; omdat ze in harmonie is met ons land; omdat ze, zelfs in hare wijsgeerige onvolkomenheid, in allen geval hare betrekkelijke volkomenheid nog niet heeft zien voorbijstreven, nog niet eens heeft zien bereiken, door de wetten die later zijn tot stand gekomen.'

'Niet aan de Grondwet, maar aan het volk, aan kiezers, die beneden hun plicht blijven, aan Gekozenen, die buiten en beneden hun roeping staan, is het toe te schrijven, dat onze Grondwet niet zoo vele volksheil verspreidende afzetsels heeft zien opbloeien, als zij levensvolle loten had en nog heeft.'

'Desniettemin - zegt de heer Brouwers ten slotte - begroet ik in onze Grondwet een deel van mijn ideaal; een zeker Trio van democratie, van aristocratie, van monarchie. In de gemeente en haar

bestuur trede het demokratische element op den voorgrond - en dat is het geval met onze grondwet. In de provincie stijgen hare Staten nader tot het aristokratische - wat op den weg van onze Grondwet ligt. Dat stoffelijk demokratische met het intellektueel aristokratische vereenigd, hebbe zitting in onze Tweede Kamer; en het stoffelijk aristokratische met het intellektueel aristokratische hebbe zijn zetel in onze Eerste Kamer. Boven allen en over allen heersche en regeere het Monarchale Gezag, de grondwetlievende scepter des Konings, des Konings van ons Vorstenhuis van Oranje. En die drie machten, democratie, aristocratie, vereenigd met de Monarchie, vinden leven en kracht en ontwikkeling en bloei en bevestiging en handhaving, tot luister van den Troon en welvaart des volks, in en door de Grondwet, onder den zegen van God.'

Luitenant B.R.F. van Vlijmen heeft een vertaling uitgegeven bij J.C. Loman Jr., te Amsterdam, van het geschrift, waarin generaal-majoor Sir Garnett Wolsley *Engeland's Weerkracht* bespreekt. De generaal spreekt in zeer optimistischen zin over Engeland's leger, ofschoon hij tot het besluit komt dat het land slechts in het veld zou kunnen treden met twee legerafdeelingen, elk van 30,000 man. Hij vestigt zeer de aandacht op de meerdere kracht, welke Engeland nu heeft, dan in 1854, doch vergelijkt die meerdere kracht niet met de ontzaglijke legers van Duitschland, Frankrijk en Rusland.

De vertaler, die zich zeer goed van zijn taak gekweten heeft, spreekt ten slotte een warm woord om Nederland op te wekken zich aan Engeland's voorbeeld te spiegelen, onze bandelooze schutrerijen onder orde en tucht te brengen, en voor volksweerbaarheid bij tijds te zorgen. Luitenant van Vlijmen stelt zich veel voor van een Hollandsch-Engelsche alliantie.

'Ten slotte wijzen wij met een enkel woord er op,' zegt hij, hoe Engeland onze steun en Nederland voor Engeland een machtige voorpost wezen kan, bij aanvallen uit het Oosten.

Als wij een blik op de kaart werpen, springt duidelijk de groote kracht van het verbonden Engeland in het oog.

Denken wij ons het Kanaal, de Noordzee, de Zuiderzee en onze Zuid-Hollandsche en Zeeuwsche stroomen, overdekt met de oorlogschepen van beide natiën.

Stellen wij ons het eigenlijke Holland, het hart van Nederland, voor, ongenaakbaar gemaakt, zoowel door de krijgsvaartuigen als door de lijn van kunstmatige versterkingen, van Muiden tot den Moerdijk en aldus een versterkt eiland vormende, dat wij (om een krijgskundigen term te bezigen) het strategisch burggenhoofd vóór de Engelsche kust zouden kunnen noemen.

Beschouwen wij verder de transportvaartuigen als zoovele beweeg-

bare bruggen langs welke aanhoudend troepen en voorraad worden aangevoerd en veilig te Amsterdam ontscheept, dan gelooven wij, dat het zelfs den leek in de krijgskunde helder moet zijn, als wij hier spreken van eene schier onneembare stelling.

Maar onneembaar of niet, wij zijn er van overtuigd, dat als ooit een aanval, van welke zijde ook, mocht dreigen, er gehandeld zal worden naar het voorbeeld onzer vaderen in de zeventiende eeuw.

Het 'Britains never would be slaves' geldt ook in hooge mate van de Nederlanders, die vrijen zijn in merg en been en dat wenschen te blijven.

Wat de generaal Wolseley zegt aan het slot van zijn opstel, is ook in den meest uitgebreiden zin van toepassing op Nederland.

'Het zal onzen koning nimmer aan mannen ontbreken om te strijden voor de eer en de welvaart van het rijk.

"Plain and right must our possession be!" Duidelijk en rechtmatig is ook ons bezit, en al sprak de koude letter der grondwet niet, de zedelijke plicht is ons genoeg, om dat bezit te handhaven ten koste van ons leven, ten spijt van de homerische lachers en misdaadprekers, die meer dan de grootste boosdoeners onzer koloniën het lot der mijnslaven waardig zijn.'

Van G. Kolff en C^{o}., te Batavia, ontvingen wij den open brief, welken de heer N.P. van den Berg geschreven heeft aan den oudminister van koloniën, Mr. F. Alting Mees.

'Mist het protest tegen "de Bijdrage" een op recht en billijkheid steunenden grondslag?' is de vraag welke den brief tot titel dient en waarop de schrijver 'neen' antwoordt. Nederland mag de inkomsten van Indië niet bezigen ter verlichting van eigen lasten; het moet ze doen dienen ter trapsgewijze ontwikkeling van Indië zelf, o.a. ook daarom, dat Nederland niet zonder Indië, maar Indië wel zonder Nederland kan bestaan. De schrijver drukt ten slotte zijn overtuiging uit, dat weinig landen ter wereld, met betrekking tot hun financiewezen, in zulke gunstige omstandigheden verkeeren als Nederl.-Indië.

Die Vrouw van mij is de titel van een Amerikaansch verhaal, dat door Mevr. C. Zwaardemaker vertaald en bij Blomhert en Timmerman te Nijmegen is uitgegeven. Het is in den trant van 'Helen's Kleintjes' geschreven, doch bespreekt de dwaasheden en vergissingen van een beminnelijk jong mevrouwtje, in plaats van die van een paar ondeugende kinderen.

Het boekje is los geschreven en goed vertaald, en is dunkt ons, vooral voor spoorweglectuur geschikt.

De *Laatste Taaloefeningen van Dr. A. de Jager* werden door zijnen zoon, den heer H. de Jager te Brielle, bij J.K. Overbeeke in het licht gegeven. Wat hier bijeengebracht werd, was door Dr. A. de Jager in de laatste maanden zijns levens vervaardigd en door hem voor de pers bestemd. Het getuigt - gelijk de heer H. de Jager terecht schrijft - dat het oog van den onvermoeiden onderzoeker, van den wakkeren geleerde, in zijn ouderdom niet donker geworden en zijn kracht niet vergaan was. De *Laatste Taaloefeningen* bevatten meer of min uitvoerige artikelen over het bijwoordelijk gebruik van *uit* en *in* achter een zelfstandig naamwoord, over bijwoordelijke samenstellingen met het naamwoord *wijze*, over *spoorloos*, over *parlementen*, over *parlevinken* en eene laatste bijdrage tot het Woordenboek der Nederl. Taal door den heer H. de Jager naar aanteekeningen zijns vaders saamgesteld.

Te Leiden bij E.J. Brill is verschenen een *Leerboek der Vlakke Meetkunde* door J.C. Eger, leeraar in de wiskunde aan de Latijnsche school en de inrichting voor U.L. en Middelbaar Onderwijs te Doetichem. Bij ‘de inrichting’ van dit boek heeft de schrijver de heuristische methode van Schlömilch bewaard, zijn werk ‘volgens het leerplan voor de wet op het Hooger Onderwijs ingericht’, en achter ieder hoofdstuk een aantal vraagstukken gevoegd.

De secretaris der gemeente Goes, de heer H.C. Hartman Jz., heeft bij Gebroeders Belinfante te 's Gravenhage eene plaatselijke belastingstudie, naar aanleiding der nieuwe verordeningen van bovengenoemde gemeente, uitgegeven onder den titel van *De Hoofdelijke Omslag*. ‘De gemeente Goes’, schrijft de heer Hartman in zijn ‘Voorwoord’, ‘heeft in deze zaak, evenals in zoovele anderen de baan gebroken, en de aanvragen die van verschillende zijden tot mij gerigt werden om inlichtingen en afdrukken van stukken, deed mij besluiten een en ander bijeen te verzamelen en met mijne opmerkingen aangevuld in het licht te geven.’

Te 's Gravenhage zagen bij W.P. van Stockum en Zoon *Ambtsbrieven van A.R. Falck*, 1802-1842, het licht. Zij werden door den heer O.W. Hora Siccama uit 's Rijks archief, uit de archieven van het voormalig Ministerie van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën en uit de verzameling nagelaten papieren bijeengebracht. Bij de keuze uit de vele honderde bewaarde brieven en rapporten heeft de belangrijkheid van den inhoud doorgaans de beslissing gegeven. Deze uitgave is aan prof. G.W. Vreede, ‘den uitstekenden vereerder van Mr. A.R. Falck’, opgedragen.

Van de bekende *Guldenseditie* ('s Gravenhage, D.A. Thieme) is een nieuw nummer verschenen, een novelle van Josephine Giese, *Licht en Schaduw* geheeten.

Bij J.M.C. van der Zande, te Winterswijk, zag onder den titel van *Droombeelden*, de vertaling van eenige Hoogduitsche ‘Märchen’ van Annette Weditz het licht.

Een humoristich verhaal van Friedrich Gerstäcker, *Een reisje met hindernissen*, werd, uit het Hoogduitsch vertaald, in Minkman's Reisbibliotheek (Arnhem, J. Minkman) opgenomen.

Naar Java's hoogsten bergtop.
(Reisaanteekeningen.)

Vrijdag 7 Sept. 1877. - Per as van Malang naar Toempang, te paard van hier naar de dessa Pontjôkoesoemô; ziedaar het reisje, waarmede op dezen dag onze bergtocht begon. Te Toempang, de hoofdplaats van het distrikt Pakis, hielden wij ons een paar uren op. Er staat een hindoetempel, die nog in vrij goeden toestand verkeert. We brachten er een bezoek aan en beklommen de trappen, om de talrijke beelden en beeldjes van naderbij te beschouwen. Sommige dezer waren bestreken met boreh (eene gele zalf, waarmede de inlander bij plechtige gelegenheden zijn lichaam besmeert) en ontvingen klaarblijkelijk door offers en gebeden de godsdienstige hulde der omwonende Javanen.

Van de hoogte der tempeltrappen zagen wij in de naaste dessa eene groote open plek, door een zwaren brand veroorzaakt. Wij gingen de dessa binnen en lieten ons door een gedienstigen dorpeling de toedracht van het ongeluk vertellen. Er lag onder al de overblijfselen van huizen, loemboengs (rijstschuren) en stallen ook een half verbrand paard. De man legde ons uit, dat het dier aan zijn buurman, een Chinees, toebehoorde, en dat het was omgekomen, terwijl zijn meester den vorigen dag, toen het onheil plaats greep, niet te huis was. Het arme beest wekte onze deernis en we vroegen of het dan niet mogelijk was geweest om het te redden?

‘O,’ luidde het antwoord, ‘als de Chinees het ongeluk had bijgewoond, zou hij het misschien wel behouden hebben.’

‘Maar heeft dan niemand, en hebt ook gijzelf, die er bij waart, niet uw best gedaan, om het paard uit den brandenden stal te halen?’

‘Lo!’ riep de dessaman verbaasd uit, ‘het was niet *mijn* paard!’ -

De lezer vraagt wellicht op zijne beurt: acht gij dit egoïsme regel of uitzondering bij den inlander? Eene netelige vraag! Met groote

bescheidenheid zou ik willen antwoorden, dat volgens mijne ervaring de inlander doorgaans weinig gevoel toont voor het leed van anderen, vooral weinig deernis met het lijden van dieren.

Tegen den avond kwamen wij te Pontjôkoesoemô aan, eene groote welvarende dessa, die jaarlijks heel wat gewicht in de schaal legt bij den ruimen koffieoogst van deze streken. De naam van het dorp beteekent Vijf Bloemen, zooals naar Oosterschen trant de vorige regent van Malang de vijf menschen noemde, die zich hier een dertig of veertig jaar geleden het eerst vestigden, om de wildernis te ontginnen. Wij logeerden in de pasangrahan, die gedurende de eerste uren een tooneel opleverde van de grootste bedrijvigheid. De een was bezig met het passen van een paar geleende slobkousen, de ander wurmde om zijn veldbed ineen te zetten; deze zocht uit een hoop kleeren bijeen wat mee moest en wat achter zou blijven; gene, met een lijst van spijzen en dranken in de hand, ging ijverig na of al het benoodigde aanwezig was. Wij liepen elkander in den weg en tegen het lijf, en maakten elkaar wanhopig met eindeloos vragen. Hebt gij wel om een kurkentrekker gedacht? Gij hebt toch den petroleum niet vergeten? Is er wel gezorgd voor wat medicijnen, wat kinine, laudanum, enz.? Het was waarlijk goed, dat wij allen in de beste luim verkeerden, want we stelden elkanders geduld en humeur soms op zware proef.

Het was reeds vrij laat geworden, eer wij ons aan tafel zetten. Wie die ‘wij’ waren? Ons gezelschap bestond uit zes personen. Drie waren zonen van Mars, drie waren gewone menschen. Het militaire gedeelte bestond uit een kapitein, den chef van onze onderneming, een luitenant en een onderofficier, allen behoorende tot de brigade, belast met de topographische opname van de residentie Pasoeroean. Het burgerlijke element vormden een koopman, een controleur bij het binnenlandsche bestuur en mijn persoon.

Natuurlijk liep ons gesprek meest over de genoegens en bezwaren van onze reis, en toen wij een oogenblik van dit onderwerp afdwaalden, liet de rusteloos werkzame Smeroe uit de verte een dof gebrul hooren, als keurde hij het af, dat icts anders ons bezig hield dan hij, de reus van Java, het doel van onzen tocht.

‘Het is maar te hopen, dat onze koelies ons geene soesah geven onder weg,’ sprak er een.

‘In antwoord op die bedenking,’ zei een ander, ‘drink ik op het gezag van onzen controleur.’

‘Het schijnt me toe, dat die jongen van u bijzonder scherp toeluistert. Verstaat hij Hollandsch?’

‘Ja, genoeg om van alles de hoofdzaak te begrijpen. Dat is vervelend in onze tegenwoordige wereld, men is letterlijk met geene enkele taal meer veilig voor luistervinken.’

‘Behalve met het Maleisch in Europa!’

O, zeg dat niet. Ik zou u verrassende staaltjes van het tegendeel kunnen meedeelen. Het is verleden jaar in den trein tusschen Coblentz en Keulen gebeurd, dat twee Indische dames tegenover een mooien jongen man zaten. Vertrouwende op de onverstaanbaarheid van het Maleisch, maakten ze elkander zacht sprekende opmerkzaam op de schoonheid van haar buurman. Het gelaat van dezen toonde zoo duidelijk mogelijk dat hij niets van haar gebrabbel verstond, zoodat de guitigste der twee zich schertsend verstoutte om bijna luide te zeggen: ‘O, saja kapingin tjioem sama dia (ik heb lust om hem een zoen te geven!)’, Maar onmiddellijk, o schrik! riep een heer naast haar: ‘Djangan njonjah! (niet doen, mevrouw!)’, en de mooie jongen zelf sprak eensklaps: ‘Kaloe njonjah kepingin, tra boleh tida! (waarom niet, als mevrouw er zin aan heeft?)’. Volgde natuurlijk een tooneel van ontsteltenis en flauwte.

‘Stilte heeren,’ beval onze chef. ‘Tot aller stichting zal ik een kapittel uit Junghuhn voorlezen.’ En hij deelde ons het voornaamste mede, wat in het bekende werk van dezen natuuronderzoeker te vinden is omtrent de bergstreek, die wij zouden bezoeken. Junghuhn roemt de medewerking, die hij van Europeesche en inlandsche ambtenaren ondervond bij zijne tochten. Hij reisde immers nog in den goeden ouden tijd, toen men eenvoudig koelies aanvroeg bij het bestuur, en in alle opzichten hulp en medewerking ondervond. Nu is dat oude voorbijgegaan en het is alles nieuw geworden - althans op het papier. De vrijheid en velerlei vrije arbeid van den inlander doen mij dikwijls denken aan dien bootsman in een van Marryat's romans. Had hij een ondergeschikte wat te zeggen, zoo begon hij op de beleefdste wijze: ‘Goede vriend, ik stel u voor, dat ge mij het genoegen doet om dit of dat in orde te brengen...’ Doch welhaast veranderde hij al sprekende van toon en hij eindigde: ‘Schavuit, als je het niet doet, zal ik je met dit end op je...’ Niet, dat de inlander door bedreiging tot gehoorzaamheid wordt gedwongen, dat zij verre. Het is ook in het geheel niet noodig. Doch de vrijheidstheorie of het zelfstandigheidsbesluit, in Holland

of te Batavia zorgvuldig opgesteld, verandert gedurende de reis naar de binnenlanden allengs van klank, en heeft eindelijk, des inlanders oor bereikende, den toon aangenomen van ‘doe het maar, vriend, het niet te doen is ongeraden.’

‘Die koffietuinen daar zijn alle vrijwillige aanplant van de bevolking, niet waar, toean adhipatie?’ - ‘Saja, toean samoewa prij!’ antwoordde de regent, die altoos precies weet uit welken hoek de wind waait. Doch de dessaman geeft er in zijne eenvoudigheid de noodige toelichting bij. Hij spreekt van parentah kentjeng, streng bevel, en van parentah aloes, zacht bevel. - ‘Kijk,’ zegt de controleur op tournée tot het distriktshoofd, ‘kijk wedônô, wat is dat een mooi stuk grond. Hoe jammer dat er nog geen koffie op geplant is, maak er de menschen eens attent op!’ Dien wenk neemt de wedônô ter harte. Op zijn beurt geeft hij een wenk aan het hoofd der naastbijgelegen dessa, deze burgemeester brengt dien wenk over aan sommige zijner onderdanen - en het duurt niet lang of het stuk grond prijkt met koffieboompjes. ‘Samoewa prij,’ heet het officieel, maar de inlander zegt: ‘parentah aloes!’

Het zij verre van ons te beweren, dat geheel de vrije koffiecultuur slechts in schijn bestaat. In hare overdrijving zou de grove onwaarheid van deze bewering aan het licht komen. Doch vrij vast schijnt het te staan, dat er heel wat valt af te dingen op de tegenovergestelde meening, soms met zooveel nadruk uitgesproken, dat de koffiecultuur hier volkscultuur is geworden.

‘Maar wat ge daar zegt van parentah aloes, van wenken die gegeven worden, dat mag niet!’ - Gij hebt volkomen gelijk, waarde lezer, het mag niet, het is tegen de bepalingen. Maar als nu zonder een wenk hier en daar het noodigste en nuttigste soms niet gedaan wordt? Een assistent-resident van zeer goeden naam werd onlangs gevraagd, wat hij nu eigenlijk was, conservatief of liberaal. En de man antwoordde: ‘Dat weet ik waarlijk niet; ik heb, in weerwil van heel wat bepalingen, mij steeds verplicht gezien, met de omstandigheden te rade te gaan.’

Zaterdag 8 Sept. We stonden voor dag en dauw op, want we wilden niet laat vertrekken en er viel vooraf nog heel wat te doen. Nadat we in de schemering een stevig ontbijt genuttigd hadden, werd alle bagage bijeengezet en moest met

overleg het geheel in even veel vrachtjes worden verdeeld, als wij dragers hadden. Om den lezer een denkbeeld te geven van hetgeen moest meegenomen worden, het volgende. Wij hadden ruim dertig koelies, en vormden dus een gezelschap van zoo wat veertig personen. Nu waren er vooreerst de instrumenten en kaarten van de heeren opnemers, zes veldbedden, de noodige dekens en de onmisbaarste voorraad kleeren. Vervolgens eenig keuken- en tafelgereedschap en een aantal kleine onmisbaarheden. Eindelijk de noodige dranken en spijzen voor al die monden, o.a. twee pikols rijst en een aantal bamboezen en flesschen, gevuld met drinkwater. Dit laatste toch zou op den eersten dag stellig, en op den tweeden dag misschien nergens te vinden zijn.

Terwijl gelukkig onze militaire helft, aan dergelijke bemoeiingen gewoon, zich belastte met de regeling van een en ander, wandelde het civiele gedeelte eens her en der in de dessa. Wij kwamen ook in het huis van den burgemeester, die echter afwezig was. Het huis zag er flink genoeg uit voor eene inlandsche woning, maar het kale innerlijk, het armoedig ameublement zoudt gij het niet aangezien hebben, dat zijn eigenaar nog onlangs voor zijn aandeel in de procenten van de koffiecultuur vier duizend gulden ineens werd uitbetaald. De geschiedenis van deze som is merkwaardig genoeg, om haar terloops eens te vertellen. Ge moet weten, geachte lezer, dat het jaar 1876 een zeer voordeelig koffiejaar is geweest. Trouwens, welk Hollander weet dat niet! Dat was ook het geval in de tuinen van Pontjôkoesoemô. Van daar, dat op den dag der uitbetaling onze burgervader naar de aloon-aloon voor de regentswoning te Malang mocht gaan, om er zulk eene belangrijke som te ontvangen. Den dag te voren stijgt hij netjes uitgedost te paard, na aan de liefste van zijn twee wederhelften te hebben gezegd, dat hij te Malang o.a. een nieuwen zadel zou koopen; en wie weet wat moois hij daarbij beloofde voor zijne sultane mee te brengen. Waarschijnlijk is het hem 's morgens bij het aanschouwen van zoovele al te bekende Chineezengezichten op de aloon-aloon niet gansch wel te moede geweest. In elk geval, de man kwam te huis zonder een cent van zijne ƒ 4000 op zak en met een zadel, dat hem op krediet was verkocht. Al het geld was overgegaan in de handen der vriendelijke langstaarten, die hem het vorige jaar, toen er nog geen koffieboontje aan de boomen zat, welwillend geld hadden geleend tegen de

matige rente van vijftig percent 's jaars[1]. En uit den burgemeester kunt ge besluiten tot het gehalte zijner onderdanen. *Tel maître, tel valet!*

Afgemarcheerd! Het was reeds zeven uur geworden. De koelies lieten wij vooropgaan, om te beletten, dat zij berouw kregen en terugkeerden, of te ver mochten achterblijven, zoodat wij op eenig rustpunt te vergeefs naar eenige verkwikking zouden uitzien. En verkwikking zou noodig zijn, want van den beginne af gingen wij te voet, en er werd dien dag heel wat van ons klimvermogen gevergd. Eerst, in de nabijheid der bewoonde wereld, en zoolang wij nog koffietuinen te zien kregen, hadden wij een goed begaan pad, met geen ander gebrek, dan dat het hier en daar zeer steil was. Doch na verloop van een paar uren waren wij geheel in de wildernis aangeland en hadden, behalve met de steilte, ook te worstelen met eene grassoort, door de inlanders genoemd roempoet grènggèng. Dit gras, met dikke stengels, tot vijf en meer voeten hoog groeiende, was op onzen weg eenvoudig plat getreden. Het was zoo glad, dat wij bij het opgaan van sterke hellingen aanhoudend uitgleden, en bovendien telkens met den voet bleven haken in de lissen, door de verwarde halmen gevormd. Het klimmen over dit verschrikkelijk ontuig maakte den kalmste ongeduldig en noodzaakte ons telkens om stil te staan en adem te scheppen. Gelukkig dat nu en dan een vlak of zelfs afgaand terrein onze krachten te gemoet kwam.

Wij marcheerden door tot half twaalf en hielden toen een paar uren halt. Onze Javaansche reisgenooten kookten hunne rijst, en wij vielen, na wat uitgerust te hebben, met den gezondsten eetlust op onzen proviand aan. Welk eene heerlijke gewaarwording! De warmte van het benedenland te ontvluchten, al hooger stijgende, eene steeds frisschere berglucht in te ademen, door eene forsche inspanning de verslapte veerkracht van het lichaam te herstellen, en dan met een stevigen honger zijn voedsel te kruiden, welk een genot!

De laatste loodjes wegen het zwaarste, en toen we opnieuw

1 De inlanders noemen dit, zooals mij werd medegedeeld, *limablasan*, naar het woord lima-blas, vijftien, omdat zij voor elke tien gulden vijftien moeten teruggeven. Deze kolossolale rente is geene uitzondering maar regel bij den geldhandel, dien de Chineezen ten koste van den kleinen man in de binnenlanden drijven. Dikwijls zelfs wordt er nog hooger interest gevraagd en verkregen.

van half twee tot half zes moesten klimmen, om de plaats voor ons nachtverblijf te bereiken, had het er gedurende de twee laatste uren wel iets van, alsof er ponden gewicht aan onze voeten hingen. Uit de doffe gelatenheid, waarmede men in zulk een geval pleegt voort te gaan, werden wij gewekt door onzen onderofficier-opnemer, die onze aandacht vestigde op iets wits, dat in het hooge gras lag. Het waren enkele beenderen van een menschelijk lichaam. Hij was hier vroeger geweest en had er onderzoek haar gedaan. Een paar jaren geleden was een man uit de dessa Pandansarie alleen de wildernis ingegaan, met welk doel weet ik niet, doch hij was nooit teruggekeerd. Men vermoedde, dat hij door een tijger overvallen en weggevoerd was, totdat voor enkele maanden eenige hertenjagers hier zijn lijk hadden gevonden. Hij had zich geheel alleen veel te ver van huis gewaagd, dat was duidelijk. En hij moet hier door dorst of honger gekweld, wellicht ook door eene plotselinge ongesteldheid aangetast, zijn neergezegen. Arme man, wie weet welk een jammerlijk einde hij heeft gehad! Toen later lieden van Pandansarie deze plek ontdekten, hadden zij vromelijk de voornaamste beenderen medegenomen naar hunne dessa, om ze daar behoorlijk te begraven. Het eerst hadden ze natuurlijk naar den schedel gegrepen, want de Mohammedaan zegt, dat men in den dag der opstanding niet zal kunnen verrijzen, indien het hoofd aan het lichaam ontbreekt. Voor de dooden heeft de inlander veel eerbied.

Twee van onze medereizigers waren met onze koelies eene geruime poos vóór ons op de plaats aangekomen, waar wij ons nachtverblijf zouden opslaan. Het was eene zeer kleine vlakte, westelijk beneden den top van den Djambangan. Wij strekten ons onmiddellijk op den grond uit en zagen de bedrijvigheid der anderen op ons gemak aan. Er werd brandhout gezocht, vuur aangelegd, kookgereedschap in orde gebracht. Brandstoffen voor onze hut werden gekapt, spijzen uitgedeeld aan de inlanders, bedden, dekens, jassen ontpakt. Eene drukte, die zonderling afstak bij de diepe stilte van de bosschen en bergen om ons heen. Wat vooral mijne aandacht trok, was de vlugheid, waarmede ons nederig logies verrees. Van een geschikt vierkant plekje werd de grond geëffend met het kapmes; drie tjemaratakken werden op eene rij rechtstandig in den grond gestoken, daaroverheen een lange stok vastgemaakt als nokbalk; vervolgens werden boomtakken schuins in den grond gezet, zoodat ze met de bo-

veneinden tegen de nok leunden; deze wederom belegd met dwarslatten, en eindelijk alles gedekt met droog gras. De zes veldbedden werden naast elkander in de hut gezet, een lantaren werd er in opgehangen, eene deur gemaakt van een afhangend stuk zeildoek, en - ons nachtverblijf was gereed. Niet veel langer dan een half uur was er aan gewerkt. De inlander is hier dan ook in zijne kracht. Boomklimmer van nature en allerhandigst met zijn kapmes, daarbij gewoon om zijn eigen bouwkundige en timmerman te zijn, weet hij als in een oogwenk zoo'n tijdelijk verblijf op te slaan.

Het was intusschen donker geworden en koud. Wij trokken jassen aan en lieten een groot vuur aanleggen. Onze bruine metgezellen deden evenzoo, ze bouwden kolossale houtmijten, want brandstof was er in overvloed. Bij het schijnsel der vlammen orberden wij met graagte onze soep en hutspot, en lagen daarna onder het genot van pijp of cigaar ons te koesteren. Het gesprek ging ongemerkt over in gezang, en wij orgelden er weldra lustig op toe. Het moet een schilderachtig tooneel zijn geweest, zooals wij daar in allerlei houding om het vuur waren gelegen of gezeten; ons gezang moet wel romantisch hebben geklonken; het denkbeeld van in de verre wildernis te toeven, wellicht op niet te grooten afstand van het verscheurend gedierte, was avontuurlijk genoeg.... Maar het was in de open lucht op dien hoogen berg bitter koud, er woei een harde gure oostewind, spookachtig suisden de tjemara's boven onze hoofden, beneden den wind stikte men in den rook, en er boven verkleumde men. Toen het dus op de afwezige klok zoowat half tien zal hebben geslagen, viel het voorhangsel van de hut achter ons neer, de lamp werd tot schemerlicht neergedraaid en spoedig heerschte eene diepe stilte in onze landelijke slaapzaal. Het oog volgde nog eene poos het spel der vlammen op het gordijn onzer hut, het oor luisterde nog eenige oogenblikken naar het lied, dat de hevige windvlagen in de boomtakken zongen, totdat alles in een diepen slaap werd vergeten.

Zondag 9 Sept. - Onze aanvoerder had alle eer van zijne regeling der reis. Hij had de marschen zoo verdeeld, dat telkens na een zwaren dag een gemakkelijke volgde. Deze Zondag was bestemd voor slechts eene sabbatsreis. Wij hadden wer-

kelijk een geduchten tocht achter den rug, wat men begrijpen zal, wanneer men weet, dat wij over een zeer golvend terrein gestegen waren van eene hoogte van 2700 voet, waarop Pontjôkoesoemô ligt, tot eene van 8400 voet, waarop wij gebivoeakkeerd hadden. Wij deden dan nu ook alles op zijn Zondagsch: wij gunden ons den tijd en braken eerst om half acht op. We hadden op ons gemak ontbeten en een pijp gerookt. Alleen ons toilet was niet Zondagsch. Een wollen hemd had het achtergebleven linnen vervangen en - waschwater werd dien morgen niet verstrekt. Er was meer dorst geweest dan waarop gerekend was; onze voorraad drinkwater was klein, nergens in den omtrek was water te vinden, en ofschoon men wist dat er aan den voet van den Smeroe eene kleine bron moest zijn - het was lang niet zeker, dat deze niet door de hevige droogte der laatste maanden had opgehouden te vloeien. De gemakkelijkheid, waarmee wij ons schikten in het bevel: ‘geen overbodig waterverbruik, geen noodeloos plassen en wasschen!’ deed mij denken, dat de mensch licht weer tot zijn natuurstaat terugkeert. In het algemeen reeds wordt de Europeaan, die zich op Java vestigt, natuurlijker en meer natuurmensch. Doch had een darwinist ons in de wildernis gezien, ongewasschen en ongeschoren, hij zou het mogelijk een merkwaardig geval van atavisme hebben gevonden en vermoed: Straks klauteren ze in de boomen! - Nu ikzelf gedurende eenige dagen de tusschenkomst van stoel of bank ontbeerd en op den grond geleefd heb, nu vergeef ik Zigeuners en zulk slag van volk hun onzindelijk voorkomen. De voortdurende aanraking met onze moeder de aarde doet hare eigenaardige tint overgaan op handen en aangezicht.

Wij bereikten weldra den 9600 voet hoogen top van den Djambangan, en konden van daar het bergland overzien, waarop wij ons bewogen. En bij deze gelegenheid vraag ik den belangstellenden lezer verlof om met enkele trekken het terrein van onzen tocht te teekenen. Niet alleen toch het beloop van onze reis, maar ook heel de ligging en vorm van dit weinig bekende hoogland worden den lezer eerst door eene eenvoudige beschrijving duidelijk.

Wanneer men langs de grensscheiding tusschen de residenties Pasoeroean en Probolinggo van de noordkust zuidwaarts trekt, stijgt allengs de bodem, om weldra den bekenden Tenger te vormen, die in de beroemde Zandzee, met hare reusachtige wanden, zijn toppunt bereikt. De zuidelijke rand van dit

zandmeer valt aan den buitenkant tot op ongeveer 7000 voet vrij steil naar beneden, om daar over te gaan in een uitgestrekt hoogland, dat op zijne beurt verscheidene bergen draagt en door de toppen van den Smeroe in het zuiden wordt afgesloten, waar het zachtglooiend afdaalt naar het strand van den Indischen Oceaan. Te midden van een krans van bergen verheft zich uit dit hoogland de Kapala (het Hoofd), die om zijne eigenaardige ligging terecht dezen naam draagt. Als dienaren om den vorst, staan in een wijden halven kring om dezen heen: in het noorden de Ajèk-Ajèk, westelijk de Koetoegan en de Djambangan, in het zuiden de Smeroe. De kring ligt naar het oosten open, waar de bodem steil naar het Probolinggosche afloopt. De Kapala is, naar men zegt, een uitgebrande kegel, die zijne rol als veiligheidsklep van deze vulkanische streek sinds eeuwen aan den Smeroe zou hebben overgedaan[1].

Wij stonden op den top van den Djambangan en staarden het stoute bergtooneel met stille verbazing aan. Wij hadden het gelaat naar het noorden gekeerd. Recht van ons lag de Kapala, en in het dal vóór ons, tusschen dezen en den Ajèk-Ajek, weerspiegelde een vriendelijk meertje den helderblauwen hemel. Half naast den Ajèk-Ajek, half over hem heen zagen wij den Ider-Ider, den zuidelijken rand van de Zandzee in den Tengger; achter den Ider-Ider het middelgebergte, dat zich uit het Zandmeer verheft, en achter deze bergengroep de hoogste punten van den noordelijken rand, den Moenggal en den Poentak-Lemboe. De voornaamste bergen waren nabij genoeg om het oog te laten doordringen in het groen van hunne bosschen; de verder verwijderden hulden in steeds blauwer sluier den plantengroei, waarmee ze prijkten; de versten teekenden alleen hunne bevallige lijnen tegen de zonnige lucht. Welk eene pracht, welk eene majesteit!

1 Ik moet hier opmerken, dat Junghuhn sommige namen geheel anders opgeeft. Den Kapala noemt hij Garoe en de bergketen er om heen heet hij hem met één naam de Goembar. Ook geeft hij de ligging van het meer Koembôló, dat tusschen deze bergen ligt, onjuist aan. J. bezocht trouwens dit hoogland niet, maar overzag het van den Smeroe af. Bovendien had hij menschen uit het Zuiden meegenomen, die deze streek lang zoo goed niet kennen als de inlanders, die wij uit het Toenpangsche bij ons hadden.
Het gebeurt J. wel meer, dat hij zich in de opgave van namen vergist. Een der toppen van het Zandzeegebergte noemt hij Kembang in plaats van Koembang; het hoogste punt van den Tenggerrand Boedolembo in plaats van Poentak-Lemboe (schouder van een rund). De letters p en t spelen den Duitscher licht parten.

Den kleinen, ijdelen mensch komt het schier onbegrijpelijk voor, dat hier ditzelfde goddelijke schouwspel elken dag wordt opgevoerd, dat iederen morgen die bergwanden blozen in het ochtendrood en elken avond deze reuzen hunne schaduwen verlengen in de dalen, elken morgen, iederen avond, jaar in jaar uit, zonder dat eenig schepsel zijn oog bewonderend over al dit heilige laat gaan. - Van wat verhevene rust spreken deze bergen, en van wat rustige kracht! Bij hun aanblik gevoelt zich de mensch zoo klein, zoo broos, maar tevens - ik weet niet door wat mengeling van aandoeningen - sluiten zich zijne lippen vastberaden, zwelt zijne borst van fierheid en gevoelt hij zich te groot voor bekrompenheid, leugen, zinnendienst. Nietig schepsel van één dag, tegenover al dit machtige en eeuwige, schiet zijne godsdienstige verbeelding zich vleugelen aan, en de bergen prediken met metalen stem de grootheid der schepping; de dalen fluisteren met hun zonnigen glimlach van liefelijkheid en vrede; het meer daar in de diepte aan zijne voeten wordt hem het oog, dat uit deze wonderwereld ernstig, eerbiedig opziet tot de bron van alle schoonheid en kracht.

Het duurde ons geenszins te lang, dat onze luitenant eene schets ontwierp van het berggezicht. Integendeel, met trage schreden traden wij het tjemarabosch in, dat alles aan ons oog onttrok. Wij daalden in zuidoostelijke richting, marcheerden langs den Kapala de vlakte door, en kwamen om twee uur aan den voet van den Smeroe. Onze eerste zorg was, dat wij een gedeelte van onze koelies met de ledige flesschen en bamboes uitzonden, om zoo mogelijk water te halen. Gelukkig kwamen ze met een goeden voorraad terug. Wij hadden ons over de waterkwestie niet al te ongerust gemaakt, omdat wij in het ergste geval menschen naar het straks vermelde meer hadden kunnen zenden. Toch zou dit een groot bezwaar hebben opgeleverd, daar het minstens een paar uren gaans van ons verwijderd lag en er voor een veertigtal menschen heel wat noodig is.

's Namiddags namen wij wandelende den omtrek eens op. De dalvlakte was hier, gelijk overal elders, met eene soort van helmgras bekleed, waartusschen heideachtige plantjes zich vertoonden. En evenals in de heide groeide hier alles hij afzonderlijke bundels, waartusschen de witte zandbodem zich vertoonde. De grond was bovendien overdekt met eene menigte sintels en uitgebrande uitgebraakte steenbrokken. Het zand droeg de sporen van een groot aantal bewoners dezer streek. Ofschoon wij geen

levend wezen hadden gezien, waren wij dus te midden van eene talrijke dierenwereld. Wilde varkens, wilde honden, pauwen hadden hier in menigte rondgeloopen en - last not least - zagen wij den verschen indruk van een forschen tijgerklauw. Op grond van het gewone zeggen, had ik altoos geloofd, dat er boven eene hoogte van 6000 voet geene tijgers voorkwamen op Java. Men hoort dat ook altijd beweren, maar wij waren hier 8 à 9000 voet boven de zee. Inlanders trouwens houden er allerlei verhalen en verzekeringen op na, die, worden ze onderzocht, geheel ongegrond blijken, maar waaraan de Europeaan in zijne onervarenheid soms waarde hecht. Volgens de Javanen heeft b.v. een heel klein soort van wilde honden, bekend onder den naam van asoe kikih, de kwade hebbelijkheid om hoornvee, zelfs wilde koeien, van achteren aan te vallen, in het darmkanaal te dringen en het slachtofier van binnen te verscheuren. Elke inlander op Java verzekert u bij hoog en laag, dat menig klein geitje of bokje geen vader heeft, maar alleen eene moeder, bij welke laatste zich dus het natuurwonder van spontane bevruchting zou voordoen. Er zijn Europeanen genoeg, die zulke dingen gelooven.

Maandag 10 Sept. Wij hadden den vorigen dag ons bivouak opgeslagen vóór in het tjemarabosch, dat den Smeroekegel tot de helft van zijne hoogte bedekt. Wij begonnen nu met dit woud door te trekken of liever door te klauteren, want men gaat aanhoudend steil naar boven. Toen wij reeds een groot gedeelte er van achter ons hadden, verloren de tjemôrô's hun pyramidalen vorm en namen, gemengd met andere boomen, het voorkomen van kreupelhout aan. Wij hielden eenige oogenblikken halt op eene open plek, Retjô-Pôdô geheeten. Hier staan een paar kleine afgodsbeeldjes, die waarschijnlijk van elders zijn overgebracht, want er werden geene overblijfsels van een tempel gevonden. En de Javaan is nog zoo'n Boeddhist in zijn hart, dat hij, in weerwil van zijn Mohammedaansch geloof, de verzoeking nooit weerstaan kan, om zulke oude beelden, van wier beteekenis hij niets begrijpt, met godsdienstige hulde te naderen. Allerkoddigst gaat de eerbied voor die goden van den ouden tijd met eene zekere gemoedelijke gemeenzaamheid gepaard. In het regentschap Bangil vindt men op de helling van den Ardjoeno een groep hindoebeeldjes, waaraan het volk

een bijzonderen invloed toeschrijft op het vallen van den regen. Eene poos geleden gingen, wegens de langdurige droogte, eenige inlandsche hoofden derwaarts ter bedevaart. Een assistentwedônô deed, toen de noodige offers gebracht waren, het woord. Hij bukte zich voorover tot een der beelden, klopte het aanhoudend goedig op de wang, en op den toon, waarop men een kind vermaant om zoet te zijn, vroeg hij der godheid om regen op de sawahs te schenken en zegen op arbeid en huisgezin. Sancta simplicitas!

Nog enkele schreden slechts en wij hadden den uitersten boschrand bereikt. Daar rees de breede, steile top van den Smeroe vlak voor ons op, een reusachtige berg van louter zand en steen, eene woestijn die aan den hemel grenst. Vraag een leek, op hoeveel graden helling hij deze kolossale steilte schat, en hij zal zonder bedenken antwoorden: o, stellig 45 graden! Inderdaad is het eene helling van niet meer dan 33°. Doch die meermalen bergen bestegen heeft, weet dat steilten van 45° zoo goed als onbeklimbaar zijn, en 33 graden helling iemand op gewoon vast terrein reeds eene ontzaglijke moeite veroorzaken.

Wij aanvaardden den tocht, doch bemerkten onmiddellijk, dat wij hier met alles behalve gewoon terrein te doen hadden. Welk eene inspanning! Uiterst fijn en los zand, gemengd met steenen en steentjes en die gansche berg ééne mulle, beweeglijke massa. Uw voet zet gij niet neer, of terstond begint op die plek alles te zakken, te rollen, te schuiven. Bij elke schrede glijdt men minstens de helft weder naar beneden. Meer dan eens doet men zelfs vijf à zes stappen zonder er één vooruit te komen. Gelukkig schijnt daar op korten afstand, een weinig ter zijde, een rotsachtige plaat uit den zandhoop zich te verheffen. Daarheen! daar zal een vaster steunpunt zijn en de gelegenheid om enkele flinke stappen naar boven te doen. Men komt er hijgend bij aan en zet er den voet op, maar - trapt door eene uiterst broze korst heen, die zich gevormd heeft door den laatsten regen; men verliest zijn evenwicht, zinkt op de knieën, grijpt met de handen het zoo vast geachte gedeelte, maar tast er doorheen en zit een oogenblik versuft en verslagen. Men heeft eene vreeselijke massa stof opgejaagd en is nog een weinig uit den koers geraakt bovendien!

Vroegere bezoekers van den Smeroe hebben wel eens het geluk gehad, dat het des nachts vóór de beklimming van den top flink regende. De schaduwzijde was dan wel, dat zij in

hunne hut doornat werden, maar het groote voordeel bestond in het vaster worden van de zandmassa. Wanneer Junghuhn verzekert, dat hij den zandheuvel in één uur tijds had kunnen bestijdgen, dan wordt door hem ‘geräubert’ of het moet even te voren hard geregend hebben.

Een paar van ons, die sterker longen en klimspieren hadden dan ik, waren ons een eind vooruit en schreeuwden nu van boven: ‘Opgepast!’ Zij hadden een steen losgetreden, en deze, bijna zoo groot als een menschenhoofd, was aan het rollen geraakt. Wij konden van beneden af zijn spoor volgen door het stof, dat opvloog en door den fellen wind werd weggewaaid. De snelheid, waarmee hij daalde, nam toe; soms door botsing met andere steenen, nam hij sprongen of veranderde van richting, zoodat wij stil stonden, hem zorgvuldig in het oog hielden en eerst, toen hij als een bezetene ons was voorbijgesneld, weder verder gingen.

Verder, doch in den bescheidenst mogelijken zin. Om het oneindige, dat daar voor ons ten hemel schijnt te rijzen, een weinig te beperken, stellen wij ons een naderbij gelegen doel. Een groote steen b.v. ligt een èl of twaalf van ons af. Wij staan een oogenblik stil om adem te scheppen, en zullen dan zonder ophouden, inééns door dat punt zien te bereiken. Vooruit dus! Wij klimmen, spannen ons in, trappen in het zand rond, en ach, nog niet de helft van den afstand is doorloopen, of wij maken halt, hijgende, niet in staat zelfs om eene klacht te uiten.

Ontmoedigend hoog en ver is die onbeweeglijke kruin, het is alsof vader Smeroe het beneden zich acht om op ons te letten of met een spottenden glimlach op ons neerziet. Ik wil zesmaal gaan klimmen, neem ik mij voor, en word zesmaal door gebrek aan adem gedwongen tot stilstaan, zonder in dien tijd ééns op te zien en die wanhopige hoogte te meten. Maar hoe het komt, weet ik niet, ik heb er de kracht niet toe. Als ik ophoud om adem te scheppen, moet ik even naar boven zien en nagaan, of ik niet wat gevorderd ben. Ik zoek troost en vind verslagenheid.

Zij het dan ook langzaam, wij vorderen, wij naderen. Het laatste gedeelte is echter het steilste, daar de gansche helling min of meer eene holle bocht maakt. En nu ik nog maar een vijf en twintig passen heb te doen, glijden op een oogenblik beide voeten onder mij weg; ik val voorover en tracht met knieën en

ellebogen me vast te klemmen in het zand. Niet alleen echter mislukt iedere poging om op te staan, bij elke beweging die ik maak, zak ik slechts des te meer naar beneden. Een paar inlanders, die achter mij klimmen, slagen er nu in om staande te blijven, en steken hunne stokken in het zand, zoodat ik een steunpunt heb en geen terrein meer verlies. Van gevaar is geen sprake, want men werkt zich steeds dieper in den mullen bergwand en blijft dan van zelf steken; doch iedere voet, dien men terugschuift, is een schrikbarend verlies. Gelukkig, daar komt, met slobkousen aan en een helmhoed op, een reddende engel, die van boven mij toeroept: ‘Wacht, ik kom je helpen!’ Het is de luitenant, die mijn vruchteloos scharrelen had gezien. Hij, bergklimmer van beroep, komt naar mij toe, reikt mij de hand en brengt mij weldra boven op den top.

Onwillekeurig zag ik nog eens naar beneden. Ik was hartelijk blij, dat ik den afschuwelijken tocht achter den rug had, en zeer begaan met den éénen reisgenoot, die nog met de grootste inspanning zich naar boven zeulde en straks bevende en half beseffeloos van vermoeidheid zou aankomen.

De geheele afstand van den boschrand tot aan den top bedraagt slechts één paal of 1500 meter, die men op een vlakken weg gemakkelijk in twintig minuten aflegt. De vlugsten van ons hadden twee en een half uur noodig gehad om boven te komen, ik zelf had er drie uren aan besteed, en de laatst aankomende deed er vier uren over.

‘En vindt ge nu werkelijk, dat het genot genoegzaam de moeite loont?’ - Wat mij betreft, ik antwoord terstond en van harte toestemmend, en mijne reisgenooten dachten er ongetwijfeld evenzoo over. Doch tal van menschen zullen van eene andere meening zijn. Is men geen vriend van de natuur in het algemeen, houdt men bovendien niet van ferme lichaamsbeweging, en aanvaardt men zoo'n tocht door de wildernis louter om één enkel tooneel te gaan zien, zonder in de omzwerving zelve genot te vinden, zoo zal men zich ongetwijfeld teleurgesteld gevoelen. Indische menschen zijn over het geheel verbazend kalm. De gedachte alleen aan flinke, lichamelijke inspanning is in staat menigeen eene nachtmerrie te bezorgen. En tot zijne verwondering en ergernis kan men telkens vernemen, dat velen jaren achtereen als in de nabijheid van heerlijke en gemakkelijk te bereiken natuurtooneelen hebben gewoond, en nog nooit er aan gedacht, veel min eene poging gedaan hebben, om ze te

gaan zien. Diezelfde menschen droomen intusschen van eene reis door Europa, van Zwitserland en Italië.

In Indië kan men vaak snakken naar eene afwisseling, naar iets dat aanleiding geeft om eens geheel en al anders te doen dan de eentonige sleur van elken dag het gansche jaar door medebrengt. Welnu, voor de hitte de frissche bergkou, voor het zittende leven krachtige beweging van 's morgens tot 's avonds, voor de eeuwige schrijfpen de reisstaf, voor de ordentelijkheid en de regelmaat de heerlijke ongeregeldheid van het nomadenleven, - is deze verandering niet innig bekoorlijk?

Er komt bij, wat de hier geschetste reis betreft, dat hetgeen men op den Smeroe ziet, een geheel éénig schouwspel mag worden genoemd. De lezer hebbe slechts de goedheid, het zich even voor den geest te stellen. Dit gebergte is drietoppig, wij staan eigenlijk op den Mahameroe, het hoogste punt, 11,674 voet hoog[1]. De tweede iets lagere top, inderdaad slechts een bergkam, heet de Smeroe. En rechts zuidelijk ligt ruim 200 voet beneden ons standpunt de Djonggring-Sĕelôkô met zijn steeds werkzamen krater. Twee dingen zijn terstond opmerkelijk. Vooreerst, welk een ontzaglijk sterk licht valt hièr in deze hooge, zuivere lucht, ver boven de wolken en nevelen der aarde, op alle voorwerpen. Op de tegenoverliggende berghelling ziet gij iedere oneffenheid, elk steentje zoo scherp mogelijk begrensd. Het maakt een wonderlijken indruk, want het is alsof ge alles beziet door de glazen van een helverlichten stereoscoop. En ten anderen, welk eene diepe stilte heerscht hier in het rond. Er waait een felle oostenwind; met winterjassen dekken wij ons op het midden van den dag tegen zijne onbarmhartige scherpte. Maar hij maakt weinig of geen gedruisch, want hij vindt nergens tegenstand. Geen boom, geen heester, geen grashalm zelfs komt hem in den weg; hij scheert schier stemmeloos over den kalen bergtop... Hoor, plotseling wordt de stilte verbroken. Onze oogen richten zich naar den krater, waarin het sist en bruist. Een lichte dampwolk stijgt er uit op; het geluid wordt sterker, de damp dichter, totdat de berg brullend eene zwarte massa uitbraakt, die met ongeloofelijke snelheid, in zichzelve naar het middelpunt heen rondwentelend, naar boven vliegt. Steenen vallen van alle zijden op den rand en de hellingen van den krater. De wind buigt

1 Deze en de andere hoogtecijfers zijn ontleend aan de topographische opuame en dus zoo juist mogelijk.

weldra het hoogste gedeelte van de ontzaglijke kolom westwaarts, en nog eer het benedeneinde boven den rand is gestegen, neemt het gansche kolossale gevaarte dezelfde richting aan. Gelijk men de waterstralen uit eene regenwolk ziet vallen, zoo dalen zwarte massa's puin en zand zichtbaar uit de wegtrekkende rookzuil, die, na zich dus ontlast te hebben, langs den helderen hemel drijft, in niets te onderscheiden van eene gewone wolk. Het gansche schouwspel duurt slechts een paar minuten, en voelbaarder, indrukwekkender wordt de diepe stilte, die hier doorgaans heerscht, als na dit hevig woeden der onderaardsche kracht plotseling deze bergenwereld weder verzinkt in zijn grootsch, geheimzinnig zwijgen.

Wij zagen vijf of zes uitbarstingen gedurende de drie uren, die wij op den top vertoefden. Het was het warmste gedeelte van den dag; door geen wolkje getemperd, vielen de zonnestralen loodrecht neer en brandden op den geheel onbeschaduwden zandbodem. En toch kwam onze thermometer, in de schaduw van een steen op den grond geplaatst, niet hooger dan 50° Fahrenheit. Twee onzer reisgenooten maakten zich gereed om den Djonggring-Sĕlôkô zelven te bezoeken, die door een zadel met onzen top verbonden is. Een hunner wilde oostelijk van den krater eene uitbarsting afwachten, en dan terstond daarna hem langs den rand geheel rondloopen. Wij rieden dit af, omdat wij het roekeloos achtten. Soms toch volgde de eene uitbarsting onmiddellijk op de andere, en bevond hij zich in dit geval op den westelijken rand, zoo zou hij èn door den steenregen, èn door de verstikkende rookzuil in het grootste gevaar verkeeren. Maar hij was van zijn plan niet af te brengen. Niet ver van den oostelijken rand bleef hij wachten. Er volgde eene uitbarsting, waarvoor hij zich achter en onder een groot rotsblok beschutte, wat niet verhinderde, dat een steen langs hem viel en zijne kleeren scheurde. Terstond daarop aanvaardde hij met forschen stap de wandeling, die hij ongedeerd volbracht.

Om drie uur 's namiddags namen wij den terugtocht aan. Of men wilde of niet, men liep in den stormpas. Men had slechts de voeten te verzetten en zich verder aan den zakkenden, schuivenden bergwand over te geven. Terwijl men één stap deed, gleed men er vier naar beneden. De eenige inspanning, hier gevergd, werd opgelegd door de noodzakelijkheid om zichzelven te remmen, wilde men niet eene al te hevige vaart verkrijgen. In enkele minuten werd dezelfde afstand afgelegd, die 's mor-

gens uren had gekost. Wij stoven naar beneden, figuurlijk en letterlijk, want ieder was in eene ontzettende stofmassa gehuld. De oostenwind gierde ons om de ooren en joeg de zandwolken dwarrelend langs de berghelling. Het was alsof vader Smeroe ons op de hielen zat, ons dreigend verjoeg, en wij ons redden in een algemeen *sauve qui peut*.

Welk een heerlijke anderhalf uur smaakten we, in ons bivouak teruggekeerd, tot aan zonsondergang. Eerst stilden we voorloopig den algemeenen honger en dorst, daarna gaven wij de noodige orders voor het avondeten en strekten ons toen op den grond uit. Voor den gloed der dalende zon beschut, genoten wij het spel, dat hare gulden stralen speelden in het groen en langs de rossige stammen der tjemôrô's. Nu eens deelden wij elkander de indrukken van den dag mede, dan eens lieten wij zwijgend wat we gezien hadden, ons oog voorbijgaan. Wat is meer, het genot zelf of de herinnering? Ongetwijfeld de laatste. In weerwil van elken zwartgalligen catechismus, geloof ik, dat de mensch van nature een dankbaar schepsel is. De lasten, door hem gedragen, vergeet hij, en de lusten herdenkt hij levenslang met een erkentelijk gevoel. Al was het vechten met de bezwaren van onzen tocht op zichzelf niet onaangenaam, het verblindend felle zonlicht, de scherpe oostenwind, het stof, het losse zand, dat den voet allen steun weigerde, waren toch verschrikkelijke dingen, en ik geloof wel, dat door de groote vermoeidheid, althans van sommigen onzer, het genot van hetgeen wij aanschouwden, op het oogenblik zelf niet onvermengd was. Maar nu was alle leed vergeten en alleen het genotene bleef aan het woord. Het lachte ons toe, het zong in ons oor van de heerlijkheid der bergen, het stortte een geest van stille bewondering in ons uit en bracht ons in de aangenaamste stemming. En nu ik vertel van die prettige oogenblikken, aan rust en herinnering gewijd, nu vraag ik ook daaromtrent: wat is meer, het genot zelf of de herdenking? want het is niet onmogelijk, dat ik ze in mijne verbeelding onwillekeurig nog dichterlijker maak dan ze werkelijk geweest zijn. Ik zie nog die voldane gezichten om mij heen, ik zie nog de slanke tjemôrôstammen boven mij heen- en weerwiegelen, goudgetint door de late namiddagzon; ik hoor nog de woorden der bewondering, die nu deze dan gene sprak, het suizen van den wind, die de dunne boomtoppen sierlijk deed wuiven en buigen als tot instemming met onze gewaarwordingen. En nog geniet ik van die dankbare opgetogenheid, waarvan de

grondtoon was: Wat zijt gij schoon, o heerlijke aarde!..... Sluit, wat gij in het leven geniet, weg in uw hart. Herinnering is de gouden beker, waaruit menige teug u laaft en verkwikt op de levensreis!

De zon ging onder en een geheel andere snaar werd plotseling bij ons aangeroerd. Waar was onze roekelooze reisgenoot, die ons dien dag reeds eenmaal angst had aangejaagd? Hij was vóór ons van den top teruggekeerd, had zich echter niet in het bivouak opgehouden, maar was verder geloopen, om het vroeger vermelde meer op te zoeken en zich te baden. Het werd donker, het werd zeven, acht uur, zonder dat hij terugkeerde. Onze bezorgdheid werd steeds grooter. Gevaar van verdwalen stond ons voor den geest, ook de invloed van het ijskoude water op het verhitte lichaam, niet minder dachten wij aan het ondier, welks spoor wij den vorigen middag hadden gezien, en wij vreesden voor een of ander tragisch einde van onzen tocht. Wij lieten fakkels maken en zonden groepen van inlanders verschillende kanten uit, wier luid geroep onzen reisgenoot tot wegwijzer moest zijn. Men vond hem op een uur afstands in het bosch. Overvallen door een gevoel van flauwte, had hij zich daar neergelegd. Waarschijnlijk was hij ouwèl geworden, doordien hij, behalve een stevig ontbijt in den vroegen morgen, dien dag zoo goed als niets genuttigd had, en zulks bij sterke lichaamsinspanning. Hij verklaarde niet te kunnen gaan, voor men hem eten had gebracht. Haastig gingen dus de koelies, die hem hadden gevonden, terug om het gevraagde te halen. Het werd bijkans elf uur, eer hij terugkeerde en ons zijn ongedeerden staat openbaarde, door alles op te eten, wat er maar eetbaars onder zijn bereik kwam. Eigenlijk waren wij boos en wachtte onzen koopman een duchtig standje. Maar het liep genadig af, wellicht omdat de waaghalzerij van heden ons herinnerde aan zijne bekende heerlijke roekeloosheid, waaraan gedurende de tweede Atjehsche expeditie stellig menig soldaat zijn behoud had te danken.

Dinsdag en Woensdag, 11 en 12 Sept. Flink te hebben uitgerust van een vermoeienden marsch en op nieuw een aangenamen dag tegemoet te gaan, wat wil men meer? Het zou van daag geen marcheeren, maar wandelen zijn. Niet verder dan tot de Ranoe Koembôlô, het meer waarvan wij vroeger

spraken, een afstand van een paar uur gaans. Wij traden uit den benedenboschrand, waarin wij gelogeerd hadden, in de dalvlakte, lieten den Djambangan links liggen en trokken bewesten den Kapala, gedeeltelijk over zijn voet, naar de rij heuvelen, die om het meer zich slingert. Wij beklommen dezen krans van hoogten en daalden vervolgens naar den oever af, waar wij een schilderachtig plekje uitzochten voor onze hut. Het lag in de lommer van hooge boomen, vlak aan den rand van het meer; stammen, die door ouderdom waren omgevallen, boden ons zitplaatsen aan en een allervriendelijkst uitzicht genoten we over den waterplas en de heuvelen, die in engen kring om ons heen hunne bevallige lijnen deden rijzen en dalen.

Welk een contrast met de tooneelen van den vorigen dag op den Smeroe! Daar de barre woestijn, hier de lachende oase. Daar de stormachtige oostenwind, de stofwolken die de oogen verblindden en de ademhaling belemmerden; hier, waar de heuvelen den wind weerhouden, ternauwernood een koeltje dat den waterspiegel rimpelt en de zuiverste lucht tot ons voert. Daar de ontzettende strijd der natuurkrachten, het rijk der verwoesting en des doods; hier het suizen van eene zachte stilte, het natuurleven in zijne bevalligste gedaante. De hemel welft zich zoo rein over het meer, het meer ziet zoo vredig tot den hemel op. De heuvelen zijn met een graskleed bedekt, en laat dit door de langdurige droogte aan frischheid te wenschen over, telkens wordt zulks vergoed door dichte boschjes, die hier slechts de toppen bekransen, ginds langs de hellingen tot aan het water afdalen, en het schilderachtige groen op den bodem voor verwelken hebben bewaard. Tallooze sporen op den vochtigen oever vertellen, dat gansche scharen van dieren hier hun dorst komen lesschen. Eene kleine soort talingen plast en duikelt in het frissche nat, de zonnestralen huppelen glinsterend over het kabbelende water. Een plekje, dat Eden, liefelijkheid, mag genoemd worden[1].

Water is mooi en nuttig tevens. En wij, die reeds eenige dagen

1 Junghuhn plaatst het meer Koembôlô tusschen den Ajèk-Ajèk en den Ider-Ider, dus veel te noordelijk, en op de kaarten heeft men deze fout van hem overgenomen. Het meer ligt niet ten noorden, maar ten zuiden van den Ajèk-Ajèk, tusschen dezen en den Kapala in. Waarschijnlijk hebben de inlanders hem verteld van een ander meertje, ten noorden van den Ajèk-Ajèk gelegen en Ranoe Panie geheeten, en heeft hij dit verkeerdelijk den naam Koembôlô gegeven.
Bij de opmeting bleek, dat ons meer van Oost naar West 770, en van Noord naar Zuid 680 meter lang is.

in stof en assche hadden gezeten en geloopen, zagen deze laatste eigenschap geenszins voorbij. Eene algemeene reiniging ving aan. De gansche bent liep heen en weer met ontbloote armen, hals en borst. Dapper dompelden wij het gelaat in het heldere vocht en wreven... o wee, wat een pijn en wat pijnlijke gezichten! De een zuchtte, de ander vloekte. Valsche sirenen waren ze geweest, dat schoone licht, die heldere zon, die doorzichtige dampkring. Zij hadden ons tot zich gelokt, om met verbrande wangen en nek, met gezwollen neus en ooren, met dikke gebarsten lippen ons naar huis te zenden. De algemeene boenzucht bekoelde aanmerkelijk en bij mij althans bleef het reinigingsproces in zijne geboorte steken. Groezeligheid scheen de onvermijdelijke gelaatskleur te zijn in deze onbewoonde wereld. Wijsgeerig schikten wij er ons in en brachten den dag prettig luierende door.

Toen de zon achter de heuvelen zich terugtrok, dwong de koelte ons om op te staan en beweging te nemen. En nu bleek het dat, al was ons uiterlijk er niet op verbeterd, de bergtocht ons innerlijk eene soort van verjongingskuur had laten ondergaan. Althans wij kregen in dat late namiddaguur een aanval van dwaasheid en uitgelatenheid, die ongetwijfeld door alle fatsoenlijke en deftige lieden moet veroordeeld worden. Of grensde het niet aan het onbetamelijke, dat bij een slecht berekenden haasje-over-sprong onze bijkans grijze chef met zijn neus in het zand viel, en de controleur, die als steunpunt dienst deed, over den grond rolde en zijn bril verloor? Was het niet mal, dat de luitenant den eerwaardigste onzer bij de beenen pakte om een ‘Engelschen kruiwagen’ te vertoonen, en zij beiden bijkans in het water tuimelden? Het blijve onder ons, welwillende lezer. We waren buiten, moet gij denken, zoo volkomen buiten, dat de gewone betamelijkheidsbanden hunne weldadige knelling eenigszins verloren. En gelukkig waren er geene andere getuigen dan het meer, de heuvelen, de avondzon, die er ons niet op aankeken. Dulce est desipere in loco!

Wij konden van het bekoorlijke plekje niet scheiden en besloten er nog den ganschen volgenden dag te blijven. Wij gebruikten dien tot een zwerftocht in den omtrek van het meer, vooral tot een bezoek aan de naar het oosten openliggende dalvlakte. Wij doorliepen haar tot aan den rand, waar de bodem plotseling met ontzaglijk steile stellingen naar beneden loopt. Van daar overzagen wij Loemadjang, in het zuiden omzoomd door de witschuimende branding van den Indischen Oceaan.

Donderdag 13 Sept. - ‘Goeden morgen!’ geeuwde er een, terwijl hij in de schemering overeind ging zitten en van zijne slaapplaats de rij zijner hutgenooten overzag. Niemand, die zich verroerde of zijn groet beantwoordde.

‘Hu, ik heb het koud gehad,’ vervolgde hij zijne alleenspraak, en een dof gemompel van instemming liet zich onder de verschillende wollen dekens hooren. De aangeroerde snaar was te gevoelig, om niet allen uit hunne beseffeloosheid te doen ontwaken. De spreker van zooeven sprong met kloeke zelfoverwinning op, stapte bukkend onder het lage dak naar buiten en riep weldra: ‘Acht en dertig graden!’ Zoo loste de thermometer van Fahrenheit, buiten aan een boom opgehangen, het raadsel op van de algemeene aarzeling, om de dekens af te werpen. Gelukkig lagen wij, wat den wind betreft, tusschen onze heuvelen als in Abrahams schoot. Anders ware stellig de kou onuitstaanbaar geweest. Want zoo'n met gras gedekte hut gunt hier en daar een ruim kijkje op den sterrenhemel en is in zijn gastvrij karakter ook aan alle zijden voor den wind toegankelijk. Gedurende de vorige nachten was het dan ook ontzettend tochtig geweest in ons logies.

Wij zaten weldra allen zoo dik mogelijk gekleed om een groot vuur gehurkt en bespiedden met ongeduld den ketel, die ons moest helpen aan eene verwarmende teug koffie. De geheel onbewolkte, donkerblauwe hemel was in schoone overeenstemming met den gulden glans dien de eerste zonnestralen aan alle uitstekende toppen en ruggen van den heuvelkring verleenden. Langzaam de hellingen afdalende, werd het goud der zon overvloediger en schitterender, terwijl in allerlei plooien en hoeken, die in de schaduw lagen, een zacht wasig donker zich verschool. Diepe stilte heerschte in het rond; een eerbiedig zwijgen, waaronder het heerlijk schouwsel werd opgevoerd; eene ademlooze verwachting, waaronder het voorhangsel statig omhoog ging en het onzichtbare orkest de eerste tonen van het Hallelujah aanhief.

Maar ik geloof, dat wij er het rechte genot niet van hadden op dat oogenblik. O mensch, wat zijt gij een stumpert, als gij het goed koud hebt! Al de scharnieren van uw lichaam zijn stroef en knarsen, de werkzaamheid uwer hersenen staat stil: uwe verbeelding is vleugellam en zedelijk zijt ge onvermogend. Al is er op enkele schreden van u af een wonder te zien, gij verroert u niet; al belooft men u de zoetste streeling van gehoor en gezicht, gij doet er de muts niet om uit de oogen,

noch de kleppen om van de ooren; met lichamelijke noch zedelijke middelen zijt ge van het vuur te krijgen en uwe zuinigheid, al zijt ge ook een Hollander, ergert er zich niet aan, dat uwe kousen en broek door de vlammen geschroeid worden. Het is den Eskimo waarlijk niet euvel te duiden, dat hij in zijn koud land maar half mensch is, evenals onze inlander op het warme Java.

Hadden wij door onze tegenwoordigheid de nymphen van het meer en de berggeesten van de heuvelen verjaagd, zij konden nu veilig terugkeeren. Wij klauterden over de hoogten en lieten het mooie plekje weer aan zijne eenzaamheid en vrede over. We liepen recht op den Ajèk-Ajèk toe, die als een steile dam in het noorden het dal rondom den Kapala afsluit. Overal was in de vlakte het terrein door wilde varkens omgewoeld, die de wortels der planten zoeken en opeten. Wij hadden nog niet veel geloopen, toen wij een groot zwijn zagen liggen, dat blijkbaar door een tijger was overvallen. Het ondier had den buik van het beest opengereten, zoodat de ingewanden waren uitgestort. Waarschijnlijk had het zich vergast op de lekkerste deelen: het hart en de lever; ook had het eenige stukken vleesch van het achterlijf gescheurd. Het kon slechts eenige uren geleden zijn, dat de tijger het arme dier besprongen had, want er waren nog maar weinige teekenen van ontbinding te bespeuren. Een eind verder lagen de gebleekte beenderen van een banteng (wilde koe), die wellicht evenzoo in eene worsteling met een sterker vijand was omgekomen. Altemaal blijken van een woesten strijd om het bestaan.

Het woord Ajèk-Ajèk moet ‘zware vermoeienis’ beteekenen. Een prachtig juiste naam voor den berg, dien wij nu opgingen. Zijn top is bijna 9000 voet hoog, en de plek, waarop onze hut bij het meer stond, lag op eene hoogte van 7700 voet. Neemt men nu in aanmerking, dat de berg vervaarlijk steil is en ons pad vaak door dichte doornstruiken liep, dan begrijpt men dat het werkelijk zware vermoeienis was. Aan de noordzijde daalden wij weder af tot op ongeveer zeven duizend voet boven de oppervlakte der zee, de gemiddelde hoogte van den zeer heuvelachtigen bodem tusschen den Ajèk-Ajèk en den Ider-Ider, den zuidelijken muur van de Zandzee.

Nu kwam nogmaals de waterkwestie op het tapijt. Want we hadden besloten in dit dal een paar uren halt te houden, en daar onze inlanders verzekerden dat hier vlak bij ons pad water

te vinden was, niet meer dan een kleinen voorraad voor de reis uit het meer medegenomen. Maar geen mensch springt kluchtiger met afstanden om dan een Javaan. ‘Waar is nu het water?’ vroegen we - ‘Di sama! (daar!)’ en des sprekers oogen wezen met opgetrokken wenkbrauwen naar het oosten, terwijl onze verdere weg noord- en westwaarts lag. Wij liepen een eind weegs in de aangeduide richting, al verder en verder, dorstig en hongerig, vermoeid en fel bestookt door de zonnestralen, die op de schier onbegroeide, zanderige vlakte loodrecht neervielen. Nu eene poos links, dan eene poos rechts, hoogten op en hellingen af, doolden wij als Hagar in de woestijn. Eindelijk, daar voor ons uit in de laagte blinkt een heldere waterplas, en den klim, die op de daling straks volgen zou, niet achtende, snellen wij met vluggen tred naar beneden. - Ook dit meertje, de Ranoe Panie, was evenals hetgeen we 's morgens verlaten hadden, in eene bergkom gevormd door afstroomend regenwater. Zulke vergaderbakken vindt men hier meer. In tegenoverstelling van het meer Koembôlô, dat een vrij zuiveren, zandigen oever had, was hier de rand zeer moerassig en het water vol planten, zoodat wij nièt waagden het anders te drinken dan als thee of met eene scheut cognac vermengd.

Druk werd er terstond in de veldkeuken gewerkt. Een ieder van ons was op zijn post. Het ruwe werk deden de inlanders, maar de kunstzijde van de zaak namen wij voor onze rekening. De een had voor den rijstketel te zorgen, met name toe te zien op het bijvoegen van de juiste hoeveelheden water. De ander sneed met een jachtmes de stukken ham, die een derde sissend en spattend rondwentelde in de braadpan. Hier deed een kenner zijn best om uit spaansche peper en zoute eieren een sambal te bereiden, daar liep een deskundige met een blik boter en een lepel om op het juiste oogenblik een potje met groente te zalven... U zweeft een scheldnaam op de lippen, geëerde lezeres? Ten onrechte! Wij oefenden ons slechts opnieuw in eene handigheid, die de beschaving een mensch ter kwader ure afhandig maakt. Zooals elke Overijselsche of Drentsche boer u de heerlijkste aardappelen kookt en de smakelijkste pannekoeken bakt, zoo moest eigenlijk iedereen in staat wezen, om bij voorkomende gelegenheid zichzelven te helpen. En wat zijn we vaak onhandige lui, en wat steekt de Javaan - die omnis homo - gunstig bij ons af. Beveel hem om uw land te beploegen, uwe tafel te bedienen, uw dak te herstellen, uw gescheurde jas

te naaien, een bordje rijst met kip voor u klaar te maken, hij voert al uwe orders zonder dralen en handig uit.

Toen wij in den namiddag op den Ider-Ider losgingen, was het goed, dat wij door een stevig middagmaal weer nieuwe krachten hadden opgedaan. Immers wij kregen het hier weder erg te kwaad met een ouden vijand, het roempoet grèngèng. En de last, dien dit ontuig ons veroorzaakte, werd nog verergerd doordien het pad tevens bezaaid lag met takken, die houthalende inlanders hier hadden laten liggen, en die bij het steil naar boven klauteren natuurlijk zeer hinderlijk waren. Doch ook hier vond de moeite vergoeding. Wie onzer, ofschoon hem het zweet van het gelaat gutste, wie onzer vergat niet de inspanning, toen hij boven op den rand van de zandzee staande, zijn blik liet rusten op dit bekoorlijk natuurwonder? Langs den rijk met tjemôrô's en acacia's begroeiden binnenwand zag ons oog duizend voet lager neer op den zandbodem, die als een breede gordel zich slingert om het centraalgebergte met zijne bevallige lijnen en liefelijke kleuren. En de reeds vrij schuins vallende zonnestralen deden het hunne er toe, om een fraai licht op het geheel te doen vallen.

Doch gelijk reeds meermalen dezen dag gebeurd was, zoo ergerden wij ons hier op nieuw, bij het naderen van de bewoonde wereld, aan eene slechte gewoonte van den inlander. Deze gaat dikwijls de wildernis in, om rottan te zoeken, om te jagen of met eenig ander doel. En het kan hem niet schelen, dat het vuur, door hem aangelegd om zijn eten te koken, verder om zich heen grijpt en straks wellicht dagen lang in de bosschen voortbrandt. Dikwijls ook is het niet eens zorgeloosheid die den brand veroorzaakt, maar steekt hij uit moedwil, voor de aardigheid, het droge gras of het kreupelhout in brand. Wie, die over Java gereisd heeft, weet niet dat men in den oostmoesson bijna elken avond op de berghellingen den gloed van soms zware branden kan zien? En nu beweren sommigen wel, dat het vuur het eigenlijke woud geen schade doet, daar het alleen het gras en de struiken vernielt, en van de groote boomen slechts de schors wat verschroeit. Doch ik geloof dit ten stelligste te mogen tegenspreken. Ontelbaar vele groote boomen heb ik o.a. op de helling van den Ardjoeno gezien, wier stammen van onderen half verkoold waren, en die dus waarschijnlijk niet lang meer konden leven. En het spreekt bovendien van zelf, dat het jonge

hout, bestemd om straks de stervende oudjes te vervangen, in den brand omkomt en het bosch zoo doende geene toekomst heeft. - Wij toornden om de baldadigheid, de kinderachtige vernielzucht, en ook omdat de rook naar alle zijden het uitzicht telkens belemmerde. Maar misschien is er nog wel een ernstiger reden, om deze dwaasheid met groote gestrengheid tegen te gaan. Vroeger, toen Java veel meer dan nu met bosschen overdekt en de bevolking geringer was, hinderde het wellicht zooveel niet, dat hier en daar wat vernield werd. Maar nu allerwege het bosch door den akker verdrongen is, zoodat zelfs Europeanen u hier in den oosthoek onafzienbare streken aanwijzen, die zij als één en al woud hebben gekend, en welke thans niets anders vertoonen dan sawahs en kampongs; en nu waarschijnlijk met het zielental ook het cijfer gestegen is van de dilettanten-brandstichters - nu is het de vraag of niet die boschbranden mede het hunne doen, om althans hier in dit gedeelte van Java den drogen moesson in de laatste jaren zoo ontzettend droog, en den regentijd zoo regenloos te maken? En al is het moeilijk de kwaadwilligen te vatten, daar de brand soms eerst goed uitbreekt, als het vuur reeds een paar dagen gesmeuld heeft, is het niet hoog tijd om alle krachten in te spannen, ten einde deze baldadigheid te beteugelen? Wij hebben er geen verstand van, wij geven onze indrukken en vragen slechts. Caveant consules!

Een geruimen tijd liep ons pad over den rand van de zandzee, die wij aan de zuidwestzijde verlieten, om langzaam dalende ons te Ngadas te brengen. Wij kwamen er ter dege vermoeid aan. Wij hadden, onzen zwerftocht om water medegerekend, dien dag ongeveer twaalf paal geloopen, een afstand dus van zoo wat vier uur gaans, maar die voor ons waren geweest zeven uur klimmens en dalens.

Ngadas is geen dessa; het is eene plek op bijna 7000 voet hoogte, waar een paar inlandsche woningen staan. Ongevraagd en ongeweigerd namen wij onzen intrek bij Pa-Rasidin, die ons voor zijne deur staande, met de noodige buigingen ontving. Laat ik u onzen gastheer even voorstellen. Hij is een bejaard man, maar nog recht van gestalte, mager en bleek, met pinkende, slimme oogen, en die bij al zijne nederigheid den indruk op u maakt van een ouden schelm. De Javanen houden er over het geheel geen baard op na, maar dat doen vele bovenlanders wel, en zoo is ook onze vriend versierd met een dun

slordig baardje. Hij is de zoogenaamde toekan Smeroe, die er, zooals de meeste inlanders in zulke hooge streken, naar huid en kleeding smerigjes uitziet. ‘Den baas van den Smeroe’ noemt men hem soms schertsend, omdat hij bij meer dan één tocht naar dat gebergte als gids heeft gediend. Hij staat dan ook in de schatting van de inlanders uit den omtrek op geheimzinnig familiaren voet met dien grommenden en brakenden berg. Eenigen zelfs vertellen - waarschijnlijk op Pa-Rasidins' eigen gezag - dat hij van tijd tot tijd afdaalt in den krater, dan dagen lang zoek is, om vervolgens op de onbegrijpelijkste wijze uit Loemadjang in Probolinggo terug te komen. Verzekeren kan ik het niet, dat Pa-Rasidin uit al deze geheimzinnigheid klinkende munt weet te slaan, maar het zou me niet verwonderen. Het ligt wel in des inlanders aard èn om zoo beet te nemen, èn om zoo beetgenomen te worden.

In een oogwenk was het geheele ameublement van onzen gastheer naar buiten gebracht. Er werd water gekookt, thee gezet en we verkwikten ons met ettelijke kopjes van het geurige vocht, dat na eene zware inspanning zoo heerlijk smaakt. We waren nu weer in de bewoonde wereld, ontworstelden ons aan onzen zesdaagschen natuurstaat en zaten weer als beschaafde, gedresseerde menschen op stoelen en bij een tafel. De overgang was niet verbijsterend. Er lag over de tafel een laken, dat oorspronkelijk zeker wit geweest, maar nu geel grijs geworden was en bezaaid met allergrilligste kringen en eilandjes, waarschijnlijk der koffiekopjes, oliedruppels en van Sirih vochtige vingeren daarop geteekend. Het was buitendien niet louter vermoeidheid, die ons verkleefd maakte aan onze stoelen. En over heel onze nederige herberg, van binnen en van buiten, met name overdeuren en stijlen, lag een opmerkelijk glimmen, dat wij in onze humane stemming geneigd waren den glans der huiselijke tevredenheid te noemen.

‘Ziehier versche groente en ziedaar versch vleesch!’ riep een van ons uit, terwijl hij in den éénen arm een hoop grasgroene slablaren droeg, uit Pa-Rasidins' tuin gestolen, en den anderen uitstrekte naar drie flinke kippen, die om het huisje liepen. En allen verlangden we zoozeer naar iets anders dan de in blik bewaarde spijzen, dat terstond het vonnis over des gastheers pluimvee was gestreken. Pa-Rasidin vond alles goed en lachte op slimme manier: die kippetjes, begreep hij, zouden hem zilveren eieren leggen.

Het front van ons eenvoudig logies lag naar het zuiden, en de bodem, waarop het stond, was een klein bergplat, dat boven den ganschen omtrek uitstak en naar alle zijden een schoon vergezicht opleverde. Geen beter plekje hadden wij kunnen uitzoeken, om de geheele bergstreek, die we doorreisd hadden, nog eens te overzien. Wij wezen elkander de richting aan van de verschillende marschen door ons gemaakt. Vlak voor ons stak de Ajèk-Ajèk, vermoeiender gedachtenis, zijn steilen top in de lucht. Achter hem verhief zich de Kapala, rechts van dezen schenen de Koetoegen en de Djambangan schouder aan schouder te staan, en op den achtergrond, hoog in de lucht, alles beheerschend, troonde de indrukwekkende Smeroe. Het oog klom als van top tot top, om met ontzag te rusten op de forsche zijden van dien reus onder Java's vulkanen.

Al de andere bergen stegen in bevallige wendingen, met schaduwrijke kloven, met kronkelende, kantige ribben naar boven, maar de Smeroe vertoonde slechts de strenge rechte lijn. Met donkere tjemôrôbosschen en lichtgroene grasvelden hadden zich alle hellingen en toppen getooid, maar de machtige daarginds scheen allen opschik en pronk te versmaden, en tusschen het vriendelijke blauw van den hemel en het lachende groen van de aarde droegen zijne breede schouders het norsche, grauwe gewaad.

Doch het is maar de vraag, welk licht er op de dingen valt. De zon zonk achter de kimmen weg, en terwijl beneden de schemering over alles haar sluier wierp, hulden de laatste zonnestralen de barre kruin van den Smeroe in een zachten, rossigen glans. De zon en de vuurberg zonden elkander hun avondgroet, zij met haar laatsten fonkelenden blik, hij met zijn vriendelijksten glimlach. En alsof hij tegenover de pracht, waarmee de zon haar afscheid nam, zich nog eens in zijne volle majesteit wilde vertoonen, braakte hij een zware rookkolom uit, wier zachte ronde vormen bloosden in het avondrood, en die eenige sekonden als een schitterende verderbos boven den top stond.

De tinten en lichteffecten verdwenen. De schemering in de laagte werd allengs duisternis. En de kruin van den Smeroe droeg weer zijne eigene grauwe kleur. Te vergeefs haastte hij zich en wierp nogmaals zijn rookzuil de lucht in - het was te laat, zelfs de top van de kolom ving geen zonnestraal meer op. - Schuchter wierp de maansikkel haar zilverlicht naar

beneden. Aarzelend en sidderend betrokken de eerste sterren hare wachtposten, alsof zij, onbeduidende kinderen der nacht, schroomden de plaats in te nemen der glansrijke dagvorstin. Doch naarmate het lichtspoor dezer schitterende verschijning verflauwde, traden ze in grooter getale en steeds fonkelender op, totdat weldra de lucht bezaaid was met hare wemelende menigte. En het oog zag onwillekeurig van het heerlijke, in duisternis weggezonken bergtooneel tot den hemel op met zijne stille pracht, zijne wonderbare verhevenheid.

Onnatuurlijk, die in zulke oogenblikken niet aanbidt. Onnatuurlijk, die niet uit onweerstaanbaren gemoedsdrang het Wezen der wezens huldigt, niet in dit schoone en machtige des Scheppers heerlijkheid erkent en eerbiedigt. Alle redeneering, alle pro en contra is hier nietig. Huiverend van ontzag, beseft gij de tegenwoordigheid des Almachtigen. De werkelijkheid grijpt u van alle zijden aan en, eer gij het wilt of weet, buigt zich uwe ziel en stijgt uw Te Deum! omhoog. - L'Architecte existe! zeide Voltaire,

> L'Architecte existe! Et quiconque le nie
> Sous le manteau du sage est atteint de manie.

Bij den marsch, dien wij den volgenden dag maakten, kwamen wij steeds meer in de bewoonde wereld, maar tevens in steeds warmer streken, op steeds breeder en stoffiger wegen. Wij liepen van Ngadas naar Goeboeg-Klakah, eene groote dessa, waar wij bij den burgemeester een uurtje uitrustten, en van daar naar Pontjô-koesoemô, ons punt van uitgang. Aangezien we nu reeds weder een paal of tien geloopen hadden en we hier in de gelegenheid waren om kleine inlandsche paarden te huren, deden we dit laatste en kwamen in den namiddag in de dessa Watès aan.

En nu waren wij geheel *en pays de connaissance*. Onze Europeesche gastheer kon moeilijk beseffen, wat weldaden hij ons bewees, toen hij ons een flink bed verschafte, ons liet neerzitten aan eene niet alleen welvoorziene, maar bovenal ook zindelijke tafel en - 't leste 't beste - ons vóór alles in de gelegenheid stelde om een overheerlijk bad te nemen. Stelt u ons voor, waarde lezers en lezeressen, zooals wij waren, verhit, met stof bedekt, door de zon geschroeid, met kleeren

die eenige etmalen onafgebroken hadden dienst gedaan - en verbeeldt u dan eene badkamer, uitgebouwd in eene snelvlietende beek, en waar het water met kracht doorheen stroomt. Wat een weelde! Men klemt zich met beide handen aan een stevig bevestigd bamboe vast, en laat dan het lichaam aan den stroom over, zoodat het frissche bergwater u over de schouders slaat en langs den rug golft. - Het was alsof met het stof ook de vermoeidheid verdween. En zoo bleef van den ganschen tocht niets anders over dan de herinnering aan genotvolle dagen en heerlijke indrukken.

Pasoeroean, 1877.
P. HEERING.

Lord Herbert of Cherbury.

Autobiography of Edward lord Herbert of Cherbury. - The history of England under Henry VIII by Edward lord Herbert. - Reprint from Kennet's fol. Edition 1719. London, Alex. Murray & C°. Queen Square W.C., 1872.

De zeventiende eeuw is bijna op hare helft; in Engeland is de woedende strijd uitgebroken tusschen koning en volk; het schavot van Whitehall daagt reeds in het verschiet op; - en een oud Engelsch edelman, zijne laatste levensdagen op het vaderlijk kasteel slijtende, keert met weerzin den blik af van het sombere heden en van de dreigende toekomst, om een verleden te herdenken, dat voor hem vol glans en luister is geweest.

Wat is alles van gedaante veranderd, sinds de dagen van zijn jongelingschap en van zijn mannelijken leeftijd! Toen was hij de trouwe dienaar vandat koninklijke huis, dat hij thans uit plichtbesef heeft moeten bestrijden, om zijn land te behoeden voor onderdrukking en slavernij. Toen heeft hij ook oorlogsgewoel gehoord, ook oorlogsgevaren gedeeld; - maar het was op vreemden bodem; op Engeland's grond strooide toen de liefelijke vrede hare milde zegeningen uit, en de Engelsche landman kende toen de teugellooze woede des soldaats alleen van hooren zeggen. Toen ging hij om met vorsten, met grooten, met schitterende lichten der wetenschap, met toongevers op het gebied van smaak en weelde; hij was hun gelijke, hun evenknie; hij werd door hen bemind, geëerd, in hooge waarde gehouden, - soms gevreesd; - en thans is hij oud en vergeten, zijn zon gaat onder; spoedig zal zij geheel achter de kim verdwijnen.

Moeten zijn naam, zijn leven en werken, dan voor goed uit de gedachtenis der menschen worden gewishct? Is het geen diepe en blijvende voor, die hij geploegd heeft in den akker der toekomst? - O, dát te denken, is hem ondragelijk. Wel vreest hij geen vernietiging: hij is te goed Christen, om niet vastelijk te gelooven aan een leven in betere gewesten; - maar

ook op deze aarde wil hij in het geheugen van de nakomelingschap bewaard blijven; en daarom, vóór dat de doodskoude zijn hand verstijft, teekent hij op wat deze wereld hem heeft opgeleverd, en wat hij in zijn leven merkwaardigs heeft gedacht en gedaan.

Ziedaar de indruk dien het lezen van de ‘autobiography of Edward lord Herbert of Cherbury’ op ons heeft gemaakt; ziedaar wat ons noopt de aandacht van de lezers van *de Gids* op dien Britschen edelman te vestigen. Behalve dat een overzicht van die levensschets van Herbert het voordeel heeft, van den geest en de eigenaardigheid van zijn tijd helder te doen uitkomen, en dus een levendige voorstelling van dien tijd te geven, is er nog een dubbele reden die ons zulk een overzicht belangrijk doet achten.

De eerste reden is, dat ook aan ónze geschiedenis Herbert's levensloop niet vreemd is gebleven; hij heeft in de Nederlanden krijgsverrichtingen bijgewoond; hij is bekend geweest met Maurits en Frederik Hendrik. De dappere en krijgshaftige Engelsche ridderschap heeft een belangrijk deel gehad aan de wapenfeiten van den tachtigjarigen oorlog.

De tweede reden is, dat Herbert geleefd heeft in een tijd, die voor de krijgskunst als een tijdperk van overgang kan worden beschouwd. Nu is het wel waar, dat die uitdrukking ‘tijdperk van overgang’ - als men het strikt neemt - zeer onbepaald is en eigenlijk niets zegt: *ieder* tijdperk is een tijdperk van overgang; *altijd* is het heden de overgang van het verledene naar het toekomende; verandering, hervorming, ontwikkeling, - ze staan nooit geheel stil. Maar al erkent men dit ten volle, dan belet dit toch niet, dat in de eene eeuw de ontwikkeling, de hervorming veel grooter, veel merkbaarder zijn, dan anders, en dat dus zulk een eeuw een tijdperk van overgang mag genoemd worden.

Zoo is het begin der zeventiende eeuw, wat de krijgskunst betreft: het is de overgang van den oorlog zooals die gevoerd werd door de legers uit den riddertijd en uit den tijd van het leenstelsel, tot den oorlog waaraan de veel meer geregelde legers van Lodewijk XIV, of van Frederik II, deel nemen. Het begin van de zeventiende eeuw herinnert soms nog aan den Zwarten Prins en aan Talbot, aan Du Gueselin en aan Bayard: maar het voorspelt reeds het optreden van Turenne, van Willem III, van prins Eugenius. Een voorbeeld make die meening duidelijk. In het begin der zeventiende eeuw zijn de legers van onze stadhouders zeker de geregeldste legers van geheel Europa; toch doet zich

ook nog daar, in hooge mate de teugellooze uiting van ridderzin en van individueele dapperheid opmerken. Dat vermaarde gevecht op de Vughterheide tusschen Bréauté en Lekkerbeetje zou bij ónze geregelde wijze van oorlogvoeren niet hebben plaats gehad, niet hebben mogen plaats hebben; zoo iets zou thans eene onmogelijkheid zijn.

Herbert schrijft zijn leven op zijn zestigste jaar, vooral met inzicht dat zijne nakomelingen daaruit nuttige lessen zullen trekken, die, ‘aan bijzondere gebeurtenissen ontleend, veel meer waarde hebben dan gewone en algemeene regels en beginselen’; - zeer juist. Hij belooft bij die levensschets volle waarheid te geven: ‘ik verklaar, in alle waarheid en oprechtheid te schrijven, daar ik het altijd versmaad heb om iemand te bedriegen, of door valsche taal te misleiden’ (blz. 13).

Dit moet, natuurlijk, niet in *te* volstrekten zin worden opgenomen: er moet een greintje zout bij worden gedaan. Herbert is oprecht, als hij belooft de waarheid te zeggen; - maar allereerst is dat altijd, wat hij *gelooft* dat waarheid is; en als het op een oordeel over zich zelven aankomt, dan moet men bij hem, even als bij ieder mensch, ook het zelfbedrog in rekening brengen. En ten tweede: als men deze autobiografie leest, dan is er meermalen gelegenheid op te merken, dat denkelijk Herbert niet *de geheele* waarheid zegt. En dit kan niet anders: een fatsoenlijk man mag niets zeggen wat met de waarheid strijdt; maar een fatsoenlijk man is zeer dikwijls verplicht de waarheid te verzwijgen.

Herbert, alvorens van zich zelf te spreken, spreekt van zijne voorouders en van zijne broeders en zusters.

Zijne voorouders waren van ouden Engelschen huize, afstammelingen van een Normandisch edelman, die met Willem de Veroveraar was overgekomen, en wiens geslacht wortel had geschoten in Wales. Die voorouders waren over het algemeen menschen van hun tijd: krachtig, geweldig, onverschrokken, echte vechtersbazen, die zich meer beriepen op hun zwaard, dan op de wet. De vrouwen waren goede moeders voor hare talrijke kinderen, niet overgevoelig of week, en zeer goed ook de geldelijke belangen van het huisgezin behartigende.

Herbert had zes broeders en drie zusters, wier levensloop hij

kortelijk vermeldt. Bij die broeders en bij de echtgenooten der zusters komt het meestal op hetzelfde neer: als zij geen geleerden zijn (*scholars*), dan zijn het oorlogsmannen; soms zijn zij dat beide, zooals Herbert zelf. Oxford of Cambridge ziet hen studeeren: het Fransche hof vormt hunne manieren; zij gaan in de Nederlanden oorlog voeren, hebben een aantal duels, braveeren de stormen en de gevaren der zee, en eindigen vaak hun leven op hunne bezittingen, uit misnoegen over miskenning en verongelijking. Dat maakt ongeveer schering en inslag uit van het leven der Herberts.

Richard, een van de broeders van Edward Herbert, is naar de Nederlanden gegaan en ligt daar te Bergen-op-Zoom begraven; hij had de litteekens van vier en twintig wonden opgedaan, zoo in de oorlogen tegen de Spanjaarden, als in zijne menigvuldige tweegevechten.

Een ander broeder, William, ging eerst naar Denemarken, vocht daar met roem in een tweegevecht, toen hij, nadat zijn degen gebroken was, toch nog het overblijvende stuk zoo goed wist te hanteeren, dat hij zijn tegenstander overwon. William ging daarna ook naar de Nederlandsche oorlogen, - de gewone oefenschool van jonge Engelsche edelen, - en stierf kort daarop.

Een ander broeder, Thomas, wijdde zich aan den zeedienst, en leed onder anderen schipbreuk, toen hij met een van 's konings vaartuigen graaf Mansfeldt - het legerhoofd uit den dertigjarigen oorlog - naar Nederland moest overbrengen. Wat van dien zeeman wordt gezegd, doet eenig licht opgaan over de Engelsche marine van dien tijd: hij maakte deel uit van een oorlogsvloot, die tegen Algiers was afgezonden; die vloot begon gebrek te krijgen aan leeftocht en aan geld om het te koopen; wat deed men toen? eenige schepen kruisten rechts en links om prijzen op te doen, en het gelukte Thomas Herbert om een schip te nemen, dat voor 1800 pond sterling werd verkocht, en waardoor de Engelsche vloot nu weer leeftocht kon koopen; of men recht had om dat schip te nemen, dat wordt niet gezegd, en kwam er ook minder op aan: de koninklijke Engelsche marine zag toen niet op tegen den zeeroof.

Een ander maal is Thomas Herbert bij het Engelsche eskader, dat Karel, de prins van Wales, de zoon van koning Jakobus, uit Spanje terugbrengt, ua zijne avontuurlijke vrijaadje om de hand der Spaansche koningsdochter. In het Kanaal vindt dat eskader Hollandsche oorlogschepen in gevecht met Duinkerker

zeeroovers; de prins van Wales acht het niet betamelijk, dat zulk een strijd onder zijne oogen plaats heeft, en laat de strijdende partijen uit elkander drijven door het geschutvuur van de Engelsche schepen.

Herbert, tot zich zelf overgaande, spreekt allereerst van zijn geboorte, die plaats had tusschen 12 en 1 uur 's nachts; - welke dag? welke maand? welk jaar? - dat schijnt hij niet noodig te oordeelen te vertellen: hij schrijft voor zijne kinderen, en die wisten het wel; - daar hij echter zegt dat, toen hij den 28sten Februari 1598 trouwde, hij vijftien jaar oud was, kan men daaruit met eenige waarschijnlijkheid besluiten, dat hij in 1583 of in 1582 geboren is.

Zeer uitvoerig is Herbert in de beschrijving van zijne kindsheid en van zijn jongelingschap: hoe zijne opvoeding was, en wat men hem al onderwees, zoowel wat talen en wetenschappen betreft, als wat lichaamsoefeningen aangaat. Wij gaan dat voorbij; natuurlijk dat hierbij veel is, wat men als verouderd en onbruikbaar moet beschouwen; maar hier en daar komen toch heldere inzichten, ware denkbeelden voor; men wordt soms herinnerd aan den *Emile* van Rousseau. Reeds in zijn vroegste kindsheid schijnt Herbert door een zeer wijsgeerigen geest te zijn bezield geweest; want een van zijn eerste vragen was: ‘hoe ben ik toch in deze wereld gekomen?’ - zoo verhaalt hij ten minste op zijn zestigste jaar, en knoopt dan daaraan een uitvoerig wijsgeerig betoog, dat juist niet uitmunt door duidelijkheid.

Natuurlijk, dat men dit verhaaltje niet voor goede munt behoeft aan te nemen: maar Herbert zelf zal op zijn zestigste jaar ten volle overtuigd zijn geweest dat hij als kind die vraag heeft gedaan; er is hier bij hem zelfbedrog, geen gebrek aan waarheidsliefde. Integendeel, ook bij de beschrijving van zijne kindsheid betuigt hij op de plechtigste wijze zijn eerbied voor de waarheid: ‘ik herinner mij uit dien tijd, dat ik soms gekastijd ben voor het vechten met twee schoolmakkers, beide ouder dan ik, maar nooit voor liegen, of voor andere fouten; mijn aanleg en neiging was van nature zoo afkeerig van alle valschheid, dat wanneer men mij vroeg, of ik de een of andere fout had bedreven, waarvoor men grond had mij te verdenken, ik gewoon was dat openhartig te bekennen en er dus de voorkeur aan gaf om eene kastijding te ondergaan, liever dan door te liegen op mijn karakter een vlek te werpen, die, naar ik

toen meende, nooit kon worden uitgewischt; en aan de geheele wereld kan ik naar waarheid betuigen, dat van mijne eerste kindsheid af, tot op dit oogenblik, ik nooit opzettelijk iets onwaars heb gezegd; mijn gemoed is van nature afkeerig van leugen en bedrog' (blz. 23-24).

Hoe kwam Herbert reeds in zijn zestiende jaar te trouwen?

De reden van dit vroege huwelijk heeft niets dichterlijks of romantisch; integendeel, die reden is zoo prozaïsch mogelijk, en dat huwelijk was niets anders dan *un mariage de raison*. Een bloedverwant, Sir William Herbert, had bij zijn uitersten wil bepaald, dat zijn dochter Mary alleen dán in het bezit van zekere aangeduide landgoederen zou komen, wanneer zij ook een Herbert trouwde; nu had zich na den dood van Sir William nog geen Herbert opgedaan om de erfdochter naar het altaar te geleiden, zoodat eindelijk de familie begreep, dat onze held dan maar die taak moest op zich nemen. En zoo geschiedde het; hij was wel nog maar vijftien jaar, en zij een en twintig; maar wat deed er dat toe? de hoofdzaak was, dat het vermogen in het geslacht der Herberts bleef. Een huwelijk uit liefde schijnt toen nog veel zeldzamer te zijn gewèest, dan in onze dagen.

Herbert woonde aanvankelijk buiten, maar kwam in het jaar 1600 te Londen, kort vóór die 'onderneming' (*attempt*) van den graaf van Essex; - die 'onderneming' was niets meer of minder dan de samenzwering en onthoofding van Essex; maar zoo iets was in het Engeland van dien tijd een vrij alledaagsche zaak, niet waard om zich daarbij op te houden. De oude minnares van Essex, koningin Elisabeth, ontvangt Herbert aan haar hof; hij kwam daar 'meer uit nieuwsgierigheid dan uit eerzucht', betuigt hij.

Die audientie bij de koningin heeft iets eigenaardigs. Volgens het ceremonieel van dien tijd lag Herbert geknield in de zaal, die de koningin moest doorgaan op haar weg naar de kapel van Whitehaal; toen Elisabeth hem zag, stond zij stil en vroeg, met haar gewonen vloek: 'wie is dat?' In het eerst wist niemand het te zeggen, totdat eindelijk een der hovelingen Herbert noemde, en er bijvoegde dat hij getrouwd was met de dochter van Sir William Herbert van Sint Gillian. De koningin zag hem toen aandachtig aan, vloekte nogmaals, zeide: 'het is jammer dat hij zoo jong getrouwd is,' en gaf hem tot tweemaal toe hare hand te kussen, hem telkens zacht op de wang tikkende. - Elisabeth was juist geen voorstandster van het hu-

welijk; zij had daaromtrent bijzondere meeningen, vrij wel overeenkomende met die der Fransche dame, die van het huwelijk heeft gezegd, dat het is: *une parfaite inutilité*.

Men kan, in de geschiedenis even als in het dagelijksche leven, zijne sympathiën en zijne antipathiën hebben. Zoo is en blijft die Engelsche koningin Elisabeth altijd onze antipathie, haast evenveel als Frederik II van Pruisen; wij geven het iedereen toe, dat beide groote vorsten zijn geweest en te recht zich een roemrijken naam in de geschiedenis hebben verworven; maar beide boezemen ons weerzin in. Maria Stuart, met al hare gebreken of ondeugden, schuldig misschien aan den moord van haar man, geven wij toch nog verreweg de voorkeur boven Elisabeth; wij gaan in dat opzicht geheel en al mede met Vondel en met Schiller. Maria Stuart was ten minste nog eene vrouw die een hart had; maar Elisabeth!.....

Koningin Elisabeth heeft ook veel in roem gewonnen door de onwaardigheid van haar opvolger, koning Jakobus; die gekroonde schoolvos, die geleerde domkop, heeft door zijn dwaze regeeringsdaden zeer zeker veel toegebracht tot de Engelsche omwenteling, die het hoofd van den zoon van Jakobus op het schavot heeft doen vallen.

Herbert komt natuurlijk ook aan het hof van koning Jakobus, en wordt zelfs ridder van de Bath-orde. Dat ridderslaan ging toen gepaard met zeer groote en bijzondere plechtigheden. Onder anderen moest de nieuwe ridder op den linkerarm een witten zijden strik blijven dragen, totdat hij een uitstekend wapenfeit had verricht, of totdat een edelvrouw (*lady of honour*) hem dien zijden strik afnam en dien op haar eigen arm hechtte, onder de woorden: ‘ik sta er borg voor, dat hij een goed ridder zal zijn.’ Herbert was nog niet lang ridder, toen hem op zulk een wijze die strik werd afgenomen ‘door een van de voornaamste dames van het hof, en zeker, naar het oordeel der meeste mannen, de schoonste’. Hij noemt die dame niet, uit bescheidenheid, wegens latere gebeurtenissen, maar voegt er echter bij, dat men met waarheid niets kwaads of nadeeligs van haar kon zeggen.

In die woorden van Herbert is iets romantisch; - minder romantisch echter is de verhouding tot zijn eigene vrouw. Niet dat het een ongelukkig huwelijk was; integendeel: gedurende een jaar of tien had hij met zijne vrouw in alle eer en deugd geleefd (*in all conjugal loyalty*), was haar nimmer ontrouw geweest, en had in 1608 reeds eenige kinderen. Maar toen had

hij er ook genoeg van; toen begon hem dat leven te eentonig te worden. Hij had, omdat hij op zoo jeugdigen leeftijd was getrouwd, geen buitenlandsche reis gedaan; hij wilde dat nu doen; een Engelsch edelman, die niet eenigen tijd had doorgebracht op het vaste land van Europa, had toen geen recht om meê te praten; evenmin als, in onze dagen, iemand die Parijs of Zwitserland of Italië niet heeft gezien.

Niet rechtstreeks kwam Herbert met dat reisplan voor den dag; hij gebruikte een omweg. Op een mooien dag komt hij op deftigen toon aan zijne vrouw zeggen: ‘voor een man ben ik jong, en voor een vrouw zijt gij niet oud’; - daar is eenige *nuance* in deze tweeledige waardeering; - ‘ons leven is in Gods hand; hij kan een van ons beiden tot zich roepen; de overgeblevene kan hertrouwen; er kunnen kinderen komen uit dien tweeden echt, en daardoor kunnen ónze kinderen geldelijk worden benadeeld. Laat ons daarom reeds nu wat vaststellen op die kinderen.’

Mevrouw Herbert had geen zin in die handeling, en sloeg het voorstel glad af. Wat doet toen de slimme diplomaat? acht of tien dagen later komt hij weer met hetzelfde voorstel bij zijne vrouw, en toen zij nogmaals weigert, zegt hij, dat zij de keus heeft tusschen dat, of hem toe te staan om eenigen tijd op het vaste land door te brengen. Daarover wordt eenigen tijd gepraat; maar weldra wordt men het eens; mevrouw Herbert ziet nog liever haar man vertrekken, dan dat zij hare bezittingen zou afstaan: ‘het spijt mij,’ zegt zij, ‘dat gij over zee wilt gaan; maar als het dan toch volstrekt moet, dan kan ik het niet helpen.’ - Hartstochtelijk schijnt die huwelijksliefde niet te zijn geweest.

Het reizen was toen geen kleinigheid; een enkel handvaliesje was niet voldoende. Herbert werd op reis vergezeld door Aurelian Townsend, ‘een heer die het Fransch, Italiaansch en Spaansch volmaakt goed sprak’; voorts had hij een kamerdienaar, die Fransch sprak; twee lakeien en drie paarden. Met dat geleide kwam hij te Dover, te Calais en eindelijk te Parijs, waar Herbert zeer goed ontvangen werd door den Engelschen gezant. Die gezant bracht Herbert in kennis eerst met den hertog de Ventadour, en daarna met diens schoonvader, den ouden Connétable Henri de Montmorency; - die laatste, een oud dapper krijgsman, kon lezen noch schrijven, maar was toch door Hendrik IV tot de hoogste militaire waardigheid in Frankrijk verheven.

Om den ridderslag te verkrijgen, had Herbert ook de gelofte moeten afleggen, van zijn degen te wijden aan de zaak der verdrukte of verongelijkte schoonheid, en die gelofte kwam hij trouw na; *te* trouw, naar onze hedendaagsche begrippen; herhaaldelijk leidde dit tot tweegevechten, en uitvoerig is hij in het verhaal daarvan. Wij willen bij een dier gebeurtenissen stilstaan, om een denkbeeld te geven van den geest dier tijden.

Herbert is op een kasteel van den Connétable de Montmorency, met den hertog en de hertogin de Ventadour. Een dochter van de Ventadours, een meisje van een jaar of tien, elf, wandelt 's namiddags in het park van het kasteeel, met andere edelvrouwen en edelen, waaronder ook Herbert. Een strik, dien de jonge Ventadour in haar hoofdhaar droeg, wordt haar afgenomen door een der Fransche edelen, die den strik op zijn hoed vastmaakt; zij vraagt het ontnomene terug; hij weigert en het jonge meisje vraagt daarop aan Herbert: ‘heb de goedheid, mijnheer, mijn strik van dien heer terug te vragen.’ Herbert, met de meeste beleefdheid, den hoed in de hand, buigt zich voor den Franschen edelman, en verzoekt de eer te mogen hebben van den strik aan de dame terug te geven. ‘Ik heb het haar geweigerd, en zal het dus u niet toestaan,’ is het onvriendelijke antwoord. ‘Dan,’ herneemt Herbert, ‘zal ik u dwingen om dien terug te geven;’ en meteen zijn hoed op het hoofd zettende, grijpt hij naar den hoed van den Franschman; maar deze zet het op een loopen; Herbert hem achterna; de Franschman, op het punt van ingehaald te worden, komt weer bij de jonge Ventadour en wil haar den strik geven: Herbert houdt zijn arm tegen, en zegt tot het meisje: ‘*ik* ben het, die u dat geef;’ ‘neen,’ antwoordt zij, ‘*hij* geeft het mij;’ ‘ik zal u niet tegenspreken, *madame*,’ herneemt Herbert, ‘maar als hij durft zeggen, dat ik hem niet gedwongen heb tot de teruggave, dan zal hij met mij vechten.’ Hierop volgt natuurlijke eene uitdaging, die echter niet aangenomen wordt door den Franschman; deze geeft er de voorkeur aan, om het kasteel te verlaten.

Te recht maakt hier de Engelsche uitgever van Herbert's leven de aanmerking: waar zou het heen, als een man zijn leven moest wagen, telkens als een meisje een haarstrik verliest! - Maar die mengeling van beleefdheid en van strijdlust was in de zeden en gebruiken van dien tijd: de brutaalste handelingen werden voorafgegaan door de hoffelijkste woorden. Nog een halve eeuw later vindt men dit terug bij Molière; herinner u

maar, op welke beleefde wijze Sganarelle, omdat hij niet trouwen wil, tot een tweegevecht wordt uitgedaagd door den broeder van zijn aanstaande:

ALCIDAS (*parlant d'un ton doucereux*).
Monsieur, je suis votre serviteur très-humble.

SGANARELLE.
Monsieur, je suis le vôtre de tout mon coeur.

ALCIDAS, *toujours avec le méme ton*.
Mon père m'a dit, Monsieur, que vous vous etiez venu dégager de la parole que vous aviez donnée.

SGANARELLE.
Oui, Monsieur, c'est avec regret; mais.....

ALCIDAS.
Oh! Monsieur, il n'y a pas de mal à cela.

SGANARELLE.
J'en suis fâché, je vous assure; et je souhaiterais....

ALCIDAS.
Cela n'est rien, vous dis-je. (*Alcidas présente à Sganarelle deux épées.*) Monsieur, prenez la peine de choisir, de ces deux épées, laquelle vous voulez.

SGANARELLE.
De ces deux épées?

ALCIDAS.
Oui, s'il vous plaît.

SGANARELLE.
A quoi bon?

ALCIDAS.
Monsieur, comme vous refusez d'épouser ma soeur après la parole donnée, je crois que vous ne trouverez pas mauvais le petit compliment que je viens vous faire.

SGANARELLE.
Comment?

ALCIDAS.
D'autres gens feraient du bruit, et s'emporteraient contre vous; mais nous sommes personnes à traiter les choses dans la douceur; et je viens vous dire civilement qu'il faut, si vous le trouvez bon, que nous nous coupions la gorge ensemble.

SGANARELLE.
Voilà un compliment fort mal tourné.

ALCIDAS.
Allons, monsieur, choisissez, je vous prie.

SGANARELLE.
Je suis votre valet, je n'ai point de gorge à me couper (*à part*), la vilaine façon de parler que voilà!

ALCIDAS.
Monsieur, il faut que cela soit, s'il vous plait.

SGANARELLE.
Eh! monsieur, rengaînez ce compliment, je vous prie.

ALCIDAS.
Dépêchons vite, monsieur. J'ai une petite affaire qui m'attend.

SGANARELLE.
Je ne veux point de cela, vous dis-je.

ALCIDAS.
Vous ne voulez pas vous battre?

SGANARELLE.
Nenni, ma foi.

ALCIDAS.
Tout de bon?

SGANARELLE.
Tout de bon.

ALCIDAS, ***après lui avoir donné des coups de bâton.***
Au moins, monsieur, vous n'avez pas lieu de vous plaindre; vous voyez que je fais les choses dans l'ordre. Vous nous manquez de parole, je me veux battre contre vous; vous refusez de vous battre, je vous donne des coups de bâton; tout cela est dans les formes; et vous êtes trop honnête homme pour ne pas approuver mon procédé.

SGANARELLE, ***à part.***
Quel diable d'homme est-ce ci?

ALCIDAS, ***lui présente encore les deux épées.***
Allons, monsieur, faites les choses galamment, et sans vous faire tirer l'oreille.

SGANARELLE.
Encore?

ALCIDAS.
Monsieur, je ne contrains personne; mais il faut que vous vous battiez, ou que vous épousiez ma soeur.

SGANARELLE.
Monsieur, je ne puis faire ni l'un ni l'autre, je vous assure.

ALCIDAS.
Assurément?

SGANARELLE.
Assurément.

ALCIDAS.
Avec votre permission donc....

(ALCIDAS lui donne encore des coups de bâton).

SGANARELLE.
Ah! ah! ah!

ALCIDAS.
Monsieur, j'ai tous les regrets du monde d'être obligé d'en user ainsi avec vous; mais je ne cesserai point, s'il vous plaît, que vous n'ayez promis de vous battre, ou d'épouser ma soeur?....

(ALCIDAS lève le bâton).

SGANARELLE.
Eh bien, j'épouserai, j'épouserai.

ALCIDAS.
Ah! monsieur, je suis ravi que vous vous mettiez à la raison, et que les choses se passent doucement. Car enfin vous êtes l'homme du monde que j'estime le plus, je vous jure....

Met den hoed in de hand kwam men iemand uitnoodigen tot een gevecht op leven en dood; en gaf men zijn vijand een pak slaag, dan voegde men er soms bij: ‘vous êtes l'homme du monde que j'estime le plus.’

De strijdlust was in dien tijd bij de Fransche edelen zoo algemeen, dat, wanneer zij geen gelegenheid vonden om ten oorlog te gaan, zij hunne toevlucht namen tot het tweegevecht. De strenge strafwet die Hendrik IV tegen het duël uitvaardigde - een wet die trouwens zoo goed als onuitgevoerd bleef - werd uitgelokt door het feit, dat in weinige jaren tijds meer dan twee duizend Fransche edelen den dood hadden gevonden bij tweegevechten.

In Herbert's levensschets wordt een gezegde vermeld, dat ons thans - en met recht - als een stuitend cynismus voorkomt, maar dat toen als een gewoon en afdoend gezegde gold. Een ‘monsieur de Mennon’ vraagt om de hand van eene nicht van ‘monsieur Disancour’, even als de Mennon tot de hofhouding behoorende van den Connétable de Montmorency; maar Disancour slaat die aanvraag af, hem zeggende: ‘mijn vriend, je wilt te jong trouwen; ik zal je zeggen wat je moet doen;

wil je een degelijk man worden, dan moet je eerst in een tweegevecht twee of drie menschen dooden; daarna trouw je en je brengt twee of drie kinderen voort; zonder dat heeft de wereld aan jou niets gewonnen en niets verloren.' - Het is hier bijna als bij die Oostersche *koppensnellers*, waar niemand aan een huwelijk mag denken, vóór dat hij de schedels kan toonen van eenige vijanden die hij verslagen heeft. Als men zóó nagaat hoe in die vroegere eeuwen de openbare denkwijze was in Europa, dan is men wat minder grif in het uiten van klachten over ónzen tijd.

Herbert komt weer in Parijs, en leert daar Isaac Causabon kennen, 'dien onvergelijkelijken geleerde, uit wiens diepzinnige taal ik groot voordeel heb getrokken;' - zoo drukt hij zich uit. Maar ook aan het hof van koning Hendrik IV wordt hij ontvangen, - '*le plus Français des Rois de France*', zooals hem de geschiedschrijver Henri Martin noemt; in den tuin der Tuilerieën ontvangt de Bearnees Herbert op de vriendelijkste wijze, omhelst hem en houdt hem lang in zijne armen gesloten.

Dat alles kunnen wij voor waar en juist aannemen; maar nu komt er een punt, dat ons eenige moeite veroorzaakt om het overeen te brengen met andere geschiedkundige opgaven.

Herbert zegt, dat hij ook dikwijls kwam aan het hof van 'koningin Margaretha'. Koningin Margaretha? Maar daar was toen geen koningin Margaretha; de koningin was toen Maria de Medicis; want de tijd waarvan Herbert hier spreekt, moest tusschen 1608 en 1610 zijn geweest; in 1608 verlaat hij Engeland en in 1610 wordt Hendrik IV vermoord. Margaretha van Valois was de eerste vrouw van Hendrik IV, maar daarvan was hij toen reeds gescheiden om haar losbandig gedrag; het was een gekroonde lichtekooi; - 't is waar, Hendrik IV was juist niet de man, die het recht had, in dát opzicht zeer streng te zijn. Margaretha is, na de scheiding, blijven wonen op een kasteel in Auvergne.

Met deze opgaven van Herbert zijn wij dus eenigszins verlegen; de juistheid komt ons verdacht voor; als men op zestigjarigen leeftijd vertelt, wat men op twintigjarigen leeftijd heeft gedaan, dan verwart men wel eens de feiten, de namen en de jaartallen; dan moeten die opgaven alleen worden aangenomen *onder beneficie van inventaris*.

Bij die koningin Margaretha - of wie dan die koningin ook geweest zij - ontmoet Herbert eens een 'Monsieur Ba-

lagny', misschien wel een zoon van dien Balagny, die bij de religie-oorlogen van Frankrijk zich haast tot een kleinen vorst had verheven over het Kamerijksche. De Balagny, waarvan Herbert gewaagt, is een man van bij de dertig jaren, vrij onbeteekenend van uiterlijk, vrij onaanzienlijk in zijne kleeding, en die toch door alle dames aan het hof om het zeerste wordt aangehaald en begunstigd; toen Herbert zijne verwondering hierover te kennen geeft, wordt hem gezegd, dat Balagny een van de dapperste menschen ter wereld is, reeds in acht of negen duels zijn man heeft gedood, en daarom zoo gezien is bij de dames. Het is weer de leer van de Indische Koppensnellers!

In Januari - van 1609 of 1610 - neemt Herbert afscheid van Hendrik IV en van het fransche hof en keert, de maand daarop, naar Engeland terug. Op de korte zeereis van Dieppe naar Dover wordt hij door een hevigen storm overvallen, lijdt schipbreuk, en verkeert in groot levensgevaar. Na eerst aan koningin Anna - de vrouw van koning Jakobus - een geschenk te hebben overgebracht, waarmede hem de fransche priester de Conti had belast. wijdt Herbert zich nu weer eenigen tijd aan het huiselijke leven en aan de studie. Spoedig echter verlaat hij opnieuw zijn vaderland, om in de Nederlanden avonturen op te zoeken, en hij komt in kennis met onzen prins Maurits.

Het was toen een tijd van hoog gewicht voor geheel Europa. Hendrik IV wilde zijne grootsche plannen ten uitvoer brengen, waaraan hij jaren lang had gearbeid; hij wilde niets meer of niets minder dan het Oostenrijksche vorstenhuis geheel ten onder brengen, aan Europa een nieuwe staatkundige indeeling geven, en van dat werelddeel een soort van republiek maken, van verbondene maar van elkander onafhankelijke staten. Reeds was alles daarop aangelegd om die plannen uit te voeren; reeds was de dag bepaald waarop de koning Parijs zou verlaten om zich aan het hoofd van die legers te stellen, toen plotselings het moordend staal van Ravaillac een einde aan dit alles maakte (14 Mei 1610) en plannen deed ineenstorten, die misschien toch wat te fantastisch waren om geheel verwezenlijkt te kunnen worden.

Over den moord van den grooten franschen koning hangt een dichte sluier; met zekerheid kan men niet zeggen, aan wien die gruwel is te wijten; zelfs de gewone stelregel, dat

híj de schuldige is die voordeel heeft bij het feit, helpt hier weinig; want wèl hadden Oostenrijk en Spanje er belang bij, dat Hendrik IV van het wereldtooneel aftrad; maar er waren nog anderen, die daarbij evenzeer belang hadden; de koning had ook in Frankrijk zijne vijanden; zelfs aan zijn eigen hof; misschien zelfs in zijn huwelijksbed; want ook Maria de Medicis is verdacht geworden van medeplichtigheid aan dien moord. Ook toen golden de woorden van Vondel:

> ‘der vorsten hoven zijn met gruweldaân vervuld’;

en het is bewezen dat het huwelijk van Hendrik IV met Maria de Medicis een zeer ongelukkige verbintenis is geweest; dat beide de huwelijkstrouw met voeten traden; dat de hartstochtelijke Italiaansche vrouw zich soms aan heftigen en alles behalve vorstelijken toorn overgaf, en dat Sully's tusschenkomst eens noodig was, om haar te verhinderen van met hare nagels het aangezicht open te krabben van den ridderlijken held van Coutras en van Ivry. *Ce que c'est que de nous*, heeft Madame de Sévigné met recht gezegd: hoe dikwijls gaat de menschelijke grootheid met ellende gepaard!

De twisten over de erfopvolging van Kleef en Gulik hadden toen juist vijandelijkheden doen uitbreken, die denkelijk in nauw verband stonden met de plannen van Hendrik IV. Prins Maurits was met het leger van de republiek Kleefsland binnengedrongen en had het beleg geslagen voor Gulik; voor die vesting wachtte men ook den Franschen koning met zijn leger, en denkelijk zou later de vereenigde macht der beide legerhoofden Duitschland verder zijn binnengedrongen. De moord van den koning wierp wel dit plan in duigen, en wel volgde Maria de Medicis, die als Regentes over Frankrijk optrad, een geheel andere staatkunde dan de Bearnees; maar toch achtte zij het voorzichtig, om in het eerste oogenblik zich nog eenigszins te houden aan de overeenkomsten door den koning gesloten, en daarom werd ook een Fransche legermacht, onder den maarschalk de Chartres, naar Gulik afgezonden, om met prins Maurits die vesting te belegeren.

Op het eerste bericht dat de oorlog aanstaande is, verlaat Herbert met nog een ander edelman, lord Chandos, zijn vaderland, gaat naar Holland en haast zich om Gulik te bereiken. Hij komt daar toen het beleg pas is begonnen; zulke vrijwilligers waren altijd welkom en werden gewillig als wapen-

broeders opgenomen; bovendien kwam Herbert niet bij vreemden, want in het leger van Maurits waren niet minder dan 4000 Britten; Sir Edward Cecil was hun aanvoerder. Kort na de komst van Herbert voor Gulik, kwam daar ook het Fransche leger; en daar vond hij, als kolonel, zij oude kennis ‘monsieur Balagny’.

Wij willen hier uit Herbert's levensschets een der episoden van dat beleg van Gulik overnemen, om daardoor een denkbeeld te geven van de avontuurlijke wijze waarop toenmaals de oorlogen werden gevoerd; het had niets van het ordelijke en afgemetene van de hedendaagsche oorlogen; en toch was prins Maurits het legerhoofd, dat toen het meest uitmuntte door de orde en regelmaat die hij bij zijne krijgsmacht had weten in te voeren.

Zie hier wat bij Herbert voorkomt (blz. 48):

Lord Chandos nam zijn kwartier bij Sir Horace Vere; ik ging mijn kwartier nemen bij Sir Edward Cecil; ik woonde daar naast hem in een hut die ik daar opsloeg en wij beide gingen én bij dag én bij nacht in de loopgraven; onze nadernissen waren aan de eene zij der stad, die der Franschen aan de andere. Onze loopgraven gingen vooruit in de richting van de punt van een bolwerk van het kasteel of citadel; die vesting werd een der sterkste in de Christenheid geacht en was omgeven met een diepe droge gracht. Wij verloren veel menschen in de nadernissen, daar stad en kasteel zeer goed voorzien waren van munitie voor geschut en draagbare vuurwapenen en eene bezetting hadden van ongeveer 4000 man, de burgers niet meêgeteld. Sir Edward Cecil (die een zeer krachtig bevelhebber was) had de gewoonte, gedurende dit beleg, om in persoon 's nachts uit te gaan, ten einde te beproeven den een of ander vooruitgeschoven schildwacht (any sentinels *perdues*) te overvallen; en altijd verlangde hij dat ik hem daarbij zou vergezellen; bij zulke ondernemingen liepen wij beide groot gevaar, daar de eerste schildwacht op den tweeden teruggaande, en de tweede op den derden, er gewoonlijk drie schoten op ons werden gelost voordat wij iets konden doen; maar later, hen met den degen terugdrijvende tot bijna op hunne wachten, verschafte het ons eenig vermaak om hen te vervolgen.

Op zekeren dag toen Sir Edward Cecil en ik in de nadernissen kwamen, die monsieur de Balagny tegen een bolwerk of bastion

van de stad maakte, zeide mij monsieur de Balagny, in het bijzijn van Sir Edward Cecil en van verschillende Engelsche en Fransche officieren die daar toen tegenwoordig waren: '*Monsieur, on dit que vous êtes un des plus braves de votre nation, et je suis Balagny; allons voir qui fera le mieux*;' daarop snelde hij plotseling uit de loopgraaf, met getrokken degen; ik volgde hem evenzoo plotseling; beide dongen wij er naar, wie de voorste zou zijn; en toen men dit bemerkte uit het nabijzijnde bastion en courtine, werden er minstens 300 of 400 kanon- of geweerschoten op ons gelost. Daar wij om het hardst vooruitliepen, kwamen de kogels te recht tusschen ons en de loopgraaf die wij verlaten hadden. Toen monsieur de Balagny dien kogelregen bespeurde, zeide hij: '*Par Dieu il fait bien chaud*;' ik antwoordde kortweg: '*vous en ires premier; autrement je n'iray jamais*;' hierop liep hij met allen spoed en eenigszins bukkende naar de loopgraaf terug; ik volgde hem, meer langzaam en rechtop gaande, en kwam toch weer binnen de loopgraven, eer dat zij uit het bastion of uit de courtine weer konden schieten. Toen later het gebeurde verhaald werd aan den prins van Oranje, zeide hij dat het een onzinnig waagstuk was geweest van Balagny, waarbij hij een bijna wissen dood was te gemoet gegaan.

De belegeraars van Gulik hebben niet genoeg aan het bestrijden van den vijand binnen die vesting; zij maken ook onderling twist; en uitvoerig weidt Herbert weer uit over de tweegevechten die hij heeft gehad, of die hij zoekt; want een enkelen keer ontmoet hij menschen die in dat opzicht verstandiger zijn dan hij. Zoo komt hij eens bij Balagny, en zegt hem: 'gij hebt mijn moed op de proef willen stellen; ik doe het nu den uwen; laat ons door onze daden toonen, wiens minnares de schoonste is, de uwe of de mijne.' Balagny slaat die uitdaging van de hand, met een spotternij, wel geestig maar toch wat te 'ongesluierd' om haar hier over te nemen; en de verontwaardigde Brit verwijdert zich met de woorden: 'gij antwoordt mij meer als een lichtmis, dan als een *cavalier*.'

Gulik geeft zich over; de oorlog in Kleefsland loopt daarmede ten einde en na nog een kort verblijf in Holland en in de Spaansche Nederlanden, keert Herbert terug naar Engeland. Dáár is hij de held van den dag; de roem van zijne dapperheid is hem vooruitgesneld; men ziet in hem het toonbeeld van een volmaakt ridder en de schoonste en edelste vrouwen van het Engelsche hof dingen naar zijne liefde. Herbert zegt het niet

uitdrukkelijk, maar geeft het toch vrij duidelijk te kennen, dat onder die vrouwen ook de koningin Anna moet worden geteld; maar hij voegt er bij, dat hij niet streefde naar de gunst van die hooggeplaatste vrouw - *koningin* noemt hij haar niet - omdat hij liever zijn hulde bracht aan de dame die hij vroeger de schoonste van alle vrouwen heeft genoemd.

Een andere edelvrouw gelukt het Herbert's portret machtig te worden zonder zijn weten, en omdat haar echtgenoot dit ontdekt, vat deze - men zou zeggen, niet geheel zonder grond - het vermoeden op, dat er een misdadige liefde bestaat tusschen zijn vrouw en Herbert. De jaloersche echtgenoot dingt daarop herhaaldelijk naar het leven van Herbert, zoowel in openlijken strijd als door sluipmoord. Herbert is zeer uitvoerig in het verhaal van de gevaren waarin hij daardoor verkeerd heeft en hij beweert dat hij bij al die *intrigues* geheel onschuldig is geweest, een kuische Jozef. Onwillekeurig herinneren wij ons hier een gezegde, dat wij eens bij een Fransch schrijver hebben aangetroffen: ‘cette histoire étant vraie, n'a pas besoin d'être vraisemblable.’

Herbert zegt niet, hoe mevroùw Herbert dit alles opnam.

In 1614 gaat Herbert nogmaals naar de Nederlanden, om deel te nemen aan de krijgsverrichtingen die men toen daar verwachtte, daar Maurits met het leger van de Republiek, en Spinola met het Spaansche tegen elkander waren te velde getrokken. Wij zullen hier een vrij lange aanhaling doen uit Herbert's levenschets, omdat hij hier over Maurits spreekt en dit gedeelte dus voor ons meer van rechtstreeksch belang is.

Ééne aanmerking ga echter vooraf.

Herbert stelt de zaak voor, alsof de legers van Maurits en van Spinola reeds vijandig tegenover elkander stonden, op het punt van slag te leveren. Die voorstelling is niet geheel juist. Het twaalfjarig bestand was nog niet ten einde; de oorlog was nog niet weer uitgebroken; het betrof alleen nog maar die oude kwestie over de erfopvolging in Kleef en Gulik; in die landen waren het leger van de Republiek en het Spaansche getrokken, niet om elkander te bestrijden, maar om steun te geven en kracht bij te zetten aan de strijdige eischen van de partijen die aanspraak maakten op die erfopvolging. Tusschen de legers van Maurits en van Spinola bestond er dus, op dat oogenblik, nog geen vijandschap; 't is waar, die vijandschap kon ieder oogenblik uitbreken, en door de minste aanleiding; en dat er

op verdragen of recht toen al zeer weinig werd gelet, bewijst reeds de enkele omstandigheid, dat Aken, eene vrije Duitsche rijksstad, toen door Spinola werd bezet, om daar den protestantschen invloed te fnuiken.

(Blz. 57-60). Het jaar 1614 was begonnen, toen ik hoorde dat het Nederlandsche en het Spaansche leger dat jaar te velde zouden trekken; dit deed mij besluiten om den prins van Oranje mijn dienst aan te bieden, die bij mijne aankomst mij goed ontving, mij haast niet toeliet om ergens anders te eten dan aan zijn tafel en 's namiddags mij in zijn rijtuig meê nam om deel te nemen aan die uitspanningen waarin hij vermaak schepte wanneer er geen dringende bezigheden waren. Het Nederlandsche leger nu gereed zijnde, bereidde zijne excellentie zich voor om te velde te trekken; en op reis daarheen nam hij mij meê in zijn koets - soms, naar Nederduitsch gebruik, in een wagen - zeer ten spijt van de hoogere Engelsche en Fransche bevelhebbers, die voor zich zelve die eer hadden verwacht.

Nabij Emmerik gekomen, ontving hij een zeer nederige bede van een nonnenklooster, op de ootmoedigste wijze verzoekende, dat de soldaten geen geweld zouden plegen tegen het klooster en tegen de eer der nonnen; eerbiedig ondersteunde ik dit verzoek bij zijne excellentie, die het inwilligde; maar, zeide hij, ‘wij willen derwaarts gaan en zelve ze zien:’ en kort daarop gingen zijne excellentie en ik en Sir Charles Margan naar het klooster en vonden het grootendeels verlaten. Eene wacht bij het klooster hebbende geplaatst, rukte zijne exeellentie verder met het leger, totdat wij bij de stad Emmerik kwamen, die, opgeeischt, zich overgaf; daar eene bezetting latende, besloten wij op Rees te trekken. Die stad, die aan de eene zijde het Spaansche leger had onder Spinola, en aan de andere zijde het Nederlandsche, en tegen geen van beide bestand was, liet beide legers weten, dat zij zich zoude overgeven aan het eerstkomende.

Spinola liet hierop zijne excellentie weten, dat, als wij voornemens waren Rees te bemachtigen, hij hem slag wilde leveren op eene vlakte voor die stad. Zijne excellentie, hierdoor volstrekt niet verrast, rukte voort en door heggen en over sloten baanden zijne pionniers een weg voor het leger, totdat men voor de heg en voor de sloot kwam, onmiddellijk nabij de aangeduide vlakte; en hier, zijne troepen in slagorde scharende, besloot hij Spinola's komst af te wachten. Terwijl de troepen hiermede bezig waren, was ik zoo verlangend om te zien of

Spinola met zijn legermacht opdaagde, dat ik, door slechts één bediende gevolgd, over een groote heg en sloot sprong, van zins een paar pistoolschoten te wisselen met de eersten die ik tegenkwam. Ik vond enkele ruiters op die vlakte, die, mij ziende naderen, zoo hard wegreden als zij konden, misschien geloovende dat ik door anderen werd gevolgd. Zoo bereikte ik het uiteinde der vlakte, en hier niets van den vijand ziende, keerde ik terug om zijne excellentie te kunnen berichten dat er, naar ik merken kon, geen hoop was van handgemeen te worden. Intusschen had zijne excellentie alles bereid voor den veldslag, en toen vijf of zes patrouilles uitgezonden om te ontdekken, of de vijand naderde, zoo als hij beloofd had; die troepen, mij nu ziende naderen, zagen mij voor vijand aan; en ik, hen ontdekkende, en toen even weinig wetende wie zij waren, reed hun te gemoet met degen en pistool in de vuist; op voldoenden afstand elkander genaderd, zeide er een, die mij kende, aan zijne makkers, wie ik was, waarop ik ongemoeid bij zijne excellentie kwam, hem zeide wat ik had gedaan, en dat ik niets had gevonden wat op een leger geleek. Zijne excellentie liet toen de heg en de sloot vóór zich opruimen, deed een frontmarsch met zijn leger tot op het midden der vlakte, en zond vandaar eenig krijgsvolk af om de stad op te eischen; zij gaf zich over, zonder tegenweer.

Ons leger was met zoo veel spoed vooruitgerukt, dat al onze bagaadje en leeftocht was achtergelaten, zoodat ik zonder eenig voedsel was, behalve wat mijn bediende uit zijn zak te voorschijn haalde; en dien nacht was mijn woning niet beter, want daar het al dien tijd hard regende op die opene vlakte, had ik geen wijkplaats, maar was al tevreden met boven op een wagen te komen waarin stroo was, en zoo goed als het kon mij te wikkelen in mijn mantel en zoo dien stormachtigen nacht door te staan. Toen de ochtend was aangebroken en er geen vijand opdaagde, ging ik naar de stad Rees; zijne excellentie, daarin eene bezetting geplaatst hebbende, trok met het overige zijns legers naar de zijde van Wezel, waarvoor Spinola met zijn leger lag; zijne excellentie verschanste zich op sterke wijze en wachtte Spinola's bewegingen af. Voor het overige viel er niets merkwaardigs voor tusschen die twee legerhoofden gedurende een tijdvak van vele weken.

Maar ik mag niet nalaten, met dankbaarheid een gunst te herdenken, die zijne excellentie mij toen bewees. Een soldaat

had zijn krijgsmakker gedood, in het kwartier waar zij samen waren gehuisvest, en daar dit een onvergeeflijk vergrijp is, wilde niemand een woord spreken in zijn voordeel; de arme kerel wendde zich tot mij, met het verzoek dat ik bij zijne excellentie om het behoud van zijn leven mogt smeeken; toen ik hem daarop vroeg, of hij ooit had gehoord dat, in zulk een geval, genade was verleend en hij daarop neen antwoordde, zeide ik dat het dan ook niets zou baten, als ik voor hem sprak. De arme kerel, zijn nek een weinig omdraaiende, zeide: ‘maar, Heer, is het dan toch niet beter dat gij eenige woorden onnut verspilt, dan dat ik het leven verlies?’ Die proeve van welsprekendheid maakte op mij zooveel indruk, dat ik rechtstreeks naar zijne excellentie ging, hem vertelde wat de arme drommel had gezegd, en hem verzocht mij te verontschuldigen wanneer ik, op dien grond, het waagde hem over dien man te spreken. Op dat oogenblik was bij hem de graaf van Southampton, Sir Edward Cecil, Sir Horace Vere, Monsieur de Chastillon en verscheidene andere Fransche bevelhebbers; zich tot die allen wendende, zeide hij in het Fransch: ‘zie wat die *Cavalier* doet: met al zijn u bekende dapperheid, is hij toch zoo goedhartig, dat hij om het levensbehoud smeekt van een arm soldaat; hoewel ik, in zulk een geval, tot nu toe nooit genade heb verleend, zoo wil ik het thans doen, omdat hij het verzoekt.’ Hij gelastte dat die soldaat bij mij zou worden gebracht en dat ik er meê handelen zou naar goedvinden; ik deed hem daarop ontslaan en in vrijheid heengaan.

Het was nu ver in den herfst; de beide legers waren er op bedacht om naar hunne garnizoenen terug te keeren, toen er uit het Spaansche leger een trompetter in het onze kwam, met eene uitdaging van een Spaansch cavalier, van dezen inhoud: dat, als er in ons leger een cavalier was, verlangend om voor de eer zijner minnares een tweegevecht te voeren, die Spanjaard zijn man was, en onder vrijgeleide in ons legerkamp wilde komen. Die uitdaging, vroeg in den morgen ontvangen, was om tien of elf uur nog door niemand aangenomen; toen ik er naricht van kreeg, ging ik rechtstreeks naar zijne excellentie en zeide hem, dat ik wenschte die uitdaging aan te nemen. Zijne excellentie zag mij daarop ernstig aan, zeide mij dat hij een oud krijgsman was, en dat hij had opgemerkt dat twee soorten van menschen gewoon waren zulke uitdagingen te doen: de eene soort bestond uit hen, wier eer, op het slagveld tegenover den vijand, toe-

vallig wat had geleden, en die dit nu door een tweegevecht wilden herstellen; de andere soort bestond uit hen, die zulk eene uitdaging deden met het doel om te ontdekken of er bij de tegenpartij ook zulke menschen waren, voor wie eene eerherstelling noodzakelijk was; maar, wat daarvan mocht zijn, was de uitdager iemand op wien niets te zeggen viel dat een tweegevecht verhinderde, dan - zeide hij - kende hij niemand dan mij wien hij williger de eer van zijn leger zou laten ophouden; - en ook dit zeide hij ten aanhoore van verscheiden der Fransche en Engelsche bevelhebbers die ik vroeger heb genoemd. Hierop zond ik, met vergunning van zijne excellentie, een trompetter naar het Spaansche leger, met dit antwoord: ‘dat, als de uitdager een cavalier was zonder blaam, ik hem zoude staan met die wapenen die wij zouden overeenkomen te gebruiken, en op de door hem aangewezene plaats.’

Maar mijn trompetter kon, naar ik meen, te nauwernood in het Spaansche leger zijn gekomen, toen er een andere trompetter van Spinola in ons leger kwam, zeggende dat de uitdaging zonder zijne vergunning had plaats gehad en dat hij daarom het tweegevecht verbood. Die boodschap bij zijne excellentie gebracht zijnde, bij wien ik toen was, zeide hij mij dadelijk: ‘dat is vreemd: zij doen hier een uitdaging, en als zij die hebben gedaan, trekken zij die weer in; ik zou gaarne de ware reden van zulk een handeling willen weten.’ - ‘Heer,’ zeide ik hem, ‘als gij het toelaat zal ik naar hun leger gaan, en doen daar dezelfde uitdaging als zij hier; het kan zijn dat zij bezwaar hebben tegen de bepaalde plaats - het legerkamp van uwe excellentie - en daarom zal ik hun voorstellen om in hun eigen kamp te vechten.’ Zijne excellentie antwoordde: ‘zulk een handeling zou ik u nooit hebben aangeraden; maar daar gij haar vrijwillig voorstelt, mag ik u niet weigeren te doen wat gij noodig acht in het belang van uwe eer.’

‘Ik nam daarop afscheid van hem, en verzocht Sir Humphrey Tufton, een dapper edelman, om mij te vergezellen; en wij beiden, alleen gevolgd door twee lakeien, reden rechtstreeks naar het Spaansche kamp voor Wezel; zonder eenig letsel daar komende, vroeg mij - zooals gebruikelijk - de wacht bij den ingang van het kamp, wien ik spreken moest; ik zeide hem: de hertog van Neuburg, waarop ons dadelijk een soldaat werd meêgegeven om ons te brengen naar de tent van den hertog van Neuburg, die, zich mijns herinnerende van het beleg van

Gulik, mij zeer vriendelijk omhelsde en tevens vroeg naar de reden van mijne komst. Ik zeide hem wat dit was, op de wijze zooals ik dit hierboven heb gezegd; waarop hij niets anders antwoordde dan dat hij den markies Spinola daarmede in kennis wilde stellen; en kort daarop kwam deze met een groot gevolg van bevelhebbers en officieren in de tent van den hertog van Neuburg. Nauwelijks was hij binnengekomen, of hij wendde zich tot mij en zeide, dat hij zeer goed wist waarom ik kwam, en dat dezelfde redenen die hem den Spaanschen Cavalier hadden doen verbieden om te vechten in het kamp van den prins van Oranje, hem dit gevecht ook deden verbieden in zijn eigen kamp; hij zou mij een betere ontvangst bereiden dan ik gezocht had; en daarop verzocht hij mij om bij hem het middagmaal te houden. Ziende dat ik niet anders kon doen, nam ik beleefdelijk zijn aanbod aan en volgde hem naar zijn tent, waar een prachtig middagmaal op tafel kwam. Hij plaatste den hertog van Neuburg aan het eene hooger einde van de tafel en mij aan het andere, nam voor zichzelf een lagere plaats, en bood mij eigenhandig de beste vleezen aan, die zijn voorsnijder hem gaf; toen vroeg hij mij in het Italiaansch: “*Di che moriva Sigr. Francisco Vere* (waaraan is Sir Francis Vere gestorven?)” Ik antwoordde hem: “*per aver niente à fare* (omdat hij niets te doen had)”. Spinola hernam: “*E basta per un generale* (en dit is genoeg om een generaal te dooden)”; en inderdaad was die dappere aanvoerder Sir Francis Vere, niet in tijd van oorlog, maar van vrede gestorven.’

Spinola, die eindelijk na een meer dan driejarig beleg zich meester had gemaakt van Ostende, heeft onder de verdedigers van die vesting voornamelijk gedacht aan Francis Vere; niet alleen omdat Vere een landgenoot was van Herbert, maar ook om zijne uitstekendheid. Vere had in Ostende het bevel gevoerd, nog vóórdat Spinola aan het hoofd kwam der Spaansche legermacht; en het is bekend dat de dappere en bekwame Brit toen die vesting heeft behouden door een weinig loyale handeling: door den vijand te misleiden met de belofte van overgave, om daardoor tijd te winnen tot het ontvangen van de hoog noodige versterkingen uit Zeeland. Ook aan den slag bij Nieuwpoort heeft Francis Vere een gewichtig deel genomen; naar zijn eigene opgave, het voornaamste; want overdreven zedigheid is niet het gebrek geweest van Francis Vere; en waren zijn

verdiensten en bekwaamheden groot, nog veel grooter waren zijn trots en zijn gevoel van eigen waarde.

Herbert ziet spoedig in, dat er bij den Beneden-Rhijn niet gevochten zal worden; en daarom besluit hij de Nederlanden voor een poos te verlaten. Zoo onverschillig was het hem of hij naast of tegenover de Spanjaarden stond, dat hij aan Spinola de verzekering gaf, gaarne onder diens aanvoering te willen dienen, wanneer de Genuees eenmaal aan het hoofd zou staan van een leger, bestemd om de ongeloovigen te bestrijden. De ridderlijke helden van het vorig geslacht - de Sidney's, de Lodewijks van Nassau, de Delanoue's - waren de kampvechters van het Protestantismus; in Herbert en zijne tijdgenooten was die geloofsijver verdwenen, of verminderd; het waren dappere edellieden, die de wapenen voerden, niet om een kerkleer voor te staan, maar omdat zij de oorlogsgevaren lief hadden en zij zich een roemrijken naam wilden maken.

Herbert reist daarop door Duitschland, Zwitserland, Italië en Frankrijk. Hoe lang? - Ja, dat valt moeilijk te zeggen; want die oude schrijvers hebben de ongelukkige gewoonte van zeer zelden het jaartal te noemen, waarin het een of ander feit voorvalt; aan de maand, of den dag, behoeft men nog minder te denken.

Op die reizen heeft Herbert weer allerlei avonturen, aangenaam om te hooren vertellen, maar soms moeielijk om te gelooven; er loopt wel wat van *Munchhausen* onder.

Te Venetië, onder anderen, hoort hij een non zingen, zoo wonderschoon en met zulk een schoone stem, dat de opgewonden Brit haar in het Italiaansch toeroept: ‘sterf wanneer gij wilt; noch gelaat, noch stem behoeft gij te veranderen, om een Engel te zijn.’ - Weinig tijds daarna vernam hij den dood dier non.

Stoutmoedig rijdt hij Rome binnen; voor een protestant, toen, een buitengewoon feit. Spoedig wordt hij dan ook gewaarschuwd, dat de Inquisitie het voornemen heeft, hem een plaats te geven in een van hare gevangenissen, en hij haast zich daarop om de gevaarlijke stad te verlaten.

Met een ander edelman in Savoye reizende, kwam hij eindelijk, na den ganschen dag door een onbewoonde landstreek te hebben gezworven, bij een eenzaam boerenhuis aan; hier echter was niets te krijgen; de beide edellieden vonden er niets dan eene vrouw, pas moeder geworden, die hun zeide, dat soldaten van

den hertog van Savoye allen leeftocht hadden weggeroofd; zij bood den reizigers tot voeding en verfrissching melk aan uit hare borsten, - het middel waardoor in de oude Romeinsche geschiedenis de tot den hongerdood veroordeelde vader door zijne dochter in het leven werd gehouden. Hier echter was de nood niet zoo dringend; de reizigers, getroffen door dit aanbod, dankten, gaven de vrouw een geldelijke belooning, en reden verder, totdat zij eindelijk een huis aantroffen waar zij eenig voedsel vonden.

Een andermaal houdt Herbert zich, zonder noodzakelijkheid, een paar uur in een herberg op, alleen omdat hem in Engeland door andere reizigers was gezegd, dat de dochter van den waard dier herberg de schoonste vrouw was die men bedenken kon. Hij ziet die dochter, vindt haar overschoon en reist verder, ‘zonder zich schuldig gemaakt te hebben aan de minste onbetamelijkheid’, - dit zijn de woorden van Herbert. Maar niet zonder naïeveteit voegt onze Brit er bij: ‘en waarlijk, na zooveel vermoeienis, was het mij voldoende, om mij te verkwikken met haar te zien.’

In Lyon heeft Herbert weer een avontuur; - waar heeft hij er geen? Op last van den gouverneur dier Fransche stad wordt hij in hechtenis genomen, omdat men hem verdenkt van troepen te willen werven voor een vreemde mogendheid. De zaak heldert zich op; Herbert wordt dadelijk weer in vrijheid gesteld, maar acht zich nu zóó beleedigd, dat hij den gouverneur tot een tweegevecht uitdaagt. Het kost eenige moeite om het geschil bij te leggen.

Herbert reist verder naar Genève; ook daar wordt hij eervol ontvangen, en men raadpleegt hem over de versterking van de stad. Daarna bezoekt hij Straatsburg, ook Heidelberg, waar hij de fraaie bibliotheek bezichtigt; - de reis had plaats vóór dat Tilly zich meester maakte van den Beneden-Paltz en de Heidelbergsche bibliotheek naar Weenen deed vervoeren. Den Rhijn volgende, komt Herbert in Holland, waar hij weer prins Maurits opzoekt:

(Blz. 69) ...‘Ik ging regelrecht naar zijne excellentie, die mij zoo buitengewoon goed ontving, dat de opmerking werd gemaakt, dat het scheen of hij nooit met iemand zoo ingenomen was geweest als met mij. Het geviel dat dien zomer het Nederlandsche leger niet te veld kwam, zoodat de prins van Oranje na het middagmaal zijn tijd met mij aan het schaakbord doorbracht; of om met mij naar Rijswijk te gaan, om zijne paarden

te zien, of met liefdesavonturen (*in making love*), waarbij ik hem evenzeer vergezelde, maar toch zoo, dat ik nooit iets in het openbaar zag gebeuren wat niet bestaanbaar was met welvoegelijke gemeenzaamheid.'

Dit is, hoofdzakelijk, de laatste maal dat Herbert in zijne levensschets gewaagt van ons land en van het huis van Oranje. Alleen nog even ter loops, een enkele maal: het is dán, als hij verhaalt hoe hij, Engelsch gezant te Parijs zijnde, daar Frederik Hendrik ontvangt:

(Blz. 77) ...'Prins Hendrik van Nassau, broeder van Prins Maurits, te Parijs komende, werd door mij opgewacht en bijzonder goed ontvangen, daar ik aan hem niet minder verplichting had dan aan zijn broeder in de Nederlanden. Aan dien prins en aan geheel zijn gevolg gaf ik een feestmaal van een honderd gerechten, dat mij in alles, als ik mij goed herinner, een 100 pond kostte.'

Het twaalfjarig bestand is nog niet ten einde, en dus wordt in de Nederlanden nog niet gevochten, en dus wil Herbert maar weer terugkeeren naar Engeland. Eerst is het zijn voornemen zich in den Briel in te schepen, en vandaar de zee over te steken naar Engeland; maar tot driemaal toe wordt zijn schip door storm en tegenwind weer gewongen de Brielsche haven binnen te loopen; dit kostte aan Sir Edward Conway, den Engelschen bevelhebber dier vesting, veel buskruit, daar hij telkens saluutschoten liet doen als Herbert's schip de haven verliet. Ongeduldig over dien tegenspoed, verandert Herbert zijn reisplan: hij gaat over Sluis en Ostende naar Brussel, en scheept zich daarna te Calais in naar Engeland. Dat hierbij weer de noodige avonturen voorkomen, spreekt van zelf; wij gaan die echter voorbij. - Onder anderen te Brussel, aan een publieke tafel, hoort Herbert een Spanjaard op minachtende wijze spreken over koning Jakobus; - men kon over dien koning op minachtende wijze spreken, zonder zich daarom nog schuldig te maken aan leugen of laster; - Herbert echter acht het strijdig met zijn plicht om die taal te dulden; hij doet zich als Engelschman kennen, en daagt den Spanjaard uit tot een tweegevecht; deze verontschuldigt zijne woorden, en daarmee wordt de zaak bijgelegd.

Nu volgt er een verblijf van een jaar of twee, drie, in Engeland; gedurende dien tijd lijdt Herbert veel aan koortsen, wat toch evenwel de twisten en gevechten niet geheel belet. Herbert is

bevriend geworden met Sir George Villiers, die later als hertog van Buckingham een zoo groote rol heeft gespeeld; een man, ondernemend en moedig in de hoogste mate, maar in staat tot de dolzinnigste handelingen, en zonder eenige aarzeling de hoogste staatsbelangen opofferende aan zijne bijzondere belangen of hartstochten. Buckingham, de gunsteling van koning Jakobus geworden, wist te bewerken dat Herbert tot Engelsch gezant te Parijs werd benoemd; - vergissen wij ons niet, dan moet dit in 1619 zijn geweest.

Waren in Engeland de staatszaken in zeer slechte handen bij een schoolvos als koning Jakobus en een onzinnige als Buckingham, in Frankrijk was het toen niets beter gesteld. De tijd van Richelieu was nog niet gekomen: dat stout en krachtig genie stond nog op den achtergrond. Lodewijk XIII was koning, maar te onbeteekenend om zelf te regeeren. Wie toen in Frankrijk eigenlijk regeerde, is moeielijk te zeggen; daar werd om gevochten of gekuipt. Maria de Medicis, de moeder van den koning, had weinig te zeggen; haar minnaar, de Italiaan Concini, *le Maréchal d'Ancre*, was op 's konings bevel vermoord; dit gaf aanleiding tot een eerste vijandschap tusschen moeder en zoon; die vijandschap was wel weer bijgelegd, maar toch groot was de invloed van de koningin-moeder niet meer. Anua van Oostenrijk, de vrouw des konings, had ook weinig macht; de beide echtgenooten leefden in slechte verstandhouding: in neigingen en karakter verschilden zij geheel en al. Een prins van Condé deed zich nog al gelden, een vroegere Hugenoot, een zelfzuchtig, ijdel man, met een bekrompen verstand. De meeste macht was echter in handen van den hertog de Luines, de gunsteling die zijn koning het eerst had aangespoord om zich vrij te maken van het juk van Maria de Medicis en van hare Italiaansche hovelingen. Ook de Luines was een zeer onbeduidend man. Dat Frankrijk, dat onder het krachtige bestuur van Hendrik IV en van Sully tot een hoogen trap van welvaart en grootheid was gekomen, verviel weer tot onbeduidendheid en ellende onder hunne ongelukkige opvolgers. Het groote kwaad van een despotische regeering: alles hangt daarbij af van den despoot; en daar is oneindig meer kans dat die een dwaas of slechthoofd is, dan een krachtig en bekwaam regent.

Met een nasleep van over de honderd menschen verlaat Herbert Engeland; en wij vinden hier een bijzonderheid opgeteekend, die aantoont, dat men reeds toen in Frankrijk beter at dan in

Engeland, en voor minder geld: ‘ik herinner mij,’ zoo zegt Herbert, ‘dat de voeding te Calais dubbel zoo goed was als te Dover, en de rekening maar half zoo groot.’ De gezant reist verder, met de langzaamheid van dien tijd, naar Parijs, huurt daar in den faubourg Saint Germain een huis, dat hem 200 pond sterling 's jaars kost; en na zijn woning en huishouding behoorlijk te hebben ingericht - zijn vrouw was in Engeland gebleven - gaat hij zijn opwachting maken bij den Franschen koning, die zich toen te Tours ophield.

Zie hier de niet gevleide schets, die Herbert geeft van koning Lodewijk XIII en van diens hof:

(Blz, 74-76) ... Ik bereidde mij voor een reis naar Tours *en* Touraine, waar het Fransche hof toen was. Daar kwam ik aan in buitengewoon warm weer; ik vroeg audientie bij den koning en de koningin, dat mij werd verleend. Ik gaf den koning de verzekering van de groote vriendschap die de koning, mijn meester, hem toedroeg, niet alleen uit hoofde van de oude verbintenis tusschen de beide kronen, maar ook omdat Hendrik IV en de koning, mijn meester, onderling overeengekomen waren, dat, bij den dood van een hunner, de overlevende zorg zou dragen voor het kind van den anderen; ik betuigde hem, dat er in mijne voorschriften bovenal op was aangedrongen, dat ik ijveren moest voor de goede verstandhouding tusschen de beide rijken, en dat het daarom in mij een groot vergrijp zou zijn, wanneer ik niet met diepen eerbied jegens Zijne Majesteit was vervuld. Daarna bood ik den koning een geloofsbrief aan van den koning, mijn meester. De koning verzekerde mij van zijn wederkeerige vriendschap voor den koning, mijn meester, en dat ik bijzonder welkom was aan zijn hof; nooit gebruikte hij veel woorden, daar hij een zoo erg stotteraar was, dat hij soms zijn tong een geheele poos uit den mond liet hangen, voordat hij een enkel woord kon uitbrengen; bovendien had hij een dubbele rij tanden, en zelden of nooit zag men hem spuwen of zijn neus snuiten; ook zweette hij weinig, hoewel hij zeer bedrijvig was en schier onvermoeid bij het jagen en bij de valkenjacht, waarvan hij zeer veel hield; dat hij een breuk had, hinderde hem hierbij niet; want het was bekend dat hij bij die lichaamsoefeningen, heezeer dikwijls te voet, niet alleen zijne hovelingen afmatte, maar zelfs zijn lakeien; voor hitte en koude was hij, naar men oordeelde, even ongevoelig. Zijn kennis en natuurlijk verstand waren zoo goed als men het verwachten kon van iemand

die in onwetendheid was opgegroeid, - wat men opzettelijk had gedaan om hem te langer te beheerschen; in weerwil daarvan kreeg hij later kennis van zaken, door meestal om te gaan met verstandige en werkzame menschen. Het was bekend dat hij twee hoedanigheden had, eigen aan alleen die in onkunde worden opgebracht: argwaan en veinzerij; want daar onkundige menschen als het ware in het duister voortgaan, bestaat bij hen altijd de vrees van te struikelen; en daar het hun ook geheel of grootendeels ontbreekt aan die ware beginselen, waardoor zij de algemeene en bijzondere zaken op een verstandige, degelijke en overtuigende wijze zouden kunnen regelen, streven zij er meestal naar om dit gebrek te verhelpen door listige geveinsdheid; en dit kan soms verschoonbaar zijn in ondergeschikte menschen, en het komt zelfs veelvuldig voor in onderhandelingen over kleine zaken, maar het is te veroordeelen in vorsten, die niet hun toevlucht moeten nemen tot zulke armzalige middelen, maar hunne handelingen moeten regelen naar de rede en naar hun macht. Wat hiervan zij, ik moet aanmerken, dat zijn argwaan geen afbreuk deed aan zijn moed, als de gelegenheid zich aanbood om dien te doen blijken, en dat zijn veinzerij niet zóór ver ging dat zij bijzonder kwaad berokkende aan zijne onderdanen, van welken godsdienst zij ook mochten zijn.

Zijn gunsteling was een ‘monsieur de Luines’, die in zijn jongelingschap den koning had weten in te nemen, door de valken te leeren allerlei kleine vogels in zijne tuinen te vangen, en, sommige dier kleine vogels, vlinders. Had de koning hem voor niets anders gebruikt, dan had men hiermede vrede kunnen hebben; maar toen de koning tot rijper leeftijd kwam, werd de leiding van de openbare aangelegenheden hoofdzakelijk bestuurd door den raad van de Luines; en dit had ten gevolge dat er niet weinig misslagen werden begaan. De koninginmoeder, de prinsen en edelen van het rijk waren misnoegd over zijn overwicht op den koning, en dit heeft eindelijk een burgeroorlog in het rijk doen ontstaan. Een enkel voorbeeld moge aantoonen, hoe weinig die man gerechtigd was om zulk een invloed op den koning uit te oefenen: toen er eens sprake was van het een of ander dat Bohemen betrof, vroeg hij, of Bohemen aan zee lag, of geheel binnenslands?

En hiermeê voor het oogenblik genoeg over den koning en over zijn gunsteling.

‘Na mijne audiëntie bij den koning, kreeg ik audiëntie bij

de koningin, een zuster van den koning van Spanje; ik had haar weinig te zeggen, niets anders dan eenige hoffelijke woorden namens den koning mijn meester, zulke woorden als pasten voor haar kunne en haar rang. Deze koningin is een buitengewone schoonheid, zooals de vorstinnen uit het huis van Oostenrijk, en daarbij zoo zacht en goed van aard, dat zij bekend staat van nooit iemand kwaad te hebben gedaan, maar integendeel altijd al het mogelijke te hebben gedaan ten voordeele van hen die den koning wat hadden te verzoeken in zoover als die verzoeken ondersteuning toelieten. Zij was nu reeds een aantal jaren getrouwd, zonder kinderen te krijgen; toch was het een zoo ontwikkelde vrouw, dat die kinderloosheid volstrekt niet aan haar scheen te wijten te zijn. Ik herinner mij haar meer bijzonder, omdat zij openlijk op hare audienties mij hare gunst betoonde, zooals niet alleen mijne volgers, maar ook verscheiden anderen opmerkten.....'

Er is wel wat oppervlakkigs in dit oordeel van Herbert over Lodewijk XIII en diens hof; het doet ons meer het uiterlijke der menschen kennen, dan hunne innerlijke waarde of onwaarde; het is er verre van af, dat het ons met eenige krachtige en stoute trekken, die menschen afschildert. Het komt ons ook voor, dat Herbert, ontegenzeggelijk, een dapper en ridderlijk krijgsman is geweest, denkelijk ook een groot geleerde; maar wij gelooven niet, dat hij als diplomaat uitstekend is geweest.

Niet dat hij een slecht figuur maakte als gezant: integendeel, hij wist zich zeer goed voor te doen; aan vormen en manieren liet hij niets te wenschen over; hij wist zich zeer aangenaam te maken bij de fransche koningin en bij de meeste der grooten van het fransche hof; en waar het te pas kwam wist hij zeer goed iets vleiends te zeggen. Zoo, onder anderen, wordt hij ontvangen door den maarschalk Lesdiguières, - die dappere en beroemde wapenbroeder van Hendrik IV, Hugenoot gedurende het grootste deel zijns levens, maar in zijne laatste jaren het katholieke geloof aannemende, evenals zijn koninklijke meester dit had gedaan, omdat zijne belangen dit medebrachten. Lesdiguières was, toen Herbert hem bezocht, reeds hoog bejaard; hij was ook doof, en verzocht daarom den Britschen gezant, wat hard te spreken; met veel gevatheid hernam deze: 'uwe bestemming is bevelen, niet gehoorzamen;

en daarom is het voldoende dat anderen ooren hebben, om te verstaan wat *gij* zegt.'

In zaken van etikette is Herbert een ster van de eerste grootte; en hij zorgt er wel voor dat er geen afbreuk wordt gedaan aan zijne waardigheid van Britsch gezant. Wat dit punt betreft, heeft hij gedurig kibbelarij met den Spaanschen gezant, die er telkens naar streeft om de hoogerhand te houden. Dit geeft soms aanleiding tot bespottelijke en kinderachtige tooneelen.

Eens ziet de Spaansche gezant dat het achteraankomende rijtuig van Herbert het zijne aan de rechterzijde zal voorbijrijden, dus de hoogerhand nemen; om dit te voorkomen verlaat de Spanjaard zijn rijtuig en gaat naar een droge sloot rechts van den weg, in schijn om aan een natuurlijke behoefte te voldoen: rijdt nu het rijtuig van Herbert door, dan heeft de Spanjaard toch de hoogerhand behouden. Maar Herbert, die dien toeleg bemerkt, stijgt op een zijner handpaarden, rijdt de droge sloot in en verzoekt den Spaanschen gezant om plaats voor hem te maken; deze keert daarop terug naar zijn rijtuig, en op die wijze blijft de hoogerhand aan den Brit.

In zulke aangelegenheden stelde men toen hoog belang; en men spitste zijn vernuft, om daarin niet te kort te schieten. Wie daarin zijne rechten goed wist te handhaven, was een knap man; nóg knapper, wanneer hij inbreuk wist te maken op de rechten van anderen. In den Haag werd eens niet minder dan de tusschenkomst van Jan de Witt gevorderd, om een geschil te beslechten tusschen twee vreemde gezanten, wier koetsen in het *Voorhout* niet voor elkander wilden uit den weg gaan.

Als onderhandelaar was Herbert ook daarom minder geschikt, omdat hij zich in zijn woorden niet wist te matigen, en een twist meer zocht dan ontweek; hij was een diplomaat, die dadelijk de hand sloeg op het gevest van zijn degen. Dit bleek, onder anderen, toen hij bij de Luines, den alles vermogenden gunsteling, moest aandringen op het staken der vijandelijkheden tegen de Hugenooten.

Hendrik IV had aan de Fransche Hugenooten het *Edikt van Nantes* gegeven: een zeer goede, lofwaardige regeeringsdaad, waardoor hij een einde maakte aan de godsdienstoorlogen die Frankrijk teisterden; waardoor hij het land weêr tot rust bracht. Eene kleine eeuw later heeft zijn kleinzoon Lodewijk XIV

dat Edikt herroepen, en de uitoefening van den hervormden godsdienst in Frankrijk verboden: eene daad, dwaas en verderfelijk als regeeringshandeling, en bovendien in hooge mate misdadig omdat zij de gewetensvrijheid en de heiligste rechten der menschheid aanrandde.

Maar, dit op den voorgrond stellende, moet er toch bijgevoegd worden, dat er iets vreemds, iets abnormaals was in de rechten en vrijheden door Hendrik IV aan de Hugenooten verleend; dat deze, door het in bezit houden van een aantal sterke steden en door hunne kerkelijke en wereldlijke organisatie, toen in Frankrijk als het ware een staat in den staat vormden; dat dit zeer natuurlijk en zeer billijk was, zoolang de Hugenooten stonden tegenover eene regeering die hun geheel vijandig was en waarvan zij het ergste hadden te vreezen; maar dat, indien er in Frankrijk een verstandige, verlichte, verdraagzame regeering was geweest, het die niet zoo geheel euvel te duiden zou geweest zijn, indien zij gestreefd had naar het verminderen van de onafhankelijke macht der Hugenooten; die vermindering was noodig om Frankrijk tot eenheid te brengen. Dat nemen vàn la Rochelle door Richelieu en het ten onderbrengen van de Hugenooten als staatsmacht, is niet zoozeer af te keuren; want die staatsmacht kon gevaarlijk worden voor het koningschap, en Richelieu zorgde er tevens voor, dat de godsdienstige vrijheid van de Hugenooten ongedeerd bleef. Wat daarentegen is af te keuren, ja, geheel te veroordeelen, is de handeling van Lodewijk XIV, die niets van de Hervormden had te vreezen en toch hen door zijn dwingelandij teisterde of verdreef. De kardinaal de Richelieu heeft hier gehandeld als een schrander en krachtig regent; Lodewijk XIV als een onverstandige, dweepzieke despoot.

Reeds vóór Richelieu was de vijandige gezindheid van het Fransche hof ten aanzien van de Hugenooten gebleken, en de Luines drong er met kracht bij den koning op aan, dat deze de wapenen zou opvatten om zijne hervormde onderdanen tot het oude geloof te doen overgaan: ‘uwe grootheid als vorst,’ zeide de gunsteling, ‘hangt daaraan af; zonder dat hebt gij geen gegronde aanspraak op den titel van allerchristelijksten koning; gij moet doen zoo als de Spanjaarden, die de Mooren ook uit hun land verdreven hebben.’ Andere raadslieden des konings - de kanselier de Sillery en de president Jeannin - waren tegen den oorlog: ‘blijft het vrede,’ zeiden zij, ‘dan hebben wij

twee godsdiensten; maar als het oorlog wordt, dan gaat *alle* godsdienst verloren.' De Hertog de Guise - een zoon van hem die te Blois door Hendrik III werd vermoord, een kleinzoon van den beroemden verdediger van Metz - zeide eens aan Herbert, dat het volstrekt noodig was, om in Frankrijk de hervormde partij uit te delgen; zeer verstandig antwoordde hem Herbert, dat de Fransche grooten zeer onvoorzichtig en zeer onverstandig handelden, met zoo aan te dringen op het ten onder brengen van de Hugenooten; want, was dit eenmaal gedaan en had de koning de handen vrij en aan die zijde niets meer te vreezen, dan zou hij er misschien toe overgaan, om de macht der grooten te fnuiken. - Richelieu heeft dit gedaan.

De partij van de Luines behield de overhand bij Lodewijk XIII; en de koning, de wapenen opvattende, sloeg onder anderen het beleg voor Saint Jean d'Angely, een van de sterke steden van de Hugenooten. Herbert kreeg toen last van zijne regeering, om zich naar de legerplaats van den Franschen koning te begeven, en bij dezen ten gunste van de Hervormden te spreken. Het was koning Jakobus, bij die tusschenkomst, misschien nog minder te doen om de Hugenooten zelve, dan wel omdat hij gaarne den vrede hersteld zag in Frankrijk: de Engelsche koning wenschte zijn schoonzoon Frederik, den verdreven koning van Bohemen, weer in het bezit te stellen, zoo niet van dat koningrijk, dan toch van zijne erfstaten in de Opper- en Neder-Paltz, en daartoe wenschte Jakobus de wapenmacht van Lodewijk XIII aan te wenden.

Die Engelsche interventie slaagde hier niet. Lodewijk XIII, aan Herbert gehoor verleenende, zeide hem, dat de gezant over die aangelegenheid met de Luines moest spreken, en dat gesprek leidde tot niets goeds. Het onderhoud was hevig, en ging bovendien van de zijde van de Luines gepaard met een verregaande kwade trouw; terwijl, in schijn, alleen hij en Herbert in de kamer waren, stond er achter een der behangsels een luisteraar, om alles op te teekenen, en vooral om het dadelijk aan de Hugenooten over te brengen indien Herbert iets ten hunnen nadeele mocht zeggen. Zie hier wat de Brit verder over dit onderhoud mededeelt.

(Blz. 84-85)... Op een stoel gezeten tegenover 'monsieur de Luines,' vroeg hij mij, wat de reden van mijne komst was? Ik antwoordde, dat de koning mijn meester mij gelast had, een vrede te bemiddelen tusschen zijne majesteit en zijne hervormde

onderdanen, en dat ik wenschte dit te doen op een eerlijke en billijke wijze, bestaanbaar met Frankrijk's eer en met de goede verstandhouding tusschen de beide rijken. Hierop gaf hij alleen dit onbeleefde antwoord: ‘Wat heeft de koning uw meester te doen met ónze handelingen? Waarom moeit hij zich met ónze zaken?’ Mijn antwoord was, ‘dat de koning mijn meester niet verplicht was rekenschap te geven van wat hem hiertoe bewoog, en dat, wat mij betrof, ik niet anders had te doen dan hem te gehoorzamen; maar dat, wat daarvan ook wezen mocht, ik mijn best zou doen om hem voldoende inlichtingen te geven, wanneer hij die in beleefder woorden wilde vragen;’ en hoezeer hij niet anders antwoordde dan ‘*bien*,’ ging ik toch, volgens mijn last, verder voort met te zeggen, ‘dat de koning mijn meester, uit krachte van wat wederzijds was overeengekomen tusschen hem en Hendrik IV, dat de langst levende van beide zou zorgen voor de rust en vrede van des anderen staten, dit vertoog inzond, en dat hij daardoor niet alleen bewees dat hij in de vroegere Fransche burgeroorlogen als christen deel nam, maar ook thans wenschte te doen blijken, hoe zeer Frankrijk's welzijn hem ter harte ging; bovèndien hoopte hij, dat als hier eens de vrede was hersteld, de Fransche koning te eerder genegen zou zijn om den Paltzgraaf te ondersteunen, die een oud vriend en bondgenoot was van de Fransche kroon.’ Hij antwoordde hierop: ‘van uw raad willen wij niets weten;’ waarop ik hernam: dat ik die woorden voor een genoegzaam antwoord hield, en dat het mij alleen leed deed, dat zij de genegenheid en den goeden wil van den koning mijn meester niet genoegzaam waardeerden, en dat, daar zij die op zulke wijze bejegenden, ik in last had hem te zeggen, dat wij zeer wel wisten wat wij hadden te doen. De Luines, hierdoor beleedigd schijnende, zeide: ‘*nous ne vous craignons pas;*’ waarop ik hernam: ‘indien gij gezegd hadt: “wij zijn uw vrienden niet,” dan zou ik u hebben geloofd, maar op andere wijze hebben geantwoord;’ dat ik intusschen niets meer te zeggen had dan wat ik reeds had gezegd: dat wij wisten wat wij hadden te doen. Hoewel dit nog minder was dan mijne voorschriften inhielden, vertoornde hem dit toch dermate, dat hij op zeer driftigen toon zeide: *par Dieu, si vous n'êtiez Monsieur l'ambassadeur, je vous traiterois d'une autre sorte*. Ik antwoordde: dat, al was ik gezant, ik ook edelman was; en tevens de hand slaande aan het gevest van mijn degen, zeide ik hem, dat ik hiermeê mijne

woorden zou staven; en ik stond op van mijn stoel. ‘Monsieur de Luines’ antwoordde daarop niets; maar, evenzoo van zijn stoel opstaande, wilde hij mij beleefdelijk uitgeleide doen naar de deur; doch hem te kennen gevende dat het niet noodig was plichtplegingen te maken na een zoo onvriendelijk gesprek, verliet ik hem....

Nog eenige dagen bleef Herbert in, of bij, het Fransche legerkamp, en voordat hij naar Parijs terugkeerde, ging hij zijne opwachting maken bij den koning, die zich toen in de stad Cognac ophield. Lodewijk, wiens hoofddeugd juist niet oprechtheid was, ontving hem zeer goed; toch was de Brit gewaarschuwd, dat, na het gebeurde met de Luines, Cognac voor hem geen veilig verblijf was. ‘Overal ben ik veilig,’ was zijn antwoord, ‘waar ik mijn zwaard aan mijne zijde heb,’ - een prachtig gezegde, dat een Gaskonjer eer zou hebben aangedaan, maar dat minder passend was in den mond van een gezant.

De Luines laat bij het Engelsche hof klagen over Herbert, en verzoekt diens terugroeping als gezant. Herbert wordt daarop ontboden naar Londen, om zich te verantwoorden; dit doet hij, en zijne handelingen worden ten volle goedgekeurd door koning Jakobus. Maar nu is het Herbert die niet tevreden is: hij acht zich beleedigd door de Luines, en wil dezen uitdagen tot een tweegevecht; de Engelsche regeering weigert, wijselijk, om hare toestemming daartoe te geven; en hoe de zaak nog zou zijn afgeloopen, is moeielijk te zeggen; gelukkig dat er eene ontknooping kwam, doordien, kort daarop, de Luines ziek werd en stierf.

Herbert komt nu ten tweeden male als gezant te Parijs terug, en zwaait zich zelf nog al vrij grooten lof toe over zijne diplomatische handelingen in die betrekking: ‘Intusschen was ik zoo gelukkig in mijne diplomatische handelingen, dat, gedurende den overigen tijd van mijn verblijf, zijne majesteit alle voldoening had over mijn beleid, daar ik zijne eer en belangen goed behartigde bij al die belangrijke aangelegenheden, die toen ter sprake kwamen in Frankrijk, Duitschland en andere landen van de christenheid....’ (blz. 87).

Wij gelooven dat Herbert hier zijne waarde veel te hoog schat en dat zijne staatkundige werkzaamheid als gezant bij het Fransche hof alles behalve schitterend is geweest. Die meening is op twee redenen gegrond.

Vooreerst is het uit de geschiedenis gebleken, dat de Engelsche staatkunde, tijdens koning Jakobus, een jammerlijke, ellendige staatkunde is geweest. De Britsche vorst voerde soms een zeer hoogen toon, maar niemand bekommerde zich in het allerminste daarover; hij liet zich telkens op de grofste wijze misleiden, vooral door Spanje, dat hem paaide met het bedriegelijk vooruitzicht van een huwelijk tusschen den prins van Wales en een Spaansche koningsdochter, en dat hem daardoor weerhield van iets te doen ten voordeele van zijn schoonzoon, den voortvluchtigen koning van Bohemen. Hoe men zeggen kan, dat ‘de eer en de belangen’ van den Engelschen koning, in zijne verhouding tot het buitenland, toen gewaarborgd zijn gebleven, is onbegrijpelijk; de geschiedenis is in lijnrechte tegenspraak met die bewering van Herbert.

Maar in de tweede plaats gelooven wij niet, dat Herbert als staatsman heeft geschitterd, omdat hij in zijn levensschets herhaaldelijk en met groot welbehagen vertelt, hoe hij het een of ander gezegde heeft gebezigd, dat hij meent zeer geestig en op den man af te zijn geweest. Dat doet een staatsman niet, die groote zaken heeft tot stand gebracht; die houdt zich niet op bij zulke beuzelingen; - en dat het beuzelingen zijn, wat Herbert ten dien aanzien mededeelt, zullen wij aantoonen, door enkele van die snedige gezegden hier over te nemen.

Bij zijne terugkomst in Frankrijk vraagt hij eens aan de koningin Anna van Oostenrijk, in hoever hij op haar steun had kunnen rekenen in zijn geschil met de Luines. De koningin zegt dat, hoe gegronde redenen zij ook had om de Luines te haten, zij toch door overreding of door dwang zich aan diens zijde zou hebben moeten scharen. Daarop antwoordt Herbert in het Spaansch: ‘dwang bestaat niet voor een koningin;’ - waarop zij glimlachte. Die glimlach moet hier klaarblijkelijk beduiden: wat is die Engelsche gezant toch een gevat en geestig man!

De hertog de Croy, de gezant van het Brusselsche hof te Parijs, laat zich eens bij Herbert op trotschen toon ontvallen: dat, Engeland misschien uitgezonderd, alle landen van Europa onder de Spaansche heerschappij zullen vervallen. ‘Zoo ver zijn wij nog niet, God zij dank,’ is Herbert's antwoord; ‘maar gebeurt het, dan hebben zij dien troost dat, op het ergst genomen, zij in den toestand geraken, waarin gij nu reeds verkeert.’ Herbert voegt er bij: ‘dit gezegde van mij, ruchtbaar geworden ik weet niet hoe, deed den Franschen groot genoegen.’ - Het

gezegde is niet kwaad; maar het is ijdel, om zelf er zoo meê weg te loopen.

Croy is bij Herbert, tegelijk met Langerak - Gideon van Boetselaar en Asperen, vrijheer van Langerak - den gezant van onze republiek. De Brit vergelijkt, in het gesprek met die beide heeren, den toestand van de Nederlandsche gewesten, die onder de Spaansche heerschappij staan, met dien van de vrijgevochtene; ‘de eerste,’ zegt hij, ‘zijn paarden op stal, die goed worden gevoed en verzorgd, maar hard werk moeten doen, en sporen en zweep voelen; de andere zijn paarden in de wei, die minder goed worden verzorgd, maar die volle vrijheid hebben om te loopen en te springen zooals zij verkiezen.’ Langerak scheen weinig ingenomen te zijn met die vergelijking; - hij zal misschien gemeend hebben, en met grond, dat, ook wat de voeding en verzorging aanging, de gewesten, die de republiek uitmaakten, wel den toets der vergelijking konden doorstaan met de gewesten der Spaansche Nederlanden. Om het weer wat goed te maken, zeide Herbert in den verderen loop van het gesprek, dat de republiek op beperkte ruimte zooveel strijdkrachten te water en te land had, en dat zij bij elke gelegenheid zooveel geestkracht had betoond, dat het scheen dat vijanden haar noodiger waren dan vrienden. - ‘Ik zag,’ voegt Herbert er bij, ‘dat die lof hem genoegen deed.’

Die enkele voorbeelden van Herbert's geestige gezegden mogen volstaan. Wij ontkennen niet, dat die gezegden soms geestig zijn, maar wel, dat zulke geestige gezegden iemand tot een uitstekend staatsman stempelen; zelfs zijn wij van meening, dat zich veel te laten voorstaan op zulke gezegden, en ze met blijkbare zelfingenomenheid voor te stellen als bewijzen van meer dan gewoon verstand, juist het tegenovergestelde uitwerkt; iemand die zooveel waarde hecht aan zulke beuzelachtige verdiensten, heeft denkelijk geen groote verdiensten aan te wijzen.

Geen groote verdiensten, - *als staatsman*. Voor het overige stemmen wij de uitstekendheid van Herbert volmondig toe. Wij laten daar zijne aanspraken op den naam van geleerde, al is het dat hij met Hugo de Groot op een zeer gemeenzamen voet schijnt te hebben gestaan, en al is hij de schrijver van een half wijsgeerig, half godsdienstig werk, dat niet zonder waarde schijnt te zijn geweest, maar dat wij ons wel zullen wachten te beoordeelen. Veeleer willen wij eenig oordeel uitspreken over zijne ‘*geschiedenis van Engeland onder Hendrik VIII*’; dat is geen onverdien-

stelijk werk; maar het is niet aangenaam om te lezen; mer. geeuwt er bij.

Maar de uitstekendheid van Herbert bestaat, naar ons inzien, voornamelijk in zijn karakter: hij is dapper, stout, mannelijk, oprecht en eerlijk; dat zijn deugden, die altijd eerbied en sympathie verdienen, en die men niet alle dagen vereenigd vindt; Herbert was ook een man, die over de wereldbeschouwing en 's menschen bestemming op deze aarde eigene meeningen had, en zonder schroom daarvoor uitkwam; de kerkelijken vonden hem te wijsgeerig, en de wijsgeeren te kerkelijk; er is dus reden om te gelooven, dat hij op den weg der waarheid was. Dwaalde hij soms, hij dwaalde uit overtuiging, nooit op het gezag van anderen.

's Gravenhage, 25 Mei 1877.

W.J. KNOOP.

Historieplaten.

De Nederlandsche Geschiedenis in Platen. Beredeneerde Beschrijving van Nederlandsche Historieplaten, Zinneprenten en Historische Kaarten. Verzameld, gerangschikt, beschreven door F. Muller. 4de afl. (1750-1795). Amsterdam, F. Muller & Co., 1877.

In 1851 kwam te 's Hertogenbosch bij H. Palier en Zoon een werkje in 8°. uit van omtrent 200 bladzijden, getiteld: *Lijst eener Prentverzameling der Vaderlandsche Geschiedenis en Aardrijkskunde der Nederlanden, verzameld door H. Palier, Mede-Oprichter, Oud-Bestuurder, Lid van het Prov. Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant*. In de voorrede zegt de geleerde en goedhartige schrijver, na *den Lezer heil!* gewenscht te hebben, - den *Doorsnuffelaar geduld!* was al te stout - dat zijne verzameling, na twaalf jaren opsporens bijeengebracht, in 50 portefeuilles bewaard wordt, en ongeveer 15,000 voorstellingen van Nederl. gezichten bevat. De indeeling is de volgende: Eerst geeft de schrijver 24 bladz. Historieplaten. Het eerste nummer is *eene kaart van het Oude Nederland*, het laatste *een portret van Pius IX*; dan komen de onvermijdelijke aanvullingen in 6 blz., beginnende weer met *een kaart van Oud-Nederland*, en eindigende met *de Handelingen der Hervormde Synode* 1849, vier caricatuurplaten. Reeds uit deze nummers ziet men, hoe breed de verzamelaar zijne taak opgevat heeft. Niet alleen eigenlijke historieplaten, namelijk afbeeldingen van feiten, maar ook kaarten, portretten, spotprenten, zinnebeeldige voorstellingen, enz., vormen den Historischen Atlas. Verroweg het grootste deel van het werkje wordt echter ingenomen door de lijst van den Topographischen Atlas, de Aardrijkskundige voorstellingen, zooals de schrijver ze noemt. Het eerste artikel, *Amsterdam*, beslaat twintig blz. in twee kolommen. Dan gaat de schrijver alphabetisch te werk, beginnende met de *kerk te Ter-Aa*, en eindigende met de *Zijbaalen, landhuis van den heer D. van Mollen*.

Bij het doorbladeren van deze lange lijst heeft men telkens gelegenheid op te merken, hoe het beeld van een volkomen Historischen Atlas, zooals het door den heer Fr. Muller twaalf jaren later geschetst werd in zijne studie - zóó kan men de *Eenige Opmerkingen over Nederl. Historieplaten* vóór de eerste aflevering van het werk, welks titel aan het hoofd van dit stukje vermeld is, wel noemen - Palier in 1851 in al zijne trekken reeds vrij duidelijk voor den geest stond. Op ééne klip is hij echter verzeild, die de heer M. ontkomen is. Door namelijk de meeste historieprenten naar den Topogr. Atlas te verwijzen, naar de plaatsen, waar het feit voorgevallen is, wordt het beeld van de Algem. Geschiedenis des Vaderlands te oppervlakkig, en daardoor niet getrouw, niet gelijkend. Wie, om een enkel voorbeeld te noemen, het woelige jaar '87 uit een Hist. Atlas wil leeren kennen, moet de agitatie het geheele land door, in chronologische orde kunnen gadeslaan. Hij moet de beweging in Januari zien te Rotterdam (Fr. M., N°. 4758), te Goes (4762), te Utrecht (4763), in Februari te Deventer (4763, enz.), te Amsterdam (4766-73), enz. Hij moet het aanhouden der Prinses niet, zooals bij Palier, bij de Goe-Jan-Verwellensluis zoeken, maar op 28 Juni, niet op de plaats, maar op den datum van het feit.

Daarmeê is niet gezegd, dat uit een Topogr. Atlas elke historieplaat geweerd moet worden. Menige geschiedkundige plaat toch heeft topographische beteekenis; dikwijls heeft zich de teekenaar de moeite getroost op de plaats zelve de omgeving, waarin het feit voorviel, nauwkeurig op te nemen, en daardoor behalve aan den historicus, ook aan den beminnaar der oudheid een grooten dienst bewezen. Zoo behooren b.v. N°. 4707: *Crimineele executie te Arnhem*, aan N°. 433 *van den Post van den Neder-Rhijn*, en N°. 4575: *Goossen Geurt Bentinck en Hent Brantsen, burgemeester te Arnhem, aldaar op de markt door de wijven gekastijd*, ongetwijfeld in den Hist. Atlas. Maar wil iemand een Topogr. Atlas aanleggen, dan zal hij deze platen, hoe eenvoudig ook, niet kunnen missen, omdat ze volgens den heer M. de eenige afbeeldingen schijnen te zijn van het in 1830 afgebroken Stadhuis en zijne bijzondere fraaie pui. Die nummers moeten dus zoowel in den Historischen, als in den Topogr. Atlas van Arnhem opgenomen worden, even als N°. 4787 met zijne uitvoerige afbeelding van het Stadhuis in dien van Rotterdam, en N°. 4853 met zijne fraaie afbeelding van het

prachtige middeleeuwsche Stadhuis te Veere in dien van Veere of Zeeland.

Maar wel meen ik met den heer M., dat in een Hist. Atlas landkaarten, plattegronden, situatieteekeningen, afbeeldingen van gebouwen, zelfs van gezichten van steden, enz. behooren, wanneer ze het feit kunnen illustreeren en verklaren. 't Spreekt van zelf, dat hier gelijktijdige, niet gefingeerde, later vervaardigde afbeeldingen bedoeld worden. Het is immers onmogelijk zich de toedracht van eenige geheurtenis juist voor te stellen, als men zich alleen om de handelende personen, om de actie, en niet om de localiteit bekommert. Even als de rechter van instructie nauwkeurig de omgeving opneemt, waarin de misdaad gepleegd werd, dient de geschiedschrijver, om de feiten in al hunne bijzonderheden goed te leeren kennen, te beginnen met zich goed te oriënteeren. Zijn eerste hulpmiddel is dus de kaart, de situatieteekening, de plattegrond.

Had Palier dat even goed ingezien als onze schrijver, hij zou honderden nummers uit zijne tweede verzameling in de eerste overgebracht hebben. Zijn Topogr. Atlas zou er weinig bij verloren, de Historische veel bij gewonnen hebben.

Voor 't overige zou 't mij heel gemakkelijk vallen door elke bladzijde het bewijs te leveren, dat Muller's voorganger maar niet in 't wild alles, wat hem onder de handen kwam, bijeengebracht, maar integendeel met oordeel en zaakkennis gekozen en daarna gerangschikt heeft. Terstond treft ons het artikel *Amsterdam*. Is het niet karakteristiek, dat een Bosschenaar van ouder tot ouder[1] Amsterdam in zijn Topographischen Atlas voorop laat gaan, tegen de alphabetische orde in, waaraan hij zich anders zoo streng gehouden heeft? Van een volbloed Amsterdamsch geleerde, van van Lennep, van Alberdingk Thijm zou men haast niet anders kunnen verwachten. Palier schijnt gevoeld te hebben, hoe Amsterdam recht heeft alleen te staan, hoe de hoofdstad als 't ware een staat in den staat heeft gevormd. - En wat heeft P. nu van Amsterdam bijeengebracht? Eerst ruim 30 plattegronden, in chronologische orde, dan algemeene gezichten, markten, poorten, het stadhuis en andere publieke gebouwen, kerken, enz. Vervolgens komen een honderdtal platen, die eene ruwe schets geven van Amsterdams geschiedenis,

1 Charles Palier vluchtte bij de herroeping van 't edict van Nantes naar de Nederlanden en richtte te 's Hertogenbosch eene drukkerij op. Het geslacht P. oefende aldaar onafgebroken den boekhandel uit.

en eindelijk de portretten van een 160tal beroemde Amsterdammers. Heeft men hier niet in 't klein den catalogus van den Atlas van Amsterdam des heeren L. Splitgerber (Amst. 1863), of liever, omdat P. ook portretten, zegels, zelfs adreskaarten, enz. opgenomen heeft, een aperçu van den boven mijn lof verheven Catalogus van de Hist. Tentoonstelling te Amsterdam (1876), door den heer Witkamp, met behulp van de heeren Meijer en de Vries bewerkt? - Men kan er zich over verwonderen, dat het practische werkje van P. zoo weinig bekend is geworden. Zoover ik weet, maakt zelfs de heer M. er nergens gewag van. Dat de nederige geleerde het niet in den handel heeft gebracht, kan er de oorzaak van zijn. Misschien ook, dat hij een paar jaar na de uitgave gestorven is.

Men moge het mij vergeven, dat ik wat lang bij Palier's Atlas heb stilgestaan. 't Geschiedde niet alleen, om *dem Verdienste seine Krone* te geven, maar vooral om te doen uitkomen, hoeveel hooger Muller's *Nederl. Geschiedenis in platen* staat dan het werkje van zijn hem onbekenden voorganger. De heer M. kon naar waarheid zeggen (Inleiding van de eerste aflevering): ‘Voor zoover mij bekend is, is dit het *eerste* werk, zoowel hier te lande als elders, waarin deze afbeeldingen tot een gezet onderwerp van studie gemaakt, tot eene bepaalde klasse en in eene goede orde gebracht zijn, en beschreven worden met het doel, om daardoor de geheele geschiedenis van een volk te beschrijven, althans veelzijdig toe te lichten.’ In de beredeneerde beschrijving der platen ligt het hoofdonderscheid, maar ook de voornaamste verdienste. P. geeft bloot den titel der plaat, het feit aan. Onze schrijver legt de afbeelding uit en geeft den karakteristieken tekst terug. Aan P.'s catalogus, zonder den atlas zelven, heeft men voor de geschiedenis en de topographie bijna niets, terwijl M.'s werk met vrucht geraadpleegd kan worden, ook zonder de platen.

Omdat de heer M. beschrijven wilde, en volgens zijn plan moest, heeft hij ontzaglijk veel nasporingen moeten doen, ten einde tot de ware beteekenis eener voorstelling te komen. Even als Groen van Prinsterer bekent, dat hem menigmaal een enkele zin van zijn Handboek dagen studie gekost heeft, zoo heeft M. de plaat moeten bestudeeren, ze vergelijken met andere, rechts en links inlichtingen vragen, allerlei bronnen naslaan, op papier, drukker en uitgever en wat niet al acht geven, om de plaat op

hare plaats en de voorstelling tot klaarheid te brengen. Al sprak de voorrede van elke aflevering van al die moeite niet, ieder, die zelf beproefd heeft zijne historieplaten, vooral de honderden zinnebeeldige voorstellingen, die meestal geen jaartal dragen en dikwijls gefingeerde namen bevatten, te verstaan en te rangschikken, zal overal bij het doorbladeren van de Beredeneerde Beschrijving in den auteur zijn meester vinden, en gaarne hulde brengen aan het taaie geduld en de scherpzinnigheid - om niet eens van de historische kennis te spreken - waardoor het den schrijver gelukt is ook deze aflevering zóó te geven, dat men bijna nergens te vergeefs zijne voorlichting inroept. Slechts enkele malen heeft hij zelf een vraagteeken moeten zetten, b.v. bij N°. 4080: *Spotprent op de verkiezing van paus Clemens XIII? door den invloed der Jezuïeten, of op de geheele Roomsche Kerk?*[1].

Catalogi, zelfs zeer goede, van groote historische atlassen bestaan er, zooals van de collectie van Ds. van Voorst, door den heer Fr. Muller, van Munniks van Cleef, door den heer Ph. van der Kellen opgemaakt, maar, even als die verschillende verzamelingen gediend hebben om de geheel eenige collectie van den heer M. te vormen, zoo kunnen ook al die catalogi niet veel meer dan bouwstoffen genoemd worden voor de *Beredeneerde Beschrijving*.

Eene groote verdienste van den schrijver is het, dat hij overal, waar hij een' knoop vond, getracht heeft dien te ontwarren en meestal met gunstigen uitslag. Men zou geneigd zijn te denken, dat ingewikkelde bibliographische zwarigheden, die menig ijverig en kundig verzamelaar hebben afgeschrikt, voor hem zekere aan-

1 Voor hen, die beproeven willen deze zeldzame en duistere plaat te verklaren, deel ik meê - misschien kan het den sleutel ter oplossing geven - dat in mijne verzameling eene spotprent voorkomt: *Traduite de l' Hollandais. Imprimé à Londre*, 1758, hetzelfde jaar, waarop de heer M. N°. 4080 meent te moeten stellen. De paus, die in de rechterhand een' schepter, op de linker eene kerk houdt, staat tegenover Luther, met een boek in de hand en den bijbel naast zich. Tusschen L. en den paus vindt men eene bloem, naast L. een' zwaan. Onder de afbeelding staat een kunstig vers van 68 regels in 2 kolommen, met opschrift: ABJURATION DU ROI DE POLOGNE. Dit vers kan op twee wijzen gelezen worden: de tweede kolom na de eerste, en de regels van beide kolommen doorloopend. De vier eerste regels zijn:
J'abjure de nouveau.....De Rome les grandeurs,
Luther jusqu'au tombeau,.....Je l'aimerai sans peur.
Je hais et pour mon bien,.....Evecques et cardinals
Tous les Luthériens.....Me sont chers sans egal. enz.

trekkelijkheid hadden. Men tobt b.v. jaar in jaar uit met losse platen of enkele seriën van *Hogenberg's Prentwerk* (413) of van het *Tafereel der Dwaasheid* of 't *Lusthof van Momus* (3037); men slaagt er in eenige moeielijkheden op te lossen, maar er dagen nieuwe op; eindelijk laat men wrevelig de platen voor 't geen ze zijn, wanhopende aan een goed einde. Niet alzoo de heer M. Hij brengt met ongelooflijke moeite en kosten alle drukken en staten bij elkaar. Geene auctie ontgaat hem; geene verzameling bijna in 't land is hem onbekend; in 't buitenland heeft hij zijne vrienden en betrekkingen. Op een bepaald tijdstip stroomt alle hulpmateriëel naar zijn studeervertrek en, omringd van dien apparatus, toegerust met zeldzame boekenen plaatkennis, te huis in de geschiedenis, in de oude en de nieuwe talen, vertrouwd met de oudheid, dwepende met de kunst onder elken vorm, tijgt hij aan 't werk. 't Wil eerst niet vlotten, maar langzamerhand komt er wat licht in de duisternis. Eindelijk wordt hem de zaak helder; hij is zelf verrast, en verrast en verplicht door zijne resultaten weêr honderden, die, zijne algemeene kennis, zijne volharding, zijne hulpmiddelen missende, op zijne voorlichting wachtten.

Eigenaardig genot, te kunnen zeggen: ik heb het gevonden! Dat wischt alle moeite van het zoeken uit. Die voldoening, die elk wetenschappelijk man, in welk vak van studie ook, kent, moet, dunkt mij, onzen schrijver staande gehouden hebben om een oogenschijnlijk zoo dor, en zoo omslachtig werk met zoo veel toewijding voort te zetten.

De geleerde schrijver heeft in de inleiding de vrees uitgesproken, dat menigeen *beuzelen* zou heeten, wat hij voor geschiedenis gaf. 't Is mogelijk, dat eenigen minder breede opvatting van historie hebben, dan b.v. Groen van Prinsterer, die in de inleiding voor zijn *Handboek der Historie van het Vaderland* de Vaderlandsche Geschiedenis *het verhaal* noemt *van de wording, de ontwikkeling en het leven van het Nederlandsche* VOLK, *hetwelk door afkomst, taal, godsdienst en zeden een eigen aanzijn en karakter heeft*. Hoe zal men nu tot dat verhaal komen zonder de kennis van die ontwikkeling, van dat leven en streven van het volk, van zijne zeden en zijn karakter? Door het naslaan van de Resolutiën van de Staten van Holland, het ontcijferen der charters, het doorsnuffelen der archieven? Zeker, maar niet daardoor alleen. ‘Ik zou,’ zegt Macaulay in de

voorrede van zijne History of England, ‘mijne taak al heel slecht volvoeren, indien ik bloot spreken wilde van veldslagen en overwinningen, van de opkomst en den val van besturen, van intrigues aan het hof en redevoeringen in het parlement. 't Zal mijn streven zijn de geschiedenis van het volk te verhalen, zoowel als de geschiedenis van de regeering, den voortgang van de nuttige en schoone kunsten te schetsen, het ontstaan van godsdienstige secten en de veranderingen in den letterkundigen smaak te beschrijven, de zeden der elkander opvolgende geslachten te teekenen, en zelfs niet minachtend de omwentelingen voorbijgaan, die in kleeding, huisraad, maaltijden en publieke vermakelijkheden hebben plaats gegrepen. Met blijdschap zal ik het verwijt dragen, dat ik tot beneden de waardigheid der geschiedenis afgedaald ben, indien ik er maar in slagen moge aan het Engelsche volk der negentiende eeuw een trouw beeld van het leven hunner voorvaderen voor te houden.’

Is Macaulay aan zijn programma getrouw gebleven? Heeft hij zijn doel bereikt? - Behoef ik het te vragen? En welke hulpmiddelen heeft hij nu gebruikt? Alle, die elk geschiedschrijver ten dienste staan, maar behalve die ook andere, welke te dikwijls geminacht worden tot schade van eene degelijke geschiedenis van het volk. *I am ashamed*, zegt hij ergens in eene noot, *to quote such nauseous balderdash; but I have been forced to descend even lower, if possible, in search of materials*. De kundige verzamelaar van den uitgebreidsten Vaderlandschen Atlas moest dus, om als een goed historicus het Nederlandsche volk en zijn karakter, in zijne zeden en gewoonten, in de golving van zijn godsdienstig en staatkundig denken te teekenen, plastisch voor te stellen, zijne aandacht wel laten vallen op zoo vele platen, die zijne verzameling nu zoo belangrijk maken, en die vroeger als balderdash verwaarloosd en juist daardoor zoo zeldzaam geworden zijn. Al die spot- en zinneprenten, ze mogen, zoo als hij zelf erkent, weinig kunstwaarde hebben, vooral die uit den patriottentijd, die dagelijks uitkwamen, toen de omwenteling in de ideeën, die eerst langzaam begon, maar allengs sneller en sneller verliep, toen geen' graveur - ondersteld, dat zich in zulk een' gejaagden, koortsachtigen tijd een goed kunstenaar had kunnen vormen - de tijd gelaten werd, om iets meer dan middelmatigs voort te brengen, voor de eigenlijke geschiedenis des volks, de geschiedenis achter de geschiedenis, de geschiedenis

die de facta verklaren moet, hebben ze zóóveel waarde, dat de ware geschiedschrijver ze niet ignoreeren kan. *Am schwierigsten*, zegt Dr. Kriegk, de bewerker van Schlossers Weltgeschichte (voorrede 16de deel), *war die Arbeit da, wo anstatt des Berichtes von Thatsachen Zustände geschildert, oder herrschend werdende Ideen oder Tendenzen anschaulich gemacht und ihr Einflusz nachgewiesen werden*.

Het laatste vierde der vorige eeuw wacht nog op een' onpartijdig geschiedschrijver. Hij zal niet behoeven te klagen over gebrek aan bouwstoffen. Misschien zal hem veeleer de moed ontzinken om door dien berg van vlugschriften heen te worstelen, en toch zal hij bovendien - misschien wel het eerst en het meest - kennis moeten nemen van de honderden spot- en zinneprenten, waarvan de voor ons liggende aflevering de beschrijving geeft. Maar als hij de portefeuilles opmerkzaam doorgebladerd en Muller's verklaring en den tekst op de platen gelezen heeft, dan zal hij ook tot loon voor zijne moeite op het tijdvak, waarover ze loopen, een' algemeenen blik kunnen werpen, waardoor hij belet zal worden bij 't verwerken der stof partijdig of onbeduidend te worden.

Men zal misschien zeggen, dat er vooral onder de spotplaten vele zijn, te vuil om ze onder ieders oogen te brengen, te hatelijk, te partijdig om ze te bezichtigen zonder zijne kalmte te verliezen. Ik zal het niet ontkennen; ik wil zelfs met generaal Knoop aannemen, dat het publiek aan een gecastreerd journaal van Huygens, of een uitgelezen hist. atlas genoeg had, maar de historicus heeft meer, heeft alles noodig; hij zal toch geen geschiedenis kunnen schrijven, zonder de menschen te kennen, welke die geschiedenis gemaakt hebben. Hoe zal hij het product vinden, als hij niet alle factoren kent? Men moge het bedroevend vinden, dat de menschen zich destijds in plaat en pamflet zoo blootgegeven hebben, maar men zal toch moeten bedenken, dat eene revolutie van den omvang als die, welke Europa op het einde der achttiende eeuw schokte, de hartstochten in beweging brengt, het vuil van den bodem opwerkt, aan sommige figuren op den voorgrond het officiëele kleed afrukt, en ze naakt ter bezichtiging zet, en maar al te licht doet vergeten, dat het doel de middelen niet heiligt. Om den regent te doen vallen, tastte men den huisvader, den ochtgenoot aan. Om de politiek te veroordeelen, drong men het huis'lijk leven binnen. Waar men vreesde niet te zullen slagen

in verachtelijk te maken, maakte men bespottelijk. En dat trof ook doel; men wist het toen even goed als nu. Maar, al wil ik toegeven, dat men b.v. niet dan met weêrzin en afkeer de reeks der spotplaten, te beginnen met het walgelijk N°. 4483: *Moriator Orange* en eindigende met het laffe N°. 5308: *Willemijntje de schoonmaakster*, doorloopt, terwijl slechts nu en dan eene geestige gedachte en goed geteekende plaat eenige verkwikking aanbrengt, zou men den grooten ommekeer in de houding tegenover den Stadhouder en zijn geslacht kunnen begrijpen, als men onkundig was van al die hatelijkheden? Zou men dan Maart '66 kunnen knoopen aan Jan. '95? Zie de opgewondenheid (4167-85), die feestvreugde, niet alleen in de groote steden te 's Hage, Leiden, Amsterdam, Rotterdam, maar zelfs te Jisp, bij de installatie van den prins, bij zijne intrede te 's Hage, na zijn huwelijk met de gevierde Pruisische prinses (4205-20) op Texel, te Amsterdam! 't Is alles jubel en liefde! Blader verder den atlas door, en 't wordt u allengs duidelijk, wat het einde moet, althans kan zijn, al hebt ge uit geen andere, meer officiëele bronnen dat tijdvak leeren kennen. *The passions at the time are laid bare in these outspeakings of the vulgar, as well as the educated men of the period.*[1].

Toen de schrijver, vijftien jaar geleden, de eerste aflevering in de wereld zond, vreesde hij, dat men vele nummers niet belangrijk genoeg zou vinden om in een' hist. atlas opgenomen en dan nog beschreven te worden. Gelukkig is die vrees overwonnen door zijn helder inzicht in de eischen der geschiedenis. Wat is belangrijk of niet in de geschiedenis? Wordt het gewicht van een feit niet bepaald door zijne gevolgen? Welke schakel kan gemist worden, zonder de keten te verbreken? Het aanhouden van H.K.H. bij Haastrecht aan de Goe-Jan-Verwellensluis door een' hoop vrij-corporisten (4834) zou op zichzelf nooit die beteekenis gehad hebben, als beide partijen, zoowel de Orangisten als de Patriotten, het gebeurde niet met groote overdrijving geëxploiteerd hadden, elke partij op hare wijze natuurlijk, om haar doel te bereiken. Hollandsche, Duitsche (4841), Engelsche (4842), zelfs Venetiaansche (4843)

1 In de Voorrede van den *Catalogue of Prints and Drawings in the British museum*, een zeer uitvoerig, kostbaar werk, op last van het Bestuur uitgegeven. Het eerste deel, bevattende 1235 nummers, heeft 752 groot-8°. bladzijden. Het kan als een navolging van Muller's werk beschouwd worden.

spotplaten verbreidden de mare met geuren en kleuren door het geheele land, en ver over de grenzen. De prinses, zoo heette het, werd geweldig aangerand (4834), gearresteerd (4836). Twee rookende en een drinkende vrij-corporist bewaren haar in 't huis van boer Leeuwenhoek (4839); twee soldaten met uitgetogen sabel houden aan de deur de wacht; de prinses en hare hofdame weenen; eene andere dame wordt door twee gewapende vrij-corporisten weggeleid (4842), enz. En verder: Een zwijn, een zeug en drie biggen (*Geldersch Zwijnengebroed*, N°. 4846) loopen in 't veld, waar het varken en de zeug de *Unie* verscheuren. De zeug heeft onder of in haren poot *de Brieven van Satisfactie* of *de Bedreiging met Pruisische troepen*. De heer M. laat de spotprent 5308 met het onderschrift: *Ik zal het mijn broêr zeggen*, volgens het er bij behoorend vers terecht op het vertrek der prinses naar Engeland slaan in Jan. '95. Toch legden vriend en vijand na 't gebeurde bij Haastrecht der Prinses den troost of de bedreiging met Pruisische tusschenkomst op de lippen.

De Pruisen zijn gekomen. *Sie haben Kasper von Kaas gesunden Menschenverstand, Friedliebe, Eintracht, Gehorsam gegen seine Gebietrin* (sic!) *eingeprügelt* (5027). De hertog van Brunswijk en Lunenburg komt met eene in goed Hollandsch gestelde, in Duitschland gedrukte (4920) *Declaratie aan de inwoonders der provincie Holland* in den zak, ons land binnen. De Pruisische huzaar rijdt met uitgetrokken sabel op de vluchtende Keezen en Hanen (Franschgezinden) in (4919). Aan *delibereeren, remonstreeren, tijdverkwisten, geldverteeren en den burger ruïneeren* (4929) hapert het niet. De patriotten vluchten uit Utrecht, de Salm wordt begraven (4928) en de uit Utrecht gevluchte burgers worden aan de Berebijt te Amsterdam door een' man in kamerjapon met slaapmuts begroet (4929). Gorinchem wordt beschoten; drie schepen liggen gereed om de vluchtende patriotten te ontvangen (4930). Eenige Zwitsers drijven de patriotten op de *unvermuthete Ankunft* der Pruisen uit hunne wachtplaats te 's Hage, een' stal in de tweede Wagenstraat (4934-37). Overal zegevierende of schrik aanjagende, marcheert de vijand op Amsterdam aan, bezet het en trekt de stad spoedig door de Haarlemmerpoort binnen (4977). En het fiere Amsterdam hoort voor het eerst (God geve: voor het laatst) het lied van den Pruisischen huzaar:

Ihr Preussen singt Victoria!
Graf Salm, von Rissel, von Matha,
Die haben sich verkrochen! enz.

of:

Der Schaum, die Pest der Republick,
Die da verdienten Galg' und Strick,
Die nennt man Patrioten! enz.

In deze gansche geschiedenis is niets grootsch; geen enkel feit op zich zelf gewichtig. Indrukwekkende figuren ontbreken. Een weifelend veldheer. Snoevende patriotten. Neem echter de talrijke platen over de helaas! niet uit te wisschen interventie vóór u, zie ze door met de Beredeneerde Beschrijving naast u en lees de opschriften, mij dunkt, gij zult moeten toestemmen, dat de Historische Atlas *Pfau's Pruisischen Veldtocht in de Nederlanden* aanvult, en dat men niet gaarne één nummer over die Campagne uit den atlas zou missen.

't Zal, vertrouw ik, onnoodig zijn nog nader aan te toonen, welke hulpmiddelen de geschiedschrijver in dezen catalogus bezit. Ik zou anders kunnen wijzen op de uitvoerigheid, waarmeê de Slag op Doggersbank behandeld is, op de beweging te Amsterdam onder burgemeester Hooft, vooral op den Engelschen oorlog, enz. Onnoodig is het ook, omdat men dagelijks opmerken kan, hoe allengs Muller's werk door verschillende schrijvers gekend en gewaardeerd begint te worden.

Toch wensch ik er nog met een enkel woord op te wijzen, hoeveel meer in deze collectie en dus ook in de Beschrijving gevonden wordt, dan men er, op den titel afgaande, in zou verwachten; hoe ze niet alleen voor de geschiedenis in de gewone beteekenis van het woord, maar voor elken tak van studie, onwaardeerbare bouwstoffen aan de hand geeft. Bijv. voor de costuumkunde. Het costuum van eenig tijdperk laat zich minder goed beschrijven dan afbeelden. Wie er hunne studie van maken - en dat zijn er veel meer, dan men oppervlakkig zou denken: romanschrijvers, tooneelspelers, schilders, kleermakers, modistes, enz. - vinden in deze aflevering heel wat van hunne gading: *Costumes van het Hof van Willem V* (4187), *de Oranje-Cocarde en verdere Onderscheidingsteekens, nevens het nieuw Cabinet der Modes en Klederdragten in ons Vaderland* (5183), de monteeringen der schutterij (4879, enz.), vooral in

de nummers, die intochten (4210 enz.), sledevaarten (4298), jubelfeesten (3973, enz.), trouwstatiën (4110), doopplechtigheden (4237, enz) tot onderwerp hebben (4237, enz.). Zelfs kapsels (3982), edelgesteenten, onyx (4163), diamant (4166), parel (4326), bloedcoraal (4165) enz., zijn afgebeeld en beschreven. Men weet, hoe groote waarde tegenwoordig, vooral te Parijs, aan dergelijke platen gehecht wordt. Parijsche tailleurs en modistes vullen er hunne portefeuilles, of versieren er hunne boudoirs meê, maar worden dan ook gerekend de toongevers in goeden smaak voor geheel Europa te zijn.

De natuurkundige zal met belangstelling de afbeelding zien van de bloeiende aloë, van de komeet van 1769, van den luchtballon, in 1783 te 's Hage, van dien te Amsterdam, in 1784 opgelaten, van den *bewonderenswaardigen* telegraaf van 1794, den tonijn, den vinvisch, den molensteenvisch, van den weg der planeet Venus, door prof. Ypey, 1761, van hoozen, overstroomingen, ijsgang en waterbeweging, van walvischvangst, enz. Deze nummers hebben te meer beteekenis, omdat de afbeelding meestal vergezeld gaat van eene dikwijls uitvoerige uitlegging, waarvan de heer M. gewoonlijk een uittreksel geeft. 't Is waar, men dient de plaat zelve te zien, om er veel aan te hebben, maar voor grondige studie is het al veel, op de bronnen gewezen te worden, waaruit men putten kan. En niemand zal het met groote zorg opgemaakt register achter elke aflevering doorloopen, of hij zal er zeker artikelen vinden, die zijne weetgierigheid prikkelen.

Velen in den lande zullen met mij den wensch deelen, dat eene verzameling, als waarvan hier sprake is, nog eens het sieraad worde van 's Rijks museum te Amsterdam. Juist, om aan te toonen, dat eene dergelijke, uitgebreide, goed beschrevene verzameling niet alleen voor de eigenlijke Vaderlandsche geschiedenis, maar ook voor de kunst, voor de kunstgeschiedenis, ik zou durven zeggen op elk gebied van wetenschap, een onmisbaar hulpmiddel is, heb ik iets langer, dan gewoonlijk bij de aankondiging van een werk geschiedt, bij deze aflevering stilstaan. Eerst, als zulk een Atlas publiek eigendom is, kan hij vruchten afwerpen voor iedereen. Geen land is beter in de gelegenheid eene Historische galerij te openen dan het onze; geen land heeft er meer recht op. Er is geen volk - ik zeg het Motley na - met zulk een verleden. Geene natie kan een' Historischen Atlas bijeenbrengen zoo als ons Vaderland, zegt Fr. Muller. Beiden konden het

weten. 't Is dus, dunkt mij, een echt vaderlandsche en geen overdreven wensch, dat het Nationaal Museum, waarvan gelukkig de grondslagen al rijzen, behalve zijne Rembrandszaal - 't moge de hoofdzaal zijn! - ook eene zaal voor Nederlandsche Historieprenten opene! Met de belangrijke verzameling van Vaderlandsche Portretten, door den ijverigen Bodel-Nijenhuis bijeengebracht en voor een paar jaren door het Rijk en bloc aangekocht en aangevuld uit de collectie portretten, door den heer D. Franken aan het Museum geschonken, zouden we, in verband met den uitgebreiden, door kolonel Welsink goed geordenden topographischen atlas bij het Ministerie van oorlog, een geheel bezitten, dat zijne wedergâ niet zou hebben, zelfs niet in het Britsch Museum.

't Is te hopen, dat de Regeering haren slag sla, als hij te slaan is. Eene verzameling als die van den Heer M. wordt misschien nooit meer bijeengebracht. Ze kon wel eens, even als de collectie Nederlandsche pamfletten, naar Gent, of als het kabinet van van Loon, naar Parijs verhuizen tot schade en schande van ons land. Buitenlandsche musea azen ook op voorwerpen. die wij - kortzichtigen was mij bijna ontvallen - meenen enkel in ons land te huis te behooren. Elke kunstauctie bewijst het.

Wie betreurt het niet met mij, dat een echt Vaderlandsch gedenkteeken, de beker aan C. de Witt geschonken, met de afbeelding van den glorieusen tocht naar Chatham, nu prijkt in de pronkkamer van een' buitenlander, die over geld beschikken kan en voor de kunst wat over heeft! En toch, voor de som, voor dat ééne stuk betaald, kan het Rijk een' Vaderlandschen Atlas bezitten, die niet nalaten zal vaderlandsliefde en kunstzin bij de natie op te wekken. Eene Vaderl. Geschiedenis in charter, resolutie en pamflet, in foliant en kwartijn kan tot de geleerden spreken; eene Vaderlandsche Historie in schilderij en plaat, in monument en beeld spreekt tot het volk.

Maar ik zou afdwalen. Ik keer tot den Beschrijvenden Catalogus terug.

Deze vierde aflevering met ruim 1300 Nrs. over het tijdvak van 1750-95 zal spoedig door eene laatste gevolgd worden. In die laatste aflevering wil de heer M. ook de beschrijving geven van de later verzamelde platen over vroegere jaren, benevens tal van bijvoegingen en verbeteringen tot het vroeger beschrevene. Hij roept daartoe in de voorrede de hulp van allen in. Men kan uit elke aflevering zien, hoe gretig de

bewerker elke gelegenheid aangegrepen heeft om zijn werk zoo volledig mogelijk te maken. Al hebben niet velen het geluk eene verzameling te bezitten als de hecren M.S. van Gijn te Dordrecht en A. van Stolk te Rotterdam, die den schrijver hunne portefeuilles ter beschikking hadden gesteld, menig liefhebber kan toch al licht eenig nummer aanvullen of verbeteren. Zeer jammer is het, dat bij velen, ook in de kunst, de spreuk geldt: zalig zijn de bezitters; zij vergeten, dat het bezit alleen denkbeeldig kan zijn. Door hunne portefeuilles voor anderen te openen, of zelf hun' papieren schat te verwerken, genieten zij zelven dubbel en doen anderen genieten.

Gedachtig aan de uitnoodiging van den heer M. zal ik de aanteekeningen, die ik bij het doorbladeren van mijne verzameling gemaakt heb, den schrijver zelven zenden. De lezer heeft er weinig aan. Hij zou er alleen uit kunnen zien - om eene recensentenuitdrukking te gebruiken - dat ik het werk met belangstelling heb gelezen.

Liever wil ik de gelegenheid, die mij de Redactie van dit Tijdschrift aangeboden heeft om Muller's werk aan te kondigen, gebruiken, om nog een paar algemeene opmerkingen te maken en nog een' wensch te uiten. Men rekene mij deze, evenals eene enkele uitweiding hierboven, niet te hoog aan. Ik kan zelden over dergelijke onderwerpen spreken of schrijven. Nu ik de ongezochte gelegenheid heb, moest mij een en ander van het hart.

Vooreerst betreur ik het, dat de schrijver, hoezeer het in zijn plan lag steeds en nauwkeurig de werken op te geven, waarin sommige platen behooren, daarin niet altijd geslaagd is. Het menigvuldig voorkomende: *uit?* bewijst dit. Die aanwijzing is toch noodzakelijk; vooral, omdat meestal in het werk, waarin de platen behooren, de beste uitlegging er van te vinden is. Ik zou daarom gaarne als voorlooper van het geheele werk eene aflevering gezien hebben zooals *Drugulin's Historischer Bilderatlas*, een uitmuntend werk, maar voor onze geschiedenis veel te onvolledig en te beknopt, in des schrijvers eigene, nauwkeuriger, uitvoeriger manier, waarop hij Hogenberg, het Tafereel der Dwaasheid, de Lusthof van Momus, Fokke's *Vaderlandsche Historie in themata* (4057) enz. behandeld heeft. Ieder weet, hoe moeielijk en omslachtig zulk een werk zou zijn. Niet alleen, omdat het aantal dergelijke, geïllustreerde

werken zoo verbazend groot is, maar inzonderheid, omdat men van vele dier werken verschillende drukken heeft, niet altijd met dezelfde platen. De moeielijkheid wordt nog grooter, omdat er helaas! uitgevers geweest zijn, die bestaande platen, veranderd of niet, gebruikten om verschillende feiten af te beelden. Zoo zijn de watersnood van 1775 en van 1740 door dezelfde plaat (4301 en 3780) afgebeeld. Aan Muller's geheugen ontsnapt weinig. Verontwaardigd schrijft hij dan ook: dezelfde uitgever of zijn vader deed meer dergelijke kwanselarijen. Er behoort heel wat studie toe, om zooveel verdraaids weêr recht te maken. Maar juist de schrijver van den Beredeneerden Catalogus zou om zijne buitengewone bibliographische kennis en om de vele hulpmiddelen, waarover hij beschikken kan, de man zijn, tot zulk een' arbeid bekwaam. Laat ons hopen, dat hij, als dit zijn lievelingswerk voltooid is, zich over lust en kracht genoeg moge verblijden, om er nog de hand aan te leggen.

Een paar andere opmerkingen, die ik de vrijheid neem te maken, betreffen meer het verzamelen, dan het beschrijven. De eerste is, dat de collectie naar mijne bescheiden meening nog te weinig afbeeldingen van historiepenningen bevat. Een historiepenning geeft òf een feit, in den regel met vertrouwbare data en namen, òf eene zinnebeeldige voorstelling, en is dan met eene spot- of zinneprent te vergelijken, waaraan de heer M. terecht zulk eene hooge waarde hecht. De metalen penning heeft echter dit voor boven de papieren historieprent, dat hij dikwijls karakteristieker, kernachtiger opschrift of spreuk heeft en dus zeer geschikt is om een feit of een denkbeeld puntig te signaleeren. Groen van Prinsterer heeft ook in dit opzicht in zijn Handboek bewezen, hoeveel partij er van de penningen te trekken is. Bovendien kan het weinig moeite kosten een historischen atlas met de afbeeldingen van de voornaamste historiepenningen te verrijken, daar de meeste, b.v. uit van Loon, ook zonder tekst op de keerzijde in omloop zijn.

De andere opmerking zal bij den M. en andere verzamelaars misschien eenige tegenspraak vinden. Ik wil ze echter niet terughouden, daar ze, geloof ik, van veel beteekenis is om het aanleggen van historische atlassen aan te moedigen. Zij betreft de proefdrukken vóór alle letter, nog meer de onafgewerkte, altijd zeer zeldzame, soms unieke en daardoor zeer kostbare staten, enz. In een historischen atlas behooren ze naar mijn gevoelen niet te huis, kunnen ze althans zeer goed gemist

worden. Had de heer M. ze niet opgenomen en dus niet beschreven, zijne beschrijving zou er rustiger, kalmer door geworden zijn. Nu heet het dikwijls vier-, vijfmaal op ééne bladzijde: *b. Proefdr. v.a.l.* of *Idem, in rood* of *op satijn gedrukt* enz. Ik stem toe, dat de collectie er meer waarde (geldelijke) door verkrijgt, maar zij heeft er volstrekt geen meerdere historische waarde door. Als een letterproef en eene zoogenaamde proef v.a.l. even schoon of bijna even schoon zijn - en dat is dikwijls het geval - dan behoort in den geschiedk. atlas de gravure met het schrift. Dat men in een prentkabinet, waar het hoofdzakelijk om de gravure, om de kunst te doen is, waar men door de verschillende opvolgende staten den meester wil bespieden in het proces zijner schepping, fabelachtige sommen betaalt voor een onafgewerkte proef, voor een preuve d'artiste, voor een staat, die een schrapje minder heeft dan een volgende, dat laat zich eenigszius verklaren, ook, omdat men in den regel bij vroegere staten meer kans heeft fraaie drukken te bezitten, maar in een historischen atlas, waar het in de eerste plaats om het feit te doen is, daar past alleen de afgewerkte, de compleete, niet de gebrekkige plaat. Verschillende staten zijn dan alleen gewenscht, als ze van elkander afwijkende, elkander opheldernde verklaringen bevatten. In een hist. atlas maakt b.v. een onafgewerkte ets van van Dijck, al kost ze duizend gulden - er is wel meer voor betaald - een mal figuur; zelfs een exemplaar met van den Enden's adres met het gezochte papiermerk en de bekende, gewaardeerde fout in het onderschrift moet er minder welkom in zijn, dan de 3de of 4de staat met G.H., die even schoon van druk kan zijn en den naam goed aangeeft. Was de heer Mniet tevens een kundig handelaar, hij zou, dunkt mij, te fijn historicus zijn, om meê te kunnen doen aan dat overdreven jacht maken op alles, wat zeldzaam, uniek, dus zeer kostbaar en voor zeer weinigen bereikbaar is.

Mijn laatste wensch is deze. Mocht eenmaal eene uitgebreide collectie historieplaten zooals die, waaraan hier sprake was, het eigendom worden van 's Rijks museum en alzoo de right thing on the right place komen, dan moet ze zeker meer vrucht afwerpen voor eene degelijke beoefening der Vaderlandsche Geschiedenis. Aan den hoofdgevel van elk museum leest men toch, of acht men althans te kunnen lezen het opschrift van het (oud) museum te Berlijn: *Studio antiquitatis omnigenae*, enz. Het

in aanbouw zijnde Museum op zijne breede grondslagen zal in verscheiden zalen verdeelen, wat nu op het Trippenhuis in een enkel kamertje, waar Directeur en Conservator en publiek zich moeten behelpen, opgestapeld is. De meerdere ruimte, voor het prentkabinet bestemd, zal toelaten het middel ter opwekking van grootere belangstelling aan te wenden, door den bekwamen en ijverigen ex-directeur van het Weener kabinet, den heer J.E. Wessely, aanbevolen om namelijk afwisselende tentoonstellingen te houden van groepen platen over eenig historisch feit, over costuum enz.[1].

Maar toch meen ik, dat er nog wat anders, nog meer gedaan dient te worden om de historieplaten, vooral de caricaturen, tot haar volle recht te doen komen. In het buitenland, vooral in Frankrijk en Engeland, is men daarmeê al lang begonnen. Ik bedoel namelijk het verwerken van al de grondstof in pamfletten en caricatuurplaten tot een samenhangend geheel. Allen, ook zij, die geen historischen atlas bijeen kunnen brengen, en die velen, welke de niet geringe kennis missen om zonder goed geleide in het kreupelbosch van spot- en zinneprenten den weg te vinden, kunnen dan zelfs op hunne kamer genieten van hetgeen anders maar voor enkele bevoorrechten weggelegd is. Om een voorbeeld, maar een schitterend te noemen. Vóór mij ligt een prachtwerk in twee octavo-deelen: *England under the House of Hanover; its History and Condition* (let wel) *during the reigns of the three Georges, illustrated from the Caricatures and Satires of the Day, by Th. Wright, enz. London R. Bentley* 1848. Dit boeiende werk, waaruit naar mijn bescheiden oordeel meer werkelijke geschiedenis te halen is en op veel aangenamer wijze dan uit een dozijn gewone folianten, is versierd behalve met de portretten van W. Pitt en James Gillray, den geestigen teekenaar, wiens naam we ook bij M. genoemd vinden (5033), met 13 platen en ruim 300 houtgravures tusschen den tekst. De 13 grootere platen zijn zeer goede verkleinde copieën van spotplaten, die niet anders dan in haar geheel gegeven konden worden om er al den humor, de geheele, snijdende waarheid van te doen beseffen; de houtsneêplaatjes geven van even zooveel spotprenten het meest karakteristieke ‘*at least a point, which bears more particularly*

1 In zijne: *Anleitung zur Kenntniss und zum Sammeln der Werke des Kunstdruckes, Leipzig, T.O Weigel*, 1876, een werkje dat geen archivaris, geen conservator van een prentverzameling, geen liefhebber van gravure missen kan.

or directly on the subject under consideration' (Preface). Natuurlijk zou men nog liever de geheele plaat willen zien, maar het doel des schrijvers: *to trace many of the real motives, which caused or exerted an influence over all the great popular revolutions past*, is toch in weerwil van deze noodzakelijke vereenvoudiging volkomen bereikt. Met de pamfletten en courantartikels is de schrijver op dezelfde wijze te werk gegaan. Soms geeft hij in een paar welgekozen regels den geheelen inhoud terug.

Duizenden, in wier handen nu zijn boek is - een tweede druk niettegenstaande den vrij hoogen prijs bewijst, hoe gretig het werk is ontvangen - worden nu met hunne gedachten in den tijd verplaatst, waarover de caricaturen loopen; zij gevoelen en denken meê, wat toen gevoeld en gedacht is, worden voorbereid op de oplossing, de ontknooping, die wel volgen moest, al deden meer officiëele stukken ze niet verwachten; zij hooren eene andere dan de alledaagsche, met gemeenplaatsen aangevulde taal spreken, meestal de taal des volks, soms ruw, ongekuischt, zonder de geijkte vormen, maar frisch, krachtig, welsprekend, tot het doel voerende; zij leeren verstaan, waarom de regeering, hetzij de leidster of de volgster van den volkswil, niet anders heeft kunnen handelen, dan ze gehandeld heeft. En hoe weinigen van al die lezers, vraag ik nog eens, zouden in de gelegenheid zijn met de prenten zelve kennis te maken. En hoe velen weêr van die enkelen zouden zonder zulk een' gids alleen de platen beschouwen, om eens hartelijk te lachen - een genot overigens, dat niet te versmaden is in onze deftige eeuw - zonder door te dringen tot den diepen zin, dien de politieke teekenaar, als drager van de volksideeën, met zijn graveerstift of etsnaald plastischer, scherper, korter, aangrijpender, op een blad papier heeft weten te leggen, dan de vervelende verhandelaar, dan zelfs de pamflettist het in tal van bladzijden had kunnen doen.

Het was dus een practische, echt Engelsche gedachte van den schrijver, althans het voornaamste der prent te zien te geven. De geleerde schrijver van den zeer lijvigen Catalogue of Prints and Drawings in the British museum, waarvan ik vroeger met een enkel woord sprak, heeft de prenten beschreven, veel uitvoeriger zelfs dan de heer M., maar boven de beschrijving - dat wist Pestalozzi niet alleen, en ook niet het eerst - gaat de afbeelding.

Nu zou ik wenschen, dat wij langzamerhand in het bezit

kwamen van een werk als dat van den heer Wright, waarin op dezelfde wijze de voornaamste momenten onzer Vaderlandsche Geschiedenis behandeld werden. De bewering is niet te gewaagd, dat een Nederlandsch historicus met de bouwstoffen, die hij hier in overvloed vindt, zelfs een volledíger werk zal kunnen leveren, dan de Engelsche schrijver het voor zijn land kon doen. Waar heeft, vooral in de 17de en in de 18de eeuw, de pers zoo gewerkt als bij ons voor nieuwstijding, vlugschrift en plaat? De Fransche, de Engelsche geschiedschrijvers moeten bij ons illustraties voor hunne werken zoeken; onze graveurs hebben behalve voor ons, ook voor hen gewerkt. Hebben wij als dankbare ergenamen zoo veel papieren schatten aanvaard? Of laten wij ze langzamerhand los, ze gering schattende, of althans minder schattende dan klinkende munt? Zijn wij te traag, te onverschillig, te geblaseerd om zelven de handen aan 't werk te slaan? Moeten vreemdelingen eerst onze taal aanleeren en dan onze musea beschrijven, onze pamfletten en historieplaten verwerken? 't Is te hopen, dat spoedig een Vaderlandsch historieschrijver beginne een veld te ontginnen, dat bij ons nog bijna geheel braak ligt. Hij zal voor eigen studie geen beteren weg kunnen inslaan; hij zal onder 't bewerken hoe langer zoo meer met zijne taak ingenomen worden - 't is de ondervinding van allen, die er aan begonnen zijn - en hij zal de voldoening hebben niet alleen wat nieuws, maar ook wat nuttigs te leveren voor allen, wien de rijke, schoone geschiedenis van ons dierbaar vaderland ter harte gaat.

Mocht ik door mijne aankondiging, die wat uitvoeriger is uitgevallen dan die van de vorige afleveringen, ook in dit Tijdschrift, de voldoening hebben op nieuw op Mullers belangrijke verzameling en zijne beschrijving de aandacht te doen vestigen, ik zou meenen den schrijver een deel van den dank betaald te hebben, dien ik hem bij 't gebruik van zijn degelijk en onmisbaar werk reeds jaren lang in stilte heb toegebracht.

Utrecht, Maart 1878.
A.J. NIJLAND.

De Agamemnon van Aeschylus.

Tot verpoozing van mijne studiën op het gebied der Grieksche letterkunde, en te gelijk om dieper door te dringen in de bedoeling der auteurs zoowel als in het eigenaardige hunner wijze van uitdrukking, heb ik sedert lang de gewoonte nu en dan grootere of kleinere gedeelten van de meesterstukken der Grieksche litteratuur in onze moedertaal over te zetten. Op die wijze is ook de vertaling van den Agamemnon, het eerste stuk der Orestëische trilogie, tot stand gekomen, welke ik mij hier veroorloof mijnen landgenooten aan te bieden[1], zoowel omdat ze misschien beter geslaagd is dan de vertolking van andere dramata, als dewijl, voor zoo ver ik weet, van dit treurspel geen Nederlandsche overzetting bestaat. Ook kwam het mij voor, dat hij, wien het gelukken mocht om ons beschaafd publiek, dat met de oud-Helleensche letterkunde of geheel niet of slechts oppervlakkig bekend is, zij het ook met veel mattere kleuren, een beeld terug te geven van het onvergelijkelijk meesterstuk des Griekschen dichters, geacht mag worden een niet overtollig of ondankbaar werk te hebben verricht.

Of mij dit al dan niet gelukt is, moge de lezer beslissen; zeker is het dat ik alle moeite heb aangewend om overal, zoo ver de bedorven toestand, waarin menige plaats tot ons gekomen is, dit toeliet, de bedoeling des dichters te doorgronden, en die telkens in dien vorm, welke met den aard van de hedendaagsche dichtkunst het best overeenkwam, terug te geven, zonder al te ver van het origineel af te wijken. Uit den aard der zaak heb ik mij bij de vertaling der koorliederen veel grootere vrijheid veroorloofd dan bij die van den dialoog. Immers terwijl ik voor den laatsten een weinig van de oorspronkelijke verschillende versmaat, de rijmlooze vijfvoetige iambe in plaats van de zesvoetige, gebruiken kon, noopte mij het meer gecompliceerde van de den Nederlander gedeeltelijk onbekende rhythmen der melische gedeelten daarvoor zulke versmaten in de plaats te stellen, waaraan het moderne oor gewend is; terwijl het mij

1 Later zullen wellicht de beide andere volgen.

raadzaam voorkwam het minder zangerige dier maten door toepassing van het rijm eenigermate te vergoeden[1]. Alleen rijmlooze anapaesten en hexameters meende ik te mogen bewaren.

De technische zwarigheden waren dus bij de bewerking der koorliederen oneindig veel grooter, en werden nog in niet geringe mate vermeerderd door den hopeloozen toestand, waarin de onkunde der afschrijvers daar nog veel meer dan in den gemakkelijkeren dialoog eenige plaatsen gebracht heeft. Gelukkig heeft de door onkundigen en half-kundigen zoo gesmade tekstkritiek onzer dagen, die vooral in de werken der Grieksche treurspeldichters haren triumf viert, mij in staat gesteld menige anders onoverkomelijke zwarigheid te overwinnen, en men zal mij, hoop ik, vooral in een werk als dit, niet euvel duiden, dat ik overal, waar het wenschelijk scheen, van die verachte gissingen gebruik heb gemaakt.

De in deze bladen beschikbare ruimte laat mij niet toe eene inleiding tot en eene beschouwing over dit drama vooraf te laten gaan. Wat tot het verstand van den inhoud volstrekt noodzakelijk is, zal in korte aanteekeningen aan den voet van elke bladzijde worden medegedeeld[2].

1 Eene niet geringe moeilijkheid bestaat ook hierin, dat zang en tegenzang niet alleen in aantal van versregels, maar ook in maat, syllabental en rijm nauwkeurig moeten overeenstemmen, hetgeen dikwijls niet anders te bereiken is dan door het origineel nu eens in te korten, dan weer uit te breiden.

2 Niettemin mogen reeds hier enkele voor sommige lezers nuttige wenken hunne plaats vinden. Aeschylus, de oudste en tevens de verhevenste en geniaalste der drie Atheensche treurspeldichter, wier werken gedeeltelijk bewaard zijn, leefde van 525 tot 456 vóor Christus. Van de zeven tragediën, die van hem over zijn, vormen drie, *Agamemnon, Choëphoroi* en *Eumenides*, eene zoogenoemde *trilogie*, die naar den hoofdpersoon van de beide laatste drama's door de ouden *Oresteia* genoemd wordt, welke stukken, schoon elk voor zich eene wel begrensde éénheid bezittende, tezamen een groot organisch geheel vormen. Gelijk het eerste den moord van Agamemnon door zijne vrouw Clytaemnestra en haren lafhartigen minnaar Aegisthus uit wraak voor den offerdood van hare dochter Iphigenia en voor den moord van Aegisthus' kleine broertjes door Agamemnons vader Atreus schildert, zoo behelzen de Choëphoroi (vrouwen, die een lijkoffer brengen) den moord der beide moordenaren door Agamemnons eenigen zoon Orestes op last van Apollo tot wraak van zijnen vader, terwijl in de Eumenides (wraakgodinnen) de moedermoorder door de Furiën wordt vervolgd, totdat hij eindelijk door het bij die gelegenheid door de godin Athena (Minerva) in de naar haar genoemde stad ingestelde bloed-gerechtshof, den Areopagus, op voorspraak van Apollo en door de gunst van Athena wordt vrijgesproken. Misdaad, wraak en verzoening maken dus den inhoud uit dezer grootsche schepping, die overal van den diep religieuzen en ethischen zin des genialen dichters getuigt.
Eene vaste overtuiging van de ondoorgrondelijke wijsheid en oneindige macht van Zeus, die de menschheid door lijden loutert en in zijne rechtvaardigheid alle onrecht en allon overmoed straft; verder de leer dat alle schuld eens moet geboet worden, en van geslacht tot geslacht telkens nieuwe schuld en nieuwe gruwelen baart, kinderen en kindskinderen in 't verderf sleepend, ziedaar enkele hoofdtrekken van 's dichters God- en wereldbeschouwing. Die oude schuld wordt door hem voorgesteld als een wraakgeest, die niet rust voor de wandaad gezoend is.
Op het Grieksche tooneel werden de vrouwenrollen even goed als de mannenrollen door gemaskerde mannen vervuld; het getal der acteurs heeft in 't Attische treurspel nooit meer dan drie bedragen, figuranten natuurlijk niet medegerekend. Aeschylus, die er oorspronkelijk slechts twee gebruikte, schijnt in dit stuk het voorbeeld van Sophocles, die den derden acteur invoerde, te hebben gevolgd. Het koor van den Agamemnon bestaat, zooals gewoonlijk bij Aeschylus, waarschijnlijk uit 12 personen, die in 3 rotten opgesteld een carré vormen, en, na bij het binnentreden in de orchestra in plechtigen marsch te zijn rondgetrokken, zich bij een altaarvormige verhevenheid, *thymele* geheeten, tegenover het tooneel scharen, en deels bij monde van hunnen aanvoerder aan den dialoog der acteurs deelnemen, deels marchecrende of dansende met muzijk begeleide liederen zingen, die onmiddellijk uit den dramatischen toestand voortvloeien.
Het antieke theater is een groot onoverdekt, half-cirkelvormig gebouw, waarvan de vlakke zijde het tooneel met zijne daartoe behoorende vertrekken bevat, en de overige omtrek door

Wat eindelijk den dichterlijken vorm dezer vertolking betreft, zal ik wel niet behoeven te vreezen, dat men den bescheidenen philoloog dezelfde eischen zal stellen als aan een dichter van Gods genade, Aeschylus' geestverwant da Costa, wiens overigens zeer vrije vertaling van Casandras klacht groote poëtische verdiensten heeft. Mocht het anders zijn, zoo zal ik mij moeten troosten met het ‘magnis tamen excidit ausis’ des Latijnschen dichters.

concentrisch opstijgende steenen banken gevormd wordt, bestemd voor de toeschouwers. De geheele binnenruimte heet *orchestra* (dansplaats), vanwaar men met een trap tot het vrij wat hooger gelegen *proscenium* (tooneel) op kon stijgen. Gelijk het laatstgenoemde voor de actie bestemd is, zoo de orchestra voor de evoluties van het koor, dat slechts bij wijze van uitzondering en voor korten tijd het tooneel betreedt, gelijk omgekeerd de acteurs de orchestra. De tooneelwand blijft in den regel onveranderd, terwijl volstrekt noodzakelijke veranderingen in de scenerie meestal door verandering of verplaatsing der zijde-coulisses plaats vinden. De éénheid van tijd en plaats, welke het oude drama met weinige uitzonderingen in acht nam, maakte dit mogelijk. Theater-voorstellingen hadden te Athene alleen plaats op de Dionysos- (Bacchus-) feesten. Drie dichters wedijverden bij die gelegenheid met hunne *trilogiën*, en een tiental kamprichters moest beslissen, aan wien de eerste, tweede of derde prijs toekwam. Deze korte en zeer onvolledige opgaven mogen hier voldoende zijn.

Personen van het drama.

Een wachter.
CLYTAEMNESTRA, vrouw van Agamemnon.
Een heraut.
AGAMEMNON, koning van Argos.
CASANDRA, dochter van Priamus, koning van Troje.
AEGISTHUS, zoon van Thyestes, den broeder van Agamemnon's vader Atreus.
Vrouwen en lijftrawanten.
Rei van Argivische grijsaards, de oudsten des lands.

Het is nacht. De tooneelwand vertoont het koningspaleis te Argos. Aan weerskanten van den ingang staan steenen troonzetels, en op het tooneel links en rechts godenbeelden en altaren. Boven op het dak van 't paleis ziet men eenen wachter in liggende houding.

DE WACHTER.

Ik smeek de goden om verlossing van
de kwalen dezer wacht, die 'k al een jaar[1]
hier als een hond gelegerd op het dak
van Atreus-zoon's paleis moet houden. Reeds
ben 'k wel vertrouwd met 't nachtlijk sterren-heir,
en ken de heerschers, die den stervling winter
en zomer konden, schittrend aan den hemel.
Nu spied ik naar het vuursignaal, hetwelk
met laaien gloed bericht van Troje brengt
en kondschap van haar val. Want dus beveelt
verlangend 't manlijk-willend hart der vrouw[2].
Mijn koud en vochtig nachtlijk leger wordt
door droomen niet bezocht, want aan mijn zij
staat vrees in plaats van slaap, en zorgt dat niet
vermoeienis te vast mijn oogen sluite.
En wen ik, als een slaapverdrijvend middel,
een liedje zingen wil of neuriën,
dan zucht en ween ik over 't wee van 't huis,
dat niet zoo goed als vroeger wordt bestierd.

1 Dat Troje in het 10de jaar der belegering zou vallen, was voorspeld. Volgens afspraak met Agamemnon zou Clytaemnestra dat laatste jaar iemand alle nachten doen uitzien naar het vuursignaal. Daar nu Troje in November bezweek (zie vs. 817), en het Grieksche jaar met den langsten dag begint, overdrijft de wachter zichtbaar.
2 Clytaemnestra

Nu make aan alle kwaad gelukkig end
een blijde tijding van het nachtlijk vuur!

(het vuursignaal bemerkend, staat hij op)

Ha! Wees welkom, fakkel van den nacht; gij brengt ons helder daglicht en, ter viering van dit heuglijk feit, veel zang en dans aan Argos. 'k Verkond de maar aan Agamemnons vrouw, dat ze onverwijld haar legerstee verlate, en 't vuursignaal met blij gejuich begroete, daar Ilion genomen is, gelijk dit schittrend licht ons duidelijk verkondt.

(eenige danspassen makend)

Ik zelf dans reeds vooruit een lustig dansje. Want 't heil der meesters[1] brengt ook mij gewin, die bij dit spel den hoogsten worp mocht doen. O moge ik dra mijns konings dierbre hand bij zijn tehuiskomst in de mijne drukken! De rest verzwijg ik, want een sterke grendel sluit mijne lippen. Kon deez woning spreken, ze meldde maar te duidlijk wat mijn mond, onkund'gen zwijgend, kundigen verkondt[2]!

De wachter daalt van het dak neder in het paleis. De schijn van het vuursignaal maakt weldra plaats voor de morgenschemering. De oudsten des lands verzamelen zich op de orchestra, terwijl ze het volgende marschlied aanheffen, dat uit deels viervoetige, deels tweevoetige anapaesten (⏑⏑ –́) bestaat.

REI VAN GRIJSAARDS.

Dit jaar is het tiende, sinds 't krachtige span
der Atriden, door Zeus
met twee troonen vereerd en twee scepters, de vorst
Agamemnon en Meneläus, ter wraak
tegen Priamus' schendige stad het heir
der Argiven van hier
inscheepte op ontelbare kielen.
Een krijgsgeschreeuw huilden ze uit 't diepst van de borst,
aan gieren gelijk,
die de ontzettende smart over 't lot van hun broed

1 Bepaaldelijk van Clytaemnestra.
2 Vs. 36-93 had ik eerder verwacht terstond na vs. 19. De slotverzen eener acte heb ik hier en elders doen rijmen.

in kringen doet zwieren hoog boven het nest,
als met riemslag het luchtruim doorklievend.
Om niet was de legersteê-hoedende zorg
voor de jongen, zoo droevig verloren!
Doch erbarmend verneemt een Apollo of Zeus
of Pan dier vogelen krijschende klacht
uit den hoogen, en zendt hetzij vroeg of spa
de wraakgodin uit
tegen hen die de wandaad bedreven.
Niet anders zond Zeus, die het gastrecht hoedt,
tegen Paris, door wien dat verkracht was, wraak.
Maar veel leden-vermoeiende worsteling zal,
als der krijgeren knie zinkt neder in 't stof[1],
en de lans in het voorspel van Troje's val splijt,
die wrake den Grieken eerst kosten;
doch niet min den Trojaan. Maar geschiede wat wil,
het einde, gelijk dat beschikt is, staat vast.
Geen brandoffer zal, geen plengoffer zal
het toornen der goôn
om 't geschondene gastrecht bedaren!
Wij, ouden van dagen, wij dierven ach! de eer,
om zaam met die dappren te staan in 't gelid,
en we bleven te huis,
met een staf onze kinder-kracht schragend.
Want het merg in de teedere borst van het kind
is krachteloos als
wen het levenslicht taant, en laat Ares[2] geen plaats;
en onstrijdbaar als 't wicht strompelt 't afgetobd lijf
van den grijze, wen 't loof van den stam is verdord,
gekromd en gesteund door den wandelstaf[3] voort,
en waart rond als een droom bij het daglicht.

Intusschen treedt Clytaemnestra met haar gevolg uit het paleis, en voorziet de vlammende altaren met offergaven. De aanvoerder der rei spreekt haar toe:

O Tyndareus' kind
en vrouw onzes konings, Clytaemnestra!
zeg wat is er? welk nieuws? welke boodschap toch
heeft uwe ooren bereikt,

1 Volgens een andere lezing: *zich schrap zet in 't zand*.
2 Den oorlogsgod der Grieken.
3 In het origineel staat *met drievoetigen gang*, met toespeling op het bekende raadsel van de Sphinx der Thebaansche mythe.

die u hier doet rondgaan en offren?
Van alle de Goôn uit het hemelenrijk
en het schimmenverblijf,
of die stad en die markten bescherremen, brandt
op deze outers rijkelijke gave;
en ten hemel verheft zich links en rechts
een flakkrende vlam,
steeds gevoed met het lenig weldadige vocht
der olijve, dat zuiver en onvervalscht
bewaard wordt in 't huis van den koning.
Ai! onthoud mij niet, wat ge zeggen kunt,
en ge zeggen moogt,
en genees de bekommring, die 't harte mij drukt.
Want nú eens kwelt mij een angstig gevoel,
en dán weer vleit, door deze offers gewekt,
mij verkwikkende hoop, en verjaagt uit mijn borst
nimmer-zatte hartgrievende zorgen!

De koningin geeft het koor een wenk, dat ze bij de heilige handeling niet wil gestoord worden, en wendt zich met haar gevolg rechts om het tooneel te verlaten en in de stad hare offeranden voort te zetten. Het koor, dat zijn rondmarsch door de orchestra volbracht heeft, plaatst zich in drie reien, elk van 4 personen, tegenover het tooneel, en heft het volgende lied aan, waarvoor ik de plechtige dactylische maat (– ∪∪), die in het origineel met andere maten afwisselt, gekozen heb.

Reizang.

'k Mag de met teekens begunstigde leiding der vorstlijke helden[1]
zingen (daar macht des gezangs door der Godheid genade
nog overredende stroomt in de borst van den grijsaard);
hoe der Achaeërs[2] tweetroonig bewind, dat eendrachtig den bloem van
Hellas met wrekende vuist en speer tegen Teucers[3] gebied voert,
met een bemoedigend teeken op weg door de godheid gesterkt wordt.
Immers den vorsten der schepen verschijnen de vorsten der vogels:
adelaars, d' een zwart, de ander witstaartig (ter hand die de speer drilt[4]
op een wijd zichtbare plaats, niet ver van 't paleis der Atriden),
welke eene drachtige haas, die voor 't laatst haar onrustigen loop liep,
zaam met de jongen in 't lijf, de nog onvoldraagne, verscheuren.
Heft eenen ‘ailinos ailinos’ aan[5], doch gunstig zij de uitkomst!

1 Zie vs. 40 en volg.
2 Grieken.
3 De oudste koning van Troje.
4 Teekens, aan de rechterhand gezien, golden als gunstig.
5 Soort van klaagzang. Sommigen laten dit vers door een der drie afdeelingen van 't koor, in gewijzigden vorm herhalen. Wie iets tegen het bewaren van *ailinos* heeft, kan hier en onder lezen: *Heft eenen jammerzang aan, enz.* Inderdaad heeft het oorspronkelijke vers 5 voeten.

***Tegenzang*.**

Maar de ervarene wichlaar des legers[1], zijn blik op de Atriden
richtend, zoo strijdbaar en 'tzelfde bedoelend, erkent dra
in dit hazen verscheurende paar de leiders der scharen.
Teeken verklarend verkondt hij den wakkeren strijders de toekomst:
Eindlijk zal Priamus' stad voor de Grieksche benden bezwijken;
al wat het volk in haar muren maar heerlijks en kostbaars vergaard heeft,
zal met geweldige hand de Moira[2] verstoren en plundren.
Mag slechts geen nijd van de godheid den krachtigen breidel van Troje
hullen in nacht! Want Artemis toornt op de even geziene
vliegende boden[3] haars vaders, die 't arreme dier met zijn jongen,
nog ongeboren, verteerden, en gruwt van der arenden offer.
Heft eenen ‘ailinos ailinos’ aan; doch gunstig zij de uitkomst!

***Nazang*.**

Moog Zeus' heerlijke dochter, hoezeer ze de zoogende jongen
van al 't gedierte des velds, ja zelfs van bloeddorstige leeuwen,
door hare hoede beschermt, toch gunstig dit teeken vervullen!
Smeekende roep ik u aan, o kwaadafwendende Paean![4]
dat ze der vloot geen langen schip-kluistrenden tegenwind zende,
eischend tot zoen een ander, een gruwelijk maaltijdloos, offer,
snooden verwekker van heilloozen strijd, die den man niet ontzien zal.
Kinderen wrekend verbeidt hem tehuis eene vreeslijke woede,
‘die, schoon listig verheeld, uit een oude herinnering oprijst’[5]
Zulk eene schikking verkondde toen Calchas met rijklijken zegen
voor het koninklijk huis uit het teeken der leidende vogels,
dat hij wel gunstig verklaart, maar toch aan gevaar onderhevig.
Instemmend daarmeê
heft eenen ‘ailinos ailinos’ aan, doch gunstig zij de uitkomst!

Het koor wendt zich naar 't publiek en deelt zich in twee halfkoren, die in trochaeen (¯ ˘) het volgende wisselgezang aanheffen.

1*ste zang*.

Zeus, wie hij ook wezen moog,
is die naam hem lief, dan noemt

1 Calchas.
2 De godin van 't noodlot.
3 Het origineel heeft *honden*, dat door de Grieksche dichters ook van andere wezens gebruikt wordt.
4 Apollo als god der heelkunde, broeder van Artemis.
5 Het offer van Iphigenia door Agamemnon en de maaltijd van Thyestes, wien zijn broeder Atreus het vleesch der eigen kinderen voorzette, zullen den moord van Agamemnon, den zoon van Atreus, door Clytaemnestra en den met haar in echtbreuk levenden Aegisthus, Thyestes' zoon, ten gevolge hebben.

in 't gebed hem zóo mijn stem.
Schoon ik alles overwoog,
vind ik niets gelijk aan hem.
IJdel is al, wat niet Zeus is, voor hem, die de knellende zorgen[1]
van de ziel zich wentlen wil.

1*ste tegenzang*.

Alwie vroeger groot was, en
zwol van strijdbren overmoed,
niemand spreekt er meer van hen[2].
En die na hen zich verhief,
ligt verslagen aan zijn voet[3]
Hij die ter eere van Zeus welwillend een zegelied aanheft,
ware wijsheid is zijn deel!

2*de zang*.

die de menschen tot verstand
heeft geleid, en ‘leer door leed’
schreef als wet met wijze hand.
Bittre nood, die niets vergeet,
zielsangst, door geen slaap verlicht,
brengt halsstarrigen tot plicht,
tot erkenning van de goôn,
heerschend op den hoogen troon.

2*de tegenzang*.

De oudste leider van de vloot
gispte geenen ziener, maar
voegde zich in d' ergen nood,
toen het Grieksche krijgsvolk zwaar
werd beproefd door tegenwind
en gebrek, des toevens kind,
ginds bij Aulis' droevig strand,
waar de Euripus woelt en brandt[4].

1 Dit vers en in den tegenzang vs. 153 zijn hexametrisch.
2 De dichter bedoelt de door Zeus overwonnene en in den Tartaros geworpene Titanen.
3 t.w. Typhon, die door Zeus onder den Etna op Sicilië gelegd werd. Anderen denken ten onrechte aan Uranus en Kronos.
4 Aulis was een klein stadje van Boeotie, vanwaar de Grieksche vloot uitzeilde naar Troje. Het lag aan de door zeer snel opvolgende ebbe en vloed onrustige zeeëngte Euripus, die Boeotie van Euboea scheidt. Vgl. vs. 130.

3*de zang*.

Winden van den Strymon[1] woeien
honger brengend en als boeien
schepen kluistrend aan de ree,
wijl zij op de woeste baren
mast en takelwerk niet sparen,
teistrend Argos' bloem door wee.
Maar toen Calchas[2] aan den vorst
tegen de erge storenis
erger middel raden dorst
als tot zoen van Artemis,
en de Atriden, met hun staven
stampend, aan hun droefenis
lucht door heete tranen gaven,

3*de tegenzang*.

toen sprak eindlijk de oudre koning[3]:
Hard is 't, 't kleinood van mijn woning,
't dierbaar kind, te slachten, en
wreed, met 't maagdlijk bloed bij 't sterven
de eigen vaderhand te verwen;
hard ook 't niet bewilligen!
Leed is ginds; ook hier is leed,
zoo 'k omtrent den strijdgenoot
roekeloos mijn plicht vergeet,
wiens verlangen is zoo groot,
om door maagdenbloed te plengen
heil te zoeken voor de vloot.
‘'t Is zijn recht; moog 't uitkomst brengen!’

4*de zang*.

Onder 't dwangjuk van den nood
wordt hij goddeloos en snood,
en de plaats van vadermin
neemt ontaarde wreedheid in.
Der verblinding booze raad,
troeble bron van alle kwaad,
maakt den zwakken stervling koen,
't gruwelijkst bedrijf te doen.
Om de roovers te kastijden,
en de schepen te bevrijden

1 Rivier van Thracie.
2 Zie vs. 113.
3 Agamemnon.

uit hun ban door goeden wind,
slacht de vader 't eigen kind!

4*de tegenzang*.

Jeugd noch tranen en gebeên
roeren harten, koud als steen.
Niets dan strijdlust kennen zij!
Na 't gebed[1] gelastte hij,
als een lam[2] voorover haar
op te heffen op 't altaar
met een forschen greep, in 't kleed
wel verhuld. Opdat geen kreet,
aan dien schoonen mond ontvaren,
vloekend onheil 't huis zou baren,
heeft des knevels stom geweld[3]
't arme koningskind gekweld!

5*de zang*.

Toen de purpervloed
van het maagdlijk bloed
stroomen zou, trof elken slachter
ach! een blik, die deernis vroeg.
('T was een beeld, zoo schoon als immer
't doek[4] eens grooten meesters droeg!).
Spreken kon ze niet,
zij die menig lied[5]
thuis bij 't feestlijk maal
zong, wier reine taal
van de maagdelijke lippen
't heil des dierbren vaders prees,
toen nog onder Zeus', des Redders,
hoede zijn gelukster rees!

5*de tegenzang*.

Wat dan is geschied,
zag en zeg ik niet.

1 Dat voor het offer werd opgezonden.
2 Het origineel heeft *geit*.
3 Die haar 't spreken belette.
4 Eene vrijheid, waarvoor ik vergiffenis vraag. De ouden schilderden niet op doek. - Ik volg hier de gewone verklaring. Juister is misschien die van sommigen: *stom als een figuur op een schilderstuk*.
5 Den Paean, die bij de feestmaaltijden werd aangeheven, nadat de derde wijnplenging had plaats gehad, ter eere van Zeus den redder.

Maar vervuld is Calchas' godspraak[1].
Vroeg genoeg doet Dice[2] kond,
wat ze brengt, wen 't lijden daar is!
Waartoe 't kennen vóór dien stond?
Tranen vóór den tijd
zijn vergeefs geschreid!
Ach! der zonne straal
zal voorwaar éénmaal
licht doen schijnen in dit duister.
Worde 't alles wel en goed
naar den wensch[3] van gindsche vrouw, die
Argos thans alleen behoedt!

Intusschen is Clytaemnestra met haar gevolg uit de stad op het tooneel teruggekeerd, en staat daar op in het midden. De aanvoerder van het koor wendt zich eerbiedig tot haar, en spreekt:

Vol eerbied groet ik u, o Clytaemnestra!
Want 't past de vrouw des konings te vereeren,
wanneer de troon van haren eega leeg staat.
Hetzij ge een goede tijding hebt vernomen,
hetzij ge in hoop op blijde boodschap offert,
'k vernam het gaarne. Doch ik ben bescheiden.

CLYTAEMNESTRA.
Met blijde boodschap rijze, zegt het spreekwoord,
de morgen uit den schoot der Nacht, zijn moeder!
Nog blijder maar verneemt gij dan ge hoopt:
De Argiver nam de stad van Priamus.

Koor.
Hoe zegt ge? 'k vat het niet; 't klinkt ongelooflijk!

Clyt.
dat Troje aan ons is. Spreek ik duidelijk?

Koor.
De groote vreugd ontperst mijn oog een traan.

Clyt.
Uw oog toont mij hoe welgezind ge zijt.

Koor.
Hebt gij wel goed bewijs voor 'tgeen ge zegt?

Clyt.
Wel zeker; zoo geen godheid mij bedriegt[4].

Koor.
Hecht gij gewicht aan droomverschijningen?

Clyt.

1 Zie vs. 133.
2 De goddelijke verpersoonlijking van het *recht.*
3 Het koor weet niet, wat *wel en goed* is *naar den wensch* van Clytaemnestra!
4 Het volksgeloof der Grieken acht de godheid niet vrij van list, leugen, bedrog en nijd.

Den waan veracht ik van een geest, die slaapt!

Koor.
Heeft soms een los gerucht u opgewonden?

Ciyt.
Ik ben niet onverstandig als een kind!

Koor.
Wanneer is Troje's veste dan verwoest?

Clyt.

In 't nachtlijk duister, dat dit licht gebaard heeft.

Koor.

Wat bode kan zoo snelle tijding brengen?

Clyt.

Hephaestos[1], heldren glans van d' Ida zendend. -
Want de ééne fakkel[2] zond als ijlboô de andre:
Van d' Ida uit eerst naar de Hermes-rots
op Lemnos, dan van Lemnos naar den Athos,
Zeus' heilgen berg: den rug der zee beschijnend
verkondde een lichtgloed, als de gulden straal
der zon, de blijmaar aan Makistos' top[3].
Makistos talmt niet, overwint den slaap,
en kwijt zich ijlings van zijn bodenplicht:
Zijn fakkelglans snelt over den Euripos[4],
en brengt den wachters van Messapion[5]
de tijding, die door deze, welke ras
veel heidekruid ontsteken, verder gaat.
Want krachtig springt met ongetaanden glans,
der heldre maan gelijk, het vuursignaal
Asopos'[6] vruchtbre velden over op
Cithaerons[7] rug, die op zijn beurt een vuur
ontsteekt, dat d'andren bode moet vervangen.
De wacht aldaar, die blijde hem begroet,
zendt ras een vlammensein ten hemel op[8];
en, als het weerlicht, vliegt de schijn des vuurs
Gorgopis[9] over, en treft Aigiplancton[10],
welks blijde wachters ook niet karig 't vuur
bedeelen; want een hooge vlam verheft zich,
zijn lichtglans spieglend in 't Saronisch meer[11],
die bliksemsnel de hooge toppen treft
van Arachnaion, buurman dezer stad.
En zoo bereikt het licht van Ida's vuur,
met langen stamboom, Atreus-zoon's paleis.
Zie daar de wetten van deez fakkelloop![12]
Om beurten wisselt de een den ander af,
de zege is hem die 't eerst en 't laatste liep[13].

1 De god des vuurs.
2 Even als in het origineel heb ik hier en daar *fakkel* oneigenlijk gebruikt voor een *rijshoop*. Het was niet te vermijden om vs. 301.
3 Top van den Athos (?).
4 Vgl. 170.
5 Berg in Boeotie.
6 Rivier van Boeotie.
7 Berg tusschen Boeotie, Attica en Megaris.
8 Volgens een andere lezing: *ontvonkt meer brandstof dan geboden was*.
9 Meertje bij Corinthe.
10 Berg in Megaris.
11 De zeeboezem, die Attica, Megaris en Argolis bespoelt.
12 Wedrennen met fakkels waren bij de Grieken een niet ongewone feestelijkheid.
13 Misschien bedoelt de dichter met dien overwinnaar Hephaestos zelven. De plaats is niet volkomen duidelijk.

Dit teeken noem ik u als mijn bewijs,
daar mijn gemaal mij dat uit Troje zond.

Koor.

De goden, vrouwe, zal ik later danken.
Nu wensch ik eerst op nieuw dit heuglijk feit
uit uwen mond bewondrend aan te hooren.

Clytaemnestra.

De Grieken hebben Troje in dezen stond;
en in die stad verheffen kreten zich
niet minder tegenstrijdig dan azijn
en olie, die men in hetzelfde vat
gedaan heeft. Want een gansch verschillend lot
ontperst die kreten aan den overwinnaar en
aan de overwonnenen. De laatsten toch,
die knielen bij de lijken hunner dierbren
(de vrouwen van haar broeders en haar mannen,
de kindren van hun ouders), zij beweenen
niet meer uit vrije keel hun wreeden dood!
Maar de eersten, die het werk van 't nachtelijk
gevecht, half uitgehongerd, aan 't ontbijt,
dat hun de stad verschaft, geplaatst heeft, zij
bewonen nu, gansch zonder orde, zoo
als 't lot dit wil, de huizen der Trojanen;
en zullen wel beveiligd tegen kou
en regen voortaan als gelukkigen,
van 't waken vrij, den ganschen nacht door slapen. -
Indien hij maar de schutsgoôn van de stad
en hunne tempels wil eerbiedigen[1],
zal de overwinnaar niet verwonnen worden.
Dat dus geen snoode winzucht 't leger drijve,
te grijpen naar hetgeen verboden is!
Want om behouden t'huis te komen, moet
de tweede baan van 't renperk afgelegd.
En keerde al 't heir met schuld beladen weer,
zoo kon het leed der doôn, al trof geen ramp
ook plotselijk, toch later licht ontwaken!
Deez woorden hoort gij van een vrouw. Maar zij
ontwijfelbaar de zegepraal des heils!
Om vol genot der zegeningen smeek ik.

1 Vgl. boven 121, 122.

Koor.
Ge spreekt verstandig als een kloeke man,
o vrouw! Betrouwbre gronden[1] hoorde ik uit
uw mond, en ga de goden danken, die
met eer en prijs het werk der onzen kroonden,

Terwijl de koningin in het paleis gaat, keert het koor zich weder naar het publiek, en schaart zich onder recitatief der volgende anapaesten om het altaar in de orchestra, ten einde dan een wisselgezang aan te heffen.

O koning Zeus en weldadige nacht,
die een zege zoo schoon deed behalen!
Die wierpt over Ilions muren een net
zoo hoog, dat noch knaap noch volwassene man
aan de alles verstrikkende mazen ontspringt,
waarmeê Ate's[2] hand
vrije menschen verandert in slaven.
U eer ik, o gastrecht-schuttende Zeus,
die dit werk hebt verricht, die sinds lang reeds uw boog
tegen Paris spandet, dat niet voor den tijd
noch te laat ook de pijl aan de pees ontsnapt,
onschaadlijk haar doelwit zou missen.

Wisselgezang.

1*ste zang.*
't Is ontwijfelbaar gewis,
dat zijn schot niet ijdel is.
Loon naar werken kreeg de vorst.
Snood is, die beweren dorst
dat de godheid 't acht beneden
zich, die 't heilig recht vertreden,
te bestraffen! Ondervonden
hebben 't, die zich onderwonden
snooden krijg te voeren, prat
op den rijkdom hunner stad[3].
Bovenmatige overvloed
kweekt slechts dwazen overmoed;
en de grootste rijkdom kan
nimmer den brooddronken man,

1 Vgl. onder 482.
2 De personificatie van 't *Verderf*.
3 In de Grieksche tragedie wordt aan Troje een Aziatische rijkdom en weelde toegeschreven.

die 's Rechts outer dorst ontheilgen,
tegen het verderf beveilgen.

1*ste tegenzang.*

Ate's[1] onuitstaanbaar kind,
steeds tot slechten raad gezind,
de Verleiding, drijft tot kwaad.
Vruchtloos elke goede raad!
Want 't verderf zal aan de kimmen
dra zijn aaklig licht doen glimmen.
Als slecht koper door het wrijven
zwart wordt, zoo die kwaad bedrijven
door 't gericht! en zonder vrucht
blijkt, als vogels in de lucht
door een knaap vervolgd, hun daad:
ondergang van volk en staat!
Onverhoord verdelgt een god
hen, die schenden zijn gebod,
zoo als Paris 't gastrecht hoonend,
en door echtbreuk weldaân loonend!

2*de zang.*

Krijgsrumoer met schild en speer
en bemanning van de vloot
liet zij[2] achter, maar veel meer
onheil: ondergang en dood,
bracht ze Troje als bruidsgeschenk,
toen ze, op haar verleiders wenk,
wegsnelde eer- en plichtvergeten.
Jammrend spraken de profeten:
‘Wee dit huis en wee den vorst,
wee die 't echtbed schenden dorst!’
Droevig staart de onteerde rond,
maar geen vloek ontvaart zijn mond.
Tot een schaduw maakt 't verlangen
d' armen man, en bleekt zijn wangen.
't Heerlijk beeldhouwwerk der zaal,
eerst zijn vreugd, wordt thans zijn kwaal.
Alle schoonheidszin moet sterven,
sinds zijn oog *haar* schoon moet derven!

1 Vgl. 371.
2 Helena.

2*de tegenzang.*

In den droom alleen aanschouwt
hij 't betreurde beeld der vrouw.
IJdle vreugd! Een dwaas vertrouwt
droomverschijningen, die gauw
langs het pad des slaaps ontvliên
zoo aan de oogen, die ze zien,
als der hand, die haar wil grijpen.
Zulke bittre smarten nijpen
't hart des konings[1]. Hellas meê
treft een zieldoorgrievend wee.
Want het zond zijn bloem en kracht
tot de Grieksche legermacht.
Ach! de plichtvergeten vrouwe
bracht in elke woning rouwe!
Wel weet ieder, wie hij zendt,
niet, wie weêrkeert; ach! het end
brengt van wie den doodslaap slapen
in hun plaats slechts asch en waapnen!

3*de zang.*

Ares[2], die de doôn voor goud
inruilt, en de weegschaal houdt
van 't gevecht, zendt naar hun land
lijken ginds tot asch verbrand,
met het droevig overschot
urnen vullend van wie 't lot
velde. ‘Beter ach! verdienden’ -
jammeren te huis de vrienden -
‘mannen in den strijd zoo groot,
als hij was!’ - ‘Hij vond den dood
vechtend om... een vreemde vrouw!’
mompelt heimlijk men. De rouw
mengt met haat zich bij die lieden
tegen 't wrekerpaar, de Atriden.
Andren liggen ginder rond-
om den muur der stad begraven,
waarvoor zij hun leven gaven,
arme pachters van dien grond!

1 Meneläus.
2 De krijgsgod.

3*de tegenzang.*
Worde niet de vloek verhoord
van der burgers toornig woord![1]
Nog omhult stikdonkre nacht
't onheil, dat mijn ziel verwacht!
Of verwaarloozen de goôn
't lot van die ontelbre doôn?
Eenmaal treên de wraakgodinnen
vreeselijk de woning binnen
van hem, die het recht verkracht.
Tegen Hades'[2] duistre macht
helpt geen bolwerk! Overmaat
van geluk en eere schaadt.
Want Zeus' bliksemschichten treffen
toppen, die zich 't hoogst verheffen.
Zij bescheiden dus mijn deel!
'k Wil geen stedendwinger heeten;
'k wensch geen slaven-brood noch keten. -
Niet te weinig, niet te veel!

(Jubelgeroep der vrouwen achter de schermen. Zie noot op 481).

Nazang.
Snel gelijk een loopend vuur
vloog de blijde fakkelmaar,
ons verkond in 't nachtlijk uur,
door de stad. Doch is die waar?
Wie weet, of niet een god
drijft met ons den spot?
Wie is zoo kinderachtig, zoo beroofd
van zijn verstand, dat 'tgeen een vlam belooft
zijn hart in vreugd ontsteekt,
om, als de zeepbel breekt,
voor droefheid plaats te maken?
Een vrouw is min te laken,
als zij 'tgeen haar verblijdt
prijst vóór de zekerheid.
Voor rede en oordeel doof,
ontvonkt de wensch haar ras
tot al te licht geloof.
Zoo snel geboren was
geen vrouwelijk gerucht,

1 Vgl. vs. 436 en volg.
2 De onderwereld.

of even snel verstoof
het ijdel in de lucht![1]

De wachter (op het dak van het paleis).

Dra weten wij of 't licht der fakkelen,
of de signalen van 't afwisslend vuur
de waarheid kondden, dan of als een droom
die blijde glans ons hart bedrogen heeft.
Ginds komt van 't zeestrand een heraut, wiens hoofd
de olijfkrans[2] siert, en 't dorstig stof, dat verre
in wolken opstijgt, tweelingbroêr van 't slijk,
getuigt, dat weldra 't leger volgen zal[3].
Hij zal niet door den rook en vlam van 't rijs
der bergen sprakelooze teekens geven,
maar òf de blijde mare met zijn mond
betuigen, òf - doch neen, ik haat dat woord!
Bij 't heerlijk nieuws koom nieuwe stof tot vreugd.

(hij daalt weêr af in het paleis, om Clytaemnestra van hetgeen hij gezien heeft kennis te geven.)

Koor.

Wie andre tijding voor deez stad verlangt,
hij plukke zelf de vruchten van dien wensch!

HERAUT.

Ik groet u, Argos' vaderlandsche grond!
Mij wordt op dezen dag in 't tiende jaar
van duizend ijdle wenschen één vervuld:
Nooit had ik durven hopen in mijn land
te sterven, en te rusten in zijn schoot.
Wees dan gegroet! Ook gij, o licht der zon,
gij, schutsgod Zeus, en gij, o Pythier[4],
die niet meer uwe pijlen op ons schiet.
Bij den Scamander[5] hebt gij ons genoeg
geschaad[6]; wees reddend thans en heelend god,

1 Men ziet, de boven vs. 342 uitgesproken overtuiging van 't koor was niet van de sterkste. En toch is die plotselijke verandering bevreemdend. Een Duitsch geleerde vermoedt, dat ze 't gevolg is van een luid gejubel, door de vrouwen achter het tooneel aangeheven op last der koningin. Vgl. 460 en 589 en volg.
2 Als teeken van vrede.
3 Dit vers staat niet in 't origineel, en berust op gissing.
4 Apollo, van Pytho (Delphi).
5 Riviertje bij Troje.
6 Door de pest, waarvan Homerus gewaagt in het begin der Ilias.

o vorst Apollo! Ook u, goden, die
de markt bescherremt, roep ik allen aan;
u, Hermes, mijn patroon, die als heraut
vereerd wordt door herauten; u, heröen[1],
die 't leger uitzondt: dat gij in genâ
weêr opneemt, wat gespaard bleef in den krijg!
Ik groet u, o paleis, o dierbaar dak,
en heil'ge zetels, zonbeschenen beelden
der goôn! Ontvangt, zoo ooit, ook nu den vorst
na langen tijd met vriendelijk gelaat!
Want Agamemnon komt, en brengt aan u
en allen heerlijk licht in duistren nacht!
Begroet den held genadig, zoo als 't past,
die Troje met des wrekers Zeus' houweel
verwoest heeft, dat geen steen op d' andren bleef.
Der goden tempels en altaren zijn
in puin[2]; vernield is ieder zaadje in 't land.
Zoo hard een juk wierp hij om Troje's nek!
Nu keert hij weêr, een hoogst gelukkig man,
die meer dan eenig stervling eer verdient.
Noch Paris, noch zijn medeplichtig volk,
roemt grooter kwaad gedaan te hebben dan
geleên. Aan roof en diefstal schuldig, heeft
hij èn zijn vangst verloren[3], èn het huis
zijns vaders met zijn land te grond gericht.
Ja, dubbel boet het snood geslacht die schuld!

Koor.
Heraut van Argos' heir, geluk en vreugd!

Heraut.
Die smaak ik; toch is mij de dood thans welkom.

Koor.
Verlangen naar uw land heeft u gekweld?

Heraut.
Zóó, dat mijn oog nu vreugdetranen weent!

Koor.
Dan leedt ge smarte, met genot doormengd.

Heraut.
Hoe zoo? zeg uw bedoeling; 'k vat die niet.

Koor.
Uw wensch betrof, die ook naar u verlangden.

Heraut.
Dit land verlangde naar 't verlangend heir?

Koor.
Ja, meenge zucht ontsnapte aan 't droeve hart!

1 Half-goden.
2 Vgl. boven vs. 329 en volgende.
3 Helena ging na Troje's val met Meneläus naar Sparta terug.

Heraut.
Wat was de reden van die treurigheid?

Koor.
Mijn artsenij voor smart is lang reeds *zwijgen*.

Heraut.
Hoe? vreesdet gij in 's konings afzijn iemand?

Koor.
Uw woord maak ik tot 't mijne ‘gaarne stierf ik’.

Heraut.
't Is al zoo wel, als 't zijn kan! Want in alles

van langen duur is slechts een deel gelukkig,
een deel ook niet; wio anders dan de goôn
is vrij van leed zijn gansche leven door?
Want meldde ik u de moeiten van de vaart,
de schaarsche rust des nachts op harde planken,
't gejammer en gezucht den ganschen dag;
en dan aan land een nog veel grooter lijden,
toen we onder 's vijands muren sliepen, en
de vochtigheid van hemel en van grond
de kleederen doorweekte en zoo bedierf,
en 't haar van hoofd en baard verwilderde;
of zoo men u de bittre kou beschreef,
door Ida's sneeuw verwekt, der vooglen dood,
of de erge hitte, wen in 't middaguur
golfloos de zee op 't stille leger sliep,
wat zoudt ge zeggen? Doch waartoe getreurd?
de moeiten zijn voorbij - ook voor de doôn,
die voor geen opstaan meer te zorgen hebben![1]
Wat baat het hem die leeft, hetgeen verteerd is,
te tellen, en 't verloorne te beweenen?
Voor ons, die van de krijgsmacht over zijn,
dreef zegening de schaal des leeds omhoog.
Zoodat dit opschrift trotsch 't mag uitbazuinen:
Gevlogen over zee en land heeft 't heir
van Argos eenmaal Ilion verwoest,
en hier aan de oude tempels van de goôn
'deez buit genageld als een heerlijk sieraad.'
Prijst dus den lof der stad, en van het leger
en van zijn leiders: dankbaarheid aan Zeus
zal niet ontbreken. - Vrienden, 'k heb gezegd!

Koor.
Ik laat volgaarne me overtuigen; want
tot leeren is de grijsheid immer jong.
Doch hoe 'k mij ook verheug, uw boodschap brengt
vooral dit huis en Clytaemnestra vreugd.

***Clytaemnestra* (*die, terwijl de heraut spreekt, is teruggekomen*).**
Reeds vroeger juichte ik luid van blijdschap, toen
het eerst de vuurge bode dezen nacht
mij Troje's val en haar verwoesting meldde;

1 Eene ironie, die aan Shakespeare, met wien Aeschylus veel gemeen heeft, herinnert.

toen iemand spottend sprak: hoe? laat gij u
door fakkellicht bedriegen? ha! die vreugd,
'ze kenschetst 't licht ontvlambaar hart der vrouw!'
Zoo hield men mij voor zwak van geest, maar toch
ontstak ik offers, en naar vrouwenwijs
werd hier en ginder door de gansche stad
een blij gejuich bij de outers van de goôn
(terwijl de geur'ge wierook-vlam met wijn
gebluscht werd) aangeheven op mijn last. -
Waartoe met u nog meer gesproken, daar
de koning zelf mij alles zal verhalen?
Ik haast me mijn eerwaardigen gemaal,
zoo goed ik kan, te ontvangen; welke stond
is schooner voor een vrouw, dan als ze voor
haar man, met Gods hulp uit den strijd gekeerd,
de deur mag oopnen? breng hem dit bericht:
Dat snel de stad hem, dien ze lief heeft, weêrzie!
hij vindt in zijn paleis zijn vrouw, zoo als
hij haar verliet, getrouw gelijk een hond
aan hem, maar zijner haters vijandin.
Geen enkel zegel brak ze in al dien tijd,
en vreemde mannen (zelfs de laster spaart haar)
kent ze evenmin als 't verwen van het staal[1].

Heraut.
Als eigen lof de waarheid niet verkracht,
dan staat zij voor een eedle vrouw niet slecht.

(Clytaemnestra gaat met haar gevolg in 't paleis terug, welks deuren wijd geopend worden tot ontvangst van den koning).

Koor.
Zoo duidelijk, als tot goede tolken[2] past,
is 't woord, dat Clytaemnestra tot u sprak!
Maar zeg, heraut, hoe staat 't met Meneläus?
is hij behouden meê teruggekeerd, en zal
hij weldra thuis zijn, die beminde vorst?

Heraut.
Ik kan geen schoone leugen spreken, die
zijn vrienden lang gelukkig maken zou.

1 Over de bedoeling dezer woorden loopen de gevoelens der geleerden zeer uiteen. Sommigen vatten ze letterlijk op en meenen, dat hier van een in die dagen pas uitgevonden kunst om metaal te verwen, die voor zeer moeilijk gold, sprake is, zoodat men zou kunnen teruggeven: *als de zwarte kunst;* anderen verstaan *het harden van 't staal*, weer anderen *het verwen van 't staal met bloed*, d.i. het handwerk van den krijg. Aan de laatste verklaring zou ik de voorkeur geven met het oog op den moord van Agamemnon, waardoor Clytaemnestra bewijst, dat verwen maar al te goed te verstaan.

2 Een heraut is tevens tolk.

Koor.
Zij dan, hetgeen gij zegt, èn waar èn goed;
want beider scheiding blijkt maar al te ras.

Heraut.
De held verdween uit 't Grieksche leger, vriend,
zelf met zijn vaartuig: 'tgeen ik zeg, is *waar*.

Koor.
Zag men hem onder zeil gaan van de kust
van Troje, of dreef een storm hem uit de vloot?

Heraut.
Gij treft als een ervaren schutter 't doel;
en noemt in 't korte woord een groote ramp!

Koor.
Wat denken de andre schepelingen? houdt
men Meneläus voor behouden, of vergaan?

Heraut.
Wie kan daarvan iets zeker weten, man,
dan Helios[1], die 't aardrijk onderhoudt?

Koor.
Ge zeidet, dat een storm, verwekt door toorn
der goôn, de Grieksche vloot geteisterd heeft?

Heraut.
Moet ik dan 't goed met kwaad vermengen, door
te melden, wat de wrok der goden[2] bracht?
Wie blijde kondschap brengt van zege en heil
aan 't vaderland, dat zich daarin verheugt,
hem past het niet den dag der dankbaarheid
door droeve maar te ontwijden! De eer der goôn
eischt anders! Maar wie met een droef gelaat
van nederlaag de bittre tijding brengt,
wanneer één slag den staat verplettrend trof,
en vele velen, die aan menig huis
door Ares' dubble geessel, 't bloedig span,
het scherp tweesnijdend wapen, krijg en pest,
ontvielen; wie beladen met een last
van zooveel jammer komt, dien voegt het wel
dit aaklig lied der Furiën te zingen.
Ik moest dus zwijgen, doch ik kan het niet[3].
De zee en 't vuur, twee bittre vijanden,
ze zwoeren saam, en toonden hunne trouw
door het vernielen onzer arme vloot.
Een booze orkaan van Thraciës kust joeg 's nachts,
met donderend geweld van wind en regen,
het water op tot golven bergenhoog,

1 De zonnegod, die volgens het woord van Homerus ‘alles ziet en hoort.’
2 Vgl. boven vs. 328 enz. en 522, 523.
3 Het logisch verband scheen de invoeging van dit vers, dat in het origineel ontbreekt, te verlangen. In het voorgaande heb ik eene door eenen Duitscher voorgeslagene omzetting van verzen gevolgd.

en sloeg de ranke Grieksche kielen saam,
waarvan, als door een storremram gebeukt,

er menig wegzonk in 't onpeilbaar diep.
En toen het schittrend licht der zon verscheen,
aanschouwde ons droevig oog 't Aegaeisch meer[1]
met wrakken en met lijken als bezaaid.
Want onze kiel had 't stormgeweld gespaard:
een god (geen mensch!) had ons 'tzij door een wonder,
gered, 'tzij door bestiering van het roer.
Aan boord zat Tyche[2], die genadig zorgde,
dat noch de hooge vloed het schip verzwolg,
noch 't stuksloeg op de klippenrijke kust.
Ontkomen aan de hel van 't grondloos meer,
mistrouwden wij toch zelfs bij heldren dag
die godheid, en de versche ramp, die 't heir
zoo deerlijk had gehavend, gaf, helaas!
te rijklijk voedsel aan 't bekommerd hart.
En zoo er iemand van die mannen leeft,
houdt hij gewis ons voor verongelukt,
terwijl wij meenen, dat zij zijn vergaan.
We willen 't beste hopen, bovenal
dat Meneläus weldra landen moog.
Zoo nog de gulden schijn der zon hem frisch
en levend toestraalt door de hulp van Zeus,
die zijn geslacht nog sparen wil, bestaat
er hoop, dat Sparta's koning t'huis zal komen.
Wel droef, doch *waar* is 'tgeen ge hebt vernomen.

(De heraut verlaat, zich links wendende, het tooneel.)

***Wisselzangen van het koor*. 1*ste zang*.**

Was van menschelijk geslacht,
die zoo juist een naam bedacht
voor dat krijg-ontvlammend wezen,
Paris' veelbetwiste bruid?
of sprak soms de toekomst kennend
't eerst dien naam een godheid uit?
Inderdaad was Helena
mannen-, schepen-, stadverdelgend[3];
die uit 't echtbed van haar gâ,
in verboden liefde zwelgend,

1 De Grieksche archipel.
2 De godin der fortuin.
3 Helena gelijkt in 't origineel min of meer op woorden, die dit begrip uitdrukken. Het Grieksche bijgeloof zag in den klank van eigennamen eene goede of booze voorbeduiding.

wegsnelt op des zephyrs[1] wieken,
wijl een jagerschaar van Grieken
volgt der riemen spoorloos spoor,
te vergeefs: Het wild gaat door,
dra door Simoeis[2] beveiligd.
Ach! nog slechts een korte tijd,
en zijn oevers zijn ontheiligd
en bemest door bloed en strijd!

1*ste tegenzang*.

Want dat huwlijk werd een bron
van verdriet voor Ilion.
Nooit vergeven wordt de schending
van zijn tafel en zijn bed
door den gastheer, en een daemon
heeft het wrekend zwaard gewet!
Argeloos heft Troje's jeugd,
prijzend 't kleinood der Achaeen,
juublend aan de hymenaeen[3].
Maar het is een korte vreugd.
Al te ras verleert die zangen
Priam's grijze stad, en bange
zuchten slaakt zoo meenge borst;
en men scheldt den jongen vorst
'*onheilsgade*'. Ach! het leven
zal der jammervolle stad
niets dan bloed en tranen geven,
om 't verlies van 'tgeen ze had!

2*de zang*.

Aan een schapenuier liet
eens een man uit mededoogen
't teeder leeuwenwelpje zoogen.
En zoolang het klein was, ziet!
was 't den kinderen een vreugd,
zelfs den oudren tot geneugt.
Als een pasgeboren wichtje,
droeg men het op de armen rond.
Dat het dorst of honger kwelde,
deed het vriendlijk kwisplend kond[4].

1 Gunstige wind naar Azië.
2 Riviertje van Troas.
3 Het bruiloftslied.
4 Origineel: *het zag vriendlijk kwispelend op naar de hand*.

2*de tegenzang*.

Maar nog nauw volwassen, toont
hij den aard hem aangeboren;
al zijn makheid is verloren,
en door 't vee te moorden loont
hij de weldaân; die geboet
stroomen doen den grond van bloed.
Als der Ate priester is hij
grootgebracht, en niemand stelt
perk aan d' onverzaadbren moordlust,
onbedwingbaar door geweld!

3*de zang*.

Eveneens was in 't begin
Helena zoo mild van zin
als een water, door geen wind bewogen,
als het kalme beeld van rijken zegen[1].
Lieflijk straalde toen de blik dier oogen
zielbekoorend Paris minne tegen[2].
Doch weldra verkeert zij al
't zoet geluk in bittre gal,
toen het bleek dat Zeus, die 't gastrecht
hoedt, haar aan de Priamiden
had, een jammerbruid[3], gezonden,
als Erinys[4] der Atriden.

3*de tegenzang*.

Groote zegen teelt altoos
kroost, en sterft nooit kinderloos,
maar er kiemt een welig zaad van rampen
‘uit voor 't nageslacht.’ Die leer bekampen
wil 'k, die lang ten onrecht werd verkondigd!
Talloos kroost pleegt 't KWAAD, *dat wordt gezondigd*,
voor de toekomst te verwekken.
Sterk gelijken steeds de trekken
van dat snood gebroed der moeder[5],
maar rechtvaardige geslachten

1 Der akkers.
2 Zeer vrij: de dichter noemt Helena: *zachte pijl der oogen, hartwondende bloem der liefde*.
3 Het origineel: *door bruiden bejammerd*.
4 Wraakgodin.
5 Dat is op die der moeder.

planten 't heil van kind op kind voort.
Dit zijn heiliger gedachten!

4*de zang*.
Oude zonde en overmoed
kweekt in het misdadig bloed
nieuwe schuld, die vroeg of spa,
is de barensstonde na,
't licht zoekt, evenbeeld der ouders,
daemon snood en onbestrijdbaar,
die onzalige verblinding
brengt in huis, en leed onlijdbaar.

4*de tegenzang*.
Dice's glans verheldert ook
't armste hutje, zwart van rook,
maar 't paleis, waar schuld aan kleeft,
schoon het gouden wanden heeft,
vliedt met afgekeerd gelaat zij,
d' onschuld toegewend. Versmaden
zal ze valschen lof der geldmacht,
richteres van alle daden!

Terwijl de laatste verzen gezongen worden, komt de zegevierende stoet van Agamemnon van de linkerhand in de orchestra. De koning zelf zit met de gevangene dochter van Priamus, Casandra, op een wagen. Eerbiedig treedt het koor onder het zingen van het volgende (anapaestische) marschlied hem te gemoet.

***Marschlied*.**
O mijn koning, verwoester van Ilion's vest,
o Atreus' zoon!
Hoe zal 'k u begroeten en eeren, opdat
ik de maat van het recht niet te boven ga,
noch daaronder blijf?
Vele stervlingen achten den schijn boven 't zijn,
de grenzen des rechts overtredend!
Tot beklagen van hem, wien het slecht is gegaan,
is een ieder bereid, schoon de bete der smart
het hart van geen enklen gewond heeft;
en ze wenschen geluk met een lachende plooi
op het droevig gelaat, die veel inspanning kost.
Maar voor wie als een herder zijn kudde goed kent,
blijft nimmer verborgen het oog van den man,

die welwillendheid huichlend in 't harte verbergt
onoprechte, verwaterde[1] vriendschap.
Toen ge eenmaal dien tocht tegen Troje ondernaamt
om Helena's wil (ik verzwijg het u niet),
toen stondt ge in mijn oogen te boek als een dwaas,
die het roer van 't verstand niet te sturen vermocht,
wijl ge tegen hun zin
zooveel dappere mannen deedt vechten.
Maar nu zoo gelukkig dat werk is volbracht,
nu ben ik oprecht u genegen.
Door den tijd blijkt u ras bij het onderzoek wel,
wie rechtvaardig, wie niet,
van de burgers zich t'huis heeft gedragen![2]

AGAMEMNON (*opstaande in biddende houding*).
Het voegt mij Argos en de goôn van 't land
het eerst te groeten, wien ik mijn terugkomst
dank en de wraak op Priam's stad. Want niet
uit pleiters-mond de zaak vernemende,
besloten ze eensgezind tot de verdelging
van Troje. In de bloed'ge stembus wierpen
ze hunne stemmen, en slechts ijdle hoop
bleef over voor de bus, die niet gevuld werd[3].
Nog tuigt de rook, waar zich de stad verhief;
nog leeft de storm der wraak; en gloeiende asch
vliegt met de schatten stervend in de lucht.
Daarvoor komt eeuwig dank den goden toe,
wier hulp ons ook ter wille van die vrouw[4]
den strik deed spannen, waarin Troje viel.
't Argivisch monster-paard[5], van krijgers zwanger,
vliegt, omstreeks der Plëaden ondergang[6],
met forschen sprong de muren over, en
verwoest de stad; een hongerigen leeuw
gelijk, dronk 't aan der vorsten bloed zich zat.
Tot dusver 't geen de goôn betreft; wat 't geen
gij zeidet aangaat, ik vergat dat niet,

1 Het beeld is ontleend aan het mengen van den wijn met te veel water. Dat de Grieken den wijn niet onvermengd plachten te drinken, is bekend.
2 De tekst laat ook de verklaring toe: *deez landen gehoed (bestierd) heeft*.
3 Bij de Atheensche rechtspraak werden er twee stembussen geplaatst, de een voor de vrijsprekende, de andre voor de veroordeelende stemmen bestemd.
4 Helena.
5 Het door Epeios op last van Athena vervaardigde *houten paard*.
6 Die voor Griekenland in November plaats heeft.

en ben 't volkomen met uw oordeel eens:
Ja, weinig menschen is het eigen, om
den vriend, dien 't wel gaat, te eeren zonder nijd.
Boosaardig gif zet in de borst zich vast,
en maakt de kwaal des lijders dubbel zwaar,
daar bij de last van eigen ongeluk
hem die van 't zien van vreemden voorspoed drukt.
Mij zelf heeft de omgang (ach! wat droeve ervaring),
gelijk een trouwe spiegel, ras getoond,
dat velen, die mij schenen toegedaan,
slechts schaduwbeelden waren, niets dan schijn![1]
Alleen Odysseus ('k weet niet, of hij dood is,
of leeft) was, schoon onwillig[2] meêgegaan,
mij, eens in 't leger zijnde, een trouwe hulp.
Wat deze stad en hare goôn betreft,
dat zullen we in een volksvergadering
bespreken; en we zullen zorgen, dat
wat wel is, wel blijft voor de toekomst, maar
ook tevens trachten daar, waar wonden zijn,
door branden of door snijden 't ongemak
der krankheid af te wenden van het lijf.
Nu ga ik in 't paleis en naar mijn haard,
om eerst den goôn voor hun bescherming bij
het gaan en 't wederkomen dank te zeggen.
De zege, die ons volgde, blijve ons trouw!

Clytaemnestra (uit het paleis tredende en zich eerst tot het koor wendende).

Burgers van Argos, oudsten van dit land!
ik schaam me niet mijn liefde tot mijn man
hier uit te spreken: door den tijd verdwijnt
de blooheid bij de menschen. 'k Wil u schetsen,
hoe droevig een bestaan het mijne was,
zoolang mijn man voor Troje zich bevond.
Want voor een vrouw is het een groot verdriet,
om eenzaam en verlaten t'huis te zitten, en
gedurig slechte tijding te vernemen,
als de een na d' ander komt, en telkens nog
een erger onheil meldt. Gelooft mij vrij!
wanneer die man zoo dikwijls is gewond

1 Echt tragisch, dat de man die ware en valsche vrienden zoo scherp meent te onderscheiden, later blijkt zijn eigene vrouw zoo slecht te hebben doorgrond!
2 Ulysses had waanzin gehuicheld; maar een list van Palamedes bracht dien aan 't licht, en den held in 't Grieksche leger.

als het gerucht ging, heeft hij in zijn lijf
meer gaten, dan een vangnet mazen heeft.
Was hij zoo vaak gesneuveld, als men zei,
gewis hij kon zich als een tweede Geryon
beroemen op een derde kleed van aarde[1],
in iedren vorm eens gevallen zijnde.
Hoe vaak heb ik om zulke droeve maar
wel niet getracht mij op te hangen, doch
vergeefs: de strik werd telkens losgemaakt!
Daarom staat ook niet, zoo als dat behoorde,
het pand, dat u mijn liefde schonk, Orest,
hier aan mijn zijde; dit bevreemde u niet!
Want Strophius uit Phocis voedt hem op,
uw trouwe vriend en bondgenoot, die mij
wees op 't gevaar, dat u voor Ilion
bedreigde, en wat gebeuren kou, als 't volk
in oproer eens den Raad omverwierp, daar
't zoo gaarne den gevallene nog schopt.
Die verontschuldiging verbergt geen list. -
Mij zijn der tranen bronnen lang verdroogd
door 't hevig weenen, en geen drop is over.
Krank zijn mijn oogen van het waken, wijl
ze laat, betraand, uitzagen naar 't signaal,
dat immer uitbleef; en zoo rusteloos
was steeds mijn slaap, dat 't gonzen eener mug
mij wekte, daar ik in mijn droomen u
veel meer zag lijden, dan de tijd[2] dit toeliet.
Nu is mijn leed voorbij, en o! hoe zoet
is 't aan den nood te zijn ontkomen! Nu
begroet ik u als wachthond van dit huis,
als reddend ankertouw van 't schip, als zuil
die 't dak schraagt, als een ééngeboren kind,
als land, dat onverhoopt den schepeling
verschijnt, als rust na storm, als heldre bron,
die 't hart des moeden wandelaars verkwikt!
Ja! zulk een welkomstgroet acht ik u waard.
Ver blijve wangunst; groot genoeg was 't leed,
ons vroeger toegedeeld. Nu, dierbre man!

1 Dat is: hij ware reeds driemaal begraven. *Geryon* was een mythische koning van Spanje met drie gedaanten, wien Hercules zijne runderen ontroofde. De taal der koningin is, hoe hartelijk ze ook schijnen wil, inderdaad gevoelloos, en de dwaze overdrijving harer smart, zoowel als harer vreugde, verraadt hare ware gezindheid. Zie ook 878. *Qui s'excuse, s'accuse!*

2 Te weten van mijn droomen.

verlaat deez wagen, zonder uwen voet,
die Ilion vertrapt heeft, op den grond
te zetten. Hoe slavinnen, gij wier werk dit is,
wat draalt ge met tapijten op den vloer
te spreiden tot een purperkleurig pad?
Zoo voere u 't Recht in 't onverhoopte huis.
Met Gods hulp zal ik, niet vermand door slaap,
de rest bezorgen, zoo als 't moet geschiên![1]

(Slavinnen spreiden purperkleeden van den wagen tot aan de deur van 't paleis).

Agamemnon.
O dochter Leda's, wachtster van mijn huis,
uw taal past goed op mijn afwezigheid,
als 'k op haar lengte let. Maar matig toch
uw lof; uit vreemden mond wensch ik dat loon!
Ook moet ge niet naar vrouwenaard mij zoo
vertroetlen, en als een uitheemschen man
mij huldigen, den bodem kussende,
noch, met tapijten 't pad bekleedend, nijd
verwekken. Aan de goden hoort die eer!
Als sterveling op weidschen kleeden-praal
te wandelen, vervult mijn ziel met angst.
Vereer mij als een mensch, niet als een god!
Ook zonder purpren kleed en voetwisch, schalt
de krijgsroem; en Gods beste gave is, vrij
te zijn van overmoed. Welzalig, wie
zijn levensloop in goed geluk besluit!
Gaat 't als tot nog toe, vrouw, ik ben gerust.

Clyt.
En toch, mijn vriend, doe hierin mijnen zin.

Ag.
Weet, dat 'k mijn zin niet laat verleiden, vrouw!

Clyt.
't Schijnt een gelofte, die ge deedt in nood?

Ag.
Ik ken zeer goed den grond van mijn besluit.

Clyt.
Wat deed wel Priamus na zulk een zege?

Ag.
Hij had gewis het purper niet versmaad.

Clyt.
Stoor gij dan ook u niet aan 'tgeen men zegt.

Ag.

1 De drie laatste verzen zijn *à double entente*. Clytaemnestra bedoelt met 't *recht* hare wraak, met 't *onverhoopte huis* het huis van Hades (de onderwereld), met dit en de beide volgende verzen den moord haars gemaals.

930. Voorwaar de stem des volks is zeer gewichtig.

Clyt.
Maar onbenijd maakt onbenijdenswaard.

Ag.
Het past een vrouw niet met haar man te twisten.

Clyt.
Gelukkigen betaamt toegevendheid.

Ag.
Begeert ook gij dan niet dit pleit te winnen?

Clyt.

Geef toe; hij die vrijwillig toegeeft, wint.

Ag.

Welaan, geschiede wat ge wilt!
(*tot eene slavin:*) Maak snel
mijn reize-schoeisel los tot dezen gang!
En treffe, wijl ik op dit purper treed,
mij niet van boven 't nijdig oog eens gods[1].
Want 'k schaam mij diep mijn have te verdoen,
door duur betaalde weefsels te betreên[2].
Genoeg van mij: geleid deez vreemdelinge (*op Casandra wijzend*)
welwillend binnen; op den milden heer
ziet God genadig uit den hoogen neder,
daar niemand 't slavenjuk vrijwillig torscht.
Als bloem van grooten buit heeft 't leger haar
mij meêgegeven, tot een eergeschenk.
(*van den wagen stijgend tot Clytaemnestra:*)
Gij hebt gezegevierd: gehoorzaam ga
ik 't purperpad betredend in 't paleis.

Clytaemnestra (tot Agamemnon, terwijl hij langs de trap uit de orchestra opstijgt naar het tooneel).

De zee (wie zal haar ledig scheppen?) kweekt
steeds ander purpersap, dat, tegen goud
gewogen, vele prachtgewaden drenkt;
en door Gods zegen heeft dit huis daarvan
een schat, mijn vorst, en weet van geen gebrek.
(*tot het koor gewend:*)
Hoe gaarne had ik tot dit doel er vele
den goôn beloofd, wanneer 't orakel dit
als offer voor zijn redding had gelast!
Want waar de stam leeft, komt een bladerkroon,
die tegen Sirius'[3] gloed het huis beschut.
(*haren gemaal omarmende:*)
En uw terugkeer tot den haard is als
de komst der lentezon na bittre kou;
en als de zure druif tot wijn rijpt, dan
verbreidt zich aangename koelte in 't huis,
zoo zijn gebieder zich daarin bevindt.
(*Hier treedt Agamemnon in 't paleis*).
Zeus, Zeus volbrenger! ach volbreng mijn beê.

1 Dat dit geschiede, is juist de wensch van Clytaemnestra, die hoopt, dat haar aanslag op het leven van haren man zal gelukken, wanneer deze den nijd der goden heeft opgewekt.
2 Deze beide verzen zouden misschien beter staan voor de twee voorgaande.
3 Het hondsgesternte. Hier tweesylbig uit te spreken.

Volbrengt ge die, dan is mijn ziel tevreê[1]

(Clytaemnestra gaat met haar gevolg in huis).

Wisselgezang van het Koor.

(*in rijmende anapaesten*).

1*ste zang*.

Wat beklemt een gestadige vreeze mijn hart,
en vult het met droeve gedachten!
Profeteerende stem in mijn binnenste, zwijg:
ongeroepen verheft gij uw klachten.
O bestijg weêr, Vertrouwen, den troon van 't verstand,
en durf duistere droomen verachten.
Want lang is de tijd reeds voorbij, dat het volk
naar Ilion voer, en de steven
het anker liet vallen in 't zandige strand.
En hun t'huiskomst mocht ik beleven!

1*ste tegenzang*.

Ja, ik heb met mijn oogen de mannen gezien.
Toch kan hope mijn angst niet bedwingen;
en zingt steeds mijn hart, zonder meester, het lied
dat de Furiën harpeloos zingen.
Niet vergeefs klopt mijn eerlijke hart met geweld,
als wou 't uit den boezem mij springen;
en het bange gevoel van een naderend leed
laat rust noch duur mij van binnen.
Bleek alles maar ijdle verbeelding te zijn
van koortsig bewogene zinnen!

2*de zang*.

Overmatige rijkdom tracht telkens naar meer,
door zijn buurvrouw, de geldzucht, gedwongen.
Maar na lange voorspoedige vaart heeft een storm
het schip op de klippen gedrongen.
Zoo nu maar de schipper met krachtigen worp
over boord werpt een deel van de waren,
dan gelukt het hem, maakt hij de kiel weder vlot,
't onheilzwangere huis te bewaren
voor ganschlijk verderf, en de oogst van het veld
beschermt het gezin tegen 's hongers geweld.

1 Ter wille van het slotrijm dezer acte ben ik meer dan gewoonlijk van den tekst afgeweken. Die heeft: *ga u ter harte hetgeen ge volbrengen zult!*.

2de tegenzang.
Maar wie roept er door toovergezangen het bloed,
dat eenmaal op aarde is vergoten,
van een mensch, in het warreme leven terug,
sints 't Asclepios zelf heeft verdroten?[1]
Ach! zoo niet het lot door de goden bestemd
mij verhinderde meer te verkonden,
zou, den aandrang des harten vooruitgesneld,
mijn tong, niet langer gebonden,
wat ik vrees openbaren, die nù niet ontwart
het verwikkelde kluwen van 't angstige hart![2]

Clytaemnestra

(weder uit 't paleis tredend tot Casandra, die als profetes gehuld in een wit gewaad, met een rood lint om den hals en een lauriertwijg in de rechterhand, tot dusverre onbeweeglijk op den wagen gezeten heeft).

Begeef ook gij u in 't paleis, Casandra,
daar Zeus u 't lot beschoor, in een gezin
u welgenegen, deelgenoot te zijn
der offeranden, en bij 't huisaltaar
te staan met menige andere slavin.
Stijg van dien wagen: wees niet al te trotsch.
Alcmene's zoon[3] zelf zegt men dat, eenmaal
verkocht, het slavenbrood geduldig at.
En moet men 't eten, is 't een groot geluk
te dienen in een huis van oudsher rijk.
Wie onverhoopt zich rijken oogst verwierf,
is voor zijn slaven onbehoorlijk hard.
Van ons ontvangt ge, wat 't gebruik verlangt.

Koor (tot Casandra).
Ze sprak voorwaar tot u een duidlijk woord.
In 's noodlots net gevangen, moogt ge luistren,
indien ge wilt; doch wilt misschien dat niet!

1 Die door Zeus op aanraden van zijn broeder Hades (Pluto) gestraft werd, omdat hij door het opwekken der dooden de onderwereld ontvolkte. *Asclepios = Aesculapius*.
2 Het koor, zooals reeds uit vroegere uitlatingen blijkt, wantrouwt Clytaemnestra, zonder evenwel eenige zekerheid te hebben.
3 Hercules. Hij werd verkocht aan Omphale, koningin van Lydië.

***Clytaemnestra*.**
Wanneer het meisje niet gelijk een zwaluw[1]
een onverstaanbre vreemde tale spreekt,
dan vindt mijn woord gewis bij haar gehoor.

***Koor*.**
Geef toe; het is in uwe omstandigheên
het best. Verlaat uw zetel op den wagen.

***Clytaemnestra*.**
Ik heb geen tijd om langer buiten hier
te toeven: 't vee staat lang voor 't offer klaar
bij 't outer in het midden van 't paleis.
Nooit hadden wij die vreugde meer gehoopt!
Zeg, wilt ge meêgaan? talm dan niet; indien
ge soms der Grieken taal niet machtig zijt,
zoo geef een wenk met uw barbarenhand[2]

***Koor*.**
De vreemde maagd behoeft, zoo 't schijnt, een tolk,
en stelt zich aan als pasgevangen wild.

***Clytaemnestra*.**
Ze raast, en luistert naar haar boozen geest,
die pasgevangen uit haar vaderstad
hier komt; den teugel weet ze niet te dragen,
voor eerst de bloedge toorn is uitgeschuimd.
Onnutten woorden geef 'k mijn eer niet prijs!

(*ze gaat weder in huis*).

Wisselzangen tusschen Casandra en het koor. Metrisch beantwoorden onderling: vss. 1042-1044 = 1045-1047; 1048-1052 = 1053-1057; 1058-1063 = 1064-1069; 1070-1076 = 1077-1083; 1084-1096 = 1097-1108; 1110-1119 = 1120-1129; 1130-1141 = 1142-1153.

Casandra (den blik richtende op het beeld van Apollo Agyieus, d.i. beschermer der wegen).

Wee! wee! Apollo, Apollo!

***Koor*.**
wat heeft Apol te maken met uw klacht?

1 De Grieken plegen de talen der vreemde volken met het getjilp der zwaluw te vergelijken.
2 Alle buitenlanders noemen de Grieken *barbaren*.

Hij is geen god, dien men met klagen eert[1].

Cas.

Wee! wee! Apollo, Apollo!

Koor.

Op nieuw ontwijdt zij met dien kreet zijn naam: hem voegt het niet gejammer aan te hooren!

Cas.

Apollo! Apollo
wegbeschermer! mijn verderver!
ten tweeden maal verdierft ge mij geheel!

Koor.

Ze profeteert, zoo 't schijnt, van eigen leed.
De geest des gods leeft nog in de slavin.

Cas.

Apollo! Apollo
wegbeschermer! mijn verderver!
ach, zeg, waarheen, naar welk huis voert ge mij?

Koor.

Naar dat van Atreuszoon; zoo gij 't niet weet,
dan hoort ge nu van mij de zuivre waarheid.

Cas.

Neen! naar een huis door God gehaat,
dat afweet van het gruwbaarst kwaad;
dat vrouwen door den strik ziet sterven,
en mannenblood den bodem verwen![2]

Koor.

De vreemde heeft de speurneus van een hond,
en spoort het bloed op, dat ze vinden zal.

Cas.

Die sporen zijn maar al te klaar!
Of ziet ge niet die wichten daar,
die jammren om 't ontstolen leven,
wier lijf den vader spijs moest geven?[3]

Koor.

Voorwaar, uw zienerroem was ons bekend,
doch naar profeten vragen wij hier niet.

Cas.

Mijn God! wat zint haar hart?
voor 't huis een nieuwen last, een bittre smart!

1 Zoo als wel met eenige andere goden het geval was.
2 Het origineel heeft: *dat afweet van veel zelfmoordend kwaad, strikken; een plaats waar mannen geslacht worden, en hun bloed den grond bespat.* Ik sluit mij bij hen aan, die meenen, dat hier sprake is van Atreus' vermoording door Thyestes en den zelfmoord zijner vrouw Aërope, die door Thyestes verleid was, Daarnaar heb ik mijne vertaling ingericht.
3 De kinderen van Thyestes. Zie onder vs. 1563 en volgende. Het origineel: *die weenen om hun moord en het gebraden vleesch, door den vader gegeten.*

Ondraaglijk is, onheelbaar 't kwaad,
dat dra den vriend te wachten staat.
En hulp is ver!

Koor.

Van deez voorspelling was mij niets bekend;
dat andre[4] weet in Argos ieder kind.

Cas.

Rampzaalge! uw gemaal,
door 't bad verkwikt, wilt gij... o goôn!... de taal

4 Zie vs. 1065 en volg.

begeeft me! - Wee! 't is dra geschied.
Of steekt ze hand om hand daar niet
moordgierig uit?

Koor.
Nog vat ik 't niet: sprak ze eerst in raadselen,
nu duizelt 't mij bij zulk een duistre godspraak.

Cas.
O wee! wee! zie ik wel?
Is dat een net der hel?[1]
Is zij, die 't stelt, zijn echtgenoot,
en schuldig aan zijn dood?
Juich, daemon van 't geslacht,
om 't offer, dat ze u bracht![2]

Koor.
Wat furie van dit huis beveelt ge toch
te jubelen? uw taal beangstigt mij.

Naar 't harte schiet mij 't bloed!
't Is of zijn purpervloed
stroomt voor de laatste maal
bij 's levens laatsten straal.
't Verderf loopt snel!

Cas.
Ach zie! zie! houd den stier
ver van de koel!.... Het dier,
het zwartgehoornde, wikkelt zij
in 't kleed; ze slaat, en hij
valt in 't moorddadig vat,
't met list bereide bad!

Koor.
'k Beroem mij niet, orakels goed verklaren
te kunnen; maar iets vreeselijks vermoed ik.

Nooit zegen bracht de taal
der zieners; ramp en kwaal
is al dier wijsheid vrucht,
en menig bange zucht
van wie haar hoort!

Cas.
Wee! wee! mijn lot zoo droef en bang!
want eigen leed meng 'k in mijn zang.

Waartoe bracht gij[3] mij diep rampzaalge, hier?
wel om met u te sterven, was het niet?

Koor.
De geestverrukking en de nacht

1 Zie onder vs. 1355 en volg.
2 Bij den val van 't offerdier werd een luid gejuich aangeheven.
3 Agamemnon.

1115. des waanzins lokt die droeve klacht,

dat zieldoorvlijmend lied!
Als[1] nimmer-zat de nachtegaal,
om Itys weenende, haar kwaal
in jammertonen giet![2]

Cas.
O nachtegaal! 'k benijd uw lot!
met vederdons beschonk u God

en zoeten lieder-wedstrijd in de schâuw.
Mij wacht de dood door 't scherp tweesnijdend staal!

Koor.
Steeds stroomt, met onweerstaanbren drang,
der geestverrukking jammerzang
zoo onheilspellend schel!
Wat gaf op uw profetenbaan
u dit ontzettend einddoel aan,
een Furiënlied der hel?

Cas.
Wee! Paris' echt, den val van ons geslacht!
en wee Scamanderstroom! Ach! eenmaal bracht
ik onbekommerd aan uw oevers door
een zoete jeugd! Maar dra schenkt de eeuwge nacht
aan Acheron's en aan Cocytus'[3] boord der klacht
van mijne droeve profetie gehoor!

Koor.
Te klaar is, wat ik heb gehoord;
een zuigeling verstaat dat woord;
en deernis slaat me om 't harte,
wanneer mijn oor uw treurig lied
verneemt, wanneer mijn oog u ziet
vernietigd door de smarte!

Cas.
Wee Troje, gij betaalt de wandaad duur!
ach! vaders offeranden voor uw muur
van 't beste vee, dat uwe weide bood,
ze konden niet verhoeden, dat uw vest
viel, dat slechts puin en assche van u rest;
en mij niet redden van een wreeden dood!

Koor.
Dit stemt met vroegre klacht. -
Met onweerstaanbre macht
drijft u een godlijk wezen,
gewis vertoornd, aan om nood

1 Te weten *zooals, gelijk*. Minder welluidend ware: *gelijk nooit-zat*.
2 Tereus had zijne schoonzuster Philomele verkracht. Deze en zijne vrouw Procne wreekten zich, door Tereus' zoontje, Itys, te vermoorden, en zijn vleesch den vader voor te zetten. De goden veranderden alle drie in vogels, Tereus in een hoppe, Procne in eene zwaluw, Philomele in een nachtegaal. De mythe wil het klagend gefluit der laatste (*itu, itu*) verklaren.
3 Twee rivieren der onderwereld: die *der smarten* en die *des gejammers*.

en leed te konden, ja zelfs dood!
Welk einde moet ik vreezen?

Cas.
Niet langer zal de godspraak als een bruid
zich in een sluier hullen, maar als heldre bries[1]
naar 't schittrend licht der morgenzon zich spoên;
zóó blazend, dat de storrem van dit leed
de kusten met een felle branding zweept!
Niet meer van raadseltaal bedien ik mij.
Weest mijn getuigen, dat 'k met fijnen reuk
het spoor der oude gruwelen bemerk!
Want nooit verlaat het geestenkoor dit huis!
't Eenstemmig lied klinkt gruwlijk; niets dan vloek!
Het menschenbloed, waaraan het zat zich brast,
vermeert de woede van de feestschaar, die
zich niet verjagen laat: de Erinyen
van 't huis! Bij lijken zittend, zingen zij
het lied van de eerste schuld, en beurtlings spuwen
ze op hem, die 't bed des eigen broeders schond![2]
Heb ik het doel gemist, of trof ik? Ben
'k een bedelwijf, dat leugens profeteert?[3]
Getuigt bij eede, dat ik door den geest
de vroegre gruwlen ken van dit paleis!

Koor.
Wat zoude, o vrouw, een duur bezworen eed
hier baten? Maar 'k verwonder mij dat gij,
bewoonster eener overzeesche stad,
daarover als een ooggetuige spreekt.

Cas.
Apollo wijdde mij tot profetes.

Koor.
Die, schoon een God, voor u in min ontstak?

Cas.
Voorheen had 'k mij geschaamd dit te bekennen.

Koor.
Zoolang 't ons welgaat, zijn wij menschen trotsch.

Cas.
Onstuimig wierf de minnaar om mijn gunst.

Koor.
En gaaft gij zijnen heeten wensch gehoor?

Cas.

1 Vs. 1155 en volg. ben ik gissingen gevolgd. De tekst heeft: *zoodat zij* (de godspraak) *als een golf een leed veel grooter dan dit aan het licht klotst*. In vrije aansluiting hieraan zou men misschien kunnen vertolken: *zoodat haar straal de golven van een leed, veel grooter dan mijn eigen leed, beschijnt*.
2 Thyestes.
3 Het origineel: *een babbelend bedelwijf, dat, aan iedere deur kloppend, leugenachtige orakels verkondigt*.

Ik had hem dat beloofd, maar brak mijn woord.

***Koor*.**

Bezat ge toen reeds de voorspellingsgaaf?

***Cas*.**

Reeds toen voorzei mijn mond der stad de ramp.

***Koor*.**

Liet u de wraak van Phoebus ongestraft?

***Cas*.**

Neen; sinds dien misstap overtuigde ik niemand.

Koor.
Wij meenen, dat uw taal geloof verdient.[1]

Cas.
Wee! wee!
Op nieuw drijft mij de smartelijke taak
van waar te zeggen aan, met gruwlijk voorspel
mijn zin verwarrend. Ziet ge niet, o jammer!
daar boven op het dak, die droomgestalten!?
't Zijn jonge kindren, die door hunne magen
als vee geslacht met 't eigen vleesch de hand
des vaders (jammervolle maaltijd!) vullen.[2]
Ik zeg u, daarom zint een bastaardleeuw,
die t'huis gebleven zich op 't vreemde leger
rondwentelt, wraak op mijnen heer! En hij,
der schepen koning, Ilion's verwoester,
hij kent de tong niet dezer wulpsche[3] teef,
die eerst hem lekte, 't oor zoo vriendlijk spitsend,
en ras, een loerende Ate, bijten zal.
Want moorden zal het schandlijk wijf den held!
Welk gruwlijk ondier leent haar 't best zijn naam?
Een adder? of een Scylla[4], die de schippers,
in holen huizend, met verderf bedreigt?
Een dolle Hades-priesteres, die vloek
den haren onverzoenlijk toesnuift? Ha!
hoe zegevierend juichte de onbeschaamde;
en vreugde scheen het om zijn veilge t'huiskomst!
Gelooft ge 'tgeen ik zeg of niet, om 't even!
Wat zijn moet, komt; en dra zult gij vol deernis
een al te ware profetes mij noemen!

Koor.
Thyestes' maal van 't eigen kroost begreep
ik vol van ijzing, en dat wekt mijn vrees,
nu 'k hoor naar waarheid wat geen fabel is.
Maar van de rest raak ik het kluwen kwijt.

Cas.
Ik zeg, dat ge Agamemnon's dood zult zien.

Koor.
Wecrhoud, rampzaalge, 't onheilspellend woord!

Cas.
Daar is geen Paeon[5], die dat woord geneest!

1 Zoo als later blijkt, gelooft het koor Casandra evenmin als vroeger de Trojanen. Ik vat daarom dien regel zoo op: *gaarne gelooven wij, dat ge niemand overtuigdet*. Hier is een door den dichter bedoelde *ambiguïteit*.
2 Het waarschijnlijk bedorven origineel laat de kinderen *hunne* handen met het eigen vleesch vullen. Eene onmogelijke voorstelling! De ouden gebruikten bij den maaltijd geen vorken. - De *bastaardleeuw* is Aegisthus.
3 Anderen verklaren: *haat verdienend*.
4 Het door Homerus in den XII^{den} zang der Odyssee bezongen monster, dat eenige makkers van Ulysses uit diens schip haalt en verslindt.
5 God der geneeskunst.

Koor.
Niet, als het uitkomt; maar o mocht het niet!

Cas.
Gij bidt zoo; gene staan tot moord gereed!

Koor.
Door welken man wordt 't gruwelstuk bereid?

Cas.
Hoezeer hebt gij mijn godspraak misverstaan![1]

Koor.
Wie zal 't volbrengen? 'k vat den aanslag niet.

Cas.
En toch sprak ik goed Grieksch, verbeeld ik mij.

Koor.
Grieksch zijn ook Delphi's spreuken, en toch duister!

Cas.
Wee! welk een gloed ontsteekt mij weer op nieuw.
Hoe vreeslijk, vorst Apollo! wee! wee mij!
Ziet! die leeuwin, die, wen haar edle leeuw
afwezig is, het bed deelt van een wolf,
ze zal mij, de arme, dooden. Ja, als 't ware
gif mengend, zal ze in 'tzelfde glas mijn loon
bereiden, en, terwijl ze voor haar man
het staal wet, zich beroemen, dat met bloed
ze hem betalen zal, dat hij mij bracht!
Waarom draag ik dan langer nog tot spot
deez staf en deez profetenbanden? Weg!

(laurierscepter en priesterband ter aarde werpend)

vaart gij ter helle! - weldra volg ik zelf.
Maakt zoo rampzalig in mijn plaats een ander!

(haar kleed afwerpend, en den blik richtende op het standbeeld van den god).

Apollo zelf, ziet, trekt mij af den mantel,
't profetenkleed, den pronk, waarin hij mij
door vrienden, toen vervreemd, maar al te duidlijk
bespotten liet: men noemde mij krankzinnig,
een kallend bedelwijf[2], halfdood gehongerd!
Nu heeft de ziener de arme zieneres
vernietigd, en tot zulk een dood gevoerd!
In steê van 't huisaltaar wacht mij het blok,
waarop het bloedig staal mijn nek doorvlijmt. -
Wij sterven, maar - niet ongewroken; want
eens komt voor ons als wreker de eigen spruit,

1 Dat ge daar nog naar vragen kunt.
2 Vgl. vs. 1169.

die tot zijn vaders zoen zijn moeder moordt.
Een zwerveling en balling, keert hij naar
zijn land terug, om Ate's werk te kronen.
De goden zwoeren eenen duren eed,
dat hij den moord des vaders wreken zal. -
Waartoe dan zoo gejammerd en geklaagd?
Nadat ik eerst zag, hoe het Troje ging,
zoo als 't gegaan is, dan hoe 't godsgericht

aan hen vervuld is, die de stad verwoestten,
nu ga ook ik den dood met kalmte tegen.

(Ze gaat van den wagen, en bestijgt de trap, die van de orchestra op het tooneel voert).

Als Hades' poort begroet ik deze deur!
Treffe ach! terstond me een doodelijke slag,
zoodat de stroom des bloeds, door niets gestuit,
mij zonder stuipen daadlijk de oogen sluit'!

Koor.
O diep rampzalige, al te wijze vrouw!
lang was uw rede; doch indien ge waarlijk
uw einde kent, waarom dan treedt ge moedig
naar 't outer, als door God gedreven vee?

Cas.
De tijd is vol, en daar is geen ontkomen!

Koor.
Elk oogenblik, den dood ontrukt, is winst.

Cas.
Gekomen is de dag; mij baat geen vlucht!

Koor.
Weet dat uw koenheid in 't verderf u stort.

Cas.
Met roem te sterven maakt het sterven zoet!

Koor.
Dat wordt gelukkigen niet nagezegd.[1]

(Ze wil de deur van 't paleis binnentreden, maar deinst ontzet terug).

Cas.
Rampzalig vader en rampzalig kroost!

Koor.
Wat is er? welke vrees drijft u terug?

Cas.
Wee! wee!

Koor.
Wat jammert gij? welke ijzing grijpt u aan?

Cas.
Een akelige bloedlucht ademt 't huis!

Koor.

1 Wijl deze geen gewelddadigen dood sterven. De tekst laat ook deze vertolking toe: *Van geen gelukkig mensch hoort men dat woord.*

Geen wonder: 't riekt naar 't offer op 't altaar.

***Cas*.**
Neen, 't is een reuk, als opstijgt uit een graf!

***Koor*.**
Geen Syrisch reukwerk noemt ge daar, o vronw.[2]

***Cas*.**
Ach! vreemdelingen,
niet zonder reden, als zijn bosch een vogel,
schuw ik dit huis. Tuigt eenmaal van mijn dood,
wanneer een vrouw, mijn schim verzoenend, sterft,
en voor den man de jammergade[3] valt! -
Dit gastgeschenk verlangt de bruid des doods!

***Koor*.**
Mij jammert, arme, 't lot dat gij voorspelt.

***Cas*.**
Nog eenmaal hoort mijn spraak, mijn klacht, mijn vloek!
Bij 't laatste licht der zon, dat mij beschijnt,
bezweer 'k de goôn, dat eens des wrekers hand

2 Het koor, dat nog altijd min of meer ongeloovig is, spreekt hier en elders op half spottenden toon. De ongelukkige maagd vindt tot haar laatsten snik geen geloof!
3 Aegisthus.

de moordenaars der weerlooze slavin
geweldig straffe voor die dappre daad!
Nu ga 'k in Hades Agamemnon's lot
en 't mijn betreuren; levenslicht, vaarwel!

(Ze gaat naar binnen).

Aanvoerder van 't Koor.
O lot des stervlings! dien men in 't geluk
een schaduw noemen mag; maar dien de druk
des onheils, als de spons een schilderij,
volkomen uitwischt; ja, beklaagt hem vrij![1]

Anapaestisch marschlied,

(onder het zingen waarvan de grijsaards van de orchestra op het tooneel stijgen).

Aan den beker der Vreugd drinkt geen stervling zich zat.
Wie wijst haar terug van de woning, waarop
vol bewondring het oog van 't gemeen is gericht,
met de woorden: 'Treed hier niet binnen'?
Hem gaven de zalige goden 't bezit
van Priamus' stad.
Geëerd als een god keert hij huiswaarts.
Doch zoo hij het vroeger vergotene bloed
moest boeten, en door zijnen eigenen dood
weer van andren het bloed zou doen vloeien,
welk stervling kon ooit zich beroemen te zijn
onder gunstig gesternte geboren?

***Agamemnon* (*van binnen*).**
Wee mij! 'k ben doodelijk gewond, o wee!

Koor.
Stil! wie is het die daar jammert om den doodsteek, die hem trof?

Agam.
O wee! nog eens! mij treft een tweede slag!

Koor.
Hoort! het is des konings weeroep. Welk een gruwelijke daad!
Overleggen wij, o mannen, wat met zekerheid te doen.

1*ste grijsaard*.
Mijn raad is om de stedelingen snel
ter hulp te roepen tegen het paleis.

2*de grijsaard*.
De mijne, om onverwijld in 't huis gerend,
het zwaard te vinden in des daders hand.

3*de grijsaard*.
Datzelfde meen ook ik; maar niet gelalmd!

1 In het origineel staat: *en dit beklaag ik nog veel meer dan dat*.

Het oogenblik van handelen is daar.

4*de grijsaard*.
Dat ziet men duidlijk; want dit voorspel leert,
dat zij de vaan der tirannie verheffen.

5*de grijsaard*.
Wij marren; gene weten van geen talmen,
en leggen niet de handen in den schoot.

6*de grijsaard*.
Ik weet niet, welken raad ik geven moet.
Niet handlen mag men zonder overleg.

7*de grijsaard*.
Zoo gaat 't ook mij, daar ik geen kans zie, om
de dooden op te wekken door mijn stem.

8*ste grijsaard*.
Hoe? zullen we, om ons kort bestaan te rekken,
de schenders van dit huis gehoorzamen?

9*de grijsaard*.
Ondraaglijke gedachte! beter is de dood,
een lot veel zachter dan tirannendienst.

10*de grijsaard*.
Maar is die weeklacht dan een streng bewijs,
dat onze koning Agamemnon viel?

11*de grijsaard*.
Eerst zeekre kennis geeft ons recht tot toorn.
Vermoeden is geen zeekre wetenschap!

12*de grijsaard*.
Dit is geheel mijn meening; immers dient
men eerst te weten, hoe het met hem staat.

(Daar opent zich de deur van het paleis, en men ziet daarbinnen de zilveren badkuip met het lijk van Agamemnon, en daarnaast Casandra op de vloer uitgestrekt; daarbij staat Clytaemnestra met een bloedspat op het voorhoofd).

***Clytaemnestra*.**
Ik schaam mij niet, het tegendeel van 'tgeen
'k voorheen in mijn belang sprak, thans te zeggen.
Want wie zijn vijand, die zijn vriend schijnt, kwaad
bereidt, hoe zal hij niet het net der wraak
zoo stellen, dat 't onmooglijk is te ontspringen?
Lang voorbereid heb ik dan eindelijk
dien kamp gestreden om een oude schuld.
Hier sta ik, waar 'k hem sloeg, nog na de daad,
die zoo is voorbereid (waartoe 't ontkend?)
dat hij noch vluchten noch zich weren kon.
Want 'k werp hem een verderflijk prachtgewaad,
gelijk een vischnet zonder uitgang, over 't hoofd;
ik sla hem tweemaal, en met dubblen schreeuw
zinkt hij ineen; gevallen geef ik hem
een derden houw, als tot betaling van
gelofte aan Zeus den redder - daar beneên![1]

1 Ironisch = Hades.

Zoo rochelt hij den laatsten adem uit;
een snellen bloedstroom spuwend, treft hij mij
met donkerroode droppels van dien dauw,
die mij niet min verkwikt, dan lenteregen
van Zeus het zaad, als zich de kiem ontsluit!

Daar dit zoo is, o oudsten van dit land,
moogt ge u verheugen, zoo ge wilt: *ik* jubel!
Ja, was 't betamend op een lijk te plengen,
dan deed ik 't hier met recht, met meer dan recht!
Zoo groot een kelk heeft hij met vloek voor 't huis
gevuld, om weêrgekeerd dien zelf te leegen.

Koor.
Uw onbeschaamde tong verbaast ons, hoe
ge 't waagt, om zoo te pralen op deez daad!

Clyt.
Ge spreekt als tot een licht verblufte vrouw.
Maar onverschrokken zeg ik, wat ge weet.
(of gij mij prijzen wilt of laken, 't is
me om 't even): hier ligt Agamemnon, mijn
gemaal, - een lijk, - het werk van deze hand,
die hem rechtvaardig velde! - Ziet, zoo is 't!

Koor.[1]
Welke giftige plant, door de aarde gebaard,
of wat drank, uit de diepten der zeëen gegaard,
deed, o vrouw, u deez gruweldaad plegen?
De vloek van uw volk jaagt u weg, snijdt u af
van der burgren gemeenschap! Een eereloos graf
besluit in den vreemde uwe dagen.

Clyt.
Mij dreigt ge nu met ballingschap en haat
der burgers en den vloek des volks; maar niets
zoodanigs deed ge vroeger mijnen man,
die onverschillig, of 't een dier betrof,
bij rijken overvloed van wollig vee,
zijn eigen kind, de dierbre vrucht mijns lijfs,
tot stilling van den noorderstorm kon offren!
Moest gij dien man niet jagen uit het land,
zijn gruweldaad ten zoen? Maar ik, ik vind
in u een strengen rechter! Dreigement
met dreigement betalend, zeg ik u:
Bestraft mij dan eerst, als ge met geweld
mij overwonnen hebt; doch komt het anders,
dan leer ik u, schoon laat, bescheidenheid!

Koor.
Uw besluit klinkt koen, en trotsch is uw woord.
En ge raast, of uw geest is verward door den moord.
Ik verzeker u, niet ongewroken
blijft die bloedspat op 't voorhoofd: van alles beroofd,
wat dierbaar u was, boet eenmaal uw hoofd
elken steek, dien ge zelf hebt gestoken!

1 Vss. 1380-1385 beantwoorden metrisch aan 1400-1405.

Clyt.

Verneemt dan, mannen, uit mijn mond deez eed!
Bij Dice, bloedig voor mijn kind gezoend,
Bij Ate en Erinys, aan wie hier
geofferd is, betreedt nooit Vrees dit huis,
zoo lang Aegisthus vuur brandt op mijn haard,
mij welgenegen even als voorheen!
Een duchtig schild is hij voor mijnen moed. -
Verslagen ligt, die schande hoopte op 't hoofd
van zijne vrouw, de boel van Chrysesdochters[1]
voor Ilion, en naast hem de slavin,
de wonderprofetes, zijn bedgenoot,
wier trouwe min hij op de ruwe bank
van 't schip gesmaakt heeft! Beide hebben nu
't verdiende loon: hij, als ik zeide; zij,
zijn lieveling, zong eerst een zwanenzang,
een doodenklacht zoo roerend en zoo bang.
Zoo als ze nu daar aan zijn zijde ligt,
schaft zij mijn lust een smaaklijk bijgericht!

Koor.[2]

Ach! bracht de Moira zonder pijn
en ziekbed eeuwge rust mijn hart,
nadat ik moest getuige zijn
van 't lot des milden meesters! Hard
moest òm een vrouw hij strijden,
en dóór een vrouw hij lijden!

[3] Wee Helena! wee gij ontzinde!
die alleen zoo veel, zoo oneindig veel
bloeiend leven voor Troje gekost hebt!

(Hier zijn eenige verzen verloren).

Daar kleeft aan uwe schoonheid bloed,
ondelgbaar, nooit vergeven;
ge waart een bron van strijd verwoed,
die kost mijn koning 't leven.[4]

1 Dat is *van Chryses' dochter en andre deernen*. Het meisje is bekend uit het begin der Ilias waar Chryses, priester van Apollo, in het legerkamp der Grieken komt, om zijne dochter los te koopen van Agamemnon, die hem smadelijk wegjaagt.

2 Vss. 1424-1429 correspondeeren met 1443-1450. Eerst bij de correctie bemerk ik, dat de tegenstrophe twee regels te veel heeft. Voor het oogenblk zie ik geen kans dit gebrek aan harmonie weg te nemen.

3 1430 en vgl. = 1513-1522.

4 Bij de onheelbare corruptie dezer passage, heb ik mij vooral hier zeer groote vrijheid veroorloofd.

Clyt.[1]
Ach wenscht niet den dood uit verdriet over 'tgeen
thans uw oog heeft gezien!
en keert tegen Helena niet uwen wrok,
als de mannenverdelgster, de vrouw, die alleen,
door het sneven van menigen Danaër-held,
nimmer-rustenden jammer bereid heeft.

Koor.
O daemon, die bezoekt 't geslacht
der beide Tantaliden[2], gij
betoondet uwe booze macht
door vrouwenhand, en martelt mij. -
Bij 't lijk van den gemoorde, ziet!
staat 't wijf gelijk een rave,
en pralend krast ze een jubellied
hem toe als doodengave!

Clyt.
Daar sprak uwe mond eene waarheid uit.
Want ge noemdet te recht
den wraakgeest van 't huis, die met lijken zich mest.
Van hem stamt dat gruwelijk dorsten naar bloed,
dat telkens op nieuw zijne leden verkwikt,
eer de vroegere jammer gestild is!

Koor.[3]
Ja, lang is 't huis ten vloek geweest
een onbedwingbre booze geest,
uit overmoed geboren,
door Zeus' bestier, die alles doet.
Van hem is kwaad, zoowel als goed,
den sterveling beschoren.

O mijn koning, mijn koning, o wee! o wee!
Hoe beween ik u recht?
Welk hartelijk woord zal ik spreken?
Daar ligt ge verstrikt in het net van de spin,[4]
door een roekloozen moord
beroofd van uw dierbare leven!

Met list door 't tweesnijdende wapen geveld,
trof de dood van een slaaf den roemruchtigen held!

Clyt.
Ge beweert, dat mijn hand deze daad heeft verricht.
Maar meen dan toch niet,
dat ik Agamemnon's echtgenoot ben.
De gedaante der vrouw des verslaagnen

1 1437-1442 = 1451-1456.
2 = Pelopiden, Agamemnon en Meneläus; Pelops, de stamvader van het geslacht, was zoon van Tantalos, koning van Phrygië.
3 1457-1477 = 1479-1499.
4 Van Clytaemnestra.

nam aan de verbitterde geest, die reeds lang
den bloedigen waard van zijn broeder vervolgt;
hij heeft dezen geslacht:
den man tot verzoening der kleenen![1]

Koor.
Dat gij onschuldig aan den moord
zijt, ware een leugenachtig woord,
maar hij bestuurde uw handen.
Gemest aan 't maal der kindren, doet
het stroomen van verwantenbloed
dat monster watertanden!

O mijn koning! mijn koning! o wee! o wee!
Hoe beween ik u recht?
Welk hartelijk woord zal ik spreken?
Daar ligt ge verstrikt in het net van de spin,
door een roekloozen moord
beroofd van uw dierbare leven!

Met list door 't tweesnijdende wapen geveld,
trof de dood van een slaaf den roemruchtigen held.

Clyt.
Heeft hij dan niet ook met list over 't huis
veel onheil gebracht?
Maar zoo hij de spruit, die mijn echtkoets hem schonk,
mijn bejammerd kind, Iphigenia,
met recht heeft gedood, is gerecht ook zijn loon,
en niet pralen zal hij in Hades' huis,
daar de dood door het staal
hem betaalde hetgeen hij verricht heeft!

Koor.[2]
Al mijn denken is om niet!
Wat zal ik beginnen,
als het huis van Atreus valt?
welken raad verzinnen?
Met het dropplen is 't gedaan:
't stroomt en stormt uit 't westen,
en een woeste bloedorkaan
schudt het op zijn vesten!
Weer op Ate's slijpsteen wet
Moire Dice's wapen.[3]
Ook deez wandaad zal ze dra

1 Vgl. 1065, 1195 1568 en volg.
2 1501-1512 = 1532-1543.
3 Dat is: het Noodlot wet het wapen van het Recht op de slijpsteen van het Verderf.

wrange vrucht doen rapen!
O aarde! ach had ik gerust in uw schoot,
voordat op den bodem der zilveren kuip
ik het lijk van mijn vorst moest zien liggen!
Wie zal hem begraven, beweenen wie?
Zult gij 't onderstaan, die den held hebt gemoord,
uwe klachten te wijden der droevige schim,
en ten zoen van de bloedige daad onbevoegd
een ondienstigen dienst te bewijzen?

Wie zal dan het graflied den godlijken held
toezingen met tranen uit 't harte geweld?

Clyt.
Laat rusten die zorgen: ze gaan u niet aan.
Wij velden dien man,
wij sloegen hem dood, en we zullen ook niet
met gejammer vieren zijn uitvaart.

(lacune van twee verzen)

maar Iphigenia, zijn kind, zal gewis,
zoo als het behoort,
haren vader tot aan den jammerstroom[1]
te gemoet gaan, en
met kus en omarming begroeten!

Koor.
't Is verwijt hier om verwijt!
Hoe dien strijd te slechten?
Moordenaar velt moordenaar.
Hem zal Dice rechten!
Want, zoolang Zeus op zijn troon,
de eeuwige, is gezeten,
zal ‘de dader krijgt zijn loon’
vaste waarheid heeten!
Wie zal ooit het zaad des vloeks
uit dit huis verdrijven?
't Zal daar tot zijn ondergang
vastgeworteld blijven!

Clyt.
Al klinkt ook uw taal als een godspraak zoo waar,
zoo wil ik dan toch
met den daemon van Plisthenes'[2] stam een verdrag
bezweren, dat ik in het heden mij voeg,

1 De Acheron.
2 Zoon van Atreus, en vader van Agamemnon en Meneläus. Hier volgt de dichter een andere overlevering dan de gewone, die beide vorsten tot zonen van Atreus maakt; zoo hij niet veeleer eenen ouderen, ons onbekenden, Plisthenes bedoelt. Immers volgt hij in de gansche Oresteia de gewone voorstelling.

hoe zwaar dat ook valt! Verlate hij slechts
voor de toekomst dit huis, om een ander geslacht
door weêrkeerigen moord te verderven!
Van de schatten is mij
ook 't geringste genoeg, wanneer 't me gelukt,
ver van dit paleis
dien moorddadigen waanzin te houden!

(Intusschen is Aegisthus met gewapend gevolg van den rechterkant op het tooneel gekomen, en plaatst zich bij de lijken).

***Aegisthus*.**

O heerlijk licht van deez vergeldingsdag!
Nu zie ik, dat de goôn met wrekersblik
de wandaân gâslaan, op deze aard gepleegd,
nu 'k in het weefsel der Erinyen
dien man zie liggen, die tot mijne vreugd
de misdaad van de hand zijns vaders boet.
Zijn vader Atreus, koning van dit land,
joeg mijnen vader, die zijn broeder was,
Thyestes, met hem twistend om de kroon,
uit huis en land[1]. Maar later, toen hij weer
als smeekeling terugkwam aan den haard[2],
erlangt hij voor zich zelven veiligheid,
en verwt der vaadren grond niet met zijn bloed.
Maar ach! de snoode vader van dien man

(*op de badkuip wijzende*)

geeft aan den mijnen, onder schijn dat hij
een vroolijk feestmaal tot zijn welkomst viert,
tot spijs het vleesch van eigen kinderen.
De vingers en de teenen legt hij onder,
zoodat mijn vader 't niet terstond bespeurt,
en eet, nu ziet ge 't, voor dit huis een vloek!
Maar nauw heeft hij de gruweldaad bemerkt,
of, gillend achterover stortend, braakt
hij 't vleesch uit,... dan een vloek, dat Pelops' huis,
den scherpen klauwen van 't verderf ten prooi,
mocht vallen als die omgeschopte disch!
En daarom ziet ge hem daar liggen; ik
ben 't die met recht dien moord heb voorbereid.
Want mij, zijn derde kind, joeg Atreus, toen
ik nog een zuigling was in windsels, met

1 Aegisthus verzwijgt natuurlijk de schuld van Thyestes.
2 De haard werd als asylum beschouwd.

mijn zwaar beproefden vader uit het land.
Volwassen voerde Dice mij terug;
den vloek vervullend ging 'k dien man te lijf;
mijn werk is de aanslag: ik heb dien bedacht!
Nu 'k hem daar liggen zie in Dice's net
gevangen, is mij zelfs het sterven zoet!

Koor.

Aegisth! om overmoed bij lafaards lach ik[1].
Ge zegt, dat gij met vreugd dien man gedood hebt,
en dezen moord alleen hebt voorbereid.
Welnu! dan zal uw schuldig hoofd den vloek
des volks noch ook de steeniging ontgaan.

Aeg.

Zoo spreekt, wie onder aan de riemen zit,
terwijl de bovenbank het schip beheerscht[2].
Als grijsaard zult ge zien, hoe zwaar het valt,
deemoed te leeren op dien leeftijd. Toch
zijn honger en gevangnis artsen, die
zelfs grijzen van hun dwaasheid heelen kunnen.
Weest dan niet ziende blind, en slaat niet tegen
den prikkel uit de verznen! Dat doet pijn.

Koor.

Gij lafaard, die, terwijl de mannen vochten,
weekhartig t'huis bleeft en, het echtlijk bed
des helds bevlekkend, naar zijn leven stondt!

Aeg.

Ook dit woord kost u bittre tranen, vriend.
Juist andersom dan Orpheus[3] gaat het u:
zijn stem sleepte alles in verrukking meê,
doch u, wier dwaas gekef mijn kalmte stoort,
u laat ik sleepen, waar ge tammer wordt!

Koor.

Alsof gij Argos' koning wezen zoudt,
die, nu ge dat moorddadig plan verzont,
niet eens met eigen hand de daad dorst doen!

Aeg.

Is list en sluipmoord dan geen vrouwenwerk?
Ik was als oude vijand hem verdacht. -
Eens meester van zijn schatten[4], zal ik 't volk
wel meester worden: ongehoorzamen
zal 'k niet gelijk een weeldrig volen aan

1 Wijl Aegisthus zich te goed doet op een daad die de hand van Clytaemnestra verricht heeft.
2 Op de grieksche triëren waren drie klassen van roeiers, waarvan die, welke op de bovenste rei roeibanken zaten, het zwaarste werk te verrichten hadden, en in grooter aanzien waren dan de overige.
3 De Thracische zanger, wiens gezang volgens de mythe het wild gedierte, ja boomen en rotsen tot zich lokte.
4 Aegisthus handelt uit geldzucht, Clytaemnestra uit wraakgierigheid Vgl. 1551 en volg.

de lijn door goedheid, maar door 't zware juk
beteuglen[1]: honger zal in 't akelig
en duister kerkerhol hen breidelen!

Koor.
Waarom toch, lafaard, ik herhaal het, hebt
gij zelf hem niet geveld, maar moest zijn vrouw
hem dooden tot ontreiniging des lands
en zijner goden? Maar nog leeft Orest,
om, door de gunst des lots teruggekeerd,
met sterke vuist u beide te verslaan!

Aeg.
(*het zwaard trekkende*).
Hebt ge dus te doen besloten en te spreken, ziet wat komt!

Koor.
durft ge wel met zwakke grijsaards vechten? Groote goôn! wat held![2]

Aeg.
Heisa! brave kampgenooten: 't werk is na, en ras verricht!

Koor.
Heisa! vat den greep des degens: elk zij tot den kamp bereid!

Aeg.
Maar ook ik schuw niet te sterven met het slagzwaard in de vuist!

Koor.
Sterven! dank voor 't gunstig teeken; gaarne nemen wij dat aan!

***Clytaemnestra* (*zich tusschen beide partijen plaatsende*).**
Voegen wij bij gene misdaad toch geen nieuwe, liefste man.
De oogst, helaas! die wij reeds maaiden, was aan jammer al te rijk!
Waarlijk reeds genoeg ellende! Dat geen bloed ons meer bevlekk'!
Gaat gij allen in de woning, die u 't lot beschoren heeft;
voordat bloed meer bloed doe stroomen. Mannen, voegt u in deez daad!
Ach! mocht dit het einde wezen van het onheil; want ons sloeg
de onverzoenbre wrok des daemons maar eene al te diepe wond.
Vinde deze welgemeende raad der vrouw behartiging!

Aeg.
Moesten dan den vrijen teugel vieren aan hun ijdle tong
deze mannen, en, als daagden zij het lot uit, zulk een taal
uitslaan tegen hun gebieder, alle matiging ten trots?

Koor.
Heeft een vrije man uit Argos weekelingen ooit gevleid?

Aeg.
Maar ik zal in later dagen me op u wreken; weet dat wel!

Koor.
Niet, wanneer het lot Orestes' schreden richt naar 't vaderland!

1 Voor den wagen spande men twee krachtige paarden onder het juk, en twee anderen (in den regel jonger en zwakker), één aan weerskanten, aan lijnen.
2 Dit vers ontbreekt in het origineel.

Aeg.
Bannelingen, weet ik, voeden zich veelal met ijdle hoop!

Koor.
Mest u vet, het recht bezoedlend, zoo lang 't u nog is vergund!

Aeg.
Duur betaalt ge mij de dwaasheid van dat onbeschaamde woord!

Clyt.
Stoor u niet aan ijdel keffen; meesters van dit huis voortaan,
zullen gij en ik wel zorgen, dat het steeds naar wensch zal gaan!

Dr. H. VAN HERWERDEN.

De laatste vertaling van Shakespeare's Macbeth.[1]

Een kunstwerk waarachtig vertalen, dat is *goed* vertalen, mag men de moeielijkste letterkundige taak noemen die men zich op kan leggen. Na het zelf scheppen - bezwaarlijk een taak te noemen - is er niets, dat zoo veel verscheidenheid van gaven vereischt, als het overbrengen van een letterkundig kunstwerk van den eersten rang uit de eene taal in de andere zonder den eigenaardigen geur te doen vervliegen.

Geel in zijn vertaling van Sterne's Sentimental Journey, ten Kate in Tasso's verlost Jeruzalem, Jurriaan Moulin in zijn vertaling van den Macbeth, Teding van Berkhout in die van Bret Harte's schetsen, Busken Huët in zijne fragmenten uit Oude Romans, bieden ons op dit gebied zeldzaam werk, dat bij den kunstkeurigsten lezer de overtuiging vestigt van meer dan een flauwe copie voor zich te hebben, - iets dat, op de keper beschouwd, zoo goed als nooit van vertalingen gezegd kan worden. De oorzaak van het laatste ligt voor de hand. Wil men niet alleen den zin, maar de fijnste tinten van stijl, klank en rhythmus in de vertaling overbrengen, dan eischt dit een fijn en scherp taalgevoel en veel tijd, meer dan in gewone gevallen de vertaler voor zijn arbeid beschikbaar heeft.

En welke hoedanigheden moet de Shakespeare-vertolker niet bezitten!

Vertrouwd te zijn met de Engelsche taal en met Shakespeare's eigen taal is niet voldoende. Hij moet bovenal tehuis zijn in het Nederlandsch zooals de kernigste onzer dichters het geschreven hebben en wisten te kneden. Zonder veel dichterlijken zin, zonder de technische bekwaamheden van een dichter zal men slechts een

1 Macbeth. Drama in vijf bedrijven door W. Shakespere. Vertaling van K.R. Pekelharing. Amsterdam, J.C. Loman Jr. 1877.

kleurlooze copie van het oorspronkelijk leveren. Het is moeielijk een schrijver aan te wijzen bij wien samenstemming tusschen gedachte en uitdrukking zoo machtig heerscht als bij Shakespeare. Toonval en rhythmus, ja, zelfs onvolkomenheden bij oogenblikken van hevige dramatische spanning, werken mede in het tot stand brengen van een gewenschten indruk, zoodat men telkens de overtuiging krijgt, dat zekere gedachte slechts op ééne wijze kon uitgedrukt worden, en wel in den vorm dien Shakespeare haar gaf. Al naar de gelegenheid eischt wordt aan één- of meer lettergrepige woorden de voorkeur gegeven. Wanneer de dichter plotseling van dichtmaat in proza overgaat is dat niet een gevolg van willekeur of tijdelijke onmacht, maar omdat die afwisseling door de stof, of door den aard van den persoon die spreekt geëischt wordt. Daarbij maakt Shakespeare woordkoppelingen die vóór hem niemand gebruikt had, maar die niet tegen het taalgebruik indruischen.

Hoe zal men al die schoonheden, die kracht, die kernigheid in een andere taal weergeven?

Ook de kortheid van de Engelsche taal is een groote hinderpaal bij het vertalen van den dichter. Niet zelden zal de vertolker in de verzoeking komen den eenen regel in den anderen te doen loopen, iets dat niet alleen de gespierde *blank-verses* lam en mat maakt, maar de dramatische kracht van het geheel ernstig benadeelt. Het spreekt van zelf dat de vertaler van een werk van Shakespeare, wil hij slagen, ook vertrouwd moet zijn met het tooneel in het algemeen, en een fijn oor en scherpen blik moet hebben voor dien eisch van de planken, welken de Duitscher ‘Mundgerechtheit’ heeft genoemd; dat is, de vorm van den dialoog moet niet alleen kernig en treffend zijn, maar de woorden behooren in hun volgorde gemakkelijk te vloeien, terwijl woord en wederwoord als de tanden van twee raderen in elkaar moeten grijpen.

Men ziet, toewijding en liefde voor de taak zijn slechts in zooverre van overwegend belang, als zij het middel kunnen zijn ter verkrijging van bekwaamheden, zonder welke de Shakespearevertolker schipbreuk moet lijden.

De laatste vertaler van den Macbeth, de heer Pekelharing, bezit in meerdere of mindere mate enkele der vereischten, die wij onmisbaar noemden tot het goed volbrengen van den arbeid. Daarom spijt het ons voor het Nederlandsch publiek en voor hem, dat hij

zich niet aan de vertolking van een ander stuk gezet heeft; aan een der nog niet vertaalde treur- en blijspelen, zooals er nog verscheidene en daaronder zeer schoone zijn. Sedert Kok, tot onze spijt, goedgevonden heeft Shakespeare's werken in proza om te zetten en het dichterlijk pad, dat hij in zijn Hamlet en Richard III vrij gelukkig betreden had, te verlaten, valt er op het gebied der Shakespearevertolking hier te lande nog genoeg te doen. Ofschoon wij in den nieuwsten metrischen vertaler van Macbeth tot heden niet den Shakespearevertolker bij uitnemendheid zien, zouden wij toch een ander werk dan juist Macbeth met eenige dankbaarheid hebben kunnen begroeten.

De heer Pekelharing bestond echter een stout stuk met na Jurriaan Moulin's Macbeth - een boekje dat reeds een derden druk beleeft, nog in den handel en in veler handen is - een andere en dus een betere te willen leveren. Immers, indien hij de mogelijkheid van het laatste betwijfeld en een juiste waardeering van eigen kracht bezeten had, zou hij niet licht met Moulin in het strijdperk zijn getreden.

Moulin had van Shakespeare een levensstudie gemaakt; niet alleen van zijn zin maar van zijn taal; was zelf dichter en doortrokken van het merg onzer kernigste schrijvers. Vandaar dat hij Shakespeare's gedachten, zijn taal en vorm in een Nederlandsch kon weêrgeven, dat zeer veel gelijkenis heeft met Shakespeare's eigen stijl. Dikwijls treft ons bij de lezing het denkbeeld dat, indien Shakespeare nederlandsch geschreven had, hij zijn gedachten zou hebben uitgedrukt zooals Moulin het voor hem doet. In taalgevoel en zeggingskracht munt hij zoozeer uit, dat zijn Shakespearevertolkingen hem recht geven op een plaatsje op den Nederlandschen zangberg en hij onder onze oorspronkelijke dichters moet gerekend worden. 't Is waar, in zijn Macbeth, Othello, de Storm komen enkele zonderlingheden voor, die bij een tooneelopvoering wijziging zouden moeten ondergaan, maar.... vindt men die niet in den tekst van Shakespeare zelf, niet in de beste Duitsche vertolkingen? - Meestal zijn zij het gevolg van een loffelijk streven naar kernachtigheid, die bij Shakespeare zulk een gewichtige rol speelt.

Een vergelijking nu met die reeds bestaande vertaling van Moulin kan P's. Macbeth niet doorstaan. Tegen tien schoonere brokstukken van den eerste staat nauwelijks één gedeelte dat bij P. beter ge-

lukt is. De laatste moge liefde voor zijn auteur koesteren, in geen der straks opgenoemde eischen kan hij naast Moulin gesteld worden. Zelfs is hij niet zóó doorkneed in de Engelsche taal van het heden, dat hij beveiligd is tegen het begaan van blunders. Onjuistheden, die aan druk- of schrijffouten te wijten zijn, laten wij natuurlijk buiten rekening; doch hoe zal men verdedigen, wanneer Banquo, Macbeth in vervoering of geestverrukking ziende, na de voorspellingen der tooveressen, uitroept:

> Ziet! Hij is heel veroverd!
> d.i. Look, how our partner 's rapt.

'Rapt' moge al in sommige gevallen de beteekenis van 'roof' in zich sluiten, zonder twijfel is Moulin's vertaling de ware:

> Ziet, wat vervoering grijpt
> Ons' wapenbroeder aan!

Het weinig kernige en 't gebruik van het stoplapje 'nu' in de volgende passage daargelaten, moet men verzet aanteekenen tegen het overbrengen van 'at more time' met 'in later tijd', in plaats van 'bij meer tijd'.

> - Let us toward the king -
> Think upon what has chanced; and at more time
> The interim having weigh'd it, let us speak
> Our free hearts to each other.

Dit vertaalt P.:

> *Nu* naar den Koning!
> Denk*t* over wat gebeurde; *in later tijd*,
> *Als we alles beter wegen*, kan ons hart zich vrijer oopnen.

In

> Stop up th' access and passage to remorse,

is het laatste woord niet 'berouw', want de misdaad moet nog bedreven worden, maar 'erbarmen' of 'medelijden', in welken zin het bij Shakespeare dikwijls gevonden wordt. Trouwens wij aarzelen niet deze geheele prachtige alleenspraak van Lady Macbeth, waarin dat 'remorse' voorkomt, mislukt te noemen. Men oordeele:

> The raven himself is hoarse
> That croaks the fatal entrance of Duncan
> Under my bittlements. Come, you spirits
> That tend ou mortal thoughts, unsex me here;
> And fill me, from the crown to the toe, top-full
> Of direst cruelty! Make thick my blood,
> Stop up th' access and passage to remorse,

That no compunctious visitings of nature
Shake my fell purpose, nor keep peace between
Th' effect and it! Come to my woman's breasts
And take my milk for gall, you murdering ministers,
Wherever in your sightless substances
You wait on nature's mischief! Come, thick night,
And pall thee in the dunnest smoke of hell,
That my keen knife see not the wound it makes,
Nor heaven peep through the blanket of the dark,
To cry 'hold, hold!'

P. vertaalt:

Die raaf is zelve *al* schor,
Die, krassend, Duncans *heillooze* intrede *in*
Mijn slot verkondt. - Komt, *gij* geesten,
Die *broedt* op *doods*gedachten, *neemt mij hier*
Al 't vrouwlijke af; vult mij van top tot teen,
Met woeste wreedheid; maakt het bloed mij dik;
Verstopt den weg voor *vrees of voor berouw;*
Geen *wroeging der natuur* koom' op en breng
Het schriklijk plan aan 't wanklen of *laat' rust*
Vóór 't is volbracht. Komt aan mijn vrouwenborst,
En *neemt mijn gal voor melk*, gij, moorddemonen
Wáár ge ook met uw *afzichtlijk wezen broedt*
Op 'tgeen den mensch verderft! Kom, donkre nacht,
En hul u in den dikken rook der hel;
Opdat mijn staal niet zie wat wond het maakt,
En 't *licht niet door het dichte dekkleed* gluur'
En roep': 'Laat af.'

De cursief gedrukte woorden geven aanleiding tot ontevredenheid. 'Te vol geladen voor een enkel takje', zal men zeggen.

Ten eerste had P. in het midden moeten laten of met 'the raven' de bijna ademlooze bode bedoeld wordt, dien Lady Macbeth niet alleen zelf niet hoort, want een ander brengt haar de tijding over, maar op wiens ademloosheid het woord 'hoarse' moeielijk van toepassing kan zijn. Wij weten dat eenige verklaarders, zelfs Delius, en bij ons te lande Opzoomer en Lindo, die uitdrukking zoo opvatten, maar toen wij het voor het eerst lazen, durfden we onze oogen nauwelijks vertrouwen. Wij voor ons hadden in die woorden nooit anders gezien dan een bewijs hoe Shakespeare de natuur en het bovennatuurlijke cijnsbaar maakt, wanneer hij ons in zekere stemming wil brengen, en hoe hij de personen en gebeurtenissen die hij schildert in een *fond* plaatst, dat den indruk van het

geheel versterkt. Na hem heeft niemand het zoo ver in die kunst gebracht als Dickens.

In de duistere eeuw waarin Macbeth speelt vervulde geloof, of bijgeloof, wat wil men, meer de gedachten dan in beschaafde tijden en maatschappijen het geval kan zijn. De natuurgodsdienst, die hartstochtelijke gemoederen meer beheerscht dan een godsdienst van kerkmysteriën en dogma's, en die - zelfs nu nog niet verdwenen - in Macbeth's eeuw krachtig werkte, schonk aan den diepzienden Shakespeare heerlijke verwen voor zijn kleurvol werk. Is het te ver gezocht, wanneer men aanneemt dat de eerzuchtige Lady Macbeth na het lezen van den brief, waarin de voorspelling ‘Heil u, die koning worden zult’, in zich zelf gekeerd is, de plotselinge bevordering van haar gemaal niet rijmen kan aan het noodlottig, onafgebroken gekras, dat haar, de eenzame burchtvrouw, den geheelen dag schrik heeft aangejaagd? Nu wordt haar alles duidelijk: die geheimzinnige raaf, welke zich bij het kasteel bijna schor gekrast heeft, voorspelde het noodlot van Duncan, die geheel onverwacht onder haar dak komt vertoeven. De noodlot-zusters voorspelden het koningrijk, de raaf verkondigde een doode; - de bovennatuurlijke machten willen blijkbaar Macbeth verheffen. Maar.... men moet het noodlot helpen, weet de werkdadige en krachtige Lady Macbeth. De nuchterheid van in de ‘raaf’ den werkelijken bode te zien had voor ons, toen wij die verklaring voor het eerst lazen, bijna iets aantrekkelijks om het verrassende, ja, bijna comische. Toch moesten wij haar dadelijk laten varen. Met wiskunstige zekerheid uit te maken wat Shakespeare bedoeld heeft, is niet mogelijk; maar daar beide opvattingen recht van bestaan hebben mocht de laatste vertaler van den Macbeth niet wederrechtelijk den knoop doorhakken en ‘the raven’ vertalen met ‘*die* raaf’.

Laat ons verder zien. Het woordje ‘al’ is een stoplap, die zin en stijl benadeelt. ‘Heillooze’ is onjuist, want in ‘fatal’ mag de beteekenis van het ‘noodlot’ niet verloren gaan. De twee volgende woordjes benadeelen de welluidendheid. ‘Broedt’ voor ‘tend on’ berust op onjuiste taalkennis en onjuiste voorstelling van wat Sh. met ‘spirits’ en ‘ministers’ bedoelt. Telkens vinden wij bij dien dichter het goede en booze, dat den mensch beheerscht, voorgesteld als uitgaande van en bewerkt door onzichtbare geesten, die ons omzweven. Dit is meer dan een dichterlijke opvatting en berust op

het oude Heidensche geloof, al vindt men het ook later, met zoovele zaken van Heidenschen oorsprong, voor het nieuwe geloof pasklaar gemaakt door de Christenpredikers.

In de alleenspraak van Lady Macbeth wordt de *hulp* ingeroepen van die geesten, welke ‘tend on’, dat is ‘attend on’, of ‘wait on’, of ‘minister’, in het Hollandsch ‘bijstaan’, ‘dienst bieden’ in de uitvoering van het booze. Wanneer men nu spreekt van ‘geesten, die broeden op doodsgedachten’, dan zou men hieruit opmaken, dat eenige geesten hun eigen doodsgedachten zitten te kweeken of uit te broeden, dat volstrekt het geval niet is. ‘Doodsgedachten’ voor ‘mortal thoughts’ is ook veel te onschuldig; hier moet men bepaaldelijk ‘moordgedachten’, moorddadige plannen vertalen. ‘Komt geesten, die ons bij moordplannen steun geeft,’ zou het in proza luiden.

‘Neemt mij hier al 't vrouwelijke af’ is een wel wat verwaterde overzetting van ‘unsex me here’, d.i. ‘ontvrouw mij hier’. ‘Remorse’ drukt in dit geval uit ons woord ‘erbarmen’, of ‘medelijden’; van ‘berouw’ kan vóór het begaan der misdaad geen sprake zijn. ‘Vrees’ is een eigenmachtig inschuifsel van den vertaler. ‘Compunctious visitings of nature’ is ‘medelijdend aanmelden der natuur’ en niet ‘wroeging der natuur’, ook al omdat wroeging eerst een gevolg der misdaad is. Ik geloof dat de volgende woorden, waaronder het ‘laat rust’, niet gemakkelijk door het publiek in een schouwburg begrepen zullen worden. ‘Take mij milk for gall’ wil zeggen, ‘verkeer mijn melk in gal.’ Lady M. wenscht al het vrouwelijke, al wat tot zachtheid kan stemmen te verwijderen; daarom smeekt zij den boozen machten haar melk in gal te doen verkeeren. ‘En *neemt* mijn gal voor melk’, zooals P. vertaalt, zal voor ieder toehoorder beteekenen, dat Lady M. de moorddemonen tot zuigen uitnoodigt, indien zij 't voor lief nemen gal in plaats van melk tot zich te trekken. Het daaropvolgende ‘afzichtelijk wezen broedt’ is weder geheel en al valsch, door de verkeerde opvatting van Shakespeare's voorstelling der booze en goede geesten die ons omzweven, en door de onjuiste taalkennis toegepast op ‘sightless’ en ‘wait on’. Het eerste woord beteekent ‘onzichtbaar’ en niet ‘afzichtelijk’; het tweede ‘bijstaan of dienen’ en niet.... ‘broeden’, een lievelingswoord van den vertaler. Wanneer die booze geesten niets doen dan broeden, is het, dunkt ons, vrij onverschillig waar zij dat doen, en bestaat er volstrekt geen reden

hen naar Inverneess te ontbieden, ten einde een dronk gal te komen nuttigen.

Eindelijk is voor hen, die de vertaling niet met het oorspronkelijk kunnen vergelijken, het fraaie ‘blanket of the dark’ - dat sedert de beruchte ontdekking van het met modern-antieke aanteekeningen voorziene folio exemplaar van ‘Perkins’, maar nooit vóór dien tijd, bezwaar opleverde - in een gewone beddedeken veranderd; en wel door het woord ‘heaven’ met ‘licht’ en ‘blanket of the dark’ met ‘dekkleed’ te vertalen. De zin van Sh. is toch zeer duidelijk: ‘Moge de nacht zoo donker zijn, dat mijn dolk de wond niet zie, die hij maakt, en de hemel zijn oog niet dringe door het gordijn van den nacht en de misdaad ontdekke.’ Een heldere nacht met sterren, die aan bespiedende oogen herinneren, of aan den blik des hemels, is natuurlijk Lady Macbeth's zaak niet. Tusschen dien hemel en het moordtooneel wenscht zij een deken van dikke mist. Wat kan fraaier en dichterlijker zijn dan dit beeld? Sedert de beduimelde en bekrabbelde, de met bier, wijn en vetvlakken voorziene antiquiteit ‘blankness’ aan de hand deed, dat is, ‘ledigheid’, ‘ijlheid’ vond het eenige aanhangers. Hier te lande de heeren Opzoomer en Lindo; al bleef de in de voorrede der ‘aanteekeningen’ beloofde verdediging van Prof. Opzoomer ook in den inhoud achterwege. Op welke gronden hij dat ‘blankness’ verkoos boven ‘blanket’, is ons dus onbekend gebleven.

Alvorens een paar Nederlandsche dichters in het strijdperk te roepen ter verdediging van ‘the blanket of the dark’, wenschen wij te doen zien hoe Moulin in 't aan de vuurproef der kritiek onderworpen brokstuk zich gekweten heeft:

> De raaf is zelve schor,
> Die Duncans noodlot bij zijn intred krast
> Onder mijn slotgewelven. Komt, geesten,
> Die moordgedachten kweekt, ontwijft mij hier;
> Vult mij van top tot teenen, boordevol,
> Met woeste gruwzaamheid! verdikt mijn bloed;
> Stopt elken weg en toegang voor erbarming,
> Opdat geen tedere aandrift der natuur
> Mijn vreeslijk opzet stuit; geen vredewoord
> De daad verijdel! Komt aan mijn borsten,
> Verkeert mijn melk in gal! gij vloektrawanten
> Des moords, waar gij, onmerkbaar voor 't gezigt,
> Verderf en wandaad dient! Stikdonkre nacht,

Kom, hul u in den zwartsten damp der hel,
Opdat mijn dolk niet zie wat wond hij maak',
De hemel niet de nachtgordijn doorblikk',
En roep': Houd op!

De lezer beoordeele nu zelf of Moulin niet een zeldzaam vertaler mag heeten. Om terug te komen op ‘blanket of the dark’; - wij hopen en verwachten, dat, sedert Ingleby en Hamilton het beruchte exemplaar van Collier aan een chemisch en critisch onderzoek onderworpen en de handschriftelijke ‘verbeteringen’ te licht bevonden hebben, ‘blankness’ voor immer afgedankt zal zijn. De heer Pekelharing moge het beeld al niet fraai hebben weêrgegeven, het zij tot zijn lof gezegd, dat ook hij het nieuwere ‘blankness’ links heeft laten liggen. En geen wonder; bevat Shakespeare zelf niet tal van beelden, die den nacht als dekkende stof voorstellen? Nog dezer dagen ontmoetten we in de Romeo and Juliet: ‘I have night's cloak to hide me’, en ‘the mask of night is on my face’. Zelfs vinden we in Cymbeline: ‘If Caesar could hide the sun from us with a blanket’. De duisternis een deken te noemen, die het aardrijk bedekt, behoort tot de internationale dichttaal. Hooft geeft ons in een zijner welluidende, op Italiaansche leest geschoeide zangen een treffend voorbeeld:

Amaryl de deken sacht
Van de nacht,
Met syn blaeuwe wolkenbuijen,
Maeckt de starren sluimerblint
En de wint
Soeckt de maen in slaep te suijen.

Indien Ridder Hooft een dichterlijk commentaar had willen schrijven op Shakespeare's ‘blanket’ zou hij niet beter doel hebben getroffen.

En dàn vader Vondel, aan wien onze taal zooveel meer verplichting heeft dan ons tooneel! Men hoore hoe fraai ook hij Lady Macbeth's verlangen weet uit te drukken:

O nacht, wiens donker kleed beschaduwt alle menschen,
Zoo wel die heerlijk zijn, als die om nooddruft wenschen;
Wat boosheid dekt ge doch met dikke duisternis?
Wiens lagen of bedrog uw naarheid gunstig is?

Aldus zijn Palamedes.

Wat al omhaal, zal men zeggen, om een beeld te verklaren, dat

niet door het dunste floersje bedekt en aan het oog van den oordeelkundigen of dichterlijk gestemden lezer onttrokken wordt. Ja, maar om aan te toonen met welke moeilijkheden de Shakespearevertolker te kampen heeft, was die verdediging van het schoone ‘blanket of the dark’ tegen het zinledige ‘blankness’ niet zoo geheel misplaatst; het kan tevens een overtuigend bewijs zijn, dat de onderneming van den heer Pekelharing alleen reeds om haar moeilijkheid onzen eerbied verdient, moge de uitslag al niet op onze goedkeuring aanspraak kunnen maken.

Eenige opmerkelijke onjuistheden, waarschijnlijk voortspruitend uit onvoldoende kennis van het tegenwoordige of van Shakespeare's Engelsch, vielen ons bij het lezen op. Wanneer Lady Macbeth haar echtgenoot toeroept:

> Infirm of purpose!
> Give me the daggers,

beteekent dit niet het bespiegelende

> O! wankle moed!

maar het verwijtende

> O! zwakke ziel!

Lennox, van den ruwen nacht sprekende, zegt:

> ..... where we lay,
> Our chimneys were blown down;

dat is: de schoorsteenen van het huis, of de vleugel des gebouws waar wij den nacht doorbrachten, woeien omver, en niet

> In ons vertrek
> Woei zelfs de schoorsteen af.

‘To lay’ heeft hier namelijk een uitgestrekter beteekenis dan het slapen in één vertrek.

> The obscure bird

beteekent de ‘bird of obscurity’, dus ‘de nachtvogel’, en niet ‘de sombere vogel’. Het ziet op den nachtuil en niet op de raaf.

Wanneer Duncan's zonen na den moord zonder afscheidnemen van hun gastheer en vrouw, die zij verdenken, willen vertrekken, zeggen zij:

> Therefore to horse;
> And let us not be dainty of leave-taking;

dat is: ‘te paard, en niet te kieskeurig of vormelijk gedacht, wat betreft het afscheidnemen’; iets gansch anders dan

> Dus te paard! Laat ons
> *Nu* niet te *teer* in 't afscheid nemen zijn.

Macbeth is waarlijk wat al te gemoedelijk en vertrouwelijk, als P. hem een knecht doet toespreken met deze woorden:

> Een woordje, vriend. Vondt gij die mannen willig?

Men zou hieruit op kunnen maken: 1°. dat M. buitenmate vriendelijk was jegens zijn onderhoorigen; 2°. dat hij den knecht in het geheim had gelaten en de moordenaars had doen polsen, of zij de bloedige daad wilden uitvoeren.

Beide is onwaar.

> Sirrah! a word with you. Attend those men our pleasure?

is: Gij daar (of: knaap), een woord! wachten die mannen onze orders?

> I passed in probation with you

is wel wat natuurphilosophisch vertaald door: ''k bewees met proeven;' men denkt daarbij onwillekeurig aan Macbeth in een loboratorium werkzaam. Wanneer Lady Macbeth van het feest spreekt dat 'to night' gegeven zal worden, dan beteekent dit 'van avond' en niet 'dezen nacht;' zelfs bij de vertaling van een roman kan die misvatting nauwelijks door den beugel.

Ontsieren die fouten, welke voortspruiten uit niet genoegzame kennis van het Engelsch, menige passage, ernstiger zijn de leemten veroorzaakt door onvoldoende meesterschap over het Nederlandsch. De rijmlooze verzen zijn in den regel wel nauwkeurig, maar zeer zwak. Dozijnen en nogmaals dozijnen regels eindigen met: en, nog, u, die, hij, zij, zijn, mijn, of, is, dan, als, ik, 'k, 't, en moeten in aansluiting met een volgenden regel gelezen worden, zoodat van de gespierdheid van Shakespeare's *blankverse*, bij Moulin zoo voortreffelijk bewaard, weinig terechtgekomen is. Bovendien hebben de woordjes 'maar' en 'nu' den vertaler leelijke parten gespeeld. De plaatsen ter wille van het metrum, doch ten nadeele van de kern, somtijds zelfs van de beteekenis, daardoor verwaterd zijn vele. Wij mogen dit niet zeggen zonder enkele voorbeelden tot staving at te schrijven.

> Macbeth (aside). Come what come may,
> Time and the hour, runs through the roughest day.
> Banquo. Worthy Macbeth, we stay upon your leisure.

De laatste regel wordt vertaald:

> '*Nu* zijn wij tot uw dienst, Macbeth!'

Wat het woordje 'nu' hier beduiden moet is onzeker; wil Banquo

zeggen: Macbeth, nu gij uw ‘ter zijde’ behoorlijk hebt uitgesproken kunnen we met u gaan, of wel, had Banquo - ook helden hebben hun menschelijke behoeften - zich even verwijderd en geeft hij kennis dat hij klaar is? Uit het stuk blijkt niet, dat Banquo b.v. aan een bron zich is wezen verfrisschen, wèl dat hij steeds in de onmiddellijke nabijheid was van 't geen gebeurt. Binnen de volgende kwart bladzijde wordt ‘nu’ nog tweemaal gebruikt, zonder dat het in den tekst voorkomt, en verlamt zoowel den dialoog als den zin. In een diepzinnige en dichterlijke alleenspraak gebruikt Macbeth de woorden: ‘in *zoo'n* zaak volgt hier reeds 't oordeel.’ Met ‘zoo'n zaak’ wordt niets meer of niets minder bedoeld dan de gruwzame moord! Waarlijk, dat is te weinig eerbied voor 's dichters even verheven taal als gedachten. Het gedeelte waarin dit voorkomt geeft een proeve van de onwelluidendheid en niet-*mundgerechtheit* van P.'s taal.

> Als 't maar gedaan was, als 't gedaan is, dan
> Waar' 't best terstond gedaan. - Indien de moord
> Slechts geen gevolgen had en, met zijn dood
> Het doel bereikt waar! Zóó dat deze stoot
> Voor goed een einde maakte aan alles hier;
> Slechts hier op dezen zandbank van den tijd,
> Dan gaf 'k 't hiernamaals prijs. - Maar in zoo'n zaak
> Volgt hier reeds 't oordeel. Wek gedachten op
> Aan eenig bloedig plan en 't keert zich dra
> Juist tegen hem die 't gaf. 't Onkrenkbaar recht
> Brengt 't gif, waarmeê wij zelf den beker vulden
> Aan eigen mond. - Mij voegde een dubble trouw,
> Eerst als vazal en stamgenoot, 'tgeen reeds
> Die daad veroordeelt, dàn als gastheer, die
> De deur moest sluiten voor zijn moordenaar, maar
> Niet zelf het mes mag voeren.

Het oorspronkelijke luidt:

> If it were done when 't is done, then 't were well
> It were done quickly: if th' assassination
> Could trammel up the consequence, and catch,
> With his surcease, succes; that but this blow
> Might be the be-all and the end-all here,
> But here, upon this bank and shoul of time,
> We 'd jump the life to come. But in these cases
> We still have judgment here; that we but teach
> Bloody instructions, which, being taught, return
> To plague th' inventor: this even-handed juistice

Commends th' ingredients of our poison'd chalice
To our own lips. He's here in double trust:
First, as I am his kinsman and his subject,
Strong both against the deed; then, as his host,
Who should against his murderer shut the door,
Not bear the knife myself.

Moulin vertaalt even helder als pittig:

Zoo 't al ware afgedaan als 't is voleind
Dan best, met spoed volbragt. Indien de moord
't Gevolg vermogt te dwingen, en zijn val
De zaak voldong; zoodat deze enkle stoot
Den uitslag eens voor al besliste; hier,
Slechts hier, op deze zandbank van den tijd; -
't Hier-namaals gave ik prijs. Maar zulk een daad
Wordt hier alreê vergolden. Onderrigt
In bloedleer, wel begrepen, keert zich om,
En straft den leeraar. 't Afgemeten regt
Brengt eens de kelk, die wij vergiftigden,
Ons aan onze eigen lippen. - Dubbel veilig
Waant hij zich - en met regt - onder mijn dak:
Eerst ben ik als zijn bloedvriend en vazal,
Voor hem een dubble waarborg; dan, als gastheer,
Moest ik mijn deuren voor zijn moord'naar sluiten,
Niet zelf het mes hanteeren.

De vernietigende indruk door den stoplap ‘maar’ in P.'s vertaling bij de meest dramatische oogenblikken veroorzaakt, is merkwaardig. ‘Maar’ heeft kracht in een bespiegelend, een betoogend oogenblik, doch werkt moordend in een dramatische plaats. Men oordeele. Lady Macbeth heeft de dolken teruggebracht, de bewakers met bloed besmeerd; zij hoort kloppen en spreekt gejaagd en in afgebroken zinnen:

I hear a knocking
At the south entry: - retire we to our chamber,
A little water clears us of this deed:
How easy it is then! Your constancy
Hath left you unattended - (knock) hark! more knocking.
Get on your night-gown, lest occasion call us,
And show us to be watchers. - Be not lost
So poorly in your thoughts.

Men stelle zich hier het gruwzaam echtpaar voor, het nacht'lijk uur, het kloppen, en de juistheid en kracht van Shakespeare's stijl zal zich aan ons opdringen. Men vergelijke hierbij P.'s vertaling:

'k Hoor kloppen aan
De Zuiderpoort: - kom, nu naar onze kamer.
Een weinig waters wascht ons spoedig rein:
Hoe makklijk valt dat! - *Maar* uw geestkracht liet
U in den steek. - (geklop).
Maar hoor! men klopt al weer,
Trek 't nachtkleed aan, opdat, zoo men ons riep,
Men niet vermoedt, dat wij nog waakten. Kom,
Niet zoo onnoozel nu gesuft.

Die twee ‘maars’ zijn voor hem die iets voor Shakespeare's taal gevoelt, even moorddadig als het wreede echtpaar.

In het eerste tooneel des derden bedrijfs houdt Macbeth een treffende alleenspraak waarin hij in opstand komt tegen 't noodlot, dat aan Banquo's afstammelingen tot in de verre toekomst het koningschap verzekert, terwijl hij, Macbeth, met allerlei misdaden bezwaard, kinderloos zal sterven.

If 't be so,
For Banquo's issue have I fill'd my mind;
For them the gracious Duncan have I murder'd;
Put rancours in the vessel of my peace,
Only for them; and mine eternal jewel
Given to the common enemy of man,
To make them kings, the seed of Banquo kings!
Rather than so, come fate, into the list,
And champion me to the utterance! -

Op dit oogenblik wordt geklopt, en roept Macbeth, in zijn zwarte overpeinzingen plotseling gestoord: ‘Who's there?’ Gesteld men vertaalde hier: ‘Maar wie daar?’ Zou niet de indruk van 't voorafgaande plotseling als door een emmer water afgekoeld en de dramatische werkelijkheid der stoornis van aangrijpend, belachelijk worden? Gesteld de acteur kwam door dat ‘maar’ in de verzoeking zijn knevel op te strijken, dat woord eenigszins rollend uit te spreken, zich in postuur te zetten en een vragend kritischen blik op den verstoorder te werpen? De heer P. vertaalt inderdaad ‘*maar* wie daar?’ en hij zou het den acteur niet kwalijk kunnen nemen, indien hij hier onwillekeurig een dwaas figuur maakte. Nog vele vermakelijke voorbeelden van dat misbruik van stoplappen zouden we kunnen aanhalen. Hoe ernstig wij deze leemten mogen vinden als gevolg van onvoldoende dichterlijke gaven, nog ernstiger oordeelen wij hen, wanneer zij, zooals we vermoeden, berusten op een soort van kleurenblindheid voor dramatische taal en stijl. Hoe

zal men verklaren dat, wanneer Banquo ergens zijn alleenspraak afbreekt met ‘hush, no more’, P. dit vertaalt door: ‘Maar niets meer’, terwijl het letterlijke en juiste ‘stil - niets meer’ voor de hand lag?

Een andere hinderlijke vlek zijn afschuwelijke samentrekkingen als ‘dat 't ons’, ‘wat 'k’, ‘dat 'k’, ‘zoo'n’, ‘schrijf 'k’, ‘gaf'k 't’, die te dikwijls voorkomen en door hun onwelluidenheid den dialoog en den dramatischen woordenstroom op gewichtige plaatsen stremmen. Alles bij elkaar genomen, zouden wij het een ramp voor ons tooneel vinden, indien de nieuwste vertaling bij tijd en wijle in studie werd genomen en het pittige werk van Moulin, die zich boven allen hier te lande omtrent Shakespeare verdienstelijk heeft gemaakt, onrechtvaardiglijk in 't vergeetboek geraakte. Wordt Shakespeare ooit op ons tooneel inheemsch, moge men dan in den geest een lauwer vlechten om het hoofd van den eenvoudigen, eerbiedwaardigen Kampenaar, die bij zijn leven de nederige betrekking van deurwaarder bekleedde, maar die op vertrouwelijker voet was met den grootsten dichter der menschheid dan van Nederlander voor of na hem gezegd kan worden. Wij beschouwen hier opzettelijk de laatste vertaling in verband met het werk van Moulin, omdat uit Pekelharings voorrede blijkt, dat de heer Schimmel, voorzitter van de vereeniging ‘het Nederlandsch Tooneel,’ de vertaling en de uitgaaf heeft uitgelokt, en de heer P. hem gaarne in zijn ‘aanvankelijk zoo welgeslaagd streven, ter verbetering van ons tooneel en ter verrijking van ons repertoire’ wilde steunen.

Om nog een oogenblik op Moulin terug te komen: Hoe deze anderen tot de studie van Shakespare wist op te wekken bewijst de in 1835 te Kampen verschenen verdienstelijke vertaling van Hamlet, in dichtmaat, door Dr. P.P. Roorda van Eijsinga, een werk dat thans zoo goed als vergeten is, en bij welk boek Moulin een inleiding en een bibliografie over den Hamlet voegde[1].

Het is opmerkelijk, dat geen streek in ons vaderland zich zoo

1 Wie kan ons zeggen, of genoemde vertaler (volgens den titel ‘Indisch ambtenaar, ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw’) zijn plan ten uitvoer heeft gebracht om zijne gevoelens en aanteekeningen over het treffend treurspel (Hamlet), hetzij afzonderlijk of bij een ander stuk van denzelfden dichter uit te geven? Zoo ja, waar zijn zij te vinden? Leeft de vertaler wellicht nog?

verdienstelijk heeft gemaakt op het gebied der Shakespeare-vertaling als de provincie Overijssel. Moulin was een Kampenaar; Roorda schreef zijn voorrede en waarschijnlijk zijn werk in Kampen; verleden jaar verscheen te Deventer van de hand des heeren G. Timme - zeker een bewoner dier stad - een verdienstelijke vertaling van Coriolanus. Een met kennis van zaken uitgegeven editie van Romeo and Juliet (Engelsch) kwam voor enkele jaren te Deventer uit, en werd bezorgd door den heer C. Stoffel, mede een Deventersman. Vóór weinige weken kwamen ons uitstekende fragmenten onder de oogen van Cymbeline, Winter's Tale, Merchant of Venice en Twelfth Night, metrisch vertaald door Prof. Burgersdijk te Deventer. Geoordeeld naar die fragmenten kunnen zij een ware aanwinst zijn voor de Nederlandsche Shakespeare-litteratuur. Burgersdijks taal vloeit zeer gemakkelijk en wijkt te gelijkertijd niet af van het oorspronkelijke. Volgens de dagbladen moet de voorlezing dier stukken, in het Noorden ondernomen, goed voldoen.

Als bewijs tegen ons beweren dat P. het indrukwekkende, dramatische en welluidende van Shakespeare's taal niet naar waarde heeft overgebracht, zal men wellicht aanvoeren dat de gesprekken en incantatiën der tooverzusters van dichterlijk talent getuigen. Wij geven gaarne toe dat P's lyrische stijl beter is dan zijn dramatische en het geheel beter gelukt zou moeten heeten, indien het dien kleinen stukken in verdienste gelijk stond. Vlekkeloos zijn die plaatsen echter alles behalve, en gesteld worden boven die van Moulin en Kok mogen ze niet. Zelfs al waren ze vlekkeloos, dan zou dit de praktische waarde van P's Macbeth voor ons tooneel niet verhoogen, want die incantatiën worden op den achtergrond door artisten van lageren rang vol geheimzinnigheid en meer dramatisch dan lyrisch gezegd. Uit een kritisch oogpunt geven de bewuste gedeelten genoeg stof tot opmerkingen. Bepalen wij ons tot een paar vragen. Het treurspel begint met:

1 *Witch*. When shall we three meet again
  In thunder, lightning or in rain?
2 *Witch*. When the hurlyburly 's done,
  When the battle 's lost and won.
3 *Witch*. That will be ere the set of sun.

Pekelharing vertaalt:

1e *heks*. Wanneer zien w' elkaer nu weer
  Bij storm en regen? Of nog eer?

2e *heks*. Als 't holderdeboldren is gedaan
En 't dobbrend strijden komt tot staan.
3e *heks*. Dat is: nog vóór zonsondergaan.

Dit korte proefje moet, dunkt ons, den lezer die zin heeft voor Shakespeare's schoon reeds velerlei reden tot ontevredenheid geven. Eerstens doet het alledaagsche, huiselijke woordje ‘nu’ kwaad aan het spookachtige van den stijl, terwijl de regel ‘wanneer zien w' elkaar nu weer,’ beter past in den mond van eenige jonge dames, die een theekransje verlaten, dan in dien der halfgebaarde, *unheimische* ‘weirdsisters.’

De tweede regel is, zoo mogelijk, nog slechter gelukt. Niet alleen is de bliksem er bij ingeschoten, maar, wat erger is, wanneer het niet spoedig mocht stormen en regenen, dan bestaat er kans dat zij elkaar bij kalm weder, misschien in een vriendelijk zonneschijntje ontmoeten! Dit nu is geheel tegen de gewoonte der tooveressen. Afhankelijk van het weer zijn zij evenmin, want - het blijkt uit hun gesprekken - zij maken het zelf. De vertaler had ook moeten bedenken dat ‘er’ in dien tweeden regel de kracht van ‘and’ heeft. Hanmer, een oordeelkundig commentator, al behoorde hij tot de oude school, heeft in zijn uitgaaf de zaak vereenvoudigd door ‘or’ in ‘and’ te wijzigen. Men bedenke dat het tooneel met noodweer opent en zij vragen, wanneer ze elkaar onder gelijke omstandigheden zullen ontmoeten. Moulin vertaalt schoon en juist:

Wen komen wij elkaâr weer tegen
In donder, bliksem of in regen?

Ofschoon ook hier door het wegvallen van het mystieke getal drie, dat de mythologische stamverwantschap van de ‘weird-sisters’ met de Nornen en Parken aanduidt, eenig verlies is geleden. De nieuwste vertaler heeft wellicht gemeend in den daarop volgenden regel een gelukkigen greep te doen door ‘hurlyburly’ weêr te geven in het klanknabootsende ‘holdebolderen.’ Wij moeten daar anders over denken. De Hollandsche uitdrukking wordt in trivialen zin gebruikt. Men zegt het van kinderen of voorwerpen, die met geraas naar beneden of over elkander tuimelen; eigenlijk is het stamwoord ‘soloverbol,’ dat men in de 17de eeuw schreef en ook toen in het Engelsch verklaarde: ‘head-long or topsie-turvie.’ Dit getuigt o.a. een Engelsch-Nederlandsch woordenboek van 1648. Datzelfde woordenboek vertaalt ‘hurlie burlie’ door ‘eene oproer ofte tumult,’ welke

beteekenis ook Shakespeare er hier aan hecht. De uitdrukking ‘holderdebold'ren’ past onzes inziens niet in den indrukwekkenden aanhef van den Macbeth. De volgende regel heeft bij de vertaling het logisch verband waarin hij tot den voorafgaande staat verloren. Hij zou moeten luiden ‘als het dobb'rend strijden *tot staan gekomen is*.’ Het fraaie in de herhaling van 't woordje ‘when’ in den tweeden regel, schijnt P. ook niet te hebben opgemerkt. Had hij ‘als’ herhaald en niet door ‘en’ vervangen, dan zou de vertaling fraaier en tegelijkertijd juister geweest zijn. Laat ons zien hoe Moulin die regels weêrgeeft:

> Als 't rumoeren is gedaan,
> Als men hoort victorie slaan.

En Kok, ditmaal in dichtmaat en even juist als fraai:

> Na 't rumoer en 't krijgsgerucht,
> Na den zege, na de vlucht.

Dergelijke opmerkingen zullen sommigen misschien te streng, hypercritisch noemen. Men vergeet dan, dat de ware dichter, en allerminst Shakespeare, nooit onlogisch is. Hij moge zich in het rijk der fantasie bewegen, ja, er niet tegen opzien een landstad tot zeestad te verklaren en honderd anachronismen te begaan wanneer zijn schepping dat eischt, zulke vrijheden zijn in de kunst wettig. De platte werkelijkheid moge al onderworpen worden aan de fantasie, de laatste heeft haar eigen logika, tegen welke een groot dichter niet zondigt.

Indien de tekortkomingen van den heer P. als Shakespearevertolker alleen bestonden in onvoldoende kennis van de Engelsche taal, dan zouden wij ons troosten met het denkbeeld, dat hij na meer oefening en met behulp van goede Duitsche vertalingen mettertijd nog uitstekend werk zou kunnen leveren. De bekentenis moet ons echter van het hart, dat wij bij tallooze plaatsen den indruk kregen, dat zijn groote gebrek dieper schuilt en niet zoo licht weg te nemen is. Wij houden den laatsten vertaler van den Macbeth voor een diepdenkend man, die hoofdzakelijk wordt aangetrokken door de wijsgeerige zijde van Shakespeare's werken, de hooge moraal, de zedelijke wereldorde welke in die wonderbare drama's ligt besloten, en die hem den dichter doen liefhebben en bewonderen als een leidsman en steun in dit leven. De studiën over zijn lievelingsschrijver kunnen dus veel behartigenswaardigs

bevatten, zonder dat hij daarom de man behoeft te zijn, om Shakespeare in al zijn dichterlijke grootheid tot in kleinigheden toe te waardeeren. Doch, wat spreken wij van kleinigheden! in kunstwerken van den eersten rang is het zoo moeielijk te bepalen wat klein, wat groot is.

Keeren wij nog even tot de tooverzusteren of noodlotzusteren terug.

> Fair is foul, and foul is fair:
> Hover through the fog and filthy air.

Wij eischen hier niet dat de vertaler de fraaie alliteratie weêrgeeft; de andere taal kan toevallig geen woorden bezitten om die eigenaardigheid te behouden.

Tevreden met deze lezing kunnen we echter niet zijn:

> Schoon is leelijk, leelijk schoon.
> Aan mist en aan nevel zijn wij gewoon.

De laatste regel klinkt wel wat al te gewoon. Ofschoon de verklaring zeer voor de hand ligt, dat de wezens - door Shakespeare half als noodlotzusters, half als heksen voorgesteld - slechts willen zeggen, dat mooi en leelijk weer één voor hen is, daarom is het volstrekt niet beslist, dat de dichter hier niet zinspeelt op het toen algemeen verspreide volksgeloof, dat voor heksen een omgekeerde zedelijke en stoffelijke wereldorde het ideaal was, dat zij schoon leelijk, leelijk schoon noemen. Wij weten dat Delius en anderen die woorden zoo eenvoudig mogelijk willen verklaard zien, doch sedert wij met eenige werken over heksenprocessen en demonologie, waaronder Scheltema, Wier, Michelet en Reginald Scott, kennis maakten, gelooven wij dat de dichter hier gebruikt maakt van een zeer verspreid volksgeloof, dat in zijn tijd verstaanbaar was voor ieder komediebezoeker. Een herinnering daaraan bestaat nog in het volksgeloof dat heksen het ‘Onze Vader’ van achteren naar voren opzeggen. In de woorden der ‘weirdsisters’ ligt dus waarschijnlijk in het algemeen uitgedrukt het bchagen dat zij scheppen, om den gelukkigen en dapperen Macbeth te verderven. Wanneer die held straks, op hetzelfde oogenblik dat hij de heksen voor het eerst ontmoet, uitroept: ‘So foul and fair a day I have not seen,’ dan zinspeelt hij op de boosheid van het weer en het geluk van de overwinning, maar tevens uit hij onbewust het denkbeeld van de rampen, die op zijn schijnbaar geluk zullen volgen.

De doorhakking van den knoop door P. duiden wij echter minder ten kwade, dan de hoogst prozaïsche vertaling van den laatsten regel. Moulin geeft even dichterlijk als levendig:

> Schoon is leelijk, leelijk schoon:
> Dwars door mist en damp gevloôn!

Kok, niet minder welluidend, maar minder juist:

> Mooi en leelijk zijn ons een;
> Op, door mist en nevel heen!

Het juiste begrip van het geheimzinnige in den Macbeth schijnt de vertaler nu en dan gemist te hebben. Dit verwondert ons daarom, wijl hij zelf in de voorrede eenige zeer spookachtige, wijsgeerige beschouwingen ten beste geeft. Van het treurspel sprekende, zegt hij: ‘Leere het menigeen nadenken over de machten der duisternis die ieders leven bedreigen; beter begrijpen - gelijk Shakespeare dit in zijn “King Lear” zoo treffend uitdrukt - “ripeness is all”; maar ook hoe al het lijden hetwelk geleden en alle strijd die gestreden wordt tot deze “ripeness” brengen moet en brengt.’

Het geheimzinnig verblijf der tooveressen heeft bij P. geleden. Terwijl het wonderbare brouwsel in den ketel bobbelt (IV, 1), en Macbeth het vreemd verblijf, ‘a dark cave’ genoemd, nadert, zegt een der ‘witches’:

> By the pricking of my thumbs,
> Something wicked this way comes:
> Open, locks,
> Whoever knocks!

P. leest liefst tusschen ‘open’ en ‘locks’ geen comma, als vond men oudtijds - en dat nog wel in ‘a witches' cave’ - de sloten buiten de deur aangebracht, zoodat de bezoeker ze openen kon:

> Wie 't ook zij
> Open vrij!

De juistheid van de laatste onderstelling desnoods aangenomen, komen wij toch ten sterkste op tegen de nuchtere gemeenplaats die geworden is uit het:

> Sloten op,
> Wie ook klopp'!

zooals Moulin terecht vertaalt.

Men late, in naam des duivels, aan de geheimzinnige tooveressen en hun *unheimisch* verblijf de kracht, die op bevel sloten en deuren ongerept door menschenhand doet openspringen! Ligt het aan ons, dat wij het antwoord op Macbeth's vraag, wat de tooveressen uitvoeren,

> A deed without a name,

met

> Onze arbeid heeft geen naam

mat en kleurloos vertaald vinden? Of ligt er niet inderdaad iets geheimzinnigs in de woorden en woordschikking die Shakespeare gekozen heeft? Wij gelooven zulks: ‘A deed without a name’ voor het oor en het begrip van gewone menschenkinderen! Het ‘een naamloos werk’ van Moulin bevredigt ons slechts ten halve. ‘Deed’ is in dit geval grootscher en herinnert niet zoo aan handenarbeid als ‘werk’, mogen we ook al van de ‘werken der duisternis’ spreken. Waarom niet vertaald: ‘die daad is nameloos’, of ‘een daad die naamloos is.’

Waarlijk, Shakespeare heeft het verder gebracht in de logika en de poëzie van het bovennatuurlijke of spookachtige, dan alle schrijvers van heilige of niet heilige bijbelboeken te zamen. Milton met zijn wereldsche en stoffelijke beschouwingen in het ‘Verloren Paradijs’ moet niet minder de vlag voor hem strijken. Shakespeare begreep hoe dwaas het is aan wezens en werelden van een andere orde begrippen en hoedanigheden van onze eindige wereld te leenen. In de Storm, Midzomernachtsdroom, Macbeth en Hamlet vindt men treffende wenken hoe de dichter, wil hij niet plat of belachelijk worden, de schildering van het bovennatuurlijke moet opvatten.

Voor zoover de gewoonte van steeds van ‘de heksen’ in Macbeth te spreken niet sterker geweest is dan mijn overtuiging, heb ik mij onthouden van het woord ‘heks’ in dit opstel te gebruiken. Sedert lang heeft bij mij het denkbeeld zich gevestigd, dat de Duitsche en Nederlandsche vertalers onrecht plegen met de ‘weird-sisters’ steeds ‘heksen’ te noemen. Macbeth noemt hen in het vierde bedrijf wel ‘black, and midnight hags,’ doch daar tracht hij zijn vrees te bedwingen en zich zelf te blijven door middel van groote woorden en door in uitschelden en ‘ranting’ kracht te zoeken. Evenmin als Iago's ‘thick lips’ ons het recht geeft te gelooven, dat Shakespeare met Othello eene moriaan of neger bedoelde, mogen wij aannemen, dat

het woord ‘hags’ in Macbeth's mond in beteekenis gelijk staat met ‘witches’ of ‘weird-sisters.’ Voor zoo ver wij kennis dragen van de litteratuur over Macbeth werd tot heden geen aanmerking gemaakt op de alom gebruikte vertaling ‘heksen,’ zelfs niet in de tallooze commentaren door Duitschland opgeleverd. Wij hopen later terug te komen op het bovennatuurlijke element in Shakespeare en de mythologische beteekenis der ‘witches’ nauwkeurig na te gaan. Ditmaal bepalen wij ons tot het woord. Volgens vertrouwbare etymologen staat ‘witch’ in verband met het Angelsaksisch ‘wiglian,’ voorspellen, ons ‘wichelen,’ en is het Angelsaksische ‘wig,’ heilig, het stamwoord. Oudtijds werd ‘witch,’ zoowel voor mannen als vrouwen gebezigd. Het is wel waar, dat de dichter de overblijfselen van het oude geloof aan de schoone ‘Nornen’ vermengd heeft met de meer moderne eigenschappen der heksen, de verkerstende en daardoor belasterde wijze vrouwen van het vroegere ‘heidendom,’ maar zijn ‘witches’ bezitten toch eene hoogere macht, dan die wezens, welke wij ‘heksen’ of ‘tooverkollen’ noemen. In Shakespeare's tijd en zelfs tegenwoordig is het denkbeeld, dat in het woord ‘hag’ en in ‘witch’ besloten ligt, niet volmaakt hetzelfde. De benaming ‘hag’, afgeleid van ‘haag,’ werd gegeven aan die zuiver menschelijke wezens, die zich bij hagen, heiden en in bosschen ophielden en hun ziel aan den duivel verkocht hadden, met wien zij in geheimzinnig bondgenootschap leefden. Macbeth scheldt de ‘witches’ uit, wanneer hij ze ‘hags’ noemt. In den brief aan Lady Macbeth spreekt hij met veel eerbied van de ‘weird sisters’ en hun blik in de toekomst. Holinshed, aan wiens kroniek de dichter zijn stof ontleende, levert het bewijs, dat wij niet het recht hebben voortdurend het woord te gebruiken, dat Macbeth slechts ééns in opgewondenheid bezigt: ‘when suddenlie in the middest of a laund, there met them three women in strange and wild apparell, resembling creatures of an elder world;’ etc., en later: ‘the common opinion was, that these women were either the weird sisters, that is (at ye would say) the goddesses of destinie, or else some nymphs or feiries, indued with knowledge of prophesie by their necromanticall science, bicause everie thing came to passe as they had sproken.’

In 's dichters tijd werden de ‘witches’ op het tooneel niet zoo vertoond, dat de toeschouwers gewone ‘hags’ in hen konden zien. Dit bewijst het dagboek van Dr. Simon Forman: ‘In Macbeth, at

the Globe, 1610, the 20th of April, Saturday, there was to be observed, first, how Macbeth and Banquo, two noblemen of Scotland, riding through a wood, there stood before them three women Fairies, or Nymphs, and saluted Macbeth, saying three times unto him,' etc. De naam 'weird ladies' komt in oude balladen voor. 'Weird' is het Angelsaksische 'vyrd,' noodlot, en werd volgens Grimm ontleend aan Urda, een der Nornen, de Parken der Noorsche godenleer.

Een en ander bewijst, dat de algemeen aangenomen vertaling van 'witches' met 'heksen' leiden kan tot wanbegrip van de beteekenis dier wezens, en dus van het stuk zelf, aangezien bij ons en de Duitschers de woorden 'tooveres' en 'heks' met hun afleidingen evenzeer een verschillende orde van denkbeelden uitdrukken, als in Engeland 'witch' en 'hag.'

De heer Pekelharing volgt het oude gebruik en noemt de wijze vrouwen met den eenmaal gelijkten naam.

Daarvan maken wij geen verwijt, al moeten we ook ten krachtigste opkomen tegen zijn verklaring in een noot, dat Shakespeare bepaald 'heksen' bedoeld heeft en wij niet aan 'schikgodinnen kunnen denken.' Opmerkelijk genoeg spreekt hij zich zelf tegen door in den tekst de uitdrukking 'lotbeschiksters' op te nemen. Die vertaling voor 'weird-sisters' vinden wij juist zeer aannemelijk en oneindig beter dan 'zusterheksen', dat hij op een andere plaats gebruikt. Gaarne zou hij de uitdrukking 'noodlotzuster' hebben toegepast, indien wij Nederlanders oor voor zulk een samenvoeging hadden. Misschien ligt het aan ons, dat we die samenstelling zoo erg niet kunnen vinden, en eerder recht van bestaan gunnen, dan de benaming 'schathuis', waarmede hij 'storehouse' vertaalt. Vondel heeft ergens het schoone 'noodlotwikkers'.

Het zou ons te ver voeren wilden wij in deze beoordeeling alle plaatsen behandelen, die naar onze innigste overtuiging schromelijk geleden hebben, hetzij door onhollandsche, onduidelijke of ondichterlijke overzetting. Bijna elke bladzijde geeft stof tot opmerkingen.

Het denkbeeld door den schrijver in de voorrede uitgedrukt, dat een vertaler van Shakespeare 'slechts een schaduwbeeld kan geven van het heerlijk schilderij,' bevat veel waars, maar hij bestudeere en leze eens hardop de vertaling van Moulin en die van Schlegel-Tieck of andere Duitsche meesters in het vak, en stelle zich daarna de

vraag, of *hun* werk niet een anderen naam verdient. Mocht hij inderdaad doordrongen worden van de waarheid, dat zijn eigen arbeid ver achterstaat bij dien zijner voorgangers, dan verwachten wij in de toekomst ook van hem werk te zullen zien, dat meer mag heeten, dan een flauw schaduwbeeld. Niets zal ons liever zijn, dan eenmaal op den heer Pekelharing deze woorden uit Love's Labour's Lost toe te kunnen passen:

> His fair tongue
> Delivers in such apt and gracious words,
> That aged ears play truant at his tales,
> And younger hearings are quite ravished:
> So sweet and voluble is his discourse.

De regel uit King Lear, door den heer P. in de voorrede aangehaald, zal men dan als motto boven dien lateren arbeid kunnen plaatsen: Ripeness is all.

Den Haag.
A.C. LOFFELT.

Bibliographisch album.

Mens sana in corpore sano.
***Einfluss der heutigen Unterrichtsgrundsätze in den Schulen auf die Gesundheit des heranwachsenden Geschlechts. Braunschweig, Druck und Verlag von Friedrich Vieweg und Sohn*, 1878.**

Kent gij, waarde lezer of lezeres, Neurenberg, de aloude vrije rijksstad, die nu tot het gebied des konings van Beieren behoort? Als gij München ter oorzake harer kunstschatten gaat zien, verzuim dan toch niet een bezoek aan Neurenberg te brengen: van de hoofdstad uit brengt de sneltrein er u in zes uren. Geen enkele duitsche stad heeft in haar geheel - ik zeg niet in de onderdeelen - zoo ten volle haar middeneeuwsch karakter bewaard. Indien gij mocht vreezen, dat zulks een zwaarmoedigen indruk zal maken, bedenk dan, dat de betoovering die de ware kunst onverstaanbaar wekt, dien indruk temperen, zoo niet geheel wegnemen zal. Gij zijt hier, wat de kunst betreft, op gewijden bodem: de naam van Albrecht Dürer staat alomme als in onzichtbaar letterschrift voor uw geestesoog gegrift. In de groote zaal van het stadhuis vindt gij zijn triomfwagen van keizer Maximiliaan, en op een plein des kunstenaars standbeeld naar het model van Rauch. De meeste huizen zijn in gothischen stijl opgetrokken en vertoonen ook inwendig nog vele sporen der middeneeuwsche kunst.

Doch laat mij niet langer daarbij stilstaan. Als ik u uitnoodig mij naar deze aan kunst en kunstschoon zoo overrijke stad met uwe gedachten te volgen, beweegt mij ditmaal niet dan het verlangen, om uw kunstgenot te doen smaken. Slechts in 't voorbijgaan gewaagde ik daarvan, omdat de naam Neurenberg als onafscheidelijk daarmede verbonden is, en ik voor mij dezer stad niet gedenken kan dan in éénen adem met de kunst.

Thans geldt ons bezoek aan Neurenberg iets anders: als ik

u daarheen leid op den 25sten September des afgeloopen jaars, geschiedt dit, opdat wij er getuigen zouden zijn van een hoogst belangrijk debat. Op den bovengenoemden datum hield de 'Deutsche Verein für öffentliche Gesundheitspflege' in die aloude rijksstad zijne vijfde algemeene vergadering, en van hetgeen daar verhandeld is, wensch ik u een en ander mede te deelen. Het geschrift, door mij aan het hoofd dezer regelen genoemd, bevat het verslag dier bijeenkomst en is een overdruk uit het periodiek orgaan van genoemd Verein. Ik zou dit verslag gaarne in veler handen zien, en mijne mededeelingen zullen stellig de vervulling van dien wensch in de hand werken. Overbodig zal de zelfstandige kennismaking door dit artikel niet worden: de aandacht daarop vestigen, de nieuwsgierigheid prikkelen - ziedaar wat ik beoog. Of vergis ik mij wellicht? Zijn wij zoo door en door verzadigd van de schoolkwestie, dat wij een geschrift, hetwelk daarover handelt, zooals de titel doet vermoeden, liefst ongelezen laten? Bij sommigen is dit inderdaad het geval, en waarlijk niet geheel ten onrechte. Met het oog op de zoodanigen, die klagen, dat tegenwoordig bij ons te lande alles om deze kwestie draait, heb ik geen moed, mijn artikel zoo te doopen als het eigenlijk behoorde te heeten, b.v. 'nog eens de schoolkwestie', of wel 'nieuwe gezichtspunten in het onderwijsdebat'. Al heb ik dus deze of soortgelijke opschriften met opzet vermeden, het moest toch spoedig duidelijk worden wat dit artikel eigenlijk behelzen zou. Ik haast mij dan ook te zeggen, dat niemand, zelfs hij niet, die wars is van *onze* schoolkwestie, zich moet laten afschrikken door het onderwerp. Het vraagstuk van het neutraal onderwijs met al den aankleve daarvan wordt hier niet aangeroerd, en evenmin het subsidie-stelsel, de onderwijzerstraktementen, de opleiding der onderwijzers of een dier vragen, welke de belangstellenden ten onzent op dit gebied bezighouden. Hier wordt, als ik het zoo noemen mag, een nieuw punt in het debat gebracht, een punt waarover natuurlijk ook verschil van gevoelen kan en zal bestaan, maar dan toch een verschil, dat vreemd is aan onze partijschappen op dit gebied. In de hitte van den strijd vóor en tegen neutraal onderwijs, liepen wij tot voor weinige jaren gevaar, de deugdelijkheid van het onderwijs als iets van ondergeschikt belang te behandelen of ten minste niet behoorlijk te behartigen. Tot op zekere hoogte geldt zulks ook van andere belangen, die bij deze zaak betrokken zijn, en toch, zal het

onderwijs goed geregeld worden, dan moeten wij ons bereid houden voor een veel-, laat mij zeggen alzijdige beschouwing. Deze nu laat mijns erachtens tegenwoordig wel wat te wenschen over. Er worden wel eens klachten gehoord, die op een vaag bewustzijn van nog andere dan de algemeen erkende leemten wijzen; maar wij missen tot nog toe eene heldere, duidelijke uiteenzetting dier grieven of bezwaren.

De genoemde vereeniging had in hare jaarvergadering van 1876 besloten, voor die van 1877 de bespreking van het ouderwijs uit het oogpunt der gezondheidsleer aan de orde te stellen. Ten einde aan dit onderwerp eene degelijke behandeling te verzekeren, was door de jaarvergadering van 1876 het besluit genomen, drie heeren uit te noodigen het debat in te leiden, waaronder twee geneeskundigen, Dr. Finkelnburg van Berlijn en Dr. Märklin van Wiesbaden, en één deskundige op paedagogisch gebied, namelijk Dr. Ostendorff, directeur van eene ‘Realschule’ in Dusseldorp. Verwachtte men van de eerstgenoemden de diagnose der kwaal, de eigenaardige roeping van den laatsten was, uiteen te zetten welke he vormingen met het oog op de kwaal moesten en konden aangebracht worden. De namen van dit drietal hadden in Duitschland een goeden klank, en leverden dus een waarborg voor eene zaakrijke en degelijke voorbereiding.

Voordat evenwel de zaak aan de orde kwam, overleed de deskundige op paedagogisch gebied. Er waren enkele aanteekeningen van hem voorhanden betreffende deze zaak, maar zij waren niet geordend, zoodat in de jaarvergadering van 1877 alleen de twee geneeskundigen aan het woord kwamen en na de voordracht hunner referaten slechts losse aanteekeningen van den paedagoog konden overgelegd worden.

Over die referaten in verband met de zoo even gepoemde aanteekeningen is eene discussie gevoerd, en als vrucht van het debat heeft de vergadering het gevoelen harer meerderhed nedergelegd in deze vier stellingen:

a. Het tegenwoordige onderwijsstelsel op de scholen heeft in verschillende opzichten - voornamelijk door al te vroegtijdige en al te zware inspanning van de hersenen der kinderen bij eene betrekkelijk gelijktijdige onderdrukking van de werkzaamheid dor spieren - een schadelijken invloed op de algemeene lichamelijke ontwikkeling, allermeest op het gezich orgaan.

b. Het is derhalve wenschelijk, dat de dagelijksche duur van den schooltijd en het huiswerk verminderen door eene beperking van de leerstof, terwijl zoodoende tevens kon gestreefd worden naar eene meer harmonische vorming, waardoor elk individu tot zijn recht kwam.
c. Het gebrekkig onderwijs in de eerste beginselen der gezondheidsleer heeft voor het opkomend geslacht nadeelige gevolgen, waartegen alleen baat is te vinden in eene gepaste opleiding voor dit vak, aanvankelijk van de onderwijzers in de kweekscholen en op de hoogescholen, ten einde later na die voorafgegane vorming van het onderwijzend personeel, ook de leerlingen der lagere en hoogere scholen dat onderwijs te doen genieten.
d. In alle colleges van schoolautoriteiten moet naast andere beambten ook aan bepaalde schoolmannen en geneeskundigen zitting en stem worden gegeven.

Tot grondslag van dit viertal stellingen had een vijftal gediend, dat door de beide referenten aan de vergadering ter aanneming was voorgedragen. Eén hunner stellingen, waarin zij beweerden, dat de tegenwoordige methode tot vorming van het geestelijk orgaan in strijd was met de wetten der physiologie en niet geschikt om het peil van het geestelijk leven te verhoogen en het weêrstandsvermogen te versterken, was door de vergadering verworpen. Drie hunner stellingen waren geamendeerd en één was onveranderd aangenomen. Aan de eerste stelling namelijk was door amendement toegevoegd, dat vooral het gezichtsorgaan den bedoelden schadelijken invloed ondervond. De tweede stelling had belangrijke wijziging ondergaan, omdat de referenten meer in bijzonderheden waren afgedaald, en de vergadering het wenschelijk achtte slechts algemeene beginselen uit te spreken, een gevoelen, waarmede ten slotte ook de beide referenten zich vereenigden. De derde stelling ondervond door wijziging eenige beperking met het oog op het oorspronkelijk voorstel: wilden de referenten de gezondheidsleer op de lagere school brengen, de vergadering was van oordeel, dat daaraaan moest voorafgaan eene behoorlijke opleiding voor dit vak van het onderwijzend personeel. Voor zoover men uit de aanteekeningen van den overleden paedagoog Dr. Ostendorff, die nog niet verwerkt waren, een besluit mag trekken, kan met gerustheid worden gezegd,

dat hij zich op zijn standpunt over 't geheel genomen met die stellingen zou vereenigd hebben. Ook hij ijvert tégen vroegtijdige inspanning van de hersenen der jeugd, vóór beperking der leerstof, tégen overlading met huiswerk, vóór lichaamsbeweging van de schooljeugd, tegen te langen duur van den schooltijd en vóór de deelneming van geneeskundigen en wezenlijke schoolmannen aan het toezicht op het onderwijs.

Dr. Finkelnburg, de eerste referent, heeft na eene korte geschiedkundige inleiding zich vooral beijverd om aan te toonen, dat vele ziekten, die wij tegenwoordig bij de schooljeugd waarnemen, in oorzakelijk verband staan met de inrichting van het onderwijs. Hij wijst daarbij vooral op de oogen, op hoofdpijn, op stoornissen in de spijsvertering, op zickelijke borstaandoeningen, op zenuwziekten en enkele andere ongunstige verschijnselen, die op den duur ook van nadeeligen invloed zijn op de geestelijke ontwikkeling der kinderen, welke met deze kwalen behebt zijn. Naar zijn inzien is de oorzaak van een en ander zoo heel ver niet te zoeken. Al ontbreken de gegevens, om deze gebreken te constateeren als het natuurlijk uitvloeisel van ons onderwijsstelsel en de geheele inrichting van ons schoolwezen, toch bestaat daarvoor in menig opzicht groote waarschijnlijkheid. Dringend noodzakelijk is het derhalve zijns erachtens, dat de duur van den schooltijd verkort worde; dat in elk geval een kwartier in elk uur pauze worde gehouden, waarvoor het noodig is, dat elke school voorzien zij van eene opene en eene overdekte speelplaats. De inkrimping der leerstof is een natuurlijk gevolg van deze eischen en ook eene veranderde methode die rekening houdt met de eigenaardigheid van elken leeftijd, met den aanleg van elk individu, ja wellicht ook met de verschillende lagen der bevolking. Indien gij de enkele trekken van het referaat, dat ik hier aanstipte, overziet, dan zal het haast overbodig zijn u te doen opmerken, dat Dr. Finkelnburg zich derhalve bepaald heeft tot de nadere uiteenzetting van de eerste helft der stellingen; dat hij, als ik het zoo noemen mag, eene memorie van toelichting gaf op een deel der voorstellen, welke door hem en zijnen ambtgenoot bij de vergadering werden ter tafel gebracht.

Dr. Märklin, de tweede referent, vulde den arbeid van zijnen voorganger aan en gaf eene memorie van toelichting op de twee laatste stellingen, waarin de noodzakelijkheid van het onderricht in de ge-

zondheidsleer is uitgesproken en voorts de wenschelijkheid wordt betoogd om invloed op het schoolwezen te geven aan geneeskundigen en bepaalde schoolmannen. Hij achtte het belang der zorg voor de gezondheid eene algemeen erkende zaak, maar meende er op te moeten wijzen, dat die zorg onbestaanbaar is zonder kennis van de beginselen der gezondheidsleer. In sommige landen, waarbij ook Nederland werd genoemd, heeft men zulks omtrent enkele instellingen van onderwijs toonen te begrijpen: referent wenschte, dat het schoolwezen bij alle volken mocht bewijzen hoe zeer de autoriteiten van die waarheid doordrongen zijn. Daartoe is eerstens noodig opleiding in de kennis der gezondheidsleer, wat het onderwijzend personeel betreft, opdat dit op zijne beurt aan de leerlingen allerwege die kennis mededeele en tevens van deze kennis practisch gebruik make bij de inrichting van het onderwijs en bij de keuze der meest geschikte methode. Onbillijk was het naar des referents meening voorbij te zien, dat met sommige deelen van zijn programma hier en daar een begin is gemaakt, maar hij moest even nadrukkelijk verklaren, dat zulks niets geven zou, als men bij het gedane bleef staan en daarin iets meer zag dan eene eerste schrede op den goeden weg. Hij gaf daarom te kennen hoe het onderwijs in de gezondheidsleer op de scholen behoort ingericht te worden en kwam zoo als van zelf geleidelijk tot de laatste stelling. Voor die inrichting toch zijn deskundigen noodig, die voorgelicht door paedagogen en op hunne beurt voor de laatsten licht ontstekende, met dezen te gader aan dien tak van het schoolwezen, zoo practisch als theoretisch, hunne krachten hebben te wijden.

Nadat beide referenten gesproken en aan de vergadering inzage gegeven hadden van de aanteekeningen, door Dr. Ostendorff betreffende die kwestie nagelaten, werd het debat geopend over de voorgedragen stellingen. Aan dit debat werd deelgenomen door verschillende mannen van naam op wetenschappelijk gebied, zoo geneeskundigen als schoolmannen en geleerde in andere vakken van kennis. De inziehten liepen nog al uiteen en bezwaren van allerlei aard werden te berde gebracht, terwijl ook van onderscheidene kanten adhaesie werd gegeven aan het gesprokene. Bij de hooge eischen, die men tegenwoordig stelt, meenden sommigen, dat verkorting van den schooltijd hast ondoenlijk was, doch wenschten aan den eisch der referenten, dien zij billijkten, tot op zekere hoogte te gemoet

te komen door de namiddaguren in de school te bestemmen voor teekenen, schrijven, zingen en andere vakken, die niet zoozeer het hoofd in beslag namen. Een der aanwezigen beweerde, dat men bij deze genoemde schoolziekten een nauwkeurig onderscheid moet maken tusschen datgene wat wij subjectief waarnemen en datgene wat wij objectief weten: ten opzichte van deze zaak kunnen wij alleen van de kinderoogziekten als een feit constateeren, dat zij in oorzakelijk verband staan met de school en het schoolbezoek, met welk gevoelen ook een der andere sprekers zich in hoofdzaak vereenigde. Er waren er die de namiddaguren wenschten te bestemmen voor 't huiswerk, opdat de avonden geheel vrij zouden zijn; maar een der aanwezige schoolmannen verzette zich zoowel daartegen als tegen den algemeenen geest der beide eerste stellingen, die eene zijns inziens onbillijke afkeuring uitspraken over de inrichting van 't onderwijs in het algemeen. De laatste spreker beweerde, dat beperking der leerstof niet kon geëischt worden, tenzij men met duidelijke woorden aangaf welke vakken dan geschrapt moesten worden, daar zulke vage uitspraken niets beteekenden en ook niets gaven: zoodra bepaalde vakken genoemd werden, zou het blijken, dat elk vak een pleitredenaar zou vinden, om zijne onmisbaarheid te betoogen. Ook was er één spreker, die klaagde, dat het tegenwoordig onderwijs te veel africhting van het verstand beoogt en zeker te weinig de ontwikkeling van den geheelen mensch ten doel heeft. Hij maakte daarbij gebruik van dit citaat van Alexander von Humboldt: ‘ik was 18 jaar oud en kende zoo goed als niets. Mijne onderwijzers dachten niet, dat er veel van mij zou terechtkomen, en het is toch goed gegaan. Was ik een kind geweest van de scholen in onzen tijd, ik zou lichamelijk en geestelijk zijn te gronde gegaan.’

Men ziet, er was verschil van zienswijze. Toch heeft eene vrij talrijke meerderheid het 4-tal stellingen, dat ik boven aangaf, als de uitspraak van hare zienswijze erkend.

Hoe zou het in deze ten onzent zijn gesteld? Niemand zal wel beweren, dat de onderhavige kwestie voor ons niet van belang of niet aan de orde is. Gelukkig behoeven wij met het oog op den schoolstrijd niet te vreezen, om dit punt in het debat te brengen, daar het vreemd aan onze partijschappen en voor allen van belang is. De gezondheid van het opkomend geslacht is van het hoogste gewicht, en bij de toenemende klacht, dat ons geslacht

physiek achteruitgaat, loont het de moeite toch zeker wel een oogenblik stil te staan bij de vraag, of zulks misschien ook, voor een deel ten minste, in verband staat met de inrichting van ons onderwijs. Het moge niet te constateeren zijn, dat alle schoolziekten naar waarheid alzoo heeten, het staat toch evenmin als onomstootelijk vast, dat zij dien naam in geen enkel opzicht verdienen. Zijn er bij ons geene klachten over de resultaten van het onderwijs? Is dit enkel en alleen te wijten aan de onderwijzers, aan den onwil en de traagheid der leerlingen, aan eene verkeerde methode, of zou het ook kunnen wezen, dat onze jeugd, voor zoover zij middelmatig is - en moet zulks niet van de meerderheid worden getuigd? - overladen of wel naar hare lichamelijke krachten bedorven wordt? Zijn zij zeldzaam de bleeke oude mannetjes en oude vrouwtjes onder onze schooljeugd en hebben wij er nooit aan gedacht, dat zij als kinderen ter school gekomen, juist daar zoo geworden zijn? Vanwaar de tallooze zenuwziekten bij onze jongelingen en jongedochters, indien niet voor een deel de schuld ligt aan het koortsig jagen en dresseeren, waarmede in de school een aanvang wordt gemaakt? Klagen wij ten onrechte over onze kinderen als wandelende woordenboeken en pakhuizen van geleerdheid, en zoo neen, ligt dit dan in geen enkel opzicht aan de inrichting van het onderwijs?

Zal ik voortgaan? Waartoe dat? Ook ten onzent is er voldoende aanleiding, om ten minste een oogenblik stil te staan bij den aanblik onzer jeugd en te vragen of niet een en ander in hunne lichamelijke en geestelijke ontwikkeling ons wat te denken en te overwegen geeft. Normaal is die ontwikkeling niet; want menige waarneming boezemt ons bezorgdheid in. Kloeke, vroede, karaktervaste mannen, wie verwacht ze van de meerderheid van het opkomend geslacht met zijn pedantisme, zijne halve geleerdheid en zijn vroegrijpheid! Ik spreek niet eens van vroomheid, die voor velen als ballast geldt; want indien daarmede gerekend werd, dan is het treurig gesteld met onze hoop der toekomst. Doch ook dan, als de materie het een en het al wordt geacht, kan men weinig verwachten van onze zenuwzwakke, van theoriën doorvoede, met kennis opgestampte jeugd, arm aan idealen, doorkneed in de wijsheid, die niet opheft, maar nederbuigt. O! ik ben niet bitter, maar veeleer bedroefd. Diep medelijden heb ik met hen die, hoewel jong van jaren, toch in menig opzicht al zoo oud zijn, en u en mij zelven wil ik vragen,

of de oorzaak niet voor een deel daaraan ligt, dat wij niet genoegzaam rekening hielden met de eischen van den jeugdigen leeftijd; dat, waar het lichaam door ons als volwassen werd behandeld, ook de geest natuurlijk vroegrijp moest worden?

Beschuldig mij desnoods van overdrijving, maar ontken niet, dat er waarheid ten grondslag ligt aan mijn beweren. Als te midden van den heftigen schoolstrijd, die hier te lande woedt, onze hoofden niet al te zeer zijn verhit, dan moeten wij erkennen, dat in het door mij behandelde geschrift een punt in debat gebracht is, betwelk aller belangstelling verdient en aller aandacht overwaardig is. Dit is zoo waar, dat door daarop in te gaan, vermoedelijk voor een deel ook kan te gemoet gekomen worden aan sommige belangrijke bezwaren, die ten onzent op dit gebied bestaan. Wie zal berekenen, in hoeverre aan de zeer gegronde grieven over het schoolverzuim, voor een deel ten minste, zou worden te gemoet gekomen, als men èn de leerstof èn den schooltijd inkromp, òf wel grooter ruimte liet aan lichaamsoefening en lichaamsbeweging? Ook de ten onzent zooals het heet impopulaire leerplicht zou voor een goed deel zijne verwezenlijking zijn genaderd, als bij de regeling van den schooltijd en van de leerstof meer verscheidenheid bestond met het oog op de eigenaardige behoeften der bevolking, als in elk geval overal recht wedervoer aan de eischen eener goede gezondheidsleer.

In het veelszins merkwaardige boek ‘Van hemel en aarde’ door den geestigen Jochem van Ondere komt een hoofdstuk voor getiteld: ‘Een nieuw soort van barbaarschheid’. Er wordt daarin melding gemaakt van de klacht door velen in onzen tijd aangeheven over de weinige vruchten die de school afwerpt. ‘De school’ zoo heet het daar, ‘die vroeger een winkeltje was, waarin voor grof geld niet anders dan de onontbeerlijkste nooddruft verkocht werd, kan thans vergeleken worden met een grooten bazar, waarin alles en nog wat voor spotprijs te krijgen is. En 't publiek doet zware eischen - dat verzeker ik u, - 't is eigenlijk door de weelde wel een beetje verwend.’ Elders heet het in dit hoofdstuk: ‘de school moet een mensch wijs, beschaafd, practisch, desnoods ook godsdienstig, zindelijk, bescheiden, spaarzaam, spraakzaam, liberaal of conservatief, orthodox of modern, alles, naar believen der ouders, maken. De school moet de groote machine zijn, waarin de wereldburger kant en klaar komt. Verbazend zijn de eischen, die het geslacht

onzer huisvaders en huismoeders aan de school stelt. En hoe omvangrijker die eischen worden, des te meer meent de gemelijke stemming tegen het onderwijs toe.'

Inderdaad is hier de vinger gelegd op een wondeplek van ons tegenwoordig bestaan. Wij verwachten voor de jeugd alles van de school. Doch juist omdat wij aan haar zulke hooge eischen stellen, dienen wij nauwlettend toe te zien hoe zij is ingericht, wat zij voor het opkomend geslacht vermag.

De aloude spreuk, die ik aan het hoofd dezer regelen stelde, is nog niet verouderd, maar blijft met aller instemming ten volle van kracht. Eene deugdelijke geestelijke vorming is ondenkbaar, als de eischen des lichaams niet behoorlijk behartigd worden.

Is ons schoolwezen daarop aangelegd? Ziedaar een vraag, die voor ons allen van het hoogste gewicht is. Moge dit artikel en vooral de lezing der bovengenoemde brochure, waartoe ik bij deze dringend uitnoodig, veler aandacht daarop vestigen.

Straks bij de behandeling van het ontwerp Kappeyne en nu reeds door de voorbereidende discussiën komen wij bij vernieuwing als in de hitte van den strijd. Dat geen partijschap ons verhindere, de lichamelijke vorming onzer jeugd naar behooren te behartigen! Wordt deze laatste bij ons onderwijs verwaarloosd, dan is al ons ijveren voor neutraal onderwijs een onding. Een zwak geslacht in physiek opzicht, is de geschikte prooi voor priesters en clericale drijvers, aan wier klauwen juist de neutrale school de menschheid ontrukken wil.

Zierikzee, 15 April 1877.

J.H.C. HEYSE.

***Mevrouw Holtings vrienden, door D. van Hasseld, schrijfster van Willem van Dalse. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon*, 1878.**

Busken Huet heeft zeker nooit iets geschreven waardoor hij zoo algemeen de sympathie zijner landgenooten wekte, als zijn Potgieter en zijne Oude Romans. Doet de piëteit voor den vader van dit tijdschrift, welke uit elken regel van het eerste boekje spreekt, allen goed die den zoo flinken Hollander lief hadden om het beminnelijke zijner persoonlijkheid en bezielende zijner werken, even weldadig is 't voor ons nationaal gevoel wat hij in het tweede over Sara Burgerhart en Willem Leevend zegt. Volkomen erkent hij de juistheid van jufvrouw Wolff's bewering, dat zij en hare vriendin ‘onvertaalbare romans’ schrijven, want alleen zij die in Holland geboren en getogen zijn kunnen de teekening der personen en toestanden genieten. En hij besluit zijn stuk met de woorden: ‘Van alles hebben wij sedert het laatst der vorige eeuw bij de hand gehad; aan alles hebben wij gedaan; aan het klassieke en aan de romantiek, aan het idealisme en het realisme, aan navolging van het buitenland en aan exploitatie van eigen bodem; wij hebben getrompt, hebben geruiterd, hebben gedweept met nieuwe en met oude kunst, zijn ter school gegaan bij Shakespere en bij Goethe, bij Scott en bij Byron, bij Lamartine en bij Victor Huge; van het Wien Neêrlands bloed zijn wij in de citadel-poësie vervallen, van den historischen roman in de dorpsvertelling, van den Engelschen humor in het Mecklenburgsch patois; wij hebben den slag van Waterloo en den Tiendaagschen veldtogt gehad, de grondwetsherziening en de koloniale kwestie, de moderne theologie en de vrouwelijke emancipatie. Doch zijn wij er origineler op geworden? Dat zal niemand beweren.’

Volkomen overeenstemmende met die beschouwing, was het oordeel dat Huet voor korten tijd uitsprak over de eerste pennevrucht eener jeugdige schrijfster onder ons. Hoog waardeerde hij het talent dat zoo duidelijk uit den vorm van haar verhaal bleek, maar den roman zelf vergeleek hij bij een lekkeren schotel waarvoor ieder der tallooze Engelsche novellisten een stukje geleverd heeft, natuurlijk om door dat niet onaardig beeld zijn leedwezen te kennen te geven

over het weinig oorspronkelijke der gedachten. Ik meen echter te mogen beweren, dat hij in zijn hoffelijkheid meer belezenheid aan de jonge dame heeft toegekend dan waarop zij zelve aanspraak durft maken; maar ongetwijfeld zal een ieder onder ons dankbaar zijn waarschuwend woord ter harte nemen, dat het kenmerk der oorspronkelijkheid toch meer en meer door onze novellisten gewaardeerd worde als een onmisbaar element van hun arbeid. En omdat de pas verschenen roman, waarvan ik den titel hierboven volledig heb weergegeven, naar mijne overtuiging zoo zeer uitmunt door oorspronkelijkheid en zoo echt Hollandsch is dat ze evenzeer ‘onvertaalbaar’ mag heeten, vestig ik er de aandacht op.

Voor de lezers van de Gids, is de schrijfster geene vreemdelinge. Haar Willem van Dalse heeft bij velen een zoo aangenamen indruk achtergelaten, dat men wel algemeen zal opkomen tegen den blijkbaar verdichten naam waarachter ook deze jonge dame zich alweer verbergt. Vanwaar toch dat gebrek aan moed bij vele onzer vrouwen, om openlijk met haar naam uit te komen voor de overtuiging welke zij blijkbaar de behoefte gevoelen te uiten en door de kinderen harer eigen schepping laten verkondigen? Hoe die zwakheid te rijmen met de zelfstandigheid welke onmisbaar is voor een ieder die gehoor vraagt voor zijn oordeel, en waarom door dat schuchter wegschuilen achter den naam van vreemden den lezer te doen twijfelen aan het krachtige eener meening welke men toch bij anderen wil doen post vatten? Ook hier aan slaafsche navolging der Engelsche zusters te denken zou mij allerminst voegen bij deze schrijfster, die immers boven hare medearbeidsters vóór heeft dat zij aan haar vroeger gunstig ontvangen werk het recht ontleent om op nieuw de aandacht van het publiek te vragen. Daarenboven is 't de begeerte om eere te geven aan wie eere toekomt die mij zoo doet spreken. Thans mag men er wel een woordenboek op nahouden om zich niet te vergissen hoe de dames werkelijk heeten, die zich niet eens meer met voornamen tevreden stellen, maar boutweg den toenaam van onder ons levende personen gebruiken, zonder daartoe zelfs verlof te vragen.

Echt nationaal en onvertaalbaar noem ik dit boek. En ik weet geen beter middel om dat scherp te doen uitkomen, dan door te wijzen op het contrast tusschen dezen roman en die welke de tegenwoordig meestgelezen Fransche novellisten ons leveren. Moeielijk

toch zou 't zijn, boeken te noemen - die van Zola natuurlijk niet uitgezonderd, - welke zoo kras den stempel dragen van de eigenaardige omgeving welke ze voorstellen, als deze hollandsche en de nieuwste fransche romans. ‘Les gommeuses de haute futaie, possédant à fond le javanais et les finesses de la langue verte’ wil de Franschman bij voorkeur teekenen, terwijl deze Nederlandsche schrijfster ons in de beschaafde maar kleinsteedsche burgerkringen van een hollandsche provinciestad binnenleidt. Beide doen dat op uitnemende wijze. Even onmogelijk als 't zijn zou de Fransche coquette voor een hollandsche juffer te laten doorgaan, even ondenkbaar is 't zich het gezellig kringetje van mevrouw Holting ergens anders voor te stellen dan in een onzer binnensteden.

Men zal dat geen kleinen lof noemen. Maar nog hooger stel ik het talent der schrijfster, altijd de juiste woorden en den meest passenden vorm te vinden voor hare gedachten en tafereelen. Er is een losheid en een gemakkelijkheid, een natuurlijkheid en een eenvoud in haar wijze van schrijven, die elke gedachte aan blokken en jacht maken op fraaie woorden en gekunstelden zinbouw niet eens laat opkomen, maar die voldingend getuigen hoe luide het hart spreekt wat de pen weergeeft. De opvatting van de natuur, van het leven, van de menschen, alles is even frisch en onbesmet, zoodat inderdaad een reine adem ons uit deze bladzijden tegenwaait.

Beweren enkele lezers soms, dat die benijdenswaardige gaaf van gemakkelijk schrijven blijkbaar het euvel heeft van dikwijls aan gesprekken en beschouwingen en geheele hoofdstukken een onnoodige lengte bij te zetten, dan zal ik die aanmerking te minder onjuist noemen, omdat 't voor een schrijfster gemakkelijker is zich te beperken in haar vlucht dan zich zonder vleugelen toch boven de aarde te verheffen. Bij een volgenden arbeid staat zulk een opmerking dan wel duidelijk voor den geest. En meenen anderen weêr, dat die weelderigheid van fantasie en diepte van gevoel hier soms schade hebben gedaan aan het scherp teekenen der karakters, zoodat de personen wel beminnelijk zijn en vol gevoel maar dikwijls zelfs al heel onbeduidend, dan wijs ik ook die kritiek niet af als onbillijk, want reeds een der hoofdpersonen, de ongelukkige Anton, is daarvan het toonbeeld. Wanneer die knaap werkelijk zoo onvatbaar is voor alle ontwikkeling van den geest dat alleen handenarbeid voor hem gepast moet heeten, dan is zijne genegenheid voor

Eva veel te edel, en onmogelijk is 't voor zulk een individu de beteekenis der verschillende bouwstijlen niet alleen te begrijpen maar die zelfs aan anderen te verklaren, zoo als wij blz. 187 lezen. Ik heb er natuurlijk niet tegen, dat een jonge dame in haar eersten roman de mode van den dag volgt en eene harer heldinnen in de medicijnen laat promoveeren, maar elke afwijking in de samenleving moet op flinker wijze gewettigd worden dan hier in de teekening van dit meisje geschiedt. Over 't geheel zijn de mannelijke karakters, - en daaronder rangschik ik de vrouwelijke studenten in de medicijnen, - wel wat zwak geteekend. Vandaar dat die goedige rector veel beter gelukt is dan professor Holting en de heer van Haarsfeld vooral, wiens geldbluf al zeer weinig strookt met het karakter van een gentleman. Een advocaat met toenemende praktijk zal nooit het beheer van zijn eigen vermogen aan anderen overlaten, en vrij wat krasser zou een hooghartig oom den neef behandelen wiens schulden hij gedurig betaalt, alleen om in hem later den vervlogen roem van een oud geslacht te doen herleven.

Maar tegenover die wel wat zwakke teekening der mannen staat het zoo uitnemend welgelukte beeld van zulk een aantal vrouwen van de meest verschillende karakters, dat ik inderdaad blij ben met het enkele woord van berisping te hebben afgedaan en ongestoord lof te kunnen geven aan haar, die een mevrouw Holting en een Eva en een Melanie en een mevrouw van Tonsbergen en een Leonietje op het papier met zooveel waarheid heeft weten te teekenen, dat wij met hen als levende personen hebben omgegaan. Een echte goedige zorgende huismoeder is die mevrouw Holting, een vrouw waaraan geen enkele wetenschap gelukkig nog iets veranderd heeft, maar die aan de geleerdste onder de geleerden dat schijnbaar zoo eenvoudige - maar blijkens de ervaring zoo ontzettend moeielijke geheim zou kunnen leeren, hoe een zegen te zijn voor man en kind en het gansche gezin, het zonnetje van warmte en liefde en vroolijkheid waaraan allen zich koesteren. Haar voortreffelijkheid leeft voort, lange en lange jaren nog nadat zij rust van haren arbeid. Want de wereld getuigt 't luide wanneer zij hare kinderen ziet, dat alleen een uitnemende moeder hen zoo heeft kunnen opvoeden.

Evenmin als ik den loop van den roman wensch weer te geven, zal ik de verschillende tafereelen noemen die mij 't meest getroffen hebben. Ik zou dan ook te breedvoerig worden. Meer wil ik niet

dan dezen roman aanbevelen aan de zoovelen hier te lande die eindelijk genoeg hebben van de vertaalde romans onzer Engelsche naburen, wier schrijvers de slaafsche en haast ploertige vergoding van dat, anders zoo fiere, Britsche volk voor alles wat adellijk en rijk is op de lafste wijze prikkelen en dreigen er ook ons mede te besmetten. Hier geen schijn of schaduw van zulk een oogendienst, en reeds dat stempelt dezen roman als echt Hollandsch. Het sterfbed van de kleine Leonine en de bekentenis der rijke vrouw, waarom zij ongelukkig was met den man van aanzien en fijne vormen en zoo fraai van uiterlijk zal de een, en tal van andere even gelukkig gedachte en met denzelfden fijnen tact geschetste tafereelen zal de ander als de beste momenten van dezen roman noemen. Maar dat een ieder die het boek gelezen heeft begeerig is om aan de schrijfster onder haren waren naam zijne erkentelijkheid te betuigen, daarvan ben ik zeker.

P.N.M.

Elisa. ***Drama in vier bedrijven door Désiré Delcroix. Bekroond met den driejaarlijkschen prijs der Nederlandsche tooneelliteratuur, ingesteld door het Belgisch Staatsbestuur voor het 7de tijdvak*** **(1874-1876).** ***Leiden, A.W. Sijthoff. Brussel, J.H. de Hou.***

Een bekroond drama te moeten aankondigen is een lastige taak. Een jury, wier leden uit ‘letterkundigen van gevestigden naam’ bestaan, zooals ik vermoed, heeft reeds uitspraak gedaan en gezegd dat het ‘een mooi stuk’ is of, voor het minst genomen, het mooiste van al degenen, die ter mededinging zijn ingezonden. En daar nu gewoonlijk het aantal van ingezonden stukken eenige tientallen, soms zelfs over de honderd bedraagt, zoo kan het niet anders, of men verwacht, dat het stuk, waaraan het EERMETAAL of de prijs in baar geld is toegekend, buitengewone verdienste bezit. Klinkt het nu niet zeer aanmatigend, wanneer de beoordeelaar in een tijdschrift als zijn meening te kennen geeft, dat het stuk de verwachting die het opwekt, in meer dan één opzicht teleurstelt; als hij de verdienste van het stuk zeer twijfelachtig moet noemen, en er voor uit moet komen, dat hij vergeefs een antwoord gezocht heeft op de vraag, op welken grond het stuk bekroond is? Intusschen, de redactie heeft nu eenmaal goed gevonden een oordeel te vragen en van hem, die het uitspreekt, kan wel niet anders verwacht worden, dan dat hij zijn overtuiging onverholen te kennen geeft.

Ik wil gaarne aannemen, dat het bovengenoemde stuk zich gunstig onderscheiden heeft van al de andere ingekomen drama's en het dus zijn betrekkelijke waarde heeft. Uit dat oogpunt alleen kan het vleiend oordeel van de jury gewettigd zijn. Ik wil ook toegeven, dat de auteur hier en daar gelukkige tooneelen heeft ingelascht, die reeds aan een gewoon talent op de planken gelegenheid geven om niet zonder uitwerking zijn krachten in te spannen of indruk te maken op de toeschouwers. De naam van den schrijver waarborgt ons ook, dat wij hier met een stuk te doen hebben van iemand, die vertrouwd is met de eischen van het tooneel of althans over die eischen heeft nagedacht. Doch hoezeer dat alles toegevende, toch moet ik als mijn overtuiging uitspreken, dat het geheel be-

neden de verwachting blijft en het antwoord niet in allen deele gunstig kan zijn, waar het de vraag geldt naar de werkelijke waarde van het stuk.

Dit drama lijdt, dunkt mij, aan dezelfde gebreken, waaraan de dramatische voortbrengselen der Vlamingen in het algemeen onderhevig zijn. Die gebreken geven aan die voortbrengselen een onfrissche, om niet te zeggen een ziekelijke tint. Voor eenige jaren heb ik mij de moeite gegeven, van een groot aantal tooneelstukken van Vlaamsche auteurs kennis te nemen. Ik vond mij daartoe opgewekt, omdat ik, lang vóór zich dergelijk verschijnsel in Noord-Nederland opdeed, bij de Vlaamsche schrijvers en letterkundigen een belangstelling in het tooneel waarnam, die meer dan in enkel praten over het tooneel zich ook openbaarde in de loffelijkste pogingen om iets tot stand te brengen, de tooneel-literatuur op te beuren en, naar men meende, met goede stukken te verrijken. Aan de Vlamingen komt naar mijn meening de eer toe, den stoot te hebben gegeven aan de pogingen van dien aard, later bij den Dietschen stam aan de andere zijde van den Moerdijk in het werk gesteld. De herleefde belangstelling in het vaderlandsche tooneel is van Vlaamschen oorsprong; zij is een vrucht der Vlaamsche beweging, een vrucht, die wij in Noord-Nederland met erkentelijkheid aan onze zuidelijke broeders hebben dank te weten. Wat nu was de oorzaak van den zonderlingen indruk, dien ik bij de kennismaking met die Vlaamsche tooneelstukken ontvangen had? zoo vroeg ik mij af. Tweeërlei opmerking lag daarbij voor de hand. Vooreerst was het mij gebleken, dat die tak van letterkunde onder den invloed was geraakt van de eenzijdige opvatting eener machtspreuk, die tot onomstootbare stelling was verheven, die als wet en richtsnoer den schrijvers en beoordeelaars werd voorgehouden, die bij velen de eenige maatstaf was, waarmeê de verdienste van een of ander stuk werd afgemeten. Ik weet dat ik de prikkelbaarheid van velen in den lande, die het overigens goed met ons volk en het tooneel meenen, zal opwekken, als ik hier het eindeloos herhaalde thema: ‘HET TOONEEL EEN LEERSCHOOL VOOR HET VOLK’ een noodlottige spreuk noem, voor zoover de opvatting dier woorden bij vele auteurs, gelijk uit hun voortbrengselen blijkt, een zeer bedenkelijk karakter aanneemt, zoo zelfs dat zij naar mijn overtuiging nadeelig, zelfs doodend voor de kunst moet zijn.

Men voere hier niet tegen aan: ‘wij voor ons blijven gelooven aan de veredelende macht der kunst.’ Ook ik geloof daaraan, zelfs met zeer groote innigheid. Maar om zich te overtuigen, dat er een groote afstand ligt tusschen het geloof aan die ‘veredelende macht’ en de alledaagsche opvatting van het begrip ‘leerschool’ in dezen, make men kennis met de tooneelstukken van hen, die onder den invloed dier opvatting aan het schrijven gaan, - en het getal derzulken dreigt zeer groot te worden. Zoo beurtelings worden alle volksgebreken, volksondeugden en ondeugdjes in de eene of andere ‘vleeschwording’ aan ons voorgesteld en men maakt ons wijs dat wij een drama te zien of te lezen krijgen. Het schijnt bij den eersten blik vreemd, dat wij in een tijd waarin wij terecht onzen afkeer toonen van ‘Brave Hendrikken’ en sommige ‘lieve wichtjes’ van Hieronymus Van Alphen, vrij sterk gevaar loopen aan de tooneelliteratuur een richting te geven, die haar ongezond maakt en haar den dood te gemoet voert. De verklaring is niet ver te zoeken. Men heeft naar een aanbeveling gezocht, die de belangstelling voor het tooneel zoo algemeen mogelijk zou maken, en meende in onze dagen van nuttigheids-zucht geen beter aanbeveling te kunnen vinden dan die van EEN LEERSCHOOL VOOR HET VOLK. Heette het vroeger gelijk onder anderen nog in een hoogdravende bespiegeling van Bilderdijk, dat de tragedie den VORSTEN en volken een leerschool aanbood, waarin ik weet niet welke verheven lessen worden voorgehouden, tegenwoordig, in onzen meer democratisch-gezinden tijd, laat men de vorsten, - waarlijk, zeer eigenaardig, - achterwege. Het schijnt ook, dat men vergeefs naar een voorbeeld gezocht heeft, dat ooit een Czaar, een Keizer of Koning, een alleenheerscher of constitutioneel vorst, zijn regeeringsbeleid gewijzigd heeft na het zien van het eene of andere treurspel; de bekkering van individuën uit het volk is echter moeielijker na te rekenen en vandaar wellicht, dat men de gewijzigde uitdrukking veilig als aanprijzing meende te kunnen behouden. Intusschen blijkt het uit onderscheiden stukken, dat de opvatting dier spreuk al even dreigend voor de literatuur zal worden, als die van Goethe's welbekende uitdrukking: ‘Greift nur hinein ins volle Menschenleben,’ waarmeê tegenwoordig niet minder wordt rondgeschermd. Het schijnt dat velen die uitdrukking op geen andere wijze vertolken dan: wees zoo ordinair mogelijk en heb alleen oog voor het ordinaire. Men zou

het soms betreuren, dat Goethe die woorden den ‘lustigen person’ in den mond gelegd heeft.

Een tweede opmerking, nauw verwant met de eerste, die zich bij het lezen van onderscheiden Vlaamsche tooneelstukken opdeed, was dat sommige schrijvers in overigens gewettigden angst voor den geest die veel Fransche stukken bezielt, in een uiterste vielen, dat zekerlijk aan hun drama's geen bijzondere aantrekkelijkheid geeft. Zonder aan de gebreken der Fransche school te lijden bezaten veel stukken weinig of niets van hare deugden en vervielen zij bovendien in een ander gebrek. Moest men dus aan den eenen kant een prijzenswaardig nationaal gevoel, dat zich met kracht tegen den indringenden geest uit den vreemde verzette, billijken, aan den anderen kant was het uit het oogpunt der kunst niet te loochenen, dat het geneesmiddel erger was dan de kwaal. Vele schrijvers toch zochten hun kracht bij de bestrijding van den vreemden invloed in een zoogenaamde ‘zedelijke strekking’ en dat op een wijze, als wilden zij te kennen geven: zie hoeveel hooger ons drama staat dan dat van den vreemdeling. Ongelukkig echter maakt die zedelijke strekking nog geen voortreffelijk drama en evenmin kan zij een zeer gebrekkig drama redden of een ordinair stuk verheffen. De eenzijdige opvatting dier uitdrukking in verband met het boven opgemerkte omtrent de LEERSCHOOL belet alle hoogere vlucht en leidt tot miskenning van de kunst. Zij werkt de middelmatigheid in de hand en maakt het drama tot een onuitstaanbaar voertuig van een alledaagsche moraal, waarbij gemeenplaatsen over deugd en ondeugd wel een gevoel van verveling teweegbrengen, maar geenszins tot verheffing en veredeling kunnen leiden.

Met deze opmerkingen naar aanleiding van het drama ‘ELISA’ zou ik de aankondiging kunnen sluiten, daar dit stuk mij op nieuw in mijn meening bevestigd heeft, al behoort het niet tot de minsten van dien aard, mij onder de oogen gekomen. Nog iets omtrent het stuk zelf. De verwikkeling is zeer eenvoudig en herinnert aan dergelijken, die in romans en drama's niet zelden voorkomen. Een grijsaard, die op oneerlijke wijze den grondslag tot zijn groot fortuin gelegd heeft, is aan hevige wroeging ten prooi, die hem op geregelde tijden den waanzin nabijvoert. In een huwelijk tusschen zijn kleinzoon en de kleindochter van den vriend wiens geld hij zich heeft toegeëigend, ziet hij het eenige middel om zijn ge-

weten tot rust te brengen, vóór hij sterft. De jongelieden beminnen elkander, doch de vader van den jongeling; onbewust van de oorzaken der gewetenswroeging bij den ouden man, weigert de toestemming tot een huwelijk, dat hij beneden den stand van zijn zoon acht. Eerst nadat de grijsaard stervende zijn misdaad beleden heeft en de vader ingelicht is omtrent de afkomst van Elisa, volgt de toestemming tot het huwelijk.

Een voorname rol wordt in het stuk aan een bejaard celibatair toegekend. Dit personage is de huisdokter der familie; hij bezit het bijzonder vertrouwen van mevrouw, wier verhouding tot haar echtgenoot zonderling daarbij afsteekt, in weerwil dat het een gelukkig huwelijk heet; hij is verder de bemiddelaar tusschen vader en zoon, de beschermer van de jeugdige Elisa, een soort van biechtvader voor den grijzen Van Duren, wien hij op zulk een zonderlinge wijze een geheim wil afdwingen, dat men den schrijver niet van onhandigheid kan vrijpleiten; hij wijst den man des huizes meermalen vrij scherp te recht, zoodat het ons verwondert, dat hem niet op beleefde wijze de deur wordt gewezen; hij is vroeg en laat, op ieder gewichtig oogenblik er bij om zich met de zaken te bemoeien; in het kort, hij is de man, die alles beheerscht en bijgevolg het geheele stuk bij elkander houdt. Hij is een van die personen, die men in het dagelijksch leven ‘zwaar op de hand’ noemt, en die ook in onze hedendaagsche romans en novellen veelvuldig voorkomen. Als al dergelijke personages voert hij vrij sterk het hooge woord en is de eenige in het stuk, die meent het voor ‘de Goddelijke gerechtigheid’ te moeten opnemen. Men zou vragen, hoe komt iemand er toe, zooveel op het hoofd van een enkel schepsel te stapelen. Na het vroeger medegedeelde wordt echter de beantwoording dier vraag gemakkelijker. Neem de ondeugd + de wroeging in één persoon, liefst een oud man, die een goed leven achter den rug heeft; vervolgens de lijdende deugd + de belooning in een ander persoon, liefst een meisje dat bemint, dan volgt noodzakelijk een derde, die als moraliseerend tusschenpersoon optreedt, een soort van menschelijke voorzienigheid, waartoe hier bij afkeer van priester of dominé een dokter dienst doet. Begrijpe een schrijver voor het tooneel evenwel, dat wij tegenwoordig van zulke personages op de planken genoeg hebben en er dus volstrekt niet op gesteld zijn.

Nog ligt mij het een en ander op het hart omtrent de taal van den schrijver. Ik weet wel, dat dit mede een lastig punt is om er met een Vlaming over te redetwisten. ‘Wat gij veroordeelt als onhollandsch is Vlaamsch’, zegt men en meent daarmede de zaak te hebben afgedaan. Ik blijf echter de vrijheid nemen zulk een argument in veel gevallen gelijk te stellen met het antwoord van den knaap, die op een aanmerking omtrent de fouten in zijn schrijven zijn mama ten antwoord gaf: ‘dat is nieuwe spelling.’ Uitdrukkingen als deze: ‘Ik heb goed te zeggen dat’ enz.; ‘ik vrees wij zullen niet gelukken’; ‘de jongen groeit oogenschijnlijk’ (voor: merkbaar); ‘toen ik 's avonds rond acht ure naar den schouwburg ging’; ‘rond dezen tijd van het jaar;’ ‘wat zich rond hem beweegt’;; ‘thans rond den tuin te gaan’; ‘alles wil mij immers mede’; ‘hij is gespraakzamer in huis’; ik ben haastig om de kinderen te omhelzen; ‘ik hoop mij waardig te toonen van uw aller vertrouwen’; ‘dat woord verwondert mij in den mond van een alleenlooper’; ‘dat hem vertroosting behoeft’; ‘dan springt hij eensklaps recht’; ‘ik houd er aan met hem alleen te zijn’; ‘als de kruik der verduldigheid gebroken is’; ‘als grootvader ten beste gezind is’; ‘den gang te stuiten der Goddelijke gerechtigheid’; enz. - zulke uitdrukkingen zijn geen gangbare munt in het Dietsche vaderland, daar zij voor het meerendeel haar vreemde afkomst verraden. Evenzoo is het met tooneelaanwijzingen als: ‘Men komt,’ enz.

Ik kan deze aankondiging niet sluiten zonder den schrijver van ‘ELISA’ de verzekering te geven, dat alleen wezenlijke belangstelling in de Vlaamsche letterkunde mij de eene en andere opmerking naar aanleiding van zijn stuk in de pen heeft gegeven. Ea zoo als ik reeds zeide, de pogingen van onze Vlaamsche broeders op het gebied der tooneel-literatuur verdienen belangstelling. Een ruimer blik en verhevener opvatting van de kunst kunnen haar bij voortduring daarop aanspraak geven.

Breda, Dec. 1877.

A.S. KOK.

De boeken der vorige maand.

Non coquis sed convivis.

‘Het Geus worden van Amsterdam’ gelijk Hooft den heuchelijken overgang van Holland's eerste handclstad tot de zijde des prinsen van Oranje noemde, werd in de afgeloopen maand in de hoofdstad herdacht. Ter herinnering aan deze gebeurtenis en tot opwekking van den nationalen geest, heeft de heer Hofdijk een historisch tafreel geschetst van Amsterdam, drie honderd jaar geleden. *Amsterdams Opstanding*, 26 *Mei* 1578 (Jan D. Brouwer, Amsterdam) is de titel van het boekske. De heer Hofdijk herinnert er aan, hoe geheel Holland reeds sinds den herfst van 1573 begon op te luiken, alleen met uitzondering van Amsterdam.

‘De Geuzen’ - dus klaagden er de Burgemeesteren in October 1575 aan Requesens - ‘bedekken de zee, zoo buiten als binnenslands, met hunne schepen, en de koopvaarders loopen hunne havens binnen, maar voor Amsterdam komt geen enkel schip arriveeren. De G e u z e n bloeien en w y vergaan; z y hebben alle nering en koopmanschap, en w y vallen in mizerie en armoede; z y hebben overvloed, en w y onuitsprekelyke duurte van alle levensmiddelen. Duurte en gebrek hebben reeds een groote sterfte aan de pestilencie in onze stad veroorzaakt, en met angst zien wij den winter te gemoet, wanneer alles nog duurder worden zal.’

De profecy van den broeder-orateur der Franciskanen, bij de Sint-Anthoniespoort, in 1572 uitgesproken:

> ‘Als andere steden sullen vergaan,
> Sal Amsterdam nog leven -’

was alzoo niet in vervulling gekomen.

‘Aan wie de schuld?’ vraagt de heer Hofdijk.

Aan die klagende Burgemeesters-zelf.

Waar de fiere steden allerzijds rondom hen heen het Spaansche juk van den hals hadden geschud, en nu herademden in verjongde vrijheid, daar bleef de Amsterdamsche Regeering vrijwillig en zelfs met krampachtige hijging de vingeren klemmen aan het geele snoer der inkwizicie.

Hoe was het mooglyk - vraagt men - dat Amsterdamsche Regenten zich zóo konden verharden in vijandschap tegen hun Vaderland?

‘Hunne drijfveeren waren heerschzucht en eigenbelang, al poogden zy daaraan den naam te geven van yver voor de dienst van God en de Koninklyke Majesteit. Uit eigenbelang waren zij Spaansch gezind; en wanneer zy soms de maatregelen van den Spaanschen meester weêrstreefden, was het wanneer dezen met hun eigenbelang in strijd kwamen. Uit heerschzucht waren zy wreed en vervolgziek, want om te kunnen heerschen moesten zy de vryheids- en hervormingsgezinden ten onder- of ombrengen; maar dezelfde heerschzucht maakte hen ook afkeerig van Spaansch garnizoen, welks Bevelhebber hun de wet zou kunnen stellen.’

Op levendige en aanschouwelijke wijze maakt de heer Hofdijk ons vervolgens getuige van de vreedzame omwenteling, waardoor de stad, die wegens haar kettergerichten door gansch Holland berucht was geworden als ‘Moorddam’, overging van de Spaansche zijde tot de zijde des vaderlands.

Toen de magistraten en geestelijken naar de schuiten in het Damrak geleid werden, waarin ze buiten stads grondgebied gebracht werden, had er een vermakelijk tooneel plaats, dat dus geschetst wordt door den schrijver:

Kreten van uitjouwing en hoon niet slechts - onheilspellende kreten, kreten van felle bedreiging, gaan van verschillende zijden op, galmen schaterend rond, en weerkaatsen tegen al die met uitbuigende hoofden overladen gevels.

‘Brengt ze naar de galg, waar ze zoo menigeen aan geholpen hebben!’ dus snerpt de woeste uiting der vergelding - en het geweten van méer dan één in de rijen dier naar de schuiten geleide mannen mag daarby wel angstwekkend hebben gesproken, angstwekkend tot de vreeze des doods: hun weg gaat onder de galg door.

De felste hunner, na Joost Buyck, Hendrik Dircksen, legt daar getuigenis van af.

Hoe ontsteld de goede juffrouw Dircksen ook zij over het verschrikkelyk feit - de zindelyke Hollandsche huismoeder verloochent zich in haar niet. Bekommerd over de verschooning des Burgemeesters, tast zy ijlings in de linnenschrijn, grijpt een paar hemden, zend oogenblikkelyk een dienstmaagd daarmeê naar heur man - en werpt alzoo een komischen lichtstraal te midden der tragische schaduw.

Het gelukt der trouwe dienstbode om tot haren meester door te dringen, doch deze wijst de hemden van de hand. ‘Ik zal ze niet meer noodig hebben!’ zegt hy.

Hij woog zijne overwinnaars met zijn eigen gewicht.

En nu zijn eindelijk de vaartuigen vol geladen, en daar steken zy van wal. Daar gaan ze, onder de jubel- en hoon- en smaadkreten, het gelach en de verwenschingen des volks: het Damrak af, tusschen de palen door, den Amstelmond uit, het Y in.

Toch niet zóó ver, als het geweten van Dircksen en Buyck en anderen van die gehalte zulks had vermoed. De stevens wendden zich spoedig oostwaart; en toen men den Kadijk ver genoeg langs was gevaren om daar in 't zuiden den banpaal der stede achter zich te hebben, legden de vaartuigen aan wal, en hadden de Heeren vrijheid om uit te stappen en ieder voor zich een goed heenkomen te zoeken - mits buiten stads grondgebied.

‘Op zóó kalme wijze schuimde Amsterdam zich van zijn verafschuwd Spaansch element.’

Zoo zeldzaam is eenige omwenteling ter wereld met zoo weinig beroering volbracht, dat de heer Hofdijk de opstanding der grootste handelsstad van Holland, waardoor als met een tooverslag de treurigste toestand plaats moest maken voor het begin van een roemrijken bloei, het echte en eenige ‘mirakel van Amsterdam’ noemt.

Ook als aanvulling op populaire wijze van hetgeen de heeren Ter Gouw en Meyer over het ‘Geus worden’ van Amsterdam schreven, is het geschrift van den heer Hofdijk aandacht waardig.

Een belangrijke bijdrage tot de kennis van het staats-, provinciaalen gemeentebestuur, is de verzameling *Beschouwingen over Onderwerpen van Staatsrecht*, welke Mr. G. van Oosterwijk bij J. Voltelen te Arnhem heeft uitgegeven. De griffier der staten van Gelderland behandelt daarin vele onderwerpen die van groot belang zijn voor allen die de Nederlandsche staatsinrichting goed begrijpen willen, en vooral voor hen die in de regeering van gewest of gemeente zelf deel nemen of daarop invloed kunnen uitoefenen.

De logische redeneeringen en duidelijke stijl maken dit werk ook voor niet-rechtsgeleerden zeer bevattelijk en leerzaam. De mededeeling van den inhoud moge een denkbeeld geven van het boek en bij velen de begeerte wekken het te raadplegen.

De Koning is onschendbaar; de ministers zijn verantwoordelijk (art. 53 der grondwet). - Art. 56 der grondwet. - Afscheiding tusschen publiek en privaat regt. - Eene discussie in de Staten-Vergadering van Zuid-Holland over staatsregtelijke bevoegdheid en constitutioneel regt. - Art. 163 in verband met art. 158 der provinciale wet. - De strijd tusschen de artikelen 105 en 107 der provinciale wet en art. 129 der grondwet. - Welke zaken kunnen beschouwd worden als bestemd tot openbare dienst. - Provinciale reglementen. - Art. 140 der provinciale wet. Goedkeuring op provinciale reglementen. - Hoe moet de goedkeuring der begroo-

ting, vermeld in art. 109 der provinciale wet en in art. 207 der gemeentewet, worden verstaan? - Art. 167 der gemeentewet. - Ontruiming van ongezond gekeurde woningen. Verordeningen daaromtrent. - Burgerschapsregten. - Publiek en privaat regt. - De strijd tusschen de artikelen 105 en 107 der provinciale wet en art. 129 der grondwet

In drie afleveringen komt bij den boekhandelaar W. Hulscher GJzn. te Deventer uit: een *Bondige uiteenzetting van het Darwinisme voor leeken in de Natuurwetenschappen*. De schrijver wordt door den uitgever niet genoemd, maar toch aangeduid in de volgende woorden:

De schrijver, door zijn h u m o r i s t i s c h - s a t i r i s c h e werken een eerste plaats in onze letterkunde innemende, heeft het ditmaal beter geacht zijn naam of zijn gewoon pseudoniem te verzwijgen.

‘Daar het werk evenwel wordt aanbevolen door Dr. J.J. le Roij, wiens naam op dit gebied der wetenschap voldoende bekend is, kan men overtuigd zijn van zijn degelijkheid, terwijl de letterkundige werken van den schrijver een waarborg zijn, dat men ook in deze beschouwing de d u i d e l i j k h e i d v a n b e t o o g en den v l o e i e n d e n s t i j l zal terugvinden, waaraan zich reeds zooveel lezers hebben verkwikt.’

Nu is een duidelijke, begrijpelijke voorstelling van den aard en de strekking van het Darwinisme zeker zeer gewenscht, want gelijk de schrijver terecht opmerkt, is waarschijnlijk het aantal groot van hen die wel de klok van het Darwinisme hebben hooren luiden, maar niet weten waar de klepel hangt.

Precies alsof het theologie of onderwijs ware, - waarvan ieder Nederlander van moeders schoot af verstand bezit - wordt het Darwinisme beoordeeld en veroordeeld, zegt hij. Onderzoekt men echter wat nauwkeuriger, dan blijkt weldra, dat de kennis van het Darwinisme den braven Nederlander alles behalve aangeboren is, - men merkt zeer spoedig aan de dwaze begrippen en onbekookte oordeelvellingen, dat de meesten, die op hoogen toon over het Darwinisme spreken, andere napraten, maar zelven inderdaad niet weten, wat het is.

Wij willen eene poging wagen om in bevattelijken vorm lieden, *die geheel leeken in de natuurwetenschappen te zijn*, een weinig op de hoogte van de zaak te brengen.

Gelukkig zijn wij niet de eerste, die de proef nemen om dit deel der natuurwetenschap onder 't bereik van 't groot publiek te brengen. In Duitschland hebben mannen als Büchner, Haeckel en anderen het reeds voor geruimen tijd gedaan. Vooral bezit de laatst genoemde in dit opzicht groote verdienste.

‘Haeckel, hoogleeraar te Jena, is de voornaamste apostel van het

Darwinisme. Hij schijnt zich tot levenstaak te hebben gesteld om de leer van Darwin in elke richting toe te passen, haar practisch nut voor onze wereld- en levensbeschouwing aan te toonen, haar voor ieder, die kan lezen en wil nadenken, toegankelijk te maken. Te dien einde pleegt hij voor een gemengd gehoor reeksen van voorlezingen, of liever improvisatiën, te houden en die vervolgens door den druk algemeen te verspreiden. Op deze wijs verscheen twee jaar geleden zijne Anthropogenie, d.i. ontwikkelingsgeschiedenis van den mensch. De zware oplage van het betrekkelijk dure werk was zoo spoedig uitverkocht, dat reeds in hetzelfde jaar, waarin het werk werd uitgegeven, eene nieuwe onveranderde uitgaaf het licht moest zien. Toch houden wij ons overtuigd, dat van die duizenden koopers meenigeen de lezing niet zal hebben ten einde gebracht: een groot gedeelte van het werk is moeielijk te volgen voor lezers, die niet met eenige algemeene anatomische kennis zijn toegerust.'

Deze wenken heeft de schrijver gevolgd, en hij is eerst begonnen te schrijven toen hij zelf 'de natuurlijke scheppingsgeschiedenis' goed begreep. Hij weerlegt eerst de meening der orthodoxie, dat het Darwinisme noodzakelijk tot Atheïsme leidt, en zegt:

'In den grond behoeft strenge wetenschap in 't minst niet ongodsdienstig te zijn. Er zijn zekere grenzen, waarbuiten zij een eerbiedig stilzwijgen in acht neemt. Als de Darwinist de wezens, die thans zijn, meent bespied te hebben in hunne wording uit lagere organismen, die zich in een oneindig groot tijdsverloop hebben gewijzigd en veredeld, verstout hij zich niet te beweren, dat het raadsel der schepping door hem zou zijn opgelost. Slechts tot een klein brokstuk der wereldgeschiedenis meent hij den sleutel te hebben gevonden. Vraagt gij hem, vanwaar de stof is, die ons in allerlei vormen te gemoet treedt, - vraagt gij hem, vanwaar de kracht komt, die aan wereldbollen, plant- en dierenwereld hun vorm, beweging, leven schenkt, - dan blijft hij u 't antwoord schuldig. En als gij beweert: èn die stof èn die kracht komen van God, dan zal hij niet beproeven u te weerleggen.'

Volgens de eerste aflevering te oordeelen, is 'de Bondige Uiteenzetting' duidelijk en bevattelijk, en stelt zij leeken in de Natuurwetenschappen in staat kennis te nemen van de beginselen van Darwin's afstammingsleer, van welke ieder beschaafd mensch zich een denkbeeld behoort te kunnen vormen.

Een titan die den hemel durft bestormen, wordt Darwin wel eens genoemd door bevreesde theologen, wier denkbeelden hij in verwarring brengt. Toen wij dan ook het opschrift lazen van het boek van den heer D.F. Scheurleer: *Twee Titanen der Negentiende Eeuw*

(Haarlem, W.C. de Graaff), dachten wij voor een oogenblik dat aan Darwin ook deze studie gewijd was. Verder lezende, zagen we echter dat niet Darwin, maar *Hector Berlioz* en *Antoine Wiertz* de bedoelde Titanen zijn.

De Fransche componist en de Belgische schilder toonen groote overeenkomst in hun karakter, hun streven en hunne werken, meent de heer Scheurleer. Beiden beschouwden zich door het noodlot vervolgd; hun stijl gelijkt in menig opzicht sprekend op elkander. Terwijl beiden even verbitterde tegenstanders hadden, hadden zij beiden verblinde aanbidders. Beiden hielden van het reusachtige, en poogden indruk te maken door de ontzaglijke afmetingen hunner kunstwerken.

Schreef Berlioz b.v. een symfonie (*Roméo et Juliette*) in negen hoofdafdeelingen, eene mis voor groot orkest, koor en vier kleine orkesten, een *te Deum* voor orkest, orgel en drie koren; gaf hij concerten waarbij 1200 menschen medewerkten, Wiertz bezigde doeken van bijkans zeventig vierkante meter en schilderde een reus die tot aan de heupen 7 meter hoog is!

Wat de onderwerpen aangaat zoo zouden wij gemakkelijk Berloz's *Episode de la vie d'un artiste* (laatste gedeelte) naast de *Pensées et visions d'une tête coupée* kunnen stellen. Met voorliefde behandelden beide kunstenaars zulke akeligheden, terwijl zij ook kunstwerken wisten te scheppen als de *Scène d'amour* en *La puissance humaine n'a pas de limites*.

Berlioz was een genie, dat meer dan eenig ander naar vooruitgang in de kunst streefde. Alles wat hij schiep, moest nieuw zijn, moest den stempel van oorspronkelijkheid dragen. Niet alleen was dit met zijn stijl, melodie, harmonie en instrumentatie het geval, maar hij wilde ook de muzikale vormen geheel veranderen. Eene aanleiding hiertoe vond hij bij Beethoven. Deze was in zijne *Pastorale* in menig opzicht afgeweken van het karakter der gebruikelijke symfonie; hij had namelijk aan het muziekwerk een poëtische gedachte ten grondslag gelegd. Hij wilde een landschap met tonen schilderen, en ging daarbij zelfs zóó ver dat hij den koekoek en kwartel nabootste.

Muziek zonder bijvoeging van woorden, hetzij die gezongen, gesproken of gelezen worden, *kan*, volgens hem, geene handeling aanduiden. Vermag zij al vreugde, smart of ernst te schilderen, vermag zij zelfs deze gemoedsuitingen in bizonderheden te kenschetsen, de oorzaak dezer stemmingen aan te geven ligt buiten haar bereik. Wil zij dit toch doen, dan moet het *woord* (gezongen, gesproken of gelezen) te hulp genomen worden. Van daar de programma's die Berlioz aan zijne symfoniën toevoegde.

‘Er werd daardoor een verdrag gesloten tusschen het drama en

de symfonie, waardoor eene aaneenschakeling van onsamenhangende brokstukken ontstond. Het behouden van den proloog uit Shakespeare's drama is van Berlioz's standpunt uit eene noodzakelijkheid. Hij kon op deze wijze een programma voorop stellen. Doch hoezeer hij ook hier weder nog aan den oratorium-vorm gebonden was, blijkt daaruit, dat hij nog vóór den proloog een instrumentaal gedeelte bij wijze van ouverture plaatste. Daarin schilderde hij den strijd tusschen de *Capulets* en *Montaiguës*. Op deze wijze wordt ons eene gebeurtenis dramatisch voorgesteld, die eerst later wordt medegedeeld. Voorzeker een misgreep.'

Berlioz poogde door zijn muziek, even als Wiertz door zijn schilderijen, gedachten en gevoelens uit te drukken, die enkel door woorden begrijpelijk kunnen gemaakt worden. Zij overtraden beiden Beethoven's voorschrift: meer schildering dan geleerdheid, en Berlioz zondigt vooral als kunstenaar in de oogen van hen die het eens zijn met hetgeen Schumann in de volgende woorden zegt:

'En met de muziek is het niet anders. Men vergist zich voorzeker,' zegt Schumann, 'wanneer men gelooft dat componisten pen en papier ter hand nemen met het ongelukkige (*elende*) doel het een of ander uit te drukken, te schilderen. Toch moet men toevallige invloeden en indrukken van buiten niet gering schatten. Onbewust naast de muzikale fantasie werkt dikwijls eene gedachte mede, naast het oor het oog, en dit, het altijd werkzame orgaan, houdt dan midden onder die klanken en tonen zekere omtrekken vast, die met de voorwaarts strevende muziek zich tot duidelijke gestalten ontwikkelen.'

'Op deze woorden uit den mond van een der grootste toondichters kan m.i. niet genoeg gewezen worden,' zegt de schrijver. 'Zij vormen een der kernachtigste denkbeelden omtrent het wezen zijner kunst.'

Een andere zinsnede uit zijne pen is niet minder belangrijk; zij komt meer den eens voor in zijne brieven o.a. in die aan Ignaz Moscheles over zijn Carnaval. Hierin zoekt hij de opschriften zijner composities te rechtvaardigen. 'Zij ontstonden eerst *na* voltooiing der stukken' schrijft hij bij die gelegenheid. Een andermaal voegt hij hierbij nog het woord 'natuurlijk'. Zoo geheel vreemd was Schumann aan het componeeren van onmuzikale onderwerpen, en toch roemen vele muziekkenners de uitstekende wijze waarop de toondichter hier de aangeduide onderwerpen *schilderde!*

Berlioz beschouwde zich als een *renovateur*, doch wilde van de duitsche toekomstmuziek niets weten.

'"*Je l'ai en horreur*", schreef hij in 1851. Vandaar dat hij reeds in toorn ontstak wanneer men hem van de drieëenheid "Wagner, Liszt, Berlioz" sprak. Of was het wellicht omdat hij zich alleen de eer der nieuwe richting toekende?' vraagt de heer Scheurleer, die

men echter volstrekt niet onder de tegenstanders van Berlioz moet rekenen. Neen, hij bewondert hem van harte.

'Welke aanmerkingen - zegt hij - men ook op Berlioz en zijn streven make, hij is een der grootste toonkunstenaars niet alleen van onze eeuw, maar in de geheele muziek-geschiedenis. Want dat zijn uitsluitend muzikaal talent buitengewoon groot was, blijkt reeds uit het feit, dat hij componeerde zonder behulp van eenig instrument. Hij was noch zanger, noch pianist. Juist deze eigenschap verleent aan zijne muziek de groote onafhankelijkheid die zij bezit. Zij is vrij van alle instrumentale beperkingen. Zijn scheppende geest stond geheel boven alle mekaniek.'

Het titanische dat de heer Scheurleer in hem opmerkt en waarop hij in zijn degelijke studie telkens de aandacht vestigt, werd reeds door Heinrich Heine in Berlioz bewonderd.

'*Hier ist ein Flügelschlag, der keinen gewöhnlichen Sangesvogel verräth. Das ist eine kolossale Nachtigall, ein Sprosser von Adlersgrösse, wie es deren in der Urwelt gegeben haben soll. Ja, die Berlioz'sche Musik überhaupt hat für mich etwas Urweltliches, wo nicht gar Antediluvianisches, und sie mahnt mich an untergangene Thiergattungen, an fabelhafte Königsthümer und Sünden, an aufgethürmte Unmöglichkeiten, an Babylon, an die hängenden Gärten der Semiramis, an die Wunderwerke von Mizram*.'

Ook Antoine Wiertz trad als hervormer op in zijn kunst. Niet alleen door de buitengewone afmetingen van zijn doeken, onderscheidde hij zich van andere schilders. Hij poogde te wedijveren met de groote meesters, door wijsgeerige denkbeelden uit te drukken in zijn kunststukken, waardoor hij ze echter al te vaak, gelijk de heer Scheurleer opmerkt, tot geïllustreerde spreuken verlaagde. Hierdoor werden al die onmogelijke en onnatuurlijke zaken, waarvan de schilderijen van Wiertz wemelen, noodzakelijk. De schilder poogde datgene voor te stellen op het doek, wat men alleen goed in woorden kan zeggen en lezen, omdat daarbij het fantastische volkomen op zijn plaats is.

'Is het niet een gebrek wanneer wij iemand afgebeeld zien die reusachtige kracht ontwikkelt, en bij wien wij ons geen rekenschap kunnen geven van eenig punt waaruit hij dit doen kan?' vraagt de heer Scheurleer. Is het niet leelijk menschen te schilderen met bovenmatig wijdopengesperden mond? 'Is het niet bepaald af te keuren op één doek menschen en goden naast elkander te laten optreden, die voor elkander quasi onzichtbaar zijn? Ziet b.v. *La lutte homérique;* de godinnen, die reeds op onverklaarbare wijze boven de krijgers zweven, schijnen ondanks hunne ontzaggelijke afmetingen voor de menschen onzichtbaar te zijn. Dit doet onaangenaam aan en is onduidelijk. Wij begrijpen niet waarom de een

zichtbaar, de ander onzichtbaar zoude zijn. Daartoe ontbreken ons ophelderingen. Wij gedoogen dit in oude kunst als naïviteit. En volkomen veroorloofd is het in de dichtkunst, waar het vormen van het beeld, dat de dichter schildert, aan den lezer is overgelaten, en waarbij eene enkele zinsnede (of woord) voldoende is om ten aanzien van het wezen van zulke onzichtbare personen opheldering te geven.

'Doch afgezien van al dit onmogelijke en onnatuurlijke in zijne schilderijen is hun grootste gebrek wel datgene waarop ik in het begin wees, namelijk het onbegrijpelijke. Wiertz was te allegorisch. Zoekt men uit de muziek de gedachte aan het concrete zoo veel mogelijk tegen te gaan, bij de schilderkunst is dit met het abstracte het geval, vooral wanneer het op filosofische of ethische denkbeelden aankomt. Evenmin als men in de muziek handelingen enz. volkomen kan aangeven, kan de schilderkunst zich op wijsgeerig gebied wagen. *La puissance humaine n'a pas de limites*, kan als schilderij niets voorstellen dan eenige schoone naakte figuren, die op onverklaarbare wijze tusschen groote en kleine bolvormige lichamen zweven. Zij vermag niets van die verheven denkbeelden uit te drukken, die de schilder er bij dacht. Ja, wellicht zal iemand, die den titel van het doek niet kent, vermeenen dat die bollen planeten en sterren voorstellen, maar dan moet die persoon ook iets van sterrekunde weten.'

De heer Scheurleer geeft een zeer duidelijke voorstelling van het leven en het werk van Wiertz, de drijfveeren van wiens weigering om ooit voor geld te werken, hij juist critiseert. Het aanplakbiljet in het atelier van Wiertz opgehangen, waarin *la Peinture indépendante* verheerlijkt wordt, geeft een denkbeeld van het eigenaardig streven van den schilder.

Jusqu'à ce jour, la peinture fut esclave, traitée comme marchandise, soumise à tous les caprices d'amateurs.

'La peinture indépendante s'affranchit de ces servitudes; elle brave l'influence de la mode, elle secoue le joug des fantaisies individuelles et des systemes en vogue. Elle n'a en vue ni la décoration, ni l'ameublement; le but de ces efforts n'est point le lucre; elle vise aux qualités artistiques, elle cherche le beau et le vrai, consacrés par les siècles. En un mot, la peinture indépendante n'entre point dans le commerce et ne s'adresse qu'à l'intelligence.'

Het boek van den heer Scheurleer verdient zeer gelezen te worden. De toon zijner leerrijke kritiek is humaan en waardeerend, gelijk nog blijken kan uit het slot zijner vergelijking tusschen de twee titans.

Dat wij in Berlioz en Wiertz twee mannen voor ons hebben, die tot de grootste persoonlijkheden behooren welke de geschiedenis oplevert, zal niemand, hoop ik, ontkennen. Gedachtig aan de reus-

achtige gewrochten die zij hebben achtergelaten, gedachtig aan de ontzagwekkende wijze waarop zij hunnen moeilijken levensstrijd tegen armoe en vijanden hebben gestreden, worden wij tot eerbiedige bewondering voor zulke mannen genoopt.

En dubbel leerrijk is het verschijnsel dat zelfs zulke titanen niets vermochten tegen het wezen hunner kunst. Beide leden schipbreuk op hun grondbeginsel. Wiertz verkondigde:

'*En peinture l'absurde même se justifie*.'

Berlioz schreef:

'*En musique tout est bon ou tout est mauvais*.'

Door deze gedachte bezield, verblind door de werken van Rubens en Beethoven die zij tot hun ideaal kozen, sloegen zij den door hen betreden weg verder in dan hunne gidsen zelven, en overmoedig door het geloof in hun genie raakten zij het spoor bijster.

In de hen kenschetsende werken is Berlioz geen toonkunstenaar, Wiertz geen schilder meer.

Eveneens getuigende van kunstkennis en een proeve van waardeerende kritiek, is de studie welke Dr. E.O. Houtsma gewijd heeft aan *Dr. H. Schliemann en zijne opgravingen te Mycenae* (Groningen, J.B. Wolters). Zelden is de verbeelding van allen die de kunst en letterkunde der oudheid liefhebben, zoozeer getroffen, als door de opgravingen van Dr. Schliemann, die, gelijk de heer Houtsma zegt, 'als ware hij met een tooverstaf gewapend, in den schoot der aarde verborgen schatten wist te ontdekken.'

In het *South Kensington Museum* te Londen zijn enkele dier schatten op het oogenblik tentoongesteld, en we hoorden onlangs van een groot bewonderaar van Homerus, welken indruk het op hem maakte, toen hij daar een gouden beker zag met twee tuiten, een breede en een smalle, gelijk hij zich vaak had pogen voor te stellen. De heer Houtsma beschrijft al hetgeen Dr. Schliemann vond, en komt tot de conclusie dat wat hij ontdekte, geen schatkamers maar grafmonumenten waren. De wijze van begraving, de aard der gevonden voorwerpen en de stijl der kunst leiden den schrijver tot de overtuiging, dat Schliemann niet de overblijfselen van Agamemnon vond, maar 'dat de voorwerpen te Mycenae ouder zijn dan de gedichten van Homerus en tot de eerste periode der Grieksche kunst behooren, vóór 900 of 800 vóór Christus. De overeenkomst met voorwerpen uit het bronstijdvak,' zegt hij, 'schijnt mij toevallig en verklaar ik uit de omstandigheid, dat het eerste begin der kunst zeer licht gelijk kan zijn.

'Van de personen, wier lijken in de graven gevonden zijn, weet men niets, en voor de beweringen van Schliemann bestaat geen grond.

Het spijt mij, dat ik geen stelliger resultaat kan mededeelen in

deze moeielijke quaestie: waren anderen gelukkiger geweest in het vinden eener meer bevredigende oplossing, dan zou ik het medegedeeld hebben, maar voor zooverre ik dit heb kunnen nagaan bij een nauwkeurig volgen dezer quaestie, heeft nog niemand zulk eene oplossing gegeven.

Doch wat ook eenmaal het resultaat van nader onderzoek moge zijn, wij kunnen niet anders dan den heer Schliemann zeer dankbaar zijn voor hetgeen hij verricht heeft. Geene geringe moeite en opofferingen heeft hij zich daarvoor getroost: ik heb ergens gelezen, dat de opgravingen alleen te Troje hem ƒ 100,000 hebben gekost, en van alles, wat hij te Mycenae gevonden heeft, is niets voor hem zelven, maar alles is getransporteerd naar Athene en blijft in het bezit van Griekenland. Ik kan niet vinden, dat de Grieken èn te Mycenae èn te Olympia een schitterend figuur maken, daar vreemdelingen op eigen kosten het werk verrichten en hunne rol zich daar in hoofdzaak bepaalt om te waken, dat niets naar het buitenland gaat. Naar ik uit de laatste berichten zie, waren zij echter in het begin van dit jaar onder leiding van den heer Stamatakis bezig om den toegang tot de schatkamer van Atreus vrij te leggen en de aarde der graven nog eens nauwkeurig te onderzoeken, het laatste niet zonder succes.

En al blijkt ook ongegrond te zijn, wat de heer Schliemann trachtte te bewijzen en meent bewezen te hebben, ook in dit geval hebben zijne opgravingen aan de wetenschap een grooten dienst bewezen. Daardoor is met nadruk de aandacht gevestigd op een tijd in de geschiedenis van Griekenland, die zich in den nevel der sage verliest, en waaruit slechts weinige overblijfselen voorhanden zijn. De voorwerpen uit Mycenae zullen met hetgeen elders b.v. op Cyprus, te Jalysus op Rhodus en op eenige eilanden van den Archipel gevonden is, eenig licht kunnen verspreiden over den eersten aanvang der Grieksche kunst en beschaving in eene periode, die men den voorhistorischen tijd van Griekenland zou kunnen noemen. Dat is, naar mijne meening, de blijvende waarde en de groote beteekenis der opgravingen te Mycenae.’

In deze studie wordt ook een bondig overzicht gegeven van het merkwaardig leven van den heer Schliemann, een man die ieders bewondering ten hoogste verdient, daar hij, die als looper op een bankierskantoor te Amsterdam zijn loopbaan begon, door stalen volharding groote kennis verwierf en zijn plannen kon verwezenlijken. Bekendheid met Schliemann's leven is onontbeerlijk, zoo men zijn theoriën met eerbied en waardeering wil bespreken, gelijk Dr. Houtsma deed. ‘Uit zijn geheele leven toch blijkt duidelijk,’ gelijk de schrijver opmerkt, ‘dat hij iemand is van groote energie, dat hij even als Odysseus van zich kan getuigen, dat hij de steden van vele menschen

had gezien. Verder is hij een autodidact, met alle voor- en nadeelen daaraan verbonden, en heeft het hem ontbroken aan eene wetenschappelijke opleiding en breeden grondslag zijner studiën. Eenzijdigheid moest daarvan het gevolg zijn, even als gemis aan de noodige kritiek: hij was veel te veel een homo unius libri: voor hem was Homerus een evangelie geworden: iedere regel daarin stond bij hem, zooals hij zelf getuigt, in geloofwaardigheid gelijk aan den inhoud van den bijbel. Met dat vaste geloof gewapend, toog hij aan het werk, en kan men aan den eenen kant niet ontkennen, dat dit geloof hem het enthousiasme verleende, waardoor hij over alle zwarigheden zegepraalde, aan den anderen kant ontnam het hem het vermogen tot onbevooroordeelde beoordeeling.'

De Toekomst der Kolonie Suriname wordt besproken in een brochure met dit opschrift, door den heer N. van den Brandhof, districts-commissaris in Suriname, thans met verlof in 't vaderland. Het geschrift, dat door Gebroeders Belinfante te 's Hage wordt uitgegeven, bevat twee schetskaarten van de tegenwoordige districts-verdeeling en van een voorgestelde territoriale indeeling. Als inleiding is een brief van den heer Cornets de Groot aan den schrijver geplaatst, waarin o.a. het volgende voorkomt:

'Uw ambtenaarsloopbaan in de kolonie, laatstelijk als een der hoofden van gewestelijk bestuur, moet u uitgebreide kennis hebben doen verkrijgen. Door u toch zijn daar bijgewoond de werking der slavernij, de emancipatie van de slaven, het tienjarig tijdperk van het staatstoezigt over de vrijverkaarden, en de werking, vroeger en later, van het zoogenaamd immigratiestelsel. Ook had u gelegenheid de belangen gade te slaan en te behartigen van de nu sedert bijna vijf jaren geheel vrije bevolking, die, juist uit hoofde harer geringe talrijkheid, de zeer bijzondere zorg der regering vereischt, daar zij de toekomst van Suriname schijnt te moeten waarborgen.

Brieven, welke ik nu en dan van u mogt ontvangen, verlevendigden de herinnering aan onze vroegere verhouding en uwe overkomst met verlof was eene aangename gelegenheid om te spreken over meer en meer bedreigde toekomst eener kolonie, welke zoo te regt de algemeene aandacht trekt.

Gaarne deelde ik u toen mede hoe ik over sommige punten dacht. Ik gaf u mijne meening nogtans geheel ten beste, omdat plaatselijke kennis bij u, niet bij mij, bestaat. Wat ik ter zake verzameld had, stelde ik ter uwer beschikking, zoodra bleek, dat onze denkbeelden veelal zamenliepen en dat bij u het voornemen bestond om de uwe openbaar te maken en door het stellen van nieuwe gezigtspunten mede te werken ter bevordering van het algemeen belang.

Ik heb het in dien zin door u vervaardigd manuscript met aandacht

gelezen en overwogen, gelijk mij door u verzocht is. Het is mij toegeschenen, dat het gerust ter perse gaan kan, dat de regering van uwe bijdrage met belangstelling zal kennis nemen en dat u met vertrouwen daarover ook de uiting der openbare meening moogt afwachten.' -

'Nu in deze dagen de vragen: "*wat moet gedaan worden, om de kolonie Suriname voor verder verval te behoeden? op welke wijze is haar uitzigt te geven op eene betere toekomst?*" velen en vooral ook de regering en de Staten-Generaal ernstig blijven bezig houden, mag het,' gelijk de schrijver te recht opmerkt, 'pligtmatig geacht worden, dat ieder die door de kennis van dat gewest, tot de oplossing van die voor kolonie en moederland zoo belangrijke vragen denkt te kunnen bijdragen, niet aarzele zijn gevoelen openlijk uit te spreken.'

De heer Brandhof drukt zijn gevoelen in dit geschrift dan ook openlijk en duidelijk uit. Na in korte trekken den vorigen en tegenwoordigen toestand geschetst te hebben, en geconstateerd te hebben dat men eenstemmig verlangt naar middelen om Suriname voor ondergang te redden, toont hij de noodzakelijkheid aan van 'geheel *nieuwen opbouw*, naar de bij de wet vastgestelde *nieuwe beginselen*.'

'De verschillende punten resumerende, komt hij tot het resultaat, dat de middelen die de meeste aanbeveling en behartiging verdienen, om tot een beteren toestand te geraken, de navolgende zouden zijn:

1. Districts-verdeeling en grensregeling volgens het ingelascht ontwerp.
2. Zamentrekking der bevolking zooveel mogelijk in *gemeenten* of dorpen, bij verordening of bij besluit op te dragen aan de zorg der districts-commissarissen.
3. Vaststelling van reglementen of instructiën voor het *binnenlandsch bestuur*, te weten: voor de districts commissarissen, voor het bestuur der hoofdplaats Paramaribo en voor de besturen der gemeenten.
4. Vaststelling van verordeningen tot bevordering der *gemeenschap te land* tusschen de hoofdplaats en de districten, tusschen de districten onderling en in de districten, en omtrent de *gemeenschap te water*, ter bevordering der bevaarbaarheid van rivieren, kreken en kanalen.
5. Herziening der *kolonisatie*-verordening van 1 Augustus 1863, in overeenstemming met de bedoeling van art. 1 der wet van 8 Augustus 1862 en de daarmede verband houdende strekking van het regerings-reglement. Vaststelling derhalve van voorschriften tot aanmoediging der vrije kolonisatie *van staatswege*, daaronder begrepen premiën aan door de planters ontboden en op hunne plantages werkzame immigranten, wanneer deze na afloop van het contract zich aansluiten bij de districtsgemeenten.
6. Betere regeling der toewijzing van *immigranten* aan de verschillende plantages, in verband tot de door het koloniaal bestuur geconstateerde behoefte en met aanzoek bij de planters om voor

den veld- en fabriekarbeid zooveel mogelijk gebruik te maken van de bevolking der kolonie.

7. Bevordering van de *teelt van stapelproducten voor den uitvoer* en van de teelt van *producten en vee voor binnenlandsch verbruik*, met afstand van de daarvoor benoodigde gronden onder voorwaarden bij verordening te bepalen.

8. Bevordering van industriële ondernemingen van *gouddelving* en *houtkap*, volgens bij verordening te stellen regelen betreffende aanwijzing van gronden en bosschen.

9. Herziening der regeling van de *burgerlijke geneeskundige dienst*, ook vooral in het belang der gemeentebevolkingen, met het doel om door voorschritten en toezicht de verhouding tusschen geboorten en sterfte te verbeteren.

10. Bevordering van *onderwijs* en *beschaving* der gemeentebevolkingen, ook met het doel om, met verdringing van het Neger-Engelsch, den band te versterken tusschen de inheemsche bevolking en het Nederlandsche Gouvernement.'

Door 'een Pater der Societeit van Jezus' is in Italië een boek geschreven tot bestrijding van het jongste werk van den beroemd geworden pater Curci. Dit werk is door den heer S. van den Anker vertaald, met opschrift: *Wederlegging van Ourci's jongste werk. Het hedendaagsch geschil tusschen de kerk en Italië*. (Utrecht, P.W. van de Weijer.)

Voor pater Curci, die op het oogenblik op het Vaticaan logeert, moet de lezing van dit boek niet aangenaam zijn geweest. Hij is volgens den Jezuïtischen pater een lasteraar, een oneerlijk mensch, die met voorgewende angstvalligheden des gewetens aankomt, enz.

Pater Curci heeft naar het schijnt bijzonder den toorn gewekt van zijn bestrijder, door de diepe minachting waarmede hij van de katholieke dagbladen spreekt, wier oneerlijke, beleedigende polemiek hij eene schande voor de kerk noemt.

Hij zegt in zijn boek o.a. 'Dit zijn dan de wapenen, die men bezigt ten dienste en ter eere van de Kerk? Moest men naar zulke feiten zijn oordeel bepalen, dan zou men het woord niet overdreven vinden van wie eenmaal zeide dat de katholieke dagbladpers onder ons is geworden een der grootste geesels van het katholicisme. In het algemeen is dit wel valsch; maar met betrekking tot die bladen, waarvan wij zooeven spraken, zie men goed toe of men ze wel in geweten met zijn geld onderhouden of ze op eenig andere wijze steunen mag.'

De pater der Jezuieten noemt het grooten lasten, wat Curci dus met verachting zegt van 'de edelmoedigen, die durven strijden voor de kerk', en om Curci's woorden onschadelijk te maken, bestrijdt

de pater hem nu op een wijze, welke hij zoo goed is geweest zelf aan het slot van zijn boek op de volgende wijze te omschrijven:

‘Gelijk is gezegd en herhaald, is deze wederlegging geschreven om, in naam van al de leden der societeit, de eer te verdedigen van den algemeenen Vader, die door Curci in zijn boek geschandvlekt is. Men heeft dus gebruik gemaakt van een wettig recht; de onedele zucht tot wraak was niet in het spel. Mochten echter de verdedigingswapenen den aanvaller al te scherp voorkomen, hij bedenke, in 's hemels naam, dat de zijnen bij den aanval alle wetten van een eerlijken strijd overtraden.

Hij moch zich verdedigen zoo hij zulks noodig oordeelde, maar lasterlijk beleedigen is het wapen van wie ongelijk heeft, en wie het gebruikt, moet zich beklagen, zoo anderen, en terecht, het hem uit de hand rukken en verbreken.’

Mejuffrouw Elise A. Haighton, die, onder den naam Hroswitha schrijvende, een der voornaamste medewerkers is van den Nederl. Spectator, heeft bij J.L. Beijers te Urrecht een boek uitgegeven, getiteld: *Beelden*. Het is opgedragen aan mevrouw Seebach, Duitschland's groote kunstenares. Het boek bevat twee stukken, een ‘schets’, genaamd: *Op Bergen en in Dalen*, en een ‘nastuk’, getiteld: *Een dag bij een dramatische kunstenares*. Mejuffrouw Haighton heeft deze beide stukken l.l. winter in Utrecht voorgedragen. Zij schrijft dienaangaande aan mevrouw Seebach:

‘Dat ik het bij mijne lezingen, wat de voordracht aangaat, er afgebracht heb, zooals ik het er afbracht, dank ik voor een goed deel aan u - spaar maar gerust iedere poging tot weerlegging van die bewering; ik weet heel best, wat gij er tegen inbrengen wilt, maar niettemin volhard ik in mijne meening - want hoordet gij mij ook niet één regel van deze beide stukken lezen (was het ook maar om de grondige reden, dat nog niet één regel daarvan op het papier stond, ik er zelfs het plan niet toe ontworpen had toen wij te zamen waren), het was evenwel u w persoon, u w wezen, ja, u w e g e h e e l e v e r s c h i j n i n g, die mij duidelijker dan ooit te voren deed beseffen, hoe zeer de voordracht bevorderd kan worden door het rechte erstand van den inhoud en, omgekeerd, het rechte verstand door de voordracht.’

Als proeve van den schrijftrant van mejuffr. Haighton leent zich wellicht ‘een dag bij eene dramatische kunstenares’ het best. Na beschreven te hebben hoe het salon van mevrouw Seelbach er uitziet (want schoon haar naam niet genoemd wordt, is het duidelijk dat hier de eeste ontmoeting verhaald wordt tusschen de schrijfster en haar wie ze dit boek heeft opgedragen), deelt ze ons mede hoe de kunstenares binnenkwam.

‘Het gekraak van een deur deed mij opzien van de prentwerken en albums, waarin ik zat te bladeren. Eene vrouw van middelmatige lengte, eer klein dan groot, zweefde de kamer in. Drie schreden en zij stond stil; drie woorden, kennelijk de aanvang eene verontschuldiging, dat zij mij eenige minuten had laten wachten, - en zij zweeg! Wij zagen elkaar aan, diep in de oogen, één, twee sekonden - en er volgde eene begroeting, zooals de vriendschap nauwelijks zou kunnen uitgedacht hebben, ook al had zij er tijden lang over gepeinsd. De wederzijdsche verwelkoming was dan ook geen gevolg van langdurige overlegging, maar van oogenblikkelijke ingeving en woorden waren daarbij geheel overbodig.

Welke wilskracht en zielesterkte weerspiegelden die oogen - n i e t k o o l z w a r t; welk eene innigheid en gevoel, welk eene scherpte van waarneming weerkaatsen die lichtjes - n i e t h e m e l b l a u w. Hoe groot eene volharding, en welke diepte van denken teekende het voorhoofd - n i e t v r i j v a n i e d e r e p l o o i; van welke zielenadel en verheffing spraken de lijnen om lippen en neus - n i e t o n b e r i s p e l i j k g e v o r m d. Welke hartstochtelijke fijngevoeligheid vertolkten persoon en wezen - s c h o o n, t r e f f e n d s c h o o n, ZONDER k l a s s i e k s c h o o n t e z i j n! Nog nooit was 't mij zóó duidelijk geweest, welke eischen de bevalligheid stelt, en welke tooverkracht er van de bevalligheid kan uitgaan!’

‘Ich bitte Sie zu Tisch.’ Die woorden onderbraken het gesprek, doch geen nood, want het garen, waaruit een onderhoud te weven viel, dat beide partijen zou bevredigen, was gebleken voorhanden te zijn; de draden behoefden daartoe nog maar aan elkaar gesponnen.

Na een korten woordenstrijd nam ik de plaats in, die de gastvrouw mij aanbood met de verzekering, dat ik mij dezen dag, geheel tegen mijne gewoonten in, gelijk ik niet vergat er bij te voegen, eens alles en alles zou laten welgevallen. ‘Met of tegen uwe gewoonte, 't is me geheel hetzelfde, wanneer ik maar mijn zin krijg,’ was het schertsende wederwoord. ‘Aba, wat een tyrannie; nu, als ge daarin handelt, mogen mij wel snel afeten, of we krijgen anders van middag niet half genoeg, want met een overheerscher kan ik geen uur in vrede leven,’ hernam ik. ‘Dan zijt ge er zelf een,’ kreeg ik nu naar het hoofd, ‘ieder ander toch buigt zich aanstonds ootmoedig voor den dwingeland;’ deze woorden gingen van een knikje vergezeld, dat niet minder welsprekend was dan de guitachtigheid van den blik en het spottende van den trek om den mond. ‘Maar zeg eens,’ vervolgde zij, ‘het ge bericht van de vrienden uit Holland?’ Kribbeldekrab ging het tegen den buitenkant van de deur. De hond kwam binnen. De kunstjes en kapriolen van het aanhalige dier hielden de vroolijkheid in het gesprek, dat al meer en meer eene ernstige kleur aannam.

Voordat we het wisten of er aan dachten, hadden wij bijna anderhalf uur aan tafel gezeten. ‘Is 't al kwart over drie, dan moeten wij gauw ons slaapje gaan nemen,’ sprak opeens de gastvrouw, ‘anders komen wij om half vijf de deur niet uit.’

Midden op den dag te slapen, was eene kunst, waar ik me in het geheel nog niet op verstond, doch ik zeide dit maar niet en liet gewillig toe, dat mijn hoofd werd neergevleid op een paar geborduurde kussens, met groote zorg daartoe geschikt en geschud. Toen tot voorloopig afscheid eene hand op mijn wang werd gelegd, wenkte ik met de oogen, alsof ik de bezitster dier hand iets zeer gewichtigs had mede te deelen. Haar hoofd het mijne genaderd, sloeg ik mijn arm om haar hals, en na snel een kusje op de vriendelijk geplooide lippen te hebben gedrukt, fluisterde ik haar in 't oor: ‘Lig ik nu aesthetisch?’ ‘Dwaas kind,’ antwoordde zij, terwijl zij zich oprichtte, ‘thans geldt alleen: “ligt ge nu gemakkelijk?” “Als ge dat meent, dan zijt ge geene ware kunstenares; voor haar toch staat altijd en bij alles de schoonheid op den voorgrond,” wierp ik haar schertsend achterna, terwijl zij het vertrek uitwipte, om zich naar hare slaapkamer te begeven.’

Na een uur geslapen te hebben, werd de schrijfster gewekt door de meid, die haar een brief ter lezing bracht, welken Duitschland's dramatische kunstenares van de hertogin von C. ontvangen had. Mejuffrouw Haighton vond den brief bijzonder aardig gesteld en veel goeds getuigende van het doorzicht en de degelijkheid der schrijfster, al kon zij ‘geen litteraire waarde in deze regelen *terug* vinden’.

‘“Toen ik hoorde van wie hij kwam,” zegt ze, “kreeg de brief een geheel andere kleur voor mij. Zonder deze ondervinding zou ik er misschien niet licht toe gekomen zijn, zooveel eenvoud van opvatting en uitdrukking te zoeken bij eene vorstin van den bloede.” “Zoo ziet ge,” voegde ik mijzelf op hoog wijzen toon toe, “dat conventie en vormelijkheid, in welke mate ook van jongs af opgeslikt, niet noodwendig de individualiteit behoeven te dooden. Dat bewijst nu weer deze vorstin.”’

Na gewandeld te hebben, zong de groote kunstenares voor hare bezoekster Rubenstein's *Es blinkt der Thau* en Lassen's *Vorsatz*.

Terwijl zij dit zong, wist zij zich zoozeer te vereenzelvigen met de melodie en woord, dat haar geheele voorkomen er eene verandering door onderging; de idealiteit van hare voordracht maakte haar op dat oogenblik tot een aetherisch wezen. Volkomen aan mijzelf ontvoerd, sloeg ik den arm on haar heen en riep uit: ‘O Gott, wie schön sie ist!’ Een: ‘Thörin’ moest ik mij als antwoord op die ontboezeming laten welgevallen.

‘Gute Nacht, behüt dich Gott,’ was onze wederzijdsche afscheidsgroet. D i c h herhaalden wij, en nu eerst werden wij gewaar,

dat wij er onwillekeurig toe gekomen waren elkaar met het in mijn oor zoo schoon klinkende d u aan le spreken. Daarmede hadden wij iets geheel anti-duitsch gedaan. Het aanspreken met d u toch, wanneer men niet tot de familie behoort, wordt voor zoo iets bijzonders gehouden, dat men er niet toe overgaat dan na een min of meer ceremonieel gesloten overeenkomst, terwijl men dan wel moet toezien zich niet te vergissen op dit punt, daar eene verspreking dan licht opgevat wordt als zou men eene verbreking van het vriendschapsbond wenschen. Wat ons betreft, nu wij niets vormelijk hadden afgesproken, ontbrak ons ook daarmede alle recht om eene verspreking als eene beleediging op te vatten.

'Het: "behüt dich Gott" werd herhaald, nu het d i c h met bewustzijn gesproken, en wij scheidden - echter om elkaar spoedig weer te zien.'

'De waarde van kunstmatige lichaamsoefeningen voor het vrouwelijk kind wordt nog niet algemeen erkend,' klaagt Dr. G.A.N. Allebé in zijn *Gymnastiek voor Meisjes*, waarvan een tweede druk verscheen bij P.N. van Kampen en Zoon.

'Dat wij bij voorkeur voor de vrouw eene betere gezondheid verlangen,' zegt de schrijver, verwondere den lezer niet. De moeder draagt meer bij om kracht en gezondheid over te planten, dan de vader. De gezondheid der menschen is wel een vaderlijk erfgoed tevens, maar meer toch een moederlijk dan een vaderlijk. Alleen uit waarlijk gezonde moeders komen gezonde kinderen voort. Zijn, bij eene natie, de vrouwen dóór en dóór gezond, zoo zullen ook de kinderen in den regel eene goede gezondheid genieten en tot kloeke menschen opgroeien.

Dat de vrouwen, en inzonderheid die, welke tot de meer beschaafde rangen der maatschappij behooren, minder gezond zijn dan zij zouden *kunnen* wezen, valt zelfs bij de meest oppervlakkige beschouwing in het oog. Het oordeel der geneeskundigen in de verschillende landen van Europa stemt dan ook in dit opzicht geheel overeen. De lezer brenge zich slechts zijne eigene vrouwelijke betrekkingen en bekenden voor den geest. Hoe weinige zal hij daaronder aantreffen, die eene waarlijk bloeiende gezondheid genieten, en onder die weinige hoe weinige wederom, wier bloei en frischheid van eenigen duur zijn! Hoe vaak gebeurt het ten onzent, dat de vrouw, wegens onvolledige of onregelmatige lichaamsontwikkeling, de moedervreugd met een gevaarlijk kraambed, zoo al niet met den dood moet bekoopen. Hoe menige moeder is inderdaad te zwak om, gelijk de natuur het wil, de voedster harer kinderen te zijn. Dat bloedarmoede en bleekzucht onder de vrouwen, die in steden wonen, aan de orde van den dag zijn en in de tegenwoordige dagen zelfs op het land worden aange-

troffen, zal geen deskundige ontkennen. Brengt niet menige vrouw hier te lande haar leven door in een tusschentoestand tusschen gezondheid en onpasselijkheid, zoodat zij, zonder bepaald ziek te zijn, toch ook niet welvarend mag heeten? En zou men meenen, dat zulk eene bevinding geen invloed heeft op de gemoedsstemming der vrouwen, op haar eigen geluk en op dat dergenen, die haar omringen, op de wijze waarop zij hare plichten volbrengen? Wij zwegen nog van ongestoorde zenuwwerking. Deze is, in hare ontelbare schakeeringen, voor onze fijn beschaafde vrouwen eene doos van Pandora. Zonder nog te gewagen van duidelijk uitgedrukte, slepende zenuwaandoeningen (ook deze komen hier te lande menigvuldig voor), wijzen wij slechts op die gedruktheid, die lusteloosheid, dat telkens 'van streek geraken,' die veranderlijkheid van stemming, die eigenlijk haren grond hebben in gemis aan zenuwkracht, dat is in gemis aan gezondheid. Onloochenbaar is het derhalve, dat de gezondheidstoestand der vrouwen, welke overal in het nauwste verband staat met de kracht en welvaart der natiën, ook hier te lande zeer veel te wenschen overlaat, ja men zou mogen beweren, dat voor de meeste dames ten onzent het doordringende en bezielende gevoel van in allen deele gezond te zijn, iets ongekends, eene *terra incognita* is.

'Alvorens herstel te kunnen aanbrengen, moet men de oorzaken doorgronden. Deze liggen in dit geval voor de hand. Zij bestaan grootendeels daarin, dat de opvoeding de levensbestemming der vrouw uit het oog heeft verloren. Voor anderen te zorgen en te leven is de roeping van het schoone geslacht, en zulks in den regel, als echtgenoot, vooral als moeder. Göthe heeft dit schoon en waar uitgedrukt:

> Wohl ihr, wenn sie daran sich gewöhnt dass kein Weg ihr zu sauer
> Wird, und die Stunden der Nacht ihr sind wie die Stunden des Tages,
> Dass ihr niemals die Arbeit zu klein und die Nadel zu fein dünkt,
> Dass sie sich ganz vergisst und leben mag nur in Andern.
> Denn als Mutter für wahr, bedarf sie der Tugenden alle.'

'Om tot eene zóó moeielijke taak geschikt te zijn, is gezondheid onmisbaar. Maar de hedendaagsche opvoeding gaat te werk, alsof voor ieder meisje, dat niet bepaald door handenarbeid het brood moet verdienen, gezondheid louter weelde ware. Zij vormt *dames* - tegen haren wensch meestal zwakkelijke, niet zelden gebrekkelijke dames - zij vormt niet eigenlijk *vrouwen*.'

De schrijver toont vervolgens duidelijk en bondig aan, waarom hij tot de gevolgtrekking komt dat kunstmatige lichaamsoefeningen - mits volgens de eischen van sekse, lichaamsgesteldheid en leeftijd eigenaardig gewijzigd - als *hygienisch middel*, d.i. als hulpmiddel ter instandhouding en verbetering der gezondheid, voor het vrouwelijke kind eene grootere waarde bezitten dan voor het mannelijke,

ja dat zij voor meisjes uit de hoogere standen, vooral in grootere steden (waar, gelijk ieder weet, de gezondheidstoestand over het algemeen ongunstiger is dan op het land) als *onmisbaar* mogen beschouwd worden.

Bij Martinus Nijhoff te 's Hage zag het licht een nieuw boek over Nederlandsch Indië. *Brieven uit Insulinde, door Dr. van Rijckevorsel*, is de titel.

‘Aarzelend geef ik gehoor,’ schrijft hij in de voorrede, ‘aan den wensch van enkele vrienden, om mijne brieven, uit Indië geschreven, openbaar te maken. Met een eng begrensd wetenschappelijk doel in dezen Archipel werkzaam, dacht ik niet, dat dezen voor anderen dan vrienden eenige waarde konden hebben. Mijn doel zal dan ook bereikt zijn, als ik mocht hebben medegeholpen, om in Nederland de liefde tot de schoone bezittingen daar ginds te onderhouden, mocht het zijn, aan te wakkeren.

Ik heb dan ook noch getracht, een aaneengeschakeld reisverhaal te geven, noch eene beschrijving van Indië, maar alleen de voornaamste indrukken weer te geven, zooals ze, dag voor dag, in mijne brieven werden neergelegd.

Ongaarne laat ik alles weg, wat op het Noorden van Sumatra betrekking heeft. Ook Atjeh en Padang met zijne schoone Bovenlanden heb ik bereisd, maar, om persoonlijke redenen, schijnt het mij toe, dat de brieven uit die periode in geen geval den druk verdienen. Mocht het overige Indië doen zien, zooals ik het gezien heb, dan zal de uitgave mij niet berouwen.’

Het boek is in lossen, aangenamen stijl geschreven, en laat zich bijzonder goed lezen, al is het te betreuren dat de schrijver niet een weinig meer gearbeid heeft en eenig verband gebracht heeft tusschen de brieven. Niettemin is het een frisch boek, dat de opmerkingsgave van den schrijver en zijn gelukkige manier om met enkele woorden een schets van plaatsen en personen te geven, zeer doet waardeeren. De volgende regelen, waarin de omstreken van Buitenzorg beschreven worden, kunnen een juist denkbeeld geven van den aanschouwelijken stijl van den heer Rijckevorsel.

‘Welk een plantengroei! Daarvan krijgt men op Batavia geen flauw begrip, doch hier heeft en een voorsmaak van wat het gebergte moet opleveren. Alles is begroeid, de grond, de steenen, de boomstammen, alles is groen. Voor mijn raam komen de damherten grazen in de schaduw van een waringinboom, die op een reusachtigen stam zijn berkachtig loof hoog in de lucht verheft, om het in sierlijke bundels weder te laten afhangen. Maar de stam zou een botanicus dagen lang kunnen bezig houden. Men ziet den bast slechts tot op een paar meters boven den grond, daar boven is alles geheel

begroeid met mossen, varens, grassen en orchideeën. Er zijn varenplanten bij met ellenlange glinsterend groene bladeren, anderen met groote gevinde bladeren van een zilverachtig groen. Deze soort van waringins maakt geene luchtwortels, maar van de gewone soort is hier een geheele laan. De meeste boomen daarvan zijn zoo oud, dat de luchtwortels tot ware stammen verdikt zijn, zoodat elke boom op een woud van gekronkelde zuilen schijnt te rusten. Die laan is eenig in hare zonderling schoone uitwerking, vooral bij eene onzekere verlichting. Het maanlicht werkt hier echter eenvoudig tooverachtig, en men behoeft dan niet zeer bijgeloovig te zijn, om spoken te zien. Maar de schoonste plant van Indië is in mijne oogen nog steeds de bamboe met hare wuivende pluimen.'

Een andere aanhaling kan doen zien hoe de heer Rijckevorsel Timor als voor ons uit de zee doet oprijzen. Door zijn weinig conventioneele vergelijkingen en plastische, al zij het hier en daar wat ruwe beschrijvingen, doet hij ons de voorwerpen zien waarvan hij spreekt.

'Eindelijk met mijne waarnemingen klaar gekomen en gelukkig, want heden stormt het hevig. Natuurlijk waait het in het huis, dat geen ramen, maar heel veel reten en spleten heeft, even hard als daar buiten, zoodat het eene soort van equilibristisch vraagstuk op het gebied der kunstschrijverij - niet der schoonschrijverij - is om de pen anders dan kabalistische figuren te doen maken, want het dunne papier golft als een kabbelend meer. De kakatoe's en lori's in de achtergalerij maken dan ook een helsch spektakel en denken zeker juist als ik, dat de wind vooral dient om hen te plagen.

Toch geniet ik daardoor een dier stormverlichtingen, die een landschap zoo schoon maken. De bergen zijn helder van omtrek, doch zoo nevelachtig, dat zij als doorschijnend zijn. In den regentijd is dit een gewoon verschijnsel. De voorgrond is niet schoon. Wel groen, maar van dat naargeestige groen van een onvruchtbaar moeras, een hard groen, waaruit hier en daar een armoedige boomgroep opstijgt. Daar boven ziet de verbeelding de koortszwangere dampen zweven. Alleen rechts staat op hooger terrein een schoon boschje, voor de bergketen, die aan die zijde den halven cirkel van vlakken grond insluit, waarop Dilli ligt. Recht voor mij is de zee, waarvan de rechte, zonnige lijn in het midden sierlijk gebroken wordt door het eiland Kambing. De bergketen op het land is zoo grillig afgekapt, dat het aan de glasscherven op een kazernemuur herinnert. Aan de linkerzijde zijn echter de vormen iets matter en de laatste heuvel is een pudding, regelmatig als een zoutkristal, een ding als de pyramide van Austerlitz bij Zeist, met één enkel boompje op de uiterste punt, als of het geheel in een Chineeschen tuin te huis behoorde.

Welk een ander slag van volk in dezen archipel dan op Java. Ten eerste loopen de heeren der schepping bijna naakt. Anderhalve el katoen van handsbreedte, een jaar of tien geleden wit geweest, is het eenige kleedingstuk van de onvervalschte Timoreezen. Zou daar nog mode in zijn? In de kapsels bestaat dit zeker. Het kroeshaar, dat de Timoreezen meest allen met de afzichtelijke Papoea's gemeen hebben, is het grootste, hoewel lang niet altijd voorkomende, punt van onderscheid met bevolkingen van Maleischen oorsprong. Die leelijke wolbaal nu, van ruw, onglanzig haar dragen de heeren op allerlei fantastische manieren. De een draagt het als een lichtkraus om het geheele hoofd, de ander als een chignon boven op het hoofd, in den nek, of aan eene zijde; weer anderen draaien het met rotanbanden vast in elkander en hebben dan een hoorn aan de voorzijde of twee, drie ronde knoppen op den schedel. De Parijsche haarsnijders mochten hier wel eens een deputatie heen zenden, om nieuwe denkbeelden op te doen. Want doller dan onze dameskapsels is het toch eigenlijk niet. Een houten kam of liever gezegd vork met drie tanden steekt voortdurend in die matras en elk vrij oogenblik gebruiken de heeren om een weinig te kammen. Gij ziet, dat de Timorees een leelijk schepsel is; gewoonlijk zijn de lui, hoewel niet bepaald dik, alles behalve sierlijk gebouwd, want zij hebben veelal een te zwaar bovenlijf. Zij hebben ook het meer blauwachtige bruin der bewoners van Nieuw-Guinea en den dikken, platten neus, die bovendien door de overhangende punt een druipneus wordt. De dames zijn al niet schooner dan de heeren; zelfs de schitterende, doorborende oogen der Javanen heb ik hier niet gezien. De vrouwen hebben, als zij op de hoofdplaats komen, iets meer kleeding aan dan hunne echtgenooten. Ook het karakter verschilt zichtbaar van het Maleische. Het is niet alleen de drank, die de Timoreezen vroolijk maakt. Men hoort hier vaak een vollen schaterlach, men hoort zelfs giegelen als bij ons onder kostschoolmeisjes, terwijl de Javaan hoogstens een grimlach ten beste geeft. Komt dit bij dezen uit hunne beschaving voort, uit de eeuwen van onderdrukking, of is dit de invloed van het Boedhisme? Op wien van Java komt, werkt het bepaald weldadig, om eens vrijuit te hooren lachen, want door de stilte op Java wordt men werkelijk op den duur gedrukt.'

Het boek eindigt op de volgende eigenaardige wijze:

Ambon, 25 december.

'Gisteren in den morgen hier aangekomen, na een hoogst onaangenamen nacht, waarin zeeziekte heel wat offers eischte' .....

Men ziet het, de schrijver heeft zelfs geen poging gedaan, om

een geheel te vormen, een aaneengeschakeld reisverhaal te geven, maar hij is er niettemin in geslaagd een vermakelijk boek uit te geven, waaruit veel te leeren is.

Enkele oorspronkelijke romans zijn in ons kleine land uitgekomen.

Wij noemen in de eerste plaats *Fernand. Een Roman door Melati van Java* (Leiden. Gualth Kolff), de schrijfster van ‘de Jonkvrouw van Groenerode’, op wier schoone beschrijving van het Indische landschap wij verleden jaar de aandacht vestigden.

Bij P.N. van Kampen en Zoon zag eveneens een oorspronkelijke roman in twee deelen het licht, *Mevrouw Holting's Vrienden*, die geschreven is door D. van Hasseld, schrijfster van de novelle *Willem van Dalse*. In het Bibliographisch Album wordt meer uitvoerig de aandacht op dien roman gevestigd.

Bij dezelfde uitgevers zag de tweede druk het licht van M. van Walcheren's *Van kind tot vrouw*.

Felicitas, een roman van Gilo Raymund, is vertaald door Henriette van Overzee, schrijfster van Frieda de Montigny, en werd uitgegeven door J. Minkman, te Arnhem.

Vloed en Ebbe (Arnhem, P. Gouda Quint), is een roman van veel verdienste, van den Duitschen schrijver Wilhelm Jensen. Het is vertaald door *Hermina*, en bevat treffende beschrijvingen van de zee en het leven aan de zee. De handeling valt voor in een kustplaats in het Noorden van Duitschland.

De beste der romannen, oorspronkelijke of vertaalde, die in de maand Mei uitkwamen, is echter ongetwijfeld Turgenjew's *Jong-Rusland* (P. Gouda Quint, te Arnhem), dat vertaald is onder toezicht van Gerard Keller, en eene inleiding bevat over den schrijver en zijne werken, door prof. Allard Pierson. De lezers van ‘de Gids’ kennen den Russischen man van genie, die ons zijn volk door zijn romannen kennen leert, uit de opstellen die door de heeren Quack en Gorter in 1868 en 1870 aan hem gewijd werden. Met groote bewondering spreekt ook prof. Pierson van dezen merkwaardigen man, wiens ‘Jong-Rusland’ zulk een diepen indruk maakt, daar het den kunstenaar gelukt is door een eenvoudig sober verhaal, dat slechts één deel vult, ons levendig te doen beseffen welke vreemde, onbestemde adspiraties als gist woelen onder het Russische volk, en welke geestdrift, voor een doel dat hun volstrekt niet helder is,

de jonge mannen en jonge vrouwen van het geheimzinnige, onbekende Rusland drijft.

‘Van den roman, waarvan thans een hollandsche vertaling wordt aangeboden’ zegt de heer Pierson, ‘behoeven wij hier niet te spreken. Wij mogen het genot van de lezing niet bederven door vooruit mede te deelen, wat men lezen zal. En hoe dit te vermijden, wanneer men treedt in een beschouwing van de karakters, die ons hier ten tooneele worden gevoerd? Ik wil er alleen dit van zeggen: van al de romans, die wij hier hebben aangeroerd, waarbij men nog voegen mag *Nouvelles Moscovites* en *Une Nichée de Gentilshommes, Moeurs de la vie de Province en Rusland*, is er geen die mij zoozeer heeft behaagd als *Jong-Rusland*. Hier vindt men zeker de diepste karakterstudie. De betrekking tusschen Neshdanow en Marianne, hare teleurstelling, zijne zelfontdekking, dat gaan van Neshdanow naar haar vertrek, vóór het laatste beslissende oogenblik, om het voeteneind van hare kleine legerstede te kussen, - het eenige dat hij zich durf vergunnen, - behoort tot hetgeen men leest en herleest en niet weer vergeet.’

Harriet Martineau.

Harriet Martineau's Autobiography with Memorials by Maria Weston Chapman. 3 voll. London, Smith, Elder & Co. Second Edition, 1877.

Het Engeland van de eerste helft dezer eeuw beginnen wij langzamerhand te kennen. Pauli's Geschiedenis van Engeland sedert 1814; Ashley's Leven van Palmerston; Brialmont's Leven van Wellington; Archbishop Whately's *Life and Correspondence;* het Leven van Shelburne (Lansdowne); de *Letters and Memoirs* van Kingsley; Forsters Leven van Dickens; Trevelyans *Life and Letters* van Macaulay; de gedenkschriften van Greville; de herinneringen van Koningin Victoria's geneesheer en raadsman; Mill's autobiografie; het Leven van Prins Albert; de *Memoirs of Georgina Lady Chatterton*, zijn, - om slechts iets van het in de laatste jaren uitgekomene te vermelden, - min of meer kostelijke bijdragen, welker aantal thans vermeerderd is met de autobiografie van een veelszins voortreffelijke en belangwekkende vrouw, Harriet Martineau. Wanneer dit werk ons haar-alleen van nabij deed kennen, zou het reeds onze aandacht verdienen; het trekt die te meer, nu het ook licht verspreidt over vele van hare tijdgenooten, over wie men gaarne het oordeel verneemt van een schrijfster, uitmuntende door verstand en oprechtheid.

Harriet Martineau heeft haar eigen Leven te boek gesteld uit een plichtgevoel, dat, gelijk zij in de Inleiding verzekert, reeds bij haar ontwaakt is, eer zij nog weten kon, dat de geschiedenis van haar volk eens met hare geschiedenis rekening zou moeten houden. En hetgeen zij als haar plicht beschouwde, heeft zij zich te meer beijverd te doen, omdat zij bij testamentaire beschikking verboden had, dat men ooit hare Brieven zou uitgeven. In haar buitengemeen werkzaam leven, waarin het oogenblik telkens dringende eischen aan haar stelde, zou zij misschien er niet toe gekomen zijn, om op een gegeven tijdstip te verrichten, wat altijd uitstel scheen te kunnen velen, wanneer haar

niet (in 1850) aangekondigd ware, dat zij lijdende was aan een kwaal waarmee zij oud worden, waaraan zij evenwel ook onverwachts sterven kon. Niet eerder had zij dit bij gelegenheid van een konsult te Londen vernomen, of zij keerde naar hare woonplaats terug om terstond de hand aan het werk te slaan. Verscheidene onder hare land- en tijdgenooten zouden, indien hunne lippen niet voor goed gesloten waren, van geluk mogen spreken, dat de autobiographie, die bestemd was eerst na den dood van den auteur uit te komen, nog het vierde eener eeuw in de lade van haar schrijftafel heeft gesluimerd. Menigeen, met groote vrijmoedigheid door haar beoordeeld, heeft inmiddels den tijd gehad om te sterven, en heeft daardoor de kans misgeloopen van zichzelf getaxeerd te zien door een vrouw die scherp zag, en wat zij zag, in scherpe bewoordingen wist uit te drukken.

I.

Den twaalfden Juni 1802 uit een geslacht van fransche uitgewekenen te Norwich geboren, heeft zij al het lijden gekend van een hoogst zenuwachtig kind, groot gebracht naar de opvoedkundige begrippen van dien goeden, ouden tijd, toen stomme gehoorzaamheid zoo goed als de eenige deugd was die van het kind gevorderd werd; toen ouders in verheven onkunde leefden van hetgeen er omging in het hart van hun kroost. Al zijn de herinneringen uit hare kindschheid niet gestoffeerd met tooneelen, gelijk aan die welke bijvoorbeeld in *Tom Jones* of *Clarissa Harlowe* over de betrekking tusschen ouders en kinderen in Engeland zulk een droevig licht verspreiden[1], Miss Harriet heeft toch in hare levensgeschiedenis menige ervaring kunnen opteekenen, die hare meening rechtvaardigt, dat een verstandiger en teerder leiding dan haar te beurt viel, haar in de eerste jeugd veel lijden had kunnen besparen. Zij was van den aanvang een ongezond kind; vol angsten; vol wantrouwen; slachtoffer van een leefregel, die op de talrijke kinderen van het gezin zonder onderscheid gestreng werd toegepast; zóo zwaarmoedig, dat zelfmoord haar nu en dan geoorloofd scheen, en gewenscht als het middel,

1 Karakteristiek heeft mij altijd toegeschenen Clarissa's bericht in een brief: ‘I have not stirred from (my mothers) bedside and two nights *I had the honour* of sharing it with her.’

dat haar dien hemel kon ontsluiten, waar de ‘Lieve Heer’ de eenige vriend was van het jonge, lijdende schepsel, dat zich geheel zonder vrienden waande in deze wereld. Hoe dikwerf hebben autobiografiën, - gelijk nog onlangs die van Grillparzer, - ons door hare beschrijving van kinderen, die zich midden in een gezin eenzaam gevoelen, aan den duren plicht herinnerd van te zorgen, dat de jonge oogen om ons heen tintelen van levenslust, en niet gelijken op die van onze arme Harriet, die later berichten kon: van acht tot veertien heb ik dagelijks, maar te vergeefs beproefd, niet te schreien. Het kon hare vroolijkheid natuurlijk niet vermeerderen, dat zij op betrekkelijk jeugdigen leeftijd door doofheid werd geplaagd; een kwaal, waarvan de eerste flauwe sporen zich reeds op haar twaalfde jaar vertoonden, en die later sterk toenam. Niettemin heeft zij kunnen getuigen, dat die doofheid door haar tot het beste werd gerekend wat haar ooit te beurt viel; - ‘the best, in a selfish view, as the grandest impulse to self-mastery’, maar ook als het beste uit een hooger oogpunt, omdat haar lijden haar een geheel bijzondere aanleiding gaf om anderen te helpen, die in hetzelfde ongeluk verkeerden. Haar ‘Letter to the Deaf’, in 1834 uitgegeven, is reeds een bewijs voor de waarheid van hare verzekering.

Bij dit een en ander kwamen al vroeg, en veel te vroeg, theologische tobberijen. Ofschoon van hugenootschen oorsprong, was Harriet geboren in een sekte der Unitariërs, die in Engeland inderdaad een afzonderlijke wereld vormt en zich op haar verlicht kristendom niet weinig laat voorstaan. Zij is thans overvleugeld geworden door eene richting, die vrij wat beter uit hare oogen ziet, maar in het begin onzer eeuw was hare willekeur, - waarvoor Harriet niet bestemd was blind te blijven, - het uiterste van kerkelijk liberalisme. Het hield evenwel nog genoeg verborgenheden over, om Harriet's kinderlijken, maar in zichzelf gekeerden geest tot allerlei vragen te brengen, waarop natuurlijk geen antwoord kwam. Wij behoeven er niet bij stil te staan; vooral nu wij later haar zullen gadeslaan in de kloekheid waarmede zij zich aan alle theologie ontworstelt.

Uit hetgeen zij omtrent hare jeugd, omtrent de zeventien eerste jaren van haar leven mededeelt, valt geen algemeen besluit te trekken dan hetgeen men helaas! uit de meeste biografiën afleiden kan: de verregaande achterlijkheid van ouders in opvoedkunde. Van de groote meerderheid dergenen die kinderen hebben groot te brengen, komt dit nooit aan 't licht, maar wat zou ons nopen

aan te nemen, dat zij, wier fouten door de Levens hunner kweekelingen kunnen worden nagegaan, een uitzondering vormen op den regel? Dat menschen zulke zonderlinge, zwakke en ongelukkige wezens zijn op den aardbodem, is niet te verwonderen, wanneer men bedenkt, dat de menschenkultuur nog geen weten - schap is niet alleen, maar dat ook de verplichting om haar tot een wetenschap te maken, slechts door zeer weinigen wordt erkend. Harriet Martineau's jeugd doet den opvoeder vooral beseffen, hoe onmisbaar het is, een grondige studie te maken, of zich door anderen te laten inwijden in de kennis van het zenuwstelsel, de eigenlijke aarde, die bij het kind bebouwd moet worden. Hare ouders schijnen zelfs niet vermoed te hebben, dat zij er een had; met het natuurlijk gevolg, dat het door hen bedorven werd zooveel het in hun macht stond, het te bederven. Het werd slechts verstandig bearbeid buiten's huis: eerst in Dr. Perry's school te Norwich, daarop te Bristol; na welke inrichtingen bezocht te hebben, zij schrijven kon; ‘I had learned a good deal, and had got into a good way of learning more’. Zij was haar achttiende jaar toen bijna ingetreden.

Reeds op haar negentiende trad zij voor het eerst, doch zonder haar naam, als schrijfster op, en wel, even als Macaulay, in een onbekend tijdschrift van hare sekte. Het opstel liep over *Female Writers on Practical Divinity*. Het droeg de goedkeuring weg van een harer broeders, kort daarop overleden, die het reeds bewonderd had eer hij nog wist, wie het had geschreven, maar niet eerder daaromtrent was ingelicht, of hij ried zijne zuster aan, de naald aan andere vrouwen over te laten en de pen niet weer neder te leggen. Met haar tweede werk: *Devotional Exercises*, was hij evenwel niet zoo ingenomen.

Maar weldra zou de steun van zijn oordeel haar geheel ontvallen. Hij stierf op Madeira. Het was het begin van nog andere smarten. Niet lang daarna bezweek haar vader, die bij zijn dood het gezin in moeilijke omstandigheden achterliet. Zoo goed als geëngageerd, verloor zij tweemaal haar vriend: krankzinnig geworden, stierf hij weldra in een gesticht. Het was hare eerste en hare laatste liefde. De vermelding van dit verlies geeft haar aanleiding om hare tevredenheid te betuigen over hetgeen de Engelschen, ondeugend genoeg, ‘singleblessedness’ hebben genoemd. Ik heb, roept zij in het gevoel van haar vrijheid uit, ik heb datgene, waarvan het gemis gemeenlijk het ongehuwde leven bederft: degelijke, moeilijke, ernstige bezigheid: ‘and I

long ago came to the conclusion that, without meddling with the case of the wives and mothers, I am probably the happiest single woman in England. Who could have believed, in that awful year 1826 (toen zij haar vriend verloor), that such would be my conclusion a quarter of a century afterwards!'

Haar taak, haar troost lag elders. Het failliet van het huis, waaraan het weinige was toevertrouwd dat zij met hare moeder en zusters bezat, noodzaakte haar met de pen te verdienen wat zij kon. Toen schreef zij, zonder nog recht te weten wat *political economy* was, hare staathuishoudkundige verhalen, door een gelukkig instinkt gedreven, dat haar de mogelijkheid deed vermoeden van door fiktie weer te geven, wat in het maatschappelijk leven dagelijks gebeurde. Die verhalen werden in den aanvang slecht, ook wel in het geheel niet betaald. Winstgevender waren drie prijsverhandelingen, bij een unitarisch komitee ingezonden, en die een soort van apologie van den kristelijken godsdienst tegenover Katholieken, Joden en Mohammedanen moesten zijn. De drie verhandelingen werden bekroond, en wel in 1831. Het heeft voor ons belang, in zoover daaruit blijkt, dat de schrijfster nog op bijna dertigjarigen leeftijd de unitarische beschouwingen genoeg was toegedaan om zelfs als tolk en pleitbezorgster dier beschouwingen te kunnen optreden, ja van hare propaganda heil te verwachten. Zij is er later, gelijk wij zien zullen, geheel aan ontgroeid, hetgeen onzen eerbied verhoogt voor haar geest en haar karakter. Zij leerde zich schamen over de onkunde en de metafysika, die zij in haar opstel tegen de Katholieken had ten beste gegeven; en van de beide andere opstellen zeggen, dat, zoo zij ooit Joden of Musulmannen hadden bekeerd, het haar slechts leed kon doen voor het gebrek aan doorzicht, dat de bekeerlingen aan den dag hadden gelegd door voor zulke argumenten te bezwijken[1].

De uitgave van dit apologetisch geknutsel ging vlugger in haar werk dan die van het geschrift, dat haar naam aan de wereld bekend zou maken. Voor hare 'Illustrations of Political

1 'I was, in truth, satisfied that they were very fine writing, and believed it for long after, - little aware that the time could ever come when I should write them down, as I do now, to be morbid, fantastical, and therefore unphilosophical and untrue... The clearsighted among the Unitarians might and should have seen,... that I was one of those merely nominal Christians who refuse whatever they see to be impossible, absurd or immoral in the scheme or the records of Christianity, and pick out and appropriate what they like, or interpolate it with views, desires and imaginations of their own.'

Economy', waaraan in 1832 de eerste hand werd gelegd, en dat zij bij maandelijksche afleveringen wilde doen uitkomen, kon zij geruimen tijd geen uitgever vinden. Zelfs kwam zij over naar Londen; ging van de éene firma tot de andere, maar ontving overal hetzelfde antwoord. Men vond het plan uitnemend; men twijfelde niet of het zou slagen, ware het niet, dat 'de Reform Bill en de Cholera thans juist aller aandacht bezighielden.' Die Reform Bill en de Cholera vormden de staande frase. Onder vreezen en beven was eindelijk een uitgever bereid, de gevaarlijke kans te wagen. Op de verrassendste wijze werd hij voor zijn moed beloond. Had hij de eerste oplage uit 1500 exemplaren doen bestaan, weldra bleken drie, vier, vijfduizend ontoereikend, in weerwil van Reform Bill en Cholera.

Om haren arbeid: het toelichten van ekonomische vraagstukken door middel van verhalen, - beter te kunnen voortzetten, vestigde zij zich te Londen, waar zij alle gegevens tot hare beschikking en bij de hand had. Zij leidde er (van '32 tot '39) een hoogst werkzaam leven, stelde zich, - bij Macaulay hebben wij hetzelfde gezien, - dagelijks een vaste taak, waarvan niets haar af kon brengen. Van 's morgens zeven tot twee ure schreef zij voor hare maandelijksche uitgaaf; de middagen waren aan het ontvangen van bezoeken, de avonden aan uitgaan gewijd. Tot allerlei kringen werd de toegang haar gaarne geopend. De indrukken van dat veelvuldig verkeer met de groote wereld heeft zij weergegeven in een opstel, dat den aardigen titel voert van 'literary Lionism'. Zij heeft er al het ledig van gevoeld. Maar wij hebben er aan te danken een reeks van portretten of schetsen, die in de autobiografie een plaats hebben gevonden. Met vaste hand heeft zij het profiel van al de belangrijke persoonlijkheden geteekend, waarmee haar letterkundige roem haar in aanraking bracht, hetgeen de blijvende waarde van haar boek eenigszins verhoogt.

Uit deze nog al breede galerij moeten wij een keus doen, en kunnen alleen overnemen wat betrekking heeft op mannen, die bij ons de algemeene aandacht hebben getrokken. De eerste is de welbekende Brougham. Nooit, schrijft zij, heb ik, zoo als de meesten, voor het algemeen welzijn groote verwachtingen van hem gekoesterd. Veel van hetgeen hij deed voor het volk, zelfs voor de opvoeding des volks, werd, naar ik het er voor houden moet, gedaan met het oog op persoonlijk of op partijhelang. Echte sympathie voor het volk scheen hij niet te

koesteren, evenmin als het oprechte verlangen naar politieke opvoeding op breede schaal. Zijn volharding, zijn onbaatzuchtigheid, zijn kennis van de menschen en de belangen van zijn eigen tijd boezemden mij geen vertrouwen in. Ik achtte hem te ijdel, te zelfzuchtig, zedelijk te laag staande, te weinig in staat tot zelfbeheersching, om zich een groot man te kunnen betoonen wanneer de tijd van handelen voor hem zou gekomen zijn.... Toch was ik er met mijn geheele hart bij toen ik, en wel met het uitzicht om praktische belangen met hem te kunnen behandelen, voor het eerst den man ontmoette, over wien ik van mijn kindsheid af zooveel had hooren spreken, en die toen voor het algemeen welzijn meer kon doen dan misschien iemand anders in de geheele wereld. Nadat ik hem twee- of driemalen ontmoet had, was hij klaarblijkelijk zoo wild, dat de vroegere belangstelling plaats maakte voor medelijden en afkeer; maar in het begin wist ik niets van zijne zonderlingheid, die hij weldra algemeen bekend genoeg zou maken. Het was in dien tijd dat hij in een openbare vergadering zijn leedwezen te kennen gaf over de dwaasheid, die hij had begaan met het aannemen van den Pairstitel; ja, in die dagen deed hij vertrouwelijke mededeeling aan wildvreemde menschen, die hem over zaken kwamen spreken, en zeide hun, dat hij de ongelukkigste man op aarde was.... Een paar dagen na mijn aankomst te Londen dineerde ik met hem bij den persoon, door wiens tusschenkomst hij mij verzocht had hem bij de hervorming van de Armverzorging bij te staan. Op zijn verzoek was niemand anders uitgenoodigd. Het eerste dat mij trof was zijn zenuwachtigheid, ja overdreven gevoeligheid, gelijk spoedig aan het licht kwam, eerst door een schoothondje van de gastvrouw, dat op zijn knieën sprong, daarna door een artikel in de *Examiner*, dat juist op tafel lag. Somber zag hij er uit; ook nog in een anderen zin: in zijn geheele toilet was geen stukje wit te zien. Hij was zonderling bang voor mijn hoorn, en zorgde over het algemeen dat ik hem zonder mijn hoorn verstond. Hij sprak buitengemeen snel, at gauw en veel, strekte zijn langen arm uit naar elken schotel waarin hij lust had, en maakte zich meester van de grootste lepels, om in den kortsten tijd de grootste hoeveelheid naar binnen te werken. Zeer aandachtig en onophoudelijk sloeg hij mij gade, wanneer ik met iemand anders sprak. Gaarne betaalde ik hem met dezelfde munt, zoodra hij met heeren sprak, want dan toonde hij zich zoo als hij was,

innerlijk en uiterlijk. Zooveel ik heb kunnen waarnemen, was dat nooit het geval wanneer hij zich met dames onderhield. Ik geloof niet dat ik mijn geheele leven ooit meer dan drie mannen ontmoet heb, die met vrouwen spraken op een volkomen natuurlijke manier, dat is: juist zoo als zij met een man zouden spreken: maar bij Brougham was het verschil zoo in het oog loopend, dat het onaangenaam werd. Hij stond toch met genoeg beschaafde en verstandige vrouwen in betrekking; maar het schijnt hem niet gebaat te hebben. Indien hij zich met haar niet kon aanstellen zoo als hij het tegenover onbeduidende dames gewoon was te doen, dan werd hij linksch en wist hij niet wat hij zeggen zou. Pleizierig was dat niet, maar de verantwoordelijkheid van zijne slechte manieren dragen die ijdeltuiten, die hare vrouwelijke waardigheid om zijnentwil hebben verloochend; uren ver geloopen hebben om hem te zien; lang voor het begin eener vergadering, waarin hij spreken zou, reeds op hem zaten te wachten, en zich op niet altijd even keurige wijze door hem het hof lieten maken. Eer nog twee jaren verstreken waren, had hij vrij wel alle konversatie met dames onmogelijk gemaakt. Hij vloekte zoo onophoudelijk, ja soms waren zijn onkieschheden zoo onverdragelijk, dat zelfs de kokettes, die hem aanbaden, er een kleur van kregen, en de gastvrouw haar man vriendelijk verzocht Brougham nooit weer te inviteeren. Zelf nam ik het besluit om nooit weer *en petit comité* met hem uit te gaan.... Dien dag had ik den indruk, dat hij òf dronken òf krankzinnig moest zijn Dronken was hij evenwel niet, want tot op het laatste oogenblik toe was hij (als minister) openlijk werkzaam geweest. Zijne vrienden houden niet op te verzekeren, dat hij met al zijne rarigheden, volmaakt goed bij zijn verstand is, maar mijn indruk van dien dag in den zomer van 1834 blijft dezelfde: wie zich gedraagt zooals hij toen deed, is òf niet nuchter, òf heeft zijn vijf zinnen niet bij elkaar.

Er was nog een ander, die met Harriet Martineau spreken kon zonder haar hoorn te gebruiken, misschien wel omdat hij gewoon was tot dooven te spreken. Het was de man, die zijn naam gegeven heeft aan een theorie: de veelbesproken en weinig gelezen Malthus. Miss Harriet had een groote vereering en vriendschap voor hem, en dat was misschien wel de reden, waarom zij vond, dat niemand, maar ook inderdaad niemand, zoo gemakkelijk te verstaan was als Malthus. Hij had anders een lastig gebrek. Zijn verhemelte was niet in orde. Zelf had hij

den wensch te kennen gegeven om Miss Harriet te ontmoeten, daar het haar, in onderscheiding van velen, zelfs onder zijne vrienden, gelukt was, in een harer staathuishoudkundige verhalen, aan zijne denkbeelden recht te laten wedervaren. Zijne vrienden, die hem verdedigd hadden, moeten dit zonder het noodige oordeel hebben gedaan. Het is wel te begrijpen, dat Miss Martineau tegen de kennisneming opzag. Zij was doof, en hij kon, door het genoemde gebrek, de helft van de medeklinkers in het alfabet niet uitspreken; ja zijn hazenlip belette hem zelfs het mondstuk van haar caoutchoucbuis te gebruiken. Maar het viel meer dan mee. Zijn eerste volzin stelde haar gerust. Vol was het geluid zijner klinkers, wat er dan ook van de medeklinkers terecht mocht komen. Het schijnt, dat Malthus de meeste moeite had met de letter *l*, hetgeen hem natuurlijk niet terughield van haar te vragen: 'would you not *l*ike to have a *l*ook at the *L*akes of Ki*ll*arney?' Maar nu was dan ook wel het ergste over. Verder ging het uitstekend, als ter illustratie van het engelsche spreekwoord: 'where there is a will, there is a way'.

Met Hallam stond zij insgelijks op den besten voet, den vader van dien Arthur, van wien Tennyson's onvergelijkelijk *In Memoriam* ons allen gezegd heeft, welk een vriendschap hij in staat was een groote dichterlijke ziel in te boezemen. Hallam heeft zijn vrouw en negen kinderen overleefd. Wie zou achter den ernstigen auteur van Engelands konstitutioneele Geschiedenis en van de Letterkunde der Middeleeuwen, den gullen en kinderlijk onvoorzichtigen babbelaar hebben gezocht, dien Miss Martineau ons teekent, den man die even rad sprak als Macaulay en Empson, en die met dienzelfden Empson gelijk met Whishaw zorgde dat 'nothing happened that we ladies did not hear'. Hij vleide haar anders niet. In het gezelschap van haar en nog een andere schrijfster deelde hij mede, dat hij slechts éene schrijfster kende, die tevens een schoone vrouw was; en uit den samenhang was het duidelijk, dat hij geen van de twee tegenwoordige dames bedoelde.

Eer wij ons door haar in de londensche groote wereld van 1832-34 Macaulay laten wijzen, is het niet overbodig er aan te herinneren, dat zij met hare radikale denkbeelden en hare vriendschap voor Malthus geen vriendin was van de Whigs. Nauwlijks laat zij één gelegenheid voorbijgaan, zonder iets ongunstigs over hen te zeggen. In den langen stoet van beroemdheden van den dag, die herinnering en verbeelding in hare autobiografie weer te voorschijn tooveren, mengt zich ook van

tijd tot tijd de ‘gewone stroom van Parlementsleden, die een zonderling eentonigen aanblik opleverde, zelfs wanneer men bedenkt, dat het bijna altemaal Whigs waren’. Zij, zoo wordt dan verder meegedeeld, ‘zij hadden allen de vaste overtuiging, dat alles buiten *Whiggism*, alles buiten het gedoe der Whigs, ‘bête’ was; dat zij in staat waren ‘het volk’ alles te onderwijzen wat voor het volk goed was om te weten; en dat de rechte manier om dat onderwijs te geven was, het volk toe te spreken op een flikflooiende en vermanende wijze. Zij hadden allen dezelfde vurige bewondering voor Whigsche maatregelen, zoolang men met die maatregelen nog niet de proef genomen had; en legden dezelfde onverschilligheid en onbeschaamdheid aan den dag, door die maatregelen aan hun lot over te laten, wanneer hunne onuitvoerbaarheid was gebleken. Tot zoover Miss Martineau. Wij kunnen dus reeds vermoeden, ja raden hoe zij zich uit zal laten ten aanzien van den man, dien men het vleeschgeworden Whiggism zou kunnen noemen. Of zij met Macaulay ooit persoonlijk iets heeft gehad; of Macaulay verzuimd heeft, de noodige hoeveelheid wierook voor haar te branden, - ik weet het niet, maar wenscht men een onttakeling bij te wonen, eerste klasse, en een armen schrijver onder de vingers, om niet te zeggen, de nagels van een Célimène te zien, dan kan men aan het volgende het hart ophalen:

‘Mr. Macaulay was ook een lid van het Parlement, die met de wet op het kopierecht zijn naam verbond op een wijze, die hem in het eerst weinig tot eer verstrekte. Eens is de wet gevallen ten gevolge van een redevoering van Macaulay, die ik mij nooit heb kunnen verklaren. Wat kan een man als hem bewogen hebben zulk een onzin te vertellen als waaraan hij zich schuldig maakte en elk beginsel van billijkheid ter zijde te stellen ten aanzien van hetgeen een auteur eerlijk heeft verdiend? Ik heb het nooit begrepen en anderen zijn niet gelukkiger geweest. Hij heeft later niets kunnen voorstellen of doen, dat goed kon maken wat hij toen aan goeden naam en algemeen vertrouwen verloren heeft; beide schijnt hij in dien éenen speech zelf op het spel te hebben gezet. Later is hij veranderd van gevoelen of van taktiek; maar de gezindheid der menschen jegens hem heeft hij daarom niet kunnen veranderen, en niemand kunnen doen gelooven, dat hij een man was op wien men rekenen kon. Ik heb er hem nooit voor gehouden. Toen ik in Londen kwam wonen, was hij juist lid

geworden van het Parlement, en koesterden de staatslieden van de partij der Whigs van hem de meest onbegrensde verwachtingen. Overeenkomstig hunne gewoonte om hen, die één generatie jonger zijn dan zij, als kuikens aan te merken, spraken zij met verbazende opgewondenheid over dezen veelbelovenden jongen man. En zij gingen daarmee voort tot op zijn terugkeer uit Indië, vijf jaren later, omstreeks welken tijd de wereld begon te vragen: wanneer dat veelbelovende jonge mensch van zevenendertig jaren zijn beloften eens zou beginnen te vervullen. Die hem met onbenevelden blik gadesloegen, zagen destijds reeds even helder als op dit oogenblik in, wat Macaulay eigenlijk waard was. In het Parlement was hij niets meer dan een schitterend spreker; zijne speeches gingen volmaakt aan hetzelfde groote euvel mank, dat zijne geschriften ontsiert: onvolledige voorstelling van het punt in kwestie. De eene of andere zijde van de zaak die hij behandelt moet hij altijd veronachtzamen, verzwijgen, waardoor alles in een valsch licht komt te staan, en zijne konklusies falen. Er is misschien nooit een begaafd spreker of schrijver geweest, die zoo gaarne iets uiteenzette, en dat dan zoo zelden deed zonder eenzijdigheid en onwaarheid. Deze fout is bij Macaulay volstrekt niet toevallig; zij hangt samen met den geheelen aanleg van zijn geest; dat is mijn indruk althans. Er schijnt uit te blijken dat hij niet genoeg hart heeft. Het komt mij voor dat hij dit zelf niet weet. Over al wat van hem uitgaat ligt, oppervlakkig beschouwd, een warme tint, die hemzelven en velen met hem bedriegt; zoodat hij best kan gelooven, dat hij een hart heeft. Wie bij de verklaring van zijn leven dezen sleutel mist, moet het al volkomen onverklaarbaar vinden, dat iemand van zooveel indrukwekkende en waarachtige bekwaamheid, iemand die alles in zijn voordeel heeft wat de gunst van menschen en van de omstandigheden kunnen geven, zich nooit in een volkomen sukses heeft mogen verheugen. Onwederstaanbaar als spreker en met alles tot zijne beschikking wat hij noodig had, heeft hij niettemin zijn werk als staatsman op in het oog loopende wijze zien mislukken. Als praktisch wetgever heeft hij een onovertroffen *échec* geleden, toen hij met zijn wetboek uit Indië terugkwam. Ik ben getuige geweest van de verbazing en het leedgevoel van sommige bekwame rechtsgeleerden bij het lezen van dat wetboek; nauwelijks konden zij een enkele bepaling vinden of zij was zoo vaag, zoo ruim, dat een koets met zes

paarden er in omkeeren kon. Men is sedert lang tot het besluit gekomen, dat alleen de loopbaan van een letterkundige nog voor hem openstaat, maar met al het schitterende en betooverende van zijne gaven heeft hij eigenhandig den grond vernietigd waarop zijne aanbidders dit oordeel lieten rusten, toen hij op rijper leeftijd de twee eerste deelen van zijn Geschiedenis van Engeland uitgaf. Zijne tijdschrift-artikelen, en vooral zijn opstel over Baco, hadden reeds den doodsteek moeten geven aan alle vertrouwen in zijn eerlijkheid en in zijn wijsgeerigen aanleg. Het bleek niet slechts dat hij volkomen buiten staat was om Baco's wijsbegeerte te waardeeren, maar zijn stelen uit het werk (van Basil Montagu), welks onwaarde hij beweerde in het licht te stellen, had reeds elken nauwkeurigen lezer kunnen toonen hoe weinig men zich op hem als referent verlaten kon. Toen hij een Geschiedenis aankondigde, ontving het publiek het boek, waarop Macaulay zijn roem wilde grondvesten, als een werk, dat ter goeder trouw een geschiedenis bedoelde te zijn. Had hij het aangekondigd als een historischen roman, men had het met bijna onverdeeld genoegen kunnen lezen, al had men bezwaar kunnen maken tegen zijn trant van verschillende karakters en feiten voor te stellen. Hij is overvloedig gestraft geworden voor zijn lasterlijk aan de kaak stellen van William Penn. Maar op noodlottige wijze is zijn loszinnige en gewetenlooze manier van verhalen aan het licht gekomen, en in zijne eerste uitgaaf gaf hij nooit zijne bronnen op, wanneer hij het maar eenigszins laten kon. In latere uitgaven heeft hij zich door de openbare meening genoodzaakt gezien, hier en daar den schijn aan te nemen alsof hij zijne bronnen vermeldde, iets dat elk ernstig geschiedschrijver voor zijn eigen verantwoording de dringendste behoefte gevoelt om te doen. Maar Macaulay doet het alsof hij met zijne lezers den gek wilde scheren: al de namen zijner bronnen hoopt hij aan den voet der bladzijden zoo opéen, dat naslaan zoo goed als onmogelijk wordt. Waar het door den een of anderen werkezel geschiedt, groeien de onnauwkeurigheden en valsche voorstellingen aan naar gelang men de verifikatie voortzet. Het beste is, zijn Geschiedenis als een werk der verbeelding op te nemen, waaraan met de waarheid de kalmte der Geschiedenis ontbreekt, maar dat den geest prikkelt en tot op zekere hoogte bruikbare wenken geeft. Terwijl ik schrijf, wordt de uitgaaf van twee nieuwe deelen als aanstaande aangekondigd. Wanneer de radikale

fouten daarin verholpen zijn, die de twee eersten aankleven, kan er voor dezen begaafden man nog iets over zijn van de “loopbaan”, die men hem een vijftig jaar geleden zoo boud voorspelde. Zoo niet, dan is het met hem gedaan; dan zullen zijne gaven, eens groot genoeg gewaand om hem in staat te stellen tot het optrekken van blijvende politieke gedenkteekenen en tempelen voor den eerdienst van het genie, bevonden worden slechts toereikend te zijn geweest voor het opslaan van aardige kioskes in den bloementuin der letterkunde, die de luimen van een nieuwen smaak, even oppervlakkig als de zijne, weldra om zullen blazen.’

Wij willen Celimène nog een oogenblik aan het woord laten wie er zich ook aan ergere. Ziehier een paar bladzijden, getiteld: *Oude Belles* en *Een vrouwelijke auteur*.

‘De oude dames, de Miss Berrys en hare onafscheidelijke vriendin, Lady Charlotte Lindsay (de jongste dochter van Lord North), in wier tegenwoordigheid men zich midden in de achttiende eeuw waande, waren de groote charmes van die gezelschappen. Terwijl zij hart hadden voor alle belangen van onzen tijd, waren zij des te vermakelijker met haar ouderwetsch blanketsel en gepoeder en valsche tire-bouchons, en vooral met hare damesvloeken van een honderd jaaar geleden. Bijvoorbeeld: Een lakei verzoekt de vrouw des huizes uit naam van Lady X. met het diner niet op haar te willen wachten, daar zij bezig is hare schoenen te drogen, die nat geworden zijn tusschen het rijtuig en de deur; waarop de vrouw des huizes antwoordde: “Kristus! als zij maar geen kou heeft gevat”. - Mijn moeder hoorde haar eens voor onze deur uitroepen, toen het portier van het rijtuig niet open wilde: “God, ik kan er niet uit”.... Hoe anders was het in het gezelschap van zoo'n blauwkous als Lady Mary Shepherd! Zij trad overal op in den aureool dien Mr. Tierney haar had gegeven, toen hij gezegd had dat geen kop in Engeland haar kon staan in de kwestie van Oorzaak en Gevolg en andere kwestiën van dien aard... Zij verspilde hare scherpzinnigheid aan allerlei zaken die of geheel denkbeeldig zijn, of buiten het bereik van onzen geest liggen. Men vertelde van haar dat zij, gast op een buiten, eens bij een goddelijken dag weer in de vensterbank was gaan zitten en, op den toon van iemand, die over zaken spreekt, tot, ik geloof, David Ricardo gezegd had: “Hoor eens, wij moeten nog een oogenblik spreken over de - Ruimte.” Ik was slechts eens bij haar aan huis... Bij haar ontmoette ik Lady Stepney, die er zich op beroemde,

dat zij zeven honderd pond sterling voor elk van hare romans kreeg. Zij pronkte met een paar diamanten oorringen, die zij voor dat geld gekocht had. Het gesprek begon over Mevr. Opie. Haar Kwakerisme vond zij zeer lastig, en wilde volstrekt dat ook ik verandering van gevoelens af zou keuren, omdat zulk een verandering zoo lastig was voor iemands vrienden. De moeilijkheid van haar konversatie lag daarin, dat zij telkens ophield om iemands onvoorwaardelijke adhaesie te ontvangen voor hetgeen zij gezegd had, terwijl zij altijd dingen zeide, waaraan men onmogelijk zijn adhaesie kon schenken. Zoo verlangde zij bijvoorbeeld, dat ik het volgende gelooven zou: die akelige hervorming van het Parlement had alleen plaats gegrepen omdat die goede hertog van Wellington niet mijn zedelijken moed had en geen hoorntje wilde gebruiken. Volgens haar zou “de goede hertog” haar verzekerd hebben, dat hij nooit die verklaring tegen de hervorming zou hebben afgelegd, die deze juist ten gevolge had, indien hij goed had kunnen verstaan wat men van zekere zijde gezegd had... Bij een andere gelegenheid vertelde mij Lady Stepney, dat de Noordpoolreizigers ongeloofelijke moeilijkheden hadden doorstaan, hetgeen bewees (en dat was het eigenlijk punt, waarop zij weer algeheele toestemming verlangde), dat de Godheid overal tegenwoordig is, maar inzonderheid op onvruchtbare plaatsen. Zij vond het verkeerd, menschen naar zulke plaatsen te zenden, wanneer men er geen beter reden voor had dan die zij had hooren aangeven, namelijk om de Noordpool te ontdekken. “A propos, ging zij voort, het is zonderling, dat Newton in zijne ontdekkingen op dertig mijlen na de Noordpool heeft bereikt. Zij zeggen, weet ge, dat zij de magnetische pool hebben gevonden. Maar gij en ik weten heel goed wat een magneet is. Wij weten dat zoo'n klein ding in het midden van de zee van zijn plaats zou worden gerukt.”’

‘Mijne moeder en ik gingen terstond een van Lady Stepney's romans koopen, om eens te zien wat zij wel kon schrijven, dat de luî met zeven honderd pond wilden betalen.’

Van deze geestelijke anatomie heeft men waarschijnlijk al genoeg. Met deze hare voorliefde hing het misschien samen, dat zij, reeds in 1832, bij testament haar lichaam aan de snijkamer vermaakte. Geheel die tweede helft van het eerste deel laat een zeer gemengden indruk achter. Met groote vrijmoedigheid en scherpzinnigheid heeft zij daarin allerlei meer of minder beroemde personen geteekend, soms tentoongesteld op een wijze, die èn hare opmerkingsgave

verraadt, èn tevens de richting waarin zij die gave bij voorkeur ontwikkelde. Het herinnert niet zelden, in toon en geest, zij het dan ook niet in taal, aan soortgelijke bladzijden uit de *Mémoires* van Guizot. Het is dezelfde *âpreté d'esprit*, die in mijn oog altijd aanleiding geeft tot een waardeering van de menschenwereld, waarbij men, ja den schijn, maar ook inderdaad niets meer dan den schijn heeft van de menschen te zien zooals zij zijn. Er is niets in den grond zoo onwaar als hetgeen men met een kunstterm realisme noemt; en ik weet niet waardoor men zich in het hoofd heeft gezet, dat ergdenkendheid, achterdocht, geoefendheid in het zien van het belachelijke, liefdeloosheid in één woord de eenig geloofwaardige waarzegsters zijn, die ons onthullen wat wij van de menschenwereld hebben te verwachten. In elke hardvochtige beschouwing van den naaste ligt bovendien een zekere naïveteit, die de verstandige wenscht af te leggen; immers een zekere onkunde omtrent de eigenlijke voorwaarden van het menschelijke; een zeker gebrek aan de noodige ervaring, die alleen ons het levendigst bewustzijn kan geven van hetgeen de menschelijke natuur in doorsnede is, en daarom van te voren verbitterende teleurstelling onmogelijk maakt. De groote menschenkenner heeft zich niet bedrogen, toen hij in den misanthroop een hoog-komische figuur heeft gezien.

II.

In haar kracht, in den edelen moed van haar karakter ziet men Miss Martineau bij het openen van het tweede deel harer autobiografie, op die bladzijden, die ons in staat stellen, haar gedurende 1834-1836 naar en in Amerika te begeleiden.

Kort voor haar vertrek ontmoette zij den vader van Stuart Mill, dien de zoon ons van zoo nabij heeft doen kennen. James Mill gaf haar en allen reizigers een goeden wenk. Indien zij naar Amerika ging in de hoop van de Amerikanen te leeren kennen, dan moest hij haar meedeelen, dat hij voor vijf en twintig jaren gemeend had de Schotten te kennen, en over vijf en twintig jaren met de Engelschen even ver te zullen zijn. Nu zag hij evenwel in, dat hij nog geen van de beide volken begreep. Zij ging dan gelukkig ook niet met het doel om een boek over Amerika te schrijven.

Vergezeld van Miss J. verliet zij per zeilschip Liverpool in 1834.

De reis naar New-York duurde twee en veertig dagen. Aan boord was het niet alleen bekend, wie zij was, maar ook uit haar verhaal *Demerara*, hoe zij over de groote amerikaansche kwestie, over de slavernij dacht. Uit een ekonomisch, een maatschappelijk en een zedelijk oogpunt had zij die instelling onbewimpeld afgekeurd. Toen het schip in het gezicht van New-York en de loods aan boord was, hield deze een lang gesprek met den kapitein, waarna de kapitein een onderhoud begeerde met een amerikaansche dame onder de passagiers, die hij dikwerf met Miss Harriet had gezien. Miss Harriet vernam later, dat hij die dame gevraagd had, hoe zij (Miss Harriet) tegenover de kwestie der slavernij stond. De dame antwoordde gelukkig, dat Miss Martineau wel tot de Abolitionisten behoorde, maar, aan boord deswegens in het verhoor genomen, altijd gezegd had, dat zij kwam om te leeren en niet om te onderwijzen. Dit stelde den kapitein gerust; maar ware dit niet het geval geweest, dan zou hij, naar zijne eigene verklaring, zwarigheid gemaakt hebben om haar aan wal te zetten.

Het was een voorteeken van hetgeen haar in Amerika zelf te wachten stond. Gedurende de eerste maanden bleef zij buiten de groote strijdvraag, die destijds het geheele amerikaansche volk in twee vijandige partijen verdeelde. Zij verkeerde meer onder hen, die tegen de afschaffing waren, zoodat zij eer ongunstig dan gunstig jegens de Abolitionisten werd gestemd. Het was haar onmogelijk hen tien maanden lang als de grootste revolutionairen te hooren afschilderen, zonder een zeker vooroordeel tegen hen op te vatten. Ook dit kan er aanleiding toe gegeven hebben, dat zij zich over de slavernij weinig uitliet en dus verwachten kon, dat zij haar reis door Amerika volbrengen en naar Engeland wederkeeren zou, zonder van hare persoonlijke gezindheid ten aanzien der slavernij eenige onaangename gevolgen te hebben ondervonden.

Maar het was anders over haar besloten. In Augustus 1835 waren zij en hare reisgezellin, Miss J., de gasten van een predikant te Medford, bij Boston: bij hem had zij gelegenheid, eenige Abolitionisten te ontmoeten, Dr. en Mrs. Follen, Mr. en Mrs. Ellis Gray, die hare vooroordeelen tegen de personen der Abolitionisten deden wijken, en haar overtuigden, - hetgeen dus destijds nog noodig was, - dat men een Abolitionist en niettemin een beminnelijk en achtenswaardig mensch kon zijn. Dr. Follen vroeg haar of zij bereid

was een hunner meetings bij te wonen. Den volgenden Woensdag (18 November) zou er juist een plaats hebben; maar hij voegde er zelf bij, dat er wel eenig gevaar mee verbonden was. Zij liet er zich niet door afschrikken. Kort daarop kwam de uitnoodiging, geteekend door den voorzitter en den sekretaris van de dames-vereeniging. Miss Harriet nam haar aan voor zich zelve en voor hare vriendin. Zij zouden dien dag eerst dineeren te Boston bij een Abolitionist, Mr. Loring, en van daar naar de dames-meeting wandelen, want het werd niet voor veilig gehouden, er anders dan te voet heen te gaan. Men hield zich aan de afspraak, hoewel het niet aan de noodige waarschuwingen ontbrak. Van onderscheidene zijden ontving zij bericht, dat er algemeen een volksoploop werd verwacht. Zij gingen en vonden tot haar geruststelling slechts een dozijn knapen voor de deur, die een luid geschreeuw aanhieven, zoo dikwerf er een negerin naar binnen ging. Toen al de dames vereenigd waren, nam men toch de voorzorg om de voordeur op het nachtslot te doen, terwijl de weg tot ontvluchting door den tuin open werd gehouden. Er waren ongeveer honderd dertig dames tegenwoordig. In den loop van de vergadering werd Miss Harriet een briefje overhandigd van Mr. Loring. Zij las: ‘Knowing your opinions, I just ask you whether you would object to give a word of sympathy to those, who are suffering here for what you have advocated elsewhere. It would afford great comfort’. Het oogenblik, schrijft zij, waarop ik dit briefje ontving, was een der moeilijkste in mijn leven. Ik gevoelde, dat ik nooit weer gelukkig zou kunnen zijn, wanneer ik weigerde; maar ook, dat ik, door het verzoek in te willigen, elke deur voor mij in de Vereenigde Staten zou sluiten, met uitzondering van die der Abolitionisten. Menschen en zaken zou ik nooit meer zien zooals zij gewoonlijk waren; gemak en genoegen zou ik op mijn reis niet meer vinden, ja mijn leven zou in gevaar kunnen komen. De woede tegen hen, die men ‘de vreemde brandstichters’ noemde, was destijds zeer groot... Maar ik was besloten het te doen en zeide: ‘Men heeft mij gevraagd, mijne sympathie te kennen te geven voor het doel van deze meeting, Ik meende eerst, dat door mijn tegenwoordigheid aan deze plaats mijne sympathie voldoende bleek. Maar nu men mij gevraagd heeft te spreken, zal ik zeggen wat ik in het geheele Zuiden gezegd heb: dat ik de slavernij voor onvereenigbaar houd met de wet van God en het bestuur van zijne Voorzienigheid. Over dezen

gruwel zal ik in het Noorden waarlijk niet minder zeggen dan in het Zuiden - en ik verklaar dus dat ik ten volle instem met uwe *beginselen*.' Op het woord beginselen werd de nadruk door mij gelegd, omdat ik nog vol was van hetgeen ik in het Zuiden had gehoord omtrent de bedenkelijke middelen, die door de Abolitionisten werden gebezigd. Naderhand ben ik daaromtrent beter ingelicht. Er ging een gemurmel van tevredenheid door de zaal, terwijl daarbuiten het gepeupel allerlei tegen de vensters wierp.'

Wat zij voorzien had, gebeurde. Hare verklaring werd langzamerhand bekend. De koeranten bemoeiden er zich mede. Gemeene artikelen bleven niet uit; de gewone bezoeken wel. Mr. Loring, die het verzoek om te spreken tot haar gericht had, was wanhopig. In het openbaar, gelijk in het bijzondere leven, had zij meer dan éene beleediging te ondervinden, ook van de zijde van hen, die er later het diepste berouw over gevoeld hebben en dit in later jaren Miss Martineau te kennen hebben gegeven. Was zij tot hiertoe het voorwerp van de vleiendste geestdrift geweest, van nu aan was het blad omgekeerd. Uitnoodigingen, die zij vroeger reeds had ontvangen en aangenomen, werden nu onder allerlei voorwendsels ingetrokken. Die zich niet op een afstand hielden, baden haar zich niet weer bloot te stellen aan de afkeuring en den spot van een geheel land. Een reis op den Ohio, in gezelschap van Dr. Channing, moest worden opgegeven, omdat men de ernstigste redenen had voor de onbarmhartigste toepassing van de Lynchwet te vreezen. Elders, bijvoorbeeld in Michigan, was zij niet veiliger. Ja, Dl. II, blz. 55 kan zij schrijven: ik geloof niet dat ik drie maanden lang een enkelen morgen wakker ben geworden zonder het eerst te denken of ik aan den avond nog in leven zou zijn. Hetgeen haar nog het meeste trof toen zij naderhand in de groote steden, in Philadelphia en New-York, terugkeerde, het was te zien, in welk een zalige onkunde men daar in de 'fatsoenlijke kringen' leefde ten aanzien van den eigenlijken toestand van het land. Men hield het voor belachelijk aan te nemen, dat een vrouw en een vreemdelinge zich in Amerika niet overal veilig had gevoeld. Wat op de slaven betrekking had, besprak men liever niet. Zelfs predikanten vonden het onderwerp te vulgair om er zich mede bezig te houden. Toen Miss Martineau terug was, ging de vervolging, voor zoover zij mogelijk was, nog een tijd lang voort in den vorm van onge-

teekende brieven, die haar ongefrankeerd werden toegezonden, soms met allerlei kleine voorwerpen bezwaard, om het porto noodeloos hooger te maken.

Nog een paar jaar zou het onvermoeid werkzame leven door Miss Martineau worden voortgezet; jaren, waarin hare boeken over Amerika en haar roman *Deerbrook* werden uitgegeven. Maar toen kwam er een langdurige pauze, althans een rallentando: zes jaren lang was zij aan de ziekekamer gebonden. De ziekte overviel haar reeds in Duitschland, maar openbaarde zich in al hare kracht te Venetië. Met moeite werd zij in 1839 naar Engeland getransporteerd. Te Newcastle-upon-Tyne nam zij haar intrek ten huize van haren schoonbroeder. De bladzijden, die over dit tijdvak handelen, vergunnen ons nog meer dan de vorige een blik te slaan in haar innerlijk leven, vooral wanneer men daarbij het werkje raadpleegt, dat zij gedurende deze hare ziekte heeft geschreven: *Life in the Sick-room*.

Wij bespeuren dan al terstond, dat zij gedurende de jaren, waarin zij ons van hare godsdienstige denkbeelden niets heeft medegedeeld, langzamerhand ontgroeid is aan den gedachtenkring der Unitariërs, in wier midden zij was grootgebracht. Zij begint thans reeds over het Kristendom te spreken als over een vorm van het geestesleven, waar zij geheel buiten staat. Aanleiding daartoe geeft haar juist de herinnering aan haar lichamelijk lijden. Bij dat lijden, nu het doorstaan is, wil zij liefst niet lang verwijlen. Ik weet, schrijft zij Dl. II, blz. 147, dat de godsdienstige wereld, trotsch op haar kristelijk geloof als op den ‘Eerdienst der Smart’, het een plicht en een voorrecht acht bij de krankheden van het menschelijk leven te verwijlen; maar de ervaring die ik heb opgedaan van de ver uit elkander gelegene uitersten van gezondheid en ziekte, van geluk en lijden, heeft mij tot een geheel ander besluit geleid. Voor pathologische doeleinden moeten onze krankheden bestudeerd worden; maar dat men die studie algemeen maakt, dat men haar zou opleggen als een plicht, en zelfs voor zou stellen als een genoegen, - ik kan het niets anders dan een van die vergissingen noemen, die verergerd en bestendigd worden door den noodlottigen invloed van het bijgeloof. Met traktaatjes en godsdienstige boeken worden wij overstroomd, en in de handen van iedereen geraken wij door iedereen[1], die het lijden van

1 Ik begrijp de bedoeling niet. Er staat: ‘we are thrust into the hands of every body by every body, etc.’

het krank zijn beschrijft, en ijdelheid en zelfvertroeteling wekt ten aanzien van lichaamspijn en een vroegen dood, - terwijl men deze gevolgen van onze onkunde en barbaarschheid, die ons waarlijk niet tot eer verstrekken, aantrekkelijk maakt voor den dwaze en den ijdeltuit, en het gezond en natuurlijk verlangen beschaamt naar een gezonde ziel in een gezond lichaam. Het bijgeloovig denkbeeld der Kristenen, dat nu eindelijk voor de wetenschap begint te wijken, volgens hetwelk het lichaam iets verachtelijks zou zijn en een tegenstelling vormt met de ziel, dat denkbeeld heeft aan onze zedelijkheid evenveel geschaad als aan het gezonde leven der Kristenheid: en elk boek, elk traktaatje en verhaal, dat het leven in een ziekekamer voorstelt als een eervollen, gezegenden en voor ons zedelijk leven veiligen toestand, werkt er toe mede om een droombeeld en een bederf in stand te houden, die de wereld reeds te duur heeft betaald. Uit eigen ondervinding weet ik er al te veel van, om in eenig opzicht die ziekelijke voorliefde voor pathologische zelfbeschouwing aan te moedigen, hetzij die zelfbeschouwing ons uiterlijk of ons innerlijk leven gelde. Mijne jeugdige ijdelheid volgde de richting, die verwacht kan worden wanneer men een zoogenaamd vroom kind is. Ik was geduldig onder ziekte en pijn, omdat ik trotsch was op de onderscheiding, trotsch op de bijzondere zorg, die God voor mij scheen te dragen; en ik hoopte op een vroegen dood en verwachtte dien tot dat het te laat werd om vroeg te sterven. Het hindert mij als ik nu bedenk, hoeveel tijd en denkkracht ik verkwist heb met te denken over het sterven, daar ik destijds werkelijk geloofde, dat het leven een voorbereiding was voor den dood: en nu ik, na een tamelijk lang leven, inderdaad den dood zie naderen, schijnt het sterven mij een gebeurtenis zoo eenvoudig, zoo natuurlijk, ja, ik zou bijna zeggen, zoo negatief, vergeleken met het leven en zijne belangen, dat ik mij verwonderen moet over de hoeveelheid aandacht en bezorgdheid, die ik er aan te koste heb gelegd toen zij nog ver genoeg verwijderd was om geenerlei aandacht hoegenaamd te verdienen. Niet meer aan den dood te denken dan noodig is om de taak des levens af te doen, en bij ziekte ons niet langer op te houden dan noodig is voor hare genezing, of om te leeren hoe ziekten te voorkomen, schijnt mij de eenvoudige les die het geval ons leert, - hoe zeer dit ook in strijd moge zijn met het gevoel en de wijze van doen der vromen.’

Wat deze aanhalingen reeds doen vermoeden, zegt zij ons,

onder het jaar 1843, met zoovele woorden. Na ons het een en ander van haar leven in het ziekvertrek te hebben meegedeeld, gaat zij voort: mijn geest ging een stap vooruit in die vijf jaren. Voor een groot gedeelte greep toen de overgang plaats van godsdienstige halfheid en onredelijkheid tot de kracht en de onafhankelijkheid van den vrijdenker. Ik had niet alleen tijd genoeg om na te denken, terwijl het vermogen daartoe onverminderd aanwezig was, maar er was ook stof genoeg voor die soort van overdenking, die gewoonlijk de inleiding tot overdenkingen van een hooger orde vormen. Wel was mijn verstand nog niet in staat een groote wijsgeerige konceptie te maken; ook miste ik nog den zedelijken moed om zekere zaken te doorgronden, die ik maar altijd op goed geloof had aangenomen; maar de oude kwesties omtrent Gods wereldbestuur, de onsterfelijkheid, enz. drongen zich op aan mijn geest door de gebeurtenissen en de ervaringen van die vijf jaren.

Eer wij de algemeene uitkomsten vernemen waartoe die overdenkingen haar hebben geleid, moeten wij in hare autobiografie het zonderling verhaal doorworstelen van de wijze, waarop hare genezing heeft plaats gehad. Men weet, dat Harriet Martineau vast overtuigd is geweest van genezen te zijn door het Mesmerisme. Zij heeft er nooit een geheim van gemaakt en het is dan ook geen geheim gebleven; zoo weinig, dat het haar den spot van geheel Engeland op den hals heeft gehaald, waarin zij zich natuurlijk verheugd heeft als in een martelaarschap. In dit haar boek doet zij geen poging om den lezer van de waarheid van het Mesmerisme te overtuigen, en schijnt zij ook uit de omstandigheid, dat zij er door genezen werd, geen enkele wijsgeerige gevolgtrekking af te willen leiden. Zij stelt er alleen prijs op, dat het feit zelf erkend worde. Het bestaat in niets minder dan hierin, dat zij vijf jaren lang op een sofa heeft doorgebracht, alle hoop op herstel had moeten opgeven, het Mesmerisme heeft toegepast en hare gezondheid terug heeft gekregen, zoodat zij later verre reizen heeft kunnen ondernemen. Op grond van dit en soortgelijke feiten neemt zij geenszins een bovennatuurlijke werking aan, maar veeleer de werking eener natuurwet, die tot dusver de aandacht van de natuurkundigen te weinig heeft getrokken. Nog zonderlinger is haar bericht, dat zij zelve door middel van het Mesmerisme genezingen heeft volbracht van patiënten, die door de gewone wetenschap waren opgegeven.

Na haar herstel te Ambleside gevestigd, waar zij zelve een huis bouwde, werd zij door Mr. en Mrs Yates uitgenoodigd om hen te vergezellen op een reis door het Oosten. Zoo bezocht zij Egypte, Arabië, Palestina en Syrië. Deze tocht was voor haar een middel om dieper door te dringen in hetgeen zij beweert dat men, zonder het Westen te verlaten te hebben, nooit volkomen kan begrijpen: de godsdienstige konceptie van de wereld, gelijk zij in het Oosten te huis is. De letterkundige vrucht van deze reis was vooreerst haar *Eastern Life*, maar dan ook de bekende *Atkinson Letters*, Brieven aan Mr. Atkinson, die in vele opzichten haar wijsgeerige leidsman was geweest. Zij heeft daarin al het theologische, dat haar nog aankleefde, uitgeschud, maar dan ook in het nog zoo theologische Engeland behoorlijk daarvoor geboet.

Ziehier nu wat zij zelve ons (Dl. II, blz. 329) over deze uitgave bericht:

'Na een briefwisseling van eenige jaren met Mr. Atkinson, vond ik mijn gezichtskring ruimer en helderder geworden, nam ik waar dat ik mijn plichten met meer gemak en blijdschap vervulde, en dat de vrede van mijn ziel iets was geworden, dat in geenen deele geleek op hetgeen ik ooit te voren had ondervonden. Daar ik mij nu in staat gevoelde aan te wijzen, welke de grondwaarheden waren die het mij gegeven was te vatten, meende ik dat veel nut kon gesticht worden, wanneer wij, leermeester en leerling, in ruimer kring mededeelden, welke waarheden ten grondslag liggen aan onze filosofie. Indien ik destijds reeds geweten had, - wat juist eerst de ontvangst van ons boek aan het licht bracht, - hoe gering het aantal is dergenen die nog aan theologie gelooven, vergeleken met hen die aan alle theologie afgestorven zijn, - zou ik waarschijnlijk een andere methode hebben voorgeslagen, of hadden wij onze taak op een andere wijs kunnen vervullen. De tijd was al veel meer vervreemd geraakt van de theologie dan ik althans vermoed had. Maar er is een essentieel punt, - het meest essentieele, - waarvan de theologische en de niet-theologische wereld mij toeschijnen gelijkelijk nog overtuigd te moeten worden, dat is: de waarde der wetenschap, en van de wijsbegeerte, hare wettige dochter. Zelfs nu schijnt het ons [haar en Mr. Atkinson] onmogelijk, of, om voorzichtig te spreken, uiterst moeilijk, iemand aan te treffen, die er het flauwste begrip van heeft hoe onmisbaar wetenschap, hoe zij de eenige bron is niet slechts van verlichting,

maar ook van wijsheid, goedheid en geluk. Het is natuurlijk verloren moeite tot de theologische geesten hierover te spreken, zoolang zij dit willen blijven, omdat zij er openlijk voor uitkomen, dat zij de theologie verkiezen boven de wetenschap, waarmede zij onvereenigbaar is. Terwijl zij het onwederlegbaar bewijs van deze onvereenigbaarheid voor zich hebben, omhelzen zij nogtans de theologie als den eenigen grondslag van wijsheid, goedheid en geluk. Zij hellen inmiddels over tot hetgeen zij wijsbegeerte noemen, dat is tot theologische metafysika, waaruit zij, - en niet zonder reden, - beweren nut te trekken voor hunne verstandelijke ontwikkeling en zulk een bevestiging van hun godsdienstig geloof, als bijna opweegt tegen de schade die in een ander opzicht de metafysika er aan toebrengt. Het rerultaat daarvan moet zijn, dat, wanneer de metafysische studiën inderdaad en met ernst plaats grijpen, òf de metafysika herleid wordt tot een bloot fantastische versiering van de theologie, òf de theologie beroofd wordt van haar dogmatisch karakter, als theologie dus ophoudt te bestaan..... De zoogenaamde wetenschappelijke mannen, die zichzelven voor filosofen houden, zijn voor het grootste gedeelte in een toestand waarvan men zich nauwelijks meer iets beloven kan: aan de eene zijde opgaan in allerlei bijzonderheden, aan de andere beschroomdheid om zich van de theologie los te maken... De geleerden, die zich onpartijdig noemen en buiten de partijen beweren te staan, zijn op even grooten afstand van de gezegende ontdekking of overtuiging. Misschien roemen zij de filosofie; maar zij verstaan daaronder metafysika, en roemen haar alleen als een uitstekende gymnastiek voor het denken. Wetenschap beschouwen zij òf als een ernstig en gedistingeerd tijdverdrijf, òf als iets dat uitsluitend zijn waarde vindt in zijn praktisch nut. Die groote beschouwing, volgens welke wetenschap, dat is: kennis van feiten leidende tot de ontdekking van wetten, de eenige en eeuwige grondslag is van wijsheid en dus van zedelijkheid en vrede, - niemand van hen schijnt er het minste begrip van te hebben. Mr. Atkinson is de eenige persoon uit die groote menigte die ik gekend heb, de eenige, die in deze centrale waarheid een helder inzicht heeft gehad. Toen hij mij voor het eerst ontmoette, was ik bezig haar te zoeken. Hij stelde mij in haar volle bezit. Hij toonde mij, hoe alle zedelijk kwaad en veel, misschien wel elk, fysiek kwaad uit intellectueele onvolkomenheid voortspruit, namelijk uit onkunde en daaruit voortvloeiende dwaling. Hij bracht er mij toe met

Baco's filosofie meer in waarheid te sympathiseeren dan de groote menigte van Baco's theologische en metafysische aanbidders; en in te zien dat men gelukkiger kan worden dan zijne medemenschen, door gehoor te geven aan Baco's opwekking om waarheid na te jagen als 's menschen grootsten schat... Ik was verlost uit de gevangenis waarin ik mijzelve opgesloten hield, waarin ik vroeger gepoogd had het leven en de wereld te verklaren, - ongeveer zooals een gevangene zou kunnen beproeven om de natuur te beschrijven naar de schaduwen en flauwe kleuren op de muren van zijn kerker. Ik had geleerd, dat wij, om ons van wat dan ook in het heelal een juist denkbeeld te vormen, ons gezichtspunt in de wereld buiten ons moeten kiezen, - den mensch moeten beschouwen als een der produkten van de eeuwige wetten van het heelal, en niet als den gunsteling van zijn Schepper; een gunsteling, aan wien het heelal onderdanig is gemaakt door Gods vriendelijke beschikking. Ik had geleerd, dat de doodsteek aan de theologie was toegebracht, toen Copernicus,' enz.

Want het overige kan men zich wel voorstellen. In hetgeen wij aanhaalden, is éene vergissing, dunkt mij, onmiskenbaar. De onmisbaarheid der wetenschap heeft Miss Martineau er toe verleid, in de wetenschap de eenige voorwaarde te zien van het geluk, en te gelooven dat wetenschap altijd geluk bereidt, terwijl zij het toch dikwerf niet verder kan brengen dan het afweren van ongeluk. Zij, die alle theologie vaarwel heeft gezegd, is op dit punt nog te geloovig. Wat kan haar of iemand ter wereld de verzekering geven, dat er kans op volkomene genezing van al onze kwalen bestaat? Het geloof, dat geluk de bestemming is van den mensch, kan op niets anders rusten dan op het geloof, dat een God ons tot geluk heeft geschapen. De bewering bovendien, dat er maar één oorzaak is van al ons lijden: onze onkunde, verplaatst ons eerder in 1750 dan in 1850, in den tijd, toen de vijandige mensch, die al het onkruid in den akker der wereld had gezaaid, Bijgeloof heette en Verlichting de onfeilbare panacee was. Men voelt zich geneigd tegenover haar de zaligheid der illusiën te bepleiten. Zonderling, maar zeker niet ongewoon, is die associatie van denkbeelden tusschen waarheid en geluk. Men ziet haar ongaarne door iemand als Miss Martineau bestendigd, want die associatie van denkbeelden heeft de gevaarlijke strekking van een waarheid door de menigte te doen aannemen of verwerpen naar een maatstaf, dien de menigte uit haar zelve toch reeds al te veel geneigd is te gebruiken, tot

groote schade voor de vrijheid van onderzoek. In den strijd tegen theologie moet het zelfstandig belang der waarheid op den voorgrond blijven staan, en door de wijze, waarop die strijd gevoerd wordt, moet juist bij anderen de overtuiging worden gewekt, dat dit belang al onze liefde waardig is, afgescheiden van de vraag of de behartiging van dat belang al dan niet in staat is de bevrediging te verzekeren van die zeer samengestelde behoeften, die een door theologie al te zeer vertroetelde menschheid gewoon is onder den algemeenen naam van behoefte aan geluk samen te vatten. Praktisch te zijn, in den vollen zin des woords bruikbaar voor het leven, is natuurlijk de hoogste eeretitel der wetenschap; ja meer dan dat, het is haar onmiskenbare plicht. Maar die bruikbaarheid mag uitsluitend beoordeeld worden in verband met de onveranderlijke voorwaarden, die het handelend leven ons stelt, niet met de persoonlijke en willekeurige eischen van elks gemoedsleven.

Wij konden Miss Harriet's lofrede op de wetenschap niet zonder dit belangrijk voorbehoud overnemen[1]. Voor een lofrede op waarheid, wordt wel wat veel aan de illusie geofferd. Men moet er zich voor wachten, de waarheid of de wetenschap tot een nieuwe Voorzienigheid te maken; dan had men de oude niet behoeven te onttroonen. De wetenschap mag niet aangebeden worden. Zij is toch niets anders dan de nuchtere kennis van de wetten, waaraan de werkelijkheid onderworpen is; wetten, die geen rekening houden met onze persoonlijke wenschen, op welker

1 Ook in het volgende ziet men haar telkens de maat te buiten gaan: ‘Hence it followed that the conceptions of a God with any human attributes whatever, of a principle or practice of Design [bijvoorbeeld het “Design” van door waarheid altijd geluk te doen vinden], of an administration of life according to human wishes [den wensch bijv. naar geluk], or of the affairs of the world by the principles of human morals, must be mere visions [alsof hare voorspelling van geluk iets anders ware!], - necessary and useful in their day, but not philosophically and permanently true. I had learned above all, that only by a study of the external and internal world in conjunction can we gather such wisdom as we are qualified to attain; and that this study must be *bonâ fide*, - personal and diligent, and at any sacrifice [ook dat van geluk?], if we would become such as we hint to ourselves in our highest and truest aspirations. The hollowness of the popular views of philosophy and science..... was, by this time, to me the clearest thing I ever saw; and the opposite reality, - that philosophy founded upon science is the one thing needful, - the source and the vital principle of all intellectuality, all morality, and all peace to individual, and goodwill among men, - had become the crown of my experience, and the joy of my life’; hetgeen voor ons natuurlijk slechts waarde heeft als eene geheel individueele ervaring.

gedeeltelijke vervulling slechts dan eenige kans is, wanneer wij die wetten kennen en gehoorzamen.

Maar nadat wij gezegd hebben wat ons ten deze op het hart lag, mogen wij ook al onze bewondering te kennen geven voor de moedige vrouw, die in de *Atkinson Letters* en straks in haar résumé van Comte's *Philosophie positive*, ter beschaming van vele mannen, die het hadden behooren te doen en het nagelaten hebben, krachtig made heeft gewerkt tot het verspreiden van de eenig bruikbare wetenschappelijke methode. Zij heeft ons hare eigene denkbeelden daarover meegedeeld door met instemming een brief van Mr. Atkinson aan te halen:

'Niets meer is het den mensch gegeven te kennen dan hetgeen van den loop der natuur waargenomen is; hijzelf maakt deel uit van de natuur en vertoont, even als andere lichamen in de natuur, duidelijke individueele kenteekenen in overeenstemming met de werking van bijzondere wetten. Het oneindig karakter en het innerlijk weefsel van de natuur gaan zijne bevatting te boven. Want menschelijke geest is niets meer dan als het ware een zelfbewuste spiegel, die tot op zekere hoogte het vermogen van interreflexie bezit. In ontwikkelden toestand, voor hij een goede focus geworden, voor hij gereinigd en gezuiverd is, is de menschelijke geest onderhevig aan allerlei soort van spectrale illusiën, verkeerde onderstellingen en inbeeldingen, die men een soort van normalen en tot de kindsheid behoorenden waanzin zou kunnen noemen; een soort van ziekte evenals de pokken of de mazelen: toestanden, waar alle kinderen doorheen moeten; en het is maar goed, wanneer het kind er op zeer jongen leeftijd door kan worden geholpen om er dan voor altijd af te zijn.

Wanneer wij de vorming van den aardbol, de geschiedenis van natiën of individuën bestudeeren of een blik werpen op den vooruitgang van den menschelijken geest in kennis, zien wij, dat er in de vroegste tijden moeilijkheden overwonnen en vorderingen gemaakt zijn door gewelddadige middelen; dat hetgeen wij rampen noemen altijd tot het algemeen welzijn heeft gestrekt, en dat naar de natuur der dingen dat welzijn niet anders had kunnen bevorderd worden; en derhalve alles wat is op zijn tijd en op zijn plaats goed is... Zoo mogen wij onszelven onderteekenen Naturalisten, daar wij niets kennen buiten de natuur en geen middelen bezitten om daarbuiten iets te kennen....

De kennis, die macht is, bestaat in de kennis van Oorzaken; dat is van de onmisbare voorwaarden en omstandigheden, waaronder een gegeven gevolg te voorschijn komt'.

Het belangrijke ligt nu voor ons daarin, dat deze groote stelling: 'de kennis, die macht is, bestaat in de kennis van oorzaken' bij Miss Harriët geen doode waarheid is gebleven; dat zij al het hare heeft gedaan om haren tijd met eenige van de wetten bekend te maken, van welker inachtneming de welvaart der maatschappij afhankelijk is. Die innige vereeniging van het theoretische en praktische, of liever nog, dat weten van hetgeen zij doet en dat doen van hetgeen zij weet, teekent haar als de vrouw van karakter en tevens van superieuren geest. De hoogste wijsgeerige vragen en de zoogenaamd kleine vragen van het dagelijksch leven hebben haar, ik zeg niet gelijke, maar dezelfde belangstelling ingeboezemd. Of Auguste Comte gelijk had met zijn positieve filosofie en hoe groot het stuk lands moest zijn, waarop men met vrucht een koe kan houden, - het prikkelde niet hare nieuwsgierigheid: niets zou zij met meer verontwaardigde beslistheid van zich hebben gestooten dan een karakterloos dilettantisme, - neen, het hield om dezelfde redenen haar hoofd en hart bezig. Want voor haar was de groote vraag deze: in welk een wereld leven wij, en welke noodzakelijkheid legt die wereld ons op, zoowel aan ons handelen als aan ons denken?

Dit onderscheidt haar in mijn oog tot nog toe van de meeste menschen. De meesten onzer vragen met meer of minder zelfbewustheid: in welk een wereld zou ik gaarne willen leven? Deze vrouw heeft den moed gehad van de vraag anders te stellen: niet wat mag ik aannemen om mijzelf zoo aangenaam mogelijk te gevoelen, maar wat moet ik aannemen om mijzelf zoo bruikbaar mogelijk te maken? Bij de eerste vraag ligt de maatstaf in de eischen onzer persoonlijkheid gelijk wij die door haar onmiddellijk getuigenis vernemen; bij de tweede, in de eischen der werkelijkheid, gelijk zij door de wetenschap worden vertolkt, dat is: naar de regelen van een methodisch onderzoek.

Naar het voorbeeld van Miss Harriët zelve en overeenkomstig den goeden raad van Baco om 'reasons and tales' met elkander te doen afwisselen, willen wij hier met een verhaal deze afgetrokken stellingen pogen toe te lichten.

Eenige arbeiders werken sedert geruimen tijd in een groote fabriek. Hun arbeid brengt mede, dat zij zich voortdurend

hebben te bewegen tusschen verschillende machines, die op slechts zeer geringen afstand van elkander zijn geplaatst. Eer zij voor het werk in die fabriek zich verhuurd hadden, hebben zij allen een school bezocht, waar zij allerlei kundigheden hebben opgedaan, ja waar zij op dat werk zijn voorbereid. De schoolmeester, - Pius Improvidus was zijn naam, - een achtenswaardig en gemoedelijk man, had hun meegedeeld, dat in die fabriek verschillende machines een vrij samengestelde machinerie vormden, die bestuurd werd door, en dus in al hare bewegingen afhankelijk was van, een enkelen machinist, uitmuntende door geheel ongewone schranderheid en toegerust met een hart, van de liefderijkste bedoelingen vervuld. Stond die machinerie geen oogenblik stil, de machinist was dan ook nacht en dag op zijn post, want, wel ingelicht omtrent de menigvuldige gevaren waaraan zij zich blootgesteld vinden, die te midden van al die werktuigen te arbeiden hebben, had hij het als zijn taak opgevat, - en zijne bekwaamheid stelde hem in staat die taak te vervullen, - al de bewegingen der geheele machinerie zoo te leiden, dat niemand ooit gedeerd kon worden. Maar twee voorwaarden had hij aan zijn altijd waakzame voorzorg verbonden: de arbeiders moesten voorzichtig zijn en bovenal op zijne voorzorg een onbepaald vertrouwen stellen, terwijl hij van hen verwachtte, dat zij ook mondeling blijken zouden geven zoowel van dit vertrouwen, - door hem dagelijks hunne behoefte aan zijn hulp te belijden en die hulp geregeld in te roepen, - als van hunne dankbaarheid voor zijne aanhoudende bescherming, door zijne bevelen stipt uit te voeren en wekelijks eenmaal lofliederen aan te heffen tot zijn eer. Werden deze voorwaarden en verwachtingen door hen vervuld, dan konden zij met de meeste gerustheid in de fabriek werkzaam zijn: geen haar van hun hoofd zou gekrenkt worden, geen leed hun geschieden.

Door Meester Pius Improvidus op deze wijze voorbereid, verhuren zij zich bij den eigenaar der fabriek, doen of meenen althans getrouw te doen wat hun was aanbevolen, en geen enkel bijzonder voorval breekt de eentonigheid van hun dagelijksch werk. Ware het bij die eentonigheid van die eerste dagen slechts gebleven! Maar plotseling is de geheele fabriek in de grootste ontsteltenis; een hartverscheurend gillen wordt gehoord. De arm van een der werklieden is met een slinger van de machine in hevige botsing gekomen en daardoor verpletterd. Groot is aller schrik. Na eenige dagen van den eersten schrik bekomen, verwon-

dert zich toch eigenlijk niemand over het ongeval, want de ongelukkige, die er door getroffen wordt, was voor weinige dagen slechts in dienst getreden, terwijl hij van een andere plaats afkomstig was en dus het onderricht van Meester Pius Improvidus niet genoten had. Hij was nalatig geweest in hetgeen alleen zijn veiligheid had kunnen waarborgen. Meer indruk maakte het reeds, toen eenige weken later een soortgelijk onheil iemand der oude garde trof, die in geen enkel opzicht aan zijne verplichtingen jegens den machinist tekort was gekomen. Toch kon er geen twijfel ontstaan omtrent de voorzorg van dien wijzen en liefderijken man, want het tweede slachtoffer had zich die zorg niet door de noodige voorzichtigheid waardig gemaakt. Men had hem reeds dikwerf te vergeefs gewaarschuwd.

Weder verliepen weken en maanden, en men dacht noch sprak meer over het gebeurde, toen het plotseling en met geweld in de herinnering werd teruggeroepen. Thans had niet een der werklieden een zijner ledematen, de geheele kring had een kameraad te betreuren, en met strak gelaat stond men om zijn wreed verminkt en akelig misvormd lijk. Den volgenden dag droeg men het zwijgend naar de laatste rustplaats, waar Meester Pius Improvidus eenige hartelijke woorden sprak. De ongelukkige was wel altijd voorbeeldig geweest, maar wïe kon zich gedekt achten tegen elk verwijt? De hand, die de machine op voor hem zoo ongelukkige wijs had bestuurd, had inderdaad verborgen ongerechtigheden wet en te wreken.

Bij het naar huis gaan voegde zich een liefdevolle en ontwikkelde vrouw onder de mistroostige arbeiders en sprak tot hen: Men heeft u met de beste bedoelingen misleid. Zie hier de waarheid: ‘Of gij in de fabriek veilig zult arbeiden, hangt af van uwe kennis en van uwe gezindheid om naar uw kennis u te gedragen. Kent gij den loop der raderen, den zwaai der armen, en zijt gij bereid om deze kennis ten allen tijde toe te passen, dan zal u geen leed overkomen.’ - ‘Die machinerie kunnen wij nooit volkomen leeren kennen’, vallen zij haar als uit éénen mond in de rede! Helaas neen, herneemt zij, maar is dat een reden om niet zooveel mogelijk haar gade te slaan? Wat ik u bidden mag: houdt u aan hetgeen alleen veilig is; bestudeert den gang der machine; richt uw eigen gang overeenkomstig den haren in; weet dat uw zekerheid aan uw wetenschap geëvenredigd zal zijn.

Op dat oogenblik kwam er iemand voorbij, onberispelijk

in kleedij en tred. Hij blijft staan en luistert een oogenblik toe met half gesloten oogen, terwijl zijn keurig geganteerde vingeren zijn snorbaard plooien en streelen. Hij laat zich eindelijk hooren: ‘wat houdt gij u met dat geredetwist op! Wat valt gij dien respektabelen Pius Improvidus aan! Kunt gij u niet met aangenamer zaken bezighouden?’ Maar de edele vrouw gaat voort met haar betoog. Zij schijnt de verstandige opmerking niet te hooren.

Misschien zullen sommigen Miss Martineau te gemoet willen voeren, dat zij het recht mist om alle theologie onbestaanbaar te achten met het aannemen van een wereld, die door middel van vaste en onveranderlijke wetten wordt geregeerd. Zij willen die theologie uitgezonderd zien, die den vasten en geregelden loop der natuur met de openbaring van Gods wil laat samenvallen, en dus een God predikt, die naar wetten het heelal bestuurt en nooit die wetten verbreekt. Maar Miss Harriet zou kunnen hernemen:

Deze laatste poging om de theologie aannemelijk of althans onschadelijk te maken, moet als geheel mislukt aangemerkt worden. Zij stelt het onbewijsbare. Hoe zijn wij aan de kennis der natuurwetten gekomen? Alleen door ervaring. Maar die ervaring is uiterst beperkt. Hebben wij nu uitsluitend te doen met de wereld waarin wij leven, dan is die ervaring, hoe beperkt ook op zich zelve, meer dan voldoende om de overtuiging aan ons op te dringen, dat alles naar onveranderlijke wetten geschiedt, die nooit eenige de minste uitzondering toelaten, *want dan is er niets, niets hoegenaamd, dat tegen het getuigenis der ervaring kan opwegen, of ons zelfs op het denkbeeld kan brengen, dat morgen dit getuigenis wel eens zou kunnen gelogenstraft worden*. Van de natuur weten wij weinig, maar het weinige dat wij er van weten, heeft altijd en overal dezelfde strekking: namelijk, om ons aan het bestaan en de onvoorwaardelijke heerschappij van die wetten te doen gelooven. Hebben wij dus uitsluitend met die natuur en met volstrekt geen anderen *agens* te doen, dan is onze ervaring zeker afdoende. Maar volkomen anders wordt het, wanneer wij naast onze beperkte ervaring nog een geheel onbekenden *agens* aannemen onder den naam van God. Die ervaring, krachtig genoeg om er een uitspraak op te bouwen omtrent hetgeen de natuur al dan niet in het algemeen zal doen, is veel te beperkt niet alleen, maar is zelfs geheel buiten machte om ons een uitspraak te veroorloven, ik zeg niet omtrent de gewone handelwijze, maar omtrent het wezen van dien nieuwen *agens*.

Wat deze doen *kan*, is ons ten eenenmale onbekend, en zou dit blijven al wisten wij volledig wat hij doet. Dat de openbaring van Gods wil met den loop der natuur feitelijk samenvalt, is het hoogste wat de ervaring ons hier kan leeren, maar dit hoogste beteekent niets hoegenaamd, aangezien wij nooit kunnen te weten komen of het samenvallen meer dan feitelijk, of het noodwendig is. Zoolang wij dit laatste niet weten en niet kunnen weten, blijft dus voor onze onkunde de mogelijkheid altijd open, dat de in zijn wezen onbekende *agens* op den loop der dingen ingrijpt, wetten verandert, tijdelijk of voor goed buiten werking stelt, zoodat hij, die aan een persoonlijk God gelooft, nooit gerechtigd kan zijn tot de stelling: wonderen zijn onmogelijk. Van tweeën een: òf het woord natuur en het woord God beteekenen voor u volmaakt hetzelfde, en gebruik dan, tot voorkoming van misverstand, uitsluitend het eerste; òf zoo de natuur voor u slechts een openbaringsvorm is van God, stem dan toe, dat gij, buiten dien openbaringsvorm, u daarenboven slechts door een zeer beperkte ervaring bekend, niets van God, en dus in het geheel niets van zijn wezen af weet, mitsdien nooit bepalen kunt of en hoe dat wezen zijn openbaringsvorm wijzigen zal.

Het onbepaalde vertrouwen in den vasten loop der natuur kan voor hem, die niet beweert aan een anderen *agens* dan de natuur te gelooven, volkomen goed op de ervaring steunen; maar datzelfde vertrouwen kan voor hem, die een persoonlijken God aanneemt, alleen rusten op kennis van dien God. Hij moet weten, dat God onveranderlijk is, zal hij ooit met eenige zekerheid weten, dat de natuur, waarin God zich openbaart, onveranderlijk is. Dit is, dunkt mij, zoo klaar als de dag. Zoodra men eens een onderscheid maakt tusschen de woorden God en natuur, moet het onderscheid wel in dier voege gemaakt worden, dat het eerste geacht wordt oneindig veel meer te omvatten dan het laatste, vooral omdat, als wij van natuur spreken, wij alleen bedoelen mogen wat wij van de natuur kennen. Maar wie of wat zal ons dan het recht geven, om van uit die, praktisch voor ons, zoo kleine, zoo beperkte natuur gevolgtrekkingen te maken ten aanzien van het oneindig wezen, dat wij God noemen? Op welk gebied veroorloven wij ons zulk een dwazen, logischen sprong? Iemand kent één enkele, hoogst onvolledige inscriptie in een onbekende taal. Matigt hij zich nu op dien grond het recht aan om een syntaxis

samen te stellen? Zal hij durven bepalen wat die taal al dan niet toelaat, alleen omdat hij den een of anderen taalvorm in die inscriptie al dan niet heeft aangetroffen? De natuur is zulk eene op zich zelf staande inscriptie. Kent gij eens de spraakkunst; weet gij eens, dat die taal zich aan bepaalde wetten bindt, dan zult gij in alle inscriptiën die u onder de oogen komen het konstant gebruik van dezelfde taalvormen mogen verwachten. Evenzoo zult gij God althans in sommige zijner eigenschappen moeten kennen, om te mogen verwachten, dat een klein, een uiterst klein fragment van zijn werk diezelfde of daaraan beantwoordende eigenschappen vertoonen moet.

Hieruit volgt, dat wie het bestaan van een persoonlijken *agens* aanneemt, wel eigenmachtig dien *agens* voor kan schrijven dat hij naar vaste en onveranderlijke wetten moet werken even als de natuur, maar metterdaad in het geheele samenstel der dingen een faktor opgenomen heeft, waarvan hij de werking niet kan bepalen, hetgeen hem bij eenig nadenken dwingt om juist voortdurend problematiek te stellen of de dingen naar vaste wetten worden bestuurd. Zeg mij, dat een horloge opgewonden en daarop aan zichzelf overgelaten is, en ik zal den geregelden omloop van de wijzers mogen te gemoet zien; maar zeg mij, dat iemand dat horloge voortdurend in de hand heeft gehouden, terwijl ik van zijne gezindheid of bedoelingen niets afweet, en niets zal mij waarborgen, dat die geregelde omloop der wijzers plaats zal vinden. Dagen, weken, misschien jaren lang heeft er geen stoornis plaats gevonden; des te beter; maar morgen kan de eerste stoornis worden gekonstateerd en dan heeft niemand iets in te brengen, niemand over teleurstelling te klagen.

Voorts zal men nog moeten bedenken en toegeven, dat zelfs het konstateeren van den onverbrekelijken samenhang der natuur, waar men een persoonlijken God aanneemt, volstrekt onmogelijk wordt. Heeft men uitsluitend met de natuur te doen, dan is weder de ervaring stevig genoeg om er de stelling op te bouwen: alles moet een eindige oorzaak hebben. Want die stelling wordt voor geen gering deel bevestigd door de omstandigheid, dat wij ons telkens voor dit alternatief geplaatst vinden: òf een eindige oorzaak òf geheel van zelf ontstaan, en dus zonder oorzaak, want een derde is er niet. Maar indien er nu juist wel een derde is; indien er bestaat een zelfstandige, vrij werkende oorzaak, waarvan ik niet a priori mag aannemen dat zij doet wat de natuur doet, dan vervalt het alternatief geheel; dan heb ik,

waar de eindige oorzaak niet te ontdekken is, haar bestaan niet toch aan te nemen op grond van het tegenstrijdige, dat er in gelegen zou zijn, van een voorwerp te beweren, dat het geen oorzaak heeft. Integendeel; gelukt het mij niet, de eindige oorzaak van een verschijnsel op te sporen, zoo kan en mag niets mij dan verhinderen de onmiddellijke werking van God ter verklaring in te roepen. Zou men dit willen beletten op grond van de stelling, dat God nooit anders dan door middel van de natuur werkt, dan vervalt men in een cirkelredeneering. Want heeft men gekonstateerd: 1°. dat er een verschijnsel is; 2°. dat de eindige oorzaak er niet van te ontdekken is, en moet men wel uitgaan van de onderstelling dat niets zonder een oorzaak kan zijn, dan is men ook wel verplicht als mogelijk aan te nemen, dat hier iets gewerkt is buiten de eindige oorzaken.

Het is geen denkbeeldig geval, waarvan wij spreken. Een geheel gedeelte van de wereld, het gebied van den geest, ligt nog zoo goed als onverklaard voor ons, inzonderheid al wat zich met de menschelijke persoonlijkheid in betrekking bevindt. Aan te nemen, dat, om slechts iets te noemen, het genie het gevolg is van een zeker samenstel van eindige oorzaken, rust vooralsnog zoo goed als uitsluitend op het zoo even vermelde alternatief: òf geen oorzaak, òf een eindige. Dat samenstel werd nog niet ontdekt; wij zijn het zelfs niet op het spoor; wij eischen zijn bestaan op grond van de overweging, dat het geestelijke een integreerend deel uitmaakt van dat geheel der eindige dingen, die door een oorzakelijk verband onderling samenhangen. Het kan niet anders of die eisch moet veel minder dringend worden, zoodra wij aan een persoonlijk wezen gelooven, welks macht onbeperkt is, terwijl de wijze waarop die macht werkt, aan onze kontrôle zoo goed als geheel ontsnapt.

Wij hebben ons deze uitweiding veroorloofd, om te duidelijker het verband te doen uitkomen tusschen Miss Harriet's ekonomische en hare wijsgeerige werkzaamheid. Een helderziende geest gelijk de hare kon de welvaart der maatschappij niet van de inachtneming van zekere wetten verwachten, zonder tevens in te zien, dat de menschelijke geest nooit tot het onvoorwaardelijk gehoorzamen aan soortgelijke wetten zal worden gebracht, tenzij dan na alle theologie te hebben afgeleerd, dat is: na te hebben ingezien, dat voor ons geen andere kennis dan eindige kennis, kennis van eindige oorzaken is weggelegd.

Die oorzaken zijn in het oog van Miss Martineau natuurlijk geen

oorzaken in den anthropomorfischen zin van het woord, maar louter voorwaarden, onveranderlijke voorwaarden. De ‘aller oorzaken oorzaak’ moet ons dus, volgens haar, volstrekt onbekend blijven; daaromtrent kunnen wij nimmer wetenschap bezitten, wanneer men althans met het woord wetenschap geen onwaardig spel wil drijven en niet daaronder wil verstaan wat niets anders is dan inwendige, louter persoonlijke ervaring of verbeelding, poësie. Zij wil dat wij slechts een primitieve stof gemakshalve zullen aannemen, om een zekere eenheid in de verschijnselen te brengen, om daaraan een gemeenschappelijken, hypothetischen grondslag te geven. ‘Maar het bestaan van de materie kan niet bewezen worden; wij kunnen ons evenmin eenig denkbeeld vormen van hare eigenlijke natuur... Zoodat de spitsvondige overdenkingen, bespiegelingen en theoriën der menschheid met betrekking tot de natuur der natuur altemaal slechts een soort van hallucinatiën zijn... Zoo blijft er dan niets over dan onderzoek der wereld... Dat is de eenige weg om kennis te verkrijgen; òf dien weg inslaan, òf het verwerven van kennis opgeven’. Wat uit deze beginselen voorvloeit, aanvaardt Atkinson en Miss Martineau met hem zonder eenig aarzelen. Niet alleen wordt de leer van den wil als oorzaak der handelingen ‘absolutely nonsense’ genoemd, maar van den geest wordt nog gezegd: ‘the mind proper is simply the conscious phenomenon which is not a power at all, but the representative or expression of an unconscious power and condition of *which it is a concomitant*’; een leer, waarvan iemand een paar jaren geleden bij ons nog vreemd ophoorde, maar die Mr. Atkinson en zijn vrouwelijke korrespondent reeds in 1852 toeschijnt de eenvoudigste slotsom te zijn van een geheele reeks van waarnemingen zoowel als de wettige deduktie uit sommige algemeenere beginselen.

III.

Van al deze filosofie, waarbij wij wel eenigszins gevaar loopen de vrouw in Miss Harriet uit het oog te verliezen, is het een aangename verpoozing, een oogenblik bij het volgende kleine tooneel te verwijlen, dat wij liefst met hare eigene woorden teruggeven. Na ons te hebben medegedeeld, dat zij zich op reis bevond in Ierland, van daar geregeld brieven zond aan ‘Daily News’, en dat dit haar soms zwaar viel; gaat zij voort:

> ‘I had some domestic griefs on my mind, it is true. During the spring, my neighbours had requested me to deliver two or three lectures on Australia [in de laatste jaren was zij gewoon geweest elken winter volksvoorlezingen te Ambleside te houden over staathuishoudkundige of historische onderwerpen]; and one consequence of my doing so was that my dear servant Jane resolved to emigrate (for reasons which I thought sound), and she was to sail in November: and now at Cork, the news met me that the other servant, no less beloved, was going to marry the Master of the Ragged School at Bristol.... I wrote to advise their marriage at Christmas; but it was with the sense of a heavy misfortune having befallen me. I did not believe that my little household could ever again be what it had been since I built my house: and I should have been thankful to have foreseen how well I should settle again, - to change no more. I did not fully recover my strength till our pretty wedding was over, and I was fairly settled down, in winter quiet, to Comte and my weekly work for “Daily News”. The wedding was truly a charming one. My dear girl had the honour of having Miss Carpenter for her bridesmaid and the Rev. Philip P. Carpenter to perform the ceremony.... I told the bride, the week before the bridegroom and guests arrived, that, as I could not think of sending the former to the kitchen table, nor yet of separating them, it would be a convenience and pleasure to me if she would be my guest in the sitting rooms for the few days before the marriage. She did it with the best possible grace. She had worked hard at her wedding clothes during my absence, that she night be free for my service after my return; and now after instructing her young successor, she dressed herself well, and dined with us, conversing freely, and, best of all, making a good dinner, while watching that every body was well served. A more graceful lady I never saw. She presented me with a pretty cap of her own making for the wedding morning; and would let nobody else dress me. The evening before, when Mr. Carpenter delivered a Temperance lecture, Miss Carpenter and I sent the entire household to the lecture; and we set out the long table for the morning, dressed the flowers... and put on all the cold dishes, covered up the whole and shut up the cat. The kitchen was the only room large enough for the party; and there, after the ceremony, we had a capital breakfeast, with good speaking, and all manner of good feeling.’

In weerwil van die ‘domestic griefs’ arbeidde zij ijverig voor de ‘Daily News’. Er waren tijden, waarin zij zes hoofdartikelen

in de week schreef. Een korte poos heeft zij zelfs plaats genomen in de bureaux van dat dagblad, en daar tot hare groote verrassing ontdekt, dat in zake van lessenaar, pennen en papier de nieuwere beschaving reeds op het spoor was gekomen van zekere geriefelijkheden, die zij, de praktische vrouw en polygraaf bij uitnemendheid, nog nooit gekend had. Denkt men aan den goeden naam, die onder ons het engelsch papier heeft, dan bevreemdt het Miss Martineau zich gelukkig te hooren prijzen, omdat zij voortaan mag schrijven op fransch papier.

Hare medewerking aan ‘Daily News’, in den aanvang een bron van groote en van louter vreugde, werd dra vergald door het plotseling overlijden van den hoofdredakteur, Mr. Leigh Hunt, in de kracht van zijn leven, slechts veertig jaren oud.

Maar niet lang meende zij, dat zij met zoovelen te treuren zou hebben bij zijn graf. Kort na zijn overlijden en terwijl zij nog te Londen vertoefde, deden zich bij Harriet Martineau verschijnselen voor die spoedig geen twijfel meer overlieten: zij had een hartkwaal; en zij wist dat zij een hartkwaal had, met andere woorden: dat elk oogenblik het leven haar kon ontzinken.

Zij vernam dit haar vonnis met kalmen moed. Zij had haar deel gehad en mocht tevreden zijn en was tevreden. Toch koesterde zij nog één wensch: haar eigen rijk en werkzaam leven te beschrijven. Terstond zette zij zich aan het werk, na alles, met het oog op het einde dat zij zeer nabij waande, in orde te hebben gebracht. In eenige maanden was hare autobiografie voltooid, die met het jaar 1855 eindigt en met deze woorden besloten wordt: ‘The world as it is is growing somewhat dim before my eyes; but the world as it is to be looks brighter every day.’ Het geloof aan den vooruitgang van ons geslacht blijft dus een van hare kenmerken.

Nog meer dan twintig jaren heeft zij, gekweld door velerlei lijden, het eindigen van hare autobiografie overleefd. Zij stierf 27 Juni 1876, haar spoor achterlatende in de geschiedenis van de engelsche en daardoor ook van de europeesche beschaving.

Het Engeland der allereerste jaren van onze eeuw, dat haar zag geboren worden, was het geïsoleerde, het door de Tories geregeerde Engeland van een zeventig jaren geleden: - het Engeland van de monopolies op allerlei gebied, dat van den landbouw, den handel, de koloniën, de manufacturen; het Engeland van de godsdienstige ongelijkheid, van de uitsluiting der vrouw, van de scherpe grenslijnen tusschen de verschillende

standen; het Engeland van het onbetwist belasten van alle klassen der maatschappij; het Engeland van de armenwetten, de jachtwetten, de graanwetten, de tienden, de slavernij, de oppermacht van de kerkelijke orthodoxie. Het Engeland, dat haar ten vorigen jare zag sterven, heeft in al deze opzichten nuttige hervormingen van meer of minder diep ingrijpenden aard tot stand gebracht; hervormingen, waaraan vriend en vijand den naam verbinden ook van het zwakke en lijdende kind dat in 1802 te Norwich geboren werd.

Deze hare beteekenis heeft zij verkregen door onverdoofbaren moed; door oprechte belangstelling in het welzijn van haar volk; door een aanhoudend verrijken en veredelen van haar geest; door het aankweeken van die onmisbare hooghartigheid, welke de oordeelvellingen der bekrompenheid en de bejegeningen der kleingeestigheid niet veracht, maar voor de duurzaamste lauweren aanziet; eindelijk, en niet het minst, door een leven uit een edel beginsel zoo rusteloos werkzaam, dat de wedergade er niet licht van gevonden zal worden. Zij heeft uitgemunt door helderheid van geest, levendige verbeeldingskracht, uitgebreide kennis, onbaatzuchtigheid, hulpvaardigheid, en een gemoed, dat meer dan één groot belang zonder moeite kon doen ontvlammen. In de worsteling met onderscheidene moeilijkheden heeft zij een veerkracht aan den dag gelegd, waarvan ik niet zou durven beweren, dat zij nooit aan de liefelijkheid van haar persoon of aan het liefderijke van hare oordeelvellingen heeft geschaad.

Tot die moeilijkheden behoorde zeker ook de omstandigheid dat zij werd opgevoed in de sekte der Unitariërs. Het heeft de volkomene emancipatie van haren geest zeker vertraagd en verzwaard. Zulk een zoogenaamd liberale godsdienstige sekte loopt altijd gevaar van aan alle ware liberaliteit, alle ruimte van geest, vreemd te blijven, daar zij zich zoo gemakkelijk inbeeldt, dat hare eigene afwijking van de overgeleverde theologie het toppunt is van onafhankelijkheid. Ook hetgeen Miss Harriët heeft moeten ondervinden, bekrachtigt de ervaring van menigeen, dat iemands onverdraagzaamheid zeer licht in omgekeerde reden staat tot den omvang van zijn dogmatiek. Hoe minder men gelooft, hoe hartstochtelijker men zich soms aan dat weinige vastklampt. Men heeft dan niet veel te verliezen.

Maar geesten als Harriet Martineau groeien tegen de verdrukking in. ‘She was not, indeed, one that could be imprisoned in the ordinary Sunday-school routine of its Scripture

commentaries, Gospel harmonies, sacred geographies, or Biblical lessons'; en ik kan jaloersch worden, en verlangen, dat er ook in Nederland eens een kloeke vrouw mocht opstaan, die ons praktisch verloste van die oud- of nieuw-theologische opvoeding, waaronder Nederland nog zucht in weerwil van al de lofredenen op de leekeschool; een vrouw, als zij doordrongen van het noodlottige, dat er in gelegen is, kinderen te willen voeden met hetgeen waaraan men zelf niet meer gelooft, en het kinderbrein te vullen met een fantastische wereld, in plaats van met de kennis der werkelijkheid, die wij te bearbeiden en waaraan wij tevens al de poësie te ontleenen hebben, die ons van noode is om dat van harte te doen. De wijsgeerige kritiek van alle theologie is natuurlijk onmisbaar. Maar ik geloof dat alleen een vrouw haar op vruchtbare wijze in het leven kan overbrengen, omdat onze wetenschappelijke *scrupules* ons altijd te beschroomd, te voorzichtig maken, of, juister gezegd, te omslachtig, te nauwgezet, en in onze bewijsvoering dientengevolge te weinig populair. Het zou mij niet verrassen, wanneer zulk een Nederlandsche vrouw opstond in ons midden, want er zijn onder ons vrouwen die het in ware vrijheid van den geest ongemeen ver hebben gebracht en zoo verstandig zijn van de verdediging van 'oudwijfsche fabelen' aan geleerden en hooggeleerden over te laten. Daarbij komt dat, waar het louter aangelegenheden van den geest raakt, de vrouw geheel vrij is van de groote zonde veler mannen: huichelarij. En dit laat zich gemakkelijk verklaren. De vrouw is uitgesloten van de maatschappelijke voordeelen, die voor mannen de prijs plegen te zijn van hunne geveinsdheid. Of een vrouw al een kerkelijke komedie speelt, zij wordt daarvoor niet beloond met eenige maatschappelijke onderscheiding. De maatschappij is evenmin in staat haar te straffen voor hare oprechtheid, en veilig kan zij derhalve oprecht zijn. Hoevele redenen zij in andere opzichten moge hebben om een rol te spelen: verleiding en zelfs aanleiding ontbreekt haar om onafhankelijkheid van geest te schuwen ter wille van de gevolgen, die onafhankelijkheid van geest na zich sleept. Waarom zou de vrouw die deze bezit niet gebruik maken van de gunstige voorwaarden waarin zij verkeert, en met dien praktischen zin, waarin hare genialiteit pleegt te liggen, het woord weten te vinden, dat ons volk een ander brood wijst dan een theologie in de verschillende perioden van tering?

Utrecht, Mei 1877.
A. PIERSON.

Het hedendaagsche Rusland.

Russia, bij D. Mackenzie Wallace M.A. Fifth Edition. London, 1877.
Iwan Golowin, Russland unter Alexander II.
A. Koscheleff, Unsere Lage. Berlin, 1875.
Russland am 1 Januar 1871, von einem Russen. Leipzig, 1871.
Statistische und andere wissenschaftliche Mittheilungen aus Ruszland.

De lang verwachte oorlog in het Oosten is eindelijk uitgebroken; het eerste bedrijf is afgespeeld, en wat de toekomst brengen zal, ligt in het duister. De russische diplomatie, onder de bekwame leiding van prins Gortschakoff, heeft haar voordeel gedaan met de gebeurtenissen der laatste 20 jaren; zij heeft gewerkt naar een vast en weldoordacht plan, dat thans tot rijpheid schijnt te komen, tenzij eene europeesche combinatie paal en perk stelt aan Ruslands overwicht in het Oosten. De overwonnene van Sebastopol is de overwinnaar van Plewna geworden. Te San Stefano, in het gezicht van de Sophia-kerk, heeft de overwinnaar aan het bloedende en verminkte Turkije het traktaat afgeperst, dat de vruchten van den Krimoorlog met één pennestreek dreigt te vernietigen. De Kolossus strekt zijne polypen-armen uit langs de oevers van den Donau, van de Aegeische en Adriatische Zee, waar Slavenstaten verrijzen, die onder den onmiddellijken invloed van Rusland zullen staan. De Zwarte Zee is op het punt een russische binnenzee te worden, gelijk de Caspische en het meer van Aral feitelijk geworden zijn. En waar zal de grens zijn van Rusland's veroveringen, wanneer de europeesche diplomatie, die machteloos was om den oorlog te voorkomen, straks zal moeten toezien, dat Rusland zich geheel meester maakt van de nalatenschap van den ‘zieken man’, zonder zelfs den ‘helleenschen factor’ te eerbiedigen, door Gladstone en de Atheensche professoren in het licht gesteld?

Uit een geschiedkundig en staatkundig oogpunt is de aanwas van de russische heerschappij een van de belangrijkste verschijn-

selen onzer eeuw. Eene mogendheid, in het begin der vorige eeuw nog nauwelijks bekend in het beschaafde Europa, heeft zich uitgebreid tot de macht, die onafgebroken heerscht van de oevers der Weichsel tot die van den Amur, en van de noordelijke Poolzee tot in het hart van Turkije en de grenzen van Perzië. Wat Napoleon I heeft voorzien en wat hij wilde beletten[1], is werkelijkheid geworden: uit de asch van het oude Moskou is een nieuw Rusland verrezen, dat zijn rang als groote europeesche mogendheid heeft hernomen, dat het zoogenaamde testament van Czaar Peter heeft uitgevoerd, Turkije bestookt, beoorloogd en geslagen, Turkestan en de handelswegen naar China veroverd, chineesche provinciën genomen en zijne grenzen verlegd tot aan het gebied van den Schach van Perzië. Met deze mogendheid heeft gansch Europa rekening te houden, vooral thans nu zij hare actieve rol in ons werelddeel heeft hervat.

De gebeurtenissen in het Oosten hebben andermaal de aandacht doen vestigen op het reusachtige rijk, niet alleen op de buitenlandsche staatkunde, maar ook, schoon in mindere mate, op de binnenlandsche toestanden. Het doel van deze regelen is om de laatstgenoemde nader bekend te maken. Voor den aandachtigen toeschouwer is het van het uiterste belang de binnenzijde van den Kolossus te bezien, te vragen welke de staatkundige, de economische, de maatschappelijke toestanden zijn in het onmetelijke rijk, dat uit één middelpunt wordt beheerscht door een vorst, met de beste bedoelingen voor de ontwikkeling van zijn volk bezield. Geen volk in Europa misschien, dat zulke eigenaardige toestanden te aanschouwen geeft; de naieve instellingen van een volk in zijne kindsheid en de grilligste en gevaarlijkste uitingen van een ontevreden, voor niets terugdeinzenden geest van omwenteling. Een sterk gecentraliseerd oppergezag, maar tevens een gewestelijk en gemeentelijk zelfbestuur, dat de westeling daar nauwelijks vermoedt. Aziatische instellingen overgebracht op Europeeschen bodem, maar tevens westersche begrippen toegepast op oostersche toestanden. Een volk, eerst zooeven van de banden van het lijfeigenschap ontslagen, strevende naar mondigheid, waarvoor het niet rijp is, omdat het niet in vrijheid is opgegroeid. Beschaving en wetenschap tot een hoog standpunt opgevoerd

1 Over de staatkunde en den aangroei der macht van Rusland door het fransche Gouvernementsblad *le Moniteur* in Mei 1807 medegedeeld. Uit het fransch vertaald. 's Hage, 1807.

in zekere klassen der maatschappij, maar grove onkunde bij de groote massa, die weinig of niets heeft geleerd behalve landbouw, en bij welke dronkenschap de meest algemeene ondeugd is. Het veld van waarnemen is groot; de lichteffecten wisselen er op de meest verrassende wijze de slagschaduwen af, en de aanblik verandert gedurig, naarmate men zich door den eenen of door den anderen gids laat leiden naar eenig punt van waarneming.

In het voorjaar van 1870 kwam een opmerkzaam reiziger uit Engeland naar Rusland over. Zijn voornemen was er eenige maanden te vertoeven, maar hij vond er zooveel belangrijks te bestudeeren, dat hij er bijkans zes jaren bleef, tot aan het einde van 1875. Zijne winters bracht hij grootendeels door te St. Petersburg, Moskou of Jaroslaw; des zomers begaf hij zich ‘in vrijwillige ballingschap’ op het platte land, of wel hij reisde het land rond en won overal inlichtingen in omtrent de maatschappelijke toestanden, de zeden en gewoonten der bevolking. In Engeland teruggekeerd, gaf Mackenzie Wallace zijne studie over Rusland uit, een merkwaardigen arbeid, waarmede het niemand zal berouwen kennis te maken. In Engeland, waar aanstonds een aantal uitgaven noodig zijn geweest, wordt het werk beschouwd als een *standard-work*, gelijk dat van kolonel Baker over Europeesch Turkije. Intusschen treft bij aandachtige lezing één ding, dat het oordeel van den reiziger wel eens te veel is dat van een Engelschman. Het is daarom noodig ook het oordeel te vernemen van hen, die het raderwerk van een anderen kant hebben bezien. Iwan Golowin en A. Koscheleff, die beiden in het Duitsch russische toestanden hebben beschreven, verdienen in de eerste plaats de aandacht van allen, die buiten staat zijn de oorspronkelijke bronnen in de landstaal te bestudeeren. Het werk van eerstgenoemde is een van de meest origineele, maar het zou winnen, indien het minder den toon had van een pamphlet; het werd in ballingschap geschreven; de auteur zegt, dat hij daar, als uit de verte, de zaken slechts te beter overziet, en de menschen te onpartijdiger waardeert. ‘Ik heb, zegt hij, steeds van hoop geleefd. De hoop ondersteunt de grootste helft der menschheid in dit leven, en geeft aan het andere zijn reden van bestaan’. Tot hen, die veel hebben verwacht, maar die dikwijls zijn teleurgesteld, behoort ook Koscheleff; hij, een van de helden der emancipatie, is niet verbannen, maar leeft en werkt in zijn

vaderland, te midden van zijne landgenooten en van de nieuwe instellingen. Zijn werkje, dat aan het hoofd van deze regelen staat vermeld, is niet meer dan eene brochure, maar elke bladzijde bewijst, dat de schrijver zijn land en zijn volk volkomen kent. Uit deze en andere bronnen valt genoeg te putten ter kennismaking met het Rusland en de Russen van onze dagen.

I.
De boeren. De mir.

Europeesch Rusland bestaat uit drie deelen, die eene eigen geschiedenis en eigen administratie hebben: het eigenlijk gezegde Rusland, het koningrijk Polen en het groothertogdom Finland. Om het eigenaardige russische volksleven te leeren kennen, moet men den blik wenden naar het eigenlijk gezegde Rusland. De geologische gesteldheid van dit grootste en belangrijkste deel van het rijk is zeer verschillend, het laat zich in eenige ruwe trekken aldus verdeelen: Men trekt eene lijn van St. Petersburg zuidelijk langs de meeren tot aan het Uralgebergte, ter hoogte waar de Wolga ontspringt. Al wat noordelijk van deze lijn is gelegen, is eene boschrijke streek, waar de landbouw weinig wordt beoefend; zuidelijk van deze lijn daarentegen tot aan den oever van de Zwarte Zee en de Zee van Azof is landbouw hoofdbedrijf, behalve alleen daar, waar het zeezand de kustlanden heeft overdekt, of de met zout bezwangerde bodem het land ongeschikt maakt voor bebouwing. De veeteelt wordt voornamelijk in het Z.O. deel, in de Steppen, beoefend. Dit landbouwgebied laat zich op zijn beurt weder in twee groote helften verdeelen door eene lijn, die van de Karpathen over Kiew en Orel, zuidelijk van Moskou naar Kazan en het Uralgebergte loopt. De noordelijke helft, die later dan de zuidelijke schijnt te zijn drooggevallen, vordert gestadige bemesting en levert dan nog een oogst, die ter nauwernood voldoende is voor de behoeften van de bewoners. De zuidelijke helft daarentegen bestaat uit eene aaneengeschakelde laag van de prachtigste zwarte aarde, van ½ voet tot 7 voet dik, en zich uitstrekkende over eene oppervlakte, ongeveer zoo groot als Frankrijk en Spanje te zamen. Hier is, behalve in de Steppen, bemesting zelden of nooit noodig; het land brengt, bij bebou-

wing, rijke vruchten voort; dit deel is de korenschuur voor het gansche rijk, en levert bovendien genoegzaam op voor den belangrijken uitvoer naar het overige Europa.

Onder deze omstandigheden ligt het voor de hand, dat de bevolking van eigenlijk gezegd Rusland grootendeels eene landbouwende is, en wie het volkskarakter wil leeren kennen, moet allereerst met de plattelandsbevolking en hare eigenaardige instellingen kennis maken. Zonder dat laat zich ook de emancipatie, het glanspunt der regeering van Alexander II en een van de grootste gebeurtenissen van onzen tijd, niet begrijpen in hare bedoeling, werking en gevolgen.

Groot-Rusland is oorspronkelijk door nomadische volksstammen bezet, en niettegenstaande deze alle vaste woonplaatsen hebben en onder één centraal gezag zijn gebracht, zijn zij, wat hunne instellingen betreft, nog langen tijd Nomaden gebleven. De tartaarsche volksstammen beoefenen hoofdzakelijk veeteelt, de russische landbouw, maar beiden hebben eene bijkans gelijke organisatie, waardoor de verwantschap bewaard blijft. Volgens le Play, die het leven der Nomaden aan de aziatische zijde van het Uralgebergte bijzonder heeft bestudeerd, blijven de afstammelingen in de rechte lijn van een zelfden *paterfamilias* gewoonlijk bijeen, en leven in volkomen gemeenschap van goederen onder het absolute gezag van den stamvader. Wordt het gezin te groot, dan verdeelt deze veelal den stam in twee of meer staken, en geeft aan elk daarvan, bij minnelijke schikking, een deel der gemeenschappelijke bezittingen. Daarentegen blijven ook dikwerf na doode van den stamvader de verwanten, zelfs verre verwanten, bijeen onder het gezag van een hunner, die den meesten invloed heeft[1]. - In Groot-Rusland hebben de volksstammen vaste nederzettingen, maar sedert eeuwen hebben zij hetzelfde familieverband bewaard, en uit de samenwoning dezer landbouwerfamilieën is de *Mir*, het russische dorp, ontstaan, dat de hoeksteen is van het gansche maatschappelijke en staatkundige gebouw.

De landbouwersgezinnen werden tot in 1861 overal in het noordelijke landbouwgebied aangetroffen, en ofschoon de emancipatie ze grootendeels heeft doen verdwijnen, vindt men er in die streken evenwel nu nog enkele, die het oorspronkelijke type zuiver bewaard. Zij bestaan gewoonlijk uit drie geslachten, en

1 *Les ouvriers européens*, pag. 18 en volgende.

staan onder het gezag van een hoofd, *Khozaïn* of *Bolshàk* genaamd. Deze is gewoonlijk de grootvader of oudste van zijn geslacht, maar de gevallen zijn niet zeldzaam, dat, indien de patriarch oud of zwak is, een van de overige leden van het gezin, somtijds ook eene vrouw, zijne heerschappij overneemt. De betrekkingen tusschen den *Khozaïn* en de leden van het gezin verschillen in elke familie; zij worden geregeld door gewoonte en door de persoonlijke eigenschappen van het hoofd, doch in alle gezinnen is het hoofd, gelijk ook zijn naam (beheerder, administrateur) aanduidt, in de eerste plaats geroepen, om voor de gezamenlijke bezittingen te zorgen; de eigenlijke familiezaken staan op den achtergrond. - Toch moet er nog al eenige autoriteit noodig zijn om orde in de hut te bewaren, want het gansche gezin leeft in één huis; de zoons brengen er hunne vrouwen in, deze de kleinkinderen, en alles huist te zamen, ongeacht de moeielijkheden, die veelal tusschen aangehuwden en verwanten plegen te ontstaan, zelfs al wonen ze niet onder één dak.

Het huis met al wat daarin is, het vee, de landbouwwerktuigen, de oogst, de kooppenningen van het verkochte product, kortom alles, is gemeenschappelijk bezit; geen van de leden koopt noch verkoopt zonder de uitdrukkelijke of stilzwijgende toestemming van de overige, volwassen, mannelijke familieleden. Als een van de zoons het dorp verlaat om in de stad een handwerk te gaan uitoefenen, dan moet hij zijn loon overmaken, na aftrek van zijne noodzakelijke uitgaven, maar inmiddels worden zijne vrouw en kinderen ook in de aartsvaderlijke woning geherbergd. - Dat bloedverwantschap en hare graden op den achtergrond staan, blijkt vooral uit de wijze, waarop het gezin de goederen verdeelt na het overlijden van den *Khozaïn*, of in het algemeen, wanneer het gezin uiteengaat. Alle volwassen, mannelijke familieleden toch deelen gelijkelijk, zonder onderscheid van den graad van verwantschap; zelfs de natuurlijke en aangenomen zonen deelen gelijkelijk mede, als zij namelijk mede hebben gewerkt ten behoeve van het gezin. Daarentegen zijn de gehuwde dochters, die beschouwd worden als tot de familie van den man te behooren, uitgesloten, en evenzoo de zoons, die zich reeds feitelijk op eene of andere wijze hebben afgescheiden. De deelgenooten nemen hun persoonlijk aandeel van hetgeen zij vroeger gemeenschappelijk bezaten; zij likwideeren en deelen, maar erven niet, en dit niettegenstaande de geschreven

wet het erfrecht nauwkeurig naar westersche beginselen heeft geregeld. De boeren kennen dit erfrecht niet, het is voor hunne levenswijze onbruikbaar, en zoo blijft, volgens de berekening van Wallace, een groot en belangrijk deel van het geschreven burgerlijke recht eene doode letter voor ongeveer ⅘ van de bevolking[1].

Het is niet te verwonderen, dat in dezen praktischen familiekring het huwelijk alleen van de praktische zijde wordt opgevat.

Deze opmerking ontlokte aan den engelschen reiziger de volgende zinsneden, die tevens als een staaltje van zijn schrijftrant mogen dienen: ‘De russische boeren, als eene klasse genomen, zijn in alle opzichten bij uitstek praktisch en *matter-of-fact* in hunne opvattingen en gewoonten, en plegen volstrekt niet toe te geven aan verheven, aetherische gevoelens van eenigerlei aard. Zij hebben weinig of niets van hetgeen men in ruwe trekken zou kunnen noemen het Herman-en-Dorothea-element in hun gestel, en bij gevolg weten zij zeer weinig van de sentimenteele, romantische gedachten, die wij gewoonlijk verbinden aan de voorbereidende maatregelen voor een huwelijk. Dit feit is zóó duidelijk voor een ieder, die den russischen boer heeft bestudeerd, dat zelfs zij, die beproefd hebben, het landleven te idealiseeren, het zelden hebben gewaagd eene sentimenteele liefdegeschiedenis tot middenpunt van hun verhaal te maken. Deze algemeene opmerkingen voeg ik hier ter loops in, om den lezer duidelijker te doen begrijpen hetgeen ik heb te zeggen betreffende boerenhuwelijken.

In het oorspronkelijke landbouwstelsel, dat gewoonlijk in Rusland wordt toegepast, omvat de natuurlijke arbeidseenheid[2], als men dit woord mag gebruiken, een man, eene vrouw en een paard. Zoodra dus een jongen een landbouwer is geworden, gezond van lijf en leden, moet hij worden voorzien van de twee *accessoria*, die noodig zijn om de arbeidseenheid volledig te maken. Het verschaffen van een paard, hetzij door aankoop hetzij door het fokken van een veulen, is de plicht van het hoofd van het huis; het verschaffen van een vrouw voor den jongeling is de plicht van de vrouwelijke “Dikke” *Bolshùkha*. En de voornaamste overweging bij het doen van eene keuze is in beide gevallen dezelfde. Verstandige administrateurs

1 Vol. I, Ch. VI.

2 Wallace doelt hier op den *tiaglo*, dien wij later zullen besproken.

laten zich niet verleiden door fraaie paarden of mooie bruiden; wat zij zoeken is niet schoonheid, maar physieke kracht en geschiktheid om te werken. Als de jongeling achttien jaren oud is, verneemt hij, dat hij nu maar moet trouwen, en zoodra hij toestemt, worden onderhandelingen geopend met de ouders van eene verkieslijke jonge dochter. In de grootere dorpen worden deze onderhandelingen somtijds vergemakkelijkt door zekere oude vrouwtjes, *Svakhi* genaamd, die zich speciaal met dit soort van tusschenhandel bemoeien; maar zeer dikwijls wordt de zaak geregeld rechtstreeks door, of door bemiddeling van een gemeenschappelijken vriend der beide huisgezinnen. Natuurlijk moet worden zorg gedragen, dat er geene wettelijke hinderpalen zijn tegen het huwelijk, en deze zijn niet altijd gemakkelijk te vermijden in een klein dorp, welks bewoners langen tijd gewoon zijn geweest onder elkander te huwen. Volgens de russische kerkelijke wet is niet alleen het huwelijk tusschen volle neven en nichten verboden, maar aanverwantschap wordt op één lijn gesteld met bloedverwantschap, d.i. een schoonmoeder en een schoonzuster worden beschouwd als moeder en zuster, en zelfs de denkbeeldige verwantschap, die ontstaat door te zamen als peter en meter bij het doopvont te staan, wordt wettelijk erkend. Wanneer alle voorbereidende onderhandelingen met gewenschten uitslag zijn bekroond, heeft het huwelijk plaats, en brengt de jonge man zijne bruid naar het huis, waarvan hij lid is. Zij brengt geen anderen bruidschat mede dan haar uitzet, maar zij heeft een paar flinke, stevige armen, en hiermede verrijkt zij haar aangenomen familie. Natuurlijk gebeurt het nu en dan - want de menschelijke natuur is in den grond overal dezelfde - dat een jonge boer verliefd wordt op een speelkameraad, en zijne droomen vervuld ziet bij het altaar, maar zulke gevallen zijn zeldzaam, en men mag als regel aannemen, dat een huwelijk bij de russische boeren tot stand komt onder den invloed van economische, meer dan van gemoedelijke overwegingen'[1].

Het familieverband, gelijk het hierboven is beschreven, is na de emancipatie uitzondering geworden in plaats van regel. De groote grondeigenaars zagen daarin een middel om den boerenstand voor groote financieele schokken te bewaren, om ze door onderlinge hulp de kwade dagen te doen doorstaan en om de

1 Vol. I, Ch. VI, pag. 137 en volgg.

arbeidskracht te verhoogen. Zij noodzaakten veelal de gezinnen bijeen te blijven, en hielden zoodoende de traditiën in het leven, zij het ook min of meer kunstmatig. Na 1861 hebben de meeste gezinnen zich ontbonden, omdat niet iedere volwassen boerenzoon de samenwoning als een weldaad beschouwde; de meeste verlangen naar een eigen huis, en ik geloof, dat dit als een moreele vooruitgang mag worden beschouwd. Jammer maar, dat velen hiertoe overgaan, zonder er de middelen toe te bezitten, en zich in schulden steken. De *laudatores temporis acti* slaan hieruit munt, en stellen de vroegere economische toestanden, waarin welvaart heerschte, tegenover de kleine gezinnen, die aan ondergang zijn blootgesteld. Maar elk overgangstijdperk brengt eigenaardige moeielijkheden mede, en op den duur kan de emancipatie, ook te dezen opzichte slechts een gunstigen invloed hebben op het peil van beschaving van den russischen boerenstand.

Zooeven is gesteld, dat uit dit eigenaardige familieverband het russische dorpsleven is ontwikkeld. Deze stelling is geenszins onbetwist, gelijk nader zal blijken, maar in de eerste plaats moet hier worden herinnerd, wat dit dorpsleven is. Voor ieder, die russische toestanden wil leeren kennen, moet het bestudeeren van deze meest eigenaardige van alle russische instellingen voorafgaan.

Een russisch dorp, in de engere beteekenis van het woord, heeft niets bijzonders. De huizen gelijken uitwendig op de amerikaansche *loghouses* of de zwitsersche *châlets;* zij staan alleen een weinig dichter bij elkander dan wij in westelijk Europa gewoon zijn, een gevolg van de omstandigheid, dat de bewoners van uitgestrekte en weinig bevolkte landstreken in elkanders nabijheid hulp zoeken tegen roofdieren en gemeenschappelijke vijanden, en door samenwerking van lichaamskrachten aan den grond ontlokken, wat zij noodig hebben voor hun onderhoud. Zoodanige agglomeratie van huizen heet in Rusland *derevnia* en taalkenners beweren, dat dit woord denzelfden wortel heeft als trup, thorpe, terp, dorp, troupe en troupeau. Maar het is niet de *derevnia*, waarmede wij ons hier hebben bezig te houden; het is de *Mir*, het dorp in den rechtskundigen zin van het woord, de gemeente, door Laveleye terecht genoemd ‘la molécule constitutive de la nationalité russe’.

Sinds eenigen tijd is de Mir een voorwerp van nauwgezette studie geworden voor verscheidene staathuishoudkundigen, publicisten en civilisten van westelijk Europa. De eerste, die de

aandacht van de mannen der wetenschap op deze eigenaardige instelling vestigde, was Haxthausen in zijn groote en vermaarde werk *Etudes sur la Russie*. Na 1861 werd het oog als van zelf gevestigd op het platteland van Rusland, toen plotseling de groote sociale omwenteling tot stand was gekomen, die aan Alexander II eene duurzame plaats in de geschiedenis van zijn volk heeft verzekerd; fransche, duitsche en engelsche geleerden hebben de werking van het emancipatiebesluit bestudeerd, en zij waren genoodzaakt bij hunne studieën steeds de *Mir* als uitgangspunt te nemen. In Rusland zelf wemelt het van geschriften betreffende hetzelfde onderwerp, maar niet ieder heeft het voorrecht russisch te kennen, en men zal zich hoofdzakelijk met de studie van eerstgenoemden moeten vergenoegen. Trouwens men vindt daar keus en keur; ik heb slechts namen te noemen als Wolowski, Eckardt, Faucher, Laveleye, Hepworth Dixon, Schedo-Ferotti, Michell, Adolph Wagner, Bistram, en *last not least:* Wallace. Reeds vóór de uitgave van zijn grootere werk had Wallace in Macmillan's Magazine een en ander omtrent de russische dorpsgemeenten medegedeeld, maar de bijzonderheden, en vooral de kritiek, die men in zijn boek aantreft, hebben eerst duidelijk bewezen, dat hij een fijn opmerker en nauwgezet beoordeelaar is. - Laten wij eerst zien, wat de Mir is, en welke waarde zij heeft uit een economisch gezichtspunt; hare werking als een factor in het staatkundig organisme vindt dan later eene plaats bij de bespreking van de staatsmachine zelve.

De beste definitie, die van de *Mir* is gegeven, schijnt mij die van Laveleye[1]: ‘de vereeniging van bewoners van een dorp, die gemeenschappelijk den daartoe behoorenden grond bezitten.’ Het is een slavisch woord, dat ook wordt gebruikt voor het Heelal; vandaar, dat men in verschillende russische spreekwoorden, door Haxthausen aangehaald, het woord vindt gebezigd in een zin, die niet op het dorpsleven kan slaan, b.v. ‘God alleen is de regter der Mir’; - ‘één zucht van de Mir doet den rots springen’, enz. Men make hieruit niet op, dat de gezichteinder van den russischen boer zóó beperkt is, dat hij zijn dorp als het heelal beschouwt: zijn gezond verstand, zijne ondervinding en zijn kerk hebben hem dit wel anders geleerd, maar wel heeft het spraakgebruik, door hetzelfde woord voor

1 De la Propriété et de ses formes primitives. Paris, 1874.

beide begrippen te bezigen, het bewijs geleverd voor het feit, dat de Russen aan hunne dorpsinstelling een overoud, eerwaardig en universeel karakter toekennen; een ‘oude Rus’ beschouwt de Mir als eene *ur*-instelling, die de levensvoorwaarde is voor het bestaan van de natie. Het is dan ook niet te verwonderen, dat Ivan Petroff, een eenvoudige maar ontwikkelde boer te Ivànofka, toen hij door Wallace werd overvallen met de vraag: ‘Wat is de *Mir?*’ de hand aan het voorhoofd bracht, en bedenkelijk antwoordde: *kak vam skazat'?* - ‘hoe zal ik u dat uitleggen?’ - en de uitlegging schuldig bleef.

In Rusland is de grond in drieërlei handen: van den staat, van den adel en van de dorpsgemeenten. Een groot deel - men berekent ongeveer de helft - van het bouw- en weiland is staatsdomein; de edelen hebben uitgestrekte bezittingen, en wat er overblijft behoort niet aan particulieren, maar aan de gemeenschap, aan de Mir. Individueel grondbezit vindt men dus eigenlijk alleen bij den adel; de boeren hebben geen grondeigendom, maar slechts het gebruik van de gronden, die aan dorpsgemeenten toebehooren. Alleen het huis, dat zij bewonen, hun *izba* met den grond, waarop het staat, met den tuin en verdere aanhoorigheid, is zijn private eigendom; het bouw- en weiland behoort aan de Mir.

Daar de staatsdomeinen en de adellijke goederen het grootste deel innemen, zou men allicht tot het besluit komen, dat de dorpsgemeenten betrekkelijk weinig in getal zijn, maar deze gevolgtrekking is onjuist. Op de gronden, die den staat behooren, leefden de boeren ook vóór 1861 vrij, in zoover, dat er geene betrekking van lijfeigene bestond, maar zij mochten het dorp, waar zij waren geboren en opgegroeid, niet verlaten, tenzij voorzien van een paspoort, hetgeen hen echter niet onthief van de verplichting om te dragen in de gemeenschappelijke lasten. Zij, die achterbleven, praesteerden aan het domeinbestuur persoonlijke diensten, maar dit nam niet weg, dat in het domein verschillende *enclaves* waren, die òf aan de boeren ten geschenke waren gegeven, òf eenvoudig door hen geoccupeerd, en al deze enclaves waren gemeenschappelijk eigendom: zij behoorden aan de Mir. Op de adellijke goederen was de toestand meestal dezelfde. De edelen bezochten zelden hunne bezittingen, en lieten het beheer over aan een rentmeester; de boeren hadden een gemeenschappelijk grondbezit, waarover hunne dorpsgemeente de vrije beschikking had, en niet zelden gaf de landheer hun

zijn eigen bouwland ten gebruike tegen betaling van een vaste, jaarlijksche rente. Ook dit geschiedde collectief, en zoodoende ontmoet men in Rusland de dorpsgemeenschap overal, waar een zeker aantal boeren in een *derevnia* bijeenwonen, onverschillig of zij aan den staat of aan de edelen diensten te praesteeren hebben gehad.

In de oudste tijden werd de grond door alle dorpsgenooten te zamen bebouwd, en de oogst gelijkelijk verdeeld in verhouding tot het aantal werkende leden van elk gezin; het was het familieleven op ruimere schaal overgebracht op de Mir. Men beweert, dat deze meest primitieve regeling nog bestaat in enkele dorpen van Noord-Rusland, die dan *Skit* worden genoemd. Langzamerhand echter is met behoud van de gemeenschap toch de individualiteit meer op den voorgrond getreden, en in de meeste, zoo niet alle dorpen, wordt het land onder de leden van de Mir verdeeld. Bij deze deeling heeft men tweeërlei te onderscheiden, die, welke het gevolg is van eene volkstelling van staatswege, en die, welke plaats heeft ingevolge besluit van de Mir. De regeering heeft census-lijsten aangelegd, waarop de namen van alle mannelijke boeren in het geheele rijk worden gebracht; deze lijsten zijn de grondslag voor het heffen van directe belasting. Elk dorp heeft zoodanige lijst en betaalt aan de regeering jaarlijks eene geldsom, evenredig aan het aantal mannelijke leden, zuigelingen en stokouden niet uitgezonderd, die tijdens de jongste telling op de lijst zijn gebracht. Nu en dan, op ongeregelde tijden, heeft eene herziening van overheidswege plaats, een werk, waarop de administratie niet zeer gesteld schijnt te zijn, want sedert de dagen van Peter den Groote tot heden, van 1719 tot 1878, hebben er slechts tien plaats gehad, de laatste in 1857 na den Krimoorlog, dus ruim 20 jaren geleden. Dat eene bevolking in zulk een lang tijdsverloop zeer belangrijk kan veranderen, behoeft geen betoog, maar de fiscale ambtenaren nemen hiervan geen nota; zij belasten naar de ‘herzieningszielen’, gelijk het in het spraakgebruik heet. Daar nu het gebruiken van land onafscheidelijk is van het betalen van belasting, zoo wordt het land na elke herziening verdeeld onder zoovele personen als er namen op de nieuwe censuslijst voorkomen; elke ‘herzieningsziel’ krijgt haar aandeel, in de plaats van de belasting, die hij betaalt. De boeren zijn op deze deelingen al even weinig gesteld als de ambtenaren; volgens Haxthausen noemen zij het *tschornoi peredell* (zwarte deeling), en natuurlijk,

want de perceelen, die de boer reeds feitelijk als zijn eigendom beschouwt, komen dan terug in de massa en de nieuwe deeling geeft hem dikwijls kleinere of slechtere terug.

Als de Staat op deze wijze heeft vastgesteld in hoevele deelen de grond zal worden gesplitst met het oog op het hoofdgeld, dat moet worden opgebracht, bemoeit hij zich niet verder met de verdeeling; de Mir regelt dit geheel naar eigen goedvinden, en dientengevolge is er ook geen algemeene regel te noemen, waarnaar de deeling plaats heeft. In sommige dorpen blijven de censuslijsten consequent de grondslag; men maakt zoovele deelen als er namen op de lijst voorkomen, en geeft daarvan aan elk gezin zoovele, als het gezin mannelijke leden telt. Bij zoodanige regeling komen de fouten van de ‘zwarte deeling’ het best aan het licht, want de getalsterkte van een gezin is dikwerf, ja meestal, buiten verhouding tot de werkelijke arbeidskrachten. Een gezin, bestaande uit een man in de kracht van zijn leven met 4 volwassen zoons, staat op papier gelijk met dat van eene weduwe met 5 knaapjes. Wanneer het eerste gezin zich uitbreidt sedert de vorige en vóór de nieuwe herziening, dan heeft het te weinig land; de weduwe daarentegen weet niet, hoe haar land te bebouwen, nog minder hoe zij in evenredigheid belasting zal opbrengen, en daar het bezit van grond steeds met het betalen van belasting gepaard gaat, is er ook zelden iemand, die haar hiervan ontlast.

Om hieraan te gemoet te komen, hebben andere gemeenten eene andere regeling ingevoerd, in verhouding tot de werkkrachten tijdens de herziening, maar ook hiermede is de juiste maatstaf geenszins gevonden, om de eenvoudige reden, dat geen rekenschap wordt gehouden met de fluctueerende bevolking. Hetgeen heden juist en billijk is, kan een volgend jaar onjuist en drukkend zijn; de knapen van de weduwe b.v. kunnen tot krachtige jonge mannen opgroeien, terwijl de vader zijne 4 volwassen zoons heeft zien sneuvelen in den Shipka-pas. En het gewone correctief hiervoor is, dat de gemeente nu en dan, afgescheiden van de Staatsherziening, het gansche land op nieuw verdeelt. De keuze tusschen deze verschillende stelsels regelt de Mir geheel zelfstandig; de Staatsbeambten mengen er zich niet alleen niet in, maar weten zelfs niet, hoe het gaat. Vandaar, dat men in Rusland, een rijk, dat in vele opzichten met recht wordt geroemd wegens zijne statistiek, geen enkel statistisch gegeven heeft omtrent de werkelijke verdeeling van het grondbezit in

de dorpsgemeenten, d.i. ongeveer ⅚ van de bevolking van het Rijk[1].

De wijze, waarop de verdeeling plaats heeft, is de volgende. Door de Mir worden landmeters aangewezen, om het gemeene land op te meten, te taxeeren en in perceelen te splitsen. Volgens Haxthausen bezigen deze landmeters veelal stokken van ongelijke lengte, waarvan de kortste bestemd zijn voor het meest vruchtbaarste deel van het land. Dit zal echter vermoedelijk alleen in de meer noordelijke streken het geval zijn, want, gelijk is opgemerkt, is de bodem in de 'zwarte' landstreek meestal even vruchtbaar, zoodat hij zelfs geene bemesting vereischt. Daar heeft een perceel meer of mindere waarde naar gelang het dichter of verder van de derevnia, van de bebouwde kom, is verwijderd. Het land wordt in drie groote velden gesplitst, omdat in geheel Rusland de gewoonte bestaat het land één jaar te bebouwen, dan een jaar tot hooiland te bestemmen en eindelijk één jaar braak te laten liggen. Het bouwland wordt in lange, smalle strooken verdeeld; volgens Laveleye zijn zij van 8 tot 10 meter breed en van 200 tot 800 meter lang. Er zijn zoovele strooken als er mannelijke leden in de gemeente zijn, en het lot beslist, wat elk hunner zal genieten tot aan eene volgende verdeeling. Het hooiland wordt jaarlijks in geheel dezelfde verhouding verdeeld: op een bepaalden dag komt het gansche dorp bijeen in het hooiveld; de boeren verdeelen dit op het terrein in het vereischte aantal strooken, loten, en beginnen terstond te maaien; in sommige dorpen maait men gemeenschappelijk en deelt het hooi. Het derde veld eindelijk wordt door alle dorpsgenooten gezamenlijk gebruikt; het bestaat uit opgaand hout en braakland en dient tot beweiding. In de dorpen, die tot het domein behooren, geschiedt de verdeeling niet in verhouding tot het aantal mannelijke leden, maar naar het zielental. De rijksambtenaar, met de administratie belast, bepaalt hoeveel *dessiatinen*[2] per hoofd zal worden toegedeeld, en elk hoofd van een gezin ontvangt zoovele deelen, als hij hoofden telt in zijn gezin. Bovendien houdt het domein meestal eenige grondstukken buiten verdeeling, bestemd voor nieuwe

1 De schrijver van de brochure: 'Ruszland am 1^{en} Januar 1871' stelt de bevolking van al wat stad of vlek heet op 8 millioen tegen 53 millioen boeren, eene verhouding alzoo als 1 : 6½.

2 De *dessiatine* is een vlaktemaat, ongeveer gelijk staande met 1 hectare 9 ares.

gezinnen, welke perceelen dan in den tusschentijd worden verhuurd. De dorpsgronden, behoorende tot de adellijke landgoederen, worden verdeeld niet naar het mannental of naar het zielental, maar naar *tiaglos*. Tiaglo is het russische woord, dat Wallace heeft vertolkt door *labour-unit;* Laveleye noemt het *unité de travail*. Men verstond hierdoor oorspronkelijk 2 of 3 arbeiders in één gezin; thans beteekent het een gehuwd paar.

Hoewel elk gezin voor eigen rekening en risico zaait en oogst, is men niet vrij in de wijze van behandeling van het land, en natuurlijk, want hetgeen heden het perceel van A. is, is over eenige jaren dat van B. of C. De Mir beslist *wat* zal worden verbouwd; vandaar, dat het gansche segment voor het oog slechts één groote akker schijnt; dit is ook gedeeltelijk het gevolg van de omstandigheid, dat er geene behoorlijke wegen of uitwegen zijn, zoodat men wel verplicht is dezelfde landbouwwerkzaamheden gelijktijdig te verrichten.

Uit het voorgaande blijkt, dat de Mir op het platteland van Rusland het individueele leven geheel verdringt; zij is democratisch in hare samenstelling, maar oefent een absoluut gezag uit; tegen de besluiten van de Mir verzet zich niemand. De vraag is nu nog, welke de organen zijn, waardoor deze fictieve persoon zich uit. Het is opmerkelijk, dat hieromtrent nooit eenig voorschrift is gegeven, zoo min van overheidswege als door de dorpelingen zelve; elk dorp heeft, uit eigen beweging en krachtens onbeschreven recht, zich zelf dezelfde organisatie gegeven. Er is eene algemeene dorpsvergadering, samengesteld uit de hoofden van huisgezinnen, en er is een ‘oudste van het dorp’, die tegelijk de leider van de vergadering en het hoogste uitvoerend gezag is. De vergaderingen worden meestal staande of loopende gehouden en het gaat daar gewoonlijk niet bijzonder parlementair toe; de voorzitter (die nooit *zit*) beweegt zich tusschen de leden, en is alleen van deze onderscheiden door een penning om den hals. Hij spreekt de leden, en deze wederkeerig hem, niet zelden aan als *Duràk* (ezel, domoor) en legt een redenaar het zwijgen op door een eenvoudig *Moltchi!* (houd den mond). In de vergadering verschijnen niet zelden vrouwen, die daar hare afwezige mannen mogen vertegenwoordigen, maar zij hebben weinig in te brengen. De russische boeren hebben verscheidene spreekwoorden, die niet getuigen van bijzondere achting voor het vrouwelijk verstand, als daar

zijn: ‘Het haar is lang, het verstand is klein’; - ‘zeven vrouwen hebben samen één ziel’; - ‘eene vrouw heeft geen ziel maar een damp’ enz.

De verkiezing voor een *Starosta* of oudste van het dorp gaat meestal zeer eenvoudig in zijn werk. De betrekking wordt weinig begeerd, want de Starosta heeft weinig gezag over de dorpelingen, maar veel bemoeiingen en groote verantwoordelijkheid. In de vergadering noemt een van de aanwezigen den naam van iemand, die in aanmerking komt en de betrekking nog niet heeft vervuld; ettelijke anderen herhalen zijn naam; de candidaat verzoekt verschoond te blijven, maar hij wordt bij acclamatie benoemd voor den tijd van één jaar. De vergadering benoemt op dezelfde wijze een ontvanger van de gemeentelijke belasting, voorts een ambtenaar, dien men in een Geldersche marke of buurt den ‘scheuter’ zou noemen, en een dorpsherder. Zij bepaalt het begin van den hooitijd en van het ploegen van het braakland, voorziet in de gevallen, waarin de belastingen niet prompt worden betaald, beslist over het toelaten van nieuwe en het vertrekken van oude leden, geeft of weigert toestemming om te bouwen op gemeentegrond, sluit overeenkomsten, en maakt de verdeeling van het land onder de leden; bij haar alzoo berust de hoogste macht; de Starosta voert hare besluiten uit en handhaaft de orde in het dorp en in de dorpsvergadering.

Wanneer men de *Mir* als eene instelling vergelijkt met de vroeger beschreven groote boerenfamilie, dan schijnt de overgang even eenvoudig als natuurlijk. De bewoners van een russisch dorp, door de landswet en door de gewoonte sinds onheuchelijke jaren gebonden aan de plaats hunner inwoning, en meestal onderling gehuwd, beschouwen zich eenigermate als afstammelingen van een gemeenen stamvader. De aartsvaderlijke toestanden, die in de gezinnen heerschten, werden overgebracht naar de leden van hetzelfde dorpsverband; eenheid van belangen was ook hier de drijfveer. Tegenover de slavische chauvinisten, die de Mir beschouwen als een zeer bijzondere uitvinding van het slavische ras, waarin de kern voor zijne wereldheerschappij is gelegen, heeft men, naar mij voorkomt, slechts te wijzen op gelijksoortige toestanden bij vele volkeren in hunne kindsheid. Toen de germaansche volkstammen zich nederzetten in vaste woonplaatsen, toen zij Sassen of Saxers werden, sloten de gezinnen zich aan tot één geheel en vormden de

Marken en Meenten, waaruit later steden en dorpen zijn verrezen, gemeenschappen die ook in ons vaderland tot op den huidigen oogenblik rechtsbestaan hebben behouden. Stel de ‘buurspraak’ naast de dorpsvergadering, den buurmeester of markrichter naast den Starosta, en de overeenkomst is niet te miskennen. De Javanen, die hun *adat* toch zeker niet uit de tartaarsche steppen hebben medegebracht, regelden sinds eeuwen het communaal grondbezit op volkomen dezelfde wijze als de russische boeren. De dessa is de Mir, het dessahoofd de Starosta. De Arabieren hebben hun *Blad-el-djemâa*, overeenkomende met het markenbezit; de Zwitsers hunne *Landesgemeinde;* kortom in Oost en West vindt men hetgeen aan de Mir doet denken. Het is een onbetwistbaar feit, dat het gemeenschappelijk grondbezit een zeer primitieve vorm van eigendom is, en wanneer de Mir nog heden ten dage over het geheele platte land van Rusland het individueele grondbezit verdringt, dan bewijst dit alleen dit andere, onbetwistbare feit, dat de russische boerenstand nog in primitieven toestand verkeert, dat een rijk, waarvan ⅚ op deze wijze leeft, nog in de kindsheid der beschaving is. Het nomadenhoofd is de Khozain, deze de Starosta geworden; er is dus een langzame vooruitgang waar te nemen, maar wanneer zal de russische boer zijne individualiteit gaan gevoelen, dat hij niet alleen een schatplichtige en dienstplichtige onderdaan van den Czaar, niet alleen een lid van de Mir, maar ook en allereerst een zelfstandig mensch is? De vrije, ontwikkelde man, die zich zelven gevoelt, wordt niet gevormd in het dorpsverband.

Terwijl de groote boerengezinnen zijn uiteengegaan na de emancipatie der lijfeigenen, is de *Mir* blijven bestaan; zij is zelfs krachtiger dan te voren, omdat zij, gelijk later zal blijken, ook politieke rechten heeft gekregen. - Zij, die den oorsprong van het russische dorpsleven hebben miskend en gemeend, dat de Mir aan eene keizerlijke ukase het leven heeft te danken, vinden in de feiten sedert 1861 de beste wederlegging van hunne stelling. Als het waar was, wat Tchitcherine beweert, dat ‘de agrarische gemeenschap de vrucht was der slavernij, en met haar zal verdwijnen voor de vrijheid’, dan zouden de vrije boeren zeer zeker gebruik hebben gemaakt van het hun verleende recht, om de gemeenschap te ontbinden, wanneer ⅔ van de leden hiertoe besluiten. Dit nu is nergens geschied: enkele heldere hoofden onder de boeren begrijpen zeer goed de voordeelen van

het individueele grondbezit, doch zij worden steeds overstemd. Het gaat in Rusland *tout comme chez nous*, waar de wetten van koning Lodewijk een doode letter zijn gebleven. In Rusland is op sommige plaatsen de Mir weder ingevoerd, waar zij door den vroegeren heer was afgeschaft; zij blijft de *molécule constitutive* van de russische nationaliteit. Trouwens men zou haar onrecht doen door niet te erkennen, dat zij ook hare goede zijden heeft, en het is hier de plaats, om na te gaan, welke voor- en nadeelen de Mir heeft uit een economisch gezichtspunt.

De *Mir* heeft hartstochtelijke partijgangers en vinnige bestrijders. Onder de eersten behooren vooral de 'Slavophilen', een groep van zeer ontwikkelde, vaderlandslievende mannen, die hoog opgeven van al wat eigenaardig russisch is, en voorzien, dat het slavische ras, onder de hegemonie van Rusland, geroepen is een hoofdrol te spelen op het wereldtooneel, mits het niet verbastert. Tot deze groep behooren o.a. Belajef, Koscheleff en Tscherkasski. - In hetzelfde gelid strijden, schoon zij van een gansch ander punt uitgaan, de mannen van het 'jonge Rusland', uit de school van Herzen en Bakunin, staathuishoudkundigen van de nieuwere richting met socialistische tint. Ook in het buitenland heeft de Mir hare bewonderaars: men beweert, dat Cavour eens tot een russischen diplomaat zou hebben gezegd: 'Ce qui rendra votre pays maître de l'Europe plus tard, ce ne sont pas ses armées, c'est son régime communal!'

Er ligt in deze, gelijk in elke algemeene phrase, veel overdrijving, maar een grand van waarheid. Ontegenzeggelijk heeft de Mir in meer dan één opzicht gunstig gewerkt onder de toestanden, die haar in het leven riepen. Het grootste voordeel schijnt mij wel dit, dat zij het beste middel is geweest om de steppen en wildernissen te koloniseeren. Als een dorp te uitgebreid werd, nam een deel van de dorpelingen afscheid van de overigen, en trok oostwaarts in de bosschen en steppen, waar men elkander beschermde tegen de nomadenstammen en met vereende krachten de wildernis in bouwland herschiep. In deze richting voorspellen de Slavophilen ons dat zal worden voortgegaan; de boeren, zeggen zij, zullen, dank zij hun landbouwstelsel, eerst groot-Rusland beter bevolken, dan, als Europa te eng is geworden, de aziatische vlakten opzoeken, waar zij nog een onmetelijk veld te bearbeiden vinden. Het is mogelijk, maar nict waarschijnlijk, en al aanstonds verdient het opmer-

king, dat de ondervinding, omtrent het bevolken van groot-Rusland opgedaan, weinig bemoedigend is. In een russisch boerengezin, zegt men, wordt elke zuigeling met gejuich ontvangen, want hij vermeerdert de arbeidskracht van het gezin; dit zal wel het geval zijn overal, waar de bevolking dun gezaaid en de bodem vruchtbaar is, maar de gevierde zuigeling wordt op het platteland van Rusland al zeer spoedig na zijne geboorte zoodanig verwaarloosd, dat bijkans de helft nooit den leeftijd bereikt om arbeidskracht te zijn. De bevolkingsstatistiek toont aan, dat op 1000 kinderen van het mannelijke geslacht ongeveer ⅓ sterft binnen het jaar, en 407 niet ouder worden dan 5 jaren. De moeders, die in de eerste plaats ‘arbeidskrachten’ zijn, zijn gewoonlijk overwerkt, en kunnen het natuurlijke voedsel niet geven; zij voeden hare zuigelingen met geheel ongeschikte surrogaten, en als de oogsttijd in het land komt, laten zij hen veelal geheel aan hun eigen lot over: 75 pCt. van de kindersterfgevallen valt voor in de maanden Juli en Augustus. Des winters is de doop de groote kindervijand, want het godsdienstige gebruik brengt mede, dat een kind bij den doop geheel wordt ondergedompeld, en aan deze plechtigheid wordt zooveel waarde gehecht, dat kinderen, die ongedoopt overlijden, zelfs niet worden opgenomen in de bevolkingslijsten. Het tweede groote voordeel alzoo, dat de bewonderaars van de Mir meenen te hebben gevonden, verliest in de praktijk veel van zijn waarde. Van meer gewicht is de stelling, dat de Mir het beste middel is, om de vorming van een proletariaat tegen te houden. Ieder, die werken kan toch, heeft recht om een deel van den grond te bebouwen voor eigen gebruik; de kinderen gaan niet gebukt onder de gevolgen van het wangedrag der ouders; de grond blijft het onvervreemdbare eigendom van de gezamenlijke dorpsbewoners, zoodat voor een strijd tusschen arbeid en kapitaal hier geen plaats is; de Mir bevat een kiem van orde en behoud, die de wereld bewaart voor gewelddadige omwentelingen.

Maar nu de keerzijde: De grond wordt, ja, bebouwd, maar hoe? De landbouw in Rusland staat ver ten achter bij dien in westelijk Europa; de oude sleur wordt sinds eeuwen gevolgd, en ook de meest ontwikkelde boer wordt door de Mir verplicht dien te volgen. Nergens in ons werelddeel is de oogst zoo schraal in verhouding tot de oppervlakte bouwland: de russische boer oogst slechts 3 of 4 malen hetgeen hij heeft gezaaid, en

de opbrengst zou moeten verdubbelen, alvorens de vruchtbaarheid b.v. van Groot-Brittannië was bereikt[1].

De kinderen lijden minder door het wangedrag der ouders, maar de nijvere huisvader wordt getroffen door de luiheid en uitspattingen van zijn buurmar, voor wien hij de belasting mede moet betalen, en die den grond verwaarloost, welke straks misschien de zijne zal zijn. Zulk eene regeling is misschien zeer gewenscht voor de zwakken en slechten, maar minder voor de krachtigen, nijveren en ondernemenden. De strijd tusschen arbeid en kapitaal moge dan voorshands worden vermeden; de strijd tusschen arbeid en lediggang is onvermijdelijk.

Rusland kan bovendien niet uitsluitend van landbouw leven. De industrie, ofschoon in hare kindsheid, begint zich te ontwikkelen, en lokt meer en meer boeren naar de steden en fabrieksplaatsen. Meent men, dat het leven van het hoofd van het gezin in eenig centrum op ettelijke wersten afstand van de zijnen, bevorderlijk is aan de goede zeden, aan orde en tevredenheid? Het omgekeerde van dien is het geval, en de ambachtsman of fabrieksarbeider, die straks wegens gebrek aan werk in zijn dorp terugkeert, brengt bovendien meestal de slechte gewoonten uit de stad over naar het platte land.

Orde en eenvoud, zegt men, hebben een kiem in het dorpsverband, maar hoe komt het dan, dat alle schrijvers het eens zijn omtrent het peil van zedelijkheid, waarop de russische boer staat? Liederlijkheid en dronkenschap zijn er, vooral na de emancipatie, aan de orde van den dag. De *vodka*, een soort van brandewijn uit rogge gestookt, speelt er de rol van de hollandsche jenever; een dorpsfeest is een van de ergerlijkste vertooningen, die denkbaar zijn, want de russische boer heeft wel slag om te werken, maar niet om zich te vermaken. En wanneer de slavophilen wijzen op de ‘moraal-statistiek’, die leert dat in Rusland slechts 3½ ten honderd der geboorten onwettig zijn, dan antwoordt de waarheidlievende onderzoeker, dat in elk russisch dorp een of meer vrouwen wonen, die er haar werk van maken de *vityranie* toe te passen, een bedrijf, dat ten onzent zou vallen binnen het bereik van art. 317 C.P.

1 Rusland brengt jaarlijks gemiddeld, na aftrek van het zaaikoren en de pootaardappelen, 220 millioen *Tschetwert* graan en aardappelen op. Hiervan dienen 175 millioen voor binnenlandsch verbruik, 9½ millioen als grondstof voor brandewijn; er blijft dus ongeveer 35 millioen voor uitvoer over. Intusschen bedraagt de uitvoer hoogstens 15 à 20 millioen, zoodat een oogst kan tegenvallen, zonder dat gebrek is te vreezen. (Rusland am 1^{en} Jan. 1871.)

Neen: de Mir moge voor Rusland noodig en tot op zekere hoogte nuttig zijn, een panacée tegen maatschappelijke wanverhoudingen is zij allerminst. Alleen de ontwikkeling van het individu is in staat daaraan te gemoet te komen. Herzen placht te zeggen, dat ‘Rusland nooit indivualiteiten heeft gehad, uitgezonderd misschien Pugatscheff.’ Ook dit is eene schromelijke overdrijving met een grond van waarheid. De stelling is niet gewaad, dat de trage gang van het moderne Rusland hieraan is toe te schrijven, dat meer dan 50 millioen zielen den eentonigen gang van het dorpsleven zijn blijven volgen, die de logge machine laat werken, ja, maar zonder eene bezielende kracht te zijn. Als de russische boer een mensch wordt, in plaats van een zeer primitief landbouw-werktuig, dan zal hij vermoedelijk spoedig behooren tot het ⅔ dat de ontbinding van de dorpsgemeenschap verlangt; het Rusland der toekomst zou er wel bij varen, indien een welvarende boerenstand, met individueel en erfelijk grondbezit, begon de klove te dempen, die den adel thans van den vrijgemaakten lijfeigene scheidt. Aan heldere hoofden en ondernemingsgeest heeft Rusland meer behoefte, dan aan ruwe arbeidskrachten. En mogen de westersche volken, ten spijt van alle Slavophilen en Panslavisten, voor altijd bevrijd blijven van de zoo gewilde zegeningen der Mir!

De instelling is, gelijk wij zagen, van echt russischen oorsprong, maar dit neemt niet weg, dat men haar in alle deelen van het rijk in Europa ontmoet; zeker een sterk bewijs voor hare populariteit Ik denk nu niet aan Polen, waar de Mir met geweld en tegen den zin der bevolking is ingevoerd, maar wel aan de tartaarsche en finsche dorpen, waar de dorpsgemeenschap sinds lange jaren bestaat en werkt, even als in het hart van Rusland. In de oostelijke helft van het rijk, in de oude khanaten van Kazan en Astrakhan, vindt men nog steeds volbloed Tartaren, die aan elke poging tot russificatie weerstand hebben geboden, maar met de Russen eendrachtig samenleven in dezelfde dorpsgemeenschap. Zij zijn Mohamedanen gebleven, maar in de dorpsvergaderingen stemmen zij met de russische boeren mede, en de Starosta is nu eens een belijder van den Islam, dan weder een orthodoxe Griek. De Finnen daarentegen zijn tegen den russischen invloed niet bestand geweest; met uitzondering van de landstreek, die thans het hertogdom Finland heet (de streek langs de Bothnische golf en noordelijk van de golf van Finland), is al, wat vroeger door de finsche stammen

bezet was, volkomen gerussificeerd; godsdienst, zeden en gewoonten zijn dezelfde, en van de oorspronkelijke taal is niet meer dan een dialect overgebleven. Toch waren de Finnen, een duizendtal jaren geleden, een volksstam, die geheel Noord-Rusland niet alleen, maar zelfs een groot deel van de tegenwoordige provincie Jaroslaw bewoonde; hun ras schijnt minder sterk te zijn geweest dan het slavische; het is meer in dit laatste opgegaan, dan er door verdrongen. Onder de ruim 70 millioen inwoners, die Europeesch Rusland thans heet te bezitten, zijn er ter nauwernood 2 millioen meer, die hunne finsche afkomst hebben bewaard.

Dit overzicht van de plattelandsbevolking van Rusland zou onvolledig zijn, wanneer ik ten slotte niet herinnerde, dat de boeren in Noord-Rusland eene eenigszins andere leefwijze hebben, dan de overige. Dit is een natuurlijk gevolg van den bodem en van het klimaat. Van den grond is nauwelijks 1½ procent bouw- en weiland, het overige is bosch en moeras. Het klimaat is er zeer bar; gedurende de helft van het jaar ligt de sneeuw vele voeten hoog en zijn de rivieren bevroren. De bevolking is dientengevolge ook schaarsch, zij wordt schier uitsluitend aan de oevers der rivieren aangetroffen. Zij leeft hoofdzakelijk van visschen, jagen, veefokken (in het uiterste Noorden ook rendieren), houthakken, teer en houtskool maken, en het bereiden van huiden. Alleen de korte zomertijd kan voor landbouw worden besteed; dit geschiedt op eigenaardige wijze. In het voorjaar gaat de dorpsbevolking naar een aangewezen plek in het woud, en hakt daar een aantal boomen om, die men onaangeroerd laat liggen. In het najaar komen de boeren terug, nemen van de stammen en takken zooveel als noodig is voor brandhout en bouwmateriaal, en vervoeren dit, zoodra de sneeuw begint te vallen, per slede naar het dorp. Het overige hout en de stompen worden het volgende voorjaar verbrand, en in de asch zaait men haver, rogge en vlas. De oogst is verbazend, meestal zes- soms *dertig*voudig, maar na 4 of 5 jaren is de grond geheel uitgeput en moet men van voren af aan beginnen. Hout, zou men zeggen, is een dure meststof, maar in een streek als deze, waar geen middelen van vervoer zijn, en de rivier meestal ongeschikt is voor vlotten, rotten de prachtige stammen veelal van ouderdom. Het zou misschien de moeite beloonen, indien de regeering aan dit ultima Thule betere wegen en betere middelen van vervoer

bezorgde, en door eene goede boschpolitie deze schatten op de wereldmarkt wist te brengen. Inderdaad schijnt er eenig uitzicht op verbetering van den achterlijken toestand te zijn, daar een spoorweglijn van Jaroslaw noordelijk naar Wologda, en eene grootere van Wjatka naar Solwitchegodsk is ontworpen. Wat ten slotte opmerking verdient is dit: Hier, onder deze armoedige bevolking, die veelal te voet den langen weg naar de Witte Zee en tot de kust van Spitzbergen aflegt, om te jagen of te visschen, die de schamele opbrengst daarna op eene of andere meer zuidelijke marktplaats moet verkoopen, is in den loop der tijden de russische volkspoëzie en volkslegende het best bewaard gebleven[1]. Xavier Marmier die op zijne reis door Siberie hetzelfde waarnam, schreef naar aanleiding hiervan deze gevoelvolle woorden: ‘La poésie, cette fille du ciel, qui s'arrête partout, où il y a un coeur, qui aime, une âme, qui souffre, la poésie leur donne, dans leur tristesse et leur isolement, le charme de ses consolations.’

II.
De adel.

Terwijl de boerenstand in Rusland ongetwijfeld de belangrijkste is uit een numeriek oogpunt, speelt de adel er een niet minder groote rol, door den invloed en het gezag, die hij bezit. Met den Staat en de Mir deelt hij den grondeigendom, en tot vóór weinige jaren was een russisch edelman niet veel minder dan een absoluut vorst binnen den kring zijner bezittingen. Om een denkbeeld te krijgen van de plaats, die de adel in de russische maatschappij innam en inneemt, vóór en na 1861, is het noodzakelijk een vluchtigen blik te slaan op de geschiedenis van het rijk; hier toch, gelijk elders, is de adel een staatkundige instelling, die alleen uit de geschiedenis kan worden verklaard.

De lotgevallen van Rusland laten zich gevoegelijk splitsen in vier groote tijdperken. Het eerste begint met de heerschappij van Rurik en eindigt met de tartaarsche overheersching. De heerschappij dezer aziatische stammen vormt een tweede afgerond geheel, totdat Ivan III hen op hun beurt ten onder bracht. -

1 Rambaud, la Russie épique. Paris, 1876.

Het derde tijdperk omvat de geschiedenis van het slavischtartaarsche Czarenrijk van Moskou en eindigt met de heerschappij der Romanoff's, tot aan Peter den Groote, die een herboren Rusland stichtte, dat zijn plaats innam onder de groote mogendheden van ons werelddeel. Het vierde eindelijk heeft de schepping van Peter den Groote zien consolideeren, en reikt tot aan onze dagen.

Na de groote volksverhuizing, die met de verbrokkeling der romeinsche wereldheerschappij te zamen valt, werd Midden-Rusland door slavische stammen, Noord-Rusland door Finnen bewoond. Omstrecks het midden der 9e eeuw kwam eene scandinavische volksstam, de Wariagen genaamd, van gene zijde van de Bothnische golf, en drong al dieper en dieper het land in; in 862 had één hunner hoofden, met name Rurik, de grenzen bereikt van Novgorod Veliki (groot-Novgorod); twee jaren later had hij zijn zetel naar deze belangrijke plaats overgebracht, en het land onder andere hoofden van zijn stam verdeeld. Novgorod werd de bakermat van de heerschappij der Russen, eene natie samengesteld uit slavische en scandinavische bestanddeelen, die, onder den schepter van Rurik vereenigd, Ruritchen werden genoemd. De Russen beginnen hunne geschiedenis dan ook met 864[1].

Terstond na Ruriks dood, maakte Oleg, de voogd van zijn eenigen zoon, zich door verraad en geweld meester van Kieff, een oude belangrijke stad aan den Dnieper, de zetel van een anderen slavenstaat. Hij maakte er zijn tweede hoofdstad van, en noemde de nieuwe provinciën Klein-Rusland, de oude Groot-Rusland, namen, die tot nu bewaard zijn gebleven.

De souvereinen uit het geslacht Rurik werden grootvorsten genoemd; zij waren omringd van vorsten (kniaz) en van strijdgenooten, Bojaren. Zij bestookten het oostersch-romeinsche rijk, niettegenstaande de grootvorstin Olga zich tot de grieksche kerk had bekeerd (957). Onder Wladimir den Groote kreeg het christendom eerst vasten bodem in Rusland. Sedert de regeering van dezen laatsten voerden de grootvorsten de gewoonte in, om aan elk van hunne zonen een deel van het rijk te laten;

1 In 1864 is te Novgorod een zuil opgericht, ter herinnering aan het duizendjarig bestaan der monarchie. Het voetstuk vertoont de afgevaardigden der oorspronkelijke bewoners, die de Wariagen te hulp roepen met de woorden: ‘ons land is groot en rijk, maar er is geen orde; komt en heerscht over ons.’

het noodzakelijk gevolg hiervan was eene voortdurende verdeeldheid, die het rijk ongeschikt maakte, om aan een geduchten, gemeenschappelijken vijand het hoofd te bieden.

Deze vijand was Djenghis-Khan, de ‘groote koning’, die alle tartaarsche khanaten had onderworpen, en wiens gezag zich weldra uitbreidde van China en Koréa tot aan de oevers van den Dnieper. Een politiek gezag oefende hij niet uit over deze reusachtige heerschappij; zijne horden liepen het land af, uit zucht om te rooven en te plunderen, en als het land verwoest was, lieten zij het over aan zijn lot. Één provincie was er, die, zonderling genoeg, aan de aandacht van deze onaangename gasten was ontsnapt, namelijk Novgorod, waar Jaroslaw II regeerde. Hij was de eenige, die de aziatische benden achtervolgde en zijn gebied wist uit te breiden; maar hij miste de kracht om haar te verdrijven. De zoogenaamde ‘gouden horde’, wier hoofd ondergeschikt was aan Djenghis-Khan, vestigde zich aan de grenzen van Rusland en deed gedurig strooptochten, als om de Russen te herinneren onder welke opperheerschappij zij stonden. Twee eeuwen duurde deze overheersching, en in dit gansche tijdperk zien wij in Rusland niet dan een reeks van vorstjes, die door den Khan werden aangesteld, hem huldigden, hem als hun suzerein erkenden, en bovendien steeds onderling verdeeld waren. Er waren ook in dien tijd grootere figuren, o.a. Alexander, bijgenaamd Newski[1], die door de grieksche kerk als heilige wordt vereerd, en Dimitri IV, die te Moscou regeerde, het Kremlin stichtte, en de Tartaren verjoeg van de oevers van den Don, maar over het geheel is deze episode de treurigste uit Rusland's geschiedenis: met de slavernij ging het diepste zedenbederf hand aan hand; de vorsten bogen, ja kropen voor hunne barbaarsche overheerschers, en wreekten zich op hunne onderdanen door daden van geweld en barbaarschheid. Het rijk van Rurik scheen voor goed uit de rij der zelfstandige rijken te zullen verdwijnen, toen eindelijk Ivan III den troon beklom (1462) en aan de tartaarsche heerschappij een einde maakte. Van Moskou uit ging hij aanvallenderwijs te werk, veroverde het khanaat Kazan, dat nooit weer de russische heerschappij heeft kunnen afschudden, nam Novgorod en vernietigde de ‘gouden horde’ aan de oevers van de Wolga (1480).

1 Aldus genaamd naar de overwinning, door hem aan de oevers van de Newa behaald op de Zweden en Zwaardridders, die het ongelukkige land aan de noordwestzijde bestookten.

Met de 16e eeuw was voor Rusland een nieuw tijdperk aangebroken; het zwaartepunt van het rijk was meer oostwaarts verlegd; na Novgorod en Kieff, zou Moskou de hoofdstad worden. Ivan IV, bijgenaamd ‘de Geweldige’, was niet tevreden met den titel van *veliki-kniaz* (grootvorst); hij liet zich door den Metropolitaan van Moskou tot *Czar* (keizer) kronen, en voerde de eerste geregelde troepen in (de Strelitzen), waarmede hij aan de westelijke grenzen van het rijk de Zweden onder Gustaaf Wasa versloeg en de Polen beoorloogde. Maar het was er ver van af, dat de nieuwe Czaar aan zijn volk de beschaving bracht; het einde van zijne regeering vooral was eene aaneenschakeling van uitspattingen en onmenschelijke wreedheden jegens geheel onschuldige onderdanen, die aan de ergste wandaden van Tiberius en Nero doen denken. Dat hij Archangel stichtte, Siberië veroverde, en de boekdrukkunst in zijn rijk invoerde, kon hem niet stempelen tot een man, die aanspraak maken mocht op den naam van beschaafd. Met een zoon van Ivan raakte het geslacht van Rurik van den troon; Boris Godunoff, een van de meest bekende Czaren van Moskou, nam de verlaten plaats in, krachtens het recht van den sterkste (1599). Maar noch hij, noch de valsche Demetrius, die hem ten val bracht, slaagden er in eene dynastie te stichten; eerst aan Michael Fedorovitch, meer bekend als Michael Romanoff, mocht dit gelukken. Hij was van pruissische afkomst, en werd door afgevaardigden van de verschillende russische staten tot hun Czaar *gekozen*[1]. De Romanoffs hebben een overwegenden invloed uitgeoefend op de lotgevallen vau Rusland. Michael zelf had met de Zweden, Polen en Kozakken nog de handen vol, om aan de werken des vredes te denken, maar zijn zoon Alexis was de eerste, die de in den bodem van zijn rijk verborgen schatten wist te ontdekken, die den handel wist aan te moedigen, die door een hollandschen scheepskapitein het eerste russische schip liet bouwen, en aan Rusland zijn eerste wetboek gaf. En zijn kleinzoon was Peter de Groote, die geroepen was de stichter van een nieuw Rusland te worden.

Met Peter I begint de laatste en verreweg belangrijkste periode in de russische geschiedenis. Moscovie, gelijk het gebied van den Czaar van Moskou destijds heette, was voor de

1 Zijn geslacht had sedert 1½ eeuw in Rusland gewoond, en zijn vader was een van de Bojaren, aan wien Ivan de Geweldige de voogdijschap over zijn minderjarigen opvolger had opgedragen.

mogendheden van Westelijk, Noordelijk en Midden-Europa tot nu toe niet dan een aziatische staat geweest. Toen de geheele middeneeuwsche maatschappij de reusachtige tochten naar het Heilige land had ondernomen, en vandaar beschaving en kennis had medegebracht, die aan het Westen vooral ten goede kwamen, was Rusland de vazal van de mahomedaansche Tartarenstammen geweest, en had het zijne herboren vrijheid grootendeels misbruikt door onderlinge verdeeldheid; het was bovendien ten prooi geweest aan de heerschzucht zijner naburen en de roofzucht van de nomadische stammen, die slechts in naam het gezag van den Czaar erkenden. Peter de Groote was de man, die den Herculesarbeid aanvaardde, om Rusland inderdaad te maken tot ééne, onverdeelde, groote mogendheid, die moest beginnen met zich te beschaven, om vervolgens hare stem te doen hooren in de beraadslagingen der europeesche vorsten. Het is hier de plaats niet, om het werk te beoordeelen, dat door hem is verricht; zeker is het, dat hij het hoofddoel van zijn leven heeft bereikt, door Rusland van een aziatischen tot een europeeschen staat te verheffen, maar men vergete niet, dat voor zijn rijk de beschaving eerst dagteekent van het begin der 18e eeuw, en dus nog op verre na niet kon zijn, wat Peter's vereerders daar wel van willen maken. St. Petersburg, door hem uit een moeras opgebouwd, werd de hoofdstad van het russische keizerrijk, voortaan één, gelijk het Frankrijk van Richelieu. De macht van Polen en Zweden werd gebroken; Rusland breidde zich uit van de Witte tot de Zwarte Zee en zijne vlag vertoonde zich weldra aan alle hoeken der aarde. Maar Peter zelf, evenmin als zijne opvolgers en opvolgsters op den troon, wisten hun volk een voorbeeld van ware beschaving te geven; hun *bon plaisir* zwaaide den schepter, niet het minst onder de vrouwenregeeringen van keizerin Anna, van Elizabeth en de beide Catharina's. Voor het volk werd niets gedaan; het was bestemd om belasting te betalen, soldaten te leveren, en met de knoet te worden gestraft of gepijnigd. Zelfs de edelen ontgingen niet aan de grofste geweldenarijen en barbaarschheden, wanneer zij het ongeluk hadden in ongenade te vallen naar de nukken van eene vorstin of van hare gunstelingen. Keizerin Elisabeth, die de universiteit van Moskou en de academie van schoone kunsten te Petersburg stichtte, die de doodstraf (in naam) afschafte, en het wetboek van Peter liet herzien in progressieven zin, ontzag zich niet de gravin

Lapoukin 50 knoetslagen te laten toedienen, de tong te laten uitsnijden en naar Siberie te zenden. En over het intieme leven van Czaren en Czarinnen is het maar best den sluier te laten vallen. Sedert Peter III (1762) regeeren de Romanoffs uit de vrouwelijke linie, eigenlijk het geslacht Holstein-Gottorp, onafgebroken tot op onzen tijd. Catharina II heeft ontegenzeggelijk veel voor Rusland gedaan, maar er zal meer dan eens gelegenheid zijn aan te toonen, dat haar werk niet doordrong tot het hart van het volk. Alexander I was eene groote figuur, die Europa van de fransche overheersching hielp bevrijden, en den brand van Moskou wreekte door zijn glorierijken intocht te Parijs, maar zijne regeering liet geene sporen na in de binnenlandsche geschiedenis van zijn volk. Nicolaas I heeft de Grieken bevrijd en de russische legioenen over den Balkan gebracht, maar met onverbiddelijke gestrengheid zijne onderdanen naar Siberie gezonden, zoodra zij het waagden eene andere staatkundige zienswijze te hebben dan hij. Alexander II eindelijk is zeker voor zijn volk de beste souverein, dien zij voor het oogenblik kunnen wenschen; jammer maar, dat, wat hij wil, meestal door zijn ambtenaren wordt tegengehouden. Hij heeft juist voor het binnenland het meest willen doen, en dit zal zijn onvergankelijke roem zijn; had hij slechts de wilskracht van Nicolaas, en hadden zijne ambtenaren slechts een beter begrip van hun plicht! Hij heeft de lijfeigenen bevrijd, maar de administratie aan den adel gelaten; hij heeft plaatselijke zelfregeering ingevoerd, maar geduld, dat zijne ambtenaren de jonge plant deden verstikken; en hij heeft eene constitutie bezorgd aan de Turken, terwijl binnen de grenzen van zijn eigen rijk de socialistische partijen met toenemende driestheid aan de wereld doen zien, dat het russische volk mondig is geworden en van het absolutisme is verzadigd.

Keeren wij thans tot ons onderwerp terug!

Vóór de tartaarsche overheersching had elke regeerende vorst in de verschillende russische vorstendommen een lijfwacht; zij was samengesteld deels uit de Bojaren, groote grondeigenaars, die van een vorst een deel van het land hadden gekregen ter belooning van hunne diensten in den oorlog, deels uit gelukzoekers, van wie de vorst verwachtte dat zij hem een volgende maal trouw ter zijde zouden staan, en die daarom door hem tot ridder werden geslagen. In naam waren deze ‘edelen’ ondergeschikt aan den vorst, doch inderdaad waren

zij het alleen dan, wanneer de vorst hun meerdere was in geestkracht en moed. Meermalen gebeurde het, dat de Bojaren eenvoudig weigerden hem te volgen, indien hij hen ten strijde riep, en meermalen zochten de ‘ridders’ hun geluk bij een naburigen vorst. Nu en dan zelfs dicteerden de Bojaren en ridders hun wil aan den zoogenaamden souverein, of zij vermoordden hem zonder vorm van proces. De ‘edelen’ hadden alzoo feitelijk volledige vrijheid en een politiek gezag, dat bijkans gelijk stond met dat van den vorst.

Onder de tartaarsche overheersching hadden de vorsten zelven, als vazallen van den Khan, weinig gezag, maar zij hadden er belang bij goede vrienden te blijven met hunne Bojaren, want deze hielpen hen in hunne strooptochten op het gebied van den buurman, en beschermden hen tegen wederkeerige invallen van deze buurlieden. Dimitri IV, die de Tartaren van de oevers van den Don had verdreven[1], zeide op zijn sterfbed tegen zijne zonen: ‘Hebt de Bojaren lief, mijne kinderen; bewijst hun de eer, die zij verdienen, en onderneemt niets zonder hunne toestemming[2].

De vestiging van het keizerrijk Moskou deed natuurlijk het staatkundig gezag van de edelen dalen. Zoolang er vorsten waren, die elkander bestookten, kon een ridder gemakkelijk van den eenen staat naar den anderen overloopen, maar sedert één *veliki kniaz* den Czarentitel had aangenomen en zich boven de anderen had geplaatst, bleef hun geen keus, dan òf den Czaar te gehoorzamen, òf de lange reis naar Lithauen af te leggen, waar de eenige grootvorst regeerde, die van Moskou onafhankelijk was gebleven. De Czaar beschouwde zich als de opvolger van de byzantijnsche keizers, en regeerde naar het voorbeeld van de tartaarsche Khans; de edelen hadden gedurende twee eeuwen van slavernij hunne oude fierheid verloren, en kropen voor hem in het stof als voor een oosterschen despoot, wetende dat de knoet of het zwaard hen wachtte zoodra zij den Czaar mishaagden.

Toen de dynastie der Romanoffs den troon besteeg, verbeterde de toestand der edelen eenigszins. Michael en zijne opvolgers waren, gelijk wij zagen, gekozen vorsten, en zij handhaafden hun gezag door betere middelen dan de barbaarschheden van

1 Dientengevolge bijgenaamd *Donski*.
2 Wallace, I, Ch. XVII.

Ivan en zijne opvolgers. De edelen herkregen hun invloed in de omgeving van den Czaar en waren niet weinig naijverig op elkander, waar het gold eene betrekking in het leger te aanvaarden, of indien zij aan 's vorsten disch werden genoodigd. Staatkundige beteekenis evenwel had de adel, als stand, destijds nog weinig.

Onder Peter den Groote zag het er met de oude adellijke familiën zonderling uit. Peter, de ruwe scheepstimmerman van Zaandam, was een plebejer in den volsten zin van het woord. Hem was het, gelijk Wallace het zeer juist uitdrukt, te doen om de hulp van levende mannen; hij had oog noch oor voor de aanspraken van doode voorvaderen, maar gaf aan allen die hem dienden rantsoen en eer naar verdiensten, zonder eenigen eerbied voor geboorte of maatschappelijke positie. Zoodoende ontstond een jonge adel, die met de oude familiën niets gemeen had, en meer dan deze uitmuntte door talent en bekwaamheid. Peter was hiermede nog niet tevreden; hij had de invloedrijke edelen noodig voor het groote staande leger, dat hij in het leven riep, en voor zijn groote ambtenaarspersoneel; bij ukaze werd uitgemaakt, dat iedere edele moest dienen van zijn jeugd tot zijn ouden dag in leger, vloot of administratie; wie weigerde verloor zijn grondbezit, en werd als verrader behandeld en gestraft. Langs dezen dubbelen weg geraakte de adel in staatsdienst, en zeer tegen zijn zin. Peter was steeds in oorlog: de edelen moesten hunne gezinnen achterlaten en hun land aan administrateurs toevertrouwen, wier eerlijkheid meestal veel te wenschen overliet, terwijl het leger de beste krachten aan den landbouw onttrok en de achterblijvende boeren werden uitgeput door belastingen, bestemd om de uittrekkende boeren te voeden. Menige prins en graaf werd koopman of monnik, of onttrok zich op andere wijze aan de harde plichten, aan zijn stand verbonden. Deze spartaansche bejegening kon niet van langen duur zijn; zij eindigde met Peter's dood. De edelen kwamen sedert met westelijk Europa in aanraking, en wisten de vorsten te bewegen om in Rusland, gelijk elders, aan hun stand wat meer voorrechten te geven en wat minder verplichtingen op te leggen. Deze tactiek gelukte hun volkomen onder de regeering van Catharina II; eene hof-intrigue had haar op den troon gebracht, zij zocht het zwaartepunt van haren invloed bij den adel; de verplichte dienst werd afgeschaft, en de edelen van staatsambtenaren veranderd in *Dvoryani*, hovelingen. De adel van

elke provincie vormde eene corporatie, waaraan een groot deel van het plaatselijke bestuur werd toevertrouwd; de keizerin vormde aan haar hof een kring van hovelingen, die goede manieren en een vernis van beschaving hadden, veel weelde ten toon spreidden en aan niets dachten dan aan genot. Haar streven om een schitterend en galant hof te houden naar het voorbeeld van Versailles gelukte uitnemend, en de hofmanieren drongen al spoedig door in de lagere rangen van den Dvoryansvo, gelijk de gansche adelstand sedert, niet ten onrechte, werd genoemd. Men sprak met diepe minachting van Peter en zijne onbeschaafde zeden en stelde zich den galanten hertog de Richelieu tot voorbeeld; fransch spreken en een *gentilhomme* nabootsen was het dagwerk en het hoogste streven van den russischen edelman. Paul I, die in zijne jeugd geleerd had, wat te denken van de hovelingen, die zijne moeder omringden, liet hen een toon lager zingen. Ségur vertelt van hem, dat hij eens tot Dumouriez, toen deze van eene *personne considérable* aan het hof had gesproken, zou hebben gezegd: ‘Apprenez, Monsieur, qu'il n'y a pas de considérable ici, que la personne, à laquelle je parle et pendant le temps que je lui parle’. De staatkundige invloed van den adel was zelfs in de dagen van Catharina van weinig beteekenis; de provinciale vergaderingen werden als een lastpost beschouwd, en de edelen dongen naar plaatsen in leger of administratie, zoodra zij niet meer verplicht waren te dienen. De ‘fransche’ beschaving bepaalde zich in den loop dezer eeuw niet meer tot den adel, maar ieder, die in Rusland aanspraak maakt op beschaving, kent fransch en heeft eenige kennis van de westersche letterkunde. Tot 1861 werden de edelen nog van deze laatsten onderscheiden, doordien zij lijfeigenen hielden; na de emancipatie ging dit onderscheid natuurlijk verloren, maar - wat voor hen erger was - ongeveer de helft van den grondeigendom ging in handen van de geëmancipeerden over. De administratieve inrichting eindelijk, die onder de tegenwoordige regeering is tot stand gekomen, heeft aan den Adel, *als stand*, (niet aan de individueele leden van den adelstand) elken staatkundigen invloed ontnomen. ‘Wir können - zegt Golowin - dem russischen Adel nur *de profundis* singen. Aus ist es mit ihm - und keine Macht auf Erden wird ihn auferstehen lassen’[1].

1 Dit laatste is ook de indruk van Wallace, die voorspelt dat de russische edelen zich meer en meer met de andere klassen der bevolking zullen assimileeren.

De russische adel heeft een eigen geschiedschrijver gevonden in een van zijne leden, nl. prins Peter Dolgorukoff. Wie prijs stelt op de kennismaking met de adellijke geslachten van Rusland kan hier een aantal bijzonderheden vinden. Wil men nader kennis maken met de groote grondeigenaren van den tegenwoordigen tijd, dan geeft Wallace ons menig pikant geteekend portret[1]. Mijn bestek gedoogt niet, dat ik meer doe, dan naar deze schrijvers te verwijzen.

De adellijke geslachtsnamen eindigen gewoonlijk op *ski, ow* of *ew*. Al deze uitgangen zijn derivativa. Newski beteekent: 'van de Newa', Donski: 'van den Don'; Mirski: 'van de wereld'. Gewoonlijk staat de naam in verband met een wapenfeit. Generaal Dibitsch heette Balkanski; Muravieff: Amurski[2]. Wanneer een burgerman een adellijken titel verkrijgt, dan noemen zijne afstammelingen zich naar hem met den uitgang *ow* (uitgesproken *off*). Zoo is zekere half-mythische grootvorst, met name Roman, de stamvader der Romanoffs; het geslacht Gortschakoff heet aldus naar zekeren eveneens half-mythischen Gortschac, uit den stam van Rurik. - Een koksjongen, die Menschik heette, werd door Peter den Groote in den adelstand verheven; zijne afstammelingen heeten thans Menschikoff. De geweermaker Demid werd op dezelfde wijze de stichter van het bekende geslacht Demidoff, en de Strelitz Orel gaf zijn naam aan de Orloffs. - Langs dezen weg kan men opklimmen tot de stamvaders der Dolgorukoffs, Novikoffs, Ouroussoffs, Potapoffs, Soumarskoffs, Stroganoffs, Suwaroffs, Kutusoffs, Schuwaloffs en tal van anderen.

De uitgang *ew* (uitgesproken *eff*) schijnt minder voornaam; men vindt die bij niet-adellijken evenzeer, en zelfs meer dan bij den adel[3].

De uitgang *itch* of *icz*, die men in alle slavische tongvallen terugvindt, is eveneens een derivativum, en wel een eenvoudige tweede naamval, op de wijze als onze voorvaderen zich Jan Jansen, Willem Barendsz, Cornelis Dirksz noemden. Michael Fedorovitch (spreek uit Fedor'itch) is de zoon van Fedor; Pavlovitch is de zoon van Paul, Ivanovitch de zoon van Ivan,

1 In de hoofdstukken XV en XVI van het eerste deel: 'Landed Proprietors of the old School' en 'Proprietors of the modern School'.
2 Alexander heette Newski en Dimitri Donski, om dezelfde vroeger opgegeven reden.
3 Zoo b.v. Tchernájeff, Belájeff, Fedejeff, Koscheleff, Ignatieff, Turgeneff enz. Ook steden hebben dezen uitgang, b.v. Mohileff en Kieff (de stichting van Kii).

Alexandrovitch de zoon van Alexander. De vermoedelijke troonsopvolger is de Czarevitch, d.i. *de* zoon van den Czaar bij uitnemendheid. - Het vrouwelijke is *owna* of *ewna:* Anna Paulowna, de Czarewna, enz. Men ziet dus, dat er veel eenvoud schuilt in de voor westersche ooren veelal hoogdravende namen van den russischen adel. Maar hierbij bepaalt zich de eenvoud ook: een adellijke grondeigenaar was tot in 1861 niet veel minder dan souverein, en de traditie is ook na de opheffing van het lijfeigenschap bewaard gebleven. Eene hofhouding, gelijk men die in 'les Danicheffs' of in de populaire romans van Turgeneff geteekend vindt, behoort zelfs nu nog niet tot de zeldzaamheden.

De fabelachtige rijkdom, die men den russischen prinsen en graven gewoonlijk toekent, is evenwel zeer overdreven; hun fortuin kan in den regel niet worden vergeleken met de groote fortuinen in westelijk Europa, en met name niet met die van den engelschen adel. Sommige geslachten echter zijn spreekwoordelijk rijk, b.v. de Demidoffs. Peter I zag eens te Tula den geweermaker Demid; hij wilde een grenadier van hem maken, maar Demid viel hem te voet, en smeekte hem, een vader van 4 kinderen te sparen. De Czaar reikte hem de hand en verhief hem in den adelstand. Hij ontving rijke ijzer- en kopermijnen in het Uralisch gebergte, met slaven en bannelingen daarbij, om in de groeven te arbeiden; daarentegen moest hij den Czaar geweren en kanonnen leveren. Demid werd de Krupp van zijn tijd, en maakte, even als deze, goede zaken. Zijne nakomelingen hebben het vermogen vermeerderd, de tegenwoordige prins Demidoff is eigenaar van Malachit-groeven, de kostbare, groene steen, die een van de schatten is van den russischen bodem. - De overdaad en de excentriciteit der Demidoff's is van even algemeene bekendheid als hun rijkdom. Toch vonden zij hun meester in graaf Kuscheleff-Besborodko. Deze Croesus had goederen in Volhynië, de Krim en het gouvernement Moskou, die te zamen de oppervlakte hadden van een koningrijk. Hij kocht een officier zijne vrouw af voor 100,000 roebels, nam Dumas en Hume mede naar Rusland, gaf daar gastmalen, waarbij o.a. eens een schotel papegaaientongen verscheen, die 2500 francs kostte, en dronk in het dagelijksche leven nooit minder wijn dan van 60 francs de flesch[1]. Hij is kort vóór zijn dood geruïneerd. - Potemkin,

1 Golowin, pag. 226.

de gunsteling van Catharina II, stierf kinderloos, maar liet aan eene nicht zijn vermogen. De kleinkinderen van deze bezitten, naar men zegt, 84 millioen roebels[1].

Deze vluchtige schets van den russischen adel moge voldoende zijn, om een denkbeeld te krijgen van de klove, die er tusschen een russischen boer en een bojar of kniaz bestond in de dagen der lijfeigenschap; ik zal nu trachten een overzicht te geven van de rechtsverhouding tusschen deze beide uiterste klassen der maatschappij, vóórdat de ukaze van 1861 de lijfeigenen vrijmaakte. De beteekenis van de emancipatie en hare gevolgen voor de maatschappelijke toestanden in Rusland laten zich dan te gemakkelijker verklaren.

H.H. VAN CAPPELLE.

(Wordt vervolgd).

1 Golowin, pag. 226.

Geschiedenis en reizen der Hollanders in Kambodja in de 17e en 18e eeuw.

Dubois in zijn ‘Leven der Gouverneurs-Generaal van Nederlandsch-Indië’[1] zegt: ‘Onder de ongemeene gebeurtenissen, welke tot luister van het Gouverneurschap van den Generaal van Diemen verstrekken, behoort men niet te vergeten, dat hij 't was, die 't eerste den handel van de Maatschappij in het Koningrijk Tonkin oprichtte in 1737. Karel Hartsink, derwaarts gezonden en door den koning voor zijn zoon aangenomen, deed drie reizen achter den anderen, waaruit men zich veel voordeels beloofde, dat echter niet zeer daarop gevolgd is. Dergelijke verwachting had men ook opgevat van het kantoor eenigen tijd te voren te Cambodia opgericht, enz.’

De beschrijving van de geschiedenis der Hollandsche loges te Tonkin, Siam en Cochin China tot een gelegener tijd uitstellende, wensch ik thans in het volgende verhaal slechts de handelingen der Hollanders in Kambodja mede te deelen. De aanteekeningen omtrent de Hollandsche loge daar te lande van den heer Mr. L.C.D. van Dijk[2], dienden ongetwijfeld hiertoe tot eene niet te verwerpen leiddraad, maar nog meer putte ik uit de daarop betrekking hebbende bescheiden in het Rijks Archief te 's Hage aanwezig, welke onderzoeking mij door de welwillende hulp van den heer Leupe zeer gemakkelijk werd gemaakt.

In die bescheiden wordt van de geschiedenis van Kambodja vóór 1636 geen melding gemaakt; niet onwaarschijnlijk echter

1 Historische beschrijving der reizen, enz. (Amsterdam, 1765), Dl. XX, blz. 144. ‘La vie des gouverneurs généraux des Indes Neerlandaises’, komt in dit deel vertaald voor.

2 ‘Neêrland's vroegste betrekkingen met Borneo, den Solo Archipel, Kambodja, Siam en Cochin China’. Amsterdam, 1862.

is het, dat reeds meer dan één schip der Compagnie bevel had gekregen de Kambodja-rivier op te varen, en den toestand van zaken in dat rijst produceerende land te onderzoeken[1]. De gezagvoerders dier schepen troffen daar de Portugeezen aan, maakten kennis met hunnen handel op Macau en Goa en overwegende dat eene rechtstreeksche verbinding tusschen Kambodja en Japan alleszins in het belang der Compagnie zoude zijn, adviseerden zij dan ook de hooge regeering in dien geest. Handel op Japan was het hoofddoel, waartoe betrekkingen met verschillende staten in Achter-Indië werden aangeknoopt, en Dubois (voornoemd, blz. 146) zegt dan ook hieromtrent: 'De koophandel, welken men uit alle macht in deze drie kleine (?) rijken (Tonkin, Kamboya en Laos) zocht op te richten, was voornamelijk aan dien van Japan verbonden, en deze besloot men met aanmerkelijke voordeelen uit te breiden; maar het is bekend, hoe nauw dezelve in 1641 bepaald is geworden door het bevel, 'tgeen de Hollanders van den keizer (van Japan) ontfingen, van hunne steenen loge af te breken, welke de president Karon te Firando had laten bouwen, en zich naar Decima te begeven.'

Het was onder den Kambodjaschen vorst Prea-tjey-tjé, die tot 1627 regeerde, dat de eerste Hollandsche schepen zich op de Kambodja-rivier vertoonden; eene geregelde geschiedenis echter van den handel met dat land vangt eerst onder zijn opvolger Prea-Srey-Thomea aan.

De gouv.-gen. van Diemen besloot op 16 April 1636 Jan Dirks van Galen met het schip Oudewater naar Kambodja te zenden[2], en deze vertrok, vergezeld door den onderkoopman Pieter Soury, gewapend met eene instructie en met aanbevelingsbrieven gedateerd van 17 en 20 Mei 1636, op het einde van Mei naar dat land.

Van dit opperhoofd der eerste Hollandsche loge[3] 'van Galen'

1 De heer Jhr. Mr. J.K.J. de Jonge meldt op blz. 95 van het IIe deel van zijn 'Opkomst van het Nederlandsch gezag in O.I.', dat 2 Ned. schepen onder bevel van Groesbergen in Januari 1602 het eerst Condor en de Z. kust van Kambodja bezochten, welke kennismaking niet gelukkig was.

2 Instructie voor den opperkoopman Jan Dirks van Galen en den raad van het schip 'Oudewater', gedestineerd met zijn inhebbende cargaisoen op den handel naar Kambodja en Japan, waarna zij zich zullen hebben te gedragen. (Copieboek der uit Batavia verzonden depêches, 1836.)

3 Valentijn schrijft verkeerdelijk dat de oprichting der Hollandsche loge in 1635 plaats vond.

is een journaal bewaard gebleven, loopende van 18 Juni tot 8 November 1636, waarvan de verkorte inhoud als volgt is:

Nadat de ‘Oudewater’ op 11 Junij het anker voor de stad Kambodja had laten vallen, vertoonden de Nampra en de Sjahbander zich al spoedig op het schip, en ook de Portugeesche Sjahbander kwam eens zien welke personen zich daar wel aan boord bevonden. Het geven van geschenken aan de verschillende Sjahbanders was eene gewoonte, zoodat van Galen ook aan deze titularissen van elk der vijf wijken der residentie (Loveck), te weten die der Kambodjanen, Maleiers, Cochin-Chineezen, Japanners en Portugeezen, geschenken moest uitdeelen. Van Galen verzocht den Nampra om goederen te mogen opkoopen, bestemd voor den handel op Japan. Deze verwees hem echter naar den koning. Audientie bij den koning bekomen, en hem zijne geschenken aangeboden hebbende, bekomt hij wel verlof in Kambodja te wonen wáar 't hem gelieft, doch opzichtens de handelskwestie moet hij onverrichterzake weer vertrekken. Ook bij den jongen koning (toen ter tijde was Kambodja twee personen van dien rang rijk) wordt meer dan eens aangeklopt; de bejegening was hupsch, de oude koningin neemt de hoofden der expeditie als hare kinderen aan, en ten slotte geeft ook de Nampra last om alles wat voor den handel op Japan dienstig is, voor de Hollandsche kooplieden te verzamelen. Niettemin had eene Japansche jonk reeds alle roggevellen en een Portugeesch schip de aanwezige benzoïn en gomme-lack weggevoerd. Rijst was altijd in groote hoeveelheid voorhanden; jaarlijks konden daarvan wel 3000 lasten uitgevoerd worden; doch voor dien uitvoer was eene licentie noodig. De prijs der cargo rijst was gewoonlijk 18, en van de witte rijst 25 tail de kajang (1 tail = 4 gulden). (Ook van de overige handelswaren, als: gommelack, benzoïn, olifantstanden, was, hartevellen en Kambodjasche nootjes, wordt de prijs opgegeven, doch het is vooral de rijst, die schepen en jonken van verschillende oorden naar Loveck doet stevenen, om met volle lading terug te keeren.)

Door tusschenkomst van den Nampra verkeeg van Galen 8000 hertevellen, benevens verlof om rijst op te koopen; en drie jonken, hiermede beladen, werden naar Batavia verzonden; van Galen sloot op 7 October 1836 een handelscontract met eenige Japaneesche kooplieden van Kambodja[1], en zond met

1 Register van de verbalen der contracten met Kambodja gesloten.

het naar Batavia terugkeerende schip Oudewater op 8 November zijn bericht omtrent den staat van zaken in Kambodja naar de hooge regeering op.

Een veldtocht van den koning van Kambodja tegen Siam zou weldra plaats hebben; doch daar het den vorst aan kanonnen mankeerde, verzocht hij meer dan eens aan van Galen om hem twee stukken te verkoopen, dan wel ter leen te willen geven. Van Galen weigerde zulks echter gedurig, en ook op een schrijven van den koning aan den gouverneur-generaal, een dergelijk verzoek inhoudende, ontving hij niet spoedig het gewenschte antwoord [1], zoodat, toen het schip 'Noordwijk' op 7 Maart 1637 op de Kambodjasche kust schipbreuk leed, dit onheil den koning een middel aan de hand deed, om toch aan zijne zoo gewenschte kanonnen te komen.

Hoe de twist, die hieruit tusschen den koning en van Galen ontstond, tot verkoeling en handelsnadeel aanleiding gaf, leert ons het voortgezette journaal van van Galen van 8 November 1636 tot 23 December 1637. Door de hulp van den koning, die aan van Galen zelfs den titel van Nampra schonk, ontbrak het niet aan handelsartikelen, en een flink pakhuis, dat voor 40 tail per maand gehuurd werd, was noodig om al die koopwaren te bergen. Ook met de Louwen werd in December 1636 voor het eerst handelsbetrekking aangeknoopt; zij kwamen hunne benzoïn, muskus en lakken aanbieden, doch dikwerf ontstond er verschil over den prijs, want - zoo schrijft van Galen - de Louwen zijn zeer gierig. Daar nu de Portugeezen op de koopwaren van Laos een hooger bod deden, ontstond er oneenigheid tusschen dezen en de Hollanders, die door den koning in het nadeel der Portugeezen werd beslecht. De goede verstandhouding tusschen den koning en van Galen schijnt door niets afgebroken te worden, en had deze nu maar aan den wensch van den koning gehoor gegeven, om hem een paar kanonnen te verkoopen, of wel had hij 's konings verzoek aan den gouverneur-generaal om die artikelen ondersteund, dan zou wellicht de wederzijdsche vriendschap nog geruimen tijd hebben kunnen blijven voortduren. De omstandigheden beslisten echter anders. De mare drong namelijk tot Loveck door, dat het schip 'Noordwijk', van welks aankomst men reeds op 9 Februari 1837 bericht ontvangen had, op 7 Maart aan den ingang van de rivier Poetra-Pang schipbreuk geleden en de koning de zich daarin bevindende 500 pik. koper benevens 13 kanonnen toegeëigend

had[1]. Van Galen begeeft zich aanstonds naar den vorst en eischt het geroofde terug, hetgeen geweigerd wordt. Doch het Hollandsche opperhoofd is de man niet, om in die weigering te berusten: hoewel hij gedurig schrijft: ‘de koning is zeer onbeleefd’, of: ‘de rijstopkoop is ons alweder verboden’, vervoegt hij zich toch aanhoudend tot den koning om teruggave van kanonnen en koper te vorderen.

De vorst schijnt zich hieraan echter niet te storen, en zoo vinden wij op 20 Augustus aangeteekend, dat de koning het koper naar den viceroy van Goa had gezonden om daarvan kanonnen te gieten.

Tegenover dit ‘fait accompli’ geplaatst, wordt de verhouding naar het schijnt weder iets gunstiger; geschenken worden gewisseld, de *jonge* koning leent een 1000 tail van van Galen, en de Sjahbander belooft hem daarentegen een lading rijst.

Niettemin schildert van Galen ons den koning zwart af; ‘hij dobbelt gaarne met Chineezen en verliest zeer veel, o.a. op een dag in de maand October 150 kati zilver’.

De spanning hield intusschen nog aan, en vermeerderde zelfs door een in omloop gebracht verhaal, dat de Hollanders zich met de Siammers verbouden hadden om Kambodja te veroveren, en de koning achtte zich verplicht hierover en over de nog steeds hangende zaak van de ‘Noordwijk’ een woordje aan den gouverneur-generaal te schrijven.

Dit schrijven had ten gevolge, dat op 28 April 1638 Paulus Croocq naar Kambodja gezonden werd om gerezen verschillen bij te leggen. Eenige maanden later (17 November 1638) biedt hij een vrij uitgebreid rapport den gouverneur-generaal en raden van Indië aan, waarin hij aanteekent, dat hij verscheidene malen voor den koning en zijn hofstoet is verschenen om de hangende zaken te vereffenen, doch dat de vorst voortging de Hollanders te beschuldigen gemeene zaak met de Siammers te maken.

Daar van Galen nu niet langer te Kambodja blijven kon, werd hij naar Firando overgeplaatst, en stelde de opperlandvoogd in zijne plaats Johannes van der Haagen aan, dezen als onderkoopman toevoegende Pieter van Regemortes. Op 12 October 1638 arriveerden deze beiden met het schip ‘de Galjusse’ in Kambodja,

1 Dat zich in het schip 2 ijzeren kanonnen voor den koning bevonden, die van Galen hem niet zou willen hebben uitleveren (zooals Valentijn schrijft), is met de inbeslagneming van de geheele lading door den koning niet goed te rijmen.

waarna Croocq met hetzelfde schip naar Batavia terugkeerde, eene instructie voor de te volgen gedragslijn achterlatende[1].

Van der Haagen en Regemortes blijven nu te zamen eenigen tijd te Kambodja. Zij dringen bij den koning niet verder op de uitlevering der 13 kanonnen aan, en hunne verstandhouding met hem schijnt niet verbroken te zijn geworden. Daarenboven blijkt uit enkele overgebleven handelsbrieven, dat de stand van zaken niet ongunstig was[2].

Doch hieraan kwam spoedig een einde, toen van der Haagen in Juli 1640 overleed, en Regemortes, die geheel ongeschikt bleek te zijn om als opperhoofd te fungeeren, hem opvolgde. Na den dood van van der Haagen ging Regemortes zelf naar Batavia om die betrekking voor zich te verzoeken, en stelde hij Woesthoff (die nu eens opperkoopman en dan weder koopman genoemd wordt) tot zijn vervanger aan. Op 30 September 1640 kwam Regemortes terug en nam nu zelf de leiding der zaken op zich.

Intusschen had de koning der Louwen (Laos) een gezantschap naar Batavia gezonden, om te trachten handelsbetrekkingen met de Compagnie aan te knoopen (Maart 1641). De gouverneur-generaal nam dit voorstel aan, en met het schip 'Oost-Kapel'[3] schreef hij aan Regemortes (bij missive van 14 Mei 1641) om van Kambodja uit een tocht naar Louwenland te doen ondernemen en rapport over den stand der zaken uit te brengen. Volgens de instructie moest een gezantschap dien brief benevens geschenken aan den koning van Laos overbrengen, en Woesthoff werd aangewezen de leiding dier expeditie op zich te nemen. Een eigenhandig geschreven journaal van die reis is overgebleven, onder het opschrift: 'Dage-Register van 't gepasseerde der Louwsche Voyagie sedert 20 July 1641 tot

1 Instructie voor Johannes van der Haagen, opperhoofd, on den raad des Nederlandschen Kantoor te Cambodia, 6 November 1638.

2 Brief van v.d.H. aan den gouverneur J. van der Burgh te Taquean van 20 Juli 1639.
Id. van v.d.H. aan François Caron te Japan van 20 Juli 1639.
Id. van v.d.H. en v.R. aan den gouverneur-generaal en raden van Indië van 27 October 1639.

Contract, gesloten tusschen v.d.H. en eenige leveranciers en kooplieden te Cambodia, 1640.

3 Valentijn deelt de instructie voor het schip 'Oost-Kapel' mede, waarin o.a. voorkomt dat men alle schepen van Spanjaarden, Portugeezen en andere vijanden moest aantasten, en bij verovering de goederen volgens inventaris overnemen.

24 October 1642, gehouden door den opperkoopman Gerrit Woesthoff, gecommitteerde, nevens twee assistenten, Willem de Goyer en Huybert Boudewijnsz, de barbier Smits, een tolk en twee jongens.'

Een uittreksel uit dit reisverhaal is in druk verschenen te Haarlem, bij P. Casteleyn, in 1669, onder den titel: 'Een kort verhael van de vreemde voorvallen die in Oost-Indiën in het koningrijck van Cambodia zedert den jare 1635 tot 1544 zijn geschiet'[1]. Dit boekje is versierd met een afbeelding der Hollandsche loge te Cambodia en een natuurlijk zeer oppervlakkig schetskaartje der gemaakte reis, en bevat, behalve het gedeeltelijk verhaal der reis, ook eene beschrijving van Cambodia, van Louwenlant en van het gepasseerde aldaar van 1635 tot 1644[2]. Overbodig zou het zijn, hier ter plaatse dit reisverhaal op te nemen, te meer daar ook in de bovenvermelde 'Historische beschrijving der reizen,' enz. (Dl. XIV, blz. 301, en Dl. XX, blz. 145) een verkort verhaal daarvan voorkomt. Slechts zij aangeteekend, dat de reis in prauwen ondernomen werd en elf weken duurde, en dat om de door rotsen en watervallen gevaarlijke plaatsen in de rivier te vermijden, dikwerf de goederen uit de prauwen genomen en op de schouders der bemanning naar dat deel der rivier gedragen moesten worden, waar men weder met eenige zekerheid zich te water kon begeven. Het reisverhaal geeft vervolgens eene beschrijving van de luisterrijke ontvangst van het gezantschap aan het hof van den koning van Laos; van de merkwaardigheden, die in de hoofdplaats Wincjan (Wien Chan) te zien zijn; van de regeering van het land en de inkomsten van den koning en ten slotte van den koophandel en van de belangrijkste uitvoerartikelen. Op 3 November 1641 kwamen zij te Wincjan aan, en twee maanden hielden zij zich aan 't gastvrije hof van den koning op, waarna Woesthoff met een paar bedienden weder langs denzelfden weg den terugtocht ondernam. Regemortes teekent aan[3] dat Woesthoff op 11 April 1642

1 Het eenig bekend exemplaar van dit boekje bevindt zich in de bibliotheek der Leidsche Academie.

2 Een Fransche vertaling, alleen echter van de reis, komt voor in het 'Bulletin de la Société de Geographie de Paris', Septembre 1871. Door den heer Francis Garnier zijn hierbij vele belangrijke opheldernde aanteekeningen gevoegd, zoomede een kaartje.

3 Dage Register van 't gepasseerde in 't Rijck van Cambodia sedert 25 Maart tot 6 December 1642, gehouden door den opperkoopman Regemortes te Cambodia.

alleen te Kambodja terugkwam, waarover hij hem ten zeerste zijne ontevredenheid betuigde. Zijne reisgezellen de Goyer en Boudewijnsz namelijk bleven nog tot 15 Augustus 1642 te Wincjan, om op de benzoïn en muskus te wachten, die de koning voor hen had laten zoeken. Woesthoff zelf vertrok op 24 December 1641 uit Wincjan, en geeft van zijne terugreis een kort verslag, hetwelk o.a. in bovengenoemd te Haarlem uitgegeven ‘kort verhaal’ te vinden is. Doch in dit boekje loopt het journaal van de terugreis van de Goyer en Boudewijnsz slechts tot 17 September 1642, den dag waarop zij te Bassac aankwamen, terwijl in 't reeds vermelde manuscript ‘Dage Register der Louwsche Voyagie’ dit journaal tot hunne terugkomst in Kambodja op 24 October 1642 doorgaat.

Woesthoff geeft als oorzaak van zijne vervroegde terugkomst gedurige ongesteldheid op; hij schrijft dit zelf aan den gouverneur-generaal[1], en komt daarbij op een vroeger gedaan verzoek om ontslag uit den dienst of verplaatsing terug. Hij wordt dan ook op 20 Juni 1643 naar Japan overgeplaatst, en ontkomt daardoor juist bij tijds aan het bloedbad van 1644[2].

Journalen en brieven, zoowel van Regemortes als van den onderkoopman Herman Brouckman, doen ons zien, welk een ongunstigen keer de stand van zaken in Kambodja genomen had tijdens Woesthoff zich in Laos ophield[3], en hieraan moet dan ook toegeschreven worden dat men de vruchten, welke men zich voorgesteld had van dien voorspoedigen tocht naar Laos te zullen trekken, niet kon plukken.

De oude koning namelijk, die zich meestentijds een vriend der Hollanders betoond, en dezen ook boven de Portugeezen voorgetrokken had, werd op 5 Januari met verscheidene zijner hofgrooten vermoord door zijn broeder Nappra Pretera (zich na

1 Brief van G. Woesthoff aan den gouverneur-generaal van Diemen, 6 December 1642.

2 Dage Register van 't gepasseerde in 't Rijk van Cambodia van 25 Maart tot 6 December 1642, door Regemortes.
Verslag van de Cambodjasche zaken en handelsaangelegenheden van 8 October tot 30 November 1642, door Regemortes.
Brief van Regemortes aan gouv.-gen. en raden van 5 Juli 1642.
Brief van Regemortes aan gouv.-gen. en raden van 6 Februari 1643.
Brief van Herman Broeckmann aan gouv.-gen. en raden van 27 Januari en 10 Maart 1643.

3 Ook in hetzelfde jaar (1642) dat de reis naar Laos ondernomen werd, maakte (waarschijnlijk) A.v. Bronckhorst eene reis door Tonckin en Quinam of Cochin China, waarvan nog een belangrijk journaal aanwezig is.

zijn besnijdenis sultan Ibrahim noemende), daarin ondersteund door eene bende Javanen (van Japara) en Maleiers. Hij omhelsde het Islamisme, en de hoofden der loge te Kambodja waren niet zonder reden beducht, dat een conflict tusschen de aanhangers van den ouden godsdienst en de Islamieten slechts ten nadeele van het kantoor konde komen[1]. De Portugeezen wonnen het bij den nieuwen koning in slimheid de Hollanders af, zoo zelfs, dat toen de assistent Jeremias de Wael door de Portugeezen vermoord werd, men daarvoor niet eens voldoening kon bekomen. De koning had wel naar Batavia bericht gezonden van den veranderden toestand, doch dit was met zoo weinig eerbied toegegaan, dat de gouverneur-generaal het raadzaam oordeelde den opperkoopman Cornelis Claix op 19 Mei 1642 met de schepen ‘Sayer’ en ‘Engel’ naar Kambodja te zenden, om een gelukwensch met zijn troonsbeklimming over te brengen, en inmiddels te bewerken, dat de goede verstandhouding weder hersteld zou worden. Doch Regemortes was er de man niet naar om na het vertrek van Claix onder deze troebele omstandigheden met beleid te handelen. ‘De koning is steeds dronken,’ zoo schrijft hij en deze en dergelijke uitingen van minachting, nog vermeerderd door den wrok over zijne achterstelling bij Spanjaard en Portugees, die zich door het geven van geschenken als anderszins bij den nieuwen koning aangenaam wisten voor te doen, waren redenen om toenadering onmogelijk te maken, te meer daar hij zich een gezag aanmatigde, dat de koning niet lijdelijk mocht aanzien[2].

Door onaangename bejegeningen terneergedrukt, vertrekt Regemortes naar Batavia, en geeft den gouverneur-generaal in April 1643 mondeling verslag van zijn wedervaren[3], tevens verzoekende van zijne betrekking ontslagen te mogen worden. Hij laat zich echter bepraten weder naar Kambodja terug te keeren met den titel van *gezant*. Inmiddels had de regeering te Batavia een brief aan den koning gezonden, waarin zij haar misnoegen uitdrukte over de gepleegde geweldenarijen[4], en had zij tevens Regemortes den geheimen last gegeven, ‘om het kantoor in Kambodja op te breken, indien de koning nog langer weigerde

1 Uitvoeriger wordt deze gebeurtenis beschreven door Valentijn en door Mr. van Dijck (voornoemd), blz. 320-322.
2 Brief van den koning van Kambodja aan den gouv.-gen. van 8 Juli 1645.
3 Resolutie van 2 Mei 1643.
4 Resolutie van 20 Augustus 1643.

ons voldoening te schenken voor onze menigvuldige grieven, of eenig nieuw bezwaar opperde tegen de vervulling onzer rechtmatige eischen.'

Regemortes liep echter zijn dood tegemoet, want in October 1643 in Kambodja terugkomende en eene audientie bij den koning verzocht hebbende, werd hij op weg derwaarts met zijn geheele gevolg vermoord. Zorgeloosheid - daar hij zich door den titel van gezant reeds genoegzaam beschermd meende te zien - uittarting van de hofgrooten, wellicht ook een 'te hevig aanhouden' om het kantoor te lichten[1], kunnen als redenen voor dien moord aangenomen worden, doch hetgeen de koning als oorzaak (die waarschijnlijk niet ver van de waarheid afweek) daarvoor opgaf, leeren wij uit zijn schrijven aan den gouv.-gen.[2]. Alle twisten tusschen ons en de Hollanders - zoo schrijft hij - zijn te wijten aan het gedrag van den twistgierigen Regemortes, en met de houding, welke hij aannam, konden de zaken niet meer gedaan worden als onder den vorigen koning. Zoo hadden bijv. de Portugeezen goederen met een prauw naar Japan verzonden; Regemortes deed weten dat zulks niet mocht plaats hebben, en dreigde, dat zoo de prauw in zee stak, hij zich die zou toe-eigenen. De prauw liep evenwel toch uit, en Regemortes gaf, onverstandig genoeg, gevolg aan zijne bedreiging. De koning, wel, begrijpende, dat over dezen moord wraak zou genomen worden, schrijft ten slotte: 'Als de gouverneur-generaal verstoord is, laat hij dan maar schepen te Batavia uitrusten en hierheen zenden; wij zullen hem tegemoet gaan, doch bijaldien de gouv.-gen. denkt met een achttal schepen Cambodia te dwingen, zal hij zich bedrogen vinden, want het land van C. is niet gelijk Malacca, waar men met de schepen bij kan komen. Zoo de gouv.-gen. echter toestemt dat zijn volk kwalijk gedaan heeft, dan kan hij weder als te voren goederen afzenden; de koning zal geen kwaad gedenken, want deze onlusten zijn niet ontstaan door den gouv.-gen., noch ook door den koning, maar alleen door Regemortes.'

De tijding van dit ongeval werd op 25 Januari 1644 door 'de Delft', van Siam, en op 3 Februari door 'de Noordster', van Kambodja komende, te Batavia aangebracht[3]. De geheele

1 Brief aan XVII^{nen} van 20 Januari 1645.

2 Brief van den koning van Kambodja aan den gouv.-gen.; waarvan het translaat gedateerd is 8 Juli 1645.

3 Resolutie van 25 Januari en 3 Februari 1644.

schade werd daardoor eerst ten volle gekend. Niet alleen waren de gezant Regemortes, de opperkoopman Brouckman en verscheidene hoofd- en mindere ambtenaren vermoord, doch ook de loge was geplunderd, twee schepen overrompeld en de bemanning, hetzij vermoord, hetzij gevankelijk weggevoerd. Slechts het beneden het Muskietengat liggende schip ‘de Noordster’ ontkwam de slachting. Behalve het verlies van ‘de Rijswijck’ en ‘de Oranjeboom’ werd voor een waarde van ƒ 142,345 aan zilver buit gemaakt[1]. ‘Zoo'n schelmsche massacre is niet spoedig te vergeten’, schrijft de Bataviasche regeering naar Patria[2], en ondanks den uittartenden brief van den koning, werd toch besloten eene expeditie naar Kambodja te zenden tot bestraffing van de moordenaren[3].

De ‘Leeuwerik’, de ‘Kievit’, de ‘Wakende Boei’, de ‘Dolfijn’ en ‘de Noordster’ (waarvan slechts de vier eerstgenoemden aan het gevecht deelnamen) en eenige sloepen, bemand met 160 Europeesche soldaten en ruim 240 scheepslieden, verlieten op 23 Maart Batavia, en kwamen den 8sten Mei bij Kambodja aan, en den 7^{den} Juni bevonden zij zich tegenover de *fraaie piramide* van Ponumpingk (Phnom Penh).[4]

Volgens de instructie van 22 Maart, aan den kapitein kommandant Harouze medegegeven, moest men, alvorens aanvallenderwijze te werk te gaan, de zaak in der minne zien bij te leggen en trachten de geroofde goederen terug te bekomen. Vandaar dat het zoo lang duurde, eer het tot een treffen kwam, te meer daar van Kambodjasche zijde de schepen voortdurend onder allerlei ‘schoon semblant’ werden opgehouden, en de hofgrooten restitutie van gevangenen en effecten beloofden, indien men zich van vijandelijkheden onthield. Doch dit alles geschiedde slechts om tijd te winnen, en bij de morgenschemering van 12 Juni zag het scheepsvolk de rivier versperd door een zware brug, ‘aan beide zijden met menigte van houten ankers, stijf en sterk bevestigd’, en batterijen aan de oevers achter het kreupelhout opgericht. Ten spoedigste moest men zich nu een doortocht banen. De ‘Kievit’ en de ‘Boei’ vormden de voorhoede, om een opening in de versperring te maken, en de ‘Leeu-

1 Brief aan XVII^{nen} van 6 Februari 1645.

2 Brief aan XVII^{nen} van 31 December 1647.

3 Resolutiën van 24 Februari en 7 Maart 1644.

4 Dage Register van 'tgeen is voorgevallen op den tocht naar 't koningrijck van Cambodia van 22 Maart tot 24 Augustus 1644.

werik' en de 'Dolfijn' dienden tot achterhoede. 'De Noordster' lag intusschen stroomopwaarts bij het Muskietengat op post, om een aanval van ter zijde te voorkomen. Er werd dien dag hevig van beide zijden geschoten, en het verhaal van dien strijd beslaat in de overigens dorre uitgaande brieven aan de XVII^{nen} eenige opwekkende bladzijden[1].

Nadat na onbeschrijfelijke moeite brug en ijzeren kettingen waren doorgekapt, geraakte de afgematte flottille boven stroom ten anker, bij eene negorij, gelegen aan de Laosche rivier. waar zij den nacht doorbrachten[2].

De slag zelf, waarbij 1500 Kambodjers en 130 Nederlanders sneuvelden[3], en waarbij ook 'de kommandant Harouze door een grof ijzer het hoofd werd afgeschoten', leidde tot geen resultaat. Wel werd tijdens een bezoek bij den koning van Tjampa, op 7 Juli 1644, vergunning bekomen vrij in dat land te komen handelen, en er zelfs een loge te stichten, doch daar de koning van dat land geen stellige belofte tot het leveren van scheepsladingen wilde afleggen, en hij ten stelligste verbood, dat noch Kambodjaansch, noch Portugeesch, noch eenig ander vaartuig in zijne havens door de Nederlanders mochten gemolesteerd worden, scheen men van 's konings aanbod ook geen gebruik te willen maken. Maar wel was men bedacht eene nieuwe, maar nu sterkere expeditie naar Kambodja te zenden, en ook de H.I. regeering te Batavia achtte zulks noodig om het Nederlandsche prestige in die wateren te handhaven. Terwijl het plan om gezamenlijk met Siam tot een aanval over te gaan, nog in overweging was, zond de koning van Kambodja een verontschuldigingsbrief over den gepleegden moord naar Batavia[4], doch hierop werd geantwoord, dat, wanneer zulks den koning ernst was, hij hiervan bewijs moest geven door de terugzending der gevangenen (nog 49 in getal) en der buit gemaakte effecten[5], 'waarna de Compagnie zich in billijkheid zon laten vinden.' Om hieraan te voldoen, ondernam de koning eene zwakke poging en zond twee ge-

1 Brief aan XVII^{nen} van 20 Januari 1645. In het werk van Mr. van Dijk (voornoemd) kan men de beschrijving van dit gevecht lezen, blz. 324-334.
2 Dagregister van Simon J. Domkes op de 'Kievit'.
3 Brief aan XVII^{nen} van 6 Februari 1645.
4 Brief aan XVII^{nen} van 9 Juli 1645.
5 Brief van gouv.-gen. van der Lijn aan den koning van Cambodia van 29 Juli 1645.

zanten met twee der gevangen Nederlanders naar Batavia, mondeling 's konings verontschuldiging aanbiedende en belovende de nog in leven zijnde 35 gevangenen los te laten[1], maar hierop antwoordde de regeering, dat men met Kambodja niet meer in aanraking wilde komen, vóór dat de schepen, goederen en gevangenen teruggegeven waren.

En dienovereenkomstig schrijft ook de gouverneur-generaal naar Patria[2], dat, ‘zoo thans nog niet die schelmen naar mérite gestraft waren, hij dit toch te zijner tijd met suffisante macht en reputatie zou bewerken’. Daarmede waren de onderhandelingen voorloopig afgebroken, en op de balans van dat jaar (1646) komt de naam Kambodja niet anders voor, dan in eene pretensie op den koning, ten bedrage van ƒ 163,566. Het scheen echter de Bataafsche regeering beter te schikken, die uitingen van wrok en verontwaardiging maar bij een praatje en een bedreiging te laten, en toen dan ook de koning op 24 April 1647 per fluitschip de ‘Oranjeboom’ de nog overgebleven 29 gevangenen terugzond, en verklaarde genegen te zijn de helft der geroofde goederen terug te geven, ‘wanneer de Compagnie weder residentie wil maken in Cambodia’, vindt de regeering dit voorstel wel niet aanlokkelijk, maar besluit toch ‘de zaken nog wat aan te zien’[3].

En dat men in Patria ook een dusdanige conciliante politiek was toegedaan, blijkt uit een schrijven van 23 September 1649, waarin de XVII^{nen} aanraden de negotie met Kambodja weder te vernieuwen, ‘zoo zulks onder goede conditie kon bewerkstelligd worden’. In een voorafgaanden brief was de regeering te Batavia echter geducht de les gelezen, dat, ondanks onze aanzienlijke macht in Indië en de bedreigingen van den koning, men den vijand zoo licht geacht had, om eene dusdanige kleine expeditie derwaarts te zenden, ‘zoodat men met schade en schande had moeten retireeren’.

Op dien aanmoedigingsbrief uit Patria tot vernieuwing van den handel, antwoordde de gouv.-gen. van der Lijn[4], dat hij in het vorige jaar uitgebreide voorstellen omtrent de tuchtiging van Kambodja heeft gedaan[5], en zegt verder over het op nieuw

1 Op 18 Mei 1646 kwamen deze gezanten te Batavia aan.

2 Brief aan XVII^{nen} van 21 December 1646.

3 Brief aan XVII^{nen} van 31 December 1647.

4 Brief aan XVII^{nen} van 31 December 1649.

5 Deze brief is niet meer aanwezig; wellicht stond hierin hetgeen door den heer van Dijk op blz. 336 en 337 is medegedeeld betreffende eene coalitie met Siam.

aanknoopen van handelsbetrekkingen, ‘dat er te weinig negotie is om des Compagnie's dienaren noodeloos te hasardeeren onder zulk een trouwloos volk als de Cambodjanen’[1].

Maar daar toen de XVII[nen] blijkens schrijven van 10 September 1650 bijzonder belang schenen te stellen in het hervatten van den handel met Kambodja ‘*zoo het maar eenigszins met 't respect van de Compagnie zou kunnen geschieden*’, en zelfs bij schrijven van 14 October 1651 bepaalden last gaven om met de bekwaamste middelen dien handel te hervatten, antwoordde de gouv.-gen. in gelijke bewoordingen dat, daar men met het oog op de te behalen handelsvoordeelen in Nederland, de zaken met Kambodja en Quinam (Cochin China) weer wil aanvangen, de regeering te Batavia zulks dan ook zal trachten te doen, zoodra zulks met het respect der Compagnie kan geschieden[2].

En om de daad bij het woord te voegen, besluit de regeering eenige bezendingen uit Tajoean naar Kambodja te zenden[3].

Zoo waren wij dan, zonder voldoening voor den moord en roof bekomen te hebben, op nieuw in betrekking met Kambodja geraakt, doch van het oprichten eener nieuwe loge wilde men voorshands niets weten.

Verleden jaar, zoo schrijft de gouv.-gen. op het einde van 1652 naar Patria[4], arriveerde te Batavia een Chineesche jonk uit Kambodja met afgezanten van den koning, om den vrede voor goed te sluiten, en met het verzoek weder een loge op te richten.

Den 19[den] Mei was haar een andere jonk gevolgd, geladen met was en benzoïn, ook eenige Kambodjasche grooten overvoerende, om op de oprichting eener loge nog sterker aan te dringen. Wat den handel betreft, gaat de gouv.-gen. voort, was het aan Bataviasche vrijlieden toegestaan op eigen risico handel in Kambodja te drijven, doch aangaande het oprichten eener loge, ‘zulks zou niet goed mogelijk zijn, om zich te doen respecteeren in 't oog van Siammers en Tongesinders. Wij zullen daarom de zaken nog maar wat op zijn beloop laten.’

1 De koning schijnt inmiddels wat afbetaald te hebben, want op de balans van 25 December 1649 staat hij voor ƒ 151,090 gedebiteerd of ƒ 12,000 minder dan in 1646.

2 Brief aan XVII[nen] van 19 December 1651.

3 Resolutie van 25 April 1651.

4 Brief aan XVII[nen] van 24 December 1652.

Het voorstel wordt dus afgeslagen[1], ook al als reden opgevende, dat, daar de oorlog tusschen Nederland en Engeland uitgebarsten was, wij niet goed een loge op dezelfde plaats als de Engelschen konden hebben (!), en de sultan Ibrahim wel niet genegen zou zijn de Engelschen zijn land te doen ontruimen. Intusschen bestond er geen bezwaar, dat handelaren van Nederlandsch Indië of van Kambodja voor eigen rekening de handelsbetrekkingen voortzetten.

Dat die Engelsche loge te Kambodja echter niet veel beteekende, blijkt uit een schrijven van 19 Januari 1654, waarin gezegd wordt, dat de Engelsche handel weinig important is en deze slechts tusschen Kambodja en Bantam gedreven wordt.

Hiermede werd bedoeld, dat de Engelschen geen producten naar Japan uitvoerden. Dit land toch was het belangrijkste gewest voor den invoer, en alle mededinging werd in dit opzicht met ijverzuchtige blikken aangezien.

En dat die invoerhandel in Japan werkelijk belangrijk was, blijkt genoegzaam uit de inkomende en uitgaande brieven van de te Firando bestaan hebbende loge.

Alleen om dien handel werden de loges in Siam, Tonkin en Kambodja aangehouden, doch zij vervielen ook, toen er te veel concurrentie op dezen handelsweg voorkwam.

Uit dienzelfden brief aan XVII^{nen} van 19 Januari 1654 blijkt, dat de koning alweder gezanten naar Batavia gezonden had, om op *permanenten vrede* aan te dringen.

De gouv.-gen. stelt hun eenige voorwaarden, welke zij den koning zullen gaan overbrengen.

Maar terwijl de regeering te Batavia dus blijkbaar zeer schoorvoetend te werk gaat, vreezende haar prestige te verliezen en zich door overhaasting in het oog der omliggende volken *een klad aan te wrijven*, oordeelen de Heeren XVII^{nen} anders over die besluiteloosheid, en een woord van argwaan vloeit hun somwijlen uit de pen. ‘Wellicht’, zoo schrijven zij op 20 Januari 1654, ‘is het mogelijk, *voor de geleden affronten en moord aan de onzen begaan, eenige proëminentiën of voordeelen te bedingen*.’ ‘En’, zoo gaan zij in deze en andere brieven voort, ‘daar de koning van Kambodja zich weder tot vrede genegen toont, en wij tegenwoordig niet wel middel of gelegenheid hebben om ons wegens den hoon en smaad, ons aldaar

1 Resolutie van 20 Mei 1653.

voor dezen aangedaan, behoorlijk te revengeeren, zullen UEd. de gelegenheid zich daartoe presenteerende, en eenige redelijke satisfactie bekomende, u met hem kunnen bevredigen, om alzoo den handel daar weder open te krijgen. Mocht dus een gezant van den koning van Kambodja zich te Batavia aanmelden, zoo kan de regeering zich gemachtigd beschouwen om te onderhandelen en te verrichten alles wat blijken mocht dienstig te zijn voor de Compagnie, mits in allen gevalle trachtende het respect van de Compagnie zooveel te conserveeren *als doenlijk wezen zal*[1].

En op dit schrijven antwoordde de gouv.-gen.[2]: dat er weder een schip van Kambodja aangekomen is, geladen met rijst, was en benzoïn, en medebrengende een brief, waarin de koning op nieuw op vrede aandringt, maar dat de regeering daartoe nog niet kan besluiten, daar zij niet weet of dit met de achting, aan de O.I.C. verschuldigd, overeenkomt. Den brief van den koning met het translaat legt zij echter hierbij over.

Doch eindelijk kon de regeering te Batavia den drang der XVII^{nen} niet meer ontgaan, en haars omdanks moet zij toegeven toen op 17 April 1656 alweder drie gezanten van den koning te Batavia aankomen[3]. Men overweegt echter terdege 'wat somme men van hen zal eischen[4].

Ten slotte werd op 4 Mei "t gebesogneerde der gesanten met den heer gouv.-gen. geratifieerd'[5] en op 8 Juli een verdrag van vrede gesloten tusschen de gezanten van Sri sultan Ebrahim, Coning van Cambodia, ter eenre, en den gouv.-gen. Maatsuyker en Raaden van India ter andere zijde[6], en waarin o.a. voorkomt, dat oprechte vrede en vriendschap voortaan tusschen beide partijen zal bestaan; dat gedurende de 25 eerste jaren de Compagnie alleen en met uitsluiting van alle anderen den handel zal hebben op Japan, restitutie van volk, schepen en goederen en tot schadevergoeding van vroegere geleden verliezen 25,499 tail = ƒ 76,497[7]. Bij resolutie van 23 Mei 1656

1 Een en ander ook medegedeeld door den heer van Dijk, blz. 338.

2 Brief aan XVII^{nen} van 26 Januari 1655.

3 Brief aan XVII^{nen} van 4 December 1656.

4 Resolutie van 28 April 1656.

5 Resolutie van 4 Mei 1656.

6 Register der verbalen van de contracten met Cambodia, gesloten 8 Juli 1656 en resolutie van 9 Juni en 8 Juli 1656.

7 Brief aan XVII^{nen} van 4 December 1656. Het contract in zijn geheel is door den heer van Dijk op blz. 340 medegedeeld.

was reeds bepaald, dat de opperkoopman Hendrick Indijck met de voornoemde gezanten naar Cambodia zou gecommitteerd worden. Hij vertrok dan ook op 15 Juli per 'Drommedaris' naar Loveck, met de benoodigdheden om eene nieuwe loge op te richten[1], welke, wat personeel betreft, zou bestaan uit een koopman als opperhoofd, een onderkoopman, 3 adsistenten en 26 personen[2]. In Augustus was hij daar ter plaatse aangekomen en rapporteert al spoedig, dat de rijst dit jaar zeer duur was, doch dat de koning hem welwillend eene groote menigte verstrekt heeft. De koning bevond zich tijdens zijne aankomst op de grenzen van Siam [3], om een geschil met dat land uit te maken. Na zijne terugkomst bespreekt hij met den koning het contract, en nadat daarin eenige veranderingen gemaakt zijn, vertrekt hij weder naar Batavia per 'Drommedaris', medebrengende 192 kojang rijst (tegen 19 Rd. de kojang). Een Kambodjaansch gezant vergezelde hem, het veranderde vredescontract bij zich hebbende. Zijne terugkomst moet in den aanvang van 1657 hebben plaats gehad, want uit den brief van 17 December 1657 blijkt, dat Indijck op 15 Mei van dat jaar naar Japan (waar hij in 1661 opperhoofd werd) gezonden was met eenige goederen. Vandaar schijnt hij weder naar Kambodja gegaan te zijn, want bij missive van 21 October 1657, medegegeven aan drie naar Batavia terugkeerende vrijburgers, deelt hij den gouv.-gen. mede, dat hij eenige goederen naar Japan gezonden heeft.

Op 30 Augustus van dat jaar was het schip 'Arnemuyden' te Kambodja van Batavia aangekomen, en met dit schip vertrekt hij op 18 December 1657 naar Batavia, alwaar hij den 5^{den} Januari 1858 aankomt. Van dien dag is ook zijn rapport aan den gouv.-gen. Maatsuycker en *heeren Raaden* van India gedateerd, uit welk verslag blijkt, dat hij bij zijn vertrek de onderkooplieden P. Kettingh en Stouthart te Kambodja achtergelaten, en de koning beloofd had zijn schuld aan de Compagnie in producten af te doen. De regeering te Batavia schrijft omtrent een en ander naar Patria, dat tot haar groote vreugde de 25jarige alleenhandel op Japan toegestaan en Indijck

1 De loge lag op den weg van Loveck naar Phnôm Penh, doch niet ver van eerstgenoemde plaats verwijderd. Eene beschrijving van Cambodia en Loveck komt voor in het 14^{e} deel (blz. 304) van de meergenoemde 'Historische Beschrijving der Reizen'.

2 Brief aan XVII^{nen} van 31 Januari 1657.

juist teruggekomen was met een lading rijst, benzoïn, roggevellen, goud en kalembak (reukwerk)[1].

De handel ging vrij voorspoedig en de koning had weer iets van zijn schuld afgedaan. ‘Wel komen vele jonken van Canton zelf hunne producten halen, doch de koning is ons niet kwalijk genegen’. In de loge bevonden zich aan kontanten ƒ 126,000 onder bewaring van 2 onderkooplieden, 4 adsistenten, 1 chirurgijn, 1 trompetter, 3 soldaten en 15 matrozen; en dit comtoir was van hout gebouwd en stond (de overstroomingen in aanmerking genomen) op palen.

Kortom, daar alles thans goed ging, wordt besloten ‘den handel aldaar met een propere residentie te *continueeren*, zoo tot invordering der oude schulden als om te zien wat de vellenhandel aldaar in 't aanstaande zal geven’[2], en verder, ‘den koopman Indijck met twee vlot gaande bodems derwaarts te voeren, die vandaar met dezelve naar Japan zal trekken in kwaliteit van tweede, en een geschenk van 200 rijksd. aan den koning (van Kambodja) te doen’[3].

De hernieuwde zending van Indijck was noodig, dewijl intusschen van Kettingh een uitgebreid rapport omtrent den handel van Kambodja was ingekomen (gedateerd van 25 Januari 1658), en waarin hij van gerezen zwarigheden had gewag gemaakt. Indijck bleef slechts korten tijd te Kambodja en vertrok toen met een lading koopwaren naar Japan[4], terwijl Kettingh tot koopman en opperhoofd aldaar werd aangesteld. Doch zijn rijk zou niet van langen duur zijn, want diezelfde brief van 14 December bevat het uitvoerige relaas van een Kambodjaschen oorlog, die ook de Hollandsche loge te gronde zou richten. Wij blijven onzijdig, - zoo eindigt ongeveer dit schrijven, - doch de Engelschen en anderen helpen den koning en ontvangen daarvoor belangrijke handelsvoordeelen. In hoeverre deze omstandigheden aanleiding hebben gegeven tot de liberale resolutie van 15 Maart 1659, ‘om den handel te Cambodia bij oogluiking aan Bataviasche burgers over te laten’, is niet nader omschreven; doch wel vernemen wij uit den brief aan XVII^{nen} van 16 December 1659, wat de gevolgen geweest zijn van de in 1658 plaats gehad hebbende onlusten. Pieter Kettingh namelijk

1 Brief aan XVII^{nen} van 16 Januari 1658.
2 Resolutie van 16 April 1658.
3 Resolutie van 7 Mei 1658.
4 Brief aan XVII^{nen} van 14 December 1658.

was in den loop van 1659 te Batavia teruggekomen, medebrengende een dagregister gedurende de onlusten aangehouden[1], waaruit blijkt, dat in October 1658 de Quinammers of Cochin Chineezen in Kambodja gevallen waren, om gezamenlijk met Siam en de Kambodjasche oppositiepartij Sultan Ibrahim te onttroonen, de Maleiers te verjagen, en den voorvaderlijken godsdienst te herstellen.

Na geringen tegenstand werd het gansche land veroverd en verwoest. De Sultan ('die zich ouder gewoonte dronken gedronken had') en zijne vrouw werden gevankelijk naar Quinam gevoerd, terwijl de overgebleven prinsen en hoofden zich naar het gebergte geretireerd hadden[2]. Bij dien inval werd ook de Engelsche en Nederlandsche loge geplunderd[3]. De aanval was zoo onverhoeds, dat de Nederlanders zich slechts redden konden door de rivier over te zwemmen, en in de aan den overkant gelegen bosschen te vluchten. De Cochin-Chineesche veldoverste zond hun daar echter een bode, met het bericht, dat zij veilig naar Batavia konden vertrekken. Maar daar er op dat oogenblik geen Nederlandsch schip in de rivier lag, namen zij hun tocht door het vijandelijke land naar Siam, en kwamen ten slotte op 17 Augustus 1659, na tal van gevaren doorgeworsteld te hebben, te Batavia aan.

Geen onzer - zoo schrijft de gouv.-gen. - heeft bij die overrompeling het leven verloren, behalve een zwarte jongen; maar de schade was aanzienlijk, en al het goud hadden de Quinammers medegenomen. 'Ende - zoo gaat hij voort - op die maniere is de Compagnie dan nu weder uyt Cambodia geraeckt, soo als juyst het jaer te voren de negotie van goede hoop was beginnen te worden.'

De handelsbetrekkingen waren nu voorloopig weder geschorst, en benzoïn - schrijft men naar Patria - kan niet meer gezonden worden, 'daar er geen handel meer bestaat op Cambodia'[4].

Uit het met Sultan Ibrahim gesloten contract kon toch nog heel wat voordeel getrokken worden, en dit nu 'aan de Por-

1 Dit dagregister is niet meer aanwezig.

2 In 1660 ontruimden de Quinammers het land weder, een der prinsen van den bloede tot koning van Cambodja aanstellende.

Brieven aan XVII^{nen} van 12 December 1659, 15 December 1660 en 29 Juli 1661.

3 Van de toenmaals aanwezige Deensche loge wordt niet gesproken; evenmin wordt gemeld, of de Portugeezen toen nog eene loge in Kambodja hadden.

4 Brief aan XVII^{nen} van 16 Januari 1660.

tugeezen over te laten of wel toe te zien dat anderen zich den handel in Cambodia zouden toeëigenen, gaat niet aan'[1].

Een loge mocht voorloopig niet opgericht worden, maar het schip de 'Zeehond' werd voor de hoofdplaats gestationeerd, en uit dit schip de handel gedreven; de daarin aanwezige handelsagent moest toezien, dat het 25jarige handelscontract werd nagekomen en dat volgens de gesloten overeenkomst geene Chineezen in het noorden van het rijk zouden toegelaten worden.

De nieuw aangestelde Boeddhistische koning *Nat Sadach Pobor Mida Tiracji Boromo Bopit* (bij Mr. van Dijk ook *Nacpra Boemton* genoemd) scheen het contract, door zijn voorganger gesloten, niet te willen nakomen, zoodat het zaak was een ander - liefst nog voordeeliger - verdrag te sluiten. 'En daar de toestand in Kambodja nu rustig bleek te zijn en wij niet meer met Mohammedanen maar met heidenen te doen zouden hebben, werd besloten eenige conditiën te maken en daarin op te nemen een soort van strandrecht. Ook zal men den koning trachten te disponeeren dat hij gezanten naar Batavia zende'[2].

Er kwamen echter geen gezanten te Batavia; daarom werd aan Pieter Kettingh en Jan de Meijer (met de 'Zeehond' voor Kambodja gestationeerd) last gegeven, een nieuw verbond te sluiten, waarbij de Japansche handel op den voorgrond moest gebracht worden.

In November 1664 gaf de Koning zijne toestemming tot het sluiten van vriendschapsbetrekkingen, en nog in datzelfde jaar zond Jan de Meijer een copie-contract naar Batavia[3], voornamelijk inhoudende: 'eene vrije onbelemmerde negotie in het land van Cambodia, en monopolie van inkoop van koopwaren, dienstig voor Japan, voor 20 achtereenvolgende jaren, met exclusie van alle andere natiën'. De koning beloofde daarbij ons het vroeger geoccupeerde erf tot oprichting eener loge weder terug te zullen geven.

Nadat aldus op 1 Februari 1665 besloten was 'het contract tusschen den koning *Nuc Sadach* enz. ter eenre, en Jan de Meijer nevens Pieter Kettingh, gedeputeerden van zijn Hoog-Edelheyt den gouv.-gen. Maatsuycker, ter andere zijde, te renoveeren'[4], en nadat dit door Jan de Meijer op 10 Maart 1665

1 Brief aan XVII^{nen} van 23 December 1664.
2 Resolutiën van 13 en 27 Juni 1664.
3 Brief aan XVII^{nen} van 30 Januari 1665.
4 Register der verbalen van de contracten met Cambodia gesloten.

in persoon naar Batavia was overgebracht, begeleid door een uitvoerigen brief van gedeputeerden, hun wedervaren in deze commissie meldende[1], wordt ten slotte op 17 April besloten[2], het contract met den koning te approbeeren. Heel wat moeite, schrijft de gouv.-gen., heeft het gekost, om 't zoover te brengen, want Chineesche bandieten ontzien zich niet ook goederen naar Japan over te voeren[3]. Andermaal worden nu in twee jachten koopmanschappen geladen en onder toezicht van J. van Wijkersloot naar de loge te Kambodja gebracht. Kettingh was daar intusschen achtergebleven, om volgens eene instructie van 11 Februari 1665, hem door den commissaris J. de Meijer ter hand gesteld, die ontvangst voor te bereiden. Het was nu eenmaal voorbeschikt, dat het met den kambodja-handel, trots alle volhardende pogingen, niet zou mogen vlotten. ‘De negotie gaat slecht in Cambodia,’ zoo schrijft de gouv.-gen. naar Patria, ‘maar onze resident Kettingh aldaar geeft hoop op verbetering; als dit niet zoo uitkomt, kunnen wij dezen handel niet continueeren’[4].

De brief van den gouv.-gen. aan XVII^{nen} van 25 Januari 1667 bevat niet veel bemoedigender berichten.

Nadat reeds besloten was ‘het comptoir benevens het opperhoofd P. Kettingh te lichten, en aldaar te laten verblijven den onderkoopman Wijkersloot met 3 à 4 matrozen’[5], meldt de gouv.-gen. nog tot toelichting op dit besluit, dat ondanks eene toezending van nieuwe koopmanschappen, op hoop van beter omzet, de negotie zeer slecht staat, en dat de koning ons niet handhaafde in het octrooi der vellen, want dat er gedurig Chineesche jonken van Nangasaki komen, om vellen op te koopen. Slechts 59 pCt. waren er op de laatste vracht vellen en sapanhout naar Japan verdiend, ‘en dit is te weinig om een kantoor op te

1 Deze brief en nota is nog aanwezig.
2 Resolutie van 17 April 1665.
Het contract, uit 13 artikelen bestaande, is medegedeeld door den heer van Dijk, blz. 344.
3 Brief aan XVII^{nen} van 30 Januarij 1666.
4 Naar aanleiding van een (nog aanwezigen) uitvoerigen brief over Kambodjasche zaken en handel aan gouv.-gen. en raden geschreven uit het Nederlandsche comptoir te Cambodia, 12 Sept. en 17 December 1665. Een ander belangrijk rapport uit dien tijd is het dagregister van P. Kettingh, gehouden in de loge te Cambodia van 12 Februari tot 12 November 1665. Dit dagregister, 50 blz. lang, is vrij belangrijk voor den handel, de zeden en toenmalige geschiedenis van Kambodja. Het is opgenomen in het ‘Aankomende Batavia's Brievenboek’ van 1665, 8^{e} deel.
5 Resolutie van 4 Mei 1666.

houden; wij moeten dus opbreken, en het kapitaal in anderen handel steken, doch zullen definitief daarmede wachten tot een mondeling uitgebracht rapport van onzen resident P. Kettingh'[1].

De berichten van dit opperhoofd van 23 November 1666 via Malakka te Batavia aangekomen, waren nog kwalijker[2], en schrijft de gouv.-gen. hierover, dat de handel daar niet alleen niet verbeterd, doch door de arglistigheid der regeering nog verergerd is, en de koning en zijne prinsen steeds in tweedracht met elkander leven.

Nu wordt voor goed besloten 'het kantoor te lichten en de suppoosten naar Japan te zenden'[3], hetgeen wij hopen - zoo schrijft de gouv.-gen. - dat goed zal gelukken, want men begint ons te dreigen. Dit besluit werd in Mei met de 'Schelvisch' overgebracht; doch ook bij het opheffen van deze derde loge sprak het fatum een woord mede. Den nacht namelijk vóór het embarkeeren drongen Tayoeaansche Chineezen (waarschijnlijk verbitterd door het uitsluitingsstelsel) de loge binnen, vermoordden P. Kettingh met 4 matrozen, voerden koopmanschappen en gelden weg en staken ten slotte de loge in brand[4]. J.v. Wijckersloot met de anderen ontkwamen het en zeilden met de 'Schelvisch' naar de loge te Nangasaki.

Door al deze ontmoedigingen was zooveel leergeld betaald, dat men van het oprichten van nieuwe loges niet meer hooren wilde. Doch de betrekkingen werden daarom nog niet geheel afgebroken.

Volgens brief van 1 December 1668 hadden er dit jaar geen bezendingen naar Kambodja plaats gehad, dewijl daar met geen gerustheid te negotieeren viel. In het volgende jaar zond de koning een brief aan den gouv.-gen. met verontschuldigingen over het voorgevallene; hij bood daarbij 9 pikol benzoïn als geschenk aan, en liet tegelijkertijd ook 3 Nederlanders overbrengen, 'in Cambodia miserabel gevangen gehouden zijnde, als verdacht van medeplichtigheid aan den moord'[5]. Het blijkt echter - zoo voegt de gouv.-gen. bij dit schrijven - *dat de koning het goed met ons voor heeft gehad*(!)

1 Brief aan XVII^{nen} van 25 Januari 1667.

2 Brief aan XVII^{nen} van 5 October 1667.

3 Resolutie van 17 Mei 1667.

4 Brief aan XVII^{nen} van 6 December 1667; volgens andere berichten geschiedde deze plundering door Cochin Chineezen in Juli 1667.

5 Brief aan XVII^{nen} van 31 Januari 1670.

De Nederlanders werden terechtgesteld, doch onschuldig bevonden.

Het blijkt uit verschillende berichten dat er in de eerstvolgende jaren nu en dan te Kambodja, van uit het schip, nog eenige handel gedreven werd.

Maar dat de vorige ongevallen in het geheugen bleven, bewijst het navolgende besluit van 11 April 1709:

'Op het schrijven van den Portugees Joan Ribeira de Alverga, zich noemende Sjak Bandar in Cambodia, van wege den koning aan het Siamsche opperhoofd Cleur, waarbij hij de Compagnie zocht te persuadeeren weder een loge aldaar op te richten, is best gedacht, om de ervarenheid in vorige tijden aldaar, daarvan af te zien en eeniglijk 's Compagnies bedienden in Siam te recommandeeren, om bij occasie nader over den toestand van zaken in dat Cambodiasche rijk te informeeren en te vernemen of het aldaar werkelijk zoodanig gelegen is als voormelde Portugees komt op te geven.'

Wij weten slechts uit dien tijd, dat R.K. geestelijken uit Achter-Indië naar Java en Malakka togen; wellicht dat op eene al te groote mutatie onder hen de volgende resolutie van 13 Mei 1754 moet dienen: 'Renovatie van orde van 10 Mei 1712 tot het overvoeren en aanbrengen van R.K. Geestelijken uit Cambodia, Tonkin en Siam, met Chineesche jonken, op verbeurte van 3 Rksd.'

Zoo was dan langzamerhand de handel met Indo-China geheel naar den achtergrond gedrongen, en weinig begeerte scheen er te bestaan tot het op nieuw aanknoopen van geregelde betrekkingen. In geen geval kon ook *Kambodja* daar meer voor in aanmerking komen. Buitenlandsche oorlogen en binnenlandsche onlusten, de een de ander gedurende tal van eeuwen opvolgende, hadden het land zoodanig verzwakt, dat men zelfs in Europa niet meer wist of dit rijk nog bestond. De Cochin-Chineezen, bewoners van het zuidelijk deel van het Annamsche rijk (waarin sedert lang ook Tjampa reeds opgegaan was), breidde zich gedurende de 17^{e} en 18^{e} eeuw hoe langer hoe meer uit, en in het midden van de 18^{e} eeuw hadden zij al de Kambodjasche kustlanden reeds veroverd en zich zelfs in de noordelijker Kambodjasche provinciën gevestigd. Toen dus op aandrang van de heeren XVII^{nen} (wellicht nadat zij vernomen hadden dat Fransche kooplieden en zeevaarders zich van tijd tot tijd in Cochin China vertoon-

den[1], ook de regeering te Batavia weder bedacht werd om naar den stand van zaken daar te lande onderzoek te doen, besloot zij bij resolutie van 13 December 1753, het volgende:

'Ook is uithoofde van de van ouds en successive gedane recommandatie der E.H.Ab. Heeren, om bij goede occasie eens weder te hervatten de verlatene vaarten op *Cambodja* en *Tonquin*, gelijk dat onder anderen te zien is bij de Instructie voor Generaal en Raden van den 26^{en} April 1650, en in de missive E.H.Ab. Heeren van 23 Juli 1701, - *goedgevonden en verstaan* de vaart en handel der Chinezen van hier (Batavia) op die plaatsen te animeeren en ondersteunen, en daaruit ter proeve eene zekere portie voor de Compagnie te nemen, te meer, vermits er eenige apparentie schijnt te wezen om speciaal ter laatstgemelde plaatse (Tonquin) eene goede quantiteit goud te bemachtigen ende zijden stoffen in Tonquin vallende in de vorige eeuw een goed artikel van den handel in Japan hebben uitgemaakt, mitsgaders oversulx een vertrouwd persoon, 't zij Europeaan of inlander, derwaarts te doen overgaan, om ook telkens te kunnen onderzoeken, wat er aldaar voor de Compagnie, zoo met relatie tot den in- als verkoop, weder mochte te doen vallen.'

Dat dan ook een dusdanig persoon gezonden is, en daarna daar te lande (de plaats wordt niet opgegeven, wellicht Saigon), zoo al geen loge opgericht, dan toch een handelsagent werd gestationneerd, blijkt uit een schrijven van den gouv.-gen. aan XVII^{nen} van 31 December 1754, waarbij medegedeeld wordt dat in 1752 het zenden van cargo's naar Cochin China een aanvang genomen heeft, en bij schrijven 22 December 1753 een verslag van den handel van die streken is overgelegd[2]. Daarna werd op het laatst van 1753 het schip 'Toornvliet' met cargo's naar Cochin China gezonden, onder leiding van den koopman Roemer en den onderkoopman Capelle. De koning begunstigde den handel en 'de voordeelen zijn niet onbelangrijk geweest'. In 1754 zond men derwaarts het schip 'Giesenburg', met vele en belangrijke koopwaren, onder leiding van den koopman J. van Oldenzeel en den onderkoopman Jan Bosman. 'Tot de meeste zekerheid voor den handel - aldus schrijft de gouv.-gen. - is noodig geacht: 1°. den koning te bewegen

1 Over de betrekkingen van Frankrijk met Cochin China in dien tijd zal een en ander medegedeeld worden bij de behandeling van Fransch Cochin China.

2 Naar dit verslag heb ik te vergeefs gezocht.

tot het aangaan van een defensief exclusief contract, om daarbij aan de Compagnie te accordeeren den tolvrijen handel in zijne landen, met uitsluiting van alle andere Europeesche natiën; 2°. het nemen in zijne sauvegarde van onze dienaren en schepen; 3°. het restitueeren van alle goederen, die bij het verongelukken van eenig compagnie's schip op zijne stranden mochten aandrijven, zonder betaling van strandrecht.'

Deze punten in den vorm van een contract opgesteld moesten door Oldenzeel den koning worden voorgelegd en werd hem daarbij gelast op het verbieden der vaart aan de Portugezen (van Macau) en op schadeloosstelling van vroeger geleden verliezen niet te veel aan te dringen.

'Om in het vertrouwen der volken dáár te lande te geraken' zouden Oldenzeel en Capelle daar blijven, terwijl Roemer en Bosman naar Batavia terugkeerden.

Deze nieuwe handelsbetrekkingen hadden echter met het Kambodjasche rijk zelf niet te maken en passen beter in het geschiedverhaal van onze bemoeienis met *Cochin China, Quinam* en *Tjompa*.

In het oude rijk der Khmêr-dom (Kambodja) was onze rol in de 17de eeuw reeds afgespeeld. Ondernemingszucht en aandrang tot uitbreiding van den handel waren oorzaken, dat men zich in dat weinig bekende Koningrijk vestigde. Het aanknoopen van handelsbetrekkingen werd beproefd, doch moest ten slotte opgegeven worden, dewijl men den vorst te vergeefs poogde te dwingen een gemonopoliseerden handel met daaraan verbonden aanzienlijke winsten toe te staan, welk een en ander hij uit eigenbelang en met het oog op de relatiën met andere natiën niet mocht en ook niet wilde toegeven. Maar de tijdgenoot dacht daar anders over. Hij heette de handelsconcurrenten 'schelmen en bandieten'. Indien echter aan een dusdanig beoordeelaar thans nog eens de gelegenheid verschaft werd, een blik te werpen op de toenmaals heerschende handelspolitiek, hij zou dan wellicht de eerste zijn zich vroolijk te maken over de goede verwachting, die men zich herhaaldelijk van onmogelijke 'exclusieve contracten' voorstelde.

J.A.B. WISELIUS.

De ambtsbrieven van A.R. Falck.[1]

Zoo langzamerhand begint Anton Reinhard Falck tot de geschiedenis te behooren en schijnt het tijdstip gekomen, om in een zorgvuldig bewerkte biographie 's mans plaats in de rij zijner land- en tijdgenooten aan te wijzen. Nog zijn er enkelen die zich zijn persoon levendig herinneren, die de eigenaardigheden van zijne geschriften zouden kunnen toelichten uit die van zijn omgang, die uit de verspreide gegevens aangaande zijn doen en denken een bezield beeld zouden kunnen samenstellen. Van een anderen kant is er tijd genoeg sedert Falck's overlijden verloopen, om de openbaarmaking van zijne gedachten en handelingen onschadelijk te doen zijn, onschadelijk in elk, dus in stoffelijk, zedelijk, politiek, godsdienstig - ja zelfs denkbeeldig opzicht.

En toch verwacht ik in de eerste jaren de verschijning van zulk eene biographie niet. Waarom? Zeker niet omdat er goede wil ontbreekt bij den man, die de hierboven genoemde ambtsbrieven van zijn vaderlijken vriend en oom uitgegeven, en daardoor een nieuwe aanspraak verworven heeft op de erkentelijkheid van de beoefenaars der geschiedenis. Die goede wil is mij persoonlijk gebleken, en reeds vroeger heeft Jhr. Hora Siccama zich verdienstelijk gemaakt door de eerste en tweede uitgave der Brieven van A.R. Falck. Even onbekrompen hebben zich andere mannen getoond, die de onder hen berustende brieven van den staatsman ter beschikking stelden van den Hoogleeraar Jorissen, toen deze zijn belangrijke herinneringsrede ter gelegenheid van Falck's honderdsten verjaardag in het licht gaf. Onderscheiden stukken werden ook bekend gemaakt door den Staatsraad Jhr. Mr. P.J. Elout van Soeterwoude, in zijne Bijdragen tot de Geschiedenis der onderhandelingen met

1 Ambtsbrieven van A.R. Falck, 1802-1842 (uitgegeven door Jhr. Mr. O.W. Hora Siccama, en opgedragen aan Prof. G.W. Vreede). 's Gravenhage, W.P. van Stockum en Zoon, 1878.

Engeland, betreffende de Overzeesche Bezittingen. Eindelijk bevatten het Rijks-Archief en het Archief van het Departement van Buitenlandsche Zaken een groot aantal memoriën en depêches, van Falck afkomstig, die als beschikbaar biographisch materiaal beschouwd kunnen worden, - zeker althans wat daarvan zich op het Rijks-Archief bevindt. Met dat al zou ik niemand aanraden zich aan de bewerking eener biographie van Falck te wagen, zoolang de particuliere verzameling van door hem nagelaten papieren ontoegankelijk blijft; zijn mijne berichten juist, dan bestaat er op dit oogenblik niet veel kans op de openstelling van die bron, - hetgeen te meer te betreuren is, daar, gelijk ik in den aanvang opmerkte, eene biographie grootere kansen van welslagen heeft zoolang de persoon wiens leven beschreven wordt, nog in de herinnering zijner jongere tijdgenooten voortleeft.

Welnu, wij zullen ons voorloopig moeten troosten met hetgeen ter onzer beschikking ligt, en zijn dus den heer Hora Siccama van harte dankbaar voor deze nieuwe bijdrage.

Is het met die dankbaarheid in strijd, als ik mij gedrongen voel te betuigen, dat de kennismaking met deze verzameling Ambtsbrieven van Falck mij teleurgesteld heeft? Niet de qualiteit der hier medegedeelde stukken is het, die mij tegenvalt: mijne achting voor de talenten en de werkzaamheid van den steller dier memoriën en depêches is stellig door die kennismaking toegenomen, en ik kan mij in allen deele vereenigen met het oordeel dat de Hoogleeraar Vreede er over uitspreekt: inderdaad de verzameling ambtsbrieven ‘toont ons de verwonderlijke werkzaamheid, in 't bizonder van den zelfstandig optredenden en handelenden Minister, die, alles op zijn tijd en met dezelfde belangstelling behartigende, het geringste zoowel als het grootste onderzocht, overwoog en regelde. Beurtelings ernstig of schertsend, heusch en minzaam of bestraffend, voorzichtig en behoedzaam in het afwijzen van avontuurlijke en onbekookte plannen, is de toon van zijne brieven of rapporten steeds waardig, eenvoudig en ongedwongen, met eerlijke rondborstigheid, den echten Nederlander waardig, gepaard’[1].

Het is het aantal der uitgegeven ambtsbrieven, dat ik grooter gewenscht had; waarom heeft de geachte verzamelaar niet meer in zijne collectie opgenomen? Is het wellicht onbescheiden te

1 Prov Utrechtsche Courant, dd. 19 April 1878.

gissen, dat in ons kleine land, waar het debiet van historische boeken in meer dan één deel dikwijls om de hooge kosten moeilijk valt, de firma W.P. van Stockum en Zoon in dezen ook een woordje hadden mee te spreken? - In alle geval acht ik het van den Heer Hora Siccama eenigszins wreed, dat hij, een zeer beperkt aantal stukken mededeelende, ons telkens voor oogen houdt dat de collectiën waaruit hij put, zeer uitgebreid zijn. Zoo lees ik aan 't hoofd der derde afdeeling van deze verzameling: ‘Op 't Rijks-Archief vindt men meer dan twee honderd en vijftig minuten van F.'s hand, loopende van het einde van Juni 1800 tot aan het einde van Juni 1810’, - en van die tweehonderd en vijftig krijg ik er acht te lezen; boven de vijfde afdeeling (Ministerie van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën) deelt de verzamelaar mede dat de vijf en twintig stukken betreffende Onderwijs en Nijverheid uit ruim tweehonderd, en de vijf en dertig betreffende de Overzeesche Bezittingen uit meer dan drie honderd en vijftig eigenhandige minuten van Falck zijn gekozen. Bij de Ambassade te Londen aangekomen, ontvangen wij van den verzamelaar zelfs de verzekering, dat het voor hem, uit meer dan vijfhonderd minuten te kiezen hebbende, veelal meer de vraag was wat niet, dan wat wel behoorde opgenomen te worden, - zoodat wij uit deze zeven jaren slechts 70 depêches van den Ambassadeur te lezen krijgen. Is dat niet eene herhaling van de straf aan Tantalus opgelegd?

Wat deze Ambassade te Londen, en de laatste, die te Brussel, betreft, doet het mij te meer leed, dat de Heer Siccama niet rijkelijker geweest is in zijne mededeelingen, daar deze stukken alle ontleend zijn aan de particuliere verzameling van nagelaten papieren[1]. In 't Rijks-Archief wordt elke snuffelaar in oude papieren, overeenkomstig de bestemming der instelling, met open armen ontvangen, en met de meeste voorkomendheid aan 'tgeen hij noodig heeft, geholpen; ook de in verschillende ministerieele archieven aanwezige minuten zullen vermoedelijk wel aan dengeen die met goede aanbevelingen komt, ter inzage worden verstrekt; een ijverig onderzoeker kan zich dus, wat de werkzaamheid van Falck als Secretaris van Staat, als Minister van Publiek Onderwijs, van Nationale Nijverheid en Koloniën betreft, met eenige moeite schadeloos stellen voor 'tgeen hij in

1 Voorrede, blz. XV.

deze verzameling mist. Doch juist voor de jaren die de bekwame diplomaat te Londen doorbracht, voor de onderhandelingen over het tractaat van 1824, - de jaren waarin het engelsche staatswezen, onder de leiding van een man als Canning, de gewichtigste hervormingen tegemoet ging, de jaren der afscheiding van België en der Londensche Conferentie, - juist voor die periode heeft de Heer Siccama uit een voor het publiek ontoegankelijke verzameling kunnen putten, en betreur ik het, dat hij zulk eene mate van zelfbeperking in acht genomen heeft. Immers aan beperking van buiten af kan ik niet denken, waar hij zelf de verklaring aflegt dat het voor hem meer de quaestie was, wat niet dan wat wel op te nemen.

Welnu - zal de Heer Siccama mij wellicht tegenwerpen, - wie geeft u het recht meer van mij te vragen, dan ik heb willen geven: heb ik zelf niet mijn oogmerk in de voorrede aldus omschreven: het werpen van een blik op de dienstverrichtingen van Falck? En gunt u deze verzameling ambtsbrieven niet een zeer goed overzicht van de wijze waarop Falck te werk ging in de zeer uiteenloopende werkkringen die hij achtereenvolgens vervulde?

Toegegeven, - en eer ik er toe overga de Ambtsbrieven van naderbij te beschouwen, wil ik aan het: dankbaar maar onvoldaan, waarmee ik begon, gaarne toevoegen, dat die onvoldaanheid misschien aan iets ontevredens te wijten is, mij mogelijk van nature eigen.

De inhoud der Ambtsbrieven is natuurlijk van toenemend belang zoowel voor de kennis van Falck's eigen persoon als voor die der vaderlandsche geschiedenis, al naarmate de schrijver tot zelfstandiger betrekkingen opklimt. De Heer Siccama heeft als stelregel aangenomen, niets in zijne verzameling toe te laten 't welk niet eigenhandig door Falck geschreven was. Bij de uitgave der particuliere brieven is dit bewijs van oorsprong en auteurschap zeer voldoende; niet, dunkt mij, bij ambtsbrieven. De acht hier meêgedeelde depêches uit Spanje b.v., tijdens Falck aldaar Secretaris van legatie was van den bataafschen Gezant Meijners, den opvolger van Mr. Johan Valckenaer, kunnen zeer goed onder de dictee van den Gezant geschreven of van een door dezen opgestelde minuut afgeschreven zijn. Mij komt dat zelfs waarschijnlijk voor; vooreerst om den stijl, die weinig heeft van het levendige dat Falck, dadelijk

als hij als zelfstandig steller van stukken optreedt, aan zijne taal weet te geven; ten tweede omdat ik in een der in mijn oog interessantste depêches van deze afdeeling, die van 17 Maart 1803, de houding van den Gezant volstrekt niet kan rijmen met hetgeen Falck zou gedaan hebben als hij ‘free agent’ geweest was. Het gold eene quaestie, die in die jaren al leven genoeg gemaakt had, den roof der twee bataafsche fregatten door een engelschen kruiser onder napolitaansche vlag op de reede van Barcelona, op 4 Sept. 1800. Dikwijls had de voorganger van Meijners op satisfactie en schadeloosstelling wegens dit ongeval aangedrongen, dat volgens de eigen erkentenis van een vorig spaansch Minister het gevolg was van de schromelijke nalatigheid der spaansche militaire en navale gezaghebbers te Barcelona. Valckenaer had, niet lang vóór zijn vertrek, op 18 Mei 1801, zijn laatste schot in deze schermutseling afgeschoten, en dat was nimmer beantwoord, totdat Meijners vernam dat het disciplinair onderzoek naar het gedrag der spaansche gezaghebbers te Barcelona met de volledige vrijspraak van deze heeren was afgeloopen. Hij vatte toen den moed op om den Minister Ceballos te vragen, hoe het toch met de zaak der schadevergoeding stond, waarvan de schuld door Spanje vroeger was erkend. Ten antwoord kreeg hij, dat men de zaak als volkomen afgedaan beschouwde, sedert de uitspraak van den krijgsraad. Wel, schreef nu Meijners op 17 Maart 1803 naar huis, ‘zoude ik hier tegenover kunnen stellen de, in onze oogen door geen Spaansche sententie verminderde, authenticiteit der verklaringen en beëedigde metingen[1] van onze geëmployeerden. Ik zoude ook zonder mij over de vrijspreking der schuldigen uit te laten, kunnen aanhouden op de vervulling der belofte van den (vorigen Minister) Ridder d'Urquijo gedaan. Eindelijk ik zoude vooral kunnen bestrijden en de onwaarde bewijzen van dat gedeelte der sententie 't welk den consul Cabanyes in zijn verslag aan den ambassadeur Valckenaer raakt, daar toch op de herhaalde instantiën van dezen, door den heer Cevallos zelven, onder dato, zoo ik mij niet bedrieg, van den 9^{den} Mei 1801, verklaard en beloofd is dat hetzelve met alle daartoe behoorende stukken zoude beschouwd worden, als zijnde van een confidentieele natuur, en ongeschikt om te worden ingelijfd ten

1 D.w.z. van de afstanden tusschen de ligplaats der fregatten en het fort Monjuich, dat de reede van Barcelona bestrijkt.

processe.....'. Ware Valckenaer nog Gezant in Spanje geweest, hij zou niet gerust hebben eer deze gegronde bezwaren met al den nadruk die zijn persoon er aan kon geven, daar bekend gemaakt werden althans, waar zij van invloed konden zijn. Ware Falck Gezant geweest, hij zou evenmin de zaak hebben laten rusten, althans niet bij gebrek aan instructie, hoe in deze te handelen; doch als Secretaris van legatie moest hij op de bovenstaande uiteenzetting van bezwaren de mededeeling doen volgen dat de Gezant zich vergenoegd had met de ontvangst der ministerieele verklaring te accuseeren, met bijvoeging dat hij die ter kennisse van het Bataafsche Gouvernement zou brengen en nieuwe bevelen afwachten. 'De gecompliqueerde en delicate aard der zaak', zoo ging de Heer Meijners voort, 'en de vreeze van mij te compromitteeren, indien ik meerder vraag dan waarop het Staatsbewind misschien zal goedvinden dat ik insteere, hebben mij dezen weg doen inslaan.....' En al had de Gezant volkomen gelijk, toen hij aan 't slot zijner depêche te kennen gaf dat de reclamatiën ten gunste eener schadevergoeding toch niet zouden baten tegenover den wil van een Prins de la Paz, meen ik als zeker te mogen stellen, dat Falck dit zou gebruikt hebben, niet als reden om niets te doen, maar als argument om zich te verdedigen als zijne pogingen den gewenschten uitslag niet hadden. Vrees van zich te 'compromitteeren' was, gelijk later dikwijls bleek, wel een der minste zwakheden van dengeen die in 1803 bataafsch Secretaris van legatie te Madrid was; en ik meen dus de hier besproken depêche niet als zijn werk te kunnen beschouwen.

Als Chef de Division van het Departement van Buitenlandsche Zaken onder den Minister M. van der Goes, en als Secretaris-Generaal van Koloniën onder den Minister P. van der Heim, had Falck een minder onzelfstandige rol, en kunnen zijn eigenhandig geschreven minuten met meer waarschijnlijkheid doorgaan voor zijn eigen werk. Van historisch belang zijn de ambtsbrieven uit deze periode slechts in zooverre daaruit blijkt, dat de regeering van Koning Lodewijk werkelijk getracht heeft, om de souvereiniteit van het Koninkrijk als een feit te doen eerbiedigen. Door zich tegen rechtstreeksche schendingen van grondgebied door fransche douaniers te verzetten (8 Dec. 1806), door de reeds zoo erg belemmerde scheepvaart, althans op de hollandsche reeden, tegen fransche kapers te beschermen (1 Juli 1808), door geen inbreuk te dulden op de gewoonten van het vol-

kenrecht in zake de koopvaart, ook niet ten nadeele van den engelschen vijand, (6 Maart 1810) - toonde de regeering dat zij hare taak ernstig en gemoedelijk opvatte, - maar tevens, dat het Koninkrijk Holland in haar oog iets meer was dan een hersenschim of een masker, en verhaastte zij daardoor het oogenblik waarop Napoleon dat masker wegwierp, dat hem begon te hinderen. Wij weten het, velen hebben zich met Falck eerlijk en in gemoede aan het Koninkrijk Holland aangesloten, meenende onder dien vorm althans de laatste sporen der nederlandsche zelfstandigheid en onafhankelijkheid te kunnen redden. Doch wij nakomelingen, die a posteriori oordeelen, hebben moeite om ons in zulk een optimisme te verplaatsen, en de bondige en welgestelde ambtsbrieven uit deze periode doorloopende, worden wij herinnerd aan 'tgeen Carlyle met oostersche beeldspraak ‘spinning ropes of sand’ noemt, en hetgeen bij ons den meer realistischen naam van monnikenwerk draagt.

Weldadig is dan de indruk dien de lezer ontvangt als hij aan 't hoofd der vierde afdeeling van onze verzameling de jaartallen 1814-1817 en de woorden Secretarie van Staat ziet staan; en al moet hij nog eenig geduld oefenen, daar de Heer Siccama in de Archieven der voormalige Secretarie van Staat ‘niets heeft aangetroffen dat voor openbaarmaking geheel geschikt te achten was’ en hij zich dus bepaalt tot de mededeeling van twee korte stukken uit het Rijks-Archief, waarvan het historisch belang niet zeer duidelijk in het oog springt, - in weerwil daarvan is de lezer thans beland in eene periode waar hij weder met feiten en niet met hersenschimmen te doen heeft; en weet hij ten minste zeker dat wat hij leest, werkelijk uitdrukt de gedachte, de meening van den staatsman om wiens kennis het ons te doen is.

Het eigenlijke belang der verzameling begint dan ook in mijn oog bij de ambtsbrieven uit den tijd na Falck's aanstelling als Minister van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën, welk Departement bij koninklijk besluit van 19 Maart 1817 (N°. 79) werd ingesteld. Het was omvangrijk genoeg: tegenwoordig hebben wij twee of drie Ministers noodig om in de werkzaamheden te voorzien, die Falck van 1817 tot 1823 vervulde. Want, al geef ik gaarne toe, dat de Heeren van Bosse, Tak van Poortvliet en Kappeyne, tezamen, en ieder afzonderlijk, ééne bezigheid hebben die hun veel meer tijd moet rooven dan zij 't Falck in zijn tijd deed, namelijk het gemeen overleg met

de Staten-Generaal, - moet ik toch van den anderen kant doen opmerken, dat Falck niet alleen voor Noord-Nederland had te zorgen, maar voor een nieuw ineengevoegd Rijk, waarvan de beide deelen nog niet recht wisten of zij wel bij elkaar pasten. De kudde die hij had te hoeden, was niet alleen veel talrijker dan de ‘Société des administrés’ van Noord-Nederland, maar zijne schapen waren gewend om op zeer verschillende en ver uit elkaar liggende weiden te grazen. En zoo iemands eer er bij gemoeid was, die kudde in rust en vrede bijéén te houden, dan was het wel de zijne: want hij had, na oneindig veel schrijven en wrijven, de acht artikelen geredigeerd, die de vereeniging van Belgie met ons land tot stand brachten en regelden.

Met hart en ziel, met bewonderenswaardige werkzaamheid, aanvaardde Falck de moeilijke taak, en het door den Heer Siccama medegedeelde rapport, dat hij bij den Koning ten geleide der Staatsbegrooting voor 1819 indiende, toont al dadelijk waar hij het voornaamste middel zocht om de aaneensluiting van Noord- en Zuid-Nederland te voltooien: ‘De belangen van het *lager onderwijs* behoeven voor U.M. niet uitvoerig te worden betoogd. De noordelijke provinciën van Uw rijk genieten de voordeelen van een doelmatig volksonderwijs en in dat genot zullen zij ... onherroepelijk worden bevestigd. In de zuidelijke wordt, na eene langdurige verwaarloozing der jeugd, de vestiging van een even heilzaam stelsel met algemeene belangstelling te gemoet gezien, en, voor 's hands, door alle weldenkenden toegejuicht. Aldus moet de laatste knoop gelegd worden op den band die alle onderdanen omslingert. Aldus de sluitsteen gelegd in het gewelf des staatsgebouws, dat aan allen veiligheid en bescherming belooft. Aan den roem van U.M. regering en aan den voorspoed der Nederlandsche natie zoude zich die Minister vergrijpen welke in zulk eene geschapenheid van zaken voorstellen mogt, om de gelden, tot dus verre jaarlijks aan de instandhouding en uitbreiding van het onderwijs toegewijd, op een aanmerkelijke wijze te verminderen’[1].

In de zuidelijke gewesten bleef, ook na de afscheiding, de naam van Falck bij velen juist om zijne maatregelen ten gunste van het lager onderwijs, in dankbare herinnering. Onze verzameling had in belangrijkheid ontegenzeggelijk veel gewonnen

1 Ambsbr., blz. 54.

wanneer zij ons 's Ministers werk op dit veld van arbeid meer in bijzonderheden had leeren kennen, in plaats van met dit enkele rapport te volstaan, waar bovendien ook nog de begrootingen voor de koloniën en voor de aanmoediging aan enkele takken van nijverheid behandeld worden. Wellicht evenwel heeft het tijdstip der uitgave den uitgever huiverig gemaakt voor het vermeerderen der onderwijs-litteratuur. Het zou verklaarbaar zijn.

De overige stukken, onder het opschrift onderwijs medegedeeld, staan doorgaans slechts in min of meer verwijderd verband met dat onderwerp. Zóó het ongunstig advies omtrent den aankoop van een Guido Reni en een Murillo op eene verkooping te Antwerpen (20 April 1818); zóó ook het advies omtrent een concept-instructie voor de Gouverneurs der provinciën, waarin aan dezen o.a. de inzending werd opgedragen van een jaarlijksch omstandig rapport omtrent hetgeen den Gouverneur in de uitoefening zijner ambtsbezigheden belangrijk zou zijn voorgekomen. Falck heeft bezwaar tegen de rechtstreeksche inzending aan den Koning, die de verantwoordelijkheid der Ministers tegenover den Koning denkbeeldig maakt, - maar vooral tegen het *omstandige* van de gevorderde rapporten. ‘Deze onvermijdelijke uitgebreidheid zal reeds oorzaak zijn, dat de aandacht van den Souverein door de mededeelingen van den Gouverneur veel minder zal worden geboeid, dan indien deze zijn schrijven voor de hoogst zeldzame gevallen van 's lands belang bespaarde, waarvan straks sprake was,’ - een advies waarin wij den Falck herkennen, die zijn vriend Wiselius den raad liet geven, om toch vooral niet te lange brieven te schrijven, al waren die nog zoo goed gesteld.

In deze zelfde afdeeling vinden wij o.a. nog een kostelijk advies aan zeker schoolopziener te IJsbrechtum, om zich de valsche aantijgingen tegen hem in het Algemeen Nieuws- en Advertentieblad gericht, met aan te trekken, en zich te troosten ‘met de herdenking dat de vrijheid van schrijven en drukken juist aan een iegelijk is gewaarborgd, ten einde gelegenheid te geven om de handelingen dergenen die met eenige bediening of gezag bekleed zijn, openlijk ter toetse te brengen; terwijl het voor andere tijden dan de onze bewaard schijnt het gebruik dezer bevoegdheid te zien zonder eenig inmengsel van misbruik.’

Wij treffen hier ook een advies aan aan den Koning, om den

tooneelspeler en ondernemer Majofski eene tegemoetkoming van ƒ 1800 toe te kennen, - en eindelijk een geestig rapport over een door Is. da Costa aan den Koning toegezonden presentexemplaar van de *Bezwaren tegen den geest der eeuw;* Falck adviseert tot terugzending van het boek, daar de Koning, door de aanneming der hulde, den schijn op zich zou laden van beginselen goed te keuren als die b.v. op blz. 58 en 59 van da Costa's geschrift worden aangetroffen, omtrent den aard van onze grondwet, ‘in welke de heer da Costa slechts een van den Souverein uitgegaan reglement van regering ziet, en omtrent 's Konings ongehoudenheid aan den eed, op die grondwet gedaan, zoodra derzelver intrekking, hetzij geheel of ten deele, naar zijn eigen oordeel gevorderd wordt.’ Het is mij onbekend gebleven, of aan dit advies gevolg gegeven werd.

Het zou mij te ver leiden, de overige afdeelingen van deze brievenverzameling even uitvoerig na te gaan. Aan het voorafgaande zal men hebben gezien dat de uitgever aan zijn plan om ons een blik te doen werpen op de dienstverrichtingen van Falck, getrouw gebleven is, in zooverre de belangrijkste zaken, die aan 's Ministers oordeel werden onderworpen, telkens door één stuk zijn vertegenwoordigd, - en men krijgt daardoor niet alleen een zeer levendigen indruk van den omvang zijner werkzaamheid, maar ook, - daar de keuze der stukken dikwijls door het pikante van het behandelde onderwerp is bepaald, - een misschien al te levendigen indruk van het boeiende en opfrisschende van die werkzaamheid.

Voor de kennis der geschiedenis zijn de twee voorlaatste afdeelingen van het grootste belang, waar de stukken voorkomen tijdens het verblijf van Falck, eerst als buitengewoon Gezant, daarna als Ambassadeur te Londen geschreven. Als Minister van Koloniën had Falck, ook blijkens onze verzameling van ambtsbrieven, reeds lang en meermalen gelegenheid gehad om zich met de netelige quaestie der betrekkingen tusschen Engeland en Nederland in het Indisch Archipel bezig te houden. Van het oogenblik dat Sir Stamford Raffles, de gewezen Gouverneur van Java tijdens de engelsche bezetting, met den titel van Luitenant-Gouverneur van het destijds engelsche Benkoelen was versierd, had Falck uit den rusteloozen en eerzuchtigen aard van Raffles, in verband met het onafgebakende van ons grondgebied op Sumatra, botsingen voorzien, die ook niet lang uitbleven. Het denkbeeld van Elout, om Sumatra geheel aan

engelschen invloed te onttrekken, door de ons destijds nog toebehoorende bezittingen op het vasteland tegen Benkoelen te verwisselen, verdedigde Falck reeds in eene memorie van 2 Nov. 1818[1], en in 1820 werd Elout, die als Commissaris-Generaal op Java de meest grondige kennis der toestanden aldaar verkregen had, naar Londen gezonden, om den Ambassadeur Fagel in deze onderhandeling bij te staan. Men kwam er aanvankelijk niet mee vooruit. Op 30 April 1821[2] vond Falck althans geraden 's Konings volmacht te verzoeken om de onderhandeling, die nu zeven of acht maanden gestaakt was, weder op te vatten; men gevoelde dat de zaak van teederen aard was en met groote kalmte moest worden behandeld, en de stemming in Engeland was noch bij de regeering, noch bij het volk tot kalmte gestemd, tijdens het schandelijke proces tegen Koningin Carolina en de agitatie voor en tegen de emancipatie der Katholieken; - doch ook ditmaal vlotte het niet, en op 17 September 1822[3] vinden wij een nieuw advies van Falck, tot het doen eener poging om de voor twee jaren afgebroken onderhandeling weder aan te knoopen. Canning zou thans weer als Minister optreden, en van diens tusschenkomst beloofde Falck zich veel goeds; bovendien had Sir Stamford Raffles zich onlangs te Singapore gevestigd, alwaar het wachtschot der nederlandsche sterkte op Riouw dagelijks kon worden gehoord, terwijl de hollandsche nederzetting op Malacca, die zoo dicht bij Singapore lag, een lastpost voor het indische budget en daardoor een uitstekend voorwerp van ruil was, om Engeland tot de noodige schikking te bewegen. Een spoedige regeling scheen dus zoowel gewenscht als mogelijk.

Ziedaar in hoofdzaak wat onze verzameling mededeelt aangaande de onderhandeling met Engeland tot op het oogenblik dat Falck als buitengewoon Gezant aangewezen werd om Elout te Londen te gaan vervangen (21 Nov. 1823), die daarentegen als Minister van Koloniën optrad. Van de conferentiën die van engelsche zijde door Canning, den Secretary for Foreign Affairs, en den Heer Wynn bijgewoond werden, wordt in onze verzameling slechts één verslag gevonden; de Bijdrage tot de geschiedenis dezer onderhandeling, door den zoon van den gewezen nederlandschen gevolmachtigde, M^{r}. P.J. Elout

1 Ambtsbr., blz. 118.
2 Ambtsbr., blz. 140.
3 Ambtsbr., blz. 148.

van Soeterwoude, uitgegeven, wordt door den Heer Siccama als verdere hulpbron aangewezen. Het is bekend dat die onderhandelingen op 17 Maart 1824 tot het sluiten van een verdrag geleid hebben, dat tot voor weinige jaren onze betrekkingen met Engeland in den O.-I. Archipel geregeld heeft.

Falck, wiens buitengewoon gezantschap na het tot stand komen van dit verdrag zijne reden van bestaan verloren had, bleef niettemin te Londen, thans als Ambassadeur, in de plaats van den Baron H. Fagel. Niet onwaarschijnlijk is het, dat Willem I, die van zijne Ministers meer onderworpenheid aan zijne inzichten verlangde dan Falck eigen was, - en die hem daarom indertijd reeds als Secretaris van Staat door de Meij van Streefkerk had vervangen[1], van de groote bekwaamheden van den gewezen Minister van Onderwijs, Nijverheid en Koloniën liever op een afstand en zonder dagelijksche aanraking gebruik maken wilde. In alle geval kon hij geen beter keuze doen dan van den gewichtigen post van Ambassadeur te Londen, om de talenten van Falck aan den dag te brengen. Zelf meende deze als Minister van meer nut te kunnen te zijn en gaf hij slechts aan den aandrang des Konings toe; van het aangename van het verblijf te Londen verwachtte hij niet minder dan hij er vond[2]. En inderdaad, voor iemand van zijn aard en in zijne betrekking moet Londen tijdens de eerste jaren van zijn verblijf in Engeland groote aantrekkelijkheden gehad hebben. Zoowel zijne vroeger in 't licht gegeven brieven als de Ambtsbrieven getuigen hiervan op menige plaats.

De in deze afdeeling door den Heer Siccama bijeengebrachte brieven roeren weder als in de vorige een bonte verscheidenheid van onderwerpen aan, - doch gelukkig zijn de hoofdpunten van Falck's werkzaamheid hier volledіger toegelicht. Ik bedoel in de eerste plaats de hem opgedragen onderhandelingen over wederzijdsche handelsvoordeelen die Engeland en Nederland van elkaar vorderden, - over de uitlegging die aan de bepalingen van het Weener Tractaat en het protocol van Verona omtrent de Rijnvaart gegeven moest worden, - over handelstractaten met de nieuwgeboren spaansch-amerikaansche Republieken. Elk van deze onderwerpen wordt in deze afdeeling in een aantal

1 J. de Bosch Kemper, Staatkundige Geschiedenis van Nederland tot 1830, blz. 504.

2 Brieven, 2e uitg., blz. 260.

stukken behandeld: jammer maar dat men, doordien zooveel weggelaten is, het overzicht over de geheele onderhandeling moet missen. In de overige dopêches vindt men, en dit is zeker niet het minst belangrijke deel der uitgave, die ons bezig houdt, een verhaal van 't geen de Gezant rondom zich zag gebeuren of van goed ingelichte personen vernam. Want al verkeerde men toen reeds in 't geen men de Papieren eeuw genoemd heeft, al had de publiciteit reeds toen in Engeland een zeer groote uitbreiding verkregen, voor de geschiedenis der jaren 1820-30, ja zelfs voor de hedendaagsche geschiedenis, - al hebben wij de telegrammen als historische bron er bij, - zijn de relazen van goede opmerkers onder de vreemde diplomaten nog even gewichtig als de Relazioni der venetiaansche Gezanten, waarvan Ranke zulk een nuttig gebruik gemaakt heeft. En dat Falck een goed opmerker was, getuigt op menige plaats de overeenkomst van 't geen hij over de engelsche politiek en den stand der engelsche partijen aan zijne regeering meedeelt, met hetgeen de best ingelichte geschiedschrijvers van latere jaren met de grootste nauwgezetheid uit officieele en onofficieele bronnen hebben kunnen ontdekken[1]. Een volledige uitgaaf der depêches van Falck uit Engeland, zou naar ik meen ook voor de engelsche geschiedenis van nut kunnen zijn.

Dat hij dan ook in de beste kringen verkeerde om goed te kunnen opmerken, blijkt uit de vriendschappelijke verhouding waarin hij tot de meest invloedrijke mannen van het Engeland van zijn tijd stond. Holland-House, het middenpunt, de burcht als het ware der Whigparty, waar de welwillende, geestige en hoogst beschaafde Lord and Lady Holland alle Whigs om zich vereenigden die in de politiek en de litteratuur van den dag naam verworven hadden of naam beloofden te verwerven, opende ook voor hem vaak zijn gastvrije deur; - en wat in den aanvang niet dan beleefdheid geweest was tegenover een hooggeplaatst vreemdeling werd allengs eene vriendschap, die ook in latere tijden, toen Falck in 't vaderland teruggekeerd was, tot briefwisseling en wederzijdsche bezoeken leidde.[2] Van geheel andere richting in de politiek, doch even gul en

1 Alleen de lengte der depêche belet mij hiervan een voorbeeld te geven, door het overnemen der depêche v. 31 Dec. 1824, welke een betere uiteenzetting van den stand der partijen in zake de emancipatie der Katholicken bevat, dan ik ergens heb aangetroffen.

2 Brieven, 2e uitg., blz. 267.

voorkomend in zijne ontvangst van den nederlandschen Ambassadeur was de Hertog van Wellington, de *Tory of Tories*, aan wien gelijk eenmaal Falck van hem opmerkte ‘beschaving en vrijheid zooveel te danken hadden’, - en wien, nog tijdens Falck's verblijf in Engeland, de eer beschoren zou worden, om, hoe onwillig ook, de gelijkheid van staatsburgerschapsrechten tusschen Roomschen en Onroomschen in den engelschen staat tot stand te brengen[1]. Vooral echter op den omgang van Falck met den Minister van Buitenlandsche Zaken, George Canning, werpen de ambtsbrieven een nieuw en welkom licht, waardoor beiden in onze achting nog rijzen.

Een merkwaardige figuur, die van den staatsman, met wien onze Ambassadeur in de uitoefening van zijn ambt het meest in aanraking kwam. Uit een Whig-geslacht ontsproten, door een Whig opgevoed, met buitengewoon succes in een Whigvriendenkring studeerende, en voor zijn optreden in 't Parlement door zijn vriend en beschermer Sheridan als een toekomstige glorie der Whigpartij aangekondigd, dankt hij zijne plaats aldaar aan een Tory-minister, William Pitt. Louter uit eerzucht, en omdat zijn zelfbewustzijn hem meer kans belooft van te schitteren als verdediger van den Minister, die geen enkel bekwaam man naast zich heeft, dan in de rijen der oppositie, waar Fox, Grey, Sheridan, en Tierney de woordvoerders zijn, aanvaardt hij de bescherming van Pitt. En deze apostasie wordt hem in het land, waar anders zelfs gemoedelijke verandering van zienswijze als apostasie wordt gebrandmerkt, zij wordt hem vergeven omdat de publieke meening, door de gruwelen van het schrikbewind in Frankrijk verbitterd, de partij die in de revolutie nog iets goeds ziet, van zich afstoot, en oorlog tot elken prijs wil. Schitterend was dan ook Canning's verdediging der oorlogspolitiek geweest, en schitterend handhaafde hij dien roem, 'tzij als bestrijder van het Ministerie dat Pitt verving, en van het na Pitt's dood gevormde fusie-ministerie van Fox, het zoogenaamde Ministerie van ‘*All the talents*’, - 'tzij als Minister van Buitenlandsche Zaken onder Castlereagh. Aan dit talent van *debater* is Canning wel het grootste deel verschuldigd van zijn roem gedurende verreweg het grootste deel van zijn loopbaan. Populair was hij toen nog niet, gelukkig staatsman evenmin. Noch het geringe succes der eerste administratie van lord Castlereagh (1807-1810), die Engeland

1 Ambtsbr., blz. 279 vlg.

o.a. meer dan twintig millioen pond kostte, alleen voor den mislukten tocht naar Walcheren, en die met een duel tusschen Castlereagh en Canning eindigde, - noch Canning's deelneming, of liever medeplichtigheid aan de politiek van dwang, die het tweede Ministerie Castlereagh, later Lord Londonderry, in slaafsche navolging der Heilige Alliantie, op Engeland drie jaren lang toepaste (1816-1819), kan gestrekt hebben, om de populariteit te vestigen, die den Minister later een graf en een standbeeld in Westminster Abbey deed toekennen.

En toch was Canning, toen Falck in 1823 met hem in aanraking kwam, op weg om de meest populaire staatsman van Engeland te worden. Hier is het de plaats niet om in bijzonderheden na te gaan, hoe hij, eenmaal zelfstandig aan het hoofd van een departement staande, en door zijn invloed op een deel der oppositie in staat gesteld om de meer liberale richting die oorspronkelijk de zijne was ook door een Tory-ministerie te doen aannemen, - hoe hij het diepgezonken aanzien van Engeland in korte jaren weer hoog wist te verheffen boven elken smaad. In 1816 hadden mannen als Stein en Niebuhr uit de handels- en financieele crisis waarmede Engeland te worstelen had, den spoedigen ondergang voorspeld der mogendheid wier hulpmiddelen het meest hadden bijgedragen om de wereldheerschappij van Napoleon tegen te gaan. In 1820 noemde Metternich in een vertrouwelijken brief den engelschen gevolmachtigde op het congres van Verona, den overwinnaar van Waterloo, ‘een groot kind’ en verklaarde hij dat het met Engeland's macht voor goed uit was. Toen de fransche Bourbons het beginsel der legitimiteit in Spanje ten gunste van een Ferdinand VII gingen verdedigen, had een fransch Minister den moed om in de Kamer der Afgevaardigden te verklaren, dat men Engeland gedurende een jaar gepaaid had met de verzekering dat men een Cordon Sanitaire op 't oog had, terwijl men werkelijk een inval voorbereidde. En eenige jaren later? Toen Canning in 1827 overleed, waren de spaansch-fransche bondgenooten door de erkenning van de onafhankelijkheid der zuid-amerikaansche koloniën, en door een krachtige militaire demonstratie in Portugal, tot de eerbiediging van Portugal's onafhankelijkheid genoodzaakt; was het verbond tusschen Rusland, Frankrijk en Engeland gesloten, dat de onafhankelijkheid van Griekenland mogelijk maakte en voorbereidde, - en had de Heilige Alliantie ondervonden, dat tegenover haar zonderlinge christelijk-heerschzuchtige

politiek in Engeland eene macht was opgestaan, die de vrijheid en onafhankelijkheid der zwakkeren kon en wilde beschermen.

Er zijn nog vele vraagteekens in het leven van den man, die deze groote rol in de engelsche geschiedenis gespeeld heeft; maar aan de aantrekkelijkheid van zijn persoon valt niet te twijfelen, als wij een man als Falck hem aldus hooren beschrijven: ‘Met Canning zoudt gij nog hooger loopen, mijn vriend[1], indien gij hem van nabij in zijne eenvoudigheid, ik meen onopgesmuktheid en in zijne loyale wijze van spreken en handelen zien mocht. Ik wil voor u niet ontveinzen, dat ik hem minder levendig en vroolijk gevonden heb, dan ik verwacht had, en dan hij waarschijnlijk in vroegere jaren was. Daarentegen is hij omzichtiger dan in de eerste epoques van zijn staatkundig leven, en wel komt hem dit te pas, daar vele leden van het Ministerie in geenen deele eenstemmig met hem zijn.’ En deze bewondering in een vertrouwelijken brief aan een vriend uitgedrukt, was anderhalf jaar later nog toegenomen, toen de Gezant in een officiëele depêche, die ook voor de objectiviteit van den schrijver spreekt, de volgende getuigenis aflegde: ‘L'admiration que je professe pour cet homme d'état est d'autant plus sincère, que je trouve moins mon compte à sa manière de traiter et de discuter, surtout lorsqu'il s'agit d'intérêts qui n'étant qu'indirectement liés à la politique Anglaise ont eu moins de droits à son attention et n'ont exercé les facultés de son esprit vaste et pénétrant que d'une manière occasionnelle et accessoire’[2]. Gulweg erkent Falck hem hier als zijn meerdere in de kunst der diplomatische onderhandeling; en als hij hem desniettegenstaande zoo hoog blijft schatten, blijkt wel dat hij aan allen kleingeestigen nijd geheel vreemd is.

Zeker moest één trek in de wijze van zijn van beide staatslieden bijna noodwendig tot sympathie tusschen hen leiden; een natuurlijke vroolijkheid, een onoverkomelijke afkeer van stijve deftigheid, een zeer sterke ontvankelijkheid voor de komische zijde van 't geen hunne aandacht trok, waren aan beiden gemeen, en beiden haalden zich daardoor menigmaal de verontwaardiging op den hals van de zoogenaamd ‘serieuze’ menschen. Een Minister, die, zooals Canning, in staat was zijne instructies aan den engelschen Gezant in den Haag in een cijferdepêche te geven van den volgenden inhoud:

1 Aan D.J.v. Lennep, Brieven, blz. 261.
2 Ambtsbr., blz. 242.

‘Dear Bagot, in commerce the fault of the Dutch
Is giving too little, and asking too much,
So since on this policy Mijnheer seems bent,
We'll clap on his vessels just twenty percent’[1],

zulk een Minister moet een man naar 't hart geweest zijn van den schrijver der ambtsbrieven, die wij voor ons hebben. Hoevele Ambassadeurs zijn er, die in officieele rapporten aan hunne regeering opmerkingen zullen inlasschen als deze: ‘Il pourra y avoir un conseil de cabinet au commencement de Decembre. après un intervalle de trois mois et demi. Des gens si bien reposés, doivent apporter aux délibérations une grande fraicheur d'idées’, of ook, van Spanje sprekende: ‘Ce n'est même plus que par courtoisie qu'on peut en parlant de l'Espagne employer ces mots de monarchie et de puissance, et Mr. Pozzo di Borgo en assurant que l'Europe aime ce malheureux pays comme la prunelle de ses yeux, a découvert une nouveauté en politique; un amour désintéressé.’ Een andermaal, ten geleide van een memorandum van twee conferentiën over een handelsverdrag met Mexico, welks gevolmachtigde niet tot het geslacht der amusante menschen schijnt behoort te hebben: ‘Ik had wel gewenscht dit min of meer onderhoudend te maken; maar ik heb mij in de eerste plaats moeten bepalen tot de nauwkeurige aanteekening van hetgene gezegd was; en het verslag van gesprekken met een droog man over eene droge materie kan wel niet anders dan droog uitvallen’[2].

En als Falck in de reeds aangehaalde depêche Canning bewondert om de gevatheid waarmeê deze lastige vragen of argumenten weet te ontwijken, dan prijst hij hem om eene kunst waarin hijzelf het ook vrij ver gebracht had: getuige 't volgende verhaal uit eene zijner depêches. De nieuwbenoemde Gouverneur van het engelsche gedeelte der Goudkust is van den hollandschen Ambassadeur afscheid komen nemen en heeft zijn gevoelen geuit, dat er nimmer aan de kust iets goeds zal te stichten zijn, zoolang de negers er meer dan één europeesche natie gevestigd zullen zien. ‘Ik heb dit onbeantwoord gelaten, voegt Falck er bij, en toen nu onlangs een influeerend ambtenaar meer rechtstreeks trachtte te betoogen

1 Historical Characters, by Sir Henry Lytton Bulwer. Tauchnitz Ed., vol. 2, p. 318.
2 Ambtsbr., blz. 209, 210, 259, enz.

dat Nederland wel zoude doen met Elmina en de onderhoorige posten te ontruimen, al lachende gezegd, dat ook wij deel begeerden te hebben aan het philanthropische werk der civilisatie van Afrika'[1].

Na het betreurde overlijden van Canning (8 Aug. 1827) bleef Falck nog een vijftal jaren op zijn post te Londen, en in zijne depêches kon hij o.a. verslag geven van een der gewichtigste stappen voor het inwendige staatsleven van Engeland, de emancipatie der Katholieken, die, sinds jaren in aantocht en in de publieke meening veld winnende, door Canning stilzwijgend voorbereid, eindelijk door den minst vrijzinnigen der Tories, den Hertog van Wellington, als noodzakelijk kwaad erkend en tot stand gebracht werd.

Van overwegend belang voor 't vaderland werd zijn werkzaamheid eerst weder na de Juli-revolutie en den opstand te Brussel, - en uit deze periode bevat onze verzameling een grooter aantal brieven dan uit de vorige, ofschoon ook hier eerst volledige mededeeling van alle depêches ons een aanschouwelijk beeld gegeven zou hebben van de wijzigingen die de engelsche politiek in den loop der laatste maanden van het jaar 1830 ten

1 Ambtsbr., blz. 220. In zijne aankondiging der Ambtsbrieven van Falck ziet de Hoogleeraar Vreede in de hierboven afgedrukte woorden een bewijs, dat, indien Falck nu eenige jaren geleden Minister van Koloniën geweest ware, van den afstand der Kust van Guinea wel goen sprake zou geweest zijn. Daarvan ben ik zoo zeker niet. Het aangehaalde gezegde dient alleen om een lastig onderwerp te ecarteeren, - en bij andere gelegenheden toonde Falck zich volstrekt niet ongeneigd om nederlandsche bezittingen buiten Europa in ruil te geven voor andere voordeelen: zoo waar hij in 1818 en 1822 den afstand van onze nederzettingen op het vasteland van Voor- en Achterindië in ruil voor Benkoelen aanraadt. Het beginsel, waarvan hij bij de beslissing van deze quaestiën uitging, omschreef hij eens als volgt: 'het aandeel, dat onze kooplieden hebben aan de verhandeling, zoowel van die Europesche waren welke aldaar (d.i. *in casu* Venezuela) vereischt worden, als van de tropische voortbrengselen, die wederkeerig tot betaling dezer waren dienen, moet den voornaamsten, zoo niet den eenigen beweeggrond uitmaken, waarom men zich bij voortduring de kosten van administratie en militair onderhoud (van Curaçao) kan getroosten.' (Ambtsbr., blz. 173). Met dat beginsel, hoe prozaïsch ook, strookte ook de afstand der kust van Guinea aan Engeland tegen volkomen erkenning van onze vrijheid van beweging op Sumatra. Dat Falck's eigenlijke meening omtrent den afstand der Goudkust uit bovenstaande woorden niet mag worden afgeleid, blijkt ten overvloede nog uit de slotwoorden der aangehaalde depêche: 'Wat ik op dit stuk nog aan U.E. mede te deelen heb, blijft voor een andere gelegenheid bewaard.' Het is te betreuren, dat de depêche, waarnaar de Ambassadeur hier verwijst, zoo zij bestaat, niet in deze verzameling is opgenomen.

aanzien der nederlandsche quaestie onderging. In de hier bijeengebrachte stukken zien wij den Hertog van Wellington, den man van 1815, eerst zeer geneigd om den *casus foederis* te erkennen, die Willem I de hulp zijner bondgenooten doet inroepen om de rust in het oproerige België te herstellen; maar het Ministerie Wellington is in den laatsten tijd wrak geworden, en de oude krijgsman durft het niet meer op een oorlog met Frankrijk te laten aankomen, daar hij weet dat vrede op dit oogenblik en sedert eenige jaren John Bull's hoofdliefhebberij is, waaraan hij geneigd is vele andere ten offer te brengen[1]. Onderwijl is Talleyrand uit Frankrijk gezonden, om iedereen in slaap te wiegen; het belang van Frankrijk brengt immers mee, de geschillen in Nederland te rekken en de vestingen in handen der opstandelingen te laten, totdat de Maarschalk Gérard met zijn nieuwe lichtingen gereed is. Het voorstel van den Koning der Nederlanden, ondersteund door Wellington, om eene conferentie der mogendheden te Londen te houden, wordt door de fransche regeering schijnbaar met groote ingenomenheid ontvangen, doch om zijn ijver in 't bevorderen van dat denkbeeld aan den dag te leggen, gaat Talleyrand terstond eenige dagen buiten doorbrengen. Eindelijk komt de conferentie toch bijeen, - en in de eerste zitting (4 Nov.) wordt een voorstel van wapenstilstand aangenomen, op den grondslag der grensscheiding, die in 1814 tusschen Noord- en Zuid-Nederland bestond. Falck refereert dit voorstel aan zijne regeering, met den raad om zich er bij neer te leggen, zoodra het voorloopig bestuur te Brussel zich daarmee vereenigd heeft; tegenvoorstellen van de Brussellaren zullen door de conferentie niet worden aangenomen.

Kort daarop moet het Ministerie Wellington wijken voor een Ministerie Grey, waarin Palmerston het departement van buitenlandsche zaken waarneemt. Van deze verandering voorspelt Falck niets goeds: zijn niet de nieuwe Ministers steeds en overal de tegenstanders der tractaten van 1815 geweest? Toch is, in de bestaande omstandigheden, Lord Palmerston nog de beste Foreign Secretary dien men kan wenschen; hij is met de behandeling van gewichtige zaken bekend; een liefhebber van werken en daarenboven spraakzaam en wellevend[2]..... Aldus schrijft Falck op 20 Nov., doch reeds eene week later is hem

1 Ambtsbr., blz. 275.
2 Ambtsbr., blz. 316.

gebleken dat op Palmerston weinig te rekenen valt; van een nieuw Minister moge men geen volledige kennis van personen en omstandigheden verwachten: Palmerston houdt zich toch wel wat heel onkundig, als hij vraagt hoe de mogendheden bevoegd zijn tot eenige tusschenkomst hoegenaamd, wanneer er geen aanval van buiten plaats heeft gehad? Falck acht dan ook spoedig de kans op herstel der vereeniging van Noord- en Zuid-Nederland verloren: en wanneer er sprake van is, den Prins van Oranje aan 't hoofd van het zuidelijk gedeelte te plaatsen, komt hij er terstond tegen op. ‘Ik beken,’ zegt hij, ‘een blijk van zeldzame zelfopoffering te zien in 's Prinsen bereidwilligheid, om zich ten gevolge van welke aanzoeken dan ook, met het verward huishouden der Belgische provinciën - met de belangen dezer half ontbonden maatschappij - in te laten, en in mijne eerbiedige verkleefdheid aan het huis van Nassau kan ik nauwelijks den wensch onderdrukken, dat Hij zich onthoude van zijnen naam te leenen aan eenen staat van zaken, welken ik niet anders beschouwen kan dan als een *régime de transition*’[1]. Wat blijft er dan over? Niet, gelijk de Minister Verstolk van Zoelen, en waarschijnlijk Willem I zelf wilde, een geconfedereerd koninkrijk: dat zal nooit door Frankrijk goedgekeurd worden, - en wat zal gebeuren, als Frankrijk dat plan met een inval in België te keer wil gaan? In Engeland blijven regeerders en geregeerden even wars van oorlog; men zal zich daar alles, behalve zoodanigen inval getroosten, en zich dus niet laten verleiden, om tegen den zin van Frankrijk een nieuwe staatsregeling in België in te voeren. Oostenrijk, Pruisen, Rusland kunnen sedert Wellington's aftreden weinig op Engeland's steun rekenen; hebben zij niet bovendien in hun eigen staten te groote zwarigheden van financieelen en politieken aard, om zich aan een oorlog tegen het opgewondene Frankrijk te wagen? Zullen wij dan alleen den strijd tegen die mogendheid aanvaarden? ‘Om een zoo bedenkelijken oorlog te vermijden of immers zoolang mogelijk te doen uitstellen, zoude ik wenschen dat Z.M. minder hechtende aan de rechten zijner kroon op België, besluiten kon, om intijds te kennen te geven, dat het hem voornamelijk te doen is om de verzekering van het lot van Holland, zoodat, bij eventueele ontbinding van den Nederlandschen Staat, de

1 Ambtsbr., blz. 319.

getrouw geblevene onderdanen in geen opzicht van slechter conditie worden dan bij deszelfs vorming'[1].

Zoo was dan het groote woord er uit: liever volkomen scheiding, liever erkend dat men in 1814 gedwaald had, - of dat de toestand sedert 1814 geheel veranderd was, - dan het oude Nederland aan doodsgevaar blootgesteld, door het in een oorlog tegen een overmachtigen vijand te wikkelen, enkel om redenen van nationalen of dynastischen eigenzin. Zeker moet het den ontwerper der acht parijsche artikelen moeite gekost hebben om nu zelf tot ontbinding te adviseeren van het huwelijk dat hij eenmaal had helpen sluiten. Maar Falck bezat, - dit blijkt op nieuw uit onze verzameling, - in hooge mate de zeldzame en benijdenswaardige gave om door de nevelen zijner eigen wenschen en meeningen heen de werkelijkheid te aanschouwen, - de gave om de dingen te zien zooals ze waren, niet zooals hij wenschte dat ze waren. Voor zulk een man, - dien de Heer Jorissen in zijne herinneringsrede zeer terecht een volkomen waar man noemt, is zelfs de ontdekking dat hij gedwaald heeft, in zekere mate een genot, dat de smart der verloren illusie moet verzachten.

Wij weten dat de illusie bij Willem I langer duurde, - langer ook dan bij de meerderheid zijner onderdanen, die nog eenige jaren aan de volhardingspolitiek hun steun gaven, om dan de schuld der daardoor berokkende nadeelen geheel op rekening van den Koning te stellen. Doch in deze jaren had Falck geen daadwerkelijk aandeel aan 't bestuur van 's lands zaken.

Hij had het bovengemelde advies op 14 December 1830 gegeven. De londensche conferentiën gingen inmiddels haar gang, en als medegevolmachtigde werd hem juist in die dagen de Baron H. van Zuylen van Nyevelt toegevoegd, eene keuze waarmede Falck zich zeer ingenomen verklaarde. Doch eer de nieuwe gevolmachtigde nog aan een conferentie had deelgenomen, vroeg Falck reeds zijn ontslag. Buiten zijne tegenwoordigheid, en na voorafgaande geheime besprekingen stelde de conferentie op 20 December een protokol vast, waarbij de afscheiding tusschen België en Nederland voldongen verklaard, en de toekomstige onafhankelijkheid van België erkend werd; tegen deze schending der tractaten had hij met nadruk, doch zonder gevolg, gepro-

1 Ambtsbr., blz. 329. De geheele brief verdient in hooge mate gelezen te worden.

testeerd; en daar de geheimhouding, door zijne ambtgenooten van de overige mogendheden in deze zaak in acht genomen, ook voor hem persoonlijk beleedigend was, meende hij voortaan aan de conferentiën geen deel te kunnen nemen, en verzocht hij op 24 December om teruggeroepen te worden[1]. De Koning liet hem antwoorden, dat hij zich het geleden ongelijk niet zoozeer moest aantrekken; dat de Staat en Hij, Koning, zich veel meer te beklagen hadden dan Falck; dat zijne diensten nog te pas konden komen voor de belangen van het vaderland, enz. Hoe zeer ook overtuigd dat zijn werkkring voortaan niets dan onaangenaams voor hem zou opleveren, daar hij maar al te goed met 's Konings afkeer van toegeeflijkheid bekend was, drong Falck voorloopig niet op zijn ontslag aan, en het duurde dan ook nog tot Juli 1832 eer hij naar Holland terugkeerde.

De aanvrage om ontslag van 24 December 1830 is evenwel de laatste der ambtsbrieven uit Engeland, dien de Heer Hora Siccama in deze verzameling heeft opgenomen. Moeten wij hieruit opmaken, dat de nieuwe ambtgenoot van Falck zich voortaan met het schrijven der minuten ging belasten, en dat de verzamelaar, getrouw aan zijn oorspronkelijk voornemen, die stukken, als niet eigenhandig door Falck geschreven, ook niet als zijn werk heeft beschouwd? Toch weten wij van elders dat Falck zelf nog deel bleef nemen aan de conferentiën. Of waren de mededeelingen in die latere depêches alle te onbelangrijk om in deze keur van ambtsbrieven te prijken? Vragen, waarop wij het antwoord schuldig moeten blijven, - niet evenwel zonder ons leedwezen te betuigen, dat ons deze verzameling geen blik gunt op de voortzetting der onderhandeling, noch ook vooral op den indruk, dien de houding van onze natie in den volgenden zomer op de te Londen vergaderde gevolmachtigden maakte.

Na een zevenjarig ambteloos tijdvak, grootendeels op het Huis ter Noot te 's Hage doorgebracht en aan de ijverige beoefening van verschillende vakken van wetenschap toegewijd, aanvaardde Falck, gelijk bekend is, op verzoek van Willem I het gezantschap te Brussel. Na volhard te hebben, totdat 's lands financiën in een schromelijken toestand gebracht waren,

1 Brieven, blz. 304. Aan D.J.v. Lennep. 27 Dec.

en de openbare meening, zoo bij ons als in het buitenland, zich geheel tegen hem keerde, had de oude Koning zich op 14 Maart 1838 in 't onvermijdelijke geschikt, en was op 19 April 1839 het tractaat tot stand gekomen, waarbij de onafhankelijkheid van België werd erkend. Dat 's Konings keuze van een vertegenwoordiger bij het belgische hof op dengeen viel die hem het eerst van allen de noodzakelijkheid hiervan had aangetoond, is wellicht van Willem's zijde eene *amende honorable* geweest; voor Falck bleef de aanneming van den post eene opoffering, die van vaderlandsliefde getuigde, al zoek ik die opoffering minder in het verschil in rang tusschen zijne Ambassade te Londen en dit Gezantschap te Brussel[1]. De dagelijksche herinnering die hem door zijn nieuwen post werd opgedrongen aan de verloren illusie der vereenigbaarheid van Noord en Zuid, kan ook voor hem niet aangenaam zijn geweest; en wat de nieuwe betrekking nog minder aanlokkelijk zal hebben gemaakt, is de omstandigheid, dat hij ook nu nog niet zeker was, dat Willem I zijne erkenning van België's onafhankelijkheid als volkomen onherroepelijk beschouwde. Een Gezant, die eer hij zich naar zijn post begeeft, de voorwaarde moet stellen, ‘dat hij geheel onkundig zal gelaten worden van alle bemoeiingen, welke men, in verband tot de Orangistische partij in België, in het geheim zoude willen aanwenden tot herwinning van den verloren troon,’[2] - zulk een Gezant kan niet gezegd worden, volkomen onbevangen te zijn in de uitoefening zijner ambtsplichten.

Toch viel hem de opoffering lichter dan hij gevreesd had. Vooreerst was de ontvangst, die hem te Brussel wachtte, in overeenstemming met de dankbare herinneringen, die zijne werkzaamheid als Minister daar bij velen had achtergelaten. Ook mocht hij weldra de ervaring opdoen, dat zijne tegenwoordigheid te Brussel juist een der beste middelen was om de plannen, waarmede hij niets te doen wilde hebben, uit de wereld te helpen. In zijne salons, aan zijne tafel vereenigden zich behalve de genoodigden, die krachtens hunne waardigheden werden ontvangen, ook de oude vrienden van Falck en van diens echtgenoote, invloedrijke orangisten, die nog steeds de nieuwe orde van zaken met leedwezen aanschouwden.

1 Levensbericht vóór de Brieven, blz. 44; Jorissen, Herinneringsrede, blz. 38.
2 Levensbericht, als boven, blz. 45.

Maar de omgang met den hollandschen Gezant kon niet lang duren, of men moest de overtuiging erlangen, dat aan een herstel van vroegere toestanden niet gedacht kon worden; in zijne omgeving leerde men dan weer anderen waardeeren, van wie men door politieke zienswijze voor altoos meende gescheiden te zijn, - en zoo strekte Falck's verblijf te Brussel zoowel om het nieuwe koninkrijk grootere vastheid van bestaan te geven als om het oude voor de onverstandige pogingen eener dwaze eerzucht te behoeden.

Van zijn eigenlijk gezegde diplomatieke werkzaamheid mocht onze eerste Gezant te Brussel niet veel roem beleven, te oordeelen althans naar de hier verzamelde documenten. Behalve de gewone reclamatiën tusschen naburige mogendheden over schendingen van grondgebied, enz. had zij voornamelijk de regeling tot onderwerp van de nog onbesliste geschillen, die het tractaat van 19 April 1839 niet aan speciale commissiën had overgelaten. Maar die onderhandelingen wilden niet vlotten; en wie geen andere bron dan onze Ambtsbrieven raadpleegde, zou geneigd zijn het geringe succes van den Gezant niet oneigenaardig aangeduid te vinden in het opschrift boven het laatste stuk der verzameling: *Nieuwe vertraging der onderhandeling*. Doch deze brief, behelzende een verzoek aan den toenmaligen Minister van Buitenlandsche Zaken (naar ik meen den vijfden of zesden sedert Falck's aankomst) om toch eindelijk een onderhandelaar te benoemen die volmacht had om af te sluiten, - deze brief is van 6 Mei 1842, en Falck overleed eerst in Februari 1843. Het gelukte hem nog een tractaat tot stand te brengen, gelijk wij van elders weten, - doch onze weetgierigheid blijft tot dusver onbevredigd aangaande de argumenten waarmede hij de stroefheid en den onwil der belgische regeering, waarover hij in zijn particuliere brieven meer dan eens klaagt, wist te overwinnen. Ook hier wederom laat ons de geachte uitgever der Ambtsbrieven in het onzekere of het gebrek aan documenten dan wel een andere reden is, die hier de verzameling plotseling doet ophouden.

Veelbewogen, rijk aan afwisseling is het leven geweest van den staatsman, wiens ambtsverrichtingen in de hier besproken stukken gedeeltelijk zijn afgespiegeld. Vastberaden in uiterst moeilijke oogenblikken, nimmer aarzelend tusschen twee mogelijkheden, zijne omgeving met helder, koel verstand beoor-

deelend, zoo weinig als iemand ter wereld toegevende aan vooringenomenheid of tegenzin, - eigen voordeel of gemak niet achtend, waar 't vaderland zijne diensten eischte, - daarbij zorgvuldig opgevoed en door fijnheid van vormen en opgewekten geest in de beste kringen gewaardeerd, kwam Falck in den vollen bloei der mannelijke jaren in aanraking met den bekwamen en welmeenenden Vorst, tot wiens verheffing op den troon hij, misschien meer dan eenig ander, had bijgedragen. Hij werd diens rechterhand, - en als zoodanig stelde hem Willem I eens aan Alexander van Rusland voor. Begrijpelijk, noodwendig zelfs, - want wie beter dan Falck had in die Decemberdagen van het jaar 1813 den uit de ballingschap teruggekeerden Vorst in den chaos der pas herwonnen onafhankelijkheid kunnen leiden en steunen? Maar waarom is hij niet Willem's rechterhand gebleven? Had niet Falck's naam met dien van onzen eersten Koning verbonden moeten blijven, gelijk de namen van Richelieu en van Lodewijk XIII, van Bismarck en van Keizer Wilhelm, van Cavour en van Victor Emmanuël, in de geschiedenis met elkaâr verbonden zullen zijn? Dat dit in het geval van Falck niet zoo is of zal zijn, behoeft geen betoog. Vreesde ik niet voor al wat naar een ‘thèse générale’ in zake geschiedenis zweemt, vooral op een punt dat nog zooveel opheldering behoeft als dit, dan zou ik zeggen, dat geen Minister onder Willem I minder invloed gehad heeft op de in- en uitwendige politiek van den Vorst, dan juist Falck. Waarom dit zoo geweest is, - waarom de Secretaris van Staat Falck door de Meij van Streefkerk vervangen, waarom de Minister van Onderwijs, Nijverheid en Koloniën naar Londen gestuurd is, waarom diens raadgevingen op het stuk van handelspolitiek, en later die betreffende de scheiding van Noord- en Zuid-Nederland in den wind geslagen zijn, - 't zijn nog steeds vragen, die bij wijze van gissing beantwoord kunnen worden, maar die hare eindbeslissing van een nader onderzoek afwachten, waarvoor alle bestaande bronnen van kennis opengesteld dienen te worden.

Wij zijn den Heer Hora Siccama dank verschuldigd voor het door hem geleverde bewijs, dat er van die bronnen bestaan, waaruit nog zeer veel belangrijks geput zal kunnen worden, zoodra ze toegankelijk zijn.

Juni 1878.

J.A. SILLEM.

Draper's geschiedenis van de worsteling tusschen godsdienst en wetenschap.

Tegen het waarlijk schoone boek van den Amerikaanschen natuurkundige-historicus John William Draper, waarvan Mr. P.F. Hubrecht, secretaris-generaal bij het ministerie van binnenlandsche zaken, ons thans eene Hollandsche vertaling aanbiedt, heb ik twee grieven, die mij van het hart moeten.

De eerste is, dat de schrijver een blind geloof van zijne lezers eischt. Het is zoo genoegelijk Buckle, door middel van zijne talrijke noten aan den voet der bladzijden, te kunnen nacijferen. Hij zegt niets, zonder ons de bronnen te ontsluiten, waaruit hij zijne kennis put. Na zijne getuigen behoorlijk ondervraagd te hebben, houdt hij ze vast, opdat de lezer ze op zijne beurt in het verhoor neme en ook zelf oordeel velle. Nooit behoeft men bij Buckle te vragen: hoe komt hij daaraan? Met de beminnelijkste oprechtheid citeert hij altijd en overal, soms zelfs zoowel groen als rijp. In menig opzicht kan men Draper met Buckle vergelijken; het geschiedwerk van den Amerikaan is, gelijk dat van zijn Engelschen voorganger en geestverwant, eene bibliotheek waard; maar men mist bij Draper dien degelijken zin, welke Bucke noopt allerwege met zijn borgen voor den dag te komen. Om die reden boezemt Draper een minder groot vertrouwen in. Hij beweegt zich in zijn boek op ieder veld van menschelijke kennis. Zijne geleerdheid is buiten twijfel reusachtig groot, maar het is took onmogelijk, dat hij alles uit de eerste hand weet. Hij was tot 1868 een beroemd hoogleeraar in de chemie aan de universiteit te New-York. Zijn ‘Memoirs on the chemical action of light’ hebben hem de eer eener vertaling in het Fransch, Duitsch en Italiaansch bezorgd. Over zijn ‘Human Physiology, statical and dynamical; or the

Conditions and Course of the Life of Man' wordt door deskundigen met lof gesproken. Zijne theorie der oorzaken van den bloedsomloop heeft grooten bijval gevonden. Op het gebied van spectraalanalyse zijn door hem ontdekkingen gedaan. Binnen den geheelen kring der natuurwetenschappen schijnt hij min of meer tehuis te zijn. Ook als staatsman en geschiedschrijver bezit hij een gevestigden naam. Ieder kent zijn 'History of the intellectual development of Europe', een werk, waarvan het boek, aan het hoofd van dit artikel genoemd, schier een tweede uitgave mag heeten. Zijne in drie deelen verschenen 'Philosophical History of the Civil War in America' schijnt het beste boek te zijn, waaruit de reuzenstrijd tusschen Noord en Zuid gekend kan worden, een boek uitnemend door zijn degelijkheid, zijn onpartijdigheid en zijn wijsgeerigen blik. Met één woord, Draper is zoowel een bewonderenswaardig veelweter, als een kloek en ernstig denker, een groot man, voor wien men zich gaarne buigt in het gevoel van eigen minderheid. Toch vraagt men soms, bij de lezing van zijne 'Geschiedenis der worsteling tusschen godsdienst en wetenschap', of de auteur niet meer verzekert dan hij kan waar maken. Om slechts één voorbeeld te noemen: ik heb nooit gehoord dat Draper een groot Sanskritist is. Nu lees ik op blz. 114:

> 'De godgeleerdheid van de veda's is gebouwd op de erkenning van een algemeenen geest, die alle dingen doordringt. "Er bestaat in waarheid slechts ééne Godheid, de hoogste Geest; hij heeft dezelfde natuur als de ziel der menschen." Zoowel de veda's als de instellingen van Manu leeren, dat de ziel een uitvloeisel is van het allesdoordringend Verstand, noodzakelijk bestemd om daarin weder te worden opgelost. Zij beschouwen haar als vormloos, en de zichtbare natuur met al hare schoonheid en harmonie als de schaduw van God.'

Prof. Kern kan beoordeelen, of dit juist gezegd is. Ik kan het niet. En daarom zou ik graag weten, onder wiens vlag hier Draper zeilt. Zijn woorden zijn voor mij als niet geschreven, nu hij verzuimt mij de uitspraken van deskundigen onder de oogen te brengen. Waarom verzwijgt de auteur zelfs den oorsprong van het citaat, dat door hem in den tekst wordt opgenomen? Ronduit gezegd, ik betwijfel zeer of Draper's bewering aangaande 'de veda's' volkomen in den haak is. 'De veda's' is een term van ruime beteekenis. 'The proper Vedic religion', zegt de Sanskritist Whitney, 'is not

monotheistic, but a worship of the personified powers of Nature, and a purer and more primitive nature-religion than antiquity elsewhere offers us. In a few of the hymns, however, evidently of a later date, is to be seen the commencement of theosophic speculation, classifying, identifying, and abstracting, and catching glimpses of the unity of the creation and of its author'[1]. En een ander Sanskritist, Dr. J. Muir, deelt enkele brokstukken uit de Rig-veda mede, welke inderdaad eene monotheistische strekking vertoonen. In een der door Muir vertaalde hymnen en vooral in een ouden commentaar op dien hymne vind ik veel van wat door Draper kortweg als '*de* godgeleerdheid *der* veda's' wordt voorgedragen[2].

Misschien had Draper de door hem voorgedragen leer op rekening van de Vedánta moeten schrijven. Men weet, dat de Hindoes verschillende oude stelsels van wijsbegeerte hebben, van welke sommige als rechtzinnig, als in overeenstemming met de uitspraken der vedas, andere als kettersch gelden. Tot de eerste groep behoort de Vedánta. Colebrooke zegt: 'The principal and essential tenets of the Vedánta are, that God' (Brahma) 'is both efficient and *material* cause of the world: creator and nature, framer and frame, doer and deed. At the consummation of all things, all are resolved into him: as the spider spins his thread from his own substance and gathers it in again; as vegetables sprout from the soil and return to it, earth to earth. The supreme being is one, *sole-existent*... Individual souls, emanating from the supreme one, are likened to innumerable sparks issuing from a blazing fire. From him they proceed and to him they return, being of the same essence'[3]. Hier hebben we dus inderdaad de leer, dat er niets bestaat buiten God, de erkenning der identiteit van den goddelijken en menschelijken geest.

Ik zou bij dit punt niet zoo lang hebben stil gestaan, indien ik mij niet telkens ergerde aan de thans heerschende gewoonte om over onderwerpen, welke men niet zelf beoordeelen kan, op den stouten toon van een deskundige te spreken, zonder zich door eenig gezag te laten steunen. In vroeger tijd citeerde men te veel en dikwijls op een verkeerde manier. Menig auteur was er op uit

1 Life and Essays of H.T. Colebrooke, II, blz. 110.
2 Sanskrit Texts, V, blz. 356 enz.
3 Essays, vol I, blz. 394.

zijne geschriften met fraaie aanhalingen te *versieren*. Het is goed, dat die dwaze mode geweken is. Maar thans vervalt men tot een ander uiterste en citeert te weinig. Men citeert zelfs niet meer, waar een citaat als *bewijs* onmisbaar is[1]. In de historie berust alles op uitwendige getuigenis. Toch is het thans mogelijk een belangrijk geschiedboek, gelijk dat van Draper, onder de oogen te krijgen, waarin de auteur voortdurend spreekt, alsof hij alles zelf heeft beleefd.

Mijn tweede grief betreft den titel. Om redenen, die ik weldra aanstippen zal, beschouw ik dien titel niet, gelijk sommigen doen, als wartaal. Ik eisch evenmin, dat een titel een volledige inhoudsopgave zij. Maar wel verwacht ik dat onderwerp in een boek behandeld te vinden, hetwelk op het titelblad wordt vermeld. En nu beweer ik, dat wat bij Draper onder den naam van ‘godsdienst’ met de wetenschap in botsing komt, geen godsdienst is, maar saamgeflanste physica en metaphysica. Het is een vergrijp aan veler gemoedsleven, wanneer men den godsdienst met eene kerkelijke geographie, astronomie, anthropologie op ééne lijn stelt. Het zou noodig zijn deze zaken logisch te onderscheiden, ook al bleek het, dat zij in werkelijkheid niet gescheiden kunnen voorkomen, en dat het de dood van den godsdienst is, indien een bepaalde natuurbeschouwing wordt ten val gebracht. Maar wie zal beweren, dat het met den godsdienst gedaan is, zoolang het niet gelukt de middeleeuwsche denkbeelden aangaande vorm, grootte en stilstand der aarde weder op de been te helpen?

Daarenboven: ‘verba valent usu’. In de beschaafde kringen, voor welke Draper's boek bestemd is, heet ‘godsdienst’: de wijding, die het bestaan van den mensch ontvangt, wanneer hij er vast van overtuigd is onder het oog en de hoede van een heilige macht te leven, welke, onzichtbaar, hem steeds nabij blijft. Stel dat we tijdelijk onder één dak leven met iemand, voor wiens edel karakter en groot verstand wij onbegrensden eerbied koesteren: om geen prijs ter wereld zouden we laag in zijne schatting willen staan aangeschreven; zijne tegenwoordigheid zou toon geven aan al ons doen

1 Natuurlijk pleit ik enkel voor het eerlijk citeeren. Beter geen citaat dan een valsch citaat! Uit haat of om tegenstanders verdacht te maken, wordt er dikwijls slecht geciteerd. Dit zijn ‘slechte manieren op letterkundig gebied.’

en denken; onmogelijk zouden we ons dwaas, ruw of onedelmoedig kunnen gedragen. Stel, dat die persoon door zijne kennis van natuur, mensch en maatschappij eene schier wonderbare macht bezit; stel, dat we weten, hoe hij met groote liefde voortdurend over ons waakt: we zullen een aangenaam gevoel van veiligheid genieten. Natuurlijk zou onze stemming geheel dezelfde zijn, ook al waren wij, door de inrichting van ons lichaam, van de middelen verstoken dien eerbiedwaardigen en invloedrijken vriend waar te nemen, wanneer wij maar door onbedriegelijke teekenen voortdurend van zijne aanwezigheid overtuigd werden, en alles ons bewees, dat hij, schoon zelf onzichtbaar, ons kon zien. Welnu, de godsdienstige mensch is er van verzekerd, dat een wezen, oneindig hooger staande dat dit ideale menschelijke wezen, al zijne schreden bewaakt, al zijne gedachten en daden bespiedt. Hij blijft kalm te midden van de stormen des levens, want hij weet, dat zijn onzichtbare weldoener alle dingen ten goede zal leiden. Hij blijft rechtschapen te midden van de verzoekingen des levens, want hij weet, dat zijn heilige bewaker voortdurend het oog op hem gevestigd houdt.

Wordt godsdienst, wanneer ik hem zoo met bisschop Butler opvat, door wetenschap belaagd en ondermijnd?

Misschien zal men zeggen: ja. Want wetenschap verstoort elk wanbegrip, en godsdienst schijnt, om aan de groote schare te kunnen behagen, een haut-goût van bijgeloof te moeten hebben. Daarenboven: Schleiermacher moge eens beweerd hebben, dat godsdienst en atheïsme met elkander te rijmen zijn; maar deze paradoxe wordt slechts dan verstaanbaar, wanneer men in de plaats van godsdienst het dikwijls door hem gebruikte ‘Frömmigkeit’ leest; in den gewonen zin des woords is het niet mogelijk godsdienstig te zijn zonder God. Godsdienst hangt samen met een zekere overtuiging aangaande het wereldbestuur. De wetenschap nu kweekt de neiging om bij iedere gedachte, hoe troostrijk en zielsverheffend ook, naar hare redelijken grond te vragen. Kant, en vóór hem Hume, hebben de vierschaar gespannen over de zoogenaamde argumenten voor het bestaan van God en ze als onhoudbaar aan de kaak gesteld. Het is waar, nooit zou men naar argumenten gevraagd hebben, indien men niet begonnen was met te gelooven; niet de argumenten hebben het geloof, maar het geloof heeft de argumenten voortgebracht; doch aan den anderen kant is het evenzeer waar, dat het

moeielijk is een geloof te behouden, wanneer men meent, dat het op niets steunt. Ondanks de critische wijsbegeerte bleef het teleologisch argument, de leer, dat hij, die het oog gemaakt heeft, niet zelf blind kan zijn, nog altijd een machtigen indruk uitoefenen; en zelfs Kant leerde dat men, om zich in de natuur te orienteeren, haar als op doeleinden aangelegd moet beschouwen, ofschoon hij er terstond de waarschuwing aan vastknoopte: ‘hieruit volgt niet, dat zij werkelijk op doeleinden is aangelegd.’ Maar het Darwinisme heeft thans de grenzen der mechanische natuurverklaring onzienbaar wijd uitgezet: men zwaait er ten minste den lof aan toe, dat het den schijn van doelmatigheid door de werking van blinde krachten weet te verklaren. Het ontheft van de verplichting om in een wereld van gedachten den sleutel tot de wereld der vormen te zoeken, en nogtans, geleid door het beginsel dat natuurkeuze de nuttige variaties handhaaft, veroorlooft het te vragen, waartoe b.v. de strepen, kleuren, haren van rupsen en vlinders dienen. In strijd met de dichterlijke wenschen van het gemoed maakt het zoo den persoonlijken God overtollig voor het verstand, dat de wereld wil begrijpen. Verder houde men in het oog, dat de godsdienst, welken wij enkel in zijn reinsten en edelsten vorm geschetst hebben, verschillende phasen heeft doorloopen, voordat hij deze laatste, deze moderne gedaante kon aannemen. Godsdienst bij lagere, onbeschaafde volken is geheel iets anders dan bij ons, ja hunne godsdienstige begrippen staan dikwijls lijnrecht aan de onze over. ‘Hunne goden zijn booze, in plaats van goede geesten; men kan ze dwingen tot inwilliging der wenschen van den mensch; zij verlangen bloedige offeranden en scheppen behagen in menschenoffers; zij zijn sterfelijk, niet eeuwig; zij zijn een deel der natuur, niet hare scheppers; niet biddende, maar dansende nadert men het best tot hun troon; zij keuren dikwijls goed, wat wij zonde noemen; af, wat wij als deugd erkennen’[1]. Toch aarzelen we niet ook hier den naam van godsdienst te gebruiken, want geschiedenis en vergelijkende volkenkunde toonen ons een vasten ontwikkelingsgang, opvolging van dezelfde phasen in dezelfde volgorde bij de meest uiteenloopende rassen en volken. Teruggaande tot de kiem, waaruit al, wat in verschillende landen en

1 ‘De oorsprong der beschaving door Sir John Lubbock. Voor ons volk uit het Engelsch vertaald. 's Hertogenbosch, W.C. van Heusden, 1876’, blz. 139.

tijden godsdienst heet, is opgegroeid, stuiten we, naar het schijnt, op onvermijdelijk misverstand, op eene verkeerde, maar bij een lagen graad van ontwikkeling volkomen natuurlijke verklaring van de verschijnselen van slaap en droom, op dwaling aangaande het verband van oorzaak en gevolg. Nog in een ander opzicht doet wellicht de wetenschap aan die overtuiging afbreuk, zonder welke *onze* godsdienst moeilijk bestaan kan. Immers de *consensus omnium*, waarvan men vroeger droomde, moge een slechte bewijsgrond zijn; toch is het zeker, dat het geloof van den individu in het geloof van allen een krachtigen steun vindt en dat menigeen dan slechts zijne gedachten en gewaarwordingen voor gewettigd houdt, wanneer hij ze bij anderen terugvindt en ze dus niet louter subjectief blijken te zijn; maar om die reden ondervindt de overtuiging aangaande Gods bestaan een gevaarlijken schok, wanneer men, bij uitbreiding van horizont, doorluchtige denkers en talrijke menschengroepen kennen leert, die, wars van alle anthropomorphisme, weigeren zich de alomtegenwoordige wereldmachten onder den vorm der persoonlijkheid en naar het beeld eens menschen voor te stellen.

Het is geenszins mijn doel aan deze vluchtige beschouwingen eenige betoogkracht toe te kennen. Maar wat hier enkel met potloodstrepen is aangegeven, zou men verwachten in een boek, welks titelblad een geschiedenis der worsteling tusschen godsdienst en wetenschap belooft, breedvoerig te zien ontwikkeld en toegelicht. Draper zwijgt over al deze punten, maar schildert ons den strijd tusschen wetenschap en priesterlijk gezag, tusschen wetenschap en voor kerkelijke doeleinden vastgehouden leerstellingen. Nergens zegt hij een woord, hetwelk vermoeden doet, dat de triumf der wetenschap, rechtstreeks of zijdelings, aan den godsdienst van hen, die zijn boek zullen lezen, afbreuk kan doen. Om die reden beweer ik, dat de titel van zijn boek een verkeerd uithangbord is.

Maar de inhoud is er niet minder belangrijk om. Draper's boek is wegslepend mooi. Ook is het, in een gezonden zin des woords, een stichtelijk boek. Men kan het niet lezen, zonder een edele geestdrift in zich te voelen ontgloeien, eene levendige belangstelling in den vooruitgang van ons geslacht, in zijn verleden, zijn heden, zijn toekomst, sympathie voor het ééne leven, dat klopt in het hart der menschheid van verschillende landen en tijden, heilige verontwaardiging, innige droefheid als de zaak der beschaving belemmerd

wordt, blijdschap als zij triumfeert, sterke en onbaatzuchtige begeerte om alle struikelblokken van ontwikkeling uit den weg te ruimen. Ik meen zelfs dat men goed zal doen zich niet al te zeer door den auteur te laten medesleepen. Sommige oordeelvellingen schijnen mij wel wat absoluut, wel wat hartstochtelijk. Het Katholicisme kan volgens Draper geen andere wonderen aanwijzen dan zijn prachtige cathedralen. Overigens acht hij dien godsdienst een vloek voor de menschheid. De geschiedenis van het pausdom vóór de kerkhervorming noemt hij ‘een geschiedenis van schande en zonde’. Het is duidelijk, dat zij hem met smart en wrevel vervult. Niet zelden mist men in zijn werk de verheven gemoedsrust, welke met de erkenning van een algemeen verband der dingen pleegt gepaard te gaan. De droefheid over het verleden verliest haren scherpen prikkel, wanneer men nergens toeval ziet en het beeld van een wettelijken samenhang ons klaar voor den geest staat. Onze lippen durven niet langer wenschen, dat iets niet gebeurd mocht zijn of dat sommige zaken een anderen loop mochten genomen hebben, zoodra men begrijpt, dat zulk een wensch het bestaan der wereld in haar geheel veroordeelt. In dien zin had Spinoza gelijk, toen hij *verstaan* en *willen* eenzelvig noemde. Maar bij Draper, ofschoon hij de alleenheerschappij van wetten erkent, overschreeuwt het gemoed soms de stem der rede.

In den regel zijn de feiten, waarop hij de aandacht vestigt, juist en merkwaardig. Toch meen ik, dat hij hier en daar het zondenregister der Roomsche kerk wel wat heel breed uitmeet. Zoo zegt hij van de dogmatische grondwet, onder goedkeuring van het vaticaansch concilie door den Paus onlangs vastgesteld, dat zij de omhelzing van ‘de leer der evolutie en voortgaande ontwikkeling’ op straffe van ‘eeuwige verdoemenis’ verbiedt[1]. Dit kan, geloof ik, tot misverstand aanleiding geven. Niet de leer, dat, gelijk de individuen, zoo ook de soorten zich ontwikkelen en een geschiedenis hebben, maar de leer, dat God zich ontwikkelen, dat God een geschiedenis zou hebben, werd, heb ik goed gelezen, door het concilie afgekeurd. Een aanzienlijk prelaat van Ierland, tevens een goed natuurkundige, vond er onlangs geen bezwaar in op *stoffelijk* gebied het Darwinisme te huldigen. Daarenboven beteekent het: ‘anathema

1 Blz. 336.

sit' geen toewijding ter eeuwige verdoemenis. - Elders zegt Draper, dat Galileï in de gevangenis gedurende de tien laatste jaren van zijn leven 'met ijzeren gestrengheid' behandeld en ten slotte aan zijn lijk een graf in gewijden grond ontzegd werd[1]. Maar de inquisitie heeft den beroemden grijsaard èn gedurende de procedure èn na zijne veroordeeling lichamelijk zooveel gespaard, als het belang der kerk haar maar eenigszins scheen toe te laten. Ten einde hem tot bekentenis te dwingen, werd hij op last van den Paus met de pijnbank bedreigd. Het bleef bij dreigen, hoewel hij in zijn betuiging van onschuld volhardde. Hij werd niet in de kerkerholen van het heilig officium opgesloten, maar had gedurende zijne gevangenschap drie ruime en goed ingerichte vertrekken van den fiscaal tot zijne beschikking. Na zijne afzwering van de vloekwaardige ketterij, dat de aarde zou draaien en de zon het centrum der wereld zou zijn, werd hem als gevangenis eerst eene villa van den groothertog van Toskane bij Rome, vervolgens het paleis van een hem bevrienden aartsbisschop te Siena, daarna zijn eigen buitentje bij Florence en nog later, toen hij veel medische hulp noodig had, zijn eigen huis in de stad aangewezen. Zijn stoffelijk overschot werd niet in ongewijde aarde, maar zonder ophef in eene bij de kerk Sante Croce te Florence behoorende kapel bijgezet. Dit alles neemt niet weg, dat het proces en de veroordeeling van Galileï eene leelijke bladzijde in de sombere annalen der inquisitie is; dat de heilige rechtbank haar bevoegdheid te buiten ging, toen zij het stelsel van Copernicus als ketterij brandmerkte, dat zij zich op een ondergeschoven protocol beriep, ten einde Galileï van ongehoorzaamheid aan een verdicht bevel te kunnen beschuldigen, dat zij den zwakken grijsaard een eed afperste, van welken zij wist dat het meineed was, en dat de sluwe Urbanus VIII, die de ziel der geheele vervolging was, er zich nogtans wel voor wachtte aan het vonnis der inquisitie zijne officieele bekrachtiging te schenken en zoo het 'onfeilbaar' gezag van den 'ex cathedra' sprekenden Paus in de waagschaal te stellen.

Het is moeilijk in een kort bestek een denkbeeld te geven van den rijkdom van Draper's boek. Toch wil ik het beproeven.

1 Blz. 160.

Eerst schetst hij den oorsprong der positieve wetenschap, de hoogte waarop zij in Alexandrië, de intellectueele wereldstad der oudheid, stond, de schitterende toekomst, die zij beloofde te hebben, den ondergang van het geloof der oude wereld. Vervolgens beschrijft hij het ontstaan van het Christendom en de uitbreiding van dien nieuwen godsdienst over het Romeinsche rijk, maar tevens zijne verbastering, zijne samensmelting, onder Constantijn, zoowel met het heidendom als met het burgerlijk gezag. ‘Constantijn bewees voortdurend door zijn daden, dat hij begreep de onpartijdige souverein te moeten zijn van geheel zijn volk en niet slechts de vertegenwoordiger eener bovendrijvende partij. Vandaar dat hij, bezig met Christelijke kerken te bouwen, ook Heidensche tempels herstelde; terwijl hij luisterde naar de geestelijkheid, raadpleegde hij ook de wichelaars; terwijl hij het concilie van Nicea bijeenriep, eerde hij ook het standbeeld der Fortuin; terwijl hij de plechtigheid des doops onderging, liet hij een muntstuk slaan, waarop hij zich “God” noemde. Het scheen den keizer, uitsluitend wereldling, een man zonder eenige godsdienstige overtuiging, in zijn eigen belang, in het belang van het Keizerrijk en van de beide strijdvoerende partijen, de Christelijke en de Heidensche, goed toe, zooveel mogelijk vereeniging en samensmelting te bevorderen. Zelfs oprechte Christenen schijnen hiervan niet afkeerig te zijn geweest.... Het bijgeloof van oude Grieksche tijden verscheen op nieuw, van de tijden, toen er beelden van Minerva werden gevonden, die met speren konden werpen, schilderstukken, die konden blozen, beelden, die konden zweeton, reliquieënkasten en heiligdommen, waardoor en waarin wondergenezingen geschiedden... Het geloof nam de oude Grieksche mythologie in zich op. De Olymp werd hersteld; slechts droegen de goden andere namen. De machtige wingewesten drongen aan op de erkenning hunner denkbeelden, die door den tijd eerbiedwaardig waren geworden. Denkbeelden omtrent de drieëenheid, in overeenstemming met Egyptische overleveringen, vonden ingang. Niet alleen werd de aanbidding van Isis, onder een nieuwen naam, weder ingevoerd, maar ook haar standbeeld, staande op de wassende maan, werd weder ten toon gesteld. De welbekende afbeelding van die godin, met het kind Horus in hare armen, leeft tot op dezen tijd voort in de schoone kunstscheppingen van de Madonna met het kind. Zulk een herleving van oude voorstellingen in nieuwe vormen werd alom met

ingenomenheid begroet. Toen aan de Ephesiërs het besluit hunner overheid werd bekend gemaakt, volgens hetwelk de moedermaagd “Moeder Gods” zou heeten, omhelsden zij met tranen van blijdschap de knieën van hun bisschop; het oude instinct kwam weer boven; hunne voorvaders zouden hetzelfde gedaan hebben voor Diana... De Romeinsche wichelaarsstaf, het voorname kenteeken der Augures, werd vervormd tot bisschopsstaf. Kerken werden gebouwd op de graven der martelaars en gewijd volgens voorschriften, die ontleend waren aan de oude wetten der Romeinsche hoogepriesters... Beelden en reliquieën werden in de kerken gebracht en vereerd op de wijze der heidensche goden’ enz.

Inderdaad werd de kloof tusschen Heidendom en Christendom in menig opzicht zeer smal. Maar Draper geeft geen volledig beeld. Zijne voorstelling brengt ons de vraag op de lippen, of het Christendom *niets* oorspronkelijks behield, of het enkel een hersteld Heidendom werd. Misschien was de veldwinnende dualistische ascetische levensbeschouwing ten deele een erfenis van het Heidensche imperium. Maar het beginsel van zelfverloochenende en algemeene menschenliefde dan?

Draper toont hoe het verbasterd Christendom een struikelblok werd voor de verstandelijke ontwikkeling van Europa gedurende meer dan duizend jaren. Steunende op de heilige schrift nam het tegenover de onafhankelijke wetenschap eene vijandige houding aan. Hypatia werd door Cyrillus vermoord. De scholen der wijsbegeerte werden gesloten. Egypte ruilde de groote geleerden en natuurononderzoekers, die zijn Museum onsterfelijk hadden gemaakt, voor scharen van opgesloten monniken en maagden, waarmede dat land overstroomd werd. Het vrije denken vond nergens een toevluchtsoord. En geen wonder. ‘Eene door God geopenbaarde wetenschap sluit elke verbetering, elke verandering, elken vooruitgang uit. Zij wederstaat elke nieuwe ontdekking als iets, wat noodeloos is en aanmatigend, en beschouwt haar als een onwettig snuffelen in zaken, die God voornemens was te verbergen’[1]. Op gezag der Schrift leerde nu Augustinus, dat de aarde een plat vlak is, waarover de lucht als een vel is uitgespannen. Omtrent de tegenvoeters zeide hij: ‘Het is onmogelijk, dat er menschen aan de andere zijde der

1 Blz. 58.

aarde gevonden worden, want van zulk een ras onder de afstammelingen van Adam wordt in de heilige Schrift geen melding gemaakt.' Cosmas Indicopleustes gaf een werk uit, getiteld: 'Christelijke plaatsbeschrijving', hoofdzakelijk om de kettersche meening aangaande de rondheid der aarde en de heidensche bewering, dat er eene gematigde luchtstreek ten zuiden van de heete werd gevonden, te wederleggen. De vreemdsoortigste bewijsvoering kwam in zwang. Het heette een gezonde logica zich op wonderen te beroepen. Een Arabisch schrijver zegt hiervan: 'Indien een goochelaar tot mij sprak: "Drie is meer dan tien, en ten bewijze daarvan zal ik dezen stok in een slang veranderen", dan zou ik mij over zijne handigheid verwonderen, maar ik zou zijne bewering niet toegeven.' 'Intusschen werd zulk een logica ruim duizend jaren lang als de ware aangenomen en geheel Europa door werden even ongerijmde voorstellingen op even belachelijke manier bewezen'[1]. De methode der Alexandrijnen, uit waarneming, proefneming en wiskundige redeneering bestaande, was vaarwel gezegd. Het scheen, dat Hipparchus, Apollonius, Archimedes, Eratosthenes, Euclides, Aristarchus van Samos te vergeefs hadden geleefd. Een veelbelovende verstandelijke beschaving was overvleugeld en te gronde gegaan.

Ten minste in de Christenwereld. Daarbuiten herleefde zij onder omstandigheden, die door Draper in zijn derde, vierde en vijfde hoofdstuk worden in het licht gesteld.

Zijn uitgangspunt kiest hij in den strijd tusschen Cyrillus en Nestorius, een strijd in den boezem der kerk tusschen twee partijen, waarvan de eene tot het Heidendom, de andere tot de wijsbegeerte overhelde. Nestorius dacht zich de godheid als een geweldige en eeuwige persoonlijkheid, die het heelal vervult en geen enkele menschelijke eigenschap bezit. 'Kan deze God een moeder hebben?' riep hij in de hoofdkerk te Constantinopel uit. De vereering van een moeder Gods werd door hem als een nieuw Heidendom aan de kaak gesteld. Maar Cyrillus wist op het concilie te Ephesus te zegevieren. Met vele ponden gouds kocht hij het opperhoofd der gesnedenen van het Keizerlijk hof om, ten einde zich zoo de hulp van 's keizers zusters te verzekeren. 'De heilige maagd uit 's hemels hof vond een bondgenoote van hare eigene sekse in de heilige maagd van 's keizers hof'[2]. Nestorius

1 Blz. 61.
2 Blz. 67.

werd naar eene Egyptische oase verbannen. Vele zijner volgelingen verhuisden naar den Euphraat en stichtten daar de Chaldeeuwsche kerk. Diep in Azië vertegenwoordigden zij Christelijke weldadigheid en Grieksche beschaving. Zij vertaalden de werken van Aristoteles, Plinius en anderen in het Syrisch en het Perzisch. In vereeniging met de Joden stichtten zij de geneeskundige school van Djondesabour. ‘Zij verspreidden den Nestoriaanschen vorm van het Christendom over Syrië, Arabië, Indië, Tartarijë, China, over zulk eene uitgestrektheid van Azië, dat hij weldra meer aanhangers telde dan alle Europeesche kerken te samen’(?)[1]. In Arabië hadden zij, wat vermelding verdient, een afzonderlijken bisschop.

Een tweede geduchte slag werd aan ‘de orthodoxe afgoderij’ toegebracht, toen het Chosroës gelukte de Aziatische Christenheid tijdelijk onder zijn heerschappij te brengen. ‘De meest heilige plaatsen, Bethlehem, Gethsemane, Calvarië, het graf van Christus, werden door de Magi ontheiligd; de kerken geplunderd en verwoest; onschatbare reliquieën naar de vier hoeken van den wind verstrooid; het kruis onder juichtonen en hoongelach weggevoerd. Veelvuldig waren vroeger de wonderen in Syrië, Egypte en Klein-Azië; daar werd geen enkele kerk gevonden of zij kon er eene lange lijst van aanwijzen. Zeer dikwijls waren de reliquieën bij gelegenheden van weinig gewicht en onbeduidende voorvallen aan het volk vertoond. In dit uiterste tijdsgewricht, toen hare hulp meer dan ooit dringend werd ingeroepen, bleef elk wonder achterwege. De bevolking van het Oosten werd door stomme verbazing bevangen, toen zij er getuige van moest zijn, hoe de Perzische heiligschennis straffeloos gepleegd werd. De hemelen moesten zijn ingestort, de aarde moest hare afgronden hebben geopend, het zwaard des Almachtigen moest de lucht hebben doorkliefd, het oordeel van Sanherib moest herhaald zijn. Niets van dit alles geschiedde. In het land der wonderen werd verbazing vervangen door verslagenheid, liep verslagenheid uit op ongeloof[2].

In die twee gebeurtenissen, de verspreiding der Nestorianen en de overwinning van Cosroës met haar nasleep van ongeloof, aanschouwt Draper het voorspel van wat hij ‘de Zuidelijke Kerkhervorming’ noemt en van de zich daaraan vastknoopende herleving der wetenschap. Misschien te recht, maar niet geheel in overeenstem-

1 Blz. 68.
2 Blz. 74.

ming met wat de mij bekende geschiedschrijvers van Mohammed verhalen, stelt Draper de ontmoeting met Nestorianen als het groote keerpunt in de geestesontwikkeling van den toekomstigen profeet voor. ‘Door den monnik Bohira in het klooster te Bozrah werd deze jonge Arabier in de beginselen der Nestorianen ingewijd; door hem leerde hij de geschiedenis hunner vervolging kennen. Deze omgang kweekte in zijn binnenste haat tegen de afgoderij der Oostersche kerk, ja tegen alle afgoderij; dit bracht hem er toe om gedurende zijne merkwaardige loopbaan nooit van Jezus te spreken als van den zoon van God, maar steeds van “Jezus, den zoon van Maria”. Zijn vrije en werkzame geest ontving een diepen indruk niet alleen van de godsdienstige, maar ook van de wijsgeerige denkbeelden zijner leermeesters, die er hun roem in stelden de levende vertegenwoordigers te zijn der wetenschap, zooals Aristoteles haar opvatte. Zijn latere loopbaan bewijst, hoe zeer hunne godsdienstige denkbeelden zich van hem hadden meester gemaakt; herhaaldelijk bewezen zijne daden, hoeveel hij daarvoor overhad. Zijn geheele leven was gewijd aan de uitbreiding en verspreiding van hunne godgeleerde stellingen, en toen deze eens voor goed hadden wortel geschoten, namen zijne opvolgers ook hunne wetenschappelijke denkbeelden, volgens de opvatting van Aristoteles, met warmte aan en verspreidden ze alom’[1].

Eenigszins in strijd met deze voorstelling, volgens welke de profeet een halve philosoof zou zijn geweest, erkent Draper, dat het godsbegrip van den Koran geen zweem van wijsbegeerte vertoont. De Koran is vol van den lof van Allah, en beschrijft, soms in niet onwaardige beelden, zijne geheel eenige majesteit. In bittere woorden vaart hij uit tegen wie aan God metgezellen geven; hunne zonde heet onvergefelijk en op den dag des oordeels zullen zij de verschrikkelijke vraag hebben te beantwoorden: ‘Waar zijn mijne evenknieën?’ Toch is de god van den Koran enkel een reusachtig mensch. Mohammed's hemel, in zeven kringen verdeeld, is enkel een paleis van Oostersch, vleeschelijk genot, gevuld met zwartoogige bijzitten en slavinnen. Draper maakt zich van de moeielijkheid af door te zeggen dat het anthropomorphisme wellicht nooit uit de voorstelling verdwijnen zal, die ‘de onbeschaafde menigte’ zich van God vormt. ‘Haar God zal in het beste geval nooit iets meer zijn

1 Blz.

dan de reusachtige schaduw van een mensch, een fantoom der menschheid in het groot, gelijk aan een dier alpenspoken, welke door den reiziger, die zijn rug aan de zon toekeert, te midden der wolken worden waargenomen'[1]. Uitmuntend gezegd; maar ik meende, dat we van de Suraten van den Koran spraken, het werk van een fijnen en vrijen geest, die, voordat hij als gids van zijn volk optrad, aan de voeten van philosofeerende en met Aristoteles dwepende monniken had gezeten.

Het Christendom, dat tot dusver met de grenzen van het imperium Romanum was saamgevallen, verloor door het zwaard der Muselmannen drie van zijne voorname hoofdsteden, Alexandrië, Carthago en Jeruzalem. En weldra deed zich nu het merkwaardig verschijnsel voor, dat, terwijl het Christelijk Europa in nachtelijk duister verzonken lag, het licht der wetenschap in het uitgestrekte rijk van den Islam ontstoken werd. 'De woeste dweepzucht der Saracenen werd getemd; zij veroverden de gewesten der wijsbegeerte en der wetenschap even spoedig als zij vroeger de gewesten van het Romeinsche rijk aan zich hadden onderworpen.' De khalifen bouwden sterrewachten, verzamelden boekerijen, stichtten scholen van hooger en lager onderwijs. Was dit de beschavende invloed van den Islam? In geenen deele. Nadrukkelijk toont Draper aan, hoe de verstandelijke vooruitgang ook hier zooveel mogelijk werd tegengehouden door de advokaten der geopenbaarde waarheid. 'Toen Al-Mamum bekend was geworden met den bolvorm der aarde en aan zijne wis- en sterrekundigen bevel had gegeven om een graad van een grooten cirkel op aarde te meten, klaagde Takyuddin, een der meest beroemde geestelijken van dien tijd, den goddeloozen khalif aan, en verklaarde hij dat God hem zeker zou straffen ter zake van het eigendunkelijk verstoren der godsdienstige overtuiging van de geloovigen, alsmede wegens het aanmoedigen en verspreiden eener atheïstische wijsbegeerte'[2]. Volgens den Koran toch is de aarde een vierkante schijf, omringd door hooge bergen, die het blauwe koepelgewelf ondersteunen. De Koran is uit een intellectueel oogpunt een kinderachtig boek, waaraan men geen goddelijk gezag kan toeschrijven, zonder aan alle wetenschap den rug toe te keeren. En toch verliepen er slechts weinig jaren na den dood van Mohammed, of het patronaat

1 Blz. 80.
2 Blz. 102.

der geleerden en eene verlichte verdraagzaamheid behoorden tot de eigenaardigheden van het regeeringsstelsel der Moslem. Vanwaar dit vreemde verschijnsel?

Draper had hier op het algemeen bekende feit kunnen wijzen, dat reeds bij het leven van Mohammed scharen van ongeloovigen en twijfelaars zich om zijn standaard verzamelden, door hoop op buit of behoefte aan bescherming en veiligheid tot een gehuichelde erkenning van den profeet verlokt, en dat ook later het wereldoverwinnend zwaard voor een goed deel door mannen werd gevoerd, wier rechtzinnigheid zeer verdacht was. Een bekwaam recensent der werken van Sprenger, Caussin de Perceval en Sir William Muir schreef in het Julinommer van den 'Edinburgh Review' van 1866: 'The conquest of the world by Islam was made in fact by infidels, who had no more religion than their savage forefathers or than a Bedouin of the present day'[1]. Niet minder sterk laat zich Ernest Renan uit: 'Nous arrivons de toutes parts à ce résultat singulier: que le mouvement musulman s'est produit presque sans foi religieuse; qu'en mettant à part un petit nombre de fidèles disciples, Mahomet n'opéra réellement que peu de conviction en Arabie, et qu'il ne réussit jamais à abattre l'opposition représentée par le parti Omey yade. C'est ce parti qui, comprimé d'abord par l'énergie d'Omar, l'emporte définitivement après la mort de ce rodoutable croyant, et fait élire Othman; c'est ce parti qui oppose à Ali une résistance invincible et finit par l'immoler à sa haine; c'est ce parti enfin qui triomphe par l'avénement des Omeyyades et va égorger jusque dans la Caaba tout ce qui restait de la génération primitive et pure. De là cette indécision où flottent jusqu' au XIIe siècle tous les dogmes de la foi musulmane; de là cette philosophie hardie proclamant sans détour les droits souverains de la raison; de là ces sectes nombreuses cofiant parfois à l'infidélité la plus avouée..... Ce n'est réellement qu'au XIIe siècle que l'islamisme a triomphé des éléments indisciplinés qui s'agitaient dans son sein, et cela par l'avénement de la théologie ascharite, plus sévère dans ses allures, et par l'extermination violente de la philosophie. Depuis cette époque pas un doute ne s'est produit, pas une protestation ne s'est élevée dans le monde musulman'[2].

1 Blz. 46.
2 'Etudes d'histoire religieuse', blz. 265.

Ofschoon Draper de Saraceensche krijgstochten levendig en schoon beschrijft, doet hij met geen enkel woord vermoeden, dat het niet de band van een vurig en gemeenschappelijk geloof was, welke de verspreide Arabische stammen tot een onweerstaanbare en wereldoverwinnende macht vereenigde. Toch ware het niet overtollig geweest dit feit behoorlijk in het licht te stellen. Want indien allen, die onder de vaan van den profeet streden, hem in gemoede als godsgezant hadden erkend, dan zou het rijk der Moslem niet het toevluchtsoord der uit de Christenwereld verdreven wetenschap geworden zijn, maar zegevierende dwepers zouden telkens het vonnis hebben toegepast, hetwelk eens door Omar, den tweeden der Khalifen, over alle boeken buiten den Koran heet geveld te zijn.

Voor zoover evenwel Draper's verklaring der Saraceensche beschaving reikt, schijnt zij juist te zijn. Hij wijst op den omgang tusschen de Moslem en de Nestorianen in Azië, tusschen de Moslem en de Joden vooral in Egypte. De Nestorianen maakten van den aanvang af gemeene zaak met de Saraceensche veroveraars, door wie zij niet alleen met eerbied behandeld, maar zelfs met hooge staatsbetrekkingen bekleed werden. Wat de Joden betreft, zoodra de denkbeelden der drieëenheid begonnen veld te winnen, hield hunne bekeering tot het Christendom op. In alle steden van Egypte en ook van Syrië waren zij zeer talrijk. ‘Der Saracenen zwaard, dat in een wereld vol afgoderij de majesteit van den eenigen God handhaafde, kon aan deze strenge monotheïsten geen schrik inboezemen.’ (Hier vergeet Draper, dat Mohammed zich als een bloeddorstig vervolger der Joodsche stammen in Arabië had doen kennen, toen hun geleerde Rabbi's geweigerd hadden hem als godsgezant te begroeten. Vanwaar dus dat in Syrië, waarhenen juist de Nadhyriten waren uitgeweken, de ‘mannen van het boek’ bereid werden bevonden zich bij de Moslem aan te sluiten?)

‘Met de Nestorianen vereenigd, vertaalden de Joden menig Grieksch en Latijnsch wijsgeerig werk in het Syrisch, hetwelk dan weder in het Arabisch werd overgezet. Terwijl de Nestoriaan bezig was met de opvoeding der kinderen van de aanzienlijke Mohammedaansche geslachten, verkreeg de Jood toegang tot hen als geneesheer’[1]. Zoo werden, onder den invloed van Nestorianen en Joden

1 Blz. 98.

beiden, de zeden der Saracenen verzacht, hunne denkbeelden hooger opgevoerd. Uit een wetenschappelijk oogpunt bestaat de groote verdiensten der Saracenen volgens Draper daarin, dat zij de methode der Alexandrijnsche en niet die der Europeesche Grieken volgden. ‘Zij begrepen dat de wetenschap nimmer kan worden vooruitgebracht door loutere bespiegeling, dat haar vooruitgang moet gezocht worden in het practisch ondervragen der natuur. Het wezenlijk karakter hunner methode was proefneming en waarneming. Meetkunde en wiskundige wetenschappen beschouwden zij als werktuigen der logica’[1]. Op belangwekkende wijze wordt verhaald, wat de Saracenen, zoo den goeden weg bewandelende, hebben tot stand gebracht.

Misschien wordt de philosophie der Saracenen door Draper te hoog aangeschreven. In ieder geval is zijne karakteristiek zeer onvolledig. Avicenna wordt, geloof ik, niet eens genoemd. Ook is het wel wat sterk gezegd, dat enkel de volksklassen aan ruwe begrippen omtrent God en den menschelijken geest vasthielden, maar bij de hoogere standen weldra overal de wijsgeerige denkbeelden ingang vonden. Draper voert niets aan, waarmede die uitspraak voor de drie Khalifaten gestaafd wordt. Met benijdenswaardige duidelijkheid ontvouwt hij echter een paar voorname stellingen van wat men meestal ‘Averroïsme’ noemt, doch bij hem meer algemeen ‘de wijsbegeerte der Oosterlingen’ heet.

‘Beschouwt men den mensch als uit twee deelen, ziel en lichaam, saamgesteld, dan kan de duidelijke verschijning van dit laatste veel licht verspreiden over het geheimzinnig verschijnen der ziel. Nu wordt de stof, waaruit het lichaam bestaat, verkregen uit den algemeenen voorraad stof, die ons omringt, en na den dood aan die algemeene massa teruggegeven..... Een dier is uit een physisch oogpunt slechts een vorm, waardoor een stroom van stof onophoudelijk wordt heengevoerd. Die vorm ontvangt nieuwe bijdragen en staat wat verbruikt is weder af. In dit opzicht gelijkt hij op een waterval, een rivier, een vlam. De deelen, waaruit de vorm op het eene oogenblik is saamgesteld, zijn op een ander daarin niet meer te vinden. Zonder toevoer van buiten kan hij niet voortduren. Eens komt het onvermijdelijk oogenblik, waarop hij verbroken wordt.’

1 Blz. 104.

En hoe is het nu met de ziel gesteld? Wordt zij door God uit niets geschapen? Is de Almachtige de dienaar van de wisselende lusten des menschen? En mag het waarschijnlijk heeten dat wat een aanvang heeft, zonder einde zou zijn?

'"God heeft den geest des menschen geschapen uit een druppel van zijn eigen licht; zijne bestemming is om tot Hem terug te keeren. Uw geest treedt de wereld in als een vreemdeling; hij verkeert hier slechts voor een tijd in een voorbijgaande woning. Uit de nooden en stormen van dit veelbewogen leven hebben wij een toevlucht in God. In hereeniging met Hem zullen we de eeuwige rust vinden." Zoo spreekt b.v. de Saraceensche wijsgeer Al-Gazzali (A.D. 1010)'[1].

Volgens deze voorstelling is God niet een bijzonder wezen, niet een God in den hemel, maar 'een uitgebreid geestelijk bestaan, hetwelk het heelal doordringt, evenals er een uitgebreid bestaan der stof is, die het ook doordringt, een geest die, gelijk een groot Duitsch schrijver leert, "slaapt in den steen, droomt in het dier, ontwaakt in den mensch."'

'De Saracenen gaven, op het voetspoor der Oostersche volken, aan dit geestelijk bestaan den naam van "het werkzaam verstand". Zij geloofden, dat 's menschen ziel daaruit voortkomt, gelijk een regendrop uit de zee, en na een wijle er toe terugkeert. Zoo ontstonden bij hen de gewichtige leerstukken der uitvloeiing (emanatie) en der oplossing (absorbtie)'[2].

Het voorbeeld der verlichte Alexandrijnsche Joden werkte volgens Draper krachtig mede om den Saracenen het lager Mohammedanisme te doen loslaten. 'Ook de Joden hadden het anthropomorphisme hunner voorouders opgegeven; zij hadden den God, die van ouds woonde achter het voorhangsel des tempels, ingeruild voor het oneindig verstand, dat het heelal doordringt; niet begrijpende hoe een zaak, die plotseling tot bestaan was geroepen, onsterfelijk zou zijn, verklaarden zij nu te gelooven, dat 's menschen ziel verbonden is aan een verleden, hetwelk geen begin heeft gehad, en aan eene toekomst, die geen einde zal nemen'[3].

Door de Europeanen werd Averroës voor den uitvinder dezer leer gehouden, maar enkel 'omdat zij hem afgescheiden beschouwden van wat hem vooraf was gegaan.' Daarentegen kenden de Mohamme-

1 Blz. 119.
2 Blz. 129.
3 Blz. 116.

danen aan Averroës weinig oorspronkelijkheid toe. ‘Aan hen vertoonde hij zich in het licht van een tolk van Aristoteles, die de meeningen der Alexandrijnsche en andere wijsgeerige scholen, welke tot aan zijn tijd reikten, had voorgestaan’[1].

Deze wijsbegeerte werd naar Europa door de Spaansche Arabieren overgebracht en verspreidde zich stil in alle richtingen om ten slotte in Spanje zelf een droevig einde te vinden.

Van de meer materieele beschaving der Saracenen hangt Draper een liefelijk beeld op. ‘Europa kan ten huidigen dage niet meer smaak, meer verfijning, meer weelde ten toon spreiden dan in de hoofdsteden der Spaansche Arabieren werd aanschouwd. Hunne straten waren verlicht en behoorlijk geplaveid. De huizen waren geschilderd en met vloerkleeden voorzien, in den winter verwarmd door fornuizen, in den zomer afgekoeld door stroomen geurende lucht uit buizen onder den grond, die uitmondden in welriekende bloembedden. Zij bezaten baden en bibliotheken en ectzalen, fonteinen van kwikzilver en water.... In de X^{de} eeuw had de khalif Hakem II het schoone Andaluzië tot het paradijs der wereld gemaakt. Christenen, Muzelmannen en Joden verkeerden er met elkander zonder eenige terughouding’[2].

Omstreeks dienzelfden tijd en nog lang daarna[3] waren ‘de huizen in Parijs en Londen van hout, met klei besmeerd, gedekt met stroo of riet. Ze hadden geen vensters, geen schoorsteenen; de rook van het slecht onderhouden, ongezellig vuur ontsnapte door een gat in het dak.... Afval en vuil werden eenvoudig uit de deur gesmeten. Mannen, vrouwen en kinderen sliepen in hetzelfde vertrek, niet zelden in gezelschap van huisdieren; waar zulk een familieverwarring heerschte, namen zedigheid en zedelijkheid zelden haar intrek. Meestal was een bos stroo het leger, een blok hout de peluw. Persoonlijke reinheid zocht men te vergeefs; zelfs een Thomas Becket, de tegenstander van een Engelschen koning, wemelde van ongedierte. Om lichamelijke onreinheid te bedekken, maakte men een ruim gebruik van reukwerken. De burgerman kleedde zich in leder, een lichaamsbedekking, die bij steeds vermeerderende onreinheid jaar en dag duren kon,’ enz.

1 Blz. 130.
2 Blz. 132.
3 Nauwkeurige tijdsbepaling ontbreekt hier bij Draper. Dit komt er van, wanneer men niet citeert. Boven blz. 248, staat: ‘Europa's toestand tijdens de kerkhervorming.’ Ligt Italië dan buiten Europa?

Een goedmoedig liberalisme maakt zich zoo gaarne diets, dat onze hedendaagsche beschaving het eeuwige leven hebben moet. Om die reden kan het geen kwaad eens behoorlijk bij Draper te lezen hoe onder de overmacht van een rechtzinnig gepeupel de schoone en wijd verspreide beschaving der Saracenen is te gronde gegaan. Toen tegen het einde der XII^{de} eeuw de geloovige lagere klassen zegevierden, ‘ontstond door de geheele Mohammedaansche wereld heen een hevig verzet tegen de wijsbegeerte.’ Ook tot de Joden, die te dier tijd de leiding der verstandelijke wereld hadden, sloeg de vlam der reactie over. ‘Er greep een verwoede vervolging van de school van den eens zoo gevierden Maimonides plaats.’ Zijne werken worden door de Synagogen van Montpellier, Barcelona en Toledo ten vure gedoemd. Met een pen, die soms trilt van verontwaardiging, verhaalt Draper hoe pausdom en inquisitie, nadat de wapenen van Ferdinand en Isabella aan de Saraceensche heerschappij in Spanje een einde hadden gemaakt, door brandstapel, verbanning en schandelijke ontrouw het werk der duisternis voltooiden.

Intusschen was de Joodsch-Saraceensche geleerdheid, op geheimzinnige wegen zich verspreidende, reeds een ferment voor het Christelijk Europa geworden. Met name schijnt het Averroïsme veel te hebben bijgedragen om ons werelddeel uit den slaap der middeleeuwen wakker te schudden.

Draper's boek is wel geschikt om het vermoeden te wekken, dat het Katholicisme, wat althans zijn verhouding tot de wetenschap betreft, uit den booze is. ‘In vijftienhonderd jaren van zijn bestaan bracht het Christendom geen enkel sterrekundige voort.’ Men had genoeg aan het stelsel van Ptolomaeus, hetwelk aarde en mensch den eererang in het heelal verzekerde en voor hemel en hel eene plaats openliet. Toch had Aristarchus van Samos reeds 280 jaren vóór Christus de zon als het middelpunt voorgesteld, waarom de aarde in gezelschap van zes planeten zich henenwentelt. Uit het feit, dat de beweging der aarde geen merkbaren invloed op den stand der sterren uitoefent, had hij afgeleid, dat zij onvergelijkelijk verder dan de zon van ons moesten verwijderd zijn. Hij zag duidelijk in, dat boven en onder de aarde niets anders gevonden wordt dan ruimte en sterren. Ook bij de Saracenen werd de sterrekunde, gelijk Draper breedvoerig aantoont, met vrucht beoefend. Zij deden astronomische waarnemingen, op welke zich de sterrekundigen van

onzen tijd veilig verlaten. ‘In dienzelfden tijd had het Christendom slechts oog en oor voor beeldendienst, transsubstantiatie, verdiensten der heiligen, wonderen, wonderbaarlijke genezingen’[1].

Toen eindelijk ook in de Christenwereld het licht der wetenschap doorbrak, deed de kerk weldra alle moeite om het weder te blusschen. Men weet, hoe het handelsbelang de oude onverschilligheid tegen het einde der XIV^{de} eeuw deed wijken. Toen de handel van Genua verliep, viel het aan sommige zeelieden in, dat indien, gelijk door Mohammedaansche sterrekundigen werd geleerd, de aarde een bolvorm had, de zaken weder goed konden gaan. ‘Immers een schip, dat door de straat van Gibraltar westwaarts op door de Atlantische zee heenzeilde, moest dan in Oost-Indië aankomen... Groote scheepsladingen zouden dan kunnen vervoerd worden zonder het steeds langzame en kostbare vervoer te land, en wel met ongebroken last. Tot de Genueesche zeelieden, die zulke inzichten koesterden, behoorde ook Christophorus Columbus.... Hij bracht vele jaren door om bij verschillende vorsten belangstelling te wekken in de poging, die hij zich voorstelde te wagen. Spaansche geestelijken toonden het ongodsdienstige van die poging aan; zij werd door den hoogen raad van Salamanca veroordeeld; hare rechtzinnigheid ontving den doodsteek uit de boeken van Mozes, de Psalmen, de profeten, de evangeliën, de brieven en de getuigenissen der kerkvaders: St. Chrysostomus, St. Augustinus, St. Hieronimus, St. Gregorius, St. Basilius, St. Ambrosius’[2].

Hieraan vastknoopende, verhaalt Draper op levendigen trant, hoe het handelsbelang ten slotte triomfeerde, hoe de reizen en ontdekkingen elkander spoedig opvolgden, welk een revolutie er in onze wereldbeschouwing door Copernicus, Galileï en anderen werd gemaakt, hoe de kerk zelfs naar wreede middelen greep om haar grondzuil, de traditie, in eere te doen blijven. Als een staaltje van zijn schrijftrant deel ik mede, wat hij naar aanleiding van Bruno, een aanhanger van Copernicus en geestverwant van Averroës, zegt. De voornaamste tegen hem ingebrachte beschuldiging was, dat hij de vaste sterren als zonnen beschouwde, tallooze zonnen ieder met haar eigen satellieten, en zoo ‘het bestaan van vele werelden leerde, eene theorie strijdig met den inhoud der H. Schrift, in het bijzonder

1 Blz. 148
2 Blz 150.

wat betreft het verlossingswerk.' Verder leerde hij, dat de verschillende vormen, waaronder de materie zich aan ons voordoet, haar niet van buiten af worden opgedrongen, maar dat de natuur ze voortbrengt door haar eigen kracht. 'De materie, zeide hij, is geen maar bloote capaciteit, maar de algemeene moeder, die alle dingen uit haren schoot voortbrengt.'

'Na twee jaren in de gevangenis der inquisitie te hebben doorgebracht, werd hij tegenover zijne rechters geplaatst, schuldig verklaard aan de hem ten laste gelegde feiten, in den ban gedaan, en, na edelaardige weigering om iets terug te nemen van wat hij volgens zijne overtuiging had uitgesproken, aan de wereldlijke overheid uitgeleverd om gestraft te worden "zoo genadiglijk mogelijk, en zonder bloedstorting", de afschuwelijke formule voor levend verbranden, vastgebonden aan een paal. Wel wetende dat, al vernietigden zijne pijnigers zijn lichaam, zijne denkbeelden in de menschheid zouden voortleven, voegde hij aan zijne rechters toe: "Misschien velt gij dit vonnis over mij met grooter vreeze, dan waarmede ik het aanhoor."' Het vonnis werd ten uitvoerd gelegd; op 16 Februari van het jaar 1600 werd hij te Rome levend verbrand. Draper knoopt daaraan de volgende schoone beschouwing vast:

'Niemand kan zonder diep gevoel van medelijden aan de smarten denken der tallooze martelaars, die nu eens door deze, dan weder door gene partij, ter zake van hunne godsdienstige overtuiging, levend verbrand zijn. Maar ieder van hen vond in zijn laatste oogenblikken krachtigen en onwrikbaren steun. De overgang van dit leven tot het volgende was voor hen, hoe hard hun vonnis moge geweest zijn, de overgang uit voorbijgaanden kommer tot eeuwig geluk, uit de wreedheid der aarde tot de genade des hemels. De martelaar geloofde, dat een onzichtbare hand hem zou geleiden op zijn weg door het donkere dal, een vriend hem vergezellen, des te vriendelijker en krachtiger, naar mate de verschrikking der vlammen grooter zou zijn. Bruno miste dien steun. De wijsgeerige meeningen, waarvoor hij zijn leven liet, konden hem geen troost geven. Hij moest den laatsten strijd alleen strijden.

Getuigt de houding van dezen eenzame niet van bijzondere grootheid? van iets dat de menschelijke natuur tot bewondering dwingt, wanneer zij hem daar ziet staan in de nauwelijks verlichte gerechtszaal, ten overstaan van de onverbiddelijke vierschaar? Geen aanklager,

geen getuige, geen pleitbezorger wordt hier opgemerkt; de dienaren van het Heilig Officie, in het zwart gekleed, loopen heen en weder, als wilden zij zich verbergen. In de lage gewelven staan de pijnigers bij de pijnbank gereed. Hem wordt eenvondig gezegd, dat er sterke vermoedens van ketterij tegen hem gerezen zijn, omdat hij geleerd heeft dat er nog meer werelden zijn dan de onze alleen. Men vraagt hem, of hij bereid is zijne dwaling terug te nemen en af te zweren. Hij kan het niet doen en zal nooit loochenen wat hij voor waarheid houdt; wellicht - want reeds meermalen deed hij hetzelfde - deelt hij aan zijne rechters mede, dat ook zij in hunne harten zijne overtuiging omhelzen. Welk een verschil tusschen dit tooneel van mannelijke eer, van onwankelbare vastheid, van onbuigzaam vasthouden aan de waarheid, en dat andere, vijftien eeuwen vroeger, bij het vuur in het voorportaal van Cajaphas, den hoogepriester, toen de haan kraaide en “de Heer zich omkeerende Petrus aanzag”! - En toch heeft de Kerk op dezen Petrus haar recht gegrond om te handelen zóó als zij met Bruno heeft gedaan.

Wellicht is de dag niet verre waarop het nageslacht deze zware kerkelijke misdaad zal trachten te verzoenen en het standbeeld van Bruno zal ontsluieren onder de gewelven der Petrus-kerk te Rome.’

Misschien zal iemand Draper antwoorden, dat niet de onfeilbare kerk, maar een feilbare congregatie Bruno aan den vuurdoop heeft prijs gegeven. Wellicht zal men er aan toevoegen, dat zelfs de strengste Katholiek in de geschiedenis zijner kerk bladzijden vindt, welke hij er gaarne zou willen uitscheuren. Dit antwoord kan niet voldoen. Door Torquemada in Spanje, door Karel V in ons land zijn duizenden op den brandstapel gebracht. De onfeilbare kerk, moeder en meesteres der volken, gids der menschheid op het gebied van geloof en zeden, liet dit alles geschieden. Waarom heeft het orakel van Rome nooit de gruwelen veroordeeld, welke in zijnen naam gepleegd zijn? Heeft niet integendeel de Syllabus nog onlangs het anathema uitgesproken over hen, die beweren, dat de kerk geen recht zou hebben om zich van geweld te bedienen?[1]. Het is moeilijk aan een godsstem te gelooven, die wel van een onbevlekte ontvangenis getuigt, maar den priester niet verbiedt zijn handen in onschuldig bloed te doopen.

1 Nommer XXIV der veroordeelde stellingen luidt aldus: ‘Ecclesia vim inferendi potestatem non habet, neque potestatem ullam temporalem directam vel indirectam.’

Draper is geheel op zijn eigen terrein, waar hij ons in flinke hoofdtrekken de geschiedenis der natuurwetenschappen schildert. Het behoeft ter nauwernood vermeld te worden, dat de hoofdstukken, aan dit onderwerp gewijd, met groote klaarheid en zaakkennis geschreven zijn en tot de beste gedeelten van zijn boek behooren. Na van de ontdekkingen der geologie gesproken te hebben, komt hij tot de slotsom dat ook op dit gebied, gelijk op dat der astronomie, de Schrift en de kerkvaders verslagen zijn. Ofschoon het onmogelijk is bepaalde getallen te noemen, staat het toch vast, dat de aarde niet 6000 jaren geleden geschapen is, maar ‘dat de tijdschaal der wereld beantwoordt aan de ruimteschaal der hemelen.’

Vervolgens werpt Draper de vraag op, of de wereld door natuurwetten wordt beheerscht dan wel door een Voorzienigheid, die zich door gebeden, processies en andere dergelijke praktijken vermurwen laat om den geregelden gang der gebeurtenissen te verbreken. Het antwoord is een beroep op het met ieder uur toenemend gewicht der bewijzen voor de alleenheerschappij van wetten. Door de priesters is de erkenning van een noodzakelijken loop der dingen steeds zooveel mogelijk bestreden. Dit leert de geschiedenis bij iedere schrede. ‘Toen Keppler zijne drie wetten bekend maakte, werden ze door het geestelijk gezag met veroordeeling begroet, niet zoozeer omdat men meende dat zij eene dwaling behelsden, maar ten deele omdat zij steun gaven aan het stelsel van Copernicus, ten deele omdat men het hoogst gevaarlijk achtte den voorrang eener natuurwet te erkennen boven de tusschenkomst der Voorzienigheid. Men beschouwde de wereld als het tooneel, waarop de uitkomsten van den goddelijken wil dagelijks worden ten toon gespreid; het heette afbreuk aan Gods majesteit, indien men ophield zijne verordeningen als veranderlijk aan te merken’[1]. Daarenboven was het in het belang der priesterschap, dat men in een God geloofde, die zich door hare tusschenkomst verbidden liet.

Eeuwen lang heeft dan ook de kerk, zegt Draper, den geneesheer in zijne kunst tegengewerkt; hij trad te veel op het terrein van de giften en voordeelen, die aan de reliquieënkastjes toekwamen. ‘Europa was vroeger vol van schandelijke wonderen. Op alle wegen vond men pelgrims, hunnen tred richtende naar het gebeente van heiligen,

1 Blz. 222.

befaamd door de genezingen, welke zij tot stand brachten'[1]. Voor lijders, die te ziek waren om verplaatst te worden, was geen ander middel beschikbaar dan van geestelijken aard: een paternoster of een Ave Maria. Gezondheidsmaatregelen bleven achterwegen. 'In steden, stinkend van rot vuil, meende men de bezoeking te kunnen doen wijken door de gebeden der priesters; zij vermochten regen en warmte te doen intreden; zij konden de schromelijke gevolgen afwenden van zons- en maansverduisteringen en kometen. Toen Halley's komeet zich in 1456 vertoonde, wekte die verschijning zoo groote vrees, dat de Paus zelf tusschenbeide moest komen. Hij deed de komeet in den ban en verdreef haar van den hemel. Zij verdween in de afgronden der ruimte, van schrik verslagen door de vervloeking van Calixtus III en waagde het gedurende 75 jaren niet terug te komen!'

De sterfteverhouding in die dagen bedroeg volgens Draper ongeveer 1 op 23[2]; thans, onder een meer stoffelijke behandeling, 1 op 40.

Naast de geneeskracht der gebeenten noemt hij die van andere reliquieën. Hij geeft daarvan een vermakelijk lijstje. 'Verschillende abdijen waren in het bezit van de doornenkroon van onzen Heiland. Zeven bezaten de lans, waarmede zijne zijde doorstoken was. Was iemand onbeschaamd genoeg om te zeggen, dat zij niet alle echt konden zijn, dan werd hij een godloochenaar gescholden. Gedurende de heilige oorlogen hadden tempelridders met winst handel gedreven, door aan de legers der kruisvaarders flesschen melk van de gezegende maagd voor groote sommen te verkoopen; deze flesschen werden met vromen ijver in vele godsdienstige stichtingen bewaard. Maar geen van deze praktijken was zoo stout als die van zeker klooster in Jeruzalem, hetwelk den bezoeker een der vingers van den Heiligen Geest vertoonde. De nieuwere maatschappij heeft stilzwijgend over deze schandelijke verzinsels haar vonnis uitgesproken'[3].

Met gloeiende kleuren, maar eenzijdig, schildert Draper den toestand van Europa vóór het tijdperk der reformatie en de tekortkomingen der Roomsche kerk gedurende al de eeuwen, waarin zij over ons werelddeel voogdij heeft uitgeoefend. Door zijn hiërarchie en het bezit van een internationale taal had Rome steeds een onbe-

1 Blz. 252.
2 Hoe komt Draper aan die kennis?
3 Blz. 253.

rekenbare macht. ‘Waren de pauselijke souvereinen niet te zeer vervuld geweest van zorg voor hunne inkomsten en tijdelijke macht in Italië, dan zouden ze het geheele vasteland als één man hebben kunnen vooruitbrengen’[1]. Maar ‘een ver vooruitziend en weloverdacht plan om den physieken toestand der volken te verbeteren bestond er niet.’ Aanleg van wegen en verbetering van middelen van gemeenschap werd volstrekt niet aangemoedigd. Geenerlei middel werd beraamd om aan hongersnood het hoofd te kunnen bieden. ‘Aan de pest werd vergund ongehinderd voort te woeden; het eenige middel daartegen aangewend was het houden van processiën. Slecht voedsel, ellendige kleederen, ongezonde huisvesting, mochten straffeloos hun nasleep uitbreiden, en toen duizend jaren verloopen waren, was de bevolking van Europa nog niet verdubbeld’[2]. Aan de intellectueele verheffing van Europa begon Rome weerstand te bieden, zoodra het inzag, dat de wetenschap met zijn aanspraken onvereenigbaar was. Van dat oogenblik af werd de leuze: ‘Onkunde is de moeder der vroomheid.’ Om het zedelijk leven heeft Rome zich veel te weinig bekreund. Integendeel gaf het dikwijls zelf een slecht voorbeeld. ‘De violetgekleurde fluweelen mantels en de witte hermelijnen kappen waren soms niet anders dan eene bedekking van schurkerij’[3]. ‘Op het einde der XIIIe eeuw werd een nieuw koninkrijk ontdekt, geschikt tot het opbrengen van onmetelijke schatten. Dit was het vagevuur. Men toonde aan, dat de Paus door zijne aflaten dat koninkrijk kon ontvolken’[4]. Ten slotte ontaardde de Italiaansche godsdienst geheel in een kunst om het volk te plunderen. ‘De geestelijke inkomsten van geheel Europa vloeiden naar Rome: een zinkput van bederf, omkooping, woeker, afpersing en knevelarij’[5]. Om aan zijn hebzucht en heerschzucht te voldoen, bediende Rome zich van den banvloek en zocht de priester zijn bondgenoot in den beul. Draper's slotsom is, dat ‘het Catholicisme als een middel om het welzijn der volken te bevorderen, volkomen gefaald heeft zijne voorgewende afkomst te rechtvaardigen’[6].

Het is waar, een tijd lang heeft het pausdom muziek en schilderkunst aangemoedigd. Maar ‘deze uitnemende verfraaiingen des levens zijn niet in staat een week in een krachtig volk te veran-

1 Blz. 263.
2 Blz. 265.
3 Blz. 263.
4 Blz. 261.
5 Blz. 259.
6 Blz. 267.

deren' of op den duur 'het geluk der wereld te verzekeren.' Ten tijde der kerkhervorming 'waren de beginselen van vooruitgang, die van de republiek en van het keizerrijk, vervangen door de beginselen van stilstand, aan het pausdom eigen. Rome had den schijn van vroomheid en was in het bezit der kunst. In zoover geleek de stad op een dier priesterlijken, die men nog in donkerbruine doodkisten te midden der gewelven van de Cappuccini aantreft, met een paternoster en eenige verwelkte bloemen in de hand'[1].

Het is dan ook verontwaardiging, zedelijke en godsdienstige verontwaardiging, waardoor ten slotte 'de tweede of noordelijke kerkhervorming', *onze* kerkhervorming, werd uitgelokt. Draper verzuimt niet aan te toonen, dat de beoefening der wetenschap door haar ruimer baan verkreeg. Toen Maarten Luther weigerde zoo te denken, als hem door den paus te Rome geboden werd, maar zich zelf gerechtigd verklaarde den bijbel naar eigen inzicht uit te leggen, verbrak hij eeuwenoude kluisters en werd hij een kampioen voor vrijheid en geestelijk leven. Misschien kan betwijfeld worden of het protestantisme op zich zelf een prikkel tot wetenschappelijken vooruitgang is; stellig heeft het deze negatieve verdienste, dat het niet loodzwaar als het katholicisme op de geesten drukt en een minder groot struikelblok op den weg van vooruitgang en verlichting is.

Tusschen de reformatie en de wetenschap is dan ook volgens Draper eene verzoening mogelijk. Zij zal plaats grijpen, zoodra de Protestantsche kerken tot Luther's grondbeginsel terugkeeren. 'Indien bij het boek der Openbaring eene zelfstandige verklaring veroorloofd is, hoe kan zij dan ten opzichte van het boek der Natuur geweigerd worden?.... Toen Calvijn gedoogde dat Servet verbrand werd, liet hij zich niet door het beginsel der reformatie, maar door dat van het katholicisme leiden, waarvan hij zich niet geheel had weten los te maken. En hetzelfde geldt van de geestelijkheid van sommige invloedrijke protestantsche confessies, welke de natuuronderzoekers als ongeloovigen en godloochenaars brandmerkt.' Draper wenscht dat, waar de vriendschapsbanden door misverstand verzwakt zijn, zij nauwer mogen worden aangehaald.

Onguustiger oordeelt Draper over het katholicisme, een godsdienst van gezag, die zijn twee grondzuilen in hiërarchie en tra-

1 Blz. 244.

ditie vindt en door onbewegelijkheid onveranderlijk tracht te zijn. Thans heeft ‘de intellectueele beweging in de Christenwereld de hoogte bereikt, waarop het Arabisme in de X^{e} en XIe eeuw stond (?), en problemen, welke toen aan de orde van den dag waren, trekken opnieuw aller aandacht. Men denke aan de groote vragen: schepping of ontwikkeling? wet of voorzienigheid?’ Het katholicisme, dat zich niet de vrije wetenschap niet verzoenen kan, maar in Rome den rechtmatigen denker van het menschdom zoekt, beseft dat zijn bestaan op het spel staat. Het heeft zich gewapend tegen de crisis, die komen zal. Zijn klerus is thans, meer dan ooit, een uitmuntend gedisciplineerd leger, hetwelk als één man aan de bevelen uit Rome gehoorzaamt. In het hoofdkwartier blaast men moord en brand tegen de instellingen van den modernen staat, tegen de hedendaagsche beschaving, tegen vrijheid van geweten en van drukpers, tegen het burgerlijk huwelijk. Nog altijd eischt Rome ‘het recht om de openbare scholen onder zijn toezicht te stellen’, nog altijd streeft het er naar ‘de rustelooze geesten te binden.’ Het heeft niets van zijn oude aanspraken laten varen. Een ondoorwaadbare stroom, die met ieder uur breeder wordt, scheidt het van den geest der eeuw. We moeten evenwel niet vergeten, dat het tot al de maatregelen, die het in den laatsten tijd genomen heeft, door een ijzeren noodzakelijkheid gedwongen werd. ‘Het wordt voortgejaagd door den druk van negentien eeuwen.’ Op straffe van zelfmoord te begaan, kan Rome niet minder eischen dan het doet. Een kerk, die zich eene goddelijke zending toeschrijft, ‘moet van alle volken eischen, dat zij hunne burgerlijke macht aan haar gezag ondergeschikt maken’[1].

‘Eene zooveel omvattende vordering behoort gestaafd te worden door de meest afdoende en onwederlegbare geloofsbrieven; door bewijzen, die niet uit iets anders afgeleid en evenmin verdacht, maar helder, bondig en sluitend zijn; bewijzen in één woord, die niet in twijfel kunnen worden getrokken. Doch de kerk verklaart, dat zij hare eischen nooit zal onderwerpen aan de uitspraken der menschelijke rede; zij verklaart, dat hetgeen zij vordert op staanden voet moet worden toegegeven, als een artikel des geloofs.’

Daar een beroep op de rede als hoogste rechter in het laatste

1 Blz. 332.

ressort niet wordt ingewilligd, is het onmogelijk, dat er door de kerk en hare tegenstanders een gemeenschappelijk besluit verkregen wordt. Er moet gekozen worden tusschen katholicisme en vrijheid, tusschen katholicisme en wetenschap; beiden te huldigen is onmogelijk. De overtuiging dat men hier voor een dilemma staat, wint meer en meer veld. ‘Wij staan aan den vooravond van een geduchte worsteling.’

Wie de teekenen des tijds verstaat, ziet de crisis komen. In dit verband spreekt Draper over Frankrijk, dat, door Rome opgezweept, eerst een bloedigen oorlog tegen het protestantsche Duitschland ondernam, thans door bedevaarten, wonderen en hemelsche verschijningen zijn volksklassen in het ultramontaansche spoor tracht te lokken; over Duitschland, dat besloten heeft zich van de nachtmerrie eener tweeslachtige regeering te ontdoen en de souvereiniteit over eigen bodem niet langer met een Italiaanschen kerkvorst wil deelen; over den wereldschen troon der pausen, voor welken de curie Europa in vuur en vlam wil zetten; over den stillen afkeer van ieder geloof, die een deel van het thans levend geslacht, vooral de ontwikkelde klassen, zoowel in Amerika als Europa, bezielt en ten slotte in ernstige maatschappelijke verwikkelingen kan leiden; over het feit, dat nog altijd tweederden van Europa de denkbeelden en wenschen van Rome vertegenwoordigt; over de weifelende houding van het protestantisme.

Wat de uitkomst van den naderenden kamp zal zijn, is voor Draper niet twijfelachtig. De laatste woorden van zijn boek ruischen als een zegelied ons in de ooren. ‘Al wat op verdichting en bedrog rust, zal worden te niet gedaan.... Het geloof moet rekenschap afleggen aan de rede. Geheimenissen moeten plaats maken voor feiten... Hetgeen geschreven is door Ezra bij de met wilgen omzoomde rivieren van Babylon, nu reeds drie en twintig eeuwen geleden, geldt nog op den huidigen dag: “Wat de waarheid betreft, zij vergaat niet en heeft altijd kracht, zij leeft en overwint in eeuwigheid”’[1].

Ronduit gezegd, acht ik dit een gevaarlijk optimisme. Eens wierp ik zelf zulk een feestelijken blik op de toekomst en hield ik het voor een axioma, dat onze schoone en wijd verspreide beschaving

1 Blz. 345.

nooit te gronde zou gaan. De geschiedenis heeft mij sedert geleerd, dat er phasen voor onze maatschappij kunnen komen, waarin recht en wijsheid niets vermogen zonder ja en neen van het onverstand der groote schare, en wat waarlijk noodig is verdrongen wordt om plaats te maken voor het onduldbaar slechte.

Wellicht is in onze dagen de stroom der democratie niet meer te stuiten. Maar wel kan er voor gezorgd worden, dat hare wilde golven niet wegspoelen wat waarde aan het leven geeft. Nog is het tijd het 'veelhoofdig monster' te beschaven. Sentimenteel dweepen met vrijheid mag niemand weerhouden invoering van leerplicht na voorafgaande flinke hervorming van onderwijs te eischen. Ruime verspreiding van kennis is wel niet het ééne noodige, maar toch een krachtig bolwerk tegen het dreigend gevaar.

Neen, het spreekt niet van zelf, dat de wereld zal blijven vooruitgaan. Volken groeien niet als boomen, hetzij we waken of slapen. Het is verkeerd van den natuurlijken gang van zaken, zooals thans door velen wordt gedaan, herstel van allerlei grieven, genezing van allerlei kwalen te verwachten. Als men handen en harten van de groote belangen der menschheid aftrekt, als men 'violen laat zorgen' in de verwachting, dat 'blinde natuurkeuze' aan het goede en ware ten slotte de zegepraal zal verschaffen, of als men, vertrouwende op een zedelijk wereldbestuur, de armen over elkander kruist en lijdelijk de gebeurtenissen dezer wereld toeziet, dan zou het wel eens kunnen geschieden, dat onze maatschappij in de armen der barbaarschheid terugzonk en de fakkel der beschaving langzamerhand werd uitgebluscht. Ik herinner mij bij een beroemd schrijver ergens gelezen te hebben, dat er, zonder toewijding aan de publieke zaak, geen vooruitgang, zelfs geen stilstand, maar enkel achteruitgang zou zijn. Dit is misschien wat boud gesproken. Erkend moet het worden, dat gemakzucht, traagheid, vooroordeel, dom en kortzichtig egoïsme voortdurend samenspannen om op ieder gebied het betere door het slechtere te doen vervangen en de beschaving langzamerhand achteruit te dringen. Ten einde aan deze onheilbrengende machten met goed gevolg het hoofd te bieden, wordt er ernstige en volhardende arbeid, een sterke graad van inspanning vereischt. Het komt er niet enkel op aan het goede te bevorderen, maar tevens het kwade te verijdelen. Welbegrepen en kloek egoïsme, dat enkel naar verbetering van eigen toestand streeft, ruimt menig schadelijk struikelblok uit den weg en

draagt buiten twijfel bij tot de welvaart van het geheel. Maar men meene niet dat het almachtig, zelfs niet dat het een voldoende waarborg van onzen vooruitgang is. Het staat volstrekt niet vast, dat de hoeveelheid verlicht egoïsme, welke er in deze wereld wordt aangetroffen, opgewassen is tegen de machten, die ons voortdurend achteruit trekken. Uit behoefte aan rust en vrede ontwijkt de egoïst den strijd, waar zijn belang niet zichtbaar op het spel staat; hij troost zich gaarne met de gedachte, dat alles wel van zelf zal terecht komen, of fluistert in de eenzaamheid: ‘après moi le déluge!’ Door gebrek aan onbaatzuchtige toewijding, door nietsdoen en lijdelijk toezien, zoolang het eigenbelang niet bedreigd wordt, vindt menig misbruik kans om binnen te sluipen, menig vooroordeel gelegenheid om wortel te schieten. Wie op staatkundig, maatschappelijk en kerkelijk gebied verzuimt zijn invloed te doen gelden, pleegt een dubbel verraad aan de heilige zaak der beschaving, want niet alleen verzwakt hij door zijne onthouding de partij der vrienden van recht en waarheid, maar tevens versterkt hij zoo de kansen van de partij der duisternis. Vergis ik mij niet, dan zijn er onder de zoogenaamde vrijzinnigen van den huidigen dag ook hier te lande nog enkelen, die niet genoeg beseffen, welk eene zware verantwoordelijkheid er op ieder onzer rust.

Tegen dat zorgeloos optimisme, hetwelk den duurzamen vooruitgang der wereld een axioma acht, is de inhoud zelf van Draper's boek een levendig protest. Op welsprekende wijze verhaalt ons menige bladzijde van den triumf van woeste dweepzucht en bekrompen bijgeloof. Mr. Hubrecht heeft ons volk aan zich verplicht door het eene vertaling van Draper's arbeid aan te bieden.

De vertaling is goed, zonder evenwel een kunstgewrocht te zijn. Wilde ik vitten, het zou mij gemakkelijk vallen een tamelijk uitgebreide lijst van fouten mee te deelen. Maar zij zijn meestal van dien aard, dat men ze van zelf verbetert. Zoo leest ieder terstond ‘pauselijke’ in plaats van ‘keizerlijke’ schatkist op blz. 260, ‘Parmenides’ in plaats van ‘Armenides’ op blz. 183, ‘put’ in plaats van ‘punt’ op blz. 209. Soms stuit men op slecht gebouwde volzinnen (zie blz. 198, 203, 290, 291, 300 enz.). Het is jammer, dat reeds op de eerste bladzijde der voorrede leelijk tegen het geslacht gezondigd wordt. Maar als regel kan men stellen, dat de fouten der vertaling het gevolg enkel van haastigheid zijn; zij

verhinderen bijna nooit den zin des schrijvers te ontdekken en bederven slechts zelden het genot der lezing. De inhoud van Draper's boek is ook te belangrijk dan dat de vorm veel aandacht trekken zou.

Wat de waarde van het boek nog verhoogt, is dat de auteur op menige bladzijde ons een kijkje in zijn wereldbeschouwing gunt. Om slechts één voorbeeld te noemen, heel aardig weet hij licht te werpen over de duurzaamheid der sporen van zenuwindrukken. Ik citeer enkel het volgende:

'Indien men op een koud gepolijst metaal, b.v. een nieuw scheermes, een ouwel nederlegt, en daarna op het metaal ademt, om, zoodra het vocht verdwenen is, den ouwel weg te nemen, kan men bij het meest nauwkeurig onderzoek geen spoor van eenig figuur ontdekken; laat men er evenwel andermaal den adem over henen gaan, dan zal men het beeld van den ouwel duidelijk zien te voorschijn komen, en dit kan dan nog eenige keeren worden herhaald. Ja, wat meer zegt, bergt men het gepolijst metaal zorgvuldig weg, zoodat de oppervlakte door niets wordt aangedaan, dan zal men na vele maanden bevinden, dat bij nieuwe beademing de schaduw weder te voorschijn komt.... Indien op zulk een onbewerktuigde oppervlakte zulk een onbeteekenende indruk zoo lang blijft voortduren, hoeveel te meer kan dit geschieden in de zenuweel! Een schaduw valt nimmer op een muur, zonder daarop een spoor na te laten, een spoor, dat zichtbaar zou kunnen worden gemaakt, indien men maar het noodige daartoe wilde verrichten. Photographieën zijn er het bewijs van. De portretten van onze vrienden of van landschappen kunnen verborgen blijven op de gevoelige oppervlakte van het oog, maar zij zijn gereed weder te voorschijn te komen, zoodra de daartoe vereischte middelen worden aangewend. Een spectrum schuilt ongemerkt op een zilver- of glasoppervlakte, totdat wij het door onze zwarte kunst voor de wereld zichtbaar maken. Op de muren onzer binnenkamers, waar we meenen, dat het vreemde oog nimmer binnendringt en onze afzondering door niemand kan gestoord worden, zijn de sporen te lezen van al onze daden, schaduwbeelden van alles wat we in die vertrekken hebben verricht'[1].

Op de volgende bladzijde vraagt Draper, of de blijvende indrukken in de hersenen den sleutel tot verklaring van het geheugen ver-

1 Blz. 123.

schaffen. Mij beroepende op wat ik in mijne ‘Zielkunde’ (blz. 67, 92, 146 en elders) betoogde, antwoord ik volmondig: neen!

Ik heb mij hier en daar een aanmerking op Draper's boek veroorloofd. Lustte het mij er meer te maken, ik zou het kunnen doen. De vorm van het werk is niet onberispelijk, het is eigenlijk geen ‘boek’, maar een reeks van soms gebrekkig samenhangende hoofdstukken. Het geschiedverhaal wordt meer dan eens willekeurig afgebroken, en men zoekt vaak vergeefs naar een reden, waarom dit opgenomen, dat weggelaten wordt. Voor de groote daden van het Christelijk Europa der middeleeuwen, voor zijn ridderpoëzie, zijn kruistochten, zijn scholastieke wijsbegeerte, zijn bouwkunst en zijn schilderkunst, heeft Draper weinig of geen hart. Aan den geest der romantiek is hij al te zeer vreemd gebleven. Maar het refrein van iedere aanmerking moet toch steeds zijn: lees en herlees zijn schoon boek!

Groningen, 9 Febr. 1878.
VAN DER WIJCK.

Bibliographisch album.

Wörterbuch der Ostfriesischen Sprache, von J. ten Doornhaat Koolman. 3 *Hefte, van A tot Deksel. Norden, Herm. Braams*, 1877.

Het Oostfriesch is een sterk verhollandscht Nedersassisch dialect, welks grenzen wij niet nauwkeurig zouden weten te bepalen. De grammatica is geheel op Hollandsche leest geschoeid, - ten minste als de in het woordenboek voorkomende vormen juist zijn. In tegenstelling tot de Nedersassische tongvallen in ons rijk, alsook in Duitschland, welke hun eigenaardige werkwoordelijke vervoeging en hun meervouden op *e* naast die op *en* en *s* behouden hebben, kent het Oostfriesch slechts de Nederlandsche vervoeging en laat het alle meervouden op *en* of *s* uitgaan. De betrekking tusschen Oostfriesland en onze gewesten is dan ook steeds zoo innig geweest, dat wij ons over den invloed van ons Frankisch Nederduitsch over onze grenzen niet behoeven te verwonderen, en indien wij als taalvorschers in 't Oostfriesch weinig aantreffen wat wij niet reeds van kindsbeen kennen, als goede buren zullen wij geneigd zijn met belangstelling kennis te nemen van hetgeen ons uit Oostfriesland wordt aangeboden.

Het voor ons liggende boek draagt den ietwat weidschen titel van ‘Woordenboek der Oostfriesche *taal*.’ Het wil dan ook, naar het ons toeschijnt, iets heel wat meer wezen dan een eenvoudig idioticon, zooals bijv. Schmeller's meesterlijk Baierisches Wörterbuch of de Bo's voortreffelijk Westvlaamsch Idioticon. Eigenlijk bestaat het uit eene reeks van kortere of langere etymologieën, hier en daar aangenaam afgewisseld met eene alphabetische opsomming van Oostfriesche of gewaand Oostfriesche woorden, waaraan eene Hoogduitsche omschrijving is toegevoegd. Wij zullen van die etymologieën weinig zeggen: alleen zooveel als noodig is om den Nederlandschen lezer te doen zien hoe eenige volkomen gewisse afleidingen van

Nederlandsche woorden, die de schrijver blijkbaar voor echt Oostfriesch houdt, hem een diep geheim gebleven zijn. Onder anderen zien wij hem de juistheid der welbekende afleiding van 't woord *astrant* in twijfel trekken, hoewel men geheel onkundig moet zijn in de klankwetten onzer taal, om niet te weten dat *astrant* even zoo zeker uit *assrant, asserant, assurant* ontstaan is als *stroop* uit *sroop, seroop, siroop*. Het Nederlandsch heeft den schrijver meer dan eens verraderlijke parten gespeeld; zoo ook bij de woorden *belîden* (belijden) en *belîdenis* (belijdenis), die door hem van *lijden* (in den zin van dulden) worden afgeleid. Nu wist men al lang uit het Middelnederlandsche *lien*, dat de *d* in 't Nieuwnederlandsche woord ingeschoven is, evenals in *vlieden, bevrijden*. Met nog een derde voorbeeld van averechtsche etymologie kunnen wij volstaan; het is die van *bakkeleien*, hetwelk door den schr. vertaald wordt met ‘fassen, packen, balgen, prügeln’. Dat het woord bij de Oosfriezen ooit ‘fassen’ beteekenen zou, kunnen we natuurlijk niet bepaald tegenspreken, maar het lijkt ons uitermate apocrief en een uitvloeisel van des schrijvers verkeerde uitspraak *pakkeleien* en daarop gebouwde valsche etymologie. Hoe het zij, het bij Indische oudgasten welbekende woord is, gelijk men weet, eene verhollandschte uitspraak van 't platmaleisch *bakalahi*, beschaafd Maleisch *bărkalahi*, gevormd uit het voorvoegsel *ba* (*băr*) en 't Sanskrit *kalahî* (nominatief van *kalahin*), twistende, kijvende.

Aan den vervaardiger van een idioticon mag men den eisch stellen dat hij in zijn boek niets opneemt dan wat in vorm of wezen eigenaardig is. In een volledig woordenboek daarentegen moet de geheele taalschat voor ons ontsloten worden, en daar de schrijver zijn werk een ‘woordenboek’ noemt, kunnen wij er hem geen verwijt van maken dat hij ook die woorden heeft opgenomen welke niet eigenaardig Oostfriesch zijn. Desniettemin mocht men verwachten dat de bron waaruit vreemde bestanddeelen gevloeid zijn werd vermeld, al is het met een enkel woord. Wanneer iemand bijv. 't woord *appelflaute* ‘eine leichte, unerhebliche oder verstellte Ohnmacht’ als Oostfriesch opgeeft, zonder vermelding van 't Nederlandsche woord dat tot Oostfriesland doorgedrongen is, dan breugt hij, al is het dan ook onwillekeurig en uit onwetendheid, zijn lezers in den waan dat het woord tehuis behoort in eene streek waar het van elders is ingevoerd.

Meer dan de helft der in 't woordenboek vermelde woorden zijn handtastelijk Nederlandsch. Daartoe behooren alle verkleinwoorden op *je* en *tje*. Deze zijn in strijd met de klankwetten van 't Oostfriesch, evenzeer als van 't Sassisch Nederduitsch, omdat daarin de sluitende *n* achter eene doffe *e* in de uitspraak bewaard blijft, terwijl in 't Hollandsch het tegendeel gebeurt. Dat men gewoonlijk, hoewel niet altoos, *je, tje* schrijft, is te wijten aan den invloed der Hollandsche uitspraak van 't Nederlandsch. Waren dezelfde verkleiningsuitgangen ook Oostfriesch - wat op zich zelf beschouwd, mogelijk ware - dan zouden ze, gelijk in de graafschap Zutfen, *jen, tjen* luiden.

Op gelijke wijze ziet men terstond aan zulke woorden als *anhôpen* (aanhoopen) dat zij Nederlandsch zijn, en dat daarentegen *anhören* (aanhooren) echt Oostfriesch is. Want uit *anhören* blijkt dat het Oostfriesch in overeenkomstige gevallen den Umlaut ontwikkeld heeft. Ware *anhôpen* niet aan 't Nederlandsch ontleend, dan zou het *anhöpen* (*anheupen*) luiden, gelijk in Geldersch Sassisch, in overeenstemming met *anheuren*, en 't Hoogduitsche *anhäufen*. Alleen in 't Nederlandsch is het ontbreken van den Umlaut in zulk een geval gansch in den regel.

Behalve de handtastelijk Nederlandsche woorden zijn er eene menigte die met hooge waarschijnlijkheid als zoodanig mogen beschouwd worden, hoewel men bij gebrek aan historische bescheiden het niet streng bewijzen kan. Daartoe behooren woorden als *beslissen*, die niet rechtstreeks tegen de Oostfriesche klankregels indruischen. De schrijver vertaalt *beslissen* met ‘beschliessen, entscheiden’. De eerste vertaling deugt natuurlijk niet en is wederom te verklaren als het uitvloeisel van eene wanetymologie. Zonderling is het dat de schrijver het Nederlandsche *slissen* aanhaalt, maar van 't bestaan van *beslissen* onkundig schijnt te wezen. Dat nu *beslissen* niets te maken heeft met *sluiten*, maar verwant is met *beslechten*, wist Kiliaan reeds, zoodat wij ons van eene uiteenzetting van deze voor onze landgenooten van zelf sprekende verwantschap kunnen onthouden. Ter loops zij evenwel opgemerkt dat het Nederl. *slissen* niet alleen ‘blusschen’ uitdrukt, zooals de schrijver meent, maar ook met een Hoogduitsch *schlichten* vertaalbaar is.

De wijze waarop de taalklanken - eene zaak van zoo groot belang in Idiotica - worden afgebeeld, is in 't voor ons liggende werk uitermate verward en onbetrouwbaar. Wij veroorloven ons ten minste

niet te gelooven dat de uitgang *ig* in Oostfriesland uitgesproken wordt met lange *î*, bijv. in *askerîg*, zooals de schrijver opgeeft, hoewel hij er naast ook *askerg* vermeldt. - De verwarring tusschen *ä* en *e, d* en *t* is wanhopig groot. Uit zulke verschijnselen zal elk taalkenner terstond het gevolg trekken dat de schrijver zich heeft laten leiden door de etymologie of gewaande etymologie, en niet, zooals het had behoord, door zijn gehoor. Uit die onbedrevenheid in de klankleer komen potsierlijke dwalingen voort. Zoo bijv. vinden wij bij *äseln, eseln* opgegeven dat het met Hoogd. *eseln*, d.i. Nederl. *ezelen*, overeenkomt, maar desniettemin iets geheel anders beteekent, namelijk ‘zaudern, zögern, langsam und bedächtig sein wie ein Esel’. De laatste zinsnede is kostelijk. Men behoeft geen Oostfries te zijn om te weten dat *eseln* staat voor *eerselen*, want in onderscheidene Sassische gewesten wordt de *r* in dergelijke gevallen nauwelijks hoorbaar uitgesproken. Dat gansche *eseln* dus, hetwelk de schrijver in een denkbeeldig verband met den ezel brengt, is slechts eene andere uitspraak van 't een paar bladzijden vroeger opgegeven *ärseln*, d.i. *eerzelen*, Hollandsch *aarzelen*. Ter loops zij opgemerkt dat de *ä* in dit woord al even ongerijmd is als in *wäsen*, d.i. *wezen*, en dergelijke gevallen waar van geen Umlaut der *a* sprake is. Wie, zooals de schr. doet, de Hoogduitsche spelling volgt, moet aan de Hoogduitsche klanken geen andere waarde geven dan zij bezitten. Men heeft alle recht eene andere spelling te volgen, natuurlijk, maar dat doet de schr. nu eenmaal niet. Hij is zelfs zóó bevangen in die spelling, dat hij 't onderscheid tusschen *s* en *z* niet vermag uit te drukken dan door in 't midden der woorden *ss* te schrijven. Met *f* en *v* sukkelt hij ook geweldig; *arfen, arven* geeft hij naast elkaar op.

Om zulke kleinigheden bekommert zich alleen de geleerde van 't vak, omdat hij weet welk verband er bestaat tusschen middel en doel. Verwaarloozing van het bijzondere schaadt het geheel.

In 't kort vatten wij ons oordeel over het ‘Wörterbuch der Ostfriesischen Sprache’ aldus samen: het is rijk aan etymologische verhandelingen die van ijverige handboekstudie getuigen; het is arm aan feiten die niet aan elk Nederlander bekend zijn.

Leiden, 25 Maart.

H. KERN.

W. Vissering, On Chinese Currency. Coin and paper money. Leiden, 1877.

Reeds ettelijke maanden zijn er verloopen, sedert ik mij jegens de Redactie van ‘de Gids’ verbonden heb om dit boek hier aan te kondigen, en slechts met aarzeling voldoe ik thans aan mijn verplichting. De reden dezer aarzeling ligt daarin, dat ik eerlijk moet bekennen, niet in staat te zijn de waarde van het boek geheel te beoordeelen, want het is geen zuiver economisch geschrift, maar ook, ja zelfs in de eerste plaats, een vrucht van sinologische studiën. Maar waarschijnlijk zou een sinoloog, indien aan hem mijn taak ware opgedragen, zich onbevoegd verklaren om een oordeel te uiten over de staathuishoudkundige begrippen van den schrijver en het eind der zaak zou dan wezen, dat het boek in het geheel niet werd aangekondigd. Om dit te voorkomen, grijp ik thans naar de pen en kwijt mij, zoo goed het gaan wil, van mijn reeds te lang onafgedaan gebleven schuld. Een werk, dat van zooveel vlijt en inspanning getuigt als deze dissertatie, mag hier niet onvermeld blijven, want het gebeurt niet elken dag, dat zulk een doorwrochte arbeid door zoo jeugdige handen geleverd wordt. De heer Vissering maakt op mij den indruk van iemand te zijn die eerbied heeft voor de wetenschap, hare eischen begrijpt en zich gaarne veel moeite getroost om ten volle daaraan te voldoen. Al het voorbereidend werk te verrichten, dat het schrijven van zulk een boek noodig maakte, ziedaar wat wel in de eerste plaats een daad van karakter mag heeten.

De wereld, waar de schrijver ons binnenleidt, ziet er wonderlijk uit. Ook in Europa hebben wij op het gebied van muntwezen vreemde dingen beleefd en wij beleven ze nog ten huidigen dage; maar zulke dwaasheden, als men in China heeft verricht, heeft men in ons werelddeel, voor zoover ik weet, toch nooit begaan. Wij hebben hier al de ellenden leeren kennen van den dubbelen standaard; maar een dubbelen standaard in te voeren, bestaande uit koper en ijzer, neen, zoover, geloof ik, hebben wij het nooit gebracht. Menigwerf hebben de regeeringen van Europa het geld verzwakt; maar in China is men verder gegaan: men is er op het wonderlijke denkbeeld gekomen van de burgers zelve geld te laten slaan - ik vergis mij: te laten *gieten*, want de kunst van geld te slaan hebben de

Chineezen nooit uitgevonden. Een der curieusste gedeelten van het boek van Mr. Vissering is hetgeen hierop betrekking heeft. Tot eer der bewoners van het Hemelsche Rijk dient evenwel gezegd te worden, dat dit stelsel van vrije aanmunting de algemeene goedkeuring niet heeft weggedragen; nauwelijks was het door keizer Wenti ingevoerd, of zijn minister Kia-I kwam er met nadruk tegen op. Hij schreef een rapport, waarin hij aantoonde, dat de keizer een zeer verkeerden maatregel had genomen, uit welks intrekking zeven zegeningen - niet meer en niet minder - zouden volgen. Dit rapport bracht keizer Wenti - een humaan vorst, die het welzijn zijner onderdanen beoogde - aan het wankelen. Hij raadpleegde een anderen minister, Kia-San; maar Kia-San gaf een gelijkluidend advies als Kia-I, schoon aanmerkelijk korter van inhoud. Daarop koos de vorst de verstandigste partij en maakt aan de vrije aanmunting een eind.

Het hoofddoel van den schrijver is echter geweest, ons inlichting te geven omtrent het papieren geld, dat in China langen tijd heeft bestaan. Er was reeds het een en ander van bekend geworden door Marco Polo, die omstreeks 1275-1284 in China vertoefd en in zijn Reisverhaal een hoofdstuk heeft ingelascht, het 24^{e}, waarin hij vermeldt ‘hoe de groote Kaan van boomschors iets maakt, dat op papier gelijkt en dat hij in het geheele land als geld doet omloopen.’ Deze lieden, zegt Marco Polo, verstaan de kunst der alchemie. Wilt gij weten hoe bij hen de munt er uitziet? Zij nemen de bast van een moerbeienboom, of liever het gedeelte dat tusschen de bast en het hout ligt, snijden er fijne witte blaadjes van, maken die zwart, laten er door ambtenaren hunne namen en zegels op plaatsen - en het geld is gereed. Zij geven het even ‘plechtig’ uit als ware het zuiver goud of zilver! Men mag het niet weigeren; wie het waagt dit te doen, wordt met den dood gestraft. - De voorstelling van Marco Polo blijkt nu in hoofdzaak juist te zijn geweest; drie eeuwen lang bleef dit fiduciaire geld in China in omloop; toen is het, na erg in waarde te zijn verminderd, ingetrokken. Maar Marco Polo licht ons volstrekt niet in omtrent den oorsprong, het ontstaan dezer geldsoort, en hierover juist vinden wij in het boek van Mr. Vissering merkwaardige bijzonderheden. Zij is niet uitgevonden door de regeering, maar door de bevolking zelve. Goud en zilver waren schaarsch, koper, ijzer vooral, was een lastig betaalmiddel. Toen kwamen de lieden op het denkbeeld om een soort van muntbillet te maken, dat

het metalen geld kon vervangen, en eerst later, nadat dit denkbeeld reeds was toegepast, heeft de regeering het overgenomen en is zij zelve muntbilletten gaan uitgeven. Deze historische bijzonderheid is uit een economisch oogpunt de gewichtigste van het geheele werk, naar ik meen; zij bevat een les, die nog ten huidigen dage behartiging verdient. Waar de bevolking niet voorzien wordt van een munt die met hare behoeften overeenkomt, waar het muntstuk òf te zwaar is, òf, wat den standpenning betreft, te hoog in waarde, daar redt de bevolking op eenigerlei wijs zich zelve; maar daar wordt dan ook naast het officieele muntstelsel een ander geschapen, dat aan de eischen, die men aan een goed muntwezen doet, weinig beantwoordt. China heeft nooit een goede pasmunt bezeten; ziedaar, als ik de zeer verwarde redeneeringen, die de schrijver uit zijne bronnen overneemt, wel begrijp, de groote fout, die altijd aan zijn muntstelsel heeft gekleefd. Laat mij liever zeggen, dat het eigenlijk te geener tijd een munt*stelsel* heeft gehad en zijn muntgeschiedenis weinig anders is geweest dan een reeks van de meest veelsoortige proefnemingen, zonder leidend beginsel.

Moge de geschiedenis van het Nederlandsche muntwezen eenmaal niet hetzelfde beeld vertoonen; waarlijk, het begint er reeds nu een weinig Chineesch bij ons uit te zien. Onder welk régime leven wij? Wij hebben geen dubbelen, wij hebben geen enkelen standaard, wij hebben..... ja, wat hebben wij? Een zilveren munt, maar die, zoolang de goden (zegge de wisselkoersen) ons genadig zijn, zich richt naar het goud, en daarnaast een gouden munt, maar die reeds op weg is ons te begeven. - Maar gij vergeet dat wij in een ‘overgangs-toestand’ leven, roept men mij toe. ‘'k Wou dat hij over ging, dat zeggen ze al zoolang’, zong de Génestet.

Mei, 1878.

N.G. PIERSON.

***Geschiedenis van Europa. Uit het Engelsch door A. Heinsius, hoofdonderwijzer te Amsterdam. Met acht kaartjes. Te Groningen bij W. Versluys*, 1877.**

Zoolang men het zelfs in hoofdzaken niet eens is over de methode, die bij het onderwijs in de geschiedenis moet gevolgd worden, zal ieder jaar ons met een vloed van leerboekjes in dat vak blijven overstelpen. Niets is dan ook gemakkelijker dan een leerboekje voor geschiedenis samen te stellen, dat weer anders is dan een der bestaande. De stof, waarover die wetenschap te beschikken heeft, is zoo ontzaglijk uitgebreid, dat men er altijd iets kan uitnemen, 'twelk ieder ander heeft laten liggen.

Wel geeft iedere schrijver of vertaler van zulk een leerboek deze of gene bedoeling aan, waarom hij tot de uitgave van zijn werk besloot, maar van de reden, die in de eerste plaats het vermeerderen van 't groot aantal leerboeken zou wettigen, de verbetering der methode bij het onderwijs in de geschiedenis, is in den regel geen sprake.

De vertaler heeft zich tot het werkje van Freeman (de naam des schrijvers) aangetrokken gevoeld ‘door de nieuwe wijze van behandeling, de frissche opmerkingen van den schrijver, den ruimen blik, dien hij in het groote raderwerk der geschiedenis doet slaan, en de betrekkelijke volledigheid in een boekje van zoo geringen omvang.’ Gaarne geef ik toe, dat de indeeling van 't boekje anders is dan die van een der mij bekende. Dat echter die ‘nieuwe wijze van behandeling’ beter is dan eene andere, wordt niet aangetoond en is ook niet gemakkelijk in te zien: *varietas delectat* is toch geene verdedigbare beweegreden voor het schrijven of vertalen van een leerboek.

Wat ‘de frissche opmerkingen van den schrijver’ betreft, het is ontegenzeglijk verkieslijk, ze de leerlingen zelven onder de leiding van den onderwijzer uit de feiten te laten afleiden, dan ze hun kant en klaar in 't leerboek voor te zetten. Een goed leerboek bij het onderwijs in de geschiedenis moet uitmunten door de keuze der feiten. Het formeele nut van 't onderwijs in geschiedenis bestaat hoofdzakelijk in 't vergelijken der feiten met elkander en met de hedendaagsche toestanden. Wie echter geen goed onderwijs in de

geschiedenis ontvangt, kan van het door den heer Heinsius vertaalde boekje het voordeel trekken, dat hem voor sommige zaken, die hij waarschijnlijk niet uit zich zelf zou vinden, de oogen worden geopend.

De meening van den vertaler, dat Freeman's werkje ‘een ruimen blik in het groote raderwerk der geschiedenis doet slaan’, zal baar grond wel hebben in overschatting. Het werkje geeft eene prettige, duidelijke voorstelling van de opeenvolging der staatkundige gebeurtenissen, gelijk die vroeger bij het onderwijs geheel op den voorgrond stonden, maar het zwijgt nagenoeg over het kerkelijk, maatschappelijk en huiselijk leven der volken en zooveel meer, dat, om bij het beeld te blijven, het eigenlijke raderwerk is, waardoor de menschheid zich voortbeweegt.

De vertaler meent zelfs, dat ‘wie de geschiedenis als een levend organisme wil leeren beschouwen’, het boekje van Freeman slechts behoeft te lezen, ‘en vooral zijne aandacht moet vestigen op de zoogenaamde *herhalingen*, die aan het einde der hoofdstukken zijn geplaatst’. Indien Freeman's werk inderdaad aan die bewering beantwoordde, was het ongetwijfeld het voortreffelijkste boek, dat ooit is geschreven. Wat toch is er al niet noodig om de geschiedenis als een organisme duidelijk te kunnen voorstellen! Eene uitgebreide kennis van feiten in alle mogelijke richtingen van het leven der individus en der volken van vroegeren en lateren tijd, gepaard aan voldoende kundigheden op het gebied van biologie, psychologie en sociologie om die feiten behoorlijk te kunnen classificeeren; vervolgens eene juiste opvatting van hetgeen men als de organen der volken en der menschheid kan beschouwen, en eindelijk een helder inzicht in de werking dier organen op zich zelven en in betrekking tot elkander. Aan deze eischen voldoet het werkje van Freeman volstrekt niet, daar het zich bijna uitsluitend met de uiterlijke lotswisselingen der staten bezighoudt.

Van de zoo hoog geroemde *herhalingen* luidt die der Grieken aldus: ‘De groote waarde der geschiedenis van Griekenland ligt daarin, dat zij die der wereld in een klein bestek is. Er is geene les, die de historie ons geeft, of wij kunnen haar putten uit het verhaal van de lotgevallen van dit kleine land. Hoofdzakelijk is dit hieraan te danken, dat in Griekenland alles: regeeringsvorm, letterkunde, kunsten, wijsbegeerte, geheel oorspronkelijk en niet aan andere volken ontleend is. In al die zaken heeft Griekenland,

hoe beperkt zijn grondgebied ook was, voor altijd een grooten invloed op de wereldgeschiedenis uitgeoefend. Vooral heeft het dit in ruime mate gedaan door den invloed, dien het op Rome heeft gehad.' Hoe beknopt deze herhaling moge zijn, toch wemelt zij van onjuistheden. Indien het waar was, dat iedere les, die de geschiedenis geeft, uit de lotgevallen der Grieken kon geput worden, zou het tijd zijn, het onderwijs in de geschiedenis op de scholen tot die van Griekenland te beperken, want de leerstof heeft zulk eene uitgebreidheid en veelzijdigheid erlangd, dat men overal naar de mogelijkheid zoekt, haar in te krimpen. Maar de lotgevallen der Grieken laten ons niet alleen verlegen staan op velerlei gebied, zooals de rechtstoestanden, die zich bij de Romeinen anders en nauwkeuriger ontwikkelden, de maatschappelijke verhoudingen, die zelfs een Aristoteles en een Plato zich niet zonder slavernij konden denken, de rechten der vrouw, de godsdienstige en staathuishoudkundige begrippen: zij kunnen ons volstrekt geen inzicht geven in de ontwikkeling der menschheid in 't algemeen.

'Dat in Griekenland alles geheel oorspronkelijk en niet aan andere volken ontleend is', kan voor 't minst onjuist uitgedrukt heeten. De invloed b.v. der Feniciërs op de Grieken is onmiskenbaar. Het is derhalve verkeerd, meer te zeggen, dan dat 'regeeringsvorm, letterkunde, kunsten en wijsbegeerte' zich bij de Grieken, geheel eigenaardig en in vele opzichten zeer voortreffelijk ontwikkelden.

De vertaler meent, dat Freeman's werkje als leerboek gebruikt kan worden o.a. 'door de lagere klassen van onze hoogere burgerscholen en door hen, die voor de acte van hulponderwijzer studeeren.' Voor de hoogere burgerscholen is het boekje ongeschikt, zoowel wegens te weinig als wegens te veel volledigheid. De belangrijkste Oostersche volken worden er niet in behandeld en deze kunnen niet gemist worden, wil men den leerling inzicht geven in den ontwikkelingsgang der menschheid. De volledigheid met betrekking tot de volken van Europa, eene eigenschap, waardoor het boekje in 't oog van den vertaler zoo aanbevelenswaardig is, maakt juist, dat het te veel stof bevat om in de lagere klassen eener hoogere burgerschool met de vereischte nauwkeurigheid te worden doorgewerkt. Het onderwijs in de geschiedenis moet vóór alles strekken om den leerling de hedendaagsche huiselijke, maatschappelijke, kerkelijke en staatkundige toestanden te leeren kennen, door hem te doen inzien,

hoe zij ontstaan zijn. De geschiedenis als beschrijvende sociologie ligt echter nog buiten den gezichtskring van gewone leerlingen beneden den leeftijd van 14 of 15 jaar. Eerst wanneer zij door hunne levenservaring hebben opgemerkt, dat de menschen door zekere banden tot verschillende huisgezinnen, maatschappijen, kerken en staten zijn verbonden, kan hunne belangstelling worden opgewekt, den aard dier banden te leeren kennen, en hebben zij voldoende ontwikkeling ermede bekend te worden gemaakt. Nu is eene der grootste moeilijkheden bij het leeren der geschiedenis, het goed onthouden van de opeenvolging der gebeurtenissen, omdat zij eerst bij rijper ontwikkeling van den leerling begrepen kan worden. Daar echter de kennis dier opeenvolging eene eerste voorwaarde is om het onderwijs in de geschiedenis nuttig te doen zijn, behoort zij reeds op den leeftijd beneden dien van vijftien jaar te worden aangebracht. Dit kan gemakkelijk geschieden door de behandeling van de voornaamste lotgevallen van staten en personen, voor zoover dit de zoogenaamde politieke geschiedenis betreft. Deze onderwerpen kunnen voor de bevatting van leerlingen beneden den genoemden leeftijd geschikt worden gemaakt en later dienen om er de hoofdpunten der volksbeschaving aan vast te knoopen. Ter bereiking van dit doel heeft men een zeer beknopt leerboek noodig, dat de leerlingen, vooral met het oog op de opeenvolging en gelijktijdigheid der feiten, van buiten moeten leeren, terwijl dit droge, maar noodzakelijke werk veraangenaamd en verduidelijkt dient te worden door boeiende verhalen van den leeraar en het lezen van historische tafereelen.

Dat Freeman's boekje ‘bij de studie voor de acte van hulponderwijzer zijn nut kan hebben’, ligt voor de hand, omdat ongelukkigerwijze zoowel bij de provinciale als bij de vergelijkende examens, het onderzoek in den regel uitsluitend loopt over de staatkundige gebeurtenissen. Dit geeft aan de beoefening der geschiedenis bij de onderwijzers eene zeer eenzijdige richting, welke geene vruchten oplevert, geëvenredigd aan de moeite en den tijd, die zij vordert. Zoo iemand, dan heeft de onderwijzer der lagere school behoefte aan heldere denkbeelden omtrent onze huiselijke, maatschappelijke, kerkelijke en staatkundige toestanden. Want al kan bij het gewoon lager onderwijs de geschiedenis niet tot eene beschrijvende sociologie worden opgevoerd, omdat de leerlingen de school te vroeg verlaten,

toch dient de onderwijzer, waar het pas geeft, en hij overtuigd is begrepen te kunnen worden, verkeerde opvattingen, die in den kring zijner leerlingen heerschen, te bestrijden en er betere denkbeelden voor in de plaats te geven. Wanneer de school in hare verplichting te kort is geschoten om bij hare leerlingen gezonde, heldere denkbeelden aangaande verschillende levensomstandigheden op te wekken, blijft er voor de gegoede standen nog eenige hoop bestaan, dat omgang en lectuur eenige vergoeding zal schenken; voor de lagere kan men daarop niet rekenen. Gelukkig is door sommige rijkskweekscholen en onderwijzers de betere weg bij de beoefening der geschiedenis reeds ingeslagen. Het is te wenschen, dat het gansche schooltoezicht weldra zal volgen.

A.M. KOLLEWIJN, Nz.

Gevleugelde zaden. Ideeën van beroemde denkers. Nijmegen, Blomhert en Timmerman.
***In verkeerde handen, door Henriëtte van Loo, schrijfster van 'Voor het oog der wereld'. Amsterdam, J.M.E. en G.H. Meijer*, 1876.**
Gescheiden, door Julia, schrijfster van 'Een wees', met een inleidend woord van J.P. Hasebroek. Met twee platen. Tweede druk. Uitgave van het Evangelisch verbond.
Jules Verne's wonderreizen. Leiden, P. van Santen.
Een Haagsch fortuin, door Johan Gram. Leiden, P. van Santen.
Marie, door G.A. van der Hoeve, schrijver van 'Bijna Gelukt'. Amsterdam, Scheltema en Holkema.
***Muisjes met en zonder staartjes, door Koopmans van Boekeren. Leiden, A.W. Sijthoff*, 1877.**
***De brug over de gouden kloof. Naar het Amerikaansch van Dr. W.S. Mayo, door Mevrouw Teding van Berkhout - Chappuis. Dordrecht, Blussé en van Braam*, 1877.**

Juist toen ik dit indrukwekkende stapeltje boeken had uitgezocht, om, volgens opdracht, van ieder wat te zeggen, kwam mij, in een

stuk over Max Muller, in de ‘Mannen van Beteekenis’, een opmerking onder de oogen, die mij zoozeer trof, dat ik haar wel, indien ik ze als *cornbeef* saam kon persen, boven al mijn recensies zou willen zetten.

Die opmerking kwam daarop neer, dat men bij het beoordeelen dier mannen van beteekenis niet uit het oog moet verliezen, dat hun kennis zich in twee soorten laat splitsen: in die welke iemand om zoo te zeggen verwerkt, in zijn innerlijk wezen als opgenomen heeft, en in die welke men enkel in den zak draagt of uit de kast grijpt, om bij voorkomende gelegenheden dienst te doen. Ik dacht toen onmiddellijk aan de onderscheidene boekbeoordeelaars.

Hoe weinigen toch zijn zulke vocalen op dit gebied, hebben zooveel gezag van spreken, dat men bij hun summiere vonnissen onmiddellijk alle denkbeeld aan het recht van appèl laat varen. Zijn niet de meesten onzer medeklinkers, die slechts onder zekere voorwaarden kracht van uitdrukking krijgen?

Doch ook medeklinkers zijn in verschillende hoofdgroepen, in neus, keel en lipletters verdeeld, en al scharen vaak zeer uitloopende individuen zich rondom één orgaan, iedere letter er van behoudt daarom toch haar eigen onvervreemdbare beteekenis.

Dat dan ook de onder één vlag varenden ieder een eigen koers kunnen uitsturen, kan men ook in dit tijdschrift waarnemen, indien men de rubrieken ‘Boeken der vorige maand’ en ‘Bibliographisch Album’ vergelijkt.

Vandaar dat men zoo uiterst voorzichtig moet zijn in het waarde toekennen aan verklaringen, als daar zijn: ‘Gids, Tijdspiegel, Leeskabinet, etc. etc. zegt.’ Boekverkoopersréclames, die vaak nog toevalligerwijze juist daar uitscheiden met quoteeren, waar de lof in blaam overgaat. Vandaar dat sommige menschen zoo ontmoedigd een werk neerwerpen, waarvan zij, door die réclames, een hoogen dunk hadden opgevat, of ook integendeel, wanneer recensenten (gelijk Paulus in den Spectator het uitdrukte) ‘Engelsche boeken beoordeelen als Engelsche poddingen’, zich laten afschrikken van de kennismaking met een werk dat anderen ‘een kunststuk van den eersten rang’ blijkt. Vandaar dat eigenlijk alle critici zich met hun naam of een herkenbaar merk moesten teekenen, zoodat men voortaan niet zegge: ‘Dat tijdschrift’, maar ‘Die en die in dat tijdschrift’, zegt.

En nu, als dezer lange inleiding korte zin, herhaal ik nog eens

voor de zooveelste maal, dat al de volgende beoordeelingen mijn persoonlijke opvatting, en om beter gegeven zijn.

Als *honneur aux dames* - een spreekwijs die, tusschen twee haakjes, reeds lang van kracht geweest is vóór onze hedendaagsche vrouwenbeweging, begin ik met de schrijfsters, en, als het ‘Eere wien eere toekomt’, met de veteraan op letterkundig gebied, Mevrouw Elize van Calcar-Schiotling. Ieder toch die, om van ‘Een star in den Nacht’, ‘Hermine’, de ‘Kinderen dezer Eeuw’, ‘de Dertiende’, en andere romans niet te spreken - haar ‘Uit het leven voor het leven’ heeft gelezen, weet dat dezer dame geen letterkundig diploma meer behoeft toegediend, door wien dan ook; dat zij sinds lang haar sporen verdiend heeft. Vooral de door en door gezonde, allerliefste stukjes, onder dien laatsten titel, door de heeren Kruseman en Tjeenk Willink, in een zeer aangenamen vorm het lezend publiek aangeboden, hebben haar velen tot een vriendin voor het leven gemaakt. Daar zijn wenken en opmerkingen in die men nooit vergeet, en vluchtige schetsen die een blijvenden indruk achterlaten.

Minder hooge gedachten koester ik van deze haar pennevrucht. *Gevleugelde zaden*, heet het, *Ideën van beroemde denkers*, en behalve van enkele ongenoemden, vindt men hier gezegden van Auerbach, Bulwer, Claudius, Goethe, Herder, Lavater, Stilling, en ook van Hippel, Müchler, Jakobs, Morhof, Schriver, om van tallooze anderen niet te spreken. Indien dus ‘Verscheidenheid van kost doet eten’, is hier voor alle smaken gezorgd, hoewel de grondtoon ernstig, ja evangelisch is. Zij zelve hoopt ‘dat deze zaden goed te land mogen komen, en neervallen waar zij ontkiemen en vrucht geven zullen’, en velen strekken begeerig de hand uit naar zulk een bloemlezing van beroemde gezegden, waarbij men van alles tusschen de regels lezen kan. Velen geeft zulk een korte, kernachtige aanstipping meer dan een uitgewerkte preek in drie deelen. Overbodig voorts te zeggen, dat het geheele bundeltje, hetwelk niet in den gewonen vorm van rubrieken, maar alphabetisch gerangschikt is, zoodat men van Aristocratie in Armoede, van Beleefdheid in Beleedigingen vervalt, een zuiveren, hoogeren geest ademt, en dat bij voorkeur zulke gezegden gekozen zijn die de kracht stalen, het gemoed verfrisschen, 's menschen adeldom handhaven. Maar, ondanks die braafheid, misschien juist door die braafheid, heeft het boekje iets eentonigs, liet het mij koud. Misschien ligt de schuld alleen aan mij, en

behoor ik tot de ‘lagere geesten’ die, volgens Auerbach (zie spreuk 1037), als het licht geestig op een koperen ketel weêrspiegelt, alleen aan keukenmeiden en poetsgoed denken; maar voor mij heeft het heele bundeltje iets zwaars, iets prozaisch. Ik mis er van die ‘Cris de l'âme,’ in, die bliksemschichten, die soms een geheel landschap van gedaante doen veranderen; bij sommige zaden denk ik niet aan ‘vleugels’ en ‘etherische stofjes’, maar aan pompoenen en okkernooten. Doch dat neemt niet weg dat de spreuken, ‘reeds het verzamelen waarvan der schrijfster zulk een vreugde was,’ zich, vooral onder vrouwen en meisjes, wel gelijkgestemde vriendinnen zullen verwerven.

Noch goed noch kwaad doen, en de wereld precies laten zooals zij was, zal dunkt mij Henriëtte van Loo's: *In verkeerde handen*. ‘Los en liber’ geschreven, met een gemeenzaamheid van toon en dictie (niet enkel in de gesprekken, maar ook in de redeneeringen), die onwillekeurig aan studenten in hun hemdsmouwen, met de laarzen op de vensterbank en een glas groc naast zich - doet denken, vertelt het een vrij alledaagsche geschiedenis. Van het huisgezin van zekeren Scheffels, een goedhartigen dorpsburgemeester: Hoe die aan een koude, gevat op de begrafenis eener verre bloedverwante, sterft. Hoe die vrouw, welke hij uit piëteit aldus vereerde, blijkt hem tot hoofderfgenaam benoemd te hebben. Hoe zijn eigen tweede vrouw, om zich meester te maken ook van een haar niet toekomend deel dier erfenis, harer stiefdochter Sophia derzelver galant, den advokaat Steenkamp, ontfutselt. Hoe zij zich vervolgens van de wettige en onwettige schatten geheel en *nouveau riche* inricht, en tot ergernis der zich aan alles ergerende stiefdochter, een bespottelijken minnehandel aanknoopt met haar buurman, den adellijken oplichter, die zich voor een schatrijken weduwnaar uitgeeft, maar het een al evenmin is als het ander. Hoe zij zich door hem laat schaken, en daarna, van haar geheele vermogen beroofd, in een afgelegen herbergje wordt achterlaten. Hoe zij, tot Sophie teruggekeerd, alles aan haar en aan Steenkamp bekent, en krankzinnig sterft, waarna Steenkamp en Sophie natuurlijk trouwen. Waaraan dit boek eigenlijk zijn titel te danken heeft, weet ik niet, maar wel dat indien iemand het opneemt, in de hoop van er iets meer in te vinden dan een zeer ordinair verhaaltje - vrij levendig en natuurlijk verteld - dat het dan zeer zeker in verkeerde handen is.

Geheel verschillend van toon en inhoud, veel degelijker en beschaafder van gehalte, is *Gescheiden*, door Julia, uitgegeven door het evangelisch verbond, met een voorrede van Ds. Hasebroek, en waarvan ‘een exemplaar tweede druk’ thans voor mij ligt.

Maar daarmeê is ook alles gezegd.

Moeilijk valt het mij om over een werkje, dat zooveel voordeelen in zich vereenigt, en dat zoo de proef schijnt te hebben doorstaan, een min gunstig oordeel te vellen. Een *Wees* heb ik niet gelezen, doch, te oordeelen naar dit boekje, ben ik ook niet verlangend er kennis meê te maken. Men verhaalde mij dat een beroemd auteur, iemand met de schrijfster persoonlijk zeer bevriend, door het pseudonium misleid, *Gescheiden* in haar tegenwoordigheid voor een ‘prul’ uitmaakte. Misschien is dit enkel een onvriendelijke anecdote, en in elk geval is dit oordeel wat hard; maar toch komt *Gescheiden* mij voor uiterst zwak en gebrekkig te zijn. Al weder moet ik veronderstellen dat de schuld aan mij ligt, daar de heer Hasebroek het een ‘kerstmisroos’ noemt, en het publiek, volgens getuigenis van de schrijfster zelve, aan de eerste ‘zeer aanzienlijke oplage’ niet genoeg heeft gehad. Hoe zeer dan ook de smaken verschillen blijkt o.a. aan de plaatjes in deze uitgave. Ik voor mij zou alles liever doen dan eene hoogst-ernstige, tragische geschiedenis opluisteren met miskleurde kinderprentjes, van onmogelijke menschen die uit een onmogelijke kerk komen, en van een jong Hollandsch patriciër, die in zijn ouders huis ziek ligt in een rood flanellen borstrok en een blauwe nachtdas, onder een saffraangelen deken. Hu! het is om van te ijzen! Maar ook met de door deze vroolijkheid verwekkende prentjes opgeluisterde, droevige geschiedenis ben ik volstrekt niet ingenomen. Hoog ernstig meent de schrijfster het er mee; dat ziet men aan alles: aan de tallooze bijbelteksten, de veelbeteekenende dichterlijke motto's boven ieder hoofdstuk, de langademige, theologische en polemiseerende gesprekken, de nog talrijker diepzinnige bespiegelingen. Grooter kontrast dan tusschen Julia's en Henriëtte van Loo's schrijfwijze laat zich niet licht denken. Bij de laatste hebben ook de onbeteekenendste persoontjes een eigen physionomie; zelfs Roodbuikje, den page, en den verloopen Engelschen logementhouder zouden wij overal herkennen. Van Julia's uitvoerig-uitgeplozen, filosofeerende en redeneerende helden en heldinnen echter staat geen enkele anders dan als een vlottend nevelbeeld voor me.

Ik heb bladzij voor bladzij het geheele boekje (nog geen maand geleden ontvangen) weer moeten nagaan, om mij ook maar in flauwe trekken den inhoud weer te binnen te brengen: Hoe twee zusters, Laura en Lucie, op nieuwjaarsdag naar een bal gaan, en dansen met den advokaat Holler, terwijl hun zieke broeder Ernst alleen thuis blijft. Hoe Holler hoe langer hoe ernstiger wordt, en Ernst op den dood voorbereidt. Hoe Johan Ranke, de loszinnige zoon eener vrome weduwe, buiten haar weten om naar Indië gaat, bij gelegenheid van een storm het kindje redt van den heer Vrijland, en bij zijn aankomst in Indië op diens plantaadje geplaatst wordt. Hoe ook Holler, die naar allen schijn met Laura verloofd is, naar de Oost gaat, zonder zich definitief te verklaren. Hoe Johan nooit aan zijn behoeftige moeder eenig bericht of ondersteuning zendt, en hoe Laura, bij gelegenheid van armbezoeken, met die moeder in aanraking komt, terwijl Ranke, op zijn beurt, in Indië kennis maakt met Holler en diens zuster Anny. Hoe Holler's boezemvriend, Arthur Schenk, zich diens afwezigheid ten nutte maakt, om langs slinksche wegen hem een beentje te lichten, en, om kort te gaan, met Laura trouwt. Hoe deze een betrekkelijk gelukkig leven met haar man leidt, tot op de verschijning van ‘Blonde Dina’, een geheimzinnige jonge schoone, die met haar onecht kind, dat verdacht op Schenk gelijkt, door vrouw Ranke is opgenomen. Hoe Laura en Lucie zich in allerlei sombere vermoedens verdiepen aangaande die blonde Dina. Hoe Holler, die uit de tijding van Laura's huwelijk heeft opgemaakt ‘dat zij hem niet beminde’, na een vijfjarige afwezigheid naar Holland terugkeert, op welke tijding Schenk zijn vrouw voorbereidt. Hoe Schenk Holler inviteert ‘om hem eens op te komen zoeken; en Laura ‘wit wordt van den schrik.’ Hoe Holler bij jufvr. Ranke verneemt dat Laura dikwijls naar hem vroeg in der tijd, en nooit zijn brieven ontvangen heeft. Hoe hij eerst heel naar is, maar eindigt met zuster Lucie te trouwen, nadat hij, bij een zeer touchante ontmoeting, aan Laura heeft meegedeeld dat hij dit doet, hoewel zij, Laura, ‘oppermachtig in zijn gemoed heerscht’, ‘omdat hij niet langer zoo'n eenzaam huis kan bewonen’. Hoe kort daarop Arthur aan zware koortsen sterft, na nog eerst aan Laura bekend te hebben, dat hij - o nieuwe, schitterende vinding om twee gelieven te scheiden! - Holler's brieven onderschept heeft, en dat de blonde Dina zijn zuster is, door Ranke verleid (nota bene zeker ‘per volmacht’, want hij is

zeer jong naar Indië getrokken), en dat Johan, die ondertusschen pleizierig en wel met jufvrouw Anna Holler getrouwd is, de vader is van het kind met de lastige familiegelijkenis. En zoo eindigt het boek, met een pathetische kerkhofscène, waarbij Johan, de fielt, de jegens elke vrouw met wie hij in aanraking komt onrecht plegende, de koudbloedige egoist, vertrouwelijk ten hemel opblikt, als naar ‘het Hemelsch vaderland’ waar hij zijn moeder zal weervinden!

Dit verslag klinkt dor en sarcastisch; maar als ik ook iets haat, dan is het wat de Engelschen *religious twaddle* noemen. Is het geen zonde en schande, dat een waarlijk weldenkende, vrome vrouw, zooals ‘Julia’ het buiten eenigen twijfel is, zulken stichtelijken of liever onstichtelijken onzin schrijft, waarin het heilige en het onheilige zoo wanordelijk wordt dooreengeworpen? Laura's en Egbert's ‘christelijkheid’ belet hen niet om, terwijl de eene verloofd en de ander gehuwd is, op de meeste wereldsche wijze ‘knievalletjes en smeekende blikjes’ te wisselen; en, wat nog het ergste is, de auteur heeft een huiverend welgevallen daaraan. De ‘zoon der gebeden’ is een plompverloren egoïst, die de eene vrouw verleidt, de andere huwt, en de derde schandelijk verwaarloost; en al de harten in dit boek schijnen rekbaar en veranderlijk als gewasschen glacéhandschoenen. Waarlijk, ik zal het maar toeslaan, of ik ga nog meer verklaren, dat het ‘een prul’ is.

Een zeer aangename afwisseling in dit vrij ontmoedigende hoopje vormen Verne's fantastische pennevruchten, waarvan eenige mij ter aankondiging werden toevertrouwd, al zeide een mijner broeders dat men dat nooit had moeten doen. (Het is opmerkelijk, tusschen twee haakjes, zoo openhartig als iemands familieleden hem de waarheid kunnen zeggen, met al de naïveteit van den kinderlijken leeftijd, gepaard aan de scherpzinnigheid der volwassenen.) Hij meende, dat waar over de wetenschappelijke waarde of onwaarde van Verne's, op allerlei natuurkrachten gebaseerde, hypothesen, door *deskundigen* zoozeer getwist wordt, dat het daar niet aan mij stond om er een oordeel over uit te spreken. Niet gaarne zou ik mij dit dan ook vermeten; maar wat ieder leek opmerken kan, dat kan ik zeggen, en dat is, dat de courantartikelen in hun aanprijzing van Verne's werken niet te ver gaan: ‘dat jong en oud, rijp en groen zich verheugt in de kennismaking met Verne's geschriften.’ Misschien ook hebben zij een deel hunner vermaardheid te danken aan een ziekte-

verschijnsel onzer dagen. Het verschijnsel dat zeker verbolgen oud heer, toen onlangs in een officieele vergadering in gemoede werd voorgesteld, om zondags- en fabriekscholen bij een anderen naam te noemen, daar dit predikaat *school* die scholieren zoo hinderde - met al het vuur der verontwaardiging deed uitroepen, dat, wat hem betrof, die leerlingen dan maar weg moesten blijven. ‘Dat het een ergerlijke ziektetoestand onzer dagen is, dat alles verguld, vergoelijkt en verzoet moet worden. Dat onze kinderen geen drankjes meer in willen nemen, maar wijn met beschuitjes vragen. Dat ook de lessen der wetenschap in den aantrekkelijksten vorm moeten worden opgedischt, of men wil ze niet meer genieten.’

Zeer zeker nu worden hier de ervaringen der wetenschap, of, volgens sommigen, der pseudo-wetenschap, in den aantrekkelijksten, gemakkelijksten vorm meegedeeld.

En nu nog ‘Een Haagsch Fortuin’, ‘Marie’ en de ‘Muisjes’. Van het fortuin kan ik mij met zeer korte woorden afmaken. Eigenlijk met niet meer dan wat in ‘de Boeken der vorige maand’ in het Januari-nummer van dit tijdschrift er van gezegd wordt. Het is een van die boeken die geen schijn of schaduw van een indruk achterlaten, die noch mooi noch leelijk, noch stijf noch los, noch vervelend noch boeiend zijn; eenvoudig volkomen schadeloos. En daar het in Holland speelt, en in gemakkelijken, begrijpelijken stijl, toestanden schildert die een kind begrijpen, en een grijsaard zich nog indenken kan, en bovendien met een flinke, duidelijke letter wijd uiteengedrukt is, zoo zal het in leesgezelschappen en leesbibliotheken zijn weg wel vinden en door geen boekenverslinder worden afgewezen.

Veel meer letterkundige waarde heeft, dunkt mij, *Marie*, de tweede roman die mij in handen kwam, van v.d. Hoeve. Vermoedde ik bij ‘Bijna Gelukt’ reeds dat wij hier met een Roomschen auteur, die ware toestanden schetst, te doen hebben, thans ben ik daarvan overtuigd. Dit boek is doorslaand Roomsch, en de heldin eindigt, met 's schrijvers volle instemming, in een klooster. Het komt mij voor dat deze een ijverig zoon der Kerk is, die haar bloei vurig wenscht, en die daarom niet schroomt, het in haar eigen boezem aanwezige, haar ten val brengende verderf, openlijk aan de kaak te stellen. Als roman staat mijns inziens *Marie* beneden de erfenisjacht in ‘Bijna Gelukt’; de schaakpartij van de hoofdpersoon is erg onwaarschijnlijk;

en als zij eindelijk den sluier aanneemt, en over haar hartsgeliefde, Eduard, en diens meer in het praktisch proza des dagelijkschen levens uitblinkende gade, Rika, den zegen uitspreekt, dan roert dit ons veel minder dan men wel wenschen zou. Maar het is een ernstig en welmeenend boek, en wij krijgen onwillekeurig achting en toenadering voor den schrijver.

Een geheel anderen indruk krijgen wij als wij ‘Muisjes met en zonder staartjes’ opnemen en doorbladeren. Niet dat ik zou durven of willen insinueeren dat de pennevruchten van den heer Koopmans v. Boekeren ons beletten achting en toenadering voor zijn persoon te koesteren; maar *ernst* is zeer zeker de allerlaatste indruk, dien wij ontvangen door eenig geschrift van zijn hand.

Ik bid u, nu weder dit, ‘Muisjes met en zonder Staartjes’! welk een titel, komende van een predikant, en bestemd, niet voor kinderen of keukenmeiden, maar voor een ernstig volwassen publiek! Maar waarschijnlijk ben ik bevooroordeeld. Van het oogenblik af toch, dat de Heer Koopmans van Boekeren door zijn ‘Kappipo’, hier te lande inheemsch maakte, zoo niet invoerde, het schromelijk misbruik van door gezwollen, raadselachtige advertentiën tot boeken koopen uit te lokken, een misbruik waarbij zooveel knollen voor citroenen verkocht worden, en dat, door uitgevers gretig nagevolgd, vaak schrijvers of vertalers op een pijnbank van machtelooze woede brengt - van dat Kappipo-moment af steek ik mijn prikkels op als ik zijn naam maar hoor.

En veel in dit boek werkte mee om mijne verwachting op een laag peil te houden. Het eerste ‘muisje’ is een wel aardig en levendig voorgedragen, maar doodalledaagsch vertelseltje, van een serie huwelijken door een Aanvraag in de courant tot stand gekomen. In de ‘muis zonder staart,’ worden, naar aanleiding van kraamkamersuikertjes, eenige stellingen verkondigd aangaande het al of niet wenschelijke van onze kinderen in te lichten omtrent de herkomst - anders dan van de Volewijk - hunner jongere broertjes en zusjes, maar komt men niet tot een resultaat. In de ‘Springmuis’ wordt, om aan te toonen ‘dat de pot den ketel verwijt dat zij zwart ziet’, een episode verhaald uit het leven van een dorpspredikant, zoo laf en onbeteekenend, dat het goed is dat K.v.B. den betrokken persoon sprekend invoert, want alleen de held van een geschiedenis als deze, kan zich, dunkt mij, inbeelden dat die iemand belang kan inboeze-

men behalve hem zelf. Neen, het heele boek zou mij bij mijn vooringenomenheid tegen den Leidschen predikant - als schrijver - doen volharden, ware het niet om één verhaal dat, als een star in den nacht, de duisternis opklaart: het *Mag ik u moeder noemen?*

Geleidelijk en natuurlijk schrijft de heer K.v.B. altijd, en hij schetst ons dikwijls menschen zooals zij zijn, maar dit verhaal is waarachtig aangrijpend, diep aandoenlijk. Nu ik - in veel te korte vluchtige trekken, naar mijn zin - gelezen heb hoe dat dwalende, bevooroordeelde meisje, na in haar nood door allen verlaten te zijn (ook door de dwaze, haar in haar dwaasheid stijvende tantes), zich eindelijk in de armen harer stiefmoeder werpt, en daar een waarlijk Christelijk onthaal vindt, nu ben ik gereed den auteur van harte vergiffenis te vragen voor al mijn harde woorden, en kan mij op eens begrijpen hoe zoo velen in den lande gretig uitzien naar nieuwe kinderen zijner vruchtbare verbeelding of zijner schrandere opmerkensgave.

Daar bespeur ik, gereed met een zucht van verademing het stapeltje weg te ruimen, en de losse aanteekeningen tot een geheel te vereenigen, dat ik twee dikke, forsche boekdeelen vergeten heb; nog al de lijvigste van den geheelen stapel. Want Dr. Mayo's *Brug over de Gouden Kloof*, door Mevrouw Teding van Berkhout - Chappuis vertaald, beslaat niet minder dan 848 vrij compres gedrukte bladzijden, groot formaat. En wat nu die 848 bladzijden bevatten? Die inhoud is mischien de reden van mijn onwillekeurig verzuim. De uitgever zou zeer zeker de zware onkosten, en de vertaalster de tijdroovende moeite zich niet getroost hebben, als niet beiden er heil in hadden gezien; maar mij komt het voor dat geld en moeite wel eens aan een vruchtbaarder doel besteed wierden. De intrigue: een op de geldmarkt *niets*, maar op het terrein van aangeboren en verkregen menschenwaarde vrij wat beteekenende jonkman, die, geholpen door een oud aanbidder zijner moeder (in dit geval den traditioneelen zeeman), op een voornaam handelskantoor geplaatst, op de dochter zijns chefs verlieft, en door dien geldlord geminacht wordt, tot de chef failleert, en de kantoorbediende, ter goeder uur schatrijk geworden, hem uit den nood helpt en het meisje krijgt, is niet juist nieuw. Men heeft meer gehoord van kloven die door goud gedempt wierden, al noemt man die niet

juist ‘gouden kloven’ De wijze van behandeling echter is vrij oorspronkelijk. De deus ex machina is in dit geval een oude Fransche vrouw, door den held, Luther Lansdale, uit een modderplas gered, en sedert uit dankbaarheid, en om zijn gelijkenis met haar overleden zoon, zoo aan hem gehecht, dat zij hem eerst door Fransche lessen, en daarna door ‘gerande schijven,’ van een simpelen kantoorbediende tot zijn chefs evenknie maakt. En deze ex-kamenier, die zoo iets gedistingueerds en voornaams over zich heeft, dat ik, in het eerst, vooral ook met het oog op haar onuitputtelijke schatten, haar minstens voor een vermomde markiezin hield, heeft, ondanks haar onverklaarbare eigenaardigheden en avonturen, iets zeer uit het leven gegrepens. Die Fransche conversatielessen, met de geurige schoteltjes op den achtergrond, hebben iets echt Fransch origineels en pikants. Ook het echtpaar Stichen, van uit het kousenmagazijn, tot de *crême* der Amerikaansche *haute volée* opgevoerd door den alvermogenden Boggs, die eindigt met op het omhoog gewerkte kleine vrouwtje te verlieven; en haar trouw aan den braven ploert, haar echtgenoot, is een allerliefste episode. Ook de hartsgeschiedenis van den zeebonk met de schoone commensalen-houdster, en heelemaal de maatschappelijke omgang in dat *boardinghouse* - met den onverstoorbaren journalist Whoppers als toongever - is zeer aardig en eigenaardig, Die gedeelten bevatten ‘the one touch of nature that makes the whole world akin.’ Maar, en nu kom ik aan de groote ‘maar’, het boek, als een geheel, zal, vrees ik, blijken hier in Holland een mislukte speculatie te zijn; het had gerust onvertaald kunnen blijven. Want de zeer dunne draad der intrigue, die bovendien nog moeilijk te volgen is - voor mij althans zijn allerlei geheimzinnige verhoudingen en omkeeringen onopgelost gebleven - wordt alleen gebruikt als kapstok om er allerlei grieven en opmerkingen en persoonlijke opvattingen van den schrijver aan op te hangen. Men heeft van die ware en verdichte tafereelen, die overal gebeurd zouden kunnen zijn, zich overal herhalen kunnen, waar men een heldin slechts Fréderique, Fritzel, of Fietje behoeft te verdoopen, om haar in elken lijst te doen passen; waar men van het Markusplein niet eens den Dam behoeft te maken om te gevoelen dat iets in onze onmiddellijke nabijheid zou kunnen voorgevallen zijn. Het element dat, mijns inziens, zijn hoogste uiting vond in de Jubilézangers, die nog onlangs het Hollandsch flegma tot opgewonden geestdrift verleidden, en wier ontboezemingen zich

verstaanbaar zouden hebben gemaakt, ook al hadden zij onvertaald neger-Engelsch gezongen. Het rein *menschelijke* in den mensch, dat het rein menschelijke electriseert. Het wel en wee, het lijden en lieven, dat koningen en slaven tot ‘brothers and sisters’ maakt. Maar er zijn daarentegen ook van die boeken, die alle recht van bestaan verliezen met hun locale kleur. En daartoe, bij uitnemendheid, behoort dit boek. Ontneem Dr. Mayo zijn echt Amerikaansche grieven en Amerikaansche bespiegelingen, en er blijft niet veel meer van hem over, dan men in een drie-stuivers-nummertje van de Algemeene Bibliotheek zou kunnen bergen.

En nu, aan het eind van deze lange beschouwing nog een korte terugblik. Het is een zeer ontmoedigende taak geweest. Een tafel vol boeken, en daarbij sommigen van zoo degelijke etiquetten voorziene, en zoo weinig lof en instemming. Velen, en niet het minst de aangevallene, en misschien miskende auteurs, zullen mij voor belachelijk verwaand houden; en, als ik het waag eventueeel eens met eigen scheppingen op te treden, zich misschien het leedvermaak niet kunnen ontzeggen, van mij met een even onverbiddelijke schaal te wegen, en dan te licht te bevinden. Wie het waagt zoo onverholen af te keuren en aan de kaak te stellen, geeft zich bloot aan velerlei onaangenaamheden. Ik weet dat alles; en toch ik kan niet tegen mijn hart spreken. Wat mij voorkomt leelijk, vervelend, laf te wezen, ik kan het om geen nevenbedenkingen schoon, geestig, boeiend noemen. Ten slotte slechts dit. Als men wist welk een pijnlijke ervaring het is om een zoo tot gispen voorbeschikte Nurks te zijn, om zich zoo, als de prinses in het sprookje, aan het rozenblaadje onder het welgevulde bed te stooten; als men zien kon met hoeveel geringschatting, om niet te zeggen minachting, zoodanig iemand zijn of haar eigen werk aanschouwt, hoe zoo een Splitvezel, of Ideaalzoeker telkens in de verzoeking komt om al het eigen geschrevene onherroepelijk te vernietigen, en voor immer de pen neer te gooien, dan zouden ook de door hun geeselslagen het scherpst getroffenen nog een soort meelij gevoelen voor beoordeelaars als

Haarlem, Maart 1877.
H.K.B.

***De dochter van den barbier, blijspel met zang in één bedrijf, door Gerard Keller*. (*Bekroond bij den wedstrijd, uitgeschreven door het gemeentebestuur van Antwerpen*.) *Arnhem, Minkman*, 1878.**

Verzen, zegt, geloof ik, Bilderdijk, zijn om *gehoord* te worden. In denzelfden zin zeg ik: tooneelstukken zijn om *gezien* te worden. Opgevoerd, komen er toch hoedanigheden of gebreken aan het licht, welke, aan het hoekje van den haard, niet blijken, waarvoor de *lezer* althans een zeer scherp en geoefend oog dient te hebben, om reden zij hoofdzakelijk het *plan*, het *geraamte* van het stuk betreffen. Ten voorbeelde. In Janus Tulp ontsluipen twee spelers, Tourniaire en de Vos, aan het publiek, dat zich op de groote catastrophe, het keerpunt, de ontmaskering van den jonker, spitst, en gaan zamen het geschil achter de schermen uitmaken, de een met een hoed op, de ander bloothoofds, om naderhand het goedaardige publiek zich te doen verbazen, dat zij op die voor het tooneel vrij lange wandeling wie weet wat, maar stellig niet waar het op aan komt hebben uitgevoerd. Welnu! bij de lezing oordeel ik, dat niemand over die zeer hinderlijke leemte in dit meer dan gewoon verdienstelijke stuk zou gevallen zijn. Maar *de dochter van den barbier* is uit dit vagevuur der ziensproeve al lang zegevierend verlost, en, opgevoerd in bijna iedere Nederlandsche Rederijkerskamer, bekroond bij den wedstrijd, uitgeschreven door het gemeentebestuur van Antwerpen, ontwapent zij iedere kritiek. Had ik die Lise, eene wel is waar vaudevilledochter uit Scribes tooneelwerk, door de twee caricatuur-pendanten, van Stoppelen en Ruwerda, geflankeerd, in levenden lijve, geestig opgevat, zien handelen, ik zou misschien iets meer te zeggen hebben. Nu moet ik mij, door den algemeenen bijval en de welverdiende bekrooning geruggesteund, tot de eenvoudige uitspraak bepalen, dat sedert de aanvankelijke herleving van ons tooneel er weinig zulke vrolijke, vermakelijke, levendige, los en goed geschrevene stukjes werden te berde gebragt. Na den Antwerpschen eereprijs maakt de voorgaande zinsnede dan ook enkel aanspraak om als eene bekrachtiging te worden opgenomen en moet ik ten slotte alleen nog mijne verwondering te kennen geven, dat geen onzer groote tooneelvereenigingen zich van *de dochter van den barbier* hebben meester gemaakt.

3 Juni 1878.

J. K-T.

De boeken der vorige maand.

Non coquis sed convivis.

Eenige maanden geleden drukten wij den wensch uit dat de heer C. Vosmaer de Nederlandsche letterkunde verrijken mocht met een vertaling van *de Ilias* van Homerus. Hij was er in *Londinias* op zoo merkwaardige wijze in geslaagd om in klassieke hexameters tot ons te spreken, dat wij meenden dat, zoo iemand, hij voor de onbeschrijfelijk moeielijke taak was opgewassen om de gedichten van Homerus bondig, kernachtig en tevens met iets van de zoetvloeiendheid van het oorspronkelijke te vertolken in rijmlooze verzen.

Aan onzen wensch is spoediger dan wij hoopten voldaan. Bij A.W. Sijthoff te Leiden zijn in groot 8°. formaat de twee eerste afleveringen verschenen van *De Ilias van Homerus, vertaald door Mr. C. Vosmaer. De Ilias* zal compleet zijn in 16 afleveringen met 15 zwarte en 8 gekleurde platen.

Wij vestigen de aandacht op dit belangrijk werk, dat velen in staat moge stellen een denkbeeld te krijgen van de weergalooze betoovering, welke de gedichten van Homerus steeds hebben uitgeoefend. Wij kondigen in deze rubriek slechts aan en kritiseeren niet, doch halen, naar onze gewoonte, eenige regels aan, die een denkbeeld mogen geven van de nauwkeurigheid der vertaling. Zoo de verzen stroever en minder zoetvloeiend schijnen dan die van de *Londinias*, dan is dit een bijna niet te vermijden gevolg van den ijzeren dwang, waardoor een vertolker - die bondig wil zijn - in zijn vrije beweging belet wordt. Van het moeielijke der taak, welke de heer Vosmaer op zich genomen heeft, kunnen enkel zij zich een denkbeeld vormen, die ooit gepoogd hebben zelfs slechts enkele regels van Homerus in Hollandsche hexameters te vertalen, en daarbij recht te doen wedervaren, ware het alleen aan de schilderachtige epitheta van den Griekschen dichter.

De veertig eerste regelen van *De Ilias* luiden in de Hollandsche vertaling dus:

‘Zing ons den wrok, o godin, van Achilles den zone van Peleus,
d' Onheilvollen, die over d' Achaiërs duizenden smarten

Bracht, en ten Aïdes zond veel dappere zielen der helden,
Doch hen zelven ten prooi liet blijven der honden en buit gaf
Aan 't roofvogelenheer - zóo deed Zeus' wil het vervuld zijn -
Sedert den dag waarop zich door twist vijandig verdeelden
Atreus' zoon de regeerder des volks en de godlijk' Achilleus.
Wie van de goden dan dreef hen door twist elkaar te bestrijden?
Leto's en Zeus' zoon was 't, want deze vertoornd op den koning
Wekte een doodlijke ziekte in 't kamp, en de volken bezweken,
Wijl de Atreide zoo smaadlijk bejegende Chruses, zijn priester.
Deze toch was naar de snelle galeien gegaan der Achaiërs,
Om te bevrijden zijn dochter en bracht een onschatbaren losprijs,
In zijne handen den krans van den vèraftreffenden Foibos
Dragend op goudenen staf, en hij smeekte tot al de Achaiërs,
Doch tot de twee Atreiden het meest, de bestuurders der volken:
- Atreus' zonen en andre Achaiërs met krachtige scheenplaat,
Mogen 't u gunnen de goden d' olumpische zale bewonend
Priamos' stad te verwoesten en veilig te stevenen huiswaarts.
Doch ontslaat mijn kind, het geliefde, en neemt u den losprijs,
Eere bewijzend aan Zeus' vèrtreffenden zone Apolloon.
Daaraan gaven wel alle de andre Achaiërs hun bijval,
Eere den priester te doen en te nemen den schittrenden losprijs,
Maar niet Atreus' zoon Agamemnoon was het gevallig,
Doch hij verjoeg hem met smaad en hij sprak het geweldige machtwoord:
- Dat ik u, grijsaard, nooit meer vind' bij de ruime galeien,
't Zij hier langer vertoevend, het zij dat gij later terugkomt,
Nutloos bleken u anders de krans en de scepter des goden.
Want ik ontsla haar niet, vóor dat haar nadert de grijsheid
In mijne woning te Argos, van 't land harer vaadren verwijderd,
Waar zij den weefstoel drijve en deele mijn nachtelijk rustbed.
Ga dus, verbitter mij niet, opdat gij behouden terug keert.
Alzoo sprak hij; de oude verschrikte en volgde 't bevel op.
Zwijgend ging hij naar 't strand van het wild rontklotsende zeenat.
Toen zich verwijdrend ter zij, zond d' oude zijn vurige smeeking
Op ten gebieder Apollo, den telg schoonlokkige Leto's:
- Wil mij verhooren, o gij met den zilveren boog, die in Chrusa
Woont en het heilige Killa, in Tenedos heerscht als een koning,
Smintheus! Zoo ik u ooit uwen tempel gevallig bereid heb,
Of er u ooit de met vet omwikkelde schenkels ontstoken,
Vleesch van de stieren en rammen, vervul dit vurig verlangen:
Moog' uw schot mijn tranen vergelden aan 't heer der Achaiërs.
Aldus zeide hij smeekend en Foibos Apollo verhoorde 't.’

Dr. Jan ten Brink heeft te Amsterdam bij de Wed. J.C. van Kesteren en Zoon, den derden bundel zijner *Haagsche Bespiegelingen* in het licht gegeven. Het zijn, gelijk op den titel vermeld wordt, ‘losse bladzijden uit de letterkundige geschiedenis van den dag’ (1875-1876), die in genoemde jaren als hoofdartikelen in een der Zondagsbladen of als meer uitvoerige opstellen in tijdschriften een plaats vonden. Reeds lang heeft Dr. Jan ten Brink getoond een uitmuntende gids te zijn op letterkundig gebied, wiens smaakvol oordeel, groote belezenheid en aangename, levendige schrijftrant ten

hoogste gewaardeerd verdienen te worden. De derde bundel der *Haagsche Bespiegelingen* geeft op nieuw het bewijs hiervan.

In het laatste nummer van de 'Dietsche Warande' leze men hoe de degelijke letterkundige kennis van Dr. J. ten Brink gewaardeerd wordt ook door landgenooten, die in richting en beginselen van hem verschillen.

Ge hebt het derde deel van *la Hollande pittoresque, le Coeur du Pays* gelezen. Tien tegen één, dat ge het boek niet uit de hand legt zonder den wensch den schrijver, Henry Havard, op zulk een zwerftocht door een deel van Zuid-Holland, op de Zeeuwsche stroomen, door een deel van Noord-Brabant te mogen vergezellen. Want al vergeet ge geen oogenblik dat voor zulk eene reisbeschijving den vreemdeling andere eischen gesteld worden dan hem, die in ons land geboren is -- er zijn een aantal zaken, die gij onopgemerkt voorbijgaat, maar waarop Henry Havard uwe aandacht vestigt en waarvan hij u het verrassende, het belang doet inzien; er zijn een aantal plekjes, wier eigenaardige schoonheid voor u een geheim was gebleven en die hij u leert waardeeren; er zijn een aantal belangrijke bijzonderheden in het volksleven en in de geschiedenis der streken, die hij bezoekt, allerlei feiten u onbekend, wellicht door u vergeten, die hij u mededeelt of u in herinnering brengt. En dat hij aardig, geestig weet te vertellen, dat hij u voortdurend zóó bezig houdt, dat ge de lengte en soms het eentonige van den weg vergeet, daarvan hebben de *Voyage aux villes mortes du Zuider zée* en *les Frontières menacées* het bewijs gegeven, en daarin slaat *le Coeur du Pays* bij de beide eerste deelen van *la Hollande pittoresque* niet ten achter.

Het nieuwe boek van Henry Havard - te Parijs bij E. Plon en C^{o}. in het licht gegeven en met een achttal houtsneden versierd - vermeerdert onze verplichting aan den talentvollen schrijver, die, na een jarenlang verblijf in ons vaderland, de hier genoten gastvrijheid op eene nobele wijs vergolden heeft door in den vreemde betere begrippen te verspreiden aangaande ons land en ons volk, ons natuurschoon, onze geschiedenis, onze kunst en onze zeden en gewoonten.

Verwarring, strijd in het kamp der philosofen!

Prof. Spruijt gaf in een opstel, eerst in dit tijdschrift, later afzonderlijk verschenen, naar aanleiding van 'Van Vlotens *Benedictus de de Spinoza*', kritiek op de wijsbegeerte van den Nederlandschen denker en noodigde de vele vereerders van Spinoza uit hem aan te wijzen, in hoeverre en waarin hij zich vergist had. Dit bracht Mr. C.L. Lotsy er toe eene uitvoerige studie in het licht

te zenden over *Spinoza's wijsbegeerte* (Amsterdam, Sulpke), waarin hij o. a over Kants *Kritiek der praktischen Vernunft* schreef: ‘wien zulk broddelen en knoeijen nu te vreden kan stellen, die ga zijn gang. Geheime stemmen, kategorische imperatieven, bijzondere openbaringen, ingevingen of ontvankelijkheden kunnen misschien nog velen, die “onder de wet” leven, gelukkig maken, of “binnen de grenzen” houden. Maar als, men zoo iets voor wijsbegeerte wil uitgeven, dan ben ik zoo vrij ronduit te zeggen, dat, naar mijne meening, zoo'n beschouwing onder de blunders behoort, die de wijsbegeerte in diskrediet brengen.’ Wie er kalm onder gebleven is, dat op zulk een wijze ‘de staf wordt gebroken over een van de heroën den menschheid,’ niet Mr. J.A. Levy, advokaat te Amsterdam, die in een vlugschrift *Des heeren Lotsy's Kant* ('s Gravenhage, gebroeders Belinfante) tegen zulk een handelwijze ‘protesteert.’

‘Hoe komt het,’ vraagt de heer Levy, ‘dat het meest platte, grove, nietswaardige materialisme op onze straten en pleinen zich breed maakt? Hoe komt het, dat onze maatschappij haar zedelijk steunpunt hoe langer zoo meer verliest? Hoe komt het dat ons publiek, als eene zee door wind en golven bewogen, her- en derwaarts wordt geslingerd? Hoe komt het, dat neerslachtigheid, wankelmoedigheid, vertwijfeling, wanhoop veler gemoed vermeestert? Hoe komt het, dat onbewezen leerstellingen zonder opgemaakte namen een goed geloovigen aanhang vinden? Hoe komt het, dat geestesstroomingen zich openbaren, die individu en huis en familie en Staat eerst ondermijnen, dra bedreigen? Dat komt, omdat zelfs zij, die den toon geven, *weerstandsvermogen*, staal in hersenen en bloed missen. Dat komt, omdat men hen wijsgeerig denken niet geleerd, ja verleerd hebben. Dat komt, omdat men, volstrekt niet altijd ter kwader trouw, maar met lichtvaardigheid, groote denkers als belachelijk voorstelt.’ Om die reden heeft Mr. J.A. Levy de verdediging van den Koningsberger wijsgeer tegen den aanval van Mr. C.L. Lotsy op zich genomen en tevens Prof. Spruit eenigszins bestreden. De brochure van den Amsterdamschen advokaat is 25 bladzijden groot en draagt aan haar hoofd de vraag van Lichtenberg tot motto: ‘Wenn ein Kopf und ein Buch zusammen stossen und es klingt hohl, liegt denn das allemal am Buche?’

Seghelijn van Jherusalem, een oorspronkelijk middel-nederlandsch epos uit de eerste helft der veertiende eeuw, van eenen overigens onbekenden dichter Loy Latewaert, *naar het Berlijnsche handschrift en den ouden druk van wege de maatschappij der Nederlandsche letterkunde, uitgegeven door Dr. J. Verdam, secretaris der maatschappij* (Leiden, E.J. Brill). Er bestaan van dezen roman eenige zeldzame oude drukken; doch sedert de 16de eeuw is geen herdruk verschenen

Dr. J. Verdam heeft thans eene critische uitgave bezorgd, en heeft daartoe, behalve van een drietal incunabelen, gebruik gemaakt van een handschrift in de academische bibliotheek te Berlijn, dat eenige jaren geleden door den Straatsburger hoogleeraar Dr. E. Martin werd ontdekt en vroeger aan de Gebroeders Grimm behoord heeft.

Mai yu lang toú tchen hoa koueï, le Vendeur d'huile qui seul possède la Reine de beauté, ou splendeurs et misères des courtisanes chinoises luidt de titel van eenen Chineeschen roman, die thans voor het eerst, naar den oorspronkelijken tekst, in het Fransch is vertaald door ‘Gustave Schlegel, docteur en philosophie, professeur de langue et de littérature chinoise’ en te Leiden bij E.J. Brill, te Parys bij Maisonneuve & Co. in het licht verschenen is. Het thema van dezen roman is ‘la rehabilitation de la fille perdue, déchue’ (gelijk E. Augier in zijn *Mariage d'Olympe* zegt), een onderwerp dat reeds 1600 jaar geleden op voortreffelijke wijs in het Indische drama *Mrichchakati* (het wagentje van klei) door koning Soedraka werd behandeld, en dat in onze dagen het lievelingsthema is van een aantal Fransche tooneeldichters. Men denke o.a. aan Victor Hugo's *Marion Delorme*, Alex. Dumas' *Dame aux camélias* enz. De Chineesche tekst is achter de vertaling afgedrukt.

De gep. generaal-majoor A.W.P. Weitzel heeft zijne denkbeelden en wenschen omtrent de regeling van *De militaire pensioenen der land- en zeemacht, zoowel in Nederland als in Indië*, bij de Gebroeders van Cleef te 's Gravenhage in het licht gegeven. In de eerste plaats bespreekt de generaal ‘het recht op pensioen’. Naar zijne opvatting heeft men de verhouding van den militair tot den Staat maar zelden beschouwd van het ware standpunt. Men heeft hem steeds aangemerkt als een werktuig dat men noodig had, dat men zich door alle middelen moest weten te verschaffen, en dat men, om anderen niet af te schrikken, ook in zijnen ouderdom niet geheel aan zijn lot kan overlaten. Doch men dient de verhouding geheel anders op te vatten. ‘Het landskind dat den Staat in zijne legers dient, heeft in onze dagen recht te woren beschouwd *als een arbeider die zijne diensten in ruil geeft tegen andere diensten*. Die andere diensten worden in ons geval vertolkt door bezoldiging en pensioen. Maar er heeft geen ruil, er heeft een oneerlijkheid plaats, als een der partijen van zijne positie gebruik maakt om minder te geven dan het equivalent der genoten diensten’. ‘Ook mag niet uit het oog worden verloren dat, al is de tegenwoordige pensoenregeling in het belang der militairen, de Staat er uitstekend goede zaken door maakt.’ Bij de pensioenregeling houde men hieraan vast: men geniete pensioen 1°. naarmate van het aantal jaren dat men heeft gediend; 2°. naar-

mate van den rang, dien men het laatst heeft bekleed, en 3°. naarmate van den tijd, dien men in zijn laatsten rang heeft doorgebracht. In eene tweede afdeeling - ‘de geschiedenis der regeling van het bedrag der pensioenen’ - zet de schrijver uiteen dat dit bedrag op de meest willekeurige en vaak op de meest onrechtvaardige wijs is geregeld. Men zal nimmer uit ‘den chaos van verwarring’ geraken, wanneer men den tot dusverre betreden weg blijft volgen. Het besluit, waartoe generaal Weitzel komt, luidt aldus:

‘Wij hebben behoefte aan eene wet, in het leven geroepen door de weloverlegde samenwerking der departementen van Marine, van Oorlog en van Koloniën. In die wet moeten de beginselen, waarnaar het recht op pensioen wordt toegepast, op rationeele grondslagen worden gevestigd. Zij behoort - met de grootste zorg en het meeste overleg - vast te stellen eene schaal van normale pensioenen, die dezelfde moet zijn voor al de groote onderdeelen der Nederlandsche krijgsmacht, onverschillig of zij dienen te water of te land, in Europa of in de overzeesche bezittingen. Zij moet billijke verhoogingen toekennen voor den dienst in die bezittingen of tusschen de keerkringen, naarmate van den tijd daar doorgebracht en naarmate van den rang.

Tegen eene wettelijke verordening gelijk hierboven wordt voorgesteld, zijn geene overwegende bedenkingen aan te voeren; zij zou in hooge mate billijk en rechtvaardig wezen. De Grondwet kan niet alleen geen bezwaar opleveren, maar het zou zelfs eene vraag zijn, of de officieren der Nederlandsche krijgsmacht in onze overzeesche bezittingen en hunne pensioenen, niet uit den aard der zaak behooren tot de militaire officieren en tot de pensioenen in art. 58 genoemd. De Grondwet kent slechts ééne zee- en landmacht.

Het is niet onmogelijk dat de belangen van sommigen door eene wet, zooals door mij wordt bedoeld, zouden komen te lijden, maar heeft er inderdaad eene rationeele regeling plaats, dan zal het ook blijken, dat dergelijke belangen thans slechts worden gesteund door irrationeele bepalingen. Niets behoeft overigens te beletten verkregen aanspraken te eerbiedigen, al rusten zij dan ook niet op volkomen juiste gronden.

Voorts is te hopen, dat bij de eerstvolgende wettelijke regeling van het onderwerp, naar welke beginselen die dan ook moge plaats hebben, de belangen der vroegere gepensioneerden niet uit het oog zullen worden verloren.’

‘Een boek voor allen die hun gezondheid en hun beurs liefhebben.’ Zoo staat er te recht vermeld op den titel van een allerbelangrijkst boekje, *De kwakzalverij met geneesmiddelen*, van Dr. Vitus Bruinsma, leeraar in de scheikunde aan de middelbare school voor

meisjes te Leeuwarden, en Dr. G.W. Bruinsma, praktiseerend geneesheer te Steenbergen, hetwelk te Leeuwarden bij H. van Belkum Kzn. in het licht verschenen is. Op zeer onderhoudende wijs bespreken de beide doctoren: de hedendaagsche kwakzalverij in 't algemeen, de firma F.Ad. Richter en C^{o}. en de zoogenaamde Dr. Airy's Natuurgeneeswijze, de geneesmiddelen van Thomas Holloway (wiens portret op den omslag van het boekje prijkt), kwakzalverij door boeken, kwakzalverij door brieven, waarom de kwakzalverij van overheidswege moet worden bestreden, de nieuwsbladen als hulpmiddelen voor de kwakzalvers, de kwakzalverij tegenover de geneeskundige wetgeving, hoe de Staat aan de kwakzalverij een eind moet maken, enz. Reeds uit deze opgave van den inhoud blijkt, hoe gewenscht het is dat dit geschrift in veler handen kome. Ook hiervan mag beweerd worden: dit zijn dingen, die moeten worden voortgezegd, vooral - ofschoon niet uitsluitend - tot de minder ontwikkelden onder ons, die helaas! maar al te dikwijls de slachtoffers van handige en gewetenlooze bedriegers en van eigen onkunde zijn.

Bij H.A.M. Roelants te Schiedam is het eerste deel verschenen van eenen tweeden druk van Erckmann-Chatrian's *Geschiedenis van de Fransche Revolutie door Grootvader Michel verhaald*, waarvan de vertaling aan den heer D. Lodeesen werd opgedragen. Toen in 1870 de eerste druk het licht zag, schreef S. Gorter in een voorbericht o.a. het volgende:

‘Geen geniale grepen, verhevene denkbeelden, stoute opvattingen, maar veel eenvoudig gezond verstand, het oordeel van een eerlijk gemoed, zonderlinge helderheid van voorstelling waardoor alles klaar wordt als glas en eene levendige, prettige manier van vertellen, ziedaar wat men weder in dezen n a t i o n a l e n r o m a n zal waardeeren. Aan belangrijkheid van stof ontbreekt het in de lange periode van 1785 tot 1815 natuurlijk niet: welke verdichting kon stouter tafereelen hebben verzonnen, dan de werkelijkheid dier dagen bracht? Langzamerhand ontrolt zich het bonte doek der Revolutie voor de oogen van den lezer in al stouter, grilliger kleuren. Een schildering van den ongeloofelijken druk der tallooze belastingen, tienden, tollen, accijnsen, rechten, heerediensten onder allerlei naam en voorwendsel, die onder het door woekeraars uitgezogen volk een haast voortdurenden hongersnood onderhielden, gaat vooraf; er volgen allerlei geruchten van veranderingen die op til zijn; schandalen uit Parijs, wenschen en eischen die in de lucht hangen; praatjes van zeker deficit, straks bevestigd door blaadjes met de befaamde Rekening en Verantwoording van Necker; de geldnood die het hof dwingt tot tweemalen toe eene vergadering van Aanzienlijken bijeen te roepen ... zonder vrucht; de ferme houding van het Parlement van Parijs; het

opmaken, het gansche land door van de bekende “c a h i e r s ” met grieven en klachten; de verkiezingen voor de Staten-Greneraal; het opkomen der clubs van republiekeinen in stad en dorp, met hun zuivere geestdrift voor, hun naïef vertrouwen in hun goede zaak en op de komst van een nieuw godsrijk - maar ook hun geschreeuw en gezwets, hunne vooroordeelen, onrechtvaardigheden en ingekankerd wantrouwen tegen personen - - doch, aan Erckmann-Chatrian blijve het boeiende verhaal overgelaten! Wij maken nog maar enkel opmerkzaam op eene omstandigheid, die aan dat verhaal een eigenaardigen tint geeft: de boer, liever de jonge smid, die aan 't woord is, is en blijft een echte republikein, met al zijn deugden en gebreken een eerlijke, beminnelijke kerel, en terwijl langzamerhand Frankrijk de republiek verloochent en voor Napoleon buigt, wordt zijn verhaal onmiskenbaar een protest tegen dwingelandij.’

Door Mr. S. Muller Fzn., den gemeente-archivaris van Utrecht, is opgemaakt een *Catalogus van het Museum van Oudheden* aldaar (Utrecht, J.L. Beijers). Voorwerpen tot de meest verschillende tijden en de meest verschillende vakken van kunstindustrie behoorende, zijn door hem beschreven. Hij heeft daarbij de welwillende hulp van talrijke specialiteiten genoten, gelijk hij dankbaar erkent, en is er in geslaagd met grooten ijver en kennis een zeer leerrijken catalogus te maken van voorwerpen die ‘zeer belangrijke gegevens voor de geschiedenis der middeleeuwsche kunst (bepaaldelijk de beeldhouwkunst) in Nederland opleveren’. De heer Muller heeft de rangschikking historisch ingericht, daar men de verzameling uit een historisch oogpunt en met betrekking tot de geschiedenis van Utrecht beschouwen moet. Tot kenschetsing der kunst in verschillende eeuwen is zij uit den aard veel te onvolledig. Het eenige wonder is, dat die verzameling zelfs nog zoo rijk is. In de voorrede van den catalogus kan men een paar merkwaardige voorbeelden vinden van de wijze, waarop in het begin dezer eeuw artistieke overblijfselen uit vorige tijden verwaarloosd werden. Men oordeele:

‘Bij het in het licht zenden van den catalogus van Utrechts Museum van Oudheden,’ zegt de heer Muller ‘is een overzicht van de oprichting en de verdere lotgevallen dezer verzameling zeker niet ongepast. Nergens is daarvan opzettelijk aanteekening gehouden, doch de in de notulen van Burgemeesters en Wethouders hier en daar verspreide besluiten werpen licht genoeg op de geschiedenis van het Museum om eene schets daarvan mogelijk te maken.

Men zou lichtelijk meenen, dat het gemeentebestuur de talrijke herinneringen aan den vroegeren toestand der stad en aan de oude wijze van bestuur, die Utrecht natuurlijk in even groote hoeveelheid als andere steden bezat, op haar voorbeeld vereenigd heeft tot eene

‘oudheidkamer,’ waaruit zich later dit museum ontwikkelde. Niets is echter minder waar. Geene stad in geheel Nederland kan minder rijk zijn aan dergelijke interessante en ook uit een artistiek oogpunt veelal hoogst belangrijke overblijfselen dan Utrecht, de oudste onder de zusteren. Men heeft dit alles, naar het schijnt, vroeger systematisch opgeruimd. Zoo werd o.a. de zilveren halsring met bellen van de vóor 1528 door de Utrechtsche burgemeesters gedragene kovels door den Secretaris Ram (1830-1851) voor oud zilver verkocht, evenals de oude zegelstempels der stad! (M.S. Aanteekeningen van C. Kramm. Stads-archief). Zelfs van het geheele kostbare meubilair van het eerst in 1824 afgebroken stadhuis is nauwelijks iets gered. Dit meubilair is met alle schilderijen naar het Stadstimmerhuis in de Brigittenstraat vervoerd en later niet meer gezien. Men verhaalt, dat de zolder, waar een en ander geborgen was, is ingezakt en dat de beschadigde overblijfselen in groote hoopen op het stadserfhuis zijn verkocht. De tapijtbehangsels uit de raadzaal, in 1644 aangekocht van Maximiliaan van der Quest (?) te Delft voor ƒ 3450.-, waren reeds 6 December 1820 door den kameraar Keetell aan M. Sander verkocht voor ƒ 30.-. Ook de in het Museum bewaarde overblijfselen van den gebeeldhouwden gevel van het oude stadhuis zijn daar eerst later gekomen, nadat ze geruimen tijd in eene steenhouwerij buiten de Weerd in de open lucht hadden gelegen. Het schijnt zelfs bij den aankoop onbekend geweest te zijn, dat ze van het stadhuis afkomstig waren! De burgerij is even arm aan dergelijke herinneringen als de stad: slechts twee regentenstukken zijn in één der talrijke gestichten aanwezig, schutterstukken zijn geheel onbekend, van de gilden was *volstrekt niets* bewaard, en het weinige daarvan in de laatste drie jaren bijeenverzameld is slechts voldoende om het verlies van het overige te doen bejammeren. En toch, niettegenstaande dit alles, bezit de stad Utrecht thans een rijker Museum van Oudheden dan eenige gemeente van ons vaderland. Dat dit het geval is, danken wij aan het initatief en ‘de belanglooze zorgen des Burgemeesters, den ijverigen en waardigen Van Asch van Wijck, den man van smaak, kunstzin en geleerdheid, aan wiens bemoeijenissen de stad Utrecht deze instelling verschuldigd is, die, om eerlang door alle steden van ons vaderland te worden nagevolgd, slechts een weinig meerder ontwikkeling behoeft.’

De heer J.A.B. Wiselius, controleur 1^{e} klasse bij het binnenlandsch bestuur op Java, heeft een aardrijkskundig en economisch overzicht het licht doen zien van Fransch Cochin-China, Annam en Kambodja. Van kaarten en platen voorzien is het werk, dat den titel draagt van *de Franschen in Indo-China*, uitgegeven door Joh. Noman en Zoon te Zalt-Bommel.

De heer Wiselius heeft in 1875 zelf door een deel van Indo-China gezworven, en de door hem gedane ervaringen vergeleken hebbende met al hetgeen over de opkomst van het Fransch gezag in Indo China geschreven is, deelt hij in dit boek zijn gevoelen mede over hetgeen hij gezien, gehoord en gelezen heeft, terwijl hij de toestanden in Indo-China vergelijkt met die in Nederlandsch-Indië Daar de bodem van Cochin-China, Kambodja en omstreken vlak en niet zeer schoon is, heeft de heer Wiselius zich niet behoeven te wagen aan de beschrijving van natuurtooneelen.

Doch zich hiervan moetende onthouden, streefde hij naar eene meer wetenschappelijke omschrijving van de zeden en intellectuëele gaven der bevolking - zoowel van vroegere eeuwen als van den tegenwoordigen tijd - en van de wijzigingen die daarin door Europeesche inmenging en overheersching hebben plaats gehad.

'Wij behoeven ons niet,' zegt de schrijver, 'te verdiepen in de kwestie of het Fransch koloniaal bestuur beter gevoeld en ingericht is dan het Nederlandsche, of omgekeerd. Een dergelijke strijd is onvruchtbaar, dewijl in beide stelsels veel goeds voorkomt. Goede stelsels kunnen slecht werken, gelijk slechte goed; en alles hangt maar af van het volk waarop zij worden toegepast, van de tijdsomstandigheden en van de geschiktheid der personen, die zich met de toepassing belasten. En al is nu ook een ieder overtuigd, dat het onnoodig is, wil men een der bevolking ten goede komenden maatregel invoeren, daarvoor eerst bij den nabuur in de leer te gaan, zoo geeft het niettemin zijn nut dat zusterkoloniën van elkander weten, welke stelsels hier goed- en daar afgekeurd worden, en waarom zulks geschiedt.

In Frankrijk zelf bestaat maar zeer weinig opgewekt koloniaalpolitiek leven, en ondanks dit rijk reeds even lang als Nederland koloniseerde, is toch de kolonisatie daar te lande een zoo goed als nieuw onderwerp, dewijl dit immer eene regeerings- en nooit eene volkszaak geweest is. Sommigen mogen dit geen benijdbaren toestand noemen, en liever op Nederland wijzen, waar de belangstelling in koloniale onderwerpen onder de beschaafde klassen zooveel uitgebreider is, doch men bedenke daarbij, dat in een land klein van omvang de gelegenheid grooter is, om zich ook met zaken, die het binnenland niet direct aangaan, bezig te houden.

Een zelfde belangstelling echter in de koloniën van andere natiën als in de eigen bezittingen mag men ook zelfs bij Nederlanders niet verwachten aan te treffen, maar daar belangstellen slechts een kwestie van begrijpen is, heb ik er naar gestreefd de toestanden in Fransch Indo-China zoo duidelijk en beknopt mogelijk uit te leggen, ten einde ze daardoor voor iedere soort lezers genietbaar te maken.'

De heer E.D. Pijzel, die in het Maartnummer van dit tijdschrift de theorie van C. von Nägeli over de splijtzwammen besprak, gaf in zijn artikel enkel een overzicht, doch geen critiek van die theorie, welke vele gemeentebesturen onmiddelijk met geestdrift hebben toegejuicht, daar ze hen in de gelegenheid scheen te stellen vele kosten te besparen voor die opruiming van vuil en zuivering van water, welke de gezondheidsleer onontbeerlijk noemt.

Het is zoo zeldzaam, dat gemeentebesturen een nieuwe uitvinding of ontdekking verwelkomen en bevorderen in plaats van tegen te werken, dat het al zeer ongelukkig voor hen treft, dat de heer E.D. Pijzel, eenigszins ongerust over al die goedkeuring, het thans noodig acht aan te toonen dat hij vuil drinkwater en andere vuilnis niet zoo onschadelijk acht als de heer Nägeli. Hij zegt in zijn voorbericht dienaangaande het volgende:

‘Sedert het verschijnen van C. von Nägeli's werk ‘Die niederen Pilze in ihren Boziehungen zu den Infectionskrankheiten und der Gesundheitspflege’ is de door den Münchener Hoogleeraar ontwikkelde theorie in verscheiden tijdschriften ter sprake gebracht, onder anderen door den ondergeteekende in het Maartnummer van *de Gids* van dit jaar.

Uit eene naar aanleiding van dit opstel gevoerde correspondentie bleek het mij, dat de theorie van Nägeli, en vooral hare praktische toepassing op hygiënische vraagstukken, in hooge mate de aandacht van enkele gemeentebesturen hadden getrokken. Dit verwonderde mij niet, want eene consequente toepassing van Nägeli's raadgevingen, waar het de zorg voor de openbare gezondheid betreft, zou op vele plaatsen tot eene zeer belangrijke vermindering kunnen voeren van de kosten, die nu door vele gemeenten voor drinkwater, afvoer van faecaliën, opruiming van vuilnis en mest enz. besteed worden.

In het hierboven genoemde Grids-artikel heb ik alleen een overzicht van Nägeli's theorie willen geven, en mij van alle critiek onthouden. Maar op dit oogenblik meen ik, dat de critiek niet achterwege mag blijven. Ongaarne toch zou ik de verdenking op mij willen laden, van, met Nägeli, de drinkwater- en faecaliën-questies te beschouwen als zaken van ondergeschikt belang, waar het den openbaren gezondheidstoestand geldt. Integendeel - ofschoon ik het er voor houd, dat Nägeli's waarnemingen en proeven op de meest overtuigende wijze aantoonen welke rol de splijtzwammen in de epidemische ziekten kunnen vervullen, ben ik overtuigd, dat vele van zijne gevolgtrekkingen niet voldoende gemotiveerd zijn, en dat het hoogst gevaarlijk, zelfs onverantwoordelijk zou zijn, die nu reeds in toepassing te willen brengen.

‘Nägeli's naam als scherpzinnig en wetenschappelijk waarnemer

is sedert jaren gevestigd, en boven mijnen lof verheven. Doch wanneer hij zelf herinnert, dat vele zijner gevolgtrekkingen hypothetische elementen bevatten, mag eene waarschuwing tot voorzichtigheid in de toepassing zijner theorieën noch onbescheiden, noch misplaatst heeten.'

Wij hopen dat de lezers van hetgeen Dr. Pijzel in het Maartnummer van de *Gids* geschreven heeft, vooral niet verzuimen zullen Dr. Pijzel's brochure te lezen, welke bij P.N. van Kampen en Zoon het licht zag, en tot titel voert: *Naegeli's theorie omtrent den oorsprong van epidemische ziekten. Eene populaire beschouwing door Dr. E.D. Pijzel*.

De firma E.J. Brill te Leiden gaf in het licht *Niederlaendische und Nordwestdeutsche Sedimentaergeschiebe, ihre Uebereinstimmung, gemeinschaftliche Herkunft und Petrefacten von K. Martin, Professor für Geologie in Leiden*.

Bij H. Kuipers te Leeuwarden verscheen *Het Projectie-teekenen als grond van het technisch-teekenen in 't algemeen en het bouw- en werktuigkundig-teekenen in 't bijzonder. Voor onderwijs en zelfoefening bewerkt door II. L. Boersma, directeur der Ambachtsschool te 's Gravenhage*.

Hoe de Bartholomaeusnacht in de wereld kwam.

Zoodra de tijd daar was, zegt Theodoor de Bèze, door God vastgesteld, om zijn uitverkorenen te onttrekken aan het bijgeloof, dat in de Roomsch-katholieke kerk was doorgedrongen, vond ook in Frankrijk de kerkhervorming weldra ingang. De eerste voorbeelden van lieden, na het optreden van Luther, in dat rijk als ketters vervolgd en voor hun overtuiging den vuurdood ondergaande, zijn van het jaar 1524. Aanvankelijk verwekte intusschen de zaak der hervorming in Frankrijk niet die hevige gisting, die men in Duitschland, in Zwitserland, in Engeland en elders aanschouwde. Het duurde eenigen tijd, aleer het nieuwe geloof wortel schoot bij een van de invloedrijke standen der Fransche natie of bij een vrij talrijk gedeelte van het volk. Hoewel de zaden, in Duitschland gestrooid, reeds onder Frans I ook in Frankrijk een bodem vonden, waar zij konden ontkiemen, werden hier in den beginne tegen de andersdenkenden vervolgingen ingesteld, meer omdat de regeering afkeerig was van nieuwigheden, dan wel omdat zij in die enkele ketters groot gevaar zag voor de kerk. Mettertijd werd dit anders. Het liet zich vooruitzien, dat, wanneer de nieuwe leer meer in 't oog loopende vorderingen maakte, het streven der hervormers, bij de enge verbintenis tusschen de kerk en de kroon in Frankrijk, menigen strijd zou hebben te strijden. De vraag der hervorming kon dan niet alleen een kerkelijke vraag blijven; zij moest evenzeer een politieke vraag worden Toen de nieuwe leer in Engeland voor 't eerst werd gepredikt, was de kracht der katholieke kerk er reeds zoo gebroken, dat zij bij den eersten stoot, haar toegebracht, het onderspit dolf. In Duitschland was het opkomen van 't protestantisme niet te belemmeren, zoodra eenige zijner vorsten en rijkssteden zich ervoor verklaarden. Dergelijke omstandigheden, de pogingen der

verkondigers van de nieuwe leer in de hand werkende, waren in Frankrijk niet te verwachten.

In weerwil van den nauwen band, die de kroon aan de kerk hechtte, was het toch niet de koning, Frans I, die zich het eerst en het hevigst tegen den afval van de kerk verzette. Hij was een goed katholiek, heeft Brantôme opgeteekend, en zwoer met geen anderen term dan ‘foi de gentilhomme’. Wellicht heeft, bij de innige verwantschap tusschen de herleving der letteren en de hervorming, zijn ingenomenheid met de renaissance hem genoopt, eenigszins toegevend te zijn voor de leeraren der nieuwe richting en hun volgelingen. Vandaar dat hij in de eerste jaren zijner regeering nu en dan eenige geneigdheid zal hebben betoond, de onverdraagzaamheid te beteugelen. En over 't geheel is de houding, die hij tegenover de protestanten inneemt, niet anders te kenschetsen, dan als een reeks van onophoudelijke slingeringen over en weer. Veelal waren het redenen, vreemd aan de leer, die hem, in wiens gemoed de godsdienst geen breede plaats schijnt te hebben ingenomen, bewogen, hetzij als vijand op te treden van hen, die van de kerk afvielen, hetzij als iemand, geneigd het oog te luiken. Of hij deze of gene partij koos, hing doorgaans af van overwegingen van politieken aard; van de vraag, wie voor 't oogenblik aan het hof den meesten invloed had, b.v. een zijner minnaressen, de hertogin d'Étampes, of zijn zuster, Margareta van Angoulême, de echtgenoot van Hendrik d'Albret, koning van Navarre, die beide de protestanten begunstigden, dan wel Louise van Savoye, die van hen afkeerig was; eindelijk van de verhouding, waarin hij op een gegeven tijdstip stond tot buitenlandsche vorsten, tot Hendrik VIII, tot den paus, tot die van Duitschland. Nogtans is niet voorbij te zien, dat hij met het klimmen zijner jaren een toenemenden weerzin tegen de hervormden aan den dag legde en hoe langer hoe ijveriger medewerkte tot het aanwenden der wreedste middelen, om hen van hun dolingen terug te brengen en hun zielen te redden. Deze verbittering openbaarde zich inzonderheid bij hem, sinds de hervormden zich aan de beelden begonnen te vergrijpen en onrust te verwekken. Zoodra zij hiermede, naar zijn meening, inbreuk maakten op het koninklijk gezag, haatte hij hen, want onder de koningen van Frankrijk is er geen geweest, die hooger opzag, dan hij, tegen de waarde van het koningschap. Gedurende de laatste vijftien à twintig jaren van zijn bewind ziet men hem dan ook

eendrachtig samenwerken met de vijanden der hervorming. En in de eerste helft zijner regeering hadden de gereformeerden en Lutheranen er weinig baat bij gehad, dat het niet de koning was, die in Frankrijk de hervorming stelselmatig bestreed. Immers er waren een paar machtige lichamen in het rijk, die als wachters voor de katholieke kerk stonden, die 's konings verzuim trachtten goed te maken en zich niet in slaap lieten wiegen. Men had er de groote theologische faculteit, de Sorbonne, van oudsher doorgaande voor den steunpilaar der Latijnsche rechtzinnigheid, die reeds in 1521 een plechtige veroordeeling van Luthers leer had uitgesproken. En niet minder vurige kampvechters waren de parlementen. De weinige sympathie, die Frans koesterde, zoowel voor de Sorbonne, als voor de parlementen, bracht er het hare toe bij, dat de koning, in de eerste jaren van de beweging, de hervorming eer een eenigermate vrijen loop gunde, dan ze belemmerde.

Een geheel ander man in zaken van de kerk, dan zijn vader, was Hendrik II. Met Frans had hij het gunstige voorkomen en de hoog opgaande gestalte gemeen. Eveneens was hij een onvermoeide jager en kampvechter in de steekspelen: geen toernooi, waarin hij geen lans brak. Doch geheelenal miste hij de schitterende eigenschappen, die zijn vader kenmerkten. Bij hem scheen de natuur zich er op te hebben toegelegd, slechts de lichamelijke hoedanigheden te ontwikkelen. Van kunst of wetenschap verstond hij geen letter. Hij had een traag verstand en iets goedaardigs, liet liefst anderen voor zich denken en zien en was gemakkelijk te misleiden. Zijn goedaardigheid, zoo dit het rechte woord is, was zwakheid, was van dien aard, dat zij noch drift, noch wreedheid uitsloot. Kortweg huldigde hij de begrippen der Roomsche kerk, zooals hij ze in zijn jeugd had geleerd en ingezogen[1]. Even scherp gekant tegen de hervorming, als hun koning, waren zij, door wie hij zich liet besturen, Diana van Poitiers, weduwe van Louis de Brézé, hertogin van Valentinois; de connétable Anne, heer van Montmorency, en Karel de Guise, aartsbisschop van Rheims, de kardinaal van Lotharingen.

1 Brantôme, 1779, VIII, p. 56 vlg., 96 vlg.; de Bèze, *Hist. ecclésiast. des églises réformées au royaume de France*, 1841, I, p. 43; Jean de Serres (een protestant), *Recueil des choses mémorables avenues en France sous le règne de Henri II, François II, Charles IX et III*, 1595, p. 30; Varillas, *Hist. de Henri II*, 1693, I, p. 3 vlg.; Lambert, *Hist, et règne de Henri II, roi de France*, 1755, I, p. 1 vlg.

Hendrik II liet dus de strijdende kerk haar gang gaan, waar zij elke overhelling tot de nieuwe leer onderdrukte. Van oudsher stond op majesteitsschennis de dood met verbeurdverklaring van goederen. Hoeveel te eer, zeide de Sorbonne, hadden zij dit vonnis te ondergaan, die de goddelijke majesteit beleedigden. In het werk *les coutumes du Beauvoisis*, waarin de auteur, Beaumanoir, wel verre van zich te houden binnen de perken, door den titel van het boek aangeduid, veeleer het recht beschrijft, dat de grondslag is van alle gewoonten van Frankrijk[1], worden in het elfde hoofdstuk de rechtszaken uiteengezet, waarvan de kennisneming aan de kerk toekomt. Onder de elf aangelegenheden, tot die afdeeling behoorende, nemen die van 't geloof de eerste plaats in. Een waarheid is het - leest men dáár[2], - dat het onderzoek naar alle beschuldigingen in zaken van 't geloof, te weten of iemand wel of niet gelooft, een recht is van de heilige kerk, want dewijl de heilige kerk de fontein is van 't geloof, moeten zij, die aangesteld zijn om voor de rechten der heilige kerk te waken, kennis nemen van ieders geloof. Zoo er een ongeloovige leek is, behoort hij door onderricht tot het ware geloof te worden teruggebracht. Wil hij zich niet laten te recht wijzen, maar in zijn booze dwaling volharden, dan behoort hij als ‘bougre’ te worden gevonnist en verbrand. Maar in zulk een geval moet de wereldlijke gerechtigheid de heilige kerk te hulp komen, want wanneer iemand, na onderzoek der heilige kerk, als ‘bougre’ is veroordeeld, moet de heilige kerk hem aan de wereldlijke justitie overlaten en deze hem verbranden, omdat de geestelijke justitie niemand ter dood behoort te brengen. - Op elke afwijking van 't geloof was dan ook in de Fransche wetboeken dier tijden (Beaumanoir leefde in de 13de eeuw) de vuurdood gesteld met verbeurdverklaring van goederen: ‘qui erre contre le foi, comme en mescreance, de lequelle il ne veut venir à, voie de verité, il doit estre ars et forfet tout le sien.’ (*Les coutumes du Beauvoisis par Philippe de Beaumanoir, publiées par Beugnot*, I, chap. 30, p. 413.) Dat aan die bepaling nadrukkelijk de hand werd gehouden, daarvoor zorgden de Sorbonne en de parlementen.

1 Zie de Voorrede in *Les coutumes du Beauvoisis par Philippe de Beaumanoir*, nouvelle édition, publiée par le Comte *Beugnot*, 1842, I, p. 13, en *Notice sur Beaumanoir, ibid.*, p. XXXII vlg.

2 t.a.p., I, p. 157, 158.

Toch werd ook in Frankrijk de regel bewaarheid, dat de vervolging telkens nieuwe kracht gaf aan het protestantisme, of, gelijk de Bèze het uitdrukt, ‘Dieu besognait quasi par tout le royaume, vérifiant ce qui a été très bien dit par un ancien, à savoir que le sang des martyrs sert comme de fumier à la vigne du seigneur, pour la faire tant plus fructifier’[1]. Langs twee verschillende wegen, zegt Sismondi, rukte de hervorming voorwaarts. Zij kreeg aanhangers bij den stand der armen en der arbeiders, daar deze lieden behoefte hadden aan geloof en hoop, een behoefte, waaraan niet werd voldaan door een verachtelijke geestelijkheid. Terzelfder tijd breidde zij zich uit onder de gegoede en verlichte standen, die behoefte hadden aan verstandsverheldering en een aanleiding zochten, om hun zucht naar onderzoek te bevredigen, onder die standen, wier redelijke zin een afkeer had van ongerijmde en elkaar weersprekende leerstellingen[2]. ‘De leeraren der Sorbonne,’ heeft de Venetiaansche gezant Marino Cavalli[3] opgeteekend, ‘zijn bekleed met een zeer groot gezag tegenover de ketters. Zij bedienen zich van het vuur, om hen te bedwingen, en braden hen levend. Maar het Lutheranisme heeft zich zoo sterk uitgebreid, dat geheele steden van de lieden dezer sekte overvloeien. De protestantsche eeredienst, ofschoon niet in 't openbaar gevierd, wordt stilzwijgend toegelaten. Dit ziet men te Caen, te la Rochelle, te Poitiers en in vele steden van Provence’. In 1558 geloofde men, het getal der stellige gereformeerden in Frankrijk reeds op 400,000 te mogen begrooten[4]. Op een synode, gehouden te Parijs in Mei 1559, waagden zij het, als ten spijt van de overal aangestoken brandstapels, aan de allengs tot stand gekomen gemeenten een gemeenschappelijke inrichting te geven, gelijkende op die van het consistorie te Genève. Elke gemeente stond op zichzelf en was tegenover een andere geheel onafhankelijk, maar alle hadden dezelfde geloofsbelijdenis, te vinden bij de Bèze[5]. In 1561 telde men in Frankrijk alreede 2150 gereformeerde kerken. ‘Zooveel heeft men toen reeds willen tellen’, zeggen

1 Théod. de Bèze, *Histoire ecclésiastique des églises réformées au royaume de France*, 1841, I, p. 5.
2 Sismonde de Sismondi, *Hist. des Français*, 1833, XVI, p. 365.
3 *Relations des ambassadeurs Vénitiens sur les affaires de France au* 16*ième siècle, recueillies et traduites par* Tommaseo, 1838, I, p. 263.
4 Ranke, *Fransözische Geschichte*, 1852, I, blz. 191.
5 t.a.p., I, boek 2, p. 109 vlg.

Ranke[1] en Henne am Rhyn[2]. Zij ontleenen het cijfer zeker aan de Bèze[3].

Bleef de Sorbonne voortdurend even vijandig gestemd tegen de ketters, de parlementen, die een schrede nader stonden tot de openbare meening, ondervonden gaandeweg eenigszins de uitwerking van de verandering, die zich voltrok in de richting der godsdienstige denkbeelden. Daarenboven waren zij er niet blind voor, dat, bij het veld winnen van den afval, nu de nieuwe leer reeds zoo ver was gevorderd, dat zij kerkelijke inrichtingen in het leven riep, de onderdrukking, zooals men ze toepaste, toch niet tot het gewenschte doel kon voeren. Zichtbaar werd de wijziging in de denkwijze van de parlementen, doordien zij van tijd tot tijd zachter vonnissen, b.v. van verbanning, velden.

Doch van den anderen kant waren er onder de leden van de parlementen, met name van dat van Parijs, velen, die eenstemmig dachten met de Sorbonne. Zij waren er dus op uit, diegene hunner medeleden onschadelijk te maken, die eenige neiging ten gunste van de hervormden aan den dag legden. De begeerte om zichzelven en machtige hovelingen te verrijken met den buit der veroordeelden wakkerde hun pogingen aan. Ten einde nu hun tegenstanders ten val te brengen, maakten zij koning Hendrik II er opmerkzaam op, dat de oude wetten alle afwijking van 't geloof verboden en alzoo in 't parlement volstrekt geen leden mochten worden gedoogd, verdacht van eenige oogluiking dienaangaande. Zij overreedden Hendrik II, om onverwachts te verschijnen in een dier zittingen, die men ‘Mercuriale’ noemde, en dan te doen, wat hem oorbaar scheen. De instelling der ‘Mercuriales’ dagteekent van den tijd van Lodewijk XII. Zij maakt een deel uit van de verordening, door dien vorst uitgevaardigd in Maart 1499. Hierin wordt o.a. voorgeschreven, dat de presidenten der parlementen een- of tweemaal per maand op Woensdag zullen bijeenkomen, om die rechters of overheidspersonen te berispen of te schorsen, die zich inbreuk hebben veroorloofd op de wetten of nalatig zijn geweest[4].

De ‘Mercuriale’ van den 10^{den} Maart 1550 was de dag,

1 A.w., I, p. 238.
2 *Kulturgeschichte der neuern Zeit vom Wiederaufleben der Wissenschaften bis auf die Gegenwart*, 1870, I, p. 186.
3 A.w., I, p. 420.
4 Isambert, Decrusy en Jourdan, *Recueil général des anciennes lois françaises*, XI, p. 323 vlg.

door Hendrik voor zijn bezoek uitgekozen. Hetgeen de aanleggers van het plan hadden vooruitgezien gebeurde. De voorstanders der protestantsche leer meenden van de gelegenheid gebruik te moeten maken, om den koning te doen hooren, wat ten voordeele van de zaak, die zij verdedigden, in 't midden was te brengen. Anderen spraken in tegengestelden zin. Ten laatste vatte Hendrik het woord op en zeide, dat hij thans met eigen oogen zag, dat hetgeen hij bij gerucht had vernomen waar was, dat zich in deze vergadering eenige mannen bevonden, die zijn gezag en dat van den paus versmaadden; dat zij wel is waar weinige in getal waren, maar tot oneer verstrekten van het parlement en zelven zich hun verderf bereidden. Daarop beval hij den connétable de Montmorency, hen in hechtenis te nemen. Een paar van hen werden later ter dood veroordeeld en gebracht, o.a. du Bourg. Anderen boetten op andere wijzen voor de woorden, door hen gesproken[1]. Middelerwijl ging de koning, die hun het lot toedacht, hun vervolgens beschoren, hen nog voor in den dood. Den 10^{den} Juli 1559 overleed hij aan de gevolgen eener wonde, hem op een steekspel toegebracht. De protestanten meenden in die onverwachte gebeurtenis den vinger Gods te mogen opmerken. Hoewel de verandering van kroondrager vooreerst nog geen verbetering in hun toestand opleverde, zagen zij in zoover juist, dat de dagen van het huis Valois geteld waren; dat met den dood van dezen vorst dit huis weder een stap nader bij zijn einde kwam.

Met den kardinaal van Lotharingen of de Guises had onder Frans II den meesten invloed Katharina de Medicis, een achterkleindochter van Laurens den vorstelijke. Ten tijde van de regeering van Hendrik II was zij overschaduwd door 's konings minnares Diana van Poitiers. De eenige onderscheiding, die zij gedurende dat bewind was waardig gekeurd, was, dat zij de eer genoot, prinsen ter wereld te brengen, die eens in Frankrijk den schepter konden voeren. Naar 't schijnt heeft de langdurige

1 Zie daarover Regnier de la Planche, *Hist. de l'état de France, tant de la République, que de la religion sous le règne de Franç.*, 1576, p. 31 vlg., 91 vlg.; Thuanus, *Hist. sui temporis*, 1606, I, p. 621 vlg., 639; de Bèze, *Hist. eccelésiast.*, I, p. 122 vlg.; *Mémoires de* Vieilleville, Petitot, XXVII, p. 401 vlg. - Vieilleville is François de Scepeaux, sire de Vieilleville, een voormalig kasteel aan den oever der Loir, een bijstroom van de Sarthe, ten w. van Blois. Hij was een der krijgsoversten van Frans I, Hendrik II en Karel IX. De Mémoires, die zijn naam dragen, zijn opgesteld door Vincent Carloix, zijn secretaris, en omvatten het tijdvak 1527-1571.

afzondering, waarin zij werd gehouden, haar karakter dien plooi van scepticisme, dubbelzinnigheid en listig overleg gegeven, waarmede zij gewoonlijk in de bladen der geschiedenis wordt afgeteekend. Vrij algemeen wordt zij gerekend, geen beginselen te hebben gehad of de toepassing er van overbodig te hebben geacht. Heersch- en wraakzucht waren de voornaamste der trekken van haar karakter. Niemand heeft vermoedelijk beter dan zij de kunst verstaan, den regel ‘divide et impera’ als richtsnoer zijner gedragingen aan te wenden. Wat Brantôme over haar schrijft is niets dan een lofrede. Laat men hem ter zijde, dan zijn de haar zoo even toegekende hoedanigheden, volgens de overeenstemmende getuigenissen van alle oudere Fransche geschiedschrijvers, haar onbetwistbare kenmerken geweest. Men sla op wien men wil, Thuanus[1], Matthieu[2], Dupleix[3], Daniël[4], altijd komt de schildering van haar aard neer op hetgeen Mézeray aldus beschrijft: ‘Quand il n'y eût point eu de partis, prêts à se former, la seule Catherine de Medicis était capable d'en faire éclore dans l'état, car non seulement par intérêt, mais même par inclination naturelle elle se plaisait merveilleusement à semer des jalousies et des divisions entre les grands, favorisant tantôt ceux-ci, tantôt ceux-là, écoutant les catholiques, puis les hugenots, si bien que l'ancienne devise de sa maison de Medicis, divide ut regnes, ne convint jamais mieux à pas un autre de cette race, qu'à elle. À quoi elle employait toutes sortes d'inventions et de ruses, dont il semblait qu'elle ent un magasin au besoin. Elle feignait d'ouvrir son coeur à tous ceux qui l'approchaient, accommodait son visage, ses yeux, sa voix et sa contenance aux passions des uns et des autres, pour les inciter ou pour les retenir, paraissait maintenant grave et sérieuse, tantôt douce et affable, tantôt suppliante, à un quart d'heure de là menaçante, à cette heure joyeuse, aussitôt triste, et n'épargnait ni prières, ni larmes, ni même ses plus familières caresses et les attraits de ses filles. Avec ces artifices et avec l'argent qu'elle dépensait à entretenir des émissaires et à gagner les valets auprès des grands elle savait tous leurs

1 *Hist. sui temporis*, 1626, I, p. 685, 690, 753, 783; II, p. 972.
2 *Hist. de France sous les règnes de Franç. I, Henri II, Franç. II, Charles IX, Henri III, Henri IV, Louis XIII*, 1631, I, p. 713, 714.
3 *Hist. génér. de France*, 1634, III, p. 601, 602; IV, p. 183.
4 *Hist. de France*, 1729, VIII, p. 264, 736; IX, p. 340.

secrets et parlà trouvait moyen de les brouiller ensemble'[1]. De politiek der koningin was aan ieder zoo bekend, zegt Péréfixe, dat men de waarheid, ook zoo men het mocht willen, niet kan verbergen, tenzij men een streep wil halen door de gansche historie van dien tijd[2].

Men begrijpt, dat de protestantsche auteurs uit haar tijd niet zachter oordeelen, vgl. Regnier de la Planche[3], Jean de Serres[4], het *discours merveilleux da la vie, actions et déportemens de Catherine de Medicis, reine mère*[5], d'Aubigné[6], la Popelinière[7]. Het heerschend gevoelen omtrent deze koningin wordt bestreden door Capefigue[8]. Ranke[9] heeft hij niet overtuigd, en of hij er in zal slagen anderen te bekeeren, zal dan te beslissen zijn, wanneer de brieven der koningin, met welker uitgaaf men een begin heeft gemaakt, volledig in 't licht zullen zijn gekomen[10].

1 Mézeray, *Hist. de France*, 1646, II, p. 743, 744.
2 *Hist. de Henri le grand*, 1836, p. 34
3 t.a.p. (zie blz. 199), p. 9 vlg., 35 vlg., 53 vlg., 236 vlg., 336 vlg. en elders. - Van zijn werk zegt Martin, *Hist. de France*, 4e édit., IX, p. 20, *noot:* 'Regnier de la Planche, protestant passionné, mais très-bien informé, au moins sur les faits, sinon toujours sur les vraies intentions des chefs de parti, est un des écrivains les plus remarquables de l'époque, et son livre est le document le plus important de ce court règne.'
4 *Recueil des choses mémorables, avenues en France sous le règne de Henri II, François II, Charles IX; et Henri III de la maison de Valois*, 1595, p. 76, 130 vlg., 234, 256, 261, 275 vlg., 281 vlg., 316. - Steeds is dit voor een geschrift van de Serres gehouden. Het wordt ontkend door Daniel Ramée, *les noces vermeilles, histoire de la Saint-Barthélemi*, MDLXXII, 1877, p. 93, *noot* 2. Wel, zegt hij, heeft het veel overeenkomst met één der geschriften van de Serres. Ramée geeft evenwel geen bewijzen. Nu aan zijn opmerking is herinnerd, kan het weinig bezwaar opleveren, het werk vooreerst nog op den naam van de Serres te laten doorgaan, welke naam voor 't overige niet op den titel staat.
5 Afgedrukt in *Mémoires de l'état de France sous Charles neuvième*, 1576, III, p. 314 vlg., een boek, dat Katharina zelve heeft gekend, zie Brantôme, II, p. 31.
6 *Hist. universelle*, 2e édit., 1626, II, boek 2, hoofdst. 6, p. 689; hoofdst. 9, p. 704; hoofdst. 18, p. 761; hoofdst. 20, p. 770; boek 4, hoofdst. 3, p. 977; boek 5, hoofdst. 18, p. 1142
7 la Popelinière, *Hist. de France, enrichie des plus notables occurrences, survenues es provinces de l'Europe et pays voisins, soit en paix, soit en guerre, tant pour le fait séculier, qu'ecclésiastique, depuis l'an* 1550 *jusqu'à ces temps*, 1581, I, p. 221, 282. - De schrijver bleef het protestantisme niet getrouw, maar omhelsde even vóór zijn dood het catholicisme.
8 *Histoire de la réforme, de la ligue et du règne de Henri IV*, 1834, II, p. 8 vlg. en *Catherine de Médicis, mère des rois François II, Charles IX et Henri III*, 1856.
9 Zie de fraaie schets van Katharina's karakter *Franz. Gesch.*, I, p. 314 vlg.
10 Vgl. Forneron, *les dues de Guise et leur époque*, 1877, I, p. 289, *noot.* 1.

Terecht zegt Alfred von Reumont, *Die Jugend Caterina's de Medici*, 1854, voorrede, p. x: ‘Es hat der Königin Catherine an Angriff und Vertheidigung nicht gefehlt: heute noch würde es schwer sein, ein ganz unverfälschtes Bild von ihr hin zu stellen.’ Alle partijen, verdedigers en bestrijders der koningin, vinden iets van haar gading in het volgende gedicht, een der vele, die op de mare van haar dood werden uitgegeven, hetwelk de maker tot grafschrift wilde doen strekken:

> La reine qui ci gît fut un diable et un ange,
> Toute pleine de blâme el pleine de louange.
> Elle soutint l'état et l'état mit à bas.
> Elle fit maints accords et pas moins de débats.
> Elle enfanta trois rois et cinq guerres civiles,
> Fit bâtir des châteaux et ruiner des villes,
> Fit bien de bonnes lois et de mauvais édits.
> Souhaite-lui, passant, enfer et paradis[1].

Hoewel zoo goed als alle oude auteurs eenstemmig zijn over de listigheid van Katharina de Medicis, verschillen zij onder elkander over deze andere vraag, of die geslepenheid gepaard ging met verstand en regeeringskunst. Drie zijn er, die haar deze gaven ontzeggen: Matthieu[2], Mézeray[3], de Mably[4], Het best vat wederom Mézeray aller gedachte samen in deze woorden: ‘Quoiqu'elle se donnât toutes ces peines pour règner, elle n'en avait pourtant point le génie. Son esprit était fin et rusé, mais non pas fort et puissant, au contraire timide, superstitieux, qui ne suivait pas ces desseins de même force et qui ne les bâtissait pas sur de bons et solides fondements, de telle sorte, qu'elle fut l'instrument de la domination d'autrui et n'en jouit presque jamais elle-même.’

Een vaste residentie had de koning van Frankrijk destijds nog niet. Hij trok van de eene plaats naar de andere en hield zich nu hier, dan daar een tijd lang op. In 't begin van 1560 vestigde het hof zich tijdelijk te Amboise, ten oosten van Tours, aan de Loire. Dáár kwam in Maart van dit jaar tot een begin van uitvoering de samenspanning, die men ‘le tumulte d'Amboise’ noemt, naar 't schijnt gericht tegen de Guises. Aan

1 Pierre de l'Étoile, *Journal de Henri III*, bij Petitot, XLV, p. 382.
2 t.a.p.
3 t.a.p.
4 *Observations sur l'hist. de France*, in *Oeuvres complètes*, 1794, III, p. 181 vlg.

't hoofd der samenzwering stond een edelman, de la Renaudie geheeten. Wat de eedgenooten eigenlijk bedoelden is niet recht uitgemaakt. Veel beteekenis had de geheele zaak stellig niet. Hetgeen men er van zag is, dat op zekeren dag in de gezegde maand een honderd vijftigtal ruiters tegen het slot optrokken. Maar de regeering was gewaarschuwd voor 'tgeen er broeide en op haar hoede. De aanvallers stieten op een macht van troepen, waartegen zij geenszins bestand waren. De la Renaudie sneuvelde; anderen werden gegrepen en ter dood gebracht. Ten aanzien van hen handelde men zonder vorm van proces. Dewijl het te Amboise eenigszins droog en vervelend was, beging men de laagheid, de aanzienlijkste der medeplichtigen na den middagmaaltijd te laten ombrengen, opdat de dames en de heeren van het hof, de koning niet buitengesloten, eenig tijdverdrijf zouden hebben in 't aanschouwen van de laatste pijnlijke oogenblikken dier ongelukkigen. Evenzeer als ten opzichte van het bepaalde oogmerk der samenzwering is men in 't onzekere omtrent de vraag, of prins Lodewijk Condé tot de deelgenooten behoorde of er kennis van droeg. Desniettegenstaande werd hij in hechtenis genomen en ter dood veroordeeld door een buitengewone rechtbank, waarvan president was, volgens Picot[1], de kanselier Michel de l'Hôpital; volgens den hertog van Aumale[2], Christoffel de Thou, de vader van den geschiedschrijver. Reeds was de dag voor de uitvoering van het vonnis vastgesteld, toen de koning, Frans II, overleed en Katharina de Medicis de eenige hoofdpersoon werd in 's lands regeering. Om zich aanvankelijk in 't bestuur te handhaven, leidde zij haar te midden der twee kampende partijen dobberende staatkunde in met eerst de poorten van 's prinsen kerker te openen en daarna het gevelde vonnis te doen herroepen, zoowel door een opzettelijke verklaring van den jeugdigen koning Karel IX, als in een plechtige zitting van het parlement.

Gelijktijdig met de samenspanning van Amboise is de opkomst van den naam *hugenooten*. Aleer die benaming in gebruik kwam, heette men de hervormden, indien men ze van de Lutheranen zocht te onderscheiden, *religionnaires* of *ceux de la religion*, ook wel *sacramentarissen*, d.i. lieden, die aan 't heilig avond-

1 *Hist. des états généraux, considérés au point de vue de leur influence sur le gouvernement de la France*, de 1355 à 1614, 1872, II, p. 22, *noot* 2.

2 *Hist. des princes de Condé pendant* le XVIe et XVIIe siècle, 1863, I, p. 89.

maal een sacramenteele of figuurlijke beteekenis toekennen en alzoo de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus in het brood en den wijn loochenen. Niet zoodra werd die naam door dien van hugenooten vervangen, of zijn oorsprong was meteen reeds duister. De tijdgenoot Regnier de la Planche schrijft: ‘Et pour ce qu'il a été fait mention de ce mot de huguenot, donné à ceux de la religion et qui leur est demeuré depuis, j'en dirai un mot en passant, pour mettre hors de doute ceux, qui en cherchent la cause assez à l'égarée’[1]. - ‘Appellabantur,’ leest men bij een ander, ‘eo tempore in Gallia qui ab ecclesia desciverant Hugenotti, cujus nominis originem cum diligenter perspexissemus invenire non potuimus’[2]. Boven allen twijfel verheven zal wel zijn, dat de naam uit Zwitserland, uit Genève, afkomstig is. Van oudsher stond die stad, tot den tijd van Calvijn, evenals voorheen Maastricht, onder twee machthebbers, onder den bisschop, die er als een vorst regeerde, en onder den hertog van Savoye, die er mede zekere rechten had. Al in 1518 noemden de aanhangers van 't gezag van den hertog hun tegenstanders, die Genève onafhankelijk zochten te maken van Savoye, omdat zij ondersteund werden door de Zwitsersche eedgenooten, het woord ‘Eidgenossen’ niet kunnende uitspreken en het zoo goed mogelijk in 't Fransch overbrengende, ‘eidguenots, eignots, huguenots’[3]. ‘Eidguenots’ en ‘eignots’ is natuurlijk een verbastering van ‘eidgenossen’. De vorm ‘huguenots’ komt reeds voor, zegt Merle d'Aubigné, l.l., in een kroniek van Michel Roset, boek I, hoofdstuk 89. Het is mogelijk, voegt de schrijver er bij, dat de naam ‘huguenots’ de heerschende is geworden, doordien de leider der partij te Genève, die zich in verbintenis stelde met de Zwitsers, was een der syndici dier stad, de burger Besançon Hugues. Spon en Merle d'Aubigné willen van geen andere afleiding weten. ‘C'est de là,’ zegt de eerste, qu'est venu le mot d'huguenots, dont on a fait de si différentes et de si ridicules étymologies,’ vgl. p. 138: ‘La véritable étymologie est celle, que nous avons donnée.’ - ‘Telle est la vraie étymologie de ce mot,’ leest

1 *Histoire de l'état de France, tant de la Républ.*, etc., p. 211.

2 Prosper Sanctacrucius, *de civilibus Galliae dissensionibus*, bij Martene et Durand, *Veterum scriptorum et monumentorum historicorum etc. amplissima collectio*, 1729, V, p. 1460, vgl. Ducange, 1844, III, p. 726.

3 Spon, *Hist. de la ville et de l'état de Genève*, 3e édit., 1685, p. 137, en Merle d'Aubigné, *Hist. de la réformation en Europe au temps de Calvin*, 1863, I, p. 129.

men bij den tweede, il serait plus qu'étrange, que ces deux dénominations (eignots en huguenots), qui n'en sont qu'une, eussent joué un si grand rôle au seizième siècle à Genève et dans le protestantisme français, alors si étroitement unis, sans avoir aucun rapport l'une avec l'autre.'

Dit zou zeker zeer vreemd zijn. Aannemelijk is het dus, te denken, ofschoon Ranke[1] met die opvatting niet zeer ingenomen is, dat de veelvuldige betrekkingen, weldra bestaande tusschen Genève en het Fransche protestantisme, den naam 'eignots' of 'huguenots' binnen kort de grenzen deden overschrijden en in Frankrijk binnendringen. En even waarschijnlijk is het, dat er voor de Franschen een andere bijzondere reden heeft bestaan, waarom óok bij hen de vorm 'hugenooten' de overhand behield. Niet ieder in Frankrijk, vgl. Sismondi[2], zal juist hebben geweten, wie en wat de 'eidgenossen' of 'eignots' waren; nog minder wie Besançon Hugues was. Zóó is het zeer goed te verklaren, waarom, toen reeds de naam in dat land ingang had gevonden, men er nog een oorsprong, een afleiding voor zocht.

Onbetwistbaar is het, zegt de tijdgenoot de Tavannes, dat de naam uit Zwitserland herkomstig is. Deze Tavannes is Jean de Saulx, vicomte de Tavannes, die zich in 't leven van zijn vader[3] dus uitlaat: 'Grande diversité d'opinions a été de l'étymologie du nom huguenot: les uns l'adaptant au latin (ut nos), nous ou avec nous autres, à ce qu'ils s'assemblèrent à Tours sous la porte du roi Hugon, et plusieurs autres avis, lesquels n'ont aucunement rencontré, ni touché au but. La véritable source de ce nom vient de Suisse, de l'état populaire et rebellion contre la maison d'Autriche, dont les premiers associés usèrent de ce mot allemand (eidgenossen): le mot *d'eid* signifie foi et *genossen* associés, et tels se sont nommes.' Bij het overnemen van dien naam was, meent hij, een van de beweegredenen van de predikers der hervormde leer hun wensch naar een volksregeering. Dit vermoeden blijve voor rekening van hem, die het uitspreekt.

Maar wat kan zich in Frankrijk hebben voorgedaan, dat het woord een inheemsche kleur of tint heeft gegeven? Stellig heeft daartoe niet geleid, wat Matthieu[4] verhaalt: 'Je trouve bien

1 *Franz. Gesch.*, I, p. 210, *noot.*
2 *Hist. des Français*, XVIII, p. 117.
3 *Mémoires de Gaspard de Saulx, seigneur de Tavannes, Petitot* XXIV, p. 460.
4 *Hist. de France sous les règues de François I* etc., p. 20; ook in *Hist. des derniers troubles*, p. 3 verso. Eenigszins anders bij Mahn, *Untersuchungen auf dem Gebiete der Romanischen Sprache*, specimen 12, die niet minder dan 15 afleidingen heeft, deze sub 13. Zij is mede bekend aan Spon, l.l.

aussi bonne la descente de ce mot d'une remontrance, que les ambassadeurs des princes d'Allemagne firent au roi, pour le supplier de modérer les peines contre les Luthériens, car, ayant commencé de parler avec beaucoup de véhémence et de gravité en ces termes, *huc nos venimus*, ces deux monosyllabes *huc nos* demeurèrent en la bouche des rieurs de la cour, pour être appliquées à ceux, qu'on appelait Luthériens.' Evenmin is iets te hechten aan onbepaalde afleidingen, hoedanige bij Mahn[1] voorkomen, volgens welke het woord zou komen van zekeren Hugo, een sacramentaris, die ten tijde van koning Karel VI leefde, of van een zekeren Hugo, die vóór vele jaren deel nam aan een samenzwering tegen den koning. Is men ook geneigd, het onbepaalde over 't hoofd te zien, dan zou, om niet meer te zeggen, hierover nadere opheldering moeten gegeven worden, hoe die enkele sacramentaris zoozeer de aandacht trok, dat hij zijn naam gaf aan een soort, die er nog niet was.

Met terzijdestelling van zulke uitleggingen, die te zonderling en te gezocht zijn, blijft er een drietal verklaringen over, waartegen, op den eersten aanblik, niet veel schijnt in te brengen, die, welke den naam in verband brengt met koning Hugo of Huguet, met de Hugo-poort, den Hugo-toren te Tours; die, welke den oorsprong zoekt in een muntstuk. De eerste splitst zich in twee opvattingen, die, welke aanknoopt aan het spook te Tours, en die, welke den term in verband brengt met de bewering omtrent de afstamming van de koningen van 't huis Valois van den eersten koning uit de dynastie Capet. De minste waarschijnlijkheid heeft m.i. het bericht over de afleiding, ontleend aan het muntstuk. Men treft ze aan bij de Castelnau[2]: 'Quelques femmes des villages dirent, que c'étaient pauvres gens, qui ne valaient pas des huguenots, qui était une fort petite monnaie, encore pire que des mailles, du temps de Hugues Capet, d'où vint en usage, que par moquerie l'on les appelait huguenots, et se nommèrent tels, quand ils prirent les armes.' Evenmin zal op algemeene instemming kunnen rekenen de verklaring, die betrekking heeft op het huis

1 Sub 7 en 8.
2 *Mémoires*, Petitot, XXXIII, p. 95. Vgl. de aanteekening van Le Laboureur in zijn Editie dezer Mémoires, 1731, I, p. 351, 352, en Mahn, sub 9.

Valois, welks rechten vanzelf spraken, en omdat de aan de Guises toegeschreven bewering, ten tijde toen de naam hugenooten ontstond, òf zich nog niet deed gelden, òf nog maar in haar opkomst was. Zij is geboekt in de verzameling, geheeten: *Mémoires de Condé*, aangehaald bij Petitot, XXXIII, p. 94, *noot:* 'Les Guises, écrivaient-ils (d.i. de protestanten), ont de longtemps composé par ensemble un sobriquet et mot à plaisir par dérision de ceux, qu'ils disent être descendus du dit Hugues Capet, les appelant *huguenots* et enveloppant dans une telle contumélie non seulement ceux, qui s'efforcent de maintenir le florissant état du royaume, mais aussi la personne du roi notre maître, messeigneurs ses frères et tous princes du sang'[1]. Daarentegen beveelt zich als van zelf aan, ofschoon Lacretelle[2] ze vreemd vindt, de etymologie, die den oorsprong der benaming in betrekking brengt tot het spook, de Hugo-poort, den Hugo-toren, want dit alles hoort bij elkander en vormt eigenlijk maar één denkbeeld. De hervormden, zeide men, waren hugenooten, dewijl zij in de schaduwen des nachts rondzwierven, om geheime bijeenkomsten te houden. Zij staat bij Thuanus[3], Regnier de la Planche[4], de Bèze[5], Davila[6], Matthieu[7], d'Aubigné[8], la Popelinière[9]. De woorden van een van hen mogen voor allen volstaan: 'La superstition de nos devanciers jusqu'à vingt ou trente ans en ça était telle, que presque par toutes les villes du royaume ils avaient opinion, que certains esprits faisaient leur purgatoire en ce monde après leur mort et qu'ils allaient de nuit par la ville, battant et outrageant beaucoup de personnes, les trouvant par les rues. Mais la lumière de l'évangile les a fait évanouir et nous a appris, que c'étaient coureurs de pavé et ruffiens. A Paris ils avaient le moine bourré (volgens den *Dictionnaire de l'Académie française* te lezen bourru), à Orléans le mulet Odet, à Blois le loup garou, à Tours le roi Huguet

1 Vgl. La Popelinière, *Hist. de France*, I, p. 162, en Mahn, sub 6.
2 *Hist. de France pendant les guerres de religion*, 1824, I, p. 262, *noot*.
3 *Hist. sui temporis*, 1626, I, p. 741.
4 *Hist. de l'état de France*, p. 211.
5 I, p. 169.
6 *Geschichte der bürgerl. Kriege von Frankreich*, aus dem Italienischen übersetzt von Reith, 1817, I, p. 159.
7 *Hist. de France sous les règnes de François I*, etc., I, p. 19, 20; *Hist. des derniers troubles de France*, p. 3 verso.
8 *Hist. univers.*, I, p. 131.
9 *Hist. de France*, I, p. 162

et ainsi des autres villes. Or est-il ainsi, que ceux, qu'on appelait Luthériens, étaient en ce temps-là regardés de jour de si près qu'il leur fallait nécessairement attendre la nuit à s'assembler pour prier Dieu, prêcher et communiquer aux saints sacrements, tellement, qu'encore qu'ils ne fissent peur, ni tort à personne, si est-ce, que les prêtres par dérision les firent succéder à ces esprits, qui rôdaient la nuit, en sorte que, ce nom étant tout commun en la bouche du menu peuple d'appeler les évangéliques huguenots au pays de Touraine et d'Amboise, ce nom commença d'avor la vogue.' Het eenige, dat de la Planche niet opzettelijk laat uitkomen, is de plaats der nachtelijke vergaderingen. Voor 't overige heeft de Bèze het zijne letterlijk uit hem overgenomen, alleen het woord 'ruffiens' in 'débauchés' veranderende.

Evenals de *Mémoires de Condé*, beweren Thuanus en la Popelinière, dat de term hugenoot, gelijk die van ketter en van geus, oorspronkelijk een scheldnaam was. Met dien term is het dus ook verder eveneens gegaan, als met die van ketter en geus, want den naam, als smaad hun toegeworpen, voegden zij zich zelven als een eeretitel toe, iets, dat ook de Zwitsers hadden gedaan, vgl. Spon, t.a.p.

Het tijdstip van den dood van Frans II, die zijn leven lang bijna niet gezond was geweest, was 't begin van December 1560. De kroon ging over op Karel IX, den tweeden zoon van Hendrik II. Frans II, toen hij overleed, had den ouderdom van bijna zeventien jaren bereikt. Karel IX, het hoofd met de kroon versierende, was ruim tien jaar oud. Op een tijdvak eener schijnbare meerderjarigheid volgde, wat voor Frankrijk niet veel beter was, een tijdvak eener werkelijke minderjarigheid. In het regentschap was niet voorzien. Hij, die een uitkomst aan de hand deed, was de kanselier de l'Hôpital. Hij liet den troonopvolger de les van buiten leeren d.i. in den koninklijken raad het verzoek doen, dat de heeren de leiding der openbare aangelegenheden overlieten aan de koningin-moeder Katharina de Médicis.

Nog bij het leven van Frans II hadden de Guises, willende beproeven, of zij niet voor de bestendiging van hun gezag steun zouden kunnen vinden bij de meerderheid der natie, het besluit doen nemen, een vergadering der rijksstenden te doen bijeenkomen. Zij lieten ze, bij wijze van proefneming, voorafgaan door een vergadering der notabelen. Deze vergadering kwam bijeen

te Fontainebleau in Augustus 1560. Kort daarna ving het regentschap aan, en een der eerste gebeurtenissen na dien aanvang was de bijeenkomst der Staten-Generaal te Orleans, December 1560 en Januari 1561. Wat hier niet te pas komt zijn de zeer belangrijke voorslagen ter verbetering van den gang van 't binnenlandsch bestuur, inzonderheid door den derden stand gedaan. Een opmerkelijke bijzonderheid, waardoor de vergadering zich bovendien kenmerkte, medegedeeld door de Beze[1], is, dat de spreker, die uit naam van den adel optrad, Jacques de Roquefort, 'parlant au roi n'usa jamais de ce mot de majesté, inventé depuis quelques années par les flatteurs, mais usa toujours de ce mot de Sire, duquel les plus grands rois de France se sont contentés jusqu'à notre temps.' De Bèze voegt er de opmerking bij, dat zekere vleiers uit den vreemde aan de koningen van Frankrijk in naam de majesteit hebben toegekend, die zij in het wezen der zaak hebben besnoeid. De titel Majesteit, dien de Rochefort niet gezind was te bezigen, was in gebruik gekomen ten tijde van Lodewijk XII[2].

Ofschoon de resultaten van de beraadslaging der rijksstenden voor de zaken van den godsdienst van weinig of geen gewicht waren, meende Katharina, dat het èn in 't belang was van het rijk, èn van haar politiek stelsel, eenige neiging tot toenadering aan de hugenooten te betoonen. Daarom leende zij het oor aan een middelpartij, bestaande uit helderziende en gematigde katholieken, gezind om den weg der verdraagzaamheid te bewandelen. Van die partij was de ziel en voorganger de kanselier de l'Hôpital, hij, die, om met de woorden van Augustin Thierry te spreken, het genie had van een wetgever, de ziel van een wijsgeer en het gemoed van een burger. Een gedenkteeken van zijn wijsheid, van het grootsche en verhevene zijner denkbeelden en van zijn eerbied voor andersdenkenden is de openingsrede, die hij den 13^{den} December 1560 in de vergadering der rijksstenden van Orleans uitsprak. Dáár liet hij o.a. deze gulden woorden hooren, dat hij was ingenomen met de oude spreuk: 'une foi, une loi, un roi', doch dat het geloof verdraagzaam moest zijn, de wet de zwakken beschermen, de koning onpartijdig behoorde te wezen jegens een iegelijk[3]. Maar de kracht

1 *Hist. ecclés.*, I, p. 279.

2 Augustin Thierry, *Lettres sur l'hist. de France*, 3e édit., 1829, p. 49, 50, *noot*.

3 Zie de rede van den kanselier bij Dufey de l'Yonne, *Oeuvres de l'Hôpital*, 1824, I, p. 375.

Buckle, *History of the civilisation in England*, 2e edit., 1858, I, p. 468, *noot* 20, zegt, geen goede levensbeschrijving van l'Hôpital te hebben kunnen vinden. In het 1ste deel van 't werk van Dufey de l'Yonne heeft men er een, die Buckle onbekend is gebleven. Of zij beter is dan die, welke hij heeft gezien en die door hem worden afgekeurd, moet onbeslist worden gelaten.

zijner deugden, die de meesten in die dagen niet begrepen, bleek op den duur niet bestand te zijn tegen den aanval der hevig opbruisende hartstochten. Thans intusschen, nu hij bij de regentes veel vermocht, trachtte hij een grondslag ter verzoening te leggen door het eerste edict, van verdraagzaamheid getuigende in Frankrijk, geheel en al en uitsluitend zijn werk, te doen uitvaardigen. Het is het edict van den 17^{den} Januari 1562, waarin vrijheid van godsdienstoefening werd vergund aan de hugenooten buiten de steden.

In een zijner geschriften verkondigt Pierre Matthieu, die in 1621 overleed en den tijd der beroering ten deele mede beleefde, als veler gevoelen in die eeuw, dat het niet zoo bijzonder moeielijk was, de geschillen bij te leggen. ‘Le différent de la religion se peut accorder facilement’, zegt hij[1]. De uitkomst heeft bewezen, dat hij zich bedroog; dat het een fellen strijd en een reeks van jaren heeft gekost, aleer men het tot een zekeren modus vivendi vermocht te brengen. Het middel, dat werd aangeraden, was de terechtwijzing der dwalenden. De katholiek, zoo redeneerde men, noemt den hugenoot ketter, omdat hij te weinig gelooft; de hugenoot bestempelt den katholiek met den naam ketter, dewijl hij te veel gelooft. De hugenoot gelooft, in zoover hij met ons hetzelfde denkt, niet verkeerd; maar hij gelooft niet genoeg en schiet te kort, voor zoover hij niet gelooft. Hij bezit niets, dat hij niet aan ons heeft ontleend; doch het gebrek, dat hem aankleeft, ontspruit uit de verandering en schuilt geenszins in het wezen der zaak. De ketterij is eer een tekort komen in het goede, dan een gewoonte van het kwade. De hugenoot is niet slecht onderricht in de beginselen van het geloof; maar hij is voor 't overige niet genoeg onderwezen. Hij houdt onwrikbaar vast aan het woord van God alleen, vervat in de canonieke boeken. De katholiek neemt als onbedriegelijken regel voor zijn zaligheid aan het woord van God, verklaard door de kerk. Brengt die twee gevoelens tot

1 *Hist. des derniers troubles de France sous les règnes des rois trèschrétiens Henri III, roi de France et de Pologne, et Henri IV, roi de France et de Navarre*, 2de druk, 1600, p. 92 verso, 93.

overeenstemming, en werkt uit, dat de hugenooten in de overleveringen der kerk gelooven, dan zullen zij tevreden zijn, en wij behoeven geen oorlog meer.

De raad was goed gemeend. Daargelaten de vraag, of het middel het beoogde nut kon stichten, het is zelfs niet zoover gekomen, dat men heeft beproefd het aan te wenden, een verzuim, hoofdzakelijk aan de Guises te wijten. Wie ook te dier tijde aan een vreedzaam einde der verdeeldheid kon denken rekende buiten den waard, d.i. buiten de Guises. Om zich te versterken tegenover de samenwerking met de regentes van de Bourbons, voor wie Katharina van dag tot dag meer genegenheid deed blijken, sloot Frans de Guise, de broeder van den kardinaal van Lotharingen, een tegenverbond met den connétable de Montmorency en den maarschalk St. André, welk drietal door hun tegenstanders het driemanschap werd geheeten. Door allerlei beloften wist dit drietal Antoine van Navarre, den broeder van Lodewijk Condé en gemaal van Johanna d'Albret, die een paar jaren bij de hervormden ter kerk was gegaan, te overreden, weder tot den katholieken godsdienst over te gaan en zich bij hen aan te sluiten. Deze overgang was ongeveer gelijktijdig met de zalving en kroning van Karel IX te Rheims, Mei 1561. Een paar maanden later verliet Maria Stuart, de weduwe van Frans II, haar tweede vaderland Frankrijk, om het bewind van Schotland te aanvaarden. Haar ooms, de Guises, rekenden dit vertrek ter zake van de belangen van 't catholicisme dringend noodzakelijk. De lezers van Brantôme herinneren zich, hoe boeiend hij den weerzin beschrijft, waarmede de koningin heenging, die nog oneindig grooter zou zijn geweest, had zij toen alreede geweten, welk een aaneenschakeling van bijna onverduurbare rampen zij te trotseeren zou hebben.

In Frankrijk heerschte, toen Maria Stuart dit haar zoo dierbare land vaarwel zeide, schijnbaar nog volkomen rust. Maar de voorteekenen ontbraken niet, voorspellende, dat alle elementen voor een burgerkrijg gereed lagen. Het tijdvak der regeering van Frans II, hoe kort ook, had de partij der hugenooten, tot dusver slechts een in een verborgen schuilhoek levende en door gruwelijke vervolging geteisterde sekte, doen verkeeren in een macht, die mede geteld wilde worden. Beurtelings onderdrukt en bij oogluiking of opzettelijke verklaring toegelaten, was zij thans in staat, zich te doen gelden. Vermits evenwel verreweg het grootste gedeelte der bevolking den alouden godsdienst be-

leed, dien was toegedaan en daarenboven door de geestelijkheid werd beheerscht, kon de partij der gereformeerden zich niet verbloemen, dat zij slechts door een hardnekkigen kamp het recht op een onbelemmerd bestaan kon verwerven. Nog was het begrip der onafscheidelijkheid van de wereldlijke en de geestelijke macht een der kenmerkende karaktertrekken van de Middeleeuwen, te diep geworteld, dan dat de regeering van Frankrijk meende er toe te kunnen overgaan, de denkbeelden te huldigen, die, met andere, den dageraad van den nieuwen tijd aankondigden. Zij wilde niet toegeven aan 't verlangen der protestanten naar kerken, waar zij hun bijeenkomsten ongestoord konden houden. Was het edict van den 17^{den} Januari 1562 reeds een gedeeltelijk verbreken der eenheid van kerk en staat, men was toch nog verre van een geheel losmaken van den band. Geenszins had de kroon met het uitvaardigen van dat edict bedoeld een voor goed afstand doen van haar bevoegdheid, tevens een plicht in haar oog, om de stellingen der geestelijkheid, die zij als goddelijke geboden aanmerkte, te handhaven. En had zij dit ook gewild, het zou niet naar den smaak zijn geweest van een der twee aanzienlijke huizen, de Guises, dat met het andere, de Bourbons, wedijverde om den hoofdinvloed op de leiding der openbare aangelegenheden. Zóó werden de godsdienst en de staatkunde de twee bronnen, waaruit een langdurige en noodlottige kamp ontstond. Meer dan één auteur uit de zestiende eeuw verzekert, dat de staatkunde, zoo niet de eenige, ongetwijfeld de voornaamste oorzaak was der rampzalige scheuring, b.v. Regnier de la Planche[1], Matthieu[2]: ‘Nous savons que cette guerre est une pure guerre d'état,’ Blaise de Montluc, die van den ‘beau manteau de religion’ gewaagt, ‘qui a servi aux uns et aux autres pour exécuter leurs vengeances et nous faire entre-manger’[3].

Den 1sten Maart 1562 reisde Frans de Guise met een stoet van een paar honderd gewapenden over Vassy naar Parijs. Hij hield er zich een oogenblik op. Gedurende dat oponthoud traden een paar mannen van zijn gevolg een schuur binnen, waar

1 *Hist. de l'état de France, tant de la République, que de la religion sous le règne de François* II, 1576, p. 103 vlg., 600.
2 *Hist des derniers troubles de France*, p. 93 verso.
3 *Commentaires*, Petitot, XXII, p. 543. - De auteur bracht het grootste gedeelte van zijn leven op het veld van oorlog door. Hij diende onder Frans I, Hendrik II, Frans II, Karel IX en werd in 1574 maarschalk; zijn Commentaires of Mémoires loopen over de jaren 1521-1574. Hendrik IV noemde ze den bijbel van den soldaat.

de hugenooten, die er sedert eenige maanden een afzonderlijke gemeente vormden, een godsdienstoefening hielden. Zij begonnen met, zoo al niet erger, de protestanten te beleedigen. Binnen kort kwam de geheele krijgsbende toeschieten, en er ontstond een gevecht tusschen de gewapende soldaten en de ter verdediging slechts met stokken en steenen voorziene hervormden. Een zestigtal van hen werd gedood[1], een paar honderd of ruim zooveel gekwetst. Over de bijzonderheden en hetgeen er toe voerde, dat men handgemeen werd, loopen de onderscheiden verhalen uiteen. Doch het punt, waarop het bovenal aankomt, schijnt vast te staan, dat Frans de Guise zich had voorgenomen, in weerwil van het edict van den 17^{den} Januari, op gewelddadige wijze een einde te maken aan de openbare godsdienstoefening der hugenooten, en dat allereerst in een plaats, zoo dicht gelegen bij zijn gronden en kasteelen.

De gruweldaad van Vassy werd de vonk, die gansch Frankrijk in lichtelaaien gloed deed ontvlammen. De eerste in de reeks der acht oorlogen kostte al dadelijk het leven aan drie van de leger- en partijhoofden, aan Antoine, aan Saint-André en aan Frans de Guise, die in zijn eigen legerplaats het offer werd van den sluipmoord van Poltrot de Méré, onder den schijn van overlooper dáár binnengeslopen. De vrede van Amboise, Maart 1563, stond aan de heeren vrije oefening van den gereformeerden godsdienst in hun heerlijkheden toe, aan de burgers alleen gewetensvrijheid, in elk baljuwschap de openbare godsdienstoefening in één stad en verder in al zoodanige steden, die de hugenooten op dat oogenblik in bezit hadden.

De vrede van Longjumeau, Maart 1568, waarmede de tweede krijg een einde nam, die Frankrijk van den connétable de Montmorency beroofde, was een herhaling van de voorwaarden van den vrede van Amboise. Doch die vrede bestond maar op 't papier. Alom werd het plegen van wreedheden voortgezet, zoodat nog in 't zelfde jaar voor de derde maal de oorlog uitbrak. Nadat Montesquieu bij Jarnac Condé had doodgeschoten, werd in Augustus 1570 de vrede van St. Germain en Laye gesloten. De artikelen van dezen vrede behelsden, dat de hervormde eeredienst werd vergund in alle steden, waar de openbare oefeningen te dier tijde werden gehouden, en daarenboven in een

1 Vergroot is het cijfer der gedooden tot 200 in de *Mémoires de l'état de France sous Charles IX*, I, p. 2.

groot aantal voorsteden; dat de hugenooten toegang hadden tot alle ambten en dat hun voor twee jaren werden ingeruimd vier steden als veiligheidsplaatsen, die zij met hun troepen konden bezetten en waar ieder van hen, die wilde, zich kon vestigen, nl. la Rochelle, Montauban, Cognac en la Charité.

Sinds den aanvang dezer oorlogen schaarde zich Katharina de Medicis meer en meer aan de zijde der hevigste vijanden van 't protestantisme, en evenzeer Karel IX van het oogenblik af zijner meerderjarigverklaring, 1563. Een groot ongeluk was het voor het land, dat in 1568 het hoofd der gematigde katholieken, de kanselier de l'Hôpital, zijn bediening neerlegde. Hij was diegene geweest, die steeds de vervolging zooveel mogelijk had trachten tegen te houden, den burgeroorlog had voorkomen of doen eindigen. Ook had men het hem vooral te danken, dat, toen het concilie van Trente in December 1563 zijn zittingen sloot, de Fransche regeering zich geenszins bereid verklaarde, al de artikelen, op die kerkvergadering vastgesteld, aan te nemen en te doen opvolgen. Zij liet den paus, Pius IV, weten, dat de ongelegenheden, waarin zij verkeerde, de afkondiging der besluiten van 't concilie voorloopig onmogelijk maakten. Terzelfder tijd gelastte zij aan de bisschoppen in 't rijk, slechts die bepalingen ten uitvoer te leggen, welke niet in strijd waren met 's lands wetten[1]. In 1564 liet l'Hôpital verordenen, dat het jaar in alle openbare stukken moest worden gerekend van nu aan te beginnen met den 1sten Januari, niet langer, zooals tot dusver, met Paschen. Eindelijk is een zijner verdienstelijkste daden de uitvaardiging der verordening van Moulins, Febr. 1566, die zeer vele hervormingen behelst op het gebied der rechtspraak, en met de verordening van Villers-Cotterets tot de omwenteling van 1789 een der grondslagen is gebleven van de Fransche wetgeving.

Na zooveel goeds aan zijn vaderland te hebben gedaan zag l'Hôpital ten laatste in, dat, sinds de omkeering in de politiek van Katharina, noch iemand anders, noch hijzelf bij machte was, een dam op te werpen tegen den hevig bruisenden stroom der vervolgingszucht. Zelf getuigt hij in zijn testament, eenige dagen vóór zijn overlijden terneergeschreven dat dit de reden was, waarom hij van zijn post afstand deed[2]. In de eerste

1 Zie de *additions op de Mémoires de Castelnan par* Le Laboureur, 1731, II, p. 339.
2 Het testament is te vinden bij Brantôme, VIII, p. 144 vlg.

jaren na zijn aftreden zijn er dan ook zoo goed als geen sporen van het bestaan eener partij van gematigde katholieken. Het onvermogen van l'Hôpital sproot voort uit de aan het hof alles overheerschende brandende begeerte, om de tegenpartij met wortel en tak uit te roeien. Zoo fel was de wederzijdsche verbittering, dat, evenals ten tijde der verdeeldheid tusschen de Bourgondiërs en de Armagnacs, geen der beide partijen had geschroomd, de hulp van 't buitenland tegen den binnenlandschen vijand in te roepen. In Sept. 1562 had Condé een verdrag met Elizabeth gesloten, die bijstand in geld en troepen beloofde[1] en ook zond. In 'tzelfde jaar deed Philips II geldsommen, later, in 1569, ook soldaten aan de Fransche katholieken toekomen[2]. Een paar jaren tevoren had de katholieke partij de ondersteuning verworven van een nieuw oorlogswerktuig tegen het protestantisme door de vergunning der vestiging van de Jezuïten in Frankrijk. Eerst voorwaardelijk toegelaten in 1562, zette het genootschap er zich voor goed neer in 1564.

Toen in 1562 de vijandelijkheden werden geopend, was Gaspard de Coligny, een tweede Epaminondas, lang teruggedeinsd voor de verantwoordelijkheid van het doen ontbranden en het voeren van den burgerkrijg. Later, overwegende, dat hij, door niet mede te vechten en door geen menschen te willen dooden, zelf schuldig zou worden aan het omkomen zijner geloofsgenooten, had hij het zwaard uit de scheede getrokken en zich mede aan 't hoofd der hugenooten geplaatst. Vreemd is het, dat de meeste bronnen uit dien tijd ons zoo weinig mededeelen, dat er toe kan leiden, Coligny nader te doen kennen. Men hield hem, zegt Brantôme[3], een uitzondering dienaangaande, voor een man van eer, voor wijs, bedachtzaam, moedig, voor een scherp oordeelend staatsman, voor iemand, die het goede voorstond[4]. Hem kenmerkte als aanvoerder dezelfde hoedanigheid, die Willem III en Washington onderscheidde, dat hij na het verlies van een slag of gevecht bijna nog sterker was dan te voren. Zoozeer wist hij in het leger orde en regel te bewaren, en juist om die eigenschap werd hij onmisbaar geacht.

Middelerwijl liet het hof, na het sluiten van den vrede van St. Germain en Laye, een zeer gunstige gezindheid jegens de

1 Dumont, V(I), p. 94.
2 Gachard, *Correspond. de Phil. II*, I, p. 210 vlg.
3 IX, p. 197.
4 Vgl. de karakterschets bij de Serres, *Recueil des choses*, etc., p. 187 verso.

hugenooten blijken. Dit stond ten deele in verband met plannen betreffende het buitenland. Lodewijk van Nassau was in persoon in Frankrijk gekomen, ten einde de hulp des konings tegen Spanje in te roepen. Niet lang geleden was Karel IX getrouwd met Elisabeth, een dochter van Maximiliaan II, koning van Duitschland, en daardoor voor de tweede maal een zwager geworden van Philips II van Spanje. Desniettegenstaande lachte het denkbeeld, door Lodewijk van Nassau geopperd, Karel aan, en hij nam het in overweging. Wederom als ten tijde, toen l'Hôpital de leiding der zaken had, - zóó scheen het ten minste - begonnen de gematigde katholieken de overhand aan het hof te krijgen. Zij zagen in den neteligen toestand, waarin Philips ter zake van de Nederlanden verkeerde, een uitmuntende gelegenheid om weerwraak te nemen op dien vorst, die Frankrijk de nederlagen van St. Quentin en Grevelingen had doen lijden en het tot het sluiten van den vrede van Cateau-Cambresis had genoodzaakt. Deze lieden, staande tusschen de beide uiterste partijen, vormden dus in zekeren zin een tiersparti. In zekeren zin, want hoezeer er, zooals vanzelf spreekt en boven gebleken is, sedert het begin der verdeeldheden en van den burgerkrijg altijd eenige onder de Fransche katholieken waren geweest, een verdraagzame politiek toegedaan, stellen toch de oorspronkelijke auteurs de opkomst eener eigenlijke partij van die richting eerst later, in den tijd na het beleg van la Rochelle, bij verdrag geëindigd Juli 1573, zie de *Mémoires de l'état de France sous Charles IX*, III, p. 191 vlg.; Thuanus, II, p. 979 vlg.; la Popelinière, *Hist. de France*, II, p. 201 vlg. Thuanus[1] brengt het ontstaan van den naam in verband met de strijdschriften, in die dagen over en weer gewisseld, met name met die, welke in de *Mémoires de l'état de France sous Charles IX*, I, p. 600 vlg., worden genoemd. Onder die geschriften is er één, getiteld *le politique*, overgedrukt in dezelfde *Mémoires*[2]. Hierop is niet gelet door Soldan[3]. Ook is het waar, dat de Tavannes in het leven zijns vaders reeds op het jaar 1562 van de politieken, als voorstanders van een staatkundig stelsel, gewaagt: ‘Le nom de politique a été inventé pour ceux, qui préfèrent le repos du royaume ou de leur particulier au salut de leur âme et à la

1 II, p. 822.
2 III, p. 80 vlg.
3 *Frankreich und die Bartholomäusnacht*, in von Raumer, *Hist. Taschenbuch*, 3tte Folge, 5ter Jahrg., 1854, p. 89 vlg.

religion, qui aiment mieux que le royaume demeure en paix sans Dieu, qu'en guerre pour lui. Ces politiques disent: Ne permettant qu'une religion, toute la France sera remplie de guerre; permettant les deux, c'est la paix et le repos du royaume'[1]. Martin[2] zegt, dat Condé in een brief aan den koning dien naam het eerst heeft gebezigd, Augustus 1568.

Niet alleen Karel IX, maar zelfs Katharina de Medicis was ingenomen met den voorslag van Lodewijk van Nassau en achtte de kans gunstig, om Spanje te vernederen[3]. Beiden noodigden Coligny dringend uit, tot hen te komen, om hun in die belangrijke zaak met zijn raad te dienen. Na eenige weifeling gaf Coligny aan het aanzoek gehoor en begaf zich naar Blois, waar het hof toen vertoefde. Karel IX ontving hem met groote onderscheiding, en binnen een paar dagen was het duidelijk, dat hij de invloedrijkste raadsman was van den vorst. Tegen 't einde van 1571 bezocht de koning, vergezeld van Coligny, Parijs. Als een ander bewijs van de tijdelijke overhelling van 't hof tot de zijde der hugenooten kon men de onderhandelingen aanmerken, in die dagen aangeknoopt over een huwelijk van Margareta, een dochter van Hendrik II en Katharina, met Hendrik van Béarn. Reeds vóór jaren, eigenlijk zoolang de beide jonge lieden hadden geleefd, was dit huwelijk beschouwd als een verbintenis, die, zoodra het geschikte oogenblik was gekomen, stond plaats te grijpen. Later, toen de wederzijdsche leeftijd het huwelijk mogelijk maakte, dreigde zoowel de burgerkrijg, als de genegenheid, die Margareta aan den dag legde voor den echt met een ander jongeling, nl. met Hendrik de Guise, een zoon van Frans, de volvoering van het plan in den weg te staan. Karel IX echter wilde van geen tegenstreven hooren. Hendrik de Guise zag zich verplicht, een ander huwelijk aan te gaan. Wat den koning op dit huwelijk zoo sterk deed gesteld zijn was, zeide men, zijn hoop, daardoor vooreerst Hendrik van Béarn, dan ook andere aanzienlijke heeren zoozeer voor zich te winnen, dat zij de zaak der hugenooten in den steek lieten.

Aanvankelijk wilden intusschen de onderhandelingen niet vlotten. Jeanne d'Albret was niet zoo gemakkelijk van het wantrouwen tegen Katharina en den koning af te brengen, als Coligny. Zij

1 Petitot, XXIV, p. 322.
2 *Hist. de France*, IX, p, 235, *noot*.
3 Correro, bij Tommaseo, *Relations des ambassadeurs Vénitiens*, II, p. 169; Dupleix, III, p. 734.

betoonde zich ongezind om gehoor te geven èn aan de aanbieding, betreffende het huwelijk, haar rechtstreeks gedaan, èn aan de uitnoodiging, om zelve aan het hof te verschijnen. Ten laatste liet zij zich door den admiraal Coligny overreden en vervoegde zich te Blois bij de koninklijke familie. Onder de beweegredenen, die haar noopten, de aanvraag in te willigen, zal ook deze zijn geweest, dat, indien men Spanje ging beoorlogen, zij hoop had, het gedeelte van Navarre, door Ferdinand en Isabella aan hun rijk gehecht, te herkrijgen. Jeanne d'Albret vond niettemin het leven aan het hof zeer onbehagelijk. Zij had een afkeer van de zedeloosheid, die er alle perken overschreed[1]. Inzonderheid verdroot het haar, dat zij ten aanzien van het vaststellen der bepalingen nopens het huwelijk werd verwezen naar Katharina, die zoo moeielijk was te doorgronden en die deze aangelegenheid niet tot een onderwerp van ernstig samenspreken scheen te willen maken. De punten, welker regeling het moeielijkst was en waaromtrent de beide partijen het meest uiteenliepen, waren het ceremonieel en de plaats, waar het huwelijk zou worden voltrokken. Jeanne d'Albret was tegen Parijs, den haat kennende, dien de bevolking dezer stad tegen de hugenooten koesterde; doch op verlangen van Karel IX gaf zij toe. Daarentegen was zij onwrikbaar in 't weigeren harer toestemming tot het laten plaats grijpen van het huwelijk overeenkomstig de gebruiken der katholieke kerk. Bij zoodanige plechtigheden kon noch haar zoon, beweerde zij, noch zij zelve tegenwoordig zijn. De koning zeide eindelijk, dat hij hierop niet zeer zou staan; dat men zou zien, ten opzichte van het ceremonieel een middelweg uit te vinden, en dat men den paus, dien men toch, wegens den godsdienst, dien Hendrik van Béarn beleed, om dispensatie moest vragen, tevens zou verzoeken, eenigszins rekkelijk te wezen met betrekking tot de voorgeschreven vormen.

Zóó waren dan voorloopig de zwarigheden uit den weg geruimd. Maar onverhoopt gebeurde er iets, dat als een nieuwe hinderpaal zich in den weg scheen te stellen. Na eenige dagen ziek te zijn geweest, overleed Jeanne d'Albret, in den ouderdom van 44 jaar, te Parijs, werwaarts zij, even als het hof, was getogen, Juni 1572. Terstond rees bij velen het vermoeden, dat zij

1 Zie den brief, dien zij uit Blois aan haar zoon Hendrik schreef, o.a. bij *Muret, Hist. de Jeanne d'Albert, reine de Navarre*, 1862, p. 394 vlg.

vergiftigd was. Men beweerde, dat zij welriekende handschoenen had gekocht van Réné, den parfumeur der oude koningin, afkomstig van Florence, de vaderstad van Katharina de Medicis, en dat het poeder, hetwelk den aangenamen reuk gaf, tevens het werktuig des doods was. Dit vermoeden wordt uitgesproken door meer dan een gelijktijdig schrijver, door protestanten en katholieken, door de auteurs der *Mémoires de l'état de France sous Charles IX*[1], door Theodore Agrippa d'Aubigné, een dienaar van Hendrik van Béarn[2], door Jean de Serres[3], door Davila[4], door den opsteller der *Mémoires*, toegevoegd aan het *journal van Pierre de l'Estoile de Henri III et Henri IV*[5]. Bij anderen staat het opgeteekend als een zeggen van velen, bij Matthieu[6], bij la Popelinière[7], bij Thuanus[8], bij Dupleix[9], in de *Mémoires de Sully*[10], bij Mézeray[11], bij Daniel[12]. Slechts de oudste der schrijvers over de algemeene geschiedenis van Frankrijk, de Girard, seigneur du Haillan[13], doet, alsof hij er nooit van had gehoord.

Om vele redenen was het niet te verwonderen, dat men van vergiftiging sprak. De overleden koningin had gaven en hoedanigheden, die ze tot de geduchtste tegenstandster maakten van Katharina de Medicis en haar partij. Zoo zij vergeven was, kon het zijn, omdat men vreesde, dat zij, veel verstand hebbende, licht het voornemen om alle hugenooten om te brengen, indien dit bestond, kon ontdekken[14]. Daarenboven was het bezigen van dit middel om iemand plotseling te doen verdwijnen, in die eeuw, vooral in Italië, als in de mode.

Het gerucht was zoo algemeen doorgedrongen, dat de auteurs, die er niet aan gelooven, meenen het toch in 't voorbijgaan te moeten weerleggen, vgl. la Popelinière, Dupleix en Daniel, als-

1 I, p. 299.
2 *Hist. univers.*, II, p. 532.
3 *Recueil des choses mémorables, avenues en France sous le règne de Henri II*, etc., p. 191 verso.
4 *Geschichte der bürgerlichen Kriege von Frankreich*, II, p. 227 vlg.
5 Petitot, XLV, p. 71, 77.
6 *Hist. de France*, I, p. 339.
7 *Hist. de France*, II, p. 42.
8 *Hist. sui temporis*, II, p. 792.
9 III, p. 739.
10 *Mémoires de Sully, Petitot*, I, p. 59.
11 II, p. 1082.
12 VIII, p. 722, 723.
13 *Hist. génér. des rois de France*, 1627, II, p. 513.
14 Vgl. de *Mémoires de l'état de France sous Charles IX*, t.a.p.; de *recueil de Jean de Serres*, p. 191 en 192 verso; Mézeray, t.a.p.; Péréfixe, *Hist. de Henri le grand, roi de France et de Navarre*, 1836, p. 32. - Péréfixe was een der leidslieden van de jeugd van Lodewijk XIV.

mede de Tavannes in het leven zijns vaders[1]: ‘La reine de Navarre vient hâtivement mourir à Paris; la colère, le chaud, l'appréhension dans un esprit subtilisé causent sa fin sans aucun poison, quoique l'on ait voulu accuser un parfumeur du roi, maître Réné, de l'avoir empoisonné avec une paire de gants.’

Ten einde te doen zien, dat de argwaan ongegrond was, werd de opening van het lichaam gelast. Zij, die de meening aangaande de vergiftiging niet van zich kunnen zetten, beweren, dat die opening niets kan bewijzen, omdat de hersenen door het vergif waren aangedaan en men het hoofd onaangeroerd liet, zie Thuanus[2] en de Serres[3]. De Serres drukt zich zeer behoedzaam uit: ‘On ne leur commanda point d'ouvrir le cerveau, où le grand mal était, au moyen de quoi ils ne purent donner avis que sur ce qui leur apparaissait’, terwijl Thuanus vermeldt, dat men het stellige bevel des konings, ook het hoofd te openen, onuitgevoerd liet.

Toch is er onder de getuigenissen van tijdgenooten één, die het gevoelen omtrent de vergiftiging, hoe verbreid ook, wraakt en geheel te niet doet. Het is de uitspraak van den lijfarts van Jeanne d'Albret, Caillard geheeten. In zijn *Introduction aux Mémoires sur les règnes de Henri II, de François II, de Charles IX, et de Henri IV* haalt Petitot[4] het gezegde van dien geneesheer aan, hetwelk Palma Cayet voor de nakomelingschap heeft bewaard. Eens hielden sommige personen in tegenwoordigheid van Caillard staande, dat de koningin door vergif was uit den weg geruimd. Daarop vatte hij het woord op en zeide, dat Jeanne d'Albret hem meermalen had gelast, indien hij zich, wanneer zij mocht komen te overlijden, in de nabijheid bevond, haar hersenen te openen, om te onderzoeken, waaruit de jeukte voortkwam, die haar doorgaans boven op het hoofd kwelde. Zij had dit verlangd, opdat de geneesheeren, de oorzaak kennende, een geneesmiddel daartegen konden zoeken, zoo haar kinderen bleken met dezelfde kwaal behebt te zijn. Overeenkomstig het voorschrift der koningin had haar heelmeester, Deneux, na haar dood, de hersenpan doorgezaagd en de oorzaak der jeukte ontdekt. Vervolgens had hij op degelijke gronden bewezen, welke de oorzaak was van het overlijden, en hiermede tevens de opzettelijke weerlegging geleverd van

1 Petitot, XXV, p. 200.
2 t.a.p.
3 *Recueil*, etc., t.a.p.
4 XX, p. 145, *noot*.

het loopende gerucht. Petitot voegt er niet bij, in welk geschrift Palma Cayet dit bericht heeft geplaatst. De jongste auteur over den Bartholomaeusnacht, Ramée, heeft er geen kennis van genomen.

Wat ook tegen deze getuigenis mag worden aangevoerd, zij schijnt te kunnen worden omvergestooten noch door de bedenking, dat Jeanne d'Albret een vijandin was, wier verwijdering voor goed velen uitermate wenschelijk voorkwam, noch door de verzekering der *Mémoires de l'état de France sous Charles IX*[1], dat Réné zelf zich op de daad heeft beroemd, noch door er op te wijzen, dat deze Réné later tot de befaamde moordenaars van den Bartholomaeusnacht heeft behoord. Gaat men niet te rade met historische getuigenissen, en tracht men liever de waarheid op te sporen met behulp van redeneeringen, ontleend aan het verband der gebeurtenissen, dan schijnt de veronderstelling der vergiftiging slecht te passen èn bij het aannemen van een door het hof lang te voren beraamd plan ter uitroeiing der hugenooten, èn bij het geloof aan een goed gemeende vredelievende gezindheid van Katharina en Karel IX.

Zoo al de dood van Jeanne d'Albret geen onoverkomelijke hinderpaal werd voor het huwelijk, maar toch een oorzaak van eenige vertraging, er was nog iets, dat die verbintenis tegenhield. Pius V wilde niets hooren van een verleenen van dispensatie. Doch hij overleed in Mei 1572. Zijn opvolger, Gregorius XIII, betoonde zich in zoover eenigszins inschikkelijker, dat hij ten minste over dit gewichtige punt de deur ter onderhandeling openzette. Intusschen was ook de uitkomst zijner overwegingen geenszins gunstig voor de oplossing der vraag, want hij maakte het geven der dispensatie afhankelijk van zoovele en zoo drukkende voorwaarden, dat het met weigeren gelijk stond. Hij eischte, dat Hendrik van Béarn den katholieken godsdienst in zijn staten herstellen en dien ook zelf weer in 't geheim omhelzen zou. Bovendien was hij niet genegen, in het ceremonieel der voltrekking van den echt eenige wijziging te veroorloven. Karel IX, verstoord over de struikelblokken[2], die de eene paus

1 t.a.p.

2 Ramée, p. 124, schrijft, dat Gregorius XIII de dispensatie verleende, maar rechtvaardigt zijn voorstelling niet. Wellicht bedoelt hij het stuk van dien aard, dat de paus later, November 1572, aan Hendrik van Béarn op zijn aanvraag toezond, *Mémoires de l'état de France sous Charles IX*, I, p. 717. Of wel, hij grondt zich op du Haillan, II, p. 513; Mézeray, II, 1081, en d'Aubigné, II, p. 536, die zeggen, dat de paus het stuk zond. Beter staat het bij Davila, hoewel dit ook het rechte niet is, volgens wien Gregorius de dispensatie gaf in een vorm, die niet voldeed.

voor, de andere na, aan het huwelijk in den weg legde, liet Gregorius weten, dat, indien hij zijn toestemming bleef onthouden, de echtverbintenis toch voortgang zou hebben, ook zonder de dispensatie. En zóó geschiedde. Het huwelijk werd den 17^{den} en den 18^{den} Augustus 1572 gesloten door een der aanzienlijkste Roomsch-katholieke geestelijken, door Karel van Bourbon, gewoonlijk de kardinaal van Bourbon genoemd, een broeder van Antoine en dus een oom van Hendrik van Béarn. Gedurende de mis verlieten zoowel de overige hugenooten, als de koning van Navarre de kerk de Notre Dame, waar de inzegening plaats greep. Ten einde verdere vertraging te voorkomen, had Karel IX den kardinaal van Bourbon misleid. Hij had hem verzekerd, dat de paus alles goed vond en dat hem uit Rome de tijding was geworden, dat de dispensatie weldra zou worden overgezonden, een mededeeling, die geheel uit de lucht was gegrepen[1].

Middelerwijl was nog steeds aanhangig de vraag, of men met den krijg tegen Spanje zou aanvangen, ja dan neen. Coligny drong er zeer op aan; Hendrik van Anjou, 's konings broeder, was er sterk tegen. Bij herhaling werd het tot een punt van beraadslaging gemaakt in den raad van Karel IX, nog in de maanden Juni en Juli 1572, nadat de koning reeds een voorloopige overeenkomst had gesloten met Lodewijk van Nassau, waarbij zij bepaalden, dat, in geval van een voorspoedigen afloop van den krijg, aan Frankrijk het gedeelte der Zuidelijke Nederlanden zou worden toegedeeld, dat zich van Antwerpen tot Picardie uitstrekt, terwijl de prins van Oranje Holland, Zeeland en Friesland zou behouden[2]. Eveneens had Karel IX een verdedigend verdrag gesloten met Elizabeth van Engeland, 29 April 1572, blijkbaar gericht tegen Spanje, ofschoon in algemeene bewoordingen opgesteld[3]. Terzelfder tijd werden de onderhandelingen voortgezet over een huwelijk van Elizabeth met een Franschen prins, thans met den hertog van Alençon, gelijk te voren met den hertog van Anjou. Doch gelijk de koningin hiervoor nog geen groote genegenheid aan den dag legde, be-

1 Thuanus, *Hist. sui temporis*, II, p. 807.
2 *Mémoires de l'état de France sous Charles IX*, p. 291.
3 Dumont, V(I), p. 211 vlg.; de Flassan, *Hist. génér. de la diplomat. franç.*. II, p. 80 vlg.

toonde zij ook nog weinig ijver, om tot daden over te gaan tegen Spanje.

Op die wijze werd de eindbeslissing over het aanvangen van den oorlog tegen Spanje van den eenen op den anderen dag verschoven, om weldra geheel in vergetelheid te geraken door een gebeurtenis, die zes dagen na het tot stand komen van het huwelijk, in den nacht van den 23sten op den 24sten Augustus, plaats greep. Het is de gebeurtenis, bekend onder den naam Bartholomaeusnacht, Parijsche bloedbruiloft of Parijsche vroegmetten[1], die eensklaps een zoo wreede verstoring kwam aanbrengen te midden der vermakelijkheden, waarmede het huwelijk werd gevierd, en die voor lange jaren alle uitzichten op onderlinge bevrediging van hervormden en katholieken verbande.

Boven het hoofdstuk, het is het 54ste van zijn Geschiedenis van Frankrijk, waarin Martin die gruwelen beschrijft, zet hij: 'le problème de la Saint-Barthélemi'. Het vraagstuk is, of het booze opzet plotseling is opgekomen bij de ontwerpers der afgrijselijke daad, dan of het een voornemen was, reeds lang vooraf gekoesterd, inzonderheid door Katharina de Medicis, ten minste sedert den vrede van St. Germain-en-Laye, en eerst nu volvoerd. Zooals te verwachten is, kan het getal der schrijvers niet groot zijn, die, de laatstgenoemde voorstelling gevende, ons tevens over die heimelijke bedoelingen voorlichten. Toch is het meerendeel der tijdgenooten-schrijvers en der oudere auteurs over de historie van Frankrijk die zienswijze toegedaan. Men treft ze aan bij Papirius Masson[2]; bij du Haillan[3]; in de *Mémoires de l'état de France sous Charles IX*[4]; bij d'Aubigné[5]; bij Jean de Mergey, een protestantsch edelman, die ten tijde van den Bartholomaeusnacht alle gevaren mede doorleefde, maar gered werd[6]; bij Davila[7]; bij Jean de Serres[8], die zijn meening eerst[9] meer laat doorschemeren, dan ze laat uitkomen,

1 La Popelinière, *Hist. de France*, II, p. 65. - De laatste naam herinnert aan den Siciliaanschen vesper.
2 *Historia vitae Caroli noni, Francorum regis*, 1575, afgedrukt in de *Mémoires de Castelnau*, bij Lelaboureur, 1731, III, p. 16.
3 II, p. 511 vlg.
4 I, p. 7, 41, 82, 88, 89, 298, 352, 357, 526.
5 *Hist. univers.*, II, p. 529, 534 vlg.
6 *Mémoires*, Petitot, XXXIV, p. 64 vlg.
7 *Geschichte der bürgerl. Kriege von Frankreich*, II, p. 202 vlg.
8 *Recueil des choses mémorables*, etc.
9 p. 188 verso.

zeggende, dat sommigen het huwelijk van Hendrik van Béarn als een valstrik aanmerkten, anderen niet, maar er op laat volgen[1], dat Karel IX den paus verzekerde, dat hij zich steeds den naam van oudsten zoon der katholieke kerk waardig zou betoonen, en dat wat hij zich ook voornam ter bevordering van het catholicisme zou verstrekken, waarvan de paus binnen kort de bewijzen zou erlangen, en die vervolgens zijn opvatting onomwonden uitspreekt[2]; bij Blaise de Montluc[3], die maar even bij het feit stilstaat, zich in bedekte bewoordingen uitlaat, doch zijn gedachte openbaart met te zeggen, dat hij wel wist wat te gelooven van een brief, hem door Katharina de Medicis geschreven, en dat de koningen eer de diensten, hun bewezen, plegen te vergeten, dan de beleedigingen, hun aangedaan; bij Péréfixe[4]; bij Matthieu[5]; bij Thuanus[6]; bij Mézeray[7]; bij Montfaucon[8]; bij Voltaire[9].

Men ziet het, de lijst bevat voor verreweg het grootste gedeelte tijdgenooten, katholieken en protestanten, personen, die in de gelegenheid waren, elk op zijn wijze en bij zijn bronnen, veel van de ware toedracht der zaak te vernemen. Tegenover of naast de manier, waarop zij de gebeurtenis verhalen, staat de getuigenis van iemand, die insgelijks niet alleen van nabij zag wat geschiedde, maar er een aanmerkelijk deel van voor zijn rekening heeft, ‘quorum pars magna fuit.’ Het is die van Hendrik van Anjou, den broeder, later opvolger op den troon, van Karel IX, in 't algemeen bevestigd door de verklaringen van andere tijdgenooten, onder welke tevens een medearbeider was in het werk der verdelging. Hendrik van Anjou was de lievelingszoon van Katharina de Medicis, een hevig vijand der gereformeerden en der Bourbons. Tenzij mettertijd worde bewezen, dat Katharina een geheel ander persoon was, dan men veelal stelt, is het hier: telle mère, tel fils, maar moet er dan nog worden bijgevoegd, dat de zoon minder bekwaam was, de slechte hoedanigheden der moeder in den overtreffenden trap bezat en er

1 p. 189.
2 p. 194.
3 *Commentaires*, Petitot, XXII, p. 544 vlg.
4 *Hist. de Henri le grand*, p. 31.
5 *Hist. de France*, I, p. 331 vlg.
6 *Hist sui temporis*, II, p. 660, 661, 792, 805 vlg., 814 vlg.
7 II, p. 1066 vlg., 1072 vlg., 1086 vlg.
8 *Les monuments de la monarchie Franç.*, 1733, V, p. 181 vlg., 187 vlg.
9 *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*, in *Oeuvres complètes*, 1823, XVIII, p. 16 vlg.

sommige had, die de oude koningin miste. Moreau de Jonnès zegt ergens[1], dat onder de koningen, die de kroon van Frankrijk hebben gedragen, maar drie goede vorsten zijn geweest. Slechter wezen dan Hendrik III kan niet alleen niet onder hen, maar zelfs niet onder de vorstelijke personen aller tijden en landen worden gevonden. Hij was geheel verzonken in zinnelijke uitspattingen van de verachtelijkste soort. Evenmin als voor dat hij de kroon droeg, hield hij zich, toen hij geroepen werd het bewind te voeren, ernstig met eenige gewichtige aangelegenheid bezig. Slechts beijverde hij zich om naar het uiterlijk alles te doen dat hem het voorkomen kon geven van een rechtgeloovig zoon te wezen van de katholieke kerk. Koning geworden, liet hij, verslaafd aan zijn genietingen en uitermate karakterloos, zich bijna uitsluitend leiden door die gunstelingen, die, even verwijfd als hij, onder den naam 'mignons' berucht zijn geworden. In den algemeenen zin van lieveling komt het woord voor in het leven van den maarschalk de Tavannes, waar Hendrik III zelf een 'mignon de sa mère' wordt genoemd[2]. Welke slechte nevenbeteekenis het onder het bewind van Hendrik III verkreeg, zie men o.a. in datzelfde leven: 'ils se rendent blâmables, et à mépris, notés ou calomnies d'énormes péchés'[3] en in het *Journal de Henri III* van Pierre de l'Estoile[4]. De auteur van dit dagboek was iemand, die, hoewel geen krijgsof staatsman, veel hoorde en zag en alles opteekende. Hij was katholiek, maar gematigd, zelfs eenigermate overhellende tot het protest antisme, tot hetwelk hij echter niet overging.

Evenals de koning zelf waren die 'mignons' jonge lieden van een goed of fraai voorkomen, levende in weelderigheid, behagen scheppende in veroveringen onder de sexe, en, ofschoon weekelijk en onmannelijk in kleeding en gewoonten, toch in zoover een zekeren persoonlijken moed aan den dag leggende, dat zij elk oogenblik gereed stonden om met de wapenen in de hand zoogenaamde beleedigingen, hun aangedaan, te wreken. Als om een tegenwicht op te leveren tegen hun wereldsch leven in ongunstigen zin overdreven Hendrik van Anjou en zijn hovelingen de betrachting der uiterlijke plichten, die de kerk voor-

1 *État économique et social de la France depuis Henri IV jusqu'à Louis XIV*, 1867, *Introduct.*, p. 1.
2 Petitot, XXV, p. 182.
3 t.a.p., p. 384.
4 Petitot, XLV, p. 138 vlg., 151, 218, 271 vlg. en elders.

schreef of goedkeurde. Niet alleen bezochten zij dagelijks de kerken, maar als koning begunstigde Hendrik de verschillende monniksorden en de Jezuïten. Hij was hun behulpzaam in 't bouwen van kerken en kapellen, ging gemeenzaam met hen om en hoorde hun preeken aan. Ternauwernood had hij, na den dood van Karel IX, uit Polen wedergekeerd, het grondgebied van Frankrijk betreden, of hij liet zich opnemen in een der genootschappen van de geeselbroeders. Gekleed in een wit gewaad met een kap, die het hoofd geheel bedekte en waaruit alleen de oogen uitkwamen, doorschreden de koning, zijn hovelingen en de overige leden van zulk een genootschap eenige malen 's weeks onder het zingen van ‘miserere’, somtijds des avonds bij fakkellicht, de straten van deze of gene stad of liepen de groote wegen af. Zie over het karakter van Hendrik, dat zich eerst recht ten tijde van zijn koningschap deed kennen, en over de genootschappen der geeselbroeders: du Haillan[1], Thuanus[2], Dupleix[3], Jean de Serres[4], d'Aubigné[5], Matthieu[6], Daniel[7], Montfaucon[8].

De getuigenis van Hendrik van Anjou aangaande den Bartholomaeusnacht staat in verband met zijn reis naar Polen. In Mei 1573 werd hij tot koning van dit rijk verkoren. Hij had die waardigheid, die hij tegen zijn zin aannam en alleen om te voldoen aan 't verlangen van Karel IX, die hem wenschte te verwijderen, te danken aan Jean de Montluc, den broeder van Blaise de Montluc, den schrijver der Commentaires. Als afgevaardigde naar Polen gezonden om de verkiezing van den broeder des konings van Frankrijk te bewerken, wist Jean de Montluc de verdiensten van Hendrik van Anjou zoo breed uit te meten en het geloof zoozeer ingang te doen vinden, dat hij geen deel had aan den Bartholomaeusnacht, dat hij de meeste stemmen voor zijn candidaat won. Belangrijke bijzonderheden omtrent de middelen ter overreding, aangewend door de Montluc, en over den toestand van Polen in dien tijd worden ons mede-

1 II, p. 538 vlg.
2 *Hist. sui temporis*, III, p. 47.
3 IV, p. 4, 5, 75, 131, 202.
4 *Recueil des choses mémorables*, etc., p. 244.
5 *Hist. univers.*, II, p. 967 vlg.; III, p. 58 vlg., 253.
6 *Hist. de France*, I, p. 781, en *Hist. des derniers troubles de France*, p. 13, 59 verso.
7 IX, p. 31, 32, 87, 179, 402 vlg.
8 V, p. 222 vlg., 246 vlg., 256 vlg., 278, 310.

gedeeld door Choisnin, den secretaris van de Montluc, in zijn *Mémoires*[1]. Een bijdrage tot de kennis van 't karakter van dezen koning van Polen is, dat hij later, onmiddellijk na 't ontvangen van 't bericht van den dood van Karel IX, letterlijk, als een dief in den nacht, zijn koninkrijk ontvlood, voor een waarde van 300,000 kronen aan edelgesteenten medenemende.

Doch wij hebben ons thans te verplaatsen in den tijd van zijn tocht naar het rijk Polen. In den herfst van 1573 verliet hij Frankrijk, om de hem aangeboden kroon op het hoofd te zetten. Op zijn reis daarheen sliep hij hier en daar in een kamer, waarin de gruwelen van den Bartholomaeusnacht op sprekende wijze naar het leven waren geschilderd. Ook had hij niet zelden op de straten en aan de maaltijden menig hard woord en menige zinspeling op die gebeurtenis moeten hooren. Dit alles werkte zoozeer op zijn verbeelding, dat hij, twee dagen na zijn aankomst te Krakau, midden in een slapeloozen nacht, ongeveer te drie uur, zijn lijfarts Miron liet roepen, wien hij, om zijn geweten eenige verlichting te verschaffen, een uitvoerig en, naar hij zeide, waar verhaal deed van hetgeen in den Bartholomaeusnacht was gebeurd. Dit verhaal is te vinden in een handschrift, aanwezig op de nationale bibliotheek van Parijs, en voert ten titel: ‘Discours du roi Henri troisième à un personnage d'honneur et de qualité, étant près de sa Majesté, sur les causes et motifs de la St. Barthélemi.’ Het is afgedrukt bij Villeroi[2], bij Ramée[3] en elders. De persoon, wien Hendrik zijn mededeeling doet, wordt er niet genoemd. Dat het Miron is, m.a.w. dat hij de opsteller is van het geschrift, verneemt men uit Matthieu[4], die het gesprek eveneens heeft geboekt.

Hetgeen de koning van Polen in dien nacht aan den geneesheer verhaalde komt hoofdzakelijk op het volgende neer. Reeds sinds lang hadden Katharina en Anjou opgemerkt, dat Karel IX, zoo vaak hij een langdurig onderhoud met Coligny had gehad, hen duister aanzag en dikwijls driftig tegen hen opstoof. Zij kwamen hierdoor op de gedachte, dat de admiraal den koning afkeer

1 Petitot, XXXVIII.
2 *Mémoires d'état*, Petitot, XLIV, p. 496 vlg.
3 *Les noces vermeilles*, p. 211 vlg.
4 *Hist. de France*, I, p. 368 vlg. - Dit schijnt niet te zijn opgemerkt door Forneron, *les ducs de Guise et leur époque*, 1877, II, p. 146, *noot* 1, waar hij gewaagt van de veronderstelling, dat Miron de auteur zal zijn.

tegen hen inboezemde, en besloten hem uit den weg te ruimen. Zij maakten tot deelgenoot van hun geheim Anna d'Este, een dochter van Hercules II, hertog van Ferrara, weduwe van Frans de Guise, hertrouwd met Jakob, hertog van Nemours, welke prinses een doodelijken haat tegen Coligny koesterde. Men kwam overeen, Maurevert of Montravel te huren (de naam luidt verschillend), een man, die een paar jaren vroeger een vriend van Coligny en een der krijgshoofden van de hugenooten, de Moy geheeten, had omgebracht, en daarvoor door Karel IX was beloond met geld en met een ridderorde. Drie dagen lang lag Maurevert verscholen in een huis, behoorende bij het klooster Saint-Germain l'Auxerrois, niet ver van de Louvre. Op Vrijdag, 22 Augustus, ging de admiraal er voorbij, komende uit de kaatsbaan in de Louvre, waar hij met den koning had gespeeld. Maurevert schoot op hem en kwetste hem[1]. In den namiddag van dien dag kwam Karel IX, vergezeld door Katharina, door Hendrik van Anjou en vele andere heeren, Coligny bezoeken. De admiraal gaf te kennen, den koning gaarne afzonderlijk te willen spreken. Karel IX verzocht daarom Katharina en Hendrik, zich op eenigen afstand te houden. Gedurende dat gesprek verkeerden de oude koningin en de prins in groote onrust, en ternauwernood hadden zij met den koning het huis verlaten, of zij vroegen hem, wat Coligny had gezegd. Eerst weigerde Karel IX hun vraag te beantwoorden. Doch op hun hevig aandringen barstte hij in onstuimige woorden los en liet zich zooveel ontvallen, dat zij bespeurden, dat de admiraal den koning had geraden, zich zijn macht niet uit de handen te laten nemen.

Nu stond het bij hen vast, dat zij moesten doortasten. Daarom vervoegden zij zich in den namiddag van den volgenden dag bij den koning in zijn kabinet, waar zij ook Lodewijk de Gonzague, hertog van Nevers, de maarschalken Albert Gondi, graaf van Retz, en Gaspard de Tavannes, benevens den kanselier Birague hadden ontboden. Zoodra allen aanwezig waren, zette de koningin uiteen, dat de partij der hugenooten, wegens de wonde, aan Coligny toegebracht, zich toerustte, om wraak te nemen; dat de admiraal brieven naar Duitschland en naar Zwitserland had gezonden, om hulptroepen te ontbieden; dat, van

1 Zie over het schot het bericht van een ooggetuige, van Jacques Pape, heer van St. Auban (bij Marseille), een protestant en dienaar van Coligny, in zijn *Mémoires*, Petitot, XLIII, p. 457 vlg.

den anderen kant, de katholieken in Frankrijk het met elkander eens waren geworden, onderling een aanvallend en verdedigend verbond te sluiten tegen de hugenooten; dat het gevolg van dit alles zou zijn, dat de koning alleen bleef staan; dat het eenige middel om al die gevaren te voorkomen en den burgeroorlog, die vele duizenden zou wegmaaien, voor een hernieuwd uitbreken te bewaren, de stoot van een enkelen degen was, waardoor de admiraal van de aarde werd weggenomen. Was maar het hoofd van de hugenooten gevallen, dan zou die partij haar dreigende houding opgeven en zouden de katholieken tevreden zijn.

Op het hooren dier mededeeling geraakte Karel IX als buiten zich zelf van woede tegen hen, die, volgens het zeggen van Katharina, zulke verderfelijke plannen tegen het rijk smeedden. Aleer hijzelf zeide, wat hij daartegen dacht te doen, vroeg hij den raad van elk der in den raad tegenwoordig zijnde personen in 't bijzonder. Allen beaamden het door Katharina de Medicis gesprokene, uitgezonderd alleen de Retz. Hij betoogde in een vrij uitvoerige rede, dat wat men voor had juist het sein zou wezen tot den burgeroorlog, dien men wilde vermijden. De overigen spraken hem tegen, en zijn woorden maakten ook weinig indruk op den koning, die toonde, zoozeer voor het gevoelen van de leiders der samenspanning te zijn gewonnen, dat hij nog veel verder ging dan de strekking was van hun voorslag. Zwerende bij den dood Gods, vatte hijzelf het woord op, gebood allen te zwijgen en zeide, dat, daar zij, de eedgenooten, goedvonden den admiraal te dooden, hij er mede instemde, doch dat hij verkoos, dat dan meteen alle hugenooten in 't geheele rijk moesten omkomen, opdat er niemand, ook geen enkele, overbleef, die het hem later kon verwijten; dat zij dus onmiddellijk de noodige bevelen hadden te geven.

Vervolgens verliet Karel IX als razend de kamer. Zij, die achterbleven, beraamden thans de wijze, waarop de euveldaad zou worden gepleegd. Te dien einde stelden zij zich in betrekking tot den prévôt des marchands[1], de wijkmeesters en anderen. Ook bepaalden zij, wie in 't bijzonder zouden worden

1 De prévôt des marchands was de voorzitter van het college der schepenen, gekozen uit de zes gilden van Parijs. Geen overheidsambt gaf in het Middeleeuwsche Frankrijk meer wezenlijk en onbetwist gezag dan het zijne. Hij had tot zijn orders een talrijken stoet van ondergeschikte dienaren, die hijzelf benoemde, zie Perrens, *Étienne Marcel*, p. 23, *noot* 1. - Bij Villeroi en bij Matthieu leest men ‘prévôt des marchands’, hij Ramée ‘du prévôt et des marchands’, wat geheel iets anders is.

aangewezen, om zekere met name genoemde mannen te laten ombrengen. Zóó werd b.v. vastgesteld, dat Hendrik de Guise zou hebben te zorgen voor het dooden van Coligny.

Dit alles geschiedde op Zaterdag den 23sten Augustus. Toen de nacht inviel, gingen de ontwerpers van het ontzettend misdrijf een paar uren slapen. Maar ternauwernood begon de dag des Heeren aan te lichten, of zij waren reeds weer op de been. De koning, de oude koningin en Hendrik van Anjou kwamen bijeen in een kamer van de Louvre, die het uitzicht had op een plein, om den aanvang te zien der volvoering van het booze opzet. Eensklaps hoorden zij hier een pistoolschot. Dat schot ging het drietal door merg en been en deed hen van schrik verstijven. Bedenkende, aan welk een reeks van jammeren zij op het punt stonden de menschheid over te leveren, deinsden zij een oogenblik terug voor de groote verantwoordelijkheid, die zij op zich laadden, en gelastten een edelman, in allerijl naar den hertog de Guise te gaan en hem uit naam van hen uitdrukkelijk op te dragen, zich naar zijn woning te begeven en niets tegen Coligny te ondernemen. Was dit bevel opgevolgd, dan zou niemand zijn gedeerd, want er was besloten, dat in geen wijk der stad een begin zou worden gemaakt, voordat de admiraal was gedood. Doch het was te laat. De edelman keerde weldra terug en meldde, dat Hendrik de Guise had geantwoord, dat de admiraal niet langer leefde en dat men reeds alom bezig was met den arbeid. Er schoot dus niets anders over, dan de zaken haar gang te laten gaan.

Dit, mijnheer, zoo luidde het slot der mededeeling van Hendrik van Anjou aan Miron, is de ware geschiedenis van den Bartholomaeusnacht, die dezen nacht mijn zinnen heeft verward.

Ook door andere tijdgenooten, onder welke tevens een medewerker was in het uitroeien der hervormden, wordt het beloop der zaak, zeiden wij, over 't geheel op dezelfde wijze beschreven. Allereerst door Margareta van Valois, de echtgenoot van Hendrik van Béarn, die vooraf van alles onkundig was gelaten, in haar *Mémoires*[1]. Vergelijken wij echter wat deze vorstin er van zegt met het verhaal van haar broeder Hendrik, dan ontmoeten wij op niet slechts ondergeschikte punten meer dan één afwijking. De beweegreden tot den aanslag op den admiraal wordt zoo goed als niet verklaard. Zij, van wie het voornemen der alge-

1 Petitot, XXXVII, p. 48 vlg.

heele verdelging uitgaat, zijn de Guise en Hendrik van Anjou. Katharina, om de goedkeuring des konings te verwerven, zendt den maarschalk de Retz op hem af, die hem overhaalt. De overeenstemming tusschen de beide voorstellingen betreft dus eigenlijk alleen de hoofdzaak, het plotseling ontstaan van het plan der verdelging in de hoofden van het eedgespan.

Een tweede geschrift, volgens hetwelk het met de aanleiding zóó zou zijn gelegen, is *het leven van den maarschalk Gaspard de Tavannes*, door zijn zoon Jan de Tavannes[1]. Bij herhaling wijst deze auteur er op, dat te voren niets was beraamd en het voornemen eerst in de laatste paar dagen vóór den Bartholomaeusnacht werd opgevat, p. 281: 'Il n'y avait résolution de la Saint-Barthélemy, que celle, que l'amiral et ses adhérents par imprudence firent naître;' p. 294: 'ce conseil (om de hervormden te dooden), né de l'occasion par faute et imprudence des huguenots, ne se fût pu exécuter, sans être découvert, s'il eut été prémédité:' p. 350: 'Le dessein de la Saint-Barthélemy, non prémedité;' p. 377: 'Si le massacre de la Saint-Barthélemy eût été prémédité, il ne fût réussi'[2]. Alleen reeds dit herhaald ontkennen wekt wantrouwen. Dáár, waar hij de gebeurtenissen en de overleggingen der laatste dagen, voorafgaande aan den Bartholomaeusnacht, bericht[3], heeft hij een andere volgorde, dan in 't verhaal van Hendrik, en bovendien verschil van voorstelling met betrekking tot sommige bijzonderheden. Eerst besluit Katharina met twee leden van den raad en Hendrik van Anjou, dat de admiraal zal worden gedood. Daarop laten zij Karel IX door de Retz in 't geloof brengen aan de samenzwering der hervormden. Vervolgens is er een vergadering van zes personen bij den koning, waarin de moord van Coligny en van alle hoofden der hervormden wordt vastgesteld. In een tweede dergelijke vergadering[4], waarbij ook de kanselier Birague en Nevers tegenwoordig zijn, volhardt men in dit voor-

1 Petitot, XXV. - Ten onrechte geven Forneron, II, p. 145, *noot* 2, en Ramée, p. 30, den opsteller van het gedenkschrift den naam 'Gaspard'.

2 Michelet, *Hist. de France*, 1874, X, p. 323, haalt uit hem de woorden aan: 'S'il eût fallu deux ans, rien ne se fût fait', maar wijst de plaats niet aan.

3 p. 292 vlg.

4 Vergelijkt men de berichten over die vergadering of vergaderingen even vóór den Bartholomaeusnacht in verschillende bronnen, dan ziet men, dat zij uiteenloopen èn omtrent het getal der vergaderingen, èn omtrent de vraag wie er tegenwoordig waren. Zie du Haillan, II, p. 515; Dupleix, III, p. 744; Matthieu, I, p. 344; d'Aubigné, II, p. 540 vlg.

nemen. Hier is dus geen spraak van een algeheele vernietiging van al wat hugenoot is. En eerst na die tweede bijeenkomst bezoekt de koning den gewonden admiraal. Wat hier geschiedt wordt ook anders voorgedragen, dan door Hendrik van Anjou. Er heeft volstrekt geen geheim gesprek plaats tusschen Coligny en Karel IX. Katharina verhindert het.

Vreemd springt dezelfde auteur om met de rol, die zijn vader in de voorbereiding van het treurspel zal hebben vervuld. Eerst bij die laatste raadsvergadering wordt zijn naam genoemd[1]. Een paar bladzijden verder wordt hem bij uitstek de eer van 't advies toegekend[2]. Elders heet het weer, dat, naar men zeide, de maarschalk onder hen had behoord, die de misdaad hadden aangeraden[3]. Buiten den ons nu bekenden zoon van den maarschalk, Jan de Tavannes, is er nog een tweede zoon, de oudste, Willem, die eveneens een werk over dien tijd heeft opgesteld. Hij zoekt niet, zooals zijn broeder, het aandeel zijns vaders aan het wanbedrijf te verkleinen, maar het geheel te loochenen. Hij noemt het ‘un faux bruit’, en durft te zeggen: ‘La postérité jugera, quel était l'ouvrier, lequel on a voulu blâmer d'avoir été un des auteurs des exécutions, faites la même année 1572 contre les huguenots’[4]. Hier heeft de nakomelingschap, die men zoo dikwijls heeft belast met het oplossen van raadsels, geen zware taak te vervullen.

Keeren wij weder terug tot het werk van den jongeren broeder, Jan, dan merken wij nog een andere tegenspraak op, waarin hij met zich zelf geraakt. In weerwil van zijn herhaalde bewering, dat men vroeger nooit over het aanrichten van een Bartholomaeusnacht had gedacht, in weerwil dat hij de schuld van het gebeurde aan de onvoorzichtigheid der hugenooten zelven wijt[5], deelt hij ons op meer dan een plaats mede, dat de bedoeling van Katharina bij 't sluiten der vredes, met name van dien van 1570, was, de hervormden een strik te spannen[6]. Onder de oude historieschrijvers zijn Dupleix en, zoo men wil, Daniel de eenigen[7], die de opvatting verdedigen, dat het noodlottig besluit tot den moord eensklaps werd genomen. Dupleix beroept zich er op,

1 p. 296.
2 p. 801.
3 Petitot, XXIV, p. 182; XXV, p. 222.
4 Petitot, XXXV, p. 302.
5 Zie nog Petitot, XXV, p. 301.
6 Petitot, XXV, p. 23, 34, 181, 182.
7 Dupleix, III, p. 743 vlg. - Daniel, VIII, p. 707, 712 vlg., 733 gvl.

dat hij het heeft vernomen van staatsmannen en gunstelingen der koningin-moeder, die alle geheimen wisten. Daniel spreekt eerst bij herhaling van de listen, waarmede Karel IX den admiraal en de zijnen om den tuin leidde, doch verzekert ten laatste, ook op grond van een gezegde van Villeroi, aangehaald bij Matthieu[1], dat de geheele zaak geenszins langtevoren was beraamd. Voorzeker zal de getuigenis van iemand, die zichzelf zoo lijnrecht tegenspreekt en dit zelfs niet schijnt te bespeuren, hoezeer zij ter wille van de volledigheid niet kan worden overgeslagen, niet geacht worden, een groot gewicht in de schaal te werpen.

Slechts twee schrijvers zijn er onder de oudsten, die voor geen der beide opvattingen partij trekken, Brantôme en la Popelinière. Brantôme kent alle gevoelens omtrent den oorsprong der gruweldaad en wil of kan niets uitmaken. De een beweert, zegt hij[2], dat tot het feest van den Bartholomaeusnacht is besloten één maand te voren, anderen na de wonde, aan den admiraal toegebracht, nog weer anderen reeds sinds den laatsten vrede. Allen zijn het er over eens, leest men bij la Popelinière[3], dat de koning de ontwerper is van het gebeurde. Sommige katholieken houden het er voor, dat het besluit plotseling is genomen en uitgevoerd; andere katholieken denken, gelijk de protestanten, dat het overlegd en voorbereid was sinds geruimen tijd. Ook hij velt zelf geen oordeel over die uiteenloopende meeningen; maar in zijn verhaal van hetgeen te Parijs is geschied, eenige bladzijden vroeger, draagt hij het zóó voor, dat, naast de twee onderscheiden verklaringen, nog een derde komt te staan. Het waren de voornaamste vijanden der hervormden, leest men dáár, die de verantwoordelijkheid op zich namen, in één nacht hun diep gewortelden wrok aan hun vijanden te koelen[4], en er voor instonden, dat de koning, de oude koningin en Hendrik van Anjou er hun zegel wel aan zouden hechten, wanneer er niets meer aan viel te veranderen. Dat vervolgens het moorden werd voortgezet wordt geweten aan de massa, wier aard is, van geen maat houden

1 *Hist. de France*, I, p. 341.
2 X, p. 363. - Op een andere plaats, II, p. 64, 67, drukt hij zich stelliger uit, tracht Katharina de Medicis vrij te spreken en verwerpt de meening der langdurige voorbereiding.
3 *Hist. de France*, II, p. 70 vlg.
4 t.a.p., p. 65.

te weten en den eens opgewekten hartstocht tot het uiterste te willen voldoen[1]. Een dergelijken oorsprong zoekt Capefigue als den waren aan te prijzen[2]. Hij ontleent de bewijzen voor zijn vertoog grootendeels aan pamfletten, aan de registers van het stadhuis te Parijs en aan dusdanige stukken, zonder zich veel om de oude auteurs te bekommeren. Hoeveel men ook op rekening moge willen schrijven van het volk in 't algemeen, altijd zal toch de hoofdvraag blijven, daar het een tijd geldt, waarin de macht in den staat uitsluitend berustte, òf bij de regeering, òf bij één der partijen: wie heeft het sein gegeven?

Capefigue gelooft niet aan een veinzerij, twee jaren lang volgehouden[3]. Sismondi trekt voor geen der beide opvattingen partij[4]. Daarentegen merken Martin[5] en Michelet[6] het verhaal van Hendrik van Anjou als de voornaamste oorkonde aan, den Bartholomaeusnacht betreffende, als de kern, rondom welke al wat verder is overgeleverd zich heeft te groepeeren. Op één punt slechts trekt Michelet de aanteekeningen van Margareta boven de wijze van voorstellen van Hendrik van Anjou voor. Hij gelooft nl., dat de Retz, de zendeling van Katharina, Karel IX heeft overreed, in den algemeenen moord te stemmen; dat niet Katharina in persoon hem hiertoe heeft overgehaald.

In zoover staat Ranke[7] op een geheel ander standpunt dan èn Martin, èn Michelet, dat hij niet alleen zich niet neerlegt bij de lezing van het verhaal van Hendrik van Anjou, maar, zooals Soldan[8] en Martin[9] opteekenen, hoewel zonder gronden op te geven, dat verhaal voor onecht houdt. Opmerkelijk is het verder, dat zoovele schrijvers uit deze eeuw, die, de een meer, de andere minder, alle toch tot zekere hoogte bekend zullen zijn geweest met hetgeen voor en na over den Bartholomaeusnacht in 't licht is verschenen, er bezwaar in hebben, de zienswijze omtrent het onverwachts opkomen van het plan

1 p. 72.
2 *Hist. de la réforme, de la ligue et du règne de Henri IV*, 1834, III, p. 125 vlg.
3 t.a.p., p. 126.
4 *Hist. des Français*, XIX, p. 94, 95.
5 *Hist. de France*, 4° édit., IX, p. 309, *noot*.
6 *Hist. de France*, 1874, IX, p. 292; p. 301. X, p. 323 vlg.
7 *Franz. Gesch.*, I, p. 330, *noot* 1.
8 *Hist. Taschenbuch von von Raumer*, 3e Folge, 5ter Jahrg., 1854, p. 83 en p. 206, *noot* 13.
9 *Hist de France*, IX, p. 309, *noot*.

der vernietiging te deelen, zoo, om er een paar te noemen, Lacretelle[1], Berger de Xivrey[2], Otto Henne am Rhijn[3].

Gelijk Martin zeer terecht opmerkt, heeft de navorsching over het vraagstuk, of vanwege het koninklijk hof met voorbedachten rade is gehandeld, slechts uit een historisch oogpunt haar belangrijke zijde. Voor het standpunt der moraal is zij tamelijk onverschillig, daar de vervolgers der ketters er geen geheim van maakten, dat hun doel was, hen, hetzij door 't vuur of door het zwaard, langs sluipwegen of door openbaar geweld, te verdelgen[4]. Toch is niet voorbij te zien, dat, getoetst aan de zedeleer, de daad, hoe onverwachter opgekomen, met hoe minder sluwheid in 't werk gesteld, en hoemeer zij zich grondt op een zekere aanleidende oorzaak, des te minder verachtelijk wordt. En nu zijn juist deze de kenmerken der voorstelling van 't verhaal van Hendrik van Anjou, van de Tavannes, van Margareta van Valois, de kenmerken, waardoor zij verschilt van de andere verklaring.

Dáár, waar Forneron[5] eenigermate schijnt te betwijfelen, of de bekentenis van Hendrik van Anjou wel is te boek gesteld door Miron, maakt hij er opmerkzaam op, hoe verward het verhaal is van deze misdaad van den Franschen prins in tegenstelling met dat van denzelfden Miron over een ander wanbedrijf van zijn cliënt, den moord, te Blois gepleegd aan Hendrik de Guise[6]. Reeds deze omstandigheid stemt niet gunstig voor het aannemen der geloofwaardigheid. Minder nog de zekerheid, die wij hebben, dat het verhaal afkomstig is van iemand, die in listen en treken volleerd was; van iemand daarenboven, die onder de schuldigen een eerste plaats heeft ingenomen. Hendrik van Anjou was ongelukkig in zijn beloften en eeden, die altijd hun uitwerking misten, hetzij doordien hij met bedrog omging of in macht te kort schoot[7]. De leden van de ligue hielden zijn uiterlijk vertoon van godsvrucht voor huichelarij[8]. Zijn politiek was, zich zóó te gedragen, dat hij zijn ware oogmerken

1 *Hist. de France pendant les guerres de religion*, 1824, II, p. 104 vlg.
2 *Recueil des lettres missives de Henri IV*, 1843, I, *sommaire hist.*, p. XXXIII, XXXIV.
3 *Kulturgeschichte der neuern Zeit*, 1870, I, p. 188.
4 IX, p. 54, *noot*.
5 Zie boven, blz. 227, *noot* 4.
6 Miron, *Relation de la mort de Messieurs le duc et le cardinal de Guise*, Petitot, XLV, p. 461 vlg.
7 Dupleix, IV, p. 5.
8 *Ibid.*, p. 75.

verborgen hield[1]. Hij schepte veel behagen in de boeken van Macchiavelli[2]. Meer nog dan deze uitspraken ter aanduiding, dat sluwheid de hoofdtrek van zijn karakter was, zeggen zijn gansche leven, zijn wisselende houding tegenover de ligue en tegenover Hendrik van Navarre, de valstrik, door hem aan Hendrik de Guise gespannen. Van een zoodanig man, wanneer hij een mededeeling doet, de waarheid en niets dan de waarheid te verwachten staat gelijk met het streven om druiven op een doornstruik te zoeken.

Er komen dan ook in de mededeeling onderscheiden onjuistheden en onwaarschijnlijkheden voor. Volgens Hendrik zou Karel IX eerst sedert zijn vertrouwelijken omgang met Coligny zich van tijd tot tijd barsch jegens Katharina en jegens hem hebben betoond. Dit is daarom ongelooflijk, omdat Karel IX ook vroeger reeds meermalen had getoond, dat hem de lauweren, door Hendrik in den oorlog tegen de hervormden behaald, verdroten, naijverig was op de voorliefde van Katharina jegens dezen door haar begunstigden zoon en ongeduldig over den invloed, dien de oude koningin oefende en trachtte te bestendigen[3]. Een ander punt, dat verbazing wekt, is, hoe de koning, zonder dat hem eenig bewijs wordt voorgelegd, eensklaps alles vertrouwt, wat hem verhaald wordt betrekkelijk de samenspanning van Coligny en van de hugenooten aan de eene zijde, en die der katholieken aan den anderen kant, hoe hij, die wordt voorgesteld als tot dusver zoo geheel één weg gaande met den admiraal, thans zoo onverwachts als met handen is omgezet, dat hij tot het tegenovergestelde uiterste overslaat en den dood van alle gereformeerden gelast.

Ten einde na te gaan, in hoever die verrassende omkeering waarschijnlijk is, behoort te worden gevraagd, welke de ons het best gewaarborgde trekken van zijn karakter waren. Als zoodanig staan opgeteekend groote ongestadigheid en neiging tot opstuiven, ten tweede doortraptheid. Wanneer men dit verneemt van schrijvers, als b.v. Brantôme, die hem een groot en volmaakt vorst noemt en getuigt niet te weten, waar hij zal beginnen of ophouden met hem te prijzen[4], kan men het zonder bezwaar gelooven. Wat die lofspraken aangaat, hier-

1 Daniel, IX, p. 31.
2 *Mémoires de Marguérite de Valois*, Petitot, XXXVII, p. 41; Davila, übersetzt von Reith, II, p. 377 vlg.
3 Vgl. Mézeray, II, p. 1073, 1079.
4 X, p. 347, 393, 394.

mede kan het, evenals met die, welke bij eenige van de boven genoemde auteurs aan Hendrik van Anjou ten deel vallen, zóó zijn gelegen, dat de bedoelde vorsten hoedanigheden kunnen hebben gehad, die ze hen hadden kunnen doen waardig worden, indien niet die hoedanigheden hoofdzakelijk door den verderfelijken invloed van Katharina de Medici reeds vroegtijdig waren ontaard. Aan die voortreffelijke eigenschappen, welke Brantôme Karel IX toekent, paarde hij, volgens denzelfden zegsman, die van zijn woord te breken, zoo vaak het hem goed scheen of behaagde, en deze andere van een volleerd meester te zijn in het vloeken. Beide had hij geleerd van den maarschalk Gondi, graaf de Retz, die reeds in zijn jonge jaren hoog bij hem stond aangeschreven. Hij, die Karel had opgekweekt, zegt Brantôme, de Sipierre, kon ook wel vloeken; maar hij deed het als een edelman, terwijl de Retz vloekte en ketterde als een sergeant[1]. Over 't geheel - het is Martin[2], die dit verzekert, - schijnt die gewoonte van 't ijdelijk gebruiken van den naam des Heeren destijds vrij sterk in gebruik te zijn geweest onder de Fransche katholieken, om hun rechtzinnigheid te beter te doen uitkomen tegenover de hugenooten, bij wie nauwer werd toegezien op het nakomen van het daarop toepasselijk artikel der tien geboden.

Dat oploopendheid, die hem ook wreed deed zijn, en doortraptheid de twee voornaamste trekken waren van 't karakter van Karel IX, zie men bij Papirius Masson[3], bij Dupleix[4], bij la Popilinière[5], bij Thuanus[6], bij Mézeray[7], bij Jean de Serres[8], bij Davila[9]. Voor 't overige meene men niet, dat hiermede alles is bericht aangaande de persoonlijkheid van dezen koning, die tot den huidigen dag zoo onbekend schijnt te zijn gebleven, dat zij ter linker- en ter rechterzijde met in 't oog loopende overdrijving wordt geteekend. Forneron[10] verheft hem bijna tot een engel, zeggende: ‘qu'il avait le coeur délicat et tendre, le tact sûr, qu'il n'était ni faux, ni cruel, qu'il savait se faire aimer.’ Generaal Knoop daarentegen noemde hem nog in 1877 ‘een half krankzinnig wezen, dat haast evenveel medelijden als afschuw opwekt’, en helt er toe over, hem wat hij mis-

1 X, p. 364, 365.
2 IX, p. 239, *noot*.
3 In *de Mémoires de Castelnau* van Lelaboureur, III, p. 21.
4 III, p. 771.
5 *Hist de France*, II, p. 219.
6 *Hist. sui temporis*, II, p. 989, 990.
7 II, p. 1171, 1172.
8 *Recueil des choses*, etc., p. 231 verso.
9 II, p. 203.
10 *Les ducs de Guisc et leur époque*, II, p. 80.

dreef niet toerekenbaar te achten[1]. Noch zoo hoog, noch zoo laag stond de koning, als mensch, op de sporten der ladder, waarmede men de menschelijke begaafdheden pleegt af te meten. Dupleix, la Popelinière, d'Aubigné, Thuanus, Mézeray[2] wedijveren met elkander in het roemen van zijn levendigen geest; van zijn verstand, krachtiger dan zijn leeftijd scheen mede te brengen; van zijn rijp oordeel en vlug begrip, van zijn zin voor het grootsche. Evenals zijn grootvader, Frans I, had hij smaak voor de muziek en de dichtkunst en vervaardigde verzen, welke de kenners boven die van Frans voortrekken.

Bij het meerendeel der menschen sluit listigheid onstuimige drift uit. Karel IX bezat deze twee zoozeer tegenstrijdige eigenschappen. Op grond van die hartstochtelijkheid zou men kunnen denken, dat hij in de bijeenkomst met Katharina de Medicis en de weinige raadslieden zoo spoedig zijn zegel hechtte aan 'tgeen de koningin had beraamd. Doch dan vraagt men naar de oorzaak der omkeering bij den koning, en men vindt er geen andere, dan het zeggen der eedgenooten, dat de hugenooten een samenzwering hadden gesmeed[3] en dat de katholieken hadden besloten, hen op eigen gezag te keer te gaan.

Een derde onwaarschijnlijkheid is in 't verhaal van Hendrik, dat als beweegreden van den voorgenomen moord wordt vermeld de groote vrees van hem en van Katharina voor 'tgeen de hervormden werden gerekend in 't schild te voeren. Gelijk de Staten-Generaal en Maurits in der tijd met hun 30,000 soldaten niet beducht behoefden te zijn voor de handvol waardgelders, evenmin had de regeering te Parijs, waar de burgerij zoo verbolgen was op de hugenooten, gesteund door een krachtige krijgsmacht, op te zien tegen een kamp met de gereformeerde edelen.

Een vierde onverklaarbaar verschijnsel is, hoe de Retz, die overal voorkomt als een der hoofdontwerpers en hoofdpersonen bij het aanrichten van het treurspel, bij Hendrik de rol van tegenspreker vervult, en hoe zijn gegrond vertoog zoo weinig indruk maakt op Karel IX, die, te oordeelen naar de gezindheden, in den

1 *Willem III en de slag van Saint-Denis*, in *Verslagen en mededeelingen der Koninklijhe Akademie van Wetenschappen*, Afd. letterkunde, 2de reeks, VII(I), p. 130.
2 Allen t.a.p.; d'Aubigné, II, p. 698.
3 Al wat omtrent die samenzwering der hervormden werd beweerd wordt door de Tavannes bestempeld met den naam ‘troisième mensonge’, Petitot, XXV, p. 299.

laatsten tijd, door hem ten toon gespreid, zich moest hebben verheugd, in den spreker een bondgenoot aan te treffen tegen het drijven van het eedgespan.

Een vijfde vreemd klinkende bewering is, dat eerst op het oogenblik, toen het drama zou beginnen, het drietal, zoo volleerd in booze streken en lage vondsten, aanving bezorgd te worden voor de gevolgen van 'tgeen zij hadden bedacht en de volvoering der gegeven orders trachtte te stuiten. Een zesde en laatste punt, hetwelk bevreemdt, is, dat niet duidelijk wordt, welke grenzen de ontwerpers zelven aan hun opzet hadden getrokken, of het werkelijk een algemeene doodslag moest worden, ja dan neen.

Poogt men, door onderlinge vergelijking van Hendriks voordracht met de berichten van Margareta van Valois en van Tavannes, een goed sluitende eenheid van voorstelling te verkrijgen, ook daartegen kanten zich, zooals reeds met een woord is gezegd, talrijke zwarigheden aan. Omstandigheden van beteekenis worden bij den een geheel anders verteld, dan bij den ander. Tavannes heeft o.a. twee vergaderingen in 't bijzijn des konings, om het plan tot rijpheid te brengen, Hendrik van Anjou maar één.

Een der voornaamste verdedigers van 't gevoelen betrekkelijk de oprechtheid der vredelievende gezindheid van het hof is Soldan in zijn boven aangehaald opstel. Één der gronden, die hij aanvoert, is, dat de vrede van St. Germain-en-Laye en daarmede de breuk met Spanje en met het hof van Rome het werk waren van Frans de Montmorency, het hoofd van de partij der politieken. Doch veel bewijzen voor een overwegenden, duurzamen invloed dier politieken, die - zie boven - ook als partij eigenlijk nog niet bestonden, zijn niet te leveren. Hoe kan men ook, bij leiders als Katharina de Medicis, Karel IX, Elizabeth van Engeland, van een vast politiek stelsel spreken? Al wat verder door Soldan in 't midden wordt gebracht, de onderhandelingen over een huwelijk van een Franschen prins met de koningin van Engeland, die over den echt van Hendrik van Navarre met Margareta van Valois, wordt door hen, die de tegengestelde zienswijze voorstaan, als koren op hun molen gebezigd. Die verschillende onderhandelingen zijn bij hen schakels in de keten der bedriegerijen, waarmede het Fransche hof zijn vijanden in 't verderf zoekt te storten.

Inderdaad, mag men met recht vragen, waarom zal men zich zooveel moeite geven, om te pogen, hen voor ongeveinsd te

doen doorgaan, die hun leven lang arglistig jegens hun medemenschen zijn te werk gegaan? Stelt men zich integendeel op het standpunt, waarop die talrijke reeks van getuigen en auteurs[1] zich hebben geplaatst, wier gezag Soldan bestrijdt, dan sluiten, mits men hun omtrent den niet voorbedachten raad de geloofwaardigheid ontzegge, de bijzonderheden, door Hendrik van Anjou, door Margareta van Valois, door de Tavannes medegedeeld, zeer goed in het kader van een vooraf beraamd opzet. Dan is de vrede van 1570, waarbij daarom met opzet gunstiger voorwaarden dan vroeger worden toegestaan, de eerste van de reeks der gespannen strikken: ‘toute la paix qu'on ferait tendrait à ce but d'attraper l'amiral et les siens, afin de s'en dépêcher pour une fois’[2]. Daarop volgden het voornemen om in vereeniging met de opgestane Nederlandsche gewesten Spanje te beoorlogen; de onderhandelingen over de huwelijken; de uitnoodiging, tot Coligny en Johanna d'Albret gericht om ten hove te komen[3]. Papirius Masson leidt zijn verhaal van 'tgeen hij noemt de ‘cladis Parisiensis’, de Parijsche nederlaag, in met de woorden: Toen de hopelooze ziekte (de ketterij) een angstwekkende en gevaarlijke kuur scheen te vereischen en niet anders te kunnen worden genezen, dan door list en wreedheid, liet de koning, onder den schijn van een huwelijk zijner zuster Margareta met Hendrik van Bourbon, de list voorafgaan[4].

Neemt men aan, dat al die handelingen van het hof een aaneenschakeling van streken waren, dan is dit toch tevens overeen te brengen met deze andere gedachte, dat bij sommige nog een andere drijfveer kan hebben medegewerkt, b.v. bij die huwelijksverbintenis de zucht om Hendrik van Navarre zonder geweld tot het catholicisme terug te voeren[5]. Het komt hier maar aan op de hoofdzaak, dat aan 't hof besloten was, na den vrede van St. Germain en Laye te beproeven, of men er in zou slagen, door een goed volgehouden stelsel van bedrog het doel te bereiken, waartoe men niet had kunnen geraken langs den weg van den openbaren krijg. Dat doel was de vernietiging der ketters. Hoe vele of hoe weinige van de later ten uitvoer gelegde maatregelen lang tevoren waren vastgesteld, is een vraag

1 Zie boven, blz. 216.
2 *Mémoires de l'état de France sous Charles IX*, I, p. 7. Vgl. I, 526 vlg.
3 *Ibid.*, p. 23, 41 vlg.
4 In de uitgaaf van de *Mémoires de Castelnau* van Lelaboureur, III, p. 16.
5 Vgl. Tessier, *l'amiral Coligny*, 1872, p. 168.

van minder gewicht. ‘Je n'oserais pas même vous assurer, que ce complot n'ait pas été quelquefois rompu, depuis qu'il fut fait’, zegt Mézeray[1].

Maar waartoe kan het hebben gediend, den admiraal als afzonderlijk offer uit te kiezen, dat op zichzelf en vooraf aan de wraakzucht moest worden gebracht? Het antwoord op deze vraag geven Davila[2], Thuanus[3], d'Aubigné[4], Mézeray[5] en *de Mémoires de l'état de France sous Charles IX*[6]. De overweging, die daarbij voorzat, was, dat men door den aanslag op Coligny de hugenooten in 't harnas zou jagen; dat zij de daad aan het huis de Guise zouden wijten en een aanval op de leden van dit huis zouden doen; dat men dan een rechtmatig voorwendsel zou hebben, hen alle in de pan te hakken. Twee dier auteurs, Davila en d'Aubigné, kennen de eer van de vondst, waardoor alles ordentelijk en onder schijn van recht zou geschieden, aan de Retz toe.

Van wanneer af de toeleg is beraamd, valt moeielijk na te gaan. In zekeren zin kan men niet mistasten met te stellen, dat, hoe meer Katharina afzag van haar tijdelijk en schijnbaar begunstigen der protestanten en bespeurde, hoe gering de kansen van den oorlog waren ter bespoediging van de algeheele verdelging der hugenooten, zij te vaster werd in het heillooze opzet. Zooveel schijnt echter zeker te zijn, op grond van de onlangs gedane mededeelingen van Gachard[7], dat men de meening heeft op te geven, dat bij de samenkomst te Bayonne van Elizabeth van Spanje en Alva met Katharina de Medicis en Karel IX eenige afspraak is gemaakt omtrent de uitroeiing der protestanten.

Zeker is het daarentegen, dat, ook in de schatting der nakomelingen, Katharina en Hendrik van Anjou wel voortdurend als de hoofdbewerkers van den Bartholomaeus zullen worden aangemerkt. Doch moeielijker is het, bij benadering het aandeel van Karel IX aan de aanvankelijke ontwerpen vast te stellen. Het onbevangen menschelijk gemoed weigert bijna zulk een erge mate van doortraptheid mogelijk te achten, als die, welke hij, zoo hij van den beginne aan een der voornaamste medeplichtigen is geweest, heeft aan den dag gelegd. Is men verplicht, het meeste te gelooven van 'tgeen dienaangaande wordt bericht,

1 II, p. 1070.
2 II, p. 233.
3 II, p. 810.
4 II, p. 537.
5 II, p. 1087.
6 I, p. 358.
7 Zie het korte bericht bij Paillard, *huit mois de la vie d'un peuple*, 1877, p. 6, *noot* 1.

dan heeft hij de door haar geveinsdheid zoo befaamde koninginmoeder verre in list overtroffen.

Al dadelijk heeft Katharina den admiraal bij zijn komst te Blois in September 1571 niet zoo welwillend ontvangen, als men dikwijls heeft gezegd[1]. Karel IX daarentegen, na zich tevoren over het voorbereiden van den Spaanschen oorlog met hem te hebben verstaan, heeft van dat oogenblik af niet opgehouden, hem met woord en daad bewijzen van de grootste vertrouwelijkheid te geven. Deze innige verstandhouding van den koning met den gevreesden vijand zal, volgens Tavannes[2], in Augustus 1572 het aandoenlijk tooneel in het jachtslot te Montpipeau, een gehucht nabij Orleans, hebben teweeggebracht, waarmede men, het lezende, schier geen weg weet. Daarheen had zich Karel begeven om te jagen. Katharina snelt hem na en bezweert hem, zich met hem in een kabinet opsluitende (hoe Tavannes hetgeen er voorviel, heeft vernomen, blijkt niet), den oorlog met Spanje te laten varen of, indien hij daartoe niet kan komen, haar en Hendrik van Anjou voor goed hun afscheid te geven. Karel laat zich bekeeren, maar volhardt toch in zijn gemeenzamen omgang en in zijn overleggingen met Coligny, gelijk Katharina eveneens de vroegere gedragslijn volgt door terstond daarna den aanslag op den admiraal te laten doen. Vervolgens huichelt de koning hevigen toorn op de tijding van de mislukte poging tot sluipmoord en laat zich eindelijk niet dan met moeite overreden, om zijn toestemming tot de verdelging der hugenooten te geven.

Hoezeer de bronnen iets berichten van een zekere weifeling bij Karel IX, hoezeer men moge tegenstribbelen, om al het aangevoerde als vertooning, als vermomming van 's konings ware bedoelingen te beschouwen, men wordt er; zou ik zeggen, als toe gedwongen. Terwijl Hendrik van Anjou ons wordt beschreven als iemand, die in zijn jeugd eenige neiging verried voor het protestantisme, geven de schrijvers hoog op van Karels gehechtheid aan het catholicisme, van zijn begeerte om maar één godsdienst in zijn rijk te hebben. Hij vloekte wel wat veel, leest men bij Dupleix[3], maar had niettemin zeer grooten ijver voor de kerk. Dergelijke getuigenis leggen af la Popelinière[4] en Daniel[5]. Nooit, placht hij te zeggen, zou hij de hugenooten de

1 Zie d'Aubigné, II, p. 529, en Tessier, *l'amiral Coligny*, p. 176, 177.
2 Petitot, XXV, p. 291 vlg.
3 III, p. 772.
4 *Hist. de France*, II. p. 291 verso.
5 VIII, p. 784.

poging vergeven, die zij in 1567 te Meaux hadden gedaan, om zich van zijn persoon meester te maken[1]. Niet minder dan vijf auteurs verzekeren, dat, onmiddellijk na de aankomst ten hove van Johanna d'Albret, het volgend gesprek is gevoerd tusschen Katharina de Medicis en Karel IX. Speel ik niet goed mijn rol? vroeg de koning. - Nog niet ten volle, antwoordde zij, de rol moet tot het einde worden afgespeeld. - 'Par la mort Dieu', hervatte hij, indien gij mij laat begaan, zal ik ze allen in het net verstrikken[2].

Te midden van de feesten ter zake van het huwelijk van Hendrik van Navarre en Margareta van Valois wilde Coligny den koning eens over ernstige zaken spreken. 'Vader,' antwoordde Karel IX, 'geef mij nog een dag vier, vijf, om mij te vermaken. Na verloop van dien tijd, ik beloof het u op mijn koninklijk woord, zal ik u en uw geloofsgenooten tevreden stellen.' - De tevredenheid, voegt de schrijver, die het bericht, er bij, die hij hun verschafte, bestond hierin, dat hij hen allen den volgenden Zondag liet ombrengen[3]. Na den Bartholomaeusnacht placht Karel te zeggen, dat Margareta alle hugenooten in het net had gelokt[4].

Helt men er toe over, een stelselmatigen toeleg te zien in de daden van het hof en in de woorden des konings sedert 1570, dan is het verband niet te miskennen tusschen die daden en die woorden aan de ééne zijde en een geschrift aan de andere zijde, dat een advies behelst, in 1571 door den maarschalk de Tavannes aan den koning gegeven. Het staat opgeteekend in de *Mémoires de Guillaume de Tavannes*[5]. Dewijl, naar het inzicht van den maarschalk, de toestand, gelijk hij is geworden door den vrede van St. Germain-en-Laye, op den duur onhoudbaar is, is er geen beter middel om tot een goede oplossing der zwarigheden te geraken, dan het vangen van alle hoofden der gereformeerden op eens. Hierbij heeft men te bedenken, dat, toen die raad werd gegeven, de maarschalk 'sans grade gouvernait l'état'[6]. Vroeger moet

1 Matthieu, *Hist. de France*, I, p. 340; Brantôme, X, p. 373; *Mémoires de Sully*, Petitot, I, p. 233.
2 *Mémoires de l'état de France sous Charles IX*, I, p. 283; Pierre de l'Estoile, Petitot, XLV, p. 72; *Mémoires de Sully*, Petitot, I, p. 236; Matthieu, *Hist. de France*, I, p. 340, 341; d'Aubigné, III, p. 534.
3 Pierre de l'Estoile, Petitot, XLV, p. 74.
4 Pierre de l'Estoile, Petitot, XLV, p. 77.
5 Petitot, XXXV, p. 411.
6 *Vie de Gaspard de Tavannes*, Petitot, XXV, p. 186.

hij, uit den slag bij Montcontour afleidende, dat openbaar geweld tot het bedwingen der hervormden niet de rechte weg was, zich hebben uitgelaten, dat men zijn doel kon bereiken ‘par la voie du renard’[1].

Het getal lieden, die, zonder in de geheimen ingewijd te zijn, een dof voorgevoel hadden van het in aantocht zijnde onheil, was dan ook tamelijk groot in Frankrijk. De eerste onder hen is de admiraal zelf, die van tijd tot tijd de sombere gedachten, die hem kwellen, laat doorstralen. Bewijzen zijn er in overvloed. Men zie, om kort te gaan, slechts Tessier[2]. Maar ook bij anderen worden zij aangetroffen, bij de talrijke hugenooten, die Coligny herhaaldelijk waarschuwen, evenals bij hen, die zich buiten de kuil des verderfs, buiten Parijs, houden.

Andere voorbeelden zijn de volgende. Bij de trouwplechtigheden had Hendrik van Navarre, gelijk wij vernamen, zich onder 't vieren der mis uit de kerk verwijderd. Er waren er, die bij die gelegenheid sommige katholieken hoorden mompelen, dat hij weldra zou worden gedwongen, de mis aan te hooren, terwijl anderen voorspelden, dat er meer bloed dan wijn bij de huwelijksfeesten zou stroomen[3]. De titel van een der eerste hoofdstukken in de *Mémoires de Sully* is ‘Motifs de défiance des protestans’. Daaronder worden opgeteld de gesprekken, gehouden door Jean de Montluc met eenige gereformeerden, hierop nederkomende, dat hij de instructiën, hem bij de zending naar Polen gegeven, niet kon rijmen met de welwillendheid, door het hof jegens de hugenooten betoond, weshalve hij voorzag, dat er dingen stonden te gebeuren, waarvan zij geen vermoeden hadden[4], iets waarmede overeenkomt het bericht bij Thuanus[5] en bij Mézeray[6], dat dezelfde Montluc zijn vriend, den protestant la Rochefoucauld, raadt zich in acht te nemen.

Had Coligny niet voor goed besloten, zich met lijf en ziel aan den koning toe te vertrouwen, dan waren er zeer zeker voorteekenen geweest, die hem tot behoedzaamheid hadden moeten nopen. Den 20sten Augustus vroeg hem Karel IX, of hij, ten einde te beter beschut te zijn tegen de Guises, die Coligny ten

1 Brantôme bij Lelaboureur, *Mémoires de Castelnau*, II, p. 524.
2 p. 160 vlg.
3 Matthien, *Hist. de France*, I, p. 342.
4 De Serres, *Recueil*, etc., p. 193 verso. Petitot, I, p. 232, 238. Vgl. du Haillan, II, p. 514.
5 *Hist sui temporis*, II, p. 814.
6 II, p. 1084.

onrechte beschuldigden, de bewerker te wezen van den moord van Frans de Guise, goedvond, dat het garnizoen van Parijs werd vermeerderd met twaalf honderd man der koninklijke lijfwacht. De admiraal had er niets tegen, en de twaalf honderd man, gewapend met vuurroeren, rukten binnen en waren een paar dagen daarna onder de voornaamste werktuigen, die alom dood en verderf verspreidden. Op dien 20sten Augustus hebben de samengespannenen zich ongetwijfeld zeker geacht van het doeltreffende hunner voorbereidselen, want onder hun zinnebeeldige vertooningen, waarmede men de gasten dien dag vermaakte, was die van een paradijs, dat door gewapende ridders, Karel en zijn broeders, met zoo gunstig gevolg tegen den koning van Navarre en de zijnen werd verdedigd, dat de laatsten werden verslagen en door eenige duivels naar de hel gesleept[1].

Het gaat niet aan, de strekking en de aancenschakeling van al die woorden en handelingen van het hof voor niet-arglistig te verklaren. Niet elk bedriegt zich een paar eeuwen lang, en wat de gedenkschriften van den tijd zelf en de verhalen der historieschrijvers overeenstemmend berichten is niet zoo gemakkelijk omver te werpen. Hetgeen als een strik voor de hugenooten wordt aangemerkt, zegt Soldan[2], ging van henzelven uit. Door met hen mede te gaan vervreemdde het hof van zich die mogendheden, Spanje en Rome, met welke het eendrachtig had moeten zijn en die het niet onkundig had behooren te laten van zijn plannen. - Ja, luidt het antwoord op deze tegenwerping, dat is zóó, indien het hof den schijnbaar ingeslagen weg was blijven bewandelen. Maar wat is er van de uitvoering der politieke ontwerpen van Coligny geworden na zijn dood? En zijn wij er zeker van, dat de paus en de koning van Spanje in 't geheel niet onderricht waren van hetgeen er broeide? Ons wordt bericht, dat de Spaansche gezant mede aanzat aan de tafel, waar een deel der noodlottige voornemens werd beraamd, en dat de koning van Spanje van alles onderricht was[3].

Waartoe meer? Een paar menschen, van top tot teen doortrokken van zin tot bedrog, wier geheele leven een weefsel van streken is geweest, hebben, in den trant der vossen, de huge-

1 *Mémoires de l'état de France sous Charles IX*, I, p. 362 vlg.; Dupleix, III, p. 742.
2 *Hist. Taschenbuch*, 1854, p. 139.
3 *Mémoires de l'état de France sous Charles IX*, I, p. 295; la Popelinière, II, p. 57 verso; Montfaucon, V, p. 186; de Serres, *Recueil*, etc., p. 190 verso.

nooten ten ondergang gedoemd. Waarover heeft men zich hier te verwonderen? Listige lieden hebben listig gehandeld. Is niet het resultaat de beste getuigenis van hun bekwaamheid in de kunst der misleiding?[1]. Ranke[2] verwerpt de beide uitersten, als aanleiding tot de gruweldaad, en zoekt de verklaring van het raadsel hierin, dat Katharina's aard medebracht, tot het eind toe twee koorden op haar boog te hebben. Gelukte het eene niet, dan kon zij op het andere terugkomen. Mij voldoet de verklaring niet.

Tegen het verhaal van Hendrik van Anjou en dat van Tavannes spreekt de verwardheid, de onvolledigheid, de onderlinge tegenspraak. Maar bovenal wekt het wantrouwen, dewijl het die voorstelling geeft, welke de schuldigen het meest vrijpleit. Waarom zullen wij hen niet gelooven? vraagt Michelet[3]. ‘Les acteurs et exécuteurs de l'acte s'accusent eux-mêmes. Habemus confitentes reos.’ Dat zich zelven aanklagen konden zij ook niet wel laten na de gebeurtenis, die hen veroordeelde. Doch men heeft te onderzoeken, op welke wijze zij de beschuldiging inkleeden. Doet men het, dan bevindt men, dat de inkleeding zooveel mogelijk een verzwakking van den indruk van ontzetting tracht te bewerken, allerwege door de daad teweeggebracht; poogt te wezen een verontschuldiging.

Soldan[4] baant zich een weg ter verdediging van de zienswijze, die hij voorstaat, door de opmerking, dat men zich moet wachten, te veel gezag toe te kennen aan de Serres, aan d'Aubigné, aan de Mémoires de Tavannes, aan Brantôme, aan Montluc, aan de Mémoires de Sully, aan Thuanus. Vooral waarschuwt hij tegen Davila. Mézeray mag in 't geheel niet worden aangehaald. Daarentegen schat hij de geloofwaardigheid van Matthieu hoog[5] en spreekt volstrekt niet van den graad van vertrouwen, toe te kennen aan Paririus Masson, aan la Popelinière, aan du Haillan, aan Dupleix. Het komt mij voor, niet raadzaam te zijn, die gansche reeks van schrijvers welke hij 't eerst noemt, ter zijde te laten, evenmin als hen, wier waarde hij niet bepaalt en die hij ten deele ook niet aanvoert. Velen van hen zijn tijdgenooten of hebben hun berichten voor een goed deel van nabijstaande getuigen. Door geen partij te trekken van hun inlichtingen, al is zekere voorzichtigheid nooit over-

1 La Popelinière, *Hist. de France*, II, p. 73: ‘Depuis que le monde est, créatures ne furent si bien prises à la pipée’.
2 I, p. 323 vlg.
3 X, p. 323.
4 *Hist. Taschenbuch*, 1854, p. 86.
5 p. 225, 226, *noot* 192.

bodig, versteekt men zichzelf van de aangeboden gelegenheid, om de zaken te doorgronden. Ook is zijn oordeel over een paar van hen, b.v. over Davila en over Brantôme, in strijd met dat van anderen, zie b.v. wat den eerste betreft, Lenglet de Fresnoy[1], wat den tweede aangaat, Pingaud[2]. Over 't geheel kan een critiek, vervat in zoo een paar algemeene bewoordingen, geen voldoenden maatstaf aan de hand doen ter bepaling van de meerdere of mindere degelijkheid en bruikbaarheid eener bron.

De beschrijving van den Bartholomaeusnacht zelf wordt hier niet gegeven. Ter eere der Parijsche burgerij zij er alleen op gewezen, dat de Tavannes[3] en de *Mémoires de l'état de France sous Charles IX*[4] melden, dat op 't eerste appél een aantal van de opgeroepen katholieken ontbrak. Nog steeds is het een punt van geschil, of de koning zelf, die, volgens Papirius Masson, uit de Louvre blijde toezag, in den vroegen morgen van Zondag op zijn onderdanen heeft geschoten. Van de jongste auteurs gelooft Ramée[5] er niet, Forneron[6] wel aan. Na de grondige nasporingen te hebben gelezen, geplaatst in de *Bulletins de la société de l'histoire du protestantisme français*[7], zal men, geloof ik, het niet langer betwijfelen.

Om het gewicht der gebeurtenis te beoordeelen, schrijft Forneron[8], heeft men zich te herinneren, dat Maria Tudor, die deswege den bijnaam ‘the bloody’ kreeg, gedurende haar gansche regeering niet meer dan twee honderd hervormden heeft laten ombrengen, terwijl de vervolging in Frankrijk aan ten minste 30,000 menschen het leven heeft gekost. Zoo groot is het getal bij den auteur der *Mémoires de l'état de France sous Charles IX*[9], die het verfoeilijke werk zelf ‘le délugé enragé’ noemt en in zijn krachtige beeldspraak zegt, dat het papier er bijna om zou gaan weenen. Voor Parijs stelt hij het op meer dan 10,000. Geheele bladzijden vult hij met de namen van een deel der offers te Parijs en te Rouaan. Brantóme[10] spreekt van meer dan 4000, die Karel IX in de Seine zag voorbijdrijven. Een pamflet uit die dagen[11] noemt

1 *Méthode pour étudier l'histoire*, 1772, XII, p. 210.
2 *Revue des questions historiques*, 1 Jan. 1876, p. 186 vlg.
3 *Vie de Gaspard de Tavannes*, Petitot, XXV, p. 297.
4 I, p. 397.
5 p. 170 vlg.
6 II, p. 161.
7 5de jaarg., 1857, p. 332 vlg.; 6de jaarg., 1858, p. 118 vlg.; 7de jaarg., 1858, p. 182 vlg.; 10de jaarg., 1861, p. 5 vlg., 105 vlg., 199 vlg.
8 II, p. 178.
9 I, p. 399 vlg., 540 vlg.
10 X, p. 369.
11 *Schreckliche und betrauerliche Zeitung von dem unerhörten, unmenschlichen und greulichen Mordt an den Christen in Frankr. den* 24 *Augusti dieses laufendes Jars zu Paris vergangen*, 1572.

12,000 gedooden te Parijs op den eersten dag, meerdere op de volgende dagen. Een tweede[1] heeft voor geheel Frankrijk in de 30,000. Een derde[2] gewaagt van ongeveer 2000 te Parijs, omstreeks 10,000 in de provinciën. Da Haillan[3] telt meer dan 10,000 op den Zondag. Dupleix[4] geeft eenige namen op, maar geen cijfer van hen, die te Parijs werden omgebracht, en laat daarop het getal van ruim 30,000 volgen, als dat der gedooden in de overige plaatsen van Frankrijk. d'Aubigné[5] heeft 3000 dooden te Parijs. De Tavannes[6] weet maar van 2000, te Parijs geveld. Jean de Serres[7] begroot het getal voor Frankrijk, buiten Parijs, op ruim 30,000, voor Parijs op meer dan 10,000. Dezelfde 30,000 heeft Thuanus[8], niet 20,000, zooals Forneron[9] zegt. Het cijfer van 20,000[10] vermeldt la Popelinière[11] voor Frankrijk, meer dan 1000 voor Parijs. Papirius Masson[12] geeft 2000 op voor Parijs, 10,000 voor Frankrijk. Davila[13] noemt het cijfer van meer dan 10,000 voor Parijs, van meer dan 40,000 voor Frankrijk. Mézeray[14] heeft voor Parijs 4000, niet 5000, gelijk Forneron[15] zegt. Montfaucon[16] schat het cijfer voor geheel Frankrijk op 20,000. Péréfixe[17] telt, buiten den admiraal, 20 aanzienlijke heeren, 1200 edellieden, 3 à 4000 soldaten en burgers, deze allen te Parijs, en in de overige steden bijna 100,000. De *Mémoires de Sully*[18] brengen het geheele getal tot 70,000. Voltaire[19] gewaagt van 60,000. Nog een menigte andere opgaven, uit andere bronnen getrokken, heeft Forneron[20].

1 *Gründliche Antwort, etc. durch ein Franzosen Wolffgang Prissbach im Latein gestellt, nun aber dem gemeinen Mann zu gutem in Deutsch bracht*, 1573, p. 1.
2 *Synopsis vitae Caroli IX Valesii, Galliae regis, novissime defuncti, e libris Gallicis excerpta et translata in sermonem Latinum*, 1578.
3 II, p. 516.
4 III, 747, 751.
5 *Hist. univers.* II, p. 552.
6 *Vie de Gaspard de Tavannes*, Petitot, XXV, p. 298.
7 *Recueil des choses, etc., Avertissement*, p. 197 verso, p. 199 verso.
8 *Hist. sui temporis*, II, p. 831.
9 II, p. 179, *noot*.
10 Niet 2000, zooals Gandy zegt, *Revue des quest. hist.* 1866, p. 347.
11 *Hist. de France*, II, p. 67, 70 verso.
12 Lelaboureur, *Mémoires de Custelnau*, III, p. 16.
13 II, p. 242, 244.
14 II, 1099.
15 II, p. 179, *noot*.
16 V, p. 197.
17 p. 29.
18 Petitot, I, p. 248.
19 *Essai sur les moeurs*, in *Oeuvres*, 1823, XVIII, p. 19.
20 II, p, 179, *noot*.

Op zoo groote verliezen kwam Frankrijk de ramp te staan, ergens ‘een straatgevecht’ genoemd. Merkwaardige getuigenissen zijn overgeleverd ter aanduiding, hoe levendig het besef was van de grootte van het onheil voor het land en van het brandmerk, op den naam van Karel IX gedrukt. Christophorus Thuanus, de vader van den geschiedschrijver, eerste president van het parlement te Parijs, achtte zich verplicht, in een lit de justice, den 26sten Augustus 1572 gehouden, den koning te prijzen, die zoo juist te stade overeenkomstig de tijdsomstandigheden wist te handelen. Doch als uit wrok over deze onoprechtheid, teekende hij op den rand der bladzijde in 't werk van zijn zoon, dáár waar de Bartholomaeusnacht wordt beschreven, deze verzen van Statius[1] aan:

> Excidat illa dies aevo, nec postera credant
> Secula, nos certe taceamus, et obruta multa
> Nocte tegi propriae patiamus crimina gentis[2].

In de voorrede van de *Mémoires d'Aubery, seigneur du Maurier*, 1697, leest men deze uitspraak: ‘Une histoire latine, imprimée depuis peu avec privilège du roi, dit en parlant de cette sanglante exécution: atra illa dies, quam Sequana non abluat suis undis. Over een der gevolgen van de gebeurtenis laat Chateaubriand[3] zich in dezer voege hooren: ‘Cette exécrable journée ne fit que des martyrs; elle donna aux idées philosophiques un avantage, qu'elles ne perdirent plus, sur les idées religieuses et, en rendant les catholiques odieux, elle augmenta la force des protestants.’ Een vierde woord is van Augustin Thierry[4]: ‘Là se trouve l'un des moments les plus douloureux de notre histoire, et le roi, sur le nom duquel pèse ce souvenir, Charles IX, reste marqué, pour un seul acte, du sceau d'une infamie éternelle.’

J.A. WIJNNE.

1 *Silvae*, boek 5, 2de gedicht, vs. 88 vlg.
2 Thuanus, *Hist. sui temporis*, II, p. 827; *Mémoires de de Thou*, Petitot, XXXVII, p. 230.
3 *Analyse raisonnée de l'hist. de France*, in *Oeuvres complètes*, 1831, V, ter, p. 259.
4 *Introduction* voor de *Recueil des monuments inédits sur l'hist. du tiersétat*, Ie série, I, p. XCIV, in de *Documents inédits sur l'hist. de France*.

Het katheder-socialisme.

De redevoering van Mr. d'Aulnis de Bourouill ter aanvaarding van het hoogleeraarsambt en de Open Brief, door Mr. Goeman Borgesius in het Juni-nummer van de ‘Vragen des Tijds’ tot den nieuw benoemden Utrechtschen hoogleeraar in de staathuishoudkunde gericht, hebben andermaal de aandacht gevestigd op het katheder-socialisme. Wat beweert het te zijn, wat is het in werkelijkheid, waar voert het ons heen? Op deze en soortgelijke vragen een antwoord te geven, is het doel van dit opstel. Het katheder-socialisme heeft te veel nut gesticht en telt te bekwame aanhangers om geen recht te hebben op nauwgezette waardeering, maar wij moeten er onmiddellijk bijvoegen, dat het gedurende zijn kortstondig bestaan te veel zonden heeft gepleegd om ook geen stof te geven tot scherpe kritiek. De hierboven genoemde schrijvers hebben ons het voorbeeld gegeven van groote openhartigheid in het uitdeelen van lof en blaam; onverholen hebben zij hunne gevoelens over personen en zaken blootgelegd. Ik geloof dat de wetenschap er slechts bij winnen kan, wanneer men hun voorbeeld volgt en daarbij de hoffelijkheid betracht, die beiden zoo uitnemend wisten te bewaren.

Het katheder-socialisme wordt alleen dan goed begrepen, wanneer men het onder een historisch licht beschouwt. Het is een plant op Duitschen bodem ontstaan; ziedaar wat men in de eerste plaats moet bedenken. Men houde daarna in het oog, dat het de vrucht is van reactie tegen den invloed der Fransche school.

Het zou de moeite loonen, het onthaal, dat Adam Smith in Duitschland heeft gevonden, in bijzonderheden na te gaan en aan te toonen, dat zoowel de minder goede, als de aantrekkelijke eigenschappen van den Duitschen geest zich hierbij hebben geopenbaard. De leer der handelsvrijheid kloekmoedig te aanvaarden, flinkweg de onmisbaarheid te loochenen van al die staketsels en borstweringen, waarachter de nationale arbeid tot nog toe veilig-

heid had gezocht, daartoe werd een kordaatheid vereischt, die den Duitschers ontbrak. Maar tevens pleit het voor hun diepzinnigheid. dat zij reeds vroeg in de leer van Adam Smith veel meer dan een zuiver economisch, immers de kiemen van een staatsrechtelijk stelsel hebben gezien, van een staatsrechtelijk stelsel, dat zij geenszins bereid waren terstond te onderteekenen. Aanvankelijk heeft men van Adam Smith weinig kennis genomen; Sonnenfels bij voorbeeld, destijds een groote autoriteit, noemt hem slechts hier en daar in het voorbijgaan. Er verscheen in 1777 een vertaling van zijn werk, die in de Göttinger Gelehrte Anzeigen werd aangekondigd, maar de vertaling was slecht en de aankondiging spoedig vergeten. Eerst in 1794 is de Wealth of nations op nieuw vertaald, door Garve, en nu begon men er veel meer aandacht aan te schenken; Kraus, Sartorius, Lüder en anderen schreven verdienstelijke leerboeken, waarin zij de denkbeelden van Smith schier onvoorwaardelijk goedkeurden. Maar spoedig zou de meerderheid der economisten een zelfstandige houding aannemen tegenover den man, die elders òf zoo blindelings gevolgd, òf slechts door lieden van minderen rang principieel bestreden werd. Karl Rau, gedurende een halve eeuw de meest gevierde economist van Duitschland, was, althans in den beginne, geen volstrekte *freetrader;* Nebenius, schrijver van een klassiek geworden studie over het krediet evenmin, en zelfs van Thünen niet, tijdgenoot en bijna evenknie van Ricardo. Wel is van 1820-1840 de school van Smith vrij sterk in Duitschland vertegenwoordigd geweest, doch meest door schrijvers van minderen rang, aanhangers, gelijk Roscher zich uitdrukt, van zeker ‘liberalismus vulgaris;’ opstellers van populaire handboekjes van laag gehalte; lieden als een Friedrich Bülau, die de economie ‘eine sich selbst vernichtende Wissenschaft’ noemde, omdat hare beoefening, naar hij meende, zoo goed als overtollig zou worden, als de leer der handelsvrijheid algemeen ingang had gevonden. Wat de anderen betreft, zij waardeerden Adam Smith wel hoog, maar volgden hem toch niet onbepaald. Hij scheen hun te absoluut in zijne oordeelvellingen. Die algemeene handelsvrijheid, die hij predikte, mocht hare lichtzijde hebben, zij was niettemin, gelijk Karl von Rotteck, langen tijd de aanvoerder der liberale partij in Baden, zich uitliet, een oorlog van allen tegen allen, waardoor inzonderheid ‘die stille, bescheidene Emsigkeit des schlichten Gewerbsmannes’ werd bedreigd. Het oude protectionisme was voor-

zeker als stelsel onverdedigbaar; maar kon bescherming toch geen voortreffelijk middel zijn tot vestiging eener nieuwe soort van industrie? Had Smith niet uit het oog verloren, dat een volk ook op economisch gebied veelzijdig moet worden ontwikkeld; had hij, in 't gemeen, de werkzaamheid van den staat niet binnen veel te enge grenzen teruggedrongen? Kwam in zijn leer het ethische beginsel wel tot zijn volle recht, werd er de zelfzucht niet gekroond? Bovenal, veronachtzaamde hij niet die g e e s t e l i j k e productieve krachten, zonder welke de andere onvruchtbaar zijn? Deze en soortgelijke bedenkingen werden niet alleen met bescheidenheid voorgedragen, ook aan heftige bestrijding van Smith ontbrak het niet; men denke slechts aan Adam Müller en vooral aan Friedrich List, welke laatste op de ontwikkeling der Duitsche economie veel meer invloed heeft gehad dan men gewoonlijk onderstelt. List, wiens hoofdwerk in 1840 is verschenen, was een man van buitengewone gaven; den geesel der satire wist hij te hanteeren als niet een. Hoe deerlijk heeft hij ze gehavend, die schrijvers van populaire handboekjes, die zich verbeeldden dat economisch onderzoek geen inspanning vordert, daar zij, niet verder gaande dan de oppervlakte, nergens problemen zagen. Door zijn stijl - altijd levendig en boeiend - en ook door de heftigheid zijner polemiek, herinnert hij vaak aan Arthur Schopenhauer; wat deze gedaan heeft aan de ‘hungrige Philosophie-professoren’ heeft hij gedaan aan Say en zijne volgelingen. Wie de werken van Friedrich List gelezen heeft, verbaast zich niet over den blijvenden indruk, dien hij heeft nagelaten; allerminst, zoo hij daarbij in het oog houdt, dat de hoofddenkbeelden van List volstrekt niet indruischten tegen die van de meest ontwikkelden zijner tijdgenooten.

Na zijn dood, die in 1846 plaats greep, is al spoedig de historische school ontstaan, wier leidsman, Wilhelm Roscher, evenmin onvoorwaardelijk een aanhanger van Smith kan heeten, schoon niemand heerlijker bladzijden tot waardeering van den schrijver der Wealth of Nations heeft geleverd dan juist hij. Ik meen zelfs te kunnen aantoonen, dat men in Roscher's denkbeelden enkele sporen van mercantilisme vindt; hij kan nooit goed verdragen, dat dit stelsel als een volslagen ongerijmdheid wordt gebrandmerkt. Gaarne wil hij toegeven, dat geld een koopwaar is, mits men erkenne dat deze koopwaar zich door een bijzondere ‘wirthschaftliche Energie’ onderscheidt. Ook kleeft hij ten aanzien van het verbruik gevoelens aan, die een mercanti-

listischen bijsmaak hebben. Ik zeg dit natuurlijk niet om den welverdienden roem van Wilhelm Roscher te verkleinen, maar alleen om andermaal aan te toonen, onder welke invloeden de Duitsche economie is opgegroeid. Hare corypheën hebben nooit zoo radicaal met de leerstellingen der 17e en 18e eeuw gebroken, als de economisten van Engeland, Frankrijk of Nederland. Zij hebben altijd tegenover Smith hunne *réserves* gemaakt; nu eens om goede redenen, dan weder uit een zekere bedeesdheid; soms omdat zij de strekking zijner denkbeelden niet vatten, doch ook wel, omdat zij haar maar al te goed doorzagen, beter misschien dan Smith het zelf had gedaan. Zoo is de Duitsche school - als wij deze uitdrukking mogen bezigen - altijd min of meer gebleven 'Her Majesty's Opposition.' En dat is zij nog thans, getuige het katheder-socialisme, dat men te beschouwen heeft als de laatste vorm, dien de oppositie tegen de richting van Adam Smith in Duitschland heeft aangenomen. De denkbeelden, die het verkondigt, zijn niet nieuw; het zijn die der historische school, alleen wat sterker geformuleerd. Het katheder-socialisme stamt in rechte lijn van Roscher, Knies en Hildebrand af. Maar tot zijn eer kunnen wij er bijvoegen, dat het tot dus ver geen propaganda drijft voor het beschermend stelsel van List.

De aloude oppositiegeest was in den laatsten tijd wel eenigszins verflauwd; ja de Fransche school had in Duitschland invloed gewonnen, hetgeen bij de jaarlijksche economische congressen hoe langer hoe meer bleek; niet zoozeer onder de meesters der wetenschap, als wel het publiek, onder den juristenstand. Behoef ik de gebreken der Fransche school andermaal uitvoerig aan te wijzen? Zij bestonden vooral daarin, dat zij het 'laissez faire' te veel aanprees, een fout, die het gevolg was van haar geloof aan de volstrekte harmonie der economische belangen. Dat geloof had nog meer onheil gesticht. Om het te handhaven, had de Fransche school de lichtzijden der maatschappelijke ordening te uitsluitend op den voorgrond gesteld, de aandacht van haar schaduwzijden afgeleid, ja vele harer grootste gebreken bedekt of verbloemd. Onder den invloed dezer school had de zelfstandigheid, de vrijheid, der economische wetenschap veel geleden, was de v e r k l a r i n g der sociale ordening in een a p o l o g i e daarvan ontaard. Het scheen bij wijlen, of de economie slechts een middel van defensie was voor de belangen der kapitaal- en grondbezitters! Een andere fout der Fransche school bestond hierin, dat zij te weinig lette op het historisch

gewordene, aan vele harer theoriën een te absolute strekking gaf. Maar vooral zag zij voorbij, welk een nauwe samenhang er is tusschen maatschappij en staat. Deze laatste was voor haar een soort van aanhangsel geworden; dat staat en maatschappij te zamen zijn opgegroeid, de economische levensvormen veelal door den staat geschapen zijn, ontging haar blik. Al schrijvende, overdrijf ik misschien; de zonden der Fransche school zijn wel eens al te donker gekleurd. Mijn doel was alleen, de r i c h t i n g aan te geven, waarin door haar gezondigd is, ten einde goed te doen uitkomen, welk correctief er noodig was om haar invloed te temperen. Met nadruk moest er nu op gewezen worden, dat de maatschappij voorwaar niet van bovennatuurlijken oorsprong, maar gewoon menschenwerk is, waaraan de fouten van alle menschenwerk kleven, dat haar samenstel ook geschiedkundig moet worden verklaard, dat voor alle sociale toestanden dezelfde recepten niet dienstig zijn en de volkswelvaart geenszins wordt bevorderd, wanneer de leden der maatschappij zelfzuchtig slechts hun eigenbelang behartigen, vermits haar bloei een krachtige ontwikkeling vereischt van hetgeen de Duitschers zoo kernachtig ‘Gemeinsinn’ noemen. Maar bovenal moesten èn de wetenschap èn de staat hun vrijheid herwinnen. De wetenschap, waaraan de vrees voor het roode spook maar al te vaak het zwijgen had opgelegd; de staat, die immers nog een andere en verhevener roeping heeft, dan de armen te kruisen en toe te zien, hoe de lieden ‘schalten und walten’. Wie heeft het recht a priori de grenzen te bepalen, waartoe zijn werkzaamheid zich op economisch gebied mag uitstrekken en wie kan voorspellen dat laissez faire, laissez passer, altijd de beste politiek zal zijn? Op geenerlei gebied wordt die stelregel toegepast: overal beperkt u de staat in uw vrijheid van handelen; maar gij beseft, dat dit heilzaam is en u ten slotte een veel hoogere vrijheid daardoor ten deel valt. Laisser faire zou volslagen anarchie zijn. En waarom zou nu de staat, die overal leidend en regelend optreedt, het gebied van het economische leven zorgvuldig moeten vermijden, als ware dit een heiligdom? Als het na ernstig onderzoek blijkt, dat productie en verdeeling van rijkdommen een verbetering kunnen ondergaan, wanneer de staat dezen of genen maatregel neemt, waartoe hij bevoegd is, waarom zou hij dien maatregel dan nalaten?

Erkennen wij het zonder omwegen: door in dezen geest te

spreken, heeft het katheder-socialisme zich welverdiende lauweren veroverd. Iets nieuws heeft het niet gezegd, maar oude waarheden met bijzonder veel nadruk herhaald. Het heeft ons weder geleerd, wat wij wel eens gevaar liepen te vergeten, dat de maatschappij zoomin als de wetenschap bij verbloemen en bedekken van sociale wonden iets kan winnen en Waarheid bovenal! de leus moet zijn van elkeen, die zich met wetenschappelijke studiën bezighoudt. Voor zoover het katheder-socialisme zich bepaalde tot bestrijding van de Fransche school - deze bedoelde het toch eigenlijk met zijn 'Manchesterthum' - verkreeg het rechten op ons aller sympathie. En voor zoover het dit deed, heeft het ook bijval ondervonden. Op het altaar van Bastiat wordt thans weinig meer geofferd; de laissez-faire theorie, wie huldigt haar nog; de vergoding der 'organisation naturelle', wie sluit er zich bij aan? De denkbeelden, waaraan ik zoo even heb herinnerd, zijn van lieverlede, ten minste bij het ontwikkeld gedeelte der Nederlandsche natie, gemeenplaatsen geworden; ik zeg niet, dat zij altijd worden toegepast (welke goede denkbeelden worden altijd toegepast?), maar in de wetenschap hebben zij burgerrecht verkregen.

Ik heb gemeend, dit alles duidelijk te moeten uitspreken, ten einde een misverstand uit den weg te ruimen, waarin de katheder-socialisten gedurig vervallen. Deze mannen onderscheiden zich, behalve door een verheven opvatting van de roeping van den staat, ook door een schier bovenmenschelijk geduld. De jongelingen mogen moede worden en de sterke mannen vallen, zij worden moede noch mat om ons de grondbeginselen der historische school - men sta mij toe, kortheidshalve deze uitdrukking te bezigen - in te prenten. Bewonderenswaardig vooral is het geduld der N e d e r l a n d s c h e katheder-socialisten, want zij scheppen niet eens een nieuwen vorm voor hetgeen zij willen zeggen; zij vertalen of schrijven slechts na, wat hun Duitsche geestverwanten reeds tallooze malen hebben gezegd. Ons geduld, daarentegen, reikt minder ver. Ook meenen wij dat de economist nog een andere roeping heeft, dan dagelijks te herhalen, dat staat en maatschappij nauw aan elkander zijn verknocht en laissez faire geen bindend regeeringsbeginsel kan zijn; onze wetenschap is nog jong en groot het aantal vragen, dat zij tot heden onbeantwoord liet. Daarbij komt het ons voor, dat men Bastiat en zijn vergoding der 'natuurlijke orde' meer dan vroeger met rust kan laten, daar van de zijde

der Fransche school geen ernstige gevaren ons meer bedreigen; de toestand is veranderd, veler denkbeelden hebben een wijziging ondergaan; de hinderpalen, die thans het vrije economisch onderzoek belemmeren, zijn niet meer dezelfde, als die van vijftien of twintig jaar geleden. Maar de Nederlandsche katheder-socialisten denken hier anders over en weigeren geloof te hechten aan de oprechtheid van overtuigingen, waarmede men niet, als het ware, te koop loopt. Van daar een misverstand. Zoo men niet vlijtig naschrijft of vertaalt, wat de Duitsche economen van onzen tijd ter bestrijding van het ‘Manchesterthum’ aanvoeren, verbeelden zij zich, dat men al hunne beginselen voor even zooveel dwalingen houdt; blijkt het nu een enkele maal, dat het hiermede anders is gesteld, dan roepen zij zegevierend uit: Ha, gij zijt reeds half bekeerd tot het katheder-socialisme! Neen, wij zijn niet ten halve bekeerd en ook niet ten heele; want wij zijn ons niet oewust, bekeering van noode te hebben gehad. Principiëel staan wij met de katheder-socialisten in zoo ver op hetzelfde standpunt, als wij met hen beamen, dat het eigenbelang op sociaal gebied vaak beteugeld moet worden, en elke aprioristische theorie omtrent de grenzen der staatszorg verwerpen. De economist is geen medicus, hij is physioloog. Zijn werk bepaalt zich tot het verklaren en toelichten van verschijnselen. Wat de staat te doen of te laten heeft, moet de staat zelf weten; de economie kan hem ten hoogste de economische gevolgen zijner handelingen voorspellen. Op de vraag, hoever hij in het belang der maatschappij zijne werkzaamheden moet uitstrekken, kan onze wetenschap geen antwoord geven; ja geen enkele wetenschap kan daarop het antwoord geven, want zij is een practische vraag, welker beslissing door overwegingen van zeer verschillenden aard moet worden voorafgegaan; een maatregel kan economisch zeer nuttig, maar uit een staatkundig oogpunt gevaarlijk zijn, of omgekeerd. De Heer Mr.S. van Houten heeft dit met bijzondere klaarheid aangetoond in zijn bekend Gidsartikel over de staathuishoudkunde als wetenschap en kunst. Ik beschouw dit opstel nog steeds als een der beste, die uit zijn pen zijn gevloeid en vereenig mij met de strekking daarvan ten volle.

De Heer Goeman Borgesius kan dus gerust zijn. Met het oog op de ‘zedelijke vorming’ der jongelieden, acht hij het een betreurenswaardig feit, dat op bijna geen der inrichtingen van

onderwijs katheder-socialisme wordt onderwezen. Hij vreest dat zij, die niet tot de nieuwe richting behooren, hun leerlingen heillooze beginselen inprenten, immers bij hen is ‘zelfzucht de hoeksteen der doctrine’. Plechtig kan ik den geachten schrijver verzekeren, dat mij geen docent in Nederland bekend is, die zelfzucht tot hoeksteen zijner doctrine heeft gekozen. Wel pleegt men hier te lande, gelijk elders, te leeren dat een koopman een bod van ƒ 1.20 liever heeft dan een bod van ƒ 1, dat een arbeider een weekloon van ƒ 9 boven een van ƒ 8.50 verkiest, en dat, wanneer het voordeeliger is om goud te ontbieden, dan wissels te trekken, de bankiers aan het eerste de voorkeur geven. Zelfs zijn er, die zoover gaan van te beweren, dat niemand voor zijn genoegen met verlies handel drijft. Maar ik waag het de onderstelling uit te spreken, dat een kathedersocialist hierin niets bedenkelijks kan zien, ja, indien hij docent ware, volmaakt hetzelfde zou zeggen. Want het behoort tot zijne beginselen, dat men zijn uitgangspunt kieze in het werkelijke leven; dus de menschen neme, niet gelijk men ze wenscht, maar gelijk zij zijn. Hij beveelt ons aan, geen verklaring te leveren van economische verschijnselen, die plaats grijpen in Utopia, maar van de zoodanige als plaats grijpen om ons heen, in onze Westersch-Europeesche maatschappij. Nu is onze Westersch-Europeesche maatschappij (men moge het betreuren of niet, maar het feit is onloochenbaar) eenmaal gegrond op ruiling van diensten, en bij die ruiling van diensten let ieder op zijn eigen belang, meer dan op dat van zijn buurman. Wordt er bijvoorbeeld door de Nederlandsche Handelmaatschappij een koffieveiling gehouden voor rekening van het departement van koloniën, dan plegen de koffiekoopers (het is zeer snood misschien, maar het gebeurt niet anders) bij hunne aanbiedingen niet te rade te gaan met de belangen der Nederlandsche schatkist, maar enkel en alleen, ja zoo uitsluitend mogelijk, met hun particuliere belangen. Wordt er hier of daar een nieuwe winkel geopend en stroomen de lieden er heen om te zien wat er te koop is, dan gaan zij - de onverlaten! - weder naar huis zonder iets gekocht te hebben, wanneer het hun blijkt, dat de aangeboden waar duurder en slechter is dan elders. Deze dingen zijn overbekend, en wie zal verlangen dat wij ze verzwijgen, of, zoo wij ze vermelden, ons beschuldigen van zelfzucht aan te kweeken? Maar nog eens, het is mij niet bekend, dat er in Nederland docenten in de economie zijn, die bij hun onderricht

de zelfzucht op een andere dan de hierboven genoemde wijze ter sprake brengen, tenzij om te herinneren aan de gevaren van haar onbeteugeld te laten heerschen en aan den plicht van den Staat om haar, waar het noodig is, de wet te stellen. Ik verbeeld mij, dat een docent, als hij over fabrieksarbeid van vrouwen en kinderen spreekt, of over trades-unions, of over bankwezen, er van zelf toe gebracht wordt, dit laatste met eenigen nadruk te betoogen.

Maar als het hiermede aldus is gesteld, zoo zal men vragen, waarom bestrijdt gijlieden dan het katheder-socialisme? Gij verklaart u in hoofdzaak te vereenigen met onze beginselen, en toch laat gij ons alleen staan!

Ziehier het antwoord: Wij bestrijden het katheder-socialisme niet om zijne beginselen, maar om zijn practijk, een practijk die ons zoo verwerpelijk schijnt, dat, naar onze meening, de toekomst der staathuishoudkunde zeer treurig zou zijn, indien zij algemeen werd. Bepaalden de aanhangers der nieuwe school zich tot het voordragen en verdedigen van die denkbeelden, waarvan ik straks heb gezegd dat zij door alle bekwame economisten van onzen tijd worden beaamd, men zou hen met rust kunnen laten. Maar zij bepalen zich volstrekt niet daartoe en vervallen tot nieuwe zonden. Anderen hebben de corypheën der oude school vergood: zij waardeeren hen te weinig. Anderen hebben de economie verlaagd tot een verdedigingsmiddel van de bijzondere belangen der *bourgeoisie:* zij gebruiken haar om allerlei vooroordeelen en verkeerde practijken der arbeiders-klasse goed te spreken. Anderen hebben door ondoordachte gevolgtrekkingen uit abstracte theoriën de staathuishoudkunde impopulair gemaakt: zij schrappen haar metterdaad uit de rij der wetenschappen, door te ontkennen, dat zij er in slagen kan wetten te vinden. Anderen hebben het laissez faire, laissez passer, verkondigd: maar bijwijlen zou men denken dat op hun vaandel ‘ne laissez rien faire et rien passer’ geschreven staat.

I. Mijn eerste grief gold de bejegening, die de meesters der oude school van de katheder-socialisten plegen te ondervinden, een bejegening, die het moeilijk is met een enkel woord aan te duiden, maar die aan miskenning zeer nabij komt. Sedert de opkomst der historische school meenden wij voor goed verlost te zijn van die ouderwetsche indeelingen,

waarbij al het licht aan de eene, al het duister aan de andere zijde werd gebracht; doch het was een illusie, waarvan de katheder-socialisten ons hebben genezen. Voor hen toch zijn er twee soorten van economisten, bokken en schapen; de eersten zijn de belijders der orthodoxe economie; de tweede, de profeten van Eisenach met hunne volgelingen; tusschen die beiden moet gij een keus doen, op straffe van voor een halve - een ‘trimmer’, zou men in den tijd van Karel II hebben gezegd - te worden uitgemaakt. Wie zijn nu echter die orthodoxen? Zweren zij onvoorwaardelijk bij hetgeen Adam Smith, Malthus en Ricardo hebben geleeraard? Ik ken geen economist van onzen tijd, van wien dit gezegd kan worden. Of verkondigen zij de versleten theorie van het laissez-faire? Behalve aan het zoo even reeds opgemerkte, behoef ik er slechts aan te herinneren, dat deze theorie door niemand beter is wederlegd, dan door prof. Cairnes, en dat de harmoniënleer van Bastiat, waarin zij een steun vond, nooit zoo geestig is geparodieerd dan door Dr. Otto Michaelis[1], terwijl Cairnes en Michaelis beiden onder de ‘corypheën der oude school’ worden gerangschikt. De orthodoxie, waarvan men sommigen verdenkt, komt eenvoudig hierop neder, dat men jegens de oude meesters een bijzondere achting koestert, hen aanziet, wel niet voor de stichters onzer wetenschap, maar toch voor degenen die het meest tot haar bloei hebben bijgedragen. Geen tijdperk is voor de economie zoo vruchtbaar geweest, als dat van 1776-1829, ik bedoel de reeks van jaren, die met de verschijning der Wealth of Nations begonnen, en met die van von Thunen's Isolirter Staat geëindigd is. Nooit zijn de economische verschijnselen zoo nauwkeurig ontleed, met zulk een volmaakte onbevangenheid gadegeslagen; schier al de groote vraagstukken, die in den loop dezer eeuw de beoefenaars onzer wetenschap hebben bezig gehouden, dagteekenen van dien tijd. De schrijvers uit die periode hadden in zeldzame mate een oog voor problemen, talent om ze scherp te formuleeren, moed om ze aan te durven, en hoewel zij natuurlijk vele vragen onbeantwoord hebben gelaten en in menige dwaling vervallen zijn, zoo is niettemin door hen een grondslag gelegd, waarop kon worden voortgebouwd. Welnu, ziedaar het eenige wat zij, die men economisten der orthodoxe school pleegt te noemen, wenschen erkend te zien. Zij verlangen geen blinde instemming

1 Volkswirthschaftliche Schriften (1873), I, blz. 237 en vv.

met alles wat de oude meesters hebben geleerd, maar alleen, dat men rekening houde met de uitkomsten van hun onderzoek, daarvan zooveel mogelijk partij trekke en niet minachtend de schouders ophale over het werk van mannen, wier evenknieën men stellig in onzen tijd niet vindt. Zij wenschen inzonderheid, dat men hunne methode - de methode van analyse en abstractie - in practijk brenge, hiervan overtuigd zijnde, dat wie haar ongebruikt laat, nooit een enkele oconomische waarheid ontdekken zal.

Men zoekt echter te vergeefs bij de katheder-socialisten eenige sympathie voor deze denkbeelden. Zij zeggen het wel niet ronduit, maar uit den toon, waarop zij over de corypheën der oude school spreken, blijkt zonneklaar, dat zij aan hunne geschriften, althans voor onzen tijd, weinig waarde hechten. Adam Smith, Ricardo, *e tutti quanti*, mogen vroeger veel nut hebben gesticht, wat beteekenen zij, vergeleken met de groote mannen van onze dagen, met een Schmoller, Wagner, Knies, Brentano? Reeds Ferdinand Lassalle heeft hen allen schaakmat gezet, in zijn boek tegen Schulze-Delitsch. Meent ge wellicht dat dit boek, hoe pikant van vorm, als wetenschappelijk geschrift geringe waarde heeft, daar kapitaalvorming en kapitaalverplaatsing er slag op slag met elkander worden verward en iedere bladzijde de sporen draagt van de hartstochtelijke overhaasting, waarmede het werk is opgesteld? Ontnuchtert u en leert in datzelfde boek diepe wijsheid bewonderen. Voor het eerst is er aangetoond - wat voorheen nog niemand had bevroed - dat de ‘conjunctuur’ een voorname rol speelt bij de verdeeling van het maatschappelijke inkomen. En van welk een onberekenbare waarde is die ontdekking; hoeveel duistere punten brengt zij niet tot klaarheid! Vraagt men ons rekenschap van onze gevoelens omtrent de oorzaken, die de verdeeling der inkomsten beheerschen, zoo behoeven wij nu niet meer verlegen te staan. Wij zullen ‘de conjunctuur’ kunnen noemen, en nog eens ‘de conjunctuur’ en weder ‘de conjunctuur’; wat toch valt over de verdeeling der inkomsten te zeggen, dat zoo belangrijk is als dit? Nog eens, de oude meesters hebben hun tijd gehad, maar die is nu voorbij. De wetenschap moet niet stilstaan, maar groeien, want stilstand is doodelijk.

Inderdaad, mijne heeren, de wetenschap moet niet stilstaan; maar zoo het eens bleek, dat zij onder uwe behandeling met

snelle schreden achteruitgaat? Zoo wij, bij het lezen uwer geschriften, eens dwalingen ontmoetten, die reeds vóór jaren als zoodanig zijn gebrandmerkt; verklaringen van den lagen stand der loonen, waarin wel melding wordt gemaakt van 'gemis aan nauwe aaneensluiting der belanghebbenden', maar van de bevolkingsleer met geen woord wordt gerept[1]; beschouwingen over het internationale handelsverkeer, waarbij men uitgaat van de gedachte, dat, wanneer twee volken met elkander ruilen, een van hen willekeurig zijn vraag en zijn aanbod kan vermeerderen, zonder in den voet van ruiling verandering te brengen[2]; opmerkingen over de pacht, waar men de eenvoudige waarheid niet toont te begrijpen, dat de inkomsten uit kapitaal, dat verbruikt is tot verbetering van land, voortaan geregeld worden door de wetten, die de grondrente, niet door die welke de kapitaalrente beheerschen? Zoo wij eens moesten bekennen, bij geen enkelen katheder-socialist grondige bekendheid met de equatieleer van John Stuart Mill, door von Mangoldt zoo bondig uiteengezet[3], te hebben aangetroffen, en het daarbij vast stond, dat de kennis dezer leer volstrekt onmisbaar is ter verklaring van tallooze economische verschijnselen? - Ik zou niet gaarne een toon aanslaan, die mij niet voegt, en eindig dus met vragen. Mocht het echter blijken, dat hetgeen ik te kennen gaf, niet ten eenemale onjuist is te achten, dan zou er, dunkt mij, uit volgen, dat er bij de meesters der zoogenaamde orthodoxe economie nog wel het een en ander te leeren valt, meer dan bij den 'te vroeg gestorven arbeidersprofeet'[4] Lassalle, meer zelfs dan bij de groote mannen der Eisenacher school. Op deze voorwaarde echter, dat men hunne geschriften nauwkeurig leest, zoodat men zich een klaar beeld vormt van hetgeen zij bedoeld hebben, en niet handelt zooals prof. Held te Bonn, die onlangs een boekje heeft geschreven over de sociaal-democratie, waarin hij de wonderlijke leer verkondigt, dat Carl Marx, schrijver van 'das Capital', niemand anders tot geestelijken vader heeft dan.... David Ricardo. En hoe slaagt hij er in, dit te bewijzen? Door van de theorie, die David Ricardo in het 26e hoofdstuk zijner Principles heeft uit-

1 Vragen des Tijds, April 1878, blz. 78.

2 Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft, 32e Jahrg., S. 470.

3 Volkswirthschaftslehre (1868), blz. 362, 464, enz.

4 Vragen des Tijds, April 1878, blz. 83.

eengezet, niet alleen een zoo valsch mogelijke voorstelling te geven, maar daarbij in een dwaling te vervallen, waartegen Ricardo zelf, in een noot, zijne lezers uitdrukkelijk heeft gewaarschuwd![1]

Laat ons de ‘slechte manieren’ van sommige Duitsche economisten van onzen tijd niet overnemen, en kiezen wij ons veeleer den Engelschen schrijver Cairnes tot voorbeeld. Ik herinnerde reeds aan zijn uitmuntende kritiek van het laissezfaire beginsel; niemand heeft zich van het gezag der oude meesters onafhankelijker getoond dan hij. Maar daarom heeft hij zich niet aangesteld als stichter van een nieuwe economische school; hij knoopte zijn eigen denkbeelden aan die zijner voorgangers vast, bouwde voort op den door hen gelegden grondslag, en deed zijn voordeel met de uitkomsten van hun arbeid, wel wetende, dat zich daaronder schatten bevinden, die onze wetenschap waarlijk niet kan missen.

II. Anderen hebben de economie verlaagd tot een verdedigingsmiddel van de bijzondere belangen der bourgeoisie; de katheder-socialisten gebruiken haar om allerlei vooroordeelen en verkeerde practijken der arbeidersklasse goed te spreken. Het goedspreken bestaat niet daarin, dat men die vooroordeelen en practijken uit de geringe ontwikkeling der arbeiders verklaart en aantoont, dat de hoogere standen zich dikwijls in meer verfijnde vormen bezondigen aan hetgeen zij den lageren verwijten; het reikt veel verder. Brentano, bijvoorbeeld, is niet tevreden, eer hij u op zijne wijze heeft duidelijk gemaakt, dat die vooroordeelen geen vooroordeelen zijn, die zoogenaamd verkeerde practijken inderdaad uitmuntend werken, niet alleen voor de belangen der arbeiders, maar ook voor de belangen der maatschappij. Nu geef ik toe, dat zoo bont als Brentano geen ander het tot dusver heeft gemaakt; zijn pleidooi voor de Engelsche trades-unions wederlegt door verregaande overdrijving zich zelf. Maar ik moet toch doen opmerken, dat van de zijde der kathedersocialisten nooit een afkeurende stem over Brentano's overdrijvingen is opgegaan en dat deze schrijver, hoewel hij tot dusver wel oneindig slechter, maar geen beter werk heeft geleverd, door den Heer Goeman Borgesius genoemd wordt onder die mannen, die ‘niet sterven’, maar ‘blijven voortbestaan in de

1 Zie Ricardo's Works, Ed. Mac Culloch (1852), blz. 211.

herinnering, door de werken die zij ons nalaten'. Hij schijnt dus in het gild als iets zeer bijzonders te worden aangemerkt en dit veroorlooft ons, hem als type te stellen.

Ik begrijp niet, wat de wetenschap er bij kan winnen, de rol van advokaat der arbeidersvereenigingen te aanvaarden, en daarmede de verplichting van allerlei dingen te bewijzen, waartegen het gezond verstand met nadruk protest aanteekent. Men verwijt Bastiat, en terecht, dat hij alle zwarte plekken in onze maatschappij heeft weggeredeneerd en nergens strijd van belangen heeft willen zien. Men houdt ons voor, dat hij, door de beginselen die hij op den voorgrond heeft gesteld, de vrijheid der wetenschap aan banden heeft gelegd. Maar wat baat ons de herwonnen vrijheid, indien wij haar metterdaad andermaal prijsgeven en, na eerst gecoquetteerd te hebben met de bourgeoisie, thans gaan coquetteeren met de arbeiders, hen vleien, hunne wanbegrippen diepe wijsheid noemen, in plaats van, waar zij dwalen, hen kloekmoedig te wederstaan? Prof. d'Aulnis heeft het reeds naar waarheid gezegd: 'wetenschappelijk,' schreef hij, 'noem ik het kathedersocialisme in zijn houding aangaande de arbeidersbeweging het zwakst, omdat het hierbij telkens voor zekere socialistische schrijvers lofspraken over heeft, welke door eene te zwakke kritiek getemperd worden.' De Heer Goeman Borgesius begrijpt die redeneering niet en vraagt 'wat de appreciatie van de verdiensten van Marx of Lassalle te maken heeft met de wetenschappelijkheid van het katheder-socialisme?' Nog al veel, zou ik denken, en wel in de eerste plaats, omdat, gelijk iemands karakter blijkt uit de soort van personen, met wie hij omgang zoekt, aldus ook het wetenschappelijk peil, waartoe men geklommen is, zich openbaart in het oordeel dat men over schrijvers velt. Zeg mij, wie uw vrienden zijn, en ik zal u zeggen, wie gij zijt. Maar in de tweede plaats, omdat de toon, waarop de kathedersocialisten over Marx en Lassalle spreken, in verband met dien, waarop zij zich uitlaten over de corypheën der oude school, den geest, die hen bezielt, doet kennen. Neen waarlijk, wij zijn niet 'kinderlijk bevreesd voor het socialistische spook', maar wij zijn afkeerig, diep afkeerig, van elke vooringenomenheid met schrijvers, wien het niet te doen is geweest om zelfstandige ontwikkeling der wetenschap, maar om het aanprijzen van zekere plannen, en die daartoe de wetenschap hebben misbruikt, ja geprostitueerd. Indien de katheder-socialisten op een volkomen onafhankelijk standpunt stonden, zouden zij in dien afkeer doelen.

Maar hun standpunt is geenszins onafhankelijk. Wie zich bij de vrienden van Schmoller en Brentano populair wil maken, mag tegen Adam Smith en Ricardo zooveel bêtises laten drukken als hij wil, doch wee hem, zoo hij het socialisme niet met zekere onderscheiding behandelt.

Ik vraag mij ook dikwijls af, wat de arbeiders zelve kunnen winnen bij de houding, die de katheder-socialisten tegenover hen aannemen. Redeneeringen, als die van Brentano, wekken bij menigen lezer een gevoel van wrevel op jegens dengeen die ze voordraagt en brengen hem daarenboven in een min of meer ongunstige stemming jegens de zaak, die zij verdedigen. Het is immers veel beter een geheel anderen toon aan te slaan; eerlijk te erkennen wat in de practijken en denkbeelden der arbeiders verkeerd is, maar verzachtende omstandigheden te pleiten en aan te toonen, dat door struikelen en vallen wijs te worden, nu eenmaal ons aller lot is. Wie zoo spreekt wint de harten, terwijl hij, die doorslaat als een Brentano of een Howell, de gemoederen van onpartijdige en welgezinde lieden ontstemt. En ook daarom schijnt dit mij beter, omdat men, door de gedragslijn van Brentano en de zijnen te volgen, de arbeiders in hun verkeerde begrippen stijft, in plaats van gezonder denkbeelden bij hen aan te kweeken.

Voor de straks aangehaalde stelling van Prof. d'Aulnis laat zich nog een ander argument bijbrengen. Wie kent niet het geestige hoofdstuk van Sterne in zijn Tristram Shandy over hobby-horses? Ik denk er steeds aan, wanneer ik katheder-socialistische opstellen over de sociale quaestie ter hand neem; hobby-horses worden er met groote voorliefde bereden. Een zeer geliefkoosd beestje is het participatie-stelsel; wie daarin weinig heil ziet, staat bij de mannen van het nieuwe gild in zeer kwaden reuk. Vraagt men mij, welk verband er bestaat tusschen katheder-socialisme en participatie-stelsel, dan moet ik het antwoord schuldig blijven; het is mij niet gelukt eenig verband tusschen die beide te ontdekken. Niemand heeft er tot heden aan gedacht het participatie-stelsel bij de wet in te voeren; zij, die het voorstaan, willen het invoeren door de patroons te overreden, door hun namelijk aan te toonen dat hunne belangen in dezen overeenkomen met die der arbeiders. Ook is er in de katheder-socialistiche denkwijze, voor zoover ik kan nagaan, niets, dat met logische noodzakelijkheid naar dat stelsel heenvoert; gelijk er evenmin in het stelsel van Ricardo iets is

dat hem, die het beaamt, verhinderen zou om het participatie-stelsel aan te prijzen. In één woord, de zaak ligt geheel buiten den strijd der partijen en het zou dus volstrekt niet vreemd zijn, als wij Ricardianen onder haar voorstanders, katheder-socialisten onder haar tegenstanders aantroffen. Maar het is nu eenmaal zoo en niet anders: om een goed katheder-socialist te zijn moet gij aan de voortreffelijkheid van het participatie-stelsel gelooven, gelijk gij dwepen moet met co-operatie en in werkstakingen een middel behoort te zien om het arbeidsloon duurzaam te verhoogen. Och, of nog eens een Laurence Sterne onder ons verscheen met zijn geestige satire! Of wenscht men een naam te hooren die meer bepaald voor economisten een goeden klank heeft? Hoe zou ik wenschen dat er een tweede Galiani opstond, met een nieuwen bundel Dialogen; een, die niets gevoelde voor Ricardo, Schmoller noch Brentano, maar wiens hart alleen klopte voor gezonde logica. ‘Exportez tout ce que vous voulez’, legt Galiani zijn Ridder Zanobi in den mond, ‘mais pour l'amour de Dieu n'exportez pas le sens commun.’ Bij oogenblikken zou men gelooven dat voor dit laatste artikel het uitgaand paspoort al geteekend ligt.

Zoo men ten slotte de geheele werkzaamheid der katheder-socialisten ten aanzien der arbeidersbeweging overziet, kan men, ook zonder van natuur tot de zwaarhoofden te behooren of ‘kinderlijk bevreesd’ te zijn voor het roode spook, bijwijlen eenige bezorgdheid niet onderdrukken. Men vraagt zich af, in hoever deze mannen handelen met volle bewustheid van hetgeen zij doen, zich rekenschap geven van de gevolgen hunner daden. Ik ben niet de eenige, op wie hun gedrag wel eens den indruk maakt van spelen met vuur. Zij wekken bij de arbeiders verwachtingen op, die nooit bevredigd kunnen worden en laten zich dikwijls uit op eene wijze, die, zoo het geschrevene in handen komt van de lagere klassen, de ontevredenheid onder hen slechts kan vermeerderen. Laat ons toch zorgen, dat wij de hoofden der arbeiders niet op hol brengen door de verkeerde gedachte bij hen aan te kweeken, dat hun toestand zeer aanmerkelijk verbeterd zou kunnen worden, indien òf de Staat hier en daar ingreep, òf de hoogere standen ter uitvoering van zekere plannen wilden medewerken. Ik verlang niet dat men hun een enkele economische waarheid verberge, maar vraag alleen dat men zijn woorden wikke en wege, de meest alledaagsche voorzichtigheid betrachte. Ik vraag dit in de eerste plaats met het

oog op de arbeiders zelve, omdat ik niet inzie hoe wrok en ontevredenheid iemands geluk kunnen verhoogen. Bovenal, men schrijve geen tastbare onwaarheden, zooals, dat ons belastingstelsel geheel is ingericht naar de belangen der rijke lieden, of dat de middenklasse wegvalt en het voor arbeiders hoe langer hoe moeilijker wordt, tot een beteren stand op te klimmen. Dat zijn geen onbekookte stellingen, gelijk men ze in katheder-socialistische geschriften bij het dozijn aantreft, maar - parlementair gesproken - ‘onjuistheden’, die men zich schamen moest te laten drukken. Nog eens, ik ben niet bang voor het roode spook, maar ik zou er langzamerhand bang voor gaan worden, indien de katheder-socialisten voortgingen met zoo te schrijven als zij nu vaak doen. ‘Il ne faut rien prendre au tragique’, heeft een fransch staatsman gezegd en ik wil dit ook thans niet vergeten. Doch evenmin wensch ik de woorden te veronachtzamen, die hij er onmiddellijk op liet volgen: ‘et tout au sérieux’.

III. Anderen, zoo schreef ik in de derde plaats, hebben door ondoordachte gevolgtrekkingen uit abstracte theoriën de staathuis-houdkunde impopulair gemaakt: zij schrappen haar metterdaad uit de rij der wetenschappen, door te ontkennen, dat zij er in slagen kan, wetten te vinden. Wat toch is wetenschap, zoo niet, naar de juiste bepaling van Dr. l'Ange Huet in zijn boek over het Positivisme, kennis van wetten? Is zoodanige kennis op economisch gebied niet verkrijgbaar, omdat hier in het geheel geen wetten heerschen, zoo is er voor een wetenschap der staathuishoudkunde geen plaats.

Maar laat ons zien, wat de katheder-socialisten ten gunste hunner zienswijze in het midden brengen.

Het hoofdkarakter van iedere natuurwet, zeggen zij, ligt hierin dat haar bestaan geheel onafhankelijk is van 's menschen wil. Wij c o n s t a t e e r e n de wetten der natuur, trachten ze te v e r k l a r e n, trachten ze ook a a n t e w e n d e n voor praktische oogmerken, maar onderwerpen ons onvoorwaardelijk aan haar gezag, wel wetende dat elke poging tot verzet ijdel zou zijn. De mensch beweegt zich binnen de grenzen eener vastgestelde orde, waaraan hij niets kan veranderen.

Bezitten nu de zoogenaamde economische wetten datzelfde karakter? Zoo ja, dan kunnen zij naar waarheid natuurwetten heeten; zoo neen, dan is het verkeerd die benaming op hen toe te passen.

Men meent te kunnen bewijzen, dat dit laatste het geval is en wel door ons te herinneren, dat een economisch verschijnsel nooit een ander economisch verschijnsel doet ontstaan, tenzij door middel van een p s y c h o l o g i s c h p r o c e s. Bijvoorbeeld: de koffieprijzen stijgen te Amsterdam, ziedaar een economisch verschijnsel; kort daarop stijgen ook de koffieprijzen te Hamburg; ziedaar een tweede economisch verschijnsel, dat men terecht aan het eerste toeschrijft. Maar op hoedanige wijze heeft dat eerste verschijnsel het tweede uitgelokt? De loop der zaak is aldus geweest. Hamburgsche kooplieden hebben de Amsterdamsche, Amsterdamsche de Hamburgsche prijscouranten geraadpleegd, of wel grossiers in koffie te Berlijn en elders hebben de beide prijscouranten met elkander vergeleken en gezien, dat zij tot lager prijs te Hamburg dan te Amsterdam konden koopen. Het gevolg daarvan is geweest, vermindering van aanbod, vermeerdering van vraag te Hamburg, en zoo is dan de koffie gestegen. Dat raadplegen van prijs-couranten, dat vergelijken, dat beslissen, na eenig wikken en wegen misschien, is immers niet beter te betitelen, dat met den naam van ‘psychologisch proces.’ Een dusdanig proces, nu, ziedaar wat men wilde bewijzen, is altijd noodig, zal een economisch verschijnsel een ander veroorzaken. De rente stijgt, en de economie leert, dat hierdoor de vraag naar kapitaal zal verminderen: dit wil zeggen, dat er bij eenige ondernemers een psychologisch proces zal plaats grijpen, waarvan vermindering der kapitaalvraag het gevolg zal wezen. Het goud wordt overvloedig en nu stijgen de prijzen van alle goederen in landen die een gouden standaard hebben: dit wil zeggen, dat de aanvoerders van goud, na het eerst tot lage rente te hebben uitgeleend, ten slotte die lage rente moede worden en allerlei zaken gaan koopen, waardoor de prijzen stijgen; al weder een economisch verschijnsel, veroorzaakt door een psychologisch proces, dat op zijn beurt door een ander economisch verschijnsel is voortgebracht. Uit dit alles blijkt het principiëel verschil tusschen economische wetten en gewone natuurwetten. Bij gene is de mensch het medium, door welks bemiddeling alles geschiedt; bij deze is hij volmaakt werkeloos. Denk u het medium anders dan het zich tot heden heeft vertoond, stel u namelijk voor, dat het onder den invloed van beschaving of wat dan ook een zekere wijziging ondergaat; nu is het mogelijk, dat dezelfde economische verschijnselen door geheel andere economische verschijnselen zullen gevolgd worden dan voorheen.

Want het psychologisch proces, waardoor op staathuishoudkundig gebied een verschijnsel andere verschijnselen teweeg brengt, zal nu in menig geval een geheel nieuw karakter hebben aangenomen. Het zal in het eene trager, in het andere sneller werken; wie weet zelfs, of er niet economische verschijnselen zullen zijn, die thans in het geheel geen psychologisch proces uitlokken en dus zonder economische gevolgen blijven, terwijl anderen, die het vroeger niet deden, het nu wel doen. Maar zoo men dit alles in het oog houdt, wat blijft dan over van de ‘economische natuurwetten?’ Zij missen juist datgene, wat het hoofdkarakter van iedere natuurwet uitmaakt: onafhankelijkheid van 's menschen wil.

Laat ons nu, zoo besluit men, nog een stap verder gaan en dat psychologisch proces, bij gemis waarvan geen economisch verschijnsel een ander teweeg brengt, van naderbij beschouwen. Het bestaat vooral daarin, dat de mensch met zijn belangen te rade gaat. Hij velgelijkt een offer, dat van hem gevergd, met een genot, dat hem aangeboden wordt en kiest wat voor hem het voordeeligst is. Alle zoogenaamde economische wetten onderstellen, dat de mensch zoo handelt, onderstellen namelijk, dat hij door eigenbelang wordt beheerscht. Neem eens aan, dat een koopman liever weinig verdient dan veel, een arbeider liever met acht dan met negen gulden wordt beloond, een kapitalist tevreden is met drie percent rente, wanneer hij er vier kan bedingen, en uw geheele economie ligt in duigen. Alle economische wetten rusten derhalve op de hypothese dat de mensch zijn belang in het oog houdt en dienovereenkomstig te werk gaat. Maar die hypothese, schoon waar in het algemeen, grosso modo gesproken, is het volstrekt niet onbepaald. Liefde en vrees, hartstochten van allerlei aard, ook dat gemeenschapsgevoel, dat ons eigen is, beperken de macht van het economisch eigenbelang, daar zij ons nog vele andere doeleinden doen najagen dan alleen ons stoffelijk voordeel. Hieruit volgt, dat de economisten, die ons een samenstel van theoriën aanbieden, welke zij voor natuurwetten laten doorgaan, ten slotte niets anders geven dan een verzameling van apodictische stellingen, rustende op een zeer bedenkelijken grondslag, immers op een hypothese, die niet volkomen waar is.

Ik hoop er in geslaagd te zijn. - het is ten minste mijn bedoeling geweest - de argumenten der katheder-socialisten zoo getrouw mogelijk weêr te geven; thans wil ik trachten

ze te weerleggen. En laat mij nu beginnen met het allerlaatste. Men stelt de zaken wel eens aldus voor, alsof de economische wetten slechts dan geldig zouden zijn, wanneer de maatschappij uit louter schacheraars bestond, azende op winst. Dit is een groote dwaling. Niets belet den economist, den mensch te nemen gelijk hij is; er is niets dat hem verplicht, zich een hypothetisch wezen te droomen, door geen andere driften beheerscht dan de zucht om in den kortst mogelijken tijd de meest mogelijke schatten te verzamelen. Zijn uitgangspunt is de werkelijke maatschappij en hij behoeft volstrekt niet te vergeten, dat er tal van menschen zijn, voor wie de handelswereld een volmaakte terra incognita is en het trachten naar rijkdom een bezigheid, die zij liefst aan anderen overlaten. Een paar voorbeelden zullen dit duidelijk maken.

Het is een bekende economische wet, dat de wisselkoersen, als zij het punt hebben bereikt, waarop uitvoer van edel metaal voordeel geeft, niet verder stijgen. Onderstelt dit nu, dat alle bewoners van landen, waar men wissels trekt, zich met goud- of zilverhandel inlaten? In geenen deele; de wet zal reeds blijken waar te zijn, wanneer er drie of vier bankiershuizen bestaan, die elkander concurrentie aandoen.

Ieder weet, dat de katoenprijzen te Amsterdam geen belangrijke rijzing kunnen ondergaan, terwijl zij elders nog niet zijn gestegen, of groote hoeveelheden katoen zullen uit Londen, Liverpool, Havre of Bremen herwaarts komen. Is dit daarom zoo, omdat alle Amsterdammers in dit artikel handel drijven? O neen, want groote aanvoeren kunnen reeds plaats vinden, wanneer slechts enkele firma's zich met katoenhandel bezig houden.

Dalen de loonen, bij gelijkblijvende graanprijzen, zoo wordt er nieuwe grond in cultuur gebracht. Om dit waar te maken, is het niet noodig, dat iedereen er op uit zij, het laatste stukje gronds, dat met voordeel bebouwd kan worden, te ontginnen; het is voldoende, dat er een eenigszins talrijke klasse van personen zij, die van landbouw een bedrijf maken.

Ik wil hiermede aantoonen, dat er zeer vele economische wetten zijn te noemen, die volstrekt geen algemeen trachten naar rijkdom onderstellen, daar zij reeds volkomen waar zijn, wanneer enkele lieden zich op een bepaalde soort van winstgevenden arbeid toeleggen en geen gelegenheid ongebruikt laten om zich daardoor te verrijken. Ziedaar reeds een voorname reden, waarom

de economist geenszins behoeft uit te gaan van de hypothese, die ik straks heb aangeduid. Doch er is meer. Stel u een kamergeleerde voor, een man, die weinig behoefte aan weelde heeft en zich met geldzaken liefst zoo min mogelijk bemoeit Zelfs een dergelijk persoon verricht elken dag handelingen, of laat anderen te zijnen behoeve handelingen verrichten, die een streng economisch karakter dragen. Hij moet zich allerlei benoodigdhedeu aanschaffen en heeft misschien van tijd tot tijd een kleine som beschikbaar voor belegging. Naar welk beginsel zal onze geleerde bij dit alles te werk gaan, of wel, indien anderen voor hem handelen, door welk beginsel zullen deze hun daden laten besturen, zoo niet hierdoor, dat voor het minimum van opoffering het maximum van genot wordt gezocht? Is nu hiermede gezegd, dat die persoon iemand is, die slechts door eigenbelang wordt gedreven? Verre van dien, hij kan de onbaatzuchtigste man op aarde zijn; toch is eigenbelang zijn richtsnoer bij die bepaalde verrichtingen, die wij ‘economische’ verrichtingen hebben genoemd, die namelijk betrekking hebben op de voorziening in zijn stoffelijke behoeften. Mijn bedoeling met dit voorbeeld is eenvoudig deze. Ik wilde te kennen geven, dat een economische wet, ook dan, wanneer zij gegrond is op de onderstelling, dat alle menschen te rade gaan met hun stoffelijk voordeel, daarom nog volstrekt niet gegrond moet zijn op de onderstelling, dat zij hiermede uitsluitend en bij al hun doen en laten te rade gaan. Om aan zulk een wet het karakter van waarheid te geven, is het voldoende, dat zij hun belang behartigen bij het plegen van zuiver economische handelingen, dat is, van die handelingen, welke hunnerzijds tot economische verschijnselen aanleiding geven.

Kortom, de economist is niet alleen bevoegd, maar, indien hij ten minste arbeid wil leveren, die van eenig nut is voor zijn tijdgenooten, ook verplicht, zijn uitgangspunt te zoeken in bestaande sociale gegevens. Hij mag er niet blind voor zijn, dat elke maatschappij uit zeer heterogeene deelen is samengesteld en dat de mensch door allerlei hartstochten wordt beheerscht, die wederom niet bij alle menschen dezelfde zijn. Ja ook de macht der gewoonte, de sleur, moet hij in zijne beschouwingen opnemen. Een prijs- of loontheorie, bijvoorbeeld, die hiermede geen rekening hield, zou hoogst onvolledig blijven. Zoo laat zich de standvastigheid van vele arbeidsloonen slechts verklaren uit den onwil der arbeiders om in hun eigen vak voor minder dan

het gebruikelijke loon te werken; hetgeen ten gevolge heeft, dat zij wel eens tijdelijk zonder werk zijn.

Maar dit alles werd slechts in het voorbijgaan door mij opgemerkt en liet het brandpunt der quaestie onaangeroerd. Wat men hierover van de zijde der katheder-socialisten heeft gezegd, is ten deele onloochenbaar: inderdaad, er moet een psychologisch proces plaats grijpen, zal een economisch verschijnsel een ander veroorzaken. Maar ik meen te mogen tegenspreken, dat hieruit de conclusie volgt, die men ons opdringt.

Immers, behalve hare onafhankelijkheid van 's menschen wil, hebben natuurwetten nog een andere eigenschap, die zij in sterker mate vertoonen, naar gelang zij meer betrekking hebben op concrete verschijnselen; ik weet die eigenschap niet beter uit te drukken dan door den onwelluidenden term: voorwaardelijkheid. Een wetsformule is nooit volledig; er zijn altijd zekere voorwaarden, waarvan ieder weet dat ze vervuld moeten worden, zal de formule juist blijken, maar die, juist omdat ieder dit weet, worden verzwegen. Zelfs de meest algemeene natuurwetten gelden slechts onder een voorwaarde: zij gelden, zoolang de wereldorde, waarin wij leven, niet geheel of gedeeltelijk wordt veranderd. Deze voorwaarde in iedere wetsformule op te nemen, zou kinderachtig zijn; vergeten wij maar niet, dat zij bestaat.

Tusschen economische en andere natuurwetten bestaat principieel geen verschil; gelijk de natuurkundige, om te berekenen, wat onder bepaalde omstandigheden geschieden zal, moet onderstellen dat de p h y s i s c h e wereldorde onveranderd blijft, zoo moet de economist onderstellen, dat de m a a t s c h a p p e l i j k e orde onveranderd blijft, en niet alleen de maatschappelijke orde, maar ook de mensch, wat zijn stoffelijke behoeften aangaat en de drijfveeren die hem besturen. Ik geef het onmiddellijk toe: een psychologisch proces moet er plaats grijpen, zal het eenvoudigst economisch verschijnsel een ander teweegbrengen, maar de economist *onderstelt* dat proces, hij neemt aan, dat het even geregeld zal terugkeeren, als het zich tot dusver heeft vertoond. Het is hem ten volle bekend, dat, zoo alle menschen plotseling krankzinnig werden, geen enkele zijner wetsformules meer van toepassing zou zijn; maar dit belet hem geen oogenblik om nieuwe wetsformules op te sporen, die allen op de oude hypothese zijn gebouwd. Let wel: die oude hypothese is geenszins, dat alle menschen uitsluitend door gelddorst worden gedreven; maar alleen, dat het psychologisch proces, waardoor de economische verschijnselen

op elkander werken, niet zal uitblijven. Ziedaar wat de economist, uitdrukkelijk of stilzwijgend, onderstelt, en door zoo te handelen, redt hij de zelfstandigheid zijner wetenschap. Hij heeft haar een eigen terrein veroverd, door een duidelijk te onderkennen grenslijn van dat der andere wetenschappen afgebakend.

Want evenzoo als de economist zich gedraagt tegenover de psychologie, gedraagt hij zich tegenover een tal van andere wetenschappen. Hij neemt de maatschappij eenvoudig als gegeven, en wel, naar ik reeds opmerkte, de maatschappij zóó als zij is, met wetten die aldus luiden, met instellingen, die zóó en niet anders zijn, met burgers waarvan de meesten eenig bedrijf uitoefenen en daarbij op stoffelijk voordeel zijn bedacht. Hij vraagt niet of dit alles zoo blijven zal, staat er u geenszins voor in, dat die wetten, die instellingen, ja die menschen zelve en de grond, dien zij bewonen, niet te eeniger tijd *de fond en comble* zullen veranderen; maar onderzoekt middelerwijl hoe, zoolang er niets veranderd is, de loop der economische verschijnselen moet wezen. Gegeven een aantal bankiers en een bepaalde regeling van het muntwezen, hoe zal onder deze en gene invloeden de loop der wisselkoersen zijn? Gegeven een aantal ondernemers, kapitalisten, grondeigenaars en arbeiders, gegeven ook, dat elk voor zijn diensten den besten prijs zoekt te bedingen, wat regelt nu ieders inkomen? Gegeven, dat men bij zijn economische verrichtingen te rade pleegt te gaan met persoonlijk voordeel en dat de minst gegoede volksklasse ook de talrijkste is, hoe zullen nu de wetten zijn, die den loop der prijzen beheerschen? Gegeven, dat de gronden ongelijk zijn in hoedanigheid en ligging, een arbeider evenwel niet ruimer wordt beloond, naar gelang hij een beter soort grond bebouwt, wat volgt daar nu uit voor de verdeeling van het maatschappelijk inkomen? Gegeven een zeer scherpe concurrentie, zoodat alle ondernemingen zijn voortgezet tot het uiterste punt, waarop zij rekening kunnen geven, hoedanig zal nu de blijvende invloed zijn van werkstakingen op het arbeidsloon? Het ware onnoodig deze voorbeelden te vermeerderen; men begrijpt thans hoe, naar mijne opvatting althans, de economist zich heeft te kwijten van zijn taak. Maar men begrijpt nu evenzeer, dat de wetten, die hij opspoort, schoon zij een voorwaardelijk karakter dragen, even onafhankelijk zijn van 's menschen wil als alle andere natuurwetten. Is eenmaal de slechtste

grond, die voordeel kon afwerpen, bebouwd, zoo kan, bij een gegeven cijfer van bevolking en een bepaalde hoeveelheid vlottend kapitaal, het loon der boerenarbeiders niet tot een hooger peil worden opgevoerd, of de equatie tusschen vraag en aanbod ten aanzien van de diensten dezer lieden zal weldra ten hunnen nadeele zijn verbroken. B e s t a a n e r eenmaal bankiers, die hun aandacht wijden aan den handel in wissels en goud of zilver, dan zullen de buitenlandsche wisselkoersen zich slechts binnen bepaalde grenzen kunnen bewegen. Gegeven A, B en C, *moet* er D uit volgen; ziedaar den inhoud van iedere economische wet.

Nu zijn de gegevens, waaruit de economist moet redeneeren, dikwijls zoo natuurlijk, zoo van zelf sprekend, dat hij zich ontslagen kan rekenen van de verplichting om ze te noemen, ja zich min of meer belachelijk zou maken als hij het deed. Het ‘psychologisch’ proces, dat nooit mag uitblijven, zal een economisch verschijnsel andere economische verschijnselen veroorzaken, is in een aantal gevallen onvermijdelijk om dengeen, die het ondergaat, een hoogst onaangenaam p h y s i o l o g i s c h proces te besparen. Laat er een groote kapitaalsvernietiging hebben plaats gegrepen, ten gevolge waarvan vele arbeiders geen werk meer kunnen vinden tot het oude loon. Nu is het zeer waar, dat tegen den wil der arbeiders geen loonsvermindering denkbaar is; zijn er eenige duizenden onder hen, die liever den hongerdood sterven dan zich met een lager dagloon te vergenoegen, zoo blijft het arbeidsloon, in weerwil van het gebeurde, op het oude peil. Maar wie verlangt, dat een economist deze mogelijkheid zal onderstellen? In andere gevallen is het bedoelde proces van dien aard, dat, zoo het niet intrad, de menschelijke natuur zou blijken op de meest onverklaarbare wijze veranderd te zijn: de koopman of fabrikant, die bij voorkeur met verlies werkt, moet nog geboren worden. Zeer vele, en daaronder zeer belangrijke economische wetten, zijn op zulke hoogst eenvoudige gegevens gegrond, hetgeen er niet weinig toe bijdraagt om hare beteekenis, zoowel voor het leven als voor de wetenschap, te verhoogen. Intusschen zijn er ook wetten te noemen, die geen vaste eigenschappen der menschelijke natuur, maar bijzondere karaktertrekken van een volk of ras, misschien wel een bepaalde inrichting der maatschappij, tot voorwaarde hebben. Om niet tot dwaling te vervallen, zal de economist dan ook wel doen met altijd het voorwaardelijk karakter der wetten, die hij heeft opgespoord, scherp in het oog te houden, om het even

of hij het noodig acht de voorwaarden, waaronder die wetten haar gezag doen gevoelen, al of niet uitdrukkelijk te vermelden.

Vroeg nu iemand, wat men aan zulke voorwaardelijke kennis heeft, dan zou ik reeds met een verwijzing naar het hierboven gezegde kunnen antwoorden. Weet men eenmaal, welke economische verschijnselen zich onder deze en gene omstandigheden zullen voordoen, zoo is men in staat, wanneer die omstandigheden werkelijk plaats grijpen, de economische gevolgen, die daaruit zullen voortvloeien, aan te wijzen. Gesteld, de Nederlandsche wetgever vergunde op dit oogenblik de vrije aanmunting van zilver. Nu is het zeer waar dat hierop geen belangrijke rijzing, ja in het geheel geen rijzing, der wisselkoersen zou volgen, bij aldien in de gemoederen van eenige bankiers of kooplieden niet zeker ‘psychologische processen’ plaats grepen. Maar zal nu iemand zeggen: wat baat ons een wetenschap, die zich slechts onder dit voorbehoud aan een voorspelling durft wagen? Wat geeft ons de zekerheid, dat vrije aanmunting van zilver slechts dan een rijzing der wisselkoersen zal teweegbrengen, als er een zeker aantal menschen in het land zijn, die, wanneer zij er voordeel in zien, handel drijven in edel metaal? Wij weten allen dat Nederland zulke menschen bezit en twijfelen er daarom geen oogenblik aan, of de koersen zullen stijgen, zoodra men zilver kan laten aanmunten. De economist pleegt niet te redeneeren uit fantastische gegevens, hij stelt niet allerlei onmogelijke casus positiën; de voorwaarden, waaronder zijne formules waarheid bevatten, zijn gewoonlijk, ten minste in het land waar hij schrijft, of werkelijk vervuld, of zeer denkbaar. Daarom hebben de uitkomsten van zijn onderzoek, wanneer hij onberispelijk heeft nagedacht, meestal groote waarde.

Maar, zal men zeggen, de maatschappij verandert aanhoudend; de stemmingen, de gezindheden, bovenal de inzichten en graad van kennis harer leden, ondergaan na verloop van jaren soms een groote wijziging en nieuwe instellingen worden geboren, terwijl oude verdwijnen: de gegevens, waaruit de economie te redeneeren heeft, veranderen dus evenzeer. Volkomen waar, maar ziedaar juist wat hare beoefening aantrekkelijk maakt. Wel verre van een wetenschap te zijn, die, zooals Friedrich Bulau beweerde, zich zelve vernietigt, vindt zij telkens een nieuwen werkkring, want steeds wordt zij geroepen tot beantwoording van nieuwe vragen, door nieuwe toestanden uitgelokt.

Toch blijven vele oude resultaten waarde behouden, want gewoonlijk blijkt het dat, in weerwil van al hetgeen er veranderd is, een groot aantal gegevens dezelfde zijn gebleven. De landbouwkennis is in den loop dezer eeuw sterk vooruitgegaan; toch zijn er nog altijd vruchtbare en onvruchtbare, goed en slecht gelegen gronden, zoodat Ricardo's beroemde theorie niets van hare belangrijkheid heeft verloren. De welvaart is toegenomen; toch zijn de rijke lieden nog het minst talrijk en is het nog altijd waar, dat de mensch ‘des Guten zu viel’ kan hebben: de grondslagen der prijsleer bleven dus onaangetast. Maar de concurrentie tusschen de ondernemers is veel scherper geworden dan te voren, de gilden zijn afgeschaft en het internationale handelsverkeer is belangrijk uitgebreid. Dit alles heeft men natuurlijk in aanmerking te nemen bij beschouwingen over het loon: er volgt uit, dat van werkstakingen voor de arbeiders nog veel minder heil is te wachten dan ettelijke jaren geleden.

Keeren wij nu terug tot de katheder-socialisten, wier geliefkoosde stelling: er heerschen op economisch gebied geen natuurwetten, thans, naar ik hoop, voldoende is wederlegd. Maar was die wederlegging noodig? Meenen de katheder-socialisten inderdaad wat zij zeggen en heb ik mij niet aan groote naïveteit bezondigd, door hunne woorden *au sérieux* te nemen? Onder het schrijven verliet mij deze gedachte geen oogenblik: indien zij den katheder-socialisten onrecht doet, is het hun eigen schuld. Ik kan nauwelijks gelooven, dat wetenschappelijke kieschkeurigheid hun de stelling, die ik aanviel, in de pen heeft gegeven; zoo bijzonder kieschkeurig zijn zij niet, en met de logica weten zij soms wonderlijk om te springen. Ik verdenk hen - zij mogen het mij ten goede houden - van hun leer aangaande de economische natuurwetten slechts te hebben uitgedacht voor een zeker doel, te weten om ruim baan te krijgen voor die cavalcade van hobby horses, waarvan hierboven melding is gemaakt. Het ware te wenschen dat iemand er de proef van nam, door namelijk een opstel te leveren, waarin op Ricardiaanschen trant werd betoogd, dat werkstakingen gunstig kunnen werken op het arbeidsloon. Wanneer het met talent ware samengesteld, sta ik er bijna voor in, dat het onder de katheder-socialisten algemeene instemming zou vinden, ja de schrijver van dat artikel door hen op de handen

zou worden gedragen. Natuurwetten of geen natuurwetten, over die quaestie zou niemand een woord meer reppen; zoo de uitkomst van het betoog maar in den smaak viel, zou men over den wijsgeerigen grondslag, waarop het rustte, het zwijgen bewaren. Is mijne onderstelling willekeurig? Maar ziet toch eens, hoe Thornton nog voortdurend door de katheder-socialisten wordt toegejuicht, schoon hij nimmer heeft geloochend, dat op economisch gebied wetten heerschen; maar hij bestrijdt de equatieleer van Mill, acht werkstakingen heilzaam, en dat was genoeg om hem populariteit te verwerven. Of wil men een ander voorbeeld, dat nog beter is? Voor eenigen tijd schreef Prof. Brentano in het Tubinger tijdschrift een opstel, getiteld: zur Lehre von den Lohnsteigerungen[1], waarin hij andermaal tracht te bewijzen, dat werkstakingen voor de arbeiders nuttig kunnen zijn. Men vrage nu niet naar het gehalte van Brentano's redeneering, maar lette op den gang van zijn betoog, de soort van argumenten, die hij gebruikt, de algemeene stellingen, waarop hij zich stilzwijgend of uitdrukkelijk beroept. Dit alles is zuiver Ricardiaansch. Brentano neemt aan, dat het eene economische verschijnsel het andere zal teweegbrengen en dat andere een derde, en zoo voort; de leer van het ‘psychologisch proces’ raakt geheel in het vergeetboek! De Heer Goeman Borgesius heeft het de moeite waard geacht, de redeneering van Brentano in een onzer tijdschriften weer te geven en er zijn goedkeuring aan gehecht. Hoe nu? Mag men wèl onderstellen dat er ‘natuurwetten’ zijn, wanneer men wil bewijzen, dat werkstakingen het loon kunnen verhoogen, maar niet, wanneer men het tegendeel wil aantoonen? Of is die geheele theorie omtrent de natuurwetten niet ernstig gemeend, immers slechts uitgedacht ‘pour le besoin de la cause’?

IV. Mijn laatste verwijt aan de katheder-socialisten sloeg op hun overdreven ingenomenheid met staatsbemoeiing. Nauwelijks zijn wij uit het aprioristische zog geraakt, of wij loopen gevaar, andermaal daarin te verzeilen. Eerst werd den staat volstrekte onthouding gepredikt; nu wordt hem overmaat van werkzaamheid aanbevolen. Eerst kon hij niets goeds doen; nu vermag hij ontzettend veel. Eerst heette het: laat de lieden maar begaan, zij kennen hun belang en zullen wel zorgen, dat zij krijgen wat hun toekomt; nu zou men waarlijk gaan gelooven, dat

1 Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft, 32e Jahrgang, S. 466-478.

alles verkeerd loopt, indien de staat er de hand niet in heeft. Ik wil over dit punt niet lang uitweiden, want er valt niet veel over te zeggen. Theoretisch, zooals ik hierboven heb herinnerd, zijn er aan de werkzaamheid van den staat op economisch gebied geen grenzen te stellen, en ik denk er niet aan, het laissezfaire als algemeenen stelregel op nieuw aan te prijzen. Maar ieder zal toch toestemmen, dat de staat bij het ingrijpen in de economische belangen des volks een zekere schuchterheid behoort aan den dag te leggen; hoe licht gaat hij anders te ver, doodt het persoonlijk initiatief en verzwakt het gevoel van verantwoordelijkheid. Ook de katheder-socalisten zullen dit ongetwijfeld beamen; men zou echter gaarne zien, dat zij die schuchterheid, waarvan ik sprak, wat meer in eere hielden, den Staat niet aanhoudend tot grooter bedrijvigheid op economisch gebied aanzetten en niet blind toonden te zijn voor de schaduwzijde, die hier aan alle staatsbemoeiing verbonden is. Ik kan de vrees niet onderdrukken, dat de katheder-socialisten, behalve de arbeiders, ook den Staat het hoofd op hol zullen brengen, door hem in den waan te brengen dat hij alvermogend is. Men zal misschien opmerken, dat hiervoor nog geen gevaar bestaat, daar de oude zuurdeesem zoo spoedig niet is uitgeroeid; maar dit brengt mij juist op hetgeen ik ten slotte wilde zeggen. De ‘oude zuurdeesem’ is niet het laisser-faire, maar juist het tegenovergestelde daarvan. Wij hebben niet eeuwen achtereen gezucht onder den Etat gendarme, maar onder den Etat nourrice, en vele landen zuchten nog daaronder; de eerstgenoemde heeft wel een tijd lang geheerscht in de wetenschap, maar in de practijk heeft hij zich zelden ten troon kunnen verheffen, getuige het protectionisme, dat in Noord-Amerika en de meeste landen van Europa nog wordt toegepast. Nu men een school van economisten ziet verrijzen, die staatszorg met zooveel nadruk aanbeveelt, komt bij velen onwillekeurig de vrees op, dat het oude kwaad, misschien in nieuwe vormen, zal terugkeeren, en vandaar het wantrouwen, waarmede deze school wordt bejegend en waarover zij zich ten onrechte beklaagt. Hare ingenomenheid met staatsbemoeiing is niet vrij van zeker fanatisme, en dat fanatisme boezemt hun, die het onpartijdig gadeslaan, schrik in, om de gevolgen die er uit kunnen voortvloeien. Willen de katheder-socialisten vertrouwen winnen, dat zij den Staat wat minder ophemelen en bij de practische voorstellen, die zij doen, niet zooveel *parti pris* aan den dag leggen, als er nu vaak in doorstraalt.

Laat mij er voorts nog op wijzen, dat de katheder-socialisten, door te ijveren voor een sterke uitbreiding der staatszorg op economisch gebied, òf een groote inconsequentie begaan, òf andermaal toonen geen ernst te maken met hun loochening der ‘natuurwetten’. Een der voornaamste redenen, waarom de staat bij het ingrijpen in economische toestanden een zekere ingetogenheid moet betrachten, schijnt mij gelegen in den geringen omvang onzer economische kennis. Wij doorgronden het maatschappelijk organisme nog zoo weinig: de wetten, die de productie en verdeeling der goederen beheerschen, onttrekken zich nog zoo vaak aan ons oog; de factoren, die invloed hebben op de welvaart, zijn zoo talrijk, de toestanden, die uit hun samenwerking geboren worden, zoo ingewikkeld, en dit alles heeft ten gevolge, dat wij slechts zelden bij machte zijn te voorspellen, wat een gegeven handeling van den staat zal teweegbrengen, of zij meer goed zal stichten dan kwaad. Bleek het echter waar te zijn, dat op economisch gebied in het geheel geen wetten heerschen, dan zouden wij den staat geen schuchterheid, geen ingetogenheid, maar de meest absolute toepassing van het laissez-faire-beginsel moeten aanbevelen. Wat is een wetsformule, zoo niet een waarheid, die ons vergunt de gevolgen van zekere verschijnselen te berekenen? ‘Iedere wetenschap’, zegt Dr. l'Ange Huet in zijn reeds vroeger door mij aangehaalde studie over het positivisme, ‘onderscheidt zich van bloote eruditie door het vooruitzien van het onbekende. *Voir, pour savoir, pour prévoir*, zegt Comte. Zie hier het doel omschreven van ieder wetenschappelijk onderzoek en daarmede tevens wat het, met dit doel voor oogen, vindt, Wetenschap vindt altijd waarheden. Is haar doel dus vooruitzien van het onbekende, zoo vindt zij waarheden, die daartoe in staat stellen. Dergelijke waarheden, nu, duidt men algemeen met den naam van natuurwetten aan.’ Is deze opmerking juist, dan zal men moeten toegeven, dat op een gebied, waar geen wetten heerschen, of waar nog geen wetten zijn ontdekt, een berekening omtrent de gevolgen van verschijnselen, om het even of zij langs natuurlijken weg ontstaan of door den Staat veroorzaakt zijn, ondoenlijk is. ‘Iedere zuiver wetenschappelijke waarheid,’ zegt Dr. Huet op een andere plaats, ‘heeft deze gedaante: Met zekere wijziging van het eene verschijnsel gaan onder zekere omstandigheden zekere wijzigingen van andere verschijnselen samen.’ Maar zoo ik de wet niet ken, die deze

wijzigingen beheerscht, of indien zulk een wet in het geheel niet bestaat, hoe kan ik mij dan ooit aan een voorspelling wagen? Hoe krachtiger betoog men levert voor de theorie: er zijn geen economische natuurwetten, hoe meer men, indirect, het laisser-faire bepleit. De Staat, beweert gij, moet de armen niet in den schoot leggen, maar handelen. Hij mag het economische leven der maatschappij niet aan zijn vrije ontwikkeling overlaten, maar moet het regelen, leiden. Uitstekend voorschrift, zoo gij de gevolgen van dat handelen voorspellen en aantoonen kunt, dat het weldadig zal zijn; volslagen ongerijmdheid daarentegen, zoo gij het bestaan van economische natuurwetten loochent en dus verplicht zijt uw onmacht te belijden, aangaande de opeenvolging der economische verschijnselen eenig licht te geven; want het handelen van den Staat zal dan, naar uw eigen bekentenis, een handelen in den blinde zijn. Ik zie niet in, hoe men ooit aan dit dilemma kan ontsnappen. Of de natuurwetten bestaan, maar dan hebben de katheder-socialisten ongelijk door ze te loochenen; of zij bestaan niet, maar dan hebben de katheder-socialisten op nieuw ongelijk, door namelijk den Staat iets anders aan te bevelen dan de meest volstrekte onthouding van alle werkzaamheid op economisch gebied.

Volgens mij bestaan zij wel degelijk, maar wij kennen ze slechts gebrekkig en moeten ons om die reden van twee dingen onthouden. Ten eerste van elke aprioristische theorie omtrent staatsbemoeiing: wat weten wij er van, of niet, hij dieper kennis, een krachtig optreden van den Staat hier of daar zeer wenschelijk zal blijken? Maar ten tweede, van elke poging om den Staat nu reeds tot een sterke uitbreiding van den kring zijner werkzaamheid aan te sporen: wij weten te weinig om met zekerheid te kunnen voorspellen, dat die uitbreiding nuttig zou zijn.

De taak, die ik op mij nam, is hiermede volbracht; toch kan ik zonder een kort slotwoord van mijn onderwerp niet scheiden. Bij het schrijven van een kritiek als deze loopt men altijd gevaar van onbillijk te zijn jegens enkele personen; uit vrees van zich niet duidelijk genoeg uit te drukken, hier en daar te overdrijven; uit vrees van te overdrijven, het een of ander niet krachtig genoeg te zeggen. Misschien ben ik inderdaad in een dezer fouten vervallen; mocht het zoo zijn, men wijze

het mij aan. Onder de katheder-socialisten, gelijk overal, schuilt rijp en groen. Daar zijn lieden onder, wier kennis niet diep gaat en wier oordeel hoogst gebrekkig is, maar ook mannen van studie, wien men gaarne eenige dwalingen vergeeft, om het vele dat men van hen leeren kan. Alles wat ik ten nadeele van de partij in het algemeen heb gezegd, is op elk harer leden niet in gelijke mate van toepassing, zij het ook dat geen hunner volkomen vrij is van de feilen, die de partij in haar geheel ontsieren.

Het katheder-socialisme is de vrucht van een reactie; zoodra die reactie heeft uitgewerkt, zal het ophouden te bestaan. Dan zal ook zijn naam verdwijnen, en tegelijk daarmede zullen die ongelukkige uitdrukkingen: 'Manchesterthum', 'orthodoxe economie', 'Smithianisme', of hoe die onklare termen, die te kwader uur burgerrecht hebben erlangd, verder mogen luiden, voor goed uit de taal der wetenschap worden verbannen. Laat ons hopen, dat dit weldra geschiede en de roem der Duitsche economie, die in den laatsten tijd niet weinig is getaand, herleve. Want ondanks al de gebreken, die de Duitschers mogen bezitten, beseffen wij toch, dat ook onze wetenschap hun steun niet kan missen. Zij weten problemen op te werpen, waaraan zonder hen niemand zou hebben gedacht, maar die, eenmaal gesteld, onzen geest niet met rust laten. Dat eenvoudige *common sense*, dat den Engelschman kenmerkt, ontbreekt hun vaak; voor den Duitscher spreekt niets van zelf, alles moet bewezen, 'begründet', worden. Maar daardoor juist noopt hij ons tot onderzoek, dwingt ons, van de schijnbaar eenvoudigste dingen ons rekenschap te geven. En wat inzonderheid de Duitsche economie tot eer verstrekt, is haar hooge ingenomenheid met historisch-economische studiën. Hetgeen in de laatste jaren een Schmoller, een Stahl, zelfs een Brentano, op dat gebied geleverd hebben, is meer dan alledaagsch.

Mochten de Nederlandsche katheder-socialisten liever in dát opzicht het voorbeeld hunner Duitsche geestverwanten volgen! De wetenschap zou er meer bij winnen dan bij het verbreiden van eenige verkeerde denkbeelden, die aan gindsche zijde van den Rijn, naar ik denk, hun besten tijd reeds hebben gehad.

Juni 1878.

N.G. PIERSON.

Cyprus.

Cyprus: its ancient cities, tombs and temples: a narrative of researches and excavations by General Louis Palma di Cesnola. London, 1877.

Weinige eilanden in de Middellandsche zee hebben zoovele lotwisselingen doorgestaan als het door de natuur zoo rijk gezegende Cyprus. In geen land vond men in de oude wereld op zulk eene kleine ruimte zoovele verschillende producten in zulk eene uitstekende qualiteit. Daar vond men de rijkste kopermijnen, zoodat zelfs de naam van dit metaal aan het eiland zijn naam heeft ontleend. Beroemd was het zout van Cyprus; nergens verspreidden de bloemen liefelijker geuren; prachtige wouden leverden een materiaal voor den scheepsbouw, dat alom beroemd was; heerlijke wijnen bracht hier de wijnstok voort. Talrijke goede havens bevorderden den handel, die door den rijkdom der producten werd aangelokt. Hier was dan ook de hoofdzetel van den dienst van Aphrodite, de godin der liefde. Nergens vond men eene plek, die wegens de schoonheid der natuur en de liefelijkheid van het klimaat meer geschikt scheen voor haar verblijf. Doch zijn rijkdom en zijne ligging moesten het begeerlijk maken voor ieder sterk rijk, dat zich in de naburige kustlanden van Azië vormde. Phoeniciërs hebben zich reeds in zeer ouden tijd daar gevestigd; hen volgden de Grieken, die er in slaagden hunne taal en beschaving tot de heerschende te maken. Veel hebben zij daar geleerd van de Phoeniciërs, met wie zij hier direct in aanraking kwamen, en die hen bekend konden maken met de in vele opzichten zooveel hoogere beschaving en ontwikkeling, die Assyrië en Egypte reeds vóór hen hadden bereikt. Hoe vast de Grieken hier post hebben gevat blijkt uit het feit, dat, in weerwil van de heerschappij van al de volken, waaraan het in den loop der eeuwen onderworpen werd, de Grieksche taal tot onzen tijd toe de heerschende is gebleven. Nadat Amasis, de koning van Egypte, zich van Cyprus had

meester gemaakt, kwam het met den val van het Egyptische rijk onder de Perzen, die met moeite en afwisselend geluk zich in het bezit wisten te handhaven, totdat de komst van Alexander den Groote in Azië aan hunne heerschappij een einde maakte. Na den vroegtijdigen dood van dezen vorst viel het bij de verdeeling van het door hem gestichte rijk onder zijne opvolgers ten deel aan den koning van Egypte. Doch ook de Egyptenaren moesten weder plaats maken voor de Romeinen, die het in het jaar 57 v.C. bij hun rijk inlijfden. De Byzantijnsche keizers, die na de verdeeling van het Romeinsche rijk het gezag over Cyprus uitoefenden, waren niet in staat te verhinderen, dat in 1184 Isaak Commenus een onafhankelijk keizerrijk op Cyprus stichtte. Zijne heerschappij was echter van korten duur, daar op den derden kruistocht Richard Leeuwenhart zich van het eiland meester maakte en het later ten geschenke gaf aan Guido van Lusignan, in wiens familie het bestuur bleef, totdat de laatste koningin, Katharina Cornaro, eene dame uit eene der aanzienlijkste Venetiaansche familiën, de heerschappij afstond aan Venetië. Doch eer eene eeuw verloopen was, moest de leeuw van St. Marcus plaats maken voor de halve maan der Turken, die tot op den tegenwoordigen tijd in het bezit zijn gebleven. Het eiland is echter slechts eene schaduw meer van hetgeen het vroeger was; de vele oorlogen, die om zijn bezit gevoerd zijn, en andere rampen hebben het verwoest en ontvolkt, en het wanbestuur der Turken heeft het overige gedaan om Aphrodite's lusthof te herscheppen in een slecht bevolkt en kwijnend land.

Twee omstandigheden zijn het, die in de laatste jaren de opmerkzaamheid op dit eiland hebben gevestigd; in de eerste plaats het feit, dat men er in geslaagd is vele der inscripties, aldaar gevonden, te ontcijferen, die in onbekende letterteekens geschreven waren. Het is namelijk gebleken, dat de taal van deze inscripties Grieksch is, geschreven in teekens, die ten eenenmale afwijken van het gewone Grieksche alphabet. In de tweede plaats zijn van niet minder belang de opgravingen geweest, die de Generaal di Cesnola daar heeft gedaan en die in vele opzichten belangrijke uitkomsten hebben gegeven. Het is mijn plan om, vooral naar aanleiding dezer opgravingen, voor een grooteren kring dan het dure boek, waarin Cesnola zijne resultaten heeft openbaar gemaakt, lezers zal vinden, het een en ander mede te deelen, dat op meer algemeene belangstelling mag aanspraak maken. Behalve een verslag van zijne opgravingen deelt hij

ook vele belangrijke bijzonderheden mede over den tegenwoordigen toestand van Cyprus onder het Turksche bestuur. Thans vooral, nu de blikken zoo vaak naar het Oosten gericht zijn, en de ontbinding van het Turksche rijk de aandacht meer dan ooit vestigt op de vruchtbare landen, die onder het Turksche bestuur kwijnen, is het de moeite waard het getuigenis te hooren van iemand, die gedurende eenige jaren den toestand in het Oosten met eigen oogen heeft kunnen gadeslaan.

Met dit tweeledig doel voor oogen wil ik beginnen met den persoon van den generaal di Cesnola, daar eenige kennis van zijn leven en zijne positie onmisbaar is, vooral ter beoordeeling van het geloof dat wij aan zijne mededeelingen kunnen schenken. Ik weet echter niet meer van hem dan het weinige, dat hij zelf daarover ter loops in zijn boek mededeelt. Zooals zijn naam reeds zou doen vermoeden, is hij van Italiaansche afkomst, daar hij melding maakt zoowel van zijne familie in Italië als met name van zijn oom, Graaf Alerino Palma, die als een der hoofden van de ongelukkige Piemonteesche revolutie van 1821 ter dood werd veroordeeld, maar wist te ontkomen en in Griekenland eene schuilplaats vond. In den oorlog tusschen de Noordelijke en Zuidelijke Staten van Amerika heeft Cesnola de zaak der eersten op het slagveld verdedigd. Later werd hij, weinige dagen voor het tragische uiteinde van den president Lincoln, door dezen benoemd tot consul van Amerika op Cyprus, welke betrekking hij van 1865-1876 heeft vervuld.

Toen hij per stoomboot Cyprus voor het eerst naderde, was de eerste indruk alles behalve gunstig. Het stadje Larnaca aan de zuidkust, in de nabijheid van de plaats waar het oude Citium lag, is thans de verblijfplaats der consuls; het scheen hem uit de verte met zijne weinige palmboomen met hunne lange bladen, die als in rouw kwijnden, een tooneel van verwoesting toe, dat weinig goeds beloofde. Na zijne aankomst vond hij geen hotel om onder dak te komen, geen winkel waar hij zich huisraad kon aanschaffen; de gastvrijheid en hulpvaardigheid der collegas moesten voorloopig in alles voorzien, en daarover had hij dan ook niet te klagen, totdat hij later een vrij goed huis kreeg en eenig huisraad bij elkander bracht. Vooral voor zijne vrouw, die aan al de beschaving en weelde van eene groote stad gewend was geweest, was het eene groote opoffering meer dan tien jaar door te brengen in het eenzame leven van een klein Oostersch stadje, waar het bijna geheel aan uitspanning

en conversatie ontbrak. Geene andere Europeesche dames woonden hier dan de vrouwen der gehuwde consuls, waarvan de meesten niet lang daar bleven, maar dikwijls naar elders verplaatst werden. In de eerste jaren vestigde hij zich des zomers met zijn huisgezin in den omtrek van Dali (het oude Idalium), daar de hitte in dat jaargetijde te Larnaca onuitstaanbaar was. Gedurende de tien jaar, die hij op Cyprus bleef, doorkruiste hij het eiland in alle richtingen, en overal waar het uiterlijk van den bodem hem eenige hoop op succes gaf, onderzocht hij den grond. Daar hij echter alles betalen moest uit zijne private middelen, die dan ook na verloop van die tien jaar bijna geheel daardoor waren uitgeput, zoo gingen uitgebreide opgravingen, die zeer veel geld moesten kosten, zijne finantieele krachten te boven. Ook daar, waar nieuwe woningen op de plaats der oude tempels en graven verrezen waren, of de eigenaar van een terrein, dat anders veel beloofde, hem dit niet wilde verkoopen of verlof geven om daar te graven, moest hij tot zijn leedwezen onverrichterzake heengaan. Vooral waren het graven van Phoeniciërs en Grieken uit verschillende tijden, die door hem onderzocht werden; vele waren reeds door vroegere onderzoekers of door de inboorlingen van hun inhoud beroofd, maar duizende waren nog voor hem overgebleven. Na de graven richtte hij vooral zijne opmerkzaamheid op de ruïnen der oude tempels. Ofschoon hij gewapend was met een firman der Porte, die hem verlof gaf om overal op Cyprus opgravingen te doen, zoo had hij toch hier en daar te lijden van de tegenwerking der Turksche ambtenaren, maar aan zijne energieke houding en zijne juiste kennis van het karakter der Turken had hij het te danken, dat hij alle hinderpalen te boven kwam. Een groot bewonderaar is hij niet van het bestuur der Turken, dat hij in de gelegenheid was van nabij te leeren kennen, getuige het slot van zijne korte historische schets van Cyprus, waar hij zegt: ‘Cyprus is gedoemd een deel van het Turksche rijk te blijven, zoolang als verlichte christelijke mogendheden door hare jaloerschheid zulk een onpractisch en monsterachtig bestuur in stand houden.’ Uit andere plaatsen bij hem zag ik bevestigd, wat mij uit beschrijvingen van reizen, in de laatste jaren gedaan, gebleken was, dat de Turken ook op vreedzame wijze hoe langer hoe meer in de Levant plaats moeten maken voor andere volken, die meer energie en levensvatbaarheid hebben. Het is onvermijdelijk, dat personen en volken, die met minder aanleg, ijver en energie be-

gaafd zijn, verdrongen worden door anderen, die deze eigenschappen in hoogere mate bezitten. Zoo werd Cesnola bij het bezoek van Varossia, een stadje meest door Grieksche Christenen bewoond, getroffen door de tegenstelling met de Turksche kwartieren van het nabijgelegen Famagosta. In Varossia vond hij eene welvarende bevolking, eene nette Grieksche kerk met nieuwen toren, een goeden bazaar, verscheidene pottenbakkerijen, sommige huizen van steen omringd door oranje- en citroenboomen, en uitgestrekte tuinen beplant met moerbezieboomen voor de aankweeking van den zijdeworm. Hoe staken hierbij de sombere kwartieren van Famagosta af, die door de Turken bewoond werden! Hoe zeer was deze stad vervallen van haar ouden bloei! Gebouwd van de ruïnen van het oude Salamis was zij vóór de verovering door de Turken in 1571 eene der voornaamste koopsteden van de Levant met eene uitmuntende en ruime haven. Driehonderd kerken en tallooze paleizen vond men binnen haremuren. En thans is de haven verzand; de oude bronzen kanonnen der Venetianen staan nog op de bastions op hunne oorspronkelijke plaats, maar vernageld en buiten dienst; een half dozijn verroeste kanonnen der Turken zien er niet veel beter uit en verkeeren bijna in denzelfden toestand. Van de driehonderd kerken, die er gestaan zouden hebben, zijn slechts twee over, waarvan de eene als moskee gebruikt wordt, en de andere als korenschuur en paardenstal. In het algemeen merkt hij op, dat overal op het eiland de plaatsen alleen door Turken bewoond er vuil en ellendig uitzien en ieder teeken van verval toonen, een resultaat, dat men (zoo gaat hij door) moet verwachten van een ras, dat geen handwerk of beroep kent, of moeite doet om het te leeren om zoo den kost te verdienen, maar er de voorkeur aan geeft om den tijd in ledigheid in de koffijhuizen door te brengen, drinkende en rookende, terwijl hunne families en huishoudelijke zaken maar voor zich zelven zorg moeten dragen zoo goed zij kunnen. Op Cyprus, zegt hij, is het ras der Turken druk bezig te verdwijnen. Zelf merkte hij dit op en bevoegde beoordeelaars verzekerden hem, dat vóór 40 jaar de hoofdstad van het eiland meer Turken dan Christenen telde, terwijl tegenwoordig de laatsten verreweg de meerderheid vormen[1].

1 ‘The crime of abortion’, zoo vervolgt hij, ‘is extensively practised among the Turkish population, and the Turkish midwives flourish everywhere. I have spoken of this to Turks who were intelligent and upright enough to condemn the system, but they invariably added that the Turk was too poor to allow himself the expensive luxury of having children! If such a state of things exists also in the other provinces of Turkey, there is no need of anything but time to rid Europe of this degenerate race.’

Roerend is ook het verhaal van den kluizenaar Simeon. Op een heuvel ten westen van Kantara in het noordoosten van Cyprus staat eene kapel, gewijd aan de heilige Maagd. In de vorige eeuw leefden hier eenige Grieksche monniken, maar toen de muren van hunne cellen begonnen te vervallen, verlieten zij deze plaats: de ruïnen vond Cesnola bij zijn bezoek in 1869 bewoond door een kluizenaar Simeon, die 45 jaar daar alleen in de eenzaamheid gewoond had, zonder zelfs een hond, geit of schaap tot gezelschap te hebben. Hij vertelde den generaal zijne treurige levensgeschiedenis. Hij was geboren in een dorp nabij Konstantinopel: voordat hij 25 jaar oud was, stierf zijn vader en liet hem eene bloeiende zaak na; dertig jaar oud huwde hij een jong meisje uit zijn dorp, en alles scheen voorspoedig met hem te gaan, toen tot zijn ongeluk het jeugdige en mooie gezichtje van zijne vrouw opgemerkt werd door een machtigen Turk in zijne buurt. Smadelijke voorstellen werden hem gedaan, die hij met verontwaardiging van zich wees. Maar weldra werd hij op bevel van dezen Turk gearresteerd, op grond van de eene of andere valsche beschuldiging; zijne vrouw verdween in den harem van dezen Turk, zijn huis werd verbrand en al zijne bezittingen werden verwoest. Na drie jaar in de gevangenis te hebben doorgebracht zonder onderzoek of vonnis, werd hij eindelijk vrijgelaten op voorwaarde, dat hij Konstantinopel voor altijd zou verlaten. Hij werd geplaatst aan boord van een schip, bestemd naar den Archipel, en op Cyprus aan land gezet, zonder een penning in zijn zak en voor zijn geheele leven ongelukkig. Wat kon hem het leven meer geven na deze zware beproevingen? Hij was vernietigd en vestigde zich op bovengenoemde plaats, waar hij bestond van een weinig levensmiddelen, die hij uit den omtrek bijeenbracht. Eens in het jaar bezochten enkele vrome pelgrims deze kapel der heilige Maagd; zij voorzagen hem van tabak, lucifers en oude kleederen en brachten hem voor eenige uren met menschen in aanraking. Toen de generaal den kluizenaar verliet, vroeg hij hem, waarmede hij hem genoegen kon doen: met geld, koffie, suiker of tabak; hij gaf de voorkeur aan lucifers, die hem toen meer dan iets anders bevielen. Hij was toen meer dan tachtig jaar oud en het kon niet lang meer duren of

de dood zou hem verlossen uit zijn treurig leven. Zulk eene geschiedenis werpt een eigenaardig licht op Turksche toestanden.

Wat nu de opgravingen van den generaal betreft, zoo waren het vooral drie plaatsen, waar hij zeer gelukkig was in het vinden van belangrijke voorwerpen, namelijk Idalium, Golgoi en Curium. Het voornaamste daarvan wil ik achtereenvolgens nagaan en daarna eenige zaken bespreken, die elders op Cyprus door hem gevonden, der vermelding waardig schijnen. De streek, waarin het oude Idalium lag, was vermaard als een der lievelingsoorden van Aphrodite. Daarheen laat Virgilius den kleinen Ascanius door Venus overbrengen, waar de zachte mariolein hem met den geur harer bloemen en met eene aangename verkoelende schaduw verkwikt. Reeds vroeger hadden hier uitgebreide opgravingen plaats gehad, daar de velden ten zuiden en westen van Dali eene uitgestrekte doodenstad vormen, maar de generaal vond nog duizende nooit geopende graven, die uit verschillende tijden afkomstig, eene groote menigte voorwerpen opleverden. Over het algemeen waren zij van denzelfden aard als men overal elders in de graven aantreft. Vazen bekleeden daaronder eene eerste plaats, verder allerlei ornamenten (braceletten, ringen, diademen, halskettingen) van goud, en in graven uit vrij laten tijd allerlei voorwerpen van glas. Zeer merkwaardig is eene bronzen schaal, waarop een koor van vrouwen is voorgesteld, die een dans uitvoeren voor eene vrouw, die op een troon zit en wegens de lotusbloem, die zij in de eene hand houdt, voor Isis wordt gehouden. Ook ontbrak het niet aan allerlei voorwerpen van brons, zooals klokjes, beeldjes, sleutels en andere zaken, waarvan de bestemming niet recht duidelijk is. Niet ver van Dali lag een heuvel, waarin hij 82 graven ontdekte, die naar zijne meening onder de oudsten op Cyprus behoorden en waarin men de volgende eigenaardige bijzonderheid vond. Ieder graf bevatte één skelet, waarnaast hij het een of ander voorwerp van koper en een van terracotta aantrof, tusschen welke beide eene zekere overeenkomst bestond. In een graf namelijk, waarin hij een of twee koperen spitsen van lansen vond, ontdekte hij een ruiter van terracotta: trof hij een mes, dolk of bijl aan, dan lag daarnaast een beeldje van een soldaat te voet met een schild voorzien. Graven met handwerksgereedschappen en schalen bevatten wagentjes van terracotta met beweegbare wielen, maar zonder paarden. Vond hij een spiegel benevens lange haarspelden en naalden, dan lag daarnaast een

van die ruwe terracotta beeldjes van vrouwen, die zeker de godin Aphrodite moeten voorstellen. Als men vroeger dergelijke voorwerpen van terracotta vond als zooeven opgenoemd zijn, hielden velen ze voor kinderspeelgoed, maar daar geene geraamten van kinderen in deze graven werden gevonden, vind ik zijne meening, dat zij dienden om de sexe en het beroep van den overledene aan te duiden, zeer aannemelijk, daar duidelijk eenig verband bestaat tusschen de voorwerpen van koper en die van terracotta in een zelfde graf. De ruiter van terracotta zou zoo in verband met de koperen lansspitsen het graf van een krijgsman, die te paard gediend had, aanduiden; het beeldje van een soldaat te voet naast mes en strijdbijl, wijzen op een krijgsman te voet; een beeldje van Aphrodite naast haarspelden en naalden, werd waarschijnlijk in het graf eener vrouw gelegd. Verscheidene vazen, die hij hier vond en die met zigzaglijnen en geometrische figuren versierd waren, vertoonen een groote overeenkomst met een paar fragmenten van vazen, die Dr. Schliemann te Hissarlik vond. Curieus zijn ook allerlei vazen in de gedaante van viervoetige dieren en watervogels.

Intusschen maakte zijn geluk bij zijne opgravingen ook andere consuls opmerkzaam op de vele zaken, die de bodem van Cyprus nog verborgen hield. De Fransche consul en de heer Hamilton R. Lang, agent der Ottomaansche Bank en later Britsch consul, verwierven eveneens een firman der Porte om opgravingen te mogen doen. De Fransche consul was echter niet in staat veel uit te voeren, daar hij spoedig naar Konstantinopel geroepen werd, maar de heer Lang vond in de ruïnen van een tempel behalve andere inscripties eene in het Phoenicisch en Cyprisch, die den sleutel heeft gegeven tot ontcijfering van het Cyprische dialect, waarover ik later het een en ander zal mededeelen. Doch ook in ruimeren kring was zijn succes reeds bekend geworden. Keizer Napoleon III had besloten zijne geheele collectie voor de Louvre aan te koopen, toen de Fransch-Duitsche oorlog van 1870 dit plan evenals zoovele andere in duigen deed vallen. Reizigers kwamen uit alle oorden om het museum van den Amerikaanschen consul te zien. Dan weder werd het bezocht door de reisgezelschappen, die onder begeleiding van een der agenten van den heer Cook, Europa, het heilige land en Egypte afreizen. Zooals bekend is, organiseert de Engelschman Cook tegenwoordig reizen naar alle voor den tourist belangrijke plaatsen; men betaalt eene vaste, betrekkelijk niet hooge som en is daar-

voor bevrijd van de gewone reiskosten, terwijl een agent, die de vreemde talen spreekt, het gezelschap begeleidt. Voor hem, die in het geheel geene vreemde talen kent en voor wien de hoofdzaak bij het reizen is op vele plaatsen geweest te zijn, mag deze wijze eenige voordeelen aanbieden; vooral bij het bezoek van Palestina heeft het wel iets voor, als alleen reizen zeer kostbaar wordt en met meer of minder gevaar gepaard gaat; maar anders schijnt het mij onuitstaanbaar toe en het reizen zijn grootste genoegen en voornaamste nut te verliezen. De reisgezelschappen van Cook dan kwamen ook op Cyprus, namen bezit van tuin en binnenplaats van Cesnola's huis en overstelpten hem, als hij te huis was, met duizende vragen. Zoo vroeg hem eens eene Engelsche dame, die de eerste jeugd gepasseerd was, na eenige standbeelden geruimen tijd opmerkzaam te hebben onderzocht, of hij zoo vriendelijk wou zijn haar de mysteriën van den dienst van Aphrodite te verklaren! Jammer dat de generaal zijn antwoord niet mededeelt. Sommigen vonden er zelfs geen bezwaar in om een of ander der tentoongestelde voorwerpen in den zak te steken, of om een stukje van de sculpturen af te breken, om die als tropheeën mede naar huis te nemen. Door slimheid slaagde hij er in om al de tot nog gevonden voorwerpen aan boord van een schip te brengen, ofschoon telegrammen van de Porte den Amerikaanschen consul uitdrukkelijk verboden iets in te schepen. Toen dan ook later Saïd Pacha, de gouverneur van Cyprus, met hem over deze zaak sprak, verklaarde hij dat de generaal het slim had aangelegd, en dat het jammer was, dat hij geen Turk was.

Niet ver van Idalium lag het oude Golgoi; hier vond hij de fundamenten van een tempel, en daarbinnen 72 pedestallen, ruw gemaakt en van verschillende grootte. Weldra ontdekte hij nu, terwijl hij hier verder doorgroef, eene groote menigte standbeelden. Het werk vorderde echter langzaam, daar zijne werklieden hardnekkig weigerden gebruik te maken van ijzeren spaden en kruiwagens, maar al de aarde in manden verwijderd moest worden. De grond, waarin de beelden lagen, vormde zulk eene harde en concrete massa, dat hij eerst week moest gemaakt worden door het opgieten van water, dat in kruiken uit een bron op aanzienlijken afstand moest gehaald worden. De beelden schenen niet ver van de plaats, waar zij gestaan hadden, te zijn neergevallen, daar hij diegenen, welke tot denzelfden kunststijl of nationaliteit behoorden, naast elkander vond liggen. Een

gedeelte toch was in Egyptischen stijl bewerkt, terwijl andere duidelijk de Assyrische type vertoonden en eindelijk vele in Griekschen stijl gebeiteld waren. De standbeelden stellen veelal priesters en krijgslieden voor, terwijl het ook niet ontbreekt aan beelden van godinnen, b.v. van Aphrodite, eene Muze, enz. Dat het gebouw, binnen welks muren hij al deze beelden vond, een tempel geweest was, bleek ook uit de vele ex-voto's of wijgeschenken, die hier gevonden werden. Als teeken van dankbaarheid voor herstel uit ziekten, waren door de geloovigen ruwe in steen gehouwen voorstellingen van oogen, ooren, handen en andere lichaamsdeelen in den tempel gewijd. Hij vond deze alle bij elkander, waarschijnlijk dus in de nabijheid van de plek, waar zij oorspronkelijk geplaatst waren. Het was overigens onmogelijk om uit de weinige overblijfselen van den tempel zelven zich eenig denkbeeld te maken van zijne vroegere gedaante.

Hij merkte later op, dat de Grieksche priesters in het binnenland, die even als de boeren op het veld werken, een hoed in den vorm van een kegel dragen, niet ongelijk aan het hoofddeksel van vele beelden, die hij hier te Golgoi vond; of deze mode gedurende zoovele eeuwen gelijk is gebleven, zooals hem niet onwaarschijnlijk voorkomt, wil ik niet beslissen, maar hij vond ook eene zekere gelijkenis tusschen de trekken van een priester, Papà Petro, en zijn gebeeldhouwde voorgangers. Hij verzocht dus dezen Papà zijne photographie te mogen maken; deze had daartegen geen bezwaar, maar wou eerst naar huis gaan om zijn Zondagspak aan te trekken. Niet weinig was hij teleurgesteld, toen de generaal hem vertelde, dat zijn hoofd en hoed hem alleen interesseerden, daar de priester (misschien niet zonder reden) dacht, dat dit de minst belangrijke zaken van zijn persoon waren. Over het algemeen laat de beschaving en ontwikkeling der Grieksche priesters ook in Griekenland vaak vrij wat te wenschen over. Het sterkst komt dit uit in een spreekwoord op Ithaka, dat vertaald aldus luidt: ‘hij is onwetend en onzedelijk, een luiaard en veelvraat; hem blijft niets anders over dan priester te worden.’

Niet onaardig is zijne beschrijving van de ontdekking van een kolossaal mannelijk hoofd van steen, niet ver van de plaats, waar hij den zoo even vermelden tempel vond. Hij had namelijk in het begin van 1870 aan twee van zijne gravers verlof gegeven om daar te graven; voor het oogenblik was hij verhinderd er zelf bij tegenwoordig te zijn, maar hij had hun be-

loofd, dat hij binnen weinige dagen hun werk zou komen inspecteeren. Na verloop van nagenoeg eene week kreeg hij van hen bericht, dat zij een enorm steenen hoofd en andere sculpturen ontdekt hadden en hem verzochten een wagen voor het transport te sturen. De generaal had juist op dien namiddag eene vervelende, langdradige vergadering van het corps consuls, en als deken van dit collegie kon hij deze onmogelijk verlaten, totdat hij geholpen werd door het aanbod van een zijner ambtenaren om voor hem heen te gaan, hetgeen gretig door hem werd aangenomen. Te gelijk zond hij twee wagens met ossen om de gevonden beelden te halen, maar deze bleken te zwaar te zijn, om zonder meer hulp op de wagens te worden geladen. Hulp moest daarom uit de buurt ontboden worden, maar de personen, die uitgezonden werden om deze te halen, verspreidden overal het nieuws van de gelukkige vondst. Van alle kanten stroomden nu de boeren met spaden en houweelen toe om deze veelbelovende plek verder te onderzoeken; de eigenaar van den grond en zijne bloedverwanten deden eveneens, en het gevolg was natuurlijk, dat weldra de grootste verwarring heerschte. Vele boeren, die iets vonden, brachten het heimelijk naar hunne woning en weldra kwamen ook nog twee politieagenten, om alles in naam van den Sultan op te eischen. Toen Cesnola hiervan bericht kreeg, begreep hij, dat geen oogenblik te verliezen was, wilde hij het gevondene behouden. Zoo hard als dus mogelijk was reed hij naar de plaats; maar zie hier zijne eigene woorden hoe hij die vond: ‘Het tooneel, dat zich aan mij vertoonde, was woest en tooverachtig, Geheel Athieno (het oude Golgoi) was gelegerd op deze anders zoo eenzame vlakte; de maan was nog niet op en groote vuren, die op verschillende punten waren aangestoken, wierpen fantastische schaduwen als de mannen zich bewogen, terwijl zij heftig gesticuleerden en met elkander praatten. Het licht, dat op hunne donkerbruine gezichten en gedeeltelijk gekleurde kleeding viel, gaf hun het voorkomen van briganten, hetgeen zij ook eenigszins waren. Zij waren ten getale van meer dan houderd en hunne kreten en woordenwisselingen en pogingen om te zingen maakten het geheele tooneel tot een volkomen Pandaemonium.’ Daar Cesnola echter door zijn militair leven lang gewoon was geweest aan het commando over groote afdeelingen menschen, zoo begreep hij spoedig den geheelen toestand en wist door zijn krachtig optreden en zijne geschikte maatregelen weldra de orde te her-

stellen. Hij liet de beelden op de wagens laden, zonder dat ééne stem zich tegen hem verhief, ja zelfs zonder gemompel van den eigenaar van den grond, die hem echter als zijne schaduw volgde. Toen alles goed en wel in zekerheid gebracht was en naar Larnaca vervoerd, kwam de Caimakam van Larnaca om bezit te nemen van de voorwerpen, maar kon onverrichterzake terugkeeren, daar de generaal zich gehaast had voor 240 gulden den grond van den eigenaar te koopen. Nu moest hij nog de voorwerpen zien terug te krijgen, die de boeren heimelijk naar hunne woningen gebracht hadden. Hiervoor gebruikte hij de volgende list. Hij liet de boeren, van wie hem verklapt was dat zij ze bezaten, bij zich komen en daar hij ongeveer vernomen had wat ieder hunner had weggekaapt, had hij bij zich een deel van Layard's Niniveh en zocht daarin eene afbeelding op van een voorwerp, dat het meest geleek op datgene, wat hij dacht dat de boer in zijne woning verborgen hield. Hij vertelde hem dan, dat dit een waarzeggersboek was en dat hij met behulp daarvan kon ontdekken, of hij een der voorwerpen had weggenomen. Dan liet hij hem driest de afbeelding zien en vroeg om onmiddellijke teruggave onder belofte van een goede fooi. De verbaasde en overtuigde boer sloeg zich dan met de handen tegen het hoofd en riep uit ‘Panagia mou’ (bij de heilige Maagd)! ‘hij heeft een boek, dat hem alles vertelt,’ en het gewone gevolg was, dat het vermiste voorwerp spoedig voor den dag kwam.

In de derde plaats verdient vooral de aandacht de schat, dien hij op de plaats van het oude Curium aan de zuidkust vond. Hier namelijk trok eene plaats, waar acht schachten van zuilen gedeeltelijk in den grond lagen, vooral zijne opmerkzaamheid. Twee van de zuilen verwijderde hij om ze te meten en vond daaronder een vloer van mozaïek. Daar deze vloer hol klonk besloot hij hier door te graven, en 26 à 27 voet lager ontdekte hij een onderaardschen gang, uitgehouwen in de rots, omstreeks 11 voet lang, 4 voet wijd en nagenoeg 4 voet hoog. Het eene uiteinde van dezen gang had duidelijk gemeenschap gehad met het gebouw daarboven, daar nog sporen van eene steenen trap aanwezig waren. Op het andere einde vond hij eene opening, die slordig gesloten was door eene steenen plaat. Zoodra die plaat verwijderd was vertoonde zich een klein gewelf in den vorm van een oven, omstreeks 14 voet hoog en 23 voet lang. Het was tot op een afstand van eenige duimen van den zolder

geheel gevuld met fijne aarde, die door den poreuzen zolder doorgezegen was. Na de verwijdering van ongeveer 3000 manden aarde zag hij eene andere opening in dit vertrek vlak tegenover den ingang. Deze voerde in een tweede vertrek dat op gelijke manier gevuld was. Toen hij in de eerste kamer afgedaald was om die te onderzoeken en in de overgeblevene aarde pookte, stootte hij op iets hards, hetgeen een bracelet bleek te zijn, waarnaast hij weldra verscheidene andere gouden voorwerpen vond. Dadelijk viel het hem op, dat niet te gelijk met deze gouden voorwerpen beenderen gevonden werden van de personen, die ze gedragen hadden, zooals anders het geval is. Hij liet nu ook het tweede vertrek ruim maken en ontdekte nu een derde en eindelijk een vierde gewelf. Ook uit deze beide laatste liet hij de aarde verwijderen, maar liet in alle eene laag van 1½ voet achter, daar alleen hierin iets gevonden kon worden. Nadat hiermede eene geheele maand verloopen was, ging hij over tot het nader onderzoek van deze laag en vond spoedig in het eerste vertrek allerlei gouden ornamenten. Uit de totale afwezigheid van menschelijke beenderen en vazen maakte hij op, dat deze gewelven niet tot graven gediend hadden, maar tot schatkamers van het gebouw daarboven, dat waarschijnlijk een tempel geweest was, ofschoon daarvan niets meer was overgebleven dan de bovengenoemde zeven zuilenschachten en de vloer van mozaïek. In dit eerste vertrek deed hij eene belangrijke vondst. Terwijl hij namelijk daarin was afgedaald en over de bestemming van deze gewelven nadacht, werd hij aangenaam verrast door een kreet van den persoon, die met hem de aarde onderzocht en zich uit zijne gebogene houding oprichtte om hem twee gouden armbanden te overhandigen, die meer dan 2 Engelsche ponden (0.75 kilo) wogen. Doch dit was niet het merkwaardigste. maar wat ze meer belangrijk maakte was, dat op den binnenkant van elk van beiden inscripties stonden in het Cyprische dialect van het Grieksch in het Cyprische alphabet. Daarop stond namelijk: ‘e te va do ro to pa pho ba si le vo se’ hetgeen in het gewone Grieksche alphabet gespeld zou worden ‘*Ἐτεάνδρου τοῦ Πάφου βασιλέως*’ d.i. van Eteander, den koning van Paphos. Nu vindt men den naam van dezen koning naar alle waarschijnlijkheid ook vermeld in de Assyrische spijker-inscripties. Op een der cylinders namelijk, die de daden van Assarhaddon, koning van Assyrië, gedurende de tien eerste jaren van zijne regeering behelzen, worden onder de aan hem schatplichtige koningen ook

opgenoemd tien koningen van steden op Cyprus. In de ‘Annales des rois d'Assyrie traduites par M.J. Ménant, Paris 1874’ luidt de bedoelde passage in het Fransch vertaald aldus (pag. 245): ‘Ikistusi (Egisthe), roi d'Idial (Idalion), Pitagora (Pitagore), roi de Kitti (Citium), Ki... roi de Silummi (Salamis), Itu-Dagan, roi de Pappa (Paphos) enz. - 10 rois du pays de Yatnana (Chypre), qui est situé au milieu de la mer, - je leur ai remis mon pouvoir et ils m'envoyèrent à Ninua (Niniveh) pour édifier mon palais, pour le rendre élevé, de grandes poutres du bois de *timri*, de l'ébène, du cèdre, du cyprès, provenant des montagnes du pays de Sirar et de Linbana, des statues, des lions de pierre, des *agamri*, de plomb, d'etain,.... des produits de leurs montagnes.’

Op een anderen cylinder, die de daden van zijn zoon en opvolger Assurbanipal behelst, vermeldt deze vorst het volgende: (Ménant p. 254): ‘J'ai résolu de marcher contre le pays de Musur et de Kus. Pendant le cours de cette expédition, 22 rois des bords de la mer et du milieu de la mer, tous mes tributaires, vinrent devant moi et embrassèrent mes genoux’. Enkele van de namen dezer 22 vorsten zijn bewaard gebleven op een anderen cylinder en voor zooverre men ze hierop vindt nagenoeg dezelfden als op den cylinder van Assurhaddon: hier luidt de naam echter (Ménant pag. 277): ‘Ituandar, roi du pays de Pappa (Paphos)’. De overeenkomst van den naam van den koning van Paphos in deze spijker-inscripties met dien op den door Cesnola gevonden armband is zoo groot, dat men ze voor denzelfden naam mag houden. De mogelijkheid blijft wel is waar niet uitgesloten, dat meerdere koningen van Paphos denzelfden naam van Eteander gedragen hebben, maar indien men deze onzekerheid, die wij niet kunnen wegnemen, ter zijde laat, dan zou men den leeftijd van Eteander vrij nauwkeurig kunnen bepalen, daar de jaren der regeering van Assarhaddon op 680-668 v.C. en die van Assurbanipal op 668-626 v.C. worden opgegeven.

Doch laat ons na deze uitweiding, die noodig was om te doen zien, hoe men eenig licht kan krijgen aangaande den tijd, waaruit deze schat van Curium waarschijnlijk afkomstig is, naar den generaal terugkeeren. In hetzelfde vertrek waar de bovengenoemde armband gevonden werd, ontdekte hij een groote menigte gouden en zilveren zegelringen met gesneden steenen; ook andere ringen in den vorm van opgerolde slangen trof hij hier aan; het is niet zeker bekend, waarvoor deze laatsten gebruikt werden,

maar het waarschijnlijkst schijnt wel, dat zij tot oorringen dienden. Ook aan andere gouden ornamenten ontbrak het niet; nauwelijks een oogenblik ging voorbij zonder dat er een aan het licht gebracht werd. De voornaamste daaronder zijn 10 of 12 braceletten, een twintigtal fraaie halskettingen en vele diademen, in sommige waarvan tot versiering concentrische cirkels of lotusbloemen gedreven zijn. Eene gouden schaal is versierd met dat mengsel van Egyptische en Assyrische kunst, dat eene kenmerkende eigenaardigheid is van de vroege Phoenicische kunst. In hetzelfde vertrek vond hij een aantal Babylonische cylinders, waarvan drie Assyrische inscripties hebben. Op een van deze las Professor A.H. Sayce van Oxford den naam van een Chaldeeuwschen koning, dien hij tusschen 3000 en 2000 v.C. stelt. Ik ben niet in staat de juistheid daarvan te beoordeelen en laat dit dus voor rekening van den heer Sayce.

Terwijl Cesnola in dit vertrek vooral voorwerpen van goud had gevonden, leverde het volgende gewelf meer dan 300 voorwerpen van zilver en verguld zilver op, bestaande uit vazen van verschillende vormen en uit schalen, 60 armbanden en vele andere ornamenten. Eene gedrevene zilveren schaal is vooral daarom merkwaardig, omdat hare versiering in overeenstemming is met die van vele andere schalen en bekers, welke overal in de kustlanden der Middellandsche zee gevonden zijn. Men ziet namelijk in de voorstellingen en den kunststijl van deze schalen een mengsel van Assyrischen en Egyptischen invloed en houdt deze voorwerpen, met recht naar ik meen, voor het werk van Phoeniciërs, die ze overal verspreidden, waarheen de handel hen voerde.

In het derde vertrek vond hij, behalve enkele voorwerpen van brons en albast, verschillende groepen in terracotta, die allerlei tooneelen van huiselijk leven, paarden en krijgslieden, vrouwen met kruiken op het hoofd enz. voorstellen. Ook vele vazen van terracotta werden daar aangetroffen, waaronder eene, uitmuntende door hare merkwaardige grootte en schoonheid, eene groote overeenkomst vertoont met de oudste Atheensche vazen. Even als deze toch is zij over hare geheele oppervlakte bedekt met geometrische figuren, gerangschikt in horizontale rijen, terwijl ook dieren, die soms iets op paarden en zwanen gelijken, niet ontbreken, ofschoon zij op verre na niet zoo goed uitgevoerd zijn als de geometrische figuren.

In het algemeen zullen de vazen, zoowel hier als elders op

Cyprus door den generaal gevonden, veel kunnen bijdragen tot een beter inzicht in de ontwikkeling van de kunst om deze voorwerpen te versieren. Sommige vertoonen eene ornamentatie, die geheel en al verschilt van hetgeen men elders vindt, en wel de volgende. Terwijl anders de oppervlakte der Grieksche vazen door horizontale kringen is afgedeeld, zooals een juist kunstgevoel ook vereischt, vindt men op Cyprische vazen de figuren dikwijls verticaal gerangschikt en door verticale lijnen gescheiden. Het is vooralsnog zeer moeielijk den juisten tijd en de verschillende stadiën, die men in de versiering waarneemt, te bepalen. Daarbij komt nog deze zwarigheid, dat men vaak niet kan uitmaken, of eene bepaalde vaas Cyprisch werk is of van elders, b.v. uit Attika, is ingevoerd. Invloed van Grieksche beeldhouwkunst blijkt overigens uit de kleine beeldjes, die men boven op vele vazen ziet en die eene kunstvaardigheid verraden, welke aan eene vergevorderde periode der plastiek doet denken. Met de reeds vroeger door mij vermelde vazen, die de gedaante van verschillende dieren hebben, vertoonen eene groote overeenkomst andere dergelijke, die in een Etrurisch graf te Tarquinii zijn gevonden en waarschijnlijk door Phoeniciërs zijn ingevoerd. Dat van de vazen op Cyprus gevonden vele door Phoeniciërs zijn vervaardigd, blijkt ook hieruit, dat op één exemplaar van eene geheele afdeeling, die zich onderscheidt door eene versiering met ruiten en schaakborden, eene Phoenicische inscriptie staat. De Cyprische vazen zullen met die, welke door Dr. Schliemann te Troje en Mycenae en door anderen op andere plaatsen gevonden zijn, veel kunnen bijdragen om de ontwikkeling in hare versiering op te helderen.

De voorwerpen uit het laatste vertrek zijn van brons, koper en ijzer, en van minder belang. Vermelding verdient alleen, dat hier het grootste stuk bewerkt agaat, dat uit de oude wereld bekend is, werd gevonden; het had zeer waarschijnlijk gediend tot versiering van het boveneinde van een schepter.

Van al de voorwerpen, die hij in deze gewelven vond, zijn verreweg het meest belangrijk de gesneden edelgesteenten, daar zij veel licht verspreiden over de eerste ontwikkeling der kunst, om in edelgesteenten figuren of groepen te graveeren. De heer C.W. King, te Cambridge, een der beste kenners van dit belangrijk onderdeel der oude kunst, heeft nauwkeurig de door Cesnola in Curium gevonden edelgesteenten beschreven. Deze beschrijving is vergezeld van de noodige afbeeldingen, door den gene-

raal in zijn boek opgenomen. De heer King is van oordeel dat, terwijl men vroeger weinig afwist van het begin dezer kunst, de ontdekking van den schat te Curium eene wezenlijke openbaring behelst van hare opkomst en vooruitgang van de vroegste tijden tot het begin van de 5de eeuw v.C. Er is onder de gevondene edelgesteenten eene rijke keuze in Assyrischen, Egyptischen, Phoenicischen en eindelijk Griekschen stijl. Uit een archaelogisch oogpunt vormen de Phoenicische het meest belangrijke gedeelte, daar zulk eene groote collectie en zulk eene groote verscheidenheid van onmiskenbaar Phoenicische stukken nooit te voren in eens onder de oogen van den kunstliefhebber zijn gekomen. En zelfs wat schoonheid van uitvoering aangaat, kunnen vele van deze steenen eene vergelijking doorstaan met de beste uit de Archaische, Grieksche en Etruscische scholen. Onder de Grieksche is een, die de schaking van Oreithuia door Boreas voorstelt en volgens den heer King maken de stoute teekening, de talentvolle behandeling van de naakte vormen en de buitengewoon nette afwerking tot in de kleinste bijzonderheden dezen steen misschien tot het kostbaarste exemplaar uit die periode der kunst, toen zij juist van den Archaïschen trap tot eene meer vrije ontwikkeling overging. Zijne waarde zou nog stijgen indien de verklaring van de voorstelling als de schaking van Oreithuia door Boreas juist was, daar deze voorstelling nergens anders gevonden is op een edelsteen, maar ik acht dit nog niet volkomen bewezen. Een andere steen, die de schaking van Proserpina door Hades voorstelt, kan veilig bovenaan geplaatst worden onder al degenen, die in Archaïschen stijl bekend zijn, wegens het uitmuntende en de waarheid der voorstelling.

Ik wil nu nog enkele plaatsen, die om de eene of andere reden merkwaardig zijn, vermelden. Weinige oude steden op Cyprus zijn door de dichters meer bezongen en verheerlijkt dan Paphos (eigenlijk Oud-Paphos), het centrum van de vereering van Aphrodite. Hier stond haar voornaamste tempel. waarheen de geloovigen uit alle oorden samenstroomden in eene streek, waar de natuur met kwistige hand hare milde gaven had uitgestrooid. Eene der fraaiste beschrijvingen van deze streek vindt men bij Ariosto, waar hij haar aldus beschrijft:

> Dal mar sei miglia o sette, a poco a poco
> Si va salendo inverso il colle ameno.

Mirti e cedri e naranci e lauri il loco,
E mille altri soavi arbori han pieno.
Serpillo e persa e rose e gigli e croco
Spargon dall' odorifero terreno
Tanta suavità, ch' in mar sentire
La fa ogni vento che da terra spire.

Da limpida fontana tutta quella
Piaggia rigando va un ruscel fecondo.
Ben si può dir che sia di Vener bella
Il luogo dilettevole e giocondo.

Doch herhaalde aardbevingen hebben de stad Paphos met haren tempel verwoest, en weinig is van hunne oude heerlijkheid overgebleven. Een ellendig dorpje, Kouklia, bestaande uit omstreeks 60 huizen, ligt thans op de plaats der oude stad. Hier en daar ziet men in de muren dezer huizen fraaie architectuurfragmenten van marmer en graniet, die vroeger waarschijnlijk den tempel en de paleizen der oude stad versierd hebben. Sic transit mundi gloria. Ofschoon de generaal hier op verschillende tijden den bodem onderzocht, zoo slaagde hij er niet in om iets van groot belang te vinden; het ontbrak hem echter ook aan de noodige geldmiddelen om alles zoo afdoende te onderzoeken, als hij wel gewenscht had. Van den ouden tempel van Aphrodite zijn nog genoeg sporen overgebleven, om geen twijfel aangaande zijne juiste ligging te laten bestaan. Hij lag op een verhevenheid van den bodem, thans ongeveer 25 minuten wandelens van de zeekust; zijne muren werden door Cesnola nagespoord en hij vond de vier hoeksteenen nog op hunne oude plaats liggen. Binnen deze muren vond hij een mozaïeken vloer en ongeveer drie voet hieronder verscheidene pedestallen van kolossale standbeelden, met Grieksche inscripties uit vrij laten tijd.

Eene andere bekende plaats op Cyprus is Salamis, waarvan de sage de stichting toeschreef aan Teucer, den zoon van Telamon, den koning van het eiland Salamis. Van de latere koningen is door zijne verbindingen met de Grieken vooral bekend Euagoras, die de stad versterkte en de haven verbeterde. Hoe sterk deze stad was, blijkt uit de belegering door den meest vermaarden stedenbelegeraar uit de oude wereld, Demetrius Poliorcetes, daar hij haar eerst na een langdurig beleg innam. Maar na dezen tijd schijnt haar voorspoed langzamerhand achteruit te zijn ge-

gaan; onder de regeering van Constantius Chlorus begroef eene aardbeving een gedeelte in zee; van denzelfden keizer zou ook de moderne naam Constantia afkomstig zijn. Tegenwoordig is de plaats, waar de oude stad stond, bijna bedekt door het zand, dat van de zeekust daarheen gejaagd en gestoven is, en dicht begroeid met distels en lang gras, hetgeen het onderzoek zeer moeielijk maakt. De plaats van de oude haven kan nog gemakkelijk nagespoord worden. Ofschoon Cesnola driemaal groote sommen voor opgravingen aldaar uitgaf, zoo kreeg hij toch weinig resultaten. De ruïnen van Salamis hebben bouwmateriaal geleverd voor sommige moskeeën en vele woonhuizen te Adrianopel.

Dat het vaak alles behalve gemakkelijk was de graven te openen, en hoeveel bezwaren de generaal te overwinnen had, kan het best blijken uit zijne opgravingen te Amathus, eene der oudste steden van Cyprus. Op den heuvel, waarop zij eenmaal lag, ziet men thans niets meer dan eene groote massa steenen, kalk en potscherven. In den omtrek vond hij eene groep graven met sarcophagen van wit marmer of kalksteen. Deze graven waren alle gebouwd van glad behouwen steenen en zagen er netter uit dan alle andere, die hij onderzocht had, maar waren zeer moeielijk te genaken, daar zij 40 à 55 voet onder de oppervlakte van den grond lagen. Ongelukkig waren zij alle reeds vroeger geopend en uitgeplunderd. Zij bestonden uit éene, twee of vier kamers, in elke waarvan eene of meer sarcophagen geplaatst waren. De geheele constructie dezer graven, die veel moeite en kosten moet veroorzaakt hebben, wijst er op, dat zij moeten toebehoord hebben aan de koninklijke en voorname familiën van Amathus. Eene der hier gevonden sarcophagen, ofschoon gebroken, was versierd met beeldhouwwerk, dat eene treffende overeenkomst vertoont met eene archaïsche fries te Xanthus in Lycië gevonden. Hoe teleurstellingen dikwijls zijn deel waren, blijkt uit het volgende verhaal. Zijne werklieden hadden negen dagen lang tot op eene diepte van 49 voet op drie verschillende plaatsen gegraven, om den juisten ingang van een dezer graven te vinden. De groote en zware steen, die den toegang tot deze grafkamer afsloot, werd door hen op zijne oorspronkelijke plaats gevonden, zoodat hij zelf en zijn werkvolk vol verwachting waren, in de meening, dat zij hier een onaangeroerd graf voor zich hadden. Vol geestdrift werkten zijne gravers nu voort, onder de belofte van eene royale belooning, in de hoop de schatten van Croesus hier te zullen

vinden. Maar helaas! toen zij verder kwamen, bleek het, dat midden door het kolossale steenblok, dat den ingang versperde, eene opening liep, groot genoeg om een man door te laten. Vervlogen waren hunne illusiën en hunne opgewektheid maakte plaats voor eene even groote neerslachtigheid. Ofschoon acht man werkten om den steen van zijne plaats te verwijderen, moesten zij dit eindelijk opgeven, en schoot er niets anders over om in de grafkamer te komen, dan door de opening te kruipen. Theocharis, een zijner voornaamste gravers, ontdeed zich dus van zijne overtollige kleeding, maakte het teeken des kruises, om het booze oog van zich te houden en om zich voor gevaren te behoeden, en kroop het eerst naar binnen. En werkelijk is dit binnendringen en onderzoeken der graven niet zonder gevaar. Een jong Duitscher, Dr. J. Sigismund, die zich verdienstelijk gemaakt heeft in het ontcijferen van het Cyprische dialect, was in 1876 door de Saksische regeering naar Cyprus gezonden. Hij had het ongeluk bij het verlaten van eene dezer grafkamers achterover te vallen, en was oogenblikkelijk dood, in den jeugdigen leeftijd van 25 jaar. Toen nu ook de overige werklieden in bovengenoemde grafkamer waren gekomen en bemerkten, dat hun vermoeden, dat zij reeds vroeger uitgeplunderd was, maar al te gegrond was geweest, waren zij even als de generaal niet weinig teleurgesteld. Na zoovele dagen van vruchteloozen arbeid onder eene verzengende zon in eene woestenij, waar men van alle comfort verstoken was, kan men zich levendig hunne neerslachtigheid voorstellen. Vijftien sarcophagen, alle gebroken en geplunderd, werden in deze grafkamer gevonden, benevens vele voorwerpen van koper en gebroken vazen, die men het vroeger niet de moeite waard had gevonden mede te nemen. Eene gebroken zilveren schaal, die om hare versiering van groot belang is, scheen aan de opmerkzaamheid der vroegere plunderaars ontgaan te zijn.

Ik geloof hiermede het voornaamste wat de generaal in zijn boek vermeldt te hebben besproken. Gebrekkig zal zulk een verslag altijd blijven, daar afbeeldingen eigenlijk noodig zijn om zich een juist begrip der gevondene voorwerpen te kunnen maken. Men kan niet veel meer doen dan de opmerkzaamheid op dit belangrijke werk vestigen en op eenige voorname resultaten wijzen.

Er blijft mij nog maar alleen over ten slotte te wijzen op de inscripties, die door Cesnola aan het slot van zijn boek zijn

gepubliceerd. Zij behooren tot drie verschillende klassen, daar zij òf in het Phoenicisch òf in het Grieksch òf met vreemde letterteekens in het Cyprische dialect van het Grieksch zijn geschreven. Wat de waarde der Phoenicische inscripties aangaat, die kan ik niet beoordeelen, daar ik met hare taal niet bekend ben. De Grieksche, die in het gewone Grieksche alphabet zijn geschreven, ten getale van 105, zijn over het algemeen van ondergeschikt belang en meest uit een betrekkelijk laten tijd; het meerendeel behelst grafschriften. Onder anderen vindt men het grafschrift van een zekeren Bakchis, die geprezen wordt om zijne ervarenheid in de kookkunst, een talent, dat nog tegenwoordig bij vele Cypriërs wordt aangetroffen, zoodat Cyprische koks gezocht zijn bij de ambassades en consulaten van de Levant. In de derde plaats vindt men 62 inscripties in het Cyprische dialect. Wegens het merkwaardige van deze laatsten wil ik hierover een weinig meer uitweiden. Het eerste wat daarop de aandacht vestigde was eene bronzen tafel, te Idalium gevonden, waarop in een onbekend alphabet eene inscriptie stond; deze tafel kwam in 1850 in handen van den hertog de Luynes, die haar in 1852 uitgaf met eene andere kleinere inscriptie in hetzelfde alphabet geschreven, en ongeveer een honderdtal munten van Cyprus. Na een paar mislukte pogingen om haar te lezen, geraakte in 1872 de bekende assyrioloog George Smith op het rechte spoor, vooral door de vroeger door mij vermelde inscriptie in het Phoenicisch en Cyprisch, die de heer Hamilton Lang bij Idalium vond. Daar toch in de Phoenicische inscriptie tweemaal het woord voor *koning* voorkwam en ook in de Cyprische twee woorden op dezelfde hoogte met gelijke teekens, behalve op het einde, waren geschreven, zoo lag het voor de hand, dat ook deze beide laatste woorden *koning* moesten beteekenen. Dit gaf, benevens de eigennamen die in deze inscriptie voorkwamen, eenige aanwijzing. Smith slaagde er in 18 teekens te ontcijferen, en na onder de naburige talen naar de rechte te hebben gezocht, kwam hij tot de conclusie, dat de taal dezer inscripties geene andere dan de Grieksche kon zijn. Op zijn voetspoor zijn achtereenvolgens de heeren J. Brandis, M. Schmidt, Deecke en Sigismund er in geslaagd de verschillende letterteekens te ontcijferen, ofschoon er bij sommige eenige twijfel overblijft. Het meest eigenaardige van dit alphabet, dat geheel afwijkt van de gewone vormen der Grieksche letters, bestaat hierin, dat niet

voor de verschillende consonanten alleen, maar voor eene consonant met volgende vocaal een teeken bestaat, zoodat b.v. ka, ke, ki, ko en ku door afzonderlijke teekens worden uitgedrukt, en in de tweede plaats hierin, dat de tenues, mediae en adspiratae niet van elkander door het schrift worden onderscheiden. Dit alles maakt de lezing zeer moeielijk, daar het ruimte laat voor verschillende lezingen van dezelfde teekens. De proef op de som, dat men de juiste verklaring had gevonden, waren twee andere bilinguale inscripties in het Grieksch en het Cyprisch, de eene in de Louvre, de andere in het bezit van den heer Demetrios Pierides. Enkele woorden uit het Cyprische dialect ons bewaard door Hesychius, die werkelijk in de gevondene Cyprische inscripties worden aangetroffen, gaven eene verdere bevestiging. Van de 62 inscripties die men bij Cesnola vindt, waren 37 reeds uitgegeven in de verzameling van Cyprische inscripties door M. Schmidt in 1876 gepubliceerd. Daar echter de lezingen bij Schmidt nog lang niet vaststaan, maar hij dikwijls drie of vier min of meer van elkander afwijkende lezingen van dezelfde inscripties geeft, zoo kon eene nauwkeurige reproductie ook van de reeds uitgegevene niet anders dan zeer gewenscht zijn. Het is echter jammer, dat Cesnola ze niet met die nauwkeurigheid beschrijft, die een onmisbaar vereischte in dit geval is. Hij geeft namelijk niets dan een facsimile der inscripties met opgave van den steen, waarop zij staan, zijn afmetingen en de plaats waar deze gevonden is. Maar hij zwijgt over allerlei zaken, welke oogenschijnlijk wel kleinigheden zijn, maar die men toch volstrekt moet weten, indien men een vast fondament wil hebben. Er blijven zoovele moeielijkheden over vooral bij de lezing der kleinere inscripties, dat men hier, veel meer dan bij een bekend alphabet, alles haarfijn moet weten. Van sommige heb ik dan ook vruchteloos getracht iets te maken; enkele echter zijn best te begrijpen. Als men nagaat, dat in het geheel thans ongeveer 110 inscripties in het Cyprisch bekend zijn en dat 80 daarvan door Cesnola zijn gevonden, dan blijkt ook hieruit hoe verdienstelijk hij zich door zijne opgravingen heeft gemaakt.

Groningen, Juni '78.
Dr. E.O. HOUTSMA.

Het hedendaagsche Rusland.
(*Vervolg van blz.* 72).

III.
De emancipatie der lijfeigenen.

Slaven en lijfeigenen, in het spraakgebruik woorden van bijkans gelijke beteekenis, verschillen inderdaad niet weinig. Een slaaf (*esclave, slave*) is een tot koopwaar en handelsartikel gemaakte mensch, over wien de eigenaar vrije beschikking heeft, gelijk over zijn hond of zijn ezel. Lijfeigenen (*serfs*) zijn individuën, wier lot verbonden is aan dat van het grondstuk, waarop zij wonen (*glebae adscripti, Schollenhörigen*); zij moeten werken voor den eigenaar van het land en mogen daarom het land niet zonder zijn verlof verlaten. Als de grondeigenaar zijn bezitting in andere handen overgeeft, krijgen zij een anderen heer, maar de heer heeft het recht niet hen te verkoopen en zelf het land te behouden. Het is theoretisch onjuist te beweren, dat de Russen tot vóór weinige jaren slavenhouders zijn geweest, maar het is van den anderen kant feitelijk onjuist, wanneer de Russen zich beroemen, dat zij nooit slavernij hebben gekend.

In de vroegste geschiedenis van Rusland kende men maar al te veel slaven in den volsten zin van het woord; zij vormden de laagste en zeer talrijke klasse van de landelijke bevolking, en bestonden deels uit krijgsgevangenen, deels uit schuldenaren, die buiten staat waren hunne schulden te betalen en daarom aan de schuldeischers met den lijve verbonden waren (*nexu deditio*), deels uit veroordeelde misdadigers, deels uit vrije mannen, die zich als slaven hadden verkocht. - Een sport hooger op den maatschappelijken ladder stonden destijds vrije boerenarbeiders, die geene vaste woonplaats hadden, maar van plaats tot plaats trokken om werk te zoeken. Boven dezen eindelijk

stonden de eigenlijk gezegde boeren, die eene vaste woonplaats hadden en deel uitmaakten van eene landelijke gemeente (*mir*). Deze dorpsgemeenten vond men overal, op de goederen van de groote grondeigenaren en op die van de kloosters, en dit wel ingevolge eene vrijwillige overeenkomst met de eigenaars van den grond, aan wie zij niet persoonlijk dienstbaar waren, maar aan wie de gemeente eene jaarlijksche rente in geld of in arbeid of in producten schuldig was voor het gebruik van den grond[1].

In den loop der eeuwen is van deze vrije boerenarbeiders en van deze eigenlijk gezegde boeren geen spoor overgebleven. De ‘boeren’ smolten te zamen tot ééne groote klasse, die nog in de tweede helft der negentiende eeuw lijfeigenen waren, en tot in het begin dezer eeuw gerust met slaven konden worden gelijkgesteld. Hoe dit kwam, laat zich in het licht der Russische geschiedenis gemakkelijk verklaren. Land heeft geen waarde, wanneer het niet wordt bebouwd; waar dus de arbeidskracht niet in verhouding is tot den bodem, die bearbeid moet worden, daar heeft de eigenaar van den grond er belang bij de arbeidskrachten op *zijn* land te houden. Toen de groote grondbezitters, de kloosters en de dorpsgemeenten bij den *kniaz* (vorst) aandrongen op maatregelen om het land duurzaam te voorzien van arbeiders, vonden zij bij den vorst gereedelijk gehoor, want deze had er op zijn beurt belang bij, dat er zooveel mogelijk inwoners binnen de grenzen van zijn vorstendom waren; zijn vaste inkomen toch werd berekend naar het zielental. Allen werkten dus te zamen om voor geregelden handenarbeid zorg te dragen, en als de arbeiders begonnen te verminderen, dan werd de oorlog aan een naburigen vorst verklaard, in de hoop de noodige krijgsgevangenen mede terug te brengen. Zelfs binnen de grenzen van het vorstendom deed veelal een machtiger grondeigenaar een strooptocht op de bezittingen van den zwakkeren, alleen om zijn slaven of ook wel zijne ‘vrije boeren’ mede te nemen naar zijne eigen goederen.

De middelen, waardoor men het doel bereikte, lagen voor de hand. De dorpsgemeenten verboden hare leden het dorp te verlaten zonder verlof van de dorpsvergadering. De groote grond-

1 De voorname bronnen voor de geschiedenis van de russische lijfeigenen vóór en na de emancipatie zijn: het werk van Belájef (Moskou 1860); d^{r}. Julius Eckardt, Russlands ländliche Zustände (Berlijn 1871) en A. Koscheleff, die gegenwärtige Lage des russischen Bauernstandes. Wallace heeft er 4 van zijne belangrijkste hoofdstukken aan gewijd (IIe, deel XXIX-XXXII).

eigenaren en kloosterbesturen gaven aan de boeren, die op hun land kwamen arbeiden, voorschotten, landbouwgereedschappen en vee; de boer werd hun schuldenaar, en dientengevolge persoonlijk aan hen verbonden. De vorsten lieten gewillig toe, dat de heeren hunne arbeiders met geweld terughielden, indien zij zonder hun verlof wilden vertrekken; zij vaardigden zelfs besluiten uit om de emigratie tegen te gaan. Zoodoende werden de boeren reeds feitelijk lijfeigenen, lang vóór dat hun toestand als zoodanig door de wet was erkend en geregeld.

In het derde tijdperk van Rusland's geschiedenis werkten de omstandigheden mede, om de boeren steeds meer aan den grond te verbinden. De Czaren van Moskou toch gaven aan hunne Boyareń en andere waardigheidsbekleeders geen land in *eigendom* maar in *gebruik;* zij verdeelden de hoeveelheid land zorgvuldig, naar gelang van den rang of de verdiensten van den gebruiker; daar nu het land al weder alleen waarde had, wanneer er boeren op waren, was het gemakkelijk den Czaar te betoogen, dat een boerenfamilie, die den grond verliet, hierdoor alleen reeds de beschikking van den Czaar eigendunkelijk verkortte. De toestanden waren vrij wel dezelfde als die onder het leenstelsel in Westelijken Midden-Europa: de Czaar noodzaakte de edelen hem te dienen; hij had geene middelen om hen te betalen; daarom gaf hij hun land in leen, en arbeiders daarbij om het leen vruchtbaar te maken. Ook ten opzichte van de dorpsgemeenten volgde hij dezelfde politiek; deze hadden geldelijke verplichtingen aan den Czaar, en wilde hij zeker zijn van zijne vaste inkomsten, dan moest hij voor zich doen, wat hij voor zijne edelen had gedaan: de boeren aan den grond verbinden. De middelen, om emigratie te beletten, waren toen, gelijk reeds in een vorig hoofdstuk werd opgemerkt, ook veel gemakkelijker, want de Czaar was souverein over het gansche land tot aan de grenzen van Lithauen en Polen. Zóó werd de gedwongen band gelegd, die den boer aan den bodem vastmaakte; de rechtstoestand werd geboren, dien de Romeinen *adscriptio glebae*, de Duitschers *Schollenhörigkeit* noemen.

Aanvankelijk was de russische boer, als hij zich maar niet in het hoofd had gezet te willen vertrekken, een vrij man, bevoegd tot het uitoefenen van burgerlijke rechten, behalve dat om van woonplaats te veranderen; maar zóó bleef het niet. Zoodra hij niet meer door vrije overeenkomst aan den landheer was verbonden, zoodra deze recht op hem had gekregen, werden de rechten van den zwakkere al spoedig verdrongen door die

van den sterkere, en de Czaren, die alleen een open oog hadden voor de finantieele zijde van het vraagstuk, verzuimden ten eenemale hunne zwakkere onderdanen tegen de grondeigenaren ter bescherming te nemen. Deze maakten van de vrijheid, die hun werd gelaten, misbruik; zij deelden disciplinaire straffen uit, eischten allerlei soort van diensten, en eindigden met hunne boeren, zoodra zij overcompleet waren, als slaven te verkoopen. Wel mocht dit eigenlijk niet, maar de Czaren hieven aldra een mutatierecht op den verkoop, totdat ten slotte het recht, om boeren te verkoopen zonder het land, waarop zij woonden, uitdrukkelijk werd erkend bij ukázen van 13 October 1675 en 25 Juni 1682. Het waren Alexis en Fedor II, beiden uit het geslacht Romanoff, die door deze ukazen aan de slavernij een wettig bestaan gaven, al beweren de russische patriotten ook het tegendeel; maar er was toch nog eenig onderscheid blijven bestaan tusschen de tot handelswaar verlaagde boeren en de oorspronkelijke slaven eenerzijds, de ‘vrije boeren arbeiders’ aan den anderen kant. Peter de Groote, Fedor's opvolger, heeft ook dit laatste verschil doen ophouden, en de gansche plattelandsbevolking vervormd tot ééne massa lijfeigenen. Voor de groote maatregelen, die Peter in zijn land invoerde, had hij geld, veel geld en steeds meer geld noodig; alle hulpbronnen moesten vloeien om hem dit te verschaffen. Nu viel hem op, dat de slaven, de huisbedienden en de vrije boerenarbeiders geene belasting betaalden, en daar hij meende, dat ieder onderdaan op eenigerlei wijze den staat moest dienen, voerde hij een nationalen census in. De gansche plattelandsbevolking werd in ééne klasse gebracht; de grondeigenaren werden aansprakelijk gesteld voor de belasting, door hunne slaven en lijfeigenen verschuldigd, en den ‘vrijen arbeider’ werd de keus gelaten om òf dienst te nemen in het leger, òf zich te laten inschrijven in een dorpsgemeente, òf lijfeigene te worden bij een grondbezitter, òf als dwangarbeider naar Siberie te worden gezonden. - Ook Peter beging dus de fout, dat hij een groot maatschappelijk en staatkundig vraagstuk alleen van de finantieele zijde beschouwde. Hij liet de heeren betalen voor hunne lijfeigenen, evenals voor hunne slaven en hun vee, en was nu ook wel genoodzaakt toe te zien, dat de heeren hen als zoodanig behandelden. Bovendien werd ieder, die niet aan een heer behoorde, of zich aan den grond had verbonden, als vagebond beschouwd en behandeld. ‘Er was in Rusland geen plaats meer voor een vrijen man.’

De heeren maakten van hunne nieuwe rechten een zoo schromelijk misbruik, dat duizenden lijfcigenen naar de bosschen van het Noorden en de Steppen van het Zuiden vluchtten, of dienst namen in het leger. Het waren twee Keizerinnen Elisabeth en Catharina II, die hare handteekening zetten onder twee andere ukazen, bestemd om dit kwaad te stuiten: Elisabeth verbood een lijfeigene, om zich aan te melden voor den krijgsdienst, op straffe van 'wreedaardig' (*zhestóko*) met den knoet te worden geslagen en naar de mijnen te worden gezonden (Ukáze van 2 Juni 1742). Catharina II gaf aan de eigenaren het recht, om elken ongehoorzamen lijfeigene zonder vorm van proces naar Siberie, of zelfs levenslang naar de mijnen te zenden (Ukázen van 17 Januarij 1765 en 28 Januarij 1766). - In de dagen van laatstgenoemde vorstin nu was er niet alleen voor deze harde maatregelen geen grond, maar wat meer zegt, de geheele lijfeigenschap had haar rechtsgrond verloren. Peter de Groote had consequent den grondregel toegepast, dat ieder den staat moest dienen; daarom had hij de edelen gedwongen dienst te nemen in administratie en leger; daarom ook had hij den nationalen census ingevoerd; de eene maatregel hing onafscheidelijk te zamen met den anderen. Peter III evenwel had van den korten tijd, die hem gegund was om te regeeren, gebruik gemaakt, om den verplichten staatsdienst voor de edelen af te schaffen, en nu verwachtten de boeren als logisch vervolg op deze regeeringsdaad de opheffing van de lijfeigenschap, althans van die welke door Peter den Groote was ingevoerd. Zij bleven wachten, doch vruchteloos; toen was het, dat Pugatchéff, een kozakkenhoofdman, de ontevreden boeren om zich verzamelde, en hen onder het voorgeven, dat hij de vermoorde Peter III was, langs de oevers van den Don en van de Wolga tot in het hart van het land bracht, waar hij zijn 'boerenrijk' (*muzhítskoe tsársto*) zou stichten. De geduchte beweging, door Wallace terecht met de Jacquerie en den Boerenkrijg vergeleken, eindigde met de gevangenneming en den dood van Pugatchéff; voor de boeren was het eenige gevolg, dat Catharina hare harde maatregelen tegen hen verdubbelde; zij waren geheel overgelaten aan hun lot, en de eigenaren kregen door de wet het volste recht over hen, behalve alleen de bevoegdheid om hen *in het openbaar* te verkoopen. De vriendin van Voltaire vond dit ongepast in een beschaafden staat! - Het scheen de beschaving niet te deren, dat eene russische dame in tien jaren tijds een honderdtal lijf-

eigenen, hoofdzakelijk vrouwen, en daaronder verscheidene meisjes van 10 en 11 jaren oud, met afschuwelijke folteringen vermoordde; dat eene andere dame een jongen lijfeigene met een pennemes doodde, omdat hij niet op haar konijntje had gepast, en dat een eigenaar zijn lijfeigene met geeselslagen liet doodslaan[1]. Zulke buitensporigheden kwamen slechts nu en dan aan het licht en werden zeer zelden gestraft; geen wonder! Want Catharina had bepaald, dat een lijfeigene, die zich over zijn heer durfde beklagen, met den knoet zou worden gestraft en naar de mijnen gezonden (Ukázen van 22 Augustus 1767 en 30 Maart 1781).

Het lijden van de russische boeren had nu evenwel zijn toppunt bereikt; Paul I bepaalde, dat zij slechts drie dagen in de week voor hun heer behoefden te werken, en in deze eeuw, onder de regeering der drie laatste keizers zijn een aantal pogingen gedaan om tot eene geheele emancipatie te komen. Alexander II eindelijk heeft dezen grooten maatregel tot stand gebracht. De ukáze van 19 Februarij 1861 gaf aan meer dan 21 millioen lijfeigenen de vrijheid, terwijl een bijkans even groot aantal boeren, die op de gronden van het domein werkten, omstreeks denzelfden tijd van den druk der administratie werden bevrijd en sedert met de overigen zijn gelijk gesteld.

De oorsprong, de inhoud en de werking van de Emancipatiewet verdienen alleszins eene nadere beschouwing.

Alexander II besteeg den troon, gelijk men weet, te midden van den Krimoorlog[2]. De oorlogskans liep hem tegen en hij zag zich genoodzaakt het Parijsche vredestraktaat te onderteekenen, dat de zegepraal van de westersche diplomatie over de Russische aspiratiën bevestigde. De Russische staatslieden hadden ingezien hoeveel er aan de groote mogendheid ontbrak om haar een duurzamen invloed in het overige Europa te verzekeren; zij begrepen, dat Rusland zich gedurende geruimen tijd moest houden buiten alle Europeesche vraagstukken, en beginnen met de binnenlandsche te regelen. *La Russie ne bouge pas, elle se recueille:* in deze veelbeteekenende woorden heeft Gortschakoff eens zijne politiek na den Krimoorlog samengevat. De nieuwe Keizer, van wien men, gelijk van meer keizers, be-

1 Wallace deelt deze gruwelen mede op autoriteit van een schrijver in het ‘Russkí Archiv’ van 1865, en van Korff.

2 18 Februari./2 Maart. 1855.

weert, dat hij van nature vredelievend is, stelde zich ernstig voor de hervormer van zijn land te zijn en de werken des vredes ter hand te nemen. Waar zou hij eerder mede beginnen, dan met het groote vraagstuk van het Lijfeigenschap? - Keizer Nicolaas had in verschillende tijdperken van zijne regeering niet minder dan zes commissieën belast met het ontwerpen van nieuwe regelen voor de verhouding tusschen de grondeigenaars en de boeren, maar zijne plannen waren alle misgeboorten geweest. Alexander II had, als Czarevitch, van zijn vader de opdracht gekregen over een van deze ontwerpen rapport uit te brengen. Hij bracht een verslag uit, dat in de regeeringskringen niet weinig opzien baarde, want het betoog kwam hierop neder, dat hij slechts één middel kende om het vraagstuk op te lossen, n.l. de geheele opheffing van het lijfeigenschap. Dat was het niet wat Nicolaas beoogde; hij wilde wel de verhoudingen regelen, maar geenszins de boeren vrij maken, en in de omgeving des keizers dacht iedereen gelijk hij, behalve de Czarevitch en generaal Kischeleff. Na den vrede van Parijs drong het vraagstuk zich met alle kracht op den voorgrond. De boeren toch - en dit is iets, wat de lofredenaars van Alexander II gewoonlijk verzwijgen, - waren zoo ver gekomen, dat zij zich zelven zouden hebben bevrijd, indien de Keizer het niet had gedaan. Golowin weet met cijfers aan te toonen, dat in de eerste jaren van Alexanders regeering jaarlijks gemiddeld 70 edelen door boeren werden vermoord, *agrarian murders*, gelijk men in Ierland zou zeggen. Onder den invloed van de algemeene ontevredenheid, die noodzakelijk volgde op den mislukten oorlog en zijn nasleep, zou een nieuwe boerenkrijg hoogst waarschijnlijk zijn uitgebroken, indien de Keizer niet op het juiste oogenblik het initiatief had genomen. Alexanders grondregel is, dat in een autocratischen staat alle hervormingen van boven moeten komen en de Emancipatie is dan ook in den volsten zin van het woord zijn werk geweest. Op den eersten jaardag van zijne kroning, in Maart 1856, was de Keizer te Moskou, in het hart van het eigenlijke Rusland, waar hij van de adelmaarschalken de gelukwenschen ontving met zijn kroningsfeest, en tevens met den vrede. Deze gelegenheid nam hij te baat, om aan de bloem van den Russischen adel eenige woorden toe te voegen, die voor hen een beleefde wenk moesten zijn, om zich op eene radicale hervorming van de bestaande toestanden voor te bereiden. ‘Het is beter, zeide hij, de lijfeigenschap af te schaffen van boven,

dan den tijd af te wachten, waarop zij zich zelve afschaft van beneden. Ik verzoek u, mijne heeren, te overwegen, hoe dit kan geschieden, en mijne woorden aan den adel over te brengen ter nadere overweging'. - De Keizer had gehoopt, dat dit verzoek, hetwelk in zijn mond gelijk stond met een bevel, den adel aanleiding zou hebben gegeven om een beslissenden stap te doen in de aangegeven richting, maar hij zag zich hierin teleurgesteld; de adel hield zich doof, en Alexander begreep, dat de regeering de zaak ter hand moest nemen. Aan eene geheime commissie, uitsluitend uit hooge staatsambtenaren samengesteld, en later bekend als 'Hoofdcommissie voor Boeren-aangelegenheden' werd de zaak opgedragen, om den stand der kwestie op nieuw te bestudeeren, maar de leden van deze Commissie waren bijkans alle groote grondbezitters, en ook zij maakten geen haast, niettegenstaande den aandrang van Grootvorst Constantijn, den wakkeren oudsten broeder des Keizers, die met het voorzitterschap was belast. Alexander nam nu zijn toevlucht tot een *coup de main*, dien geen diplomaat hem zou hebben verbeterd: In de dagen van Keizer Nicolaas was in Litthauen een zekere *modus vivendi* tusschen edelen en lijfeigenen ingevoerd, die niemand bevredigde; de grondeigenaars vroegen nu van den Keizer herziening van de gestelde regelen en deze antwoordde hierop met een staatsstuk, dat onder den naam van 'het rescript aan Nazímoff' eene geschiedkundige vermaardheid heeft gekregen. De Keizer deed het voorkomen, als had hij begrepen, dat de lithausche grondeigenaars verlangden hunne lijfeigenen vrij te maken; hij schreef aan Nazímoff dat hij dit plan goedkeurde en hen machtigde comités te benoemen, om de noodige ontwerpen vast te stellen. Vier dagen later zond Generaal Lanskoi, de minister van binnenlandsche zaken, ingevolge kabinetsbesluit eene circulaire aan de Gouverneurs en aan de Adelmaarschalken, met bericht, dat de edelen in Lithauen 'de noodzakelijkheid om de boeren vrij te maken hadden erkend', en dat de Keizer 'dit edele streven' met bijzondere voldoening had bespeurd. De minister voegde er een afschrift bij van het rescript aan Nazímoff en eenige algemeene regelen 'voor het geval de adel in andere provinciën hetzelfde mocht verlangen'. Voor hen, die den wenk niet mochten hebben begrepen, verklaarde de Keizer, kort daarna, openlijk, dat hij 'met Gods hulp en met medewerking van den adel, het werk met goed gevolg ten einde hoopte te brengen.'

De circulaire maakte een buitengewonen indruk in het gansche land; vooral de pers begroette haar met ongeveinsde geestdrift. De academische jongelingschap sloot zich hierbij met warmte aan, en onder de edelen - het moet tot hun eer worden gezegd - waren er zeer velen die hun eigenbelang ten offer brachten aan vaderlandsliefde en humaniteit. De meerderheid onder de edelen, die van de emancipatie hun ondergang vreesden, durfde niet openlijk voor haar gevoelen uitkomen, te minder, omdat zij begreep dat de Keizer den weg op wilde, die door het gansche land werd toegejuicht, dat zij zich naar de omstandigheden had te schikken. De adel koos dus de wijste partij, en in den loop van het jaar 1858 had bijkans elke provincie een comité uit de adelscorporatieën, belast met het onderzoeken van het vraagstuk. In deze comité's trof men eene meerderheid aan, die zooveel mogelijk voor den adel wilde behouden, en zich, naar gelang de natie meer eischte, te steviger vasthield aan de oorspronkelijke grondregels, die bij de regeerings-circulaire waren gevoegd. De minderheid bezag de kwestie van een meer theoretisch standpunt en ging mede met de pers, die verlangde dat de boeren, te gelijk met de vrijheid, een deel van het land in eigendom zouden krijgen. De verslagen van deze provinciale comité's, die van de minderheid zoowel als die van de meerderheid, werden door de regeering gesteld in handen van eene commissie van redactie (redactiónnaya komissyia), die te Petersburg te zamen kwam onder het voorzitterschap eerst van generaal Rostowtzoff, na diens dood van graaf Panin; zij bestond deels uit ambtenaren, deels uit grondeigenaren, door den Keizer benoemd, en onder onmiddellijk toezicht van de hooge regeering ontwierp deze commissie de wet, die eindelijk de keizerlijke goedkeuring verwierf. De regeering had gezorgd dat de meerderheid van de centrale commissie het gevoelen omhelsde van de straks genoemde minderheid in de provinciale comité's; de lijfeigenen zouden niet geleidelijk, maar in eens worden veranderd in eene klasse van vrije boeren, die een eigen huis en tuin bezaten, benevens een deel in het land, dat de dorpsgemeenten in eeuwigdurend vruchtgebruik zouden behouden. - De adel was zeer ontevreden, toen men zag welken loop de zaak nam; men begreep dat het *sur vous, sans vous* was toegepast, en de bijeenroeping van afgevaardigden uit de provinciale comités, om het ontwerp nader te bespreken, geschiedde alleen voor den vorm, omdat de Keizer het had beloofd. De edelen, die over

deze handelwijze in beleefden vorm klaagden, ontvingen in antwoord eene minder beleefde waarschuwing van de politie; een paar adelsmaarschalken werden zelfs naar afgelegen provinciën verbannen, een paar anderen afgezet. Het ontwerp van de centrale commissie kwam in handen van de ‘Hoofdcommissie voor boerenaangelegenheden’ en van den Raad van State; daar verscheen de Keizer zelf om te verklaren, dat hij geene principieele wijzigingen zou dulden. ‘Bedenk’, zeide hij, ‘dat in Rusland de wetten worden gemaakt door het autocratische gezag. De autocratie heeft de lijfeigenschap ingevoerd, zij is het, die haar moet afschaffen.’ Beide lichamen eindigden met zich naar 's Keizers wil te schikken, en op den kroningsdag van 1861 werd de wet geteekend. - Het was een van de indrukwekkendste oogenblikken die men zich in de geschiedenis van een volk kan denken, toen op den 22 Februari/5 Maart 1861 millioenen zich verdrongen vóór de kerkdeuren van stad en dorp, om daar, na afloop van een plechtige godsdienstoefening, het keizerlijke manifest te hooren lezen, waarbij Alexander II al zijne onderdanen vrij verklaarde. Toen de naam des Keizers wegstierf in de kerkgewelven, sprak de priester met geroerde stem: ‘Nu rechtgeloovigen, dankt God!’ Met ontbloote hoofden maakten millioenen vrijverklaarden het teeken des kruises en begroetten ‘de nieuwe aera’ met een onuitwischbaar gevoel van dankbaarheid aan den Vorst, die uit de volheid van zijne souvereine macht deze weldaad aan zijn volk had verricht.

Zoo kregen de Russen hunne persoonlijke vrijheid en er was reden zich te verheugen, niet alleen over het feit, maar ook over de wijze waarop het moeielijke vraagstuk was opgelost. ‘In Frankrijk’, zegt Golowin, ‘is eene omwenteling noodig geweest om de lijfeigenschap af te schaffen, en toch heeft deze omwenteling den boeren geen land gegeven. Alexander II heeft het een en het ander met één pennestreek verricht. - In de Vereenigde Staten is een bloedige en langdurige oorlog noodig geweest om aan de slavernij een einde te maken. In Rusland heeft de adel wel van zijne overoude *rechten* gesproken, maar toch begrepen dat men hem een groot *onrecht* ontnam en aan zijn naam meer luister gaf door de ketenen der slavernij te verbreken.’ - Op dit oogenblik is er niemand die de oude toestanden terugwenscht; maar sedert de afkondiging van

de emancipatiewet zijn 17 jaren verloopen, en in den tusschentijd is de tevredenheid lang niet zoo algemeen geweest. Opmerkelijk is het, dat juist de boeren, de vrijgemaakten, het meest ontevreden waren. Hoe dit kwam, laat zich evenwel verklaren; Wallace, die in de gelegenheid was dit verschijnsel te bespreken met mannen als Koscheléf, Milútin, prins Tscherkassky en anderen, wier naam onafscheidelijk is verbonden aan het emancipatiewerk, heeft de oplossing beknopt en duidelijk gegeven. Overeenkomstig's Keizers wensch, was de emancipatie ‘van boven’ gekomen; de russische boer, toch reeds niet snugger van aard, had geen begrip van de moeielijkheden, die de regeering had moeten overwinnen vóór dat de wet was geteëkend. Naar zijne beperkte opvatting van de zaak, was hij op 19 Februari 1861 vrij geworden, en sloot deze vrijheid in - dat hij nu voortaan eigenaar was van den grond. De Czaar had het zoo gewild, en de Czaar zou wel zorgen dat de grondeigenaars schadeloos werden gesteld. Bij de boeren was de geschiedkundige overlevering blijven bestaan, dat de Czaar alleen eigenaar was van den bodem. Hij had aan de Edelen vroeger hun deel gegeven in leen of in gebruik, omdat hij hen verplichtte tot staatsdienst. Maar de verplichte staatsdienst was opgeheven; dus het land tot den Vorst teruggekeerd. Van den overgang van de feodaliteit tot het volle eigendomsrecht der edelen, had de boer niets bespeurd. Hij redeneerde reeds in de dagen van zijn lijfeigenschap: wij behooren den grondeigenaar, maar de grond behoort ons, en het communale grondbezit gaf natuurlijk voedsel aan deze juridisch geheel onjuiste opvatting. De vrijheid kon hij zich niet denken zonder eigen grondbezit; een grondeigenaar zonder heerschappij over de boeren kon hij zich evenmin denken. Dus verbeeldde hij zich, dat de Czaar hem met de vrijheid den grondeigendom had gegeven, en den edelen eervol ontslag met aanspraak op pensioen. - Nu was niets minder juist dan dit; de beginselen der emancipatiewet waren in het kort de volgende: De lijfeigenen zouden terstond alle burgerlijke rechten van eene vrije plattelandsbevolking verkrijgen. Het gezag van den grondeigenaar zou worden vervangen door dat van de *Mir*, die zich zelve bestuurde. De landelijke gemeenten zouden, zooveel mogelijk, het land behouden dat zij bezaten en hiervoor aan den eigenaar eene jaarlijksche vergoeding geven in geld of in arbeid. Eindelijk: de gemeenten zouden deze vergoeding kunnen afkoopen en den eigendom

verkrijgen van het tot nu toe in vruchtgebruik bezeten land, terwijl de regeering haar door geldelijke voorschotten hiertoe in staat zou stellen. Bovendien zou de nieuwe orde van zaken eerst volgen zoodra het overgangstijdperk voorbij was, waarin het eene gezag door het andere was vervangen. - Daar het emancipatiewerk in zijn laatste stadium vrij overhaast was gegaan, duurde het eenige maanden vóór dat van zoodanigen overgang van het gezag in handen van de dorpsgemeenten sprake kon zijn. De boeren hoorden, maar weigerden te gelooven, dat zij nog niet vrij waren, niettegenstaande de Keizer zelf het had laten afkondigen door het gansche land. Evenals in de dagen van Pugatchèff mompelde men, dat de ambtenaren en de edelen eene valsche emancipatiewet hadden uitgedacht en de edelmoedige bedoelingen van den Czaar tegenwerkten. Op enkele plaatsen van het land werden de boeren met den knoet, in het Kasansche zelfs met scherpe patronen overtuigd, dat zij het mis hadden. Men vroeg zich toen af: wat de Keizer dan toch met deze emancipatie had beoogd? Van humaniteit, van menschenrechten en dergelijken had de russische boer geen flauw begrip, en het juiste onderscheid tusschen grondeigendom en eeuwigdurend vruchtgebruik van den grond was hem evenmin duidelijk. Hij bemerkte dat het communale land geen el grooter werd; dat de belastingen en praestatiën niet verminderden, en dat er hier en daar een groote som gelds werd besteed, om de gemeente eigenares te maken van grond, dien de boer meende dat reeds lang aan de gemeente behoorde. Hij mocht ja gaan waar hij wilde, maar waarom zou hij zijn dorp verlaten en waar zou hij henen gaan? Hij mocht zich grond koopen en er een huis bouwen, maar wie zou hem het geld geven? Hij mocht overeenkomsten sluiten, maar met wie zou hij het doen? Zulk eene vrijheid was geen vrijheid, en de boeren waren innig overtuigd, dat op zulk eene emancipatie eene tweede zou volgen. - In dezen moeielijken toestand, waarin het groote werk dreigde schipbreuk te lijden, had Rusland het geluk eene keurbende van bekwame en vaderlandslievende mannen te vinden, die den boeren de wet hebben doen begrijpen, die rechtvaardigheid en billijkheid hebben toegepast jegens grondeigenaars en boeren beiden, die de nieuwe verhoudingen hebben geregeld en het vaderland gelukkig door het overgangstijdperk henen hebben gebracht. Het waren de zoogenaamde *Mirovuie Posrédniki*, een soort van vrederechters, die door de regeering werden aangesteld in elk

district, en die, bijkans zonder uitzondering, getoond hebben volkomen berekend te zijn voor hunne moeielijke en kiesche taak. Allereerst werd de autonomie van de dorpsgemeenten en van de *Vólost* - een soort van district, uit verschillende naburige gemeenten samengesteld - geregeld, zoodat er een nieuw gezag was gekomen ter vervanging van dat van den landsheer. Daarna moesten de verhoudingen tusschen de *Mir* en den grondeigenaar worden vastgesteld; de wet verlangde hiertoe, zooveel mogelijk, vrije overeenkomsten; de vrederechter ontving de ontwerp-overeenkomsten, die hij moest toetsen aan de wet. Kwamen zij hem wettig en billijk voor, dan moest hij al zijne overredingskracht gebruiken om de boeren te bewegen zich zwart oṕ wit te verbinden, en kon hij de partijen niet verzoenen, dan moest hij een eigen ontwerp maken, dat aan de regeering ter goedkeuring werd voorgelegd. In sommige districten moesten zij het communale land uitbreiden of inkrimpen, en toch beide partijen bevredigen; somtijds moesten geheele dorpen worden verplaatst. Overal en altijd moest de vrederechter bemiddelend optreden, verzet straffen en geschillen beslechten; daarbij moest hij met taai geduld den boeren duidelijk maken wat de wet nu eigenlijk wilde en welke hun toestand was. Deze veelomvattende en niet zelden hoogst vervelende taak volbrachten de vrederechters met eene onpartijdigheid, een tact en geduld, die hun aanspraak hebben gegeven op de dankbaarheid van hunne landgenooten. Aan hen vooral is het te danken, dat iedereen zich thans in de nieuwe toestanden heeft geschikt.

De wijze van afkoop, waarop zoo even werd gedoeld, geschiedde volgens de wet aldus: De praestatiën van eene dorpsgemeente aan haar landeigenaar werd gekapitaliseerd naar zes ten honderd. De regeering betaalde den eigenaar in eens ⅘ van dit kapitaal, dat aan de *Mir* werd voorgeschoten voor den tijd van 49 jaren tegen 6 pCt. rente. De Mir had zelve te zorgen voor het overige ⅕. - De edelen hadden weinig bezwaar tegen deze regeling; zij kregen veelal een belangrijke som geld in eens, die zij in effecten of spoorwegwaarden belegden, of verteerden in het buitenland. De boeren echter hadden weinig neiging, om eene som geld in eens te geven voor een, huns inziens, denkbeeldig voordeel, dat zij over een halve eeuw zouden genieten. In sommige dorpen, waar de overeenkomst tot stand kwam, bleven zij in gebreke hunne verplichtingen ten opzichte

van het ⅕ na te leven; verschillende grondeigenaren maakten daar gebruik van den zoogenaamden ‘verplichten’ afkoop, waarbij zij genoegen moesten nemen met de betaling van het ⅘ door de schatkist. Tot hun eer moet worden gezegd, dat zij de wet beter en eerlijker hebben helpen ten uitvoer leggen dan de boeren; Wallace beweert, dat meer dan 73 ten honderd van de afkoopcontracten, die tot 1865 werden gesloten, ‘verplichte’ waren. - De staat heeft eene schuld van *zestig millioen* roebels aangegaan, om den afkoop te bekostigen, een bewijs, dat men ook in de regeeringskringen de zaak dus ernstig opnam; de edelen hadden in dit opzicht niet te klagen; jammer maar voor Rusland, dat het meerendeel van dit groote kapitaal in het buitenland is verteerd of verspeeld.

De vraag blijft nu nog: welke gevolgen de emancipatie heeft gehad, zoo voor de geëmancipeerden als voor de grondeigenaren?

Het antwoord op deze vraag is uit den aard der zaak zeer moeielijk. Wallace heeft aan de overige geleerden, die het vraagstuk hebben gesteld, een loffelijk voorbeeld van bescheidenheid gegeven, door te erkennen, dat het eigenlijk nog voor geen beantwoording vatbaar is. Vooral de moreele gevolgen laten zich thans nog niet overzien. Men is in een overgangstijdperk, eene crisis, waaruit alles goeds en alles kwaads *kan* voortspruiten; de Russische maatschappij heeft eene plotselinge omwenteling ondergaan, die door weinigen was vermoed, en door niemand was voorbereid; hoe kon het anders of de eerste jaren, die volgden, moesten een chaotischen toestand vinden, waaruit eene nieuwe maatschappij moet worden geboren. In zoodanigen toestand is een vrij algemeen gevoel van teleurstelling verklaarbaar. Pessimisten zeggen, dat zij het altijd zóó hebben voorspeld; optimisten zien zich teleurgesteld, omdat de leer, die zij als wiskunstige waarheid wilden doen gelden, in de toepassing hare woordvoerders schijnt te logenstraffen. Overdrijving doet hier het goede, dáár het kwade voorbijzien; de blik is bovendien meestal eenzijdig en slechts weinigen zijn in staat het geheel te overzien. De regeering heeft in 1872 eene enquête doen houden naar de gevolgen der emancipatie; het rapport van deze commissie is mij niet bekend, maar volgens de schrijvers over het onderwerp bevat het vele merkwaardige *bijzonderheden*, zonder eenig beeld te geven van het *geheel*. Intusschen zijn er waarneembare feiten te over, die ons eenig denkbeeld geven van de

nieuwe toestanden, die door de wet van 1861 werden geboren, en op enkele daarvan wil ik hier wijzen.

De grondeigenaars, die de emancipatie hebben moeten dulden, omdat zij begrepen, dat verzet tegen 's Keizers wil onmogelijk was, hebben meerendeels voorspeld, dat de vrijmaking, gepaard met het verleenen van grondbezit, hun ondergang zou zijn. Voor velen hunner is de voorspelling volkomen juist geweest. De groote grondeigenaars toch waren voor het grootste gedeelte onbekend met elke wetenschappelijke landbouwtheorie; ja zij wisten ter nauwernood, wat landbouw was. Hunne administrateurs hielden opzicht, hunne lijfeigenen deden het werk, de Mir betaalde landpacht, de oogst werd op de markt verkocht, en het eenige wat de landsheer wist en waarom hij zich bekommerde was, dat hij een jaarlijksch inkomen had, groot genoeg om in eene stad of op zijn adellijk landgoed op grooten voet te leven overeenkomstig zijn stand. Rekening hield hij meestal niet; men vroeg slechts naar het eindcijfer en naar de middelen om het te verteren. Aan dezen demoraliseerenden en verslappenden stand van zaken heeft de emancipatie een einde gemaakt. Een groote grondbezitter, met wien Wallace zich onderhield, zeide hem: ‘Vroeger hielden wij geen boek en dronken champagne; nu houden wij boek en drinken bier.’ Het plantenleven eindigde door de emancipatie; de grondeigenaars waren wel genoodzaakt zich af te vragen: wat nu te doen? en de weg, door ieder hunner ingeslagen, was zeer verschillend. Sommigen, ongenegen om voor eigen rekening en risico het landbouwbedrijf uit te oefenen, verhuurden hun land aan de boeren, met het voor hen ongelukkige gevolg, dat zij door onkunde de pachtvoorwaarden niet streng genoeg maakten, en moesten toezien, dat de pachter het land uitputte en bedierf. Anderen bleven zelven voortboeren met de vrijgemaakte lijfeigenen, wier dorpsgemeenten voortaan in plaats van geld eene hoeveelheid veldarbeid leverden. Weder anderen lieten de boerenarbeiders werken met eigen gereedschappen en paarden; zij contracteerden met de Mir, en betaalden voor eene zekere hoeveelheid arbeid eene som gelds, of wel zij gaven haar weiland of brandhout in de plaats. Nog anderen voerden het ook hier te lande in sommige streken gebruikelijke halfbouwstelsel in, eene soort van landbouw-participatie, waarbij de heer den grond en het zaaikoren, de boer zijn arbeid en zijne landbouwgereedschappen geeft, terwijl de oogst, het voortbrengsel van dit verbond van arbeid en kapitaal, gelijkelijk wordt ver-

deeld. Eenige weinigen eindelijk hadden genoeg kennis van zaken, genoeg kapitaal en genoeg ondernemingsgeest, om boerenarbeiders te huren en boerderijen aan te leggen naar Westersch model.

In het Zuidelijke landbouwgebied konden de grondeigenaars aanvankelijk rustig voortgaan en zich voorbereiden op den overgang tot een van de betere landbouwstelsels. De natuur is daar zóó rijk, dat de onkunde van den landbouwer niet, of althans weinig schaadt. Maar in het meer noordelijke landbouwgebied, waar de landbouw kunstmatig was opgehouden juist door het lijfeigenschap, konden de grondeigenaars alleen dan vruchten verwachten, wanneer zij terstond radicale verbeteringen invoerden; hun ontbrak het meestal aan kapitaal of aan ondernemingsgeest of aan beiden; zij lieten het land voor luttelen prijs aan een naburige Mir, verlieten hun adellijk verblijf, dat sedert werd verwaarloosd, en zochten eene betrekking in de administratie of bij eene handels- of nijverheids-onderneming. Voor zoover hunne zaken toch reeds feitelijk in de war waren, werkte de emancipatie voor deze grondeigenaars als een *Krach* of handelscrisis voor den onsolieden koopman. Golowin beweert, dat hij edelen kent, die na en door de emancipatie conducteur op een spoortrein, en schrijver op een stoomboot zijn geworden. Eene adellijke dame verkoopt, volgens hem, eau-de-cologne; eene andere, wier naam hij noemt, heeft een sigarettenwinkel te Moskou. In het Zuidelijke landbouwgebied daarentegen heeft een aantal verstandige grondeigenaars geleidelijk een of ander verbeterd landbouwstelsel ingevoerd, meerendeels met goed gevolg. Prins Victor Wassiltchikoff (die ook vóór 1861 boek schijnt te hebben gehouden) beweert dat zijn jaarlijksch inkomen is verdubbeld van gemiddeld 14,000 tot gemiddeld 29,000 roebels, niettegenstaande hij meer dan de helft van zijn land aan de boeren heeft verhuurd en uit dezen hoofde jaarlijks nog ruim 7000 roebels geniet. Zelfs zij, die op den ouden voet bleven voortwerken, maken in dit deel van het rijk meestal goede zaken; de grond blijft vruchtbaar, en de afzet is te grooter, omdat het landbouwbedrijf in het meer noordelijke gebied schromelijk achteruitgaat. Men heeft echter te kampen met het klimaat en met de schaarschte van arbeidskracht, twee moeielijkheden, die deels door kennis van de natuurwetten, deels door eene verstandige wetgeving, deels door gezonde economische maatregelen moeten worden gekeerd.

Als men de russische grondeigenaars hoort, dan is de kwaal,

ongeneeslijk, omdat zij schuilt in de ‘onverbeterlijke luiheid’ van den russischen boer; zoolang hij lijfeigene was, moest hij werken; nu hij vrij is, werkt hij niet, maar drinkt *vodka*. Wij mogen aannemen, dat veel hiervan waar is, maar voor de voorstanders van de Emancipatie moge het een troost zijn, dat de Russen in dit opzicht niet alleen staan. Bij welke Emancipatie van slaven of lijfeigenen is niet hetzelfde gezegd, en na verloop van jaren door de ondervinding gelogenstraft? - Ik herinner mij hieromtrent een zeer juist gezegde van Laveleye, toen hij een tiental jaren geleden zijne studie over Hongarije in de *Revue des Deux Mondes* uitgaf. ‘Le Hongrois, zeide hij, a horreur du travail, dit-on. J'ai entendu la même accusation entre bien des peuples, et néanmoins j'ai toujours vu que l'homme était laborieux dès qu'il était assuré de recueillir le fruit de ses sueurs.’ Ik mag niet aannemen, dat de russische *muzhík* eene uitzondering zou maken op dezen regel. Wallace heeft opgemerkt, dat hij zeer traag is in zijne bewegingen (welken boer kunnen wij ons lenig en vlug voorstellen, al is hij niet lui?), maar hij voegt er bij, dat men aan alle klassen van de russische maatschappij een *tu quoque* zou kunnen toevoegen. Vooral de ambtenaren in de bureaux, die zoo verontwaardigd kunnen schrijven over de luiheid van de boeren, mochten wel eens bedenken, dat zij zelven hun dagtaak volbracht rekenen, wanneer zij 3 of 4 uren in hun bureau hebben doorgebracht met het rooken van sigaretten of met het verleggen van de pennen op den inktkoker. In Rusland is de *struggle for life* veel minder zwaar dan in meer bevolkte landen; men kan er leven met minder inspanning, en de schijnbare luiheid van den russischen boer wordt volgens Wallace energie en werkzaamheid, wanneer men Rusland in plaats van uit het Westen, uit het Oosten binnenkomt. Het ontbreekt hem niet aan kracht en lust om te werken - dit blijkt ten duidelijkste in den oogsttijd - maar de geregelde, dagelijksche arbeid is hem vreemd; de kalme volharding, de ‘*dogged tenacity*’ van het Germaansche ras ontbreekt hem.

Dit vooropgesteld, mag men veilig aannemen, dat er maar al te veel grond van waarheid is in de bewering, dat de russische boer, over het geheel, sedert de Emancipatie minder werkt en meer drinkt. Zucht naar drank heeft zich op onrustbarende wijze onder de boeren vertoond, en haar demoraliseerende invloed blijkt reeds nu. Men gelooft vrij algemeen, men weet zelfs

hier en daar, dat de boeren-rechters[1] hun uitspraak verkoopen voor *vodka*, en ook, dat eene beslissing van eene dorpsvergadering meest overal te verkrijgen is door ‘de Mir te tracteeren’, dat wil zeggen, door de vergadering dronken te maken. Golowin zegt mistroostig, dat Keizer Alexander de boeren tot menschen wilde maken, doch dat hij er eenvoudig dronkaards van heeft gemaakt. Deze bittere opmerking verraadt geen groot vertrouwen in de menschelijke natuur. Golowin, die evenals Herzen verlangt naar wat meer *individuen* onder de millioenen en millioenen Russen, zal toch wel willen inzien, dat men eerst *vrij* moet zijn om zijne individualiteit te kunnen toonen. Dat de zooeven bevrijde lijfeigene, wiens ontwikkeling op een zeer laag peil stond en staat, zijne vrijheid veelal, ja meestal, misbruikt, is nu niet zoo heel verwonderlijk, maar deze vuurproef moet hij doorstaan, en de beschaafde wereld moet hopen op een volgend geslacht. Alleen onder den koesterenden invloed van de vrijheid kan een geslacht van lijfeigenen zich langzaam en geleidelijk ontwikkelen tot denkende, handelende menschen. Men betreure dus de oude tijden niet, maar betreure alleen, dat een eeuwenlang lijfeigenschap den mushík niet heeft opgevoed tot iets meer dan hij thans is en vertoont. Rusland heeft zijne plattelandsbevolking eeuwen lang verwaarloosd en geëxploiteerd; het is thans de tijd om iets voor haar te doen, niet, om uit de bureaux door ambtenaren, die misschien nimmer een dorp hebben gezien, te laten klagen over luiheid en gebrek aan zelfbeheersching bij menschen, die nooit iets anders dan werktuigen of planters zijn geweest. Men verzekere den russischen boer ‘le fruit de ses sueurs’ en de klachten over zijne karakteristieke luiheid zullen spoedig verdwijnen. Men geve kennis en beschaving, zoo al niet aan hem, dan aan zijne kinderen, en de *vodka* zal, ja nog wel altijd eenige millioenen tschetwert koren en aardappelen eischen, maar toch geen rechter en wetgever meer zijn. De regeering heeft aan de boeren de vrijheid willen geven; de beginselen der Emancipatiewet zijn eerlijk uitgevoerd, maar

> *allein durch seine Sitte*
> *kann er frei und mächtig sein*.

en de zeden vinden wel hare uitdrukking in de wet, maar worden niet door de wet in het leven geroepen.

1 Ik bedoel hier de leden van het *volost*-gerecht, waarover later.

IV.
Steden. - Stedelingen. - Handel en nijverheid.

Ieder, die de officieele bevolkingstabellen van Rusland ter hand neemt, staat verbaasd over het aantal steden, dat de monarchie heet te bezitten. Als ik juist heb geteld, dan waren er in 1872 in Europeesch Rusland, Polen, Finland, Siberie en den Kaukasus te zamen niet minder dan 818[1]. Slaat men evenwel een blik in de derde kolom, dan bemerkt men met een glimlach, dat plaatsjes met weinige duizenden, ja sommige met weinige honderden inwoners, onder de ‘steden’ worden medegeteld. De havenplaats Ochotsk in Siberie b.v. is eene ‘stad’ met 210 inwoners. Men moet de officieele taal kennen om dit te begrijpen: in de bureaux namelijk heet elke plaats eene stad, waar enkele administratieve organen of ambtenaren zijn. Catharina II beroemde zich, dat zij in den tijd van 23 jaren 216 steden in het leven had geroepen. Het feit was eenvoudig, dat zij, in de hoop een *tiers-état* te vestigen, eene nieuwe gemeentelijke organisatie had ingevoerd, en aan alle steden een keizerlijk charter had gegeven; 216 plaatsen, die vroeger niet als stad te boek stonden, werden door haar tot dezen rang verheven. Het eenige wat hiertoe werd vereischt, was, dat een paar huizen werden gebouwd of ingericht voor politiebureau, voor rechthuis, voor gevangenis of iets dergelijks. Op een bepaalden dag kwam een regeeringsambtenaar uit de provinciale hoofdstad over, installeerde de nieuwe ambtenaren in deze huizen, en liet procesverbaal van een en ander maken; de priester hield eene godsdienst-oefening en de stad was ‘geopend.’

Bij nadere inzage zal men bevinden, dat in het eigenlijk gezegde Europeesch-Rusland niet meer dan 127 steden zijn, die meer dan 10,000 inwoners tellen; daarvan zijn slechts 25 met meer dan 25,000 en 11 met meer dan 50,000 inwoners. Petersburg heeft volgens de laatste volkstelling 668,000, Moskou 602,000 inwoners; dan volgen Odessa en Kischinef met meer dan 100,000; eindelijk Sarátof, Kazán, Kief, Nikolájef, Charkow, Tula en Berditchef met minder dan 100,000 maar meer dan 50,000 zielen.

1 Statistische und andere Mittheilungen aus Ruszland (St. Petersburg, 1872). - Deze rekening is nog zeer matig. Volgens den schrijver van de brochure Russland am 1 Januar 1871 dragen 2207 plaatsen den naam van stad of vlek.

Het stedelijke element is in Rusland zeer weinig ontwikkeld; het bedraagt nauwelijks 1/10 van de geheele bevolking, terwijl in Engeland 50 pCt. in de steden woont. De reden hiervan schijnt deze, dat de Russen landbouwers zijn, die onmetelijke velden bebouwen, terwijl de bevolking nog geheel buiten verhouding is tot de oppervlakte; bovendien heeft de lijfeigenschap hen aan hunne plattelandsgemeenten verbonden en werd het leven in de steden door keizerlijke willekeur niet zeer aanlokkelijk gemaakt. Onder de regeering van Alexis, den vader van Peter den Groote, werd aan de stedelingen, die in grooten getale hunne woonplaatsen verlieten, verboden zich te verwijderen, op straffe van den knoet en van overbrenging naar Siberie. Het is eene van de merkwaardigste punten van verschil tusschen Rusland en het overige Europa der midden-eeuwen, dat, terwijl overal elders de vorsten voortdurend hun gezag hadden te handhaven tegen machtige en invloedrijke steden, de russische Czaren daarentegen door allerlei kunstmiddelen hunne steden in het leven moesten houden.

Toch heeft ook Rusland enkele steden gehad, die in de Middeneeuwen met recht bekend waren. Ik denk hier allereerst aan Novgorod, de bakermat der monarchie, thans eene onaanzienlijke plaats van even 16,000 inwoners, eenmaal eene van de bloeiendste Hanse-steden. Het Kremlin, de citadel der stad, herinnert nog aan de dagen, toen Novgorod *Gospodin Veliki*, de groote Heer, werd genoemd, en eene republiek was, die in rijkdom en macht voor geene Duitsche of Vlaamsche stad had onder te doen. De republiek heeft een jammerlijk einde gehad. De grootvorsten van Moskou hebben haar geannexeerd, en nadat een aantal familiën met geweld naar Moskou waren overgebracht, besloot eindelijk Iwan de Geweldige de gansche bevolking uit te roeien; 60,000 mannen, vrouwen en kinderen, die geen andere misdaad hadden begaan, dan dat zij in Novgorod woonden, werden door hem op de wreedste wijze vermoord[1]; sedert heeft niet alleen de republiek opgehouden te bestaan, maar ook de stad heeft nooit meer eenige beteekenis herkregen.

Moskou was het middenpunt der Russische heerschappij gewor-

1 Dit geschiedde in 1570. De herinnering aan deze slachting is levendig gebleven bij de bevolking. In de rivier Volkhof, die de stad van het Kremlin scheidt, is een plek beneden de brug, waar het water op zonderlinge wijze opborrelt en nooit bevriest. Het volk beweert, dat de geesten van Iwans slachtoffers daar huizen en om wraak roepen.

den en tot op den huidigen oogenblik is Moskou een type van een echt Russische stad gebleven. Wie te Petersburg of Odessa is geweest, heeft nog niets van het eigenaardige Russische stadsleven gezien; hiertoe is het noodig Moskou, Kief of Kazan te bezoeken. Voor de Slavophilen is Moskou de eigenlijke hoofdstad; daar moest de wereldtentoonstelling, daar moest het ethnologische congres worden gehouden, daar werd het ethnologisch museum opgericht, daar vergadert al wat 'muscovitisch' is en aan de eindelijke wereldheerschappij van het slavische element gelooft. Het Kremlin van Moskou is onafscheidelijk verbonden aan de geschiedenis van Rusland; de cathedraal[1] bevat het stoffelijk overschot der oudere Czaren; twee paleizen, vol oostersche weelde, wachten getrouw de komst van den levenden Czaar, die echter aan het winterpaleis te St. Petersburg en aan Zarskoje-Selo de voorkeur geeft, en na zijne kroning zelden of nooit terugkeert. Geen hartverheffender aanblik is er voor een echten Rus, dan dat van de 'stad van witten steen,' zooals zij zich vertoont van de heuvelen, waar Napoleon de zwarte rookwolken zag opstijgen uit het Kremlin; geen heiliger toon voor hem, dan die van 'Iwan de Groote,' de Reuzenklok, als het sein wordt gegeven tot viering van het Paaschfeest. Uit een oudheidkundig en geschiedkundig oogpunt is Moskou ook voor niet-Russen uiterst merkwaardig, maar het is bovendien een centrum van handel en nijverheid van zooveel belang, dat het de industrieele hoofdstad van Rusland mag heeten. De bevolking breidt zich verbazend uit[2]; de groote spoorweglijnen

1 Deze domkerk is een van de merkwaardigste voortbrengselen van kerkelijke architectuur. Iwan de Geweldige liet den bouwmeester, na afloop van den bouw, de oogen uitsteken, opdat bij nergens anders zoodanig werk zou kunnen volvoeren.

2 Men is het hierover eens, dat de bevolking van Moskou die van St. Petersburg tegenwoordig zeer nabij komt, dat beide meer dan 600,000 inwoners hebben. Overigens zijn de cijfers vrij uiteenloopend. De meermalen genoemde *Statistische Mittheilungen* zeggen dat Moskou 'volgens directe mededeelingen van het statistische centraal-comité van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken, naar officieele bronnen herzien en bijgewerkt in September 1871', op laatstgemeld tijdstip niet meer dan 399,321 inwoners telde. Volgens den *Almanach de Gotha* evenwel heeft de volkstelling van 1871 reeds een cijfer van 611,970 aangewezen. Deze vermeerdering mag zeker verbazend worden genoemd, wanneer men nagaat dat Moskou bij de volkstelling van 1866, opgenomen in den *Petersburger Staatskalender*, nog slechts 368,103 inwoners had. - Wallace in zijne 5e editie (1877) stelt het zielental op 602,000, zonder de bron te vermelden waaruit hij dit cijfer heeft geput. Misschien kende hij den uitslag van de volkstelling van 1876 toen reeds.

loopen er te zamen, de waarde van den grond is er verdubbeld en verdriedubbeld in weinige jaren tijds. Er wordt voortdurend bijgebouwd; de ‘haute finance’ van Rusland heeft er zich gevestigd; de straten zijn er beter dan in eenige andere Russische stad, en waren de eerste, die door gas werden verlicht. De oude Czarenstad ontwikkelt eene jeugdige levenskracht, die haar eene schoone toekomst voorspelt.

Een geheel anderen indruk maakt de nieuwe hoofdstad St. Petersburg. Wie haar van Russische zijde wil bereiken, moet eenige honderden mijlen bosch en moeras doortrekken, voordat zijn oog de groote, moderne, Europeesche hoofdstad ontwaart aan de oevers van de Newa. Twee honderd jaren geleden vond men in deze Finsche moerassen, het *ultima Thule* van Rusland, niets dan een onaanzienlijk dorpje, Ivangorod genaamd. Peter de Groote liet op deze plek zijn oog vallen; hij wilde, gelijk hij het uitdrukte, ‘een venster hebben, waardoor de Russen een kijkje konden nemen in het beschaafde Europa.’ Om dit ‘venster’ te bouwen sleepte hij duizenden en duizenden zijner onderdanen naar de moerassen aan de oevers van de Newa en timmerde hij zelf mede als een gewoon ambachtsman; door ruwe krachtsontwikkeling en stalen volharding verrees in het begin der 18^{e} eeuw St. Petersburg op de plaats van Ivangorod; het werd tot hoofdstad des rijks geproclameerd en van dien tijd dagteekent inderdaad Ruslands verheffing tot eene Europeesche en zeevarende mogendheid. Petersburg is volstrekt niet klassiek-russisch, maar wel geeft het een karakteristiek beeld van het moderne Rusland. Alles is er grootsch, kolossaal en massief. De machtige wateren van de Newa worden door ontzaggelijke kaden binnen hunne oevers gehouden. Breede straten, die alleen in de Amerikaansche steden hare weêrga vinden, geven toegang tot pleinen van zeer groote afmetingen, waar enorme steenmassa's zich verheffen, zelden uitmuntende door kunstwaarde, maar altijd indruk makende door het kolossale van haren bouw. Hier is het winterpaleis, daar het beursgebouw; ginds steekt boven alle gebouwen de vergulde dom van de St. Isaac's kerk uit; daar verheffen zich met statigen ernst de schilderachtige gebouwen der citadel, die tevens als staatsgevangenis dienst doet. Hier, op Vasili-Ostrof, verrijst het universiteitsgebouw midden in het meest bedrijvige handelskwartier; de academie van schoone kunsten, die een aantal ware kunstschatten bevat; de keizerlijke schouwburg, een van de grootste van Europa; daar het prach-

tige gebouw van de academie van wetenschappen. Dan weder aan de overzijde, langs de Newa-kade, het paleis van de Admiraliteit en dat van den Senaat. Ter zijde van de rivier zijn kolossale dokken aangelegd. Twee massieve steenen bruggen verbinden de oevers van den breeden stroom. Ginds verheft zich de koepel van de kerk van O.L. Vrouw van Kazan, eene mislukte nabootsing van de St. Pieterskerk van Rome; daar de recht oorspronkelijke granietklomp, die het fiere ruiterstandbeeld van Peter den Groote draagt. In één woord, waar zich het oog wendt, ontvangt men een indruk van kracht, majesteit en grootheid, gelijk die, welk de monarchie zelve maakt. Maar het meest eigenaardig is het beeld in den winter, als de wateren van de Newa zijn verstijfd, de sleden glijden over de kaden en pleinen en de vergulde dom van St. Isaac is witgevroren. Dan heeft deze grootheid iets traags en logs, deze majesteit iets kouds en onverbiddelijks, waardoor het beeld volkomen wordt. En wie dan toegang weet te krijgen tot de kringen der hoofdstad, tot de geleerde, de letterkundige, de diplomatieke, de administratieve, kortom welke ook, zal bevinden, dat Rusland goed uit het ‘venster’ van Czaar Peter heeft gezien, dat alles daar doet denken aan de beschaving van Westelijk-Europa en dat er al zeer weinig herinnert aan den slavisch-arischen stam, die aan gene zijde van de meeren en moerassen het eigenlijke Rusland bewoont. Wat Petersburg thans is, is het hoofdzakelijk geworden onder de regeeringen van Keizerin Elisabeth en van Catherina II, die de bedoeling van den stichter hebben begrepen en ten uitvoer gebracht, maar het is tevens juist om deze reden, dat het nimmer een eigenaardig Russisch type is geweest. De vreemdeling, die de Russen te huis wil leeren kennen, moet beginnen Petersburg voorbij te sporen.

Hetzelfde geldt van Odessa, de belangrijkste stad aan de Zwarte Zee, een stapelplaats van den graanhandel van gansch Europa. Honderd jaren geleden was het een armzalig dorpje, Hadji-bey genaamd; in 1796 liet Catharina II het vergrooten en tot stad proclameeren. Maar Odessa werd eerst inderdaad een stad in het begin van deze eeuw, toen het door Alexander I tot vrijhaven was verklaard. In 70 jaren tijd wies het tot eene stad van 125,000 inwoners, met een beursgebouw en een bank, met prachtige scheepstimmerwerven en handelsetablissementen van allerlei aard. Men zoeke echter onder de bedrijvige bevolking geene Russen, die het volkstype hebben bewaard;

Grieken, Armeniërs, Hongaren, Rumeniërs, Israëlieten, Engelschen en Duitschers hebben er zich gevestigd en in deze bonte mengeling is het Russische element grootendeels verloren gegaan. - Of Odessa na honderd jaren nog zal zijn wat het is, wordt door velen betwijfeld; de aanvankelijke voltooiing van het Russische spoorwegnet is oorzaak, dat een groot deel van de landbouwproductie, die vroeger uit de Zwarte Zeehavens werden verscheept, thans over Lemberg of Warschau den landweg volgt naar hare bestemmingsplaats, en ofschoon Odessa aan dit spoorwegnet is verbonden, is toch de vrees gewettigd, dat Podolsk, Kieff en andere marktplaatsen zich langzamerhand ten koste van Odessa zullen uitbreiden, daargelaten nog, dat de zeehandel en scheepsbouw in elk geval gevoelige schade zouden ondervinden.

Ik noemde daar Kieff, de heilige stad aan den Dnieper. Hier is het Russische type almede het best bewaard gebleven. Kieff, de stad van Kii, bestond reeds in de 5^{e} eeuw van onze jaartelling; het was de hoofdstad van een slavenstaat aan den Dnieper, Chazarenland geheeten. Toen Oleg, Rurik's opvolger, deze landstreek had geannexeerd, noemde hij het Klein-Rusland en maakte hij van Kieff zijn tweede hoofdstad (de eerste was toen Veliki-Novgorod). Gedurende twee eeuwen was het de eerste hoofdstad van het rijk, maar verloor sedert alles door de strooptochten en plunderingen van Polen, Lithauers en Tartaren. Eerst in het einde der 17^{e} eeuw kwam de stad onder Ruslands heerschappij terug. Tal van Russen en Russinnen maken jaarlijks een pelgrimstocht naar de door hen als heilig vereerde plaats, speciaal naar het graf van Gregorius den Wonderdoener; maar Kieff dankt zijne tegenwoordige beteekenis aan andere oorzaken. Vooreerst is de ligging als marktplaats allergunstigst; juist aan de grens van het noordelijk en zuidelijk landbouwgebied, aan een hoofdlijn van het spoorwegnet en aan een uitmuntenden waterweg. Deze ligging maakt het tevens tot een belangrijk strategisch punt; het heeft een aantal kazernes, magazijnen en militaire inrichtingen, die vooral in den laatsten tijd zijn uitgebreid met het oog op een eventueelen oorlog met Oostenrijk-Hongarije. - De nijverheid is er niet zonder beteekenis, maar vooral dankt Kieff zijne tegenwoordige vermaardheid aan de Universiteit van St. Wladimir, in 1833 gesticht en thans door 7 à 800 studenten bezocht. Het is de zetel van het gouvernement van dien naam, en telt thans ongeveer 75,000 inwon ers

Kischeneff, de hoofdstad van Bessarabië, is een van de meest bevolkte steden van Rusland, maar heeft voor den vreemdeling niets merkwaardigs. Evenals Kieff is het eene belangrijke handelsplaats en een militair centrum. Ten vorigen jare was het de operatiebasis van het Russische leger, dat Rumenië bezette en den Donau forceerde. - Eene gansch andere stad is Kazán, in het oosten van Rusland, dat zijn Tartaarsche af komst nog niet heeft verloochend. Het maakt geheel den indruk van eene Aziatische stad en is dan ook een middenpunt van den Aziatischen handel: Siberie, Turkestan en China ruilen hier hunne handelswaar tegen de nijverheidsproducten van Europeesch Rusland. - Kazan had vroeger een beroemde jaarmarkt, die sedert naar Makarieff en eindelijk vandaar naar Nischni-Novgorod werd verlegd. Laatstgenoemde plaats dankt aan deze jaarmarkt eene wereldvermaardheid; haar prachtige bazar is de sierlijkste van ons gansche werelddeel. - Sarátoff, Nikolájeff, Charkoff, Chersson en Tula zijn goed bevolkte gouvernementshoofdplaatsen. In het Baltische gebied eindelijk vindt men Riga met zijn uitgebreiden Oost-Zee-handel, Reval en de universiteitsstad Dorpat.

Hoewel het stedelijke element in Rusland numeriek gering is, heeft het evenwel uit den aard der zaak een zeer grooten invloed. In de steden toch vindt men den Russischen ambtenaar en den Russischen koopman; industrieelen worden ten platten lande evenzeer aangetroffen als in de steden. Over de Russische ambtenaren spreek ik later, maar het schijnt hier de plaats om van de overige stedelingen, en met name van het meest eigenaardige element in eene Russische provinciestad, te gewagen.

In Rusland vindt men drie erfelijke kasten: de adel, de geestelijkheid en de boeren. De twee eerste worden natuurlijk ook in de provincie-steden aangetroffen, maar men onderscheidt daar bovendien drie andere groepen: kooplieden (*kuptsi*), burgers in den engeren zin van het woord (*mesh-tchanije*), en handwerkslieden (*tsekhoviye*). Elk van deze groepen heeft eene eigen inrichting en vormt eene afzonderlijke corporatie. Wie zich in de stad vestigt, laat zich bij eene van deze drie groepen inschrijven, hij betaalt hetgeen daartoe staat, en is voortaan officieel hetgeen waarvoor hij zich uitgeeft; houdt hij op het verschuldigde te betalen, dan keert hij terug tot de klasse, waartoe hij vroeger behoorde. Onder aan den maatschappelijken ladder taan de handwerkslieden; zij vormen den band tusschen het

platteland en de steden, omdat zij meerendeels boeren zijn, die in de stad werk komen zoeken, zonder op te houden lid van hun dorpsgemeente te zijn. De beoefenaars van een zelfde ambacht vormen te zamen een gilde (*Tsekh*), aan het hoofd waarvan een gildemeester en twee assessoren staan, door de leden zelven gekozen. Deze gilden te zamen vormen nog weder eene corporatie met een gekozen hoofdman en een raad, uit de verschillende *Tsekhi* zamengesteld. De hoofdman en de raad waken voor de naleving van de voorschriften, die de verhouding tusschen meesters, gezellen en leerlingen regelen. In hoofdzaak dus komt deze regelen overeen met het oude gildewezen in Duitschland en in de Nederlanden.

Iets hooger staan de burgers in den engeren zin van het woord. Dezen naam draagt ieder, die niet tot eenig gilde behoort en toch als gevestigd inwoner is ingeschreven. Ook zij vormen eene eigen corporatie met een gekozen hoofdman en een bureau.

Bovenaan staan de kooplieden, die hoofdzakelijk uit de boeren en uit de burgers zijn voortgekomen. In den laatsten tijd hebben ook vele edelen zich bij hen aangesloten. Ook zij hebben een eigen bestuur en vormen een afzonderlijk lichaam. Deze klassen vinden een vereenigingspunt in den gemeenteraad, waarover ik later zal spreken bij de behandeling van het stelsel van plaatselijke zelfregeering.

Wallace beweert, dat de verhouding tusschen de drie categorieën van ingezetenen de volgende is: in Europeesch-Rusland vindt men 466,000 kooplieden (kinderen en echtgenooten daaronder begrepen) tegen 4,033,000 ‘burgers’ en 260,000 ambachtslieden. Als deze cijfers juist zijn (en ik heb geen reden om hunne juistheid te betwijfelen), dan is het aantal kooplieden veel minder groot, dan men zou vermoeden met het oog op den omvang van Ruslands handel. De bodem van Rusland heeft, wel is waar, de bevolking allereerst tot eene landbouwende gemaakt, maar de natuurlijke ligging van het rijk is bovendien zeer gunstig geweest voor de ontwikkeling van het handelsbedrijf. De kolossus reikt van het Noorden tot het Zuiden van ons werelddeel, en beheerscht alle landwegen, die van Europa over land naar Centraal-Azië en China voeren.

In het Noorden heeft Rusland uitmuntende havens voor den Oostzee-handel; in het Zuiden de beste stapelplaatsen voor den handel in de havens van de Zwarte Zee. De wegen in het bin-

nenland lieten en laten, wel is waar, steeds veel te wenschen over, maar een op groote schaal aangelegd spoorwegnet heeft de voornaamste havens en marktplaatsen van Rusland vastgeknoopt aan de hoofdroutes van het overige Europa. Inmiddels drong Rusland door in Turkestan en in China, ontnam aan het Hemelsche Rijk de provincieën Dzungarije en het gebied van den Amur, veroverde Khiva en het gebied der Khirgizen, sloot traktaten van vrede en vriendschap met de Emirs van Rokhara, Chokand en andere zoogenaamd onafhankelijke staten, en verlegde zoodoende feitelijk zijne oostelijke grenzen tot aan het Hindu-Ku gebergte en de grenzen van Perzië.

In Midden-Azië nu vond Rusland oude en gedeeltelijk verlaten, maar gansch niet te versmaden handelswegen; langs deze handelswegen trekken voortdurend Russische karavanen van Oost naar West en West naar Oost; de Russische koopman vreest geen gevaar en telt de onaangenaamheden van het klimaat gering; de woestijn van Khiva schrikt hem evenmin af als de sneeuwvelden op den weg naar Archangelsk en Siberië. Een Rus, die zich eenmaal op den handel heeft toegelegd, krijgt een zeker handelsinstinct; hij vindt met groote scherpzinnigheid nieuwe handelswegen en débouchés, en laat zich door niets terughouden om ze te exploiteeren. Door dezen samenloop van omstandigheden is Rusland eene handeldrijvende mogendheid van groote beteekenis geworden, en wordt dit telken jare meer. Het Russische spoorwegnet toch blijft niet beperkt tot de onmetelijke vlakten van Europeesch-Rusland, neen reeds is een lijn in aanbouw[1], die Moskou en Tula, het hart van Rusland, met Orenburg en het gebied van den Ural verbindt, terwijl een andere lijn, de verlenging van de Moskou-Nischni-Novgorodbaan, eerlang deze beide handelsplaatsen met Kazán, Jekaterinaburg en Siberië zal verbinden. De groote uitbreiding, die het spoorwegnet verkrijgt, maakt Ruslands handel en nijverheid voortaan onafhankelijk van de risico, die tot en met den Krimoorlog aan elken Europeeschen oorlog was verbonden. De meest effectieve blokkade van de havens in Oostzee en Zwarte Zee kan niet beletten, dat Rusland's landbouw- en nijverheidsprodukten hun weg vinden naar het overige Europa, dat Russische karavanen de steppen van Midden-Azië doortrekken, om de schatten van het Oosten te halen, in ruil voor de handels-

1 De Morschansk-Sysran-baan.

artikelen van het Westen: dat het buitenland langs den landweg importeert al wat Rusland niet of niet voldoende vindt binnen zijne landpalen. De geëmancipeerde handel kan een schoone toekomst te gemoet gaan, als de ondernemingsgeest even groot blijft, mits de Russische handelsstand zich dan tevens emancipeert van twee hinderpalen in eigen boezem, die overal en altijd de gezonde ontwikkeling van den handel in den weg staan, namelijk onkunde en oneerlijkheid. De Russische koopman is, niettegenstaande zijne aangeboren slimheid in handelszaken, meestal een onopgevoed man, die zelfs de eerste beginselen van opvoeding en beschaving mist. Zeer velen, zelfs van hen, die door den handel rijk zijn geworden en zich in eene of andere stad met alle *comfort* hebben ingericht, kunnen niet eens lezen of schrijven, en houden boek in hun hoofd, of door middel van geheimzinnige teekens, die cijfers moeten verbeelden. Een rekentoestel, *stchety* genaamd, is op bijkans elk handelskantoor te vinden; een koopman, die behoorlijk zijn naam kan teekenen, is lang niet alledaagsch, en een, die de kunst van boekhouden verstaat, behoort zeer zeker tot de groote uitzonderingen. - Het is te hopen, en het blijkt trouwens reeds tot op zekere hoogte, dat beter onderwijs en de aanraking met buitenlandsche kooplieden hun peil van beschaving langzamerhand zullen verhoogen. En het is ook te hopen, hoewel het tot nu toe nog niet blijkt, dat deze meerdere beschaving tot grootere eerlijkheid zal aansporen. De ontrouw van den Russischen koopman is algemeen bekend en erkend, misschien omdat zij zich nog in zoo ruwen vorm openbaart, dat zij niet aan de aandacht *kan* ontgaan. Oneerlijkheid bij het wegen en meten b.v. is een zeer algemeen middel om winst te maken, en evenzoo het misbruik maken van de onbekendheid van vreemde koopers, die in Russische handelsartikelen wenschen te speculeeren. In een populair tooneelstuk, waarin de Duivel de hoofdrol vervult, wordt deze hoofdpersoon, na met goed gevolg allerlei streken te hebben uitgevoerd, eindelijk overtroffen door een Russischen koopman, en bij elke opvoering van dit stuk blijkt, dat de volksovertuiging geen beteren dunk van dezen laatste heeft. De vreemde kooplieden, die zich in de havenplaatsen hebben gevestigd, zijn - dit moet ter eere van den Rus worden gezegd - niet alleen niet beter dan hij, maar velen overtreffen hem in zoogenaamde ‘behendigheid’, lees: oneerlijkheid. De Grieken, Armeniërs en Israëlieten, de laatsten

vooral, hebben zich in dit opzicht een naam verworven. ‘Hoe die Joden handel drijven - zeide eens een Russische koopman tot Wallace - begrijp ik niet. Zij koopen in de dorpen graan op voor elf roebels het tschetwert, vervoeren het op eigen kosten tot aan zee, en verkoopen het aan de exporteurs voor tien roebels.’ Hij voegt er bij, dat hij gelegenheid te over heeft gehad om de juistheid van deze bewering te leeren kennen.

Ontegenzeggelijk zou de handel van Rusland er bij winnen, indien eerlijkheid en goede trouw er meer veld wonnen; de tegenwoordige toestand pleit niet voor de moraliteit van het volk, waartoe deze kooplieden behooren, te minder, daar de lagere klassen in het algemeen zeer zacht zijn in haar oordeel omtrent de *kuptchi*. Laten wij intusschen bedenken, dat ook in de meest beschaafde landen, ook bij natiën, die zich zelve voor de eerlijkste der wereld uitgeven, zeer veel als ‘handel’ wordt bedreven en vergoêlijkt, wat in de oogen van elk rechtschapen niet-koopman zoo al niet *on*eerlijk, dan toch weinig eerlijk en weinig loyaal schijnt, - alleen is de vorm wat minder ruw en naïef.

In elke Russische marktplaats vindt men een *Gostinuy Dvor* (Gasthof) of Bazar, het best te vergelijken met eene kolonnade, op eene badplaats - met wat minder weeldeartikelen evenwel. Zij bestaat uit rijen winkels, laag van dak en slecht verlicht, met eene galerij daarvoor, die op zuilen rust. De naam Gasthof is afkomstig van den tijd, toen alleen vreemde kooplieden hier hunne waren kwamen aanbieden of ruilen; tegenwoordig is het eenvoudig de winkelbuurt, waar stedeling en vreemdeling zijn gading komt zoeken. Slechts zelden vindt men een winkel in de stad buiten de Bazar, en dan nog meestal slecht bezocht en smakeloos. In de Bazar wordt kleinhandel, maar niet zelden ook groothandel gedreven. Te Nischni-Novgorod en Irbit is zij de plaats van samenkomst van allen, die de jaarmarkt bezoeken; wat daar dan omgaat, grenst aan het ongeloofelijke.

Vele Russische kooplieden hebben met den handel fortuin gemaakt, maar voor het meerendeel veranderen zij daarom niet van dagelijksche levenswijze. Wel betrekken zij in dit geval groote en met weelde gemeubileerde huizen, maar daarvan wordt slechts een klein en eenvoudig gedeelte bewoond: het overige dient voor buitengewone gelegenheden. Een feestdisch geeft hem gelegenheid om van zijn rijdom te doen blijken; daar vertoont de

Russische Kegge zich in al zijne heerlijkheid en als een rechte parvenu. De gasten hebben gelegenheid om op weg naar zijne woning aan de voorbijgangers te toonen, dat zij, te oordeelen naar hunne prachtige paarden, sierlijke sleden en kostbare pelsen bontwerken, vooral niet minder rijk zijn dan hun gastheer. Aan zoodanig maal behoort minstens één 'Generaal' aan te zitten. De Russische koopman verstaat onder deze algemeene benaming een staatsambtenaar, hoe hooger hoe liever, en het liefst van alles een gouverneur met een grootkruis van een of andere ridderorde. De 'Generaal' weet zeer goed, dat zijn gastheer zich niet met hem zal familiariseeren, dat hij slechts tot opluistering dient; in den regel neemt hij de uitnoodiging aan, geniet een kostbaar maal, en neemt aan het dessert de gelegenheid te baat om zijn gastheer te laten inschrijven voor een of ander openbaar werk of voor eenig liefdadig doel. Men beweert - Wallace noemt voorbeelden - dat sommige ambtenaren hunne komst aan den disch laten koopen voor inschrijvingen als de bedoelde, of zelfs voor geschenken aan de 'Generaalsche'. Voor de edelen heeft de koopman geen eerbied, tenzij zij tevens ambtenaar zijn; de voorliefde voor ambtenaren en vooral voor ridders, schuilt hierin, dat deze worden geacht in hooge gunst te staan bij den Keizer; voor den koopman is er geen gelukkiger oogenblik, dan wanneer hij, b.v. naar aanleiding van eene hooge inschrijving, eenig blijk van vorstelijke goedkeuring ontvangt in den vorm van een ridderkruisje van de eenvoudigste soort. Dat de waarde van eene decoratie hierdoor niet vermeerdert, ligt voor de hand.

Om een denkbeeld te krijgen van de uitbreiding, die de Russische handel sedert den Krim-oorlog heeft ondergaan, zal ik hier eenige cijfers laten volgen[1]. In 1853 vertegenwoordigde de uitvoer eene waarde van 137,406,637 roebels. In het tienjarige tijdvak van 1859 tot 1869 is de uitvoer met 68 pCt., de invoer met 136 pCt. vermeerderd. In de daarop volgende jaren is de verhouding tusschen invoer en uitvoer meermalen belangrijk gewijzigd, maar over het geheel wordt meer ingevoerd dan uitgevoerd. De waarde van in- en uitvoer in de jaren 1872 en 1873 was de volgende:

1 Deze cijfers zijn ontleend deels aan het *Preussische Handelsarchiv* voor 1875 (n°. 37 en 38), deels aan het *Journal de Saint-Petersbourg* van 4 Januari/29 Febr. 1875, en aan de brochure *Ruszland am* 1 *Januar* 1871.

1872.	**1873.**
Invoer... 435,226,000 roebels.	442,970,000 roebels.
Uitvoer.. 327,040,000 roebels.	364,440,000 roebels.
Totaal. 762,266,000 roebels.	807,410,000 roebels.

Alle landen der wereld ongeveer leveren aan en krijgen uit Rusland handelsartikelen. Duitschland staat bovenaan, dan komen achtereenvolgens Engeland, Frankrijk, Oostenrijk, Hongarije, Turkije, België, Nederland, Italië, Spanje, Zweden en Noorwegen, Denemarken, Griekenland, Rumenië, Portugal, de V.S. van Noord-Amerika, China en Perzië, om van de overigen niet te gewagen. - Nederland voerde in 1873 eene waarde van 5,310,000 roebels naar Rusland in, maar trok daarentegen van daar voor 18,464,000 roebels. Rusland levert aan het overige Europa hoofdzakelijk graan, hout, zaden, vruchten, stoffen om te weven, levend vee, huiden, pelterijen en lederartikelen; aan Azië bovendien papier. Daarentegen ontvangt Rusland uit het overige Europa: koloniale waren, tabak, wijn en dranken, metalen, glas- en aardewerk, geweven stoffen, machinerieën, meststoffen, kleurstoffen, chemicalieën en olie. Uit Azië ontvangt het thee, geweven stoffen, vruchten en groenten.

De in- en uitvoer geschiedt voornamelijk over de zeehavens St. Petersburg, Riga, Odessa, Rostoff, Taganrok, Berdiansk, Marianpol, Nicolajef en Genitschk; verder te land over Wirballen (lijn St. Petersburg-Koningsbergen), Grajewo (lijn Brest-Grajewo), Radziwiloff (lijn Brest-Kieff) en Wolodschik (lijn Odessa-Kieff).

De steeds vermeerderde invoer wijst natuurlijk op toenemende welvaart; de bevolking kan zich grootere uitgaven getroosten en ontziet zich niet meer uit te geven, vooral voor weeldeartikelen. Een belangrijk deel van den invoer bestond evenwel in de laatste jaren uit ijzer, en meer in het bijzonder rails, bestemd voor de nieuwe spoorwegen. Een ander, schoon kleiner deel van den invoer, is bestemd voor de binnenlandsche nijverheid; het zijn voornamelijk de machinerieën, kleurstoffen en chemicalieën. - De Russische industrie is nog jong, maar sommige takken beloven ontegenzeggelijk veel voor de toekomst. Ik acht het onbillijk, als Golowin zegt, dat zijn land geene eigen industrie heeft; hij oordeelde naar de resultaten van de Parijsche tentoonstelling van 1867; het oordeel van hen, die de tegenwoordige Parijsche tentoonstelling hebben bezocht, is, voor zooveel de Russische

afdeeling betreft, veel gunstiger. Het is echter waar, dat vele fabrieken in handen van buitenlanders zijn, en ook - hetgeen erger is - dat verreweg de meeste takken van nijverheid alleen leven door middel van bescherming.

In Rusland is de nijverheid het eerst, en in vrij primitieven vorm, beoefend op het platte land. Des winters als het onmogelijk is het land te bewerken, zoekt de plattelandbewoner, die zijn winter niet uitsluitend achter den kachel doorbrengt met een kruik *vodka*, of in het bosch met hout stelen, ander werk. De boeren van de provincie Yaroslaff worden meestal bedienden in een *Traktir*[1]; de kellners in de groote hôtels zijn meestal Tartaren uit Kazimof. In de provincie Kostromá vindt men de beste timmerlieden en kachelsmeden, ook kleermakers, die des winters naar Siberië gaan om pelterijen te maken. Elders worden houten schepen gebouwd of althans gerepareerd; sommige districten hebben pottenbakkerijen, zadelmakerijen; meest allen hebben weverijen. In de provincie Vladimir is het schilderen van heilige beelden (*Icons*) een algemeene tak van bedrijf; Wallace telde niet ver van Nishni-Novgorod 19 dorpen, die uitsluitend bijlen vervaardigen, rondom Pavlovo 80, die messen maken, en bij Ouloma 200, die niet anders dan spijkers fabriceeren. Dit alles was de nijverheid op de meest eenvoudige schaal; er werd gefabriceerd, wanneer men tijd had, omdat het landbouwbedrijf een gedwongen stilstand ondervond. De *khozian* (het familiehoofd) kocht de grondstoffen hier of daar op, en verkocht het fabrikaat in een of andere Bazaar, soms op de *Yarmarka* (jaarmarkt). Sinds eenigen tijd heeft Rusland zijne fabrieken en nijverheidsetablissementen gekregen, die met grooter kapitaal werken, en den ouden handenarbeid grootendeels verdringen. Maar het meerendeel kan niet concurreeren met het buitenland en moet door beschermende rechten worden staande gehouden; het binnenland, de verbruiker, is hierdoor genoodzaakt het vaderlandsche fabriekaat te gebruiken, dat veelal minder in gehalte is dan het oude handfabriekaat; en in weerwil van dit alles klagen de fabriekanten, dat zij harder moeten werken en minder verdienen dan de boer bij winterdag. De grootere fabrieken brengen bovendien in haar gevolg de gewone trawanten mede: ziekte, dronkenschap, armoede en onzedelijkheid van allerlei aard. In verschillende districten verkeeren de industrieelen veelal

1 Restaurant van den tweeden en minderen rang.

in geldverlegenheid en vallen dan in handen van woekeraars, *kulaki* genaamd, die hierdoor een zeer grooten invloed verkrijgen over het geheele district. Het is een verblijdend teeken van ontwikkeling, dat op verschillende plaatsen coöperative voorschotbanken verrijzen, die dezen invloed breken en door onderlinge hulp in het noodige voorzien.

In 1871 telde men in Rusland 23,000 inrichtingen, die als 'fabriek' bekend stonden; 525,000 fabrieksarbeiders waren daar werkzaam. Men begrootte voorts het aantal handwerkslieden op 400,000 en de hulparbeiders van allerlei soort op eenige millioenen[1]. Vergelijkt men deze cijfers met dat van de ambachtslieden in de steden, hierboven op 260,000 mannen, vrouwen en kinderen gesteld, dan blijkt, dat ook nu nog de industrie hoofdzakelijk op het platteland wordt aangetroffen.

Een aantal fabrieken zijn staatsinrichtingen, of fabriceeren althans vast voor rekening van het gouvernement. De weverijen en de metaal-industrie hebben gedurende en na den Krimoorlog een groote vlucht genomen, dank zij voornamelijk de bestellingen voor het leger. - De machinerieën, die allen uit het buitenland kwamen, werden door de regeering met een hoog inkomend recht belast, maar gelijktijdig werden machinefabrieken opgericht, die nu goede zaken maken; of evenwel de consumenten - en dit zijn alweder in de eerste plaats industrieelen - met deze 'vaderlandsche' werktuigen even goed geholpen zijn als met de buitenlandsche, mag worden betwijfeld. Meer natuurlijk ontwikkelde takken van nijverheid zijn die, welke met den landbouw in verband staan; voornamelijk de branderijen, de bierbrouwerijen en de suikerfabrieken. Hoe veel er in de branderijen en stokerijen omgaat, kan men nagaan, wanneer men weet, dat het binnenlandsch verbruik van branderijen in één jaar (1863) is verdubbeld, en dat het aantal winkels, waar *vodka* wordt verkocht, in één jaar steeg van 24,117 tot 124,276. De suikerindustrie neemt eveneens belangrijk toe. In 1876 telde men 245 fabrieken, voornamelijk in de Zuid-Russische gouvernementen, in de gouvernementen Kursk en Charkoff benevens in Polen. Het campagnejaar 1875/76 produceerde 246,000 tonnen, eene hoeveelheid, die veel te groot bleek te zijn voor binnenlandsch verbruik; de regeering verminderde hierop ten vorigen jare de premie van uitvoer en onmiddellijk vonden de Russische suikers

1 *Ruszland am* 1 *Januar* 1871.

een weg naar het buitenland. - Ook de leder-industrie bloeit; het ‘Russische leêr’ is een handelsartikel van algemeene bekendheid geworden.

Over het geheel echter is de nijverheid, gelijk gezegd, grootendeels kunstmatig. Golowin merkt terecht op, dat ‘de begeerte om met geweld alles in het binnenland te willen produceeren, een bewijs is voor de kleingeestige opvatting van de Russische regenten, die aan het land noodelooze offers opleggen en het ruïneeren in plaats van het te bevoordeelen’. Men schijnt ook in Rusland nog maar niet te begrijpen, dat de consumenten er niet zijn om de industrieelen, maar wel de industrieelen voor de verbruikers. Wat baat eene ‘nationale’ nijverheid indien de ‘natie’ duur en slecht *moet* koopen? Grondstoffen uit het buitenland te halen en die in eene zoogenaamde Russische fabriek, dikwerf door vreemden slecht te laten verwerken, is toch zulk een groot nationaal belang niet! Voor verschillende takken van nijverheid heeft Rusland de grondstoffen overvloedig in of op eigen bodem, maar wat baat het, als men de kunst niet verstaat ze goed te bewerken ten dienste van de nijverheid? Zoo gaat het met vlas, wol, huiden en ijzer. Is het niet ongerijmd, dat Rusland, zoo rijk aan ijzermijnen, bijkans elke spoorwegrail uit het buitenland moest laten komen? De Russische mijnwerker of fabrieksarbeider is niet slimmer dan de Russische boer; veelal is hij zelf een boer, die straks het land weder gaat beploegen zonder er zich om te bekommeren, dat de fabriek werkeloos en het kapitaal renteloos blijft. Overwerken doet hij zich ook al niet. Kerk en staat hebben gezorgd voor de noodige feest- en gedenkdagen, tengevolge waarvan een arbeider niet meer dan 240 van de 365 dagen werkt; op de overige 125 (en ook op vele andere) drinkt hij *vodka*, vooral in den vastentijd, die, naar de voorschriften der Grieksche kerk, *zes maanden* duurt en stipt wordt nageleefd. De vaste spijzen zijn dan zoo weinig voedzaam en opwekkend, dat het gebruik van spiritualia verschoonbaar wordt; zoo voedt ook de kerk de algemeene kwaal.

Bij zoovele ongunstige omstandigheden is het natuurlijk, dat de nijverheid nog geen hooge vlucht heeft genomen, dat de fabriekanten duur werken en toch grootendeels niet veel goeds produceeren. Het kapitaal is er niet gemakkelijk te verkrijgen en de credietinstellingen zijn nog slechts in wording. De geldcirculatie berust hoofdzakelijk op papieren geld met gedwongen

koers (niettegenstaande Ruland goud- en zilvermijnen heeft). Daar nu Rusland, met zijn belangrijken invoer, met zijn aantal staats- en spoorwegleeningen, met zijne vorstelijk bezoldigde diplomatie en zijne groote bestellingen in het buitenland voor de departementen van oorlog, marine en openbare werken, steeds de debiteur is van het overige Europa, terwijl de Russische kapitalisten wel hun geld in het buitenland, maar zelden omgekeerd buitenlandsche kapitalisten het hunne in Rusland verteren, is de wisselkoers natuurlijk voortdurend ougunstig en blijft de papieren roebel steeds gedeprecieerd. Als aan de Russische nijverheid, bij zoovele moeielijkheden, de staatsbescherming ontviel, zou zij spoedig grootendeels ineenzinken; vermoedelijk zou alleen de brandewijn voor binnenlandsche consumtie een steeds gezocht en goed rendeerend fabriekaat blijven. Aan opheffing van bescherming valt dus vooreerst niet te denken, maar het is zelfs te betwijfelen, of de regeering een enkelen stap in deze richting zal willen doen. De wind waait tegenwoordig uit protectionistischen hoek: Amerika en Frankrijk hebben er na hunne groote oorlogen schijnbaar wel bij gevaren, terwijl Duitsland met zijne 5 milliarden niet rijker, maar eerder arm werd. De vrijhandel wordt weder voorgesteld als eene slimme vinding van het Engelsche egoïsme, en het gezond verstand blijft dikwijls doof, zoolang de beurs plat is. Waar is de Cobden, die dezen stroom zal tegenhouden?

H.H. VAN CAPPELLE.

(*Wordt vervolgd.*)

De herdenking van den sterfdag van Carolus Linnaeus.

Het is de taak des geschiedschrijvers, om nauwkeurig op te teekenen en te waardeeren al hetgeen binnen het gebied van zijn onderzoek merkwaardigs voorgevallen is in vroeger en later tijd. De biograaf inzonderheid mag niet verzuimen, ter juiste beoordeeling van zijn held, ook met diens waardeering na den dood rekening te houden. Wanneer ik dezen regel toepas op mij zelven, die in dit tijdschrift voor een drietal jaren, naar aanleiding van Gistel's werk, eene levensschets van den Zweedschen natuuronderzoeker Carolus Linnaeus heb gegeven, dan rust op mij nog de plicht, om een kort verslag van de hulde aan den grooten man in den laatsten tijd op vele plaatsen gebracht, aan mijn levensbericht toe te voegen.

Geen krachtiger bewijs toch van de beteekenis en den invloed van het werk van een groot man, dan de waardeering welke het ondervindt geruimen tijd na diens verscheiden. Dan is de persoonlijke invloed verdwenen, vleitaal en afgunst hebben opgehouden te spreken, en het werk kan objectief beoordeeld worden. Was het onbeduidend of slechts van tijdelijk of plaatselijk belang, zoo gaat de nakomelingschap daarover heen en het wordt vergeten of afgebroken. Maar wat den toets der tijden kan doorstaan en na eeuwen zijn invloed niet verloren heeft, is ongetwijfeld een werk van hooge waarde.

Wie zoodanig werk heeft volbracht, heeft der menschheid een dienst bewezen en zijn naam en beeltenis verdienen voor de nakomelingschap bewaard te blijven en door haar in eere gehouden te worden. Treffend zag ik dit beginsel gehuldigd in een der musea van Italië. In de met marmeren bustes van groote persoonlijkheden gevulde zaal, staat aan den ingang gebeiteld: ‘Niemand kan hier eene plaats vinden, alvorens 150 jaren na zijn dood verloopen zijn.’

Linnaeus heeft nog niet lang genoeg het wereldtooneel verlaten, dat hij in zoodanig museum zou kunnen opgenomen worden. Maar wanneer wij zien in welke mate thans zijn werk op prijs wordt gesteld, wanneer wij hooren hoe zijn naam met klimmenden eerbied nog altijd wordt genoemd, dan schijnt het mij geene te gewaagde voorspelling, dat eenmaal bij het nageslacht ook de beroemde Zweed in aanmerking zal komen voor eene plaats in dergelijke Walhalla.

Immers, niettegenstaande het wetenschappelijk onderzoek der plantenwereld, thans met ongeloofelijk veel betere hulpmiddelen gewapend dan eene eeuw geleden, reuzenschreden voorwaarts heeft gedaan; niettegenstaande dat onderzoek zich thans bij voorkeur beweegt op een gebied en in eene richting, ten tijde van Linnaeus weinig of bijna niet gekend of gewaardeerd, zoo is Linnaeus nog altijd een der Corypheën op het veld der natuurlijke historie; hij blijft de wetgever der wetenschappelijke nomenclatuur; zijn kunstmatig stelsel is nog altijd het beste dat men kent; en hoewel de natuurlijke systeemen, volgens welke men de planten groepeert naar hare verwantschap, eerst na zijn dood werden opgebouwd, zoo heeft hij zelf toch reeds hunne beteekenis zoo goed begrepen, dat hij ze als het hoofddoel der systematische botanie heeft aangewezen.

Wat de waardeering van zijn persoon betreft, daarvan zijn in het laatste jaar de bewijzen overvloediger geweest dan te voren. Toen in September 1877 het 400jarig bestaan der Universiteit te Upsala feestelijk werd gevierd, en uit alle oorden der beschaafde wereld vertegenwoordigers der wetenschap aldaar vereenigd waren om van hunne belangstelling blijk te geven, was onder natuuronderzoekers één naam op aller lippen, als de verpersoonlijking van Upsala's grootsten luister. Die naam was *Linnaeus*, met wiens optreden als een nieuw tijdperk der hoogeschool begon, die uit allerlei natiën de leerlingen tot zich trok en onder zijn Rectoraat het aantal ingeschreven studenten verdriedubbeld zag. In geene der feestgaven van andere Universiteiten ontbrak de vermelding van dien naam. Zelfs in het verre Finland, te Helsingförs, wist de hoogleeraar in de geneeskunde Hjelt der feestvierende Zweedsche hoogeschool geen waardiger geschenk aan te bieden dan eene nieuwe studie over het leven van Linnaeus en zijne beteekenis vooral voor de medische wetenschappen. Met rechtmatigen trots kon dan ook de hoogleeraar Donders, toen hij op dat feest, als voorzitter en afge-

vaardigde der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam de Zweedsche Universiteit gelukwenschte, er op wijzen, hoe ook wij Nederlanders deel hebben aan den roem van den grooten man, die hier in Clifford een Maecenas heeft gevonden zijner waardig, en die, in de jaren welke hij in ons gastvrij vaderland doorbracht, de voornaamste zijner wetenschappelijke werken in het licht heeft gegeven.

Algemeener nog was de waardeering van Linnaeus op den 10^{den} Januari dezes jaars, juist eene eeuw nadat hij den laatsten adem had uitgeblazen. Op onderscheiden, ver van elkander verwijderde plaatsen der beschaafde wereld werden op dienzelfden dag de verdiensten van den grooten Zweed in herinnering gebracht. Laat ik hiervan een en ander meer omstandig mogen verhalen, allereerst van de hulde aan Linnaeus in ons vaderland bewezen. Voor diegenen, welke het genoemde herdenkingsfeest hebben bijgewoond, moge deze korte beschrijving eene niet onwelkome verlevendiging zijn van de goede, opwekkende indrukken toen ontvangen; voor hen, welke daarvan tot dusverre geen kennis droegen, kan zij het bewijs leveren, hoe de wetenschap verschillende natiën tot eenzelfde doel vereenigt en haren beoefenaar onsterfelijk maakt.

In den boezem van het bestuur der nog jeugdige Maatschappij van Tuinbouw en Plantkunde werd het denkbeeld van eene plechtige herdenking van den sterfdag van Linnaeus ter sprake gebracht door Dr. G.F. Westerman, Directeur van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap: ‘Natura Artis Magistra’ te Amsterdam, een man, grijs geworden in de beoefening der toegepaste natuurwetenschap, en ondanks zijne hooge jaren nog met jeugdigen ijver bezield voor al wat wetenschap kan bevorderen.

In eene vergadering van afgevaardigden van verschillende wetenschappelijke instellingen hier te lande, den 17^{den} Maart 1877 te Amsterdam op uitnoodiging der gezegde Maatschappij bijeengeroepen, werd daarop een Comité benoemd, op hetwelk de taak overging om de uitvoering van het algemeen toegejuichte denkbeeld voor te bereiden en te regelen.

Van verschillende zijden ontving dit Comité geldelijken en zedelijken steun, zoodat in de op den 6^{den} October 1877 gehouden vergadering besloten werd, den sterfdag van Linnaeus op den 10^{den} Januari 1878 te herdenken door eene redevoering, afgewisseld met koorgezang en voorafgegaan door eene tentoonstelling van in Nederland aanwezige, op den beroemden man

betrekking hebbende voorwerpen, die zijn leven en werken konden in herinnering brengen en doen waardeeren. Bovendien en bovenal wenschte men aan deze herdenking eene blijvende instelling te verbinden door de stichting van ‘een Linnaeusfonds, waarvan de renten zouden strekken tot tegemoetkoming of belooning van verdienstelijke studenten in botanie of zoölogie aan de Nederlandsche Universiteiten.’

Subcommissiën werden met de regeling van een en ander belast, en met belangstelling, hoewel niet zonder eenigen schroom, werd door velen de 10de Januari 1878 afgewacht. Immers onwillekeurig werd deze herdenking vergeleken met die van Leeuwenhoek, den 8sten September 1875 te Delft gevierd. Zou zij even goed slagen en even blijvenden indruk achterlaten als de laatstgenoemde? Sommigen waren daarop niet al te gerust. Niet, dat de naam en de beteekenis van den hervormer der systematiek niet evenzeer eene plechtige herdenking verdienden als die van den ontdekker der microscopische wezens, maar de omstandigheden waren thans minder gunstig. Soortgelijke herinneringsfeesten moeten niet te dikwerf achter elkander plaats hebben; men loopt dan gevaar in herhaling der handeling te vervallen en allicht ziet men de belangstelling verminderen en de bijdragen geringer worden. Dit bezwaar werd hier nog vergroot, doordien de jeugdige maatschappij van welke de roepstem was uitgegaan, eene maatschappij wier werkkring zich hoofdzakelijk tot bevordering van den tuinbouw bepaalt, in het oog van sommigen niet van genoegzame beteekenis scheen, om in deze zaak tegenover de wetenschappelijke instellingen hier te lande het initiatief te mogen nemen, ten gevolge waarvan aanvankelijk enkelen daaraan hunne deelneming en ondersteuning onthielden.

Bovendien Antony van Leeuwenhoek was een landgenoot, wiens herdenkingsfeest gevierd werd in zijne geboorteplaats. Aldaar vereenigde zich als in één brandpunt alles wat uit het binnen- en buitenland hem hulde kwam brengen. Zijne woning, waarin een door het gemeentebestuur geschonken gedenksteen werd onthuld, zijn werkkamer, het gedenkteeken op zijn graf in de Oude Kerk, waren zoovele herinneringsplaatsen voor de belangstellende bedevaartgangers. Van Leeuwenhoek waren nog onderscheiden voorwerpen aanwezig, die met smaak bijeengebracht waren in dezelfde schepenkamer, waarin hij eenmaal gearbeid had. De daarbij gevoegde collectie van oudere, in Nederland vervaardigde microscopen gaf niet alleen aan die kleine tentoon-

stelling een eigen historisch en nationaal karakter, maar verhoogde tevens de bewondering voor den man, die met zijne geringe hulpmiddelen ontdekkingen had gedaan van zoo groot gewicht.

Linnaeus daarentegen was een vreemdeling, die hier te lande slechts enkele jaren had vertoefd en gastvrijheid genoten; die, hoewel op eervolle wijze uitgenoodigd om in de Nederlanden. voor zijn lievelingswetenschap te blijven arbeiden, verkozen had liever naar zijn vaderland terug te keeren. Van hetgeen hij had nagelaten, bevond zich het grootste gedeelte in het buitenland; ook daar, vooral in zijn vaderland, zou terzelfder tijde de herdenking zijner verdiensten plaats hebben. Geen concentratie dus, maar verdeeling van belangstelling en gaven. Was het wonder, dat, hoe groot de roem van Linnaeus ook zijn moge, zijne vereerders met zekeren schroom de plechtigheid tegemoet zagen bij de gedachte aan eene vergelijking met het zoo uitnemend geslaagde Leeuwenhoek-feest?

Gelukkig, mag ik zeggen, heeft de uitkomst de verwachting overtroffen, De herdenking op den 10^{den} Januari 1878 te Amsterdam is eene waardige herinnering aan den grooten Linnaeus geweest, welke, op bescheiden wijze gevierd, bij de belangstellende aanwezigen een uitnemenden indruk heeft achtergelaten.

Reeds aanstonds bij het binnentreden van de Japansche zaal in het genootschap Natura Artis Magistra, waar de autoriteiten, afgevaardigden van wetenschappelijke instellingen, genoodigden en contribuanten te 1 ure verzocht waren bijeen te komen, werd men aangenaam verrast door de ontvangst van een boekwerk, getiteld: ‘Linnaeana, in Nederland aanwezig’, dat smaakvol uitgevoerd, niet minder door zijn inhoud aantrok, en reeds een voorsmaak gaf van hetgeen men weldra op uitnemende wijze tentoongesteld zou zien. Nadat allengs de zaal zich gevuld had met eene achtbare schare van dames en heeren, waaronder de meeste hoogleeraren in de natuurwetenschappen aan de Nederlandsche Universiteiten, een aantal botanisten, bloemliefhebbers, kweekers en belangstellenden, betrad de heer W.A. Viruly Verbrugge, de voorzitter van het Comité, het spreekgestoelte en hield eene gepaste en opwekkende rede tot opening der plechtigheid. De herinnering aan eenige belangrijke episoden uit het leven van Linnaeus, aan zijn verblijf hier te lande, vooral aan zijne jeugd, toen hij met zooveel bezwaren te worstelen had, gaf den feestredenaar aanleiding om te wijzen op de stichting

van het Linnaeusfonds, waardoor aan het herdenkingsfeest zijne ware beteekenis werd gegeven, namelijk die van: *dankbare erkenning, gepaard met opwekking tot navolging*. Voor dit fonds, door het genootschap Natura Artis Magistra reeds met eene aanzienlijke som gesteund, hebben wij, zeide spreker, nimmer gebedeld, maar wij stelden allen in de gelegenheid het hunne daartoe bij te dragen, en ook nog heden kan men dat doen. Werkelijk kwamen op dien dag nog onderscheiden giften in van personen, die door bijwoning der plechtigheid daartoe opgewekt waren.

In het verhaal der werkzaamheden van het Comité vermeldde de heer Viruly Verbrugge vele bewijzen van belangstelling en belangrijke bijdragen tot de kennis van het leven en de werken van Linnaeus ontvangen, niet alleen uit ons vaderland, b.v. van Natura Artis Magistra, van Jhr. Clifford en anderen, maar ook uit den vreemde, zooals een in Zweden uitgegeven Linnaeusalbum, photographiën van verblijf en werkplaats van onzen held bevattende; eene teekening van de in zijne geboorteplaats Rashult opgerichte grafnaald, met onderscheiden andere belangrijke voorwerpen ingezonden en geschonken door den Minister van Buitenlandsche Zaken in Zweden. Verder een gedenkpenning, voor dezen dag geslagen aan de Munt te Stockholm en toegezonden door de bekwame hand, die hem vervaardigd had, mevrouw Lea Ahlborn, geb. Lundgren, enz.

Aan het einde zijner toespraak bracht de redenaar een woord van rechtmatigen dank aan allen, die tot het welslagen der onderneming hadden bijgedragen, in het bijzonder aan het bestuur van het koninklijk zoölogisch genootschap Natura Artis Magistra, welks welwillendheid alleen door zijn vrijgevigheid geëvenaard werd; aan den ijverigen secretaris van het Comité, prof. W. Berlin, en aan den voorzitter der tentoonstellings-commissie, Dr. D.J. Coster, die, bijgestaan door den jeugdigen bibliothecaris, den heer G. Janse, zich zoowel ten opzichte der tentoonstelling als door de uitnemende samenstelling van den catalogus verdienstelijk had gemaakt.

Daarop gaf de burgemeester van Amsterdam, Jhr. mr. C.J.A. den Tex, de ingenomenheid der hoofdstad met de feestviering in haar midden te kennen, en deelde als bewijs daarvan mede, dat de gemeenteraad den vorigen dag in geheime zitting besloten had, ter gedachtenis hieraan den naam van Linnaeusstraat aan den Oetewalerweg te geven.

De genoodigden volgden nu den voorzitter naar de tentoonstellingszaal.

Hier vooral bleek de vrees ongegrond geweest te zijn van hen, die zich voorgesteld hadden dat deze tentoonstelling niet veel bijzonders zou kunnen bevatten. Tal van merkwaardige zaken waren hier bijeengebracht op zoo smaakvolle wijze, dat ieder bezoeker aangenaam werd getroffen en noode de zaal verliet, het alleen betreurende dat de tijd en het talrijke bezoek hem niet veroorloofd hadden, onderscheiden voorwerpen nog meer in bijzonderheden te beschouwen. Men had dan ook geen beter plaats voor deze tentoonstelling kunnen kiezen dan de schoone, ruime en goed verlichte bibliotheekzaal van Natura Artis Magistra, welker wanden aan alle zijden bedekt met prachtwerken van het genootschap, geheel met den wetenschappelijken aard der tentoonstelling harmonieerden. Terwijl aan de beide uiteinden der zaal beeltenissen van Linnaeus waren opgehangen, waaronder eene zeer fraaie in gekleurd pastel, zag men in het midden tegen een der wanden geplaatst, twee groote schilderijen: het eene, Linnaeus voorstellende levensgroot ten voeten uit in Laplandsche kleeding, in olieverw geschilderd door M. Hoffman in 1737, en ingezonden door Jhr. A.H. Clifford, afstammeling van den weldoener van Linnaeus en lid van het Comité; het andere, evenzoo onzen Zweed in Laplandsch costuum afbeeldende, en door den heer H. Hollander Czn. in 1852 geschilderd naar de groote schilderij, welke nog op den Hartenkamp berust. Tusschen beide schilderstukken bevond zich een uit Zweden ontvangen en met groote zorg gekweekt levend exemplaar der merkwaardige Linnaea borealis[1], de lievelingsplant van Linnaeus, door Gronovius naar hem benoemd. Midden in de zaal was eene lange reeks van tafels aangebracht, waarop zich in eene dubbele rij niet minder dan 40 keurig omlijste gravures bevonden, alle portretten van Linnaeus op verschillenden leeftijd, naar tijdsorde gerangschikt,

1 Dit kleine, maar sierlijke plantje uit het Noorden schijnt allengs uit ons land verdwenen te zijn, en niet meer levend gevonden te worden, noch in de botanische tuinen, noch bij plantenliefhebbers of kweekers. Althans voor het Linnaeusfeest moest de Commissie het opzettelijk uit Zweden ontbieden. Een 15tal jaren geleden groeide het welig in den Hortus te Rotterdam, zoodat bijna de helft van een bakraam daarmede gevuld was. De oude Hortulanus verzorgde het met liefde en eerbied als eene echte ‘botanische plant’ zooals hij ze noemde. Met de slooping van den Rotterdamschen Hortus door het gemeentebestuur in 1869, is Linnaea borealis, even als onderscheiden andere planten, verloren geraakt.

eene merkwaardige collectie met veel zorg en kosten door Natura Artis Magistra bijeengebracht. - Op de tafels vóór de portretten lagen nagenoeg alle werken door Linnaeus zelf uitgegeven, sommigen in prachtband of met merkwaardige inscriptiën, van velen meer dan één exemplaar, en in verschillende uitgaven; de meeste latere uitgaven, uittreksels of vertalingen van Linnaeus' geschriften, door anderen bezorgd; en de biographiën van den grooten man, van de aanteekeningen door hem zelf opgesteld tot de levensbeschrijvingen uit den allerjongsten tijd.

Had de bezoeker zijne aandacht vermoeid door het bezichtigen van al deze drukwerken, dan wachtte hem eene aangename afwisseling in de beschouwing der talrijke merkwaardigheden tot Linnaeus betrekking hebbende, welke op afzonderlijke tafels voor de zijramen der zaal waren tentoongesteld. Hier vond hij eigenhandige brieven van den grooten Zweed; zijn wapen, vergroot in hout gesneden; de verschillende medailles ter zijner eere in vroeger of later tijd geslagen; eene teekening in O.I. inkt van de Oranjerie van den Hartenkamp met den door Linnaeus aldaar geplanten tulpenboom; eene portefeuille met 15 photographiën ‘In memoriam Caroli Linnaei’, welke het woonhuis, museum, landgoed, werkplaats van den grooten man, zijn marmeren buste in den botanischen tuin te Upsala en onderscheiden andere merkwaardigheden voorstelden, door den hoogleeraar E. Fries van een toelichtenden tekst voorzien. Voorts de planten en dieren, gedroogd of opgezet, welke naar Linnaeus genoemd zijn; takken van boomen door hem zelf hier te lande geplant; in één woord, al wat de pieuse vereering van den grooten natuuronderzoeker uit allerlei schuilhoeken te voorschijn gebracht en hier vereenigd had.

Omtrent al deze voorwerpen gaven de leden der Commissie met de meeste heuschheid inlichtingen aan hen die ze verlangden. Maar ook zonder deze zoude het den bezoeker niet moeilijk geweest zijn, zich te recht te vinden op deze tentoonstelling, door de voortreffelijke inrichting van den bij het begin der plechtigheid uitgedeelden catalogus. Het zij mij vergund, hierop nog even terug te komen, en hulde te brengen aan de samenstellers, Dr. D.J. Coster en den heer G. Janse, voor hun uitnemend geslaagd werk. Die catalogus is in zeker opzicht te beschouwen als het gedenkboek van het gevierde feest. De voorzitter van het Comité heeft het te recht gezegd in zijne openingsrede: ‘De tentoonstelling gaat uiteen; een ieder ont-

vangt het zijne terug. De catalogus blijft, zal in boekerijen opgenomen en herhaaldelijk geraadpleegd worden, vooral wanneer men inlichting wenscht over de uitgave van Linnaeus' werken en over de wijze waarop het aandenken aan hem in Nederland bewaard wordt.'

Vóór in den catalogus bevindt zich een photographische afdruk van het portret van Linnaeus, vervaardigd naar het fraaie Wedgwood-medaillon, ingezonden door Dr. Westerman, terwijl daartegenover geplaatst is eene gravure met de afbeelding van planten, welke den naam van den grooten meester dragen en diens: 'In piam memoriam' omlijsten. Na eene korte vermelding van de plechtigheden, waaruit de herdenking zou bestaan en van de namen der inzenders (8 instellingen en 28 personen), is het ingezondene (272 nummers en 19, nagekomene artikelen rijk) systematisch gerangschikt in de volgende afdeelingen: I. Uitgaven, alleen door Linnaeus zelven bezorgd, in chronologische orde opgenoemd en nauwkeurig bibliographisch beschreven. II. Uitgaven, uittreksels of vertalingen van Linnaeus' geschriften, gedeeltelijk of geheel door anderen bezorgd. III. Biographiën. Bibliographiën[1]. IV. Brieven. V. Planten. Dieren. Eindelijk, niet tevreden met aldus de tentoongestelde voorwerpen beschreven en gerangschikt te hebben, liet de Commissie nog aan de bezoekers uitreiken een blaadje met *aanwijzingen*, waarin het ingezondene in 15 afdeelingen was verdeeld, met vermelding der nummers tot elke afdeeling behoorende, zoodat men met een oogopslag kon zien, wat in de verzameling vertegenwoordigd was.

De herdenkingsdag was het eeuwgetij van Linnaeus' dood. Men had het daarom minder gepast gevonden, om aan de plechtigheid een officieel diner te verbinden, gelijk hier te lande in soortgelijke gevallen pleegt te geschieden. Onderscheiden van elders gekomen vereerders van zijne nagedachtenis vereenigden zich echter aan een vriendschappelijken disch in het als altijd gastvrije Natura Artis Magistra, alwaar men gezellig bijeen bleef, totdat de tijd gekomen was voor het tweede deel der plechtigheid.

1 Ik veroorloof mij de overigens vrij complete lijst van geschriften over Linnaeus aan te vullen met de vermelding van een werkje, dat niet op de tentoonstelling voorkwam en weinig bekend schijnt, getiteld: *Linné's Museum in Hammarbü von Dr. F. Unger*, en voorkomende in Bd. IX, der Sitsungsber. d. kais. Akad. d. Wiss. zu Wien, 1852. Het bevat eene merkwaardige beschrijving van dat Museum met eene afbeelding voorzien, uit eigen aanschouwing opgemaakt door den beroemden Weener hoogleeraar.

Des avonds ten 7½ ure had zich eene aanzienlijke schare van dames en heeren verzameld in de groote concertzaal van Felix Meritis, alwaar de plechtige herdenking van Linnaeus' leven en werken zou plaats hebben. Hier zouden de muziektonen ruischen en een redenaar zou den lof des grooten meesters aan het nageslacht verkondigen. Nadat de uitvoering der concertouverture van den heer G.A. Heinze de aanwezigen in feestelijke stemming had gebracht, en een hartelijk woord van den voorzitter van het Comité hun het welkom aan deze plaats had toegeroepen, werd het eerste deel eener opzettelijk voor dit doel vervaardigde cantate voor koor, solopartijen en orchest ten gehoore gebracht, waarvoor de heer A.J. de Bull als dichter, en de heér G.A. Heinze als componist en directeur welwillend hunne talenten geleend hadden.

‘Linnaeus!’
zoo klonk het in welluidende tonen,
Gij hebt Uw taak volkomen afgeweven.
Al wat ons oog op 't uitgestrekt gebied
der Schepping ziet,
Hebt Gij zijn' rang in 't grootsch Geheel gegeven!

Reeds heeft eene eeuw haar kroon op 't werk gezet,
Door heel de waereld luid geprezen.
De wetenschap gaat voort met vasten tred
Op 't pad door U haar aangewezen.

En hier, op Neerlands vrijen grond,
Waar Uw verheven geest zijn schoonsten werkkring vond,
De zaden voor den oogst van heel uw volgend leven, -
Herdenken wij
Op 't Eeuwgetij
Van Uwen dood, Uw werk, Uw streven,
Linnaeus!

Nauw waren de laatste tonen weggestorven, of de hoogleeraar C.A.J.A. Oudemans beklom het spreekgestoelte en hield eene uitvoerige rede over Linnaeus' leven en werken, waarin de lotgevallen van den grooten man in bijzonderheden geschetst waren. Aangezien deze lotgevallen mijnen lezers reeds uit de door mij in dit tijdschrift gegeven levensschets bekend zijn, en bovendien de gehouden rede (even als de door den voorzitter uitgesproken openingstoespraak en welkomsgroet) later in druk

aan de deelnemers aan het feest is toegezonden, zoo schijnt het onnoodig hierbij nader stil te staan. Na eene korte pauze verhief zich andermaal koor en trio; de heer Oudemans bepaalde in het tweede gedeelte zijner voordracht de aandacht zijner hoorders bij Linnaeus' persoonlijkheid en invloed op natuurwetenschappen; en een krachtig, weluitgevoerd slotkoor besloot de plechtigheid.

Aldus eindigde de herdenking van den grooten meester op den 10^{den} Januari 11. te Amsterdam. Aan het blijvend gedeelte der hulde is later volledige uitvoering gegeven door de stichting en overdracht van het Linnaeusfonds, waarvan het kapitaal op het Grootboek der werkelijke schuld is ingeschreven, nadat de Universiteiten en Natura Artis Magistra, daartoe uitgenoodigd door het Comité, ieder een harer leden als bestuurder van het fonds hadden afgevaardigd. Aan de alzoo benoemde Commissie blijft de eervolle taak, om in het vervolg door aanwending der renten van het fonds tot belooning en opwekking van verdienstelijke studenten, den bloei der natuurwetenschap te bevorderen en den naam van Linnaeus in eere te houden.

Ook elders werden Linnaeus' verdiensten herdacht. Onderscheiden vereenigingen hier en in het buitenland hielden voor dit doel opzettelijke, feestelijke bijeenkomsten.

Glansrijk bovenal waren de herdenkingsfeesten van Linnaeus in zijn vaderland. In geen der voorname steden van Zweden ging die dag onopgemerkt voorbij. In Stockholm hield de Koninklijke Zweedsche Academie van Wetenschappen, door Linnaeus en zijne vrienden zelve gesticht, eene feestelijke bijeenkomst op den 10^{den} Januari. De oude zittingzaal was voor die gelegenheid getooid met levende planten en bloemen, welke als een lauwerkrans vormden om de drie groote portretten van Linnaeus langs de zuidzijde der zaal, terwijl aan den anderen kant zijne buste in dergelijke versiering was geplaatst. In groot ornaat vereenigden zich aldaar des avonds te 6 uren al de leden der Academie en de grootwaardigheidsbekleeders des Rijks, om hulde te bewijzen aan den grooten vaderlander, in tegenwoordigheid des Konings, die als een echte telg van het edele Zweedsche Vorstenhuis geene gelegenheid voorbij laat gaan, om der wetenschap achting en waardeering te toonen.

Eenvoudig en waardig herinnerde de voorzitter der Academie,

prof. Malmstén, de lotgevallen van Linnaeus en diens verdiensten voor natuurwetenschappen en geneeskunde. Zijn invloed op de vorming der geneesheeren in Zweden, zeide spreker, is nog in den nieuweren tijd zichtbaar, en niet minder leeft nog zijn naam als die van eene ster der eerste grootte onder de natuuronderzoekers ver buiten de grenzen van Zweden.

Op schitterende wijze werd dit oordeel in diezelfde vergadering bevestigd. Na afloop der rede las de secretaris een telegram van gelukwensching voor van de Schlesische Gesellschaft für vaterländische Cultur te Breslau. De grijze Göppert, voorzitter dier Gesellschaft, een der Nestor's en Primaten onder de Duitsche botanisten, had zijn beroemden voorganger niet vergeten.

En andermaal kwam een nieuw bewijs van waardeering uit het buitenland. Het ‘Freie deutsche Hochstift’ te Frankfort a/M. hield op dienzelfden dag een plechtige herdenking ter eere van Linnaeus, waarbij prof. Volger in sierlijke taal de verdiensten van den grooten man in 't licht stelde. Staande de vergadering besloot men aan den Koning van Zweden een telegram van gelukwensching te zenden. Dit telegram, door Koning Oscar zelf in de zitting der Academie voorgelezen, was in de Latijnsche taal van den volgenden inhoud: ‘Hora octava matutina saeculo post Caroli Linnaei obitum praeterlapso memoriam principis botanices pio atque grato animo celebrans Sueciae populo tale tantumque exstitisse generis humani decus gratulatur populorum germanorum vice functus consessus liberae scientiarum artium literarum academiae germanicae in aedibus Goethianis Francofurti ad Moenum congregatae praeside Volgero.’ - Onmiddellijk daarop werd langs denzelfden weg en in dezelfde taal door den Koning geantwoord: ‘Gratias vobis adfero optimas et meo nomine et populi Suecani hodie mecum memoriam illustrissimi Linnaei pio animo celebrantis ob eam venerationem insignem, qua decus illud patriae nostrae prosequimini. Oscar.’

In dezelfde zitting eindelijk besloot de Academie als een daad van piëteit, om een gelijk jaargeld als zij tot dusverre aan eene achterkleindochter van Linnaeus verleende, aan een andere vrouwelijke afstammeling van den grooten man te schenken, die, even als de eerstgenoemde, in behoeftige omstandigheden verkeerde.

Het natuurwetenschappelijk gezelschap te Stockholm vulde van zijne zijde deze feestviering op waardige wijze aan, door het

bijeenbrengen eener tentoonstelling van verschillende op Linnaeus betrekking hebbende voorwerpen, waarvoor prof. O. Sandall, Dr. K.F. Thedenius en Dr. N.G.W. Lagerstedt geene moeite gespaard hadden. Men zag daar eene rijke verzameling portretten en boekwerken van Linnaeus, houtsneden en photographiën der standbeelden te Upsala, Breslau en Humlegarden, en vooral eene merkwaardige, en nergens zoo volledig voorkomende verzameling van medailles op Linnaeus geslagen, niet minder dan 28 in getal, bijeengebracht door en toebehoorende aan den kassier J.F.H. Oldenburg. Eindelijk ook een deel van het Herbarium aan Dr. Sütherberg toebehoorende en vermoedelijk uit de plantenverzameling van Linnaeus zelven afkomstig.

Te Lund, aan welks Academie Linnaeus zijne eerste studentenjaren ten huize van Stobaeus, gelijk men weet, in vrij kommervolle omstandigheden heeft doorgebracht, werd den 10^{den} Januari 1878 de voormalige leerling evenmin vergeten. Niet alleen dat de rector, prof. Ljunggren, een gelegenheidsgeschrift (getiteld: C.v. Linné's verblijf te Lund en brief aan E.G. Lidbeck) en prof. Hallbäck een gedicht in het licht gaven, in de groote, smaakvol gedecoreerde gehoorzaal der Academie, waar de stoet onder klokgelui henentrok, werd door Agardh, den beroemden hoogleeraar in de botanie, eene feestrede ter eere van Linnaeus uitgesproken.

Te Upsala eindelijk, de Academiestad waar onze held het langst heeft vertoefd en het toppunt van zijn roem heeft bereikt, wedijverden de leden der universiteit, de burgers en het studentencorps, om den 10^{den} Januari aan zijne nagedachtenis hulde te bewijzen. Des morgens te 8 uren reeds kondigde het klokgelui der Domkerk op de gebruikelijke wijze de academische plechtigheid aan. Tegen 11 uren verzamelden zich in het consistorium de leden der universiteit en alle beoefenaars en begunstigers der wetenschappen, ten einde in statigen optocht zich naar de versierde feestzaal te begeven, alwaar eene aanzienlijke schaar van feestgenooten hen verbeidde. Men zag daaronder niet alleen de autoriteiten van stad en provincie en talrijke schoonen, maar ook onderscheiden afstammelingen van Linnaeus, als Tullberg, Ridderbjelke en Martin, die, even als de studenten uit het Gustavianum in optocht aangekomen, de feestrede van prof. Th.M. Fries kwamen aanhooren, welke, afgewisseld door gezang, op waardige wijze de aandacht bij het roemrijk verleden van Linnaeus bepaalde.

Het natuurwetenschappelijk studentengezelschap te Upsala van zijne zijde had door medewerking van Linné's afstammelingen, van de academische bibliotheek, van het genootschap van wetenschappen en van belangstellende personen, eene uitgebreide tentoonstelling samengebracht van voorwerpen, welke aan Linnaeus hadden toebehoord. Men vond aldaar, behalve menigte van portretten en boekwerken, zijn horloge, zijn stok met een bijl tot knop, het porcelein-servies met ranken van Linnaea borealis in natuurlijke kleuren daarop geschilderd, zijn doctorshoed, onderscheidene medailles, enz. In de avondbijeenkomst van dien dag hield Dr. Ährling (dezelfde, die in deze dagen het 1e deel van een nieuw werk over Linnaeus, getiteld: 'Carl von Linné's Svenska arbeten i urval och med noter utgifna' heeft uitgegeven) eene voordracht over Linnaeus en zijne verhouding tegenover zijne leerlingen; de docent Wittrock gaf rekenschap van zijne onderzoekingen over Linnaea borealis; de docent Tullberg, een zijner nazaten, gaf eene liefelijke beschrijving van Linné's huiselijk leven te Hammarbü; Dr. Swederus behandelde Linné's werkzaamheden als zoöloog; de docent Lundström beschreef zijne reis in Lapland; Svedmark eindelijk zijne verdiensten voor de mineralogie.

In één woord, waarheen[1] wij ook den blik wenden, allerwegen zien wij op den 10den Januari 1878 de bewijzen van eerbiedige bewondering en dankbare herinnering gebracht aan de nagedachtenis van den eenvoudigen predikantszoon van Räshult.

Zoo blijft een groot man leven ook na zijn dood, en de herdenking van zijn streven vereenigt verschillende natiën tot één zelfde doel.

Utrecht, Juni 1878.
N.W.P. RAUWENHOFF.

1 Engeland maakt hierop eene uitzondering. Evenmin als bij het Leeuwenhoek-feest Engeland eenig teeken van leven heeft gegeven, niettegenstaande Leeuwenhoek 43 jaren lang lid der Royal Society is geweest, evenmin schijnt thans in Engeland Linnaeus herdacht te zijn, niettegenstaande juist de systematische botanie bij voorkeur aldaar wordt beoefend, en men in Engeland in bezit is van het oorspronkelijk Herbarium van Linnaeus en van de autographen der door hem nagelaten brieven.

Maria de las Mercedes.[1]

I.

't Is winter in 't zonnige land van het Zuiden
En de adem gaat om van het ijzige Noord;
Maar thands, daar de vroolijke feestklokken luiden,
Thands is het uw hart, of de lentezon gloort!

ô Neen, om de k r o o n niet, gedrukt om uw slapen,
Den glans en de praal van een koninklijk rijk,
Dat schitt'ring hergeve aan uw koninklijk wapen -
Het regenboogkleursel der wolken gelijk;

Maar om 't h a r t , dat uw trouw zijne trouwe verpandde,
't Partijgekrakeel en den kerk'lijken nijd,
Den toorn die in dolende moederborst brandde,
't Wantrouwige volk en zijn staatsliên te spijt.

Gezegende, gij! Zie, de schaduw der Logen
Wijkt achterwaart heên voor 't gerucht van uw voet;
Gij komt en ziet rond - en de lach uwer oogen
Verkeert het gemor in een juublenden groet!

Daar wuiven de pluimen en wapp'ren de vanen,
Daar tooit zich uw hoofdstad in hoogtijgewaad;
En gij, door het floers van gelukkige tranen,
Ziet 's Konings van zaligheid stralend gelaat....

Zij 't winter, ô Bruid! dan in 't zonnige Zuiden
En zende er zijn adem het ijzige Noord:
Gij hebt, daar de vroolijke feestklokken luiden,
De stem eener eeuwige Lente gehoord!

1 Geb. 24 Juni 1860. - Gehuwd, met Alphonsus XII, 23 Januari 1878. - Overleden 26 Juni 1878.

II.

Eerlang - en de grimmige winter moest deinzen!
De zomer is daar, met zijn vruchtbare pracht;
En heeft, als ge fluistert in schucht're gepeinzen,
Na heerlijk vervullen nieuw hopen gebracht;

't Lacht alles u aan! In de ruischende zalen,
Aan staatszucht en pronkende schande gewoon,
Waar hoovlingen thands van het wonder verhalen
Der lieflijke ‘idylle op de treên van den throon;’

In de arm'lijke stulp, waar eenvoudige monden
Vermelden wat prinslijke liefde vermocht,
Die in 't kille Paleis een Tehuis heeft gevonden
En ‘kroondiamanten met myrte doorvlocht.’

't Lacht alles u aan! Maar de wegen des Heeren,
Ach, zijn ook de wegen der Koningen niet;
Zijn Bode verschijnt in het blij banketteeren:
Het lachen besterft en verstomd is het lied.

Noch galmen de wanden, noch trillen de snaren,
En reeds is de harpe te splinter gestort;
Noch hangen de bloesems der Bruid in uw haren,
En reeds is de bloem uwer jonkheid verdord!

Daar ligt gij dan neder. Der beuzlende schare,
Verhard voor het Hoogste, verstompt voor het Recht,
Ontglipt voor een oogwenk, op 't hooren dier mare,
De krans die ze 't spel der geslepenheid vlecht.

Daar ligt gij dan neder. Geen kost'lijke wade,
Geen ijdel cieraad, dat uw treurenden stuit;
In het needrige kleed van een M a a g d d e r G e n a d e ,
Mercedes! geleidt men al weenende u uit.

Genade! Als een stofje op den stormwind gedreven,
Gaan schoonheid en deugden en liefde voorbij:
Gij predikt wat b l i j f t van het vluchtige leven;
En u, kan het zijn! was uw naam prophecij.

SOERA RANA.

Aan het strand.
(Naar François Coppée.)

't Is 't volle badsaizoen aan 't Scheveningsche strand,
Waar breede golven slaan op 't zacht fluweelen zand,
Alsof het verzen zijn van Helmers, zoo plechtstatig,
Zoo deftig en zoo kalm, zoo fier en regelmatig.
Daar komen uit chalet, uit villa en hotel
De rijke kindren aan - en straks begint het spel.
De voetjes in het nat; de kieltjes opgetrokken;
't Genot ziet de oogen uit. Op blonde en bruine lokken
Prijkt een matrozenhoedje in lossen, eedlen zwier;
Zij zien er krachtig uit, gezond, hun blik is fier;
En al die knapen, zie, in dolle vreugde, graven
Ze in 't fijne gouden zand, met hand of schop, een haven,
't Gecompliceerdst kanaal, een droogdok of een sluis.
En de eigen Oceaan, die, in zijn toorn, tot gruis
Meedoogenloos vernielt de grootste, sterkste vloten,
Laat, oud toegevend man, zijn golven in de sloten
Geleiden, naar 't ontwerp der grillen van een kind.
Daar staan zij, 't oog vol vuur, de haren in den wind,
Niet ver van een Mama, die stil zit te borduren,
En vinden 't dood gewoon, dat steeds voor al hun kuren
De zee zoo willig is, en zich met hen vermaakt.

Een andre kinderstoet, als zij de voeten naakt,
- Het water stijgt hun langs de welgevormde beenen -
Matroosjes, visscherskroost, trekt stil voorbij hen henen;
De bruin gebrande nek kromt onder 't wicht der ben;
't Zijn kindren uit het volk, van de armsten onder hen.
Voor hen geen spel; hun lot zal strijd en arbeid wezen;
Toch staat op 't streng gelaat geen jalouzie te lezen

Voor de andre knapen en hun ongestoord vermaak.
Als kleine zeelui, flink verrichten zij hun taak;
Hun dagwerk is hun lief, al is ook 't leven strijden.
Neen, zij behoeven geen dier rijken te benijden;
De zee - zij weten 't - is een moeder voor elk kind;
Voor 't kleine visschersvolk waait ook de zilte wind,
Die kracht en schoonheid schenkt, als hij hun wangen streelt,
Aan 't arme kind dat werkt, aan 't rijke kind dat speelt.

J.N. VAN HALL.

Bibliographisch album.

Krisje de Gier. Een kleine Roman door Aart Admiraal. 's Gravenhage, D.A. Thieme.

Het is den schrijver van bovenstaand boek gelukt wat maar weinigen hem zullen nadoen.

Hij gaf ons de geschiedenis van *vier* vondelingen; tevens onechte kinderen, - van twee tuchthuisboeven en één man, ‘voor wiens gedrag buiten de hel geen taal is,’ de opsluiting van een rijke jeugdige dame gedurende vele jaren in een huis op het Rokin; verhaalde ons het een en ander van een drietal allerliefste vrouwen, die buiten den echt de genoegens van het huwelijk smaakten, en liet vier personen sterven: één aan een jenever-beroerte, één op zijn kantoorkruk, één op zijn gevangenistoel gezeten en één doodgebeten door een 20 à 25jarigen ‘brak’ - en dat alles, in ‘*een kleinen roman*.’

Lieden van een sterk zenuwgestel zullen na deze mededeeling waarschijnlijk aanstonds hun boekverkooper verzoeken Krisje de Gier hun te zenden, opdat zij met dit niet alledaagsch tafereel kennis kunnen maken. Anderen, vooral de leden van het schoone geslacht, zullen uit vrees van kippenvel te krijgen, zooveel akeligs niet aandurven. De laatsten stellen wij gerust. De heer Admiraal heeft begrepen, dat er slechts één middel bestond, om er voor te zorgen, dat de lezers in die kleine hel zich niet al te angstig zouden gevoelen; met opzet, houden wij er voor, heeft hij buitensporig overdreven. En hij bereikte zijn doel: want in plaats dat een rilling u door de leden vaart of een traan u in 't oog welt, schudt gij ontevreden uw hoofd of glimlacht.... De zenuwen blijven gespaard.

Krisje de Gier, de eerste dezer vondelingen, is getrouwd met een ondermeester, die van kindaf met haar opgegroeid, eerst na de vol-

trekking van zijn huwelijk zich ergert aan haar onbekende afkomst. 't Is wel wat laat, maar de mensch is een grillig wezen!

Deze hulponderwijzer heeft een vriend, die hem op verkeerde wegen leidt, Hendrik Verro. De laatste, een man ‘met een scherpen neus en een paar oogen, die als van een kat geleend waren, ieder oogenblik hadden zij een andere kleur,’ soms draaide hij zijn ‘kattenkernen,’ - wilde Krisje, een heel goedaardig, zachtzinnig, vergevensgezind vrouwtje, verleiden. 't Gelukte hem niet, maar hij gaf den moed niet op. - Weer begon hij haar te vleien, doch zij wilde alleen zijn.

‘Wenscht gij alleen te zijn, mijn liefje?’ vroeg hij.

Zij zag hem hoogmoedig en verontwaardigd aan.

Als gij dit huis niet terstond verlaat, sprak zij, dan zal ik heengaan.

Tegelijk stond zij op. Inderdaad een schoone gestalte, nu zij uit haar fonkelende oogen als vuur deed stralen op dezen bedorven mensch. Hij stond ook op, maar trotsch ging zij hem voorbij en wilde de binnendeur openen, toen hij haar aangreep om te kussen. Zij had niet gedacht aan zulk een verraad in een man. Maar haar trots was op 't hoogst gespannen, en in haar blakende drift en rechtmatigen toorn sloeg zij hem met felheid ter neder. Hij tuimelde dat zij 't aanzag; een oogenblik glom een straal van voldoening van haar Jaëlgelaat, maar 't andere oogenblik keerde zij zich met afschuw van de treurige rol, die deze kronkelende worm speelde. Ook haar eigen toestand stond haar tegen. Het speet haar dat zij zich zoo zeer vergeten had. Maar hij bracht haar tot andere gedachten. Opnieuw sprong hij op, en wilde haar met al zijn kracht ten gronde werpen; alzoo op nieuw in haar eer aangetast en getergd, trapte zij op hem en zette den voet hem op de borst, zoodat zijn armen machteloos op den vloer daalden en zij hem, gelijk hij daar lag, in 't voorhuis sleepen kon (!) Toen zij daar op hem nederzag, was haar schoon rijk hoofdhaar losgegaan, het hing haar weelderig over de schouders, haar houding was enkel toorn en trots, gelijk hij nooit een vrouw gezien, nooit in haar vermoed had, dat zij zoo vreeselijk zou kunnen zijn. Met ontzetting zag hij haar aan.

Een hamer en een nagel, sprak zij toornig doch waardig tot den onverlaat, en gij sterft in mijn tent, die gij zocht om ver te halen...

Maar dat spreken vermoeide haar meer dan de geheele worsteling’ ('t is te begrijpen, beeldspraak in zulk een positie moet zeer ver-

moeiend zijn!)[1]; ‘zij liet hem met verachting los, opende haastig de voordeur en trok zich toen terug in haar bovenkamer, die zij afsloot, zonder verder eenige aandacht aan den worm te schenken.’

Dit nam echter niet weg, dat zij schreide:

‘Lafaard! verrader, onmensch, God zal u nog straffen door mijn hand.’

Als dit Krisje met haar half-dronken echtgenoot van een partijtje naar huis gaat, vindt de laatste een pakje, wat naderhand een kind blijkt te bevatten:

‘Pieter, het is een kind - wat moeten we doen?’ zegt Krisje.

‘Mee pakken voor tijdverdrijfje, wat vraag je nog, wijfje!’ is 't antwoord.

Het had aan den hals een koordje waaraan een pijpekop hing.

‘*Er is nog niet uit gerookt*, merkte Pieter op, *zoodat* ik er voor ben dezen jongeling Simon Pijpekop te noemen.’

‘Krisje’ - onze Jaël - ‘zag haar moeder zwijgend aan en deze vroeg of 't Pieter in zijn bol scheelde:’ ‘bij *nader inzien* echter moest zij zelve bekennen, dat het jongentje *aanspraak* had op dien naam.’ - 't Komt bij alle zaken slechts op het juiste inzicht aan!

Deze gebeurtenis oefende gedurende eenigen tijd een gunstigen invloed op Pieters levensgedrag uit. Doch nog geen drie jaar had Simon Pijpekop de verzorging van Krisje de Gier, geboren Hoogesluis, - zij was daar opgeraapt - genoten, of haar echtgenoot, die ‘weer natter dan ooit zijn levensroeping begon op te vatten,’ lei op zekeren avond een nieuw geschenk in Krisje's schoot neer....

‘Hoe komt gij er aan, Pieter? vroeg zij, het jongetje beschouwende.

Vlak voor 't hoekhuis daar ginder opgenomen, antwoordde hij, ontwakende uit den dommel waarin hij gevallen was; zijn naam is dan ook Job Hoekhuis, als ge 't goed vindt, Krisje!’

Ofschoon Pieter zelfs, als hij dronken was een wel geopend oog had voor pakjes, die 's avonds op stoepen liggen, hij vond er niet meer. Op den vijfden verjaardag van Simon Pijpekop's opname in zijn huis werd hij 's avonds eerst te vergeefs gewacht en ein-

1 Lezers, minder bijbelvast dan Krisje de Gier, kunnen in Richteren 4 : 17 en vervolgens met de oorspronkelijke Jaël kennis maken; de gepastheid dezer beeldspraak zal hun dan voldoende blijken.

delijk verschenen, ging hij Krisje dreigend te gemoet, maar moest onderweg op de tafel leunen, waar hij met vertrokken mond uitriep:

Zoo'n Hoekhuis en zoo'n Pijpekop
Zij eten de ooren van mijn kop.
En, vrouw, waar is het stuk van 't huis?
Gij hebt het, vrouw, dat's ook niet pluis -
Spreek, of uw laatste uurtje heeft geslagen,
Ik laat mij door zoo'n vrouw niet plagen;
Dat past mij niet, mij, Petrus Girius

Wiens geest - reikt tot - neen ver voorbij - den Sirius, -, -, -

Sirius.... den Sier.... vrouw.... Krisje.

Hier zakte hij ineen en was een lijk.

Men zou kunnen vermoeden dat de weduwe de Gier, die met mangelen en strijken den kost moet verdienen, in rechtmatigen trots op haar tweetal neerziende, dat zij zeer verstandig, maar voor den lezer bijzonder vervelend opvoedt - nu genoeg zal hebben van al die pakjes, welke voor haar wieg bestemd zijn.

Het wordt haar echter niet gevraagd. De Heer Admiraal heeft nog een vondeling te besteden en ook die zal aan haar zorg worden opgedragen.

Krisje zag een vrouw bij haar binnenkomen en vroeg wie zij was.

‘- Juffrouw, zei 't andere mensch, iets met moeite op haar arm dragende, ik heb een vreemde boodschap.

- Kom boven, mensch, zei Krisje. Toen zij allen gezeten waren, ontrolde de oude vrouw haar bagage, die geluid gaf, - waarop Kwibus (de hond) niet zachtjes antwoordde.

't Was een leven van belang.

- Koest, hond, zei Job, of je krijgt zoo iets, waarop Kwibus kwispelstaartende bij Jobs stoel ging zitten, maar gedurig zachte ‘huilgeluidjes maakte en graag had willen blaffen, want de bagage der oude vrouw *speelde geducht op*’.

Nadat de juffrouw verteld had, dat dit pakje ‘haar als een onweer op 't lijf’ was gevallen, en in 't briefje stond, dat zij naar vrouw de Gier moest gaan, en Krisje, voor wie zoo'n wichtje aan te kijken niets anders kon zijn dan zich er over te ontfermen, de opspelende bagage nader had beschouwd, sprak de weduwe ernstig:

‘- Juffrouw, dit is mijn laatste onderneming;....’

Nu, daar kan de lezer inkomen!

Het is ons doel niet het geheele romantische verhaal op den voet te volgen.

Wij deelden de bovenstaande bijzonderheden slechts mede om den lezer eenigszins bekend te maken met den verhaaltrant van den auteur. Eenigszins, zeggen wij, want men dient het geheele boek te lezen, om te begrijpen hoe grof het realisme is waardoor deze roman zich onderscheidt. Een realisme, hetwelk wij met geen beter woord dan ruwheid en platheid kunnen vertalen. Daar zijn walgelijke scènes, en ook beschrijvingen treffen wij aan, die dit boek tot een onverkwikkelijke zoo niet onmogelijke lectuur maken voor beschaafde personen. Wij zwijgen hier van de fotogrammen, waarvan op bladz. 54/55 gewag wordt gemaakt. Men kan het zich begrijpen, dat iemand die een zijner helden Simon Pijpekop doopt, niet bijzonder kieskeurig is. Ook Antje Konstabel klinkt voor een romanschrijver van smaak niet zeer fijn. Doch men laat zich dat welgevallen zonder protest. Bedenkelijker echter wordt het, als deze Simon van ‘dat dondersche vee’ gaat spreken, of Verro Leentje Brons begroet met een: God almachtig, heks, dondersche kol, is dat schrikken... om even later haar toe te voegen: gij hebt mij nu weder snood verraden, ondeugend beest! Wij beginnen er aan te gewennen dat wij voortdurend hooren van nachtvrienden en den spitsman van den nacht en wat dies meer zij, - maar wij kunnen niet ontkennen, dat het tooneel, hetwelk op bladzijde 178 en 179 wordt geschetst, ons wat al te kras is.

Van der Leiden en Breur zijn beiden een weinig dronken.

‘Van der Leiden vertoont zich plotseling en grijpt Breur bij zijn stropdas. Daar de aanvaller evenmin vaststaat als de andere, hoewel hij veel matiger geweest is den geheelen avond, liggen zij weldra te worstelen op het trapje, waar de vrouw’ (die daar sinds jaren opgesloten gehouden wordt) ‘over hen heen springt en het huis jubelend uitvliegt. - - Bij 't vluchten der vrouw schreeuwt Breur haar toe: Ida! Ida! - maar zijn stem wordt verstikt door het trekken van van der Leiden; Breur hoort haar murmelend de trap afhuppelen en blijft een oogenblik roerloos van ontsteltenis, maar het rukken dat zijn vijand doet, brengt hem ook aan 't rukken, tot zij beiden zoo blauw zien als maleiers.

- Beroerde Breur! - Een ruk.
- Verdoemde schooier. - Een ruk.
- Schurkebreur. - Een ruk.

- Inbreker. - Een ruk.
- Ze is weg, Breur. - Een ruk.
- Jij zult achter slot. - Een ruk.
- Verdoemelingggg.... Een ruk-je. Breur ligt machteloos.
- Ze zal klappen... app... app... pp... Een rukje.

Van der Leiden ligt stijf.

Hun oogen puilen uit. Hun lichamen strekken zich recht. Een naar gegorgel verraadt nog poging tot spreken, tot de gemarineerde haring komt, maar deze brengt het niet zoover, dat hij verfrissching biedt. -'

Hier zou misschien een der dames neiging gevoelen te huiveren of te rillen. Toch gelooven wij niet dat de ontsteltenis der lezeressen hevig zal zijn. 't Was een gelukkige greep de ietwat geestige opmerking omtrent den gemarineerden haring juist hier te pas te brengen. En dan daar steekt iets komisch in het schouwspel van twee menschen, die precies even hard rukken of even sterk zijn en dus elkander ongeveer op 't zelfde oogenblik wurgen. De schrijver toont zich genoeg psycholoog om zooveel te overdrijven als noodig is, ten einde de kalmte in 't gemoed zijner lezers te bewaren bij het staren op het afschuwelijkste tooneel. - Tot geruststelling van hem, die dit boek wenscht te lezen, deelen wij meê, dat de HH. v.d. Leiden en Breur den volgenden dag weêr op hun beenen stonden.

Gelijk de gelaatstrekken meestal iets van 's menschen inwendig wezen vertolken, zoo is de stijl het uiterlijk van een verhaal, dat ons onwillekeurig tot het maken van gissingen verlokt, welke de uitkomst dikwijls bevestigt. Vóór wij ons aan een ontleding wagen van 'Krisje de Gier', zien wij dit geschrift eens oplettend aan. Bepalen wij ons slechts tot de beeldspraak; deze alleen is reeds leerrijk genoeg.

De kleine woning wordt ons aldus beschreven.: 'Het (vertrek) droeg een behangsel met een grijzen grond en kleine bloemen, die, op een afstand gezien - als men van een afstand spreken mag in deze kleine woning - veel van vliegende bijtjes hadden: het maakte den indruk van een grijze lucht vol klein fladderend gevogelte.'

Gij beproeft den indruk te krijgen van een grijze lucht vol klein fladderend gevogelte. Wat is eenvoudiger, vooral wanneer ge in een kamer staat, waarin van afstand bijna geen sprake kan zijn!

Ge leest een pagina verder en een nieuw schouwspel treft u: ‘Krisje zette op de tafel een houten bak neer, waaruit zij aardappelen had zitten schillen, die nu lagen te schitteren in een blauwe test, gelijk de gouden schat van den ouden Wotan in den Rijn.’ - O, Groote Wotan, wie had vermoed, dat zekere Krisje de Gier u en vader Rijn nog eens tot jaloerschheid zou hebben verwekt en dat eenvoudig door 't schillen van aardappelen in een blauwe test!, - maar dat was dan ook een Krisje met een man, die nu en dan in een ‘verrijmden staat’ verkeerde, en die haar tranen ‘lang kon ophoopen’ vóor zij haar uit de oogen sprongen, - als waren zij hagelkorrels of diamanten. Trouwens de heer Pieter de Gier vertoonde als hij dronken was ook een abnormaliteit, welke aan de laatstgenoemde van zijn vrouw deed denken. ‘Zijn tong kon van wege haar dikte, slechts dienen tot voertuig van lomp geschut.’

Over 't algemeen heeft de heer Admiraal een bijzondere neiging om van puinhoopen te spreken en daaruit iets op te bouwen. De liefde en trouw van Krisje trok uit de ‘puinhoopen’ van Simons ‘wangedrag’ een teêr gebouwtje op en behalve andere puinhoopen of bouwvallen, lezen wij ook van de puinhoopen van een kaartenhuis, waarop weder iets nieuws gegrondvest wordt.

Als Krisje haar beide vondelingen sprookjes vertelde, ‘bespiedde zij de indrukken op beide gezichten.’ Simon kreeg wel eens ‘verschillende kleuren’ - maar bij Job waren de ‘uitwerksels’ soms hevig. - En toch vertelde Krisje maar voort!

Wil de heer Admiraal ons duidelijk maken hoe de heer Verro lispelt, dan slaagt hij daarin volkomen. Want Verro lispelt, juist zooals een panter zou lispelen - als dit in den toon van samenleving dezer dieren gebruikelijk was - vóór hij in 't schaap ging happen.

Van Kwibus heet het bij zekere gelegenheid: ‘hij had het zoo verbazend druk met zijn lijf en vier pooten dan in dezen, dan in genen hoek neer te smijten en weer op te pakken, dat hij niemand hoorde.’

En om nu nog maar één voorbeeld te noemen, - omtrent den jeugdigen Simon Pijpekop wordt ons meegedeeld, dat hij zoo op geld verzot was, ‘dat zijn moeder het roer van staat geducht vast in de hand moest houden: zou hij niet over alles heerschen met zijn geduchten scepter ‘uitzuinigen’.

't Bovenstaande is slechts een proefje uit het begin van 't boek saamgelezen. Het is echter genoeg om een zwart vermoeden bij ons te wekken, dat het met den smaak en de fantasie van dezen dichter niet al te best gesteld is. Doch wij willen er nog niet te veel van zeggen. Zelfs Homerus heeft somwijlen geslapen. De vraag is niet of onzen auteur voortdurend, maar of hij *meestal* wakker was.

II.

Het voorhuis van juffvrouw de Giers woning ‘was juist ruim genoeg om een houten mangel plaats te geven en nog smalle omgangetjes langs dien kostwinner open te houden, zoodat men, zonder zich belangrijk te stooten, voorbij den mangel in een volgend vertrekje kon komen.’

Toen de derde vondeling arriveerde was Simon, die dit voorhuis doorging, ‘in drie stappen aan de voordeur, daar hij voor 't gemak over den mangel sprong, iets waarom Job hem meermalen had benijd, hoewel hun moeder zulke grappen verbood’.

Het zal ieder lezer van Krisje de Gier verbazen, dat Simon dit kunststuk, zelfs zonder in de gelegenheid te zijn een loopje te nemen, volvoerde, doch wie dit boek, indien het mogelijk is, aandachtig uitleest, zal het heel natuurlijk vinden, dat de heer Admiraal, zijn geliefkoosden held tot zoo iets in staat achtte. Want in de wereld welke hij ons te aanschouwen geeft, gebeurt zooveel dat tegen de natuurwetten indruischt, dat om psychologische of andere redenen onmogelijk is, dat men Simon Pijpekop's sprong over den kostwinner niet eens als een gevaarlijk grapje zal durven afkeuren.

Wanneer men gedwongen is een keus te doen uit de dwaasheden die in deze karakterteekeningen voorkomen, weet men waarlijk niet waarop te wijzen. Daar is schier geen bladzijde waarop men niet onwillekeurig een vraagteeken of een uitroepingsteeken zet.

Nemen wij b.v. Antje Konstabel, die later blijkt de moeder te zijn van Simon Pijpekop en de zuster van Krisje de Gier.

De heer v.d. Leiden is de grootste booswicht, de liederlijkste mensch dien men zich denken kan. Aan de vrouw, die met hem woonde, - een lief mensch, dat zich tweemaal liet verleiden, - ontstal hij één kind (Krisje) dat hij te vondeling legde en het tweede

behield hij bij zich, om het later te exploiteeren te zijnen behoeve. Hij bevordert haar verhouding tot Verro, bij wien zij moeder wordt van Simon Pijpekop, dien hij almede te vondeling legt. Daar is geen grooter ruwheid, geen stuitender gedrag denkbaar dan deze man, die haar eigenlijk vreemd is, jegens Antje zich veroorlooft. Hij vloekt als een duivel, slaat haar - ontneemt haar een kind. Van dezen man zegt Antje tot Verro, in een oogenblik van toorn: ‘Hij is mijn vader niet, mijn hart heeft dat al lang beslist. Maar de banden der gewoonte binden mij aan hem en ik zal ze niet losrukken; waarom zou ik dat; ik weet wat rukken is en dat het hartebloed kost, Hendrik!’

Verro zelf, haar minnaar, is een even groot monster als deze stiefvader. - De heer Admiraal teekende drie booswichten van welke het onmogelijk is te zeggen, wie de afschuwelijkste moet heeten. - Hij verleidt elk jongmensch. Van zijn compagnon teekent hij (bladz. 119) een portret, dat ik om mijn lezers, ik zeg niet eens lezeressen, te sparen, moet overslaan. Hij heeft Krisje willen onteeren, zijn eigen zoon dooden, en is zoo onbeschrijflijk laaghartig, dat zelfs de heer Admiraal niet slaagt ons te zeggen hoe gemeen dit sujet wel is. Op den avond dat hij Antje, zijn bijzit, ronduit heeft verstooten, ‘overziet (hij) in den geest het leger van jongeren, dat hij aangevoerd heeft gedurende zoovele nachten van een twintigtal jaren. Mefistofeles lacht in hem smakelijk en voldaan. De samenleving in deze stad, zegt hij, zal eerlang uit zulke huisvaders bestaan. Er komt een tijd dat de vrouwen sterker zijn dan de mannen.’

En dezen man heeft Antje bemind. - En hoe? ‘Als de wereld mijn leven kende,’ zegt zij, ‘dan zou zij niet op mij neerzien, maar mij achten. Zoo heeft de reinste vrouw haar echtgenoot niet lief, als ik u bemind heb. Nooit is in mij gedachte of begeerte aan anderen opgekomen. Ik beroem er mij niet op. Ze te weerstaan (de gedachten of begeerten die niet bij haar opkwamen??) kostten mij geen kracht, want bij u en in u was mijn hart.’ - En zoo spreekt zij later nopens zijn aanstaande vrouw: ‘inderdaad liefhebben zooals een vrouw doen moet, zooals ik al die jaren gedaan heb, leven voor een man, opgaan in hem, sterven als zijn liefde sterft - dat kan zij niet.’ - (Ondertusschen, Antje Konstabel, bij al haar verheven liefde, stierf ook niet). Haar gelaat blonk toen zij sprak. - -

‘Zoo groot was de indruk, dien haar inderdaad heilige hartstocht op hem maakte’ dat Verro er door geschokt werd.

We hebben hier dus een vruchtbare tegenstelling: twee monsters en een vrouw, die van den een niet kan scheiden zonder dat het hartebloed kost, en den ander liefheeft met een liefde, die reiner is dan ooit eenige op aarde was.

Dat deze liefde een onecht kind 't leven schonk is een te gewone zaak, dan dat wij er op zouden letten. 't Zou onbescheiden zijn te vragen of de liefde, die zulk ‘een heiligen hartstocht’ deed geboren worden, ook wat al te zinnelijk van aard was geweest. Antje is een bedrogene, wij nemen het aan.

Maar Antje wordt haar kind ontstolen, - doch daaraan, meent zij, heeft Verro geen schuld. ‘Dat had die oude deugniet immers gedaan uit vrees dat hij te kort zou komen,’ zegt zij bij zichzelve.

Die oude deugniet, wij beschreven hem reeds hier boven, had haar moeder (ook een ‘zacht gemoed’ met twee onechte kinderen) doen bezwijken onder 't kruis dat zij torschte. Die ‘luiaard en dagdief’...

Verbeeld u nu een moeder, die 't eene monster liefheeft en daardoor het andere in staat stelt te leven, en hiermee blijft voortgaan, ofschoon het laatste haar haar kind heeft ontstolen.

Misschien begrijpen wij niets van de vrouwelijke natuur en het moederlijke hart, maar 't zou ons onmogelijk zijn achting te koesteren voor eene, die zich haar kind laat ontrooven, en dood kalm blijft werken om den man, dien zij aan zulk een misdaad schuldig waant, in 't leven te houden. Had zij niet hemel en aarde moeten bewegen om haar kind terug te vinden, en zou zij in een stad als Amsterdam, waar toch dagbladen en politie niet geheel onbekend zijn, het niet aanstonds teruggevonden hebben? - Doch gesteld dat de hoofdstad met haar Vondelinghuis een plaats was, waar zulke dwaze geschiedenissen konden gebeuren als in Krisje de Gier beschreven worden, met 4 vondelingen in één woning - wie zal nog aan liefde denken, aan waardigheid, aan zielenadel bij een individu, dat één oogenblik de nabijheid kan dulden van zulk een stiefvader, die een kind te vondeling legt uit gierigheid, uit de laagst mogelijke zelfzucht. Zulk een moeder is de onnatuur zelve, zij heeft geen hart.

Niet beter wordt de zaak als wij weten dat diezelfde ‘ziel vol liefde’ op de meest listige wijze - natuurlijk met een gebroken hart - Krisje de Gier in den waan wist te brengen, dat zij de

moeder was van Amelia, de derde vondeling daar ten huize, om haar een deel van 't geld af te zetten, dat bij dit kind gevonden was. - Zij had dit, vernemen wij later, niet voor haar zelve, maar alleen voor dien ouden zondaar gedaan - en haatte hem nu....

Nog eens, misschien vergissen wij ons, maar naar mijne meening heeft iemand die zich haar kind laat ontstelen, en voor den dief, voor den duivel der duivelen nog bovendien uit het stelen gaat, geen ziertje karakter, en als deze daar staat ‘met groote vrouwelijke waardigheid’ indrukwekkend, met ‘groote bruine oogen die met bestraffende zekerheid op haar stiefvader nedervallen’, of als ‘haar gelaat blonk,’ ‘haar gestalte tot hem oprees’ zoodat Verro, haar verleider, deinst voor haar heiligen hartstocht, dan verbazen wij ons al evenzeer, als toen wij Simon over den mangel van zijn moeder zagen springen.

De zielkundige raadselen in dit boek zijn legio; de onmogelijkheden, die er in voorkomen, vormen een geheele lijst.

Wie zou vermoed hebben, dat Krisje, onze Jaël, die zelf het kort begrip aller deugden en van alle verstand is, gelijk de 3 schurken van 't tegenovergestelde, haar liefsten pleegzoon op het kantoor zou gedaan hebben bij dienzelfden Verro, ‘den kronkelenden worm?’

Wie gelooft, dat een weduwe-mangelvrouw een derde vondeling aanneemt zonder protest, dat een liefhebbend, ‘een ernstig’ man, zal rusten vóór hij zijn vrouw teruggevonden heeft, die op 't Rokin, in een open huis, jaren lang wordt gevangen gehouden. Ida, die ontvlucht als Breur en v.d. Leyden zoo aan elkanders stropdas rukken, - had wezenlijk zoo lang niet behoeven te wachten. Op zekeren Sint Nicolaas-avond althans bevond zij zich in de gelegenheid op den Heiligenweg Job te kussen en hem wat lekkers in de handen te stoppen - om natuurlijk even plotseling te verdwijnen in plaats van met haar kind meê te gaan. 't Is inderdaad naïf!

Verbeeld u, lezer, een kassier, een voornaam kassier nog al - die in ons rustig Amsterdam een werkstaking op een ijzerfabriek weet uit te lokken en aan te vuren, en verkleed de volksvergaderingen bijwoont ten einde het volk op te hitsen om Simon Pijpekop, zijn zoon, te vermoorden. - Wilt gij een Amsterdamsch standje, een oploop en een volksmeeting beschreven zien op de kinderachtigste wijs, lees wat de heer Admiraal u aanbiedt. - Het groote en het kleine, de hoofdzaak en de bijzonderheden, alles is even averechts, mat en plomp.

Wat is eenvoudiger dan den angst en de teleurstelling te schetsen van een vrouw, die haar man op een huiselijk feestje verwacht, terwijl hij waarschijnlijk ten gevolge van dronkenschap toeft te komen?

Simon Pijpekop was vijf jaar en Pieter de Gier wil dien avond gevierd hebben. ‘Hij kwam niet; Krisje zocht voorwendsel op voorwendsel, waardoor hij opgehouden kon zijn; zij *bezwijkt* bij iederen klokslag om bij 't minste geritsel toch weer hoop te koesteren. Eindelijk geeft zij alle hoop verloren, de avond is weg, er is geen feest, ‘*haar hart breekt*’.... Waarom? Omdat haar man spot met haar liefde?.... neen, ‘haar hart breekt om het *teleurgestelde kind*.’ Och die 5jarige Simon zou nog wel vroolijk kunnen indutten; even later legde zij hem te slapen, hem sussend met een stukje tulband en een kopje melk.

Wilt gij iets anders van dien aard; daar zijn honderd dergelijke trekken in dezen kleinen roman.

Bij een bezoek aan Frankendaal kwam Job er toe tot zijn krankzinnige moeder te zeggen: ‘Lieve, ongelukkige moeder!’

Eliza riep zij uit, oh! - En dezen laatsten kreet herhalende, zeeg zij neder op het pad en zag tot hem op met een geheel anderen blik. O ja, zoo geheel anders, - hij zag en voelde het door al zijn ontroering heen. - ‘Ik weet het ook niet en zou 't ook nooit kunnen zeggen, hoeveel lieflijke klanken, ja geheele simfonieën mij in 't hart klonken, toen zij dat zoo vroeg: ‘Eliza zeg eens moeder,’ hooren wij hem verzekeren.

Even later is 't jongmensch nog weemoedig. - Doch een paar minuten met Ida - de dochter van mijnheer Haspelaar - voortpratende, zegt hij: ‘Maar kom, ik lijk wel een oud mannetje, nietwaar? Ik heb een vracht van zwarigheden en dat op dezen lentedag. 't Is niet mooi van me. Als uw moe hier was, zou ik zeggen laten we elkaar weer eens krijgen hé? zooals bij u in den tuin. Hé, waar is mijn beste brave Kwibus.... Daar komt hij aan, de grijsaard. Maar toch hoort hij me dadelijk. Kom laten we den ouden trouwen gezel nog eens op de proef stellen.

- Kwibus ziet gij dat?

En nu volgt er een grapje met Kwibus.... Ondertusschen hadden er even te voren lieflijke klanken en geheele symfonieën in het hart van Job, die thans Eliza heet, geklonken!!

Nog één voorbeeld om de rij te sluiten, doch volstrekt niet het sterkst sprekende.

Een dag, misschien twee, nadat Job, alias Eliza, in Frankendaal die symfonieën in zijn hart gehoord had, verschijnt hij bij mevrouw Haspelaar. Reeds van kind af was hij daar nu en dan aan huis gekomen. ‘Hij trad op mevrouw toe, vroeg naar haar welstand, groette haar van Krisje en toen haar hand met beide handen vasthoudende, groette hij haar van zijn moeder, fluisterende met een gloed over zijn gelaat, ‘u zijt mijn tante.... noem mij uw neef Eliza, ik bid het u.’ Mevrouw ontroerde, ‘beefde en trilde,’ al was zij eenigszins op die mededeeling voorbereid. Zij zond Eliza naar den tuin, waar haar dochter Ida zich bevond. Dáár kwam Hermina de stoep op in de diepste ellende gestort door Verro, met wien zij gehuwd was. Mevrouw wilde aan het raam der tuindeur tikken, opdat Eliza zich verwijderen zou. Want de jonkman moest haar noodwendig herinneren aan het snood gedrag van Verro. ‘Maar waarom? zoo bedacht zij zich. Zie eens aan. Zij spelen als kinderen. Kwibus loopt weder van de eene naar den anderen als toen hij twee jaar was. Zij lachte, de oude dame, gekleed als zij stond had zij wel mee willen doen....’

't Is zonderling, zoo speelsch als deze menschen en die oude hond zijn!

Men zou zoo denken dat Job (Eliza) allereerst aan Ida, van wie hij veel hield, ging vertellen, dat zij zijn nichtje was. - Men zou er zich niet over verwonderd hebben als mevrouw slechts oogen voor Hermina's smart had gehad, of geheel door haar aandoeningen overstelpt was geworden. - Maar wie begrijpt het niet? In een wereld met zooveel vondelingen moet het binnenste der menschen geheel anders zijn, dan in onze prozaïsche omgeving, waar wij er nooit een op stoep zien liggen.

Hoe was het mogelijk dat iemand als Aart Admiraal zulk een boek schreef?

Het antwoord, hoe teleurstellend ook, moet luiden: omdat hij even weinig smaak als fantazie bezat.

Van alles wat de schrijver ons te lezen geeft, heeft hij zelf niets gezien. Nooit heeft er in zijn fantasie een huisje bestaan als dat van Krisje de Gier. Hij heeft er geen voet in gezet, ter nauwernood den drempel betreden; hoe kon hij anders gelooven dat Simon over den mangel sprong!

Dat is een bijzaak, zal men zeggen.

't Schijnt zoo, doch voor den romanschrijver is het dat niet. -

De eerste voorwaarde van een goeden roman is juistheid. Want men kan slechts ‘juist’ zijn in de beschrijving van de wereld zijner fantasie, indien die wereld waarlijk door den auteur gezien is, en in zijn hoofd en hart geleefd heeft. Dan zoekt men geen kleuren, maar men aanschouwt ze; dan maakt men geen beelden, want zij dringen zich aan ons op; dan raapt men de denkbeelden en karakters niet hier en elders als vondelingen op, maar zij worden geboren en groeien als echte kinderen van onzen geest met het kenmerk van den eenvoud en de waarheid op het aangezicht.

In dit boek is alles ‘*gemaakt*’, en bij gebrek aan smaak *zeer slordig gemaakt*. Het doet ons denken aan een stad, een landschap.. uit een Neurenberger doos.

De heer Admiraal dacht drie schurken uit, waarvan hij zelf ons niet zal kunnen zeggen, wie de minst-slechte is. Maar 't is zeer goed uit te houden onder die booswichten, want geen van de drie leeft. Op een gegeven oogenblik praten zij, zooveel als noodig is om de intrige tot haar recht te doen komen, - zij spreken de ruwste straattaal, en toch rilt ge niet; ge bemerkt het duidelijk: ze zijn automaten.

Zal men nu den schrijver er een verwijt van maken, dat hij drie monsters noodig had om drie vondelingen tot hun bestemming te brengen? Wie durft zich dat vermeten? De kunstenaar is souverein. Hoeveel ellendelingen hebben beroemde romanschrijvers niet geteekend! Wij hooren reeds den naam van Dickens noemen en, wat de liederlijkheid dezer helden betreft, men verwijst ons naar 't realisme der fransche school.

Doch men onderscheide wèl. De onmenschelijke wezens, die Dickens ons te aanschouwen gaf, leefden van top tot teen. De Engelsche romancier schonk zijn personen de kracht, die zijn bijna ongeëvenaarde fantasie eigen was, en hij doet ons de haren te berge rijzen. Wij zien die schurken, we hooren hen spreken; hun innerlijk leven is geteekend tot in de fijnste trekken van hun afschuwelijk gelaat. Wij zien niet slechts, gelijk bij Admiraal, dat zij hun ‘kattenkernen draaien,’ maar als zij peinzen worden wij werkelijk angstig. Al hun boosheid openbaart zich met zooveel duidelijkheid; de diepste roerselen van hun gemoed liggen voor ons bloot, zoodat we ademloos

hen volgen op hun duistere wegen. Deze monsters, al wil ons verstand niet erkennen, dat zij in alle opzichten der natuur getrouw zijn, grijpen ons aan, maken zich van ons meester en sleepen ons meê, - die van den heer Admiraal daarentegen leggen geen oogenblik onze kritiek het zwijgen op. Wij blijven meester over hen. Zij bestaan eigenlijk niet. Wij hooren slechts woorden, hevige ruzie of walgelijke gesprekken, en wij hooren die alléén, en ergeren ons slechts, omdat niets ons afleidt.

Voor iemand, die weinig fantazie bezit, is niets moeielijker dan een doortrapten booswicht te teekenen. Ook dit leert ons deze schrijver. De goede personen hebben nog iets van menschen, al wordt voortdurend de lijn afgebroken, welke wij meenen dat hun karakter volgen moet. De slechten zijn het meest mislukt.

Het zou onbillijk zijn, den heer Admiraal een welbehagen in het teekenen van afschuwelijkheden toe te dichten, of hem te verdenken, dat hij een aanhanger was van 't realisme der fransche school.

Nu zijn fantazie hem niet kon geven, wat hij behoefde, schoot hem geen ander middel over om ons te doen gevoelen, dat wij inderdaad met schurken te doen hadden, dan hen de grofste taal te laten uitbraken, toestanden te schetsen, die geen pen mogen ontwijden. Wij twijfelen er niet aan, de schrijver zelf heeft van dat alles een afkeer, - '*t is een realisme uit verlegenheid*. - Hij werd grof op dezelfde wijs, als iemand die er geen kans op ziet zich behoorlijk te verdedigen.

Dit neemt niet weg, dat deze romanschrijver, wanneer hij iets meer smaak bezeten had, onmogelijk tot zulk een fout zou hebben kunnen vervallen.

Toen de heer Admiraal dezen roman wilde schrijven, beschikte hij over niet veel meer dan eenige ideeën. Zij waren in hoofdzaak de volgende:

1º. Het kwaad wordt gestraft.

2º. Geen duivel zoo zwart, of er is toch nog een wit plekje aan.

3º. De mensch behoort zijn naaste te vergeven.

4º. Moeders van onechte kinderen kunnen nobele vrouwen zijn.

5º. Een goede opvoeding reinigt het hart van den knaap;

en had hij zich bovendien gewapend met deze dichterlijke vrijheid: zoo wonderlijk kan iets niet zijn, of het is mogelijk.

Om dit alles in beelden te aanschouwen te geven, zocht hij personen. En daar de schrijver begreep, dat, aangezien de dood toch altijd te hulp geroepen kan worden om de overtolligen uit den weg

te ruimen, het veiliger was een paar stervelingen te veel dan te weinig te nemen, kwam hij tot het bekende drie- en viertal en voegde er langzamerhand zoovelen aan toe, als voor de intrige noodig bleken te zijn. Vervolgens werd de mechaniek niet dan met moeite in elkaar gezet. Een rammelend geraamte, onevenredig in zijn deelen, zonder vleesch en bloed.

Vraagt men of er dan niets goeds van dit boek valt te zeggen?

Wat zullen wij antwoorden?

De stijl is treurig.

De beeldspraak onnatuurlijk.

De intrige is onmogelijk.

De personen zijn..... neen, Job en Ida hebben toch wel iets van menschen, - en wat zeer bepaald een verdienste van het boek mag heeten: het is slechts een *kleine* roman.

Wie durft gissen welk apparaat deze schrijver noodig zou hebben voor het samenstellen van een *grooten* roman?

Zou de heer Admiraal Krisje de Gier werkelijk geschreven hebben?

Mogen we ons vleien met de gedachte, dat dit boek zelf een vondeling is, uit goedhartigheid door hem opgenomen?

Indien het zoo ware, wij zouden ons verheugen.

De naam van den schrijver heeft te goeden klank, dan dat hij recht zou hebben ons te doen wanhopen aan zijn talent.

Geven bekende letterkundigen in ons land zulke boeken uit, dan wordt het tijd dat de kritiek spreke. Ook de liefde tot de muzen eischt zelfverloochening. Wie de fakkel der kunst met geweld wil rooven, wondt zijn eigen handen, en het zachtste vonnis, dat goden en menschen over hem strijken, is de vergetelheid.

DE KOO.

A. Godin, Vrouwenkarakters. Drie novellen, uit het Duitsch, door J.H. Ebbeler. Arnhem, J. Rinkes Jr.
De Schoonzusters - Katy's verloving. Twee novellen door Catharina. Amsterdam., J.C. Loman Jr.

Het is noch willekeur, noch gemakzucht, die mij beweegt om deze geschriften te gader te bespreken: de inhoud geeft aanleiding daartoe.

Wat de duitsche schrijver blijkens den titel zich voorstelde: vrouwenkarakters te teekenen, dat heeft onze landgenoote mede gedaan, al gaf zij het ook door geen opschrift te kennen.

Beide boeken bevatten een bundeltje novellen, waarvan het eene tooneelen schetst uit den vreemde, terwijl het andere toestanden en personen ons voor oogen voert, die op den eigen bodem thuis behooren.

De vrouwen spelen in beide geschriften de hoofdrol, en al ziet het er in de schetsen van den duitschen auteur ook niet zoo huiselijk uit als in die der hollandsche schrijfster, alle deze novellen spelen toch in een kleinen kring en betreffen het alledaagsche leven. Noch Godin, noch Catharina nopen den lezer, om in hooger sfeeren te verkeeren; zij wenschen beiden, dat de lezer zich thuis gevoele bij de kinderen hunner verbeelding.

Indien ik nu eene vergelijking ga maken tusschen dit tweetal bundels, waarin, oppervlakkig gezien, zoovele punten van overeenkomst zijn, dan blijkt het onmiddellijk hoeveel verschil er bestaat tusschen de duitsche en de hollandsche novellen, een verschil zoo groot, als men wel niet vermoeden zou.

Catharina's novellen, die niet de minste aanspraken maken door een of anderen pralenden titel, schetsen, ook zonder zulks uitdrukkelijk te vermelden, inderdaad vrouwenkarakters. Godin, die door het gekozen opschrift eene zekere beteekenis aan zijne novellen geeft, heeft eigenlijk veel minder recht dan onze landgenoote, om zijnen arbeid op die wijze te kenschetsen. Ik laat nu daar, dat de eerste novelle van Godin's drietal in deze rubriek niet behoort, zooals de auteur zelf doet gevoelen, wanneer hij door benaming en intrige een man en niet een vrouw tot hoofdpersoon van dit zijn verhaal maakt. Doch ook afgezien daarvan, zal ieder, die de beide bundels leest, aan Catharina den eerepalm toekennen uit

het oogpunt van karakterteekening. De laatste toch gunt den lezer een blik op de wordingsgeschiedenis harer personen: als onder onze oogen worden de karakters gevormd, of wij leeren ze begrijpen door allerlei mededeelingen uit het verleden. Door den duitschen schrijver worden sommige eiganaardigheden in het karakter der vrouw wel beschreven, maar niet verklaard, tenzij men in de derde novelle zoodanige proeve van karakterteekening mocht willen zien, wat ik voor mij niet doe, omdat de heldin des verhaals als een natuurlijk gevolg van hare opvoeding gebrek aan karakter verraadt.

Ook in een ander opzicht munt de uitgave van den Amsterdamschen boekhandelaar boven die des Heeren Rinkes uit. Straks reeds wees ik met een enkel woord daarop, toen ik gewaagde van het meer huiselijk karakter, dat Catharina's novellen dragen. De meeste duitsche romanschrijvers en novellendichters schijnen in de laatste jaren zich met geen mogelijkheid te kunnen losmaken, wat de vruchten hunner verbeelding betreft, van de groote gebeurtenissen die in 1866 en 1870 zulk een ommekeer in Duitschland te weeg brachten. Ik zal dit niet enkel aan chauvinisme wijten, maar moet juist daarom de opmerking maken, dat het van zekere beperktheid of bekrompenheid getuigt. Godin staat ten dien opzichte niet boven zijne bentgenooten, maar heeft twee nommers van het drietal met de bedoelde gebeurtenissen in betrekking gebracht. Bij de vergelijking willen wij deze hebbelijkheid, die nu eenmaal natuurlijk schijnt, niet in rekening brengen; maar ook afgezien hiervan is de hollandsche schrijfster, met het oog op hare figuren, veel gelukkiger geweest in de keuze der lijst, waarin zij die plaatste, dan de duitsche auteur. In Catharina's novellen nemen de hoofdfiguren voordurend onze belangstelling in beslag, en wordt de aandacht niet van haar afgeleid, ook dan niet, als de stoffaadje ons een gevoel van bewondering geeft. Bij Godin schijnt de stoffaadje soms hoofdzaak te wezen, en worden de vrouwenkarakters wel eens wat al te veel naar den achtergrond gedrongen. Ik zal in geenen deele beweren, dat de duitsche auteur het door velen zoo geprezen pessimisme dient: ook bij hem breken lichtstralen door de wolken heen; maar zulke zonnige tafereeltjes als de hollandsche novellendichteres weet hij niet te geven, ofschoon ook zij in deze schetsen de keerzijde des levens volstrekt niet doodzwijgt.

Waartoe meer van deze bundels gezegd!

Hij, die onderhoudende, lang niet verwerpelijke, lichte lectuur verlangt, verzuime niet het drietal novellen te lezen, dat Ebbeler in redelijk goed hollandsch bij ons publiek inleidde, en hij zal zich niet beklagen over die kennismaking. Hij echter die van heeler harte genieten wil bij zijne lectuur, die iets verlangt tot verfrissching des geestes en veredelend voor het gemoed, neme Catharina's tweetal ter hand. Niemand zal dit boeksken onvoldaan ter zijde leggen. Er worden daarin liefelijke herinneringen, goede gedachten en edele aandoeningen gewekt. Zij, die Anna en tante Catharina teekende, moet iets in zich zelve hebben van de fiere kracht der eerste, en van de ware liefelijkheid der laatste, een kracht, die door beproeving gelouterd, tevens liefelijk wordt, en eene liefelijkheid die blijft tot in lengte van dagen.

Zoolang de vrouwen onzer omgeving ons herinneren aan Catharina's vrouwenkarakters, zoolang wij in zoodanige typen iets van onze idealen terugvinden, zullen er in dezen tot pessimisme eilaas zoo geneigden tijd nog zonnestraaltjes te over zijn, om ons hart voor versteening te bewaren. Eere der kunstenares, die ons oog en ons hart daarvoor geopend houdt!

Zierikzee, 9 April 1878.

J.H.C. HEYSE.

Halmen, Druiven en Rozen, A.M.D.G. dooreengestrengeld door Philagathos. Amsterdam, W.H. Kirberger, 1877.

Ter oorzake van het voorjaarsgenot onzer dames, dat voor de meeste heeren der schepping een vloek is, was ik dezer dagen aan het opruimen van mijn kantoor, en vond onder meer, dat mijne aandacht trok, dezen brief:

M.

De redactie van *de Gids* zendt u hierbij ter beoordeeling of aankondiging in haar tijdschrift:

Philagathos, Halmen, Druiven en Rozen.

Gaarne zal zij binnen drie weken na dagteekening dezes vernemen, of gij genegen zijt aan haar verzoek te voldoen. Bestaat daartegen bij u bezwaar, dan verzoekt zij u het werk terug te zenden aan de uitgevers, de heeren P.N. van Kampen en Zoon, te Amsterdam.

Met verzekering van hoogachting, enz.
de Redactie van *de Gids*.
Amsterdam, 28 Augustus 1877.

Deze ontdekking - laat het mij eerlijk erkennen - bracht eenige ontsteltenis te weeg. Ik had het in dezen brief genoemde boek volstrekt nog niet onder de oogen gehad, en vond het evenmin bij andere geschriften, door de redactie van *de Gids* mij ter beoordeeling toegezonden. Na lang zoeken echter kwam het verloren schaap terecht. Zoodra er gelegenheid was, werd de lectuur begonnen.

Reeds na de inzage der voorrede bejammerde ik het, dat dit boek zoolang bij mij gezworven had. Hoe meer ik vorderde met de lectuur, des te meer leedwezen gevoelde ik over mijn verzuim, en zulks werd niet gewijzigd door den totaal-indruk. Ik wist namelijk niet wat met dit boek aan te vangen, en had dus beter gedaan het bijtijds terug te zenden. Nu is de gelegenheid voorbij en ben ik dus genoopt, een en ander daarover te schrijven. Indien er niets goeds van dit boek te zeggen viel, zou die gedwongen bespreking mij ook verdrieten, maar nu het geschrift nog al een en ander bevat, dat lof verdient en ik desondanks geen gunstig ooordeel daarover mag uitspreken, smart het mij dubbel, dat ik het niet stillekens kan ter zijde leggen.

De voorrede, die naar des schrijvers eigen woorden eenig licht zou moeten ontsteken over plan en bedoeling van het boek, laat den lezer in den blinde rondtasten, en wanneer hij, met terzijdestelling van die voorrede, de oplossing der raadselen aan het boek zelf vraagt, dan is hij, aan het eind daarvan gekomen, al even wijs als te voren,

Philagathos gaf een soort van bloemlezing uit den bijbel, uit Goethe, Schiller, Molière, Boileau, de Génestet en enkele anderen met eenige bescheiden tuiltjes uit eigen gaarde, zooals hij zelf het noemt. Moet die bloemlezing dienen, om de dwaze scheiding tusschen gewijde en ongewijde lectuur op te heffen, of heeft zij ten doel, de schoonheden des bijbels te doen uitkomen naast de citaten, aan geniale schrijvers van later tijd ontleend? Tegen de eerste opvatting strijdt de geheele inrichting van het boek, daar de auteur de meeste bijbelwoorden afzonderlijk opneemt en wel onder de rubriek ‘heilige woorden ter opbouwing’, waaruit stilzwijgend volgt, dat de woorden, die buiten die rubriek staan, *niet* ter opbouwing kunnen dienen. Tegen de laatste vooronderstelling pleit eene dusdanige rangschikking der bijbelsche spreuken, dat deze naast de citaten uit andere schrijvers lang niet voordeelig uitkomen. Ronduit gezegd, ik weet niet wat de auteur wil. Hij schrijft naar zijn eigen verklaring a d m a j o r e m D e i g l o r i a m; doch indien zijne adversaria - als zoodanig beschouw ik dit boek - met dit doel onder de oogen van het publiek moest worden gebracht, dan behoorde zij vooraf omgewerkt te zijn. Nu zweeft den lezer gedurig zeker citaat uit het boek voor den geest, dat aldus luidt:

> ‘Sage deutlich, wie und wenn;
> Du bist uns nicht immer klar.’
> Gute Leute, wisst ihr denn
> Ob ich mir's selber war.

En als de lectuur ten einde is gebracht, dan denkt de lezer onwillekeurig aan een ander citaat uit Goethe, hetwelk ook in deze bloemlezing te vinden is: ‘Gewisse Bücher scheinen geschrieben zu sein nicht damit man daraus lerne, sondern damit *man* wisse, dass der Verfasser etwas gewusst hat’.

Het zou ook mogelijk kunnen zijn, dat beide citaten hier niet aan de orde waren, en men beter doordrongen behoorde te zijn van de waarheid eener andere aanhaling in dit boek, die zegt: ‘eigentlich lernen wir nur von Büchen, die wir nicht beurtheilen können.’

Doch alle scherts ter zijde: het doet mij leed, dat de auteur, die zich blijkbaar veel moeite gaf, zoo slecht geslaagd is in dezen zijnen arbeid. Op zich zelven zal hij behooren toe te passen het ook hem bekende:

> ‘Wer dem Publikum dient, ist ein armes Thier;
> Er quält sich ab, niemand bedankt sich dafür.’

Of neen, hij zal wellicht gelijk zoo velen in onzen tijd alle ongunstige kritiek met zekere minachting bejegenen, en liever eene andere door hem gedane aanhaling op zich zelven toepasselijk maken, denkende: ‘der Held kann nur vom Helden anerkannt werden. Desshalb giebt es für den Kammerdiener, der nur Seinesgleichen zu schätzen weiss, keinen Helden.’ Het zij hoe het zij, het boek is mislukt trots des schrijvers groote belezenheid en zijn onmiskenbaar talent, om voor zich zelven en anderen winste te doen met het gelezene.

De oorzaak dier mislukking is voor mij niet raadselachtig. Laat mij trachten die ook aan anderen duidelijk te maken.

De auteur, mij ten eenenmale onbekend, is blijkbaar een man van gevoel, kennis en smaak, maar even zeker iemand, die tot de klasse der zoogenaamde godzaligen behoort.

Als vrucht zijner belezenheid en zijner studiën had hij voor de pers eene bloemlezing met aanteekeningen gereed gemaakt, toen hem ter kwader ure inviel, dat hij aan zijne godzalige conscientie en aan zijn klubje verplicht was, de profane bloemlezing door bijbelspreuken te wijden, en zoo aan de niet altoos zuivere lading een heilige vlag te geven.

Indien de godzaligheid hem ernst geweest ware, indien hij zich haar ter wille evenzeer studie en wel veel studie getroost hadde, zou deze taak uitmuntend gelukt zijn; want inderdaad er is eene schoone bloemlezing denkbaar van bijbelsche en niet-bijbelsche spreuken te gader. Nu echter de studie voor een deel van den arbeid achterwege bleef, is er niets dan lap- of broddelwerk terecht gekomen, alles behalve ad majorem Dei gloriam.

Ik maak Philagathos natuurlijk geen verwijt van zijne godzaligheid zoo min als van zijne godzalige plannen, doch ik raad hem aan niet langer op twee gedachten te hinken. Als hij weêr voor het publiek verschijnt, toone hij, dat de godzaligheid tot zijn wezen behoort, en iets meer zij dan een uiterlijk gewaad. Alleen op die voorwaarde kan de nu mislukte proeve slagen.

Zierikzee, 11 April 1878.

J.H.C. HEYSE.

***Betsy Perk. Elisabeth, de jonkvrouw van 't kasteel te Valkenburg* (*bij Maastricht*). *Drama in voetmaat en vijf bedrijven uit* 1355. (*Met voorbehoud van alle rechten.*) *Te Venloo, bij de Wed. H.H. Uyttenbroeck*, 1878.**

Zekere soort van dames plegen zich op zeer verschillende wijze uit te spannen. Zij maken teekeningen voor albums, leeren muziekstukken voor piano en zang van buiten, die dienen moeten na diners of op avondjes, of bootsen naar een voorbeeld bloemen op gaas na, die naderhand over kussens, stoeltjes en voetbankjes worden gespannen. Enkelen zetten zich voor hare schrijftafel en vervaardigen verhalen, dicht- en tooneelstukken. Het ergste is, dat zij die verhalen, die dicht- en tooneelstukken, in maatschappijen gaan voorlezen en daarna laten drukken. Maar al gebeurt dit, onbeleefd zou het wezen die gewrochten harer liefhebberij aan eenige openbare beoordeeling te onderwerpen. Ik althans zal er mij wel voor wachten, want ik vergaf het mij nooit, daar ik er geen vak van maak iemands genoegen, vooral niet dat van dames, te vergallen.

Moge al het tooneelstuk moeijelijk vertoonbaar zijn; moge er de kleur van den tijd in gemist worden; moge taal en maat nog al iets te wenschen overlaten; moge het onderwerp, gelijk het behandeld is, weinig belang inboezemen; moge bij een onderwerp zoo tragisch als dat van het aan het hoofd dezer regelen gestelde drama de lachlust worden opgewekt door namen als Trienetteke, Annamieke Hoppenrank, Rosamunde Vijgenblad, Wilhellemus Mergelblok, allen mogelijk in de streek wel bestaande, maar niet op kunstgebied toe te laten, wat schaadt het? Misgunne men niemand een onschuldig tijdverdrijf! Er zijn kunstenaressen, er moeten dus ook liefhebsters zijn. Zou iemand die laatsten ongelukkig willen maken? Bovendien is ons landje te klein voor de waarheid. Ontzien is de boodschap, en om aan deze ramp te gemoet te komen, bestaat de volzin: ‘dat dit of dat inderdaad *heel lief* is’, waarmede men zich in zielevrede van ieder oordeel afmaakt.

12 Juli 1878.
J.K-T.

De boeken der vorige maand.

Non coquis sed convivis.

'*Ihr naht euch wieder, schwankende Gestalten!*'
is het opschrift bij een schoon portret dat Goethe voorstelt, den Faust dichtende, en dat het eerste der 50 teekeningen is van den heer A. Liezen Mayer, welke in de afgeloopen maand in *Arti* te Amsterdam werden tentoongesteld. Deze vijftig teekeningen stellen onderwerpen uit den Faust voor. De kunstenaar is een meester van de *Neudeutschen realistischen Schule;* hij is oorspronkelijk in zijn opvatting en heeft een lieve, natuurlijke doch ietwat burgerlijke Gretchen afgebeeld, die echter door beproeving en bittere smart geadeld wordt. Liezen Mayer's illustraties van den Faust zijn dramatisch en vol leven, en vele kenschetsen het verheven dichtstuk op indrukwekkende wijze.

Van deze teekeningen zijn staal- en kopergravures gamaakt, welke een Duitsche en Nederlandsche uitgave van den Faust opluisteren.

De uitgevers Blomhert en Timmerman, te Nijmegen, en van Rijsoort van Meurs, te Amsterdam, geven deze prachteditie van *Faust* uit. De vertaling is van den heer Alb. Steenbergen.

Van de vertaling van den heer Steenbergen - waarvan deze editie eene herziene uitgave is - kunnen de volgende regelen een juist denkbeeld geven. Als Faust den beker met den tooverdrank aan zijne lippen zet, klinken klokgelui en koorgezang.

KOOR VAN ENGELEN.
Christus is opgestaan!
Juicht! wie in zonden
Lagen gebonden;
Wie de verderflijke
Sluipende en erflijke
Schulden omwonden.

FAUST.
Wat diepe galm, wat melodie volschoon
Weerklinkt ginds en rukt 't glas mij van den mond?

Verkondigt gij alreê, gij diepe klokkentoon!
Des Paaschdags eersten Bedestond?
Doet gij op nieuw - verheven koren!
't Vertroostend lied den zondaar hooren -
Dat eens bij 't duister graf klonk uit der Englen mond -
Gewisheid van een nieuw verbond?

KOOR DER VROUWEN.

Wij Zijn getrouwen,
Zalfden den Heer,
Wonden in kruiden
't Lichaam hem teer,
Legden in 't graf hem
Weenend ter neer:
Ach! en nu vinden we
Christus niet meer!

KOOR DER ENGELEN.

Christus is opgestaan!
Heil, den bezochte
Gode verknochte;
Die ook in lijden,
't Hart hem bleef wijden,
En der beproeving
Vuur heeft doorstaan!

FAUST.

Wat zoekt ge mij, o zoete Hemeltonen!
Op nieuw met macht te binden hier beneên?
O, klinkt vrij rond waar weeke menschen wonen,
De boodschap hoor ik wel, maar ach! 't geloof voer heen!
Het wonder is Geloofsbedorven kind,
Maar blind te volgen - was ik nooit gezind;
Ook waag ik 't niet de Sfeeren in te zweven,
Van waar mij klonk die zoete toon;
En toch - aan dezen klank van kindsbeen af gewoon,
Roept hij mij thans terug in 't leven.
De Kus der Hemelmin daalde ook in vroeger dagen,
In 't diepst der Sabbathsruste op mij ter neêr;
't Was zoet genot, het hart den Heiland op te dragen,
In stil gebed te roepen tot den Heer!

Bij den heer G.L. Funke is een nieuwe reeks *litterarische fantasiën* van den heer Busken Huet uitgekomen.

De schrijver zegt van deze uitgave zelf het volgende:

‘Op verzoek van den Uitgever behelzen deze deelen alleen stukken, die op landgenooten betrekking hebben, en is bij de regeling, de chronologie der leeftijden in acht genomen. Een afzonderlijke bundel, aan het buitenland gewijd, volgt.

Motley en Rubens schenen niet onder de vreemdelingen te mogen geteld worden. Alleen bedenke men, dat elke indeeling van dezen aard kunstmatig is. Was ook Usselinex niet een buitenlander?

Chronologische rangschikkingen leveren insgelijks bezwaren op. Het opstel over Tollens behoorde te volgen op hetgeen over Cornelis van Lennep en over Van der Palm gezegd wordt. Hoe dichter men de tijdgenooten nadert, de eenen jonggestorven, de anderen nog levend, of eerst na een lang leven ten grave gedaald, des te moeijelijker wordt het, in alles zich aan de jaren te houden.

Wat mij met deze onregelmatigheden verzoent, is dat ik alleen er schade bij lijd. De lezer zou gunstiger oordeelen, zoo de schrijver het voorregt had, dat men van zijne studien in dezelfde orde kennis nam, als hij ze volbragt. Geen auteur heeft zulk eene vaste hand, of met de jaren wijzigt zijne teekening zich in bijzaken.

Zoo ik het mogelijk, of mijzelven in staat achtte, een nationale litteratuur-geschiedenis te schrijven, ik zou niet op deze wijze voortgaan, mengelingen uit te gevan. Nu wij slechts in sommige opzigten van eene eigen Nederlandsche Letterkunde mogen spreken, en dit eigenaardige geen stof voor eene doorloopende, belangwekkende geschiedenis aanbiedt, blijft het afzonderlijk behandelen van auteurs en boeken, aanbevelenswaardig als surrogaat.

En ziedaar de lichtzijde eener schifting en schikking, als de gevolgde. Het publiek gaat voort met lezen, de schrijver met schrijven. Ontvalt dezen te eeniger tijd de pen, dan zal, in geval eener latere volledige uitgaaf, de nu aangenomen regeling slechts uitgebreid behoeven te worden.

De bedenking, dat sommige werken, aan welke hier aandacht geschonken wordt, daar beneden zijn, vervalt van zelf, zoodra men op de eischen der wetenschap let. Vindt Prof. Harting iets te nietig, om het onder zijn mikroskoop te brengen? Wanneer wij met een lijdend oog bij Prof. Donders komen, worden wij dan weggezonden met: Uw zeer is beneden mijne aandacht? - Niet anders willen in onzen tijd de letteren bestudeerd worden. Het moge ons vleijen of tegenstaan: tot de fysiologische periode der litteratuur-geschiedenis, waarin wij leven, behoort ook een gedeelte pathologie.'

De heer Johs. Dyserinck, Doopsgezind predikant te Den Helder, die ons vroeger een uitmuntende vertaling gaf der *Spreuken van Jezus Sirach*, heeft thans *De Psalmen uit het Hebreeuwsch op nieuw vertaald, en met aanteekeningen en eene inleiding voorzien*, te Haarlem bij de Erven Loosjes, voor eigen rekening, in het licht gezonden.

'Mijn *hoofddoel*,' schrijft de heer Dyserinck, 'was eene nieuwe vertaling van het boek der Psalmen te leveren; zooveel mogelijk streefde ik er naar, het karakter der Hebreeuwsche poëzie te be-

houden, de kracht van den oorspronkelijken tekst zoo getrouw het kan terug te geven en tegelijk aan de eischen onzer schoone Nederlandsche taal te voldoen. Wat de in Aanteekeningen aangewezen veranderingen van den Hebreeuwschen tekst betreft: daarvan hoop ik tot rechtvaardiging van mijne, naar ik bescheiden meen, betere overzetting in een afzonderlijk opstel rekenschap te geven. Ten andere stelde ik mij tot taak in de historisch-kritische Aantt. de slotsommen neer te leggen, zoowel van onzen grooten Van der Palm - zijn werk zag vóór 40 jaren het licht - als van de latere godgeleerden tot op onze dagen. Opzettelijk werden ook tijdsbepalingen voor den oorsprong der Psalmen, soms met maand en dag, vermeld, zooals zij door enkele schriftverklaarders worden verdedigd, die onzen bundel bijna geheel naar het Makkabeesche tijdvak verplaatsen. Op die wijze kan de onpartijdige deskundige zelf oordeelen en door vergelijking zijne slotsom opmaken. Voorts onthield ik mij van allen strijd tegen personen en liet daarom alle namen achterwege; nauwgezet overwoog ik de studiën van voor- en tegenstanders mijner beschouwing over het boek der Psalmen, om daarna mijn gevoelen te geven in de Inleiding.'

De vertaling van den heer Dyserinck is niet voor geleerden alleen bestemd en kan uitnemend diensten bewijzen om hen, die ontwikkeld genoeg zijn om in godsdienst en godsdienstig leven belang te stellen, beter dan tot hiertoe bekend te maken met 'die geloofservaringen, wier uitdrukking voor alle eeuwen, inzonderheid in de Psalmen staat opgeteekend; de kennis der fijnste schakeeringen van het gemoedsleven in de gemeenschap des Onzienlijken; de wetenschap van een schuldgevoel, een vertrouwen, eene blijmoedigheid, gelijk uit de letterkundige nalatenschap van geen ander volk der oudheid ons te gemoet ademen.'

Volgen den heer Jacobus Doezel - *Volksvertegenwoordiging en Minieterieele verantwoordelijkheid* (Breda, Broese en Comp.) - oefent de Natie nog niet dien invloed op de regeering uit, welke haar rechtmatig toekomt. Verbetering van kiesstelsel moge het gewenschte standpunt naderbij brengen, het kan daardoor niet worden bereikt. Het is noodig dat naar de Kamer specialiteiten op elk gebied worden gezonden, die de ministers terugdringen binnen den geest der wet van 22 April 1855, welke, volgens de letter, zeer ruime grenzen aangeeft, waarbinnen de ministers zich kunnen bewegen zonder zich strafschuldig te maken. De te groote vrijheid van de hoofden der ministerieele departementen moet worden beperkt, opdat het volk althans langs dien weg, betere waarborgen verkrijge voor een eerlijk en doeltreffend bestuur. Vooral op het gebied der weerbaarheid is vermeerdering en verbetering noodig der contrôle door de Natie.

De wet van 22 April 1855 moet worden gewijzigd, minstens in dier voege, dat de ministers ook strafbaar moeten worden gesteld voor het niet eerlijk en ernstig handhaven van bestaande wetten, en dat zij, ook na hun aftreden, verantwoordelijk moeten blijven voor hunne regeeringsdaden. De heer Jacobus Doezel bespreekt in zijn brochure, behalve de onderwerpen op den titel vermeld, nog een aantal andere zaken: bureaucratie, de reorganisatie van het departement van oorlog en de voorloopige instructiën voor de inspecteurs der verschillende wapens, enz.; het Koninklijk Besluit van 27 Febr 1878, N^{o}, 8, handelende over voorrechten, toe te kennen aan miliciens, die zich door kennis en militaire bekwaamheid onderscheiden; het Koninklijk Besluit van 13 April 1878, N°. 16, betreffende de regeling der opleiding van onderofficieren en mindere militairen tot officier aan de militaire scholen; het ontwerp van wet tot regeling van de opleiding en de bevordering der officieren van den generalen staf. De tegenwoordige minister van oorlog heeft in de tot nu toe genomen beschikkingen geenszins voldaan aan de groote verwachtingen, die door den schrijver van dit vlugschrift, van hem werden gekoesterd. De besluiten, door hem uitgelokt, worden door den heer Jacobus Doezel gewogen, te licht bevonden en als zeer verderfelijk voor leger en staat gevonnisd. Hij heeft dit vonnis openbaar gemaakt omdat, wanneer eenmaal de gebreken der genoemde besluiten zich zullen doen gevoelen, wellicht alleen het leger door de publieke opinie getroffen worden zal terwijl de tegenwoordige minister dan misschien reeds lang afgetreden en volgens de thans vigeerende wet niet meer verantwoordelijk zal wezen voor zijne regeeringsdaden.

Dr. W.G. van der Weerd heeft te Deventer, bij W.F.P. Enklaar, *Aanteekeningen op Sophocles' Oedipus Rex, ten dienste van de hoogste klassen der Gymnacia*, uitgegeven. De schrijver heeft, nu de nieuwe wet op het Hooger Onderwijs het uitzicht geopend heeft op een meer algemeene lectuur van de dramatische poëzie der Grieken dan tot nog toe op de hoogste klassen der Gymnasia het geval was, zich ten doel gesteld den leerling eene handleiding te geven om bij het vertalen de eigenaardige taal der Tragici, èn in het gebruik van woorden, èn in constructies, beter te leeren verstaan.

Bij J. Minkman, te Arnhem, zag het licht: *Wassenheim*, een dorpsroman, door W. Hartsink. De inhoud wordt aangewezen door een motto, aan J.P. de Keyser ontleend: ‘.... daarbuiten, waar onder het weemoedig zuchtend loof de adder hare gadeloos schoone kronkelingen verbergt, - dáár bloeit de nachtbloem van den laster in al haar kleurenpracht, - en terwijl men in de goddelooze steden op concerten verzonken zit in het zondig genot eener weelderige

muziek, terwijl men daar lichtzinnig voorthuppelt in bonte rijen, zit men daarbuiten in landelijke (en toch niet landerige) onschuld onder een kop koffie vriendschappelijk te lasteren....'

Onder de Menschen, is de titel van een roman van Charlotte Regenstein, die de lotgevallen eener gouvernante schildert. 'Een boek voor jonge dames', dat - zegt mevr. H. Koorders-Boeke, die dit werk uit het Hoogduitsch vertaald heeft - 'vrouwen en moeders, zelfs heeren der schepping, met genoegen doorbladeren niet alleen, maar van a tot z lezen zullen'. Het is door H.C.A. Campagne te Tiel uitgegeven.

De uitgever Ad. Hoste, te Gent, zendt de *Werken van Sleeckx, Verhalen en Novellen*, in het licht. Daarvan is thans verschenen: *Dirk Meijer, Eene geschiedenis aan den waterkant*. Als zedeschilder van het Antwerpsche volksleven heeft Sleeckx, gelijk men weet, eene zeldzame hoogte bereikt.

Een handelsverslag.

De Kamer van Koophandel en Fabrieken te Amsterdam heeft de goede gewoonte jaarlijks een overzicht te geven van den toestand des handels, der nijverheid en scheepvaart der gemeente. Een verdienstelijk werk inderdaad, 'tgeen zeker velen met mij op hoogen prijs stellen. Jaren lang heb ik hier ter plaatse getracht de waardeering van ons lezend publiek er voor te winnen door op het belangrijke van den inhoud te wijzen. Maar indien ik die taak altijd met ingenomenheid aanvaardde, zoo heb ik mij toch ditmaal met meer dan gewone opgewektheid daartoe gezet, omdat 1877 het eerste volle jaar is waarin Amsterdam het genot heeft gehad van de betere gemeenschap met de zee. Voor 't eerst is de oude handelsstad weer als zeehaven opgetreden; de vurige begeerte harer ingezetenen om de schepen met ongebroken lading de haven te zien binnenzeilen is eindelijk vervuld, en opgehouden hebben dus ongetwijfeld alle klachten over ongunstige toestanden van handel en nijverheid en scheepvaart, nu de jarenlange twijfel of de kanaalwerken slagen dan wel falen zouden, ten gunste der stad is beslist. Welk een genot dus thans een triomfkreet te hooren ter plaatse, vanwaar tot nu toe alleen woorden van beklag en van vrees en bekommernis ons tegenkwamen.

En, toevallig inderdaad, de taak van het weergeven dier zoo geheel veranderde en heuglijke omstandigheden werd door de Kamer ook aan een nieuwen penvoerder opgedragen. Frissche krachten zouden daarvoor gebezigd worden. Haast mag dat hard heeten voor den afgetreden secretaris. Jaar op jaar toch had hij het voorbeeld van zijn wakkeren voorganger gevolgd, en onvermoeid de voltooiing van het kanaal met telkens weer nieuwe argumenten als een levensvraag voor Amsterdam weten voor te stellen. En thans, nu eindelijk de strijd volstreden is, nu ten slotte de wensch van jaren her inderdaad bevrediging gevonden heeft, nu zal zijn opvolger de begeerlijke taak vervullen de feest-

trompet te steken voor datzelfde werk, waarvoor hij nooit anders dan de alarmklok heeft mogen luiden. Hoe gaarne had ik 't hem gegund de eerste te zijn, die de blijde gevolgen schetste van datgene waaraan hij zoo ijverig heeft medegewerkt. Daarenboven zou zijn geoefend oog ongetwijfeld allerlei verschillen hebben opgemerkt tusschen het heden en het verleden welke verborgen moeten blijven voor hem, die in zijn vreemdelingschap op het nieuwe terrein zich nog nauwelijks rekenschap zal weten te geven van zooveel wat hem thans voor 't eerst onder de oogen kwam. Toch past bij het noemen van den naam van den vroegeren secretaris der Kamer alleen het woord van dank, voor den ijver en de kennis welke hij zoo vele jaren ten bate van de hem toevertrouwde belangen ontwikkelde, en wijke daarvoor elke betuiging van leedwezen op den achtergrond, hoe gegrond die ook zij, over het gemis zijner voorlichting in 't vervolg.

Maar is nu werkelijk het tafereel dat hier van den toestand van Amsterdam als zeestad gegeven wordt met ingenomenheid ontworpen, en is het met zulke levendige kleuren geschilderd dat uit deze bladzijden een feesttoon tot ons oprijst? Spreekt inderdaad uit elken regel van dit verslag de overtuiging, dat wat er heden ook nog teleurstellends moge zijn, de toekomst in elk geval verzekerd is aan de stad die alleen aan onvoldoende haventoestanden haar langdurigen stilstand meende te mogen wijten? Wettigt thans de jubeltoon de klachten van weleer?

Hoe deerlijk ontnuchterd zal hij staan, die in zijn opgewondenheid zulke vragen stelt. 't Zijn de volgende woorden, waarmede het Algemeen Overzicht begint: ‘Een overzicht van handel, scheepvaart en nijverheid in het jaar 1877 schenkt geen bevredigenden uitslag. Dezelfde lusteloosheid als in de onmiddellijk voorafgaande jaren’ - en in het verslag van 1876 heette de handel over 't algemeen levendig? - ‘heerscht voortdurend, en gebrek aan vertrouwen, tengevolge der aanhoudend geleden verliezen, beperkte de handelsbeweging in hooge mate.’

Kan 't erger! Zijn dat dan die zoo hoog opgevijzelde uitkomsten van den nieuwen zeeweg, waarvoor jaren lang geen kleuren schitterend genoeg waren om al het heerlijke der gevolgen te beschrijven? Neen, na zulke woorden vraagt men niet naar de blijde uitkomsten van het grootsche werk, maar ziet veeleer angstvallig om zich heen hoe klein het aantal wel is

van de natuurlijk maar zeer enkele kooplui, welke aan die nog wel ‘aanhoudende’ verliezen, ook van ‘de voorafgaande’ jaren, ontkomen zijn. En nog schijnt de toestand niet donker genoeg te zijn voorgesteld. Want als slotwoord volgt de haast wanhopige betuiging, die bijna als het doodvonnis klinkt van de stad wier tweede jeugd wij juist meenden te vieren: ‘gunstige voorteekenen van herstel zijn helaas! nog niet te ontdekken.’ Somber dus is het heden, en zonder eenige hoop vooralsnog blijft de toekomst.

Dat is dan het beeld van Amsterdam in het eerste jaar na de voltooiing van het Noordzeekanaal, naar het oordeel van de Kamer van Koophandel aldaar. - Maar misschien zal de nieuwe toestand volle waardeering vinden bij de afzonderlijke rubriek Scheepvaart, waaronder het kanaal dan ook meer eigenaardig behoort, meent men. IJdele hoop en nieuwe teleurstelling. Ook daar is 't verre van een juichkreet dien ge verneemt; integendeel, koeler en nuchterder de meerdere levendigheid van vaart op Amsterdam onder woorden te brengen dan daar geschiedt, is wel haast niet mogelijk.

‘Over het algemeen was de Scheepvaartbeweging in 1877 niet ongunstig,’ lezen wij daar.

Niet ongunstig. Tracht 't kouder weer te geven, dat in 1876, 1091 en in 1877, 1540 zeeschepen binnenkwamen, en dat de deugdelijkheid van den nieuwen zeeweg overtuigend gebleken is door het feit, dat te IJmuiden in 1877 geschut werden

	naar	zee....1760	schepen	metende	522.907	tonnen
en	uit	zee....1670	schepen	metende	508.396	tonnen

Daarop volgt onmiddellijk de betuiging van leedwezen, dat de stoomvaart zich wel uitbreidt maar ten koste van de zeilvaart, en de klacht, dat tegenover 250 vreemde maar 100 Nederlandsche schepen in die vermeerdering deelden. - Toch zou men een vergelijking tusschen de vloot van ons kleine landje en die van alle andere landen te zamen, haast onbillijk durven noemen! En 'tgeen den treurigen indruk van dit verslag nog versterkt, is de blijde toon waarmede juist deze Kamer het Kanaal in 1876 begroette. Toch was het toen pas twee maanden opengesteld en thans een vol jaar. Toen erkende de Kamer wel evenzeer de ongunstige resultaten der scheepvaart in het vorige jaar 1875, maar zij beschouwde die dagen blijkbaar als te behooren tot een somber verleden, tot een afgesloten tijdperk, voor welks terugkeer voortaan geen vrees meer behoefde te bestaan. ‘Want het jaar 1876 heeft aan de Amsterdamsche zee-scheepvaart

een voldoend redmiddel geschonken om uit den toestand van verval en achteruitgang te geraken, door het Noordzeekanaal,' heette 't toen.

Een lauwerkrans van het Amsterdam der 19de eeuw werd daar het Kanaal genoemd.

Vanwaar die somberheid, terwijl de Kamer toch dankbaar de hoop vermeldt dat het Kanaal in 1878 geheel voltooid zal zijn tot zulk een bevredigenden diepgang, dat geen enkel schip dan meer verhinderd zal worden IJmuiden binnen te komen! Maar bij geen enkel hoofdstuk zult ge de minste opgewektheid vinden over het bestaande, zonder evenwel dat ergens de redenen worden opgegeven welke dien onbevredigenden toestand kunnen verklaren. Werden die medegedeeld of werd althans een poging aangewend om ze te vinden, men zou nog kunnen nagaan of die ongunstige verschijnselen toe te schrijven zijn aan blijvende dan wel alleen aan tijdelijke oorzaken, zoodat men althans eenige zekerheid had omtrent hun al dan niet wegvallen. Misschien ook zou 't kunnen blijken dat wij zelf, schoon onbewust, de middelen tot althans gedeeltelijk herstel in handen hadden, zoodat wij ons konden haasten ze te gebruiken.

Hetgeen dat gemis aan grondig onderzoek naar de redenen der algemeene lusteloosheid in de bedrijvige wereld nog sterker doet gevoelen, is de enkele afwijking welke wij ontmoeten in de bewering, dat 'geen beter tijdstip voor onze welvaart zal aanbreken eer de politieke onzekerheid verandert.' Ganschelijk geisoleerd, zoo als dat éénige redmiddel hier voor ons staat, heeft 't den schijn, als hield de Kamer zich van een herstel van het malaise verzekerd zoodra de staatkundige quaestien maar waren beslist, in welken zin ook. Want niet het woord 'verbeterd' wordt gebruikt, maar dat van 'veranderd' reeds voldoende geacht. Toch kan dat natuurlijk haar overtuiging niet zijn. Ongetwijfeld zou de beslissing in de politiek veel bijdragen om den treurigen toestand te verbeteren, maar al hield die onzekerheid aan, dan nog zouden vele takken van volkswelvaart stellig oogenblikkelijk ontluiken en weldra weer den vroegeren bloei vertoonen, zoodra maar die veel oudere en veel dieper liggende oorzaken weggenomen werden welke het algemeen vertrouwen al lang ondermijnden, eer nog de politieke verwikkelingen het kwaad alleen verergerden. Raadpleeg het gevoelen van een man als H. Loehnis, die een dertigjarige handelservaring in Engeland achter zich heeft, over hetgeen hij 'der Marasmus in

Handel und Industrie in 1877' noemt. Volgens hem zijn de oorzaken van dat malaise zoo moeielijk te ontraadselen, dat waarlijk niet een enkele sleutel voldoende is om dat zoo geheimzinnig slot te openen. Ware dat het geval, de zieke maatschappij zou zeker gemakkelijker en spoediger genezen worden dan 't helaas! blijkt mogelijk te zijn. Aan de Oostersche quaestie kent ook hij geen overwegenden invloed op den toestand toe, maar beschouwt die alleen als een verergering daarvan. Evenmin kan hij zich vereenigen met de uitspraak van sommige staatshuishoudkundigen, die beweren dat deze crisis onvermijdelijk was, omdat wij aan het einde staan van een tijdperk van ongekenden handels- en nijverheidsbloei en aan het begin van een periode, waarin de productie niet dan langzaam zal voortgaan en de algemeene welvaart zich dus minder snel ontwikkelen. Een ander tijdvak toch, waarin uitvindingen zijn gedaan welke een zóó geheelen omkeer in de maatschappelijke verhoudingen der geheele wereld gebracht hebben als die in de laatste jaren alles als met een tooverslag hebben veranderd, kent de geschiedenis niet. Maar de oorzaken daarvan zijn, volgens hem, van geheel voorbijgaanden aard. Ze liggen ten eerste, in de verbeteringen en uitvindingen op het mechanisch gebied, en ten andere, in de goudontdekkingen in Californië en Australië. De toepassing van den stoom op de middelen van voortbrenging en vervoer hebben de menschen over geheel den aardbodem meer verspreid. Vroeger onbewoonde landen werden nu bevolkt, en de hongerlijders trokken uit de oude naar de nieuwe wereld en werden daar producenten. Het sneller verkeer der volken onderling maakte het houden van groote voorraden van levensmiddelen en grondstoffen onnoodig, terwijl het kapitaal sneller omliep en meer diensten bewees. Aan Whitney's vinding, om de katoen te zuiveren, is de ontginning van het geheele Mississippidal te danken, maar zonder de spoorwegen en stoombooten zou die, evenmin als Arkwright's uitvinding, de kolossale resultaten hebben gehad, waarvan de voordeelen niet onder cijfers te brengen zijn.

Thans echter staan wij op het keerpunt. De hoogte is bereikt, waartoe de mechanische krachten kunnen klimmen. De stoomkracht zal het verkeer der volken onderling nog wel verder bevorderen en de productie blijven vergrooten, maar niet meer dien geheelen omkeer in het bestaande brengen welke het oudere geslacht onder ons heeft doorleefd. Dan toch zou op nieuw een

geheel onbekende kracht moeten ontdekt worden, wat ja mogelijk is, maar waarvoor alle waarschijnlijkheid zelfs ontbreekt. Vóór het einde dezer eeuw verwachte niemand zulk een tweede omwenteling en het opkomend geslacht zal die niet beleven.

De beschaafde landen hebben dan ook, zoo meenen zij, voor lange jaren het toppunt hunner ontwikkeling bereikt, en de arme landen zijn natuurlijk buiten staat om zich te ontwikkelen, daar de machtige arm van het crediet hun ontbreekt. Niet langer in vreemde schuldbrieven zullen het rijke Engeland en Frankrijk en België en Holland hunne aanzienlijke besparingen beleggen, maar bij gebreke aan ander zeker onderpand voortaan in grondeigendom en zich vergenoegen met een matiger rente, 'tgeen natuurlijk de verbetering van den landbouw krachtig bevorderen zal. En terwijl de invloed der goudontdekkingen reeds veel verdwenen is en tegenover de matige productie de behoefte aan goud toeneemt, is ook daarin een grond om vermindering van welvaart te wachten.

Zulk een theorie van moedeloosheid voor de toekomst wil er echter bij dezen man van het practische leven niet in. Gaarne geeft hij aan de staathuishoudkundigen, die de oorzaken van de jongste crisis niet gelijk willen stellen met die der jaren 1847, 1857 en 1866, toe, dat elke crisis telkens door hare geheel eigenaardige maatschappelijke omstandigheden ontstaat. Maar van alle is het onvermijdelijk gevolg een overdreven speculatiezucht, waarin al die dieper liggende werkingen zich oplossen. En nu beweert hij, dat terwijl in vroegere jaren de losbarsting daarvan eensklaps geschiedde maar dan ook het herstel der gezonde toestanden snel plaats had, als ware de dampkring door het hevig onweder gezuiverd, daarentegen in 1873 de overdreven speelwoede wel tot staan is gebracht, maar zonder tot die zoo heilzame ontploffing te komen. De gewone zuivering heeft daardoor toen hare weldadige genezing niet kunnen aanbrengen. Natuurlijk niet, want de overdrijving was het gevolg van een overspannen stelsel van crediet, hetwelk in enkele jaren meer kolossale ondernemingen van allerlei aard en vooral van productie der meest verschillende voorwerpen tot stand bracht, dan de verbruiksmacht van misschien het driedubbele aantal jaren kon verwerken. Zoo als altijd, werd dat den ondernemers eerst duidelijk juist terwijl zij op een steeds toenemend debiet tot nog altijd hoogere prijzen hunne berekeningen maakten, en nu beving vrees de

gemoederen even snel als ze pas nog door overmoed bezield waren. In gewone tijden, zouden bankbreuken een schromelijke verwoesting onder al die onvoorzichtigen hebben aangebracht, en op hunne puinhoopen anderen weer hunne kasteelen gebouwd. Maar in 1873 was met den val dier ondernemingen tevens het bestaan gemoeid der credietinstellingen, welke ze hadden opgericht. Deze wisten dus, uit zelf behoud, niets haastiger te doen, dan die wankelende lichamen door allerlei papieren schijnmiddelen te steunen en te schragen en althans voor een onmiddellijken dood te vrijwaren. Alleen verschoven dus, niet dan uitgesteld, werd de in 't einde toch onvermijdelijke val van datgene wat overbodig en daarom reddeloos veroordeeld was. De duizenden en tienduizenden die zich vooral in Amerika en Duitschland aan het gouden kalf vergaapt hadden vielen dus niet bij geheele hoopen, wat in gewone tijden hun lot zou geweest zijn, maar ze bleven hun leven nog een poos rekken. De dag der ontknooping werd daardoor minder verwoestend, maar de dagen van liquidatie duurden daarentegen zooveel langer, ja duren nog steeds voort. Een toestand van kwijning heeft nu het anders snelle verloop der ziekte vervangen. En wat vooral zoo noodlottig werkt, is de nog steeds voortgaande productie van die goederen, welker onverkochte voorraden juist de oorzaak zijn der geheele stremming. Door kunstmiddelen wordt de lijder als gedwongen tot een kwijnend voortwerken, maar hij blijft daardoor ook de kwaal verergeren waarvan hij het slachtoffer is. Ware de schok in 1873 zoo hevig geweest als de omvang van het kwaad eischte, de noodlottige gevolgen daarvan zouden niet meer in 1877 en nog later voortgewerkt hebben.

Thans hebben wij dubbele moeite om ons te herstellen van dat verleden. Want voor elke overdrijving moet boete gedaan worden. Spoorde men de voortbrengers eerst door een waanzinnig opdrijven der prijzen tot inspanning aller krachten aan, om toch in tijds met de grootst mogelijke hoeveelheden goederen partij te trekken van de overdreven marktwaarde, men had zich evenzeer pal moeten zetten om de onvermijdelijke daling later te weerstaan. 't Was dan ook onzin te klagen toen de bom losbarstte en de fabrieken gesloten werden en het werkvolk radeloos rondliep omdat voor grondstof noch fabriekaat koopers te vinden waren, want men maaide wat men gezaaid had. Langzaam en geleidelijk trachtte men toen te herstellen wat

in koortsachtige opwinding misdreven was, maar gedurende den tijd van herstel blijft de zieke een lijder en 't duurt lang eer hij weer als een krachtig man daar staat.

Beter nog dan een stortvloed van woorden kunnen de cijfers 't aantoonen, welke wisselingen de prijzen der hoofdartikelen in de laatste jaren hebben ondergaan, hoe machtig dus de verleiding tot groote productie voor den fabriekant en tot groote inkoopen voor den handelaar moet geweest zijn, maar tevens, welke aanzienlijke verliezen beide ten slotte hebben moeten doorstaan.

	In 1871.	**1872.**	**1873.**	**1875.**	**1877 stond**
Katoen - Pence....	8½	11½	8¾	7½	6¼ p. ℔ .
Zijde - Shillings...	27	29	25	14	18 p. £.
IJzer, - £ Sterling.	57	140	120	60	53 ton.
Koper, £ Sterling.	67	105	83	81	63 ton.
Tin, £ Sterling.	131	151	138	82	69 ton.

Eer productie en handel van zulke schokken weer tot orde en regelmaat zijn gekomen, is veel tijd noodig.

Met opzet heb ik zoolang stil gestaan bij de oorzaken welke velen meenen te vinden voor het bestaande malaise in den handel, om daardoor het bewijs te geven dat ook ik het onvoldoende van den toestand ten volle erken. Want 't zou dwaasheid zijn in deze dagen te willen spreken van algemeene welvaart, terwijl van overal klachten inkomen omtrent den verkoop der opgestapelde voorraden en van gebrek aan werk voor de arbeiders, al luiden de berichten langzamerhand iets beter. Niet tegen de bewering der Kamer, dat het ongunstig gesteld is met handel en scheepvaart en nijverheid kom ik dan ook op, maar daartegen, dat zij, de Kamer van Koophandel van Amsterdam, geen enkel woord van hoop ja van zekerheid laat hooren dat deze toestand een voorbijgaande is, en de toekomst bepaaldelijk voor de stad welker belangen zij behartigt, ongetwijfeld een betere is. Reeds in overeenstemming met haar eigen verslag van het vorig jaar had zij dat woord van overtuiging vooral thans luidkeels moeten uitspreken, nu de stad een ligging heeft verkregen welke niet alleen gunstig, maar benijdenswaardig mag heeten.

En vooral zou dat woord passen in den mond van deze Kamer, wier ijver nooit verflauwd is om Amsterdam tot zeehaven te verheffen. De overtuiging, altijd een goede zaak te hebben voorgestaan, had thans flink moeten uitkomen nu het begeerde is verkregen, en vooral sedert in de aanvankelijk reeds zoo gunstige resultaten van het werk de bewijzen te vinden zijn om het

leed van den dag als voorbijgaand te stempelen. Nu wordt ons enkel de schaduwzijde van het heden zoo donker mogelijk voorgesteld, en geen enkele lichtstraal geduld om het toekomende helderder te doen inzien. - Maar aan het gewettigde van zulk een moedeloosheid, waag ik 't toch te twijfelen.

Of liever, wat nog sterker is, ik ontken 't. Welke groote handelsstad ook reden moge hebben om over den loop der omstandigheden in de laatste jaren te klagen, Amsterdam minder dan eenige andere. Want Amsterdam heeft zich jaren lang buiten de algemeene wereldbeweging gehouden. En al had Amsterdam daarin hetzelfde aandeel genomen als andere groote steden en dus ook met haar alle nadeelen daarvan moeten ondervinden, wat het geval niet geweest is, dan nog zou het boven die allen bevoorrecht zijn geweest, omdat het door de aanwinst van een beteren weg naar zee het middel heeft verkregen om zich als handelsstad sneller van den geleden schok te herstellen, dan vroeger mogelijk was. Volkomen juist is de bewering van den verslaggever der Kamer van 1876, dat die ééne aanwinst tegen tal van teleurstellingen opweegt. Maar Amsterdam heeft de crisis, onder welker gevolgen een Nieuw-York, een Berlijn, een Weenen en andere groote markten nog voortdurend lijden, meer uit de verte aanschouwd dan zelf gevoeld. Koel en kalm heeft het de scheppingswoede aangezien waardoor het buitenland heden deze en morgen gene onderneming van handel of crediet of speculatie of productie van de meest veelsoortige producten in den vorm eener maatschappij, liefst met aandeelen en obligatiën beide, uit den grond tooverde. Alleen wanneer 't speculatiën in fondsen, en dan nog wel van min of meer bekende gold, mengde het zich in 't gewoel. Door de schijnbare bekoorlijkheden van het eigenlijke Gründerthum, liet onze beurs zich echter nooit verschalken. Zoo nuchter zelfs bleven wij daartegenover staan, dat wij - om maar één voorbeeld te noemen, - niet eens partij hebben weten te trekken van de een tijd lang geheerscht hebbende woede onder die Gründer om vreemde landen het genot van betere wegen te schenken, door anderen toen over ons land een net van buurtspoorwegen te laten spreiden waarvan wij wel dagelijks het gemis gevoelen, maar waarvoor wij de middelen niet kunnen vinden. Ongetwijfeld hebben wij verstandig gehandeld door onze onthouding, want voor het gemis der aanvankelijke voordeelen hebben wij ons vrijgekocht van de latere veel grootere en onvermijdelijke nadeelen. Wij werden wel niet

allen eensklaps millionairs, zooals onze naburen, maar wij zijn nu ook niet even ellendig en straatarm, als maar al te velen onder hen. Maar dan moeten wij ons ook thans niet aanstellen als de slachtoffers eener algemeene ramp, van welker nadeelen wij alleen bij terugwerking iets ondervonden, en welker voordeelen wij ganschelijk verwaarloosden. Onze nijverheid moge thans nóg moeielijke tijden te doorworstelen hebben, vooral door de onnatuurlijke mededinging der half zieltogende kinderen van de jongste overdrijving, toch wordt bij ons niet de eene fabriek na de andere gesloten, noch dwalen onze werklieden bedelende en broodeloos rond, zooals in andere landen. In den goederenhandel hebben wij zware verliezen geleden, maar het onbeteekenend aantal faillieten in 1877 op de Amsterdamsche beurs bewijst overtuigend, dat groote winsten daartegenover hebben gestaan. Immers de kapitalen in den goederenhandel aldaar belegd zijn alleen bij zeldzame uitzonderingen zoo aanzienlijk, dat ze die ‘aanhoudend’ zware verliezen hadden kunnen doorstaan zonder het genot van groote winsten, of het treurig schouwspel te leveren van tal van bankbreuken. Amerika weet daarvan andere dingen te vertellen, zoowel van zijn geld- als goederen handel. Van alle aldaar bestaande handelsfirma's ten getale van

431,000	zijn	in	1871	2915	gefailleerd	met	$ 85,232,000
		in	1872	4069	gefailleerd	met	$ 121,056,000
603,904	zijn	in	1873	5183	gefailleerd	met	$ 228,199,000

terwijl van Januari tot September 1876 reeds 10,800 firma's met een passief van $ 300,000,000 de betalingen staakten, zonder de nog veel meer huizen te tellen wier wanbetaling bij minnelijke schikking geregeld werd. En daarentegen mag men in het steeds toenemend aantal van hen die bij ons in den effectenhandel hun bestaan zoeken het bewijs zien, dat althans daar van slechte tijden weinig gevoeld wordt. Vanwaar dan die hopeloosheid, dat wantrouwen zelfs op een betere toekomst?

Maar toch ook op lichtpunten wijst de Kamer, zal men beweren. Ik zal ze aanwijzen, en wil dan gevraagd hebben of ze den indruk van moedeloosheid wegnemen dien ik beweer dat het verslag ten onrechte geeft.

De instelling van het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid wordt toegejuicht, even als de postovereenkomst met Vlissingen, bij welke laatste men de zonderlinge bewering leest, dat daardoor ‘een vervoer over IJmuiden, mocht daarvoor gelegenheid zijn, niet verhinderd wordt.’ Dat zal dan toch wel

degelijk het geval zijn zoolang dit contract duurt! Want de onderstelling, dat vóór dien tijd nog een tweede postdienst door onze regeering gesubsidieerd zou worden, mag ik der Kamer niet toedichten. Amsterdam zal dus waarschijnlijk nog eenige jaren lang, zijn brieven met Engeland moeten wisselen over een haven die eerst in vier uren sporens te bereiken is. Een haast ongeloofelijke toestand in elk ander land! Want dat den handel slechts twee uren daags gegund worden voor de over millioenen loopende briefwisseling tusschen Amsterdam en Londen, zou ieder vreemdeling eenvoudig weigeren te gelooven. De Kamer erkent, haast naïef, dat Amsterdam daardoor nog niet verkregen heeft wat ‘'t verkieslijkst is’, maar toch wordt, bij uitzondering, deze verbetering, waarbij een vergoêlijking zoo hoognoodig is, zeer toegejuicht. De inrichting der droogdokken, waardoor het stoomverkeer met Java over Amsterdam geleid wordt, de bouw van steigers in het IJ en van eene kade aan de Nieuwe vaart, even als de reeds vermelde uitzichten dat het Noordzeekanaal tegen het einde van dit jaar volkomen beantwoorden zal aan de verwachting, vinden verder een woord van vreugde, terwijl 't helaas! nog altijd bij de betuiging der hoop moet blijven, dat eindelijk en ten langen leste de handelskade en een betere en ruimere houthaven aan de zelfs bescheiden wenschen van de inwoners eener zeehaven zullen beantwoorden. Dan wordt nog de hoop uitgesproken op een rechtstreeksche spoorverbinding van Amsterdam met IJmuiden, en daarmede is de lijst der lichtpunten geëindigd.

Was 't onbillijk, die niet groot genoeg te noemen om den somberen indruk van het rapport weg te nemen? Maar niet somber alleen, ook onvolledig en oppervlakkig is dit verslag. De oogenschijnlijk woordelijk overgeschreven makelaarsberichten geven niet het beeld terug van den Amsterdamschen goederenhandel in zijn geheel; en haast zou men vragen of er inderdaad ernst heeft voorgezeten bij het stellen van het overzicht onzer stedelijke nijverheid. De magere inhoud daarvan is bijna beleedigend voor de industrieelen eener stad als Amsterdam, wier niet geringe roem 't in de laatste jaren mag heeten dat zij, hoewel in hoofdzaak koopstad zijnde, toch op merkwaardige wijze haar nijverheid heeft weten uit te breiden, terwijl juist de handel waarlijk geen groote vlucht nam. Zij deed dat op groote zoowel als op kleine schaal, in de reusachtige fabriek evenzeer als in de bekrompen en onvoldoende werkplaats, ja

tot in het woonvertrek toe. Daarvan een goed beeld te ontvangen, zou eene allerwelkomste bijdrage zijn voor de kennis der bronnen van welvaart in onze stad, wat thans meer dan ooit begeerlijk is, nu 't volgens de Kamer den schijn heeft alsof het vroeger hoofdmiddel van bestaan der stad, de handel, er langzamerhand wegkwijnt. Men meene niet dat die opgaven onmogelijk te verkrijgen zijn. Het groote vel papier, dat een duizelingwekkend aantal van de meest omslachtige vragen behelst, zal natuurlijk niet met een schat van volledige antwoorden tot den afzender wederkeeren, want in den regel is datgene wat men weten wil en niet algemeen bekend is, alleen door inspanning uit te vorschen. Maar de leden der Kamer hebben ieder in hun kring de gelegenheid inlichtingen daaromtrent in te winnen, en verder mist een persoonlijk onderzoek nooit zijn doel. Daarenboven is 't niet de kennis van het aantal werklui en werktuigen en dergelijke numerieke bijzonderheden welke verkregen moeten worden; die late men gerust voor de ambtenaren van het patent over. Maar den aard en het karakter der verschillende soorten van nijverheid te kennen, hoe ze gedreven worden en met welke grondstoffen, of ze uitgebreid dán wel ingekrompen moeten worden en of de resultaten bevredigen, ook of soms wetten of belastingen of verordeningen hinderlijk werken, dat alles en zooveel meer wat niet onder cijfers kan worden gebracht, zou ons ongetwijfeld een dieper inzicht geven in het arbeidsvermogen der geheele bevolking. Juist het aantal der kleinere industrieelen neemt onder ons toe, en in hun arbeid liggen de kiemen van toenemende volkswelvaart, waarvan de kennis onwaardeerbaar zou zijn. Blijkbaar is dit verslag opgesteld onder het gevoel van moedeloosheid over de schaarschte van inlichtingen waarover men kon beschikken, en zoo is de dorre en onvolledige opsomming van enkele feiten ontstaan die ik liever had gemist, dan op zulk een wijze in dit verslag te zien.

Met even weinig zorg is de scheepvaartrubriek bewerkt. Wanneer met name de ambtenaar genoemd wordt die zoo bereidwillig de cijfers mededeelde der uitklaringen, waarom dan de bron der inklaringen verzwegen? En sedert wanneer zijn petroleum en katoen, artikelen welke van Curaçao worden aangevoerd? De opsomming der in- of uitgevoerde artikelen behoort daarenboven onder de rubriek handel, die waarlijk door eenige meerdere uitvoerigheid niet geschaad zou worden. Intusschen hadden de cijfers der in- en uitklaringen welke wij hier

ontvangen, juist het woord van moedeloosheid uit de pen van den verslaggever moeten weren en er dat van vol vertrouwen op de toekomst van het scheepvaartverkeer van Amsterdam voor in de plaats moeten zetten. Want de uitkomsten der scheepvaartbeweging van het eerste jaar van het Noordzeekanaal meen ik al zeer bemoedigend, ja boven verwachting goed te mogen noemen. Ze zijn der mededeeling overwaard.

Inklaring.

1876.		1877.	
Aantal.	**Kub. Meter.**	**Aantal.**	**Kub. Meter.**
Ned. zeilschepen.....287	239,391	257	246,326
Ned. stoombooten.....161	201,828	307	414,979
Vreemde zeilschepen 427	395,884	420	398,992
Vreemde stoombooten 292	262,844	549	708,223

Uitklaring.

1876.		1877.	
Aantal.	**Kub. Meter.**	**Aantal.**	**Kub. Meter.**
Ned. zeilschepen.....273	253,054	244	239,484
Ned. stoombooten.....159	211,332	310	416,754
Vreemde zeilschepen 434	415,781	393	396,863
Vreemde stoombooten 282	251,211	534	688,543

Wettigen zulke cijfers niet de overtuiging, dat zoodra de toestand van den handel algemeen verbetert, Amsterdam daarvan een leeuwenaandeel zal verkrijgen indien zijne bevolking dat wil? Over de noodige hulpmiddelen kan zij thans beschikken, en het kapitaal voor werkelijk winstgevende zaken ontbreekt er nooit, hoe angstvallig het zich wijselijk steeds terugtrekt van al die proefnemingen door personen, wier bevoegdheid om aan het hoofd van ondernemingen te staan zich eenvoudig oplost in hunne behoefte om een middel van bestaan te vinden ten koste van anderen! De goederenhandel kan noch zal voortdurend in den staat van loomheid blijven waarin hij thans verkeert. Komen de dagen van beterschap, dan zal de handelsstand van Amsterdam te beslissen hebben, of het ongetwijfeld toenemend scheepvaartverkeer op het kanaal alleen den doorvoer- of ook den commissie- en eigenhandel ten goede zal komen. En al blijft de richting er eenzijdig ten voordeele van den fondsenhandel, zoodat alle commercieele krachten der stad zich daarin samentrekken, waartoe 't langzamerhand schijnt te komen en wat ik betreur, dan zal toch de haven levendig en druk bezocht worden, omdat, ook bij het verloopen van den handel, haar ligging

een inderdaad bevoorrechte is voor het verkeer tusschen de overzeesche landen en Engeland, met het steeds grooter en machtiger Duitschland en de daaraan grenzende rijken.

Maar ook daaraan is een voorwaarde verbonden. De verbetering der gemeenschap van Amsterdam met den Rijn.

Oud is die wensch, en reeds jaren lang is het onmisbare der vervulling tot in 't oneindige met tal van argumenten en vertoogen en bewijzen en reeksen van helaas! maar al te sprekende cijfers betoogd, zonder dat ze daarom nog heden ten dage als verouderd, met stilzwijgen kan worden voorbijgegaan. Integendeel, zoo ooit de dringende bede van Amsterdam tot de Hooge Regeering van den lande, om toch eindelijk over te gaan tot de uitvoering van datgene wat zij zelve nooit anders dan als urgent noodig verklaarde, kracht geput heeft uit de feiten van het oogenblik, dan is 't thans. Immers nu het Noordzeekanaal de volgeladen zeeschepen en stoombooten met ongebroken last in de haven van Amsterdam voert, nu staat men aldaar verlegen hoe te handelen met de goederen welke Duitschland langs dien korteren en onkostbaren weg wenscht te ontvangen en te verzenden. Want de gelegenheid om ze over den Rijn te vervoeren, bestaat er haast alleen nog maar in naam. Of mag het cijfer van ongeveer vier percent, waartoe het aandeel van Amsterdam in het verkeer van Nederland op den Rijn gedaald is, nog medegeteld worden? En toch worden nog altijd ongeveer zestig percent der goederen welke van de landzijde door Nederland worden gezonden naar of ontvangen van Duitschland, over den Rijn vervoerd, 't geen tegenover de steeds toenemende mededinging der spoorwegen het bewijs geeft, hoe zeer de behoefte aan dien goedkoopen weg blijft bestaan. 't Is onmogelijk een raming te maken van de hoeveelheden goederen welke langs het Noordzeekanaal en een breeden en diepen Rijnweg van en naar Duitschland over ons land zullen gaan, zoodra onze Regeering gehoor zal gegeven hebben aan de herhaaldelijk uitgesproken wenschen van Amsterdam. Maar dat ze aanzienlijk zullen zijn en de Nederlandsche havens weer tot de drukst bezochte van het Noordelijk Vasteland maken, daartoe is een blik op de kaart voldoende. Geen natie dan ook, die over een zoo uitnemende gelegenheid als wij beschikken kon om van haar land zulk een heerbaan te maken van internationaal verkeer, zou een oogenblik weifelen wat haar te doen stond.

Als een sprekend bewijs, hoe zeer tegenwoordig overal meer dan

ooit de behoefte aan kanalen gevoeld wordt die de groote steden van het binnenland in rechtstreeksche verbinding brengen met de zee, vestig ik hier de aandacht op het jongste plan van den bekenden Dr. Strousberg, om Berlijn tot zeehaven te maken. Van de Elbe bij Cuxhaven tot in den Oder bij Stettyn wil hij, langs Berlijn, een waterweg openen voor de vaart van zeeschepen berekend. Al de rivieren en wateren welke in de richting loopen welke hij aanwijst, zullen, zooveel als noodig is, verbeterd en alleen daar kanalen gegraven worden, waar de verbinding ontbreekt. Berlijn moet het middenpunt zijn. Daar moeten de havens aangelegd, de kaden gebouwd, de pakhuizen opgericht worden, opdat de stad ongebroken ladingen van het buitenland ontvangen en daarheen verzenden kan, het laatste vooral, ten einde de nijverheid de gelegenheid vinde die ontwikkeling te verkrijgen waartoe zij kapitalen en kennis in overvloed heeft, maar zonder de middelen om die aan te wenden. De Duitsche groothandelaar toch doet geen moeite voor den afzet der nijverheidsproducten van zijne landgenooten, onverschillig of hij den zeehandel drijft in de Duitsche dan wel in de overzeesche en koloniale havens. Overal in de transatlantische gewesten waar de Engelsche koopman gevestigd is, beperkt hij zich als groothandelaar uitsluitend en bij voorkeur tot den verkoop van Engelsche fabriekaten. De Duitsche handelaar daarentegen is daar altijd de man die de producten van het land uitvoert. De Engelschman is importeur, de Duitscher exporteur. In Engeland maakt de fabriekant den handelaar groot en omgekeerd, maar in Duitschland wil de groote koopman wel zijne invoeren van grondstoffen aan den landgenoot verkoopen, maar om diens fabriekaten bekommert hij zich niet. Het gevolg is, dat in Duitschland koopman noch industrieel tot dien hoogen trap klimmen, waartoe beider bekwaamheden elkander zouden kunnen verheffen. Geef den man van nijverheid dus de gelegenheid om zonder de kostbare en tijdroovende tusschenkomst van den handelaar in de zeehaven zijne zaken met het buitenland te drijven, en ge zult de welvaart van het land verhoogen zonder een enkel belang te schaden.

Ik laat de uitvoerbaarheid van dit reusachtig plan daar, maar acht zoowel de gronden waarop hij het aanbeveelt als vooral het feit der aandacht waardig, hoe mannen van een veruitzienden blik, waaronder men Strousberg zeker wel zal willen rangschikken, overal en meer dan vroeger de groote voordeelen

erkennen van kanalen, die de zee tot diep in het binnenland voeren.

Met loffelijke zorg heeft onze Regeering de doorgraving van Holland op zijn Smalst bevorderd en uitnemend is de zaak gelukt. Thans voltooie zij haar arbeid, door er de verbetering van den Rijnweg aan toe te voegen. Nog loopt het Kanaal dood op Amsterdam. Beperkt en eenzijdig dreigt dus het gebruik te blijven. Maar trek het Kanaal door tot in Duitschland, en in een omzien wordt de vaart onbeperkt en veelzijdig. Is ons land in deze tijden te klein om weer als vroeger den boventoon te voeren in handel en scheepvaart, omdat de toen nog minder ontwikkelde volken thans volkomen bewust zijn van hun meerdere kracht, zoo blijft het daarentegen door de gunstige ligging aan zee en de beschikking over tallooze goedkoope waterwegen volkomen in staat, een leeuwenaandeel te verkrijgen van het onderling verkeer der groote naburige rijken. Ik blijf mijn oude stelling handhaven, dat Nederland alle krachten moet inspannen om den stroom van den doorvoerhandel over zijne zee- en landgrenzen te leiden, omdat het daardoor een druk scheepvaarten spoorverkeer wint, en tevens als onwillekeurig de gelegenheid verkrijgt zijn eigen en commissiehandel met de meest verwijderde landen te drijven zonder daarvoor die groote kapitalen noodig te hebben, welke de andere natien in haar overzeesch verkeer beleggen. Het schip dat de goederen voor vreemde landen naar of van onze havens vervoert, zal tevens het middel worden waardoor de Nederlandsche koopman zijne ondernemingen uitbreidt. Het begin zij bescheiden, de omstandigheden zullen wel zorgen voor de toekomst.

Beweerde ik straks, dat thans voor Amsterdam het juiste oogenblik aangebroken is om bij 's lands Regeering op de verbetering van den Rijnweg aan te dringen, nu het zoo wel geslaagd Noordzeekanaal de behoefte daaraan dag aan dag klemmender doet uitkomen, zoo bestaat er nog een andere reden welke ons aanmaant spoed te maken met het doen gelden van dien wensch. Wij hebben toch het voorrecht thans aan het hoofd van het Ministerie waarvan de voordracht tot dit werk moet uitgaan den man te zien, die den 11^{den} December 1876 met den, helaas, sedert overleden afgevaardigde van Amsterdam Stieltjes, in de vergadering der Tweede Kamer het voorstel deed als Memoriepost uit te trekken, ‘een Kanaal van Amsterdam naar de Waal.’ Krachtiger bewijs van sympathie voor dit werk

was wel niet te geven, dan door het indienen van dit voorstel. En zoo overtuigend wisten beide mannen hun zaak te bepleiten, dat slechts 36 stemmen tegenover de 34 goedkeurende stonden. Twee stemmen meer, en Amsterdam zou 't aan het initiatief van den heer Tak van Poortvliet en van een der eigene afgevaardigden te danken hebben, een wensch bevredigd te zien, waarvan het billijke ook reeds uit het aanzienlijk getal voorstanders duidelijk blijkt. Zeldzaam gelukkig toeval voor Amsterdam, thans in den Minister, wien het zijne wenschen te dezen aanzien moet voordragen, den onpartijdigen en ongeroepen voorstander van dit zijn verlangen te mogen ontmoeten. Met vol vertrouwen kan Amsterdam 't dus aan hem overlaten, de opening van een Kanaal door de Geldersche vallei weldra opgenomen te zien onder de rij der groote werken van openbaar nut, van regeeringswege uit te voeren.

Ten einde een sprekend getuigenis te geven hoe zeer 't Amsterdam ernst is met de begeerte naar dat kanaal, koos het onlangs als plaatsvervanger van den overleden mede-voorsteller Stieltjes, tot lid der Tweede Kamer den ingenieur Froger, den man die reeds voor 25 jaar ditzelfde werk als noodzakelijk aanprees, en die natuurlijk nog beter vertrouwd is met alles wat de belangen der stad bevorderen kan en wat voor de plaatselijke Omstandigheden 't meest geraden is. Amsterdam heeft dus thans beter kansen dan ooit om weldra de verlenging van het Noordzeekanaal te zien tot in 't hart van Duitschland, langs den waterweg door de Geldersche vallei. En alweer wil ik gevraagd hebben of er grond bestaat tot moedeloosheid, dan wel juist tot hoop op een betere toekomst.

Maar de bevrediging dier billijke wenschen legt zware verplichtingen op aan Amsterdam. De stad moet nu toonen recht te laten wedervaren aan de middelen welke het gewonnen heeft en waarschijnlijk nog winnen zal, om uit den staat van langjarigen stilstand op te klimmen tot bloei en welvaart. En dit is geen zoo kleine taak, waarvan de omvang licht kan geteld worden, zoo als althans oogenschijnlijk door hen geschiedt die reeds sedert jaar en dag voortdurend juichen over het Amsterdam dat zij noemen herschapen en herboren en herleefd en herjongd en hernieuwd en wat dies meer zij. Eerst met kracht gewerkt en dan juichen, ware verstandiger. Die zelf-

voldaanheid reeds bij het beginnen van den arbeid leidt zoo gereedelijk tot een zeker rustig welbehagen, terwijl onvermoeide ijver juist hier meer dan elders noodig is om zooveel verloren tijd in te halen. Langzamerhand eerst begint de bevolking van Amsterdam toe te nemen, maar nog altijd op veel beperkter schaal dan in bijna alle andere groote steden van Europa reeds sinds ettelijke jaren geschiedt. En de treurige uitkomsten der cijfers van de volkstelling, volgens welke juist de mannelijke bevolking die in de volle kracht des levens verkeert er 't zwakst vertegenwoordigd is, vonden nog altijd niet de zoo gewenschte weerlegging. Terwijl, ook al sedert lange jaren, in de meeste steden van binnen- en buitenland de noodzakelijkheid tot uitzetting der grenzen wegens het toenemend aantal ingezetenen tevens gretig gebruikt wordt om niet alleen tal van verfraaiingen aan te brengen maar om aan het geheel een ander aanzien te geven, zoodat de oude stad voor de nieuwe althans in schoonheid moet wijken, heeft Amsterdam zich nog alleen tot de uitbreiding beperkt en slechts enkele pleinen verfraaid. Want zonderling genoeg blijven de rijke ingezetenen, die op andere plaatsen de nieuwe wijken door den bouw hunner halve paleizen opluisteren en in ware weeldekwartieren herscheppen, hier de nieuw aangelegde straten en kaden mijden, zoodat deze maar al te veel bezet worden door die gesplitste woningen, wier aantal ook reeds in de oude stad op onrustbarende wijze toeneemt. Ja zoo weinig spant de burgerij zich in om de nieuwe gedeelten tevens tot de fraaiste te maken, dat zelfs thans, nu het meest bekoorlijke punt van geheel de stad bebouwd wordt, niet eens een gebouw aldaar verrijst, hetwelk waardig prijkt tegenover den monumentalen gevel van het Amstel-Hotel. Waarom dat éénig gelegen plekje niet dan onder die voorwaarde als bouwterrein uitgegeven, en van gemeentewege een premie aan hem uitgeloofd die het met den fraaisten gevel versierde? Minder karigheid ook in de ruimte welke onbebouwd moet blijven, zou bij den verkoop der terreinen op den duur in 't belang der gemeente blijken te zijn. Want niet de eindelooze lange en nauwe straten, door markt noch groene plek of open ruimte afgebroken, lokt tot den bouw van fraaie huizen, maar de sierlijk aangelegde boulevard. Een Arnhem leert 't ons hoe zeer Amsterdam gewonnen zou hebben, indien het althans enkele slingeringen zijner oude wallen had behouden en hier en daar een groep of laan der zware boomen gespaard, ten einde met weinig

kostbare maar bevallige bloem- en grasperken één geheel te maken dat onmiddellijk ombouwd zou zijn met huizen, wier sierlijkheid weer anderen tot wedijver in het plaatsen van nog fraaier gebouwen had uitgelokt. Juist die weeldekwartieren, welke in het nieuwe Amsterdam geheel ontbreken, zijn zoo begeerlijk voor een stad, omdat de bewoners daarvan voor den winkelier en kleinen burger zoo vele nieuwe bronnen van inkomsten zijn. Wanneer Arnhem soms, in een onbewaakt oogenblik en bij hoogst zeldzame uitzondering, zijn zorg voor het verfraaien der stad vergeet, zooals thans inderdaad op onbegrijpelijke wijze geschied is door het leggen van een loggen onoogelijken steenklomp die voor school moet dienen, hoewel de ommuúrde tuin veeleer aan een cellulaire gevangenis doet denken, en het daardoor een der fraaiste punten der benedenstad, waar het onbelemmerd uitzicht op den Rijn inderdaad verrassend was, ontsiert, dan verbaast 't een ieder vooral, in die gemeente zulk een misgreep te moeten aanschouwen. Zoo ver moest het bestuur van elke plaats 't brengen, dat elk zich verbaast, zoodra het iets aanlegt of bouwt wat niet fraai is. Mocht dat ook spoedig in Amsterdam het geval zijn. Thans maken aldaar de eentonige en voor de lengte te smalle straten een even treurigen indruk bij het bezoek der nieuwe wijken als de kade, van welker te breede weg het in verhouding veel te smalle water zelfs nauwelijks zichtbaar is. Haast zou men het bouwen van huizen zooals daar staan willen vergoelijken, om de plaats waar men ze ziet. Waarlijk, indien de bouwmeesters die voor twee eeuwen de sierlijke lijnen trokken van onze hoofdgrachten en de ‘bocht’ van de Heerengracht bezet hebben met die prachtige woonhuizen, eens weer voor onze oogen verrezen, zij zouden zich niet schaamrood van hun werk behoeven af te wenden voor hunne opvolgers, al hebben die, behalve het vele dat zij hun ten voorbeeld achterlieten, daarenboven de vorderingen der wetenschap van een paar honderd jaar boven hen vooruit. Maar 't is de vraag of ook toen een vooral veélzijdig onderwijs, het eenige en afdoende middel heette om al het mogelijke te verbeteren.

Neen, Amsterdam staat nog eerst aan 't begin der taak welke vele andere groote steden reeds hebben vervuld. Daarom wachte men liever met het juichen totdat die anderen ingehaald zijn. Geen beter middel om dat spoedig te doen, dan bij zijn ijverigen arbeid een bepaald doel voor oogen te

hebben. Alles tegelijk aan te vangen, leidt tot versnippering van krachten en onvolledig werk. 't Is der stad als aangewezen om, nu het Noordzee-kanaal gereed is en de weg naar Rotterdam spoedig verbeterd zal worden, terwijl allerwaarschijnlijkst het Kanaal door de Geldersche vallei den stroom der scheepvaart en handelsbeweging tusschen de Noordzee en den Rijn weldra over Amsterdam zal leiden, allereerst te zorgen dat die meerdere schepen en goederen de gelegenheid vinden tot een snelle en dus goedkoope beweging. Want in beide die woorden ligt het geheim der drukke haven. Gelukkig erkent het bestuur der stad die taak, dankbaar waardeere ieder ingezetene dat, en het vervult die tegenwoordig met loffelijken ijver. Op tal van plaatsen is het krachtig aan het werk om die verbeteringen tot stand te brengen, welke dringend noodig zijn voor de nieuwe toestanden. Nog een paar jaar, en de haven van Amsterdam zal in 't bezit gesteld zijn van althans vele der inrichtingen voor het spoedig verwerken der komende en gaande goederen, waarvan de onmisbaarheid en het voordeel elders overtuigend is gebleken. Al die werken van onbetwist openbaar nut kosten echter schatten van geld, vooral nu ze hier in zulk een korten tijd en dus haast gelijktijdig moeten gemaakt worden, zoodat de winsten groot moeten zijn om die uitgaven te dekken. Maar waarom zou hier mislukken, wat overal in den vreemde uitnemend is geslaagd?

Groot beleid en veel voorzichtigheid zijn noodig om in zulk een tijd van overgang al het noodige tot stand te brengen, zonder de lasten der burgers te zwaar te doen drukken eer zij die uit de lusten der nieuwe toestanden terug kunnen krijgen. De grens tusschen het noodige en overbodige moet in zulke dagen streng getrokken worden. Want de bewering der overdreven voorstanders van de belasting op het inkomen, dat in de veerkrachtigheid der heffing het groote geheim ligt om door de eenvoudige opdrijving der percenten elke som gelds te verkrijgen, is natuurlijk nauwelijks de wederlegging waard. Daarenboven zullen vele dier voorstanders wel spoedig in tegenstanders veranderen zoodra zij, in plaats van zoo als thans minder te betalen dan zij naar de huurwaarde deden, door een hooger percentage veel meer moeten opbrengen dan vroeger. En vooral zullen velen gestemd worden tegen deze belasting, nu 't uit de cordate en niet genoeg te waardeeren opene verklaring van den voorzitter van den Gemeenteraad

gebleken is, dat van de 29,206 eigene aangiften niet minder dan bijna de helft of 14,142 ambtshalve zijn verhoogd, hoewel het belastbaar kapitaal daardoor slechts met ƒ 12 millioen is vermeerderd Natuurlijk bestaat daarbij nog geenerlei waarborg, dat door die verhooging elks inkomen nu op het juiste cijfer gebracht is, en de onderstelling is dus volstrekt niet ongerijmd dat de heffing van twee percent voldoende en de opdrijving tot drie percent onnoodig zou zijn, indien men het werkelijk inkomen kon treffen. Maar dan betaalt de eerlijke man voor den oneerlijken, en dat wel omdat hij een belasting voldoen moet, waarvan het juiste cijfer, dat tot grondslag dient, niet te vinden is.

Niet daaruit dus zijn de middelen te vinden om aan de stijgende eischen van den dag te voldoen. Maar nog veel minder door aan de scheepvaartbeweging hoogere lasten op te leggen, zoo als het gemeentebestuur wil. Immers van de toeneming der vaart en van de uitbreiding des handels moet de burgerij de voordeelen trekken, om door meer welvaart aan de toenemende vorderingen van den fiscus te kunnen voldoen. Zeer terecht dan ook heeft de Kamer van Koophandel van Amsterdam, - en daardoor keer ik na mijne afdwalingen weer tot haar verslag terug, - een streng veroordeelend vonnis uitgesproken over de voorgestelde wijziging van de heffing van het havengeld, welke natuurlijk ten doel had daaruit meer gelden te trekken. Wanneer dringend noodige zaken uitgesteld moeten worden en hoogere rechten gevorderd van de scheepvaart, welke men juist door de opening van allerlei kostbare nieuwe kanalen wil lokken, omdat de uitgaven anders onmogelijk te bestrijden zijn, waarom dan die uitgaven onnoodig uitgezet en tonnen gouds besteed voor eene geheel overbodige vierde Universiteit? Het hooger onderwijs is een rijkszaak, en het rijk voldoet aan zijn roeping te dezen aanzien ruimer en beter dan vroeger. Ware Amsterdam even rijk en bloeiend en steeds in welvaart toenemend als voorheen, de maatregel ware nog te verklaren. Maar in tijden als deze, nu de lasten zeer zwaar drukken op de burgerij, en men tot bestrijding der klimmende uitgaven zelfs tot heffingen schijnt te moeten overgaan welke schadelijk dreigen te zijn voor de bronnen van bestaan der stad, een Hooge School te openen welke, om werkelijk een toekomst te hebben, nog tonnen gouds eischen zal, dat mag althans vreemd heeten. Niet immers om als een Lands Universiteit te werken, richtte de

rijke burgerij voor twee en een halve eeuw het Athenaeum te Amsterdam op. En welk een te hooge eisch men aan ons kleine landje stelt om zoo vele hoogleeraren te leveren, bewijst de moeielijkheid om de leerstoelen te bezetten.

Amsterdam hebbe een bepaald doel voor oogen, zei ik reeds hierboven en ik herhaal 't met aandrang. Te hooge lasten zullen zoo licht velen aansporen, om bij de tegenwoordig snelle en onkostbare middelen van vervoer hun woonplaats naar gezonder en liefelijker plekken te verleggen en daar een lager schot en lot te betalen, terwijl zij het dure Amsterdam alleen gebruiken als werkplaats. In de City van Londen bewoonden ook eens de rijke kooplui die prachtige woningen waarin nu alleen kantoren te vinden zijn, en ook in Amsterdam vertoont zich hetzelfde verschijnsel reeds waarschuwend. Dubbel zwaar drukken de lasten dan op den kleinen burger die de stad niet kan verlaten, want hij mist het voordeel dat de rijkere stadgenoot hem vroeger verschafte en daarenboven moet hij nog diens aandeel in de toenemende belastingen voldoen. Onnoodige uitgaven zullen Amsterdam in dezen tijd van overgang meer schaden dan ooit.

Het belangrijkste gedeelte van het verslag der Kamer noem ik zonder aarzelen het aanhangsel, de adviezen inhoudende aan de regeeringen van stad en land gegeven. Met groote belangstelling om den inhoud en met groote waardeering van den arbeid der leden, zal voorzeker een ieder die het boek leest daarmede kennis maken. Tal van die adviezen, gevraagd en ongevraagd, getuigen van den open blik der leden voor 't geen Amsterdam in deze dagen van overgang en van toerusting voor een nieuw handelsleven noodig heeft. De zaak der aanlegplaatsen van schepen in het IJ is met kennis en zorg behandeld, en 't is te hopen dat de Kamer ook te dezen aanzien voldoening zal hebben van haar arbeid. De wegen te land moeten verbreed en gemakkelijker gemaakt worden, roepen velen, en terecht, en de Kamer juicht die beweging toe. Maar tevens stelt zij de bepaalde voorwaarde, dat de beweging der scheepvaart daardoor niet belemmerd ja soms onmogelijk gemaakt worde. Het groote publiek toch vraagt vooral naar gemak meer dan naar spoed, getuige de voorkeur die het geeft aan de zacht schommelende wiegeling dier trekschuiten te land, waarop de tramwagens sprekend gelijken zoo lang ze door paarden getrokken worden, boven het sneller maar minder gemakkelijke verkeer der omnibussen. Alleen echter voor het gemak der inwoners de vaart door

de grachten te belemmeren tot groot ongerief van den handel, zou alleen in enkele gevallen te rechtvaardigen zijn. Daarenboven vergete men niet, dat indien alhier de handel toeneemt in verhouding tot aller verwachting, onze grachten een steeds meer gewaardeerde weg zullen worden van snel en goedkoop vervoer. Wordt die waterweg echter hier belemmerd en daar gesloten, dan moet dat drukker verkeer zich verplaatsen naar onze kaden of zoogenaamde grachten en waarlijk niet breede straten en stegen, welke daarvoor de voldoende ruimte natuurlijk niet bezitten, omdat men bij den aanleg rekende op het water als den weg waarover het goederenverkeer bij voorkeur en haast uitsluitend plaats zou vinden. De City van Londen en zelfs Rotterdam kunnen ons tot voorbeeld strekken, wat dat druk vervoer van koopmansgoederen langs den openbaren weg wil zeggen. Hoe licht zou men dus, door het verkeer te water te belemmeren om dat te land gemakkelijker te maken, juist het omgekeerde veroorzaken, en de drukte op straat en gracht zóó vermeerderen dat ze onhoudbaar werd. En hoe gevaarlijk 't is voor het fraaie aanzien der stad, smalle straten te verbreeden zonder onteigening op breede schaal, dat leert de omgeving van het Damplein op maar al te treurige en overtuigende wijze.

Zoo worden gedurig schijnbaar kleine zaken vraagstukken van overwegenden aard, zoodra 't den overgang geldt van oude tot nieuwe toestanden. Gelukkig dat de Kamer van Koophandel daarop het oog houdt en haar licht vooral daar laat schijnen, waar andere belangen die van handel, scheepvaart en nijverheid soms dreigen te overschaduwen. Maar hoe is dan haar ijver voor de toekomst der stad, welke zoo duidelijk spreekt uit elke harer handelingen, te rijmen met den wanhoopskreet voor de dagen die komen zullen, welke uit het verslag tot ons oprijst? Moge de eerste maar niet verffauwen, en Amsterdam mede daardoor tot een zeehaven opkomen welker bloei en welvaart 't al in weinige jaren ongeloofelijk maakt dat ooit aan de toekomst gewanhoopt kon worden der stad, die dan weer als van ouds eene der meest geëerde en drukste handelsmarkten der wereld is geworden.

P.N. MULLER.

De Pruuvers.
(Uit het Noord-Brabantsch dorpsleven.)

Op het heitje.

I.

Een winderige najaarsdag.

Boven drijven langs het blauwe uitspansel lichtvale wolken als rustelooze geesten doelloos rond. Beneden heerscht ook een eigenaardige levendigheid. Twee machtige vijanden voeren hun eeuwigen strijd al stoeiend: licht en schaduw spelen krijgertje over de aarde. Wat zij elkander najagen over water en bosch, over heiden en akkers, over struik en heg, over weiden en tuinen, over daken en torenspits! Over alles vliegen zij heen, elkander na, onophoudelijk afwisseling scheppende van licht en donker: nu geel, dan grauw; nu blij, dan droef; - altijd door, evenals in het leven van den mensch.....

Van iederen mensch? -

Over een der heerbanen, die in wijde, bevallige bochten door het zandig gedeelte van Noord-Brabant slingeren; over zulk een breeden zandweg - drie, vier karresporen naast elkaar - stapt, de linkerhand aan het eind van den steel der spade, die over den schouder ligt, iemand voort met den gelijkmatigen, eer sloffen dan vluggen gang, eigen aan arbeiders die van hun werk komen.

De hier en daar minder gescheurde dan wel doorgesleten kleeren - buis met korte slip en broek, beiden van turksch leder, welks bruin verbleekt en vuil is - verraden het gemis van een zorgende, verstellende hand. Onder de pet, waarvan de oorspronkelijke kleur verschoten is tot groenachtig vaal, en welks vettige bol meer glimt dan de hardlederen klep, die, in alle richtingen gesprongen, nog slechts door enkele steken vastgehouden wordt; - onder dat haveloos hoofddeksel uit komt wat dof, aschblond haar kijken. Hoewel te nauwernood veertig jaar, is 's mans rug reeds gekromd; wat hem korter

doet schijnen dan hij is en later, bij zijn begrafenis, een jeugdig toeschouwer, die niet weet wat ironie is, op een toon vol billijke waardeering zal doen zeggen: ‘de *kist* velt me mee, z' is langer as ik gedocht ha!’ - De uitdrukking van het verweerde gelaat, hoe neerslachtig ook, is goedig, vrij van alle bitterheid; het spreekt van die geduldige berusting in kommer, welke het gevolg is ten deele van gewoonte, ten deele van zachtheid van gemoedsaard.

Voor de stoeiende vijanden van zooeven is hij een plekje speelplaats: tot over dat verweerde gelaat jagen zij elkander na. Maar die afwisseling van licht en schaduw brengt er wel beweging op, doch geen beweging in.

Werktuigelijk schrijdt hij voort. Soms, wanneer een houtduif met klapperenden vleugelslag uit de dichte takken van een boom vliegt, of de schaduw van een kraai over den weg zweeft; wanneer de stille rust van het water in de sloot gestoord wordt door een vallenden pijnappel, wellicht ontglipt aan een eekhorentje; of wanneer het knallende schot van een jager over de velden rolt - dan slaat hij den blik op. Maar ook dit geschiedt werktuigelijk; de oogen verraden geen de minste belangstelling en spoedig rusten ze weer op den breeden zandweg, die nu door een heuvelachtig heitje loopt.

Daar neemt zijn blik een bepaalde richting aan. Hoewel er niets te zien is, niets immers dan de hei: hier wat hooger, daar wat lager; hier begroeid, daar naakt; hier bruin, daar geel, - houdt hij toch het oog gevestigd op dezelfde plek. En, tegenover die plek gekomen, blijft hij staan.....

Ja, er is tòch iets te zien: de bodem heeft een aschgrauwe tint en er liggen enkele verstrooide voorwerpen op; hier een verkoold eind hout, daar een geblakerde scherf, ginds een geschroeid stuk papier, elders een vod met afgesmeulde randen.

In het gelaat van den werkman is beweging, leven gekomen; het teekent diepe droefheid, en in het turende, zachte, blauwe oog glinstert iets.

Op eens verheldert het droevig gelaat, het heet iets welkom. Uit het donker dennenboschje, dat het heitje omzoomt, komt over de ledige plek een glanzend zwarte kat schuw aansluipen. Bukkend, streelt hij de vreemdsoortige bezoekster, die vleiend tegen zijn beenen dringt. Nu haalt hij iets uit zijn vestzak en houdt het haar voor. 't Is een reepje spekzwoerd. Gretig rukt ze hem die lekkernij uit de hand en ijlt er snel mede weg.

Tot in het donkere boschje hebben zijn vriendelijke oogen haar gevolgd. Thans zwerven zij nog een oogenblik over de voorwerpen die op de van brand getuigende plek verstrooid liggen; hij haalt diep adem, en, zijn weg voortzettend, veegt hij met den mouw over de oogen.

II.

Het tooneel dat wij zoo even beschreven, en dat zich met geringe wijzigingen telkens herhaalt, als de werkman voorbij die plek komt, werd eens uit de verte gadegeslagen door iemand die, op een slagkar gezeten, over een der smalle wegen reed welke het Heitje in alle richtingen doorkruisen.

De kloek gebouwde gestalte, wier buigzaamheid de schokken die ze krijgt van de kar omzet in een meegaand wiegen; het koen gelaat, welks overmoedige uitdrukking een vrijbrief vinden moge in den gezonden blos, zoo krachtig heenstralend door de bruine tint; het weelderig, koolzwart haar, lang genoeg om sterke neiging tot krullen te verraden; de open blik van de donkere, schitterende oogen; - dat alles doet ons oog met welgevallen op den dertigjarigen boer rusten.

Thans, nu hij tuurt naar den met gekromden rug voortsloffenden werkman, spreken gelaat en oogen van medegevoel. ‘t Is toch 'nen tobberd’, zegt hij zacht. En de tot leidsels dienende zeelen hangen slap in zijn hand, en ongestraft veroorlooft het paard zich den luien stap, dien deze menschelijke dieren zoo gaarne aannemen als zij voelen dat hun meester verzonken is in gepeins.

Thuis gekomen, - zijn hoeve ligt aan den breeden, slingerenden zandweg, slechts enkele minuten van het Heitje - zegt hij tegen de bejaarde, reeds grijzende boerin, die hem een kom koffie inschenkt:

‘Mie-moet[1], 'k hê te doe met Hannes van Leune.’

‘Most liever mê oe eigen te doe hebbe, Giel!’

Na dit antwoord op een toon van geheimzinnig verwijt gegeven te hebben, schuift de boerin haar stoel half van de tafel weg en blaast in de kom koffie, die zij met de rechterhand ter hoogte van den mond houdt, terwijl ze de linker laat rusten in den rechter elleboog.

1 Moet, moei.

De zachte, liefelijke stemming waarin Giel verkeerde is verstoord. Hij kent dien geheimzinnigen toon, die eigenaardige houding maar al te wel. Hij weet, dat zijn tante er zich toe gezet heeft om iets onaangenaams te behandelen op de onaangenaamste wijs; een kunst waarin sommige vrouwen het merkwaardig ver weten te brengen, en waartegen het humeur van slechts weinige mannen bestand is. Tot dezen behoort Giel niet. Gemelijk vraagt hij:

'Wa moet dè nau weer?'

Met een geheimzinnig gezicht, turend naar den klomp, dien zij behendig laat balanceeren op de punt van den rechter voet, waarvan de hak rust op de teenen van den linker, antwoordt de boerin óp den toon van zooeven:

''k Zo liever vroage wa *nie* moet.'

Giel slaat driftig met de vuist op de tafel, en kregelig klinkt het uit zijn mond:

'In Godsnaam, Mie-moet, zeg wa ge te zegge hèt, of haud oeë mond: ik kan er nie tege, tege dè gesteggel. - Wa moet er dan *nie?*'

De boerin blijft bedaard. Zij slaat het oog van den klomp naar de zwart berookte zoldering, een zeer geschikte verblijfplaats voor den geest, dien zij blijkbaar tot getuige roept van het onverdiende der ruwe behandeling die ze moet verduren, en antwoordt:

'Nau zal *ik* de schuld nog kriige - dè spreekt! - As Cis Haze,' - ze wijst met den scherpen neus naar de boerderij aan den overkant van den weg - 'as Cis Hazen et heurde, zô ie nog méér plezier hebbe!'

Giel ziet haar uitvorschend aan; een vraag zweeft hem op de lippen; maar hij bedenkt zich en zegt kalm:

''k Wil van Cis Haze niks heure; ge hèt altijd iet van 'm te zegge! En mê hùm wil ik geen reuzing hebbe - dè weet-e wel: hij is oom en voogd over Mariekes.'

'Òf ik dè weet!' roept de boerin uit. 'En Cis Haze weet et óók wel, anders zô ie nie deuêrve wa ie nau wèl deuêrft!'

Er komt een wolk op Giels gelaat.

'*Wa* deuêrft ie?'

Langzaam antwoordt de boerin:

'Cis Haze deuêrft teuêrf loate steke van *au* peelveld.'

Iets in Giels binnenste zegt verontwaardigd: 'De-n-auwe schelm!' Maar hij spreekt die woorden niet uit. Hij ver-

kruimelt werktuigelijk een stuk brood tusschen de vingers en de wolk op zijn gelaat wordt somberder.

De donkere oogen op die wolk gericht, gaat de boerin voort:

‘Onze scheeper[1] hee 't gezie toe ie er de schoape langs dreef. En weet-e wie den teuêrf stak? - Toon Donkers, Cis Haze's neef, die ge lest in 't Groene Woud de piip uit de mond geslagen hèt umdèt ie zat te zwetsen over Mariekes. En toe de scheeper zee: ‘dè's Giel Aarts' veld’, toe riep Toon: ‘Wa kan mij Giel Aarts scheele - 'k verdrêi m'n hand nie um 'm! Wa 'k doe, dè doe 'k veur Cis-oome; en tege hùm zal Giel Aarts niks zegge - dè deuêrft ie nie!’

Nauwelijks was de naam van Cis Haze's neef genoemd, of Giels oogen vlamden; uit de donkere wolk schoten bliksemstralen. ‘'k Zàl 'm!’ klonk het zacht maar dreigend van zijn lippen. En nu opstaand, zegt hij onheilspellend kalm:

‘Ik moet doar over goan spreke.’

Wat later staat de boerin, wie het moeite gekost heeft haar zelfvoldoening te verbergen, aan de deur.

In het volgend jaar zullen Giel en Marieke trouwen en dan is het met het rijk van Mie-moet uit, want alles behoort aan haar neef - dat weet zij. En ze weet ook dat Marieke's voogd even weinig met dat huwelijk ingenomen is, want komt het tot stand, dan moet hij het vermogen van zijn pupil uitkeeren, - iets onaangenaams voor den vrekkigen ouden boer.

Zie nu met welke oogen de boerin haar neef, die met naar den grond gekeerd gelaat den weg oversteekt, nakijkt!

Voor háár is hij de brander, dien ze afstuurt op een vijandelijk schip.

Jammer dat 'tgeen in de lucht vliegen moet, Giels toekomst is!

Maar, slimme Mie-moet, voorzichtig: als het schip zinkt, kan de wieling uw eigen bodem meêsleepen!

Op het erf van zijn buurman gekomen, loeren Giel uit den stal, waarvan de deuren op een kier staan, twee oogen aan; groen-grijze oogen. En nu hij voorbij is, vertoont zich door de deuren een hoofd: ros haar en een valsch lachend gezicht. ‘Wacht mer, menneke, 'k zal oe leere iemese 'n piip uit de mond te sloa: *au* zal ik iet anders uit de mond sloa!’ dus mompelen dreigend de lippen. En de gelukkige eigenaar van deze innemende tronie gaat voort met zijn werk, het schoonmaken van den stal.

1 Scheeper, schaapherder.

Zie hem daar bezig; hoe nijdig fonkelen in het donker die groen-grijze oogen; welk een boosaardige vreugde op het gelaat als hij de koeien met zijn klomp tegen de pooten schopt! één kijkt om, met een vragend verwijt in het droomerig oog; en grijnzend stompt hij tot antwoord het weerloos dier met den rieksteel op den kop....

Die koeien kennen hem; - *zij* weten wie Toon Donkers is!

III.

Het is avond.

Een onbewolkte herfsthemel blikt neer op het dennenboschje, dat een donkere stip in den maneschijn vormt.

Op een open plek, tegen de helling van een met heidekruid begroeide hoogte, zit Giel Aarts. Met de hand het hoofd ondersteunend, tuurt hij onafgebroken tusschen de dunne stammen door naar den helder verlichten zandweg. Angst en verlangen spreken uit zijn donkere oogen.

Zal ze komen?

Och, lezer, hij heeft Mooi Marieke toch zoo innig lief!

Hij is een boer, maar nooit is hij het geweest met hart en ziel. Het rustig landbouwersbedrijf was te weinig in overeenstemming met zijn vurigen aard, die hem meer aandreef tot *handelen* dan tot *werken*. En hij was te hartstochtelijk om zich te kunnen hechten aan zijn akkers, zijn weiden, zijn huis, zijn schuur, zijn stal. Een diep gevoel van leegte dreef hem vaak naar volle herbergen. En als dan de vroolijkheid, overgeslagen tot wildheid, uitweg zocht in een vechtpartij, dan was hij in zijn element. Of hij in 't geschil betrokken was of niet, hij deed mee; hij koos partij, stortte zich onder de vechtenden en scheidde niet uit zoolang er nog één strijder overbleef. Toch was hij geen ruziemaker in den gewonen zin van het woord; wat hij zocht was minder twist dan handeling. Met zijn krachtig leven geen weg wetend, was hij een dier woelige elementen, die zoo moeielijk een plaats vinden in een rustige maatschappij. Maar veel van dat alles was veranderd, sinds hij verkeeren mocht met Mooi Marieke, die van een kind waarop hij weinig gelet had, was ontloken tot een schoone maagd. Zijn vroeger zoo ledig hart vloeide toen over van weelde; het rustelooze was uit zijn leven weg; in haar had hij een doel gevonden: zij was alles voor hem...

Zal ze komen?

Hij vreest, wanneer hij nagaat wat er nu acht dagen geleden gebeurd is. Maar, zoo pleit hij in zich zelf, wat misdeed hij dan eigenlijk? Bedaard immers had hij aan Cis Haze verzocht aan Toon Donkers te verbieden turf te steken op zijn, Giels veld. En bedaard zou hij gebleven zijn, had niet Toon, tot getuige geroepen, hem uitgemaakt voor een leugenaar. En had hij, hoe driftig de valsche tronie hem ook maakte, niet eerst nog gewaarschuwd? ‘Verzichtig, Toon, as ge 't me nòg eens te liege heit, sloa 'k oe tege de vloer dè ge de been langeweg uitsteekt.’ En dat hij, toen Toon zijn leugen schaamteloos herhaalde, die bedreiging volvoerde - was het meer dan natuurlijk? - 't Is waar, hij had zich niet gestoord aan Marieke, die hem wilde tegenhouden. Hoe laf school Toon achter haar weg! - Maar waarom trok ze ook partij voor zoo'n valschen leugenaar. En, wat ook waar is, Cis Haze was buiten zichzelf geraakt van woede. ‘Moet-e me hier in m'n eige huis komme torte - reuzingzuuker die ge ziit? - De deur uit - va m'n angelag af! - Heurde me nie? - De deur uit, zeg ik oe! - En nooit zal d'r weer in komme, nooit zal de meer de vuut onder m'n toafel steke!’ Nòg hoort hij die woorden. En dat is nog het ergste niet. Ook Marieke was hem afgevallen: ‘Mè zoo'ne kèrel as gij wil ik niks meer te doe hebbe.’ Naar zijn verdediging had zij niet willen luisteren. ‘'k Hê niks meer mê oe te make - goa mer hene - ik ken oe nie, ik wô dè 'k oe nooit gekend hà!’ En nauwelijks had zij acht geslagen op wat hij haar in het oor fluisterde: dat hij acht avonden lang op haar zou wachten, hier, waar hij nu zit. En nu is het de laatste avond....

Zal ze komen?

Hij hoopt, als hij vervlogen dagen terugroept. Hoe vele blijken van genegenheid komen hem uit dat lief verleden voor den geest: iedere kus van de frissche lippen, iedere liefkozing van 't kleine handje, ieder blosje van bekentenis, ieder woordje van verlangen, iedere lonk vol beloften....

Ja, zij zàl komen!

Giel, gij kent uw Marieke niet! Haar gestalte, haar oogen, haar gelaat, dat alles verrukte u. En ge gaaft haar een gemoed als het uwe; een open, gul, edel gemoed. Maar haar binnenste is anders; zij is sluw en bekrompen, en in haar hart lag een kiem van boosheid. Dat gij juist die kiem

moest ontwikkelen! - Om uwe liefde, die zij alleen met de zinnen beantwoordde, te behouden, moest ze haar innerlijken aard voor u verbergen; en die dwang mengde iets in hare liefde dat over kon gaan in haat. Zij voelde uw zedelijke meerderheid, en dat bewustzijn werd haar hoe langer hoe hatelijker. Zoo werd haar verkeer met u een aanhoudende worsteling van het genot van zinnelijken hartstocht met de pijn van zedelijke vernedering.... Gij weet het niet, Giel! hoe dikwijls ge haar onwillens gekwetst hebt: uw spot en uw verontwaardiging troffen maar al te vaak háár....

Zal zij toch komen?

Giel vreest nu ook. Uit den donker kijken hem een paar groen-grijze oogen aan. Er is maar één man voor wien Giel bang is: voor Toon Donkers. Al zou hij hem den kop durven vermorzelen, hij is bang voor hem zooals men bang is voor een giftig beest. Die lage, laffe ziel - hij voelt het - haat hem. Natuurlijk heeft die man alles gedaan om hem bij Marieke zwart te maken. En, het komt hem nu eensklaps voor den geest, reeds sinds eenigen tijd heeft hem enkele malen iets in Marieke's gelaat pijnlijk verrast. Zou zij naar Toon Donkers geluisterd hebben? - - Als die twee.... Maar neen, neen; 't is niet mogelijk. Hier immers, op ditzelfde plekje, heeft zij zoo dikwijls naast hem gezeten! In 't suizen van de dennen hoort hij wat hij er toen in hoorde. Het is weer of ze zacht hijgend in zijn armen ligt; hij voelt haar warmen adem; haar wang, die gloeit tegen de zijne; den vurigen druk van haar lippen; die hartstochtelijke kussen, waarin beiden wegzwijmelen....

Ze moet komen!

Zie, met welk een moedig vertrouwen hij den breeden zandweg opkijkt! Uit dat zilveren licht zal zij komen aanzweven, hem in de armen....

Snel haalt hij adem, met onstuimig verlangen klopt zijn hart haar tegen.

Daar slaat de torenklok - flauw doch duidelijk hoorbaar in de stilte - negen uur.

Nu!

Tot het laatst zal ze gewacht hebben.

Helaas! Door het venstertje in den achtermuur van haar woning schijnt op eens licht....

Giel schrikt, want daar slaapt zij.

Angstig blijft zijn oog hangen aan het licht, dat helder flikkert in den donkeren muur.

Het gaat uit.

Hij laat het gelaat in de handen zinken, en blijft zoo onbewegelijk zitten.

In zijn ziel is ook het licht der hoop uitgegaan.

Ja, de strijd in Marieke's hart is beslist. Onder den invloed van Toon Donkers is zij Giel gaan haten; of liever, dàt in hem waardoor hij haar meerdere is. Die haat van den geest heeft de liefde der zinnen overwonnen.

Maar Giel weet dit niet. Van alles geeft hij in zijn verslagenheid de schuld aan zich zelf. Alles had hij zich om harentwil moeten laten welgevallen - dàn....

Door de forsche vingers druppelen tranen.

O, hoe ras zouden ze ophouden te vloeien, wanneer hij kon lezen in haar hart, nu zij ginds ligt uitgestrekt op haar legersteê. Zij weet dat hij wacht; Toon, die zijn vijand bespiedde, heeft het haar bericht. Zij weet dat hij hopeloos wacht! En - de lang verduurde pijn van vernederend zelfbedwang is gewroken. Zie dien gloeienden blos op haar wangen, die schitterende oogen! Ze geniet - het mag genieten heeten! - het genot der wraak: op dezelfde plek, waar zij zoo vaak zijn hart deed overvloeien van weelde, doet zij het nu wegkrimpen van smart!

Ja, Giel lijdt zwaar. Zelfverwijt houdt niet op den angel der smart om te wringen in de wond.

Onbelemmerd stroomt het volle maanlicht door de open plek op hem neer. Toch boezemt hij geen schrik in aan de konijnen, die uit het dichtst van het boschje langs hun sluippaadjes komen aantrippelen. Op de achterpooten gezeten, kijken ze een oogenblik nieuwsgierig naar die roerlooze, ineengedoken gestalte; dan rennen ze langs de sluippaadjes vroolijk weg, het Heitje op; en dáár, de geliefkoosde speelplaats, stoeien ze in het heldere maanlicht zoo dartel en gezellig, dat een mensch die 't zag, wenschen zou zoo'n zorgeloos, lustig dier te zijn....

Wat doet den somberen man eensklaps het hoofd oprichten, den blik ten hemel slaan?

Hij heeft met oogen der herinnering iets gezien. 't Is al lang geleden. Ginds, in het urenlange moeras, zocht hij met andere jongens eendeneieren. Uit een donkeren waterpoel zagen ze iets

uitsteken; eerst hielden ze het voor een knoestigen boomtak, gebleekt door de lucht; doch naderbij gekomen, deinsden ze verschrikt terug: 't was het geraamte van een mensch! De lust om eieren te zoeken was over. Huiverend gingen zij naar huis en, na verteld te hebben wat ze gevonden hadden, keerden zij met groote menschen terug. Allen keken ontsteld, en uit tal van holten gluurde het geraamte spottend terug. - Het rif werd verborgen onder de aarde, maar de donkere poel bleef. Later heeft zijn oog er dikwijls peinzend op gerust. En ook nu ziet hij hem weer, duidelijker dan ooit; - 't is of die poel op hem loert....

Het heden is louter smart. En niets in de toekomst wenkt hem voorwaarts. Waarom niet stil blijven staan?

Hij slaat den blik naar boven. En de hemel blikt terug: zilverig blauw, onbewolkt - ja! maar ook koud, meedoogenloos, streng!

Het gelaat zinkt in de handen terug en het donkere ding loert weer.

Daar treft een licht gedruisch zijn oor. Een sluipende tred heeft een dor blad geraakt. Twee glasachtig fonkelende oogen zijn op hem gericht.

‘De kat van Hannes-e,’ mompelt hij werktuigelijk; en hij ziet weer den werkman turen naar de ledige plek op het heitje.

Levendig treedt dit tooneeltje hem voor den geest.

Lang kijkt hij er naar.

En het loerende ding deinst naar den achtergrond.

Er is licht gekomen in zijn ziel.

Van boer tot burger.

I.

Waar de breede zandweg, na het Heitje doorsneden te hebben, uitkomt op den steenweg die naar het dorp voert, staat een herberg.

Binnen, aan een tafeltje vóór het venster, zitten Hannes van Leunen en Giel Aarts.

Het gezicht van den werkman spreekt van blijde verwachting: Giel heeft twee borrels jenever besteld; ‘groote - Tona!’ voegde hij er verduidelijkend bij; en toen op verklarenden toon tegen Hannes: ‘Oan 'nen driecenter hedde nie.’

De aangename herinneringen die vele met smaak geledigde ‘driecenters’ bij Hannes hebben achtergelaten, doen hem antwoorden: ‘ 't Is toch altijd *iet*, Giel. - Mer 'ne vêfcenter, 'ne groote - ja, kii'.’....

De lof, die nog over de lippen komen moest, is duidelijk te lezen in de oogen waarmede hij de borrels begroet, die de jonge, knappe waardin binnenbrengt.

‘Doe de nie 's meê, Tona?’

‘'k Zal oe vrindelijk bedanke, Hannes; ik maak er geen gebruik van.’

Den borrel van het blaadje nemend, glimlacht Hannes zooals de man van de wereld soms doet over het naïef gezegde van een natuurkind.

‘Toe, Tona,’ dringt nu Giel aan, terwijl hij wijst op het voor hèm bestemde glaasje, ‘kust 'm 's!’

Ditmaal weigert de jonge vrouw niet. ‘Um oe te pleziere dan, Giel!’ en hem lief genoeg aankijkend, roert ze het glaasje even met de frissche lippen aan.

‘De vrolie zien 'm mer gèr,’ merkte Hannes, de jaren van jaloerschheid te boven, zonder eenige afgunst op.

Tegelijk brengt hij zijn borrel naar den mond. Langzaam slurpt hij er wat vocht uit, spoelt er een oogenblik den mond mee, en nu hij het eindelijk, met de lippen smakkend, door de keel laat loopen, verspreidt zich over zijn gelaat een glans van genot. En turend in het glaasje, dat hij nog altijd in de rechterhand houdt, terwijl hij met de linker over de maag strijkt, zegt hij op een toon van innige vereering:

‘'t Is toch 'ne keuêstelijke drank.’

Giel knikt, waarna Hannes voortgaat:

‘Toon-den-dief, *die* moet-e 'r over heure! die pruuft er nau net alles in: aud bier, jong bier, bitter, anijs, rum, kejèk - alles! Niks of hij pruuv et er in!’

Het gelaat van Giel geeft niet onduidelijk te kennen dat deze lofspraak hem niet overdreven voorkomt. En uit Hannes' spraakzamen mond luidt het al verder:

‘Doar hedde nau sampannie.’

‘Dè moet ook 'ne keuêstelijken drank zijn,’ meent Giel.

‘Bezunder keuêstelijk! Nie dè 'k 'm ooit gepruufd heb - doar nie af; 'k hè 't mer van heure zegge, van Toon-den-dief.’

Vragend kijkt Giel op.

‘Ja, van Toon-den-dief, - die hee 'm ooit gepruufd. Dè

moet geweest zijn op Helmed kermis, bij Van de Laare, as ge doar bekend ziit, doar wier gedanst - in de beugelbaan; en oan 'n toafelke - 'k zal mer zegge gelijk dóár - doar zate Helmedsche heere en die dronken 'm; en toe z' opgestoa ware, zee Toon: "'k moet toch 's bezie hoe of dè spul smakt," en uit 'n flesch, woar nog wa in gebleve war, schonk ie z'n eigen in'....

'Dan kommandeerde-n-ik nog liever eiges 'n flesch!'

Hannes, die de zaak blijkbaar nog niet uit dat oogpunt bekeken heeft, bedenkt zich een oogenblik en stemt dan toe:

'Krek, Giel, ik zô 't ook nie gedoa hebbe - geleuf ik. - Mer dè weet-e wel: Toon-den-dief is zoo mer 'nen onverschillige kèrel. En hij schonk z'n eigen in en pruufde-n-er 's van. Mer dè moet-e nau hùm heure vertelle. 'Zoo iet', zee ie, 'hè 'k nog nooit gepruufd! Verdrêid as ik wist wa 'k in m'ne mond kreeg! - Mardi, dè 's spul! - Mer dè pruuv ik nau ook in de janever! Of ge 't geleuve wilt of nie, mer in de janever pruuv' ik de sampannie.'

Blijkbaar meegesleept, acht Giel zich verplicht tot de bevestiging: 'Nee mer: 't *is* 'ne keuêstelijken drank!'

En vol overtuiging herhaalt Hannes: 'Keuêstelijk - keuêstelijk! - En ik moet zegge, Giel, 'k hè 'm alzeleve gèr gedronke.'

'Ik ook, Hannes, ik meug nie anders zegge. - We vatten er nog eene; - - To-nà!' -

De glazen zijn weer gevuld.

Giel heeft, na zijn pijp gestopt te hebben, den leeren buidel overgereikt aan Hannes. Deze, die de gave der waardeering in hooge mate bezit, zegt onder het uitblazen van dikke rookwolken:

'Smakelijken toebak!'

Heeft Giel het wel gehoord? Hij schijnt verdiept in de aanschouwing van het goedaardige, nu door een opstapeling van genoegens verhelderde gelaat van den werkman.

'Wa kiikt-e me zoo an?' vraagt Hannes.

Giel legt de beide elleboogen op het tafeltje en zegt, als had hij ook die vraag niet gehoord, op vertrouwelijken toon:

'Ik moet oe 's erges over spreke, jonge.'

Hannes buigt zich willig naar hem over en Giel deelt hem den twist mee, dien hij met Cis Haze gehad heeft. Hannes luistert aandachtig. En nu Giel zwijgt, voegt hij hem op vaderlijken toon toe:

'Ik zal oe 's wa zegge: Cis Haze ha van auwen teuêrf af

moeten bliive, mer gij hadt moeten afbliive van Cis Haze's neef.'

Giel knikt en Hannes gaat voort:

'Mer dè 's nau nog geen reje woarum gij nie mê Mariekes zodt trauwe, - dè zal d' 's zie: 't kumt wel weer ten rechte!'

Giel, ongeloovig het hoofd schuddend: 'Nee, Hannes! D'r is niks meer an te doe: Marieke verkeert al mê 'n ander - mê Toon Donkers.'

'Mê Toon Donkers?! - Hee die et dan umgestoote?! - Mardi - ge zodt zegge: zóó eene!'

In gedachten verdiept zitten de pruuvers een wijl tegenover elkaar. Giel breekt het stilzwijgen af.

'En nau zal ik oe 's zegge wa 'k van meining ben. Ik goa m'n boerderij van de hand doe.'

'Umdè ge van Mariekes af ziit? - Zii-de nau nie weezer?! - D'r zijn ummers knappe deurskes zat - mê de last! - En zoo'ne kèrel as gij - bè! die ge vroagt hedde - sakkerdie!'

Giel, treurig glimlachend: 'Mer krek die 'k hebbe wil kan ik nie kriige. - Nee, jonge, mê Mariekes of mê niemes-e. - 't zal bij mij nooit brulleft zijn.'

'Kom, kom!'

''t Is zoo as ik zeg, Hannes. Ge hoeft er nie meer over te spreke. Ik hè 'r lang zat over geprakkezeerd: ik schei mê boeren uit; ik verkoop alles; ik breng het veur alleman; en dan goa 'k beuêrger worre; 'k goa in 't deuêrp wone, in 't huis dè 'k va moederskant georven heb, dè weet-e wel: woar nau Kloas Lemmen in woont, zoo goe as veur niks; mer hij hee et nie meer van doe as ik.'

'Zoo alleenig, Giel?'

'Nee, alleenig nie: er trekt iemes bij m' in.'

'Mie-moet zeker?'

'Miemoet?! Poddorie nee, jonge: geen vrolie over de vloer! - Iemes anders: 'ne manskèrel, Hannes va Leune - as ge die kent.'

'Ikke?'

'Ja, jonge, gij.'

Hoe hartelijk klinkt Giels stem!

Hannes wil iets zeggen. Maar Giel gaat voort:

'Loat m'n urst uitspreke - ge moet me goe verstoa. Ik ben alleenig op de wereld. En gij ook, nie woar?'

Knikkend mompelt Hannes treurig: 'M'n heusken afge-

brand - Tieneske verongelukt - 't wijf van schrik en verdriet gesteuêrve!’

En terwijl hij het gezicht wendt naar de ledige plek op het Heitje, laat Giel het oog rusten op het dak van Marieke's woning.

Welk een verschil van uitdrukking op beider gelaat; dat van den werkman staat droevig, dat van den boer somber.

Giel maakt aan dit rouwend zwijgen een eind. De forsche hand over het tafeltje heen op den schouder van den werkman leggend, zegt hij zacht, innig:

‘Doar is niemes, Hannes, die 'k liever bij me hebben wil as au.’

De werkman, die den blik van het Heitje gewend heeft naar zijn makker, van die troosteloos ledige plek naar die oogen zoo vol vriendelijkheid, antwoordt geroerd:

‘Giel, ge ziit 'ne goeje, rejale kèrel! - Sijnds ik alleenig op de wereld stoa is er niemes die iet veur me gedoa hee. Ik weet wel, doar ha 'k ook geen recht op - ielkeen moet veur z'n eige zeuêrge. Mer nau gij me zóóveul prezenteert’.....

Zijn lippen beven, zijn oogen worden vochtig.

‘Zii-de nie weezer, jonge? - - Ge trekt bij m'in - kom, allo!’

Hij steekt de vlakke hand ten toeslag uit.

Hannes grijpt en drukt ze. Weer wil hij spreken. Maar Giel geeft er hem ook nu geen gelegenheid voor.

‘To-nà!’

Binnentredend kijkt de jonge waardin verwonderd naar den werkman, die met den rug van zijn hand over de oogen strijkt. En naar de ledige glazen wijzend, zegt Giel op opgeruimden, lustigen toon:

‘Allo, me kijnd: schud ze nog 's vol.’

II.

Vele tongen zijn in het dorp in beweging gebracht door het nieuws dat Giel Aarts ‘van boer, beuêrger’ gaat worden, en dat Hannes van Leunen in die verandering van staat deelen zal.

Enkele opmerkingen herinner ik mij uit een verslag van ‘Zwart Tomeske’, óók een pruuver....

Maar van dat woord ben ik den lezer nog een verklaring schuldig. Moeielijke taak! - Iemand die, al is het ook dagelijks, zijn borrel drinkt, is daarom nog geen pruuver. Neen;

de pruuver drinkt op een eigenaardige manier, zóó bijv. als we het Hannes van Leunen zagen doen in het Groene Woud; hij drinkt zijn borrel met smaak; - om met Toon-den-dief te spreken: ‘hij pruuft er alles in.’ Maar toch is de drank hem meer middel dan doel. Wat hij wil is gezelligheid, vroolijkheid, en de pruuver weet maat te houden, - al is die maat soms ruim. Groot verschil dus, van den anderen kant, met den dronkaard, die zich aan den drank teugelloos overgeeft. Voor dezen is de drank geen middel, maar doel; om gezelligheid, vroolijkheid bekommert hij zich niet; meestal vindt ge hem in weinig bezochte herbergen; zonder gezelschap, alleen, verlaten, somber...

Een der meest populaire pruuvers is bovengenoemd Zwart Tomeske. Hij is schoenmaker en riekt, wanneer en waar ge hem ook ontmoet, steeds naar pik. Het korte, ineengedrongen bovenlijf wordt gedragen door een paar beenen, die buigen - naar buiten uit - onder dien last. Maar deze mismaaktheid hindert hem niet; integendeel, zij verhoogt zijn komisch vermogen. En dit vermogen laat hij niet renteloos liggen. Voor een ‘zatsel’ bier - een door hem zelf uitgevonden maat die, den uitvinder toegemeten, ongelooffijk veel kannen blijkt te bevatten - houdt hij een gezelschap een heelen avond aangenaam bezig.

Dit eigenaardige honorarium is hem nu door een welwillend pruuvers-publiek toegezegd voor een verslag van hetgeen er naar aanleiding van Giels plannen zoo al onder de dorpelingen verhandeld is.

Vergun mij er het volgende aan te ontleenen:

‘As iedere schelm,’ dus moet Grard van der Mandelen zich in een herberg uitgelaten hebben in gezelschap van Driek Kusters, van wien hij een varken gekocht heeft, dat spoedig daarop stierf aan een ziekte die den verkooper bekend geweest moet zijn; ‘as iedere schelm bekend wier, zooas Cis Haze bekend geworren is - dan zo'n er zijn die in geen herberg meer deuêrve komme.’ Hebben wij hier te denken aan een hatelijkheid, van legislatieven aard is de opmerking van Goort Leenderts, den knecht van een bakker die den naam heeft van schadelijk kunstmeel te gebruiken: ‘er most 'n wet of zoo iet zijn,’ meent Goort, ‘woarbij et verbojen is um 'ne knecht tege de vloer oan te sloa, alleenig umdè me meint dè den baas iets gedoa hee wat nie goed en is;’ een verlangen dat door verslaggever gebillijkt wordt, aangezien het blijkbaar voortspruit uit een ver-

geefelijke zucht naar persoonlijke veiligheid. Maar toch deelt hij met meer genoegen het oordeel mee van Klaas Mennen, die jaren lang ‘zoo goe as veur niks’ gewoond heeft in het huis dat Giel nu zelf gaat betrekken; dáárover beklaagt de man zich niet - neen, wat hem hindert is, ‘dè zoo 'ne jonge kèrel, die nog in de kracht van z'n leven is, nau al uitscheidt mê boere: 't is schand - wa zeg-de gij er af, Celis Verdonk?’ - Deze, een molenaar, die zijn schaapjes op het droge gemalen heeft en nu zijn drie zoons allen laat studeeren ‘veur geestelijke - um z'n eigen in den hemel te loate bidde’ - deze godvreezende man heeft verontwaardigd geantwoord: ‘Schand? Groote schand is het! Mer wacht mer: onze-lieve-heer zal 'm wel vijne!’ - In afwachting hiervan heeft Mie Willems zich verplicht geacht tot toegeefelijker oordeel: ‘Op Giele-n-is niks te zegge - Marieke is zoo'ne knappe kèrel nie werd;’ waarbij verslaggever in herinnering brengt, dat spreekster moeder is van twee ongehuwde dochters, die wegens hun gevorderden leeftijd eenig gevaar loopen ‘um veur zoer bier in de kelder gerold te worre.’ En dat het nog de vraag is wat voor Giel erger zou zijn, het uitkomen der voorspelling van Celis Verdonk, of de verwezenlijking der plannen van Mie Willems, blijkt, naar verslaggever meent, uit hetgeen overkwam aan Jup Driessen, toen deze gelukkig gehuwde man in een onbewaakt oogenblik onvoorzichtig genoeg was, om in den huiselijken kring zijn ingenomenheid te verraden met Giels stelregel ‘geen vrolie over de vloer’: - zijn wederhelft gooide hem een half geschrapten wortel naar 't hoofd! - overigens, zooals verslaggever zeer juist opmerkt, een uitstekend middel om Jup van zijn dwaling te genezen.

Zoover gekomen, staat Tomeske op om zijn pijp aan te steken. Ziet hij, verdiept in die bezigheid, niet dat zijn hond - een geel-bruine smous - door de ellipsvormige opening tusschen zijn beenen lustig heen-en-weer springt? - Kalm trekt hij zijn pijp aan: ‘pha, pha’. Eerst nu de eene toeschouwer na den ander begint te lachen, verraadt een zegevierende trek op zijn gelaat het vooraf bestudeerde van dit nieuwe tooneel, dat voor de eerste maal opgevoerd wordt. Onder algemeene toejuiching klinkt het van verschillende zijden: ‘'t Is wel, Tomeske! Ge hèt oe zatsel verdiend.’

III.

Het is de avond waarop de boerderij van Giel Aarts verkocht zal worden.

Als ik genot de Flora van het leven noemen mag, en gij u het onbeduidend bloempje herinnert dat ge tot in de spleten van een ouden verweerden muur lustig tieren ziet, - het lila komt zoo lief uit tegen het grijs! - dan kan het u niet verwonderen, dat de eenvoudige dorpelingen genot vinden, zelfs in het bijwonen van een notarieele handeling, van een openbare verkooping van onroerend goed.

Op een gewonen werkdag zou ‘de vrouw’ het niet dulden; maar bij een gelegenheid als deze durft zij er zich niet tegen verzetten, dat ‘den baas’ zijn zondagschen jas aanschiet, de tabaksdoos vult, enkele centen in zijn zak steekt en met een ernstig gezicht, als ging hij zich kwijten van een gewichtigen burgerplicht, de deur uitgaat.

En zóó komen, tegen het uur dat de verkooping beginnen zal, door den natten mist gedurig donkere gestalten aanschrijden op ‘de Zwaan’.

Ook voor de jeugd heeft deze avond zijn genietingen. Twijfelachtig schijnt u misschien het genot van de jongens, die vóór de herberg in de glibberige lindeboomen zitten en van hetgeen binnen voorvalt niets zien, dan de gele schemering die boven door de blinden valt; maar woondet ge niet - en met genoegen - zelf menige plechtigheid bij, waarvan ge weinig meer te zien kreegt? - En dan zat ge niet eens in een boom, wat op zich zelf reeds iets aardigs is, al ware 't alleen door de kans om er uit te vallen. Dit prikkelend genoegen derven zij, die post gevat hebben bij den ingang; maar daarentegen kunnen ze telkens als de deur opengaat een, zij 't ook vluchtigen blik, naar binnen werpen. En zoo gij nu meenen mocht, dat het daar aan de deur een betere plaats is, dan die van de jongens welke, de neus er tegen gedrukt, vóór de gesloten blinden staan, vergeet dan niet, dat men glurend door een reet, wel niet zooveel opeens, doch, van den anderen kant, aanhoudend door geniet.

Al even moeielijk is de keus tusschen de verschillende reten: elk heeft haar eigen aantrekkelijkheid.

‘Zie-de wa, Kloas?’ - ‘Nau, òf! Piet van Brussel mê 'n piip in de mond,’ - ‘Toe, Kloas, loat mij ook 's kiike?’ -

‘Allo dan - mer nie te lang, heur - eefkes mer.’ - Zich stilzwijgend aan deze beperking onderwerpend, plaatst de eerste spreker zich voor de reet. ‘Zie-de 'm nau nie?’ vraagt de eigenaar, die prijs stelt op erkenning van de waarde der reet; ‘Verdikkeme, ja: Piet van Brussel - mê 'n piip in de mond!’

Meer in trek nog is de volgende reet: ‘Den dikken Driek Sloats, - - mê dienen breejen breeje rug doar, dè moet-ie zijn - - verdrêid as ie et nie is, kiik mer!’ - Zie, hoe allen toesnellen om zich van dit belangrijk feit te overtuigen!

Maar de derde reet wint het, nu de jongen die dáárvoor staat opgewonden uitroept: ‘Tonie - ik zie Tonie-e!’ Inderdaad, Tonie, de stoutmoedigste van alle jongens, heeft weer iets gedaán dat geen ander durfde: enkele minuten geleden is hij met eenige gegadigden binnengedrongen! De gevreesde vraag, wat hij daar te maken had, wist hij te voorkomen door dadelijk links en rechts te zeggen: ‘'k moot iemes spreke!’ ‘Iemes’ bleek er nog niet te zijn; waarna Tonie verklaarde dat hij op hem wachten zou. En aangezien nu bedoelde ‘iemes’ eigenlijk ‘niemes’ is, zoo heeft hij zich voor onbepaalden tijd een geldigen titel van verblijf verschaft. - Al de jongens verdringen zich om de reet waardoor hij te zien is: de andere reten zijn verlaten; zelfs zij die in de boomen zaten, hebben er zich uit laten glijden. De aanvragen om ‘'s te kiike - as Frans gekeke hee,’ worden zóó talrijk, dat de gelukkige eigenaar zich gerechtigd acht om eenige vergoeding te vorderen: ‘veur 'n griffie - anders nie,’ zegt hij beslist. Maar welwillend worden toch ook andere waren in betaling aangenomen, zooals knollen en wortelen. En hierdoor krijgen weer zakmessen een, zij het ook tijdelijke, huurwaarde. Die er een rijk is, biedt het met de meeste voorkomendheid aan: ‘as ge m'n kniep hebbe wilt, Thijs, hier is ze - mer puntgeld’[1]!

Doch ook in de jongenswereld hebben snelle waardedalingen plaats. Wijzende op een korte, ineengedrongen gedaante, die zich als het ware uit den mist ontwikkelt, fluistert een jongen: ‘Zwart Tomeske!’ - ‘Ja,’ bevestigt een ander, ‘hij is het: ik ruik 'm.’ En - de pas zoo gezochte reet wordt verlaten. Allen ijlen naar de deur, om den ook door hen gevierden grappenmaker binnen te zien gaan. Blijkbaar gestreeld door deze

1 Een stuk van de vrucht, dat den eigenaar op de punt van het mes wordt toegereikt.

hulde, - al dadelijk bij zijn optreden ondervonden, - geeft de populaire man gaarne iets ten beste. Hoor dat klokkend klappen van de tong tegen het verhemelte; is het niet juist of dat geluid veroorzaakt wordt door het trekken, dat hij met beide handen, nu aan het linker- dan aan het rechteroor doet? - En zie hoe teeder hij het diertje streelt, dat hij niet in den arm draagt en toch blijkbaar een jonge kat is; want liefkozend zegt hij: ‘poeske, poeske;’ en beken dat de begoocheling volkomen is, nu ge het ‘poeske’ duidelijk miauwen hoort! Maar reeds vergt hij uw aandacht voor iets anders: ‘Vort kuus!’ en kregel schopt hij naar een varken, dat er ook wel niet is, maar dat ge toch zoo verstoord, ontevreden, zoo echt varkensachtig knorren hoort, dat ge zweren zoudt dat het er wèl is; - ge meent het met zijn lange ooren te zien wegloopen in de duisternis.

Opgetogen over deze uitingen van zijn veelzijdig ontwikkeld komisch talent, staren de jongens het onvergelijke Zwart Tomeske met benijdende oogen na.

Te lang reeds toefden wij aan de deur.

Binnentredend komen we van den eenen nevel in den anderen; maar, was hij buiten vaal en nattig, hier is hij blauw en droog: tabaksdamp, - ge kunt hem snijden!

Uit het voorhuis, waar het buffet staat, kijken wij door de openstaande deur in de gelagkamer, waar de anthenticiteit haar zetel heeft opgeslagen. Aan een tafeltje, waaraan twee kaarsen, een wetboek en wat papieren een recht notarieel aanzien geven, zit de reeds bejaarde notaris; naast hem een welgedane jonge man, dien we ‘meneer Frits’ hooren noemen, en dicht bij dezen, ook op een stoel, - zoo ge wilt als een beeld van schranderheid - een mooie zwarte poedel.

De schreeuwerige gesprekken, die een oogenblik te voren gevoerd werden, hebben opgehouden: de voorwaarden, bestaande uit een zestiental artikelen, worden voorgelezen door meneer Frits, wiens hand onder dit bedrijf op den kop van den poedel rust.

Al waren het de artikelen des geloofs, de aandacht kon niet grooter wezen. Ieders oog heeft een rustplaats gezocht en gevonden: aan de vlammen der kaarsen, aan een vlek op den witten muur, aan een scheur in het plafond, aan de punt van een schoen, aan alles hebben de blikken zich gehecht. Al kunnen de meesten den zin niet geregeld volgen, toch luistert

ieder met eerbied; met den klank der woorden is ieder vertrouwd; zij klinken hun in het oor als een soort van litanie - een indruk waartoe de toon der voorlezing krachtig medewerkt.

Waarom ik hier zoo uitvoerig ben, lezer? - Ik wilde u getuige doen zijn van wat ik zou willen noemen den eeredienst der authenticiteit.

Een opmerkelijken, invloed oefent de plechtigheid uit op den poedel. De bruine oogen, die straks zoo levendig heenkeken door de zwarte krullen die er over hangen, staan nu droomerig; van tijd tot tijd gunt hij ons een diepen blik in den muil; - hoe wit die tanden! en eindelijk rolt hij zich voorzichtig in elkaar: hij is een-en-al slaperigheid, en de zitting van den stoel wordt een-en-al poedel.

Om te voorkomen, dat de lezer in dergelijke stemming gerake, wijs ik hem op een tooneeltje aan het buffet.

Waren wij vroeger gekomen, we zouden er dien jongen boer, wiens gelaat meer goedhartigheid dan schranderheid uitdrukt, reeds gevonden hebben. Wij hadden dan zeker opgemerkt hoe zijn trouwhartige bruine oogen, als gebiologeerd, de vlugge, veerkrachtige bewegingen volgden van een schoon gevormde meisjesgestalte die, glazen bier ronddragend, den blauwen nevel in alle richtingen doorkruiste. Ook zouden wij met genoegen gezien hebben, dat die schier zwevende gestalte op ieders gelaat, van oud en van jong, een trek van behagelijkheid te voorschijn riep; en ware het ons niet ontgaan, hoe diep dan de jonge boer zuchtte - zeker hadden wij haar zoo 'n verliefden zucht waardig gekeurd; de knappe deerne, wier vriendelijk, frisch gelaat van gezondheid straalt, wier heldere, blauwe oogen van levenslust schitteren!

Nu staat ze in het buffet. Ze heeft haar hand op die van den jongen borst gelegd. En nauwelijks is iedereen verdiept in den straks omschreven eeredienst (die in het voorhuis zaten, hebben zich naar de gelagkamer begeven), of ze gaat achter zijn stoel staan en slaat hare handen om zijn kin. Willig laat hij het hoofd achterover zinken; het hare buigend, drukt ze haar lippen op de zijnen en in een innigen, langen - zestien artikelen langen - kus, trachten zij uit te drukken wat ze lezen in elkanders oogen.

Aardige tegenstelling: ginds de droge eeredienst der authenticiteit, hier de liefelijke eeredienst der min!

Deftige, notarieele breedsprakigheid in dienst van den schalken, géén bondgenootschap versmadenden liefdegod!

Maar geheel onopgemerkt mag het kozend paartje niet blijven.

Tegen den deurpost geleund staat, met een half luisterend, half peinzend gelaat, Giel Aarts. Het is hem wonderlijk te moede van avond. Het scheiden van zijn bezittingen kost hem meer dan hij gedacht had. En hij voelt iets onrustigs: 't is of de grond waarop hij tot heden veilig stond, onder hem weg gaat zinken.

Uit dit gepeins wordt hij gewekt door een jongen, die naast hem staat en telkens het hoofd omdraait. Nauwelijks bespeurt deze dat Giels oog op hem rust, of snel fluistert hij op verdedigenden toon: ‘ik moet iemes spreke - hij is er nog nie - ik wacht op 'm.’ In het brutale jongensgezicht is te veel schalkheid, dan dat het Giels weerzin opwekken zou. Zijn goedaardig knikje zegt: ‘'t is wel.’ Wederkeerig is de indruk dien Giels houding en gelaat op Tonie maken zóó gunstig, dat deze de verzoeking niet weerstaan kan, om hem deelgenoot te maken van een aardig geheimpje, dat hij aan geen ander verklappen zou. Weer wendt hij - maar nu Giel veelbeteekenend in de oogen kijkend en het gezicht vol ondeugende sympathie - het hoofd naar het buffet. Giel volgt dien wenk, en ja, - daar zit het trekkebekkend paartje!

Hoe snel wisselen zich op Giels gelaat verschillende aandoeningen af! Eerst glimlacht hij even als Tonie. Maar die lach verdwijnt in een wolk van droefheid. Denkt hij aan zijn verleden, aan zulke tooneeltjes zoo rijk? - Hoe dat zij, spoedig heldert zijn gelaat op; door het droevige straalt iets vriendelijks, iets welwillends heen.

Hij weet het, die knappe deerne is Gonde, zijn nichtje; en die jonge borst is Wilbert Welten, wiens vader zijn toestemming tot een huwelijk niet geven wil, omdat Gonde niets anders bezit, dan wat haar in de oogen van Wilbert zoo schatrijk maakt.

Giel weet het alles. En, zie nu hoe zijn schrandere oogen van het aardig paartje wegdwalen, de gelagkamer rondzwerven en eindelijk blijven rusten op een slordig gekleed, goor, oud boertje, dat met de uitgegane pijp in de hand aandachtig zit te luisteren.

Giel peinst, peinst - en schalke trekken vliegen over zijn gelaat.

De verkooping is in vollen gang.

Er wordt gerookt, gedronken, gepraat, geschreeuwd, geboden.

Door al dat rumoer heen klinkt de doordringende stem van den afhanger, die het drukker heeft dan meneer Frits.

Deze schrijft van tijd tot tijd iets op, speelt met zijn poedel en drinkt vrij veel glazen bier; naar het schijnt hoofdzakelijk om telkens een vertrouwelijk praatje te kunnen maken met Gonde, die deze hulde welgevallig aanneemt; - maar Wilbert behoeft niet jaloersch te zijn.

De notaris eindelijk zit aan het notarieele tafeltje, als een treffend beeld van hetgeen een Fransch schrijver zegt: ‘son ministère est purement passif.’ Hij voegt dezen en genen een woordje toe, rookt sigaren, snuit de kaarsen en verleent authenticiteit.

In deze bezigheden wordt hij gestoord door Giel. Een oogenblik te voren hadden we dezen Gonde, die hem een glas bier bracht, kunnen zien staande houden. Wat of hij haar zoo vriendelijk, schalks toefluistert? - Gonde hoort hem lief aan; blijkbaar mag ze Giel-oom gaarne lijden; maar ze schudt ongeloovig het hoofd. ‘Nie? - nau, dè zal de 's zie!’ dus breekt hij het gesprek af, en gaat met zijn glas bier in de hand naar den notaris. Op zachten toon doet hij hem, naar het schijnt, zeer vertrouwelijke mededeelingen, waarin ook meneer Frits betrokken wordt. En zie, van het notarieele tafeltje richten zich drie paar oogen op het gore, oude boertje, wiens blik juist gevestigd is op den tot premie uitgeloofden gulden in de hand van den afhanger, die zich op meesterlijke wijze kwijt van de moeielijke taak om een perceel aan den man te brengen, dat den kooplust niet opwekt.

Terwijl hij den blanken premiegulden, waarin het kaarslicht flikkert, in de hand op en neer laat dansen, vraagt hij met naïeve verbazing of er dan niemand is die den gulden hebben wil? - Geen antwoord! Toch worden maar niet iederen dag guldens aangeboden; en hij verklaart dan ook, dat hij zóó iets nog nooit bijgewoond heeft; tevens werpt hij blikken in het rond, die niet onduidelijk te kennen geven dat hij het publiek voor niet wel bij het hoofd houdt. Maar blijkbaar zelf afkeerig van deze minder vleiende opvatting, wil hij de reden der weigering liever in iets anders zoeken; hij vraagt, of men soms meent dat de gulden valsch is? - Doch ook dit beweert niemand, en nu ontstaat een drukkend oogenblik. De om ver-

klaring vragende oogen van den afhanger houden bij het publiek de overtuiging levendig, dat het onder de verdenking ligt van niet wel bij het hoofd te zijn. Sommige gegadigden protesteeren daartegen: ‘ja, ja, proat-e gij mer toe’, mompelen ze onder het werpen van welsprekende blikken op den afhanger. Maar deze naïeve man blijft volharden bij zijn opvatting, dat er niemand is die den gulden cadeau hebben wil. En nu niet langer twijfelend aan de krankzinnigheid van het publiek, wendt hij zich naar den notaris - den eenigen met wien hij nog spreken kan! - en zegt op een toon waarin verontwaardiging en medelijden om den voorrang dingen: ‘d'r zal niks anders opzitte meneer notares as dè w'm’ - hij kijkt naar den gulden - ‘mer te grabbele gooie onder de jongens buite!’

Dat is toch wat al te erg, - naar het oordeel ten minste van het oude boertje, wiens grijze, flikkerende oogjes nog altijd de dansende bewegingen volgen van den flikkerenden gulden.

‘Tachentig gulde dan’, biedt hij luid; en toen op verdedigenden toon tegen zijn naaste omgeving: ‘dè is et me toch altijd werd.’

De notaris, meneer Frits en Giel kijken elkander veelbeteekenend aan: zij schijnen den ouden Welten bijzonder goed te begrijpen. De overleggingen worden voortgezet en er wordt een vierde persoon in betrokken: Kobus Mikkers, de waard, Gonde's voogd. De zaak die besproken wordt, schijnt op alle vier mannen een even genoegelijken indruk te maken.

Vele jaren geleden, lezer, wisten we ons te vermaken met een pijp lak: wat de snippertjes papier waarboven we haar hielden er aardig tegen aan vlogen!

De werking van een dergelijke natuurkracht kunnen we waarnemen aan het buffet.

Over den toog gebogen, kijkt Wilbert Gonde in de blauwe oogen, vol zoete biologie. En komt nu haar gelaat wat dichter bij het zijne, dan blijken haar frisch roode lippen magnetisch te wezen. Gaarne houdt ze dan haar handen streelend tegen zijn wangen, - wat den magnetischen stroom aanmerkelijk schijnt te versterken. Maar nauwelijks bespeurt haar waakzaam oog gevaar van betrapping, of zij breekt door een waarschuwenden blik den stroom af en dan laten de lippen ijlings los....

Het voorhuis is weder ledig geworden. Allen die er zaten hebben zich naar de gelagkamer begeven.

‘Wa is er toch te doe, Driek?’ vraagt Gonde aan iemand die in de deur staat, en door het toevallig omdraaien van zijn hoofd de onwillekeurige oorzaak was dat de magnetische stroom het laatst werd afgebroken.

‘Kobus Mikkers en Nol Welten bieje tege mekaar op.’

‘Dan moet ik 's goan heure’, zegt Gonde, en ze gaat naar de gelagkamer, gevolgd door Wilbert, die zorgt dat hij zóó komt te staan, dat hij de hand, welke Gonde met een argeloos gezichtje onder haar boezelaar houdt, in de zijne klemmen kan.

‘Ik wist nie, Wilbert, dè Kobus-oom van meining war um iet te koope.’

‘Ik óók nie, Gonde; mer vad'r zuukt'n perceel - dè weet ik.’

Dat zoudt ge den ouden Welten niet aangezien hebben, toen het bedoelde perceel, ‘kadastraal bekend in sectie A, n°. 342, weiland, groot 1 hectare, 2 aren, 30 centiaren’, werd opgeroepen.

Tot ieder die hooren wilde heeft hij op waarschuwenden toon gezegd: ‘Slechte grond; zoer, - zoo zoer as azijn!’

Toch heeft hij volhardend geboden, - met het menschlievende doel om te voorkomen dat van dit slechte perceel een ander kooper worden zal.

Maar Kobus Mikkers heeft hem tot zwijgen gebracht.

En nu is aan de stem van den afhanger te hooren dat hij gaat toeslaan.

‘Niemes meer as veertienhonderd gulden? - Niemes nie? - Veertienhonderd gulden-éénmaal! Veertienhonderd gulden-andermaal! Voor dèn.... Allo, Nol Welte, toe!’

Oogenblik van spanning.

Iedereen kijkt naar het boertje, dat de listige oogen op den grond gevestigd houdt.

En de poedel is opgestaan. Een oogenblik heeft hij zich ongerust gemaakt over het wiegelen van den stoel. Maar nu kijkt hij met de schrandere oogen vorschend rond. Hij verwacht óók wat: een kat of zoo iets. En de oogen op zijn meester gericht, verbeidt hij blijkbaar met ongeduld het teeken tot den aanval: ‘aport - de poes!’

‘Allo, Welte!’ dringt de afhanger.

Het boertje weifelt nog een oogenblik en schudt dan het hoofd, terwijl hij met kwalijk verborgen ergernis zegt: ‘'k zal gek zijn! 't is tôch al te duur, veul te duur!’

‘Voor dèn - - - derde maal!’ En toen zachter op toelichtenden toon: ‘Kobus Mikkers - veur veertienhonderd gulden.’

Kobus staat op.

‘'k Hè nie veur m'n eige gekocht, mer as voogd ovev Gonde's; 't is veur heur.’

‘Veur Gondes!’ klinkt het verbaasd van mond tot mond.

En de poedel, die nu niet langer betwijfelt, - hij leest het op tal van gezichten - of het poesachtig ding is voor den dag gekomen, blaft verwoed; meneer Frits heeft werk genoeg hem terug te houden van zijn voornemen, om zich onder de gegadigden te storten ten einde zijn vijandin op te zoeken.

En Gonde?

Zij is bleek geworden. Van het notarieele tafeltje, waar ieder haar lachend toeknikt, kijkt ze naar Giel, die met den ouden Welten staat te fluisteren. De blik vol schalke hartelijkheid die hij haar toewerpt, doet haar alles begrijpen. De heldere oogen verduisteren, ze slaat de lange wimpers neer.

Op hetzelfde oogenblik antwoordt het boertje op een vraag van Giel:

‘Wa zo 'k er op tege hebbe? - 'k Heb ummers nooit iets tegen 't kijnd gehad, nooit nie!’

En hij kijkt met een welwillend oog naar ‘'t kijnd’ - ‘kadastraal bekend sectie A, n°. 342, weiland, groot 1 hectare, 2 aren, 30 centiaren.’ -

Vrolie over de vloer.

I.

De twee pruuvers hebben het huis betrokken, dat door Klaas Lemmen ontruimd is.

Op een kouden namiddag in den winter vinden wij hen samen in het woonvertrek, door de sneeuw buiten eigenaardig wit verlicht.

Met een eer droefgeestig dan vroolijk gelaat, heeft Giel aan den haard, waarin een turfvuur brandt, reeds geruimen tijd in gedachten verzonken gezeten.

Opgeruimder is Hannes, die aan de tafel in het midden van het vertrek staat en een grooten krentenmik aansnijdt:

‘Verdikkeme, Giel,’ roept hij uit, ‘wa zitten er veul in!’

Giel kijkt op en glimlacht. Het is dan ook aardig Hannes

daar bezig te zien: hij snijdt het weeldebrood met een genoegen, of hij zich wreken wilde op vroegere tijden van gebrek.

‘Zóó hè 'k et nog nooit gezie,’ gaat hij opgetogen voort; ‘kii' dè ding es vol zitte: hier, doar:’ den aangesneden mik toonend aan Giel, tikt hij telkens met de punt van het mes op een doorgesneden krent; ‘stijfvol, zwart van de krijnte! - Dè zal smake, Giel!’

‘Of! - Mer dè moet ook, jonge: nau we vrolie over de vloer kriige, zô 'k nie ger' hebbe dè 't er iet an mankeerde; - wacht, 'k zal de bestelle alvast goan smere.’

De pruuvers staan nu aan de tafel tegenover elkaar.

Giel, op wiens gelaat wij den weerschijn vinden van Hannes' opgeruimdheid, vat het gesprek weer op:

‘We kanne dan toch mer wonderwel mê mekaar overweg, Hannes!’

‘Nog geen woord mê mekaar gehad,’ luidt het antwoord.

En 't is niet te veel gezegd: als ooit twee menschen eendrachtig met elkaar leefden, dan zijn het deze twee pruuvers.

‘En dè kumt, jonge,’ schertst Giel, ‘umdè we nie mê mekaar getrauwd zijn.’

Verrast door deze bewering, laat Hannes het mes halverwege in het brood steken en kijkt zijn vriend aan.

‘Ja, umdè we nie getrauwd zijn,’ houdt deze vol. ‘As ge m'n wijf waart, Hannes, dan weet God of we nie ielken dag reuzing ha 'n!’

‘Kos beure,’ merkt Hannes behoedzaam aan, terwijl hij door snijdt. ‘Vrolie kiive ger! - Mer doarum zijn z' evel nog nie slecht, Giel! Doar hadde nau de meen: verdrêid as 't nie woar is, ze war e goe wijf.’

‘Dè geleuf ik ger,’ geeft Giel dadelijk gul toe. ‘Mer,’ voegt hij er een oogenblik later weer schertsend bij, ‘ge mocht toch zeker nie doe wa ge wodt?’

‘Dè spreekt! - Van de cense mocht ik afbliive: pruuve - jonge nee, doar most ze niks af hebbe; as ze heurde dè 'k 'n dreuêpke gevat ha, al war et mer 'n driecenterke, as ik m'n loon beurde - dàn....’

‘Dàn?’ -

Hannes steekt een hard gebrande krent, die uit den mik rolde, in den mond en zegt met een ietwat verlegen gezicht:

‘Ja, dan war ze nie kloar!’

‘Nie?’ vraagt Giel met een naïef gelaat.

‘Poddorie nee: dan kos et er spanne! - Mer 'ne krijntemik kan keuêstelijk zijn al vijn-d-'r hier en doar 'n krijnt in woar 'ne scherpe verbrande smaak an is.’

Giel knikt glimlachend.

‘En doar is de mik nie te koajer um, Giel. - Nee, nee: as *ik* nie pruufde, en as *zij* de koaj muts nie op ha, dan war et 'n best wijf, - ik meug nie anders zegge.’

‘Ik hè ook nooit anders geheurd,’ stemt Giel weer toe.

‘Ja; ja; 'n best wijf!’ herhaalt de werkman op ietwat mijmerenden toon. Blijkbaar krijgen de liefelijke herinneringen de overhand: de weemoedige uitdrukking van zijn gelaat doet ons denken aan de ledige, blauw-grijs getinte plek op het Heitje.

Giels gedachten zijn daar ook heengedwaald.

‘Weet-e woar ik al 's over geprakkezeerd heb, Hannes? - Oe kat - die moste we ook nog hier hale: 't beest zô 't hier beter hebben as gijnder, in 't dennenbeuêsselke.’

‘Dè zegde wèl, Giel,’ antwoordt Hannes, terwijl hij van den vlammenden haard kijkt naar de vensterglazen, waartegen de sneeuw vastgevroren is. ‘Mer ze wil nie. Ik hè 't al 's bezie; mer ik kos ze nie meekriige: of ik al riep en gedurig umkeek - ze liep altijd weer noa 't dennenbeuêsselke terug.’

‘Mer ze kumt toch bij oe, en dan kan-de ze toch vatten en ze zóó meeneme.’

Hannes schudt bedenkelijk het hoofd.

‘Al kreeg ik ze zoo meê, - ze zal toch weer terugloope. - Mer 't is te bezie. Ik kos er da'lijk op uitgoa; 't zal nog wel 'n hortjen anloope eer ze kommen en over 'n half uurke ben ik weerum, - Goa-de nie mee, Giel?’

‘Nee, jonge, ik zal et vuur anhauwe.’

‘Gelijk ge verkiest.’

En zonder nader aan te dringen, want hij weet dat Giel de streek, waar hij vroeger woonde, zooveel mogelijk vermijdt, gaat Hannes de deur uit, na eerst met een blik op de gereed staande spijzen gezegd te hebben:

‘'n Keuêstelijke toafel, Giel.’

II.

Alleen gebleven, zet Giel zich weer aan den haard.

Hannes in gedachten vergezellend, loopt hij het dennenboschje voorbij tot aan Marieke's woning. Zóó vruchteloos zijn soms onze

pogingen om een plek, waar wij niet wezen willen, te vermijden!

De droefgeestigheid van straks keert terug.

Neen, Giel is niet gelukkig: wee hem, die met al de kracht van een hartstochtelijk gemoed verlangt, en het zóó begeerde derven moet!

In gezelschap van zijn lustige drinkebroers moge Giel vroolijk zijn, 't is een vroolijkheid die van buiten, niet van binnen komt. In bijzijn van Hannes moge hij vaak vreugde gevoelen, 't is vreugde over het geluk van een ander, niet over eigen geluk. Het licht dat zijn leven verheldert is bleek als de zonneschijn, die door een venster gekaatst wordt in een kamer aan de overzij van de straat.

En alleen, overgelaten aan zich zelf, verdwijnt ook vaak dat bleeke licht. Dan, vooral des nachts, heerscht maar al te dikwijls droeve somberheid in zijn ziel. Ver, heel in de verte, ziet hij dan soms den donkeren plas, die zoo dicht bij hem lag op den lijdensavond in het dennenboschje. En dan is het, of dat donkere ding weer op hem loert.....

Zóó is het hem ook thans te moede, nu hij daar alleen aan den haard zit, waarin het vuur is gaan kwijnen.

Het wordt hem bang om het hart. En, als wilde hij zich ontworstelen aan de geheimzinnige macht die enkel reeds de herinnering aan den donkeren, loerenden poel op hem uitoefent, staat hij eensklaps op.

De welvoorziene disch, waar zijn oog op valt, geeft aan zijn gedachten een andere richting. Die stapels krentenmik en bestellen, die zoetemelksche kaas en die peperkoek, - zij doen hem denken aan den blijmoedigen Hannes, die dat alles ‘keuêstelijk’ vindt, aan Gonde en Wilbert, die bij hem te gast komen: aan de menschen, die hij gelukkig gemaakt heeft.

Het licht moge bleek zijn, het doet toch de duisternis verdwijnen. Met opgehelderd gelaat keert hij terug naar den haard en stookt het vuur op, totdat de spitse tongen der vlammen hoog de schouw in dansen.

In die stemming verbeidt hij met ongeduld de komst van zijn vriend.

Zeker zal Hannes de kat meebrengen, - de eenige uit zijn huisgezin die nog onverzorgd rondzwerft. En hoe aardig zal het dan wezen, den goedhartigen werkman zoo genoeglijk te zien kijken naar zijn oude huisgenoote, als deze al spinnend zich op de warme vuurplaat zit te koesteren....

Daar treedt de verwachte binnen.

Ach, anders dan Giel zich voorgesteld had! Het gelaat drukt verslagenheid uit, om de linkerhand is een zakdoek gewonden.

‘Kost-e ze nie meekriige, Hannes?’

‘Nee, 't ging nie,’ luidt het mismoedig antwoord. ‘Ze kwiemp net as altijd noa me toe. Mer toe 'k z' in m'nen erm nom war et krek of ze dol wier: ze spouwde vuur uit de ooge, en bloazen en bijten en krassen as ze dee; - kii m'n hand 's!’

Hij wikkelt den met bloed doortrokken doek los. De hand is een-en-al geronnen bloed; de rug er van is opengereten; en kleinere, doch diepere wonden hebben de scherpe tanden geslagen.

‘'k Meinde-n-et toch zoo goe mê 't beest!’

Welk een smartelijk verwijt in die stem!

‘Ge kost ze nie hauwe?’

‘Nee; ik most ze los loate; en toe vloog ze zoo hard as ze kos over de sneuw weer noa 't donker dennenbeuêsselke.’

Giels verbeelding heeft hem wat Hannes vertelde duidelijk voor de oogen getooverd. Hij heeft gezien hoe het verwilderde dier zich woest ontworstelde aan de armen van de liefde, hoe het naar zijn donker, eenzaam verblijf terug ijlde, na de hartelijke trouw van zijn eenigen vriend beloond te hebben met scherpen beet en klauwslag.

Een sombere wolk komt over zijn gelaat. En na een oogenblik gepeinsd te hebben, zegt hij:

‘Ge hèt gedoa wa ge kost, Hannes. En nau meugde 'r nie beus op zijn: 't is den aard van 't beest.’

III.

Nauwelijks is de koffie gezet of de gasten komen aan.

‘Allo, gij veurop!’ gebiedt een opgeruimde vrouwestem; en Nol Welten, het boertje dat wij op de verkooping leerden kennen, wordt, nu op zijn Zondags gekleed, naar binnen geduwd door een struische boerin, in wier goedhartig, prettig gezicht wij dadelijk de moeder herkennen van den verliefden Wilbert.

‘Hier zijn-e we nau!’ zegt ze met iets zegevierends in haar stem, bij wijze van groet tot Giel en Hannes. ‘De

heel kompenie: ik en m'ne mensch en Kobus Mikkers en onze Wilbert mê.... Nee, die zijn er nog nie,' valt ze zich zelf in de rede; en toen, het gelaat naar de deur wendend: 'Woar blii-de geuêllie toch?'

'Bê,' antwoordt met gemaakte verontwaardiging Gonde, die nu met verhoogden blos op de frissche wangen binnentreedt, 'ik geleuf toch dè me de vuut moet afvege veur m' ieverans binnekumt, - wa zeg-de gij, Wilbert?'

Deze, die achter haar staat, zegt niets; maar hij grinnikt genoeglijk en maakt met de lippen een beweging als proefde hij iets heel lekkers na.

Zonder verwijl zet zich nu 'de kompenie' - over wier voltalligheid Giel en Hannes hun genoegen te kennen hebben gegeven - aan tafel.

Niemand schijnt het te ontbreken aan eetlust. Het gulle 'loat oe nie nooje' van Giel en Hannes, is eigenlijk overbodig, want met onbedwongen graagte tast ieder toe: de stapels krentenmik en bestellen verdwijnen als sneeuw voor de zon.

En nadat de eerste honger gestild is, wordt er druk gepraat en gelachen. Gonde en Wilberts moeder wedijveren met elkaar in vroolijke spraakzaamheid, en de mannen blijven het antwoord niet schuldig.

Het oude boertje zegt weinig. Maar toch is ook hij blijkbaar in zijn schik. Hij werpt welgevallige blikken op zijn kadastraal bekende aanstaande schoondochter, en genietend van Giels goede gaven zet hij een gezicht dat bijna grappig is. 't Is hem aan te zien dat hij zich onder deze argeloos vroolijke menschen slim, zeer slim vindt: vooral wanneer hij, met een aandachtig gelaat luisterend naar Giel, dikke hompen snijdt van diens kaas. Hoe listig hij dan lacht! Ja, Nol Welten vindt zich zelf slim, zeer slim!

Die ook niet veel zegt, is Wilbert. Na het zich goed te hebben laten smaken, heeft hij zijn rechterhand een plaats gegeven onder de tafel, waar wij een oogenblik te voren Gondes linkerhand hadden kunnen zien verdwijnen. En de blikken die hij haar nu telkens van ter zijde toewerpt doen ons vermoeden, dat het hem gelukt is onder de tafel een gemeenschap tot stand te brengen: de verliefdheid die uit zijne oogen in die van Gonde vloeit schijnt langs dien onzichtbaren weg tot hem terug te keeren.

Onder deze bedrijven is het maal ten einde geloopen. De herhaalde uitnoodigingen van Giel en Hannes om nog wat te gebruiken, zijn door ieder beantwoord met hardnekkige weigering; - soms onder zeer krachtige betuiging van verzadigd te zijn; bijv. moeder Welten met de hand op de maag: ‘Giel, al kos ik 'r den hemel meê verdiene, ik zo nie meer kanne!’ - En nu de gasten door het omkeeren van hun kommetjes te kennen gegeven hebben, dat zij ook geen koffie meer zullen drinken, worden tusschen Giel en Hannes blikken van overleg gewisseld. Het gevolg hiervan is dat Hannes uit een kast een flesch brandewijn te voorschijn brengt die, vooral door de mannen, met blijkbare ingenomenheid begroet wordt. Hoe stom en zwart de nieuwe gast ook is, reeds zijn verschijning verhoogt de vroolijkheid.

Op uitnoodiging van Giel wordt het eerste glaasje geledigd op de gezondheid van Gonde en Wilbert, die daardoor het middelpunt worden van het gesprek, tot groote verlegenheid van den stillen Wilbert, die een bijna vijandige houding begint aan te nemen.

Bij den ouden Welten wekt het geestrijke vocht een welwillend vaderlijk gevoel, vermengd met zekere dartelheid op. ‘Ja, Wilbert,’ zegt hij, ‘as God wil, jonge, dan zal-de kommend jaar an de wieg moete trekke!’ - ‘Ja, ja,’ plagen de anderen, ‘dè zit er op, Wilbert!’

De verlegenheid van den minnaar stijgt hierdoor ten top. Terwijl het angstzweet hem uitbreekt, kijkt hij eerst naar den zolder, - of er ook een gat is waardoor hij zou kunnen heenvliegen; en dan vóór zich naar den vloer, - of dáár misschien een valluik gelegenheid biedt tot spoorloos verzinken.

Maar Gonde blikt, hoewel met verhoogden blos, onbevangen rond en antwoordt met een dapper gezichtje: ‘Bè ja, Nol Welten, woarum *nie*?’ - ‘Dè zeg ik ook - - rejaal gesproke!’ roept moeder Welten goedkeurend uit. En Gonde fluistert haar verlegen minnaar bemoedigend in 't oor: ‘loat ze mer proate, jonge.’ Waarop deze, tot eenig antwoord, de ondertafelsche gemeenschap belangrijk versterkt.

Nadat men onder dergelijke gesprekken, - welker opgewektheid steeg in dezelfde verhouding waarin de inhoud der flesch daalde - nog een poos genoeglijk bij elkander gezeten heeft, maakt moeder Welten aan de samenkomst een einde door op stelligen toon te verklaren, dat het nu ‘wèl, méér as wèl is.’

In verheugde stemming neemt men afscheid. ‘En nau moet-e me belove Giel, en gij ook Hannes,’ zegt moeder Welten, ‘dè ge bij ons de vuut ook 's onder de toafel komt steke.’ - ‘Bent doar mer nie bang veur,’ schertst Giel, ‘we zalle de schaai terug kommen hale, - doar kan de van op an!’ - Allen lachen, - behalve het oude boertje: hij is er niet gerust op, of soms onder deze scherts een ernstige bedreiging schuilt.

De gasten vertrekken, gevolgd door Hannes, die zijn vriend in het oor fluisterde: ‘Die dondersche hand duu me weerlichs zeer; ik goa er eefkes bij den dokter iet veur hale; ik kom seffes terug.’

Giel schenkt zich nog een glaasje in en zet zich bij den haard in de aangename stemming van iemand, die zijn gasten tevreden de deur uit heeft zien gaan.

Daar treedt iemand binnen.

‘Gonde! - Hè-d' iet vergete, me kijnd!’

‘Zoo hê 'k gezee, Giel-oom. 'k Hê m'nen tèsneuzek loate legge, zee-n-ik. Mer 't is iet anders.’

Giel kijkt haar vragend aan. En na een oogenblik geaarzeld te hebben, antwoordt Gonde:

‘Zoomedeen kos ik et oe nie zegge - en Wilbert kos et ook nie; mer hij vuult et zoo goe as ik: doar is in 't heel deuêrp geene mensch woar hij en ik zóóveul van hauwen as van Giel-oome.’

Er trilde iets in haar stem, en er beeft iets aan de lange oogwimpers, dat Giel week maakt; hij wendt even het gelaat af.

En nu hij haar aanziet, spreekt zich in dien vochtigen blik heel de goedheid van zijn hart uit....

Waar is thans het donkere, loerende ding? - Ver, o zoo ver weg!

‘Ziezoo!’ roept op tevreden toon Hannes uit, die, nu Giel reeds weder alleen is, de deur in komt. ‘Dè hee geholpe!’

‘Ja? - Dè duu me plezier, jonge. - Kom, nau goan w' op onze liter!’

Soamen uit.

I.

In den vooravond van een guren dag in Maart komen twee personen den steenweg af, die van de naburige gemeente Zummeren naar het ons bekende dorp voert.

Een jonkman en een meisje. Maar van de koozende vertrouwelijkheid, waaraan verliefde paartjes zich op een weinig beganen weg zoo gaarne overgeven, en die zoo aardig is om aan te zien voor den eenzamen derde, welke de minnenden met een welwillend lachje bespiedt, - van die liefelijke innigheid bespeuren wij bij dit paar niets.

't Is mooi Marieke en gluiperige Toon.

Luidruchtig gelach klinkt op eens door de stilte: een vijftig schreden vóór hen, komt uit een kleine herberg aan den weg een gezelschap vroolijke mannen.

'Doar hedde ze weer - de pruuvers, de kroegloopers, de niksnutters!' smaalt Toon.

En bits luidt het uit Mariekes mond: 'Rakt *au* dè?' -

Toon antwoordt niet. Maar de groen-grijze oogen, waarmede hij haar van ter zijde aankijkt, flikkeren.

Welk een paar! Guur is het buiten, maar guurder nog daar binnen bij hen; loodgrauw als die wolkenbank aan den horizon is het in hun gemoed.

Zwijgend stappen zij naast elkander voort; maar beider oog is gericht op de welgemaakte gestalte vóór hen, die boven al de anderen uitsteekt. Zijn vroolijke lach dringt tot hen door.

Marieke bijt zich op de lippen.

Schitterend zij dat ivoor, een rijpende kers moge jaloersch kunnen zijn op dat frissche donkerrood, - toch zijt ge nu leelijk, o zoo leelijk, mooi Marieke!

Den man, wiens gestalte ge daar juist in de schemering ziet verdwijnen, zeg! hebt ge hem lief, of haat ge hem? - Maar als ge hem lief hebt, waarom pijnigt u dan zijn vroolijkheid, - en als ge hem haat, waarom dulddet gij dan het smalen niet van Toon, die hem immers ook haat?

Beken het, Marieke: de keus die gij gedaan hebt bevredigt u niet. Waar is uw trots uit de dagen toen gij uitgingt met Giel, toen ge in de oogen der mannen bewondering, in die van de meisjes benijding laast? - En nu, nu de blikken der mannen u vragen hoe of ge, gij, het mooi Marieke, toch aan zóó'n vrijer komt, en de blikken der meisjes u zeggen dat ze u dien vrijer van harte gunnen? - Loochen het niet: ge schaamt u over uw nieuwen vrijer! - En welk een ouderscheid tusschen den hartstocht van Giel, die u streelde, meesleepte, en dien van Toon, die u hindert, soms uw afkeer opwekt? - Welk een onderscheid trouwens in karakter. Hoever - niemand weet het

beter dan gij - staat Giel, met al zijn gebreken, boven Toon die van al die gebreken vrij is.' - Zeker, het was pijnlijk Giel in den waan te zien verkeeren, dat gij even edel waart als schoon: het dwong u tot vernederend veinzen. Maar veel pijnlijker is het, te moeten dulden dat Toon u behandelt als zijns gelijke: het dwingt u tot erkentenis van uw waren aard, - en dat is nog vernederender! - In één woord, Marieke, ge voelt dat gij u hebt aangesloten bij het lage, het leelijke. Ge zijt ontevreden, ongelukkig!....

En hoe vroolijk klonk daar de gulle lach van Giel!

Nog eens, mooi Marieke, op dit oogenblik zijt ge leelijk! Ge haat alles en iedereen; maar niemand vuriger dan uw afgewezen minnaar: hèm haat ge met den hartstocht der liefde!

Bij het herbergje gekomen, dat de pruuvers verlieten, zegt zij kort en gebiedend: 'We legge hier an.'

Hoe, juist daar waar een oogenblik te voren *hij* geweest is?

De aandoeningen der menschen, hetzij dan liefde of haat, verlangen naar voedsel.

II.

Als ge aan de pruuvers een paar uur geleden, toen zij in het dorp bij elkander kwamen, gevraagd hadt wat zij gingen doen, dan zouden ze met blijde gezichten hebben geantwoord: 'we goan rond.' Dat wil zeggen, alle in een zekeren kring gelegen herbergen worden bezocht, - een neervallen voor ieder buffet, dat door Zwart Tomeske profaan genoeg 'den kruisweg bidden' genoemd wordt.

Enkele onwillekeurig begane verzuimen worden, nu men op den terugweg is, met de meeste bereidwilligheid hersteld. En zoo vinden wij thans de vroolijke drinkebroers in vrij opgewonden toestand samen bij Nelleke Leenders, een jonge weduwe, wier herberg aan de vaart staat die de beide gemeenten scheidt.

De kleine gelagkamer, die tevens tot woonvertrek dient, is redelijk vol; want een gezelschap Zummersche pruuvers is de vroolijkheid komen verhoogen.

Wie ons bij het binnentreden al dadelijk in het oog valt, is Zwart Tomeske, die onder het zingen van een liedje een potsierlijken dans uitvoert; een soort van potpourri van alle in die streek bekende dansen, waarvan het komische niet weinig

verhoogd wordt door zijn kromme beenen. Bijzonderen nadruk legt hij op het refrein van zijn liedje; blijkbaar is het hem volle ernst, als hij aan het einde van ieder couplet zingt: ‘ik eet van ze leve geen kropslaai meer.’....

Onder gelach en bijvalsbetuiging kijken de pruuvers luisterend toe. Die gezichten mogen wat rood zijn, er zetelt gulle vroolijkheid op. Wat schor mogen die stemmen klinken, zij spreken geen kwaad, liegen, huichelen, noch lasteren; en in dien groven lach is geen valschheid, en van geen boosheid spreken die oogen. Kan dat alles u niet tijdelijk stemmen tot verschoonende welwillendheid?

Geheel anders is de indruk dien we krijgen van den man, die afgezonderd van de anderen, alleen aan gindsch tafeltje zit. Hoewel hij nog niet oud kan zijn, is het gelaat reeds vervallen. En in de starende, waterige, blauwe oogen schittert een vreemde, koude glans. Zoo zit hij daar, onbewegelijk schier, zonder deel te nemen aan hetgeen om hem heen voorvalt, terwijl hij met een smakkend geluid trekt aan een kort aarden pijpje, dat reeds sinds lang uit is.

Dat is een dronkaard.

Nauwelijks heeft het schoenmakertje onder luide toejuichingen zijn voorstelling ten einde gebracht, of een verschijning trekt aller aandacht tot zich.

Een aanvallig meisje van vier, vijf jaar, is het vertrek binnengetreden.

Na een beschroomden blik op de vroolijke pruuvers, richt zij de oogen naar het tafeltje, waar de man met den vreemden, kouden glans in de waterige blauwe oogen zit.

Met den trippelenden tred, aan kleine kinderen eigen, gaat ze naar hem toe.

‘Vad'r, ge meet koffie komme drinken - moeder wacht op oe - oe kummeke stee al lang ingeschonke.’

Het is doodstil geworden.

Hoe teeder klonk dat reine kinderstemmetje! hoe vertrouwelijk legt ze nu de handjes op de knieën van den dronkaard; hoe droevig smeekend en tevens liefdevol kijkt ze hem in de oogen!

Arm kind! Die oogen zien u ter nauwernood; in dien vreemden, kouden glans is geen wederliefde: er is niets in dan jenever....

De gelaatstrekken der pruuvers spreken van meewarigen ernst. Er is innig beklag in de oogen waarmee ze het droevig tooneeltje aanschouwen.

‘Toe, vad'r, kom nau!’ smeekt de kleine met teederen drang.

Maar de dronkaard blijft zitten; en met sterk bevende hand houdt hij onder een onverstaanbaar gemompel zijn ledig glas op naar het buffet.

‘Nee, Nelleke,’ klinkt het van verschillende kanten, ‘ge meugt 'm nie meer geve: hij hee al veul te veul!’

En Giel, die naar hem toe gegaan is, zegt: ‘Allo, Thijs, ge moet noa huis toe, kom!’ - Tegelijk zet hij hem overeind en neemt hem stevig in den arm.

Stem en beweging waren, hoe beslist ook, niet ruw. Toch zegt de kleine, Giel met zacht verwijt in haar droeve oogen aankijkend: ‘Meugt vad'rs geen zeer doe.’

Diep bewogen antwoordt Giel, met iets in zijn stem, dat men er zelden in hoorde: ‘Nee, meliefke, ben-de gij doar mer nie bang veur; geef-de gij Giele mer 'n hendje, - dan goan we soame noa moeders toe.’

Aldus, het aanvallig kind, dat nu vertrouwelijk tot hem opziet, aan de linkerhand, voert hij den strompelenden dronkaard weg, die onmachtig is om weerstand te bieden, - maar toch wendt hij het hoofd nog eens om naar het buffet: het eenige wat de waterige, koud glanzende oogen zien, is de jeneverflesch.

Een poos zitten de pruuvers stil, gedrukt bijeen.

Eindelijk zegt Driek de Streuper, alsof dit de uitkomst is van zijn overdenkingen: ‘Nelleke, ge most me nog 's 'n gleeske tappe.’

‘Bè ja!’ roept Hannes uit, die dit blijkbaar een kostelijken inval vindt, ‘tap veur mij ook nog mer 's, Nelleke.’

Meerderen volgen dit voorbeeld.

‘Doe-de nie 's mee?’ vraagt de Streuper, nu het weeuwtje hem het bestelde aanbiedt.

‘Vrindelijk bedankt, Driek. 't Bier is me te kauw van oavend: ge vuul et te wijd-e-weg loope.’

‘Kii',’ meent Hannes, ‘dè vijn ik nau krek zoo lekker;’ en zijn toon geeft duidelijk te kennen dat hij dit verschil in smaak, bij al het droevige dat er in de wereld moge zijn, een gelukkige beschikking van de Voorzienigheid vindt.

Deze optimistische opvatting vindt algemeen bijval; want iedereen wil gaarne aan de heerschende gedruktheid ontkomen. En men slaagt in die pogingen zóó goed, dat, nu Giel terugkomt, de stemming weder bijna even vroolijk en overmoedig is als straks.

‘Wil ik oe 's 'ne goeje road geve, Giel?’ roept een der Zummerschen den binnentredende toe. En zonder te letten op Giels neerslachtig gelaat, gaat hij voort: ‘Ge moet 's noar onzen beuêrgemeester goa - die hee 'n kijndermeid van doe - doar zô-de gij 'ne goeje veur zijn - - en dan zalle wij de gospenning wel oppruuve!’

Giel is in geen stemming om scherts te kunnen verdragen: zoo even den steenweg opkijkend, heeft hij zeker paartje gezien.

‘Dè rakt oe nie,’ zegt hij met ongewone norschheid.

‘Dè 's woar,’ luidt het ondeugend bescheid; ‘mer,’ en de spreker wijst op de vuist, die Giel op de tafel liet vallen, ‘dè rakt m' ook nie.’

‘As et oe gerakt ha....’

‘As, as? - as is verbranden teuêrf, as d' as breekt velt de kaars[1], en as den hemel noa beneje kumt, dan hè w' allemoal 'n blauw muts op!’

Algemeen gelach.

‘Verzichtig, menneke,’ waarschuwt Giel op dreigenden toon, ‘of ik nijp oe de kop in - of ge 'n blijndoas[2] waart.’

‘Ho, ho!’ roept nu de voorvechter der Zummerschen, wrevelig over die bedreiging, uit, - ‘ho, ho! ge ziit hier op et Zummersch, Giel Aarts.’

‘'t Zummersch?’ smaalt Giel met klimmende drift; ‘'t Zummersch! - 'k Sloa potverdomme Zummeren uit Zummere!’

En als ware de tafel de vertegenwoordiger der genoemde gemeente, laat hij er zijn vuist met zooveel kracht op neerkomen, dat de glazen rinkelend dansen, en de hard gedroogde verf uit de voegen splintert.

De Zummersche staat op.

‘Geen reuzing, geen reuzing!’ vermanen enkele stemmen.

Maar Giel is ook reeds opgestaan.

‘Hij hee me getort, en ik loat me nie torte!’ klinkt het opgewonden uit zijn mond. ‘Allo, weg, uit de vuut!’

En op zij stootend wie hem tegenhouden wil, gaat hij op den Zummersche los.

‘Steek nau 's hand of vinger an me lijf, as ge deuêrft!’

Tegelijk duwt hij met van strijdlust fonkelende oogen zijn tegenstander de vuist onder de neus. Deze stoot die vuist beslist weg, en dit is het sein tot den aanval.

1 Kaars. kar.

2 Blindaas, een kwaadaardige paardenvlieg.

Dof dreunend dalen van beide zijden de forsche vuisten als mokers op de tegenpartij neer; stoelen en tafels worden omvergeworpen; glazen rollen rinkelend over den grond; Nelleke vlucht verschrikt in het buffet; de andere kijken, nu het eenmaal zoo ver is, niet zonder genoegen toe.

Niemand bemerkt dat twee personen binnentreden.

Een geweldige vuistslag, dien hij in het gezicht krijgt, brengt Giel buiten zich zelf van drift: met den linkerarm het hoofd dekkend, doet hij een stap voorwaarts, grijpt zijn tegenstander onder den strot, bij den om den hals gewonden wollen doek, duwt hem zoo achteruit tegen den muur, en wringt daar den doek om tot de Zummersche paarsch in het gezicht wordt.

Nu komen de anderen tusschen beiden.

‘Loat los, 't is nau wel!’ roept Zwart Tomeske uit; en met gemaakte verontwaardiging gaat hij voort: ‘Ge most oe schoame, Giel, 'ne pruuver de keel dicht te wringe!’

Onder algemeen gelach voldoet Giel aan dit meesterlijk aangedrongen verzoek. Zijn tegenstander kijkt nog wat donker. Maar het bloed van de eigen lippen vegend, zegt Giel op waardeerenden toon: ‘Mardi, ge hèt me lillijk gerakt!’ En nu klinkt het van alle kanten: ‘Zoo heur et! en nau afpruuve, - allo, Nelleke, bier, kloare!’

Thans eerst valt aller oog op de twee personen, die in de open deur staan: mooi Marieke en, achter haar, als haar booze geest, de gluiperige Toon.

Had Giel, toen hij straks die twee den steenweg afkomen zag, geweten wat er in Marieke omging, - hij zou niet op nieuw zooveel smartvolle liefde verkwist hebben.

De hartstocht, waaraan wij Marieke reeds vroeger ten prooi zagen, heeft voedsel gekregen. Ze heeft zijn lof gehoord. Eerst in het herbergje aan den weg, dat we de pruuvers in den vooravond zagen verlaten: ‘'t Is toch 'ne knappe kèrel, Giel Aarts! En wa 'ne pleizirige klant!’ - Toen van den sluiswachter, dien ze tegen zijn knecht hoorde zeggen: ‘Zoo 'ne zatlap en zoo 'n klên kijnd noa huis te brenge - doar zit toch mer 'ne goejen oard in Giele!’ - En nu weer heeft ze hem zien overwinnen; en iedereen is hartelijk tegen hem: zelfs de overwonnene neemt de aangeboden hand gul aan. - Alles olie in het vuur dat woedt in haar binnenst!

‘Kom-de geuêllie toch binne,’ noodigt Nelleke argeloos uit. ‘Ge zalt doar in de deur nog kauw vatte.’

‘Binnekomme?’ klinkt het schamper van Mariekes lippen, terwijl zij de vlammende oogen op Giel richt; ‘binnekomme? - Hier? - Onder die niksnutters, die kroegloopers, die reuzingmakers? - 'k Zô me schoame! - God weet wa hier nog gebeurt, - - en 'n ordentelijk vromes kumt nie gèr veur et gerecht! - Kom, Toon, we goan!’

‘Ik wensch euêllie 'ne plezierigen oavond,’ zegt Toon met zijn gewone beminnelijkheid. En hij volgt, weer als haar booze geest, Marieke die reeds de deur uit is.

‘Dè hè d' 'm doar 's goe gelapt, poeleke!’ voegt hij haar toe, terwijl hij den arm om haar middel slaat.

Maar bits, toornig, smadelijk snauwt ze terug: ‘Loat me los - blii' van m'n lijf af!’ En ruw stoot ze hem met den elleboog op zijde.

Weer antwoordt Toon niet. Maar hij denkt bij zich zelf: ‘Zoo'n heks! - Mer wacht mer, venijnig ding! - Azze we mer uurst getrauwd zijn: dan zal ik oe wel kloar kriige, valsche kat!’ - En, tandenknarsend, ziet hij haar aan met oogen waarin de boosaardige begeerte flikkert, waarmee het roofdier loert op zijn prooi.

En *die* menschen zullen trouwen....

Er zijn huwelijken die gesloten worden in de hel! -

III.

Verbijsterd is Giel blijven staren in de deur, waardoor Marieke verdween, waardoor Toon haar volgde....

Toon! - Een oogenblik is het bij Giel opgekomen om zich te wreken, niet op haar, maar op hem: den vuigen kop zou hij hem met genoegen ingetrapt hebben! - Maar er is iets dat zijn kracht verlamt. Uit Mariekes oogen, van haar tong is bijtend gif gevloeid in zijn argelooze ziel. Ach, nog altijd kent hij dat meisje niet; nog altijd heeft hij haar lief, eert hij haar; wat lage wraak was, zag hij aan voor verontwaardiging over zijn wangedrag, voor de stuiptrekkingen van hare liefde, van de liefde die hij zelf vermoord had door zijn drift en opvliegendheid.

Waarop is zijn blik toch zoo strak gericht?

Hij ziet weer het donkere, loerende ding.

Opziende, zegt hij op een toon van verslagenheid die nog nooit iemand van hem hoorde:

‘Ik goa hene.’

Nu barst de verontwaardiging der anderen los. ‘Gij hene

goa? Zoo 'ne kèrel as gij veur zoo 'n venijnig ding, zoo 'n wesp? - Nee, dè zal nie gebeure! Bliive zal-de! En plezier zalle we make, plezier!' dus klinken verschillende stemmen dooreen.

En Hannes gaat naar hem toe, legt de hand bemoedigend op zijn schouder en zegt hartelijk, al slaat zijn tong niet zuiver meer: 'Kom, kom, Giel! Z' is et nie werd, ge moet bliive, jonge.'

Geen ander antwoord dan: 'Ik goa hene.'

Wat klinkt die stem dof, vreemd!

'Dan bliif ik ook nie, dan goa 'k mê oe mee, Giel. Ik zeg altijd: 'soamen uit, soame thuis.'

'Allo, dàn allemoal mer!' roepen de anderen.

Giel is reeds de deur uit.

Iets onzekers in zijn anders zoo vasten gang trekt de aandacht van die achter hem komen.

'Zóó veul hee ie toch nie gedronke?' -

'Zii-de gek? Dè is 't 'm nie,' antwoordt Driek de Streuper. En na een oogenblik nagedacht te hebben, voegt hij er langzaam en op ieder woord drukkend bij: 'Hij - hee - hagel.'

Aan de overzij van de brug over de vaart gekomen, staat Giel stil. En nu de anderen hem genaderd zijn, roept hij hun op hartelijken toon toe: 'Goejen oavend, jonges - ik goa den dijk op - vrindelijk bedankt veur de kompenie!'

'Den dijk op - alleenig in den donkere - zii-de nie weezer?!'

Maar hij is reeds op weg.

'Nee, 'k loat 'm nie goa, 'k moet mè 'm mee,' mompelt Hannes en ijlt zijn vriend achterna; maar, nu in de buitenlucht, is hij een zwakke meester over zijn beenen. 'Hei, Giel! Wacht dan toch eefkes!'

Nog eens staat Giel stil.

'Zii-de gij et Hannes?' klinkt het zacht en vriendelijk van zijn lippen.

'Ja, jonge. Meinde dè 'k au alleenig zal loate goa? - Nee, nee: 'k goa mê oe mee.'

Giel kijkt hem meewarig aan.

''t Kàn nie, Hannes!' zegt hij vriendelijk, maar beslist. 'Gij moet noa huis.' En een oogenblik later op overredenden toon: 'Allo, Hannes, goa-de gij nau as 'nen brave kèrel noa huis toe. Hier,' hij steekt hem de hand toe; en dan: 'Goejen oavend!'

Maar Hannes legt de hand op zijn schouder en houdt vol: ‘nneeje, Ggiel: ssoamen uiuit - ssoame ththuis!’

Voor Giel is er iets aandoenlijks in de hartelijkheid van zijn gemoedelijken, lang niet meer nuchteren vriend. Hij aarzelt. Maar dit duurt slechts kort. Hij maakt de hand van Hannes los en weert hem af.

Hoe zacht de duwende beweging ook was, zij doet Hannes het evenwicht verliezen: hij tuimelt achteruit tegen een der pruuvers aan, die hem achterna gegaan zijn.

Zeuêrgt goe veur 'm, - goejen oavend!’ roept Giel, die reeds weer op weg is.

Met een pijnlijke uitdrukking op het gelaat kijkt Hannes hem na.

‘Kom, allo jonge, Giel is geen kijnd meer!’ zegt de pruuver die hem onder den arm genomen heeft.

Onder tegenstrevend gemompel laat Hannes zich meenemen.

‘Woar heet ie et toch over?’ vraagt Driek de Streuper.

‘Dè weet God! Hij proat over 'n kat en over 'n dennenbeuêsselke - - Ik geleuf dèt ie zoo zat is as 'n pinneke’[1]!

Het geluid der stemmen en voetstappen is weggestorven in de doodsche stilte die bij de brug heerscht.

Maar in de vaart is beweging, leven.

Het water, dat hoog staat in de kolk der sluis, drukt tegen de zware deuren, en perst en dringt, en spuit door schuif en spleet. Neergekletterd in de diepte, schuimt het van ongeduld, bruischt het van drift. Dan wielt het nog een oogenblik lustig in het rond, als ging het ten feest en, bleeke rozen van vlokkig schuim meevoerend, sluipt het tusschen de donkere dijken, zwart, stil, verraderlijk voort; den eenzame achterna, dien wij daar langs het pad in de duisternis zagen verdwijnen!

Soame thuis.

I.

Een grauwe, natte, rillige morgen.

Wat geel en wat purper is te zien geweest in het oosten. Maar bleek, ziekelijk was het geel; droevig, akelig het purper.

1 Pinneke, verkleinwoord van pin.

Geen stipje blauw; alles grijs. Wat het bleeke geel en het droevig purper boodschapten, schijnt haar, die deze boden uitzond, bewogen te hebben om zich niet te vertoonen.

't Is nog vroeg. De nacht moge heen zijn, iets van zijn geheimzinnigheid toeft nog. De aarde schijnt nog toe te behooren aan het nevelige, aan de kille watergeesten die, nu ze hun einde voelen naderen, onrustig ronddrijven. Alsof een wreker hen op de hielen zat, vlieden ze weg over de lage weilanden ter weerszijde van de vaart. In doodsangst tuimelen ze verloren in struik en heg, of drijven tegen elkaar en slaan vernietigd neer. En overal waar zoo 'n watergeest verging - aan de spichtige grashalmen, aan de dorre bladen en pluimen van het riet, aan de uitbottende knoppen van de takken - daar hangen kille druppelen in den kouden morgenwind te bibberen....

Grauw, nat, rillerig!

Het eerste geluid, dat langs de vaart gehoord wordt, is bellengeklingel en wielengeratel: de postwagen komt dreunend aanrollen.

Zóó als het gelaat van den postillon daar uit den hoogen, opgezetten kraag van den groven blauwen mantel komt kijken, schijnt al het warme, al het menschelijke er uit weggerild: blauw-bleek, doet het denken aan een geest.

‘Hu, zwarte, hu!’ klinkt het op eens, en de wagen staat stil.

Op het water ligt een pet, vastgedreven tegen wat wier.

‘Zô 'r eene verdronke zijn?’

De grauwe vaart staart den vrager geheimzinnig aan: alwetend, maar niets zeggend.

Met scherpen blik onderzoekt de postillon het watervlak. Niets ontdekkend, wendt hij het gelaat naar den kant vanwaar hij gekomen is. En dáár, een twintigtal schreden terug, blijft het vorschend oog rusten; - aan de overzij ligt iemand in het water; een gedeelte van de beenen steekt er uit; de voeten rusten op den kant.

‘Jezus Maria! Dacht ik et nie? - Hij moet gesmoord zijn; van voren er in gevalle; de hakke noa boven. - Wie kan dè zijn?’

Nog eens goed gekeken en dan: ‘Allo, zwarte, veuruit, juh!’

De bellen klingelen, de wielen ratelen weer. Onder een rillerig, ‘brrrr’, trekt de postillon den mantel dichter om zich heen en mompelt: ‘Ik zal anrèje bij de sluiswachter, - en doar vat ik 'nen borrel!’

Deze laatste gedachte brengt een genoegelijker uitdrukking op zijn gelaat. En beseffende dat ‘de zwarte’ voor zulke

aangename opwekkingen niet vatbaar is, dient hij hem eenige zweepslagen toe.

II.

Een uur later heerscht in de anders zoo stille straten van het dorp een ongewone drukte.

Hier en daar staan de bewoners in groepjes te praten.

Luisteren wij even naar gindsche arbeidersvrouw, die het nieuws het eerst gehoord heeft. Na het eenige malen verteld te hebben, heeft haar aanvankelijk wat verward verhaal een vasten vorm aangenomen. Van de velen die het reeds gehoord hebben zijn er enkelen om haar heen blijven staan. En deze vormen nu een soort van aanhang; telkens als ze weer hetzelfde hooren, knikken ze bevestigend, en trekken op allerlei andere wijzen voor de verhaalster partij.

Luisteren wij nu.

‘Ik zeg mer: 't kan dan al wonder treffen in de wereld! - Of ge 't geleuve wilt of nie, mer ik kos van de nacht de sloap mer nie vatte. Den emer die ons Trieneke gisteren oavond in de put ha late valle - ze is anders hendig zat....’

Een stem uit den aanhang: ‘Geen hendiger deursken as Trieneke, zoo klên as z' is!’

‘'t Is m'n eige kijnd, mer ik meug nie anders zegge: hendig is ze. Mer, zie-de, dè is dan somkeere wa hoastig en zoo war den emer van den hoak geschote. En dè's nau wonder: van de nacht wô dienen emer me mer nie uit de kop. En ik zee tege m'ne mensch: ‘Driek’, zee-n-ik, ‘vergeet toch nie um'm er merge vruug uit te hale, want anders verzinkt ie in 't zand, en dan is er geen uitkriige meer an.’ - Op toelichtenden toon: ‘En dè zô nog zeund geweest zijn, want 't is 'nen beste, we hebben 'm gekocht op de koopdag bij Cis van Lierep, - veur nege stuivers, Jan den Booi ha er acht veur geboje, mer Driek zee negen en toe ha ie 'm - dè zô-de nog kanne zie bij de notoaris, doar stee 't allemoal beschreven in de buuk - geen acht daag geleje hebbe w' er nog 'n briefken af gehad’....

De aanhang geeft door blikken en gebaren te kennen, dat men weer op nieuw overtuigd is; waarna spreekster voortgaat:

‘En nau zee Driek van merge: “Anne-Mie, 'k zal bezie of ik 'm er uit kan kriige.” En hij was nog geen vef menute bezig - 'k zie 'm nog veur m'n ooge: hij lag mè z'ne kop over

de put, en ik riep nog “Driek, verzichtig dè oe muts er nie in en velt” - Bert Beniers kan 't getuuge, want die stond er noa te kiike, en z'nen hond war d'r ook bij; - en net as ik dè zee, doar kumpt iemes van de kant van de karnaal anloope: Willemke Pak, diene wever uit Lierp, ge kent 'm wel - èn ik dacht bij m'n eige: “Heere God is dè 'n loope! doar zal iet gebeurd zijn!” En veur ie nog bij me war, riep ie al: Anne-Mie, hedde 't geheurd?’ - ‘Bè nee, woar zô 'k afgeheurd hebbe?’ zee-n-ik. ‘Doar is iemes verdronke, in de karnaal, Giel Aarts, zegge ze.’ - ‘Jezus Marante’, zee-n-ik, en ik riep: ‘Driek, Driek kom toch 's gauw herris!’ - en toe brocht den hoak krek den emer mee noa bove. En mê den emer in de hand kwiemp Driek anloope en hij zee - 'k heur et 'm nog zegge - ‘Anne-Mie, hij is er uit, hier is ie,’ en toe zee-n-ik: ‘Ja jonge - en Giel Aarts is verdronken in de karnaal.’ En toe stond ie te kiike, krek of ie et te Keulen heurde dondere.’

Met genoegen neemt de aanhang den indruk waar dien het treffend verhaal maakt op de nieuw aangekomenen tot wie Anne-Mie zich in het bijzonder gericht heeft, en waarvan er een zegt: ‘Ja, ja, 't is kazjeweel; mer ge ziet et meer: ik hè doar ook ondervijning af.’

Anne-Mie, die, nu ze haar verhaal gedaan heeft, het gaarne bevestigd ziet, geeft den spreker door een aanmoedigend hoofdknikken te kennen, dat hij op belangstellend geloof rekenen kan, waarna deze begint:

‘Dè wordt nau mê Zummere kermis vier joar: toe is Peerke de leijendekker, me vrauws vad'r, van den tore gevalle - dè zal-de nog wel wete!’

Ieder herinnert zich deze droevige gebeurtenis.

‘En wa nau toch ook wonder is, - me wijf ha al lang last van tandpijn gehad en de nacht van te vore ha z' er zoo goe as nie van kanne sloape. Mer toe ze 's merges opstond zee ze: ‘Goddank, Kloas, de pijn is er uit getrokke.’ En ze ha de woorde nog nie uit de mond of doar kumt ook iemes anloope, en die riep: ‘Kloas, oe vrauws vad'r is van den tore gevalle!’ -

‘Ge zodt zegge!’ roept een der hoorders getroffen uit.

‘Ja’, bevestigt de verhaler nader, ‘dè kande nog vroage an Jan Jelis's dochter, want die gonk krek m'n deur veurbij: ze leidde de geuêt noa den bok - en die eigenste geuêt hee Jan Jelis nou nog.’

‘Nee mer, Kloas, ik geleuf et oe ger!’ zegt Anne-Mie, die, wat ze zelf van noode heeft, gaarne geeft aan een ander.

En een derde vangt met een diepzinnig gelaat aan:

‘Vad'r zalliger pleeg altijd te zegge’....

Maar die lange rede moet ik u sparen, lezer, schoon ze het aanhooren misschien waard is om haar godsdienstig-wijsgeerigen zin, die hierop neerkomt: in den treffenden samenloop van sommige omstandigheden is de vinger van besturende Voorzienigheid duidelijk merkbaar.

Andere opmerkingen vernemen wij van een groepje verder op.

‘En nau moet ie op de kant ligge,’ zegt Klaas Lemme, die jaren lang ‘zoo goe as veur niks’ in Giels huis gewoond heeft. En niet zonder voldoening laat hij er op volgen: ‘te kiik veur jan en alleman!’

‘Nie bediend of niks - mê 'ne zatte kop d' eeuwigheid ingegoa: ze ha 'n 'm moete loaten opvrete deur de poaling!’ roept de rustend-molenaar, die zich in den hemel laat bidden, verontwaardigd uit.

‘En nau zal 'r 'n kaars[1] heen moete,’ meent een derde.

‘'n Kaars?’ vraagt de aanstaande hemeling; - ‘wie zô er zoo eenen as hij op z'n kaars wille hebbe?’

‘Ik nie,’ antwoordt de oud-huurder; - ‘doar zo 'k m'n eige veur schoame. Veur geen vier rijksdaalders!’

Arme Gonde! Terwijl zij, den voorschoot voor de oogen, snikkende voorbijging, heeft ze die woorden moeten hooren.

Slaan ze haar neder? - Neen: moedig richt ze het zoo even nog gebogen hoofd op.

Zou niemand den man willen thuisbrengen, van wien zij ten minste niets dan goedheid ondervond? - Niemand?

Over het frisch gelaat, waarlangs nog tranen biggelen, verspreidt zich een zonnige uitdrukking, en de lieve blauwe oogen verraden den geur der bloem, die openging in haar dankbaar hart.

Over een voetpaadje door de velden, ijlt een man voort.

Zijn gelaat drukt meer ontsteltenis, angst, dan droefheid uit.

Met verwilderd oog blikt hij rond.

Die elzenhaag daar; de populier die er zoo slank uit opschiet; de verdorde varens in deze sloot; de wilgenbosch, die ginds

1 Kar.

zoo alleen midden op een weiveld staat; de knotwilg hier, die hem uit tal van gaten in den vermolmden stam aanstaart: al die dingen, - weten ze het?

Vreemd ziet alles er uit; akelig, verdronken. De takken van boom en struik druppelen; het gindsche zwarte bouwland is doorweekt; het gras is nat; de kikvorschen, die voor zijn voet opspringen, zijn glibberig; drassig piept het paadje onder den druk van zijn tred; waar het door een heg loopt, en de weggedrongen twijgen terugspringen, is het of klamme vingeren hem in het gezicht slaan....

Huiverend vertraagt hij zijn gang.

Maar, zou wat hem straks, toen hij nog te slapen lag, in het oor geschreeuwd werd, en waarvan nu alles om hem heen spreekt, - zou het alles waar zijn? - Was het niet dikwijls gebeurd, dat een eerst bericht later overdreven bleek te zijn? - 't Kon immers wezen....

Den tred versnellend, zegt hij in zich zelf: ‘Ja, 't kos, 't kos’...

S-s-s-s, zoo suist het hem in de ooren, en door dat zoet gesuis bonst luid het hopend harte heen.

Zie, daar duiken de hooge stijlen der brug op. Zij is opgehaald. Er vaart een schip door, - juist als gewoonlijk: statig, langzaam, alsof er niets akeligs gebeurd is.

Als het eens niet gebeurd ware; als hij eens hoorde zeggen: ‘Bè, Hannes, Giel zit doar in 't Sluishuis bij 't vuur,’ en als hij zijn vriend daar dan vond, hem de hand gaf....

Tranen vlieten over de gloeiende wangen.

Hijgend bereikt hij de brug.

Nu slaat hem de angst weer om het hart.

Hij kijkt den dijk op, en in de verte ontwaart hij menschen, - 't is of ze om iets heen staan....

O God!

Het bloed vloeit weg uit zijn wangen - zijn knieën knikken - hij wankelt voort.

Reeds vóór hij er is, ziet hij iets stijf, bewegingloos uitgestrekt liggen tegen de binnenglooiing van den dijk.

Nu is hij er.

Één blik op wat daar tegen de glooiing ligt, - en hij slaat de handen voor het gelaat.

Wordt ons de dood van iemand die in ons hart leeft, onverwacht bericht door anderen, dan komen we eerst langzamerhand, door redeneering, tot de overtuiging dat het werkelijk zoo is.

Maar die overtuiging snel, met allen twijfel, alle hoop vernietigende kracht, als een bliksemstraal in het hart te slaan, dát vermag alleen de vreeselijke zeggingskracht van den doode-zelf!

Nu Hannes de handen van het gelaat neemt, is het verwrongen door smart.

Zonder een woord te spreken, gaat hij naast den doode zitten, tilt het hoofd op uit het natte gras, legt het in zijn schoot en slaat zijn arm om den schouder....

Zie: dezelfde menschen, mannen en vrouwen, die even te voren zoo onverschillig stonden te kijken, te gissen, te praten, - wijken nu met deernis op het gelaat, sommigen met vochtige oogen, eerbiedig terug.

‘As w' oe erges mee van dienst kanne zijn, dan moet-e mer gerust spreke,’ zegt een der mannen op hartelijken toon.

Maar Hannes schudt droevig het hoofd. En eerst een oogenblik later - het spreken schijnt hem moeite te kosten - voegt hij er zacht bij: ‘Ze zalle wel mê 'n kaars komme.’

Voor en na vertrekken nu de omstanders.

Roerloos schier blijft Hannes zitten turen naar de vaart. Het grijze daglicht, dat nu hier dan daar glimmert in de rimpelingen waartoe de wind het water beroert; de riethalmen bij den oever, die sidderen alsof het menschenleven, dat in de diepte verdween, daar nog rondwaart; de vorentjes, die dicht aan den kant, waar de harde bodem zichtbaar is, in dartele wendingen de zilveren schubben doen schitteren, - hij ziet het alles: ook den aal daar die, het achterlijf om een uitstekend rijshout gewonden, den platten kop nu links dan rechts beweegt, als zocht hij naar een prooi....

Huiverend drukt hij den arm vaster om den schouder van den doode.

Wat wekt hem daar uit zijn somber gepeins?

Een der omstanders van straks is teruggekeerd: een stok-oud, schamel gekleed vrouwtje. Met gekromden rug, heeft ze reeds een wijl meewarig het hoofd schuddend achter den treurende gestaan. En nu zegt zij, terwijl ze de oogen met een tip van haar groven voorschoot afveegt, op zachten toon, die de stille smart van den vreemde eerbiedigt:

‘Vrindschap!’

Hannes wendt het rouwend gelaat naar haar toe.

‘Ge zit doar in et nat gras en ge riert van de kauw: loat ik oe 'n kummeke werme koffie goan hale, - ik woon hier

dicht bij, doar in dè heusken an de weg, en de koffie is gezet.’

De stem moge beverig, het gelaat verschrompeld, het licht der oogen verflauwd zijn, - het gezicht van Hannes zegt duidelijk dat zijn hart iets liefelijks gevoelt.

Het oudje strompelt nu, vlugger dan gewoonlijk, den dijk af en komt spoedig met een koperen koffieketeltje in de eene en een melkkannetje in de andere hand, terug.

Hannes houdt haar het gebloemde kommetje toe, dat bij wijze van deksel op het melkkannetje stond.

‘Kiik 's wa ze dampt: kokend heet!’ roept het oudje, terwijl ze inschenkt, op aanprijzenden toon uit. ‘En nau moet-e nie bloaze: zóó werm d'r in, - doar zal-de van bekomme.’

En terwijl een genoegelijke uitdrukking op het gelaat van Hannes, die met kleine teugjes drinkt, hare voorspelling doet uitkomen, gaat het oudje voort:

‘'k Hè mê oe te doe, vrindschap. Ik hè ook ooit gezete zoo as gij doar zit: mê m'ne zoon, - die is ook in de karnaal verdronke.... Dè moet nau mê Keuêrsemis zeuvenenvijftig joar worre - mer ik kiik z' er nog altijd op an!’

Haar oog zwerft over de grauwe vaart en keert door een traan verduisterd naar Hannes terug.

‘Kom hier, vrindschap, ge moet nog 'n kummeke vatte: ge bekomt er van.’

Willig houdt Hannes haar het kommetje toe. Met een hand die even sterk heeft als zooeven haar stem, schenkt het oudje in. En de zon die door de bewolkte lucht breekt, schijnt wel wat bleekjes nog, maar toch vriendelijk over dat wonderlijk groepje op den natten, killen dijk.

III.

In het dorp is het nog levendiger dan straks.

Tal van groepjes staan te wachten in de straat waardoor de kar, waarmee Wilbert Welten reeds een uur geleden weggereden is, terug komen moet.

Daar komt ze over den breeden zandweg aanschokken.

Voor, met de beenen buiten, zit Wilbert aan den rechteren op dezelfde wijze Hannes aan den linkerkant.

Maar aller oogen richten zich op het witte over den bo-

dem der kar gespreide laken, welks plooien verraden wat er onder ligt.

Er heerscht een diepe stilte; een sombere hulde aan den dood.

Maar die opwelling van eerbied is van korten duur; uit enkele groepjes stijgt een dreigend gemurmel op.

Heeft men dan geen deernis, zoo al niet met den doode, dan toch met den levende, met den vriend, aan wiens oor niets ontgaan kan?

Ach! daar zijn menschen, verhard in hetgeen ze houden voor deugd.

Reeds klinken uit het gemor enkele smadelijke woorden: ‘dè kumt er van, van 't niksnutte, van 't kroegloope!’

Toch schijnt er nog iets te zijn, dat de tongen in bedwang houdt. Maar zie, daar schiet een nijdig hondje keffend toe op het wiel.

Oogenblik van spanning. Is op sommiger gelaat afkeuring te lezen, de blikken van anderen spreken van voldoening.

De hond keft door.

‘Haud oe-en hond terug, Kaat!’ gebiedt op eens een grove stem; en een smid, wiens gezicht zwarter is dan zijn gemoed, werpt de eigenares een donkeren blik toe.

‘Woarum?’ krijscht deze terug; ‘is 't geen schand veur et heel deuêrp?’

‘Krek, Kaat,’ stemt de gewezen molenaar toe; ‘hij moet mer angeblaft worre, 't is z'n verdiend loon: nie bediend of niks, en zóó mê 'ne zatte kop d' eeuwigheid ingegoa! - Mer dè kumt er van! 'k Hè 't veuruit gezee: as onze Lieven Heer d'r eene zuukt, dan weet ie 'm wel te vijne - - hès-kisch, kisch!’

De nijdige afgevaardigde van de deugd kwijt zich loffelijk van zijn edele taak: den snoet rakelings tegen het kalm doordraaiend wiel, overtreft hij zich zelf in kwaadaardig gekef.

‘Is er dan niemand die dat beest terug houdt?’ - dus vragen de van verontwaardiging fonkelende oogen van Wilbert, op wiens eerlijk voorhoofd de aderen onder de rede van den aanstaanden hemeling gezwollen zijn. - Nu maakt hij zijn zweep klaar.

‘Niemand?’ herhalen die oogen.

‘Daar dan!’ zeggen ze. En de zweep flitst door de lucht en komt striemend neer op den handlanger van de deugd, die jankend van pijn, op drie pooten weghinkt.

In de deur van Giels woning, waarvóór de kar stilhoudt, staat Gonde met beschreide oogen.

Hannes slaakt een zucht van verlichting. Al die blikken, al die woorden heeft hij gevoeld; als loog beten ze in de rauwe wond.

‘Goddank, we zijn er,’ zegt hij tot Wilbert.

Ja: - samen thuis.

Zij dragen den doode naar binnen.

Twee mannen zien het uit den tuin aan den overkant met meewarige oogen aan.

‘t Is toch zeund van de kèrel!’ zegt de eene, die voerman is. ‘Hij spoorde[1] nie, mer anders mankeerde-n-er niks an.’

En, het hoofd schuddend, antwoordt de ander, in wien we Driek de Streuper herkennen:

‘Doar zat 'ne te sterke scheut op - en wa te zwoar gelajen is, dè schiet z'n eige kapot.’

‘Noa monsinjeure’

I.

Waar waren toch op den dag, waarvan wij den veelbewogen morgen in het vorig hoofdstuk beschreven, de andere pruuvers?

Zij hebben zich niet in het openbaar vertoond.

't Was of er geen pruuvers bestonden!

En mogen we Jans, de meid van den dokter, gelooven, dan heeft een hunner, Willemke de Smid, die ontboden was om naar een slot te zien, het borreltje, dat ze hem overeenkomstig het gebruik bracht, o wonder, geweigerd! ‘Hij keek noa 't onneuzel gleeske, of et ik weet nie wà war; en hij zee: “nee, Jans, ik pruuf nie,” en toe gink ie ligge bloaze, àl deur mer ligge bloaze in 't sleutelgat.’

Een anderen pruuver, Zwart Tomeske, hadden we onverpoosd kunnen zien werken aan zijn tafeltje voor het venster. Maar niet zooals gewoonlijk had hij ons den indruk gegeven, dat hij het eigenlijk maar voor de aardigheid, voor zijn pleizier doet. Geen lustige liedjes, geen grappen voor de jongens die van de straat naar hem gluren, - niets van dat alles. Hij heeft alleen gekeken naar zolen, hakken en bovenleer; en het gezicht dat hij daarbij zette was zoo donker als de pikkluit op zijn tafeltje. Hij heeft op het harde leer gebeukt, alsof het zijn

1 Anders gevormd dan de meeste wagens, hield hij het gewone, aangegeven wagenspoor niet.

doodvijand was. Met denzelfden grammen ijver heeft hij de houten pennen op den kop geslagen, dat de onnoozele dingen zich haastten om den zool in te schieten; maar ook dáár vervolgde hij ze; altijd dieper dreef hij ze er in, zóó diep, dat het scheen, of hij ze er aan den anderen kant weer wilde uitslaan. En ook de els scheen een wapen geworden; 't was of hij er het leer meê wilde doodprikken. En had hij door die wonden den pikdraad gehaald, dan kon hij aan de einden zoo woest rukken, dat het er den schijn van had, of hij zijn eigen werk weer uit elkaar wilde trekken.

Doch reeds den volgenden morgen werkte hij kalmer. Na de schoenen, die tegen half elf klaar waren, met de riemen aan elkaar gebonden te hebben, is hij ze in persoon gaan afleveren; daartoe zijn weg kiezend niet door de straten van het dorp, maar buiten om.

En nu vinden wij hem op den terugweg; op een smal paadje aan weerszij door hofheggen begrensd. Iedere tuin heeft een poortje, en tegen een van die poortjes stoot hij als bij toeval met den elleboog aan. 't Is open. Na een eind doorgeloopen te hebben keert hij terug. Dicht bij 't poortje gekomen veinst hij niet te letten op den rooden kater, die onder in de heg zit te loeren, en hem met glazige oogen achterdochtig aankijkt. Maar eensklaps legt hij met een denkbeeldig geweer bliksemsnel aan, en laat bij wijze van schot een lang gerekt ‘pscht’ volgen. De roode getuige neemt hals over kop de vlucht, en Tomeske lacht weer zijn ouden, grappigen lach! Nu nog eens behoedzaam het paadje op en af gekeken; - en dan schuift hij snel door het poortje den tuin in.

Langzaam, de handen op den rug, kuiert hij door het pad dat recht op een achterdeur aanloopt. Hij schijnt een bijzonder belang in den tuinbouw te stellen. Nu staat hij stil voor een vruchtboom en kijkt naar de kruin, als bestudeerde hij de snoeiwijze; dan trekt een bessenstruik zijn aandacht; - nauwkeurig beschouwt hij de uitbottende knopjes. Een oogenblik later loopt hij een vore tusschen twee groentebedden in, en links en rechts bukkend laat hij den blik onderzoekend gaan over al wat er te zien is: prei, schorseneeren, selderij, koolstronken, - zelfs het onkruid keurt hij zijn opmerkzaamheid waardig.

Zoo komt hij aan de achterdeur, waar een dienstmeisje bezig is met de tinnen deksels van bierglazen te schuren.

‘Zoo, Tomeske, zii-de den hof is deur geweest?’

‘Ja, mekijnd!’ antwoordt de populaire man met ongewonen eenvoud; ‘ik kwam deur et pêike, 't poortje stond open, en toe docht ik zoo bij m'n eige: ik moet toch Kobus Mikkers' hof 's goan bekiike - - is ie thuis, Mijntje?’

‘Nie beter te wete.’

‘Dan kos ik wel 's noa binne goa.’

Mijntje kijkt hem met schalken blik na, en mompelt terwijl zij voortgaat met schuren:

‘Dè 's nau al de vierde!’

Nauwelijks is Tomeske door de keuken in het voorhuis gekomen, waar reeds, met neerslachtige gezichten en borrels vóór zich, drie pruuvers aan een tafeltje bij elkaar zitten; of een hunner, Driek de Streuper, mompelt: ‘Uurst krek 'n klocht petrijze die uit mekaar geschote zijn, - mer dè troept weer bijeen net as musschen in de noazommer.’

Na den waard in een ‘ter-zijde’ in het voorbijgaan toegevoegd te hebben: ‘'n dreuêpke, Kobus’, neemt de nieuw aangekomene bij zijn vrienden plaats.

‘Hedde 't al geheurd, Tomeske, van de begrafenis?

Het schoenlappertje knikt mistroostig.

Iedereen trouwens weet het reeds; - Giel Aarts mag niet met de gewone plechtigheden begraven worden: geen klokgelui, geen lijkdienst, niet in de gewijde aarde. In de kleederen waarin hij gestorven is zal hij als een hond in den grond gestopt worden; - dus is de eisch van het harde kerkelijk gebruik.

‘Zoo'ne goeje kèrel - geenen beteren in et heel deuêrp!’ klaagt een pruuver.

‘'t Kan geene proat lèje,’ antwoordt Driek de Streuper knorrig: ‘schand is et, groote schand!’

‘Krek,’ roept Willemke de Smid uit; - ‘mer *wij* goan mee, allemaol; al wa pruuft moet mee!’

Thomas schudt het hoofd.

‘Nee, jonge, dè moete we nie doe. As er 'nen dokter op 'n begraffenis is, dan zegge ze: “hij brengt z'n eige werk thuis;” - en dè zô'n ze nau ook al ligtelijk zegge.’

De treurige juistheid van deze opmerking gevoelend, kijken de pruuvers met bedrukte gezichten vóór zich.

En na diep gezucht te hebben, zegt Thomas, alsof dit het eenige is, wat in de gegeven droevige omstandigheden gedaan kan worden; ‘Ja, ik vat er nog eene.’

Al de anderen volgen zijn voorbeeld.

‘Gonde moet noa meneer pestoor geweest zijn; - of et iet uitgehaald hee, Kobus?’

‘Nie veul, mer toch iet. 't Pestoorke kos er niks an doe; en dè geloof ik ger, wat 't is 'n goei menneke en hij kan ook nie al doe wa ie wil. Mer hij hee 'r den road gegeve um noa den Bosch te goa, noa Monsinjeure; - en dè zal ze nau ook doe.’

‘Noa den Bosch, noa Monsinjeure?!’

‘Ja, van oavond mê de schuit en dan kumt ze mergenoavond, mê den boot weerum.’

‘Bê verduld! Dè stee Gondes schoon!’

‘'t Is altijd een dapper ding geweest,’ merkt haar gewezen voogd op.

‘Mardi 's dapper! - Allo, Kobus, giet nau nog 's in!’

‘Ja, doar moete we'r eenen op vatte!’ -

II.

Schemeravond.

Over de zwarte vaart glijdt tusschen de donkere dijken een smal vaartuig voort.

Het kabbelen van het water tegen den voorsteven, het ritselen van het riet dat langs de oevers gewiegd wordt door de deining, zijn de eenige geluiden die de stilte storen.

Bewogen als door een onzichtbare macht - paard en jaaglijn zijn reeds verdwenen in de schemering - glijdt het vaartuig geheimzinnig voort.

Op het dek, gebogen over de leuning, ontwaren wij twee donkere gestalten. Een arm wordt uitgestrekt, en een stem fluistert:

‘Doar is 't geweest.’

In de aangewezen richting turend ziet Gonde tusschen het riet langs den oever een zwarte plek: het donkere ding dat zoo lang op Giel Aarts geloerd heeft.

Huiverend wendt de jonge vrouw het gelaat af.

Het oog naar omhoog geslagen, overpeinst zij wat ze tegen den bisschop zeggen zal.

Zeker, de zwarte plek waarop zij zoo even tuurde, verdonkert de ziel van hem die haar voor den geest zweeft; maar hoe donker dan

ook, die ziel is rein, - als het gewelf daar boven. ‘Giel-oom is 'ne goeje mensch geweest, Monsinjeur.’ Dus zal zij spreken. En, even als zij aan den hemel telkens nieuwe sterren ziet komen, zoo treden ook uit het donker blauw van Giels leven voor het oog haars geestes telkens nieuwe lichtpunten te voorschijn. Heeft hij haar en haren Wilbert niet gelukkig gemaakt? Heeft hij zich den armen werkman, die niets op de wereld meer had, om wien niemand zich bekommerde, niet aangetrokken als een eigen broer? - ‘Ik wil er nie um liege, monsinjeur, Giel-oom pruufde. Mer nooit is er 'n erm mensch van z'n deur gejage; altijd krege ze wa. Geene stoelematter, geene scheeresliiper zô ie weggestuurd hebbe. - Cis Haze joeg ze van z'n angelag: hij liet er den bandhond op los; mer bij Giel-oome mochte z'in de schop werken en sloape, en mennig stuk spek is uit zijn deur die schop in gedrage. En al is 't gemeinlijk slecht volk, die stoelematters en scheeresliipers - dè zal monsinjeure-n-ook wel wete - ge kant ze toch mer nie van honger en ermoei loate sterve. - En zô 't nau geen zeund zijn, monsinjeur, as 'ne mensch gelijk Giel-oome in de eigenste kleer waarin ie gevonnen is, nog mê geen doodshemd an, as 'nen hond in de grond gestopt most worde?’....

De tranen stroomen der jonge vrouw over de wangen.

Van afstand tot afstand rijzen uit het land ter wederzijde donkere torens in de hoogte; zich in de duisternis verliezend, schijnen ze den hemelboog te schragen. Daartusschen duiken achter de dijken gedurig boomkruinen op die, als grillige spookgedaanten, in de lucht schijnen te zweven. En het licht aan den boeg schiet naar beide zijden helle stralen uit.

‘Ge most noa beneje goa, Gonde! 't Wordt te kauw veur oe,’ vermaant de jonge schipper.

‘Ja, 'k zal bezie of ik wa sloape kan, Tieske.’

Zie, daar ligt de jonge vrouw uitgestrekt op de houten bank die langs de wanden van het roefje loopt. Zij hoort het water kabbelen en, nog altijd in gedachten op het dek verwijlend, valt ze in slaap en droomt.

Welk een wijde, wijde kerk! Reusachtige pilaren schragen het donkerblauwe, met flonkerend zilver besprenkeld gewelf. De schemering die er onder heerscht doet ginds aan het einde het helder verlichte outer sterk uitkomen; en in dat helder licht staat in prachtgewaad een priester. Onder het hooge gewelf door glijdt, gevolgd door een kleinen stoet mannen en vrouwen,

een lijkbaar plechtig, langzaam, geruischloos voort. En op eens duiken uit den donkeren zijgang en tusschen de reusachtige pitaren spookachtige gedaanten op; tegen de voortglijdende baar de vuisten ballende, wijzen ze met toornige blikken op een zwarte plek in den vloer. De baar houdt er voor stil; - ze kan er niet over heen. Maar, zie! de mannen en vrouwen uit den rouwstoet heffen smeekend de handen op naar het outer; - de priester wuift, de toornige gedaanten wijken op zijde tusschen de pilaren, waar ze blijven zweven, en - statig glijdt de baar over de zwarte plek heen.

III.

‘Den boot is nog niet aan,’ lezer. Treden wij dus, zoo 't u lust het doen en laten van menschen te bespieden, even het herbergje van Nelleke Leenders binnen.

Die drie jonge meisjes daar bij de kachel zijn vriendinnetjes van Gonde, met Wilbert meegekomen om haar af te halen. Van tijd tot tijd kleine teugjes nemend uit een glas bier - één glas voor hen allen -, wisselen zij een woordje met het knappe weeuwtje, dat aan het tafeltje onder de hanglamp ijverig zit te naaien.

Dat zich uit deze korte opmerkingen geen geregeld gesprek ontspint moet, geloof ik, behalve aan het wachten en aan het late uur - middernacht bijna - toegeschreven worden aan den vreemde, die ginds, dicht bij de deur, alleen aan een tafeltje zit. De reusachtige gestalte gehuld in een wijden blauwen kiel waaronder een bruine jas uitkomt; met beide handen steunend op den langen, knoestigen, beneden met ijzer beslagen stok, die tusschen zijn beenen staat; met ringetjes in de ooren, en een zwaren, zwarten baard om kin en kaken; - zoo zit hij daar reeds een half uur lang, zonder een woord te spreken, onafgebroken te staren naar den vijfden balk in de zoldering. En sinds Trees de andere jonge meisjes in het oor gefluisterd heeft: ‘Diene doar zô 'k ook nie ger alleenig in den donkere tegekomme,’ verdenken zij hem allen van een afgrijselijke misdaad. Achterdochtig steelsche blikken op hem werpend, is hun de lust tot praten vergaan.

En Wilbert is ook de man niet om een levendig gesprek uit te lokken. De handen geklemd om de gepolijste stang langs

de kachel, het onderlijf wat vooruit, staat hij, wijdbeens, in gedachten verdiept, zware rookwolken te blazen uit zijn zondagsche pijp. De slotsom van zijn gepeins komt hierop neêr: ‘as et most, dan zô 'k 'n gloeiende pook mê de bloote hand deuêrven anvatte, mer noa den Bosch, noa Monsinjeure, - mardi nee! Mer Gonde deuêrft, ze deuêrft!’ En dan brengt hij de hand aan een steenen kan bier, die op de platte dwarspijp van de kachel staat te warmen. Tot meer acht hij zich blijkbaar niet verplicht; alleen loopt hij om de tien minuten naar buiten en het eerste wat hij, teruggekomen, doet, is met de hand aan de kan bier te voelen, en te mompelen: ‘ze deuêrft.’

Zóó is het al stiller en stiller geworden, tot geen ander geluid meer vernomen wordt, dan het tikken van de hangklok.

Iedereen wacht; - het geduldigst zeker de reus. Zonder dat zijn gelaat eenige aandoening verraadt, zit hij onafgebroken naar den vijfden balk te staren. ‘Al most ie z'n leve lang doar zitte,’ fluistert Trees, ‘dan geleuf ik dèt ie nog geen spier van z'n gezicht vertrekke zô.’ - ‘God weet woar ie over prakkezeert,’ luidt even zacht het argwanend antwoord van Fine.

Eindelijk roept Wilbert, die weer naar buiten gegaan is, en nu het hoofd door de deur steekt: ‘'k hè ze gezie; ze kumt den drêi um!’

Het hoofd verdwijnt, en Jans fluistert angstig boos: ‘Nau loat Wilbert ons alleenig - mè hùm doar.’

‘Hùm’ zit nog altijd onbewegelijk te staren.

‘Allo, Trees! gij ziit d'audste, gij veurop; de deur stee nog ope.’

Zie nu hoe ze schuw als vluchtende hinden, den reus voorbij, de deur uitstuiven.

‘Is dè 'n verschiete!’ roept de achterste uit, wier kleed even haakte aan de klink van de deur. ‘Verdrêid, as ik nie meinde dèt ie me bij de rokke ha!’

En in de buitenlucht rillend van den doorgestanen angst, gaan ze zenuwachtig gichelend naar de boot, die in de leeggeloopen kolk ligt te dampen en te sissen.

Wilbert, die juist is komen aanloopen, staat nu hijgend in de donkere diepte te turen.

‘Zii-de gij dè, Wilbert, die doar zoo hiigt?’ klinkt het uit de kolk.

‘Ja, mekijnd,’ luidt het verlangde antwoord; - ‘ik ben et. Wilbert! - - Mardi, wa dè ding nog hard lupt; ik kos et hoast nie bijhauwe, 't zo me nog veurbijgeschote zijn!’

Dit was werkelijk een angstig oogenblik: Wilbert had een gevoel of ‘het ding’ er met zijn lief vrouwtje van door ging.

‘Mer ik zie oe nie, Gonde, woar stoa-de toch?’

‘Hier, jonge, hier!’ en uit de diepte wordt hem een parapluie toegestoken. Gretig grijpt Wilbert de met koper beslagen punt en schudt ze, schudt ze....

‘Ja, 'k vuul oe wel!’ klinkt het hartelijk uit de kolk. ‘Mer wie stoan doar nog meer?’

‘Trees en Fine en Jans, - ze zijn allemoal meegekomme um oe af te hale - - en bij Nelleke Leenders hê 'k 'ne liter bier veur oe op de kachel gezet!’

Bruisend voert het stijgende water de jonge vrouw in de armen van haar verlangenden man.

Hoe hij haar aan het hart drukt!

‘Verichtig toch, jonge! 'k Hê 'ne buul mê kuukskes in de hand - verichtig: de kuukskes, de kuukskes!’ Gonde lacht en schreit tegelijk.

‘Bè, mardi!’ zegt Wilbert, die haar losgelaten heeft, en haar nu met verrukte oogen van het hoofd tot de voeten opneemt, als wilde hij zich overtuigen van hare kompleetheid. Niets missend, gaat hij voort: ‘En nau noa Nelleke's - dè bier zal oe smake!’

Halverwegen komen zij den reus tegen, die met groote schreden, maar zonder zich te haasten, naar de boot stapt.

‘God weet wa doar binne gebeurd is,’ fluistert Trees, en ze ziet reeds in gedachten het weeuwtje badend in haar bloed op den vloer liggen.

Gelukkig blijkt, als men binnentreedt, deze vrees ijdel geweest te zijn: Nelleke bergt het geld op, dat de zwijgende gast op tafel gelegd heeft.

Spoedig is nu Gonde, na het warme bier geprezen te hebben, aan het vertellen.

‘En war de nie bang veur Monsinjeure?’

‘Bang? - Geen spier! Zoo 'ne vrindelijken auwe mensch hê 'k nog nooit gezie: krek eenen um ielkeens grootvader te zijn!’

‘En wa hee ie gezee?’

‘Uurst zee-n-ie dè hij er ook niks an doe kos. Mer toe 'k m'n woord gedoa ha, keek ie me 'n hortjen an, - lieven hemel, toch zoo vrindelijk! ik kos zie dèt ie angedoa war’....

- De grijze, zachtmoedige prelaat tegenover die bloeiende jonge vrouw uit het volk! -

....‘hij lee zuutjes z'n hand op m'ne schauwer en toe heite-n-ie me, krek of hij me toch nie mê niks noa huis sturen wô, um Giel-oome 'n doodshemd an te trekke.’

‘Soamen uit - soame thuis’.

I.

Jaren zijn heengevloden.

De met gras begroeide hoogte op het kerkhof, het graf van Giel Aarts, begint reeds te verdwijnen. Maar goed onderhouden is de beukenhaag, die dezen verwaarloosden hoek scheidt van de andere graven.

En wenden wij van de dooden het oog naar de levenden, dan valt het dadelijk op een man, die ook den indruk geeft van te verdwijnen. Het vervallen gelaat spreekt van diepe zwaarmoedigheid; de rug is gekromd; de onzekere gang heeft iets strompelends; soms mompelt de mond onverstaanbare woorden. Hij mijdt de menschen. Even als Giel Aarts afgezonderd ligt van de dooden, zoo schijnt ook iets Hannes van Leunen te scheiden van de levenden. - Is het de schaduw van de beukenhaag op het kerkhof?

In Giel Aarts viel veel te berispen; en zij, die van dit treurig recht met zooveel genoegen gebruik maakten, waren, wat men noemt, onberispelijk. Hannes weet het. Maar wie trok zich zijner aan, toen hij niets noch iemand op de wereld had? - Die onberispelijke menschen? Neen: de berispelijke Giel Aarts! - Is het wonder dat hij tegen de levenden partij koos voor den doode?

Nog altijd is hij een pruuver. Zelfs drinkt hij meer dan vroeger; en het liefst gaat hij nu naar stille buiten-herbergen. Een dronkaard dus? - Misschien. Maar wat hij daar in de eenzaamheid zoekt, is niet enkel jenever!

Even verwaarloosd als het graf van den doode, is de woning van den levende. Wij kennen dat huis. Hannes erfde het, even als alles wat Giel naliet, in vruchtgebruik. Maar nu wordt er niet meer gevoegd, gewit, geverfd; en de gaten die de wind woelt in het stroodak blijven open. Ook binnen ziet het er onbewoond uit, - zelfs als de bewoner thuis is: de man met het zwaarmoedig gelaat, die daar aan den haard zit bij het

uitdoovend vuur, of aan de tafel waarop de spijzen koud worden. Die vervallen man past maar al te wel in dat vervallen huis.

Soms sluipt - 't is of ze niet gaarne gezien wordt - in het vervallen huis een vrouw in den bloei des levens.

En als de bewoner dan thuis komt, dan weet hij wie daar voor hem gezorgd heeft. De nog altijd vriendelijke blauwe oogen worden vochtig. En dan kunt ge hem zien gaan eerst naar het een of ander onaanzienlijk winkeltje, en van daar naar de heldere woning waarin Gonde - nog steeds de lust en de weelde van haren Wilbert! - bloeit te midden van hare bloeiende kinderen.

Of hij daar welkom is, de man met zijn weemoedige vriendelijkheid, met zijn rabbabbels, zijn ulevellen, zijn suiker-sigaren?! En of Gonde hem al beknort: ‘we worren er nog koai vrinden um, Hannes,’ - wat baat het, zoolang haar moederlijk gelaat den weerglans vertoont van de blijheid die straalt van de opgetogen kindergezichtjes?

Of Hannes-oom daar welkom is! - Het kleinste in de wieg rust niet of het moet op zijn schoot zitten. Wat het kraait van pret, als hij het laat dansen op zijn knie! En hoe willig plooit zich dan nog het gegroefd gelaat van den ouden man naar die kinderlijke blijheid.

Gonde, die het tooneeltje welgevallig gadeslaat, mag hartelijk zeggen: ‘Ge most bij ons intrekke, Hannes; doar gijnder woon de zoo alleenig!’ Maar hij schudt het hoofd, ach zoo droef, zoo mismoedig! En haar oogen vullen zich met tranen, als ze hem weer zoo eenzaam, zoo bedrukt, met gekromden rug naar huis ziet strompelen....

Zie, hoe de jongens, nu ze hem zien aankomen, hun spel staken. Wat of ze tegen elkaar fluisteren?

Er worden verhalen gedaan die in sommiger oog den eenzame hullen in een spookachtig donker.

Als ge er Jans, de meid van den dokter, naar vraagt, dan zal ze u vertellen, hoe zij op een duisteren avond over het Heitje naar het dorp terugkeerde: ‘En doar zag ik, woar Hannes van Leune's heusken afgebrand is, op geen tien treje van m' af iemes zitte. En die ha iet bij 'm. - Heere God as ik er nog

an denk! 't war 'n zwart beest met vurige oogen in de kop... Ik makte-n-'n kruis en liep wa 'k loope kos; en seuzen[1] achter me, - zoo iet hedde van oe leve nie geheurd! En an 't uurste huis woar ik ankwam, bij Nelis Smits, doar ik de deur in, zoo wit as 'nen doek, heurde-n-ik later; en doar kreeg ik et op de zinnewe. En Nelis Smits ging kiike, en weet-e wat ie heel alleenig op het Heike von? - Hannes van Leune!'...

Even bezwarend is het andere verhaal. Een man, die in de schemering fuiken zette in de bermsloot, - maar ook dezen moet ge zelf hooren: 'Vlak veur me zie ik op de karnaaldijk iemes zitte, krek op de plek woar Giel Aarts gelegen hee. Dè duurde-'n hortje en toe kumt er iet uit den dijk op, - God weet hoe! En wa 't war meug ik ook nie zegge, want et begos al donker te worre; mer zoo iet heksachtigs hè 'k van m'n leven nie gezie! En toe war 't op eens alles weg, - krek of et in de grond verzonke war. En 'n half uurke later kom ik langs den bermsloot deur de velder weer op de vareweg; en toe zie ik Hannes van Leunen alleenig den dijk afkomme!'...

II.

Treden wij voor de laatste maal het vervallen huis binnen.

Het schemert er reeds.

Over het tafeltje vóór de bedstee ligt een witte doek van grof linnen gespreid. Plechtig brandt een lange gele waskaars voor een crucifix: 'onze Lieven Heerken an 't kruis', wiens smartvol gelaat naar den zieke is gekeerd. Er naast ligt, als een beeld van den vrede dien de Gekruiste ook in den akeligsten strijd kan brengen, een gewijd palmtakje met blinkend groene blaadjes.

Door de opengeschoven gordijnen het bleek gelaat bestralend van den zieke die, hoewel nog pijnlijk ademhalend, reeds bewusteloos schijnt, werpt de rossig brandende kaars een onzeker licht over de mannen en vrouwen die, geknield op den vloer, overluid bidden; één bidt voor, en de anderen vallen telkens in koor in.

Hoe vreemd, hoe werktuigelijk dit moeilijk verstaanbaar gemurmel u in de ooren klinke, Onroomsche, haal er niet min-

1 Seuzen, suizen.

achtend de schouders voor op! Het is zoo goed als uwe gebeden, een uiting van godsdienstig gevoel. Wat de stervende tijdens zijn leven geweest zij, - nu is hij alleen de geloofsgenoot, een broeder: men is gekomen om hem bij te staan in den bangsten strijd, dien de mensch te strijden heeft. Is daar niet iets schoons in?

Het bidden heeft opgehouden. Het werd gestaakt toen de priester binnentrad, die nu aan het ziekbed staat.

Maar wat is daar geschied? - Zie hoe ontsteld de geknielden elkander aankijken.

Terwijl de priester hem zalfde heeft de stervende zich opgericht; een blik op die gestalte in de nauw sluitende zwarte soutane en op het tafeltje vóór het bed, riep hem tot klaarder bewustzijn.

‘Mer, Giel Aarts? - hoe is 't nou mê Giele?’

‘Verdoemd.’

Strak staart de stervende voor zich heen. Wat zien die wijd geopende oogen? - Den eenzame op den dijk, verdwijnend in de eindelooze duisternis?

De heilige hostie afwerend, zinkt hij, terwijl de lippen iets prevelen, in de kussens terug.

De levensvlam, die voor een oogenblik opflikkerde, is weer neergeslagen. Maar over het gelaat zweeft iets blijmoedigs.

Gonde en de priester hebben verstaan wat de lippen prevelen:

‘Soamen uit - soame thuis.’

De priester heeft zich tot de geknielden gewend; - na hen met een gebiedend gebaar van de hand opgeheven te hebben, is hij met statigen tred de deur uitgeschreden. Allen zijn hem gevolgd.

De band is verbroken.

Zal dan nu de trouwe vriend alleen sterven?

Neen, de reine liefde is gebleven.

Snikkend, geknield aan het sterfbed, zendt Gonde uit de weenende oogen een vurige bede ten hemel!

H. HOLLIDEE.

Kerk tegen staat.
1572-1631.

I.

Τίς τάρ σφωε θεῶν ἔριδι ξυνέηκε μάχεσθαι;

Alweder eene verhandeling over Maurits en Oldenbarnevelt, over Gomaristen en Remonstranten! Staat het dan nu nog niet vast, wien de schuld der Revolutie treft, welke personen het staatsrecht onzer Republiek geschonden, en 't zij door onverdraagzaamheid, 't zij door halsstarrigheid en heerschzucht ons vaderland in 't oog van Europa te schande hebben gemaakt? Zal dus weder de vraag te berde komen, of Maurits inderdaad de handen heeft uitgestrekt naar de verboden vrucht - en wat wij van den ‘grooten pensionaris’ te denken hebben? Zoo spreekt wellicht deze en gene, wien de volgende bladzijden in handen mogen komen. Reden voor hem die ze opstelde, om de vermetelheid te verdedigen, die hem dreef, op nieuw zaken op het tapijt te brengen, waarover mannen als dr. H.C. Rogge en Motley, ja zelfs een Groen van Prinsterer reeds het hunne in het midden gebracht hebben. 't Is waar: zoo alleen de namen der beide eerstgenoemde schrijvers aan dit hoofdstuk van Hollands annalen verbonden waren, zou wellicht niemand, die van dit onderwerp serieuse studie had gemaakt, zich verwonderen dat voor de zooveelste maal in ditzelfde pleit de stift der geschiedenis werd opgevat; maar wie zoude het wagen zelfs tegen de schim van den derden een ongelijken strijd te ondernemen? Doch daar deze zoo bewonderenswaardig critische geest slechts een enkel punt uit dit grootsche drama uitvoerig heeft ontwikkeld, zal het een jonger onderzoeker wel geoorloofd zijn, op zijn voetspoor en volgens de wenken, in de inleiding der Archives (II, 2) gegeven, de verschillende phasen van dit belangrijk tijdvak tot een historisch verhaal aan een te rijgen.

Intusschen, schoon diep doordrongen van de voortreffelijkheid van Groens beschouwingen, heb ik hem toch geene slaafsche volgzaamheid willen bewijzen. Met name is mijn oordeel over de aanhangers van 's Lands Advocaat gansch niet hetzelfde, als dat van den woordvoerder der antirevolutionaire partij; en ik kom vooral op tegen den onbillijken en partijdigen blik, met welken hij de remonstrantsche kerkpartij bejegent. Toch breng ik hem volgaarne de eer, die hem toekomt, wanneer men zijne taal vergelijkt met den geestigen spot, waarmede dr. H.C. Rogge de tegenpartij zijner voorvaderen in den Heere hekelt, of de begripsverwarring en onnauwkeurigheid, die (volgens bevoegder beoordeelaars dan de schrijver dezer bladzijden) zoo menig hoofdstuk van Motley's werk ontsieren. Ook zal men zien, hoe op vele en (naar ik mij vlei) niet onbelangrijke punten mijne opvatting van personen en zaken geheel afwijkt van die der genoemde schrijvers; waarin ik bij hen, die deze gebeurtenissen bestudeerd hebben, bijval moge oogsten. Met name vestig ik de aandacht mijner lezers op twee punten: de uiteenzetting van de Calvinistische afscheiding in verband met de *Resolutie tot vrede der Kerk*, en de houding der Libertijnsche partij van de *Scherpe Resolutie* tot aan de gevangenneming van Oldenbarnevelt, zooals ik die uit de Acta der Staten van Holland heb trachten op te maken.

Doch niet alleen op 't gebied van afzonderlijke punten is 't, dat dit artikel van die drie geschiedschrijvers verschilt; ook de opzet en het doel mijner studie zijn geheel anders dan de hunne. Zij wilden alleen de godsdiensttwisten van het twaalfjarig bestand, of wel de lotgevallen der Remonstranten schilderen: mijn plan gaat veel verder. Het is eene oude opmerking, dat in vele protestantsche landen, zooals in Nederland en Engeland, de staatkundige partijen in het begin tevens kerkelijk waren, of, gelijk onze dichtervorst het uitdrukt, dat het geestelijk door 't wereldlijk gemengd was. Aan te wijzen, hoe die kerkelijkstaatkundige partijen *in de provincie Holland* ontstaan zijn, hoe zij gedurende zestig jaren die jonge republiek hebben geschokt en toen ten laatste van het staatstooneel zijn verdwenen, om plaats te maken voor zuiver politieke geschillen, ziedaar het onderwerp van dit opstel aangegeven: een plan, dat nog nimmer, voor zoover ik weet, door vroegere schrijvers is ten uitvoer gelegd.

Het eerste wat te doen valt, is derhalve, eene beschrijving

te geven van die partijen, die zelden eensgezind, meestal in hevigen strijd gewikkeld, onzen Staat en Kerk hebben opgebouwd. De physiognomie van het *Calvinisme* is gemakkelijk gekenschetst. Religieus enthusiasme als bron van kracht en moed ziedaar de voornaamste, ja bijna eenige karaktertrek van zijn belijders. Wie herkent daarin niet de vrucht van dien reuzenstrijd zonder weêrga, die tegen eene wreede vervolging was ondernomen? Wel was het Calvinisme voor de Nederlandsche burgerijen van oudsher gepredikt en met vreugde omhelsd, maar men meene niet, dat het een albezielend en albeheerschend element in het leven van den praktischen en wereldschen Hollander zoude zijn geworden, zoo niet een buitengewoon krachtige invloed, gelijk bijv. die van een ongehoorden krijg, de grondslagen der hervorming onafscheidbaar in den volksgeest had bevestigd.

Nimmer heeft zich in den Calvinist de strijder voor het geloof verloochend. Nederig en meegaande in alle andere opzichten en omstandigheden, was hij trotsch en onbuigzaam, waar Gods dienst zijnen bijstand scheen te eischen. En op die bescherming, waarvoor zijn secte hem dankbaar moest zijn, was zijn aanspraak op Godes hulp wederkeerig gegrondvest. Daarom waande hij steeds, waar hij het zwaard tegen de vervolgers aangordde (als weleer Israël, wanneer Amalek of Edom hem den weg versperde), dat God aan zijne zijde streed, dat God voor de verdedigers Zijner Waarheid waakte[1]. Men had wel geen wolkkolom voor het Staatsche leger uit zien trekken, maar nog geduchter teekenen schenen Brielle, Alkmaar, Leiden.

En wanneer de verdedigers van het Ware Geloof door rampen of ongelukken werden getroffen, wanneer Gods zegen op de wapenen der Ongeloovigen scheen te rusten, dan heette dit een straf voor onze lauwheid en onverschilligheid, die weder voor gunst zoude plaats maken, zoodra wij ons bekeerd en verbeterd hadden. God, zoo sprak men, had ons zijn roede slechts laten zien, opdat wij het gelaat niet langer van Hem en Zijnen dienst zouden afwenden[2]. Zoo sterkten nederlagen en zegepralen gelijkelijk het religieus enthusiasme van ons volk. Doch, omgekeerd, dit onbepaald en onwankelbaar vertrouwen op Gods helpende en reddende Almacht gaf onzen voorvaderen de kracht en den moed, om in dien onovertroffen veertigjarigen worstel-

1 Naerder Openinghe van een Hoogw. Saecke 1618, en elders.
2 Alex. v.d. Capellen, Gedenkschr., I, p. 245.

strijd te volharden tot het einde. Waarlijk, dat levensbeginsel is niet gering te achten, dat naast al zijne dwalingen zulk een schoone vrucht heeft afgeworpen!

Zoo de trotschheid, waarmede de Calvinist den onbekeerden placht gade te slaan, hem zoo dikwijls de vinnige kritiek van latere geschiedschrijvers heeft op den hals gehaald, men vergete daarbij toch niet, welk een beminnelijke nederigheid daartegenover staat, zoo dikwijls hij van zijn eigene grootsche daden gewaagt. Heeft ooit eenig veldheer te recht eer en lauweren verdiend met een welbestierden en langbetwisten slag, dan was het zeker de beleidvolle overwinnaar van Nieuwpoort. En kan men nederiger woorden lezen, dan in den brief van Maurits aan Willem Lodewijk op den avond van dien heeten dag verzonden: Fut combattu bien furieusement de deux costés l'espace de deux heures. Enfin Dieu par sa grâce voulut que la victoire demeura de mon costé?[1] En niet alleen de aanvoerders dachten zoo edel, ook het volk dichtte (nog in 1629):

> Wij houden 't voor gewis, dat onze God en Heer
> Nu nog de krijgen stiert; wij zien't in onze dagen;
> 't En is niet bij geval, dat wij den Spaanschen lagen
> Zoo lange zijn ontgaan.....
> Wien zal men van dit werk nu geven lof en eer?
> De menschelijke kracht? O neen, alleen den Heer.

En men liet er op volgen:

> .... Niet ons, niet ons, maar Uwen name
> Alleen, o Heer, zij lof en eer,
> Gij helpt Uw volk ter tijd bekwame;
> Dies juichen wij van harte zeer![2]

Die berusting, dat vertrouwen op God, dat uit deze woorden spreekt, bezielde den vurigen strijder met een hooger moed. Niet op de onzekere hulp van menschenhanden (meende hij), niet op vergankelijke middelen of krachten was zijne hoop gegrond - neen, op God, de Steenrots der Eeuwen, berustte zijne hoop van te zegepralen over den vijand in het hart des menschen en over de vijanden van zijne Kerk. Door Hem, door Hem alleen was hij van de zaligheid hiernamaals, gelijk van de overwinning over aardsche tegenstanders verzekerd[3].

1 Archives, II, 2, p. 17.
2 H.v. Cannenburg, Lofdicht, 1629.
3 Zie bijv. Souterius, Nederl. Hist., 1630, p. 160.

Geen bondgenooten had men verder noodig nu de Allerhoogste zijne hulp had toegezegd. Ja, het scheen bijna een zondig wantrouwen jegens dien machtigen beschermer te verraden, wanneer men naar de hulp van vorsten omzag, wier lot in zijne handen lag. ‘Bij ons’, zoo dichtte men in dit Nederlandsche Israël:

> Bij ons moet door 't gebed tot God in al ons nooden
> Alleen en niet tot deez' of dien prins zijn gevloden[1].

Zoo sprak ook de groote strijder voor onze vrijheid den kleingeloovigen moed in met een beroep op God. ‘Uw doel’, dus spreken zij tot hem:

> Uw doel is stout, is grootsch
> Maar Holland eischt den steun eens dappren bondgenoots!

En hij antwoordt:

> 'k Bezit een bondgenoot, dien niemand durft trotseeren,
> De Spanjaard krimpt voor hem -
> Reinier Kant
> Zijn naam -
> Willem.
> Den Heer der heeren[2].

Dat was inderdaad het geloof dier trouwe Geuzen, dat in het hart en door den mond van den nimmer genoeg geëerden Nassauwer sprak. Die bezieling voor zijn idee was hem met zijn volk gemeen. En wat groote dingen zijn door die Calvinistische schare niet tot stand gebracht. Calvinisten waren het, die de hagepreek, den beeldstorm en den opstand in het leven riepen; Calvinisten zij, die door de Spaansche overwinningen uit Vlaanderen en Brabant naar het Noorden gedreven, aldaar volgens de uitdrukking van prof. Fruin ‘het nieuwe bloed’ uitmaakten, ‘dat, in Hollands aderen opgenomen, het verjongde en verlevendigde en voor een eeuw, tot den wakkersten en krachtigsten staat van Europa maakte’; Calvinisten zij, die Nederlands handel vestigden in alle koopsteden van Europa; Calvinisten zij[3], die Nederlands driekleur op Nova Zemblaas strand en onder den Indischen hemel hebben doen wapperen. Onder den invloed van zulke mannen en zulke daden is het

1 Dialogus t. J. Andersorgh en G. Eygensin, 1630.
2 Schimmel.
3 Men denke aan Plancius, Moncheron en zoovele anderen.

Hollandsche volk Calvinistisch, is het geloof aan Gods onbeperkte Almacht hem tot den hoeksteen van zijnen Godsdienst, ja tot het grondbeginsel, het uitgangspunt van al zijn denken en doen geworden. Spotte wie lust heeft met de al te vaak bekrompen uitingen van het Calvinisme, maar men vergete nimmer, wat al grootsche feiten op zijnen naam in Nederlands annalen geboekt staan.

Gansch anders is het charakter der tweede partij, der dikwijls zoogenaamde *Libertijnen*. Men zoude zich bijna verwonderen, dat twee categorieën van personen, zóó verschillend in aard en aanleg, aan één vaderland ter zelfder tijd konden zijn ontsproten. Tegenover de geestdrift der Calvinisten stellen zij koude onverschilligheid, tegenover de edelste zelfopoffering en vrijheidszin hinderlijk egoïsme en oligargische staatszucht.

Toch zal wellicht bij den eersten oogopslag juist deze Libertijnsche partij bij mijne lezers den meesten bijval vinden. Haar strijd tegen de eischen van kerkelijke partijen, haar optreden voor de rechten van den Staat verzekeren haar juist thans, nu clericalen en ultramontanen stouter dan immer naar den voorgrond dringen, de sympathie der Europeesche liberalen, terwijl hare oligarchische misdrijven wegens de hedendaagsche ontstentenis van oligarchische stroomingen in ons openbaar leven, te zeer vergeten en vergeven worden. Intusschen heeft men ten onrechte gemeend, dat de Libertijnen voor de voorloopers der Liberalen te houden waren, vergetende, dat juist het afbreken der oligarchie het historisch werk der Liberalen geweest is. Ook heeft de partij, die wij nu beschouwen, in haren strijd tegen de Calvinisten, volgens niets minder dan liberale grondstellingen gehandeld.

Vraagt men naar de afkomst der Libertijnen, dan moet men den blik terugwenden naar de dagen, toen de Bourgondische en Oostenrijksche graven deze landen bestierden en de oligarchie zich van het bestuur der steden begon meester te maken. Die personen en familiën, die onder de nakomelingen van Filips den Goeden de voorname burgerij, den regentenstand in wording hadden uitgemaakt, zijn de voorvaderen der Libertijnen. Toen het zaad der Hervorming naar deze streken was overgewaaid, waren zij onbeslist en weifelend tusschen de partijen in Staat en Kerk gebleven. Aan het katholiek geloof en zijn kinderlijke vormen door hun beschaving en kennis ontwassen, werden zij evenzeer afgestooten door den vurigen geloofsijver der apostelen, die de nieuwe leer uit Zwitserland en Frankrijk naar Gent en Brugge

kwamen overplanten. Dit evangelie was, evenals een vroeger en nog beroemder, voor de armen, niet voor de rijken bestemd. Schoon vijanden van geloofsdwang, misten deze het inwendige vuur, dat kracht en moed schenkt in den strijd voor een beginsel. Hagepreek en beeldstorm klonken hun bijna even gehaat in de ooren als Titelmans ketterjachten. Hen verdroot de onverdraagzaamheid der regeering - maar eveneens de onrustige geest der drijvers van nieuwigheden[1]. Wat wonder? Erasmus toch was de man, door wiens schriften zij gevormd waren, Erasmus' meeningen waren het, die bij hen algemeene gangbaarheid hadden[2]. Hadden wij toenmaals niet dan zulke mannen gehad, wat ware er van onze vrijheid, van onze godsdienstige ontwikkeling geworden! En toch heeft later de oligarchie zich de verdienste van den vrijheidskrijg toegeëigend, en dat zonder verontwaardigde tegenspraak uit te lokken! Wist men dan niet, dat zij nimmer geschroomd had als handlangster der regeering tegen de Gereformeerden op te treden[3]; dat zij elke poging tot gewelddadig verzet had gewraakt[4]; dat zij nimmer had nagelaten de vrienden onzer vrijheid te dwarshoomen, en dat zij, schoon eindelijk in den strijd medegesleept door den drang der burgerijen en van den protestantschen Adel[5], nimmer met een sprankje energie en geloof had medegestreden[6]. Was men dan vergeten, dat haar eenige rol daarin had bestaan, zich met den stroom mede te laten glijden, waartegen zij niet kon oproeien, en dat het aan dit slim beleid te wijten was, dat de oligarchie, na de behaalde overwinning, met al de vrucht van anderer zweet en bloed ging strijken, zonder den rechthebbenden zelfs den roem van hun bedrijf te laten!

Ziedaar het verleden der Libertijnsche partij. Zoo het waar is, dat in het verleden het heden ligt, wat valt dan hieruit voor hare verdere ontwikkeling af te leiden? Wat den godsdienst betreft, wij zagen het reeds: noch het papisme, noch het calvinisme voldeed aan hunne geestelijke behoeften. Tusschen de partijen en secten zwevend, hadden zij een soort van eigen,

1 Wesembeke, Beschr. v.d. Voortgane der Rel., 1569, p. 18. Fruin Gids, 1858, II, p. 301.
2 de Groot, Verantw., 1ste druk, p. 29.
3 Wesembeke, p. 113, 119 vgg., 184; Wttenb. Kerck. Hist., III, p. 8.
4 Kluit, I, p. 48, v.d. Bergh, de Oudste Gesl. van Amst., Gids, 1862, II, p. 185.
5 Zie bijv. A.v.d. Capelle, Gedenkschr., II, p. XXXVI vg.
6 Zie bijv. Hooft, Ned Hist., I (1642), p. 218, 221, 226, 230-5, 238, 244.

onafhankelijke meening. *Meening*, zeg ik, niet: *overtuiging*. Deze berust op moeilijken, inwendigen strijd, op lang en ijverig onderzoek, en zooveel prijs stelden die Libertijnen op het bovenzinnelijke niet, dat zij hunnen geest met het zoeken naar die kennis bovenmate zouden afgemat hebben. Zij waren dus mannen zonder uitwendigen godsdienst, mannen zonder kerk, of, zoo zij zich al voor 't uiterlijke in deze of gene gemeente begaven, dan was het zonder den drang des harten, die een Calvinist met zijne gemeente verbond. Zoo was 't geloof des Libertijns aan geen confessie vastgehecht. Zij waren vrijdenkers, d.w.z. zij dachten zelfstandig, of dachten in 't geheel niet. Natuurlijk was ook hun denken bepaald tusschen de perken, die de onvolmaakte ontwikkeling der 16de of 17de eeuw aan den geest des menschen had gesteld. Zoo zouden zij bijv. nimmer het bestaan van God of der Drieëenigheid in twijfel getrokken hebben.

Doch konden zij zelven al geen vaste positieve geloofsbelijdenis vaststellen, een sterke antipathie hield hen van het Calvinisme en van de Staatskerk verwijderd[1]. Eerst toen de Remonstranten in de Kerk optraden met de bestrijding van al datgene, wat de hoofdzaak, het wezen van het Calvinisme uitmaakte[2] en steeds in de hoogste mate de antipathie der Libertijnen had opgewekt, sloten deze zich weltevreden bij die richting aan en begaven zich om harentwille tot de Staatskerk. Mannen als Oldenbarnevelt, die de hoogste ambten en waardigheden bekleedden, zonder professie van de Gereformeerde Religie te doen, begaven zich onmiddellijk bij den eersten den besten predikant, die der Anticalvinistische richting was toegedaan ter prediking en ten avondmaal, en gaven hem hunne kinderen over ter opleiding in het godsdienstige[3]. het is zeer de vraag, of die leeraars hun godsdienstigen behoeften ten volle bevrediging schonken, maar gemeenschappelijke antipathie tegen 't Calvinisme lokte hen aan en hun loyaliteit en onderdanigheid streelde elk rechtgeaard Regentenhart[4].

Zoo is op godsdienstig en kerkelijk gebied de karakteristiek der Libertijnen gemakkelijk uit hun gemis aan religieus enthu-

1 Zie bijv. Wttenb. Kerckel. Hist., III, p. 65.
2 Scholten, Leer der Herv. Kerk, I, p. VIII, XXII en elders; Episcop. Verd. der Confessie, 1627, p. 66.
3 Wttenb., Leven, p. 7.
4 Zie bijv. Carleton, Letters, p. 88.

siasme afgeleid. Diezelfde trek geeft ook op politiek gebied den doorslag. Zoo de Calvinisten gaarne in iedere zaak een godsdienstig belang zochten aan te wijzen, de Libertijnen luisterden in hunne raadkamers alleen naar redenen van Staat, nimmer van godsdienst. Het kon hen niets verschelen of men onder hunne ambtgenooten en subalternen al Papisten, Lutheranen, Mennisten of erger ketters aantrof, zoo zij slechts geen ijverige leden der Staatskerk waren[1]. Hun streven was den Staat onafhankelijk en zelfstandig te grondvesten, ontdaan van elken band met godsdienst en geloof - een Staat, die nimmer zijn besluiten zoude nemen op grond van half of geheel religieuse overwegingen, met éen woord, een Staat, dien wij gewoon zijn den modernen of wereldlijken Staat te noemen. Reeds toen hoorde men van Libertijnsche zijde den eisch doen, dat het onderwijs geheel aan de zorg der Kerk onttrokken en tot staatszorg verheven worden moest[2]. Welk een strijd moest door dergelijke gevoelens tusschen Calvinisten en Libertijnen opgewekt worden! De politiek, zoo riepen deze, zij het eenig richtsnoer van den Staat. Neen, niet de politiek, dus luidde het antwoord, maar de godsdienst regele de daden der regeering; nimmer wage de Staat het anders op te treden, dan als een vroom Calvinist in gelijke omstandigheden zoude handelen. God beschermt Nederland, zoolang het Hem eere geeft: Hem zij voor alles zijn rechtmatig deel gewijd. Zij, die zoo spraken, plachten wel den Staat met een schip te vergelijken, met bestemming naar den Hemel, waarheen de Regenten het moesten sturen[3]. Verdiensten waren er aan beide zijden. Den Calvinist heeft Nederland zijne vrijheid en, wat meer zegt, zijn vrijheidszin te danken. Doch voor de vroedschappen was een niet minder groot werk weggelegd. De zegepraal der Optimaten zoude inderdaad de vrijmaking van den Staat uit kerkelijke banden bewerken.

Wat het toezicht betreft van den Staat over de Kerk, de Libertijnen hadden hierin steeds gehandeld als eene oligarchie, wie het voor alles om de handhaving van een tyranniek gezag te doen is. Om te voorkomen, dat immer uit die toenmaals gewichtigste en invloedrijkste levensuiting der natie een ernstig gevaar voor hare heerschappij kon ontstaan, wilde zij het ker-

1 Zie Wttenb., Kerck. Hist., III, p. 65, 73.
2 Wttenb., Brieven, I, p. 274. Rogge, Wttenb. en zijn Tijd, I, p. 113.
3 Vox Dei clamantis, 1625, Dedic.

kelijk lichaam onder scherp opzicht plaatsen, en het van alle kracht en weerstandsvermogen berooven. Daartoe moest de Kerk in tal van gemeenten zonder samenhang door gemeenschappelijke vergaderingen gesplitst, en het bestuur over die geïsoleerde gemeenten aan den plaatselijken magistraat (die vaak niet eens der Calvinistische meening was toegedaan) opgedragen worden, opdat er naast den absoluten Staat eene geheel machtelooze Kerk zoude staan[1]. Zoo zoude dan de godsdienstige ontwikkeling der natie aan de leiding van de oligarchie onderworpen zijn geworden. Hoe jammerlijk is die berekening gefaald! Het Nederlandsche volk was er geen volk naar, om zich een dergelijk juk op de schouders te laten leggen, en de poging der Libertijnen is ten slotte op den geheelen ondergang der ontwerpers uitgeloopen - het lot van elke regeering, die de ontwikkeling van een vrij volk door haar machtwoord regelen wil en voorschrijven.

De opstand van 1572 had Holland het souverein gezag over Staat en Kerk in de hand eens enkelen geworpen. Willem van Oranje was de man die het recht had verkregen om wetten te maken voor beiden, na gevraagd advies van de Staten der provincie, mits blijvende bij de als waar erkende apostolische, d.w.z. protestantsche zienswijze[2]. Toen dan Willem I hier als hoofd der regeering optrad, vond hij de Kerk reeds georganiseerd en wel geheel op presbyterialen grondslag. Het beginsel van zelfbestuur was de leidende gedachte harer oprichters geweest en in al haar vertakkingen onbeperkt uitgesproken. De Kerk had zich van den Staat geheel onafhankelijk gemaakt en hield zich zelve in stand door kerkeraden en synoden[3].

Het was de vraag, of de wetgever dien toestand zoude bestendigen. Willem I was Calvinist en in principe met de bestaande kerkregeling ingenomen. Maar hij behoorde tot die groote mannen, die begrijpen, dat men met de oppositie rekening moet houden en haar nimmer door al te straf doortasten tot open strijd en gewelddadig verzet moet drijven. Hij voorzag, dat de Libertijnen nog lange jaren over Holland regeeren zouden en dat het daarom dwaasheid zoude zijn zulk eene regeling voor de Kerk te treffen, die de scheuring tusschen haar en den

1 Fruin, Tien jaren, p. 168. Groen, Handb., p. 158-161. Rogge, I, p. 57.
2 Zie Kluit.
3 Rogge, I, p. 56.

Staat onoverkomelijk en onherstelbaar zonde maken. Hij wenschte een compromis[1]. Zijn hoop was de Staten bereid te vinden uit zich zelven zulk eene regeling aan de Kerk te schenken, waarbij de Calvinisten, althans de gematigden onder hen, zich konden nederleggen, zij het dan ook pruttelend. Doch de Libertijnen waren niet te bewegen van hunne buitensporige eischen af te zien[2]. En evenmin waren de Calvinisten van meening een voetbreed van hun zelfbestuur prijs te geven. Zoo was op het oogenblik van Willems moord nog geene nieuwe kerkorde aangenomen; en ofschoon het presbyteriaal systeem in Holland regel was, waren bemoeiingen van den magistraat op kerkelijk gebied en dientengevolge twisten tusschen kerkeraad en regeering op vele plaatsen lang niet zeldzaam. Ook de nationale kerkorde van 1586, die het presbyteriale kerkbestuur bevestigde en uitbreidde, werd door de Staten slechts met zooveel restrictiën aangenomen, dat eigenlijk geene vaste kerkorde scheen te bestaan[3], en de vrijheid van elke gemeente aan de willekeur der plaatselijke oligarchieën werd overgelaten, die zich zooveel zeggens in 't kerkelijke aanmatigden, als zij slechts konden of durfden ondernemen. Er kon bijna geen predikant beroepen, geen kerkelijk vonnis uitgesproken worden of Raadhuis en Consistorie raakten slaags. Geen enkel wettelijk voorschrift bepaalde de wederzijdsche rechten, en zoo er iets tot stand kwam, geschiedde het bij voeging en bij accommodatie[4]. Te vergeefs trachtte men in 1591 deze zwarigheden door eene nieuwe kerkorde uit den weg te ruimen. Een ontwerp in Libertijnschen geest gesteld werd niet aangenomen, omdat het den Calvinisten te tyranniek, den Libertijnen nog niet Libertijnsch genoeg toescheen. Van dat tijdstip af nam het wanbestuur hand over hand toe, totdat de gebeurtenissen van 1618 een nieuwe orde van zaken in het leven riepen.

Overweegt men dezen toestand en bedenkt men daarbij welk een verontwaardiging alle Calvinisten tegen de goddeloosheid (gelijk zij spraken) van hunne tegenpartij bezielde; welk een toorn bij hen werd opgewekt door de lauwheid der Libertijnen, waar het op strijd en opoffering voor onze nationale en gods-

1 Zie hem bijv. als bemiddelaar optreden bij Trigland, Kerck. Hist. 1650, p. 165*a*.
2 Rogge, I, p. 57, Frnin, Tien Jaren, p. 168, Groen, Handb., p. 158.
3 Wttenb., K. Hist., III, p. 54-58.
4 Id., Tractaat van 't Ambt der Overheid, 1610, p. 56 vgg.

dienstige vrijheid aankwam, dan zal men het staatsmanstalent van den vorst niet genoeg kunnen bewonderen, die 12 jaren lang in éénen staat die elementen in vrede wist bijeen te houden, terwijl nog bovendien eene reuzentaak op zijne heldenschouders rustte. Zijne gematigdheid ontwapende de tegenstanders, althans de edeldenkenden onder hen; zijne grenzenlooze populariteit maakte de vroedschappen machteloos; zijn edel karakter hield de onbesuisde volgelingen in bedwang. Van de optimaten vorderde hij niets meer dan voor het heil van den Staat volstrekt onmisbaar was, welbewust van de onmogelijkheid om van deze Heeren een staatsbestuur af te eischen, geheel in strijd met hun politieke beginselen, terwijl het volk later zijn wapen stomp sloeg op datgene wat de geest der geschiedenis geschapen had en niet zonde laten vergaan voordat de rol uitgespeeld, het einddoel bereikt was.

Maar, toen de hand, die eens allen ontzag had ingeboezemd, daarneder lag, was de partijwoede niet langer te bedwingen. Leicester, Oranje's opvolger als souverein des lands, was niet de man, om, boven de partijen staande, het zuivere staatsbelang door allen te doen eerbiedigen. Goeden wil had deze staatsman genoeg, maar zijn goede bedoelingen werden door geene verstandige staatkunde geschraagd. Geroepen om 't hoofd der regeering te zijn, die onder hem in geheel Holland door Libertijnen werd uitgeoefend, wierp hij zich onbesuisd in de armen der oppositie, omdat zij met vreugde zijne oorlogspolitiek steunde, en zonder morren de krijgslasten droeg, die door den Libertijnschen magistraat niet zonder pruttelen werden toegestaan. Mocht hierbij *zijn* doel alleen dit zijn geweest: zich in staat te stellen den krijg met meerder kracht te voeren - zijnen bondgenooten was het ongetwijfeld er om te doen (voor zoover zij zich eenig vast plan hadden gevormd), het lastige juk der Libertijnen af te werpen. Daardoor ontstond een strijd op leven en dood tusschen twee vijandige, ja onverzoenlijke partijen, en Leicester werd (als ware hij de eenige aanblazer van den twist) met den onvermengden haat van alle Hollandsche oligarchen beladen. Want, wegens de onstuimigheid der Calvinistische partij, die de Regenten nimmer toeliet eene seconde op hunne kussens in te dutten en hen steeds met onzichtbare gevaren omringde, bestond er geen geschikter middel, om hun verbolgenheid op te wekken, dan zich met hun morrende onderdanen, met ‘het grauw’, zooals zij spraken, in verbinding te stellen. Van het

oogenblik dus dat hij tot dien stap was overgegaan, was voor Leicester elk bestuur zonder eene Calvinistische meerderheid op het Binnenhof volkomen onmogelijk. Zoo werd dan eindelijk tot eene revolutie besloten en een beroep op het volk gedaan, of althans voorbereid[1]. Doch deze Gouverneur miste verre het noodige beleid, om zulk eene onderneming tot een gewenscht einde te brengen. Zijne maatregelen waren geheel ontoereikend, ontijdig en zonder samenhang; de zaak liep halverwege spaak. Een gelukkig toeval deed weldra zijn aanhang verloopen en dien der Staten aangroeien, daar men ontdekte, dat hij in last had den vrede met Spanje klaar te spelen[2]. Zoo werd hij genoodzaakt te vertrekken, na de nederlaag der Calvinistische partij en de zegepraal harer doodsvijandin aanschouwd te hebben, eene zegepraal, zoo afdoende en geducht, dat het een vol menschengeslacht aanhield, eer men het weder waagde, eenig feitelijk verzet tegen de autoriteit der Staten te beproeven[3].

Wat zoude wel het gevolg zijn geweest, wanneer in 1588 het werk ware gelukt, wat nu eerst het volgende geslacht vergund werd te aanschouwen? Uit de gebeurtenissen van 1618 kunnen wij het ten deele gissen: een bloedige wraak op de aanvoerders der Libertijnen, de vervanging der bestaande door eene Calvinistische oligarchie, de vestiging van de autonomie der Kerk. Maar het is zeer de vraag, of onze jonge en bedreigde Staat eene diergelijke omwenteling hadde kunnen dragen, en of niet binnen weinige jaren Parma's regimenten tot aan de golven van de Wadden en het Vlie op nieuw 's konings gezag zouden hebben gevestigd. In allen gevalle waren de Calvinisten de mannen niet, om met vaste hand het roer van Staat te stieren. Daartoe waren zij te enthusiast en te onervaren. Zij zouden Staat en Kerk onderstboven gehaald, de persoonlijke en burgerlijke vrijheid vernietigd, de materieele welvaart een goed eind achteruitgezet en ten slotte het lot gedeeld hebben der mannen van 1791 en 1793: een korten bloei en een smadelijken val. In Frankrijk is op de Jacobijnen de reactie gevolgd, daarna de revolutie bestendigd: - hebben wij dus ook reden ons te verheugen, dat onze revolutie 30 jaren is verschoven, tot op een tijdstip, dat de Staat haar wel niet

1 Kluit, II, p. 281 vgg., 293, 319, 321; Wtenb., Kerckel. Hist., III, p. 59. Fruin, Gids, 1862, I, p. 693, 696.
2 Fruin, ibid., p. 692-702.
3 Oldenb., Remonstrantie, 1618, p. 37.

zonder groote schade, maar echter zonder den ondergang te vinden, dragen kon?

Met Leicester's vertrek sluit het eerste bedrijf in de geschiedenis onzer kerkelijk-staatkundige partijen. Tot nog toe zagen wij alleen Calvinisten tegenover Libertijnen. Wanneer de gordijn wederom opgaat, is eene nieuwe partij, die der Remonstranten, nevens hen in 't krijt getreden.

Men heeft gemeend, dat wij de Remonstranten niet zoozeer moesten beschouwen als voorstanders van eene bepaalde, positieve leer, dan wel als bestrijders van het Calvinistisch begrip eener bindende confessie. Zij, die zoo spreken, noemen ‘den dogmatischen strijd’ een zaak ‘van ondergeschikt belang, en slechts een gevolg van den strijd over de confessie’. Niet alleen dat hiermede de gewone loop der menschelijke dingen in tegenspraak verkeert (immers theorieën vormen zelden het uitgangspunt van factieën, zij worden door de partijen in de hitte van den strijd ter verdediging van het ingenomen standpunt uitgedacht[1]; ook de historische documenten strijden tegen deze opvatting van het Remonstrantisme. Zij, die ons waarlijk het best kunnen leeren, wat de Arminianen waren, nl. de Arminianen zelven, waren eener gansch andere meening toegedaan. ‘Uit het verschil over het dogma,’ zoo luidt de aanhef der geschiedenis, die zij in lateren tijd van hun lijden hebben uitgegeven, ‘zijn de twisten over 't recht van den Staat, over de kracht der formulieren, over de wettigheid van de kettervervolging voortgekomen’[2]. Bovendien, nimmer hebben de Calvinisten, voordat de heterodoxie zich in den schoot der Kerk geopenbaard had, aan de confessie eenige bijzondere waarde gehecht (wel verre van haar bindende kracht te willen toeschrijven); en evenmin hebben de Remonstranten ooit geweigerd, met zulk een formulier genoegen te nemen, dat hen binnen de perken der Kerk duldde en alle andere ketters er buiten sloot[3].

Naar mijn oordeel moeten wij ons oorsprong en ontwikkeling van het Remonstrantisme op de volgende wijze voorstellen.

Sinds het begin der hervorming had het hier niet ontbroken aan ernstige gemoedelijke Christenen, die met vreugde het nieuwe licht hadden zien verrijzen, en zich uit volle overtuiging bij

1 Prof. Fruin.
2 Wtenb., Kerckel. Hist., I, p. 2.
3 Wtenb., Kerckel. Hist., III, p. 96. Brieven, n°. 357. Ernstich Schrijven, 1629, p. 45 vg. de Groot, Verantw. (1ste druk), p. 68 vg.

de apostelen van dat licht hadden aangesloten, en die toch in den grond der zaak zich met het dogmatisch geloof dier leeraars niet vereenigen konden. Meer bepaaldelijk werd het strenge leerstuk der onverbiddelijke praedestinatie door hen verworpen. Maar, zoolang zij niet minder dan de volbloed-Calvinisten een gemeenschappelijken vurigen strijd tegen Rome voerden, sluimerde het verschil door hun eensgezind optreden tegen de ‘grove dwalingen en afgodische praktijken’ der Papisten. Doch toen deze Kerk vernederd en de Hervormde op den troon verheven was, moest de inwendige verdeeldheid zich noodwendig openbaren.

Oorspronkelijk meenden de Calvinisten, dat het gevoelen van een Duifhuis, Coolhaas, Arminius e.a. de meening van een enkelen Libertijn, van dezen of genen afvalligen predikant was. Van de uitgebreidheid en ouderdom van het afwijkend beginsel had men zelfs geen vaag vermoeden. Doch, nadat het kwaad zich in den beginne sporadisch vertoond had, nam het weldra grooteren omvang aan. Velen, die vroeger nimmer met zich zelven te rade waren gegaan over hun opvatting van Gods wereldbestuur, kwamen nu tot de overtuiging, dat het zoogenaamd Arminiaansch gevoelen reeds sedert tal van jaren het hunne was geweest. Zij die zoo dachten, vormden eene kleine maar beschaafde minderheid; bij het volk was reeds sinds den dageraad zijner vrijheid het Calvinisme diep in merg en been gedrongen, en beheerschte (zij het dan ook onbewust) al zijn werken en gedachten.

Zoo werden langzamerhand de Calvinistische en de Remonstrantsche partij in eene kerk gevormd, die nimmer een dergelijk geschil onder hare leden had vermoed. Welk eene schrikbarende ontdekking voor Holland's vrome en godvreezende burgerij. Zoo gingen dan eenige dertele geesten eene leer aan het wankelen brengen, waarvoor men 40 jaren gestreden, zijn bloed gestort en droevige ballingschap gedragen had? eene leer, die met het bloed van zoovele martelaren was bezegeld[1]? Men begreep niet, dat de oorsprong van dit kwaad in de oudste geschiedenis der Kerk geworteld was. Men meende, dat de Remonstranten eerst nu ingeslopen waren, als valsche herders, om de kudde op een dwaalspoor te brengen en de kennis der waarheid te verwarren. Vandaar de ijver om die valsche apostelen zoo spoedig mogelijk uit de heilige omheining te bannen,

1 Wtenb., Kerckel. Hist., III, p. 160.

waarbinnen zij te kwader ure waren ingeslopen. Zoo brak tegen 't begin der 17de eeuw in den boezem der Kerk een algemeene strijd uit, die weldra geheel Holland in opschudding en verwarring bracht. De Calvinisten toch trachtten de Remonstranten als onnutte leden uit de gemeente te verdrijven; deze verzetten zich hiertegen en wilden zich in hun vroegere rechten handhaven.

Reeds in 1579 zag men te Leiden, in 1586 te Gouda, in 1589 te Medemblik twisten uitbreken, in aard en verloop zeer nabij verwant aan die, welke spoedig een grooter tooneel met haar krijgsgedruisch zouden vervullen. Doch belangrijk werd de verdeeldheid eerst in de jaren na de groote nederlaag der Calvinisten, die de Libertijnsche partij voor lang oppermachtig in den Staat maakte. Uit die dagen dagteekent dan ook de nadere aaneensluiting der staatkundige en kerkelijke anti-Calvinistische partijen. Zoolang toch de laatste zich nog slechts verspreid op enkele punten in de Kerk vertoonde, en niemand nog het gewicht van die partij besefte, achtten de Staten het niet geraden hen onder hunne bescherming te nemen, uit vrees om de gansche Hollandsche kerk tegen zich in 't harnas te jagen. Zoo trachtten zij in 1578 Coornhert den mond te snoeren[1], en lieten den predikanten, die het anti-Calvinistische gevoelen waren toegedaan, slechts de keus, om hun ambt neder te leggen, of zich met het geloof der Kerk te conformeeren. Deze beslissing werd nog in 1595 genomen[2]. Dit nam niet weg, dat zij nimmer nalieten den onbekookten ijver der vurigste synodalen te matigen[3]. Doch eerst, toen men zag, dat de Remonstranten eene levensvatbare partij vormden, waartoe de aanzienlijkste predikanten in den lande behoorden; toen men ontdekte, dat men op geen loyaler onderdanen in geheel Holland roemen mocht; toen men vernam, dat hun hoofd en aanvoerder Wtenbogaert de leer bekende, van in staatszaken ‘alles te prijzen, wat de Heeren zouden wijzen’[4], en het niet beneden zich achtte de volgende slaafsche woorden te doen drukken: ‘de Heer heeft U, o Staten! tot Goden over Uw volk gesteld’[5], - eerst toen, zeg ik, is het stilzwijgend verbond tusschen Remonstranten en Libertijnen tot stand gekomen, waaraan die beide partijen tot aan haren val nimmer een oogen-

1 Wtenb., Kerckel. Hist., III, p. 35.
2 Id., p. 92.
3 Id., p. 95.
4 Id., Leven, p. 67.
5 Id., Tractaat van 't Ambt der Overheid, 1610. Opdracht. (Zie psalm 82, 6).

blik ontrouw zijn geworden, en dat een geheel nieuw karakter aan den strijd op staatkundig en kerkelijk gebied heeft gegeven.

Het was het oude verbond tusschen kerkelijke minderheden en staatkundige machthebbers: ego te defendam calamo, tu me defende gladio. Den Remonstranten schonken de Libertijnen hunne krachtige bescherming tegen de kerkelijke overmacht der Calvinisten; maar zij ontvingen daarvoor eene theorie terug, die datgene tot een recht maakte, wat tot nog toe slechts usurpatie was geweest. Deze theorie onderwierp de Kerk onbepaald aan de staatsalmacht, en leverde alle kerkelijke autoriteiten met handen en voeten gebonden, aan de willekeur der oligarchié over. ‘Den Staten,’ zoo sprak Wtenbogaert, ‘komt niet alleen toe hunnen onderdanen met het lichamelijke, tijdelijke goed, maar ook met het geestelijke, eeuwige te verzorgen, door de prediking van Christus' Evangelie, dat ons tot het bezit van die onschatbare have brengt. 't Wetboek is den Overheden niet min dan den predikanten gegeven, dezen om het te verkondigen, maar genen om toe te zien, dat het wèl en naar waarheid verkondigd worde’[1]. 't Is waar, men beperkte dat gezag door een soort van Grondwet: den Bijbel[2], maar hoe rekbaar zijn de grenzen, daar gesteld! In waarheid gaf deze theorie den Staten van Holland geene mindere macht over de Kerk en den godsdienst harer onderdanen, dan over de belastingen en de overige regeeringszaken van deze provincie. Die macht werd door Oldenbarnevelt en de zijnen met graagte ontvangen, en de theorie die het hun schonk, werd een onverbreekbaar zegel op den Libertijnsch-Remonstrantschen bond en een onherstelbare klove tusschen Calvinisten en Remonstranten.

Slaan wij een oogenblik het geschil gade, zooals het dientengevolge geworden was. Het doel der meerderheid was nu noch ooit, de suprematie van de Kerk over den Staat te grondvesten. Zoo zij eischte, dat men den Staat naar Calvinistische beginselen zoude regeeren, dan was het toch nimmer hare bedoeling, dat de Staten de gehoorzame dienaars der synoden zouden zijn. Integendeel, zij heeft, zelfs op het oogenblik van haren hoogsten overmoed, altijd het recht der overheid erkend, om door politieke commissarissen te waken, dat de kerkelijke

1 Wtenb., Kerckel. Hist., III, p. 200.
2 Id., Tractaat, 1610. Opdracht en p. 9, enz.

vergaderingen zich nimmer op politiek terrein begaven[1]. Collateraliteit van de kerkelijke en politieke overheid was hare oprechte leus. Doch zoo zij voor hare Kerk niet meer eischte dan vrij en onafhankelijk beheer van hare eigene zaken[2], op die vrijheid wilde zij niet de minste inbreuk lijden. De Hollandsche Calvinist zag zijnen toorn opgewekt door de geringste en minstbeteekenende beslissing, die de overheid zich vermat in kerkelijke aangelegenheden te nemen[3]. Zij mocht tevreden zijn, met voor de poorten des tempels de wacht te houden; verder ging naar zijne meening de taak der politieke regeering niet.

De eisch der meerderheid dan was drieledig: autonomie der Kerk, uitstooting der Remonstranten, terwijl zij de Kerk in 't vervolg door eene bindende confessie tegen valsche leeraars wilde vrijwaren. De minderheid daarentegen eischte, dat men haar de vrije belijdenis en prediking harer meeningen binnen de kerkgemeenschap zoude inruimen, en beriepen zich daartoe op de bescherming der overheid als van den natuurlijken verdediger van verongelijkten en onderdrukten. ‘Waartoe,’ zoo riepen zij, ‘onze Kerk te binden aan 't particulier gevoelen van Calvijn; is de vrijheid onzer leeraars en hoogescholen niet meer waard dan eene menschelijke confessie’[4]? Hoe waren dwaling en waarheid aan beide zijden gemengd! De Calvinisten maakten misbruik hunner macht, wanneer zij de minderheid uit de gemeente en gemeenschappelijke rechten wilden jagen; de Remonstranten begingen verraad aan de groote zaak der Kerk, wanneer zij die aan de suprematie van den Staat wilden onderwerpen. Immers vrijheid en onafhankelijkheid zijn de eerste levensvoorwaarden voor de ontwikkeling van de Kerk, niet minder dan van den Staat. Het wegnemen van de zelfstandigheid van een van die beiden, heeft steeds de noodlottigste gevolgen voor een volk teweeggebracht.

Zoo stonden beide partijen met de hand aan 't gevest, dreigend tegenover elkander. Beiden haakten naar eene beslissing - maar hoe verschillend! Deze wilden haar uit de raadkamer, gene uit de synode ontvangen. Gene eischten een

1 Groen, Handb., p. 143. Authent. Verhael, 1630, p. 19, 23. Wtenb., Kerckel. Hist., III, p. 54.
2 Scholten, Leer der Herv. Kerk, 1855, II, p. 406.
3 Wtenb., Tractaet, 1610, p. 28.
4 Id., Leven, p. 180. Kerckel. Hist., I, p. 2-4.

onafhankelijke zelfstandige gemeente, deze eene Kerk geboorzaam aan den Staat; gene eene Kerk, waar de praedestinatie het fondament zoude zijn, - deze verwierpen dat begrip als goddeloos! Het was in de jaren dat de Calvinisten zich langzamerhand begonnen te herstellen van den slag, hun in 1588 zoo onzacht toegebracht. Zij maakten het thans in den aanvang der 17de eeuw den Staten in hun bewindvoering rijkelijk lastig. Reden te meer voor Remonstranten en Libertijnen om zich eng aaneen te sluiten!

Na de stormachtige jaren 1592-1597, die vervuld waren van pogingen der synodalen, om het opkomend Remonstrantisme in de wieg te smoren, gaven de betrekkelijk rustige jaren 1598-1604 eene welkome verademing. In de hoop, dat weldra eene wettige nationale synode de Kerk voor verbastering zoude redden, staakten de kerkelijken voor een oogenblik hun werk. Hoe groot was hun verbittering, toen er van de toegezegde synode niets kwam, omdat..., ja, omdat de Staten wel voorzagen, dat zij van deze synode geene beslissing, gelijk zij wenschten, zouden verkrijgen. Wel had de heftigheid der kerkelijken zelven voor geen gering gedeelte de regeering in staat gesteld, om de synode met voeg ad kalendas graecas te verschuiven. Maar in het oog der synodalen was het alleen de valschheid der Libertijnen en Remonstranten, die dit heilig werk verijdeld had. Hoe moesten deze het nu ontgelden! Zoo men de Kerk haar heilig recht onthield, zoo luidde het, dan zoude men toonen, dat zij zich zelve recht kon verschaffen. Ja, de meesten hadden niet eens willen wachten, totdat alle hoop op eene nationale synode verbeurd was. Reeds in 1604 begonnen kerkeraden, klassen en particuliere synoden, het lange wachten moede, eigene maatregelen te nemen tegen het voortdringend Remonstrantisme[1]. De Calvinisten in die vergaderingen overmachtig[2], waren reeds bezig de predikanten der tegenpartij te noodzaken tot het onderteekenen der confessie en het verzaken hunner ketterij of anders door allerlei kwellingen en onbillijkheden, zoo niet door feitelijke suspensie of deportement[3] tot het nederleggen van hun ambt te dwingen, terwijl zij, daar de examina bijna overal in hunne macht waren, de bron stopten, waaruit die ketterij was voortgevloeid. Aldus

1 Wtenb., Leven, p. 24, 26. Kerckel. Hist. III, p. 110 (a°. 1604), p. 186 (a°. 1608), p. 218 vg. (a°. 1610).
2 Wtenb. K.H., III, p. 220.
3 Id., p. 186, vg.

in de engte gebracht, gingen de Remonstranten er eindelijk (schoon laat) toe over, de hulp der Staten bij plechtige remonstrantie in te roepen, verzoekende dat men hun òf die hulp, òf hun ontslag mocht doen geworden. Men schreef 1610, toen deze remonstrantie werd ingediend, - en de Libertijnen, nu onlangs van de zorg voor den Spaanschen krijg bevrijd, haastten zich hun trouwsten onderdanen bij te springen.

Aan het hoofd der kerkelijke minderheid, van den aanvang van deze twisten af, totdat de strijd ten einde was gebracht, of, om de juiste uitdrukking te bezigen, was doodgebloed, stond Ds. Johannes Wtenbogaert, Maurits' hofprediker, die daarom ook van zijne vijanden ‘het principaalste hoofd, directeur en belijder van al de kerkelijke zwarigheden’ werd gescholden[1]. Toch was deze man niet belust op dogmatiek, gelijk zijne vrienden Armijn of Bisschop, of vinnig en strijdlustig van aard, gelijk zijn vurige en onvermoeide medeapostel Grevinchoven; integendeel, hij was eer genegen al te veel om der wille van den lieven vrede door de vingers te zien. Doch zijn geweten liet hem niet toe rustig toe te zien, waar zijn broeders in den geloove streden en leden; zijn tact maakte hem tot den raadsman - zijn aanzienlijke omgang en positie tot den woordvoerder zijner partij. Zoo werd een man, die niets liever had gewenscht, dan in een afgelegen oord een kalm en rustig en vergeten leven te leiden, door den maalstroom van hartstochten en partijen tot een der uitstekendste plaatsen in dit politieke drama voortgesleept[2].

Van gansch ander metaal gesmeed was zijn vriend, heer Johan van Oldenbarnevelt, het hoofd der Libertijnsche partij. Wien zweeft hierbij de fabel niet voor den geest, waar de dichter den trotschen eik naast den zwakken, buigenden rietstengel heeft geplaatst? Zoo was het karakter dier beide mannen, dienovereenkomstig was ook hun lot. Lange jaren heeft Wtenbogaert den dood van 's lands advokaat overleefd; in rust en vrede heeft hij, door alle weldenkenden geacht, het moede hoofd mogen nederleggen. - Oldenbarnevelts leven en karakter zijn bekend. Vlugheid van inzicht, kloek beleid en schoone welsprekendheid konden zijne vijanden zelven hem niet ontzeggen[3].

1 Wtenb., Leven, p. 86.

2 Wtenb., Leven, Aenspr. en p. 2, 8, 16, 87, 113, enz.; zie ook Wtenb., Brieven, n°. 280.

3 Trigl., Kerckel. Hist., 1650, p. 119.

Volgens zijne vrienden kon niemand zelfs met hem wedijveren in rijpheid van oordeel, eenparigheid van gemoed, of beleid van zware en moeilijke zaken. Wat wakkerheid of zorgvuldigheid betrof, stond hij vooraan onder de Hollandsche regeerders[1]. Hij was het hoofd en de ziel der Hollandsche Statenvergadering gedurende meer dan 30 ongeëvenaard belangrijke jaren. Want hij wist uitdrukking te geven aan de gevoelens of hartstochten, die ieders borst deden trillen; hij wist door zijn verstandelijk overwicht de eenheid in de vergadering te bewaren; hij bleef nimmer in gebreke de middelen aan te wijzen, waardoor elk doel, hoe moeilijk ook, in het eind zeker bereikt kon worden. Lijdzaam volgden hem dan ook de Staten, daar zij zich in zijnen geest verpersoonlijkt vonden, en zij, waar elkeen de moed begaf, bij dezen leider nimmer hoop of zelfvertrouwen misten[2]. Ja, in naam was hij hun nederige dienaar, de uitvoerder van de besluiten der edelmogenden; maar te recht spotten de mannen der oppositie met des advocaats '*meesters*, die hij reeds lang onder zijn subjectie gebracht had'[3].

Gedurende al de jaren dat deze staatsman de zaken van Holland heeft bestuurd, heeft hij immer, zonder een oogenblik wankelens, ééne en dezelfde politiek gevolgd. Die politiek is met weinig woorden te schetsen. Het was het streven naar een bestendig en machtig bestuur, dat in staat zoude zijn de zwakken te beschermen, den krachtigen ontzag in te boezemen, allen gehoorzaamheid af te dwingen; een bestuur, dat zijne autoriteit alom zou doen gelden, en de orde in 't gansche land kon handhaven, en dat vooral niet naar de aanmatigende stemmen van kerkelijke personen of beginselen behoefde te luisteren; een bestuur, dat den vriend met vertrouwen, den vijand met vrees vervullen kon.

En waar anders was, toen Oldenbarnevelt optrad, een kracht te vinden, die hoop gaf op de vervulling van dergelijke wenschen, tenzij in de raadkamer der Staten van Holland? Noch de Staten-Generaal, waar tal van gewesten voor tegenstrijdige inzichten en belangen een eindeloozen strijd voerden, waar eene provincie, die ⅔ van de oorlogslasten droeg[4], niet meer stem had dan anderen, die alleen op de bescherming harer buren steunden; noch de Raad van State, wiens gezag door alle licha-

1 Hooft, Mem. en Adv., p. 302.
2 Zie Fruin, Gids, 1862, I, p. 688.
3 Provisionele Openinge, 1618, p. 7.
4 Fruin, Gids, 1862, I, p. 546. Kluit, II, p. 158.

men en personen om strijd werd aangevallen; noch de onervaren jongeling, die toenmaals den titel droeg van stadhouder van Holland; noch de gouverneur-generaal, een onhandig vreemdeling, met de taal, de instellingen en den volksaard dezer landen onbekend, schenen de regeeringslichamen of de ambtenaren in staat om hunnen wil door allen te doen eerbiedigen, - en toch, wanneer was zulks meer noodig dan thans, daar Farnese alle hinderpalen omverwierp en de republiek van hare hechtste bolwerken beroofde? Zoo moest de advocaat van zelf door zijn behoefte aan een gevreesde staatsmacht en door zijn haat tegen kerkelijke invloeden in de richting der Libertijnsche politiek gedreven worden, ook al had zijn eerzucht gezwegen, die hem influisterde, dat der Staten macht tegelijk zijnen invloed, hun aanzien zijne eer verzekerde. - Naast zijne schitterende staatsmansgaven is die Libertijnsche politiek (die de macht der oligarchie, aan geene beperkingen onderworpen, maar allerminst door het Calvinistische element tegengehouden wilde zien) het toovermiddel geweest waardoor Oldenbarnevelt zoolang de eendracht in de gelederen der Optimaten heeft weten te bewaren. Want hij was dieper dan de meesten van de kracht en de beteekenis dier anti-Calvinistische idee doordrongen, en legde haar met meer nadruk en beslistheid ten uitvoer. Daarom sloten zich de vroedschappen vol vuur rondom zijne banier te zamen, zoodat zijne geschiedenis de geschiedenis der partij geworden is, die op het oogenblik, waarvan thans sprake is, het roer van staat in handen had. Wij zagen reeds hoe zij zoo even door een der beide kerkelijke partijen tot scheidsrechter in het geschil was geroepen, dat de Hollandsche gemeente met een onherstelbare scheuring bedreigde. Wat Oldenbarneveld en de zijnen in dezen zouden doen, kon niet twijfelachtig zijn. Zij besloten, dat de Kerk aan beide partijen gelijkelijk zoude toebehooren, dat zij beiden op gelijke rechten aanspraak hadden, en verboden derhalve alle censuren naar aanleiding van dit leerstellig verschil, en zoodanige afneming der examina, die een der richtingen buiten de Kerk zou sluiten[1].

Men mag dit besluit willekeurig, eigenmachtig of onverstandig heeten; onbillijk of onrechtvaardig was de *Resolutie tot Onderlinge Verdraagzaamheid* niet. Hetzelfde kan niet gezegd worden van de volgende maatregelen der Staten van Holland.

1 Wtenb., Kerckel. Hist., IV, p. 12.

Daar mist men zoowel politiek vooruitzicht als eerbied voor de rechten en vrijheden hunner onderdanen. Vooreerst lieten zij van nu af aan gedurende een tijdvak van zeven jaren de beide gewone jaarlijksche synoden hunner provincie nimmer bijeenkomen, dewijl deze vergaderingen hun te heftig, te twistziek en te oproerig voorkwamen. Deze maatregel nu was even onberaden als despotiek; want van stonde af aan gingen de kerkelijken (reeds in 1611) geheime synoden houden, die niet, zooals de regelmatige, onder toezicht van Statengecommitteerden stonden en waarheen de Remonstranten niet afgevaardigd of opgeroepen werden[1]. Onbillijk evenzeer was het verbod om over de punten in geschil te schrijven[2]; of was het behoorlijk den geestelijken leidsliedén des volks te verbieden hunne pen te wijden aan de bestrijding van datgene wat zij, al is het ook ten onrechte, als den kanker van het godsdienstig leven beschouwden?

Het Nederlandsche volk begreep toenmaals even weinig als tegenwoordig, dat men den wetten moet gehoorzamen, reeds wegens het feit, dat zij wetten zijn. Het geloofde (en zoo meent het nog), dat men alleen den goeden wetten gehoorzaamheid schuldig is, en de slechte veilig mag overtreden. Een gevolg dezer opvatting is, dat het elke nieuwe wet aan het oordeel zijner rede pleegt te onderwerpen en wanneer zij te licht bevonden wordt, er zich verder niet veel meer om bekreunt. Dit aanwendsel moge zijne verkeerde zijde hebben; uit één oogpunt is het inderdaad bevorderlijk voor den Staat: het is een uitvloeisel van vrijheidszin en een krachtig schild tegen misbruik van gezag. Deze zienswijze nu bracht ook thans te weeg, dat de laatste onbillijke wetten der Staten door allen om strijd werden aangetast en overtreden[3]. Tal van schotschriften en oproerige predikaties onderhielden de beweging en deden de vlam aanwakkeren[4]. Hoe bulderden zij, die de Remonstranten, 't mocht kosten wat het wilde, uit de Kerk wilden werpen, de onverdraagzamen onder de Calvinisten, de aanhangers van een Hommius, een Bogerman! ‘Als de magistraat, zoo klonk het van hun kansels, het zijne niet deed, dan moesten de priesters en Levieten het doen, en als die het niet deden, dan moesten de gemeene Israëlieten het doen, al zouden zij tot den bloede er voor strijden.’ Onder zulke hartstochtelijke predikaties zag

1 Rogge, II, p. 72. Wtenb., Kerckel. Hist., III, p. 220.
2 Id., IV, p. 17.
3 Id., IV, p. 13, 17, 18, 21, 41.
4 Id., p. 42, vg.

men soms enkele toehoorders de ooren omhoog steken, ‘als paarden die de trompet hooren om ten strijde te gaan’[1]. Hoe weinig de vreedzame toehoorders gesticht werden, is licht te begrijpen. ‘Men komt in de kerken’, zoo klaagden zij, ‘om een goede getuigenis uit Gods woord te hooren en men hoort anders niet dan disputeeren, of argueeren, of lasteren, of blameeren’[2].

Doch mochten deze Resolutiën al een storm van woorden en bedreigingen opwekken, zij waren niet van dien aard om het volk tot *daden* aan te zetten. Slechts twee steden *zagen* daden, doch waarin bestonden die?.... In niets anders dan in de oprichting eener kleine afgescheidene gemeente, bij wie zich weldra een enkel der ijverigste predikanten voegde. Wie zoude gemeend hebben, dat deze zaak de Heeren van Rotterdam bij zoovele dringende zaken bezig kon houden? Desniettegenstaande verboden zij, over de heftigheid der afgescheidenen gebelgd, hunne afgezonderde vergaderingen en deden den predikant in een donkeren nacht de stad uitzetten en door koude en vochtigheid naar Delftshaven wandelen. Natuurlijk niet zonder de tegenstanders vrij noodeloos te verbitteren[3]. Niet de *Resolutie tot Onderlinge Verdraagzaamheid*, gelijk men veelal meent, maar dergelijke tyrannieke en willekeurige maatregelen hebben het Hollandsche volk ten langen leste tegen de oligarchie in de wapenen gebracht.

Ook in Alkmaar, waar de Staten, in weêrwil van de kerkelijke autoriteiten, den Libertijn[4] Venator als predikant bleven handhaven, sloten zich alleen eenige heethoofden, verre het minste getal der gemeente, tot eene scheurkerk aaneen. Ook hier werd de afscheiding door de Staten verboden, doch met dit gevolg, dat uit gansch Noord-Holland de schriftgeleerden samenstroomden, om de Calvinisten te Koedijk te stichten[5]. Doch hoeveel tegenspraak de Resolutie tot Onderlinge Verdraagzaamheid ook op mocht wekken, tot afscheuring kwam het alleen te Rotterdam en te Alkmaar, tot feitelijk verzet nergens. Dit nam niet weg, dat de hooge woorden op den kansel in de hitte der hartstochten

1 Wtenb., Kerckel. Hist., IV, p. 44 vgg.
2 Id., Brieven, I, p. 276.
3 Id., Kerckel. Hist., IV, p. 43 vgg. Rogge, II, p. 175-177.
4 Het zij hier eens voor al aangemerkt, dat ik dit woord niet als scheldnaam, maar ter aanduiding eener bepaalde partij gebruik.
5 Wtenb., Kerckel. Hist., III, p. 207.

uitgeworpen, de Libertijnen met den dag meer van de Calvinisten vervreemdden. Deze regeering kon niet dragen dat men hare besluiten critiseerde, en allerminst kon zij de kritiek der predikanten velen. Voeg hierbij de gestadige wrijving tusschen politieke en kerkelijke autoriteiten in steden en dorpen, de voortdurende haspelarijen, waartoe die scheuring aanleiding gaf, en de oude antipathie, die Calvinisten en Libertijnen tegen elkander gevoelden, dan wordt het begrijpelijk, dat de Regenten langzamerhand hun oorspronkelijk standpunt verlieten, de onpartijdigheid, den plicht des souvereins, vergaten, en, schoon zij 't zich zelven wellicht niet wilden bekennen, in hun volgende verrichtingen bepaaldelijk de partij der Remonstranten begonnen te begunstigen. Dit bleek, in de vroedschappen, door, waar zij konden, voor de beroeping van Arminiaansche predikanten zorg te dragen[1]; in de Staten: door de *Resolutie tot Vrede der Kerk*, die in 1613 voorbereid en in den aanvang van 1614 voltooid werd.

Deze nieuwe Resolutie was op een gansch andere leest geschoeid als de Resolutie van 1610. Deze waarborgde het goed recht eener verdrukte partij in de Hervormde Gemeente, maar besliste niets hoegenaamd aangaande de leer der kerk - thans werd deze laatste formeel door de hooge regeering vastgesteld. Het was als 't ware een nieuwe belijdenis, een belijdenis ter aanvulling en verbetering van de Nederlandsche confessie, wat door dit besluit in 't leven werd geroepen. En wat behelsde dan de leer, die voortaan op hoog bevel in alle kerken van Holland zoude verkondigd worden? Een dubbelzinnig samenvoegsel van Arminiaansche en Calvinistische geloofsregelen, dat met evenveel gemak als de uitdrukking van het een als van het ander geloof zoude kunnen geïnterpreteerd worden. Juist op die dubbelzinnigheid was het aangelegd, want de Staten meenden wellicht op die wijze aan beide partijen tegemoet te komen, omdat, wanneer deze belijdenis van den kansel werd verkondigd, niemand er iets in vernemen zoude wat zijne geloofsovertuiging konde kwetsen. Volkomen juist, maar men vergat, dat omgekeerd ook niemand voortaan zoude kunnen hooren wat hij als den godsdienst van zijn hart, als de eeuwige waarheid van het Evangelie beschouwde.

Doch om de volle strekking van dit besluit te begrijpen,

1 Wtenb., Kerckel. Hist., IV, p. 52.

moeten wij ons met den geest terugverplaatsen in die dagen, toen eene confessie nog als de volledige, ongeveinsde uitstorting van het hart des geloovigen Christens gold. Ja, er waren eens dagen, dat men meende, dat het geloof, in de belijdenis uitgesproken, een heiligen band schiep tusschen God en mensch, waarmede deze eenmaal voor den Rechterstoel des Eeuwigen zoude verschijnen, om rekenschap af te leggen, of hij op aarde steeds naar waarheid had getuigd wat zijn geweten hem had ingegeven. En ook tot de Kerk zoude eenmaal de vraag gericht worden, of de taal, welke zij tot hare leden had gevoerd, naar haar beste weten, leugen of waarheid was geweest? Die denkwijze was afkomstig uit den tijd toen het nieuwe geloof naar erkenning streefde, en vervolging en inquisitie der ontkiemende secte de vuurproef deden ondergaan. Toen had het denkbeeld onder de Protestanten veld gewonnen, dat het uitspreken eener belijdenis, die niet ten volle zeide wat men op den bodem van zijn hart gevoelde, eene laakbare zwakheid, eene uiting van zondige menschenvrees, eene lastering des Heiligen Geestes was! - en met zulk eenen eisch kwam thans de Statenregeering tot de Hervormde Kerk: - het uitspreken van een dubbelzinnig geloof, dat deze, voor zoover het in Remonstrantschen zin werd uitgelegd, verfoeide en voor zoover het in haar eigen zin werd bedoeld, ongenoegzaam achtte! Is het dan wonder, dat door dien eisch een strijd tusschen Kerk en Staat ontbrandde met eene hevigheid, die nog nimmer te voren was ondervonden, en dat weldra al wat Calvinist heette, zich tot de malcontenten wendde? Trigland sprak aller meening uit, als hij schreef: ‘Voorwaar een onbillijke eisch, die de regeering tot ons richt! Want het is ons niet geoorloofd te verbergen wat God wil hebben geopenbaard; met stilzwijgen voorbij te gaan 'tgeen Godes woord gebiedt te wederleggen; ja, den volke als heilzame leeringen voor te dragen 'tgene met de Heilige Schrift en de natuur van God bevonden wordt te strijden’[1].

Nog eenige bijbepalingen waren in de Resolutie opgenomen. Uit te weiden over de controverse punten, werd op den kansel onbepaald verboden. Op de hoogeschool (die geheel in de macht der Staten verkeerde) en op kerkelijke bijeenkomsten waren dergelijke discussiën ook voortaan geoorloofd. Voorts werden alle afwijkingen van de Formulieren, die niet in de Remon-

1 Christel. en Nootw. Verklaring, 1615, p. 448.

strantie waren opgenomen, uitgesloten, zoodat dus andere heterodoxen, gelijk Bertius of Venator, geen voordeel van deze Resolutie zouden trekken. Ook werden bepaaldelijk de uiterste consequenties der beide dogmatische scholen, zoowel de absolute praedestinatie als de geheel vrije wil, door de Staten veroordeeld; - doch het onderscheid bij deze schijnbaar billijke bepaling was, dat de Calvinisten wel degelijk voor de verste gevolgtrekking van hun leerstellig stelsel uitkwamen, waarvoor de Remonstranten steeds terugdeinsden. Eindelijk werd uitdrukkelijk bepaald dat de leer dezer laatsten van den kansel verkondigd zoude mogen worden, terwijl van die der tegenpartij ten einde toe gezwegen werd.

Ziedaar het stelsel van kerkelijke politiek, dat tot op den val der Libertijnsche partij in Holland heeft gegolden. Immers men zoude dwalen door te meenen dat de Staten vóór de gevangenneming van Oldenbarnevelt immer op deze Resolutie zijn teruggekomen. Dat zulks niet geschied is bij de Resolutie van 18 Maart 1616, blijkt genoegzaam uit de interpretatie, welke men van haar bij Resolutie van 28 April 1616 heeft gegeven. Men begrijpt licht, welke toorn bij de Calvinisten moest opgewekt worden (afgezien nog van den inhoud van dit stuk) door het feit zelf, dat de Staten zich een dergelijk ingrijpen in de kerkelijke aangelegenheden, zonder de synode gehoord te hebben, veroorloofden, een toorn, die zich weldra in de afscheiding lucht moest geven.

Doch deze belangrijke Resolutie (die men ten onrechte als ongeveer eensluidend met de *Resolutie tot Onderlinge Verdraagzaamheid* heeft beschouwd) was niet met algemeene stemmen genomen. Drie van de 19 leden, Amsterdam, Enkhuizen en Edam, bleven standvastig weigeren zich met de meerderheid te conformeeren en werden de kern der oppositie, die zich weldra, ook in de Statenvergadering, tegen den Advocaat tezamentrok.

Deze weigering gewierd den Staten den 4^{den} Mrt. van 't jaar 1614. Zoo stond eene groote teleurstelling aan den ingang van dat jaar. De hoop, dat de drie steden, door den tijd geleerd, nog op haar besluit terug zouden komen, bleek weldra ijdel, daar de tijd de kracht en den moed der oppositie slechts versterkte. Toen men eenmaal de oude vrees voor de Libertijnen had verleerd, die zoolang de Calvinisten onder had gehouden, werden zij, die reeds oppositie maakten, stouter, en, die tot nog toe gehoorzaam geweest waren, afvallig. En

terwijl het in 1614 wellicht mogelijk ware geweest den opkomenden storm door een krachtig optreden te bezweren, bleek een paar jaar later elke poging machteloos.

Terwijl men aldus op het binnenhof werkzaam was, begonnen zich de heftigste Calvinisten alom van de Staatskerk af te scheiden. Waartoe, dus vroegen zij, nog langer in eene Kerk getoefd, welker voorgewend hoofd ons den scheidsbrief reeds heeft gezonden? Heeft niet de politieke macht uitspraak gedaan over het gevoelen, dat alleen ons hart en ons geweten bevredigt, - en dat gevoelen veroordeeld?[1]. Welaan dan, laat ons gaan en buiten het ouderlijk huis, dat men voor ons sluit, een nieuwe woning zoeken, waar het ons geoorloofd zal zijn den God der vaderen naar onze meening te vereeren.

Zoo redeneerden zij, die onder ijverige broederen den roem wegdroegen van de vierigste te zijn. Achtereenvolgens zagen nu Schoonhoven[2] (1614), Gouda (1615[3]), Oudewater (1616[4]), den Briel (1616[5]), benevens de dorpjes Haserswoude, Benthuysen, Sevenhuysen, Soetermeer, Moordrecht, Maasland[6], Nieuwcoop[7], Vlaardingen, Schipluy, Arlanderveen, Warmenhuizen[8], Woerden en Bleiswijck[9] tooneelen gelijk Rotterdam en Alkmaar reeds te voren hadden beleefd. Daar stond leeraar tegen leeraar, kerkeraad tegen consistorie, gemeente tegen gemeente, kerk tegen kerk. Het avondmaal, voorheen een teeken der verbroedering tusschen alle leden der gemeente, werd thans door twee vijandige hoopen, met een oog vol toorn en een hart vol wrok, op verren afstand van elkander gevierd. Doch wat verbood te hopen, dat deze scheuring naderhand genezen, deze hartstocht in de toekomst begraven zoude worden, wanneer men den partijen slechts den tijd had gegund om van haar ondoordachten ijver te bekomen?

Hoe betreurenswaardig, dat de vroedschappen zich in deze zaken mengden en zich tot krachtelooze pogingen lieten verleiden, om de conventiculen der afgescheidenen te beletten en de scheurmakers tot de Kerk terug te brengen. Was dan aan een kleen hoopsken opgewonden lidmaten zooveel gelegen, dat

1 Zie Grotius, Verantw., p. 58. Antw. op dry Vraghen, 1615, p. 4.
2 Wtenb., Kerckel. Hist., IV, p. 72.
3 Id., p. 78.
4 Id., p. 103.
5 Id., p. 170.
6 Res. Holl., 4 Nov.-22 Dec. 1616.
7 Id., 3 Oct. 1617.
8 Id., 19 Oct. 1618.
9 Pract. v.d. Sp. Raedt, 1618.

men gansch Holland in rep en roer moest brengen, om de Kerk voor dat verlies te vrijwaren? Maar bovendien, wat ging het der regeering aan, of eenige dwepers in huizen en taveernen godsdienstige oefeningen wilden houden tot bevrediging der behoeften hunner zielen? Tot hun ongeluk en dat van ons vaderland begrepen de optimaten het anders; zij deden tegen de conventiculen wat zij met de macht, die hun ten dienste stond, vermochten, en joegen daarmede tal van burgers in de armen hunner tegenpartij; want ten allen tijde is de antipathie van 't Nederlandsche volk onwederstaanbaar opgewekt door elke regeering, die haar doel met dwang heeft zoeken te bereiken. Ces peuples ne sont pas d'un naturel à être forcés, zoo oordeelde in 1618 de Fransche gezant. Wat wonder dan, zoo de Calvinisten, juist ten gevolge van de hinderpalen, die men hun in den weg legde, gedurig krachtiger en dreigender houding aannamen, totdat eindelijk geen dam in staat bleek de woede van den stroom te keeren, en de overwinnende partij alle voorschriften van recht, wet en billijkheid vergat?

Daarom was 't niet alleen een onrecht de conventiculen der *oudgereformeerden*, gelijk zij zich zelven noemden, der *slijkgeuzen*, gelijk de tegenpartij hun nariep, van staatswege te bestrijden; neen, 't was eene dwaasheid tevens. Waar zag men ooit een duidelijker voorbeeld van al de fouten die de oligarchische partij in dit tijdsgewricht beging, dan in de geschiedenis van het dorpje Sevenhuysen, onder het baljuwschap en de classis van Schieland gelegen? Daar placht bijna de geheele gemeente met stichting den remonstrantschen predikant te hooren, voordat eenige onruststokers uit Leiden en Amsterdam door hun onvermoeide pogingen den vrede kwamen verstoren. Toch slaagden zij, ondanks alle inspanning, er niet in meer dan een groot dozijn huisluiden aan hun koorde te krijgen. Deze kleine kudde richtte dus eene scheurkerk op; Leidsche vrienden zonden nu een predikant, dan een proponent, om den vromen het ware geloof te verkondigen, maar de schuur, waar men vergaderde, bleef zoo verlaten, dat men personen uit Amsterdam en Leiden moest overzenden, om den predikant toehoorders en de zaak eenigen schijn te verschaffen. Hadde de magistraat de zaak laten begaan, dan ware zij binnen weinige weken van zelf doodgebloed, - maar wat gebeurt er? Den 21sten Juni 1616 wordt er alom afgekondigd, dat baljuw, schepenen en mannen van Schieland die conventiculen verbieden en de overtreders met

zware boeten bedreigen, waarbij men ‘sommierlijck’ zoude procedeeren. Toorn en ergernis maken zich (was het wonder?) van de afgescheidenen meester en de publicatie doet de ronde door gansch Holland, en weldra door geheel Nederland. Men kon nu, zoo roemde men, met de stukken in de hand bewijzen, dat de tijd der geloofsvervolging weder was aangebroken, en dat de Regenten van Rotterdam (die het baljuwschap over Schieland uitoefenden) geen hair beter waren dan Alva of Granvelle![1]. En ten bewijze, dat het niet mijne fantazie is, die de publicatie van Schieland in zulk een ongunstig daglicht plaatst, behoef ik slechts aan te voeren, dat Hugo de Groot zelf (waarlijk geen Libertijn van verdacht gehalte) den burgemeesteren der Rottestad, wier pensionaris hij was, uitdrukkelijk de uitvaardiging dezer keur had afgeraden[2].

Doch het zondenregister van den Schielandschen magistraat is hiermede nog niet ten einde. Eerst na het aanplakken dezer strenge publicatie verkrijgt de Sevenhuyser oppositie kracht. De koppigheid, het Hollandsche volk ingeboren[3], bracht mede dat velen, die anders wellicht van hun oefeningen hadden afgezien, nu, aldus getart, het besluit namen te volharden, terwijl anderen uit ergernis zich bij hen aansloten. En daar men weldra ontdekt dat het de vroedschap met hare keur voornamelijk te doen was geweest om vrees aan te jagen, geenszins om zoo strenge middelen ten uitvoer te leggen, - wordt de moed der afgescheidenen gestijfd en hun aantal vermeerderd met die groote menigte van menschenkinderen, die hun overtuiging eerst durven uitspreken, wanneer het gevaar geweken en het ontzag voor den machtigen verdwenen is[4].

En gelijk in Schieland zoo ging het overal. Steeds dreigden de vroedschappen met krasse maatregelen, maar in de meeste gevallen versaagden zij, waar het op de uitvoering aankwam. De haat der tegenpartij werd er niet minder door opgewekt, en het gezag der regeering noodeloos aan smaad en bespotting blootgesteld. De sloten door de magistraten aan de deuren van de conventiculen gehangen, werden door de Calvinisten er af geslagen, al pochende, dat zij op den magistraat niet en pasten[5].

1 Monster van de Leer der Amst. Predic. Leiden, 1616.
2 Rogge, II, p. 366.
3 ‘Une opiniâtreté Hollandaise’, du Maurier, Mémoires, p. 345.
4 Zie deze gansche Sevenhuyser geschiedenis bij Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 105-107.
5 Dit wordt door den Rem. geschiedschrijver gelaakt, ofschoon zijne partij onder volkomen dezelfde omstandigheden volkomen 'tzelfde feit bedreven heeft. Zie Wttenb., Leven, p. 30, Kerckel. Hist., IV, p. 56. Brieven, n°. 347. Oprecht Verhael, 1628, p. 27 en elders.

Zoo scheen de oligarchie, roekeloos, de kaart der tegenstanders te spelen. En gelijk het altijd gaat, de leerlingen overdreven de stellingen des meesters. De burgemeesters van Rotterdam hoorden niet naar de waarschuwende stem van Huig de Groot en de vroedschappen legden Oldenbarnevelt's voorschriften ten uitvoer, zonder diens omzichtigheid, beleid en volharding. Het gevolg hiervan was, dat de autoriteit der Staten nog meer door hun onhandigheid, dan door het verzet der Calvinisten schade leed. Hard doch niet onverdiend was het woord, dat Maurits der Delftsche vroedschap toebeet, toen zij hem A°. 1617 haren nood kwam klagen: 'Gij hebt eene goede burgerij; ziet maar toe, dat gij haar goed houdt'[1].

In Dec. 1615 konden gecommitteerde Raden bij de Staten constateeren, dat de *Resolutie tot vrede der kerk* ontelbare malen door ongehoorzame onderdanen was geschonden[2]. Deze mededeeling was verre van de Staten te ontmoedigen. Integendeel, om zich met een gewaagden sprong op eenmaal vast in den zadel te werpen, namen zij een maatregel, die de tegenstanders wel verbitteren moest, doch voor de toekomst gouden vruchten beloofde. Deze maatregel bestond in de bevestiging van een besluit, dat reeds eenmaal in 1610 en tweemalen in 1612 voorloopig was genomen[3]. Dit besluit vergunde den Overheden, waar zij zulks wenschelijk achtten, de kerkelijke verkiezingen op den voet der kerkorde van 1591 te doen plaats grijpen. Die kerkorde nu schonk den magistraten een veel ruimeren invloed op de samenstelling der kerkeraden, op de beroeping der Dienaren, dan der Kerk zelve werd overgelaten. Geen wonder, dat de Calvinisten met nadruk tegen zulk eene onrechtvaardige orde van zaken protesteerden en dat onpartijdige lieden het hoofd schudden, wanneer zij bedachten hoe de Staten de ernstige en rechtmatige grieven eener gevaarlijke en steeds toenemende oppositie verdubbelden door deze kerkorde, die der tegenpartij eene groote moreele, hun zelven weinig reëele kracht beloofde.

Middelerwijl nam de scheuring allerwege op schrikbarende

1 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 239.
2 Res. Holland, p. 33,
3 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 14, 50 vgg., 84.

wijze toe. Uit Zuid-Holland sloeg die plaag der Heeren thans ook over naar het Noorderquartier, waar de vlam met onbeschrijfelijke animo door de hoofden der partij uit Enkhuizen en Amsterdam werd gevoed. In Alkmaar, Hoorn en Haarlem (A°. 1616) zag men thans scheurkerken verrijzen, die den regeeringen veel hoofdbrekens bezorgden[1]. Doch belangrijker dan al deze voordeelen was voor de kerkelijke partij het feit, dat ook in den Haag, dus vlak onder de oogen der Staten, de fakkel der tweedracht werd geworpen. Het was in die plaats, dat het hoofd der Remonstrantsche partij de talentvolle en welsprekende hofprediker, door voorzichtig alles te vermijden, wat der tegenpartij aanstoot geven kon, er in geslaagd was, het langst van al zijne collega's de eendracht in de gemeente te bewaren[2]. Maar wat vermocht deze wijze gematigdheid tegen de hevige predikaties, waarmede zijn Calvinistische ambtgenoot, de bekwame en welsprekende doch valsche Rosaeus, de gemeente op iederen dag des Heeren stichtte? Zondag aan zondag weergalmde het kerkgebouw van de smaadredenen, die hij tegen Wttenbogaert en de Remonstranten uitstiet, en die tot veler harten ingang vonden. Vruchteloos bleken de pogingen van consistorie, magistraat en gecommitteerde Raden, om dien scherpen twist bij te leggen; alles stuitte af op de onbuigzaamheid van Rosaeus, die door personen, machtiger dan hij, gesteund werd en opgestookt. Hij was de fluit, zegt Wttenbogaert, waardoor anderen bliezen[3]. Toen het nu ondoenlijk bleek de beide theologen te verzoenen, besloot men een van hen te verwijderen; wien? dat kon niet twijfelachtig zijn. Tusschen den gehoorzamen Remonstrant en den heftigen Calvinist, die met elke zinsnede zijner preeken de *Resolutie tot vrede* overtrad, was de keus, zoo men kiezen wilde, niet moeilijk. Doch was het wijs, vraag ik, in een dergelijken toestand, waar men van alle zijden door gevaren omringd was, den tegenstander enkel om *woorden* te straffen, zonder af te wachten, dat zijne *daden* het vonnis voer de oogen der wereld konden rechtvaardigen? Maar de oppositie, die Oldenbarnevelt ondervond, de minachting, die de Resolutiën der Staten telkenmale trof, had zijn gemoed verbitterd, zijnen geest van standvastig onverzettelijk gemaakt[4]. In principe was hij er niet

1 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 107.
2 Id., Leven, Aenspraeck en p. 30.
3 Id., p. 38.
4 Id., Kerckel. Hist., IV, p. 272 vgg.

tegen, dat een der beide meeningen door de Staten als uitheemsche Kerk op de wijze der Waalsche mocht geconstitueerd worden[1], zoo de geschillen op die wijze te stillen waren, maar hij kon niet dulden, dat de onderdanen zijner meesters op eigen gezag eene afgescheidene gemeente zouden stichten. Aan demoedige onderzaten was hij bereid eenig gunstbetoon te doen blijken - nooit zoude hij toelaten, dat onder zijn ministerie der regeering door de macht der rebellen onderwerping en berusting werd afgeperst. Hij slachtte die oude Romeinen, die nimmer vrede sloten, tenzij de overwinning hunne wapenen bekroond had. Met opgeheven hoofd trad hij de oppositie te gemoet. Ook vleide hij zich nog, dat deze ten laatste wel het hoofd in den schoot zoude leggen, als de eerste storm slechts voorbijgedreven was. Doch op dit punt zag zijn vriend en raadsman, de hofprediker, verder. Nimmer, sprak hij, zouden de Calvinisten toegeven, voordat de kerken door de Remonstranten waren ontruimd; hij vreesde het ergste van de verbolgenheid der tegenpartij en waarschuwde den Advocaat voor de gevolgen; hij zelf bood zijn ontslag aan; hij wilde gaarne een zoenoffer zijn voor de rust van zijn vaderland en het gezag zijner wettige regeering, maar, schoon de Advocaat anders aan zijn oordeel veel waarde hechtte, hier waren al zijn woorden in den wind gesproken[2]. Deze man scheen bestemd de Cassandra van zijn tijd te zijn. Reeds Arminius' beroeping tot de professorale toga had men in weêrwil van zijn wijze waarschuwing doorgezet[3] en het was niet de laatste maal, dat hij de weinig benijdenswaardige rol vervulde, van waar te nemen, wat redden kon, doch de machtigen niet te kunnen overtuigen. Zoo ook nu. Men gelastte hem te blijven en ontsloeg Rosaeus, nadat hij herhaaldelijk weigerachtig gebleken was, zijnen zoen met den Remonstrant te treffen (12 Feb. 1616). Daar op die wijze 's Gravenhage van haren eenigen onverdacht Calvinistischen leeraar beroofd was, liep zijn aanhang naar Rijswijk ter predicatie, waar een predikant van dat gevoelen stond, daardoor in de oogen der oligarchen eene onvergeeflijke misdaad bedrijvende.

Zoo eigenmachtig handelden Oldenbarnevelt en de Staten in

1 Carleton, Letters, p. 182. Some of his best friends confess..... that if not pride, opiniatry doth blind his judgment.

2 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 89. Leven, p. 45. Brieven, n°. 177.

3 Id., Leven, p. 18.

kerkelijke aangelegenheden, zonder de kerkelijke autoriteiten al ware het slechts om advies te vragen. Onder de velen, die deze willekeurige politiek met leede oogen zagen, behoorden ook - wie zal het hun misduiden - de beide vorstelijke personen, die onder den titel van stadhouder zulk eene ruime macht in de Vereenigde Republieken uitoefenden.

Maurits van Nassau, de jongste en de machtigste dier beiden, stond thans in het negen-en-veertigste levensjaar. Onmerkbaar was reeds de blonde baard in 't grijs des ouderdoms overgegaan. Uit de levendige oogen sprak de geest, die vlug en bevattelijk geen lang nadenken behoefde om van gunstige gelegenheden gebruik te maken, meer geschikt voor snelle uitvoering dan voor langzaam beraad, meer veldheer dan staatsman[1]. Daarmede was ook de rol, die hij in dit gemeenebest speelde, in harmonie. Te hooghartig, om als Prins eene ondergeschikte rol te vervullen, liet hij het roer van staat geheel aan den grooten minister over, wiens persoonlijk overwicht hem dikwijls pijnlijk griefde. Hij hield er niet van, placht hij te zeggen, met Oldenbarnevelt te disputeeren, daar zijne opmerkingen, hoe juist zij ook waren, toch niet vermochten het veld te behouden, wanneer de Advocaat zijne vaakbeproefde welsprekendheid en zijn onuitputtelijk arsenaal van argumenten te hulp riep[2]. Als jongeling onder diens curateele geplaatst, stelde hij zich als man wel op een vrijer standpunt in zijn beschouwingen over personen en zaken[3], doch nimmer was 't bij hem tot een plan gekomen, den Advocaat uit den zadel te werpen, veel min zich zelf aan 't hoofd der Unie te plaatsen. - De handelwijze der Staten in de kerkelijke aangelegenheden van Holland had hij dan ook in 't begin met een soort van laissez-faire aangezien; zijne goedkeuring had hij er even weinig aan gehecht, als men zich verwaardigd had die te vragen. 't Had tijd gekost eer die onverschilligheid was geweken, 't geen eerst geschiedde, toen de hooggaande twisten der partijen geheel Holland in vuur en vlam dreigden te zetten. Nimmer te voren hadden theologische vraagstukken zijne belangstelling kunnen opwekken[4]; thans, door het krijgsgeschreeuw der partijen wakker geschud, begon hij zich op de hoogte te stellen der dogmatische geschillen. - Was het toeval, dat hij

1 v.d. Kemp, Maurits van Nassau, IV, p. 170. Groen v. Prinst., Archives, p. 509.
2 Id., p. LIV.
3 Id., p. XLVII en elders. Motley, II, p. 518 vgg. v.d. Kemp, IV, p. 9.
4 v.d. Kemp, IV, p. 20.

de Calvinistische zijde koos, of is er een hoogere noodwendigheid in dat partijtrekken van Maurits zichtbaar? Inderdaad ik meen te zien, dat geen gril der fortuin den loop van dit belangrijk tijdvak van onze geschiedenis heeft beslist. Toen de partijschap der Guelphen en Ghibellijnen geheel Italië in twee vijandige kampen had verdeeld, was het te Bologna wet, dat men niet door keuze maar door geboorte tot een van beide partijen zoude behooren en het was een groote zeldzaamheid, zoo iemand vergunning erlangde, zich uit de eene groep tot de andere te begeven. Hoe dwaas die wet ook schijne, toch heeft zij bij alle volkeren gegolden, al was zij ook niet overal door de vergadering des volks of de onderteekening van den vorst bekrachtigd. Werden onze begrippen over Staat en Kerk niet meest gevormd onder de gesprekken van hen, aan wie onze opvoeding was toevertrouwd, of van de kringen, waarin zij ons brachten? en erven liberalisme of conservativisme niet meestal voort in de opvolgende geslachten eener zelfde familie? Men bedenke slechts, hoe veel invloed Louise de Coligny op de staatkundige en godsdienstige ontwikkeling van Maurits' jongeren broeder heeft uitgeoefend, en men zal het niet vreemd vinden, dat Maurits, die dan toch tot zijn zeventiende jaar steeds onder den invloed van zijnen vader en diens omgeving had gestaan, in zijn binnenste van de Calvinistische zienswijze doordrongen was. 't Is waar, onverdraagzaamheid zal hij daar niet geleerd hebben, maar moest niet het Calvinisme te meer macht over zijnen geest verkrijgen, naarmate het zich alleen van zijn goede zijden liet zien? En daarenboven zal dat dogma zich ook wel bij hem evenals bij de menigte hebben aanbevolen door de systematische ineenzetting, de logische ontwikkeling, en het onverschrokken voortgaan tot de uiterste en gewaagdste consequenties. En hadde dit alles geen vat op hem gehad, dan zoude toch de sympathie, welke het menschelijk hart altijd voor den verongelijkte gevoelt, hem bijna zeker er toe gedreven hebben, de waarheid eer aan de zijde der ‘oud-gereformeerden,’ dan aan die der tegenpartij te zoeken[1]. En die waarheid (dus mocht hij zich afvragen) heeft men eerst in de openbare kerk verduisterd, om haar nu ook buiten het kerkgebouw te vervolgen, en hare belijders te beletten, den God hunner vaderen in stilte naar hun geweten te aanbidden! Waren zij

1 Wttenb., Leven, p. 47 vgg.

het dan niet, wier ijver in den beginne de zaak der Nederlandsche vrijheid had verdedigd en zijnen vader trouw ter zijde had gestaan[1]. Ja, was die Willem, wiens gezegend aandenken bij ieder Nederlander voortleefde, niet zelf een der hunnen geweest, Calbo y Calbanista, gelijk hij placht te zeggen?[2]. Vormden zij niet de overgroote meerderheid des Hollandschen volks, gelijk uit het onderzoek, dat hij overal liet instellen, overtuigend was gebleken?[3]. Zoo kwam hij er toe, de handelwijze der Staten met de inquisitie van vroeger jaren op eene lijn te gaan stellen, al mocht die beschouwing hem er ook niet onmiddellijk toe nopen, om handelend tegen zijne meesters op te treden. Van jongs aan gewoon, hun souvereiniteit te eerbiedigen, hun bevelen na te komen, ging hij er thans noode toe over, die oppermacht te betwisten, ja de dragers er van tot openbaren strijd uit te dagen.

Doch toen Hollands advocaat hem handbieding verzocht, om de autoriteit der Staten des noods met geweld tegen de factie te beschermen, weigerde hij beslist. Mocht hij al niet de wapenen opvatten voor het recht, - aan het onrecht, dat hij onder zijne oogen zag plegen, wilde hij geen deelgenoot zijn. Hij wilde neutraal blijven, zoo sprak hij[4]; en die neutraliteit was ernstig gemeend. Met geweld en autoriteit, zeide hij tot Wttenbogaert en allen, die het hooren wilden, was hier niets uit te richten. Geen afstelling of uitstooting uit den kerkedienst kon hier baten: men moest een vreedzame schikking beramen. De scheuring, hij erkende het, was verkeerd, - maar kon men haar beter voorkomen, dan door den partijen het samenwonen zoo aannemelijk mogelijk te maken? Dit kon alleen geschieden door aan elke partij een afzonderlijk gebouw, een afzonderlijk avondmaal en leeraren van haar gevoelen te vergunnen, totdat de tijd, die de vinuigste partijdrift doet bekoelen, de gescheurde gemoederen van zelf geheeld zoude hebben. Doch dit prinselijk plan, hoe billijk en verstandig ook, vond geen bijval bij de leiders der bovendrijvende partijen[5]. Hadden Oldenbarnevelt en Wttenbogaert er zich slechts mede vereenigd! Het zoude hen voor een treurig lot, het vaderland voor eene revolutie gered hebben. De groote meerderheid der tegenpartij ware tevreden gesteld, de

1 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 126.
2 Groen v. Pr., Archives, p. 471. Motley, I, p. 396.
3 Wttenb., Leven, p. 53.
4 Id., p. 47 vgg. Kerckel. Hist., IV, p. 98.
5 Res. Holl., 28 Jan. 1617.

onverdraagzamen ontwapend. De kerkelijke minderheid ware in hare rechten niet gekrenkt. De macht des stadhouders, wel een offer waardig, ware dan in de schaal der Staten geworpen en de triomf der regeering nagenoeg verzekerd! Doch het plan leed schipbreuk op Oldenbarnevelts onverzettelijkheid, op Wttenbogaerts afgrijzen voor een schisma[1] en op de besluiteloosheid der Staten, die gedurende het gansche jaar 1616 vrij wel zonder vrucht vergaderd waren. Hadden zij het woord van Richelieu slechts gekend: ‘en grandes affaires il n'y a point plus mauvaise résolution, que de n'en prendre aucune.’ Maar neen, op iedere dagvaart stelden zij het nemen van een eindbesluit tot de naastvolgende bijeenkomst uit, zonder te bedenken, dat, terwijl zij aarzelden, de geest der geschiedenis onvermoeid aan zijnen grootschen arbeid voortwerkte. Ten laatste werd er, om toch iets te besluiten, vastgesteld, dat de oude resolutiën voorloopig van kracht zouden blijven[2].

Zoo ging het ook nog in den aanvang van 1617. Aan beraadslagingen ontbrak het niet - des te meer aan daden. Het scheen dat de moed der Libertijnen verflauwde en dat de vermeerderde tegenstand, dien hun besluiten vonden, hun hart benauwd, hun hoofd beneveld had. De Remonstranten begonnen reeds te vreezen, dat de arm, die hen nu nog beschermde, weldra uitgeput neder zoude vallen en hen onverdedigd aan de woede hunner vijanden bloot zoude stellen[3]. Doch de naaste toekomst heeft dit oogenblik van wankelmoedigheid, door de kloeke volharding, die men weldra toonde, ten volle doen vergeten.

In Januari reeds werden de beraadslagingen over de kerkelijke belangen hervat. De Haagsche scheurkerk, een doorn in het oog der Staten, omdat zij 't waagde nagenoeg in tegenwoordigheid dier souvereine vergadering hare resolutiën te honen, werd het eerst in behandeling genomen. Meer dan ééne gecombineerde vergadering van gecommitteerde Raden, de Hoven en andere voorname collegiën, werd in tegenwoordigheid van den Prins gehouden, om de beste orde op die Haagsche zwarigheden te beramen. Op een dier bijeenkomsten moet de Prins, vergramd over de halsstarrigheid van den Advocaat, die hem steeds afeischte den Staten handbieding te verleenen, terwijl hij zelf met een beroep op zijn eer en eed de minste concessiën wei-

1 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 127.
2 Resol. Holl., 4 Nov.-22 Dec. 1616.
3 Wttenb., Brieven, n°. 177 (Jan. 1617).

gerde, wrevelig hebben uitgeroepen: ‘Monsr. Barnevelt, ik heb mijne eer zoo lief als gij de uwe.’ En toen de ander hem daarop vraagde, waarom hij dan niet lette op degenen, die pochten ‘dat de garde van S. Exc. voor hen was,’ had hij terecht schouderophalend geantwoord, dat zij die zoo spraken, zelf niet wisten wat zij zeiden[1]. Dergelijke gezegden hebben later (ja nog in onze dagen) moeten dienen als een bewijs van 's Prinsen hardvochtigheid of leugenachtigheid. - Intusschen is het zeker, dat de Prins al zijn best deed, om de scheurmakers van onwettige handelingen terug te houden[2], terwijl hij de Staten trachtte te bewegen, hun eene kerk af te staan, wat hem eindelijk den 28sten Jan. gelukte[3]. Doch reeds voor dien tijd hadden de scheurmakers, de wandelingen naar Rijswijk moede, eene afgezonderde godsdienstoefening te 's Gravenhage gehouden, in weerwil van Staten en overheid, ook buiten weten van den Prins[4]. Daarop werd hun de Gasthuiskerk ingeruimd en later, toen die voor den toeloop te klein werd, waarschijnlijk op Maurits' aandringen, de Kloosterkerk toegezegd[5].

Zoo gaven de Libertijnen in 's Hage toe, om den Prins niet al te zeer te beleedigen. Maar daarbuiten hielden zij overal de oude politiek en de onderdrukking der afgescheidene conventiculen vol. Ja, zij herhaalden nog den 28sten Jan.[6] en den 20sten Mrt. 1617[7] een besluit, dat reeds in 1613[8] en 1615[9] was genomen, maar dat thans door de herhaalde botsingen, die allerwege tusschen de regeering en hare onderdanen begonnen plaats te grijpen of althans voorzien werden, een nog niet gevoelde belangrijkheid verkreeg. Dit besluit verbood den Hoven, om tegen politieke vonnissen, door de stedelijke vierscharen of regeeringen in deze geschillen gewezen, appel te verleenen, of van de bezwaren der veroordeelden kennis te nemen. Van de willekeur der vroedschappen werd dus alleen beroep op de Staten toegelaten, die, door gene afgevaardigd, geheel eensgezind met hunne lastgevers dachten, en de doleerende burgers plachten af te wijzen met het heerlijke argument, ‘dat de autoriteit van den magistraat in quaestie bij allerwegen moest worden geconserveerd’[10]. Zoo werden diezelfde optimaten tot

1 Wttenb., Leven, p. 54.
2 Motley, II, p. 139. Carleton, Letters, p. 87.
3 Res. Holl., p. 15.
4 Archives, p. 471.
5 Res. Holl., p. 113.
6 Id., p. 15.
7 Res. Holl., p. 71.
8 Id., 17 Juli 1613.
9 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 77.
10 Zie bijv. Res. Holl., 20 Juli. 1618.

partij, rechter en wetgever gemaakt. Was het dan wonder, dat Maurits verbitterd was over de handelwijze der Staten, die zijnen wijzen raad zonder bedenken in den wind sloegen? Niet gewoon aan het staatsmansleven, dat kalmte en geduld zoo zeer behoeft, niet gemeenzaam met die teleurstellingen, die in zoo hooge mate het deel van den staatsman zijn, was hij zwaar gegriefd over de ontvangst, die zijnen plannen was te beurt gevallen. De zoon van Anna van Saksen kon uit zijnen aard moeilijk tegenspraak velen, en de onbeperkte gehoorzaamheid, die de veldheer vorderen moet, had zijnen geest niet vatbaarder gemaakt om gene te dragen.

En 't Nederlandsche volk? Met handen en voeten gebonden aan de tyrannie der oligarchen overgeleverd en zonder wettige middelen om zijn recht te doen gelden, begon het langzamerhand met het denkbeeld van een geweldigen omkeer van de orde van zaken vertrouwd te worden. Alle vreedzame middelen: requesten en vertoogen waren uitgeput; alleen onbepaalde onderwerping of gewelddadig verzet waren overgelaten. Toch stond in de eerste dagen van 1617 het denkbeeld om het groote struikelblok, de Libertijnsche oligarchie, met mannenkracht uit den weg te ruimen, slechts weinigen met zelfbewustheid voor den geest: de groote massa dacht zoo ver nog niet. Het was de drukkende weêrsgesteldheid, die een onweder voorafgaat, maar de zuiverende bliksemschicht schoot nog niet door de dompige atmospheer. Vreemde geruchten vonden hunnen weg naar den kansel en onder het volk. Men wist te verhalen van Spaansch goud, men sprak van complotten, die Oldenbarnevelt en de Arminianen smeedden om het vaderland aan zijn aartsvijand te verraden, en, zonderling genoeg, deze praatjes vonden werkelijk geloovige ooren[1]. Doch mocht men al op het wettig gezag smalen, hier elkander opruien, ginds samenscholen: toch wist men eigenlijk nog niet wat men wilde; men verklaarde zich den toestand niet. Was men in een dier talrijke, weinig gevaarlijke perioden van malaise en ontevredenheid - of was er inderdaad eene omwenteling op til? Niet ieder durfde dit beslissen. Doch wie aarzelen mocht, Hollands stadhouder doorzag den toestand volkomen. Deze geschillen, zoo sprak hij, zullen nog eenmaal hunne ontknooping vinden in het zwaard; en hij zag juist. Maar slechts weinige oogen reikten zoo verre. Neen,

1 Wttenb., Brieven, p. 284. Leven, p. 70. Kerckel. Hist., IV, p. 156.

nog herhaalde schokken, eerst zwak en met lange tusschenpoozen, maar weldra in aantal winnende, in kracht groeiende, zouden er noodig zijn om der regeering haar gevaar, der oppositie haar doel klaar en helder voor oogen te stellen.

II.

Αὐτῶν γὰρ σφετέρῃσιν ἀτασθαλίῃσιν ὄλοντο.

Gommar en Armijn te Hoof
Dongen om het recht geloof.
Ieders ingebracht bescheid
In de weegschaal wordt geleid.
Doctor Gommar, arme knecht
Had het met den eersten slecht,
Mits de schrandere Armijn
Tegen Bezam en Calvijn
Leid' den rok van d' Advocaet
En de kussens van den Raed
En het brein, dat geenszins scheen
IJdel van gezonde reên,
Brieven, die vermeldden plat
't Heilig recht van elke stad.
Gommar zag vast hier en ginds,
Tot zoolang mijnheer de prins
Gommars zijd' die boven hing
Troostte met zijn stalen kling,
Die zoo zwaar viel van gewicht,
Dat al 't andre viel te licht.
Toen aanbad elk Gommars pop -
En Armijn, die kreeg de schop.

Zoo monsterde een geniaal, doch dikwijls ondeugend dichter de strijdkrachten, die in het jaar 1617 tegenover elkander stonden. Van de eene zijde de Arminiaansche theologen, vertegenwoordigers eener kleine doch eerbiedwaardige partij in de Nederlandsche Hervormde kerk, gereed om uit Gods woord de rechtvaardigheid hunner zaak te bewijzen, daarnevens de Advocaat van den Lande, een politieke reus, om wien zich een heirleger dwergen schaart, trotsch op vroedschappelijke en magistrale titels, - wier namen Clio reeds lang heeft uitgewischt. Van de andere zijde staat een bedroefde schaar van rechtzinnige schriftgeleerden, zonder macht of aanzien, bevende en verslagen, totdat een enkel man, maar een man, die het zwaard voert, waarvoor ‘Castilie was teruggekrompen’, dat heldenzwaard in de schaal werpt, welks metalen klank de echo van het *vae victis* schijnt te zijn.

Doch deze teekening van de tegenpartij der Optimaten is door partijgeest verwrongen, is onwaar en onjuist. Lang voordat Maurits ten gunste der Contraremonstranten het zwaard ontblootte en den tegenstrevenden regenten de spitse toonde, had

een veel ontzaggelijker kracht dan het machtigste heldenstaal, een kracht die zich, zoolang niet alle wakkerheid in een volk is uitgedoofd, noch door het geweld noch door den tijd laat temmen, het wapen dreigend tegen Oldenbarnevelt en diens medestanders opgeheven. Die kracht was het volksgevoel van recht en billijkheid, dat zich door geen Statenresolutiën, met hoe groote meerderheid van stemmen ook genomen, liet breidelen of smoren. Die krachtigste van alle tegenstanders der optimaten is in Vondels puntdicht geheel over het hoofd gezien. Toch werkte zij veel eerder en veel geduchter dan al wat Maurits tot den strijd heeft toegebracht. Zij heeft het gebouw der Statenregeering ondermijnd; wat de stadhouder nog vond om af te breken, was eene regeering, die in de harten van haar onderdanen was veroordeeld, een gebouw, waaronder de fundamenten waren weggezonken. Ja meer nog, zij die de aanleggers der Revolutie heeten, zijn er verre van af de ontwerpers geweest te zijn. Neen, door de beweging medegesleept, hebben zij niet naar een vast plan, maar alleenlijk naar indrukken en opwellingen gehandeld, die door den loop van zaken telkenmale bij hen te voorschijn geroepen werden. Het volk, de Hollandsche *Δῆμος*, heeft inderdaad de gansche omwenteling geleid, de krijgsleus vastgesteld en alle maatregelen gedecreteerd. En zij, die leiders en aanvoerders meenden en schenen te zijn, waren inderdaad niet meer dan de voltrekkers zijner bevelen!

Niet op één dag was het geschied, dat de publieke opinie zich tegen de regeering had schrap gezet. Toen de Staten in 1610 de Remonstranten tegen den dwang van hollende ijveraars in bescherming namen, had zich eene zwakke[1] oppositie gevormd uit ultra-calvinistische elementen; dwepende predikanten en hunne volgelingen, die gelijk Trigland of Smoutius de aanhangers van Armijn, 't mocht kosten wat het wilde, uit de kerk wilden stooten en de kettervervolging zooal niet in de praktijk dan toch in theorie verdedigden; mannen, die meenden dat de Staat zich op den rand van een afgrond bevond, waar hij toeliet, dat ook nog een ander geloof dan dat van Calvinus in de openbare kerken werd verkondigd, en wier onhollandsche onverdraagzaamheid bijna geen palen kende. Tot die partij behoorde echter geen enkel man van naam of aanzien, en de groote meerderheid van 't Hollandsche volk was, waar de

1 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 13, III, p. 207. Brieven, n°. 105.

hartstochten niet waren gaande gemaakt, te verdraagzaam, om zelfs een verkapten conscientiedwang te huldigen[1].

Maar toen de Staten in 't volgende jaar de onbillijke maatregelen namen, die ik vroeger schetste, vielen der oppositie reeds een groot aantal mannen toe, die zulk een daad van willekeur terecht verbitterd had. Het was de Resolutie in 1614 genomen, die, daar zij der Kerk een belijdenis opdrong, met het verleden en karakter dier Kerk in strijd, het Calvinistische volk, dat de overgroote meerderheid en de kracht der Hollandsche burgerijen uitmaakte[2], van de optimaten en hunne politiek voor goed vervreemdde. Diezelfde resolutie bracht ook de algemeene afscheiding der ijverige lidmaten van de Staatskerk te weeg. Die afscheiding werd beantwoord met de onderdrukking der conventiculen - die onderdrukking, ter kwader ure ondernomen, dreef de gansche gemeente op hunne zijde. Elkeen, die niet Remonstrant of Libertijn was, schonk van dit oogenblik af den scheurmakers zijne volle sympathie, sloot zich bij hen en hunne godsdienstoefeningen aan of stond gereed gemeene zaak met hen te maken, terwijl de regeering nergens ondersteuning vond, maar overal wantrouwen, verbittering en tegensland ontmoette[3].

In het begin van 1617 had deze richting in den volksgeest gezegevierd. In het bewustzijn harer kracht begint de oppositie thans hare eerste daden van geweld; aanvankelijk met het doel, om de overheid te dwingen den koers naar hare wenschen te richten, maar weldra, als haar dit mislukt, om deze regeering van 't kussen, volgzamer leidslieden daarop te brengen.

Oudewater was de plaats, die in deze het voorbeeld gaf. In 1616 waren ook daar eindelooze twisten ontstaan tusschen predikanten, kerkeraad en magistraat over de ware leer en 't recht der overheid, twisten, die de Calvinisten bewogen, in weêrwil van Staten en Gecommitteerde Raden, zich aan een afzonderlijk avondmaal te vereenigen[4]. De vroedschap beproeft alle middelen om de scheuring te heelen doch alles te vergeefs. Op den derden van Bloeimaand 1617 is zij weder

1 Wttenb., Kerckel. Hist., III, p. 81. Brieven, n°. 396. Groen, Handboek, p. 91.

2 Wttenb., Brieven, n°. 105 (A°. 1610). Res. Holl., 1618, p. 3. Carleton, Letters, p. 23, 89.

3 Groen, Archives, II, 2 p. 493.

4 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 103.

bijeen, om te beraadslagen, hoe men Lydius den Contra-remonstrant zal dwingen. De hoofden raken verhit, want de gevoelens zijn verdeeld en de meerderheid beschouwt elkeen, die zich bij hare uitspraken niet als bij het Delphisch orakel nederlegt, maar het waagt zich te verzetten, waar men blijkbaar verongelijkt wordt, als rebel of verrader. De kleine Calvinistische minderheid wordt natuurlijk niet minder opgewonden dan de meerderheid. Eindelijk staan zij op ten getale van zes en verklaren, dat zij eene vergadering verlaten, die hun ernstige vertoogen dus moedwillig in den wind slaat. Zij vertrekken en - nauwelijks is de deur achter hen gesloten - daar stormt een hoop volks de raadkamer binnen met dreigende gebaren en luid geschreeuw. De schrik en ontsteltenis der heeren was groot. Zij smeekten de onverwachte bezoekers ootmoedig, de vergaderzaal te verlaten; men zoude op alles letten en al hun wenschen bevredigen. Zoo geschiedt. Nog dienzelfden avond wordt van het stadhuis eene publicatie afgelezen, waarbij algemeene amnestie afgekondigd en de scheurkerk gewettigd wordt.

Zoo ooit eenige oproerlingen lof verdienden wegens gematigdheid, waar zij het heft in handen hadden, eene deugd, oproerlingen zelden in hooge mate eigen, dan waren het ongetwijfeld deze Oudewatersche Calvinisten. Wat zij in billijkheid mochten eischen: vrijheid om hunnen godsdienst ongestoord op hunne eigene wijze te oefenen, hadden zij gevorderd en verworven, maar ook niets meer. Er is niets in hun gedrag, wat Wttenbogaert het recht geeft van eene ‘razende, woedende gemeente’ te spreken. De Remonstranten hadden zij in geen enkel opzicht getracht te benadeelen en, zoo het weldra anders werd, dan was hunne veranderde houding aan niemand anders dan aan de Staten toe te schrijven. Deze toch hadden niets eer te doen, dan de publicatie van den magistraat te casseeren en de zaken op den ouden voet terug te brengen, waarbij de Calvinistische scheurkerk streng verboden was. De raad doet daarop de troepen in de wapenen komen en rondom het stadhuis opstellen: want eerst achter dien ijzeren wal durft men de resolutie der Staten voor het verbitterde volk aflezen, dat zich nu niet slechts verongelijkt, maar bovendien bedrogen en om den tuin geleid waant[1].

Was het wonder, dat het bloed in de aderen der Calvinisten

1 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 175.

kookte, dat zij de gebalde vuisten ophieven en wraak riepen tegen eene overheid, die hen zoo grievend had beleedigd? dat haat tegen de Staten en tegen hun getrouwe bondgenooten, de Arminianen, hart en ziel bij hen vermeesterde? Van nu af aan is het niet meer het recht hunner scheurgemeente, dat zij verdedigen. Neen, den Remonstrant van den kansel te houden, den magistraat van zijne kussens te bonzen, ziedaar het doel dat van nu af aan met alle middelen wordt bejaagd[1]. Ja men waagt het zelfs een ‘collegie tot beleid der gemeene zaak’ op te richten, een contravroedschap, gelijk de Libertijnen het noemden[2].

Wat den kansel betrof, slaagde men uitmuntend. Eerst op oudejaarsavond 1617 besloot de magistraat te beproeven den nieuwen Remonstrantschen leeraar den predikstoel te doen bestijgen. Tot nog toe had hij dit niet gewaagd in 't aangezicht der dreigende menigte, en ook heden zoude het hem niet gegeven zijn, dit waagstuk tot een goed einde te brengen. Toen de magistraat in plechtigen optocht met den redenaar genaakte, vond hij de burgerij in de wapenen, de kerk en den omtrek van 't gebouw door haar bezet, en Lydius op stoel. Het heilige gebouw geleek eer een vesting dan een bedehuis, en zag er te grimmig uit voor onzen achtbaren magistraat. Daar men geen geweld wilde of durfde gebruiken, droop de stoet weldra zeer weinig burgemeesterlijk af. Thans bleek de ongerijmdheid van het gerucht, dat men onder het volk had gestrooid, te weten, dat men de godsdienstoefening had willen storen, de vromen uiteenjagen, de aanvoerders vermoorden. Deze magistraat dacht aan niets minder. Maar het gerucht had zijn werk gedaan, den stoot gegeven. - In den nacht was er veel volks op de been. Het oude jaar werd wel wat lustig en luidruchtig uitgeschoten, de orde niet al te best gehandhaafd. Ook nieuwjaarsdag ziet de burgerij in de wapenen, de kerk alweder met gewapenden omgeven. De Remonstrantsche predikant vertrekt; de vroedschap beraadslaagt. Zoo ging de eerste dag van 1618 voorbij. Een onbeteekenend voorval - een brandje in een lijnbaan - gaf in den nacht van 2 op 3 Januari aanleiding tot een vreeselijk tumult. De straten weêrgalmden van een stroom van schutters, de lucht van 't geklikklak der musketten en halve pieken. Deuren werden opengeloopen, een bloedbad gevreesd. Vol angst en schrik komt in den morgen van 3 Januari de Oudewatersche

1 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 176.
2 de Groot, Verantw., p. 96

vroedschap weder bijeen, terwijl het volk zich voor het stadhuis verdringt en de waardgelders, die den pas versperren, met de ruwe vuisten of de blanke wapenen bedreigt. Men vreest voor dadelijkheden. De raadsleden vluchten uit de zaal, klimmen op het dak en vergeten geheel hunne achtbaarheid, daar zij zich in de goot verbergen, aan burgemeesters overlatende, de woede der burgerij te sussen, waarin deze dan ook slagen door de belofte, dat men mannen naar haar hart tot het Overheidsambt benoemen zal. Twee vroedschappen worden onmiddellijk naar 's Hage gezonden om eene daartoe noodige acte te halen, terwijl het volk drie dagen lang poorten, boomen en alle passages te water gesloten houdt en niemand laat passeeren, opdat het bericht van dezen toestand toch niet tot de Staten zoude doordringen. - De Advokaat en gecommitteerde Raden waren er toch achter gekomen, maar zij waren nu wel genoodzaakt, ten einde erger te voorkomen, een oog toe te drukken[1]. Zoo moesten zij nu de omverwerping van het wettig gezag goedkeuren, omdat zij acht maanden te voren de billijke eischen der oppositie hadden afgeslagen. Aldus kwam er een vergelijk tot stand (5 Jan. 1618), dat voorloopig verdere dadelijkheden voorkwam. De burgerij benoemde 4 personen, waaruit de vroedschap 2 burgemeesters koos. Doch geheel en al werd het mistrouwen niet weggenomen, daar de burgerij in de wapenen bleef en al de uit- en ingangen der stad bewaakte[2].

Soortgelijke tooneelen werden in den loop van dit en in 't begin van 't volgende jaar door de bemoeizucht der regenten en de hardnekkigheid der burgerij ook in andere steden aanschouwd of althans aangekondigd. Hier waren kerken bestormd en in bezit genomen[3]; ginds, waar de magistraat de Calvinistische zijde hield, had men op de Remonstranten willen verhalen, wat de Calvinisten elders moesten lijden: hun vergadering uiteengejaagd, het huis van een der rijksten geplunderd[4]. Elders, zooals te Haarlem, was men een monsterrequest gaan teekenen en was de regeering op allerlei wijzen gehoond[5]. Op andere plaatsen, gelijk te Oudewater, was het tot openlijk verzet gekomen. En zelfs, waar niets feitelijks geschiedde, verkeerde toch overal de burgerij in eene misnoegde en toornige stemming. - Daar kwam

1 Res. Holl., 4 Jan. 1618.
2 Zie deze gansche geschiedenis bij Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 245 vg.
3 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 137 vg.
4 Id., p. 144.
5 Id., p. 177 vgg.

bij, dat de Calvinisten in Januari en Juli van dit jaar (1617) geheime synoden te Amsterdam en te 's Hage hielden, waar zij eene ‘acte van separatie’ teekenden, waarbij men verklaarde, de Remonstranten niet langer als broeders en medeleden te erkennen. Al werd die zaak geheim gehouden, toch lekte er wel wat uit[1].

Zoo bereikten onrustbarende tijdingen voor en na het oor der Staten of van hunne plaatsvervangers, de gecommitteerde Raden. Het bleek zonneklaar, dat deze bewegingen nog in ruime mate zouden aanwassen, tenzij de regeering bereid bevonden werd, zich naar de wenschen der oppositie te gedragen. Doch kon men dit van de Libertijnen, kon men het van Oldenbarnevelt verwachten? Zoo bleef er dan niets over, dan geweld met geweld te keeren. Eerst wilde men het met de geregelde troepen beproeven. Wel is waar, hun opperbevelhebber had steeds gezegd, dat hij in deze zaken neutraal wenschte te blijven - doch wat was Maurits meer dan een ambtenaar der Staten?[2]. Kon men hem al niet dwingen, aan de spits dier troepen de insurgenten te beteugelen, toch kon men de soldaten rechtstreeks gelasten voor Staten en Magistraten hunne wapenen op te nemen. In 't veld, ja, waren zij gehoorzaamheid schuldig aan hunnen capitein-generaal, aan Maurits van Nassau, maar was in Holland, was in een tijd van vollen vrede de ambtenaar gerechtigd, zijnen lastgevers de bestemming hunner legers voor te schrijven? Of waren het soms de Staten-Generaal, wier gezag men hierin moest gehoorzamen? Ja, waar het gold, de grenzen uit te breiden of te handhaven, mocht de bondsraad het bestier der troepen aan zich trekken, maar met geenerlei schijn van recht kon hij zich in de binnenlandsche aangelegenheden der provinciën mengen, vooral in geen zaak van zoo zuiver locaal belang, als het dempen van 't verzet der oproerige onderdanen[3]. Het was een uitvloeisel der provinciale souvereiniteit, die voor 1617 algemeen werd erkend, dat de provinciale staten een zeker recht hadden op de gehoorzaamheid der troepen, die zij herbergden en betaalden, en deze binnen de grenzen hunner provincie zooveel noodig tot handhaving hunner autoriteit, tot tenuitvoerlegging hunner resolutiën mochten gebruiken. Het was dus geen staatsrechtelijke fout, die Oldenbarnevelt en de regeerings-

1 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 139. Zij kwam den Staten tegen 't eind van 1617 ter oore.
2 Kluit, II, p. 57.
3 Wttenb., Leven, p. 82.

partij begingen[1], wanneer zij van het krijgsvolk de vervulling van die plichten eischten, maar zij lag dieper, nl. in het absoluut gezag[2], dat eene oligarchie van 18 vroedschappen, bestaande uit 6 à 800 personen[3], die zich zelven nagenoeg zonder vreemde bemoeiing aanvulden[4], zich in den loop des tijds verworven had: een gezag, dat rechterlijke, wetgevende en uitvoerende macht zonder eenige beperking in zich sloot, en dat men thans besloten had te handhaven in eene richting, die door de overgroote meerderheid der natie, niet ten gevolge van een tijdelijke gril, maar ten gevolge van de noodzakelijke ontwikkeling van den Nederlandschen volksgeest, veroordeeld en bestreden werd[5].

Men schrijft dan den troepen aan, dat zij de hand hebben te bieden tot handhaving der publieke autoriteit, oproeren te voorkomen, of, waar die reeds zijn uitgebroken, te bedwingen, den Staten, gecommitteerden Raden en Magistraten stipte gehoorzaamheid te bewijzen[6]. Intusschen werden den 2^{den} Maart de beraadslagingen over de kerkelijke zwarigheden hervat. Men stelde voorop, dat de scheuring voorkomen, d.w.z. het werk der afscheiding met de publieke autoriteit belet, en voorts de provisioneele resolutiën door eene definitieve regeling vervangen moesten worden. Men behoefde niet te vragen of de vroedschappen geresolveerd waren, hare politiek krachtdadig te handhaven. - De Advocaat opende de debatten met eene lange redevoering, waarin hij de zaak van 't begin der Reformatie ophaalde. Alle koningen, keurvorsten, prinsen of republieken, die het nieuwe geloof hadden omhelsd, haalde hij achtereenvolgens aan, om te bewijzen, dat het recht der overheid in kerkelijke zaken van oudsher in alle Protestantsche landen was erkend. Ook wijdde hij in 't breede uit over het gezag door de Staten van den Lande sinds meer dan 40 jaren over de Kerk uitgeoefend, eene zaak, waarin hij van den beginne het meeste beleid had gehad, en die hij dus uit eigen ondervinding en aanschouwing levendiger en indrukwekkender dan iemand kon verhalen. Daarop deelde hij het advies der Edelen mede. - Nadat hij uitgesproken had, stond Maurits op en verkreeg het woord.

1 Motley, I, p. 399. Logic, law and historical tradition were on the side of the Advocate, etc.
2 Eigen uitdrukking der Staten: verklaring van 16 Juli en 16 Oct. 1587.
3 Kluit. II, p. 174, 198.
4 Verklaring der Staten van 16 Juli en 16 Oct. 1587.
5 G.v.P., Maurice et Barnevelt, p. 155*.
6 Res. Holl., 1617, 17 Feb., 5 Mei, etc.

Wat hij wilde zeggen, vereischte zooveel woorden niet, als de Advocaat gebruikt had. Ook was zijne rede niet zoo vol van geleerde citaten, maar zij trof recht op het hart van onze volksbelangen. Geen strenge maatregelen, zoo sprak hij, zijn hier te nemen: de gemoederen moeten gekalmeerd, gesust, gerustgesteld worden. Daartoe is het beste middel, de afgescheidenen in stilte en in veiligheid te laten prediken, in plaats van hen met zinneloos geweld te prikkelen en tot oproer te persen. Waarom niet liever getracht, de leeraren, die ter zake der godsdienstige geschillen waren afgezet, bij accommodatie weder te ontvangen, of gelijkgezinden in hunne plaats te brengen, totdat men eene definitieve schikking zoude hebben getroffen?[1]. Men ziet het, tyranniek waren 's Prinsen woorden niet. Zelfs in de dorre notulen der Staten van Holland ademen zij een geest van wijsheid en rechtvaardigheid, die deze eenvoudige taal boven de welsprekendste redevoering doet stellen. Inderdaad zij hadden de juiste oplossing van de moeielijke quaestie uitgesproken. Dan, men gaf hun geen gehoor. Het geschiedt toch zelden, dat partijen in de hitte van den strijd naar de wijze woorden luisteren van hem, die ze voor de gevolgen van haar drijven waarschuwt en tot gematigdheid aanspoort.

Nog vele adviezen werden op deze vergadering uitgebracht, nog tal van redevoeringen aangehoord, doch - gelijk de notulen zich uitdrukken - ‘nae langhe hacquetten, niet ten principale besloten’[2]. Men besloot alleen, den Prins te verzoeken, krijgsvolk en schutterij tot handhaving der autoriteit van Staten en vroedschappen aan te wenden; voorts tot alle personen in 's lands dienst een schrijven te richten, hen gelastende, den Staten trouwelijk ter zijde te staan; daarbij de Hoven van Justitie voor goed de hand te sluiten. Men machtigde eindelijk de gecommitteerde Raden, ingeval van nood, de aanwezige Edelen te assumeeren[3], en ging tot 11 April op reces uiteen. Hoe duidelijk spreekt uit al die besluiten, den 23sten Maart genomen, het voorgevoel van eene naderende revolutie, tegelijk met het vaste voornemen - moest het zijn - zulk een gebeurtenis met de wapenen in de hand te keeren!

Terwijl de vroedschappelijke partij aldus de hand naar 't zwaard uitstrekt, blijkt het meer en meer, dat men op het leger niet

1 Res. Holl., 2 Maart 1617.
2 Id., 4 Maart 1617.
3 Id., 23 Maart 1617.

kan vertrouwen. Maurits had eerst geweigerd, zelf het harnas voor de Staten aan te gespen, - thans ging hij verder. De man, die hem meer dan eenig ander daartoe aandreef, was zijn neef Willem Lodewijk van Nassau. Streng Calvinist, beminnaar der vrijheid, oprecht volksvriend[1] gelijk eertijds Willem van Oranje, die in hem meer dan in Maurits scheen te herleven, als veldheer misschien beneden dezen te plaatsen, maar als staatsman vele malen grooter, standvastiger, ondernemender, spoorde hij zijnen neef herhaaldelijk aan, den Staten eindelijk een non plus ultra toe te roepen. Hij had niet, gelijk Maurits, van zijne jeugd af aan, onder het gezag eener machtige en aanmatigende oligarchie gestaan, en was aan een veel grooteren invloed van 't stadhóuderlijk woord bij zijne noordelijke landgenooten gewoon geraakt. Hij verzoende zich dus ook eer met het denkbeeld, den souvereinen Staten onder de oogen te zien, en waar zij het recht vertraden, te bestrijden. Sinds het begin van 1616 maande hij Maurits herhaaldelijk aan, zich over alle bijgedachten heen te zetten en zijne neutraliteit - in waarheid werkeloosheid - te laten varen[2]. ‘Om de gereformeerde religie,’ zoo schreef hij, ‘is deze bloedige oorlog ondernomen en door Gods zegen tot nog toe met den gewenschten uitslag bekroond. De zegepraal dier religie was onze vrijheid; hare onderdrukking zal de ondergang dier vrijheid zijn. Daarom moet hare reinheid en zuiverheid ons aller zorg en streven blijven. Edoch! hoe jammerlijk wordt deze plicht heden ten dage door velen verwaarloosd! Onder begunstiging van hen, die door goddelijke en menschelijke wetten het meest geroepen zijn den voortgang van het ongeloof te stuiten, tracht eene verderfelijke dwaalleer den eerbiedwaardigen bouw der vaderlandsche kerk te slopen, gelijk de koorts in de aderen der menschen woelt. Doch later zal het tijd zijn die ziekte in den grond te genezen; thans ware reeds veel gewonnen, wanneer men hare verdere uitbreiding in kon toomen. Dit kan geschieden 1°. door aan de gemeenten zelven de keus harer predikanten te bevelen, 2°. door de kerken beurtelings voor den godsdienst der Remonstranten en dien der Afgescheidenen open te stellen’[3]. Maurits hechtte veel aan het oordeel van zijn neef, maar hij was huiverig om diens doortastende middelen toe te passen. ‘In de hoofdzaak - zoo schreef

1 Archives, II, 2, p. XXVI.
2 Id., Lettre 388.
3 Id., Lettres 393, 406, 408.

hij hem terug - ben ik het volkomen met u eens, en in den geest, dien gij mij aanprijst, werkzaam[1]: maar men zoude reeds veel stof tot tevredenheid hebben, kon men slechts bewerken, dat de Afgescheidenen te Schoonhoven, Rotterdam, den Briel en elders, al was 't maar in een schuur, vrijheid tot prediken verwierven'[2].

Zoodanig was de stemming der beide Graven vóór het reces der Staten van Holland van 23 Maart 1617. Men begrijpt licht welk een indruk de woorden van dat reces op hen moesten maken, die, gelijk deze mannen, niets anders hadden verlangd dan eene rechtvaardige beslissing voor beide partijen. Zoo was dan een ontzegbrief het antwoord op al hun pogingen tot bemiddeling en verzoening; zoo zoude men dan voortaan geen de minste inschikkelijkheid van de oligarchie te wachten hebben! Was het wonder, dat dit bericht hun hart van toorn en spijt deed overloopen, dat zij de gematigdheid vergaten, die tot nog toe hunne heilige leuze was geweest? 't Zijn Catilinarische praktijken, Machiavellistische streken[3], schreef Willem Lodewijk; ja hij meende dat het den Arminianen slechts te doen was om den Staat te ondermijnen, ten einde des te beter hun eigen personnage te kunnen spelen[4]. Ik zal niet beweren dat dergelijke zinsneden in den mond van een wijs vorst passend zijn; maar, daar ik niet, gelijk de groote dichter van Paradise Lost, de geschiedenis eener engelenmaatschappij te schetsen heb, zal ik mij wel wachten Willem Lodewijk en Maurits van hunne hevigheid eene grief te maken. Nu de Staten van Holland hadden uitgemaakt, dat een der beide partijen het rijk alleen zoude hebben, was het begrijpelijk en natuurlijk, dat de stadhouders den handschoen opnamen, opdat bij dit alternatief, door hen noch gewenscht noch geprovoceerd, althans de partij, die zij voorstonden, de zege zoude mogen wegdragen.

En thans ondernamen zij eene reeks van revolutionaire maatregelen, die alle tegen het gerecipieerde staatsrecht indruischten en alleen door de noodzakelijkheid konden worden verontschuldigd. Het doelwit was: het kerkelijk bestuur aan de Staten van Holland te ontrukken wegens het misbruik door die provincie daarvan gemaakt. Een gewichtig plan voorzeker, en vol gevaar, tot welks bereiking geen bondgenoot versmaad mocht

1 Archives, Lettre 406.
2 Id., Lettre 407.
3 Id, Lettre 415.
4 Id., Lettre 417.

worden. Daarom, en tevens om aan hun onderneming een kleur van wettigheid bij te zetten, traden de hoofden in nauw verbond en overleg met de Slaten-Generaal der Unie, waar de Calvinistische provinciën de meerderheid hadden, eene meerderheid, die zich thans voornam de onwillige Hollandsche optimaten, zoo niet tot reden, dan tot zwijgen te brengen.

Maar hier dringt zich tweederlei vraag op. *In de eerste plaats:* Welk recht hadden de Staten-Generaal om zich in Hollands binnenlandsche aangelegenheden te mengen; welk recht had die provincie om zulke bemoeiingen af te wijzen? *In de tweede plaats:* in hoeverre leefde zulk een recht in het bewustzijn van de mannen der Revolutie? In hoeverre traden zij in den naam ván dit staatsbeginsel op? In welken zin was dit de drijfveer hunner handelingen te noemen? Daar dezen vraagstukken, schoon reeds dikwerf besproken, nog geene eindbeslissing is te beurt gevallen, zal ik trachten te ontwikkelen, wat mij als hunne waarschijnlijkste oplossing voorkomt.

Wat dan het eerste betreft. Zoo als de vraag tot nog toe veelal gesteld is, ligt er reeds in haar zelve eene onderstelling die op het resultaat van 't onderzoek een allerongunstigsten invloed hebben moet. Men heeft gevraagd: berustte ten tijde van Oldenbarnevelt de souvereiniteit bij de afzonderlijke provinciën, of bij de Unie; waarbij men dus aannam, dat voor alle provinciën hetzelfde antwoord waar zoude zijn. Doch waarom zouden wij ons binden aan datgene, wat volstrekt onbewezen, ja zelfs niet eens bijzonder waarschijnlijk is? Beter derhalve is het, te vragen, of de provincie *Holland* voor hare binnenlandsche aangelegenheden aan de souvereiniteit der Unie onderworpen was[1].

Anderhalve eeuw voor de gebeurtenissen, die ik thans behandel, onder de regeering van den eersten Bourgondischen Landheer, in het jaar 1465 waren de Staten Generaal voor het eerst bijeengeroepen. Zij vormden een schakel in het streven van dat stamhuis: het streven om de erflanden aan de zee tot eene vaste staatkundige eenheid samen te smeden. Toenmaals waren zij dan ook, even weinig als de provinciale stenden, een wetgevend

1 Wat het recht van praeventie betreft, schoon zulks wellicht ter verontschuldiging van de gevangenneming der drie Heeren bijgebracht kan worden, is het toch wel geenszins van toepassing op de doordrijving der nationale synode door 4 provinciën in weerwil der drie overigen.

lichaam. Immers de wetgevende macht, even als alle souvereiniteitsrechten, berustte eenig en alleen bij den Vorst; de stenden hadden alleen te beslissen, of en hoe de vorstelijke beden geind zouden worden. Ja zelfs hadden de Staten Generaal het recht niet om uit naam der stenden van geheel Nederland die beden te weigeren of te aanvaarden. Dat recht bleef bij de afzonderlijke provinciën. Hier was dus niet zoozeer sprake van ééne gecombineerde vergadering van al de Nederlandsche Staten, als wel van 17 vergaderingen in dezelfde stad, in dezelfde zaal, en te gelijkertijd gehouden.

Zoodanig bleef de beteekenis der Algemeene Staten voor Nederland tot in 1572. Gedurende al die jaren moge hun karakter als dat van eene nationale vertegenwoordiging steeds sprekender zijn geworden; die ontwikkeling heeft plaats gegrepen enkel in het bewustzijn van regeerders en geregeerden, want door wetten is zij al dien tijd niet veranderd of nader bepaald. Van 1572 echter begint een tijdvak, waarin Holland aan de Staten-Generaal evenals aan de regeering der Nederlanden volkomen vreemd bleef. Het was het tijdvak, waarin Holland, zij het dan ook provisioneel, onder een afzonderlijken souverein stond, onder Willem van Oranje[1], terwijl de overige provinciën zich nog immer onder het juk van den katholieken landvorst bogen.

Die verhouding duurde tot 1576. In dat jaar, toen de provinciën zich nader aaneensloten, om van hun meester eenige constitutioneele waarborgen, uitgedrukt in de pacificatie van Gent, te verkrijgen, namen natuurlijk de Staten-Generaal, als eenig mogelijke vertegenwoordigers der rebellen, de teugels van het bewind in handen. Ditzelfde hebben zij in deze jaren steeds gedaan, wanneer het aan een aangewezen souverein ontbrak en de nood de Nederlandsche gewesten drong tot krachtige samenwerking en onderwerping onder een centraal gezag. In zulke oogenblikken heeft steeds de generaliteit zich tijdelijk met de uitoefening der souvereiniteitsrechten belast. Doch immer trachtte zij zoo spoedig mogelijk een alleenheerscher aan de spits te stellen: eerst Matthias, daarna Anjou, ten slotte Leicester. In de ontstentenis van zulk eenen gedroeg zij zich dan ook meer als de feitelijke en noodzakelijke, dan als de wettige bewaarster der souvereiniteit. Intusschen namen Holland en Zeeland tegenover de Nationale Staten en het algemeen

1 Kluit, I, p. 56-125.

bewind eene gansch andere stelling in dan de overige gewesten. Daar zij beiden tijdens de pacificatie als een nagenoeg zelfstandige staat waren aangetroffen, wisten zij zoowel voor hun provinciale autonomie als voor hun provincialen souverein de gewenschte erkenning te verwerven, speciaal in godsdienstzaken, toenmaals het gewichtigste deel der souvereine gezagsoefening. Het is wel waar, dat de Staten-Generaal zich voorbehielden op eene volgende vergadering deze erkenning van Holland's geprivilegieerden stand aan eene herziening te onderwerpen, doch deze bepaling deed tot het principe niets af. Het is eveneens waar, dat zoowel de Unie van Utrecht als de Gedeputeerden der provinciën, die daaraan deelnamen, ook aan de overige provinciën dezelfde macht in religiezaken toekenden als aan Holland; maar het groote onderscheid ligt hierin, dat datgene wat aan de beide zeeprovinciën werd toegestaan als een ontwijfelbaar recht, aan de anderen slechts verleend werd ‘om te meerder vrede en eendracht tusschen de provinciën te houden en de principaalste occasie van twist en tweedracht te vermijden en weg te nemen.’ Ook lieten de onderteekenaars der Unie niet na, in de bewoordingen van dat verdrag een duidelijke aanwijzing te geven, welke handelwijze der provinciën het best met hunne bedoelingen zoude strooken, terwijl het van Holland en Zeeland zonder omwegen heette, dat zij in deze zaak zouden handelen ‘naar goeddunken.’

Aldus is het standpunt der pacificatie van Gent; dat is ook het standpunt, dat men tegen Matthias aannam[1]; het is evenzeer dat der Utrechtsche Unie en van de afzwering[2]; het is eindelijk ook dat van de inhuldiging van Anjou. Het is als het ware het bondgenootschap tusschen twee gelijkelijk souvereine machten: van de eene zijde den Hollandsch-Zeeuwschen, van de andere den Nederlandschen Staat. Hiermede is het dan ook in overeenstemming, dat Utrecht (A^{o}. 1590), Gelderland (A^{o}. 1581, 1586, 1591), Overijsel (A^{o}. 1577, 1586, 1591), Friesland (A^{o}. 1584), Groningen (tot op 1620), Drenthe (A^{o}. 1594) eenen stadhouder van de Algemeene Staten ontvangen of althans eene commissie gevraagd hebben voor den man harer keuze; Holland en Zeeland nimmer[3].

Doch in 1584 had het gewichtig feit plaats, dat door den

1 de Groot, Verantw., p. 5.
2 Id., p. 6.
3 Kluit, III, p. 108-128.

dood van Willem I en Anjou voor de eerste maal gelijktijdig de nationale en de Hollandsche souvereiniteit openviel. Daar nu door beide Staten die oppermacht aan dezelfde personen werd toevertrouwd, had het voor 't uiterlijke al den schijn, alsof de dubbelstaat weder tot één enkelen was samengesmolten. Dit feit is de bron geworden van alle verwarringen in het Staatsrecht der Republiek.

De souvereiniteit dan werd door allen eerst aan Maurits met eenen Raad van State, daarna aan Leicester met een dergelijk collegie toevertrouwd. Doch spoedig, onder den invloed der hooggaande partijschappen, berouwde het zoowel den Staten-Generaal als dien van Holland, dat zij het oppergezag aan den Engelschman hadden opgedragen. De ontwikkelde oligarchie kon de teugels van 't eenhoofdig bewind niet meer verdragen. Zoo begon reeds in 1586 het eerstgenoemde[1], in 1587 het andere staatslichaam[2] voor zichzelven eene souvereiniteit te eischen, die men in 's Landvoogds handen niet gaarne zag. Wel bewoog zich de strijd in 't eerst op theoretisch terrein, daar het de vraag gold, wien de *grondmacht* (in tegenstelling van de *uitoefening*) toebehoorde; doch het liet zich aanzien, dat men weldra ook de practische zijde zoude aangrijpen, door al het gezag voor de oligarchie te eischen en Leicester slechts de schaduw te laten. Ziehier dus weder Holland en Nederland afzonderlijk optreden, elk ter bereiking zijner eigene oogmerken. Thans evenmin als in 1572 en de daarop volgende jaren gaf deze verhouding tot tweespalt aanleiding. Immers het was niet het beginsel van de souvereiniteit der provinciën, dat zich hier tegen het centraal gezag begon te kanten: het was een gemeenschappelijk optreden om een gemeenschappelijk struikelblok uit den weg te ruimen. En tot zoover word de poging der verbondene oligarchieën met goed gevolg bekroond. Wij zagen reeds, hoe Leicester, overwonnen in Engeland, de ondankbaarheid der Nederlanders ging aanklagen. Maar het tweede punt: de erlanging der souvereiniteit voor zich zelven werd niet voor beide bondgenooten met gelijk gevolg bekroond. De Staten van Holland slaagden er in zich die aan te matigen in den vollen omvang, waarin zij eens door Philips II en Willem van Oranje was uitgeoefend. Minder gelukkig waren de Staten-Generaal. Immers hun ontbrak datgene, wat de grootste kracht der Hollandsche souvereinen

1 Kluit, II, p. 89, 141, 144-157.
2 Id., p. 157, 271.

uitmaakte: een geniaal aanvoerder als Johan van Oldenbarnevelt. En daar de wending, die de oorlog na 1588 aannam, de behoefte aan eendracht en subordinatie gedurig deed afnemen, begonnen al de provinciën naar een dergelijke stelling te streven, als Holland reeds sedert den aanvang der onlusten innam. Dit alles maakte, dat de souvereiniteit der Staten-Generaal gedurig achterop geraakte, terwijl dit recht steeds meer in den boezem der afzonderlijke provinciën werd overgebracht[1]. Zoo heeft dan door de Hollandsche autonomie de souvereiniteit der provinciën gezegevierd, maar de eerste is toch van de laatste wel te onderscheiden. Beiden worden door het gewoonterecht gebillijkt, maar Holland's recht berust bovendien op dat der revolutie van 1572. Wil men de souvereiniteit der provinciën als eene usurpatie brandmerken - welaan: maar Hollands autonomie is slechts eene usurpatie geweest, in dien zin, waarin de inneming van den Briel, het ontzet van Leiden eene usurpatie was. Doch waartoe zoude men hier in 't geheel van eene usurpatie spreken? Daar waar nog geen geschreven recht bestaat, zal toch 't gewoonterecht wel onbepaald moeten gelden - en dat het gewoonterecht der dagen van Oldenbarnevelt ongetwijfeld het beginsel der provinciale souvereiniteit als grondidee van onzen Staat erkende, wordt door tallooze getuigenissen onwraakbaar gestaafd. Jonge staatslieden, gelijk Hugo de Groot, konden getuigen, dat zij nimmer van eenige andere theorie iets hadden vernomen. ‘Ik kan ook met der waarheid zeggen’, schreef deze later, ‘dat zoo lang ik de vergadering der Staten van Holland heb gefrequenteerd, ik altijd de souvereiniteit van de provinciën heb hooren stellen als vast en onbetwijfeld, zonder dat ooit onder de leden van de vergadering hierover eenige discrepantie is gevallen, uitgenomen een maand of twee voor onze apprehensie’[2]. En wat de religie betrof, hebben de Staten-Generaal zich zelf zeer duidelijk uitgelaten. In 1579, 1590, 1595 en 1602 hebben zij bepaaldelijk verklaard, dat de religie *facto* bij de afzonderlijke provinciën berustte en, dat zulks ook *jure* zoo was, hebben zij althans niet tegengesproken[3]. Gedurende dertig jaren (1588-1617) hadden zij nimmer gewaagd eene enkele beslissing in kerkelijke zaken te nemen, waarop niet de toestemming van al

1 Zie bijv. de Instructie van Maurits als stadhouder van Utrecht, 1590.
2 de Groot, Verantw., p. 3.
3 Id., p. 14 vgg.

de provinciën verkregen was[1], en gedurende datzelfde tijdsbestek hebben zij evenmin ooit protest aangeteekend tegen eenige beslissing door eene enkele provincie in dezen tak van bestuur gewezen[2]. Eerst toen heeft de geest der revolutie het recht der Staten-Generaal weder wakker geschud, een recht, dat, zoo het al tegen 5 provinciën voor toepassing vatbaar was, althans tegenover Holland, waar het nimmer had bestaan, een volkomene ongerijmdheid was.

Tot zooverre het strenge recht. Thans blijft nog de tweede vraag: was het den mannen der revolutie alleen om een voorwendsel, een bondgenoot meer te doen bij hun optreden tegen de Staten van Holland, - of nemen wij in de aanmatiging der Staten-Generaal een levensteeken waar van dat veelgeprezene streven naar nationale eenheid, naar centralisatie, dat, hoewel sinds lang onderdrukt, nog niet geheel bedwongen was? Motley gelooft inderdaad, dat het wederontwaken van dat streven de krachtigste en geduchtste vijand van den grooten Hollandschen staatsman is geweest[3]. Hij houdt staande, dat de oppositie, tegen het noodlottig denkbeeld der provinciale souvereiniteit opgewekt, een der gevaarlijkste, zoo niet de hoofdfactor van de revolutie is geweest[4]. Maar bij dienzelfden geschiedschrijver lezen wij elders, dat Oldenbarnevelt, aan wiens getuigenis ik hier meer dan aan eenig ander hecht, een geheel andere meening was toegedaan. Die minister was van oordeel dat de strijd tegen de provinciale autonomie alleen in het belang der Calvinistische eischen en om geen andere drijfveer was ondernomen[5]. En de jaren na de revolutie hebben Oldenbarnevelts oordeel niet beschaamd. Die wetgevende macht der Staten-Generaal, waarvoor kwansuis de strijd was ondernomen, is inderdaad nergens anders toe gebruikt dan tot de bijeenroeping der nationale synode en de ontwapening der Staten van Holland. Misschien moet men hiertoe streng genomen nog de gedelegeerde rechtbank en het placaat tegen de Remonstrantsche conventiculen rekenen, ofschoon deze maatregelen met algemeene stemmen genomen zijn. Nadat hun eigen doel bereikt was hebben de revolutionnairen nooit meer aan het recht der generaliteit gedacht; zij hebben haar gelaten wat zij vóór 1617 was, nl. een lichaam zonder eigen wetgevend gezag en

1 Oldenb. Remonstr., p. 52.
2 de Groot, Verantw., p. 24.
3 Motley, I, p. 325.
4 Id., I, p. 399.
5 Id., II, p. 197.

alleen in 't bezit van de voor sommige ondernemingen gedelegeerde macht der 7 souvereine Republieken.

Trouwens de Staten-Generaal en de Prins van Oranje zullen zelven ons inlichten aangaande hetgeen wij van hunne proceduren in deze jaren te denken hebben. Volgens hun eigen bekentenis zijn al die maatregelen exceptioneel, uit noodzakelijkheid, niet naar rechtsprincipes genomen; zij waren niet praejudicieerende voor het vervolg - in één woord: revolutierecht. Den 19^{den} Sept. en 4^{den} Oct. 1617 eischen zij met aandrang de afdanking der Utrechtsche waardgelders, maar schrijven er tevens bij, dat zij er niet aan denken de autonomie van het Sticht in twijfel te trekken - doch dat het heil van den Staat de afdanking gebiedend vorderde[1]. Aan Holland wordt den 9^{den} Juli 1618 acte van non-praejudicie verleend, ten einde haar aangaande het behoud harer souvereine rechten gerust te stellen[2]. Evenzoo verklaart men den 2^{den} Juli van dat jaar, voort te zullen gaan met de afdanking der waardgelders, niet omdat die troepen strijden met het recht van den Staat, maar omdat zij ‘in dezen tijd tegen d'ordre, dienst en welvaren van den Lande’ waren[3]. En toen Maurits later overal buitentijds en tegen de privilegiën de wet verzette, liet hij niet na plechtig te verklaren, dat dit alleen voor dien tijd en onverminderd de privilegiën geschiedde, zonder als praecedent te mogen verstrekken.

Om al deze redenen schijnt het mij boven bedenking, dat het recht der Generaliteit voor de revolutionairen slechts een middel, geen doel was. Er moest een lichaam zijn, vanwaar het wachtwoord kon gegeven worden, een lichaam, met genoegzame autoriteit bekleed, om zich achter zijne decreten te kunnen verschuilen en revolutionaire maatregelen met eenen schijn van wettigheid te omgeven. En daar de meerderheid van de Staten-Generaal zich bereidvaardig er toe leende om het slaafsche werktuig der revolutionairen te zijn en eene zaak, die haar geheel onverschillig mocht zijn, ter liefde van de Calvinistische factie na te jagen, zal het niemand verwonderen, dat een staatslichaam, dat zich verlaagd had tot de verachtelijke rol hierboven geschetst, zonder machtsvergrooting uit den strijd moest treden, waarin het zich op eens anders naam gestoken had. - Aan het scherpziend oog des vreemdelings is de verhouding

1 Motley, II, p. 192 vg. de Groot, Verantw., p. 96 vg., 113.
2 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 283 vgg.
3 Id., p. 289.

van de Staten-Generaal tot de overige leden der partij niet ontgaan. De zoon van den Franschen gezant du Maurier vatte later aldus de omwenteling tezamen: Tout cela se fit sous le nom des Etats-Généraux et en effet, par le seul pouvoir du prince armé et suivi de la plupart du commun peuple[1].

Terwijl Utrecht eenstemmig de partij van Libertijnen en Arminianen had gekozen, Overijsel tot de staatkunde der Hollandsche oligarchen overhelde en de meerderheid in die provincie zich genegen betoonde de kerkelijke minderheid althans in hare onbetwijfelbare rechten te handhaven[2], waren de Staten der vier overige provinciën, waar het stadhouderlijk gezag van oudsher het grootst was, en het Remonstrantisme - Gelderland uitgenomen - zich nog nauwelijks vertoond had[3], onmiddellijk gereed den stadhouders bij te springen. Zoo zouden dan - dit stond in het begin van Mei 1617 bij Maurits en Willem Lodewijk vast[4] - vier van de zeven, dus de kleinst mogelijke meerderheid, tegen den wil harer bondgenooten eene nationale synode trachten door te drijven!

En hierbij bleef het niet. Door den politieken toestand van Europa genoodzaakt om de rol eener groote mogendheid te spelen, en eerzuchtig genoeg om als de pair van machtige vorsten in 't krijt te treden, bovendien door het gevaar van een steeds dreigende vredebreuk gedwongen onverpoosd in 't harnas te blijven, had de Republiek der Vereenigde Gewesten zelfs in vredestijd eene legermacht van 30,000 man onder de vanen[5]. Een gevaarlijke macht voorwaar! vooral waar een gelauwerd hoofd op de bestendige toewijding van zulk een aantal spitsbroeders rekenen kon. Want, wat begrepen die vreemde huurlingen van het recht der Staten-Generaal of van dat der Staten van Holland? Voor hen was Nederland een persoon, en die persoon was de veldheer, die hen van overwinning tot overwinning geleid, de ongemakken van het veldleger met hen gedragen, de buit met hen gedeeld en genoten had. Met ongenoegen en pruttelend hoorden zij de heeren in politiek aan, die hen namens de betaalsheeren op het binnenhof aan hunne plichten

1 du Maurier, Mémoires, p. 231.
2 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 104.
3 In Vriesland alleen te Dockum; zie Verificatie der Remonstrantie, 1626, p. 49.
4 Archives, Lettres 420, 422.
5 v.d. Kemp, Maur. v. Nass., III, p. 60. Motley, I, p. 416 vg.

kwamen herinneren; maar met vreugde vervulden zij het minste woord, den kleinsten wenk van hun beminden aanvoerder, den kapitein-generaal. Van dezen invloed maakte Maurits thans gebruik. Schoon wet noch gewoonte hem daartoe het recht gat, gebood hij den krijgsbevelhebbers alom: zich in deze godsdiensttwisten onzijdig te betoonen en het aan de magistraten over te laten, zich zelven te redden[1]. Zoo beschikte een ambtenaar over de troepen zijner meesters! Niet Oldenbarnevelt (gelijk men later riep) heeft het leger van den Prins, maar deze heeft het leger van de Staten afvallig gemaakt.

Dergelijke bevelen konden niet geheim blijven. En schoon Gecommitteerde Raden niet ophielden het krijgsvolk tot gehoorzaamheid aan de bevelen der Staten te vermanen, toch was men in 's Hage op middelen bedacht, om zich, onafhankelijk van de troepen, tegen volksoproeren te verzekeren. Want ook de schutterijen waren onbruikbaar, daar zij de kracht der Calvinistische partij uitmaakten[2], en toenmaals, even weinig als thans, zich door overgroote subordinatie onderscheidden. Maar de Republiek kende nog een derde soort van krijgslieden, die door de Staten en vroedschappen in moeilijke tijden tot bescherming van de publieke autoriteit, ja een enkele maal tot verdediging van 't land, plachten aangenomen, gebruikt, georganiseerd en verlegd te worden, zonder dat iemand - zelfs al was hij de stadhouder van de provincie, tenzij expresselijk om raad gevraagd - zich daarmede had te moeien. Die troepen droegen den naam van *waardgelders* en verheugden zich evenals alle handlangers der regeering in eene buitengemeene impopulariteit. - Het recht der provinciale en municipale oligarchieën om hen te werven was door haar sinds den dageraad onzer vrijheid herhaalde malen zonder iemands tegenzeggen geoefend. En wanneer was er meer reden om daartoe over te gaan dan nu, daar de publieke autoriteit bedreigd zoo niet aangerand, de trouw van het krijgsvolk aan 't wankelen gebracht en eene oppositie van ongeëvenaarde kracht en hevigheid gaande gemaakt was? Men ziet het, de rampzalige politiek van Oldenbarnevelt om tot het uiterste vol te houden, leidde hem tot maatregelen, waarvan het einde niet te voorzien was. Zoo zoude dan nu der stem der oppositie en den wil des volks door de gewapende macht het zwijgen worden

1 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 185. de Groot, Verantw., p. 7, 106.
2 Motley, II, p. 151.

opgelegd! Waarlijk, een minder kloek leider ware reeds lang door het dreigende gevaar afgeschrikt; een minder eerlijk staatsman had den wensch der menigte reeds lang tot de vlag verheven, om zijn eigen belang daaronder binnen te loodsen - alleen een geest, zoo groot als de zijne, kon in dit gevaar op deze wijze te gronde gaan.

Reeds in 1616 had men voorgesteld, de thans opgerezen moeielijkheden voorziende. 4000 waardgelders, van wier trouw men verzekerd was, in den dienst der Libertijnsche provincie te nemen. Dit voorstel werd thans herhaald en maakte het 8ste punt der beschrijving uit, toen de Staten na eene vacantie van 3 weken den 14den April 1617 op nieuw bijeenkwamen[1]. - Men zal zich niet verwonderen, dat de aanvallen der kerkelijken op het politiek gezag een groot deel der beraadslagingen vervulden en voor velen vergalden. Doch het gevaar dreigde niet alleen van buiten. Ware dit slechts zoo geweest, wie weet of de partij van Oldenbarnevelt dan niet ten laatste als overwinnares uit het strijdperk ware getreden; neen, een politieke tweespalt had zich sinds lang in den boezem der Staten geopenbaard. 't Was Amsterdams aanspraak, om de eerste plaats in de Statenvergadering in te nemen en door hare stem de besluiten van dat lichaam te regeeren[2], die door Oldenbarnevelt krachtdadig van de hand werd gewezen. Want hij vertegenwoordigde nog het oude Holland uit de benarde dagen, toen de Spanjaard vijftien provinciën in zijne macht had, en de IJstad de partij van dien onderdrukker steunde. Als laatst toegetredene tot de zaak van de vrijheid en van 't vaderland, ontvangen in den schoot eener regeering die Holland jaar op jaar bestuurd en tegen tiendubbele overmacht behouden had, kon zij zich in 't eerst niet vermeten, onder hare zusters den voorrang te bekleeden, veelmin een overwicht uitoefenen, dat allen tegenstand kon doen breken[3]. Ook hadde men het haar niet gegund. Men hechtte aan hare stem vooral niet meer gewicht, dan aan die der steden aan de Rotte of aan het Spaarne. Die oud-Hollandsche politiek was in eminenten zin de opvatting van den gewezen pensionaris van Rotterdam. Dat kon de trots der wereldstad niet verdragen. Die stad, zoo rijk, zoo groot, zoo machtig, wilde niets weten van zich achter de overige steden te plaatsen[4]. Daarom had

1 Res. Holl., 14 April 1617.
2 C.P. Hooft, Mem. en Adv., p. 195.
3 Id., p. 59, 194.
4 Id., p. 25.

Amsterdam zich hij de oppositie aangesloten[1]. Want, wat kon haar burgemeesters het belang van 't Calvinisme verschelen? Zij hadden voor niet minder Libertijnsch dan andere Hollandsche overheden gegolden, niet minder aan de schimpscheuten der predikanten blootgestaan, voordat gemeenschappelijke belangen hen het bondgenootschap der Calvinisten deden zoeken[2]. Maar sedert werden zij van den kansel met suiker bestrooid. Zij heetten nu de vroomste regenten, die ergens te lande het kussen inhadden. Doch in hun hart was het hun alleen te doen, om door het Calvinisme onder de Hollandsche steden op den troon gebracht te worden en Amsterdams zang den boventoon te verschaffen. Te vergeefs waarschuwde Oldenbarnevelt hen herhaaldelijk voor de gevolgen van hun drijven. Want het was en bleef een gevaarlijk spel, dat de Amsterdamsche vroedschap door dit bondgenootschap speelde. Wie zou voorzeggen, van welk der beide bondgenooten het ten slotte zoude blijken, dat hij ten behoeve van den ander de kastanjes uit het vuur had gehaald? Wèl mocht het sommigen Amsterdamschen Heeren in later jaren heugen, wat Oldenbarnevelt eens in deze dagen in de volle statenvergadering tot hen gesproken had. Daar stond hij streng en fier, gelijk altijd, terwijl zijne oogen met kalme onverschrokkenheid op de afgevaardigden der IJstad rustten. Met den wijsvinger van de rechterhand klopte hij, gelijk zijne gewoonte was, als hij wat ernstig sprak, op het brilhuisken, dat de linker droeg, terwijl hij de volgende woorden zeide: ‘Gij heeren, gij heeren van Amsterdam, drijft nu dit stuk zoo heftig tegen uwe medeleden; maar gedenkt, wat ik u voorzeg: de tijd zal komen, dat gij de zaak anders verstaan en andere inzichten verkrijgen zult, als het te spade en niet te rechten zal zijn - mogelijk zelfs in uwe stad!’[3] - Te vergeefs had men den 23sten April van het voorgaande jaar (1616) de tegenstrevende met eene deftige deputatie van statenleden bezonden, bij welke gelegenheid Grotius zich zelven overtroffen had - de vroedschap had verklaard, dat zij geene resolutie in de kerkelijke zaken zoude helpen tot stand brengen, voordat de geschillen op eene wettige synode waren behandeld[4]. Toch had deze politiek in den gemeenteraad dikwijls

1 Motley, II, p. 124. Koenen, Staatspartijen, 1868, p. 77-87. De aansluiting dateert van na 1610, zie Hooft, Memoriën, p. 86; de Groot, Verantw., p. 62.
2 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 190. Rogge, I, p. 67.
3 Id., p. 145, 190.
4 Id., p. 91-95.

slechts een meerderheid van een of twee stemmen[1]; zóó sterk was ook daar nog het Libertijnsche element, dat sinds de eerste dagen onzer Republiek de oligarchische geslachten had doordrongen.

Het komt mij voor, dat de overige steden der oppositie door zuiverder motieven gedreven werden. Ook waren zij geen van allen even doldriftig en voortvarend als haar aanvoerster: Amsterdam. Eerst in 1617 trad Dordrecht onbewimpeld tot de zaak van 't Calvinisme over[2]; nog in Juni van dat jaar ergerde het Graaf Willem Lodewijk door zijne lauwheid[3]. Waarlijk, ware het wachtwoord niet uit Amsterdam gegeven, Dordrechts bezwaren waren reeds lang uit den weg geruimd. Die stad en Purmerend hadden beiden in de Resolutie van 1614 bewilligd, die eigenlijk de oorzaak van den tegenwoordigen toestand was geweest[4]. Te Enkhuizen zoude nog na de scherpe resolutie de Libertijnsche partij in de vroedschap gezegevierd hebben, wanneer de Calvinisten het volk niet op de been gebracht en daardoor de vlottende leden geïntimideerd hadden[5]. Schiedam voegde zich het laatst van allen tot de zaak der oppositie; Edam alleen zoude aan den algemeenen wensch geen weêrstand geboden hebben, wanneer de overige steden zich naar de meerderheid geschikt hadden. Doch Amsterdam hield al die wankelende stemmen staande. Ook het verzet der Hoven van justitie tegen de steeds krassere maatregelen der Hollandsche Staten was te prijzen. Naar plicht en recht sprongen zij voor de vrijheid der burgers niet min dan voor hun eigen praerogatief in de bres en trachtten de vroedschappelijke willekeur zoo al niet uit te roeien, dan toch binnen zekere perken te besluiten.

Ziehier den stand der partijen op het binnenhof. Aan de eene zijde werd de suprematie van den staat met den ouden ijver schoon niet meer met de oude hoop door Oldenbarnevelt, de Edelen en 12 der Hollandsche steden verdedigd, wien Overijsel en Utrecht bijsprongen. Aan de andere zijde treden de 6 overige steden met de Hoven van justitie, de Staten-Generaal, den Raad van State en de beide stadhouders, voortge-

1 Hooft, Mem. en Adv., p. 143, 195, 211, 261; de Groot, Verantw., p. 89 spreekt van 2 of 3 stemmen.
2 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 185, 190.
3 Archives, Lettre 433.
4 Res. Holl,, 1613. p. 44..
5 Archives, Lettre 452.

stuwd door het volk, dat zich in steeds dichter drommen achter hen verzamelt, en steunende op de militaire macht van den staat. Welk een geestdrift bezielde de schare! Zij roemde ‘dat zij God op hare zijde had, en Hem hare goede zaak beval, die haar alzoowel tegen de Libertijnsche geesten beschermen zoude, als hij het te voren tegen den Koning van Spanje gedaan had’[1]. Hare leiders riepen haar op, zich met mannenmoed tegen de listen en kuiperijen der oligarchen te verzetten, zich der aloude vrijheid waardig te toonen, en te bewijzen, dat zij de echte zonen van een dapper voorgeslacht waren. Want zij herinnerden het hun: Degeneres animos timor arguit![2]

De vier Calvinistische provinciën openden den parlementairen veldtocht met vertoogen bij de Staten van Holland, waarin zij aandrongen op het houden eener nationale synode[3]. Deze Staten echter konden het over het antwoord niet eens worden. Er verliep veel tijd met heen en weder praten, daar de minderheid een loyaal, toestemmend antwoord eischte[4], terwijl de meerderheid eindelijk doordreef, dat men de provinciën met een kort briefje afscheepte, waarin men voor de genomen zorg en belangstelling bedankte, doch tevens niet onduidelijk te kennen gaf, dat Holland alleen mans genoeg was om den twist, die in zijn boezem woedde, tot eene bevredigende oplossing te brengen. Groot was daarover de ergernis der minderheid. ‘Wij zullen antwoord tegen antwoord, verklaring tegen verklaring stellen,’ zoo luidde de bedreiging van Amsterdam, Enkhuizen, Edam en Purmerend[5], eene bedreiging, die al te stelselmatig ten uitvoer werd gelegd. Want van nu af aan werd geen stuk in deze geschillen door de Staten vastgesteld, of onmiddellijk volgde een protest, een tegenvertoog, een justificatie, door de steden der oppositie in het licht gezonden.

Een voorstel, dat omstreeks dezen tijd gedaan werd, om de geschillen een stap nader tot hunne oplossing te brengen, door het advies in te winnen van eene vergadering van vreedzame en geleerde en den Staten gehoorzame kerkedienaren, uit alle klassen samengeroepen, vond bij velen bijval, doch geene genade

1 Nootw. Disc., 1618, p. 10.
2 Pract. v.d. Spaanschen Raad, 1618 in fine.
3 Res. Holl., 10, 20 Mei 1617.
4 Id. 10 Juni.
5 Id, 19 Juni 1617.

in de oogen der minderheid[1]. Want de omschrijving van de qualiteit dier kerkedienaars sloot alle Calvinisten van die bijeenkomst uit, daar op dit oogenblik geen van hen in vrede met de overheid verkeerde. Ook kwam er in deze zitting een ander voorstel te berde, dat gaandeweg het voorrecht zoude deelachtig worden, van alle andere voor zich het veld te zien ruimen, en het wachtwoord der gansche Libertijnsche partij te worden. Het was het voorstel van Huig de Groot[2], om met eene provinciale synode te beginnen, waarbij men zich dan voornam de zaak tot eene oecumenische te beleiden, een voorstel, nu nog slechts in embryo aanwezig, maar dat wij later in zijne volle ontwikkeling zullen ontmoeten. Op het oogenblik, waarvan wij nu spreken, had het zeer veel kans van met aller goedvinden te worden aangenomen, want het principe was beiden partijen aangenaam. De Libertijnen verwachtten er een gunstiger beslissing van, dan door eene nationale synode, en de oppositie berekende, dat, zoo zij hierin toestemde, de autonomie van Holland, die toch ook zij liefhadden, zonder nadeel voor de goede zaak ongeschonden bewaard zoude blijven. Maar alles stuitte af op den eisch der meerderheid, die voor de vroedschappen een overwegenden invloed op de keuze der afgevaardigden verlangde[3].

Men begrijpt het, dat, door zulke debatten ontmoedigd, da Staten soms ooren hadden voor een denkbeeld, dat nu en dan in hun vergadering werd uitgesproken. Dat denkbeeld verlangde niet meer of min, dan dat de Staten hun hart van de zaak zouden aftrekken, dat zij het maar zouden opgeven, om voor deze geschillen eene algemeene oplossing te zoeken, en het aan de stedelijke magistraten zouden overlaten, die twisten ieder voor zich te beredderen[4]. Doch dat zulke oogenblikken van verflauwing nog slechts als voorbijgaande vlagen te beschouwen waren, bewees het gedenkwaardigste staatsstuk, dat het twaalfjarig bestand, ja mogelijk de gansche geschiedenis der republiek ons heeft nagelaten, een staatsstuk, waarin de vroedschappelijke politiek zich in al hare consequentiën ontplooide, en dat in deze zitting tot stand is gekomen. Het was de *Resolutie tot Afscheid dezer vergadering*, gelijk zij in de Hollandsche Notulen genoemd wordt, den 4^{den} Aug. 1617, in weêrwil van vijf tegenstemmers

1 Res. Holl., 25 Juli 1617.
2 Verantw., p. 67.
3 Carleton, p. 149.
4 Id., p. 140.

en het protest van Amsterdam en Enkhuizen genomen. Zij toonde het vaste besluit der vroedschappelijke meerderheid, om geen duim breed voor den volkswil of voor den stadhouder te wijken. Zij hervatte, bevestigde en hernieuwde alle maatregelen, te voren tot handhaving van het gezag genomen. Zij wierp het denkbeeld eener provinciale of nationale synode verre van zich, als niet kunnende plaats hebben ‘zonder zeer schadelijke praejudicie en nadeel van alle Hoog-, Vrij- en Gerechtigheden van den Lande’ en bepaalde, dat men een verweerschrift drukken zoude, om de handelingen der Staten in dezen te rechtvaardigen. De vroegere Resolutiën aangaande de kerkelijke zwarigheden bleven gehandhaafd, waar de overheid zulks dienstig mocht vinden, d.w.z. in geheel Holland, behalve in de vijf steden der oppositie. Zoo noodig werden de magistraten gemachtigd, om tot instandhouding der orde meer volk van wapenen aan te nemen. Beroep van hunne regeeringsdaden en vonnissen in dezen werd alleen op de Staten zelven toegelaten. Daarmede bleef den Hoven de hand gesloten. Bovendien zouden alle personen in eed en dienst der Staten gehouden zijn, zich door de magistraten tot handhaving der publieke autoriteit te laten gebruiken. Den krijgsbevelhebbers zoude worden aangeschreven, ook niettegenstaande éénig ander bevel (hier werden de bovenvermelde brieven van den Prins bedoeld) den Staten, Gecommitteerden Raden en Magistraten getrouw ter zijde te staan tot handhaving van het gezag, tot wering van onordelijkheden, op straffe van onmiddellijke afzetting door de plaatsvervangers der Staten: de Gecommitteerde Raden[1].

Deze resolutie staat in de Annalen van Holland onder den naam van de *scherpe* resolutie gebrandmerkt. Te recht en ten onrechte. Te recht, als men er mede zeggen wil, dat zij met geweld het principe der regeering moest handhaven; ten onrechte, zoo men beweert, dat de Staten hier de grenzen hunner volmacht overschreden. De onbeperkte souvereiniteit, zooals die van de Graven van Holland op de Staten was overgegaan[2], veroorloofde zeer zeker eene resolutie, als die van den 4^{den} Augustus 1617, Toch was het verre van wijs, de volksovertuiging op dusdanige wijze uit te dagen en te tarten. De Prins trachtte nog den volgenden dag de Staten van hun noodlottig

1 Zie bijv. Wttenb., Kerckel. Hist, IV, p. 185.
2 Kluit, I, p. 10 vgg.

besluit terug te brengen. Hij bezwoer hen, niet nu uiteen te gaan, terwijl de zaken aldus stonden, nu noch ten principale, noch op 't stuk del Hoven eenig definitief besluit, ja zelfs geen nadere orde bij eenig interim was gesteld. Ook wilde hij van de Staten zelven nog wel eens den zin der resolutie verstaan, die hem op gisteren door eenige gedeputeerden - zoo hem dacht - in groote hevigheid was aangezegd. Te vergeefs. Er was geene bedaarde discussie meer mogelijk. Wel werd nog door dezen en genen het woord gevoerd, doch zonder gehoor te vinden, want de opgewondenheid was zoo groot, dat men zelfs in deze deftige vergadering door elkander sprak en over de oudheid en den adel der familiën van de wederzijdsche partijhoofden aan het disputeeren sloeg[1]. 't Einde was, dat men het besluit van den vorigen dag bekrachtigde, en naar huis ging - onder heftig protest der minderheid[2].

Het algemeen bewind berustte thans weder voor eenigen tijd bij Oldenbarnevelt en de Gecommitteerde Raden. Deze hadden het nu druk genoeg met de handhaving der resolutie van den vierden, die ernstig bedreigd werd door de onlusten te Gouda, Oudewater, Haarlem, Brielle, Goederede en elders. Oldenbarnevelt trouwens was sinds den 23sten niet meer in de residentie. Eene geschokte gezondheid - gaf hij voor - had eene verandering van lucht wenschelijk gemaakt; en Utrecht, waar hij een vertrouwden Aesculaap bezat, was de plaats, die hij voor zijn verblijf gekozen had. Vóor zijn vertrek sprak hij Maurits aan, om nogmaals op accommodatie en inschikkelijkheid aan te dringen. Hij was volkomen bereid, zoo het noodig was, van zijn ambt te scheiden, - doch dit was iets waarvan Maurits niets wilde weten. Inderdaad hij had van des Stichtenaars staatsmanskunst een hoogen dunk en wenschte hem liever dan eenig ander aan 't roer te zien, zoo hij slechts zijne Libertijnsche politiek kon laten varen. De Advocaat, die toch nog wel op het gelaat der menschen hun gedachten lezen kon, verliet den Prins ‘met gunst en genoegen van denzelven, zoo hij zich liet voorstaan’[3].

En thans ging hij naar Utrecht. Niemand - het is eene opmerking van Motley - heeft de Utrechtsche lucht in de hondsdagen ooit zoo bijzonder bevorderlijk voor een ziek mensch

1 Carleton, p. 167.
2 Res. Holl. 5 Aug. 1617.
3 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 189, cf. Archives, Lettre 394.

gevonden; doch de gezondheid was inderdaad alleen een voorwendsel. Ernstiger zaken hielden hem daar bezig. In 't Sticht was zijn invloed nog veel grooter dan in Holland. Want Ledenberg en de Staten van Utrecht waren eenstemmig de zaak der Libertijnen toegedaan en luisterden naar Oldenbarnevelt als naar den profeet der Libertijnsche idee. En het is geen geringe lof voor dezen staatsman, wanneer hier eindelijk de regel werd verbroken: Geen profeet is geëerd in zijn geboorteland. Ja, de eer die men hem aandeed grensde schier aan vergoding. Zonder discussie werd alles in het werk gesteld, wat Oldenbarnevelt voor het welzijn van 't land en het behoud der partij noodig oordeelde[1]. En niet minder stipt gehoorzaamden hem de Gecommitteerde Raden in den Haag, die Grotius bij 's meesters afwezigheid in zijnen geest leidde[2]. Zoo beheerschte de Advocaat van uit Utrecht de beide Libertijnsche provinciën en stuurde het schip der partij. Op zijnen wenk namen Utrecht, Haarlem, Rotterdam, Leiden, Schoonhoven, Heusden, Oudewater, Hoorn en Gouda waardgelders aan[3], genoeg om elken tegenstand van de zijde der menigte te breken. In 't geheel had Holland (volgens de hoogste opgave) 1800 van die krijgslieden in dienst, Utrecht 1000[4]. Onzinnig is de meening, als zoude men er aan gedacht hebben met die 2800 man den strijd tegen de 30,000 veteranen der republiek aan te binden[5]. Zij waren alleen bestemd om volksoproeren te verhoeden, of uitgebroken, te bedwingen[6]. Desniettemin werden zij door de 5 steden met onverholen toorn beschouwd. Hun afgevaardigden wisten onder elkander te vertellen, hoe het Oldenbarnevelts doel was, de vreemde troepen, die voornamelijk door Hollands voorschotten betaald werden, door weigering van langer voorschot af te danken; dat hij vervolgens de waardgelders aanzienlijk dacht uit te breiden, op kosten van 't land te brengen, en als een geregeld leger te organiseeren, aan welks hoofd hij Graaf Frederik Hendrik zoude plaatsen[7]. En dat zulk eene verdachtmaking tot hoofden, die door den strijd verhit waren, ingang wist te vinden, mag ons niet verwonderen, waar wij zien dat zelfs de kalmste der hedendaagsche geschiedschrijvers indertijd dit plan als stellig vaststaand heeft

1 Motley, II, p. 189.
2 Carleton, p. 182.
3 Motley, II, p. 187. Wijnne, Het stuk der Waardgelders, p. 260 vg. (Gids, 1859, II).
4 Wijnne, 1. 1., p. 265.
5 Id., p. 268.
6 Id., p. 265.
7 Carleton, p. 196, 153.

medegedeeld[1]. Eén punt was echter (gelijk spoedig zal blijken) waar; het was het voornemen om de waardgelders uit de middelen van geheel Holland, in plaats van door de afzonderlijke steden te doen betalen. En hierin lag meer de poging om eene demonstratie uit te lokken, dan wel een nieuwe maatregel van geweld. - De vijf steden dan - Schiedam was toenmaals nog niet toegetreden - leverden in de eerste helft van September een protest in tegen de scherpe Resolutie, en de 8 steden der tegenpartij, die het vurigst voor de Libertijnsche beginselen ijverden - het waren Haarlem, Leiden, Gouda, Rotterdam, Schoonhoven, Brielle, Alkmaar, Hoorn - grepen blijde de gelegenheid aan en waren weldra in 's Hage bijeen, zoo 't heette om tegenverklaringen af te leggen, maar inderdaad om zich nader te verstaan en een plan voor de aanstaande dagvaart te beramen[2]. Geen wonder, dat de tegenstanders onmiddellijk begonnen te roepen, dat het land in handen was gevallen van eene *Ligue* van acht steden, die den *achterraad* vormden, door welken Oldenbarnevelt zijn wil doorzette[3].

Terwijl Holland aldus zijne scherpe resolutie vaststelde en ten uitvoer legde, werd daartegen door de meerderheid der Staten-Generaal eene niet minder scherpe resolutie gesmeed. Nu Holland zich niet had laten overhalen of intimideeren, zoude men zich ook zonder haar toestemming weten te redden. Te vergeefs werden de Staten-Generaal door dat gewest krachtens 't eerste artikel van de Unie gesommeerd, om zijne autoriteit te helpen handhaven; en het baatte al evenmin, of men eischte, dat althans geene synode zonder aller toestemming zoude uitgeschreven worden, op grond van het 13de artikel van 't zelfde verbond[4]. Men was te ver gegaan, om zich aan zulke argumenten te storen. Bovendien, waartoe zoude men die toestemming der provinciën nog vragen? Hadden niet allen in den jare 1606 in eene nationale synode toegestemd?[5] Men kon dus de voorbereidende maatregelen hervatten op het punt, waarop die toenmaals waren blijven steken. 't Klinkt bijna ongelooflijk, maar er werd eene provincie gevonden, on-

1 Fruin, Gids, 1858, II, p. 312.
2 Carleton, p. 195. Res. Holl., 29 Aug., 12 (?) Sept., 26, 27, 28 Oct., 9 Nov. 1617.
3 Nootw. Disc., 1618, p. 13 vg.
4 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 198.
5 Id., III, p. 112.

beschaamd genoeg om met zoodanig een voorstel voor den dag te komen, alsof er in die tien gewichtige jaren niets geschied, niets veranderd was! Die provincie heette Gelderland en haar voorstel werd door de meerderheid in weêrwil van 't protest van drie bondgenooten aangenomen[1].

Ten zelven dage, als dit voorstel ter tafel kwam, begeeft Maurits zich voor zonsopgang binnen Brielle, waar de magistraat al eveneens waardgelders in dienst wil nemen. Nauwelijks is hij in de stad, of hij roept de vroedschap te zamen en beweegt haar door de vastberadenheid, die hem kenmerkt, liever geregelde troepen dan waardgelders tot handhaving der orde in hare stad op te nemen[2]. Zoo was Holland uit een krijgskundig oogpunt door het bezit van Brielle, Amsterdam en Enkhuizen geheel verzekerd[3].

Men kan denken, welk een opschudding dit bericht onder Gecommitteerde Raden en de overige Libertijnen teweeg moest brengen. En alsof er nog geen zwarigheden genoeg ter bane waren, komt er een protest der hoven van justitie, waarbij zij botweg gehoorzaamheid aan de scherpe resolutie weigeren, daar het hun plicht is allen inwoneren des lands eenparig recht en justitie te administreeren[4]. Men remonstreert te vergeefs. Zelfs voegen zij eerlang de daad bij het woord. Dan komt er nog een verzoek van Utrecht om een lastbrief aan de troepen van 't garnizoen, die ter repartitie van Holland staan, waarbij die troepen bevel zouden ontvangen den Staten van 't Nedersticht stipte gehoorzaamheid te bewijzen. Terwijl Amsterdam en Dordrecht onmiddellijk tegen elken maatregel in dezen geest protesteeren[5], laat de prins verzoeken dit bevel voorloopig niet te verstrekken en voorts hierin niets te doen dan bij onderling goedvinden en communicatie[6]. Dit laatste was in den mond des kapitein-generaals alleszins billijk en constitutioneel, maar ik kan het den Gecommitteerden Raden niet euvel duiden, dat zij de verstandhouding afsneden met den veroveraar van den Briel. Eindelijk verneemt men een paar dagen later, dat er te Leiden bloed gestroomd had bij een standje tusschen waardgelders en burgers[7].

1 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 199 vg.
2 Id., IV, p. 199 vg. Archives, Lettre 448.
3 Motley.
4 Res. Holl., 27 Sept.
5 Id., 26 Sept.
6 Id., 27 Sept.
7 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 202, 236.

Tegen zulk een storm gevoelen Gecommitteerde Raden zich niet opgewassen. Hier zijn andere krachten, grootere talenten van noode. Men zendt dus in allerijl bode op bode naar den afwezigen leider, om hem van de dreigende teekenen te verwittigen, die men alom meent waar te nemen. Lief zoude zijn raad, nog aangenamer zijne komst zijn. Doch Oldenbarnevelt acht het oogenblik voor een persoonlijk optreden nog niet gekomen. Zijn antwoord luidt: temporiseeren, en zooveel mogelijk de nationale synode door een tegenvoorstel ophouden. Wordt zij echter toch doorgedreven, dan moet men ernstig protest aanteekenen. Als tegenvoorstel doet hij hun datgene aan de hand, wat tegen het einde der voorgaande dagvaart de meeste stemmen voor zich bleek te hebben[1], maar nu door hem nog uitgebreid en voor de behoefte van het oogenblik pasklaar gemaakt. Men roepe - zoo luidde het - eerst eene conferentie van gematigde personen ter voorbereiding, vervolgens eene provinciale, daarna eene nationale synode bijeen, mits dat de eindbeslissing aan eene algemeene synode van alle protestantsche volkeren verblijve... die echter niet tot veroordeeling en afsnijding, maar tot vredestichting en verzoening werkzaam zij. Vier theologische vergaderingen aldus met het van te voren verklaarde doel - niets te bereiken[2].

En ziet, nauwelijks heeft het orakel gesproken, of het aangeraden protest wordt bij voorbaat door Grotius ontworpen en in weêrwil van de tegenspraak van twee leden aangenomen en gearresteerd. Wat Utrecht betreft, men zendt de verlangde order aan Oldenbarnevelt met verlof, om die over te geven of achter te houden, zooals hem best zoude dunken[3]. Intusschen zitten de Staten-Generaal niet stil. De artikelen voor de nationale synode, de tijd harer bijeenkomst, de plaats harer vergadering worden achtereenvolgens in Slachtmaand met de gewone meerderheid vastgesteld[4]. Het baatte niet, of de Gecommitteerde Raden al klaagden over Holland's geschonden recht, of zij al eene provinciale synode aanboden - mits die synode niets zoude mogen beslissen[5]; het eerste argument had bij de mannen der revolutie zijne kracht verloren, en wat het

1 de Groot, Verantw., p. 67.
2 Res. Holl., 15, 23, 26 Sept., 21 Oct., 25 (?) Nov. 1617.
3 Id., 26 Sept. 1617.
4 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 221 vgg.
5 Res. Holl., 31 (?) Nov. 1617; cf. Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 227.

tweede betreft - een dergelijk voorstel geleek meer eene bespotting dan eene tegemoetkoming. 't Bleek dus overtuigend dat om Holland's hoofdigheid te overwinnen, dit gewest nog een weinig dieper vernederd zoude moeten worden.

Zoo liep het jaar 1617 ten einde; de kerstdagen gunden der eene partij eene meer dan welkome, der andere eene gedwongene rust. Terwijl de gedeputeerden ter Statenvergadering wellicht van deze gelegenheid gebruik maakten, om zich in den schoot hunner familiën te verpoozen van de twisten die Staat en Kerk beroerden, werden er in kerken en schuren door de Calvinisten ootmoedige gebeden omhoog gezonden, opdat toch de Heer Zijne en hunne vijanden tot gruis en stof wilde verpletterén. Doch de tusschenpoos duurde niet lang. Reeds de twaalfde dag van het nieuwe jaar vond de Staten alweder verzameld, wellicht met een beklemd gemoed, doch zeker niet vermoedende, welk een snellen keer de zaken zouden nemen.

Want het jaar 1617 had de Libertijnsche partij geducht verzwakt, de Calvinisten met goede hoop en blijde verwachtingen vervuld; 1618 was bestemd den val te aanschouwen van eene regeering, die bijna eene halve eeuw, meestal sterk en geducht, in deze landen den schepter had gezwaaid.

Het liep tegen het einde van 1617, toen Wttenbogaert een onderhoud had met het hoofd der Libertijnen. De predikant raadde den staatsman aan, ten einde erger te voorkomen, in eene nationale synode in te willigen. Daardoor, zeide hij, zou den Calvinisten het voorwendsel tot eene gewelddadige omkeering ontnomen zijn en, de oude regeering aanblijvende, waren hij en zijne geloofsgenooten althans tegen erge onderdrukking gevrijwaard. Doch de Advocaat antwoordde ‘kort en scherp’, ‘dat zijn eer en eed den Lande gedaan hem niet toeliet zijnen Heeren meesters te raden tot datgene, wat hij wist te zijn, tegen 's Lands Hoog- en Gerechtigheid, mitsgaders tot aanmerkelijken ondienst van hetzelve: - wilden anderen dat doen, hij zoude het niet doen’[1]. De Advocaat mocht er echter niet in slagen het lid der edelen dat hij als pensionaris leidde, diezelfde ijzeren onverzettelijkheid in te prenten. Dat lid was in den aanvang van 1618 eer tot toenadering dan tot krasse maatregelen genegen. Immers den 17^{den} Febr. sprak het als zijne overtuiging aan-

1 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 232 vg. Leven, p. 113.

gaande het synodale vraagstuk uit: dat men wegens de moeielijke omstandigheden, waarin men zich bevond, wel een weinig toegeeflijk mocht zijn en iets van het strenge recht mocht laten vallen[1].

Niet alzoo de acht volbloed Libertijnsche steden. De transigeerende stemming van het eerste lid vond bij haar geenen bijval. Integendeel zij waren ter vergadering opgekomen, vast besloten de Libertijnsche politiek met kracht en macht te handhaven en begonnen thans ten uitvoer te leggen, wat zij een paar maanden geleden in den Haag hadden afgesproken.

Men zoude trachten, dus luidde die afspraak, door het afstemmen der provinciale begrooting, het verder voortdringen der Calvinisten te beletten. Daar nu het afstemmen der begrooting geen middel is, dat ooit eenige regeering tegen zich zelve aanwendt, maar steeds een wapen der oppositie is, blijkt hieruit overtuigend, dat de Libertijnsche partij van regeering oppositie was geworden, daar zij de meerderheid niet langer om hare vaan had weten te vereenigen.

En zoo was het ook werkelijk. De vier overige Libertijnsche steden, wier woordvoerders Delft en Gorcum waren - schoon innig gehecht aan de Libertijnsche idee, welke hun sinds lang een levenselement geworden was - durfden de acht steden niet volgen in den strijd op leven en dood, die thans aanstaande was. Reeds voor de scherpe resolutie waren Medemblik en Monnikendam, tegelijk met Schiedam dat weldra geheel tot de oppositie van Amsterdam en Dordrecht overliep, begonnen, zich van de vergaderingen te verwijderen, om der meerderheid haar afkeuring te doen gevoelen, en tegen 't einde van Aug. 1617 begonnen zij inderdaad met Delft en Gorkum eene middenpartij te vormen[2], die bij de heropening der beraadslagingen de meerderheid kon doen overslaan naar welke zijde zij verlangde. Zij sloten zich onmiddellijk bij de zes steden aan om de verdere dwangmaatregelen der Libertijnsche partij af te weren en vormden op die wijze (met het gelijkgezinde lid der edelen) eene meerderheid van 11 stemmen, in wier hand het lot van Holland scheen te liggen.

Om die meerderheid te ontbinden en de afgevallen leden tot zich terug te brengen, besloot nu het achttal haar de middelen om de regeering te voeren te onthouden, hetgeen het uitstekend

1 Res. Holl., 17 Feb. 1618.
2 Carleton, p. 152, 173.

vermocht wegens den rijkdom zijner inwoners. In deze vergadering toch was afstemming der begrooting een wapen, dat ook door eene minderheid gehanteerd kon worden, uit kracht van den regel, dat in zaken van oorlog, van verandering der regeering en van contributie geene overstemming plaats mocht grijpen.

Het was de stad Haarlem, die de oppositie ditmaal zoude leiden. Oldenbarnevelt toch, officieel woordvoerder der ridderschap, kon onmogelijk als de verdediger eener politiek optreden, waaromtrent hij niet eerst met die heeren was overeengekomen. Maar, wat nood? de Haan, pensionaris dier stad was na Oldenbarnevelt en Grotius een der coryphaeen van de partij. Om de banier, door hem omhoog gehouden, schaarden zich vol vuur de afgevaardigden der acht steden, die van geen compromis wilden weten, als *chevaliers sans peur*, - mocht ik er slechts bijvoegen: *sans reproche*.

Den 27sten Januari gaf Haarlem na verscheidene mondelinge verklaringen te voren gedaan, een schriftelijk vertoog over waarbij die stad verzocht, dat al hare medeleden vóór het dragen der consenten tot 's lands middelen, vooraf rondborstig zouden verklaren, dat zij met Haarlem gezind waren, de ware Gereformeerde Religie, de wettige regeering, de autoriteit der Heeren Staten en Regenten, de Vrijheden, de Privilegiën en de Unie te handhaven, de magistraten te helpen houden bij de vrije keuze hunner kerkedienaren, de burgers te beschermen tegen oproer en geweld en tot dat doel de gemeene landsmiddelen - in stede der bijzondere gelden van elke stad - aan te wenden[1]. Deze laatste zinsnede had voornamelijk betrekking op de soldij der waardgelders. Ditmaal waren het niet de zes Calvinistische leden, die met dreigende en scherpe redenen het Libertijnsche voorstel zouden aanvallen; weltevreden over de oneenigheid in 't kamp der tegenpartij, zagen zij rustig toe, hoe de middenpartij in 't eerst beproefde Haarlems eisch in het vergeetboek te schrijven. De Haan echter marde niet het geheugen zijner medeleden op te frisschen. Toen wierp men het op de kortheid van den tijd. ‘Beter ware het, eerst de verpachting der gemeene middelen af te doen - men zoude later die verklaring wel eens rustig overwegen.’ Doch Haarlem liet zich dus niet afschepen. De gedeputeerden waren gelast - zoo

1 Resol. Holl., 27 Jan. 1618.

zeiden zij - het consent der stad niet te geven, tenzij men eerst resolutie nam, dat de waardgelders en de getrouwe soldaten - waarschijnlijk voor het geval, dat de generaliteit die mocht casseeren - uit 's lands middelen betaald zouden worden[1].

De wankelende leden, aldus in 't nauw gebracht, legden hierop reeds den volgenden dag de verlangde verklaring af[2]; doch hiermede was Haarlems eisch bij lange na niet voldaan. Want de zes overige steden bleven de verlangde verklaring nog steeds halsstarrig weigeren, waardoor ook op 't stuk der waardgelders en hunne soldij geene beslissing mogelijk was. Desniettemin handelde de meerderheid als waren Haarlem's bezwaren reeds uit den weg geruimd. In weerwil van dat lid en zijne medestanders werd de verpachting geregeld, de begrooting vastgesteld, dewijl de dienst van 't land geen langer uitstel lijden kon. Wel voegde men voor de leus er de clausule aan toe: ‘behoudens, dat satisfactie gedaan zal moeten worden van de begane moedwilligheden tegen de publieke autoriteit’[3], doch de acht steden wilden ook hiermede niet gepaaid zijn. ‘Zonder ronde verklaring, geene consenten’, luidt haar wederwoord. De meerderheid zag zich eindelijk genoodzaakt, Gecommitteerden Raden volmacht te geven, geld op te nemen, des noods ten bedrage van vier tonnen gouds[4], en ging vier dagen later op reces uiteen, waarschijnlijk met geen zeer blijden terugblik op de afgeloopen zitting. Wèl mochten zij bidden, gelijk de opsteller der Resolutiën aanteekent: ‘dat God almachtig eene goede uitkomst tot Zijns heiligen naams eere en tot welstand van den Staat van den lande geven mocht.’ Want de eendracht was uit de Libertijnsche gelederen verdwenen, en met die eendracht - de macht en het zelfvertrouwen.

Den 15^{den} Mei, na eene vacantie van 5 weken, kwam men op nieuw ter dagvaart. Er werd veel en scherp gedebatteerd, weinig besloten. Eene motie, flauwelijk gelijkende op de Haarlemsche verklaring, doch in algemeene, niets zeggende bewoordingen vervat, werd met algemeene stemmen aangenomen, en de consenten eindelijk ingewilligd[5]. Zoo moesten de acht Libertijnsche steden ten leste hare winterpolitiek opgeven. Te vergeefs trachtten zij, nadat de begrooting was vastgesteld, de vergadering over te halen, de waardgelders op kosten van het land te brengen. Eensdeels toch durfden de steden der mid-

1 Res. Holl., 13 Maart 1618.
2 Id., 14 Maart 1618.
3 Id., 16 Maart 1618.
4 Id., 6 April 1618.
5 Id., 18, 19, 21 Mei 1618.

denpartij niet verder gaan dan de scherpe resolutie, om de oppositie niet al te zeer te verbitteren; anderdeels heeft wellicht deze overweging kracht bij haar gehad, dat zij zelven niet in de noodzakelijkheid geweest waren, waardgelders aan te nemen en te betalen, zoodat zij zich gaarne van de verplichting ontslagen rekenden, om bij te dragen tot de militaire toerustingen van andere steden. Zulke kleingeestige belangzucht heeft al te dikwijls de beraadslagingen onzer vroedschappen ontsierd, de groote belangen verdrongen.

Thans kwam de synodale quaestie weder ter sprake, en met haar kwamen de oude woordvoerders en de oude gezichtspunten. Onder de verschillende voorstellen, hoe bont ook dooreengeworpen, lieten zich echter de twee principes nog zeer goed onderscheiden: vrijheid der Kerk en suprematie van den Staat: tot eenstemmigheid was hier niet te geraken[1]. En zoo aan dit vruchteloos debat eenig gevolg voor de toekomst valt toe te schrijven, dan was het dit, dat de Libertijnsche partij door gemeenschappelijke antipathie hereenigd, thans weder het overwicht in de Staten verworven had. Dit bleek, toen Haarlem, nog steeds de voorste in de rijen der optimaten, met het voorstel te berde kwam, om in de Staten-Generaal tegen het houden eener nationale synode te protesteeren, en, zoo noodig, met verzet te dreigen. Toen dit voorstel met meerderheid van stemmen was aangenomen, nam men den eed van 't krijgsvolk weder ter hand en interpreteerde dien als tot gehoorzaamheid verplichtende aan de Staten betaalsheeren, aan de Staten der provincie, die de troepen herbergt en aan den plaatselijken magistraat[2]. Ook werd besloten den persoon van den Advokaat in de bescherming der Staten te nemen en hem te verzoeken, onverdroten in de directie en beleid van 's lands zaken in de vergadering en daarbuiten te volharden[3]. De optimaten zoude althans het verwijt niet treffen:

> ‘Die zorgt en waakt en slaaft en ploegt en zwoegt en zweet,
> Ten oorbaar van het land een lastig ambt bekleedt,
> En waant de menschen aan zijn vroomheid te verbinden,
> Die zal zich jammerlijk in 't eind bedrogen vinden!’

Zij althans toonden, dat zij hunnen grooten leidsman wisten

1 Res. Holl., 29. 30 Mei 1618. de Groot, Verantw., p. 70.
2 Id., 31 Mei 1618.
3 Id., 22 Juni 1618.

te waardeeren, - en hun bescherming was niet minder welgemeend, omdat zij spoedig een papieren harnas gelijk bleek te zijn.

Nog waagde men eene poging om de Staten-Generaal tot betere gedachten te brengen. Den 28sten Juni verlieten de Staten van Holland en corps hun vergaderzaal en stegen de trappen op, die naar de kamer der generaliteit geleidden. Daar vonden zij, behalve de gedeputeerden der zeven geünieerde, thans schromelijk gedesunieerde, provinciën, ook nog de beide stadhouders, die van het plan vooraf verwittigd waren. Oldenbarnevelt voerde het woord. Met vele argumenten hield hij staande en bewees voor elkeen, die op dat oogenblik de staatsrechtelijke vraag van de partijquaestie wist af te scheiden, helder en klaar, dat de Staten-Generaal geen recht hadden om zonder toestemming der provinciën eenige beschikking in kerkelijke zaken te nemen. Daarop wees hij, namens de Staten, eene nationale synode met nadruk van de hand en bood als surrogaat eene provinciale bijeenkomst aan. Zoo waren de omstandigheden veranderd! Weleer, toen de kerkelijken met eene provinciale synode geheel tevreden gesteld zouden zijn geweest, had men hen afgescheept met eene niets beteekenende en niets vermogende conferentie - thans kwam men zelf te vergeefs om eene provinciale synode smeeken!

Toen de Advokaat uitgesproken had, nam een der gedeputeerden van de 6 Calvinistische steden het woord. De Advokaat, zoo sprak hij, had uit naam der Staten het woord gevoerd, maar men moest niet meenen dat zijn gevoelen dat van de Staten van Holland was. Neen, het was veeleer als dat van eenige leden te beschouwen. Zijne lastgevers ten minste, die toch ook tot de Staten meenden te behooren, waren een gansch ander inzicht toegedaan. In hun oog was eene nationale synode het eenige middel, om de gemoederen te doen bedaren, en in Staat en Kerk de verbroken orde te herstellen[1]. - Hierna scheidde men. De Staten-Generaal echter handelden alsof er ter wereld geen vertoog ware gedaan, alsof niet de krachtigste argumenten door den welsprekendsten en bekwaamsten der Hollandsche staatslieden waren aangevoerd, en gingen, zonder blikken of blozen, onmiddellijk met de aangevangene uitschrijving der nationale kerkvergadering voort. Men ziet het: niet dan met de volledige omverwerping van de Libertijnsche politiek, de geheele vervul-

1 Wttenb. Kerckel. Hist., IV, p. 281 vg.

ling van de eischen der revolutie, zouden de Calvinisten voortaan genoegen nemen, noch rusten voor zij hunnen voet op den nek der gehate Barneveltsche factie konden planten.

Deze handelwijze der Staten-Generaal bracht dan ook onder de meerderheid der Staten van Holland eene geweldige opschudding te weeg. De toorn, hierdoor opgewekt, deed allen in een oogenblik de oude veerkracht, sinds Augustus 1617 zoo schandelijk verlamd, herwinnen; de middenpartij vergat dat zij nog nauwelijks een maand geleden met de Calvinistische steden gemeene zaak had gemaakt, en sloot zich volijverig bij de Libertijnsche fractie aan. Ja, zij, die te voren de *provinciale* begrooting had gered, stemde toe dat men thans gerechtigd was het consent, tot de *nationale* begrooting - de generale petitie van oorlog - te weigeren. Derhalve besloot men dat consent eerst dan te dragen wanneer de provinciën Hollands voorschotten gerembourseerd en hun achterstallige quota aangezuiverd hadden[1], een voorwaarde, waaraan, gelijk men wist, onmogelijk vooreerst voldaan kon worden. Bij die weigering volhardde men zoolang Oldenbarnevelt zijn ministerie staande wist te houden. Ja, eigenlijk werd Hollands consent eerst den 15^{den} November van dit jaar verstrekt. Dit nam niet weg, dat men van maand tot maand Hollands deel in de vervallen soldij deed uitbetalen, zoodat de defensie des lands geen schade leed[2]. Hollands voorbeeld werd in dezen door Utrecht gevolgd.

Terwijl men zulk een grimmig gelaat naar buiten toonde, trachtte men de binnenlandsche grieven zooveel mogelijk door concessiën uit den weg te ruimen. Men stelde voor, de magistraten te gelasten alleen gereformeerde regenten tot de kerkelijke verkiezingen te delegeeren; voorts de beide Hollandsche synoden voor de eerste maal sedert acht jaren bijeen te roepen en de kerkelijke censuren, even zoovele jaren opgeschort, tegen alle heterodoxen, de Remonstranten uitgezonderd, weder te vergunnen. Zoo dit alles geen voortgang had, geschiedde het alleen, omdat de meeste leden aarzelden op eigen verantwoordelijkheid zulke verreziende beschikkingen te treffen, daar zij door hare principalen hierop niet gelast waren[3]. Trouwens pijnlijk als die concessiën der regeering moesten schijnen, zij zouden niets vermocht hebben tegen den gewel-

1 Res. Holl., 29 Juni 1618.
2 Res. Holl., 3 Juli, 1 Aug., 18 Oct.
3 Id., 29 Juni.

digen storm der hartstochten. In vroeger jaren hadden zij wellicht de beweging kunnen stuiten, - thans zijn zij voor tijdgenoot en geschiedschrijvers onopgemerkt voorbijgegaan.

Ter generaliteit, waar thans ook Overijsel, door Maurits' persoonlijken invloed bewogen, zich bij de meerderheid had aangesloten[1], was men intusschen eindelijk met de nationale synode tot een eind gekomen. Een nieuw werk werd thans op touw gezet. Het gold de afdanking der waardgelders, die de Calvinisten in Holland en Utrecht tot nog toe immer in bedwang hielden. Vruchteloos was het protest der beide provinciën, dat deze zaak onder deze vergadering niet competeerde[2]. De Staten-Generaal gingen onverstoorbaar voort met de beraadslaging over deze aangelegenheid[3]. Zij wisten wel, dat zij thans de machtigsten waren en dat Holland toch zoude moeten eindigen, met zich voor hen en het zwaard van Maurits van Nassau te buigen. Doch thans nu de overmoed der oppositie het toppunt scheen te bereiken en het einde zichtbaar naderde, verzamelde de Hollandsche regeering voor het laatst al haar kracht en moed, om, moest het zijn, althans met eere haar noodlot te ondergaan. Haar tolk en gids was nu weder, gelijk in alle moeielijke en gevaarlijke oogenblikken, de door ouderdom en tegenspoed niet gebogen Advocaat. Hij stelde zijnen medeleden den 11^{den} Juli voor, dat de provinciën al te veel misbruik maakten van den twist, die de leden dezer vergadering verdeeld hield. Maar men moest niet wanen, dat het gelukken zoude de rijkste en edelste provincie van het land, als Groningen of zulk eene met storm veroverde plaats te behandelen[4]. Zijn raad was derhalve, dat men nog eenmaal Hollands recht ter generaliteit zoude verdedigen, mits men dan tevens verklaarde, dat, ingeval men meende eerst Utrecht te ontwapenen en dan het geïsoleerde Holland met overmacht te overvallen, Holland voornemens was, die zusterprovincie tegen elk ongelijk bij te springen. Zijne woorden vonden levendigen bijval. En - alsof de waardgelders eensklaps populair waren geworden door den aanval die hen van de zijde der generaliteit bedreigde - de meerderheid wenschte er thans uit eigen beweging bij te voegen, dat die troepen uit 's lands kas onderhouden zouden worden[5]. En zoo werd besloten. Slechts

1 Wttenb., Kerckel., Hist., IV, p. 270.
2 Id., p. 286.
3 Id., p. 288.
4 de Groot, Verantw., p. 23.
5 Res. Holl., 11 Juli 1618.

Delft en Gorcum bleven aan het oude beginsel der middenpartij getrouw: de waardgelders te brengen op kosten der afzonderlijke steden[1]; Monnikendam vond het voorzichtig zich geheel van de vergadering te absenteeren. Doch de edelen en negen steden waren tegen acht stemmen voldoende opgewassen.

De verklaring nu, op den 11^{den} door Oldenbarnevelt voorgesteld, werd op den twaalfden met het amendement der Libertijnsche meerderheid gearresteerd en nog denzelfden dag door eene deputatie met Oldenbarnevelt aan het hoofd bij de Staten-Generaal en de Stadhouders afgelegd. Het eenige antwoord was eene motie, nog dienzelfden dag aangenomen, waarbij de eerstgenoemden de waardgelders voor dezen tijd tegen de orde en den dienst van het land verklaarden en besloten voort te gaan met de aangevangen devoiren, om die met gevoegelijke middelen te licentieeren[2].

Nog geen veertien dagen later werd de Rubicon overschreden. Op den 23sten Juli toch besloten de Staten-Generaal den Prins aan 't hoofd van een comité van acht personen allereerst naar Utrecht te zenden, om aldaar door overreding of anders met de geschiktste middelen de afdanking der waardgelders, de erkenning der synode en de inwilliging der consenten tot de nationale begrooting te weeg te brengen. Dit belangrijke besluit werd bij afwezigheid der provincie, welke het het naast betrof, genomen[3]. Te vergeefs kwam Holland hiertegen op; zelfs geen uitstel van een paar dagen werd haar door de generaliteit gegund. Dit stond in verband met eene krijgslist, door de leden der Calvinistische partij beraamd. Immers het lijdt wel geen twijfel, of de zes steden zijn vooraf ingelicht geweest van het plan, om Utrecht den 24sten te bezenden. Dientengevolge deden zij juist op den 23sten het voorstel om een dag of tien vacantie te nemen, overmits de meeste gedeputeerden reeds huiswaarts gekeerd waren en, toen hun voorstel verworpen werd, scheidden zij, de vergadering voor nul en geener waarde verklarend[4]. Men begrijpt, hoe gevaarlijk dat waas van onwettigheid voor de Staten zoude zijn, wanneer straks de Edelen en drie steden (Alkmaar, Leiden en Rotterdam)[5] genoodzaakt waren voor allen te besluiten, als het er op aankomt, eene

1 Res. Holl., 12 Juli.
2 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 289.
3 Id., IV, p. 293. v.d. Kemp, IV, p. 272 vgg.
4 Res. Holl., 23 Juli 1618.
5 Id., p. 207.

naburige provincie in openbaren strijd met de Algemeene Staten ter hulp te snellen.

Desniettemin werd, zoodra het besluit der Staten Generaal bekend was, door de 16 vertegenwoordigers der 4 genoemde leden, eene commissie met de Groot en Hoogerbeets aan 't hoofd naar Utrecht gezonden, om aldaar de Staten van Holland te representeeren en de Utrechtsche regenten met raad en daad bij te staan[1]. Moersbergen, die den volgenden dag uit naam der Staten van Utrecht hulp kwam vragen, bevond dus, dat hij, in plaats van te verzoeken slechts te bedanken had[2]. Men weet, hoe het met de bedoelde commissie geloopen is. In de regenten van het Sticht vonden zij getrouwe, ja onwrikbare bondgenooten, maar de troepen, aldaar in garnizoen, kozen de trouw aan den veldheer boven die aan de betaalsheeren en stelden hem door hun besliste houding in staat de waardgelders en daarmede de optimaten te ontwapenen. Daarna werden de Libertijnen uit de regeering gestooten en Calvinisten of, die zich zoo hielden, op 't kussen gebracht[3]. Zoo was Holland met den aanvang van Oogstmaand van zijnen laatsten bondgenoot beroofd en stond geheel alleen tegenover zoo geduchte vijanden.

Onder protest tegen al hetgeen gedurende hare afwezigheid was geschied, verschenen nu de steden der oppositie op nieuw ter dagvaart. Doch het was te vergeefs, dat Oldenbarnevelt haar aanmaande een voorstel tot accommodatie in te dienen; dat Delft beide partijen tot inschikkelijkheid vermaande[4]. De schuld hiervan lag echter niet geheel aan de hardnekkigheid der oppositie. Immers kon zij vermoeden, dat een voorstel in haren geest, d.w.z. zulk een voorslag, die de vrijheid der kerk waarborgde, eenigen ingang zoude vinden bij eene meerderheid, die ook nu nog eene nationale synode slechts in dier voege wilde inwilligen, dat die vergadering enkel een voet van tolerantie zoude beramen, dien de staten later veranderd of onveranderd zouden afkondigen[5], en in allen gevalle eischte, dat er van de decisiën dier vergadering op eene generale Protestantsche synode beroep verleend zoude worden?[6] Neen, zoolang de Staten geen voetbreed wilden afstaan van de suprematie der wereldlijke macht,

1 Res. Holl., 24 Juli 1618.
2 Id., 25 Juli 1618.
3 Id., 25, 27, 28 Juli, 1 Aug. 1618.
4 Id., 25, 27, 28 Juli, 1 Augustus 1618.
5 Id., 25 Aug. 1618. de Groot, Verantw., p. 72.
6 Id., 9 Aug. 1618.

kon men het der oppositie niet euvel duiden, dat zij zich van nadere onderhandelingen onthouden wilde.

Terwijl de Staten van Holland hunnen tijd met onvruchtbare debatten over dit onderwerp verspilden, zaten de Staten Generaal niet stil. Den 16^{den} Aug. *verzocht* men Holland voor de laatste maal de nationale synode in te willigen, de waardgelders af te danken; vijf dagen later *gelastte* men deze huurbenden de wapenen neder te leggen, onder bedreiging van anders als rebellen gestraft te worden. Dit wilde zooveel zeggen, als den vroedschappen de keus laten tusschen onderwerping of een burgeroorlog. Tot het laatste ontbrak haar de macht: dus kozen zij het eerste. Zoo verdwenen dan de waardgelders van het toonel, terwijl het volk, dat zelden overwonnelingen met edelmoedigheid bejegent, de geslagene vroedschappen met hoon en smaad vervolgde[1].

Zoo waren een jaar na de scherpe resolutie de Staten van Holland door de Generaliteit ontwapend. Ontwapend - maar nog niet verslagen; vernederd maar niet onderworpen; machteloos maar nog niet tot de overgave gezind. Schoon weerloos tegenover onderdanen en bondgenooten, dachten Oldenbarnevelt en de Libertijnen er geen oogenblik aan, hun beginselen uit vrees te verzaken. Dat gevoelden de Staten Generaal maar al te wel. Zoolang de toenmalige regenten aan het hoofd van Holland stonden, zoolang Oldenbarnevelt de meerderheid der gedeputeerden met zijnen geest bezielde, viel er niet aan te denken, dat het Libertijnsche heir voor de tegenpartij het veld zoude ruimen. Daarom moest dat heir van de leiding van dien grooten man beroofd, vervolgens verstrooid en bij groepjes aangevallen en vernietigd worden.

Deze redenen bewogen de Staten Generaal den acht-en-twintigsten Augustus, eene week na de afdanking der waardgelders, eene resolutie te nemen, waarbij aan Maurits en de acht leden, die hem te Utrecht hadden vergezeld, eene opdracht werd gegeven, gelijk Rome haren eersten magistraat placht te verleenen, wanneer een Manlius, een Cethegus of een Catilina de republiek met den ondergang bedreigde. Zulk een Senatusconsultum Ultimum, ‘om te besogneeren en te doen, als zij tot dienst, verzekerdheid, rust en welvaart van den lande zullen bevinden te behooren en noodig te vereischen’, werd ditmaal aan Maurits en de zijnen ver-

1 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 302 vg.

strekt en door dezen reeds den volgenden dag met de gevangenneming van Oldenbarnevelt, van Grotius en van Hoogerbeets ten uitvoer gelegd[1].

Oldenbarnevelt op den morgen van dien gewichtigen dag, den grooten staatsman in het voorgevoel van zijnen naderenden val te schilderen, gaat mijne krachten verre te boven. Neen, wie den schoonsten indruk, waarvoor het menschelijk gemoed vatbaar is, een indruk van onvermengde sympathie ontvangen wil, leze de zoo eenvoudige en juist daarom onnavolgbare schets, die Wttenbogaert zelf van zijne laatste ontmoeting met den Advocaat heeft nagelaten[2]. Aandoenlijker fragment bestaat er zeker niet in de gansche literatuur, die over dit onderwerp geschreven is. Geen enkele trek is er aangebracht die niet den indruk van het geheel versterkt. Hoe! Oldenbarnevelt, dien niemand ooit bezocht, of hij vond hem besogneerende voor zijne meesters, de Staten van Holland en West-Friesland, zit met het gelaat van de schrijftafel afgewend, peinzende over de onzekere toekomst. Hoe! de welsprekende Advocaat weet de vertroosting van zijnen vriend slechts zwijgend met eenen handdruk te beantwoorden. En hoe treffend een indruk maakt hij niet, die laatste handdruk, van wien geen der beide vrienden vermoedt, dat hij hun laatste hier op aarde is! Hoe tragisch eindelijk is de plotselinge ontknooping, daar nog diezelfde dag den eenen als gevangen man, den anderen als balling ziet!

Het was van die ontmoeting, dat Oldenbarnevelt hofwaarts reed ter Statenvergadering. Toen hij de brug genaakte, kwam hem een kamerheer van Zijne Excellentie te gemoet, om hem te melden, dat de Prins hem wenschte te spreken. Het was echter alleen te doen, om hem binnen te lokken, waar men hem vervolgens in hechtenis nam. Hetzelfde geschiedde iets later met Hoogerbeets en Grotius.

Weinig vermoedende, dat hun minister op dit oogenblik achter slot en grendel zat, wandelden inmiddels de gedeputeerden

1 v.d. Kemp, IV, p. 280 vgg. Vollenhoven, Broeders Gevangenis, p. 39 vg. Oldenbarnevelts vrouw en kinderen bij Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 352. Res. Holl., 29 Aug. Grotius, Verantw., p. IX. Carleton, Letters, p. 280 sq. Velius, Chroniick v. Hoorn, 1648, p. 302.

2 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 305.

der Hollandsche vroedschappen op het binnenhof op en neder, in afwachting van de komst der drie heeren, om dan gezamenlijk ter vergaderzaal te gaan. Er verzamelden zich ook eenige groepjes volk, wier nieuwsgierigheid door vreemde geruchten was opgewekt. Hier hoorde men eenigen verzekeren, dat zij een commissaris op een wagen ontmoet hadden, die naar Utrecht reed om Ledenberg te arresteeren; elders, dat men, eer het uur om was, wat zonderlings vernemen zoude.

Terwijl dit hier beneden omging, waren de Staten Generaal reeds vergaderd en stelden in de eerste plaats een adres van dankbetuiging aan den Prins en het achttal vast, waarbij zij de gepleegde daad voor hunne rekening namen. Men verbeelde zich de ontsteltenis en de ergernis der Hollandsche gecommitteerden. Hun protest blijft natuurlijk zonder gevolg. Mathenesse snelt intusschen naar beneden, roept zijne committenten in de vergaderzaal bijeen en deelt hun het beslissend feit van dien ochtend mede. Verwarring, toorn en schrik maken zich van de vergadering meester. De een wilde onmiddellijk bevel geven tot invrijheidstelling; de ander eischte, dat men zich en corps tot den Prins zoude begeven; nog anderen verklaarden niet gelast te zijn. Men gaf zijn hart lucht in verwijtingen tegen Amsterdam, hoewel de gedeputeerden dier stad ontkenden dat zij van de zaak iets vooraf hadden geweten. Intusschen geschiedde er niets, behalve dat men na twee dagen op reces uiteenging[1]. Toen men na die vacantie weder bijeenkwam, was de Libertijnsche oligarchie vernietigd, en eene Calvinistische in hare plaats gesteld.

Met de zelfontbinding toch der Staten was alle kracht tot tegenstand gebroken. Maurits kon nu gerustelijk de revolutie voltooien door de ‘allerstoutste daad, die eenig Graaf, Prins of souverein van Holland in dat land ooit had gepleegd.’ Hij reisde de geheele provincie rond, stootte overal de Libertijnen buitentijds uit vroedschap en regeering, niet altijd zonder vertoon van militaire macht, en legde garnizoenen in de plaatsen, waar men voor eene reactie bevreesd was. Ware of voorgewende Calvinisten ontvingen tot belooning voor hunne trouw de opengevallen ambten. Nergens waagde men het tegenstand te bieden, want elkeen was verschrikt en verslagen door de vermetele daad van 29 Augustus. Zij, die voor het recht

1 Res. Holl., 29-31 Augustus 1618. Wttenb., Kerkel. Hist., IV, p. 305, 306.

hadden durven spreken, ‘zaten in de kooi en de anderen waren gemuilband en vol vreeze’[1].

Zoo had de Calvinistische partij volkomen gezegevierd. Alle regeeringslichamen volgden thans hare zienswijze. Staat en Kerk bevonden zich geheel in hare macht. Hoe zoude zij hare overwinning gebruiken? Zoude gematigdheid en wijsheid of hartstocht en dolheid hare beraadslagingen leiden? Zoude hare heerschappij tot nut of schade van ons gemeenebest strekken, hecht gegrondvest of kort van duur blijken? Altemaal vragen, waarop de tijd sedert het antwoord heeft gegeven, een antwoord, welks onderzoek en ontleding het onderwerp van 't vervolg dezer verhandeling zal uitmaken.

J.C. NABER.

(Wordt vervolgd).

1 Wttenb., l.l., p. 314 vg.

Het hedendaagsche Rusland.
(*Vervolg van blz.* 337).

V.
De staatsmachine.

Toen ten vorigen jare de russische regimenten den Donau waren overgetrokken, Bulgarije overstroomden en de oude hoofdstad Tirnova hadden bezet, werd, volgens een bericht in een of ander fransch blad, door de militaire autoriteit aan de ingezetenen van Tirnova gelegenheid gegeven een eigen gemeentebestuur te kiezen. Binnen- en buitenlandsche bladen namen het bericht over en voegden er bij, dat Rusland wél zou doen, wanneer het eerst aan zijne eigen steden hetzelfde recht gaf. Deze opmerking nu was ten eenenmale onjuist, want Rusland, de autocratische staat bij uitnemendheid, heeft reeds vóór een dozijn jaren het stelsel van zelfregeering ingevoerd in de steden, de districten en provincieën van het Rijk. Het is een van de meest in 't oog vallende tegenstellingen in het russische staatsorganisme, dat het parlementaire stelsel zorgvuldig wordt uitgesloten bij de behandeling van algemeene rijksaangelegenheden, terwijl het van hoogerhand is ingevoerd ter bevordering van de plaatselijke en gewestelijke belangen.

Deze invoering van hoogerhand is op zich zelve niet minder karakteristiek. Van alle instellingen, die men in Rusland aantreft, heeft alleen de *Mir*, de landelijke gemeente, zich vrij en zelfstandig ontwikkeld; alle andere zijn vreemde planten, uit de staatskweekerij te St. Petersburg op russischen bodem overgebracht. Alle rechten, alle vrijheden, alle instellingen van den nieuweren tijd, alles wat aan Rusland het uiterlijk aanzien geeft van een Europeeschen staat, komt regelrecht van den troon; de Keizer is het, die den hoorn van overvloed uitstort over zijne

onderdanen; wat de Russen zijn op staatkundig gebied, dat zijn zij door hun souverein. Ik zal straks gelegenheid hebben de wijze van wetgeven te bespreken; thans wensch ik alleen het feit te constateeren, en hiermede al aanstonds het rechtmatige vermoeden te wekken, dat instellingen, die niet uit de behoeften en wenschen der natie zijn voortgesproten, geen diepen wortel hebben geschoten in den bodem, waar zij op hoog bevel werden overgebracht.

In de plattelandsgemeenten is, gelijk in een vorig hoofdstuk meer uitvoerig werd beschreven, de plaatselijke zelfregeering volkomen. De *Mir* denkt en handelt voor het dorp, welks behoeften primitief zijn; de dorpsbelangen zijn bijkans uitsluitend gemeenschappelijke landbouwbelangen; voor het overige betreffen zij het bouwen van een kerk, het oprichten van eene *Vodka*-tapperij en dergelijken. - Anders is het in de ‘steden’; daar zijn veelal de behoeften van verschillenden aard, en wordt meer gezamenlijk overleg vereischt.

Peter de Groote was alweder de man, die voor het eerst aan de steden eene geregelde organisatie gaf, maar zijn werk was volstrekt niet oorspronkelijk. Hij maakte van de russische ‘steden’ getrouwe copijen van het model eener duitsche ‘vrije stad’ met één of meer burgemeesters, een municipalen raad, gilden en corporatiën. Aan deze magistraten en burgers tegen wil en dank werd een aantal nauwkeurige instructieën gegeven, hoe zij handel en nijverheid moesten bevorderen, hoe men zieken moest verplegen, de volksgezondheid bevorderen, scholen bouwen, politietoezicht houden en dergelijken meer. Peter had begrepen, dat voor de welvaart van een volk het bestaan van een krachtig burger-element eene levensvoorwaarde was, en daarom schiep hij burgers, magistraten en gilden, alsof dit bij eenvoudige Ukaze geschieden kon! - Catharina II, die, gelijk reeds werd opgemerkt, eene *bourgeoisie* verlangde naar het fransche model, nadat zij de fransche *noblesse* had nagebootst in hare omgeving, wijzigde deze bepalingen naar de behoeften van den tijd en gaf aan alle bestaande steden, benevens aan de 216 door haar tot ‘steden’ geproclameerde dorpen en gehuchten, het keizerlijke Charter, waarin de nieuwe bepalingen waren vervat. Deze regelen bleven van kracht, totdat de tegenwoordige regeering in 1866 eene gemeentewet afkondigde, die te zamen hing met het nieuwe stelsel van plaatselijke zelfregeering. Het centrale orgaan van het stedelijke bestuur

is de gemeenteraad (*Gorodskaya Dûma*) met den burgemeester (*Gorodskoi Golová*) als voorzitter. De raad wordt door de ingezetenen, die eigen vestiging hebben, gekozen; ieder, die een eigen huis heeft in de stad, kan gekozen worden en de raad kiest zelf zijn burgemeester. Dit schijnt eene niet verwerpelijke regeling, maar in de werkelijkheid brengt zij weinig heil. De publieke geest toch is in Rusland zóó weinig ontwikkeld, dat slechts enkele verkiesbaren - en daaronder veelal niet de besten - zich eene verkiezing laten welgevallen, terwijl de gekozenen zich in den regel weinig gelegen laten liggen aan hun mandaat. Ten bewijze van dit laatste kan dienen, dat in den raad van de hoofdstad het voorstel is gedaan boete te bepalen voor afwezigheid, daar het lichaam zelden of nooit een besluit kon nemen; het voorstel werd verworpen, omdat men vreesde dan in het geheel geene leden meer te zullen krijgen! De burgemeester is meestal een grondeigenaar, die in de stad woont; de raadsleden zijn grootendeels kooplieden, omtrent wier ontwikkeling vroeger reeds een en ander werd medegedeeld. Vóór eenige jaren was er in den gemeenteraad van Moskou eene sterke oppositie tegen het verlichten van de straten met gas; als men 's avonds wilde uitgaan, zoo redeneerden deze *patres conscripti*, dan moest men maar een lantaarn medenemen. Zij bleven in de minderheid, maar het feit is karakteristiek, en tot nu toe is in de meeste provinciale hoofdsteden zelfs nog geen voorstel gedaan om de straten behoorlijk te verlichten.

De slechte resultaten, die de regeling van het gemeentewezen tot nu toe heeft afgeworpen, bewijzen, voor zooveel noodig, nogmaals, dat de instellingen van een vrij volk alleen dan weldaad zijn, wanneer het volk zelf eenige politieke opvoeding heeft genoten. Hoe zal een volk, dat eeuwen lang in slavernij heeft geleefd, dat nooit een bestuur heeft gekend anders dan dat van den souverein en zijne uitverkoren ambtenaren, dat altijd gewend is geweest een ander voor zijne zaken te laten zorgen, plotseling rijp zijn voor een gemeenteleven naar Amerikaansch model? De proefneming kon aanvankelijk niet anders dan teleurstellend zijn en zij is het in groote mate geweest. De schuld lag in deze niet, of althans weinig, aan de regeering; de municipale raden, die tot 1866 geheel afhankelijk waren van de provinciale regeering, hebben sedert de nieuwe regeling volledige vrijheid gekregen bij de behandeling van plaatselijke

aangelegenheden; een stedelijk bestuur heeft in Rusland volkomen vrijheid om binnen den kring van zijne werkzaamheid te doen al wat het wil, en zooals het wil, mits het dit zelf verlangt. De regeering begreep zeer goed, dat de meeste stedelijke besturen buiten staat zouden zijn de administratie te voeren; hun werd daarom de keus gegeven, of zij al dan niet vrij wilden zijn in hun doen en laten. Verreweg de meeste waren de voogdij der provinciale ambtenaren moede en verlangden vrijheid, maar ook verreweg de meeste van dezen bleken geheel buiten staat om de verkregen vrijheid te gebruiken; niet slechts het begrip van hun taak het juiste inzicht in de gemeentelijke belangen, maar zelfs de hoogst noodige algemeene ontwikkeling ontbrak hun. Men had vrijheid van handelen en de handen vol werk, maar men was niet bekwaam genoeg om het noodige werk te verrichten. Het natuurlijke gevolg was, dat de plaatselijke vertegenwoordigingen niet alleen, maar ook het stelsel zelf in discrediet geraakten. Is dit laatste juist? Ik betwijfel het. Misschien was het beter geweest, dat in Rusland, even als in België en Nederland, om van andere landen te zwijgen, de steden (gemeenten) hare autonomie hadden gekregen zonder dat de band werd losgelaten, die de eenheid in het staatsorganisme bewaart. De som van de gemeenten is ten slotte de natie; een land, waar de gemeenten welvaren, is een welvarend land; de plaatselijke belangen hebben recht op behartiging, mits zij niet strijden met een hooger, met een gemeenschappelijk belang. In het staatsverband is de gemeente, wat de familie is in de groote menschenmaatschappij, en de staat kan aan de gemeenten eischen stellen, gelijk hij aan de familie zijne schatting oplegt in goed en in bloed. Als de band maar niet knelt wordt de eenheid bewaard, de solidariteit van belangen grooter, de belangstelling in de publieke zaak levendiger; zòò worden huiselijke en maatschappelijke deugden gekweekt; zòò wordt liefde voor den vaderlandschen bodem gevoed en onderhouden. Maar, daargelaten wat beter en wenschelijker kon zijn geweest, Rusland is door zijne wetgevers, die meer uitmunten door geleerdheid dan door praktischen blik, midden in den stroom geworpen, met de vrijheid om mede te gaan, of ijlings den oever te bereiken en stil te zitten of te worden voortgesleurd, omdat men zijn onmacht gevoelt. Tegen den stroom op te gaan, of den stroom tegen te houden zou eene groote onvoorzichtigheid zijn, gesteld al dat het mogelijk was. Naarmate de grieven tegen het gemeente-

wezen scherper en meer verdiend zijn, naar dezelfde mate ontwikkelt zich ook bij een volk, dat achting voor zich zelf heeft, het gevoel, dat nieuwe vrijheden en rechten nieuwe plichten doen geboren worden, en de slotsom kan slechts zijn, dat de nationale veerkracht er door wordt verhoogd. Rusland is eene groote mogendheid, die eene toekomst heeft; het moet vooruit en kan niet terug zonder zich een certificaat van onmacht te geven, en evenmin als een verstandige Rus de lijfeigenschap terugwenscht, omdat de vrije boer lui is en brandewijn drinkt, evenmin zal hij verlangen naar reactie tegen de plaatselijke zelfregeering, omdat de stedelijke besturen voor het meerendeel in de verste verte niet op de hoogte zijn van hun taak. - De openbare meening in Rusland, al heeft zij in het afgetrokkene ook gelijk in hare afkeuring van de werking der gemeentelijke organisatie, is niet altijd billijk in haar oordeel. Kóscheleff heeft bij de bespreking van de russische administratie zeer juist aangetoond, waar de schoen wringt: ‘In Rusland, zegt hij, gelooven velen, dat men een mensch maar heeft te bevelen dit of dat te zijn, en dat hij het dan ook werkelijk is. Vroeger gebeurde het nu en dan, dat een grondbezitter zijn koetsier of kamerdienaar riep, hem tot administrateur benoemde en hem het beheer over al zijne goederen toevertrouwde; met den arbeid der lijfeigenen gingen de zaken toch haar gang, zij leverden niet veel op, maar brachten ook geen groote schade. Thans zou een grondbezitter, die aldus handelde, spoedig geruïneerd zijn en genoodzaakt zijnde zaken te laten varen.’[1] Eene billijke kritiek zal begrijpen, dat een gemeenteraad van onbeschaafde kooplieden en ‘burgers,’ gepresideerd door een grondbezitter, die in de stad van zijne renten is gaan leven, geen model van een stedelijk bestuur kan zijn. Eerst als het peil van de *algemeene* ontwikkeling is verhoogd heeft men recht te klagen over de kiezers, die geen betere keuze doen, en over de gekozenen, die zoo weinig begrijpen, welke belangen hun zijn toevertrouwd.

Terwijl de dorpsgemeenten reeds sedert onheuglijke tijden, de steden reeds sedert Peter den Grooten, een eigen bestuur hebben en beiden zich thans alleen in een nieuw kleed vertoonen, zijn de overige organen van het russische *self-government* geheel nieuwe instellingen, voortbrengselen van de ‘nieuwe aera’. Ten onzent hebben de gemeente en de provincie alleen hare eigen

1 *Unsere Lage*, pag 57.

vertegenwoordiging. Rusland heeft bovendien een districtsvertegenwoordiging, in beginsel alzoo dezelfde indeeling, die men in Frankrijk en in Pruissen aantreft. Het russische ‘gouvernement’ (*Guberniija*) komt overeen met het fransche *département* en met het pruissische *Regierungsbezirk*. Het is verdeeld in districten (*uijezdi*) overeenkomende met een fransch *arrondissement* of een pruissische *Kreis*. Beiden hebben een eigen orgaan.

De provinciale en de districtsvertegenwoordiging dragen in Rusland den gemeenschappelijken naam van *Zemstvo*, maar zoowel hare samenstelling als haar werkkring is verschillend. Beide komen hierin overeen, dat zij voorzien in behoeften, die aan verschillende dorpen, steden of districten gemeen zijn, en dus buiten den kring der plaatselijke regeering vallen.

De Zemstvo van een district wordt voor den tijd van drie jaren gekozen door de grondbezitters, de plattelandsgemeenten en de stedelijke besturen. Zijn taak is vooral bruggen en wegen te onderhouden of aan te leggen, de veldpolitie te regelen, vrederechters te verkiezen, het oog te houden op het lager onderwijs, op de volksgezondheid en op den oogst, het laatste ter voorkoming van hongersnood. Wallace geeft eene plastische beschrijving van de districtsvergadering van Novgorod, waar hij in de balzaal van de *Club de la Noblesse* 30 of 40 afgevaardigden bijeen vond, die gapende of slapende langdradige rapporten van het uitvoerend bureau aanhoorden. Dit bureau (*uprava*) is belast met het dagelijksch bestuur van het district en wordt door de vergadering uit haar midden gekozen. Aan de parlementaire vormen ontbreekt niets.

De provinciale vertegenwoordiging is samengesteld uit afgevaardigden, door de districtsvergaderingen uit haar midden gekozen. Hier heeft men dus eene nogmaals getrapte verkiezing en hierdoor verklaart het zich ook, waarom beide lichamen denzelfden naam dragen. De werkkring van den provincialen Zemstvo bepaalt zich tot aangelegenheden, die meer dan één district betreffen. Verschillende instellingen der provinciale vergadering zijn een weldaad voor het land geweest: betere verkeerswegen, hospitalen, krankzinnigengestichten, kweekscholen voor onderwijzers enz. Ook de provinciale Zemstvo heeft zijn dagelijksch bestuur, de voorzitter is thans steeds de Adelsmaarschalk van de provincie. Voor de uitvoering van de Zemstvo-besluiten is natuurlijk geld noodig; de uitgaven en ontvangsten

worden dan ook nauwkeurig geraamd en de vaststelling van het budget behoort tot de belangrijkste werkzaamheden der jaarlijksche bijeenkomsten.

De organisatie van den Zemstvo dagteekent eerst van 1864 en heeft met de meeste groote regeeringsdaden van den tegenwoordigen souverein dit gemeen, dat zij met luid gejubel is ontvangen, maar de al te verheugden heeft teleurgesteld. Zij berustte op het beginsel van indirecte verkiezingen, maar zonder inmenging van de regeering; geen wonder dus, dat al wie zich liberaal noemden, deze nieuwe democratische instelling met vreugde zag verrijzen op den bodem der absolute monarchie. Men verwachtte veel, zoo niet alles, van het beginsel, dat de kern der staatkundige vrijheid zou worden, terwijl men vast overtuigd was dat Rusland nu ook zeer spoedig goede wegen, bruggen, scholen, hospitalen, gestichten en andere nuttige instellingen rijk zou worden. Men beweert, dat vaderlandslievende moeders hare kinderen medenamen naar de Zemstvo-bijeenkomsten, ten einde hun vroeg belang in te boezemen voor de publieke zaak. Ook deze sanguinische verwachtingen zijn teleurgesteld; de Russen hebben ook in dit opzicht moeten ondervinden, dat eene natie, die uit een staatkundig oogpunt eeuwen ten achter was, niet door een ukaze wordt herschapen in een volk, dat de kracht heeft zich zelf te regeeren en het talent om dit goed te doen. In weerwil van de vruchten, die de nieuwe orde van zaken in verschillende provincieën heeft afgeworpen, is men het hierover eens, dat de Zemstvo in de eerste 12 à 14 jaren van zijn bestaan nog betrekkelijk zeer weinig heeft uitgericht; de nuttige instellingen zijn nog uitermate schaarsch, de meeste bruggen en wegen laten nog zeer veel te wenschen over, voor de ontwikkeling van handel en nijverheid is weinig gedaan, en intusschen zijn de provinciale en districtsbelastingen onrustbarend gestegen. In drie jaren tijd van 1865 tot 1868 klom het totaal-cijfer der provinciale belastingen in 30 provinciën van ruim 5 millioen tot 14½ millioen roebels. Wat den staatkundigen invloed betreft, dien men van den Zemstvo had verwacht, deze was en is gering; toen de provinciale vergadering te Sint-Petersburg eens de *allures* aannam als wilde zij een politieke rol spelen, werd zij op hoog bevel onmiddellijk gesloten en de invloedrijkste leden werden gedurende eenigen tijd naar de provincie verbannen. De les was hard maar niet onverdiend; als de Zemstvo inderdaad zijne

bestemming wil vervullen, dan moeten de leden geen voorbeeld nemen aan sommige fransche *conseillers généraux*, die uit alles politieke munt slaan, maar veeleer het oog houden op de tastbare behoeften, die met de staatkunde niets gemeen hebben en voorziening vereischen onder elken regeeringsvorm. Dat in eene provinciale hoofdplaats de modder opgehoopt ligt vóór de deur van het Zemstvo-gebouw, dat de leden te laat komen, omdat de straten niet begaanbaar zijn en er daags maar één middel van vervoer is, dat een geacht afgevaardigde met zijn *tarantass*[1] in den modder blijft steken in de hoofdstraat, dit, en nog veel meer, zijn tastbare 'onregelmatigheden' in den democratischen zoowel als in den autocratischen staat. De provinciale en districtsvertegenwoordigingen hebben met hare administratieve bemoeiingen meer dan genoeg te doen. De leden van den Zemstvo, al staan zij ook oneindig hooger dan die van de gemeenteraden, munten ook niet altijd uit door logisch denken. Wallace woonde eens eene vergadering bij, waar een invloedrijk lid het voorstel deed den schoolplicht in te voeren, ofschoon hij erkende, dat er dan 20 malen meer scholen in het district moesten zijn, en dat de middelen het niet toelieten ze te bouwen. Van boeten of andere straffen aan de ouders wilde hij niets weten; de nalatigen zouden alleen geen ambt in de *Mir* of in de stad mogen bekleeden! - Eén politiek gevolg heeft de nieuwe instelling gehad, namelijk, dat zij het werk der Emancipatie heeft voltooid. De voormalige lijfeigenen verkeeren in de Zemstvo-vergaderingen, vooral in die van het district, op een voet van volkomen gelijkheid met de grondeigenaren, die hen welwillend bejegenen en het verledene geheel schijnen te hebben vergeten. Dit, in verband met de streng parlementaire vormen, maakt, dat de Zemstvo misschien eene zeer goede oefenschool voor een constitutioneel-monarchaal Rusland der toekomst kan worden.

De grenzen van den Zemstvo zijn die van het vertegenwoordigend stelsel in Rusland; alles wat van meer dan provinciaal belang is wordt door den Keizer met den Raad van State en het ministerie geregeld zonder eenige medewerking der natie. Napoleon I noemde zijn Raad van State zijn *idée en délibération*, het ministerie zijne *idée en exécution*. Geheel hetzelfde beginsel was reeds honderd jaren vroeger door Peter den Grooten aange-

1 Een phaeton zonder veeren, het meest gebruikelijke soort van rijtuig.

nomen als het uitgangspunt van zijne nieuwe administratie. Het opperste gezag vóór en na Peter berustte en berust bij den Keizer; Peter beschreef den russischen Czaar als ‘de autocratische alleenheerscher, die aan niemand ter wereld rekenschap heeft te geven van zijne handelingen, maar de macht en het gezag heeft om zijne staten en landen naar eigen wil en oordeel te beheerschen als een christelijk souverein.’ Onmiddellijk onder den Czaar zijn drie staatslichamen werkzaam, die de oude *trias politica* vertegenwoordigen: de Raad van State, belast met het voorbereiden van wetgevende maatregelen, de Ministerraad, met het uitvoerend gezag bekleed, en de Senaat, het hoogste rechtscollege.

De wetgevende arbeid van den Raad van State is feitelijk niet anders dan het geven van advies aan den Keizer. Op papier heeft dit lichaam een groote macht, daar het o.a. het budget vaststelt, oorlog verklaart en vrede sluit, maar in de werkelijkheid beteekent dit recht niets, want de Keizer is in geen enkel opzicht gebonden aan de besluiten van den Raad. Het voorzitterschap wordt bekleed door een Prins van den bloede; sinds 1868 vervult Grootvorst Constantijn Nicolaïevich, de oudste broeder des Keizers, deze hooge waardigheid. De Raad vergadert *in pleno* en in sectiën; in het plenum hebben de meeste overige Prinsen van den bloede, alle ministers, de leden der sectiën en een dertigtal andere leden zitting; deze laatste zijn meest allen opperofficieren van leger en vloot; enkele evenwel zijn civiele personen met den rang van Staatssecretaris of werkelijke Geheimraad. De sectiën zijn drie in getal, ééne voor wetgeving en codificatie, ééne voor burgerlijke zaken en eeredienst, ééne voor de huishouding en de finantiën van den Staat. De leden dezer afdeelingen hebben eveneens zitting in het plenum.

De wijze, waarop eene russische wet tot stand komt, is de volgende: Een minister, die meent, dat eenig onderwerp, tot zijn departement behoorende, moet worden geregeld, dient aan den Keizer een gemotiveerd rapport hieromtrent in. Als de Keizer zich met het hoofdbeginsel vereenigt, dan benoemt hij eene Commissie, die de zaak voor hem onderzoekt en een wetsontwerp redigeert. De commissie onderzoekt eerst den oorsprong en de geschiedenis van het onderwerp in quaestie in Rusland; gewoonlijk wordt dit onderzoek vergemakkelijkt door een of anderen hoogen ambtenaar, die eene speciale studie van de zaak heeft gemaakt en daarover eene verhandeling schrijft. Is de

geschiedkundige zijde van het vraagstuk goed bezien, dan volgt het *prolít' na dijelo svet naûki*, gelijk het in de bureaux heet, d.w.z. het 'werpen van het licht der wetenschap op de quaestie.' De geschiedenis van het onderwerp in andere beschaafde landen en de geleerde theorieën van buitenlandsche wijsgeeren, rechtsgeleerden en publicisten werpen dit licht[1]. De derde en meest belangrijke taak van de Commissie is nu om dit 'uittreksel van menschelijke wijsheid en ondervinding' op Rusland toe te passen, maar nu is juist dit belangrijkste deel van het werk gewoonlijk het gebrekkigst, want de geleerde wetgevers te St. Petersburg kennen het land niet anders dan uit de rapporten van ambtenaren, en bij dit deel van de taak laten de buitenlandsche theoretici hen in den steek.

Uit de handen van de Commissie gaat het geredigeerde ontwerp naar den Raad van State, die het onderzoekt en somtijds wijzigt; van veel beteekenis zijn echter deze wijzigingen niet, omdat de leden van het hooge college meest allen oud-leden van wetgevingscommissiën zijn geweest. Het gansche lichaam bestaat uit ambtenaren, die hun leven in de bureaux hebben doorgebracht en blind en doof zijn voor de eischen der werkelijkheid. Als de Keizer zich vereenigt met de eindredactie van den Raad van State, dan wordt het ontwerp bij Keizerlijk besluit (*ukaze*) vastgesteld en door den betrokken minister afgekondigd. Bevalt het ontwerp hem niet, dan stelt hij het eenvoudig ter zijde en is het werk voor niet geweest.

Op deze wijze ontvangen de Russen rechtstreeks uit handen van hun vorst de reeks van ukazen, bestemd om hen gelukkig te maken, wetten, die zelden uitmunten door practischen zin, al voldoen zij ook uitwendig aan theoretische eischen. Tot de nadeelen van elke bureaucratie behoort in de eerste plaats deze miskenning van werkelijke toestanden, deze onkunde omtrent werkelijk bestaande behoeften, die onvermijdelijk is, zoolang men de wereld beziet door den bril van een ambtenaar. Maar een tweede, niet minder nadeelig gevolg is, dat ook de beste en

1 Wallace vond in eene memorie betreffende eene hervorming van de weldadigheidsinstellingen: eerst eene verhandeling over weldadigheid en armenzorg, daarna aanhalingen uit de Talmud en den Koran; dan eene beschrijving van de armenzorg in Athene na den Peloponnesischen oorlog en te Rome onder de keizers; eenige opmerkingen uit de middeneeuwsche geschiedenis; eindelijk alle nieuwe wetgevingen, o.a. de IJslandsche (te vinden in de *Hragas*) en die van bijkans alle duitsche staatjes en alle zwitsersche kantons. Het geheele stuk had 21 bladzijden 8°!

meest practische wet door het ambtenaarspersoneel feitelijk buiten werking kan worden gesteld. Dit is het, wat Koscheleff het meest grieft in het hervormingswerk der tegenwoordige regeering: ‘De in organieke wetten uitgedrukte wil des Keizers, zegt hij, gaf ons rechten, maar de uitvoerders der wetten vernauwen hare bedoeling zooveel mogelijk en zijn alleen vrijgevig in het besnoeien. Hiermede nog niet tevreden, veranderen zij door wetgevende uitleggingen, ophelderingen en aanvullingen onder een of ander voorwendsel den oorspronkelijken zin der verschillende verordeningen en bepalingen, en dit niet in eens, maar langs zijwegen en heimelijk; zij hebben niet de uitvoering en ontwikkeling, maar juist de stremming en wijziging der wet op het oog. Ẃij geloofden eindelijk de baan van het recht te betreden, maar het bleek, dat de onwaarheid zich had verdubbeld, en dat onder nieuwe klanken het slechte oude behouden werd. Het belang van vorst en volk beiden vordert ongetwijfeld eensgezindheid, wederzijdsche genegenheid, onderling vertrouwen en samenwerking, maar de bureaukratie, die begrijpt, dat haar rijk dan uit is, tracht deze vurig gewenschte vereeniging op alle wijzen tegen te wezen, door den vorst achterdocht en bezorgdheid in te boezemen, het volk te berooven van de reeds verleende vrijheden, en hierdoor overal ontevredenheid en klachten te verwekken.’[1].

Laten wij zien, wie de ambtenaren zijn, aan wie de uitvoering der wetten wordt toevertrouwd.

Het hoogste uitvoerend gezag berust, gelijk gezegd, bij den Ministerraad, een collegie, waarin, behalve de ministers, ook een half dozijn andere hooge ambtenaren benevens enkele Prinsen van den bloede zitting hebben. Zóó is het mogelijk, dat b.v. de tegenwoordige ministerraad wordt gepresideerd door generaal Ignatieff, die *geen* minister is in den engeren zin van het woord. De werkkring van het lichaam is trouwens niet veel meer dan beraadslagen, want elke minister is persoonlijk verantwoordelijk aan den Keizer, zoodat van eene collectieve verantwoordelijkheid voor gemeenschappelijk handelen geen sprake is. De eigenlijk gezegde ministers zijn hoofden van administratieve departementen, die op den bureaucratischen ladder een sport lager staan dan het comité der ministers. De departementen zijn tien in getal: Huis des Keizers, buitenlandsche zaken, oorlog,

1 *Unsere Lage*, pag. 9.

marine, binnenlandsche zaken, onderwijs, financieën, openbare werken, justitie en domeinen. Prins Gortschakoff, dien wij ons gewoonlijk voorstellen als een kanselier naar het model van dien van het duitsche rijk, is in werkelijkheid niets meer dan het hoofd van het tweede departement (buitenlandsche zaken); zijn titel van 'rijkskanselier' is een eeretitel, en hoewel hij, als minister, zitting heeft in het plenum van den Raad van State en in den Ministerraad, vervult hij daar evenwel geenszins de rol, die Bismarck speelt in den duitschen Bondsraad en in den pruissischen Ministerraad; hij is stemgerechtigd lid, zonder meer, en heeft alleen door zijn persoon een overwegenden invloed.

De departementen van algemeen bestuur zijn 'de centrale punten, waar de verschillende soorten van territoriale administratie ineenloopen, en vanwaar de keizerlijke wil uitstraalt over het gansche rijk.' Te dien einde is het Rijk verdeeld in provinciën of gouvernementen; deze weder in districten. Aan het hoofd van elke provincie staat een gouverneur en een onder-gouverneur, vrij wel overeenkomende met den franschen *préfet* en *sous-préfet*, omringd van een klein comité (*conseil de prefecture*). Tot voor weinige jaren verdienden deze gouverneurs volkomen de kwalificatie van *Satrapen*, hun door het volk gegeven; zij deden binnen de grenzen van hunne provincie alles naar willekeur en oefenden een zeer verderfelijken invloed uit op de burgerlijke en crimineele rechtspraak. Onder de tegenwoordige regeering is dit veel veranderd: de rechtspraak is van het administratieve gezag losgemaakt, en de belangrijkste provinciale aangelegenheden, waarmede de gouverneur zich vroeger bezig hield, behooren thans tot den werkkring van den Zemstvo. De loopende zaken moet hij veelal behandelen overeenkomstig keizerlijke instructieën, en de vermeerderde drukpersvrijheid heeft haren gunstigen invloed op de meeste Satrapen doen gevoelen. De gouverneur is de plaatselijke vertegenwoordiger van den minister van binnenlandsche zaken. Naast en onafhankelijk van hem staat een aantal ambtenaren, die de andere ministerieën vertegenwoordigen, een geheel leger alzoo, goed gedisciplineerd en zorgvuldig ingedeeld.

De uitvinder van deze bureaucratische machine was Peter de Groote alweder, en om haar gaande te houden, werd door hem een geregeld ambtenaarsleger in het leven geroepen. Alle burgerlijke en militaire ambten werden door hem verdeeld in 14 klassen, elke klasse of rang geeft aanspraak op een afzon-

derlijken titel, en ieder, die ambtenaar wil worden, moet op de laagste sport beginnen. Het gezamenlijke ambtenaarspersoneel heet *Tchinovnik*, d.i. mannen met een *Tchin* of rang; iedereen heeft den lageren *Tchin* te doorloopen alvorens tot een hoogeren te geraken, even zeker als een luitenant eerst kapitein moet zijn geweest, vóór dat hij hoofdofficier wordt. Omdat aan den rang een titel is verbonden, ontmoet men in Rusland, en nog meer in het buitenland, meermalen ambtenaren, wier werkkring een gansch andere is dan hun titel zou doen vermoeden; een *Conseiller de Cour*, een *Conseiller d'Etat* en een *Conseiller privé de S.M.* hebben in den regel nooit het hof gezien, noch den drempel van den Raad van State overschreden, noch in den geheimen Raad des Keizers hun gevoelen geuit; het zijn titels, trouwens in het russisch wel te onderkennen, maar die den onkundigen vreemdeling in de war brengen. Hierdoor ook is het verklaarbaar, waarom een koopman een hoogen staatsambtenaar als ‘generaal’ betitelt. De burgerlijke autoriteit staat in rang gelijk met de militaire en een gouverneur b.v. heeft den Tchin van generaal.

De zonderlinge tegenstelling tusschen deze ambtenaarsregeering en de plaatselijke zelfregeering valt, naar ik vertrouw, terstond in het oog, en hierdoor blijkt de gegrondheid van de zoo even genoemde grief van Koscheleff. Een goed gedrild leger van ambtenaren staat in Rusland tegenover de jonge loot van het selfgovernment, die alle zorg en moeite noodig heeft om in den vreemden bodem te acclimateeren, maar waarvan de verzorging is toevertrouwd aan hare bitterste vijanden. De Keizer heeft aan zijn volk deelneming in de publieke zaak willen geven; de Tchinovnik hebben zich wel gewacht 's Keizers wensch tegen te houden, maar met het stellige plan om de jonge plant te verstikken en zoodoende den souverein te overtuigen, dat zijne goede bedoelingen praktisch onuitvoerbaar zijn. Op enkele voorbeelden kan ik hier wijzen, die aantoonen, dat de klachten niet overdreven zijn.

Den 21^{en} November 1866, toen de Zemstvo ter nauwernood was geconstitueerd, wist de Raad van State van den Keizer eene ukaze te verkrijgen, die het provinciale belastingstelsel al aanstonds omverwierp; zij hield het verbod om certificaten van handel en nijverheid en de patenten van branders en tappers anders te belasten dan in den vorm van procenten van de waarde, die deze documenten hadden voor den Staat. De provincie kreeg dientengevolge eene alleronbedui-

dendste inkomst uit hetgeen voor haar de grootste bron van inkomen geweest zou zijn, en de kooplieden en industrieelen, die wisten, dat zij voortaan een fixum hadden te betalen, werden volkomen onverschillig voor de provinciale aangelegenheden. - Weinige maanden later, den 13^{en} Juni 1867, verschenen twee andere ukazen, die aan den Zemstvo gevoelige slagen toebrachten. De eene bevatte een reglement van orde voor de vergaderingen van den Zemstvo, van de gemeenteraden, den adel en de stedelijke corporatieën, waarbij aan de voorzitters van elk dezer vereenigingen een bijkans dictatoriaal gezag wordt gegeven. Hij alleen regelt den gang van werkzaamheden, ontneemt willekeurig het woord, sluit naar goedvinden het debat, gaat zoo vaak hij wil buiten de orde van den dag en weigert eenvoudig de behandeling van elk voorstel of onderwerp, dat, naar zijne door niemand gecontroleerde zienswijze, in strijd is met de wet of ligt buiten de grenzen van de bevoegdheid dezer vereenigingen. Tegen een voorzitter, die zijn plicht in dit opzicht verzuimt, zijn diciplinaire straffen bedreigd, en men verwondere zich dus niet, indien zelfs de beste en loyaalste voorzitter te goeder trouw de verleende rechten op de schromelijkste wijze verkort. De andere ukaze van denzelfden datum verbiedt iets omtrent de handelingen van den Zemstvo te doen drukken zonder verlof van de plaatselijke regeeringsambtenaren, die naar willekeur kunnen schrappen en bijvoegen. Deze maakten meerendeels misbruik van hunne bevoegdheid; de klachten over dergelijke willekeur werden in bescheiden vorm aan den minister van binnenlandsche zaken medegedeeld, maar zonder eenig gevolg, want de Tchinovnik houden elkander steeds de hand boven het hoofd, en sedert stelt niemand meer eenig belang in de gecastigeerde uitgave van de handelingen der provinciale regeering, die eerst alle pennen in beweging hadden gebracht.

Behalve dat de bureaucratie op deze en vele andere wijzen de politieke ontwikkeling van het russische volk belemmert en hier gelijk overal haar verlammenden invloed doet gelden, heeft zij een ander, algemeen erkend gebrek, nl. dat de ambtsmisdrijven aan de orde van den dag zijn en in de zeden van de ambtenaarswereld zijn ingedrongen. De kwaal is van oude dagteekening en chronisch geworden. Toen Peter de Groote eens aan zijn procureur-generaal het voornemen te kennen gaf om eene ukaze uit te vaardigen, krachtens welke ieder, die zòòveel had gestolen als een eind touw waard was, zou worden opgehangen, antwoorde

de hooge ambtenaar met groote openhartigheid: ‘dan zal Uwe Majesteit eerlang geen enkelen ambtenaar meer hebben. Wij allen stelen, en het eenige verschil is, dat sommigen van ons grootere sommen en meer openlijk stelen dan anderen.’ Nog onder de regeering van keizer Nicolaas, toen de natie onder het militaire formalisme der ambtenaren werd vertrapt, was afpersing en omkooping schering en inslag. De tegenwoordige regeering heeft ook in dit opzicht haar gunstigen invloed doen gevoelen, in zoover dat het antwoord van den procureur-generaal thans overdreven zou zijn, maar dit neemt niet weg, dat de kwaal allerminst is uitgeroeid; ze heeft alleen wat meer beschaafde vormen aangenomen. De invloed, dien de regeering uitoefende, bestond hierin, dat de traktementen werden verhoogd, de drukpers vrij gelaten en de schuldig bevonden ambtenaren gestraft; zoodoende verminderde het aantal ‘*grobe Schuhmacher*’ gelijk Kosheleff ze noemt, maar hoe het thans toegaat teekent hij ons tevens met een enkelen duidelijken trek: ‘De massa geld en andere *beneficia*, die in den zak van de ambtenaren en hooge waardigheidsbekleeders vloeien, is thans veel aanzienlijker dan ooit vroeger het geval is geweest. Vroeger namen zij grossen en roebels, misschien persten zij die af zelfs; thans dulden onze beschaafde administrateurs niet, dat men zich met zulke kleinigheden voor hen vertoont; maar zij verachten duizenden en tienduizenden niet, vooral in den vorm van aandeelen, actieën of soliede gratificatiën van banken, bankierskantoren, spoorweg-maatschappijen en andere ondernemingen. Ook in beursspeculatiën staan onze administrateurs bij geene andere europeesche, vooral niet bij de napoleontische en oostenrijksche staatsambtenaren achter; in dit opzicht staan zij geheel op de hoogte van hun tijd.’ - In denzelfden geest spreken alle schrijvers over Rusland, en het is opmerkelijk, dat Wallace, die zijne belangrijke bijzonderheden betreffende de Tchinovnik hoofdzakelijk ontleent aan mededeelingen van den gouverneur van Novgorod en andere ‘generaals,’ zich geen oogenblik ontziet deze wonde plek open te leggen. Wat Golowin betreft, van hem kan men de namen en voornamen vernemen van een aantal ambtenaren, die zich op de schromelijkste wijze hebben misdragen in hun ambt. Ik acht het minder noodig deze schandalen hier alle te vermelden; het is om de zaak, niet om de personen te doen. Zeer karakteristiek evenwel is eene mededeeling van Golowin, dat men bij de invoering van de gijzeling te St. Pe-

tersburg een middel kende om voor 50 roebels weder los te komen. De directeur van de gevangenis zette, tegen betaling van dit ‘kaplaken’, het uurwerk van zijne inrichting een goed eind vooruit; kwam de schuldeischer dan ‘te laat’ om de kosten van het onderhoud te betalen, dan hielp hem geen protesteeren; de schuldenaar was alweder op vrije voeten. Een andere kwade betaler kocht voor 6000 roebels van een commissaris van politie een vrijgeleide naar het buitenland, juist toen hij zou worden gegijzeld. Eene adellijke dame wist eene ukaze te verkrijgen, waarbij alle hypotheken op hare vaste goederen werden opgeheven, zonder dat de schuldeischers eenige vergoeding ontvingen. ‘Van dergelijke kleinigheden, zegt Golowin, zouden wij er nog vele kunnen vertellen, maar men zegt ons, dat het geen middel is om zich bemind te maken.’ Ik zou er willen bijvoegen, dat het met studie bijeenzamelen van schandalen de waarde van een in vele opzichten verdienstelijk geschrift niet verhoogt. - Wallace kent provinciën, waar de *vodka*-branders een geregeld tarief van gratificatiën aan de ambtenaren hebben, en waar iedere ambtenaar en beambte, van den gouverneur tot den agent van politie, zijne getarifeerde fooi ontvangt.

De Keizers hebben meermalen een open oog gehad voor den demoraliseerenden invloed, dien zoodanig voorbeeld noodzakelijk moet hebben, maar hoe zal men het diepgewortelde kwaad uitroeien? In elke bureaucratie zijn de ambtsmisdrijven menigvuldig en is de bestraffing moeielijk, omdat de eene ambtenaar steeds den anderen de hand boven het hoofd houdt en het onderzoek belemmert in plaats van het te bevorderen. Niet zelden wordt, ook elders dan in Rusland, eene zeer gegronde klacht tegen een ambtenaar gesteld in diens eigen handen ‘ter fine van bericht en raad.’ Bovendien is de souverein het hoofd van de geheele administratie; worden er fouten geconstateerd, dan vreest hij voor vermindering van gezag en vergeet vaak, dat het gezag het best wordt gehandhaafd door strikte rechtvaardigheid en onpartijdigheid. Men bedenke eindelijk, dat de enkele hooge ambtenaren, die somtijds als zondebok fungeeren, veelal vrienden of vertrouwelingen zijn van den absoluten monarch, en dan zal men zich niet verwonderen, hoe deze zondebokken, voor straf, hun verdere leven slijten te Parijs, Baden-Baden of Monaco, en daar volstrekt niet sterven van honger.

Het is alleszins verklaarbaar, dat mannen, wier hart warm klopt voor het welzijn van hun vaderland, eene radicale verbe-

tering alleen verwachten van een geheel veranderd regeeringsstelsel; Koscheleff en duizenden met hem verlangen, dat Rusland zich zal vervormen tot eene grondwettige monarchie met een democratisch vertegenwoordigend stelsel; eerst als het volk zich zelf regeert, zoo meenen zij, kunnen de nieuwe instellingen zich ontwikkelen en rijpen. Rusland is thans de eenige europeesche staat, die niet constitutioneel wordt geregeerd; zelfs Turkije heeft eene grondwet; voor de autocratie is nergens meer plaats behalve te St. Petersburg. Dit alles is zeer waar en klinkt zeer goed, maar het komt mij voor, dat ook hier de theorie niet geschikt is voor de werkelijke toestanden. Een volk wordt niet constitutioneel omdat het eene grondwet heeft. De republieken van Zuid- en Midden-Amerika hebben allen eene grondwet en een parlement, en wat zijn zij anders dan buit voor eerzuchtige ‘generaals,’ die elkander het bezit betwisten? De treurige ondervinding, die in Rusland aanvankelijk met het vertegenwoordigend stelsel is opgedaan, is wel geschikt om te doen terugdeinzen voor de voltooiing van een parlementair gebouw met zulk materiaal. Werd hiertoe thans overgegaan, het ware te vreezen, dat de russische patriotten eene nog veel grootere, ditmaal misschien onherstelbare teleurstelling zouden ondervinden. In Amerika, waar de russische publicisten gaarne ter school gaan, kunnen zij leeren, dat omkoopbaarheid van ambtenaren bestaanbaar is ook in de democratie, en dat daar bij dit eene kwaad nog een tweede komt: het koopen en verkoopen van stemmen. Welk heil is er te verwachten van een kiezersvolk, samengesteld uit boeren, die hunne stem als rechter verkoopen voor brandewijn; kooplieden, die valsch meten en wegen; ambtenaren die zich door fooien en gratificatieën laten afbrengen van hun plicht? Noch de geregelde gang van zaken, noch de publieke moraliteit zou er vermoedelijk door winnen. Vooral indien het algemeene stemrecht werd ingevoerd - en dit is immers tegenwoordig de modevorm - zou de teleurstelling groot zijn. De Russen kunnen, als zij ‘uit het venster zien’, prachtige bouwstoffen voor een geleerd commissierapport betreffende de werking van het algemeene stemrecht vinden in de geschiedenis van het tweede fransche keizerrijk en van het nieuwe duitsche rijk. - Met zoodanig materiaal zou de proefneming overal gevaarlijk zijn, maar vooral in Rusland. De Tchinovnik toch, welke groote gebreken hun ook aankleven, hebben jegens Rusland

ééne groote verdienste gehad, die te veel wordt uit het oog verloren: door hun kunstig samenstel is de nationale eenheid bewaard. Hadden de Czaren geene vertegenwoordigers van het centrale gezag gezonden naar elke eenigszins belangrijke plaats van het rijk, dan zou vermoedelijk deze logge massa reeds lang zijn inééngestort en versplinterd. Thans breidt de kolos zich schier jaarlijks uit en neemt de meest heterogeene elementen in zich op, maar de eenheid wordt bewaard doordien over oud en nieuw hetzelfde net wordt geworpen, waarvan de draden ineenloopen in de particuliere kanselarij des Keizers. Een rijk van 21 millioen vierkante mijlen[1], bewoond door 85 millioen inwoners van allerlei landaard, oorsprong en godsdienst, bijeen te houden, is een reuzenarbeid, die vermoedelijk veel te zwaar zou zijn voor een zwak, lauw en ongeoefend parlementarisme.

Zoo blijkt het, duidelijker misschien dan op eenig ander gebied, in welk een *impasse politique* het vernieuwde Rusland is geraakt. Zoodra het woord vrijheid was uitgesproken op den troon, verlangde en verwachtte het volk met recht, dat dit woord geen ijdele leus zoude zijn. De Keizer toonde, dat het hem ernst was, want de emancipatie der lijfeigenen werd gevolgd door de nieuwe gemeentelijke organisatie, den Zemstvo, de instelling van de jury en de vrijheid van drukpers; maar de natie was niet rijp voor zoo vele zegeningen; zij, die de consequente toepassing van de keizerlijke staatkunde verlangen en aandringen op de invoering van een parlementair regeeringstelsel, vergeten, dat men met onmondigen en onopgevoeden niet kan regeeren, dat hetgeen men thans reeds heeft de oefenschool moet zijn voor de toekomst. Daar nu gelijktijdig de russische adelaar altijd even begeerig de klauwen uitstrekt, schier ongemerkt gansche provincieën en landen naar zich neemt en onder de toejuichingen van ‘liberalen’ en patriotten de grenzen van het onmetelijke rijk steeds verder en verder verlegt, is voor de eenheid van het rijk een sterk gecentraliseerd, door kundige en geroutineerde ambtenaren uitgeoefend gezag, onmisbaar. In theorie zijn de eischen van een zeer verlicht deel der natie volkomen rechtmatig, maar in de praktijk is het wel niet mogelijk ze in te willigen, zonder het gansche staatsgebouw in gevaar te brengen. De Keizer kan zijne schier onbegrensde macht vrijwillig besnoeien, de verantwoordelijkheid voor zijne

1 Meer dan de helft van Europa en 1/6 van de geheele aarde.

regeeringsdaden overdragen aan zijne ministers en de wetgevende bevoegdheid deelen met eene vertegenwoordiging van de natie; misschien zelfs zou het hem gelukken de bureaucratie te breken en willekeur te verdrijven door billijkheid en recht, maar welk zou het gehalte zijn van deze volksvertegenwoordiging *in spe*? en wie zou den samenhang, de eenheid der deelen bewaren, wanneer het uitvoerend gezag niet meer was gecentraliseerd? - Al wordt ook nu en dan eene democratische instelling door den souverein aan zijn volk geschonken, de drang der omstandigheden, de nuchtere werkelijkheid drijft de Russen steeds terug in de armen der autocratie. Het onverzoenlijke te vereenigen is eene onmogelijkheid; de zaken zullen dus vooreerst wel blijven, gelijk zij zijn, en hierdoor zal de algemeene, dikwijls uitgesproken ontevredenheid worden bestendigd. De Russen moeten doen wat Beaconsfield den Grieken raadde: ‘Zich troosten met de gedachte, dat zij een interessant volk zijn en geduld leeren oefenen.’

Het derde hooge staatslichaam, dat ik noemde, is: de Senaat. In vroegere tijden was dit college met een groot gezag bekleed: het was niet alleen het hoogste rechtscollege, maar fungeerde bovendien als factor van wetgeving, als rekenkamer, en zelfs als souverein gezag gedurende de afwezigheid of minderjarigheid van den Czaar. Deze tijden zijn voorbij: de wetgevende bevoegdheid ging over naar den Raad van State; een controleur generaal is belast met de contrôle der uitgaven en inkomsten van het rijk, en de particuliere kanselarij des Keizers heeft verschillende werkzaamheden van den Senaat overgenomen. Tegenwoordig is de Senaat bijkans uitsluitend een rechtsprekend orgaan, en er zal in een volgend hoofdstuk gelegenheid zijn op zijne samenstelling en zijn werkkring terug te komen.

H.H. VAN CAPPELLE.

(*Wordt vervolgd.*)

Jacobus Bellamy.

Uit Bellamy's nagelaten brieven en papieren, door Dr. J. van Vloten. Middelburg, J.C. en W. Altorffer. (Overgedrukt uit het Archief, IIIe deel. 3^{e} druk; uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen.)

‘Zoo wij ook doorgaans iets meer van het karakter als dichter (eens dichters?) wisten, het karakter zijner schriften zou duidelijker worden; wij zouden schoonheden vinden, die ons anders verborgen bleven, en wij zouden sommige gebreken meer als gebreken van zulk of zulk een genie kunnen bepalen.’ Met deze regelen verontschuldigde Bellamy zich bij zijnen vriend Kleyn[1], dat hij dezen, zooals hij zeide, kwam lastig vallen met eene korte mededeeling, hoe zijn dichterlijke aanleg zich allengskens ontwikkeld had. Wellicht hebben deze woorden ook Dr. van Vloten voor den geest gezweefd, toen hij, wat nog van Bellamy's letterkundige nalatenschap in de boekerij van het Zeeuwsch Genootschap verscholen lag, besloot openbaar te maken, en zoo doende over het karakter van den mensch en den dichter een nieuw licht deed opgaan. De schim van den vroeggestorven dichter, die zich bij zijn leven de mogelijkheid niet ontveinsde, dat na vijftig jaren zijn naam vergeten zou zijn[2], zal er hem dank voor weten. Maar ook het in de vaderlandsche letterkunde belangstellend publiek, dat na bijna honderd jaren de zoetvloeiende gedichten van Bellamy nog op prijs stelt, zal het in den scherpzinnigen beoordeelaar onzer letterkunde dankbaar waardeeren, dat hij, die nimmer naliet zijne landgenooten te herinneren aan de verwaarloosde bloemen uit eigen gaarde, thans weder de gelegenheid verschaft een blik te slaan in de beminnelijke persoonlijkheid van een der meest eigenaardige Nederlandsche vernuften.

1 In een brief gedeeltelijk uitgegeven als voorrede voor de Gezangen van Bellamy. 2^{e} druk. Haarlem, 1804.

2 v. Vloten, blz. 144.

Oprechtheid, goedaardigheid en geest - en waar deze drie vereenigd zijn, mag men wel van beminnelijk spreken - dreven boven in het gemoed van den dichterlijken Zeeuw.

> Klonk soms een valsche toon van mijn gespannen snaren,
> 't Was dan, wanneer mijn hand mijn halt niet volgen kon.

getuigde hij naar waarheid van zich zelf, en dat alles wat van zijn lippen vloeide, ook uit zijn edel en warm hart opwelde, toont ons elke brief in dezen bundel. Hetzij hij zijne hartsgeheimen aan zijne beminde openbaart, of zijne moeder belangstellend naar den welstand van alle huisgenooten (zelfs van de huiskat) vraagt; of aan den pensionaris Lambrechtsen, den beheerder van het fonds waaruit zijne studiën bekostigd werden, zijnen dank betuigt voor een verhoogde toelage ‘die hij wel noodig heeft’; overal klinkt dezelfde vroolijke, ongekunstelde, dikwijls schalksche, somtijds kinderlijke toon. Geest in overvloed, maar geen zweem van hatelijkheid; ernst bij oogenblikken, maar van gemelijkheid geen spoor. Wars van alle achterhoudendheid of veinzerij, ligt hem het hart steeds op de tong. Is hij in geldgebrek, hij troost zich met de opmerking ‘dat men het geruststst kan studeeren als het geld op is’; noodzaken hem allerlei ongesteldheden, om een heerlijken Meidag te huis te blijven, dan schrijft hij: ‘'t kon erger, 't geval kon zoo wezen, dat ik te bed moest blijven liggen.’

Bellamy's korte levensloop is bekend. Te Vlissingen geboren 12 November 1757 uit onvermogende ouders, door zijne moeder - die reeds vroeg weduwe was geworden - bij een bakker geplaatst om diens ambacht te leeren, had hij het geluk de aandacht te trekken van den geleerden Vlissingschen predikant Jona Willem te Water. Deze, die Bellamy onder zijne katechisanten telde, werd eens verrast door een gedicht, waarmede de twintigjarige bakkersknecht in zuiver Hollandsch zijnen dank betuigde voor het genoten godsdienstonderwijs. Hij begreep toen dat zooveel aanleg en talent in een koekebakkerij niet op hunne plaats waren, en wist door zijn invloed te bewerken, dat de jeugdige Bellamy door vermogende stadgenooten in staat werd gesteld zich voor de godgeleerde studiën te bekwamen. Den bakkersoven werd vaarwel gezegd, en de voorbereidende studie met lust en ijver aangevangen. In April 1782 vertrok de door zijne, hier en daar in tijdschriften en weekbladen gedrukte ge-

dichten, reeds niet meer geheel onbekende jongeling naar de Utrechtsche academie, met een lichten buidel, een helder, maar nog weinig gevuld hoofd en een warm hart, blakend van liefde voor het vaderland, de dichtkunst en, meest van allen, voor de achttienjarige dochter van een Vlissingschen scheepskaptein, Francina Baane.

De overgang van het rustige Vlissingen naar de woelige academiestad, van een eenvoudige burgerlijke omgeving naar de studentenwereld met hare bonte verscheidenheid, was groot, en maakte op het gemoed van den vijf en twintigjarigen jongeling een diepen indruk. Wat zijne rijke verbeelding tot nog toe gedroomd had, werd thans voor een deel werkelijkheid. Reeds een concert, dat hij kort na zijne aankomst in Utrecht bijwoonde, waar men ‘in een prachtige muziekzaal door drie groote kronen verlicht’, heerlijke muziek te hooren kreeg, bracht hem in verrukking. Dat was wat anders dan in zijne geboortestad, waar men het zeldzaam genot eener muziekale uitvoering in een donkere kamer moest smaken. Maar de studenten, van wier losbandigheid hij in de kleine kringen eener afgelegen provinciestad waarschijnlijk de meest fabelachtige verhalen had vernomen, vielen hem betrekkelijk mede. Des winters werd wel eens een enkele glasruit ingeworpen; de nachtelijke stilte der straten werd een enkele maal door vechtpartijen met de dragonders verstoord; maar daarbij bleef het. Hij zou, in het volle genot eener levenslustige jeugd, het waarschijnlijk niet betreurd hebben, indien de verschrikkelijke tafereelen, die men voor zijne jeugdige verbeelding had opgehangen, wat nader bij de waarheid waren geweest.

Aan omgang met begaafde en ontwikkelde tijdgenooten haperde het hem intusschen in Utrecht niet. De roem van zijn dichterlijk talent was hem daar reeds voorgegaan. Wat van hem onder den naam van Zelandus in de Post van den Nederrhijn was verschenen, maakte, dat hij niet alleen door de anti-Engelsche partij - onder de studenten de talrijkste - met open armen werd ontvangen, maar deed hem ook een gunstig onthaal vinden bij hen, die, al mochten zij zijne staatkundige gevoelens niet deelen, of er ten minste onverschillig voor zijn, zich toch aangetrokken gevoelden door het oorspronkelijk talent dat uit zijne gedichten sprak. Een kleine kring van studenten en pas gepromoveerden, allen beminnaars en min of meer gelukkige beoefenaars der let-

terkunde, nam den veelbelovenden Zeeuw gaarne op. De ziel dier vereeniging was een bekwaam en degelijk man, die destijds als lid der Utrechtsche vroedschap den eersten stap had gezet op een staatkundige loopbaan, die - ware niet een ontijdige dood tusschen beide gekomen - hem tot de hoogste betrekking zou hebben gebracht, de brave en talentvolle Hinlopen. In zijne woning kwamen elken Zaterdagavond enkele der meest begaafde kweekelingen van Utrechts hoogeschool te zamen om over de nieuwste voortbrengselen der vaderlandsche en vreemde (vooral Duitsche) letterkunde van gedachten te wisselen. Ook eigen voortbrengselen werden daar gewoonlijk medegebracht om aan de beoordeeling der letterkundige vrienden onderworpen te worden. Van den zelfgenoegzamen eigenwaan en stijve vormelijkheid der destijds welig tierende dichtgenootschappen hield men zich ver verwijderd. ‘De genialische vrienden’ noemde Bellamy dit gezelschap, maar door niemand werd het genie er rijker vertegenwoordigd dan door hem. Hij bracht in dien kring een aanleg, een vinding, een oorspronkelijkheid, die er hem gemakkelijk de eereplaats deed verwerven. Hij vond er eene uitgebreide kennis van de theorie der dichtkunst en van de letterkunde in het algemeen, die zijnen, door de lezing van enkele voortbrengselen van vaderlandsche dichters en door een zeer oppervlakkige kennis der classieke wereld ter nauwernood ontwikkelden geest uitnemend te stade kwam. Dat hij dit zelf gevoelde en waardeerde, bleek uit de dichtregels waarmede hij de leden van het studentengezelschap Dulces ante omnia Musae[1] - dat in dezelfde richting werkzaam was en grootendeels uit dezelfde leden bestond als de vriendenkring van Hinlopen - zijne hulde bracht.

Kunstbeminnaars, wijsheidkweekers, stichters van de Poëzij,
Gunt dat zich mijn jonge zangster aan uw drempel nedervlij;
Gunt haar dat zij uwe lessen, tot versiering van haar zang,
Tot versterking van haar oordeel, uit een heuschen mond ontvang.
- Krast haar speeltuig onder 't zingen, geeft het soms een valschen toon.
Mist zij dikwerf in haar zangen 't waar verheven, 't rechte schoon,
Gij, gewoon aan snaren tokklen, vast in allerhande maat,
Zult mijn teedre zangster leeren, hoe men fiks da cither slaat.

1 Dit studentengezelschap was opgericht in 1757, door M. Tydeman en A. Kluit. De wekelijksche vereeniging bij Hinlopen schijn uit de élite van dit gezelschap bestaan te hebben. Zie Herinneringen aan de verdiensten van Mr. Jan Hinlopen door J. Scheltema.

Ware vriendschap die de zwakheid van haar vrienden onderschraagt,
Zal, wanneer haar zang de blijken van haar onvermogen draagt,
Met een gulle hand die feilen heelen, dekken voor 't gezicht,
Geven aan haar tafereelen beter houding, schooner licht.

De voornaamste leden van deze dichterlijke gezelschappen waren Carp, Kleyn, Ockerse en Rau[1]. Maar ook buiten dien kring had Bellamy vrienden. Allereerst zijnen contubernaal, den vurigen Quint Ondaatje, den leider en woordvoerder der ontwakende Utrechtsche burgerij in haven eersten strijd tegen de stedelijke regeering, met wien hij op den meest vertrouwelijken voet stond. Nog een ander kweekeling der Utrechtsche hoogeschool, veel jonger in leeftijd en van een gansch verschillende geaardheid, die op achttienjarigen leeftijd reeds met een sceptischen glimlach de opgewonden vrijheidsdroomen zijner makkers bejegende en wien Voltaire meer aantrok dan het wapengekletter van het vrijcorps, de geestige en oorspronkelijke Kinker, behoorde tot Bellamy's omgeving. Later werd hij zeer vertrouweliik met een oud student der Leidsche hoogeschool, die in de onmiddellijke nabijheid van Utrecht, te Maartensdijk, zijne eerste en laatste standplaats als predikant had gevonden, den beroemden van der Palm, die zich op zijn ouden dag nog vermaakte met de herinnering[2], hoe hij eenmaal, na den geheelen dag van huis te zijn geweest, de deur zijner pastorie verbrijzeld, den toegang naar zijnen wijnkelder met geweld geopend en op de schrijftafel zijner studeerkamer naast een ledige flesch een brief van Bellamy vond, waarin deze op zijne gewone geestige wijze verhaalde, hoe zijn krachtige vuist hem den toegang had verschaft, eerst tot het huis en daarna tot den verfrisschenden drank, dien het onder zijne gewelven verborg.

Een ledige beurs en een voor rheumatische aandoeningen bij uitstek vatbaar lichaam, waren de beide eenige zaken die aan Bellamy's levensgeluk te Utrecht afbreuk deden. Maar zijn opgeruimde, ietwat lichtzinnige aard wist steeds zoo goed mogelijk zich over beide heen te zetten. Daarbij kwam allerlei afleiding

1 Carp is overleden als Engelsch predikant te 's Gravenhage in 1822; Kleyn, als dichter bekend, in 1805; Rau, hoogleeraar in de Oostersche talen te Leiden, overleed aldaar in 1807; Ockerse, wiens veelbewogen levensloop bekend is, in 1826. Nog behoorde tot Bellamy's letterkundige vrienden Uyttenhoven, die allen overleefde en eerst in 1839 te Vlissingen stierf.

2 Mijne herinneringen aan Bellamy, eene voorlezing, door van der Palm gehouden, 19 Januari 1820 te Leiden.

van buiten, om de zwaarmoedige buien, zoo die zich al eens in zijn gemoed samenpakten, te verdrijven. Men liet hem niet toe om zich lang achtereen op zijne eenzame kamer aan sombere mijmeringen over te geven. Het was daar een gedurige aanloop van oude en nieuwe bekenden. Utrechtsche burgers zochten zijnen omgang; bewoners van andere plaatsen, voor zoover zij in letterkunde belang stelden, verzuimden niet, waar zij Utrecht bezochten, om zijne kennis te maken; in de aanzienlijkste woningen der stad stelde men er prijs op, hem als gast te ontvangen. Een eenvoudige burgerjongen, op eenmaal uit een zeer ondergeschikte betrekking in zulk eene omgeving verplaatst, zou licht gevaar hebben geloopen om op deze wijze een ingebeelde gek te worden. Maar het helder hoofd van Bellamy liet zich door geen lofspraak op hol brengen; zijn edel hart was voor laatdunkende verwaandheid ontoegankelijk. Zijn kloek verstand sloeg het altijd betrekkelijk voorrecht van maatschappelijke standverheffing niet hooger aan, dan het waard was. Niet dat te hooge dunk van eigen bekwaamheid hem met minachting op zijne omgeving deed nederzien; integendeel het vriendelijk onthaal dat hij allerwege vond, streelde zijne eigenliefde; hij was gevoelig, en met recht, aan de loftuitingen zijner landgenooten. Maar zijne bescheidenheid verbood hem om met die onderscheidingen te koop te loopen, of om zijne Vlissingsche vrienden met een optelling van alle huldeblijken die hij ontving, te verblinden. Slechts in de meest vertrouwelijke uitboezemingen aan zijne Fillis - met dien naam had hij zijne Francine gedoopt - liet hij zich hierover uit. Zij alleen mocht het weten, hoeveel opgang zijn in olieverw geschilderd portret in Utrecht maakte, hoe iedereen verlangde het te zien, hoe de professoren het lieten halen, om het aan hun huisgenooten en vrienden te vertoonen, en hoe de jongens op straat, wanneer het van het eene huis naar het andere werd gebracht, riepen: ‘Daar heb je Mijnheer Salamandus’ (Zelandus). Maar dit alles moest ‘onder ons’ blijven. Fillis alleen vernam hoe zelfs in een klein dorp, vier uren van Utrecht verwijderd, de secretaris en zijne vrouw, toen zij hoorden dat het Zelandus was, die in hun huis was afgestapt, hem hadden gezegd: ‘het is ons veel eer een dichter te leeren kennen, die.... Ik durf niet schrijven Fransje, wat zij zeiden.’ Aan haar durfde hij met volle gerustheid melden hoe een Utrechtsche freule, wier oom hem op zijn slot genoodigd had, gesproken had over de eer die haar te beurt viel van Ze-

landus te leeren kennen. Maar, zoo eindigde hij geruststellend: ‘Zoo gij altemet hoort dat een Utrechtsch student met eene freule doorgegaan is, dan moet gij niet denken dat ik het ben.’

Wat Bellamy in die jaren het minst aantrok waren zijne godgeleerde studiën. Voor de Grieksche en Hebreeuwsche spraakkunst voelde hij weinig. Hij had de studie dier talen aangevangen op een leeftijd die voor werktuigelijk geheugenwerk groote volharding eischt. Zijn levendig, dichterlijk gemoed miste die volharding. Maar ook het einddoel dier hem min of meer opgedrongen godgeleerde studiën lachte hem weinig aan. Uit een vroolijke ongedwongen vriendenkring die met dichtkunst dweepte, uit een stad wier burgerij een strijd had aanvaard voor staatkundige rechten, waarvan nog niemand den uitslag kon voorspellen, te worden overgeplaatst naar een of ander afgelegen dorp, om daar aan het zieleheil van onontwikkelde landlieden te arbeiden, kon niet veel aantrekkelijks voor hem hebben. Zelfs het vooruitzicht om dan met zijne Fillis onder één dak te wonen, kon zijnen afkeer tegen die eentonige toekomst niet geheel overwinnen.

Er kwamen oogenblikken van moedeloosheid, wanneer hij er ernstig aan begon te denken om een andere bestemming te kiezen. Maar welke? - Liet hij zijne godgeleerde studiën varen, dan bleef hem niets over, dan om als voorheen met handenarbeid in zijn levensonderhoud en in de behoeften zijner moeder te voorzien, of een aalmoes aan te nemen van zijne vermogende begunstigers en vrienden. Hij zou het eerste zeker gekozen hebben boven het laatste, maar zijn gezond verstand deed hem beide verwerpen. het bestuur van den schouwburg te Amsterdam, waar men zijne uitstekende gave van voordragen, die alle tijdgenooten in verrukking schijnt te hebben gebracht, van nabij kende, deed hem zeer voordeelige aanbiedingen zoo hij zich aan het tooneel wilde verbinden. De loopbaan van tooneelspeler mocht zijnen avontuurlijken geest een oogenblik bekoren, de gedachte dat zijne Fillis dan voor altijd voor hem verloren zou zijn, maakte dat hij het aanbod niet eens in ernstige overweging nam. Zou op het staatkundig tooneel, waar mannen als Ondaatje en van der Kemp zich vermetel waagden, geen plaats voor hem zijn? Ik kan mij niet voorstellen dat hij hier ooit ernstig aan gedacht heeft. Zijne staatkundige gevoelens waren de uiting van een met vrijheid en vaderland dwe-

pend gemoed, dat de Engelschen als nationale vijanden verfoeide, en de Nederlanders, die over Engeland gunstiger dachten dan hij, als landverraders haatte. Van de groote staatkundige vragen die de natie verdeelden, had hij slechts een onbestemd besef. Aan wat er op staatkundig gebied in zijn vaderland omging bleef hij bijna geheel vreemd. Aan zijnen vriend Broes, die hem schrijft, dat de bekende Haarlemsche pensionaris Zeebergh in zijne toekomst belang stelt, antwoordt hij: ‘Hoe is die heer Zeebergh aan mij gekomen?’ De naam van dien staatsman, een der leiders der anti-stadhouderlijke partij, scheen zelfs nog niet tot hem te zijn doorgedrongen. Zijn vroege dood heeft er hem wellicht voor behoed om na de staatsomwenteling van 1795 in de parlementaire raadzaal - waar hij nog meer misplaatst zou zijn geweest dan op den kansel - zijn luimig dichtvuur in den vloed eener waterige welsprekendheid te zien uitdooven. Zoo hij op staatkundig gebied een rol had moeten spelen, het zou geweest zijn door daden, niet door woorden. Hij zou de man zijn geweest om de opgewonden burgerij in den roes harer vrijheidszucht den weg te wijzen naar de Bastille - gesteld dat Utrecht een dergelijk gebouw binnen hare muren bezeten had. Wat hem in de gansche beweging zijner studentenjaren het meest aantrok, was de volkswapening. Die wapening, reeds door Capellen van de Poll aangeprezen, die zich uit Utrecht als een loopend vuurtje door de geheele republiek verspreidde, vond in Bellamy haren Tyrteus, terwijl zij welhaast in Bilderdijk haren Juvenalis zou vinden. ‘Welk een blijdschap’ zong Bellamy:

> 't Teeder knaapje
> Gespt zijns vaders slagzwaard aan,
> Roept al lachend tot zijn moeder
> Dat hij mee ten strijd zal gaan.
> Ja, uw voorbeeld, Batavieren,
> Vormt uit ieder kind een held,
> Juich, o vrijheid, ieder knaapje
> Wordt voor u een oorlogsheld.

Wat dichterlijke waarde betreft, stellen wij Bilderdijks gespierd hekeldicht hooger.

> 't Schreeuwt alles, te wapen!
> 't Wil al in 't geweer,

In mannen en knapen,
Hoe oud of hoe teer,
Hoe wel of wanschapen,
Geen onderscheid meer,
't Kan rusten nog slapen,
Maar hongert naar de eer
Van kousjes met slopjes
En knoopjes als dopjes
En schoentjes met smeer.

De boer Alexandert
Bij mestpraam en kar,
De burger gebanderd,
Loopt om voor een nar;
't Zwiert vaandel en standerd
Hoe heet of hoe bar;
't Seizoen is veranderd,
En 't jaar in de war,
De kermis vol kuren
Schijnt eeuwig te duren
Aan 't poppengesnar.

Gelukkig dat Bellamy deze regelen, eerst na zijnen dood geschreven, nimmer onder de oogen heeft gehad. Nog gelukkiger achten wij het voor hem, dat hij geen getuige is geweest van het roemloos uiteinde dier gewapende burgerscharen in 1787. Geen gebeurtenis zou hem dieper hebben kunnen grieven. Want voor hem was die geheele volkswapening een ernstige zaak. Wat de gezwollen bombast dier dagen verkondigde was voor hem waarheid; hij twijfelde er niet aan of die eerzame winkeliers, met snaphaan en ransel uitgerust, zouden hunnen laatsten droppel bloed voor het vaderland over hebben. Wat hemzelf betrof, hij zou geen oogenblik geaarzeld hebben om met den degen in de vuist de krijgsbenden van Keizer Joseph, tegen wien de wapening heette gericht te zijn, te gemoet te snellen. Hij voelde in zijn hart een sprank van den ouden Zeeuwschen heldenmoed, en zou als de Evertsens en de Ruyter zijn bloed manmoedig voor het vaderland hebben gestort.

Reeds van zijne eerste jeugd aan, had het soldatenleven groote aantrekkelijkheid voor hem gehad. Zijne moeder had al haren invloed moeten gebruiken om hem als knaap van den krijgs-

dienst terug te houden. Aan liefde voor het avontuurlijke en kloeke onversaagdheid paarde hij buitengemeene lichaamskracht. Verhalen, hoe hij een pennemes met zijn tanden door midden beet, en den knop van een keukenstoel met één hand afbrak, leefden nog lang onder volgende Utrechtsche studenten-geslachten voort. Alles droeg er toe bij om dien krijgsmansgeest te Utrecht te doen aanwakkeren. Daar onder een woelzieke en opgewonden burgerij, terwijl binnenlandsche oneenigheden zich lieten voorzien en een buitenlandsche oorlog dreigde, ademde alles strijd. Als Bellamy, na zich 's morgens in Don Quichotte verdiept te hebben, 's middags de oefeningen in het Sterrebosch bijwoonde, om den avond of misschien den nacht als gast der officieren op de hoofdwacht door te brengen, dan was het geen wonder, dat hij van andere dingen droomde dan van een in het groen verscholen dorpskerkje en een landelijke pastorie.

Had reeds eenmaal, in den aanvang van zijnen studententijd, de inspraak van zijn koel verstand en de raad van ernstige vrienden hem teruggehouden van het wanhopige plan om in Amerika onder de vanen van Washington dienst te nemen, nog meer behoedde hem later de onveranderlijke genegenheid voor zijne dierbare Francine voor te groote buitensporigheden zijner levenslustige natuur.

Drie jaren lang had hij thans, onder de meest eigenaardige omstandigheden, van de vrijheid der jeugd genoten. Hij had den beker tot den bodem geledigd. Het kon niet anders, of het besef van het voorbijgaande van al deze genoegens begon op zeven en twintigjarigen leeftijd luide te spreken. Er kwam een tijd toen de uitspattingen van het studentenleven hare grootste aantrekkelijkheid begonnen te verliezen. Het vooruitzicht van de maatschappelijke betrekking die hem wachtte was hem minder onaangenaam, waar het zich in zijne gedachten steeds meer en meer vastkoppelde aan huwelijksheil en huiselijk genot. De zachtere snaren in zijn gemoed, in den roes van staatkundige opgewondenheid en dartele studentenvreugd door ruwer toonen overstemd. begonnen meer en meer te klinken. Zijne boezemvrienden wisten wel, dat onder die wilde uitgelatenheid, teergevoeligheid en zelfs weekhartigheid verscholen lagen. Zij wisten hoe de man, die 's morgens de heftigste verwenschingen tegen landverraders en vijanden der vrijheid had uitgeboezemd, des avonds in zijne eenzame kamer bij de scherpste

koude de vensters openhield om met alle katten uit de buurt zijn eenvoudig avondeten te deelen[1]. Zij begrepen waarom hij, van een of ander drinkgelag naar huis keerend, te midden van de patriottische zangen zijner luidruchtige makkers, het stilzwijgen bewaarde, waar het grillig maanlicht de bogen der Domkerk bescheen, en hij, bij de gedachte dat diezelfde maan zich thans ook spiegelde in de onstuimige golven der Schelde, haar in den geest toeriep:

- Zoo ge, o lust des hemels,
  Mijn bevallig meisje ziet,
Zeg dan dat heur trouwe minnaar
  Haar zijn teedre groete biedt;
Zeg met een verhelderd blikje,
  Door een schitterender gloed,
Schoone Fillis, 't is uw minnaar,
  Die u door mijn stralen groet.

Het rustige leven aan de zijde zijner Fillis zou meer blijvende waarde hebben dan de kortstondige waan eener opgewonden jeugd. Zelfs de staatkundige strijd, die zijn hart in den aanvang zoo vol geestdrift had doen kloppen, begon hem weêrzin in te boezemen. Zij bracht zooveel persoonlijke kleingeestigheid, zooveel bekrompen vaderlandsliefde aan het licht[2]. Wat gaf zijn dichterlijk hart ten slotte om een constitutie die hij niet kende, om regeeringsreglementen die hij niet begreep. Voor de heilige zaak der vrijheid had hij de lier getokkeld; zoo zijne gezangen weerklank vonden in vaderlandslievende harten, het zou hem tot blijvende zelfvoldoening zijn; ‘maar’, riep hij het vaderland toe:

- Mijn bestemming wenkt en voert me in andre kringen;
  'k Leg dus mijn teedre lier aan uwe voeten neêr.

Hem wenkte de nederige dorpspastorie, achter wier met klimop begroeid venster hij reeds in gedachte het liefelijk gelaat zijner Fillis zag. Daar zou het prachtig boekgeschenk,

1 Herinneringen van van der Palm.
2 ‘Maak u niet ongerust,’ schrijft hij in Oct. 1785 aan zijne Fillis, ‘ik houd mij buiten alles wat naar staatszaken gelijkt, - 't begint mij zelfs te walgen er van te hooren spreken.’ v. Vloten, blz. 151.

hem door de stad Vlissingen vereerd, eene plaats vinden[1], en, wie weet hoe spoedig, zou een vrolijk kindergezichtje in die prenten van vader Cats werken de verwonderde oogen slaan.

Was zijne gezondheid in de laatste jaren vooral niet beter geworden, geen nood; op het dorpje, dat hem wachtte, zou zijne Fillis voor hem zorgen en onder hare verpleging zouden de kwalen en ongesteldheden, die hem plaagden, spoedig wijken.

Dan helaas! geen dezer droomen kwam tot verwezenlijking. Op een lente, die zooveel beloofde, zou geen zomer volgen. Het werd onze letterkunde niet gegund een dichterlijken aanleg, die tot zoo hooggestemde verwachtingen aanleiding had gegeven, tot volledige ontwikkeling te zien komen.

In den aanvang van 1786 kwam Bellamy bij het einde der kersvantie, na een door de felle koude en verbroken gemeenschap te water zeer lastige en vermoeiende reis, zwaar verkouden uit Zeeland in Utrecht terug. Reeds eenige dagen na zijn aankomst werd hij ongesteld. Maar kleine ongesteldheden waren in de laatste jaren zoozeer regel geworden, dat hij, noch iemand van zijne omgeving, er zich in den aanvang over verontrustte. Welhaast nam evenwel zijne ziekte eene ernstige wending. Den 20sten Februari krabbelde zijne door de koorts bevende hand voor de laatste maal nog eenige regels om zijne Fransje op de hoogte van zijnen toestand te brengen. Den volgenden dag verbood de geneesheer hem het schrijven en moest verklaren dat zijn toestand niet zonder zorg was. In een oogwenk was deze treurige tijding door Utrecht verspreid. De deelneming was algemeen. Hoogleeraren, burgers en studenten kwamen met belangstelling naar den zieke vernemen. Zelfs het rumoer der staatkundige verdeeldheid waarvan Utrecht weergalmde, verstomde een oogenblik bij het ziekbed van den jeugdigen dichter. Ondaatje, in het oog der tegenpartij de gevaarlijkste oproermaker, wien een strafvervolging wegens het verwekken van oproer tegen de stedelijke overheid boven het hoofd hing, begaf zich in persoon naar den meest oranjegezinden predikant van Utrecht, ‘Vader Hinlopen’, om dezen te verzoeken zijnen zieken vriend en huisgenoot den

1 v. Vloten, blz. 129. Het bestond in de werken van Cats, van Flavius Josephus en het vervolg van Basnage. Deze boeken, nog geheel in hunnen oorspronkelijken toestand, zijn thans het eigendom van den heer A. Loeff, redikant te Dordrecht.

troost van den godsdienst te willen brengen. De jonge Hinlopen en andere boezemvrienden van Bellamy weken intusschen niet van zijne sponde. De toestand van den lijder werd hoe langer hoe bedenkelijker, hem zelf werd het meer en meer duidelijk dat de kans op herstel gering was. Maar met kalme gelatenheid verdroeg hij het folterendst lijden. Geen klacht kwam over zijne bleeke lippen; de weinige woorden, die hij kon uitbrengen, toonden, dat zijne gedachten bij voortduring bij zijne moeder en zijne dierbare Francine waren. Het was hun niet gegeven den laatsten afscheidskus op het klamme voorhoofd te drukken. De toestand der rivieren, die zelfs het aankomen der Zeeuwsche post vertraagde, maakte de reis - naar het schijnt - onmogelijk. De zorg van trouwe vrienden trachtte zooveel mogelijk de afwezigheid der dierbaarste betrekkingen te vergoeden. Met gebroken stem betuigde hij, de afgetobde lijder, hun zijne erkentelijkheid hiervoor. De drie laatste dagen van zijn leven was hem het spreken geheel onmogelijk. In den vroegen morgen van den 11den Maart waren Hinlopen en Carp op de kleine studentenkamer op de Lange Nieuwstraat, waar zij zooveel vroolijke uren met hem doorleefd hadden[1], de sprakelooze getuigen van zijn kalm uiteinde. Bij afwezigheid van alle nabestaanden, zorgden zijne vrienden voor alles. Hij liet - zoo als na zijn dood bleek - nog schulden na, die zijn kiesch gevoel met de meeste zorg voor zijne meer vermogende vrienden verzwegen had. Zij werden onmiddellijk afbetaald; zijne vrienden wilden niet dat door iemand een smet zou kunnen worden geworpen op de nagedachtenis van den onvergetelijken afgestorvene. Ook de zorg voor eene laatste rustplaats van het dierbaar overblijfsel kon hun gerust worden toevertrouwd. De dichter zelf had hun die taak reeds vroeger opgedragen:

> Lieve vrienden, reisgenooten,
> Als ik, eens vermoeid van 't wandlen,
> Aan uw zijde neêr zal zijgen,
> En de dood mijne oogen sluiten,
> En mij zachtkens zal doen slapen,
> Dan, mijn vrienden! voert mij slapend

1 Boven van Renswoude. De eerste jaren van zijn studententijd woonde hij boven Teschenmaker op de Oude Gracht.

In een stil en eenzaam boschje.
Ziet gij daar twee dichte boomen,
Die elkander als omhelzen,
Geef mij onder deze boomen
Dan een stille zachte rustplaats.

Niet onder het lommer van twee ineengegroeide boomen, maar aan den voet van een der pijlers der Nicolai Kerk te Utrecht, waar een gebeitelde steen de herinnering aan zijnen naam nog levendig houdt, brachten zij Bellamy ter ruste. In den avond van den 15^{den} Maart bewoog zich de droevige lijkstoet, door fakkellicht beschenen, langs Utrechts straten. De toeloop was groot. Burgers en studenten volgden in grooten getale het lijk. Wie gevoelde geen behoefte om den beminnelijken zanger, den vurigen vaderlander, den trouwen vriend, de laatste eer te bewijzen. Wie kon bij de gedachte aan de uitstekende gaven van hoofd en hart, die zoo rijke vruchten beloofd hadden, een traan terughouden.

Maar nergens werden heeter tranen geschreid dan in het stille Vlissingen, toen daar, na twee weken van angstige spanning, de droevige tijding van het overlijden van den gevierden stadgenoot aankwam. De bittere droefheid der bejaarde moeder die zich haar eenig kind zag ontvallen, kon slechts geëvenaard worden door de diepe verslagenheid van de arme Francine, die al het geluk waar haar jeugdig hart tot nog toe van gedroomd had, met een slag zag verdwijnen.

Zij die in innige betrekking tot groote geesten hebben gestaan, genieten het voorrecht dat hun naam bij de nakomelingschap blijft voortleven. Een straal die van den lichtkrans van het genie uitgaat en de donkere omgeving verlicht, verzekert onsterfelijkheid aan gestalten die anders onopgemerkt zouden zijn gebleven. Petrarca's liefde heeft Laura door alle eeuwen heen doen leven; zoolang Göthe gelezen zal worden, zal de naam van Friederike aan de vergetelheid ontrukt blijven. Zoo blijft ook in de geschiedenis onzer letterkunde, naast Bellamy, aan de aanvallige dochter van den Vlissingschen koopvaardijkapitein de onsterfelijkheid verzekerd. Haar rein en edel gemoed behoefde die onsterfelijkheid niet te duchten. De nagedachtenis aan een zoo teedere, zoo reine en onveranderlijke genegenheid verdiende reeds op zich zelf in eere te blijven.

Eenige maanden na Bellamy's overlijden schreef zij aan een van zijne vrienden: ‘eeuwig zal ik mijn verlies betreuren, ik heb

alles, alles verloren. Voor mij is in deze wereld geen Bellamy meer en al mijne vreugde is met mijn vriend begraven. Genoegen kan ik niet meer hebben; neen, alles is en blijft mij zoo onverschillig; nooit, vrees ik, zal ik anders worden.'

En nog in 1816 antwoordde zij aan mevrouw Kleyn Ockerse die haar om eenige inlichtingen aangaande Bellamy's levensloop had gevraagd: 'De brieven van mijn dierbaren vriend weder inzien, dit is mij onmogelijk. Ik heb dat op verzoek voor een jaar of drie gedaan, maar hemel! in geen twaalf dagen ben ik op mijn verhaal geweest. Dag noch nacht had ik rust. Niet alleen was ik niet in staat tot mijne plichten, maar zelfs volstrekt ziek. Ongeschikt voor de samenleving zag en hoorde ik niets dan Bellamy; ik was met mijne ziel geheel in het verledene teruggekeerd. Neen, lieve mevrouw, hiertoe heb ik geene sterkte van geest genoeg.'

Bij haar was de liefde sterker dan de dood, en haar leven lang heeft zij den van haar hart gescheurden minnaar beweend. Een en vijftig jaren heeft zij rouw over hem gedragen. De indruk van wat zij tot haar zes en twintigste levensjaar genoten had, was zoo diep geweest, dat de herinnering aan dat afgesloten tijdperk voldoende was om haar gansche volgende leven te vervullen, In weduwlijke eenzaamheid sleet zij hare dagen eerst te Vlissingen, later te Cappelle op Zuid-Beveland, de nagedachtenis van haar leed steeds mede dragend. Zij overleed te Goes in 77jarigen leeftijd 17 October 1837.

Augustus 1878.

W.H. DE BEAUFORT.

Bibliographisch album.

Ons Leven, door M. Foster, M.A., M.D., F.R.S. Vrij vertaald uit het Engelsch door Dr. J.J. Le Roy. Deventer, W. Hulscher GJz., 1877.

Slechts zelden is sedert het bestaan van de wet op het middelbaar onderwijs een werkje over een onderdeel van de natuurlijke historie in het licht gezonden, dat als lees- en leerboek geschikter is dan dat welks titel hierboven staat. De heer Dr. J.J. Le Roy, die het uit het Engelsch in onze taal heeft overgebracht, verdient den dank van ieder, die met het natuurhistorisch onderwijs belast is. Hij heeft van Foster's geschrift een boekje gemaakt dat geheel verstaanbaar is voor hollandsche jongens. Reeds bij oppervlakkige kennismaking valt het op, dat wij hier te doen hebben met eene behandeling van de stof, die verraadt dat de schrijver haar volkomen meester is. Maar nog veel meer overtuigt men zich van de waarde van het boek, wanneer men het den leerlingen in handen geeft en, acht gevende op de punten die eenige toelichting behoeven, ziet welke indrukken het in de jeugdige gemoederen achterlaat. Het is vrij gemakkelijk te populariseeren, wanneer men moeielijkheden overslaat, waarin juist bewijskracht gelegen is. Onze schrijver handelt zoo niet. Met bedaarden moed en met nauwkeurige kennis van de mate van ontwikkeling zijner lezers vangt hij aan, een der hoofdbeginselen van het leven aan te duiden en te verklaren. In den beginne vraagt men zich angstvallig af: waar moet dat heen? maar de volgende bladzijden doen ons den uitnemenden takt bewonderen van den man die het verstaat, ingewikkelde zaken als gewoon en geheel begrijpelijk voor te stellen. En daarbij verstaat de schrijver nog de kunst om alles wat niet bepaald wezenlijk is weg te laten, maar niettemin voorstellingen in het leven te roepen, die juist en

natuurlijk zijn. Men vindt in het boekje afbeeldingen; een paar daargelaten, zijn ze duidelijk genoeg, alhoewel het noodig blijft de organen in natura te laten zien, omdat zoodoende sneller en beter het kenmerkende van de lichaamsdeelen in het oog springt. De figuren 7 en 12 zijn het die bepaald gewijzigd moeten worden bij een tweeden druk; fig. 7 omdat de schematische voorstelling van den bloedsomloop juist de omgekeerde is van alle, die men op schoolplaten en in andere leerboeken aantreft; Fig. 12, omdat zij te klein is en de fijnere samenstelling van opper- en lederhuid veel te vaag is aangegeven. En juist het door de genoemde figuren voorgestelde laat zich bezwaarlijk in natura vertoonen. Maar deze grief is niet groot, omdat de beschrijving grootendeels de genoemde leemten aanvult.

Ook daar waar den leerling verhaald wordt wat er te zien valt bij de opening van een dier, toont de schrijver zijn meesterschap. Maar hier geniet de leerling alleen dan volop, wanneer hij inderdaad in staat gesteld wordt de dissectie bij te wonen. Zoo krijgt hij een helder begrip van bindweefsel, van de stof die de huid aan de spieren en deze onderling verbindt, van de rol, die zij in het geheele lichaam speelt. En wat in het doode dier niet te zien is, wordt zóó uitgelegd, dat er voor scheeve voorstellingen nauwelijks gelegenheid overblijft. Men denke slechts aan de wandeling van het bloedlichaampje door de slagaderen, haarvaten en aderen, de beschrijving der longen, de spiercontractie, de ademhaling, de samenstelling van het bloed; bij dat alles wordt geen oogenblik de onderlinge samenhang uit het oog verloren. De leerling bemerkt dit; met verlangen ziet hij naar hetgeen volgen zal en het spijt hem als het boekje uit is.

't Is dan ook jammer, en de opmerking, die men op het einde met moeite weerhoudt, is dat het Xe Hoofdstuk: ‘Hoe wij gevoelen en willen’, veel te kort is. Slechts twee bladzijden zijn aan dit belangrijke onderwerp gewijd; dat is dus zoo goed als niets. Maar het is niet billijk meer te verlangen dan de schrijver zich had voorgesteld te geven. Wat hij wilde geven, is: een inzicht in de verschijnselen der stofwisseling bij levende wezens, of, zooals Dr. Foster het zelf uitdrukt, een verklaring hoe het komt dat een levend dier warm is, dat het zich uit zichzelf beweegt en dat deze twee eigenschappen met elkander in samenhang zijn en zonder elkaar niet voorkomen. Hij doet een greep in het wezen van het leven; hij wekt

belangstelling op voor de inrichting van de organische wereld, hij laat den leerling een blik werpen op het uitgestrekte gebied der biologie en hij slaagt er in de belangstelling daarvoor in die mate op te wekken, dat hij, die den schrijver aandachtig gevolgd heeft, nog meer wil weten van het indrukwekkende samenstel van Dier en Plant[1].

Amsterdam, Juni 1878.
J.C. COSTERUS.

***Uit Scandinavië, door Dr. M. Cohen Stuart. Utrecht, W.F. Dannenfelser*, 1877.**

't Is altijd aangenaam te vernemen dat men een ander een genoe-gelijk oogenblik verschaft, en zoo deed het mij ook goed in Dr. Cohen Stuarts reis door Scandinavië te lezen, dat onze voormalige consul te Christiania, de heer Stibolt, zoo alleraardigst wist te vertellen dat hij mij voor een armen vagebond had aangezien, toen ik ongeveer twintig jaar geleden mijn verplicht bezoek bij hem aflegde, om mijn pas te laten teekenen, ten einde het land te kunnen verlaten. In Noorwegen toch bestaat of bestond het voorschrift, dat men vrijelijk in het land kan komen, maar het niet verlaten mag zonder paspoort, of althans zonder de rechten te betalen die voor het viseeren er van verschuldigd zijn. Gastvrijer maatregel kan men wel niet verlangen. Ieder is welkom en mag blijven zoo lang hij wil, maar begeert hij heen te gaan, dan moet hij hiermede de bevoegde autoriteit in kennis stellen. Ik ben niet genoeg op de hoogte van de noorweegsche vreemdelingenwet, om te beslissen wat er gebeuren zou, als eens een werkelijke vagebond, die geen paspoort had, het land wilde verlaten. Zou men hem dan dwingen te blijven? Of zou men de bezittingen, die hij niet heeft, verkoopen, of hem laten ar-

1 Of het boekje in zijn geheel met vrucht kan gelezen worden door leerlingen van 12 à 13 jaar, is, dunkt mij, twijfelachtig; het schijnt intusschen, dat Dr. Foster van een andere meening is, wanneer men afgaat op den somtijds kinderachtigen toon, waarop hij spreekt. Jongens van 14, 15 en 16 jaar, voor wie het m.i. geschikter is, ergeren zich belangrijk over den physioloog, waar hij zich vergelijkingen veroorlooft tusschen hunne lichaamsdeelen en hun 'speelgoed.'

beiden in de eene of andere openbare instelling, tot hij het geld voor zijn paspoort had verdiend?

Ik weet het niet, daar ik gelukkig niet in dien toestand verkeerde en de heer Stibolt zelfs de welwillendheid had een hollandsch bankbiljet van ƒ 100, dat in Scandinavië niet gangbaar is, te wisselen. Door het vertoonen er van zal dan ook zijne minder juiste meening wel voor eene betere hebben plaats gemaakt, maar ik zou de laatste zijn om het hem euvel te duiden, dat hij een bestoven voetreiziger voor een vagebond hield. Nog minder evenwel zal men het hem, die eene reis door Scandinavië gedaan heeft, kwalijk nemen, dat deze te weinig zorg heeft besteed aan zijn toilet.

Zoo er één land is, waar men er toe gebracht wordt zijn toilet te vergeten, dan is het wel in die schier onbevolkte oorden, waar 5 ‘zielen’ wonen op eene oppervlakte die in Nederland 160 ‘zielen’ draagt. Die schaarschheid der bevolking vormt er een van de voornaamste eigenschappen van, omdat zij uit den aard der zaak van grooten invloed is op den toestand des lands. Niet slechts de verlatenheid der natuurtooneelen, maar ook het karakter der bewoners is er aan toe te schrijven. Waar weinig menschen zijn, zal men minder last hebben van boozen, en eer bereid wezen om ongelukkigen te helpen, daar hun aantal niet te zeer de neiging tot weldoen te boven gaat. De gastvrijheid wordt zeldzamer op de proef gesteld en is dus niet bezweken onder te zware eischen; de zucht om te schitteren wordt niet opgewekt, daar men te weinig gelegenheid heeft elkander te zien in andere omstandigheden dan die van den dagelijkschen werkkring. De lust tot weelde wordt niet geprikkeld door gestadig het voorbeeld van anderen te zien. De levenswijze blijft eenvoudig en het hart wordt daaronder niet slechter.

De beschrijving van eene reis door Noorwegen draagt de kenmerken van dit volkskarakter. Avonturen zijn schaarsch, tenzij men als zoodanig zou willen rekenen de kleine tegenspoeden waaraan het reizen ook in die streken meer dan in andere landen onderhevig is; maar ontmoetingen van eenig gewicht behooren tot de uitzonderingen. Wie dan ook het jongste werk van den heer Stuart: *Uit Scandinavië*, ter hand mocht willen nemen om geboeid en meegesleept te worden door hetgeen de schrijver ondervond op zijne reis door het Noorden, zou het zeer zeker met teleurstelling ter zijde leggen. Maar wie het opvat om die eenvoudige reine zeden van het volk te

leeren kennen, de eigenaardige instellingen en de schoone natuur vooral, die zal het met genot lezen. De schrijver bezit bovendien de gave om zijne lezers onafgebroken bezig te houden, hen geen oogenblik los te laten, wat inzonderheid voor reisbeschrijvingen van zooveel belang is. Zoo licht toch loopt de toerist gevaar een voor hem allerinteressantsten tocht te vertellen, om, als hij is waar hij wezen moet, te ervaren dat hij hem wederom alleen heeft afgelegd en zijn lezer een anderen kant is uitgewandeld - misschien zelfs geheel buiten zijn boek is afgedwaald.

Men leide uit deze opmerking evenwel niet af, dat er van Zweden en Noorwegen weinig zou te vertellen zijn, dat de moeite waard is gehoord te worden. Het werk van den heer Stuart levert het bewijs voor het tegendeel. Maar men moet den geest hebben om het op te merken. Vaak benijdden wij den schrijver de getrouwheid van zijn geheugen of de uitvoerigheid zijner aanteekeningen, wanneer hij ons bijvoorbeeld de kleederdrachten beschrijft. Wel stonden ze ons voor den geest toen wij uit het Noorden terugkeerden, maar toen wij trachtten er een denkbeeld van te geven aan onze lezers, ging het ons of wij een beeld, dat wij in den spiegel zien, op het glas wilden afteekenen. Hetzelfde geldt de natuurtooneelen die hij schetst: zij zijn iets anders dan eene samenvoeging van bijvoegelijke naamwoorden met onbestemde beteekenis. Zelfs die streken welke wij het voorrecht misten te zien, weet de heer Stuart in enkele sprekende trekken zóó te schetsen, dat ook de lezer ze aanschouwt, en die welke ook wij bezochten riep hij ons in al hare schoonheid levendig voor den geest.

En met welke verwen weet hij het te kleuren! Het zij ons vergund eene enkele bladzijde over te nemen, waarin die nacht zonder duisternis wordt beschreven, welke ieder, die het noorden bezoekt, zoo krachtig aangrijpt.

Hij doorleefde dien op het Lärdalfjord.

't Is middernacht, als wij wegvaren. Maar welke zonderlinge nacht! om half twaalf werd het duister, maar donker is het niet. Er is een vaal, geheimzinnig schemerlicht, niet ongelijk aan wat men in de donkere oogenblikken van een totale zoneclips gewaar wordt. De omliggende bergen hebben een onwezenlijk, spookachtig voorkomen, en toch teekenen zich in die grauwe reuzenblokken de ribben en plooien der ongelijke glooiing veel duidelijker dan bij daglicht af.

‘Maar het duurt niet lang of er begint verandering te komen. Even over half een verschijnt in de lucht aan de oostzij een bleekroode streek, straks in vlammengloed stralend boven een bergtop, als ware deze een vuurbrakende vulkaan. Een zacht glanzend wit breidt zich over een geheele zijde van den hemel uit. Dat wit gaat over in tinteland rood, waarin gele wolkjes drijven, hier wegsmeltend in den lichtglans, daar schitterend uitkomend tegen den donkeren bovenhemel, als gloeiende ertsen in de rookwolk, die uit een vuurspuwenden krater stijgt. Intusschen zetten de bergen het profiel hunner bovenlijnen wonderbaar scherp en zuiver in donker zwarte omtrekken af tegen een achtergrond van mat gond, terwijl daarentegen het gebergte zelf, straks zoo geteekend, nu als wegzinkt in eene massa van effen, vaal grijs. Doch met ieder oogenblik verandert het schouwspel. Strepen en veeren en stralen schieten opwaarts, hooger en hooger tot het zenith van den hemel. Die hemel leeft, straalt, schittert, terwijl de aarde nog in doodsrust is gezonken en duisternis over de diepte zweeft. Maar een wereld ontstaat als het: “daar zij licht!” wordt gesproken. Zie, daar vangt een hooge sneeuwtop den eersten morgenstraal op. Een lichtgloed strijkt over de bergglooiing; naarmate het licht zich verheft, dalen de kleuren; ras brengt de zonneglans aan het waterveld zijn groet en zijn kus, en de schepping, uit hare korte sluimering ontwaakt, lacht vroolijk den hemel tegen, van waar licht en leven tot haar komt. En welk een schepping! Daar staan de reuzenbergen in den diepen zeeboezem geworteld, opschietend met stoute en forsche lijnen. In de breede plooien en groeven van hunne rimpelige steenhuid bergen zij gletschers, van de kruin tot den oever reikend, en zich dompelend in het zeewater als gestolde watervallen, tot ijs gekrystalliseerd.’

Wie zoo het aanschouwelijke weet te beschrijven, den vorm zoozeer in zijne macht heeft, hij zal ook - wie zal er aan twijfelen - den indruk van het niet zichtbare weten weer te geven. Inderdaad treft menige bladzijde door het gevoel dat er uit spreekt, niet het minst ook waar de heer Stuart den indruk mededeelt, dien de kunstvoortbrengselen op hem maakten, welke hij in de schaarsche musea van het Noorden vond.

Even getrouw als de natuurtafereelen, is hetgeen hij den lezer leert omtrent de instellingen en toestanden van het Noorden. Geen werk is beter geschikt dan het zijne om deze te doen kennen, en

nergens is gebruik gemaakt van den regel: ‘*a beau mentir qui vient de loin*’.

Dat het ambt, hetwelk de schrijver in de maatschappij bekleedt, ook hier nu en dan aan het licht komt; dat hij in da zaken der kerk zijne belangstelling niet verloochent en de gelegenheid om met geestelijken in aanraking te komen, niet verzuimt, is waarlijk te natuurlijk, dan dat dit zelfs tot eene opmerking recht zou geven. Bovendien, de heer Stuart moge in dit opzicht ernstiger denken dan vele lezers, hij behoort geenszins tot het type van den engelschen missionnaris, dien hij ons schetst, tractaatjes verspreidende zonder zelfs den titel er van te verstaan. Hij is geen ‘dominé’ in den min gunstigen zin van het woord. Ook voor de wereld heeft hij een open oog en open hart, en het onbevangen oordeel dat hij uitspreekt over hetgeen hij in Scandinavië zag en ondervond, geeft aan zijn werk een hooger waarde.

De schrijver noemt zijn werk een ‘potloodschets’. Deze bescheidenheid gaat, meenen wij, te ver. Daarvoor is de inhoud te degelijk. Gaarne erkennen wij dat *Uit Scandinavië* de wetenschappelijke waarde mist van hetgeen Quarles van Ufford er over schreef, maar hij verhaalt ons te veel omtrent land en volk, zeden en instellingen, om zijn werk met een potloodschets gelijk te stellen. Onder het luchtig overkleed van den toerist, droeg de schrijver het gewaad van den man van wetenschap, en zijn smaak en schoonheidszin gaan gepaard met kennis.

In de litteratuur over het Noorden, die voortdurend rijker wordt, verdient *Uit Scandinavië* eene eerste plaats te bekleeden.

A.
G.K.

De Roos. Hare geschiedenis, verbreiding, kultuur, vermenigvuldiging en vervroeging, door Carl Justus Petzold, Bloemist te Dresden. Naar het Hoogduitsch door H. Witte. Leiden, E.J. Brill, 1877.

‘Boeken moeten beoordeeld worden naar hun inhoud, niet naar hun uiterlijk voorkomen, allerminst op den naam des schrijvers af.’

Dit schreef de heer Witte blz. 335 van den vorigen jaargang van Sieboldia.

Had hij vroeger aan deze waarheid gedacht, hij zou waarschijnlijk de vertaling van het bovenvermelde boekske niet op zich genomen hebben.

Blz. 30 der vertaling zegt hij in een noot, dat de voornaamste waarde van het boekje is zijne *beknoptheid* en dat het door toevoegingen zijne *originaliteit* zou verliezen.

Dit laatste begrijpen wij niet, doch, met allen eerbied dien men hebben moet voor den schrijver, die op den titel vermeldt, dat hij is Inhaber van 90 goldner, silberner Medaille und Ehrenpreise op tentoonstellingen behaald, beweren wij, dat de beknoptheid niet veel anders is, dan groote oppervlakkigheid.

Die maar weinig met het onderwerp bekend is, al ware het slechts door: De Koningin der Bloemen, van een ongenoemden doch niet onbekenden, in N°. 11 van dit tijdschrift voor 1876 opgenomen, zal dit erkennen, als hij weet dat Petzold de onderwerpen op den titel aangewezen op 41 bladzijden klein 8°. behandelt.

Wij zullen ons beweren met eenige voorbeelden bewijzen.

Bij de verschillende rozensoorten teekent de heer Witte blz. 16 aan: ‘Omtrent de nomenclatuur der rozen heerscht nog verschil van meening. Ik meende daarom geene vrijheid te vinden, om de door den schrijver gevolgde te wijzigen.’

Doch het geldt hier niet eene nomenclatuur, maar wel eene stelselmatige beschrijving, niet eene zuiver wetenschappelijke, die door de botanisten nog niet gevonden is, maar eene voor liefhebbers en aankomende kweekers, voor wie het boekje bestemd is, gegrond op een stelsel, ontleend aan den aard der verschillende soorten en verscheidenheden. Daarin moeten zij, en zelfs volleerde kweekers, een leiddraad hebben, om den weg te vinden in den doolhof met dui-

zenden rozen beplant. De schrijver noemt en beschrijft slechts eenige soorten en variëteiten in eene volgorde, waarvan de sleutel niet te vinden is, en die geheel afwijkt van de lijst der meest aanbevelingswaardige rozen, waarmede hij eindigt. Als Duitscher mag hij niet onbekend zijn met wat ten dezen door zijne landgenooten is verricht, van wie wij slechts noemen: W. Döll, der Rosen-Garten, bewerkt naar W. Paul, The Rosegarden; prof. W. Koch, in Wochenschrift für Gärtnerei u. Pflanzenkunde, 1ste Jahrgang, en Wesselhöft, Der Rosenfreund, 3te Aufl.

Bij de kultuur der rozen in den open grond worden ook hare vijanden behandeld, doch, niettegenstaande de vertaler de hulp inriep van onzen bekenden entomoloog Mr. Snellen van Vollenhoven - die evenwel niet geleerd zal hebben dat de engerling, de larve van den gewonen meikever, een worm is - zeer onvolledig. Men zie slechts in de aangehaalde Koningin der Bloemen.

Toen wij dit ter vergelijking deden, rees de vraag, waarom de schrijver van die Koningin de wetenschappelijke namen der insecten niet heeft opgegeven? Dan zouden gemakkelijker te raadplegen zijn De gelede dieren in Nederland van den gemelden entomoloog en Tachenberg, Entomologie für Gärtner und Gartenfreunde.

In de afdeeling over het vermenigvuldigen der rozen worden twee zeer verschillende zaken dooreengemengd: het vermeerderen van dezelfde rozelaar door uitloopers - welke wijze niet vermeld wordt - afleggers, stekken, met het veredelen, wanneer eene betere soort op eene minder goede wordt overgebracht, o.a. door enten, oculeeren. Bij deze laatste wijze had vermeld behooren te worden de zoogenaamde Forkertsche methode. Mogelijk komt zij voor in het door den vertaler blz. 56 in de noot aangeprezen werkje van Baltet, Over het enten, enz., dat ons niet ten dienste staat. *Einspitzen*, door Petzold, blz. 40, genoemd onder de veredelingswijzen en die de Franschen greffe à la Pontoise heeten, zal er wel niet in staan. De heer Witte toch vertaalt het blz. 54 niet, maar zet er eenvoudig *enz.* voor in de plaats. Het is eene enting niet in eene spleet of op driehoeksche wijze, maar in eene schuinsche snede in stam of tak, die thans veel wordt aangewend om Fransche wijndruiven op Amerikaansche stammen over te brengen. Op dezelfde blz. staat, dat aan het oculatieoog een klein gedeelte van de *bast* verbonden moet blijven. Petzold schreef te recht, dat het oog uitgesneden moet

worden *mit einer ganz dünnen Schicht Holz*. Zijn *Bast* - Moscovische mat of Raffia - wordt verkeerd vertaald door *biesje*.

Onder de wijzen van vermenigvuldiging behoort ook het stekken of pooten van oogen of knoppen, dat even als bij wijnstokken en bij iepen en waarden of twijghout - Salex viminalis L. - ook bij rozen met goed gevolg, doch met meer bewerking, aangewend kan worden. In het voorjaar, voordat de rozelaar begint te werken, snijdt men krachtige loten in zooveel stukjes als er goede oogen aan zijn, neemt het hout aan de tegenovergestelde zijde van het oog in de lengte tot bijna op de helft der dikte weg en legt het stukje met het oog naar boven op goede broeiaarde, bedekke het met fijn zand en dit, om de vochtigheid te bewaren, met mos dat weggenomen wordt als de plantjes zich boven het zand vertoonen. Na 3 of 4 weken kunnen deze in potjes gezet worden.

Algemeen bekend is het stekken van den oleander in fleschjes met water, dat ook met rozen geschieden kan.

Minder bekend is de volgende wijze. Een aarden schotel wordt tot de helft gevuld met stukken losse turf, verder met broeiaarde en daarin in Juni of Juli geplaatst de toppen van reeds rijpe loten met 3 à 4 oogen, terwijl het blad bij het onderste oog, dat in de aarde komt, weggenomen wordt. Dan giet men den schotel vol water en zet hem op eene zonnige plaats, zorgende dat het verdampte water door ander vervange worde.

Deze drie rijzen van vermenigvuldiging zijn niet alleen aan te bevelen aan liefhebbers, die over geene genoegzame ruimte, over geene kassen of bakken kunnen beschikken, maar ook, daar zij binnenshuis kunnen geschieden, aan het schoone geslacht, dat er de schoonste der bloemen zelf door aankweeken kan. Daarom maken wij er ter aanvulling van Petzold melding van, te eerder daar de vertaler het boekje gaarne in de handen van dames zag, dewijl de schrijver aan deze het eerst gedacht zou hebben, toen hij van rozenliefhebbers sprak.

De heer Witte belastte zich gaarne, zoo als hij zegt, met de kleine moeite van het vertalen. Wenschelijk ware het geweest, zoo hij die taak wat zwaarder had opgevat. Bij de vertalingsfouten, die wij reeds aanstipten, moeten wij er nog eenige voegen, die den zin van het oorspronkelijke verkeerd weêrgeven.

PETZOLD.	**WITTE.**
Blz. 11.	Blz. 7.
Waren die Gäste trunken und heiterer Laune, zerpflückten sie die Rosen, warfen die Blätter in den Wein und tranken so dies Gemisch.	Als de opgewektheid der gasten haar toppunt had bereikt, plukten ze de Rosen uiteen en wierpen de blaadjes in den Tiger [sic!]
Blz. 12.	Blz. 8.
Grosse Massen von Rosen wurden - - für kirchliche und *medicinische* Zwecke verwendet.	Ook werden aanzienlijke hoeveelheden Rosen - - tot kerkelijke en *huishoudelijke* doeleinden gebruikt.
Blz. 41.	Blz. 57.
Ist dieses alles vorgeriechtet, so *siebe* man eine Parthie *Rasen*- und gut verrottete Laub*erde*.	Heeft men dit gereed, dan *neemt* men *graszoden* en goed verteerde bladaarde.
Blz. 47.	Blz. 67.
Ist die Zeit zum Treiben gekommen so - - stelle man sie (die Töpfe) im *Treibhause*.	Is de tijd ter forceering daar, zoo - - plaatst men de Rozen in een *kweekkas*.

Op den titelomslag der vertaling staat: door H. Witte, naar het Duitsch. Dit *naar* heeft bij boeken de beteekenis, dat het oorspronkelijke de grondslag is van eene nadere bewerking. De heer Witte heeft op het gebied van bloementeelt en als verteller met de pen bij velen een goeden naam. Menigeen zal daardoor, even als wij, reeds in het bezit van het oorspronkelijke, verlokt worden het boekje te koopen, doch wordt teleurgesteld.

Het oorspronkelijke is gedrukt op vrij zwaar geelachtig papier, de tekst is omgeven met een rooden rand. Op den omslag staat *Die Rose* in het rood; *door D.J. Petzold* in het blauw; daarop volgt eene gekleurde afbeelding eener roos en ten slotte de naam van drukplaats en uitgever in het bruin. De uitgever der vertaling bootste dit alles na.

Wegens den naam van den heer Witte en wegens het uiterlijk aanzien zal het boekje met al zijne gebreken en niettegenstaande de

woorden van den vertaler, waarmede deze aankondiging begint, toch in veler handen komen. Dit is te betreuren.

Behalve dat oppervlakkigheid en onvolledigheid op elk gebied van kennen en weten schade doet, wordt er het vertalen van een degelijk werk over hetzelfde onderwerp uit het Duitsch, Fransch of Engelsch door belemmerd, even als het schrijven van een Nederlandsch, samengesteld uit de bouwstoffen in den vreemde vergaderd en door eigene ondervinding en opmerkingen aangevuld.

Mijn jonge Alcides, door C.M. Yonge. Amsterdam, W.H. Kirberger. 1876.

In een der vorige jaargangen van ‘de Gids’ wordt aangaande Miss Yonge, de schrijfster van den aan 't hoofd dezer regelen genoemden roman, de getuigenis afgelegd, dat zij de gaaf bezit, om belangstelling en sympathie, ja waarachtige liefde en hartelijkheid te wekken voor al hare personen. ‘Innige aanhankelijkheid’, zoo verklaarde bedoelde beoordeelaar, ‘gevoelen wij ook voor hen, die lievelingen der schrijfster zijn; en zelfs zij onder hen, die een sprekend beeld leveren van de onvolmaaktheid des menschen, boezemen ons eene zoo warme belangstelling in, dat wij dubbel begaan zijn met het leed dat hen treft, zij 't ook door eigen schuld. De zedelijke en godsdienstige toon van dit boek, die wij is van eenige overdrijving, doet het hart der schrijfster eere aan. Niet uitspanning alleen levert zulke lectuur, want ze is weldadig voor het gemoed en veredelend.’

De verschijning van ‘de Weezen van den Predikant’ ontlokte de aangehaalde ontboezeming aan één der redacteuren van dit tijdschrift. Ik herinner ze te dezer plaatse, omdat de waarheid dezer getuigenis bij vernieuwing bevestigd wordt door het boek, dat thans voor mij ligt. In ongeveer dezelfde woorden zou men gevoegelijk de hoofdverdienste van ‘mijn jonge Alcides’ kunnen weergeven en veilig met het oog op het geheele boek daaraan kunnen toevoegen, wat bij die andere gelegenheid slechts opzichtens het vierde deel werd gezegd, dat daarin leven en gloed is; dat de menschen handelende personen zijn, die zich niet laten voortwiegelen op toevallige omstandigheden,

of elken stroowisch aangrijpen dien het goed geluk voorbij hen laat drijven, maar ontwaken tot het besef, dat alleen oefening den meester maakt.

Dit laatste wordt trouwens ook bewaarheid door de schrijfster zelve. Werd bij vorige gelegenheden niet ten onrechte geklaagd, dat Miss Yonge ten gevolge der gemakkelijkheid, waarmede zij de pen hanteert, wel eens te veel vergt van het geduld harer lezers, hier is daarvan spoor noch schaduw. Met hoeveel nauwgezetheid personen en toestanden ook geteekend zijn, er is niets vermoeiends in dit boek, niets dat ook maar een oogenblik de gedachte aan langdradigheid of breedsprakigheid wekt. Inderdaad ‘mijn jonge Alcides’ is een degelijk boek, vol voedsel voor verstand en hart, nog iets meer dan uitspanningslectuur. De held des verhaals is bij lange na geen heilige: het leed, dat hem treft, hangt ten nauwste samen, in menig opzicht ten minste, met zijn eigen verleden, en toch bezit hij evenzeer onze sympathie als die der schrijfster. Reeds bij de eerste ontmoeting zijn wij met hem ingenomen, en zulks vermindert in geenen deele, als wij zoo gaandeweg meer en meer vertrouwd worden met zijn geenszins vlekkeloos verleden. Wanneer wij ons rekenschap trachten te geven van die sympathie, zullen wij erkennen, dat de hoofdoorzaak ligt in de meesterhand waarmede de schrijfster 't beeld ontwierp en hare voorliefde voor dezen held, ik zal niet zeggen rechtvaardigt, maar als iets volkomen natuurlijks doet gevoelen en begrijpen. Zoo is het eigenlijk met alle personen in deze geschiedenis, die de sympathie der schrijfster bezitten: wij deelen hare aanhankelijkheid en hare voorliefde. Hare belangstelling en die harer lezers moeten op hetzelfde punt gericht zijn, en zulks in spijt daarvan, dat wij niet te doen hebben met engelen in menschengedaante, maar met wezens van vleesch en bloed als wij, die ons gedurig herinneren aan het bekende: ‘half dier, half engel is de mensch.’

Indien wij het niet van elders wisten, zou Dr. Kuyper ons geleerd hebben, dat Miss Yonge, wat hare godsdienstopvatting betreft, tot zeker welbekend kringetje behoort. Zij verloochent dit nergens, en ook niet in dezen roman, zooals trouwens én de naam van den uitgever, én de pseudoniem der vertaalster dat aanduiden. Nooit echter doet dit schade: de godsdienstige en zedelijke toon, dien de auteur in hare geschriften aanslaat, is vrij van overdrijving. Wan-

neer ik elders in dit tijdschrift met niet veel eerbied van stichtelijke romans heb gesproken, dan heb ik daarbij geen oogenblik aan de lettervruchten van Miss Yonge gedacht.

Misschien ligt het aan mij; maar ik kan niet inzien, dat de held des verhaals door zijne bekeering, om den geijkten term te gebruiken, eene andere persoonlijkheid is geworden. Heeft de schrijfster de bedoeling gehad daarop te wijzen, wat wel waarschijnlijk is bij hare bekende godsdienstige denkwijze, dan is zij daarin niet geslaagd. Intusschen moeten wij met de engelsche toestanden rekenen, en dan is het eene zekere waarheid, dat er een groot verschil bestaat tusschen de vormelijke orthodoxie der Engelschen en de dogmatiseerende rechtzinnigheid ten onzent. De godsdienstopvatting van den held maakt geen integreerend deel van zijn karakter uit, en in zooverre is het mij onverschillig aan welke zijde de schrijfster hem plaatst in den godsdienstigen strijd onzer dagen. Ik zou daarvan dan ook niet gesproken hebben, als ik niet vreesde, dat de stempel, dien dit boek in menig opzicht draagt, dezen en genen van de kennismaking afschrikte, wat ik ten zeerste bejammeren zou.

In veler handen wensch ik het boek, en indien ooit met recht van Miss Yonge's meesterhand is gesproken, dan verdient zij zoodanige getuigenis stellig met het oog op dezen arbeid.

Zierikzee, 5 April 1878.

J.H.C. HEYSE.

De officieele statistiek in Nederland.

Eenige maanden geleden gaf de Nederlandsche Spectator eene aanschoúwelijke voorstelling van de aanneming van een nieuw regeeringsbeginsel door onzen Minister van Binnenlandsche Zaken. Statistiek geene regeeringszaak, was het onderschrift van een prent, waarin een man met de bekende gelaatstrekken van den Minister Kappeyne uit een torenraampje cijfers in een vijver liet vallen. Of het waterbad, dat die cijfers ondergingen, geïnspireerd was door medelijden met de spreekwoordelijke droogheid van de cijfers der statistiek, en of het oppikken der cijfers door eenden, eene toespeling op alle toekomstige beoordeelaars der regeeringsdaad bedoelde, kan ik niet met zekerheid beweren.

Belangrijker vragen echter dan deze, zijn ongetwijfeld opgekomen bij hen, voor wie de aanschouwing der prent eene onverwachte tijding bevatte, of aan wie zij de bevestiging gaf van een gerucht dat hier en daar was verspreid.

Wel had de Staatscourant het Koninklijk besluit medegedeeld, waarbij de chef der afdeeling statistiek aan het departement van Binnenlandsche Zaken en twee andere ambtenaren, aan die afdeeling werkzaam, uit hunne betrekking waren ontslagen, maar de motieven van het besluit waren onbekend. De constitutioneele praktijk, althans hier te lande, brengt nu eenmaal mede dat de regeering in de Landsvertegenwoordiging zoozeer de juiste vertegenwoordiging van het volk ziet, dat zij geene rekenschap harer handelingen geeft, tenzij deze door leden dier vertegenwoordiging is gevraagd. Ongevraagde verklaring van eene handeling, voor verschillende uitlegging vatbaar, is in strijd met de usantie. Ook de wijze waarop het ontslag was verleend, ‘eervol’ en ‘met dankbetuiging voor bewezen diensten’, helderde de zaak niet op. Men is aan dergelijke uitdrukkingen zoo gewoon geraakt, dat men een bijzondere beteekenis daaraan

niet langer hecht. De personen die bij het besluit gemoeid waren, waren dus de eenigen die begrepen hoe de vork in den steel zat.

De indruk dien het Koninklijk besluit op belangstellenden maakte, was zeer verschillend. Er waren personen die, ontstemd over sommige nieuwigheden op het gebied der statistiek, onder het ministerie van den heer Heemskerk tot stand gebracht, de regeeringsdaad zeer begrijpelijk vonden, als men zich slechts plaatste op het standpunt van zijn opvolger. Indien de portefeuille van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken hun ware toevertrouwd, zij zouden ongetwijfeld den Koning hebben geadviseerd den *auctor moralis* van die nieuwigheden uit het kader der ambtenaren te verwijderen. Geen wonder dat de Minister Kappeyne, die, naar zij meenden, hun afkeurend oordeel deelde, in gelijken geest handelde. De benoeming van een opvolger, met het *quieta non movere* tot leus, zou zeker spoedig het bewijs geven dat het Koninklijk besluit uitsluitend de verwijdering van sommige ongeschikte ambtenaren ten doel had.

De prent van den Spectator gaf aan deze interpretatie van het Koninklijk besluit een démenti. Zij deed vermoeden dat aan het Koninklijk besluit geen personen - maar een beginselquaestie ten grondslag lag. Geen officieele statistiek meer, dat was, beweerden sommigen, het nieuwe regeeringsbeginsel. Het motief is duidelijk, zeiden zij, die de drijfveeren van ministerieele handelingen liefst buiten de zaak zelve zoeken. Onder de vlag van een beginsel wordt het sloopingsproces van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken, dat bij het optreden van dit ministerie is aangevangen, voortgezet. De afdeeling Medische Politie en de afdeeling Kunsten en Wetenschappen zullen den weg van hare oudere zuster wel spoedig opgaan; Militie en Schutterijen gaat tot Oorlog over, en de vereeniging der beide overgebleven afdeelingen Binnenlandsch Bestuur en Onderwijs met een ander departement, bij voorbeeld met dat van Justitie, ontheft den Minister van Binnenlandsche Zaken van een last dien hij niet dan noode op zich heeft genomen, om eene weldra volbrachte taak te vervullen.

Anderen namen de zaak serieuser op en prezen of laakten de regeering, naarmate zij de overboord geworpen statistiek als ballast of wel als kostbare lading van het schip van staat beschouwden. Het laatste uur is geslagen voor de bevolkingsstatistiek, de gerechtelijke statistiek, de statistiek van den handel

en de scheepvaart en de vele anderen die in bonte verscheidenheid van wijze van bewerking en uitgaaf aan de onderscheidene departementen van algemeen bestuur worden bearbeid, overeenkomstig de voorschriften welke, in hunne opvatting, door den chef der afdeeling statistiek aan het departement van Binnenlandsche Zaken werden gegeven.

Wel neen, zeiden zij, die beter op de hoogte waren van de organisatie der officieele statistiek. Wel laat de chef dier afdeeling zich directeur van de statistiek van Nederland noemen, en staat hij, volgens de meening van velen, zoowel hier te lande als in het buitenland, tegenover de Nederlandsche officieele statistiek in dezelfde verhouding als de chef van het centraalbureau van státistiek van Duitschland, van Pruisen, van Italië en van zoo menig ander groot of klein rijk tegenover de algemeene statistiek in die landen, doch de naam van directeur van het Nederlandsch bureau aan statistiek is geheel geüsurpeerd; de chef der afdeeling statistiek van het departement van Binnenlandsche Zaken heeft met de bewerking der statistische gegevens die door andere departementen worden verzameld, niets te maken; zelfs worden aan dat departement vele statistische werkzaamheden verricht, zonder dat de chef der afdeeling statistiek daarin gekend wordt. Die afdeeling is in het leven geroepen, zonder dat ooit haar werkkring bepaald is. Die werkkring heeft zich dan ook soms ver, dan weder over een zeer klein terrein uitgestrekt. De *causa movens* zoowel van de oprichting als van de instandhouding der afdeeling is steeds duister geweest. Wat is natuurlijker dan dat deze Minister zich de vraag heeft gesteld: bestaat er voor het voortbestaan dier afdeeling eene geldige reden of niet? Hij heeft daarom met het onbevooroordeeld oog van iemand die tegenover de statistiek volkomen onverschillig is, kennis genomen van de werkzaamheid dier afdeeling en nagegaan of de resultaten die daardoor verkregen of te wachten zijn, eenige waarde hebben voor het hoofd van zijn departement bij het vervullen van zijn taak. Of die werkzaamheid wellicht in een maatschappelijke behoefte voorziet, heeft geen voorwerp van onderzoek uitgemaakt, daar de vervulling dier behoefte, zoo zij al bestaat, hem niet is opgedragen. Zijn taak is besturen. In die taak moet hij door de ambtenaren van zijn departement worden bijgestaan. Ambtenaren die statistische werkzaamheden verrichten ten behoeve van de maatschappij, niet ten behoeve van hem, Minister, zijn onnutte ambtenaren

aan zijn departement en moeten dus worden verwijderd. Het onderzoek heeft geleid tot de conclusie dat een gedeelte der werkzaamheid die aan de afdeeling statistiek verricht werd, niet tot de bemoeiingen van het departement van den Minister van Binnenlandsche Zaken behoort en dat de overige werkzaamheden ten onrechte zijn onttrokken aan den werkkring van andere afdeelingen. De chefs dier afdeelingen hebben ieder in hun kring te beoordeelen welke statistische gegevens ten behoeve der regeeringstaak van den Minister moeten worden verzameld. Zij zijn tot die beoordeeling beter dan iemand anders in staat en het vinden van den weg om tot de gegevens die zij noodig hebben te komen, is eene werkzaamheid, in aard overeenstemmend met hunne gewone ambtenaarsbezigheden.

Volgens deze beschouwing werd aan de statistiek het verblijf op het Binnenhof dus niet ontzegd, gelijk de Spectator te denken gaf; haar terrein werd slechts een weinig ingekrompen. Met deze beschouwing waren de feiten ook geheel in overeenstemming. De eenige ambtenaar, aan het bureau verbonden, die ontslagen werd, was de chef der afdeeling, wiens werkzaamheid: organisatie en algemeene leiding der werkzaamheden, ophield. De overige[1] ambtenaren, die ieder hun werk op een ander bureau konden voortzetten, werden behouden.

Dat de zaak zich hoogst waarschijnlijk aldus heeft toegedragen, is aan hen bekend, die de vergadering der Vereeniging voor Statistiek, op 27 April 1878 te Utrecht gehouden, hebben bijgewoond. Op die vergadering besprak de heer N.G. Pierson de wenschelijkheid van de oprichting van een statistisch instituut. Hij wees er op dat door de menigte officieele statistische bescheiden slechts voor een zeer klein gedeelte werd voorzien in de behoefte aan kennis van den toestand der maatschappij, en dat even als het metereologisch instituut zich de waarneming van weerkundige verschijnselen ten doel stelt, een statistisch instituut zich met de verzameling van verschijnselen op maatschappelijk gebied moet belasten.

Ik deelde hierop aan de vergadering mede dat ik haar in kennis wenschte te stellen met een maatregel door de regeering genomen, daar deze wellicht van invloed zou zijn op het besluit, ten aanzien van het voorstel van den heer Pierson te nemen. Die maatregel

1 Het ontslag der twee ambtenaren, die tegelijk met den chef der afdeeling waren ontslagen, is later ingetrokken.

was de opheffing van de afdeeling statistiek, waarvan ik chef was. De Minister van Binnenlandsche Zaken had, een paar dagen te voren, mij zijn besluit medegedeeld, daar dat besluit mijn ontslag uit 's lands dienst onvermijdelijk tot gevolg had.

In mijne betrekking van ambtenaar vond ik geene vrijheid tot mededeeling aan de vergadering van hetgeen tot den maatregel had geleid. Er was echter geen reden om te verzwijgen dat, naar mijn gevoelen, alleen van een goed ingericht en buiten de departementen van bestuur staand rijksbureau van statistiek eene goede officieele statistiek te verwachten was.

Beschouwde men deze overtuiging van den chef der afdeeling in verband met de daad van het hoofd van het departement waartoé die afdeeling behoorde, dan lag het voor de hand, merkte ik op, dat de opheffing der afdeeling statistiek deze beteekenis had, dat de Minister van Binnenlandsche Zaken de oprichting van een centraalbureau van statistiek niet noodig achtte, maar wilde terugkeeren tot het oude standpunt dat vroeger tegenover de statistiek werd ingenomen, te weten dit, dat de regeering zich alleen met statistiek heeft in te laten, indien zij voor den richtigen gang van het staatsbestuur inlichting omtrent een bepaald onderwerp behoeft.

Het is de moeite waard, na te gaan welken indruk deze mededeeling maakte op eene vergadering die geacht moet worden een warm hart toe te dragen aan de statistiek.

Door een lid van de vereeniging werd de motie voorgesteld, dat de vereeniging aan den Minister haar leedwezen zoude te kennen geven, dat de opheffing der afdeeling statistiek niet gevolgd was door de oprichting van een centraalbureau van statistiek. Nadat de voorzitter der vergadering in krachtige bewoordingen een afkeurend oordeel over de ministerieele handeling had uitgesproken, en het scheen dat de vergadering door de aanneming der motie met zijne veroordeeling zoude instemmen, werd op voorstel van een ander lid der vereeniging de motie in dien zin gewijzigd, dat de vergadering alleen de wenschelijkheid van de oprichting van een centraalbureau van statistiek zoude uitspreken. De wijziging der motie kwam dit lid noodig voor, met het oog op de verklaring die door mij was afgelegd, dat de genomen maatregel, op zich zelf beschouwd, ongetwijfeld was in het belang der statistiek, daar afdoende maatregelen eer te verwachten waren wanneer het standpunt, dat volgens de begrippen van den nieuweren tijd de regeering tegenover de statistiek moet inne-

men, geheel wordt verlaten, dan wanneer het publiek door het voortduren van den halfslachtigen toestand waarin men verkeerde, in den waan werd gebracht dat men hier te lande op het gebied der statistiek niet achterstaat bij het buitenland. Door de aanneming der gewijzigde motie werd alzoo revisie van het doodvonnis, door den Minister van Binnenlandsche Zaken over de afdeeling statistiek uitgesproken, niet gevraagd.

De doode heeft bij haar leven te weinig belangrijks verricht, om aanspraak te hebben op eene necrologie. Maar wel rijzen bij de herinnering aan haar de vragen op: welke houding heeft in constitutioneele staten de regeering tegenover de statistiek in te nemen; welke houding heeft de Nederlandsche regeering tegenover de statistiek ingenomen.

De statistiek, d.i. de wetenschap der feiten van het maatschappelijk leven, gelijk de Hoogleeraar Vissering haar heeft gedefinieerd, moet een voorwerp zijn van staatszorg. Niet alleen omdat wetgeving en bestuur onmogelijk zijn indien de kennis van het maatschappelijk leven ontbreekt, maar ook omdat die kennis noodzakelijk is voor de wetenschap en het bedrijf der ingezetenen en tal van feiten waaruit die kennis moet worden geput, alleen door tusschenkomst der regeering en hare ambtenaren te verkrijgen is.

Kennis van het volk is in tweeërlei opzicht noodig voor 's lands regeering? Voor de uitvoering der wetten en verordeningen en voor de beantwoording der vraag die steeds aan de orde is: moet de wetgever de tusschenkomst van den Staat inkrimpen of uitstrekken? Vooral voor de uitvoering van financieele wetten wordt kennis van den maatschappelijken toestand vereischt. Het is b.v. niet denkbaar eene directe belasting te heffen, zonder voorafgegane beschrijving of opneming der grondslagen waarnaar de belasting wordt geheven.

Maar niet alleen de voorbereiding der uitvoering van wetten, ook de contrôle harer naleving door de ingezetenen maakt de statistiek onmisbaar voor de administratie. Zonder voortdurende contrôle, d.i. vergelijking van den feitelijken toestand met den toestand, dien de wetgever wil bereiken, worden de wetten en verordeningen spoedig eene doode letter.

De waarneming van den maatschappelijken toestand, voor zoover die ligt binnen den kring der staatszorg, door de wetten des lands getrokken, behoort alzoo tot de taak der administratie. Zij heeft die feiten noodig ten eigen behoeve. Zij is verplicht

tot mededeeling der statistische gegevens, te dien einde door haar verzameld. Want de plicht om verslag te geven van de wijze waarop men een toevertrouwd gezag uitoefent, is een der eerste gevolgen van de erkenning van het beginsel dat men verplicht is tot rekenschap van het bestier der zaken waarover men niet ten eigen behoeve, maar in het belang van anderen heerschappij voert.

De vertegenwoordiging des lands is in de eerste plaats tot contrôle van de administratie geroepen. Zeer ruime middelen staan haar daarvoor ten dienste. Niet alleen het recht om van de regeering inlichtingen te eischen, maar ook het recht van zelfstandig onderzoek. Zij is hierdoor in de gelegenheid de wijze van uitvoering, aan de wetten des lands gegeven, te leeren kennen. Maar de uitoefening van het recht van enquête doet den maatschappelijken toestand slechts binnen den kring van het onderzoek en tot aan een bepaald tijdstip kennen. De taak van 's lands vertegenwoordiging is te uitgebreid dan dat zij het zelfstandig onderzoek voortdurend minutieus en tot den geheelen kring der staatszorg zoude kunnen uitstrekken. Aan een afzonderlijk collegie van staat, de Rekenkamer, is dan ook opgedragen de rekening van de uitgaven en ontvangsten van het rijk te onderzoeken en goed te keuren. Een instituut dat de onafgebroken studie van den maatschappelijken toestand tot taak heeft en den invloed nagaat, dien de wetten en de regeeringshandelingen op de maatschappij uitoefenen, moet in den constitutioneelen staat de vertegenwoordiging des lands ter zijde staan en haar middelen verstrekken om het haar opgedragen toezicht over de regeering te kunnen uitoefenen.

Slechts één voorbeeld ter verduidelijking. De tarieven voor het vervoer van personen en goederen langs spoorwegen behoeven hier te lande de goedkeuring van den Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid. De meest volledige inlichtingen omtrent de wijze waarop deze regeeringstaak wordt uitgeoefend, zullen ongetwijfeld steeds verkregen kunnen worden. Maar daardoor is de contrôle over deze staatszorg niet verzekerd. Zonder zelfstandig onderzoek is het niet mogelijk te beoordeelen, of de beginselen door de regeering in deze gevolgd, de beste zijn. De hulpmiddelen voor het vervoer te water en te land moeten in hunnen geheelen omvang worden gekend, voordat men een goed gemotiveerd oordeel over de wijze van uitoefening dezer regeeringstaak kan uitspreken. Ongetwijfeld moeten aan het depar-

tement, aan wiens hoofd die taak is opgedragen, die hulpmiddelen voorhanden zijn, maar hij die contrôle uitoefent, moet vooral niet minder dan hij die gecontroleerd wordt, op de hoogte zijn van den toestand. Daarenboven den toestand te kennen, is slechts de voorbereiding tot de controleerende werkzaamheid; deze werkzaamheid zelve is van te specialen aard dan dat zij in haren geheelen omvang van 's lands vertegenwoordiging zou mogen verwacht worden. Van staatswege moet daarom zorg worden gedragen dat voortdurend een onderzoek wordt ingesteld naar de wijze van vervulling der regeeringstaak.

De kennis van den maatschappelijken toestand wordt niet alleen voor de vervulling der regeeringstaak en de beoordeeling van de wijze dier vervulling gevorderd, zij is ook onmisbaar voor de wetgeving.

De begrippen omtrent den omvang van staatszorg ondergaan voortdurend wijziging. Nu eens blijkt inkrimping, dan weder uitbreiding noodzakelijk. Niet alleen de invloed der wetgeving, ook het gevolg van het gemis van wettelijke regeling moet daarom worden gekend. Op tusschenkomst van den wetgever wordt telkens aangedrongen; het bewijs van de noodzakelijkheid dier tusschenkomst wordt echter zelden geleverd. Wel kan de uitoefening van het recht van enquête in deze richting uitstekend werken, maar, gelijk reeds werd opgemerkt, het zelfstandig onderzoek naar den geheelen maatschappelijken toestand kan niet van een vertegenwoordigend lichaam gevergd worden. Eene regeering zal niet licht tot het ontwerpen eener wettelijke regeling overgaan, tenzij vooraf eene zoogenaamde administratieve enquête naar den toestand van het onderwerp dat men wenscht te regelen, is gehouden. Maar hoezeer het ook te waardeeren valt, dat het initiatief van eene noodige regeling van de regeering uitga, eene wettelijke regeling zal meer weerklank bij het volk vinden, indien de overtuiging van de noodzakelijkheid dier regeling vooraf bij hem is gevestigd. Ook heeft men van de administratie een te hoogen dunk, indien men van haar verwacht dat zij in de bestudeering van de maatschappelijke toestanden nooit verflauwt.

De staatsbemoeiing ten aanzien der statistiek is echter niet beperkt tot de aanwijzing van de behoeften van 's lands bestuur. Voor de vervulling der maatschappelijke behoeften en voor de studie van den geleerde is kennis van de maatschappij en van den mensch het brood des levens. Het onderwerp van het on-

derzoek wordt in de eerste plaats door die behoeften en den kring van die studie bepaald, doch ook zonder zoodanige aanwijzing der werkzaamheid moet de maatschappelijke toestand worden waargenomen.

Even als op natuurkundig gebied is op maatschappelijk terrein het vergaderen van kennis, ook al is het niet bekend waartoe die kennis leiden kan, eene noodzakelijke voorwaarde van vooruitgang. Men loopt zeker gevaar monnikenwerk te verrichten, bezig te zijn zonder dat de werkzaamheid ooit vruchten afwerpt. Even als de natuuronderzoeker, zal ook hij die de waarneming van maatschappelijke toestanden zich tot doel stelt, de takt moeten hebben om onderscheid te maken tusschen hetgeen wel en niet van belang is.

Den eersten beoefenaars der bevolkingstatistiek b.v. stond ongetwijfeld geen vast doel voor oogen. De zonder doel ondernomen waarneming der sterfgevallen in dezelfde landstreek en gedurende een aantal jaren is echter hoogst nuttig geweest, daar zij tot de ontdekking heeft geleid dat het geheel aantal waargenomen verschijnselen eene zoo vaste regelmaat deed kennen, dat deze den grondslag van het contract van levensverzekeringen kon uitmaken.

De regeering is door den uitgebreiden kring waarin zij werkzaam is, in staat tal van feiten te doen opmerken, waarvan de kennisneming niet wordt vereischt voor de vervulling der bij de wet haar opgelegde taak.

Verzameling en publiceering ten algemeenen nutte van die feiten is, in geheel anderen zin als het verslag geven door de regeering van hare eigen handelingen, een constitutioneele plicht. Het geldt hier niet de wijze te leeren kennen waarop het staatsgezag wordt uitgeoefend. Het doel van deze staatsbemoeiing is, nuttige kennis te verspreiden. Hare rechtvaardiging is hierin gelegen, dat niemand buiten de hulp van het staatsgezag tot verzameling der feiten waaruit die kennis moet worden verkregen, in staat is. Aanvankelijk was de werkzaamheid der regeering in deze richting een gevolg van hare vaderlijke zorg. Naarmate de rechten der burgers meer werden erkend, werd hetgeen tot nu toe als vrijwillige daad der regeering dankbaar was gewaardeerd, van haar geëischt als verplichte staatsdienst. Vooral geschiedde dit sedert de doctrinaire begrippen omtrent de roeping van den staat verouderden en plaats maakten voor de overtuiging dat de staat doen moet hetgeen in het belang is der ingezetenen en hij alleen doen kan.

De regeering heeft alzoo ten aanzien der statistiek eene tweeledige taak te vervullen:

1°. Binnen de grenzen van het staatsbestuur, zooals deze door de wetgeving zijn getrokken, en wel:
uitsluitend ten eigen behoeve, ten einde de uitvoering van bestaande wetten en verordeningen voor te bereiden;
niet uitsluitend ten eigen behoeve, ten einde de wijze waarop het staatsgezag binnen die grenzen werkt, te leeren kennen;

2°. Buiten de grenzen van het staatsbestuur, zooals deze door de wetgeving zijn getrokken, en wel:
niet uitsluitend ten eigen behoeve, ten einde blijke of en in hoeverre uitbreiding der staatsbemoeiing noodig is;
uitsluitend ten behoeve der burgers, ten einde deze in het bezit te stellen der gegevens, die voor hun bedrijf en studiën noodig zijn en alleen door medewerking van het staatsgezag verkregen kunnen worden.

Op welke wijze de regeering de uitvoering van bestaande wetten en verordeningen heeft voor te bereiden, is eene vraag, die alleen het hoofd van ieder departement van algemeen bestuur heeft te beantwoorden. De statistiek is in dit opzicht onafscheidelijk van de administratie. Zij maakt daarvan integreerend deel uit De hoofdambtenaren die, ieder voor een bepaald aangewezen gedeelte der bestuurstaak, de hoofden der departementen ter zijde staan, zijn dien ten gevolge ieder met de daartoe behoorende werkzaamheden belast. Van organisatie der statistiek kan, voor zooveel deze werkzaamheden betreft, geen sprake zijn. Ieder volge de methode die hem het best dunkt, want ieder is voor den goeden uitslag verantwoordelijk tegenover het hoofd van het departement waartoe hij behoort. Naar buiten blijkt deze statistieke bemoeiing alleen door de uitvoering zelve die aan de wetten en verordeningen gegeven is. Zoodra deze uitvoering is voltooid, wordt het staketsel, dat tot de voorbereiding dier uitvoering behoorde, opgeruimd.

Of en in hoeverre organisatie der statistiek noodig is, is eene vraag die zich eerst voordoet als de waarneming van den maatschappelijken toestand ten doel heeft de wijze te leeren kennen waarop het staatsgezag werkt, den omvang der staatsbemoeiing te bepalen of maatschappelijke belangen of wetenschappelijk onderzoek te bevorderen.

De verzameling der gegevens, vereischt voor de kennis van den maatschappelijken toestand, geschiedde aanvankelijk zonder

vast plan aan de onderscheidene departementen van algemeen bestuur. Men geloofde in de juistheid dier gegevens, omdat zij door het staatsgezag waren verzameld. De eerbied voor het gezag bracht geloof aan zijne uitspraken mede. De officieele stempel maakte een einde aan iederen strijd over de juiste toedracht eener gebeurtenis.

De waarneming der maatschappelijke verschijnselen vereischt op het standpunt van geloof in de officieele mededeelingen waarlijk geene organisatie. Wenscht de regeering inlichting omtrent eenig punt dat buiter de staatszorg gelegen is, welnu, eene aanschrijving aan de gemeentebesturen geeft het gewenschte licht. Het bestuur eener gemeente wordt geacht op de hoogte te zijn of zich źonder eenige moeite op de hoogte te kunnen stellen van al het belangrijke dat op maatschappelijk gebied binnen de grenzen der gemeente voorvalt. Aan de gemoedelijke openhartigheid der ingezetenen tegenover den vertegenwoordiger van het staatsgezag ten aanzien van hun bedrijf wordt evenmin getwijfeld, als aan de bereidvaardigheid en den goeden wil van ieder staatsorgaan om met de regeering mede te werken.

Het goed geloof in de officieele voorstelling der feiten hield stand nog lang nadat de eerbied voor het gezag als een teeken van bekrompenheid werd aangemerkt. Het viel niet gemakkelijk de voordeelen die de oude orde van zaken opleverde, te offeren op het altaar der nieuwe beginselen. Vandaar dat nog heden ten dage velen het zwaartepunt voor de statistiek niet zoeken in de waarneming der gegevens, maar meenen dat in de vereeniging der waargenomen feiten tot een geheel, de eigenlijke taak van den beoefenaar der statistiek is gelegen. Organisatie van de statistiek heeft op dat standpunt geen ander doel dan voor zooverre zij noodig is om uit het tal van feiten die men ter zijner beschikking heeft, overzichten samen te stellen waaruit de toestand van de gemeente, de provincie of het rijk kan worden gekend. De taak om zoodanig overzicht voor het geheele rijk samen te stellen, werd opgedragen aan ééne afdeeling van een der departementen van algemeen bestuur. Iemand die de liefhebberij had van verzamelen, werd aan het hoofd van zoodanige afdeeling geplaatst, en zoodoende was een bureau van algemeene statistiek in het leven geroepen.

In onderscheidene landen heeft men langs dezen weg in de maatschappelijke behoefte aan kennis van den toestand van het rijk trachten te voorzien.

Gelukkig is niet overal het vertrouwen op de officieele mededeelingen ongeschokt gebleven. Door hen die zich de moeite hadden genomen na te gaan op welke wijze die mededeelingen in de wereld kwamen, werd het officieel cachet in het geheel niet als de stempel der waarheid beschouwd. Zij hadden opgemerkt dat de administratie er wel van houdt anderen lastig te vallen, maar niet zelve te worden lastig gevallen, dat het tot de groote zeldzaamheden behoort, indien een rond: 'ik weet niet' ten antwoord wordt gegeven op eene vraag van de regeering tot den verkeerden persoon gericht, en dat men zelden scrupule maakt zich met eene phrase, des noods met een uit de lucht gegrepen cijfer, van verdere vragen af te maken. Niet alleen de waarheidlievendheid der administratie werd in twijfel getrokken, men erkende ook dat de gezichteinder van het plaatselijk bestuur zich minder ver uitstrekte dan bij het uitvaardigen van zoo menige aanschrijving vermoed werd.

Het kwam er dus op aan, de juiste vragen te stellen en te weten wie tot beantwoording in staat en gezind was; het was noodig de gedane mededeelingen zooveel mogelijk aan eene scherpe contrôle te onderwerpen, ten einde onwil en slordigheid in de beantwoording te kunnen stuiten. Men zag in dat het waarnemen der maatschappelijke feiten eene kunst is die opzettelijke studie vereischt. Centrale commissiën van statistiek werden hier en daar in het leven geroepen. Aan mannen, bezield met ijver voor de statistiek, werd opgedragen de werkzaamheid op het gebied der officieele statistiek te leiden door adviezen te geven aan de hoofden der departementen van algemeen bestuur, ter voorlichting van hen, die als chef eener afdeeling met die werkzaamheid waren belast.

Ook van deze commissiën heeft de statistiek weinig voordeel ondervonden, tenzij de instelling der commissie gepaard ging met de oprichting van een centraalbureau van statistiek.

Waar men zich bepaald had tot de instelling eener adviseerende commissie, nam een statistisch onderzoek meestal den volgenden loop:

Ingevolge eene bepaling der wet of wel in de dagen dat de statistiek *en vogue* was, op initiatief van een Minister die volkomen bereid was, door zijn belangstelling in de statistiek een bewijs van zijn liberalen zin te geven, waarbij noch een beginsel, noch het budget gemoeid was, werd door een zijner hoofdambtenaren een plan tot regeling van de eene of andere statistiek

ontworpen. Die hoofdambtenaar, weinig met deze nieuwigheid ingenomen, stelde het plan vast naar een buitenlandsch model, en liet de verdere uitvoering aan ondergeschikte ambtenaren over. De stemming van den chef is, gelijk voor de hand ligt, van invloed op de hem ondergeschikte ambtenaren. De bureauwerkzaamheid, die hij oiseus acht, zal hunne belangstelling zelden wekken. De verzameling en bewerking der gegevens geschiedde dan ook zonder dat de middelen, die ter contrôle van hunne juistheid kunnen worden aangewend, werden gebezigd. Op kritiek werd niet gelet, tenzij zij uitging van de Staten-Generaal, die een regeeringsverslag, ingevolge eene wettelijke bepaling opgemaakt, hadden onderzocht.

Behoudens de enkele wijzigingen welke dien ten gevolge in eene regeeringsstatistiek werden gebracht, bleef het plan jaar in, jaar uit, onveranderd. Onverschilligheid is besmettelijk. De bouwstoffen die ieder jaar werden aangedragen, droegen hiervan de bewijzen. Welke verbetering was nu te wachten van adviezen eener centrale commissie van statistiek, hoe uitstekend ook, aan een Minister gegeven. De brief welke die adviezen bevatte, werd aan het ministerie bezorgd en door een der lagere ambtenaren geopend. Ziende dat de brief over statistiek handelde, liet hij hem bezorgen op het bureau van den ambtenaar, met die statistiek belast. Deze liet een brief opstellen, waarin de Minister zijne bijzondere belangstelling betuigde voor het belangrijke advies der commissie, en de toezegging werd gedaan, dat de Minister de gegeven wenken zich zoude ten nutte maken. De brief, door den Minister onderteekend, werd verzonden en gaf der commissie blijde hoop, die van lieverlede ijdel bleek te zijn, daar alles bij het oude bleef. Want de hoofdambtenaar, die den bief alleen had ingezien om na te gaan of wellicht de commissie zou adviseeren tot opheffing der statistiek welke hij te bewerken had, had den brief voor kennisgeving aangenomen en in het archief doen deponeeren. Alles liep toch geregeld; waarom zou hij zich de moeielijkheden, die iedere verandering na zich sleept, getroosten, en de ontevredenheid zich op den hals halen van gemeentebesturen en ambtenaren, die klagen zouden dat zij aan de statistiek werden opgeofferd. Werd hij door een ijverig lid der commissie persoonlijk geïnterpelleerd, dan deed het quasi-argument dienst: zij die de bouwstoffen verstrekten, zijn langzamerhand aan het werk gewoon geraakt; nieuwe voorschriften brengen nieuwe fouten mede. Vergelijking over een

aantal jaren wordt onmogelijk als de statistiek telkens verandering ondergaat.

Hier en daar trachtte men de belangstelling van den hoofdambtenaar zelven zich te verzekeren door zijne benoeming tot lid der commissie te bevorderen. De ambtenaar die gaarne als wetenschappelijk man bekend stond, liet zich de benoeming welgevallen. Er moest nu eene andere tactiek worden gebruikt. Als lid der commissie had hij voor de voorstellen zijner collega's niet anders dan lof; wel mocht hij zich niet ontveinzen dat de nieuwe werkzaamheden een storm in den lande zouden verwekken, maar het belang der zaak woog bij hem zwaarder. Of de Minister echter er evenzeer over zoude denken als hij, zoude eerst later blijken. Op zijn bureau gekomen, stelde hij een brief op waaruit bleek dat zijn vrees was bewaarheid. Die brief hield in dat de Minister de hem gedane voorstellen, op zichzelve beschouwd, wel uitstekend achtte, doch, bij het gemis aan medewerking van hen die de bouwstoffen moesten verstrekken, hun kans op welslagen betwijfelde. Men moest de statistiek bemind maken, en daarom de menschen niet lastig vallen om statistieke opgaven. Hij achtte het daarom in het belang der zaak geene nieuwe lasten op te leggen.

Vanwaar dit gemis aan belangstelling in de statistiek bij de ambtenaren der administratie? Veel draagt hiertoe bij de slechte naam dien de statistiek bij zeer velen hier te lande heeft. Zij heeft de reputatie van boven alle kunsten en wetenschappen uit te steken door vervelendheid en onpraktischen zin. In de populaire voorstelling heeft de beoefenaar der statistiek eene passie voor de cijfers. Hij heeft de manie van de menschelijke handelingen en gebeurtenissen voor te stellen door cijfers, deze op alle mogelijke wijzen met elkander te combineeren en gemiddelden te zoeken. Hij is zoo tuk op cijfers dat hij zich alles op de mouw laat spelden en met onverstoorbaar geloof de antwoorden op zijne naïeve vraag naar het aantal kippen en eenden in den lande in zijne tabellen opneemt. Het groote publiek beoordeelt uit den aard der zaak eene werkzaamheid oppervlakkig, naar hetgeen zich aan zijn oog vertoont. Het is zeer verklaarbaar dat zij, die eene wetenschap of kunst niet beoefenen, de eigenaardigheid dier wetenschap of kunst meenen te vinden in de geestesproducten der ingewijden. Zijn dezen in hun ijver het rechte spoor bijster geworden, het is hunne schuld als het verkeerde spoor voor het goede wordt aangezien.

Het gemis aan belangstelling heeft echter ook een dieperen grond. Het is een gevolg van het principieel onderscheid tusschen de administratie en de statistiek, voor zooverre deze met de administratie niet in onmiddellijk verband staat. Om dit in het licht te stellen is het noodig vooraf de verschillende taak die de regeering ten opzichte der statistiek heeft te vervullen, in herinnering te brengen.

Voor de voorbereiding der uitvoering van bestaande wetten en verordeningen is kennis van maatschappelijke toestanden noodig. De statistieke werkzaamheden in deze richting zijn van de administratie niet af te scheiden.

De richtige gang van het staatsbestuur eischt echter daarenboven dat de regeering op de hoogte zij van den geheelen maatschappelijken toestand. Ontbreekt de kennis daarvan, dan is de regeering niet in staat steeds te beoordeelen in welk opzicht verbetering der wetgeving, inkrimping of uitbreiding der staatszorg noodig is, of wel in hoeverre bij de regeling van eenig staatsbelang met maatschappelijke toestanden rekening moet worden gehouden. De eigenaardigheid dezer statistieke bemoeiing is hierin gelegen dat dikwijls eerst uit het resultaat der werkzaamheid kan blijken, of zij voor de regeering dan wel voor de burgers noodig is geweest. Deze eigenaardigheid maakt haar ongeschikt voor bureaux der departementen van algemeen bestuur, tenzij een bepaald onderzoek naar de werking eener wet of verordening of naar de beste wijze van wettelijke regeling van eenig onderwerp moet worden ingesteld. Want de ambtenaren zijn, of althans behooren te zijn, mannen van de praktijk. Hun werkkring is, hetzij vorm te geven aan maatregelen, door de regeering bevolen, hetzij toezicht te houden op de juiste naleving, hetzij een bepaald onderzoek in te stellen. Zij hebben steeds een doel voor oogen, zij verlangen vruchten te zien van hun arbeid en voelen zich niet aangetrokken tot werkzaamheid waarvan de uitkomst wellicht voor hen geen belang heeft. Wordt de beoefening der statistiek, in den omvang als hier is aangegeven, aan hen opgedragen, dan is het te vreezen dat de statistiek door hen als stiefkind zal worden behandeld. Hierbij komt dat bestuur spoedige afdoening van zaken eischt, de verzameling van statistieke gegevens daarentegen weinig lijdt door een paar dagen uitstel. En het is bekend waartoe uitstel leidt.

Niet alleen het gemis aan belangstelling in de algemeene statistiek maakt de opdracht harer beoefening aan de ambtenaren,

verbonden aan de ministeriëele bureaux, niet wenschelijk. De waarneming van den maatschappelijken toestand is eene werkzaamheid die, zoo al niet ondeelbaar, toch niet tusschen de departementen van algemeen bestuur, overeenkomstig de grenzen die tusschen deze departementen bestaan, verdeeld kan worden. Eene poging hiertoe is dan ook nooit gedaan. Wel hebben sommige Ministers de verzameling van gegevens betreffende het een of ander maatschappelijk vraagstuk aan hun Departement doen geschieden, maar van een verdeeling der geheele stof is nooit sprake geweest.

De studie van den geheelen maatschappelijken toestand moet alzoo worden opgedragen aan een centraal bureau van statistiek. Moet dit bureau deel uitmaken van een der departementen van algemeen bestuur, of moet het zijn eene zelfstandige, buiten deze departementen staande, inrichting, waarvan de uitgaven en ontvangsten als afzonderlijke posten worden gebracht op het hoofdstuk der Staatsbegrooting van het departement, wiens hoofd de taak heeft ontvangen den Koning de voordracht te doen tot benoeming van den chef van dat bureau?

Indien bij een der departementen, dan rijst de vraag: bij welk? Uit een staatsrechtelijk oogpunt is op deze vraag geen ander antwoord mogelijk dan dit: bij ieder departement. Want alle hoofden der departementen moeten met den geheelen maatschappelijken toestand bekend zijn, en de verdeeling van het algemeen rijksbestuur tusschen de onderscheidene departementen brengt mede dat het eene departement niet zorgt voor de vervulling der behoeften van andere departementen. Wordt het bureau slechts bij één departement geplaatst, dan zoude het hoofd van dat departement tegenover zijne ambtgenooten verantwoordelijk zijn. Daarenboven de ongerijmdheid dat hetzelfde werk aan ieder departement zou geschieden, is zoo groot dat men reeds om deze reden den eenig mogelijken uitweg: plaatsing van het bureau buiten de departementen, zou moeten inslaan.

Nog eene andere overweging van staatsrechtelijken aard doet zich gelden. Wij zagen dat de waarneming van den geheelen maatschappelijken toestand niet uitsluitend ten bate der regeering strekt, maar ook rechtstreeks ten bate der maatschappij. Voor zooveel dit laatste het geval is, heeft alzoo de werkzaamheid van den chef van het statistisch bureau met bestuur niets te maken. Eene daad van bestuur wordt daardoor evenmin verricht als voorbereid. De ambtsbezigheid nu van de ambte-

naren der ministerieele bureaux hebben dit kenmerk dat zij uitsluitend strekt ten behoeve van het ministerieel bestuur. De chef van het bureau van statistiek mag op dezen regel geene uitzondering maken. Hij behoort zijne studie der maatschappelijke verschijnselen niet te verrichten aan een departement van algemeen bestuur, evenmin als de metereoloog zijne waarnemingen, of de geschiedschrijver zijne onderzoekingen, of de directeur van eene bibliotheek of van een museum het regelen zijner verzameling.

De boven gestelde vraag moet niet alleen uit een staatsrechtelijk standpunt worden beantwoord, maar ook uit dat der utiliteit.

De chef van een bureau van statistiek dat deel uitmaakt van een departement van algemeen bestuur, is alleen verantwoordelijk tegenover het hoofd van dat departement, die weder verantwoordelijk is tegenover het volk. Hetgeen aan een ministeriëel departement wordt verricht, wordt beschouwd als het werk van den Minister. Terecht, want het publiek kan niet beoordeelen of de resultaten waarvan het kennis neemt, zijn bewerkt overeenkomstig de overtuiging van den ambtenaar die met het werk belast was. Wat beteekent nu de verantwoordelijkheid van den Minister voor eene statistische publicatie? Wie zal den Minister hard vallen, indien eene werkzaamheid die geheel buiten zijne gewone regeeringstaak ligt, niet naar behooren is verricht of indien de uitkomsten dier werkzaamheid later dan wenschelijk is, bekend worden. Maakt daarentegen het bureau van statistiek geen deel uit van een departement, dan rust wel de verantwoordelijkheid voor de benoeming en het handhaven in de betrekking, op den Minister, doch de verantwoordelijkheid voor hetgeen verricht en nagelaten wordt op den chef van het bureau. Het gevoel dezer verantwoordelijkheid strekt ongetwijfeld ten bate zijner werkzaamheid.

De plaatsing van het statistisch bureau buiten de departementen van bestuur strekt nog in andere opzichten ter bevordering van de juistheid en volledigheid der statistische publicatiën.

Regeeringsverslagen van den maatschappelijken toestand - men denke aan de exposés de la situation de l'empire - loopen steeds gevaar te rooskleurig te zijn. Wordt de waarheid al niet verminkt, haar te verzwijgen ontmoet minder bezwaar. Eene statistische publicatie, aan een der departementen bewerkt, zal dus niet licht treden op het terrein waar de waarheid aan de regeering minder aangenaam kan zijn. Gebrekkige uitvoering van wetten of wettelijke verorderingen zal zooveel mogelijk ge-

maskeerd worden. Men kan toch niet verwachten dat de regeering, ongevraagd, nauwgezet mededeeling zou doen van de feiten die grond zouden kunnen opleveren voor eene akte van beschuldiging tegen haar.

Gelijk boven is uiteengezet kan voortdurend onpartijdig onderzoek naar den bestaanden toestand evenmin van 's lands vertegenwoordiging verwacht worden, die slechts nu en dan en tot aan een bepaald tijdstip, een zelfstandig onderzoek kan instellen. Alleen aan een onafhankelijk lichaam kan die taak worden toevertrouwd.

Het onafhankelijk standpunt dat de chef van een centraalbureau van statistiek moet innemen, maakt het hem mogelijk in vele gevallen kennis van den waren toestand te verkrijgen. De regeering zal zich tot het bekomen van inlichtingen in den regel slechts wenden tot dengene, die krachtens zijne ambtsbetrekking of een wettelijk voorschrift tot het geven van inlichtingen gehouden is; haar prestige lijdt er onder, indien zij zich blootstelt aan weigering. Laat zij zich hierdoor niet afschrikken, dan is het te vreezen, dat veelal de ware toedracht van zaken voor haar zal verborgen worden gehouden. Sommigen die in hun bedrijf last van de regeering ondervinden, of te vergeefs medewerking hebben gevraagd, zullen de gelegenheid niet voorbij laten gaan, de regeering den voet dwars te zetten. Anderen zullen weerhouden worden door de vrees dat hunne openhartigheid hunne financieele belangen zal benadeelen. Zij zien den fiscus of de zorg voor een, met hun bijzonder belang strijdig, algemeen belang, in de argelooze vragen door de regeering tot hen gericht. De chef van het centraalbureau van statistiek daarentegen zal, indien hij van ingezetenen onverplichte medewerking vraagt, zijn terrein vooraf verkennen, en door het aanknoopen van persoonlijke relatiën verkrijgen hetgeen door algemeene circulaires niet kan bereikt worden; oprichting van plaatselijke bureaux van statistiek is te dien einde hoogst wenschelijk.

Staat de chef van het centraalbureau als particulier tegenover de ingezetenen wier hulp hij behoeft - tegenover de autoriteiten in den lande komt zijn officieele positie hem ten goede. De regeering die het centraalbureau van statistiek heeft opgericht, zal hare medewerking niet ontzeggen, indien de vereischte bouwstoffen in de archieven van eenig departement van algemeen bestuur voorhanden zijn of door het gezag der regeering verkregen kunnen worden. Wordt soms om eenig waar of vermeend

staatsbelang die medewerking geweigerd, dan zal de mededeeling der briefwisseling, door den chef van het bureau met den Minister gevoerd, de verantwoordelijkheid van genen op dezen overbrengen.

Een centraalbureau van statistiek is niet alleen noodig om de vele bouwstoffen voor de kennis van den maatschappelijken toestand, die buiten den werkkring der onderscheidene besturen in den lande liggen, te verzamelen, te bewerken en uit te geven, het zal ook door de regeering met vrucht kunnen worden geraadpleegd omtrent den vorm der verslagen, door haar of op haren last uit te brengen, en omtrent de verzameling der statistische gegevens die zij ter vervulling van hare taak behoeft.

Voor de samenstelling der verslagen is de medewerking van den chef van het centraalbureau van statistiek noodig, daar moet worden voorkomen dat een belangrijk onderwerp, dat in het eene verslag wordt behandeld, in het andere wordt verzwegen. De vorm dier verslagen worde dus in overleg met hem vastgesteld. Ook kan zijn advies goede diensten bewijzen bij de beantwoording der vragen die iedere verslaggever zich stellen moet: wat is belangrijk genoeg om vermeld te worden, in welken vorm wordt hetgeen ik heb mede te deelen, het best in het licht gesteld? De medewerking van den chef van het statistisch bureau bij de verzameling der statistische gegevens die de regeering voor den richtigen gang van het staatsbestuur behoeft, is wenschelijk, daar de studie der maatschappelijke verschijnselen eene kunst is die vooral door de praktijk geleerd wordt, zoodat de ondervinding, door den chef van het bureau van statistiek verkregen, ook buiten het gebied zijner hoofdwerkzaamheid waarde heeft.

Op welke wijze heeft in Nederland de regeering zorg gedragen dat de kennis der maatschappij wordt verkregen en verbreid?

In de eerste plaats komt hier in aanmerking hetgeen de regeering gedaan heeft ter vervulling van den plicht van ieder bestuur om mededeeling te doen van zijne eigene handelingen.

De grondwet van 1814 legde aan de regeering op het uitbrengen van het verslag van het gebruik der geldmiddelen, van den staat der openbare scholen en van het armbestuur (artt. 72, 140, 141). De grondwet van 1840 voegde hieraan toe de mededeeling der ontvangsten en uitgaven der koloniën (art. 59), die van 1848 het verslag van het beheer dier gewesten (art. 60). Het is niet duidelijk waarom men bij de vaststelling der grondwet

in dit opzicht niet verder is gegaan, of nog liever waarom men zich niet bepaald heeft tot het uitspreken van een algemeen beginsel; men zal toch wel niet willen beweren dat de genoemde onderwerpen boven alle andere belangstelling van staatswege verdienen. De wetgever niet alleen, maar ook de regeering, geheel vrijwillig, heeft herhaaldelijk getoond vervuld te zijn van de verplichting van hen, die in naam van anderen beheer voeren om rekenschap daarvan af te leggen. De leuze: ‘de publieke zaak moet publiek behandeld worden’, heeft ook in dit opzicht toepassing ontvangen. Toch valt in deze richting nog veel te doen. Groote dingen worden in ons land tot stand gebracht door de werkzaamheid van besturen van vereenigingen en stichtingen. De kennis dier werkzaamheid kan een zeer belangrijke bijdrage zijn voor de kennis der maatschappij. Thans is dit slechts ten deele het geval; er zijn vele besturen die door openbaarmaking van het verslag hunner werkzaamheid het publiek rekenschap geven van het hun toevertrouwd beheer. Maar niet weinigen worden door vrees of door onverschilligheid voor de publieke opinie weerhouden het licht der publiciteit op hunne daden te doen schijnen. De staat, die aan de vereenigingen en stichtingen rechtspersoonlijkheid geeft, is gerechtigd van hare besturen het bewijs te vorderen, dat die rechtspersoonlijkheid ten nutte strekt van het algemeen. In den constitutioneelen staat behooren niet alleen de organen van het staatsgezag, maar ook de besturen der door het staatsgezag erkende corporatiën, verslag uit te brengen hunner werkzaamheid. In onze wetgeving is dit beginsel slechts in één opzicht gehuldigd. De armenwet legt aan de besturen van alle instellingen van weldadigheid de verplichting op, aan de regeering omtrent onderscheidene onderwerpen, binnen den kring hunner werkzaamheid, opgaven te verstrekken, en bedreigt straf tegen de besturen dier instellingen welke die opgaven weigeren.

Door de kennis van den omvang der werkzaamheid van de onderscheidene besturen in den lande wordt slechts eene bijdrage, zij het dan ook eene belangrijke, voor de algemeene statistiek des rijks geleverd. Zeer vele, voor de kennis van het maatschappelijk leven gewichtige feiten die buiten den kring der staatsbemoeiing zijn gelegen, komen echter ter kennis van het staatsgezag of kunnen verkregen worden van particulieren.

De grondwet van 1815 heeft voor het eerst, en slechts ten aanzien van één onderwerp dat buiten de staatszorg ligt, de

regeering de verplichting opgelegd, jaarlijks verslag te doen van hetgeen zij dienaangaande door hare ambtenaren kan te weten komen. Het voorschrift van de grondwet van 1814 omtrent het verslag van den staat der openbare scholen is namelijk door de grondwet van 1815 uitgebreid tot de bijzondere scholen.

De grondwet van 1848 ging in één ander opzicht verder: zij legde den Koning niet alleen op verslag te geven van het beheer der koloniën, maar ook van den staat waarin zij zich bevinden.

Het grootste gedeelte van de statistische werkzaamheid der regeering is door haar geheel vrijwillig aanvaard.

De tak van volkswelvaart, waaromtrent door de zorg der regeering jaarlijksche verslagen het eerst het licht zagen, is de landbouw. In 1807 verscheen de, op last van den Minister van Binnenlandsche Zaken, door den toenmaligen commissaris tot de zaken van den landbouw, den heer J. Kops, bewerkte staat van den landbouw in het koningrijk der Nederlanden over 1806.

Bestudeering van den geheelen toestand van het rijk werd eerst later, in 1826, door den Koning als staatszorg erkend. Langdurige overwegingen leidden tot het Koninklijk besluit van 3 Julij 1826, n°. 52, tot oprichting van een afzonderlijk bureau voor de bearbeiding eener statistiek des rijks.

Waar zoodanig bureau te plaatsen? De administrateur voor het onderwijs, de kunsten en wetenschappen, had in een der rapporten over deze zaak die hij op verzoek van zijn chef, den Minister van Binnenlandsche Zaken, uitbracht, opgemerkt dat zoodanig bureau zou kunnen worden gevoegd bij het Ministerie van Binnenlandsche Zaken of wel bij de secretarie van Staat. Aan het laatste denkbeeld werd in het rapport de voorkeur gegeven, ‘daar de staats-secretarie het centraal punt van alle Departementen uitmaakt,’ en ook ‘omdat zijne Majesteit, meer onmiddellijk en op een bekwamere wijze, met den voortgang en met de vruchten van den arbeid zou worden bekend gemaakt, iets, hetwelk tot onderzoek, tot beoordeeling en ook als middel van contrôle, in vele zaken zijne nuttigheid zoude hebben.’ Ofschoon de Minister van Binnenlandsche Zaken zich met het rapport van zijn hoofdambtenaar vereenigde, besliste Koning Willem I in anderen zin en bepaalde dat het nieuwe bureau bij het Departement van Binnenlandsche Zaken zou worden

opgericht. De werkzaamheden van dit bureau zouden worden verricht door de drie administrateurs bij het Departement van Binnenlandsche Zaken; voor het binnenlandsch bestuur, voor het onderwijs, de kunsten en wetenschappen en voor de nationale nijverheid, onder voorzitterschap van het hoofd van het Departement en geassisteerd door een secretaris. Ten aanzien van den kring der werkzaamheden bepaalde het Koninklijk besluit: ‘De commissie zal zorg dragen dat hare werkzaamheden voornamelijk ten doel hebben om het bestaande te doen kennen mitsgaders de veranderingen, welke daarin mochten voorvallen. Zij zal vervolgens hare aandacht vestigen op hetgeen voor dezen heeft plaats gevonden en bestaan.’ Om de bereiking van dat doel mogelijk te maken, werden ‘alle hoofden der Departementen van algemeen bestuur uitdrukkelijk gelast om de vragen welke hun door den Minister van Binnenlandsche Zaken te dien einde zouden worden gerigt, zoo nauwkeurig en spoedig mogelijk te beantwoorden.’

In strijd met de kennelijke bedoeling van zijn stichter heeft het nieuwe bureau zich uitsluitend bezig gehouden met de bevolkingstatistiek. Op voorstel der commissie werd het Koninklijk besluit genomen tot het houden van tienjarige algemeene volkstellingen en door hare zorg werden een aantal staten, bevattende de cijfers van geboorten, sterfgevallen en huwelijken, in drie deelen verzameld, uitgegeven. Deze eenzijdige uitvoering van het programma is aan verschillende oorzaken toe te schrijven. De bevolkingstatistiek is, zoowel vroeger als thans, bij de beoefening der statistiek te veel op den voorgrond gesteld. Ook de werkkrachten van het bureau waren zeer gering. De samenstelling der commissie was gebrekkig: hare leden waren administratieve ambtenaren; slechts de secretaris had in de beoefening der statistiek zijne uitsluitende ambtsbezigheid. De gebeurtenissen van 1830 ontnamen aan het bureau zijne voornaamste werkkracht, daar de secretaris, E. Smits, in dat jaar naar zijne geboorteplaats, Brussel, terugkeerde, waar hij weldra chef van het Belgische bureau van statistiek werd. De commissie heeft zich dan ook weldra opgelost.

Het duurde geruimen tijd voordat de regeering zich weder aan de statistiek liet gelegen liggen.

In 1846 werd aan het Ministerie van Financiën de jaarlijksche uitgaaf van den handel en de scheepvaart ondernomen, waardoor een deel der belangrijke bouwstoffen die voor de kennis van

den maatschappelijken toestand bij dit ministerie voorhanden zijn, voor het eerst tot dit doel ter kennis van het publiek werd gebracht.

Twee jaren later werd weder aan het Departement van Binnenlandsche Zaken een bureau voor statistiek opgericht. De oprichting van dit bureau ging echter niet als in 1826 van den Koning uit, maar was eene zuiver ministerieele handeling, waarbij niet alleen geen der andere departementen, maar zelfs niet meer dan ééne afdeeling van het Departement van Binnenlandsche Zaken was betrokken.

Het nieuwe bureau maakte namelijk eene onder-afdeeling uit van de afdeeling Binnenlandsch Bestuur; de overige afdeelingen bleven belast met de statistieke werkzaamheden, tot dusverre aldaar verricht. Daar nu aan de afdeeling Binnenlandsch Bestuur geene andere statistiek werd bewerkt dan de bevolkingstatistiek, werd deze statistiek het eigenlijk domein van het nieuwe bureau. Spoedig echter werd de kring der werkzaamheden van dat bureau verder getrokken.

Het nam de uitgave van het ‘jaarboekje’, sedert 1826 door den heer R. Lobatto bewerkt, op zich en breidde den inhoud daarvan uit, door er excerpten in op te nemen van de officieele statistische bescheiden, wier aantal in de laatste jaren was toegenomen en wier omvang weldra zeer belangrijk vermeerderde door de uitvoering die aan twee nieuwe wettelijke bepalingen werd gegeven, art. 162 der provinciale wet en art. 184 der gemeentewet. Door deze bepalingen werd aan Gedeputeerde Staten opgedragen jaarlijks een uitvoerig en beredeneerd verslag van den toestand der provincie aan de Provinciale Staten te geven en aan Burgemeester en Wethouders een zoodanig verslag van de gemeente aan den Gemeenteraad. Zoowel het eene als het andere verslag moest zijn ingericht in den vorm door den Minister van Binnenlandsche Zaken voor te schrijven. De Minister van Binnenlandsche Zaken had deze bepaling, voor zooveel de provinciale wet betreft, in het wetsontwerp opgenomen op voorstel der commissie van rapporteurs, die van oordeel was dat ‘zoodoende uit de provinciale verslagen gemakkelijk en zonder lange vertraging bij het Ministerie van Binnenlandsche Zaken een algemeen verslag van het geheele rijk zou kunnen worden opgemaakt’. Ten gevolge van de gelijksoortige bepaling die in de gemeentewet was opgenomen, zouden op hunne beurt de provinciale verslagen uit de gemeenteverslagen kunnen worden

samengesteld. Voor beide verslagen werd dan ook in hoofdtrekken hetzelfde model vastgesteld. De provinciale en de gemeenteverslagen moesten, blijkens dit model, handelen niet alleen over de onderwerpen, aan het beheer of aan het toezicht van het provinciaal- of van het gemeentebestuur onderworpen, maar ook over vele onderwerpen, geheel aan hunnen werkkring vreemd. Op welke wijze zouden nu de gemeentebesturen voldoende op de hoogte komen van den landbouw, de jacht, de visscherij, de ambachts- en fabrieksnijverheid, den handel en de scheepvaart in hunne gemeente? De wetgever heeft zich bij de behandeling der gemeentewet deze vraag niet gesteld, vermoedelijk omdat het geloof in de almacht en bereidvaardigheid der gemeentebesturen in die dagen nog ongeschokt was. Zoo weinig werd toen de zorg voor juiste gegevens noodzakelijk geacht, dat de gelegenheid die zich bij de vaststelling der gemeentewet voordeed om de grondslagen te leggen eener goede statistiek van de gemeentefinanciën, verwaarloosd werd. Art. 115 der gemeentewet bepaalt namelijk niet dat de voorschriften voor de rekening der gemeentelijke ontvangsten en uitgaven vastgesteld moeten worden door den Minister van Binnenlandsche Zaken, maar draagt de vaststelling op aan Gedeputeerde Staten, onder 's Konings goedkeuring. Het gevolg hiervan is dat tusschen de thans bestaande elf modellen groote verscheidenheid heerscht, waardoor aansluiting tusschen het model der rekening en het model voor de statistiek der gemeentefinanciën in het gemeenteverslag onmogelijk werd. De invulling van dit model dat, bij overeenstemming tusschen beide, met weinig moeite naar waarheid zou kunnen geschieden, geeft thans onnoodigen omslag. Het overzicht der gemeentefinanciën in de provinciale verslagen, dat in de meeste provinciën wordt opgemaakt uit de opgaven der gemeentebesturen volgens dat model, verdient alzoo zelden vertrouwen.

Neemt men in aanmerking het blind vertrouwen dat men in de juistheid der opgaven van de gemeentebesturen had, dan laat het zich verklaren dat aan organisatie der gemeentelijke statistiek weinig of niet werd gedacht.

Het denkbeeld kwam bij niemand op dat er geen ander middel bestaat om juiste gegevens omtrent den maatschappelijken toestand te verkrijgen, dan de zorg daarvoor op te dragen aan één persoon en aan de hem ondergeschikte ambtenaren, die daarin hunne uitsluitende ambtsbezigheid hebben. Is die persoon voor zijne taak berekend, dan zal hij weldra te weten

komen tot wie hij zich wenden moet, om inlichting op ieder gebied te vinden. Wel werd in de goede richting een stap gedaan, maar de Hollandsche zuinigheid bleek weder een fout en geen deugd te zijn. Krachtens het Koninklijk besluit van 9 November 1851 (Staatsblad n°. 142) werden Kamers van koophandel en fabrieken voor sommige groote gemeenten en voor sommige groepen van gemeenten opgericht. Deze kamers zouden eene tweeledige taak hebben: het geven van inlichtingen, hetzij aan het Rijks-, provinciaal- of gemeentebestuur, hetzij aan de handelaars en fabriekanten der plaats waar zij gevestigd zijn, en het uitbrengen van adviezen en doen van woorstellen aan de genoemde besturen.

Hoe moest de kennis, voor het geven dezer inlichtingen vereischt, verkregen worden?

Hoe anders dan door zich op de hoogte te stellen van den toestand door zelfstandig onderzoek. Wien hiermede te belasten? De leden der kamers van koophandel zijn mannen die hun tijd voor hunne zaken noodig hebben; de bezoldiging van den secretaris is te gering, dan dat hij zich geheel aan zijne betrekking kan wijden.

Had men aan de kamers van koophandel en fabrieken bureaux van statistiek verbonden, en in de gemeenten waar landbouw het hoofdbedrijf is, kamers van landbouw, eveneens ingericht, ingesteld, de nieuwe organisatie zou wel meer hebben gekost, maar zij zou vruchten hebben gedragen.

De hoofdstukken der gemeenteverslagen die den handel en de industrie ten onderwerp hadden, konden, zooveel de steden waar kamers van koophandel waren gevestigd, betreft, worden samengesteld uit de mededeelingen van die kamers. Op welke wijze de gemeentebesturen zich verder op de hoogte zouden stellen van hetgeen buiten hunnen werkkring ligt, was aan hunne wijsheid overgelaten. Niet de zorg voor het verkrijgen van goede gegevens, maar de bewerking dier gegevens werd bij de organisatie der statistiek hoofdzaak geacht. Vandaar ook de bepaling van art. 162, 3^{e} alinea, der provinciale wet: ‘een algemeen reglement van inwendig bestuur regelt de oprigting van bureaux van statistiek in de onderscheidene provinciën.’ De Minister van Binnenlandsche Zaken had deze bepaling voorgesteld, nadat het straks medegedeeld voorstel der commissie van rapporteurs door hem was overgenomen. Hij was van oordeel dat, even als een bureau van statistiek aan zijn Departement de taak had uit de provinciale verslagen een overzicht van den toe-

stand van het geheele rijk samen te stellen, ook aan de provinciale griffiën een bureau van statistiek moest worden verbonden.

Er verliepen tal van jaren voordat aan het voorschrift der provinciale wet uitvoering werd gegeven. Dit was niet het gevolg van onverschilligheid der regeering voor de statistiek. Integendeel, herhaaldelijk bleek dat zij niet uit het oog werd verloren. Nieuwe jaarverslagen werden door de regeering zelve of op haren last uitgegeven. Die verslagen strekten zich zelfs verder uit dan tot den maatschappelijken toestand die binnen den kring der staatsbemoeiing is gelegen. Ook in de middelen om tot de gegevens die men noodig had te komen, werd nu en dan voorzien. Op de bepaling der armenwet is reeds de aandacht gevestigd. De wet op het lager onderwijs legde den onderwijzers de verplichting op aan de organen van het schooltoezicht de door dezen gewenschte inlichtingen omtrent onderscheidene onderwerpen die voor de kennis van den toestand van het lager onderwijs noodig zijn, te geven en verzekerde de naleving dezer verplichting door eene poenale sanctie. Aan belangstelling van de regeering voor de statistiek ontbrak het dus niet. Zeer waarschijnlijk staat de niet-uitvoering van het voorschrift der provinciale wet in verband met de chaotische opeenhooping in het statistisch jaarboek van allerlei statistische gegevens, waardoor de vroegere ingenomenheid met eene algemeene rijksstatistiek sterk verminderde. Het is zeer verklaarbaar dat men zich weinig aangetrokken gevoelde tot de organisatie der provinciale statistiek die, volgens het denkbeeld van den Minister Thorbecke, een deel der bouwstoffen moest verzamelen voor die algemeene statistiek.

Eerst in 1858 werd de uitvoering van art. 162, 3^{e} alinea, der provinciale wet ter hand genomen. De aanleiding daartoe schijnt geweest te zijn de bijeenroeping eener Staatscommissie die den Koning van raad moest dienen omtrent de samenstelling eener algemeene statistische commissie. Op herhaalden aandrang van vele geleerden had de regeering op de staatsbegrooting voor 1858 eene som van ƒ 5000 voor de uitgaven eener zoodanige commissie uitgetrokken. Nu de regeering een maatregel in het belang der statistiek provoceerde, zonder dat eenige wet haar daartoe drong, kon de organisatie op het gebied der statistiek, die de wet voorschreef, niet langer verschoven worden. De Staatscommissie die bij Koninklijk besluit van 10 Mei 1858, n°. 47, was bijeengeroepen, ontving dan ook eene tweeledige

opdracht. Overeenkomstig het rapport dezer commissie werden den 5^{den} November 1858 twee Koninklijke besluiten genomen (Staatsblad n°. 75 en 76). Bij het eene werd de inrichting der Rijkscommissie voor statistiek vastgesteld, bij het andere eene afdeeling van iedere provinciale griffie tot bureau van statistiek ingericht.

Ruim één jaar te voren was een derde maatregel in het belang der statistiek genomen. Bij ministerieel besluit van 5 Augustus 1857 werd het bureau van statistiek aan het Departement van Binnenlandsche Zaken afgescheiden van de afdeeling Binnenlandsch Bestuur en tot een afzonderlijke afdeeling ingericht.

De Rijkscommissie voor de statistiek is reeds bij Koninklijk besluit van 29 December 1861 ontbonden, de provinciale bureaux van statistiek bestaan slechts in naam, en de nieuwe afdeeling statistiek aan het Departement van Binnenlandsche Zaken is met 1 Juli van dit jaar opgeheven.

Waaraan een en ander moet worden toegeschreven zal, na hetgeen boven gezegd is omtrent de organisatie der statistiek, gemakkelijk blijken.

Met de instelling eener Rijkscommissie voor statistiek werd centralisatie der statistische werkzaamheden beoogd. De Staatscommissie die den Koning tot instelling dier Rijkscommissie had geadviseerd, had als haar gevoelen te kennen gegeven dat deze commissie moest zijn het middenpunt van *alle* werkzaamheden, welke van regeeringswege voor de statistiek werden volbracht. Bij de departementen van algemeen bestuur, waar, ten gevolge der voor de statistiek noodlottige vereeniging met administratie, de beoefening der statistiek meest aan ondergeschikte ambtenaren werd overgelaten, werd zelden op de dikwerf uitstekende adviezen der Rijkscommissie gelet. Hoe weinig medewerking bij de departementen van algemeen bestuur bestond, blijkt o.a. hieruit, dat, ondanks herhaaldelijk door de commissie was aangedrongen op eenvormigheid in de uitgaaf der stukken, behoorende tot de algemeene statistiek, bonte verscheidenheid haar bleef kenmerken. Houdt men in het oog dat de rechtmatigheid van deze grief bezwaarlijk kan ontkend worden, en de wegneming van die grief hoogst gemakkelijk was, dan zal het wel geen verwondering wekken dat ook op belangrijker adviezen geen acht werd geslagen. Zelfs de Minister van Binnenlandsche Zaken liet zich aan de adviezen der Rijkscommissie omtrent onderwerpen wier behandeling tot den werkkring van de afdeeling statistiek behoorde,

weinig gelegen liggen. De nieuwe regeling der bevolkingregisters bij de Koninklijke besluiten van 3 November 1861 (Staatsblad n°. 94 en 95), draagt hiervan het bewijs. Zonder eenig motief aan te voeren of zelfs te doen vermoeden, werd op sommige, ook zeer gewichtige punten, geheel van het door de commissie opgemaakte ontwerp afgeweken. Neemt men in aanmerking dat voor de levensvatbaarheid eener adviseerende commissie onmisbaar is dat de personen of autoriteiten aan wie de adviezen gericht worden, lust hebben daarnaar te luisteren, dat eene *vox clamans in deserto* zelden belangstelling wekt, meestal afstoot, dan zal men niet de opheffing der Rijkscommissie, maar haar ontijdige oprichting een nadeel achten voor de statistiek.

Het bureau van statistiek, dat een deel uitmaakte van de afdeeling Binnenlandsch Bestuur, heeft bij zijne verheffing tot eene afzonderlijke afdeeling, geen anderen weg ingeslagen, dan het tot dusverre had behandeld. Het beschouwde uitsluitend als zijne taak het opmaken der bevolkingstatistiek en de bewerking der rijksstatistiek uit de onderscheidene officieele statistische bescheiden, opgemaakt aan andere afdeelingen van het Departement van Binnenlandsche Zaken, aan andere departementen of aan de provinciale griffiën. Weldra werd die taak tot de bevolkingstatistiek beperkt, toen het afkeurend oordeel in de Tweede Kamer der Staten-Generaal over het statistisch jaarboek uitgesproken, de uitgaaf van dit werk deed staken. Slechts eenmaal is in de statistische uitgaaf die thans werd ondernomen, ‘de statistische bescheiden’, een onderwerp behandeld, dat buiten den kring der bevolkingstatistiek was gelegen. Een overzicht der provinciale en gemeentelijke geldmiddelen, opgemaakt uit de rekeningen over 1870, voor het grootste gedeelte uit de weinig betrouwbare opgaven, door de gemeentebesturen gedaan, werd namelijk daarin opgenomen.

In het laatste jaar van het Ministerie Heemskerk werd aan de werkzaamheden van het bureau van statistiek verdere uitbreiding gegeven. Eene nieuwe regeling van de statistiek van het lager onderwijs, door hem, na overleg met de Inspecteurs van het lager onderwijs vastgesteld, was aan de afdeeling statistiek ontworpen. In de ‘Bijdragen voor de Algemeene Statistiek van Nederland’, waarvan de bewerking aan dat bureau werd ondernomen, verscheen eene statistiek van de kiesbevoegdheid en van de uitoefening van het kiesrecht, waarvoor de gegevens berustten bij de afdeeling Binnenlandsch Bestuur, en eene sta-

tistiek van het gebruik dat van den stoom voor de nijverheid wordt gemaakt, waarvoor de voornaamste bouwstoffen verkregen waren door ambtenaren, behoorende tot het ressort der afdeeling Nijverheid. Verder werd voor dat werk aan het Ministerie van Financiën het gebruik gevraagd en verkregen van opgaven omtrent de oppervlakte en de opbrengst der rijks directe belastingen in iedere gemeente.

Door de instelling van het Departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid werd het terrein, waarover de afdeeling Statistiek hare werkzaamheden zou kunnen uitstrekken, belangrijk ingekrompen. De afdeeling voor statistiek, niet door Koninklijk besluit, maar door ministerieele dispositie in het leven geroepen, behoort zich te bewegen binnen den kring van het departement waarvan het deel uitmaakt. Met het beginsel van verdeeling van het algemeen rijksbestuur tusschen onderscheidene departementen is het in strijd dat de Minister van Binnenlandsche Zaken adviezen geeft omtrent de organisatie van den een of anderen tak der statistiek, die buiten zijn sfeer ligt, en evenzeer dat hij bescheiden, die aan een ander departement voorhanden zijn of door zijne tusschenkomst kunnen worden verkregen, ter bewerking vraagt, niet omdat hij die opgaven noodig heeft ten behoeve van het hem toevertrouwd rijksbestuur, maar omdat hij de publicatie daarvan in het algemeen belang wenschelijk acht. Tot de bemoeiingen van het Departement van Binnenlandsche Zaken behoort daarom evenmin het maken van uittreksels uit publicatiën van andere departementen, gelijk vroeger ten behoeve van het Statistisch Jaarboek geschiedde, als het gereed maken voor de publicatie van bouwstoffen, bij andere departementen voorhanden, tenzij de kennis daarvan noodig is voor de uitvoering of voorbereiding van wetten of wettelijke verordeningen, welke op den weg ligt van den Minister van Binnenlandsche Zaken.

De afscheiding der afdeelingen Nijverheid en Spoorwegen van het Departement van Binnenlandsche Zaken had alzoo ten gevolge dat aan de afdeeling Statistiek niet meer te denken viel aan eene bewerking van eene statistiek van de nijverheid, en alleen de statistiek van de bevolking, uit een demografisch en medisch oogpunt, van de kiesbevoegdheid en de uitoefening van het kiesrecht, van de provinciale en gemeentefinanciën en van het onderwijs ter bewerking overbleef.

Aan eene goede statistiek der gemeentefinanciën kan eerst

worden gedacht na de vaststelling voor het geheele rijk van een eenparig model voor de gemeenterekening, en zoodanig model is, gelijk blijkt uit hetgeen op blz. 24 is medegedeeld, niet te verwachten dan na wijziging van art. 115 der gemeentewet. Ook aan uitbreiding der werkzaamheden van het bureau binnen den kring van het Departement van Binnenlandsche Zaken viel niet te denken. Eene statistiek van het armwezen heeft behoefte aan eene organisatie der gemeentelijke statistiek, en eene eerste poging hiertoe was vruchteloos door den Minister Heemskerk beproefd, daar de post op de begrooting voor 1878 uitgetrokken tot het verleenen van rijkssubsidie aan de besturen van twee gemeenten, die zich onder die voorwaarde tot de oprichting van gemeentelijke bureaux van statistiek hadden bereid verklaard, door zijn opvolger werd ingetrokken. Eene volledige statistiek der instellingen van voorzorg, die thans, gedeeltelijk, in de jaarverslagen omtrent het armbestuur eene zonderlinge en weinig eervolle plaats inneemt, kan eerst worden verwacht als de verplichting tot het verstrekken van gegevens aan de besturen dier instellingen is opgelegd.

De chef van een bureau van statistiek heeft de taak de statistiek te organiseeren en de uitvoering der gegeven voorschriften te controleeren. De kring van de werkzaamheid van den chef der afdeeling statistiek van het Departement van Binnenlandsche Zaken was thans zoo eng geworden, dat de vraag zich moest voordoen of het bestaan eener afzonderlijke afdeeling statistiek bij dat departement wel langer gemotiveerd was. Geen der andere departementen veroorloofde zich die luxe, ofschoon de voorraad bouwstoffen voor de algemeene statistiek veel grooter is aan het Departement van Financiën en aan het Departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid. Waarom zou het Departement van Binnenlandsche Zaken eene uitzondering maken? Op deze vraag werd het antwoord gegeven door de opheffing der afdeeling statistiek, een maatregel, evenals de opheffing der rijkscommissie voor statistiek, een stap achterwaarts, maar, en dit moet ook de vrienden der statistiek met den maatregel verzoenen, achterwaarts op den verkeerd ingeslagen weg.

De derde maatregel in het belang der statistiek, vóór ongeveer 20 jaren genomen, is wel niet ingetrokken, maar aan het Koninklijk besluit waarbij die maatregel werd ingevoerd, is, in de meeste provinciën althans, eene uitvoering gegeven geheel in strijd met de bedoeling der instelling. Art. 1 van het Koninklijk

besluit van 5 November 1858 (Staatsblad n°. 76) luidt: ‘In elke provincie wordt eene afdeeling der provinciale griffie tot bureau van statistiek ingericht’. De Staatscommissie, die eene bepaling van dezelfde strekking had voorgesteld, had in haar begeleidend schrijven opgemerkt: ‘volgens de wet zal het provinciaal bureau van statistiek van andere bureaux afgescheiden zijn, en zullen geene onderwerpen, tot statistiek betrekkelijk, elders dan in dat bureau bewerkt wor den. Elke andere inrigting dezer bureaux zoude met het stelsel der provinciale wet in strijd zijn. Dat een bijzonder ambtenaar, met geene andere werkzaamheden belast, aan het hoofd van dat bureau behoort geplaatst te worden, ligt in den aard der instelling.’ Bijna in iedere provincie is de beoefening der statistiek niet de hoofdwerkzaamheid van den chef van het bureau van statistiek, maar een onbelangrijk gedeelte van zijne taak, dat hij, voor zooveel mogelijk, aan ondergeschikte ambtenaren overlaat. Dit hangt te zamen met de uitvoering aan art. 2 en 3 van genoemd Koninklijk besluit gegeven: Deze artikelen houden het volgende in:

Art. 2. Bij die afdeeling wordt al hetgeen de statistiek der provincie aangaat, verzameld en bewerkt.

Art. 3. Bij haar wordt insgelijks hetgeen ten behoeve van de algemeene statistiek des Rijks ter griffie te doen is, verrigt, overeenkomstig de bevelen te dien aanzien door den Minister van Binnenlandsche Zaken te geven.

Het onderscheid tusschen rijksstatistiek en lokale statistiek is duidelijk, want het rijk is evenzeer als eene stad of een dorp door overeenstemming der ingezetenen in behoeften, belangen, gewoonten, eigenaardigheden, eene eenheid. Van de meeste provinciën kan dit niet gezegd worden. De uitdrukking: ‘provinciale statistiek’ is niet minder onbestemd dan de woorden: ‘algemeen provinciaal belang’. Waar de provincie geen afgerond geheel uitmaakt, en dikwijls zelfs ook daar waar dit wel het geval is, heeft de praktijk onder provinciale statistiek verstaan: de statistiek van de gemeenten, die te zamen de provincie uitmaken. De chef van het provinciaal bureau van statistiek zag zich dus, voor zooverre hij ambtelijke berichten niet kon raadplegen, verwezen naar de gemeentelijke statistiek, waarvoor bouwstoffen, hoe gebrekkig dan ook, in de gemeenteverslagen te vinden waren. De bewerking van het verslag van den toestand der provincie, die geheel of gedeeltelijk den chef van het provinciaal bureau van statistiek werd opgedragen, was dus

eene wanhopige poging om uit allerlei onsamenhangende fragmenten een geheel samen te stellen. Was de arbeid, daaraan ten koste gelegd, weinig aanlokkend, daar men werk verrichtte dat, hoeveel moeite er ook aan besteed werd, stukwerk bleef - het ander gedeelte van de taak van den chef van het provinciaal bureau van statistiek: het bijdragen leveren voor de algemeene rijksstatistiek, was niet benijdbaar, daar de Minister van Binnenlandsche Zaken zelden andere bevelen ten behoeve dier statistiek gaf dan het opmaken van tabellen. Is het wonder dat Gedeputeerde Staten bij de inrichting der provinciale griffiën het voorschrift van art. 1 van het Koninklijk besluit reeds zeer spoedig uit het oog verloren en den chef van het provinciaal bureau administratieve werkzaamheden, die meer kunde vereischten, opdroegen.

Vermoedelijk zal dit nog meer geschieden in de provinciën waar een nieuw model voor het provinciaal verslag is ingevoerd. In het begin van 1878 heeft namelijk de Minister van Binnenlandsche Zaken aan de Gedeputeerde Staten der verschillende provinciën de keus gegeven tusschen het oude model en een nieuw model, waaraan het denkbeeld ten grondslag lag dat het provinciaal verslag geene andere mededeelingen omtrent den toestand der provincie zoude *moeten* bevatten dan voor zooverre Gedeputeerde Staten de opgaven konden verkrijgen krachtens het hun opgedragen beheer of toezicht. Zij bleven vrij ook andere opgaven, die zij van belang achtten, in het provinciaal verslag op te nemen. De meeste collegiën van Gedeputeerde Staten hebben de vaststelling van het nieuwe model gevraagd. Hunne verslagen behoeven dus niet te treden buiten den kring hunner werkzaamheid. Een bureau van statistiek is voor de vaststelling van zoodanig verslag evenmin noodig als voor het opmaken van ieder ander verslag, door een bestuur omtrent de hem toevertrouwde belangen uitgebracht.

Evenmin zijn provinciale bureaux van statistiek noodig voor de algemeene statistiek des rijks. De verdeeling van denzelfden arbeid - de bewerking van een groot aantal gegevens tot één overzicht - is ongetwijfeld beter toevertrouwd aan één bureau dan aan twaalf bureaux, op mijlen afstands van elkander gelegen. Verschil van inzichten omtrent de wijze van bewerking kan ten gevolge hebben dat het werk dat op het provinciaal bureau is verricht, op het rijksbureau moet worden overgedaan. Dat verschil te voorkomen is dikwerf onmogelijk. Uitvoerigheid in

de gegeven voorschriften schrikt van nauwgezette kennismaking af. Door beknoptheid wordt men licht onduidelijk of onvolledig.

Andere diensten ten behoeve der rijksstatistiek dan het maken van tabellenwerk kunnen van de provinciale bureaux van statistiek niet verwacht worden. De betrekking van chef van zoodanig bureau brengt niet mede dat hij zich op de hoogte stelt van den maatschappelijken toestand binnen de grenzen der provincie, dan voor zooverre die toestand uit rapporten gekend wordt. De chef van een rijksbureau van statistiek zal derhalve, indien de voorlichting die hij behoeft, niet langs ambtelijken weg te verkrijgen is, zich tot anderen moeten wenden.

Het voortbestaan van provinciale bureaux van statistiek is dus door geen belang gemotiveerd. De uitvoering die reeds in de meeste provinciën aan het Koninklijk besluit van 5 November 1858 (Staatsblad n°. 76) wordt gegeven, doet dan ook vermoeden, dat het wettelijk voorschrift dat daaraan ten grondslag ligt, eene doode letter zal zijn, voordat het bij eene wijziging der provinciale wet uit de rij der wettelijke bepalingen verdwijnt.

De proeven tot organisatie der statistiek, hier te lande genomen, zijn alzoo, de eene na de andere, mislukt. Echter is het ruim vijftigjarig tijdvak dat in 1826 met de eerste poging der regeering om den maatschappelijken toestand te leeren kennen, is aangevangen, niet zonder vrucht voor de officieele statistiek voorbijgegaan.

De gebreken waaraan ieder dier organisatiën leed, bevatten eene waarschuwing voor het vervolg.

De belangstelling der regeering in de statistiek is voortdurend toegenomen. Dit blijkt uit het in de laatste vijf- en twintig jaren schier ieder jaar aangroeiend aantal regeeringsbescheiden op haar gebied.

De uitgebreide mededeelingen omtrent 's rijks geldmiddelen en de uitvoerige toelichtingen tot de staatsbegrooting, de opgaven omtrent den afloop der lichtingen van de nationale militie en de sterkte der dienstdoende schutterijen, de verslagen over het beheer der koloniën, het gevangeniswezen, de bedelaarsgestichten, de openbare werken, de telegrafie, de posterij, den aanleg en de exploitatie der staatsspoorwegen, de verslagen der Gedeputeerde Staten, der gemeentebesturen en van een aantal besturen van rijks- of particuliere instellingen maken het mogelijk dat de ingezetenen op de hoogte worden gesteld en gehouden van toe-

standen, gelegen binnen den kring der werkzaamheid van ieder dier besturen.

De verslagen over het openbaar onderwijs, de mededeelingen in het verslag der openbare werken over waterstaatswerken van particulieren, de verslagen van het geneeskundig staatstoezicht, van het staatstoezicht op de krankzinnigengestichten, van het veeartsenijkundig staatstoezicht, en van den raad van toezicht op de spoorwegen, bevorderen gelijk doel, voor zooveel toestanden betreft, aan het toezicht, van staatswege ingesteld, onderworpen.

Niet gering zijn ook de statistieke bemoeiingen van het rijksbestuur omtrent toestanden, gelegen *buiten* de grenzen binnen welke dat bestuur werkt.

De Minister van Binnenlandsche Zaken verzamelt en publiceert opgaven omtrent de bevolkingsstatistiek[1], het bijzonder onderwijs, de armverzorging door gemeente- en armbesturen, de spaarbanken, de banken van leening, alsmede de zieken- en begrafenisbussen; de Minister van Koloniën omtrent den staat der koloniën ook voor zooveel toestanden betreft, aan het rijksgezag niet onderworpen; de Minister van Justitie omtrent de werkzaamheden der rechterlijke macht; de Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid omtrent den handel, de scheepvaart en de rampen, aan schepen overgekomen. Ingevolge koninklijke of ministerieele opdracht worden jaarlijks verslagen over de zeevisscherijen en den landbouw bewerkt en wordt in de consulaire berichten mededeeling gedaan omtrent buitenlandsche toestanden waarbij Nederlandsche belangen zijn betrokken.

De belangstelling voor de kennis van den maatschappelijken toestand, dien de Nederlandsche regeering voortdurend toont, geeft hoop dat hare zorg om de bijdragen voor die kennis te verzamelen, zal toenemen. Uitbreiding dier staatszorg is echter in twee opzichten noodig: extensief en intensief.

Er is geen geldig motief denkbaar waarom de grondwet wel voorschrijft het uitbrengen van jaarlijksche verslagen over het bijzonder onderwijs, het armbestuur, en den geheelen toestand der koloniën, doch niet over andere toestanden, eveneens buiten den kring der werkzaamheid van het rijksbestuur gelegen, waarom de regeering hare vrijwillige statistische bemoeiingen buiten dien kring

1 Men mag aannemen dat de opheffing der afdeeling ‘statistiek’ niet ten gevolge zal hebben dat de publicatiën betreffende de bevolkingsstatistiek zullen ophouden, daar ook na 1 Juli de maandelijksche verzamelstaten, voor die statistiek vereischt, door de gemeentebesturen worden opgemaakt.

zou bepalen tot de bevolking, de spaarbanken en de overige zoo even genoemde onderwerpen, en niet zou uitstrekken tot de fabriek- en ambachtsnijverheid, tot den omvang en de verdeeling van het maatschappelijk vermogen, tot de prijzen der levensmiddelen, om slechts enkele der vele onderwerpen die bij de bewerking eener algemeene statistiek des rijks in aanmerking komen, op te sommen.

Niet alleen door vermeerdering van het aantal onderwerpen waarover het onderzoek moet loopen, vooral door verbetering der methoden van waarneming en bewerking is uitbreiding der staatszorg ten aanzien der statistiek noodig. De vele gegronde aanmerkingen tegen de officieële statistiek gericht, hebben op hare bewerking weinig of geen invloed gehad. Zij blijft geschoeid op de leest die vóór vele jaren, meest door onbekwame hand, er voor gemaakt is.

Op grond van hetgeen boven is uiteengezet meen ik te mogen beweren dat de leemten en fouten in de officieele statistiek, hoofdzakelijk, zoo niet uitsluitend, hieraan moet worden toegeschreven dat hare beoefening is opgedragen aan administratieve ambtenaren en niet aan een goed ingericht, buiten de departementen van algemeen bestuur geplaatst, rijksbureau van statistiek.

De richtige gang van het staatsbestuur, het maatschappelijk bedrijf en de wetenschappelijke onderzoekingen der ingezetenen vorderen de oprichting van zoodanig bureau door het staatsgezag.

De taak van zoodanig bureau zoude in de eerste plaats moeten zijn de verzameling, bewerking en publiceering der gegevens, vereischt voor de kennis van den maatschappelijken toestand, op de wijze, door den directeur van het bureau te bepalen. Bij de publicatie zoude vooral in het licht moeten worden gesteld de invloed dien het bestaan of gemis van wetten en verordeningen op de maatschappelijke toestanden heeft. Ten einde deze omvangrijke taak naar behooren te kunnen vervullen, moet de directeur van het bureau doordrongen zijn van de noodzakelijkheid van voorlichting niet alleen van commissiën, door de regeering ingesteld ter bevordering van den een of anderen tak van volkswelvaart, maar ook van de particulieren die door hun werkkring of hunne studiën weten aan welke gegevens behoefte bestaat.

Verder zou het bureau gehouden zijn aan de Staten-Generaal en aan de hoofden des departementen van algemeen bestuur inlichtingen te geven, zoo dikwijls deze mochten worden ver-

langd. Het bureau zou vooral door de regeering geraadpleegd moeten worden over den vorm en inhoud der door haar of op haren last uit te brengen verslagen omtrent de maatschappelijke toestanden, gelegen binnen de grenzen der werkzaamheid van het staatsgezag.

De oprichting van een centraal bureau van statistiek zou op de statistieke werkzaamheden der hoofden der departementen van algemeen bestuur dezen invloed hebben dat deze zouden zijn ontheven van de verzameling van statistieke gegevens, ten ware zij die werkzaamheden noodig mochten achten voor het rijksbestuur. Hoe ruim gebruik door hen ook mocht worden gemaakt van het centraal bureau, er zullen zich voortdurend gevallen voordoen waarin eigen onderzoek noodig is. Door de hoofden der departementen van algemeen bestuur, door de provinciale en de gemeentebesturen alsmede door de hoofden van instellingen zouden verder geene andere verslagen worden uitgebracht dan voor zooveel daardoor hunne werkzaamheid of de maatschappelijke toestand binnen de grenzen dier werkzaamheid kan worden gekend, tenzij de grondwet hun het uitbrengen van verslagen ook buiten die grenzen mocht hebben opgelegd. Maar binnen die grenzen zoude de verplichting tot het uitbrengen van verslagen zoo uitgebreid mogelijk moeten zijn. De verplichting hiertoe welke thans op sommige besturen rust, zoude ook aan de overige moeten worden opgelegd.

Het bureau zonde zijne bouwstoffen moeten ontvangen

van de onderscheidene organen van het staatsgezag omtrent de maatschappelijke toestanden, aan hun beheer of toezicht onderworpen, voor zooverre de publicatie niet onraadzaam wordt geacht door de autoriteit welke de beschikking over de gegevens heeft;

van de besturen der particuliere instellingen in den omvang door de wetten welke die instellingen regelen, te bepalen;

van de particulieren voor zooverre de wet hun de verplichting tot mededeeling mocht opleggen, en voor zooverre zij daartoe vrijwillig bereid mochten zijn.

Aan het bureau zouden niet alleen vaste ambtenaren verbonden moeten zijn, maar ook personen met een maatschappelijken werkkring, gezind statistieke werkzaamheden te verrichten ten behoeve der statistiek van het bedrijf of het vak van wetenschap, door hen beoefend, hetzij door het inwinnen van inlichtingen, hetzij door het aanknoopen van relatiën, hetzij door het zelfstandig bewerken dier statistiek.

Deze personen die men, in tegenstelling met de vaste ambtenaren, *leden* van het bureau zoude kunnen noemen, zouden, in het belang van de eenheid in de behandeling der zaken, hunne betrekking moeten waarnemen overeenkomstig de aanwijzingen, door den directeur te geven, en alleen op zijne voordracht worden benoemd of ontslagen.

Is de oprichting van een bureau, als hier geschetst is, te verwachten? Ik geloof dat op deze vraag het antwoord bevestigend mag luiden.

De tijd waarin wij leven kenmerkt zich door streven naar waarheid. Al moge de schijn ook thans duizenden verblinden, telkens meer wordt de vaste grondslag der waargenomen feiten zoowel door den wetgever voor zijne regeling der maatschappelijke toestanden als door den wijsgeer voor zijne bespiegelingen onmisbaar geacht. Ook hier te lande wordt de behoefte aan kennis van den maatschappelijken toestand levendig gevoeld, en wordt als plicht van den staat erkend die kennis te verkrijgen en te verspreiden.

Bemoedigend voor ieder die spoedige vervulling van dien plicht wenscht, is eene verklaring der commissie uit de Tweede Kamer der Staten-Generaal die eene enquête omtrent den toestand der Nederlandsche koopvaardijvloot heeft gehouden. Het voorstel, door haar gedaan om eene afzonderlijke afdeeling aan een der departementen van algemeen bestuur te belasten met alle werkzaamheden van het rijksbestuur ten aanzien van handels- en scheepvaartbelangen, houdt tevens den wensch in dat die afdeeling in de eerste plaats zal zorg dragen volledige en voortdurende kennis van den feitelijken toestand te bezitten.

Die verklaring is bemoedigend ook voor hen die de goede vervulling dezer taak alleen te gemoet zien van een, buiten de departementen van algemeen bestuur staand, bureau van statistiek. Want in de eerste plaats verlangen zij dat de behoefte aan kennis van den maatschappelijken toestand levendig wordt gevoeld, en de bevrediging dier behoefte als plicht van den staat wordt erkend. Is dit geschied dan zal, meenen zij, de ondervinding, hier te lande verkregen, weldra de overtuiging vestigen dat alleen aan een onafhankelijk centraal bureau van statistiek de waarneming van den maatschappelijken toestand met vrucht kan worden opgedragen.

Augustus 1878.

G. DE BOSCH KEMPER.

Kerk tegen staat.
1572-1631.
(Vervolg van Deel III, blz. 552.)

III.

Θεῶν δ'ἀέκητι τέτυκτο
ἀθανάτων· τὸ καὶ οὔτι πολὺν χρόνον ἔμπεδον ἦεν.

De hoofdstrijd is gestreden. De Libertijnen zijn geslagen; het geloof heeft gezegepraald. De aanvoerders der Staten zijn gevangen of verstrooid, hun zetels veroverd, hun aanhang gebroken; de Calvinisten regeeren het land. Men meene echter niet, dat de geschiedschrijver, op dit punt gekomen, zijn verhaal zoude mogen afbreken. Integendeel. Al is de gewapende omwenteling geëindigd, de stilzwijgende duurt nog jaren voort. 't Is waar: groote en belangwekkende gebeurtenissen zijn niet te vermelden, indrukmakende karakters doen zich niet voor. Doch daarom is deze kennis niet te versmaden. Immers van nu af verkrijgen langzamerhand doel en richting in den volksgeest bepaalden omtrek; de begrippen bakenen zich nader af; Staat en Kerk geven zich ongemerkt de vormen, waarin zij op volgende geslachten zouden overgaan en zoo neemt ten slotte dit tijdvak van Nederlands ontwikkeling een einde. Ziedaar den epigonenstrijd, welks beschrijving des geschiedschrijvers plicht is, omdat zonder haar de omwenteling van 1618 steeds een ijdel en verfoeilijk spel moet schijnen in stede van de gewichtige gebeurtenis, welke zij inderdaad voor onze geschiedenis heeten mag.

Want geen geringe beteekenis had de strijd tusschen de aanhangers van Oldenbarnevelt en de Calvinistische partij voor den Nederlander uit de eerste periode der republiek. Voor de vorming van Staat en Kerk springt zijn gewicht een ieder in het oog; maar ook wat de overige levensuitingen der natie betreft, is er

bijna geen enkele, die niet in een nauw en wederkeerig verband met de bedoelde twisten staat. Wien zal dit verbazen, wanneer men ziet dat zelfs op het gebied der geschiedschrijving de strijd zich deed gelden, die met zijn wapengekletter de raadzalen der regenten vervulde? Zooveel partijen er waren, zooveel opvattingen hoorde men van datgene, wat toenmaals onze eenige geschiedenis was, en steeds het voornaamste gedeelte van ons verleden blijven zal: ik bedoel den opstand tegen Spanje. De Calvinisten beweerden, dat die strijd ondernomen was ter bescherming van den hun boven alles dierbaren godsdienst; de Remonstranten meenden, dat het doel in 't algemeen gewetensvrijheid had geheeten; de Libertijnen hielden het met geen van beiden: zij toch vonden de oorzaak in de geschondene privilegiën. Dit vraagstuk werd in de pamfletten van dien tijd met niet minder vuur en ingenomenheid behandeld, dan de leerstellige en staatsrechterlijke verschilpunten[1].

Slaan wij thans het oog op den handel, dan laat ook daar het onderling verband zich niet loochenen. Veel had aan den handel en aan de handeldrijvende klasse het Nederlandsche Calvinisme te danken. In die kringen had zij vele van hare oudste en getrouwste volgelingen gevonden, en hunne schatten verschaften de materieele wapenen, waarop de moreele kracht der overtuiging zich konde steunen. En omgekeerd, ook de handel heeft in niet geringe mate den invloed ondervonden van den vurigen, energieken en vrijheidlievenden geest, hem door het Calvinisme medegedeeld. Doch op den duur konden kerk en handel niet samen blijven gaan. Daartoe waren de bondgenooten te ongelijk in aard en doel. Aan de eene zijde een enthusiasme voor het meest geestelijke, vluchtige, onzichtbare goed - en aan de andere een onleschbare begeerte naar rijkdom en weelde. Wil men dien lateren koopmansgeest leeren kennen? Dan leze men de pamfletten, nog overig uit de dagen, toen de zilvervloot door het beleid van Piet Hein werd opgebracht, en dus een rijke en gemakkelijke buit zonder eenige moeite in onze handen was gevallen. De gedachte daaraan alleen was reeds voldoende om

1 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 202-205. Pract. v.d. Sp. R., 1618, p. 31. Doucher, Pred., 1625, p. 6 vg. Wederlegg. van 't Libel., Fameus, 1627, p. 53 vgg. Wsselincx, Waarschouwinge, 1630, ‘de privilegiën zijn de dekmantel, maar de rechte oorzaak is de religie geweest’. J.L. van Rog, Kort ende klaer vertoogh, 1630. Archives, II, 2, L. 393. Episcopius Vrije Godsdienst, 1627, p. 38-42 enz.

't hart van den Nederlandschen burger te vermurwen. Hij geraakte buiten zich zelven bij 't zien van zulke bergen goud en zilver. Kon men nu nog ontkennen, dat God de Zijnen liefhad? Was er ooit een krachtiger vermaning tot vroomheid en godvreezendheid vernomen? Men hoore slechts den man, die eertijds den naam van een ijverig Calvinist en geducht regentenplaag had verworven. ‘Naardien God den Zijnen zulk een vollen, geschudden, gedrukten en opgehoopten maat van tijdelijke goederen toewerpt, wat al schatten zal hij hun dan wel in het paradijs van wellust, hun eigenlijk vaderland, geven!’ Wat waren de overwinning op de Armada of Heemskerks zegepraal bij Gibraltar, vergeleken bij dit schitterend feit? Daarom dichtte men ook op den admiraal:

> Hij heeft vandaar gehaald veel gouds, veel zilvren baren,
> Veel kassen conchenil en duizend andre waren,
> Een rijke Spaansche vloot, treil, reil, schip, schut en al,
> Hij is, om kort te gaan, ons heil en Spanjes val[1].

En wanneer men in 't vervolg het gewicht en de verdienste eener overwinning wilde aanduiden, wist men geen betere beschrijving dan deze: ‘en de buit was bijna even rijk, als die van de zilvervloot’[2].

Mannen, die over een stapel goud in zulk eene verrukking konden geraken, mochten voor 't overige goed orthodox zijn - het waren geen Calvinisten meer van den ouden stempel. Op hun steun behoefden de enthusiasten dier partij niet langer staat te maken.

Een overeenkomstig verschijnsel nemen wij waar bij de geschiedenis onzer Kunst. In de dagen van Granvelle, van Alva, van Farnese, was zij geheel aan den Godsdienst of aan zijne verdediging gewijd. Letterkundigen en apostelen gingen hand in hand. Ons beste prozastuk uit den vroegen tijd der republiek is de satire van een Calvinist tegen de roomsche kerk; onze beste gedichten, Marnix' psalmvertaling en zijn onovertroffen krijgslied. - De rederijkerskamers, die zulk een belangrijk gedeelte onzer burgerijen in zich wisten op te nemen en zich bij de overigen een belangstellend, ja bewonde-

1 Dionysius, Spranckh. Triomfe, 1628.
2 Souterius, Seer Uytmunt. Nederl. Hist., 1630, p. 110.

rend gehoor verschaften, oefenden daardoor een onbegrensden invloed uit op onze letterkunde, een invloed die nergens een mededinger ontmoette. Maar tegelijkertijd vertegenwoordigden zij ook eene sterke politieke macht, en maakten daarvan een goed gebruik, door haar geheel ten bate der nieuwe begrippen aan te wenden. En terwijl aldus de dienaren der kunst de dienaren van 't Evangelie de overwinning hielpen behalen, ontgingen zij zelven den heilzamen invloed niet, dien de daardoor verworvene vrijheid aan hun letterkundige ontwikkeling moest mededeelen. Zoo waren gedurende de eerste generatie der republiek Kerk en Kunst in hechten bond; zij hielpen elkander de kluisters afwerpen en werden de een door de ander groot!

Maar toen de Kerk in 't volle bewustzijn harer macht, hare overtuiging gelijk in den Staat, zoo ook in alle levensuitingen van het volk wilde doen heerschen, kwamen de rederijkerskamers - de regeering op letterkundig gebied - nadrukkelijk in verzet. Van de andere zijde werd haar door de oligarchie - die uitstekend begreep, van hoeveel waarde voor elk bewind de glans van een bondgenootschap met kunst en kunstenaars is - reeds van verre de hand gereikt[1]. Onder die omstandigheden geschiedde hier, wat men steeds aanschouwt in tijden van kerkelijken overmoed. De beslotene gezelschappen, met welk doel zij oorspronkelijk ook op touw gezet mogen zijn, worden gaandeweg de broeinesten van den tegenstand tegen de aanspraken en de meeningen der zegevierende Kerk. Zoo werden ook thans de kamers in de hand der oligarchen, die wel zoo genadig wilden zijn, ten haren opzichte hun verachting voor al, wat buiten de regeeringskringen stond, te vergeten, een krachtig wapen tegen de Calvinistische partij. Vondel is de vertegenwoordiger van die richting; en na de lezing van den Palamedes en zijne kleinere schimpdichten, zal het wel niemand verwondering baren, dat de onderstand der kamers den regenten bij 't bestrijden der kerkedienaars zooveel waard bleek te zijn. Haar letterkundige voortbrengselen konden de oligarchen als zooveel justificatiën van hun gedrag doen gelden, terwijl hunne partij een aanmerkelijken aanwas ondervond in de schare, hun door de rederijkerskamers toegevoerd.

Van dien omvang en beteekenis was de strijd tusschen Liber-

1 P.C. Hooft, Historiën, 1642, I, p. 38.

tijnen en Calvinisten. Thans is het tijd den draad van het verhaal weder op te vatten, het verder verloop der zaken na de Revolutie te beschrijven. Of het Maurits en den zijnen vrijstond de regeering der Staten omver te werpen, heeft uit het voorgaande moeten blijken. Hier is het nog slechts de vraag of zij na die daad hun plicht behoorlijk hebben betracht. Het antwoord moet, dunkt mij, ontkennend uitvallen. Geen volk of staatsman heeft het recht de omverwerping van eenige regeering te ondernemen, zonder zich tevens beschikbaar te stellen ter vervanging van het geslagene gouvernement. Die plicht is in 1618 zoowel door het Hollandsche volk, als door zijnen kampioen, den stadhouder, over het hoofd gezien. Het volk verzuimde de zelfregeering op te vatten, de Prins trok zich na de voltooide revolutie geheel terug. Beiden achtten het voldoende, het bestuur in andere handen gelegd, de Libertijnsche door Calvinistische Heeren vervangen te hebben, en meenden, dat men zich nu gerust op de behaalde flauweren neder mocht vlijen, terwijl men het aan de nieuwe oligarchie overliet, zoowel het vonnis over hare voorgangers te strijken, als de belangen en de toekomst van het land te regelen.

Deze regeering was een dergelijk vertrouwen weinig waardig. Immers, nevens enkele Calvinisten van overtuiging, die met hart en ziel de beweging tegen de Libertijnsche staatkunde hadden geschraagd (in de regentenfamiliën rarae aves voorwaar!) vlijden zich tal van mannen neder, die zich alleen uit ‘kussenzucht’ bij de Revolutionairen hadden aangesloten en op dit oogenblik even trouw om de gunst der ‘tempeliers’ bedelden, als vroeger om die van Oldenbarnevelt en de zijnen, toen deze nog vette postjes en winstgevende ambten konden uitdeelen. Dat waren ‘de malitieuse hypocriten, ambitieuse menschen, die uit verandering van regeering haar eigen voordeel zochten, vele berooide en geheel kale gezellen, ook vele schandelijke verraders’, die Oldenbarnevelt in het kamp der tegenpartij had waargenomen[1]. ‘Velen waren er - zoo lezen wij elders - in 1618 ingeslopen, die te voren Papist, Libertijnsch en vijand van de gereformeerde religie waren, maar in een maand tijds zoo verlicht waren door de nieuwe zon, die toen begon te schijnen, dat zij van de Roomsche kerk in de Kloosterkerk sprongen, en van de mis regelrecht liepen naar der Calvinisten avondmaal’[2]. ‘Een

1 Oldenb. bij Wttenb. Kerckel. Hist., IV, p. 275.
2 Grevinch., Amst. Ber., 1626, p. 23.

Haagsche ouderling, dien men nog nimmer in de week ter kerk had zien gaan, maakte zich thans op een Woensdag met zijn gansche familie op naar de Kloosterkerk, vreezende, dat hij anders te laat zoude komen voor het postje, waarop hij zijn zinnen had gezet'[1]. En zoo waren er nog velen aan te wijzen[2]. Dientengevolge had de 'zware staatstaak' nog nimmer in onbekwamer handen gerust dan na de afzetting van den Advokaat. Zelfs hun vrienden en partijgenooten, zooals Duyck - waarlijk geen ster van de eerste grootte - schimpten op hun zwakhoofdigheid en kleingeestigheid, op hun vrees voor hun eigen onderdanen, welken zij op eene den Souverein onwaardige wijze naar de oogen zagen, om toch niets te doen, 'dat de gemeente mishagen en hen zelven buiten crediet brengen mocht'[3]. Met al haar gebreken was de regeering der Libertijnen toch nog vele malen beter, dan het bewind van deze 'officie-geuzen'. Gene hadden althans de keurbende van eenen stand gevormd, waarvan de laatste het minst achtenswaardige gedeelte uitmaakten. De eersten waren grootendeels de verlichtste en beschaafdste leden den regentenfamiliën, die, schoon zij de stoffelijke voordeelen van het regeeringsambt niet versmaadden, toch nog de traditiën van vroeger jaren kenden, toen hun voorgangers minder machtig, maar daarentegen zooveel eerlijker en geachter waren[4]. De nieuwe oligarchie daarentegen was voor een groot deel het samenraapsel der schraapzuchtigste, oneerlijkste[5] of minst ontwikkelde personen onder diegenen, wier afkomst hun een plaats op de vroedschappelijke kussens vergunde.

Het nieuwe bewind handelde dan ook, gelijk van een dergelijk gild te verwachten was. Zij beschouwden hun rijke bedieningen als een steeds wederroepelijk leen, welks leenheeren de overwinnaars van 29 Augustus waren. Onder die overwinnaars namen thans, gelijk na iedere revolutie, de uiterste drijvers, mannen als Bogerman en Smoutius, den voorrang in. Aangezien nu de nieuwe oligarchie slechts één beginsel kende, maar een

1 Wttenb., Leven, p. 90.
2 Archives, II, 2, L. 467. Wttenb., Br. 264. Huygens, Mém., p. 12. Wederl. van 't Lib. Fam. 1627, p. 20. Korte Antw. op de Redenlooze Redenen, 1628, p. 4 vg. Alex. v.d. Cap., Gedenkschr., I, p. 147.
3 Archives, II, 2, L. 467.
4 Hooft, Mem. en Adv., p. 108 vgg.
5 Wttenb., Br., n°. 349 en 353. Alex. v.d. Cap., Gedenksch., I, p. 121 (1622, Nov., Avaritia praecipuos quosque occupat), p. 382, 399, 420. Res. Holl. 24 Maart, 18 April.

beginsel waaraan zij met hand en tand heeft vastgehouden - het beginsel om op het vroedschappelijk kussen te leven en te sterven - spreekt het van zelf, dat zij zich al haar besluiten en beschikkingen geheel door die Ultra-Calvinistische partij liet voorschrijven. Daaraan heeft men de wreede en onrechtvaardige vonnissen te danken, die over de drie voornaamste staatsdienaars der voorgaande regeering werden uitgesproken, vonnissen, die men terecht ‘een eeuwige schande en verwijt voor den Hollandschen naam’ heeft genoemd. Uit diezelfde bron is ook, nadat men de openbare Kerk voor de Remonstranten gesloten had, de verbanning hunner predikanten, het verbod en de vervolging hunner conventiculen voortgekomen.

Het is niet te ontkennen, dat die laatste maatregel geheel in den geest van het Hollandsche volk genomen was. Toch zoude men dwalen, wanneer men meende, dat bij de meerderheid zuivere onverdraagzaamheid de oorzaak van dit verschijnsel was. Er was wel eene uiterste partij, die uit onvermengd fanatisme de verhindering der conventiculen verlangde. Nederland, zoo riepen dezen, stond met Israël op eene lijn. Evenals dat volk door den Heer der heerscharen miraculeuselijk uit de zware hand van Pharao was gered en in een land overvloeiende van melk en honig was geplaatst, zoo had hij ook ons uit de klauwen der inquisitie bevrijd en tot een rijke en voorspoedige gemeente gevormd. Voorts had hij ons met goede regenten, met vrome en welsprekende leeraars der waarheid verzorgd en het nimmer aan een dier zaken laten ontbreken, die een volk bloeiend en gelukkig kunnen maken. Welnu, wat had God dientengevolge van Israël geëischt? Slechts dit éene, dat zij de afgodendienaars uit hun midden weg zouden doen. Wat eischte hij van ons? Dat wij zonder de *gewetensvrijheid* te schenden, echter de *verkondiging* der valsche leer niet zouden toelaten. Het oude testament leverde dezen ijveraars een onuitputtelijke bron van voorbeelden der rampen, die het volk Gods hadden getroffen wanneer het dit gebod had vergeten - zij beschouwden ze als zoovele waarschuwingen voor hun eigen tijd[1]. Maar bij de meerderheid des volks heerschte een andere geest. Vrees en verbittering waren de hartstochten, die haar tegen de aanhangers van Armijn in 't harnas joegen. *Verbittering*, wegens de tyran-

1 Zie o.a. Concordantie... der ghesegende eñ afvallige Staat deser Ver. Ned... met den Staet der Israël., 1631.

nieke maatregelen, die men van de zijde van Oldenbarnevelt en de Libertijnen voorheen had te dragen gehad: *vrees* wegens de kans op een terugkeer van dien toestand. Van de verbittering geeft wellicht de volgende mededeeling een helder denkbeeld. ‘Al wat oolijk, ondeugend, valsch, kreupel, blind, mank, zuur, beschimmeld was, in summa niet en deugde, dat placht men Arminiaansch te noemen: een Arminiaanschen fielt, een Arminiaanschen schelm, een Arminiaansch verrader, een Arminiaanschen daalder (als hij valsch was), een Arminiaansch paard (als 't kreupel, blind was, of niet voort kon), Arminiaansch bier, als 't niet smaakte en diergelijke fielterijen’[1]. De vrees vond in het houden der conventiculen voedsel, omdat men daarin geene vrome vergaderingen tot stille godsdienstoefening, maar geheime genootschappen en bijeenkomsten van samenzweerders zag, die het op de omverwerping der wettige regeering, der gereformeerde religie hadden afgezien, al zoUde het den ondergang des vaderlands kosten[2]. Hierbij voegden sommigen een dorst naar wraak, die hun èn als menschen, èn als regenten weinig tot eer verstrekt.

Het placaat der Staten-Generaal, dat de conventiculen verbood, liet de huiselijke oefening toe. Immers deze wet was alleen tegen de broeinesten van rebellie, niet tegen het Remonstrantsch geloof gericht; en in de huiselijke oefeningen zag men zuiver godsdienstige uitingen des gemoeds en vreesde daaruit geen verstoring der orde. De ‘kerkelijke Arminianen’ wilde men gaarne met rust laten, zoolang men voor geene ‘Ligue’, tusschen hen en de ‘politieke Barneveldisten’, de Libertijnen, bevreesd behoefde te zijn[3]. Ook meende men op die wijze het groote beginsel der republiek, de gewetensvrijheid, gered te hebben, terwijl toch voor het behoud van den staat de noodige voorzorgsmaatregelen genomen waren.

Thans erkende men te laat, hoe wijs de raad van graaf Lodewijk was geweest: ‘Eéne partij in alles haren zin te geven, is maar half werk, waarmede het land nimmermeer van factie zal worden gezuiverd’[4]. Zoo had hij gewaarschuwd, maar zijne stem ging in het algemeen rumoer en door Maurits' apathie

1 Wttenb., Logenkorting, 1630, p. 27.

2 Id., Briev., III, a., p. 287. Klare aenwysinghe..., zijnde het IIIe Deel van 't Tractaat tegen pays etc., 1630. Grevinch., Amst. Ber., 1626, p. 28.

3 Mardachai ofte Christel. Patr., 1632, p. 43. Copie van twee Remonstrantiën, 1627. Cort ende bondich Verhael van de Arminiaansche factie, 1628.

4 Archives, L. 460.

te loor. De prins heeft nog geleefd, om hiervan de gevolgen te ondervinden. Hij, die door zijn krachtig optreden een einde aan den geloofsdwang had meenen te maken, zag thans, dat hij door dien der Libertijnen af te schaffen een nieuwen had helpen invoeren. Hij, die de illusie had gekoesterd, dat mannen, die onder al den druk van dien dwang hadden gezucht, zelf meester geworden, een dergelijk middel, gelijk te voren, zouden blijven verfoeien, ondervond thans in hare volle kracht de deceptie, die hen pleegt te treffen, welke zich zonder kennis en ondervinding in staatszaken steken. Hij, die nog den 26sten Februari 1617[1], en den 25sten Juli 1618 den Remonstranten met nadruk had verzekerd, ‘dat hij niet zoude lijden, dat iemand ter oorzake der religieverschillen onderdrukt zoude worden en dat, gelijk hij niet wilde, dat de contra-remonstranten dienshalven zouden worden verongelijkt, hij ook geenszins de onderdrukking der remonstranten zoude dulden’[2], zag zich thans onophoudelijk door Bogermaniaansche predikanten bestormd, die nimmer nalieten over de ‘stoutigheid’ der Arminianen en hun talrijke conventiculen te klagen en daartegen de hulp van den sterken arm in te roepen. Zulke feiten moesten den wrevel opwekken van den man die eenmaal Oldenbarnevelt te gemoet had gevoerd, ‘dat het met autoriteit in zaken van religie niet te doen was.’ Vraagt men, waarom hij er dan niet krachtig tegen opkwam, dan ligt, dunkt mij, het antwoord in zijne bekende afkeerigheid van staatsbeslommeringen, benevens in een zeker pessimisme, door dezen loop van zaken bij hem opgewekt. Toch heeft hij een enkele maal zijn ontevredenheid luide geuit, den al te heeten ijver ingetoomd, en den verdrukten in zijn bescherming genomen[3].

Zoo zien wij dan gedurende Maurits' laatste levensjaren het staatsbestuur in naam bij de nieuwe oligarchie, inderdaad bij de mannen der synode berusten. Slechts op een enkel punt treedt als voorbode van een nieuwen toestand de schijnregeering zelfstandig op. En ook op dit punt kan zij haar plan niet doorzetten, maar moet voor de eischen der kerkelijken terugwijken. Schoon dus voor 't oogenblik zonder belang, is deze gebeurtenis toch wel waard om te beschouwen, omdat zij aantoont, dat bij alle onderworpenheid der vroedschappen haar doel toch in den grond verschillend was van dat der synodalen, dat bij haar de staat, gelijk bij hen de kerk overwoog.

1 Wttenb., Leven, p. 59.
2 Id., Kerckel, Hist., IV, p. 296.
3 v.d. Kemp, IV, p. 135 vg. Vive Oranje, 1668, p. 15.

Het gold een onderdeel der buitenlandsche politiek. Want - gelijk zich denken laat - ook deze tak van 't staatsbestuur was geen geringe twistappel voor de binnenlandsche partijen. Reeds van het begin van den oorlog af namen Calvinisten en Libertijnen ook op dit terrein een geheel verschillend standpunt in. Te weten: voor deze was de opstand een politieke gebeurtenis, voor gene inzonderheid een godsdienstig belang. Voor hen was het eenig doel van dezen strijd, de zegepraal van het geloof te verzekeren, terwijl de Libertijnen naar niets verder verlangden, dan naar eene uitkomst, waardoor de staatkundige zelfstandigheid der opgestane gewesten mocht gewaarborgd worden. Vandaar gold bij de Calvinisten een ieder voor verrader die het zwaard wilde afleggen, voordat de laatste Spanjaard en de laatste Catholieke regent uit het gansche gebied der 17 provinciën waren verdreven[1]. Volgens hen bestonden ‘des goeden christelijken patriots affectien’ uit twee zaken, nl. ‘I. liefde des vaderlands, II. Haat tegen de Spanjaarden’[2]. En in dien geest spraken dan ook gedurig hun woordvoerders van den kansel. ‘Gedenkt,’ zoo luidden hunne vermaningen, ‘wat de Spanjaarden U en Uwen vaders gedaan hebben, toen gij uit de duisternis des Pausdoms overgingt tot het licht des heiligen Evangeliums. Zoo doet uw best om de gedachtenis des Spanjaards uit te roeien onder den hemel: dat en vergeet niet’[3]. Ware het dier partij gelukt den mannen van het raadhuis slechts een weinig van haar vuur in te storten, ons land zoude nu Antwerpen, Brabant en Vlaanderen, zoo al niet Artois en Henegouwen, onder zijne gewesten tellen. Aan macht daartoe ontbrak het zeker niet in het Nederland van de eerste helft der zeventiende eeuw; aan talentvolle voorvechters der idee evenmin. ‘Met wat redenen,’ zoo schreef Wsselincx, ‘zoude men kunnen zeggen, dat de oorlog meer voor Middelburg, Amsterdam, Nijmegen, Groningen, den Bosch etc. ware gevoerd, als voor Valencijn, Maastricht, Doornik, Oudenaarde enz. die vromelijk voor de gemeene zaak strijdende met kleine hulp van krijgsvolk, door geweld van 't lichaam zijn afgescheurd, bij gebrek aan behoorlijken bijstand?’[4]

Het huis van Oranje sloot zich natuurlijkerwijze in dezen bij de Calvinisten aan. Willem I steunde alleen op hen zijne hoop

1 Redenen etc., zijnde het tweede deel van 't Tractaat tegens Pays, 1630.
2 Mardachai ofte Christel. Patriot, 1632, p. 11.
3 Sprankhuysen, Tranen over den Dood van Piet Heyn, 1629.
4 Waerschouwinghe over den Treves, 1630.

op een krachtdadig verzet en een volharden tot het einde. ‘De ‘gemeente,’ zoo placht hij te zeggen, ‘heeft het begonnen, de gemeente zal 't ook volvoeren.’ Om dezelfde reden, wij zagen het boven, had ook Leicester met die partij gemeene zaak willen maken. Voor Maurits en Frederik Hendrik was het bondgenootschap met de oorlogspartij niet enkel een zaak van sympathie. Immers zij mochten hopen, dat die partij de grootheid van hun huis aanmerkelijk zoude verhoogen. Welk een luister toch zoude het aan het capitein-generaalschap bijzetten, wanneer onder hunne aanvoering zooveel provinciën aan de Unie toe mochten vallen, wanneer Gent, Bergen en Namen door het prinsenleger tegen de veroveringszucht der naburen beschermd werden! Welk een klem ook zoude hun door een dergelijke uitbreiding der Unie tegen de gewestelijke oligarchien, in 't bijzonder tegen Holland verschaft worden! Zoo bracht gelijkheid van belangen het Stadhouderschap en het Calvinisme tot elkander. Heeft deze zaak ook medegewerkt, om Maurits' keuze in 1617 te doen uitvallen in den geest van de tegenstanders van den advocaat? Er pleit veel voor om een dergelijken invloed te veronderstellen[1]. Maar bepaald onwaar is de bewering, alsof Maurits, uit wraakzucht over 't sluiten van 't bestand, van dat oogenblik af alles zoude gedaan hebben, wat in zijne macht was, om den grijzen staatsman ten val te brengen.

Dit waren de elementen der oorlogspartij. Daartegen stond als voorstander des vredes de Libertijnsche. Zoo er in Holland eenige stad was, die meer dan de anderen voor Libertijnsch werd uitgekreten, dan was het gewis Gouda. Is het toeval, dat van deze stad het eerste voorstel tot vrede in den jare 1588 is uitgegaan?[2] Trouwens welk belang kon de oligarchie bij eene uitbreiding der landpalen vinden, wanneer de vermeerderde macht toch alleen den prinsen van Oranje en het centraal gezag der Unie ten goede moest komen? Was een dergelijk doel zoovele opofferingen van goed en bloed waardig te noemen? Vandaar, dat in 1609, toen de Libertijnsche partij alle macht in handen had, en Spanje, uitgeput, naar een wapenstilstand snakte, door Oldenbarnevelt een twaalfjarig bestand, de voorbode, naar men hoopte, van eenen definitieven vrede, tot stand kwam. 't Geschiedde in weerwil van den volkswil, ten spijt van de gemeente; maar hare kracht, door mannen van aanzien nog niet ge-

1 Wttenb., Kerckel. Hist., IV, p. 8.
2 Kluit, II, p. 367.

schraagd, was te gering, om toenmaals reeds de vermetele regeerders te straffen. Eerst toen bij deze grief zich nog andere grieven voegden, van veel ernstiger aard, die uit woorden daden deden worden, kon het der oorlogspartij gelukken de Libertijnsche te verslaan en het beleid onzer buitenlandsche betrekkingen aan mannen op te dragen, wier mandaat inhield, dat zij in haren geest zouden werkzaam zijn.

Dit, wat den vijand onzer republiek betreft. Ook wat de bondgenooten aangaat, zagen de binnenlandsche partijen elk naar eene bepaalde mogendheid uit. De Calvinisten hielden steeds het oog op Engeland, de Libertijnen op Frankrijk geslagen. Dientengevolge hebben die mogendheden ook in onze godsdiensttwisten elk aan diegene der beide partijen hunne hulp geboden, wien het meest aan een bondgenootschap met haar gelegen was. Engeland in de dagen van Koningin Elizabeth bijna even Calvinistisch gezind als ons vaderland, was alleen in staat onze gemeente vertrouwen in te boezemen, en daardoor hare aangewezene bondgenoote. Daar kwam bij, dat de vertegenwoordiger van genoemde koningin, om den oorlog met kracht te voeren, uit eigen beweging de gunst dier partij kwam zoeken. Ook koning Jacobus steunde uit godsdienstige sympathie de tegenstanders van Arminius en Vorstius, terwijl tevens sinds 't vertrek van Leicester een onafgebroken strijd was ontbrand tusschen de oligarchie en het Engelsche hof, veroorzaakt door den grooten invloed, dien men te kwader ure aan dat hof in onze regeeringslichamen had toegestaan en thans wel weder wilde intrekken. Die strijd, door Oldenbarnevelt met uitstekend gevolg geleid, was voor het Calvinisme een blijvende waarborg van Engelands ondersteuning. Ook de pogingen, die Frankrijk ten bate der Libertijnen aanwendde, moesten Groot-Brittanje - want groot was ook toenmaals de naijver tusschen die twee rijken - er noodzakelijk toe drijven haren steun aan Oranje en het Calvinisme te verleenen.

Gansch anders was in dezen de verhouding tot Frankrijk. Eene regeering, die onder Hendrik II en diens zonen de Calvinisten onophoudelijk bestreed, en, zoo zij zelf somtijds de zaken beter inzag, toch geen tegenstand wist te bieden aan de vervolgzieke kringen, die haar omgaven; die vervolgens onder Hendrik IV toonde, dat de godsdienst haar vrij wat minder gold dan de heerschappij; die eindelijk onder het regentschap zich zelfs geliet, alsof zij de schilddrager van Spanje wilde

zijn, kon geene sympathie opwekken bij onze Nederlandsche Calvinisten. En omgekeerd zij, die gedurende al dien tijd de Hugenoten - zij 't dan ook wegens gegronde oorzaak - jaar op jaar in de wapenen zag, kon eene partij, die bij ons voortdurend tegen 't wettig gezag in de weer was, en bovendien haar afkeer van de Paapsche ‘afgoderij’ niet slechts in woorden liet blijken, met geen goede oogen aanzien. Daarentegen gevoelde zij zich aangetrokken door het Libertijnsche gouvernement, dat alleen op het staatsbelang achtend, zich tevreden stelde, zoo de Fransche regeering de gemeenschappelijke aangelegenheden hielp behartigen, en dat zich daarentegen in alle overige opzichten tegemoetkomend en vergoelijkend betoonde. Immers 't was voor beiden van 't hoogste belang, dat de Spaansche macht gekortwiekt wierde, opdat onze onafhankelijkheid gewaarborgd, en Frankrijk van een tweede Ligue en den intocht van een Spaansche legermacht bevrijd bleve. Frankrijks hulp tegen Spanje was dan ook de eenige eisch, dien de Libertijnsche oligarchie aan die regeering stelde; het was haar onverschillig, of zij in haar eigen land de zaak van het Calvinisme beschermen wilde of bestrijden. Ja, zij ging verder en liet niet na die regeering zelfs tegen hare magnaten in verbond met de Hugenoten te steunen, overtuigd, dat zij, wanneer zij eenmaal hare krachten herwonnen had, zich van zelf tegenover Spanje zoude emancipeeren, om tot de politiek van Hendrik IV terug te keeren.

Maar hier ontmoette zij den tegenstand van Maurits en de Calvinisten. Beiden achtten het een goddelooze zaak, met eene paapsche mogendheid tegen hare geloovige onderdanen saam te zweren. Maurits was bovendien aan de opgestane magnaten door afstamming of aanhuwelijking verwant, - eene omstandigheid die in die dagen van meer politiek belang was, dan in de onze. Maar juist daarom moest ook het Fransche hof zich bewogen zien, om in Holland de Libertijnsche partij, wier regeering voor haar van zooveel belang was, krachtdadig door gewone en buitengewone ambassadeurs te steunen. Geen wonder ook, dat de val van Oldenbarnevelt door Lodewijk XIII en zijn ministerie met onverholen toorn en spijt vernomen werd, en dat de goede verstandhouding tusschen de beide natiën er gedurende eenigen tijd niet weinig onder lijden moest.

Doch op den duur was zulk een gespannen toestand tusschen de Unie en Frankrijk onmogelijk. Hun samenwerking werd door de omstandigheden gebiedend gevorderd. Het herstel van

het Catholicisme en de verwezenlijking der idealen van Karel V en Philips II bedreigden beide landen met gelijke gevaren. Richelieu is de eerste Fransche staatsman, die dit niet alleen begreep, maar ook de handen aan den ploeg durfde slaan. Men moet zich de zaak echter niet aldus voorstellen, alsof het gemeenschappelijk optreden, dat wij gedurende de tweede helft van den tachtigjarigen oorlog meestal waarnemen, geheel een werk van dien grooten staatsman is geweest. Integendeel, men is hem van hier tegemoet gekomen, toen zijne bedoelingen nog lang niet voor elkeen duidelijk konden zijn; men heeft, om hem te steunen, een maatregel genomen, geheel met de traditiën der toenmalige regeering in strijd. Dit geval deed zich voor bij de belegering van La Rochelle, eene ook voor ons land gewichtige gebeurtenis, omdat zij ons toont hoe de vroedschappen zich langzamerhand trachtten te verwijderen van de gedragslijn, haar door de Calvinistische demagogen voorgeschreven.

Trouwens, waarom de vroedschappen het voor 't eerst bij deze aangelegenheid beproefden, is licht te begrijpen. Bij een buitenlandsche gebeurtenis - verwachtten zij te recht - zouden de hartstochten des volks minder opgezweept worden, dan, waar het bijv. de synode of de Remonstrantsche conventiculen gold. En toch hoe sterk ook toen nog de demagogie was, heeft zij meer dan bewezen door de overwinning, die zij ook ditmaal over de plannen der optimaten mocht wegdragen.

Het is algemeen bekend, door hoeveel banden het lot der Hugenoten aan dat der Nederlandsche Calvinisten was verbonden. De eerste veldtocht van Willem I tegen Alva was niet zonder bijstand der Hugenoten ondernomen[1]; een bondgenootschap werd tusschen hem en hunne hoofden ontworpen, ja wellicht geteekend; en zij, die in 1568 in de Nederlanden het hoofd stieten, begaven zich in 1569 aan de zijde der Fransche rebellen in het veld: zij wisten immers, dat zij Philips II niet minder in Frankrijk, dan in Brabant bestreden[2]. Op de Hugenoten was de hoop der Hollandsche patriotten gevestigd, toen zij eene nieuwe poging in 1572 beproefden, en de Bartholomaeusnacht was voor de volgelingen van Willem den Eersten nauwelijks een geringer ramp, dan voor die van Coligny. Later was men niet meer in zoo enge aanraking met hen gekomen, maar toch gevoelde het Hollandsche volk een zekere verwantschap met de partij,

1 Motley, Rise, I, p. 159.
2 Ranke, Werke, IX, p. 204. vg.

waarmede het eens gezamenlijk de tyrannen bestreden en het geloof verdedigd had; het achtte zich door een heilig verbond in voor- en tegenspoed met haar verknocht. En zoo de omstandigheden het al onmogelijk maakten, die partij met gewapende macht te steunen, ééne zaak, zoo meende men, kon men toch ten alle tijde in acht nemen; men kon zich onthouden van aan hun vijanden hulp te verleenen en dus doende een broedervolk moedwillig ten verderve te brengen.

In 1620 nu was het geschied, dat de Koningin-Moeder, ontevreden over het gezag, dat door Luynes, den gunsteling des Konings, uit diens naam over Frankrijk werd geoefend, in vereeniging met verscheidene magnaten, zoo Roomschen als Gereformeerden, tegen de regeering van haren zoon de wapenen opvatte. Dergelijke burgeroorlogen waren op dat pas aan de orde van den dag. De Hugenoten aarzelden, of zij zich bij de beweging zouden aansluiten, of een welwillende onzijdigheid zouden bewaren. Het is zoo, de regeering had hen vaak onbillijk behandeld, daar zij in alle quaesties tegen hen en voor de geestelijkheid partij trok[1]. Ook wist men - 't was in een openbaar edict verklaard - dat het plan bestond, het protestantsche landschap Béarn weder onder het gezag der bisschoppen terug te brengen. Er waren dus niet weinigen onder die partij die tot een bondgenootschap met de rebellen rieden. Doch Luynes, wien er veel aan gelegen was, dat de opstand zich niet verder uitbreidde, wist hen onzijdig te doen blijven door de belofte, dat hun binnen zes maanden voldoening zoude geschieden, en dat hij dan ook over de zaak van Béarn met hun algemeene vergadering zonde onderhandelen[2].

Toen trok hij tegen de troepen van de Koningin en haar bondgenooten op. Eenige door hem behaalde voordeelen en zekere grootmoedigheid tegen de geslagenen (wien hij voor en na dezelfde voorwaarden aanbood) waren voldoende, om den opstand te bedwingen. ‘De vrede van Pont de Cé sloot dus ook geen volkomen onderwerping in zich; hij gelijkt bijna een vereeniging van twee partijen en wel tot een zeer bepaald en nabij gelegen doel. De beide partijen hielden het zwaard terug, dat zij tegen elkander getrokken hadden, om het tegen een derde, de partij der Gereformeerden, te gebruiken’[3]. Die zouden het dus ont-

1 Ranke, Werke, IX, p. 183.
2 Id., p. 184, 176.
3 Ranke, IX, p. 181.

gelden! Onmiddellijk na het sluiten van den vrede trok Lodewijk XIII naar Béarn; onderwierp het met geringe moeite, herstelde de bisschoppen in hunne zetels en het clericale element in de regeering. Toen stond het moedigste deel der Hugenoten, over zulk eene behandeling verontwaardigd, op. Zij gaven eene verklaring uit - en het getuigt van de belangstelling, die zij hier te lande ondervonden, dat niet minder dan twee vertalingen van dat geschrift in Holland het licht zagen[2]. En weldra bewezen zij dat zij meer konden, dan verweerschriften drukken. In weêrwil van de vreesachtigheid, in weêrwil van 't verraad van velen, deden zij in 1621 door de kloeke verdediging van Montauban, in 1622 door die van Montpellier, den veldtocht des Konings ten eenenmale mislukken. Deze leende daarop het oor aan hen, die tot een billijken vrede rieden, die dan ook weldra tot stand kwam, voornamelijk op den grondslag van het beroemde edict van Hendrik den Vierden[3].

Ware die vrede eerlijk, maar vooral met kracht ten uitvoer gelegd, dan ware zeker de haat der partijen, zooal niet bedwongen, dan toch tusschen de grenzen van orde en wet beperkt. Ongelukkig mocht van een dergelijke handelwijze onder de toenmalige omstandigheden geen sprake zijn. Men meene niet, dat de regeering door geloofsijver tegen de Calvinisten gedreven werd - haar feilen sproten alleen uit zwakheid tegenover de aanspraken der geestelijkheid voort. Al was deze niet sterk genoeg om als eertijds tegen de Albigenzen, zoo thans tegen de Rochelloisen een nieuwen kruistocht aan te voeren, toch vermocht zij honderderlei maatregelen door te drijven, die evenzeer tegen de billijkheid als tegen den vrede van Montpellier indruischten. ‘Sinds dien vrede’ schrijft Ranke ‘was de geheime krijg, dien de Hugenoten aan de ongunst der regeering te danken hadden, geen oogenblik gestaakt’[4]. En het waren voorwaar geen voorstanders der Lijdelijke Gehoorzaamheid, tot wie de regeering zich een dergelijk gedrag vergunde. De minste verongelijking toch vervulde hen met een ergernis en met een toorn, als gold het eene doodelijke beleediging. Treffend als de gelijkenis van den Franschen en den Nederlandschen Calvinist mag heeten: in geene zaak kwamen zij zoozeer als in overmatige prikkelbaarheid en lichtgeraaktheid overeen. En hoe moest het dan hier wel zijn, waar de regeering verongelijking

2 Tiele, Catalogus van Pamfletten, n°. 1825, 1826.
3 Ranke, p. 187-196.
4 Id., p. 216.

op verongelijking stapelde, als ware zij de eerste plicht eener regeering, rechtvaardigheid, vergeten? Is het wonder, dat zij haar de beschuldiging naar het hoofd wierpen, dat het haar om niet meer of minder dan om de geheele uitroeiing van de gereformeerde belijdenis te doen was?[1].

Zoo kwam het in 1625 tot een nieuwen opstand der gereformeerden. Het was eenige maanden, nadat een man de teugels van 't bewind had opgevat, die voorbestemd was, om door een regeering van zeventien jaren Frankrijk tot eene ongeëvenaarde macht onder de koninkrijken dier dagen te verheffen. Het was Richelieu, die in Augustus 1624 aan het bewind gekomen, onmiddellijk de traditie zijner voorgangers had laten varen, daar zijn eerste regeeringsdaad bestaan had in een kloeken greep, waardoor hij Spanje een ontzaggelijk nadeel had berokkend. Deze mogendheid had eenigen tijd te voren zich van het Veltliner-dal weten meester te maken, en daardoor een weg van Italië naar Duitschland veroverd, waaruit zij Frankrijk, de Nederlanden en de Duitsche protestanten elk oogenblik met een machtig leger kon bestoken. Juist op dat dal deed Richelieu een onverhoedschen aanval wagen en slaagde er in het aan den Spanjaard te ontnemen. Zulk een waagstuk gaf het recht, om hooge verwachtingen te koesteren van den man die het had ondernomen. Elk oogenblik zag men een krachtigen aanval op aller vijand, op Spanje tegemoet - en juist op dat oogenblik weerklonk alom het bericht, dat de Hugenoten tegen Richelieu in 't veld waren verschenen. Dit bericht moest een elk, maar vooral de Staten verontrusten. Zij zagen zich voor een pijnlijk dilemma geplaatst. Aan de eene zijde lachten hun blijde verwachtingen toe - het was de zijde van Richelieu, - maar aan de andere zijde zagen zij geloofsgenooten besprongen en mishandeld. Doch op het laatst overwoog het belang van Frankrijks hulp, en zij besloten - als weleer Oldenbarnevelt - het Fransche hof tegen de rebellen te steunen. Ja, zij deden meer dan genoemde staatsman. Zij leenden Richelieu den bijstand hunner vloot en waren zoo gelukkig, vereenigd met het Engelsche eskader, de scheepsmacht van Soubise eene zware nederlaag toe te brengen.

Dit bracht hier te lande de gemoederen op ontzettende wijze in beweging - en van het standpunt der toenmalige Hollanders

1 Brief van de belegerden binnen la Rochelle, 1626. Wttenb., Brieven, n°. 487 (1628).

niet ten onrechte. Ware het nog geweest, dat de Rochelloisen zich bij het verdedigen eener goede zaak door toorn en drift verder hadden laten medesleepen, dan de plicht van loyale onderdanen medebracht, dan hadde men den Staten hunne tusschenkomst wellicht vergeven. Maar hoe was dit thans mogelijk nu de opstandelingen door ongehoorde onrechtvaardigheden tot hun verzet waren gedreven, gelijk men in de Fransche blauwboekjes dier dagen op elke bladzijde lezen kon? Wat kon billijker en gematigder heeten, dan de toon, die daar tegen de monarchie werd aangeslagen? Er was slechts één middel, zoo spraken deze, om den burgerstrijd tot een goed einde te brengen. De koning moge slechts de Hugenoten rechtvaardig, als zijne onderdanen, behandelen en het kwaad tractement, dat men hun aandoet, doen ophouden, en ziet, dan zal onmiddellijk elke poort voor hem openspringen, elke stad zijnen intocht met blij gejuich verwelkomen; dan zal elk zwaard dat thans tegen den landsheer is getrokken, onmiddellijk tegen zijne vijanden gekeerd worden. Hoeveel aangenamer zoude het schouwspel zijn van zulk een eendracht tusschen vorst en volk, dan de tegenwoordige tyrannieke regeering, die in de plaats van op de liefde des volks te bouwen, tot leuze had gekozen: ‘Oderint dum metuant’[1]. Wien kwam het eer toe, de Fransche Calvinisten hierbij te steunen, dan de gelukkige broeders aan de Noordzee, die zich ten hunnent over de zegepraal van 't Godsrijk mochten verheugen? Maar ach! juist ‘de hedendaagsche Staten van den Lande waren de cruelste vijanden, die die van de religie in Frankrijk hadden, dienaars van den paus, die hem op 't allergetrouwste dienen en op 't furieuste arbeiden om de kerke Gods te vernielen. Welker doen zoo vilein en enorm is, dat een rechte Christenziel daarvan niet kan spreken dan met execratie’[2]. Zulke woorden vonden weerklank in de borst van Hollands zonen, en 't gevolg was, dat tegelijkertijd de gemeente met de vruchten van haar koopmanschap de rebellen, en de regeering met haar vloot het Fransche bewind steunde, totdat de laatste, door den tegenstand der menigte verschrikt, om erger te voorkomen, zich nog eenmaal voor geslagen erkende en de uitgezonden schepen terugriep.

Deze gebeurtenissen vallen voor een groot deel onder Frederik Hendriks gouvernement. Doch daar de aanleidende oorzaak,

1 Waarachtig Verhaal, 1625.
2 Apologie pour les églises de France, bij Wttenb., Br., III, a., p. 213.

de onderstand aan Richelieu verleend, nog onder Maurits' bestuur en met zijn goedkeuring had plaats gegrepen[1], acht ik, dat zij meer tot de afgeloopene periode behooren, dan tot degene, waar ik thans toe overga. Niet zonder voordacht spreek ik hier van een nieuwe periode. Immers al de inzichten, verwachtingen, aspiratiën, die door het revolutionair bewind gedurende zes en een half jaar met geweld waren ondergehouden, herleefden als door een tooverslag, toen Maurits tot zijne vaderen was vergaderd. In een oogwenk stonden de oude partijen weder tegenover elkander, en hernam de ontwikkeling van den volksgeest den loop, dien men gedurende al die jaren had trachten te stuiten. Zoo stierf ook Maurits van Nassau even als zijn groote tegenstander als een voorbeeld der gewichtige waarheid, dat eene regeering hare levenskracht verspilt, wanneer zij den ontwikkelingskoers van haar volk naar haar vooroordeel tracht te sturen. Diezelfde les spreekt tot ons - kon het tragischer? - uit het Delftsche praalgraf en uit de stille groeve op het Binnenhof!

Maurits' opvolger was ongetwijfeld de beminnelijkste, schoon niet de grootste van zijn huis. Moest ik hem met een historisch persoon uit oudere of nieuwere tijden vergelijken - op wien zoude mijn oog eerder vallen, dan op den grooten Bourbon, Hendrik IV? Evenals deze was Frederik Hendrik een door en door vorstelijke verschijning. Het Hugenootsche bloed stroomde ook door zijne aderen en openbaarde zich in menigen karaktertrek. Beiden toonden zich doordrongen van dien ridderlijken geest, die aan de dagen der Bayards en der Sidneys herinnerde, en zochten gaarne het gevaar, gelijk hun klein- en achterkleinzoon Willem III. Beiden waren minzaam in den omgang, verlicht en verdraagzaam, soms te toegeeflijk - maar mocht die toegeeflijkheid somwijlen schaden, men vergaf het gaarne aan de geliefde vorsten.

Ook in hun religieuse en politieke zienswijze toonden zij eene sprekende overeenkomst. Hadden zij niet hun mannelijken leeftijd doorgebracht in een tijd toen de Hervormde Godsdienst in hun vaderland de ergste vervolgingen was te boven gekomen en de zwaarste stormen had doorgestaan? Frederik Hendrik kende de brandstapels slechts van hooren zeggen, en Hendrik IV had, ja een oogenblikkelijke uitbarsting, de Bloedbruiloft, beleefd,

1 Ranke, IX, p. 224.

maar de geregelde vervolging der Hugenoten viel toch ook vóór zijnen tijd. Zijne herinneringen konden hem alleen zijne geloofsgenooten doen zien, zooals zij, in talrijke legers verzameld, den Catholieken met goed gevolg het hoofd waagden te bieden. Daarom ontbrak hun de religieuse exaltatie van het vorige geslacht, welks geloof door vuurdood en marteling gestaald was. Beiden hebben dan ook hun geloof voor den Staat veil gehad, die hun veel hooger gold; Frankrijks koning achtte Parijs wel eene mis waard - en de leerling van Wttenbogaert kon het van zich verkrijgen, dat hij zich voor het uitwendige als een getrouw lid der triumfeerende kerk gedroeg en vlijtig de Gomaristische predikatiën ging hooren[1]. Wat hunne politiek betreft, vormden zij een merkwaardig contrast met hunne voorgangers. Waren deze partijhoofden geweest - zij gevoelden hunne roeping, om boven de partijen staande door allen het staatsbelang te doen eerbiedigen, de ware taak van den monarch - hij moge dan Koning of Stadhouder heeten.

Ook tegenover hun voormalige geloofsgenooten hebben beiden dezelfde gedragslijn gevolgd. Geen gunstbetoon zouden zij persoonlijk aan hun oude vrienden geweigerd hebben, - en toch moesten zij hen noodzakelijk teleurstellen, omdat het staatsbelang hun hooger, dan het belang eener partij gold. Zij waren bereid den Hugenoten of Arminianen alles te schenken wat zij verlangden, op één voorwaarde: dat de rust van den staat gewaarborgd bleef. Er was slechts één middel, om de Remonstranten op eens in het bezit te stellen van de vurig verlangde godsdienstvrijheid; dat middel was: eene nieuwe revolutie. Dit was het, wat de heftigste mannen der partij, gelijk Grevinchoven, van den Prins vorderden, zij meenden ‘dat hij al hulp genoeg had aan het kruis op zijne zijde’[2]. Maar dit was juist het middel, dat de Prins geresolveerd was, onder geen beding te gebruiken. Stap voor stap wilde hij Grevinchovens vrienden tot hun einddoel helpen - niet aldus. Dit moest natuurlijk hun verontwaardiging opwekken. Wttenbogaerts taal kort na Frederik Hendriks optreden doet in bitterheid niet onder voor 't geschreeuw der Hugenoten na den overgang van Hendrik IV. ‘De Prins,’ zoo schreef bovenbedoelde balling in 1626, nadat alle hoop op krachtige maatregelen vervlogen was: ‘de Prins heeft de onzen maar met groote woorden gepaaid, totdat hij

1 Huygens, Mémoires, p. 6.

2 Wttenb., Brieven, n°. 353.

tot zijn voornemen aangaande het gouvernement gekomen zoude zijn'[1]. Zoo dacht ook Grotius[2]. Hartstochtelijke woorden, maar wie gelooft, dat de Prins, die geen mededinger te duchten had voor zijnen stadhouderlijken zetel, de gunst eener onderliggende partij zoude hebben ingeroepen? Trouwens elders spreekt Wttenbogaert in zijn toorn zich zelf tegen. 'Het ontbreekt den Prins aan goeden wil,' schrijft hij; 'bovendien, waar zoude hij de macht van daan halen'[3]. Dat laatste slechts was waar. Niet aan goeden wil, maar aan macht ontbrak het den Prins. Wat vermocht hij (tenzij hij zich op 't leger wilde beroepen) tegen eene Calvinistische oligarchie, die nog wel door het meeste volk gerugsteund werd? Daarenboven de bescherming der Remonstranten was voor den Prins eene gewichtige zaak, maar geenszins zijn eenig belang. Het aanzien en de macht van zijn huis hing geheel en al af van de krijgvoering tegen Spanje - en om dien oorlog met kracht en voldoende geldmiddelen te voeren, moest hij geheel steunen op het Calvinistisch deel des volks - niet op de vredelievende Arminianen en Libertijnen. Dat wist de Prins, zoowel als Wttenbogaert[4].

Om het verstandig beleid van den Prins in dezen naar waarde te schatten, behoeft men zich slechts de stemming voor te stellen, die in den aanvang van 1625 bij de Hollandsche burgerijen de heerschende was. Bij de algemeene en reeds lang bestaande vrees voor eene Libertijnsch-Arminiaansche staatsomwenteling was nu nog diegene gekomen, waarmede een boos geweten den misdadiger vervolgt, de vrees voor eene uitgestrekte wraakneming van de zijde der onderdrukten. Had men niet hun predikanten van hun onderhoud beroofd, uit hun vaderland gebannen en smaadheid aangedaan? Had men niet ƒ 500 op hun hoofd gesteld en dag en nacht naar hen gezocht, sommigen in een dompig hok gesloten en van alles wat het leven veraangenaamt, beroofd? Had men niet de lidmaten, die de behoefte van hun hart, de afgezonderde godsdienstige bijeenkomsten, niet wilden verzuimen, 'gejaagd, geslagen, gevangen, gekwetst en schandelijk mishandeld,' hun huizen geplunderd en hun goederen verkocht - tot zelfs het beddeken des armen? De arme visschers te Noordwijk hadden te zamen een brief van hun gebannen predikant gelezen. Die eenvoudige lieden vermoedden zelfs niet van verre, dat zij daar-

1 Wttenb., Brieven, 361.
2 du Maurier, Mém., 1680, p. 277.
3 Id., 332.
4 Id., 388.

mede iemand te kort deden of eenige wet overtraden en toch hadden zij die misdaad met ƒ 25 per hoofd moeten bekoopen, zoodat het arme dorp wel ƒ 2000 moest opbrengen[1]. Dat men van zulke menschen een scherpe vergelding verwachtte, was natuurlijk. Nauwelijks was dan ook de regeering in andere handen overgegaan, of de predikanten begonnen het volk moed in te spreken en volharding in te prenten tegen het 'kruis, dat hen wel mocht genaken'[2]. Men begrijpt hoe gevaarlijk onder zulke omstandigheden eene krachtige interventie geweest ware.

Maar zij was ook niet noodig. Datgene waartoe krachtige maatregelen niet toereikend waren, viel binnen de macht van de langzame werking van den tijd en van de eigenaardige samenstelling van onzen staat. Aan haar, niet aan de wijsheid der regeerders, was voor een groot deel de vrijheid te danken, die wij onder de republiek genoten en die thans ook den Remonstranten ten goede kwam. Want, wanneer er door de Staten, bij meerderheid, eenige resolutie genomen was - dan was daarmede hare uitvoering nog in geenen deele verzekerd. Die hing af van de goedigheid der vroedschapscollegiën en, zoo er militaire hulp van noode was, van den Prins. Hij had, daargelaten of zulks wettig was, het krijgsvolk van den Staat geheel in zijne macht. Doch verondersteld, dat deze allen samenwerkten, om de resolutie voortgang te doen hebben, dan hing het nog van de justiciaire collegiën, de schepenbanken en de hoven af, of zij dan het uitvoerend bewind door het straffen der contraventeurs de behulpzame hand wilden bieden. Zoo werd tot het handhaven van eene Hollandsche wet de eendracht van Staten, vroedschappen, rechters en den stadhouder gevorderd, en deze was in dit geval volstrekt niet aanwezig. De stadhouder toch weigerde de hulp der gewapende macht, de rechters waren over 't algemeen tegen de strenge uitvoering der plakaten gezind, en de vroedschappen waren het oneens, zoodat men ook ter Statenvergadering te vergeefs tot een eindbesluit trachtte te komen.

Die constitutie van den Staat was dus de eene bondgenoote der Arminianen, de andere was de tijd. Diegene onder de vroedschappen die aan de revolutie van 1618 hunne zetels te danken hadden, zijn natuurlijkerwijze voor een groot deel aan de partij, die hen op 't kussen had gebracht, getrouw gebleven, ofschoon

1 Passchier de Fijne, Nieuwjaars-Geschenk, 1625.

2 Wttenb., Brieven, n°. 340.

het ook onder hen aan overloopers niet ontbrak. Maar voor hen, die langzamerhand de gelederen kwamen aanvullen, golden de beweegredenen dier ouderen niet. Bovendien hoe zoude het mogelijk zijn geweest - daar onder de optimaten de Calvinistische ijveraars gewis de minderheid uitmaakten - dat die minderheid op den duur de gematigde leden der tegenpartij van de regeeringen zoude uitgesloten hebben, te meer daar zij door Frederik Hendrik, zooveel hij vermocht, tot de openvallende ambten bevorderd werden?[1] Er is meer. Den ijver van hen die gedurende Maurits' oppermacht ter wille van de vette postjes een Calvinistischen ijver hadden gehuicheld, dien zij niet bezaten, zag men in rook verdwijnen, nu men ook zonder Calvinist te zijn, zich op het raadkussen mocht nedervlijen. En zij, wien eertijds vreesachtigheid den mond had gesnoerd, durfde nu halfluide spreken, nu de stadhouder zelf hun het voorbeeld gaf. De jonge regenten bovendien, gewoon te spotten met datgene, wat zij alleen van het Calvinisme kenden - de overmoedige predikanten en hun oproerige predikatiën - gevoelden zich van hartelijken afkeer voor die partij doordrongen, en zij waren het toch in wier handen de toekomst der vroedschappen gelegen was,

Zoo nam sinds 1625 de anticalvinistische partij in de vroedschappen met ieder jaar in kracht en aantal toe[2]. Doch het was niet meer geheel de Libertijnsche partij, die wij in haar op het staatstooneel zien verschijnen. Veel had men voor goed achter zich gelaten op den gedenkwaardigen dag - den laatsten van Oldenbarnevelts bestuur. Van de vroedschappen gold niet, dat zij niets vergeten en niets geleerd hadden. Integendeel zij hadden geleerd te vergeten, dat zij eenmaal naar de suprematie van den Staat over de Staatskerk hadden gestreefd. Die eisch werd van nu af niet weder gehoord. Maar voor het overige bouwden zij voort aan de idealen der Libertijnsche partij. Den Staat vrij te houden van kerkelijke invloeden, den vrede met het buitenland eindelijk eens te treffen, ziedaar het dagwerk

1 Wttenb., Brieven, n°. 352.

2 Doucher, Predicatie, 1625, p. 8. Huygens, Mém., p. 5 vg. Wttenb., Brieven, n°. 352. Aanm. op den Brief v. Reygersb., 1627. Gravam. des Syn. te IJsselsteyn, 1626 (bij Wttenb., Wederl. van 't Libel Fameux, 1627, p. 46 vg.). Oprecht Verhael, 1628, p. 14, 28. Cort ende Waerachtig Verhael, 1628. Cort ende bondich Verhael, 1628. v.d. Linde, Conscientie, Dwang, 1629, p. 76. Project.... met sommige bedenkingen op 'tselve, 1630, p. 22. Antw. aan Dom. Vins., 1630, p. 6 vg. Provisionele Openinghe van eenige Zaken, 1637.

der partij, die ik ter onderscheiding van haar voorgangster de *politieke* zal noemen, ofschoon het spraakgebruik dier dagen schimpnamen in overvloed, maar geene vaste partijnamen kent. Onder de schimpnamen echter was die van ‘politieken’ verre de meest gezochte, en daarom door mij ter aanduiding gekozen.

Staatkundige verschilpunten waren tusschen deze en de Calvinistische partij de voornaamste bron van strijd, maar niet de eenige. Ook maatschappelijke wanverhoudingen droegen er toe bij, om hooge scheidsmuren tusschen Calvinisten en Optimaten op te richten. Het waren toch thans geene eenvoudige burgers meer, die in de raadkamers ten stadhuize de zaken der republiek beheerden. Zoo waren hunne overgrootvaders geweest - maar de nakomeling zag diep neder op de ‘gemeene luiden’ die aan zijn zorg waren toevertrouwd. Zelfs koopman te zijn, achtten deze zonen en kleinzonen van kooplieden beneden zich[1]. De aloude gemeenzaamheid en burgerlijkheid had plaats moeten maken voor trotscheid en hooghartigheid[2], al was het innerlijk gehalte niet in dezelfde mate gestegen. En de verandering bleef niet onopgemerkt, al bleef de uiting van het volksgemoed ook tot een weinig pruttelens bepaald, daar ons praktisch handelsvolk degelijker en voordeeliger bemoeiingen kende, dan met de samenstelling der regeering. Alleen in pamfletten gaf men zijn ergernis nu en dan lucht. Zoo lezen wij bijv. in een gedicht van 1630:

> Eén zaak ik hartlijk wensch, dat dees zoowel als geenen
> Geworden magistraat, zoo wijs ware, als zij meenen
> En minder hoovaardij en trotschheid wierd gespeurd,
> Als nu bij dez' en geen', ja ieder schier gebeurt.
> Och of de Staat den man en niet de man en zochte,
> Den Staat en dien met geld of ander gunste kochte,
> Dat al die kuiperij, dat nichten en dat neef
> En dat ‘de man heeft zulks van doen’ eens achter bleef[3].

Het spreekt van zelf, dat de maatschappelijke afstand tusschen zulke mannen en de predikanten, die reeds ten tijde van Oldenbarnevelt tot ‘de lagere volksklasse’ behoorden[4], onoverkomelijk

1 C.P. Hooft, Mem., p. 106. Aitzema, III, p. 762. Pinksterbloem, 1653, p 10. Temple Works, I, p. 154 vg.
2 Cort ende bondich Verhael, 1628. Missive van P.v.H., 1629. v.d. Bergh, de Oudste Gesl. van Amst., Gids, 1862, II, p. 184. Amsterd. Schutterspraatje, 1652.
3 Dialogus... over den Trèves, 1630.
4 Fruin, X Jaren, p. 43.

was. Geen edelman, zoo lezen wij, ja zelfs geen geacht burger zoude zijn zoon voor predikant hebben laten studeeren, als kleefde er eene smet aan dat beroep. Men begon het eerlang eene mésalliance, ja een ramp gelijk te achten, als een predikant eene rijke dochter ten huwelijk nam[1]. 't Klinkt vreemd, in den mond van een Amsterdamsch burgemeester - Cornelis Pietersz. Hooft - maar 't is een feit, dat men dien ‘luijden van sobere afkomste’ hun ‘aanzienlijke woningen en rijke gagies’ bepaald misgunde[2]. Wien dunkt het dan vreemd, dat deze sociale afstand het zijne er toe bijbracht om 't verbond te breken, waarin gedurende Maurits' leven oligarchie en demagogie - want demagogen waren onze predikanten in den volsten zin des woords - gestaan hadden?

In het binnenlandsche ontmoetten de beide partijen elkander vooral, waar het gold de behandeling der Remonstranten. Ik zeide reeds, dat de rechterlijke macht in dezen de Remonstranten begunstigde. De oorzaak hiervan lag daarin, dat zij bij de Revolutie van 1618 gelaten was, wat zij was. Dit was niet daardoor geschied, omdat Maurits en de zijnen een juist begrip hadden van hare onaantastbaarheid, maar omdat zij in de hitte van den strijd zich aan de zijde der Calvinisten had bevonden. Hierdoor was voorkomen, dat zij, gelijk de administratieve collegiën, met hollende ijveraars was bezet, zoodat zij steeds meerdere zelfstandigheid en gematigdheid dan deze had bewaard. Vandaar dan ook, dat onmiddellijk na Maurits' dood de uitoefening der placaten overal begon te verslappen. In Febr. 1626 scheen het zelfs, alsof zij geheel gestaakt ware[3]. Immers vele rechters aarzelden niet in 't openbaar te verkondigen, dat de plaatsen ‘verouderd en verstorven’[4] ware. Zoo waren op eenmaal de hekken verhangen. De Arminianen schepten moed. Zij waanden het oogenblik reeds nabij, waarop de Staat hun eindelijk zoude vergunnen, met opheffing der placaten, in 't openbaar te prediken[5]. De tegenstanders vervulde de lauwheid van zoovelen, wier plicht het was tegen het bederf van den godsdienst te waken, met vrees en ergernis. Zij verzuimden niet, tot de Staten vertoogen te richten, waarin zij den ‘enormen voortgang’ der Arminiaansche factie vertoonden, die in

1 Aitzema, III, p. 1235.
2 Hooft, Mem. en Adv., p. 4.
3 Wttenb., Brieven, n°. 352.
4 Twee Copiën, 1626.
5 Verificatie der Remonstrantie, 1626, p. 34.

steden en dorpen ‘genoegzaam openbaarlijk met eene onverdragelijke stoutigheid hare conventiculen waagde te houden’. De vroedschappen waren toenmaals nog voor het grootste gedeelte Calvinistisch gezind - schoon veler ijver al niet weinig begon te verflauwen - en genegen der demagogie behulpzaam te zijn. Maar nu men op de rechters in vele gevallen geen staat meer kon maken, en dus door vrees voor straf de overtreders niet kon verschrikken, ware er niets overgeschoten, dan de politiemaatregelen tegen de conventiculen te versterken. Dit kon geschieden, zoo de Prins het volk van wapenen er toe leenen wilde, en juist dit weigerde Frederik Hendrik beleefd - maar beslist[1]. Het was de tweede maal, dat een stadhouder van Holland door die weigering de vrijheid der burgers wist te redden. - Iets later maakte de Prins in gemeenschap met het hof van Holland van zijn parlementairen invloed gebruik om eene renovatie der placaten te verhoeden[2], en wist tegelijkertijd den Amsterdamschen Politieken, die dit wel noodig hadden, moed in te spreken[3]. Zijne houding in dezen bleef niet zonder invloed zelfs op mannen als Festus Hommius en Henricus Arnoldi. Er werd eenigen tijd met volkomen ernst beraadslaagd over eene hereeniging der gescheurde kerkgemeente[4], maar de wonde was nog te versch en te diep, dan dat zulk een plan nu reeds uitvoerbaar ware geweest.

Dat de Remonstranten met dit al niet tevreden waren, spreekt van zelf. In hun oog was de vrijheid van godsdienstoefening een onloochenbaar en onvervreemdbaar recht. Dat men het hun onthield was dus een schending der natuurwet. Het krenkte hen, als zij vernamen, dat de Prins na de lezing hunner requesten het bij een hoofdschuddend ‘’t moet zijn tijd hebben’ placht te laten[5]. Dat gaf dan soms aanleiding tot eenige stribbeling tusschen die partij en Frederik Hendrik. ‘Hoe,’ riep hij eens bij een dergelijke gelegenheid uit: ‘klaagt men nog over mij? Heb ik niet reeds met zachtheid veel te wege gebracht? Prediken zij niet vast overal? Is er iemand gedurende mijn gouvernement gevangen? Wat wil men dan? Dat ik met geweld den Loevesteinschen kerker openbreke, de Remon-

1 Wttenb., Brieven, n°. 349, 352.
2 Res. Holl., 6 April, 7, 27 Juli 1626.
3 Wttenb., Brieven, n°. 364.
4 Id., n°. 357, 365, 407, 411, 418 en elders, bijv. III, p. 199-203, 494-511 243-256 en vgg. Copie van Twee Remonstr., 1627, p. 10.
5 Wttenb., Brieven, n°. 340.

stranten in 't openbaar doe prediken en de afgezette weder in de regeering brenge? Ik kan het wel doen, als ik wil, maar, ware het dat ik het dede, ik zou het land in groote confusie stellen en er bij varen als mijn broeder'[1]. Doch zulke tijdelijke uitbarstingen van drift verhinderden den ridderlijken en gulhartigen vorst niet, zijne beschermende hand over de vervolgden steeds te blijven uitstrekken.

Doch zoo de Remonstranten ontevreden waren, de Calvinisten waren bepaald geërgerd. Er werd een allerhevigste agitatie op touw gezet. Het daverde dan ook weldra van alle predikstoelen in den lande, het regende pamfletten, het sneeuwde remonstranties in Staten en vroedschappen. Voorts werden in de classen verbonden gesloten en stukken onderteekend, waarbij men beloofde zich nooit of nimmer met de volgelingen van Arminius te zullen verzoenen[2]. Onder die luchtsgesteldheid kwamen de Staten van Holland in 1627 bijeen. Men zag duidelijk dat Kerk en Staat door ontzaglijke gevaren, - door de geheime samenrottingen van Remonstranten en Libertijnen - bedreigd werden, maar wat te doen? Men stelde voor 'regeering en religie vust te stellen;' dat was iets daar niemand iets tegen had in te brengen[3]. Maar iets anders was 't met de wijze, waarop dit zoude geschiede - daaromtrent dacht men minder eenstemmig. Sommige van de uitersten wilden alle collegies van regeering en justitie een eed op beider instandhouding doen afleggen. Doch de meerderheid achtte dit voorstel ongeraden. Het bleef dus bij de eenvoudige verklaring. Vervolgens kwam de vraag ter sprake, of men ter bescherming der religie de placaten tegen de conventiculen niet diende te renoveeren. Rotterdam merkte op, dat in hare stad althans de executie der placaten - wegens de menigte der remonstranten - tot het rijk der onmogelijkheden behoorde[4]. Eene bezending tot de regeering dier stad baatte niets; zij werd 'wel ontvangen, gehoord en getracteerd', maar moest onverrichterzake terugkeuren[5]. Hierop werd het debat hervat; doch met weinig vrucht. Men kon hier in het geheel drie fractiën onderscheiden. Tegenover hen, die met ijver de uitvoering der placaten verdedigden, stonden zij, die, vijanden der vervolging, den Remonstranten welgezind waren. Doch bij deze laatsten heerschte verschil van

1 Wttenb., Brieven, n°. 388; zie ook n°. 395 en 387.
2 Id, Vertoog, 1627, p. 12 vg., en Rijckewaert, Korte Brief, p. 4 vg.
3 Res. Holl., 1, 3 April 1627.
4 Id., 4 Mei 1627.
5 Id., 7 Mei 1627.

inzicht aangaande den weg, dien men tot dit doel moest inslaan. Sommigen wilden eene hereeniging der gemeente, 'tzij dan met, 'tzij zonder de afgezette predikanten; anderen wenschten, dat men de uitvoering der placaten geheel aan de stedelijke overheden zoude overlaten en aan het toezicht der Staten onttrekken, hetgeen de Remonstranten zeer spoedig in vele plaatsen geheele vrijheid van oefening verschaft zoude hebben. Voor geheele afschaffing der placaten verhief nog niemand zijne stem[1]. Door die verscheidenheid van meeningen kwam men tot geen besluit. Slechts over één ding kwam men overeen; het was, dat men 't best zoude doen met den Prins eens te raadplegen. Deze deelde hierop het volgende als zijn oordeel mede. ‘Hij was tegen eene hernieuwing der placaten. Immers zijns inziens was het te duchten, dat hoe meer men die renoveerde, hoe meerder animositeit de Remonstranten daartegen zouden toonen. Beter ware het, dat men de placaten voor eeuwige edicten hield en die in de steden, waar de magistraten zulks doenlijk achtten, en het zonder groote beroerten kon geschieden, behoorlijk dede executeeren. Tevens klaagde hij over de praeciesheid van eenige kerkelijke personen, die de gemoederen van diverse leden verontrustten en met ingestelde en gesubministreerde geschriften ten ergsten gingen duiden, hetgeen ten goeden einde voorgenomen was in de laatste conferentie, met hem gehouden, alsof men daar de religie wilde veranderen, of dat het den Staten van Holland aan macht ontbrak, om iets tot rust van hare Kerk te doen.’ Dat advies, als verstandig en uitvoerbaar, wordt dan ook door de Staten overgenomen. Men houdt de renovatie der placaten voorloopig nog op en besluit intusschen ‘serieuse brieven’ aan de magistraten te schrijven tot wering van de conventiculen - met last om die brieven door aanplakking publiek te maken. Alle steden gehoorzamen aan dien last; Rotterdam alleen laat het aanplakken na. Dat wekt de verbolgenheid der ijverigste steden op. Leiden, Haarlem, Schoonhoven, Enkhuizen, Brielle maken (terwijl de Staat meer dan ooit in geldgebrek verkeerde) hun consenten afhankelijk van de onderwerping van Rotterdam en van de bestraffing der wanordelijkheden in Woerden, Brielle en Schoonhoven. Rotterdam echter blijft bij zijne weigering volharden en, daar het geld er zijn *moet*, verklaart de meerderheid na eenige deliberatie, de begrooting van middelen voor vastge-

1 Wttenb., Brieven, n°. 437.

steld. Hiermede moeten de vijf steden 't hoofd in den schoot leggen. Wel herhalen die van Leiden op 't scheiden der vergadering, ‘dat ze beducht waren, dat de geconsenteerde middelen in hare stad niet bekwamelijk zouden geheven kunnen worden, noch in train gebracht, zoo lang als hare principalen zouden verstaan, dat geen beter orde was geraamd tot wering van de proceduren der Remonstranten tegen de aangenomen religie, en die van Rotterdam zich daarop niet nader accommodeerden met de andere leden’, doch 't blijft er bij: en evenals in 1618 blijkt ook nu, dat het weigeren der consenten op zich zelf niet voldoende is, om ter Statenvergadering zijnen wil door te zetten[1].

Door den parlementairen veldtocht van 1627 waren de Calvinisten - namelijk zij die het programma dier partij niet slechts in naam maar in de daad voorstonden - ter Statenvergadering voor goed overwonnen. Nog tweemaal werd het voorstel gedaan om regeering en religie vast te stellen, door de vervolging der remonstranten, maar beide malen te vergeefs. De eerste maal was, toen Frederik Hendrik een groote geldelijke ondersteuning behoefde om in 1629 de belegering van 's Hertogenbosch te ondernemen. Men rekende dit een geschikte gelegenheid, om als voorwaarde zijner medewerking dezen eisch op nieuw te stellen. Men confereerde met den Prins. Deze keurde de vaststelling van religie en regeering goed, maar kon niet toestemmen, dat men de gewapende macht tegen de conventiculen zoude gebruiken. Hij ried, dat men deze zaak als vroeger geheel aan de Hoven van Justitie zoude laten. Dit advies viel in den smaak der meerderheid en werd de grondslag der toenmaals genomen resolutie[2]. De tweede maal beproefde men het bij de vredesonderhandelingen van 1629 en 1630, - daar men van de inwilliging van dat voorstel zijne toestemming tot vrede of bestand afhankelijk maakte - doch met de onderhandelingen tot vrede verviel ook dit voorstel[3].

De oorzaak van der Staten gematigdheid was niet alleen gelegen in hunne verdraagzaamheid jegens de Arminianen. Zij sproot voor een deel voort uit de machteloosheid, die zij gevoelden om in deze zaak iets wezenlijks tot stand te brengen. De redenen dier machteloosheid heb ik boven trachten te schetsen; hier zij slechts opgemerkt, dat de ware beslissing niet kon vallen

1 Resol. Holl., 18 Mei-3 Aug.
2 Id., 28 Feb, 1 Maart 1629.
3 Resolutie bij de Heeren der Stadt Haerlem, 1630.

in de Statenvergadering, maar noodzakelijk moest komen uit de groote steden, die op het binnenhof de macht in handen hadden, en in haar eigen zaken vrij wel als onafhankelijke republieken handelden. 't Zijn vooral Amsterdam en Rotterdam, die hier als de hoofdplaatsen der Politieke partij in aanmerking komen. Rotterdam had zich jegens de zaak dier partij buitengemeen verdienstelijk gemaakt. Onmiddellijk na Maurits' dood, had zij zich voor haar verklaard en gedurende het jaar 1626 geheel alleen den aanval der Calvinistische partij in 't aangezicht gezien[1]. Maar Amsterdams optreden, schoon later in tijd, legde op den duur meer gewicht in de schaal, gelijk van eene wereldstad te verwachten was. Deze beide steden nu waren sinds het verscheiden van den vorigen stadhouder, met haar kerkeraad en zijne aanhangers, benevens met de synoden, die hem steunden in een bijna dagelijkschen strijd gewikkeld - een strijd meer belangrijk van wege de principes en de collegiën, die elkander ontmoetten, dan van wege de luisterrijke wapenfeiten, waardoor zij zich onderscheidden. Van Rotterdam zij het hier genoeg te zeggen, dat deze stad in 1631 na veel gehaspels en vele willekeurige en illiberale maatregelen - gelijk die bij onze oligarchie gewoon waren - eene volkomene zegepraal over de Calvinisten wegdroeg[2]. Amsterdam eischt een uitvoeriger behandeling. Reeds in April 1628 was de verbittering tusschen de Politieke vroedschap en de Calvinistische burgerij zoo hoog gestegen, dat ‘een bloedbad of ander zwaar perijkel der stad scheen boven het hoofd te hangen’ en men de herhaling van 1578 vreesde, toen de burgerij haar katholieken magistraat in eenige schuiten gepakt en uit de stad verzonden had[3]. Het was natuurlijk weder de Prins, die, door de beangste vroedschap ingeroepen, de stad voor eene uitbarsting moest komen redden. Hij kwam, en wist inderdaad door zijne populariteit en verstandige bemiddeling de opgewonden burgerij voor het oogenblik ter neder te zetten. Maar nauwelijks was hij vertrokken, of de magistraat hervatte het afgebroken spel, bracht allerlei anti-kerkelijke personen in militaire en civiele bedieningen en stiet de Calvinisten er uit. Voorts bracht hij het aantal zijner waardgelders van 500 op 800 man[4] en toonde weldra zijne vastberadenheid

1 Res. Holl., 4 Juli 1626.
2 Zie de gelijkt. pamfletten.
3 Wttenb., Brieven, n°. 503.
4 Nootwendich en levendich Verhael, 1629. Copie van de Remonstr., die bij abuys genaamd werdt Deductie, 1629.

door de afdanking van een geheel schuttersvendel, dat geweigerd had eenen Libertijn of Politiek, dien de vroedschap aangesteld had, als zijn capitein te erkennen. 't Spreekt van zelf, dat de tegenpartij die maatregelen niet goedschiks verdragen kon. Maar de tijd was voorbij, dat eene vereenigde burgerij der vroedschappen met geweld de vervulling harer wenschen af kon dwingen: men bepaalde zich tot requesten, deels aan den magisstraat, deels aan de staten. Aan de laatsten vroeg men, dat de Politieke heeren van Amsterdam door Calvinistische mochten vervangen worden: met andere woorden, eene herhaling van 1618. Dit was der vroedschap genoeg. Zij besloot eene beweging, die zulk een vaart scheen te nemen, krachtdadig te onderdrukken. Op den 20sten Dec. 1628 liet zij vier nieuwe compagniën waardgelders binnen de stad rukken, waartoe zij 's prinsen vergunning had ontvangen, en in 't begin van 't volgende jaar - 5 en 11 Jan. - de vijf hoofden der oppositie in hechtenis nemen. Voor 't overige gedroeg zij zich met wijsheid en overleg, want terwijl zij het vijftal tot zware boeten en langdurige of eeuwige ballingschap veroordeelde, deed zij voor hunne volgelingen een algemeene abolitie afkondigen. Thans lag de Calvinistische partij aan hare voeten. Zonder bezwaar kon de regeering den man die haar het vurigst van allen haatte, een man, ‘die zelfs den kerkeraad boven 't hoofd gewassen was,’ den predikant Smoutius, ‘om redenen’ de stad doen ruimen, en hem in weêrwil van consistorie en synode daarbuiten houden. Zoo machtig gevoelde zich de regeering, dat zij den 5^{den} Sept. 1631, in 't aangezicht der Staten-Generaal en der Staten van Holland, eene wet, door de Unie en door de provincie bekrachtigd - het placaat tegen de conventiculen - voor hare stad eenvoudig buiten werking stelde.

Waar de twee hoofdsteden dus voorgingen, volgden eerlang de meeste steden en plaatsen. De afscheiding der Remonstranten kon inderdaad op nog meer gemeenten bogen, dan voorheen die der Calvinisten. Van de steden predikten zij (1627) in Hoorn en Alkmaar in 't Noorden[1], in Rotterdam, Gouda, Schoonhoven en Woerden in 't Zuiden[2], in 't volgende jaar ook in Delft, Gorcum, Brielle en 's Hage; ja tot in Enkhuizen drong toenmaals die beweging door[3]. Dertien dorpen verheugden zich in

1 Wttenb., Brieven, n°. 344.
2 Id., Brieven, III, p. 519 vgg.
3 Oprecht Verhael, 1628, p. 25, 28.

eene scheurgemeente[1]. Hun vergaderplaatsen waren met banken, stoelen en al wat verder noodig was, toegerust. Op 't klokgelui der openbare kerken zag men ook hen langs de hoofdstraten ter godsdienstoefening gaan, de vrouwen met boeken en waar 't noodig was, met de stoelen onder den arm. Somtijds verstoorde hun psalmgezang de Gereformeerde godsdienstoefening[2]. Ja, zulk eene uitbreiding hadden hun conventiculen verkregen, dat de Staatskerk zich bedreigd waande ‘met eene totale ruyne’, en niet ophield met requestreeren, voordat zij inzag, dat er niets meer aan te doen viel - toen schikte zij zich in 't onvermijdelijke.

Zoodanig was het verloop van den binnenlandschen strijd. Doch ook met betrekking tot de buitenlandsche politiek waren de partijen in die dagen meermalen slaags. Voor een oogenblik scheen hun tweegevecht gestaakt, toen de Staten hunne vloot van La Rochelle hadden teruggeroepen. Kort hierop in 1626 kwam onder onze[3] en Engelsche bemiddeling de binnenlandsche vrede in Frankrijk tot stand. Elkeen verwachtte, dat Richelieu nu onmiddellijk zijne wapenen tegen den algemeenen vijand zoude keeren, toen op eenmaal het gerucht zich verspreidde, dat de vrede tusschen Spanje en Frankrijk was getroffen. Dit gerucht bleek maar al te waar en het verraste niemand meer dan den man zelf dien men verdacht: de vrede was buiten Richelieu's voorkennis gesloten[4]. Trouwens, wie er aan de ware bedoelingen van Richelieu mocht twijfelen, niet de grootste Nederlandsche diplomaat dier dagen, Frans van Aerssens. Uit de brieven, die hij met Richelieu in 1626 en 1627 gewisseld heeft, blijkt overtuigend, dat hij gedurende die beide jaren nimmer heeft nagelaten in Richelieu den man te zien, met wien wij eens, vereenigd, een krachtigen aanval op Spanje zouden wagen. In 1627 onderhandelde men alweder over een verbond tusschen Frankrijk en Holland, toen er plotseling een nieuw beletsel tusschen beide kwam. Het was een tweede opstand der Hugenoten, veroorzaakt door gelijke redenen als die van 1625. Deze gebeurtenis verschafte

1 Nieucoop, Arlanderveen, Nieupoort, Soetermeer, Bleiswijk, Sevenhuysen, Sevenhoven, Soeterwoude, Warmond, Leiderdorp, Oestgeest, Oude-Wetering, Swammerdam. (Wttenb., Brieven, III, p. 519 vgg. Opr. Verh., p. 12, 15, 25).

2 Opr. Verh., p. 25.

3 Archives, L. 471, 472. Wttenb., Brieven, n°. 352.

4 Ranke, Werke, IX, p. 227.

Richelieu handen vol werks tot November 1628, en dwong hem althans tot de inneming van La Rochelle met zijne grootsche buitenlandsche ondernemingen te wachten.

Dat ons Calvinistisch volk van medelijden voor de verdrukte geloofsgenooten doordrongen was, liet zich verwachten. Maar anders was het met de hoofden der oorlogspartij. Hoe weinig Aerssens aan het behoud der Fransche Calvinisten gelegen was, bleek overtuigend uit de sluwe wijze, waarop hij in 't jaar 1626 den vrede tusschen hen en hun meester had tot stand gebracht - waarbij hij zich borg had gesteld voor iets, dat buiten zijn macht lag en waarvan hij na kon gaan, dat het niet zoude geschieden - eene afkeurenswaardige handelwijze, waardoor hem de meeste schuld van den tweeden opstand treft. Evenals Aerssens was ook Frederik Hendrik gezind. Met vreugde begroette hij den val van La Rochelle als den dageraad van een krachtig optreden der Fransche regeering tegen het Habsburgsche huis[1]. Daarin vergiste hij zich niet. Onmiddellijk na de inneming van La Rochelle, terwijl Languedoc nog geenszins bedwongen was, voerde Richelieu reeds een leger over de Alpen. Tegelijkertijd kwam Gustaaf Adolf - in verstandhouding met den kardinaal - van over de Oostzee in Duitschland de Habsburgers bestoken. Onder zulke gunstige omstandigheden konden ook de Vereenigde Nederlanden eindelijk eens iets groots ondernemen: den Bosch viel in onze handen. Door drie gelijktijdige aanvallen besprongen, begon Spanje in te zien, dat het den vijand moest verdeelen. De Infante bood ons vrede of bestand aan. 't Ligt niet in mijn plan de onderhandelingen te onderzoeken toenmaals over deze zaak gevoerd - ik wil alleen wijzen op de verschillende houding der beide partijen. Juist de Politieke steden Rotterdam en Amsterdam waren de eersten onder haar, die den vrede wenschten[2]; Haarlem en zij, die met Haarlem de allerheftigste Calvinisten ter Statenvergadering zonden, wilden niets van verdragen hooren; de meerderheid was niet tegen een bestand - mits men genoegzame waarborgen kon geven, dat zich geene herhaling zoude voordoen der burgertwisten onder de vorige trèves[3]. Het bleek wel, dat de voormaals zoo krachtige Calvinistische partij in de laatste jaren niet weinig geslonken was. Maar zij die nog met vuur en zelfvertrouwen de zaak dier

1 Archives, II, 3, p. 25.
2 v.d. Cap., Gedenkschr., I, p. 555.
3 Resolutie der Heeren van Haerlem, 1630.

partij verdedigden, wezen er op, hoe een bestand voor ons gelijk zoude staan met het paard van Troje[1]. Hun spreuk was:

> Ense triumphabis - sed, Belgica, pace peribis,
> Ergo Hispanorum pacta jugumque fuge![2]

'De dag van 't sluiten van 't bestand, schreef Wsselincx, zal naar mijn oordeel de dag van de ruine, verderf en ondergang van dezen florisanten staat zijn, wiens gelijke in Europa nu niet en is'[3], en een zijner geestverwanten raadde den Staten aan de wapenen tegen dien onverzoenlijken en meineedigen vijand nimmer af te leggen, zoolang het gemeenebest zoude bestaan[4]. Nog ditmaal dreven zij, die zoo dachten, hunnen wensch door: het verdrag kwam niet tot stand. De twee volgende jaren 1630 en 1631 zagen weinig belangrijks geschieden. Des te belangrijker was het daaropvolgende, minder om hetgeen er in dat jaar tot stand gebracht, dan wel, wegens hetgene er beproefd werd. Het was eene herhaling van de reeds zoovele malen mislukte poging, om aan de Zuidelijke Nederlanden gelijke vrijheid als aan de Noordelijke te verzekeren. Het was de proef, die in 1568 en 1572 door Willem I, en in 1576 door de Gentsche Staten was genomen, en die eerst door Parma voor lang onmogelijk was gemaakt. Ditmaal rekende men op de hulp der Belgische Grooten, die het den Spanjaarden niet konden vergeven, dat zij hun, den ingeboren adel, zoo weinig invloed op de regeering overlieten. Merkwaardig is het, dat deze onderneming eigenlijk niet meer geleid werd door de Calvinistische partij, want bij hen die haar op touw zetten, golden de godsdienstige belangen niet zeer hoog. Men eischte toch van de gehoorzame provinciën alleen opstand tegen Spanje en aansluiting bij hare zusters - terwijl men haar, wat den godsdienst betrof, gaarne het bezit der geliefde Catholieke religie wilde waarborgrn[5]. In de veroverde plaatsen liet men nevens de Gereformeerde ook Catholieke oefening bestaan. Desniettegenstaande bleek het spoedig, dat de Grooten slechts hun eigen belangen, geen populaire zaak hadden voorgestaan. Geen enkele stad verklaarde zich voor de Staten en ten slotte liep de gansche veldtocht uit op de betrekkelijk onbelangrijke verovering

1 Disc. aang. Trefves of Vrede met de Infante, 1629.
2 Antw. op sekeren brief, 1629.
3 Waarschuwing over den Treves, 1630.
4 Oratio de Pace, 1630.
5 Verklaring van de Staten-Generaal, 1632.

der Maassteden tot op Maastricht. 't Scheelde echter veel, dat men daardoor wijzer geworden was. In 1635 werd de tocht in gemeenschap met Frankrijk hervat. Geen Spaansch leger was er in 't veld om den vereenigden troepen het voortrukken te beletten - en toch mislukte het gansche plan, daar de bevolking geen reden zag om van meester te veranderen. De gespannen verwachting, die men vooraf gekoesterd had, moest voor eene overeenkomstige teleurstelling plaats maken.

Bedrieg ik mij, of is die mislukking van den tocht van 1635 als eene nationale ramp en een feit van langen nasleep te beschouwen? Het komt mij voor, dat wij aan haar voornamelijk drie zaken te wijten hebben: de overmacht der oligarchie, de begrensdheid van het grondgebied der zeven provinciën, en wat van die beiden het noodzakelijk gevolg was, den ondergang der republiek, de heerschappij van den vreemdeling tegen het einde der vorige eeuw. Hadde slechts de mogelijkheid bestaan, dat na 1635 op nieuw zulk een stuk ware ondernomen, dan hadden de aanhangers van Oranje en het monarchaal beginsel eene gegronde hoop mogen koesteren, dat de geledene nederlaag niet onherstelbaar zoude zijn geweest. Maar dit was niet het geval. In 1635 gold, wat in 1568 gebleken was niet te gelden: Nunc aut numquam. Immers van wie hing het welslagen van deze zaak geheel af? Van de Calvinistische partij in de Nederlanden. Zij alleen was in staat door haar geestdrift voor de idee, de kosten er van te dragen, de wisselvalligheden te doorstaan; zij alleen ware in staat geweest, door hare politieke macht de vroedschappen - *le parti arminien et Espagnol*, gelijk zij in de Fransche dépêches heeten - tot het voeren van den krijg te dwingen. En juist zij, die in vroeger jaren zoo iets had vermocht, had reeds vroeger veel van hare macht verloren, en was in 1635, althans in Holland, geheel van het tooneel verdwenen. Zoo bleef van de vroegere oorlogspartij alleen de Prins en zijn aanhang over en zij waren niet sterk genoeg, om de rol te vervullen, die het Calvinisme had opengelaten. Vandaar, dat de onderneming van 1635 de laatste in hare soort is geweest. Van dat oogenblik af zijn aan de krachten onzer republiek de perken gesteld, welke zij nooit meer heeft kunnen overschrijden. Door dezelfde oorzaak is aan het monarchaal beginsel en aan dat van het centraal gezag de kracht onttrokken, die zij in eene uitbreiding van den Staat hadden kunnen putten. Daardoor eindelijk is aan den Noord-nederlandschen staat de gelegenheid ontnomen om aan den algemeenen vooruitgang

der mogendheden deel te nemen en is zij genoodzaakt om van lieverlede af te dalen tot de bescheiden plaats, welke zij thans in het Europeesche statenstelsel inneemt[1].

In Grasmaand 1632 maakte Wttenbogaert, die in 1626 uit zijn ballingschap was teruggekeerd, een reisje naar het rijke en bloeiende Amsterdam. Daar wandelende werd hij staande gehouden door iemand, dien hij niet kende, die eerst na eenig vriendschappelijk gekeuvel den aangesprokene van zich liet gaan. Toen de man weg was, bleek het, dat hij de oudschepen Jan Willemsz. Bogaert geweest was - voor wiens vereeuwiging Vondel zorg heeft gedragen - denzelfden die in 1628 een der vinnigste leiders van de Amsterdamsche Calvinisten was[2].

Wanneer men meende, dat deze ontmoeting zeer ten nadeele van Bogaerts charakter pleitte, zoude men dwalen. Het bewijst alleen, dat de partijschappen, die gedurende meer dan een halve eeuw de jonge republiek Holland geschokt hadden, thans eindelijk een einde hadden genomen. De verklaring van dit feit is gemakkelijk te geven. Die partijschappen - wij zagen het vroeger - waren ontstaan uit den geloofskrijg en met den geloofskrijg moesten zij ook langzamerhand een einde nemen. Zoolang de vijand een vloot had op de Zuiderzee in het gezicht van Enkhuizen en Amsterdam, of zijn hoofdkwartier te Haarlem, zijn voorposten voor Alkmaar en Leiden had, zoolang steden, in 't hart van 't land gelegen, elk oogenblik veroverd en geplunderd, de inwoners als ketters verdronken en verbrand konden worden, was er zeker oorzaak genoeg, om de handen smeekend ten hemel te heffen en bij God kracht te zoeken tegen een gevaar, waartegen geen menschenkracht opgewassen scheen. Maar toen onze oorlogsvloot de zeeën bevoer, toen het victoriegeschreeuw onzer troepen nog slechts in 't verre Zuiden vernomen werd, toen de veldtochten plaats hadden op 's vijands land en ieder jaar nieuwe bolwerken aan onzen staat, aan onze veldheeren nieuwe lauweren schonk, toen de oorlog nog slechts in naam een godsdienst-, inderdaad een politieke

1 cf. Fruin, Drie Tijdvakken, Gids, 1865, IV, p. 251 vgg.
2 Wttenb., Leven, p. 172.

krijg geworden was, toen begon langzamerhand het religieus enthusiasme te verstommen[1]. En juist dat religieus enthusiasme was in de dagen van strijd het kenteeken geweest, waaraan men Calvinisten van Libertijnen onderscheidde! Verviel dat ééne, hoe moesten dan de partijen inéénvloeien.

Daarom zag de derde generatie der republiek de oude factiën van het staatstooneel verdwijnen. Twee geslachten hadden gewerkt en gezwoegd op het gebied van krijg en handel, kunst en wetenschap, Staat en Kerk en hun arbeid had rijke vruchten afgeworpen, die hunne zonen gereed stonden in te zamelen. De grenzen waren uitgebreid en afgerond, de vijand ver buiten elke gevaarlijke nabuurschap verwijderd. Een machtig leger beschermde den machtigen staat. Een talrijke en rijkbeladene handelsvloot zeilde uit onze havens over alle zeeën, die den wereldzoom bespoelen. Een schitterende letterkunde - voor 't uiterlijke al spelende voortgebracht - getuigde van onvermoeide werkzaamheid op het gebied van het Schoone. De geest was hier dieper dan elders in het wezen en de kracht Gods doorgedrongen, en had zich - met vurige geestdrift bezield - een uitgebreide kennis van Gods aard en wijsheid verworven. - Men had voorts een machtigen Staat gesticht ten koste van veel bloed en tranen, eenen Staat, die eene waardige plaats onder Europa's mogendheden wist te handhaven. Een Kerk was opgebouwd, die door haren omvang, innerlijke kracht en machtige werkzaamheid een voorbeeld voor de volken van 't buitenland mocht heeten. Al die vruchten van een ijverig en enthusiast volksleven nam de nu volgende generatie met vreugde aan, maar zij staakte den ongeëvenaarden arbeid, die de Calvinische generatien in staat had gesteld, die erfenis aan het nageslacht na te laten. De oude energie verstramt. Men zet het geërfde kapitaal op interest, en gebruikt de rente die het afwerpt - maar de voorbrenging neemt een einde. Staat en Kerk blijven van nu af aan, wat zij zijn in macht, in constitutie, in omvang. Maar vooral op het gebied des geestes nemen wij het hier aangeduide verschijnsel waar. De uitkomst van den geestelijken arbeid van de twee vorige generaties wordt blindelings overgenomen, maar niemand denkt er aan dien arbeid voort te zetten. Met hen, die die uitkomst hadden voortgebracht, sterven enthusiasme en wetenschappelijke ijver. Van-

1 Doucher, Predic., 1625, p. 6 vg.

daar dat de blijde en ijverige aanhankelijkheid der vaderen aan het Calvinistisch Godsbegrip, bij de zonen plaats maakt voor stille onderwerping en gedachteloos naprevelen. Men wordt zelfs afkeerig van een verdere ontwikkeling op het gebied der geestelijke kennis. Het bestaande dogma wordt een heilige ark, waarvan men de ongewijde handen verre moet houden. Want het schijnt alleen ter bewondering en ter aanbidding gegeven, maar te eerwaardig, dan dat de menschelijke geest het zoude mogen toetsen, en zoo noodig afbreken, om een nieuw op te bouwen. Men achtte zich niet op het spoor, maar reeds in het bezit der waarheid. Zoo ging de *veroverde* waarheid van de zestiende in de *geopenbaarde* waarheid der zeventiende eeuw, het *Calvinisme* in *Orthodoxie* over. Met orthodoxisme bedoel ik die periode, waarin rijke en bloeiende ontwikkeling voor een geest van stilstand - dus van achteruitgang - heeft plaats gemaakt en waar men den vooruitgang haat, omdat zij eene verandering in zich sluit. Geen wonder trouwens, dat dit verschijnsel in onze geschiedenis zich heeft doen gelden. De Nederlandsche volksgeest, die met zooveel moeite en onder zooveel strijd het Calvinisme in al zijnen omvang had ontwikkeld en in zich opgenomen, moest thans, van zooveel arbeid vermoeid, wel een lange, ongestoorde rust behoeven, voordat hij zich tot de verwerking van nieuwe beginselen, nieuwe ideën zetten kon[1].

Zoo treedt dan ook de orthodoxie in de Nederlandsche geestesgeschiedenis voor het eerst als een verschijnsel van afmatting, ja uitputting op en als zoodanig juist dan, wanneer de godsdiensttwisten van het bestand in hevigheid en dreigend voorkomen hun toppunt bereikt hebben. Ewout Teellinck is als de woordvoerder der partij te beschouwen, die in Remonstranten en Calvinisten den onvermoeiden dogmatischen geestesarbeid gelijkelijk afkeurde. In 1616 verliet het eerste orthodoxe geschrift - Mizpa - de pers. Het eischte van beide dogmatiseerende partijen, dat zij het theologiseeren zouden staken en de liefde betrachten, Den Remonstranten wierp Teellinck niet voor de voeten, dat zij eene valsche leer beleden, maar dit, dat zij, in een door en door zondigen tijd, in plaats van hun krachten aan het bekampen der zouden te wijden, naar verandering in de religie gestreefd hadden. Omgekeerd roept hij in

1 Deze uiteenzetting vindt men ook bij Ypey en Dermout, II, p. 392 vg., ‘nur mit ein bischen andern Worten’.

1622 den Dortschen synodalen toe: 't Is wel, dat gij de leer hebt vastgesteld, maar zorgt nu ook, wat van meer belang is, voor een godzalig leven onder uwe kudde. Straks in 1625, als de fortuin ons den rug laat zien, roept hij het volk op tot verchristelijking van 't leven en verwijdering der zonden, opdat God ons weder in genade moge aannemen. - Overigens legde hij zich evenals alle Orthodoxen bij het dogma van Dort onbepaald neder. Dit nam niet weg, dat hij met zijne partij bij de Calvinisten in een kwaden reuk stond. - Zij scholden hen voor verkapte Remonstranten, Papisten en Chiliasten - zonder dat hij daarom bij de Remonstranten meerderen bijval vond. Immers in 1627 liet Episcopius zich niet minder scherp over hem uit, dan in 1626 de Leidsche faculteit gedaan had[1].

Ook op de Dortsche synoden liet zich een dergelijke afmatting bij velen gevoelen, Dit bleek, toen deze synode, bijeengeroepen om het Arminiaansche leerstuk te veroordeelen, - in plaats van het echt Calvinistische, het half-Arminiaansche infralapsarische standpunt koos. Ja zelfs op den bodem van het Remonstrantisme doet zich die eigene richting gelden. Dit komt o.a. zeer sterk uit in een geschriftje getiteld: *Raad aan de gescheurde Christenheid, aanwijzende de oorzaken der secten en scheuringen in de kerken Christi, mitsgaders de middelen dienende tot wegneming derzelven*, een boekje dat in 1629 verscheen.

Diezelfde afmatting en uitputting, waarin ik de oorzaak zoek van het orthodoxisme, is tevens waarneembaar bij de Libertijnsche partij. Men vergelijke slechts hen met hun opvolgers, de Politieken. Hoe mist men bij dezen de vrije, onafhankelijke denkwijze, die eertijds de Libertijnen door hunne tegenstanders als goddelooze wezens deed schuwen! Hoe is dat verzet tegen kerkelijke dogma's en geloofsdecreten verdwenen. De zonen van hen, die hun gansche leven in den strijd met de eischen en de meeningen van het Calvinisme hadden doorgebracht, vlijen zich thans kalm en onverschillig neder voor den troon van het orthodoxisme, dat onder zijn looden schepter volk en regenten buigen doet.

Immers een positieve idee, eene overtuiging, gelijk het Calvinisme aan de orthodoxie had nagelaten, hadden de Politieken van de Libertijnen niet geërfd. Want al was de geest van het Libertinisme nu juist niet:

der Geist der stets verneint,

1 Episcop. Vrije Godsd., 1627, p. 58.

toch hadden de Libertijnen in hun strijd tegen de Staatskerk bij hun vele ontkenningen zelden iets positiefs in de plaats gegeven. Slechts één geloofsartikel was van hen op de Politieken overgegaan, het was afkeer van der Calvinisten geestdrift en zij was het juist die bij de orthodoxie ontbrak. Wat was dus natuurlijker dan dat de Politieken, zoodra zij het zelfstandig denken hunner voorgangers opgaven, zich bij de orthodoxe kerk aansloten, die het bovengenoemd kenmerk van het Calvinisme niet had overgenomen.

Zóo was het aan Teellincks richting voorbehouden het vredestractaat te bezegelen, dat aan den heeten strijd van zestig jaren stilzwijgend een einde zoude maken. Het kostte opofferingen aan beide zijden. De *Calvinist*, thans *orthodox* geworden, gaf zijn religieus enthusiasme, de *Libertijn*, van nu af *Politiek*, zijn vrijdenkerschap en de idee der suprematie van den Staat over de Kerk prijs. De Staatskerk bleef. Maar toch in zooverre werden Staat en Kerk gescheiden, dat elk zijne eigene belangen voortaan op eigen gezag afdeed, de Kerk onder de banier der orthodoxie, de Staat onder die van 't politiek belang.

Door die zegepraal van 't orthodoxisme bleef ook de vrijheid der Remonstranten gewaarborgd. Want de orthodoxe geest had met de Calvinistische geestdrift, ook de Calvinistische hardheid en onverdraagzaamheid prijs gegeven. Reeds Ewout Teellinck kwam in 1625 tegen den vervolgingsijver op. ‘Datter iemand de breedte van een hayr met ons verschilt in de leere, zoo schreef hij, al raakt het ook geen grond des geloofs, en kan men niet lijden noch verdragen, daar men wel grove zondaars, die zich dagelijks tot schande en smaadheid van Gods kerk in ergerlijke zonden verloopen, wel kan luchten en lijden’[1]. Doch zoo hun de vrijheid gewaarborgd bleef, hun karakter als belangrijke partij werd hun ontnomen; - immers waar hadden zij die aan te danken gehad tenzij juist aan den strijd tusschen Calvinisten en Libertijnen?

Zoo opent zich met 1632 een geheel nieuw tijdvak in de geschiedenis van Holland. Een vrije Staat, een vrije, doch schijndoode of voor 't minst in diepen slaap gedompelde Kerk:

1 Irenaeus Philad. (Teellinck). Wachter, brengende tijding van den nacht, I, II, III, 1625.

ziedaar de vrucht van zestig jaren strijdens. Een oogopslag voldoet om te zien met hoeveel recht ik hier het einde van een tijdperk meen gesteld te hebben. Voor 1632 gaat de ontwikkeling van Staat en Kerk hand aan hand: zij waren in het oog der tijdgenooten één: na 1632 hebben zij ieder hunne afzonderlijke geschiedenis. Het leven der Kerk is tijdelijk uitgebluscht en de dood heeft geene historie. Lang zoude het duren, maar toch eens is een tijd gekomen, dat de vaderlandsche protestantsche Kerk door gisting en jong leven weder een waardig onderwerp voor de Muze zoude worden. Met den Staat was het anders, Wel waren de oude staatkundig-kerkelijke partijen voor goed verdwenen, maar het duurde niet lang, of er verrezen nieuwe, zuiver staatkundige factiën: eene monarchale, eene oligarchische en eene democratische partij.

Wat tot het verledene behoort, ontvangt geen nieuw leven. Overtuigd van de waarheid dezer stelling heeft de schrijver van dit opstel de onmogelijkheid gevoeld, om zich te scharen onder de rijen van een der drie partijen, wier opkomst, bloei en val hij heeft trachten te schetsen. Hij heeft gemeend, dat warme sympathie voor datgene, wat er in elk harer groots en goeds was, zijn beste gids zoude zijn tot de historische waarheid, wier bevordering het eenig doel van dit opstel is. Hij hoopt, dat dit doel als verzachtende omstandigheid zal strekken voor de vele tekortkomingen, die - het kan niet anders - door meer ervaren beoefenaars onzer geschiedenis in deze eerste proeve zullen worden opgemerkt.

J.C. NABER.

Algernon Charles Swinburne.

Eerste gedeelte.
De prozaschrijver.

Wij zijn velen die de pen voeren, er zijn weinige schrijvers. Swinburne is er een. Men kan zijne talrijke werken opslaan waar men wil: altijd ontmoet men iemand, die zelfstandig denkt en gevoelt; zich bewust is van zijne gedachten en gewaarwordingen; zegt wat hij wil zeggen, niet minder, maar ook vooral niet meer; een innerlijken drang tot schrijven volgt en daarbij die zekere mate van hartstocht voelt ontwaken, waardoor gloed en schittering verzekerd, de treffend ware uitdrukking, het onmisbare beeld gevonden, en die overredingskracht verkregen wordt, die den lezer beurtelings ontwapent en prikkelt tot verzet. Een schrijver is iemand, die niet schrijft, maar graveert; wat hij te zeggen heeft, graveert in ons geheugen, in onze ziel. Hij kent en eerbiedigt de waarde der woorden; houdt de taal heilig als de munt van zijn land; eischt en onderstelt bij zijn lezer verstand, oplettendheid, nauwlettendheid, en beleedigt hem niet door zelfs de tijdelijke afwezigheid van deze deugden bij hem te vermoeden; toont zich daarom niet beducht voor het misverstand der onachtzamen, ja spreekt tot hen, ‘opdat zij hoorende niet verstaan’. Een schrijver is een aristokraat, zich richtende tot de besten van zijn tijd of - liever nog - van het nageslacht, in het besef, dat hetgeen hij als goed en schoon bemint, niet het eigendom zou kunnen worden der menigte, zonder iets hetzij van dien stempel, hetzij van dat waas te verliezen, waarin voor een deel de groote aantrekkelijkheid van dat goede en schoone voor hem gelegen is.

Reeds te lang en te dikwerf heeft Swinburne in proza en poëzie gesproken tot zijne landgenooten, en in te hooge mate hunne belangstelling opgewekt, dan dat het ons geoorloofd zou zijn onbekend met hem te blijven. In onze letterkundige wereld

wordt zijn naam nog weinig genoemd. Toch verdient hij tot die geesten gerekend te worden, met wie wij niet slechts kennis maken, met wie wij omgaan.

I.

Swinburne beoefent de letterkundige kritiek en de dichtkunst. Hij is dus in meer dan één opzicht kunstenaar. Want wie zich aan letterkundige kritiek wijdt, beoefent niet een wetenschap, maar een kunst. Gelijk de kunst in het algemeen leeft van liefde en haat, zoo ook de esthetische kritiek. Van hen die in dit vak uitmunten, moet men zich verbeelden noch verwachten, dat zij zich in het bezit bevinden van eenige algemeen geldige regelen uit de schoonheidsleer, die hun tot maatstaf verstrekken bij de beoordeeling van een voortbrengsel der kunst. Dat gelooft de menigte en in haar eigen belang, of liever: voor haar eigen gemak. Want nu ziet zij in den kritikus een soort van rechter, die naar een wetboek zijn vonnis velt, en overnemen of liever nabauwen kan zij dan dat vonnis, als de uitspraak der kritiek, waarvan geen hooger beroep is. Maar zulk een wetboek bestaat niet. Denkbaar is het. De taal van een beschaafd volk heeft haar wetboek, immers hare spraakkunst, en daaraan moet elks bijzondere taal worden getoetst. Waarom zou ook het esthetisch oordeelen van een beschaafd volk niet op dezelfde wijs en in dezelfde mate zijn betrekkelijk onveranderlijke uitdrukking kunnen vinden in een geheel van schoonheidsbeginselen en schoonheidsregelen, te zamen uitmakende de nederlandsche, de fransche, de duitsche schoonheidsleer? Maar dat, waarvan de mogelijkheid in het afgetrokkene moet worden toegegeven, is in de werkelijkheid nog niet aanwezig. En nu moet men zich niet aanstellen, alsof het aanwezig ware: de kritikus niet, door aan zijne uitspraken een glimp te geven van wetenschappelijke zekerheid; het publiek niet, door bij die uitspraken te zweren, als waren zij iets meer, of, wil men, iets anders dan de met redenen omkleede uitdrukking van een persoonlijke gewaarwording, van een opinie.

Men wordt letterkundig kritikus geboren, gelijk men dichter geboren wordt. Want men is het, zoodra men de vatbaarheid bezit om door een letterkundig voortbrengsel machtig aangetrokken of machtig afgestooten te worden, en de onwederstaanbare

behoefte gevoelt om deze zijne indrukken mede te deelen. Indrukkelijkheid; als ik het woord in een eenigszins anderen zin bezigen mag: lichtgeraaktheid; snel en nadrukkelijk te gevoelen, in vreugde te zwelgen over éene voortreffelijkheid, die honderd gebreken goed maakt; onverzoenlijk te blijven ten aanzien van één misslag, die velerlei verdienstelijkheid bederft; onder struiken en distelen instinktmatig te speuren het buitengewone en echte; even instinktmatig te walgen van het alledaagsche of het nagemaakte ook op den fraaisten schotel, ziedaar het eerste vermogen, de eigenlijke artistieke kracht van den beoefenaar der letterkundige kritiek. Hij gevoelt eerst, daarna denkt hij; en hij gevoelt zoo en niet anders, omdat hijzelf zoo en niet anders is. Het blijkt ook uit de wijze, waarop wij elkanders esthetische oordeelen vernemen en waardeeren. Bezondigt iemand zich aan de regelen van spraak- of rekenkunst, wij glimlachen; vindt iemand fraai wat wij leelijk noemen, leelijk wat wij bewonderen, wij hebben voor hem een minachting, nauw verwant aan die, welke wij gevoelen voor hem, wiens zedelijke waardeering in ons oog laag staat. Gemeenschappelijke eerbiediging van dezelfde spraakleer vormt geen band, maar gemeenschappelijke bewondering van hetzelfde snoert, smeedt de harten aan elkander.

Een tweede bewijs ligt daarin, dat er geen groot letterkundig kritikus is, die niet ten aanzien van een letterkundig persoon of een letterkundig genre, ik zeg niet mank gaat aan, of behept is met, maar zich onderscheidt door een ingenomenheid, welke anderen infatuatie, wil men een aangenamer woord: verliefdheid dunkt. Men pleegt er zelfs beoefenaren van letterkundige kritiek een verwijt van te maken. Met recht; maar alleen in zoover dan met meer of minder overdrijving bij hen te voorschijn treedt, wat altijd hunne onmisbare eigenschap uitmaakt. Verbiedt hun in sympathie of antipathie hun uitgangspunt te vinden, en gij hebt hun de vleugelen afgesneden. Van Cicero, bijvoorbeeld in zijn *Brutus*, af, tot aan Sainte-Beuve in zijne *Causeries du Lundi*, is passie, in den goeden zin des woords, in dien zin, waarin zij het wezen van den dichter is, tevens dat van de letterkundige kritiek.

Het is dan ook niet vreemd, dat zij geene vorderingen maakt. Ware zij een wetenschap, zij zou progressief zijn. Maar de letterkundige kritiek begint altijd weer van voren af aan. Zij is voor eeuwen reeds in het bezit geweest van zekere algemeene regelen, die het zoogenaamd gezond verstand spoedig vindt,

en waaraan een gezond genie zich niet altijd stoort; regelen, die onwederlegbaar schijnen, maar door de praktijk gedurig in het aangezicht worden geslagen, en ten slotte dan ook blijken louter geschreven te zijn voor pedanten, die ze in den mond voeren omdat zij anders niets zouden weten te zeggen. Nauwlijks één regel van de *Ars poëtica* of hij wordt gelogenstraft door een letterkundig voortbrengsel, dat de hoogste geestdrift heeft gewekt. '*Simplex duntaxat et unum*'. Waar is de eenheid van de Ilias, dat epos van het westen, of van de Shah-nameh, dat epos van het Oosten? Na het *nonum prematur in annum* werd de Werther geschreven in vier weken.

De letterkundige kritiek kan dus alleen belangrijk zijn, wanneer zij, als een tak van de letterkunde in het gemeen, dezelfde soort van belangstelling als deze opwekt. De letterkunde boeit ons als spiegel van hen die haar beoefend hebben. Gelijk ik aan het drama van Shakespeare niet vraag hoe de mensch is, maar alleen hoe de dichter hem heeft gezien, zoo vraag ik aan iemands esthetische kritiek niet wat prijs of blaam verdient, maar wat hij heeft liefgehad of gehaat. Vroeg ik het eerste, ik zou telkens worden teleurgesteld of in de war gebracht. Een Rafaël oordeelt ongunstig over den gotischen stijl. Taine en Scherer dwepen geenszins met van der Palm's 'onsterfelijken' Milton. Multatuli, zegt men, noemt Goethe een *faiseur*. Het deert mij niet, zoodra ik mij uitsluitend om het tweede bekommer. Gij vindt iets schoon! Dit interesseert mij, dat gij het schoon vindt. Uw wereld- en levensbeschouwing leer ik er uit kennen, de organisatie van uw geest, de stemming van uw gemoed, en beter misschien dan wanneer gij dat alles door een gedicht had kenbaar gemaakt. Vraag evenmin aan Vinet als aan Sainte-Beuve wat gij van Lamartine hebt te denken, maar lees hunne beoordeeling van Lamartine, opdat gij u een denkbeeld moogt vormen van Vinet en Sainte-Beuve, op dezelfde wijze als waarop gij u een denkbeeld vormt van da Costa, na kennis te hebben genomen van de wijze, waarop hij den politieken toestand van Europa beoordeelt 'bij de uitgangen van het jaar 1847'.

Het oordeel over een letterkundig voortbrengsel kan ook daarom geene aanspraak maken op objektiviteit, omdat geen enkel letterkundig voortbrengsel, waarover het de moeite waard is, een oordeel te vellen, ooit in zijn geheel schoon of leelijk is. Iemand schreef eens aan Byron, dat hij een zijner gedichten voor de

helft bewonderde. Het is de hoogste lofspraak waarop ik hopen kon, antwoordde de dichter, want ik heb het schoonste gedicht nooit meer dan voor een derde schoon gevonden. Is elk, ook het beste, letterkundig voortbrengsel onvolmaakt en zeer onvolmaakt, dan is het altijd voor de kritiek de vraag: wat is het overwegende? Het goede of het onvolkomene? Het is met de letterkundige voortbrengselen als met de menschen. Tegen den uitnemendste valt veel te zeggen. Geen aanstaand heilige heeft nog ooit van te voren de rol van den *advocatus diaboli* onmogelijk gemaakt. Wat zal nu den doorslag geven? Een zeker iets. Wij hebben iemand lief met al zijne gebreken. Een ander laat ons koud met al zijne deugden. Een kleinigheid kan hier afdoende zijn. Koningin Victoria dacht geheel anders over Napoleon III, nadat zij gezien had hoe lief hij op Windsor was met de kinderen. Wie weet of Victor Hugo zelf niet anders ware gestemd geworden, had hij met den keizer op Windsor gelogeerd, en hem met Jeanne en George zien spelen. Waarlijk, de esthetische kritiek heeft, ook zij, het bad noodig van de kritische wijsbegeerte, want zij is meestal zonderling dogmatisch. Zij ziet, wat zij ziet, en meent te zien wat is. En brengt gij haar dit haar dogmatisme onder het oog, dan vraagt zij u: of zij niet mag zeggen, dat de Venus van Milo objektief schooner is dan het een of ander wanstaltig beeld? Nu ja, dat willen wij haar vergunnen wanneer zij in het maken van zulke fijne onderscheidingen behagen schept!

Ook dit mag niet over het hoofd worden gezien: bewondering en vooral de mate van bewondering is afhankelijk van vergelijking, en vergelijking is vaak afhankelijk van uitwendige omstandigheden. Wie kent zich juister blik toe dan Winckelmann of Lessing? Ja, men durft het nauwelijks te zeggen: maar elk mag het doen, die de oorspronkelijke beeldhouwwerken heeft gezien, die het Parthenon en Olympia kent. Winckelmann en Lessing kenden ze niet en geraakten in geestvervoering voor nabootsingen, die verbleeken zoodra men ze vergelijken kan met het ontwijfelbaar echte. Een student in de archeologie mag zich thans verbazen over deze en gene waardeering zelfs van Goethe. Het betere is nu eens de doodsvijand van het goede. Zeer jammer voor het goede, maar het is niet anders; en een kritiek, die wel vinden wil, waar zij het hoofd kan nederleggen, moet uit de rustelooze menschenwereld verhuizen naar het rijk, waar de vogelen nesten en de vossen holen vinden.

Niet wij zijn het, die op grond van deze overleggingen aan de esthetische waardeering het zwijgen willen opleggen, evenmin als wij toegeven, dat de kritische wijsbegeerte de poëzie kan doen verstommen. Kon ik de geestelijke wereld leeren kennen, gelijk zij is, ik zou de dichters verwaarloozen en alleen hem ondervragen, die het wist. Nu niemand mij zeggen kan, hoe die geestelijke wereld, die wereld onzer waardeering, is, wil ik althans weten hoe belangwekkende geesten haar zien. Waar één hunner over een deel dier wereld met de hoogste bewondering spreckt, zeg ik: dat deel heeft in hem het ideale wakker gemaakt, heeft hem het ideale doen beseffen, heeft in hem den hymnus[1] doen ontwaken. Ziedaar mijn belangstelling gewekt, mijn onderzoek aan het werk gesteld. Daarom is het wezen der kritiek bewondering en de hymne de ware taal der kritiek. Kritiek is ontvlambaarheid, die wij langs de verschijnselen der wereld voorbij doen gaan, en die in den regel niets uitricht, totdat zij op eens met het een of ander verschijnsel in aanraking komt, en dan ontstaat een vonk. De vonk is de hymne, geboren uit het samenvallen van iets in ons gemoed met iets in de wereld onzer voorstellingen. Zoolang de kritiek een afkeurend oordeel doet hooren, konstateert zij eenvoudig, dat dit samenvallen nog niet plaats heeft gehad, dat het ontvlambare nog geen vlam heeft gevat.

Gelijk bij zoovelen, - ofschoon ik bekennen moet niet tot hen te behooren, - heeft ook bij Swinburne de bekende roman van Currer Bell, Jane Eyre, den hymnus opgewekt. Het blijkt uit zijn geschrift: *A Note on Charlotte Brontë* (*London, Chatto and Windus, Piccadilly*, 1877), een geschrift, ontstaan naar aanleiding van het grootere werk over haar van Wemyss Reid. Hij spreekt niet alleen over Charlotte, maar ook over hare zuster, Emily, welke beide jonge vrouwen Swinburne met Mrs. Browning ‘the perfect trinity for England of highest female fame’ noemt. Wat is zijn maatstaf? Hij heeft dien aangegeven in een dier rijke volzinnen, waarin wij beseffen, dat veel nadenken is samengevat: ‘Belief, and not assent, it is that we give to the highest’. Aan het hoogste geven wij niet vrijwillig, na overleg, onze adhaesie, maar het dwingt ons de erkenning af dat het inderdaad het hoogste is.

Er is, zegt hij tot uitwerking van die gedachte, er is geen

1 ‘*Hymne*,.... mot qui, sous sa forme sanscrite *sumna*, signifie la bonne ou la belle pensée.’ Émile Burnouf.

beter proefsteen, geen krachtiger bewijs dan zulk een onontkoombaar gelooven, voor de aanwezigheid van een gebiedend genie, van een genie bij Gods genade. Misschien mogen wij al de scheppingen der verbeeldingskracht in deze drie rubrieken brengen: tegenover de scheppingen, die het laagst staan, zijn wij niet streng; wij nemen gaarne aan, dat zij de natuur getrouw weergeven; dat de werkelijkheid eerlijk, trouw werd afgeschilderd, gelijk zij door den schrijver trouwhartig en met geest werd waargenomen. Wij vinden behagen in het levendige, het sprekende van zijne teekening. Men denke hier bijvoorbeeld aan de Camera Obscura van Hildebrand. - Bij de tweede klasse is het genoegen veel minder onmiddellijk. De werken, die haar samenstellen, doen een beroep op al onze aandacht. Wij treden met die werken in diskussie; wij wikken het voor en tegen ten aanzien van de vraag of hetgeen de verbeelding schiep, bestand heeft in de werkelijkheid. Er is hier een pleit te winnen of te verliezen. Maar nu de derde rubriek! Zij laat plaats voor stil genoegen noch voor overleg. Hier legt de verbeelding ons op, hetgeen zij schiep, en dat met hetzelfde gezag, als waarmee de gewoonlijk dusgenaamde werkelijkheid ons dwingt het bestaan te erkennen van hetgeen zij vertoont.

Voorbeelden van de eerste klasse geeft Swinburne niet. Als de schitterendste voorbeelden van de tweede noemt hij de werken van George Eliot en George Meredith. Van de derde weet hij geen beter proeve dan de romans van Charlotte Brontë[1]. Deze macht vindt hij wel is waar niet terug in elke figuur van elk harer drie groote boeken. Dan toch zou zij plaats kunnen nemen naast Shakespeare, waar thans vele engelsche beoordeelaars de schrijfsters van *Adam Bede* en den dichter van *Queen Mary* plaatsen. Swinburne is niet geneigd, hun voorbeeld te volgen. Sprekende van die dubbele vergelijking: van George Eliot en van Tennyson met Shakespeare, zegt hij met die britsche ongegeneerdheid, die wij hem allerminst benijden, al wordt zij ook bij ons wel eens nagevolgd: ‘the one comparison appears as portentously farcical as the other in its superhuman or subsimious absurdity.’. Maar zoo hij aan de beide genoemde auteurs die hooge, die eenige plaats ontzegt, hij vordert haar evenmin voor

1 ‘If,’ voegt hij er bij, en toont daarmee de beschouwing te zijn toegedaan, die ik in de Inleiding ontwikkelde, ‘if... I may trust my own instinct - that last resource and ultimate reason of all critics in every case and on every question.’

Currer Bell. Toch is hij van oordeel, dat Shakespeareaansche macht aan sommige harer personen toekomt. Die macht wordt nader door Swinburne omschreven als de macht, die ons in iederen zenuw doet gevoelen, gelijk bij iederen stap, die onze verbeelding onder de leiding van een anders verbeelding genoodzaakt is te doen, dat alzoo en niet anders, maar in alle dingen volkomen juist zooals het ons gezegd en getoond wordt, het geschapen heeft gestaan en geschapen moest staan met de personen die ten tooneele worden gevoerd, met hun handelen en hun lijden; dat zij volstrektelijk zoo en niet anders zouden hebben gevoeld en gedacht en gesproken, wanneer zij zich onder gelijke omstandigheden in het werkelijke leven hadden bewogen.

Zoo hoog stelt Swinburne George Eliot niet. Wat hij haar toekent is humor, overvloedig, diep, vol van gedachte en vruchtbaar voor anderen; een verstaan van het leven, vrij van eenzijdigheid. In kennis, in geestesbeschaving, misschien zelfs in de vatbaarheid voor beide, is Charlotte Brontë, volgens hem, niet meer te vergelijken met George Eliot, dan George Eliot met Charlotte Brontë te vergelijken is in zuiverheid van hartstocht, in diepte en gloed van gevoel, in geestelijke kracht en onmiddellijke inspiratie. Hij is niet ongeneigd in Charlotte den type te zien van genie, in zoover het zich laten onderscheiden van verstand; in George Eliot den type van verstand, in zoover het tegenovergesteld is aan genie. Maar juister nog komt het hem voor, de laatstgenoemde het verstand te laten vertegenwoordigen, dat verlevendigd en gekleurd wordt door de ader van het genie, en de eerstgenoemde het genie, bestuurd en gevormd door de aanraking van het verstand. Aan deze onderscheiding hecht hij groot gewicht. Dat een groot genie in groote dwalingen kan vervallen, erkent men algemeen en misschien al te gaarne, maar minder bekend, schoon niet minder nuttig te weten, en onbetwistbaar is het, dat een groot genie, niet in evenwicht gehouden door een groot verstand, op verre na niet zoozeer blootstaat aan even ver af te dwalen als een verstand, dat geen tegenwicht vindt in genie. Dat Charlotte Brontë sterk kon dwalen, geheele tafereelen en karakters in hare werken leveren er de meer dan voldoende bewijzen van. Maar George Eliot heeft herhaaldelijk getoond, hoe verstand veel verder, veel aanhoudender, veel onherstelbaarder en ondragelijker dwalen kan dan genie alleen. Aangezien Swinburne geen behagen schept in het ontleden van wassen beelden, zal hij Daniël Deronda aan zijne plaats laten,

dat is: boven de deur van den voddenwinkel; evenmin wil hij acht slaan op George Eliot's verzen.

Toen ik in de inleiding zeide, dat ook het schoonste werk onvolkomenheden en zelfs gebreken vertoont, waarvan het dan altijd de vraag blijft, hoeveel gewicht zij in de schaal zullen leggen, dacht ik reeds aan de houding die de kritiek van Swinburne aanneemt tegenover de fouten van Jane Eyre. Hij ziet die fouten, maar beweert er van, dat zij nooit het hart van het werk raken. Dat hart blijft altijd gezond. Of, om een ander beeld te bezigen: het stuk is goed, aanmerkingen kunnen slechts gemaakt worden op de dekoratiën. Wat in Jane Eyre niet deugt, is, volgens Swinburne, ook van hoegenaamd geen aanbelang.

Brengt ons dit nu veel verder? Wat zijn de dekoratiën? Wat is van geen aanbelang?

Dat Jane Eyre uitgehongerd en zwervende juist terecht komt voor de deur van bloedverwanten, zou doodelijk zijn voor een roman, waarin de gebeurtenissen hoofdzaak zijn, antwoordt Swinburne; maar zulk een roman is Jane Eyre niet. Dat de aristokratische gasten van Thornfield Hall zich zoo weinig aristokratisch onderhouden, zou de ruïne zijn van een roman, die ons de aristokratische kringen wilde schilderen; maar Jane Eyre heeft zich dat niet voorgenomen. Het heeft uitsluitend het mannelijk en het vrouwelijk karakter willen teekenen. Is dat gelukt? Op die vraag kan het antwoord niet twijfelachtig zijn. ‘To my mind, the figure of Edward Rochester in this book remains, and seems like to remain, one of the only two male figures of wholly truthful workmanship and vitally heroic mould ever carved and coloured by a woman's hand.’

Wij laten het ons zeggen. Maar zijn daarmee alle bedenkingen opgelost? Mijn hoofdbezwaar tegenover de Jane Eyre is bij herhaalde lezing gelegen in de gemeenheid, waaraan Rochester zich schuldig maakt als hij Jane naar het altaar voert, terwijl hij weet, dat hij bigamie gaat plegen. Een man, die daartoe in staat is, stel ik gelijk met iemand die een valsch bankbillet maakt en uitgeeft. Rochester is eenvoudig een bedrieger, en voor een bedrieger kan ik niet de minste sympathie gevoelen. En het is mij onmogelijk, het Jane te vergeven, niet dat zij Rochester zelfs hartstochtelijk blijft liefhebben, maar dat zij, hem niet genoeg liefhebbende om bij hem te blijven, de vrouw van dien man wil worden; van een man, die haar achting moest

verloren hebben. Behoort dit nu tot de dekoratiën en niet tot het stuk? Swinburne heeft deze bedenking niet voorzien, althans niets gedaan om haar weg te nemen. Maar dit bewijst juist, dat Rochester's bedrog hem niet of niet genoeg gehinderd heeft. Het boek, tot op dien gang naar de kerk, niet zonder ingenomenheid door mij gelezen, werd met weerzin uit de hand gelegd, toen ik bespeurde met wien ik te doen had in het voorwerp van Jane's liefde. En weer opgenomen met medegevoel voor de arme Jane, - ofschoon dit medegevoel belangrijk getemperd werd door de wijze, waarop zij Thornfield Hall verliet, - bracht het mij andermaal uit het humeur, toen zij voor zulk een man de natuurlijke, vrouwelijke terughouding vergat, terwijl zij hem vroeger toch niet genoeg bemind had om zijn maitres te willen zijn[1].

1 Ik vind onder mijne papieren de volgende in het fransch gestelde aanteekening over *Jane Eyre*, die ook nu nog mijne indrukken weergeeft. Zij worde hier in een noot geduld:
‘Jane Eyre m'a fait toutes sortes d'impressions et c'est déjà un éloge à faire d'un ouvrage, car pour être plat, certes il ne l'est pas. Mais ce que j'ai éprouvé le plus souvent en le lisant, c'est de l'impatience et parfois même j'ai cru me révolter. D'emblée, cette petite fille malheureuse, sans doute ne m'a pas inspiré de pitié à cause de tout l'orgueil contenu à grand peine dans sa narration qui en est gonflée. Cette petite fille pose si peu naïvement devant le public; elle groupe si bien autour d'elle les gens, les choses et les circonstances qu'elle ne se fait pas aimer; ce qu'on éprouve c'est de la curiosité; on a bien envie de savoir ce que fera dans le monde ce petit monstre d'orgueil et de suffisance. Il est possible que l'auteur n'ait pas voulu faire aimer Jane Eyre et ait desiré seulement qu'elle intéressât n'importe à quel prix. Ce qui me déconcerte c'est la suite de son histoire; il ne me semble pas que le caractère se soutienne bien. La façon dont elle supporte les questions saugrenues et les rebuffades de M. Rochester m'a surpris; je ne m'y attendais pas; au reste M. Rochester dépasse les bornes à mon avis; il n'est plus ce qu'on appelle un original; c'est un brutal et pour moi la touche est beaucoup trop forte. On n'est pas grossier comme cela à moins qu'on ne pose pour l'être, comme certains hommes qui alors ne sont plus ni vrais, ni intéressants par conséquent. Cette brutalité rend Jane Eyre maniérée dans certaines de ses réponses ce qui ne va pas avec l'idée qu'on s'est faite d'elle. - Cet homme qui est franc jusqu'à la brusquerie dans son langage me parait trop calculateur dans ses actes; il tourmente cruellement et avec ruses cette jeune femme qu'il aime et on ne sait dans quel but, car il n'ignore pas qu'il en est aimé. Toutes ces scènes jouées avec miss Ingram servent à son propre amusement et ne sont pas bien honorables. - Cet homme qui la tourmente, Jane Eyre en est éprise au point de se laisser froisser par lui autant qu'il lui convient; elle l'aime comme un chien aime son maître et il n'y a pas jusqu'à cette façon de l'appeler “master” qui ne soit étonnante chez une fllle orgueilleuse comme elle s'est montrée d'abord et se montre encore parfois. - Les scènes d'amour entre elle et lui sont bien exaltées. On se demande si l'auteur est une femme très-innocente ou trèseffrontée; elles sont choquantes en quelques endroits; mais en les relisant on devine que celle qui les a écrites ne s'est pas doutée qu'elles fussent un peu violentes. - Et maintenant Jane Eyre qui adore son “master”, qui lui obéit au doigt et à l'oeil, qui est folle de lui, qui est faible pour lui et devant lui, aura-t-elle vraiment le courage de l'abandonner dans sa détresse, dans son humiliation, quand il est brisé? Je dirai: oui si elle le méprise, si l'horreur que son action lui inspire a tué d'un coup l'amour dans cette nature droite et puissante, si tout est fini entre eux à jamais. Mais je suis tenté de dire non si elle l'aime encore ainsi que le prouve la suite. La fuite de Jane Eyre en un pareil moment est d'une mesquincrie sauvage, presque inhumaine....
En somme dans tout le livre j'ai eu plus d'étonnement que de plaisir et bien rarement la satisfaction de me sentir dans le vrai, du moment où les personnages importants sont en scène, car ceux du second plan me semblent plus réels, bien moins cherchés et bien mieux trouvés...’

Swinburne's ingenomenheid met Charlotte maakt hem niet blind voor datgene, waarin hare zuster Emily boven haar uitmunt. Zij, Emily, was dichteres in den engeren zin des woords, en hare poëzie stond in nauw verband met haar godsdienstig gevoel, dat vrij pantheïstisch gekleurd was. ‘There was a dark unconscious instinct as of nature worship in the passionate great genius of Emily Brontë, which found no corresponding quality in her sister's.’ Evenmin vindt hij in Charlotte's minder antieke, minder titanische ziel een spoor van die minachting des eenzamen, die geheel op zichzelf vertrouwt, die minachting voor alle uiterlijke symbolen van hopen en gelooven, voor alle verlangen naar een nieuw hart en een verbroken geest of een bekeerde ziel; eén minachting, die zoo krachtig spreekt uit dit haar lied:

> And if I pray, the only prayer
> That moves my lips for me,
> Is - Leave the heart that now I bear,
> And give me liberty!

Van Emily dan ook dat leerzaam verhaal, dat ernstig woord tegen alle kunstmatige hemelsgezindheid: een meisje droomt dat zij in den hemel is, schreit bitter, waarop de engelen boos worden en haar toornig uitwerpen; daarop valt zij weder op aarde en ontwaakt, tranen stortende van vreugde.

Schoon heeft Swinburne die wondere krystallisatie beschreven, die het gevoel in metrischen vorm brengt. ‘The pure note of absolutely right expression for things inexpressible in full by prose at its highest point of adequacy - the formal inspiration of sound which at once reveals itself, and which can fully reveal itself by metrical embodiment alone, in the symphonies and antiphonies of regular word-music and definite instinctive

modulation of corresponsive tones - this is what Emily had for her birthright as certainly as Charlotte had it not.'

De hoogste uiting van haar dichterlijk gevoel kwam, naar Swinburne, van lippen, reeds wit door den naderenden dood, die haar niet verschrikte. Geene *ultima verba* van dichter, held, wijze of heilige verdienden ooit langer en eerbiediger gedachtenis dan die aanroeping, die een gebed zoozeer te boven gaat, tot den onverdelgbaren God in haar eigen boezem, een psalm van vertrouwen, naar het schijnt, zoo zonderling samengesteld uit persoonlijk en pantheïstisch geloof; vurig beide en plechtig; vol onderwerping en zielsverheffing; even ver verwijderd van de aangenomen taal eener alledaagsche vroomheid, als van het compromis dat men zich door wetenschappelijke omzichtigheid laat opleggen; op dogma en twijfel even laag neerziende; evenzeer vervuld van minachting voor traditie als van eerbied voor eigen ingeving; een psalm, even volkomen ontdaan en gereinigd en ontheven van alle lasten en banden en versteeningen van kerkelijke geloovigheid als doordrongen en doorademd van den verheven en onwraakbaren hartstocht van te gelooven.

Wat hier dit laatste woord beteekent, blijkt uit het vroeger aangehaalde: 'Belief, and not assent, it is that we give to the highest.'

II.

Nieuwe proeven van Swinburne's letterkundige kritiek bieden ons aan zijne *Essays and Studies* (dezelfde uitgevers; 1876; 2de uitgave). Zij behandelen Victor Hugo, Rossetti, Arnold, Shelley, Byron, Coleridge, John Ford enz. (380 bladzijden).

Luister in welk een taal de dichter in Swinburne den grootsten levenden dichter bezingt:

> 'Once only in my life I have seen the likeness of Victor Hugo's genius. Crossing over when a boy from Ostend, I had the fortune to be caught in midchannel by a thunderstorm strong enough to delay the packet some three good hours over the due time. About midnight the thundercloud was right overhead, full of incessant sound and fire, lightening and darkening so rapidly that it seemed to have life, and a delight in its life. At the same hour the sky was clear to the West, and all along the sealine there sprang and sank as to music a restless

> dance or chase of summer lightnings across the lower sky: a race and riot of lights, beautiful and rapid as a course of shining Oceanides along the tremulous floor of the sea. Eastward at the same moment the space of clear sky was higher and wider, a splendid semicircle of too intense purity to be called blue; it was of no colour nameable by men; and midway in it between the storm and the sea hung the motionless full moon; Artemis watching with a serene splendour of scorn the battle of Titans and the revel of nymphs, from her stainless and Olympian summit of divine indifferent light. Underneath and about us the sea was paved with flame; the whole water trembled and hissed with phosphoric fire; even through the wind and thunder I could hear the crackling and sputtering of the water sparks. In the same heaven and in the same hour there shone at once the three contrasted glories, golden and fiery and white, of moonlight and of the double lightnings, forked and sheet; and under all this miraculous heaven lay a flaming floor of water.
> That, in a most close and exact symbol, is the best possible definition I can give of Victor Hugo's genius.'

Is er schitterender toelichting denkbaar van de stelling, die ik in de inleiding van dit opstel waagde? De kritikus en de kunstenaar is hier immers één. Wie Victor Hugo liefheeft; wie dezen man sommige van de verhevenste oogenblikken van zijn leven dankt; wie, door zijn tooverstaf aangeraakt, opgetrokken is geworden in den derden hemel, zegt ja, wanneer Swinburne zijne beschrijving 'a close and exact symbol' noemt, 'the best possible definition'.

Maar daarom is deze definitie nog niet volledig. Swinburne heeft haar aangevuld in zijn tweeden *Essay* over Hugo's *l'année Terrible*. Hij weet daarin den Victoriaanschen toon der satyre aan te slaan. Want Victor Hugo heeft zijn eigen toon van satyre. Die toon is van dien aard, dat ook hij medewerkt om te verhinderen, dat men overdrijving of frase zou mogen zien in den titel van profeet, den dichter reeds meer dan eens toegekend.

Ik neem Swinburne's doorloopenden kommentaar op *l'Année Terrible* van Victor Hugo, nadat deze de bekende scène te Brussel reeds achter zich heeft, over in vrije vertaling:

'Van uit Vianden gelijk van uit Brussel bleef de dichter pleiten voor den brandstichter, die niet kon lezen, voor de verschrikkelijke en beklagenswaardige petroleuse, in triumf gejaagd door de lachende en woedende drommen van Versailles. Voor

al deze ongelukkigen pleit hij op grond van die heilige bede: Vergeef hun, want zij weten niet wat zij doen. Hunne boosheid en hunne onwetendheid, hunne groote armoede en hunne schamele kennis deed hen het besef behouden van al wat zij geleden, het besef verliezen van al wat zij gedaan hadden... Te Vianden, te midden van al de tranen en bloemen van den zomer, peinst de verbannen dichter over het bloedig probleem, dat door geen pelotonsvuur of sommiere executiën kan worden opgelost. Al het licht van de Juni-maand is over zijn verzen uitgegoten, maar zijn ziel is vervuld van de gedachte aan de graven, gedolven in de straten voor mannen, neergeschoten zonder vorm van proces; aan moord, tastende in den blinde; aan slachtoffers, geslacht bij toeval en niet na overleg. Met dat Juni-landschap, dat geen sympathie schijnt te gevoelen met het lijden, toen in de menschenwereld geleden, kan een vroeger tafereel vergeleken worden van een November-lucht na zonsondergang, aanschouwd op de belegerde muren van Parijs, toen de hemel in harmonie scheen te zijn met de tijden, en de dichter aan het somber gewelf de weerkaatsing zag van krijg en rouw, van het nog lichtend Westen tot het omfloersde Oosten, en langs den geheelen gezichtseinder een lijn als ware het een bloedig zwaard, dat een god laat vallen op aarde.

Niettemin is het wachtwoord van dit gedicht hoop. Als de vogel die zijn nest had gebouwd in den metalen muil van den leeuw van Waterloo, zoo ziet hij hoop in de kaken van de wanhoop, het lied van den vrede in de keel van den oorlogsgod. De dichter weet wat tegen zijn vasthouden aan de toekomst kan worden ingebracht. Inderdaad; wat zegt daarentegen die stem van het gezond verstand? Zie hier wat zij zegt:

“Waarheid, die al te waar is, wordt leugen! Het ideale zoekende, vindt gij het fantastische! Een denker wilt gij zijn en gij wordt een droomer! Even afkeerig van onrechtvaardigheid als van te groote rechtvaardigheid, zoekt de wijze een middelweg tusschen bedrog, waarin gevaar en volkomene oprechtheid, waarin niet minder gevaar gelegen is! Recht is maar het erts, waaruit het goud van de Wet nog moet worden getrokken! Al te veel licht verblindt en brengt u dus even ver als de duisternis! Oorlog en schavot zijn allerafkeurenswaardigst in de theorie, maar allernuttigst in de praktijk! De winkel is niet minder noodig dan de tempel; en Jezus was al te zeer een God op aarde, toen hij de wisselaars uitdreef en

hunne tafelen omkeerde! In alle dingen is wijsheid gematigdheid, en van uit haar stil hoekje bespeurt en berispt zij al de overdrijvingen en excentriciteiten van het heelal. Zij ziet die zon en die lente en bewondert ze tot op zekere hoogte, maar de een heeft al te velen stralen en de ander al te veel rozen. Dat is het inkonvenient van de meeste dingen, die goed zijn, en het werk van den schepper is niet vrij te pleiten van overlading. Hij is dan ook niet het beste voorbeeld; door hem na te volgen vervalt men licht in... de volkomenheid, - een groot gevaar! Men levert duurzamer werk, wanneer men lager model kiest. Wat heeft men er aan, wanneer men zich ongenaakbaar toont en intransigent blijft? Jezus ging te ver toen hij weigerde, Satan's propositie in overweging te nemen. Hij had niet juist behoeven toe te slaan; maar het is onverstandig voor een God om zoo tranchant te zijn als de duivel beleefd is. Hij had moeten antwoorden: “mijn goede vriend, ik zal er eens over denken!”

En zoo blijft ook Victor Hugo te veel op zijn stuk. Laat ons eens nagaan hoe het hem bekomen is, dat hij het oor gesloten heeft voor de stem der Wijsheid. Hij is verbannen uit Frankrijk en met steenen gejaagd uit Brussel. De klerikale en keizerlijke pers heeft al zijn verborgen zonden aan het licht gebracht. Het is zijn eigen schuld! Het kwaad te weerstaan is goed, maar alleen te staan deugt niet. Het succes de les te lezen, en niet op zijn mond gevallen te zijn tegenover de machthebbers, is dollemanswerk. Alle veroveraars hebben gelijk en al wat blinkt is goud. De God van de winden, dat is de ware God, en de weerhaan het echte symbool van onzen eeredienst.

En dan! In het feit ligt altijd een zeker recht; in het kwaad altijd iets goeds, en het is uw taak dat goede te vinden! Zit Torquemada op den troon, dan kunt gij u altijd nog warmen aan de brandstapels die hij ontsteekt. Het is veel verstandiger hetgeen werkelijk is na te jagen dan het ware. Van het werkelijke kunt gij leven, van het ware sterven. Het werkelijke is bang voor het ware. - Met het werkelijke, met de feiten rekening te houden, dat is uw plicht! Weet gij, dichter! wat gij doet? Gij zijt als een man die pogen zou een ster uit den hemel te nemen om daarbij uw weg te vinden. Dat gelukt immers niet. Neem een lantaarntje, dan komt gij behouden aan.”’

Maar Swinburne antwoordt voor den dichter, dat is voor den geest, die het zoogenaamd volstrekte, het eeuwige, het ideale, en dat alleen ziet, en in wien daarom het lijdend, het door de

nooddruftigheden van het Betrekkelijke gefolterd menschenhart altijd zijn tolk zal vinden, zoodra het zich een oogenblik aan de geweldige roede van de Praktijk kan onttrekken:

‘Uw lantaarn is goed voor hen wiens eenige zorg is, den voet niet te stooten; uw lamp uitstekend, zoo lang gij blijft zitten optellen en vermenigvuldigen in het tolhuis, of uwe bespiegelingen richt op spinnewebben. Maar er moet een zijn, die opkomt voor de starren! die opkomt voor den broederband der menschenkinderen, voor barmhartigheid, voor eer, voor recht, voor vrijheid, en voor de majesteit der volstrekte waarheid. Zoo verheven en kalm zij zijn, bloemen van een onvergankelijken zomer, toch willen die lichtende starren, dat de wereld, die zij tot gids verstrekken, getuigenis geve dat zij lichten, en de stem eens menschen zich verheffe in iedere eeuw om door zulk een getuigenis, uitgebracht door het nachtelijk duister heen, zijne broederen gerust te stellen. Want niets zou verschrikkelijker zijn dan een eindelijke gelijkheid van goed en kwaad, van licht en duisternis, in het aangezicht van den met starren bezaaiden hemel. Zijn licht zou een aanklacht zijn tegen God, als zinloos verkwist, wanneer het geen redelijk doel heeft. Een wereld zonder doel, een noodzakelijkheid zonder verstand en zelfbewustheid: de profeet des geloofs weigert de mogelijkheid er van aan te nemen. In het laatste gedicht van zijn boek werpt de dichter verre van zich de voorstelling van een eindelijke zegepraal van het kwade, van een heelal dat dan ten slotte niets dan een misleiding zou zijn, een misleiding zoo akelig en laaghartig, dat God zelf zich van schaamte zou moeten verbergen. Hoe! Een hemel die slechts een almachtigen wreedaard aan ons oog zou ontrukken; hoe! de mensch, die alles geeft: de tranen zijner oogen, het bloed van zijn hart, alleen om de doorluchtige speelbal eener verraderlijke almacht te zijn! Het zou te min wezen voor de winden, den stormachtigen golfslag van ons leven op te jagen, indien al ons pogen niets ware dan ijdelheid, indien de mensch nacht en dag voortroeide, inspannende zijn wil, uitstortende zijn bloed, ontdekkende, scheppende tot geen doel, om nergens aan te komen. Dan zou de mensch, zoo nietig als hij is, in het gericht mogen opstaan tegen God! Maar zoo is het niet. Van waar de morgen komt zal ook de toekomst oprijzen. De dageraad is een pand, de starrenhemel een belofte, een schuld die moet worden afgedaan. En zij zal betaald worden; de eeuwige, de oneindige God is niet in staat van onvermogen.’

Dit is geheel en al geschreven onder de ingeving van Victor Hugo's geest, of liever van den geest, die zich in zijne latere werken weer bij toeneming openbaart. Met iederen nieuwen bundel van den dichter treedt het duidelijker aan het licht, dat de katholieke wereld- en levensbeschouwing, waarin hij is opgevoed, hare oude macht over hem herneemt. Zijn jongste bundel *le Pape* is er een sprekend bewijs van. Zijn ideale Paus, met wiens beeld hij de kritiek maakt van den Paus van Rome, is een Franciscus van Assisi: de Redder der wereld is voor hem een bedelmonnik. Maar hetzelfde blijkt uit hetgeen Swinburne zijn aangebeden dichter in den mond legt. Het is de taal van het katholiek, en in het algemeen van het kristelijk gevoel; het is het postuleeren van een werelddoel, dus van een voorzienigheid, op grond van de teleurstelling die de menschheid anders zou ondervinden, wanneer haar pogen en streven blijken moest doelloos te zijn geweest. Het is dan ook opmerkelijk, hoe tegenover deze katholieke levensbeschouwing, waarvan het geloof aan wedervergelding het wezen uitmaakt, niets anders gesteld wordt dan een cynisme, dat zich tooit met den naam van gezond verstand. Voor den dichter en zijn apologeet is er geen derde. Heulen met het kwaad of vast gelooven dat hetgeen wij in onze beperktheid het ware, goede en schoone noemen eens zijn triumf op aarde zal vieren; zelfzuchtige berekening, lafhartige inschikkelijkheid of een soort van opwinding, waarin men aan eigen gemoedsleven een volstrekt karakter toekent: aan dit dilemma is bij Hugo en Swinburne geen ontkomen. Er is toch weinig vroomheid in deze ‘geloovige’ poëzie. Indien de mensch niet juist dat doel bereikt, waarvan hij in zijn bekrompen wijsheid heeft uitgemaakt, dat het alleen waarde kan geven aan zijn bestaan, dan heeft de mensch het recht om tegen God op te staan in het gericht, dan is God een wreedaard, dan is het leven een misleiding. En kan dan in God zelf niet het doel van het heelal gelegen zijn? Kan het goede en schoone niet bestaan om zich zelf? Kan men zich den mensch niet voorstellen dubbel tevreden, wanneer hij in dit zijn vluchtig bestaan, zij het ook uit de verte, heeft mogen aanschouwen, heeft mogen gewaarworden, wat op hem den indruk maakt van het beste en edelste te zijn?

Doch laat ons niet verder vragen, en in plaats van over den inhoud onzer aanhaling te redetwisten, er den vorm van bewonderen. Schoon is het kontrast van de beide deelen: het scherpe van het eerste, het breede van het tweede deel; de ironie van

het begin, het pathos van het slot. Hier is een meesterschap over de taal, een macht van kompositie, een bekwaamheid van ordonnantie, die weldadig aandoen, waar men dagelijks zooveel mats en manks ontmoet.

Aan het slot van zijn tweede artikel geeft Swinburne een hymnologisch overzicht van Victor Hugo's dichterlijke loopbaan:

'Deze verzen - hij spreekt van *l'Année Terrible* - moeten zonder twijfel naast de besten geplaatst worden in die lyrische reeks die zich uitstrekt van de *Odes et Ballades* tot de *Chansons des Rues et des Bois;* een reeks van werken en zegepralen gelijk geen ander lyrisch dichter kan aanwijzen. Eerst het voorspel: de heldere tonen van den knaap, de liederen van het kinderlijk geloof, van de ontwakende verbeelding; toen de *balladen*, schitterend van leven, reeds vol van harmoniën en muziek, hartstocht en gevoel, kracht en bevalligheid; dan de morgenzang en morgenluister van de *Orientales;* de verheven en teedere *Feuilles d'Automne*, de zwevende en afwisselende melodiën van de *Chants du Crépuscule;* de bezielde en innige weerklank van de *Voix Intérieures*, de gloeiende en lichte *les Rayons et les Ombres*, deze beide laatste boeken bekroond, het eerste, door die stanzaas op het geluid van de ongeziene zee bij nacht, die al de muziek en den hartstocht van golven en winden in zich dragen; het tweede, door dat verwonderlijk, dat aanbiddenswaardig schoon gedicht waarin al de zoete en bittere waanzin van een liefde, sterker dan de dood, hare onsterfelijke uitdrukking heeft gevonden, de kleine lyrische tragedie van Gastibelza. Daarop, na vele jaren "waarin de lier niet meer ruischte", de donderslagen en zonnestralen van de *Châtiments;* dan een werk van wijder strekking, hooger en dieper dan wat vooraf was gegaan: de *Contemplations*, waarin, als in een schatkamer, was neergelegd al hetgeen jeugd en ouderdom, denken en gelooven, liefde en smart, leven en dood den dichter hadden geleerd; toen de vreeselijke en prachtige kroniek van zonde en deugd, de epische en lyrische *Légende des Siècles* met hare oneindige verscheidenheid van helsche en goddelijke handeling en passie; eindelijk, na het aangename en volle klokkenspel van de *Chansons des Rues et des Bois*, de machtige tonen van dat orgel, welks registers de maanden zijn van *l'Année Terrible*. Ziedaar het werk van het leven van één man. En nog liggen in de ongepeilde diepten van zijn genie paarlen van ongekende waarde, die op hare beurt het licht moeten zien en geven!'

Zoo helpt men een eeredienst stichten. Want van den eenen eeredienst tot den andere: ziedaar de gang der menschheid. De culte van Goethe, van Bilderdijk, van Hugo beantwoordt aan den Herakles- en den Appollodienst der grieksche wereld. De dienst van Antinoüs heet thans de dienst van Musset.

Maar Swinburne is ruim van geest genoeg om verlaten eerediensten te waardeeren, getuige zijn opstel over Byron. Byron is in Engeland vergeten, naar het eenstemmig oordeel van hen die 't weten kunnen. Zij die na het jaar '40 geboren werden, werden gedoopt in een kapel, waarin zijn naam niet meer werd aangeroepen en naar het rituëel van een ander dan het byroniaansch geloof. Zij werden opgevoed niet bij het gezangboek van Byron maar van Tennyson. De profeten van hun verleden waren Coleridge, Keats en Shelley, achter wier beelden reeds verbleekten Byron niet minder dan Wordsworth, de dichter dien John Stuart Mill, naar luid van zijn *Autobiogrdphy*, nog tranen ontlokte en de bewustheid gaf, dat het wetenschappelijk onderzoek het onmiddellijk gevoelen bij hem niet had gedood. De tijd is voorbij, waarvan Macaulay gewaagt, toen men er wilde uitzien, ja zijn das wilde dragen zoo als Byron. Wij kennen thans beter verzen, verzen van zorgvuldiger fabrikaat.

Swinburne beseft dit, maar wil niet, dat zijne tijdgenooten in hunne vergetelheid volharden, en wenscht daarom het gezichtspunt aan te geven, dat voor de waardeering van Byron het vruchtbaarst is. Byron heeft niets geschreven dat geen waarde en niets dat geen fouten heeft. Hij moet meer dan iemand in zijn geheel beoordeeld worden. Byron's grootste werk is zijn geheele werk. Al zijne zonden worden overschaduwd, al zijne gebreken opgewogen door deze schitterende en onvergankelijke deugden: oprechtheid en kracht. Het zijn de onmisbare deugden van elken dichter. Geen dichter, volgens Swinburne, heeft ze in overvloediger mate bezeten dan Byron. Zijne oprechtheid is even moeielijk te ontdekken als te definiëeren, zij is de wortel van al zijne goede gedichten. Pretentieus, een rol spelend, geaffecteerd, kan hij niettemin deze zijne deugd niet geheel onkenbaar maken noch verhinderen, dat wij in hem haar ten hoogste waardeeren.

Swinburne zegt het niet met zoovele woorden, maar hij schijnt die waarheid, die oprechtheid van Byron vooral te zoeken in Byron's liefde tot, - het woord is te flauw, - in zijn medegevoelen en medeleven met de natuur. Zijne werken, gelijk die

van Shelley, doen, meer dan die van eenig ander dichter, denken aan de groote en hooge dingen der natuur. Byron en Shelley zijn het krachtigst waar zij deze dingen aanraken; er zijn slechts weinig dichters, van wie dit kan gezegd worden. Hierin, als in andere opzichten, was Shakespeare de meester, zoo dikwerf het hem behaagde de meester te zijn; maar dit behaagde hem slechts zelden. De poëzie van de schipbreuk en de zee is ongeëvenaard in de groote scène van *Perikles;* bij Milton ligt het verhevene vooral in den klank der verzen. In den geest der middeleeuwsche dichters was geen ruimte of diepte voor zulke gewaarwordingen. Bij Spenser, in weerwil van zijn vruchtbaar en gemakkelijk vernuft, maakt de verwijfdheid van zijn kleur en de eentonigheid van zijn metrum het onmogelijk om in zijne gedichten eenig spoor te zoeken van dat hartstochtelijk medegevoel voor de groote verschijnselen van de natuur. Byron en Shelley vallen op de natuur met honger en dorst, met den wellust van godenzonen, najagende de dochteren der menschen. Wind en vuur, het geluid van den donder, het roepen van de zee zijn hun een bron van zinnelijk en van geestelijk genot. Hiernaar verlangden zij als anderen verlangen naar muziek of naar wijn of naar vrouwenschoon. Die uitwendige en onverschillige natuur, wreed in het oog van allen behalve in dat harer minnaars, en zelfs in hun oog niet zelve van liefde vervuld, werd even buigzaam voor hun greep en omhelzing als welke vrouw of godin dan ook voor Zeus. Voor hen waren de breede bewegingen en de verre schoonheden der ruimte even tastbaar, even gemeenzaam als bloemen... Zelfs het zwakste zijner ge dichten, een doodgeboren en vormloos stuk, verkrijgt beteekenis en leven door een prachtigen versregel:

> ‘When the Poles crashed, and water was the world.’

Het is niet onzeker wien Swinburne hooger stelt: Byron of Coleridge. Even als voor Stuart Mill behoort Coleridge voor Swinburne tot de alleruitgelezensten van ons geslacht. Hij is in zijn oog ‘a figure more utterly companionless, more incomparable with others, than any of his kind.’ De groote mannen verdeelende in goden, die op de aarde nederdalen en reuzen, die in deze wereld optreden, rangschikt hij Coleridge onder de eersten met Dante, Michel Angelo, Shakespeare, Milton, Goethe, Hugo: ‘*they have the lightning as well as the light of the world*, and in hell they have command as in heaven; *they can see in the*

night as by day.' Naar den maatstaf van andere menschen beoordeeld, is hij aan te vallen en zelfs te veroordeelen op menig punt; het goede dat hij gemaakt heeft, doet in omvang onder voor dat van wien ook, die zoo beroemd en zoo oud geworden is als hij; een deel van hetgeen hij gemaakt heeft, is slecht. Maar zijn verdediging ligt in dit éene:

> 'I am that I am; and they that level
> At my abuses reckon up their own.'

Coleridge is een dier paradijsvogels van de Aziatische legende, die enkel vleugelen hadden, maar niets om op te staan. Waarom is hij niet altijd in de lucht gebleven? Waarom heeft hij soms beproefd op de aarde te gaan als wij?

Het hoogst stelt Swinburne *Kubla Khan* en *Christabel*, hooger nog dan *Ancient Mariner* en onder zijne Oden de Ode aan Frankrijk, die hij met Oden van Shelley vergelijkt. Maar Swinburne's kracht ligt niet in de analyse van enkele stukken, meer in het weergeven op dichterlijke wijze van algemeene indrukken, in het vaststellen van de plaats, die iemand inneemt in het groote orkest der kunstenaars. Daarin openbaart hij treffend de juistheid van dat 'instinkt,' waarvan wij hem zelven hoorden gewagen. Hij heeft goede esthetische voelhorens, wat voor als nog beter is dan uitstekende esthetische grondstellingen, Dit geeft ook aan zijn toon de beslistheid, die geen aanmatiging maar overtuiging verraadt. Zoo vat hij zijn artikel over Coleridge samen in deze weinige, veelbeteekenende woorden: 'Other and stronger men, with fuller control and concentration of genius, may do more service, may bear more fruit; but such as his was they will not have in them to give. The highest lyric work is either passionate or imaginative; of passion Coleridge's had nothing, but for height and perfection of imaginative quality he is the greatest of lyric poets. This was his special power, and his is this special praise.'

Niemand die dezen bundel *Essays and Studies* ter hand heeft genomen, zal hem voor goed ter zijde leggen, zonder een der uitvoerigste artikels meer dan eens te hebben gelezen; ik bedoel de *Notes on Designs of the old Masters at Florence*.

Zij zijn ontstaan ten gevolge van een bezoek, in 1864 door Swinburne gebracht aan de Uffizj, waar hij de bekende verzamelingen bestudeerde, maar zich vooral aangetrokken gevoelde door de groote massa van origineele teekeningen, die

de vroegere regeeringen schandelijk hebben verwaarloosd, en waaruit destijds een bloemlezing drie zalen vulde. Geen verzameling, die zooveel schatten, zooveel verscheidenheid oplevert, die meer belangstelling kan opwekken. Een katalogus vond Swinburne niet, maar in zijne *Notes* heeft hij een dichterlijken katalogus gegeven. Laat mij als proeve zijn hymne op Michel Angelo mogen medeelen, die, ook door het wakker maken van onze eigene herinnering en indrukken, ons hart verwarmt en verheft:

> ‘Here, as in his own palace and wherever in Florence the shadow of his supreme presence has fallen and the mark of his divine hand been set, the work of Michel Angelo for a time effaces all thought of other men or gods. Before the majesty of his imperious advent the lesser kings of time seem as it were men bidden to rise up from their thrones, to cover their faces and come down. Not gratitude, not delight, not sympathy is the first sense excited in one suddenly confronted with his designs; fear rather, oppressive reverence, and well-nigh intolerable adoration. Their tragic beauty, their inexplicable strength and wealth of thought, their terrible and exquisite significance, all the powers they unveil and all the mysteries they reserve, all their suggestions and all their suppressions, are at first adorable merely. Delightful beyond words they become in time, as the subtler and weightier work of Aeschylus or Shakespeare; but like these they first fill and exalt the mind with a strange and violent pleasure which is the highest mood of worship; reverence intensified to the last endurable degree.... The least thought of these men has in it something intricate and enormous, faultless as the formal work of their triumphant art must be. All mysteries of good and evil, all wonders of life and death, lie in their hands or at their feet. They have known the causes of things, and are not too happy. The fatal labour of the world, the clamour and hunger of the open-mouthed all-summoning grave, all fears and hopes of ephemeral men, are indeed made subject to them, and trodden by them underfoot; but the sorrow and strangeness of things are not lessened because to one or two their secret springs have been laid bare and the courses of their tides made known; refluent evil and good, alternate grief and joy, life inextricable from death, change inevitable and insuperable fate. Of the three, Michel Angelo is saddest; on his the most various genius of the three, the weight of things lies heaviest. Glad or sad as the days of his actual life may have been, his work in the fulness of its might and beauty has most

often a mournful meaning, some grave and subtle sorrow latent under all its life. Here in one design is the likeness of perishable pleasure; Vain Delight with all her children; one taller boy has drawn off a reverted and bearded mask, on which another lays hold with one hand, fingering it as with lust or curiosity; his other hand holds to the mother's knee; behind her a third child lurks and cowers; she, with a hard broad smile of dull pleasure, feeds her eyes on the sight of her own face in a hand-mirror. Tear and levity, cruelty and mystery, make up their mirth; evil seems to impend over all these joyous heads, to hide behind all these laughing features; they are things too light for hell, too low for heaven; bubbles of the earth, brilliant and transient and poisonous, blown out of unclean foam by the breath of meaner spirits, to glister and quiver for a little under the beams of a mortal sun. Cruel and curious and ignorant, all their faces are full of mean beauty and shallow delight. Hard by, a troop of Loves haul after them, with mocking mouths and straining arms, a live human mask, a hollow face shorn off from the head, old and grin and sad, worn through and through with pain and time, from the vexed forehead to the sharp chin which grates against the ground; the eyes and lips full of suffering, sardonic and helpless; the face of one knowing his own fate, who has resigned himself sadly and scornfully to the violence of base and light desires; the grave and great features all hardened into suffering and selfcontempt.

But in one separate head there is more tragic attraction than in these: a woman's, three times studied, with divine and subtle care; sketched and re-sketched in youth and age, beautiful always beyond desire and cruel beyond words; fairer than heaven and more terrible than hell; pale with pride and weary with wrong doing; a silent anger against God and man burns, white and repressed, through her clear features... In some inexplicable way all her ornaments seem to partake of her fatal nature, to bear upon them her brand of beauty fresh from hell; and this through no vulgar machinery of symbolism, no serpentine or otherwise bestial emblem; the bracelets and rings are innocent enough in shape and workmanship; but in touching her flesh they have become infected with deadly and malignant meaning. Broad bracelets divide the shapely splendour of her arms; over the nakedness of her form and luminous breasts, just below the neck, there is passed a band as of metal.... She is the deadlier Venus incarnate.... Lamia restored', enz.

Ziedaar een pen, die een penseel vergoedt! Hier is het volkomene medegevoelen van een kunstwerk en volkomen heerschappij over de taal in dienst van dat gevoel. Eenig is de trek: ‘in touching her flesh the bracelets and rings have become infected with deadly and malignant meaning’. En deze pen wordt niet moede. Teekening na teekening en van de verschillendste meesters. Na deze *Notes* andere Aanteekeningen *On some Pictures of* 1868, waarin dezelfde Cicerone, die ons Italianen heeft doen herleven, de engelsche schilders van dat jaar verklaart: overal hetzelfde levendige gevoel; hetzelfde onmiddellijke reageeren op ontvangene indrukken; dezelfde behoefte om van het kunstwerk tot den kunstenaar door te dringen, en gelijk talent om ook ons binnen te leiden waar hij zelf doorgedrongen is.

III.

Toch is deze dubbele reeks van *Notes* niet het eenige of het belangrijkste, dat Swinburne ons op het gebied der kunstwaardeering gaf. Een zeer uitvoerig geschrift, opgedragen aan Rossetti, heeft hij gewijd aan Engelands origineelen en fantastischen teekenaar en etser. De titel luidt: *William Blake. A critical Essay, with illustrations from Blake's designs in Facsimile, coloured and plain* (London, John Camden Hotten, Piccadilly) 1868 [IV, 304]. ‘Blake werd te Londen geboren 28 (moet zijn: 20) Nov. 1757 en stierf aldaar 12 Augustus 1828 (moet zijn: 1827). Verzen maken en teekenen was zijne liefhebberij van zijn jeugd af aan. Zijne uitvoering bleef gebrekkig, zijne opvatting was oorspronkelijk en dichterlijk. Hij illustreerde de *Nachtgedachten* van Young, de Dieren-balladen van Hayley, Zijn beste werk is het boek Job. Op gevorderden leeftijd leerde hij nog italiaansch om Dante te verstaan, dien hij illustreerde.’ Zoo luidt in de hoofdzaak het artikel, dat het *Allgemeines Künstlerlexicon* van A. Seubert aan hem wijdt, en waarmee zonder Swinburne de meesten onzer zich zeker tevreden hadden gesteld[1]. Swinburne noemt hem ‘the single Englishman of supreme and simple poetic genius born before the closing years of the eighteenth century... a man perfect in his way, and *beautifully unfit for walking in the*

1 Gilchrist gaf een Leven van Blake.

way of any other man'; een woord, dat staan moet in de gemakkelijk te vormen bloemlezing van Swinburne's koninklijke woorden.

Aan dien man, door de wereld voor een fantast of zelfs voor een krankzinnige versleten, heeft blijkbaar geheel de kunstenaarsziel van onzen schrijver zich gehecht. Want Swinburne heeft in Blake dat éene gezien, dat de letterkundige kritikus niet zien kan, zonder te trillen van vreugd, en niet kan voorbijzien, zonder zichzelven te veroordeelen. Hij zegt van Blake: 'but in all, at all times, there is the one invaluable quality of actual life'. Tegenover hem meer dan tegenover iemand gevoelt hij hoe voor de kritiek alles neerkomt op 'a sincere instinct of sympathy', en wij behooren in Swinburne op prijs te stellen, dat hij de openhartigheid heeft van dit te zeggen, waar sommigen het willen doen voorkomen als ware hunne kritiek de objektiviteit zelve.

In de ondichterlijke laatste helft der achttiende eeuw in Engeland was Blake dichter. Zijne *Poetical Sketches* gaan zelfs vooraf aan zijne schilderijen of illustratiën. Men behoeft van niemand te hooren, dat hij dichter geweest is, als men dit half dozijn regels uit zijne Ode *To the Evening Star* gelezen heeft:

> 'Smile on our loves; and while thou drawest round
> The sky's blue curtains, scatter silver dew
> On every flower that closes its sweet eyes
> In timely sleep. Let thy west wind sleep on
> The lake: speak silence with thy glimmering eyes,
> And wash the dusk with silver.'

Maar ik schaam mij bijna zulk een bewijs aan te halen voor de dichterlijke kracht van een man, wiens geheele kracht poëzie was, in den thans gevorderden zin des woords, waarin poëzie, even als bijvoorbeeld bij een Hamann, van religie en philosophie niet te onderscheiden valt, en in al deze vormen misschien het best profetische intuitie heet. Hare waarde ligt zoo goed als uitsluitend in de uitwerking op 's menschen gemoed, en in het door haar opgewekt hoopvol vermoeden, dat de mythen, die zij schept, iets behelzen, weerschijn of weerklank, van die dingen tusschen hemel en aarde, 'not dreamt of in your philosophy'. Dit vermoeden zij al of niet gewettigd: zoolang de mensch die 'machine nerveuse' is, waarvoor Shakespeare naar Taine's oordeel hem hield, zal hij door die mythen worden aangetrokken als door de zee bij zomeravond, als door den wind in de herfstbladeren.

En het helpt Swinburne kenschetsen, dat hij voor Blake, dezen ‘Magus’ uit een ander Noorden, want ik moet gedurig aan Hamann denken, het ‘instinct of sympathy’ heeft gevoeld.

Door de *Gates of Paradise*, het eerste boek van William Blake, waarin de teekening hoofdzaak en de tekst bijzaak was, worden wij terstond met Blake's poëzie of mythologie bekend gemaakt.

> ‘The frontespiece gives a symbol of man's birth into the fleshly and mutable house of life, powerless and painless as yet, but encircled by the likeness and oppressed bij the mystery of material existence.... With mysterious travail, the child is born as a thing out of sleep; the original perfect manhood being cast in effect into a heavy slumber, and the female or reflective element called into creation. *This tenet recurs constantly in the turbulent and fluctuating evangel of Blake;* that the feminine element exists by itself for a time only, and as the shadow of the male; thus Space is the Wife of Time, and was created of him in the beginning that the things of lower life might have air to breathe and a place to hide their heads; her moral aspect is Pity. She suffers through the lapse of obscure and painful centuries with the sufferings of her children; she is oppressed with all their oppressions; she is plagued with all the plagues of transient life and inevitable death. At sight of her so brought forth, a wonder in heaven, all the most ancient gods or daemons of prematerial life were terrified and amazed, touched with awe and softened with passion; yet endured not to look upon her, a thing alien from the things of their eternal life; for as space is impredicable of the divine world, so is pity impredicable of the daemonic nature. For of all the minor immortal and uncreated spirits Time only is the friend of man; and for man's sake has given him Space to dwell in, as under the shadow and within the arms of a great compassionate mother.... Only through his help and through her pity can flesh or spirit endure life for a little, under the iron law of the maker and the oppressor of man. Alone among the other.... daemons of his race, the Creator is brought into contact and collision with Space and Time; against him alone they struggle in Promethean agony of conflict to deliver the children of men; and against them the Creator is compelled to fight, that he may reach and oppress those whose weakness is defended by all the warring hands of Time, sheltered by all the gracious wings of Space.’

Tot zoover het frontispies. Op de eerste plaat van *the Gates of Paradise* vindt de vrouw het kind onder een boom, den boom

van het natuurlijke leven, dat zijn wortels heeft in den dood. Zijn gebladert is vergiftig en zijn vrucht is de wijsheid van de slang, die de namen van deugd en ondeugd uitvindt en het zedelijk leven rangschikt in Goed en Kwaad:

> ‘Evil and good, who was neither good nor evil in the eternal life before this generated existence; male and female, who from of old was neither female nor male, but perfect man without division of flesh, until the setting of sex against sex by the malignity of animal creation. Round the new-created man revolves the flaming sword of Law, burning and dividing in the hand of the Angel, servant of the cruelty of God, who drives into exile and debars from Paradise the fallen spiritual man upon earth... But death in the end shall enlighten all the deluded, shall deliver all the imprisoned; there, though the worm weaves, the Saviour also watches.... For the power of the creative daemon, which began with birth, must end with death; upon the perfect and eternal man he had not power till he had created the earthly life to bring man into subjection.... Where the Creator's power ends, there begins the Saviour's power.... For the Creator is at most God of this world only, and belongs to the life which he creates; the God of this world is a thing of this world, but the Saviour of perfect man is of eternity, belonging to the spiritual life which was before birth and shall be after death....’

Die Scheppende Macht is geheel de demiurg van het Gnosticisme, al heeft Blake zijn denkbeeld daaraan niet ontleend:

> ‘Him let no Christians worship, nor the law of his covenant; the written law which its writer wept at and hid beneath his mercy-seat; but instead let them write above the altars of their faith a law of infinite forgiveness, annihilating in the measureless embrace of its mercy the separate existences of good and evil.’

Zoo spreekt Blake in zijn proloog; en in den epiloog heet het: ‘*To the accuser, who is the God of this world*. Truly my satan, thou art but a dunce, And dost not know the garment from the man; Every harlot was a virgin once!’

Dit is dus in 't kort zijn leer, zijn evangelie zooals hijzelf het gaarne beschouwde: wij dragen een kleed: onze deugden en ondeugden, en daarover heeft de God dezer wereld macht. Hij kan ons uiterlijk veranderen, van een maagd een ontuch-

tige maken; maar geen individuëel leven vervalschen, onze persoonlijkheid niet wegnemen. Deugd en ondeugd, kuischheid en onkuischheid zijn veranderlijk en vergankelijk; zij zullen als een kleed vergaan. Al onze eigenschappen zijn uitvindingen van den Aanklager, maar daarvan onafhankelijk is onze natuur, gelijk zij voor onze geboorte van eeuwigheid was[1]. - Dit evangelie ziet er zonderling genoeg uit, wanneer men het in proza neerschrijft, maar ligt het niet ten grondslag aan Goethe's Faust, gelijk aan elke echt-germaansche konceptie van den mensch? Zonderling klinke het of niet, dit ‘evangelie’ was Blake's leven tot aan het einde, het echte evangelie der genade, roemende in het oordeel tegen de wet, het privaat geloof der reinen van hart. Atheïsme was in het oog van Blake die dienst van den Schepper, van den jaloerschen, den wrekenden God. Zijn God was de volmaakte Mensch, eeuwig, onveranderlijk type van elken bijzonderen mensch, aan wiens oppervlakte de onderscheidene eigenschappen zich hechten als klimop aan een griekschen tempel.

Wij leeren Swinburne kennen uit de zachte wijze, waarop hij het overzicht van Blake's leven besluit.

‘Aan zulk een zacht en groot, zoo moedig en zoo vlekkeloos

1 Wij mogen ons hier niet verdiepen in de bijzonderheden van het leven van Blake. Er zijn er evenwel een paar, die den onmisbaren kommentaar vormen op het mystieke, pantheïstischə geloof, dat tot aan zijn dood zijn eigendom bleef. Zulk een onderscheiding tusschen den mensch in den mensch en hetgeen een mensch is, beoordeeld naar den gewonen maatstaf der zedewet, maakt toch een zeer verschillenden indruk naar gelang de persoon, die de onderscheiding maakt, al dan niet toont in hooger sferen te leven. Bij Blake was dit niet twijfelachtig. ‘One complaint only Mrs. Blake’, een vrouw, die door Swinburne op het hoogst geroemd wordt, ‘was ever known to make during her husband's life, and that gently. Mr. Blake was so little with her, though in the body they were never separated; for he was incessantly away in Paradise.’ Eén nieuwsblad sprak slechts van zijn dood, maar op benijdbare wijze. ‘Pent, with his affectionate wife, in a close back room in one of the Strand Courts, his bed in one corner, his meagre dinner in another, a ricketty table holding his copper-plates in progress, his colours, books (a Bible, a Dante).... his ankles frightfully swelled, his chest disordered, old age striding on, his wants increased.... even yet was his eye undimmed, the fire of his imagination unquenched, and the preternatural never-resting activity of his mind unflagging. He had not merely a calmly resigned, but a cheerful and mirthful countenance. He took no thought for his life, what he should eat or what he should drink.... but had a fearless confidence in that Providence which had given him the vast range of the world for his recreation and delight.’

een leven kon slechts op éene wijs een einde komen: een dood vol hoop, door geen vrees gekweld... Hij wien de Goden beminnen, behoeft niet altoos jong te sterven... Zijn einde kwam op den tweeden Zondag van Augustus 1827. Eenige dagen te voren had hij een laatste portret gemaakt van zijn vrouw, wier liefde en trouw bijna alles overtreft wat van vrouwelijke toewijding wordt verhaald.... Toen al de golven van zijn leven reeds het strand naderden waarop zij rust zouden vinden, maakte en zong hij nieuwe fragmenten van verzen... Geen regel is er van bewaard gebleven; voor ons is het alsof zij nooit gemaakt werden. Inderdaad waren het niet zijne eigene verzen, gelijk hij verzekerde. Ten laatste, na menig lied en menig uur, altijd nog in de trouwe en reine tegenwoordigheid van zijn vrouw, kwam des avonds de dood over hem als een sluimering.

Op zulk een wijze sterven alleen zulke menschen... Wat behoeven wij meer van hem te zeggen? - In 1831 werd zijn vrouw naast hem ter ruste gelegd. Waar zij liggen, weet niemand. Het schijnt evenwel zeker dat hunne graven geschonden werden door de akelige officieele gewoonte, en hun beenderen werden weggeworpen bij andere naamlooze overblijfselen van arme lieden. Licht had het hen niet gehinderd al hadden zij het voorzien, maar voor hen, die het deden, ware het beter zoo zij het niet hadden gedaan. Zonder duurzaam graf, heeft Blake misschien evenmin te hopen op eenig gedenkteeken. Zulke dingen waren hem reeds bij zijn leven onverschillig. Onder zijn naaste bloedverwanten begraven te worden en met den anglikaanschen lijkdienst, was de eenige wensch, dien hij te kennen gaf en die wensch werd vervuld. De menschenwereld telde een groot man minder en was er niet wijzer om. Toen hij leefde, noemde men hem krankzinnig en bleef hij arm; na zijn dood ging een groot gedeelte van zijn werk te loor. Maar wij die hem overleven, moeten weten wat het werk en wat het loon was van William Blake’.

Het is de verdienste van Swinburne, dat hij dat werk naar waarde heeft geschat. Voor menschen als Blake moeten er menschen als Swinburne zijn, opdat de menschen niet worden als de dieren, voor welke men geen paarlen werpen mag. Wel zullen er altijd velen blijven, die een krankzinnige, of althans een zwakhoofd in hem zien, maar anderen zullen den man waardeeren, die onder meer dat krachtig gebed heeft kunnen doen,

dat van zooveel kloeke zielsrust getuigt[1]. Dit gedicht, *Prayer* getiteld: is genomen uit zijn bundel *Songs of innocence and experience*, waarvan reeds alleen de naam een vruchtbare vinding is. Het is hem inderdaad gelukt, Onschuld zoowel als Ondervinding te doen spreken. Bij den aanblik van den tijger vraagt de Onschuld aangaande den Schepper:

> ‘Did he smile his work to see?
> Did he who made the lamb make thee?

En bij een anderen aanblik klaagt zij, terwijl Ondervinding blijkbaar reeds den waarschuwenden vinger heeft opgeheven:

> ‘I walked abroad on a sunny day;
> I woo'd the soft snow with me to play;
> She played and she melted in al her prime:
> Ah! that sweet love should be thought a crime.’

1

I rose up at the dawn of day;
‘Get thee away; get thee away?
Pray'st thou for riches? away, away!
This is the throne of Mammon grey.’

Said I, ‘this sure is very odd;
I took it to be the throne of God;
For every thing besides I have;
It is only for riches that I can crave.

I have mental joys and mental health,
And mental friends and mental wealth;
I' ve a wife I love and that loves me;
I' ve all but riches bodily.

Then if for riches I must not pray,
God knows I little of prayers need say;
So, as a church is known by its steeple,
If I pray, it must be for other people.

I am in God's presence night and day,
And he never turns his face away;
The accuser of sins by my side does stand,
And he holds my money-bag in his hand.

For my worldly things God makes him pay,
And he'd pay for more if to him I would ray;
And so you may do the worst you can do,
Be assured M^{r}. Devil, I won't pray to you.’

He says, ‘If I do not worship him for a God,
I shall eat coarser food and go worse shod;’
So, as I don't value such things as these,
You must do, M^{r}. Devil - just as you please.

In dit protest van Natuur tegen Wet, dat de godgeleerden antinomisme noemen, trekt Blake één lijn met Shelley. En van beiden zegt Swinburne met uitnemenden takt: ‘Daar zij beiden kunstenaars waren, waren zij wellicht in den grond te onschuldig om met hun antinomisme zooveel kwaad te doen als zij wenschten, of om zooveel kwaad te willen doen als zij gevaar liepen van uit te richten.’

Wanneer de letterkundige kritikus het voorrecht mist van beurtschipper te zijn op de rustige binnenvaart onzer nederlandsche bellettrie van vroegeren en lateren tijd; wanneer een onbarmhartige wind hem drijft op de hooge zee van de europeesche litteratuur der laatste honderd jaren, zal hij den grooten pantheïstischen stroom nergens kunnen vermijden. Een kritikus, die voor de aanlokkelijkheden van het Pantheïsme volstrekt onaandoenlijk is, doet beter met Europa's nieuwere letterkunde ongelezen te laten. Hij zou het orgaan missen om haar te verstaan en te waardeeren. Het is, zooveel ik weet, de eerste maal dat de litteratuur in Europa dezen karaktertrek vertoont. In Duitschland, Engeland en Frankrijk zijn alle groote schrijvers en dichters sedert het einde der vorige eeuw meer of minder pantheïstisch. Het laat zich voorzien, dat tegen het jaar 1900 hetzelfde ook van de Nederlandsche bellettristen zal moeten worden gezegd. Het pantheïsme is de natuurlijkste godsdienstvorm van hen, die zich in geen enkelen positieven godsdienstvorm meer te huis gevoelen, maar niettemin behoefte hebben aan de gemoedsstemming, die aan de hoogere godsdienstvormen het aanzijn heeft geschonken. Het heeft tot zijne beschikking tal van onnauwkeurige en dubbelzinnige uitdrukkingen, die de wijsgeerige kritiek sedert lang ontmaskerd heeft en waarvan dan ook geen ernstige geest meer de dupe kan zijn. Inmiddels zou men het in zijn diepere beteekenis miskennen, wanneer men het uitsluitend naar zijne wijsgeerige fraseologie wilde beoordeelen. Te meer, omdat die fraseologie in den mond des dichters geëindigd is met zelve te belijden, dat zij eigenlijk geen woorden heeft om uit te drukken wat de pantheist gevoelt. ‘Gefühl ist alles’, daarop komt het ten slotte altijd neer.

Wij weten wat wij hier onder dat woord gevoel te verstaan hebben. Wat gevoel heet, kan in geen enkel opzicht onderscheiden worden van een onduidelijke voorstelling. Is het pantheïsme dus een gevoel, en gevoel een onduidelijke voorstelling, en moet pantheisme een der hoofdtrekken genoemd worden van de nieuwere letter-

kunde, zoo wordt derhalve daarmede gezegd, dat de nieuwere letterkunde van een of meer onduidelijke voorstellingen leeft. Dit is dan ook inderdaad het geval. En het mag niemand verwonderen dat het niet anders is.

De onduidelijke voorstelling, in de wetenschap niet te gebruiken, kan de Muze zijn der letterkunde, waarmee het ten deze geheel anders staat geschapen dan met de plastische kunst. De plastische kunst zoekt scherp geteekende omtrekken. Zoo lang zij het beeld, dat zij vereeuwigen wil, niet klaar voor oogen heeft kan zij niets aanvangen, en haar doel bereikt zij niet, wanneer het door haar gevormde beeld, voor zoover zij het zelve bedoeld heeft, zich niet op het duidelijkst van geheel zijne omgeving onderscheidt. Maar zoodra de letterkunde dezelfde nauwkeurigheid wilde toepassen, zou zij in droog- en dorheid ondergaan. Ook en vooral hierin ligt de oorzaak van de grens die, naar Lessing, poësie en plastiek elk haar eigen gebied aanwijst. Vandaar dat illustratiën van hooge letterkundige scheppingen zoo onbevredigend plegen uit te vallen. De letterkunde richt zich tot de verbeelding. Wat wij met de verbeelding zien, zien wij zooals wij in de herinnering zien, zooals wij in een droom zien, of ook zooals wij in de werkelijkheid het overbekende aanschouwen. Eén trek, een paar trekken is ons genoeg. Het ontbrekende vullen wij met de gedachte aan. Wij beweren een tafel te zien, maar inderdaad zien wij natuurlijk nooit een tafel; altijd slechts een gedeelte er van. Maar het is ons volkomen genoeg. Wat wij gadeslaan is slechts een teeken, maar dat teeken wordt terstond door ons uitgelegd en geeft, ofschoon zelf een deel, aanstonds de voorstelling van een geheel. Niet anders is het in den droom of in de herinnering. Wij zien niet onzen vriend, wij zien zijn gelaat, misschien nog minder: zijn voorhoofd, zijne oogen, en toch hebben wij dadelijk de gewaarwording van hem, van niets minder dan zijn geheelen persoon te hebben gezien. Wat de herinnering betreft, kan men er elk oogenblik de proef van nemen. Men fixeere een voorwerp en sluite daarna de oogen. Nu beantwoorde men voor zichzelven deze twee vragen: kan ik punt voor punt den geheelen omtrek in de gedachten volgen? en: heb ik het voorwerp in zijn geheel voor mijn geest? Is anderer ervaring gelijk de mijne, dan zal men even zeker de eerste vraag ontkennen als de tweede bevestigend moeten beantwoorden.

Wanneer wij nu bespeuren, dat de onduidelijkheid eener voorstelling zelfs ten aanzien van hetgeen tot het gebied der zinnelijke waarneming behoort aan hare levendigheid niet alleen niet schaadt, maar deze pleegt te verhoogen, en in elk geval aan de voorstelling een dieper uitwerking op ons gemoed verzekert, zoodat droom- en herinneringsbeelden ons sterker aandoen, dan de beelden die meer onmiddellijk door het zintuig van het oog ontstaan, dan kan het ons niet verwonderen, dat de letterkunde van onduidelijke voorstellingen leeft, aangezien het bij de letterkunde toch juist op de aandoening aankomt. Een leerzaam voorbeeld biedt ons de vergelijking van het eene of andere beeld van Ganymedes met Goethe's gedicht van dien naam. De beeldende kunst geeft mij een jongeling te aanschouwen met of zonder adelaar, in het laatste geval door zijne houding, zijn omhoog geheven gelaat, zijne hand voor de oogen, kenbaar als een die den hemelschen bode ziet naderen. Al zoude ik deze beschrijving voltooien, zij zou nooit den indruk maken, dien de Ganymedes van den beeldhouwer maakt; ja, naarmate de beschrijving volledіger werd, naar die mate zou er minder kans zijn op het maken van dien indruk. Wij ondervinden dat bij beschrijvingen als die van Philostratos. Goethe geeft aan zijn gedicht den titel *Ganymed*, en nu wordt al het vaste vloeiend, al het scherpe week; wat hij ons zegt is niet uit te teekenen, maar is het gedicht ten einde, dan herhalen wij den titel: Ganymed, waarmee wij te kennen geven, dat de indruk dezelfde is dien wij van het beeld ontvingen[1].

1 Lente, geliefde,
Hoe gloeit gij mij tegen
In 't morgenlicht!
Hoe 't heilig gevoel
Van uw hemelschen gloed,
o Volmaakte Schoone,
In honderdvoudigen wellust
Mijn hart doordringt!

Indien deze arm
U omvatten mocht!

Aan uw boezem
Lig ik smachtend neder.

Uw bloemen, uw kruid
Verdringen zich aan mijn hart.
Mijn brandenden zielsdorst
Koelt gij, o Morgenwind!
Uit het dal vol nevelen
Roept mij de nachtegaal.

Ik kom, ik kom!

Waarheen, ach, waarheen?

Naar boven! Daarheen!
Wolken dalen,
Wolken buigen zich neer
Tot mijn hart vol verlangen.

Hier ben ik, hier ben ik!
Naar boven in uw schoot!
Omhelsd en omhelzend.

De onduidelijke voorstellingen van het pantheïsme kunnen dus de letterkunde niet schaden, zoo lang deze er zich toe bepaalt met die voorstellingen gemoedsaandoeningen te willen opwekken. Daartoe zijn zij bij uitnemendheid in staat. Zij wekken de diepste en zaligste van alle aandoeningen, die welke men eenigszins tracht te vertolken door te spreken van het geloof aan, of de bewustheid van de ondeelbare eenheid van het Heelal. Aan deze eenheid, dit beeld der fantasie, kunnen, de ervaring leert het, allerlei eigenschappen worden toegekend. Onder den naam van immanenten God wordt zij zelfs aangebeden. Deze aanbidding wordt de bron van een godsdienstig waas, dat zich gemakkelijk over alles verspreidt, zelfs over Eros, en alles een toon van innigheid meedeelt, die het hart doet opengaan. Bij hen, in wie het bewustzijn van die eenheid krachtig leeft, een Blake, een Goethe, een Hugo, vermoeden wij zeer spoedig een dieper inzicht in den verborgen zin der dingen, welks bestaan juist zij het eerst hebben gezien. Van hen verwacht men, dat zij niet alleen deze eenheid in het algemeen zullen beseffen, maar dat hun besef hen leiden zal tot het ontdekken van samenhang, tot het opsporen van de wortelen der planten, welker loof en bloesems de oogen der menigte boeien. Zoo worden zij dichters in den historischen en tevens in den modernen zin des woords, overeenkomstig de eischen van een tijd, die andermaal de dichters vraagt te zijn wat zij in de vroegste tijden waren: tolken van het gemoedsleven dergenen, in wier kring zij zich bewegen. De poëzie is thans evenmin als in de oudste tijden een artikel van weelde. De dichters zijn niet langer de ornamenten eener hofhouding; weer zijn zij *Vates*. Nu de kerkelijke dogmata opgehouden hebben als wetenschappelijke stellingen te bestaan; nu de metafysika hare volslagen onkunde van de goddelijke dingen heeft moeten belijden; nu wij met dagelijks toenemende achterdocht vervuld zijn, niet alleen jegens spekulatieve stelsels in den eigenlijken zin des woords, maar jegens elke algemeene beschouwing der dingen; nu niemand hopen kan de wetenschap te dienen, wanneer hij niet alle voorbarige generalisatie heeft afgezworen en al zijn kracht wijdt aan de waarneming van verschijnselen op uiterst beperkt gebied, kan het persoonlijke, het subjektieve, met andere woorden kan datgene in den mensch wat nog altijd mythen vormt: voorstellingen, geboren uit verstand en fantasie, niet anders tot zijn recht komen dan door den mond des dichters. Dat persoonlijke of subjektieve is juist in zijn diepste wezen

Naar boven, naar boven!
Tot 'k rust aan uw boezem
o Vader! Vader
Der allesomvattende liefde.

behoefte aan samenhang, aan eenheid, en geloof daaraan, op grond van die behoefte. Dat geloof nam vroeger theologische of wijsgeerige vormen aan, omdat en zoolang men meende er een wetenschappelijken vorm aan te kunnen geven. Toen kon dus de taak van dat geloof uit te spreken onder priesters, wijsgeeren en dichters worden verdeeld. Thans moeten de dichters het alleen doen, en wanneer priesters en wijsgeeren er zich mede belasten, worden zij eenvoudig dichters.

Zoo kan verklaard worden, waarom de nieuwere letterkunde zoo pantheïstisch gekleurd is. Religie en filosofie wonen tegenwoordig in hare tenten. Met zijn groote sympathie voor Hugo en Blake heeft ook Swinburne, hetzij hij zich daarvan bewust is of niet, aan die richting geofferd.

IV.

Trachten wij den indruk weer te geven, dien hij als prozaschrijver en als letterkundig beoordeelaar op ons maakt, ook rekening houdende met zijne hier niet besproken monografie over Chapman, den tijdgenoot en vriend van Shakespeare, - dan valt in de eerste plaats te roemen de oorspronkelijkheid van zijn vorm. Zijn stijl herinnert ons niet aan dien van eenig ander engelsch schrijver. Hij beschikt over een grooten rijkdom van woorden, waaruit hij met beleid en smaak weet te kiezen. Hij is meestal gelukkig in het smeden van nieuwe verbindingen. Van eenige onduidelijkheid is hij niet vrij te pleiten. Zij is het gevolg van zijne gewoonte om over de personen die hij behandelt te spreken, als ware de lezer met hunne werken bekend. Dit treedt vooral aan het licht in zijn boek over Chapman: allerminst ten aanzien van dezen schrijver heeft men het recht te verwachten, dat de lezer bekend zij met al de tooneelstukken van den dichter en bovendien met zijne vertaling van Homerus. Maar dit is ook de eenige onduidelijkheid, die men Swinburne verwijten kan, al moet hij voortdurend met onafgebroken aandacht gelezen worden. Zijne denkbeelden toch liggen niet aan de oppervlakte. De toespelingen zijn veelvuldig en eischen, om begrepen te worden, een eerbiedwaardige mate van letterkundige kennis.

De oorspronkelijkheid van Swinburne ontaardt nooit in manier.

Hij trekt juist aan door den ernst, waarmee hij schrijft. Nooit speelt hij met zijn onderwerp, nooit is het onderwerp een voorwendsel, een gezochte aanleiding om te schitteren met eigen gaven. Het is er hem blijkbaar om te doen, den geestelijken standaard van zijn volk te verheffen, en hij meent dit doel niet beter te kunnen bereiken, dan door de aandacht zijner lezers bij voorkeur te vestigen op de miskenden onder de schrijvers en talenten.

Juli '78.
A. PIERSON.

(*Wordt voortgezet.*)

De wedergeboorte van Nederland.
(*Vervolg van Deel II, blz.* 348.)

VI.
De vereeniging met België.

Welk een ommekeer! Welk een ommekeer voor den Vorst, die, uit zijn vaderland verjaagd, had rondgezworven in den vreemde, en die thans, door de wisseling der fortuin, als 't ware met één slag zich verheven zag tot eene positie, hooger dan ooit door zijne vaderen was ingenomen; hij, die door zijne vroegere landgenooten, thans zijne onderdanen, als een redder werd begroet, op de handen werd gedragen!

Welk een ommekeer voor den Vorst, die zich tevens hersteld zag in het bezit zijner Nassausche erflanden, hem door Napoleon ontnomen, toen deze bij de oprichting van het Rijnverbond in 1806 hem eveneens weder beroofd had van het hem in 1802 toegeworpen Fulda. De Vorst had voorzeker alle redenen om dankbaar te zijn. Maar de begeerlijkheid wordt niet licht verzadigd - en zoo begeerlijkheid een echt menschelijke karaktertrek is - de Vorst was in dit opzicht voorzeker een mensch. Zijne verbeelding spiegelde hem voor een nog uitgestrekter rijk, een nog grooter getal onderdanen. Een Rijk zoo groot, dat voor zijn tweeden zoon de Nassausche erflanden zonder bezwaar als secundo-genitur zouden kunnen worden weggelegd. En wat hij in zijne verbeelding zag, vond steun in de werkelijkheid. De Vorst konde weten, dat reeds in vroegere jaren, bij elke flikkering van hoop op de fnuiking van de heerschzucht des Keizers, op het terugdringen van Frankrijk binnen zijne oude grenzen, de aandacht der mogendheden op België was gevestigd, de vraag was gedaan, wat het lot zoude worden van dat land, te zwak om, met Frankrijk naast zich, op

zich zelf te blijven staan. De natuurlijkste oplossing zoude zijn, dat het terugkeerde tot het Oostenrijksche keizershuis, maar zoude dit niet liever vasten voet willen hebben in het aangrenzende Italië, liever dan weder te heerschen over het verwijderde België? Zoo kwam het, dat reeds vroeger, in 1805, in 1807 de vereeniging van Holland en België een onderwerp van bespreking was geweest[1]. Toen nu door den slag van Leipzig de macht van Napoleon gebroken was, moesten uit den aard der zaak dezelfde denkbeelden op den voorgrond treden. Vooral bij Engeland, dat, zoolang Antwerpen eene oorlogshaven was, en die haven in 't bezit was van Frankrijk, zich in zijne veiligheid bedreigd achtte. Mocht geene der groote Duitsche mogendheden in 't bezit van België komen, dan moest het voor een groot deel met Holland worden vereenigd, althans zoover dat Antwerpen tot ons land zoude behooren. Zoo lezen wij in het Memorandum[2], kort na den slag bij Leipzig, nog vóór de bevrijding van ons vaderland, door Engeland voor zijne bondgenooten opgesteld. En zoo is het ook niet vreemd, dat het hoofd van het huis van Oranje, met den inhoud van deze Memorie bekend, dien geest bij de Engelsche regeering trachtte te bevorderen. Terwijl hij zich nog op Engelschen bodem bevond, was hij er op uit, bij Engelands regeering de zienswijze ingang te doen vinden, dat geheel België bij Holland moest worden gevoegd, dat het naar de zijde van den Rijn moest worden vergroot, en zich moest uitstrekken tot aan de Moezel en de oude grens tusschen Frankrijk en de Oostenrijksche Nederlanden[3]. Met de hoop op de verwezenlijking dezer denkbeelden, keerde de Vorst naar zijn vaderland terug.

Wat zoude men in Nederland van die plannen denken? Zouden zij ook moeten worden opgegeven, om Amsterdam te believen? De vereeniging, meende men, was te Amsterdam zeer impopulair, om de vrees voor de mededinging met Antwerpen[4]. Bijaldien de Vorst bezorgd is geweest dat zijn lievelingsdenkbeeld op den tegenzin zijner landgenooten zoude afstuiten, zal hij spoedig zijn gerust gesteld. Immers was niet de man, op wiens gevoelen het in die dagen vooral aankwam, het geheel

1 Gervinus, Geschichte des XIX Jahrhundert, I, blz. 182.
2 Haus v. Gagern, Antheil an der politik, II, p. 245.
3 Brief van den Prins aan zijn vertrouwde, Hans von Gagern, van 11 November 1813. (Leben van Fr. v. Gagern, I, p. 107).
4 Brief van Lord Clancarty van 14 Dec. 1813 aan Lord Castlereagh, IX, blz. 97

eens met den Vorst? Had niet Hogendorp reeds in 1812, na den veldtocht in Rusland, zich bezig gehouden met de reconstructie van Europa en alstoen in een opstel de redenen ontvouwd, waarom Holland en België met eenige geseculariseerde landen op den linker Rijnoever tot één rijk als voormuur tegen Frankrijk moesten worden vereenigd[1]. Die Memorie drukte geheel en al het gevoelen uit van den Souvereinen Vorst. Zij werd den 14den December 1813 naar Londen gezonden, om als richtsnoer te dienen voor H. Fagel, 's Vorsten vertrouwde, nu onzen gezant aldaar; hij moest ze als leiddraad gebruiken bij zijne besprekingen met de Engelsche regeering. Het gold hier, meende Hogendorp, niet alleen ons, maar ook Engelands belang[2]. Engeland was daarvan niet moeielijk te overtuigen. De Engelsche regeering, schreef onze gezant kort daarop aan den Souvereinen Vorst[3], wenschte de vereeniging der 17 gewesten; maar de zaak was nog niet rijp genoeg, om zich er positief over te verklaren. Ja reeds vroeger had dezelfde gezant den Souvereinen Vorst berichten van dezelfde strekking over den geest der Oostenrijksche diplomatie kunnen mededeelen[4]. Alles scheen dus samen te loopen, om de vervulling zijner wenschen te verzekeren.

Toen de Engelsche Minister van Buitenlandsche Zaken, Lord Castlereagh, in de eerste dagen van 1814, op zijne reis naar het hoofdkwartier der geallieerden, 's Hage aandeed, was de vereeniging met België dan ook een onderwerp van bespreking tusschen hem, den Souvereinen Vorst, en den Engelschen gezant bij ons Hof, Lord Clancarty. Er was intusschen een plan tot rijpheid gekomen, dat de ingenomenheid der Engelsche regeering met die vereeniging nog meer had versterkt. De vermoedelijke erfgename der Britsche kroon, het eenige kind van den Prins-Regent, Prinses Charlotte, zoude in het huwelijk treden met den oudsten zoon van den Souvereinen Vorst, en door deze echtverbintenis zouden de banden tusschen Engeland en Nederland nog nauwer worden toegehaald. Engeland mocht zich vleien, dat Nederland - om eene latere uitdrukking van den Souve-

1 G.K. van Hogendorp in 1813, blz. 31. Zie daarover Nederl. Spectator, Mei 1876.
2 Brief van Hogendorp aan H. Fagel, 14 Dec. 1813 (G.K. van Hogendorp in 1813, blz. 31).
3 Brief van H. Fagel aan den Souvereinen Vorst van 22 Dec. 1813, bij Grovestins, Memoires over de vereeniging van België en Holland, I, blz. 254 (in handschrift ter koninklijke bibliotheek).
4 Brief van H. Fagel aan den Souvereinen Vorst van 3 Dec. 1813, a.w.

reinen Vorst[1] te gebruiken - de schildwacht van die mogendheid op het vasteland zoude worden. Lord Castlereagh ging dan ook uit de residentie met het vaste voornemen, om, bijaldien het mocht gelukken, Frankrijk tot zijne oude grenzen te beperken, in het hoofdkwartier al zijnen invloed te doen gelden, om al de Nederlanden tot één rijk te vereenigen; een rijk, krachtig genoeg, om als voormuur tegen Frankrijk, eene belangrijke plaats in het Europeesche Statenstelsel in te nemen. Want in het hoofdkwartier der geallieerden en niet te 's Hage moest die kwestie worden beslist.

Toen Lord Castlereagh, na eene reis van 8 dagen, den 18^{den} Januari 1814 Bazel bereikte, stonden de kansen voor het welslagen van deze plannen gunstiger dan ooit te voren. Napoleon had in zijnen overmoed het gunstige oogenblik laten voorbijgaan, om door aanneming der voorwaarden, hem in de maand November uit Frankfort aangeboden, aan Frankrijk zijne zoogenaamde natuurlijke grenzen te verzekeren. De tijding van de bevrijding van Holland, uit een militair oogpunt van zoo groot gewicht voor de geallieerden, had het hare gedaan, om dezen berouw te doen gevoelen over de aanbieding dezer voor Napoleon zoo gunstige vredesvoorwaarden. De angst om het oude Frankrijk binnen te trekken, was geweken. Zooals bekend is, was dan ook in de laatste dagen van December 1813 het hoofdleger, het zoogenaamde leger van Bohemen, onder den opperbevelhebber Schwarzenberg, den Boven-Rijn overgetrokken, en was ditzelfde in de eerste dagen van Januari 1814 onder Blücher, door het zoogenaamde leger van Silezië aan den Midden-Rijn geschied. Beide legers zouden, het eerste uit het oosten, het tweede uit het noorden in de richting van Parijs, optrekken.

Het ligt buiten mijn bestek, den veldtocht te schetsen, die in de eerste maanden van 1814 in Frankrijks velden, aan Seine en Marne met afwisselend geluk gevoerd werd, eveneens mij te verdiepen in den vruchteloozen afloop van het Congres van Chatillon (3 Febr.-15 Maart 1814), waardoor Napoleon, had hij zich met Frankrijks oude grenzen tevreden willen stellen, nog den troon had kunnen behouden. Genoeg zij het, ons hier te herinneren, hoe, niettegenstaande het veldheersgenie van Napoleon, in dien veldtocht zoo schitterend geopenbaard, niet-

1 Brief van den Souvereinen Vorst aan Lord Clancarty van 10 Nov. 1814. (In deel II der Mss. Memoires van Grovestins.)

tegenstaande de weinige eensgezindheid, die er heerschte in het kamp der geallieerden, hij ten slotte voor de overmacht moest bukken, hoe eindelijk den 30sten Maart 1814 Parijs werd ingenomen, en die inneming gevolgd werd door den val des Keizers en door het weder optreden der Bourbons.

In die dagen van strijd en onderhandeling werd de vraag beslist, die ons hier bezig houdt. Toen Lord Castlereagh Bazel bereikte, waren de Keizer van Oostenrijk en de Koning van Pruisen, met hunne Ministers Metternich en Hardenberg nog aldaar, terwijl Keizer Alexander, op dat oogenblik de invloedrijkste der Souvereinen, zich reeds met Nesselrode op Frankrijks grondgebied bevond, waar hij eenige dagen later door Lord Castlereagh te Langres werd aangetroffen. De Engelsche Minister maakte geen geheim van de bestaande plannen. Men schijnt in Engeland gevreesd te hebben, dat het voorgenomen huwelijk aanstoot zou verwekken; doch die vrees bleek ijdel te zijn, wellicht ook ten gevolge van de verzekering, dat er maatregelen zouden worden genomen, om de vereeniging der beide kronen op één hoofd te beletten[1]. Wat de uitbreiding van Holland betreft, bij nota van 27 Januari 1814, aan de Ministers der drie geallieerde mogendheden door Lord Castlereagh ter hand gesteld, werd de wenschelijkheid daarvan aangewezen en tegelijk er op aangedrongen, dat de Souvereine Vorst zoude worden belast met het bestuur over België, althans over een gedeelte daarvan, en dat de heer van Spaan, die als gemachtigde van den Souvereinen Vorst in het hoofdkwartier aanwezig was, zoude worden opgenomen in de Centrale Commissie voor de administratie der op den vijand heroverde landen[2].

Lord Castlereagh wenschte die zaak dadelijk in beginsel beslist

1 Brief van Lord Castlereagh aan den Minister van Oorlog en Koloniën Lord Bathurst, Bazel 22 Januari 1814 (IX, blz. 181). Dit punt was te 's Hage door Hogendorp met Lord Castlereagh besproken: ‘My attention’, schrijft deze den 8sten Januari 1814 aan Engelands Eerste Minister, aan Lord Liverpool (IX, blz. 152), ‘was called to this (the succession) by an observation of that Minister (Hogendorp) as to the expediency of making provision for the separation of the two Crowns in the Act, which would shortly be proposed for regulating the succession to the crown of Holland under the new Constitution.’ Dit schijnt de aanleiding te zijn geweest tot de vaststelling van art. 8 der Grondwet van 1814, waardoor verandering in de troonsopvolging mogelijk werd gemaakt. (Journal van Raepsaat, zitting der Commissie voor de Grondwet van 1815 van 16 Juni 1815 en Mss. Notulen van v. Maanen van 17 Juni 1815).

2 Onder voorzitterschap van von Stein ingesteld den 21sten October 1813.

te zien. Hij, die de bondgenooten, hangende het Congres van Chatillon, wist te bewegen, door het Tractaat den 1sten Maart 1814 te Chaumont gesloten, de handen nauwer ineen te slaan, en zich, voor het geval Frankrijk de vredesvoorwaarden weigerde, gedurende een tijdvak van 20 jaren, ter handhaving van het Europeesch evenwicht te verbinden; hij maakte van diezelfde gelegenheid gebruik, om van de bondgenooten eene verklaring uit te lokken over de vereeniging van Holland met België. Oostenrijk had van den aanvang af geen bezwaar gezien in dit plan. Het bleef aan uitbreiding naar het zuiden boven het verwijderde België de voorkeur geven; het zag bovendien zelf in, dat het belang van Europa het bestaan van België als zelfstandige Staat onder een Oostenrijkschen Prins onmogelijk maakte. Ook tegen het beginsel der vereeniging had Pruisen geene bezwaren. Zijne bedenkingen betroffen alleen de vraag: of het nieuwe rijk zich nog verder zoude uitstrekken dan de Maas, daar Pruisen zelf waarschijnlijk tusschen Maas en Moezel vergoeding zoude erlangen, en in dat geval aanspraak maakte op de landen tusschen den rechteroever van de Maas en den Rijn[1]. De grootste moeielijkheden kwamen echter van de zijde van Rusland. Dit rijk had in der tijd door tusschenkomst van het huis Hope in Holland eene leening gesloten van 80 millioen gulden, Rusland's financiën waren in een berooiden toestand[2]. Reeds in 1812, nadat de vriendschapsbetrekkingen tusschen Engeland en Rusland weder hersteld waren, had Rusland eene vruchtelooze poging bij Engeland gedaan, om door dit rijk die schuld te doen overnemen. De Engelsche regeering was waarlijk nooit karig geweest in het verleenen van subsidiën daar, waar het gold zijne bondgenooten in staat te stellen oorlog te voeren; ook in het Tractaat van Chaumont zoude Engeland daarvan weder de bewijzen geven; maar voor de overneming van eene bestaande schuld bestonden geene antecedenten. Toch kwam Rusland's Minister Nesselrode bij deze gelegenheid er op terug en wilde aan zijne toestemming de voorwaarde verbinden, dat Engeland en Holland de schuld voor hunne rekening zouden nemen. Wat nu te doen? Het zou zijn eene vergoeding voor de opofferingen, door

1 Lord Castlereagh aan Lord Clancarty, Chatillon, 20 Februari 1814 (IX, blz. 284).
2 Brief van den gezant Lord Walpole aan Lord Castlereagh, St. Petersburg, 9 Aug. 1814: 'The Finances and Interior are in a dreadful State; the exchange falls every post day; yesterday it was below 11 d. the rouble' (X, blz. 83).

Rusland gedaan. Maar hadden Oostenrijk en Pruisen dan ook niet dezelfde aanspraak op dergelijke vergoeding? En wanneer ook al deze beide mogendheden er geen bezwaar in mochten zien, dat alleen Rusland geldelijke tegemoetkoming ontving, hoe dit voor het Parlement te verdedigen? Van de andere zijde wenschte Lord Castlereagh met den machtigen Keizer aller Russen op een goeden voet te blijven; vooral ook Rusland's geldelijk belang te verbinden aan de vereeniging van België met Holland. Hij voor zich zag er geen groot bezwaar in, dat althans van ⅔ der schuld Engeland en Holland de interest en jaarlijks eene zekere som voor amortisatie zouden betalen. Holland, voor hetwelk men die rijke gewesten zoude hebben veroverd, mocht ⅓ der schuld wel overnemen. Toch deinsde Lord Castlereagh voor eene uitdrukkelijke verbintenis terug; Rusland moest vertrouwen stellen in de mildheid van de Engelsche regeering[1]. En zoo werd eindelijk ook door Rusland het stuk geteekend. Ik zeg het stuk geteekend. Want bij gelegenheid van het verdrag van Chaumont is er ook eene schriftuur opgemaakt over die vereeniging. Lord Castlereagh zelf noemt het eene conventie[2]. Wat er in stond, is niet bekend. Uit hetgeen later is voorgevallen op het Congres van Weenen, blijkt echter, dat men aan België eene grootere uitbreiding wilde geven, dan later heeft plaats gevonden, ja dat Aken en Keulen er bij zouden worden gevoegd[3]. Zoo zoude dan de wensch van den Souvereinen Vorst worden vervuld. Kon Lord Clancarty reeds in Februari 1814 op grond van berichten van Castlereagh ontvangen, den Vorst mededeelen dat hij vrij zeker op België tot aan de Maas koude rekenen[4], zoolang er echter geene uitdrukkelijke verbintenis was aangegaan, had de hoop nog

1 Niet in de mildheid der Hollandsche Regeering, zooals Gervinus zegt (a.w., I, blz. 192). Zie brief van Lord Castlereagh aan Lord Liverpool van 8 Maart 1814 (IX, blz. 327).
2 Brief van 8 Maart 1814 aan Lord Liverpool (IX, p. 327); verg. ook brief van Clancarty aan Castlereagh van 13 Maart 1814 (IX, p. 344).
3 In de nota der Nederlandsche gevolmachtigden op het Congres van Weenen, de Heeren v. Spaan en H. von Gagern, van 24 Dec. 1814 leest men: on était convenu à Chaumont d'une ligne, qui destinait aux provinces Unies la majeure partie du Département de la Roer en embrassant Cologne et Aix la Chapelle (H.v. Gagern, Antheil., II, Beilage X). In den brief van Lord Clancarty van 4 Januari 1815 uit Weenen aan den Souvereinen Vorst geschreven, wordt gezegd, dat deze genoopt zal zijn ‘to make considerable sacrifices even upon the amount stipulated bij the convention of Troyes’ (Grovestins in Mss. Mémoires). Is *Troyes* hier eene vergissing voor *Chaumont?*
4 Lord Castlereagh aan Lord Clancarty, 1 Februari 1814, Lord Clancarty aan Lord Castlereagh, 18 Februari 1814 (IX, p. 223, 274).

kunnen worden verijdeld. Doch nu was de zaak zoo goed als zeker. En niet alleen België tot aan de Maas, maar zelfs een deel van het grondgebied aan den rechteroever der Maas zoude hem worden toegekend. Ook werd zijne vreugde niet vergald door het gevaar, dat hem ter zake de Russische schuld boven het hoofd hing. De Engelsche Minister begreep, dat de Souvereine Vorst daarvan vooreerst onkundig moest worden gelaten[1]. Op een ander punt echter werd de Souvereine Vorst teleurgesteld. Zijn gemachtigde werd wel toegelaten in de Centrale Commissie, maar het bestuur over België of een gedeelte er van werd hem nog niet toevertrouwd. De zaak was deze. Men had de tot het leger van Bernadotte, de tot het zoogenaamde noorderleger behoorende korpsen van von Bulow en Wintzingerode, die over Holland en België de Fransche grenzen waren genaderd, in 't laatst van Februari 1814 onder het opperbevel van Blücher geplaatst, ten einde Napoleon, wiens kansen op dat oogenblik gunstig stonden, met te meer kracht te kunnen aantasten. Om Bernadotte hierdoor niet te ontstemmen, werd deze uitgenoodigd het oppercommando op zich te nemen van een groot leger in de Nederlanden, en gevormd uit de troepen tot het noorderleger blijvende behooren, zoowel als uit legercorpsen, door Engeland gevormd of gesubsidieerd, Hollandsche corpsen er onder begrepen[2]. Met dat aan den Kroonprins van Zweden in België toe te kennen militair gezag, was, naar ik gis, bezwaarlijk te rijmen de opdracht van het bestuur aan den Souvereinen Vorst. Er moest dus op eene andere wijze voor het bestuur over België gezorgd worden. Dit noopt ons een blik te slaan op België zelf.

Wat was er met België gebeurd, sedert de geallieerden over den Rijn waren getrokken? België was niet opgestaan. Wanneer het dit ook al gewild had, zoude België er dan de kracht toe hebben bezeten? Terwijl ons vaderland op den aantocht der geallieerden langzamerhand van Fransche legerbenden ontbloot werd, bleef België geheel in de macht des Keizers. België werd dan ook in letterlijken zin door de geallieerden veroverd. Het waren de corpsen

1 Brief van Lord Castlereagh aan Lord Clancarty, van 18 Maart 1814, Lord Clancarty aan Lord Castlereagh, 22 Maart 1814 (IX, p. 365, 383).

2 Lord Castlereagh aan Lord Aberdeen, 25 Febr. 1814, aan Lord Clancarty, 27 Febr. 1814, aan Thornton, 27 Febr. 1814, Lord Clancarty aan Lord Castlereagh, 7 Maart 1814, Lord Castlereagh aan Lord Clancarty, 14 Maart 1814, Lord Clancarty aan Lord Castlereagh, 22 Maart 1814 (IX, blz. 289, 291, 292, 315, 354, 383). Thornton was gezant van Engeland bij het Hof van Zweden en alzoo in het gevolg van Bernadotte.

van het leger van het noorden, onder Wintzingerode, von Bulow en den regeerenden Hertog van Saxen-Weimar, die deze taak vervulden. Den 1sten Februari 1814 werd Brussel bezet. Spoedig daarop was het grootste gedeelte van België niet meer in de handen van Frankrijk. Het bestuur werd geplaatst in handen van twee Commissarissen-Generaal der geallieerden, Graaf van Lottum en Delius, terwijl onder hen een Belg, de Hertog de Beaufort, tot Gouverneur-Generaal werd aangesteld[1]. De geallieerden traden echter oorspronkelijk als bevrijders en niet als overwinnaars op. En zoo laat het zich verklaren, dat de Belgen werden uitgenoodigd, hunne wenschen betrekkelijk de toekomst van hun land bekend te maken in het hoofdkwartier. Vijf en twintig aanzienlijke Belgen waren den 12den Februari 1814 opgeroepen eene deputatie te dien einde te verkiezen. De keuze viel op den Hertog van Beaufort, den Markies d'Assche en den Markies de Chasteler; zij zouden worden bijgestaan door den Pensionaris der Staten vóór de Revolutie, door den heer de Jonghe[2]. Zij muntten, om de taal van de Engelsche diplomatie dier dagen te gebruiken, allen uit door de zuiverheid hunner staatkundige beginselen; dat is, zij waren voorstanders van het oude Regime. De heeren trokken op naar het hoofdkwartier, om de vervulling van België's wenschen te verkrijgen. Wat waren echter die wenschen? Zoodra - wat uit den aard der zaak het geval was - de vereeniging met Frankrijk wegviel - lag het voor de hand, dat, evenals ten onzent het huis van Oranje was teruggekeerd, de aandacht allereerst op het Oostenrijksche Keizershuis gevestigd werd. Niet het minst voorzeker was de terugkeer van dit huis het verlangen van de op dat oogenblik bovendrijvende richting, waartoe de deputatie behoorde[3]. Toen zij in het hoofdkwartier aankwam, was echter de zaak, waarvoor zij op reis was gegaan, reeds beslist; men kon haar mededeelen, dat Oostenrijk zelf België niet terug verlangde; men bragt haar onder het oog, dat het niet aanging, België als afzonderlijk rijk onder een Oostenrijkschen Prins op zich zelf te laten staan; men kon de deputatie zelve het besluit laten trekken, dat er

1 Journal Officiel du Gouvernement de la Belgique, 1814, I, no. 9 (15 Februari 1814).

2 Journal Officiel, 1814, I, no. 45.

3 Brief van Engelands agent in België, Johnson, van 20 Februari 1814 aan Lord Aberdeen; brief van Lord Aberdeen aan Lord Castlereagh, van 12 Maart 1814; brief van Lord Castlereagh aan Lord Clancarty, van 14 Maart 1814 (IX, blz. 340, 354).

dus niets anders overbleef dan de oplossing in een grooter geheel, en dat dit zoowel voor de zekerheid van België als voor het belang van Europa geëischt werd[1]. Ik durf niet beslissen, of men der deputatie uitdrukkelijk gezegd heeft, dat tot de vereeniging van al de Nederlandsche gewesten besloten was; toch was die heeren er op gewezen, dat het ten slotte daarop moest uitloopen[2]. Om echter den overgang voor de Belgen te veraangenamen, begreep men, nu het oogenblik voor de optreding van den Souvereinen Vorst nog niet was aangebroken, het bestuur van België te moeten plaatsen in handen van een Gouverneur-Generaal, door den Keizer van Oostenrijk benoemd[3]. Het bestuur over België, eerst in handen van de twee Commissarissen, van Lottum en Delius, was den 23sten Maart 1814 overgegaan op den Baron van Horst, tot Gouverneur-Generaal door de Centrale Commissie aangesteld[4]. Deze trad echter af den 5^{den} Mei 1814, om plaats te maken voor den Baron de Vincent, Luitenant-Generaal in Oostenrijkschen dienst, door Keizer Frans reeds den 29sten Maart 1814 daarvoor aangewezen[5]. Mocht ook al Hogendorp bevreesd zijn, dat uit die benoeming in België de verkeerde gevolgtrekking kon worden gemaakt, dat Oostenrijk zich toch ten slotte weder met België zoude willen belasten, bij nader inzien moet men er eerder het tegenovergestelde uit afleiden. De Baron de Vincent gaf duidelijk te kennen, dat het niet het oude voorrevolutionair bestuur was, 'twelk zijne plaats weder innam, maar dat de Keizer van Oostenrijk slechts uitvoering gaf aan een besluit, door de bondgenooten genomen, zoodat ook België zoude bestuurd blijven in den naam van de geallieerden. Er lag tevens eene vingerwij-

1 Brief van Lord Castlereagh aan Lord Clancarty van 14 Maart 1814 (IX, blz. 354).
2 Brief van Lord Castlereagh aan Lord Clancarty, 18 Maart 1814 (IX, blz. 365). Zie ook brief van v.d. Capellen aan den Minister van Buitenlandsche Zaken, v. Nagell tot Ampsen, uit Brussel van 10 Mei 1814, in Mss. Mémoires van Grovestins.
3 Dit geschiedde waarschijnlijk overeenkomstig ‘de arrangements made at Chaumont on the 12th of March’, waarvan Clancarty in zijnen brief van 10 Mei 1814 spreekt (X, blz. 21).
4 Journal Officiel, 1814, I, n°. 82.
5 Journal Officiel, 1814, I, n°. 171. Een lang tijdsverloop van 29 Maart tot 5 Mei. Voor een deel althans was dit toe to schrijven aan de zucht van Baron von Horst om Gouverneur-Generaal te blijven, ten einde door requisitiën uit België te halen wat er uit te halen was. Clancarty aan Castlereagh, 25 April 1814; Johnson aan Clancarty, 20 April 1814 (IX, blz. 500, 503).

zing naar de vereeniging met Holland in de omstandigheid, dat niet alleen de bondgenooten elk een Commissaris benoemden bij den Gouverneur-Generaal, maar dat ditzelfde ook toegestaan werd aan den Souvereinen Vorst[1]. Eindelijk nog verdient het opmerking, dat de Baron de Vincent niet alleen het bestuur aanvaardde over België, maar ook over het daarmede in éénen adem genoemde land van Luik.

Dit was de toestand, toen twee maanden na de inneming van Parijs, den 30sten Mei 1814, het Tractaat tusschen Frankrijk, en de geallieerden gesloten werd. In art. 6 van het Tractaat werd bevestigd, wat te Chaumont was overeengekomen. Holland, geplaatst onder de souvereiniteit van het huis van Oranje, zoude eene aanwinst van grondgebied erlangen. Met het oog op het voorgenomen huwelijk van den Erfprins met prinses Charlotte, werd tevens bepaald, dat de Souverein van Nederland geene vreemde kroon zoude mogen dragen. Antwerpen zou, volgens art. 15, voortaan alleen *port de commerce* zijn. Was dit alles? Was alles verder overgelaten aan de nadere regeling, te maken op het Congres, dat, volgens art. 32 van het Tractaat, te Weenen zoude bijeenkomen? Geenszins. Men begreep zooveel mogelijk reeds dadelijk den omvang van het nieuwe rijk te moeten bepalen. De landen, gelegen tusschen de zee, tusschen de bij het Tractaat bepaalde grenzen van Frankrijk en tusschen de Maas, zouden ten eeuwigen dage met Holland vereenigd worden; alleen over hetgeen tusschen de Maas en den Rijn lag, zoude op het Congres nader worden beslist. Echter werd uitdrukkelijk gezegd, dat de grenzen op den rechter Maasoever geregeld zouden worden naar de militaire behoeften van Holland en zijne naburen, en dat de op Frankrijk heroverde landen op den linker Rijnoever zouden dienen tot vergrooting van Holland en tot compensatie voor Pruisen en andere Duitsche Staten. Men maakte echter bezwaar, dit alles op te nemen in het openbaar te maken Tractaat[2]. Daarvoor dienden de geheime artikelen (artt. 3 en 4). Ook de bepaling, dat de Schelde vrij zoude zijn, dat is: dat zij beheerscht zoude worden door het nieuwe recht der Revolutie betrekkelijk de gemeenschappelijke rivieren, ook deze bepaling vond in die geheime

1 Journal Officiel, 1814, I, n°. 171, 174. Brief van Lord Clancarty aan Lord Castlereagh, dd. 22 Maart 1814 (IX, blz. 383). Brief van Lord Castlereagh, van 14 Maart 1814, aan Lord Clancarty (IX, blz. 356).

2 Het Tractaat zonder de geheime artikelen werd onder anderen den 8sten Juni opgenomen in het Journal Officiel, 1814, I, n°. 213.

artikelen hare plaats. Zoo was dan de vereeniging van België en Holland opgenomen in het Europeesche Recht. Opmerkelijk is het, hoe Engelands Minister van Buitenlandsche Zaken er grooten prijs op stelde, dat ook Frankrijk in die vereeniging had toegestemd[1].

De omvang van het nieuwe rijk bleef dus van de oostzijde eenigszins onbepaald. Hoever het rijk aan de oostzijde zoude reiken, werd eerst geregeld in het Tractaat, den 31sten Mei 1815 te Weenen tusschen Nederland en de bondgenooten gesloten. Doch de nadere omschrijving van het grondgebied was niet het eenige, wat nog regeling vereischte. Onder welke voorwaarden zoude de vereeniging plaats vinden? De noordelijke en zuidelijke Nederlanden in de 16e eeuw voor een kort tijdsbestek onder één schepter vereenigd, waren sedert ieder huns weegs gegaan. Zij mochten nog één naam dragen; was er echter anders tusschen beiden veel overeenkomst? Hier Noord-Nederland met zijn eigen taal en letterkunde, met zijn Protestantsch karakter, bovenal op den handel en scheepvaart als de hoofdbronnen zijner welvaart gericht. Ginds België, door taal en zeden aan Frankrijk verwant, Roomsch-Catholiek in zijne godsdienst, in landbouw en fabriekwezen zijn bestaan zoekende. En terwijl Noord-Nederland, onder den invloed van zijn rijk verleden, met eene zekere voornaamheid nederzag op België, dat nog geene rol op het tooneel der wereld had gespeeld, waren de herinneringen, die de handelspolitiek van het noorden, in 't bijzonder de sluiting der Schelde in België hadden achtergelaten, niet geschikt om die vereeniging met Holland, en dat nog wel onder een Protestantsch Vorst, met ingenomenheid te beschouwen. En hoewel de tijd er niet naar was, om veel gewicht te hechten aan de wenschen der volken, zoo konden toch de machthebbenden de oogen niet sluiten voor de moeielijkheden, die deze vereeniging in den weg stonden, eene vereeniging, waarbij een grooter volk als aanhangsel aan een kleiner werd toegevoegd. De diplomatie brak zich er het hoofd mede. ‘Laat.’ zoo schreef Lord Castlereagh aan Lord Clancarty, den 16^{den} Mei 1814[2], ‘laat de Souvereine Vorst eene commissie benoemen, b.v. van 3 Hollanders en 3 Belgen, om een project voor de vereeniging op te maken, hetwelk aan de goedkeuring van de Souvereinen kan worden onderworpen.’ Dit

1 Lord Castlereagh aan Lord Liverpool. Parijs, Mei 1814 (X, blz. 10).
2 X, blz, 38.

denkbeeld lachte echter onze staatslieden niet toe. Men duide hun dit niet ten kwade. Het was vooruit te zien, niet alleen dat langs dezen weg de zaak op de lange baan zoude worden geschoven, maar bovendien, dat wat de Belgen, vooral die van de bovendrijvende richting, wenschten, onmogelijk kon worden ingewilligd. Voor zoover hierover nog twijfel mocht hebben bestaan, de Nederlandsche regeering was door haren Commissaris bij den Baron de Vincent voldoende op de hoogte gebracht van de stemming in België. Die Commissaris was de Baron G.A.G.P. van der Cappellen. In 1778 uit een patriotsch geslacht geboren, zoon van een slachtoffer der gebeurtenissen van 1787, was hij de dienaar geweest van de Bataafsche Republiek, had hij èn als Landdrost van Oost-Friesland, èn als Minister van Binnenlandsche Zaken in dienst van Koning Lodewijk gestaan, ja was hij dezen Vorst na zijnen val naar Gratz gevolgd, om eerst na de bevrijding in ons vaderland terug te keeren. Wij zien hem dadelijk optreden als Commissaris van het Departement der Zuiderzee; kort daarop, na de invoering der Grondwet van 1814, als Secretaris van Staat voor Koophandel en Koloniën. En dit alles, niettegenstaande zijne antecedenten en die van zijn geslacht - niettegenstaande de Souvereine Vorst hem nooit gezien had; alleen door den invloed van Falck, die van der Capellen hoogschatte en vereerde[1]. Op dezen man, die bij de organisatie van Oost-Friesland de genegenheid der bevolking aldaar had weten te winnen, was voor deze moeielijke en kiesche zending de keus gevallen. Wanneer men nu de briefwisseling door van der Capellen in Mei en Juni 1814 met onzen Minister van Buitenlandsche Zaken, den heer van Nagell tot Ampsen gevoerd, naleest[2], dan springt het in 't oog, welke bezwaren het zoude inhebben, België te verzoenen met de vereeniging. Weg te nemen was de slechte indruk, verwekt doordat de Souvereine Vorst gepoogd had, het Belgische gepeupel te zijnen gunste te stemmen, en eene beweging, a soulèvement, a cry, voor de vereeniging te doen ontstaan. Had dit hem in der tijd eene berisping van de Engelsche diplomatiën berokkend, ook in België had dit eene zeer onaangename stemming teweeggebracht[3]. Maar,

1 Brief van Falck van 17 Dec. 1813 aan J. Fabius, en van 24 Dec. 1813 aan D.J. van Lennep (Brieven, n°. 96, 97).

2 In de aangehaalde Mss. Mémoires van Grovestins I^{e} deel.

3 Brief van v.d. Capellen aan v. Nagell, van 10 Mei 1814:
'L'opinion pour la réunion aurait gagné davantage et serait devenue plus générale, si dans les commencements on ne s'était pas servi de petits moyens et d'intrigues pour la propager d'une manière à ce que l'on m'assure au dessous de la dignité d'un gouvernement loyal et liberal comme est celui de mon Souverain. Les gens éclairés savent, que ceux, qui en ont agi ainsi, ne se sont certainement pas conformés à l'intention de Son Altesse Royale.' Dit slaat op de zending van H. Zuylen van Nyevelt naar België in Februari 1814. Zie hierover de ontevredenheid van Lord Clancarty in zijne Brieven aan Lord Castlereagh, van 8, 11, 12 Februari en 1 Maart 1814 (IX, blz. 249, 255, 260, 300).
Den 20sten April 1814 schrijft Johnson, Engelands gemachtigde in België, aan Lord Clancarty: 'I presume the Dutch Government is thinking of sending some Commissioner here, but I trust it will not make choice of Mr. Zuylen de Nyevelt, who will find some difficulty in getting rid of the disreputable connexions, he thought it for the interest of his Sovereign to form in this Country.'

dit was niet het voorname struikelblok, dat uit den weg geruimd moest worden. Men zoude de Belgen zeer gunstig stemmen, wanneer, zeide de Baron de Vincent, het niet werd de vereeniging van België met Holland, maar van Holland met België. Een verschil in woorden, naar van der Capellen meende: dat echter van gewicht was, omdat van de te kiezen uitdrukking afhing, welk van beide deelen de hoofdzaak, welke het toevoegsel zoude uitmaken. Het Tractaat van Parijs besliste trouwens, door in art. 6 te spreken van aanwinst van grondgebied voor Holland, dit punt tegen den wensch der Belgen. Eveneens zoude de vraag van de opening der Schelde hare oplossing vinden in dit Tractaat. Maar twee punten waren er bovenal, die de gemoederen in België verontrustten; de twee punten, die overal het meeste gewicht in de schaal leggen: het geld en de godsdienst. Terwijl Holland in de vereeniging zoude treden, beladen met een zwaren schuldenlast, was België zoo goed als daarvan bevrijd. Eene amalgame der schulden, en dus gelijkheid van belastingen in noord en zuid was een punt van groot bezwaar. Van nog grooter gewicht echter was het stuk van den godsdienst. Vooral op een oogenblik, toen uit den aard der zaak de oude denkbeelden den boventoon voerden. Denkbeelden, die zelfs de goedkeuring hadden verworven van hen, die in naam der geallieerden België bestuurden. In den brief, den 7^{den} Maart 1814 onder uitdrukkelijke goedkeuring van de Commissarissen von Lottum en Delius aan de Belgische geestelijkheid gezonden, was met zooveel woorden verklaard, dat de verhouding tusschen den Staat en de Roomsch-Catholieke kerk zoude geregeld worden naar het canonieke recht en de oude constitutioneele wetten van den lande[1]. De hand-

1 Journal Officiel, 1814, I, n°. 45: ‘Lettre adressée à monsieur l'évêque de Namur et à messieurs les vicaires généraux de différens diocèses de la Belgique.’
‘Les victoires éclatantes que les armées de leurs Hautes Puissances Alliées ont remportées par le secours de Dieu, ayant affranchi le clergé de la Belgique de toutes les entraves mises à l'exercice de la Religion Catholique, Apostolique et Romaine, le Gouvernement, conformément aux intentions de leurs Hautes Puissances Alliées, maintiendra inviolablement la puissance spirituelle, et la Puissance civile dans leurs bornes respectives, ainsi qu'elles sont fixées par les loix canoniques de l'Eglise, et les anciennes lois constitutionnelles du pays.

En conséquence, les affaires ecclésiastiques resteront en main des Autorités spirituelles, qui soigneront et surveilleront les interêts de l'Eglise. C'est donc aux autorités eeclesiastiques que l'on devra s'adresser pour tout ce qui concerne la Religion.
En transmettant cette résolution à votre clergé, vous pouvez, Messieurs, lui assurer la protection speciale du Gouvernement.
Bruxelles, le 7 Mars 1814.
Dans l'absence de Monsieur le Duc de Beaufort,
Signé Le Comte E. de Robiano.
Et plus bas,
Par ordonnance: signé P.J. l'Ortye.
Vu et approuvé la declaration ci-dessus, tout-à-fait conforme aux vues bienfaisantes des Hautes Puissances Alliées.
Les Commissaires-généraux de l'Administration de la Belgique,
signé Comte De Lottum, Delius.’

having dezer beginselen was de wensch van allen, die onder den invloed der geestelijkheid stonden. Zoude men hierop kunnen rekenen, onder een protestantsch Vorst, wien de Grondwet bovendien in art. 139 het recht had toegekend, toezicht op alle gezinten uit te oefenen? Men maakte zich hierover ongerust en voorzeker niet ten onrechte. Indien er eenige waarheid is in het vroeger door mij gezegde, was het niet minder onmogelijk, in België de Roomsch Catholieke kerk als Staatskerk te herstellen, dan in het noorden de Hervormde kerk. Althans zoo er van eene vereeniging tusschen beide landen sprake zoude zijn. Wat zoude bij dergelijke aanspraken het resultaat zijn van eene gemengde uit Belgen en Hollanders te benoemen Commissie? Neen, laat ons gaan naar Parijs, zullen de Souvereine Vorst, zijne rechterhand Falck, en zijn beschermer Lord Clancarty tot elkander gezegd hebben; laat ons zien de geallieerden te bewegen, de voorwaarden der vereeniging zelfstandig vast te stellen buiten de Belgen om. En zoo werd even vóór de onderteekening van het Tractaat van Parijs tot de reis naar die stad besloten[1]; daar werd men het eens over de bekende acht ar-

1 De Souvereine Vorst vertrok den 20sten Mei 1849 uit 's Hage en keerde den 5den Juni aldaar terug.

tikelen, waaronder de vereeniging tot stand kwam. De vereeniging zoude zijn ‘entière et complète’; het zoude één Staat zijn, onderworpen aan de Hollandsche Grondwet, die met onderling overleg zoude worden gewijzigd (art. 1). Op het punt van den godsdienst echter werden de liberale beginselen onzer grondwet als onvatbaar voor wijziging verklaard (art. 2). Op het stuk der schuld werd eveneens de knoop doorgehakt; de eenheid zoude ook op dit punt gehuldigd worden (art. 6); eene oplossing, die onzerzijds ook verdedigd kon worden met te verwijzen naar de voordeden, die België uit den handel en de scheepvaart op onze koloniën zoude kunnen trekken (art. 5), met te wijzen op de kosten die het stichten van nieuwe en het onderhouden der oude vestingen op de grenzen van België zouden veroorzaken (art. 7). Er was echter één voornaam punt, dat men niet durfde te beslissen; ik bedoel het aandeel van beide deelen in de vertegenwoordiging. Uitgaande van het beginsel ‘eener geheele en volledige vereeniging der beide landen’ (art. 1) en ‘van de constitutioneele gelijkstelling hunner bewoners’ (art. 4), had men geen onderscheid moeten maken tusschen Belgen en Hollanders, waar het gold hun recht, om vertegenwoordigers te kiezen. Toch deinsden onze staatslui er voor terug, om aan België, in bevolking talrijker, dus een grooter aandeel in de vertegenwoordiging toe te kennen. Men behielp zich met de uitdrukking, dat de Belgische provinciën ‘convenablement’ zouden worden vertegenwoordigd in de Staten-Generaal (art. 3). Dit een en ander zoude de wet zijn, die aan de vereeniging - zooals het heette - door de Bondgenooten zoude worden opgelegd. Want mag men Falck gelooven, dan waren die 8 artikelen het voortbrengsel zijner pen; was hij het, die ze de geallieerden deed aannemen[1]. Officieel was Lord Clancarty de vader dier voorwaarden - en waren zij door den Souvereinen Vorst goedgekeurd (*agréés*)[2]. Na dit werk volbracht te hebben, keerde de Souvereine Vorst, in hooge mate voldaan, uit Parijs terug; hij was echter, zeide Lord Clancarty[3], als een

1 Falck, Brief aan D.J.v. Lennep, van 16 Augustus 1814.
Vreemd klinkt het nog bij v. Kampen (Verkorte geschiedenis der Nederlanden, II, blz. 523) te lezen: ‘de Mogendheden hadden deze artikelen onderling en zonder ruggespraak met het Hooge bestuur dezer landen ontworpen, hetwelk nogtans eerlang daarvan verwittigd werd.’

2 Protocôle de la Conférence des plénipotentiaires de la Grande Brétagne, de l'Autriche, de la Russie et de la Prusse du 21 Juin 1814. (Lagemans, Recueil des Traités, I, n°. 4.) In den brief aan Clancarty van 26 Juni 1814 (X, blz. 60) noemt Castlereagh die 8 artikelen: ‘the principles drawn up by you’.

3 Brief van 7 Juni 1814 aan Lord Castlereagh (X, blz. 52).

jonge bruidegom, die vurig verlangt in het bezit te komen van zijne bruid. Zoude wellicht in Londen hiertoe de toestemming worden gegeven?

Immers niet alleen de Souvereinen van Rusland en Pruisen, maar ook de eerste Ministers der drie Oostersche mogendheden. Nesselrode, Metternich en Hardenberg, hadden, evenals Castlereagh, in 't begin van Juni Parijs verlaten, en waren naar Engeland overgestoken. Daar was de zaak der vereeniging het onderwerp van het bekende protocol van 21 Juni 1814[1]. Het bezwaar, dat in Maart 1814 waarschijnlijk in den weg had gestaan, om den Souvereinen Vorst het bestuur over België te geven, was weggenomen. Reeds vóór den vrede van Parijs, in 't laatst van April 1814, had het oppercommando van Bernadotte opgehouden en was hij met zijne Zweedsche troepen afgetrokken. Toch ook nu was België nog niet van zijne bevrijders bevrijd. De Pruisische troepen onder von Bulow waren na Napoleon's val weder in België teruggekomen, en behandelden het, zonder zich om het gezag van den Baron de Vincent te bekommeren, geheel en al als een veroverd land[2]. Nu echter ook dezen in de maand Juni waren weggetrokken, stond niets meer in den weg om het bestuur van den Oostenrijkschen Gouverneur-Generaal te doen overgaan op den Souvereinen Vorst. Hiertoe strekte het protocol van 21 Juni 1814. Bij dit protocol verklaarden de geallieerden, met het oog op de vestiging van het Europeesch evenwicht en krachtens hun recht van verovering, tot de vereeniging van België met Holland te besluiten. Zij hoopten tevens door eene volkomene samensmelting van Noord en Zuid het welzijn van beiden te bevorderen, en meenden het middel

1 Bij Lagemans staat in plaats van '*Londres*' verkeerdelijk: *Paris*, le 21 Juin 1814. In de Nota door Lord Clancarty den 20sten Juli 1814 aan den Minister van Buitenl. Zaken, v. Nagell tot Ampsen overhandigd, wordt dit protocol genoemd: 'the protocol of a conference lately held in Engeland by the Ministers of the four allied Powers.' In de in het Bijvoegsel tot het Staatsblad opgenomen publicatie van Koning Willem I, van 22 April 1815, inhoudende de benoeming der Commissie tot herziening der Grondwet, wordt gesproken van 'het protocol door de plenipotentiarissen der hooge bondgenooten, op den 20sten (?) Juni 1814 te Londen onderteekend en op den 10den (?) Juli daaraanvolgende door ons geaccepteerd.'

2 Zoowel de Briefwisseling van Lord Castlereagh als de in Grovestins Mémoires opgenomen brieven van v.d. Capellen vloeien over van klachten over de requisitiën der Pruissen. Reeds in den eersten brief (10 Mei 1814). schrijft v.d. Capellen aan v. Nagell: 'Les Prussiens à ce que j'ai pu remarquer, sont ceux, qu'on craint le plus ici et qui se sont le plus mal conduits.'

daartoe te vinden, door als grondslag te nemen de (8) punten door Lord Clancarty vooropgesteld, en door den Souvereinen Vorst goedgekeurd. Zoodra nu deze zoude hebben voldaan aan de uitnoodiging om die 8 voorwaarden ook formeel te bekrachtigen, zoude hij een Gouverneur-Generaal kunnen aanstellen, die het bestuur over België uit handen van den Baron de Vincent zoude kunnen overnemen. Lord Castlereagh, op wiens aandrang ook dit protocol tot stand kwam[1], meende, met dit te doen, zich gedragen te hebben 'en bon Hollandais'. Het was er echter ver van af, dat de Souvereine Vorst dit met hem eens was. Hij zoude wel in het bezit van België komen; hij zoude wel een Gouverneur-Generaal kunnen aanstellen; maar het bestuur zoude nog altijd uit naam der geallieerden worden gevoerd. Het optreden als Souverein, de vereeniging met Holland, moesten wachten op de 'arrangements', te maken op het Congres te Weenen. Ik gis, dat de reden van dit uitstel voor een deel gelegen was in de onmogelijkheid om nu reeds het grondgebied van het nieuwe rijk te omschrijven. Het stond vast, dat de Souvereine Vorst zoude heerschen tot den linkeroever der Maas; hoever het gebied zich aan de overzijde zoude uitstrekken, dit hing nog in de lucht. Terwijl Pruisen zelfs er bezwaren in vond, het gezag van den Souvereinen Vorst te erkennen over die landen op den rechteroever, welke vóór de Revolutie aan de Vereenigde Nederlanden hadden behoord, moest toch ook Lord Castlereagh, hoewel hij die bedenking niet deelde, inzien, dat de beschikking over al het andere in verband stond met de regeling der Europeesche aangelegenheden op het Congres van Weenen, en dat men tot zoolang zich tevreden moest stellen met het feitelijk bestuur. Behalve dit punt was er nog één, dat de definitieve afsluiting der zaak in den weg stond. Op het Congres van Weenen zoude volgens het protocol, onder bemiddeling van Engeland, onderhandeld worden over de vorderingen der geallieerden ten laste van Holland en België. Wat bedoelt men hiermede? vroeg de Souvereine Vorst. En zoo werd hij eindelijk tot zijne groote teleurstelling gewaar, dat Rusland van deze gelegenheid wenschte gebruik te maken, om althans voor een deel van zijne zoogenaamde Hollandsche schuld bevrijd te worden. Een en ander deden den Souverein aarzelen,

1 Brief van Lord Castlereagh aan Lord Clancarty, 26 Juni 1814 (X, blz. 60), en van den laatsten aan den eersten, van 28 Juni 1814 (X, blz. 64).

tot dit protocol toe te treden. Doch uit den aard der zaak moest toch berusting het einde zijn; van 's Vorsten aanneming zeker, kon Lord Clancarty, bij nota van 20 Juli 1814[1], het protocol officieel aan 's Vorsten Minister van Buitenlandsche Zaken aanbieden, waarop dan den volgenden dag de *Acte* volgde, waarbij die Minister, onder vermelding der 8 voorwaarden, de Souvereiniteit over de Belgische provinciën uit naam van zijnen Meester aannam. Tot die berusting heeft voorzeker nog eene omstandigheid het hare bijgedragen. Terwijl de vereeniging met België in Londen een punt van bespreking was, werd tevens tusschen Engeland en ons aldaar onderhandeld over de teruggaaf der koloniën. Ook deze onderhandeling stuitte - zooals wij later hopen uiteen te zetten - bij den Souvereinen Vorst op bezwaren. Uit alles zette kwaad bloed bij de Engelsche regeering, zoodat wij gevaar liepen, dat ook de koloniale kwestie, in plaats van tusschen Engeland en ons beslist te worden, verwezen zou worden naar het Congres van Weenen. De Souvereine Vorst begreep ten slotte het bij zijnen machtigen beschermer niet te moeten verkerven[2].

Er verliepen slechts weinige dagen tusschen 21 Juli 1814 en de inbezitneming van België door den Souvereinen Vorst. Bij proclamatie, gedagteekend 31 Juli, nam de Baron Vincent afscheid van de Belgen; de Souvereine Vorst trad op met eene in 't Hollandsch en Fransch gestelde publicatie, de dagteekening dragende van den volgenden dag. Beide stukken werden geplaatst in het Journal Officiel[3]. In overleg met zijne raadslieden en volgens den wensch der Engelsche regeering, was de Vorst zelf naar Brussel getogen, om het bestuur te organiseeren. Deze organisatie volgde bij besluit van 14 Augustus 1814[4]. Wij missen bij die organisatie, zonder dat de reden daarvan bekend is, de benoeming van een Gouverneur-Generaal, zooals volgens het protocol van 21 Juni 1814 had moeten geschieden. De Souvereine Vorst behield het bestuur in zijne eigene handen, en liet dit uitoefenen door Ministerieele Departementen, een geheimen Raad en een Secretaris van Staat. Het zoude ons te ver leiden, zoo wij ons in dit alles wilden verdiepen; alleen zij op-

1 Grovestins (Mémoires) geeft den tekst dier nota.

2 Brief van H. Fagel aan v. Nagell, van 23 Juni en 15 Juli 1814, en van denzelfden aan den Souvereinen Vorst, van 22 Juli 1814 (bij Grovestins).

3 1814, I, n°. 244, n°. 245.

4 Journal Officiel, 1814. I, n°. 250.

gemerkt, dat de betrekking van Secretaris van Staat werd opgedragen aan den heer van der Capellen, die, zoo men een Hollander wilde, hiervoor op dat oogenblik de aangewezen persoon was, en die in den eersten tijd[1] voor België bij den Souvereinen Vorst eene wellicht nog invloedrijker positie innam dan zijn vriend Falck ten opzichte van het Noorden.

Het was niet alles gekomen, zooals de Souvereine Vorst gewenscht en verwacht had. Hij moest zich nog geruimen tijd, tot in het voorjaar van 1815, dien voorloopigen toestand laten welgevallen, en zich er van spenen, om als Souverein over België op te treden en dit land met Holland te vereenigen. Ook op een ander punt werd hij teleurgesteld. In dezelfde maand, Juli 1814, waarin de Belgische zaak een stap vooruit werd gebracht, was het huwelijk tusschen Prinses Charlotte met onzen Erfprins afgesprongen. Die teleurstelling was echter te boven te komen, mits het voor Engeland slechts geene reden werd, zich minder voor ons in de bres te stellen, dan het dit tot dusver gedaan had. Hiervoor nu scheen vooreerst geen gevaar te bestaan. De Souvereine Vorst kon zich blijven vleien met de hoop, dat op het Congres van Weenen al zijne wenschen zouden worden vervuld; dat hij zijnen oudsten zoon niet alleen de regeering zoude kunnen nalaten over een aanzienlijk rijk; maar dat ook voor den tweeden zoon als Regent over de Nassausche erflanden eene positie zonde zijn geschapen[2]. En ééne zaak was op dat oogenblik reeds zoo goed als zeker. Wat schreef de gezant H. Fagel den 29sten Juli 1814 aan zijnen meester? Dat de Prins-Regent nu voor het eerst hem gezegd had, hoe de vereeniging met België de aanneming van den Koningstitel

1 v.d. Capellen, ‘dien’, zooals Falck zeide (Brief aan Elout, van 9 Sept. 1814 (n°. 106) ‘de Brabanders kennen en eerbiedigen’, werd in Oct. 1814 uit Brussel teruggeroepen, om zich voor te bereiden voor het Gouverneur-Generaalschap van Neêrlands Indië. Hij trad echter na de terugkomst van Napoleon uit Elba, in 't voorjaar van 1815, weder tijdelijk als Secretaris van Staat op en bleef dit totdat in Augustus 1815 Falck ook voor België zijne plaats innam.

2 Den 4den April 1814, dus kort na de afspraken te Chaumont, had de oudste zoon van den Souvereinen Vorst ten behoeve van zijnen broeder afstand gedaan van zijn recht van erfopvolging in de Nassausche erflanden. Ik herinner dat door den afstand dezer landen aan Pruissen bij de onderhandelingen van het Weener Congres de wensch van den Souvereinen Vorst niet is vervuld en prins Frederik voor de verijdeling zijner hoop schadeloos is gesteld door de hem bij de wet van 25 Mei 1816 (Staatsblad, n°. 25) toegekende domeingoederen.

noodzakelijk maakte, en dat de titel van Koning der Nederlanden daarvoor de meest eigenaardige was, terwijl de erfgenaam der Kroon Prins van Oranje zoude kunnen genoemd worden[1]. De luister van het koningschap zoude dus afdalen op den Souvereinen Vorst en zijn geslacht. Er was dus veel, dat den Souvereinen Vorst tot tevredenheid en dankbaarheid moest stemmen, hem met vertrouwen de toekomst moest doen tegemoet zien. En de vraag, die ons, met de uitkomsten der latere jaren bekend, op de lippen komt, zal hem niet hebben verontrust; de vraag: zoude die koningskroon ook eene doornenkroon blijken te zijn?

B.D.H. TELLEGEN.

(*Wordt vervolgd.*)

1 In Mémoires van Grovestins. Men vergelijke de proclamatie van Willem I van 16 Maart 1815 (Staatsblad n°. 27), waarbij dit denkbeeld is gevolgd.

Het hedendaagsche Rusland.
(*Vervolg van Deel III, blz.* 571).

VI. Justitie en politie.

De hechtste waarborg voor de rechten en vrijheden van een volk is een onafhankelijke, kundige en onpartijdige rechtspraak, eene rechterlijke macht, die niemand en niets ontziet noch heeft te ontzien, en alleen volgens overtuiging, plicht en geweten, haar gewichtige taak nauwgezet vervult. Het peil van de publieke moraliteit van een volk is dat van het standpunt, waarop de rechterlijke macht staat, en de ontwikkeling en beschaving eener natie vindt steeds de beste afspiegeling in hare rechtspraak; vooral het strafrecht en de rechtspraak in strafzaken is een toetssteen, waaraan men de waarde van een vrij en beschaafd volk leert kennen.

Toen Alexander II den troon besteeg, zag het er in dit opzicht al zeer treurig uit in Rusland. Vóór Peter den Groote was eigen richting het eenige middel geweest om tot zijn waar of vermeend recht te komen. Na hem hadden de Tchinovnick zich geheel van de rechtspraak meester gemaakt; administratie en justitie liepen ineen, en alle fouten, die de ambtenaarswereld aankleefden, ontsierden tevens de russische vierscharen; ‘Themis,’ zegt Wallace, ‘week van het forum, sloot zich op in een donker vertrek, waar de strijdende partijen en het oog van het publiek zorgvuldig waren buitengesloten, omringde zich van secretarissen en scriba's, die de rechten en eischen der strijdenden opstelden zóó als hun goeddacht, woog naar eigen willekeur de argumenten, die haar eigen dienaren haar voorhielden, en kwam dan alleen terug uit hare afzondering, om eene gereedgemaakte beslissing te overhandigen, of den beschuldigde te straffen, dien zij voor schuldig hield.’

Om de nadeelige gevolgen van zulk eene rechtsbedeeling

tegen te gaan, maakten de keizers een aantal voorschriften, waarvan het onmogelijk was na te gaan of zij werden nageleefd, tenzij de *schriftelijke* procesorde werd ingevoerd; het recht ging verloren onder een moordend formalisme en werd er niet beter om. Men had daarna zijne toevlucht genomen tot een stelsel van gekozen rechters: de priesters van Themis werden door het volk uit het volk gekozen, en slecht betaald; geen wonder, dat zij uitmuntten door onkunde en oneerlijkheid, dat zij in de openbare meening dieper zonken dan ooit te voren, vooral omdat het schriftelijke en geheime proces bleef bestaan, waarbij de griffier feitelijk meestal de alleensprekende rechter was![1] Keizer Nicolaas had eindelijk wel is waar last gegeven om het recht te codificeeren, eene nieuwe rechterlijke organisatie te ontwerpen en de procesorde te vereenvoudigen, maar in zijne dagen vorderden de groote maatregelen niet hard en het bleef bij goede voornemens.

Alexander II begreep ook in dit opzicht zijn taak anders: hij maakte gebruik van de algemeene hervormingsbeweging om ook dit allerbelangrijkste onderwerp te regelen, en gaf aan Rusland op een en denzelfden dag eene nieuwe wetgeving, waarbij administratie en justitie werden gescheiden, de rechtspraak onderworpen aan de contrôle van allen, een jury voor strafzaken ingevoerd, vredegerechten voor kleine geschillen opgericht, de gewone rechtbanken nieuw werden georganiseerd, het hooger beroep geregeld, de procesorde vereenvoudigd en een Hof van Cassatie opgericht, dat éénheid in de rechtspraak zou bewaren. - Na het Emancipatiebesluit is er geen regeeringsmaatregel, die de bedoelingen van den verlichten beheerscher aller Russen meer eer aandoet, en door het beschaafde deel der natie met meer dankbaarheid werd ontvangen, dan de ukaze van 20 November 1864, die deze nieuwe weldaden zoo kwistig uitstortte over een volk, dat tot nu toe elkaâr had toegeroepen: ‘Vrees niet voor het gerecht, maar wel voor den rechter; waar een gerecht is, daar is onrecht’.[2]

‘Het is onze wensch, zoo luidde 's Keizers woord, om in Rusland eene snelle en rechtvaardige rechtspraak in te voeren,

1 Opmerkelijk is de titel van een populair tooneelstuk uit dien tijd: ‘Het ongehoorde wonder of de eerlijke griffier (*Neslíjkhannoe Dyelo ili Tchestny Sekretár*).

2 Kóscheleff noemt nog een half dozijn andere leelijke spreekwoorden aan het adres der rechterlijke macht. (Unsere Lage, p. 62.)

die het goede wil en voor al onze onderdanen dezelfde is; om de rechterlijke macht te verheffen, haar de noodige zelfstandigheid te geven, en bij ons volk den eerbied voor de wet te vestigen, zonder welke algemeene welvaart onmogelijk is, die het richtsnoer moet zijn voor ieders handelingen, van den hoogste tot den laagste.' En om het zegel der waarheid te drukken op dit edele woord, voerde de ukaze de straks bedoelde regeling in, die gedurende een drietal jaren door den Raad van State en door eene Staatscommiesie met de meeste zorg was voorbereid, en naar het model van de beste buitenlandsche wetgevingen gekneed. Van de *buitenlandsche*, de oude kwaal alzoo van Rusland's wetgevenden arbeid; eene van buiten geïmporteerde regeling was het kleed, waarin de natie zich had te wringen, zonder dat het was gepast, zonder dat de maat was genomen zelfs. Zóó laat zich de bitse uitval van Golowin verklaren, toen hij zes jaren later schreef: 'Seit wir ein Affenvolk geworden sind, haben wir Advokaten, Procuratoren, Gerichtspräsidenten, Geschworene; aber mit der Oeffentlichkeit des Gerichtsverfahrens scheint die Bestechung unmöglich geworden zu sein!'

Laten wij zien, hoe het onderwerp is geregeld, en hoe de regeling werkt.

De nieuwe rechterlijke organisatie draagt zeer duidelijk den franschen stempel; hier en daar echter is de invloed van het engelsche stelsel niet te miskennen. De indeeling is vrij eenvoudig en symmetrisch. Een vredegerecht oordeelt over de meest eenvoudige zaken, voorbehoudens in de meeste gevallen hooger beroep op de 'Vergadering van Vrederechters.' Alle andere gewone rechtszaken komen voor de Arrondissements-rechtbanken, welker uitspraken onderworpen zijn aan hooger beroep bij een Hof van Appèl, dat 'Paleis van Justitie' heet. Deze beide zelfstandige afdeelingen van het rechtsgebouw worden overdekt door eene gemeenschappelijke verdieping: den Senaat, het Hof van Cassatie.

De vrederechters worden door den Zemstvo van het district, dus voor de justitiabelen, gekozen, meestal uit de *célébrités du clocher;* hun taak is: strijdende partijen te verzoenen, geschillen uit het dagelijksch leven bij te leggen, en als dit niet gelukt, eene beslissing te geven; voorts recht te spreken in eenvoudige strafzaken. - Als men een zuiver personeele vordering wil instellen van hoogstens 500 roebels, of eene schadeactie tot het-

zelfde maximum op grond van onrechtmatige daad, dan gaat men naar den *Mirovoi Sudyá*, gelijk de vrederechter heet, legt hem de zaak uit, mondeling of schriftelijk naar verkiezing, maar in beide gevallen zonder eenige formaliteit. De rechter bepaalt een dag voor de behandeling en gelast de oproeping der tegenpartij; op den bepaalden rechtsdag doet hij eene poging om partijen tot een vergelijk te brengen, iets, wat zeer dikwijls gelukt; in het omgekeerde geval dragen eischer en gedaagde in persoon of bij gemachtigde hunne gronden van eisch en verwering voor, en de rechter geeft in eene volgende zitting zijne schriftelijke en gemotiveerde beslissing. - Betreft de oorspronkelijke klacht eene overtreding der strafwet, waartegen eene geldboete van niet meer dan 300 roebels is bedreigd, dan beveelt de Sudyá, zoo de klacht hem gegrond voorkomt, eveneens de oproeping van den overtreder, hoort hem ten bepaalden dage in zijne verdediging, hoort den klager, en zoo noodig getuigen, en geeft vervolgens eveneens eene schriftelijke en gemotiveerde beslissing, waarin het overtreden artikel der strafwet moet worden aangehaald.

In verreweg de meeste vredegerechtzaken staat hooger beroep open: in burgerlijke zaken namelijk, als de vordering 30 roebels te boven gaat, en in strafzaken, als de boete meer dan 15 roebels bedraagt. Deze tweede instantie wordt behandeld voor de 'Vergadering van Vrederechters' (*Mirovói Syezd*), eene navolging van de Engelsche *Quarter Sessions*; de russische vrederechters evenwel vergaderen *maandelijks* in elk district, binnen hetwelk hun ambtsgebied is gelegen. De procesorde is ook hier eenvoudig en weinig formeel, maar er is een ambtenaar van het Openbaar Ministerie tegenwoordig, wiens conclusie in alle strafzaken en in sommige burgerlijke zaken moet worden gehoord, De vrederechters hebben dus niets gemeen met de gewone rechtbanken; het hooger beroep is er een van den alleensprekenden vrederechter op de collegiaal rechtdoende vrederechters, en de eenige instantie, die daarna openblijft, is het cassatieproces voor den Senaat te St.-Petersburg.

Geschillen, waarbij een grooter geldelijk belang is gemoeid, of wel die den eigendom of andere zakelijke rechten of den staat der personen betreffen, worden gebracht vóór arrondissements-rechtbanken (*Okruzhniye Sudý*), samengesteld uit rechtsgeleerden van beroep, door den Keizer benoemd. De procesorde is daar een weinig gestrenger en meer formeel. De competentie dezer rechtbanken in burgerlijke zaken is, wat het maximum betreft,

onbegrensd, maar alle uitspraken zonder onderscheid zijn dan ook onderworpen aan hooger beroep bij het ‘Paleis van Justitie’ *(Sudébniya Paláty)*. - Het rechtsgebied van eene arrondissements-rechtbank strekt zich uit over verschillende districten, dat van het ‘Paleis van Justitie’ over meer dan ééne provincie; laatstgemeld college is geen rechter van appèl in strafzaken, want dit bestaat niet: de arrondissements-rechtbanken beslissen in strafzaken steeds in het hoogste ressort, maar met medewerking van een jury. - Toch heeft het ‘Paleis van Justitie’ invloed op de behandeling van strafzaken, want zijne vergunning wordt in vele gevallen vereischt, alvorens eene vervolging te kunnen beginnen.

De eenheid in de rechtspraak wordt bewaard door den Senaat, die binnen zijne tegenwoordige grenzen eene treffende gelijkenis heeft met het fransche Hof van Cassatie: alle beslissingen, hetzij door de vergadering van vrederechters, hetzij door het Paleis van Justitie genomen, zijn onderworpen aan deze hoogste instantie, waar niet de feiten maar alleen de rechtspunten worden behandeld; de Senaat heeft te onderzoeken, of de wet is geschonden of verkeerd toegepast; hij behandelt de zaak niet ten principale, maar verwijst haar, in geval van cassatie, naar den lageren rechter ten einde die op nieuw te behandelen.

De rechtscolleges hebben alzoo - en terecht - eene uitsluitend passieve rol te vervullen; da actieve rol is toebedeeld aan het Openbaar Ministerie, dat in Rusland, meer misschien dan in eenig ander land, ‘één en ondeelbaar’ is. De Minister van Justitie is het hoofd van het Openbaar Ministerie, de Procureur-Generaal voor het gansche rijk; bij elk rechtscollege heeft hij zijne ondergeschikte ambtenaren, behalve alleen bij het Vredegerecht. De functiën dezer ambtenaren zijn vrij wel dezelfde als ten onzent: zij verdedigen de belangen van den Staat en van de *personae miserabiles* in burgerlijke zaken, treden op als openbaar aanklager in strafzaken, en houden toezicht op de handhaving van de wet en van de procesorde.

In theorie ontbreekt er dus weinig of niets aan het nieuwe rechtsgebouw: Rusland heeft zijne alleensprekende rechters in meer eenvoudige zaken, collegiale rechtspraak in de meer belangrijke en in hooger beroep, een hoogste rechtscollege, dat de eenheid van het recht bewaart, eene rechtspraak door gezworenen in strafzaken, en een Openbaar Ministerie, dat namens den Staat de wet handhaaft en misdrijven vervolgt. - In de

praktijk evenwel is de groote verwachting, die men van de ukaze van 20 November 1864 koesterde, al wederom zeer teleurgesteld, en de redenen, die hiertoe te zamen werkten, waren vele. De vrederechters, die door den Zemstvo van het district worden aangesteld, hebben voor het meerendeel weinig kennis van het recht; zij beslissen meer naar hunne persoonlijke overtuiging dan naar de regelen van het recht, en wat erger is, hunne beslissingen dragen veelal den stempel van hunne staatkundige zienswijze; zij beschouwen zich meer als maatschappelijke hervormers dan als eenvoudige dienaren van Themis, en eene beslissing in het voordeel van iemand, wiens eisch niet 'liberaal' schijnt te zijn, behoeft niemand te verwachten, al is hij ook klaarblijkelijk in zijn recht. Het publiek haalt bovendien den vrederechter in allerlei zaken, waarmede hij niet heeft te maken; hij laat zich dit welgevallen en wordt op deze wijze een bemoeial, wiens waardigheid als magistraat schade lijdt. - De leden der arrondissementsrechtbanken behooren te zijn rechtsgeleerden, die beter begrijpen, dat de taak van den rechter is de wet toe te passen, zonder hare innerlijke waarde te beoordeelen, en zonder zich te laten leiden door persoonlijke consideratien. Jammer maar, dat Rusland, althans gedurende de eerste jaren na de invoering van de nieuwe organisatie, geen voldoend aantal juristen had om in de 32 arrondissementsrechtbanken zitting te nemen. Op 227 leden dezer rechtbanken vond men 44, dus ongeveer ⅕, en daaronder zelfs voorzitters, die niet hadden gestudeerd; daar nu de rechters onafzetbaar zijn, laat het zich niet voorzien, dat hierin vooreerst eene afdoende verandering zal komen. Deze onafzetbaarheid is echter een eerste vereischte voor de zelfstandigheid van elke rechterlijke macht; de rechter moet buiten het bereik staan van administratieve willekeur, maar in Rusland heeft de bureaucratie te diepen wortel geschoten, dan dat zij ook hier haren invloed niet zou doen gevoelen. Koscheleff verhaalt ons, dat hij eens des nachts te 4 uur op het perron van een spoorwegstation in eene provinciestad kwam, waar hij tot zijne niet geringe verwondering het geheele personeel van de rechtbank in groot kostuum vond: het bleek hem weldra, dat het doel van deze nachtelijke vertooning was - het complimenteeren van den Minister van Justitie, die voorbijkwam en 5 minuten oponthoud had! Bij nader onderzoek bleek hem, dat de Minister bijzonder gesteld was op dergelijke blijken van 'goede gezindheid', en dat een rechter, die daaraan niet mede deed, zich sterk zou conpromitteeren in de oogen van de hooge

regeering. Ik noem dit voorbeeld, omdat het de verhoudingen karakteriseert; welke waarborgen heeft men voor eene onafhankelijke rechtspraak, zoolang een ambtenaar van het administratieve gezag dergelijk nietig huldebetoon eischt, en er geen rechter wordt gevonden, die zich verstout deze misbruiken togen te gaan? De rechterlijke ambtenaar is onafzetbaar, maar als hij niet 'goed-gezind' is, wacht hij vruchteloos op bevordering, of ziet zich naar een of anderen uithoek van het rijk verplaatst; aan hoogere Tchins of ridderkruisen behoeft hij niet te denken, en meermalen wordt hij indirect genoodzaakt zijn ontslag te vragen. Het toezicht op de 'gezindheid' der rechters wordt natuurlijk uitgeoefend door de ambtenaren van het Openbaar Ministerie, die niet anders zijn dan werktuigen in handen van het centraal gezag, en zoo hebben ook op het gebied van het recht de ambtenaren de goede bedoelingen des Keizers tegengehouden; eene vrije en zelfstandige magistratuur zou een bolwerk zijn geweest voor de vrijheid en de zelfstandigheid der natie; de Tchinovnik kwamen tusschen beiden en door hun krijgsbeleid ging het pas veroverde bolwerk weder verloren, al bleef ook de vrijheidsvaan wapperen, door het gansche volk eens met zulk eene dankbare vreugde begroet.

Het is alsof de russische natie voor deze teleurstelling wraak wil nemen op de ambtenaren, door misbruik te maken van het ontzaglijk groote recht, haar gegeven door de invoering van de jury in strafzaken. Deze rechtspraak door gezworenen is een van de meest revolutionaire maatregelen, die het Rusland van Alexander II heeft zien invoeren; de russische liberalen meenden, dat hierdoor de kroon op het werk was gezet, dat de heerschappij van het recht zou zijn hersteld, zoodra het volk zijn eigen rechter was in strafzaken. - Maar het recht, waar het wordt toegepast, is zeer dikwijls *summa iniuria*, en tegelijkertijd verzekeren de gezworenen straffeloosheid aan misdadigers, die hunne schuld volledig erkennen, en wier misdaad bovendien zonneklaar is bewezen. Dit verschijnsel, een van de opmerkelijkste in de hedendaagsche maatschappij, verdient eene nadere beschouwing

De rechtspraak door gezworenen berust, gelijk men weet, op het beginsel, dat aan het volk een aandeel wordt gegeven in de rechtspraak, althans in strafzaken. De onverbiddelijke letter der strafwet, door geroutineerde rechters toegepast op feiten, die de elementen van strafbaarheid bevatten, is maar al te dikwijls eene ergernis voor het publiek, terwijl feiten, in de oogen van

het algemeen oneindig meer strafbaar, en die zeer goed binnen de grenzen der strafwet konden worden gebracht, met diezelfde letter der wet kunnen worden ter zijde gesteld en dikwijls straffeloos blijven, om welke reden dan ook. - De maatschappij wordt tallooze malen ‘gewroken,’ terwijl zij zich volstrekt niet beleedigd acht en geen wraak verlangt; het ‘evenwicht’ in de maatschappij wordt bijna dagelijks ‘hersteld’ door harde vonnissen van rechtscolleges, de eenige, die het verbreken van het evenwicht hebben opgemerkt. Het algemeene rechtsbewustzijn verzet zich tegen zoodanige toepassing van de strafwet; het publiek verlangt straf daar, waar naar de algemeene overtuiging misdrijf is gepleegd, en straffeloosheid daar, waar het rechtsgevoel niet is beleedigd. - Het is niet mogelijk, dat eene strafwet, ook niet de beste, alle gevallen voorziet, die zich in het dagelijksche leven voordoen; zij kan alleen bepalen, welke feiten strafbaar zijn, en welke straf de maatschappij zal opleggen aan hem, die de maatschappelijke orde verstoort. Wanneer de rechter, en hij alleen, de wet toepast, dan kan, dan mag hij niet anders doen dan vragen in elk bijzonder geval: of de feiten zijn bewezen, of de schuld van den beklaagde wettig en overtuigend is bewezen, of de feiten strafbaar zijn, en hoe ze moeten worden gestraft. Geen wonder dat dan, met de wet in de hand, menig veroordeelend vonnis door een humanen maar nauwgezetten rechter wordt uitgesproken, omdat hij het *moet* doen, terwijl de publieke opinie den veroordeelde reeds lang heeft vrijgesproken. - Het correctief voor deze onvermijdelijke gevolgen van eene rechtspraak door geroutineerde rechters is in vele landen gezocht in eene rechtspraak door gezworenen; achtenswaardige ingezetenen, die geene rechtskennis maar alleen gezond verstand behoeven te bezitten, worden geroepen om als hunne overtuiging uit te spreken, of een beschuldigde schuldig is of niet, maar het laatste woord blijft aan den rechter, die de wet heeft toe te passen in geval van vrijspraak, zoowel als van veroordeeling. De jury geeft haar *verdict (vere dictum);* de rechter geeft het *vonnis*.

De wijze, waarop de burgerij wordt geroepen om deel te nemen aan de rechtspraak, is niet overal dezelfde. In Engeland, waar de jury niet slechts in strafzaken maar zelfs in sommige burgerlijke zaken bestaat, heeft zij een geschiedkundigen oorsprong en is zij allerminst eene democratische instelling; daar blijft de rechter de man, die het geheele proces leidt, die aan de jury regelen voorschrijft, waarnaar zij haar verdict

heeft uit te spreken, die geen inbreuk van de gezworenen op de wet duldt, maar zelfs een nieuw onderzoek kan gelasten, als de jury over het recht anders denkt dan hij. Daar oordeelen èn de rechter, èn de bank der gezworenen zoowel over de feiten als over het recht; zij werken samen aan de uitspraak en houden elkander in het spoor van recht en wet. De amerikaansche strafrechtspleging heeft dit engelsche stelsel grootendeels overgenomen, maar het overige Europa heeft zijne juries van elders ontvangen. De groote fransche omwenteling voerde de rechtspraak door gezworenen in op franschen bodem, waar zij alle opvolgende regeeringen heeft getrotseerd, of - gediend. Daar was de jury eene ultra-democratische instelling, waarbij eene even weinig gemakkelijke als logische scheiding tusschen *feit* en *recht* werd aangenomen, waar de jury, als orgaan van het souvereine volk, de feiten, hare al of niet strafbaarheid en de omstandigheden uitsluitend beoordeelde, terwijl de rechter, als handhaver der wet, vrij sprak of veroordeelde met inachtneming van haar verdict. Deze nieuwe continentale rechtspraak door gezworenen ging van Frankrijk naar Duitschland en Italië, en sedert 1864 ook naar Rusland over. Het schier ongeloofelijke feit is, dat in het Czarenrijk niet de Keizer, niet de Minister van Justitie, niet de onafzetbare rechterlijke ambtenaar zelfs beslist, wie strafbaar is, dat de uitspraak over schuldig en onschuldig, over leven en dood, over vrijheid en ballingschap of tuchthuis berust bij een jury, die òf geen recht van bestaan heeft, òf het orgaan is van het souvereine volk. In den tempel van Themis bedekt de phrygische muts de keizerskroon geheel, en daar ‘hij, die ter crimineele recht spreekt wezenlijk meester is van de maatschappij’[1], heeft Keizer Alexander, toen hij de rechtspraak door gezworenen invoerde, misschien zonder zelf de *portée* van deze nieuwe hervorming te begrijpen, zijne souvereiniteit gedeeld met het volk.

Toen deze revolutionaire maatregel in Rusland werd ingevoerd, schijnt hij, zonderling genoeg, aan de aandacht van westelijk Europa ontsnapt te zijn. Alleen de Nestor der toenmalige criminalisten wijdde een warm woord van lof aan de bedoelingen des Keizers en aan de wijze, waarop zij waren belichaamd[2].

1 Het aphorisme is van de Tocqueville, die zijne oogen niet zou hebben geloofd, indien hij de ukaze van 20 November 1864 had kunnen lezen.

2 Mittermaier, Erfahrungen über die Wirksamkeit der Geschwornengerichte in Europa und America.

Later heeft Wladimirow, hoogleeraar te Charkoff, eene breed opgevatte studie van het onderwerp gegeven, wel uitmuntende door geleerdheid en diepzinnigheid, maar waar men omtrent de werking van de jury in de praktijk te vergeefs licht zal zoeken[1]. Maar de latere schrijvers over Rusland hebben ook in dit opzicht licht verschaft, en de gebeurtenissen der laatste maanden en dagen hebben het vraagstuk als van zelf op het tapijt gebracht. - Wat wij thans weten, laat zich aldus samenvatten. De overgroote massa der russische gezworenen zijn uit den aard der zaak boeren, en als het nu waar is, wat Wallace beweert, dat volgens het oordeel van verschillende rechters en ambtenaren van het Openbaar Ministerie een jury van boeren meestal beter is dan een van meer ontwikkelden, dan meen ik daaruit het gevolg te mogen trekken, dat de laatstbedoelden al bitter slecht moeten zijn. - Onkunde en bijgeloof met een beetje gezond verstand vermengd, ziedaar het *mixtum-compositum*, dat een russische boer heet, en aan de zoodanigen geeft men het recht om te beslissen over de vrijheid, het geluk en het leven van hunne medeburgers! - De russische anecdotes, waarin de jury eene rol speelt, is zeer groot: de eene gaf een verdict van '*niet*-schuldig, maar met verzachtende omstandigheden'; een andere kon niet tot een besluit komen, zij nam een heilige-beeldje, plaatste daarvoor een hoed met twee papiertjes er in, liet een van de leden trekken en - sprak het 'schuldig' uit. Een derde hield hare zitting den avond vóór Paschen, en sprak een misdadiger, wiens schuld aan eene zware misdaad zonneklaar was bewezen, volledig vrij, - uit Christelijke liefde. In de boeren-juries gaat het uit den aard der zaak recht huiselijk toe; als een van de gezworenen den beschuldigde kent, ten goede of ten kwade, dan weegt diens stem alleen meer dan alle *mérites* van de zaak. De zaak zelve gaat hun weinig aan, en zij begrijpen volstrekt niet, hoe het geoorloofd is, dat iemand, die ter slechter naam en faam bekend staat, een advokaat kan 'koopen', om de zaak zelve te bepleiten, afgescheiden van den persoon. Als een boeren-jury misdrijven tegen den eigendom heeft te berechten, dan is zij onverbiddelijk: diefstal en brandstichting vooral zijn hare nachtmerrie, maar geldt het oneerlijkheid in den meer verfijnden vorm van oplichting, afpersing, mis-

1 *Etude sur l'institution du jury en Russie* in de *Revue de droit international et de législation comparée* van 1871 en volgende jaargangen.

bruik van vertrouwen, bankroet en dergelijken, dan is hij uiterst toegeeflijk, en een beschuldigde, die het aldus verkregene of verduisterde teruggeeft vóór den rechtsdag, weet zeker, dat hij wordt vrijgesproken. Een oudste van het dorp, die de openbare kas besteelt, vervolgd wordt, maar het gestolene tijdig teruggeeft, wordt niet alleen vrijgesproken, maar zelfs meermalen als oudste herkozen! Ook misdrijven tegen personen telt zij niet zwaar; de ruwe manieren van den boerenstand maken, dat een boerenjury er niets in vindt, wanneer men elkander een dracht slagen toedient of bekkesnijdt, en een man, die zijne wettige huisvrouw slaat, erbarmelijk slaat zelfs, is in de oogen van deze gezworenen een zeer alledaagsch en geenszins strafwaardig man. - Een jury uit den koopmansstand daarentegen is zachter in haar oordeel over diefstal, omdat de koopman zijn huis beter sluit en toch nog niet verarmt, al wordt hem wat ontstolen; hij is even zacht ten opzichte van bedrog, maar hij is onverbiddelijk tegen geweldpleging; boeren en kooplieden beiden zijn even gestreng tegen misdrijven jegens den eeredienst. - In de groote steden, waar men de meer ontwikkelde juries vindt, hangt het verdicht veelal af van het wijsgeerige standpunt, waarop één of meer harer leden staan; er zijn er, die alle straffen doelloos vinden; er zijn ziekelijke philanthropen; er zijn gezworenen, die nooit of nergens bewijs zien; kortom de theorie spreekt daar recht: *pereat mundus*. Deze verschillende omstandigheden moet men in het oog houden om te begrijpen hoe het komt, dat in Rusland (gelijk trouwens in Frankrijk ook meermalen het geval is) dagelijks beschuldigden worden vrijgesproken, die volledig bekennen en tegen wie het meest volledige bewijs van schuld is geleverd. - Bij de opgegeven redenen komt er nog eene, die men niet aan de gezworenen zelven heeft te wijten, n.l. de zware straffen, die het strafwetboek bedreigt. Heeft de jury eenmaal het ‘schuldig’ uitgesproken, dan heeft de rechter zijn plicht te doen en de wet toe te passen met hare vreeselijke straffen van galg, zwaard, deportatie, mijnarbeid, ballingschap en tuchthuis, met hare uiterst geringe speling tusschen minimum en maximum. Bewijst het tegen een gezworene, indien hij weigert tot schreeuwende onrechtvaardigheden mede te werken? Maar er rest hem geen keuze anders dan die tusschen vrijspraak van, of onrecht aan een schuldige; hij kiest het eerste, en ik acht er hem niet minder om.

Intusschen: aan alles is een grens, en de wijze, waarop in

de laatste jaren de juries haar taak opvatten, maakt, dat de toestand moeielijk kan blijven, gelijk hij is. - De breede schare der ‘ontevredenen,’ der nihilisten en socialisten en progressisten, en hoe zij meer mogen heeten, groeit dagelijks aan; zij begint een actieve rol te spelen: hier een gewapend verzet tegen het openbaar gezag, daar een moord of moordaanslag op klaarlichten dag; de schuldigen worden opgespoord, vervolgd en vrijgesproken, de eene, omdat de meerderheid der jury denkt gelijk hij, de andere, omdat de jury zijne handelwijze van zijn standpunt volkomen begrijpelijk acht, een derde (de meeste misschien) omdat de gezworenen vreezen voor wraakoefening, indien zij hun plicht doen. Het meest geruchtmakende voorbeeld der laatste maanden was het proces tegen Vera Sassulitch gevoerd, waarvan de bijzonderheden nog versch in het geheugen liggen. Eene jonge vrouw, met een gunstig voorkomen en een medelijdend hart naar het schijnt, zag in eene gevangenis een gevangene onbarmhartig kastijden op last van den bekenden generaal Trepoff, het hoofd van de rijkspolitie; de eenige aanleiding hiertoe was, dat de stumpert niet, of althans niet spoedig genoeg, den generaal had gegroet. Geruimen tijd na dit voorval maakt zij een lange reis naar St. Petersburg met geen ander doel dan om Trepoff neder te schieten: zij koopt een pistool, laadt den dubbelen loop, meldt zich aan bij den generaal, overhandigt hem een rekwest en schiet op hem, terwijl hij staat te lezen. Zij wordt gearresteerd, bekent haar schuld en staat terecht, sterk verdacht bovendien van door politieken haat te te zijn gedreven, veel meer dan door medelijden; de jury spreekt haar vrij, en eene juichende menigte vergezelt haar in triumf naar hare woning! Ditmaal vond het verdict weêrklank in het kabinet des Keizers, want Trepoff was een vertrouweling des Keizers en belast met het toezicht op diens persoonlijke veiligheid, en toen nu dezer dagen generaal Mezenzoff, Trepoff's opvolger, op klaarlichtendag in eene hoofdstraat van St. Petersburg werd vermoord, meende de Keizer tegen eene vrijspraak van de nieuwe schuldigen te moeten waken. De jury, die in haar overmoed geheel vergat, dat de Keizer haar in het leven riep en dat hij haar kon opheffen, zag zich eindelijk geplaatst tegenover den souverein, en er waren niet vele letters noodig voor de laatste ukaze, waarbij alle misdrijven jegens hooge staatsambtenaren aan de kennisneming der jury worden onttrokken en opgedragen aan een krijgsraad! In plaats van eene ordelijke

rechtspraak alzoo, een staat van beleg. De slotsom kan, dunkt mij, geene andere zijn, dan dat de gewaagde proefneming met eene fransche jury in Rusland *fiasco* heeft gemaakt.

Als een rechter - met of zonder jury - recht zal spreken, dan moet hij allereerst weten, wat recht is, en zoo kom ik van zelf tot de vraag, hoe het met de codificatie in Rusland gesteld is. Aanvankelijk was de wetgeving daar, gelijk in de meeste landen, een chaos van wetten en besluiten, waarin ook de kundigste rechtsgeleerde moest verdwalen; aan Keizer Nicolaas komt de eer toe, dat hij hierin orde heeft doen brengen en de geschreven wet voor rechters en justitiabelen meer toegankelijk heeft gemaakt. Naar het voorbeeld van Justinianus liet Nicolaas I door eene rechtsgeleerde commissie een stelselmatig geheel maken van al wat sedert de dagen van Alexis Mikhaïlovitch door de Czaren was verordend; haar arbeid werd samengevat in eene Algemeene Verzameling van wetten (*Sobranié Zakonov*'), waarin ongeveer *zes-en-dertig-duizend* ukazen, manifesten, rescripten en hoe de verordeningen meer mogen heeten, werden opgenomen. Men stond toen voor 48 kwartijnen, en het liet zich voorzien, dat zulk eene verbazend groote stof van meer belang zou zijn voor den geleerde dan voor de mannen van de praktijk, vooral ook omdat de systematische behandeling nog al iets te wenschen overliet. De Keizer liet daarom uit de *Sobranié* een beredeneerd uittreksel maken, *Svod Zakonov*' genaamd, waarin de verschillende besluiten, die nog kracht van wet hadden, stelselmatig waren bijeengebracht in de verschillende afdeelingen van het recht, waarop zij betrekking hadden; deze *Svod* zag in 1833 het licht en is sedert 1 Januari 1835 het rijkswetboek geweest. Het 'uittreksel' beslaat nog altijd vijftien dikke deelen; elk daarvan bevat een onderdeel van het algemeene recht: staatsrecht administratief recht, strafrecht, handelsrecht, strafvordering enz. Hier is het voldoende te vermelden, dat het tiende deel het burgerlijke recht en de burgerlijke procesorde, het 11de en 12de deel het handelsrecht in den allerruimsten zin, het 15de of laatste deel het strafrecht en de strafvordering bevat.

Van tijd tot tijd komt er eene nieuwe officieele uitgave van den *Svod*, waarin de wijzigingen zijn opgenomen, die sedert de vorige uitgave zijn gemaakt; van daar, dat elke nieuwe uitgave aan bijkans elk artikel van de wetboeken een nieuw nommer geeft, hetgeen voor de raadpleging niet gemakkelijk is.

Het wetboek van burgerlijke rechtsvordering en dat van straf-

vordering zijn in 1864 geheel vernieuwd en tegelijk met de wet op de rechterlijke organisatie afgekondigd. Twee jaren later (in 1866) volgde een nieuw wetboek van strafrecht, dat, gelijk wij zagen, nog niet uitmunt door humaniteit. Deze wetboeken zijn verbindend voor het geheele grondgebied van het rijk, zoodat in dit opzicht althans eenheid is verkregen. Maar hetzelfde is allerminst het geval met de burgerlijke wetgeving. Het tiende boek van den *Svod*[1] toch geldt alleen voor het eigenlijk gezegde Rusland, maar daarnaast heeft men drie andere volledige burgerlijke wetboeken en een aantal oude costumen, die behouden zijn gebleven. De drie bedoelde wetboeken zijn: dat van Polen, eene gewijzigde uitgave van het fransche *Code civil;* dat van de Oostzee-provinciën, het in 1864 nieuw geredigeerde *Liv-Est-und Curländisches Privatrecht* met 4600 artikelen; en dat van Finland, eene oude zweedsche wetgeving (*Sveriges Rikes Lag*), door de tegenwoordige wetgevende vergadering belangrijk gewijzigd naar de behoeften van den tijd[2]. De Costumen worden aangetroffen in de voormalige poolsche provincien Tchernigoff en Pultawa, in Trans-Caucasie, in Bessarabië en bij de nomadenstammen. Bovendien houde men in het oog, dat alleen het Oostzee-recht in zijne 4600 artikelen niet minder dan negen verschillende provinciale en stadsrechten bevat. Voor den rechter, die al deze wetboeken en costumen kent, of er ook maar den weg in kent, zal iedere jurist ongetwijfeld eerbied hebben, maar ik geloof niet, dat er tot nu toe vele zullen worden gevonden. Een nederlandsche koopman, die onlangs in een van de Oostzee-steden advies vroeg omtrent een daar te voeren proces, kreeg ten antwoord, dat hij volkomen in zijn recht was, maar dat proces werd ontraden, omdat de rechters niet recht wisten, wat recht was. Toch was dit niet omdat hij vreemdeling was, want het burgerlijke recht is hetzelfde voor vreemdelingen als voor Russen, behalve alleen dat het *statutum personale* hem volgt op russischen bodem.

Zoolang de unificatie van het burgerlijke recht niet heeft plaats gehad - iets wat nog wel langen tijd tot de vrome wenschen zal behooren - en het peil van kennis, onpartijdigheid en moraliteit bij de rechterlijke ambtenaren niet is verhoogd,

1 De laatste uitgave van dit deel is van 1874.
2 Wie nader kennis wil maken met het russische privaatrecht, zal me vrucht raadplegen het belangrijke werk van professor Lehr: *Eléments de droit civil russe*. Paris, 1877.

zal de rechtsbedeeling en de rechtszekerheid voor inlanders en vreemdelingen noodzakelijk veel te wenschen overlaten. Tot zoolang zou intusschen reeds veel zijn verkregen, indien Rusland zich kon beroemen op zijne beoefenaars van de rechtspraktijk; het zou voor de russische rechtscolleges van groot belang zijn indien kundige en eerlijke rechtsgeleerden hen voorlichtten omtrent de te behandelen rechtszaken: praktizijns, die in burgerlijke zaken de geschilpunten opzoeken, duidelijk stellen en nauwkeurig toelichten, die de zaken voor hunne clienten aan den rechter ontwikkelen en zich daarbij onthouden van kwade praktijken, zijn een onmisbaar element voor eene goede rechtsbedeeling; zij zouden vooral in Rusland uitnemende diensten bewijzen, indien zij, in de voornaamste steden van het rijk gevestigd, specialiteiten waren in het recht, dat in dat deel van het rijk heeft gegolden en nog geldt. In strafzaken is de vrije advokatie een bolwerk voor de individueele vrijheid tegen willekeur en geweld, zoolang het vrije woord van den verdediger de onschuld beschermt, de grenzen trekt tusschen schuld en verdenking van schuld, voor den schuldige de lichtpunten weet te ontdekken, die tot verzachting van straf leiden, en naijverig het oog houdt op de waarborgen, waarmede eene goede regeling van het strafproces een verdachte of beschuldigde voorziet.

Ongelukkig echter schijnt de balie in Rusland hare schoone taak niet aldus op te vatten; de uitoefening van de rechtspraktijk wordt er beschouwd als een handelsbedrijf, en de fouten, die den energieken koopmansstand ontsieren, worden ook bij den overigens bekwamen en werkzamen advokatenstand aangetroffen. De eer en de waardigheid van het ambt wordt door weinigen opgehouden, en het zedelijke peil, waarop de meesten staan, is niet hoog. In burgerlijke zaken speelt het *pactum de quotâ lite* (de overeenkomst, waarbij de advokaat zijn bijstand verleent voor een aandeel in hetgeen waarover wordt geprocedeerd) een groote rol; dikwijls ook wordt een formeel contract gemaakt, waarbij de advokaat eene ongehoorde som bedingt in geval van winst, en zich met eene kleinigheid laat afschepen in geval van verlies. In strafzaken wordt een geregelde huur en verhuur van diensten gesloten; de beschuldigde belooft zijnen verdediger b.v. 10,000 roebels in geval van vrijspraak, 5000 voor een jaar gevangenisstraf en 1000 voor 15 jaren deportatie naar Siberië; een groot deel van de som wordt vooruitbetaald, en het cijfer wordt veelal hoog opgevoerd

door overdreven voorstellingen van de gevolgen, die eene schuldigverklaring voor den beschuldigde kan hebben. Somtijds ook vraagt de advokaat hangende het proces eene meestal vrij belangrijke som ‘voor geheime doeleinden’, waarmede dan bedoeld wordt het vullen van de handen van een of anderen invloedrijken ambtenaar; de cliënt ziet dit geld nimmer terug, en ik weet niet wat meer zou zijn af te keuren, dat de verdediger het voor zulk een doel bezigde, of dat hij het eenvoudig in zijne eigen beurs hield; omkooping en afpersing toch zijn beide ambtsmisdrijven van de ergste soort. Bij het groote publiek, en vooral bij den koopmansstand, denkt men algemeen, dat wie slim is zich aan recht noch wet heeft te storen, ja, dat hij die ten eigen bate kan exploiteeren; handigheid en geld, zoo meent men, leiden alleen tot overwinning; het pleit wordt achter de schermen met open beurs beslecht. Deze volksovertuiging is, zoo al niet onjuist, dan toch zeer overdreven, maar handige praktizijns hebben er misbruik van gemaakt, om in weinige jaren tijds schatrijk te worden; het bleef meestal een geheim *hoe* zij dit deden, en als het ontdekt werd, vond niemand er iets onnatuurlijks in. - Gelukkig voor de russische maatschappij zijn er sporen van verbetering in dezen ergerlijken toestand merkbaar. Te Sint-Petersburg heeft men uit ‘het venster’ gezien, dat in het overige Europa, met name in Engeland en Frankrijk, eene kundige en zeer geziene balie de rechtspraktijk leidt, wier leden te veel achting hebben voor hun ambt, voor hunne ambtsbroeders en voor zich zelven, om zich met dergelijke ellendige praktijken in te laten, die door ijver, kennis en talent niet alleen de achting hunner medeburgers, maar ook niet zelden een ruim inkomen genieten. In de beide hoofdsteden heeft men, evenals in westelijk Europa, eene balie, eene Orde van Advokaten gevormd met een Raad van Toezicht, die de waardigheid van het ambt heeft op te houden en misbruiken te straffen, die het recht heeft een praktizijn te waarschuwen, te schorsen of voor goed zijne rechten en voorrechten te ontnemen. Als nu de justitiabelen maar medewerken in deze goede richting, dan kan het kwaad met der tijd misschien worden uitgeroeid.

Uit al het vorenstaande blijkt reeds, dat de groote verwachtingen, die het jonge Rusland van de nieuwe rechtsbedeeling had gekoesterd, zijn teleurgesteld, gelijk zoo vele andere droomen uit dit tijdperk van hervorming en vooruitgang. Ik heb

nog terloops op enkele andere factoren te wijzen, waaraan noch de rechterlijke macht, noch de balie, noch de justitiabelen, maar alleen de hooge regeering zelve schuld heeft. In de eerste plaats heeft de regeering bij de codificatie van het burgerlijke recht, even weinig als bij verschillende andere onderwerpen van wetgeving, een geopend oog gehad voor de behoeften en voor de rechtsovertuiging der natie; een gevolg hiervan is, dat vooral ten opzichte van de vermogensrechten (eigendom, erfrecht, enz.) de overgroote meerderheid der bevolking het geschreven recht eenvoudig ter zijde stelt, en zich krachtens stilzwijgende overeenkomst houdt aan de aloude gebruiken, die diepen wortel hebben geschoten in de zeden der plattelandsbevolking. Wij zagen het reeds bij het bespreken van de *Mir* en van de boerenfamiliën, dat het opgedrongen recht zeer gemakkelijk wordt ontdoken, en niemand zal beweren, dat hierdoor onrecht geschiedt; de doode wet blijft een doode letter, maar het maatschappelijke leven gaat voort en laat aan de doode hare eervolle rust. Zoo zal het overal en altijd zijn, waar de geschreven wet niet de uitdrukking van de rechtsovertuiging der natie is. - Eene tweede meer tastbare ongerijmdheid was deze, dat de regeering, die de jury heeft ingevoerd, eene formeele poging heeft aangewend om de gezworenen onkundig te houden van het recht. Nadat het enkele malen was voorgekomen, dat een pleitbezorger in strafzaken de jury tot vrijspraak had bewogen, door haar te wijzen op de wanverhouding tusschen een misdrijf en de zware straf, die daartegen was bedreigd, werd aan de verdediging bij keizerlijk besluit *verboden* aan de jury te zeggen, welke straf op eenig misdrijf was gesteld! De regeering scheen niet te begrijpen, dat het voor een gezworene met eenige ambitie niet moeielijk was de afgekondigde en gedrukte strafwet te raadplegen, maar dat men aan de Bank der Gezworenen door dezen dwazen maatregel een certificaat van onkunde en van volmaakte ongeschiktheid gaf. Hoe het besluit werkte, bleek duidelijk, toen zekere jury een beschuldigde schuldig verklaarde, zonder te weten wat zijn lot zou zijn; de rechtbank veroordeelde tot zeven jaren tuchthuisstraf, en de ontstelde gezworenen waren hierover zoo uit het veld geslagen, dat zij, zonder van iets te willen hooren, alle volgende beschuldigden een voor een vrijspraken! - De derde meest ingrijpende fout eindelijk is, dat naast de geregelde rechtspraak, die althans *bedoelde* waarborgen te geven voor vrijheid en recht, de zoogenaamde ‘administratieve

procedure' in stand is gehouden. Deze, eene uiting van de meest absolute willekeur, hangt te zamen met de inrichting der russische politie, en het is hierover, dat ik thans met een enkel woord wil spreken.

In Rusland heeft men tweeërlei soort van politie, de centrale en de plaatselijke; de eerste is goed geregeld en vormt een goed geheel, de laatste daarentegen laat alles te wenschen over, jammer genoeg voor de russische maatschappij, want de eerste heeft voornamelijk ten taak om de wezenlijke of denkbeeldige staatkundige misdrijven op te sporen, terwijl de zorg voor de veiligheid van personen en goederen aan de plaatselijke politie is overgelaten. - Wanneer wij opklimmen tot de bovenste laag der russische samenleving, dan vinden wij in de onmiddellijke omgeving des Keizers, diens 'private kanselary', een lichaam, dat buiten de eigenlijk gezegde, vroeger besproken hooge staatslichamen staat, en ten taak heeft alle zaken af te doen, die door den Keizer zelven rechtstreeks worden behandeld. Deze kanselary is in vier afdeelingen verdeeld, en eene dezer afdeelingen (de derde) is belast met de 'hooge politie'. Aan het hoofd van deze afdeeling staat thans generaal Potapoff, wien een adjunct is toegevoegd voor het geval van afwezigheid. Onmiddellijk onder hem staan twee ambtenaren, die men zijne rechter- en zijne linkerhand zou kunnen noemen: de chef van de staf der gendarmerie en de prefect van politie der hoofdstad; eerstgenoemde zorgt voor het 'hooge' politietoezicht over het gansche rijk, laatstgenoemde moet zich op de hoogte houden van al wat er meer bepaaldelijk te St. Petersburg omgaat, en is tevens belast met de zorg voor de persoonlijke veiligheid des Keizers.

De gendarmerie is eene instelling uit de dagen van keizer Nicolaas, aanvankelijk met eene gansch andere bestemming dan thans. De Keizer had haar in het leven geroepen om een waakzaam oog te houden op de ambtenaren; hij begreep, dat hij door zijne ambtenaren stelselmatig werd bedrogen en vormde daarom een eorps goed betaalde militaire beambten, die over het gansche land werden verspreid en in last hadden den Keizer rechtstreeks in te lichten omtrent alles wat der aandacht waardig scheen. Deze 'gendarmes' waren evenwel veel te veel doortrokken van den russischen ambtenaarsgeest, dan dat zij niet zeer spoedig hun taak zouden hebben verloochend. Zij wilden niet als spionnen en verklikkers worden beschouwd; zij begrepen, dat hetgeen zij te weten kwamen, al werd het over-

gebracht, weinig zou baten, en zij konden er niet toe komen om in enkele gevallen, die hun toevallig openbaar werden, een ambtenaar ongelukkig te maken, die niet slechter was dan de overigen. De gendarmerie sloot de oogen voor de meest openlijke ambtsmisdrijven, maar toonde hare waakzaamheid door nauwkeurig toe te zien op alle wezenlijke of vermeende staatkundige misdrijven; menig onvoorzichtig woord, menige grap ten koste van de regeering werd door haar opgevangen en als hoog verraad overgebracht naar de particuliere kanselary des Keizers. Deze gendarmes, in Rusland wel bekend als ‘de Blauwen’, naar de blauwe uniform die zij dragen, doen ook onder de tegenwoordige regeering denzelfden dienst; in elke stad van eenige beteekenis vindt men er een of meer, die als geheime politie het rechte *mouchard*-bedrijf uitoefenen. Zij zijn bereden en worden meestal aangeworven uit de cavalerie; het regiment der garde te paard heeft de meeste *Chefs des Gendarmes* geleverd, o.a. graaf Benkendorf, graaf Orloff, prins Vasili Dolgorukoff, graaf Peter Schuwaloff en den tegenwoordigen generaal Potapoff. - De bevoegdheid der gendarmerie is eigenlijk nergens juist afgebakend; zij handelt naar omstandigheden in het zoogewilde staatsbelang, bewaakt een ieder, die haar van haar ‘hooge politie’-standpunt verdacht voorkomt, neemt vermeende ‘staatsgevaarlijken’ of verdachten in verzekerde bewaring, houdt hen zoolang zij wil, of zendt hen naar een of ander onherbergzaam oord, om daar dan nog onder politie-toezicht te blijven. Wallace karakteriseert haar zeer juist als ‘het gewone werktuig om staatkundige droomers te straffen, geheime genootschappen te onderdrukken, staatkundige bewegingen tegen te houden, en in het algemeen alle regeeringsbevelen uit te voeren, die buiten de wet om worden gegeven.’ Hij zelf maakte op minder aangename wijze met haar kennis, maar kwam, na al wat hij van haar had gezien en gehoord, tot het besluit, dat de officieren der gendarmerie meestal beleefde, welopgevoede menschen zijn, die hunne onaangename taak op de minst beleedigende wijze vervullen, maar niettemin overal met achterdocht en tegenzin worden begroet, ook door hen, die niet denken aan revolutionaire woelingen. ‘Wij moeten ons hierover niet verwonderen, zegt hij; menigeen gelooft aan de noodzakelijkheid van de doodstraf, maar er zijn er maar zeer weinigen, die geen bepaalden afkeer hebben van den beul.’

De prefectuur van politie te St. Petersburg is eene van de

meest invloedrijke betrekkingen; wie haar vervult, is tevens prefect van de hoofdstad en de beschermer van den persoon des Keizers; de Keizer zelf zoekt dezen vertrouwden ambtenaar uit en acht zich alleen veilig, als hij in de nabijheid is. Tot vóór weinige maanden werd deze hooge waardigheid bekleed door generaal Trepoff, een man van geringe afkomst, wiens vader onbekend is, althans in de doopregisters; die te Warschau zijne sporen als hoofdbeambte van politie had verdiend, en in de hoofdstad de schrik was van ieder, die met hem in ambtelijke aanraking kwam. Hij werd, gelijk ik reeds herinnerde, het slachtoffer van Vera Sassulitch, die hem wel niet doodde, maar toch zoo ernstig verwondde, dat zijne vervanging noodzakelijk was. Zijn opvolger, generaal Mezenzoff, werd op de openbare straat en op klaarlichten dag vermoord, en de Keizer, die sedert de twee aanslagen op zijn leven[1] zeer weinig op zijn gemak is, heeft zich deze dubbele misdaad bijzonder aangetrokken; het is niet onmogelijk, dat hierdoor het sein is gegeven tot ernstige reactionaire maatregelen, waarvan de straks bedoelde beperking van de bevoegdheid der jury er slechts een is.

Deze verschillende ambtenaren nu, die alleen ressorteeren onder de particuliere kanselarij des Keizers, en aan niemand dan aan den souverein verantwoording zijn, passen veelal de bovengenoemde ‘administratieve procedure (*administrativnym poryadkom*) uit; zij bestaat hierin, dat een persoon, die verdacht voorkomt, maar tegen wien men geene voldoende bewijzen heeft om hem met succès door het Openbaar Ministerie te laten vervolgen, voor eene gewone rechtbank, eenvoudig wordt opgelicht of althans aanzegging ontvangt, dat hij binnen een bepaalden termijn heeft te vertrekken. Als plaats van bestemming wordt hem een of andere uithoek van het rijk aangewezen, en hij blijft daar onder toezicht van de hooge politie, zoolang de Keizer goeddunkt. Komt eenmaal het verlof om te gaan waar men wil, dan wordt gewoonlijk nog het verblijf in een van de beide hoofdsteden van de vergunning uitgesloten. Dit alles geschiedt zonder eenigen vorm van proces langs administratieven weg. - In de allerlaatste dagen, naar aanleiding van den moord op generaal Mezenzoff,

1 Den 4/26 Maart 1866 loste een gewezen student van de universiteit te Moskou, met name Karakosoff, een pistoolschot op den Keizer in den zomertuin van het paleis. - Den 6den Juni 1867, toen Alexander de wereldtentoonstelling te Parijs bezocht, schoot Berezowski op hem in het Bosch van Boulogne.

heeft de gendarmerie nieuwe instructieën gekregen, volgens welke zij ongeveer alomtegenwoordig zal moeten zijn; vermoedelijk zal zij, door ruim gebruik te maken van de administratieve procedure, de noodige ‘verdachten’ uit den weg ruimen en zoodoende haar taak verlichten.

Naast de willekeur van de ‘hooge’ politie, staat die van de Mir. De dorpsvergadering namelijk kan door een eenvoudig besluit elk lid van de dorpsgemeente, dat de orde verstoort, naar Siberie zenden zonder eenigen vorm van proces. De aldus verbannen boer wordt niet, gelijk de gedeporteerden, naar de mijnen gezonden, maar hij wordt als landbouwer op een of ander onontgonnen land geplaatst aan gene zijde van het Ural-gebergte. De Mir gaat evenwel zelden tot zulk een uitersten maatregel over, niet omdat zij dien te willekeurig vindt, maar omdat zij bang is voor de finantiën en voor de wraak van den banneling. De kosten van het vervoer naar Siberie toch moeten door de dorpsgemeente zelve worden bestreden, en daar de Mir wel recht van verbannen maar geen recht van gevangennemen heeft, vreest men terecht, dat de banneling vóór zijn vertrek nog even het dorp in brand steekt, den Starost vermoordt of eenig dergelijk souvenir achterlaat in zijne geboorteplaats. Voor de ‘Blauwen’ is de administratieve procedure gemakkelijker; zij beginnen met hun object achter de tralieën te zetten en zenden het dan op rijkskosten naar de plaats van bestemming.

De plaatselijke politie, die zich niet met overwegingen van hoog staatsbelang heeft bezig te houden, maar belast is met de voor den individu meer belangrijke zorg voor de veiligheid van personen en goederen, is door gansch Rusland uiterst slecht. In elk district (*Uyezd*) vindt men een ambtenaar van politie, door den Zemstvo van het district benoemd; deze heeft twee of drie inspecteurs tot zijn hulp, die het district rondreizen om te zien, of de gewone politiebeambten hun plicht doen, maar deze gewone beambten weten niet wat hun plicht is; het zijn de schouten van het dorp en de veldwachters of scheuters, allen door de dorpsvergadering aangesteld, maar daar niemand zoodanig baantje begeert, worden door de Mir alleen zij benoemd, die door armoede verplicht zijn alles aan te nemen, wat zij kunnen krijgen, of zij, die voor elke andere betrekking onbruikbaar zijn. Aan dit schorremorrie, dat niets weet en niets te verliezen heeft, wordt het gezag van politiebeambten gegeven, wordt de zorg voor de persoonlijke veiligheid der ingezetenen toever-

trouwd. Diefstal, roof, brandstichting, moord en andere misdaden zijn dan ook ten platten lande aan de orde van den dag, en de statistiek wijst eene jaarlijksche vermeerdering van dergelijke misdaden aan. Het veld, dat deze plaatselijke politie heeft te bewaken, is uitgestrekt en dun bevolkt; de wegen zijn slecht en aan verlichting valt niet te denken; geen wonder, dat menige schuldige ontkomt en straffeloosheid is meestal een gevaarlijke spoorslag voor anderen. Zelfs eene goede politie zou onder zulke omstandigheden weinig kunnen uitrichten en wat kan men dan van eene slechte verwachten? - De plaatselijke politie is, in stede van de beschermster te zijn van de persoonlijke veiligheid, integendeel een werktuig om die te belagen; de hoofdman, de inspecteurs, de schouten en veldwachters toch worden door de regeering gebezigd om hare bevelen uit te voeren; zij doen dit op hunne eigen wijze en oefenen rechts en links willekeur, sterk door den steun, dien zij van hoogerhand ondervinden. De rustige, ordelijke ingezetenen worden dikwijls gekweld en lastig gevallen in naam der regeering, terwijl de onrustige en onordelijke ingezetenen op hun gemak stelen, rooven, branden, moorden en mishandelen. - Men heeft eenigen tijd geleden plan gehad om bereden patrouilles met den politiedienst in de districten te belasten; of hiervan iets is gekomen, is mij onbekend, maar Koscheleff merkte reeds op dat men dan de helft van de bevolking wel met de politiezorg kan belasten, want het land blijft groot en de bevolking dun. Wie de patrouille noodig had, zou haar zelden kunnen vinden, want alles zon ordelijk zijn zoolang zij passeerde; de misdadigers zouden wel geduld hebben, totdat de patrouille voorbij was, en dan misten hunne slachtoffers juist alle politiehulp.

De eenvoudige politieovertredingen kunnen door ieder lid van de dorpsgemeente worden geconstateerd en in de dorpsvergadering ter sprake gebracht; deze neemt dan een besluit, waarbij den overtreder kleine geldstraffen worden opgelegd. De vereeniging van verschillende naburige dorpen (*Volost*) heeft een eigen gerecht, eveneens uitsluitend uit boeren bestaande, dat kennis neemt van de overtredingen der Volost-reglementen. Over het gehalte van deze rechters sprak ik reeds vroeger, gelukkig zijn de zaken, waarin zij recht spreken, meestal van zeer geringe beteekenis.

De slotsom, waartoe ik naar aanleiding van een en ander ben gekomen, is, dat èn de rechtsbedeeling èn de rechtsze-

kerheid èn de persoonlijke veiligheid in Rusland nog veel te wenschen overlaten. De rechterlijke ambtenaren munten uit nòch door rechtskennis, nòch door tact, nòch door zelfstandigheid; de jury heeft, als instelling, *fiasco* gemaakt; de eenheid van recht ontbreekt; de balie vult de beurs, desnoods ten koste van recht en billijkheid; de ‘hooge’ politie maakt het voor ingezetenen en vreemdelingen onveilig, terwijl de plaatselijke politie noch de macht noch de geschiktheid heeft hen te beveiligen tegen de overtreders der algemeene strafwet. Administratieve willekeur treedt veelal in de plaats van recht, en de ernstige pogingen tot verhooging van het peil der rechterlijke macht lijden schipbreuk op den passieven tegenstand der bureaucraten. Is het te verwonderen, dat de vaderlandslievende Russen mismoedig worden?

H.H. VAN CAPPELLE.

(Wordt vervolgd).

II. De Choephoroi, of het lijkenoffer van Aeschylus.[1]

Personen van het drama.

ORESTES, zoon van Agamemnon, den door zijne gemalin Clytaemnestra vermoorden koning van Argos.
PYLADES, zijn vriend en begeleider.
ELECTRA, zijne zuster.
EEN PORTIER van het paleis te Argos.
CLYTAEMNESTRA.
KILISSA, de voedster van Orestes.
AEGISTHUS, tweede man van Clytaemnestra.
EEN SLAAF van Aegisthus.
REI VAN SLAVINNEN (uit den Trojaanschen buit van Agamemnon).

De tooneelwand stelt het koningspaleis te Argos voor met een hoofddeur in het midden, en twee vleugels met eigenen ingang, waarvan die links de vrouwen-, die aan de rechterzijde de mannenwoning bevat. Midden in de orchestra, die met het tooneel door een trap verbonden is, staat de graftombe van Agamemnon.
(Het is vroeg in den morgen. Orestes staat met Pylades bij het graf van Agamemnon.)

ORESTES.

Hermes, der macht aan u door Zeus verleend[2]
indachtig, wees mijn redder en mijn helper.

1 Zie de aflevering van Mei 1878, pag. 528 en vlg. Dit tweede stuk der Oresteïsche trilogie, waarvan ik thans den lezer eene vertolking aanbied, is door de afschrijvers nog veel erger bedorven dan de Agamemnon, zoodat ik in nog grootere mate de toegevendheid van het publiek voor vrijheden, die ik mij bij de vertaling veroorloofd heb, moot inroepen. Op voorbeeld van anderen noem ik dit stuk in het Nederlandsch kortheidshalve HET LIJKENOFFER, ofschoon Choëphoroi eigenlijk beteekent *de een lijkenoffer brengende* (*vrouwen*).
2 Als begeleider en patroon der schimmen. Vgl. onder, 681 en 770.

Want balling keer ik naar dit land terug,
en bij deez grafterp smeek ik mijnen vader,
te hooren en te luistren naar mijn stem.
* * *[1]
Eén haarlok heb ik Inachos[2] gewijd,
tot dank dat hij mij man het worden, en
deze andre, die ik rouwend over vader
liet groeien, leg ik neder op dit graf.

(hij snijdt met zijn zwaard een lok van zijn hoofd, die hij omhoog houdt.)

* * *
Afwezig, vader, treurde ik om uw dood,
en kon de hand niet leenen tot uw uitvaart!
* * *
Ha!
Wat zie ik? welke is toch die vrouwenstoet,
die ginds in zwarte kleedren herwaarts komt?
Wat moet ik denken dat er is geschied?
Trof soms een nieuwe ramp dit huis, of wel
zijn 't vrouwen, die een lijkenoffer tot
verzoening brengen van mijn vaders schim?
Zoo is 't voorzeker: want in rouwgewaad
gaat ook Electra, als ik 't wel heb, in
haar midden. Geef me, o Zeus, mijn vaders dood
te wreken; wees mijn trouwe bondgenoot. -
Ter zijde, o Pylades, opdat wij goed
den aard en 't doel vernemen van dien stoet!

Orestes en Pylades verwijderen zich, zonder door het koor bemerkt te worden, rechts van de orchestra, waarin de vrouwenschaar in plechtigen optocht, met urnen en korven voorzien, uit de vrouwenwoning gekomen, langs de trap van het tooneel afdaalt, en zich groepeert om het graf van Agamemnon, terwijl Electra, die in den trein de laatste was, midden op het tooneel tegenover het graf plaats neemt. De vrouwen heffen bij haren marsch het volgende beurlgezang aan.

KOORDE MAAT IS TOT VS. 51 DACTYLO-TROCHAEISCH: ..

Gaven te brengen,
offers te plengen,
heeft men mij herwaarts gezonden.
Wangen, opengereten,
toonen bloedige wonden.

1 De sterretjes beteekenen hier en elders, dat er verzen verloren zijn.
2 Riviertje van Argolis.

'k Sla mijnen boezem, en kreten
hoort men mijn rouwe verkonden.
Eindeloos weidt zich mijn harte
aan het gejammer der smarte,
die mij het lijnwaad aan stukken
van mijnen boezem doet rukken,
wegens de ontzettende rampen,
waarmêe dit huis heeft te kampen!

Haren te berge
rijzen deed erge
schrik, dien, onheil voorspellend,
booze verschijningen wekken,
droomen, van wrake vertellend.
Schel uit de vrouwenvertrekken
klonken waanzinnige kreten
van een beangstigd geweten[1].
Straks wordt om zieners gezonden,
die hun[2] beduiding verkonden,
en, met beroep op de goden,
melden, dat hevig de dooden
toornen op die uit het leven
hen naar het schimmenrijk dreven.

De goddelooze vrouw denkt 't euvel af te wenden,
door met een eerbewijs mij tot de schim te zenden,
o moeder Aarde, dat zij wis versmaden zal!
Ik schroom 't gebed te doen, dat zij te doen beval.
Onzoenbaar is het bloed, dat eenmaal is vergoten.
O jammervol paleis! o haard omver gestooten!
Geen straal der zon verlicht het aaklig duister, dat
dit huis omhult, sinds 't bloed des meesters 't heeft bespat.

Nu heerscht alleen de vrees, waar eerbied eens regeerde,
die zonder morren steeds naar 't woord te luistren leerde,
dat, nauw door 't oor gehoord, ook ketende den zin. -
Thans is 't Geluk godin, ja meer nog dan godin!
Maar eens zal toch haar macht voor Dice's[3] wrake zwichten!
Den éénen treft ze snel bij 't volle middag-lichten,
een ander later eerst in de avondschemering,
een derden, als de nacht des doods hem reeds omving![4]

1 Van Clytaemnestra.
2 Der droomen.
3 Der godin van het recht.
4 Sommigen treft de wraak te midden van het volle genot van leven en gezondheid, anderen in het vooruitzicht van een spoedigen dood te midden van de kwalen der grijsheid, weer anderen eerst na den dood. De zin dezer plaats is, gelijk vele andere in dit stuk, hoogst onzeker, en wordt zeer verschillend opgevat.

De aarde, kat het bloed,
door haar zelf gevoed,
als ze 't indrinkt, niet verdwijnen,
maar het stolt tot wrake! Pijn en
zielsangst doen den dader kwijnen.
Voor hem in der Nymphen huizen,
waar kristallen bronnen ruischen,
geen genezing! alle stroomen
waters zullen, saamgekomen,
vruchteloos gevloten zijn:
wasschen nooit den moordnaar rein.

In 't onzalig uur,
toen door 't godsbestuur
Troje viel, werd uit mijn woning
ik gesleept; aan Argos' koning
schonk men mij tot eerbetooning.
Nu dwingt tegen mijn geweten
't lot mij onrecht recht te heeten,
waar de meesters[2] 't zoo bevelen!
'k Moet mijn afschuw dus verhelen,
en den traan, aan 't oog ontweld
om het lijden van den held[3].

ELECTRA.

Slavinnen, dienaressen van dit huis,
die mij bij deze bedevaart verzelt,
staat gij, ik bid u, met uw raad mij bij.
Wat moet ik, tot mijn vader biddend, zeggen?
Dat ik dit offer breng als tot een vriend
van een vriendin, mijn moeder? Neen, daartoe
heb ik geen moed, en weet, als 'k op het graf
mijns vaders pleng, niet wat ik spreken zal!
Of zal ik zeggen, dat hij, zooals 't past,
hun, die deez gaven zenden, geven moet,
wat opweegt tegen 't leed, hem toegevoegd?
Of zal ik zwijgend, eerloos als zijn bloed

2 Clytaemnestra en Aegisthus.
3 Agamemnon.

vergoten werd, dit vocht op aarde gieten,
en, als bij reiniging[1], met afgewend
gelaat de schaal ter aarde werpend heengaan?
Uw raad, vriendinnen, roep ik hierbij in.
Want ook uw haat hebt gij met mij gemeen!
Verbergt uit vreeze niet, hetgeen gij denkt!
Want wat bestemd is, wacht zoowel den vrije,
als hem, wiens nek de hand des meesters kromt.
Zoo gij een beetren raad weet, spreekt dien uit!

KOOR.

Uw vaders graf vereer ik als een outer,
en, op uw last, verzwijg 'k mijn meening niet.

ELECTRA.

Zegt dan, hetgeen met die vereering strookt.

KOOR.

Smeek, plengend, heil af voor de weigezinden.

ELECTRA.

Wie van de vrienden moet ik noemen dan?

KOOR.

Vooreerst wie háár en wie Aegisthus haat.

ELECTRA.

't Zijn gij en ik dus, die de bede geldt?

KOOR.

Bedenk gij zelve, wat ge reeds begrijpt.

ELECTRA.

Wien anders moet ik daarbij voegen, spreekt!

KOOR.

Gedenk Orestes, schoon hij elders wijlt.

ELECTRA.

't Is wel, dat ge ook aan hem mij denken doet.

KOOR.

Bidt dat aan hen, die eens den held vermoordden...

1 t.w. bij een reinigingsoffer.

ELECTRA.

Verklaart mij, wat ik voor hen bidden moet.

KOOR.

Dat hun een god verschijne, of wel een mensch...

ELECTRA.

Als richter of als wreker, hoe bedoelt ge?

KOOR.

Zeg maar eenvoudig: die hen dooden zal.

ELECTRA.

Is zulk een bede tot de goden vroom?

KOOR.

Mag men geen kwaad vergelden aan zijn vijand?[1]

ELECTRA.

Heraut der goôn van hemel en van Hades[2],
roep, Hermes, de onderaardsche goden op,
beschermers van mijn vaders huis, en ook
de moeder-aarde, die aan alles 't licht geeft,
en van 't gebaarde weêr het zaad ontvangt,
dat zij mijn beê verhooren. Plengend roep ik
den doode toe: Uit deernis, o mijn vader,
met mij en met Orest, schaf licht en redding!
Verraden door mijn moeder, die Aegisfh,
haar helper bij uw moord, tot gade nam
in plaats van u, zijn wij thans rechtloos: ik
zoo goed als een slavin, een balling hij,
gedreven uit zijn erf. Vol overmoed
verbrassen gene, wat uw hand verwierf.
Orestes kome herwaarts met geluk!
Dat smeek ik u, o vader; hoor mijn beê,
en geef mij zelve, dat ik reiner zij
en vromer dan de vrouw, die 't licht mij schonk!
Dit bid voor ons ik, maar voor onze haters,
dat hun uw wreker, vader, ras verschijne,
die hun uw bloed met bloed betalen zal.
* * *
Zend gij uit Hades heil ons door de hulp
van goden, aarde en zegevierend Recht!
Na zulk een bede pleng ik 'tgeen ik bracht,

(een urne, haar door een der vrouwen gereikt, giet ze plechtig uit over het graf)

terwijl gij met uw klacht die plechtigheid,
een doodenhymne zingend, begeleidt!

DOODENHYMNE.

Laat stroomen de bigglende tranen, geweld
uit het hart om uw heer, den verslagenen held,
bij het graf van dien edelen doode,
dat weigert den toegang der snoode[3],

1 Dit was volgens de Grieksche volksmoraal boven alle bedenking verheven.
2 De onderwereld.
3 Clytaemnestra. De plaats is bedorven, en de verklaring onzeker.

en als gruwel gewis zal versmaden
dit offer tot zoen harer daden!
Hoor de eerbiedige klacht, o verduisterde geest,
van mij, die weleer uw slavin ben geweest.
O jammer! jammer! jammer!
Dra verschijne de held met een speer in de hand,
met Mars, die den boog uit het Scythische land
hanteert en het staal van het bliksemend zwaard,
als redder van 't huis en zijn heiligen haard!

ELECTRA

(die gedurende het gezang de lok, door Orestes op het graf gelegd (vs. 9), ontdekt heeft.)

Zoo is aan vader 't offer dan geplengd,
maar hoort, wat vreemde zaak ik heb ontdekt.

KOOR.

Spreek uit, wat is 't? van vreeze klopt mijn hart.

ELECTRA.

Ik vind op 't graf deze afgesneedne lok.

KOOR.

Van welken man, meent gij, of welke vrouw?

ELECTRA.

Dat is voor elk gemakklijk na te gaan.

KOOR.

Schoon ouder zijnde, leer ik gaarne: spreek!

ELECTRA.

Daar is maar één, van wien die lok kan zijn.

KOOR.

Vijandig zijn, die zulk een rouw zou voegen[1]

ELECTRA.

En ziet, zij komt volkomen overeen....

KOOR.

Met welke haren? dat vernam ik graag.

ELECTRA.

1 Clytaemnestra en haar gemaal.

Volmaakt gelijkt zij op mijn eigen haar.

KOOR.

Was 't van Orest dan een geheim geschenk?

ELECTRA.

Aan niemands lokken is zij zóó gelijk!

KOOR.

Hoe waagde hij zich herwaarts te begeven?

ELECTRA.

Hij zond gewis de lok zijn vader toe.

KOOR.

Dit waar geen mindre stof tot droefenis,
wanneer hij nooit deez grond betreden zal!

ELECTRA.

Ook mij, die dobber tusschen vrees en hoop,
klopt angstig 't hart in mijn ontroerde borst,
en heete droppels van een tranenvloed
ontspringen aan het dorstig brandend oog,
terwijl ik deze lok zie! 'k Kan niet denken,
dat die aan een der burgers toebehoort[1].
Ook sneed zijn moordenaarster die niet af,
mijn goddelooze moeder, jegens ons,
haar kindren, zoo onmoederlijk gezind.
Doch hoe beweer ik ook met zekerheid,
dat van mijn teêrbeminden broer, Orest,
dit sieraad komt? En toch vleit mij de hoop!
Ach!
O mocht het spreken kunnen als een bode,
opdat deez weifeling mijn hart verliet,
en ik die lok, als van eens vijands hoofd
gesneden, òf gerust verachten kon,
òf ze, als eens vriends, mijn rouw kon deelen, als
een eerbewijs gelegd op vaders graf! -
Maar ziet! die voetstap daar - een nieuw bewijs! -
is van een voet, die op den mijnen lijkt:
want dubbel spoor, wèl onderscheiden, merk ik
èn van hem zelf èn van een reisgenoot.
Als men van hiel en teenen d' omtrek mat,
zou men den vorm zien van mijn eigen voet.
Maar 'k roep de goede goden aan, die weten
door welken storrem wij, als schepelingen,
geslingerd worden! Wacht ons redding, zoo
groeit uit een zaadje licht een hooge stam:
thans kwelt mij angst en bitter zieleleed!

(Intusschen komen Orestes en Pylades van den rechter kant der orchestra voor den dag.)

ORESTES (*tot Electra*.)

De goden hebben dit gebed verhoord:
bid verder om vervulling van de rest.

ELECTRA.

Wat heb ik dan genoten van hun gunst?

1 Die zouden het niet gewaagd hebben.

ORESTES.

Ge aanschouwt hetgeen ge lang reeds hebt gewenscht.

ELECTRA.

Wien weet ge dat mijn harte herwaarts riep?

ORESTES.

Ik ken uw heet verlangen naar Orest.

ELECTRA.

In hoever, zeg mij, is die wensch vervuld?

ORESTES.

Ik ben die man; vraag naar geen beter vriend!

ELECTRA.

Maar, vreemdeling, verschalk mij door geen list!

ORESTES.

Dan waar 't een aanslag, op mij zelf gemunt!

ELECTRA.

Ge wilt mij nog bespotten in mijn leed!

ORESTES.

Dan ook in 't mijn, wanneer ik u bespot!

ELECTRA.

Moet ik u dan begroeten als Orest?

ORESTES.

Mij zelven ziende, kent ge mij niet weêr,
maar toen gij op dit graf die haarlok zaagt,
en 't spoor van mijne schreden gade sloegt,
toen wondt ge u op, en meendet mij te zien. -

(op zijn hoofd en vervolgens op zijn kleed wijzende)

Zie, zuster, hier de plaats, waar ik haar sneed,
en zie dit weefsel, 't werk van uwe hand,
de slagen van de spoel en het borduursel!

(Electra breidt sidderend de armen naar hem uit.)

Keer tot u zelf; de vreugd verbijstre u niet!
Want onze magen, 'k weet het, haten ons.

ELECTRA (***hevig ontroerde***)

O dierbre, dierbre troost van 't vaderhuis!
O lang beweende hoop op redding, gij
zult het herwinnen, steunend op uw kracht!
O heerlijke aanblik in vierdubblen zin!
Want mij drijft onweerstaanbre drang van 't hart,
te noemen vader u; als eene moeder
heb ik u lief - want gene haat 'k met recht;
gij vult de plaats der wreed geslachte zuster[1];

1 Iphigenia, door Agamemnon tot stilling van den storm bij Aulis geofferd.

gij zijt me een trouwe broeder, dien ik eer.
Moog Zege en Recht u en de hulp van Zeus,
den grootsten aller goden, vergezellen!

ORESTES.

Sla, Zeus, genadig onze nooden ga!
Aanschouw het vaderlooze broed des aadlaars,
die in de ringen van een wreede slang
den adem uitblies. Zijn verweesde kroost
lijdt honger en gebrek; want 't is te jong
om buit te sleepen naar des vaders nest.

(hier volgen drie m.i. onechte verzen, die ik onvertaald heb gelaten.)

Wanneer ge deze kindren van den held,
die u met offers eerde, laat vergaan,
wiens hand zal u zoo rijke gaven biên?
En sterft des aadlaars broed, hoe zult ge dan
betrouwbre teekens geven aan den mensch?[1]
Is gansch deez koningsstam verdord, dan staan
op 't feestgetij geen rundren om uw outers.
Red ons, en richt het ingestorte huis
weer op, zoodat het hoog de tin verheft!

KOOR.

O kindren, redders van uw vaders haard,
zwijgt, dat geen schepsel hoore, wat ge zegt,
en soms uit praatzucht alles weêr vertel'
aan onze meesters. Mocht ik eenmaal hen
verteren zien de vlam van walmend pek![2]

ORESTES.

Nooit zal mij 't machtig woord van Loxias[3]
verzaken, die mij zond in dit gevaar
met luider stem, en mij, verbitterd door
verlies van have en goed, bedreigde met
ondragelijke rampen, als ik niet
mijn vaders moordenaars vervolgde, hen
vermoordend op dezelfde wijs, als zij.
Mijn vader zelve, sprak hij, zou me, als 'k hem
niet wreekte, straffen met het gruwzaamst leed.
En kondend, hoe door wraak der schimmen toorn
verzoend wordt, zei hij, dat wie die verzuimde

1 De adelaar is de bode van Zeus.
2 t.w. op den brandstapel.
3 Apollo, als orakelgod.

een kwaal verbeidde, die tot diep in 't vleesch
invretend de oude kracht van 't lijf verteert,
en 't haar sneeuwwit doet worden voor den tijd!
Nog andre kwalen noemde hij, die door
de Erinyen uit vaders bloed, als 't niet
gewroken werd, geboren worden konden.
Want op de bede der vermoorde magen,
zendt de onderaardsche macht haar zwart geschut,
den waanzin en der droomen ijdlen schrik.
Hem, die haar gloênden blik in 't duister ziet,
beangst, verwart ze, en jaagt zij uit het land,
zijn lijf met koopren geesel teisterend.
Dezulken hebben aan geen feestmaal deel;
zijn uitgesloten van de heilge plenging;
weg jaagt van 't outer hen de onzichtbre toorn
des vaders; gastrecht noch verkeer is hun.
Eerloos en vriendenloos vergaan ze in 't end:
ellendig, uitgemergeld, uitgedord!
Op dat orakel moet ik dus vertrouwen,
ja zelfs, als 'k wantrouw, toch de daad bestaan.
Want vele reednen komen hier bijeen:
het godsbevel, de rouw om vaders dood,
het geldgebrek, dat ons zoo hevig drukt,
de schande, dat 't roemruchte volk van Argos,
dat Ilion zoo glorierijk verwoest heeft,
zich onder 't juk kromt van een vrouwenpaar.
Of ik een vrouw ben, wordt hij[1] ras gewaar.

KOOR.

O machtige Moiren[2], moog door de genâ
van Zeus deze daad
zóó slagen gelijk dit het Recht eischt!
'Vijandige taal met vijandige taal
moet men boeten', roept luide de stem van het Recht,
als het vordert schuld achterstallig,
en 'Bloedige slag wordt met bloedigen slag
eens geboet.' Want steeds krijgt de dader zijn loon:
't is een woord zoo oud als de wereld.

ORESTES.

O vader, roekeloos gemoord,
welk liefdeblijk, welk innig woord

1 Aegisthus.
2 Godinnen van het noodlot.

bereikt de plaats waarheen ge gingt,
als lichtstraal, dis door 't duister dringt?
Al baat ze niet, toch is de klacht,
die aan den vader wordt gebracht,
door 't kroost, verstooten uit 't paleis,
van teedre liefde een schoon bewijs[1].

KOOR.

Weet dat de scherpe tand der vlam
dor schimme niet 't bewustzijn nam.
In vroeger of in later stond
doet zij gewis haar gramschap kond.
Bejammerd wordt de doode, en ziet!
reeds daagt de wreker in 't verschiet.
Zijn woede, krachtig aangespoord,
zoekt wraak, tot is gezoend de moord[2].

ELECTRA.

Zoo hoor dan ook mijn klacht, waarbij
ik, vader, heete tranen schrei.
Uw dubbel kroost laat, ach, zoo droef
een treurzang klinken aan uw groef!
Men joeg uit huis en land het voort,
en 't zoekt bij u een toevluchtsoord.
't Is alles jammer en verdriet!
Wij overwinnen 't onheil niet!

KOOR.

Als de godheid maar wil, dan zal ze gewis
in juichen verkeeren het droeve geween,
en in plaats van de klacht, aan de groeve geschreid,
zal eenmaal een hymne in het koninklijk huis
de feestelijke plenging verzellen!

ORESTES.

Had voor Troje eene Lyrische lans u geveld,
zoo waart ge gestorven den dood van een held,
tot roem van uw huis en uw kindren;
vol bewondering staarden de menschen hen aan,

1 De verklaring dezer plaats is onzeker.
2 De overtuiging, dat de medewerking van de schim des vermoorden tot het slagen van het plan der wrake volstrekt noodzakelijk is, verklaart genoegzaam het gewicht, dat door den dichter blijkbaar aan dit deel van het treurspel gehecht wordt.

en in 't vreemde gewest vierde een grafterp voortaan
ook uw lof, dien geen tijd kon vermindren.

KOOR.

Dan waart gij nog de vriend en heer
van hen, die ginds op 't veld van eer
gevallen zijn, in 't schimmenrijk,
en dierft geen vorstlijk huldeblijk,
trawant van de onderaardsche goôn;
die, voor gij heengingt tot de doôn,
in vrede en krijg hebt 't rijk bestierd,
dat u door 't lot gegeven wierd.

ELECTRA.

Neen, ik wensch niet dat hij onder Ilion's wal
was gevallen te midden van andren, wier val
men betreurt, en ginds was begraven,
maar dat hij weleer een zoo smaadlijken dood,
als hem trof, van zijn moordenaars zelf had gehoord,
en nog leefde, de braafste der braven!

KOOR.

Ge gewaagt daar, o kind, van iets beters dan goud;
van een heil, dat van 't Hyperboraeïsche[1] 't wint.
Ach had men het maar voor het wenschen!
Maar de slag van de dubbele zweep[2] knalt in 't oor
der beleedigde schim, en bezorgt u haar hulp
tegen 't bloedige paar, dat thans zit op den troon,
verafschuwd door haar,
en nog meer haren kindren een gruwel!

ORESTES.

Dat woord treft als een pijl mijn oor,
en dringt tot diep in 't harte door.
O Zeus, zend wrake van beneên
voor wat mijn vader heeft geleên
van moeders roekelooze hand!
't Zij oog om oog en tand om tand!

KOOR.

Moge ik den dag beleven,
dat beide snoodaards sneven,

1 De Hyperboraeërs zijn een mythisch volk in het uiterste Noorden, welks gelukkig bestaan spreekwoordelijk is geworden.
2 De aansporing tot wraak van de beide kinderen.

om, als 'k hen 't staal zie treffen,
een juichlied aan te heffen!
Want wie zal van mij vergen,
in 't harte te verbergen
den doodelijken haat,
dien toch mijn blik verraadt?

ORESTES.

Wanneer zal eens de heil'ge Zeus
de beide loten van dit huis
doen bloeien, kloovend met zijn hand
den snooden 't hoofd? Trouw keere in 't land!
Hoor Aardgodes, recht eisch ik voor
het onrecht; macht der helle, hoor!

KOOR.

Dit is immers een wet, dat de bloedige straal,
die den bodem besproeit, weder ander bloed eischt!
Want luid roept de moord de Erinys te hulp,
die het lijden van hen, die weleer zijn geveld,
door het lijden van andren doet boeten!

ELECTRA.

Waar toeft gij, macht der onderaardsche goden?
Ai! ziet, geduchte Furien der dooden!
aanschouwt van Atreus' stam den nood, de ellenden,
den smaad van 't huis! Waarheen zal 'k, Zeus, mij wenden?

KOOR.

Van deernis met die smarte
klopt in mijn borst het harte,
waar droevige gedachten
in rijzen door uw klachten.
Maar zie ik op uw broeder,
dien Zeus u zond als hoeder
en redder, wijkt mijn smart,
en hoop herleeft in 't hart!

ELECTRA.

Is 't mooglijk soms het onrecht te vergeven,
waar moeder meê vergiftigd heeft ons leven?
Haar woede te verzoenen is ondoenlijk;
ze is een wolvin: haar hart is onverzoenlijk![1]

1 De lezing van deze plaats is niet vast, en de verklaring onzeker.

KOOR.

Gelijk een Perzisch klaagwijf sloeg,
toen men zijn lijk ten grave droeg,
'k mijn lijf geweldig keer op keer,
Wild vloog de hand dan op, dan neêr,
't onstuimig beukend weêr en weêr,
en luid weergalmde èn hoofd èn borst![1]

ELECTRA.

Wee u, ontaarde, wee! gij dorst
gelijk een vijand, zonder stoet
van burgers, zonder laatsten groet
en zonder klacht uw echtgenoot
te bergen in der aarde schoot!

KOOR.

Verminkt heeft zij dan 't lijf
(o gruwelijk bedrijf!)
begraven, om uw leven
ondraaglijk leed te geven[2].
Ge hoort, wat ongehoord is:
hoe smaadlijk hij vermoord is!

ELECTRA.

Toen werd gepleegd de gruweldaad,
toen stond ik ver veracht, versmaad:
men had mij als een boozen hond
uit 't huis gesloten op dien stond.
Al snoerde doodsangst mij den mond,
heb 'k meengen zucht in de eenzaamheid
geslaakt, en meengen traan geschreid!

KOOR (*tot Orestes*.)

Grif diep al wat ge hebt gehoord
in 't hart, want waar is ieder woord!
Voor thans genoeg! *Daad* eischt de tijd:
Uw wil zij vast, uw vuist bereid!

1 Toch zeker van verre, zoodat Clytaemnestra dat rouwbedrijf niet bemerkte?
2 De moordenaar placht uit bijgeloof, om te voorkomen dat de verslagene zich na zijn dood wreekte, diens lichaam te verminken en de afgehouwene leden, bepaaldelijk de handen, hem onder de oksels te leggen. Het *ondraaglijk leed* is hier dus het geringe uitzicht op wraak.

ORESTES.

Wee mij! wat smaad, wat hoon!
Maar nu wacht haar het loon,
wanneer de goôn haar leven
in mijns handen geven!
Als zij dat maar mag derven,
wil 'k zelve gaarne sterven! -
U, vader, roep ik, sta uw kindren, bij!

ELECTRA.

Hoor mij, en zie de tranen, die ik schrei!

KOOR.

Deez gansche stoet stemt in met hunne bede.
Verschijn in 't licht, en werk hun krachtig mede!

ORESTES.

Levre Ares Ares, Dice Dice slag![1]

ELECTRA.

Geeft, goôn, gerechte wraak op dezen dag!

KOOR.

Ik sidder bij het hooren dezer beden,
't Geen lang bestemd was, dat vervull' zich heden!

O jammer! geplant
in 't geslacht, dat de hand
des Verderfs heeft zoo bloedig geslagen!
O droevige ellend!
O smart zonder end!
O lijden niet langer te dragen!

Geen uitwendig kruid
heelt die wonden, maar uit
eigen bloed wordt een middel geboden
door den bloedigen strijd,
die dit huis heeft ontwijd!
Hoort dit lied van de Furien der dooden!

Gij, zalige goôn van het schimmenrijk, hoort
deze beden, en zendt aan de kinderen hulp,
genadige hulp tot de zege!

ORESTES.

Mijn vader, die niet als 't een koning voegt
den dood vondt, geef 't bestier mij van uw huis.

1 Dat is: kampe macht tegen macht, recht tegen recht.

ELECTRA.

En ik, o vader, smeek u dat ge mij
den bruidstaat geeft, maar aan Aegisth den dood,

ORESTES.

Zoo zullen u de menschen, als 't behoort,
met offers eeren: anders moet gij derven,
wen andre schimmen de offerdamp verkwikt.

ELECTRA.

En ik breng bij mijn hoogtijd aan dit graf,
hetwelk ik boven alles eeren wil,
plengoffers, van mijn erfdeel, uit uw huis.

ORESTES.

O Aard, zend vader op, den strijd te zien!

ELECTRA.

O Persephassa[1], geef ons zege en heil!

ORESTES.

Gedenk het bad, waarin ge vielt, mijn vader!

ELACTRA.

Gedenk het net, waarin men u verstrikte!

ORESTES.

In ongesmede boeien sloeg men u!

ELECTRA.

Een schandlijke aanslag hulde u in dat kleed!

ORESTES.

Wekt u die hoon niet op uit uwe rust?

ELECTRA.

Verheft gij 't dierbaar hoofd niet uit het graf?

ORESTES.

Zend òf uw vrienden 't Recht als bondgenoot,
òf, zoo gij, overwonnen, op uw beurt
wilt winnen, kansen even gunstig, vader!

1 = Persephone, de vrouw van Hades en koningin van de onderwerld.

ELECTRA.

Hoor, vader, ook deez laatste bede, nu
ge uw jeugdig kroost ziet zitten op uw graf:
heb deernis met den jongling en de maagd.

ORESTES.

En roei niet uit dit zaad van Pelops: zoo
leeft gij, mijn vader, voort, al zijt ge dood!

ELECTRA.

Des overleednen naam bewaren immers
hun kinderen, als kurken, die het net
beletten weg te zinken in den kolk.

ORESTES.

Om uwentwil klinkt, vader, onze klacht.
Uw eigen redding werkt ge, als gij die hoort.

KOOR.

Der eere van dit graf en d' onbetreurde
is, vrienden, door uw woorden ruim voldaan.
Beproef thans uw geluk, Orest, en tijg
aan 't werk, waartoe ge hebt gestaald uw moed!

ORESTES.

Dat zal geschiên: maar 't ligt niet uit den weg
te vragen, wat haar[1] tot dit offer dreef,
een laten zoen van ongeneeslijk kwaad!
't Gevoelloos lijk werd jammerlijke dienst
daarmeê bewezen. Neen, ik vat het niet!
‘Al giet men alles, wat men heeft, voor 't bloed
van éénen uit’, zoo heet het, ‘'t is vergeefs’.
Verklaart mij dus de reden, als ge kunt.

KOOR.

Ik was er bij, en ken die: door den angst
van nachtelijke droomen opgeschrikt,
zond 't snoode wijf ons om te plengen uit.

ORESTES.

Kent ge ook den juisten inhoud van dien droom?

KOOR.

Ze schonk, zoo dacht ze, 't leven aan een slang.

ORESTES.

En waarop komt het in de hoofdzaak neêr?

KOOR.

Hij wond in windsels zich, gelijk een kind.

ORESTES.

Welk voedsel zocht het pasgeboren dier?

1 Clytaemnestra.

KOOR.

Zij bood het, zegt zij, in den droom de borst.

ORESTES.

En werd die door het ondier niet gewond?

KOOR.

't Zoog, dacht ze, met de melk geronnen bloed.

ORESTES.

Geen ijdlen droom zond haar de schim haars mans!

KOOR.

Ontsteld, vloog ze uit den slaap op met een schreeuw,
en daadlijk werd, op last der koningin,
't gedoofde licht ontstoken in 't paleis.
Vervolgens zond ze deze doodenoffers,
tot heeling, als ze waande, van het kwaad.
Verklaar nu zelve, zoo ge kunt, den droom.

ORESTES.

U smeek ik, Aardgodes, u, vaders graf,
dat mij die droom beteeknisvol mag zijn!
'k Verklaar dien zoo, dat alles heerlijk stemt.
Want zoo die slang, denzelfden schoot als ik
ontwonden, in mijn windselen gehuld,
de moederborst, die mij gevoed heeft, zoog,
en met geronnen bloed de melk vermengde,
en zij een angstkreet slaakte bij dat leed,
dan valt gewis zij, die dat ondier voedde,
door moordnaars hand, en, in een slang verkeerd,
zal ik, zoo zegt de droom, die moordnaar zijn!

KOOR.

Zoo zij het! Maar hoe raadt ge ons nu te doen?

ORESTES.

Dat is eenvoudig! Deze ga in huis,
ik doe de daad, en gij doet niets, maar zorgt
dat deez mijn toeleg blijve een strikt geheim,
opdat zij, die den eedlen held met list
vermoordden, vallen in denzelfden strik,
gelijk ook Loxias[1] verkondigd heeft,
Apol, wiens woord nog immer waarheid bleek.
In vreemd gewaad, met reisgepak belaân,
zal ik met dezen man, met Pylades[2],
als gastvriend van dit huis en kampgenoot[3],

1 Als orakelgod heet Apollo zoo.
2 De rol van Pylades, die in de moordscène slechts drie verzen spreekt, werd zonder twijfel door een figurant vervuld. De overige rollen worden door twee acteurs gespeeld.
3 'Kampgenoot' is *à double entente* gebruikt.

verschijnen aan de poort der koningsburcht.
De taal van den Parnasos zullen wij
nabootsend, spreken 't Phocisch dialekt.
En stel, dat geen portier ons vriendelijk
dan binnenlaat, daar waanzin 't huis bezielt,
zoo blijven wij, tot iemand, die daar juist
voorbijgaat, deernis krijgt, en spreekt als volgt:
'Hoe nu? weert gij den smeekling van de deur?
Aegisth is immers niet op reis gegaan!'
Ben ik dan eens der hofpoort drempel over,
en vind ik genen op mijn vaders troon,
of komt hij op mij af, en wil hij tot
mij spreken, of mij honen met zijn blik,
zal ik hem, voor hij vraagt 'van waar die vreemdling?
met snellen zwaardslag maken tot een lijk.
De Moord-erinys zal, niet op rantsoen
gesteld, een derden[1] onvermengden teug
doen aan het bloed der vrouw! (*tot Electra*) Draag gij maar zorg,
dat op de burcht mij alles medewerkt.
En gij, vriendinnen, houdt uw mond in toom:
zwijgt, waar het past, on spreekt, waar spreken voegt!
Apollo zie genadig neêr op aard,
de zege schenkend aan mijn wrekend zwaard!

Beurtgezang van het

KOOR.

Vele gruwlijke dieren bewonen het land,
en 't krioelt in den schoot van de baren
van monsters, gewapend met vinnigen tand.
Ook de lucht dreigt den mensch met gevaren
van vlammenden bliksem en razenden storm,
van wat vliegt en wat kruipt op den grond als de worm[2].

Maar wie noemt ons de grens, aan de driestheid gesteld
der menschen, die 't gruwlijkste wagen,
aan hun schaamteloosheid, waar het mingenot geldt,
de bron der ontzettendste plagen?
Bij den hartstocht der vrouw, die voor niets zich ontziet,
valt de drift van een beest, van een monster in 't niet!

1 De eerste teug was de moord van Agamemnon. Hier wordt gezinspeeld op de gewoonte om na den maaltijd driemaal ongemengden wijn te plengen aan Zeus den redder en andere goden.
2 Volgens de fabelachtige voorstelling dier dagen, dat slangen, door het zonnelicht in den dampkring geteeld, op aarde nedervallen.

Verneem, wie zich niet der lichtzinnigheid wijdt,
de daad, door Althaea bedreven:
Het brandhout, bestemd om van 't eerste geschrei
haars zoons tot zijn doodsnik te leven,
wierp in hevigen toorn zij neêr in de vlam,
die zoo held Meleager het leven benam[1].

Ook de bloedige Scylla verdient onze haat.
Om een keten van goud te verwerven,
van Minos uit Creta het kostbaar geschenk,
kon de snoode vorst Nisos verderven.
In den slaap sneed van hem, die haar 't levenslicht gaf,
met 't onsterfelijk haar zij den levensdraad af[2].

Hoe gezwegen, waar teuglooze lust wordt vermeld,
van den echt, die tot vloek werd der woning,
van den gruwlijken aanslag der schandlijke vrouw
tegen 't hoofd van den held en den koning,
der vijanden schrik? Zou ik eeren een haard,
die niet brandt[3], waar een vrouw voert den schepter en 't zwaard?

De allerroeklooste daad is op Lemnos[4] gepleegd,
die met afschuw vervult, wie ze hooren.
Is de moord der Atriden vergeeflijker daad?
Ach! in schande gaat 't menschdom verloren,
door schuld, waar de godheid van gruwt! Want wie acht,
wat zij haat? Is niet waar, niet gerecht mijne klacht?

Maar door Dice's hand zal het puntige staal
der schuldigen boezem doorboren,
die voor 't heilig gebod van Zeus en de taal
van het Recht steeds sluiten hunne ooren!

Vast gegrondvest is 't Recht; elke daad vindt haar loon!
Reeds vooruit smeedt het Noodlot het wapen,

1 Toen Meleager zeven dagen oud was, verschenen de Moiren (Schikgodinnen) aan zijne moeder, en zeiden dat hij sterven zou, wanneer een houtblok, dat juist op den haard lag, zou zijn opgebrand. Althaea bluschte het uit en bewaarde het zorgvuldig, tot ze het, uit verbittering over den dood van haar broeder door don hand haars zoon, in de vlam wierp.
2 Minos, koning van Creta, belegerde Megara, waar Nisos regeerde, die een gouden haarlok bezat, aan wier bezit zijn leven hing. Zijne dochter Scylla, door Minos omgekocht, knipte de lok van het hoofd des slapenden vaders.
3 Dat is: een huis waar geen wettig huwelijk is. Vgl. Agamemnon, vs. 1410.
4 Waar volgens de mythe alle vrouwen hunne mannen vermoordden.

en de peinzende Erinys voert huiswaarts den zoon,
om de vrucht van het bloedzaad te rapen!

De avondschemering is intusschen aangebroken, die gedurende de volgende akte zoor duisternis plaats maakt. Orestes komt met Pylades, die evenals hij als een vreemde reiziger gekleed is, op het tooneel, en klopt herhaalde malen aan de middeldeur van het paleis.

ORESTES.

Knaap! knaap![1] zeg, hoort ge dan mijn kloppen niet?
Is niemand t'huis? hoor, knaap, knaap, nog eens, hoor!
Ten derden maal reeds roep ik! Doe toch open,
als vorst Aegisthus van gastvrijheid weet!

PORTIER (*door een venster ziende.*)

Nu! 'k ben niet doof! - Van waar, en uit welk land?

ORESTES.

Zeg aan de meesters van dit huis, dat hier
een man is, die belangrijk nieuws hun brengt.
Maar haast u, daar de kar der Nachtgodin
snel nadert, en de tijd voor reizigers
om onder gastvrij dak het anker uit
te werpen. Dat een vrouw, die hier in huis
't bestier heeft[2], buiten kome; - beter nog
een man: beschroomdheid maakt allicht
het onderhoud verward; een man spreekt immers
tot mannen zijn gedachten vrijer uit.

De portier verwijdert zich. Na een poos verschijnt Clytaemnestra met gevolg van slaven en slavinnen.

CLYTAEMNESTRA.

Verlangt gij iets, ô vreemdelingen, spreekt!
Ge vindt hier alles, wat een huis als dit
voegt: warme baden, bedden, om door slaap
de moede leên te sterken, spijs en drank!
Of, is er iets gewichtigers te doen,
dat gaat mijn man aan, wien ik 't melden zal?

ORESTES.

Ik ben een Daulier uit Phocis, vrouw!
Op weg naar Argos, toen met pak en zak

1 Zoo spreken de Grieken de slaven aan.
2 Niet Clytaemnestra wordt bedoeld, maar eene huishoudster, die over de andere slavinnen beveelt.

ik herwaarts mijne schreden richtte, kwam
me een onbekende tegen, Strophios[1]
uit Phocis (want hij noemde mij zijn naam).
Van beide kanten heet het ‘vriend waarheen?’ -
‘Dewijl ge’, sprak hij, ‘toch naar Argos gaat,
o vreemdeling, zoo meld Orestes' ouders,
den dood huns zoons; vergeet die boodschap niet.’
‘Hetzij ze willen, dat zijn overschot
daarheen gebracht wordt, 'tzij in vreemden grond
begraven, breng bericht ons van hun wensch.
De jongeling is, als het voegt, betreurd[2],
en nu bevat een bronzen urn zijn asch.’
Dit is het, wat hij zei. Nu weet ik niet,
of ik tot een der naastbestaanden spreek:
hoe 't zij, zijn vader moet de zaak vernemen.

CLYTAEMNESTRA.

Wee mij! die zware slag vernietigt ons.
O onverzoenbre vloek van dit paleis,
wat elders wel bewaard scheen, treft gij ook!
Van verre schiet gij met een zekren pijl,
en rooft mij, arme, wat mij dierbaar was!
Orestes waande ik wel geborgen, die
den voet gered had uit deez modderpoel.
Hij, de een'ge hoop op redding uit den storm,
die 't huis zoo deerlijk teistert, ging te loor!

ORESTES.

Hoe gaarne had 'k gewild, aan lieden, zoo
aanzienlijk, door een blij bericht bekend
te zijn geworden, en ontvangen in
hun huis! doch 't waar gewetenloos, een tijding
van dat gewicht, mij opgedragen en
door mij beloofd, niet aan u meê te deelen.

CLYTAEMNESTRA.

Ge zult daarom niet minder welkom zijn,
en loon ontvangen naar verdienste, vriend:
een ander had de tijding toch gebracht. -
Maar, daar het tijd is voor vermoeide gasten,

1 Die Orestes had grootgebracht. Vgl. Agamemnon, vs. 872 van mijne vertolking.
2 Dat is: de weeklachten, die het gebruik verlangt, zijn niet verzuimd.

om uit te rusten van kun lange reis,
geleid, o slaaf, hem naar de mannenzaal
met zijnen reisgenoot en volgeling.
Gij zijt aanspraaklijk voor kun goede ontvangst,
en wij, we zullen aan den heer van 't huis
de zaak berichten, en met onze vrienden
beraden, wat in dezen moet geschiên.

Clytaemnestra begeeft zicht met hare slavinnen links over het tooneel naar de vrouwenwoning; de slaven vergezellen Orestes en Pylades rechts over het tooneel naar de mannenvertrekken, terwijl de middeldeur gesloten wordt, en het koor, dat intusschen op de trap, die van de orchestra naar het tooneel voert, gezeten heeft, zich op nieuw verzamelt om het graf van Agamemnon, onder het voordragen der volgende anapaesten:

Vriendinnen, heft aan, slavinnen van 't huis,
laat klinken uw stem
voor Orestes tot heil en tot zege!
Eerwaardige terp, die op 't graf u verheft,
waarin ket gebeent van den koning rust,
die weleer over tallooze schepen gebood,
hoor nu onze beê, leen nu uwe hulp!
Want nu is het tijd, dat listig bedrog
in het strijdperk trede, en dar schimmen gids[1]
tot gids ook verstrekk'
bij den doodlijken kamp met het slagzwaard!

Intusschen opent zich de deur der vrouwenwoning, en Kilissa, de bejaarde voedster van Orestes, treedt weenend naar buiten.

AANVOERDSTER VAN HET KOOR.

Geen blijde boodschap bracht de vreemdeling!
Daar komt Orestes' voedster met betraand
gelaat naar buiten. - Zeg, waarheen, Kilissa?
De smart, een stroeve kameraad, verzelt u!

KILISSADAT IS CILICISCHE (VROUW). DE SLAVEN WERDEN VEELAL GENOEMD NAAR DEN NAAM VAN HUN VADERLAND. CILICIE WAS EEN LANDSCHAP VAN KLEIN-AZIË, AAN DE ZUIDKUST TEGENOVER CYPRUS GELEGEN..

Mijn meesteres beval mij onverwijld
Aegisth te roepen voor de vreemdelingen,
om meer omstandig 't nieuw bericht van hen,
een man van mannen, te vernemen. Zij

1 Hermes.

vertoont aan 't huisgezin een droef gelaat,
haar vreugd ontveinzend over dingen, die
voor háár gelukkig, jammerlijk voor 't huis,
geschied zijn naar de tijding, pas gebracht[1].
Voorwaar! Aegisth zal zich verheugen, als
hij 't woord verneemt! O mij, rampzalige!
ofschoon ik deelde in 't vroeger leed, hetwelk
dit huis van Atreus zwaar getroffen heeft,
en diep mij 't hart gewond heeft in de borst,
droeg ik tot dusver toch geen leed als dit!
Want de andre rampen droeg ik met geduld,
maar nu mijn lieve Orest, mijns harten zorg,
gestorven is, nu ben ik troosteloos![2]
De moeder gaf mij 't wicht: ik voedde 't op,
ik suste 't, als het schreeuwde, weêr in slaap,
bij nacht en ontijd! Wat heb 'k niet verduurd!
Wat niet al moeite en zorgen uitgestaan!
En al om niet! 't Onnoozel kind wordt, als
een reedloos diertje, naar den gis gevoed.
Want in de windsels kan het nog niet zeggen,
of honger 't kwelt, of dorst, of andre nood[3],
en 't teeder lijf eens kinds stoort zich aan niets.
Ik moest naar alles raden, vaak vergeefs;
gedurig windsels spoelen; 't dubbel werk
van waschvrouw en van voedster viel mij toe!
Die dubble taak verrichtend, heb ik dan
Orestes voor zijn vader opgevoed,
en nu verneem ik, arme, zijnen dood! -
Nu moet ik nog den schender van dit huis
gaan halen. Ach! wat zal bij blijde zijn!

KOOR.

Hoe toegerust, wil zij dat hij zal komen?

KILISSA.

Hoe? zeg het nog eens: 'k vat niet, wat ge vraagt.

KOOR.

Verzeld door zijn trawanten, of alleen?

1 Of de met recht vertoornde slavin hare meesteres hier volkomen juist beoordeelt, is de groote vraag. Een tragicus, als Aeschylus, voert *menschen* ten tooneele, geen *monsters!*
2 Dit vers ontbreekt in het origineel.
3 Het origineel is hier drastischer. Het heeft: *behoefte om te wateren*. Aeschylus is realistischer dan men zich gewoonlijk voorstelt, en hij laat vooral lieden uit de lagere volksklasse de dingen recht bij hun naam noemen.

KILISSA.

Zij wil dat zijne lijfwacht met hem komt.

KOOR.

Verzuim, uit haat, uw meester dit te melden,
maar zeg hem met een blij gelaat, opdat
geen argwaan op kan rijzen in zijn ziel,
dat hij alleen moet komen. Van uw boodschap
hangt af, of het geheim wel wordt bewaard!

KILISSA.

Hoe? zijt gij met de tijding dan tevreê?

KOOR.

Mits Zeus de snoodaards eindlijk overwint.

KILISSA.

Hoe dan? Orest, de hoop van 't huis, is dood!

KOOR.

Nog niet! die dàt meent, is een slecht profeet!

KILISSA.

Wat zegt ge? Zijt ge beter ingelicht misschien?

KOOR.

Ga heen, en boodschap, wat u is gelast,
't Geen hem ter harte gaat, bezorge God!

KILISSA.

Ik ga, gehoorzaam aan uw woord, vriendin.
Geef God, dat alles ga naar onzen zin!

Ze verwijdert zich, en verlaat rechts de orchestra. Het koor knielt neder aan het graf, en stemt het volgende beurtgezang aan.

KOOR.

Vader van de hemelgoden,
geef, o Zeus, wij smeeken u,
heil en redding uit de nooden.
Maak hem overwinnaar nu!
Wat wij vragen, is gerecht,
Gij bescherm, o heer, uw knecht!

Nederstoote 't zwaard des helden
hen, die schonden 't vaderhuis!
Twee, ja driewerf zal vergelden
hij uw weldaân, vader Zeus,
als gij den verachten weêr
hebt gebracht tot roem en eer!

In 't gareel van nood en plagen
moet het volen[1] van uw vriend

1 Dit woord wordt door de Grieksche dichters tegelijk voor *jong paard* en overdrachtelijk voor *zoon* gebruikt. Agamemnon heet in de Ilias *de vriend* van Zeus.

ademloos door 't renperk jagen.
Schenk de krans hem, welverdiend!
Dat de wees aan 's vaders haard
ruste, 't doelwit van zijn vaart!

Goden, die de binnenhallen
van deez rijke burcht bewoont,
hoort, en zijt genadig allen!
Zoent den ouden moord, en loont
de euveldaders, dat voor goed
't huis gezuiverd zij van 't bloed!

Gij, die in het schoongebouwde
Delphi hebt uw troon gevest,
geef, dat weldra weer het oude
huis bewoond wordt door Orest.
't Steekt dan vrij en blij den top
uit den nevelsluier op!

Moog hem Maia's zoon[1] bezorgen
heil en voorspoed bij die daad,
die, ontdekkend, wat verborgen,
vijanden met blindheid slaat.
't Helderst daglicht maakt de kracht
van zijn listig woord tot nacht!

Is gelukkig 't pleit voldongen,
en 't verlossingswerk verricht,
wordt geen klaaglied meer gezongen
door mij, maar een jubeldicht.
Zijn mijn vrienden vrij van druk,
dan verrijst ook mijn geluk!

Naakt de gruwelijke stonde,
doe standvastig dan uw plicht!
Als zij roept ‘mijn kind!’ dan konde
haar uw mond het strafgericht,
dat de godheid u gebood,
om uw vaders wreeden dood!

1 Hermes, de god van list, bedrog en diefstal.

Sla als Perseus, de onvervaarde,
haar met afgewend gelaat[1].
Dierbren op en onder de aarde
maken op uw bijstand staat.
Wreek ook op haar schuldgenoot,
bloedig, vriend, uw vaders dood!

AEGISTHUS (***van rechts in de orchestra komend.***)

Hier ben ik dan, gelijk men heeft verlangd.
Ik hoor dat zeekre vreemdelingen, hier
gekomen, ons een droeve tijding brengen,
Orestes' dood. Dat ware een nieuwe last
voor 't huis, als de oude halfgeheelde wond
door dezen slag weer opensprong en bloedde!
Hoe? moet ik denken, dat het waarheid is?
Of zijn het bange vrouwenpraatjes, die
als damp geboren, ook als damp vervliegen?
Spreekt! kunt gij zeggen, wat ik denken moet?

KOOR.

Wel hebben wij 't gehoord, doch ga in huis,
en vraag 't hem zelf: hij, wien de boodschap geldt,
verneemt uit 's boden eigen mond dis 't best!

AEGISTHUS.

Zoo wil ik hem gaan zien, en vragen, of
hij zelf bij zijnen dood aanwezig was,
dan of een los gerucht die tijding bracht.
Een open oog, gewis, verschalkt hij niet!

Hij begeeft zich langs de trap van de orchestra op het tooneel, en treedt door de deur rechts het mannenverblijf binnen. Het wordt nacht.

KOOR.

Zeus, Zeus! hoe moet ik beginnen mijn beê,
hoe voltooien mijn smeeken om redding en hulp,
hoe spreken naar eisch,
wat de wensch mijns harten mij ingeeft?
Want nu zal, in bloedige wonden gedoopt,
òf de scherpte van 't mannenverdelgende zwaard
Agamemnon's huis en zijn spruiten weldra
met volkomenen ondergang treffen,

1 Op die wijze versloeg Perseus Medusa, die door haren aanblik alles versteende.

òf het zal, tot viering der vrijheid, een vuur
ontsteken, en onder een wettig bewind
weer den zegen der vaadren genieten!
Zoo hachlijk een strijd zal Orestes bestaan,
de heerlijke Orestes alleen tegen twee
onmenschen. Geef, Zeus, hem de zege!

AEGISTHUS (*van binnen.*)

O wee! wee! wee!

KOOR.

O hoor, luister! hoor!
Wat geschiedt daar? wat grijpt plaats in huis?[1]

(Wapengedruisch in 't paleis.)

Verwijderen wij ons! men moet ons hier
niet vinden; anders geeft men ons de schuld! -
De strijd schijnt, nauw begonnen, reeds beslist.

De vrouwen, verwijderen zich ijlings, zoodat orchestra en tooneel een poos ledig zijn. Plotseling opent zich de deur van de mannenwooning, waaruit een slaaf van Aegisthus vlucht, en over het tooneel naar de deur der vrouwenwooning ijlt, waarop hij hevig bonst.

SLAAF (*van Aegisthus.*)

Wee mij! helaas! mijn meester is gewond,
vermoord! wee nog eens! wee ten derden maal!
Aegisthus is niet meer! Ontsluit de deur
der vrouwenwoning! Snel de grendel weg
geschoven! Noodig is hier mannenkracht,
niet om den reeds verslaagne bij te staan,
maar tot uw eigne redding. Opent snel![2]
Hei! hei!
Tot dooven schreeuw ik, en tot slapenden
spreek ik vergeefs. Waar, waar is Clytaemnestra?
Haar leven staat op 't spel, en, 'k vrees, weldra
klieft 't zwaard der wraak meêdoogenloos haar nek!

De deur van de vrouwenwoning wordt geopend, en Clytaemnestra treedt in nachtgewaad mei fakkeldragende slavinnen naar buiten.

CLYTAEMNESTRA.

Wat is er, man? wat wil dat luid geschreeuw?

1 In deze beide verzen heb ik de maat van het origineel bewaard: ⏑ – – ⏑ – ⏑ // – ⏑ – – ⏑ – – ⏑ . Deze *dochmische* maat dient om sterke gemoedsbewegingen uit te drukken.
2 Dit vers ontbreekt in het origineel.

SLAAF.

De doode leeft, en moordt de levenden.

CLYTAEMNESTRA.

Ach mij! 'k versta dat raadsel! want gelijk
met list wij moordden, vallen wij door list!

(tot den slaaf)

Geef ras een bijl, waarmeê men mannen velt!
en laat ons zien, of zege ons wacht, of dood!
Gerechte goôn! dat 't hiertoe komen moest!

De middeldeur van 't paleis opent zich. Bij den ingang ligt het lijk van Aegisthus op een baar. Orestes en Pylades treden gewapend naar buiten, de eerste vooraan.

ORESTES (*Clytaemnestra herkennend.*)

Gij zijt het, die ik zocht:
hij (*op Aegisthus wijzend*) heeft genoeg!

CLYTAEMNESTRA.

Wee mij! Aegisthus, dierbre man, gij dood!

ORESTES.

Bemint gij hem? dan zult ge in 'tzelfde graf
ook rusten, en den doode nooit verzaken!

CLYTAEMNESTRA.

Mijn zoon, bezin u! o mijn kind, ontzie
de borst, waaraan ge dikwijls sluimerdet,
wanneer haar melk uw honger had gestild!

ORESTES.

Zal ik mijn moeder sparen, Pylades?

PYLADES.

Waar blijft dan Phoebus' godspraak, waar uw eed,
uw duurgazworen eed? Heb alle menschen
tot vijand liever dan de goôn, mijn vriend!

ORESTES.

Gij zegeviert, en hebt, helaas! gelijk.

(tol Clytaemnestra.)

Kom meê! daar bij dat lijk wil ik u slachten;
in leven was hij meer u dan mijn vader:
slaap na uw dood ook met hem; want ge mint
dien man, en haat, dien gij beminnen moest!

Hij strekt de linkerhand uit om haar te grijpen; Clytaemnestra wijkt terug.

CLYTAEMNESTRA.

Ik baarde u, voedde u; met u worde ik oud!

ORESTES.

Ik leven met mijn vaders moordnares?

CLYTAEMNESTRA.

Het was de schuld der Moira, die mij dreef!

ORESTES.

Welnu! de Moira brengt ook u den dood!

CLYTAEMNESTRA.

Acht ge eener moeder vloek voor niets, mijn kind?

ORESTES.

Der moeder, die in 't ongeluk mij stiet?

CLYTAEMNESTRA.

In 't ongeluk? U borg het huis eens vriends[1].

ORESTES.

Eens vrijen vaders zoon, werd ik verkocht!

CLYTAEMNESTRA.

Waar is de koopprijs dan, dien ik ontving?

ORESTES.

Ik schaam me uw schande[2] u duidlijk te verwijten!

CLYTAEMNESTRA.

Dat moogt ge, als ge ook uw vaders schuld[3] vermeldt!

ORESTES.

Den held verschoont een lange zware strijd![4]

CLYTAEMNESTRA.

Een lange scheiding, kind, valt vrouwen zwaar.

ORESTES.

Maar 't werk des mans schenkt haar een kalm bestaan!

CLYTAEMNESTRA.

Ge wilt mij dooden! mij, uw moeder, kind!

1 Van Strophius. Zie boven vs. 643.
2 Haar overspel met Aegisthus.
3 Zijne betrekking tot Casandra. Vgl Agamemnon, vs. 1415 en volg.
4 Het tienjarig beleg van Troje.

ORESTES.

Niet ik, gij zelve zijt uw moordnares!

CLYTAEMNESTRA.

Neem voor mijn wraakgodinnen u in acht!

ORESTES.

En hoe ontloop ik die mijns vaders dan?

CLYTAEMNESTRA.

Gij schijnt mij onverbidlijk als het graf.

ORESTES.

Het lot mijns vaders zendt u dezen dood.

CLYTAEMNESTRA.

Ik heb een slang dus aan mijn borst gevoed!

ORESTES.

De schrik des drooms heeft juist geprofeteerd!

CLYTAEMNESTRA.

Bedenk! een zware zonde is moedermoord![1]

ORESTES.

Zwaar als uw daad! Dies lijd, wat niet behoort.

Hij stoot Clytaemnestra van zich en springt haar dan na, om haar in het paleis af te maken. De hoofddeur sluit zich. Intusschen zijn de vrouwen van het koor weer in de orchestra en van daar op het tooneel geslopen, en haar aanvoerdster spreekt, van de trap langzaam weer afdalende, de volgende woorden:

AANVOERDSTER VAN HET KOOR.

Al wekt het lot dier beiden onze deernis,
toch is het beter zóó, dan dat de hoop
van 't huis, Orest, te loor ging, die nu 't eind
bereikt heeft van de lange baan des bloeds.

KOOR.

Gewroken heeft den Priamide
met zware boete en zoen de tijd.
Want in zijn woning vond de Atride
tweevoudig ondier, dubblen strijd!
De balling keerde in later dagen
naar 't bloedig huis der misdaad weêr.
Het godsbevel liet niet vertsagen
den wreker van zijn vaders eer!
Juicht! want gelukkig is ontkomen
dit huis aan d' ondergang, en 't erf,
dat aan de kinderen ontnomen
de snoodaards voedde, aan 't verderf!

Gekomen was, op listen peinzend,
des heimelijken strijds vriendin,
de Wraak, en sloop, baar doel ontveinzend,
met loozen tred deez woning in.
Nauw binnen die gevloekte wanden
gekomen, vindt ze een bondgenoot:
het kind van Zeus reikt haar de handen,
en samen brengen zij den dood!
't Is 't Recht[2], dat van de stervelingen
dien welgekozen naam ontving.
Wraak snuift het toe den aterlingen!
Geen mensch, die ooit zijn zwaard ontging!

1 Dit vers staat niet in het origineel
2 Dice, de dochter van Zeus.

Vervuld zijn Phoebus' eigen woorden,
die, waar Parnas de kruin verheft,
uit de aardspleet[1] aan Orest het moorden
van deze vrouw beval! Nu treft
voor 't recht, zoo roekeloos vertreden,
haar eindlijk de gerechte straf.
Terecht wordt list met list bestreden!
De godheid zelf keurt dit niet af.
Haar toorn vervolgt op alle wijzen
de boozen, en met hart en mond
voegt 't ons het godsbestier te prijzen,
dat deze blijde redding zond!

De gulden vrijheid keerde weder.
Niet langer toomt de vrees den mond.
Te lang, o huis, laagt gij ter neder.
Sta op, en hef u van den grond!
't Geduchte koor der helsche machten
zal ras uit uwe voordeur treên,
als 't bloed der offers, die we slachten,
uw haard gereinigd heeft. - Geleên
is 't leed, en Tyche's gunstbewijzen
doen zich aan uw bewoners kond.
Dies zullen wij de godheid prijzen,
die deze blijde redding zond!

De middeldeur van het paleis gaat weer open, en daar binnen ziet men op den achtergrond de lijken der verslagenen naast elkander liggen. Daarbij staan Orestes, Pylades en Electra. De eerstgenoemde treedt naar buiten en spreekt.

ORESTES.

Daar liggen de overweldigers des lands,
de plunderaars van 't huis, mijn vaders beulen,
nog even eensgezind (dat tuigt hun lot!),
elkander even dierbaar, als toen op
den troon zij zaten, en hun woord getrouw!
Mijn vader zwoeren zij den dood, maar trouw
elkander tot den dood, en hielden woord!

(Op den mantel, waarin Agamemnon viel, en dien slaven omhoog houden, wijsend:)

Maar ziet ook, gij die hunne rampen hoort,

1 Waar de drievoet der Pythia op geplaatst was, en waaruit dampen oprezen, die haar in geestverrukking brachten.

dat listgewaad, mijn armen vaders boei.
Breidt uit dat kleed, en toont aan elk in 't rond
het vangnet van den held, opdat de vader
('k meen niet den mijnen, neen, maar Helios[1],
die alle deze dingen gadeslaat)
de snoode daden mijner moeder zie;
dat op den dag des oordeels hij getuige,
dat ik met recht deez moorddaad heb gepleegd
aan mijne moeder: want Aegisthus' dood
was straf voor echtbreuk, naar de wet des lands.
Maar zij, die zulk een gruwel tegen hem,
wiens kroost zij onder 't harte droeg, verzon,
weleer haar vriend, maar dan, als bleek, haar vijand[2]
wat dunkt u, is een sidderaal, een slang,
die zonder beet, wien ze aanraakt, rotten doet,
zoo giftig als dat schaamtelooze wijf?
Ik stierf veel liever kinderloos, dan dat
ik deelen moest mijn huis met zulk een vrouw!

KOOR.

Ach wee, ach wee! rampzalige daad!
Door een gruwlijken dood moest gij[3] sneven,
o wee! o wee!
dien uw moordenaars boeten met 't leven!

ORESTES.

Deed zij 't, of deed ze 't niet? Deez mantel hier
getuigt het, door Aegisthus' zwaard bemorst.
De bloedvlek, die de schoone kleuren van
het bonte kleed bedierf, stemt met den tijd![4]
Ik zoek vergeefs, hoe ik het noemen moet.
Een strik voor edelwild? of wel een waâ,
waarin men na het bad de lijken hult?
[Veelmeer een net; een voctverwikklend kleed!][5]
Een schoon bezit voorwaar voor een bedrieger,
die vreemdelingen loos verschalkt, en hun
het geld outsteelt. Want zulk een werktuig kon
tot meengen moord hem goede diensten doen! -[6]

1 De zonnegod. De Grieken spreken hunne goden aan met den naam van *vader*.
2 Dit vers is mat, en zou beter gemist worden.
3 Agamemnon.
4 Getuigt dat de moord zoo lang geleden heeft plaats gehad.
5 Dit vers is òf onecht, òf bedorven.
6 Vss. 977-984 hebben de meeste uitgaven terstond na 966. Op het voorheeld van Weil heb ik ze hier geplaatst, ofschoon ik zeer geneigd ben om ze tegelijk met 957-963 voor onecht te houden, zooals op goede gronden door Dindorf gedaan wordt.

Soms prijs ik, en soms vloek ik mijne daad,
en, als ik 't moordend weefsel gadesla,
beween ik 't gansch geslacht, zijn doen en lijden! -
Zoo gruwelvol een zege wekt geen nijd!

KOOR.

Geen sterveling zal ongedeerd ooit de baan
van het jammervol leven doorschrijden.
O wee! ach wee!
Ramp aan ramp is 't en lijden aan lijden!

ORESTES (*in hevige onrust.*)

Maar hoort, verneemt! - want 'k weet niet waar het heen wil.
De rossen van mijn geest gaan uit het spoor,
en sleuren, niet meer luistrend naar 't gebit,
hun voerman willoos meê, en de angst stemt aan
haar wilde danswijs: 't harte bonst de maat! -
Zoo lang 'k mij nog bewust ben, kond ik u:
dat ik met recht mijn moeder heb gedood,
mijn vaders moordnares, den goôn een gruwel!
Dier driestheid tooverdrank gaf Phoebus me in,
wiens godspraak mij voorspelde, dat, indien
'k de daad volvoerde, ik schuldeloos zou zijn;
zoo niet, mij straffen wachten, - die 'k niet noem:
Want onuitspreeklijk is dat leed! geen pijl
die zoover reikt! Nu ziet ge mij gereed,
met deze olijventwijg, met wol omkranst[1],
naar 't heiligdom van 't middelpunt der aarde[2],
waar 't eeuwig vuur gevoed wordt op den haard,
te gaan tot zoen des bloeds. Van elken haard,
behalve dezen, weert mij Loxias. -
Weest gij, Argiven, eenmaal mijn getuigen,
wat mij tot dezon jammer heeft gebracht!
Waarheen ook de arme balling zwerven moog,
hetzij hij leve, 'tzij de dood hem treff',
wat naam, helaas! wat naam laat hij terug![3]

1 Smeekelingen droegen zulke olijftwijgen in de hand.
2 Eigenlijk: de *navel der aarde*, zooals Delphi heette.
3 De overlevering dezer passage is gebrekkig.

KOOR.

Gij slaagdet in uw werk; geen booze taal,
geen onheilspellend woord verlate uw mond!
Gelukkig sloegt gij beider slangen kop
af, tot bevrijding van den ganschen staat!

ORESTES (*waanzinnig de oogen rollend*).

Ha! ziet ge ginds die wezens, als Gorgonen[1],
in zwart gewaad, met tal van adders, door
het haar gestrengeld? Neen! - ik blijf niet meer!

KOOR.

Wat waan beangst u, beste vriend, op nieuw?
Bedaar toch, geef niet toe aan ijdlen schrik!

ORESTES.

Geen nietig schrikbeeld is 't, geen ijdle waan!
't Zijn ongetwijfeld moeders Furiën!

KOOR.

Nog kleeft het versche bloed aan uwe hand:
dat is het wat uw zinnen zoo verwart!

ORESTES.

O vorst Apollo! haar getal groeit aan![2]
en uit haar oogen druipt afschuwlijk bloed!

KOOR.

Weldra zal Loxias u met zijn hand
rein wasschen en verlossen van deez kwaal!

ORESTES.

Gij ziet haar niet, maar ik: ik blijf
niet langer, want ze jagen mij van hier!

KOOR.

Vaarwel dan! Moge God u van den druk
genadig reddend voeren tot geluk!

Daar hebben drie hevige stormen gewoed

1 Ook in 't begin van het derde stuk der trilogie, de Eumeniden, worden de wraakgodinnen met de Gorgonen vergeleken. Zoo heeten in de mythe de drie dochters van Phorkys en Keto, *Stheno, Euryale* en *Medusa*, gevleugelde wezens met koperen klauwen, met slangen omgord.

2 Volgens de gewone voorstelling zijn er maar drie Erinyen, maar de dichter denkt hier blijkbaar aan een grooter getal; en het Furiën-koor in de Eumeniden bestond waarschijnlijk uit twaalf personen.

over 't koninklijk huis van Mycene![3]

3 Dat ik hier ter wille van maat en rijm Mycene voor Agros gebruikt heb, vindt eenige verontschuldiging in het feit, dat beide steden in de Grieksche tragedie nu en dan met elkander verward worden, ofschoon ik moet toegeven, dat Aeschylus zelve zich aan die verwarring niet schuldig heeft gemaakt.

Bij den eersten stroomde 't onnoozele bloed,
tot een maaltijd, verfoeilijk als geene[1].
Bij den tweeden werd later de doodskreet gehoord
Van den roemrijken veldheer en koning,
die, gekeerd uit den krijg, vond listigen moord
als welkomstgroet in zijn woning.
Voor de derde maal zweepte de storrem de kust,
toen Orestes verscheen! Bracht hij redding?
Ach! wanneer komt de woede van Ate[2] tot rust,
en vloeit weer de stroom in zijn bedding?[3]

Dr. H. VAN HERWERDEN.

1 Atreus onthaalde Thyestes op het vleesch van diens eigen kinderen. Vgl. Agamemnon, vs. 1568 en volg. van mijne vertaling.
2 De godin van 't verderf.
3 Op deze vraag geeft het laatste stuk der trilogie het antwoord. Ik heb deze slot-anapaesten berijmd. Verlangt men eene nauwere aansluiting aan het origineel, dan neme men de volgende rijmlooze vertolking voor lief:

Zoo is dan de hevige storrem voorbij,
die ten derden maal
losbrak over 't huis der Atriden.
Vooreerst der kinderen gruwzame moord
en 't onzalige maal,
dan 't lijden des konings, die heervoerder was
der Achaeërs, en die in het bad werd gemoord
door de hand zijner vrouw.
En eindlijk verscheen als redder Orest, -
of verder ver wellicht?
Ach! wanneer neemt toch eindlijk der Ate geweld,
tot ruste gekomen, een einde?

Ik laat die vertolking hier vooral daarom volgen, opdat de lezer zie, dat de berijmde zangen in den regel meer vrije navolgingen mogen heeten dan stipt nauwkeurige vertolkingen. Ik heb de gewoonte daarbij het origineel eenige malen aandachtig over te lezen, en tracht mij zooveel mogelijk in de stemming des dichters te verplaatsen. Dan leg ik het boek ter zijde, en laat mijnen eigenen woorden den vrijen loop.

Bibliographisch album.

***De plaatselijke directe belasting naar het inkomen voor de gemeente Arnhem. Eene belastingstudie door Mr. H.H. van Cappelle, advokaat en lid van den gemeenteraad te Arnhem. Arnhem, P. Gouda Quint*, 1878.**
***De hoofdelijke omslag, eene plaatselijke belastingstudie, naar aanleiding der nieuwe verordeningen in de gemeente Goes, door H.C. Hartman Jz., secretaris dier gemeente, 's Gravenhage, Gebroeders Belinfante*, 1878.**

De twee bovengenoemde brochures, welke in den aanvang van dit jaar schier gelijktijdig het licht zagen, bewijzen op nieuw hoe zeer de studiën over plaatselijke belastingen tegenwoordig op den voorgrond treden. Wonder is het niet: de zoo sterk klimmende behoeften van de gemeenten - de kleinere althans niet minder dan de grootere - dwingen om, zooals de troonrede het dezer dagen uitdrukte, ‘op versterking der middelen ernstig bedacht te zijn’ en onze plaatselijke financiers poinzen zich dan ook het hoofd moede om die wijze van versterking te vinden, welke te gelijk aan de eischen van de rechtvaardigheid en aan de wenschen van de ingezetenen kan voldoen. Eene moeilijke taak inderdaad, - te moeilijker omdat de algemeene wetgever hunne vrije keuze op allerlei wijzen belemmerd heeft. Zijn de behoeften zoo hoog geklommen, dat de noodige middelen niet langer schier uitsluitend kunnen worden ontleend aan eene belasting op het personeel, 'tzij dan rechtstreeks in den vorm van opcenten geheven, 'tzij zijdelings in den vorm eener eigen belasting, op de grondslagen van het personeel steunende - dan wordt men, willekeurig of onwillekeurig, naar eene belasting op het inkomen voortgedreven. Maar eenmaal daar aangekomen en bezig met de beginselen van zulk eene belasting uit te werken, doen de moeilijkheden, welke men te

overwinnen heeft, zich eerst recht gevoelen. Men staat plotseling voor tal van praktische kwestiën, welke zoo al niet onoplosbaar schijnen, dan toch niet op algemeen bevredigende wijze kunnen worden uit den weg geruimd. Niets natuurlijker dus dan dat zij, die meenen eene althans betrekkelijk goede regeling te hebben gevonden, behoefte gevoelen het resultaat van hun arbeid wereldkundig te maken, terwijl even natuurlijk alle anderen, die nog zoekende blijven, met groote belangstelling van dergelijken arbeid kennis nemen.

Aan deze en soortgelijke overwegingen hebben de beide brochures, welke voor mij liggen, eenerzijds haar ontstaan en anderzijds hare goede ontvangst te danken. Ofschoon beide goed en helder zijn geschreven, aarzel ik niet aan de studie van Mr. van Cappelle grooter waarde toe te kennen dan aan die van den Heer Hartman, niet alleen om hare meerdere oorspronkelijkheid, maar ook omdat eerstgenoemde schrijver er veel beter dan de tweede in geslaagd is zijne studie bruikbaar te maken voor het algemeen. Wanneer de Heer Hartman had kunnen goedvinden om in stede van zijne ‘plaatselijke belastingstudie’ eene ‘studie over plaatselijke belasting’ te leveren; met andere woorden: wanneer hij, altijd met de verordeningen van Goes tot grondslag, het vraagstuk van den hoofdelijken omslag meer van een algemeen standpunt besproken had, zijn arbeid zou dan beknopter uitgevallen en tevens voor het publiek aantrekkelijker zijn geweest. Deze omstandigheid neemt intusschen niet weg, dat, zooals die brochure daar ligt, ik geen oogenblik twijfel of zij zal, overeenkomstig den wensch van den schrijver, werkelijk eenig nut verspreiden. Wie zich de moeite getroost dit werk van den Heer Hartman met aandacht te lezen, zal zeker wel tot de conclusie willen komen niet alleen dat men te Goes aan het samenstellen van de verordeningen op de inkomsten-belasting buitengewone zorg heeft besteed, maar ook dat men er daar in geslaagd is eene regeling in te voeren, welke zich naar mijne opvatting van het elders bestaande in meerdere opzichten gunstig onderscheidt en daarom niet zonder reden als model raag worden aangeprezen.

Beschouwingen over de onderdeden van eene plaatselijke inkomstenbelasting zouden in een tijdschrift als *de Gids* kwalijk passen, en ik moet mij daarom onthouden van eene ontwikkeling der gronden, waarop bovenstaande meening rust. Alleen deze opmerking mag ik niet terughouden: wanneer men de verordeningen, thans te Arnhem en

te Goes bestaande, vergelijkt met die welke vroeger of later elders werden ingevoerd, dan staat men verbaasd over de bonte verscheidenheid, van denkbeelden, ik zou haast zeggen over de willekeur, welke bij de regeling van dit moeilijke onderwerp heeft voorgezeten, en nog meer misschien over de voorbeeldelooze lankmoedigheid van de Regeering, welke hare sanctie schijnt te verleenen aan ongeveer alle ontwerpen, welke haar ter goedkeuring worden voorgelegd. Zij die het anders met hare contrôle de gemeentebesturen vrij lastig weet te maken en er dikwijls genoeg niet tegen opziet, hoogst onbeduidende bedenkingen tot het onderwerp te maken van eene hoogst uitvoerige correspondentie, schijnt daar waar het geldt de beoordeeling van plaatselijke verordeningen, welke de invoering eener inkomstenbelasting regelen, haar critisch vermogen geheel verloren te hebben. Zij schroomt niet heden goed te keuren, wat zij gisteren, door het bekrachtigen eener verordening op het tegenovergestelde beginsel rustende, zeer bepaald heeft afgekeurd. Zeker, het verschil van plaatselijke gesteldheid mag hier evenmin als ergens elders ook maar een enkel oogenblik worden uit het oog verloren, maar wat heeft plaatselijke gesteldheid te maken bijv. met de bepaling van het begrip ‘inkomen’; en toch, de Regeering heeft er geen bezwaar in gevonden hare sanctie te hechten aan misschien een twintigtal definitiën van datzelfde begrip, en daaronder niet weinige, welke het ongeluk hebben van elkander uit te sluiten en te veroordeelen. Zoo zal men op de eene plaats bij de bepaling van het inkomen mogen aftrekken alle sommen aan anderen ten behoeve van hun onderhoud afgestaan; elders alleen die, welke men volgens de wet verplicht is te verstrekken, terwijl eene derde gemeente weder van geenerlei aftrek uit dezen hoofde iets weten wil. Omgekeerd belast men hier alle inkomsten, welke zeker persoon geniet, zonder te vragen naar de bron waaruit zij voortvloeien, terwijl elders geen inkomsten heeten de sommen, welke men voor zijn onderhoud ontvangt, 'tzij dan alleen die van ouders of kinderen, 'tzij ook die welke derden verstrekken. Tot laatstgenoemde bepaling schijnt men hier en en daar gekomen te zijn door de zonderlinge overweging, dat het niet aangaat éénzelfde inkomen tweemaal te belasten, eerst in handen van de ouders en dan nog eens in handen van de kinderen. Men verwarde, zoo oordeelende, het gemeentelijk inkomen met de inkomsten van de leden der gemeente, vergat dat de inkomstenbelasting niet is eene zakelijke,

maar eene persoonlijke, en verzuimde tevens op te merken, dat niet alleen bij jaarlijksche giften, maar altijd en overal, de inkomsten van elk individu in het bijzonder tevens deel uitmaken van de inkomsten aan houderden en duizenden anderen toebehoorende.

Dezelfde verscheidenheid, als bij de bepaling van het begrip inkomen, vindt men terug in schier alle andere artikelen, welke eene belasting-verordening plegen uit te maken. Hier worden de burgers aangeslagen voor de middensom van de klasse waarin zij naar hun inkomen behooren, elders voor het maximum, weer elders voor het minimum. Te Goes bestaat nu een zeer sterke progressieve belasting, zoodat waar de laagste klasse 1 pCt. betaalt, de hoogste 7 pCt. verschuldigd is, en meest overal elders heeft men van elke progressie afgezien. Op zeer vele plaatsen heeft men eene meer of minder belangrijke korting op de verschuldigde belastingsom vastgesteld ten behoeve van die ouders, die een of meerdere kinderen ten hunnen laste hebben, maar in sommige andere gemeenten kent men zulk eene korting niet, of wel men doet als te Goes en bepaalt, dat ieder bij de berekening van zijn inkomen ‘de huisselijke omstandigheden, welke den belastingschuldige bijzonder drukken’ in aanmerking mag nemen en het geldelijk nadeel, daaruit voortvloeiende, van het werkelijk inkomen aftrekken. Kan men zich onbestemder voorschrift denken, of een dat meer dan dit de deur voor allerlei willekeur openstelt? Ik weet wel, Burgemeester en Wethouders zullen het recht hebben de omstandigheden te beoordoelen, maar wordt de regeling er daarom beter door? De beslissing van hun collegie zal zijn willekeur in tweede instantie, zooals de oorspronkelijke opgave van den belastingschuldige willekeur in eerste instantie heeten moet. Kan een voorschrift als het hier bedoelde niet sterk genoeg worden afgekeurd, omgekeerd verdient het alle waardeering, dat men te Goes althans eene poging heeft aangewend om eene van de grootste grieven weg te nemen, welke tegen de inkomsten-belasting plegen te worden aangevoerd. Men maakt daar namelijk ouderscheid tusschen de inkomsten uit kapitalen voortvloeiende, en die welke enkel het product zijn van arbeid. Alleen de eersten worden voor het geheel aangeslagen, de laatsten slechts voor drie vierden van haar bedrag. Elders bekreunt men zich echter niet om dergelijk onderscheid: een inkomen van ƒ 3000 heeft daar altijd dezelfde beteekenis en ook

dezelfde draagkracht, onverschillig of het de rente van vaste goederen of het tractement van een ambtenaar vertegenwoordigt.

Maar hoe onderscheiden de plaatselijke belasting-verordeningen op het inkomen ook zijn mogen, niet eene welke, wat betreft oorspronkelijkheid van opvatting, de vergelijking kan doorstaan met de regeling, sedert het begin van het tegenwoordige jaar te Arnhem ingevoerd. Mr. van Capelle heeft in zijne brochure den oorsprong van die regeling met groote helderheid toegelicht en haar met veel talent verdedigd. Hij gelooft wel niet dat met den triumf van het stelsel, thans te Arnhem geldende, de inkomsten-belasting haar laatste woord gesproken heeft, maar hij geeft toeh niet onduidelijk te verstaan, dat dit stelsel eene groote en gewichtige verbetering invoert; eene verbetering, welke ettelijke van de voornaamste bezwaren opheft, die aan deze belasting verbonden waren. Waarin dan die groote verbetering gelegen is? Ik wil trachten dit met eenige woorden duidelijk te maken.

Arnhem heeft vroeger dan de meeste groote gemeenten van Nederland zich aan de inkomsten-belasting gewaagd, maar daarbij dezelfde treurige ervaring opgedaan, welke sedert voor - zal ik zeggen alle of bijna alle? - navolgers is weggelegd geweest. Het vertrouwen op de eerlijkheid van de burgers tegenover de gemeentelijke schatkist werd bitter teleurgesteld. Van de eerste proeve, in 1865 genomen, verklaart Mr. van Capelle: ‘Tal van aanslagen wekten een glimlach bij de aangeslagenen zelven en bij allen, die eenigszins bekend zijn met hun inkomen.’ Men trachtte door ettelijke veranderingen in de oorspronkelijke verordening en door het invoeren van eene strengere contrôle dit kwaad te overwinnen, maar ‘ook de tweede proefneming voldeed niet. De kohieren - wanneer die al eens onder de oogen van het publiek kwamen - konden den toets van de minst eischende kritiek moeilijk doorstaan.’ Ook hier teleurgesteld, kwam de Raad in 1874 tot het moedig besluit om een geheel anderen weg te volgen en de onmisbare waarborgen voor deugdelijke opgaven, welke men elders niet vinden kon, te gaan zoeken in volledige openbaarheid. Misschien zouden de belastingschuldigen, die er niet tegen opzagen aan Burgemeester en Wethouders valsche cijfers voor te leggen, tot andere gedachten komen wanneer zij wisten, dat hunne opgaven ook onder de oogen kwamen van het groote publiek, en dus ook van de zoodanigen, die met het

werkelijk bedrag van hun inkomen bekend konden zijn. Er werd daarom bepaald, dat het voorloopig kohier zou worden gedrukt en verkrijgbaar gesteld, of wel dat daaruit verzamelstaten zouden worden vervaardigd voor iedere klasse, welke staten op dezelfde wijze zouden worden openbaar gemaakt. En de uitkomst van deze nieuwe poging? Ziehier wat onze schrijver zegt: ‘Het was misschien verstandig ook deze proef te nemen en deze illusie te koesteren, maar het is ook hier weder - evenals overal in belastingzaken - gebleken, hoe gevaarlijk het is, den contribuabele te stellen tusschen zijn beurs en zijn geweten. In belastingzaken geldt eene andere eerlijkheid dan in het dagelijksch leven, naar het schijnt; het afleggen, het onderteekenen zelfs van eene verklaring, waarvan men de onjuistheid kent, schijnt minder bezwaar te zijn, wanneer deze verkorting van de waarheid slechts ten nadeele van den fiscus komt.’

Afgescheiden van deze treurige ervaring stond men nog voor eene andere moeilijkheid. Toen namelijk de Raad besloot zich met kracht te verzetten tegen zoovele misbruiken, welke, trots alle pogingen om ze uit te roeien, bleven voortduren, en daarom op eigen gezag ettelijke aanslagen, welke naar zijn inzien blijkbaar onjuist waren, aanmerkelijk verhoogde, lokte dit besluit vrij natuurlijk tal van reclames uit. Gedeputeerde Staten, geroepen om die reclames te beoordeelen, stelden zich daarbij op dit, mij dunkt onberispelijk standpunt. De oorspronkelijke opgaven van de belastingschuldigen moesten als juist worden aangenomen tot dat het bewijs van hare onjuistheid geleverd was. Met andere woorden men vergde dat de Raad de rechtmatigheid van de door hem vastgestelde verhooging zou aantoonen, en natuurlijk dat hij in de meeste gevallen volstrekt niet bij machte was aan dien eisch te voldoen. De requestranten werden dus veelal in het gelijk gesteld omdat het bewijs van de onjuistheid hunner opgaven niet te leveren was.

Hoe heeft men nu bij de laatste herziening van de belastingverordeningen deze schijnbaar onoverkomelijke bezwaren uit den weg geruimd? Het antwoord doet aan het ei van Columbus denken. Men heeft eenvoudig gebroken met het stelsel van eigen aangifte en bepaald, dat alle belastingschuldigen ambtshalve naar hun zuiver inkomen zouden worden aangeslagen. Wel zouden naar de oorspronkelijke bedoeling van den gemeenteraad de burgers verplicht zijn jaarlijks op te geven in welke klasse zij *meenden* naar hun

inkomen te moeten worden gerangschikt, maar deze rangschikking was in geen enkel opzicht bindend voor Burgemeester en Wethouders. Deze, geholpen door eene commissie uit den Raad, zouden van buiten af de inlichtingen trachten te verkrijgen, welke zij noodig mochten hebben, en dan, lettende of niet lettende op de eigen aangifte, elken belastingschuldige voor zoodanige som aanslaan als met hunne opvatting van zijn zuiver inkomen overeenkwam. Achtte deze of gene zich met dien aanslag bezwaard, dan kon hij bij het provinciaal bestuur in beroep komen, maar dan zou ook op hem de plicht rusten te bewijzen, dat de eerste aanslag, namelijk de ambtelijke, niet met de waarheid overeenkwam. Eene bedenking door hooger bestuur aangevoerd, heeft intusschen den gemeenteraad genoopt in zijn oorspronkelijk plan eene belangrijke wijziging te brengen. Gedeputeerde Staten deden namelijk opmerken, dat wanneer men de burgers onder strafbedreiging verplicht op te geven in welke klasse zij naar hun zuiver inkomen meenen te moeten worden gerangschikt, het gemeentebestuur van die opgave niet kan afwijken zonder het bewijs te leveren, dat zij inderdaad niet deugt. Het doel dat men voor oogen had, namelijk den bewijslast van het zuiver inkomen over te brengen bij den belastingschuldige zelven, werd alzoo op deze wijze niet bereikt, want nog altijd zou die last blijven drukken op het gemeentebestuur zelf. Alleen dan wanneer men den belastingschuldige onthief van elke verplichting om iets van zijn inkomen op te geven, zou de verordening aan hare bestemming kunnen beantwoorden. Noode heeft de Raad zich naar deze opmerkingen gevoegd en dus de oorspronkelijk opgelegde verplichting weder ingetrokken. De toestand te Arnhem is derhalve tegenwoordig deze: de belastingschuldige vermeldt op het hem toegezonden aanslagbillet: naam, woonplaats, ouderdom en beroep, de namen van de bij hem inwonende personen, benevens het cijfer van de kinderen, welke ten zijnen laste komen, en met deze gegevens gewapend, bepaalt dan het gemeentebestuur zijn zuiver inkomen. Bij het lezen van eene dergelijke regeling denkt men onwillekeurig aan zekere rekenprobleemen, welke bijv. bekend stellende de hoegrootheid van de bemanning van een schip en den naam van den kapitein, den leerling opdragen uit die gegevens de lengte van den groeten mast af te leiden.

Dat de nieuwe regeling met veel talent en groote behendigheid

werd opgesteld, valt niet te loochenen. Ligt het ideaal van belastingheffing hierin, dat men het der administratie tegenover de belastingschuldigen zoo gemakkelijk mogelijk make, dan zeker komt de heffing, welke nu te Arnhem bestaat, dit ideaal zeer nabij; maar hoe is het mogelijk, dat men, hooger eischen stellende, - en dit deed men natuurlijk ook daar, - vrede konde hebben met een stelsel als nu werd ingevoerd? Men spreekt van eene nieuwe periode in de ontwikkelingsgeschiedenis van de inkomsten-belasting, en ziet over het hoofd, dat wat men ontwikkeling noemt, slechts de vernietiging is van het beginsel waaraan men zegt vóór alles te willen vasthouden. De zoogenaamde ontwikkeling is feitelijk terugkeer tot den toestand, welke in 1865 als onhoudbaar werd afgekeurd, met dit verschil alleen, dat de toestand nu veel bedenkelijker wordt dan ze vroeger kan geweest zijn.

Immers dat men bij de heffing van hoofdelijke omslagen te rade moet gaan met het vermogen van de burgers, en dus in de eerste plaats op hun inkomen te letten heeft, is waarlijk geen nieuwe uitvinding, maar althans in deze eeuw altijd erkend als de plicht op den belastingheffer rustende. De vraag was maar hoe tot de kennis van elks inkomen te geraken? Slechts twee wegen stonden daartoe open: men kon trachten het verlangde antwoord rechtstreeks van den belastingschuldige zelven te vernemen, of wel een poging doen om dat antwoord af te leiden uit zekere bepaalde en licht waarneembare gegevens. Aanvankelijk schroomde men den eersten weg in te slaan, en van daar dat vrij algemeen het tweede middel werd aangegrepen. De uitkomsten waren intusschen niet zeer bevredigend, en het kostte later niet veel moeite aan te toonen, dat men langs dien weg hoogstens tot de kennis van eenige hoofdverteringen konde opklimmen, maar allerminst tot die van het inkomen zelf. Elke poging toch om door het aannemen van zekere verhoudingen een bepaald verband te scheppen tusschen verteringen en inkomen, was en bleef bij uitstek willekeurig. Lettende op die gebreken, kwam men daarom op vele plaatsen, ook in groote gemeenten, tot het besluit om de tot nog toe gevolgde methode te laten varen. Men zou voor het vervolg den koninklijken weg bewandelen en, begeerig het zuiver inkomen te treffen, omtrent het juiste bedrag van dat inkomen daar inlichtingen gaan vragen, waar zij alleen gegeven kunnen worden, namelijk bij de belastingschuldigen zelven. Om dit stelsel op den duur met een

gerust geweten te kunnen toepassen, is intusschen voor alles geloof noodig, te weten geloof aan de betrouwbaarheid van de opgaven welke men ontvangt. Welnu, dit geloof, dat overal waar men er op steunt, vrij wat te lijden heeft, werd te Arnhem op zulk eene harde proef gesteld, dat het eindelijk reddeloos verloren ging, en van dat oogenblik af werd het verder bewandelen van den koninklijken weg eene onmogelijkheid.

En wat doet men nu? Eigenlijk keert men terug tot het oude, in 1865 veroordeelde stelsel. Men zal, als vroeger, het inkomen schatten. Maar schatting onderstelt het bestaan van zekere gegevens, zekere bekende grootheden, waaruit men het onbekende zal trachten af te leiden. Welke zijn hier die gegevens? Niemand kan het antwoord geven, want de verordening noemt er niet één; of liever zij geeft niet onduidelijk te kennen. dat er in de toekomst geen vaste gegevens zijn zullen, maar dat Burg. en Weth. zich in elk bijzonder geval zullen bedienen van die, welke zij vinden en meest bruikbaar achten. Voor zooveel betreft de arbeidende klassen en een klein gedeelte van de burgerij, zal men waarschijnlijk het bedrag der loonen en tractementen trachten uit te vorschen, en dus voor deze klassen werkelijk het inkomen willen ramen; terwijl men, wat aangaat de andere klassen, wel zal moeten doen, wat men vroeger zoo sterk afkeurde, namelijk het vermogen afmeten naar eenige licht waarneembare verteringen. Dezelfde omslag zal alzoo voor het eene deel der burgers eene inkomsten-belasting zijn, en voor het andere eene belasting op de verteringen. Ik zeg dat men vermoedelijk dus zal handelen, maar het kan ook best wezen dat Burg. en Weth. geheel anders doen en voornamelijk zullen afgaan op mij onbekende aanwijzingen, waaraan zij voor zich groote waarde hechten. Gold het hier een ander bestuur dan dat van Arnhem, het zou dan zelfs mogelijk wezen dat zij niets deden en hunne cijfers eenvoudig uit de lucht grepen. In elk geval zijn zij van hun doen en laten in deze geen verantwoording schuldig: zij zoeken het licht daar, waar zij meenen dat het te vinden is, en voor het overige mag men zich overtuigd houden dat de plaatselijke regeering niets onbeproefd zal laten om tot een zoo goed mogelijk resultaat te komen. De rollen zijn eenvoudig omgekeerd: vroeger moesten de bestuurders vertrouwen op de belastingschuldigen, en nu de belastingschuldigen op de bestuurders. Maar men lette op het verschil: vroeger vertrouwde

men dat de burgers zouden zeggen wat zij weten, en nu dat de bestuurders zullen raden wat zij niet weten.

Is de nieuwe regeling volstrekt verwerpelijk voor de belastingschuldigen, omdat zij deze berooft van de waarborgen, welke alleen daar bestaan, waar de belastingheffer aan vaste bij de wet gestelde regelen gebonden is, in welk een toestand brengt zij daarenboven de plaatselijke overheid? Verbeeld u dat in eene gemeente als Arnhem aan het dagelijksch bestuur de taak wordt opgedragen om in een paar maanden tijds zonder eenig vast gegeven en geheel op eigen gezag het inkomen te ramen van al zijne ingezetenen. Die taak is zoo onmogelijk, en - laat ik het woord maar noemen - zoo belachelijk - dat men zich nauwelijks een bestuur kan denken, bereid om haar te aanvaarden. Toch ondervond men van die zijde geen tegenstand. Maar waarom? Omdat men althans in de eerste jaren aan de gevolgen van het nieuwe stelsel ontsnapt. Men kan gelukkig nog beschikken over de eigen aangiften van het voorgaande jaar, en natuurlijk dat deze, of men het wil of niet, nu ook werkelijk tot uitgangspunt dienen. Maar men denke zich een jaar of tien verder, - een tijdsverloop groot genoeg om in den vermogenstoestand van eene aanzienlijke gemeente eene geheele omwenteling te brengen. Van het verband met de belastingschuldigen is dan geen spoor meer overgebleven en het kohier weinig anders geworden dan het product van de phantasie dor bestuurders.

Het gevaar van den toestand, welken men dus te gemoet gaat, zou nog minder groot zijn wanneer men zich bij het opmaken van het kohier wist te plaatsen op het standpunt van de oude socratische school en in allen ootmoed wilde erkennen, dat alles wat men van het inkomen zijner medeburgers weet dit is, dat men er niets van weet. Maar nog grooter misschien dan de werkelijke onkunde is de gemakkelijkheid waarmede schier de geheele wereld altijd gereed staat hek hem onbekende inkomen van anderen te ramen. Vraag niet waarop zulk eene raming steunt: zij is eenvoudig van de straat opgeraapt, of ontleend aan eene onbestemde mededeeling, welke door tusschenkomst van zes of zeven personen tot ons kwam, of vastgeknoopt aan het een of ander onbeduidend feit, waarop men met veel verbeeldingskracht en weinig logica zijne begrooting bouwde. De grond, hier aan het gemeentebestuur ter bebouwing afgestaan, is niet alleen een *terra incognita*, maar een terrein waarop niemand

een stap kan doen zonder te struikelen over wegwijzers, maar ongelukkig wegwijzers, die even zooveel onwaarheden als cijfers vermelden. Kan het anders of de uitkomsten moeten allertreurigst zijn, tenzij men - wat meest waarschijnlijk is - alle phantasie ter zijde late en het geheele kohier voorzichtigheidshalve terugbrenge tot een eenvoudigen aanslag naar de huurwaarde. Maar waar blijft in dat geval de inkomsten-belasting?

Ik sta werkelijk verbaasd over de lijdzaamheid van het Departement van binnenlandsche zaken, dat, naar het schijnt zonder eenige tegenspraak, aan het nieuwe stelsel te Arnhem ingevoerd zijne sanctie heeft geschonken. De grondwet heeft - en dit om tal van goede redenen - gewild dat de regeering op de plaatselijke belastingverordeningen grooten invloed zoude uitoefenen; geen van die verordeningen kan gelden zonder hare uitdrukkelijke instemming. Had men hier dan niet tien redenen voor één om de gevraagde instemming te weigeren? Niemand twijfelt of het bestuur van Arnhem zal van de groote macht, welke het aan de nieuwe verordeningen ontleent, met de meest mogelijke voorzichtigheid gebruik maken en niets verzuimen van hetgeen gedaan kan worden om tot dragelijke uitkomsten te geraken; maar bestaan diezelfde waarborgen tegen misbruik van gezag overal? Aan het stelsel dat men heden goedkeurde kan morgen geen goedkeuring worden geweigerd, wanneer andere gemeenten het op hare beurt willen toepassen, en - men kan er zeker van zijn - aan zucht tot navolging zal het niet ontbreken, want het nieuwe stelsel is voor de administratie zoo rijk aan voordeelen en gemakken van allerlei aard, dat men die overal elders zal willen genieten, wanneer het maar eens van algemeene bekendheid is dat ze voor allen verkrijgbaar zijn. Kan en mag de regeering een zoo bedenkelijk wapen als onder het nieuwe stelsel verborgen ligt, algemeen aan onze plaatselijke besturen toevertrouwen; mag zij blind zijn voor de gevaren eener partijdige toepassing, allermeest in die kleinere gemeenten - en hoevele zijn zij niet! - waar bittere veeten en geschillen van kerkelijken of zuiver huishoudelijken aard, de burgers in twee vijandelijke kampen gescheiden houden? Gaat het aan dat de bovendrijvende partij, dikwijls alleen in den raad vertegenwoordigd, over de beurzen van haar tegenstanders eene zoo slecht begrensde macht uitoefene als het nieuwe stelsel haar in handen speelt?

't Is zoo, de waarborgen ontbreken niet geheel, want naast het recht van den Raad om de ingezetenen in den blinde aan te slaan, staat het recht van deze om bij Gedeputeerde Staten te klagen. Maar mag men dan, vertrouwende op dien waarborg, de gebreken van het stelsel over het hoofd zien? Is het voor de ingezetenen zoo gemakkelijk het negatief bewijs te leveren, dat zij niet hebben het inkomen, dat de Raad in zijne wijsheid goedvond hun toe te kennen, en bezitten Gedeputeerde Staten de locale kennis, welke er in elk geval noodig is om de beteekenis van allerlei onbestemde aanwijzingen te waardeeren? Tot nog toe hield men zich aan bepaalde in de verordening aangewezen grondslagen en voor de hoogere autoriteit was het daarom in den regel niet moeielijk te beoordeelen, of bij de toepassing van die grondslagen al of niet werd afgeweken. Het was en bleef in meerdere of mindere mate een rechtskwestie, welke zij te beoordeelen had. Nu echter zal er van dat juridiek karakter der geschillen niets meer overblijven: Gedeputeerde Staten worden bureau van reclame in eerste instantie, en dit niet voor één gemeente, maar voor alle, welke in hetzelfde gewest het nieuwe stelsel mochten willen aanvaarden. Is zulk een taak én om haren aard én om haren omvang werkelijk uitvoerbaar? Daarenboven het recht van reclame kan in elk geval slechts eenigen waarborg geven tegen te hooge maar niet tegen te lage aanslagen, want de bevoordeelden plegen niet te klagen. En is het nu zoo ondenkbaar, dat de partijdigheid zich juist in laatstgenoemde richting openbare?

Ik kan niet gelooven dat Arnhem ten vorigen jare in zake van plaatselijke belastingen zijn laatste woord gesproken heeft, want, goed beschouwd, moet het toch blijken, dat wat men daar toen een stap voorwaarts noemde, werkelijk niet anders is dan een machtige stap achterwaarts, dan een terugkeer tot den toestand, welke vóór 1848 op het platteland vrij algemeen bestond, maar waarmede wij bij de invoering van de gemeentewet voor altijd meenden gebroken te hebben. Wij achtten het toen een groote verbetering, dat ook waar het plaatselijke belastingen gold, de wettelijke regel in de plaats kwam van vroegere willekeur; en zou dan onze moderne finantiekunst daarop moeten uitloopen, dat wij die wettelijke regelen - onder voorwendsel dat zij gebrekkig zijn en dit wel altijd zullen blijven - eenvoudig weder op zijde schuiven om tot de oude willekeur terug te keeren?

Voor die wanhopende uitkomst moge Nederland bewaard blijven. Wie de directe inkomsten-belasting wil, neme haar niet al hare natuurlijke voorwaarden, en de eerste van deze is dat men zich met den belastingschuldige in verband stelle en van hem zelven die kennis trachte te verkrijgen, welke men in geen geval ontberen kan om tot eene juiste toepassing te geraken. Bestaat er reden om de opgaven, welke men ontvangt, te wantrouwen, welnu de gelegenheid tot nader overleg staat open, en dit overleg, met beleid gevoerd, zal wel niet altijd, maar toch zeer dikwijls bevredigende resultaten schenken. Maar te doen als men te Arnhem deed en de raming van elks inkomen eenvoudig aan Burg. en Weth. over te laten, zonder dat collegie bij die raming aan eenigen vasten maatstaf te binden; het vrijheid te geven om het juiste bedrag van dat inkomen op te sporen langs alle wegen, den rechten weg alleen uitgezonderd, dunkt mij - het zij met allen eerbied gezegd - een verderfelijk stelsel. Ik zou er kunnen bijvoegen: een stelsel lijnrecht met de gemeentewet in strijd, waar deze eischt, dat de belasting zal worden geheven naar grondslagen, welke voor een redelijken maatstaf van het inkomen der belastingschuldigen te houden zijn. Maar waartoe zou zulk een beroep nog dienen, thans nu onze gemeentebesturen zulke snelle vorderingen maken in de kunst om door fijne dialectiek aan de eenvoudigste wettelijke voorschriften omtrent plaatselijke belasting te ontsnappen. De grootste gemeenten geven het voorbeeld; waarom zouden dan de kleinere niet volgen, vooral nu zij zien dat hoogere besturen eerbiedig uitwijken, ten einde deze heilzame oefeningen zoo min mogelijk te belemmeren. Hoe lang zal het nog duren, eer een ernstige en degelijke rechtspraak de handhaving van ons publiek recht kome waarborgen?

De twee brochures, in de voorgaande bladzijden besproken, hebben in deze dagen in hooge mate *le mérite de l'à propos*. Als de Staten-Generaal welhaast geroepen worden om te raadplegen over de middelen, welke tot stijving van 's lands schatkist noodig zijn, dan zal het allicht blijken, dat om die middelen te vinden, het plaatselijk belastingstelsel meer dan één wijziging moet ondergaan. De vraag verdient bij die gelegenheid alleszins overweging: of het werkelijk noodig is, dat de gemeenten op den duur ter voorziening in hare behoeften hoofdzakelijk op eigen middelen steunen? Aan argumenten, welke

voor een ontkennend antwoord pleiten, is waarlijk geen gebrek. Ook al mocht de Staat het personeel weder tot zich trekken en zijne verdere behoeften dekken door eene belasting, 'tzij op de inkomsten, 'tzij op het kapitaal, dan nog zou ik meenen dat het recht om van verschillende rijksmiddelen - mits beter ingericht dan nu - opcenten te heffen voor de gemeenten, voldoende is ter bestrijding van hare eigen uitgaven. Indien de wet slechts bepaalt in welke verhouding de verschillende middelen: grondbelasting, personeel en belasting op het vermogen, behooren bij te dragen tot de geheele som, welke elke gemeente noodig heeft, dan is, dunkt mij, alles geregeld, wat werkelijk regeling behoeft, 't Is waar, op die wijze wordt de plaatselijke finantiekunst niet weinig belemmerd in hare tegenwoordige vrijheid om door allerlei nieuwe vindingen en toepassingen van haar vernuft blijk te geven, maar ik ben nog niet overtuigd dat beperking van die vrijheid - trouwens in Frankrijk, Duitschland en Engeland weinig bekend - een wezenlijk nadeel zoude zijn voor de burgerij.

Leiden, 20 September 1878.

J.T. BUIJS.

Volkszangboekje, ook ten dien de der lagere scholen, door J. Suringa.

Kleine Muziekleer, voor onderwijzers der lagere school en, muziekbeoefenaars, door J. Worp. Uitgaven van J.B. Wolters, te Groningen.

Welk onderwerp is moeielijker te behandelen dan het onderwerp v o l k s g e z a n g ?

Dagelijks kan men er zich van overtuigen, als men slechts een blik slaat in de bestaande volkszangboeken en volkszangleeren. Door velen wordt er geklaagd en worden er pogingen aangewend om het volksgezang te verbeteren, hetzij door het openen van *Volkszangscholen*, of door nogmaals en nogmaals andere zangleeren en zangboeken uit te geven.

Zal dit alles iets baten? Ik geloof het niet.

Voor hem die weet, welk eene langdurige studie vereischt wordt om een juist begrip van de muziekale kunst te verkrijgen, zal het niet vreemd klinken, als ik beweer, dat de kwaal bijna uitsluitend hierin bestaat, dat het onderwijs *meestentijds* gegeven wordt door o n b e v o e g d e n .

Wat zoude men er van zeggen indien de taal onderwezen werd door personen, die zich ter nauwernood in die taal correct kunnen uitdrukken?

En zoo is het toch met het onderwijs der muziek gesteld.

Wil men ernstig verbetering van het V o l k s g e z a n g , welnu dat elk zijne krachten inspanne, om te verkrijgen, dat op de lagere scholen het onderwijs gegeven worde door personen, die van de muziek eene ernstige studie hebben gemaakt; dan eerst kan men, voor de toekomst, op een goed resultaat hopen.

Welke verbetering mag men b.v. verwachten van een bundel als het ‘Volkzangboekje van J. Suringa’, dat wij voor ons hebben, en waarin eene melodie uit ‘*La fille de Mme Angot*’ (zij het ook met zeer moreelen tekst), naast eene koraal-melodie zijn plaats vindt? En hij, die voor zulk eene verzameling zijn naam plaatst, meent ook een steentje te hebben aangebracht voor het gebouw van den

V o l k s z a n g . Een verwijt mag men hem er niet van maken, men kan alleen bidden: ‘Heere vergeef het hem, hij weet niet wat hij doet’.

Men meene nu niet dat dit ‘Volkszangboek’ in het geheel geene geschikte liederen bevat, integendeel, sommigen zijn zeer good gekozen; maar, zooals het daar ligt, is er te veel kaf onder het koren (dit geldt ook ten opzichte der harmonische bewerking en hier en daar voor de declamatie), om het in handen van het volk te stellen en te mogen verwachten dat de muzikale smaak er door verbeterd worde.

Van geheel anderen aard dan het ‘V o l k s z a n g b o e k j e ’ is de ‘Kleine Muziekleer’ van J. Worp.

Wat er noodig is te weten, om een algemeen overzicht der Muziek te verkrijgen, vindt men hier in korte, duidelijke trekken aangegeven Als handleiding voor het onderwijs komt het mij, juist om zijne duidelijkheid, voortreffelijk voor, mits de persoon die er gebruik van maakt in staat zij, de verschillende onderdeelen, die geheel van elkander afgescheiden zijn behandeld, zoo saam te voegen, dat, van den beginne af, practische muziek-oefeningen daaraan verbonden kunnen worden.

Men ziet hieruit op nieuw, hoe noodzakelijk het is, dat met het onderwijs een persoon belast worde, in staat de practische aanwending der meest eenvoudige theoriën te regelen.

Eene aanmerking wil ik niet achterwege houden. Zij bestaat hierin: dat over de behandeling der stem zoo weinig wordt gezegd. Mij dunkt, het ware niet onbelangrijk geweest, iets meer daarover te vernemen, vooral van een man als Worp, die sedert vele jaren de gelegenheid heeft gehad om in de praktijk een groote ondervinding in dit opzicht te verkrijgen.

Amst. 1 Juni 1878.

DAN. DE LANGE.

De boeken der vorige maand.

Non coquis sed convivis.

Door de heeren S. Blaupot ten Cate en A. Moens, inspecteurs van het Lager Onderwijs, wordt bij J.B. Wolters, te Groningen, in afleveringen uitgegeven ‘*de Wet op het Lager Onderwijs*, met aanteekeningen van hun hand. Tot inleiding geven zij een geschiedkundige schets der wetgeving op het lager onderwijs in Nederland. Daar geen algemeene schoolwetgeving voor het geheele rijk in Nederland vóór de omwenteling van 1795 bestond, is het overzicht van hetgeen de verschillende gewestelijke besturen deden, zeer de aandacht waardig.

Moge, nu de onderwijswet is aangenomen, in geen tal van jaren een aanvulling van het werk der heeren ten Cate en Moens noodig zijn.

Onder hen die verheugd zijn dat de onderwijs-quaestie ten laatste, voor de eerste jaren ten minste, is opgelost, behoort ook de heer C.E. van Kesteren, die het volgende schrijft in de inleiding van een werk, dat bij den heer D. Noothoven van Goor, te Leiden, het licht zag en tot titel draagt: *Hoe het in Indië gaat. Getuigenissen en Toelichtingen*.

‘Voor velen in Nederland, zeide de heer Wintgens onlangs in de Kamer, is er maar één wrijfpaal - die van het lager onderwijs.

Men mag hopen, dat de aanneming der onderwijswet de oogen opnieuw naar Indië zal doen keeren.

De wenschelijkheid daarvan heb ik in de volgende bladzijden trachten aan te wijzen, door veler ongunstig oordeel over den stand en gang van zaken in de kolonie te herhalen en toe te lichten.

Er is beweerd, dat tempering van toon bij het bespreken van Indische belangen in Nederland de opmerkzaamheid, welwillendheid en medewerking bevorderen zou; ik heb moeite gedaan, mij naar die meening te schikken. Niet omdat ik reeds overtuigd ben van haar juistheid, maar omdat mijns inziens zulk een uitkomst te begeerlijk is, dan dat het aangeprezen middel niet beproefd zou moeten worden.’

De heer van Kesteren wijst er op hoe in een ‘bezadigd tijdschrift’ als *de Gids*, sinds tien jaren door tal van schrijvers over ‘de onvruchtbaarheid van het Nederlandsche liberalisme ten aanzien van Indië’

geklaagd is. Met uitzondering van den heer Hulshof Pol, die zijn instemming heeft betuigd met het woord van den heer Fransen van de Putte: ‘dat het voor de Staten-Generaal sedert 1848 een onsterfelijke eer zal zijn, wat zij in het belang der Indische bevolking hebben verordend’, zijn alle schrijvers die in *de Gids* over Indische belangen de pen hebben gevoerd, het feitelijk eens geweest met den heer van Kesteren over het onvoldoende beheer dat Nederland over Indië voert. De schrijver haalt de woorden aan van Jhr. Mr. H. van Alphen, prof. Veth, den heer Heldring, den heer van Dedem, den heer van Delden, den heer Woudrichem van Vliet, enz. en komt tot de slotsom dat er in de goede richting al zeer weinig voor Indië is gedaan. Hij zegt:

‘Ik heb, meen ik, reeds voldoende herinnerd, h o e - dat is: hoe ernstig en krachtig - het Nederlandsche volk gewaarschuwd werd. Om te toonen, d a t het gewaarschuwd is, zijn vrij wat minder woorden noodig. Daarvoor zou volstaan kunnen worden met de vraag, door welken schrijver van eenige beteekenis Nederland wegens zijn koloniaal bestuur n i e t in gebreke werd gesteld. Verzamel al wat de pers in de laatste jaren met betrekking tot Indië's algemeenen politieken toestand openbaar heeft gemaakt en gestempeld is met een naam, die in gemoede geacht kan worden vertrouwen te verdienen, en wijs één, die niet min of meer duidelijk te kennen heeft gegeven, dat Nederland nog altijd veel te verwijten is. Ik voor mij moet verklaren zoo iemand niet te kennen.’

Na uitvoerig onderzocht te hebben of de tegenwoordige stand bevredigend kan zijn voor de inlandsche bevolking en bevredigend met betrekking tot het gezag, en aangetoond te hebben dat er nog wel degelijk een koloniale quaestie bestaat, toont de schrijver aan waarom de Europeanen in Indië zich nog voorloopig van het vragen om gemeentebesturen onthouden moeten. Als een middel van herstel - geen panacea echter - beveelt hij daarentegen aan de vertegenwoordiging van Nederlandsch-Indië door vijf afgevaardigden in de Staten-Generaal. Hij zegt:

‘De Staten-Generaal kennen Indië niet, en dat is een der voornaamste oorzaken van den toestand. Slechts weinigen wisten bij hun optreden als Kamerlid iets noemenwaards van Indië, en de verplichting welke zij jegens N e d e r l a n d s c h e kiezers hadden te vervullen, de opmerkzaamheid welke zij aan N e d e r l a n d s c h e zaken hadden te besteden, de waakzaamheid welke zij voor N e d e r l a n d s c h e belangen moesten toonen, deed bij de meesten, zoo niet allen, langzamerhand de studie van koloniale aangelegenheden verwaarloozen, en den v e r s t a n d i g e n ijver voor de koloniale belangen verdwijnen.

Nu staan er, om den zorgwekkenden en verergerden toestand der kolonie te verbeteren, twee wegen open: òf de wetgevende

macht voor Indië moet op een lichaam in Indië overgedragen worden, òf de Kamer moet in staat zijn zich bij elke behandeling van koloniale aangelegenheden door deskundigen te doen voorlichten.

Het eerste middel zou Indië ontijdig van Nederland losmaken, en zou de kolonie vooralsnog weinig baten: de noodige mannen ontbreken. Het eerste middel is dus te verwerpen.

Het tweede wordt toegepast, wanneer in Nederland een Koloniale Raad wordt samengesteld, die door tusschenkomst van den Minister de Kamer voorlicht, maar insgelijks wanneer in de Tweede Kamer ook vertegenwoordigers van Indië zitting nemen. Vertegenwoordiging verdient ver de voorkeur, omdat dan de Kamer de inlichtingen en adviezen rechtstreeks ontvangt, bij gevolg onverzwakt, en omdat dan de voorlichting volledíger en steeds ter juister tijd verschaft kan worden.

Op grond van een en ander meen ik de vertegenwoordiging van Indië in de Staten-Generaal èn voor het moederland èn voor de kolonie het beste der aanbevolen middelen te moeten achten, en als zoodanig zou ik ze moeten voorstaan, ook wanneer ik er minder heil van verwachtte, dan zij mijns inziens opleveren zal...'

'Wellicht wordt de aangeprezen maatregel verworpen; misschien i s hij te verwerpen. Maar wat dan? De tegenwoordige toestand is onhoudbaar. Er m o e t een andere weg ingeslagen worden. Er moet een middel gevonden worden, om de bevolking van Indië aan onze oprechtheid en onze humaniteit te doen gelooven. Er moet volgens het woord van een onzer uitstekendste landgenooten prof. Veth, 'een middel gevonden worden, om aan het bestuur eenheid en vastheid te geven, en te verhoeden dat telkens worde afgebroken wat gisteren was opgebouwd. Er moet een middel gevonden worden, om den band der eenheid tusschen het moederland en de Nederlandsche kolonisten weder te versterken, en te voorkomen dat door de wijze waarop hier de belangen van Java behandeld en vaak miskend worden, een geest van ontevredenheid en verzet wordt wakker gehouden, die meer kwaad kan stichten, dan nu nog te berekenen valt.'

Terwijl de heer van Kesteren de Tweede Kamer versterken wil door Indische vertegenwoordigers, wijdt de eerw. heer J.W. Brouwers, pastoor te Bovenker, zijn aandacht voornamelijk aan de versterking van het prestig eder Eerste Kamer. *Staatkundige Harmoniën van Neêrland's Grondwet* is de titel van het boekje door hem bij de firma C.L. van Langenhuysen uitgegeven.

'Niet weinigen zijn er in den lande,' zegt hij 'en niet zelden verscheidene organen der pers, die met te weinig waardeering, naar mijn bescheiden meening, spreken over onze Eerste Kamer. Nu

eens wordt zij voorgesteld als de ja-knikker bij de voorstellen van wet der Tweede Kamer; en dan weer wordt zij gehouden voor een ouden knorrepot die den snelvoetigen vooruitgang der Tweede Kamer vertraagt of dwarsboomt. Nog dikwijlder wordt zij geacht te zijn een overtollig raderwerk in den Staat, dat wij best zouden kunnen missen. Zij heeft niet eens het recht om voorstellen van wet voor te dragen: dat is het recht der Tweede Kamer. Wat zij kan, is tegenhouden, wat zij kan, is afkeuren wat de Tweede Kamer wil.'

De heer Brouwers gelooft niet dat er gegronde redenen bestaan voor deze grieven tegen de Eerste Kamer, hetgeen hij tracht te bewijzen uit de geschiedenis dier Kamer, die steeds een bolwerk voor den troon, een dam voor het volk ter beveiliging en handhaving der grondwet geweest is.

'Bij dien geregelden aanvoer van nieuwe of in het vuur der herkiezing vernieuwde krachten onzer twee Kamers, blijven voortdurend werken de twee verschillende neigingen des volks, de twee elementen van behoud en van vooruitgang. Het eerste element vertegenwoordigt meer den ouden bodem, het tweede meer de aanvlottende nieuwste ontwikkeling. Het eerste element is meer de grond, het tweede is meer het volk; beide te zamen zijn, met de Kroon, het Vaderland. Het beginsel van behoud vinde zijne onwrikbare handhaving, met den echt Nederlandschen langzamen spoed, in de Eerste Kamer; het vurige streven der met stoom varende dagen, het tegenwoordige beginsel van vooruitgang, vinde zijn voorvechters bij hen die uit de opgewondenheid der tweejarige verkiezing, als overwinnaars te voorschijn komen ter Tweede Kamer.....'

De heer Brouwers besluit met een hulde aan de grondwet, welke uit den mond van een Nederlandsch priester velen zeker aangenaam zal klinken:

'En wil ik nu als onvoorwaardelijk lofredenaar onzer Grondwet worden aangeschreven? Allerminst. Ik ben te zeer overtuigd van hare volmaaktbaarheid. Zelfs is hare onvolmaaktbaarheid op meer dan één punt geen geheim. Maar ik heb mijn standpunt, om haar te beoordeelen, niet gekozen in de studiekamer van den wijsgeer die zich zijn volk droomt in afgetrokken bespiegelingen, maar in den kring der maatschappelijke werkelijkheid; ik heb de Grondwet niet gehouden voor de uitdrukking eener idiaal-staatkunde, maar voor de bepaling eener praktische mogelijkheid. Ik heb ze in hare lichtpunten beschouwd, en deze kunnen voor mijn oog niet worden verduisterd door de schaduwzijden die alle stelsel van volksvertegenwoordiging, helaas! vergezellen. Ik heb onze Grondwet hooggewaardeerd omdat ze berekend is voor de daadwerkelijkheid van ons volk; omdat ze in harmonie is met ons land; omdat ze, zelfs in hare

wijsgeerige onvolkomenheid, in allen geval hare betrekkelijke volkomenheid nog niet heeft zien voorbij streven, nog niet eens heeft zien bereiken, door de wetten die later zijn tot stand gekomen. Alles wat Nederland gedaan heeft sinds 1848 is een bewijs voor de degelijkheid onzer Grondwet. Immers, is de werking der later tot stand gekomene wetten slechts in zoo verre goeddadig geweest voor het land, als zij in overeenstemming waren met den geest onzer Grondwet. En van den anderen kant zijn de wetsbepalingen welke het verste afwijken van het levensbeginsl der Grondwet, ook juist dezelfde die het meeste spanning en onrust en tweespalt in het gemeenschappelijke vaderland hebban te weeg gebracht. Niet aan de Grondwet, maar aan het volk, aan kiezers die beneden hun plicht blijven, aan Gekozenen, die beneden of buiten hunne roeping staan, is het toe te schrijven dat onze Grondwet niet zoo vele volksheil verspreidende afzetsels heeft zien opbloeien, als zij levensvolle loten had en nog heeft.

'Desniettemin begroet ik in onze Grondwet een deel van mijn ideaal; een zeker Trio van democratie, van aristocratie, van monarchie. In de gemeente en haar bestuur trede het demokratisch element op den voorgrond - en dat is het geval met onze Grondwet. In de Provincie stijgen hare Staten nader tot het aristokratische - wat op den weg van onze Grondwet ligt. Dat stoffelijk democratische met intellektueel aristokratische vereenigd, hebbe zitting in onze Tweede Kamer; en het stoffelijk aristokratische met het intellektueel aristokratische hebbe zijn zetel in onze Eerste Kamer. Boven allen en over allen heersche en regeere het Monarchale gezag, de Grondwetlievende scepter des Konings van ons Vorstenhuis van Oranje. En die drie machten, democratie, aristocratie, vereenigd met de Monarchie, vinden leven en kracht en ontwikkeling en bloei on bevestiging en handhaving, tot luister van den Troon en welvaart des volks, in en door de Grondwet, onder den zegen van God.'

Bijzondere aandacht verdient het boek van den heer F. Schüssler, dat bij de heeren P.N. van Kampen en Zoon verscheen en tot titel voert: *Zuid-Afrika*. Het land waarover hij handelt, is aan Nederlanders wegens tal van redenen dierbaar. Prof. Veth toont dit zeer juist aan in de inleiding tot dit boek.

'Dikwijls heb ik mij verwonderd zegt hij over de schaarschheid der geschriften in de Nederlandsche taal betreffende Zuid-Afrika. De Kaapkolonie, door onze vaderen gesticht, werd wel is waar door vreemd geweld ontwrongen, maar de afstammelingen der Hollandsche kolonisten blijven er met zeldzame aanhankelijkheid aan het Moederland gehecht, en onze taal, meestal spoedig gebannen uit den huiselijken kring der Nederlanders die zich in den vreemde vestigen,

wordt er gesproken, geschreven en geëerd. De boeren van Nederlandsche afkomst, het juk der vreemde heerschappij niet kunnende verdragen, zijn herhaaldelijk uitgeweken naar de aangrenzende woeste streken, en hebben, als pioniers der beschaving, het gezeten leven, landbouw en veeteelt, en ook onze taal, schoon dan in sterk verbasterden vorm, tot in de diepe binnenlanden van Zuid-Afrika overgebracht. Na verbitterden tegenstand zijn zij er in geslaagd de onafhankelijkheid der beide door hen gestichte staten, dan Oranje Vrijstaat en de Transvaalsche republiek, door Engeland te doen erkennen, en toen Thomas Burgers, in de Kaapkolonie geboren, maar ten deele in Nederland opgevoed, als president van de Transvaal ernaar streefde nauwe betrekkingen met het oude Moederland aan te knoopen en den weg voor den Nederlandschen handel en voor de Nederlandsche beschaving naar de binnenlanden van Zuid-Afrika te openen, klopte elk rechtgeaard Nederlandsch hart van vreugde bij de gedachte, dat in het hart van het “donkere werelddeel” een nieuw en onafzienbaar veld voor den Nederlandschen ondernemingsgeest zou geopend worden, en de naam van Nederland groot en geëerd zou zijn. Die schoone droom werd, helaas! niet vervuld. Burgers stond te hoog boven de boeren die hij geroepen was te leiden; hij werd gewantrouwd, gedwarsboomd, en toen de Kaffer-oorlog uitbrak, weigerde men zijne banier te volgen. De aanhechting der Transvaalsche republiek aan de Kaapkolonie was het treurig einde. Aan Engeland was de gelegenheid gegeven, om de schreeuwendste schending der bestaande verdragen onder den dekmantel van noodzakelijkheid en plichtmatige zorg voor de veiligheid zijner eigen bezittingen door te zetten. Velen in Nederland volgden die gebeurtenissen in angstige spanning; velen zijn van meening, dat wij ook thans nog niet aan het einde der langdurige worsteling van de Transvaalsche boeren voor hunne onafhankelijkheid zijn gekomen, en dat wellicht velen hunner hun heil eerlang in eene nieuwe emigratie zullen zooken; ja er zijn er, die de hoop niet hebben opgegeven, dat wanneer eens weder een eerlijk man aan het hoofd van het Britsche kabinet komt, het werk van Sir Theopbilus Shepstone zal worden te niet gedaan, zooals het verdient. Maar hoe komt het dan dat, terwijl zoovolen onzer met warme belangstelling voor Zuid-Afrika vervuld zijn, er geene noemenswaardige Nederlandsche litteratuur over Zuid-Afrika bestaat? Hoe komt het dat het reeds in 1854 verschenen werk van den heer J. Stuart “de Hollandsche Afrikanen en hunne republiek in Zuid-Afrika” het laatste boek van eenigen omvang is, dat over die gewesten in Nederland in het licht verscheen?’

Prof. Veth, die zooveel gedaan heeft als president van het Aardrijkskundig Genootschap, om de kennis van Zuid-Afrika onder zijn landgenooten te bevorderen, meent dat het boek van den heer

Schüssler deze leemte kan aanvullen, en beter lof en aanbeveling zal de heer Schüssler zeker niet verlangen dan de volgende woorden van prof. Veth, welke voldoende zijn om ieder Nederlander begeerig te maken zijne kennis met dit boek te verrijken. Hij schrijft toch aan het slot zijner inleiding:

'Ik heb gemeend mij van deze gelegenheid te mogen bedienen om den heer Schüssler en zijn streven wat nader aan zijne lezers bekend te maken. Over zijne reisschetsen zal ik niet veel zeggen; zij mogen voor zickzelve spreken. Een eenigszins volledig handboek voor de kennis van Zuid-Afrika, zooals de Engelsche literatuur er onderscheidene bezit, wordt ons ook in zijn werk niet geboden, maar als bijdrage tot de kennis van land en volk schijnt het mij zeer merkwaardig. De heer Schussler verstaat de kunst om in weinige woorden veel te zeggen, en als men die schijnbaar zoo vluchtige schetsen heeft doorgebladerd, staat men verbaasd dat men uit zoo weinige bladzijden zooveel geleerd heeft, en het beeld van het land en zijne bewoners in zoo scherpe trekken voor den geest heeft gekregen. De heer Schüssler spreekt vrij en onomwonden; hij versiert niets, vergoêlijkt niets, spaart u zelfs geen pijnlijke indrukken. De waarheidsliefde die in zijne tafereelen zich overal op den voorgrond dringt, wekt het vertrouwen dat ook zijne plannen en uitzichten op goede gronden rusten. Daarom, ofschoon ik er mij geen oordeel over aanmatig, hoop ik dat zij belangstellende ooren en, als ik in mijne gunstige meening niet dwaal, ook de noodige medewerking mogen vinden.'

Een van de liefelijkste, edelste vrouwen in de ideale wereld door Shakespear geschapen, is ongetwijfeld Imogeen, de trouwe, fiere, teedere gemalin van Leonatus Posthumus en dochter van Cymbeline, den koning van Brittanje, die zijn naam aan het drama schenkt.

Dr. L.A.J. Burgersdijk, die onze letterkunde verrijkt heeft met een vertaling van *Cymbeline* (J.L. Beijers, Utrecht), noemt dit drama het hooglied der trouw, gelijk *Romeo en Julie* het hooglied der liefde is. Het doet ons genoegen dat dit hooglied der trouw thans ook in het Nederlandsch weerklinkt, en dat de vertolker zoo goed voor zijn taak berekend is. Voor kritiek is het hier de plaats niet, doch wij kunnen evenwel het werk moeielijk aankondigen, zonder tevens mede te deelen welken diepen indruk de lezing er van op ons maakte. Wij hebben niet de vertaling met het oorspronkelijke vergeleken, maar we hebben de Nederlandsche Cymbeline gelezen, zonder het boek uit de handen te leggen, en de kernachtige taal gewaardeerd waarin het geschreven is.

Gelijk Dr. Burgersdijk opmerkt in zijn inleiding, is de versbouw van *Cymbeline* zeer eigenaardig en dikwijls onregelmatig.

‘De dichter veroorlooft zich vaak groote vrijheden; nu eens onderstelt hij eene pauze bij de voordracht, dan eischt hij sneller, dan weder langzamer spreken, zoodat verheffing en daling van de stem, langzamer en sneller voordracht met het metrum moeten samenwerken, om aan de verzen hun eisch te geven; deze zijn blijkbaar niet voor declameeren bestemd, maar wel voor eene geheel natuurlijke voordracht, die met den gang der gedachten overeenstemt; de versregels uit eene vroegere periode zijn veel vaster in hun bouw.

Met deze metrische bijzonderheden gaan ook stylistische eigenaardigheden gepaard. Als altijd rijk in gedachten en beelden, eischt de dichter hier inderdaad het uiterste van de taal; de eene gedachte voegt zich bij de andere en wordt vaak met een tusschenzin in den hoofdzin ingelascht, die dan, als een stroom van gedachten, door dezen bijstroom versterkt, met te grooter kracht voortbruischt; men vergelijke als voorbeeld de beschrijving van den slag tusschen de Britten en Romeinen, blz. 121.

Dat de vertaler hier niet te streven heeft naar het geven van marmergladde verzen, spreekt wel van zelf; de indruk van de navolging zou een geheel andere zijn dan het origineel; doch niet alle vrijheden, die de dichter zich veroorlooft, zijn over te nemen; de vertaling zou dan verraden dat zij een vertaling is. De rijkdom, kracht, zachtheid en buigzaamheid onzer Nederlandsche taal maakt het echter over het algemeen mogelijk den dichter zonder gewrongenheid op den voet te volgen, zonder zelfs het aantal regels noemenswaard te overschrijden.’

Dr. Burgersdijk heeft eer van zijn werk; het is een vertaling die meer dan eene vertaling is, en welke wij hopen dat door honderden gelezen zal worden.

Van *de Geschiedenis van Nederland aan het Nederlandsche volk, verteld* door Mr. J. van Lennep is een zesde druk verschenen bij D. Noothoven van Goor te Leiden. Naar de latere nasporingen is deze geschiedenis van den eenigen verteller, die vaderlandsliefde kweekte bij reeds meer dan een geslacht, door Dr. J. van Vloten gewijzigd en tot op dezen tijd voortgezet.

De bewerker zegt in de Voorrede het volgende:

‘Ik heb deze nieuwe uitgave mijner Geschiedenissen van Noord-Nederland niet in 't licht willen zien verschijnen, zonder mijn verhaal vooraf te hebben gezuiverd van hetgeen mij gebleken was daarin onjuist of onnauwkeurig te zijn, en er daarentegen zoodanige bijzonderheden aan te hebben toegevoegd, als latere ontdekkingen op het veld der geschiedenis mij hadden doen kennen, en als mij belangrijk genoeg voorkwamen om te worden medegedeeld.’

‘Zoo melde, vóór nu 12 of 13 jaar, de thans overleden schrijver,

bij een nieuwe uitgave zijner zoo onderhoudend vertelde geschiedenis van Nederland. In overeenstemming met die opmerking meende de tegenwoordige eigenaar van dit werk daarom ook niet beter te kunnen doen, dan voor deze denzelfden weg in te slaan; en dat ik mij gaarne met de taak dier wijziging nanr omstandigheden belastte was te natuurlijker, als ik - vóór meer dan twintig jaar - den schrijver den vriendendienst bewezen had, het tijdvak van den Opstand tegen Spanje, waarin zooveel nieuws was opgespoord, op gelijke wijze te herzien. Geen ander beginsel zal mij daarbij leiden, dan door wijlen den schrijver zelf in bovenstaande regelen is aangegeven, in 't volle vertrouwen daarmeê zoowel het best aan zijn eigen wenschen te voldoen, als zijn veel geliefd en veelgelezen geschrift bij voortduring tot een even leerzaam als onderhoudend en opwekkelijk volksboek voor zijne en mijne landgenooten te doen strekken.'

De Vermakelijke Geschiedenis der Vechtkunst voor Kenners en Leeken, door P. van Assen, een man van 't vak, is een geïllustreerd werk, dat door Gebroeders Kraaij te Amsterdam wordt uitgegeven in afleveringen.

'Men zal spoedig ontwaren dat onder de zonderlinge schors een hoogst ernstige, historische kern verborgen ligt,' zegt de schrijver en teekenaar dezer vermakelijke schetsen, die in herinnering brengen hoe er, zoolang er menschen bestaan, moord on doodslag zijn geweest; hoe eerst de vuist en vervolgens de knods als middel van overreding is gebruikt, en hoe langzamerhand de wapenen al meer en meer volmaakt werden.

De bijschriften zijn bondig en de prenten zeer aardig.

Hoofdpersonen uit de Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde is de titel van een bloemlezing uit de werken dezer 'hoofdpersonen' welke de heer L. Leopold bij J.B. Wolters te Groningen heeft uitgegeven.

De bedoeling welke de schrijver met deze uitgave had wordt dus door hem verklaard: ''t Komt mij voor, dat voor de produkten onzer oudere schrijvers hart en oog geopend moeten worden en dat dit kan - meer dan tot dusver het geval was. Hoe ik dat mogelijk acht, blijkt uit den inhoud van dit werkje. En door de keuze der stukken in deze bloemlezing (veel proza en poëzie van vroegeren tijd wekt bij de jongelui eerder afkeer dan voorliefde: er is veel bij Vondel en anderen, dat naar vorm en inhoud hun onverstaanbaar en onsmakelijk moet zijn) - èn door wijziging van spelling en interpuntie dier stukken (gelijk Dr. Van Vloten dit reeds met Vondels werken deed) - èn door uitlating van enkele gedeelten uit stukken, die anders ongeschikt zouden geweest zijn, heb ik getracht den afstand tusschen onze oude schrijvers en de jonge lezers van

dezen tijd kleiner, de kennismaking aangenamer, meer gewild te maken.’

Een bundeltje verzen, waarvan de schrijver de heeren Kneppelhout en Vosmaer in de inleiding dank zegt voor hun raadgevingen en terechtwijzingen, doet iets van zich verwachten. Of *Lentebloemen. Liederen en Zangen door Jan C. de Vos* (Leiden, A.W. Sijthoff), aan die verwachting voldoet, kan ieder beoordeelen die de volgende verzen leest, welke noch beter noch slechter zijn dan een der andere.

Elders niet.

‘Engel!.... schat!.... mijn hartedief
Toe, ga mee naar buiten!
Dáar alleen en elders niet
Kan mijn min zich uiten!

Engel!.... schat!.... mijn hartedief!
O, ga mee naar buiten!
Minnekoozen moeten wij,
Waar de vogels fluiten.

Schildren wil 'k mijn zaligheid
Jou in honderd kleuren:
Daarom gauw naar buiten heen,
Waar de bloemen geuren.

Rep je, óf mijn vreugd wordt smart.
'k Smeek je, kom naar buiten!
Dáar alleen en elders niet
Kan mijn min zich uiten!’

Van haar.

‘De bloemkens in het veld,
Zij hebben mij verteld
Dat gij, verruklijk kind!
Mij wederkeerig mint.

Het gansche vooglenkoor
Zong jublend mij in 't oor;
‘O, treur nu langer niet,
“Reeds klinkt uw bruiloftslied.”

Mijn vrienden zongen mee:
“De min verbindt die twee!”
Helaas, een ieder loog,
Omdat zij mij bedroog!’

In een der laatste nummers van dit tijdschrift vestigde de heer P.N. Muller de aandacht op de belangwekkende romans van Salvatore Farina. Een dezer is onder den titel *Ziende Blind* door Mej. Caroline

van Deventer uit het Italiaansch vertaald, on door de heeren P.N. van Kampen en Zoon uitgegeven.

Wittenberg en Rome. Kloosternovellen uit Luther's tijd, heet een roman van Gustav Kühne welke door J.N. Landré vertaald en bij H.L. Smits te 's Hage is verschenen. In dit boek wordt een beeld van den persoon en de werkzaamheid van Luther geschetst, en wordt een beschrijving gegeven van den hervormingsstrijd in Thuringen.

Een bundel *Novellen* door Louise Stratenus, is te Breda bij P.B. Nieuwenhuys verschenen. De novellen dragen tot titel: Eene duinroos; de geschiedenis eener Pen; Edmée; Marie, en Carmelo.

De heer J.C. Diehl verhaalt in een boekje, dat door C.F. Stemler te Amsterdam is uitgegeven, hoe hij in tien dagen het Schwarzwald en de Zwitsersche Alpen op weinig kostbare wijze mocht bezoeken.

Waarom de duizende reisbeschrijvingen in Zwitserland met deze vermeerderd zijn is moeielijk te gissen.

De heer A.W. Sythoff te Leiden heeft een roman van Hendrik Conscience uitgegeven, genaamd: *De schat van Felix Roobeek*, welk boek de voortzetting is van een ander werk, dat onlangs onder den titel van *De oom van Felix Roobeek* is verschenen.

Bret Harte, wiens korte verhalen en schetsen van zulk een merkwaardig talent getuigen, heeft ook een meer uitgewerkt verhaal, een roman geschreven, waarin hij echter geen recht laat wedervaren aan zijn groote gaven. De heer B.L. Teding van Berkhout, die ons publiek in staat stelde kennis te maken met de meesterstukjes van den Amerikaanschen schrijver, heeft ook *Concho's erfenis* (Blomhert en Timmerman, Nijmegen) vertaald. Het is een vloeiende vertolking en het verhaal laat zich gemakkelijk lezen, doch het is niettemin op zijn best de eer der vertaling waardig.

Onder den naam van *Haagsche Hopjes* heeft *Piet Vluchig* een eerste schets van Haagsche toestanden het licht doen zien bij W.C. de Graaff te Haarlem.

Te Gent is bij Ad. Hoste een vierde druk verschenen van het boek van Sleeckx, *De straten van Antwerpen, Kronieken, Legenden*.

Door de heeren J.M. Schalekamp en G. van den Berg te Haarlem wordt een Nederlandsche bewerking uitgegeven van F. van Hellwald's beroemd boek ‘die Erde und ihre Völker.’ *De Werelddeelen* is de

titel van deze geïllustreerde Nederlandsche uitgave, welke, naar de eerste aflevering te oordeelen, met veel zorg bewerkt is door den heer J.C. van den Berg, leeraar aan de H.B.S. te 's Hage.

Het boek is niet slechts vertaald, maar bovendien bewerkt en aangevuld, vooral het gedeelte dat over de rijken van Europa handelt. Het eerste land dat besproken wordt is Nederland, dan volgt Spanje.

Van Hellwald munt uit door zijn schildering van natuurtooneelen en weet op zoo boeiende wijze te vertellen, dat men gaarne aan zijn hand een reis om de wereld doet.

Voor de bestudeering van de Wetenschap der Aardrijkskunde van veel gewicht is ook de *Atlas der oude Geschiedenis*, welke onder toezicht van Dr. Huberts en Dr. Mehler is uitgegeven bij W.E.J. Tjeenk Willink te Zwolle.

Er was sinds lang behoefte aan een goeden atlas welke gebruikt kon worden bij het behandelen der oude geschiedenis. In plaats van de buitenlandache uitgaven is nu een goedkoope en goede Hollandsche Atlas verkrijgbaar gesteld.

Levensregelen. Ernst en Luim uit de Gezondheidsleer (Blomhert en Timmerman, Nijmegen), is de Nederlandsche bewerking van een boek van prof. Carl Reclam door Dr. S. Sr. Coronel. In bonte mengeling brengt hij de voornaamste levensregelen in herinnering, en drukt hij ieder op het hart hoeveel men tot eigen geluk en dat van zijn naaste kan toebrengen door iets van de gezondheidsleer te weten en die kennis toe te passen, waardoor men tevens de algemeene gezondheid bevorderen kan.

‘Nederland bezit,’ zegt hij, ‘sinds een twaalftal jaren een geneeskundig staatstoezicht, dat in de eerste plaats met die taak belast is. Een reeks van ambtenaren zijn aangesteld, om de handhaving der voorschriften te verzekeren, raad te geven aan besturen en personen, maatregelen te nemen om gebrekkige toestanden te verbeteren. Bij dreigende volksziekten beramen zij met de autoriteiten de noodige middelen, om het kwaad zooveel mogelijk af te wenden of eens ontstaan in zijn voortgang te stuiten. Dan vooral wordt de medewerking van allen vereischt. Ieder burger van den staat is geroepen zijne hulp te verleenen, niet minder in 't algemeen als in eigen belang, want wie waarborgt ons, dat bij eenige uitbreiding ook wij niet als offers zullen vallen? En toch ontmoet men zooveel tegenstand in het oogenblik, dat gevaar dreigt of aanwezig is. Allerlei voorwendsels worden dan aangevoerd, om de wet te ontduiken, om zich van de medewerking te onttrekken.

‘Men schuift den last gaarne op den staat, doch vergeet, dat deze machteloos is, als de burgers zijne beste pogingen verlammen en men

mort als de overheid geweld aanwendt, waar hare goede bedoelingen in den wind worden geslagen.

‘Nog slimmer is het gesteld in gewone tijden, als geen volksziekten heerschen. Dan acht men alle zorg overbodig en ieder meent ongestraft te kunnen zondigen tegen de regels der gezondheidsleer. Men vergeet echter, dat verzuimen dan gepleegd zich ophoopen, om, onder gunstige omstandigheden van tijd en plaats, aanleiding te geven tot het uitbreken of verbreiden eener epidemie. Hier laat een huisheer zijne huurders in vochtige, slecht verlichte woningen verblijven; daar bederft een bewoner het water of de lucht van zijn buurman; gindsch verkoopt een winkelier slechte en ongezonde eeten drinkwaren. Nu eens worden kinderen in benauwde scholen opgehoopt, dan weder in ongezonde werkplaatsen uren achtereen aan 't werk gezet. Zoo werkt ieder mede, om een algemeenen o n g e z o n d h e i d s t o e s t a n d in 't leven te roepen, die van jaar tot jaar toeneemt in weerwil van staatswege schatten worden uitgegeven, om het volk gezonder, krachtiger, welvarender te maken.

Eene dure v e r p l i c h t i n g rust op het g e z i n , om in zijn welbegrepen eigenbelang, aan de bevordering van de algemeene gezondheid mede te werken.’

De kennis die daartoe vereischt wordt poogt de schrijver al causeerende mede te deelen.

Eveneens tot bevordering der algemeene welvaart en tevredenheid nam de heer D.C. Nijhoff de pen op, toen hij naar het Hoogduitsch van F. Kahl een volksboek schreef. Niet de gezondheid van het lichaam maar die van de maatschappij wenscht hij te bevorderen en met het oog op de socialistische beweging dezer dagen gelooft hij dat *de aanleiding tot Huiselijke en Maatschappelijke Welvaart* (A. ter Gunne Deventer) nut kan doen door de zedelijke grondbeginselen van huiselijke on maatschappelijke welvaart in herinnering te brengen.

Om te toonen hoe werkzaamheid op sociaal gebied met vrucht kan geschieden heeft de heer J. Wolbers een levensschets geschreven van *Robert Owen, den vader van het Socialisme* (J. Bijlevelt, Utrecht). Deze studie verscheen eerst in den *Werkmansvriend* en diende daar tot inleiding eener studie over den toestand der sociaal-democratie in Duitschland.

De redevoering, welke prof. van Bell den 17den September 1.1. uitsprak bij zijn aftreden als rector magnificus, is onder het opschrift: *de Samenhang van Logica en Ethiek*, door J.B. Wolters te Groningen uitgegeven.

Een nieuw pleidooi voor het monisme.

Mr. M.C.L. Lotsy, Spinoza's Wijsbegeerte. Amsterdam, J.C.A. Sulpke, 1878.

In den vorigen jaargang van *de Gids* heeft de hoogleeraar Koster ons herinnerd aan de zonderlinge verklaringen, die de oude physiologie van de vorming der zoogenaamde monsters gaf. De rekbare levenskracht moest daarbij alle mogelijke misslagen begaan, waartoe een ongelukkig mensch komen tan. Nu eens had zij zich schuldig gemaakt aan eene noodlottige vergissing, dan weer was zij overmatig werkzaam, dan weder te weinig opgewekt geweest. Kortom er is geen menschelijke toestand te bedenken, waarin de gewillige levenskracht niet nu en dan verkeeren moest om te voldoen aan de eischen, die de geneeskundige theorieën haar stelden.

De ruime toepassing van natuur- en scheikundige waarheden bij het onderzoek van het organisch leven heeft ons voor dergelijke verklaringen een afkeer ingeboezemd, die wellicht grooter is dan zij verdienen. Wat eene monsterachtige vorming is, meenen wij eerst te weten, als wij haar in hare ontwikkeling hebben kunnen gadeslaan. Dit geeft ons het voordeel dat onze kennis niet langer uit dichterlijke beelden maar uit nauwkeurige voorstellingen bestaat, en dat wij de redelijke hoop durven koesteren mettertijd de vorming van minder gewenschte monsters tot op zekere hoogte te kunnen voorkomen.

Ik wil de methode, die de heer Koster aanbeveelt, toepassen op het zonderling verschijnsel op letterkundig gebied, dat aan het hoofd van dit artikel vermeld wordt. Weken lang is het voor mij een onoplosbaar raadsel geweest, en ik zou wellicht mijne poging om het te begrijpen in arren moede hebben opgegeven en mij getroost hebben met de bekende uitspraak van Hamlet, zoo niet eene herlezing van het artikel van den heer Koster mij ter goeder ure had doen nadenken over de hooge

waarde van embryologische studiën. Misschien zou de ontwikkelingsgeschiedenis van de wijsgeerige denkbeelden van den heer Lotsy licht kunnen verspreiden in de duisternis. De uitkomsten van mijn onderzoek waren naar omstandigheden alleszins bevredigend. Het stelde mij in staat vrij goed te begrijpen, hoe de heer Lotsy er toe komen kon naar aanleiding van Spinoza's wijsbegeerte een tal van meeningen uit te spreken en hartstochtelijk te verdedigen, welke te huis behooren in eene periode, die onherroepelijk gesloten is.

Weinige woorden zijn voldoende om den lezer te doen gevoelen, hoe moeilijk het vraagstuk was, dat mijn geest in beslag had genomen. De heer Lotsy stelt zich ten doel te ‘doen uitkomen, hoe zeer Spinoza's wijsbegeerte... de meest empirische, de van afgetrokken begrippen meest afkeerige, de in het aannemen van niet te bewijzen en niet te kennen zaken meest behoedzame en dus de meest critische wijsbegeerte’[1] is. Let wel dat hij daardoor geacht wil worden een pleidooi te leveren *voor* die wijsbegeerte. Desalniettemin oordeelt hij hoogst ongunstig over Kant en dat wel in zoo heftige en bittere bewoordingen, als wij in Nederland tot dusverre niet gewoon waren te vernemen[2]. Wie èn Spinoza èn Kant kent, zal een betoog van deze strekking ter hand nemen met dezelfde soort van belangstelling, als de ontleedkundige voor een allerverwonderlijkst monster gevoelt. Evenmin als de laatste er aan denken zal in het voorwerp van zijn onderzoek naar de normale vormen van den mensch te zoeken, zal de eerste in het zijne op juiste opvattingen hopen. Beider aandacht zal zich voornamelijk bepalen tot de vraag: Hoe ter wereld is het toch mogelijk dat de natuur iets zoo vreemdsoortigs in het aanzijn heeft ge-

1 In de Voorrede.

2 Mr. J.A. Levy heeft de methode, die de heer Lotsy in zijne critiek van Kant toepast, toegelicht on veroordeeld in eene brochure onder den titel van ‘des heeren Lotsy's Kant’. Ofschoon ik mij met de algemeene strekking dier brochure zeer goed kan vereenigen, veel beter dan de heer Levy schijnt te meenen, moet ik toch ten aanzien van een belangrijk punt den heer Lotsy eenigermate in het gelijk stellen. Kant heeft zonder twijfel nu en dan de oorzaak van het ontstaan onzer gewaarwordingen in het *Ding an sich* gezocht, en zich daardoor schuldig gemaakt aan eene groote inconsequentie. Ik moet er echter bijvoegen dat de heer Lotsy dit eenvoudig beweert, en dat wel op zeer onvoldoende gronden, zoodat Mr. Levy's critiek op die *gronden* volkomen gerechtvaardigd is Maar dat de heer Lotsy Kant's meening ten aanzien van dit punt goed begrepen heeft, en Levy in navolging van Fichte verkeerd, schijnt mij ontwijfelbaar. Ik hoop het weldra elders te bewijzen.

roepen? Door welke buitengewone omstandigheden werd een verschijnsel voortgebracht, dat in zoo hooge mate afwijkt van het normale?

Wie een moeilijk werk volbracht heeft, is maar al te zeer geneigd de waarde van zijn arbeid te overschatten. Het is daarom wel mogelijk dat ik mij eene illusie maak, als ik meen dat de slotsommen van mijne embryologische studie den lezers van *de Gids* eenige belangstelling zouden kunnen inboezemen. Gewoonlijk ziet men laag neer op het abnormale, en meent dat het niet zooveel recht heeft op onze aandacht als datgene, wat in zijne soort volmaakter is. Maar men kan in die richting te ver gaan. Het abnormale werd gevormd volgens dezelfde natuurwetten als het model van den schoonsten Apollo. Veel leerzamer dan de tamelijk eentonige studie van het juiste denken is het onderzoek naar den weg, langs welken het menschelijk verstand tot beweringen kan komen, over wier onjuistheid niemand een oogenblik kan twijfelen dan de dwalende denker zelf.

I.

Sommige trouwe lezers van *de Gids* herinneren zich wellicht nog eene warme pleitrede voor de wijziging van onze kieswet in democratischen geest, die in den jaargang van 1871 werd opgenomen[1]. Het was in de dagen dat de ‘geavanceerde’ partij de eerste bewijzen gaf van haar kortstondig leven. Wat den schrijver van het bedoeld artikel ten duidelijkste van de woordvoerders dier partij onderscheidde, met welke hij in zijne denkbeelden over het kiesrecht overeenstemde, was zijne godsdienstige wereldbeschouwing. Het veldwinnen der democratie is in zijn oog ‘eene wet van Gods wereldorde’, ‘waartegen evenmin als tegen eenige andere wet, uit die bron afkomstig, ongestraft kan worden gezondigd’[2]. ‘Welke denkbeelden men ook zij toegedaan omtrent de kracht, welke boven die van den mensch verheven is, men zal moeten inzien dat die kracht hier werkt en dat het hopeloos is, zich daartegen te verzetten. De gezonde raad in de *Idees Napoléonniennes:* ‘Marchez à la tête des idées de votre siècle: ces idées vous suivent et vous soutiennent’ moet bovenal

1 Democratie en Constitutioneele monarchie, door L. Gids, April 1871.
2 t.a.p., blz. 66.

worden opgevolgd, als de idee niet aan eene eeuw gebonden, maar als een doorloopende draad in de geschiedenis der eeuwen te volgen is, en daardoor het karakter verkrijgt van zooals Tocqueville het noemt, ‘un fait providentie!’[1].

Dat iemand in den loop der geschiedenis eene openbaring ziet van Gods wereldorde, is geen ongewoon verschijnsel. Die beschouwing maakt een wezenlijk bestanddeel van het theïsme uit. Maar gewoonlijk tracht de geloovige geschiedschrijver de beteekenis dier wereldorde alleen op te maken uit historische verschijnselen, die ten volle tot het verleden behooren, en waagt het niet te beslissen, welke richtingen van zijn eigen tijd de zuiverste uitingen van Gods wereldorde zijn. Dit laatste is veeleer het eigenaardig kenmerk der ‘welgezinde’ partijmannen, die vastelijk overtuigd zijn dat recht en waarheid uitsluitend gevonden worden bij eene enkele richting, Tot die rubriek kan de ongenoemde schrijver echter moeilijk gebracht worden, daar hij, zooals ons weldra blijken zal, historische studiën ten sterkste aanbeveelt, en dus veeleer haar tegenvoeter is. En toch beweert hij niets minder dan dat de strijd tegen de democratie ‘een strijd tegen God zelf’ is[2]. Nu en dan schijnt hij het mogelijk te achten dat de zegepraal der democratie wellicht niet in alle opzichten heilzaam zou zijn voor de beschaving en de welvaart der menschheid[3], doch op eene andere plaats wijst hij ons op de ‘waarheid’, ‘dat er op elk gebied en in elk gemoed ontwikkeling en volmaking is op te merken, en dat in het “Excelsior” de groote, de algemeene wet ligt van Gods wereldorde’[4].

Langs welken weg was de schrijver gekomen tot de kennis van het feit, dat de democratische richting wel eene openbaring is van Gods wereldorde, en de daarmee strijdige richtingen niet? Dit laatste zegt hij wel niet, maar het volgt toch uit zijne woorden. Men zou misschien zelfs kunnen volhouden, dat zich volgens hem in de anti-democratische richting des Duivels wereldorde moet openbaren; maar zeker is het, dat, zoo de strijd tegen de democratie een strijd is tegen God zelf, de richting, die zich tegen de democratie verzet, onmogelijk eene openbaring van Gods wereldorde zijn kan. Welken toetssteen heeft hij toch, die hem in staat stelt de historische verschijnselen in twee zoo totaal verschillende groepen te verdeelen?

1 t.a.p., blz. 66.
2 t.a.p., blz. 67.
3 t.a.p., blz. 66 en 67.
4 t.a.p., blz 59.

Hoe weet hij voorts dat de veranderingen in de wereld ten slotte altijd leiden tot iets hoogers en iets beters? Niemand zal meenen, dat de een of andere wetenschap, die op ervaring berust en al hare uitkomsten aan de ervaring toetst, zulke stellingen kan bewijzen, of ook maar aannemelijk maken; wie van de waarheid dier stellingen overtuigd is, heeft ze ontleend aan het een of ander godsdienstig geloof of aan eene metaphysische wereldbeschouwing.

De warme vriend der democratie had met geen enkel woord de gronden aangegeven, waardoor hij zich gerechtigd achtte haar voor een providentieel feit te houden. Eerst in een tweede artikel, dat hij, ditmaal onderteekend, in *de Gids* van 1872 plaatste[1] en waarin hij zich ook als schrijver van het eerste bekend maakte, werd een tipje van den sluier opgelicht, die de bedoelde gronden aan het oog der belangstellenden onttrokken had. Het bleek thans dat de heer Lotsy geen kerkelijk geloovige was, maar dat hij zijne kennis aangaande Gods wereldorde ontleende aan wat men voor vijftig jaren de 'Natuurlijke Godgeleerdheid' zou genoemd hebben. Hij achtte zich gerechtigd uit de waarheid van het determinisme af te leiden dat over het lot van mensch en menschheid niet beschikt wordt 'door eene buiten de wereldorde staande persoonlijkheid[2].' 'De bezielende kracht, die wij leven noemen, en (die) zich uit in woorden en daden, is dan niet een ondenkbare eigengeschapen wil, ziel, rede, geest, of hoe men dit noemen wil, van niets dan van zichzelven afhankelijk, maar eene *wet*, die ons bezielt, eene *wet*, die ons doet spreken en handelen, eene *wet*, die ons het woord op de lippen doet verstijven, en ons ten slotte die bezielende kracht ontneemt[3].'

1 Democratie en Theocratie, door Mr. M.C.L. Lotsy. Gids, October 1872.

2 t.a.p., blz. 34. De volzin is zoo onduidelijk, dat men er even goed het tegendeel uit kan lezen van wat de schrijver blijkens den volgenden zin bedoelt. 'Is de menschelijke wil niet vrij, of liever volstrekt onvrij, dan beschikt iets anders dan wat de menschen gewoonlijk "mensch" noemen, *namelijk eene buiten de wereldorde staande, althans daarin geheel onafhankelijke, daarmede niet als één verbondene, d.i. voor mij ondenkbare persoonlijkheid*, over het lot van mensch en menschheid.' Naarmate men den door mij gecursiveerden tusschenzin laat slaan op *iets anders* of op *mensch*, wat uit een taalkundig oogpunt even geoorloofd is, heeft de geheele volzin twee zeer verschillende beteekenissen. Uit den onmiddellijk volgenden zin, die in den tekst geciteerd is, blijkt echter, dat de schrijver den tusschenzin op 'mensch' doet slaan,

3 t.a.p., blz. 34. Ook deze zin is eene aandachtige beschouwing overwaard 'De bezielende kracht.... is eene *wet*, die.... ons ten slotte die bezielende kracht ontneemt.'

Wie uit deze woorden zou willen afleiden, dat de God, wiens wereldorde de schrijver zoo goed kent, slechts een onpersoonlijk wezen is, dat samenvalt met de natuurwetten (of de natuurkrachten?), kan zich zonder twijfel op de *woorden* van den heer Lotsy beroepen, maar heeft toch zijne bedoeling niet begrepen. Want later wordt diezelfde God de 'ééne bezielende kracht, die de wereld bestuurt, en wel bestuurt in voortgaande, ellende opheffende, volmakende richting[1],' en komt het den schrijver 'redelijker' voor 'te gelooven dat de verschillende wijzigingen van het onbegonnen oneindig bestaan (de menschen) zoovele onzelfstandige stralen zijn van een zich zelf bewust groot licht,.. dan aan te nemen dat er buiten de stralen geen zon zou bestaan[2]'.

Zonder twijfel berust het blijmoedig optimisme, dat in de politische beschouwingen van den schrijver doorstraalt, op de zoo even genoemde overtuiging, dat de onbekende grond der dingen een van zich zelf bewust wezen, een persoon is. 'Wij herinneren ons' - zeide hij een jaar vroeger - 'dat alle wetten (in hoogeren zin) wijs, goed, nuttig en heilzaam zijn voor het menschelijk geslacht, en vragen ons af: zou *die* wet (namelijk de 'wet,' welke het veldwinnen der democratie voorschrijft) 'zou die wet alleen daarop eene uitzondering maken[3].' Mij dunkt, dat het onmogelijk is de uitspraak, die de heer Lotsy zich 'herinnert', als eene waarheid te erkennen, wanneer men niet aanneemt dat de onbekende grond der dingen een persoonlijk wezen is, dat het Heelal zoo heeft ingericht als voor ons menschen het best is. Door zulk eene stelling eenvoudig als eene erkende waarheid te citeeren, toont hij zijne instemming met de voorstelling eener zorgende Voorzienigheid, al heeft hij waarschijnlijk zelf niet bemerkt, dat de rechtvaardiging van zijn optimisme uitsluitend in zijn geloof aan die Voorzienigheid ligt.

Met deze denkbeelden verbindt hij de overtuiging, dat de menschelijke persoonlijkheid niet veel anders dan een hersenschim is. Bleek dit reeds eenigermate uit zijne vergelijking van den mensch met een onzelfstandigen straal van het groote licht, in de volgende beschouwing wordt het nog duidelijker uitgesproken:

1 t.a.p., blz. 36.
2 t.a.p., blz. 38.
3 Gids 1871, II blz. 67. Er is natuurlijk geen sprake van door menschen gegeven wetten, maar van de wetten van Gods wereldorde.

‘De wegeijfering van den vrijen wil der menschen maakt ons dadelijk meer eene denkbeeldige dan eène ware persoonlijkheid. Het determinisme gaat, meer dan iets anders, het zich persoon gevoelen en de daaruit maar al te dikwijls ontstaande zelfzucht tegen, en kweekt meer dan iets anders aan het *zich deel gevoelen van het geheel*. Mij dunkt alleen bij den determinist, maar zeker bij hem bij uitnemendheid, zijn waarlijk godsdienstige gevoelens te verwachten. Dat zich deel gevoelen van het geheel heeft bij overdenkingen over de richting, waarin de staat moet worden bestuurd, natuurlijk en noodzakelijk ten gevolge dat men die zoekt niet in zich zelf, maar in de geschiedenis. Het is volstrekt ondenkbaar zonder eenige historische kennis eene politieke meening te hebben; en, is dit zoo, dan, zou men zeggen, is het determinisme ook niet noodig om historiebeschouwing aan te bevelen, want dan doet iedereen dit van zelf. Het maakt evenwel een groot verschil *hoe* men de geschiedenis beschouwe. De historische, of, wat op hetzelfde neerkomt, de empirische methode moet bij de beoordeeling van staatsrechterlijke vraagstukken *zuiver, volkomen* en *uitsluitend* gevolgd worden, en die raad, alleen door het determinisme zoo krachtig gegeven, is lang niet overbodig. Volkomen zuiver beschouwt wel *niemand* de geschiedenis, maar dit neemt niet weg, dat de een vrij wat meer dan de ander bij de beoefening der geschiedenis geleid en van het pad geleid wordt door meeningen en gevoelens, die aan alles behalve de geschiedenis zijn ontleend’[1].

Uitstekende raadgevingen, mits zij *cum grano salis* worden opgevat! Doch de schrijver bedoelt er ongeveer het volgende mede. De mensch heeft zich uitsluitend af te vragen: Op welke wijze hebben zich de menschelijke denkbeelden en gevoelens ontwikkeld? Wat laat zich uit de voorafgaande ontwikkeling voor de naaste toekomst voorspellen? De nieuwe toestand, die ons volgens de resultaten van dit historisch onderzoek te wachten staat, moet het ideaal zijn, dat de staatsman tracht te bereiken, hoe onaangenaam het hem persoonlijk ook zijn moge en hoe verderfelijk het hem ook voorkome. ‘Men hebbe zich uitsluitend af te vragen: Welke richting neemt de wereldsche loop van zaken in de geschiedenis, zoeke zooveel mogelijk de grillen van den dag

1 t.a.p., blz. 42, 43.

van blijvende eischen des tijds te onderscheiden, en vorme daarnaar zijne politieke overtuiging. Men vrage dan niet langer: komt mij, persoonlijk, die eisch des tijds aangenaam voor; dit is onzedelijk, daar men dan zou vergeten alleen te bestaan voor het geheel, en onverstandig, daar dergelijke bedenkingen door de souvereiniteit Gods, die in de geschiedenis werkt, toch gladweg worden over het hoofd gezien'[1]. In deze beschouwing is de uitdrukking 'eischen des tijds' bedriegelijk; zij kan toch beteekenen òf 'datgene wat de meerderheid der tijdgenooten verlangt' òf 'de wijzigingen die de onpartijdige empirische historiebeschouwer als noodzakelijke gevolgen van de voorafgaande ontwikkeling meent te kunnen aanwijzen'. Het is duidelijk dat de schrijver het laatste bedoeld moet hebben, daar de wenschen van de meerderheid der tijdgenooten niet noodzakelijk moeten samenvallen met de tijdelijke 'richting van den wereldschen loop der zaken in de geschiedenis', om wier bepaling het hem te doen is. Voorts verklaart hij hier niet, dat de staatsman voldoen moet aan de eischen des tijds, al schijnen zij hem *verderfelyk*, maar alleen dat hij ze moet trachten te bevredigen al zijn ze hem persoonlijk *onaangenaam*. Doch dat hij ook het eerste meent, volgt uit de vroeger medegedeelde plaats, waarin hij den strijd tegen de democratie een strijd tegen God-zelf noemt en haar aan ieder ontraadt, schoon hij even te voren de mogelijkheid erkend heeft, dat iemand als gevolg van de ontwikkeling van den democratischen geest 'socialisme en communisme in het verschiet en achter die steeds voorthollende maatschappij den dood' ziet[2].

Mijns inziens lijdt deze geheele redeneering aan dezelfde logische fout als alle andere redeneeringen, waardoor men den mensch heeft willen overtuigen dat hij eenig ander gezag moet erkennen dan de uitspraken van zijne eigene rede. Nemen wij aan, dat zich in de geschiedenis de werkingen openbaren van krachten, waartegen de individueele menschelijke handelingen niets vermogen - wat inderdaad volstrekt niet uit het determinisme volgt, daar elke individueele handeling zelve een product van de werking dier krachten is en dus voor het tot stand komen van het eindresultaat volstrekt onmisbaar; - nemen wij aan, dat zich bij nauwkeurig onderzoek op elk bepaald tijdstip eene bepaalde richting in de ontwikkeling van een volk

1 t.a.p., blz. 45.
2 Gids 1871. Dl. II, blz. 66.

met zekerheid laat onderscheiden; waarom zou de enkele mensch dan gehouden zijn met den stroom mede te roeien en niet zich met alle kracht daartegen te verzetten? Natuurlijk alleen, omdat hij zelf inziet dat dit verstandiger of beter of aangenamer of voordeeliger is. Noch de heer Lotsy, noch eenig ander bewonderaar van de algemeene rede, die zich in de geschiedenis zal openbaren, beveelt *auctoritate sua*, dat ieder de werkingen dier Rede hooger zal stellen dan de beraadslagingen van zijn individueel verstand; integendeel, zij pleiten voor hun gevoelen en beginnen dus met zich te beroepen op het redelijk denken, dat ieder wel duidelijk in zich zelf vindt, maar dat in den loop der geschiedenis zeker niet zoo gemakkelijk te ontdekken is. Er is dus een persoonlijk oordeel noodig, voordat men zijne persoonlijkheid prijsgeeft, en zich aansluit bij de volgelingen der hoogere wijsheid, die zich in geschiedenis vertoonen zal. Het gezag, dat wij erkennen, het moge nu de Kerk of Gods Woord of Gods wereldorde in den loop der wereldsche dingen heeten, ontleent zijn recht uitsluitend aan 's menschen vrijwillige onderwerping. Bij een mensch, die gewoon is zich niet blindelings door toevallige indrukken te laten beheerschen, maar die zijn gedrag niet zonder redelijk overleg bepaalt, kan de medewerking met den tijdgeest op niets anders berusten dan op zijne individueele overtuiging, dat het voor hem beter is zoo en niet anders te handelen. Zegt die persoonlijke overtuiging hem, dat de richting, waarin zijne eeuw zich beweegt, verkeerd is, dan zal hij zeker verstandig doen door herhaaldelijk de gronden der tegenpartij te overwegen, maar blijft hij bij zijne overtuiging, dan vervult hij een plicht door zich met alle macht tegen den geest zijner eeuw te verzetten, al meent hij zeker te weten, dat hij buiten staat is den stroom te keeren. Dit kan alleen betwijfeld worden door personen, die twee stellingen aannemen, waarvan de een al onhoudbaarder is dan de andere. Wie meent, dat elke volgende toestand der maatschappij beter is dan de vorige, en dat de zedelijkheid eener handeling bepaald wordt door het nut, dat zij voor de menschheid heeft, kan eene werkzaamheid in de richting, die de maatschappij neemt, hooger stellen dan trouw aan eigen overtuiging. Want volgens hem brengt de beweging der maatschappij in die richting noodzakelijk iets beters voort, en moet de mensch boven alles daden vermijden die nadeelig zijn voor de maatschappij. Verzet tegen den

stroom des tijds moet bij deze onderstellingen altijd schade aanbrengen en is daarom verkeerd, zelfs wanneer de eigen overtuiging het nog zoo dringend vordert. Maar wie in den vooruitgang veeleer eene uitzondering dan een regel, althans geen normaal verschijnsel ziet, en wie meent dat het nut geen maatstaf voor de zedelijkheid van handelingen zijn mag, zal erkennen, dat men verplicht is de richting van zijn tijd zoo krachtig mogelijk te bestrijden, als men die richting verderfelijk vindt, al verwacht men ook met zekerheid dat men in dien strijd het onderspit zal delven.

Gelukkig zal het niet dikwijls voorkomen, dat iemand zich in een zoo tragischen toestand bevindt. Want het is waarlijk niet zoo gemakkelijk de richting te bepalen, waarin zich de maatschappij beweegt, als de heer Lotsy voor eenige jaren meende en wellicht nog meent. De menschheid bestaat uit vele volken, en in elk dier volken vertoonen zich zeer verschillende groepen. Hoeveel zal elk dier volken bijdragen tot de onmiddellijk volgende ontwikkelingsperiode der menschheid, hoeveel iedere groep in elk volk? Zoolang deze vragen niet beantwoord zijn, blijft de richting van den geest der eeuw volkomen onbekend. Zijn de dagen van den parlementairen regeeringsvorm geteld, en zullen in de eerstvolgende geslachten de groote militaire staten, waar het gezag van boven komt en het volk slechts *pro forma* gehoord wordt, de leiding van den ‘vooruitgang’ op zich nemen? Heeft het socialisme eene toekomst, en ligt de ‘volmaking’ en ‘ontwikkeling’, die ons in den eersten tijd te wachten staat, in de onafzienbare barbaarschheid, welke een onvermijdelijk gevolg zou wezen van de vernietiging der groote fortuinen? Is er nog iets goeds te wachten van het Protestantisme, en, zoo neen, bereidt zich dan de wereld voor om als eene berouwhebbende zondaresse in den schoot der Moederkerk terug te keeren, of zal zij in 't vervolg leven zonder kerk en zonder godsdienst? Zoolang dergelijke vragen niet beantwoord zijn, helpt ons de methode, die de heer Lotsy bij de behandeling van staatsrechtelijke vraagstukken uitsluitend gevolgd wil zien, bijzonder weinig. Hij heeft misschien een antwoord, dat hem volkomen bevredigt. Welnu, hij deele het aan de wereld mede, en vermelde daarbij tevens de gronden voor zijn oordeel, en dan zal het weldra blijken of ook andere denkende menschen zich daarbij kunnen nederleggen. Maar natuurlijk zal iedereen zich bij dat onderzoek uitsluitend van

zijn eigen oordeel kunnen bedienen. Hoezeer men ook overtuigd zij een deel te wezen van het geheel, in tallooze gevallen zal men meenen iets beter te weten dan de meerderheid. Geen slechter aanbeveling voor eene stelling dan dat het groote publiek geen oogenblik over hare waarheid twijfelt. De menschheid dankt haren vooruitgang voornamelijk aan de ketters, die zich genoeg *persoon* gevoelden om hun eigen meening tegen die eener overweldigende meerderheid te handhaven.

De heer Lotsy meent mijns inziens ten onrechte dat het determinisme iets te maken heeft met de waarde van het zelfstandig persoonlijk oordeel. Het gevoelen, dat tegenover het onze staat, is juist in dezelfde mate een natuurproduct als ons eigen gevoelen. Ligt er in het natuurlijk ontstaan van het laatste gevoelen een grond om het te wantrouwen, dan moet diezelfde grond ons ook doen weigeren het eerste als waarheid te beschouwen. Daarenboven is het mij niet duidelijk geworden van welken aard die grond zou zijn, tenzij men op grond van het determinisme het verschil tusschen waar en onwaar mocht willen ontkennen, wat de heer Lotsy niet schijnt te doen.

Waartoe deze herinnering aan de belangrijkste wijsgeerige denkbeelden uit Mr. Lotsy's vroegere geschriften, denkbeelden, waarvan zeker vele thans niet meer de zijne kunnen genoemd worden? Omdat wij meeningen, die zoo ver afwijken van de normale als de hoofdstellingen in zijn laatste geschrift, moeielijk kunnen begrijpen, als wij ze niet in embryonalen toestand hebben aanschouwd. Eerst door de herlezing van zijne twee vroegere geschriften is mij zijn laatste werk eenigermate begrijpelijk geworden, en ik houd mij overtuigd dat wij het nog veel beter verstaan zouden, als er eenig document bestond, waaruit wij de ontwikkeling van zijn geest sedert 1872 konden nagaan. Maar ook thans, nu onze bronnen zoo onvolledig zijn, zal veel wat ons anders in zijn jongste werk volmaakt raadselachtig zou blijven, opgehelderd worden als wij in aanmerking nemen:

vooreerst, dat hij een hartstochtelijk voorstander is van het determinisme. Niet alleen is hij overtuigd van de waarheid dier leer, maar hij meent ook dat de menschelijke ellende grootendeels uit de miskenning van hare waarheid voortvloeit, die den mensch zal doen vervallen in de groote fout van zich *boven* de natuur verheven te achten;

ten tweede, dat hij meent uit het determinisme te mogen

besluiten tot de waarheid van het monisme, d.i. tot het geloof aan het bestaan van een enkel Wezen, dat de onbekende grond der waarneembare wereld is.

ten derde, dat hij, hoewel reeds voor jaren twijfelende aan de persoonlijkheid van dit Wezen - voor zoo ver men althans dien twijfel uit zijne tegenstrijdige verklaringen aangaande dit punt mag opmaken - zich toch indertijd gerechtigd achtte aan te nemen, dat de wereld ons in hoofdzaak volmaking, ontwikkeling tot een hooger toestand, vertoont, terwijl achteruitgang slechts hier en daar als een sporadisch verschijnsel kan voorkomen. Dat dit optimisme nog even vast bij hem geworteld is als vroeger, al gelooft hij thans niet meer aan de persoonlijkheid van het Hoogste Wezen, kan blijken uit het feit, dat hij de vertoogen van een pessimist geen ander antwoord waardig keurt dan een kort en krachtig 'je verveelt me[1]', ofschoon hij erkent, dat 'het pessimisme even volstrekt waar (is) als het scepticisme[2]'. Dit laatste, hoe volstrekt waar ook en 'a priori zeker van eene gemakkelijke zegepraal tegenover alle wijsgeerige beschouwingen[3]', verdient echter wegens zijne 'practische onmogelijkheid' toch niet in aanmerking genomen te worden[4].

Houden wij voorts in het oog, dat hij zijne wijsgeerige denkbeelden blijkbaar niet aangenomen heeft met de koelheid, die de schooljongen voor elke vermeerdering zijner wiskundige kennis pleegt aan den dag te leggen, maar dat hij een man is van een warm gemoed en eene diep gewortelde overtuiging, dan zal het ons niet verwonderen in hem een vurig bewonderaar van Spinoza te vinden. Immers zoo hij zijne drie hoofdstellingen niet van Spinoza geleerd heeft, wat mij minder waarschijnlijk voorkomt, hij heeft ze daar toch teruggevonden en wel in de treffende en krachtige taal, die Spinoza zoo goed weet te spreken. Inderdaad is, zoo als de heer Lotsy zegt, 'de

1 Spinoza's Wijsbegeerte, blz. 16.
2 t.a.p., blz. 15.
3 t.a.p., blz. 8.
4 t.a.p., blz. 9. Geen zonderlinger vat vol tegenstrijdigheden dan de mensch. Dezelfde schrijver, die het 'volstrekt ware' pessimisme veroordeelt, omdat het vervelend, en het 'volstrekt ware' scepticisme, omdat het practisch onmogelijk is, verwijt mij met de grootste bitterheid, dat ik sommige consequentie's van Spinoza's monisme, bijv. de gelijkstelling van recht en macht, de ontkenning van het verschil tusschen goed en kwaad, 'stuitend' genoemd heb. Zulk een onnoozelheid kan men alleen begaan, als men nog niet begrepen heeft dat niet het gemoed maar het verstand moet oordeelen. Maar eene wijsbegeerte 'vervelend' te noemen is ook in dien gezegenden toestand een krachtig argument.

hoofdwaarheid in het stelsel van Spinoza', dat 'de vaste wet van oorzaak en gevolg, die overal in de natuur met onverbiddelijke noodzakelijkheid werkt, ook op ons toepasselijk is'[1]. Ook Spinoza is monist en meent de waarheid van het monisme *bewezen* te hebben. Ook Spinoza heeft blijkbaar ten aanzien van Gods persoonlijkheid min of meer getwijfeld, en is overtuigd gebleven dat die God het 'allervolmaaktst' wezen is, zoodat de beschouwing van zijne natuur nooit droefheid maar alleen vreugde kan opwekken. Daarom is hij, hoewel alles behalve blind voor de menschelijke ellende, toch optimist, in zooverre hij waarachtig geluk voor den mensch bereikbaar acht, en hij is, evenals de heer Lotsy, optimist niet ten gevolge van, maar ondanks zijne wijsgeerige grondbeginselen. Die beginselen hadden hem er toch toe moeten leiden, in ons oordeel, dat de een of andere zaak meer of minder volmaakt is, slechts een vooroordeel te zien. In dat geval zou de beschouwing der dingen in verband met God zoowel droefheid als vreugde hebben kunnen opwekken, en de eenige weg tot waarachtig geluk zou een dwaalweg geworden zijn, waarlangs men even goed tot de hoogste ellende kan komen[2].

Is de heer Lotsy, gelijk ik vermoed, door eigen nadenken gekomen tot de drie belangrijke stellingen, die ik hierboven vermeld heb, en heeft hij later ontdekt dat zij in Spinoza's wereldbeschouwing tot de fundamenten behooren, waarmede het gebouw staat of valt, dan wordt zijne hartstochtelijke vereering voor Spinoza volkomen begrijpelijk. Onze eigen denkbeelden terug te vinden bij een schrijver, die onbetwistbaar een der grootste mannen is, die ooit geleefd hebben, is eene zeer streelende gewaarwording. Het denkbeeld daarentegen, dat men, zij het dan ook in zeer goed gezelschap, toch ten aanzien van levensvragen gedwaald zou hebben, is uiterst hinderlijk. Ik moet onderstellen, dat mijn geschrift over den Benedictus de Spinoza van van Vloten een dergelijk denkbeeld bij den heer Lotsy heeft doen ontstaan, dat hij niet zonder eenige moeite heeft

1 t.a.p., blz. 68.

2 De bovenstaande opvatting van het woord 'allervolmaaktst' bij Spinoza kan volgens den heer Lotsy alleen voortspruiten uit het 'vulgair verstand', dat de dingen beschouwt zoo als zij in de 'verbeelding' bestaan (t.a.p. blz. 78 en vlg.). Tot dusverre ontbreekt mij het hoogere inzicht, dat noodig schijnt te zijn om die meening als juist te beschouwen. Ik kom later op dit onderwerp terug (blz. 266, 267).

kunnen verdrijven. Althans de toon, waarop hij mijne bedenkingen weerlegt, kan zelfs niet beleefd genoemd worden. Indien verschil van gevoelen over, altijd vrij duistere, wijsgeerige vragen zulk een toon rechtvaardigt, dan is hij volkomen gepast. Want inderdaad, wanneer wij de waarheid van het determinisme uitzonderen, bestaat er tusschen den heer Lotsy en mij bijna geen enkel punt van overeenstemming. Somwijlen verklaart hij eenvoudig voor een axioma, wat in mijn oog volmaakt onbegrijpelijke taal is[1]; nu eens acht hij twee stellingen die, voor zoo ver ik zien kan, volmaakt hetzelfde beteekenen, zoo hemelsbreed verschillend, dat het genoeg is ze naast elkander te plaatsen om het verschil tusschen beide in het oog te doen vallen[2]; dan weder stelt hij zekere beschouwingen, waarop naar mijn gevoelen hoegenaamd niets is aan te merken, op rekening van een verwerpelijk 'vulgair verstand'[3], terwijl andere daarentegen, wier juistheid niet alleen, maar zelfs wier beteekenis mij volkomen ontgaat, daartegenover geplaatst worden, vermoedelijk als voortbrengselen van een 'hooger licht', dat de karige natuur mij op den levensweg heeft onthouden. Kortom, mij ontbreekt inderdaad de 'ontvankelijkheid', die de heer Lotsy bij zijne lezers onderstelt. De belangstellenden mogen beslissen of de fout bij mij dan bij hem ligt.

II.

Wat de heer Lotsy voornamelijk op het oog had, was, zoo als reeds in het begin werd opgemerkt, 'eens goed te doen uitkomen,

1 t.a.p., blz. 141, blz. 126. Op de laatste plaats bestaat or wellicht een misverstand. Dat er iets ter wereld 'zuivere ontkenning' zou wezen, zoo als Spinoza van de dwaling, in verband met God beschouwd, zegt, komt mij als onbegrijpelijke taal voor; wat de heer L. daar ter plaatse van de dwaling zegt, is te begrijpen, schoon ik meen dat wij er hoegenaamd niet wijzer door worden.

2 De bedoelde beweringen vindt men in den volgenden zin. 'Hoe is men dan tot de meening kunnen komen, dat uit de *bepaling* van eenig ding zijn bestaan zou kunnen blijken, of dat, zoo als Spinoza dezelfde zaak met andere woorden uitdrukt, tot de natuur van eenig ding, die in de bepaling omschreven wordt, het bestaan zou kunnen behooren?' De heer L. vindt datgene, wat ik aan Spinoza laat zeggen, 'hemelsbreed' verschillend van wat hij zelf zegt. Dat de *woorden* verschillen erken ik, maar het verschil in de zaken ontsnapt mij. Men bedenke dat de bepaling 'de natuur van een ding beschrijft.' Dan moet toch wat tot de natuur behoort uit de bepaling kunnen blijken.

3 t. a p., blz. 78 en vlg.

hoe zeer Spinoza's wijsbegeerte onder den dekmantel van dogmatische bewijzen en soms zeer orthodoxe taal, de meest empirische, de van afgetrokken begrippen meest afkeerige, de in het aannemen van niet te bewijzen of niet te kennen zaken meest behoedzame en dus de meest critische wijsbegeerte is, die tot heden aan de menschheid werd voorgelegd'[1].

Ter beoordeeling van de juistheid dezer stelling is het natuurlijk van het grootste gewicht de methode te kennen, die ons volgens Spinoza tot wetenschap leidt. De heer Lotsy verzekert ons nadrukkelijk en herhaaldelijk dat Spinoza alleen de ervaring raadpleegde; hij zegt zelfs: 'Men moet dus Spinoza bepaald niet willen begrijpen, als men beweert, dat hij de ervaring minachtte'[2]. 'Niet de ervaring wordt verworpen tegenover afgetrokken denken, maar de *verbeelding* tegenover het klare verstand. Wanneer men, zegt (Spinoza) (Eth. II, Prop. XXVI, Coroll.) de buitenwereld alleen beschouwt met de voorstellingen van de wijze, waarop zij ons lichaam aandoet, dan *verbeelden* wij ons die wereld'[3]. 'In de gestelde onderscheiding tusschen de *verbeelding* en de *rede* wordt niet ervaring en afgetrokken denken bedoeld, maar het dierlijke, door eigen lusten en wenschen bevooroordeelde, denken, en het klare, onbevangen, waarachtig menschelijk, redelijk begrijpen'[4]. Vermoedelijk zal de tegenstelling den lezer evenmin als mij helder worden door die opeenhooping van bijvoegelijke naamwoorden, waarop Bentham met alle recht zijne geliefkoosde uitdrukking van *question begging epithets* zou toegepast hebben. Die epitheta bewijzen alleen dat de schrijver Spinoza's rede voor de ware kenbron houdt. En daar heden ten dage de ervaring als kenbron vrij wat hooger staat aangeschreven dan het afgetrokken denken, moet Spinoza's rede hoegenaamd geen verwantschap met het laatste maar wel met de eerste hebben. Die redeneering gaat natuurlijk alleen op, als men mag aannemen dat Spinoza nooit dwaalt, en op dien grond zou ik tegen haar protesteeren, zelfs wanneer Spinoza de vraag niet volkomen duidelijk had beantwoord. Doch hij zelf spreekt zoo eenvoudig en duidelijk als men maar wenschen kan. Hooren wij wat hij zegt over het verschil tusschen de verbeelding en de rede; wij zullen dan

1 t.a.p., Voorrede.
2 t.a.p., blz. 127.
3 t.a.p., blz. 123.
4 t.a.p., blz. 123.

tevens weten van welken aard het ‘vulgaire verstand’ is, dat zich van de verbeelding en niet van de rede bedient.

‘Als men echter vraagt, waarom wij van nature zoo geneigd zijn om de uitgebreide zelfstandigheid te verdeden, moet het antwoord luiden: omdat het begrip van hoeveelheid op tweeërlei wijze door ons verstaan wordt; of in het afgetrokkene namelijk en oppervlakkig, zooals wij het in onze zinnelijke *verbeelding* hebben, of als zelfstandigheid, zooals het alleen voor ons verstand leeft. Letten wij nu - wat zich gemakkelijk laat doen en het meest geschiedt - op die hoeveelheid, zooals zij in de *verbeelding* bestaat, dan zullen wij haar deelbaar, eindig, samengesteld en veelvoudig vinden. Nemen wij haar echter, gelijk zij door ons *verstand* begrepen wordt, en - hoeveel moeielijker dit ook valt - de zaak gelijk zij inderdaad is, dan zal zij oneindig, ondeelbaar en eenig blijken, zoo als ik u vroeger duidelijk genoeg bewezen heb’[1].

Eene ondeelbare hoeveelheid te denken, ziedaar de moeielijke taak, waarvoor men niet moet terugdeinzen als men zich van het vulgaire verstand wil verheffen tot de hoogere metaphysische wijsheid, die Spinoza noodig acht. De hoeveelheden, die wij door de ervaring kennen, zijn alle deelbaar; Spinoza houdt de voorstelling van zulk eene hoeveelheid voor onjuist; gedacht, zooals zij werkelijk of op zich zelf is, moet de hoeveelheid ondeelbaar zijn. Hoe kan iemand dan beweren, dat Spinoza zijne kennis aan de ervaring meende te moeten outleenen? Ware dit zoo, dan zou hij tevreden hebben moeten zijn met het begrip van hoeveelheid, ‘zooals het in de *verbeelding* bestaat;’ want daar vinden wij het volgens zijne beschrijving juist zoo als de ervaring het ons leert kennen. Het eenige, wat men

1 Si tamen quaeras, cur naturae impulsu adeo propensi simus ad dividendam substantiam extensam; ad id respondeo, quod quantitas duobus modis a nobis concipiatur; abstracte scilicet, sive superficialiter, prout ope sensuum eam in imaginatione habemus; vel ut substantia, quod non nisi a solo intellectu fit. Itaque si ad quantitatem, prout est in imaginatione, attendimus, quod saepissime et facilius fit, ca divisibilis, finita, ex partibus composita et multiplex reperietur. Sin ad eandem, prout est in intellectu, attendamus, et res, ut in se est, percipiatur, quod difficilime fit, tum, ut satis autehac tibi demonstravi, infinita, indivisibilis et unica reperietur. Epist XXIX. - In de Ethica. Pars. 1. Prop. 15 Schol. vindt men bijna woordelijk hetzelfde, en kan men tevens bemerken, hoe Spinoza de volkomen gegronde bezwaren tegen eene werkelijk bestaande oneindigheid uitsluitend door een beroep op de ondeelbaarheid der substantie weerlegt, die zelve voortvloeit uit hare, slechts door een sophisme gestaafde, eenheid.

bewijzen kan, is dat Spinoza dikwijls waarheden *aan de ervaring ontleend heeft*, wat natuurlijk ook de meest consequente metaphysicus onmogelijk kan nalaten. Zoo dikwijls hij het deed, handelde hij in strijd met zijne wetenschappelijke methode.

Dat wij onze geheele wiskunde te danken hebben aan het *vulgaire verstand*, waarop de heer Lotsy zoo laag neerziet, valt in verband met het bovenstaande citaat niet te betwijfelen. In de wiskundige wetenschappen beschouwen wij toch altijd de hoeveelheden als deelbaar, d.i. volgens Spinoza, zooals ze in onze *verbeelding* zijn, volgens Lotsy zooals het *vulgair verstand* ze begrijpt. De voorwerpen, waarover onze natuurwetenschappen handelen, zijn of alle zinnelijk waarneembaar, zooals bij de natuurlijke historie, of laten zich althans als hoeveelheden in de ruimte voorstellen, zooals de moleculen der scheikunde en de aethertrillingen der physica. Onze geheele wiskunde en onze geheele natuurwetenschap behoort dus niet tot de hoogere kennis, die volgens de spreekwijze van Spinoza in de bovenstaande plaats *solo intellectu*, door het zuivere verstand of de zuivere rede, verkregen wordt. Integendeel, die hoogere wetenschap stelt ons in staat te b e w i j z e n , dat sommige hoofdbeginselen der lagere wetenschappen slechts schijnbare waarheden en inderdaad groote dwalingen zijn. Als dit niet juist de eigenaardige aanmatiging der oude metaphysica is, dan moet ik erkennen nooit begrepen te hebben, wat het woord beteekent. De metaphysica van Spinoza gaat echter verder dan eenige andere, daar zij niet alleen de uitkomsten der ervaring, maar zelfs de waarheden der zuivere wiskunde eenvoudig voor dwalingen verklaart, zoodra zij in strijd komen met hare vermeende openbaringen.

Hooren wij thans Spinoza zelf over de methode volgens welke de mensch tot wetenschap komt.

‘Derhalve is de ware methode om wetenschap te verkrijgen, dat wij onze denkbeelden afleiden uit de een of andere gegeven bepaling; en dit zal des te beter en des te gemakkelijker geschieden, naarmate wij een zaak beter bepaald hebben[1]’.

‘Wat nu de volgorde’ (namelijk van de te vinden waarheden) ‘betreft, zoo is het om al onze kennis tot eenheid te brengen en te ordenen noodig, dat wij, zoo spoedig het geschieden kan en de rede het vordert, onderzoeken of er een zeker wezen

1 Quare recia inveniendi via est ex data aliqua definitione cogitationes formare; quod eo felicius et facilius procedet, quo rem aliquam melius definiverimus. De Intell. Emend. Tract. p. 514 hij Gfrörer.

bestaat en van welken aard dat wezen is, dat de oorzaak van alle dingen uitmaakt, opdat de voorstelling van dat wezen de oorzaak uitmake van al onze denkbeelden. Dan zal onze geest gelijk wij gezegd hebben, de natuur zoo getrouw mogelijk weergeven[1]'.

Spinoza meent dus dat wij de kennis van datgene, wat werkelijk, en niet alleen maar in onze *verbeelding* bestaat, moeten afleiden uit bepalingen. Daarbij moeten wij uitgaan van de bepaling van het Oorspronkelijk Wezen. Uit die bepaling moeten wij al onze denkbeelden vormen, op soortgelijke wijze als de wiskundige, volgens de meening van Spinoza en zijne tijdgenooten, door zuivere redeneering, *solo intellectu*, de eigenschappen van den cirkel uit de bepaling afleidt. Nooit heeft de metaphysica hare eischen stouter doen gelden. En ook thans zou zij hare aanspraken kunnen verdedigen, indien Kant niet had aangetoond, dat men het karakter en de methode der wiskunde verkeerd beoordeelde. De wiskunde bestaat niet uitsluitend in de syllogistische afleiding van bijzondere uit algemeene stellingen, die zelve door het vergelijken van algemeene begrippen zijn verkregen, maar bevat sommige waarheden, die alleen bewezen kunnen worden door de aanschouwing te hulp te roepen. Zoolang de wiskunde doorging voor een zuiver deductieve wetenschap, die van afgetrokken begrippen uitgaat, en door het vergelijken en verbinden dier begrippen tot uitkomsten geraakt, die èn nauwkeuriger èn zekerder zijn dan de ervaring geven kan, bestond er eene gegronde reden om te beproeven, wat zich uit de ontleding en verbinding van begrippen zou laten vinden, die niet tot de wiskunde behooren. De metaphysica beproefde het met het begrip van de substantie, van het allervolmaakst wezen, enz., en naar veler oordeel met goed gevolg. Dat de moeilijkheden groot waren liet zich wel niet betwijfelen; dat men groot gevaar liep zich te vergissen bij het denken over zoo ontastbare algemeenheden, was zeker; maar dit kon natuurlijk slechts de zwakkeren van metaphysische bespiegelingen terughouden, en moest voor de grootste vernuften juist een reden zijn om hun geluk op dit gebied te beproeven. Het schitterend voorbeeld van de

1 Quoad ordinem vero, et ut omnes nostrae perceptiones ordinentur et uniantur, requiritur uti, quam primum fieri potest, et ratio postulat, inquiramus, an detur quoddam ens et simul quale, quod sit omnium rerum causa, ut eins essentia objectiva sit etiam causa omnium nostrarum idearum, et tum mens nostra, uti diximus, quam maxime referet Naturam, t.a.p., blz. 515.

wiskunde was al te verleidelijk. Dat de zekerheid van hare uitkomsten en haar gestadige vooruitgang geen de minste hoop geven voor de metaphysica ooit iets dergelijks te verwachten, is een der belangrijkste waarheden, die de menschheid heeft leeren kennen door Kant's *Kritik*.

Metaphysica is dus na Kant als wetenschap onmogelijk, maar geldt hetzelfde ook van de *wijsbegeerte?* Wat de heer Lotsy daarover denkt kan ik waarlijk niet uit zijn werk opmaken. Nu eens heeten sommige wijsgeerige stellingen 'axioma's' en schijnen zij hem zoo evident te zijn 'dat het inderdaad treurig is, dat men tegenover wetenschappelijke mannen over zulke banaliteiten nog zoo lang schrijven moet[1]''. Maar als hij opzettelijk over het onderwerp spreekt, dan maakt hij eene zoo strenge scheiding tusschen wetenschap en wijsbegeerte, alsof de wijsbegeerte noodzakelijk onwetenschappelijk, de wetenschap onwijsgeerig wezen moest. Er zijn volgens hem twee soorten van begrippen, die, welke 'meer of minder middellijk op *stoffelijke* zaken betrekking hebben, en andere, die, meer of min verwijderd, tot *onstoffelijke* zaken - *verhoudingen* zou men deze zaken kunnen noemen - terug te brengen zijn.' 'Nu ben ik zoo vrij' - zegt hij - 'voor te slaan het juist vormen en aaneenschakelen van de begrippen van de eerste soort *wetenschap* te noemen, dat van die van de tweede soort *wijsbegeerte*'[2]. Het woord verhoudingen is hier zeker zeer ongelukkig gekozen, daar men er allicht uit zou afleiden dat de wiskunde, die uitsluitend over de betrekkingen tusschen grootheden handelt, volgens den schrijver geen wetenschap kan zijn. Doch hij bedoelt eigenlijk: slechts de natuurwetenschappen verdienen hun naam; wat men dikwijls geestelijke wetenschappen noemt, zijn deelen der wijsbegeerte. Dit zegt hij duidelijk op eene andere plaats: 'Laat nu door den tijd alles uit geest, of alles uit stof, of nog anders worden verklaard; voorloopig is en blijft er eene zee van geestelijke verschijnselen, die door iedereen zelfstandig, onafhankelijk van de stof, worden beschouwd en beoordeeld. Deze nu zou ik meenen dat *alle* behooren tot het gebied der wijsbegeerte; alle overige tot dat der wetenschap'[3]. Op het gebied van de

1 Lotsy t.a.p., blz. 144. Het 'axioma' is dat 'geen zaak anders dan door een uitwendige oorzaak vernietigd kan worden.'

2 t.a.p., blz. 13.

3 t.a.p., blz. 39. 'Door den tijd' en eene 'zee van geestelijke verschijnselen' passen natuurlijk alleen in den mond der neefjes van Multatuli, die spelfouten maken. Ook zonder dat ik er zijne aandacht op vestig, zal de lezer maar al te veel dergelijke platheden vinden in mijne volgende citaten uit Lotsy's laatste werk, dat geschreven is in een stijl, die bij Jan Rap als los en geestig bekend staat.

wijsbegeerte kan er volgens sommige zijner uitspraken van bewijzen in het geheel geen sprake zijn. Zoo zegt hij naar aanleiding van zijne meening, dat stof en geest twee attributen van ééne substantie zijn: ‘Ik moet mij.... met de hoop vleien op geestverwantschap. Eigenlijk wijsgeerige *bewijzen* zijn er niet’[1]. Op andere plaatsen blijkt echter die overtuiging slechts hierop neer te komen, dat men de wijsgeerige waarheden niet *zichtbaar* kan maken. ‘De physioloog, anatoom, chemicus, enz. kan altijd zijne stellingen proefondervindelijk bewijzen, tot ieders genoegen, - dat van den scepticus uitgezonderd. De wijsbegeerte kan dat *nooit*. Bij haar kan alleen van *inzien*, niet van *zien* sprake zijn’[2].

Is het te verwonderen dat een werk, waarin zoo tegenstrijdige beschouwingen vreedzaam naast elkander staan, den indruk maakt van een chaos, dien men te vergeefs tracht te begrijpen? Bewijzen kan men in de wijsbegeerte niet, want men kan de waarheid harer stellingen niet laten *zien*. Desalniettemin bevat zij, even als de wiskunde, hare *axioma*'s, die zoo van zelf spreken dat het eene *banaliteit* is de waarheid daarvan in 't licht te stellen. De bron van deze tegenstrijdigheid is hierin gelegen, dat de heer Lotsy de verhouding tusschen wetenschap en wijsbegeerte verkeerd begrijpt. Waarom zou er op geestelijk gebied niet evenzeer wetenschap kunnen bestaan als op stoffelijk? Dat een verdediger van den vrijen wil zoo iets beweert is begrijpelijk, maar een verklaard determinist kan het moeilijk volhouden. Bestaan er dan op het gebied van den geest geen vaste wetten, en is het niet de taak der wetenschap wetten te vinden? Doet het iets ter zake dat de geestelijke wetenschappen niet op zoo hoogen trap staan als de natuurkunde of de mechanica? Natuurlijk niet, want de meteorologie bijv. is zeker nog minder geslaagd in het vinden van natuurwetten dan de linguïstiek en toch wordt zij als wetenschap erkend.

Het zij mij vergund den heer Lotsy aan eene andere opvatting van de verhouding tusschen wetenschap en wijsbegeerte te herinneren, die hem bekend moet zijn, maar waarmede hij

1 t.a.p., blz. 74.
2 t.a.p., blz. 39.

zich waarschijnlijk niet zeer ‘verwant’ voelt, en die hem misschien wel evenzeer ‘verveelt’ als het pessimisme. Al de wetenschappen wijzen ten duidelijkste op de noodzakelijkheid van zich rekenschap te geven over de moest algemeene begrippen, de aanschouwelijke voorstellingen van tijd en ruimte, en de meest algemeene waarheden, wier juistheid in die wetenschapen ondersteld wordt. Wie zich daarmede bezig houdt komt op het terrein der wijsbegeerte, Van eene uitvoerige toelichting dezer stelling, die hier te veel plaats zou vorderen, kan ik mij ontslagen achten, daar de belangstellende lezer haar in mijne openingsrede kan vinden. Hier meen ik met enkele opmerkingen te kunnen volstaan.

Wanneer men de ervaringswijsbegeerte in den zin, waarin het woord hier te lande door Opzoomer is ingevoerd, buiten rekening laat, dan blijven er, voor zoo ver ik kan nagaan, slechts twee vormen van wijsbegeerte te onderscheiden over. Men kan namelijk meenen door het denken over de algemeenste begrippen eene wetenschap te verkrijgen, die ons een hooger inzicht in de natuur der dingen geeft dan de bijzondere wetenschappen kunnen doen; of men kan van oordeel zijn, dat dit denken, hoe wenschelijk en onvermijdelijk ook, ons nooit verder brengt dan tot de kennis van het menschelijk kenvermogen. De eerste opvatting van de taak der wijsbegeerte brengt metaphysische stelsels voort; de tweede moet ons op den duur brengen tot de critische wijsbegeerte, waarvan Kant de grondslagen gelegd heeft. De critische wijsbegeerte kan de metaphysica waardeeren, maar alleen, wanneer zij niet beweert wetenschap te zijn of ooit wetenschap te kunnen worden, en zich tevreden stelt met het karakter van eene redelijke *geloofsovertuiging*. Of iemand tot die juiste waardeering zijner metaphysische denkbeelden gekomen is, zal daaruit blijken, dat hij niet op hoogen toon andersdenkenden van de grootste tekortkomingen beschuldigt, maar begrepen heeft dat de logische zwakheden van zijn stelsel alleen geduld kunnen worden door personen, die zich verwant voelen met de strekking van het geheel.

De vorming van metaphysische stelsels is geen noodlottige dwaling van de menschheid geweest, maar eene poging ter verkrijging van wetenschap, die volkomen gewettigd was, zoolang men de mathesis als een zuiver deductieve wetenschap beschouwde. En dat ook thans nog de metaphysische verklaringen aan eene echt menschelijke behoefte voldoen, zal blijken, zoodra

men slechts wil letten op het karakter, dat wetenschappelijke verklaringen thans hebben verkregen. Deze laatste bestaan toch uitsluitend daarin, dat overeenkomstige gevallen worden aangewezen. Gij verwondert u dat gewreven barnsteen lichte voorwerpen aantrekt? Ten onrechte, zegt de natuurkunde, want gewreven glas en gewreven porcelein doen het ook. Zijt gij met die mededeeling nog niet tevreden, dan merkt zij op dat alle vaste lichamen dezelfde eigenschap vertoonen, als men bij het wrijven bepaalde voorzorgsmaatregen in acht neemt. Gij kwaamt tot haar met ééne enkele reden tot verwondering; in de plaats daarvan geeft zij u er duizend. Werd er bewezen, dat de electrische aantrekking slechts een bijzonder geval is van een algemeener wet, dan hebt gij de keuze tusschen een nog veel grooter aantal verschijnselen, die u allen denzelfden samenhang tusschen oorzaak en gevolg toonen als het wrijven van den barnsteen en de aantrekking der papiersnippers. Blijft het feit dat die samenhang bestaat, u nog altijd verwonderen, dan begrijpt de natuurkundige als zoodanig u niet langer. Zijne verklaring van een verschijnsel is toch altijd: Dit is niet slechts nu en hier zoo, maar altijd en overal. Denkt hij wijsgeerig genoeg om u dat te kunnen zeggen, dan zult gij er wellicht toe komen uw vraag algemeener te maken en te zeggen: Maar waarom is het zoo, waarom moet het zoo zijn? Daarmede echter hebt gij u op een terrein begeven, dat de natuurkunde, die louter causale verklaringen geeft, niet betreedt. Dat gij zulk eene vraag doet is natuurlijk. Want gij zijt een mensch; gij kunt niet nalaten te meenen dat gij tot op zekere hoogte een redelijk wezen zijt en er naar streven moet dat in steeds hoogere mate te worden. Gij maakt daarom onderscheid tusschen waar en onwaar, goed en kwaad, recht en onrecht, in één woord tusschen datgene wat *behoort* te bestaan en wat niet behoort te bestaan. Maar de beschouwing der dingen, louter uit het oogpunt der oorzakelijkheid, ontneemt aan die tegenstellingen elke beteekenis. Alle meeningen zijn ontstaan door de werking derzelfde natuurwetten, alle voorwerpen en alle daden evenzeer. Uwe bewering dat de eene wel, de andere niet behoorde te ontstaan, is een persoonlijk govoelen, dat niemand bindt dan u alleen, en dat ook u zelf alleen bindt, zoolang gij nog niet over de gevolgen van het determinisme hebt nagedacht.

Het komt mij niet mogelijk voor een enkel gegrond argument in te brengen tegen deze beschouwing, zoolang men aanneemt

dat de wetenschap uitsluitend naar de aaneenschakeling van oorzaken en gevolgen moet zoeken. Maar even onmogelijk is het hare volstrekte juistheid te erkennen. Er is toch meer dan een gebied, waar de onderscheiding tussschen datgene wat behoort te wezen en wat niet behoort te wezen onmisbaar is en door ieder gemaakt wordt. De strengste naturalist veroordeelt zijne tegenstanders, niet omdat zij anders denken dan hij zelf, maar omdat zij anders denken dan een redelijk wezen behoort te denken. Hoe er werkelijk gedacht wordt leert de psychologie, hoe men behoort te denken de logica. Bij de handelingen der menschen maakt ieder dezelfde onderscheiding; de ervaring leert, hoe er werkelijk gehandeld wordt, maar ieder stemt toe, dat die werkelijke handelingen gewoonlijk het tegendeel zijn van wat behoorde te geschieden. Maar - zegt de naturalist - de vaststelling van het laatste berust louter op een subjectief oordeel, dat voor niemand dan den beoordeelaar bindend is. Meent men dit werkelijk, dan moet men zoo consequent zijn dezelfde beschouwing toe te passen op het verschil tusschen waarheid en onwaarheid. Dan hebben vóór twee duizend jaren de sophisten het laatste woord der wijsbegeerte gesproken; dan berusten de gronden, die iemand voor zijne denkbeelden heeft, nooit op redelijk, algemeen-menschelijk inzicht, maar alleen op de toevallige levensomstandigheden, waarin het lot hem geplaatst heeft. Is het denkbeeld van het echt-menschelijke niets anders dan een hersenschim, dan hebben alle levensopvattingen juist evenveel recht, en de grootste ellendeling beantwoordt niet minder aan zijne bestemming dan de edelste mensch. Dan kan belangelooze liefde voor eene goede zaak alleen gevonden worden bij den onwijsgeerigen mensch; want de wijsgeerige naturalist weet dat de ‘goede zaak’ slechts van zeker standpunt bezien de goede zaak schijnt te wezen, maar inderdaad niet beter is dan eenige andere. Zoo lost zich bij deze beschouwing alles, wat aan het droevig menschenleven waarde kan geven, in illusie op, en de consequente naturalist mag zich geen ander levensdoel stellen dan de bevrediging van zijne persoonlijke wenschen. Behoort hij tot de menschen, die volgens eene ouderwetsche levensbeschouwing voor edele karakters doorgaan, dan zal hij weldra tot de overtuiging komen, dat de wereld van den naturalist voor hem een hel is, en zich gelukkig prijzen dat zijne wijsheid hom vergunt in den zelfmoord een afdoend middel tegen alle teleurstellingen te zoeken.

Waarom is de bewering, dat er een onderscheid moet gemaakt worden tusschen wat behoort te geschieden en het tegendeel, in onze eeuw eene zoo aanstootelijke stelling geworden? Omdat de erkenning van de geldigheid dier onderscheiding noodzakelijk voert tot eene teleologische beschouwing, tot het erkennen van een doel, waarnaar de wezens streven, van eene bestemming, die zij behooren te bereiken. Nu heeft men zooveel schadelijke gevolgen gezien van de teleologie, dat men niet ten onrechte bevreesd is voor wat er in de verte naar riekt. Ik zelf heb langen tijd die beschouwing gedeeld, en gemeend dat men niet kan spreken van den aard en de bestemming des menschen zonder in oude dwalingen te vervallen. Ten onrechte. De oude teleologie, die voor goed begraven is en door niemand weder opgewekt zal worden, is de poging om te bewijzen dat het Heelal is ingericht met het oog op de behoeften des *menschen*. Maar de ware teleologie weet daarvan niets. Zij kan samengaan met het inzicht, dat zoowel op het gebied van den geest als op dat der natuur volstrekte noodzakelijkheid heerscht. Maar zij erkent ideën, die zich door de causale veranderingen in de natuur verwezenlijken, of, als men een eenvoudiger uitdrukking wenscht, werkelijk bestaande soorten in de natuur, en datgene, wat behoort te wezen, is haar, zoowel op het gebied van het denken als van het handelen, het verschijnsel, dat overeenstemt met 's menschen waren aard.

Wat elke bijzondere wetenschap meent te moeten doen, wordt natuurlijk uitsluitend bepaald door het inzicht harer beste beoefenaars. Voorloopig zal de zuiver causale beschouwing zich in de natuurwetenschap handhaven en in de geestelijke wetenschappen meer en meer den boventoon verkrijgen; want alleen door haar komt men - de ondervinding leert het dagelijks - tot nieuwe waarheden. Moet dit voor ons eene reden zijn niet langer verschil te maken tusschen waar en onwaar, goed en kwaad? Natuurlijk niet, het kan ons alleen overtuigen van de waarheid, dat onze hooggeroemde wetenschap nog jammerlijk beperkt en uiterst eenzijdig is. Om de verlangde opheldering te verkrijgen aangaande het raadselachtig bestaan van de wereld en ons zelven, moeten wij ons zeker niet wenden tot de wetenschap, die zich verplicht ziet, bij wijze van gezondheidsmaatregel, voorloopig allerbelangrijkste gegevens buiten haar gebied te houden. Veel verder brengen ons de kunst en de

poëzie. Zij onttrekken ons aan den beperkten kring, waarin het lot ons deed geboren worden, en roepen ons een tal van beelden voor den geest, waarin zich het wezen der wereld veel duidelijker openbaart dan in de alledaagsche werkelijkheid. Wat iemand aan wereldkennis bezit in den hoogeren zin van het woord, heeft hij nooit te danken aan zijne beoefening van de zuivere wetenschap, maar wel aan die van kunst, van poëzie en van de historische wetenschappen, wier onderwerp zich niet zoo bijzonder ver van dat der poëzie verwijdert. Gemeten met den strengen maatstaf van wis- en natuurkunde, kan de historie op den titel van wetenschap volstrekt geen aanspraak maken, omdat de opsporing van den oorzakelijken samenhang niet volgens een exacte methode kan geschieden, terwijl de syllogistische redeneeringen der mathesis daarin nog minder op hun plaats zijn. Maar zij onderstelt bij haren beoefenaar een dichterlijk gemoed, dat sympathie kan hebben voor menschen in zeer verschillende toestanden, en dat hem in staat stelt althans de grootste dwalingen te vermijden, waarin men vervallen kan, als men de altijd spaarzame bronnen door gissingen moet aanvullen.

De ontwerpers der metaphysische stelsels hebben de goede eigenschappen der kunst met die der wetenschap willen vereenigen. Een metaphysisch stelsel moest gelden voor iedereen evenals een wetenschappelijk leerstuk, en toch niet eene voorstelling zijn van een klein gedeelte van het Heelal, uit een bepaald oogpunt bezien, maar een beeld, waarin zich het volstrekte wezen der dingen in zijn geheel naar waarheid afspiegelt. Wat is het Heelal, een enkel wezen of eene veelheid van wezens? Welke is in het eerste geval de betrekking tusschen de ware eenheid, die het stelsel, en de schijnbare veelheid, die de ervaring ons leert kennen? In welke verhouding staat de mensch tot het eene wezen der dingen; wat kan hij weten, hoe moet hij handelen? - Wordt de tweede onderstelling aangenomen, hoeveel wezens bestaan er dan, waardoor onderscheiden zij zich en in welk verband staan zij tot elkander? En wat moet men in het stelsel denken van den mensch, zijne kennis en zijne roeping? Nadat de menschheid zich eerst had tevreden gesteld met zuiver dichterlijke antwoorden op deze en dergelijke vragen, kwam men op het denkbeeld te beproeven, wat men door de ontleding der gangbare begrippen zou kunnen tot stand brengen. Het komt mij voor dat de eerste poging van dien aard door de

Elcaten gedaan is. Zij beweerden, zoo als men weet, dat er niets bestaat dan het Bestaande; dat het Bestaande niet ontstaan kan zijn, noch uit het Bestaande zelf, want dan zou het reeds voor zijne wording voorhanden moeten geweest zijn: noch uit het niet-Bestaande, want dat is niets. Op soortgelijke wijze betoogden zij dat het eene eenheid, dat het onveranderlijk is, en nog enkele andere eigenschappen heeft. Deze beschouwingen zullen den lezer allicht vrij kinderlijk voorkomen; voor de Grieken van de zesde eeuw voor Christus waren zij de openbaring van eene geheel nieuwe wijze van redeneeren, die de schoonste uitzichten voor de wetenschap opende. De eerste wijsbegeerte van de zuivere rede was geboren en de tegenstrijdigheid tusschen hare uitkomsten en het getuigenis der ervaring trad onmiddellijk in het helderste licht. Het zuivere denken vond eenheid en onveranderlijkheid, de ervaring toonde vele dingen, beweging en verandering. Na den grooten Parmenides hebben vele anderen beproefd door de vergelijking van algemeen erkende, gangbare begrippen eene metaphysica op te bouwen. Behalve het begrip van het zijnde werd dat van mogelijkheid en werkelijkheid, van oorzaak, van doel en tal van andere als bouwsteenen in de wijsgeerige stelsels gebruikt. Zij werden er wel veel gecompliceerder door dan de Eleatische eenheidsleer, maar konden op den duur evenmin bevredigen. Toch zijn de metaphysische onderzoekingen voor de menschheid van onberekenbaar nut geweest. Zij hebben haar den rijkdom van haar eigen gedachten leeren kennen, hare aandacht gevestigd op de wetten, die zij moet volgen om normaal te denken, op de meest algemeene stellingen, die zij voorloopig als onbetwijfelbare waarheden moest erkennen: zij hebben haar in een woord geleerd te onderscheiden tusschen wat zij weet en wat zij niet weet, terwijl zij vroeger niet in staat was rekenschap van hare kennis te geven. Maar eene wereldbeschouwing, die op den duur houdbaar bleek en waarop men voort kan bouwen, evenals op de bewezen wiskundige waarheden, zulk eene wereldbeschouwing heeft men nooit kunnen afleiden uit de nevelachtige algemeenheden, die men voor dat doel wilde gebruiken. Toch is de neiging om het nog eens te beproeven zoo sterk, dat wij zelfs in onze dagen nu en dan personen, die uitsluitend de ervaring als kenbron voor onze wetenschap erkennen, met den meesten ijver naar nieuwe waarheden zien zoeken door de beschouwing en de vergelijking van algemeene begrippen.

Voor ruim twee jaren heb ik het der moeite waard geacht

de aandacht van het publiek te vestigen op een belangwekkend voorbeeld van dien onbedwingbaren lust tot het houden van spelevaarten op den oceaan der metaphysische gissingen[1]. Het geval was te merkwaardiger, omdat de schrijver, die zich had laten verleiden door de sirenen, welke dien oceaan zoo onveilig maken, werkelijk meende dat hij veel beter dan iemand anders boven zulke zwakheden verheven was. Hij verklaart toch in hetzelfde geschrift, welks metaphysische bespiegelingen ons aan de Eleaten herinneren, dat ‘hoe wij ons ook wenden of keeren, wij steeds van de ervaring uitgaan en aan die ervaring de uitkomsten van ons denken toetsen’[2], en heeft zich zelfs hoofdzakelijk ten doel gesteld te bewijzen dat de ervaring onze eenige kenbron is. En toch meende de heer Betz zeer veel te kunnen afleiden uit het feit, dat de inhoud van het hoogste, het meest afgetrokken begrip, dat van het *iets*, of zooals hij zegt van het *zijn*, geheel onbepaald is. Schoon dit hoegenaamd niets anders beteekent dan dat er aan het *iets* geen enkele eigenschap mag toegekend worden, beweerde hij dat die onbepaaldheid oneindigheid beteekende, en achtte zich dus gerechtigd te spreken van een oneindig Zijn, dat als een bruikbaar en wetenschappelijk begrip zou moeten erkend worden.

In een ander gedeelte van zijn betoog doorliep hij in enkele bladzijden verschillende natuurverschijnselen om aan te toonen dat men bij allen kracht en stof waarneemt. Stof en kracht zijn ‘het eenige, 'twelk overal aangetroffen wordt’[3] en maken dus als zoodanig den inhoud van het eindbegrip (d. i, van het hoogste begrip) uit[4]. Die stof en kracht zijn echter niet, zooals men wellicht meenen zou, twee van elkander verschillende dingen. Integendeel, ‘als inhoud van het eindbegrip zijn zij oneindig en dus één, daar zij in het tegenovergesteld geval elkander wederkeerig zouden bepalen, begrenzen of beperken’[5].

Tot zulke buitensporigheden kan ook een schrander man komen, als hij er eens toe overgaat met afgetrokken begrippen te goochelen. Ik vermeld ze hier niet om er den heer Betz voor te waarschuwen, die, geheel en al teruggekomen van de dwalingen zijns wegs, thans zijn ernstig ongenoegen te kennen geeft over

1 Zie in *De Gids* van April 1876 mijn artikel over ‘Jonghollandsche Wijsbegeerte’, naar aanleiding van Dr. H.J. Betz' vertoog ‘Over den aard onzer kennis’. Levensbode, Dl. VIII.
2 t.a.p., blz. 109.
3 t.a.p., blz. 185.
4 t.a.p., blz. 185. 186.
5 t.a.p., blz. 186.

lieden, die ‘over oneindigheid van stof en kracht praten, iets wat zeker buiten het gebied van alle ervaring ligt’[4], en die

4 Ned. Spectator van 13 Juli 1878, blz. 220 Dr. B. is in den laatsten tijd zoo bevreesd geworden voor metaphysische bespiegelingen, dat hij het bestaan van de neiging daartoe opmaakt uit symptomen, die inderdaad niets bewijzen. Zelfs bij mij, die toch inderdaad zooveel moeite gedaan heb om hem op het onvruchtbare van zijne werkzaamheid op metaphysisch gebied te wijzen, zelfs hij mij ontdekt hij onrustbarende verschijnselen. Ik heb in mijne openingsrede o.a. gezegd ‘dat de inhoud der bijzondere wetenschappen zijn ontstaan te danken heeft aan het redelijk denken’. Daarover schudt Dr. Betz in den Spectator van 13 Juli ll. bedenkelijk het hoofd, en deelt mij welwillend mede, dat die inhoud slechts *gedeeltelijk* uit de genoemde bron ontspringt. Alsof iemand, zelfs Hegel en Spinoza, dat ooit betwijfeld had, als het niet de wijsbegeerte, maar de bijzondere wetenschappen geldt. Meent de de heer B. werkelijk, dat ik den kameel bestudeer door op mijne kamer redelijk na te denken over de idee van dat dier? *Le secret d'être ennuyant, c'est de tout dire*, en ik kan er daarom niet toe besluiten bij elke zinsnede den lezer te waarschuwen dat hij haar toch vooral niet moet opvatten in een zin, die haar tot eene ongerijmdheid maakt. Trouwens, zelfs dat zou mij niet baten, wanneer de lezer zoo vergeetachtig was, als de heer B. nu en dan zijn kan. Zoo schrijft hij naar aanleiding van onze discussie van voor twee jaren, in den Spectator van 20 April ll. over de verschilpunten tusschen ‘den aanhanger van Kant’ en den ‘ervaringsman’:
‘Is men eenmaal van weerszijden tot deze juiste waardeering van zijne tegenpartij gekomen, dan zal de strijd een geheel ander karakter aannemen. Hij zal dan alleen over de *mate* van apriorisme gestreden worden, welke den geest moet worden toegekend.’
Moet door deze opmerking bewezen worden, dat ik destijds mijne tegenpartij niet goed ‘gewaardeerd’ heb, zoo als de bedoeling schijnt te wezen, dan zij het mij vergund op te merken, dat Dr. B. in 1875 wel degelijk *alle* apriorisme ontkende, en de meening verdedigde, dat de ontwikkelingsleer in de ervaring het *prius* van elk *a priori* aanwees. Thans schijnt hij anders te denken en in den Spectator van 13 Juli geeft hij zelfs aan het apriorisch element een uitgebreider werkkring dan ik zou durven doen. Hij zegt daar toch van de ervaringswijsbegeerte, wier richting hij ‘de eer heeft te volgen’:
‘De ervaringswijsbegeerte heeft geen stelsel, maar eene stelling, de Kantiaansche stelling namelijk, dat er buiten de ervaring om geen wetenschap mogelijk is dan zuivere mathesis en zuivere natuurwetenschap’.
Hoe kon ik in 1876 vermoeden, dat de heer Betz twee jaren later gelooven zou aan eene zuivere natuurwetenschap, die ‘buiten de ervaring om’ mogelijk is? Thans bestaat er inderdaad tusschen hem en mij alleen verschil over de *mate* van apriorisme, die den geest moet toegekend worden. Ik zou liever naast de wiskunde de logica als eene niet empirische wetenschap vermelden, en de zuivere natuurwetenschap achterwege laten, wier inhoud inderdaad zoo uiterst bescheiden is, dat men min of meer schroomt er mede voor den dag te komen.
Is nu de heer Betz van 13 Juli 1878 ten aanzien van de behandelde quaestie een ander man dan de heer B. van het jaar 1875, zoo heb ik daarentegen noch in 1876, noch vroeger, noch later te kennen gegeven dat ik in alle uitingen van den geest apriorisme zag, zoodat de vraag bij mij altijd geweest is, welke ‘mate van apriorisme aan den geest moet toegekend worden’.

dus niet zonder leedwezen kan denken aan de welsprekende bladzijden, waarin hij voor drie jaren de oneindigheid van kracht en stof besproken en verdedigd heeft. Doch het geval wil, dat de heer Lotsy volmaakt op dezelfde wijze redeneert, alleen wat minder duidelijk. Ook hij schijnt te meenen dat de gangbare begrippen, die wij in de landstaal vinden, zonder nader onderzoek mogen erkend worden als juiste voorstellingen van het werkelijk bestaande. Gelijk de heer Betz het *onbepaald* Zijn tot een *oneindig* Zijn maakt, omdat de gebruikers van onze taal die twee begrippen niet zeer scherp plegen te onderscheiden, en het woord *onbeperkt* bijv. in beide beteekenissen kan gebruikt worden, zoo zullen wij den heer Lotsy de gewichtigste gevolgen zien afleiden uit de even nieuwe als belangwekkende opmerking, dat onze taal een onderscheid maakt tusschen *bestaanswijzen* en *bestaan*. Voordat wij echter deze interessante gevolgtrekkingen uit de wijsheid onzer voorvaderen, welke de heer Lotsy voor wijsgeerige argumenten houdt, nader in het oog vatten, verdient nog eene andere zaak onze aandacht. Onze schrijver is evenals Spinoza een verklaard nominalist; hij meent dat er geen werkelijke voorwerpen aan onze afgetrokken begrippen beantwoorden. Individueele honden bestaan werkelijk; doch '"de hond" is een afgetrokken begrip en als zoodanig een hulpmiddel voor ons denken, maar bestaat natuurlijk niet[1]'. Spinoza's nominalistische uitspraak over de 'holheid' van het begrip menschheid wordt met ingenomenheid vermeld. Nu zou men verwachten, dat het nominalisme zijne aanhangers voor afgetrokken bespiegelingen zou bewaren, daar men toch moeielijk hopen kan de werkelijkheid te leeren kennen door het hanteeren van begrippen, die ondersteld worden niet in verband te staan met die werkelijkheid, maar alleen 'hulpmiddelen van ons denken' te zijn. Maar neen; Spinoza is nominalist, en toch heeft niemand meer vertrouwen gehad op de kennis door de ontleding en vergelijking van begrippen verkregen dan hij. Met zijn volgeling gaat het evenzoo. Onmiddellijk na de bovenstaande mededeelingen over de holheid der begrippen menschheid en hond, lezen wij bij hem: 'Heel iets anders is het met de stof, waarin alle honden, dieren, enz. zich "bewegen en zijn". Dat is waarachtig geen abstractie. Men moet niet denken dat Spinoza's *beschouwen in het licht der eeuwigheid* goochelen is met afgetrokken begrip-

1 t.a.p., blz. 71.

pen'. Bij de beoordeeling van dit gevoelen moeten wij een onderscheid maken tusschen Spinoza zelf en zijn negentiendeeeuwschen bewonderaar. Spinoza spreekt van de *uitgebreidheid*, Lotsy van de *stof*. Nu is de uitgebreidheid, zooals zij in de *verbeelding* bestaat, zeker geen afgetrokken begrip. Maar Spinoza houdt die voorstelling van uitgebreidheid, gelijk wij zagen, voor valsch, en handelt in zijne wijsbegeerte over eene niet-deelbare uitgebreidheid. En ik moet er mij zorgvuldig voor wachten daarover iets te zeggen, daar ik volstrekt niet begrijp wat hij daarmede bedoelt. Doch zijne moderne geestverwanten spreken over de stof, en brengen ons daarmede op bekend terrein. Wie 'den hond' niet als een werkelijk ding erkent, maar 'de stof' wel, zooals de heer Lotsy doet, plaatst zich daardoor op een onhoudbaar standpunt. Afzonderlijke stukken ijzer bestaan er volgens zijn gevoelen, maar *het* ijzer niet; afzonderlijke stukken koper wel, maar *het* koper niet. Toch zal *de* stof, d.i. het voorwerp van het afgetrokken begrip, waartoe alle bijzondere stoffen als soorten behooren, wel bestaan. Hoe weet de schrijver dat de algemeene term stof in zijne beteekenis zoo belangrijk verschilt van andere algemeene termen, dat de laatsten slechts begrippen benoemen, die 'hulpmiddelen voor ons denken' zijn, de eerste daarentegen een wezen, dat 'waarachtig geen abstractie' is? Dat Spinoza het met hem eens is, mag waar zijn, maar overtuigt mij niet. 'Ik kan', zegt hij, 'het onderscheid tusschen die beschouwingswijze van Spinoza en het werken met begrippen als "menschheid", "dier" enz, niet duidelijker in het licht stellen dan door er op te wijzen, dat men aan de laatste begrippen eene zekere voorstelling verbindt en toch de volkomen zekerheid heeft, dat er niets werkelijks aan de voorstelling beantwoordt, terwijl men bij stof en geest, juist omgekeerd, onmogelijk tot eene bepaalde voorstelling komen kan, maar daarentegen van het werkelijk bestaan dier zaken zich meer dan van iets anders bewust is[1]' Dit is eene vrij duidelijke beschrijving van de tegenstrijdigheid, waarin hij vervalt, maar geen poging om haar op te lossen. Zoo ik in mijzelven een dergelijk verschil bemerkte tusschen de beteekenis, die ik aan de begrippen stof en geest ter eener, aan de overige begrippen ter andere zijde toeken, zou ik daaruit alleen mogen afleiden, dat ik of de twee eerste of de laatste verkeerd beschouw. Maar ik bemerk zulk een

1 t.a.p., blz. 71.

verschil volstrekt niet. Ik denk bij al mijne begrippen aan voorwerpen, die iets anders zijn dan de begrippen zelve, en ik beschouw die voorwerpen als bestanddeelen der werkelijkheid, indien ik overtuigd ben dat mijne begrippen op de normale wijze gevormd zijn. Zoo plaats ik bijv. de voorwerpen van het begrip oneindig Zijn, oneindige eigenschap, en in 't algemeen van de belangrijkste begrippen van het Monisme, niet in de werkelijkheid, maar in eene fictieve wereld, waar zij mijns inziens alleen te huis behooren, omdat zij op uiterst abnormale wijze gevormd zijn. Daarentegen ben ik vast overtuigd dat *de* mensch bestaat, namelijk als een wezen, dat zich in de verschillende menschen openbaart, gewijzigd door toevallige eigenschappen, en eerst in dien gewijzigden toestand door de zinnen waarneembaar. Zoo bestaat volgens mijn gevoelen in de natuur ook *het* ijzer, *het* koper en *de* stof; maar *de* geest behoort misschien wel in de betooverde wereld der metaphysica, waar het niet-zijnde van Democritus en de privatie van Aristoteles, het allerreëelste wezen der scholastieken, enz. enz. een gezelschap vormen, dat lang niet zoo aantrekkelijk is als de wereld van de Grieksche mythologie, maar toch daarmede volmaakt overeenstemt, in zoo verre het uitsluitend schepselen der phantasie bevat. Mochten de argumenten der nominalisten mij ooit overtuigen dat de soort mensch, ijzer enz. in de natuur niet bestaat, dan zie ik geen enkele reden, waarom *de* stof en *de* geest wel zouden bestaan.

Doch de heer Lotsy weet over de stof en den geest nog veel meer dan Spinoza. ‘Tegenover die wijzigingen van bestaan’ - hiermede worden de ‘bijzondere zaken’ bedoeld - ‘staat datgene, tot welks wezen het bestaan behoort; datgene welks wezen het bestaan noodzakelijk insluit, datgene wat niet anders dan als bestaande kan worden gedacht. *Is* er, *bestaat* er zoo iets? De vraag is blijkbaar een vraag naar den bekenden weg. Immers, zijn er *wijzen van bestaan*, zijn er bestaans*vormen*, dan *moet* er ook iets zijn, dat zich in die, zich afwisselende wijzen en vormen openbaart’. - D.w.z., omdat onze voorouders zich geroepen gevoeld hebben zulke begrippen te vormen, als in bestaanswijze en bestaan werden uitgedrukt, moet de werkelijkheid met die begrippen overeenstemmen. Hoe kan iemand er aan twijfelen, vroeg Parmenides, dat het Bestaande bestaat? Het kan niet veranderen, want dan zou het niet langer het Bestaande zijn, enz. Uiterst verdienstelijke opmerkingen in de zesde eeuw vóór Chr.,

toen de mensch nog moest leeren zijne begrippen behoorlijk te gebruiken. Maar worden wij in de negentiende eeuw niet wat te oud voor zulke beschouwingen? De heer Lotsy echter vervolgt:

'Het eene is een noodzakelijk uitvloeisel van het andere. Of dit één of meer zaken zijn, is nog onzeker; maar dat er *iets zoo* moet bestaan. is precies even zeker als dat wij en de andere bijzondere zaken, *niet* zoo bestaan; dus in plaats van eene afgetrokken bespiegeling, eene banale waarheid. Om nu het oneindige, onafhankelijke en onvergankelijke in de Natuur...'

Zelfs wanneer men al de wijsheid, die onze voorvaderen ten bate van de metaphysici in de taal hebben neergelegd, wil uitputten, zal men niet kunnen verklaren, hoe de heer Lotsy er toe komt die twee eerste eigenschappen aan het Bestaande toe te kennen. Onvergankelijk moet het volgens die kenbron zijn, want als het vergaan kon, zou het ook niet bestaan kunnen, wat met zijn wezen strijdt. Maar waarom moet het oneindig en onafhankelijk zijn?

'Om nu het oneindige, onafhankelijke en onvergankelijke in de Natuur met zinnelijke oogen te aanschouwen, is natuurlijk onmogelijk, want men ziet en men kan niet anders zien dan bestaans*vormen*. Daarom wil Spinoza dat men de bijzondere zaken beschouwe "in het licht der eeuwigheid" (sub aeternitatis specie). En zoo de zaken beschouwende, zien wij onmiddellijk in, dat er maar twee overblijven, die geheel onafhankelijk en eeuwig bestaan, en tot wier wezen het bestaan zelf behoort, omdat zij niet anders dan als bestaande kunnen worden gedacht.... Ik bedoel natuurlijk geest en stof, kracht en materie'[1].

Is het wel noodig op te merken, dat de beschouwing in het licht der eeuwigheid den schrijver alleen brengt tot beweringen, van wier waarheid hij vast overtuigd is, maar die voor een onbevooroordeeld lezer even onbegrijpelijk als onaannemelijk zijn? Uit den bouw der taal kan men iets opmaken aangaande het Bestaande, zooals Spinoza deed, want hij bedoelde met zijne substantie niets anders dan dat, maar zij zwijgt volkomen over de stof en den geest. Hoe moeten wij dan te werk gaan om 'onmiddellijk in te zien', dat alleen geest en stof eeuwig en onafhankelijk bestaan? Zeker niet door de ervaring te raadplegen en daaruit onze wetenschap op te bouwen.

1 t.a.p., blz. 69, 70.

Men kan in de geschiedenis der wijsbegeerte de periode aanwijzen, waarin de begrippen stof en geest ontstaan zijn. Thans is werkelijk het begrip van stof, als het quantitatief onveranderlijke, uitgebreide substraat, waarop de kracht werkt, in de natuurwetenschap erkend; maar wie durft er voor instaan, dat het over vijftig jaren nog een bruikbaar begrip zal zijn? *De* eeuwige en onafhankelijke geest echter is een begrip, dat in geen enkele wetenschap gebruikt wordt. De ervaring helpt ons dus niet. En de bespiegeling evenmin. Wel zegt de heer Lotsy dat tot het wezen van den geest het bestaan behoort, maar bij aandachtige overweging zal hij zelf moeten erkennen dat het wezen van den geest hem even onbekend is als ieder ander. De eigenlijke kenbron, waaruit hij het noodzakelijk bestaan van stof en geest heeft afgeleid, is niets anders dan vooroordeel.

Nemen wij echter aan, dat het onafhankelijk en eeuwig bestaan van stof en van geest door de geciteerde argumenten bewezen ware, hoe wil de heer Lotsy ons dan aantoonen, dat zij te zamen slechts eene enkele substantie vormen? Waarom mogen wij niet aannemen dat zij ieder eene substantie zijn? ‘Ik voor mij - zegt hij - “ben hiervan volkomen overtuigd, ofschoon ik de mogelijkheid ontken om de zaak op te helderen met een chemische proef. Ik moet mij... met de hoop vleien van geestverwantschap. Eigenlijk wijsgeerige bewijzen zijn er niet. Spinoza zag overal in de wereld geest met stof vereenigd; hij moest dus wel, wilde hij aan de ervaring getrouw blijven, en zoomin mogelijk “goochelen met abstracte begrippen”, meenen dat geest en stof gezamenlijk de eene enkelvoudige en ondeelbare substantie vormen, waaraan hij den naam van God bleef toekennen[1].”

Moet die laatste zin voor een bewijs doorgaan, schoon er geen eigenlijke bewijzen zijn, dan is het een argument, dat beter achterwege gebleven ware. In de wereld is geest overal met stof vereenigd. Zeker; waar geest is, daar is ook stof. Maar noch Spinoza, noch Lotsy ziet toch overal in de wereld stof met geest vereenigd. Ieder ziet toch stof genoeg zonder eenig spoor van geest. Waarom beschouwt de schrijver dan niet de stof als de eenige substantie en den geest als een proces, dat in de stof plaats vindt? Aangenomen dat Descartes' bewijs voor

1 t.a.p., blz. 73.

het bestaan van den geest dit verhinderde - wat echter niet opgaat; want uit dat bewijs volgt niet dat de geest *zelfstandig* bestaat -; hoe kan hij dan uit het feit, dat wij zoowel stoffen *met* geestelijke als stoffen *zonder* geestelijke verschijnselen waarnemen, besluiten dat stof en geest eene enkele ondeelbare subtantie vormen, en niet twee substanties, die nu eens wel, dan weer niet vereenigd zijn? Zulke besluiten worden niet genomen door de onpartijdige rede, die, zoo zij kiezen moest, zeker aan het tweede alternatief de voorkeur zou geven. Dat de schrijver anders oordeelt, laat zich gemakkelijk verklaren, maar alleen uit soortgelijke persoonlijke gronden, als waarop hij scepticisme en pessimisme afkeurt. Spinoza's leer is de eenige wijsbegeerte: Spinoza leert dat er eene enkele substantie is met twee attributen, denken en uitgebreidheid; als hij daarin gelijk heeft, moeten alle stoffelijke wezens ook denken. Wij vreezen dat Spinoza in dit geval volmaakt op dezelfde wijze geredeneerd heeft[1]. Had hij, zooals de heer Lotsy verzekert, ‘aan de ervaring getrouw willen blijven’, dan zou hij hebben moeten zeggen, dat de waarneming hem, evenals ons, naast organische ook anorganische stoffen toonde. Doch hij leidde uit de eenheid der substantie af, dat alle wezens tot op zekere hoogte bezield zijn[2]. Zoo dit de methode is, die ‘de meest empirische, de van afgetrokken begrippen meest afkeerige, de meest critische wijsbegeerte’ volgen moet, dan hebben alle Nederlanders die termen tot dusverre al zeer verkeerd toegepast.

Thans zal het wel duidelijk zijn, waarom de heer Lotsy zoo blind is voor de beteekenis van Kant in de geschiedenis der wijsbegeerte. Zoo als ons uit zijne Gidsartikelen bleek, heeft hij eene gevestigde overtuiging aangaande sommige zaken, waarvan de mensch niets *weten* kan. Hierin ligt niets vreemds. De mensch kan onmogelijk zijn oordeel opschorten over alle vragen, die de wetenschap tot dusverre niet kan oplossen. Wij houden het daarom niet voor een gebrek in den schrijver,

1 In het Scholion van Prop. X, Pars. I der Ethica - de eenige plaats, waar de vraag opzettelijk besproken wordt - wijst Spinoza het aannemen van twee substanties af op grond van de waarheid, dat men meer dan een attribuutaan eene substantie *mag* toeschrijven (dat is niet *absurdum*, zegt hij) en dat het volstrekt oneindig wezen oneindig veel attributen moet hebben. Later blijkt dan dat er buiten dat wezen geen andere substantie bestaat. Indien dus Spinoza het bestaan dier vereeniging van oneindig vele attributen niet vooruit had aangenomen, dan zou er geen enkel argument tegen de twee substanties geweest zijn.

2 Eth. II. Prop. XIII, Scholion.

dat hij een geloof bezit, dat veel verder reikt dan zijn wetenschap. Maar zijne fout bestaat daarin, dat hij zijne geloofsartikelen niet scherp genoeg van zijne wetenschap onderscheidt, en de wijsbegeerte gebruiken wil om, zoo goed als het gaan wil, stellingen te bewijzen, die nu eenmaal niet bewezen kunnen worden. En de beteekenis van Kant ligt juist in het feit, dat hij het bedriegelijke van dergelijke bewijzen in een helder licht stelt, en de taak der wijsbegeerte terugbrengt tot de beschouwing van 's menschen kenvermogen, zonder welke niemand in staat is met juistheid te beslissen, waar zijn weten eindigt en zijn geloof begint. Die poging maakt op den heer Lotsy den indruk van of scepticisme of woordenspel te zijn. Op den eigenaardigen toon, dien hij in dit werk verkiest aan te slaan, beweert hij dat de indruk, dien de leer van Kant maken moet, één van de twee volgende moet zijn: ‘òf: als ik dan toch niet kan te weten komen, hoe de boel waarachtig in elkander zit, dan zal ik maar alle studie opgeven: of, met hetgeen anders georganiseerde wezens over de wereld zouden denken, heb ik niets te maken; Kant staat mij toe, zoolang ik mensch blijf, mijne uitspraken als geldig te beschouwen; ik ga dus veilig aan de studie’[1]. Hij vergeet dat Kant alleen een heilzamen twijfel aankweekt ten aanzien der bruikbaarheid van eene bepaalde methode, die volgens hem niet tot wetenschap leidt maar tot zeer onwetenschappelijke meeningen; dat Kant om die reden zeer ver staat van het scepticisme, dat aan de mogelijkheid van alle wetenschap twijfelde; dat Kant's leer ons dus volstrekt niet verhinderen kan ‘veilig aan de studie’ te gaan, mits wij maar niet de methode aanwenden, waarvoor hij ons waarschuwt. De reden, waarom hij dit alles vergeet, is uitsluitend te zoeken in de omstandigheid, dat hij de door Kant verworpen methode volstrekt noodig heeft om de waarheid te bewijzen van het monisme en de ontkenning der menschelijke persoonlijkheid. Spinoza's leer is de ware wijsheid, omdat zij tot die twee meeningen, lievelingsdenkbeelden van den schrijver, gelijk wij zagen, geleidt; Kant daarentegen is een reactionair, omdat hij beweert dat er tegen die denkbeelden juist evenveel kan aangevoerd worden als daarvoor. Voor hem zijn zij niets meer dan ‘droomen der metaphysica’, en van de spookverschijningen, die Swedenborg zag, niet in wezen ver-

1 t.a.p., blz. 42.

schillend. - Spinoza's leer stemt met de ervaring overeen, want de ervaring toont den heer Lotsy toevallig juist de waarheid zijner eigen denkbeelden. Zoo ziet hij, gelijk wij bemerkten, in de natuur stof en geest altijd vereenigd. Wie zijn droom niet meedroomt, ontdekt bij een keisteen van geest niet het geringste spoor. Daarentegen verklaart hij ‘recht en zedelijkheid’ voor ‘even groote hersenschimmen als het oude persoonlijk Godsbegrip’[1]. Natuurlijk, want zij zijn volstrekt niet te vereenigen met het zuivere naturalisme, dat hij voor Spinoza's leer houdt. Maar wie zijn oogen gebruikt, zal erkennen dat recht door ieder voor iets anders gehouden wordt dan macht, zedelijkheid voor iets anders dan eigenbelang, en dat men niet eens beproeven kan het tegendeel te bewijzen zonder duidelijk te toonen, dat men zulk een onderscheid wel degelijk erkent.

De heer Lotsy heeft zelf de wijze, waarop hij er toe gekomen is Spinoza's leer zoo ver boven elke andere wijsbegeerte te stellen, nauwkeurig geschetst in de volgende woorden:

‘Ik zou wenschen dat men, in wijsbegeerte vooral, eerst zocht naar een man, wien men zich het naast verwant gevoelt, dan dien man zoo mogelijk door en door trachtte te begrijpen,.... en dan zich afvroeg, of men de kracht heeft de leemten van zoo iemand aan te vullen, en zijne gebreken te verbeteren’[2].

Een uitnemend voorschrift, als men voor het woord wijsbegeerte *metaphysica* leest. Maar men meene niet dat de metaphysica, waarmede men zich verwant voelt, om die reden ook voor een ander de voorkeur verdient. Men erkenne dat men iets gezocht heeft, wat zooveel mogelijk aan *persoonlijke* behoeften voldeed; maar men bewere niet, dat er geen andere wijsbegeerte is dan de metaphysica, die men zelf aanneemt. Dan zal men ook niet langer zoo onverstandig en onverdraagzaam zijn een ander op hoogen toon te veroordeelen, omdat hij op het gebied der metaphysica anders denkt, of zich neerlegt bij de populaire metaphysica, die de kerk hem aanbiedt. Want door dit te doen, maakt men zijne persoonlijke stokpaardjes tot den maatstaf, waarnaar men eens anders verstand beoordeelt. Inderdaad zou het al te ongerijmd zijn, als men openlijk verkondigde dat men iemand voor des te verstandiger houdt, naarmate hij een hooger denkbeeld heeft van de heilzame wer-

1 t.a.p., blz. 218.
2 t.a.p., blz. 118.

king, die het gevolg moet zijn van de verspreiding van het determinisme, van het monisme en van de overtuiging dat 's menschen persoonlijkheid slechts denkbeeldig is. Dat hij dien maatstaf gebruikt, erkent de heer Lotsy dan ook niet en ziet hij zonder twijfel zelf niet in, maar hij past inderdaad bij de vergelijking tusschen Kant en Spinoza geen anderen toe. Toch zou hij, naar wij hopen, glimlachen over de naïeveteit van sommige liberalen, die het als een axioma beschouwen dat een clericaal òf een huichelaar òf een zeer bekrompen man zijn moet.

III.

Het voorgaande is, naar ik hoop, voldoende ter kenschetsing en verklaring van het voornaamste denkbeeld, dat de heer Lotsy in zijn geschrift heeft willen uiteenzetten. Doch mijne beschouwing daarover zou zeer onvolledig zijn, wanneer ik niet met enkele woorden de aandacht vestigde op zijne denkbeelden over zedelijkheid en recht. Wat hij daarover zegt, is niet zoo zonderling als het schijnt, maar wordt alleen eenigszins paradoxaal uitgedrukt. Recht en zedelijkheid heeten bijv., gelijk wij reeds vernamen, ‘hersenschimmen’, doch later blijkt het dat die hersenschimmen, ondanks haar ijle natuur, uiterst krachtige factoren zijn in het leven. Als dit maar erkend wordt, ligt het zonderlinge alleen in het gebruik van het woord hersenschim.

Ofschoon men erkennen moet, dat wij bij de beoordeeling van metaphysische stelsels niet kunnen nalaten ons aangetrokken te voelen tot datgene, wat met onze persoonlijke opvatting verwant is, en afgestooten te worden door wat daarmee strijdt, zoo moet toch elke metaphysica voldoen aan twee eischen, die niet persoonlijk of subjectief, maar algemeen geldend zijn. Vooreerst mogen hare leerstukken niet in strijd zijn met erkende resultaten der wetenschap. Ten tweede moet zij in overeenstemming zijn te brengen met het feit, dat wij een onderscheid maken tusschen waar en onwaar, goed en kwaad, recht en onrecht, onderscheidingen, die de mensch niet kan ontkennen zonder zijn karakter van redelijk wezen te verliezen.

Nu heb ik mij in mijn geschrift over Spinoza eenige moeite gegeven om aan te wijzen dat de metaphysica van dien wijsgeer hem geen recht geeft eenig onderscheid tusschen goed en kwaad, recht en onrecht te erkennen. Dat Spinoza zulk een onder-

scheid maakte spreekt van zelf, daar geen enkel mensch dat nalaten kan. Hoe zou de mensch na redelijk overleg kunnen kiezen tusschen mogelijke handelingen, als hij niet sommige voor gepast hield, andere verkeerd achtte? Dat die keuze zelf niet afhangt van een vrijen wil, maar even onvermijdelijk geschiedt als de beweging der hemellichamen, schijnt mij zeker, maar neemt niet weg dat er gekozen, dat er verschil gemaakt wordt. Wat het verschil tusschen goed en kwaad eigenlijk beteekent, laat zich niet met de vereischte nauwkeurigheid aangeven. Is het goede eenvoudig een vorm van het nuttige, hetzij voor het individu of voor de menschheid, of beteekent het iets anders? Ziedaar vragen, waarop de ethica ook nog heden ten dage antwoorden geeft, die even zoo weinig den toets van het onderzoek kunnen doorstaan, als de beschouwingen, die de Atheners voor twee duizend jaren daarover ten beste gaven, toen Socrates tot hunne verbazing zulke vragen begon te stellen. Doch het vraagstuk, dat ons hier aangaat, is niet: wat is goed en kwaad? - maar: Mag een redelijk wezen zulk eene onderscheiding maken? De leer van Spinoza moet consequente denkers tot een ontkennend antwoord op die laatste vraag leiden, waardoor natuurlijk de eerste alle beteekenis verliest.

Hoe ontstaat volgens Spinoza onze onderscheiding van goed en kwaad? Alleen door wat hij inadaequate, gebrekkige, onvolledige kennis noemt. ‘Daar alles met noodzakelijkheid uit Gods natuur voortvloeit, kan er, wanneer wij op die noodzakelijke natuur letten, geen sprake zijn van zonden. Dat begrip komt alleen van menschelijke vergelijking. Gelijk wij over het algemeen een mensch twee oogen toeschrijven, en iemand, die er maar één heeft, gebrekkig heet, zoo ook vergelijken wij de menschen onderling in de macht, die zij toonen over hunne hartstochten, schrijven die macht gelijkelijk aan allen toe, en noemen dan hem, die die macht niet toont, slecht of zondig. Maar ten opzichte van God kan die slechte of zwakke mensch evenmin anders handelen, en doet hij evenzeer wat uit zijne natuur voortvloeit als de steen[1].’

Men bemerkt dat Spinoza door zijn nominalisme verhinderd

1 Lotsy, t.a.p., blz. 152, geeft deze plaats als een citaat uit Spinoza. Ep. 34, § 9. Daar staat zij niet, althans niet in de editie van Gfrörer, en ik ben er niet in geslaagd haar elders te vinden. Maar zij geeft met juistheid Spinoza 's meening over de quaestie weer en heeft het voordeel veel korter te zijn dan andere, waaruit die meening toch niet duidelijker zou blijken.

wordt te erkennen, dat de verschillen tusschen goed en kwaad, gezond en ziek, welgemaakt en misvormd eene objectieve waarde hebben, d.w.z. verschillen in de werkelijkheid aanduiden, die niet slechts voor dezen en genen, maar voor allen moeten gelden. Bestaat de soort mensch, dan heeft men een voldoende reden om een onderscheid te maken tusschen de exemplaren, die het karakter der soort zuiver uitdrukken en die het niet doen. En daar ons begrip van den mensch door wetenschappelijk onderzoek moet worden vastgesteld, waarbij physiologie en historie, logica en land- en volkenkunde en vele andere wetenschappen het hunne moeten bijdragen, heeft het te voldoen aan den eisch van te gelden voor elken onderzoeker. Dat zijn inhoud niet met juistheid bekend is, heeft het met vele andere belangrijke begrippen gemeen. Daardoor kan er natuurlijk verschil van meening bestaan over datgene, wat voor den waren mensch past. Maar de onderscheiding tusschen het voor den mensch normale en zijn tegendeel, blijft ondanks dit verschil van meening volkomen gerechtvaardigd.

Spinoza, die in de natuur niets anders zag dan individu's, kon moeilijk een onderscheid maken tusschen het normale en abnormale. Soms ontkent hij dan ook de geldigheid van zulk eene onderscheiding. Zoo o.a. in de bovenstaande plaats, en niet minder in de volgende, waar hij de begrippen volmaaktheid en onvolmaaktheid critiseert.

‘Niets toch kan, naar zijn eigen natuur beschouwd, volmaakt of onvolmaakt genoemd worden, vooral niet sedert wij weten dat alles wat gebeurt, volgens eene eeuwige orde en naar vaste natuurwetten geschiedt. Daar echter de menschelijke zwakheid die orde met haar verstand niet kan vatten, en de mensch zich eene zekere menschelijke natuur voorstelt, veel voortreffelijker dan zijn eigene, en tevens niets kan bemerken, wat hem verhinderen zou, zulk eene natuur te verkrijgen, zoo wordt hij er toe opgewekt middelen te zoeken, die hem tot dien graad van volmaaktheid verheffen[1].’

Dit is duidelijk genoeg. Ontevredenheid met zich zelf, streven naar een ideaal van menschenwaarde, heet een gevolg van de menschelijke *zwakheid*, die de eeuwige orde der dingen niet kan doorgronden.

Streeft dan Spinoza zelf niet naar een ideaal? Maakt hij

1 Tractatus de Intell. Emendat., pag. 497, Ed. Gfrörer.

geen onderscheid tusschen hetgeen de mensch behoort te doen en wat hij niet behoort te doen? Zijn antwoord is bekend. De mensch behoort door de rede en niet door de hartstochten bestuurd te worden. ‘Hij, die door de rede geleid wordt, doet datgene, wat voor de menschelijke natuur in 't algemeen, en dus voor ieder mensch, waarachtig goed is. Zoo iemand toch is geen slaaf van zijne hartstochten en daarom onmachtig, maar *handelt* krachtens het zuiver menschelijke in hem, de rede. Al wat krachtens die macht geschiedt, *moet* dus wel anderen ten goede komen’[1]. Spinoza stelt dus wel degelijk aan zichzelven en anderen een ideaal, onderscheidt wel degelijk tusschen de waarlijk menschelijke en andere eigenschappen, d.i. tusschen het wezen van de soort en hare toevallige hoedanigheden. Na in de Voorrede van het vierde deel der Ethica betoogd te hebben dat de woorden goed en kwaad zuiver betrekkelijk zijn, gaat hij voort: ‘Evenwel, al is dat zoo, die woorden moeten wij toch behouden. Want daar wij er naar streven de idee van den mensch als een model der menschelijke natuur te vormen, dat wij voor oogen hebben, zal het voor ons wenschelijk zijn die woorden in den genoemden zin te behouden. Goed noem ik dus in 't vervolg al datgene, waarvan wij zeker weten dat het een middel is, waardoor wij al meer en meer kunnen naderen tot het model der menschelijke natuur, dat wij ons voorstellen.’ Ook Spinoza geeft dus eene zedeleer, die voorschrijft, wat de mensch behoort te doen om in overeenstemming te zijn met zijne ware natuur. Maar hij kan dit niet doen zonder ontrouw te worden aan het nominalisme en over het hoofd te zien, dat volgens zijne beginselen het aannemen van een idealen mensch slechts mogelijk is, zoolang men niet ingezien heeft, dat niets, naar zijn eigen natuur beschouwd, volmaakt of onvolmaakt kan genoemd worden.

De heer Lotsy maakt het even als Spinoza. Hij besteedt tal van bladzijden om te betoogen, dat het onderscheiden van zedelijke en onzedelijke daden op vooroordeelen berust, die voor de overtuiging, dat er vaste natuurwetten bestaan, moeten

1 Lotsy, t.a.p., blz. 194. Ook deze plaats, ofschoon tusschen aanhalingsteekens geplaatst, komt, voor zoo ver ik weet, niet bij Spinoza voor. Doch de inhoud stemt geheel met zijne leer overeen en schijnt een uittreksel van Pars IV, Prop. XXXV en zijne Corollaria. Voor de lezers van den heer Lotsy zou het zeker vrij wat gemakkelijker zijn, als hij wilde doen blijken *of* en *wat* hij citeert.

wijken - om ten slotte zelf die onderscheiding te maken. Alle menschen zijn egoisten, maar zij laten zich in drie verschillende klassen verdeelen, en slechts de egoisten van eene dier klassen handelen niet slaafs, maar vrij. Hoe weet hij dat alle menschen egoisten zijn? Omdat ‘elk wezen altijd zijn bestaan zoekt te handhaven’. Dit is in zijn oog een axioma, dat door het voorkomen van zelfmoord, dronkenschap enz. zijne zekerheid in 't minst niet verliest. Want in zoodanige gevallen worden uitwendige krachten den mensch te machtig, en niet hij zelf steekt zich den dolk in de borst, maar de vijandelijke omgeving doet dat. Ongelukkig is dit axioma een van die metaphysische ‘waarheden’, die men alleen gelooven kan, als men de vereischte ontvankelijkheid heeft. Het *kan* zijn dat het axioma eene waarheid is, want wie zou met nauwkeurigheid kunnen zeggen, waar de persoon zelf ophoudt en de uitwendige oorzaken beginnen? Doch het kan even goed valsch zijn; beschouwingen daarover behooren tot de metaphysische gissingen.

Doch keeren wij tot de drie klassen van ‘egoisten’ terug. De eerste zijn de dierlijke, wier egoisme dit karakter heeft, ‘dat het, bij botviering van den wensch tot bevrediging van eigen lusten, zelfs niet aan eens anders belangen denkt[1]. De egoisten van de tweede klasse hebben het dierlijke afgelegd, letten ook op de belangen van anderen, maar het motief hunner handelingen ligt nog altijd *buiten* hen. “Zij ontzien zich zelven uit vrees voor den dood, of ziekte, of schande, of straf enz. enz. enz.; zij doen hun plicht, maar het is helaas om verder carrière te kunnen maken, om rijk te worden”, enz.[2] “Tot de derde of laatste soort egoisten reken ik alle menschen, die niet tot de twee vorige soorten behooren. Niet de hartstochten, niet de buitenwereld heerscht in hun geest, maar zij zelven of *de rede*. Niet *ex affectu*, maar *ex ratione* wordt hier gehandeld, niet slaafs maar vrij[3].”

Men bemerkt dat hierbij ondersteld wordt, dat het wezen van den mensch in de rede ligt en dat iemand, die zich door zijn hartstochten laat beheerschen, niet waarlijk mensch is. Er wordt onderscheiden tusschen ‘den mensch zelf of de rede’ en de individueele menschen, die zonder uitzondering die rede in strijd met de hartstochten vertoonen. Het nominalisme wordt aan kant

1 t.a.p., blz. 171.
2 t.a.p., blz. 172.
3 t.a.p., blz. 174.

gezet en de onderscheiding tusschen goed en kwaad komt daardoor dadelijk te voorschijn. Ook de heer Lotsy ziet een groot verschil tusschen die beide, even goed als ieder ander. Wat hem van de meeste andere menschen doet afwijken, is dus niet dat hij geen zedeleer zou erkennen, die ons zeggen moet hoe de mensch behoort te handelen, maar dat hij over den inhoud dier zedeleer eigenaardige begrippen heeft. Evenals Spinoza ziet hij uiterst laag neder op sympathie en medelijden, want evenals Spinoza meent hij op metaphysische gronden dat geen mensch ooit eenige andere beweegreden voor zijne daden heeft dan zijn eigen voordeel. Op metaphysische gronden, want de ervaring leert ons zelfs onze eigen beweegredenen uiterst onvolledig kennen; naar die van anderen kunnen wij slechts gissen, en wij kunnen daarom onmogelijk op grond der ervaring beweren, dat ieder bij elke daad zijn eigen voordeel op het oog heeft. Het is mogelijk dat sommige daden gedaan worden om anderen ten nutte te zijn en nog andere daden om zijn medemensch te benadeelen. Mij komt dit veel waarschijnlijker voor, maar ik erken, dat er geen bewijsvoering mogelijk is, daar het oordeel over de vraag geheel afhangt van wat ieder in zijn eigen gemoed aantreft. Het zal verschillend uitvallen, naar gelang van het karakter en van de zelfkennis, die men bezit.

Spinoza vereenzelvigt het goede met het redelijke, en zoekt het wezen van den mensch uitsluitend in de rede. Hoewel hij de Stoicynsche meening, dat de mensch absoluut over zijne hartstochten zou kunnen heerschen, afwijst, heeft hij echter een zeer hoog denkbeeld van de macht die het redelijk inzicht, de verstandelijke kennis, op de hartstochten heeft. De wijze, waarop hij dit denkbeeld rechtvaardigt, levert een duidelijk voorbeeld op van de gemakkelijkheid, waarmede men schijnbaar gewichtige resultaten verkrijgt, als men de dubbelzinnigheid der woorden gebruikt om aan zijne meeningen het voorkomen van bewezen waarheden te geven. Ik heb die erfzonde der metaphysica goochelen met abstracte begrippen genoemd, en hoe verontwaardigd de heer Lotsy ook over die uitdrukking zijn moge, zij schijnt mij volkomen juist toe, mits men slechts in het oog houde, dat de metaphysicus niet alleen zijne lezers maar ook zich zelven om den tuin leidt. De goochelaar weet door behendige verwisseling van stoffelijke voorwerpen een schijn teweeg te brengen, die den oningewijde bedriegt; de metaphysicus doet hetzelfde, door een enkel woord in verschillende

beteekenissen te gebruiken. Hoe bewijst Spinoza dat de verstandelijke kennis der hartstochten een machtig middel is om ze te beheerschen? Om ze op de rechte wijze te beschouwen moet men ze in verband brengen met God. Doet men dit, dan zal het denkbeeld van dit allervolmaaktste wezen in ons eene 'verstandelijke liefde' opwekken, die ons met vreugde doet berusten in alles wat ons te beurt valt. Nu is de liefde volgens Spinoza[1] 'vreugde, met de voorstelling van eene uitwendige oorzaak verbonden.' Er wordt dus bij deze redeneering ondersteld, dat de beschouwing der dingen in verband met God of 'in het licht der eeuwigheid' noodzakelijk vreugde moet bewerken. Natuurlijk, want God is immers het allervolmaaktste wezen, en hoe volmaakter wezens wij leeren kennen, des te meer verheugen wij ons. Ongelukkig echter gaat dit alleen op, als wij het woord volmaakt in de gewone beteekenis nemen, en die beteekenis wordt door Spinoza verworpen, zoo dikwijls hij de zaak opzettelijk bespreekt. Voor hem is het allervolmaaktste wezen de hoogst denkbare werkelijkheid, het volstrekt oneindig bestaande. Hoe zouden wij, voordat wij het beproefd hebben, kunnen weten of de aanschouwing van dit wezen ons vreugde of droefheid geven zal? Mij heeft de beschouwing van de natuur van het volstrekt oneindig wezen nooit tot iets anders geleid dan tot de droevige overweging, hoe verstandige lieden ooit iets zoo tegenstrijdigs hebben kunnen denken als dit meesterstuk der scholastiek.

In Lotsy's beschouwingen over recht en onrecht ontmoeten wij dezelfde dubbelzinnigheid als in die over goed en kwaad. Eerst wordt de geldigheid der onderscheiding tusschen recht en onrecht, ten aanzien van het *jus constituendum*, betwist en recht met macht gelijk gesteld. Maar met behulp van de op nominalistisch standpunt onhoudbare stelling, dat 's menschen wezen in zijne rede ligt, wordt het bekende verschil tusschen recht en onrecht weder ingevoerd. Alleen de naam is veranderd; recht en onrecht mag men niet onderscheiden; maar tusschen redelijk en onredelijk machtsgebruik is een groot verschil.

'Recht, *in jure naturali*, en overal waar geen geschreven wetten zijn, iets anders dan macht? Maar zie dan toch om u heen! Men kan gerust aannemen, dat de tegenwoordige toestand van de beschaafde wereld het indirecte uitvloeisel is van *vechten* en

1 Ethica Pars III. Affect. Defin. VI.

oorlogen, zoowel binnen- als buitenslands. Men behoeft alleen te denken aan de verschillende godsdiensttwisten en de godsdienstoorlogen in de verschillende landen, aan de annexatiemanieën enz., om dadelijk in te zien, dat geen feitelijke toestand bestaat, die niet meer of minder krachtige hulp van iets, dat zeker niet “rechtvaardig” kan heeten, historisch heeft vereischt. Toch heeten de gevolgen rechtvaardig! Jacobus II komt op den troon van Engeland; hoogst rechtmatig; Willem III verjaagt hem even rechtmatig!’[1]

Is het recht, *in jure naturali*, identisch met de macht, dan is natuurlijk elke daad, die verricht *is*, uit het oogpunt van het natuurrecht beschouwd, rechtvaardig. Want de dader heeft de macht moeten hebben haar te doen. Bij toekomstige daden kan men twijfelen of zij rechtmatig zijn, maar dit beteekent alleen dat men niet zeker weet, of zij wel zullen uitgevoerd worden. De uitvoering rechtvaardigt ze, want zij toont dat de macht bestond.

Het komt mij voor, dat deze volkomen gelijkstelling van natuurlijk recht en macht noodzakelijk voortvloeit uit de leer dat ‘elk wezen er altijd naar streeft zijn bestaan te handhaven’, en daarbij geen andere motieven kent dan zijn eigenbelang. Doch de conclusie is zoo ‘stuitend’, dat ook de heer Lotsy, ofschoon hij er veel moeite voor doet, haar op den duur niet kan volhouden. Dat eene machtsuitoefening ongerechtvaardigd zou kunnen wezen, vinden wij trouwens nergens bij hem vermeld, maar toch wel, dat zij *onbillijk* en *onredelijk* zijn kan. Maar waar bevindt zich dan toch wel buiten het positieve recht, waarvan hier geen sprake is, de grens, die het ongerechtvaardigde van het onbillijke en onredelijke scheidt?

‘Het recht ontstaat door en met den staat. Het is aan een bepaalden staat gebonden, en wat iedere staat weet te doen eerbiedigen, dat is recht in dien staat. Maar hiermee wordt precies evenmin alle machtsuitoefening van de regeering *gerechtvaardigd* (in den gewonen zin van het woord, dus *gebillijkt*), als men uit Spinoza's meening, dat alles in de wereld *natuurlijk* geschiedt, zou mogen opmaken dat hij redelijk en onredelijk leven even goed en nuttig keurde. Hij beweert alleen dat het recht in den staat die regelen zijn, die de hoogste overheid bij machte is te

1 t.a.p., blz. 228.

handhaven, en dat dus het recht in iederen staat zoover gaat als de macht van de hoogste overheid' - d.i. dus o.a. tot elke onwettige daad, die de overheid *kan* verrichten - 'Of daarvan een *redelijk* gebruik gemaakt wordt, dat hangt af van de personen, die de regeering in handen hebben. Maar *daarnaar* wordt niet gevraagd bij de overweging *quid juris*'[1].

Dit laatste spreekt van zelf; want daarbij is de vraag niet wat natuurrecht, maar wat positief recht is. Doch dat de machtsuitoefening onbillijk kan zijn, wordt hier erkend. Met de onderscheiding tusschen redelijk en onredelijk machtsgebruik kan onmogelijk iets anders bedoeld worden dan wat men gewoonlijk rechtvaardig en onrechtvaardig gebruik van macht noemt. Het begrip van natuurrecht, dat eerst als een hersenschim en 'in de lucht hangend idee' verbannen was, wordt weder ingehaald; maar het wordt nu niet meer natuurrecht genoemd, want dan ware het een hersenschim, enz.; het voert thans den titel van redelijk machtsgebruik en wordt daardoor onmiddellijk een objectief, door de ervaring gewaarborgd begrip. Zooveel wondere krachten schuilen er in een Spinozistisch etiquet. Mij is de naam volmaakt onverschillig, als er maar erkend wordt dat het begrip even onmisbaar is in de wetenschap als in de maatschappij. Even als bij de onderscheiding van goed en kwaad is ook hier de *rede*, die het *wezen van den mensch* uitmaakt, de Deus ex machina, die het systeem bewaren moet voor tastbare ongerijmdheden. Het is maar jammer dat het *wezen van den mensch* niet gebruikt kan worden, zonder dat de nominalistische fundamenten van het gebouw omvergeworpen worden.

Het kan niet bij mij opkomen van den heer Lotsy te verwachten, dat hij om deze of eenige andere tegenstrijdigheid afstand zou doen van zijne diepgewortelde overtuiging, dat er buiten het Spinozisme geen wijsbegeerte mogelijk is. Wie vrede kan hebben met eene oneindige werkelijkheid, tot wier wezen het bestaan behoort, en die oneindig vele oneindige attributen bezit; een wezen, dat niets buiten zich heeft, waardoor het 'gewijzigd' zou kunnen worden, en dat zich toch in millioenen wijzigingen vertoont, bewijst daardoor dat hij op dit gebied zich eerst te huis gevoelt, als hij de nevelachtige schemering

1 t.a.p., blz. 243.

bereikt heeft, waarin de menschelijke geest ronddoolt, die begrippen tracht te verbinden, welke elkaar uitsluiten. Zelfs durf ik niet hopen dat hij ooit verdraagzamer zal worden dan hij thans gebleken is. De methode, volgens welke hij wijsgeerige werken bestudeert, moet noodzakelijk tot groote eenzijdigheid voeren. In mijn geschrift over van Vloten's Spinoza heb ik de bekentenis, waarbij Rousseau ons verhaalt, hoe hij de wijsbegeerte bestudeerde, als een waarschuwend voorbeeld medegedeeld. ‘Bij het lezen van elken schrijver’ - zegt Rousseau - ‘maakte ik het mij tot een vasten regel al zijne denkbeelden aan te nemen en te volgen, zonder de mijne of die van anderen daarmede te vermengen, en zonder ooit met hem te disputeeren.’ Rousseau was, zooals men weet, de grootste droomer en verheugde zich in het meest onlogisch hoofd van de achttiende eeuw. Welnu, de heer Lotsy prijst zijne methode als de eenig ware aan. De schoone vruchten kunnen geen andere zijn, dan dat de eerbiedige leerling zich ten slotte gewent aan de zonderlingste grillen van den grooten meester, en zich geroepen acht iedereen, die ze niet zonder verwondering kan aanzien, als een oningewijde de deur te wijzen.

Per fidem ad intellectum is lang de leus der scholastiek geweest. Het is ook de leuze van den heer Lotsy. *Geloof* eerst aan de schoonheid van het monisme; eerst dan kunt gij Spinoza *begrijpen*. Niemand is minder dan ik geneigd te ontkennen dat het geloof schoone vruchten kan dragen, zelfs wanneer zijn voorwerp eene zoo denkbeeldige grootheid is als Spinoza's allervolmaaktste wezen. Doch daarom kan ik niet toegeven dat de weg der wetenschap ons door de nevelen des geloofs tot het licht der weetbare waarheid zou leiden. De wijsbegeerte, die naar wetenschap moet streven, heeft van het geloof niets te hopen en alles te vreezen; van twijfel en critiek niets te vreezen en alles te hopen. De laatsten behooren tot haar wezen, maar het gelooven ligt buiten haar gebied.

Amsterdam, Augustus 1878.
C.B. SPRUIJT.

Het verval van het Khalifaat van Bagdad.

Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen von Alfred von Kremer. 2 Bde.

Een volk, dat vroeger bijkans ongenoemd plotseling op het wereldtooneel verschijnt, de helft der beschaafde wereld onderwerpt, zich de wetenschap en beschaving der overwonnen volken in ongeloofelijk korten tijd eigen maakt en beide met een nieuw leven doet bloeien, een staatsorganisme grondvest en ontwikkelt, dat drie eeuwen lang het reusachtige rijk bijeenhoudt en dan nog eeuwen daarna in de verschillende staten uit dit rijk ontstaan, zijn kracht blijft vertoonen; - ziedaar wel een onderwerp, dat de kennismaking overwaardig is van ieder die in de ontwikkeling der menschheid belang stelt. Tot nog toe was het echter voor elk, die de Arabische taal niet machtig was, haast ondoenlijk, zich van de Arabische heerschappij juiste denkbeelden te vormen. Met uitzondering van den Mekkaanschen profeet, wiens leven door Weil, Muir en vooral door Sprenger uitstekend verhaald is, en van de Arabische heerschappij in Spanje, die door professor Dozy zoo schoon is beschreven, had men voor de geschiedenis van dit volk alleen de compilaties van Caussin de Perceval en Weil en eenige verstrooide verhandelingen. Het was dus eene zeer gelukkige gedachte van von Kremer in eene reeks van verhandelingen en tafereelen het beeld der Arabische maatschappij en van den door de Arabieren gestichten staat te ontwerpen. Een langdurig verblijf in Syrië en andere Oostersche gewesten, verbonden met eene uitgebreide kennis van de Arabische letterkunde, maakte hem daarvoor boven vele anderen geschikt. Zijn boek onderscheidt zich dan ook door nauwkeurigheid van onderzoek en frischheid van teekening. Het eerste deel behandelt het ontstaan en de ontwikkeling van

den staat, aanvangende met het patriarchale khalifaat in Medina, eindigende met de voltooide wereldheerschappij onder de Abbasiden. Vooral gewichtig is in dit deel het hoofdstuk aan de financiën gewijd. Wanneer men in aanmerking neemt, dat de decentralisatie zoo groot was, dat uit de opbrengst der provinciale belasting alle uitgaven werden betaald en slechts het overschot in 's rijks schatkist gestort werd, en dan uit de officieele documenten leest, dat de jaarlijksche inkomsten van den staat onder de eerste Abbasiden ruim 400 millioen francs beliepen en tegen het einde der bloeiperiode (na 300 der Hidjra) nog bijna 300 millioen bedroegen, kan men zich eene voorstelling maken van de macht en pracht, die de khalief van Bagdad kon ten toon spreiden, en van de welvaart die alom in het groote rijk heerschte. - Het tweede deel is aan godsdienst en maatschappij gewijd en ontvouwt ons den eeredienst, den handel en het bedrijf, het gezellig verkeer, de wetenschap en fraaie letteren, de pracht en weelde in de groote middelpunten van beschaving. Dit deel eindigt met eene korte uiteenzetting van de oorzaken des vervals.

Ik wensch mij in dit opstel tot een der laatste te bepalen, de ontaarding van het khalifaat tot despotisme. De eerste stedehouders van den profeet waren niet meer geweest dan primi inter pares. Zij werden bij keuze benoemd, beslisten weinig zonder den raad der voornaamste aanhangers van den profeet geraadpleegd te hebben en werden door dezen in alles gecontrôleerd. Toen Othmân de belangen zijner eigene familie boven die van de oude geloofshelden begon te trekken, die de leer van Mohammed hadden doen zegepralen, moest hij het met den dood bekoopen. De Omayaden verzekerden wel de regeering aan hunne dynastie en wezen zelf hunne opvolgers aan, leefden als hoofden van den nu georganiseerden staat op vorstelijken voet en waren in 't bezit van aanzienlijke macht. Maar de hoofden der groote Arabische familiën, die zich met hen van gelijke geboorte voelden, oefenden een zeer beperkenden invloed op de besluiten en daden der regenten. De door den Islam gepredikte gelijkheid van alle geloovigen voor God gaf menigmaal een eenvoudig man den moed, in het bewustzijn van eigen vroomheid, den heerscher harde waarheden te zeggen. De dichters wisten door hun lof en hun blaam den standaard der oud-Arabische deugden ook aan het hof van Damascus omhoog te houden. Want er is misschien nooit een volk geweest, waar

het woord des dichters zoo hoog geëerd werd, als bij de Arabieren. De vorsten leefden te midden des volks, waren steeds toegankelijk en hun weelde was de eenvoud zelf, vergeleken met die der volgende dynastie. De opvoeding der prinsen werd met zorg behartigd en zelfs nog in de laatste periode der dynastie telt de regeerende familie vele zeer achtenswaardige mannen. Leerrijk is ter kenschetsing van het een en ander de opstand tegen Welîd II. Deze vorst was een hartstochtelijk minnaar van 'Wein, Liebe und Gesang', die hem geen tijd lieten voor regeeringszaken. Daar het staatsbestuur nog eenvoudig was en de khalief tot dusverre zelf steeds het roer had gehanteerd, deed die verwaarloozing bijna onmiddellijk haren schadelijken invloed gevoelen en wekte ontevredenheid. Dewijl het leven van den vorst nog zoo weinig omsluierd was, ergerden zich de vromen aan de ongeregeldheden van den khalief. Dat hij allerlei lustige gezellen in zijne omgeving had en zelf minnedichtjes maakte, scheen in strijd met de waardigheid van stedehouder des profeten. Een prins van den bloede leidde den opstand en Welîd werd in zijn paleis vermoord. En toch was hij een zeer beminnelijk mensch, beging niet de helft der buitensporigheden van vele Abbasische khaliefen, die als halve heiligen te boek staan, en had geen der gruwelen op zijn geweten, waarmede genen zich bezoedeld hebben.

Twee familiën misgunden den Omayaden den troon en meenden zelf daarop recht te hebben wegens hunne verwantschap met den profeet, de eene door zijn oom Abbâs, de andere door zijne dochter Fâtima, de echtgenoote van Alî. Hoewel Hasan, de oudste zoon van Alî, zijne aanspraak op het khalifaat had laten afkoopen, bleven de Aliden pretendenten. Indien het beginsel van erfopvolging, door de Omayaden ten eigen bate toegepast, moest gehuldigd worden, in plaats van de benoeming bij keuze, hadden deze pretendenten inderdaad het recht aan hunne zijde, daar toch de afstand van rechten door Hasan nauwelijks vrijwillig kon heeten. In het midden des rijks vonden zij echter slechts zwakken aanhang. Maar evenals elders was ook in het rijk van den Islam de godsdienstigheid het grootst, de gehechtheid aan den profeet het innigst in de provinciën die het verst van Mekka verwijderd waren, en daar het beginsel van erfopvolging in de Perzische landen voor het eenig bestaanbare gold, verwierven zij hier door hunne zendelingen aanhangers bij duizenden. Zij zouden echter zelf de vrucht niet plukken van al hun

moeite. De familie van Abbâs, die geen khalief onder de haren telde en alleen met verwerping van erfopvolging in de vrouwelijke lijn, haar aanspraak kon stellen boven die der Aliden, wist zich behendig tusschen te schuiven, en toen de lang voorbereide opstand ten gunste van het huis des profeten eindelijk uitbrak, bleek het, dat de hoofdleiders der beweging voor het geslacht van Abbâs hadden gewerkt.

Door de wapenen der in Khorasân gevestigde Arabieren, maar vooral van de Perzische troepen werd den Omayaden de heerschappij ontrukt en de regeering aan het huis Mohammeds, de Reinen, verzekerd. Daarmede is de periode van het echt-Arabische khalifaat gesloten, dat de uitbreiding was van de patriarchale waardigheid van *emîr*, en breekt die van het despotisme in Perzischen zin aan.

De twee eerste Abbasidische khaliefen, Abu'l-Abbâs as-Saffâh en zijn broeder al-Mançoer, waren onder zeer eigenaardige omstandigheden opgevoed. In schijn leefde het huis van Abbâs stil op hunne landgoederen in Syrië onder de bescherming der khaliefen van Damascus. In werkelijkheid was het een aanhoudend intrigeeren tegen dezen, een smeulend vuur van afgunst en haat, dat door de weldaden der vorsten eer werd aangewakkerd dan bedaard, een stelsel van spionneering, van geheime opstokerij, van een zeer bedenkelijk bespelen der volksconscientie. Dat uit dien smeltkroes niet veel beminnelijks kon voortkomen, behoeft geen betoog. Hun eerste stelregel was ‘het doel heiligt de middelen’, en dit doel was boven alles de bevestiging der dynastie. De leer die hunne zendelingen overal gepredikt hadden, dat hun geslacht het door God uitverkorene was, werd hun het geschikte middel om hunne gruwelen voor hun eigen geweten te rechtvaardigen, door alles wat hun mishaagde als verzet tegen Gods wil aan te merken. Van al-Mançoer, die het eigenlijke hoofd der dynastie is, kan men werkelijk zeggen, dat zijn troon in bloed gegrond was. Eerst werden de Omayaden van oud tot jong letterlijk uitgemoord, tegelijk met de voornaamste generaals en beambten der vorige regeering. Daarop volgden de mannen, die door hun ijver voor het geslacht van den profeet en door hun bekwaam beleid de Abbasiden op den troon hadden gebracht. De beurt was vervolgens aan het huis van Alî, in welks rechten de Abbasiden met sluwheid waren getreden, en dat een krachtig verzet tegen de usurpatie beproefde, doch te vergeefs. Eindelijk zelfs liet de khalief een zijner

naaste bloedverwanten, die hem rechtens moest opvolgen, uit den weg ruimen, om aan zijn eigen zoon de regeering te verzekeren.

Geen wonder dat het hem onmogelijk was, de leefwijze der vroegere regenten te volgen. Slechts te midden zijner trouwe aanhangers, die aan zijn opkomst alles te danken hadden, en onder de bescherming zijner soldaten, die geleerd hadden elk bevel, hoe vreeselijk ook, uit te voeren, voelde hij zich veilig. Den ouden Arabischen adel had hij met weinig uitzonderingen van zich vervreemd, zelfs vele Arabische hoofden uit Khorasân, die hem de overwinning hadden helpen behalen, waren diep verontwaardigd over den moord van Aboe Moslim, den grondvester der dynastie. Syrië was voor hem een onmogelijk verblijf geworden, sedert het bloedbad der Omayaden; in de twee groote steden van Irak, Koefa en Basra, telde het huis van Alî vele aanhangers en hadden de oude patricische familiën veel te zeggen. Reeds Abu'l-Abbâs had zich daar niet op zijn gemak gevoeld en plannen gemaakt tot het stichten eener nieuwe residentie. Al-Mançoer bracht deze tot rijpheid en bouwde op een der best gekozen strategische punten zijne stad Bagdad, die oorspronkelijk aangelegd was als een dubbel verschanste legerplaats voor den vorst en zijne getrouwen, doch ten gevolge der uitstekende ligging spoedig tot eene eerste handelstad aangroeide.

Het leger van den khalief bestond uit drie groote afdeelingen. De sterkste vormden de benden van Khorasân, hoofdzakelijk Perzen, en dezen bekleedden den voorrang bij den vorst, die door hen den troon veroverd had. De twee andere bestonden uit Arabische troepen, de eene uit de Noord-Arabische of Modharitische, de andere uit de Zuid-Arabische of Jemenidische stammen getrokken. Gelijk men weet, bestaat tusschen deze twee groote afdeelingen der Arabieren sedert onheugelijken tijd naijver en vijandschap, die meermalen een krachtig gezamenlijk optreden verhinderden. Door hiervan en van den haat tusschen Arabieren en Perzen partij te trekken, meende de khalief tegen een algemeenen soldatenopstand gewaarborgd te zijn, daar hij steeds het eene gedeelte des legers door het andere zou kunnen beheerschen. Gedurende de gelukkige regeeringen van al-Mahdî en Haroen ar-Rasjîd en het verstandig beleid der Barmekiden, was dit ook het geval, maar in den burgeroorlog tusschen Emîn en Mamoen, de zonen van Haroen, kregen de legerhoofden een

zoo grooten invloed, dat de khalief Motacim behoefte gevoelde zich met nieuwe soldatenkorpsen te omringen, met welke hij zijnen wil tegenover het staande leger zou kunnen doorzetten. Zoo ontstonden de twee afdeelingen der Turken en Africanen, beide oorspronkelijk uit slaven gevormd, wier hoofdtaak de bescherming van den persoon des vorsten was, en die aldus in korten tijd eene zoo overwegende macht verkregen, dat zij zelfs khaliefen aanstelden en afzetten. De invloed der Arabische aristocratie, het noodzakelijk tegenwicht tegen het absolutisme, kreeg daardoor den genadeslag.

Van een geheel anderen kant was die invloed reeds ondermijnd. De Arabieren zijn misschien meer dan eenige andere natie gesteld op zuiverheid van afkomst, en dit zoowel van moeders als van vaders zijde. De zonen van Hagar werden niet als gelijkgerechtigd met die van Sara beschouwd. Onder de Omayaden hadden de prinsen troonopvolgers edele Arabische vrouwen tot moeders. Een van de redenen tot ontevredenheid met Welîd II was zijne poging om de troonopvolging te verzekeren aan zijne twee zoons, wier moeder geen vrijgeborene was. De regeerende familie was zoo door vele banden aan de adellijke geslachten verbonden, en deze konden zich daardoor in hun hoogen rang handhaven. Allengs wijzigde zich de meening op dit punt. De veroveringen brachten tallooze slavinnen in het rijk, die de Arabische vrouwen in bekoorlijkheid en dikwijls in beschaving overtroffen. 't Geval deed zich voor, dat een groot heer geen andere zonen had, dan die hem zijne slavinnen hadden geschonken. Wanneer dezen rijk en machtig waren, vroeg men niet langer naar hunne moeder. Zoo kwam het, dat de Abbasidische khaliefen nauwelijks gezegd konden worden, de openbare meening te trotseeren, wanneer zij hunne zoons uit onvrije moeders geboren, tot troonopvolgers lieten huldigen. En voor hen bestond nog een politieke reden om zich van verzwagering met de adellijke familiën te onthouden. Zij zouden dezen als gelijk in rang erkend hebben, wat zij niet wilden en ook niet konden toegeven; zij zouden hun een invloed verzekerd hebben, die het wantrouwen en misnoegen hunner partijgangers uit Khorasân zou hebben gaande gemaakt. De plaats vroeger bekleed door hooghartige vorstinnen, opgevoed in de achting voor de ridderlijke deugden van den Arabischen edelman, trotsch op smetteloosheid van afkomst en zeden, werd voortaan ingenomen door vrouwen, meest van vreemden oorsprong, opgevoed

voor zingenot en ontwikkeld in de kunst van behagen, die zonder hart voor het verledene, zonder begrip voor de deugden der Arabische jonkvrouw, alleen tot doel hadden, zich in weelde te baden, den man, die haar deze kon verschaffen, te beheerschen, en macht en rijkdom te bekomen, om groote heeren aan hare voeten te zien en hare lusten en luimen, van welken aard ook, te bevredigen. Naarmate deze haremheerschappij toenam, klom het aantal dergenen die uit de laagste rangen door vorstelijke gunst plotseling tot de hoogste betrekkingen werden geroepen, ten koste van de oude aristocratie, die zich meermalen genoodzaakt zag, diep te buigen voor een man, dien zij kort te voren nauwelijks onder hare dienaren zou willen geteld hebben. Ruw en onopgevoed, waren deze parvenu's gewelddadig in hun bestuur, traden oude privilegiën met voeten en zogen het land uit, gesteund door even ruwe benden krijgsvolk.

Door te breken met de tradities van den Arabischen adel, door hun steun te zoeken in soldatencorpsen uit huurlingen en slaven gevormd, kwamen de Abbasische khaliefen op eene helling, die eindelijk de dynastie ten verderve voerde. Onder de eerste vorsten van dit huis had evenwel de eerste nog genoeg weerstandsvermogen en hadden de laatsten nog niet genoeg overwicht verkregen, terwijl de vorsten zelven nog de noodige veerkracht bezaten, om hun gezag te handhaven. Abu'l-Abbâs en al-Mançoer waren in tegenspoed opgegroeid en de laatste zorgde ook dat zijn zoon al-Mahdî met zorg werd opgevoed. Haroen ar-Rasjîd en vooral zijn zoon Mamoen waren nog goed onderwezen in alles wat men voor den edelen Arabier noodzakelijk hield. Meermalen verbaasden zij hunne hovelingen door hunne kennis der poëzie en der geschiedenis. Toen Ibrahîm ibno'l-Mahdî, die zich een tijd lang als tegen-khalief had opgeworpen, voor Mamoen verscheen en hem in korte welsprekende woorden vergiffenis vroeg, viel Mamoen hem in de rede met de woorden: ‘hola! Ibrahîm, dit zijn niet uwe woorden, maar die waarmede de held der Omayaden Sa'îd eenmaal Moâwia's vergeving afsmeekte.’ Meer dan eens werd een dichter door een dezer vorsten op een gestolen versregel betrapt. Ook in de lichaamsoefeningen der ridderschap waren zij ervaren. En wat de hoofdzaak is, zij voelden zich nog steeds Arabieren, dat wil zeggen, behoorende tot een edeler volk dan al de omringende natiën. Doch dit gevoel ontaardde vooral door toedoen van vrome godgeleerden en vleiende dichters meer en meer in eene

overtuiging van de heerlijkheid en heiligheid van hun geslacht boven alle andere menschen, terwijl de opvoeding der vorsten allengs weekelijker werd. Zoo kwam het, dat terwijl nog de khalief der Omayaden Hisjâm tot een bezoeker, die hem de hand wilde kussen, sprak: ‘dat doet onder de Arabieren slechts een lafaard en onder de vreemden slechts een kruiper,’ de handkus reeds onder de eerste Abbasiden, doch nog onder protest der edelen, werd ingevoerd, om weldra door een kus op het tapijt voor den khalief vervangen te worden. Terwijl vroeger voor bijna niemand de toegang tot den vorst onmogelijk was, had reeds Haroen ar-Rasjîd de gewoonte zich zelden te laten zien, en ontving dikwijls dichters en anderen voor zich, gezeten achter een gordijn, dat hem toeliet te hooren en zelfs te zien, zonder dat hij zelf gezien werd. Als men het mannelijk woord, waarmede menigmaal een khalief van de dynastie der Omayaden werd aangesproken, vergelijkt met de laaghartige taal door de gunstelingen der Abbasiden tot hunne meesters gericht, ziet men eerst recht duidelijk, hoe de stedehouder Gods, zooals hij toen heette, een Perzische koning der koningen was geworden.

De wil van den souverein was zoo door niets meer gebonden. Al-Mançoer had nog menschen te ontzien. Hij moest list gebruiken, door meineed in den val lokken dien hij uit den weg wilde ruimen, door geld en overreding misnoegdheid bevredigen. Zijn kleinzoon Haroen ar-Rasjîd had slechts aan Mesroer, den kapitein zijner lijfwacht te zeggen: ‘breng mij het hoofd van Djafar,’ en het machtige huis der Barmekiden, dat de halve wereld regeerde, welks wenken bevelen waren, welks gunst het toppunt aller wenschen was en dat zich de liefde van zeer velen verworven had, was van alle heerlijkheid beroofd, zonder dat een enkele hand zich te zijner verdediging uitstrekte. Deze onbeperkte macht van het vorstelijk bevel werd gevaarlijk, naarmate het karakter van den khalief zonk en vrouwen of gunstelingen hem naar hunne heerschzuchtige bedoelingen wisten te leiden. De Abbasiden schijnen reeds van huis uit een Neronischen aanleg te hebben gehad. Want zelfs de strengste toepassing der bloedwraak kan de wreede uitroeiing der Omayaden niet verantwoorden, en voor de koelbloedige moorden van al-Mançoer is zelfs geen schaduw van verdediging[1]. Bij den oudsten kleinzoon van

1 Dat de eerste khalief der Abbasiden zijn bijnaam Saffâh zou gekregen hebben wegens het vele door hem vergoten bloed, zooals men in de meeste boeken en ook bij Weil en v. Kremer (II, 61) leest, is eene dwaling. *Saffâh* heeft verschillende beteekenissen, maar is steeds een epitheton ornans, en Abu'l-Abbâs gebruikt het als zoodanig van zichzelven (zie mijne Fragmenta histor. Arab., p. 200, r. 6 v.o.).

dezen vorst, Hâdî, trad deze karaktertrek zeer duidelijk te voorschijn. Hij trachtte eerst zijne moeder te vergiftigen en had daarna juist een algemeen bloedbad voor, waarbij zijne moeder en zijn broeder Haroen ar-Rasjîd de eerste offers zouden zijn, toen zijne waakzame moeder hem voorkwam door hemzelven te laten ombrengen. Ook bij Haroen ar-Rasjîd vertoonden zich meer dan eens symptomen van dezelfde eigenschap. Gewoonlijk liet hij de regeering geheel aan zijnen vezier over, doch soms greep hij in, maar dan gewelddadig, bloeddorstig en wreed. Zijn plechtig gegeven woord brak ook hij zonder gemoedsbezwaar. Maar, zegt von Kremer, hij deed acht of negen maal den pelgrimstocht naar Mekka, en dat was voldoende voor de latere annalisten om hem als het ideaal van een godvruchtig vorst voor te stellen, terwijl hij in werkelijkheid een reeds in zijne jeugd ziekelijk prikkelbare, later ten gevolge van matelooze uitspattingen half krankzinnig geworden Oostersche dwingeland was. Alleen Mamoen onderscheidde zich in dit, als in vele andere opzichten, van zijne familie. Hij was inderdaad een vorst van zeer buitengewone gaven van verstand en hart, die met groot talent regeerde. Doch na hem zijn de uitzonderingen zeldzaam. De harem was voor die ondeugden een ware broeikas. De ijverzucht en haat tusschen de verschillende moeders werden op de zonen overgeplant; toen eens de oude regel gevallen was, dat slechts de zoon der adellijke moeder den troon mocht bestijgen, kon elk der prinsen voor zich op den troon hopen, en begon in zijne broeders slechts gevaarlijke mededingers te zien. Van daar tallooze complotten, broedermoorden, opstanden en opvolgingsoorlogen, die het rijk teisterden en de dynastie verzwakten.

Erger nog voor het rijk was het, dat tusschen de harem- en soldatenheerschappij voor kundige en rechtschapen ambtenaren het leven onmogelijk werd. Het hoofdstreven van beide was geld en steeds meer geld te verkrijgen, en de vezier die dit niet kon verschaffen, moest vallen, om vervangen te worden door een man, die de kunst van afpersen verstond. Men kwam tot de vernuftige uitvinding, een ambtenaar zich eerst door allerlei omkooperijen en schurkenstreken rijk te laten maken, en hem dan in ongenade te storten met verbeurdverklaring zijner

bezittingen. Zoo raakte de schatkist weer gevuld, en op den weg, dien het geld daartoe af te leggen had, was schoone gelegenheid wat te plunderen. Het was vooral onder de langdurige, maar rampzalige regeering van Moktadir (908-932), dat men het hierin tot eene ongekende hoogte bracht. Uit dien tijd voornamelijk dateert ook de noodlottige verpachting van ambten, waardoor men den nood van het oogenblik stopte met een gevaarlijken wissel op de toekomst. Het was niet alleen de weelde die de schatkist zoo spoedig ledigde. Met de verslapping van het centraal bestuur nam de onafhankelijkheid der provinciën gelijkmatig toe en daalde daarbij het cijfer der inkomsten aanmerkelijk, terwijl de staande legers ontzettend veel geld kostten en daarbij de legerhoofden moesten te vriend gehouden worden, om hunne wapenen in dienst van en niet tegen de regeering te gebruiken. Het treurigste redmiddel uit dien geldnood was, dat de vorst aan de generaals de inkomsten eener provincie toestond, ter betaling hunner troepen, in vervanging der regelmatige soldij. Hierdoor verviel het rijk feitelijk in een aantal halfsouvereine staten, en bleef den khalief ten slotte slechts de hoofdstad met enkele provinciën als werkelijk rijk. Daar deze legerhoofden grootendeels Turken waren, trad het Arabische element altijd meer op den achtergrond, En niet vele jaren na Moktadir had een dezer vorsten ook over deze kern des rijks zulk eene overmacht gekregen, dat den khalief weinig meer overbleef dan een schijngezag.

Men zou onbillijk handelen, Moktadir aansprakelijk te stellen voor deze ontbinding van het eens zoo machtige khalifaat. Deze vorst had, in weerwil van zijne beminnelijke hoedanigheden en zijn goeden wil, de kracht niet, weerstand te bieden aan zijne moeder ter eener, aan zijne generaals ter anderer zijde. Eene persoonlijkheid van meer energie dan de zijne had de katastrophe misschien kunnen verdagen, als misschien een krachtiger Lodewijk XVI de Fransche revolutie. Maar komen moest het hiertoe, want het absolutisme draagt de elementen des verderfs in zich mede.

Het spreekt van zelf, dat de oorzaken van het verval der Arabische heerschappij niet alleen aan dezen kant te zoeken zijn. De groote Arabische geschiedschrijver Ibn Khaldoen heeft reeds betoogd hoe, zoodra het rijk zijne natuurlijke gestalte gekregen heeft, de periode van verval begint door de vestiging der autocratie en de uitbreiding der weelde. Door de eerste gaat de ijver en de moed verloren, men heeft niet meer voor

eigen roem en macnt te strijden, maar voor die der vorsten, men gewent zich aan onderworpenheid. Men dient den regent en ontvangt daarvoor van hem zijne belooning; van toewijding en zelfopoffering is geen sprake meer. De weelde verbreekt de verhouding tusschen inkomsten en uitgaven. Er vormt zich eene klasse van behoeftigen, die haast niet hebben om hun honger te stillen, en bij welken het gevoel van eigenwaarde sterft, terwijl de rijken geen grens kennen aan het bevredigen hunner lusten, en weldra allerlei middelen moeten bezigen om hun vermogen te vermeerderen, die de huishouding van den staat verstoren. Zoo is het den stichters van het groote khaliefenrijk gegaan. Met de aloude zeden verslapte allengs de veerkracht. De vermenging met de onderworpen rassen, en bovenal het noodlottige concubinaat verzwakte de familiebanden. De bezielende nationale trots begon meer en meer te verdooven. In één woord, de Arabieren verloren de edele hoedanigheden, die hun de heerschappij bezorgd hadden; zij werden onmachtig de buitensporigheden der dynastie te breidelen en zich tegenover den drang der vreemde elementen te handhaven; zij waren den rang van heerschende natie niet langer waardig.

M.J. DE GOEJE.

Het hedendaagsche Rusland.
(*Vervolg van blz.* 158.)

VII.
Scholen en universiteiten.

In het belangrijke werk van Wallace is eene groote, mij onverklaarbare leemte: er wordt geen enkel hoofdstuk, geene enkele bladzijde zelfs gewijd aan de bespreking van het onderwijs. De auteur bepaalt zich in zijne voorrede tot de mededeeling, dat hij dit onderwerp met eenige andere moest bewaren voor een volgend werk, maar het komt mij voor, dat hij, door dit te doen, zijn verdienstelijken arbeid onvolledig heeft gemaakt. Omvang en inhoud van zijn werk maken het tot een standaard-werk voor westelijk Europa, maar wie in het laatst der 19^{e} eeuw de maatschappelijke en economische toestanden van een volk wil bestudeeren en in een standaard-werk geen woord vindt over het volksonderwijs, ondervindt eene rechtmatige teleurstelling.

Men zou Rusland onrecht aandoen, indien men meende, dat daar geene bouwstoffen te vinden waren voor een zoo belangrijk, zoo diep ingrijpend vraagstuk. In Rusland, gelijk in elken Staat, die eenige aanspraak maakt op beschaving, is het onderwijs eene brandende kwestie, en als wij bij het ontleden van bijkans elke nieuwe instelling in het Rusland onzer dagen telkens stuiten op de onkunde bij de groote massa, in zonderlinge tegenstelling met de groote geleerdheid van zijne wetgevers, regeerders en professoren, dan ligt de vraag als vóór de hand: wat heeft de tegenwoordige regeering gedaan voor de verlichting en ontwikkeling van het volk? Deze vraag wensch ik mij thans te stellen[1].

1 De heer C. Hippeau, *professeur honoraire de faculté* te Parijs, die zich door zijne studiën over het openbaar onderwijs in een aantal Staten verdienstelijk heeft gemaakt, heeft in den loop van dit jaar eene zeer belangrijke monographie uitgegeven over het openbaar onderwijs in Rusland (Paris, Didier 1878). Ik heb dit werk meermalen met vrucht geraadpleegd.

Peter de Groote, die zijne onderdanen dom en weinig ontwikkeld vond, gelastte bij ukaze de oprichting van een aantal volksscholen, maar het was gemakkelijker zoodanig besluit te nemen, dan het ten uitvoer te leggen: waar zou men scholen bouwen, wie zouden er onderwijs geven, wie zouden van het onderwijs gebruik maken? De Keizer had blijkbaar den omvang van het onderwerp niet overzien en zijne ukaze bleef dan ook grootendeels onuitgevoerd. Catharina de groote, die zich tot levensdoel had gesteld Peters werk voort te zetten, zoo al niet te voltooien, nam ook op het gebied van het onderwijs de afgebroken draad op. ‘Er moet’, zoo schreef generaal Betski in zijn rapport aan de Keizerin, ‘door middel van eene goede opvoeding een nieuw geslacht worden gevormd, nieuwe vaders en moeders, die aan hunne kinderen eene opleiding kunnen geven, op de ware beginselen gebouwd’. Catharina ging aan het werk en stichtte in drie jaren tijds 150 scholen en eenige gymnasia, terwijl plannen werden gemaakt voor de oprichting van drie universiteiten. Alexander I ging in dezelfde richting voort; hij maakte van het onderwijs eene regeeringszaak door de benoeming van een minister van onderwijs, in wiens departement het onderwerp zou worden geregeld. Zavadovski, de eerste minister, die met deze portefeuille werd belast, nam zijne taak ernstig op en stichtte in drie jaren tijds (van 1804 tot 1807) 140 nieuwe scholen. Tegen het einde van Alexanders regeering evenwel openbaarde zich, gelijk bekend is, eene sterke zucht tot reactie, waarvan de minister Schitskoff (1824) gebruik maakte om het openbare onderwijs, en vooral dat aan de hoogescholen, aan banden te leggen, eene staatkunde, die ook volkomen paste in het regeeringsstelsel van Alexanders opvolger. Keizer Nicolaas toch schreef de ‘revolutiekoorts’, waarmede hij in 1825 en in 1848 had kennis gemaakt, hoofdzakelijk toe aan de universiteiten; hij werd niet dan met moeite teruggehouden om ze allen op te heffen, maar wreekte zich door de meest knellende voorschriften betreffende het aantal leerlingen, het onderwijs, de personen, die de leerstoelen zouden vervullen en de inrichting van de academische senaten. Alexander II vond de hoogescholen stelselmatig onderdrukt en het lagere en middelbaar onderwijs verwaarloosd, toen hij de teugels van het bewind aanvaardde.

Het eerste werk van den nieuwen souverein was: de oprichting van een permanent ‘wetenschappelijk comité’ voor onderwijs-

zaken (1856). De ziel van dit comité was Tanejeff, een staatsman, bij den Keizer in hoog aanzien, die thans aan het hoofd staat van de eerste afdeeling der kanselarij. In 1862 zond deze commissie aan den Keizer ‘een ontwerp van wet voor de inrichtingen van openbaar onderwijs’, waarop zij het ‘licht der wetenschap’ ruimschoots had laten vallen. Als men haar rapport leest, door Tanejeff gesteld, dan ziet men dat Rusland het ideaal op onderwijsgebied heeft nagejaagd: ‘Het voorname vraagstuk, zoo zeide hij o.a., is om aan onze lagere en middelbare scholen als wezenlijk en werkdadig doel te stellen: *de vorming van menschen*, dat wil zeggen, bij de jeugd te bevorderen die geleidelijke en volledige ontwikkeling van alle intellectueele, zedelijke en physieke krachten, waardoor alleen mogelijk is eenerzijds eene vaste en redelijke levensbeschouwing, de eenige, die met de menschelijke waardigheid overeenkomt, en van den anderen kant (als een natuurlijk gevolg hiervan) het vermogen om het leven goed te leeren gebruiken’. - ‘Thans, meer dan ooit, zegt hij elders, openbaart zich de dringende noodzakelijkheid om de menschen voor te bereiden voor elke loopbaan, die voor de menschelijke bedrijvigheid openstaat. Zal een ieder op redelijke wijze gebruik maken van de verkregen rechten, dan moet noodzakelijk bij de menigte het bewustzijn van deze rechten worden ontwikkeld, de liefde voor geestesarbeid worden opgewekt en eerbied voor zichzelven en voor de menschheid in het algemeen worden ingeboezemd’. Deze en dergelijke wijsgeerige beschouwingen werden in het rapport hier en daar afgewisseld door kernachtige gezegden, die iedere vriend van het volksonderwijs gaarne zal onderschrijven: ‘Het volksonderwijs, heet het ergens, is de hechtste steun van den staat en de bron van zijne welvaart; dientengevolge moeten allen gelijkelijk van deze weldaad genieten zonder onderscheid van geslacht of van maatschappelijke positie’; en verder: ‘De volksschool heeft ten doel de zedelijke en verstandelijke ontwikkeling van het volk tot zulk eene hoogte op te voeren, dat ieder zijne rechten begrijpt en zijne plichten vervult met kennis van zaken, gelijk een mensch betaamt’. - De Raad van State behandelde het ontwerp *more solito;* prins Gagarin legde den Keizer een ontwerp-besluit voor, waarin de hoofdbeginselen van het commissie-ontwerp heetten te zijn overgenomen, en de Keizer vaardigde in 1864 de ukaze uit, die de grondslag van de tegenwoordige regeling is gebleven.

Laten wij zien, hoe de zaak wettelijk is geregeld: Het doel van het lager onderwijs wordt in de ukaze van 1864 genoemd: ‘het versterken bij het volk van de begrippen van zedelijkheid en godsdienst en het verspreiden van de noodige elementaire kennis’. De leervakken dienovereenkomstig te onderwijzen, zijn: 1°. de godsdienst (de kleine cathechismus en de gewijde geschiedenis); 2°. het lezen van boeken gedrukt met het burgerlijke alphabet (het russische letterschrift van Peter den Groote) en het kerkelijke alphabet (oud-slavisch met het letterschrift van de lithurgie van den heiligen Cyrillus); 3°. het schrijven; 4°. de vier regelen der cijferkunst; 5°. het godsdienstig gezang, als zulks mogelijk is. Het onderwijs wordt uitsluitend in het russisch gegeven; de schoolboeken moeten door het ministerie en door de kerkelijke autoriteit zijn goedgekeurd. Alle kinderen, zonder onderscheid van godsdienst of maatschappelijke positie, worden tot de scholen toegelaten, maar zoo mogelijk worden de kinderen van verschillend geslacht gescheiden. Het onderwijs wordt niet *per se* kosteloos gegeven; zij die de school besturen kunnen bepalen, dat vergoeding zal worden gepraesteerd. De provinciale en de kerkelijke administratie richten in haar ressort scholen op en heffen die weder op. Particulieren en gemeenten doen dit met goedkeuring van het *districts*-schooltoezicht; het *provinciale* schooltoezicht kan eene school sluiten wegens wanorde of wegens verkeerde richting van het onderwijs. Particulieren en gemeenten, die eene school oprichten, maken eene begrooting van inkomsten en uitgaven en deelen die mede aan het schooltoezicht. De leden van dit toezicht bezoeken de scholen, maar winnen *geene* inlichtingen in; dit is de taak van staats-inspecteurs. Godsdienstonderwijs kan alleen door den geestelijke van het dorp worden gegeven, of door een priester, door het schooltoezicht en de kerkelijke overheid goedgekeurd; de geestelijke van de parochie waakt voor en *bestuurt* (sic!) de zedelijkheid en den godsdienst. De overige vakken kunnen worden onderwezen door dienaren van de kerk of door personen, die blijken geven van zedelijkheid en eerbied voor de gevestigde instellingen, ter beoordeeling van het districts-schooltoezicht. Het schooltoezicht wordt uitgeoefend in de districten en in de provincien. De leden van het districts-schooltoezicht worden benoemd door de ministers van onderwijs en van binnenlandsche zaken, en door de orthodoxe kerkelijke overheid; voorts hebben daarin stem twee leden van den Zemstvo, vertegenwoordigers

van het lichaam, dat de school heeft gesticht, en de patroons van de school, zoo die er zijn. Het provinciale toezicht werd oorspronkelijk uitgeoefend door het hoofd van het diocees als voorzitter, den gouverneur van de provincie, den directeur der scholen en twee leden van den provincialen Zemstvo. Het districts-toezicht reikt de akten van bekwaamheid aan de onderwijzers uit, ontvangt instructiën van de regeering, zit tweemalen 's jaars om het loopende werk af te doen en brengt een jaarverslag uit aan het provinciale toezicht. Dit laatste houdt het ‘hooge’ toezicht op het onderwijs en komt bijeen als er werk is. Klachten tegen dit college moeten worden gebracht voor de eerste afdeeling van den Senaat.

Wanneer men de ukaze legt naast het breed opgevatte commissie-rapport, dan heeft men, dunkt mij, een sprekend voorbeeld van de gebrekkige wijze van wetgeving, waarop ik vroeger wees. Het ‘wetenschappelijke comité’ heeft ‘het licht der wetenschap over het onderwerp ontstoken’ en de wijsgeerige gedachten van tal van westersche paedagogen en staatslieden tot de zijne gemaakt, maar toen het er op aankwam de denkbeelden te belichamen, eene wet te redigeeren, die passend was voor het russische volk, toen verscheen eene regeling, die ver bleef beneden het onderwerp en nog verder beneden de vlucht van het commissie-rapport. Mij dunkt, dat ieder reeds bij de eerste lezing zal betwijfelen, of men een russischen boerenjongen of koopmanszoon zal vormen tot een mensch, die zijne rechten en plichten begrijpt, die eene vaste en zedelijke levensbeschouwing heeft en als gevolg hiervan het leven goed weet te gebruiken, door hem den kleinen catechismus der griekschorthodoxe kerk door een pope te laten instampen, zoo mogelijk onder het oefenen in kerkgezang, en hem verder als elementaire wijsheid te leeren lezen uitsluitend in het russisch van Czaar Peter en het oud-slavisch van Cyrillus, te leeren schrijven met dezelfde karakters, te leeren optellen, aftrekken, vermenigvuldigen en deelen. Zeker zal men op deze wijze, in Rusland evenmin als elders, worden ‘voorbereid voor elke loopbaan, die voor de menschelijke bedrijvigheid openstaat.’ Maar niet alleen in het armzalige leerplan is de regeling gebrekkig; er ontbreekt ongeveer alles, wat men in eene goede onderwijswet noodig heeft. Waar en wanneer zullen er scholen verrijzen? Wie zal het onderwijs bekostigen? Wat zal de Staat doen voor de ontwikkeling zijner toekomstige burgers? Hoe zal men

onderwijskrachten vormen? Hoe wil men bevorderen, dat de scholen, als zij er eens zijn, ook worden bevolkt? - Ziedaar enkele levensvragen, die eenvoudig onbeantwoord zijn gebleven. Aan particulieren en aan gemeenten wordt het *recht* gegeven om scholen op te richten, maar voorbehoudens goedkeuring van het schooltoezicht van het district, en als deze is verkregen, staat men bloot aan de kans dat de school wordt gesloten, omdat de ‘richting van het onderwijs’ niet goed voorkomt aan het provinciale schooltoezicht, waarvan een geestelijke ambtshalve voorzitter is (volgens de ukaze van 1864 namelijk) en waarin een paar ‘generaals’ zitting hebben. De finantiën van een dorp zijn meestal geheel ontoereikend om eene school te bekostigen, en als verschillende dorpen zich tot dit doel willen vereenigen, dan moeten de kinderen vele uren ver over onbegaanbare wegen het barre klimaat trotseeren, om de plaats te bereiken, waar zij van een geestelijke of van een geautoriseerden leek de beginselen der goddelijke en menschelijke wetenschap zullen leeren. Een leek, die de godsdienst niet mag onderwijzen, en wiens taak dus alleen is te leeren lezen en schrijven in 't russisch, benevens de 4 hoofdregelen der cijferkunst te onderwijzen, zal vermoedelijk zonder groote moeite een certificaat van bekwaamheid kunnen verwerven, maar wie zal het onderwijzersvak begeeren, als dit de eenige werkzaamheid is, als men allerminst zeker is leerlingen te hebben, en vrij onzeker is omtrent de uitbetaling van een tractement van eenige roebels door particulieren of gemeenten te voldoen, zoolang de school niet op hoog bevel wordt gesloten en de betrekking dus tevens geheel vervalt? De Staat heeft zich te goedkoop en te eenvoudig van zijne verplichtingen ten opzichte van het lager onderwijs afgemaakt door de oprichting bijkans geheel over te laten aan het vrijwillige initiatief van particulieren, gemeenten en *Zemstvi*. Hij behield, en terecht, het toezicht op den gang van het onderwijs, maar dit is niet genoeg; er moet eerst iets zijn om toezicht op te houden, en dan iets om verbetering aan te brengen, als bij onderzoek blijkt dat de zaken slecht gaan.

De gemeenten, de particulieren, maar bovenal de Zemstvi hebben sedert 1864 een en ander, naar omstandigheden zelfs veel, gedaan ten behoeve van het volksonderwijs. In de eerste zes jaren werd door particulieren eene som van bijkans 1,200,000 roebels[1] voor dit doel bijeengebracht. De provin-

1 De roebel is nominaal gelijk aan 4 francs of 2 gulden.

ciale Zemstvi van St. Petersburg en Moskou stonden destijds (1870) elk reeds 70,000 roebels 's jaars toe; Moskou zorgde sedert voor eene normaalschool, voor een fonds tot ondersteuning van onderwijzers en voor studiebeurzen. De districten van dit gouvernement stonden bovendien in één jaar tijds (1871) de noodige gelden toe voor 25 nieuwe scholen. Het goede voorbeeld vond in het gansche rijk navolging: de Zemstvo van een klein district in het gouvernement Samara b.v. stond 10,000 roebels in eens af voor nieuwe scholen; in een ander even weinig bekend district van hetzelfde gouvernement werd in 1870 en in 1872 telkens 40,000 roebels uitgetrokken; de provincie Charkoff gaf in één jaar 63,000 roebels voor het onderhoud van 382 scholen, het gouvernement Twer een gelijk bedrag. De provincie Viatka, een van de armste van Rusland, stond meer dan het dubbele toe gedurende datzelfde jaar, en onderhield hiervan ruim 550 scholen, waarvan 450 in de dorpen. Deze Zemstvo had de voldoening, dat het aantal schoolgaande kinderen in deze provincie in één jaar klom van 4772 tot 21,000. - Met deze sommen kunnen intusschen geene wonderen worden verricht, en men vrage dan ook althans ten platten lande niet naar een schoolgebouw, dat aan westersche eischen van paedagogiek en gezondheid voldoet. Een dorp is al zeer tevreden, als er school wordt gehouden in den gang van het gemeentehuis naast de kantonnale gevangenis. Bij gelegenheid van de wereldtentoonstelling te Weenen (1873) heeft de heer Levasseur eene statistiek geleverd van het lager onderwijs in Rusland, maar ik betwijfel, of zijne cijfers op juiste gegevens berusten; zelfs de regeeringsverslagen immers laten in dit opzicht veel te wenschen over, en de cijfers van Levasseur wijken zeer belangrijk af van die der regeering. Hij spreekt namelijk van 43,033 scholen met 1,525,000 leerlingen, maar het regeeringsverslag, over hetzelfde jaar 1873 uitgebracht door den minister van onderwijs, graaf Tolstoi, spreekt slechts van 19,658 scholen met 625,784 leerlingen, waaronder evenwel niet waren begrepen die van het school-arrondissement Dorpat, die het cijfer der scholen tot ongeveer 25000 zouden doen stijgen. Intusschen welke cijfers ook de juiste mogen zijn, beiden zijn zeer onvoldoende in verhouding tot het totaalcijfer der bevolking. In de gouvernementen ressorteerende onder het school-arrondissement St. Peterburg was, volgens den minister, slechts ééne school op 1911 inwoners, en slechts één schoolgaand kind op 81 inwoners. Het schoolbe-

zoek van de meisjes is overal allertreurigst; er gaat nauwelijks één meisje school tegen vijf jongens, niettegenstaande de vrouwelijke bevolking van Europeesch Rusland ongeveer een millioen meer telt dan de mannelijke. Het regeeringsverslag, dat deze gebrekkige toestanden constateert, voegt er droogweg bij, dat 'het lager onderwijs in Rusland ook niet veel troostrijks aanbiedt, wat het gehalte betreft'. Dit schreef graaf Tolstoi in 1873; hij is sedert onafgebroken aan het hoofd van zijn departement geweest, en de vraag is dus gewettigd: wat heeft de regeering in deze vijf jaren gedaan tot opbeuring van het onderwijs? - Het antwoord moet zijn: al zeer weinig. Zij bepaalde zich om even als vroeger scholen te stichten in de verste uithoeken van het rijk, ten einde in het hart van Siberië, in de Steppen van Turkestan en aan de oevers van den Amur den *naam* te verwerven van een volk, dat beschaving brengt, waar het zich vertoont[1], en er werden in het geheel, ik meen, twee nieuwe normaalscholen voor onderwijzers opgericht, maar wat de regeering verder meende te moeten doen, was het nader centraliseeren van het onderwijs, waardoor aan den ijver van de Zemstvi een allergevoeligste slag is toegebracht.

De geschiedenis van deze centralisatie is een nieuw bewijs hoe de Tchinovnik weten om te gaan met de 'liberale' instellingen van de tegenwoordige regeering. De Staat had de zorg voor het onderwijs overgelaten aan gemeenten, aan particulieren en aan de vertegenwoordiging van de districten en provinciën. Deze hadden zich, schoon onverplicht, niet onbetuigd gelaten, gelijk wij zagen, maar de dankbaarheid van de hooge regeering uitte zich alleen door een certificaat van wantrouwen aan de Zemstvi. In het verslag van den minister Tolstoi van 1873 beklaagde deze zich, dat het provinciale schooltoezicht eene instelling was 'geheel onafhankelijk van het ministerie van onderwijs en aan geen enkel centraal gezag onderworpen.' Zij worden, zegt hij, door een aartsbisschop gepresideerd; de gouverneur en andere personen, die door hunne overige bezigheden verhinderd zijn genoeg tijd voor deze werkzaamheid te besteden, hebben daarin zitting; zij vergaderen zelden, en hunne werkeloosheid heeft eene slechte terugwerking op het schooltoezicht van de districten. De eenige organen, die de minister

1 Men vindt b.v. eene Staatsschool te Troïtzkos-Savsk, een dorp aan de mongoolsche grenzen, in Transbaikalie, maar geen enkele gewone lagere school van den Staat in het gouvernement Petersburg.

had, waren de rijks-inspecteurs, maar - zoo klaagde hij - hun getal was te gering om een goed toezicht te houden, en om in deze leemten te voorzien, dringt het rapport aan op vermeerdering van het aantal inspecteurs, en op de onderwerping van het plaatselijke gezag in onderwijszaken aan dat der centrale regeering.

Deze verzuchting van den minister bleef niet onverhoord: bij keizerlijk rescript van 25 December 1873 werd graaf Tolstoi uitgenoodigd het toezicht over de openbare lagere scholen op te dragen aan den Adel. De minister stelde zich in verbinding met de adelsmaarschalken, en weinige maanden later, den 25sten Mei 1874, werd eene ukaze uitgevaardigd, waarbij de adelsmaarschalken van het district en die van de provincie werden bekleed met het voorzitterschap respectievelijk van de districtsschoolraden en van die der provinciën. - Napoleon I zeide eens: *il ne faut pas se lier à un cadavre:* de russische regenten dachten er anders over, zij stelden het volksonderwijs, dat de natie der toekomst moet vormen, in handen van personen, die als organen van het staatsgezag elken invloed hadden verloren sedert de opheffing van het lijfeigenschap. De adel heeft, gelijk ik reeds opmerkte, uit den aard der zaak grooten invloed in de Zemstvo-vergaderingen, en kon dus *als zoodanig* ook grooten invloed uitoefenen op het onderwijs, maar de bureaucratie had nu eenmaal besloten den invloed dezer districts- en provinciale vertegenwoordigingen te breken, en aan wie werd nu het toezicht op het onderwijs opgedragen? Aan dezelfde edelen, maar, gelijk Koscheleff het terecht uitdrukt, ‘in geschwächter Capacität,’ nl. ‘niet als leden van de vertegenwoordiging, maar als leden van eene andere corporatie, die nooit levenskracht heeft gehad en thans bijkans geheel heeft opgehouden te bestaan. De edelen, zoo vervolgt hij zijne juiste kritiek van het regeeringsbesluit, kunnen en moeten de meest invloedrijke leden der vertegenwoordiging zijn; beschaving en vermogen verzekeren hun zoodanige plaats; maar in den adel als corporatie kunnen zij geen kracht vinden, want zonder bodem is geen wasdom mogelijk, en de adel heeft geen bodem meer.’ - Bij hetzelfde besluit werd door de regeering de hoop te kennen gegeven, dat in elke provincie en in elk district edellieden zouden worden gevonden, die de adelsmaarschalken ter zijde zouden staan als adjunct-inspecteurs. Hiermede toonde men te St. Petersburg al wederom, dat men bitter weinig weet van de toestanden buiten de hoofdstad; er worden zeer weinige edelen ge-

vonden, die adelsmaarschalk en dus tevens voorzitter van den provinciale Zemstvo en van het proviciale schooltoezicht willen zjin, maar *nergens* vindt men een edelman, die adjunct-inspecteur wil worden, zonder eenig recht anders dan om zijne eerbiedige opmerkingen aan den adels-maarschalk te maken. - Onder degenen, die het besluit van 1874 afkeurden, behoorde o.a. baron Korff, lid van den Raad van State, wiens behartigenswaardige woorden ik hier wedergeef: ‘Wij weten,’ zoo schreef deze hooge ambtenaar in den *Messager de l'Europe*, ‘den invloed van de staats-inspecteurs op zijn juiste waarde te schatten, maar wij zijn overtuigd, dat hunne werkzaamheid die van de geheele maatschappij nooit kan vervangen; de rol van de inspecteúrs moest deze zijn, dat zij het *trait d'union* waren tusschen de centrale regeering en hen, die, bekend met de levensvoorwaarden der bevolking, en na aan haar verwant, bereid zijn het zwaarste deel van de taak op zich te nemen, die zij alleen kunnen vervullen. Als de maatschappij handelt en de agenten van het ministerie medewerken, kan alles goed gaan, thans komt integendeel alle actie toe aan de staats-inspecteurs, en de maatschappij mag slechts medewerken. Moet men niet vreezen, dat deze grens, aan den arbeid der maatschappij gesteld, haar ijver zal doen verflauwen en haar energie verminderen?’ - De ondervinding heeft Korff in het gelijk gesteld. De volksontwikkeling, die langzamerhand een voorwerp van bijzondere zorg der steden, districten en provinciën was geworden, werd weldra tot stilstand veroordeeld en ‘in de administratieve keuken nieuw opgebakken,’ gelijk Koscheleff het uitdrukt, De vertegenwoordiging van de gemeenten, districten en provincieën hebben het vertrouwen in de zaak verloren, haar ijver is gedood, zij houden de beurs gesloten, en zonder geld kunnen ook de adels-maarschalken niets uitrichten. Wat de centrale regeering betreft, deze wil wel toezicht laten houden, maar ook haar ontbreken de roebels om het onderwijs op staatskosten nieuw te regelen.

De laatste officieele statistiek van het lager onderwijs, die ik vóór mij heb, is die van 1877, opgenomen in het *Journal de Saint Pétersbourg*. Daaruit blijkt, dat in de geheele monarchie, ditmaal met inbegrip van het school-arrondissement Dorpat, van Polen en van geheel Siberië, niet meer dan 25,308 scholen bestonden met 1,102,712 leerlingen, met andere woorden, dat de toestand in de laatste vier jaren sedert het voormelde rapport

van graaf Tolstoi en dat van Levasseur, *niets* is vooruitgegaan. Men mag dit, dunkt mij, met Koscheleff 'stilstand' noemen en de cijfers geven wel iets te denken: in Rusland heeft men, volgens de laatste mij bekende volkstelling, met inbegrip van Siberië, Caucasië, Polen, Finland en Midden-Azië, ruim 85½ millioen inwoners; in 1877, zestien jaren na de opheffing van het lijfeigenschap en 13 jaren na de invoering der schoolwetgeving, ging van deze bevolking 1.1 millioen ter school, dus nauwelijks 1.3 ten honderd. En zij, die belang stellen in de ontwikkeling van de vrouw, zullen met ontzetting vernemen, dat in Europeesch Rusland en Polen nog niet voluit 191,000 meisjes school gaan op eene vrouwelijke bevolking van 38 millioen zielen, dus ongeveer 0.05 ten honderd[1].

Het zou onbillijk zijn voorbij te zien, dat Rusland bij de regeling van het lager ouderwijs met bijzondere moeielijkheden heeft te worstelen, met de verbazende uitgestrektheid van het grondgebied, de schraalte van de bevolking, het klimaat en den slechten toestand der wegen. Dat met een tooverslag al deze moeielijkheden zouden worden overwonnen, kon redelijkerwijs niet worden verwacht, maar dat men het opgewekte leven onderdrukt, dat de verlammende invloed der bureaucratie zich ook hier moest doen gevoelen, dat dientengevolge het volksonderwijs sedert eenige jaren reeds stilstaat, ziedaar een toestand, die echt-russisch is en waarvoor Rusland jegens zich zelf en jegens de beschaafde wereld verantwoordelijk is.

De paedagogen zijn het, geloof ik, tegenwoordig hierover vrij wel eens, dat de grenzen tusschen lager en middelbaar onderwijs willekeurig zijn. Wat eene volksschool is en wat eene Universiteit is, weet men zich duidelijk voor te stellen, maar hetgeen daartusschen ligt wordt nu eens tot het eene, dan tot het andere gebracht, dan weder te zamen genomen als middelbaar onderwijs. In Rusland omvat het laatstgenoemde alles wat tusschen de lagere school en de Universiteit ligt: dat zijn in Rusland de gymnasiën, de progymnasiën, de reaalscholen, de gymnasiën voor meisjes en de Instituten voor jongejuffrouwen gelijk wij ze hier te lande zonden noemen. Het type van de russische middelbare school is het gymnasium.

De oorsprong van het M.O. in Rusland valt te zamen met

1 In Siberië gingen in 1877 niet meer dan 2900 meisjes ter school.

de oprichting van het Ministerie van Onderwijs (1804). Eene ukaze van Alexander I veranderde de meeste van de gemeentelijke scholen, door Catharina II gesticht, in gymnasiën; wat men hiermede eigenlijk bedoelde, wist men destijds te Petersburg zelf niet recht, men wist alleen, dat een beschaafd land instellingen behoorde te hebben, die zoo heeten. De eerste regeling van het M.O. is van keizer Nicolaas, en werd ontworpen onder den indruk van de oproerige beweging van 1825. De straks genoemde minister Schiskoff, de ziel van de reactie, was voorzitter van het comité, dat door den keizer met deze taak was belast. Dit comité stelde voorop, dat er twee hoofdfouten waren in de opleiding der jeugd: men leerde te veel te gelijk en oppervlakkig, en men had een afkeer van leervakken, die voortdurende studie, die gymnastiek van den geest vereischen. Als middel tegen beide gebreken werd aan de hand gegeven: de studie van latijn en grieksch; men wees er op als een voordeel, dat deze leervakken moeielijk zijn en weinig succes geven, het grieksch vooral zou goede diensten doen; in Frankrijk was de studie van dit leervak gedaald sedert de omverwerping der monarchie, maar zij was weder opgebeurd tegelijk met het herstel van de orde'. Rusland had bovendien 'zijn godsdienst rechtstreeks uit Griekenland gekregen' (alsof het eene lading krenten was) en het eerste licht der beschaving had van daar uit voor-Rusland geschenen. Men had wel zoo ongeveer niemand, die grieksch kan onderwijzen, maar dit zou met den tijd wel komen en intusschen werd het leeren van deze klassieke taal aangemoedigd door daaraan voordeelen te verbinden bij de intrede in het ambtenaarsleven of aan de universiteit en door het als voorwaarde te stellen voor den doctorsgraad. Onder den invloed van dergelijke denkbeelden kwam het keizerlijke statuut van 1828 tot stand, waarbij 'het geven van solide onderwijs aan hen, die hunne studiën niet kunnen of niet willen voortzetten aan eene Universiteit' het doel heette te zijn, doch waarbij inderdaad niet anders dan een sterk overdreven klassicisme aan den russischen middenstand werd opgedrongen.

In 1849 en in 1852 werd in de regeeringskringen gereageerd tegen deze overdrijving van het onderwijs in de talen der klassieke oudheid: de gymnasiën werden in afdeelingen gesplitst met afzonderlijke leerplannen en het latijn en grieksch geraakte op den achtergrond. Maar in de omgeving van den tegenwoordigen keizer is men, zonderling genoeg, weder tot het oude

stelsel teruggekeerd. In 1864 werden de gymnasiën nieuw georganiseerd als voorbereidende instellingen voor het universitair onderwijs, met 30 uren grieksch in de week en 42½ uur latijn! De cursus zou 7 jaren duren, en elke les duurde vijf kwartier uurs. Dit laatste moest de regeering reeds in het volgende jaar veranderen; de les werd op één uur bepaald, maar ook overigens bleek de regeling gebrekkig. Aan eene nieuwe 'wetenschappelijke commissie' werd het ontwerpen van een nieuw statuut opgedragen; haar verslag werd door eene andere speciale commissie, waarin o.a. de ministers van Binnenlandsche Zaken en van Onderwijs, de heeren Valujeff en Tolstoi, zitting hadden, onderzocht en in hoofdzaak aangenomen. Het ontwerp moest nu den Raad van State passeeren; daar vond men eene *meerderheid*, die de positieve wetenschappen tot haar recht wilde doen komen, maar de Keizer vereenigde zich met het gevoelen der minderheid en teekende 19 Juni 1871 het nieuwe statuut, dat thans het M.O. beheerscht.

De gymnasiën en progymnasiën worden thans opgericht ingevolge een besluit van den Minister van Onderwijs, en onderhouden, hetzij door den Staat, hetzij door eene corporatie of door particulieren. Elk gouvernement heeft minstens één gymnasium; niets belet eene provincie of eene stad om er twee of meer te hebben[1]. De cursus duurt acht jaren in zeven klassen; de cursus in de hoogste klasse namelijk duurt 2 jaren. Progymnasiën hebben alleen de 4 laagste klassen der gewone gymnasiën. Aan allen is eene voorbereidende klasse verbonden. Het leerplan omvat: godsdienstonderwijs, russische taal- en letterkunde, latijn en grieksch, wiskunde, cosmographie, natuurkunde, een weinig natuurlijke historie, aardrijkskunde, logica, duitsch, fransch en schoonschrift. Zoodra er gelegenheid is om grieksch te doceeren, vervalt de verplichting voor het onderricht in een van de beide levende talen, fransch of duitsch. Voor de toelating worden geene hooge eischen gesteld: de leerlingen moeten de voornaamste ochtend- en avondgebeden van buiten kennen, de voornaamste feiten uit de gewijde geschiedenis kennen, voorts vlug russisch lezen en schrijven en de 4 regelen der cijferkunst kennen. Zij moeten minstens 10 jaren oud zijn. Om te mogen doceeren moet men een academischen graad bezitten en bovendien een reglementair examen hebben afgelegd, dat op den

1 De hoofdstad heeft er drie.

rang van ‘leeraar aan het gymnasium’ aanspraak geeft; deze betrekking behoort tot den 8sten *Tchin*, gelijkstaande met den rang van majoor; de priester, die het godsdienstonderwijs geeft, behoort tot den 6den Tchin (kolonelsrang), de teekenonderwijzers en de calligraphen tot den 9den (kapitein van den generalen staf). De gezamenlijke docenten vormen met den Directeur en den Inspecteur een Raad van Toezicht en Bestuur.

De vraag, hoe dit gymnasiaal onderwijs in Rusland werkt, wordt verschillend beantwoord, naar gelang van het standpunt waarop men zich plaatst. De strijd tusschen classicisme en realisme is daar met de grootste vinnigheid gestreden en de overwinning bleef aan de klassieke oudheid[1]. Of dit praktisch is gezien, moet de tijd leeren; thans nu nog geen enkele cursus sedert het statuut van 1871 is afgeloopen, kan hierover bezwaarlijk een onpartijdig oordeel worden geveld. Intusschen de verwachting van vele, en daaronder zeer praktische mannen, is niet groot. ‘Het laat zich in elk geval met zekerheid voorzien’, zoo schreef er een, ‘dat de studie der oude talen in Rusland nooit burgerrecht zal krijgen en dat alle dwangmiddelen vruchteloos zullen blijven. Want vooreerst zal het nooit gelukken een geheel volk te overtuigen, dat de menschelijke geest van den beginne af zóó is gevormd, dat hij slechts met behulp van de oude talen tot volkomen rijpheid kan komen, en ten tweede zal men een voldoend aantal leeraren moeten hebben gevormd, waaraan vooralsnog groot gebrek is. Vóór dat deze gevormd zijn, zal men reeds lang hebben ingezien, dat eene zoo exotische plant als de oude talen niet kan gedijen op een bodem als die van Rusland’[2]. - ‘Ik ben’, zegt Koscheleff[3], ‘volstrekt geen tegenstander van het leeren van de latijnsche en grieksche taal; ik zelf leerde ze in mijn tijd, en was geen slechte latinist en hellenist; maar ik ben een tegenstander van de *classicomanie*, die thans in ons ministerie van onderwijs heerscht en den geheelen gang van de middelbare en hoogere volksbeschaving overhoop werpt. Ik ben voor de latijnsche en grieksche klassieken, maar juist daarom wapen ik mij ten strijde tegen het tegenwoordige

1 Voor de bijzonderheden van dezen wetenschappelijken strijd verwijs ik naar het reeds aangehaalde werk van Hippeau, voorts naar Rambaud, in de *Revue des Deux Mondes* van 15 Maart 1873.
2 Russland am 1 Januar 1871, p. 96.
3 Unsere Lage, p. 97.

stelsel van ze te bestudeeren en hunne taal te leeren. Op gewelddadige wijze kan men niets goeds uitrichten; geef aan allen de mogelijkheid om te leeren wat zij wenschen, stel verstandige voorwaarden voor de intrede in een of ander ambt, maar laat dan ook aan ieder volkomen vrijheid om zich te ontwikkelen naar vermogen. Opgedrongen weldaden spruiten voort uit een overmatig zelfvertrouwen van de weldoeners, zij kweeken alleen misnoegen en tegenwerking bij hen, aan wie de weldaad wordt bewezen.' - In Engeland staat de kennis der oude talen en der klassieke oudheid zeer hoog, juist omdat het eene geheel vrijwillige zaak is; daar kan men Lord-Chancellor en Prime Minister worden zonder ooit blijken van bekwaamheid in deze vakken te hebben gegeven. In Rusland kan men zelfs niet als schrijver bij de burgerlijke administratie worden geplaatst, tenzij men een cursus op een gymnasium heeft afgeloopen, en hetzelfde is noodig om den diensttijd als gemeen soldaat te verkorten; - maar de klassieke vorming staat er niettegenstaande, ja misschien juist door dit alles, op een laag peil.

Gelukkig heeft de regeering zelve begrepen, dat naast de gymnasiën andere inrichtingen van middelbaar onderwijs onmisbaar zijn. Het statuut van 15 Mei 1872, dat, tot mijne verwondering, door Koscheleff zelfs niet wordt genoemd na zijne philippica tegen de gymnasiën, heeft een soort van *Realschulen* (*écoles secondaires spéciales*) in Rusland ingevoerd, die min of meer aansluiten bij de gymnasieën, maar een meer realistisch karakter hebben; enkele daarvan hebben eene afdeeling voor handelsonderwijs. Verlichte gemeentebesturen en Zemstvi hebben hiervan aanstonds gebruik gemaakt om zoodanige inrichtingen in het leven te roepen, gewijzigd naar de behoeften van de plaats en de landstreek: Rostoff bekostigt er eene met eene afdeeling voor koophandel; Ssarapul, Krementchug en Rossieny zorgden voor mechanisch en technisch middelbaar onderwijs, Krasno Ufimsk voor mijn-onderricht, enz. Vooral de kleinere steden (districtshoofdplaatsen) en dan meestal in de zuidelijke helft van Rusland, hebben deze leergelegenheden geopend, waarvan het nut dagelijks meer wordt gewaardeerd, en die zich vermoedelijk langzamerhand meer en meer zullen ontwikkelen ten koste van de 'exotische plant' van het klassicisme.

Het Middelbaar Onderwijs voor meisjes, de lang verwaarloosde tak der volksopvoeding, die langzamerhand meer tot zijn recht begint te komen, heeft in Rusland eene betrekkelijk grooten

omvang gekregen onder den invloed van de tegenwoordige Keizerin Maria Alexandrowna (geboren Maria van Hessen-Darmstadt). Ruim 20 jaren geleden reeds droeg deze vorstin aan een bekenden russischen paedagoog, prof. Wichnigradski, op om de inrichting van de *höhere Töchterschulen* in Duitschland te bestudeeren, en reeds in 1858, dus vóór dat Frankrijk en Nederland zoodanige instellingen kenden, werden de eerste 'gymnasiën' voor meisjes, naar het stelsel van Frölich, in Rusland geopend. Het doel van deze scholen is deugdelijk onderwijs te geven aan meisjes uit den middenstand. De adellijke jonge dames hadden sinds lang instituten en kloosters, waar zij hare opleiding konden voltooien, maar tot nu toe had het der gegoede burgerij ontbroken aan leergelegenheid voor hare dochters, die de lagere school ontwassen waren, en die men ook niet gaarne zag opgroeien buiten het huisgezin. De gymnasiën en progymnasiën voor vrouwen zijn alle *externaten;* hier is niets wat aan het klooster of de kostschool doet denken, hier worden verstand en hart ontwikkeld, maar de eigenlijke vorming heeft plaats aan den huiselijken haard. - Het leerplan dezer meisjesscholen omvat, voor zooveel de gymnasiën betreft: godsdienstonderwijs, russische taal- en letterkunde, cijferkunst, boekhouden, meetkunde, aardrijkskunde, algemeene en vaderlandsche geschiedenis, de beginselen van natuurkunde en natuurlijke historie, de beginselen der huishoudkunde en der hygiène, schoonschrijven, vrouwelijke handwerken en gymnastiek. Tot de niet verplichte leervakken behooren: fransch, duitsch, teekenen, muziek, zang en dans. De cursus duurt 7 jaren, behalve de voorbereidende klasse, en eene achtste klasse, uitsluitend bestemd voor degenen die privaatonderwijs wenschen te geven; daar is paedagogie het hoofdvak.

Van deze gymnasiën en progymnasiën, die allen onder bescherming der Keizerin staan, telde men er op 1 Januari 1875 reeds 198, die door 29,520 meisjes werden bezocht. Petersburg alleen heeft zes gymnasiën voor meisjes, één progymnasium en een pedagogischen cursus, te zamen bezocht door 2459 leerlingen. De Staat draagt nog niet voluit 1/12 in de gezamenlijke kosten dezer instellingen; al het overige wordt door de steden en de Zemstvi bijeengebracht, waar deze scholen even als de *Real*-scholen met geestdrift zijn begroet.

De instituten, waarvan ik met een enkel woord sprak, zijn alle pensionaten. In enorme gebouwen, meestal uit de 18^{e} eeuw,

worden de adellijke juffers gehuisvest onder leiding van eene directrice, meestal de weduwe van een verdienstelijken staatsambtenaar zonder fortuin; de *pensionaires* hebben alle een zelfde costuum: jurk met laag uitgesneden hals, mouwen van 10 centimeter lengte, armen en schouders bloot. Elk instituut heeft zijn eigen kleur, en de tinten verschillen naar gelang van den leeftijd der *élèves*. - Ik beschrijf de kleeding zoo nauwkeurig, omdat deze hoofdzaak schijnt te zijn; het onderwijs omvat zoo ongeveer alle leervakken, maar levert meestal weinig resultaat. Een russisch dames-instituut heeft veel overeenkomst met de school van mevrouw de Maintenon te Saint Cyr, en het onderwijs is ongeveer dat, hetwelk in de vorige eeuw in een fransch klooster werd gegeven. De *élèves* komen nu en dan aan het hof, en worden eens in het jaar in hofrijtuigen rondgereden; natuurlijk wordt dus een groot deel van het leerjaar besteed voor het aanleeren van goede manieren, en de *dame de classe*, die de opvoeding van het freuletje geheel leidt, van den eersten tot den laatsten dag in het instituut, zorgt voor goede tucht en voor afzondering van de verdere buitenwereld.

Ik kom thans tot het Hooger Onderwijs. Hiertoe behooren in Rusland de universiteiten, de lycēa en enkele instellingen voor bijzondere vakken van onderwijs.

De hoogescholen zijn acht in getal; de oudste wezenlijk russische, die van Moskou, werd in 1755 door Catharina de Groote gesticht, de overige zijn allen van deze eeuw. Petersburg ontving de zijne van Alexander I in 1819; Kazan en Charkoff eveneens (1804). De universiteit van St. Wladimir te Kieff werd in 1833 door keizer Nicolaas gesticht. Odessa kreeg de hare eerst in 1864 onder de tegenwoordige regeering, en gelijktijdig werd die van Warschau, die in 1831 tijdens de poolsche revolutie was opgeheven, weder geopend[1]. De Oostzeeprovincieën hebben reeds sedert de dagen van Gustaaf-Adolf de beroemde universiteit van Dorpat, gesticht in 1632, door Alexander I geheel gereorganiseerd.

Behalve deze 8 universiteiten in Europeesch-Rusland en Polen vindt men in Finland de luthersche universiteit van Helsingfors, door Koningin Christina van Zweden in 1640 te Abo opgericht,

1 Wilna had sedert 1578 eene Universiteit, door de Jezuïten gesticht. Deze werd in 1831, tegelijk met die van Warschau opgeheven, en sedert niet heropend.

en door Keizer Nicolaas in 1827 hierheen verplaatst. Eindelijk wordt sedert 1876 de oprichting van eene hoogeschool te Omsk in Siberië voorbereid; prins Demidoff en graaf Zibulski hebben grootendeels de kosten betaald voor de oprichting van het universiteitsgebouw, dat op 500,000 roebels wordt geraamd.

Het hooger onderwijs heeft in Rusland met vele wederwaardigheden te kampen gehad[1]. - De universiteit van Moscou, waar aanvankelijk uitsluitend vreemde hoogleeraren, onder streng toezicht van de hooge regeering college gaven, was, tot in het begin dezer eeuw, eene op zich zelve staande instelling; hare statuten waren door graaf Schuwaloff geredigeerd. In 1804, kort na de oprichting van het ministerie van onderwijs, werden voor haar en voor de beide nieuwe hoogescholen van Charkoff en Kazàn nieuwe statuten ontworpen door eene destijds bestaande ‘hooge commissie voor onderwijzersaangelegenheden’. De universiteiten stonden toen niet meer op zich zelve, maar werden administratieve centra voor de middelbare en lagere scholen in haar ressort; zij benoemden de schoolinspecteurs, de onderwijzers en de directeuren der gymnasieën, en gaven jaarlijks aan de hooge regeering verslag van den toestand van het onderwijs. In eigen boezem hadden zij eene betrekkelijke vrijheid, want, niettegenstaande het beschermheerschap des Keizers en het toezicht, zoowel van den minister van onderwijs als van het curatorium, was de academische senaat bekleed met het centrale gezag. Hij koos niet alleen een rector uit zijn midden, maar benoemde bovendien de hoogleeraren voor vacante leerstoelen, alles echter behoudens goedkeuring van de regeering. De rechtspraak over de studenten, zoo in burgerlijke als in strafzaken, berustte uitsluitend bij den senaat. - Maar deze academische vrijheden duurden niet lang. In 1821 werden de russische universiteiten onderworpen aan dezelfde gestrenge maatregelen, die twee jaren te voren door het frankforter parlement op hare duitsche zusters waren toegepast. De ‘revolutiekoorts’ moest worden onderdrukt, en de hoogescholen werden verdacht daarvan te zijn besmet. De rector en *alle* hoogleeraren van de nieuwe Petersburger universiteit werden ontslagen, een aantal professoren te Kazàn eveneens; professor Schade, van Charkoff, werd niet

1 Eene geschiedenis van de organisatie van het H.O. is geschreven door Woldemar, *Beiträge zur Geschichte and Statistik der Gelehrten- und Schulanstalten des Kaiserlich russischen Ministerium, der Volksauf klärung*. Vergelijk ook: Schnitzler, *les Institutions de la Russie*, en Hippean, op. laud.

alleen afgezet, maar verbannen; regeeringscommissarissen werden aangesteld om te ‘administreeren’, en zij deden dit met zoo veel gestrengheid, dat de meeste buitenlandsche hoogleeraren naar hun vaderland terugkeerden, en dat ouders hunne zonen niet meer aan het gevaar van student zijn wilden blootstellen.

Keizer Nicolaas, wien zoodanige gestrengheid anders uiterst welkom was, begreep, dat deze toestand toch niet kon blijven. Hij hief de poolsche universiteiten Warschau en Wilna op en gaf aan de overige eene nieuwe organisatie (26 Juli 1835). Het middelbaar en lager onderwijs werden van de hoogescholen losgemaakt, en hierdoor aan de hoogleeraren meer tijd gegeven voor hunne wetenschappelijke studiën; de rechtspraak en het geldelijke beheer werden aan de senaten ontnomen, hun bevoegdheid tot benoeming van een rector en van professoren en tot regeling van het onderwijs bleef behouden. - Deze organisatie was in vele opzichten eene verbetering, maar ongelukkig was het gehalte van de studeerenden niet best: aan wetenschappelijken zin ontbrak het hun geheel; de ‘woorden van den meester’ werden van buiten geleerd; alleen om de voordeelen, aan den academischen graad als lokaas verbonden, was het hun te doen.

Intusschen was de ‘revolutiekoorts’, niettegenstaande alle krachtsinspanningen van het Heilige Verbond, geenszins onderdrukt, en keizer Nicolaas, wiens levenstaak het was het roode spook te bestrijden, deed weldra aan de hoogescholen al zijne gestrengheid gevoelen; in 1846 werden die van Charkoff en Kazàn onder militair toezicht geplaatst, en toen de omwenteling van '48 haar terugslag zelfs in Rusland deed gevoelen, hief de Keizer alle academische vrijheden op, en bepaalde hij, dat nergens meer dan 300 studenten tegelijk de lessen mochten volgen. Als gevolg hiervan verliep het H.O. geheel.

Alexander II vond onder het tal van groote maatschappelijke vraagstukken, die hem ter oplossing waren achtergelaten, ook dit. Hij haastte zich aan de universiteiten achtereenvolgens de vrijheden terug te geven, die zij door het statuut van 1835 hadden gekregen, maar inmiddels werd door het krachtige initiatief van den toenmaligen minister van onderwijs Golovnin eene geheel nieuwe regeling van het H.O. voorbereid. Ditmaal werden niet alleen het ‘wetenschappelijke comité’ en de Raad van State geraadpleegd, maar ook de academische senatoren en een aantal buitenlandsche geleerden, aan wie de plannen

vertaald werden toegezonden; op den 18^{den} Juni 1863 werd de ukase geteekend, die thans dit belangrijke onderwerp beheerscht.

De meeste hoogescholen bezitten vier faculteiten, te weten: geschied- en letterkunde, natuur- en wiskundige wetenschappen, rechtsgeleerdheid en geneeskunde. Die van St. Petersburg mist de medische faculteit, maar heeft daarentegen eene afzonderlijke faculteit voor Oostersche talen; die van Dorpat en Helsingfors hebben, behalve de vier genoemde faculteiten, bovendien eene van godgeleerdheid, waar de protestantsche geestelijken worden gevormd. - Aan elke universiteit is eene bibliotheek verbonden, die van Moskou o.a. bevat 150,000 deelen; de meeste hebben ook andere hulpmiddelen voor het H.O., laboratoria, observatoria, clinica, musea en botanische tuinen. Moskou staat ook in dit opzicht bovenaan.

Volgens de laatste, mij bekende statistiek, die van 1 Januari 1875, werden de gezamenlijke universiteiten bezocht door 5692 studenten, en waren er 586 hoogleeraren en privaatdocenten werkzaam. Het aantal studenten is belangrijk verminderd sedert de vroeger besproken reorganisatie van het gymnasiaal onderwijs; vele jongelieden, die eene wetenschappelijke vorming wenschen, maar wier neiging meer realistisch is, kunnen het beloofde land niet bereiken; de berg van het klassicisme belet hun den toegang, bederft hen voor hun volgende leven en onthoudt aan de wetenschap zeer bruikbare beoefenaars.

Behalve de universiteiten heeft men, gelijk ik zeide, enkele andere instellingen van hooger onderwijs. - Prins Demidoff heeft in 1870 een lyceum opgericht te Jaroslaff, uitsluitend voor rechtsgeleerde studiën. - Prins Koscheleff Bezborodko volgde in 1871 zijn voorbeeld, door een soortgelijk lyceum te stichten te Nejine. Te St. Petersburg vindt men naast de academie eene *Ecole de droit*, een lyceum en de ‘school voor pages’; deze laatste is eene militaire academie, uitsluitend voor de hooge aristocratie. In het caucasische gebied treft men het Instituut-Lazareff aan, gelijkstaande met de faculteit der Oostersche talen aan de Petersburger academie. - Te Charkoff, Dorpat en Warschau zijn veeartsenijscholen opgericht. Te Nieuw-Alexandië bloeit een instituut voor landbouw en boschcultuur. Eindelijk is er een instituut voor het mijnwezen.

Uit dit vluchtige overzicht van het onderwijs in Rusland blijkt voldoende, dat Rusland ook op dit belangrijke gebied

allerminst heeft stilgezeten. Al is er dan ook veel wat verbetering noodig heeft, de pogingen der tegenwoordige regeering verdienen waardeering, niettegenstaande de groote gebreken, die de organisatie aankleven. Ik acht het onbillijk en overdreven, wanneer Koscheleff tot de slotsom komt: ‘Gelukkig zijn zij, die geen kinderen hebben! onze 30- en 40jarigen zijn ongelukkig, maar hoe zullen zij worden, die thans in de inrichtingen van onderwijs worden bedorven!’ - Maar van den anderen kant zal er nog veel moeten veranderen vóór men door het onderwijs boeren tot menschen, kooplieden en burgers tot bruikbare leden der maatschappij, en uit de burgerij een kern van wetenschappelijke mannen vormt, wier ontwikkeling en kennis vruchten dragen voor de praktijk van het leven.

VIII.
Finantiën en bankwezen.

De krachtsinspanning, die Rusland sedert den tijd van Peter den Groote heeft ontwikkeld, had uit den aard der zaak grooten invloed op zijne finantiën. De hulpbronnen van het land waren geenszins toereikend om de steeds grootere uitgaven te dekken, en naar gelang het Czarenrijk verder ging op den weg van beschaving, vroeg en verkreeg het crediet in binnen- en buitenland. Dit crediet, dat tot nu toe weinig of niet is geschokt, maakte het aan Rusland mogelijk zijne oorlogen te voeren tegen Napoleon, tegen Turkije en tegen de Westersche mogendheden, zijn reusachtig spoorwegnet aan te leggen, de finantieele gevolgen van het emancipatiebesluit te dragen en de uitgaven voor zijne nieuwe instellingen te dekken. Ik acht het met name ook voor het nederlandsche publiek niet zonder belang, zich rekenschap te geven van den staat der russische finantiën, en ik zal trachten dit hier zoo beknopt mogelijk te doen.

Het is bekend, dat Rusland vóór ruim honderd jaren voor het eerst heeft gebruik gemaakt van zijn crediet. Catharina II richtte in 1768 de Rijks-assignatiebank op, met het doel om papieren geld, door het rijk in omloop gebracht en als Assignaten bekend, in te wisselen. De Bank werd gemachtigd tot de uitgifte van 40 millioen roebels in banknoten, maar weinige jaren later was dit cijfer reeds tot 100 millioen gestegen en in 1810

zelfs tot 577 millioen. De banknoten en assignaten waren toen zóózeer gedeprecieerd, dat 3 roebels papier gelijk stonden met een roebel in zilver; van toen af dagteekent de rekening in zilveren en papieren roebels. Het uitgeven der assignaten had toen nog lang niet zijn toppunt bereikt: de opvolgende oorlogen met Napoleon den Eersten deden het stijgen tot 836 millioen roebels, welk cijfer in 1817 werd geconstateerd en de oorsprong is geweest van de gevestigde binnenlandsche schuld.

Inmiddels had Rusland ook reeds in het buitenland crediet gevraagd en verkregen, en wel te Amsterdam en te Antwerpen. Deze schulden werden in 1798 vereenigd tot een bedrag van ƒ 88,300,000 Nederlandsch; het huis Hope *&* C^{o}. werd voor dit bedrag als schuldeischer erkend en belast met de likwidatie der overige, die daarin waren begrepen; dit was de oorsprong van de eerste, thans nog genoteerde buitenlandsche leening, de zoogenaamde ‘oude Russen’. Niet altijd waren zij even solide geldbelegging als thans: Moskou, Leipzig, Waterloo hielden niet alleen de beloofde aflossing, maar zelfs de rentebetaling tegen, doch Rusland heeft deze fout, een gevolg van de geduchte tijdsomstandigheden, met eere hersteld: de achterstallige rente werd in 1835 gekapitaliseerd en aan de houders van deze rentebewijzen premiën toegekend. Sedert - misschien juist hierdoor - is het crediet van Rusland ongeschokt gebleven.

Om tot de intrekking van de bovenbedoelde assignaten te geraken, werd eene vrijwillige binnenlandsche leening gesloten: de 6 pCts. gevestigde schuld, ingeschreven in twee grootboeken, een voor de inschrijvingen in zilver, een voor die in papier. Buitenlanders, die aan deze leening hebben deelgenomen, ontvangen voor hunne rente de bekende mandaten op de russische schatkist, door de consuls-generaal afgegeven.

De buitenlandsche leeningen volgden elkander thans schielijk op. In 1820 werd 40 millioen roebels in zilver geleend bij Baring en bij Hope; dit was de oorsprong van de ‘*Hamburger* Russen’, dus genaamd naar de administratiekantoren te Hamburg, die certificaten van deze leening uitgaven. Reeds in 1823 volgden de ‘*Engelsche* Russen’, certificaten van aandeel in eene leening van 43 millioen zilveren roebels, door het huis Rothschild te Londen voorgeschoten. Bij het huis Hope werd in 1828 en 1829 reeds weder aangeklopt om de kosten van den oorlog met Turkije te bestrijden: Hope leende 42 millioen gulden, en bracht de zoogenaamde ‘*nieuwe* Russen’ op de markt.

De poolsche opstand van 1831 riep niet alleen eene nieuwe schuld van 20 millioen gulden aan het huis Hope in het leven, maar bovendien eene vlottende schuld onder den naam van Rijksschatkistbiljetten, groot 30 millioen zilveren roebels. Van deze schatkistbiljetten werd een aantal successivelijk ingetrokken, maar er werden van den anderen kant ook telkens nieuwe seriën uitgegeven, o.a. voor de voorloopige kosten van den spoorweg, die de beide hoofdsteden moest verbinden, en voor ‘de beteugeling van Hongarije’ in 1848.

Intusschen had het huis Hope in 1833 nogmaals 20 millioen zilveren roebels, en in 1840 weder 25 millioen z.r. geleend, de laatste voor het eerst tegen 4 ten honderd. Dit beviel de regeering, naar het schijnt, zoo goed, dat een aantal 4 pCt. leeningen volgden in 1842, 1843, 1844 en 1847, allen bij het petersburgsche bankiershuis Stieglitz & Co. gesloten; de opbrengst werd gedeeltelijk besteed voor den aanleg van de straks genoemde spoorweglijn, die evenwel bovendien de geheele londensche leening van 1850 verslond[1].

In 1854 werd ten behoeve van den Krim-oorlog eene nieuwe leening van 50 millioen z.r. bij Stieglitz gesloten (ditmaal weder tegen vijf ten honderd), reeds het volgende jaar vermeerderd met gelijk bedrag. Bovendien had de Krim-oorlog de uitgifte van een groot aantal staatscredietbiljetten noodig gemaakt, en om deze in te wisselen, sloot Rusland in 1859, in 1860 en in 1862 drie nieuwe leeningen te Londen, te Amsterdam en te Parijs, eindelijk in 1866 eene engelsch-hollandsche leening. De tweede poolsche opstand had inmiddels de engelsch-hollandsche schuld van 1864 in het leven geroepen.

Er volgde nu een tijdperk van vrede met het buitenland en ontwikkeling in het binnenland, maar de nieuwe toestanden kostten geld, veel geld, en wederom werd van het crediet, dat Rusland in zoo ruime mate bleek te genieten, op groote schaal gebruik gemaakt; het was vooral de uitbreiding van het spoorwegnet, die een aantal nieuwe russische leeningen op de markt heeft gebracht.

In 1838 had Rusland zijn eersten spoorweg gekregen, een lijntje van 25 wersten, dat de hoofdstad met de residentieplaats

1 In 1814 was een nieuw renteloos papieren geld uitgegeven, onder den naam van staatscredietbiljetten, veel overeenkomende met onze muntbiljetten. Zij waren bestemd om de oude assignaten te vervangen en werden gedekt door eene belangrijke muntreserve.

Zarskoje-Sselo verbindt. Keizer Nicolaas begon vervolgens allereerst de verbinding van de poolsche hoofdstad Warschau met de oostenrijksche grenzen, daarna de groote route van Petersburg naar Moskou; hij heeft alleen de laatste voltooid gezien. De aanleg van dezen ‘Nicolaasspoorweg’ is eene echt russische curiositeit. Tusschen de beide hoofdsteden, in rechte lijn genomen, ligt slechts ééne plaats, die naar westersche begrippen aanspraak kan maken op den naam van stad, namelijk Twer; gedurende 15 lange uren zit de reiziger in een sneltrein, zonder iets te zien dan bosch, moeras en de torens van Twer, en de vraag ligt vóór de hand: waarom het tracé juist zóó lijnrecht werd genomen? Het antwoord is, dat Keizer Nicolaas bij het maken van de plannen had vernomen, dat zijne ambtenaren zich meer door persoonlijke dan door technische overwegingen lieten leiden, en dat hij, om den knoop door te hakken, op de kaart, die zijne ministers hem voorlegden, met een liniaal een lijn trok van Petersburg over Twer naar Moskou, met de woorden: ‘Maakt de lijn zoo!’ - De Nicolaasspoorweg werd in de richting van 's Keizers liniaal aangelegd, ‘remaining to all future ages, like St. Petersburg and the Pyramids, a magnificent monument of autocratic power’.

Onder de tegenwoordige regeering werden de drie genoemde lijnen eerst opgenomen in een net, dat met groote volharding en ongeloofelijke moeite over het geheele rijk in Europa is getrokken, Oostzee en Zwarte Zee, Polen en Siberië verbindt, en zelfs in het Trans-caucasische gebied zijne vertakkingen heeft. In groote trekken is het tegenwoordige net aldus aangelegd: Ter weerzijde van de finsche golf loopt een lijn, respectievelijk van Helsingfors en Reval, te St. Petersburg te zamen, vandaar recht op Moskou aan, en van Moskou zuidelijk over Orel, Kursk en Charkoff naar de Zee van Azoff. Moskou, ongeveer halverwege gelegen, is het middenpunt van het gansche net; de genoemde lijn wordt daar gesneden door den grooten weg, die oostelijk naar Nisji-Novgorod en Kazàn, westelijk naar Smolensk, Minsk, Brest en Warschau voert. Drie andere lijnen verbinden Moskou met de Wolga, eene vierde noordwaarts met Jaroslaff. St. Petersburg is over Wilna met Warschau verbonden, en te Brest kruist deze lijn den weg van de Oostzee naar Kieff. De Dnieper wordt twee malen gesneden door lijnen, die respectievelijk uit Kursk en uit Charkoff naar Bessarabie voeren; Riga is met Smolensk, Libau met Wilna verbonden.

In den Caucasus heeft de hoofdstad Tiflis hare spoorwegverbinding met de havenstad Poti.

Men ziet, dat het reuzenwerk is voortgezet naar een groot en welberaamd plan, dat nog voor uitbreiding vatbaar is, en ook werkelijk nog wordt voltooid. Op materieel gebied is het de grootste weldaad, die Rusland van zijne tegenwoordige regeering ontving; de schatten, daaraan besteed, zijn ruimschoots vergoed door de vermeerderde welvaart, handel, nijverheid en bedrijf, en gelukkig, want het spoorwegnet heeft onnoemelijke sommen gevorderd. Rusland, dat vóór, tijdens en na zijne oorlogen nooit vruchteloos aanklopte om geld te vragen, vond uit den aard der zaak voor zijne spoorwegleeningen eene zeer gereede markt; guldens, ponden sterling, francs, thalers, florijnen en roebels werden om strijd belegd in russische spoorwegwaarden. Dit alles was zeer aangenaam voor Rusland, maar de keerzijde van de medaille is, dat het cijfer van de staatsleening allerbelangrijkst is gestegen, terwijl de Staat bovendien ten behoeve van een aantal maatschappijen, die concessie hebben gekregen voor het aanleggen van een spoorweg, rente en aflossing van schuld heeft gewaarborgd.

Toen de Nicolaas-spoorweg, die ruim 80 millioen roebels heeft gekost en met geleend geld was betaald, geheel was voltooid, besloot de regeering hem te verkoopen, en de koopsom te besteden tot vorming van een spoorwegfonds. Feitelijk werd echter alleen het gebruik en de exploitatie van de lijn afgestaan en wel voor een tijdvak van 85 jaren, te rekenen van den 1sten September 1868; concessionaris werd de Groote Maatschappij van russische spoorwegen. Om den verkoop gemakkelijk te maken, besloot de regeering de maatschappij te ontheffen van hare gehoudenheid tot contante betaling; in de plaats daarvan zou het gouvernement voor rekening van de maatschappij obligatiën aan toonder uitgeven; hoofdsom, rente en aflossing bleven ten laste der maatschappij, maar de regeering, die de leening op eigen naam had gesloten, bleef daarvoor solidair aansprakelijk tegenover de houders van obligatiën. Deze transactie riep de spoorwegleeningen van 1867/69 in het leven, te Amsterdam, Londen en Parijs gesloten tot een gezamenlijk bedrag van ruim 272 millioen gulden. - De straks genoemde Groote Maatschappij van russische spoorwegen was reeds terstond na den vrede van Parijs opgericht door eene vereeniging van russische en buitenlandsche bankiers met Stieglitz aan het hoofd; bij

ukaze van 26 Januari 1857 had zij concessie verkregen voor het aanleggen van 5 der voornaamste straks genoemde spoorweglijnen, die binnen tien jaren gereed moesten zijn. De Staat garandeerde gedurende den geheelen tijd der concessie (85 jaren) 5 ten honderd voor rente en amortisatie van de kosten van aanleg, en ontving hiervoor, na afloop van de concessie, de lijnen kosteloos in eigendom. - Het maatschappelijk kapitaal bedroeg bij de oprichting 275 millioen zilveren roebels, verdeeld in aandeelen aan toonder; sedert heeft de Maatschappij obligatiën uitgegeven tot een bedrag van 60 millioen roebels, alles onder onvoorwaardelijke staatsgarantie.

Behalve de Groote Maatschappij zijn in de laatste 20 jaren tal van kleinere maatschappijen verrezen, die concessie kregen voor den aanleg van andere spoorweglijnen. De regeering had versterking van haar spoorwegfonds noodig en begreep, dat zij ook deze kleinere maatschappijen krachtig moest ondersteunen; vandaar de spoorwegleeningen van 1870, 1871 en 1872 met hare ‘geconsolideerde obligatiën der russische spoorwegen’, te zamen beloopende 39 millioen £ sterling. Bovendien hebben deze maatschappijen zelven meerendeels leeningen gesloten onder staatsgarantie, hetzij onvoorwaardelijke, hetzij tijdelijke. Londen, Amsterdam, Parijs, Berlijn, Frankfort en Hamburg volteekenden deze leeningen, o.a. die van de Jelez-spoorwegmaatschappij, van de maatschappijen Poti-Tiflis, Jelez-Orel, Kursk-Charkoff, Charkoff-Azoff, van de sedert vereenigde Kursk-Charkoff-Azoff-maatschappij, Moskou-Jaroslaff, Moskou-Smolensk, Orel-Vitebsk, Kieff-Brest, Moskou-Kursk, Brest-Grajewo, Riaschk-Wiasma, de Baltische spoorwegmaatschappij, de Borga-Kerwo, de Hango- en Morschanszk-Ssyzran-maatschappijen.

Terwijl de Staat aldus op groote schaal steun verleende aan de productieve plannen tot aanleg en voltooiing van het spoorwegnet, was de regeering gelijktijdig bedacht geweest op de wenschelijkheid om de operatiën der Rijksbank te kunnen uitbreiden. Dit lichaam had aan vroegere crediet-instellingen ten behoeve van den Staat en meestal voor openbare werken zooveel voorgeschoten, dat het noodig scheen de kassen weder een weinig te stijven; met dit doel werden de beide premieleeningen van 1864 en 1866 gesloten, de zoogenaamde russische loten, te zamen beloopende 200 millioen zilveren roebels; ook deze leeningen, uitsluitend bestemd om aan de Bank gelegenheid te geven hare operatiën ten behoeve van de nijverheid en van

den spoorwegbouw uit te breiden, mogen dus tot de productieve worden gerekend.

Hetzelfde is niet het geval met de vier laatste staatsleeningen, die van 1875, 1876, 1877 en 1878. Twee daarvan waren goudleeningen, ieder tot een bedrag van 180 millioen gulden. Twee andere, de zoogenaamde oostersche (roebel) leeningen, bedroegen tezamen 500 millioen roebels; de opbrengst heeft gediend om den turkschen veldtocht voor te bereiden en te voltooien. Of het bezit van rumeensch-Bessarabië en de haven van Batum een voldoend equivalent is zelfs voor deze rechtstreeksche oorlogskosten, mag met grond worden betwijfeld.

Van het aantal hier besproken leeningen is natuurlijk in den loop van tijden een niet onbelangrijk bedrag weder afgelost. De tegenwoordige cijfers der russische staatsschuld kunnen in ronde sommen worden geacht te zijn de volgende:

De geconsolideerde binnen- en buitenlandsche schuld	1600 millioen roebels.
De vlottende schuld en de poolsche schulden, in geen grootboek ingeschreven	670 millioen roebels.
De schuld, door de Rijksbank voor rekening van de schatkist gemaakt	802 millioen roebels.
Totaal	3072 millioen roebels.
Daarentegen heeft de schatkist te vorderen van diverse spoorwegmaatschappijen, van corporatiën, steden en dorpen voor gedane voorschotten, in ronde cijfers	634 millioen roebels.
blijft eene werkelijke schuld van circa	2438 millioen roebels.

Eindelijk zijn onder dit cijfer nog niet begrepen de voorschotten, door de regeering gedaan wegens afkoop van gronden volgens de emancipatiewet. Deze voorschotten beliepen op 1 Januari 1876 niet minder dan 700 millioen roebels; de Staat waarborgt rente en aflossing, die overigens ten laste komen van de geëmancipeerden.

Het spreekt van zelf, dat de ‘dienst van de leeningen’ onder omstandigheden als de hier kortelings beschrevene, een belangrijke plaats inneemt op het jaarlijksche budget van den Staat.

De begrooting voor 1876 raamde de uitgaven voor rentebetaling en aflossing op niet minder dan welk bedrag wordt vermeerderd met	108,418,000 roebels, 35,000,000 roebels,
wegens de laatste leeningen tot en met 1878, en alzoo gebracht op	143,418,000 roebels,

zulks op een totaalcijfer van ruim 600 millioen roebels in ontvangst en uitgaaf. De vraag ligt nu voor de hand, hoe het finantieel beheer en de contrôle wordt uitgeoefend in deze absolute monarchie, waar het parlementaire toezicht ontbreekt; ook in dit opzicht is Rusland onder de tegenwoordige regeering met reuzenschreden vooruitgegaan en het heeft er wel bij gevaren. Beoefenaars van de finantie-wetenschap herinneren zich misschien nog een artikel van Léon Faucher in de *Revue des Deux Mondes* van 1854: '*Les finances de la guerre*', en het antwoord van den russischen publicist Tegoborski: *Ressources financières de la Russie*. - Faucher schreef daarin het destijds zeer ware woord: 'l'administration russe ne rend ses comptes qu'à l'empereur, qui se garde bien d'initier la publicité à de pareils mystères; un budget serait une révolution dans ce pays.' Maar hetgeen waar was vóór den Krimoorlog, is het thans allerminst; ook deze 'revolutie' is, evenals zoovele andere onder het bestuur van Alexander II, op vreedzame wijze voltooid; Rusland heeft een budget, dat met groote zorg wordt samengesteld, nauwkeurig gecontroleerd en voor een ieder openbaar gemaakt. Hoe dit in zijn werk gaat, niettegenstaande Rusland geen Parlement heeft? Ik zal trachten het aan te toonen.

Het finantieele jaar in Rusland komt overeen met dat van de juliaansche kalender. Elk ministerie heeft zijn eigen hoofdstuk, verdeeld in paragrafen, deze weder in artikelen; een minister kan in den loop van het dienstjaar van het eene artikel af- en overschrijven naar een ander artikel van dezelfde paragraaf, maar niet van de eene paragraaf naar de andere. Elk ministerie moet jaarlijks vóór een bepaalden datum zijn ontwerp in den voorgeschreven vorm indienen bij den Raad van State, waar de geheele begrooting wordt behandeld in de maanden Augustus en September; het hooge staatslichaam heeft eene afdeeling voor 'huishouding van staat en finantiën', die meer in het bijzonder met het onderzoek is belast. Van elk hoofdstuk wordt gelijktijdig een afdruk ingezonden aan het Ministerie van Finantiën en aan den controleur-generaal, die beiden met de meeste nauwkeurigheid de cijfers wikken en wegen en hunne opmerkingen kunnen maken aan de afdeeling van den Raad van State; de betrokken minister wordt met deze opmerkingen in kennis gesteld en heeft een week tijd om ze te beantwoorden.

De afdeeling gaat daarna, in tegenwoordigheid van den controleur-generaal, over tot eigen onderzoek en stelt een verslag

vast, waarbij op de aangevraagde credieten gunstig of ongunstig wordt bericht. Kunnen de afdeeling en de betrokken minister het niet eens worden, dan wordt de beslissing overgelaten aan het plenum van den Raad van State, maar dit behoort tot de zeldzaamheden. Ieder lid van het hooge staatslichaam ontvangt eveneens een afdruk van de gewisselde stukken en van het verhandelde in de afdeeling; hij mag zijne aanmerkingen maken, maar maakt zelden gebruik van dit recht. De minister van finantiën verzamelt nu de hoofdstukken, maakt daaruit de staatsbegrooting op en zendt die aan den Raad van State; daar wordt zij in eene algemeene vergadering, meestal omstreeks half December, behandeld, en de beraadslagingen zijn dikwijls heftig en scherp. Al ondergaan de cijfers meestal weinig verandering, de discussie heeft invloed op de begrooting van een volgend jaar, of geeft aanleiding tot eene of andere speciale wet. Is het eindcijfer vastgesteld, dan onderwerpt de minister van finantiën het budget aan de keizerlijke goedkeuring, en volgt deze, dan is het begrootingswerk geëindigd.

Het toezicht op het geldelijke beheer is opgedragen aan een controle-departement, een soort van ministerie met een kabinets-minister aan het hoofd, die den titel draagt van controleur-generaal van het Rijk. Hij heeft in elke provincie eene ‘kamer van controle’ (60 in getal), die geheel onafhankelijk zijn van de gouverneurs en elke andere autoriteit, behalve den controleur-generaal. Alle rekenplichtige ambtenaren van eene provincie zenden hunne verantwoording aan deze kamers, en deze mogen van de ambtenaren alle papieren en bescheiden opvragen, die zij voor eene richtige beoordeeling meenen noodig te hebben. De kamers controleeren niet alleen de kassen, maar ook de magazijnen, arsenalen, mijnen, enz. enz.; zij hebben het recht om douane-kantoren, post- en telegraafkantoren en dergelijken te inspecteeren, zij onderzoeken de verschillende aannemingscontracten en beoordeelen de wijzen waarop de domeinen worden beheerd, en als zij eene onwettige uitgave of een achterstand in de ontvangsten constateeren, dan eischen zij dit op van den betrokken ambtenaar. - De ministers en hunne departementen worden op dezelfde wijze door het centrale controle-departement te St. Petersburg nagegaan.

De tegenwoordige inrichting van het budget en de controle is het werk van den nu overleden controleur-generaal Tatarinoff, daarin krachtdadig bijgestaan door den Keizer (1866); over de

groote verdiensten van dezen kundigen financier zijn vriend en vijand het eens. Zijn opvolger, de tegenwoordige controleur-generaal Greig, heeft zijne voetsporen gedrukt en zijn werk voltooid. - De praktische verdienste van het controle-stelsel is, dat elke uitgave wordt beoordeeld zoodra zij is gedaan, en dat van verdichte of vervalschte rekeningen geen sprake kan zijn, omdat de Kamers en het centrale departement *zelve* de rekeningen opmaken uit de betalingsmandaten. De slotrekening wordt opgemaakt door den controleur-generaal met eene begeleidende nota in het russisch er in het fransch, die wordt publiek gemaakt. Men heeft zich wel eens beklaagd, dat de rekening zoo laat in het jaar bekend wordt, maar Greig zelf[1] beantwoordde deze bedenking m.i. terecht, met te herinneren, dat Rusland een verbazend groot rijk is met 600 provinciale en districtskassen en meer dan 3000 speciale ontvangers, dat er eenigen tijd noodig is om de rekeningen te ontvangen van de kamers van controle in den Caucasus, in Turkestan, Siberië, de Amurprovincie en Archangelsk, en dat men zich eens even moet voorstellen, hoeveel tijd alleen het drukken en corrigeeren van de drukproeven vordert. Toch is het werk gewoonlijk binnen 10 maanden na het einde van het dienstjaar gereed. De rekening wordt aan den Raad van State en eindelijk aan den Keizer ter goedkeuring voorgelegd, maar bovendien ontvangt de Keizer van den controleur-generaal een afzonderlijk verslag omtrent elk wanbeheer, dat deze meent te hebben ontdekt; de eigenhandige kantteekeningen van den Souverein op dit verslag schijnen uitstekend te werken in het belang van orde, zuinigheid en eerlijkheid in het beheer der openbare geldmiddelen.

Door deze degelijke behandeling van zaken is de klacht van Léon Faucher ongegrond geworden, heeft het publiek gelegenheid zich op de hoogte te stellen van Ruslands finantieele beheer, en door de vergelijking van de aldus openbaar gemaakte cijfers kan een ieder zien, dat Rusland, niettegenstaande zijne steeds vermeerderende uitgaven, tot nu toe een benijdenswaardig evenwicht in zijne finantiën heeft weten te bewaren, zonder nieuwe belastingen in te voeren of de bestaande te verhoogen, behalve alleen de brandewijn-accijns. - Juist dezer dagen melden de petersburgsche bladen, dat de begrooting voor 1879 vermoedelijk zal sluiten

1 In de *Correspondence relative to the budgets of various countries*, uitgegeven door J.W. Probyn, voor rekening van de Cobden-club. Londen, 1877.

zonder eenig deficit, niettegenstaande de oorlogsleeningen en de voortdurende bezetting van Bulgarije, Oost-Rumelie en een deel van Turkije. De begrooting voor het loopende dienstjaar, waarin op een tekort van 24 millioen roebels was gerekend, sluit vermoedelijk met een excedent! Als deze feiten blijken juist te zijn, dan zal Rusland een schitterend voorbeeld hebben geleverd van een uitmuntend finantieel beheer zonder parlementaire controle.

De middelen tot dekking der staatsuitgaven zijn de volgende: twee directe belastingen, hoofdelijke omslag en handelspatent; drie rubrieken van indirecte belasting als: douanerechten, accijnsen (op dranken, zout, tabak en beetwortelsuiker) en rechten van zegel, registratie, paspoort, scheepvaart, tollen en dergelijken. Voorts de opbrengst van de regaliën: mijnen, munt, posterijen en telegraphie; die van de domeinen, bosschen en spoorwegen, eindelijk van ‘diverse ontvangsten’, als: de cijns van Turkestan, van de Khirgizen, van Transcaucasie, enz. - Volgens een gerucht denkt Rusland er over om de finantieele gevolgen van den laatsten oorlog duurzaam te dekken door invoering van het tabaksmonopolie: tot nu toe bestaat er alleen een tabaksaccijns (het banderole-stelsel) en een *droit de débit* op het verkoopen van tabak en sigaren.

De schaduwzijde van Ruslands finantieelen toestand op dit oogenblik is, dat het rijk, na een 20-tal jaren van vrede en verademing, zijne avontuurlijke oostersche politiek heeft hervat. De veldtocht in Turkije was het ernstige en bloedige begin, maar waar zal het einde zijn? Dat de oostersche kwestie niet is beslist, gevoelt een ieder, die het berlijnsche vredestraktaat heeft gelezen: er is gemodereerd en geschipperd, gegeven en genomen, om een europeeschen oorlog te voorkomen, maar in werkelijkheid zijn zoo ongeveer alle vraagstukken, die te zamen de oostersche kwestie vormen, onopgelost gebleven. De eerste étape van Kischeneff naar Constantinopel heeft reeds eene groote uitzetting van Ruslands uitgaven gevorderd, en dit is nog slechts het begin. - Maar al geeft de tegenwoordige russische politiek ook gegronde reden tot bezorgdheid, van den anderen kant is de pessimistische beschouwing van de finantieele gevolgen, die de oorlog van 1877 voor de monarchie zal hebben, zeer overdreven. De pogingen om Ruslands crediet te benadeelen, zijn grootendeels engelsche intrigues geweest, die haar doel misten bij eene kalme beschouwing van feiten en cijfers; de brochure van Lindheim heeft in dit opzicht zeer goede diensten ge-

daan[1]. Rusland heeft veel ergere tijden doorleefd onder veel minder gunstige omstandigheden, en het is steeds zijne rampen met glans te boven gekomen; dit feit en de goede regeling van het geldelijk beheer en de controle wettigen het groote vertrouwen, door het kapitaal steeds in Rusland gesteld.

Ik acht het hier de plaats om te gewagen van de ontwikkeling, die het bankwezen in Rusland heeft verkregen. Tot het jaar 1862 bestonden er alleen regeeringsbanken; thans heeft elke stad van eenige beteekenis behalve eene afdeeling van de Staatsbank een of meer zelfstandige bankinstellingen voor het disconteeren van handelspapier en het geven van voorschotten op goederen en effecten.

Het middenpunt van het bankwezen in Rusland, gelijk overal elders, is de Staatsbank, in hare tegenwoordige gedaante eveneens eene schepping van de regeering van Keizer Alexander II. In de eerste helft der 18^{e} eeuw, onder de regeering van Keizerin Anna, vindt men de eerste sporen van eene bank, het 'Muntkantoor', dat leeningen sloot op onderpand van goud en zilver, maar meer de belangen van de schatkist van die van de particulieren beoogde. Onder Elizabeth, Peter III en Katharina de Groote verrezen enkele crediet-instellingen op beteren grondslag, die wel ten doel hadden de schatkist te stijven, maar om de rijksmiddelen te gebruiken tot ontwikkeling van de volkswelvaart; van 1754 dagteekent de eerste rijksbeleenbank, spoedig gevolgd door de Bankkantoren van Petersburg en Moskou, allen bestemd om den adel en den koopmansstand te helpen met voorschotten. De eigenlijke Staatsbank, voor alle standen bestemd, werd in 1762 door Peter III opgericht en had twee kantoren in de beide hoofdsteden des rijks. Katharina II bracht dit instituut tot grootere ontwikkeling en richtte bovendien eenige andere staats-credietinstellingen op; onder Keizer Alexander I verrees de Handelsbank. De verschillende rijks-credietinstellingen nu werden allen te zamen opgenomen in de tegenwoordige Staatsbank, opgericht bij ukaze van 1 September 1859. Zij heeft, gelijk ik reeds zeide, 50 succursalen in alle eenigszins belangrijke plaatsen van het rijk en tijdelijke kantoren te Irbit en Tjumen, bij gelegenheid van de jaarmarkt.

In 1862 werd de strijd tusschen bankmonopolie en *free-banking*

1 Eene nederlandsche vertaling van deze brochure is door Mr. M.J. Rikoff bezorgd. (Amsterdam, 1878.)

beslist ten gunste van laatstgenoemd stelsel, en sedert dien tijd schoten de bankvennootschappen (*joint-stock-banks*) welig op; Petersburg gaf het voorbeeld in 1864, Moskou volgde twee jaren later, en in 1873 telde men er reeds 67 in verschillende steden van Europa en Azië. De laatste bank-statistiek, die ik heb aangetroffen, de laatste ook, die ten vorigen jare volledig bekend schijnt te zijn geweest, is die van 1873[1]. Ik zal hier slechts enkele van de duizelingwekkende cijfers noemen, die voldoende zijn om een indruk te geven van de operatiën dezer privaatbanken: die van St. Petersburg hadden in dat jaar een totalen omzet van 7 milliard 235 millioen roebels, die van Moskou 5 milliard 639 millioen, die in de provinciën 4 milliard 313 millioen, alles alleen voor zoover deze instellingen hare bankstaten openbaar maken. Deze banken disconteerden gezamenlijk ter waarde van 461 millioen roebels wissels met minstens twee handteekeningen, en hare gezamenlijke disconto- en beleeningsoperatiën beliepen 830 millioen roebels.

Over het geheel hebben de russische privaatbanken goed geopereerd, aan handel en nijverheid goede diensten bewezen, en zich het crediet, dat haar werd verleend, waardig betoond. Eene treurige uitzondering maakte de Handelsbeleenbank van Moskou, de schepping van Stroussberg, die in het einde van 1870 opgericht, in het najaar van 1875 insolvent werd verklaard; intusschen heeft Stroussberg met de schuldeischers eene overeenkomst gesloten, volgens welke hij belooft hun integraal te betalen. Deze instelling moet niet worden verward met de Handelsbank van Moskou, eene van de bloeiendste, die alleen op de jaarmarkt van Nischni-Novgorod 8 à 10 millioen roebels omzet. - De Handelsbank van Rostow heeft in 1876 besloten te liquideeren, maar ook zij betaalt hare schuldeischers met 100 pCt.

Het faillissement van de stroussbergsche instelling heeft een oogenblik het crediet van de russische banken geschokt, maar spoedig bleek, dat deze ramp op zich zelve stond, en wanneer men in Engeland lichamen als de bank van Overend, Gurney & Co. en the City of Glasgowbank hare betalingen ziet staken zonder dat Londen ophoudt de bankplaats der geheele wereld te zijn, dan behoeft men uit dit op zich zelf staande feit in Rusland niet te concludeeren tot de mindere vertrouwbaarheid der rus-

1 Opgenomen in de *Statistische und andere wissenschaftliche Mittheilungen aus Russland* voor 1877.

sische banken; zij hebben èn aan particulieren èn aan de schatkist groote diensten bewezen, en tevens gelegenheid gevonden om aan hare aandeelhouders goede dividenden uit te keeren.

Gelijktijdig met de banken verrezen ook op sommige plaatsen onderlinge crediet-vereenigingen, maatschappijen voor grondcrediet en hypotheekbanken. Eene zonderlijke uitwas eindelijk van het bankwezen zijn de gemeente-banken, door steden opgericht met het doel om gewone bank-operatiën te verrichten, terwijl *alle leden* der stadsgemeente persoonlijk aansprakelijk zijn voor hare verbintenissen en de stad als zoodanig zelve niet. Zulk eene willekeurige en om strijd gelaakte verantwoordelijkheid van personen, die niet den minsten invloed kunnen uitoefenen op den gang van zaken, zal men vermoedelijk alleen in Rusland aantreffen, en toch tieren de gemeentebanken welig; in 1872 bestonden er 220.

Vatten wij nu dit overzicht van den finantieelen toestand van Rusland te zamen, dan treft mij den gunstigen indruk, dien het geheel maakt in tegenstelling van de meeste andere toestanden, die reeds zijn besproken. Er worden spoorwegen en kanalen aangelegd, geld- en grondcredietbanken opgericht; handel en nijverheid ontwikkelen zich, de rijksinkomsten zetten zich uit, de begrooting houdt evenwicht tusschen ontvangsten en uitgaven, aan de beurzen van koophandel is een levendig verkeer. Pessimisten zien, wel is waar, de toekomst donker in -, zij klagen, dat eerlijkheid en goede trouw niet meer bestaan, dat men er niet om geeft twee- of driemalen failliet te zijn geweest, of na insolventie de ongehoordste ondernemingen te beginnen op naam van vrouw of kind; dat handel en nijverheid zich niet natuurlijk ontwikkelen, dat een *krach* onvermijdelijk is, maar tot nu toe is hun vrees niet bewaarheid[1]. - Zij, die niet als nachtuilen bij voorkeur de donkere plekken opzoeken, maar gaarne den vollen zonneschijn laten vallen op hun veld van beschouwing, wijzen op Ruslands finantieelen toestand als het meest bemoedigende bewijs van levenskracht.

H.H. VAN CAPPELLE.

(Wordt vervolgd).

1 Kosheleff voorspelde deze crisis reeds in 1873, na die van Weenen. (Unsere Lage, pag. 79.)

De wedergeboorte van Nederland.
(*Vervolg en slot van blz.* 135.)

VII.
De teruggaaf der koloniën.
(Tractaat van 13 Augustus 1814.)

Ik heb er vroeger op gewezen, hoe van den aanvang onzer bevrijding de aandacht van Hogendorp op dit voor de toekomst van ons vaderland zoo gewichtig onderwerp gevestigd was Zooals blijkt uit den brief, door hem den 28 November 1813 aan H. Fagel geschreven, was het naar zijne meening eene zaak, die van zelve sprak, dat Engeland ons weder in 't bezit van al onze koloniën zoude stellen[1]. Ook de Souvereine Vorst had reeds vroeger - getuige zijn schrijven uit Londen aan H. van Gagern van 11 November 1813[2] - dit punt met de Engelsche Regeering besproken, al ging hij ook niet zoo ver als Hogendorp; al vleide hij zich toen nog niet met het volledig herstel van ons koloniaal bezit. Wij hadden toch bijna alles verloren. Had Engeland bij het vredesverdrag, den 27 Maart 1802 te Amiens gesloten, zich verbonden, met uitzondering van Ceylon, alles terug te geven wat het na de Revolutie van 1795 ons had ontnomen, de vreugde was van korten duur geweest, daar met 1803 de oorlog weder was uitgebarsten, en Engeland zich langzamerhand, evenals van de Fransche, ook van onze koloniën meester had gemaakt. Alleen de nederzetting te Decima in Japan, en de forten op de kust van Guinea maakten hierop eene uitzondering. Zoude Engeland genegen zijn, wat het met zijn zwaard had veroverd, geheel of ten deele terug te geven? Het begeerde althans niet alles te

1 G.K.v. Hogendorp, in 1813, blz. 20.
2 Leben von F.v. Gagern, I, blz. 107.

behouden. Men leze slechts het Engelsche Memorandum kort na den slag van Leipzig, nog vóór onze bevrijding opgesteld. De geheele of gedeeltelijke teruggaaf was echter afhankelijk van eene voorwaarde. Holland moest krachtig genoeg zijn, om zijn koloniaal bezit te kunnen verdedigen. En in zoover bestond er van den aanvang een nauw verband tusschen dit onderwerp en de vergrooting van Holland, de vereeniging van Noord en Zuid[1]. Van hier, dat de onderhandelingen over de teruggaaf der koloniën eerst werden geopend na de sluiting van het vredesverdrag van Parijs van 30 Mei 1814, ja eerst nadat den 21 Juni 1814 te Londen het protocol over de voorwaarden der vereeniging was vastgesteld. Tot zoolang was wel over deze zaak bij de eene of andere opkomende gelegenheid gesproken; eene eigenlijke onderhandeling was er nog niet gevoerd. En de Engelschen hadden den indruk gekregen, dat de Souvereine Vorst tevreden zoude zijn ook dan, wanneer een gedeelte der koloniën hem niet teruggegeven werd. Bij de komst van lord Castlereagh te s' Hage in 't begin van 1814 werd het behoud van de Kaap door Engeland besproken, waartegen door dit land aan den Souvereinen Vorst eene geldsom zoude worden verstrekt, noodig om bij uitbreiding van grondgebied dit tegenover Frankrijk te versterken[2]. Het bleef echter hierbij niet. Reeds bij de onderhandelingen te Chaumont zien wij het denkbeeld opkomen, dat wij ook in de West niet alles terug zouden erlangen. De aanleiding hiertoe was het eiland Guadeloupe. Door de Engelschen in 1810 op Frankrijk veroverd, was dit eiland bij art. 5 van het tusschen Engeland en Zweden den 3 Maart 1813 te Stockholm tegen Frankrijk gesloten Tractaat aan Zweden afgestaan. Daar het echter, bijaldien het congres te Chatillon eenen vredelievenden afloop mogt hebben, weder aan Frankrijk zoude moeten terugkeeren, was reeds in Februari 1814 de vraag gerezen, op welk eene wijze Zweden dan zoude moeten worden schadeloos gesteld. Door eene Hollandsche kolonie in de West, was het antwoord geweest; Holland, dat zoozeer zoude worden vergroot, moest die opoffering zich laten getroosten. Tegelijk met de mededeeling van Ruslands toetreding tot de vergrooting van Holland, terwijl

1 Bij H.v. Gagern, Mein Antheil an der Politik, II, blz. 245.

2 Brief van Lord Castlereagh aan Lord Liverpool, uit 's Hage, 8 Januari 1814. (Memoirs IX, blz. 152). Brief van den Souvereinen vorst van 8 Januari 1814 aan H. Fagel. (Mss. Mémoires van Grovestins.)

men - zooals wij vroeger hebben gezien - nog de zaak der Russische schuld verzweeg, werd door Clancarty met den Souvereinen Vorst de kwestie van Guadeloupe aangeroerd. De laatste nam dit denkbeeld beter op, dan Clancarty zich had voorgesteld; de Souvereine Vorst wenschte alleen, dat de private eigendom in de af te stane kolonie zoude worden geëerbiedigd, en dat die zijner onderdanen, welke aldaar plantaadjes bezaten, rechtstreeks met het moederland handel zouden mogen drijven[1]. Toen dus ook bij art. 9 van het Tractaat van Parijs, onder toestemming van Zweden tengevolge van met zijne geallieerden gemaakte arrangementen, Guadeloupe weder aan zijne zeer Christelijke Majesteit werd teruggegeven, kon het voor den Souvereinen Vorst niet onverwacht zijn, bijaldien het bleek dat deze zaak invloed zou uitoefenen op de teruggaaf der West-Indische koloniën. En dit was dan ook het geval, hoewel op eene andere wijze, dan men oorspronkelijk zich had voorgesteld. Zweden zoude in geld door Engeland te betalen, de vergoeding vinden; Engeland zoude daarvoor erlangen de West-Indische koloniën, oorspronkelijk voor Zweden bestemd. Essequebo, Demerary en Berbice, het westelijk gedeelte van Nederlandsch Guyana, waren daarvoor uitgekozen. De omstandigheid, dat in deze kolonie of koloniën veel Britsch kapitaal was vastgezet en tevens dat hier vooral de katoen, noodig voor de Britsche fabrieken, geteeld werd, schijnt de Engelsche Regeering te hebben bewogen, nevens de Kaap de Goede Hoop ook deze koloniën te willen behouden[2]. Toen dan de Engelsche Regeering het oogenblik gekomen achtte, om tot de regeling van dit onderwerp over te gaan, heeft zij waarschijnlijk niet verwacht, dat die regeling met moeielijkheden zoude gepaard gaan. Ja nog op den vooravond der onderhandelingen meent Lord Clancarty, dat onze minister van buitenlandsche zaken, van Nagell, geen bezwaar zoude vinden in den afstand van alle West-Indische

1 Brief van Lord Clancarty aan Lord Castlereagh van 13 Maart 1814, a.w. IX blz. 344.

2 Brief van E. Cooke van 17 Februari 1814, aan Lord Castlereagh: ‘The cessions will be much felt, chiefly Demerary and Berbice, which are Anglicized.’ Brief van Lord Liverpool aan Lord Wellington van 23 September 1814: ‘These settlements are most valuable to us, not only as they are occupied almost exclusively by British proprietors, but likewise as they contain the principal cotton establishments in America for the use of our manufactures.’ Verg. ook de brieven van Lord Clancarty aan Lord Castlereagh van 13 Maart en 17 Juni 1814 (a.w. IX, blz. 264, X, blz. 132, IX, blz. 344, X, blz. 54).

koloniën, mits eene schadeloosstelling in geld daarvoor in de plaats kwam. Het zoude echter spoedig blijken, dat Engelands gezant zich deerlijk had vergist. Den 24sten Juni 1814 zond van Nagell aan onzen gezant te Londen zijne Instructiën voor de onderhandelingen betrekkelijk de teruggaaf der koloniën. Onze minister van buitenlandsche zaken was bij het ontwerpen der instructiën uitgegaan van het denkbeeld, dat wij op al de door ons vóór de Revolutie van 1795 bezetene koloniën, zelfs op het bij vredesverdrag afgestane Ceylon, aanspraak konden maken. Het beginsel was dus de teruggaaf van al de koloniën, en voor zoover dit niet mogt geschieden, zooals met de Kaap, moest daarvoor eene schadeloosstelling in geld in de plaats treden. Waarop echter boven alles prijs moest worden gesteld, was de teruggaaf van geheel Guyana en dus ook van Essequebo, Demerary en Berbice.

Fagel, die met de inzichten der Engelsche bewindslieden nauwkeurig bekend was en zijnen chef daarvan ook niet onkundig had gelaten, schrikte, toen hij die instructien met de daarbij gevoegde toelichtende missive van 24 Juni 1814 ontving. Hij kon dan ook niet nalaten bij brief van 30 Juni 1814 aan v. Nagell te kennen te geven, dat van Ceylon, afgestaan bij den vrede van Amiëns, in 't geheel geene sprake kon zijn, en dat Engeland evenmin de bedoeling had, al de etablissementen van Guyana terug te geven. Bij dergelijk verschil van inzichten, wanhoopte hij aan den goeden uitslag der onderhandelingen[1]. En hij had hierin niet misgezien. Terwijl, zooals wij vroeger hebben medegedeeld, Engeland reeds ontevreden was over de wijze waarop hetgeen de geallieerden over België besloten hadden, door den Souvereinen vorst was opgenomen, werd die ontevredenheid vermeerderd door onze eischen betrekkelijk de koloniën. Fagel moest dan ook den 15den Juli 1814 schrijven aan v. Nagell, dat de onderhandelingen daarover om zoo te zeggen waren afgebroken, voordat zij begonnen waren, en dat Lord Castlereagh zich genoopt zag ons te verwijzen naar het congres van Weenen. Het doet mij leed - schrijft Fagel - maar bevreemden doet het mij niet. Gij zult, zegt hij, u herinneren, dat ik er een voorgevoel van heb gehad, en het zelfs bijna heb voorspeld, toen de Instructiën van 24 Juni mij zijn geworden. Moge, voegt hij niet zonder ironie er bij, deze

1 Een uittreksel van dezen brief bij Grovestins.

zaak te Weenen aan bekwamer handen dan de mijne toevertrouwd en met een beteren uitslag bekroond worden; te Weenen waar de onderhandelingen niet meer tusschen de beide Gouvernementen alleen in een geest van wederzijdsche inschikkelijkheid zullen kunnen gevoerd worden, maar onder den invloed van aan deze zaak vreemde belangen. Maar mag ik dan - schreef de Souvereine vorst den 22 Juli 1814 aan Fagel - onze beste koloniën opofferen of bederven en de blaam op mij laden, dit gedaan te hebben als prijs voor de vereeniging met België en alzoo de glorie van mijn huis hooger te hebben gesteld dan het welzijn van den Staat[1]?

Wellicht dat het op den lezer een vreemden indruk maakt, zoo te hooren spreken over onze bezittingen op het vaste land van Zuid-Amerika. Wij zijn er zoo gewoon aan geraakt, de waarde van ons koloniaal bezit hoofdzakelijk, zoo niet alleen, in de Oost te zoeken; ja zijn er niet, die al onze West-Indische koloniën als een lastpost beschouwen? Dit was echter in vroegere tijden de overtuiging niet. Mogt men al in 1814 twijfel hebben gekoesterd over de vraag: of het bezit der West-Indische eilanden voor ons nog wel van zooveel belang was als vroeger, ten opzichte van Guyana bestond die twijfel niet. Wat de schrijver van le Commerce de la Hollande[2] in 't midden der vorige eeuw, en na hem, nog even vóór de revolutie, Kluit[3] beweerd hadden, dat alleen Suriname van meer nut zou zijn voor de Republiek der Vereenigde Nederlanden, dan de handel op de Oost, schijnt ook nog in 1814 ten opzichte van Suriname met Essequebo, Demerary en Berbice de zienswijze van velen te zijn geweest. Dit is zeker, dat de Souvereine vorst niet alleen, maar ook zijn minister van buitenlandsche zaken al hunne krachten meenden te moeten inspannen, om den afstand van Essequebo, Demerary en Berbice en dus de verbrokkeling van Nederlandsch Guyana te beletten. Men deinsde vooral voor de ontevredenheid terug, die deze maatregel te Amsterdam zoude veroorzaken.

Wij waren echter machteloos tegenover Engeland. De Engelsche Regeering had, nadat de Souvereine vorst getoond had, in het protocol van 21 Juni 1814 over België te willen berusten, zich genegen verklaard, de onderhandelingen over de kolonien te hervatten, geenszins echter van de eens gedane

1 De brieven van 15 Juli en 23 Juli 1814 zijn te vinden in de Mémoires van Grovestins. Zie de Bijlagen hierachter.
2 I, p. 256.
3 Historia foederum, § 390.

eischen afstand te doen. Het staat, zeide Lord Castlereagh, aan ons te beoordeelen, wat het ons belieft te behouden, wat terug te geven[1]. En nu heeft er eene gebeurtenis plaats, die men, lettende zoowel op de Grondwet als op de latere geschiedenis van de Regeering van Willem I, niet zoude hebben verwacht. Van Nagell laat de onderhandelingen uit zijne handen glippen, en het is Falck, de Algemeene Secretaris, die ze weder opneemt Onwillekeurig herinnert men zich bij dit feit, wat v. Nagell als voorzitter van de Groote Vergadering bij de inhuldiging van den Souvereinen Vorst gezegd had. Gedachtig aan hetgeen hij in den tijd zijner ballingschap in Engeland gezien had, en niet aan den inhoud der Grondwet, meende hij, dat de vorst in zijne betrekkingen tot zijn volk nimmer verdacht kon worden, daar de Ministers voor al hunne verrichtingen verantwoordelijk bleven. Zoo schijnt ook hier het besef zijner verantwoordelijkheid de reden te zijn geweest, waarom hij zich aan de verdere behandeling dezer zaak heeft onttrokken. Falck, die, om de woorden van Lord Castlereagh te gebruiken[2], de bekrompen inzichten van van Nagell niet deelde, zag er geen bezwaar in, de verantwoordelijkheid voor het sluiten van een Tractaat met Engeland op de door dit land bepaalde grondslagen op zich te nemen, al voorzag hij ook het geschreeuw dat de afstand van de West-Indische koloniën op de beurs zouden veroorzaken. Want, meende hij, de teruggave van dit alles zoude van de Engelschen een effort de générosité zijn geweest, dat men niet konde verwachten, noch in redelijkheid kon vergen[3]. Wij zien dan ook uit den brief van Falck aan Fagel, van 4 Augustus 1814, dat deze gemachtigd wordt in den afstand van Essequebo, Demerary en Berbice toe te stemmen en tot de sluiting van het Tractaat op de grondslagen, door Fagel in zijne laatste depêche van 29 Juli neergelegd, over te gaan. Onzerzijds worden nog over eenige ondergeschikte punten eenige wenken medegedeeld, zonder dat van hunne inwilliging de sluiting van het tractaat afhankelijk werd gemaakt. En zoo werd dan na eenige dagen, den 13^{den} Augustus 1814, het Tractaat tusschen Groot-Brittannie en de Vereenigde Nederlanden over hunne koloniën te Londen geteekend[4].

1 Fagel aan v. Nagell, 30 Juli 1814. (Mem. v. Grovestins.)
2 Brief aan Lord Clancarty, van 14 Aug. 1814 (X, blz. 85).
3 Brief aan D J. van Lennep, van 16 Aug. 1814 (Brieven van Falck, N°. 105).
4 Lagemans, N°. 9; Convention entre les Provinces Unies des Pays-Bas et la Grande Bretagne, concernant leurs Colonies, signée à Londres le 13 Août 1814

Wat zouden wij dientengevolge van ons vroeger koloniaal bezit behouden, wat zou door ons worden afgestaan? In Afrika waren en bleven de forten op de kust van Guinea van zelf in ons bezit. Wij verloren echter de Kaap de Goede Hoop. In de Oost werd ons alles teruggegeven. Niet alleen de eilanden, maar ook de kantoren op het vaste land van Azië keerden tot ons terug. Eene uitzondering maakte daarop het kleine district Bernagore in de buurt van Calcutta, dat aan Engeland verbleef; eveneens Cochin op de kust van Malabar, waarvoor wij echter het tinrijke eiland Banca in ruil erlangden. Het is eenigszins bevreemdend, dat, terwijl Engeland zich genegen betoonde, aan ons dat belangrijke eiland wegens de nabijheid van Java en de Molukken af te staan, het er niet op aandrong al onze etablissementen op het vaste land te behouden, en dat te meer, omdat onzerzijds, vooral wanneer er geldelijke vergoeding voor gegeven werd, tegen den afstand daarvan niet veel bezwaar zoude zijn gemaakt, gelijk wij dan ook later, in 1824, in dien afstand hebben toegestemd. Engeland vergenoegde zich echter met de bepaling, waarbij de Souvereine Vorst zich verbond, in die etablissementen geene versterkingen op te richten, ten einde de goede verstandhouding tusschen beide landen niet zoude worden verstoord. In Amerika eindelijk moesten wij alleen het westelijk gedeelte van Nederlandsch Guyana derven; voor het overige zoude de Hollandsche vlag weder wapperen zoowel op het vaste land als op de eilanden. Aan den wensch van Engeland, om Essequebo, Demerary en Berbice te behouden, was alzoo voldaan. Het gelukte echter onze diplomatie, voor de onderdanen van den Souvereinen Vorst, die in 't bezit waren van plantaadjes aldaar, te bedingen, dat hun zoude worden veroorloofd *de naviguer et de trafiquer entre les dits établissements* en het moederland. Eene bepaling, die bij het Tractaat van den 12 Augustus 1815[1], nader werd uitgewerkt. Eene concessie van de zijde van Engeland, die niet zonder gewicht was, als men in aanmerking neemt, dat, naar de zienswijze dier dagen, het voordeel der koloniën hoofdzakelijk geacht werd te bestaan in de mogelijkheid, om van de vaart daarop en den handel daarmede de vreemdelingen te kunnen uitsluiten. Lord Clancarty meende zelfs, dat door dergelijke inbreuk op het koloniaal stelsel de afstand eener kolonie eerder een voordeel dan een nadeel was,

1 Lagemans, N°. 31.

daar men in 't genot bleef van de vaart en den handel en bevrijd werd van de kosten noodig voor de verdediging en het bestuur[1].

Tegenover het behoud dier koloniën door Engeland, stonden geldelijke opofferingen van grooten omvang. Een millioen £ sterling door Engeland te betalen aan Zweden voor Guadeloupe: twee millioen, om met een gelijk bedrag, dat de Souvereine Vorst zoude geven, te dienen voor de barrièresteden in België; eindelijk de helft - tot een maximum van 3 millioen - van de kosten door Holland te betalen dans le but de consolider et d'établir finalement d'une manière satisfaisante l'union des Pays-Bas avec la Hollande sous la domination de la Maison d'Orange Nassau. Met andere woorden: Engeland zoude, voor het geval Rusland van zijne Hollandsche schuld geheel of ten deele werd bevrijd, daarin haar aandeel dragen.

Ontstond er nu geschreeuw op de beurs? Dit kon moeielijk, daar aan het tractaat geen ruchtbaarheid werd gegeven; een deel der overeenkomst was zelfs in geheime artikelen opgenomen. In het Hoofd-Tractaat zelf werd de teruggaaf van al de koloniën en de ruil van Cochin en Banca uitgesproken; alleen werd ten opzichte van de Kaap de Goede Hoop en van Demerary, Essequebo en Berbice verwezen naar eene supplementaire overeenkomst, die, zooals het heette, later zoude worden gesloten. En om den goeden indruk niet te verzwakken, was zelfs de afstand van het onbeteekenend Bernagore naar de geheime artikelen verwezen. In die geheime artikelen vond men voorts nader geregeld, wat er met de Kaap en Guyana zoude geschieden en waren tevens de geldelijke verbintenissen opgenomen, die Engeland daartegenover op zich nam. Engeland had, wanneer men het verlangde, geen bezwaar in de openbaarmaking van het Tractaat, mits de inhoud der geheime artikelen geheim bleef. Waarom? Die artikelen stonden in een te nauw verband met de nog tusschen de mogendheden te sluiten overeenkomst over het nieuwe Rijk der Nederlanden; maar bovendien was het wenschelijk, dat Rusland niet wist, tot welk eene som Engeland zich verbond voor de overname der Russische schuld. Wanneer, zooals later het geval was[2], de edelmoedige keizer aller Russen met eene mindere som dan 6 millioen £ sterling tevreden kon worden gesteld, dan behoefde ook Engeland minder dan 3 millioen voor die zaak bij te passen.

1 Brief aan Lord Castlereagh, van 13 Maart 1814 (IX, blz. 344).

2 Tractaat van 19 Mei 1815 (Lagemans, N°. 27).

Ook was het wenschelijk dat het Parlement vooreerst onkundig werd gelaten van de zware geldelijke verplichtingen, die Engeland op zich nam. De Souvereine Vorst was waarschijnlijk evenmin op openbaarheid gesteld. Hij die krachtens art. 38 der Grondwet voor geen Tractaat hoegenaamd de toestemming der Vertegenwoordiging noodig had, schijnt zelfs geene behoefte te hebben gevoeld het Hoofdtractaat ter kennis des volks te brengen. Eerst den 7^{den} November 1814[1] in de Aanspraak, door den Souvereinen Vorst bij de opening van de vergadering der Staten-Generaal gedaan, wordt gezinspeeld op dit Tractaat en op de teruggaaf van het aanzienlijkste gedeelte van Neerlands aloude bezittingen, in 't bijzonder van het onschatbare Java. In het verslag, gedurende dezelfde zitting uitgebracht door den Secretaris van Staat voor de Binnenlandsche Zaken, wordt medegedeeld, dat het nog van nadere onderhandelingen moet afhangen, welke van de West-Indische koloniën aan ons zouden terugkomen[2]. Nog in Mei van het volgende jaar was de inhoud van het Tractaat onbekend en moest Hogendorp aan den Souvereinen Vorst de machtiging vragen het mede te deelen aan de leden der Commissie voor het ontwerpen der Grondwet voor het nieuwe Koningrijk[3].

Eerst in Juni 1815 werd de inhoud der overeenkomst van 13 Augustus 1814 wereldkundig door de overlegging er van aan het Parlement[4]. De redenen van geheimhouding waren vervallen. Immers op het Congres van Weenen waren de grenzen van het nieuwe Rijk bij Tractaat van 31 Mei 1815 voor goed vastgesteld, terwijl bij Tractaat den 19 Mei 1815 te Londen door Rusland met ons en Engeland gesloten de zaak der Russische schuld geregeld was[5].

Men had zich echter vergist in het tijdstip, waarop de Conventie van 13 Augustus 1814 tot uitvoering zoude komen. Binnen drie weken zoude het Tractaat door den Prins-Regent en den Souvereinen Vorst worden geratificeerd (art. 9) en binnen drie maanden daarna de bezittingen in de West, binnen zes maanden die in de Oost weder worden gesteld in ons bezit. Het geheele jaar 1815 moest echter voorbijgaan, zonder dat van dit alles iets kwam. De vertraging was voor een deel teweeggebracht door den langen duur van het Weener Congres, voor

1 Stuart, Jaarboeken van 1814, blz. 245.
2 a.w., blz. 252-253.
3 Brief van Hogendorp aan den Souvereinen Vorst, van 2 Mei 1815 (in Mss. Mémoires van Grovestins).
4 Stuart, a.w., blz. 391. Volgens de Times van 12 Juni 1815 had die overlegging plaats den 9 Juni.
5 Lagemans, a.w. N°. 28, 27.

een deel ook door Napoleons terugkomst uit Elba, die het noodzakelijk maakte, dat de troepen voor de Indiën bestemd, vooreerst hier bleven ter verdediging van het Rijk in Europa. Eerst in Januari 1816 ging de West, in Juni 1816 de Oost uit de handen van Engeland in de onze over.

Wij zagen, dat v. Nagell en anderen niet tevreden waren over de gedragslijn van Engeland, dat niet alles teruggaf. Opmerkelijk is het, dat, terwijl men niet het minste bezwaar zag in de toepassing van het recht van verovering op België en in het beroep op dat recht door de geallieerden bij het Londonsche protocol van 21 Juni 1814 gedaan, men het Engeland ten kwade duidde, toen het iets wilde behouden van hetgeen het in den tienjarigen oorlog van 1803 tot 1814 met zijn zwaard had verkregen. Wanneer men echter let op de opofferingen, die Engeland zich in den langdurigen oorlogstijd had getroost, dan zoude de volledige teruggaaf, ik ben het met Falck eens, een buitengemeen, niet te vergen en niet te verwachten effort de générosité van de zijde van Engeland zijn geweest. Ik kan dan ook, hoe gaarne ik ook zoude willen, in die afkeuring van Engelands gedrag niet deelen, en dit te minder, als ik denk aan de zware geldelijke verplichtingen, die Engeland als equivalent voor de door ons afgestane koloniën op zich nam. Eerder zoude de vraag kunnen gedaan worden, waaraan wij het te danken hebben, dat wij zonder eenige inspanning onzerzijds weder in 't bezit kwamen van het grootste gedeelte onzer koloniën.

Waaraan? Men heeft beweerd, dat Engeland door zijne bondgenooten tot die teruggaaf genoopt was. Ik meen ten onrechte. Het blijkt niet, dat eene der andere mogendheden op de sluiting van het Tractaat van 13 Augustus 1814 eenigen invloed heeft uitgeoefend; integendeel bestond juist, zooals wij vroeger gezien hebben, onzerzijds de groote vrees, dat de koloniale kwestie niet tusschen Engeland en ons alleen zoude worden beslist, maar dat zij, ter behandeling verwezen naar het Congres van Weenen, vermengd zou worden met al de netelige vraagstukken der Europeesche politiek. Alleen in zoover hebben de geallieerden invloed ten onzen gunste uitgeoefend, dat Engeland door te veel te behouden, zijne reputatie op het continent vreesde te zullen bederven en daardoor zijne zedelijke kracht te zullen verzwakken[1].

1 Brief van Lord Castlereagh aan Lord Liverpool van 19 April 1814 (a.w. X, blz. 472).

Er moge zijn bijgekomen, dat in die dagen uitbreiding van het koloniaal bezit quand même bij Engeland niet op den voorgrond stond. Er waren nog andere zaken, waaraan het vooral niet minder waarde hechte. De beginselen van de gewapende neutraliteit, in het laatst der vorige eeuw door Rusland verkondigd, ten einde in den oorlog ter zee den handel der neutralen te beschermen, de handhaving vooral van den nieuwen volkenrechtelijken regel: vrij schip, vrij goed, waren altijd Engeland een doorn in het oog geweest. De Engelschen meenden, om meester ter zee te blijven, de wapenen van het oude Europeesche zeerecht niet te kunnen missen, en de ondervinding der Napoleontische oorlogen had hen in die zienswijze bevestigd. Van hier, dat bij de regeling van het Europeesche Statenstelsel na den val van Napoleon over het zeerecht niets werd bepaald, de beginselen der gewapende neutraliteit werden doodgezwegen en alzoo het oude zeerecht bleef bestaan[1].

Het omgekeerde was het geval met een ander punt, dat de Engelsche Staatslieden niet minder ter harte ging. Ik bedoel de afschaffing van den slavenhandel. Onwillekeurig doet men de vraag: wat toch wel de bovendrijvende partij in Engeland, de Tories, bewoog, een strijd op leven en dood te voeren tegen dat menschonteerend bedrijf. Humaniteit was anders niet het zwak van die Staatslieden met hun ingeworteld conservatisme. De reden zal wel deze zijn, dat in de Engelsche natie langzamerhand eene beweging voor de afschaffing van dien handel was ontstaan, zoo sterk, dat de Regeering om politieke redenen het geraden achtte, voor haar partij te kiezen. Dit is zeker dat reeds voor den val van Napoleon Engeland van Portugal en Zweden de veroordeeling van den slavenhandel wist te verkrijgen, en dat na den val van Napoleon geene gelegenheid ongebruikt werd voorbijgegaan, om van de andere mogendheden hetzelfde te bedingen. Zoo zien wij dan ook den Souvereinen Vorst ter voldoening aan eene nota van Engeland van den 15 Juni 1814 een besluit nemen tot wering van den slavenhandel, terwijl ook het verdrag van 13 Augustus 1814 in art. 8 eene uitdrukkelijke verbintenis tenzelfden einde onzerzijds bevat.

Er waren dus andere zaken, waarop Engeland nog grooteren prijs stelde dan op de uitbreiding van het koloniaal bezit

1 Verg. Brief van Lord Clancarty aan Lord Castlereagh, 14 December 1813 (IX, blz. 97).

Wellicht dat Frankrijk nog meer van de verlorene koloniën had kunnen terug erlangen, zoo het, even als wij, eene uitdrukkelijke verbintenis tot wering van den slavenhandel had willen aangaan. Maar ook zonder dat kreeg zelfs dit land bij het Tractaat van Parijs van 30 Mei 1814 de meeste zijner koloniën terug. Hoeveel te meer moest Engeland dan genegen zijn, dezelfde gedragslijn tegenover ons te volgen, die vroeger wel de verbondenen van Frankrijk waren geweest, maar toch voor en na de inlijving als het slachtoffer van Napoleons heerschzucht moesten worden beschouwd; tegenover ons, die, zoodra de gelegenheid daar was, het Fransche juk hadden afgeschud; tegenover ons, die door de herstelling van het huis van Oranje ons berouw hadden getoond over de afdwalingen der revolutie en den draad met den voorrevolutionairen tijd weder hadden vastgeknoopt.

Onze wenschen moesten dus bij Engeland een geopend oor vinden. Wat echter dit land had kunnen weerhouden, terug te geven wat het had veroverd, zoude de vrees zijn geweest, dat wij te zwak waren de heerschappij over de koloniën te handhaven. Maar die vrees trad op den achtergrond, zoodra het zoo goed als zeker was, dat door de vereeniging met België, een, naar men meende, krachtig Rijk zoude verrijzen. De vrees verdween geheel door de overweging, dat wij voortaan de bondgenooten van Engeland zouden zijn en dus altijd op de Engelsche bescherming zouden kunnen rekenen. Het zal, zeide Lord Castlereagh aan H. Fagel, een groot voordeel voor het vereenigde Holland en België zijn, dat het zoozeer onder het bereik van Engeland ligt. Bij het minste gevaar kan het Engelsche leger den Souvereinen Vorst te hulp snellen. De Souvereine Vorst kan, meende hij, dat leger beschouwen als ter zijner beschikking staande, zonder tot zijnen last te zijn[1]. Toen Engeland aan ons de koloniën teruggaf, deed het dit in de verwachting, dat beide landen door een innigen band zouden zijn en blijven omstrengeld. Eene alliantie zoude reeds toen zijn aangegaan, was men van de Engelsche zijde niet bevreesd geweest, hierdoor den naijver der andere mogendheden op te wekken en daardoor een nadeeligen invloed uit te oefenen op de onderhandelingen, die over de vereeniging van al de Neder-

1 Brief van H. Fagel aan den Souvereinen Vorst van 12 Augustus 1814 (Mss. Mémoires van Grovestins).

landen nog op het Congres van Weenen moesten worden gevoerd. Maar was dit congres eens afgeloopen, dan zoude er, hierover was men het eens, een alliantie-verdrag worden geteekend[1].

De Engelsche Regeering schijnt niet te hebben gevreesd, dat - zooals later is gebleken - uitstel wel eens afstel zoude kunnen zijn.

Met het oog op dit alles heeft Engeland er geen bezwaar in gezien, zich bij de formuleering van het Tractaat op dit standpunt te plaatsen, dat het, met uitzondering van Ceylon, alles teruggaf, hetzij in natura, hetzij in andere equivalenten. Tegenover de vereeniging van België stond de afstand van een deel van Guyana aan Zweden, en daar dit Rijk van Engeland daarvoor een millioen £ st. ontving, de overdracht daarvan aan Engeland. Tegenover de Kaap de Goede Hoop stonden de 5 millioen £ st. als maximum te betalen voor de barrièresteden en de Russische schuld. De draad, die door alles liep, was dus de vereeniging met België. En met het oog daarop is na 1830 onzerzijds gezegd, dat ‘de gedwongene Belgische bruid ons reeds als beginsel der smarten, vier allerbelangrijkste koloniën kostte’[2]. Als men het Tractaat van 13 Augustus 1814 alleen leest, is dit beweren juist. Wanneer men echter meer achter de schermen ziet, dan kan wellicht met niet minder recht de zaak aldus worden voorgesteld, dat de vereeniging met België de prijs is geweest, waarvoor wij de teruggaaf der koloniën hebben gekocht.

Zoo was dan Nederland niet alleen opgenomen in de rij der volken; het herrees ook als koloniale Mogendheid. Een gevoel van verademing, een gevoel van dankbaarheid doortintelde de geheele natie. ‘Zij erkende’, zoo sprak men in die dagen, ‘in den Vorst den redder door de Voorzienigheid gegeven. Oranje was het middenpunt, waarom allen zich schaarden, het eenige rustpunt, waarop men de toekomst veilig kon te gemoet zien.’ ‘Onze redding’, riep men uit, ‘is volkomen; een algemeene vrede schenkt rust aan de aarde, opent al onze bronnen van welvaart en hergeeft ons niet alleen landen sedert twintig jaren van ons afgescheurd, maar verzekert ons zelfs eene vermeerdering van grondgebied en macht, waardoor deze nauwelijks herboren Staat tot een hoogeren rang onder de Mogend-

1 Brief van H. Fagel aan Falck van 13 Aug. 1814 (a.w.).

2 Van Kampen, Geschiedenis der Nederlanders buiten Europa, III (1833), blz. 516.

heid verheven, de krachten zal erlangen, om dien rang, onder Goddelijken zegen, tot ons eigen behoud en de rust van Europa met waarde te handhaven'.

'Zooveel rampen moest de Nederlander lijden om tot zooveel heils te kunnen worden opgevoerd'[1].

In dat algemeen accoord werd geen wanklank vernomen; niemand dacht er aan dat de toekomst ook wrange vruchten zoude kunnen verbergen in haren schoot.

Het onderwerp, dat ik mij voorstelde te behandelen, was de wedergeboorte van ons vaderland na het ineenstorten der Fransche heerschappij in het laatst van 1813. Wanneer ik thans de pen nederleg, wil ik niet beweren mijn plan te hebben volvoerd. Niemand weet beter dan ik, hoeveel aan mijne beschouwingen, hoeveel aan hare volledigheid ontbreekt. Onder anderen heb ik mij onthouden van de uiteenzetting van één punt van gewicht: de invoering van de Grondwet van 29 Maart 1814. Met die Grondwet was het tijdperk van overgang, waarin de Souvereine Vorst de onbeperkte macht had uitgeoefend, gesloten. Den 6^{den} April 1814 benoemde hij zijne Ministers, de leden van den Raad van State, de Gouverneurs der provinciën, de leden der Staten-Generaal. In de maand Augustus volgde de benoeming van de Staten der provinciën, gekozen uit de edelen, de Steden, en de eigenerfden. Er was dus geen jaar voorbijgegaan en de Regeeringsvorm was in werking. De behandeling van dit punt zoude kunnen geacht worden te vallen binnen den kring van mijn onderwerp. Niet minder wellicht de beantwoording der vraag, wat niettegenstaande de verdrijving van den vreemdeling onder de nationale Regeering van de Fransche instellingen in wetgeving en bestuur behouden bleef, wat daarentegen daarvan plaats maakte voor vruchten op onzen bodem gegroeid. Voor het oogenblik echter wensch ik van het geduld mijner lezers niet meer te vergen. Mogt het mij blijken, niet al te zeer beneden mijn onderwerp te zijn gebleven, het kan zijn dat ik later de leemten tracht aan te vullen, die nu nog in mijne beschouwingen bestaan.

B.D.H. TELLEGEN.

1 Besluit van 22 Juni 1814, bevelende een algemeenen dankdag. Verslag den 7 November 1814 door den Minister van Binnenlandsche Zaken uitgebracht aan de Staten-Generaal. Stuart, Jaarboeken van 1814, blz. 211, 248.

Bijlagen.

(Bijlagen van HOOFDSTUK III.)

Algemeene gronden van de Constitutie.

1. Een Souverein Vorst, fundamenteele wetten, Staten-Generaal en Provinciaal tot bewaarders van die wetten.
2. De Vorst doet eerst den Eed op de fundamenteele wetten, en ontvangt dan de huldiging van de Staten-Generaal en Provinciaal.
3. 's Lands overoude constitutie, zooals die was voor de Republiek, en veelal behouden is onder de Republiek, te herstellen, gezuiverd van alle gebreken, en gewijzigd door al wat ondervinding, voorbeelden en verlichting ten dien einde aanbieden.

Eerste hoofdstuk.
Van den Souverein.

1. De volheid van de executieve magt aan den Vorst.
2. De erfelijke opvolging en voorziening omtrent alle denkbare gevallen, naar het maxime van het Fransche Regt: *Le Roi ne meurt pas*.
3. De Vorst deelt de legislatieve magt met de Staten-Generaal.
4. De Vorst verheft in den adelstand, en de Adel is geen bloote titel, maar geeft politieke regten.

Tweede hoofdstuk.
Van de Staten-Generaal.

1. De Staten-Generaal deelen de legislatieve magt met den Vorst.
2. De Staten-Generaal hangen geenszins af van hunne committenten en zweeren zelfs de Provinciale belangen af.
3. Zij doen alle zaken af bij meerderheid van stemmen.
4. Zij beoordeelen het gebruik van de Penningen.

Derde hoofdstuk.
Van de Staten der Provinciën.

1. Hunne Souvereiniteit is overgegaan op den Vorst.
2. Hunne wetgevende magt is opgedragen aan de Staten-Generaal.
3. De Diplomatie, de Finantie, de Defensie blijven buiten hunnen kring.
4. Zij kiezen de Afgevaardigden tot de Staten-Generaal, zonder eenigen last te geven.
5. Zij zijn uitvoerders van de wetten van den Vorst en de Staten-Generaal tot bevordering van Industrie, Koophandel en Landbouw, van het Schoolwezen,

van den Godsdienst en goede Zeden, van den Armenstaat, van wegekanalen; alle dingen, welke gewijzigd moeten worden naar de localiteiten van iedere provincie.

6. Stadhouders van den Vorst zitten voor in hunne Vergaderingen en Collegiën.
7. Zonder eenige belemmering te kunnen toebrengen aan de generale regering, kunnen zij veel toebrengen aan den nationalen voorspoed.
8. Zij bestaan uit Edelen en Steden, omdat deze samenstelling zich verliest in den nacht der tijden, omdat de Nederlanden groot, magtig en rijk geworden zijn onder dezelve, eeuwen lang vóór de Republiek, meer dan twee eeuwen onder de republiek; en dat alles hoe langer hoe meer is vervallen en verloren gegaan, van den dag af aan, dat deze grondzuilen van het Nederlandsche politiek aanwezen hebben moeten plaats maken voor afgetrokken denkbeelden en de metaphysiek van nieuwerwetsche Staatkundigen.

Vierde hoofdstuk.
Van de regterlijke magt.

1. Een en hetzelfde wetboek voor alle de provinciën.
2. Dezelfde manier van procederen voor alle de provinciën.
3. De inrigting der regtbanken in de onderscheidene provinciën naar de localiteiten.
4. Bij deze inrigtingen de oude eerwaardige instellingen; en ook hierin den geest der nieuwigheden, die ons land bedorven heeft, zooveel mogelijk uit te roeijen.

Vijfde hoofdstuk.
Van de Finantiën.

Eenheid, omdat hier de eenheid te pas komt, even als bij de Diplomatie en bij de Defensie.

Zesde hoofdstuk.
Van den Waterstaat

Dit korte hoofdstuk is zelfs een bloote grondslag.

Zevende hoofdstuk.
Van den Godsdienst en goede Zeden.

1. Volmaakte vrijheid van conscientie.
2. Onderhoud van de Gereformeerde kerk door den Staat in de Zeven Nederlanden, en van den Roomschen godsdienst in de Tien Nederlanden.
3. Algemeene wetten over Godsdienst, Schoolwezen, Armenbestuur aan den Souverein en de Staten-Generaal voor te houden.
4. De toepassing van die wetten overgelaten aan de Staten der Provinciën, ten einde die wetten weldadig te maken en niet te vervallen in dezelfde ongerijmdheden, waarvan wij zoo deerlijk bewijzen ondervonden hebben.

Achtste hoofdstuk.
***Van Bijvoegselen en Veranderingen*.**

Dezelve noch te gemakkelijk noch te moeijelijk te maken.

(Grondtrekken der Grondwet, den 27sten December 1813 door Hogendorp aan de Grondwets-Commissie medegedeeld en in de Notulen der Commissie opgenomen).

Ontwerp-reglement tot invoering van de grondwet.

1. Zoodra de commissie der constitutie hare deliberatiën betreffende de Grondwet zal hebben geëindigd, en tot een besluit daarop gekomen zal zijn, brengt dezelve een rapport dienaangaande aan den Souvereinen Vorst uit.
2. Dezelve biedt, te gelijker tijd, aan Zijne Koninklijke Hoogheid aan het Concept-reglement op de invoering van de Grondwet, bevattende de navolgende bepalingen.
3. Tot het delibereren over en het aannemen van de Grondwet zullen vijf à zeshonderd aanzienlijke Ingezetenen van de Vereenigde Nederlanden worden opgeroepen.
4. Ten dien einde zullen de Commissarissen-Generaal in de onderscheidene departementen aan den Commissaris-Generaal van Binnenlandsche Zaken een lijst inzenden van een genoegzaam aantal, berekend naar de bevolking van de respectieve Departementen, van de aanzienlijkste Ingezetenen van hun Departement.
5. De Commissaris-Generaal van de Binnenlandsche Zaken zal bij eene aanschrijving de door de Commissarissen-Generaal in de onderscheidene Departementen opgegeven personen uitnoodigen tot het bijwonen eener vergadering tot onderzoek en vaststelling van de constitutie, welke gehouden zal worden binnen Amsterdam den 1sten Februarij 1814.
   De Commissaris-Generaal zal aan ieder van de opgeroepene notabelen drie exemplaren van de Concept-Grondwet toezenden en zorg dragen dat van dat oogenblik af het stuk te koop zij voor 't Publiek.
6. De Vorst zal op dien dag met alle plegtigheid zich in deze vergadering begeven, dezelve openen, eenen Voorzitter benoemen, en het ontwerp der Grondwet van de Vereenigde Nederlanden ter overweging aanbieden.
7. De vergadering zal terstond tot het delibereren over dezelve Grondwet overgaan, en na den afloop der deliberatiën, de Grondwet aangenomen zijnde, de aanneming van dezelve aan Zijne Koninklijke Hoogheid door eene commissie, bestaande uit den President en eenige Leden, bekend maken.
8. De Grondwet aangenomen zijnde, zullen de notabelen zich constitueren tot eene groote vergadering van Staten-Generaal, Zijne Doorluchtige Hoogheîd zal in deze vergadering verschijnen, en in den boezem van dezelve den Eed, bij de Grondwet vastgesteld, afleggen. Hoogstdezelve zal daarop de plegtige huldiging van de groote vergadering ontvangen.
9. De Souvereine Vorst zal daarop zoodanige voordragten door de hoofden der ministeriële departementen kunnen laten doen als Hoogstdezelve zal noodig oordeelen en daarover deliberatiën kunnen aanleggen.
10. Na weinige dagen scheidt de groote vergadering der Staten-Generaal, na alvorens op zoodanigen voet, als zij zelve zal goedvinden, de invoering der Grondwet aan Zijne Koninklijke Hoogheid te hebben opgedragen.
11. De Staten der onderscheidene provinciën zullen voor de eerste reize te zamen komen in de maand Maart 1814.
12. De Staatsvergadering van elke provincie vangt hare werkzaamheden aan met het vervaardigen van een Concept-reglement op hare huishoudelijke inrigting, om aan den Souvereinen Vorst voorgedragen, en door denzelven goedgekeurd zijnde, bekrachtigd te worden.
13. Gedurende de drie eerste jaren van de Grondwet zal de commissie van de constitutie den Souvereinen vorst dienen van advies, wanneer uitleggingen

worden gevraagd of het een of 't ander in de Grondwet blijkt te ontbreken, ten einde Hoogstdezelve eene voordragt zoude kunnen doen aan de

Staten-Generaal. Na deze drie jaren blijft de uitlegging van duisterheden aan de Staten-Generaal.

(Notulen als voren, van 4 Februari 1814.)

In het exemplaar van den Heer Elout luidt art. 13: *De eerste vergadering der Staten-General zal gehouden worden den* 1 *November* 1814, en wordt art. 13 dan art. 14.

Voorloopig rapport der grondwets-commissie aan den souvereinen vorst.

Doorluchtigst Vorst en Heer!

Ik[1] vinde mij gelast door de commissie van constitutie om aan Uwe Koninklijke Hoogheid een voorloopig verslag te doen van den staat der deliberatiën.

Wij zijn nu de schets, die wij tot een leiddraad van deze aangenomen hadden, geheel door, op een paar artikelen na, die met Uwe Koninklijke Hoogheid zelve nog moeten vereffend worden.

Aan eenige consideratiën van Hoogstdezelve door Haar aan mij medegedeeld, is volkomen voldaan.

Wij hebben nu eene commissie van eenige leden benoemd tot de generale redactie van het stuk, ten einde alle duisterheden, alle overtollige herhalingen weg te nemen, en overal in te voegen hetgeen bij nog volgende artikelen, op vroegere is aangemerkt. - Uwe Koninklijke Hoogheid zal denkelijk nu reeds een afschrift hebben van het geheele stuk, zooals het nu ligt, en wij hopen Hoogstdezelve de finale redactie over acht dagen aan te bieden.

Wij haasten ons Uwe Koninklijke Hoogheid dit voorloopig verslag te doen, ten einde Haar in staat te stellen, om bij tijds de noodige schikkingen ter invoering van de constitutie te beramen, en met hetzelfde oogmerk onderwerpen wij aan het oordeel van Hoogstdezelve eenige denkbeelden, die bij ons opgekomen zijn onder het delibereren op het reglement van invoering.

Het is ons voorgekomen dat de zes honderd notabelen eene meer bepaalde qualificatie van Representanten der Natie *ad hoc* zouden behooren te hebben, en dat hun deze qualificatie met geringer omslag en zonder eenig inconvenient zoude kunnen bezorgd worden.

De gedrukte lijsten namelijk van Notabelen van elk departement, zouden kunnen ter visie gelegd worden in de Hoofdplaats van ieder arrondissement, acht dagen lang, en alle de meerderjarige mannelijke Ingezetenen opgeroepen worden, om dezelve te onderzoeken, met vrijheid ze te verwerpen, en in dat geval kennis daarvan te geven aan den Commissaris, invoegen dat de stilzwijgende zouden worden gehouden voor te hebben toegestemd. Na afloop der acht dagen worden van alle zijden Rapporten ingezonden aan het Binnenlandsche departement en Uwe Koninklijke Hoogheid kan de zes honderd Notabelen verklaren te zijn Representanten der geheele natie, om het ontwerp der constitutie uit hare handen te ontvangen en het verlangen der natie op dezelve uit te brengen.

Wat de lijsten zelve betreft, meenen wij dat dezelve dienen onderzocht te worden, of er ook tegen alle verwachting onwaardige mannen op mogten staan, ten einde

1 G.K.v. Hogendorp.

dezelve dan uit te schrappen. Vervolgens zouden wij oordeelen, dat de lijst van elk departement zoude kunnen gereduceerd worden op het proportioneel getal door middel van het lot. Wanneer Uwe Koninklijke Hoog-

heid gelieft opentlijk bekend te maken, dat de talrijke lijsten op deze wijze zijn gereduceerd, zal elk, die eenig regt meent te hebben, om onder de notabelen gerekend te worden, mogen denken, dat hij op het gros gestaan heeft doch dat het lot hem tegen is gevallen.

Wat den tijd der zamenroeping betreft, zoo denken wij dat dezelve kan bepaald worden op drie weken na dato der publicatie tot het ter visie leggen van de lijsten, omdat met het doen der publicatie ook het ontwerp der constitutie met den druk publiek gemaakt kan worden, waardoor iedereen en dus ook de aanstaande notabelen zich met den inhoud van het stuk gemeen kunnen maken. Indien de redactie over acht dagen gereed, en vervolgens door Uwe Koninklijke Hoogheid goedgekeurd was, zoude het stuk over veertien dagen kunnen gedrukt zijn, en de groote vergadering gevolgelijk over vijf weken kunnen gehouden worden. Dan zoude de constitutie in de laatste helft der maand Maart kunnen aangenomen zijn en de invoering van dezelve door Uwe Koninklijke Hoogheid aanstonds kunnen worden begonnen, naarmate Hoogstdezelve in den loop van deze vijf weken, al het noodige daartoe voorbereid had.

Wij hebben de eer Uwe Koninklijke Hoogheid bij voorraad met de vordering van dit werk tot dusverre geluk te wenschen, en daar de Hemel ons het geluk beschoren heeft, dat een vorst uit het Doorluchtig Huis van Oranje door de luide begeerte der geheele natie tot het souverein gezag verheven, uit zijnen vrijen wil eene constitutie aan de natie aanbiedt, waardoor zijn eigen gezag op eene redelijke wijze aan grondwetten gebonden wordt, zoo bidden wij de goddelijke voorzienigheid, dat ook de natie deze weldaad op haren regten prijs zal weten te stellen, en dat de groote eensgezindheid ongestoord zal blijven heerschen tusschen Vorst en Volk, tot eindelijk herstel van 's Lands diep gevallen toestand.

(Notulen als voren van 5 Februari 1814.)

Ontwerp-publicatie tot oproeping der notabelen.

Wij WILLEM, enz.

Aan onze landgenooten, de Ingezetenen der Vereenigde Nederlanden.

Van het oogenblik af dat wij door uwe luide begeerte en eenparige uitroeping tot het Souverein gezag verheven zijn, hebben wij onze gedachten laten gaan over eene constitutie van Regering, geschikt naar uwe zeden, naar uwe gewoonten, naar de behoefte van den tijd en de omstandigheden van ons land en van Europa. Ook werd ons in de eerste dagen na onze overkomst herwaarts het ontwerp van eene Grondwet aangeboden, een ontwerp, reeds lang te voren in gereedheid gebragt en hetwelk ons toescheen in vele opzigten aan de onderstelde vereischten te voldoen.

Wij hebben vervolgens eene commissie van constitutie benoemd van vijftien aanzienlijke Leden uit uw midden, welke het ontwerp tot een leiddraad van hunne deliberatiën nemende, na eene dagelijks voortgezette overweging ons nu de vrucht van hunnen arbeid hebben overgelegd.

Wij hebben dit stuk met behoorlijke aandacht onderzocht, en alzoo wij bevonden hebben, dat het naar ons inzien, aan den wensch der natie voldoen, en tot heil des Vaderlands strekken zal, zoo begeeren wij hetzelve nu aan de natie over te geven, opdat hetzelve, indien wij ons niet bedrogen hebben, door hare vrije keuze bekrachtigd worde.

Ten einde op eene geregelde wijze dit ons oogmerk te bereiken, zonder stoornis van den loop der provisionele Regering en van de publieke orde,

wenschen wij dat zes honderd van de aanzienlijkste onder onze landgenooten, door de Natie zelve worden gemagtigd, ten einde het ontwerp der Grondwet uit onze handen te ontvangen, hetzelve te beoordeelen, en, indien zij het goedkeuren, den eed daarop van ons zelve af te nemen, en ons uit naam der Natie in te huldigen.

Reeds hebben wij uit alle de tegenwoordige Departementen lijsten van de aanzienlijkste Ingezetenen ontvangen, aanzienlijk door deugd, door bekwaamheden, door geboorte en door middelen; deze lijsten het getal van zes honderd ver overtreffende, hebben wij dezelve voor elk Departement op het bepaalde evenredig getal gebragt, waartoe wij het onpartijdigste middel gekozen hebben, namelijk het lot, onder toezigt van eene daartoe benoemde commissie.

Deze alzoo bij het lot bepaalde lijsten zullen in de hoofdplaatsen van elk arrondissement ter kennisse van alle de Ingezetenen gebragt worden, en acht dagen lang publiek blijven liggen, met vrijheid voor elk en een iegelijk om dezelve te mogen verwerpen, met onderteekening van zijnen naam, waaromtrent een behoorlijk Reglement alomme door onze Commissarissen in de Departementen afgekondigd en aangeplakt zal worden.

Indien deze lijsten door de natie worden goedgekeurd en wij officieele berigten daarvan zullen ontvangen, zoo zullen wij deze zes honderd aanzienlijken verklaren de geheele natie te representeren, ter aanneming van de Grondwet, en wij zullen dezelve beschrijven onder den naam van *Groote Vergadering der Vereenigde Nederlanden*, ten einde drie weken na dato dezes te vergaderen binnen *Amsterdam*.

Wij zullen ons vervolgens in het midden van de vergadering begeven, aan dezelve eenen President en eenige Secretarissen voordragen, ten einde op eene geregelde wijze tot een besluit te kunnen komen en ons hetzelve door eene plegtige commissie toe te zenden.

Inmiddels hebben wij van stonden aan het ontwerp der Grondwet door den druk gemeen gemaakt, en daarbij gevoegd het ontwerp van een besluit, om te dienen, ingeval de constitutie aangenomen wordt, zoodat de geheele Natie en daaronder de aanstaande Leden der Groote Vergadering bij tijds kunnen zien en overwegen hetgeen aan aller vrije beslissing wordt overgelaten.

Gegeven, enz.

(Notulen als voren van 7 Februari 1814.)

Ontwerp van een besluit van de groote vergadering der vereenigde Nederlanden.

Gezien en rijpelijk overwogen hebbende het ontwerp van een Grondwet, door Zijne Koninklijke Hoogheid aan de Natie aangeboden, en, volkomen gemagtigd zijnde door de Natie om hare begeerte omtrent deze Grondwet aan Zijne Koninklijke Hoogheid kennelijk te maken.

Hebben besloten en besluiten:

Art. 1. Het ontwerp van Grondwet wordt aangenomen door de geheele Natie, om te dienen voor ons en voor onze Nakomelingen.

Art. 2. Eene plegtige Commissie van Zestig Leden uit ons midden ter keuze van onzen President en met den President aan het hoofd zal zich op staanden voet naar zijne Koninklijke Hoogheid begeven, ten einde haar van de aanneming der Grondwet te verwittigen.

Art. 3. De President is gelast, om met Zijne Koninklijke Hoogheid de noodige afspraak te maken, over het afnemen van den Eed en de plegtige Inhuldiging.

Art. 4. Alzoo na de aanneming der Grondwet niets wenschelijker is, dan eene zoo spoedige invoering van dezelve als met de publieke orde overeen te brengen zal zijn, zoo wordt als het krachtigste, ja eenigste middel om dit heilrijk doel te bereiken, zijne Koninklijke Hoogheid, uit naam der Natie, gemagtigd om de Grondwet in te voeren, en om alle de benoemingen en aanstellingen, waarvan de wijze bij voorvallende vacaturen direct of indirect door de Grondwet aangewezen is, voor deze eerste reize in den naam en op gezag der Natie te doen.

Art. 5. Alzoo wijders de Grondwet, hoe klaar en duidelijk ook gesteld, op het een of ander artikel, vooral in het begin eenige uitlegging zoude kunnen behoeven, zoo wordt de Commissie tot constitutie gemagtigd, voor de eerstvolgende drie jaren, om des verzocht door den Souvereinen Vorst of Staten-Generaal de gevraagde uitlegging te geven; en worden na afloop van deze drie jaren de Staten-Generaal daartoe gemagtigd.

Art. 6 Alzoo eindelijk de plegtige inhuldiging met den aankleve van dien, niet kan geschieden zonder eenige vertooning, welke de Eer der Natie volstrektelijk vordert, zoo zullen de kosten bij deze gelegenheid gemaakt, zoo met opzigt tot de vergadering, als inzonderheid tot Zijne Koninklijke Hoogheid en Haar Doorluchtig Huis, gevonden worden uit 's Lands penningen.

Art. 7. Onze bovengenoemde Commissie is gelast, om door den mond van onzen President ook de artikelen 4, 5 en 6 van dit besluit ter kennisse te brengen van Zijne Koninklijke Hoogheid, dewelke bij deze gemagtigd wordt, om in naam en op het gezag der Natie de uitvoering daaraan te geven.

Gegeven enz.

(Notulen als voren van 7 Februari 1814.)

Rapport der grondwetscommissie aan den souvereinen vorst bij de aanbieding der grondwet.

Doorluchtig Vorst en Heer!

Door Uwe Koninklijke Hoogheid geroepen zijnde tot het ontwerpen van eene *Grondwet voor de Vereenigde Nederlanden*, hebben wij onze beste vermogens aangewend, om aan Uwe begeerte, welke in het naauwste verband staat met het heil van den Lande, te voldoen; en wij hebben thans de eer, de uitkomst onzer vereenigde pogingen Uwer Koninklijke Hoogheid aan te bieden.

Het voegt ons niet, over de waarde van dit ontwerp te oordeelen. Dit alleen mogen wij aanmerken, dat, zoo ons werk ontwijfelbaar deelt in de onvolmaaktheid van alle menschelijke instellingen, hetzelve echter voor onze behoeften niet geheel onberekend schijnt, en dat aan de zwakkere gedeelten het best zal kunnen worden tegemoet gekomen, wanneer Uwe Koninklijke Hoogheid, de invoering van het geheel, en de toepassing van alle de gedeelten regelt met de wijsheid en het beleid welke denzelven zoozeer onderscheiden, en waarvan het Vaderland niet minder dan van Uwer Koninklijke Hoogheid hartelijke genegenheid tot zijne Landgenooten, deszelfs toekomstig heil verwachten mag.

Wij hebben voorts, ter eerbiedige opvolging van den ons gegeven last, vermeend te moeten ontwerpen eene Proclamatie, welke door Uwe Koninklijke Hoogheid zoude kunnen worden uitgevaardigd, om de Ingezetenen dezer Landen voor te

bereiden tot de gewigtigste schikkingen, door Uwe Koninklijke Hoogheid beraamd, om de ontworpen Grondwet op eene geregelde wijze ter

beoordeeling en goedkeuring van eenige der aanzienlijksten uit den Lande, het vertrouwen hunner mede-ingezetenen waardig, op te dragen.

Uit dezelve zal aan Uwe Koninklijke Hoogheid blijken op welke wijze, naar ons oordeel, de zaak zoude kunnen worden aangevangen en geregeld.

Wij nemen de vrijheid ons daaraan bij deze te gedragen.

Wij achten het nog belangrijk een woord te zeggen van de wijze, waarop de Grondwet zou kunnen worden ingevoerd. Wij twijfelen geenszins of de groote vergadering zal wel het beste en eenigste middel daartoe kiezen, door de invoering en ook de benoeming der gestelde Collegiën voor de eerste reize aan Uwe Koninklijke Hoogheid op te dragen.

Eindelijk nog zullen de eerste werkzaamheden, vooral der Staten-Generaal, zoo belangrijk en menigvuldig zijn, dat wij aan Uwe Koninklijke Hoogheid in overweging moeten geven, dezelve zoo spoedig mogelijk bijeen te roepen.

Welligt zullen er andere voorloopige schikkingen gemaakt en daarop passende besluiten dienen genomen te worden, en wij bieden daartoe, is het noodig, onze diensten volvaardig aan.

Voor het oogenblik houden wij onze werkzaamheden voor afgedaan.

Wij betuigen Uwe Koninklijke Hoogheid onzen welmeenenden dank voor het vereerend vertrouwen in ons gesteld, en verheugen ons de genoegelijke verklaring te kunnen afleggen, dat wij onzen last, met vereende schouderen, met de volmaakste eensgezindheid en onderling vertrouwen gedragen hebben.

Wij smeeken voorts des Hemels dierbaarste zegeningen af over het geheele werk, en over de welmeenende en ijverige pogingen, welke Uwe Koninklijke Hoogheid niet ophoudt ten nutte van den Lande aan te wenden en waarvan Uwe Koninklijke Hoogheids vurige zucht, om deszelfs gezag door goede regelen gewijzigd te zien, opdat het algemeen heil bewaard blijve, het schitterendste blijk oplevert.

Wij zijn met den diepsten eerbied, enz.

(Notulen als voren, van 1 Maart 1814.)

(Bijlage van HOOFDSTUK VI en VII[1].)

Brief van H. Fagel aan V. Nagell.

‘Je puis avoir la satisfaction d'informer votre Excellence, que l'affaire de la Belgique est en bon train d'être bientôt terminée d'une manière, qui sera, je l'espère, satisfaisante à son Altesse Royale. Lord Castlereagh me dit, qu'il espérait pouvoir envoyer incessamment une dépêche à Lord Clancarty pour l'information du Prince Souverain relativement aux mesures à prendre pour faire passer le Gouvernement provisoire des mains du Géneral Vincent dans celles de Son Altesse Royale. Lord Castlereagh me témoigne être pleinement convainen de la nécessité de faire cesser à cet égard l'état de doute et de suspens, qui avait eu lieu jusqu'à présent. Il approuvait beaucoup l'idée

1 De hier volgende stukken komen als bijlagen voor in de Mss Mémoires van Grovestins, meermalen door mij aangehaald. Om alle misverstand te voorkomen, voeg ik er echter bij, dat ik mij zorgvuldig onthouden heb de eigene meeningen van Grovestins over te nemen, of het moest zijn, dat zij hetzij door deze stukken of van elders bevestigd werden. Het zoude, geloof ik, niet moeielijk vallen te bewijzen, dat op hetgeen Grovestins zelf uit zijne eigene herinnering mededeelt, geen staat is te maken.

que S.A.R. allait passer quelques semaines à Bruxelles, accompagné de Lord Clancarty et qu'il s'était donné infiniment de peine pour arranger cette affaire et il me dit à ce sujet en riant, qu'il pouvait m'assurer, qu'il s'y était montré et conduit en véritable et bon Hollandais. Quant aux arrangements pour les Pays entre la Meuse et le Rhin il me dit qu'il ne serait rien définitivement conclu à cet égard avant le Congrès de Vienne, mais que son idée était que lorsque le Prince serait en possession du Gouvernement provisoire, S.A.R. se trouvant sur les lieux et à même de prendre les informations les plus exactes, pourrait se décider sur la frontière militaire, qu'elle désirait de ce côté là et qu'alors ce point et les autres arrangements relatifs à l'union de la Belgique pourraient être rédigés en forme de convention pour être signée par les plenipotentiaires de S.A.R. au Congrès, conjointement avec les ministres des 4 puissances alliées. Que cette convention préliminaire pourrait ainsi être signée quelques jours avant l'ouverture du Congrès comme le résultat d'arrangements préalables faits entre le Prince d'Orange et es Alliés, considerés comme étant par droit de conquête en possession des Pays-bas et par conséquent autorisés à en faire la cession à S.A.R., que de cette manière tout ce qu'il pourrait y avoir de facheux pour quelque partie que ce fut dans l'arrangement de la réunion serait attribué à ce Pays ci et aux alliés, sans retomber sur le Prince d'Orange, qu'ensuite les stipulations de cette convention préliminaire seraient ratifiées par le Congrès et que le Prince ainsi fermement établi dans ses nouveaux états, pourrait commencer à former son nouveau règne en convoquant une assemblée des États Généraux des anciennes et des nouvelles Provinces.

(Londres, 23 Juin 1814)

Brief van denzelfden aan denzelfden.

M'étant rendu chez Lord Castlereagh, j'eus avec lui un long entretien sur les affaires de la Belgique et parliculièrement sous le rapport du protocole de la conférence du 21 Juin. Je trouvais Lord Castlereagh parfaitement instruit de tous vos griefs et extrêmement peiné, je puis même dire offensé de la manière, dont il lui parait qu'on répond en Hollande aux efforts désinteressés qu'il croit n'avoir jamais cessé de faire pour son bien être et sa prospérité. Il me dit que quant à l'explication demandée par S.A.R. relativement au dernier article du protocole, rien n'était plus juste et qu'il s'empresserait d'y satisfaire par le canal de Lord Clancarty, mais il me répète à plusieurs reprises, qu'il était un peu dur pour lui qu'après avoir consenti presque malgré lui, et uniquement dans le but d'aplanir les difficultés, qui s'opposaient au projet d'union de la Belgique à la Hollande, à entrer en pourparlers avec le comte de Nesselrode sur les démarches de la Russie relatives à l'emprunt de 80 millions contracté en Hollande, ce fut de chez nous, qu'il eût à encourir des reproches et des soupçons à cet égard. Il se plaignait ensuite de l'injustice, qu'on lui faisait et de la méfiance, qu'on lui témoignait en représentant les mesures, qu'on se proposait de prendre à l'égard du Gouvernement provisoire de la Belgique comme différentes de celles, qui ont eu lieu en Italie et en Allemagne.

Pour ce qui est des colonies je suis très mortifié de devoir vous annoncer que cette négociation est rompue pour ainsi dire avant d'avoir été entamée; Lord Castlereagh me dit que d'après un désir sincère de renouer et de cimenter de plus en plus les relations qui doivent unir les deux pays, il aurait souhaité d'arranger cette affaire entre eux deux, et sans les mêler avec les negociations,

qui vont avoir lieu à Vienne, mais que voyant l'esprit qui dirige les conseils de S.A.R., la nature des prétentions qu'on met en avant chez nous relativement aus colonies et les entraves qu'on apporte à toutes les mesures relatives à la Belgique et qui ont le bien de la Hollande pour seul et unique but, il est obligé de renvoyer la négociation pour la restitution de nos colonies au congrès de Vienne, où cette affaire pourra être discutée à la suite des autres objets, qui restent à règler entre les grandes puissances de l'Europe.

J'ai lieu de croire que cette détermination a été prise dans le cabinet à la suite des premières ouvertures, que j'ai été dans le cas de faire sur la matière, après avoir reçu cette dépêche du 24 Juin à la quelle mes instructions étaient jointes; je suis bien fâché mais peu surpris du résultat, vous vous rappellerez que je l'ai pressenti et presque prédit, au moment où les dites instructions me parvinrent, j'espère que cette importante affaire, passant à Vienne en des mains plus habiles que les miennes, sera couronnée d'un meilleur succès; mais indépendamment du retard, qui est en lui même un grand mal, je regretterai toujours, que des intérêts aussi majeurs pour ma patrie et qui tiennent d'aussi près à ce pays ci, n'ayent pas pu être ajustées, de gré à gré, entre les deux Gouvernements dans un véritable esprit de conciliation et sans l'intervention d'intérêts étrangers, qui ne sauraient manquer d'accroître les difficultés et de tendre à éloigner au lieu de rapprocher deux pays, dont l'intime union est plus nécessaire que jamais à la tranquillité et l'indépendance de l'Europe et à leur commune prospérité.

(Londres, 15 Juillet 1814).

Nota van lord Clancarty, gezant van Engeland bij den souvereinen vorst van 20 julij 1814.

The undersigned His Britannic Majesty's Ambassador Extraordinary and Minister Plenipotentiary to the Royal Highness the Prince Sovereign of the United Netherlands, has the honour to transmit to his Excellency M. le Baron de Nagell the copy of the protocol of a Conference lately held in England by the Ministers of the four allied Powers, Great-Britain, Austria, Russia and Prussia, respecting the reunion of Belgium with the Dutch provinces and also relative to the transfer of the Provisional Government to his Royal Highness the Prince Sovereign.

By this document M. de Nagell will perceive, that H.R.H. is invited by the allied Powers to give his formal sanction to the conditions of the reunion of the two countries, referred to in the preceding part of the said Act and which are contained in the 8 articles, which have already been placed under the views of H.R.H. and been approved by him. His Excellency M. de Nagell will also perceive, that after such formal sanction, the nomination of a provisional Governor, to administer the country to the left of the Meuse, is placed at the disposition of the Prince Sovereign.

The undersigned has been instructed by his Court in conjunction with the Ministers or Diplomatic agents of the three other powers, now at the Hague, to receive the official assurance required by the Protocol that H.R.H. will accept the Sovereignty here after on the terms proposed and when this shall have been done, he has been further instructed to concert with General Baron Vincent as to the immediate transfer of the Provisional Government to H.R.H. the Prince Sovereign.

The undersigned has further to acquaint his Excellency M. le Baron de

Nagell that at a conference held this morning between him and the Ministers of the three other powers each expressed his desire to be furnished with an executed copy of the formal Act of sanction for the information of his Court.
The undersigned has the honour, etc.

The Hagne, 20 July 1814.
(*get.*) Clancarty.

Brief van den souvereinen vorst aan H. Fagel (par extrait).

...'mais l'abandon de nos meilleures colonies on leur entière détérioration est une chose trop grave et de trop grande conséquence pour y pouvoir donner les mains et être taxé d'avoir sacrifié le bien de l'Etat à la gloire de la maison.

22 Juillet 1814.

Brief van H. Fagel aan V. Nagell (par extrait).

Pour ce qui régarde le désir que l'affaire des colonies soit terminée ici, je m'étais mis en devoir, d'entretenir Lord Castlereagh, mais il me prévint en me disant, qu'ayant appris par Lord Clancarty, que le Prince d'Orange avait adhéré aux conditions proposées pour la réunion de la Belgique et que S.A.R. souhaitait que l'affaire des colonies fut reprise ici, il communiquerait demain au cabinet le désir du Prince Souverain et espérait pouvoir m'informer aprèsdemain des vues du Gouvernement sur la matière.

Londres, 26 Juillet 1814.

Brief van denzelfden aan den souvereinen vorst (par extrait).

Dans laquelle Mr. Fagel marque au Prince, que le Prince Régent lui avait dit pour la première fois 'que l'union de la Belgique lui paraissait rendre indispensable que le Prince Souverain prit le titre de roi et que celui de roi des Pays-bas paraissait le plus convenable et que l'héritier du trône pourrait être nommé Prince d'Orange.'

Londres, 29 Juillet 1814.

Dezelfde aan V. Nagell (par extrait).

Lord Castlereagh m'a instamment prié de ne rien négliger pour vous inspirer des sentiments plus justes sur les vues politiques de ce pays-ci à notre égard. Le raisonnement sur lequel il revient toujours est celui ci; comment peut on se plaindre

en Hollande d'avoir à nous laisser en possession de 3 colonies, quand nous doublons l'existence de la mère-patrie? d'ailleurs notre parti est pris; c'est à nous de juger ce qu'il nous convient de reudre ou de garder et des plaintes, qui ne sauraient apporter du changement à nos relations, ne serviraient qu'à nourrir et à augmenter le mécontentement de certaines personnes en Hollande, supposé qu'il y ait des porsonnes chez lesquelles ce sentiment existe.

Londres, 30 Juillet 1814.

Dezelfde aan Falck (par extrait).

Pour ce qui regarde l'affaire des colonies je trouvai Lord Castlereagh déjà prévenu par Lord Clancarty de la détermination prise par le Prince notre Souverain et le contentement que Son Excellence en ressentit fut encore augmenté par la lecture, que je ne fis aucun scrupule de lui laisser prendre, de votre dépêche, où les vues du Prince sont exposées avec autant de justesse et de clarté que de modération. Lord Castlereagh rendit pleine justice à la sagesse de ces vues et à la manière dont elles sont presentées dans votre dépêche et me donne en considération si je ne croyais pas avec lui que ce serait les seconder que de diviser la matière en deux, de telle sorte, que nous pourrions signer de suite et avant son départ une... convention patente, stipulant la restitution pure et simple et immédiate de toutes nos ci-devant colonies à l'exception du Cap et des établissements de Demerary, Berbice et Essequebo et en même temps un article secret fixant dès à présent la nature et la base des arrangements et des détails à prendre pour la navigation des sujets Hollandais à ces trois colonies, pour l'établissement et l'entretien de la nouvelle ligne de forteresses sur la frontière, comme aussi pour la dette contractée en Hollande par la Russie, mais renvoyant le détail de ces divers arrangements à une convention ultérieure à conclure après le Congrès. Effectivement Lord Castlereagh me fit observer que ces arrangements étaient si étroitement liés avec celui de l'union de la Belgique à la Hollande et s'y rapportaient si directement qu'il était presque impossible d'en règler d'avance les stipulations tant que celles, qui fixeraient et accompagneraient cette dernière mesure ne sont pas définitivement arrêtées.

La Suède par exemple (me dit-il) n'a proprement rien à prétendre de la Hollande, ce sont les alliés, qui se sont engagés à indemniser cette puissance de la perte de la Guadeloupe, les alliés peuvent faire tomber une partie de cette indemnification sur la Hollande en considération de sa réunion avec la Belgique, mais pour cela il faut que cette réunion sera solidement et définitivement établie. Il n'y a aucune raison aujourd'hui de penser qu'elle ne le sera pas, mais si quelque difficulté imprévue survenait à cet égard au Congrès, l'Angleterre aurait le droit de dire aux autres alliés: c'est maintenant à vous seuls, à vous charger de dédommager la Suède. Je ne cite ceci que comme un exemple du rapport intime que ces questions ont entre elles et qui ont fait naître chez Lord Castlereagh l'idée (qui lui était venue depuis notre dernier entretien sur la matière) de séparer les deux principaux objets de la négociation, de terminer l'un tout de suite et définitivement et de poser les bases de l'autre mais de renvoyer à une époque future les détails de son exécution.

Loin de trouver ici sujet à aucun inconvenient grave il m'a paru au contraire, qu'un tel arrangement entrerait dans les vues de S.A.R. Le *principe* sera établi et arrêté mais les détails que nous n'aurions vraiment pas eu le temps de règler avec le soin et la précision, que l'importance des intérêts demandent, seront réservés pour un traité ultérieur, qui les comprendra tous. Lord Castlereagh s'est chargé de communiquer cette nouvelle idée à ses collègues, dans une assemblée des Ministres du Cabinet et me fait espérer qu'il pourra me communiquer demain l'esquisse de la convention et de l'article secret, et, qu'il me propose de signer sur le champ. Si je les trouve conformes (comme je n'en doute pas) aux intentions, que ce ministre m'a précédemment communiquées et aux idées du Prince contenues dans votre dépêche et dans la lettre particulière que S.A.R. m'a fait l'honneur de m'adresser, je me croirai suffisamment autorisé à conclure avec Lord Castlereagh l'arrangement en question.

Londres, 9 Août 1814.

Dezelfde aan den souvereinen vorst.

Le Prince Régent me témoigne la part qu'il prenait à l'accueil que S.A.R. reçoit à Bruxelles et combien il se réjouissait des belles destinées que la Providence semble réserver à son illustre Maison dans le Gouvernement d'un Etat, qui va dévenir un des plus florissants de l'Europe entière. Le Prince et Lord Castlereagh me firent remarquer tous les avantages, que ce nouvel Etat va réunir, et dont ce ne sera pas un des moindres, qu'étant pour ainsi dire à la portée de ce pays-ci, l'armée Anglaise entière pourra au besoin s'y porter à la moindre apparence de danger. Lord Castlereagh fit l'observation que S.A.R. pourrait considérer toute cette armée comme étant à sa disposition sans être à sa charge.

Londres, 12 Août 1814.

Dezelfde aan Falck.

La présente vous sera remise par mon frère, que j'ai chargé d'apporter à Bruxelles la convention et les articles secrets, relatifs aux colonies et à la réunion de la Belgique que j'ai signés ce matin avec Lord Castlereagh. Je me flatte que S.A.R. trouvera ces instruments conformes au contenu de mes rapports précédents et des instructions renfermées dans votre dépêche n°. 2 du 4 de ce mois et dans la lettre particulière que Monseigneur m'a fait l'honneur de m'écrire de sa propre main le même jour. J'espère Mr. que vous serez content du préambule qui rend justice à la conduite de notre nation et aux vues du Prince Régent et de son Gouvernement à notre égard.

Dans l'article 1 on a exclu du nombre des anciennes colonies, qui nous sont rendues, nos établissements de l'isle de Ceylon, cedés à la Grande Bretagne par le traité d'Amiens, d'ailleurs cet article stipule la restitution de tous nos comptoirs sur le continent de l'Inde et la seule exception à cette clause est contenue dans le 2 article secret; mais cette exception est de si pen d'importance qu'il a paru préférable d'en faire le sujet d'un article secret pour ne pas affaiblir l'impression que fera l'article patent.

L'isle de Banca, dont il est fait mention dans l'art 2, est une possession du plus grand interêt en elle même et sous le rapport de son voisinage de l'isle de Java et des Moluques. J'espère pouvoir vous faire passer dans pen un mémoire qui développe ces avantages et qui est d'autant plus interessant qu'il a été composé dans le but de les mettre dans toute leur étendue sons les yeux du Gouvernement Britannique à une époque où l'auteur du mémoire ne se doutait certainement pas que cette isle soit cédée aux Hollandais.

Le Gouvernement sent parfaitement les avantages naturels et politiques qu'elle réunit, mais étant décidé à nous rendre les Moluques, il a préféré ne pas garder une isle qui en est voisine et qui a avec cette partie de nos établissements aux Indes Orientales des rapports si intimes.

Les art. 3, 4, 5, 6, 7 sont absolument semblables aux articles correspondants du traité dernièrement conclu entre la France et l'Angleterre.

L'art. 8 fait mention honorable du decret de S.A.R. relatif à la traite des noirs et y apporte une légère extension, qui ne fera qu'a en assurer d'avantage l'effet.

Dans le 1^{r} article secret les bases des grands arrangements futurs me paraissent posées avec clarté et précision. Le plan de Lord Castlereagh est

de négocier ici avec moi à son retour du Congrès cette convention supplétoire, dans laquelle il m'assure qu'il mettra en particulier tous ses soins non seulement à empêcher que les avantages de commerce et de navigation à stipuler en faveur de nos planteurs dans les Colonies de Demerary, Essequebo et Berbice ne soient rendus illusoires, mais au contraire à leur donner toute l'étendue et le caractère de libéralité compatibles avec les intérêts mercantile de ce pays-ci.

Lord Castlereagh me fait aussi espérer, qu'il n'y aura pas de difficulté à obtenir, que des navires, n'étant pas strictement Hollandais, soyent employés pendant un temps limité à la navigation entre mon pays et les dites colonies sur la côté de la Guyane conformement à ce que vous me mandez à cet égard dans votre dépêche du 4 de ce mois.

C'est à la même époque, c'est à dire à son retour dans ce pays après le Congrès de Vienne que Lord Castlereagh propose de renvoyer la conclusion d'un traité d'alliance entre les deux Etats, un tel traité, s'il avait lieu dès à présent, pouvant produire des jalousies et des ombrages, qui pourraient être nuisibles áux négociations, dont la Hollande et la Belgique réunies doivent être l'objet au prochain congrès.

J'ai obtenu dans le 1^{r} article secret l'insertion de la clause relative à l'admission de nos vaisseaux au Cap de Bonne Espérance conformément à ce qui était coutenu à cet égard dans mes Instructions du 24 Juin dernièr.

Le 2me article secret me parait si équitable en lui même et d'une si petite importance relative, que je ne doute pas que S.A.R. l'approuve. Une observation, qui m'a été faite ici et dont je m'assure que vous sentirez la justesse tont comme je m'imagine qu'on y aura déjà pensé en Hollande, c'est combien il sera essentiel, qu'on soit préparé chez nous à envoyer un corps assez considérable de troupes à l'isle de Java.

On n'a ancunes objections ici à ce que la partie' patente du traité soit rendue publique aussitôt après l'échange des ratifications, si cela est jugé expédient en Hollande, mais je ne saurais trop recommander au nom de Lord Castlereagh le secret le plus absolu sur le contenu des articles secrets.

J'apprends que Lord Castlereagh envoye à Lord Clancarty le mémoire sur l'isle de Banca, je ne doute pas que l'ambassadeur ne le communique à S.A.R. mais en tout cas j'espère toujours pouvoir vous en faire passer une copie. Je crois avoir compris que le revenu net de cette isle se monte à plus de 400,000 L.

Londres, le 13 Août 1814.

Open brief aan Conviva, schrijver van ‘Het Servetje. Herinnering aan Oefening kweekt Kennis.’

Leiden, Gualth. Kolff.

Conviva!

Om verpligting aan een onbekende te gevoelen, behoeft het juist geen St. Nicolaas te zijn. Dit gevoel kan iedereen, ieder tijdstip, iedere gebeurtenis ten allen tijde opwekken, die een dingetje schrijft zoo geestig en puntig als uw Servetje. Ik noem het een *dingetje*, bij gebrek aan beter woord, want een vlugschrift, hoe vlug van stijl, is het niet. Het behandelt geen staatkundig onderwerp of maatschappelijk vraagstuk en geeft eer den toon der vreedzame fluit dan dien der krijgslustige trompet, en voor een boekje is het... dingetje veel te weinig boekachtig. Een opstel, een artikel is het ook niet, allerminst een betoog, tenzij er de lezer iets, dat er naar zweemt, in wil zoeken. Het is een *praatje*. De schrijver behandelt iets, dat er eigenlijk op moest toeloopen, slechts voorwendsel is, iets... haast niets, dat hij dan ook niet behandelt. Geene stof, zei van Lennep, en bouwde eene villa, eene soort van *fata morgana* in het luchtruim. Dit doet ook gij. Gij begint te praten als het ware op gelukkig varen, *au petit bonheur;* ge geeft u over aan de wispelturigheden, de toevalligheden van het woord, hecht u aan den eerste den beste, dien ge op uwen onafgebaakten weg ontmoet, raakt aan het vertellen, komt van het een of liever van den een op den ander, en zoo komt er uit de nevelen des verledenen allengs een *Oefening kweekt kennis* tot stand; er komt, met de schimmen van den voortijd bevolkt, eene soort van *Walhalla* opdoemen, tot dat het kunst en kennis kweekend Genootschap eindelijk de tastbare gestalte des tegenwoordigen aanneemt.

Men heeft wel eens beweerd, dat Nederland het land der middelmatigheid is; ik zou niet gaarne onder een zoo streng vonnis mijne hand zetten. Het komt, geloof ik, omdat onze

litteratuur, wegens gebrek aan geestdrift, doorgaans droog, langdradig, bij gevolg vrij vervelend is, hetgeen de hoogere standen, die meest Engelsch en Fransch, somtijds ook Duitsch aan haar voortrekken, hetgeen mij vroeger in mijn nationaalijver in het harnas joeg, van haar vervreemdt, en vervolgens omdat ons landje, in verhouding tot zijne geringe uitgebreidheid, te veel litteratuur aan de markt brengt. Waren maar allen, die zich ten onzent, zonder letterwetgever of letterdwingeland, en in deze eeuw van, ook op letterkundig gebied, kwijnend gezag, vermeten, al te dikwijls om den broode, als schrijvers op te treden, menschen van talent, Nederland ware het beloofde land des geestes. Maar dit is van een beperkt gebied niet te vergen. Nu is uw dingetje of praatje - ik ben waarlijk met den naam verlegen - eens niet middelmatig, ver van middelmatig. Ik zou geneigd zijn het met een woord, dat, even als het zotte woord *vaag*, al in de schrijftaal binnensluipt, *gedistingueerd* te noemen, iets namelijk dat zich van iets anders van dezelfde soort voordeelig onderscheidt, iets nieuws, iets niet alledaagsch, iets door onderwerp en behandeling ongewoons. Hoe is toch iets dergelijks in u opgerezen, hoe hebt gij het als dankzegging voor de genotene beleefdheden en servetjes, o wolf, die men argeloos in de schaapskooi toeliet! gedurfd? Nederland, zeide ik reeds, is zoo beperkt, ieder kent er zijn naaste zooveel te veel en hangt hem zoo op het lijf, houdt er zooveel van hem van alle kanten te bespieden, dingen, onbescheiden en ongevoelig, van hem te berde te brengen, die hij liever niet weten wil. Zulks belet wel niet, dat men het halsstarrig als het land der vrijheid blijft roemen, dat het dan ook wel, zult gij zeggen, in zekeren zin is, maar, volgens de compensatiewet, wat het dagelijksch leven betreft, volstrekt niet. Om maar iets te noemen, de gestadige vrees voor kwalijk nemen beheerscht er steeds den omgang. Ieder is bang, dat een ander iets kwalijk genomen hebbe. - Ik hoop toch niet, dat... - o! volstrekt niet. - Excuus! pardon! woorden in den mond bestorven, een wederkeerig vergiffenis smeeken om de zotste dingen, dingen, die men nooit in zijn hoofd zou krijgen. Zoo zijn er lieden, die uit zekeren angst van onbeleefdheid voor alles permissie vragen. Ik heb iemand gekend, bij wien die manie een stopwoord was geworden. Hij ging met permissie door de Kalverstraat, en vroeg met permissie naar den weg, en kwam met permissie juffrouw Verkrammen voorbij, alsof juffrouw Verkrammen iets onordentlijks ware geweest, en

ging met permissie naar eene lezing; een geneesheer - arts zegt men tegenwoordig op zijn Duitsch - vraagt met permissie uwe tong eens te zien, enz. Van daar de pligtplegingen, waarvan onze zamenleving aan elkaar hangt, die daardoor wordt hetgeen zij is, een gedurig zich inhouden, wringen en stijf oppassen, hetgeen van den mensch eene pop maakt. Uwe uitgave was dus wel eene soort van wangstuk, een stuk van moed. Maar ge hebt u meesterlijk uit de moeijelijkheid gered. Knap en behendig hebt ge uwe pen bestuurd, die nooit meer heeft gezegd dan ge wildet, nooit te ver is gegaan, nooit de maat van de scherts onkiesch overschreed, nooit den nagel in het vleesch sneed, hetgeen niet alleen het bewijs levert voor de vaardigheid uwer taal, voor uwen tact, voor de schadelooze inkleeding uwer herinneringen en anecdoten, maar voor de innige goedheid van uw karakter. Het komt niet in u op iemand uit te kleeden, zeer te doen; gij strijkt hem, die een oogenblik tegen eene proef op de pijnbank opzag, eventjes met het veertje uwer pen, want gij bezigt zeker evenmin als ik eene nijdige stalen, om het tipje van zijn neus, zoodat hij aan het niezen raakt, en, ontwapend, lacht hij met u, beiden als twee dwaze schooljongens, want wie zich aan eene vrolijke scherts als de uwe zou ergeren, hetzij hijzelf of zijne nabestaanden, weg met hem of hen! Kan iemand dergelijk sollen niet verdragen, dan moet hij niet aan den weg timmeren, geen publiek persoon willen zijn, vooral in een tijd, dat schrijvers niet meer in wolken schuilen, maar zich willens of niet mengen in het proza der groote maatschappij. Ieder mensch, niet waar? kleeft iets menschelijks aan; ieder betalen wij tol aan onze persoonlijkheid, ieder heeft zijne zwak- en belagchelijkheden, maar die den regtschapen, kundigen, achtenswaardigen, verstandigen man niet aanranden. Dit wil men hier te lande echter nog maar al te weinig aannemen en inzien, en van een onschuldigen inval of kwinkslag maakt de heimelijke kwaadwilligheid gaarne misbruik en verwekt u, zonder dat ge iets kwaads vermoedt, een doodelijken vijand, die op zijne luimen ligt.

Om op van Lennep terug te komen! Zoo schoot mij onder het lezen van uw Servetje zijn langvergeten gelegenheidstuk: de roem van twintig eeuwen, te binnen, eene aanschouwelijke vaderlandsche geschiedenis, die bij Claudius Civilis begint en bij Willem II eindigt, even als uwe geschiedenis van *Oefening kweekt kennis*, over zoovele medewerkers heenloopende, van de vroegste

tijden tot den dag van heden, van van Zeggelen af tot de Banierdragers toe. Bij eene eerste lezing noemde ik, alvorens mij nog rekenschap te geven van het vermaak, dat mij eene zoo welgelijkende portrettengalerij verschafte, en geboeid door inhoud en voorstelling, een wassenbeeldenspel, door zekeren Conviva snaaksch vertoond en verklaard. Eene volgende lezing deed mij mijn oordeel wijzigen. De weg was niet onafgebakend; ik ontdekte den dunnen draad, die al die aanzittenden aan het Servetje bijeenhoudt; het algemeene plan ontwarde zich; ik ging na hoe geleidelijk gij van den een op den ander overgaat, terwijl in uwe compositie telkens het hoofdthema weder opduikt, te weten de geschiedenis, de nabetrachting van *Oefening kweekt kennis*, het eigenlijke Servetje. Alleen bij Cremers portret breekt de draad even af, maar uw kunstig weefgetouw hecht hem zelf behendig weder vast, het verhaal gaat bijna even netjes voort als in het vorige gedeelte, en uwe stof is zoo vaardig in elkaar gezet, dat men inderdaad niet weet, of de geschiedenis van het Genootschap moet dienen om de personen, dan wel de personen om de geschiedenis van *Oefening kweekt kennis* te doen kennen.

Maar hoe zal het nu eindelijk na de Banierdragers afloopen, welk zal het eind der 61 bladzijden wezen? Er moet toch een slot aan, want, zoo als Staring zingt:

> Hier kon het punctum staan, maar ginds verneem ik ooren,
> Die na het laatste woord graag nog een laatster hooren.

Zie! het verledene, het tegenwoordige van *Oefening kweekt kennis*, in deszelfs medewerkers vertegenwoordigd, is afgehandeld, de aankomelingen hebt gij ons doen opmerken, zich op de treden van het spreekgestoelte, door zoovele schoone en edele geesten gewijd, vertoonende.

- Nu, spreekt gij, Conviva! nu ontzinkt mij den bodem, ik sta voor den afgrond der toekomst, voor het ongeborene. De Horen snellen aan met nieuwe vernuften, thans nog in haren schoot verborgen. Moge het verledene *Oefening kweekt kennis* eene even voedzame, vruchtbare toekomst waarborgen, en....

Maar dit zeidet gij niet. Juist bedacht gij een welsprekender afscheidsgroet, toen de deur openging, en een schalk van een knaap met eene papieren muts op het hoofd stond voor u.

- De compeleminte van mehair Sijthoff, en het speet mehair wel, maar ze wachtten op de drukkerij naar het laaste vel, dat ik moet meêbrengen, of de meesterknicht zai, dat ie me zou doudslaan.

Deze woorden maakten u zeker heelemaal van de kook en tevens ook een beetje knorrig.

- Daar, jongen! is dan het vel; als ze zoo'n haast hebben, moeten ze 't maar voor lief nemen.

Doch hoe dit zij, ieder is u dank schuldig voor het smakelijk geregt, dat ge hem voorzettet, al moet hij ook, om het regt te genieten, uit den aard der zaak het door u bearbeide veld een beetje beploegd hebben. Doch zelfs de letterkundige leek zal in uwen opgeruimden verhaaltrant behagen scheppen en uw werk van het voorhoofd des ongestelden of ontstemden alle rimpels en wolken verdrijven. Hoe vermakelijk is reeds uw aanloop! Men is ingepakt voor men het zichzelven bewust is; geheimzinnige aantrekking en bekoring van den stijl! men verslindt, zoodra men geproefd heeft. Het frequentativum van zijn naam in zijne acht bundels, met zoo menig boertig epos gekruid, getrouw, staat van Zeggelen voor u, schalk en oolijk door, neen, over of langs zijne bril glurende, gelijk Helmers en Luzac van de Tweede Kamer daar zoo aardig slag van hadden.

Uw oordeel over Beynen deed mijn hart goed, al zijn in uw beweren, dat iedereen, wegens zijne welluidende stem, meent goud te verstaan, als hij blik zegt, twee ongelijksoortige bestanddeelen, zoet en zuur, tot één rijnsch vereenigd, waarvan een teug hem wien het geldt toch niet anders kan dan doen glimlagchen. Toen ik Beynen leerde kennen, was ik nog geen twaalf jaren oud. Hij behoorde op Noorthey reeds tot de groote jongens. De Raadt beschikte mijne plaats naast de zijne. Was het opzettelijk? Ik stel hem mij nog zeer duidelijk voor, gelijk hij er toen uitzag. Dit is een der voorregten eener veeljarige vriendschap, dat men zich den knaap, en door eene ik weet niet welke eigenschap der verbeeldingskracht als door eene tooneelwisseling tevens den man, weldra - het leven is zoo kort - den grijsaard, ja, alle leeftijden door elkander voor den geest kan halen. Zoodra ik hem zag, mijn blik den zijnen ontmoette, zijn vriendelijk stemgeluid mijn kinderlijk oor trof, ontstond die genegenheid, welke, aan de Hoogeschool voortgezet, nooit bij hem, noch bij mij verflaauwd is; eene genegenheid, welke zich in de gewaarwording: hoe'n lieve jongen! zamentrok, zich op dit eerste oogenblik van mij meester maakte, mij blijvend voor hem innam en zich nooit verloochende. Terwijl de meesten den nieuweling plaagden, nam Beynen hem in bescherming, was hij zijne vraagbaak en toevlugt. Niet door het voor hem op te nemen en den

ridder van den kleinen jongen te zijn, om de goede reden, dat Lau nooit vocht, omdat hij toen reeds tot de bevoorregten behoorde, die door het leven gaan zonder vijanden, bemind, geacht van kindsbeen af, maar door mij voort te helpen, de hand boven het hoofd te houden, welwillend toe te spreken, wegwijs te maken in het onbekende land der kostschool, Als hij uit de les de Zaal maar binnenkwam, viel er een steen van mijn beklemd, nog niet geacclimateerd gemoed. Sedert bleef Beynen onveranderd. Hij is thans ver van het oogenblik zijner geboorte, maar niet oud. Zijn geest is frisch en jeugdig gebleven. Zijne stem heeft door de jaren niet geleden, zijne gezondheid is zoo goed als onverminderd, zijn woord altijd bezield. Als hij zedig, bijna beschroomd, te midden der toejuichingen eener eivolle zaal, van het spreekgestoelte daalt, is er niemand niet bewogen en verrukt, niemand ontevreden dan de spreker. En, ja, Beynen behoort tot de regtzinnige richting. Maar, och! waarde Conviva! Beynen is, zoover ons heugt en eer hij het zelf wist, orthodox geweest, lang voor er nog eene partij onder die benaming bestond. Hoe kwam dat? Omdat zijne liefelijke natuur van zelve het Christelijk levensbeginsel al vroeg in zich had opgenomen, hij een dergenen was, die de Heer liefheeft, een man naar Gods hart. Gij vindt, dat Beynens welsprekendheid somtijds wat te veel aan den vorm offert. Ik aarzel die meening bijval te schenken. Zeker is het, dat die vorm, al zou het alleen wegens zijne uitwendige schoonheid wezen, reeds weldadig en opbouwend werkt op dengeen, die er gevoel voor heeft. Mij althans is eene spreekgave gelijk de zijne eene der benijdbaarsten.

Dit was het geval niet met die van van Dam van Isselt, evenmin met die van zijn tweelingbroeder, Robidé van der Aa. Durfde ik haar stempelen, ik zou haar de holle welsprekendheid noemen, doch men luisterde niettemin naar de nooit haperende, zoetvloeijende volzinnen, waarmede beiden, opgewonden op bevel, bevrozen vuur ontstaken, altijd van zessen klaar, al zou men niet hebben kunnen navertellen wat zij gezegd hadden. Beiden was de gave ten deel gevallen der gemakkelijkheid, gemakkelijkheid in beweging, in toon, in woord; beiden waren glad, en zooals ge zegt, van Dam van Isselt was een hoorn van overvloed, als het op anecdoten aankwam. Ik heb er eene van hem onthouden.

Wat vraagt eene Fransche dame het eerst, als zij in een logement afstapt? - Y a-t-il spectacle ici ce soir? - Eene Engelsche? - Is there an English church in this place? -

Eene Duitsche? - Um wie viel Uhr ist hier taple t'hôdt? - Eene Hollandsche verzoekt geheimzinnig te mogen weten waar... De oplossing in de volgende aflevering.

Uw S.J. van den Bergh is keurig. Ook ik leverde vroeger zijn beeld in een opstel, getiteld: ‘een dichter uit den burgerstand’, waartoe ik eerst zijne toestemming had verzocht en verkregen[1], gemoedelijk en ernstig, naar ik meende, geteekend. Hij was er dan ook bijzonder mede ingenomen en vond, dat het portret geleek, tot zoo lang ik weet niet welke guit, zeker belust een loopje met den eenvoudigen man te nemen, hem aan het verstand gebragt en overtuigd had, dat mijn artikel louter *persifflage* was, waartoe de dubbelzinnige ernst, die mij van nature eigen is, eenige aanleiding kan hebben gegeven. Doch, vermeed ik de Schoolstraat eene poos, toen ik vernomen had, dat hij boos was, zijn toorn of kippendrift luwde weldra, de man was veel te goedaardig om het lang vol te houden. Trouwens dan zou hij dagwerk hebben gehad, want hij leefde, om zoo te zeggen, van letterkundig krakeel, hij had er pleizier in. Het behoorde nu eenmaal bij het vak en stond goed, gaf eene zekere belangrijkheid. Altijd had hij den mond over misverstanden vol en onthaalde den voorbijgaanden vriend op allerlei lilliputtersche rusies over allerlei wissewasjes, waaraan groot

1 ‘Ik schrijf aan geen koopman, doch wat zal ik u zeggen? waar 't hart vol van is, loopt de mond van over, en schoon poëet, ik ben voor alles drogist. En dit woord nu brengt mij in eens op de beantwoording uwer vraag, met betrekking tot den vorm, waarin gij mijn bundel wilt beoordeelen. Ik heb er niets tegen, dat gij den voorgestelden kiest; gij hebt regt gezien met niet te meenen, dat ik tegen de Schoolstraat opzie, omdat ik meen te mogen zeggen, dat het verdienstelijker is voor menschen als Brester, van Zeggelen, Burlage, ik, enz., wanneer zij iets presteren in de litteratuur, dan dat anderen het doen, wier leven niet in disharmonie is met hunne dichterlijke natuur. En het is uit dit oogpunt vooral, dat ik vrede heb met den vorm. Aan den anderen kant kan ik zeggen minder den vorm, dien gij voorstaat, voor te staan, dewijl ik vermeen, dat er nog al in stand onderscheid bestaat tusschen een Nismeschen bakker en een Hollandschen drogist, want drogist hier is niet de Fransche épicier, en schoon alles behalve trotsch, zou ik toch, als tot den fatsoenlijken burgerstand behoorende, ongaarne te laag willen neergezien hebben op mijne betrekking. Kan ze dienen om te releveeren, best! en dan heb ik er nog minder tegen, dat gij de zaak personeel behandelt. Gij kent mij genoeg om te weten hoe ik besta; gij hebt genoeg over mijn handelen en wandelen hooren spreken; gij hebt mij in mijne loopbaan gereedelijk kunnen volgen, dat ik het personeele volstrekt niet schroom, en dit is bereids juist door u gezien, en daar ik niet bij het publiek behoef geïntroduceerd te worden, zoo als Reboul door Dumas, is de vorm wel nieuw en heeft zijne aangename zijde. Het publiek toch kent mij, en zeker 't beste deel van het publiek.’ S.J.v.d.B.

gewigt door hem werd gehecht en ik, verstrooid, maar ten halve kennis van nam. Zijn in 1848 uitgegeven bundel: ‘voor mijn vaderland’, had mij tot mijn opstel aanleiding gegeven. Te dien tijde werd de brave Sam Jan door de liberalen vreesselijk opgekapt, die den uitgebreiden kring van den fatsoenlijken, talentvollen burger bij de niet meer getrapte verkiezingen noodig hadden. Daarbij stelde, zoo als gij zeer wel hebt opgemerkt, van den Berghs onrustige geest altijd veel belang in hetgeen op straat gebeurde, en was de man sterk in het intikken zijner tallooze bekenden. Hij was toen vrij wel ingepakt en vol van liberale politiek, waartoe hij zich, even als anderen, die ik van zeer nabij ken, door belanghebbenden, gelijk ik daareven zei, had laten opstoomen. Het was bij hem: zegt het voort! van de Schoolstraat uit een loopend vuurtje. Maar toen de wind destijds ging liggen, bleven de Bertrands, die zoo gemeenzaam met Raton hadden omgegaan en hem zoo liefelijk hadden opgevijzeld, allengs weg, en was het met de vlugtige populariteit van den eerlijken man, die eigenlijk veel te veel te goeder trouw was, om zich niet te laten beet nemen, spoedig gedaan. Toen gingen zijne oogen open, en als men hem later met stemregt, kiesvereenigingen, staatkundige bewegingen, petitionnement, enz. aankwam, zei hij, zonder er doekjes om te winden: - dank je wel! ik heb er mijne portie van gehad en meer dan genoeg van. - Maar dergelijke meer intieme gesprekken hadden niet in den winkel plaats. Dikwijls werd men achter, d.i., binnen verzocht. Dan daalde men eenige schreden af tot het gezin, gehuisvest in dat hol, waarvan gij gewaagt, een overblijfsel uit den ouderwetschen, fideelen voortijd. Aan den eenen kant had het ruiten, die de klanten verklapten; aan den anderen ontving het door eene soortgelijke reeks van glas zijn eigenlijke licht van de lantaarn boven een klein, net, fraai kamertje, dat zooveel te helder als de kooi, de kombuis, of zoo als men dat raadselachtig verblijf zal gelieven te noemen, te duister was. In dat beknopte heiligdom stonden zorgvuldig geboende mahoniehouten boekenkasten, waarin kostelijk ingebondene boeken prijkten, met eene tafel in het midden, een paar stoelen, als ik het wel heb, want het is al zoo lang geleden, en eene pracht van eene theestoof in een hoek. Als men pas in de huiskamer was, kon men geene hand voor oogen zien en onderscheidde men niets van hetgeen er omging, maar spoedig doken eenige vrouwelijke gedaanten, 's dichters gezin, uit den schemer op en ontdekte men

tevens bij de kagchel eene of andere letterkundige figuur: Bennink Janssonius, Greb, van Pellecom, Calisch, de Kanter, wiens rug nog hooger vlugt nam dan zijne verliefde lierzangen, *dii minorum gentium*, die evenwel op hunne beurt, even als wij allen, ook wel hun gelukkig oogenblik zullen gehad hebben. Helaas! zijn er niet critici, die beweren, dat ieder niet meer dan één boek schrijft?

Als gij over van Lennep spreekt, is het over dien der latere periode, toen hij niet langer Cootje heette, maar mijnheer van Lennep was geworden en men vond, dat hij iets van Voltaire had. Het eerst, dat ik hem zag - ik telde toen, geloof ik, 18, hij dus 28 jaar - was op eene openbare vergadering der Maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen te Leiden. Hij had de Bijdrage. De toen nieuwe, thans reeds verdwenen, hoewel ook herrezene Gehoorzaal, die gedurende de lezing den Verhandelaar enkel stoelen had te zien gegeven, was ijlings - de studenten hadden toenmaals vrijen toegang en maakten van die goedgunstige beschikking gretig gebruik - in de pauze volgeloopen, en ik roep mij gemakkelijk den jongen man voor den geest, met zijn olijk en guitig gelaat, zijn lichtblaauw, tintelend oog, zijne blonde lokken, zijne slanke gestalte, en hoor hem nog op den zangerigen trant hem eigen en met zijne bekende heesche, maar toch zoo buigzame stem vertalingen van Burns en Moore voordragen. Den laatsten keer las hij zijn Cornelia Vossius. Zijne blondheid was nu zilverwit en, opgetreden, haalde hij een foudraal te voorschijn, waar zijne bril maar niet uit wou. Al was zijne stem door de jaren nog heescher dan vroeger geworden, toch verhaalde hij nog altijd onnavolgbaar onderhoudend. Men moest hem hooren roepen: - Sytjen! laat de heeren uit en verzoek van den Vondel achter te komen - om te begrijpen welk een groot tooneelspeler in hem was te loor gegaan. Troosten wij ons met de gedachte, dat zijn roem voor zijne eigene eer en die van Nederland vaster en duurzamer stand houdt dan de galm van een Roscius. Eens hoorde ik hem Bilderdijks Sint-Albaan voordragen, ook medespelen in een bedrijf van de Neven, waarin hij de rol van den baron van Zevenvan vervulde. Een al te zeldzaam genot, maar toereikend om hem Nero's laatste woorden in den mond te leggen: - *qualis artifex pereo!* - Ja! gij hebt gelijk. Als hij oordeelde, dat het de moeite waard was zijn best te doen, was hij onbetaalbaar en boeide ieder aan zijne lippen door zijne vrolijke luim, zijn vloed van grappen, kwinkslagen, vertelsels,

anecdoten, maar tegelijk door den rijkdom zijner kennis. Die kennis was zeer degelijk en zeer uitgebreid. Hij was niet voor niemendal de zoon van David Jacob van Lennep, een hooggeplaatst man, ook een dichter, in de eerste plaats een beroemd humanist, en niet alleen een geleerde, maar een mensch, geen boek, een man, die van landbouw wist, een hartstogtelijk jager. Hoe die kennis hem te pas kwam, toen de ramp hem had getroffen, dat hij een gedeelte van zijn vermogen in het failliet van een bloedverwant had zien ondergaan! Want ik stel het zeker, dat van Lennep niet zooveel zou geleverd hebben, als hij er door de omstandigheden niet toe ware genoodzaakt geworden, doch hij had zooveel pijlen in zijn koker, zooveel hooi op zijne vork, zooveel snaren op zijne lier, dat zijn ijver nooit in broodschrijverij ontaardde; nooit was het een pijnlijk wroeten; de overvloedige sluizen openden zich van zelve, en Nederland heeft in dien rijkvloeijenden ader de ramp, die van Lennep overkomen was, slechts te zegenen. La dette, meende Lamartine, est le stimulant nécessaire à la production[1]. Dit is nu wel wat paradoxaal. Intusschen is het niet te ontkennen, dat geldelijke druk den arbeid versnelt. Toen hem de slag trof, gooide hij er snaaksch, gelijk hij was, eene grap onder en zei: - Ja, 't ligt er toe, en 't zal op bezuinigen aankomen; wij hebben de kat al weggedaan - maar tot zichzelven sprak hij: - Cootje! werken zal de boodschap zijn - en de inwendig degelijke man spreidde zonder veel woorden de ware grootheid ten toon en deed vol geestkracht zijn pligt. Helaas! nu rust dit sieraad aan de kroon der Nederlandsche Maagd op de kale en winderige begraafplaats van Oosterbeek en is zijn in steen gehouwen gelaat veroordeeld ten eeuwigen dage door een dakvenstertje te kijken. Toen wij Jan van 's Gravenweert wegbragten, scheen hij te herleven en was het alsof ik hem op dien zekeren toon, dien men niet ligt vergeet, den dooden collega van het vernielde instituut uit de verte hoorde toeroepen: - Zoo, Jan! ben je daar ook? - In dit leven schreven ze elkander rijmepistels, nu wedijveren zij in leelijke praalgraven.

Als dichter stond da Costa ontegenzeggelijk veel hooger dan van Lennep, al had laatstgenoemde hoedanigheden, die da Costa miste. Hij, die da Costa ooit heeft gehoord, ik zeg niet een gedicht heeft hooren voordragen, want dit was afschu-

1 H. de Lacretelle, Lamartine et ses amis.

welijk, - zijne stem was wanluidend, en hij bezat zich niet, - maar heeft hooren spreken voor de vuist, zal er zich, hoop ik, niet aan ergeren, zoo ik zijne uiterlijke welsprekendheid een geïdealiseerd lawaai noem, want ik doe zulks alleen, om er den indruk van weer te geven, doch met het diepste ontzag, want er zijn weinig stervelingen, die ik zoo innig en hoog vereer als die eenige verschijning, die da Costa heet. Hij was de onvermoeid springende fontein des woords, die, in tegenspraak met den gewonen waterstraal, minder opdroogde, naarmate hem de zon van boven bescheen. Dat woord brak buizen en dijken. Als men den spreker verweten zou hebben, dat hij alle getrouwheid aan de regels der redekunst verwaarloosde, zou hij u uitgelagchen of gevraagd hebben, welke dan toch die regels waren. - Verveel ik de menschen dan?... - Gij verrukt ze. - Welnu! dan moet het ook schoon zijn - zou hij u met een leeuwensprong naar de keel hebben te gemoet gevoerd. Want wat is inderdaad schoon en wat boeit? Niet eene aangeleerde en ontleende wijze van uiting, de vrucht van oefening, maar de spontaan, in beeldspraak, in kleurende woorden en verrassende zinwendingen naar buiten tredende persoon, de man wiens vernuft zich zijne taal schept en in die taal zichzelven eensklaps doorschijnend maakt. Da Costa improviseerde eigenlijk altijd, hetgeen zeggen wil, dat zijn gesprek nooit gewoon was, maar gestadig poëzy of doctrine; somtijds zette hij het in eene volle zaal op een catheder voort, dan heette het, dat da Costa las. Hem was het alledaagsche wat de springplank voor den gymnast, de tak voor den hemelwaarts stijgenden vogel, het leven voor den Christen is. Zijn geest staarde op het laagste voorwerp, en men wist niet hoe, maar eensklaps was het eene veder geworden, waarmede hij, die ontplooijende, tot in de hoogste hemelen opvoer. Zoo dikwijls men hem ontmoette, stond men in stille verbazing, deelde zich zijne geestdrift, zijne genialiteit voor een oogenblik aan u mede en kreeg men lust naar zijn zakboekje te grijpen en den Meester te smeeken: - och, mijnheer da Costa! een oogenblik! - Maar het is nu te laat, en niemand geeft ons eene da Costiana, evenmin als een Lennepiana.

Gij meent, dat de onnoozele Protestant in geloofsverwaandheid soms zegt, dat hij niet begrijpt, hoe een verstandig man Roomsch kan wezen. Daargelaten dat het juist niet de onnoozele Protestanten zijn, die zulks beweren, en dat dit beweren ook

weinig uit geloofsverwaandheid voortkomt, neem ik aan, dat Alberdingk Thijm met evenveel regt op zijne beurt zou kunnen vragen, hoe iemand protestant kan wezen, dat wil zeggen op den weg des geloofs op zekere hoogte is blijven stilstaan. Want, zie! ik begrijp ongeloof, voortspruitende uit behoefte aan stellig bewijs en overtuiging door de zinnelijke wereld, uit eene richting van geest, onbereikbaar voor eene orde van zaken, die niet hoorbaar, zichtbaar, tastbaar is; maar eenmaal het geloof aan onstoffelijke bestaanbaarheden, aan wezenlijke of schijnbare ongerijmdheden, door de zekerheid der overtuiging, waarin men ontvangen, geboren en opgegroeid is, toegestemd en omhelsd hebbende, dan is tusschen Katholiek en Protestant de geloofsvraag er bloot eene van meer of minder. Waar staat de grenspaal van het wonder? waar houdt het zinnebeeld, het symbool op en begint de werkelijkheid? Neemt de Protestant één middelaar Gods en der menschen aan, Jezus Christus, de Katholiek stelt tusschen den Christus en de menschheid zijn heirleger Heiligen, aan wier spits het betooverende beeld der Moedermaagd zetelt, het type der vrouwelijke voorbidding. Het geloof is eene gave, zoo men wil, eene genade. Velen is zij ontzegd. Al wenschen ze 't ook nog zoo vurig, al zijn ze ook nog zoo rampzalig den vasten grond te missen der dingen, die men hoopt, en de overtuiging der dingen, die men niet ziet, zij kunnen niet. De geschiktheid, de aanleg om zich tot het bovennatuurlijke op te heffen ligt even min in 's menschen vermogen als die om b.v. zangdrift te voelen. En die ongeschiktheid ligt tegenwoordig op den bodem der vakken van onderwijs, bezwangert den dampkring der eeuw, waartegen men kan strijden, doch aan wiens invloed men zich bezwaarlijk kan ontworstelen, te minder omdat men wel genoopt is te besluiten, dat ook de algemeene tijdgeest, hoedanig ook, in de wegen der Voorzienigheid ligt. Voorzeker, het geloof is eene gave, a precious grace[1]. Men kan er den zin voor missen, het oog niet voor hebben, de stemming toe niet deelachtig zijn, in het Heilig Woord Gods Gods stem niet hooren, maar opent zich eenmaal het oor, dompelt zich de blik in het licht, dat van boven is, waar houdt dan, na de blindheid, het geloovig staren en aanbidden op? Dan is het geloof aan twee tegenover elkander hangende spiegels gelijk, wier weerschijn zich zonder ophouden

1 Baptist Noel.

weerkaatst, eene ladder Jacobs, die, als Adams stamboom op de middeneeuwsche schilderijen, uit ons zelven voortkomt, om zich in de eindelooze glansen te verliezen, welke van de smettelooze engelenscharen uitstralen.

Ieder Protestant is zijn eigen priester en kan het des noods zonder een zichtbaar getuigenis des geloofs doen, hetwelk niet alleen de wandel des Christens, maar tevens de kerk is, waaraan zijne overtuigingen hem hechten, welke, met hemzelven zaamgegroeid en vereenzelvigd, een deel zijner persoonlijkheid uitmaken. Maar hunne kerk valt den Protestanten op het hoofd; het gescheurde dak, de ondermijnde muren wankelen en dreigen ineen te storten. Men erkenne het of niet, de prophetische waarheid spreekt luid, of is zelfs geene voorzegging meer. Trouwens, het kerkelijk verval ligt in het protestantisme zelf; het protestantisme voert het beginsel van verderf in eigen ingewand, waarin het niet ophoudt te wroeten. Scheuring, verbrokkeling, splitsing door geloofsverdeeldheid, en hoevelen, die reeds inzien, dat het beginsel eener kerk onbestaanbaar is met dat van het protestantisme, het denkbeeld verwerpen en buiten eenige kerk leven. Intusschen is godsdienst zonder zichtbaar orgaan van kerkelijk leven en godsvereering, zonder leerstelligen wortel, wel een beginsel, dat evenzeer in de menschelijke natuur ligt, als bij andere fractiën des ongeloofs de zucht naar het bovennatuurlijke, die zich uit nooddwang met de woekerplant des bijgeloofs behelpen en voeden. Maar verwerpt gij de kerkelijke, verwerpt dan ook te gelijk de burgerlijke maatschappij, de kerk des maatschappelijken menschen, de gemeenschap der stoffelijke belangen, even als de kerk de maatschappij, de gemeenschap der zielen is! Ik zeg niet, dat de keur des menschdoms zich niet misschien eene eigene kerk, eene kerk op hare hand kan stichten in zijn gemoed, maar de menschheid in hare ruimste beteekenis, bevattende millioenen onontwikkelden, onkundigen, zedelijk zwakken en onmondigen, grijpt naar het hoogere, vordert geestelijk bestuur en gezag of zou met de godsvereering de godsdienst zelve verwerpen. Bij hoe menigeen, in wiens geest een menschdom zonder kerk heerscht, sluimert gevolgelijk een toekomstige toestand zonder burgerlijke maatschappij, zonder wet, band en gezag, derhalve de wanorde, de regeeringloosheid, die de volken, de vereeniging van een bij uitnemendheid gezellig ras, tot den ongezelligen staat der dieren zou terugvoeren, indien het despotisme niet als een reddende Michaël met zijn

vlamnend ridderzwaard gereed stond de oproerige scharen te verdelgen en de natuurlijke orde der dingen te herstellen. Maar dit is de vloek van het protestantisme, dat zijne natuur het verbiedt eene algemeene formule te vinden, waarin het spreekt en het leeft, een middenpunt, waarom het zich als om een onverzettelijken dolmen schaart, een teeken, waarin de ziel kracht en troost vindt, om het leven te dragen en zich als in een Bethesda telkens weder te reinigen, terwijl de kerk van Rome zich er naast verheft, den mensch begrijpende, te gemoet komende, omvademende, het volmaaktste, het diepst en fijnst doordachte en gesponnen gewrocht van den menschelijken geest, dat de poorten der hel niet zullen overweldigen en voor hare bedoelingen een zoo heerlijk gebruik zou kunnen maken van den toestand der Nederlandsche Hervormde kerkgenootschappen, die zich in het individualisme en het krakeel, dat is in het niet, staan op te lossen. Het christendom is eene stemming. De kerkvaders hebben het tot een stelsel georganiseerd, en dit is goed. Hoe velen toch zouden rust zoeken en een veilig toevlugtsoord vinden in den schoot der kerk, de geïnspireerde en inspirerende magt van dat stelsel, waarvan Alberdingk Thijm een der ijverigste en opregtste organen in Nederland is, mogt niet langer uit Rome het bevel tot antagonisme en strijd uitgaan, mogt eene wijzere taktiek worden gevolgd, mogt het wantrouwen niet steeds en als het ware kunstmatig levendig worden gehouden, mogt het Vaticaan niet langer zijne toch magtelooze bliksems tegen de burgerlijke maatschappij slingeren, welke desniettegenstaande door eene geheimzinnige en onweerstaanbare kracht, de stoomkracht des noodlots, gedreven en voortgestuwd, haren onstuitbaren gang vervolgt. Zoo als het nu staat, zijn de verschillende zoogenaamde Nederlandsche kerkgenootschappen, de katholieke kerk niet uitgesloten, tot een onedelen en kleingeestigen strijd geroepen van allen tegen allen, waarbij het godsdienstig bestanddeel voorwendsel is en op stuk van zaken te loor gaat. Werpt het net aan de rechterzijde van 't schip, en gij zult vinden! sprak de Heer. Was dit woord ook tot de opvolgers van Petrus gerigt?

Maar waar draaf ik heen, mijn waarde onbekende, met eene pen, waaraan ik al te veel toegaf en den teugel vierde? Ik weet niet hoe gaauw ik mij naar mijn onderwerp terugspoed.

Ising, zegt gij, mist hetgeen het groote publiek aantrekt, humor. Ik heb altijd gemeend, dat humor de meest aristocratische, de door de groote menigte minst begrepene en gewaar-

deerde letterkundige hoedanigheid was. Hoe velen toch, die zich insgelijks humor moeten ontzeggen en toch volle zalen hebben! - En Haverschmidt dan? - Het is waar. Komt hij om mij te logenstraffen of bevestigt hier zijn opgang den regel?

Wat gij over Cremer in het midden brengt zou mij wel niet kwetsen of beleedigen, maar toch geen pleizier doen. De werken van anderen, zegt gij, leest hij bij voorkeur niet, om zijne oorspronkelijkheid niet in gevaar te brengen. Dan moet, zeg ik op mijne beurt, die oorspronkelijkheid al heel los in hare schoenen staan, dat haar vertegenwoordiger reden heeft zich beducht te maken, dat zij zich door het omwenden van een blad als een kaartenhuis zal laten omblazen. Doch ik ga op die wijze liever niet voort, want kritiek vindt Cremer, volgens u, een kwaad. Nu ben ik het wel een beetje met hem eens, dat de beste kritiek het aantal exemplaren is, dat de uitgever plaatst, maar Cremer gelooft gevolgelijk niet aan de heilzame werking, die de beoordeelende pers kan, teweeg brengen. Natuurlijk, want alweder volgens u, vermoedt Cremer steeds eene andere oorzaak voor eene scherpe kritiek dan liefde voor de kunst of de wetenschap. Naar mijne opvatting, een betreurenswaardig vooroordeel, doch gij betoogt mij, dat Cremer een groot menschenkenner is, zoodat het wel geen vooroordeel, maar de treurige waarheid zal zijn. Intusschen kan ik niettemin, voor zoover mijzelven betreft, plegtig verklaren, dat zoo dikwijls ik geroepen ben geweest een oordeel over het werk van een ander te vellen, afgunst, nijd of ik weet niet wat voor leelijke bij- en bentbedoelingen, vooringenomenheden of hartstogtelijkheden nooit mijne pen bestuurd hebben. Nooit heb ik onder stoelen of banken gestoken, hoe hoog ik met Cremers novellen en voordragten loop. Eene lezing van Cremer bij te wonen, is voor mij eene der heerlijkste genietingen en fijnste geregten des levens. Zijne voordragt is bestudeerd, meent gij. Dit waren de kleinodiën van Benvenuto ook. Doch zij moge 't lijken, ik weet, dat zij 't niet is. Is zijne novelle af, dan leest hij ze in den familiekring voor, en gelijk hem dan zijne schepping hoorbaar invalt, staat ze vast en blijft ze. Alleen is hij een slaaf der interpunctie en vreest altijd door eene verraderlijke comma of commapunt gefopt te worden. Hoe ligt dit gebeurt, begrijpt niemand beter dan ik zelf, die zoo dikwijls struikel over en verkeerd uitkom met een modern nog, met een *ch* gespeld, waarop ik onbewaakt den nadruk legde.

Indien Withuys, Windhuis spotte men vroeger wel eens, indien Withuys, oordeelt gij, met ingenomenheid over zichzelven sprak, dan sproot dit eer voort uit naïveteit dan uit verwaandheid. Vergun mij van u in meening hieromtrent te verschillen en het er voor te houden, dat, hoewel hij er van nature aanleg toe had, getuige uwe met die van Bakhuizen van den Brink en Kappeyne onbetaalbare anecdote, de oorzaak dier ingenomenheid met zichzelven dieper lag, in het gevoel namelijk, dat hij niet kreeg hetgeen hem toekwam, dat het publiek - en hierin had hij gelijk - hem niet naar zijne wezenlijke waarde en verdiensten schatte, hij niet zoo hoog in de dichterwereld stond aangeschreven als hij behoorde. De waarheid was inderdaad, dat zijne werken met tamelijke onverschilligheid ontvangen en behandeld, zij als het ware dood geboren werden. Zijne zoogenaamde verwaandheid was dus eigenlijk het aanvullen van zijn deficit bij het publiek.

Laat ons tot de jaren 30 en 31 terugtreden! Withuys en van Lennep waren destijds beiden jonge mannen; de laatste legde toen met liederen, waarvan het orgel en de straat zich spoedig meester maakten, en tooneelkluchten den eersten steen tot zijn onbetwisten naam van volksdichter. De arme Withuys, een betere Helmers, zong ook, zong veel en veel mooijer, veel warmer, veel hooger. Wat zegt gij van strophen als deze:

Verlaat u, geliefden, met rustig gemoed,
Op God, onzen eed en ons wapen!
En ware ook ons afscheid een nachtlijke groet,
't Is schoon onder lauwren te slapen.
Wij keeren met glorie of keeren niet weer:
De grens van ons land is een peluw van eer.

Wij gaan ten strijd,
Van heinde en wijd,
Verhit op lauwerbladen.
De kling aan onze zij heeft dorst,
De vuurloop zoekt naar 's vijands borst,
Onze armen zoeken daden.

Maar, ach! hij vischte gestadig achter het net. Toch dichtte hij lierzangen, waarin zijne vlugt en gloed dat korte dwergoorlogje, een storm in een waterpot, van twee kleine landjes in botsing, Homerische afmetingen deed aannemen, doch waarvan weinigen

kennis namen. Zijn Willem Barendsz. moest onderdoen voor de Overwintering van Tollens, ja, zelfs na zijn dood - de dood, die meestal der schrijvers papieren doet rijzen - is er nog geen uitgever voor het handschrift te vinden[1], en mij is in der tijd verhaald, dat van het eerste van zijn schoenen - prachtigen zou het thans luiden - van zijn schoonen bundel gedichten binnen Amsterdam niet meer dan twee exemplaren gesleten werden, waarmede ik Cremer een beetje zou kunnen plagen, zoodat wij nog altijd op het tweede wachten, waar de uitgever wel op paste zich aan te branden. Van zijn bundel verhalen, romancen en vertellingen, dien van Tollens overtreffende, waarin zijn voortreffelijk dichtstuk, de Meineed, herdrukt stond, werd niet gesproken.

Luister eens even:

> Dek uw dijken met laurieren,
> Tooi u als een jonge bruid,
> Stad van Amstel! treed vooruit
> Onder wimplen en banieren,
> Om den koninklijken held,
> Hollands glorie, in te halen,
> Die een oogst van zegepralen
> Binnenbragt van 't oorlogsveld!

Het is de aanhef van Withuys' Zegezang bij het bezoek, dat de prins van Oranje na den tiendaagschen veldtogt aan de hoofdstad bragt. Hoor verder:

> Ja, zij vlugten. Als een zegen,
> Die van d' een tot d' andren kant
> In den stroom haar wieken spant
> En geen open laat of wegen
> Voor het schichtig stroomgeslacht
> Dat, van doodschen angst besprongen,
> Zaâmpakt, dringende en gedrongen,
> Volgt hen Hollands legermagt.
> Krijgskunst houdt de vleugelkoorden
> Van het voortgaande ijzernet,
> Dat in 't Belgisch oorlogswed
> Tusschen Weert en Vlaandrens boorden

1 Zie Dr. Waps Willem Barendsz van Terschelling, in het Utrechtsch Prov. en Sted. Dagblad, April 1878.

Scholen vangt of zet in draf
Van bestorven plunderknapen....
Zoo met moed, beleid en wapen
Vischt Oranje 't Zuiden af.

Die luî kenden 't nog, niet waar? zonder al die wonderlijke vrijheden, waarmede men zich, in opstand tegen onze aloude, klassieke verskunst, tegenwoordig het verzensmeden gemakkelijk maakt.

Voert nu naast uw bajonetten,
Dappren, die de velden veegt
En zoo groote daden pleegt,
Bezems op uw krijgsmans petten!
God, hij nadert. Tranen springen
Van verrukking de oogen uit.
Daver, daver, feestgeluid!
Knielt, o maagden, jongelingen,
Om uw lauwren hem te biên!
Draagt hem, mannen! op uw handen!
Heft, o moeders! heft uw panden,
Dat zij Hollands wreker zien.

't Schijnen bloemen te zijn, die, welke zoete geuren zij ook verspreiden, het noodig is niet te lang onder den neus der menschen te houden.

IJ en Amstel! fiere stroomen,
Twijgen van ons erf, de zee,
Schatert ons triomflied meê:
Rijst en ruischt! de held zal komen.
Schittrend als een nieuwe zon
Naakt hij, die in vijf paar dagen
Tweemaal legers heeft verslagen
En geheel een rijk verwon.

En nu de bekende slotregel, het eenige wat bij enkelen van den lierzang is overgebleven:

'k Heb Oranjes lof gezongen....
'k Zie den roem mijns lands voldongen,
God! ik heb genoeg geleefd.

Na zijne 50 strophen en 400 verzen, is de dichter op. Zijne citer beeft; aemechtig bezwijkt de Pythia op haren drievoet.

Dit zijn noodlot nu zocht Withuys te bezweren door zichzelven toe te eigenen hetgeen het algemeen hem onthield, doch voor die poging wachte zich ieder verstandig man! Hoe hooger men zich in de lucht steekt, hoe ijveriger uw naaste er pleizier in heeft u af te breken, in den grond te boren en het Bijbelwoord te bevestigen: ‘die zich verhoogt zal vernederd worden.’ Die eenvoudig en stil, hoewel zijne verdiensten niet onbewust, zijn weg gaat en zonder aan- en omzien bezingt wat zijne geestdrift opwekt, pleegt zijne regtmatige portie erkenning en hulde vroeg of laat wel te ontvangen. Ontvangt hij ze niet, worden ze hem niet ten deel, wordt hij telkens voorbijgegaan, keert men het hoofd af en stopt de ooren digt, hij beruste er in en doe er het zwijgen toe, opdat niemand in zijn leed groeije en hem genomen worde ook dat hij heeft. Deze wereldwijsheid schijnt Withuys niet gekend te hebben: Habent sua fata libelli, het is duizendmaal gezegd. Maakt een man in de wereld den opgang, het figuur niet, die hij moest, hij wete dat er niets aan te veranderen valt, hij er niets aan doen kan; hij kan den toestand slechts verergeren. Dwing vooral niets! Geduld! Hope hij op den naroem, die althans den nazaat met zijne stralen koestert. Maar, ach! ook deze naakt voor Withuys nog niet, en Nederland mist een Ste Beuve, een letterkundigen Schliemann.

Er kwam bij, dat Withuys, hoewel hij ver van een kwast was, de dichter in het afgetrokkene zeer hoog stelde: vates, ziener, profeet!

Le veille redoutable, en ses visions saintes,
Voit les soleils naissants et les sphères éteintes
Passer en foule au fond des cieux;
Et suivant dans l'enceinte un choeur brûlant d'archanges,
Cherche, aux mondes lointains, quelles formes étranges
Y revêt l'être universel.

Laissez donc loin de vous, ô mortels téméraires,
Celui que le seigneur marque, parmi ses frères,
De ce signe funeste et beau,
Et dont l'oeil entrevoit plus de mystères sombres
Que les morts effrayés n'en lisent, dans les ombres,
Sous la pierre de leur tombeau![1]

1 Victor Hugo, le poète, odes et ballades, II.

Maar al dit moois heeft geen koers meer in onze negentiende eeuw. Ieder weet of begrijpt wat dat tokkelen der lier, dat grijpen in de snaren beteekent en dat zulks niets meer is dan eene wijze, en nog wel eene verouderde wijze van spreken, die tot het gebied der rhetorica behoort.

- Mijn God! de koning kende Withuys niet! - ach! hoe velen met Zijne Majesteit! - is kenschetsend. Het verwonderlijkste is echter, dat hij zich aan die miskenning waagde en ze hem verbaasde. Het antwoord is niet meer dan de weerslag van het fameuse aan da Costa, den zanger bij uitnemendheid der door den God van Nederland uitverkorene en gewijde Oranjes: - da Costa?.... da Costa?.... U houdt hier, gelóof ik, wel voorlezingen.

Gij hebt gelijk, Conviva! er schuilde, even als in van Lennep, een tooneelspeler in Withuys, en naast zijn kreet van smart bij de tijding van den dood van zijn zoon zou ik Larives angst in het bosch kunnen stellen, die zijne ontroering objectiveerde, terwijl hij zijne haren voelde te berge rijzen.

'Die les,' Larive noemt het geval eene les, 'is niet voor mij verloren geweest; ik heb ze op het tooneel met vrucht toegepast. Zonder die gebeurtenis geloof ik niet, dat het mij ooit mogelijk zou zijn geweest den angst met eene zoodanige, waarheid voor te stellen'[1].

Niet alleen als dichter stond Withuys hoog wat vlugt, bezieling, verrukking, gloed betreft, maar zijn vorm, zijne woordenkeus, zijn versbouw dienden die hoedanigheid met trouwe bereidvaardigheid. Withuys was eene milde bron; zijne verzen waren het tegendeel van die van S.J. van den Bergh. Zij waren voorzeker bewerkt, maar niet gemaakt. Lang voor dat Withuys zich te Leerdam (niet Heusden), tusschen het Amortisatie-Syndicaat en den Avondbode, met der woon had gevestigd, had ik het door u aangehaalde verhaal van den apothekar al genoten. Het moet omstreeks 1833 zijn geweest; hij woonde toen nog in de Reguliersdwarsstraat, 166; maar het werd toenmaals, naar mijne flaauwe herinnering, eenigzins gewijzigd voorgedragen. Withuys kleedde het, naar het schijnt, telkens anders, volgens de gelegenheid, in, maar nooit vergeet ik den toon, waarop hij zeide:

- En zeg nu, dat je een dichter hebt zien werken.

1 Larive, Cours de déclamation, I, p. 71.

Veel meer nog dan Withuys is A. van der Hoop Jr. de vergetelheid ingegaan. Wie leest zijne berijmde verhalen: Leiden ontzet, Culumbus, de Cholera, het Slot van IJsselmonde, Willem Tell, de Koning van Rome, van Speyk, Warschau, en hoe die veelschrijverij meer heet; wie kent ze? hoe velen, die niet eens weten, dat er een dichter A. van der Hoop Jr. bestaan heeft? Hij was vader van twee knapen, die hij den bezoekers, waarom weet ik niet, als Vink en Baviaan voorstelde. Of de naamlooze man, te weten degeen, die zich A. van der Hoop Jrs. zoon noemde en in uw Servetje voorkomt, Vink of Baviaan was, zou ik niet kunnen zeggen, maar zeker is het, dat hij reeds vroegtijdig als koorknaap het vaderlijk altaar bediende. De schoonvader van den dichter deed in droogerijen, maar ik, bekende papa, de autodidact, want dat hij dit was mogt Adriaans groote verdienste heeten, houd er eene indroogerij op na. En al zei de vader dit, zoontjelief wilde dit niet van zichzelven gezegd hebben en hield den boel daarom vochtig met Schiedammer nat. Ik heb den jeugdigen Adriaan nooit gekend, maar den ouden, helaas! des te beter. De appel viel niet ver van den stam. De vader - gelijkenis brengt verwarring - had eene verhanseling van den Notre Dame de Paris vervaardigd, waarin een vers aan Victor Hugo, ‘qui ne s'en est jamais douté’, voorkwam en daarin het befaamde vers en woordspeling: sois conquérant, Victor! dat hij met een stuk in zijn kraag, want hij was ook nog al eens vaak geïllumineerd, en men kon het zijn slagersuiterlijk aanzien, in S.J. van den Berghs winkel, van geestdrift en bitter waggelend, opsneed, waarbij hij dan eenige vaatjes boonen en pruimedanten omver smeet. Verliefd op den invloed van zijn conquérant, wiens opgaande roem hem niet vergunde te slapen, had hij zich, even als Prof. Geel, vrij wat meer nogtans hiertoe bevoegd, in het hoofd gesteld zich tot aanvoerder, inspirateur, gids en raadsman van het toenmalige jonge Holland op te werpen. Geschiedt zulks van zelf, door den drang der omstandigheden en eener magtige, hoogbegaafde persoonlijkheid, men weet eigenlijk zelf niet hoe, des te beter, maar ieder wachte zich er voor zich op te dringen. Degenen, die van der Hoop zich tot zijne hovelingen uitverkozen had, bedankten voor de lastige eer en oordeelden hem trouwens geenszins geroepen. Toen werd hij toornig en koos het Letterlievend Maandschrift, dat te voren nooit eenig schepsel kwaad

had gedaan, om in schotschriften of liever artikels, die ook geen schepsel kwaad deden, zijne gal in uit te braken. Toen hij evengenoemde Esmeralda aan de rederijkerskamer voor uiterlijke welsprekendheid te Leiden opdroeg, was Beets reeds meer beroemd

> Dan menig bard met zilverwitte haren,
> Zijn blonde hoofd was moê van 't eergebloemt.

Maar daarna.... Zoo stookte hij ook den ontluikenden ten Kate op, dien hij dol gaarne ingepakt zou hebben, maar die insgelijks voor de plak van den opgeblazen Rotterdammer bedankte.

Om op den zoon, liefst niet op zijn godzaligen bundel gedichten met zijn leelijke gezicht tegenover den titel, terug te komen. Beiden waren onaardige menschen, hoewel niet zonder een zeker talent, hetgeen evenwel niet belet heeft, dat wat zij gewrocht hebben, sedert lang door den Lethestroom verzwolgen werd.

> Men kent hun naam en standplaats naauwlijks meer.

Iemand, wiens arbeid denzelfden gang is gegaan, wiens tijd derhalve als verloren mag geacht worden, is die zekere J.L. van der Vliet, alias Boudewijn. Hij had zich, zoo als anderen, even zoo goed Dorus of Steven kunnen noemen, want zijn letterkundig masker vertegenwoordigde geen karakter, geene persoonlijkheid. De arme apothekarsbediende had veel door het kreupelhout moeten zwoegen, deed zich voor als een uit de bundels van Jan van Beers ontsnapten, een dier smachtende lijders of rampzalige geniën, een echte treurwilg met een wormstekig hart, en vond zichzelven aldus, geloof ik, regt belangrijk. Hij was gemaakt eenvoudig en naief, met een streek naar niais. Hij pende voel om den broode, de stumpert, vertaalde uit talen, die hij niet verstond, en werd daardoor de man van de botervlieg en van het souper van mylord. Verder verbond hij de twee seksen in twee deelen - vergeef de tegenspraak in die woorden! - onder den dubbelzinnigen titel van jongeheeren en jongejufvrouwen. Het zou thans misschien eene niet onvoordeelige speculatie voor een uitgever zijn, die boeken eens, ter opbeuring van droefgeestigen, uit hun stof op te rakelen.

De ui van den Hoogleeraar Jonckbloet is colossaal. Wees heden ten dage nog maar weer eens met hem in aanraking en gij zult inzien, waarde Conviva! hoe weinig uwe

uitspraak waarheid bevat, want inderdaad zult gij verbaasd staan over den nooit haperenden vloed van geestigheid uit degelijke kennis zijn oorsprong puttende. Ik houd mij verzekerd, dat hij dergelijke uijen nog slaat. Alleen teekent niemand ze meer op. Wat is tegenwoordig blijvend? Niets maakt indruk, opgang of boezemt belang in, tenzij het onmiddellijk in den kring der strengwetenschappelijke wereld der stof valt, die wel zeer hoog staat, maar niet aardig is. Het is werkelijk God geklaagd, hoeveel talent er nog altijd verspild wordt.

Het heugt mij, dat Boudewijn bij mij werd aangediend, terwijl ik nog aan tafel zat. Ik liet hem verzoeken binnen te komen en zie den denkbeeldigen verschoppeling met zijne sluike haren en zijn sluik digtgeknoopt jasje en zijne blaauwe bril. Daar stond de arme zondaar.

- Kom, mijnheer van der Vliet! een glaasje port?

Hij liet zich de uitnoodiging aanleunen, reikte mij het glas, dat ondertusschen voor hem was nedergezet, dronk het met een gezicht van Pietje Bedroefd, doch met innig genot ledig, waarop hij mij verklaarde nog nooit portwijn te hebben gedronken, hetgeen mij vrij onverschillig was, maar de toon, waarop hij die verklaring aflegde, was onbetaalbaar. Niet zonder eenige bitterheid was het, alsof hij wilde zeggen: - Zulke heerlijkheden zijn voor ons, miskenden en misdeelden, gelijk ik, niet weggelegd. - En toch was ik naderhand ondeugend genoeg het vermoeden te opperen, dat van der Vliet er niet te goed voor was, op dat oogenblik te hebben willen vergeten, wel eens meer portwijn te hebben geproefd, de snoeper!

Mag ik zoo vrij zijn u op eene drukfout opmerkzaam te maken? Bladzijde 49, regel 9, is achter het woord *vermogen* het woord *meer* uitgevallen[1]. Het geldt hier den rijksarchivaris Bakhuizen van den Brink, in de wandeling Bakkes. Wie zou gezegd hebben, dat dit ijzeren varken, raauw, bar en kras in den overtreffenden trap, van hetzelfde deeg als de maneschijn van Boudewijn gekneed was? De herdersfluit en de serpent. Ik had billijken eerbied voor den omvang van zijn geweldigen

1 Blz. 55, r. 10 staat: ‘Wanneer hij als student of predikant van Marken daar een enkele maal verscheen’. Ik zou voorslaan liever te lezen: ‘of als predikant op Marken’, daar men anders aan eene vastenavond-mystificatie zou kunnen denken. Nog iets. Dat voor de meeste letterkundigen (blz. 58) de aristocratische kringen gesloten zijn, bewijst niet, dat iemand geene neiging zou hebben zich in die kringen te bewegen.

geest, maar hij was mij nooit sympathiek, de schotel was mij te sterk gekruid, hij deed mij al te veel aan Beronicius denken, beleedigde al te zeer mijn gevoel voor het welvoegelijke, ging te ver. Mijne moeder, die eene soort van afschuw van hem had, op zijn enkel stemgeluid af, hetwelk, zoo als gij zeer juist aanmerkt, alle rhythmus, om het zachtste woord te gebruiken, miste, schrikte reeds, telkens als hij aan de bel trok of liever luidde. Bakhuizen van den Brink was eene wereld, maar hij bereisde bij voorkeur die gedeelten, waar de beschaving nog niet was doorgedrongen. Bij voorkeur, want hij leefde meer dan één leven. Des avonds laat toog hij uit, als de wilde dieren, tuk op prooi, en als hij des morgens vroeg, met eene snee in zijn oor, maar zonder vermoeid te zijn, te huis kwam, lag zijn Aristoteles of welken anderen schrijver, dien hij beet had, nog open en vervolgde hij koelbloedig, waar hij gebleven was. Sommige professoren waren niet op hun gemak met hem, als niet tegen den veelweter en scherpzinnigen denker opgewassen, en hoe Potgieter het met dien man uitgehouden heeft, ja, hem tot zijn boezemvriend kon hebben, is mij een dier zielkundige raadsels, waarvan ik nog altijd vruchteloos de oplossing zoek.

Dat een stijven en uitsluitenden klassiek, tijdperk Napoleon I, en lang voor zijn dood gestorvenen, als Jan van 'sGravenweert de Génestets vrije poëzy niet smaakte, spreekt van zelf. Bij het verschijnen van Peters tweeden bundel, speelde ik hem het deeltje als eene letterkundige nieuwigheid in handen, maar hij smeet het met een afkeerigen grijns op een tafeltje achter hem, alsof het een spinnekop ware geweest. Maar dat Tollens het niet deed, moet eene heele privatie voor den ouden man, wiens talent met de jaren steeg, zijn geweest. Zijn tegenzin was echter ver van wederkeerig. De Génestet voedde eene stille bewondering, eene hooge vereering voor hetgeen de bejaarde volksdichter bij uitnemendheid voortbragt, en het zal zeker wel op denzelfden avond, waarop de Génestet Fantasio voordroeg, geweest zijn, dat, toen de twee dichters aan elkander werden voorgesteld, de Génestet als aan den grond genageld met zijn mond vol tanden staan bleef en niets anders kon uitbrengen dan: - Mijnheer Tollens!... Ik heb u nog nooit gezien. - Het was eene gewigtige gebeurtenis in de schatting van den jongeling, en de uiting zou onnoozel hebben geklonken, maar in zijn toon lag, uit zijn oog sprak de volle beteekenis.

Ik heb de Génestet in zijn eersten opgang veel gekend en mij

zeer bijzonder aan zijne vorming en zijn letterkundig leven laten gelegen liggen. Wij waren echter geene menschen voor elkander. Hij bragt in 1848 - hij was toen achttien jaar en nog niet eens student - eene geheele maand bij mij door, maar het was ook de eenige keer en bleef er bij. Wij waren, geloof ik, al te veel vogels van eender veêren, op het talent na. Nogtans hinderde mij de spotvogel, wiens zang nooit ophield. Daarbij was hij van kindsbeen af vreesselijk over het paard gebeurd en verwend, was daardoor eigenzinnig, sloeg iederen wenk in den wind, voedde liefst zichzelven op en ging zijn eigen weg. De Génestet was op dat oogenblik nog eene wereld in wording en had al de gebreken zijner hoedanigheden, hetgeen later zou teregt komen. Op een zoo kostelijken aanleg als ik in hem erkende, zou ik gewenscht hebben, dat hij mij eenigen invloed had toegestaan, maar dit deed hij niet en maakte mij daardoor wel eens gemelijk en onbillijk. Meer en meer verbeeldde ik mij, dat hij eene ontmoeting ontweek. Ook omdat ik hem, wegens zijne prettige, beminnelijke, openhartige, zeer eigenaardige persoonlijkheid liefhad, speet het mij nog te meer, dat hij zoo kennelijk mijn weg niet opwilde. Van die verhouding zou zijne briefwisseling met mij den sleutel geven, welke ik gaarne hierachter had medegedeeld, indien er mij de moed niet toe ontbroken had. Het duurde niet lang of die briefwisseling, die veel te vlug van stal was geloopen, begon te kwijnen, te verflaauwen, werd eene eenigzins pijnlijke schermutseling: plannen om elkaar te zien, die misliepen of die Peter vergat; brieven, die hij verkeerd of slordig las; partijtjes, waarvan niets kwam. Misschien hield ik niet genoeg in het oog, dat hij toen een vrijpostige, overmoedige, door ieder en overal gevierde soort van kwâjongen was, maar hoe engelachtig lief en geniaal! zoodat ik mogelijk de eenige mensch op aarde ben geweest, die hem wel eens iets kwalijk nam of de waarheid heb gezegd, waar hij niet tegen kon. Misschien ook hebben mijne meerdere jaren niet genoeg met zijn leeftijd rekening gehouden. Doch ik geloof, dat toen wij elkander na eene gaping in omgang en briefwisseling weder hadden gevonden, wij elkander oneindig beter zouden hebben geleken. Ach! toen was het te laat. Hij was echtgenoot en vader, predikant te Delft, had allerlei van de mijne zeer verschillende belangen en leefde in eene geheel andere wereld. Ik zag hem slechts te hooi en te gras, en onze briefwisseling

bleef schaarsch en onbeteekenend. De Genestets gestel was daarbij altijd gevoelig en zenuwachtig geweest, en iedere onbehagelijke toestand werd door hypochondrie verergerd, doch in het voorjaar van 1861 werd hij werkelijk ernstig ongesteld en ging in de Geldersche lucht beterschap zoeken. Dr. Rombouts herkende terstond ontsteking der slijmvliezen, maar, ach! zijne krachten waren gesloopt, versterkende middelen verergerden de kwaal, en het was den kundigen geneesheer, in weerwil van de naauwlettendste behandeling, niet gegeven den edelen man, die nog zoo menige parel in zijne schelp medevoerde, op wie de oogen der besten in den lande met de angstigste belangstelling gevestigd waren, te redden, dat kostbare leven van den rand des grafs op te halen. De Génestet bezweek en werd nog niet vervangen. Mij blijft nogtans de troost, dat ik mij, wat sommigen ook beweerd hebben, voor mijn geweten niet medepligtig gevoel aan de schuld van zoovelen, die hem vleiden en bedierven.

Het groote, eigenlijk eenige gebrek van de Génestets poëzy is, naar mijn inzien, juist hare gemakkelijkheid, de strik, waarin hij zich onophoudelijk liet vangen. Van daar somtijds een mat of slordig vers, hetwelk ik zeker, ware mij de herdruk zijner werken toevertrouwd geweest, zijne dierbare schim vergiffenis zou hebben gevraagd in zijne rust gestoord te hebben. Ook ging het verzenschrijven hem vlotter dan het proza van de hand, iets hetgeen zijn proza dan ook wel verraadt. Eene welluidende, vibrerende stem, gelijk gij meent, had de Génestet niet. Wij hadden het meermalen over zijn orgaan en zijne uitvoering met elkander aan den stok, en gaarne zou ik in zijne tegenwoordigheid eens een vers van hem hebben voorgedragen, maar hij heeft het mij nooit verzocht en er is dus nooit de proef van genomen.

Meent gij werkelijk, Conviva! dat de Génestets genre te hoog stond om gecopiëerd te worden? Ik zou veeleer denken, dat het te individueel, te subjectief was. Het was veeleer eene *âme d'élite*, die zijne denkbeelden en gewaarwordingen, zijn inwendig leven argeloos in hem eigene vormen uitzong. Hij kon het niet laten. Schrijft gij opzettelijk, dat de Génestet eene der treffendste verschijningen, niet in onze, maar in *de* letterkunde geweest is, dan val ik u krachtig bij. Zie! hoe laatdunkend het klinke, waar is het, dat wij, Nederlanders, die alle groote talen verstaan, oneindig beter, zijn wij verstandig, billijk, be-

voegd en niet door zotten nationaaltrots verbijsterd, onze mannen van letterkundige beteekenis in het algemeene koorgewelf naar hunne waarde kunnen uitnoodigen en met andere beroemde geesten meten en vergelijken dan de groote volken zelven, die geene andere dan hunne moedertaal spreken en door allerlei deerniswaardige en bekrompene vooroordeelen omtrent de verdiensten van anderen, die zij niet beoordeelen kunnen, bevangen zijn. Wij overzien de geheele kaart. Voor de groote volken, jammerlijk opgesloten in hunne taal en hoovaardij, is onwetenheid de sterke slagboom, die de grens der intelligentie bepaalt. Welnu dan! In weerwil van het axioma, dat kleine volken geene groote geesten voortbrengen, getuig ik, met de hand op het hart en zonder, naar ik onderstel, met zelfverblinding geslagen te zijn: wij, Nederlanders, zijn te dezen opzichte ruim bedeeld in verhouding tot ons grondgebied. Da Costa en de Génestet behoorden Europesche namen te zijn en zouden het voorzeker, zoo Nederland twintig, in plaats van nog geene drie millioen inwoners telde.

En nu blijft mij niets meer over dan u, Conviva! dank te zeggen voor de gelegenheid mij door u geschonken, een poosje met u, hoewel onbekend, gekeuveld te hebben.

J. K-T.

Bibliographisch album.

De plaats der aardrijkskunde in het systeem der wetenschappen, door P.R. Bos, Leeraar aan de Rijks Hoogere Burgerschool te Groningen. Groningen, J.B. Wolters, 1878.

Het is zeker altijd een moeielijke kwestie geweest het gebied eener wetenschap met eenige juistheid te omschrijven en met nauwkeurigheid aan te geven wat wel en wat niet op het terrein eener wetenschap tehuis behoort. In onze dagen is die moeielijkheid er niet op verminderd, nu bij veelvuldiger en uitgebreider beoefening, sommige wetenschappen zoo hoog worden opgevoerd, dat zij bij voortdurende vergrooting van haar gebied elkaar, als 't ware, doordringen en het gezag betwisten.

Wel mocht Madame de Stael eenmaal zeggen: ‘il est peut-être impossible de comprendre à fond une science sans s'être occupé de toutes’; in het zestigtal jaren dat voorbij is gegaan sedert deze woorden werden geschreven, heeft dit gezegde zich al meer en meer bewaarheid. En wij meenen dat dit, in tegenstelling van zoo vele zaken die overvloedig reden geven tot klagen en morren, toch een recht verblijdend verschijnsel is, iets waarover wij ons van harte kunnen verheugen. Wanneer wij het aan den eenen kant wel wat bezwaarlijk mogen vinden dat de eischen tegenwoordig in 't algemeen zoo hoog zijn gesteld, dat men gewoonlijk met groote inspanning nu slechts het gewone, het alledaagsche kan bereiken, waar vroeger diezelfde arbeid tot iets buitengewoons (ten minste in de oogen van het groote publiek) zou hebben kunnen leiden, moeten wij er ons aan den anderen kant in verblijden dat onze tijd prijs stelt op algemeene kennis en veelzijdige ontwikkeling.

Terwijl dan vele wetenschappen steeds meer in omvang zijn toegenomen, is er tevens omtrent de opvatting van enkele dier wetenschappen ook meer verschil van gevoelen ontstaan; vooral is dit het

geval geweest met de aardrijkskunde, over wier gebied en wijze van beoefening zeer uiteenloopende meeningen hebben bestaan en zelfs nog bestaan. Iedereen die de geographie bestudeert of onderwijst en mogelijkerwijze in den doolhof van die verschillende meeningen is verdwaald geraakt, moet het alzoo bijzonder waardeeren dat onlangs de heer Bos de lang niet gemakkelijke taak heeft aanvaard om in bovenstaand geschrift het grensgebied der geographie zooveel mogelijk te omschrijven en aan te geven welke onderwerpen door den geograaf dienen behandeld te worden.

Aangezien de denkbeelden, door den schrijver verkondigd, invloed kunnen hebben niet alleen op de wijze van beoefening, maar ook op de methode van het onderwijs in de geographie, achten wij het niet onbelangrijk enkele punten van dit geschrift te bespreken.

De schrijver beschouwt in de eerste plaats de ontwikkelings-geschiedenis der aardrijkskundige wetenschap. Na aangetoond te hebben hoe in 't algemeen uit de zuivere empirie de wetenschap zich eerst door vergelijking en classificatie ontwikkelt en hoe zij den hoogsten trap bereikt door uit de wetten, die door vergelijking zijn gevonden, te besluiten tot eenheid en overeenkomst, waar vroeger verwarring scheen te zijn - waaruit dan natuurlijk volgt dat zij, die de studie der aardrijkskunde beschouwden als een dorre opeenstapeling van namen en cijfers, hoegenaamd geen wetenschappelijk karakter aan de aardrijkskunde toekenden - geeft schrijver een overzicht over de opvatting der aardrijkskunde in het begin van deze eeuw. De werken die in dien tijd over de aardrijkskunde, toen ook *wereldkunde* genoemd, werden geschreven, gingen aan dit euvel mank, dat zij vooreerst zeer onvolledig waren en dan gewoonlijk onderwerpen bij elkaâr voegden die in 't geheel niet bij elkaâr behoorden, een fout, die, volgens den schrijver nog in vele geographische leer- en handboeken, ook uit onzen tijd, wordt begaan.

Daarna wordt den lezer voorgesteld hoe voor de beoefening der geographie allereerst goede kaarten noodig waren en welk een tal van bezwaren moest overwonnen worden voordat een juiste voorstelling van een of andere landstreek in een kaart kon worden geleverd; hoe eindelijk, nadat men kaarten met de meeste nauwgezetheid had leeren vervaardigen, toch de vorderingen in de geologie, astronomie, physica, biologie, paleontologie, linguistiek, in deze eeuw gemaakt, moesten voorafgaan om de aardrijkskunde in de rij der

wetenschappen te verheffen, zoodat zij daardoor met recht een der jongste wetenschappen kan genoemd worden.

Als de eigenlijke stichters der wetenschappelijke aardrijkskunde noemt schrijver den grooten Alexander von Humboldt en Carl Ritter; aan de onderzoekingen en studiën van deze geleerden, in verband met hetgeen in onze dagen Oscar Peschel gedaan heeft, die, voorgelicht door de nieuwere beschouwingswijzen van Lyell en Darwin, het veld, dat den geograaf ter bearbeiding openstaat, nog wijder heeft uitgebreid, hebben wij de ontwikkeling van deze wetenschap te danken.

Welk een verschil van opvatting der geographische studie met die van een halve eeuw geleden! Onwillekeurig wordt men, als men de ontzaggelijk snelle ontwikkeling nagaat, die in een betrekkelijk korten tijd in deze wetenschap heeft plaats gegrepen, herinnerd aan 'tgeen Goethe in zijne aphorismen zoo dichterlijk uitdrukt: ‘Wenn ich das Aufklären und Erweitern der Naturwissenschaften in der neuesten Zeit betrachte, so komme ich mir vor wie ein Wanderer, der in der Morgendämmerung gegen Osten ging, die heranwachsende Helle mit Freuden, aber ungeduldig anschaute und die Ankunft des entscheidenden Lichtes mit Sehnsucht erwartete, aber doch bei dem Hervortreten desselben die Augen wegwenden muszte, welche den so sehr gewünschten und gehofften Glanz nicht ertragen konnten.’

Moet het niet ons streven zijn de oogen van het geheele menschdom langzamerhand aan dit heldere licht te gewennen?

In het tweede gedeelte van zijn geschrift geeft de heer Bos ons een antwoord op de vraag: welke plaats neemt de aardrijkskunde in het systeem der wetenschappen in? De schrijver wenscht niet alleen met het beantwoorden dezer vraag het karakter dier wetenschap zoo nauwkeurig als mogelijk is te omschrijven, maar ook daardoor voor goed een einde te maken aan het verschil van opvatting dat nog bij vele geografen ten opzichte van hun vak schijnt te bestaan: ‘want’, zegt S., ‘te ontkennen valt het niet, dat in de definities der meeste geografen iets zwevends is, dat geene van alle scherp genoeg is om het eigenlijke karakter der geheele wetenschap er uit te kennen. Bij den een draagt de aardrijkskunde tegenwoordig 't karakter van een historische, bij den ander dat van

een natuurwetenschap, terwijl een derde klaagt over 't veronachtzamen van 't historische element ter wille van het natuurwetenschappelijke. Er is dus geen eenstemmigheid over, welke plaats de geographie onder de wetenschappen behoort in te nemen.'

Na een lange aanhaling uit een van Ritter's werken, waaruit kan blijken hoe deze geograaf de taak der aardrijkskundige wetenschap opvat, na een definitie van het gebied der geologie, genomen uit de '*Elemente der Geelogie*' van Credner, komt schrijver, in verband met zijne voorgaande beschouwingen, tot deze conclusie: *De geographie is een deel van de geologie (in ruimeren zin) en ze is dus natuurwetenschap*. Zij stelt zich ten doel: 1^{e} de beschouwing der tegenwoordige aardoppervlakte en van den dampkring; 2^{e} de beschouwing van de wisselwerkingen tusschen de aarde (de dampkring daaronder begrepen) en hare bewoners. Vooral dit laatste omvat zeer veel; schrijver brengt daartoe de feiten uit het gebied der uitwendige physiologie, een groot gedeelte der ethnologie, een kleiner deel der anthropologie, en een deel van de historie, voor zoover de historische feiten in verband staan met het land. Vooral waarschuwt schrijver tegen de vaak verkondigde meening, dat het gedeelte der geographie, dat de wisselwerking tusschen aarde en mensch beschouwt, een historische wetenschap zou zijn; alleen voor zoover de geschiedenis 'bodenständig' is, behoort zij bij de geographie te worden opgenomen. Ook de zoogenaamde wiskundige aardrijkskunde, die de beweging der hemellichamen behandelt, heeft in de geographische wetenschap geen recht van bestaan, aangezien de geologie de beweging der hemellichamen niet behandelt; de kennis van de beweging der hemellichamen moet in een wetenschappelijk werk over de aardrijkskunde bekend worden verondersteld.

Om verder de verschillende onderwerpen die bij de studie der geographie als natuurwetenschap moeten behandeld worden, nauwkeuriger aan te geven, bespreekt de heer B. nog verder het gebied der biologie; deze beschouwingen kunnen wij den lezer zeer aanbevelen; ofschoon wij verzekerd zijn dat zij het verschil van gevoelen, dat ten opzichte van de definities der onderdeden van de biologie bestaat, niet uit den weg zullen ruimen; trouwens de schrijver erkent dat hij enkele zijner omschrijvingen gaarne salve meliore geeft.

Wat de definitie betreft, door den heer B. van de aardrijkskundige wetenschap gegeven, wij gelooven dat ieder, die maar een weinig

over deze zaak heeft nagedacht, het daarmede volkomen eens zal zijn. De aarde is een natuurlichaam, en wie de gesteldheid van dat lichaam anders dan natuurwetenschappelijk wil beoefenen, volgt ongetwijfeld een verkeerden weg. De heer B. kan er zeker van zijn dat hij met zijne meening niet alleen staat; ten overvloede haalt schrijver in het naschrift van zijne verhandeling nog enkele beschouwingen aan van den geograaf von Richthofen, die met de zijnen geheel in overeenstemming zijn; wij kunnen schrijver, zoo hij ten minste hiervan nog niet onderricht mocht zijn, verder wijzen op een artikel van den geograaf Alfred Kirchhoff, dat onlangs in het tijdschrift ‘Deutsche Revue’ voorkwam; het ademt geheel denzelfden geest.

Geen opsommen van namen, feiten en getallen meer, maar het opsporen van het genetisch verband tusschen de verschijnselen die de aarde met hare bewoners ons aanbiedt, en overeenstemming trachten te brengen tusschen zaken, die den oppervlakkigen beschouwer soms als een chaos van verwarring toeschijnen, is de taak van den geograaf. De methode, door von Humboldt, Ritter, Peschel gevolgd, en in hunne voortreffelijke werken steeds doorgevoerd, wijst den beoefenaar der geographie den weg aan, dien hij moet volgen om deze wetenschap al meer en meer op te voeren en tot een harmonisch geheel te maken.

Met des te meer nadruk kunnen wij in onze dagen herhalen wat voor ruim dertig jaren von Humboldt in de voorrede van zijn ‘Kosmos’ zeide: ‘Die Zeit in der wir leben vermindert die Schwierigkeit des Unternehmens. Meine Zuversicht gründet sich auf den glänzenden Zustand der Naturwissenschaften selbst, deren Reichthum nicht mehr die Fülle, sondern die Verkettung des Beobachteten ist..... Die Thatsachen stehen minder vereinzelt da; die Klüfte zwischen den Wesen werden ausgefüllt..... Pflanzen- und Thier-Gebilde, die lange isolirt erschienen, reihen sich durch neu entdeckte Mittelglieder oder durch Uebergangsformen an einander. Eine allgemeine Verkettung, nicht in einfacher linearer Richtung, sondern in netzartig verschlungenem Gewebe, nach höherer Ausbildung oder Verkümmerung gewisser Organe, nach vielseitigem Schwanken in der relativen Uebermacht der Theile, stellt sich allmälig dem forschenden Natursinn dar..... Durch diese Richtung des Naturstudiums, durch diesen glücklichen, aber oft auch allzu leicht befriedigten Hang nach allgemeinen Resultaten kann ein betrachtlicher Theil des Natur-

wissens das Gemeingut der gebildeten Menschheit werden.... Wenn daher seine Lage es erlaubt sich bisweilen aus den engen Schranken des bürgerlichen Lebens heraus zu retten, erröthend, ‘dasz er lange fremd geblieben der Natur und stumpf über sie hingehe’, der wird in der Abspiegelung des grossen und freien Naturlebens einen der edelsten Genüsse finden, welche erhöhte Vernunft-thätigkeit dem Menschen gewähren kann.’

Het ligt voor de hand, dat men bij het nauwkeurig omschrijven van het gebied en van het karakter eener wetenschap onwillekeurig den weg aangeeft dien men ook bij het *onderwijs* in die wetenschap zal hebben te volgen. Het definieeren der geographie als een natuurwetenschap sluit noodzakelijk in dat men bij het geografisch onderwijs de natuurwetenschappelijke methode moet volgen. Ofschoon de heer B. met geen enkel woord van de toepassing zijner gevolgtrekkingen op het onderwijs melding maakt, zoo komt het ons niet alleen belangrijk, maar ook noodzakelijk voor, de deugdelijkheid van schrijvers meeningen te toetsen aan den invloed, dien zij op het onderwijs in de geographie, ook bijv. aan de middelbare scholen, zouden kunnen uitoefenen.

Vooreerst volgt uit de beschouwingen van den auteur dat de leeraar in de geographie natuurwetenschappelijk ontwikkeld zij, wil men van hem eene behandeling der onderwerpen verwachten, zooals schrijver zich voorstelt; wanneer men dit principe consequent wil doorvoeren, drage men het onderwijs in de geographie niet meer op aan hem, die alleen den graad van doctor in de letteren bezit, zooals tot heden toe dikwijls geschiedde; de bevoegdheid voor het geven van geographisch onderwijs zou dan nog eerder toegekend moeten worden aan den doctor in de wis- en natuurkunde. Maar stuit men dan niet op het bezwaar, dat men bij dezen in 't algemeen niet de noodige topographische en chorographische kennis mag veronderstellen? Toch gelooven wij dat het voor den natuurkundige gemakkelijker zal zijn zich het noodige van laatstgenoemde kennis eigen te maken, dan voor den litterator, om zich voldoende in de omvangrijke natuurwetenschap te bekwamen.

Doch in alle geval vermijdt men deze lastige kwestie door het aardrijkskundig onderwijs uitsluitend op te dragen aan den geograaf,

den man, die de noodige natuurkundige, zoölogische, botanische, geologische, ethnologische, topographische kennis, en wat niet al meer, in zich vereenigt. Aangezien nu de geograaf van al die wetenschappen op de hoogte moet zijn, kan hij natuurlijk van geen enkele in 't bijzonder zijn grondige studie gemaakt hebben; misschien zouden enkele zeer hoog begaafden hierop een uitzondering kunnen maken, maar men bedenke dat een menschenleven ter nauwernood toereikend is om een enkelen tak der natuurwetenschap grondig te bestudeeren. De geograaf is dus noch physicus, noch zoöloog, noch geoloog (dit laatste niet, volgens den heer B., in *ruimeren* zin genomen, maar in de juiste beteekenis van het woord) - zijn natuurwetenschappelijke kennis zal dus hoofdzakelijk daarin bestaan, dat hij, bij voldoende kennis van de algemeene grondbeginselen daarvan, de feiten en resultaten van de verschillende onderdeelen der natuurwetenschap verzamelt en die op alles, wat de aarde, haar dampkring en hare bewoners betreft, toepast. Schrijver erkent dit met ons; ten minste wij moeten dit begrijpen uit de woorden die hij van Peschel aanhaalt: ‘Es giebt fast keinen Zweig des menschlichen Wissens, mit dem sich nicht ein Geograph beschäftigen müsste, oder durch dessen Unkenntniss er sich nicht in seinen Combinationen beëngt fühlte. Natürlich ist ihm eben durch diese erforderte Allseitigkeit verwehrt, allzu tief ins Einzelne einzudringen.’

Vergelijken, samenstellen, combineeren, dat moet de leus van den wetenschappelijken aardrijkskundige zijn. Zou men nu niet moeten vreezen dat menige geograaf, gedreven door de zucht tot combineeren, door de gewoonte van het maken van vergelijkingen en gevolgtrekkingen, die tot overeenkomst en eenheid moeten leiden, juist door gebrek aan bijzondere kennis in een enkelen tak der natuurwetenschap, in zijne combinaties wel eens wat ver zal gaan, of in zijne conclusiën minder juist zal zijn? De mogelijkheid, de waarschijnlijkheid zelfs van deze fout ligt voor de hand.

Wanneer hij dan mogelijkerwijze later zijn fout mocht inzien, zal waarschijnlijk geen gelegenheid meer bestaan dat hij voor de leerlingen zijne foutieve conclusie kan herstellen.

Maar de kans om in dergelijke dwalingen te vervallen zal geringer worden naarmate de geograaf meer in de gelegenheid zal gesteld zijn van zijne jeugd af aan enkele gedeelten der natuurwetenschap meer grondig te beoefenen; alzoo in aanmerking genomen de natuur-

philosophische richting der hoogere burgerscholen, de meer algemeene uitbreiding van het natuuronderwijs in onze dagen, kan de toekomst zeker uitstekende geografen opleveren en zal bovengenoemde vrees na verloop van tijd geen reden van bestaan meer hebben.

Bedenkingen van meer gewichtigen aard zijn er met het oog op het onderwijs aan te voeren tegen de door den heer B. voorgeslagen indeeling der geographie. De schrijver zegt in het slot van zijne verhandeling: ‘In de plaats van de gebruikelijke verdeeling der geographie in wis-, natuur- en staatkundige aardrijkskunde, zou ik willen stellen eene in:

a. physiographische geographie, die de grootte, den vorm en de gesteldheid van de deelen der aardoppervlakte beschouwt en sommige resultaten der geologie assimileert;
b. biologische geographie, die de wisselwerking tusschen de aarde en hare bewoners beschouwt.’

Dat nu het onderwijs in de geographie natuurwetenschappelijk wordt opgevat, dat het causaal verband bij de behandeling der verschillende onderwerpen niet uit het oog zal worden verloren, is alleszins wenschelijk; dat onderricht zal daardoor niet alleen de werking van het geheugen, maar ook die van het gezond verstand van den leerling inroepen. Maar het onderwijs aan de middelbare scholen beöogt de jongelieden in de gelegenheid te stellen, niet alleen zich algemeen te ontwikkelen, maar ook voldoende algemeene kennis op te doen, dat wil zeggen: het noodzakelijk *weten* tot die hoogte op te voeren, dat de leerlingen na het verlaten dier scholen, door verdere studie, 't zij aan een landbouwschool, polytechnische school, akademie, of door voortgezette eigen studie, na verloop van tijd geschikt zullen zijn tot het bekleeden van eenige betrekking in de maatschappij. Nu is het ongetwijfeld noodzakelijk dat de beschaafde mensch, in welke betrekking hij later ook optrede, een voldoende kennis bezit van zijn eigen land en de koloniën in de eerste plaats, en verder van de verschillende landen van Europa niet alleen, maar ook van de overige werelddeelen, van de ligging der steden, verbindingswegen, kortom van hetgeen men gewoonlijk onder staatkundige aardrijkskunde verstaat. Zonder dat de leeraar hierbij te veel in détails behoeft te treden, dient aan de beoefening van dit

gedeelte der geographie tamelijk veel tijd besteed te worden, wil men verwachten dat de leerling bij het verlaten der school de noodige hoeveelheid onmisbare kennis hierin zal hebben verkregen. Kan het meedeelen van die noodzakelijke kennis met ontwikkeling van het gezond verstand samengaan (en dat kan bij de behandeling der staatkundige aardrijkskunde zeer goed geschieden), des te beter; maar het eerste mag bij het elementair onderwijs niet aan het laatste worden opgeofferd. En zou dit nu niet het geval worden wanneer men de gebruikelijke indeeling verwierp en die, welke door den heer B. wordt voorgeslagen, daarvoor in de plaats stelde? Men neme het geschrift van den heer B. ter hand en ga nauwkeurig na wat onder de rubriek physiographische en wat onder die van de biologische geographie moet gebracht worden, en men zal het vermoeden bewaarheid vinden dat wij zooeven uitspraken. Het combineeren van verwante zaken is prijzenswaardig, maar te veel combinatie maakt den geest van den leerling verward; de beschouwingen worden te uitvoerig, het onderscheid tusschen hoofd- en bijzaak gaat voor hem verloren. Zou men ook op deze wijze niet in de paedagogische fout vervallen, waarop de heer Steyn Parvé nog onlangs wees (in een door hem geschreven artikel, voorkomende in de Economist van December 1877), namelijk, dat men dikwijls gelijktijdig zaken onderwijst, die eerst dán met vrucht kunnen behandeld worden, als zij *na* elkander worden onderwezen?

Van dit standpunt bezien, zal men aan de door den heer B. voorgestelde indeeling zijn concedo niet kunnen geven.

Wanneer de jongelieden zich met gemak op de kaarten kunnen oriënteeren, wanneer zij de onmisbare voldoende kennis bezitten van de staatkundige en natuurlijke verdeeling der aardoppervlakte, dan is de tijd gekomen dat zij de voornaamste begrippen der natuurkundige, der biologische geographie met vrucht in zich kunnen opnemen; die beschouwingen behooren dan voornamelijk in de hoogste klassen te worden gegeven, daar alsdan een gedeelte der natuurwetenschappen reeds is behandeld. Naar onze meening zou het dus vooralsnog wenschelijk zijn dat de oude indeeling behouden blijft.

Wanneer de geograaf, die voldoet aan de eischen van de moderne opvatting, de staatkundige aardrijkskunde onderwijst, behoeft men geenszins te vreezen dat dit onderwijs dor of geestdoodend zal zijn; menig eigenaardig verband tusschen de besproken onderwerpen kan

den leerling worden voorgesteld, waardoor het denkvermogen het geheugen te hulp komt; het ontwikkelend element van dit gedeelte der geographie zal dan geenszins verwaarloosd worden. Wanneer dan de noodige topographische kennis kan bekend worden verondersteld, dan bearbeide men het ruime veld der natuurwetenschappelijke beschouwing, dan doe men het oog openen voor den grooten band, waardoor de verschijnselen, die, oppervlakkig beschouwd, weinig of niets met elkaar schijnen gemeen te hebben, zijn verbonden.

Toch heeft het geschrift van den heer B. met betrekking tot het onderwijs hierin zijn goede zijde, dat wij er met nadruk op worden gewezen, hoe dat gedeelte der geographie, dat men met den naam van natuurkundige aardrijkskunde bestempelt, ter wille van de staatkundige aardrijkskunde te veel wordt veronachtzaamd.

Men vindt toch het onderricht in de natuurkundige aardrijkskunde aan verschillende hoogere burgerscholen hier en daar bijna onmerkbaar ingeschoven bij de behandeling der staatkundige aardrijkskunde of bij die der natuurwetenschappen, en op deze wijze komt dit bijzonder ontwikkelend gedeelte der geographie niet genoeg tot zijn recht.

De natuurkundige geographie even goed al de kosmographie als afzonderlijk leervak in het programma van onderwijs aan de hoogere burgerscholen op te nemen, hiervoor valt zeker veel te zeggen; maar er zijn zeker ook weer overwegende bezwaren aan verbonden. Men kan echter een middenweg kiezen.

Zonder aan de noodzakelijke kennis, die door de leerlingen moet worden verkregen, veel afbreuk te doen, zou men wel een of twee uren minder kunnen besteden aan het behandelen der staatkundige aardrijkskunde, en die uren kunnen wijden aan de voornaamste beschouwingen, die, volgens den schrijver, het onderwerp moeten uitmaken van de physiographische en van de biologische geographie; hiermede zou reeds veel gewonnen zijn en de algemeene ontwikkeling, de verspreiding van heldere denkbeelden bevorderd worden.

Moge alzoo, door vooralsnog de gebruikelijke verdeeling der geographie te handhaven en toch aan de natuurwetenschappelijke beschouwing het noodige recht te laten wedervaren, het geographisch onderwijs, ook in den eerstkomenden tijd, in alle opzichten aan zijn hooge roeping beantwoorden.

's Hage, Maart 1878.

F.M. JAEGER.

***Göthe, ein Gegner der Descendenz-theorie. Eine Streitschrift gegen Ernst Haeckel, professor an der Universität Jena, von J.Th. Cattie, Docent der Zoologie und Botanik an der Realschule in Arnheim. Utrecht, Verlag von J.L. Beijers*, 1877.**

De geschiedenis der meeste profeten is een ziektegeschiedenis. Het fanatisme, misschien reeds het enthousiasme, zijn afwijkingen van de norma, van het kalme gemiddelde. Een zeloot brengt, naast verheven en dichterlijke uitspraken, allicht dwaasheden voort, en staat half onbewust, geheel ter goeder trouw, aan het doen van abnormale dingen bloot.

Als men een billijk oordeel vellen wil over den bekenden, talentvollen, genialen Haeckel te Jena, moet men in hem niet alleen den natuuronderzoeker zien, maar ook den profeet van het Darwinisme, den ijveraar voor de in zijn oog éénige ware leer. Er is maar één God: *stoffelijke en geestelijke evolutie*, en Darwin is zijn profeet.

Het onbesuisde in Haeckel's algemeene beschouwingen is van alle kanten, op dikwijls onzachte wijze, aangetoond, en bij eene beoordeeling zijner ‘Anthropogenie’, wees ik vroeger in dit tijdschrift op veel wat van verwarring en overijling moeielijk vrij te pleiten was.

Erger evenwel schijnen twee andere zonden, welke Haeckel verweten worden. De eerste is hem reeds vroeger, onder anderen door professor His te Leipzig, onder het oog gebracht: het verwringen van feiten, door wijziging van afbeeldingen der embryonale ontwikkelingsvormen, ten behoeve der descendentieleer; de tweede maakt het onderwerp uit van het geschrift van den Heer Cattie, volgens welken Goethe een tegenstander der descendentie-leer zou geweest zijn.

De Heer Cattie kwam, door het lezen van Goethe's ‘Bildung und Umbildung organischer Naturen’, en van diens andere natuurwetenschappelijke werken, tot de overtuiging, dat men ten onrechte in den laatsten tijd telkens, het verkeerde voorbeeld van Haeckel volgende, Goethe als een grondlegger, ten minste als een voorlooper, van het Darwinisme aanhaalt. Als uitslag eener nauwkeurige vergelijking van Haeckel's citaten met Goethe's woorden, in hun samenhang en verband, beweert de Heer C.:

1°. dass Haeckel fahrlässig und oberflächlich aus Goethe citirt,

2°. dass er den Text verfälscht und entstellt, und

3°. dass er vergessen hat die Stellen an zu geben, wo Goethe sich ausdrücklich mit den Aussprüchen eines seiner Freunde einverstanden erklärt, der aus innigster Ueberzeugung die Unmöglichkeit behauptete, daas eine Art aus der anderen hervorgehen könne.

Niet malsch klinken deze beschuldigingen; vooral als men den Heer Cattie streng houdt aan de beteekenis van de termen waarin hij de akte van beschuldiging stelt. Maar daarover later. De lezer, die waarschijnlijk weinig gesteld zal zijn op eene volledige vermelding en beschouwing van alle door Haeckel aan Goethe ontleende en door Cattie kritisch onderzochte uitspraken, mag in de eerste plaats verlangen te weten waarover het verschil van meening eigenlijk loopt. Dat kan in het kort door een algemeen overzicht van Goethe's uitspraken, vergeleken met de beschouwingen van het tegenwoordige Darwinisme, geschieden. - Vooraf merk ik op, dat de Heer Cattie zich zelf voor een aanhanger van het Darwinisme verklaart, en dan ook terecht zijn boekje een ‘Streitschrift gegen Haeckel (niet tegen het Darwinisme) noemt; terwijl ik verder bij voorbaat reeds verklaar, dat ook in mijn oog naar de letter Haeckel geheel ten onrechte Goethe tot den Johannes van zijnen Profeet heeft gemaakt.

De descendentie-leer, het meest wezenlijke van het Darwinisme, neemt, zoo als bekend is, aan, dat alle bewerktuigde vormen, welke de aarde bewoond hebben of bewonen, in den loop van onbepaald langen tijd door langzame verandering en hoogere ontwikkeling uit een gering getal van oorspronkelijke eenvoudige vormen, misschien uit slechts een enkelen vorm, zijn voortgekomen. De eenvoudigste oorspronkelijke levende wezens (moneeren) moeten dan, door zoogenoemde autogonie, uit levenlooze stof zijn ontstaan. - Die meening, reeds vroeger als dichterlijke beschouwing, maar ook, met name door Lamarck, als natuurwetenschappelijke hypothese, uitgesproken, verkreeg eerst door de scherpzinnige opmerkingen en redeneeringen van Darwin meerderen grond. De kunstmatige, van het menschelijke overleg afhankelijke wijziging der soorten, en de overal in de natuur op te merken ‘strijd om het bestaan’ in één woord: de teeltkens-theorie, met al wat zij insluit, opende eerst een inzicht in de mogelijkheid, dat uit ééne soort eene andere ontstaan, en zóó

tevens opklimmende volmaking in de reeks der levende vormen tot stand gebracht kan zijn. Die selectie-theorie is het Darwinisme in den engeren zin, en wordt door Haeckel[1] van de descendentie-leer of het 'transformisme' van Lamarck (om van oudere, nevelige, voorstellingen te zwijgen) onderscheiden. Die onderscheiding is ook bij eene beschouwing van het geschrift van den Heer Cattie niet van belang ontbloot. Goethe kon natuurlijk een 'Gegner der Descendenztheorie' zijn, maar niet de gronden kennen door Darwin voor die theorie aangevoerd.

De uitspraken van Goethe nu, voor een deel in dichterlijke beelden en vormen, over 'Bildung und Umbildung organischer Naturen', en naar aanleiding zijner ontdekking dat de mensch, even als de lagere zoogdieren, een tusschenkaakbeen bezit, en verder vooral bij zijne beschouwingen over de Metamorphose der planten, zijn in het oog van Haeckel even vele profetische aankondigingen van het Darwinisme. De Heer Cattie toont echter onwederlegbaar aan dat de woorden *metamorphose* en *verwantschap* bij Goethe een gansch anderen zin hebben dan in de descendentieleer. Zoo zijn bloemkroon, meeldraden, vruchtbladen *gemetamorphoseerde* bladen van de eenmaal bestaande plant. Zoo beteekent 'die geheime Verwandtschaft' tusschen de werveldieren geen *stamverwantschap*, maar overeenstemming in de wijze waarop de eene beenvorm in den anderen kan overgaan *in verschillende thans bestaande dieren*, bijvoorbeeld de schedelbeenderen uit de wervels. - Hemelsbreed verschilt hiervan het overgaan der eene diersoort in de andere. Dat Goethe dit voor niet mogelijk hield, toont de Heer Cattie aan, door vermelding der plaatsen, welke Haeckel verzuimd heeft aan te halen. Zij komen voor in de opmerkingen, welke Goethe, op zijn verzoek, ontving van prof. Meijer, wien hij zijn manuscript over de metamorphose der planten had gezonden. Met die opmerkingen stemt Goethe (zoo als de Heer Cattie aantoont) volkomen in. Naar aanleiding nu van één der 'Problemen' van Goethe, aldus luidende:

'Die Natur hat kein System; sie hat, sie ist Leben und Folge aus einem unbekannten Centrum zu einer nicht erkennbaren Grenze',

1 Zie vooral zijn juist verschenen merkwaardig geschrift, naar aanleiding der redevoering in het vorige jaar door Virchow in München tegen het Darwinisme gehouden: Freie Wissenschaft und freie Lehre, blz. 9 e.v.

teekent Meijer aan: .... ‘Es ist unmöglich dass eine Art aus der andern hervorgehe.’

Zulke voorbeelden geeft C. in overvloed. Hier en daar kwalificeert hij tevens Haeckel's handelwijze op eene nog al barre wijze. Zoo bijv. op blz. 28: ‘Das letzte Citat aus Goethe's Werken ist *verfälscht*.’ En waarin bestaat nu die vervalsching? Goethe zegt, naar aanleiding eener beschouwing der onderzoekingen van Nees van Esenbeck, dat deze het eerst heeft getoond, hoe men:

‘bei Sonderung der Arten dergestalt zu Werke gehen könne, dass eine aus der andern sich reihenweise entwickele’, en verder: ‘er feiere (N.v.E.) mit uns den Triumph der physiologischen Metamorphose, er zeige sie da, wo das Ganze sich in Familien, Familien sich in Geschlechter, Geschlechter in Sippen und diese wieder in andere Mannichfaltigkeiten bis zur Individualität scheiden.’ - Nu volgt uit de door den Heer Cattie verder aangevoerde plaatsen, en uit het verband, waarin de woorden voorkomen, dat ook hier ‘physiologische Metamorphose’ slechts betrekking heeft op de veranderingen van identieke deelen (bijv. bladen eener plant) tot organen, welke een geheel bijzondere functie hebben (bijv. meeldraden). - Haeckel daarentegen beweert: ‘Die Idee der Metamorphose ist beinahe gleichbedeutend mit unserer Entwickelungstheorie. Dies ergiebt sich unter Anderem auch aus folgendem Ausspruch (van Goethe): Der Triumph der physiologischen Metamorphose zeigt sich da, wo das Ganze sich in Familien, Familien in Geschlechter, Geschlechter in Sippen, u.s.w. scheiden, sondern und umbilden.’

De verandering in den zinbouw door Haeckel hier aangebracht is zeker groot. Maar pleegt H. daardoor eene vervalsching (wat in mijne ooren klinkt als opzettelijke verandering van de beteekenis des zins)? Men moet dan aannemen dat Haeckel Goethe wil laten zeggen: dat soorten in andere soorten ‘sich umbilden.’ Mij schijnt die wandaad wat kras (hetgeen echter weinig beteekent), maar bovenal te naief, te veel aan de handelwijze van den vogel struis herinnerende, om ze H. aan te wrijven. De belezenheid en de vlijt van den Heer Cattie waren toch niet noodig om aan te toonen, dat Goethe onmogelijk op zoo stellige, en, men kan zeggen, anachronistische wijs het Transformisme kon hebben beleden. Ik kan in Haeckel ook na de door Cattie aangehaalde voorbeelden geen falsaris zien, maar slechts den onbesuisden ijveraar, die onoplettend en in het wilde alles bijeen

brengt, wat maar in de verte zijne geliefkoosde denkbeelden schijnt te steunen, en het - erg genoeg - bij het citeeren zoo nauw niet neemt, maar naar den gang en den bouw van zijn opstel, Goethe's woorden inlascht zoo als zij, naar zijne overtuiging, Goethe's meening uitdrukken, niet precies zoo als zij er staan. Neemt men aan dat Haeckel bij den lezer als bekend veronderstelt welke nevelige denkbeelden in Goethe's tijd door ‘physiologische Metamorphose’ en ‘verwantschap’ werden uitgedrukt (terwijl hij zelf slechts ‘die Idee der Metamorphose’ *bijna* overeenkomende met de ontwikkelingstheorie noemt), dan valt er op de veranderde redactie van Goethes uitspraken een licht, waarin Haeckel niet als een tekstvervalscher ‘met voorbedachten rade’ verschijnt.

Het nevelige in de denkbeelden omtrent het ontstaan der soorten, als men geene ontwikkeling der eene uit de andere aanneemt, het dichterlijk-phantastische in de leer van het ‘Urbild’ of den ‘Typus’ als een soort van schematisch projekt der bewerktuigde vormen, dat meer of minder gewijzigd kan worden, brachten bij de natuurhistorici van Goethe's tijd en bij Goethe zelven beschouwingen voort, welke grenzen aan de dwaasheden waartoe alle teleologen gedoemd zijn te vervallen. De Heer Cattie brengt er vermakelijke voorbeelden van bij. Met de leer van het ‘Urbild’ hangt ook de wet(!) samen: ‘Dass keinem Theil etwas zugelegt werden könne, ohne dass einem andern dagegen etwas abgezogen werde, und umgekehrt.’ Uit deze wet volgt nu, dat de slang een zeer lang uitgroeiend lichaam moet hebben, want er wordt (door het gemis der ledematen) geen stof aan zijdelings uitgroeiende deelen verbruikt. Zoo spoedig dat wel geschiedt, zoo als bij hagedisch of kikvorsch, wordt ook het lichaam korter. - Wer könnte - vraagt de Heer Cattie terecht - es wagen, dieses alberne Geschwätz ‘Abstammungstheorie’, oder in den Beispielen dieses Gesetzes ‘Anpassung’ zu finden! Maar wie zal het wraken - zou Haeckel mogen zeggen - als dan Goethe's phantasieën even weinig waarde voor de wijsgeerige natuurbeschouwing hebben, als het stroeve dogma van de soort bij zijne leermeesters en medewerkers, dat ik toch in Goethe's overige verhevene dichterlijke uitspraken de half bewuste uitingen zie van een geest die ver zijn tijd vooruit was. Metempsychotisch was Darwin reeds in Goethe!

Ik stel mij voor, dat Haeckel na het lezen van Cattie's boekje

werkelijk niet zeer verrast zal zijn, en zich niet als een ontmaskerde tekstvervalscher zal gevoelen. Waarde Heer Cattie - zal hij waarschijnlijk zeggen - gij geeft u waarlijk te veel moeite. Gij hebt Goethe misschien nauwkeuriger gelezen dan ik, even als His de afbeeldingen van embrya nauwkeuriger dan ik heeft gemeten, maar ik zie nu eenmaal in Goethe een voorlooper van die eenige ware philosophie, aan wier dageraad hij stond en waarvan zulk een verheven geest reeds een aanhanger moest zijn. De heilsboodschap moest door Darwin nog in klare, overtuigende bewoordingen worden uitgesproken; maar het is onmogelijk een geest als die van Goethe, die dieper blik dan iemand zijner tijdgenooten sloeg in den samenhang van alle bewerktuigde vormen, die ter loops de belangrijkste opmerkingen in vergelijkende ontleedkunde en ontwikkeling der levende wezens maakte, en die - zij het dan in dichterlijke beelden - beschouwingen uitspreekt welke met de leer van de onveranderlijkheid der soort onvereenigbaar zijn, niet tot het uitverkoren volk der Darwinisten te rekenen. Er zijn, volgens zekere kerkelijke leerstukken, Christenen geweest onder het oude testament. Goethe was een Darwinist onder de oude bedeeling.

Waarschijnlijk zouden er - als men met de onweêrlegbare opmerking kwam, dat Goethe toch tegen de bewering van zijnen vriend Meijer: het is onmogelijk, dat de eene soort in de andere overgaat, niets inbrengt - eenige tirades volgen waarin de woorden: beschränkte Systematiker, unwissende Theologen, dumme Pfaffen, enz., niet ontbraken, maar Haeckel zou Goethe blijven houden voor een Darwinist à son insu. - Misschien zou hij den Heer Cattie naar de letter gelijk geven, maar eene gegronde aanmerking op den titel van zijn boekje maken. In zijne inleiding zegt de Heer Cattie dat hij door het lezen van Goethes natuurwetenschappelijke werken niet den indruk verkreeg: ‘dass er eine Ahnung von der später entwickelten Descendenztheorie gehabt habe.’ Nu kan men, mijns bedunkens, bezwaarlijk een tegenstander zijn van eene leer, waarvan men zelfs geene ‘Ahnung’ heeft. Toch noemt de Heer Cattie Goethe een ‘Gegner der Descendenztheorie.’ - Hier ligt, dunkt mij, de brug waarover Haeckel en Cattie tot elkander kunnen komen. Eigenlijk had Goethe in het geheel geene ‘A h n u n g ’ van hetgeen de ‘Descendenztheorie’ was of worden kon. Lamarck bleef onbekend, Buffon was in aanzien. Onder de heerschappij der ‘beschränkt

Systematiker' en der 'sonstige unphilosophische nicht-Darwinisten' stond het dogma van de onveranderlijkheid der soort muurvast. Zelfs Goethe kon dien muur niet omwerpen, of liever - het kon niet in hem opkomen dat te beproeven; maar zijn in dat opzicht gekluisterde geest schouwde toch reeds van verre het beloofde land der selectietheorie.

Het zij mij vergund uit Haeckel's onlangs verschenen 'Protistenreich'[1] iets mede te deelen, dat deze opvatting van Haeckel's Goethe-beschouwing steunt. Op blz. 67 van genoemd belangrijk boekje komt Haeckel - na zijne 'Protisten' geschetst en het bestaan van een natuurlijk aangetoond te hebben, dat tusschen het plantenen dierenrijk den verbindenden schakel vormt - tot eene korte eindbeschouwing over de wijze waarop zich de oorspronkelijk gelijkaardige levende wezens, langs den weg der phylogenese, tot dieren en planten ontwikkelden. De onmogelijkheid eener eenigermate juiste voorstelling van den gang van zaken wordt door hem uitgesproken, maar op de hoofdzaak: dat toch planten- en dierenrijk 'in ihren niederen Formen durch das Protistenreich untrennbar zusammenhängen' nogmaals gedrukt. 'Die wissenschaftliche Begründung dieser wichtigen Anschauung - gaat hij voort - ist uns erst durch die grossartigen Fortschritte der letzten vierzig Jahre möglich geworden. Aber mit dem Genius des Profeten hat schon vor siebzig Jahren einer unserer tiefblickendsten Naturphilosophen, Deutschlands genialster Dichter, dieselbe Anschauung ahnungsvoll ausgesprochen. In Jena schrieb Goethe 1806 den merkwürdigen Satz nieder: 'Wenn man Pflanzen und Thiere in ihrem unvollkommensten Zustande betrachtet, so sind sie kaum zu unterscheiden. So viel aber können wir sagen, dass sie aus einer kaum zu sondernden Verwandtschaft als Pflanzen und Thiere nach und nach hervortretendem Geschöpfe nach zwei entgegengesetzten Seiten sich vervollkommnen, so dass die Pflanzen sich zuletzt im Baume dauernd und starr, das Thier im Menschen zur höchsten Beweglichkeit und Freiheit sich verherrlicht.'

Tenzij de Heer Cattie aanloont dat ook dit citaat alweêr vervalscht is, en ofschoon hij terecht zal doen opmerken dat het woord

1 Das Protistenreich. Eine populäre Uebersicht über das Formengebiet der niedersten Labewesen, von E. Haeckel. Leipzig, 1878.

‘Verwandtschaft’ bij Goethe niet de beteekenis heeft, welke Haeckel daaraan hecht - kan men waarlijk begrijpen, dat een dichterlijke geest als die van Haeckel hier een ‘Ahnung’ vindt van zijn geloof aan de oorspronkelijke eenheid van planten- en dierenrijk.

In het al of niet bemerken van die ‘Ahnung’ in Goethe's werken ligt blijkbaar de knoop, niet in de letter der uitspraken. De Heer Cattie bemerkt die ‘Ahnung’ niet - Haeckel volop en overal. Bij het beoordeelen van een ‘kind van zoodanigen geest’ is het aantoonen van eenige onjuistheden en onbesuisdheden niet de hoofdzaak. Het is billijk, dat men ook vraagt welke hartstocht den ijveraar beheerscht en wat goeds hij voortgebracht heeft of kan voortbrengen. De abnormiteiten op letterkundig gebied, de platte en wansmakelijke uitingen in vele van Haeckel's werken mogen ons het oog niet doen sluiten voor veel voortreffelijks dat hij voortbracht. Een ijveraar schijnt bijwijlen het gevoel voor hetgeen oorbaar is en wèlluidt te verliezen. Maar blijft een onzer dichters niet groot, aesthetisch en verheven op zijn bijzonder gebied, al noemt hij - verlamd van smaak door een eigenaardig enthousiasme - Christus bloed de beste zeep voor besmette zielen. - Zonder hartstocht en bezielde overtuiging komt in deze wereld niets groots of goeds tot stand; en zijne eigene denkbeelden daar uitgedrukt te vinden, waar een ander geheel het tegendeel leest, bewijst nog niet dat een van beide personen, of beiden, slordig of valsch te werk gaan. Ieder ziet zijn eigen wereld. Op het gebied der kunst is dat het duidelijkst, maar ook de wetenschap, die iets meer wil zijn dan een dorre aaneenschakeling van welbewezen feiten, draagt noodzakelijk den stempel van de persoonlijkheid harer beoefenaars. Zoo kan Opzoomer in Spinoza's werken uitingen vinden van *godsdienst*, een ander bespeurt van a tot z slechts *den ongodist*, een derde merkt niet eens meer dat het woord God er werkelijk in voorkomt, en leest daarvoor overal natuur; Spruyt eindelijk toont u bij voorkeur den sophist Spinoza. En toch kunnen al die personen ter goeder trouw zijn, en, op hun standpunt, gelijk hebben; even als ook de Heer Cattie gelijk heeft wanneer hij Goethe's uitspraken niet geheel onveranderd bij Haeckel terugvindt, en aantoont dat G. met metamorphose geen Darwinsche variatie, en met verwantschap geen stamverwantschap meende.

‘Und was haben denn auch diese Extravaganzen, die ich jetzt aufrichtig beklage, weiter für Schaden angerichtet’ - zoo vraagt

Haeckel blz. 7 van zijne straks aangehaalde ‘Freie Wissenschaft u.s.w.’ - Hiermede meent hij zijn razen en tieren tegen kerk en priesters en ‘beschränkte Systematiker’. Hij kan die woorden echter ook op zijne gewijzigde teekeningen, en op zijne gevarieerde citaten uit Goethe toepassen. Het meest gepaste antwoord op zijn vraag schijnt wel de ernstige vermaning voortaan wat kalmer en nauwkeuriger te werk te gaan. Of het helpen zal?

Utrecht, 25 Aug. 1878.
W. KOSTER.

***Brieven uit Insulinde, door Dr. van Rijckevorsel. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff*, 1878.**

Den schrijver van dit werk viel het voorrecht te beurt om geheel Nederlandsch-Indië te doorreizen. Sumatra, Java, Borneo, Celebes, de Molukken, alles heeft hij gezien. Men kan jaren lang in Indië wonen zonder, al zou men 't nog zoo gaarne willen, een tiende gedeelte te aanschouwen van hetgeen Dr. v.R. zag.

De man, die verre reizen doet, die weet wat te verhalen. Op aandrang van eenige vrienden heeft de heer R. de brieven openbaar gemaakt, welke hij op en over zijne tochten hun schreef. Het was hem hierbij te doen, niet om eene beschrijving van Indië of een aaneengeschakeld reisverhaal, maar alleen om de indrukken mede te deelen, die hij op zijne reizen ontving.

En hierin is hij zeer goed geslaagd. Voor wie met Indië bekend is, vertelt hij weinig nieuws. Maar hij vertelt zoo levendig, er is zooveel afwisseling in de toestanden en tooneelen, die hij ons schetst, en er spreekt zooveel humor uit zijne verhalen, dat men, eenmaal aan het lezen, niet nalaten kan, den reiziger tot het einde te volgen. Te meer waardeert men deze opgewektheid, omdat zoo'n reis door den geheelen Archipel nog al moeilijkheden oplevert, en ook Dr. v.R. zijn deel misères had door te staan. Is men aan de Europeesche wijze van reizen gewoon, dan behoort er een goed humeur toe, om zonder morren zich te schikken in de verveling en benauwdheid van bidars, prauwen en kruisbooten in gezelschap van kwalijk riekende inlanders, vieze kakkerlakken en bloeddorstige muskieten.

Waar hij het ontmoet, toont de schrijver een open oog te hebben voor natuurschoon, en weet hij er soms eene levendige teekening van te geven. Een van de fraaiste gezichten, die hij genoot, was de baai van Bima. Hij beschrijft het op blz. 169, 170. ‘Voor wie van de zeezijde komt schijnt de baai bij de hoofdplaats een einde te nemen, daar een schoon gevormd eiland deze daar schijnt te sluiten. Daarachter gaat echter de zee nog dieper landwaarts in. De baai blijft even smal, maar de oevers worden nog veel schooner. Ook de heerlijke zonneschijn, die de dunne nevels verzilverde en over het water eene schitterende lichtmassa uitgoot, werkte mede om het uitzicht, dat ik thans genoot, onuitwischbaar in mijne herinnering te prenten. De mindere vruchtbaarheid van Soembawa evenzoo maakt deze baai na het eeuwige groen van Java tot eene weldadige afwisseling. Het is alsof gij jaren lang een groenen bril hebt gedragen, en opeens bemerkt, dat uwe oogen zoodanig verbeterd zijn, dat gij dien kunt ter zijde leggen, om de natuur eens recht goed te zien. Hier staat een boomgroep, ginds een naakte rots van roodachtigen steen, juist genoeg met varens begroeid, om zijne gloeiende kleuren goed te doen uitkomen; links geeft een stukje vlakke kust rust aan den blik, rechts vormen verschillende landtongen achter elkander een gansch anderen voorgrond. Over de prauwtjes, die in den zonneschijn wiegelen, glijdt de blik heen naar de bergen aan de overzijde, die nog juist dicht genoeg bij u zijn, om hunne grillige vormen te doen zien, juist ver genoeg verwijderd om een rustigen achtergrond te vormen. Bont gekleede inlanders bewogen zich in menigte langs het strand en zetten levendigheid aan het tooneel bij, dat liefelijk kalm was, zooals de tropen met hunne vulkanen en hun overweldigenden plantengroei zoo zelden aanbieden. Kortom, ik genoot een van die oogenblikken, zooals de reiziger slechts nu en dan ontmoet; glanspunten, waaromheen zich een gedeelte van een reizend leven als om een middelpunt groepeert. Aan zulk een uitzicht heeft men voor maanden genoeg, zelfs in de schoone Indische natuur.’ - Men benijdt den reiziger bijna het heerlijke schouwspel.

Grappig zijn de ontmoetingen die de schr. heeft met de ‘vorsten des lands’. Vooral onder de hoofden in de Molukken en op Celebes treft hij dwaze exemplaren aan. Toen ik dezer dagen las, dat de sultan van Batjan benoemd was tot ridder van den Ned. Leeuw, glimlachte ik onwillekeurig, - wat zal het ridderkruis schitterend

staan op het grijnen jasje en bij het goudkleurig vest (‘een goud (?) vest’ zegt de schr.), dat boven een rijstbuikje 's mans naakte buste omsluit (blz. 5)! - Ziehier het prettig verhaal van een bezoek, dat de radja van Tomini (Celebes) aan onzen reiziger bracht: ‘Ik had mijne twee stoelen op het strand laten staan, en vond daar dan ook den koning. Maar daar de man niet scheen te begrijpen, waartoe die instrumenten dienden, zat hij er vlak voor op den grond en zijne zwaar gewapende volgelingen in een cirkel er om heen. Met eene sierlijke handbeweging wees ik hem een stoel aan, waarop de man er eens om heen wandelde, en toen tot het besef kwam, dat die oude stoel een vorstelijk geschenk was, dat ik voor hem had medegebracht. Ten minste hij nam dien op, en wilde hem aan iemand van zijn gevolg overgeven. Dien bevoorrechte heb ik natuurlijk, van dit oogenblik af, als minister van binnenlandsche zaken aangezien en geëerd..... Ik maakte er maar een einde aan door het eerst te gaan zitten..... Het eerste woord van den vorst was: “Waar is de arak?” Waarop ik natuurlijk een kelderflesch van boord liet halen, die ik hem zonder lachen overreikte. Daarna bood ik hem eene sigaar aan, maar hij nam liefst weder den geheelen koker, dien mijn jongen hem zonder veel plichtplegingen weêr afnam, om hem een sigaar in de vorstelijke handen te duwen. Toen die, niet zonder moeite, was aangestoken, deed de man een paar haaltjes, en gaf de sigaar aan den minister van binnenlandsche zaken over, zeker om die bij de kroonsieraden te bewaren, maar - ZExc. rookte kalm verder.’

Ofschoon de schrijver overal slechts kort vertoefde, zag hij toch veel en dikwijls goed. Hier en daar worden zeer juiste opmerkingen gemaakt omtrent de bevolking, de zeden en het bestuur. Maar het spreekt van zelf, dat waar Dr. v.R. in beschouwingen treedt, de lezer die geen deskundige is, in het oog moet houden, dat ze de resultaten zijn van slechts vluchtige bezoeken en indrukken. Wanneer b.v. de schrijver het Christendom onder de inlanders van den Archipel ontmoet, stemt hem wat hij ziet en hoort, niet gunstig. En het kan wel zijn, dat hij daarin geen ongelijk heeft. Het is best mogelijk, dat het Christendom er bij de massa der inlandsche Christenen om zoo te zeggen dun opzit en vreemd uitziet. Maar als hij daaruit besluit: ‘het weinige, wat ik tot nu toe van het Christendom in Indië gezien heb, doet er mij toe overhellen het invoeren daarvan eene misdaad te noemen’ (blz. 154), en verzekert: ‘een Moham-

medaan wordt in werkelijkheid nooit tot het Christendom bekeerd; gebeurt het in schijn, dan is het om redenen van zeer praktischen aard', dan is het eerste wel wat gauw geoordeeld en het laatste erg apodictisch. 'Zoo duidelijk ziet men in Indië,' zegt de schrijver, dat de godsdienst den mensch en zijne natuurlijke neigingen kleedt, maar niet verandert.' Dat zal wel waar zijn, dat de godsdienst 's menschen natuurlijke neigingen niet verandert. Dat vermag niemand en niets. Maar of die neigingen door den godsdienst niet getemperd, geleid, gewijd kunnen worden, is eene andere vraag. En Dr. v.R. schijnt dit laatste niet te ontkennen, wanneer hij van de dronkenschap op Timor zegt: 'hierop zou de Islam beter gewerkt hebben' (blz. 154), en als zijne overtuiging uitspreekt: 'Niemand zal ontkennen, dat het Christendom voor Europa de weg is geweest tot een hooger zedelijk standpunt'. Bedenken we nu, dat ook onze Germaansche voorouders stellig een rare soort van Christenen geweest zijn met hunne aanbidding van den witten God Jezus, dan is het altoos nog de vraag, of niet dezelfde godsdienst - in welken vorm laat ik in het midden - de weg ook voor de Indische volken zou kunnen zijn tot eene hoogere ontwikkeling in de toekomst.

'Hier kan men nog eens trotsch zijn op den naam van Hollander,' zegt de schrijver, als hij te Buitenzorg is en dineert bij den Gouverneur-Generaal, 'die over leven en dood van dertig millioen menschen beschikt.' Al klinkt dit laatste wel wat kras, die trots op den naam van Hollander doet den lezer aangenaam aan. Des te aangenamer, omdat Dr. v.R., waar hij op zijne reizen tekortkomingen van Holland jegens Indië meent te ontmoeten, wel eens heel schamper en minachtend zich uitdrukt. Als hij van een beter bestuur voor Ternate spreekt en zegt dat het eenige duizenden 's jaars zou kosten, merkt hij op: 'Die reden is natuurlijk voor den kruidenier, die Holland heet, reeds voldoende, om de wankelende tronen te schragen van schijnvorsten enz.' En op dezelfde bladzijde (24) roept hij spottend uit: 'Plichten tegenover een veroverd land heeft men natuurlijk slechts, totdat er de beurs meê gemoeid is.' - Ik houd niet van dien toon. Het is zoo geheel onverklaarbaar niet, dat men zich soms wrevelig uitlaat over het moederland: voor die Indië eenigszins van nabij kennen, is het begrijpelijk genoeg. Is men een Hollander in zijn hart, dan is het eene zeer onaangename zijde van het leven aan deze zijde van de linie, dat men zoo vaak bedroefd wordt door de

geringe mate van kennis en belangstelling, welke men ten aanzien van deze gewesten in Holland toont te bezitten, en door het onrecht, dat dientengevolge Indië wordt aangedaan. Doch in het vaderland schuift men, geloof ik, al wat van hieruit in dezen geest gezegd wordt, gaarne ter zijde met de bewering, dat wij Indische menschen onverbeterlijke pruttelaars zijn. Daarom is het zaak, om geen zoo heftigen toon aan te slaan. Wat wint men er meê? Eenvoudig, dat men minder nog dan anders gehoor erlangt. De verwijdering wordt slechts des te grooter. Verbittering oogst men en geen verbetering van verkeerde toestanden, waarom het toch te doen is.

Het is jammer, dat het boek van Dr. v.R. door één trek ontsierd wordt, die den lezer te midden van de overigens aangename lectuur pijnlijk aandoet. Ettelijke malen gevoelt de schrijver zich gedrongen, om de voorkomendheid en gastvrijheid, die hij overal ontmoet, te roemen. De vriendelijkheid, die men hem bewijst, is zoo groot, dat hij (blz. 228) uitroept: ‘Soms zou men in Indië gaan denken, dat men de lui genoegen doet door hun lastig te vallen.’ Me dunkt, mooier kan het niet. Maar op blz. 137 geeft schrijver de volgende schets van eene residentsfamilie, bij welke hij logeert: ‘De resident is een goedhartig man, maar wat ruw, een handig autocraat, niet altijd kiesch in zijne middelen. Eene groote menigte kinderen, waarvan eene goedige, bruine, nietszeggende vrouw de moeder is, benevens eindeloos veel honden, katten en apen vullen het huis. Een zoon is reeds totaal mislukt en een paar anderen zijn bezig op Soerabaia te mislukken... De resident weet alleraardigst om te springen met zijne vrouw, die uit linialen schijnt te zijn samengesteld. Het is eene zeer inlandsche dame, die in huis de waarde heeft van keukenmeid... enz.’ Al verzekert ook de schrijver, dat deze residentsfamilie van eigen vinding is, en al werd ze ook niet door hem op Timor aangetroffen, geen lezer zal de gedachte kunnen weren, dat dit slechts een doekje voor het bloeden is, en menigeen hier te lande zal meenen, het gezin te kunnen aanwijzen, dat in deze beschrijving geheel of ten deele geschetst is. Hetzelfde geldt van 'tgeen blz. 182 en 183 gezegd wordt. ‘Een Assistent-Resident met eene mooie vrouw en twee afschuwelijk drenzende en pruilende kinderen. Goddank, dat de overigen te Soerabaia op school zijn. Het systeem van opvoeding dat ik hier in volle glorie zag, is helaas! in Indië geene zeldzaamheid. Ten eerste worden de kinderen bijna den ganschen dag overgelaten aan moeder

natuur en aan inlanders, die hun leeren te bevelen, in plaats van te gehoorzamen. Zijn ze echter bij de ouders, dan wordt er altijd neen gezegd, waarop ook; want papa en mama gaan, met echt-Indische gemakzucht, van het eenige beginsel uit, dat kinderen lastig zijn, en zeggen dus maar neen, zonder na te denken. Hierop begint het kind te drenzen, en het neen verandert onmiddellijk in: ‘nou, doe het dan maar.’ Ook hier zoekt de schrijver een sluier over het geteekende huisgezin te werpen, door in eene noot op te merken: ‘Daar Sampit geen assistent-resident heeft, heb ik dit exemplaar ergens anders van daan moeten halen.’ Dus komt toch ‘dit exemplaar’ ergens van daan! Maar al erkende de schrijver dit ook niet, voor menig Indisch oog zou wellicht de sluier toch maar al te doorzichtig wezen. De leden immers der betrekkelijk kleine Europeesche samenleving hier te lande kennen elkander bijna allen. Onwillekeurig en onweerstaanbaar is de indruk, dat deze schetsen teekeningen zijn van gezinnen, wier huiselijk leven den schrijver niet zoo bekend zou zijn, als de Indische gastvrijheid hem niet gulhartig de hand geboden en den familiekring binnengeleid had. Het is mij onbegrijpelijk, hoe iemand kalmweg zoo onbetamelijk kan zijn.

Het verwondert ons bewoners van Indië vaak, dat bij de tegenwoordige snelle en gemakkelijke gemeenschap zoo weinige Hollanders doen, wat Dr. v.R. deed, een reisje naar Insulinde ondernemen. Er zijn landgenooten genoeg, wien het aan tijd en middelen geenszins ontbreekt, en een heerlijk gevolg zou zijn, dat men in vaderlandsche kringen land en volk van Indië juister leerde kennen, en kennis belangstelling zou wekken. Ettelijke malen heb ik op Java hooren vragen: ‘Waarom toch een man als prof. Veth nooit Indië heeft bezocht? De regeering zou hem ongetwijfeld volgaarne in de gelegenheid hebben gesteld.’ En die vraag is zoo natuurlijk. Want hier slaan wij de handen vaak van verbazing ineen over de uitgebreide kennis, die deze geleerde van Indië bezit. Hij weet soms de dingen te beschrijven, alsof hij ze mat eigen oogen gezien heeft. En desniettemin heb ik wel van zijne leerlingen gehoord, dat sommige zaken, hoe juist ook door den hoogleeraar geteekend, hun hier te lande toch in een eenigszins ander licht verschenen, dan er in de collegiekamer voor hunne verbeelding op viel. Nu, als dit aan het groene hout gebeurt, wat zal aan het dorre geschieden? Het

wordt volkomen begrijpelijk, dat velen onzer landgenooten, beschaafde menschen en die vrij wat over Indië hebben gelezen, toch zulke scheeve voorstellingen en onjuiste begrippen omtrent dit land kunnen hebben.

Het onderhoudend geschreven boek van Dr. v.R. is wel in staat, om bij menigeen den lust tot een tocht herwaarts op te wekken. Hen, wien het hiertoe aan tijd en middelen ontbreekt, stelt het in de gelegenheid, om bij den haard een prettig reisje door Insulinde te maken.

Pasoeroean, Aug. 1878.

P. HEERING.

'Homo sum'. Roman van George Ebers. In het Nederlandsch bewerkt door dr. H.C. Rogge. Amsterdam, Y. Rogge, 1878.

'*Homo sum, humani nil a me alienum puto*': 'Ik ben mensch; ik acht niets menschelijks mij vreemd'.

Dit bekende woord van Terentius heeft Ebers den titel aan de hand gedaan voor dezen zijn jongsten roman. Den titel - en méér dan dit. Want de groote gedachte, die in dit woord ligt opgesloten, is gansch en al de ziel van het boek.

Den grondslag voor zijn verhaal vond de schrijver in de *Ecclesiae graecae monumenta* van Cotelerius. Een anachoreet van den Sinaï, ten onrechte in plaats van een ander beschuldigd, neemt, zonder zich te verdedigen, diens straf op zich; - eerst door de bekentenis van den misdadiger komt zijne onschuld aan den dag. 'Toen ik daarna', zegt Ebers in zijne voorrede, 'op mijne reis in Petraeïsch Arabië de holen der anachoreten van den Sinaï met eigen oogen zag en met eigen voeten betrad, kwam deze vertelling mij weder voor den geest, en ik kon haar maar niet vergeten terwijl ik verder door de woestijn trok. Het kwam mij voor, dat in het eenvoudig verloop der gebeurtenis zich een zielkundig probleem voordeed, bijzonder eigenaardig in zijne soort. Ik gevoelde mij aangetrokken om de zielsaandoeningen te ontleden, die tot zulk eene apathie, zulk eene vernietiging van het gevoel kouden leiden; en terwijl de denk- en

handelwijze der zonderlinge grotbewoners voor mij steeds grootere aanschouwelijkheid verkreeg, ontstond voor mijne verbeelding de gestalte van Paulus. Weldra groepeerden zich om deze figuur een kring van denkbeelden, en eindelijk inzichten, die mij geen rust lieten vóór ik eene poging waagde om ze in het kleed van een verhaal in kunstvorm weer te geven.' - Aan zijne diepe kennis van de uitwendige dingen der oudheid ruimt de schrijver in dit psychologisch tafereel slechts eene ondergeschikte plaats in. 'Terwijl', zegt hij, 'in mijn vroegere romans de geleerde wel gedwongen was aan den dichter, en de dichter wederom aan den geleerde iets toe te geven, heb ik in dit verhaal enkel en alleen aan eene idee, die mijne ziel vervulde, een afgeronden kunstvorm willen geven, zonder rechts of links te zien, zonder te willen onderrichten of de resultaten mijner studiën in gestalten van vleesch en been te willen omzetten. De eenvoudige figuren, wier innerlijk wezen ik aan mijn lezers tracht bloot te leggen, vullen de ruimte van de schilderij, terwijl de stroom der wereldgeschiedenis zich op den donkeren achtergrond beweegt.'

Misschien is het voor een goed deel juist dit - het bescheiden terugwijken van geleerdheid en wereldgeschiedenis op den achtergrond, en de afwezigheid van een direct streven naar onderrichten - wat aan dezen roman van Ebers eene zoo groote aantrekkelijkheid bijzet. Gewis, indien de auteur ditmaal (gelijk hij verzekert) enkel en alleen bedoelde aan eene idee een afgeronden kunstvorm te geven, en indien deze idee kernachtig hare uitdrukking vindt in het '*Homo sum, humani nil a me alienum puto*' van Terentius - dan is hij volkomen geslaagd. Want van deze idee vol, legt men het boek neder; en men bewondert de kunst, met welke Ebers haar belichamelijkte, in gestalten zoo koen, in eene omgeving zoo klassiek, als bij haren diepen zin, bij hare hooge beteekenis passen.

Wat ik allereerst in dezen roman meen te moeten prijzen, is de teekening der voornaamste handelende personen. Gelijk de rotsgevaarten tusschen welke zij zich bewegen, zoo staan zij als uit steen gehouwen. Het was geen oord, het was geen tijd voor weeklingen, de landstreek rondom den Sinaï in het begin der vierde eeuw. De jonge Hermas, de oude Stephanus, de anachoreet Paulus, de bisschop Agapitus en de senator Petrus zijn figuren in welke wijlen Charles Kingsley en zijne navolgers zich zouden verlustigd hebben: echte 'm u s c u l a r C h r i s t i a n s', die wij in de werke-

lijkheid of in schilderingen van de hedendaagsche maatschappij onuitstaanbaar zouden vinden, maar in een zóó ver verleden en aan den voet van den heiligen berg ons zeer goed kunnen laten welgevallen. Uit hunne houding en daden spreekt kalme kracht; van hunne lippen vloeien woorden van wijsheid en waardigheid. Kenmerkt strengheid hen allen: strengheid voor anderen en voor zichzelf, - toch zijn zij echt menschelijk verschillend van elkander. Stephanus is een geheel ander asceet dan Paulus; en Petrus een geheel ander Christen dan Agapitus. Alleen wat sterkte van vleesch en wil, wat ernst van levensopvatting betreft, zijn zij in één vorm gegoten. Zóó inderdaad denken wij ons gaarne de vroege belijders en apostelen van de leer, die destijds op het punt stond den kolossus der oudheid, het Romeinsche Rijk, ten val te richten, en op het puin den stoel te verheffen van haren opperpriester. In 't voorbijgaan de vraag: is het niet alsof de schrijver in den afgeleefden, diep verdorven, maar altijd nog krijgshaften centurio Phoebicius ons een beeld heeft willen geven van het waggelende Rome dier dagen?

Phoebicius brengt ons tot Sirona: van de mannen tot de vrouwen in het verhaal. Van haar dunkt mij de wilde herderin Mirjam, met haar hartstocht, jaloezie en zelfopoffering, eene in de romanwereld overbekende en dus luttel belangwekkende verschijning. Des senator Petrus' gade, de al te sententieuze vrouw Dorothea, gelijkt mij te zeer op een wandelend boek. In Sirona alleen wordt ons eene dochter van Eva te gemoet gevoerd, natuurlijk, frisch en aanvallig, als de rozen die de verliefde Polycarpus in haar venster werpt. Hoe bekoorlijk is hare blonde, glanzende, lachende schoonheid geteekend. Hoe volkomen vrouwelijk en beminnelijk vinden we hare ijdelheid, hare onschuldige behaagzucht. Hoe verklaarbaar haar afkeer van den ellendigen Phoebicius. Hoe fijn getroffen de schildering van hare gewaarwordingen, als, in het oogenblik van haar bittersten nood, de liefde voor den jongen beeldhouwer haar van de rampzaligste tot de gelukkigste aller vrouwen, en van een onnadenkend kind tot eene Christinne maakt. Zij had heimelijk Polycarpus beluisterd, terwijl hij gloeiend haren lof zong en hare betwijfelde deugd verdedigde. Toen had eene ongekende aandoening zich van haar meester gemaakt. ‘Zoodra zij alleen was, zette zij zich op haar nachtleger neder, liet den elleboog op hare knie rusten, legde haar hoofd in de hand, en nu barstte de steeds geweldiger aanwassende

vloed van den hartstocht, die haar had aangegrepen, in een overvloedigen en warmen tranenstroom los. Zóó had zij nog nooit geweend! Dit reine, verkwikkende tranenvocht was met geen smart of bitterheid vermengd. Het was of, in de ziel der weenende, wonderbloemen van ongekende pracht en heerlijkheid hare kelken openden. En toen hare tranen eindelijk verdroogden, werd het al stiller en stiller, maar ook helderder en helderder in haar en rondom haar heen. Zij was te moede als een mensch die opgegroeid is in een onderaardsch verblijf, waarin geen straal van het daglicht vermocht door te dringen, en die eindelijk aan de hand van zijn bevrijder den blauwen hemel aanschouwt, het glanzende licht der zon, en de bladen en bloemen in het groene woud en op de weide. Zij gevoelde zich ellendig, en toch was zij eene gelukkige vrouw. “Dat is liefde”, zoo klonk het en zong het in haar hart; en als zij dan in het verleden terugzag, en aan de bewonderaars dacht, die haar in Arelate, toen zij nog half een kind was, en vervolgens te Rome, met vriendelijke oogen en zoete woordjes genaderd waren, dan schenen deze allen haar schaduwbeelden toe, die dunne kaarsen droegen, welker armzalig licht geheel verbleekte, nu Polycarpus optrad met de zon zelve in de handen.’ Vervolgens wilde zij hare dankbaarheid uitstorten voor de zaligheid van dit nieuwe gevoel. Zij wilde bidden. Eerst tot Venus, gelijk zij 't in hare jeugd geleerd had. Maar dit ging niet meer. Toen viel haar in, zich te wenden tot den gekruisigden God der Christenen. ‘Voor dezen boog ook Polycarpus de knieën, misschien juist in deze ure; en wanneer zij nu hetzelfde deed, zou haar gebed met het zijne samensmelten, en dan was zij toch met den geliefden jonkman, van wien alles haar scheidde, aan dezelfde plaats vereenigd. Zij knielde neder en vouwde de handen, zooals zij het dikwijls van de Christenen had gezien, en dacht aan de smarten, die de arme man, toen hij met zijne doorboorde handen aan een kruis hing, zoo geduldig, ofschoon hij onschuldig gemarteld werd, had gedragen. Zij gevoelde innig medelijden met hem, en zeide zacht, terwijl zij de oogen tot het lage gewelf van de spelonk opsloeg: ‘Gij arme, goede zoon van God, gij weet hoe smartelijk het is, wanneer alle menschen iemand ten onrechte veroordeelen; en gij kunt mij zeker verstaan, wanneer ik u zeg hoe het hart mij pijn doet!’ - - Alzoo, en verder in dien trant, bad Sirona; en voor het oog harer ziel zweefde daarbij

het beeld van eene vriendelijke, schoone jongelingsgestalte - half Jezus, half Polycarpus - half godheid, half mensch. Voorwaar, deze blonde Gallische is als eene bloem der oase te midden van al die sterke, strenge mannen en steenharde asceten.

In de tweede plaats boeit mij de oostersche kleur van het verhaal. Er is iets in den rustigen, ernstigen stijl, in het spreukrijke en beeldenrijke der taal, dat treffend harmonieert met den tijd en de plaats der handeling. Heeft Ebers in dit boek zijne geleerdheid opzettelijk niet willen luchten - toch zal elk lezer gevoelen hoe geleerd een schrijver wezen moet, die ons zoo levendig in het leven der oudheid weet te verplaatsen: hoe geheel hij zijne stof moet meester zijn, en hoe zeer hij tevens mag aanspraak maken op den naam van kunstenaar, waar hij het doode materiaal, uit vreemde oude boeken opgedolven, zoo in vormen weet te kneden en adem in te blazen.

Doch bepalen wij ons verder tot hetgeen den auteur hoofddoel was: de ontwikkeling der gedachte, die uitgedrukt ligt in het woord van Terentius: '*Homo sum*.'

'Ik ben mensch; ik acht niets menschelijks mij vreemd.' IJdel dus, dat ik hier op aarde mijn menschzijn poog te ontloopen; ijdel, dat ik van de menschelijke natuur, van menschelijke behoeften en gewaarwordingen mij met geweld tracht los te scheuren; ijdel, dat ik der Godheid zoek nader te komen door mij op te sluiten in een kluizenaarshol. Ik ben mensch en blijf mensch ook na de wreedste zelfkastijding in de eenzaamste wildernis. 'Wij dwazen trekken ons in de eenzaamheid terug om de wereld te vergeten - en de wereld volgt ons achterna en blijft aan onze hielen hangen. Waar is de schaar, die de schaduw van onze voeten afsnijdt? Hoe heet het gebed, dat in staat zal zijn ons, zinnelijke menschen, van het vleesch geheel te verlossen?' - Neen! pogen wij niet méér te zijn dan datgene waartoe wij geroepen werden in dit leven. Streven wij onder de menschen en voor de menschen - voor onszelf ook - met onze beste krachten naar het beste wat wij bereiken kunnen. Geen verloochening, maar veredeling van onze natuur. De kluizenaar, die zijn lichaam en deze aarde niet goed genoeg acht tot tijdelijke woonplaats voor zijne kostbare ziel, is een onnutte egoïst. 'Wat baat 't hem, dat hij de wereld ontvlucht is, om werkeloos in eene woestenij voort te leven? Wie steeds den strijd ontwijkt, kan

zich wel beroemen dat hij tot het laatste overwonnen is gebleven; maar is hij daarom een held?' - Ik zeg: hij is een lafaard. In de Thebaïs woonde een boeteling, die meende zeer godzalig te leven en al zijn metgezellen in strenge deugd ver te overtreffen. Toen droomde hij eens, dat te Alexandrië iemand gevonden werd, die nog volmaakter was dan hij. Phabis (zoo heette die man) was een schoenmaker, en woonde in de Witte-straat aan de haven Kibotos. De anachoreet wandelde terstond naar de hoofdstad, vond den schoenmaker, en toen hij met belangstelling vroeg: 'Hoe dient gij den Heer? welk eene levenswijze leidt gij?' gaf deze verbaasd ten antwoord: 'Ik? Wel, als mijn Heiland. Ik werk van vroeg tot laat, en zorg voor de mijnen; en 's morgens en 's avonds bid ik met weinige woorden voor de geheele stad.' - Phabis was een held, een rechtvaardige - en een m e n s c h bovenal.

Derhalve: de mensch wordt op aarde, wat hij ook doe, niets anders en niets beters dan mensch. Hij k a n het niet.

Gaan wij thans na hoe Ebers in zijn anachoreten van den Sinaï deze waarheid heeft veraanschouwelijkt.

Ziet den jongen Hermas. Vergeefs houdt zijn vader hem gevangen in de wildernis, om hem aan zijne zijde boete te laten doen voor da schuld zijner moeder. Vergeefs geeselt de sterke knaap zich in de stilte van den nacht, om de beelden te verdrijven, die zijn leger omzweven: vrouwen met roode lippen en vliegende haren, en ronde leden en gloeiende oogen. Die beelden wijken voor geen striemen, voor geen gebed. Hermas wil voort, de wereld in. Hij wil zijne kracht beproeven in het worstelperk, zijn moed bewijzen onder de keizerlijke adelaren. Hij wil van de aarde genieten, eer hij zich aan den hemel wijdt. Vóór hij een Paulus de anachoreet wordt, wil hij, als Paulus, een levenslustige Menander zijn geweest, die met volle teugen dronk uit den beker van roem en vreugde.

Ziet Stephanus. Hij ligt stervende. 'Achttien jaren,' spreekt hij tot den bisschop, die hem kwam voorbereiden tot heengaan: 'achttien jaren heb ik geboet en gebeden, en groote smarten uitgestaan. De wereld ligt verre achter mij, en ik hoop het pad te bewandelen, dat ten hemel leidt.' De bisschop vraagt hem of hij ook den man vergeven heeft (Phoebicius), die hem zijne gade onteerde en ontstal. 'Ja,' antwoordt de zieltogende: 'het zij hem vergeven; alles zij hem vergeven. Alles wat hij aanvangt moge hem ten goede

gedijen, ja zeker niet ten kwade. Blaas ik den adem uit, zegen dan Hermas duizendmaal, in mijn naam en in dien zijner moeder. Maar zeg hem nooit, neen nooit, dat zij in een oogenblik van zwakheid den schurk, den man, dien ongelukkige meen ik, wien ik alles vergeef, gevolgd is.... Ik ben zwak. Ik wil nog eens al mijne innerlijke krachten verzamelen, en bidden, opdat ik kracht vinde om den man niet enkel met de lippen te vergeven'.... Daar staat plotseling Phoebicius vóór hem, aan den rand van een steilen muur. Wat doet de grijsaard? - Met een heeschen kreet werpt hij zich op zijn doodsvijand. 'Laat hem los', riep Paulus: 'vergeef hem, opdat de hemel ook u vergeve!' - 'Wat hemel, wat vergeving!' schreeuwde de oude man: 'Hij zij verdoemd!' - Eer de Alexandrijn het verhinderen kon, begonnen wankelende de steenblokken, waarop de beide vijanden steunend met elkander worstelden, los te raken, en beiden stortten met de vallende steenen in den afgrond. Paulus zuchtte uit de diepste diepte van zijne borst, en prevelde, terwijl heete tranen langs zijne wangen rolden: 'Ook hij heeft gestreden, en ook hij heeft gestreden te vergeefs.'

Ziet de anachoreten, die sterken en vromen, die zelfverloochenaars en zelfkastijders - ziet hen altegader in eene ure des gevaars, als de woeste Blemmyers hunnen berg komen bestormen. Hoe rennen al deze verachters van de wereld en het leven, die het oog onafgebroken op den dood gericht hielden - hoe rennen zij naar de ommuurde sterkte, niet om haar te helpen verdedigen, maar om er zich te laten beschermen door de weinige waarlijk moedigen onder hen. Hoe huilen zij godslasterlijk, in hun oudwijfschen angst voor den dood. 'Wat wilt Gij van ons, o Heer?' jammerde de groote Saïet Orion: 'Toen Mozes Uw uitverkoren volk op deze plaats slechts veertig dagen alleen liet, viel het dadelijk van U af; en wij, wij brengen ook zonder aanvoerder ons leven door in Uw dienst, en hebben alles prijsgegeven wat het hart verblijdt, en alle lijden op ons genomen, om U welbehagelijk te zijn! En nu razen weder die afschuwelijke heidenen rondom ons, en willen ons dooden. Is dit de prijs van onzen strijd en ons standvastig lijden?' - Gelasius roept: 'Heere God, wat wilt Gij toch van ons? Is dan het streven naar gerechtigheid en deugd zóó ijdel en vruchteloos, dat Gij ons aan den dood prijsgeeft, en niet voor ons tusschen beide moogt komen?' - 'Verlaat ons dan alles'? krijt Sergius: 'Waarom ont-

steekt het doornbosch zijn vuur niet, om de misdadigers met zijne vlammen te verteren? Waarom zwijgt de donder? Waar zijn de bliksemschichten, die den top van den Sinaï omgaven? Waarom daalt er geen duisternis neer, om de heidenen te verschrikken? Waarom splijt de aarde niet, om hen te verslinden als de bende van Kora'? - 'De kracht Gods', gilt Doelas, 'legt de handen in den schoot. In welk een twijfelachtig licht stelt de Heer niet onze vroomheid, daar hij zich gedraagt als waren wij alle zorg onwaardig!' - Zóó huilen de anachoreten. Zóó dan treffen wij de lieden, voor wie het sterven eene lang afgebeden verlossing moest zijn geweest uit den verachten staat van mensch-zijn!

Ziet eindelijk Paulus, de hoofdfiguur in het verhaal, den sterksten en edelsten en ernstigsten van allen. Hoe hooger telkens zijn waan zweeft bóven het menschelijke, des te dieper is telkens zijn val in het menschelijke terug. Hermas meent dat eerst na den dood het nieuwe, eeuwige leven beginnen kan. 'In geenen deele', antwoordt hem Paulus: 'Dat andere, hoogere leven, waarvan gij spreekt, begint niet eerst aan gene zijde des grafs voor hem, die hier reeds zonder ophouden tracht, terwijl hij leeft te sterven, zijn vleesch te dooden, de eischen der zinnelijkheid te overwinnen, de wereld en zijn Ik te verloochenen, en den Heer te zoeken. Het was velen vergund reeds te midden van dit leven wedergeboren te worden tot een hooger bestaan. Zie mij aan, den armsten van alle armen. Ik ben één wezen; en toch ben ik voor den Heer zoo zeker een ander, als deze palmtwijg, die opschiet uit den wortel van den omgevallen boom, niet één is met den verrotten stam. Ik ben een heiden geweest, en elken lust der zinnelijkheid heb ik met volle teugen genoten. Daarna ben ik een Christen geworden; de genade des Heeren is over mij gekomen; ik werd op nieuw geboren en andermaal een kind, maar ditmaal, mijn Verlosser zij dank! een kind des Heeren. Midden in het leven stierf ik, stond ik op, vond ik de vreugde des hemels. Eens was ik Menander, en als Saulus ben ik Paulus geworden. Alles wat Menander liefhad: baden, gastmalen, tooneelspelen, paarden en wagens, wedstrijden, zalvingen, rozen en kransen, purperen kleederen, gezang en vrouwenliefde - dit alles ligt achter mij als een vuil moeras, waaraan de wandelaar met moeite is ontkomen. Geen ader van den ouden mensch is in den nieuwen teruggebleven; en gelijk voor mij, zoo is

voor alle vromen midden op den weg naar het graf een nieuw leven begonnen'. - Als Paulus zoo roemt, vermoedt hij niet dat hij een half uur later, als een Grieksch athleet, vol heidenschen kamplust, tegen Hermas zal staan te werpen met de schijf. 'Bij Apollo met zijn zilveren boog en de schietlustige Artemis', roept hij 'nu wil ik den palm toch raken!' - - Ja! en veel erger gaat het hem, wanneer hij zich op het toppunt meent verheven te hebben van aardsche heiligheid: wanneer hij zijn Heiland waant geëvenaard te hebben door eene daad van zelfopoffering voor de schuld van anderen -, om straks te bezwijken voor de bekoorlijkheid eener slapende vrouw, en in eene vlaag van gekwetste eigenliefde een manslag te begaan aan een edel jongeling! - Maar dan ook klinkt vreeselijk uit zijnen mond het: 'Alles, alles vergeefs! Slechts in zwakheid ben ik een reus. Ik mis zelfs de kracht om door het gebed weder tot mijzelf te komen. Uit de wereld heb ik mijn toevlucht genomen op dezen berg - en de wereld is mij achternagevlogen, en heeft mij hare strikken om de voeten geworpen. Eene nog eenzamere woestijn moet ik opzoeken, waar ik alleen ben, geheel alleen met God en mijzelven'. - En hij vlucht naar die nog eenzamere woestijn. En na tien dagen vond hem Orion de Saïet dood in knielende houding. Onder het gebed had de engel der verlossing hem opgeroepen. Er zweefde een vriendelijk lachje op zijn rein en verheerlijkt gelaat. Met houtskool had zijne bevende hand aan den wand van het hol geschreven: 'B i d t v o o r m i j a r m e : i k w a s e e n m e n s c h !'

'*Homo sum!*' - 't Is de grondtoon van gansch het treffend schoone verhaal.

Gelijk van Ebers' vorige romans, bezorgde dr. H.C. Rogge ook van dit boek eene zeer verdienstelijke Nederlandsche bewerking. Hem is daarvoor de dank verschuldigd van allen, die het voortreffelijke werk niet in het oorspronkelijke kunnen lezen. Nauwlettender revisie, met het oog op grammaticale feilen, zij hem bij het eventueel gereedmaken eener tweede oplage aanbevolen.

C. VAN NIEVELT.

***Gabriëlle. Oorspronkelijk tooneelspel, door J.J. Schürmann. Amsterdam, Jan D. Brouwer*, 1878.**

'Dit tooneelstuk, waarover veel gesproken en geschreven is, is niet onzinniger dan de meesten van die honderden, die jaar in jaar uit bij ons het licht zien, en waarvan de heer G. Theod. Bom de patroon pleegt te zijn. Dezelfde onbeholpenheid van snit, dezelfde onnatuurlijke toestanden, zoodat men er nauwlijks een mouw aan weet te passen, dezelfde onmogelijke taal - in één woord: van hetzelfde laken een pak.

Van de taal een paar staaltjes:

- '(Ge) zoudt mij een groot genoegen doen door me de oorzaak van je vroolijkheid te zeggen, die toch zeker in het een of ander kabaal of scherts haar oorzaak vindt.'
- 'Nu is het misschien nog tijd om de kiem te verstikken van een dwaze liefde, die nog niet genoegzaam wortel in uw hart geschoten kan hebben, om zich onafscheidelijk aan uw levensdraad te hechten.'
- 'Zou hier dan geen middel baten, om daar, waar mijn aangehaalde Franschman op het juiste oogenblik zijne Olympische goden doet aankomen, ook een gevoel, een persoon, een omstandigheid ten tooneele te voeren, die de onevenredigheid doet ophouden en de breuk herstelt?'

Slechts in één opzicht onderscheidt dit stuk zich van zijn concurrenten. Terwijl dezen, wanneer zij al ergens belanden, terecht plegen te komen bij liefhebberijgezelschappen en rederijkerskamers, doch in den regel zelfs niet tot onze 3e en 4e rang-schouwburgen doordringen, vond *Gabrièlle*, door ik weet niet welke geheimzinnige machten gesteund, zijn weg tot het groote Tooneel, tot den Schouwburg op het Leidsche Plein. Daar heeft de vereeniging 'Het Nederlandsch Tooneel' er de leden van het Tooneelverbond op getracteerd, heeft hel, dank zij deze fijngevoelde oplettendheid, een kort *succès de scandale* behaald, en is het na twee voorstellingen van het repertoire verdwenen.'

Zóo zou een oppervlakkige critiek schrijven.

Wie echter niet aan de oppervlakte der dingen blijft hangen, zegt het volgende:

Dit stuk is geen gewoon stuk. Publiek en critiek, die het als zoodanig hebben beschouwd, gaven daardoor zeker geen bewijs van groote scherpzinnigheid. Bezie het eens goed, en gij zult bemerken, hoe achter dat schijnbaar onzinnige ‘maakwerk’ een diepe zin steekt, en hoe wij hier met niets minder dan met een allegorie te doen hebben.

Of wat is de hoofdpersoon Gabriëlle anders dan de verpersoonlijking van het tooneel in de Hoofdstad? Luister slechts, en oordeel zelf of de toespelingen niet zoo helder als de dag zijn.

Zij was diep gezonken, Gabriëlle, zóó diep, dat geen fatsoenlijk man zich meer met haar in wilde laten, toen een geëerd en begaafd persoon (in het stuk *van Dijk* genaamd) zich aan haar begon te interesseeren, zich harer aantrok en eindelijk een duurzame verbintenis met haar wilde aangaan. Wel waarschuwden welmeenende vrienden (als *Montfoort*), wel wezen zij op de omstandigheden die van dien aard waren, dat, hoe goed v. Dijks bedoelingen ook wezen mochten, hoevele goede eigenschappen Gabriëlle ook mocht bezitten, het een reuzentaak en een hachelijk waagstuk heeten moest, wat hij hier ondernam. Te vergeefs. Eigenzinnig als alle verliefden, zwoer hij dat hij Gabriëlle uit hare vernedering zou verheffen, het kostte wat het wilde.

De verbintenis kwam tot stand. Gabriëlle schikte zich zoo goed mogelijk in hare nieuwe omgeving, maar het bleek alras, dat van Dijk zijn krachten had overschat, en dat hij de man niet was om haar gelukkig en geëerd te maken. Zijn toestand wordt hem al spoedig ondragelijk; hij wil er een eind aan maken - zij het ook door scheiding.

Maar nu treedt de oprechte vriend te voorschijn. Hij heeft deze verbintenis niet aangeraden, maar nu zij eenmaal tot stand is gekomen, nu eischt hij ook dat v.D., die haar ondanks alle waarschuwingen doorzette, thans, als man van eer, zijn verplichtingen nakome en zijn beloften vervulle. Er volgen tragische tooneelen, te lang om na te vertellen. Genoeg, dat (de zoogenaamde) van Dijk ten slotte tot inkeer komt. Hij begrijpt dat de wijze, waarop hij tot nu toe met Gabriëlle heeft omgegaan, de rechte niet was; hij beseft wat hij

aan haar verschuldigd is, en zinkt, beterschap belovend, berouwvol aan haar voeten.

Of zij verder gelukkig zijn geweest; of het van Dijk, door ondervinding wijs geworden, inderdaad gelukt is Gabriëlle tot eer en aanzien te verheffen - dien blik in de toekomst kon het drama ons natuurlijk niet geven.

En het publiek heeft dat alles niet begrepen! Het heeft niet ingezien, dat de Vereeniging ‘Het Nederlandsch Tooneel’, met een zeldzaam geëvenaarde zelfkennis en een niet genoeg te waardeeren bescheidenheid en oprechtheid, haar eigene geschiedenis ten tooneele voerde!

Nu men beter is ingelicht, mag verwacht worden dat aan zooveel miskenning een eind zal komen, en dat aan het ‘oorspronkelijk tooneelspel’ *Gabriëlle* voortaan de eer zal worden gegeven die het verdient.

Amsterdam, 16 October 1878.

J.N. VAN HALL.

***Het Hek van den Dam, een verhaal in den trant van Helen's kleintjes. Naar het Engelsch door O.D.A. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon*, 1878.**

Bij de Erven Bohn te Haarlem is ten vorigen jare eene Hollandsche bewerking van een Amerikaansch boekje verschenen, dat overal nog al opgang heeft gemaakt. Helen's kleintjes, zoo luidde de titel, werd niet zonder reden met ingenomenheid door het publiek ontvangen. Wanneer nu bij een ander geschrift, dat korten tijd daarna verschijnt, op het titelblad gezegd wordt: ‘in den trant van Helen's kleintjes’, dan mag men zulks als eene reclame beschouwen. Het woord *reclame* heeft echter door het spraakgebruik eene ongunstige beteekenis gekregen, en of het daarom in deze goed gekozen is, kan niet a priori worden uitgemaakt, doch zal eerst blijken bij nauwkeurige beschouwing en overweging van den inhoud. Zeker recensent schreef, dat hij wel zou willen weten of die reclame was uitgedacht door de schrijfster dan wel door de vertaalster. Ik voor mij beschouw zulks als eene onverschillige zaak: de vraag, waarop het eigenlijk aankomt, is deze, of de dusgenoemde reclame eenig bestaansrecht heeft, m.a.w. of zij iets meer dan eene ongepaste aanmatiging mag heeten. Gelukkig kan ik zonder aarzelen een bevredigend antwoord op die vraag geven. Het ‘Hek van den dam’ is inderdaad eene niet ongelukkige navolging van Helen's kleintjes, en zeker heel wat anders dan eene gebrekkige naäperij. De vinding is niet nieuw; maar zij die van een aangegeven denkbeeld zooveel partij weet te trekken als de schrijfster van dit boekske, heeft recht zich in het publiek te vertoonen. Men mag noch haar noch de vertaalster er hard over vallen, nu één van beiden door de kunstgreep der reclame het publiek trachtte te winnen of liever gezegd de aandacht poogde te trekken.

Wanneer ik deze gunstige getuigenis afleg, denk ik echter voornamelijk aan het eerste gedeelte van het verhaal, waaraan het dan ook den titel ontleent, dat gedeelte waarin.... Maar neen, ik klap niet uit de school. Laat ieder zelf het kleine geschrift lezen; door eene beknopte schets of reeds door eene kleine aanduiding zou ik de aardigheid bederven. De lezer zal onmiddellijk gevoelen waar ik de grenslijn getrokken heb. Dat tweede gedeelte nu is lang zoo

frisch niet en heeft hier en daar iets mats, zelfs iets onnatuurlijks. Opgeschroefd o.a. is het geheele verhaal der ontmoeting met Clara.

Voor de tegenstelling had de schrijfster iets anders kunnen kiezen, in welk geval er van het boekje in zijn geheel zeker wat beters ware terecht gekomen. Het aardige klubje, dat zoo huishoudt als hek van den dam is, moest ons op hetzelfde tooneel vertoond zijn na de afsluiting van het hek.

Doch trots mijne bezwaren tegen het laatste gedeelte durf ik de kennismaking in alle opzichten aanbevelen, vooral aan jongelieden van beiderlei geslacht, op dien moeilijken leeftijd, waarvan het spreekwoord getuigt, dat men te groot is voor een servet en te klein voor een tafellaken.

Zoowel de Hollandsche bewerkster als de uitgevers hebben zorg besteed aan het boekje. Het zal stellig zijn weg vinden, en na de kennismaking zullen hoogstens enkelen een grief behouden tegen de reclame.

Zierikzee, 24 Augustus 1878.
J.H.C. HEYSE.

Een Amerikaansch verslag.

Public libraries in the United States of America, their history, condition and management; Special Report, Department of the Interior, Bureau of Education. Washington, Government Printing Office, 1876, 8°.

> Books are not absolutely dead things.
> MILTON.

Toen in het vorige jaar de stichtelijke liederen der Amerikaansche Jubilee-zangers met vrome belangstelling doch grooter nieuwsgierigheid werden aangehoord, en velen in ons vaderland door milde bijdragen deze vrucht van het eeuwfeest der Amerikaansche Unie koesterden, was een ander blijvend gedenkteeken der grootsche feestviering van de honderdjarige republiek door de American steamers tot ons overgebracht. Ik bedoel het lijvige boekwerk van ruim 1100 bladzijden, waarvan ik den titel boven dit opstel schreef, en dat een keurigen schat van wetenswaardige bijzonderheden bevat op het groote gebied van volksontwikkeling en beschaving, waarin de Vereenigde Staten zoo buitengewoon uitmunten boven die van de oude wereld.

Herhaalde malen heb ik met zekeren eerbied gebladerd in de keurig gedrukte verslagen van de Amerikaansche schoolautoriteiten, en dikwerf heb ik met een naijverig oog de vele plattegronden en duidelijke afbeeldingen van de talrijke schoolgebouwen bekeken, doch nimmer had ik met zulk een klimmende belangstelling een report van de Washingtonsche pers doorgelezen als dit pronkstuk van de afdeeling van onderwijs; daarin is op voortreffelijke wijze de geschiedenis der Noord-Amerikaansche boekerijen beschreven, haar tegenwoordigen toestand met de noodige statistische bescheiden toegelicht, en zijn over het beheer en de inrichting van openbare bibliotheken door deskundigen met blijkbare voorliefde zeer nuttige beschouwingen geleverd. Ik wil trachten van mijne groote ingenomen-

heid met dit boek een sprekend bewijs te geven door het hier te lande eenigszins bekend te maken.

De intellectueele kracht der Noord-Amerikanen wilde men te Philadelphia laten schitteren, en zoo werd besloten korten tijd vóór de tentoonstelling, dat door het Departement van Onderwijs zou wereldkundig gemaakt worden wat er voor dit gedeelte der volksbeschaving daar te lande gedaan werd en nog gedaan wordt; men wilde laten zien op welk eene schaal de kennis, op de openbare school aangeleerd, wordt uitgebreid en onderhouden, dank de reusachtige openbare boekerijen, welke door hare onbekrompene inrichting en doeltreffend bestuur om den voorrang wedijveren. In geen ander land worden zoo vele en zulke doelmatige catalogi der boekverzamelingen gedrukt; deze sleutels voor de goed voorziene pakhuizen van studieboeken of van werken tot nut en genoegen moesten dus op de Exhibition te voorschijn gebracht worden, met vele andere verslagen en statistieken daartoe betrekkelijk, naast een verblindend tal van afbeeldingen van verschillende bibliotheekgebouwen. Deze moesten een duidelijk bewijs leveren voor de degelijkheid, waarmede het Amerikaansche volk de vruchten van den menschelijken geest, voor zoover deze, vermenigvuldigd door Gutenberg's uitvinding, zich onder het bereik van het algemeen laten brengen. Maar de vooruitziende geest, die het Amerikaansche bestuur kenmerkt, was niet tevreden met hetgeen aldus aan de geheele wereld zou vertoond worden door catalogen en afbeeldingen; men had in 1874 bevel gegeven om alles te verzamelen wat de boekerijen betreft in alle Vereenigde Staten voor hare geschiedenis en inrichting, uitgebreidheid en inkomsten. En om toch niet ten halve te blijven steken, was zelfs aan deze omvangrijke taak nog toegevoegd een gepast onderzoek in te stellen naar hetgeen de ondervinding omtrent het bestuur van die verzamelingen aan de heeren bibliothecarissen had geleerd; men ziet hoe de gelegenheid om te leeren en te verbeteren wordt opgezocht en aangegrepen.

Binnen twee en een half jaar heeft de daarvoor benoemde commissie op eene uitmuntende wijze zich van hare taak gekweten: en nu ik haar blijvend gedenkboek van de Amerikaansche bibliotheken heb gelezen en herlezen, sta ik verbaasd over de deugdelijke krachtsontwikkeling van die mannen, voor wier kennis van zaken en helder inzicht men eerbied moet hebben. Waarlijk de Amerikaansche bibliothecarissen tellen voortreffelijke mannen

in hunne gelederen; en aan de commissie van bewerking, den heer Sam. R. Warren en Majoor S.N. Clark, komt alle lof toe over de wijs, waarop zij de massa van ontvangene antwoorden op de doelmatig gestelde vragen heeft weten te verwerken. De stapels van bijdragen en bouwstoffen zijn geordend en geschikt, beoordeeld en verwerkt, dat het een lust is in dit Report te bladeren, hetwelk een reuzenwerk mag genoemd worden, en dat met een 20tal keurige afbeeldingen van bibliotheken is opgeluisterd, van welke houtsneden de meeste door Miss C.A. Powell zijn gegraveerd, een leerling der Cooper Union Free Art School. En om reeds nu eenig denkbeeld te geven van den omvang van het werk, deel ik het cijfer mede der thans in de Noord-Amerikaansche Staten bestaande libraries, welke 3682 in getal zijn. Hadden nu alle bibliothecarissen de vragen beantwoord, welke hun voorgelegd waren, om een volledig gedenkteeken ter eere van Amerika's boekenschat te helpen stichten, het ware nog beter uitgevallen; nu toch zijn vele raadselachtige opgaven ingekomen, of halve antwoorden; de helft hunner ongeveer verzweeg het cijfer van jaarlijksche inkomsten, 653 noemden het jaar der oprichting niet, meer dan twee duizend zeiden niet hoe groot de jaarlijksche aanwas wel is, en meer dan drie duizend gaven de tractementen van het personeel niet op, terwijl van bijna drie duizend hetgeen jaarlijks aan boeken wordt besteed, niet is opgenoemd, alsof in zulke zaken eenig geheim wenschelijk ware, en dat terwijl het de eer en roem van Amerika's intellect gold!

Spreken wij dikwerf met zekeren afgunst over hetgeen van staatswege in de Nieuwe Wereld verricht wordt voor het volk, wij hebben herhaalde malen kunnen bewonderen wat daar door the public spirit, dank zij de krachtige en ongestoorde ontwikkeling in dat vrije land, tot stand wordt gebracht, waaraan Europa met hare kleinsteedsche begrippen in hare groote en kleine rijken en vorstendommen verdeeld niet denkt. En nu acht ik het de moeite waard na te gaan wat onder anderen een van de krachtige middelen tot ontwikkeling en vooruitgang in Noord-Amerika beteekent, en hoe nuttig de op uitgebreide schaal ingerichte bibliotheken werken. Ik geloof namelijk, dat de vergelijking van de Europeesche inrichtingen tegenover de jeugdige boekerijen der Yankee's zeer zeker in hun voordeel uitloopt, en dat in vele punten het door mij te prijzen voorbeeld van ginds hier navolging verdient.

Wanneer toch, in weerwil van de vele en kolossale gebreken,

Noord-Amerika het land van de toekomst door velen genoemd wordt, en het goede, dat daar tot stand is gebracht, goed werkt en weldadige vruchten afwerpt, en alzoo tot verbetering en beschaving, tot geluk en ontwikkeling medewerkt, langs welke kronkelpaden de vooruitgang op het ondermaansche zijnen weg ook schijnt te vervolgen, dan zal het wel veroorloofd zijn de daar gebruikte hulpmiddelen van nabij te bezien. Het komt mij namelijk voor, dat de vrees voor wanhopig verderf, die sommige Amerikaansche berichten doen ontstaan, zal getemperd worden door het bewustzijn, dat er aan opleiding van het jonge geslacht, aan uitbreiding van kennis, die macht is of zal worden, aan herinnering van hetgeen tot roem en eer der natie en hare worsteling is gedaan, door de ernstige mannen in elken Staat ontzettend veel verricht werd en steeds wordt. Kennis te verspreiden en wetenschap te bevorderen, al is die wetenschap daar ginds meer op een practisch doel gericht, dat is de taak van die 3700 boekerijen met hare 12 millioen boeken en anderhalf millioen pamfletten of brochures, die reeds nu zooveel nut doen, al is de kalmte nog niet overal aangebroken, welke de beoefening van de bespiegelende vakken, als letteren en rechtsgeleerdheid, vordert. Met cijfers en voorbeelden zal ik mijn gunstig en vertrouwend oordeel ophelderen, om zoo mogelijk het goede van de voorbeelden uit de United States in het oog te laten springen.

Het moge wat vreemd klinken, om een bibliothecaris onder de opvoeders van het volk te rangschikken, maar onjuist is het toch niet, wanneer men bedenkt welk een machtigen invloed die groote openbare en volks-bibliotheken kunnen hebben op de ontwikkeling van de duizenden, die daar komen om te lezen of vandaar de boeken medenemen naar huis. Men lette b.v. op deze cijfers: op de library of the Peabody Institute te Baltimore - zoo iets als Teyler - werden in 1874 aan 2400 lezers 33,000 boeken verstrekt, en daar is niet meer dan één tiende gedeelte zoogenaamde romanlitteratuur. In de Mercantile Library Association aldaar zijn 35,000 boeken gebruikt door 15 à 20,000 bezoekers; en dat terwijl er in die stad nog 35 andere boekerijen zijn. The public library te Boston, waar er bovendien 66 gevonden worden, reikte, dank zij hare practische inrichting, in één jaar 6 à 700,000 deelen uit. De handelsbibliotheek te Brooklyn,

een der 30 libraries van die stad, zag door hare 3000 leden ongeveer 120,000 boeken gebruiken. The public library te Chicago, waar 22 boekerijen zijn, heeft 403,000 deelen uitgeleend aan ruim 23,000 mannen en vrouwen, dat is gemiddeld 1322 daags! Van die te Cincinnati is het cijfer nog hooger, d.i. 443,000, welke door 26,247 personen zijn gelezen, en in deze stad zijn er nog 29 andere libraries. Bij deze cijfers staat New-York niet achter met hare 123 bibliotheken; daar gaf de Mercantile library laatst 203,000 boeken uit, terwijl er meer dan 7000 werden nageslagen in de leeszalen. In de wetenschappelijke Astor-library aldaar lazen 42,000 personen ruim 127,000 boeken, en wel 61,000 scientific and 66,000 literary books. Verder gaf daar the Apprentices-library, welke voor het werkvolk de deuren opent, aan 7000 lezers 115,000 boeken, en daarvan zijn slechts 64 niet teruggekomen; zeker een merkwaardig en hoogst gunstig verschijnsel. En dit is nog niet alles; the Young Men's Christian Association gaf ruim 17,000 deelen aan 14,000 lezers, terwijl 30,000 personen in dat jaar hare leeszalen bezochten. Dit is natuurlijk een kleinigheid in vergelijking van de 600,000 lezers en lezeressen van 1875 in de leeskamers van the Cooper-Union library in dezelfde stad, waar men daags van 800 tot 2500 boeken afgeeft. Te Philadelphia, waar 101 boekerijen worden gevonden, is de Mercantile library door 501,000 personen bezocht, die 237,000 deelen gebruikten; evenals op de Handelsbibliotheek te St. Louis 132,000 stuks door 4446 leden zijn gelezen. Ik eindig met San Francisco, waar van the Mercantile library 80,000 boeken door 2000 leden zijn gebruikt.

Blijkt nu ten duidelijkste de omvang en het goede gebruik van die groote boekverzamelingen, de invloed dien zij op de bevolking hebben, is evenmin te miskennen; kortom, ik beweer, dat de bibliotheken, wanneer zij werken zooals deze aangehaalde voorbeelden, een belangrijk aandeel hebben in de ontwikkeling van de burgerij en van den geleerden stand. Zoo werd het dan ook in Amerika beschouwd, en de regeering vond de zaak hare aandacht wel waard; in twintig Staten waren in de laatste 25 jaren vele free public libraries verrezen; vandaar dat zij reeds in 1870 statistieke opgaven van de openbare boekerijen verzamelde, en berichten inwon omtrent den aankoop der boeken en het uitleenen daarvan, omtrent de inrichting van gebouw en den vorm van den catalogus, alsook omtrent het daaraan verbonden per-

soneel en het bedrag der toelagen. Geen wonder, dat de stof voor het Gedenkschrift der Amerikaansche boekerijen verzameld, nu zoo is opgehoopt, en dat, zelfs met weglating van veel dat ingezonden was, er nog ruim 1100 bladzijden met dit Report gevuld werden.

Waren er toch vóór 100 jaar in 13 Staten te zamen slechts 29 bibliotheken met ruim 45,000 boeken, bij het eeuwfeest zijn er 3682 geteld, die 12 millioen boekdeelen bezitten, behalve de anderhalf millioen brochures; en hieronder zijn de schoolbibliotheken niet gerekend, evenmin als die, welke de kerken in Amerika bezitten, die te zamen op 10 millioen boeken worden geraamd.

Men verwachte niet, dat ik over het bestuur en de inrichting der Amerikaansche boekerijen, waaraan voortreffelijk geschreven hoofdstukken in dit regeeringsverslag zijn gewijd, zal spreken. De vele en vrij netelige vraagstukken van practischen aard, als afmeting der kasten, de stof van den band, de plaatsing van gelijksoortige dan wel van gelijkvormige boeken bij elkander, de inrichting van den alphabetischen en den vak-catalogus, zijn alle zaken, die den lezer van dit tijdschrift niet mogen voorgelegd worden; er zijn andere punten in deze merkwaardige geschiedenis van die duizenden boekerijen, die eerder aanspraak maken op de aandacht van het lezend publiek.

Of is het niet opmerkenswaard, dat een der mannen, waarop Noord-Amerika met volle recht trotsch mag zijn, de groote Franklin, de stichter was van een bibliotheek vóór ruim honderd jaar? Het is de moeite waard hier even bij stil te staan, om tevens den toestand der toenmalige Engelsche koloniën voor den geest te halen. Zij waren dan in die dagen weinig bevolkt en hingen geheel af van het moederland, wat betreft de intellectueele ontwikkeling. Benjamin Franklin vertelt in zijne eigene levensgeschiedenis, hoe hij als jongen blaakte van weetgierigheid, en geen bevrediging voor zijne leeslust vond in het theologisch twistgeschrijf, de eenige boeken van zijn vader, waarmede hij kennis maakte, nadat hij the Pilgrim's Progress en Bunyan's Works uit had, en deze had verkwanseld voor R. Churton's Historical Collection. Was Franklin daardoor genezen van het voornemen om de kerkelijke loopbaan te betreden, zijn leeslust deed den vader besluiten een boekdrukker van hem te maken, en hij werd in de leer gedaan bij zijn ouderen broeder James. Zoo kreeg hij betere boeken onder de oogen, maar vaak nam hij in stilte een boek uit de kast om dit 's nachts te lezen, dat hij daarna den volgenden morgen weder op zijn plaats bracht.

Toen knoopte hij kennis aan met een ontwikkeld koopman, Matthew Adams, die hem vele boeken leende. Op zeventienjarigen leeftijd verliet hij Boston, maar vond te New-York, waar slechts ééne drukkerij was, geen werk. Het bericht van den dood van een der twee drukkers, die Philadelphia toen telde! deed hem naar deze stad trekken. Merkwaardige toestanden van 1723 voorwaar, als wij ze met het tegenwoordige vergelijken; de eene drukker was een ongeletterd man, maar die geknipt was voor zijn bedrijf, terwijl de ander wel eenige kennis bezat, maar zijn vak volstrekt niet verstond. Een jaar of zes later richtte Franklin een debating-society op, the Junto genaamd, welke het begin was van the American Philosophical Society, en waaruit is voortgekomen, zooals hij het uitdrukt, ‘the mother of all the North American subscription libraries’.

De boekverkoopers en drukkers handelden bijna alleen in papier, almanakken, schoolboeken, verzenboeken en wat dies meer zij. Wie wat anders wilde lezen, moest het uit Engeland laten komen. Elk der leden van the Junto bezat slechts enkele boeken; deze werden broederlijk ten algemeene nutte overgebracht naar een kamer, die zij voor hunne vergaderingen hadden gehuurd, in plaats van het ale-house, waar zij eerst bijeenkwamen. De zaak viel evenwel niet in den smaak; het wilde met de deelneming niet vlotten, en na een jaar tijds spatte het gezelschap uiteen, terwijl ieder zijne boeken weder naar huis nam. Daarop ontwierp Franklin een ander plan, waarvoor hij een vijftig jonge kooplieden won, die elk 40 schellingen gaven om boeken te laten komen, en er jaarlijks 10 betaalden, om daarvoor geregeld nieuwe lectuur aan te koopen. Verder kon de ijverige boekdrukker het te Philadelphia niet brengen; maar de zaak was gevestigd: ééns in de week was de bibliotheek open om aan de leden boeken ter leen te geven, tegen schriftelijke verplichting de waarde dubbel te vergoeden, als het boek niet in behoorlijke orde terug werd bezorgd. De zaak bleek levensvatbaarheid te hebben, want zij werd in andere steden, zelfs in andere provinciën, nagevolgd. Er kwamen boekgeschenken bij, en het lezen werd weldra voor iets fatsoenlijks aangezien; bij gebrek aan openbare vermakelijkheden wierp men zich op de studie, en werd weldra beter met den levendmakenden geest van den stillen boekenschat vertrouwd; weinige jaren later merkten vreemdelingen op, dat er te Philadelphia meer beschaving en verfijning was te vinden dan in andere steden bij de menschen van gelijken stand.

Dit deelt Franklin mede van zijne stichting, die ik in hare verdere ontwikkeling niet kan volgen; genoeg dat zij openstond voor elk fatsoenlijk man, dat zij de grondslag was van the Philadelphia Library, en dat daarbij later gevoegd werd de boekerij van James Logan - van welk nederig gebouwtje een nette afbeelding is gegeven - met eenige vaste goederen tot bezoldiging van den bibliothecaris en tot aankoop van boeken. In de angstige dagen van den Amerikaanschen vrijheidsoorlog behoefde deze wetenschappelijke verzameling gelukkig niet uiteen te spatten, maar werd zij daarentegen voor de leden van het eerste congres ontsloten, terwijl de Engelsche troepen, die van 1777 op '78 de stad bezet hielden, een deugdelijk gebruik van deze boeken maakten, waarvoor zij trouwens behoorlijk betaalden. In 1789 is de eerste steen gelegd voor het groote gebouw der Philadelphia Library, waarop in een gepast opschrift ter eere van Benjamin Franklin diens bemoeienis is gebeiteld. Later is een standbeeld van den verdienstelijken man in een nis in den voorgevel van het gebouw geplaatst, en wel op besluit van het bestuur, dat ‘Franklin would approve of a gown for his dress and a Roman head’; het beeld is trouwens te Rome vervaardigd.

Bij de overige boekverzamelingen, die de Vereenigde Staten nu honderd jaar geleden bezaten, mag ik niet stilstaan; ik ga over tot een ander hoofdstuk, waarin de S c h o o l b i b l i o t h e k e n behandeld worden.

Het is bekend, dat de onderwijzers van de lagere scholen in alle landen de behoefte aan lectuur, welke zich uit den aard der zaak bij de lagere standen der maatschappij zoo doet gevoelen, trachten te bevredigen door het aanleggen van kleinere of grootere verzamelingen van leesboeken. En nu is het merkwaardig om bij het practische Amerikaansche volk te gaan zien, hoe bij hen, die voor het lagere onderwijs zooveel overhebben, dit leermiddel - om eens een echten schoolschen term te bezigen - wordt verstrekt en met welk gevolg.

En hier vinden wij een merkwaardige teleurstelling; terwijl zoovele andere bibliotheken trotsch zijn op het beste succes, is het met die schoolboekerijtjes slecht gegaan. Dat er dus fouten bij de inrichting schuilen, begrepen de schrandere opstellers van het rapport; zij hebben getracht ze op te sporen en kwamen tot het besluit, dat eensdeels de wetgeving, anderdeels het bestuur er schuld aan had. Stond de wet toe een belasting

te heffen in elk schooldistrikt voor het aanschaffen van schoolboeken, dan kwam de Staat niet te hulp, of waar dit het geval was, ontbrak toezicht op de keus der boeken; elders werd de toelage niet geregeld verstrekt, of kwamen de gelden niet tot hunne bestemming. Doch de noodige zorg voor de schoolbibliotheken schijnt meerendeels ontbroken te hebben, en vreemd genoeg voorwaar behartigden de onderwijzers de goede zaak veel te weinig.

Enkele voorbeelden mogen hier genoemd worden; in den staat New-York werd in 1835 de wet aangenomen, welke elk schooldistrict toelaat 20 dollars te heffen voor het opzetten en 10 dollars voor de jaarlijksche uitbreiding van de schoolbibliotheek; maar de eerste boeken zijn eigenlijk gezegd opgedrongen geworden, en eerst in 1838 werd de wet doorgevoerd, die in 15 jaren tijds 1,600,000 deelen in de boekenkasten van de 11,000 districten bracht. In 1864 werd evenwel bij de wet toegestaan, dat voor de bezoldiging van de onderwijzers en voor de schoolmeubelen ook het bibliotheekgeld mocht gebruikt worden; geen wonder, dat de goede zaak in richting verliep en bij vermindering van aankoop is de liefhebberij vervallen, zoodat de geheele zaak weldra tot de geschiedenis zal behooren, en door de ontwikkeling van de vele andere openbare en volksbibliotheken geheel verstikt zal worden; men telt overigens 615 boekerijen in den Staat New-York, die voor een deel in de plaats komen van die voor de jeugd.

Over het algemeen is eerst in de laatste tien jaren in de overige staten de wet ingevoerd, die één tiende of meer ‘of a mill on the dollar’ op de belastbare inkomsten toelaat jaarlijks te heffen, of ook 5 of 10 pCt. van de schooltoelagen aan de schoolbibiotheek te besteden. Ik durf mij vleien, dat in de meeste Staten over een jaar of tien, mits men de hand er aan houdt, de zaak weder gunstiger zal staan. Inmiddels telt in ronde cijfers:

	deelen.	
Massachusetts	91,000,	waaraan doll. 42,707 was besteed.
Michigan	170,000	in 1873, in 1472 biblioth., en gaf toen 19,000 doll.
Rhode Island	20,000	in 1852.
Jowa	13,000	in 1875.
Indiana	253,000	in 1875, waarvan 85,366 werden gelezen.
Ohio	258,000	in 1869.
Wisconsin	16,157	in 1874, voor doll. 14,657.
Missouri	24,000	in 1868.
Illinois	61,070	in 1874, waaraan doll. 195,000 was besteed.
California	gaf van 1867 tot 1874 de som van doll. 169,000.	

Dit wat betreft de lagere scholen; van de inrichtingen van onderwijs, die hierop volgen, hebben er 862 een totaal van één millioen boeken; maar de wettelijke bepalingen om deze in stand te houden bestaan nog niet; voor het grootste gedeelte zijn het geschenken. In den Staat New-York zijn 234 academies, die uit het onderwijsfonds van staatswege ondersteund worden, en deze hebben te zamen 164,000 boeken, die op een waarde van 193,000 dollars worden geschat.

Zoowel bij de Instituten voor blinden en doofstommen als bij de inrichtingen voor weezen en andere ongelukkigen, zijn in de Vereenigde Staten boekerijen opgericht, doch deze zijn uit den aard der zaak van minderen omvang. Opmerking verdient evenwel de bekentenis in het rapport, dat de collection of the National deaf-mute College door de verzameling over dit onderwerp, die de heeren Guyot te Groningen bijeenbrachten, wordt overtroffen.

Een afzonderlijk hoofdstuk van ons report is gewijd aan de C o l l e g e L i b r a r i e s, dat is die boekerijen welke aan de verschillende academische inrichtingen ten gerieve van de studeerende jongelingschap zijn verbonden. Hier gelden dus andere behoeften, geen verzamelen van zeldzame drukken of kostbare aardigheden, maar de kasten moeten voor die vakken, waarin gestudeerd wordt, ruim voorzien zijn, en bovendien moeten die bibliotheken zeer toegankelijk zijn. Hoe ver dit laatste nu gaan kan, wordt behoorlijk besproken, en de meeste beschouwingen deel ik geheel, want zij zijn door verstandige en deskundige heeren ter neer geschreven. Ik stem toe, dat zulk een studentenbibliotheek noch in eerste drukken of in ontdekkingsreizen, noch in complete uitgaven van een bepaalden schrijver of dergelijke kostbare liefhebberijen behoeft uit te munten; men lette bepaald op het belang der studenten en hunne leermeesters in de verschillende vakken van wetenschap, welke aan de hoogeschool worden beoefend. Zoo noodig, schaffe men zelfs twee of meer exemplaren aan, als er vaak vraag is naar hetzelfde boek tegelijker tijd.

Dat men voor studenten de leeszalen zoowel des avonds als zelfs op den Zondag wil openstellen in Amerika, moet ons niet verwonderen. Want men kan kwalijk aan de stoelen in de leeszaal voor studenten een Sabbatsrust toestaan, terwijl de werkman bij duizenden een deel van den Zondag aldaar in sommige

steden bezigt om zich uit te spannen in een goed voorziene leeskamer eener openbare bibliotheek, b.v. 10,142 Sunday readers in 1874-75 te Worcester, ruim duizend bezoekers van den Periodical Reading Room op elken Zondag te Boston, even zooveel in de public library te Cincinnati, welke het eerst dezen maatregel heeft genomen; de Mercantile library te Brooklyn telde Zondags meer dan 3000 lezers, terwijl de public school library te St. Louis, op iederen Zondag van 10 tot 10 uur geopend, even vele lezers telt als in de week. Opmerking verdient, dat onlangs te Manchester, op voorstel van den bisschop van Salford, besloten is de free library ook op Zondag te openen. En evenals ik in groote steden in Frankrijk en Italië op de lange winteravonden zulk een genotvol gebruik zag maken door ernstige werkers bij honderden in de groote leeszalen, kan ik begrijpen hoe dit in Amerika met dezelfde goede instelling door tal van jongelieden gedaan wordt des avonds, nadat zij hunne morgen- en middaguren op het laboratorium of elders hebben gebruikt. En al wordt in het voortreffelijke Amerikaansche tijdschrift ‘Journal of Libraries’ ernstig geklaagd dat het gaslicht aan de banden der boeken, welke in de leeszaal staan, merkbaar nadeel toebrengt, zoo zou ik daarom toch niet ophouden met dit licht iederen avond te ontsteken bij de raadpleging van het wetenschappelijke licht, dat van die groote leeszalen uitstraalt.

Zeker omdat velen in de Vereenigde Staten zoo vlug of gemakkelijk groote fortuinen hebben verworven, zijn de college libraries door ruime schenkingen zoo goed bedeeld, want het is slechts de winnende hand die mild is. Hoe 't zij, de bezittingen van eenige dezer boekerijen zijn aanzienlijk genoeg om van een tiental de cijfers mede te deelen. Tusschen de 20 en 30,000 dollars bezit de bibliotheek der Madison, der Wesleyan, der Brown en der Rochester University; tusschen de 30 en 40,000 heeft die van het College der City of New-York, van Dartmouth en van Trinity College; die, van Yale College te New Haven bezit 65,500 doll. en Harvard College in Massachusetts 169,000 doll. Hierbij verdwijnen wel een weinig de legaten van menige professorsweduwe, welke haars mans boekenschat nalaat aan de bibliotheek der school, waar haar geliefde echtvriend had geschitterd en gewerkt. Of voor den onbaatzuchtigen afstand van zulke wetenschappelijke hulpmiddelen ook in de Vereenigde Staten de hatelijke successierechten moeten betaald worden, weet ik niet, maar zeker is het een onbillijk-

heid, dat de administratie in Nederland ook die belasting heft van de aan den lande geschonkene verzamelingen of enkele voorwerpen; kon daarvan geen amendement op onze jongste successiewet vrijstelling gegeven hebben? Uit de getrouwe geschiedenis van al deze boekerijen blijkt hoe goed deze en gene invloedrijke persoon door vrijwillige inschrijvingen ettelijke duizenden dollars voor een bepaald vak van wetenschap wist bijeen te brengen, of wel voor het gebouw. Enkele voorbeelden wil ik overnemen. Isaak Rich uit Boston gaf, alsof hij aan zijn naam eer wilde aandoen, 40,000 doll. voor het gebouw van de Wesleyan University library te Middletown in Connecticut; P.H. Smith uit Chicago schonk voor hetzelfde doel 25,000 doll. aan Hamilton College te Clinton (N - York), waarna even zooveel als tweede helft door de studenten en rijke beschermers werd bijeengebracht. De heer Vassar vermaakte 50,000 doll. aan het naar hem genoemde collegie te Poughkeepsie (N.-York) voor aankoop van boeken en een kabinet uit de rente daarvan. De Brown-University te Providence (Rhode Island) is genaamd naar haren stichter N. Brown, die de lijst voor de bibliotheek opende met 10,000 doll., welke weldra door anderen bijna verdubbeld werd, en later gaf een ander lid dier familie nog 50,000 doll. voor een brandvrij gebouw met den grond er bij, ofschoon hij reeds bij zijn leven voor 15,000 doll. daaraan had geschonken. Een gift van W. Kelley aan de universiteit te Ithaca van 2250 doll. voor mathematische boeken, verdient nog vermelding, evenals die van M.F. Odell van 5000 doll. als fonds voor boeken over Amerikaansche geschiedenis aan de boekerij te Middletown; doch de talrijke kleinere legaten sla ik over. Liever vermeld ik dat het onlangs door Mr. en Mrs H.F. Durant voor meisjes gestichte college te Wellesley (Massachusetts) een bibliotheek heeft voor 120,000 deelen, die bij de opening reeds met 10,000 boeken was voorzien, bijna alles geschenk van de stichters. De duidelijke afbeelding van dat doelmatig verlichte gebouw met alcoven en een gaanderij, waar de boeken netjes achter glas geplaatst zijn, verwekt, evenals de beschrijving van die inrichting, zekere mate van afgunst, en doet den lust ontbranden om daar te mogen werken en studeeren.

Het beginsel om ook door de studenten wat te laten bijdragen aan de voor hen openstaande bibliotheken, wordt ook in de Vereenigde Staten gevonden, want bij de meeste universities moet elk student één of meer dollars jaarlijks of wel 5 dollars

bij zijne inschrijving ten bate van de bibliotheek betalen; zeker een billijke belasting op de beurs van de meestal milde studeerende jongelingschap.

Uit de tabel van deze college libraries blijkt, dat 15 van de 71 eerst in deze eeuw zijn gesticht, en 21 pas sedert 1850, het moet ons dus niet verwonderen, wanneer wij de cijfers der boeken van die jonge inrichtingen zien onderdoen voor die van de oudere Duitsche universiteiten. De meesten blijven ver onder de 20,000; slechts 15 komen tusschen de 20 en 40,000, terwijl er twee, en die zijn uit de vorige eeuw, 45,000 en 95,000 tellen, evenals een andere, die te Cambridge, welke van 1638 dagteekent, het cijfer van 212,000 overschrijdt. De academische boekerijen in Duitschland zijn veel rijker; een vijftal blijft slechts onder de 100,000 deelen, terwijl er tien tusschen de 100 en 200,000 boeken bezitten en een stuk of drie daarboven gaan. Maar ik zou er niet voor durven instaan, of dezelfde manier van het zielental te bepalen, hier en ginds geldt, want in Amerika worden de dunne geschriftjes onder den titel van pamphlets gewoonlijk afzonderlijk geteld.

Doch er is nog een andere reden, waarom de university libraries in de Vereenigde Staten niet zoo goed voorzien zijn; er bestaat namelijk een aanzienlijk getal van vakscholen, dat zijn dezulken, waar slechts ééne faculteit, zouden wij zeggen, wordt vertegenwoordigd; en deze verdienen thans onze aandacht. Wij beginnen als van ouds om den wille van eerbied of ontzag voor de zaak of voor hare vertegenwoordigers, met de T h e o l o g i c a l L i b r a r i e s . Deze zijn natuurlijk aan een school voor godgeleerden verbonden, en laten over het algemeen genomen wel wat te wenschen over. Ik begrijp zeer goed, dat de schrijvers van dit hoofdstuk op een uitbreiding daarvan aandringen, en ik vind daartoe des te meer reden, omdat de aanstaande predikant uit de boeken, en dus van de bibliotheek, tal van zaken moet leeren tot zijne ontwikkeling; en deze zal dan eerst nuttig en gunstig plaats grijpen, wanneer hij, behalve een matige dosis godgeleerdheid aan de academie op te doen, tot nut en uitspanning eens een boek over de vele andere wetenschappen ter hand neemt. Juist de zoogenaamde vakscholen werken onvermijdelijk een noodlottige eenzijdigheid en ongelukkige bekrompenheid in de hand; en dat is zeker een der voornaamste redenen, waarom wij dankbaar mogen zijn, dat onze nieuwe wet op het hooger onderwijs, met hare vele gebreken, gelukkig dat beginsel niet

heeft gehuldigd; maar wie weet tot welken bezuinigingsmaatregel het voor ons landje te weelderig ingerichte universitair onderwijs vroeg of laat zal overgaan?

Is Amerika het land waar de godsdienstige zin wellicht door de groote vrijheid tot scheuring en splitsing welig ontwikkelt, voor de opleiding der godsdienstleeraren is goed gezorgd, want behalve aan de universiteiten is er op 44 theologische scholen of seminariën gelegenheid voor de toekomstige herders en leeraars der Christelijke gemeente om de vereischte kennis op te doen. Op drie na zijn zij alle in deze eeuw gesticht, en de boekerijen, die er aan verbonden zijn, tellen van 2 tot 18,000 deelen, behalve een paar die er 26,000 en 34,000 bezitten. Daarbij ontmoeten wij b.v. te Chicago op het theologisch seminarium de geheele bibliotheek van professor Gieseler uit Göttingen; maar het is meer gebeurd, dat de gansche boekerij van een Duitsch hoogleeraar door een Amerikaansche universiteit is aangekocht; zoo is die van Niedner uit Berlijn thans te Andover (Massachusetts), die van Rau uit Heidelberg te Michigan, die van Bopp uit Berlijn te Ithaca op de Cornell University te vinden, en die van Trendelenburg te Princetown (New-Yersey).

Evenals bij de college libraries is menig gebouw voor de theologische scholen door edelmoedige menschen gesticht; dat te Andover werd door de heeren Smith en J. Dove geschonken, zegge 41,000 doll., behalve 25,000 doll. als fonds voor onderhoud. Mejufvrouw Anna Herzog gaf 30,000 doll. voor dat van het theologisch seminarie te New Brunswick, of the Reformed (Dutch) Church of America, in 1855. Verder worden verschillende voorbeelden opgenoemd van professoren en anderen, die voor boeken 20 à 25,000 doll. gaven, of zulk een som voor een gebouw beschikbaar stelden, of wel de daaruit voortvloeiende rente voor dat doel bestemden. Bij zulke sommen zijn de talrijke kleinere sommen, hoe belangrijk ook voor elke inrichting en derhalve met eere in het verslag vermeld, niet aanzienlijk genoeg om ze hier op te noemen. Ik stip in het voorbijgaan nog aan, dat men op de Theological library te Boston den eeretitel van founder heeft vastgesteld voor ieder, die duizend dollars daaraan geeft. Of dit niet een speculatie is op de menschelijke ijdelheid onder bescherming van godsdienst? Mij dunkt ja. Te Verona wordt de naam van elken gever van duizend lires op den steen der Maecenaten gebeiteld; geeft iemand

3000 francs, dan maakt hij aanspraak op een afzonderlijke inscriptie, en schenkt hij 10,000 lires, dan wordt zijn marmeren borstbeeld op de stadsboekerij geplaatst: o! ijdelheid der ijdelheden!

Minder goed zijn de 50 Law Libraries bedacht, want deze hebben maar tusschen de 2 en 15,000 deelen, en slechts ééne komt tot 20,000. Geen wonder, want de verschillende krachtige drijfveeren, die tot bevordering van godsdienstzin of aanmoediging van beoefening van godgeleerdheid, d.i. opleiding en africhting van predikanten zoowel in ons als in dat werelddeel werken, bestaan niet voor de studie noch voor de practijk van het recht. De hoop of speculatie op een beter plaatsje in het onbekende hiernamaals, zooals ik dit wel eens hoorde noemen, of wel de verklaarbare behoefte om door een weldaad van godsdienstigen aard zeker gevoel van dankbaarheid te bevredigen, na onverwachte of wel afgebeden zegening, zal bij de beredeneerde vrienden van het recht zich niet zoo voordoen als bij de gevoeliger vriendinnen van bijbel of kerk of van herder der gemeente, en evenmin bij hen, die de zegenrijke gevolgen van een proces of van politieken strijd mochten ondervinden. Schenkingen als de hier bedoelden zijn meestal van kinderlooze rijke dames of heeren, ten nutte van dorstenden naar stichtelijke lectuur of naar verklaring van bijbelboeken. Voorname advokaten gaven nog wel eens een legaat voor de instandhouding der kennis van recht en wet, maar rijke particulieren komen daar zoo niet toe. Vermelding verdient dus de 100,000 doll. door Mrs. John Deshler te Columbus (Ohio) gelegateerd voor het gebouw en de instandhouding der Law-library aldaar en voor rechtsgeleerde lectures.

Bovendien zijn de behoeften naar een rechtsgeleerde boekerij veel beperkter, vooral in de Nieuwe Wereld; daar is men met die stapels van commentaren op het Romeinsche recht niet gediend. Wel hebben de uitgegeven gewijsden en processen van burgerlijk en handels-recht, van administratief en straf-recht van Europa voor hen groot belang, en worden de daarop betrekkelijke stukken trouw aangeschaft en bijgehouden. Voor het goede staats- en gemeentebestuur is dit ook niet onverschillig. Daarom is de Fransche regeering in de laatste jaren in deze richting werkzaam, natuurlijk tot groot verdriet der bibliotheeksambtenaren, die een magazijn van folio- en octavostukken krijgen te verzamelen over de bureaucratische en omslachtige administratie. De vele rapporten, waarin vooral Amerika zoo vruchtbaar is, maken

het niet gemakkelijk, maar het doel zal later door het nageslacht wel gewaardeerd worden.

Zoo kom ik op de S t a t e L i b r a r i e s , die door gewestelijk of plaatselijk bestuur tot groot gerief van de verschillende Staten zijn aangelegd, en waar de administratieve stukken worden bewaard in tegenoverstelling der boekerijen voor wetgeleerden of vereenigingen van leden der rechterlijke macht. Van de laatste groep telde men er in 1875 een dertigtal, waaronder er zijn, die tot 20,000 deelen tellen; van de 38 afzonderlijke law schools hebben 21 eene bibliotheek, en die bezitten tusschen 300 en 15,000 deelen.

Een van de assistant surgeons van het leger heeft over de g e n e e s k u n d i g e b o e k e r i j e n in de United States een zeer lezenswaardig hoofdstuk geleverd. Hij vermeldt verscheidene verzamelingen van deze specialiteit te Boston en te Philadelphia, die meer dan 10,000 deelen bezitten, en spreekt met zekere ingenomenheid over de library of the Surgeon's General Office te Washington, die 40,000 boeken en evenveel pamphlets of kleine geschriftjes, zegge 70,000 titels in 't geheel, bezit; te recht kan dit het brandpunt van de geheele medische wetenschap in Amerika genoemd worden; en die verzameling is pas in de 12 laatste jaren aangelegd! wel een sprekend bewijs voor krachtige ontwikkeling, en dat mag genoemd worden naast de lijvige rapporten, die uit datzelfde bureau van militaire geneeskunde in de laatste jaren zijn afgeleverd en met prijzenswaardige mildheid aan de voornaamste boekerijen in Europa zijn rondgezonden; zeker een onwaardeerbare bron voor de heeren officieren van gezondheid en de dienaars van het Roode Kruis, zoolang in de beschavende negentiende eeuw de staatkundige geschillen tusschen de volken op zulke bloedige wijze moeten worden beslecht.

Nog even moet ik stilstaan bij hetgeen op dat bureau verricht wordt door een ambtenaar, die de lijst der artikelen, welke in alle geneeskundige tijdschriften verschijnen, systematisch bijhoudt. Dank zij de groote ontwikkeling van de periodieke pers, is het ook wel noodig om in dat wekelijks en maandelijks aangroeiende millioenental van tijdschriftartikels den weg te vinden; doch het maken en geregeld bijhouden van zulke lijsten kost veel inspanning en geld. Voor jaren had men zoo iets op de koninklijke bibliotheek te München begonnen, en vorderde het den geheelen

tijd van een ambtenaar, na wiens dood de zaak bleef steken. Voor verschillende vakken is er in dien geest reeds veel in Duitschland verricht evenals in Engeland, waar de Royal Society zulk een alphabetische lijst van alle natuurkundige tijdschriftartikelen uitgaf. Van het nut en gemak van zulke hulpmiddelen ben ik ten volle overtuigd, en wat de geschiedenis van ons land en onze koloniën betreft, heb ik het mijne gedaan om de beoefenaars van die vakken met onze Repertoria den weg te wijzen in den doolhof van bijdragen van de mengelwerken en tijdschriften.

Op het Congres der bibliothecarissen, dat bij gelegenheid van het Amerikaansche eeuwfeest gehouden werd, is de zaak ‘of indexing periodicals’ ter sprake gebracht, en is sedert in het Library Journal met ernst behandeld. Het zal zoolang niet duren, of men zal voorzien worden van bruikbare wegwijzers in die thans overdreven periodieke litteratuur. Reeds was een geleerde bezig met het vervaardigen van zulk een lijst van medical American periodicals tot 1875; er moeten 10,736 deelen van medische tijdschriften van de geheele wereld voor worden behandeld, waarvan het Surgeons Office er 8,214 bezit. Ik vrees dat de omvang van al die artikelen bij het drukken wel niet zal meevallen, maar daar ziet men niet meer tegen op. Een ander vroeger voor een utopie uitgekreten plan schijnt immers verwezenlijkt te zullen worden. Ik bedoel het drukken van een boekenlijst van de geheele wereld, dat als een voorstel van den Prins van Wales door het genootschap der Engelsche librarians wordt overwogen. Als de volledige lijst der Engelsche boeken alvast werd opgesteld, zouden wij al zeer dankbaar zijn.

Uit het overzicht van de 30 overige medische boekerijen blijkt, dat deze tusschen 2 en 5000 deelen tellen, terwijl een drieta rijker is, die tien-, twaalf- en achttien duizend stuks bezitten. Lager zijn over het algemeen de cijfers van de 28 Scientific Libraries, welke bij de speciale scholen van wis- en natuurkundigen aard gevonden worden; maar die soort van boeken zijn meestal kostbaarder en door meerdere specialiseering van de vakken kan elke bibliotheek ook kleiner in omvang zijn, als een botanische- of een mijn-school, een landbouw- of een ingenieursschool. Ik tel er 8 onder de 1500 deelen; tusschen de 2 en 5000 zijn er 7, terwijl er 4 boven de 10,000 gaan, en er een met 25,000 banden schittert. Aan deze groep laten zich geleidelijk toevoegen de 25 Scientific Societies met hare vele leden, elk van 100 tot 400; jammer dat hare secretarissen zeer

nalatig waren in het zenden van de verlangde opgaven; aan de tabel ontleen ik, in weerwil van de vele gapingen, nog de opmerking, dat er 20 boekerijen tusschen de 300 en 1000 boeken op voorkomen, even zoovele van 1000 tot 10,000, terwijl er slechts 8 zijn die daarboven gaan, waaronder 2 met 30,000 en één met 40,000 deelen.

Voor hen, die in het terechtbrengen van dieven en boosdoeners, door middel van gevangenisstraf, vertrouwen stellen, is het VIIIe hoofdstuk, dat over de Libraries in prisons and reformatories handelt, van belang. Niet alleen de statistiek van 40 gevangenisbibliotheken met 61,000 boeken is merkwaardig, ook de verslagen der directies omtrent het nut dat deze boeken stichten, en de wijs waarop zij aan de gevangenen worden verstrekt, als ook eenige wenken over de werken die men voor die ongelukkigen kiezen moet; dat alles is wel de aandacht waard. In de laatste 10 of 20 jaren werden in 45 gevangenissen, behalve bijbels en schoolboeken, 70,000 leesboeken, en wel de meeste door den Staat aangekocht. Zij hebben er van 200 tot 2000 boeken; acht bezitten er 3000 en een zelfs 8000. In 13 Staten wordt er een sommetje van 50 tot 800 dollars voor uitgetrokken. Van de 100 gevangenen maken er 78 gebruik van deze tijdkorting; in sommige huizen is de verhouding nog veel gunstiger, hetgeen in een maatschappij, waar vele rondloopen, wier opvoeding en dus de kennis van lezen en schrijven gering zal zijn, een goed verschijnsel is, want in Engeland konden in 1875-'76 slechts 58 van de 1000 gevangenen lezen. Het cijfer der afgegeven boeken is bovendien zeer hoog, ik vind er zelfs van 74 deelen per hoofd in één jaar. Moge het vooral gezonde en versterkende lectuur zijn, die dezen van hunne vrijheid beroofden wordt voorgelegd, en geen dweepachtig verweekende boeken; het is waarlijk niet onverschillig, op welke wijs de uit de maatschappij gebannenen worden behandeld, en in hun vaak verwoest hart de beginselen van het eenig en eeuwig goede worden teruggebracht.

Is dikwerf de klacht gehoord, hoe er menschen zijn, die geen slag van reizen hebben, en die dus van hun reisgeld niet dat weten te doen, wat anderen kunnen, bereiken, er is, geloof ik, nog nooit iemand op de gedachte gekomen, om in het reizen college te gaan geven. Even belachelijk zou ik haast vinden hetgeen in het volgende hoofdstuk van ons verslag on professorships of books and reading wordt besproken, d.i.

een leerstoel over het lezen. Ik kan mij best begrijpen, dat de groote hoop op de volksbibliotheken in de Vereenigde Staten vaak geen slag heeft van het kiezen van de boeken, die men zal gaan lezen; hetzelfde komt wel voor bij de hoogere standen! Maar om nu in het doelmatig lezen onderricht te gaan geven, en daaraan eenige lessen over boekenkennis en bibliographie toe te voegen, dat is toch wat dwaas; in één woord, dit hoofdstuk perst mij een glimlach af, hoe goed het ook door den schrijver moge bedoeld zijn. Als maar de ware mannen aan het hoofd der openbare bibliotheken staan, en hulpvaardigheid hunne leuze is, komt de zaak van zelf wel terecht. Te Peterborough gaf iemand in de dorpscourant eenige boeken op, die het groote publiek met nut en genoegen zou lezen, en deze werden allengs ook gevraagd; zulk een eenvoudig middel stel ik boven the reading-catheder.

Aan het hoofd der Libraries of the General Government staat de Nationale Bibliotheek, ook Library of Congress geheeten, welke in het Capitol at Washington bewaard wordt, oorspronkelijk voor de leden der vertegenwoordiging in 1800 opgericht. Doch haar bestaan was niet ongestoord; op 25 Augustus 1814 is zij namelijk door de Engelschen geheel verbrand met 6700 nummers; in het volgende jaar bood Jefferson zijn boekerij van 7000 deelen aan het Congres aan, die voor een halve ton gouds werd aangekocht, en de kern was van een steeds aangroeiende verzameling, dank zij de 2000 doll. die er jaarlijks voor besteed werd, welk cijfer na 1824 op 5000 is gebracht. Er waren dan ook in 1855 weder 50,000 deelen verzameld, toen op den avond van 24 December de bibliotheek andermaal door de vlammen grootendeels verteerde met het westelijke deel van den voorgevel. Maar de 20,000 gespaarde boeken zijn spoedig aangevuld, dank zij 75,000 doll. hiervoor bestemd, behalve de 72,500 voor een fireproof building, dat van ijzer is opgetrokken, en het eerste voorbeeld was in Amerika van een geheelen binnenbouw van dit onbrandbare metaal.

Branden de opera's en schouwburgen[1] oneindig meer af dan de boekenpaleizen, er zijn eenige noodlottige voorbeelden bekend, om van de vernieling der bibliotheek van Straatsburg bij het

1 A. Fölsch telt 523 Theaterbrände in een ter bestrijding van dat gevaar onlangs te Hamburg verschenen boek, waar ik er nog 7 kan bijvoegen.

bombardement der Duitschers te zwijgen, ofschoon dat op rekening der Fransche nalatigheid wordt gebracht. In 1802 brandde de boekerij van het College of New-Yersey te Princetown af; gelukkig dat de daarvoor in de plaats gekomen bibliotheek in een anderen vleugel van het gebouw werd bewaard, want in 1855 was zij anders weder een prooi der vlammen geworden. Bij den grooten brand van Chicago in 1871 is ook de verzameling van the Historical Society met 70,000 banden en 95,000 kleinere geschriften door het vuur verteerd, toen men de droeve ervaring opdeed, dat zelfs de zware muren van graniet geen voldoenden weerstand konden bieden aan de hitte van dat alverslindend element. Van de Vermont Historical Society te Monpellier verongelukten bijna alle verzamelingen met den brand van the State-house in 1857, waar zij bewaard werden. Te Philadelphia verbrandde de boekerij der Mercantile library company, aan welker opbouw en verbetering 20,000 doll. is besteed. De Young men's mercantile library te Cincinnati werd in 1869 door brand en door water bij het blusschen deerlijk beschadigd. Dit laatste is dan ook wel het ongelukkigste middel, dat voor het behoud van nog niet brandende boeken kan gebezigd worden, en meer dan eens hoorde ik de wanhopige stelling verdedigen, om in geval van brand liever niet dan al water te spuiten op verzamelingen van boeken of kaarten, gravures of teekeningen. Hoe het zij, met groote weelderigheid is de maatregel op het Britsch Museum genomen, van alleen ijzer voor de boekenkasten te gebruiken, en de platen, die voor planken dienen, met kalfsleder te bedekken, ten einde de banden zoo min mogelijk te beschadigen, evenals men dezer dagen te Halle voor het nieuwe bibliotheekgebouw gewelven wilde bouwen in plaats van ijzeren bindlagen te gebruiken. Men troost zich in Amerika met een fireproof building, hetgeen naar mijne overtuiging een halve maatregel is, want dat te Chicago ging daarvoor door en toch - verbrandde het, evenals de dagbladen ons herhaaldelijk voorbeelden mededeelden van geheel verbrande fabriekgebouwen, die volgens den bouwmeester en overeenkomstig de betaalde sommen ook fireproof zouden geweest zijn.

Al heeten dus verscheidene der State Libraries in Amerika brandvrij te zijn, zoo kan ik mij best begrijpen, dat de Genealogical Society te Boston zich met een brandvrij gewelf of kelder tevreden stelt, waarin men alle boeken en geslachtslijsten veilig bewaart, van welke geen tweede exemplaar kan vervaardigd

worden. Zoo iets acht ik doelmatig en vertrouwbaar. Het historisch genootschap te St. Paul bezit voor de zekerheid een brandvrij gewelf in het fireproof gebouw; nu, een spreekwoord zegt: superflua non nocent. Het is overigens de vraag of het wel doelmatig is om gesloten boeken in luchtdicht afgesloten kasten te bergen; ik herinner mij namelijk, dat men mij te Göttingen vertelde, hoe de kostbare commentaren op de pandecten van een zeer beroemd hoogleeraar, die ze als een altijd vloeiende bron voor de rechtswetenschap aan de bibliotheek had vermaakt, op weg waren van te verstikken, omdat zij werden bewaard in een groote brandkast, die professor's edelmoedigheid tot blijvende veiligheid aan zijn legaat had toegevoegd. Hoe 't zij, de toen openstaande brandkast maakte een belachelijk effect. Vraagt men mij derhalve wat het meest geraden is in deze, dan antwoord ik, dat evenals in de hygiëne het wel zoo verstandig is het kwaad te voorkomen en dus tegen brandgevaar te waken. En dat dit beginsel niet overal wordt toegepast, ja zelfs bijna als het te laat is, tot groote verbazing der wakker geschudde directie zich laat gelden, leerde ons voor weinige jaren de prachtige bibliothèque royale te Brussel. Het klinkt namelijk ongeloofelijk, dat onder een gedeelte van de kostbare Bourgondische bibliotheek zich de stedelijke industrieschool bevindt, met haar chemische laboratorium; hoe is het mogelijk, dat zulk een gevaarvolle werkplaats te midden van die uitgebreide verzamelingen van boeken en modellen, van handschriften en schilderijen zoovele jaren ongemerkt heeft mogen gebruikt worden, totdat in 1875 een ontploffing bij het doen van proefnemingen de heeren oplettend heeft gemaakt, en gelukkig de directie de noodige stappen liet doen, om aan dat verraderlijke gevaar een einde te maken!

Maar men kan met voorzorgen te nemen ook te ver gaan; zoo zou ik ten minste oordeelen over den maatregel die met de Leidsche bibliotheek in der tijd werd genomen. Toen namelijk het Academiegebouw in den nacht op 11 November 1616 door brand voor een groot gedeelte was vernield, naar men zegt ten gevolge der nalatigheid van de pedellen - de professoren hadden er dan ook den avond ter eere van St. Maarten gezellig doorgebracht - toen is de schoorsteen van de boekerij uit vrees voor brand boven het dak afgebroken; sedert deed de schoorsteen op het eind van de boekenzaal slechts dienst als steun voor de levensgroote portretten van Prins Willem I en Prins Maurits; deze prijkten

daar onder hunne groote wapenborden, totdat in het begin der volgende eeuw onder de leiding van Boerhave de betimmering der kasten geheel veranderd is; toen werden zij aan het andere einde van de zaal geplaatst; na 1822 staarde de Vader des Vaderlands op de groote zaal, zooals na 1865 dat van Maurits, uit een lange zolderrust gestoord. Ondertusschen heeft tot 1824 geen schoorsteen op de bibliotheek mogen rooken, als zoenoffer voor den dronken pedel van voor twee eeuwen.

De verwarming door heet water in plaats van met kachels, kan ook gevaarlijk genoeg zijn; want op de koninklijke bibliotheek te Berlijn is een der pijpen gesprongen, waardoor de groote waterbak op de bovenste verdieping zijn aanzienlijken inhoud met onweerstaanbare kracht perste in een zaal der tweede verdieping, welke eensklaps met een paar palm water gevuld werd; dat de onderste plank met boeken daardoor aanmerkelijk beschadigd is, spreekt van zelf, maar nog ongunstiger was het, dat juist daar aan de verzameling kaarten, in portefeuilles bewaard, een onverwacht bad werd toegediend.

Vergis ik mij niet, dan zetelt het Patent Office der United States ook in het Kapitool, met de bureaux van de patenten voor uitvindingen op industrieel gebied, en de verzameling modellen en teekeningen, die daarbij behooren; en sedert dit Report werd opgesteld, is ook daarvan een aanzienlijk gedeelte door brand vernield, zeker een ontzettende schade, vooral omdat daarbij zoo vele eenige teekeningen van nieuw uitgevonden werktuigen zijn verongelukt. En hoe vele belanghebbenden voor die patenten daar te lande zijn, blijkt uit 't getal van 1765 bezoekers van die verzameling voor bepaalde onderzoekingen in één jaar. Men is dus in dit opzicht te Washington niet zeer voorspoedig geweest.

Laat ons hopen, dat the Congress Library niet voor een derde maal de prooi der vlammen zal worden, en dat te meer, omdat in haar gebouw sedert 1866 ook worden bewaard alle boeken, die de nuttige S m i t h s o n i a n I n s t i t u t i o n in ruil ontvangt van alle wetenschappelijke genootschappen en academies van de geheele wereld voor de door haar uitgegeven werken, welke jaarlijks toenemende kostbare verzameling reeds 40,000 deelen telt. Had toch voor een 30 jaren de bekende buikspreker Alex. Vattemare trachten aan te toonen, dat de regeeringen door het ruilen van overcomplete exemplaren der door haar gesteunde uitgaven van boek- en plaatwerken hare verzamelingen wederkeerig zonder noemenswaardige onkosten konden verrijken, de ondervinding

heeft geleerd, dat dit langs dien weg niet veel gaf; op kleine uitzonderingen na heeft de geheele Internationale Ruil onbeduidende geschriften en enkele nummers uit langere reeksen aan ons bezorgd. Veel beter en doelmatiger is de reusachtige stichting van Smithson, die niet alleen, zooals ik zeide, hare werken in ruil geeft voor hetgeen andere geleerde vereenigingen in het licht zenden, maar tevens het bestelhuis is voor alle verzendingen van zegge 2000 Europeesche academies of genootschappen en geleerden naar alle inrichtingen in Amerika, en omgekeerd van al hetgeen in de Nieuwe Wereld op wetenschappelijk gebied daarvoor in ruil gegeven wordt aan Europa. Omstreeks 1860 werd dit behoorlijk geregeld, en verzendt men eens of tweemaal uit Washington; allengs zijn er overal meer agenten in elk rijk gevestigd, en heeft de wetgeving aan deze Institution vrijdom of vermindering van inkomende rechten wederkeerig weten te bezorgen, dat zeker een hatelijk geld is voor de belangelooze beoefenaars der wetenschap, terwijl vele stoombootmaatschappijen voordeelige tarieven op de kisten van Smithsonian hebben toegepast. Dit flinke voorbeeld is door de Haarlemsche Maatschappij van Wetenschappen voor weinige jaren nagevolgd, door de oprichting van het Wetenschappelijk Expeditie-Bureau; veel is men reeds daardoor aan den ijverigen secretaris verschuldigd, die evenals zoo velen bij de invoering van nieuwe zaken, op groote moeielijkheden stuitte. De verzending, de inpakking en bureaukosten beloopen ginds nog 5 à 6000 dollars, welke door de Institution worden betaald. Uit een paar tabellen blijkt duidelijk welke kolossale bezendingen op deze wijs uit en naar Amerika jaarlijks zijn geëxpedieerd; zegge meer dan 1000 kubieke voeten aan 500 tot 2700 kisten en paketten, te zamen gemiddeld 30,000 pond wegende. Voor dat alles kreeg the Smithsonian ongeveer 1000 deelen, 4 à 5000 brochures of afleveringen en gemiddeld 200 kaarten of gravures. Dit alles maakt de Institution tot staatseigendom en stelt het ten dienste van het publiek, waartegen de Staat voor het bewaren en het inbinden zorg draagt.

Bij de Congress Library is de Force Library gevoegd, eene prachtige verzameling van 60,000 geschrevene en gedrukte stukken over Amerikaansche geschiedenis, die sedert steeds met voorliefde wordt uitgebreid, alsmede de Law Library, die 35,000 deelen telt. In het voorbijgaan stip ik een werkje aan, dat daar onlangs is op touw gezet, d.i. het maken van een blaffer

op alle in de Congressen in die 100 jaren behandelde zaken' documenten en debatten, die in 1600 deelen zijn verspreid.

Bovendien is in dit gebouw the Copyright department gevestigd, dat is het bureau, dat tot waarborg van letterkundigen eigendom, twee exemplaren van elk in Amerika uitgegeven boek ontvangt; het zou evenwel verstandiger zijn het eene exemplaar in deze bibliotheek, en het andere in een der andere steden der Vereenigde Staten te bewaren. Een wet tot bescherming van schrijver en uitgever komt reeds in 1783 voor, doch die bepalingen golden voor elken Staat afzonderlijk; eerst later is het beginsel tot alle Vereenigde Staten uitgebreid, en voor alle burgers van het vrije Amerika toegepast. Het eigendomsrecht had 14 jaren kracht voor boeken of kaarten, ook voor prenten en gravures, welke termijn dan desverkiezende voor 14 jaren kon hernieuwd worden. Dit hing samen met de bescherming aan uitvinders en ontdekkers gegeven, om ‘op die wijs den vooruitgang van wetenschappen en nuttige kunsten te bevorderen’, gelijk de considerans luidt; daartegenover stond een strafbepaling op nadruk tot 100 dollars, mij dunkt laag genoeg. In 1831 is de bescherming op 28 jaren gebracht, met 14 jaren verlenging, mits dit laatste in de dagbladen werd afgekondigd, en in elk exemplaar te lezen stond: ‘Entered according the act of Congress etc.’ Binnen 3 maanden na de uitgaaf moest sedert 1846 een exemplaar aan de Congressional Library worden gezonden, en sedert 1855 gaf de regeering voor die verplichte exemplaren, zooals men ze in Duitschland noemt, vrijdom van port aan de verzenders als zijnde reeds Staatseigendom. In 1865 zijn de bepalingen omtrent drukwerk en gravures uitgestrekt op de photographieën. Het registreeren van deze werken kostte altijd eenig geld, maar dat gleed vroeger in de zakken der klerken; dit is laatst veranderd, zoodat het in de schatkist komt. Tevens is sedert 1870 aan den bibliothecaris van de Congress Library tot gemak van contrôle opgedragen in rechten op te treden tegenover iederen uitgever die geen exemplaar van een herdruk zendt, of die na inzending van het titelblad of van de omschrijving van het werk binnen 10 dagen na de verschijning de twee exemplaren niet laat volgen; dit verzuim wordt met 25 dollars gestraft.

Zoo doende zal dus in het Kapitool te Washington een volledige verzameling bijeenkomen van al hetgeen de Noord-Amerikaansche pers levert, dat in het jaar op 12,000 nummers wordt

geschat, platen en photographieën, gravures en muziekstukken medegerekend. Moge het nageslacht er dankbaar voor zijn, want er is bij alles wat de pers onder het publiek verspreidt, ook verbazend veel onbeduidends, dat de moeite van opschrijven en bewaren eigenlijk niet waard is. Doch deze zaak wordt verschillend beoordeeld; in Engeland is zij met goed gevolg maar met groote moeite opgevat en streng doorgevoerd voor een tiental jaren; in Beieren werd de instelling verwenscht, te Weenen is de wet afgeschaft in 1877 door het Abgeorneten-Haus, en wel zonder discussie; men mag dus aannemen, dat de beschouwing van het Sectieverslag gedeeld werd: het zenden van 5 of 6 Pflichtexemplaren werd voor een drukkende belasting uitgemaakt,zooals op geen ander bedrijf rust; er waren dan ook firma's die 300, andere die tot 1500 florijnen op zulk een wijs in 1874 hadden opgegeven als winstderving ten gevolge van die wet. Te Parijs moest men tegenover de menigte van het Dépot légal, zegge 45,300 in 1876, waarbij elk strooibiljet van de verkiezingen is medegerekend, het doeltreffende besluit nemen om alle herdrukken en wat van geen blijvende waarde was uit bibliographisch oogpunt, naar den zolder te zenden, en dat beliep 4363 stuks, die 42 ellen kastruimte vullen.

Aan het sedert verschenen Report of the Library of Congress over 1877 zou ik nog verscheidene merkwaardige gegevens kunnen ontleenen omtrent de steeds klimmende uitbreiding van die staatsverzameling; ook daar bezwijkt men bijna onder de toenemende werkzaamheden, en wordt er over gebrek aan plaats voor boeken en aan stoelen voor het publiek geklaagd. De ruimte in het Kapitool laat geene uitbreiding toe, en in de naaste omgeving is geen plaats, zoodat men er al over denkt om te bouwen op het eenig bruikbare terrein, dat op een afstand ligt, en dit met telegraaf en onderaardsche buizen voor het aanvoeren der boeken te verbinden; in een volgend jaar zal deze zaak beslist worden, maar men ondervindt het groote ongerief van zulk een grootsche staatsbibliotheek te hebben aangelegd onder hetzelfde dak van de gebouwen der wetgevende macht.

The General Government heeft natuurlijk nog vele andere bibliotheken bij elk departement van bestuur, het ministerie van Staat en van Oorlog, dat van Marine en Financiën, waarbij die van het bureau van Statistiek en van de bekende Coast Survey, bij de militaire Academie en die voor zeevaart, waarvan iedere

boekerij ettelijke duizenden deelen telt; verder mag bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken die van de posterijen en vooral die van het bureau of education met 5000 boeken en 15,000 tijdschriften en brochures over opvoeding en onderwijs hier genoemd worden. Kortom, de regeerings-bibliotheken bevatten te zamen 656,000 deelen en 116,000 pamphlets.

Bij de Libraries for Soldiers and Sailors wil ik even stilstaan, daar deze philanthropische inrichtingen onze aandacht verdienen. De United States Military Post Library Association van New-York heeft namelijk bij gelegenheid van den broederoorlog in 1861 niet meer en niet minder gedaan gekregen, dan dat in ieder garnizoen en op eiken militairen post eenige uitgezochte boeken beschikbaar zijn voor de ‘mannen van de wacht’, tot b.v. te Sitka in het onherbergzame Alaska op Amerika's noordwesthoek. In 78 garnizoensplaatsen zijn 32,306 boeken voor de manschappen bijeengebracht, in 36 van welke er 300 tot 2500 geteld worden. Weet men daarbij, dat die boeken druk gelezen worden, dat de soldaten er eenig geld voor over hebben, om de verzameling van hun corps uit te breiden, dan kan men voor zulk een instelling sympathie hebben, en zal men ongetwijfeld den wensch uiten, dat zoo iets ook in andere landen bestond en wel op zulk eene schaal. Mogen de manschappen van het Leidsche garnizoen al de boeken van de bibliotheek van het Nut lezen, dit is slechts een uitzondering. Bij de Amerikaansche Association was de inrichting van het leger, dat uit alle standen der maatschappij bestond, een krachtige hefboom; maar dit neemt niet weg, dat het een navolgenswaardig voorbeeld is, daar de militairen in elk land de behoefte gevoelen aan lectuur tot tijdkorting, als zij *de* wacht hebben en zij met nietsdoen zoovele uren moeten dooden.

Om een denkbeeld te geven van den omvang en de werking dezer Association, moet ik eenige cijfers meedeelen. Zij bezit aan geschiedenis, reizen en romans 4672 boeken, 80,000 godsdienstige en 178,000 andere dag- en weekbladen, en 9875 tijdschriften; verder 7009 bandjes in 18° formaat - ik geloof dat het ranselformaat heet - door haar zelve uitgegeven, en 2625 brochures; zij kocht voor 2900 dollars aan boeken, terwijl de regeering haar voor 2000 dollars aan boeken schonk; aan tijdschriften besteedde zij 10,000 doll., behalve dat zij voor een waarde van 4200 doll. aan periodical litterature ten geschenke ontving;

ten slotte vermeld ik, dat in 1874 de manschappen voor 15,000 doll. voor de genooten lectuur betaald hebben.

Betreffen deze cijfers het staande leger, ook voor den soldaat, die al niet zijn leven, maar een deel van zijn lichaam bij den dienst voor zijn vaderland inschoot, wordt in Amerika op ruime schaal gezorgd, want de 4 Invaliedenhuizen bezitten 17,000 boeken. Maar tot zulk een cijfer kan met het gemakkelijk brengen, wanneer iemand als mevrouw Putnam b.v., 3000 banden schenkt, ter waarde van 12,000 dollars, behalve een paar honderd platen en schilderijen, om de woning der verminkte krijgers een vriendelijker aanzien te geven; een ander schoon voorbeeld is dat van het corps van generaal Thomas, dat 5100 boeken over geschiedenis en reizen, levensbeschrijvingen, enz., ter waarde van 7500 doll. bijeenbracht. En welk gebruik wordt er nu van die bibliotheken gemaakt door de 4040 Amerikaansche invalieden? Aan de 3694, die kunnen lezen en schrijven, werden in 1875 50,426 boeken ter leen gegeven, behalve de books of reference, die in de leeszalen vrij worden gebruikt, zonder dat men er aanteekening van houdt. De leeszalen zijn dan ook een uitmuntende concurrent voor de kroegen; de ondervinding hier ter stede leert dat die mannen niet best bevallen voor het verrichten van oppasserswerk, naar men zegt wegens de aantrekkingskracht der ‘troosthuizen’, die zij bij het doen van boodschappen juist voorbij moesten gaan. In plaats van daar den vrijen tijd door te brengen, dien deze ongelukkige leden der lagere rangen van de maatschappij in overvloed hebben, zitten de United States disabled volunteers soldiers bij dag en avond in menigte in de groote leeszalen, die toch niet ruim genoeg zijn. Vooral worden zij daarheen getrokken door de 95 dag- en 488 weekbladen, behalve de 80 tijdschriften, die door de vaderlandslievende uitgevers meerendeels ten geschenke zijn gegeven; beter ontvangst kan de periodieke pers niet verlangen, dan zij daar geniet, want het verslag verklaart, dat die bladen in den volsten zin van het woord daar worden ‘opgelezen’.

Een even gunstigen indruk geeft het Report over hetgeen voor Janmaat in dit opzicht gedaan wordt in Amerika, die ook op zijn beurt den noodigen vrijen tijd heeft op zijne drijvende woning, om een boek ter hand te nemen. Van regeeringswege is er nu een zevental bibliotheken gevestigd bij de marineetablissementen, die te zamen 11,500 boeken tellen, waarvoor jaarlijks 3000 dollars wordt uitgetrokken; maar behalve de

500 doll. door de Protestant Episcopal Church Mission Society for Seamen te New-York aan boeken voor de schepen besteed, wordt elk van de 40 zeeschepen en 8 kustvaarders door den Staat van de noodige boeken doch over het zeewezen voorzien.

Veel doeltreffender werkt evenwel de philanthropie sedert 1859 door hare Seamen's Friend Society, die elk schip met een kistje van 26 op 13 duim met boeken voorziet, welke tegen borg worden geleend onder bepaling van bericht te ontvangen wat er van gelezen is, en hoe het Janmaat beviel, ten einde des te beter aan de verlangens voor de volgende reis te voldoen. In zoo'n kistje zitten 35 boeken, ter waarde van 20 dollars; daarbij is één bijbel, 6 stichtelijke werken en de rest goed gekozen leesboeken, waaronder een of meer in een der Europeesche talen, omdat er onder het Amerikaansche scheepsvolk nog al deze en gene Europeaan schuilt. De Zondagscholen, de kerken en eenige goedhartige menschenvrienden stelden de Vereeniging in staat om tot 1875 achtereenvolgens 5233 zulke kistjes uit te zenden met 228,256 boeken, die door 212,726 zeerobben zijn gelezen; voorwaar schoone cijfers, die voor deze instelling warme sympathie verwekken. De Society bezit 846 zulke kistjes, met 30,156 boeken, en laat ze bij tehuiskomst nazien en weder in orde brengen voor de volgende reis; ook aan de hospitalen voor 't scheepsvolk worden zij verstrekt. Eene droeve bijdrage aan deze Society verdient vermelding, die van de Gravin van Aberdeen, tot herinnering aan haren zoon, die verdronk na 6 jaren op een Amerikaansch schip te hebben gevaren; gelukkig dat die 300 £ nuttig besteed zijn. Onlangs schonk zij nog het noodige geld voor 100 boekenkistjes, terwijl alle 82 stations der United States life saving service met een bibliotheekje van 40 stichtelijke boeken werden toegerust door deze Society, dank zij de mildheid van één handelaar te New-York, waarvoor de Staat de houten kistjes betaalde; evenzoo voorzag deze Society 50 lichttorens met hare boekenkistjes, die door de uitkijkers zeer goed werden ontvangen.

Naast deze bestaat nog de Pennsylvania Seamen's Friend Society, die sedert 1861 reeds 15,000 boeken uitleende; maar deze zijn meer bestemd voor het niet-Amerikaansche zeevolk, zoodat het Zweedsche, Deensche en Hollandsche of Duitsche, Fransche en Portugeesche werken zijn, die aan deze op de baren zwalkende mannen van the Continent worden verstrekt.

Ook bij ons te lande wordt, naar ik hoor, het scheepsvolk met dergelijke boekenkistjes voorzien, dank den wakkeren boekhandel, voor wien het een heilzaam huismiddel is om schoonschip te maken in het magazijn van die romans, waarvoor onze leesgezelschappen te kort waren geschoten. Of de Amerikaansche lezers er dus niet beter aan toe zijn, dank zij de philanthropie, dan de onzen, die van de opruimende boekverkoopers afhankelijk zijn, zal niet moeielijk te beslissen zijn.

Ik las onlangs het Rapport du vice-amiral Jurien de la Gravière over de werking der Fransche Bibliothèques des équipages et de la flotte, die met leeszalen in 1872 op vijf zeeplaatsen zijn opgericht. Ook daar doet zich het verblijdende verschijnsel voor van toenemende liefhebberij om te lezen, zoodat de leeskamers te klein zijn, en de matrozen te Toulon, bij gebrek aan stoelen, dan ten minste al staande lezen. De Tour du Monde en de Illustration, de Monde Illustré en het Journal du matelot vallen daar het meest in den smaak, terwijl de sympathie voor het Musée des familles verschillend is. Met groot nut zijn er in eenige salles de lecture kaarten opgehangen, en de commissie zou gaarne hier eenige uitbreiding aan zien geven. Ook degelijke lectuur over het vak wordt er meer en meer gevraagd, terwijl men in Toulon in 't laatste jaar is begonnen met hardop voor te lezen, dat de matrozen gewillig bij beurten voor elkander doen. Nergens gaf de inrichting moeielijkheid of verdriet, en dat in 1875 met

32,295	lezers	te	Cherbourg,	voor	1438	boeken.
19,415	lezers	te	Brest,	voor	1657	boeken.
19,973	lezers	te	Lorient,	voor	1828	boeken.
7,881	lezers	te	Rochefort,	voor	816	boeken.
41,591	lezers	te	Toulon,	voor	2426	boeken.

Moge dit goede voorbeeld ook elders nagevolgd worden!

De geschiedenis der Invoerrechten op boeken en kaarten is merkwaardig genoeg om er even bij stil te staan, om den strijd van de schatkist met de wetenschap gade te slaan wegens de concessies, welke de fiscus heeft gedaan in N.-Amerika. Reeds in 1790 werd van de vijf jaren vroeger vastgestelde 5 pCt. van boeken en natuurkundige instrumenten vrijstelling gegeven aan hen, die zich in de Vereenigde Staten kwamen vestigen, alsook aan elk seminary of learning; deze is in 1816 uitgebreid tot de books introduced for literary purposes. In 1824

werd een recht gevorderd van alle vóór 1775 gedrukte boeken; men ziet hoe de douane de opkomende bibliomanie drukt, want men eischte 4 centimes van elk niet in Engeland gedrukt boek, behalve van de Latijnsche en Grieksche boeken, die 15 centimes per pond moesten betalen, of 13 als zij niet gebonden waren, terwijl alle andere boeken met 30 cent. per pond werden getroffen, of met 26 als zij in vellen waren. Na 1828 bracht elk Grieksch of Latijnsch boek van vóór 1775 slechts 4 cent. aan de schatkist, hetgeen in 1842 eenigszins is gewijzigd, toen tevens 20 pCt. van de waarde van plaatwerken werd geheven en 5 cent, van elk pond van woordenboeken en dergelijken. Gelukkig was trouwens in het vorige jaar de invoer van boeken, kaarten, werktuigen, beelden, gravures, enz., als ook voorwerpen van natuurlijke historie vrij verklaard, als zij voor eenige institution of learning waren bestemd; deze milde bepaling is in 1848 gehandhaafd, toen zij zelfs werd uitgebreid tot hetgeen aan de Congress library geadresseerd was of aan eenig college van den Staat. Daarentegen is sedert 1846 het invoerrecht op boeken, tijdschriften en dagbladen op 10 pCt. ad valorem bepaald. Maar sedert Mars op zulk een ontzettend kostbare wijs den schepter heeft gezwaaid in de Vereenigde Staten, moest met alle industrieelen ook Minerva de door hem zoo ruw verbrijzelde ruiten helpen betalen, en werd de invoer van alle boeken en drukwerk met 25 pCt. van de waarde belast, en zelfs de natuurkundige instrumenten voor inrichtingen van onderwijs met 15 pCt. Eerst in 1870 is hierin eenige vermindering gekomen, door de vrijstelling van boeken, die 20 jaren geleden waren verschenen, en in Augustus 1872 van het drukwerk, dat voor de staatsboekerij en voor geleerde genootschappen bestemd was, en voor inrichtingen van onderwijs, of behoorde aan particulieren, die zich in de Vereenigde Staten komen vestigen. Moge nu al voornamelijk de Engelsche pers als ook de handel in oude boeken geleden hebben door deze fiscale maatregelen, die aan den anderen kant de groote ontwikkeling van de Amerikaansche pers in de laatste 30 jaren gebaat hebben, het is voor de verzamelaars en liefhebbers een drukkende belasting geweest, en men mag zich met des te meer grond over de snelle uitbreiding der Amerikaansche bibliotheken in de laatste jaren verwonderen.

Het hoofdstuk van de S t a t e L i b r a r i e s handelt over die verzamelingen van administratieven aard, als ook van verslagen

en verordeningen, bladen en jaarboeken op het gebied van rechtspraak en wetgeving, die elke regeering laat drukken en op hare beurt behoeft. Bij vele Staten was niet bij tijds er aan gedacht om die reeksen volledig te houden, hetgeen natuurlijk van een groot ongerief is, want de vele gapingen bij de oude Staten kunnen later bezwaarlijk aangevuld worden. Of men ten onzent in de vorige eeuwen en ook nog later genoeg er op gelet heeft, om de bedoelde stukken te verzamelen, mag betwijfeld worden. En toch is het van belang, al kost het vrij wat geld; want nu ruilen alle Staten die stukken tegen elkaars reports en laws, statistics en wat dies meer zij. Sommige Staten geven 1500 tot 4000 dollars om deze library bij te houden, California geeft zelfs 7000 doll. Maar dan wordt met dit geld menig uitstapje gedaan op 't gebied van staatkunde en geschiedenis, statistiek en staathuishoudkunde van andere landen, hetgeen overigens geen afkeuring verdient. Deze verzamelingen staan meestal open voor de ambtenaren, de leden van de wetgevende en rechtsprekende macht; zij hebben elk eenen bibliothecaris, in 5 zelfs een vrouwelijke librarian. Te zamen tellen zij met haar 46 tegenwoordig 833,000 deelen, zoodat zij in 25 jaren blijken verviervoudigd te zijn, terwijl in Europa de tien grootste bibliotheken slechts verdubbelden; men noemt dit dus ook weder een gunstig verschijnsel voor de krachtige ontwikkeling op dit gebied, te midden van de koortsachtige en vaak zoo lage gejaagdheid naar uitbreiding op stoffelijk terrein in de Vereenigde Staten. De New-York State library overtreft de overigen met hare 95,000 boeken, maar tien anderen tellen er over de 30,000, terwijl er veertien tusschen de 10 en 20,000 deelen bezitten. Het spreekt van zelf, dat het zielental en de aanwas afhankelijk is van de stad, waar de State library is gevestigd, van hare bevolking als ook van de andere boekerijen, die zich daarnaast bevinden en voor een groot gedeelte reeds voor die behoefte zorg dragen. De eigenlijke taak van zulke staatsboekerijen zou zich tot de wetgeving moeten bepalen, als ook tot de geschiedenis van dat land, en zoo wordt dan ook aangeraden om alles te verzamelen wat op dien weg ligt, en dus ook de couranten ten gerieve van het nageslacht geregeld bij te houden. Geeft men aan dien wensch gehoor, dan zal er vrij wat plaats gevorderd worden, maar het nut van dien maatregel laat zich verdedigen.

In ons kleine landje zijn wij goed voorzien van historische

genootschappen in bijna elk gewest, die voortwoekeren op een door krachtig provincialisme doorploegden bodem, welke rijk is in roemruchtige daden. Ook in de Nieuwe Wereld is de liefhebberij voor de geschiedenis van het vaderland weelderig ontwikkeld, zooals blijkt uit hoofdstuk XIII over the Historical Societies. Er zijn er sedert 1789 dan ook 160 opgericht en tegenwoordig bestaan er nog 78, waaronder zeer beroemde genootschappen zijn, zooals blijkt uit hetgeen door haar is uitgegeven, want bij de historische schets van ieder is de lijst van werken opgenomen, waardoor dit Report een blijvende waarde ook voor dit gedeelte der Amerikaansche bibliographie zal behouden. Sommige van deze vereenigingen hebben zich dan ook veel moeite gegeven om te verzamelen, wat sedert de 17^{e} eeuw op het door haar afgebakend gebied is voorgevallen; vooral die in de oudere Staten hebben de geschiedenis van hare steden met voorliefde bewerkt; een andere liet de geschiedenis van de boekdrukkerijen daar te lande beschrijven; andere breidden de plaatsbeschrijving uit tot de fauna en flora; andere verzamelden slechts om de lotgevallen van de vorige en van deze eeuw door het nageslacht te laten schrijven, waarvoor zij de bouwstof en de noodige boeken bijeenbrengen; doch met dat al is reeds een 300 deelen van 350 bladzijden door elkaar door deze geschiedkundige vereenigingen uitgegeven, en hebben zij te zamen 482,000 boekenen 568,000 kleinere geschriften, zeker een mooi cijfer! Zij zijn voor het publiek opengesteld, en daarbij mogen nog vermeld worden de 88,771 geschrevene bescheiden voor de Amerikaansche geschiedenis, waarvan b.v. de beroemde New-York Historical Society er 15,000 bezit.

In de degelijke geschiedboeken van deze vereeniging staat menige bijdrage voor de daden en lotgevallen van onze voorvaderen of van hunne nakomelingen, zoodat zij aan vele Nederlandsche geschiedschrijvers niet onbekend zijn. De geschiedenis der Amerikaansche kolonisten en hun geslacht is dan ook een lievelingsstudie daar ginds, en wordt door vele nasporingen hier te lande geholpen en gesteund. Er bestaat zelfs voor de onderzoekingen naar de families van die volkplanters te Boston een bepaalde inrichting in the New-England Historical-Genealogical Society, die ik reeds heb genoemd: zij is in 1845 opgericht en telt 840 werkende leden, terwijl er ook te New-York in 1869 een dergelijke societeit is gesticht.

Eenige bewegen zich terecht op het gebied der oudheidkunde

van de nieuwe wereld, en onderzoeken of verzamelen al wat van de oorspronkelijke bewoners van Amerika nog is te vinden, ofschoon te Worcester b.v. er een afzonderlijke, the American Antiquarian Society, voor dit antediluviaansche of praehistorische tijdvak bloeit.

Werden de prijsvragen bij onze genootschappen in de vorige eeuw vooral beschouwd als een wezenlijk deel daarvan uit te maken, in Noord-Amerika vond ik daarvan niets vermeld: het schijnt dat zij dus niet te huis behooren in de Nieuwe Wereld.

Hier te lande wordt vaak geklaagd over de vele jaarlijksche bijdragen, die voor nuttige maatschappijen van ons gevorderd worden; die soort van belasting is tot mijne verwondering in Amerika lager; de contributie, die even als de vergaderingen der leden in het verslag wordt vermeld, loopt van 1 tot 5 dollars; maar meer nog heb ik mij verwonderd over de entrée die van 3 tot 10 dollars afwisselt. Ik had deze hatelijke belasting op nieuwe leden van de vereeniging, waartegen men in de oude wereld zoo terecht pruttelt, omdat men er niets voor geniet, zeker niet bij de vlagvoerders van den vooruitgang en verdedigers van de ontwikkeling verwacht; maar de penningmeesters zullen daar met grond getuigen, dat hun kas er zeer mede gebaat wordt, en dit is een geldig argument. Is bij openbare vermakelijkheden voor sommige standen eene niet zeer vereerende korting bij ons toegestaan, bij de Oregon Pioneer Association vind ik een dergelijke bepaling, die ik ook al niet in het land der vrouwen-emancipatie had verwacht; de heeren betalen daar als leden één dollar entrée en toelage, maar de dames worden hiervan vrijgesteld; ik zou, als ik onder laatstgenoemden behoorde, niet op zulk een minachtende onderscheiding gesteld zijn.

Hoe dit ook zij, de leden of hunne rijke vrienden geven groote sommen ten beste van de zaak, die hunne Society tracht te bevorderen, terwijl sommige Staten met min of meer aanzienlijke bijdragen te hulp komen. Een enkel voorbeeld slechts, om niet te veel in bijzonderheden af te dalen; James Lich, te San Francisco, gaf aan het historisch genootschap aldaar een millioen dollars, waarvan later het vruchtgebruik zal genoten worden, terwijl nu reeds 3500 doll. voor het brandvrije gebouw, 2500 doll. voor de geschiedenis van the Pacific Coast en het mineralogisch kabinet, en 25,000 doll. voor de bibliotheek beschikbaar kwam. Aan vaste goederen en gebouwen bezitten de historical Societies te zamen bij raming 2 millioen dollars, terwijl hare kabinetten

en verzamelingen, die bezwaarlijk getaxeerd kunnen worden, zeker wel niet minder waard zullen zijn, en dank zij het beheer en de inrichting daarvan, geen dood kapitaal kunnen genoemd worden. Een twintigtal heeft boven de 1000 doll. inkomen, een paar 15,000 doll. en twee zijn er van 60,000. Het getal leden loopt zeer uiteen; 23 tellen er nog geen 100, 33 hebben er tusschen 100 en 500, 8 andere komen boven de 1000. Zoo is ook de rijkdom in boeken en handschriften zeer verschillend; 14 tellen er meer dan 100,000; vele zijn beneden dit cijfer; maar men houde vooral hierbij in het oog, dat verreweg de meeste van jonge dagteekening zijn: 3 societies werden in de vorige eeuw opgericht, en 8 nog vóór 1830; alle anderen zijn jonger; bovendien is het veld, waarop zij werkzaam zijn, beperkter dan van andere boekerijen. Ik eindig met de opmerking, dat bijna alle historische genootschappen slechts aan den bibliothecaris een salaris toeleggen, en dat dit bij de meeste zeer onbeduidend is, terwijl de librarian van sommige het werk voor niet doet, zoodat in deze de liefhebberij voor de zaak natuurlijk door zekere vaderlandsliefde wordt bezield.

Gaan wij over tot een andere groep, de Young Men's Mercantile Libraries, welke een gevolg zijn van de behoefte van ‘de hoop des vaderlands’ om zich te bekwamen en vooruit te komen door de handen inéén te slaan. Sedert 1820 zijn zij in Amerika verrezen ten gerieve der merchant's clerks in de groote handelsteden, en wel voor en door hen zelven, als uitvloeisel van hunne lees- en gezelschapszalen; daar vinden de kantoorheeren gelegenheid tot uitspanning, daar worden lezingen gehouden, enz. Zij hebben in vergelijking van andere bibliotheken beperkte inkomsten, maar daarom te meer mag het cijfer van de reeds aangekochte boeken aanzienlijk genoemd worden. Een lijstje van 15 mercantile libraries geeft 550,000 deelen, waaronder die te New-York alleen er 160,000 telt. Een tweede geeft van 12 young men's associations het cijfer van 150,000; een derde van 21 athenaeums heeft 300,000 boeken, en een vierde van 16 mechanics' and apprentices' libraries het totaal van 160,000 banden. Deze zijn hier ter plaatse genoemd, omdat de aard en strekking van allen is het opleiden van de jongelingschap tot den practischen werkkring hunner keuze.

Van een anderen aard is het beginsel, dat de Christelijke Jongelingsvereenigingen in het leven riep, die in Amerika

tot 478 worden geteld, waaronder 23 Duitsche Vereine zijn; zij hebben ruim 62,000 leden en behooren tot een georganiseerd geheel. Daarvan zijn er 180, die boekerijen bezitten met 164,000 boeken, terwijl er 201 hare leeszalen openden, die dagelijks door ruim 9000 lezers worden bezocht; op hare wijs werkten dus de Young Men's Christian Associations zeer krachtig, en hebben zij reden van bestaan. De leden zijn meerendeels kantoorbedienden en werklieden. Daar het hoofddoel dezer vereenigingen is het aankweeken van een vromen zin, worden de godsdienstige boeken in de eerste plaats door haar aangeschaft, en in de leeszalen gebruikt op aan de leden ter leen verstrekt, zooals bij velen het geval is, waardoor zij in wijderen kring nut verspreiden. De vereeniging te Washington staat met 15,000 boeken boven aan de lijst der 25 voornaamste, waaronder 3 Catholieken, welke het Report opgeeft; dan volgt die te New-York met 11,000 deelen; de overige wisselen tusschen 2 en 5000 stuks; zeker een cijfer dat genoemd mag worden.

In tegenoverstelling van de zoo even besproken boekerijen, die door bijdragen van leden worden onderhouden, wijzen de Vereenigde Staten op tal van F r e e l i b r a r i e s , d.i. openbare leesbibliotheken, waar het algemeen zonder betaling kan komen lezen, of boeken leenen, zooals door het Nut hier te lande geschiedt. In Amerika zijn deze inrichtingen op veel grooter schaal ingericht, dank zij the public spirit, die zich daar meer doet gelden. De omvang en het drukke gebruik dat er van gemaakt wordt, is aanleiding dat er verschillende hoofdstukken aan deze soort van boekerijen in het Report zijn gewijd, die, door deskundigen geschreven, de onmiskenbare blijken dragen van het edele streven tot volksbeschaving en verlichting, waarop ik in het begin van dit opstel reeds heb gewezen; bij die heeren is het beginsel zeer levendig, dat ik vaak uitspreek: hoe meer boeken gevraagd worden, des te aangenamer moet het den bibliothecaris wezen; hoe minder stof zich op de boeken ophoopt, des te beter bewijs dat zij gebruikt worden en aan de bestemming beantwoorden. Die free libraries vormen een macht in den Staat, daar zij het noodige aanvulsel uitmaken van de openbare school en voor iedereen toegankelijk zijn. De vraag hoe zulke boekerijen voor het algemeen moeten ingericht zijn, welke soort van boeken daar vooral moet aangeschaft worden, hoe de leeszaal moet wezen, hoe de omslagen of banden van de boeken behooren

te zijn, hoe de catalogussen, tot zelfs hoe de vraagbriefjes moeten ingericht zijn, dat alles en nog zoo veel meer wordt daar uitvoerig besproken. En dat is ook wel de moeite waard; het nut b.v. der books of fictions, waartoe romans en novellen worden gerekend, laat zich verdedigen; velen willen de romanlitteratuur geheel uitsluiten, maar na het lezen der verschillende meeningen, acht ik dit niet noodig, al vind ik ook een voorbeeld te Germantown, waar onder 7000 boeken geen enkele van die soort gevonden wordt, en die toch druk worden gelezen. Evenals in Italië is de bepaling, hoe oud de lezers mogen zijn, ook in Amerika besproken, want kattekwaad van de jeugdige bezoekers moet vermeden worden, en men moet ook boven kinderlectuur blijven.

De wet van 1851 stond toe voor een openbare free town library belasting te heffen, dat bij een wet van 1870 is beperkt tot plaatsen van ten minste 1000 inwoners. Zij ontstonden uit de behoefte van leeren en lezen van den burgerman, omdat deze van de society libraries was uitgesloten; en nu vielen zij zoozeer in den smaak, dat zij in sommige Staten in de laatste 15 jaren verdriedubbeld zijn, waarlijk een merkwaardig verschijnsel. Een Amerikaansche wet laat in de laatste jaren toe, dat de opbrengst van de hondenbelasting ten bate van de openbare scholen of stadsbibliotheken komt, en zoo ontvingen 10 van de 27 libraries in Worcester County in één jaar door de middellijke tusschenkomst van het hondengebroed 5368 dollars, terwijl 284,754 doll. in het geheel als belasting voor dit doel werd opgebracht. Men heft one half a mill on the dollar, elders meer doch ook minder; hoe aanzienlijk de bijdragen zijn, maar ook hoe druk het gebruik is, dat er van deze openbare bibliotheken gemaakt wordt, blijkt uit deze tabel:

Staat.	**Boekerijen.**	**Getal deelen.**	**Uitgeleende boeken.**	**Jaarlijksche bijdrage.**
Massachusetts	127	920,000	3,026,000	doll. 273,861
Maine	8	33,534	97,700	doll. 2,985
Vermont	4	16,200	56,700	doll. 2,500
Ohio	9	144,084	815,373	doll. 62,600
Wisconsin	4	6,200	27,000	doll. 4,400
Connecticut	4	15,000	37,000	doll. 1,110
Jowa	1	914	12,000	doll. 1,000
Indiana	11	12,916	3,710	doll. 1,217
Illinois	13	76,595	301,538	doll. 74,742
Texas	1	10,000	12,500	doll. 3,000

Dat deze volksbibliotheken haar nut doen, valt wel niet te betwijfelen; geen wonder dat de sympathie daarvoor bij de raadsleden gevestigd is, zoodat de toekomst voor deze bron van beschaving verzekerd is te achten. En toch is dit nog niet alles wat in de Vereenigde Staten in dit opzicht voor het volk gedaan wordt; er bestaat naast deze nog een aanzienlijk getal leesbibliotheken voor het algemeen, die door rijke families zijn gesticht, waarvan zij dan den naam dragen. Zoo brengt elke eeuw hare eigenaardige weldaden mede; hier te lande werden immers talrijke hofjes gesticht, in Italië en België tal van kapellen en altaren, maar ik zou toch zeggen, dat de nieuwste stichtingen wel de nuttigste zullen zijn. Hoe dit wezen moge, in Massachusetts vinden wij 16 zulke boekerijen met 100,000 deelen, de vrucht van 320,000 dollars, waarbij in het laatste jaar 4000 nieuwe boeken zijn gevoegd; zeker een sprekend bewijs voor een praktischen zin en ware menschenliefde, al is familietrots en ijdelheid hierbij niet geheel uitgesloten, want de naam der stichters wordt in eere gehouden, en sommige hunner leven nog; deze kunnen zich dus in die weldadigheid verheugen.

Een paar woorden over de F r e e r e a d i n g r o o m s mogen hier een plaats vinden; ik bedoel die openbare leeszalen, waar kosteloos gelegenheid wordt gegeven om dag- en weekbladen of andere tijdschriften te lezen. Zijn zulke inrichtingen voor vele plaatsen een vrome wensch, hare goede werking waar zij bestaan, blijkt b.v. uit die der Jongelingsvereenigingen en die van Cooper te New-York, waar 318 bladen en 100 tijdschriften behalve 12,000 boeken ter lezing liggen; van 8 uur 's morgens tot 10 uur des avonds staat die leeszaal open, is steeds vol, en werd in één jaar door 581,798 personen bezocht; een navolgenswaardig voorbeeld, waarop wij jaloersch mogen zijn.

Er wordt namelijk hier te lande wel wat in de goede richting gedaan, en als men in het Jaarboek der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen de keurige tabel der volksleesbibliotheken van 1875-76 doorloopt, mag men niet moedeloos worden, vooral niet als men de cijfers optelt. Van de 245 departementen worden er minstens 154,000 boeken opgegeven, die aan ruim 30,000 lezers ten gebruike gesteld, 335,000 maal in één jaar uitgingen. Men bedenke dan vooreerst, dat het meerendeel op dorpen en kleine steden is gevestigd, waar wellicht geen boekverkooper een leesbibliotheek heeft; doch de daaraan ten koste gelegde gelden zijn uiterst gering; in de groote steden

zijn een honderd gulden of wat beschikbaar. Er zijn er dan ook slechts 3 bij, die meer dan 3000 boeken bezitten, slechts 8 die er meer dan 2000 hebben, terwijl er 30 boven de 1000 gaan; al de overige, zegge dus 200 departementen, halen dit cijfertje niet. De verhouding van de uitgeleende boeken is ook in ons nadeel, want er worden slechts tweemaal zooveel afgegeven als er boeken zijn, terwijl men er in de Vereenigde Staten driemaal zooveel uitleent. Het goede gevolg van de Amerikaansche methode, d.i. om bij wijze van belasting gelden te heffen voor de volksbibliotheken, blijkt ten duidelijkste, want daar hebben de Free town libraries 10 maal zooveel boeken als onze Nutsbibliotheken alle dooreengeslagen. Mijn resultaat is dus, dat bij ons de private liefhebberij voor zulke nuttige instellingen zeer gering is, en hiervan is de oorzaak, dat de Hollanders niet mild plegen te zijn, zooals vaak is gebleken en nog dikwerf zal blijken. Wat beteekent b.v. het tweetal giften, waardoor de Bibliotheek der Maatschappij van Weldadigheid te Frederiksoord werd gesticht in 1872 en '73? zij telt nog slechts 1400 boeken, behalve een 400 voor de kinderen. De Vereeniging Volks-Leeskamer te Rotterdam had over 1876 een tekort van ruim ƒ 500, dat wel gedekt werd, maar om zich over 1877 weer te vertoonen; zij telt ruim 300 leden, maar heeft slechts 997 boeken; bij 275 hunner circuleerden 5423 boeken, en op de winteravonden werden voordrachten en muziekuitvoeringen gehouden; zonder hulp van vermogende menschenvrienden blijft de bloei van zulke inrichtingen beperkt. Evenzoo verwacht ik niet veel van de onlangs te Amsterdam door het Nut geopende Leesinrichting, want die staat slechts aan de leden of hunne zonen en pupillen driemaal in de week open van 7 tot half 10, dank de ƒ 4 van het lidmaatschap. Eerst de geheel vrije openbare boekerijen, zooals zij ook in Engeland bestaan, kunnen het beoogde doel bereiken. Mocht mijn geschrijf aan de volksbibliotheken van 't Nut, door op het schoone Amerikaansche voorbeeld te wijzen, ten bate komen door milde schenkingen, ik zou mijne moeite beloond rekenen!

In de vorige bladzijden heb ik herhaaldelijk groote cijfers - die ik voor 't gemak meestal bij de duizenden heb afgerond - opgegeven om het zielental op de bibliotheken aan te duiden, en toch is bij weinige zaken de grondslag voor de telling zoo onzeker als bij het getal van boeken; wordt bij elke bevolkings-

statistiek elk volwassen mensch gelijk gesteld met een zuigeling, zoo staat evenmin een geschrift van 300 gelijk aan een van 50 bladzijden, om van het verschillende gehalte van den foliant en den duodecimo niet te spreken; bovendien is de wijze van tellen op de verschillende bibliotheken nog zeer uiteenloopend; hier geldt elk w e r k , of het een encyclopedie van 20 of meer kwartijnen is, of wel een gewoon octavodeel voor één; elders telt men bij d e e l e n , maar ook dan is er nog een groote ongelijkheid voor de tot dikke banden vaak saamvereenigde brochures; op andere inrichtingen worden de academische dissertaties niet meegeteld, als zijnde wat dun en onbeduidend, terwijl men in Amerika dat kleine goed onder de pamphlets brengt, die dan afzonderlijk genoemd worden. Voor de handschriften is de maatstaf van het cijfer ook zeer ongelijk, daar er gewoonlijk zoovele kleine stukken bij elkaar zijn vereenigd. Kortom, de statistiek der groote bibliotheken is iets, waar ik mij niet aan waag; men kan die cijfers toch eigenlijk niet gebruiken tot eene zuivere vergelijking. Is in den regel, bij meer tabellen dan de statisticus zou wenschen, de waarde der cijfers nog al zeer betrekkelijk, voor die van de bibliotheken in Europa is het thans gebleken een bijna wanhopende zaak te zijn. Aan de bewerkers van het Amerikaansche rapport was de vergelijking met de Europeesche verzamelingen een punt van nationalen trots, maar terwijl zij nu goede gegevens van hunne collecties hadden verzameld, het getal volumes en dat der pamphlets, bleek dat de opgaven omtrent 27 der voornaamste bibliotheken van Europa, aan de meest betrouwbare zegslui ontleend, kant noch wal raken. Zij hebben voor het merkwaardige van het verschijnsel in even zoovele tabellen de cijfers der boeken en handschriften afgedrukt met opgaaf der bronnen, en al neemt men nu een paar voorbeelden, dan staat men versteld. Bij 9 verschillende schrijvers verschilt het zielental der Magliabecchiana te Florence tusschen 90 en 200,000 boeken, en 8 en 12,000 handschriften; dat der Bibliothèque Nationale te Parijs volgens 12 getuigen tusschen 350,000 en 2,000,000 imprimés, en 50 en 100,000 manuscrits; van de Königliche Bibliothek te Berlijn volgens 18 opgaven tusschen 140 en 700,000 boeken, en 2 en 7000 handschriften: en geen der anderen is een haar beter. Waarlijk het is voor den kalmsten statisticus om wanhopend te worden. Het blijkt zonneklaar, dat men er een slag in slaat, of dat men niet bij het goede kantoor zijne berichten inwon; wellicht dat de be-

diende, die den vreemdeling rondgeleidde, hem niet behoorlijk verstond, als hij zelfs maar ‘zijne’ bibliotheek niet voor rijker liet doorgaan dan het geval was, om ‘een bluf te slaan’; zoo iets is zonder twijfel vaak vertoond. De bibliothèque du Roi te Parijs b.v., op 500,000 deelen geschat indertijd, werd door Barbier op 200,000 teruggebracht en zelfs op 153,000, toen van Praet de boeken een voor een ging tellen; de Lionsche stadsboekerij werd van 120,000 op 90,000 volumes gereduceerd; die van San Marco te Venetië, op 150,000 stuks berekend, bleek 65,000 boeken en 5000 handschriften te bezitten. Wie weet wat er weldra nog zal blijken, wanneer de regeeringsmaatregel zal zijn afgeloopen in Frankrijk, ik bedoel de nummering der handschriften op de openbare boekerijen; het is bijna ongelooflijk, maar de nalatigheid is daar zoo groot, dat het gouvernement op 30 December 1876 order heeft gegeven voor de numérotage of foliotage, autrement dit la pagination des manuscrits; en zooals dat dan behoort, is de wijze van uitvoering voorgeschreven, hoe alle manuscrits moeten voorzien worden van een doorloopend nummer op den rug, dat ook op het schutblad moet herhaald worden, nadat eerst die werken naar de formaten zullen zijn geschikt; terwijl slechts vrijheid wordt gelaten om er ééne nummerreeks van te maken of afzonderlijke seriën te vormen van die in de verschillende talen zijn geschreven. Bovendien moeten deze boeken alle met inkt gefolieerd worden, en dat voor contrôle in geval van uitscheuren of ontvreemden, nadat in elk handschrift de uitgeknipte miniaturen, gescheurde bladen, enz. zullen zijn opgeteekend met den datum er bij. Een en ander is tegen de te vurige boekenvrienden gericht, en eigenlijk had het overal reeds lang moeten gedaan zijn. Is dit werk gereed, dan zal Frankrijks schat van handschriften eerst juist bekend worden.

Keeren wij van de Europeesche bibliotheken met hare treurige statistiek terug naar die van de Vereenigde Staten, doch laat ons met groot voorbehoud de cijfers beschouwen, die wij ook daar vermeld vinden. Deze waarschuwing is des te noodiger, daar de 300 laatste bladzijden van het Report aan statistiek der Amerikaansche boekerijen is gewijd, en daaronder zijn zeer verdienstelijke en tevens leerzame tabellen, al mochten de samenstellers er niet in slagen zoo volledig te zijn als hun lief was, en waarop zij het hadden aangelegd met de gestelde vragen.

In de eerste is het zielental van alle libraries boven de 10,000 boeken in tien verschillende jaren, te beginnen met 1838. naast elkaar te vinden, hetgeen niet onaardig is om den gestadigen aanwas gade te slaan. Ik schrijf evenwel de eindcijfers niet op, daar wegens gapingen in de gegevens en om de allengs gestichte boekerijen, aan die totalen geen waarde kan gehecht worden. In het Amerikaansche gedenkboek voor hun eeuwfeest is de tweede tabel van belang, die van 63 bibliotheken het getal boeken in de jaren 1776, 1800 en 1876 opgeeft. Een derde prijkt met de cijfers van 1775 tot 1875 naar de Staten ingedeeld bij periodes, en van deze wekt de slotsom onzen eerbied.

Van	**zijn er opgericht,**	**die nu bezitten**
1775-1800	30	242,171 boeken.
1800-1825	179	2,056,113 boeken.
1825-1850	551	2,807,218 boeken.
1850-1870	2240	5,481,068 boeken.

Een andere tabel geeft de bibliotheken van elken Staat in 1875, gegroepeerd naar elk duizendtal boeken, zeker eene merkwaardige bijdrage voor de Culturgeschichte, maar waarvan ik hier geene staaltjes wil geven, om niet in kleinigheden af te dalen; genoeg is het eenige eindcijfers af te schrijven. Van de jongste verzamelingen zijn er 724 die, elk onder de 500, te zamen 237,240 boeken bezitten, terwijl er 2958 boven dat getal 12,039,724 banden tellen.

	Deelen.		**Bibliotheken.**	**Boeken tezamen.**
Van	500-1,000	zijn er	925	met 592,510
Van	1,000-5,000	zijn er	1515	met 3,233,765
Van	5,000-20,000	zijn er	438	met 3,717,031
Van	20,000-50,000	zijn er	82	met 2,329,309
Van	50,000-100,000	zijn er	10	met 462,617
Van	150,000-200,000	zijn er	7	met 926,727
	boven de 200,000	zijn er	2	met 599,869

De statisticus, of om juister te spreken, de statistica - want Miss Mary E. Mac Lellan heeft hieraan een werkzaam deel gehad - zou niet tevreden zijn, had hij er niet bijgevoegd een tabel, waarin de bibliotheken zijn geclassificeerd naar de soorten, zoodat de belangstellende daarin terstond kan zien hoe vele college- of law-libraries, hoe vele academy- of scientific libraries er in ieder der 49 Staten op 't oogenblik gevonden worden. Doch deze cijfers schrijf ik niet af, evenmin de opgaven van de inkomsten der Amerikaansche bibliotheken, omdat

deze te onvolledig zijn ingezonden; de helft bleef het antwoord schuldig. Voor den statisticus is er nog een keurige en leerzame tabel van 62 uitgezochte libraries, van alle welke het getal deelen, de jaarlijksche aanwas, de gebruikte boeken, inkomsten, kosten van binden en aankoop alsmede de salaries and incidentals zorgvuld zijn opgegeven. Ik vergenoeg mij met de eindcijfers van deze uitgewerkte lijst; deze 62 tellen te zamen 2,695,760 boeken, waarvan er 4,455,514, dus bijna 200 pCt. werden gelezen in één jaar; 49 inrichtingen zijn daaronder, die 2,181,168 boeken uitleenden, zeker een prachtig bewijs voor hare werking, want hierbij zijn zoowel lees- als wetenschappelijke bibliotheken; bij 60 daarvan was de aanwas in 't laatste jaar 155,000 deelen, dus aanzienlijk genoeg om voor den voortdurenden bloei dezer instellingen niet ongerust te worden. De verhouding van de gelden, die tot aankoop of onderhoud en die voor het personeel gevorderd worden, zou ik meedeelen, ware dit gedeelte van de lijst niet te onvolledig om tot eenig resultaat te kunnen komen. Evenzoo is het met de lijst der benefactions in geld of vaste goederen; ik schrijf slechts het schoone eindcijfer van 15 millioen dollars af.

Liever wil ik even stilstaan bij hetgeen ons de paragraaf: ‘Loss and wear of books in circulation’ bij de luchthartige Yankee's leert. Velen toch zijn buitengewoon bang om boeken uit te leenen, en zeker is men aan den overdreven angst voor wegraken en het daaruit voortgevloeide verbod van uitleenen, de voortreffelijke inrichting der groote leeszalen in het Britsch Museum en de Bibliothèque Nationale te Parijs verschuldigd, waar gedurende zoo vele uren dagelijks de gelegenheid wordt gegeven om te lezen en te studeeren. Het verlies van uitgeleende boeken is uiterst gering te noemen, vooral als men bedenkt, dat men in het vrije Amerika daarmede zeer liberaal is tegenover alle klassen der maatschappij. Niet dat er geen voorzorgen genomen worden, verre van daar; op de eene plaats moeten een of meer personen borg staan; op de andere moet er geld gedeponeerd worden; elders wordt door de policie onderzoek gedaan naar de deugdelijkheid der vragers, enz., en hierbij vergete men niet, dat er in de Nieuwe Wereld ook een ontzettend getal van oneerlijke lieden woont, die er geen gewetenszaak van maken om zich aan groote oplichterijen te bezondigen. Welnu, in 18 jaar tijds hebben 23 bibliotheken, zoover de opgaaf strekt, 6,475,316 boeken uitgeleend, en daarvan zijn er 9089 door de

lezers meegenomen, en zijn er 3068 zoekgeraakt, te zamen even 12,000 stuks, dus nog geen 19 op de 10,000; te Evanstone (Illinois) gingen er slechts 6 te loor van de 14,713 uitgeleende boeken, terwijl er even veel zoek raakten te Londen op de 30,000 deelen van de Medical and Chirurgical Society Library in 25 jaren. Waarlijk een gunstig bewijs van Amerikaansche eerlijkheid, maar ook van zorg bij de administratie der inrichtingen, die wakker is om de op hun tijd niet teruggebrachte boeken door een maanbriefje te laten huiswaarts keeren, hetgeen op sommige inrichtingen den tijd van een afzonderlijken klerk inneemt, maar dat is dan ook b.v. het geval te Chicago, waar men per dag 2631 boeken ontvangt en afgeeft; dit is trouwens het hoogste, dat men bereiken kan, want men heeft een zeer vlug werkend personeel noodig om 200 boeken in één uur te wisselen en de kaartjes af te stempelen, al hebben sommige administraties door uiterst practische inrichtingen de behandeling van dat alles zoo beknopt mogelijk gemaakt. Daarvan stip ik nog een doelmatig huismiddel aan, ik bedoel dat voor mannen, vrouwen en kinderen elk een afzonderlijk bureau bestaat, waardoor de menigte zich terstond in drieën splitst. Of er bij ons op sommige bureaux ook niet veel tijd zou gewonnen worden met zoo'n eenvoudig middel? Tegen het ‘faire queue’ schijnen de Hollanders verbazend veel te hebben; welnu, zulk een scheiding van heeren en dames wordt met alle bescheidenheid door mij aanbevolen op de vele kantoren of hoe men ze noemen wil, waar ellendig veel tijd wordt verknoeid met verdrietig wachten; dat men dan met dubbel personeel voor een deel althans moet werken, zal ik niet tegenspreken, maar men zal het aan beter en vlugger werk wel inhalen, want waarlijk niet alleen in Amerika is time money, en op hoe vele inrichtingen of kantoren, waar men bovendien komt offeren, kost die gang nog veel meer tijd dan noodig is, en hoe weinigen doen zooals Schliemann, de opgraver van Troje en Mycenae, die, te Amsterdam op een kantoor geplaatst, zijne lessen stond te leeren, als hij op de post de brieven ging afhalen en zoo lang op zijne beurt moest wachten.

Nog twee andere Culturfragen had men in dit Report willen helpen beantwoorden, hetgeen vrij onvolledig geschied is; maar ik vind zelfs die gegevens merkwaardig genoeg om ze nog mede te deelen, te weten hoe de verhouding is van de verschillende vakken der gelezene boeken. Van 24 bibliotheken is de lijst

opgesteld en percentsgewijze met het getal lezers becijferd, en zoo blijkt de groep prose fictions and juveniles 67.4 van de honderd te halen, history 8, voyages 6.7, science 4.4, poetry 3.8, religion 1.4, Duitsch en Fransch 1, en de onmisbare afdeeling mengelwerken 7.1 te bedragen. Het andere cijfer is de totaaluitgaaf van het General Government van 1800 tot 1874 aan libraries and sundry publications, welke 1,763,000 dollars beloopt.

Bijna duizelt men bij al die cijfers, die in deze kleine tabellen zoo netjes staan afgedrukt; en dit is nog niets in vergelijking met de groote lijst van a l l e bibliotheken boven de 300 deelen in alphabetische orde der Staten en verder naar de steden geordend met opgaaf van stichtingjaar, soort, deelental, jaarlijksche aanwas en gebruik, inkomsten en uitgaven, die 130 bladzijden inneemt. Hierachter volgt nog de List of Librarians, die 30 pagina's beslaat, en waarbij ik meer dan 200 vrouwen tel, die aan het hoofd der boekerijen staan; het juiste cijfer weet ik niet, want ik durf natuurlijk niet te beslissen of er onder de Anna's en Mary's ook mannelijke boekeniers schuilen, om van de niet voluit geschrevene voornamen te zwijgen. De hulp van dames bij de administratie der Noord-Amerikaansche bibliotheken is zeer aanzienlijk; b.v. te Boston tel ik in het laatste verslag naast 53 mannen, 88 vrouwen, zoowel bij de runners, d.i. zij die de boeken uit de kast halen, als onder de andere afdeelingen van bestuur. Nog nooit is er zulk een rijke en duidelijke lijst van bibliotheken gemaakt en gedrukt, als die lange reeks der Noord-Amerikaansche verzamelingen; zij is ten volle waardig geweest om bij het eeuwfeest van de Unie het licht te zien.

Ik meen aan het einde van mijne taak genaderd te zijn, want over het hoofdstuk, dat de Public libraries in the Principal Cities behelst, durf ik niet uit te weiden. Niet, dat er geen voortreffelijke berichten onder die menigte van goed beschrevene boekerijen zijn, die onze aandacht verdienen, verre van daar. maar ik durf niet meer van den lezer vergen. Zelfs de geschiedenis der Boston Public Library alleen zou de dankbare stof voor een afzonderlijk opstel leveren. Ik eindig met de vermelding hoe men in Amerika de boeken door de tonen der muziek bijeenbracht; om de kas te stijven, zijn in April 1859 twee concerten gegeven te Cincinnati, die 1335 dollars opbrachten voor de public library aldaar, zooals ik reeds aanstipte. Te San Francisco had men te vergeefs getracht de schuld van de gebouwde Mercantile library door een 9 pCt. leening van

100,000 dollars te dekken, dat met een 8 pCt. negotiatie van 150,000 dollars ook niet gelukte; toen heeft een muziekfeest alles in orde gebracht. Dit leverde 20,000 dollars netto, waarna in 1870 zijn gegeven drie ‘giftconcerts, at which articles of value should be distributed’, krachtens een daarvoor aangenomene wet. In Amerika zijn namelijk de loterijen verboden; er was dus een wet noodig om de 200,000 loten tegen 5 dollars te mogen verkoopen. Van deze 1,000,000 dollars werd de helft voor prijzen in geld besteed, waarvan de grootste was van 100,000 dollars, terwijl met de andere 500,000 dollars de onkosten, zegge 189,880 dollars, werden betaald als ook de schulden, waarna nog 20,000 dollars overbleef. Men had dus het doel ruimschoots bereikt met de eerste loterij, bij welker trekking muziek werd gemaakt, doch men was wegens de wet verplicht er nog twee te houden; daarbij is nu geen geld verloot, maar een piano. Ik zou geneigd zijn om hier de vraag te doen, of zulke concerten ook niet voor deze of andere nuttige doeleinden hier te lande navolging verdienen; de zaak zij aan de bestuurders van ledige kassen aanbevolen, tenzij men liever het voorbeeld wil volgen van de Harlem library te New-York, die onlangs hare fondsen heeft vermeerderd door middel van een pleiziertocht met een stoomboot; doch hoe dit in zijn werk gegaan is, kan ik niet zeggen.

Leiden, Maart 1878.
Dr. W.N. DU RIEU.

Het behoud en de waardeering van onze monumenten.

Mededeelingen van de Rijks-Adviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Uitgegeven door het Departement van Binnenlandsche Zaken, onder toezigt van de Rijks-Adviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Deel I, aflev 1 en 2. 's Gravenhage, 1876 en 1878.

Bij Koninklijk Besluit van den 8sten Maart 1874 werd een college van Adviseurs ingesteld, dat de opdracht ontving om de Regeering op het gebied van kunstaangelegenheden bij te staan. Bij datzelfde besluit werd tevens zijn werkkring omschreven. Het zou de Regeering voorlichten omtrent de maatregelen, vereischt tot het behoud van gebouwen en voorwerpen, die voor de vaderlandsche kunst en geschiedenis belangrijk zijn, zoodanige voorwerpen opsporen en gedeeltelijk beschrijven, zoo noodig voorstellen doen omtrent de Rijks-verzamelingen van geschiedenis en kunst, en verder advies uitbrengen omtrent de oprichting en herstelling van gebouwen, wanneer die werkzaamheden geheel of gedeeltelijk ten koste van het Rijk waren ondernomen. Aan het college werd een groote vrijheid van handelen verleend, daar het bevoegd was zelfstandig op te treden en ongevraagd zijne adviezen te geven. Zijne taak was veelomvattend, daar de Regeering er eerst nu toe was overgegaan zich de belangen van de kunst aan te trekken, zoodat alles nog op dit gebied geregeld moest worden. Ook waren er aan die taak velerlei moeilijkheden verbonden, die vooral daarin haren grond hadden, dat goede smaak en gevoel voor kunst weinig ontwikkeld waren zoowel bij het publiek en

de technici, als bij de ambtenaren en de plaatselijke en bijzondere besturen.

Nadat hun college was samengesteld en georganiseerd, zijn de Rijks Adviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst met ijver aan het werk getogen. Hun optreden werd door velen met ingenomenheid begroet en hunne handelingen vonden ook bij niet weinigen instemming. Indien echter de instelling van het college aan het daarmede beoogde doel beantwoorden zal, moeten daaraan de steun en de medewerking van het publiek verzekerd blijven, hetgeen alleen mogelijk is wanneer dit nauwkeurig omtrent zijne verrichtingen is ingelicht en daardoor geleerd heeft ze op prijs te stellen. Doch niet alleen om die reden mocht men wenschen dat het publiek met die handelingen in kennis werd gebracht. In den laatsten tijd toch zijn zij van zekere zijde ongunstig beoordeeld geworden, terwijl men niet in de gelegenheid was de gegrondheid der gemaakte aanmerkingen na te gaan, daar men niet of onvolledig met die handelingen vertrouwd was. Ook wegens die oorzaak was dus hare openbaarheid nuttig en noodig. Die publiciteit wordt ons nu verschaft door de ‘Mededeelingen’, en op eene wijze, die aan de eischen, welke men daartoe stellen kan, voldoen. Wel is waar strekken zich die Mededeelingen tot nog toe niet verder uit dan tot de maand Mei van het jaar 1875, maar daar zij juist het tijdperk omvatten, waarin de maatregelen genomen of voorbereid werden, die het meest bespreking uitgelokt hebben, zijn zij van groot gewicht, terwijl hare buitengewone uitvoerigheid ons in staat stelt de verrichtingen der Rijks Adviseurs tot in kleine bijzonderheden na te gaan.

De Mededeelingen, waarvan thans twee afleveringen verschenen zijn, hebben een tweeledig karakter. Voor een deel bestaan zij uit officieele bescheiden, voor een ander uit opstellen en afbeeldingen van meer uitsluitend wetenschappelijken aard. Het eerst zal ik de aandacht vestigen op de officieele stukken en wel bepaaldelijk op het verslag der verrichtingen van 1 Juni 1874 tot Mei 1875, dat zich aan een vroeger verslag aansluit, welks inhoud men daarin grootendeels terugvindt. Dit verslag, dat op zich zelf een geheel vormt en op een waardigen en onderhoudenden toon is geschreven, is in meer dan een opzicht merkwaardig. Terwijl de daarin voorkomende algemeene beschouwingen ons vertrouwd maken met het streven der Adviseurs, lichten ons de mededeelingen van hunne verrichtingen in omtrent de wijze,

waarop zij hunne denkbeelden ten uitvoer brachten, terwijl de in die mededeelingen vervatte bijzonderheden een aantal wetenswaardigheden van plaatselijken en kunsthistorischen aard aan het licht brengen, die aan dit verslag eene blijvende waarde verzekeren. Men zal wel niet van mij vergen, dat ik den korten inhoud van dit verslag met eenige volledigheid hier mededeel, daar dit met het oog op den aard van dit stuk niet wel doenlijk is. Ik bepaal er mij daarom toe het verslag met een vooraf aangewezen doel te onderzoeken, en het resultaat van dat onderzoek hier bekend te maken. Na alvorens nagegaan te hebben, wat den Adviseurs op elk gebied van hunne werkzaamheden eigenlijk te doen stond, zal ik trachten in hoofdtrekken te schetsen, hoe zij hunne taak hebben opgevat, en met welke middelen zij gepoogd hebben haar ten uitvoer te brengen. Dit toch zal, naar het mij voorkomt, het best den aard der handelingen zelve doen kennen en het meest op de algemeene belangstelling aanspraak maken. Het moge voor hem, die dit alles in bijzonderheden wil nagaan, tevens eene aansporing zijn om met den inhoud van dit alleszins lezenswaardig verslag nader kennis te maken.

Niet alleen op het platteland, maar vooral in onze vroeger zoo welvarende en bloeiende steden zijn een aantal gebouwen bewaard gebleven, die in vele opzichten merkwaardig zijn. Daargelaten de zoodanige, waaraan geliefkoosde geschiedkundige herinneringen verbonden zijn, leveren de meeste belangrijke bijdragen op tot de geschiedenis van de kunst en van het maatschappelijk leven, en zijn er niet weinige meesterstukken van kunst en constructie. Als middelen tot verheffing van den goeden smaak en het kunstgevoel van het publiek, als bronnen voor het onderzoek van kunsthistorici en oudheidkundigen en als onderwerpen van studie voor onze bouwkunstenaars vertegenwoordigen zij eene groote waarde. Toch heerscht dienaangaande groote onverschilligheid. Slechts zeer weinige tracht men in een min of meer voldoenden toestand te onderhouden of zelfs eenigermate in den oorspronkelijken stijl te herstellen. Verreweg de meeste gingen langzamerhand doch zeker te niet. Dit geschiedde in de eerste plaats rechtstreeks door slooping, zoodra deze op zekere gronden kon worden aanbevolen. Kwam de wenschelijkheid van de afbraak of van het behoud ter sprake, dan werd die vraag zeer eenzijdig op gronden van zuiver materieelen

aard beslist. De kunstwaarde van het gebouw placht een geringen invloed op de overwegingen uit te oefenen en kwam in de meeste gevallen niet eens in aanmerking. Maar ook dan wanneer een gebouw niet opzettelijk vernield werd, ging het een wissen ondergang tegemoet, zoodra daarop verkeerd begrepen herstellingen en veranderingen werden toegepast. Daar deze in strijd waren met de constructie en den stijl van het gebouw, werd het laatste zoowel onbruikbaar als onoogelijk, een onding, dat eindelijk uit den weg geruimd moest worden, hetgeen dan ook in den regel niet uitbleef.

Het getal onzer merkwaardige gebouwen is door deze wijze van handelen belangrijk afgenomen. Wanneer men dus de weinige die nog voorhanden zijn, voor ondergang wil behoeden, zoo is het noodzakelijk voortaan zorg te dragen dat zij èn behouden èn behoorlijk onderhouden worden.

De Rijks-Adviseurs hebben dat eveneens ingezien en dienovereenkomstig gehandeld. Men ziet hen daarom geregeld tusschen beiden treden waar een merkwaardig gebouw met slooping bedreigd wordt en evenzeer waar men het voornemen heeft opgevat buitengewone herstellingen of verbouwingen aan te brengen, waardoor het aan eene geheele of gedeeltelijke misvorming wordt blootgesteld. Maar ook meer dan eens was de dringende noodzakelijkheid van herstel of een toestand van gevaarlijke verwaarloozing oorzaak dat zij voor het behoud van het gebouw in de bres sprongen. Hiermede achtten zij echter hunne taak niet afgedaan. Zeer vele gebouwen, over het geheele land verspreid, dragen in hun tegenwoordigen toestand de kenmerken, dat het onderhoud, dat daarop toegepast wordt, van dien aard is dat zij eene geheele misvorming tegemoet gaan, indien het op de gebruikelijke wijze wordt voortgezet. Het was wenschelijk de personen, die daarover het beheer voerden, de verkeerdheid dier behandeling aan te toonen, hen over te halen voortaan eene betere wijze van onderhoud in acht te nemen en waar dit mogelijk was de aangebrachte misvormingen door doelmatige herstellingen of restauratiën te doen verdwijnen. Om dit te kunnen doen, moesten die gebouwen opgespoord, onderzocht en bestudeerd worden. Dit is op een vrij groote schaal geschied en de resultaten dier werkzaamheden zijn in het verslag opgenomen. Met sommige der beheervoerende besturen en colleges worden zelfs onderhandelingen geopend en deze ten aanzien van de meeste voorbereid.

Waar de Rijks-Adviseurs onderhandelingen aanknoopten, moesten zij doorgaans het initiatief nemen en zich wenden tot de beambten, de burgerlijke en de kerkelijke besturen, aan wier zorg de gebouwen waren toevertrouwd. Zij genoten daarbij den steun en de voorlichting van hunne over het geheele land verspreide correspondenten. Zeldzamer kwam het voor dat de beheervoerende personen en colleges zich uit eigen beweging om raad of bijstand wendden tot de Rijks-Adviseurs. Waar zich dit voordeed, moet men dit verschijnsel als een verblijdend teeken des tijds beschouwen, daar het dikwerf het bewijs levert van bestaande belangstelling in en ingenomenheid met het doel, dat door de Rijks-Adviseurs beoogd wordt.

Over het algemeen resultaat dier bemoeiingen is het moeilijk een oordeel uit te spreken, daar het verslag slechts eene beperkte tijdsruimte omvat. Het welslagen dier pogingen stond natuurlijk in nauw verband met de hoogte, waartoe de kunstzin ontwikkeld was van diegenen, met wie de Adviseurs door die pogingen in aanraking kwamen, en, gelijk reeds vroeger is gezegd, is deze over het algemeen nog betrekkelijk gering. Voor een gedeelte althans is het daaraan toe te schrijven dat die pogingen wel eens schipbreuk hebben geleden. Toch moet men zich van dit gebrek aan belangstelling en medewerking geene overdrevene voorstellingen maken en heeft de ondervinding gelukkig geleerd, dat zoo hiervan moeielijkheden het gevolg zijn geweest, deze zeer dikwijls bij nader gemeenschappelijk overleg uit den weg geruimd konden worden. Aan het krachtig optreden van de Adviseurs gedurende dit tijdperk hebben wij het behoud van meer dan een monument te danken, dat anders zonder het minste protest vernietigd zou zijn geworden. Waar de slooping niet dadelijk verhoed kon worden, werd zij somtijds verschoven. Bij voorgenomen herstellingen, hetzij van buitengewonen aard of van gewoon onderhoud, werden de beheervoerders meer dan eens overgehaald ze in den geest van het gebouw aan te brengen, terwijl besturen, die vroeger in een tegenovergestelden zin hadden gehandeld, tot andere inzichten werden gebracht en de verzekering gaven in het vervolg betere beginselen in acht te zullen nemen. Waar een gebouw onder de slagen van den moker bezweek of onkenbaar werd gemaakt, droegen de Adviseurs steeds zorg dat vooraf de noodige afbeeldingen werden gemaakt, die de herinnering daarvan zouden bewaren.

Evenals onze oude gebouwen vertegenwoordigen andere voorwerpen uit vroegeren tijd eene groote waarde, omdat bij hunne vervaardiging aan eene voortreffelijke techniek een hooge graad van kunstzin placht gepaard te gaan. Vooral aan de voortbrengselen onzer vroegere kunstnijverheid behoort thans meer de aandacht geschonken te worden dan dit vroeger het geval was. Zij leeren ons hoe zelfs voorwerpen van dagelijksch gebruik aan de eischen van kunst en smaak beantwoorden kunnen, dragen dientengevolge bij tot de algemeene kunstontwikkeling, geven aan handwerkslieden en industrieelen een aantal nuttige denkbeelden en motieven aan de hand en bieden aan den historicus en den archaeoloog de gelegenheid aan om de geschiedenis onzer kunst, onzer nijverheid en onzer maatschappelijke toestanden te bestudeeren. Ons vaderland, waar zooveel rijkdom heerschte en welvaart tot in alle klassen der maatschappij was doorgedrongen, was ongemeen rijk aan zulke voorwerpen, waarvan vele, wegens den grooten bloei van nijverheid en kunst, een hoogen graad van volkomenheid hadden bereikt.

Indien men verlangt, dat zulke voorwerpen thans nut aanbrengen, is hunne verzameling en tevens hunne behoorlijke tentoonstelling noodzakelijk, opdat zij door het publiek bezichtigd en door technici en deskundigen bestudeerd kunnen worden. Dit alles liet hier echter zeer te wenschen over. Slechts sedert betrekkelijk korten tijd zijn in eenige steden door gemeentebesturen of plaatselijke vereenigingen openbare verzamelingen opgericht, maar, daar deze doorgaans een locaal karakter hebben en slechts over beperkte middelen beschikken, vloeide daarin alleen een onbeduidend getal kunstvoortbrengselen bijeen, die meestal tevens gebrekkig werden tentoongesteld. Verreweg de meeste voorwerpen, die in particulier bezit waren, plachten over de grenzen weggevoerd te worden, hetgeen reeds sedert een lange reeks van jaren geschiedde, daar buitenlanders, door het eigenaardige karakter van die voorwerpen aangetrokken, het eerst getracht hebben ze meester te worden. Jaar op jaar werd en wordt ons land door een heir van kooplustige vreemdelingen en handelaren overstroomd, aan wie het maar al te goed gelukt op het schoonste en kostbaarste beslag te leggen. Aan particulieren is het zeker niet ten kwade te duiden, dat zij zich door de aanbiedingen van vrij hooge geldsommen tot den afstand van zulke voorwerpen hebben laten overhalen, maar erger is het dat

besturen en corporaties vroeger ware kunstschatten te gelde hebben gemaakt, die, wanneer zij nu in veiling gebracht worden, het vijf- of tiendubbele van den vroegeren koopprijs plegen op te brengen. Er was dus periculum in mora, zoo het Rijk eindelijk niet in het algemeen belang tusschen beiden trad door van hetgeen anders zeker voor ons land verloren ging zich een gedeelte door aankoop te verzekeren. In verband hiermede moest zich het gemis van een centraalmuseum doen gevoelen, waarin de oudheden, die het Rijk reeds bezat, opgenomen en de daaruit gevormde verzameling met latere aanwinsten vermeerderd kon worden. De stichting van zulk een museum was reeds voor langen tijd gewenscht voorgekomen. De oudheidkundige tentoonstellingen hadden het denkbeeld tot rijpheid gebracht en het Oudheidkundig Genootschap en de Monumenten-Commissie uit de Academie hadden daarop gedurig aangedrongen. In 1863 werd het voornemen daartoe door de Regeering opgevat, maar in afwachting dat het zich tot een besluit verwezenlijkte en het nieuwe gebouw opgericht werd en in gebruik genomen kon worden, was het raadzaam dat er eene voorloopige bewaarplaats voor de aan het Rijk toekomende voorwerpen werd aangewezen. Als strookende met hunnen plicht om voor het behoud van dergelijke voorwerpen zorg te dragen, lag het op den weg van de Rijksadviseurs dienaangaande met de Regeering in overleg te treden. Dezelfde minister, die het college der Adviseurs in het leven geroepen had, gaf ook hier weder blijk van hunne pogingen te willen steunen en machtigde hen naar een geschikt lokaal om te zien, dat gevonden werd in een woonhuis op de Prinsengracht te 's Gravenhage. De kern van hetgeen daarin bijeengebracht werd, bestond uit voorwerpen, afkomstig van het koninklijk kabinet van zeldzaamheden, waaraan men toevoegde die, welke in het departement van binnenlandsche zaken en het Rijksarchief voorhanden waren. Tevens werd een aanvang gemaakt met de verzameling door aankoopen te vermeerderen, terwijl voorwerpen, die elders bewaard waren, aangevraagd werden. Maar de behoorlijke vermeerdering door aankoop bleef achter en op de herhaaldelijk in dien zin ingediende vertoogen werden gelden van een zeer ontoereikend bedrag beschikbaar gesteld. Men zal dus de stichting van dit museum eenigermate als een halven maatregel moeten beschouwen zoolang niet tevens de gelegenheid geopend wordt om het daarin bijeengebrachte behoorlijk te completeeren.

Niet alleen aan de voorwerpen, welke aan het Rijk behooren of wier verkrijging voor het Rijk wenschelijk mocht voorkomen, ook op andere vestigden de Adviseurs hunne aandacht en wel voornamelijk op de zoodanige, die in het bezit zijn van plaatselijke besturen en andere openbare en bijzondere instellingen. Niet altijd is hunne behoorlijke verzorging gewaarborgd en het toezicht, dat de Adviseurs daarop uitoefenden, was volkomen in overeenstemming met hunne roeping om ze op te sporen en daarvan een inventaris op te maken. Het vervaardigen van zulk een inventaris is eene werkzaamheid van groot nut, daar deze in verband met de reeds bestaande catalogussen onzer grootere en kleinere musea, een tamelijk volledig overzicht geven zal van de kunstschatten, welke hier te lande nog aanwezig zijn en voor een deel nog in kerkgebouwen, stadhuizen, gast- en weeshuizen en andere stichtingen verscholen liggen. Maar die arbeid is veelomvattend en niet gemakkelijk. Om met vrucht te kunnen arbeiden zal men vooraf een algemeen plan van bewerking moeten ontwerpen, het eens zijn over de methode, die in de beschrijving zal worden gevolgd, en over de verdeeling van den arbeid onder de verschillende bewerkers. De Adviseurs hielden zich bezig met de gegevens te verzamelen, die tot het vaststellen van die regels benoodigd zijn, en namen daarbij in aanmerking wat hun het buitenland in dat opzicht kon leeren. Inmiddels werden er maatregelen genomen, om hetgeen aanwezig is, voor verlies, verwaarloozing en bederf te bewaren, en opende men onderhandelingen met de besturen en corporaties, die zoodanige kunstvoorwerpen onder hunne hoede hebben. Meermalen geschiedde dit met gewenscht gevolg en zelfs gaf dit aanleiding tot het ondernemen van restauratiën, waarbij dan de Regeering somtijds ook haren geldelijken steun verschafte. De overblijfselen onzer beeldhouwkunst, die het bewijs leveren, dat deze tak van kunst hier te lande een hoogen graad van volkomenheid bereikt heeft, ontgingen daarbij hunne opmerkzaamheid niet. Met behulp van daartoe van Rijkswege beschikbaar gestelde gelden werden van eenige dier kunstwerken afgietsels vervaardigd. Indien met dien arbeid wordt voortgegaan en de verzamelingen van beeldhouwwerken in onze museums met zulke reproductiën zijn aangevuld, zal een bron voor studie geopend worden, waaruit niet alleen nog niet geput is, maar die aan de meesten onzer nog geheel onbekend is gebleven. Van weinig minder belang zijn de muurschilderingen, waarmede behalve

eenige aanzienlijke woningen nagenoeg al onze kerkgebouwen opgesierd zijn geweest. Het vak der muurschildering moest natuurlijkerwijze hier te lande tot eene groote ontwikkeling komen, daar de breede wandvlakten onzer baksteenkerken tot het toepassen van die versiering eene zoo schoone gelegenheid aanboden. In de ornamentschildering treft men nog vele navolgenswaardige denkbeelden en motieven aan, terwijl de figuurschilderingen belangrijke bijdragen opleveren tot de geschiedenis van godsdienstige begrippen en overleveringen, van de kleederdracht, van de bouwkunst en van de levenswijze, tevens de vroegere bestemming der onderdeelen van onze kerkgebouwen doen kennen, en inzonderheid de aandacht verdienen, omdat men daaruit kan nagaan hoe de schilderkunst zich hier te lande van de vroegste tijden af ontwikkeld heeft. Dank aan de kalk- en witsellagen, waarmede zij sedert de Hervorming werden bedekt, zijn zij voor verbleeking, overschildering en vernietiging behoed geworden en komen zij telkens en somtijds in vrij goeden toestand voor den dag. Waar dit geschiedde, droegen de Rijks Adviseurs steeds zorg, dat zij afgeteekend, zoo mogelijk, in stand gehouden en in een enkel geval gerestaureerd werden. Maar ook buiten het gebied onzer nationale kunst zagen zij zich door de omstandigheden genoodzaakt hunne bemoeiingen uit te strekken en wel bepaaldelijk in die gevallen, waarin verwaarloosde archieven op afgelegen zolders aan ratten en muizen betwist moesten worden of door hen, die er zorg voor moesten dragen, als scheurpapier werden verkocht.

Tot de werkzaamheden, die aan de Rijks Adviseurs zijn opgedragen, behoort ook het doen van voorstellen omtrent de Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst. Die collecties laten en lieten vooral veel te wenschen over. Èn de samenstelling, èn de localiteit en tentoonstelling, èn het beheer waren zeer onbevredigend. De Adviseurs trachtten in eens eene diepingrijpende verbetering in het laatste aan te brengen door een ontwerp-koninklijk besluit over te leggen, waarin de verantwoordelijkheid der directiën en het toezicht op het beheer in het algemeen geregeld werden. De daarin nedergelegde denkbeelden vonden echter destijds geene instemming bij de Regeering, zoodat zij er zich toe moesten bepalen door adviezen omtrent eenige dier verzamelingen op verbetering van haren toestand aan te dringen. Zooals bekend is, is de inrichting van meer dan eene verzameling sedert aanmerkelijk verbeterd,

ofschoon er op dit gebied nog zeer veel te verrichten en te hervormen is.

Ook zonder zich in theoretische beschouwingen te verdiepen, zal men aan iemand, die een gebouw oprichten moet, de volgende eischen kunnen stellen. Het gebouw moet door eene doelmatige inrichting aan zijne bestemming voldoen; zijne constructie moet hecht en degelijk zijn, zijn karakter in eigenaardige en behaaglijke vormen uitkomen en het geheel, indien de middelen dit toelaten, met smaak worden versierd. Om aan die eischen te kunnen beantwoorden, behoort men zich velerlei kundigheden eigen gemaakt te hebben, die niet dan door langdurige studie verkregen kunnen worden. Die studie moet voor een belangrijk gedeelte bestaan in het onderzoek van de wijze, waarop in vroegeren tijd gebouwd werd. Dit geldt in de eerste plaats op kunstgebied, omdat onze eeuw, wat schoone vormen betreft, weinig oorspronkelijk is, maar is ook waar, wanneer men zich op een zuiver technisch standpunt plaatst, omdat de constructies, welke dagteekenen uit den bloeitijd der architectuur, te danken zijn aan eene practijk, die zich gedurende eeuwen voortgezet, ontwikkeld en verbeterd heeft, De vruchten van dat onderzoek zijn een aantal denkbeelden en motieven, die voor onzen tijd bruikbaar en nuttig blijken te zijn. Nederlandsche bouwmeesters zullen vooral moeten nagaan hoe in vroegeren tijd hier te lande gebouwd werd, omdat vele der omstandigheden, waaronder dit geschiedde, zooals klimaat, materiaal en volksaard, in hoofdzaak dezelfde zijn gebleven.

Het is er evenwel ver van af, dat deze beginselen in ons vaderland algemeen gehuldigd worden. Er bestaat geringe belangstelling in de bouwkunst, en onder onze architecten zijn er slechts betrekkelijk weinigen, die blijk geven van goeden smaak, grondige studie en technische vaardigheid. De Regeering zelve gaf in dit opzicht geen goed voorbeeld, en droeg dikwijls de oprichting van rijksgebouwen op aan hen, die daartoe niet berekend waren. Het was dus een verblijdend verschijnsel, toen zij besloot zich bij het vaststellen van ontwerpen te doen voorlichten door een college van deskundigen, waarin bekwame bouwkunstenaars zitting hebben.

Bij de kennisneming van die ontwerpen bleek maar al te zeer dat de beoordeeling van de bruikbaarheid van het gebouw steeds aan die van zijne architectonische waarde gepaard moest gaan en allereerst overweging behoefde. In het algemeen valt het moeilijk

beide vaneen te scheiden. Immers de constructie en de uiterlijke vorm van een gebouw staan in onmiddellijk verband met zijne afmeting en inwendige verdeeling, en deze laatste worden weder bepaald door de practische eischen, waaraan het te voldoen heeft. Wenscht men dus na te gaan of een gebouw door schoonheid en doelmatigheid uitmunt, dan komen in de eerste plaats de practische eischen in aanmerking, die met zijne bestemming samenhangen. Nu was het maar al te duidelijk, dat de ontwerpers met die eischen doorgaans te weinig rekening hadden gehouden of dienaangaande gebrekkig waren ingelicht. De Rijks Adviseurs zagen zich dus gedrongen telkens op de mededeeling van een behoorlijk programma van eischen aan te dringen, en, indien dit verkregen kon worden, daaraan het ontwerp te toetsen. Daarop volgde dan de beoordeeling van de technische en artistieke waarde. Bij de mededeeling van hunne aanmerkingen plachten zij verbeteringen voor te stellen en deze door schetsteekeningen op te helderen, of waar het ontwerp afgekeurd werd, een geheel nieuw voorstel in overweging te geven, dat evenzeer door schetsteekeningen toegelicht werd. Een enkele maal, gelijk bij het advies over het Leidsch academiegebouw, werd aan dat voorstel geen gevolg gegeven, maar in andere gevallen vonden de denkbeelden der Rijks Adviseurs instemming bij de Regeering. Zoo werden zelfs de door hen gewijzigde ontwerpteekeningen van eene kazerne te Haarlem uit eigen beweging door de Regeering als grondslag aangenomen bij het ontwerpen van de artilleriekazerne te Utrecht. Ten einde over de doelmatigheid en inrichting van zulke uitgestrekte en kostbare gebouwen voortaan nuttige adviezen te kunnen uitbrengen, stelden zij zich in het bezit van plannen, die in België voor nieuwe kazernen waren vastgesteld. Doch niet alleen over landsgebouwen werden hunne raadgevingen ingewonnen, deze strekten zich ook uit tot de plannen van kerken en pastoriën, voor welke door hulpbehoevende gemeenten bij het ministerie van financiën een Rijkssubsidie werd aangevraagd. Ook hier bleek de tusschenkomst der Adviseurs zeer gewenscht te zijn. Die ontwerpen toch waren uiterst gebrekkig, deels omdat de som, die men voldoende achtte, voor de oprichting van zoodanige gebouwen geheel ontoereikend was, deels omdat de samenstelling van het ontwerp aan onbedreven handen was toevertrouwd. Eenmaal ten uitvoer gebracht, zouden zij het aanzijn schenken aan gebouwen, die aan de eenvoudigste eischen niet

voldeden en de kiem van hun verval in zich droegen, zoodat hetgeen het Rijk daaraan ten koste legde, als weggeworpen kon beschouwd worden. De Adviseurs konden nu aanraden het inleveren van betere ontwerpen af te wachten of er de voorkeur aan geven zelve andere en betere plannen over te leggen. Zij sloegen den laatsten weg in en de arbeid, dien dit vereischte, werd èn door de Regeering èn door de betrokken gemeenten gewaardeerd, ofschoon zij niet bij de eerste konden bewerken dat het subsidie alleen onder de voorwaarde werd toegekend dat het nieuwe ontwerp ten uitvoer werd gebracht. In de eerste aflevering der Mededeelingen zijn de ontwerpen eener pastorie voor de Ned. Hervormde gemeente te Lith en eener parochiekerk en pastorie te Helenaveen met de noodige afbeeldingen opgenomen, die destijds door hen in plaats van de afgekeurde aan de Regeering werden aangeboden. Zij geven ons een denkbeeld hoe met beperkte middelen en zonder eenige versiering gebouwen tot stand gebracht kunnen worden, die door bruikbaarheid en een behaaglijken vorm uitmunten.

Indien deze beschouwingen op zekere volledigheid aanspraak zullen maken, moet ook de aandacht gevestigd worden op die handelingen der Rijks Adviseurs, welke op het restaureeren van onze monumenten betrekking hebben.

De restauratie van een oud gebouw is een ver van gemakkelijk vraagstuk. De kunstminnaar verlangt dat een door latere toevoegingen of veranderingen misvormd gebouw tot zijn primitieven toestand teruggebracht worde, opdat het een harmonisch geheel vorme. De archaeoloog daarentegen tracht meer in de onharmonische verbinding van oud en nieuw het oorspronkelijke op te sporen en daarvan ten voordeele van zijne studie partij te trekken, hetgeen bemoeilijkt wordt, wanneer tengevolge van de restauratie het verschil tusschen oud en nieuw minder zichtbaar wordt. Het zou echter verkeerd zijn op dien grond het restaureeren af te keuren, want naast de wetenschap doet ook de kunst hare rechten gelden, terwijl het ongerijmd is, wanneer een gebouw herstellingen behoeft, die niet in den geest en den stijl van zijne oorspronkelijke constructie aan te brengen. Het genoemde verschil van opvatting doet ons echter inzien dat bij eene restauratie met groote omzichtigheid te werk moet worden gegaan en dat de toestand waarin de oorspronkelijke bouwdeelen verkeeren, zooveel mogelijk geëerbiedigd moet worden. Men houde verder in het oog dat de latere toevoegingen en

verbouwingen, ofschoon zij niet naar het primitieve plan zijn verricht, op zich zelve kunstwaarde kunnen hebben, en dan zal in ieder voorkomend geval beslist moeten worden of de misstand, die daarvan het gevolg is, wel zoo groot is dat hij tot verwijdering of verandering van die latere gedeelten zal moeten leiden. Onder dit dubbel voorbehoud mag men aannemen dat de volgende wijze van handelen doorgaans aanbeveling verdient. Men make van het gebouw eene grondige studie om door te dringen tot het oorspronkelijke plan en de oorzaken der latere afwijkingen en veranderingen. Die studie richte zich tot de gegevens, die het gebouw zelf aan de hand doet, en daaraan toetse men zoo mogelijk de geschreven bronnen en gedenkstukken. Met behulp van de daardoor verkregen kennis ontwerpe men het restauratieplan, waarbij men streven moet om aan het gebouw zooveel mogelijk zijne primitieve vormen terug te geven en tevens rekening houden moet met zijne tegenwoordige bestemming. Onder het restaureeren make men gebruik van dezelfde materialen, of, indien dit noodig is, van betere grondstoffen en brenge men de détails en versieringen in navolging of in den geest van de zoodanige aan, die nog aan de oorspronkelijke constructie zijn te bespeuren.

Gelijk reeds vroeger werd opgemerkt, zijn op sommige gebouwen hier te lande restauratiën toegepast, doch, op eenige loffelijke uitzonderingen na, werden zij zelden naar goede beginselen tot stand gebracht. Maar al te dikwijls blijkt dat aan de restauratie geene grondige studie van het gebouw was voorafgegaan en dat zij met weinig smaak en technische kennis werd uitgevoerd. Doch niet alleen aan zulke oorzaken is het ongunstig resultaat dezer dikwijls zoo uitgebreide en kostbare ondernemingen toe te schrijven. Misplaatste zuinigheid was oorzaak dat naar goedkoopere bouwstoffen werd uitgezien, die in den regel slechter waren dan de zoodanige, waarmede het gebouw was opgericht. Gebakken steen en terracotta, hout en ijzer werden aangewend waar men zich van natuurlijken steen had moeten bedienen, terwijl door het aanbrengen van Portlandsche cement en verf vruchteloos getracht werd die steensoort na te bootsen. Daar zulke herstellingen onoogelijk en in den regel weinig duurzaam zijn, plegen zij het uiterlijk aanzien van het gebouw te schaden en zijn zij tergelijkertijd zeer kostbaar.

Daar de restauratie van de meeste niet aan het Rijk behoorende gebouwen van Rijkswege wordt gesubsidieerd en de Re-

geering dientengevolge van de daarop betrekking hebbende plannen en voorstellen kennis neemt, werden de laatste in handen van de Adviseurs gesteld, hetgeen hun de gelegenheid aanbood in de wijze van restauratie verbetering aan te brengen en de noodige waarborgen voor de toekomst te verkrijgen. Ook hier deden zich moeielijkheden voor. Zekere kerkvoogdijen, die met het beheer van meerdere kerkgebouwen binnen dezelfde gemeente zijn belast, hadden de restauratie van een dezer gebouwen ondernomen, maar de architectonische waarde van andere niet geëerbiedigd en gingen voort met ze op eene betreurenswaardige wijze te verbouwen en misvormen. Deed eene kerkvoogdij, die aldus handelde, ten voordeele van de restauratie aanzoek om een Rijkssubsidie, dan gaven de Adviseurs in overweging de toekenning van die ondersteuning afhankelijk te stellen van het beding dat voortaan geen der onder het toezicht der kerkvoogdij staande gebouwen hersteld of verbouwd zouden worden buiten goedkeuring van de Regeering. Bij eene eerste beschouwing schijnt dat beding aan bedenkingen onderhevig te zijn, daar het de bevoegdheid dier besturen zeer aan banden legt, maar die bedenkingen verliezen veel van haar gewicht, wanneer men den blik wendt naar het buitenland en nagaat hoe daar het behoud van merkwaardige gebouwen gewaarborgd is. In Zweden, Noorwegen, Denemarken, Italië, Spanje en zelfs Turkije en Griekenland gelden sedert langen tijd voorschriften, waardoor monumenten en kunstvoorwerpen door den Staat in bescherming genomen zijn. In het vorige jaar heeft het Engelsche parlement een bill van gelijke strekking aangenomen. In het koningrijk Italië is een wetsontwerp aanhangig, dat nog meer afdoende bepalingen bevat dan de wetten van den Kerkelijken Staat, die zoo streng waren op dit gebied. Ofschoon de wetgeving en jurisprudentie in de Fransche Republiek indirect onderscheiden waarborgen opleveren, heeft de tegenwoordige minister van schoone kunsten het noodig geacht een ontwerp van wet in te dienen, waarbij eene classificatie dier historische monumenten en de inventariseering dier kunstvoorwerpen voorgeschreven wordt, die aan den Staat, de departementen, de gemeenten, kerkfabriekenen openbare instellingen toebehooren, terwijl bepaald wordt dat de eerste niet hersteld, veranderd of gerestaureerd en de laatste niet vervreemd mogen worden dan na voorafgaande beschikking van den minister van schoone kunsten. Men mag betwijfelen of de invoering van dergelijke wetten hier te lande wenschelijk is, daar zij weinig

strooken met onze begrippen van eigendomsrecht en autonomie. Ook schijnt het meer met de waardigheid onzer natie overeen te komen, dat de waarborgen, die men elders zoekt in de wetgeving, verschaft worden door de ontwikkeling van ons nationaal kunstgevoel, maar zoolang die kunstzin nog geene waarborgen geeft, kan het in zekere gevallen wenschelijk zijn dat er een middenweg wordt ingeslagen en het middel aangewend, dat door de adviseurs wordt aangegeven. En die wenschelijkheid bestond werkelijk onder de hierboven genoemde omstandigheden. Indien toch de Regeering bij het stijven van de kas eener kerkvoogdij niet voorkomt, dat deze, met uitzondering van een enkele, de haar toevertrouwde monumenten misvormt, zou zij haar tot die verbouwingen nog meer in staat stellen en dus indirect aan dat wandalisme medeplichtig worden.

De bemoeiingen van de Rijks Adviseurs bepaalden zich niet tot het streven om eene betere wijze van restaureeren in te voeren. Zij stelden zich evenzeer ten doel de restauratie in den door hen verlangden zin mogelijk en uitvoerbaar te maken. Te dien einde trachtten zij een denkbeeld te verwezenlijken, dat vooral in België ingang gevonden heeft en daar eene zeer nuttige uitwerking heeft, om namelijk de locale besturen in de kosten te doen bijdragen. Gold de te ondernemen restauratie dus een of ander belangrijk kerkgebouw, dan beproefden zij het zoover te brengen dat niet alleen de kerkelijke gemeente en het Rijk, maar ook de burgerlijke gemeente en de provincie ondersteuning verleenden. Door zulk eene medewerking wordt de belangstelling van het publiek in zoodanige ondernemingen levendig gehouden en worden deze tevens meer uitvoerbaar gemaakt. Dit laatste trachtten zij ook te bevorderen, door restauratiön, die van grooten omvang waren of met beperkte middelen ondernomen werden, over een zeker aantal jaren te verdeden. Daarvan is wel het gevolg dat er weinig werk te gelijk afgeleverd wordt, maar men verkrijgt daardoor de zekerheid dat dit weinige goed en degelijk is. Waar niet opzettelijk gerestaureerd wordt, kan eene restauratie voorbereid en zelfs langzamerhand uitgevoerd worden, indien men zorg draagt dat de herstellingen van gewoon onderhoud altijd in den stijl of den geest van het gebouw worden aangebracht. Opdat dit echter goed kunne geschieden, is het wenschelijk dat er vooraf een algemeen restauratieplan worde vastgesteld, waarnaar zich de onderhoudswerken zullen kunnen richten. Ongetwijfeld zijn de Adviseurs van dit denkbeeld uit-

gegaan toen zij de bestekken voor het gewoon onderhoud der rijksgebouwen, welke historische of kunstwaarde bezitten, in hunne handen lieten stellen. Het onderzoek van die bescheiden gaf hen meermalen aanleiding onderhandelingen aan te knoopen, waarin aangedrongen werd om bij de herstellingen meer op het karakter dier gebouwen te letten, terwijl tevens de noodige bouwstoffen voor deugdelijke restauratieplannen verzameld werden.

Het overzicht, dat wij van de taak en den aard der werkzaamheden van de Rijks Adviseurs genomen hebben, leidt ons tot het resultaat, dat zij die taak breed opgevat hebben, met ijver aan het werk getogen zijn, in korten tijd veel gedaan en vooral veel voorbereid hebben. Hun krachtig optreden was gewenscht en zelfs noodzakelijk, daar er op het gebied, waartoe die werkzaamheden behooren, wegens de langdurige verwaarloozing van de kunstbelangen door de Regeering, veel in te halen en te verbeteren was. Daardoor betoonden zij zich den steun der Regeering waardig te zijn en maken zij aanspraak op de algemeene erkentelijkheid. Toch hebben in den laatsten tijd hunne handelingen en bedoelingen van zekere zijde eene weinig welwillende en somtijds zelf vijandige kritiek ondervonden. Men heeft beweerd, dat zij uitsluitend middeneeuwsche vormen dulden en een stijl, ontleend aan die motieven, trachten in te voeren en tot een soort van officieele kunst te verheffen. Maar die beschuldiging is onbewezen, daar men zou moeten aantoonen, dat zij bruikbare bouwplannen afgekeurd hebben, omdat deze niet in dien zoogenaamden stijl waren ontworpen, en dit bewijs, voor zoover mij bekend is, nooit geleverd is. In de Mededeelingen wordt dan ook niets aangetroffen, dat grond voor die beschuldiging kan geven. Doet men daarin onderzoek naar bedoelingen van de Adviseurs, dan, houd ik mij overtuigd, zal men er geene andere ontdekken dan het streven om de belangstelling in onze monumenten op te wekken, in de hoop dat dit bijdragen zal tot ontwikkeling van goeden smaak en gevoel voor kunst. Die belangstelling moet zich uiten door waardeering en door de zucht om die monumenten in goeden staal te onderhouden en misvormingen van lateren tijd te verwijderen en bij hen, die zelve kunstwerken voortbrengen, dus bij bouwmeesters en andere technici, door studie, en van die studie moet blijken in hunne werken, zoodat zij het bewijs leveren, dat zij van die studie voor de behoeften

van den tegenwoordigen tijd gebruik weten te maken. Naar het mij voorkomt, trachten de Adviseurs dit denkbeeld met aandrang, doch met geoorloofde en gepaste middelen te bevorderen. Ik vertrouw dat niemand, die onpartijdig oordeelt, daartegen bezwaar hebben zal. Is het doel, waarnaar gestreefd wordt, goed, is er van meerdere belangstelling in onze monumenten werkelijk heil voor het nationaal kunstgevoel te verwachten, dan moeten wij aan de Adviseurs onzen steun verleenen, zoolang zij dat doel op den weg, dien zij daartoe hebben ingeslagen, trachten te bereiken. Ik geloof dat dit het eenig juiste standpunt is waaruit men hunne verrichtingen beoordeelen moet en vermeen dat zij uit dat oogpunt moeten worden toegejuicht.

Doch keeren wij na deze uitweiding tot onze beschouwing van het bulletin der Rijks Adviseurs terug. Gelijk reeds vroeger werd opgemerkt, bestaat de inhoud daarvan niet alleen uit officieele bescheiden, maar zijn daarin ook afbeeldingen opgenomen, welke vergezeld zijn van opstellen van een meer zuiver wetenschappelijk gehalte, die aan leden van het college van Adviseurs of aan daarmede in betrekking staande correspondenten te danken zijn. Met uitzondering van twee steendrukken, zijn die afbeeldingen alle vervaardigd door middel van een gelukkig geslaagd procedé van photolithographie naar de oorspronkelijke teekeningen, die door of onder het toezicht van de Rijks Adviseurs vervaardigd zijn. Die teekeningen zijn met smaak en, voor zoover ik kan nagaan, nauwkeurig uitgevoerd, en de toelichtende tekst, ofschoon over het algemeen vrij kort, is duidelijk en draagt bij om de beteekenis en waarde van het afgebeelde te doen kennen. Noch de afbeeldingen, noch de tekst, geven grond tot aanmerkingen van eenig gewicht. Beide maken zij ons bekend met merkwaardige voortbrengselen der bouwkunst en kunstnijverheid. Onder de behandelde onderwerpen vestigt zich het eerst de aandacht op de Oostpoort te Hoorn, een belangrijk kunstwerk uit het einde der XVIe eeuw. De toelichtende tekst van den heer de Stuers leert ons, dat zij meer tot sieraad dan versterking tijdens een uitleg van de stad tusschen 1576 en 1578 gebouwd en eerst later met een bovenbouw voorzien werd. Jammer is het dat het stedelijk archief slechts karige gegevens daaromtrent aan het licht bracht. In zijne soort zeer merkwaardig is het kruithuis te 's Hertogenbosch, het eenige gebouw van dien aard, dat hier te lande nog aanwezig is. Tusschen

1618 en 1621 op de wijze van een bastion opgetrokken, verkreeg het vermoedelijk in 1629 den tegenwoordigen zeshoekigen vorm. De heer J.C.A. Hezenmans verhaalt ons op onderhoudende wijze, onder welke omstandigheden de stichting plaats had, maar schijnt niet of vruchteloos naar bijzonderheden omtrent de latere vergrooting gezocht te hebben. Van woonhuizen uit de XIVe eeuw zijn nagenoeg geene exemplaren hier te lande bewaard gebleven. De heer Cuypers beschrijft eenige merkwaardige woningen uit de XVe, XVIe en XVIIe eeuwen, en doet daardoor inzien hoe het type van zulke gebouwen zich langzamerhand wijzigde, maar tevens aan goede tradities getrouw bleef. De grafsteen van den kanonik de Baets te Maastricht levert het bewijs dat onze steenhouwers met onze beeldhouwers in het kiezen van sierlijke vormen wedijverden. Het onderzoek van den heer de Stuers op welk lid van het geslacht de Baets deze zerk betrekking heeft, leidde tot geen afdoend resultaat, maar zal misschien anderen op het spoor brengen. De Haarlemsche en Zwolsche kerkdeuren gaven aan den heer Cuypers aanleiding eene uiterst origineele en kunstige bewerking te bespreken, die bij onze vroegere schrijnwerkers in gebruik was, terwijl de door den heer G. Slits geteekende en door den heer J. Habets beschreven afbeeldingen ons bekend maken met hetgeen de ontdekking te Obbicht van een graf uit den Romeinschen heidentijd voor de geschiedenis en oudheidkunde belangrijks opgeleverd heeft.

Dat de Adviseurs in hun bulletins ook eene plaats beschikbaar stellen tot mededeeling van hetgeen zij in hunnen werkkring op het gebied van kunst en wetenschap merkwaardigs aangetroffen hebben, is zeer te waardeeren en zal de belangstelling daarin ongetwijfeld doen toenemen. Maar nog op een anderen grond moet men daarmede zijne instemming betuigen. Die afbeeldingen en opstellen zijn bijdragen tot onze kunstgeschiedenis. Het is hoog tijd dat de bewerking daarvan in ernst ondernomen wordt. Indien wij onze aandacht meer bepaald op de geschiedenis van onze bouwkunst en kunstnijverheid vestigen, zien wij dat op dat gebied nog zeer weinig geleverd is. De heer Eyck van Zuylichem schonk ons een overzicht van den kerkenbouw, en dit is tot nog toe de eenige arbeid, die eene algemeene strekking heeft, maar, hoe verdienstelijk zijn streven ook was, is deze maar een eerste proefneming, een vingerwijzing voor hem, die op dit gebied nog vreemdeling is. Verder bepaalt zich onze literatuur tot eenige afbeeldingen van kunstvoortbrengselen, zooals

de Antiquités van D. van der Kellen, tot eene verzameling van geschreven gedenkstukken, zooals Obreen's Archief voor Kunstgeschiedenis en eenige weinige degelijke monographiën, zooals van Oltmans, Alberdingk Thijm, Henry Havard en anderen. Het studievak is nog nauwelijks in wording, en dit is toe te schrijven aan de onbekendheid met de noodige bouwstoffen. Niet alleen moeten onze monumenten en kunstvoorwerpen opgespoord en afgebeeld worden, maar de geschreven gedenkstukken moeten ook onder een ieders bereik komen en slechts een zeer klein gedeelte daarvan is door den druk bekend gemaakt. Het meerendeel schuilt nog in de archieven. Bijna ieder archief, dat eenigszins hoog opklimt, levert belangrijke gegevens op, die somtijds maar voor het grijpen zijn, doch meermalen niet dan na langdurig onderzoek gevonden kunnen worden. De belangrijkste treft men aan in de stedelijke archieven. Ik zal trachten het laatste aan te toonen.

Stellen wij ons een onzer steden voor, zooals de meeste dezer in het begin der XIVe eeuw nog waren, dan denken wij aan eene door een aarden wal of steenen ringmuur ingesloten ruimte, waarbinnen, behalve de kerk, het stadhuis, een enkel klooster en eenige aanzienlijke woningen, alle gebouwen en huizen in hout zijn opgetrokken. Daardoor is de stad voortdurend aan geheele of gedeeltelijke verwoesting door brand blootgesteld, en een der voornaamste maatregelen der stedelijke regeering bestaat in het vaststellen van besluiten en verordeningen, die het bouwen van steenen huizen en het vervangen van rieten door leien of pannen daken bevorderen. Die besluiten vindt men doorgaans in de keurboeken, welke de oudste resolutiën der magistraat plegen te bevatten. Later wint het gebruik om in steen te bouwen veld, en daarmede gaat de toeneming der welvaart gepaard. De houten maken plaats voor steenen huizen, de stadsregeering verbouwt en vergroot haar stadhuis, sticht een wijnhuis of stadsherberg, een waaggebouw, een koopwarenhal, somtijds een school, een H. Geestgasthuis of burgerweeshuis, om van andere stedelijke gebouwen niet te spreken. De besluiten, die daarop betrekking hebben en ons leeren welke veranderingen later aangebracht werden, zijn te vinden in de resolutieboeken. De copiaalregisters, charters en administratieve bescheiden bevatten de overeenkomsten met de aannemers of de bestekken voor den stadsmeester-metselaar, waarbij hun die werken worden opgedragen. Zij maken ons bekend met den aard en de verdeeling

van het werk, den tijd waarbinnen en de middelen waarmede het uitgevoerd moet worden. Aan die bescheiden sluiten zich de bestekteekeningen of bouwkunstige ontwerpen aan, die somtijds hoogst belangrijk zijn, vooral dan, wanneer aan meerderen het maken van plannen was opgedragen en uit dien voorraad eene keuze wordt gedaan. Hoe het werk uitgevoerd wordt vernemen wij uit de stadsrekeningen, die dikwijls zeer hoog opklimmen en somtijds, zooals te Deventer, verder reiken dan de keur- en resolutieboeken, dewijl zij daar met het begin der XIVe eeuw een aanvang nemen. Daar het niet gebruikelijk was bij de rekeningen quitanties over te leggen, onderscheiden zij zich door buitengewone uitvoerigheid. Hoe belangrijk zulke rekeningen kunnen zijn, zal ik trachten aan te toonen door mij te beroepen op die der stad Zwolle, welke mij het best bekend zijn. In die stad was het toezicht over alle stadswerken, die op timmeren en metselen betrekking hadden, opgedragen aan twee leden van de magistraat, die den naam van timmermeesters voerden en elkander in het vervullen van dien werkkring aflosten. Zij ontboden de materialen, regelden de werkzaamheden, zagen toe op den arbeid, deden de noodige betalingen, hielden daarvan nauwkeurig boek en leverden hunne maandrekeningen in, om in de stadsrekening overgenomen te worden. Die timmermeestersrekeningen, welke niet alleen op het gewoon onderhoud, maar ook op buitengewone herstellingen en nieuwe werken betrekking hebben, munten uit door hare uitvoerigheid en beslaan somtijds meer dan de helft der stadsrekening. Tot in de kleinste bijzonderheden vernemen wij daaruit hoe de bouw ontworpen wordt, vanwaar de materialen aangevoerd worden, welke namen deze dragen en hoeveel zij kosten, welke werklieden en kunstenaars aan het werk gezet worden, welke bearbeiding de bouwstoffen ondergaan, hoe het werk ondernomen en volvoerd, afgewerkt en gestoffeerd en ten slotte geloofd en geprezen wordt. In die rekeningen, die bijna onafgebroken sedert het jaar 1399 doorloopen, kan de geschiedenis van ieder stadsgebouw in al zijne bijzonderheden tot op onzen tijd toe nagespoord worden. Met behulp van haar kan de oorsprong van elk détail en iedere versiering, de lotgevallen van ieder onderdeel, des noods de herkomst van iederen steen, balk of spijker aangewezen worden. Zij bevatten een schat van technische termen, wier juiste beteekenis door vergelijking met de werkstukken vastgesteld kan worden, terwijl de namen der

uit den vreemde ontboden kunstenaars ons keren welke invloeden van buiten hebben gewerkt.

Doch zijn de stedelijke bescheiden merkwaardig op het gebied der burgerlijke bouwkunst, zij zijn dit in dezelfde mate uit het oogpunt der militaire architectuur, want ook de muren, torens en poorten behooren tot de stedelijke gebouwen en de laatste inzonderheid zoekt men tot ware sieraden van de stad te verheffen. Juist de snel op elkander volgende veranderingen in de wijze van vestingbouw maken de bestudeering van die versterkingen belangrijk.

Vestigt men daarentegen met het oog op hetgeen de bouwkunst op kerkelijk gebied heeft voortgebracht, zijne aandacht op de stedelijke archiefverzameling, dan bewijzen de kloosterrekeningen nuttige diensten, daar zij dikwijls kunnen leeren, hoe uit eene kleine kapel en eene nederige gemeenschappelijke woning zich door vergrootingen en verbouwingen eene schoone kloosterkerk en een aanzienlijk conventsgebouw ontwikkeld hebben. Maar veel belangrijker is doorgaans de geschiedenis der parochiekerk, die men uit het archief der kerkmeesters kan leeren kennen, daar het laatste stuk voor stuk de kostelijkste bijdragen tot onze kunstgeschiedenis levert. Daarin zullen echter dikwijls bijzonderheden aangaande den kerktoren ontbreken, want deze is meer dan een sieraad der kerk, de trots van de stad en door zijne bestemming en wijze van onderhoud een stedelijk gebouw. Van den toren uit toch worden de eerste sporen van brand gezien of de naderende vijand bespeurd en door hoorngeschal of klokgelui het sein om naar het bedreigde punt te snellen gegeven, terwijl het uurwerk den burgers goede diensten doet en later het speelwerk hen in een opgeruimde stemming brengt.

Verlaat men het gebied der architectuur om de stedelijke archieven met het oog op de andere takken van kunstindustrie te onderzoeken, dan zijn ongetwijfeld het merkwaardigst de registers, waarin de gilden de besluiten hunner morgenspraken hebben doen opteekenen. Die besluiten toch betroffen niet alleen de inrichting der corporatie, maar hadden ook ten doel den bloei van het handwerk te bevorderen, dat in het gild uitgeoefend werd. Er werden voorschriften gemaakt, waardoor men misbruiken tegenging, de goede tradities huldigde en verbeteringen in de techniek aanbracht. Die bepalingen bevatten dus de leidende beginselen, waarnaar de kunstvoorwerpen

vervaardigd werden, die wij thans aanschouwen en bewonderen, en juist die beginselen zijn het waarnaar wij nu met zoo groote inspanning zoeken. Op gelijke lijn met die besluiten staan de verordeningen, die door de stedelijke regeering over de uitoefening der handwerken werden vastgesteld. Vervolgens komen hier weder in aanmerking dezelfde bronnen, die ik hierboven met het oog op de architectuur heb opgenoemd, en zeker niet het minst de stadsrekeningen, omdat zij ons vertrouwd maken met de vervaardiging of herkomst der voorwerpen, die tot inrichting der stedelijke gebouwen strekten of bij de magistraat en hare onderhoorigen in gebruik waren en ten deele nog in onze stadhuizen, openbare gebouwen en plaatselijke musea aanwezig zijn. De gedenkstukken der kloosters en van de parochie zijn van nog grooter gewicht, daar zij ons inlichten over de stoffeering en opsiering van onze kerkgebouwen, die de meesterstukken onzer kunst bevatten en in zekeren zin als de kunstmusea der middeneeuwen kunnen worden aangemerkt. Wat deze bescheiden en de rekeningen der geestelijke broederschappen, die in die kerken gevestigd waren, op het gebied der schilderkunst, der muur- en glasschildering, van beeld- en steenhouwwerk, van snij-, smeê- en stikwerk, weverij- en gietkunst merkwaardigs opleveren, kan hij alleen goed op prijs stellen, die ze met dat doel nauwkeurig heeft onderzocht.

Maar dit alles is nog niet voldoende. Onze nasporingen in de stedelijke archieven zouden niet volledig zijn, indien wij niet tevens het oog vestigden op die bronnen, welke indirect bijdragen kunnen leveren, zooals dezulke die betrekking hebben op het wereldlijk en kerkelijk ceremonieel, de feestvieringen, de weeldewetten en nog zooveel anders, dat met het openbare leven en de gebruiken van onze voorouders samenhangt.

Ik geloof door het voorafgaande voldoende aangetoond te hebben, dat het niet aan gebrek aan de noodige bouwstoffen ligt dat de beoefening onzer kunstgeschiedenis nog niet met ernst is ondernomen. Doch zoo men werkelijk, daaraan de hand wil slaan, zal het noodig zijn vooraf een goed en volledig overzicht te hebben van den voorraad, waarover men te beschikken heeft. Wij moeten weten welke gebouwen hier te lande als monumenten kunnen worden beschouwd, nauwkeurige en wetenschappelijke catalogussen van onze musea bezitten, de inventaris der kunstvoorwerpen, die aan openbare en andere instellingen behooren, moet aangelegd en zoo degelijk mogelijk ingericht worden,

terwijl eene goede en afdoende regeling van onze archieven misschien nog meer nut zou stichten dan dit alles te zamen. Is aan die eischen zooveel mogelijk voldaan, dan trachte men het aanwezige materiaal voor studie bruikbaar te maken door afbeeldingen van onze monumenten en kunstvoorwerpen in het licht te geven en ter gelijkertijd de geschreven gedenkstukken en archivalia door den druk bekend te maken. Dit geschiede in een vorm, die voor de bruikbaarheid bevorderlijk is, zoodat men vooral zorg dragen moet, dat het uit te geven materiaal niet verspreid en in een aantal weinig bekende tijdschriften begraven raakt. Ik zou haast daarom in overweging willen geven, dat eene vereeniging tot beoefening der Nederlandsche kunstgeschiedenis de noodige fondsen bijeenbracht, waaruit de uitgave der bronnen bekostigd zou kunnen worden en dat het bestuur dier vereeniging zich met die taak belastte en haar naar een vooraf vastgesteld plan en eene goede methode ten uitvoer bracht. Ter gelijkertijd zouden deskundigen de bewerking der bouwstoffen moeten ondernemen, die zich in den eersten tijd wel tot losse studies en monographiën zal moeten bepalen, zoolang er onder onze geleerden niet iemand opstaat, die tengevolge van zelfstandige studie de kennis ontberen kan, die men aan de onderzoekingen van anderen pleegt te ontleenen, en die zich de beschrijving van een grooter of kleiner gedeelte van onze kunstgeschiedenis tot levenstaak stelt. Hoe meer verscheidenheid er in die studies heerscht, hoe belangrijker de onderwerpen zijn, die daarin worden behandeld, en hoe grooter de stof is, die daartoe wordt verwerkt, des te schooner vruchten zal men van die monographiën mogen verwachten. Ook direct practisch nut zouden zij aanbrengen en dit laatste wensch ik door een voorbeeld op te helderen. Zoo heerscht er thans eene groote onzekerheid en verwarring in de technische termen onzer bouwkunst en kunstnijverheid. Daar de juiste beteekenis van een groot aantal vergeten is, wordt hetzelfde voorwerp of dezelfde bewerking met twee of drie verschillende benamingen aangeduid, of neemt men zijn toevlucht tot die eener vreemde taal. Zelfs worden er vele willekeurig verzonnen, terwijl er juiste bestaan maar onbekend gebleven zijn. Dit schaadt aan de practijk en aan de duidelijkheid der bestekken en heeft somtijds nadeelige gevolgen gehad. Nu leeren ons de archieven, dat die onzekerheid vroeger niet bestond, dat alle onderdeelen van het handwerk hunne vaste benamingen hadden, die vaak zeer eigenaardig

en altijd zeer juist zijn. Het zou niet alleen voor de studie der taal en kunsthistorie van groot nut zijn dat van die termen eene verzameling aangelegd werd, maar niet minder dienstig zou het voor onze architecten en industrieelen zijn, dat met behulp van de daardoor verkregen wetenschap de tegenwoordig gebrekkige terminologiën gezuiverd en hersteld werden. De bewerking van zulke terminologiën ligt geheel op den weg van hen, die zich op het samenstellen van monographiën toeleggen. Aan eene geschikte gelegenheid om zulke monographiën het licht te doen zien zal het niet ontbreken. Wij vertrouwen dat mettertijd de belangstelling van het lezend publiek hare afzonderlijke uitgave mogelijk zal maken en in afwachting daarvan zullen de werken onzer gewestelijke genootschappen en het bulletin der Adviseurs ze met gretigheid opnemen. Zijn eindelijk de beschikbare bronnen verzameld en uitgegeven, de noodige studies gemaakt, de belangrijkste monumenten beschreven, de kunstgeschiedenis van zekere steden en streken geschetst en de ontwikkeling van bijzondere kunsttakken in het licht gesteld, dan zijn de voorbereidende maatregelen genomen en zal op een hechten en degelijken grondslag het gebouw onzer kunsthistorie kunnen worden opgetrokken. Moge door het weinige, dat ik daaromtrent heb medegedeeld, de belangstelling wat meer zijn opgewekt in een studievak, dat hier te lande nog veel te weinig gekend en op prijs gesteld wordt.

TH. H.F. VAN RIEMSDIJK.

III.
De Eumenides of wraakgodinnen van Aeschylus.[1]

Personen van het drama.

DE PYTHIA, of priesteres van Apollo te Delphi.
APOLLO.
ORESTES.
CLYTAEMNESTRA.
ATHENA.
AREOPAGITEN.
KOOR DER WRAAKGODINNEN.
KOOR DER BEGELEIDSTERS.

De tooneelwand vertoont den tempel van Apollo te Delphoi, staande te midden van laurierboomen en de rotsen van den Parnasos. In het door zuilen gedragen voorportaal des tempels staan behalve een altaar van Poseidon de standbeelden van Zeus, Apollo en de Moiren, Midden in de orchestra, die het voorplein des heiligdoms voorstelt, ziet men een groot altaar met de beelden van Gaia, Themis, Phoibe en Phoibos. Bij het krieken van den ochtend verschijnt de Pythia in een langen sleependen chiton gehuld, het hoofd getooid met een laurierkrans en vergulde priesterbanden, en plaatst zich voor het laatstgenoemde altaar, waar ze tot de gezegde goden het volgende gebed opzendt.

1 Vgl. de Gids, October 1878, blz. 159 en vlg. Dit derde gedeelte der Oresteïsche trilogie wordt door de verklaring des oorsprongs van den dienst der Eumeniden te Athene aan den éénen en door het verzet des dichters tegen de democratische politiek van zijn grooten tijdgenoot Pericles aan den anderen kant, zoowel als door de toespelingen op een bondgenootschap van Athene met Argos, gestempeld tot een religieus-politiek drama. De trilogie is opgevoerd op de groote Dionysiën van het tweede jaar der LXXX Olympiade, d.i. in 458 v.C., en kreeg den eersten prijs, ofschoon de staatkundige bedoelingen des aristocratischen dichters, gelijk te verwachten was, schipbreuk, leden. Twee jaar later overleed hij op negenenzestigjarigen leeftijd in Siciliën waar hij reeds vroeger aan het hof van den pracht- en kunstminnenden Hieron, tyran van Syracuse, geleefd en gewerkt had, en werd te Gela op staatskosten begraven. Op zijn graf, dat met der tijd een plaats van bedevaart werd, prijkte het volgende opschrift, naar het heet, door hem zelven vervaardigd, waarin (zeer karakteristiek) niet de dichter, maar de krijgsheld gevierd wordt:

Dit monument bergt Euphorion's zoon Aischylos. Gela,
't graanrijke, zag zijnen dood; Attica schonk hem het licht.
Tuigt van zijn moed in den strijd, o Marathon's roemrijke velden,
Tuig er van, lokkige Pers: immers gij hebt dien beproefd.

Ruim een eeuw later werd te Athene op voorstel van den redenaar Lykoergos voor hem, zooals tevens voor de beide andere groote treurspeldichters, Sophocles en Euripides, een metalen standbeeld in het groote (onlangs uitgegravene) theater van Dionysos opgericht.

PYTHIA.

Eerst roep ik Gaia[1], de oudste profetes
der goden aan in dit gebed; dan Themis[2],
haar dochter, die, gelijk de sage gaat,
na haar deez wichlaarstroon bezat; dan Phoibe[3],
een ander kind van Titan[4] en van Gaia,
dat Themis' vrije keus tot 't heilig ambt
verkoor; en eindlijk Phoibos, die naar haar
genoemd 't als petegift van Phoibe kreeg.
Van Delos'[5] klip en 't Delisch meer geland
aan 't schepenrijke strand van Pallas' kust[6],
kwam hij in dit Parnasisch heiligdom[7].
Hephaistos'[8] zonen, die door wegenbouw
het woeste land bewoonbaar maken, zij
verzelden Phoibos, dien ze huldigen.
Zoowel het gansche volk als koning Delphos[9],
die 't roer des staats bestiert, vereert den god.
Zeus leent hem de voorspellingsgave, en plaatst
hem als den vierden wichlaar op deez troon;
en zoo wordt Loxias[10] dan Zeus' profeet.
Aan deze goden hoort mijn eerste beê.
Doch eer komt ook Pronaia Pallas[11] toe,

1 De aardgodes.
2 De godin van het recht.
3 = Artemis (Diana) als maangodin.
4 Met dezen Titan, want de Grieksche mythologie kent er vele, schijnt Uranos (Hemel) bedoeld te zijn.
5 Eilandje van den Griekschen archipel, waar Apollo geboren was.
6 Attica.
7 Delphoi lag aan den voet des Parnasos.
8 De god des vuurs en der smederij, enz. Hephaistos' zonen zijn volgens eene oude sage de bewoners van Attica, die Apollo in plechtigen optocht als theoroi (feestgezanten) door hun land voerden.
9 Mythische koning van Delphi.
10 Naam van Apollo als orakelgod.
11 Zoo genoemd naar den *pronaos*, of voorhof des tempels.

en eer der Nymphen, welke Korykis'
spelonk, 't verblijf van vogelen en geesten,
bewonen. Bromios[1] vergeet ik niet,
die sinds aan 't hoofd van zijn bacchantenschaar
hij Pentheus[2] 't lot eens hazen heeft bereid,
dit land bewoont. Ook Pleistos'[3] heldre bron,
Poseidon[4] en den hoogen Zeus roep 'k aan,
en neem dan op den wichlaarsdrievoet plaats.
Zoo me ooit bij 't binnentreden hun genâ
verzelde, zij het nu vooral! Beslisse
het lot, zoo als 't gebruik wil, wie het eerst
der Grieksche orakelvragers komen mag.
Want wat de god voorspelt, verkondig ik.

(Ze gaat bij het uitspreken van den laatsten regel door het in 't midden gedeelde voorhangsel des tempels naar binnen, maar komt weldra ontzet terug met de woorden:)

Een onuitspreeklijk, gruwelijk gezicht
drijft me uit het huis van Loxias terug!
De kracht ontzinkt mij; gaan kan ik noch staan,
en bevend kruip ik op mijn handen voort.
Door angst bevangen, wordt een oude vrouw
zwak als een kind! - 't Bekranste heiligdom
ga 'k binnen en zie op den navelsteen[5]
een man als smeekling zitten, wien het bloed
druipt van de handen, die een pasgebruikt
zwaard dragen en de twijg der hooge olijf,
naar eisch met wol omwonden en versierd[6],
en om dien man ligt op de zetels o! zoo vreemd
een schaar van vrouwen, in een diepen slaap
verzonken. Vrouwen? neen, Gorgonen[7] zijn 't.

1 = Dionysos of Bakchos, wien een der beide toppen van den Parnas gewijd was.
2 Pentheus, koning van Thebe, die den dienst van Dionysos tegenwerkte en trachtte uit te roeien, werd tot straf door zijn eigene moeder en zusters, die als Bacchanten op den Kithairon rondliepen, in waanzin verscheurd, even als een haas door honden.
3 Rivier, die, van den Parnasos stroomende, zich in de Korinthische golf ontlast.
4 = Neptunus, god der zee.
5 Delphoi heet bij de Grieken de navel der aarde, wijl men de plaats waa de tempel stond, voor het middelpunt der aarde hield. Zie verder na 64.
6 Smeekelingen droegen steeds zulke twijgen.
7 Gevleugelde monsterachtige maagden met slangen in plaats van hoofdhaar, *Stheno, Euryale* en *Medusa* geheeten.

En toch, Gorgonen zien er anders uit.
Eens zag ik monsters op een schilderij,
die Phineus' maaltijd verontreinigden[1].
Die vlogen om hem heen; doch ongewiekt
zijn deze, zwart van kleur, afschuwelijk!
Zij snorken met een gruwelijk geluid,
en aaklig vocht druipt uit haar oogen neer.
Zóó is haar tooi[2], dat noch der goden tempels
dien dulden noch der menschen woningen.
Nooit zag ik een geslacht als dat dier schaar.
Daar is geen land, dat zonder vloek dit kroost
en zonder rouw kan hebben voortgebracht!
Wat hier behoort gedaan, ga Loxias,
den sterken meester van dit huis, ter hart,
die wichlaar zelf en arts en teekenduider
en huizenreiniger voor andren is!

De Pythia verwijdert zich. Het voorhangsel des tempels wordt uiteengeschoven, en het inwendige zichtbaar. In het midden van den tempel ziet men den zoogenaamden omphalos (navel der aarde), een halfklootvormige witte steen waarop twee gouden adelaars prijken, daarachter een hoogen drievoet en zetels daaromheen. Bij den drievoel staat Apollo, en op eenigen afstand Hermes (een figurant.)

APOLLO (*tot Orestes die als smeekeling getooid op den omphalos zit.*)

Ik zal u niet verzaken, steeds uw hoeder,
zoowel wanneer ik verre ben als na;
en nimmer vinden mij uw haters week!
Aanschouw die razenden: 'k bedwong ze reeds,
haar kluistrend met den boei des slaaps, der Nacht
bejaarde dochters, de vervloekte maagden,
met wie noch god, noch mensch, noch dier verkeert!
Ter wille van het kwaad geboren, wonen
ze in 't aaklig duister van den Tartaros[3],
gehaat door menschen en door hemelgoôn.
Ofschoon ze slapen, vlied en zoek geen rust!
Want jagen zullen ze u door 't vasteland
en over zee en zeeomspoeld gewest!

1 De dichter bedoelt de Harpyien, die door de goden tot straf op Phineus, een koning aan de Zwarte zee, werden afgezonden, en hem den hongerdood zouden hebben doen sterven, waren ze niet door de zonen van Boreas (Noordewind), die zich onder de Argonauten bevonden, verjaagd.
2 De adders, waarmeê hare haren doorstrengeld zijn.
3 De diepste kolk van de onderwereld.

Geef 't bij die wilde jacht niet op, en ga,
wanneer ge in Pallas' stad[1] komt, in haar huis,
en sla uwe armen om haar oude beeld.
Ginds zullen wij zoo rechters in uw zaak
als overreding vinden, en het middel,
voor goed u te verlossen van de ellend.
Want ìk heb u den moedermoord gelast.

ORESTES.

O vorst Apollo, gij verstaat wat recht is,
en zult wat gij verslaat wel niet verzuimen.
Uw onbegrensde macht staat daarvoor borg.

APOLLO.

Gedenk mijn woord; geen vrees verwinne uw ziel.
Maar gij, mijn eigen broeder, zoon van Zeus,
wees, Hermes, zijn beschermer, aan uw naam
geleider steeds indachtig, als ge hem,
mijn smeekling, voert. Hun, die de bloedban trof,
wenscht Zeus uit deernis eene veilge leiding.

Apollo verdwijnt in een wolk gehuld, Hermes vat Orestes bij de hand en voert hem weg. - De schim van Clytaemnestra stijgt op in de orchestra; ze ziet de slapende Eumeniden en spreekt met toornige stem en woedende gebaren.

CLYTAEMNESTRA.

Gij slaapt? Ho! Ho! Geen slaapsters heb ik noodig!
Terwijl ik na mijn dood door u zoo zeer
versmaad word, blijft in 't schimmenrijk de vlek
des moords, door mij gepleegd, onuitgewischt,
en waar ik eerloos rond; daarom beklaag
ik over u mij met het volste recht.
Voor mij, die 't ergste leed van 't eigen bloed,
die door de hand eens moedermoorders viel,
ontsteekt geen daemon in gerechten toorn!
Aanschouwt deez wonden met het oog, waardoor
de geest van hen die slapen wordt verlicht,
terwijl het, als ze waken, glansloos is.
Wat hebt gij van het mijne al niet verteerd?
Plengoffers zonder wijn[2], die 'k in den nacht,
wanneer geen andre goden men vereert,

1 Athene.
2 Men bracht aan de Eumeniden plengoffers van water, olie en honig. Aan de andere goden werd wijn geplengd.

op uwe altaren plengde als heerlijk maal!
En ziet, dat alles treedt ge met den voet!
Maar gene is als een hert uw klauw ontsnapt,
en met een lichten sprong ontkomen aan
het net: hij lacht u uit! Hoort wat ik sprak,
godinnen van het onderaardsche rijk,
ter wille mijner ziel! Komt tot bezinning!

(De geesten rekken zich geeuwend uit en steenen.)

Steent maar! Intusschen vliedt hij ver van hier!
Zijn vrienden lijken weinig op de mijne!

(Nieuw gesteen.)

Te slaaprig zijt ge, en mededoogenloos.
Orest, de moedermoorder, is ontvlucht!

(Gejammer.)

Gij jammert, en toch slaapt ge! Staat dan op!
Uw eenig werk is immers, kwaad te doen.

(Nieuw gejammer.)

Slaap en vermoeidheid zwoeren samen, een
vernietigden de kracht van 't drakenbloed.

KOOR DER EUMENIDEN (*na eerst met dubbele heftigheid gejammerd te hebben*.)
Grijp aan, grijp aan! Grijp aan, grijp aan! Grijp aan, geef acht!

CLYTAEMNESTRA.
Het wild vervolgt gij in den droom, en slaat
gelijk een hond aan, en toch doet ge niets!
Staat op, en geeft niet aan uw moeheid toe!
Bemerkt de ramp[1], niet meer door slaap vermand!
't Gerecht verwijt, dat als een prikkel werkt
op braven, treffe smartlijk uwe ziel.
Blaast hem uw bloedig' adem in den nek!
Verteert den vluchtling door inwendig vuur!
Verdort zijn lichaam door een tweede jacht!

KOOR (*verschillende stemmen*.)
Outwaak! Wek gij haar op, gelijk ik u.
Gij slaapt? Sta op! Schud af den slaap! en laat
ons zien of deze droom ook ijdel is!

(De schrikgodinnen springen op, en zingen beurtelings alle twaalf.)

1 Het ontkomen van Orestes.

EERSTE HALFKOOR.

1*ste Furie*. Helaas! ach helaas! gedaan is 't met ons!
2*de Furie*. Wat heb ik niet geleden en gezwoegd!
3*de Furie*. Ons trof, ach! een leed, ondraaglijk, o wee!
4*de Furie*. onlijdbaar een ramp!
5*de Furie*. Het wild is uit het net gevlogen en verdween!
6*de Furie*. Door slaap overmand, verdierf ik de jacht[1]!

TWEEDE HALFKOOR.

1*ste Furie*. Helaas, zoon van Zeus, bedrieglijk zijt gij!
2*de Furie*. Met voeten tradt ge een jonge god ons, oude goôn,
3*de Furie*. den smeekling ontziend, den godloozen man,
4*de Furie*. zijn moeders verderf!
5*de Furie*. Haar moordnaar deedt ge ontsnappen, gij een god!
6*de Furie*. Is dat rechtvaardig? gewis dat is 't niet![2]

HET GEHEELE KOOR.

Het verwijt in den droom[3] spoort,
als de zweep van den drijver
het ros, mij van hier voort,
en prikkelt mijn ijver.
Diep drong het in 't harte,
als de geesel eens beuls, mij
met vlijmende smarte!
Ik huiver! De man vrij!

Bij de jongere goden
wil de macht boven 't recht zijn.
Ze redden van nood hen,
wier handen bevlekt zijn!
De navel der aarde
is met 't bloed verontreinigd,
dat druipt van d' ontaarde,
dien moedermoord[4] pijnigt![5]

1 1, 3, 4 en 't laatste deel van 6 zijn teruggegeven in de zoogenoemde dochmische maat van het origineel ∪ – ⏑ – ∪ – , die sterke gemoedsbeweging uitdrukt. Het eerste deel van 6 is een iambische penthemimeris ⏑ – ⏑ – ∪ – . Vss. 2 en 5 zijn vijfvoetige iamben.
2 De maat als van het vorige halfkoor.
3 van Clytaemnestra.
4 d.i. de gedachte aan den gepleegden moedermoord. De maat van zang en tegenzang is ⏑ – ⏑ // ⏑ – ⏑ .
5 De onzuivere rijmen van deze strophe worden door het zangerige van den rhythmus, meen ik, minder hinderlijk voor het oor, dan anders het geval ware.

Profeet, gij hebt uw eigen huis en haard ontwijd!
Gij liet, schoon niets u dwong, den moedermoorder binnen,
en scholdt, der goden wet ten trots, van schuld hem kwijt.
De menschheid eert ge en smaadt de schrikgodinnen!
Doch hoe ge mij ook tergt, toch wordt hij nimmer vrij.
Al vlucht hij onder de aard, ge zult hem niet verlossen!
Den vloek verviel zijn hoofd, en, waar hij immer zij,
hem redt uit onze macht geen schip, geen snelle rossen!

APOLLO.

Gaat ijlings uit dit huis, 'k beveel het u.
Voort van dit heilig oord der godspraak! Weg!
opdat geen snelgewiekte pijl[1] u treff',
gevlogen van de gouden pees des boogs,
en u de pijn doe braken 't zwarte schuim
des bloeds, dat ge uit, der menschen wonden zuigt!
U past het niet deez woning te betreên,
maar zulke, waar men hoofden afslaat, waar
men oogen uitsteekt, kinderen ontmant,
waar rijken oogst van jammeren men maait,
alwaar men steenigt, en de kreten hoort
van wie de paal door 't lijf dringt[2]! Hoort ge wel
de feestgeneugten, die gij, die den goôn
een gruwel zijt, bemint? Uw uiterlijk
strookt wel met uwen aard! Het hol eens leeuws,
die bloed slurpt, moest voorwaar uw woning zijn,
maar dit orakel moest ge niet bezoedlen!
Zoek, herderlooze kudde, úw weiden op.
Want geen der goôn is zulker kudden vriend!

KOOR.

Hoor, vorst Apollo, op uw beurt mijn woord!
Gij zijt niet medeplichtig aan de daad,
maar deed zóó, dat de volle schuld u treft.

APOLLO.

Hoe dat? verklaar dier woorden zin; niet meer![3]

KOOR.

Uw godspraak heeft den moedermoord gelast.

APOLLO.

Des vaders wraak beval ik. Waarom niet?

1 Het origineel heeft *slang*.
2 De nog heden in het Oosten gebruikelijke straf van empaleeren.
3 Op verder onderhoud met u laat ik mij niet in.

KOOR.
Dan naamt ge 't versch vergoten bloed op u.

APOLLO.
Ik zond als smeekeling hem naar dit huis[1].

KOOR.
Gij toont haar, die hem herwaarts vergezelden.

APOLLO.
Dit huis te naadren voegt haar immers niet.

KOOR.
Is dit dan niet het ambt, ons toevertrouwd?

APOLLO.
Een heerlijk eerambt! Praal op schooner taak!

KOOR.
Wij jagen moedermoorders uit hun huis.

APOLLO.
Waarom geen vrouw dan, die haar man vermoordt?

KOOR.
't Is geen' verwantenmoord, en raakt ons niet.

APOLLO.
Dus wordt door u versmaad en niets geacht
't verbond van Zeus en Hera[2], patrones
van d' echt. Ook rooft uw taal aan Kypris[3] de eer,
waarop haar werk, de min, haar aanspraak geeft.
Voor man en vrouw is immers 't echtverbond
de heiligste eed, en wordt door 't Recht beschut.
Zoo ge echteliên, elkanders moordenaars,
vergeeft, en hen uw woede en wraak niet treft,
ontken ik dat ge Orest met recht vervolgt.
Het ééne neemt gij al te zeer ter hart,
en in het andre zijt ge veel te flauw.
Maar Pallas de godin beslechte 't pleit!

KOOR.
Geloof me, ik laat dien man nooit meer met rust!

APOLLO.
Vervolgt hem, en bezorgt u zelven werk!

KOOR.
Doe met uw taal geen afbreuk aan mijn eer.

APOLLO.
Een eer, die ik u waarlijk niet benijd!

1 Den Delphischen tempel.
2 = Juno, Zeus gemalin.
3 Aphrodite (Venus).

KOOR.
Groot is uw aanzien bij den troon van Zeus.

Maar ik, want 't bloed der moeder drijft me, ga
weer op de jacht, en achterhaal hem wis!

APOLLO.

Ik zal den smeekling bijstaan en bewaren.
Want, zoo ik hem verzaak, treft mij de toorn
van menschen en van goden om die daad!

Nadat het Koor en Apollo zich verwijderd hebben, wordt door het omdraaien der periaktoi (driehoekige zijde-coulisses) de scenerie zoo veranderd, dat hetgeen vroeger de Delphische tempel voorstelde, thans de tempel van Pallas te Athene wordt. In het midden van den tempel ziet men een altaar, en daarbij het oude uit hout gesneden beeld der godin in prachtgewaad. De orchestra stelt de plaats vóór den tempel voor; aan de linkerhand verheft zich de Areopagus (Mars-heuvel). Orestes ziet men in ademlooze vaart door de orchestra vliegen, de trap, welke naar het tooneel voert, opstormen, en uitgeput nederzinken bij het beeld der godin, dat hij omarmt.

ORESTES.

Vorstin Athena, op Apollo's last
ziet gij mij hier. Heb deernis met den balling!
Daar kleeft geen bloedvlek langer aan mijn hand,
verbleekt, ja uitgewischt door 't lang verkeer
met menschen in hun huis of op den weg,
toen ik zoo menig land en zee doorzwierf.
Nu kom ik tot uw tempel, o godin,
aan 't godsbevel indachtig, en uw beeld
omarmend wacht ik d' uitslag van 't geding.

KOOR.

Komt aan! daar is een duidlijk spoor des mans.
Volgt maar de wenken van dien stommen leider.
Want als een hond 't gewonde hert, zoo speuren
wij hèm op, 't bloedspoor volgend op den grond.
Mij hijgt de borst van 't lang vermoeiend werk.
Want elke streek der aarde jaagde ik door
en zonder wieken vloog ik over zee
hem achterna; 't schip kwam mij niet vooruit.
En nu zit hij hier ergens neergedoken:
De reuk van menschenbloed verkwikt mijn hart!

Ziet rechts, ziet links, ziet overal,
dat, in geen hoek verborgen,
de moedermoorder ongestraft
verijdle onze zorgen!

Daar ligt hij waarlijk met het beeld
van Pallas in zijn armen;
te recht slaan wil hij om zijn schuld,
haar smeekend om erbarmen.

Dat mag niet zijn: het moederbloed,
eenmaal op aard vergoten,
is onherstelbaar, sporeloos
voor eeuwig weggevloten!

Maar op uw beurt zal 't bloed, dat u doet leven,
een drank, voor andren gal, mij laafnis geven.
Een uitgemergeld rif, voer ik u tot belooning
voor 'tgeen uw moeder leed, naar Hades' woning.
Daar zult ge zien, dat alle stervelingen,
die tegen gasten, ouders, goden kwaad begingen,
elk naar verdienste straffe moeten lijden.
Zoo streng geen richter zal den mensch verbeiden
als onder de aard, waar Hades, alles gade
slaand, stelt te boek, en weet van geen genade!

ORESTES.

Een lange reeks van rampen leerde mij,
wanneer 't gepaste tijd van spreken is,
wanneer van zwijgen. Maar in dit geval
gelast een wijze meester[1] mij te spreken.
't Bloed, dat mijn hand bevlekte, is reeds vergaan,
en uitgewischt de smet van moedermoord.
Want toen ze versch was, is bij Phoibos' haard
die smet door biggen-offerbloed gezoend.
Veel tijd zou 't kosten, wilde ik allen noemen,
met wie ik reeds onschaadlijk heb verkeerd.
Nu smeek ik u met eenen reinen mond,
Athena, heerscheresse van dit land,
ter hulp te snellen. - Zóó zal zonder krijg
zij voor de toekomst mij met Argos' volk
zich maken tot een trouwen bondgenoot[2].
Hetzij ze thans in Afrika verwijlt
bij Tritons[3] heldren stroom, haar bakermat,

1 Apollo.
2 Juist in den tijd dat de trilogie werd opgevoerd, werd er over een bondgenootschap tusschen Athene en Argos onderhandeld.
3 Volgens zekere mythe was Athene de dochter eens watergods Triton, die den naam gaf aan het Tritonische meer aan de kust van Cyrenaica (in Afrika).

en zichtbaar, of in nevelen gehuld,
haar vrienden bijstaat, 'tzij ze Phlegras' veld[1]
als een stoutmoedig veldheer overziet,
ze kome (als godheid hoort ze, al is ze ver!),
en zij mijn redster uit deez bittren nood!

KOOR.

Noch Phoibos' noch Athena's macht zal ooit
u redden van het lot, om uitgeput,
een bloedelooze daemonspijs, een schim,
uw droevig leven eindlijk te besluiten!
Gij antwoordt niet? veracht gij 'tgeen ik zeg?
Ofschoon als offerdier voor mij gemest,
zult gij mij levend voeden, niet geslacht! -
Verneem de hymne, die u binden zal.

Reikt, vriendinnen, elkaâr tot den reidans de hand,
dat een gruwelijk lied
onze stemmen doe klinken! We willen
verkonden, hoe onze oppermachtige schaar
de loten den stervlingen toedeelt.
Wij beroemen ons strikt rechtvaardig te zijn.
Wiens handen niet zijn met misdaad bevlekt,
hem laat ook altoos onze wrok ongemoeid:
ongedeerd doorwandelt hij 't leven.
Maar wie heeft gezondigd gelijk deze man,
en de moordende hand wil verbergen,
tegen hen staan wij op als getuigen der doôn,
die hun hand versloeg, en we wreken geducht
het bloed, dat door hen is vergoten!

Gij die mij het licht gaaft, moeder
Nacht, mij strafster van de doôn
en die leven, hoor, o moeder,
hoe ons hoont Latona's[2] zoon!
Hij ontrukt mijn handen 't wild,
dat mijn dorst naar wrake stilt!

Breng' den vervloekten
't vlijmendst verdriet,

1 In Zuid-Italië, nabij Kyme, waar in den tijd van Aeschylos een gevecht schijnt te hebben plaats gehad.
2 Latona is de Latijnsche vorm van den Griekschen naam Leto, dien de moeder van Apollo en Artemis (Diana) droeg.

wanhoop en waanzin,
zusters, ons lied,
harplooze hymne,
vreemd aan elk feest,
levenverdorrend,
bindend den geest![1]

Moira[2] spon de noodlotsdraden
zóó, dat mij mijn plicht gebood,
wie verrichten snoode daden,
te vervolgen tot hun dood.
Ja, al is die stond voorbij,
zijn ze nog volstrekt niet vrij!

Breng' den vervloekten
't vlijmendst verdriet,
wanhoop en waanzin,
zusters, ons lied,
harplooze hymne,
vreemd aan elk feest,
levenverdorrend,
bindend den geest!

Bij de geboorte werd met deze taak ook het lot ons beschoren,
niet tot den kring der onsterflijke goôn te behooren.
Niemand[3] die ons aan het maal duldt!
Feestvreugd en helderwit kleed is der huizenverdelgster verboden,
omdat gij onze kelk vult,
bloedige dronk! als Ares in vrede verwanten durft dooden[4].

Gaat hem te lijf! doet u te goed!
Jong is hij nog; frisch is zijn bloed!
Zij hij al sterk,
we vernielen zijn kracht, en voltooien ons werk!

Daar we volijvrig de goôn van deez zorgen ontheffen,
moet ook ons vonnis onfeilbaar den moordenaar treffen,
en mag dat niemand verkrachten!

1 Maat: — ∪ ∪ — ∪ en ⏑ ∪∪ ⏑ .
2 Het *Noodlot*.
3 t.w. der goden.
4 Als buiten den oorlog doodslag, en wel verwanten moord gepleegd wordt. Tot hiertoe is de maat dactylisch — ∪∪ . De drie volgende verzen zijn choriambisch ∪∪ ⏑ , het laatste vers is anapacstisch ∪∪ — . En zoo in den tegenzang.

Zeus toch verwaardigt zich niet in 't gericht tot de snoodaards
die zijne wetten verachten, te spreken,
druipend van bloed. Aan ons dus de taak om de misdaân te wreken!

Springen wij hoog! Zwaar kome weer
grondwaarts de voet! Straks valt hij neer -
in onze macht!
Reeds wanklen zijn schreên door de razende jacht!

Menschelijke waan, hoe trotsch zich verheffend, ter aarde
stort hij versmeltend tot niets, en een ding zonder waarde
blijkt, als gehuld in het zwart met uitzinnigen dans
naakt onze schare, der stervlingen glans!

Valt hij[1], dan merkt hij het niet door onzalige blindheid.
Nevelen drijft voor zijn oog zijne booze gezindheid.
Zuchten en weenen doet andren de duistere nacht,
dien zijne schuld over 't huis heeft gebracht!

Wij kunnen, wat we wenschen,
en voeren ons besluit,
tot zoen van 't kwaad der menschen,
ook onverbidlijk uit.
Wij wonen, de verachten,
wier eerelooze plicht
ons scheidt van reiner machten,
ver van het zonnelicht,
ver van het stergeflonker,
waar levenden noch doôn
verkeeren: 't pikzwart donker
is 't oord, waarin ik woon!

Welk stervling zal niet eeren,
niet vreezen mijne kracht?
Wie zal mijn toorn trotseeren,
die hoort dat mij de macht
door Moira is gegeven,
bevestigd door de goôn,
aan elke daad in 't leven
te schenken 't rechte loon?
Steeds schatte men naar waarde,
als vroeger, mijn bedrijf,
al woon ik onder de aarde,
in 't zonneloos verblijf!

1 De sterveling.

Gedurende het zingen der laatste regels komt Athena door de lucht gevlogen.

ATHENA (*tot Orestes.*)
Van verre hoorde ik uw geroep aan de oevers
van den Scamander[1], waar ik 't land bezocht,
dat mij de leiders van het Grieksche heir
toewezen voor altijd in vol bezit,
als een belangrijk aandeel in den buit,
dat Theseus'[2] kinderen geschonken werd.
In onvermoeide vaart snelde ik hierheen.
Geen wagen droeg mijn lijf, geen wiekenpaar:
den schoot der aigis[3] vulde een stijve bries. -
Bij 't zien der vreemde schaar, die 't land bezoekt,
bevangt geen vrees mij, maar verwondering.
Wie zijt ge toch? Die vraag geldt evenzeer
den vreemdling, die daar bij mijn standbeeld zit,
als u, die op geen sterflijk kroost gelijkt,
zoo min op menschen in gestalte, als op
godinnen, die der goden oogen zien.
Doch kwaad van andren spreken zonder grond
is onbetamelijk en ongerecht.

KOOR.
Ik zal 't u bondig zeggen, kind van Zeus,
wij zijn de gruwbre dochters van de Nacht,
en Vloekgodinnen noemt ons de onderwereld.

ATHENA.
Nu ken ik zoo uw oorsprong als uw naam.

KOOR.
Verneem dan ook het ambt, dat ik bekleed.

ATHENA.
Volgaarne; spreekt het onbewimpeld uit.

KOOR.
Wij jagen moordenaren uit hun huis.

ATHENA.
En waar is 't einde van hun ballingschap?

KOOR.
Daar, waar geen vreugde meer het hart verkwikt.

1 Riviertje bij Troje.
2 De Attische Hercules, mythische koning van Athene. De Atheners namen, volgens Homeros, deel aan den Trojaanschen oorlog, onder aanvoering van Menestheus.
3 Aigis heette het geschubde vel, dat de godin Athena over borst, schouders en rug bij wijze van pantser droeg. Het was met slangen omzoomd, en een gorgonen-kop prijkte in het midden op de borst.

ATHENA.
Krijscht zulk een vlucht gij ook aan dezen toe?

KOOR.
Ja, want hij had het hart tot moedermoord.

ATHENA.
Dreef hem wellicht de vrees voor iemands toorn?

KOOR.
Waar is de prikkel tot zoo snood een daad?[1].

ATHENA.
Waar twee zijn, hebben beiden 't halve woord[2].

KOOR.
Hij neemt den eed, dien ik hem bied, niet aan[3].

ATHENA.
't Rechtvaardig *heeten* stelt gij boven 't *zijn!*

KOOR.
Hoe zoo? bewijs dat, wijste der godinnen!

ATHENA.
Door eeden wilt ge winnen, wat niet recht is[4].

KOOR.
Zoo onderzoek, en vel een billijk vonnis!

ATHENA.
Dus onderwerpt ge de uitspraak aan mijn oordeel?

KOOR.
Waarom niet? Uwer acht die taak ik waard!

ATHENA.
Wat zegt ge, o vreemdling, op uw beurt hierop?
Noem eerst uw land, uw naam, uw lot; en dan
verweer u tegen haar beschuldiging,
indien ge werklijk steunend op het recht,
mijn beeld omhelzend, bij dit outer zit,
gelijk Ixion[5] een met bloed bevlekte.
Geef op dit alles duidelijk bescheid!

ORESTES.
Vorstin Athena, 'k wil u allereerst

1 d.i. scherp genoeg om tot zulk een daad te bewegen.
2 Ook Orestes mag spreken.
3 Voor de gerichtsverhandelingen te Athene was het de gewoonte, dat de aanklager den beschuldigde uitdaagde om onder eede zijne onschuld te betuigen. Het weigeren van zulk een voorslag gaf natuurlijk een slechte praesumtie, waarvan de aanklager of diens advocaat niet naliet partij te trekken.
4 Wijl Orestes het feit zelf van den moord niet loochenen kon.
5 Volgens de mythe had hij zijn schoonvader vermoord en werd van die bloedschuld door Zeus gereinigd. Vgl. 714.

ontlasten van een groote zorg, die blijkt

uit uwe woorden. Niet met bloed bevlekt,
met reine handen zit ik bij uw beeld.
Verneem van 't geen ik zeg een sterk bewijs:
De wet legt moordenaren 't zwijgen op,
tot 't offer van een pas gespeende big
ter zuivering met bloed hen heeft besproeid.
Sinds lang nu ben ik zoo gereinigd, toen
'k als balling rondzwierf over land en zee.
Die zorg stel dus ter zijde, en nu verneem
van welke, streek en welk geslacht ik ben.
Ik kom uit Argos, en mijn vader was
de u wel bekende vlootvoogd Agamemnon,
met wien ge Troje hebt verwoest. Helaas!
hij stierf, naar huis gekeerd, geen schoonen dood.
Mijn moeder, ach! dat gruwelijke wijf,
moordt hem, gevangen in het bonte net[1],
dat tuigde van zijn droeven dood in 't bad.
Ik, eertijds balling, keerde later weêr,
en heb mijn moeder, ik ontken dat niet,
tot wraak mijns vaders op haar beurt vermoord.
Maar deze schuld deelt met mij Loxias,
die mij het grievendst leed voorspelde, indien
ik de euveldaders niet versloeg. Gij dan
beslis, of ik 't rechtvaardig deed, of niet.
Uw vonnis zal ik, hoe 't ook uitvalt, prijzen.

ATHENA.

De zaak is ernstiger dan men wel denkt,
een mensch te richten! Ook staat 't mij niet vrij,
een vonnis bij verwantenmoord te vellen. -
Omdat gij naar de wet gereinigd kwaamt,
een smeekeling onschaadlijk voor mijn huis,
en niets misdaan hebt tegen deze stad,
neem 'k uwer me aan; doch hoe háár af te wijzen?
Want, zegevieren zij niet in deez zaak,
kweekt, vrees ik, later 't gif, door haar uit wrok
op aard gespuwd, voor 't land een felle pest.
Zoo staat het hiermeê: 't zij ze blijven, 't zij
ik ze afwijs, 't is een ramp, en 'k weet geen raad! -
Maar nu de zaak eens zulk een wending nam,
zoo stel 'k, gezwoorne rechters kiezende,
een bloedgerechtshof in voor alle toekomst.
Roept gij getuigenissen en bewijzen

1 Zie Agamemnon, vs. 1355 vgl. en onder, vs. 634 vgl.

te hulp en eeden voor dit rechtsgeding!
Inmiddels ga 'k de bloem der burgerij
verkiezen, die naar waarheid en naar recht,
indachtig aan zijn eed, het pleit beslecht'.

BEURTGEZANG VAN HET KOOR.

Mijne wetten gaan te niet,
zoo, die moedermoord beging,
zegeviert in dit geding!
Is zulk onrecht eens geschied,
dan is elke hand gereed
tot de grootste gruweldaân.
Ouderen verbeidt voortaan
van hun kroost het grievendst leed!

Want van onzen zwarten stoet
zal geen toorn der menschen daân
langer wrekend gadeslaan.
Elke moorddaad keur ik goed!
Klaagt men later over 't leed,
dat men lijdt van eigen kroost,
klinkt niet langer de oude troost:
‘Straffe wacht, wie 't booze deed!’

Niemand, wien zulk onheil treft,
vleie meer zijn droeve zinnen
met den uitroep: Help ons, Recht!
Help ons, troon der wraakgodinnen!
Is de burcht des Rechts gevallen,
ach! dan hoort men, wie verdriet
trof van eigen kindren, allen
jammren om 't geen thans geschiedt!

Dikwerf is het heilzaam, dat
Vrees een waakzaam oog blijft houden
in de lichtversckalkte stad
van 't gemoed. Want ach! hoe zouden
menschen nog het Recht vereeren,
niet meer siddrend voor die wacht?
Vrees kan goede zeden leeren
volk en staat, als voorspoed lacht!

Noch regeeringloosheid laat
toe noch slaafschen zin in 't leven!
Aan de gulden middelmaat

heeft God zelf den prijs gegeven,
al bestiert hij 't ééne zus
't andre zoo. Maar hoort, aldus
luidt de waarheid: goddeloosheid
kweekt steeds overmoed en boosheid,
doch een vrome en reine zin
is van veelgewenschten zegen
allerwegen
voor den stervling het begin!

Let vooral op dit mijn woord:
Houdt altijd 's Rechts tempel heilig!
Wie, door snoode winst bekoord,
dien ontwijdt, is nergens veilig.
Zeker volgt hem eens de straf
't zij dan vóór, 't zij achter 't graf!
Dies moet elk zijne ouders eeren,
liefderijk met hen verkeeren,
troosten hen in nood en pijn,
gasten ook, die bij hem wonen,
eer betoonen;
vriendlijk en genadig zijn!

Zoo zal, wie rechtvaardig is,
laat de Moira 't toe, gewis
nimmer ongelukkig zijn;
en, mocht soms verdriet of pijn
hem zijn voorbeschikt, toch zal
nimmer hij geheel en al
reddeloos te gronde gaan!
Maar de man, wiens snood bestaan
alles rechtloos samensleept,
raakt, als storm de zeilen zweept,
mast en ra door midden splijt,
alles, zelfs zijn leven, kwijt!

Midden in de woeste kolk
roept tot God dan 't godloos volk.
Maar de hooge godheid lacht,
hem, die 't nimmer had gedacht,
worstlen ziende met den nood,
als vergeefs zijn ranke boot
kampen moet met baar op baar.
Dreigender wordt steeds 't gevaar,

tot de orkaan 't ontredderd schip
slingert tegen Dike's klip,
en den man met al zijn goed
onbetreurd[1] verzwelgt de vloed!

Een stoet van grijsaards marcheert over het tooneel en neemt plaats op zetels aan de linkerhand. Athena verschijnt, gevolgd door hare priesteressen, die twee stembussen op het altaar plaatsen.

ATHENA.
Vervul uw plicht, heraut, en breng het volk
tot rust; laat res het erfstuk der Tyrrhenen[2],
de krijgsklaroen, met menschenaâm gevuld,
de lucht doorgalmen met haar luide stem.

(Trompetgeschal. De orchestra vult zich met menschen; de rechters staan op de trappen des tempels, de Erinyen bij de trap, waarlangs men opsteeg naar 't tooneel, Apollo naast Orestes bij 't altaar van Athena.

Nu dit gerichtshof is gevuld, is 't noodig
dat ieder zwijge, opdat de gansche stad
voor alle toekomst mijne wetten kenne,
en deze mannen richten als 't behoort.

KOOR (1*ste Furie*).
O vorst Apollo, heersch in 't eigen rijk!
Wat immers hebt ge met deez zaak te doen?

APOLLO.
Èn als getuige kom ik (naar de wet
heeft hij als smeekeling mijn huis bezocht,
en heb ik hem gereinigd van den moord)
èn als verdediger; ik draag de schuld
van zijnen moedermoord, (*tot Athena gewend*) Breng gij de zaak
dan voor, en spreek naar uwe wijsheid recht.

ATHENA.
Ik breng die voor. (*tot de Furien.*) Gijlieden hebt het woord:
de klager immers kan, spreekt hij het eerst,
het allerbest de zaak ontwikkelen.

KOOR (2*de Furie*).
Groot is ons aantal, maar we zullen kort zijn.

1 Dat is *onbegraven:* volgens de Grieksche voorstelling het grootste ongeluk, dat iemand treffen kon. - In de vorige stukken heb ik, toegevend aan een oud gebruik, minder juist *Dice* geschreven.
2 De trompet gold als uitvinding van dit volk.

(*tot Orestes*) Geef telkens ons op ieder woord bescheid.
Zeg eerst dan, hebt ge uw moeder niet, vermoord?

ORESTES.
'k Heb haar vermoord: ik loochen niet het feit.

KOOR (3*de Furie*).
Één van de driemaal viel de worstlaar reeds[1].

ORESTES.
Zóó praalt gij; maar ik lig nog niet voor goed!

KOOR (4*de Furie*).
Zeg thans, op welke wijs gij haar gedood hebt?

ORESTES.
Ik sloeg haar met het zwaard, en trof haar nek.

KOOR (5*de Furie*).
En opgestookt door wien, of op wiens raad?

ORESTES (*op Apollo wijzend*).
Van *zijn* orakel: hij getuigt het zelf.

KOOR (6*de Furie*).
Beval de ziener u den moedermoord?

ORESTES.
Tot dusver klaag ik niet om 't geen mij trof.

KOOR (7*de Furie*).
Weldra spreekt ge anders, als u 't vonnis treft.

ORESTES.
Mijn vader zendt, vertrouw 'k, mij hulp uit 't graf!

KOOR (8*ste Furie*).
Der dooden bijstand hoopt gij, moedermoorder?

ORESTES.
Mijn moeder was met dubbel bloed bevlekt.

KOOR (9*de Furie*).
Hoe dat? maak wat ge zegt uw rechters klaar!

ORESTES.
Versloeg ze niet mijn vader en haar man?

KOOR (10*de Furie*).
Welnu! gij leeft; háár heeft uw daad bevrijd[2].

ORESTES.
Waarom haar bij haar leven niet vervolgd?

KOOR (11*de Furie*).

1 Om in het worstelen overwinnaar te zijn, moest men zijn tegenpartij driemaal ter aarde hebben geworpen.
2 t.w. door haren dood, voor mijne vervolging.

Dien zij versloeg, bestond ze niet in 't bloed.

ORESTES.
En ik dat goddelooze wijf dan wel?

KOOR (12*de Furie*).
Hoe, moordnaar, heeft ze u onder 't hart daarmeê
dan niet gelaafd? verwenscht ge 't dierbaarst bloed?

ORESTES.
Getuig gij thans, Apollo, en verklaar,
of ik met recht die vrouwe heb gedood;
want dat ik haar vermoordde, ontken ik niet.
Maar spreek uw oordeel uit, of deze daad
rechtvaardig was, dan niet; dat dezen 't weten!

APOLLO (*tot de rechters*).
'Rechtvaardig', zeg ik u, o hooge Raad,
door Pallas ingesteld! en spreek de waarheid.
Want nimmer heb ik op den wichlaarstroon
iets over man of vrouw of staat gezegd,
wat niet der goden vader, Zeus, beval.
Verstaat, wat dit 'rechtvaardig' dus beduidt,
en volg den raad op van dien hoogen vader.
Geen richtereed heeft grooter kracht dan Zeus!

KOOR.
Zeus, zegt ge, gaf aan u bevel, Orestes,
de godspraak te verkonden, dat, tot wraak
zijns vaders, hij zijn moeder moorden moest?

APOLLO.
Veel zwaarder weegt de dood eens dappren helds[1],
wien Zeus' genâ met kroon en schepter eert,
en wel door vrouwenhand! Niet in den strijd,
trof ze als een Amazoon[2] met pijlen hem,
maar als ge hooren zult, godin en gij,
die hier als rechters zit in dit geding:
Van 't slagveld zegevierend weêrgekeerd
ontving ze hem met huichelende taal.
* * *
Terwijl hij zich in 't bad verkwikte, breidde
ze een toegenaaiden mantel voor hem uit,
waarin ze hem verstrikte en zoo versloeg[3].
Dit was het smaadlijk einde van den held,
den hooggevierden leider van de vloot.
Moet dit verhaal de verontwaardiging
niet wekken van de rechters dezer zaak?

1 Dan die eener vrouw.
2 Een fabelachtig strijdbaar volk van ongehuwde vrouwen, dat bij de rivier Thermodon in Bithynië (aan de Zwarte Zee) geacht werd te wonen; vgl. vs. 682.
3 Vgl. *Agamemnon*, vs. 1355 en vlg.

KOOR.

Zeus, zegt ge, vind den moord des vaders erger?
Toch sloeg hij d' ouden Kronos[1] zelf in boeien.
Hoe stemt dat feit met uw bewering, spreek?
'k Bezweer u, rechters, let op 'tgeen hij zegt!

APOLLO.

O gij vervloekte monsters, waar de goôn
van gruwen! boeien kan men slaken; daar
is menig middel voor. Maar als het zand
eenmaal het bloed van een verslagen man
heeft ingedronken, richt hem niemand op!
Geen toovermiddel heeft daarvoor bedacht
mijn vader Zeus, die al het andre licht
het onderst boven keert naar willekeur!

KOOR.

Hoe? wilt ge dan de vrijspraak van Orestes?
Zal, die 't verwante moederbloed vergoot,
weêr te Argos wonen in zijn vaders huis?
weer offren op de altaren van den staat,
met 't water, dat de phraters[2] wijdt, besprengd?

APOLLO.

Ik zal 't u zeggen, en let op, hoe juist:
De moeder van het zoogenaamde kind
is niet dan kweekster van het jonge zaad,
hetwelk de vader zaait. Als voor een gaatvriend
bewaart ze 't toevertrouwde spruitje, dat
geen god[3] het dere. Tot bewijs hiervan
mag dienen, dat men vader zonder vrouw
kan zijn, gelijk Athena[4] zelf getuigt,
Zeus eigen dochter, die ge voor u ziet.
Ofschoon niet in een duistren schoot gevoed,
is zij een telg, als geen godin kan baren.

(Hier volgen eenige zonder twijfel onechte verzen, die ik onvertaald laat.)

1 Vader van Zeus, zoon van Uranos (Hemel) en Gaia (Aarde). Volgens de mythe werd hij door Zeus van den troon gestooten en in boeien gesloten.
2 Te Athene (en in andere Grieksche staten) verstond men onder *phratriai* oorspronkelijk politische, later hoofdzakelijk religieuse afdeelingen van het volk. De leden van zulk eene phratria heetten *phrateres*. Bloedschuldigen verloren met deze gemeenschap ook het recht om deel te nemen aan de openbare offerplechtigheden, waaraan eene reiniging met wijwater voorafging.
3 Door zonnehitte, vorst of storm.
4 Die volgens de mythe uit 't hoofd van Zeus gesproten was.

ATHENA (*tot de rechters*).
Nu wil ik, daar genoeg gesproken is,
dat elk van u naar overtuiging stemt.

APOLLO (*tot dezelfden*).
Ge hoordet, wat ge hoordet: aan uw eed
indachtig, burgers, stemt en naar uw hart!

ATHENA (*tot de Furien*).
Hoe moet ik 't voegen, dat ge u over mij
in dezen niet te recht beklagen kunt?

KOOR.
Verschoten zijn mijn pijlen, en ik wacht,
welk vonnis men nu vellen zal, godin!

ATHENA.
Verneem mijn wet dan, volk van Attika,
nu gij dit eerste bloedgeding beslecht.
Voor Aegeus'[1] kroost zal altoos in 't vervolg
dezelfde rechtbank blijven, en deez Raad
zal zitten op deez heuvel, waar weleer
eens de Amazonen[2], toen ze uit ijverzucht
Theseus bekrijgden, hunne tenten plaatsten,
en tegen de oude stad[3] de nieuwe burcht
versterkten, Ares[4] offrend. Dies heet nu
deez hoogte de Aresheuvel. Op die rots zal
der burgren vroomheid, met ontzag gepaard,
voortaan het onrecht weren dag en nacht,
zoolang ze zelve niet de wet verandren[5].
Wie helder water drinken wil, hij maak
het niet met slijk en vuilen toevloed troebel!
Regeeringloosheid moet als slavernij
gemeden: tusschen beide ligt het rechte!
Verbant dus uit den staat niet alle vrees.
Rechtvaardig is geen mensch, die niets ontziet!
Wanneer ge zijne majesteit eerbiedigt,
zult ge in deez Raad een bolwerk van het land,
een redder hebben van den staat, gelijk

1 Vader van Theseus. Zie boven de aanteekening op vs. 399.
2 Zie boven de aanteekening op vs. 629.
3 Op de acropolis.
4 Aan den krijgsgod.
5 Dit deed Pericles, die der Atheensche democratie voor goed de overwinning verzekerde door den Areopagus, het bolwerk der aristokratie, van zijne politieke macht te berooven. De grijze Marathon-kamper zag dit met leede oogen, en waagde eene vergeefsche poging om het volk het verkeerde van dien maatregel onder het oog te brengen.

bij Scythen noch bij Pelops' volk[1] bestaat!
Deez onomkoopbre rechtbank stel ik in
tot schut van 't land, eerwaardig en gestreng,
en die voor hen, die slapen, waken zal.
Deez lange rede hield ik tot vermaning
der burgers voor de toekomst. Gij, staat op,
neemt elk uw stemsteen, en beslist de zaak,
indachtig aan uw eed! Ik heb gezegd.

KOOR (*tot de rechters*).
Maar ik geef u den raad, de strenge schaar,
die dit uw land bezoekt, niet te versmaân!

APOLLO (*tot dezelfden*).
En ik gelast u mijne en Zeus' orakels
niet krachteloos te maken, maar te ontzien.

De rechters gaan één voor één naar het altaar en nemen elk een stemsteentje, om dat vervolgens in een der beide stembussen te werpen. Men vermoedt, dat het getal der rechters 12 is, en dat elk hunner zijne stem uitbrengt, terwijl de 12 volgende disticha worden uitgesproken.)

KOOR (*tot Apollo*).
Wat moeit ge u ook met bloedig werk, u vreemd!
Niet rein zal langer uw orakel zijn!

APOLLO.
Beging mijn vader dan een misslag, toen
Ixion hem vermurwde, de eerste moordenaar?

(Hier gingen waarschijnlijk twee verzen van het koor en twee van Apollo verloren.)

KOOR.
Zoo deed ge in Pheres' huis: ge liet de Moiren
onsterflijk maken sterfelijke menschen[2].

APOLLO.
Is zijn vereerder wel te doen niet recht,
vooral wanneer hij vurig daarom smeekt?

KOOR.
Om oude wetten te verkrachten, hebt ge
eerwaarde geesten[3] toen door wijn verschalkt!

APOLLO.
Wanneer ge dit geding verliest, dan zult ge
gif spuwen, maar dat niemand schaden zal!

1 Volgens de Grieksche voorstelling dier dagen de beide volken, die naar de beste wetten geregeerd werden. Pelops' volk hier = de Spartanen.
2 t.w. koning Admetos, den zoon van Pheres, Apollo's vriend.
3 De Moiren die zoo verzuimden Admetos' levensdraad af te snijden.

KOOR.
Gij zegt zoo: neen! als ik mijn recht niet krijg,
dan zal ik zwaar bezoeken dit gewest!

APOLLO.
Maar zoo bij jonge als oude goden zijt
gij diep veracht: ik zegevier gewis!

KOOR.
Daar gij, een jongeling, mij, grijze, hoont,
verbeid ik d' uitslag van dit rechtsgeding.
Daar hangt mijn toorn op deze stad van af.

APOLLO.
* * *

ATHENA (*zich naar 't altaar begevend en een stemsteentje nemend*).
Nu komt de beurt aan mij: ik stem het laatst,
en voeg deez steen bij de andre voor Orestes.
Mij immers droeg geen vrouw in haren schoot,
en, afgezien van d' echt, draag 'k al wat man is
een warrem harte toe, vooral mijn vader.
Dies stoor ik aan den dood der vrouw mij niet,
die haren man, het hoofd des huizes, moordde,
en wint Orest, ook als de stemmen staken[1].
Komt, rechters, wien dit werk is toevertrouwd,
schudt ijlings nu de stemmen uit de bus!

ORESTES.
Apollo Phoibos, wat zal de uitslag zijn?

KOOR.
O zwarte moeder Nacht, o ziet ge dit?

ORESTES.
Nu wacht de strop mij, of het levenslicht!

KOOR.
Mij de ondergang, of ook voor later eer!

APOLLO.
Telt, vreemdelingen, de uitgebrachte stemmen
vooral toch juist, en schift die eerlijk; want
een groote ramp geschiedt, zoo één ontbreekt,
en één stem meer herstelt 't gevallen huis!

ATHENA (*op Orestes wijzende*).
De stemmen staken, en dus is die man,
ge ziet het, vrijgesproken van de schuld!

1 Dit is de mythische verklaring van het feit, dat te Athene bij staking van stemmen de aangeklaagde werd vrijgesproken. De gefingeerde stem heette *het steentje van Athena.* - Vs. 727-8 is het verband niet duidelijk.

ORESTES.

O Pallas, dierbre redster van mijn huis,
uit 't vaderland verbannen hebt ge mij
hersteld, en weldra klinkt alom dit woord:
'Nu woont de man uit Argos weer op nieuw
op 't erf zijns vaders door de hulp van Pallas,
van Phoibos en van hem, die 't al gebiedt,
den redder Zeus, wiens deernis met het lot
zijns vaders hem van deze Furien redt.'
Nu wil ik, eer ik mij naar huis begeef,
voor eeuwig aan dit land en dit uw volk
bezweren plechtig met een duren eed,
dat nooit een koning van 't Argivisch land
in dit gewest een heirmacht voeren zal[1].
Wij zelve zullen eenmaal uit ons graf
hen, die hetgeen we zweren, overtreên,
bezoeken met ondraaglijk ongeluk,
door slechte teekenen hen op hun tocht
ontmoedigend, zoodat die hun berouwt.
Doch houden zij den eed, en eeren zij
als trouwe bondgenooten Pallas' stad,
dan zullen wij hun steeds genadig zijn.
En nu vaart wel, gij met uw volk; moog nooit
de vijand zich aan uwen greep ontwringen,
maar gij steeds 't lied van heil en zege zingen!

KOORLIED.

Wee! jonger geslacht
van de goden, verkracht
hebt ge wetten, zoo oud en zoo heilig,
die ge ontruktet, o schand!
o smaad! aan mijn hand.
Nu is elke misdadiger veilig!

Gesmaad en veracht
zijt ge, dochters der Nacht.
Wat onlijdbaar is, hebt ge geleden!
Gij, o burgers van 't land,
lacht me uit om mijn schand.
Maar ik geef tot geen lachen u reden!

Want uit wrok zal ik 't zwart
vergif van mijn hart

1 Vgl. de aanteekening op vs. 284.

laten dropplen op de aard ten verderve,
dat door meeldauw en pest
in 't vervloekte gewest
al wat groeit en wat ademt versterve!

ATHENA.

Neemt het, ik bid u, niet zoo euvel op.
Ge zijt niet overwonnen, niet onteerd:
hetzelfde tal van stemmen was aan u,
maar Zeus' ontwijfelbaar getuigenis,
gebracht door hem, die zelf 't orakel gaf,
dat hij zoo handlend veilig zijn zou, hielp
Orest. Weest dan niet toornig, treft dit land
niet met de pijl der wraak, en maakt het niet
onvruchtbaar door den zwadder van uw keel,
die zaad en halm vernielt met booze roest.
Dan doe ik u de plechtige belofte,
dat gij, bij ruimvoorziene altaren hier
gezeten, een gewijde schuilplaats zult
bezitten, door deez burgerij geëerd.

KOORLIED.

Wee! jonger geslacht
van de goden, verkracht
hebt ge wetten zoo oud en zoo heilig;
die ge ontruktet, o schand!
o smaad! aan mijn hand.
Nu is elke misdadiger veilig!

Gesmaad en veracht
zijt ge, dochters der Nacht!
Wat onlijdbaar is, hebt ge geleden.
Gij, o burgers van 't land,
lacht me uit om mijn schand.
Maar ik geef tot geen lachen u reden!

Want uit wrok zal ik 't zwart
vergif van mijn hart
laten dropplen op de aard ten verderve,
dat door meeldauw en pest
in 't vervloekte gewest
al wat groeit en wat ademt versterve!

ATHENA.

Uw eer heeft niet geleên, godinnen! treffe
door uwe gramschap geen onheelbaar kwaad

der menschen aarde! Maar 'k vertrouw op Zeus,
en ken, alleen van alle goôn, de sleutels
der woning, waar zijn bliksem wordt bewaard. -
Doch 't zal niet noodig zijn: bedaart uw toorn
en breekt 't geweld diens zwarten storremvloeds,
dan woont ge met mij samen, hooggevierd.
Want heel dit groote land zal de eerstelingen
u bij geboorte en huwlijk offeren,
en dankbaar zult ge steeds dit woord gedenken!

KOORLIEDİN DE OORSPRONKELIJKE DOCHMISCHE MAAT OF ..

Mij dit te doen, o schand!
Ik, de van ouds geachte, ach! onder de aarde nu
wonen onteerd, o wee!
Neen! wraak snuivend geef ik lucht aan mijn toorn!
Wee! wee! ach! ach!
Wat smart treft mijn borst! wat pijn grieft mijn hart!
Ach! hoor, moeder Nacht,
mijn woede om de list van 't jongere geslacht,
dat de eer mij benam, en smaadheid mij bracht!

ATHENA.

Omdat gij ouder zijt, wil ik uw toorn
ten goede houden; maar al zijt ge wijzer,
toch gaf aan mij ook Zeus geen zwak verstand!
Gij, die als vreemdelingen herwaarts komt,
zult eens dit land, 'k voorspel het u, beminnen.
Want eenmaal breekt een luisterrijke tijd
voor deze burgers aan, en hooggeëerd
zal in Erechtheus' stad uw zetel zijn.
Ja dàn zult gij van beide kunnen zoo
veel eer genieten, als in geen gewest,
bewoond door menschen, ware uw deel geweest.
Steekt gij dan in het land, aan mij gewijd,
geen bloedige angels in de borst der jeugd,
die zonder wijn zoo lichtlijk opbruist[2], noch
plant 't zaad van snooden burger-twist en krijg
in 't hart van mijne burgers, als van hanen,
die tot den wedkamp worden aangehitst[3].

2 Göthe:

Trunken mussen wir alle sein.
Jugend ist Trunkenheit ohne Wein.

3 Hanegevechten waren bij de Grieken een zeer gewone liefhebberij. Men gaf ze knoflook te vreten, om hunnen kamplust op te wekken.

Van buiten koom de krijg! die is niet ver,
waarin een eedle roemlust heerschen zal[1],
die vreemd is aan een strijd van broederen.
Zoo schoon een toekomst bied ik u, waarin ge
weldoende, beweldadigd, hooggeacht,
deel hebt aan 't door de goôn beminde land!

KOORLIED.

Mij dit te doen, o schand!
Ik, de van ouds geachte, ach! onder de aarde nu
wonen onteerd, o wee!
Neen! wraak snuivend geef ik lucht aan mijn toorn!
Wee! wee! ach! ach!
Wat smart treft mijn borst! wat pijn grieft mijn hart!
Ach! hoor, moeder Nacht,
mijn woede om de list van 't jongere geslacht,
dat de eer mij benam, en smaadheid mij bracht!

ATHENA.

Ik wil niet rusten 't goede u voor te houden,
opdat ge niet kunt zeggen, dat ik u,
die ouder zijt, geen eer bewijs, en gij
met smaad verdreven wordt van dezen grond.
Want 't recht van grondgebezit[2] staat voor altijd
u vrij in dit gewest, waar eer u wacht.
Indien gij eerbied hebt voor Peitho's[3] macht,
die zoet maakt en betoovrend 't woord mijns monds,
dan blijft ge hier; doch zoo ge dat niet wilt,
ontzeg ik u het recht, om dit mijn volk
te schaden door uw toorn en uwen vloek!

KOOR.

Athena, welke woonplaats schenkt ge mij?

ATHENA.

Een vrij van elk verdriet. Neemt gij die aan!

KOOR.

Stel, 'k neem die aan; welke eer verbeidt mij dan?

ATHENA.

Dat geen vermogen zonder u gedijt.

1 De dichter bedoelt den Perzischen oorlog; waaraan hij zelf een werkzaam aandeel genomen had. Hij vocht mede bij Marathon (490), Salamis (480) en Plataia (479 v. C.).
2 Dat alleen aan volburgers toekwam.
3 De godin der overreding.

KOOR.
Zult gij bewerken, dat ik zooveel geld?

ATHENA.
Ja; dat het ieder welgaat, die u eert.

KOOR.
Wilt gij voor alle toekomst borg mij staan?

ATHENA.
Ik zwijg, hetgeen ik niet volbrengen wil[1].

KOOR.
Door u betooverd, zeg 'k mijn wrok vaarwel!

ATHENA.
Zoo zingt uw nieuwen vrienden zegen toe!

KOOR.
Welk heil wilt gij dat ik Athene toewensch?

ATHENA.
Een strijd, waar eedle lauwers 't doelwit zijn! -
Dat verder overvloed uit land en zee
deez grond moog zegenen, met zonneschijn
en lauwe koeltjes van een milde lucht;
de rijke vrucht van veld en kudden nooit
mag kwijnen, noch door krankheid gaan te loor;
het menschelijke kroost behouden blijv',
maar 't zaad der goddeloozen moog vergaan!
Want als een hovenier verlang ik dat
deez eedle planten 't onkruid niet verstikk'.
Dit zij de stof uws lieds! Maar ik zal niet
verzuimen, deze wijdvermaarde stad
door glorierijke krijgsverrichtingen
steeds te onderscheiden onder alle volken!

KOORLIED.
Met Pallas wil ik wonen,
en eeren deze stad,
waar Zeus en Ares tronen,
der goden burcht en schat
en sieraad, die hun eere
beschermt op Hellas' grond.
Dat niets haar veste dere
dat wensch ik, nu mijn mond
haar heil en blijden zegen
genaderijk verkondt,
en zonlicht op haar wegen
tot op den versten stond!

1 Wilde ik dat niet, dan had ik gezwegen.

ATHENA.

Dit heil heeft mijn ijver den burgers bereid.
De geduchte godinnen zien af van den strijd,
en nemen de plaats haar gegeven.
Bij de menschen geen zaak, die niet hoort tot haar taak,
en een ieder, wien treft haar rechtvaardige wraak,
verwonden de slagen van 't leven,
waarvan te vergeefs naar den oorsprong hij zoekt:
want de zonden der vaadren, getrouwlijk geboekt,
ze voeren hem ach! in haar armen!
Al is trotsch zijne taal, zijn verwatenheid groot,
hij zinkt neder in 't stof, en een zwijgende dood
vernietigt hem zonder erbarmen!

KOORLIED.

Mijn gunst en mijn genade
beschermen boom en plant.
Dat kou noch storm haar schade,
noch felle zonnebrand,
waar bloem en knop door lijden;
gedije door der lucht
gezondheid 't vee, de weiden
voorziend met dubble vrucht!
De schat, dien Hermes' vroedheid
ontwoekert aan den grond[1],
ze doe der goden goedheid
in ruime mate kond!

ATHENA.

Hoort gij den zegen wel, dien hare mond
daar, o behoeders der veste[2], verkondt?
Groot is der heilige Erinyen macht,
zoo op d' Olymp[3] als in 't rijk van den nacht.
Dubbel bestemmen ze 't menschlijke lot,
jammer beschikkend of vreugd en genot.
Sommigen schenken ze jubelgezang,
anderen tranen en lijden zoo bang!

1 De dichter doelt op de zilvermijnen van Laureion, die sinds eenige jaren op nieuw worden geëxploiteerd, en oudtijds een van de belangrijkste inkomsten van den Atheenschen staat uitmaakten.
2 Met dien eernaam worden de Areopagiten aangesproken.
3 *Olympos* is de naam dien vele hooggebergten in Griekenland met elkander gemeen hadden, en die etymologisch samenhangt met de woorden *alp* en *alm*. Hier wordt de bekende odenberg in Thessalie bedoeld, volgens onze wijze van spreken, *de Hemel*.

KOOR.

Verschijn alleen bedaagden,
o Dood, en spaar de jeugd.
Aan liefelijke maagden
schenkt, goden, huwlijksvreugd!
Weest gij, die elke woning
bezoekt, en t'allen tijd
voor bedelaar en koning
zoo strikt rechtvaardig zijt,
genadig! Van de goden,
eert 't menschdom 't meest ùw macht,
o Moiren, zuster-goden,
en dochters van de Nacht!

ATHENA.

Ik verheug mij, dat gij zoo welwillend mijn land
dezen zegen verkondt. Gij bracht dit tot stand,
o Peitho[1]; dies moet ik u prijzen,
omdat ge bedachtzaam bestierdet mijn mond,
toen ik haar overreedde, als ze woedend deez grond
bedreigend mij af dorsten wijzen.
Overwonnen heeft Zeus, die welsprekendheid hoedt;
steeds bekroond wordt mijn zin voor wat schoon is en goed.

KOOR.

Dat in deez stad nooit klinke,
onzalig en verwoed,
der Tweedracht stem, noch drinke
haar bodem burgerbloed,
dat, eens door de aard gedronken,
naar nieuw bloed dorsten doet.
Maar Eendracht moge ontvonken
der burgeren gemoed.
Eén liefde ontgloeie elk leven;
één haat vulle ieder hart.
Die zin vereêlt elk streven;
die zin heelt meenge smart!

ATHENA.

Den weg tot het heilverkondigend woord,
ze missen dien niet; gij hebt het gehoord.
Groot heil wordt eenmaal beschoren

1 Zie boven de aanteekening op vs. 882.

den burgren door deze schrikwekkende schaar.
Want zoo ge welwillend, die 't goede wil, maar
blijft vereeren en mijden haar toren,
dan zult ge voor immer genieten voortaan
in stad en gewest het gelukkigst bestaan!

KOORDE MAAT IS DACTYLISCH: EN ..

Heil en geluk dan
met dezen zegen,
volk dezer schoone stad,
op uwe wegen!
Vrienden der reine maagd[2],
die, aan Kronion's hand
zittende, zorge draagt
voor haar geliefde land,
onder haar wieken
zijt ge steeds veilig,
als maar uw streven
wijs is en heilig!

ATHENA.

Heil, godinnen, ook u! Nu ga ik u voor,
naar uw woning, en wijs u den weg bij den gloor
der fakkels van die u geleiden.
Gij, terwijl op de altaren het zoenoffer brandt,
stijgt neer onder de aard, en zendt op voor dit land
zege en heil, maar houdt ginder het lijden!
Gij, Kranaos'[3] kroost, die deez veste bewoont,
gaat feestlijk vooraan der godinnen,
die zich kozen dit nieuwe verblijf, en betoont
u steeds deugdzaam en waard, dat ze u minnen!

KOOR.

Heil en geluk dan,
heil aan u allen,
die Athenaia's stad
bergt in haar wallen,
u, die in huizen woont,
of bij het vet altaar
heerlijk in tempels troont,

2 Athena. - Kronion = Zeus, Kronos zoon.
3 Volgens de mythe schoonzoon van Cecrops en zijn opvolger op den troon van Athene. *Kranaërs* is de naam der oudste bewoners van Attica.

menschen en godenschaar!
Nooit zal 't u rouwen,
dat bij u wonen,
zij die der braven
deugden beloonen!

ATHENA

Ik prijs dier zegewenschen schoone taal,
en wil u thans naar de onderaardsche zaal
met blij en feestlijk fakkellicht geleiden,
verzeld door haar, die aan mijn dienst zich wijden.
Dit komt u toe: want uw doorluchte stoet
wordt voor 't Theseïsch land een kostbaar goed!
En Eumeniden zij voortaan uw naam,
want vol genade woont ge met ons saam[1].
Eert haar, gij burgers; en geleide haar
een maagden-, moederen- en kinderschaar
in purpren feestgewaad; der toortsen gloed
verlichte plechtig d' optocht van deez stoet,
opdat genadig met geluk altijd
u zegene haar tegenwoordigheid!

(De optocht richt zich naar den Aresheuvel: vooraan de fakkeldragers, de priesteressen en Athena, dan de Eumeniden, het koor der begeleidsters en eindelijk het volk.)

KOOR DER BEGELEIDSTERS.

Gaat naar de u bestemde woning,
oude dochteren der Nacht[2],
onder plechtige eerbetooning,
die u toekomt om uw macht!

Ga uw stille vrome beê,
landbewoners, met ons meê!

In des aardrijks ingewanden
wacht, godinnen, u veel eer;
want de heiligste offeranden
biedt deez stad u keer op keer!

1 Deze beide verzen heb ik hier ingevoegd volgens een zeer waarschijnlijke gissing, daar we van elders weten, dat Aeschylus in dit stuk de Erinyen aldus genoemd heeft. *Eumenides* beteekent de *genadige* (godinnen). Inderdaad is het een euphemistische benaming der wraakgodinnen.

2 In dit en in de beide vorige stukken heb ik *Nacht*, als godin, vrouwelijk gemaakt. Oudtijds was dit tegenwoordig mannelijke woord in onze taal, even als in de Grieksche, vrouwelijk.

Ga van gansch het volk de beê
stil gepreveld met ons meê!

Treedt, eerwaardige godinnen,
vriendlijk en genadig thans
uw gewijde hallen binnen,
bij den hellen fakkelglans!

Alles is naar wensch, geschied.
Krone uw juichtoon dan mijn lied!

Pallas' volk straalt uw genade
toe, sinds vrede in uw gemoed
keerde. Zeus, die alles gade
slaat, en Moira keuren 't goed!

Alles is naar wensch geschied.
Krone uw juichtoon dan mijn lied!

Aan het einde der taak, die ik mij stelde, gekomen zijnde, kan ik niet nalaten, mijnen lezers te verzekeren, dat de moed mij meermalen dreigde te ontzinken, en ik levendig gevoel, dat er aan mijn werk nog al iets ontbreekt. Niettemin geloof ik, bij grootere ruimte van tijd dan waarover ik thans beschikken kan, in staat te zijn zwakke plaatsen[1] (niemand kent die beter dan ik) te verbeteren. Het is dan ook mijn voornemen om, eer ik de geheele trilogie afzonderlijk uitgeef, mijnen arbeid aan een strenge herziening te onderwerpen. Voorloopig zal ik mij genoegzaam voor mijne moeite beloond achten, wanneer het mij gelukt mag zijn aan mijne geen Grieksch lezende landgenooten van de kunst des Attischen treurspeldichters een niet al te onjuist denkbeeld gegeven te hebben.

Van de gissingen, die bij deze vertolking door mij gevolgd zijn, behoort een deel aan mij zelven. Ik heb daarvan onlangs rekenschap gegeven in een opstel in den supplementband van *Fleckeisen's Jahrbücher für Philologie und Paedapogie*, die eerlang verschijnen zal.

H. VAN HERWERDEN.

1 Tot deze zwakheden behoort o.a. het gebruik van *en, van* en derg. op het eind van een vers. Onder de drukfouten, die hier en daar zijn ingeslopen, is er geen zoo storend als Agam. 1382, waar men uit het rijmwoord zal zien, dat ik voor *plegen* bedoeld heb *wagen*. De titel van het tweede stuk *lijkenoffer* is onhollandsch; men leze *lijkoffer*.

Fransche ‘chansons’ dezer dagen.

I.

Het fransche liedje (chanson) heeft ten allen tijde de fransche geschiedenis en ontwikkeling, het lijden, strijden, juichen, rusten en zuchten van het fransche volk blijven begeleiden. Op eenigen afstand van den breeden stroom der fransche poëzie ging het als smal beekje zijn eigen weg. Helder en vlug schoot het voorwaards, nu eens nauw merkbaar tusschen biezen en struiken, straks weêr plotseling voor den dag tredend en 't licht opvangend. Dan weêrkaatste het flikkerend de zonnestralen. De golfjes huppelden, dansten, murmelden en kabbelden zangerig voort. Wat al lichte scherts, wat al ondeugende spot klonk er in dat liedje! In dagen van voorspoed waarschuwde het half persiffleerend de overwinnaars, in dagen van leed en onzekerheid deed het zijn best een luchtigen toon te doen hooren, en zong het hoe alles kan verkeeren. Soms zwollen wel de klanken ernstig en hartstochtelijk, wanneer een forscher zanger opstond, maar de doorgaande stemming was toch luchthartigheid, levenslust, nu en dan vermengd met guitig pruttelen.

Het is niet altijd gemakkelijk het zilveren lint van die ‘chansons’ zuiver en merkbaar, door alle periodes der fransche literatuur heên, af te wikkelen en op zich zelf als kunstvoorwerp te waardeeren. Het schijnt te dikwijls inéén te smelten met het harmonieuze smaakvolle kleed der geheele fransche poëzie. Toch is met eenigen goeden wil die taak wel te volbrengen. Het eerste kenmerk is, dat het liedje ook werkelijk gezongen wordt. Victor Hugo dichtte wel ‘chansons des rues et des bois’, maar geen schepsel zong ze. Daarentegen suist het refrein van zoo menig fransch liedje van een dichter van den derden of vierden rang ons onophoudelijk in de ooren, waar wij in fransche steden of dorpen de straten afwandelen. De melodie, de deun, versterkt de werking der gedachte of uitdrukking, en de

geestige zet, de ‘pointe’, wordt dubbel voelbaar. Slechts een zeer enkele maal klinkt dat gezang teeder, zacht of sleepend; in de meeste gevallen is er iets opwekkends in den toon. Het doet denken aan ironie, aan schalken humor, aan een sollen met deftigheid, aan invallen vol luim, aan iets zeer oorspronkelijks, aan iets zeer ondeugends, aan zout op de tong: - aan een geïdealiseerden straatjongen.

En dat spreekt van zelf: want verreweg de meeste van die ‘chansons’ werden geboren aan den disch, waar de wijn in de glazen fonkelt. Men komt bij elkander, aan tafel vergeet men de zorgen, en een der gasten heeft op dit of dat refrein een vers gedicht, dat weldra in koor door allen wordt gezongen. Het was misschien nog maar een schets toen het eerste glas wijn werd gedronken, doch op het einde van den avond werd het een volledig ‘chanson’, nu haast het werk van allen. Het genot van het aan tafel te-zamenzijn, gevoegd bij de ondervinding, dat werkelijk zóó de ‘chansons’ het vlugst van stapel liepen, heeft dan ook gemaakt, dat sinds de achttiende eeuw de fransche dichters en quasi-dichters vaste vereenigingen, genootschappen zouden wij zeggen, vormden om het fransche liedje in eere te houden en te kweeken. Al plengend den echten franschen wijn, wiens gloed en kleur door dunne slanke kristallen glazen werd bewaard en verhoogd, deden de gasten de muren van luidruchtige scherts weêrklinken. Hoe vlogen de pijlen van 't vernuft snorrend door de lucht. Spranken van vuur tintelden onder het gezang.

Het was PANARD, die met Collé, Piron en Vadé zulk een zingend genootschap in het Parijs der achttiende eeuw deed bloeien. De kring ontving den naam van ‘LE CAVEAU’ en is nog altijd het middelpunt der fransche liedjes-dichters. Panard wordt er nog steeds als een geestelijk vader en patroon herdacht. Zijn glazen bokaal wordt er als reliquie bewaard, en staat op feestelijke dagen vóór den president. Hij was het dan ook die tot leus aan zijn vrienden gaf:

> Où l'on me verse du bon vin
> Volontiers je fais une pause:
> Comme les fleurs de mon jardin
> Je prends racine où l'on m'arrose.

Men kan tot Panard en zijn vrienden het verwijt richten, dat zij wat al te eng den cirkel trokken en het fransche liedje, dat in de dagen van de Fronde en van Mazarin zoo scherp en vlug het ge-

heele volksleven had weêrkaatst, wat al te uitsluitend aan de vereering van liefde en wijn wilden wijden. Doch het midden der achttiende eeuw was een vroolijke, lichtzinnige tijd. Zelfs zij, die als filosofen het doel van het leven en alle menschelijke en goddelijke probleemen doorvorschten, wierpen zoo snel mogelijk ernst en studie overboord, wanneer, onder een lustig refrein, een aardige wending of gewaagde kwinkslag hun ooren trof.

Intusschen de achttiende eeuw ging voorbij. De periode van spelen maakte plaats voor harde tijden. De ‘Caveau’ bleef wel kwijnend bestaan, en ‘chansons’ werden op nieuw gazongen, doch andere denkbeelden kwamen binnen de enge lijst van het liedje een wijkplaats zoeken. Te sterk werd een wijl de drukking en veerkracht voor 't liedje in de dagen der groote Revolutie: het was op 't punt van te bersten, toen het Directoire de oude traditie van Piron en van Collé deed herleven. Weldra stond een zanger op, die aan het fransche ‘chanson’ nieuwen glans zou leenen. Hij heette DÉSAUGIERS. Hij gaf aan den ‘Caveau’ nieuw leven. In hem tintelde weêr de oude vroolijkheid. Men hoorde het zijn gedichten aan, dat hij zuiveren, onvervalschten franschen wijn dronk. Trouwens het keizerrijk van den eersten Napoleon, met zijn roem naar buiten en zijn groote inwendige maatschappelijke hervormingen, schonk aan het fransche volk zijn blijheid en gevoel van welbehagen weder: het lustig gezang werd weder gehoord. Het ‘Souvenez-vous-en’, dat ‘Monsieur et Madame Denis’ elkander toezongen, was een algemeene opwekking om toch niet te zuchten en te klagen, maar te genieten zoolang het dag was en de ‘bombance’ duurde. Désaugiers wist haast een pleïade van jongeren om zich heên te scharen: Grouffé, Dupaty, Brazier en anderen vormden zijn jong gevolg, toen hij zelf in den ‘Caveau’ iemand inleidde, die zijn meerdere zou wezen.

Wij noemen BÉRANGER. Onder diens handen kreeg het fransch ‘chanson’ zijn volmaakten vorm. Allerlei onderwerpen werden nu binnen den kring van het liedje getrokken. Al wat het volk gevoelt, denkt, lief heeft of haat, werd gezongen. Béranger's liedjes werden meesterstukken van compositie. De hooge eenvoud was hier de hooge kunst. Dal vloeit alles zoo gemakkelijk: de coupletten schijnen als kralen langs een zijden draad te rollen; maar pas op, geen enkele is te missen; nog sterker: niet alleen geen couplet, maar geen woord staat dáár, of het heeft zijn vaste onveranderlijke plaats en

beteekenis. Die liedjes zijn in alle opzichten te vergelijken met Lafontaine's fabelen. Gelijk weleer da fabeldichter, wist thans de liedjeszanger in een zeer klein kader een wereld van poëzie te dringen. Elk liedje is haast een klein gebouw met evenredige, vaste en zuivere lijnen. Het is telkens een voorstelling, een tafereel, een klein drama; het wekt aandoening op en verrassing. Een kind zou de woorden niet naiever kunnen schikken, en de geleerde zit er over te peinzen, hoe Béranger zoo wist te tooveren met de taal. Gij denkt van zelf aan het liedje over Napoleon: ‘on parlera de sa gloire’, aan den roi d'Yvetot, aan Roger Bontemps, aan den markies de Carabas, aan Lisette en aan het ‘vous vieillirez o ma belle maîtresse’. Al die beelden zijn nu typen, gelijk de kleine verzen spreekwoorden zijn geworden. Rythmus en rijm werkten mede om die gevleugelde refreinen in ieders brein te hechten. Daar woord, gedachte en vorm even helder en sober bleven, werden de verzen lievelingen der beschaafden en tegelijk het eigendom der nietgeleerden, der niet-geletterden, der onwetenden, in één woord, van het volk. Béranger voerde zijn ‘chansons’ in den kring der poëzie, doch dwong ze liedjes te blijven.

II.

Op wiens schouders viel Béranger's mantel?

Er waren er die het fransche liedje, 'twelk onder Béranger's behandeling reeds alle verschillende aandoeningen van 't volk had pogen weêr te geven, als middel wilden gaan gebruiken, om propaganda te maken voor de sociale politiek en haar eischen. Het was de tijd toen de Saint-Simonisten in Parijs en elders hun geruchtmakende pogingen in 't werk stelden. Enkele uit hun midden waren dichters, en zongen nu voor de proletariërs liedjes, die de beginselen en overtuiging van broederliefde en van een rijk des vredes moesten kweeken. Bekend is zoo Vinçard geworden, de redacteur van de ‘Ruche populaire’, Vinçard ‘fabricant de mesures linéaires’, zooals hij zich noemde, die een boek met liedjes uitgaf onder den titel: ‘Foi nouvelle’. En naast hem gold in diezelfde kringen als liedjes-zanger Lachambeaudie, die eigenlijk meer als fabeldichter zich in Frankrijk een naam heeft gemaakt. Hij was gewoon zelf zijn gedichtjes te colporteeren en zong ze overal zelf vóór. Hij stierf in 1872, en de

bezoekers van Père-Lachaise kunnen op dat kerkhof zijn buste vinden, naast dien van Frédéric Soulié[1].

Doch de ‘chansonnier’, die het meeste recht had een erfgenaam van Béranger zich te noemen, was PIERRE DUPONT.

Hij was uit Lyon en werd vooral populair tegen het jaar 1848. Trouwens ook hij dichtte chansons voor de socialisten dier dagen. Hij was de auteur van het lied, dat door de arbeiders werd aangeheven, wanneer zij hunne ellende stelden tegenover de weelde der rijken. In die dagen dreunde langs de straten, in de werkplaatsen, Dupont's refrein angstverwekkend en vol sombere weeklacht:

Mal vêtus, logés dans les trous,
Sous les combles, dans les décombres,
Nous vivons avec les hibous
Et les larrons, amis des ombres.

En waar dat gezang - ‘le chant des ouvriers’[2] - werd gehoord, daar voelde de gezeten klasse zich niet kalm te moede, daar schoven onwillekeurig de stoelen in de binnenkamers der rustige burgers wat dichter aanéén. Dupont intusschen, die voor zijn liederen en liedjes zelf de muziek maakte, dichtte 't liefst voor 't landvolk en bezong bij voorkeur onderwerpen, die aan het landleven waren ontleend. Voor den boer, die achter den ploeg zijn ossen volgt, dichtte hij, in een taal, schijnbaar onbeholpen maar inderdaad vol bekooring, den eigenaardigen zang. Een soort van rustieke weemoed is dan ook over al zijn liedjes heêngespreid. Men hoorde ze een tijdlang zingen in allerlei salons, waar men met dorp en land ging dwepen, toen ook George Sand haar landelijke idyllen, la Mare au Diable, Francois le Champi, enz. uitgaf. Voor ons Hollanders hebben die liedjes van Dupont niets vreemds. Men hoore slechts zijn chanson ‘les Boeufs’, dat aan Poot of aan den Noord-Hollandschen boer van Beets doet denken:

Les Boeufs.

J'ai deux grands boeufs dans mon étable,
Deux grands boeufs blancs marqués de roux;
La charrue est en bois d'érable,
L'aiguillon en branche de houx.

1 Zie over Vinçard en Lachambeaudie: Oeuvres de Saint-Simon et d'Enfantin. Edition Dentu. Notices Historiques, vol XI, p. 192 en vol XII, p. 141.

2 Zie het gebruik dat van dit gezang gemaakt wordt door Karl Marx, das Kapital. 2e Auflage, pag. 725.

C'est par leur soin qu'on voit la plaine
Verte l'hiver, jaune l'été;
Ils gagnent dans une semaine
Plus d'argent qu'ils n'en ont coûté.

S'il me fallait les vendre,
J'aimerais mieux me pendre;
J'aime Jeanne ma femme: eh bien, j'aimerais mieux
La voir mourir que voir mourir mes boeufs.

Les voyez-vous, les belles bêtes,
Creuser profond et tracer droit,
Bravant la pluie et les tempêtes.
Qu'il fasse chaud, qu'il fasse froid?
Lorsque je fais halte pour boire,
Un brouillard sort de leurs nascaux,
Et je vois sur leur corne noire
Se poser les petits oiscaux.

S'il me fallait les vendre, etc.

Ils sont forts comme un pressoir d'huile,
Ils sont doux comme des moutons;
Tous les aus, ou vient de la ville
Les marchander dans nos cantons,
Pour les mener aux Tuileries
Au Mardi gras, devant le roi,
Et puis les vendre aux boucheries;
Je ne veux pas, ils sont à moi.

S'il me fallait les vendre, etc.

Quand notre fille sera grande,
Si le fils de notre régent
En mariage la demande,
Je lui promets tout mon argent;
Mais, si pour dot il veut qu'on donne
Les grands boeufs blancs marqués de roux,
Ma fille, laissons la couronne
Et ramenons les boeufs chez nous.

S'il me fallait les vendre, etc.

Dupont was echter haast nog meer lyrisch dichter, dan wel liedjeszanger. Hij lachte op zijn tijd niet genoeg. Hij kon haast niet vroolijk zijn. Meer eigenlijk chansonnier was een dichter, die in hetzelfde jaar als Dupont (in 1870) is gestorven, wij bedoelen CHARLES COLMANCE.

Colmance, die in 1805 in Parijs is geboren, was al 30 jaren oud, toen hij zijn eerste ‘chanson’ maakte, maar sinds dien tijd telt men zijn liedjes bij honderdtallen. Hij was weêr de vroolijke, zangerige franschman van weleer. Het liedje ging niet diep, maar de parijsche volksklasse waardeerde den blijden toon, de pikante schildering, het aardige refrein, de ondeugende toespeling en de onbegrensde goedhartigheid. Als wij zijn bundel doorbladeren, zien wij dan ook hoe het liedjes zijn voor den kleinen man. Hij zong voor de werkplaats, voor de caserne, voor de vrouwtjes op klompen, voor de bruiloften der buitenwijken. Men hoort het den zanger aan, dat hij zelf met moeite aan den kost kwam, en door zijn liedje zich zelven moed wilde inspreken. En de honderden, die zijn liedjes zongen, hadden die vroolijke muziek noodig, om in den dagelijkschen strijd tegen zorgen en allerlei verdrietelijkheden het hoofd omhoog te houden. In zijn verzen hoort men het geraas en het rumoer van Parijs. Wij zien er de huishoudens, waar het leven niet ophoudt, waar alles breekt en de glazen rinkinken: en wij begrijpen het eigenaardige refrein, waarmede de dichter zich zelven opwindt:

Ohé! les p'tits agneaux,
Qu' est-c' qui cass' les verres?
Les poêlons, les fourneaux,
  Les plats, les soupières?
Qu' est-c' qui cass' les pots?
  Les p'tits, les gros,
    Les brocs,
    Les verres?
Qu' est-c' qui cass' les verres?
Qu' est-c' qui cass' les pots?

Wij zien echter ook de kamers aan straat, waar op de hoogste verdieping de meisjes werken, terwijl de zwaluwen met het begin der lente hun nest tegen 't daklijst bouwen:

Aux fenêtres des travailleuses
Gazouillez, hôtes des sentiers:
Au cliquetis de leurs métiers
Mêlez vos notes gracieuses.
Oublieuses des maux soufferts,
Vous annoncerez aux pauvrettes,
Du pain, des fleurs et des concerts,
Gazouillez, gazouillez alouettes!

Hadden wij ruimte, wij zouden uit zijn liedjesboek zooveel willen overnemen, zijn rijmen voor de soldaten, zijn lieve verzen aan zijn dochter, zijn vers ‘la mère des Maréchaux’, doch wij gunnen thans slechts plaats aan een karakteristiek lied, dat misschien de diepste noot bevat, die door Colmance is aangeslagen:

Le café des pieds humides.
***Musique de Joseph Darcier*.**

Pauvres enfants de la mansarde,
Le travail été comme hiver,
Ou vous éveille ou vous attarde;
Mon café pour vous est ouvert.
Mon petit débit de liquides
A pour enseigne: aux pieds humides.
Puis, j'ai pour mes clients candides,
Ecrit sur le plafond:
Remuez le sucre est au fond.

De ma boutique populaire,
Les produits, chers concitoyens,
Charment l'odorat prolétaire,
Flattent les palais plébéiens.
Pratiquant l'égalité pure,
J'ai pour tous la même mesure;
Le niveau sublime imposture,
Chez moi tombe d'aplomb:
Remuez le sucre est au fond.

Vous qui de la grande nourrice
Pressurez le sein bienfaisant;
Agriculteurs, Dieu vous bénisse!
Venez m'étrenner en passant.
Honneur à votre classe utile,
Braves gens qui loin de la ville,
Suez sur un terrain stérile,
Pour le rendre fécond:
Remuez le sucre est au fond.

Vers moi je sais qui vous attire
Rosine, c'est une liqueur,
Douce comme votre sourire,
Brûlante comme votre coeur:
Savourez-la ma jeune fille,
Pour qu'une illusion gentille,
Voltige autour de votre aiguille;
L'effet en sera prompt:
Remuez le sucre est au fond.

De mon café qui vous suborne,
Approchez espiègle écolier;
Posez vos livres sur la borne,
Mais, n'allez pas les oublier.
Enfant, c'est un conseil à suivre,
On trouve pour apprendre à vivre,
Toujours à glaner dans un livre,
Qu'il soit grave ou bouffon:
Remuez le sucre est au fond.

Autant qu'un restaurant splendide
Et bien qu'il se trouve en plein air,
Mon estaminet est solide,
Etayé par vos bras de fer.
Soldats du rabot, de l'enclume,
Du mal cuisant qui vous consume,
Le travail chasse l'amertume:
L'avenir est profond!
Remuez le sucre est au fond.

III.

Wij komen thans tot de nog levende ‘chansonniers’. Een bonte groep. De meesten van hen zijn leden van den ‘Caveau’; doch naast dat oude zingende genootschap hebben zich andere vereenigingen gevormd, waar men ook te zamen tafelt en liedjes voordraagt. Het zijn ‘la Lice chansonnière’ en ‘le Pot-au-feu’. La Lice is in 1832 gesticht en geeft van tijd tot tijd verzamelingen van liedjes uit; zij is even als de Caveau een vast genootschap met een goed geregelde organisatie. De ‘Pot-au-feu is meer een lossere verbinding met vrijere vormen. De meeste fransche liedjes-zangers zijn tegenwoordig leden van al de drie vereenigingen.

Het zou ondoenlijk zijn al de dichters en quasi-dichters, die maandelijks aldus bij elkander komen, en onder 't diner 'tzij bij wijze van toast of solo-gezang hun liedje voordragen, aan onze lezers op te noemen, met vermelding van ieders karakteristieke eigenschappen of verdiensten. Wij zullen dan ook slechts enkele namen vermelden, om wèl goed de overtuiging te vestigen, dat 't liedje wezenlijk niet aan 't kwijnen in Frankrijk is; daarna zullen wij iets langer stilstaan bij een tweetal zangers, die zelfs buiten de grenzen van Frankrijk zich eenigen naam hebben verworven: wij bedoelen Gustave Nadaud en Charles Vincent.

Woondet gij vergaderingen van den Caveau of van de Lice bij, dan zouden wellicht nog andere figuren dan die van de twee zoo even genoemden in de eerste plaats uw aandacht trekken. Men zou u wijzen op Clairville, op Grangé, op Eugène Moreau en op zooveel anderen. De één is vermaard om zijn geestige zetten ‘à bout portant’; de ander heeft zijn weêrga niet, waar 't op presideeren aankomt; een derde is de volmaaktste acteur dien ge u denken kunt. Wat echter bij allen treft - hoe zij ook heeten - is het feit, dat in hun liedjes de Fransche zorgen en bekommeringen over de politiek zich weêrspiegelen. De helft van hun toespelingen staan in verband met de politiek. Allen zijn in de laatste jaren min of meer meêgesleept in de politieke twistgedwingen van Frankrijk, en allen dobberen min of meer tusschen republiek en monarchie.

Hoort allereerst CLAIRVILLE, den raisonneerenden half en half filosofischen Clairville, hij die door zijn uiterlijk en spreken het best een denkbeeld weet te geven van het oude beeld van Panard. Blijkbaar is hij niet gesteld op die nieuwe republiek, waarvan men nu in Frankrijk de proef gaat nemen. Hij bekent het ruiterlijk, hij heeft geen opinie meer:

Assez morbleu! de sotte politique!
Je fus, jadis, zélé républicain;
Mais par malheur survint la République,
Et je pris goût aux exploits de Tarquin.
Depuis trente ans, je change et change encore,
Et quand je vois ce pays enragé
Etre bleu, vert, blanc, rouge et tricolore
Je ne sais plus quelle opinion j'ai!

Dans le moment de gâchis où nous sommes,
Dans ce moment d'enterrements civils,
Quand tous les dieux qui faisaient peur aux hommes
Sont réputés des rêves puérils.....

in die dagen raakt Clairville met zoovelen van zijn tijdgenooten van de wijs. Hij heeft geen rust. Ja, als hij een liedje op Hendrik IV moet dichten, dan schuift zich diezelfde republiek daartusschen en beweegt hem tot de volgende uitweiding:

Henri IV.
***Air de la Robe et des Bottes*.**

.... Là finissait, et triomphante, certe,
Grâce à Béranger, ma chanson,

Quand je fis une découverte
Qui vint confondre ma raison.
Hélas! obligé pour écrire
De consulter maint et maint vieux bouquin,
Ce que j'appris, oserais-je le dire?
C'est qu' Henri-quatre était républicain!

Sur ces vieux jours devenant philantrope,
Ce monarque phénoménal
Parlait de partager l'Europe
En gouvernement fédéral.
Ses vastes projets politiques
Changeaient le monde et nos futurs destins:
Des quinze Etats, cinq restaient monarchiques,
Six électifs, quatre républicains!

Sa république, en tout réformatrice,
D'après elle ce que je lus,
N'était pas la conservatrice,
Ni la radicale non plus.
Cette république - la sienne -
Devait du peuple être l'avénement,
Et se nommer République Chrétienne.
- Ce n'était pas la nôtre assurément.

En men begrijpt, hoe zeer dat laatste woord: ‘ce n'était pas la nôtre assurément’, door zekere partij in Frankrijk wordt toegejuicht!

Op andere wijze als Clairville zingen Eugène Grangé en Eugène Moreau. Maar in beider liedjes ziet ge telkens toch ook weder dat ‘bascule’ spel vóór of tegen de republiek geteekend. Grangé hield op niet onhandige wijze de boodschappen der presidenten van republieken voor den gek, toen hij als president zijn eigen boodschap aan zijn club aldus besloot:

Au résumé, peut-être bien
M'objectera-t-on, et pour cause,
Que mon message ne dit rien,
Ou du moins ne dit pas grand'chose,
Avec vous j'en tombe d' accord,
Et son seul titre à vos suffrages
C'est d'être fidèle aux usages;
Ne disant rien, sons ce rapport,
Il ressemble à tous les messages.

En Eugène Moreau weet op zoo vlugge wijze ons te vertellen dat de wereld oud wordt en dat de vroegere leuzen niet meer hetzelfde beteekenen als voorheen.

Doch het hielp niet wat Clairville en Grangé ook zeiden, in den Caveau zelf won de republiek stemmen. Clairville getuigt het:

Nous avons remarqué, chose extraordinaire,
Que le Caveau, jadis si réactionnaire,
Etait de jour en jour et petit à petit
Devenu centre gauche. Est ce preuve d'esprit?
Je ne sais. Mais enfin, ce fait, je le constate,
Sans être rouge encore, il est plus démocrate.

Weldra zou Charles Vincent 't goed recht dier republiek op vriendelijk satirieke wijze verdedigen.

Doch vóór dat wij u zijn beeld schetsen, wijzen wij eerst op enkele andere zangers, al is het alléén om te doen zien, dat de politiek wel een groote plaats onder de onderwerpen der tegenwoordige ‘chansons’ inneemt, maar toch niet de uitsluitende zingens-stof aanbiedt. Denkt aan Léon Jullien met zijn schoone coupletten op de machines:

Tournez, bruyantes machines
Compagnes des travailleurs,
Dont vos puissantes poitrines
Adoucissent les labeurs!
Tournez, tournez, tournez,
Ornez, ornez, ornez
Le sommet de nos usines
De flots de blanches vapeurs!

Jullien, die tevens auteur is van dit aandoenlijk zachte liedje: ‘Que j'ai de peine à t'oublier Lisette!’

Puis-je oublier notre premier baiser?
Parmi les fleurs nous marchions sous l'ombrage,
Je te parlais un bien tendre langage,
Autour de nous tout semblait reposer:
Tu m'écoutais, attendrie et muette,
Et tendrement, quant t'attira ma main,
Ta bouche fit la moitié du chemin....
Que j'ai de peine à t'oublier Lisette!

Een anderen toon slaat Ernest Dubois aan in zijn ‘Quand je vois bourgeonner la vigne’:

Grisettes au gentil minois,
Baisers pris, rendus sous l'ombrage,
Hélas! des plaisirs d'autrefois
Le temps a déchiré la page;
J'ai passé l'âge des amours,
Il faut bien que je me résigne;
Mais je trouve encor d' heureux jours
Quand je vois bourgeonner la vigne.

En vergeet een Brousmiche niet met zijn:

Voyez au pied de la colline
Coeur contre coeur, main dans la main,
Ce jeune couple qui chemine
Sans nul souci du lendemain;
Sous le ciel tout chante et bourdonne
Le printemps sourit gracieux....
Heureux du bonheur que Dieu donne,
Laissons passer les amoureux.

Zoo konden wij - al bladerend in liedjes-boeken - nog vrij wat namen opnoemen, en vrij wat coupletten citeeren, bijv. van Protat, van Hachin, van Duplan, van Lesueur, van Fouache, van Hippolyte Poullain, van Ripault en van zooveel anderen.

Doch wij mogen het geduld van onze lezers niet op zoo zware proef stellen, en spreken thans nog slechts over de twee vermaardste namen uit het vak der ‘chansons’, over Nadaud en Vincent.

GUSTAVE NADAUD behoort al eenigszins tot de ouderen. Hij werd 1820 te Roubaix geboren uit een familie van handelaars in geweven stoffen. In 1840 kwam hij voor goed in Parijs, en in plaats van koopman, zooals zijn ouders wilden, werd hij ‘artiste’. Het ‘quartier latin’ werd zijn vaderland, ‘le jardin Mabille’ zijn te-huis. Hij begon zijn eerste liedjes te dichten. Die liedjes verkregen een meer dan gewone populariteit. Kom onder fransche studenten, onder ‘Bohémiens’ van die natie, en tien tegen één dat ge hen een liedje van Nadaud zult hooren zingen. Wie is zulk een barbaar, dat hij niet wel eens het lied van *Pandore* met het refrein ‘Brigadier vous avez raison’ heeft hooren aanheffen? Daar is over 't algemeen iets zeer spiritueels en meêsleepends in die liedjes van Nadaud. Toch zou men verkeerd oordeelen, wanneer men daarom aan Nadaud gemoed zou ontzeggen. Wij kennen ‘chansons’ van hem, waarin een zachte, teedere stem zich doet hooren, bijv. in het volgende:

Jours perdus.

Sont-ils perdus,
Ces jours où nos pensées
S'en vont dans la vague bercées
Comme des parfums répandus?
Sont-ils perdus?
Ces instants où l'esprit voyage
Sans oeuvre et sans courage,
Sont-ils perdus?

Sont-ils perdus,
Ces jours longs par l'absence,
Où notre chaleur se dépense
En voeux de nul autre entendus?
Sont-ils perdus?
Les serments sacrés qui nous lient
Aux coeurs qui nous oublient,
Sont-ils perdus?

Sont-ils perdus,
Ces jours où l'on espère,
Où chacun rêve sa chimère,
Les yeux à l'horizon tendus?
Sont-ils perdus?
En vain on guette dans l'espace
Une âme soeur qui passe,
Sont-ils perdus?

S'ils sont perdus,
Ces jours et ces soirées,
Ces veilles en vain implorées
Et ces lendemains attendus,
S'ils sont perdus,
Ah! que la foi me soit ravie!
J'aurai perdu ma vie
S'ils sont perdus!

Den meesten opgang hebben in zekere kringen de politieke liedjes van Nadaud gemaakt. Trouwens de slag (wanneer de dichter wilde) was hier altijd raak. Enkele mijner lezers herinneren zich nog misschien het versje l'Osmanomanie, uit de dagen toen de prefect Hausmann Parijs verbaasde door zijn stoute scheppingen van nieuwe boulevards en straten:

Osman préfet de Bajazet,
Fut pris d'un étrange délire:
Il démolissait pour construire
Et pour démolir construisait.
Est-ce démence? Je le nie
On n'est pas fou pour être musulman,
Tel fut Osman
Père de l'Osmanomanie

en wat er verder volgt. Doch ook de tegenstanders van Napoleon III kwamen er niet altijd goed af. Amusant blijft het liedje dat in 1869 van hand tot hand ging over Rochefort. Het waren de dagen, toen de arme Rochefort, zoo even uit Brussel teruggekomen, voor het volk

als candidaat optrad, en, omgeven door kerels van sta-vast, in alle kiesvereenigingen zijn longen moest uitzetten om te schreeuwen wat het volk wilde.

Le voeu de Rochefort.
1869.

Un jour qu'il marchait au milieu
De ses licteurs et sentinelles,
Rochefort s'ecria: Mon Dieu!
Que j'étais heureux à Bruxelles!
J'étais en exil, mais enfin
J'avais la liberté pratique;
Je mangeais lorsque j'avais faim.
Je veux retourner en Belgique.

'J'ai près de moi trop de gaillards,
Ici le fils et là le père,
Gaillards de face et de trois quarts,
Gaillard d'avant, gaillard d'arrière
Qui donc me débarrassera
De cette race prolifique,
Gaillards, braillards, et caetera?
Je veux retourner en Belgique.

Je sais que je suis leur bon Dieu;
Mais je ne bois pas l'ambroisie;
Pour leur cognac et leur vin bleu,
L'expression est mal choisie.
Au fond, je suis un homme doux,
Et, faire toujours l'énergique,
C'est bien ennuyeux, *savez-vous?*
Je veux retourner en Belgique.

Je suis la machine à parler
De la foule avide et prodigue,
Quand tout le monde y vient souffler,
C'est l'instrument qui se fatigue.
Il faut courir là-bas, ici,
Transporter ma boîte à musique.
C'est bien, mais c'est assez; merci!
Je veux retourner en Belgique.'

Nadaud is, wat ook de politieke gebeurtenissen hebben gewisseld, dezelfde goede franschman en warme patriot gebleven. Zijn liedjes hebben werkelijk soms, even als die van Béranger, Frankrijk vertroost. Bekend is zijn lied: 'n'oublions pas'.

Un bon paysan de Champagne
Disait ‘Nous avons bien souffert;
Ils ont fait un vaste désert
De notre si riche campagne.
Mais quand les malheurs sont passés,
On y pense toujours assez.
  Après la délivrance
  Oublions la souffrance!’
  Il ajoutait tout bas,
    ‘N'oublions pas!
  Après la délivrance,
  Oublions la souffrance....
    N'oublions pas!’

Maar de meer sceptische, blijde, vroolijke toon heeft toch altijd de overhand gehouden, getuige zijn vers: ‘Devoir c'est avoir - préceptes d'un financier’.

Devoir c'est avoir.

Un financier exposait ses préceptes
  (Des préceptes de financier):
Il démontrait à de jeunes adeptes
Que l'ami, c'est le créancier.
En effet, celui qui vous prête
Est à vous des pieds à la tête.
Premier principe; il est bon de savoir
    Que devoir
    C'est avoir.

En empruntant vous pouvez une chose:
Que vous méritez du crédit.
Vous prouverez, en redoublant la dose,
Que ce même crédit grandit.
Si j'empruntais toute la terre,
J'en deviendrais propriétaire.
D'ici déjà l'on peut apercevoir
    Que devoir
    C'est avoir.

L'emprunt, messieurs, c'est ce qui nous fait vivre
Ce qui nous sauve de l'oubli.
Cela s'inscrit sur un livre, un grand livre
Toujours ouvert, jamais rempli.
C'est la neige faisant sa boule,
Qui roule, roule, et toujours roule.
Sur cet article il est aisé de voir
    Que devoir
    C'est avoir.

S'il est écrit que dans une tempête
Notre globe un jour doit sombrer;
Peut-être alors vers une autre planète
Ses débris iront émigrer.
Voyez, dans une arche éclatante,
Surnager la dette flottante!
Que d'autres cieux daignent la recevoir
Car avoir
C'est devoir.

En nu wenden wij ons tot CHARLES VINCENT, den laatsten telg en lieveling der tegenwoordige ‘chansonniers’. Hij is de echte Parijzenaar, de improvisator, wiens lichte satire uit een onverstoorbaar goed humeur voortvloeit. Eigenlijk is hij niet in Parijs, maar in 1828 te Fontainebleau geboren, maar hij is al spoedig naar de wereldstad gegaan, is journalist geworden, en nog wel journalist der industrie. Meer in 't bijzonder is al wat tot laarzen en schoenen behoort zijn domein. Hij heeft een geschiedenis geschreven ‘de la chaussure dans l'antiquité’. Met één woord: hij heeft zeer ernstig het boek bewerkt, dat Heinrich Heine in dolle droomen te Göttingen in zijn brein schetste. Doch die boeken en studiën over interessante laarzen en schoenen zullen wel over eenige jaren vergeten zijn, jaren waarin de vroolijke refreinen van den liedjes-zanger nog altijd zullen worden herdacht. Hij nu is de dichter, die in den Caveau den pijl steeds deed snorren in de lijn van den vooruitgang. Pikant is het, hoe hij, bij 't dobberen der publieke opinie tusschen republiek en monarchie, vrij-uit de partij der republiek koos. Hoort zijn ‘profession de foi’, toen hij in den Caveau werd opgenomen:

Air: *A genoux devant le soleil*.

Malgré l'esprit vif de Clairville,
Le talent si fin de Grangé,
De Protat la verve facile,
Messieurs, je ne suis pas changé.
J'admire dans l'art satirique
Horace, Rabelais, Pasquin....
Mais je veux, même en République
Pouvoir rester républicain.

Cela dit, si l'ont veut m'admettre,
Si je passe au rang des élus,
Vous aurez, à défaut d'un maître,
Un simple chansonnier de plus.

Et si je suis, dans la réplique,
Souvent frondeur, parfois taquin,
Songez qu' avant la République
J'étais déjà républicain.

Die strijd over en om de republiek, dat politieke geharrewar der Assemblée Nationale, met al de kluchten toen vertoond, het ‘pacte de Bordeaux’, de Republique-Wallon met één stem meerderheid verkregen, het septennaat en al wat daaraan zich hechtte, heeft hem een liedje doen dichten, dat wellicht als aardig politiek ‘chanson’ later het best den tijd zal weêrgeven, en het gekibbel van het ‘centre-gauche’ en 't ‘centre-droit’ van die dagen zal doen leven. Het is een brief van een conservatief, die tot de republiek is overgegaan, aan een vriend uit de klasse der ‘satisfaits’, die den sprong nog niet heeft gedaan. Ziehier 't kleine meesterstukje:

Lettre d'un nouveau conservateur à un ancien satisfait.
***Air de Marianne*.**

Mon opinion politique
N'est pas un mystère pour toi;
Elle fut toujours monarchique,
Chantant l'empereur et le roi.
Destin étrange!
Hélas! tout change:
Plus d'empereur ni de roi dans Paris!
Dois-je, par zèle,
Rester fidèle
A ce qui n'est maintenant que débris?

Non, je veux me montrer stoïque,
Jusqu'au bout servir mon pays....
Et voilà pourquoi je t'écris:
Vive la République!

Je vantais l'ancien ministère
Soutien du pacte de Bordeaux;
Des traîtres le jettent par terre,
Mais moi.... je lui tourne le dos....
Un autre arrive,
Il veut qu'on vive
En septennat! A deux mains j'y souscris;
Dois-je, par zèle,
Rester fidèle
A ce qui n'est maintenant que débris?
Non je veux me montrer stoïque, etc.

Septennat! C'est un mot superbe
Né des lèvres d'un immortel;
Ah! qu'il soit substantif ou verbe,
Personnel, neutre, impersonnel,
  Je m'y rallie
  Et suis Broglie;
Mais tout les deux succombent incompris.
  Dois-je, par zèle,
  Rester fidèle
A ce qui n'est maintenant que débris?
Non, je veux me montrer stoïque etc.

Ne voyant pas même une ébauche
De ce qu'elle attend, à bon droit,
La France réclame, et la gauche
Entraîne un peu du centre droit.
  Mais, fait unique,
  La République
N'a qu'une voix! et je reste indécis....
  La voix m'appelle,
  Chose nouvelle,
J'accepte un fait sans trop en être épris!
Il faut bien se montrer stoïque, etc.

Aujourd'hui que plus d'un l'acclame,
  Cette République d'hier,
Te l'avouerai-je, au fond de l'âme,
D'être citoyen je suis fier!
  Rompant la glace,
  Si j'entre en place,
Ma foi, mon cher, n'en sois pas trop surpris.
  Dois-je, par zèle,
  Rester fidèle
A ce qui n'est maintenant que débris?
Non, je veux me montrer stoïque, etc.

Je sais bien que des gens vont dire
Que je suis un caméléon;
Que si demain trônait l'empire,
J'acclamerais Napoléon;
  Qu' orléanisme
  Légitimisme
S'ils revenaient, par moi seraient servis.
  Oui, je l'avoue,
  Et je me loue
De suivre ainsi tous les voeux du pays.

L'homme fort doit rester stoïque,
Éteindre en lui le parti-pris!
Et voilà pourquoi je t'écris:
Vive la République.

En zoo zouden wij liedje na liedje kunnen uitschrijven, en ondertusschen zelf den ganschen tijd aan het neuriën blijven. Het bezige Parijs der fransche arbeidende burgerij zou van-zelf in al die ‘chansons’ voor onze verbeelding weder oprijzen. Maar wij kunnen ook van ‘chansons’ te-veel geven. Wij breken dus af. Wij wilden toonen dat het fransche volk nog altijd vroolijk is. Het fluit als van-ouds.

H.P.G. QUACK.

De toekomst van Suriname.

Bijna drie jaren geleden heb ik in een opstel in dit tijdschrift (Februari 1876) een overzicht gegeven van den toestand onzer West-Indische bezitting Suriname. Ik heb alstoen getracht duidelijk te maken, welke de oorzaken waren van het verval dier kolonie, en wat er behoorde te geschieden om haar uit den treurigen toestand, waarin zij verkeert, op te heffen, daarbij voornamelijk wijzende op het voorbeeld van het naburige Demerary, dat in bijna dezelfde omstandigheden verkeerd heeft en door eene wijze staatkunde tot eenen ongekenden bloei geraakt is.

Veel belangrijks is er sedert dien tijd tot nu onlangs niet te vermelden. De maatregelen tot herstel werden onder het vorige ministerie niet genomen en de toestand is kwijnende gebleven. De immigratie uit Britsch-Indië werd in 1876 op bevel der Engelsche regeering geschorst. De groote sterfte onder de immigranten in Suriname, gevoegd bij klachten van haren consulairen agent omtrent de rechtsbedeeling tegenover de koelies, had aanleiding gegeven tot dit besluit. Het bekend worden van dezen maatregel veroorzaakte in Suriname eene groote moedeloosheid; - immers nog steeds had men zich gevleid, dat te eeniger tijd het zoolang gewenschte immigratie-fonds tot stand zoude komen, waardoor het mogelijk zou worden op eenen blijvenden aanvoer van werkkrachten te rekenen. Aan adressen uit Suriname zoowel van de zijde der Koloniale Staten, als van het publiek, ontbrak het niet. Ook de Vereeniging voor Suriname, ten vorigen jare hier te lande opgericht en voornamelijk samengesteld uit belangstellenden in het droevig lot dier kolonie, wendde zich herhaaldelijk tot Regeering en Vertegenwoordiging, ernstig aandringende op spoedige en krachtige hulp. Doch het scheen langen tijd alsof die vertoogen geen geopend oor konden vinden.

Gelukkig is er nu een ommekeer in de zaken gekomen, die eene betere toekomst voor Suriname voorspelt. De emigratie uit Britsch-Indië is heropend, en de Nederlandsche regeering heeft bij de Vertegenwoordiging een wetsontwerp ingediend, waarbij tot het oprichten van een immigratie-fonds wordt besloten. Omtrent deze onderwerpen en degenen, die zich daarbij aansluiten, wensch ik het een en ander mede te deelen, onder verwijzing naar bovengenoemd artikel voor een overzicht van hetgeen vroeger op dit gebied is voorgevallen.

De Britsche regeering schijnt ingezien te hebben, dat de klachten van haren consul overdreven waren, en dat op de behandeling der koelies in Suriname redelijkerwijze niet veel te zeggen viel, terwijl zij wellicht gemakkelijker gestemd is geworden door de periodieke hongersnooden die hare uitgestrekte bezittingen in Britsch-Indië teisteren, om mede te werken tot eene emigratie die aan hare onderdanen een beter lot voor de toekomst waarborgt. Hoe het zij, de immigratie is voor den tijd van twee jaren, tot Maart 1880, heropend, en het gegronde vooruitzicht bestaat dat zij niet weder gesloten zal worden, wanneer de behandeling der koelies in Suriname in overeenstemming blijft met de eischen der humaniteit.

Niettemin hoop ik dat onze regeering niet afkeerig zal zijn om pogingen te steunen, wanneer die in het werk worden gesteld, om ook landverhuizers uit onze eigene koloniën in Oost-Indië naar Suriname over te brengen. Immers er kan geen enkel bezwaar geopperd worden tegen de emigratie uit Java en Madura, dat niet tegen die uit Britsch-Indië bestaat. Bovendien zoude het zeer wenschelijk zijn, wanneer wij niet geheel afhankelijk waren van den goeden wil van Engeland om op eenen geregelden stroom van landverhuizers te kunnen rekenen. En wanneer men in aanmerking neemt, dat de Nederlandsche regeering deze geheele landverhuizing zoude kunnen bewaken, zoowel in haren oorsprong als gedurende den overvoer en in de plaats van bestemming, dan mag men gerust zijn, dat men niet te doen zal hebben met vermomde slavernij, waarvan zoo dikwijls ten onrechte gesproken wordt.

Het zij mij vergund hier eenigszins uitvoeriger mede te deelen wat wij omtrent dit onderwerp in Demerary kunnen leeren, Immers daar bestaat de aanvoer van werkkrachten uit Britsch-Indië sedert jaren op groote schaal, en daar Suriname ook grootendeels uit dit gewest voorzien zal moeten worden, is het

van aanbelang te kunnen aantoonen, dat men van deze emigratie niet als van vermomden slavenhandel kan spreken.

Vooreerst rijst dan de vraag: hoe heeft de koelie het in zijn eigen land? Wordt hij uit een toestand van welvaart en bienaise overgeplaatst naar een land waar hij voor niets moet arbeiden?

Het tegendeel is waar. De bevolking in Britsch-Indië is onder het Engelsch bestuur zoodanig toegenomen, dat men met recht van overbevolking kan spreken, Toen voor eenige jaren eene telling gedaan werd van de bevolking van het presidentschap Bengalen, bevond men dat, in stede van ruim 40 millioen zielen, waarop men tot dusver gerekend had, meer dan 60 millioen aanwezig waren. - De voedingsmiddelen zijn evenwel niet in gelijke proportie toegenomen en de toestand is thans van dien aard, dat een groot deel der bewoners bij voortduring leeft op de grenzen van hongersnood. De loonen van 1½, twee, à drie stuivers daags, zijn voldoende om bij eenen normalen rijstoogst een schamel brood te geven, maar bij elke geheele of slechts gedeeltelijke mislukking van den oogst, staat er een hongersnood voor de deur.

Dat hier aan geene overdrijving mag gedacht worden, wensch ik kortelijk met eenige cijfers aan te toonen, door eene opgave te doen van de hongersnooden die in de laatste jaren Britsch-Indië hebben geteisterd[1].

Ik geef hier alleen de belangrijkste:

		Globale sterfte aan hongerdood.
1833-1834,	Madras: de halve bevolking in sommige distrikten; geen getal bekend.	
1837-1838,	Noord-West Provinciën	800,000
1860-1861,	Noord-West Provinciën }	200,000
	Punjaub }	200,000
1866-1868,	Orissa	1360,000
1868-1870,	Noord-West Provinciën vermoedelijk	200,000

1 Deze cijfers zijn ontleend aan:
Colonisation Circular: 1877. Issued by Her Majesty's colonial and emigration commissioners.

Parliamentary Bluebooks for 1874. The famine in India.
Voorts raadplege men C. Blair: Indian famines. London bij W. Blackwood & Sons, 1874, en

Orissa by W.W. Hunter. London bij Smith Elder & Co., 1872.

	Ajmere	106,500
	Rajpootana	1250,000
	Centrale Provinciën	geen rapport.
1873-1874,	Behar, Bengalen en Noord-West Provinciën: Officieel worden slechts opgegeven 24. Maar het lijdt geen twijfel dat de sterfte onder kinderen en ouden van dagen, ten gevolge van gebrek, ontzaglijk groot is geweest, al kan deze niet strikt genomen als hongerdood beschouwd worden. De regeering heeft aan kosten tot bestrijding van den hongersnood uitgegeven ruim £ 6.500,000, waarbij nog gevoegd moet worden, wat zij aan openbare werken, zoogenaamde ‘Relief Works’, heeft betaald.	
1877-1878,	Madras: Het officieele getal is nog niet bekend, maar wordt begroot op 1.500,000.	

Bij dezen laatsten hongersnood heeft de regeering wederom £ 9.500,000 aan kosten moeten maken.

Behalve deze heeft er nog een hongersnood in den Punjaub gewoed, waarvan de opgaven nog niet tot mij gekomen zijn.

Deze cijfers zijn welsprekend. Men verheelt dan in Engeland ook niet dat men hier te doen heeft, niet met geïsoleerde feiten, maar met een periodiek verschijnsel, met eene uitgave waarop men voortaan bij de jaarlijksche begrootingen zal te rekenen hebben, wil men de bevolking niet bij tientallen van millioenen zien sterven.

De vraag of de Britsche regeering bij machte zal zijn, deze onheilen te keeren, en welke middelen zij daartoe zal aanwenden, behoeft hier niet behandeld te worden. Maar dat zij harerzijds aan hen, die in andere landen een beter bestaan kunnen vinden, de gelegenheid niet zal ontnemen, ligt mijns inziens voor de hand.

Wat nu de aanwerving zelve betreft, daar zijn de noodige voorzorgen genomen om den koelie te vrijwaren voor bedrog. Alles geschiedt onder toezicht van gouvernementsambtenaren, naar bepaalde voorschriften, en vooral wordt zorg gedragen, dat de koelie vóór zijne verscheping den aard en de werking van zijn contract begrijpt, opdat hij zich nog kunne terugtrekken, wanneer hij daaraan de voorkeur geeft.

Evenzeer zorgt de regeering dat de voorschriften omtrent

den overvoer, de bepalingen omtrent het aantal vrouwen dat medegenomen moet worden (40 pCt.), behoorlijk worden nageleefd.

Van dien kant bestaat er dus geen reden tot beschuldiging van vermomde slavernij. Maar hoe is het op de plaats van aanvoer?

Ook hier kunnen wij gerust zijn. Van hongersnood is natuurlijk geen sprake meer in een land waar men aan den arbeider 60 cents geeft per taak, welke hij gemakkelijk in 4 à 5 uren kan verrichten. Hij ontvangt bovendien eene geschikte woning en een stukje grond, terwijl er bij ziekte voor behoorlijke hospitaalverpleging gezorgd wordt. Hij heeft het recht om na verloop van 5 jaren naar zijn vaderland terug te keeren, en heeft hij 10 jaren onder contract gearbeid, dan heeft hij aanspraak op vrijen overtocht.

Hoe de behandeling der koelies is, blijkt uit verschillende feiten, maar voornamelijk uit het gering getal dat naar Britsch-Indië terugkeert. Van de 98000 koelies die in de 40 jaren na de afschaffing der slavernij zijn aangevoerd, zijn er slechts 9000 teruggekeerd. Op het einde van 1877 waren er 17000 koelies in de kolonie, die recht hadden op vrijen terugkeer, maar daarvan geen gebruik maakten. Wat meer zegt, het merkwaardig verschijnsel doet zich voor, dat er van de teruggekeerde immigranten op nieuw naar Demerary verhuizen, wel een teeken dat zij het daar beter gehad hebben dan in hun vaderland.

Uit het rapport der Regeerings-Commissie van Britsch-Guyana van 23 Februari 1871 blijkt, dat op het oogenblik van het onderzoek de waarde van het vee aan de koelies behoorende, bedroeg £ 132,648. In de 11 jaren eindigende 31 Dec. 1875 zijn uit de koloniën Demerary, Trinidad en Jamaica, 9980 koelies teruggekeerd, waaronder 138 Chineezen, en het bedrag dat zij aan besparingen in geld, goud en juweelen met zich namen, wordt geschat op £ 258,591. In Augustus 1878 vertrok het schip Lightning uit Demerary naar Calcutta met 568 immigranten die aan specie, juweelen enz. voor £ 11 à 12000 met zich voerden.

De sterftecijfers ouder de nieuw aangevoerde koeliebevolking in Demerary zijn de volgende in pCt. In 1870: 3.09, in 1871: 4.87, in 1872: 2.47, in 1873: 2.38, in 1874: 5.49, welke cijfers in de volgende jaren van hun verblijf meestal belangrijk dalen.

Het komt mij voor dat bovengenoemde feiten genoegzaam bewijzen, hoe zeer de immigratie in het belang van den koelie

zelve is, en dat wij te doen hebben met eene ziekelijke philanthropie of met eene opzettelijk valsche voorstelling, wanneer men haar als vermomde slavernij wil doen doorgaan.

Het is evenwel noodzakelijk dat de immigratie een regeeringswerk zij, omdat, gelijk ik reeds vroeger aangetoond heb, alleen regeeringen de noodige waarborgen kunnen geven, dat de zaak behandeld wordt zooals zij behandeld moet worden.

Vandaar dan ook dat met dankbaarheid moet erkend worden, dat de Nederlandsche regeering eindelijk na lang dralen den rechten weg heeft ingeslagen door haar wetsontwerp tot oprichting van een immigratie-fonds. Zulk een fonds, waarvan men de uitstekende werking in Demerary reeds lang kent, regelt de immigratie op eenen behoorlijken voet en kan strekken om Suriname in weinige jaren tot eenen toestand van bloei te verheffen, dien men nu te nauwernood kan onderstellen. Want men vergete niet, dat, welke ook de andere behoeften van Suriname mogen zijn, de immigratie de hartader der kwestie vormt. De productie van het land is te gering om een budget als het hare te dragen, zoodat jaarlijks belangrijke en toenemende subsidiën uit Nederland noodzakelijk zijn. Alleen door vermeerdering der productie kan het herstel der financiën gevonden worden en alleen bij herstel der financiën kan men redelijkerwijze verwachten, dat ook aan de andere dringende behoeften van Suriname een geopend oor zal verleend worden.

Alleen door een goed geleide immigratie kan de productie in korten tijd snel toenemen, en hierin voorziet het wetsontwerp met de daarbij gevoegde verordening op uitnemende wijze. De memorie van toelichting die het wetsontwerp vergezelt stelt de noodzakelijkheid zoo duidelijk in het licht, dat weinig behoeft gezegd te worden, na al wat daarover reeds is geschreven.

De planter ontvangt nu de noodige werkkrachten tegen betaling van ⅗ van de kosten van aanvoer, van welke ⅗ hij ⅕ bij de aankomst in kontanten moet betalen, en de overige ⅘ in verschillende termijnen verdeeld worden, gedurende de jaren dat de koelie bij hem werkzaam is. De planter weet onmiddellijk wat hij te betalen heeft, en voor de kosten van terugvoer zorgt het immigratie-fonds.

Het promessenstelsel dat in Demerary bestaat voor de betaling der verschillende termijnen, is niet nagevolgd, vermoedelijk omdat onze wetgeving het beginsel niet toelaat, dat eene schuld

gevormd wordt, die voorrang heeft boven de rechten van den eersten hypotheekhouder, zonder diens toestemming.

Wellicht zal evenwel later in de praktijk blijken dat dit bezwaar uit den weg kan geruimd worden, wanneer de hypotheekhouder zelf zijne toestemming geeft. Ook zijn er vele plantages die niet met hypotheek zijn bezwaard en het stelsel zou naar mijn inzien daarop wel toegepast kunnen worden.

Het promessenstelsel is navolgenswaard, omdat het aan het immigratie-fonds eene zekere hoeveelheid discontabel papier verschaft, dat eene spoedige uitputting van het fonds kan voorkomen. Evenwel voor het oogenblik behoeft men over dit onderwerp geene zorgen te hebben, omdat de aanwezige en beschikbare fondsen een cijfer van ongeveer ƒ 900.000 vertegenwoordigen, waarmede men vermoedelijk wel aan de aanvragen in de eerste jaren zal kunnen voldoen.

Blijkt het daarna dat er meerdere fondsen noodig zijn, dan zal men het immigratie-fonds op nieuw moeten steunen. Intusschen is het hoofdgeld van ƒ 5 voor elken immigrant door den planter op te brengen een zeer welkome steun voor het fonds, en het mag wel als een bewijs aangemerkt worden van den ernstigen wil in Suriname om deze verordening tot stand te zien komen, dat men in deze heffing onmiddellijk heeft berust.

Tot eene directe guarantie der leeningen voor Suriname door haar goedgekeurd schijnt onze regeering nog steeds niet te willen overgaan. Na al wat er over voorgevallen is, zoo in de Kamer als daarbuiten, beschouwt men deze leeningen van regeeringszijde zoo goed als geguarandeerd. De rente en aflossing moet ten laste van het jaarlijksch budget van Suriname komen en de subsidie, die voor het tekort noodzakelijk is, zal Nederland moeten betalen, of het gaarne wil of niet. Waarom dan die subsidie onnoodig vergroot, door de leening niet te guarandeeren, waardoor men zeker 1 pCt. goedkooper zou leenen en elke kans van mislukking tegengaan? De onwil om de leening te waarborgen moet het publiek doen denken dat er een adder in het gras schuilt, dat de rentebetaling en aflossing niet zoo boven allen twijfel verheven zijn, als o.a. de heer Fransen van de Putte wel eens in de Tweede Kamer heeft beweerd.

Uit de memorie van toelichting blijkt verder dat de minister niet geneigd is om mede te werken tot de oprichting van centraalfabrieken, althans daaraan eenen directen steun te verleenen. Nu de regeering de zaak der immigratie behoorlijk ter harte

schijnt te nemen, komt mij de noodzakelijkheid van dien steun ook niet zoo dringend voor. Immers de oprichting der fabrieken blijft eene industrieele onderneming, waaraan de kansen van verlies verbonden zijn, welke eene regeering bezwaarlijk op zich kan nemen. Eene andere zaak was het toen de immigratie-aangelegenheid in hopeloozen toestand verkeerde, en men op allerlei middelen bedacht moest zijn om het bestaande in stand te houden en zoo mogelijk voor verderen teruggang te behoeden.

Intusschen mag men hopen dat de zaak der centraalfabrieken door den ijver van particulieren tot stand zal komen. De oprichting van het immigratie-fonds zal de geestkracht in de kolonie en de belangstelling voor haar in Nederland doen toenemen, en de frissche stroom, die daardoor in hare aderen zal vloeien, doet de verwachting rijzen, dat men ook in dit opzicht geholpen zal worden. Stuit de oprichting der centraal-fabrieken niet op onoverkomelijke bezwaren van technischen aard, en daartoe is een onderzoek op dit oogenblik aanhangig, dan mag men verwachten dat weldra eene proef zal genomen worden met de vestiging van eene dier ondernemingen op een der meest geschikte punten.

Dat daardoor veel zou gewonnen worden voor de kolonie, lijdt geen twijfel. Niet alleen dat aan eene menigte plantages, die den suikerbouw hebben moeten opgeven of verminderen, de gelegenheid zoude gegeven worden, om dien op nieuw met kracht aan te vatten, maar ook zoude de verbeterde fabricage en het meerdere rendement van suiker van goede kwaliteit eenen heilzamen invloed uitoefenen op de waarde der productie.

Maar het spreekt van zelve, dat de zaak nauw samenhangt met de oprichting van het immigratie-fonds. Want alleen de zekerheid van werkkrachten kan tot vernieuwde pogingen om de cultuur uit te breiden aanleiding geven. Bestaat die zekerheid niet, dan vervalt van zelf de lust om iets te ondernemen.

Met de goudindustrie gaat het in de kolonie langzaam vooruit. Bij voortduring worden terreinen uitgegeven om naar goud te zoeken, en dat dit onderzoek niet geheel vruchteloos is, blijkt uit de geregelde aanvoeren die thans plaats hebben. Elke mail, uit Suriname aankomende, brengt eene hoeveelheid stofgoud mede, ter waarde van ƒ 30 à ƒ 50/m. In het afgeloopen jaar werd met de stoombooten der Compagnie Génerale Transat-

lantique uitgevoerd voor een bedrag van ƒ 293,800 en in de 10 eerste maanden van dit jaar voor ƒ 347,045. Voorts is het bekend, dat van het gevonden goud een deel met koopvaardijschepen naar Nederland en N. Amerika wordt verzonden, terwijl een ander deel in de kolonie wordt bewaard.

Eene geregelde stoomvaart vindt op de rivier de Suriname plaats met kleine booten, die wekelijks naar de goudvelden vertrekken en zoowel passagiers als goederen vervoeren, tot zoo ver als de bevaarbaarheid der rivier gedoogt.

Deze belangrijke tak van industrie, die voor groote ontwikkeling vatbaar is, heeft een tweeledig gevolg. Aan den eenen kant lokt zij een gedeelte der creolen-bevolking, dat smaak heeft in eenen arbeid, dien men te allen tijde kan opvatten en neerleggen, en vermindert daardoor nog de arbeidskrachten voor den landbouw geschikt, hoewel niet altoos beschikbaar. Aan den anderen kant trekt zij krachten tot zich, die wellicht geheel verloren zouden zijn en die nu door de hoop op eene spoedige gelukkige vondst van het edele metaal tot werken aangemoedigd worden.

Hoe het zij, de goudindustrie moge voor de kolonie heilzaam zijn, en daaraan twijfel ik niet, maar voor het oogenblik is zij voor den landbouw geene aanwinst. Dit kan verkeeren, wanneer, zoo als zulks in Californië en Australië plaats vond, vele vreemde landverhuizers als goudzoekers naar Suriname komen, die na eene eerste teleurstelling zich met de minder schitterende maar zekerder kansen van den landbouw tevreden stellen.

In één opzicht meen ik dat de Memorie van toelichting, bij het wetsontwerp gevoegd, eenen verkeerden indruk zal maken. De minister namelijk zegt het volgende met betrekking tot den tegenwoordigen toestand:

‘Wel is de achteruitgang van Suriname niet zoo groot als zij wel eens wordt voorgesteld. Uit de hierachter staande tabel, houdende eene vergelijking over de jaren 1849, een jaar van gemiddelde productie, doch van lage suikerprijzen - 1862 het laatste jaar van de slavernij - 1864 het eerste na de vrijverklaring - 1872 het laatste jaar van het staatstoezicht - 1874 het eerste na de opheffing van dat toezicht - en 1876[1]

1 Hier verzuimt de Memorie bij te voegen: een jaar van buitengewoon hooge suikerprijzen.

van het aanwezige aantal plantages en gronden, de in cultuur zijnde hoeveelheid hectaren, het aantal veldarbeiders, den uitvoer en de waarde daarvan, kan worden ontwaard, dat met zooveel minder arbeiders en hectaren in cultuur, nog bijna gelijke geldswaarde wordt geproduceerd.

‘Houdt men hierbij in het oog, dat tijdens de slavernij voor een werkbaren arbeider een aantal tot arbeid ongeschikten moest worden onderhouden, dan wordt het duidelijk hoe aan de veelvuldige klachten slechts met zeker voorbehoud waarde is te hechten.’

Op deze cijfers nu valt wel wat af te dingen.

Neemt men niet de geldswaarde, maar de kilogrammen suiker, die in de verschillende jaren werden voortgebracht, dan verkrijgt men de volgende cijfers in duizendtallen:

in 1849	15,363
in 1862	16,253
in 1864	10,078
in 1872	11.833
in 1874	10,947
in 1876	10,062

terwijl het bedrag in 1875 tot 8903 gedaald was.

De geldswaarde van het product is veel minder een maatstaf dan de hoeveelheid, omdat de opbrengst afhankelijk is van de marktprijzen in Europa, die men niet kan voorzien.

Doch ook de hoeveelheid van het product is nog geen afdoend bewijs. Vele plantagiën werken dikwijls nog jaren door met verlies, in de hoop op betere tijden, tot eindelijk de eigenaar de voortzetting moede wordt en abandonneert of verkoopt.

Een veel zekerder teeken van achteruitgang en verval is daarom gelegen in het verlaten van verschillende plantages en in de prijzen die andere bij verkoop in publieke veiling opbrengen.

In het koloniaal verslag van 1877 leest men het volgende:

‘Het schorsen der immigratie, eerst op een tijdstip bekend geworden, dat de landbouw versterking van arbeidskrachten noodig had, schokte het crediet dermate, dat have en bezitting op schromelijke wijze in waarde verminderden. Huizen en plantages werden tegen spotprijzen verkocht of konden, te koop aangeboden, geen koopers vinden.’

‘Zoo werden om een voorbeeld te noemen den 14 Dec. 1876

de suikerplantages de Goudmijn en Rozenburg verkocht voor de som van ƒ 15,500 en zulks in weerwil zich daarop bevonden ruim 80 werkbare immigranten, die, aangezien de kosten van aanvoer zoowel als van terugvoer voldaan of van de koopsom ingehouden waren, kosteloos in dienst van den kooper overgingen; in weerwil dat de gronden zich in behoorlijken staat van bewerking bevonden en er voor ongeveer 300 vaten suiker van 750 Kg, aan riet voorhanden was. Nog het jaar te voren was er een tweede hypotheek van ƒ 60,000 op gevestigd geworden.

Eene andere in werking zijnde suikerplantage Pieterszorg en de grond Andresgift, zeer gunstig gelegen aan de rivier Beneden-Comwemijne, werd 15 December verkocht voor de som van ƒ 8900. En dit alles gebeurde terwijl de suikermarkt zoo belangrijk gerezen was.'

In Mei 1877 werd de uitgestrekte en uitmuntend ingerichte plantage Kroonenburg verkocht voor ƒ 21500, terwijl verschillende anderen tot geringe prijzen werden opgehouden.

Hierachter volgt eene opgave van de prijzen, welke in de drie laatste jaren voor in werking zijnde plantages bijna allen in publieke veiling werden besteed. Voor verlaten plantages kwam meestal geen bod, of zij werden voor eenige honderde guldens opgehouden of van de hand gezet.

Het aantal suikerplantages bedroeg in 1876 nog slechts 49, in 1877 47. De opgave van plantages en gronden dooreen, zooals de memorie van toelichting geeft, met een cijfer van 276, zou doen denken aan een veel grooter aantal plantages. Stelt men de waarde der suikerplantages dooréén op ongeveer ƒ 20,000, een cijfer dat met het oog op de prijzen, in publieke veiling besteed, niet te laag geacht kan worden, dan komt men tot het resultaat dat zij een kapitaal van circa ƒ 1,000,000 vertegenwoordigen, of nog geen ⅔ der waarde van haar eigen product in 1876.

In werkelijkheid bestonden er op Ult. December 1876:

49 Suikerplantages
1 Koffie- en Kostplantage
11 Cacao- en Kostplantages
51 Cacaoplantages
28 Bananenplantages
6 Katoenplantages

JAAR.	NAAM DER PLANTAGE.	AARD DER PLANTAGE.	VERKOCHT OF OPGEHOUDEN VOOR	OMSCHRIJVING.
1876	Drie Gebroeders	Suiker.	ƒ 10,000 opgehouden, later verkocht voor ƒ 3,500.	Fabriek en gebouwen in goeden staat; cultivatie slecht.
1876	Dijkveld	Suiker.	ƒ 21,000 verkocht.	Fabriek en gebouwen in goeden staat; cultivatie goed.
1876	La Rencontre	Suiker.	ƒ 21,000 verkocht.	Fabriek en gebouwen in goeden staat; cultivatie goed.
1876	Sinabo	Suiker.	ƒ 2,500 verkocht.	Fabriek en gebouwen in slechten staat; cultivatie slecht.
1876	Guineesche Vriendschap.	Suiker.	ƒ 5,000 verkocht.	Fabriek en gebouwen in goeden staat; cultivatie redelijk.
1876	Goudmijn en Rozenburg.	Suiker.	ƒ 15,500 verkocht.	Fabriek en gebouwen in zeer goeden staat; cultivatie zeer goed.
1876	Vreeland	Suiker.	ƒ 35,000 opgehouden; in 1878 op nieuw geveild en opgehouden voor ƒ 1,090.	Fabriek en gebouwen in goeden staat; cultivatie goed.
1876	Pieterszorg en Andresgift	Suiker.	ƒ 8,900 verkocht.	Fabriek en gebouwen in redelijken staat; cultivatie redelijk.
1877.	Accaribo	Suiker.	ƒ 7,500 opgehouden.	Fabriek en gebouwen in goeden staat; cultivatie redelijk.

1877.	Kroonenburg	Suiker.	ƒ 21,500 verkocht.	Fabriek en gebouwen in uitmuntenden staat; cultivatie goed.
1877.	Monitor	Cacao.	ƒ 4,200 verkocht.	Kleine cacaoplantage.
1877.	De Faria plaisir	Bananen.	ƒ 10,600 verkocht.	
1878.	Monnikendam	Suiker.	ƒ 8,100 verkocht.	Fabriek en gebouwen in goeden staat; cultivatie redelijk.
1878.	Constantia	Koffie en bananen.	ƒ 7,000 opgehouden.	
1878.	Hooiland	Suiker.	ƒ 5,420 verkocht.	Fabriek en gebouwen in goeden staat; cultivatie redelijk.
1878.	Hanover	Houtgrond.	ƒ 1,800 verkocht.	
1878.	Vreeland	Suiker.	ƒ 1,090 opgehouden.	Fabriek en gebouwen in goeden staat; cultivatie goed.

en bedroeg het aantal hectaren in cultuur:

4370.4 voor suikerriet
151.3 voor koffij en cacao
193.5 voor kost
578.5 voor cacao en kost
2751.7 voor cacao
1299.2 voor Bananen
735.3 voor katoen.

Nu moge het waar zijn dat de mindere opbrengst der suikerplantages eenigszins wordt gecompenseerd door de meerdere cultuur van cacao, maar het is eene erkende daadzaak, dat de cultuur van de suiker eene veel grootere welvaart verspreidt door de geheele kolonie als die der cacao.

Uit de straks genoemde cijfers blijkt dat de 49 suikerplantages bijna 3 maal zooveel aan geldswaarde produceeren als de 51 cacaoplantages. In het koloniaal verslag van 1877 wordt het volgende vermeld:

‘De suikerplantages kunnen in de koloniale huishouding niet gemist worden, omdat zij verre het meeste tot de algemeene welvaart bijdragen door hare bedrijvigheid en veelvuldige behoeften aan handenarbeid, machineriën, gebouwen, vaartuigen enz. Zij veroorzaken groote onkosten, waarvan in de kolonie zelve geprofiteerd wordt, en waardoor duizende personen, ambachtslieden, kuipers enz. een bestaan vinden: zij brengen daardoor eene circulatie van geld te weeg, welke op handel en binnenlandsch verkeer een belangrijken invloed uitoefent. De aard der producten vordert daarenboven een binnen- en buitenlandsch vertier, dat de hoofdbron is voor het bestaan der scheepvaart, en zonder hetwelk deze grootendeels te niet zou moeten gaan. Uit de daarvan gemaakte berekeningen blijkt dat van de ongeveer 9 millioen Kg. suiker, welke in 1875 in Suriname geproduceerd werden, ¾ van de bruto waarde, ongeveer ƒ 1,100,000, aan onkosten, belastingen enz. in de kolonie betaald is. Zonder de suikerproductie zou de opbrengst der in de kolonie geheven wordende belastingen zeer veel minder zijn.’

Omtrent de cacaocultuur wordt gezegd:

‘Deze cultuur heeft in de laatste jaren eene groote uitbreiding verkregen, en zij heeft ongetwijfeld de bestemming om al meer en meer een belangrijke bron van bestaan in Suriname te worden. Zij kan echter nimmer van zooveel invloed worden

op de algemeene welvaart als de suikercultuur, omdat zij nimmer zooveel bedrijvigheid noch denzelfden omzet of opbrengst aan belastingen zou kunnen aanbrengen.'

Men ziet derhalve dat ook het belang der schatkist de instandhouding en verbetering der suikercultuur vordert, te meer omdat de suikercultuur in korten tijd voor groote uitbreiding vatbaar is, terwijl de cacaocultuur een groot aantal jaren vordert voor zij vruchten afwerpt. De cacaoboomen eischen 10 à 12 jaren voor zij productief beginnen te worden. Het is derhalve zeer wenschelijk dat men met den aanplant voortga, maar men verwachte slechts eene langzame toeneming in het product.

De cacaocultuur heeft dit voordeel, dat de creolenbevolking daarvan niet zoo afkeerig is als van de suikercultuur. Het werk is lichter en kan gemakkelijk gedreven worden door de negers die zich nog op de plantages bevinden. Algemeen wordt erkend dat deze zich meer en meer afkeerig betoonen van de suikercultuur, en daar men deze cultuur vooralsnog niet kan missen, zoo is het wel noodzakelijk naar vreemde werkkrachten uit te zien.

Ik betreur het dan ook, dat in de met bekwaamheid geschreven brochure van den heer N. van den Brandhoff: 'De toekomst der kolonie Suriname', dit onderwerp niet op den voorgrond is gesteld. Door dien schrijver is meer aandacht geschonken aan de instandhouding van het bestaande, dan een eenigszins ruimen blik geworpen in de toekomst. Een zeker aantal maatregelen worden door hem aanbevolen. die misschien kunnen strekken om de negerbevolking tot meerderen arbeid aan te sporen en hare materieele en moreele welvaart te bevorderen. Maar voor zoover deze mij toeschijnen van eenig blijvend nut te kunnen zijn, zooals die van concentratie der negerbevolking in dorpen, bevordering van onderwijs en beschaving van dit ras, verbetering van de middelen van communicatie te land en te water, vergete men niet dat dergelijke maatregelen geld, zelfs zeer veel geld vereischen. Het zijn zaken waarin men lichtelijk kan treden, wanneer men met eene bloeiende kolonie te doen heeft, die in hare eigene behoeften voorziet. Maar wanneer elke gulden, die voor deze doeleinden wordt uitgegeven, de subsidie van Nederland komt vergrooten, dan mag men redelijken twijfel koesteren, of er iets aan zal gedaan worden. Bezuiniging en bekrimping van uitgaven is nu het wachtwoord, en dit zal wel zoolang

blijven, totdat de kolonie weder op eigen voeten zal staan, en het subsidie van Nederland zal kunnen ontberen.

Het is en blijft steeds eene eerste voorwaarde dat de productie van Suriname weder op eenen voet worde gebracht, welke in evenredigheid staat tot haar budget, en het verheugt mij dat de Minister van Koloniën zich door deze en dergelijke geschriften niet van het goede spoor heeft laten leiden, en rechtuit op het doel afgaat, waarnaar gestreefd moet worden.

Aan allen die de bescherming der regeering voor de negerbevolking inroepen, ten einde deze voor verder verval te behoeden, en haar zoo mogelijk te houden onder den invloed van arbeid en beschaving, wensch ik gaarne de hand te reiken. Ik meen zelfs verder te mogen gaan door te zeggen, dat de regeering bij de emancipatie haren plicht slechts ten halve heeft gedaan, door niet de verdere leiding der vrijgemaakten, die nog niet in staat waren voor zich zelf te zorgen, op zich te nemen. Maar het denkbeeld te verspreiden dat de kolonie met behulp dier bevolking zonder behoorlijken aanvoer van werkkrachten in staat zoude zijn zich uit haar verval op te heffen, acht ik, met de geschiedenis van alle West-Indische koloniën voor oogen, misleiding of zelfbedrog.

Amsterdam, November 1878.

B. HELDRING.

Gloria Victis!

Een tentoonstellingspraatje.

'*Oh! Que c'est beau, que c'est beau!*' Zij, die dit uitriep, was een fransche vrouw uit de provincie, die met ons in den *ascenseur* omhoog gevoerd was naar den top van den toren op het Trocadero.

Wij deelden in hare bewondering, want gedachtenwekkend en schoon was al wat we zagen, naar welke zijde wij ook het oog richtten.

Aan onze voeten het dwarrelend gedrang van een oneindige menigte, welke toonde dat Parijs onder de Republiek niets verloren heeft van zijn weergalooze macht om aan te trekken en te bekoren, en dat de zelfregeering van een volk in 't geheel niet somber en *triste* behoeft te zijn.

Iets verder de tentoonstellingsgebouwen, die een dertig hectaren bedekken, en wier vorm en kleuren toonen hoe architecten tegenwoordig het oorspronkelijkst en het best met glas en ijzer werken.

Als Aladin's paleis is dat reusachtige gebouw verrezen in onbegrijpelijk korten tijd, en de gelijkenis met het paleis van den Arabischen toovenaar trof te meer, omdat men wist dat straks die bewonderenswaardige tentoonstelling weer in den grond zou verzinken, zooals de schitterende gebouwen van een ballet verdwijnen bij 't fluiten van den machinist.

Tot achtergrond had de tentoonstelling Parijs.

De torens van Notre Dame, de gouden dom der Invalides, de stralende spits van la Sainte Chapelle verrezen in 't verschiet, waar men de groote stad in de vlakte zag uitgespreid tusschen de heuvels van Montmartre en Valérien. De Seine met al zijne bruggen en drukke kaaien slingerde zich ter linkerzijde naar de stad der wonderen, en ter rechterzijde naar de schilderachtige heuvels van Saint Cloud.

'*Huit ans! Quel relèvement!*' klonk het weder aan onze zijde, als een accompagnement van onze gedachten. Het was de ernstige Fransche vrouw die, tusschen haar twee groote jongens staande, met vochtig oog het tooverschoone panorama aanschouwde.

Ja, acht jaren! wie heeft het niet uitgeroepen, als hij dezen zomer in Frankrijk genoot en waardeerde. Acht jaar geleden stegen de rookwolken op uit dat lachend Saint Cloud en zieltogende Parijs. Frankrijk's handel en nijverheid waren gewond en verminkt en het vlammend Parijs toonde een volk, radeloos van ontzetting en radeloos van smart.

En thans?.... de tegenstelling is bijna ruw. Men ziet een herbóren Frankrijk dat uit de bouwvallen van het keizerrijk omhoog rijst en kracht kreeg door lijden.

Er zijn vele fijngevoelige menschen, die Frankrijk liefhebben en Parijs bewonderen, en die daarom niet van zich verkrijgen konden de schoonste stad der wereld te gaan zien toen ze verminkt en bezoedeld was. Hen vooral vervulde Parijs dezen zomer met vreugde en ontzag, en ze hebben die blijde verrassing verdiend. Frankrijk heeft overwonnen ofschoon 't verslagen werd; Parijs heeft getriomfeerd ofschoon 't werd vernederd.

Men krijgt dezen indruk zoowel bij 't aanschouwen der tentoonstelling uit den toren van 't Trocadero, als bij 't rondwandelen in de ijzeren lanen van het gebouw en in de breede straten van Parijs.

Wanneer men de Fransche beeldhouw-galerij binnentreedt, ziet men aanvankelijk niets dan witte armen, die ten hemel gestrekt zijn. Schier elk standbeeld van Fransche meesters heft een der armen omhoog, en dit indrukwekkende gebaar scheen Frankrijk zelf op de tentoonstelling te maken.

Hoopvol, krachtig en omhoogstrevend staat de Fransche natie te midden der volken. Hier flonkert het penseel des kunstenaars in haar hand, als hield ze 't op om het in zonnelicht te baden; daar straalt met blauwachtigen weerschijn de stalen Thor-hamer der smeden van Creusot, dien ze in de vuist klemmend omhoog heft, als ten slag gereed; iets verder houdt ze de tamboerijn boven het hoofd en laat ze de zilveren bellen klinken, terwijl ze juichend alle volkeren bijeenroept om het feest van Frankrijks wedergeboorte te vieren. En als men, uit het gebouw getreden, in de *Rue de France* zwijgend voor het heerlijk graf van de Lamoricière stilstaat, dan ziet men

hoe het geloof, het liefelijke bezielde jonge meisje dat de gevouwen handen met een heerlijk *élan* ten hemel heft, ook in de stad der weelde weet te bidden.

In een zijner *essays* spreekt Emerson van de diepe neerslachtigheid, welke zich van hem meester maakte toen hij voor het eerst een groote bibliotheek binnentrad en zich door de ontelbare boekdeelen omringd zag. Is het mogelijk voor een beperkt menschenverstand, dacht hij, om een millioenste deel van al die kennis en wetenschap meester te worden?

Iets dergelijks gevoelt men bij 't rondgaan in de tentoonstelling; doch men verliest al kijkende en opmerkende dien ontmoedigenden indruk, gelijk Emerson dien al lezende verloor.

Men kan niet alles zien en lezen, maar waarom zou men, ook alles zien en lezen? ‘Beklaag den man die alles poogt te zeggen,’ zeide Voltaire, en aarzelend herhaalt men in onzen tijd van over-educatie: ‘beklaag den man die alles poogt te weten!’ Geen menschen ondergingen dezen zomer gerechter en geduchter straf dan de degelijke onderwijsmannen, die met veelweterij in menig land als met een woestijnwind de frische jeugd verschroeien, en die natuurlijk alles wilden zien en begrijpen op de tentoonstelling. Wij zagen er een, wiens aangezicht Gustave Doré weleer tot model zou hebben kunnen dienen, en die mij denken deed aan den wanhopenden werkman uit Rouaan. Deze ongelukkige moest verslag uitbrengen aan een degelijke commissie over alles wat hij gezien had te Parijs, en hij beging zelfmoord, omdat hij zich machteloos gevoelde een beschrijving te geven van de wonderen welke hij aanschouwde, op zijn reis die uit het loterij-fonds bekostigd werd.

Indien men echter niet beproeft om in de hoogdravende taal, welke op werklieden-vergaderingen populair is, een beschrijving te geven van de aarde en alles wat zij bevat, dan is de tentoonstelling een aanlokkend onderwerp om te behandelen, want ze was bij uitnemendheid suggestief. Ze maakte een diepen indruk, dien men kan pogen weêr te geven ook zonder beschrijving der oorzaken.

De tentoonstelling had twee kenmerkende hoedanigheden, welke mij het meeste troffen. Ze toonde ten eerste aan ieder, die denken en zien kan, welke wondere levenskracht Frankrijk bezit, en ten tweede overtuigde ze zelfs den onwetendste van

de machtigste schreden voorwaarts, welke de wetenschap in de laatste jaren gemaakt heeft.

Het *Champs de Mars* (waar des nachts zeker nog de schimmen waren uit de revolutie en het eerste keizerrijk) is een wereld in het klein. Het heeft een ontzagwekkend verleden, en men kan er de zwakheden en kracht der eeuw bestudeeren.

Dat het geen bloeitijd voor de architectuur is, schijnt het paleis op het Trocadéro zelf te moeten bewijzen. Die groote dikke rotonde, tusschen de twee veel te hooge en te spichtige torens (een meloen tusschen twee asperges) maakt een even vreemden indruk, zoo dicht bij de stad der paleizen, als de reusachtige gezwollen *ballon captif* doet, die boven den *Arc de triomfe* heen en weêr waggelt, en toont dat een blaas met gas gevuld den Tuileriën kan ontgroeien. Het meeste gelijkt het Trocadéro-paleis op een diklijvig insect, dat zijne lange schrale pooten omhoog heft en met de smalle reepen van vlerken tegen den grond geslagen is.

Ik vermoed dat de Parijzenaars binnen enkele jaren het opzichtige paleis zullen gaan haten en van de rauwe witte muren van dit Oostersche gebouw de oogen zullen afwenden.

Men blijft nog een poos in gedachten in het Oosten, als men, den Trocadéro-heuvel afgaande, eensklaps voor den gouden stier staat, die de cascade bewaakt. Het onnoozele gouden kalf, dat Israël eens vereerde, is een gouden stier geworden, die met kort ineengedrongen nek en den woesten kop omlaag gedoken, met gesloten oogen in blinde dolheid zich op de menigte werpt.

Waarschuwend scheen men den gouden stier daar geplaatst te hebben om de honderdduizenden van Europa en Amerika een oogenblik tot nadenken te stemmen, eer ze de *apothéose* van rijkdom en weelde gingen aanschouwen in den tempel, die Frankrijk hun oprichtte. Laat geen sluimerende hartstocht van begeerte naar weelde, geen koortsige gouddorst bij u ontwaken, wanneer gij al de wonderen ziet, die men voor geld kan koopen. Leert op de tentoonstelling dat er iets is dat boven diamanten en paarlen gaat, en dat ge niet kunt verkrijgen, ook al brengt ge den gouden stier rookofferen van gewetenrust en eer!...

En wat dat iets is, leert men al aanstonds bij het binnentreden der tentoonstelling.

De geest gebiedt over de materie, de vermogens van ziel en verstand, de wil, de verbeelding, het nadenken, het kunstenaarsinstinct schenken overwinningen, die voor geen milliarden

te koopen zijn. Zoo ge opmerkt wat Frankrijk tot stand gebracht heeft, na op onbeschrijfelijke wijze geslagen en vernederd te zijn, moet ge erkennen dat de wil en het geloof in zichzelf en in de toekomst bergen kunnen verzetten. Het lijden van het Fransche volk was vol hoop; zijn verliezen strekten het tot prikkel. Het stond op na den val; er was weemoed om de trekken van den mond, doch de lippen waren vastbesloten op elkander gedrukt, de voet was opgeheven tot klimmen gereed en de rechterhand hield een vaan omhoog met het treffende motto: '*in labore quies*'.

Zoolang er nog iets gedaan kan worden om een onheil te verhelpen, is de tijd nog niet gekomen om er over te kreunen en te klagen, dacht het Fransche volk, en het toog aan het werk.

Elk gedeelte der Fransche expositie toont dit aan, en niets bewijst zoozeer welke frissche kracht het Fransche volk nog onderscheidt als deze wijze om zijn bitter lijden door arbeid dragelijk te maken. Want slechts verheven naturen worden gelouterd door smart en beproeving. Vervolging heeft alle kerken doen bloeien, omdat zij, die bereid zijn voor hun geloof te lijden, daardoor reeds toonen het karakter te bezitten, welke vervolging vruchtbaar maakt voor het zedelijk wezen. Edele enthusiaste naturen worden veredeld door lijden. Onzelfzuchtiger, krachtiger en bezield door een verjongde hoop treden ze uit den vurigen oven, maar lage wezens worden verlaagd door oorlog en tegenspoed en in een diepen poel van lafhartigheid en kruipende zelfzucht gestort.

De oorlog en zijn gevolgen drukken het zwaarste op de edelsten van het volk, en zij die het vaderland liefhebben met toewijding van alle krachten, die een hoog ideaal van nationale plicht en eer voor oogen hebben, lijden het meest. Maar een nieuwe verleiding om hun plicht te verzaken, om lijf en goed te bergen, om slechts aan zichzelven te denken en zoo mogelijk nog een stuivertje te winnen door 's lands nederlagen, brengt de oorlog aan de lafaards zonder beginselen en overtuiging, de ongewervelde weekdieren onder het volk.

Hulde verdient daarom het Fransche volk, dat streed zoolang het kon en toen onmiddellijk de hand aan het werk sloeg, in plaats van zich te verzwakken door zelfbeklag en half zinnelijke droefheid.

In stilte is het aan 't werk getogen en het machtig zwijgen van het levendigste volk der wereld was indrukwekkend in de

hoogste mate. Rusteloos werd er gearbeid. Alle partijen vereenigden zich om het leger te hervormen en te herstellen; zij besteedden 625 millioen franken per jaar aan de nieuwe strijdmacht. Algemeene dienstplicht werd ingevoerd, een krachtige en geoefende reserve gevormd, de tuighuizen werden gevuld en de officieren kregen een nieuwe wetenschappelijke opleiding.

Met het verleden en zijne noodlottige erfenis van beginsellooze avonturiers werd gebroken en zelfregeering langzamerhand ingevoerd. Kunst en nijverheid, landbouw en handel spanden alle krachten in; niemand keek om, maar ieder werkte met het oog vooruitgericht. Telkens kwam er afleiding; onophoudelijk was er een reden of een verontschuldiging voor Frankrijk om het werk even neêr te leggen, ten einde zich met het een of ander in Europa te bemoeien en zich ter wille van zijn prestige te doen gelden.

‘Een ijdel volk, dat Europa zoolang de wet stelde, zou natuurlijk niet kunnen dulden dat men het vergat,’ dacht menigeen. ‘Te wel bewust zal het zijn van de overblijfselen van zijn oude kracht om niet telkens te bewijzen dat het nog bestaat. Het zal onrustig wezen en dreigen en lichtgeraakt zijn als een zenuwachtig kind.’

Men vergiste zich. Het ijdele Frankrijk liet aan het degelijke Engeland het onrust stoken en dreigen over. Terwijl Engeland slaat op de Turksche trom, *la France se recueille*. De Oostenrijksche quaestie gaf Frankrijk honderden verleidelijke gelegenheden om voor zijn *prestige* de eene of andere dwaasheid te doen; doch het liet zich niet afbrengen van 't ingeslagen spoor en volhardde om door arbeid en zelfbedwang Frankrijk weer machtig en rijk te maken.

Wanneer men een lange zeereis doet, is er niets wat na verloop van eenige dagen op de verbeelding zulk een indruk maakt als de onweerstaanbare, rustelooze kracht van de machine. Men heeft op het dek gepraat en gelachen, vergetende dat men op een schip was, doch als er een oogenblik van stilte is, hoort men boven het ruischen der golven het eentonig stampen der machine. Men wordt 's nachts wakker.... en 't rustelooze dwarrelen van de schroef herinnert u dat ge al slapend tal van mijlen verder zijt gekomen en dat de machine met onvermoeibare volharding heeft voortgewerkt.

Te midden van al de ellende en verdeeldheid, de oorlogen en gruwelen der laatste zeven jaren, heeft het rustig voortwer-

kende Frankrijk ons vaak aan de scheepsmachine doen denken. Bij goed weêr en slecht weêr, bij gevaar en angst, bleven de raderen aan het werk en als er een oogenblik van stilte kwam in den storm uit het Oosten, dan hoorde men op 't zwijgend schip de rustelooze stoomstang werken.

Wanneer de Duitschers, die twee welpen uit het hol der herstellende leeuwin geroofd hebben, die koude, zwijgende vastbeslotenheid, die stalen zelfbeheersching van 't machtige en begaafde Fransche volk opmerken, moeten zij hopen dat Bismarck zijn zin krijgt, en dat de oostersche quaestie alle bondgenooten, die Frankrijk had kunnen krijgen, zal uitputten en verlammen.

Van alle oorden der aarde is men toegesneld naar de stad, die zooveel aantrekkelijker is dan eenige andere stad der wereld, daar ze het verstand en het schoonheidsgevoel gelijkelijk weet te streelen. Men wilde hulde brengen aan het volk, dat op zoo waardige wijze zijn leed had gedragen en de stad zien die, met zulk een veerkracht van jong leven, zich hersteld had van haar wonden.

Toen ik in het najaar te Parijs was, zwermde de groote stad van de boeren, de werklieden en kleine burgerij der provincie, en voor Frankrijk's toekomst is dit bezoek der honderdduizenden uit het binnenland aan de hoofdstad ongetwijfeld van groot belang.

Sarcey heeft op zijn gewone aantrekkelijke wijze geschetst wat een Fransche boer gevoelde als hij de tentoonstelling bezocht:

‘J'imagine un paysan amené, par un train de plaisir, du fond du Finistère ou de quelques-unes de ces contrées montagneuses du centre, où l'instruction est encore si rare et si médiocre; il arrive au Champ-de-Mars; il ouvre de grands yeux; il est d'abord étonné, ébloui, ahuri. Mais ce premier moment passé, quand il passe au détail, quand il voit fonctionner ces machines de l'industrie moderne, si simples et si compliquées tout ensemble; quand sur les matières qu'il connaît, il voit, il touche de la main les progrès accomplis; quand il écoute les explications qu'on lui donne; quand s'ouvrent devant son imagination enfantine de longues et nouvelles perspectives, est-ce que vous croyez que le grand ébranlement donné à son esprit n'en détache pas ses vieux préjugés, qui commencent à tomber par écailles? Pensez-vous qu'il ne sorte pas de là

quelque peu rêveur et plus disposé à recevoir, à goûter des idées nouvelles? est-ce qu'il ne s'est pas opéré un changement dans son être?....

'Croyez-le bien, cette innombrable foule de paysans, d'instituteurs, de petits bourgeois, venus des quatre coins de la France pour contempler et l'Exposition parisienne et Paris luimême, s'en retourneront, sinon avec d'autres idées que celles qu'ils avaient apportées, au moins avec une disposition prochaine à en prendre de nouvelles.

La vue de ce progrès inouï, le contact de cette vie intense aura dégourdi leur esprit et ragaillardi leurs coeurs. Ils seront pris, eux aussi, de la sainte rage du mieux; ils rompront avec les prévéntions du passé, pour s'engager résolûment dans l'avenir.'

De tentoonstelling zal hebben medegewerkt tot een verzoening tusschen de hoofdstad en de provincie, gelijk Henry Havard in het *Handelsblad* zoo juist heeft aangetoond. Na Parijs gezien en bewonderd te hebben, zullen de boeren de stad niet meer haten gelijk weleer.

Het zal den landbouwers van Frankrijk gaan als den Engelschen.

Frankrijk's onweêrstaanbare aantrekkingskracht is een liberale opvoeding voor de Engelschen geweest. Zooals de Romeinen naar Athene gingen, gaan de Engelschen naar Parijs. Nog niet vele jaren geleden kweekten de Engelschen dienzelfden norschen, dommen, laatdunkenden haat voor Frankrijk, welke naderhand door hen voor de Amerikanen gekoesterd werd en nu aangewakkerd wordt tegen de Russen. De Rus spookt tegenwoordig in de verbeelding der Engelschen, en ieder die een inktkoker onder zijn bereik heeft, werpt hem dien naar het hoofd, gelijk Luther deed, toen Satan hem hinderde. Juist eveneens verbitterde de Franschman weleer de Engelschen, die tot aanwakkering van hun vaderlandsliefde altijd noodig hebben den een of ander fel te haten, op wien ze hun vaderlandsliefde in gedachte kunnen scherpen. De Engelschen gelijken werkelijk een weinig op Quilp.

Op een verlaten werf bij den loodkleurigen gezwollen Theems, welks troebele stroom tusschen de grauwe, mistige, doorweekte oevers voortschiet, stond Quilp vaak gillende van boosheid te schoppen tegen een houten scheepsborstbeeld, dat zijn vijand voorstelde. Engeland schaamt er zich nu voor dat het in machtelooze woede, enkel dreigend, nooit handelend, zich nog slechts

25 jaar geleden, opwond tegen Frankrijk als Quilp tegen het borstbeeld.

Parijs is de toovenares geweest, die het eerst deze woede van Saul, welke over het uitverkoren volk der nieuwere tijden soms vaardig wordt, heeft weten te bezweren. De Britsche natie kent Parijs thans en heeft ontdekt dat Babylon een aangename stad is en beter dan haar faam. Brave Engelschen hopen tegenwoordig, evenals brave Amerikanen doen, tot belooning van een deugdzaam leven, na hun dood te Parijs te ontwaken. Parijs heeft John Bull voor het eerst geleerd dat liefde voor de naasten geen geographische deugd is, dat vaderlandsliefde volstrekt niet gebiedt om, terwijl men verstandig en liefdevol oordeelt over een landgenoot, een wrang, afgunstig, lafhartig vonnis uit te spreken over den vreemdeling, dien men slechts oppervlakkig kent.

Swinburne wijdde onlangs een ballade aan den Franschen dichter Villon, dien hij ‘the prince of all Ballad-makers’ noemt. Het refrein aan 't eind der coupletten luidt:

> ‘Villon, our sad bad glad mad brother's name.’

Voor de Engelschen evenals voor de Duitschers, was, nog niet lang geleden, Parijs ‘our sad bad glad mad brother's name’ en Parijs was voor hen Frankrijk.

Zij, die het land veroordeelden en er afkeer voor gevoelden, deden meestal, hetgeen de *Revue Historique* aan Taine's laatste boek verwijt: ‘ils accordaient exclusivement la parole aux accusateurs’. De 20 millioen Fransche burgers, die de revolutie maakten, waren geen bandieten en Wandalen, gelijk Taine schijnt te beweren, en evenmin zijn de Parijzenaars zoo slecht als men gelooven zou, wanneer men niets raadpleegt dan de vonnissen van *la Cour d'Assises*, de *Gazette des Tribunaux* en de romans van Zola, A. Belot, Arsène Houssaye en Flaubert. Het is zeker hinderlijk dat van de walgingwekkende geschiedenis van de Goncourt's ‘*la fille Elisa*’ 32 uitgaven het licht zagen, en dat de 60ste uitgave is verschenen van Emile Zola's onuitsprekelijk afschuwelijken ‘*l'Assommoir*’, waarvan de lezing verlaagt en vernedert. Het is niet opwekkend dat *la Femme de Feu* en *Mademoiselle Girand* nog steeds duizenden nieuwe lezers vinden, doch een natie moet niet enkel beoordeeld worden naar de populariteit van enkele boeken. De lange verdediging van Parijs, en nu de Tentoonstelling, vestigen de aandacht op meer beteekenende uitingen van den volksaard.

De namelooze onzedelijkheid, de walgelijke, onmannelijke, heidensche verdorvenheid van schrijvers als Théophile Gautier, die zonde en onreinheid tot een der schoone kunsten poogden te verheffen; de artistieke, verleidelijke letterkunde, welke met een lonk eerbaarheid en hooge beginselen poogde belachelijk te maken; de zelfverlaging van een volk dat zich liet regeeren door de gunstelingen van een Caesar als Napoleon III, wekten den toorn op van allen, bij wie nog iets gloeide van het vuur dat de puriteinen bezielde. Toen Frankrijk getuchtigd en gegeeseld werd, gevoelden zij iets van de felle vreugde, welke de Hebreeërs vervulde toen de Baälspriesters vernietigd, en de vijanden van Jehovah getroffen werden met de scherpte des zwaards.

De geschiedenis der laatste jaren heeft dien haat echter uitgedoofd, daar ze toonde dat de kern van het Fransche volk gezond is gebleven en door beproeving gelouterd kon worden. De reactie is begonnen: men schaamt zich nu over vroegere onrechtvaardigheid en bewondert met te meer geestdrift Fransche smaak en kennis, als men de kunstrijke, bekoorlijke Fransche afdeeling in de tentoonstelling bezichtigde. Men begint te begrijpen dat Théophile Gautier, niettegenstaande zijn onreine levensbeschouwing, wel eens gelijk kon hebben toen hij van Parijs zeide:

‘C'est la ville par excellence de la pensée et du travail; du travail incessant, acharné, fiévreux, diurne et nocturne. Nulle part l'homme n'exige plus de lui-même, tout autre s'affaisserait sous ce labeur excessif; lui, résiste et continue. Dans cette cité prodigieuse qui réunit tous les contrastes, qui est à la fois le tourbillon et le désert, on peut à dépenser des millions et vivre avec trente sols par jour, on peut à son gré se créer une thébaïde ou habiter la place publique, ne connaître personne ou connaître tout le monde.

On a la liberté du travail et la liberté du plaisir. Si vous levez les yeux par une nuit de février, pendant que le Carnaval s'enroue à crier son *évohé* devant les ifs de gaz de l'Opéra, que les roues des coupés brûlent le pavé de leurs disques étincelants, qu'un incendie intérieur de bougies fait flamboyer les vitres des cabarets à la mode, et que des théâtres, le spectacle fini, sortent des milliers de spectateurs, si vous levez, disons-nous, les yeux, vous verrez à l'étage supérieur de cette façade éteinte, trembloter comme une petite étoile derrière la rougeur du rideau, une faible clarté de lampe, compagne d'une veillée studieuse.

‘C'est là que médite, aussi absorbé dans sa contemplation que le philosophe de Rembrandt, sous la spirale de son escalier, un penseur, un savant acharné à la solution d'un problème, d'un problème, d'où dépend peut-être l'avenir du monde, un historien faisant revivre le passé par des évocations magiques, un poète nouant et dénouant le noeud gordien du drame, ou lançant vers le ciel le groupe des strophes étoilées! Malgré la dissipation apparente de Paris, au milieu de ses places fourmillantes, des stylistes de la pensée se tiennent toujours debout sur la colonne de leur idée ou de leur rêve, insouciants de la foule qui bourdonne à leurs pieds.’

Zij, die de tentoonstelling bezochten, zijn het met deze woorden eens geworden. Men erkent thans gaarne dat zij, die de Franschen wegens hun lichtzinnigheid bespotten, meestal hun karakter verwarden met hun manieren. Overal treft de degelijkheid van het door de Stastokken der wereld als oppervlakkig veroordeelde Fransche volk. ‘Depuis quelques années’ zegt de officieele catalogus der Fransche kunstvoortbrengselen, ‘nous assistons à un retour marqué vers les études sérieuses, vers la peinture historique et monumentale, dont le Jury International, en 1861, avait dû constater l'abaissement en France, aussi bien que dans les autres pays d'Europe’.

Het is zeker dat de kunst als een hoogst ernstige zaak in Frankrijk wordt behandeld, dat men er weinig in liefhebbert en zich ernstige studie getroost. De nauwkeurigheid der teekening treft vooral een Hollander, die daardoor niet verwend is. Het is een degelijke school, die aan onze kunstenaars veel kan leeren.

De Fransche kunst is veelzijdiger dan de onze, en geeft daardoor op getrouwer wijze weder al wat er in het hart en het hoofd van het volk omgaat. Hierdoor komt het, dat men in de Fransche kunstzalen op treffender wijze dan ergens anders kon bespeuren, dat Frankrijk pas een ontzettende beproeving had doorgestaan.

Toch hadden de Fransche schilders de kunstwerken, welker onderwerp aan den oorlog ontleend was, met treffelijke hoffelijkheid elders dan in de tentoonstellingzalen geëxposeerd, doch te zeer voor indrukken vatbaar is de kunstenaarsziel, dan dat de invloed van het jaar der verschrikking zich niet ook bij de behandeling van andere onderwerpen zou getoond hebben. Met moord en doodslag, met wreedheid en bloed maakt de Fransche

kunstafdeeling ons vertrouwd. Van geschiedenis en traditie zijn de verschrikkelijkste bladzijden geïllustreerd. Men ziet hoe het lijk van paus Formosus uit spot op den pauselijken troon geplaatst wordt; de beul van Tunis onthooft een ongelukkige, en op de marmeren treden druipt zijn levensbloed; jonge Romeinsche samenzweerders drinken het bloed van hun slachtoffer; de vermoorde Caesar wordt huiswaarts gedragen door drie slaven; de gesneuvelde Karel XII van Zweden ligt koud en akelig op de draagbaar; een spookachtige St. Sebastiaan toont de wonden in zijn borst; men ziet den moord der Heloten, en de moeder die de lijken harer terechtgestelde zonen tegen de roofvogels verdedigt; overal aanschouwt men beelden van ontzetting en verschrikking.

Dit wekt zeker allerminst verwondering, doch het is niettemin goed het op te merken. Een weergalooze bloei en herleving als van Frankrijk zouden anders kunnen strekken om een oorlog licht te doen tellen, die geen zichtbare litteekenen nalaat. Doch het staal is diep doorgedrongen, het lijden is ontzettend geweest, en men ziet in de kunstafdeeling de gapende wonden, den doodsangst, de folterende smart, de vertwijfeling als in een droom weder.

Een paar jaar geleden las ik eens in een Engelsche critiek van een schilderijen-tentoonstelling een veroordeeling van de voorliefde der Franschen voor afgetrokken denkbeelden. Een Engelsch schilder had waarheidsliefde gesymboliseerd door een knaap die, evenals de Cornelis van Van Alphen, kwaad gedaan had, doch moedig voor de waarheid uitkwam, terwijl zijn moeder hem ernstig in de oogen keek. Een Fransch kunstenaar had op diezelfde tentoonstelling *la Vérité* voorgesteld als een naakte vrouw, die in een *unconfortable* houding op haar eene teen staande, een lamp hoog boven haar hoofd hield.

Zoo men na de Fransche de Engelsche kunstgalerij bezocht, trof ook op deze tentoonstelling de huiselijke, hartelijke, eenvoudige wijze van voorstelling der Engelschen, na de dramatische kunst der Franschen.

Van de Engelsche kunst is men geneigd te zeggen wat Boulotte zingt in *Barbe Bleue*:

> Elle est robuste, elle est naïve,
> Sa grâce est quelque peu massive!
> C'est un Rubens!

terwijl de Fransche kunst gedistingeerd en fijn is, en telkens

de beroemde spreuk van Ingres in herinnering brengt: ‘Le dessin est la probité de l'art.’ Het onderscheid tusschen beide volken werd op eene nu lachwekkende, dan treffende wijze in de galerie des Beaux Arts getoond. Zulk een vergelijking ware een aardige studie voor een schrijver, die de kunst, letterkunde, geschiedenis en aard van Franschen en Engelschen wèl kende en voor beide volken sympathie had.

Wie in de Fransche afdeeling die menigte afbeeldingen ziet van staande, liggende, knielende, wandelende en dansende vrouwen, allen *dans le simple appareil* van Venus die uit de golven verrijst, zou ter nauwernood kunnen gelooven dat te Londen en Liverpool beleedigde vaders, onthutste moeders en geschokte grootmoeders vol verontwaardiging geprotesteerd hebben tegen de tentoonstelling van Alma Tadema's bekoorlijk ‘Model van den Beeldhouwer.’

Niettemin zijn er weinig zaken zoo leerzaam voor hen, die zich goed willen kleeden en gezond willen leven, als bestudeering van de schoonheid van den menschelijken vorm. Indien men oog heeft voor de schoone lijnen van een Grieksch beeld b.v., dan wordt de valsche smaak, die hooge hakken en nauwgeregen figuurtjes voorschrijft, ons ten gruwel.

De meerdere vrijheid en onafhankelijkheid der Fransche kunst, die los en ongedwongen is in haar bewegingen en dus oneindig meer kansen in haar voordeel heeft dan de Engelsche, zullen menigeen getroffen hebben.

Welk een voortreffelijken invloed zal die zelfde vrijheid hebben op het karakter en de instellingen van het volk; wanneer ze meer en meer in het staatkundig leven veld wint, denkt men vaak onwillekeurig, als men, in Parijs rondgaande, zichzelven rekenschap geeft van het aangename, rustige, luchtige bewustzijn, dat er goen Bonapartes, Rouhers en de Mornys iets meer te zeggen hebben in het schoone land.

De heer Bartholdi, die het model (en het afzonderlijk hoofd) tentoonstelt van het reusachtig standbeeld ‘*de Vrijheid die de wereld verlicht*,’ dat in New-York's haven zal worden opgericht, heeft de vrijheid voorgesteld als een vrouw in klassiek costuum, die in de rechterhand een fakkel omhoog houdt.

Voor de wereld is het een geluk, dat diezelfde klassieke vrouw nu ook in Frankrijk het licht der vrijheid stralen doet. Het was een beleediging voor de beschaving, dat een land als Frankrijk onder *le bas Empire* zuchtte.

Beschaving beteekent vrijheid en het vermogen, de kracht om vrijheid te verdragen en te gebruiken. Vrijheid is als de jonkvrouw der middeleeuwen, die enkel door ridders gediend en geëerd werd, maar die hun ook het harnas aangespte en hen wapende. De geweldenaars - wier wachtwoord ‘orde en gezag’ is, doch die met woesten dwang enkel rust krijgen door het volk een prop in den mond te schroeven, - kunnen regeeren met de Morny's, de Persignies en Cassagnac's, doch vrijheid en zelfregeering eischen een hooger en edeler soort van dienaren. Zij hebben onzelfzuchtige, oprechte mannen noodig, die eerbied hebben voor zichzelven en hun beginselen, die gedreven worden door een hartstocht om het volk te verbeteren, om zwakken op te Keffen, om onwetenden te leiden, om door de tucht van zelfbedwang en kennis de jonge geslachten op te voeden tot kinderen van een staat, die door de schouders van 't geheele volk wordt gedragen.

Eere den overwonnenen van gisteren daarom, die de vruchtbare gezegende vrijheid, welke hun kunst groot maakte, nu hebben ingehaald in het land, den overwinnaars dus ten voorbeeld strekkende.

Het intellectueele Fransche volk, dat naar volheid van leven verlangt, dat kleur wil hebben in zijn dagelijksch bestaan, mocht tot nu toe den levendigen strijd niet kennen van het vrije staatkundige kampperk.

Die opvoeding van den vrijen burger zal het nu genieten.

Niets zal Frankrijk zoo zeer verheffen boven alle vrees voor nieuwe revolutie als de vrijheid van het openbare leven in de provincie, als de debatten in de staatkundige clubs, gemeenteraden en departementale vergaderingen van het gedecentraliseerde land. Dus alleen kan het volk zelfvertrouwen leeren en maakt het van de regeering niet langer zijn aardsche voorzienigheid. Tot nu toe beschouwden de boeren en burgers in dorp en stad den Minister van Binnenlandsche Zaken als den Jupiter, wien ze hulp konden vragen als hun kar in den modder vastzat, in plaats van zelve alle krachten in te spannen en den schouder onder het wiel te zetten.

Parijs gelijkt in zooverre op het Rome der keizers, dat het steeds geneigd is te veronderstellen, dat het geheele land ter wille der hoofdstad bestaat, en alleen de ontwikkeling van zelfregeering en staatkundig leven in de provincie zal die gevaarlijke dwaling verdrijven. Zoodra de provincie meer onafhan-

kelijk is geworden van Parijs, zal tevens de mogelijkheid ontnomen zijn aan samenzweerders om Frankrijk te overheerschen, door zich bij overrompeling van de hoofdstad meester te maken.

Geen grooter ongeluk en fout heeft het Fransche volk, dan dat het zoo gemakkelijk te regeeren is. Het heeft tot nu nooit goed geweten wat zelfregeering en vrijheid beteekenen, enkel omdat het zoo gereed is te gehoorzamen en zich, zoolang het geld verdient en vrede of roem geniet, door den eerste den beste laat administreeren en ringelooren.

De norsche, onverzettelijke onafhankelijkheid van den Engelschman of Hollander, die pal op zijn recht staat en niet duldt dat hem geweld wordt aangedaan, maakt het der regeering steeds noodig te geven en te nemen en niet met ruwe kracht maatregelen door te drijven, waartegen het volk in verzet zou komen. Engelschen en Hollanders zijn moeielijk te regeeren en daarom kennen ze sinds eeuwen vrijheid en rechtvaardigheid.

De tegenwoordige republiek is er meer een naar het hart van Lamartine dan van Victor Hugo. Ze is geen utopie, maar ze is gematigd, verstandig, liberaal, de vijandin van geweld en alles wat absoluut en ruw is.

Niettemin is het aan Frankrijk's grooten dichter dat men telkens denkt als men in het Parijs is, dat hij zoo lief heeft en waaruit hij nu niet langer gebannen is door den man, wiens misdaad door al de eeuwen geschandvlekt is in het proza en de poëzie van den machtigen grijsaard, wiens edele persoonlijkheid zekere wijding geeft aan de tentoonstelling, welke hij begroet heeft als een bewijs van Frankrijk's herleving. Want de roem en grootheid van Victor Hugo zijn nu eenig in de wereld. Het zal der tentoonstelling later lot grooten luister strekken, dat een der congressen, waartoe zij aanleiding gaf, gepresideerd werd door den ouden dichter, wiens liefhebbend hart, wiens edelmoedige ziel, machtige verbeelding en oprecht en moedig geloof in God, met den breeden vleugelslag van het genie Frankrijk's poëzie hebben opgeheven boven het heidensche materialisme van Théophile Gautier, en den godsdienst van haat en wraak der Veuillots.

Het is gelukkig voor Frankrijk, dat zijn groote dichter het steeds omhoog wijst, want er is iets dronkenmakends voor menschelijken trots in een tentoonstelling van al wat de mensch

vermag, gelijk het *Champ de Mars* tijdelijk, en Parijs altijd, bevat. Men gevoelt een onbegrensde bewondering voor het vernuft, het geduld, de wetenschap van zijn broeders in alle landen; men aanschouwt met opgeheven hoofd al die overwinningen van den mensch op de natuur en gevoelt zich overtuigd dat het licht der wetenschap nooit meer zal ondergaan.

Ik hoorde onlangs van een haan die, aan boord van een Noordpoolschip, nauwlijks tusschen het ijs gekomen was, waarin de middernachtzon zich spiegelt, of hij sprong buiten zichzelven van verwondering op den boegspriet en kraaide klapwiekend met zulk een brio zijn groet aan den eeuwigen morgen, aan het licht dat nooit ondergaat, dat hij eindelijk uitgeput van geestdrift voor dood nederviel op het koude ijs.

Wij zullen ons door dat voorbeeld laten waarschuwen en niet te hard kraaien over 19e eeuwsche beschaving, doch eenig vreugdebetoon is niettemin een plicht der dankbaarheid, wanneer men zulke wonderen ziet, als de Parijsche tentoonstelling met kwistigen overvloed ten toon spreidde, en als beschenen worden door het electrisch licht van de nieuwe *Avenue de l'Opéra*.

Wanneer men, na van die bewonderingswaardige school van Fransche beeldhouwkunst genoten te hebben, welke, schier onopgemerkt opgekomen, reeds zoo groote volmaaktheid bereikt heeft, verder ging, dwaalde men als vanzelf naar de *galerie de l'Ameublement*. Op de boeiendste wijze toonde deze verzameling wat de kunstnijverheid vermag; men zag er in verbeelding Balzac in ronddwalen, wiens talent om een artistiek of rijk gemeubeld apartement te beschrijven nog ongeëvenaard bleef.

Rondgaande waardeerde men telkens meer hoe men in Frankrijk ‘le secret des nuances, la préparation des effets’ kent, zoowel in de kunstnijverheid als in de dramatische kunst. Nergens trof mij Frankrijk's meerderheid zoozeer als in de zaal, waarin het huis Barbédienne zijn bronzen kunstwerken tentoonstelde. ‘*La bronze est la plus haute expression de l'industrie parisienne*’ merkte een vriend op, en ik ben het geheel met hem eens. De natie, die in de hoogste en gestrengste der kunsten - de beeldhouwkunst - zulk een levenskracht en genie toont, maakt ook ‘*des figures et des groupes statuaires*’ in brons, welke den welgestelden man in staat stellen met meesterstukken zijn woonkamer op te luisteren. De antieke kunst is in die bronzen wel vertegenwoordigd, en van de moderne beeldhouwkunst bewondert men het heerlijke *Gloria Victis* van Mercié,

de *Jeanne d'Arc* van Chapu en den *Chanteur Florentin* en den *Saint Jean Baptiste* van Dubois. Deze bronzen zijn niet zoo glad gepolijst dat de kracht en het leven van het oorspronkelijk verloren gaan, doch elke reproductie is zoo fijn gebeeldhouwd, dat ze uit de handen van den meester schijnt te komen.

De Oostenrijksche bronzen zijn weinig oorspronkelijk en vallen tegen nadat men de Fransche gezien heeft. Duitschland alleen zou Frankrijk wellicht naar de kroon hebben kunnen dingen, doch gelijk men weet stelde het nieuwe keizerrijk niet ten toon.

Deze onthouding van Duitschland is kenschetsend voor het degelijke volk en doet het eer aan.

Niet de herinnering aan, maar de gevolgen van den oorlog dwongen Duitschland zich op den achtergrond te houden en dus een nederlaag te vermijden in dat Parijs, onder welks muren het gewapende volk zijn keizer had uitgeroepen. De milliarden van Frankrijk zijn voor Duitschland gelijk geweest aan het goud van een beleedigde tooverfee, dat asch wordt en verstuift wanneer men de handen opent. De noodlottige gevolgen van de goudkoorts zijn gevoeld; Philadelphia was een Sedan voor Duitschland's nijverheid; zijn armoedige kunstindustrie, zijn weinige vooruitgang in de laatste tien jaren werden er bewezen, en het volk leerde er dat een arm volk niet straffeloos zijn beste krachten aan het voorbereiden en voeren van oorlog besteden kan.

Doch Duitschland is groot door zelfkennis en zedelijken moed en beschaamt ons Nederlanders, die het verder gebracht hebben in het klagen over wat ons ontbreekt dan eenig volk, doch die zelden van de ervaring gebruik maken tot zelfverbetering. Met welk geduld, welke volharding hebben de Duitschers niet hun leger verbeterd en 't volk gewapend, tijdens het leven van den tegenwoordigen keizer van Duitschland, nadat harde lessen hun geleerd hadden, dat het land een wingewest van andere rijken worden zou, indien het zich niet geducht maakte.

En wij Nederlanders? De lessen van 1870 zijn aan ons verspild; nog is Amsterdam niet omringd met een cirkel forten; nog hebben we de ellendige plaatsvervanging, nog is geen gebruik gemaakt van het machtige wapen tot zelfverdediging dat een goed geoefende, gedisciplineerde, wetenschappelijk aangevoerde schutterij aan het land zou geven.

De Duitschers hebben te Philadelphia geleerd wat aan hun nijverheid ontbrak, en ze zijn aan het werk getogen met groote inspanning en volharding. Links en rechts komen reeds berichten van ontzaglijke vorderingen, van vruchtbare ontwikkeling. Het rijke Frankrijk en het machtige Duitschland maken gebruik van de lessen der ervaring; zullen wij dat voorbeeld dan niet volgen?

De Duitschers bewezen dat ze niet uit wrok zich van de tentoonstelling verre hielden, en toonden zich in hun kracht door een merkwaardige verzameling kunst op de aantrekkelijkste wijze te exposeeren.

Wij daarentegen namen oogenschijnlijk zonder keur en keuze eenige grondstoffen uit Indië en eenige voortbrengselen onzer nijverheid en kunst op, en zetten die allen, zooals dit het beste uitkwam, bijeen in den hoek van 't gebouw ons gegeven.

Wie in de kille, grauwe, donkere schilderijzaal onze kunst zag, en de belachelijke wijze opmerkte waarop een kaarsentempel met vette beelden en een pilaar curaçaokruiken de aandacht afleidden van de Deventer tapijten, die men zoeken moest, en het weinigje kunstnijverheid dat we bezitten, moet gewenscht hebben dat we liever Duitschland's voorbeeld gevolgd hadden dan zulk een indruk van ons te geven.

Er zijn zoovele duizenden Nederlanders op de tentoonstelling geweest, die waarschijnlijk door vergelijking zullen opgemerkt hebben wat aan onze kunst en kunstnijverheid ontbreekt, dat langzamerhand de overtuiging wel zal veld winnen dat wij ons moeten inspannen om niet in de achterhoede te komen.

In Teneriffe gaat nog steeds een ouderwetsche nachtwacht rond, en hij roept om het halve uur: '*Ave Maria purissima!*' waarna hij 't uur aankondigt en luid galmt: *Sereno*. Zoo zelden is het weêr in Teneriffe slecht, dat hij, als 't stormt en regent, toch uit gewoonte nog maar uit blijft roepen: '*Sereno!*'

Ons volk heeft voor kunst en kunstnijverheid evenveel aanleg als Teneriffe het voor mooi weder heeft, doch 't is verkeerd om als 't waait en regent *sereno* te blijven roepen.

Henry Havard heeft er in het *Handelsblad* eens op gewezen hoe veel in Frankrijk gedaan wordt om dat nauwkeurig teekenen te onderwijzen, dien smaak en die vaardigheid ingang te doen krijgen, welke Fransche kunst en kunstnijverheid onderscheiden.

Door onderwijs kan men niets scheppen, niets voortbrengen wat niet bestaat. Men kan alleen opvoeden wat reeds ademt,

ontwikkelen wat reeds leeft. Wij kunnen geen kunstenaars maken, maar wij kunnen hen zoeken, vinden, steunen, verfijnen. Kunstzin is aan goud gelijk. En als we het aangebeden metaal gevonden hebben, dan moeten we het niet in enkele schatkisten, in enkele musea oppotten, maar we moeten het in het dagelijksch leven brengen. Zelfs in den tijd toen men aan Binnenlandsche Zaken nog liefhebberde in de statistiek, zou men niet hebben kunnen ontdekken hoe vele kinderen jaarlijks geboren worden, die dat tooverachtig ‘ick en weet niet wat’ in 't even kloppend hartje, in 't weeke hoofdje, in 't nog geloken oog hebben sluimeren, dat, ontwikkeld en geleid, de kunstenaarsgave zal blijken te zijn. Ik weet niet volgens welke wet van de Voorzienigheid hier in de lage landen van Europa jaar in jaar uit een tal gezinnen met die wondere scheppingskracht der kunst gezegend wordt, doch dit doet dan ook weinig ter zake. Holland en Vlaanderen kunnen het getuigen dat die vatbaarheid voor kunst, die intellectueele kracht, welke men kunstzin noemt, dat oog voor vorm en bovenal voor kleur, aan den mond van Schelde en Rijn gevonden worden, en we hebben ons af te vragen hoe we den vonk zullen aanwakkeren tot een vlam. Snel, gedachteloos werk, slechte smaak en conventioneele begrippen doen het meeste kwaad, en hun invloed toont zich vooral in de kunstnijverheid. Het was te wenschen dat men voor ornamentatie de natuur meer raadpleegde, in plaats van passer en liniaal te gebruiken. In de beroemde linnenfabrieken van Ierland volgde men steeds stijve, conventioneele patronen, totdat een jong fabrikant het door ieder als roekeloos veroordeelde waagstuk ondernam, om in het tafeldamast varens en bloemen te weven. De schoonheid der nieuwe teekeningen trof ieder en nu heeft zijn huis takken en correspondenten in alle deelen der wereld. Op belangwekkende wijze zagen we eens het nut van de studie der natuur voor architecten en fabrikanten aangetoond in een reeks artikelen in *the Art Journal* (jaargang 1872, gelooven we). Deze opstellen, sinds afzonderlijk uitgegeven onder den titel van ‘*Artstudies from Nature as applied to Design*’, doen eerst recht goed beseffen hoe hinderlijk leelijk vele behangsels en tapijten, stoelen en andere meubelen zijn. Voor fabriekanten, die regelmatige patronen noodig hebben voor mozaïek, tegels, gedrukte calicos of vloerkleeden, gaf het *Art Journal* een menigte afbeeldingen van sneeuwkristallen. Die deze zag moet erkennen dat een sneeuwstorm een foliant patronen

doet neerkomen op de aarde voor fabrikanten, die kunnen opmerken.

Er was in elke afdeeling veel voor ons te leeren, en we hopen dan ook hartelijk, dat weldra door een deskundige een verslag zal worden uitgebracht, waarin volk en regeering worden gewezen op de lessen der tentoonstelling.

Aan Frankrijk kunnen wij, geloof ik, het meeste afzien. Dat land heeft op zeer edelmoedige wijze ieder in de gelegenheid gesteld het geheim van zijn voorspoed te ontdekken. Toen ik te Parijs was, had er in de zaal van *la Société d'Encouragement* in de *Rue des Rennes* een vergadering plaats van het Engelsche '*Iron and Steel Institute*'. De president bracht warme hulde aan de Fransche mededingers, die hem en zijn vrienden hadden rondgevoerd in de voornaamste fabrieken van het land, die met hen de verschillende methodes bespraken en een gerechtvaardigd zelfvertrouwen getoond hadden, welke hun de diepste bewondering voor de Fransche nijverheid had ingeboezemd. 'De Franschen zijn buitengewoon vindingrijk', zeide hij, 'en munten boven ons uit door hun vaardigheid om nieuwe materialen te gebruiken voor nieuwe doeleinden, waarvan ze de treffendste voorbeelden gaven op deze tentoonstelling. Wij moeten van de Franschen leeren hoe we een vraag of een denkbeeld van alle zijden stelselmatig moeten bestudeeren, hoe we ons technisch onderwijs moeten inrichten, hoe we onze wetenschappelijke mannen en "*experimentalists*" invloed kunnen geven.'

Deze hulde van Dr. Siemens aan de Franschen was welverdiend. Boven alles had ook hem de Fransche degelijkheid getroffen. Dit is in strijd met de gewone gemeenplaats over Fransche lichtzinnigheid, doch het is juist daarom zoo nuttig dat volken als het Engelsche en Nederlandsche deze ontdekking doen. Er is een soort van zware, logge degelijkheid, welke als een gewicht van lood pletterend drukt op een enkel punt, en dof en eentonig is. Maar er is ook een degelijkheid, welke gepaard gaat aan een frissche verbeelding, aan een levendig, vlug begrip en een zonnige liefde voor schoonheid. Zij, die voor deze soort van degelijkheid geen oog hebben en geen vuist kunnen beschrijven, zonder iemand een harden stomp te geven, zullen wel doen met het zoeken van de reden, waarom het 'lichtzinnige', 'oppervlakkige' Fransche volk zoo ver uitmunt boven menige natie, wier loodzware degelijkheid en vervelende grondigheid de wereld eigenlijk behoorden te verbazen.

De Franschen zijn ongetwijfeld op het oogenblik het meest artistieke volk der wereld, dat tevens van machineriën het vernuftigst gebruik maakt. Indien wij hun methodes willen volgen, en, om een voorbeeld te noemen, zoo ‘degelijk’ willen leeren teekenen als zij, dan kunnen we onze nijverheid en kunst verjongen en verfrisschen.

Wanneer men weleer in Schotland vroeg: ‘is er wat nieuws?’ dan klonk vaak ten antwoord de eeuwenoude grap: ‘*the Dutch have taken Holland*.’

Moge deze spreekwijze weêr herleven, en 't oude nieuwtje nieuw worden, als op een volgende tentoonstelling de wereld ontdekt dat Holland zijn oude eigenschappen heroverde, dat het nog steeds zeevaarders, nijveren en kunstenaars voortbrengt, die het oude spoor durven verlaten, niet al te zelfbewust degelijk zijn, maar zichzelve een weinig durven loslaten als verbeelding en instinct een nieuw doel wijzen.

II.

Leech teekende eens voor *Punch* een knaap, wien gevraagd werd wat hij bij de tentoonstelling van 1851 in het *Crystal Palace* het meest bewonderd had. ‘*What did you admire most in that temple of industry?*’ vroeg de degelijke oom, en de knaap antwoordde met geestdrift en dankbaarheid: ‘*Why the veal and the 'am pies!*’

Nu zijn er ongetwijfeld ook onder de bezoekers van deze tentoonstelling personen geweest, die zich het levendigst herinneren wat ze te Parijs gegeten en gedronken hebben, doch we gelooven niettemin dat de meerderheid het meest getroffen zal zijn geworden door de herleving van Frankrijk en door de machtige openbaring van hetgeen de wetenschap vermag.

Als wij ons de tentoonstelling weêr voor oogen trachten te stellen, dan zien we Frankrijk, de schoone overwonnene van gisteren, die door den roem in de armen wordt opgevangen, en de wetenschap, de verachte Asschepoester van weleer, die als een prinses door de feeën opgevoed, verscheen op het feest der volken. Het electrieke licht straalde haar als een star op het voorhoofd: ze was getooid met kristallen, die, al de tinten van het prisma toonend, het zonnelicht opvingen en door fonke-

lend waterstofgas tot korrels en druppelen saamgeperst. De dienstmaagd, die gisteren nog den haard poetste en den vloer veegde, toonde een fiere schoonheid die ontzag inboezemde.

Het is de eeuw van de vervulde profetiën der duizend en één nachtvertellingen, denkt men bij 't aanschouwen van wonderen zonder tal. De schatten, die de jeugdige Arabische prinsen, beschermd door toovergodinnen, aan de voeten der jonge prinses nederlegden, zijn thans het eigendom der geheele wereld. Wij kunnen, wat ons verborgen werd, aanschouwen, en zoowel het oneindig groote als 't oneindig kleine zien; wij kunnen oogenblikkelijk lezen en hooren wat op honderden mijlen afstand geschreven of gezegd wordt: wij kunnen den afstand overwinnen, als zaten wij op 't wondertapijt van prins Hassan. Nieuwe ontdekkingen laten de verbeelding schier geen oogenblik rust; ‘the air is full of tiding;’ wie van kalme overpeinzing houdt, leven wil ‘*dans la sécurité des horizons connus*’, en niet gaarne zijn eens opgevatte meeningen en gewoonten wijzigt, leeft in een ongelukkigen tijd. Wanneer men geen kinderen of jonge vrienden heeft, koelt de verbeelding af, en klopt het harte met het eentonig getik van een klok: ‘ik word oud’, ‘ik word oud’. Men krijgt dan het dwaalbegrip dat de wereld jeugd en frischheid verliest, en dat er niets merkwaardigs geschiedt. Het is echter zoo onmogelijk dit in onzen tijd te denken, dat zij, die niet belang stellen in hetgeen om hen heen geschiedt, de oogen moeten sluiten voor de gedaanteverwisselingen en wonderen, die plaats hebben.

Men kon schier nergens op de tentoonstelling komen zonder herinnerd te worden aan nieuwe uitvindingen, die hem, welke ze twintig jaar geleden voorspeld had, den naam van overspannen droomer zouden bezorgd hebben. De phonograaf, de telephoon, de microphoon verbaasden en ontzetten niet alleen de boeren uit Finistère, van wie Sarcey sprak, maar zelfs den meest geblaseerden onder hen, die het een bewijs van beschaving achten niet te bewonderen en zich over niets te verwonderen.

Het onbekende en oogenschijnlijk onbereikbare heeft een weergalooze aantrekkingskracht voor de verbeelding. Ieder wil den sluier van Isis opheffen, en juist dat oneindig groote en kleine aanschouwen, dat de natuur het zorgvuldigst voor ons verborgen houdt.

We kunnen nu de wereld zien, welke één drop water bevat;

we kunnen het gras hooren groeien, we vernemen wat er plaats grijpt in de duisternis der tot nu toe onpeilbare zeeën. De wonderen van heden doen ons die van gisteren niet vergeten, en als we diepzee-kabels en thermometers zien tentoongesteld, herdenken we den tijd - die reeds zoo lang achter ons schijnt te liggen - toen de *Great Eastern* in de geheimzinnige diepten van den Atlantischen Oceaan den kabel legde tusschen de oude en de nieuwe wereld, en den gebroken kabel, bedekt met schelpdieren en wier, opvischte uit den donkeren afgrond van water. En sinds hebben die diepten des Oceaans hun geheim moeten vertellen, heeft de *Challenger* zijn ontdekkingsreis gedaan, en hebben dreg en thermometer ons verhaald hoe een nieuwe aardkorst gevormd wordt in zeeën, zoo diep dat de hoogste bergen der Alpen er geheel door bedolven zouden worden.

Nergens echter verwezenlijkte men zoo goed hoe merkwaardig in onze dagen de overwinningen van den mensch op de materie zijn, als wanneer men zich bevond te midden van al die verwonderlijke werktuigen die voor ons arbeiden als de slaven van de lamp voor Aladin. Het glinsterende, gladde staal blinkt in 't oog als met een machtigen zwaai reusachtige stangen heen en weer schieten en trillend stampen, terwijl de ontzaglijke raderen wentelen en draaien.

Hier zag men ‘*le Diamant*’ een klein draagbaar stoommachinetje van één paardekracht dat op een zolderkamer geplaatst kan worden; ginds zag men een schrijfmachine, die veertig woorden per minuut keurig afdrukt, aan het werk naast een reken-machine, waarmede men voor zijn genoegen zou cijferen. Een machtig werktuig, dat koude wekte door saamgeperste lucht, welke het plotseling ontsnappen liet, wierp groote blokken ijs den verbaasden toeschouwer voor de voeten. Een vierkante doos, welke nu voor deze dan voor gene piano gezet werd op het tabouretje, bespeelde ze allen met veel virtuositeit. Men plaatste op de doos het cahier met de muziek, die niet met inkt gedrukt, maar aangeduid was door punten en gaten, gelijk het bordpapier van een Jacquart-machine; het werktuigje werd in beweging gebracht; twee mechanische handen en voeten kwamen uit de doos te voorschijn en het pianospel weerklonk. Men kan juist zoo vele stukken er mede spelen als men cahiers van deze Jacquart-muziek bezit.

Buiten de tentoonstelling gekomen, zagen wij een calèche

aankomen, met vier dames binnen in en twee heeren op den bok. Er waren geen paarden voor, doch het rijtuig ging een goeden gang en wendde rechts en links met veel sierlijkheid. De koetsier draaide daartoe aan een kruk; achterop zat een machinist in livrei, die voor een klein machinetje, dat onhoorbaar werkte, zorgde en het soms van spiritus voorzag. Niet anders deden de koetsiers en palfreniers uit het grijze verleden.

Dus waren er duizend machines, de eene nog verwonderlijker dan de andere. Daniël Stern heeft eens gezegd: '*l'antiquité nous donne un symbole merveilleux de ce temps-ci: Venus et Mars captif dans les réseaux de Vulcain. La beauté et l'héroïsme prîs aux filets de l'industrie*.'

Aan dit gezegde zal wellicht menigeen gedacht hebben, die de evenwijdige lanen van werktuigen doorliep, na in de kunstzalen vertoefd te hebben. Ginds het vrije, buigzame, phantastische, zonnige leven der kunst... hier de strikte ijzeren regelmaat van machines en fabrieken, die voortbrengen doch niet scheppen. Hier de dood, daar het leven voor de poëzie.

Ik weet dat velen zoo denken, maar ik deel niet in hun meening. Ik vond de werktuigen *suggestiever* dan de standbeelden, verre horizons toonend gelijk geen schilder vermocht. Waarom zou een dichter niet denzelfden indruk kunnen krijgen? Ik weet niet waar ik onlangs de opmerking las, dat poëzie overal bloeien kan als een bloem in het puin van een muur, dat ze zich overal te huis gevoelt gelijk een zwaluw, die van over zee de lente heeft aangebracht, en, na beschenen te zijn door de zon van Italië, gaat nestelen in de grauwe schuilhoeken van een zwarten fabriekschoorsteen in Birmingham. Mij schenen al die werktuigen en uitvindingen te wijzen op groote veranderingen in de samenleving, op een geheele wijziging der voorwaarden van ons bestaan, op een nieuwe aarde als het ware, die van de oude verschilt als de landen, die Gulliver bezocht, zulks onderling deden.

We hebben beschikking gekregen over de meest ontzaglijke natuurkrachten, en deze nieuwe slaven moeten wel radicale veranderingen veroorzaken in de maatschappij.

De werktuigen verrichten langzamerhand al den handenarbeid niet alleen van de slaven van weleer, maar zelfs van kundige werklieden.

'*Allez faire ça à la main maintenant!*' zeide schouderophalend een Fransch werkman met een geestig, innemend

gelaat, die zijn blauwe kiel droeg als een officier zijn uniform. Hij keek naar het stoommachinetje, dat gouden kettingen maakte en dat hem boeide, gelijk de goochelaar, die eindelooze linten uit den mond haalt, het een kind doet. ‘Die machines maken onze handen weldra overbodig’, meende hij, doch ik dacht: ze maken wellicht alleen overbodig, dat menschenhanden het werk van paardenhoeven verrichten.

Carlyle vergeleek eens de commercieele waarde van mannen en paarden in onze dagen, en verwonderde zich er over, dat het paard met zijn gebrekkige hersens en lompe hoeven altijd honderden guldens waard is, terwijl een man die begaafd is met goede hersens en beschikt over dat machtigste instrument der wereld, de menschelijke hand, vaak zoo weinig geteld wordt, dat men het, economisch beschouwd, een weldaad acht zoo hij doodhongert of in wanhoop zich verdrinkt.

Paarden zullen meer waard blijven dan menschen, zoolang men de hand laat wedijveren met den hoef, door beiden paardenwerk op te dragen. Het is daarom, dat ik altijd met zulk een vreugde de invoering zie van werktuigen van een of een halve of een kwart paardekracht in 't dagelijksch leven, waardoor de hand in de gelegenheid wordt gesteld te triomfeeren over den hoef.

De stoomhamer van Creusot doet den moed waardeeren van het hoofd en de hand der menschen, die zulk een verpletterende macht durfden temmen en haar voor zich laten werken. De mensch is lichamelijk zoo zwak, dat de rustelooze kalme kracht en nauwkeurigheid der werktuigen hem begoochelt en aantrekt.

Geen werktuigen maakten meer indruk op mij dan die, welke electriciteit en zonnewarmte gebruiken als beweegkracht, en die licht of macht ontwikkelden zonder dat het daartoe noodig was de aarde op te branden.

Daar stroomde het electrieke licht, dat den nacht in dag verandert en de gasvlammen der straatlantaarns gelijken doet op gloeiende spijkers. Het was als zag men de lantaarns in een Londenschen mist, en aan een clericaal, die een vergelijking noodig heeft, kan wellicht deze waarneming dienen, dat te veel licht - in den aanvang - dezelfde uitwerking schijnt te hebben als nevel.

Voorloopig zijn tot verkrijging van dit nagebootste daglicht nog wel stoommachines, door steenkolen gevoed, noodig, doch het schijnt verre van onmogelijk dat centrale fabrieken van

electriek licht eenmaal door water of wind de noodige beweegkracht zullen krijgen. Niet alleen zal het aangenaam zijn wanneer we niet langer door pijpen een vergiftig en ontplofbaar gas behoeven te pompen in onze huizen, waar het een benauwde hitte verspreidt, doch uitvindingen als die van Drummond en Edison geven ook zulke groote rust aan de verbeelding, doordien ze het drukkende bewustzijn wegnemen dat men op zijn kapitaal teert. Die opgebottelde en in de kelders der aarde bewaarde zonnewarmte, welke de steenkool ter onzer beschikking stelt, wordt niet hernieuwd. Men weet niet nauwkeurig hoe lang het nog duren kan, maar zooveel schijnt zeker, dat binnen een paar eeuwen de steenkoolmijnen zullen uitgeput zijn.... en dan?

Het is daarom rust voor het hoofd, zoo men licht en warmte en kracht kan trekken uit een onuitputtelijke bron. Men gebruikt de reusachtige beweegkracht van de Niagara tegenwoordig om cilinders met saamgeperste lucht te vullen, welke, op duizenden mijlen afstand vervoerd, werktuigen in beweging kuunen brengen. De vloed en de eb stellen overal zulk een beweegkracht ter beschikking van hoofden en handen; van den wind is nog meer partij te trekken, en een der bewonderingswaardigste werktuigen der tentoonstelling vestigt de aandacht op de rechtstreeksche beweegkracht, welke de zon verschaft. De vinding van professor Mouchot, die brandglazen en spiegels gebruikt, niet om te vernielen, gelijk Archimedes weleer deed, doch die zonnestralen als brandstof voor stoomwerktuigen aanwendt, boeide iedereen, en is het meest practische werktuig dat men zich kan voorstellen. Het is zoo eenvoudig en rein; de zon, die reeds onze portretten maakt en de natuur voor ons afbeeldt, wordt nu onze stoker en machinist. Holronde spiegels weerkaatsen het zonnelicht op een glazen pijp, die een buisvormigen stoomketel, een rooster of hoe men ook wil, bevat. Zelfs in ons nevelachtig klimaat brengen de tot een middelpunt saamgedrongen zonnestralen een stoommachine aan den gang; ze distilleeren wijn in brandewijn, braden vleesch en koken water.

De brandspiegel, waarmede de heer Mouchot op het Trocadéro werkte, had een oppervlakte van 20 □ meter. In het brandpunt hing een ijzeren ketel van 2½ meter hoogte, die 200 kilogram woog en 100 liters water bevatte. Een vernuftig en eenvoudig toestelletje houdt den spiegel voortdurend in de juiste richting tegenover de zon, die al het verdere voor hare reke-

ning neemt. Den 22sten September, toen de hemel niet zonder wolken was, werd het water juist in een half uur aan het koken gebracht. Binnen twee uur had de machine eene spanning van 6 atmosferen en gedurende verschillende uren bracht ze ‘une pompe Tangye’ in beweging, die 1800 liter water per uur twee meter hoog opvoerde.

Het is onberekenbaar waartoe dit werktuig in staat zal zijn in landen, waar de zon altijd schijnt en dat wel met grooter hitte dan ons Septemberzonnetje pleegt te hebben.

In Indië, Egypte, Algerië, Centraal-Azië, Centraal-Afrika enz., waar brandstof duur is en de zon steeds straalt en gloeit, zal men met deze machines alles kunnen verrichten, waartoe steenkool tot nu toe onontbeerlijk was. Toen ik te Parijs was, had de Russische regeering juist verschillende van Mouchot's werktuigen gekocht voor het leger van generaal Kauffmann, te Tashkend. Aldaar zullen voortaan zonnestralen het eten koken der soldaten. De spiegels bestaan uit losse platen, die in korten tijd aan elkander geschroefd kunnen worden, en sinds Prometheus het vuur uit den hemel stal, is er geen merkwaardiger gebruik gemaakt van hemelvuur dan de heer Mouchot doet.

Het was schier onmogelijk niet trotsch te worden op al hetgeen de mensch vermag, wanneer men op de vergaderplaats der volken een vrij volledig overzicht kreeg van zijn overwinningen op de natuur en op de materie.

Wat weet de mensch niet te woekeren met de bespaarde zonnewarmte van de steenkool! hoe weet hij wonderen te verrichten met de zonnestralen!... doch ziet, daar rijzen de groote koperen telescopen omhoog, en de wetenschap waarschuwt hen die tusschen kristal en diamanten dolen. Het is als zag men, opgewonden door dansen en vroolijke dwaasheid, eensklaps de zee en den starrenhemel voor zich. Niets maakt zoo nederig en ootmoedig als de openbaringen der wetenschap. De eeuwigheid maakt een deel uit van ons leven, gelijk de zee een deel uitmaakt van het tuintje des visschers, wiens hut op het strand staat, en 't is vooral indrukwekkend, wanneer men te midden van de pracht en weelde der menschen, omringd door zijn slaven, stoom en electriciteit, eensklaps een kijkje krijgt in 't blauwend verschiet, in die eeuwige ruimte, op die eeuwige macht, waarvan de wetenschap getuigenis aflegt.

Wat weet de mensch niet met de bespaarde zonnewarmte te

doen!... Doch de zon is slechts een klein lichtje onder millioenen zonnen, en dit enkele lichtje kan zoo kwistig omgaan met zijn stralen, dat de aarde slechts het 1/2,300,000,000 deel ontvangt van de warmte en het licht dat die zon verspreidt! Elk deel der zon, dat zoo groot is als onze aarde, straalt elke seconde de warmte uit van een billioen ton steenkool en doet dit sinds ontelbare eeuwen! Dit leeren de nieuwste instrumenten en werktuigen, en als men dergelijke boodschappen uit het verschiet ontvangt, ontkent men Daniel Stern's bewering, als zou de poëzie zich afkeeren van deze eeuw.

Venus is niet de gevangene van wetenschap en industrie, ten minste niet de Venus Urania, de Venus Victrix, die omhoog wijst en de wondere schoonheid van het heelal waardeeren doet. En zoo Mars, die schreeuwde als duizend mannen, en den zwaardvechters tot god diende, gevangen is genomen, zoo is zijn plaats ingenomen door Minerva, die een hooger soort van moed verpersoonlijkt. Want was er geen heerlijke moed noodig voor het verder onderzoek der denkers, die in den nacht de hemelen bestudeerend de aarde als het ware onder hun voeten voelden verdwijnen, toen ze het eerste begrip kregen van het oneindige, door de ontdekking dat ze cirkelden rond een stipje van den Melkweg.

De dichters, die in de laatste helft der eeuw de verbeelding der ontwikkelde lieden het diepste wisten te treffen, zijn de zieners der natuurwetenschappen: Darwin, die dramatisch het verleden getuigenis doet afleggen, ons schokt en roert, schrik en medelijden wekt en tot geestdrift noopt of haat; Herschel en de phalanx machtige mannen, die, met telescoop en spectroscoop gewapend, hem gevolgd zijn op de ontdekkingsreis naar de zonnen van het heelal, en die ons uit de diepte der starrenzee tijdingen gebracht hebben, zoo ontzagwekkend en grootsch, dat zelfs niet de verbeelding van het grootste genie ooit in staat was zich iets voor te stellen, dat daarop slechts in de verte gelijkt.

Voorwaar, de poëzie der wetenschap is wondergroot, gelijk een ieder zal beseffen zoodra de dichter opstaat, die haar voor ons vertolkt, en die haar troost en bezieling zal doen brengen in duizenden harten en hoofden. Het weinige, wat de leeken kunnen weten, is reeds zoo indrukwekkend schoon...

Wanneer wij een zomeravond aan het strand doorbrengen, wordt zeker de poëzie van het verheffend schouwspel niet verminderd door 'tgeen wij denzelfden dag wellicht van Guillemin

of Newcomb geleerd hebben. Als de opgestapelde wolken van brons en vuur door den zeewind verspreid zijn, en Arcturus met een rooden glans boven de lichtende golven flikkert, terwijl in het Zuiden een machtige planeet met een zacht licht straalt, dan lijdt de poëzie er toch niet door dat we iets van Jupiter weten, en dat we vernomen hebben met welke ondenkbare snelheid die ontzaglijke zon Arcturus - welke als een rustige roode ster boven de zee staat te flikkeren - in de richting van ons zonnestelsel zich voortbeweegt.

Alles wat poëzie en mythologie ons van wonderen verhalen, verzinkt in 't niet bij hetgeen, waarvan de spectroscoop begint te fluisteren, en als we beseffen hoe de hemelen ons zonnen zonder tal en werelden in wording toonen, buigen wij het hoofd voor den Almachtige.

Voorwaar, wat de wetenschap leert, biedt troost aan hen, die met een droevig geduld op beter tijden wachten, doch die verzuimen te luisteren naar al de nieuwe openbaringen van den Schepper van hemel en aarde.

Wanneer al de nieuwe kennis en wetenschap overdacht en overwogen is en de godsdienst-leeraars er mede doordrongen zijn, zal het geestelijk leven nieuwen gloed winnen. Nu hooren wij de troostrijke stem, waarop duizenden wachten, nog slechts gelijk '*a horn of elfland faintly blowing*;' maar ik geloof zeker dat al die heerlijke openbaringen van de onbegrijpelijke grootheid van den Schepper ten slotte een invloed ten goede zullen hebben.

> There's a light about to break,
> There's a day about to dawn:
> Men of thought, and men of action:
> Clear the way!

Reeds nu hebben de geleerden priesterdienst gedaan; zij maken ons nederig en stemmen ons tot eerbied en aanbidding door ons de wonderen der schepping te onthullen. Bovendien geloof ik dat de wetenschap onze hoop op de toekomst der menschen versterkt. Hoe sneller de uitvindingen op elkander volgen, hoe volkomener de overwinningen zijn der industrie, des te grooter wordt de kans dat de menschelijke geest, ten slotte van materieele wonderen verzadigd, weer in een andere richting tot nut der menschheid zijn vermogen zal gebruiken.

Tijdperken van vooruitgang zijn altijd kort en wispelturig,

doch ze zijn steeds wonder machtig zoolang ze duren. Dan is het alsof al de bedrijvigheid van de menschelijke ziel zich uitsluitend wijdt aan ééne zaak, en dan wordt meestal zooveel voortgebracht, dat de menschen eeuwen noodig hebben om het nieuw verworven eigendom te assimileeren, te leeren gebruiken en langzamerhand in harmonie te brengen met vroegere veroveringen.

Beurtelings is er vooruitgang in alles. In onze eeuw is zulk een tijdperk van ontzettend snelle ontwikkeling aangebroken voor alles, wat de materieele beschaving, het comfort betreft en het dagelijksch leven veraangenaamt. Een man van zeventig jaren kan gerust zeggen, dat gedurende zijn leven hierin rijker en vruchtbaarder ontdekkingen zijn gedaan dan in al de vorige eeuwen te zamen.

De lampen en toortsen, welke de zalen van Salomo en de feesten van Beltzasar verlichtten, gaven - gelijk Greg eens opmerkte[1] - waarschijnlijk niet minder licht dan die, welke aan het hof van Lodewijk XIV gebruikt werden, of als die welke de Tuillerieën beschenen toen Napoleon I er zijn prachtige feesten gaf.

Nu gebruiken we gas, waarvan elke brander evenveel licht geeft als 15 waskaarsen, en kunnen wij tot straatverlichting electriek licht gebruiken, dat vijftig maal schitterender is dan gaslicht. Lieden van middelbaren leeftijd *herinneren* zich kunstverlichting zoo als ze reeds in den tijd van koning David was en *zien* haar zooals Faraday, Drummond en Edison haar gemaakt hebben.

In middelen van vervoer en gemeenschap had plotseling dezelfde reusachtige vooruitgang plaats.

Als Abraham een boodschap zond aan Loth, vaardigde hij een man te paard af, die twaalf Engelsche mijlen in het uur aflegde. Wanneer onze vaders boodschappen wenschten te zenden aan hunne neven, konden zij niet beter doen dan Abraham.

Thans kan iedereen voor enkele stuivers in één minuut een boodschap zenden van het eene einde van het land naar het andere.

De wagens, die in de Olympische spelen den cirkelboog doorrenden, waren zeker niet langzamer dan de wagens, welke

1 Deze tegenstellingen, die op de snelle ontwikkeling van werktuigkunde en nijverheid in onze dagen de aandacht vestigen, werden gemaakt door W.R. Greg in zijn boek getiteld: '*Enigmas of life.*' Ik heb het niet in mijn bezit en kan het niet spoedig genoeg verkrijgen om zijn opmerkingen woordelijk mede te deelen, doch ik geef ze in hoofdzaak terug.

onze ouders in tien uren van Amsterdam naar Utrecht brachten. Thans klagen we als wij geen 40 Engelsche mijlen in 't uur afleggen.

Het schip, waarmede Ulysses zijn tochten ondernam, ging, als de wind gunstig was, zeker niet veel minder snel dan een Hollandsche bark in het begin dezer eeuw. Nu stoomen we, onverschillig of wind en tij gunstig zijn, met gelijke snelheid over de zee, en 't is niet waarschijnlijk dat deze snelheid ooit veel overtroffen zal worden.

De opmerking, dat de vooruitgang der wereld op eenig punt meestal geconcentreerd is in enkele jaren, brengt ons tot een bemoedigende overtuiging.

Zij geeft ons het antwoord in den mond aan hen, die klagen en treuren omdat er geen Homerussen en Phidiassen meer rondgaan op aarde. Het feit is dat in de 120 jaren, welke verliepen tusschen den tijd van Pisistratus en Pericles, plotseling de hoogste vlucht bereikt werd in kunst, poëzie en wijsbegeerte, gelijk in de jaren tusschen Newton's geboorte en onzen tijd ineens het hoogste punt bereikt werd in wetenschap, muziek en werktuigkunde. Geen taal zal als voertuig der gedachten wel ooit het Grieksch overtreffen; geen dichter Homerus en Sophocles op hun terrein evenaren; geen denker moediger en dieper doordenken dan Plato; geen beeldhouwer zulke goddelijke poëzie in marmer belichamen als Phidias en Praxiteles.

Doch hiertegenover staat dat ook waarschijnlijk niet spoedig een machtiger schepper in de muziek zal opstaan dan Beethoven; geen genialer helden der wetenschap dan Herschel, Faraday, Darwin en Helmholz, dan de uitvinders en toepassers van telescoop en spectroscoop, van stoommachine, telegraaf en microphoon.

Ondankbaarheid ware het, onze eeuw te verheffen boven Griekenland's gouden tijd of boven enkele dier tijdperken, in vergelijking met welke onze eeuw de sombere en donkere tijd is der barbaarschheid, wanneer wij denken aan gezonde liefde voor kunst, voor schoone vormen en heldere kleuren; wanneer wij denken aan koninklijke verbeelding, aan heilige geestdrift voor 't onzienlijke, aan ongekunstelde vroomheid.

Wanneer wij echter gelooven dat het ideaal der menschheid op aarde niet moet gezocht worden in de alles overtreffende ontwikkeling van alle gaven, dan leidt niets zoozeer tot hoop en vertrouwen als de opmerking dat alle wetenschappen en kunsten, alle hooge gaven van hart, verbeelding en verstand

als het ware een beurtzang aanheffen tot den Schepper van al wat bestaat. Voor mij is er iets zeer opwekkends in de gedachte, dat in den lyrischen beurtzang onzer menschelijke vermogens, een oogenblik van bezieling en geestdrift komt voor elk der gaven van geest en verstand. Want de overwinningen, behaald in dat uur der bezieling, zijn het blijvend eigendom der menschheid; en in latere eeuwen zullen de kinderen der nu verdierlijkte inwoners van Centraal-Afrika nog de vruchten plukken der overwinningen behaald door Aeschylus, Homerus en Plato, zoowel als van die der kunstenaars en vromen van de middeleeuwen, en die van de groote uitvinders en de helden der wetenschap van onze dagen.

Zonder dezen beurtelingschen vooruitgang op verschillend gebied kwam de wereld nooit vooruit. Hieraan denke men, zoo men ontmoedigd wordt door hetgeen menigeen de overwinning van de materie acht. In een eeuw als de onze vinden duizenden het even moeielijk aan het onzienlijke te denken, als lieden, die des avonds bij gaslicht in een kamer zitten, het bezwaarlijk vinden, iets te aanschouwen, wanneer ze door de ruiten naar de starren opzien. Al drukt men den neus tegen 't glas, men ziet aanvankelijk niets dan een spookachtig afbeeldsel van zich zelven; een grauw, zwartachtig schaduwbeeld, waarvan de oogen en de witte boordjes het meest de aandacht trekken.

Men moet het kunstlicht uitdooven of verbergen, eer men de starren zien kan. De mannen der wetenschap moeten uit het blauwachtig licht van de electrieke kaars treden, zoo ze in de diepten van het verleden 't eenvoudig godsbegrip, de ster van Bethlehem willen zien flonkeren; de dogmatische theologen moeten den walm der altaarkaarsen of 't geflikker van de zestiende-eeuwsche smeerkaars even ontvluchten, eer ze het hemelsch licht aan den horizon kunnen waardeeren, dat de wetenschap ons toont.

Doch dit is allerminst een reden tot ontmoediging. De ontdekking van nieuwe starren dooft de oude niet uit, en de zon is niet koeler, sinds we haar bestanddeelen kennen.

Laat allen, die in God gelooven, die traditie en poëzie liefhebben en de oude lampen niet voor nieuwe willen ruilen, dus moed hebben en volharden. Zij vormen de vleugels van een groote strijdmacht, de reserve die later den strijd beslissen zal, wanneer ze moedig onder 't vuur blijft en niet verwrikt.

De menschheid toch doet als een kundig generaal, die met het centrum van zijn leger werkt, maar die zorg draagt beide

vleugels niet zoozeer te verzwakken, dat zij niet in staat zouden zijn, hem later bij te springen wanneer hij hun hulp behoeft.

De ontzaglijke langzaamheid waarmede de harmonische vooruitgang der menschheid plaats heeft; het terugvallen naar een tijd in barbaarschheid, wanneer kunstzin of verstand niet gelijken tred hebben gehouden met de ontwikkeling van geloof en verbeelding; deze eb en vloed, als het ware, der beschaving behoeven niet tot wanhoop te voeren, want na elke herleving der beschaving is het aantal van hen, die zekere hoogte van ontwikkeling bereikt hebben, ontzaglijk vermeerderd.

De tijd, zeggen wij ten slotte met Greg, strijdt voor ons. Wij vertrouwen op tijdperken, bijna geologisch van duur, eer de volkomen ontwikkeling van het menschenras mogelijk is. Doch wat zijn eeuwen in het leven der menschheid? Guizot zegt: ‘La Providence a ses aises dans le temps; elle fait un pas et des siècles se trouvent écoulés.’

Laat dus de idealisten, die zich de overwonnenen van dezen tijd achten en wanen dat de materie overwint, toch moed houden.

De tentoonstelling predikte een troostrijke les. Eere den overwonnenen, zeide ze, eere den gelouterden, die moedig voordeel trekken van de ervaring; die zich niet vastklampen aan vooroordeelen, maar hun fouten erkennen, die waarheid boven alles stellen, in de toekomst vertrouwen en rusteloos werken en zoeken. Hun is de roem en de lauwer van den strijd!

GLORIA VICTIS!

Nov. 1878.

CHARLES BOISSEVAIN.

Het hedendaagsche Rusland.
(*Vervolg en slot van blz.* 315.)

IX.
De drukpers. De ontevredenen.

Toen Keizer Alexander II na den val van Sebastopol aan zijn volk verkondigde, dat de vijandelijkheden waren geëindigd, dat Rusland weldra weder de zegeningen des vredes zou genieten, gaf hij in het vredesmanifest als zijne verwachting te kennen, dat *door samenwerking van regeering en natie* de noodzakelijke verbeteringen in de russische maatschappij tot stand zouden komen. Om deze samenwerking te verkrijgen, was nog al een en ander noodig, want gedurende de lange regeering van Keizer Nicolaas was aan de natie alle lust benomen om zich in staatsaangelegenheden te mengen; de weinigen, die hadden gewaagd dit te doen, betreurden hunne roekeloosheid in de mijnen van Siberië, of moesten in het buitenland eene schuilplaats zoeken tegen de vervolgingen der russische regeering; wie naar het buitenland ging, moest bovendien zorgen dat hij Engeland of Zwitserland bereikte, want het voorbeeld van Bakunin had bewezen, dat men lang niet overal veilig was.

De middelen, die Keizer Alexander bezigde om tot het doel te geraken, waren de eenige mogelijke: de huldiging der openbaarheid in staatsaangelegenheden, en het amnestieeren van de tallooze staatkundige veroordeelden en bannelingen, wier misdrijf was, dat zij het goed meenden met hun vaderland. De verslagen der ministeriën en der commissiën van wetgeving werden openbaar gemaakt, ook dan, wanneer zij niet veel goeds hadden te melden omtrent de administratie; eenmaal op dezen weg, ging de regeering één noodzakelijken stap verder: zij erkende in beginsel de vrijheid van drukpers, begrijpende, dat het openbaar maken van staatsstukken weinig beteekent, indien

het publiek geen vrijheid heeft daar openlijk zijn oordeel over uit te spreken. - Hoewel de drukperswetten van Keizer Nicolaas niet waren ingetrokken en de censuur bleef bestaan, had men in het belangrijke tijdperk tusschen den vrede van Parijs en de emancipatie der lijfeigenen, op hoog bevel de oogen gesloten voor drukpersdelicten. Dagbladen, tijdschriften, brochures en boeken kwamen als uit den grond op, om het volk op de hoogte te brengen van de groote dingen, die gaande waren, van de nieuwe aera, die men was ingetreden; wat zij inhielden was lang niet altijd eene onbepaalde goedkeuring van de regeeringsdaden, maar de censuur liet aan de openbare meening het woord vrij.

Eene ukaze van 6 April 1865 gaf aan dezen feitelijken toestand een rechtsbestaan: de natie kreeg uitdrukkelijk het recht om over algemeene staatkundige vraagstukken, over afgekondigde wetten, over gepubliceerde wetsontwerpen, en zelfs over de misbruiken der ambtenaren in het openbaar te schrijven; het eenige voorbehoud was, dat men niet mocht aansporen tot ongehoorzaamheid aan de wet, de bindende kracht der bestaande wetten niet in twijfel mocht trekken en geene uitdrukkingen mocht bezigen, die beleedigend waren voor de gestelde machten. Toen het jonge Rusland den inhoud van deze ukaze vernam, was de vreugde groot, gelijk bij de lezing van zoo menig ander besluit der tegenwoordige regeering het geval is geweest, maar de Tschinovnik hadden besloten niet te dulden, dat het volk doordrong in hunne geheimen; de gewone taktiek werd gevolgd om de werking van het besluit te verlammen: ministerieele circulaires gaven eene ‘uitlegging’ van wetsbepalingen, die volstrekt geen uitleg behoefden, alleen om het omgekeerde te verordenen van hetgeen de Keizer had gewild; langzamerhand werd ook bij den Souverein gereageerd, uitzonderingen op den regel werden aangenomen, aan het ministerie van binnenlandsche zaken werd verlof gegeven om van dagbladen en tijdschriften den verkoop *en détail* te verbieden, waarschuwingen te zenden aan drukkers en uitgevers en zelfs het gedrukte voorloopig in beslag te nemen. In het voorjaar van 1872 trad de administratieve willekeur zoo openlijk mogelijk te voorschijn: aan de drukpers werd hare eenige beschermster ontnomen, de rechterlijke macht; het ministerie van binnenlandsche zaken kreeg het recht, om zonder rechterlijk vonnis en alleen onder voorbehoud van goedkeuring door het Comité van Ministers, boeken, dagbladen en tijdschriften te verbieden en te verbranden. In 1873 volgde een nieuwe ukaze,

waarbij aan alle periodieken werd verboden te spreken ‘over vraagstukken, die niet voor openbaarheid bestemd zijn’, en toen de pers het waagde te vragen, hoe men kon weten, wat voor openbaarheid bestemd was, wat niet, kwamen er nieuwe regeeringscirculaires in omloop, uit kracht waarvan de uitgevers van dagbladen en tijdschriften gedurig door de censuur worden ontboden, om daar mondeling te vernemen over welke vraagstukken van den dag zij niet mogen schrijven; wordt deze wenk veronachtzaamd, dan wordt het blad gestraft met een verbod om te verschijnen gedurende den tijd van drie maanden. Op deze wijze verbood de censuur, nog niet lang geleden, de behandeling van het vraagstuk van Midden-Azië, het opnemen van berichten omtrent een hongersnood, die in het gouvernement Samara was uitgebroken, de grieksche quaestie en de poolsche toestanden. Behalve door deze hatelijke, bemoeizieke inmenging zelve, lijdt de drukpers bovendien door de onpraktische indeeling der comités van censuur: te Kazan, b.v.. verschijnt eene *Wolschkokomskische Courant* en te Azof een *Bode*, die beiden aan het drukperstoezicht te Moskou zijn onderworpen, en nu ligt Kazan 827 wersten en Azof 1185 wersten van Moskou verwijderd. - Zonderling! alle beschaafde staten hebben langzamerhend ingezien, dat de drukpers, wel verre van een gevaar te zijn, een machtige steun is voor eene regeering, die het goede wil; de russische regeering zelve heeft dezen steun krachtdadig ondervonden bij elke groote hervorming, die in de laatste jaren tot stand kwam, en dezen vriend en bondgenoot legt men aan banden, snoert men den mond! Dit is het werk, niet van den Souverein, maar alweder van de bureaucratie; voor haar is de drukpers het *enfant terrible*, dat klapt uit de school; voor haar is de drukpers een vijand, omdat zij het goede *niet* wil. Het is aan de Tchinovnik gelukt de ontluikende literatuur van Rusland te verstikken, aan het journalisme, dat zich zoo krachtig begon te ontwikkelen, die matheid en onbelangrijkheid te geven, waardoor het zich thans kenmerkt. Maar het is hun niet gelukt de vrije gedachte te onderdrukken: de gezonde ontwikkeling der periodieke literatuur hebben zij tegengehouden, maar zij konden niet beletten, dat geheime drukkerijen socialistische en nihilistische blaadjes, brochures en schotschriften voortbrachten, die bij duizenden en tienduizenden hun weg vinden in de woningen der ontevredenen; de censuur schrapt angstvallig elken regel, elk woord, dat haar verdacht voorkomt in de meest onschuldige

organen der pers; maar zij kan niet beletten, dat onzichtbare handen aan den buitenmuur van haar vergaderlokaal proclamatiën aanplakken, die openlijk aansporen tot moord, verzet en revolutie. De majesteitsschennis, aan de Koningin der Aarde gepleegd, brengt altijd hare eigen straf mede.

Onder de russische bladen, die sedert de invoering van de drukpersvrijheid de aandacht hebben getrokken, is er één, dat aan alle anderen een voorbeeld heeft gegeven, hoe met talent te schrijven, recht op het doel af te gaan en binnen de perken te blijven; het was de *Moskovkiy Bidomosmu*, de Moskousche Courant, onder leiding van haren hoofdredacteur Michael Katkoff. Katkoff is een van de weinige groote mannen, die een overwegenden invloed op de russische maatschappij uitoefenen, zonder ambtenaar te zijn, maar ook zonder der regeering vijandig te zijn. Met slechts enkele zijner landgenooten deelt hij de eer, dat vriend en vijand erkennen, dat hij zich jegens het vaderland verdienstelijk heeft gemaakt op eene wijze, die hem aanspraak geeft op de dankbaarheid van tijdgenoot en nageslacht. Rusland heeft het geluk gehad enkele zoodanige individualiteiten te bezitten op verschillend gebied. Wat Tscherkasski en Kosheleff voor de lijfeigenen, wat Todtleben voor de landsverdediging, Gagarin voor het onderwijs, Tatarinoff voor de finantiën zijn geweest, dat was Katkoff voor de journalistiek. Door zich een juist begrip van zijn werkkring te vormen, door zijn talent, door zijne vaderlandsliefde heeft hij getoond, welk een verbazenden invloed de drukpers kan uitoefenen, als zij in goede handen is. De naam van Katkoff is onafscheidelijk geworden van de geschiedenis der ‘nieuwe aera’ in Rusland.

In Rusland was het onder den invloed van Peter den Groote en vooral van Catharina II, gelijk men weet, gewoonte geworden om steeds het oog te houden naar het westen. Naar de zeden, gewoonten en instellingen van andere europeesche staten snakte elke *fashionable* Rus; zelfs de moedertaal werd op de erbarmelijkste wijze verwaarloosd: het werd fatsoenlijk geen russisch te kennen of zich althans zoo voor te doen; die taal was goed voor den *muzhik*, maar wie een Tchin had, sprak fransch of duitsch, en vooral het eerste. Deze weinig vaderlandslievende richting had tweeërlei gevolg: vooreerst het verwaarloozen van de grondige studie van russische toestanden, en ten andere eene voortdurende immigratie van vreemdelingen. Niet alleen dat men onder de landbouwers, veehouders, industrieelen, administrateurs van adel-

lijke goederen en kooplieden een onnoemelijk aantal vreemdelingen aantreft, maar zij wisten zich een weg te banen tot elken Tchin, den hoogste niet uitgezonderd. Een fransche *abbé*, Monsieur de Rezimont, kwam naar Rusland, werd daar terstond majoor van de genie en stierf er als luitenant-generaal. Onder de hooge staatsambtenaren vindt men verder de Franschen Richelieu, Lavel, Villebois, Langeron, Jomini, Bazaine en Destrème; den Spanjaard Béthencourt; de Engelschen Greig en Wilson; den Zwitser Ribeaupierre; den Griek Capo d'Istria; de Zweden Kreutz en Manderstjern; de Italianen Pozzo-di-Borgo en Litta. Maar vooral de Duitschers waren talrijk onder de hooge ambtenaren: Schedo-Ferroti noemt er in één adem 20, die bevelhebbers van een legercorps waren (de rang van een *maréchal de France*) en een oneindig grooter aantal, die als brigade-commandant en als leden van den Staatsraad hebben gefungeerd of nog in dienst zijn[1]. Er zijn enkele duitsche namen, die men voortdurend ontmoet in het leger, in den staatsraad, in het ministerie, in de diplomatie en in de naaste omgeving van den Keizer; men denke slechts aan: Adlerberg, Budberg, Pahlen, Korff, Rönne. Kaulbahrs, Stakelberg, Albediel, Nesselrode, Lieven en Hahn. - Deze vreemdelingen bemerkten bij hunne komst in Rusland, dat het volstrekt onnoodig was russisch te spreken of te schrijven, dat het zelfs niet fatsoenlijk was dit te doen; zij maakten zich dus de moeielijke taal niet eigen, maar teerden op de fransche of duitsche vertalingen van hunne adjudanten of kanseliers; waarom zouden zij *plus Russes que les Russes* zijn? men maakte carrière doch zonder ooit het land en het volk te leeren kennen, waarvan men de taal niet verstond; het eigenlijke Rusland bleef buiten de bureaux en de ambtenaren bezagen het slechts van hun schrijflessenaar; welke gevolgen dit had, heb ik reeds meermalen herinnerd.

Uit het volk zelf, voor zoover het den toestand begreep, gingen meermalen stemmen op om zich tegen deze richting te verzetten; de blijspeldichter Gribojedoff gaf aan dit gevoelen lucht toen hij den held van een zijner comedies[2] liet zeggen: ‘De Heer vernietige dien walgingwekkenden geest van onbedachtzame, blinde, slaafsche navolging. Moge Hij eens iemand bezielen met een warm hart, wiens woord en voorbeeld ons

1 *Le Nihilisme en Russie*, pag. 91.
2 Dit blijspel is getiteld: ‘Wee den geest!’

geneest van dit droevige heimwee naar het vaderland van anderen.' - Die man, naar wien de dichter zuchtte, is Michael Katkoff geworden. Aanvankelijk had ook hij den tijdgeest gevolgd en was hij anglomaan geweest, maar toen hij in 1863 de hoofdredactie van de Moskousche Courant op zich nam, aarzelde hij niet met zijn verleden te breken en de banier der nationaliteit hoog op te steken. Hij toonde zijn volk met onvermoeiden ijver en groot talent, tot welke resultaten het tijdperk van Keizer Nicolaas had geleid; Rusland had nooit aan eigen toestanden, altijd aan die van anderen gedacht: alleen het leger was als eene nationale, maar dan ook voortreffelijke instelling beschouwd; de overwinnaars van Leipzig en Waterloo, de bedwingers van den Balkan werden voor onoverwinnelijk gehouden, totdat de Krimoorlog dezen waan op het wreedst had benomen. Wat Katkoff verlangde was, dat Rusland eindelijk zich zelf zou worden, hij drong aan op eene krachtige onderdrukking van den poolschen opstand, mits *zonder* hulp van vreemden, en toen de Polen den wanhopigen strijd hadden opgegeven, was hij het die luide en dagelijks liet hooren, dat Rusland nu den weg van binnenlandsche hervorming naar eigen behoeften op moest gaan. Zijne stem vond weerklank in de harten van honderdduizenden, en het nationale gevoel, eenmaal opgewekt, liet zich niet tot zwijgen brengen. Wat de Tchinovnik sedert hebben verricht, is geschied tegen den zin van het meest verlichte deel der natie; hun orgaan, de *Wjest*, opgericht om den invloed van Katkoff tegen te gaan, heeft zich niet kunnen staande houden.

Jammer maar, dat het nationaliteitsgevoel spoedig werd overprikkeld: de Moskousche courant werd aldra beschouwd als een orgaan van de Slavophilen, ofschoon zij met dezen nooit in verband heeft gestaan en zelfs op vele punten met hen verschilt. Beiden komen hierin overeen, dat hun vaderlandsliefde in chauvinisme ontaardt, en zoo uiterst prikkelbaar is, dat hare uitingen veelal heftig en oorlogzuchtig zijn. Deze Slavophilen, die hun middenpunt hebben te Moskou, verdienen eene nadere bespreking. Na den val van het eerste fransche keizerrijk was eene sterke reactie ontstaan tegen al wat deed denken aan wereldburgerschap; elke natie begon zich zelve te bewonderen, haar verleden te bezingen en te idealiseeren. Duitschland vooral was doordrongen van den tijdgeest, die zich weerspiegelde in zijne letterkunde en in zijne wetenschap, en zijn krachtigsten tolk vond in Hegel. Volgens den grooten duitschen

wijsgeer was de wereldgeschiedenis een *Fortschritt im Bewusstsein der Freiheit;* elk tijdperk had eene natie gehad, waarin de *Weltgeist* zich tehuis gevoelde; uit een metaphysisch gezichtspunt hadden de andere volkeren dan geen recht van bestaan en behoorden zij alleen het meest bevoorrechte volk na te streven. In vroegere eeuwen was deze Wereldgeest vleesch en been geworden in Egypte, in Perzië, in Israël, later in Griekenland en in Rome, eindelijk sedert den val van het Romeinsche rijk, in Duitschland, of beter gezegd, in het germaansche ras, waar hij zijn hoogste en meest volmaakte uitdrukking had gevonden. De hegelsche philosophie vond haren weg door de gansche beschaafde wereld en bereikte ook Moskou, waar destijds een kleine groep van jeugdige geleerden zich bezig hield met de beoefening van duitsche letterkunde en wijsbegeerte. Zij waren niet weinig geërgerd over de slotsom van deze nieuwe leer, waarin zelfs de naam Rusland niet werd genoemd, Rusland! dat de Turken had geslagen en tot machteloosheid gedoemd, dat Europa had bevrijd van het napoleontische juk, Rusland! dat van zijn besten geschiedschrijver[1] had vernomen, dat ‘de Muze der Geschiedenis voortaan òf moest zwijgen òf aan Rusland een eerste plaats toekennen in de lotgevallen der natiën.’ Maar terwijl zij de slotsom verwierpen, namen zij de grondstelling van Hegel aan: de Wereldgeest moest ergens schuilen, en al wilde men toegeven, dat hij heden de germaansche stammen had uitverkoren, eenmaal, spoedig misschien, zou ook het slavische ras zijn beurt krijgen. ‘Westelijk Europa,’ zoo riep een hunner[2] in vervoering, ‘is op den weg naar den ondergang. Maar wij zijn jong en krachtig en hebben geen deel aan de misdaden van Europa. Wij hebben eene grootsche roeping te vervullen. Onze naam staat reeds gegrift in de geschiedtafelen der overwinning; thans moeten wij de geschiedenis van den menschelijken geest doordringen van onzen geest. Ons wacht eene betere overwinning - de triumf van wetenschap, kunst en geloof - op de puinhoopen van het waggelende Europa.’ Deze en dergelijke gedachten vonden ingang bij een aantal hartstochtelijke ‘slavenvrienden’, gelijk zij zich noemden; men dacht zich de aarde verdeeld in twee halfronden: op het eene, het oostelijke, heerschte het griekschslavische ras, dat van Byzantium uit zijn geloof en zijn licht

1 Karamzín.
2 Prins Odóefski.

had ontvangen; op het andere heerschten Catholicisme en Protestantisme, d.i. priesterschappij en vrijdenken. De overwinning moest blijven aan het ras, dat de ‘christelijke deugd’ het zuiverst had bewaard en nergens meer kenmerkend te voorschijn kwam dan in Rusland, Daar was geen strijd tusschen de klassen der maatschappij, geen botsing tusschen staat en kerk; alle factoren werkten te zamen, en de zuiverste orthodoxie had de ontwikkeling geleid. Voor de Slavophilen is alleen de regeering van Peter I een donkere plek in dit verheven schilderij: deze had de westersche beschaving naar Rusland willen brengen en het was hem maar al te goed gelukt, maar de ‘breede slavische natuur’ had haar recht hernomen; de kern der russische natie, de boerenstand, was niet bezoedeld door deze ingevoerde beschaving, en bij den boerenstand, bovenal bij de *Mir*, de *molécule constitutive* der russische nationaliteit, moest de vervulling van Ruslands wereldzending beginnen. De leerstellingen van deze ‘slavenvrienden’ kwamen dus hierin overeen met de minder geëxalteerde en meer praktische richting van Katkoff's orgaan, dat het nationaliteitsgevoel op den voorgrond trad, dat een heftige strijd werd gevoerd tegen het nabootsen van vreemde toestanden, het invoeren van buitenlandsche beschaving. Beiden vergaten in hunne overdrijving, dat er buiten Rusland nog wel iets te zien en te leeren valt, dat wetenschap en kunst geen vaderland hebben, maar hare zegeningen uitstorten over de geheele denkende en gevoelende menschheid. Katkoff evenwel overdrijft bij uitzondering, als hij een storm heeft te bezweren, of als zijne gevoeligheid is opgewekt; de Slavophilen daarentegen overdrijven uit overtuiging; de voortreffelijkheid van het slavische ras boven alle anderen is hun credo. In de *société russe*, gelijk de hooge kringen te St. Petersburg zich gaarne noemen, beschouwt men hun streven als eene onschuldige, provinciale excentriciteit, zooals men er te Moskou altijd eene schijnt te moeten hebben; de onpartijdigheid echter vordert te erkennen, dat zij een grooten invloed hebben uitgeoefend op het lot van den boerenstand en van de lagere volksklassen in het algemeen, dat zij krachtig hebben medegewerkt om Rusland te emancipeeren van vreemde invloeden, en dat zij door hunne panslavistische droomen de westersche diplomatie meermalen met angst hebben vervuld. Zij droomen van een grooten slavischen statenbond, waarin Rusland de hegenomie voert, en zij hebben iets over voor de verwezen-

lijking van deze luchtkasteelen. Zij zijn rijk en gebruiken hun geld om propaganda te maken in de transleithaansche landen, in Turkije en Griekenland; zij hebben jonge Bulgaren in Rusland eene opvoeding gegeven en hunne agitators uitgezonden naar Creta, naar Servië en naar Bulgarije; alleen met Griekenland zijn zij op gespannen voet geraakt, sedert de *hellenic factor in the Eastern Question* zelfstandig op den voorgrond is getreden. Dat deze panslavistische richting een gevaar is voor de geheele wereld, zal niemand kunnen ontkennen. Een volk, dat meent het uitverkoren volk te zijn, waar de *Weltgeist* een schuilplaats zoekt, is altijd gevaarlijk, hetzij dat volk door Genghis-khan, door Mohammed, door Caesar, door Lodewijk XIV, door Napoleon, door Moltke, of door een nog sluimerenden russischen overweldiger wordt geleid naar de overwinning. Dit gevoelt Europa en het verzet zich, schoon zwak, tegen het dreigende gevaar, maar naarmate de hooge regeering te St. Petersburg zich laat terughouden door rechtmatige vrees voor europeesche verwikkelingen, vermeerdert de ontevredenheid der Slavenvrienden, die niet zouden opzien zelfs tegen eene omverwerping van den troon, indien voor dezen prijs de panslavische statenbond kon worden gekocht.

In de dagen, toen de Hegelsche wijsbegeerte te Moskou werd beoefend, was er een student, wiens naam eenmaal op aller lippen zou komen. Hij had een russischen vader en eene duitsche moeder, en deze gemengde afkomst verloochende zich niet in den zoon; hij was Hegeliaan, maar *jong*-Hegeliaan, hij geloofde aan de voortreffelijkheid van het germaansche ras, maar hoopte op de nog grootere voortreffelijkheid van het slavische; toch was hij geen Slavophiel in den technisen zin van het woord, want de kennismaking met de fransche Encyclopaedisten had hem een tegenwicht verschaft tegen de duitsche wetenschap en hem tevens doen twijfelen aan de noodzakelijkheid van den eenhoofdigen regeeringsvorm. Toen deze jongeling zijne studiën te Moskou had zien afbreken door de ‘blauwen’, en sedert onder politietoezicht in de provincie leefde, gaf hij zijne eerste werken in druk onder den pseudoniem Iskander; veel opgang maakten zij niet; alleen zijne romans: ‘Wie heeft schuld?’ en ‘Docter Krupoff’ trokken de aandacht van zijne landgenooten. Maar toen diezelfde Iskander eindelijk van zijne regeering een verlofpas had bekomen en in het jaar '48 de fransche en italiaansche woelingen met eigen oogen had gadegeslagen, toen hij uit het

buitenland revolutionaire brieven en romans naar Rusland zond, waar de censuur ze verbood, aarzelde hij niet zijn naam te noemen, die weldra een tooverklank zou zijn voor duizenden van zijne tijdgenooten: Alexander Herzen was die naam. De ‘doorluchtige balling van Londen,’ gelijk zijne bewonderaars hem noemden, begreep dat het beter was niet in zijn vaderland weder te keeren, maar in de britsche hoofdstad eene ‘vrije russische pers’ te stichten; daar verscheen een aantal staatskundige brochures van zijne hand; daar verscheen ook, tot aan zijn dood, twee malen 's maands het vermaarde tijdschrift *Kólokol*, de Klok. Het succès van dit blad was verbazend, vooral in den tijd, toen de hervormingsperiode begon, een succès, deels te danken aan het talent van den redacteur, deels aan het pikante nieuws, dat hij zijne lezers voorzette onder de vaste rubriek: ‘Zou dat waar zijn?’ - Herzen had, toen hij nog in Rusland vertoefde, de ambtenaarswereld leeren kennen in de bureaux te Perm, Novgorod en St. Petersburg; hij kende de staatsmachine, wat hij alleen noodig had was: *nieuws* uit zijn vaderland. Daaaraan ontbrak het hem niet: een aantal correspondenten hield hem voortdurend op de hoogte van hetgeen er omging; schandalen uit het russische ambtenaarsleven en zelfs uit het private leven van hooggeplaatste personen vulden de kolommen van zijn Kólokol, die bovendien gastvrijheid verleende aan alle door de russische censuur verboden geschriften, en terwijl Herzen zich hierdoor een ruimen kring van lezers verzekerde, maakte hij van deze gelegenheid gebruik om in zijne hoofdartikelen propaganda te maken voor zijue republikeinsche leerstellingen. Vijanden beweerden, dat niemand de hoofdartikelen, iedereen de rubriek: ‘zou het waar zijn?’ las, maar dit is onaannemelijk: de Kólokol had dan, gelijk de *Lanterne* van Rochefort, een *succès de scandale* kunnen hebben, maar er zou nooit één ‘hertzenist’ zijn geweest Ik heb nooit van ‘rochefortisme’ hooren spreken; het ‘hertzenisme’ daarentegen is gedurende een tiental jaren eene bepaalde uiting van den russischen geest geweest. Toch was Herzen niet de man om een hervormer van zijn volk te zijn; zijne scherpe kritiek was bijkans uitsluitend eene afbrekende; de vraag, hoe het nieuwe Rusland moest worden opgebouwd, bleef onbeantwoord, en bovendien twijfelde men aan de geloofwaardigheid van veel, waarop hij zijne stellingen bouwde. ‘Herzen ist ein Mann von Geist gewesen,’ zegt Golowin, ‘aber

er ist immer neben der Wahrheit geblieben; seine *Entwicklung der revolutionären Gedanken in Russland* bewies nur, dass es dergleichen dort wenig gab.' Hij was intusschen een man naar het hart van de republikeinen, vooral van de fransche in de dagen van het tweede keizerrijk; zijne afbrekende werkzaamheid heeft het voortwoekeren van het nihilisme krachtig bevorderd en Golowin beweert, dat Herzen kort vóór zijn dood 'tot het nihilisme is bekeerd.' De Kólokol had, vooral in de eerste jaren, al het aantrekkelijke van de verboden vrucht: van elk nommer werd een zeker aantal exemplaren over de grenzen gesmokkeld en door het russische publiek als verslonden; voorzichtig liet men ze gaan van hand tot hand, of wel er werden afschriften of uittreksels van gemaakt, die zorgvuldig werden geborgen, zoodra de geestverwanten er kennis van hadden genomen. Herzen sprak niet tot de regeering, maar tot de natie, vooral tot het jonge geslacht, en in vele kringen werd hij als de Apostel van eene betere toekomst beschouwd. Verzet tegen de gevestigde machten werd de leus, waarmede de hertzenisten ten strijde gingen, of beter gezegd rustig tehuis bleven; en op de verstandige vraag, die Schedo-Ferroti aan één hunner deed: 'Wie meent ge, dat den storm zal bezweren, wanneer het u eenmaal gelukt zal zijn alle hartstochten in beweging te brengen?' wist men alleen te antwoorden, dat later de tijd zou komen om iets nieuws te scheppen; eerst moest het oude worden afgebroken[1]. - In 1862, toen de invloed van Herzen zijn toppunt had bereikt, waren er op zijn raad tallooze geheime vereenigingen ontstaan, waarvan niemand recht wist, wat zij wilden, maar waarvan iedereen begreep, dat zij revolutionaire bedoelingen hadden: de gansche russische maatschappij ging gedrukt onder een gevoel als van de luwte die den storm voorafgaat, maar de storm liet zich wachten; thans is het zoover gekomen, dat er geen hertzenist meer is in het geheele rijk, hetgeen echter niet insluit, dat de ontevredenheid en het verzet tegen de gestelde machten niet is blijven bestaan: integendeel, vermoedelijk worden de meesten van hen, die zich eenmaal schaarden om de banier van de Kólokol, thans aangetroffen in de gelederen der nihilisten; de 'doorluchtige balling van Londen' heeft hun althans den weg gemakkelijk genoeg gemaakt.

1 U.s., blz. 60.

Alvorens tot de nadere beschouwing van het veelbesproken nihilisme over te gaan, wil ik met een enkel woord gewagen van eene andere klasse van ‘ontevredenen’, van de Socialisten. Hun hoofd in Rusland was Michael Bakunin, wiens veelbewogen leven evenwel valt in een ander tijdperk dan dat, hetwelk ik thans bespreek; in '48 en '49 was hij te Berlijn, te Dessau en te Dresden aan de spits der socialistische beweging, totdat de oostenrijksche politie hem in handen kreeg en aan de russische uitleverde; hij werd letterlijk ‘weggemoffeld’, ik weet geene betere uitdrukking voor zijne opzending naar eene plaats, die aan niemand bekend was, totdat op zekeren dag de prefect van politie, prins Vasili Dolgorukoff, werd verrast door eene depêche uit Londen, waarin Bakunin zelf hem zijne behouden aankomst in veilige haven berichtte. Sedert dezen grap heeft men weinig of niets meer van hem gehoord, maar het socialisme is gebleven.

Vóór eenige jaren (als ik mij niet bedrieg in het jaar 1874, maar het juiste tijdstip is mij ontgaan) werd het Russische publiek door een circulaire van den minister van onderwijs en een van den heer Jikareff, procureur-generaal van Sarátoff, opmerkzaam gemaakt op de vorderingen van het socialisme in het midden en in het zuiden van het rijk. De geheime politie had met den zooeven genoemden magistraat een onderzoek ingesteld, waarvan de uitslag was, dat 770 personen, waaronder 158 vrouwen, waren gecompromitteerd; men beweerde op het spoor te zijn gekomen van eene uitgebreide samenzwering, die zóó geheimzinnig was voorbereid, dat het onmogelijk was alle schuldigen te treffen. Een paar honderd ‘verdachten’ werden gevangen genomen, sommige werden veroordeeld, de meeste vrijgesproken wegens gebrek aan bewijs, maar inmiddels vond men eene geheime drukkerij te Moskou, die door een ambtenaar werd bekostigd en door een anderen ambtenaar bestuurd, en onder de gecompromitteerden trof men edelen, boeren, magistraten, rechters, leden van den Zemstvo, studenten, officieren en dames aan. De ongeregeldheden vóór de Kazàns-kerk, in het laatst van 1876, werden mede aan de socialisten geweten, en het ‘proces der 50’, dat ten vorigen jare werd behandeld, toonde niet dubbelzinnig aan, dat van Moskou uit eene socialistische beweging was georganiseerd in de provinciën Vadimir en Sarátoff, in Tula, Kieff en Odessa. Het moskovitische hoofdcomité had in deze provinciën en steden *kroujki* (clubs)

georganiseerd, aan welke het wapenen en oproerige geschriften uitdeelde, en uit de debatten van het rechtsgeding bleek, dat de organisatie in haar soort voortreffelijk was: onder de leden dezer clubs was volledige gelijkheid, men vertrouwde elkander en gehoorzaamde aan de besluiten van het hoofdcomité; elk lid had het recht eene nieuwe club op te richten, waarvan hij dan voorzitter werd; deze voorzitters vormden het verband tusschen de kroujki en hielden voeling met het algemeen bestuur. De namen der leden van het hoofdcomité zijn in het proces niet bekend geworden; wel weet men, dat verscheidene hunner in het buitenland vertoeven. Een russische socialist, die tot een kroujok toetreedt, zweert de bestaande maatschappij af; zijn taak is ‘onder het volk te gaan’, als arbeider zijn loon te verdienen en zijne medearbeiders te winnen voor de ‘heilige zaak’. In de clubs oefent het gesproken woord zijn kracht; daarbuiten worden brochures verspreid en aan het volk uitgelegd, leeskabinetten en spaarbanken opgericht om propaganda te maken. Nu en dan worden demonstraties in het openbaar gedaan, waarbij een van de leden een bende aanvoert, die niets met de clubs gemeen heeft, maar zich voor geld of vodka laat verleiden; de aandacht van de politie wordt hierdoor afgeleid van de eigenlijke menners en de clubgenooten hopen hierdoor aan de regeering schrik in te boezemen. Zij hebben een geheime taal, valsche paspoorten en cijferschrift.

Is de hegelsche philosophie de oorsprong van de ultra-nationale richting geweest, Fourrier is de Apostel van de russische socialisten; zijne leer wordt ijverig gebruikt door de russische propaganda, maar het is te betwijfelen, of hier een vruchtbaar veld is voor de ontwikkeling van fransche utopieën. In het algemeen heeft het socialisme noodig bekwame leiders en ontwikkelde volgelingen; de leiders nu ontbreken niet, en hun organiseerend talent is voldoende gebleken, maar wat is een veldheer, ook de beste, zonder soldaten? Een fransche, duitsche of engelsche werkman heeft meestal iets geleerd; hij bezoekt zijn club en leest zijn dagblad, hij luistert naar zijne redenaars en juicht die toe, omdat hij begrijpt wat zij zeggen. Maar de russische werkman is nog geen *chair à révolution*, gelijk Courrière het uitdrukt[1]; hij heeft niets geleerd en begrijpt niets

1 *Le socialisme russe* in de Revue Britannique van Mei 1877.

van hetgeen de volksleiders hem als weldaad willen opdringens Wat hij ziet is, dat nu en dan eene oproerige beweging plaat, heeft, dat eenige deelnemers worden gevat en dat vele hunner in de mijnen van Siberië boeten voor hun verzet; dit beschouwt de russische werkman nu juist niet als een weldaad, en de toespraken van de redenaars, die hij niet begrijpt, laten hem dus dubbel koud. Bovendien is het twijfelachtig, of de leiders, al hebben zij talent van organiseeren, ook overigens op de hoogte van hun taak zijn; daartoe behoort meer dan een warm hoofd, waarin eene oppervlakkige kennis van buitenlandsche brochures de hersenen vult. Fourrier zelf is in onze dagen reeds bijna vergeten; zijne leer is voor de beoefenaars van de sociale wetenschappen ongetwijfeld belangrijk, maar het gezond verstand der menigte heeft hem reeds lang verbannen naar de republiek Utopia. De ‘arbeidende klasse’ is bovendien, gelijk ik vroeger opmerkte, in Rusland weinig talrijk; de onderste *couches sociales* worden gevormd door de boeren, en deze hebben, dank zij de Mir, een bestaan; de Mir denkt, handelt en zorgt voor hen; waarom zouden zij verlangen, dat de Staat, d.i. voor hen de regeering te St. Petersburg, die hunne belangen niet kent, een zorg overneemt, die zij niet noodig hebben?

Intusschen is het onjuist met de ultra-nationalen te beweren dat in Rusland geen pauperisme bestaat. Het is mij niet gelukt eenige gegevens te vinden omtrent armenzorg, die toch in Rusland, gelijk overal elders, noodig is, maar een feit is dat er armoede en nijpende armoede wordt geleden, op het platteland zoowel als in de steden, en het is ook een feit, dat deze *pauperes* nu en dan blijken ‘ontevredenen’ te zijn van de gevaarlijkste soort. De russische politie beweert, dat hun verzet eveneens georganiseerd is, en dat met name het geheime genootschap *Exaspération* voortdurend de bezittende klassen bedreigt; Golowin echter houdt vol, dat dit genootschap alleen in de verbeelding der politie bestaat. Maar hoe het zij, als er eene uitbarsting komt, dan leert Rusland met schade en schande, dat de stelling: ‘hier is geen pauperisme’ louter grootspraak is. In 1862, toen een groot deel der schamele bevolking te vergeefs zocht naar werk, toen bedelarij en landlooperij verbazende proportiën begonnen te nemen, brandde Petersburg gedurende 4 achtereenvolgende dagen. Voortdurend werden brandbrieven gevonden, en als dan de bedreigde plek nauwkeurig

werd in het oog gehouden, braken de vlammen uit aan een tegenovergesteld gedeelte der stad; vrouwen en straatjongens, die voorgaven haring te verkoopen, bestreken de huizen met brandbare stoffen en voedden op deze wijze het vuur; de mannen namen de kansen waar om te plunderen te midden van de algemeene verwarring. Weinige weken nadat men het vuur in de hoofdstad meester was geworden, brandde de stad Simbirsk af, daarna Ostaschkoff in het gouvernement Tver; de bevolking begon toen de lynchwet toe te passen en wierp de vermeende of wezenlijke brandstichters in de vlammen. De vagebonden werden nu voorzichtiger en staken uit baldadigheid bosschen in den brand; toen eindelijk de sappeurs ook deze boschbranden wisten meester te worden, zag men langzamerhand de misdadige woede bekoelen. Deze feiten zijn thans bijkans vergeten, maar zij zijn daarom niet minder waar, en zij bewijzen tot welke uitersten de proletariërs ook in Rusland kunnen komen. Vermoedelijk waren zij zonder eenig beginsel, maar handelden deels op hoop van buit, deels uit afgunst, deels als tijdverdrijf. De regeering heeft er den Polen de schuld van gegeven, maar zonder eenig bewijs.

Van gansch ander gehalte zijn de ontevredenen, die men ‘constitutioneelen’ zou kunnen noemen. Voor zoover ik weet, bestaat tusschen hen geen bepaalde band, maar men vindt hen in elken beschaafden kring en vooral in de beide hoofdsteden; ik bedoel die tallooze, bezadigde, ordelievende mannen, die voor hun vaderland uitsluitend heil verwachten van eene geschreven grondwet. Misschien is de tijd niet ver, dat aan hun grief een einde wordt gemaakt: Turkije zelfs heeft eene grondwet en eene vertegenwoordiging, het tweede fransche keizerrijk had een Wetgevend Lichaam, een Senaat en een Constitutie: het nieuwe duitsche rijk heeft zijn Rijksdag en eene ministerieele verantwoordelijkheid op papier; waarom zou Rusland ook niet - als het met aandrang wordt verlangd - een grondwet kunnen verkrijgen? wel te verstaan een perkament, waarop de Keizer eenige nieuwe weldaden in den vorm van moderne, vrijzinnige staatsinstellingen schrijft, maar dat een perkament blijft zonder ooit eene waarheid te worden. Elders gaf ik de gronden voor mijn gevoelen, dat Rusland althans niet dan na een reeks van tijd, rijp zal zijn voor de invoering van eene grondwettige monarchie. Als Alexander II zijn hervormingswerk wil kronen door de afkondiging van eene vrijzinnige grondwet, dan zullen

de constitutioneelen hun wensch hebben, maar - om spoedig dubbel teleurgesteld te worden door de koude werkelijkheid.

En nu eindelijk de laatste rubriek van ontevredenen: de Nihilisten! Sedert eenigen tijd hebben zij, na jaren van rust, op nieuw en zeer sterk de aandacht getrokken, en er wordt niet weinig onzin omtrent hen opgedischt. Ik zal trachten duidelijk te zijn bij de beantwoording der vraag, wat eigenlijk door dezen geheimzinnigen klank wordt aangeduid.

De Nihilisten hebben zich aanvankelijk niet zelven zoo genoemd; de naam werd hun gegeven door hunne bestrijders, die beweren dat hun streven is: al het bestaande tot niets te maken. Naar de opvatting van deze tegenstanders zijn zij de vleesch geworden geest van Mephistopheles en is hun credo, gelijk het zijne: *Alles was entsteht ist werth dasz es zu Grunde geht*. Staat, godsdienst, maatschappij, gezag, familieleven alles wordt door hen ondermijnd, omdat het tot ondergang gedoemd heet; werd dit vernielingswerk voltooid, dan zou de Leugengeest alleen staan op de doodsche, onvruchtbare aarde. De Nihilisten zelven hebben de vergelijking aangenomen, maar met eene wijziging: zij beschouwen zich gaarne als *der Geist, der stets verneint*, die alles onderzoekt, aan niets onvoorwaardelijk geloof hecht en het op aarde *herzlich schlecht* vindt. Zij willen *niets* van hetgeen anderen willen, omdat zij volhouden, dat dit alles is beproefd, doch dat niets proefhoudend is bevonden; staat, godsdienst, maatschappij, gezag, familieleven, gelijk zij die kennen, hebben voor hen geen waarde; integendeel zij beschouwen dit alles als belemmeringen op den weg van den vooruitgang.

Vraagt men hun wat zij willen, hun antwoord is: Niets van hetgeen is. Hun verzet is negatief; zij weten, wat zij *niet* willen, maar zij hebben slechts een vaag begrip van wat zij wel willen; dit is een karaktertrek van hunne richting, waardoor de naam nihilist eenigszins is gemotiveerd, en zij hebben ook in dit opzicht den naam aangenomen, die oorspronkelijk bestemd was hun als een verwijt in de ooren te klinken.

Aanvankelijk was het nihilisme geene georganiseerde, staatkundige of sociale partij, het was eene wijsgeerige richting, gelijk liberalisme, humanisme, pessimisme, positivisme of hoe deze *ismen* meer mogen heeten; eerst langzamerhand en door den loop der omstandigheden kreeg deze richting ook een staatkundig en sociaal karakter, totdat zij de macht is geworden, die thans niet ten onrechte de russische gemoederen verontrust.

Hoe zonderling en paradoxaal het moge klinken: het nihilisme is een loot van het positivisme! Auguste Comte was de wijsgeer, wiens denkbeelden zulk een machtigen invloed hebben gehad op de gemoederen van het jonge Rusland; evenals bij den meester heeft ook bij de leerlingen de wijsbegeerte eene politieke wending genomen, en nu de Russen hunne leerstellingen in praktijk brengen, zijn zij, misschien ondanks zichzelven, samenzweerders, sluipmoordenaars en oproermakers geworden. Het is hier de plaats niet om in eene ontwikkeling te treden van Comte's wijsbegeerte[1]; ik kan slechts in weinige trekken aangeven, wat de wetenschap door positivisme verstaat. Het is, om met Huet te spreken, ‘niet een leerstelsel, maar eene methode, een standpunt. Zijn inhoud bestaat uit de groote resultaten der echte wetenschap op ieder gebied. Comte's streven was om ‘de uitkomsten der physiologische wetenschap te verbinden met de openbaringen van de collectieve geschiedenis der menschheid;’ hij waarschuwde voor het geloof aan bovennatuurlijke tusschenkomst en ontraadde het zoeken naar den oorsprong van alle dingen; hij kende alleen stellige feiten en wilde eene wijsbegeerte bouwen op het stelselmatig geordende geheel dezer feiten. Deze methode werd door Comte toegepast ook op de sociale wetenschap; naast zijne *Philosophie positive* stond zijne *Politique positive*, later door hem *Politique positiviste* genoemd; hij zou de maatschappij hervormen, niet door de utopiën van Saint-Simon, met wien hij in zijn jeugd had gedweept, maar door de logica der positieve feiten; de godsdienst, dien hij op zijn weg ontmoette, werd ter zijde gesteld, want de stellige feiten leerden, dat er geen andere godsdienst was dan die der menschheid, en Comte, wien het niet aan gevoel van eigenwaarde ontbrak, noemde en waande zichzelven den ‘Hoogepriester der menschheid.’ Dit laatste echter was geen ‘stellig feit,’ en de eenige verschooning voor deze aanmatiging zoek ik hierin dat de groote positivist inderdaad eenigen tijd krankzinnig is geweest[2].

Het is bekend, dat Comte, vooral na de uitgave van zijn

1 Wie hiervan meer verlangt te weten, raadplege: Stuart Mill's opstel in de *Westminster Review*, April 1865; Littré, *Auguste Comte et la philosophie positive* en de belangrijke studie van Dr. l'Ange Huet: *De methode der positieve philosophie volgens Auguste Comte* (Leiden, 1866).

2 Gedurende deze krankzinnigheid, die zich omstreeks de helft van zijn leven openbaarde, teekende hij zich: *Comte-Brutus Bonaparte* (Littré, pag. 131).

Catechismus (1850) hartstochtelijke aanhangers heeft gevonden, en zonder dat men hiervan misschien in Westelijk Europa bewust was, werden nergens meer Comtianen aangetroffen dan in Rusland. - De studeerende jongelingschap greep met beide handen de nieuwe leer, of beter gezegd de nieuwe methode aan, aanvankelijk zuiver wijsgeerig, later, om ze toe te passen op de staatkunde en op de maatschappelijke verhoudingen. Van haar standpunt bestreed zij de leerstellingen der grieksche kerk en predikte de 'godsdienst der menschheid;' positieve feiten, aan de physiologie ontleend, maakten, dat het burgerlijke huwelijk, en in het gevolg daarvan het familieleven, werden over boord geworpen. Eindelijk: de brutale feiten van het dagelijksche leven toonden zoo duidelijk mogelijk aan, dat de staatsmachine niet bruikbaar meer was. Naarmate nu van het standpunt, waarop de beoordeelaar zich stelt, is de russische Comtiaan (de nihilist) een verwaten bewonderaar van zijne eigen voortreffelijkheid, een monomaan, die meent de wijsheid in pacht te hebben[1], of wel de 'hoogepriester' van den rein-menschelijken godsdienst, die op den grondslag der bekende feiten eene nieuwe menschen-maatschappij wil opbouwen. Tusschen deze beide uitersten is, dunkt mij, plaats voor een derde standpunt, vanwaar men het nihilisme beschouwt als een overspannen uiting van eene gemoedelijke overtuiging. De menschelijke geest wordt door Laboulaye terecht vergeleken met den stoom: 'comprimé à outrance, il éclate; respecté dans sa force; il fait tout marcher'[2], in Rusland nu is het verstand *comprimé à outrance;* de positieve methode, die de veiligheidsklep had kunnen zijn voor de russische maatschappij, heeft dezen druk allereerst ondervonden; wat voor haar een zegen had kunnen zijn, werd een ziekteverschijnsel, een kanker, die invreet in hare edelste deelen.

De oorsprong van het nihilisme ligt alzoo buiten de staatkunde, op het gebied van wetenschap en wijsbegeerte; hierdoor wordt het verschijnsel verklaard, dat de meeste aanhangers zijn te vinden onder de studeerende jongelingschap en onder de vrouwen. Met halve kennis of een vernis van kennis toegerust, omhelst het jonge Rusland de nieuwe leer, en wat de vrouwelijke bevolking aantrekt, is deze 'godsdienst der menschheid,' dit humanisme, dat overal op den voorgrond treedt als een

1 Zóó schetst hem Schedo-Ferroti in zijn belangrijk werk, hierboven aangehaald.
2 *le Prince-Caniche*.

ideaal, zoo hemelsbreed verschillende met de werkelijkheid. - Intusschen kon het niet anders, of de wijsgeeren van gisteren zouden de revolutionairen van heden worden. - In de eerste jaren van keizer Alexanders regeering, toen de meesten niet vertrouwden op de vrijzinnige bedoelingen van den souverein, werd voor het eerst van Londen uit eene stem gehoord, die destijds doorging voor een orgaan van het Nihilisme. Het orgaan noemde zich 'Comité londonnien de la Société Cosmopoétique des gardiens des vraies lumières;' ik moet gulweg bekennen, dat het mij niet duidelijk is, wat deze naam beteekent, dat ik onwillekeurig òf aan wartaal, òf aan dieventaal denk. De onzin, die door dit comité werd uitgekraamd, was zóó groot, dát elk redelijk mensch er koud bij bleef, maar de proclamatiën waren dan ook meer aan het adres van de onontwikkelden, en het is te vreezen, dat ze daar maar al te veel ingang vonden. Vooral koningsmoord werd geprezen als de beste en edelste daad, die denkbaar was, 'le fait sublime, le Fait des Faits.' In een van deze walgingwekkende stukken, geschreven na den moordaanslag van Karakozoff, heet het: 'De Schepper gaf den mensch de Rede, dus den wil om al of niet adders en tweevoetige tijgers, die monarchen heeten, tot meester te hebben. - Vatten kon men ze niet, ze opsluiten ook niet; de Daad der Daden, de onbaatzuchtige en onvoorwaardelijke opoffering moet dus worden ten uitvoer gelegd zonder fanatisme, maar logisch.' - Het Moscovitische Comité beantwoordde dit stuk met een soortgelijk maar nog wonderlijker; bij de lezing van dit geschrijf weet men niet, of men waakt of droomt; de slotsom is, dat de tegenstanders worden uitgenoodigd het antwoord op hunne beschuldigingen te gaan halen bij 'het werk van den Dichter der menschheid, bij den verdediger van de Poëzie van Christus, en Stichter van ons Genootschap, onder den titel: Vonnis en gewijsde van de Poëzie tegen de Staatkunde.'

Dit schijnt mij toe geen bijster duidelijk adres te zijn.

Het is nu 10 of 12 jaren geleden, dat deze 'Werelddichters' hunne wonderlijke taal deden hooren; in die dagen beweerden personen, die het konden weten, dat de 'Wachters van het ware licht' nihilisten waren. Het hangt er maar van af, wat men door een nihilist verstaat: *als* deze naamlooze penvoerders van het genootschap eene bedoeling hebben gehad met de wartaal, die zij schreven, dan was hun doel zeker het sloopen van

de monarchie, het vervangen van iets door niets, en daar men zich had aangewend elken revolutionair een nihilist te noemen, liet de bewering zich, van dit standpunt gezien, verdedigen. Maar zeker waren deze koningsmoordenaars, die zich ergerden aan Herzen, omdat hij den aanslag van Karakozoff openlijk en oprecht had afgekeurd[1], geene nihilisten in den technischen zin van het woord; althans van Comte, den geestverwant van Stuart Mill en Littré, hadden zij zulke stellingen niet geleerd. De eigenlijke nihilisten bewogen zich destijds nog hoofdzakelijk, zoo niet uitsluitend, op het gebied der wijsbegeerte, en verdedigden daar de nieuwe leer van Moleschott, Büchner en Darwin tegen de volgelingen van Hegel en Schelling. Zij waren mannen van het type als Bazaroff, den held van Tourguenjeff's roman: *Pères et Enfants*, of vrouwen, zooals Schédo-Ferroti[2] er eene te Baden-Baden ontmoette in mademoiselle Z...., een allerbekoorlijkst jong meisje van even 20 jaren, dat droomde van eene verjongde maatschappij, en in haar onschuld de familieverhouding van Loth en zijne dochters prees en de stellingen verdedigde van den naamloozen schrijver der *Fruits of Philosophy*. - Maar op dit tijdperk volgden de jaren der groote verwachtingen, waarin geen enkele Rus, die gewoon was te denken, het oog kon afwenden van de ‘nieuwe aera’. De nihilisten behoorden tot de meest aandachtige toeschouwers - en medewerkers. De socialistische droomen hadden zij vaarwel gezegd, de deeling van het onmetelijke rijk in een tal van kleine Utopia's was niet meer het ideaal, waarnaar men streefde; zij vonden Fourrier en Saint-Simon dwepers ter goeder trouw, en, al bleef Proudhon een van hunne Apostelen, zij schaarden zich onder de banier van Katkoff, zij wilden een sterk en eenig russisch rijk en geloofden vast, dat de wedergeboorte der wormstekige oude wereld van Rusland zou uitgaan. In die dagen, toen Tourguenjeff zijn roman *Fumée* schreef, stonden de nihilisten zeer nabij de Slavophilen, en evenals deze wachtten en hoopten zij op de groote hervormingen, die in den Raad van State te St. Petersburg tot rijpheid kwamen. De bittere teleurstelling, die alle vrijzinnige Russen hebben ondervonden, toen zij de hervormingen in praktijk zagen brengen, beving ook

1 In een hoofdartikel van den Kólokol, getiteld: ‘Irkutsk en Sint-Petersburg’, dat destijds groot opzien baarde en aan het londensche comité zijne zonderlinge proclamatie ontlokte.
2 Ik noem steeds den pseudoniem, omdat ik zijn waren naam niet ken.

hen, en sedert 1873 ongeveer is het nihilisme de uitdrukking van deze algemeen gevoelde ontevredenheid. De wijsgeerige methode, zoo meende men, moest worden toegepast op de sociologie; Rusland moest niet alleen wetenschappelijk, maar ook staatkundig en maatschappelijk geëmancipeerd worden, en nu stond men voor het *impasse*, waarvan ik vroeger gewaagde: een rijk als het russische, dat de helft van twee werelddeelen omvat, moet, als het één en ondeelbaar zal blijven, noodzakelijk een groot en goed gecentraliseerd korps ambtenaren hebben, maar juist deze maken de bureaucratie onvermijdelijk, en de bureaucratie is de standvastige remmachine, die elken vooruitgang weet tegen te houden. De nihilisten, die het onvereenigbare wilden vereenigen, die een gecentraliseerd Rusland verlangden zonder eene sterk gecentraliseerde regeering, verklaarden den oorlog aan de Tchinovnik; hun verzet was aanvankelijk geheel wettig, maar wat baatten hunne protesten, die door de ambtenaren met een glimlach werden verwezen naar de snippermand? Wat baatten hunne dagbladartikelen, die door de censuur, als gevaarlijk, werden verminkt of verbrand? Zou Rusland eeuwig gedoemd zijn tot stilstand, terwijl zij, de hoogepriesters der menschheid, leefden en werkten? Die gedachte was voor de nihilisten onverdragelijk, en hunne gelederen werden langzamerhand aangevuld door ontevredenen van allerlei soort, vooral door den jongen adel, die door de opheffing van het lijfeigenschap uit het vaderlijk erfdeel gestooten, en zonder lust of gelegenheid om ambtenaar te worden in eenig afgelegen Gouvernement, revolutionair was geworden. Toen kwamen de Nejdanofs uit Tourguenjeffs *Terres Neuves* op het tooneel, teen volgden de ongeregeldheden te St. Petersburg, te Kieff, te Moskou, te Odessa, die nog in aller geheugen liggen, de aanslag op Trepoff, de moord op Mezensoff, de organisatie eindelijk van eene geheime regeering, die besluiten neemt en vonnissen velt als in de dagen van het Vehm-gericht en van de poolsche revolutie, en aan hare besluiten met eene schrikwekkende zekerheid uitvoering weet te geven. Eenmaal dien weg ingeslagen, is het niet te verwonderen, dat de ongerusten allen over één kant beginnen te scheren, dat ook de Solonnires verdacht zijn in de oogen der ‘blauwen’. Als men leeft, als men een hart en een hoofd heeft, zegt Tourguenjeff, dan gaat men door voor een zieke. Zijn Solonnire heeft een ideaal, maar hij houdt niet van phrases, hij is ontwikkeld, schoon uit nederige ouders geboren, hij is een eenvoudig man

maar die weet wat hij zegt; aan zulke mannen heeft Rusland behoefte, maar zij worden verdacht en steeds verder verwijderd van de bestaande maatschappij, waarvan zij eindelijk verbitterde vijanden worden, terwijl zij oneindig veel goeds hadden kunnen verrichten.

Thans is er geen twijfel meer, dat de nihilisten het veld van bespiegeling hebben verwisseld voor dat der daad; zij zijn handelend opgetreden, maar, gelijk in den aard der zaak ligt, in het geheim, in het duister. Evenals de Carbonari hunne *vendita* en de russische socialisten hun *kroujok*, zoo hebben ook de nihilisten hunne club, die niet te groot moet zijn, maar voortdurend nieuwe clubs moet afscheiden, totdat de propaganda is voltooid. En hoewel het tot nu toe niet is bewezen, zoo is toch evenmin redelijke twijfel mogelijk, dat er ook eene *vendita suprema*, een hoofdcomité, bestaat, vermoedelijk te Moskou, 'het hart van het land', dat bevelen geeft, waaraan onvoorwaardelijk wordt gehoorzaamd. De eerste nihilistische clubs zijn opgericht in eenige academiesteden; reeds vóór 10 of 12 jaren wist men, dat er bestonden te St. Petersburg, te Moskou, Kazàn, Charkoff en Kieff, dus juist in de brandpunten der wetenschap, onder het meest denkende deel der natie. Later ontstonden er, gelijk wij thans weten, te Odessa, Cherson, Kursk, Tula, Twer, Ekaterinoslaff, Pultawa, Tver, Novgorod, Wolokolamsk, Sarátoff, en het vermoeden is gerechtvaardigd, dat elke gouvernementsplaats, de meeste overige 'steden' en verscheidene dorpen op dit oogenblik hunne nihilistische club hebben. Hiertoe toch behoeft men slechts 20 adepten te hebben, mannen of vrouwen, en van de talrijke ontevredenen, die door het gansche rijk zijn verspreid, is het waarschijnlijk niet moeielijk een 20tal te vinden, die zich tot zoodanige club willen vereenigen. Daar het nihilisme overal zijne vertakkingen heeft, in de magistratuur, in het leger en in de rechtzaal even goed als aan de hoogeschool en in de werkplaats, blijft de regeering machteloos om het veelhoofdige monster te treffen; cijferschrift, een eigen *argot* en het bestendig gebruik van handschrift voor de briefwisseling, maken ontdekking moeielijk, en als er in eene maatschappij, waarin *something rotten* is, eenmaal straffeloos wordt samengezworen, dan wordt zucht tot samenzweren aanstekelijk. Men zou evenwel den nihilisten onrecht doen, indien men hen beschuldigde van lafhartigheid; geheime woelingen en sluipmoorden zijn zeker geene heldendaden, maar aan persoonlijken

moed en aan fiere verachting van straf en van dood ontbreekt het hun nooit. Al kan de arm van het gezag het tot stand komen van nihilistische clubs niet beletten, al kan het scherpziend oog der ‘blauwen’ niet overal ontdekken, waar het terrein van actie is, tot nu toe heeft het openbare gezag zich krachtdadig vertoond, zoodra de actie zich *openbaarde*. De ongeregeldheden op het plein van de Kazanskerk, die bij gelegenheid van de vrijspraak van Vera Sassulitch, die te Odessa na de uitspraak in de zaak van Kowalski, zijn met groote energie onderdrukt. Kowalski zelf boette met zijn hoofd voor gewapend verzet tegen den kapitein der gendarmerie Dobrodejeff; zijne geestverwanten, waaronder drie edelen en drie dames, werden verbannen of met het tuchthuis gestraft, en op elke onderdrukte volksbeweging volgt een proces tegen een of meer gecompromitteerde nihilisten, meestal eindigende met gestrenge straffen. De geillustreerde bladen brengen ons meestal 2 of 3 malen 's jaars de portretten van beschuldigden, en daaronder eenige vrouwenportretten, die treffen door reinheid, eenvoud en blijmoedigheid; deze vrouwen, aan wie alleen de laster verwijt, dat zij liederlijk zijn of verslaafd aan den drank, blijken in den loop van het proces wijsgeeren op eigen hand te zijn, die vast gelooven aan de hervorming der maatschappij door den triomf harer begrippen, en in het bewustzijn, dat zij haar plicht hebben gedaan, ondernemen deze arme verdoolden blijmoedig den langen weg naar Siberië, waar het barre klimaat spoedig een einde maakt aan de droomen harer jeugd en de tering haar weldra een graf bereidt in den ijskouden bodem van haar ballingsoord. - De justitie doet hiermede eenvoudig haar plicht, maar wel verre dat de vonnissen afschrikken, hebben zij voor anderen eene groote aantrekkelijkheid; voor velen, en vooral voor zwakke of opgewonden hersenen, is het een ideaal martelaar te zijn voor de ‘goede zaak’; het is alsof de vervolgingen aantrekkelijk werken. De moordenaar van den kolonel der gendarmerie te Kieff was ter nauwernood gevangen genomen, of Kowalski schoot op Dobrodejeff, en twee dagen na de executie van Kowalski werd generaal Mezentzoff in de Italijanskaja te St. Peterburg, op de openbare straat niet ver van het Newa-prospect, dus in het drukste deel der hoofdstad, vermoord zonder dat tot nu toe een spoor van den dader is ontdekt. - Er is een onmiskenbaar verband tusschen al deze onrustbarende feiten; men moet ziende blind zijn om niet te erkennen, welk een

gevaar het nihilisme is voor de russische maatschappij. Het einddoel is eene *maatschappelijke* omwenteling, de vorming van een maatschappij, waar de vrije wil den teugel viert en men noch door de wet noch door maatschappelijke vooroordeelen wordt weerhouden te doen, wat men wil; in dezen idealen staat zal geen misdaad meer zijn noch ondeugd, want de aanleiding daartoe is opgeheven. Als broeders en zusters zal men leven en broederlijk deelen wat men heeft; voor nijd, afgunst, jaloezie, wraak, hebzucht, afpersing en geweld is dan geen plaats meer; de republiek Utopia zal zijn verrezen aan de oevers van de Newa en de Moskowa. Om dezen gelukstaat te bereiken, moet de *staatkundige* omwenteling voorafgaan; deze is het middel, gene het doel, en daar de staatkundige omwenteling in eene absolute monarchie niet anders is te verkrijgen dan door geheime samenscholing en openlijk geweld, zoo heeft het nihilisme deze middelen aangegrepen en besloten voor niets terug te deinzen. - De stelling van Schedo-Ferroti: ‘le nihilisme est l'infirmité morale, dont ce trouve atteinte la société contemporaine’ komt mij voor tot op zekere hoogte juist te zijn; er iets zwaks, iets ziekelijks in de wereldbeschouwing, die de moeder van het nihilisme is geworden. Wat de nihilist vergeet is, dat het recht om vrij te zijn en te doen wat men wil, moet samengaan met den plicht, om dezelfde vrijheid te eerbiedigen in anderen. Zoodra twee menschen te zamen wonen, dringt deze eeuwige waarheid op den voorgrond, dat tegenover *elk* recht een plicht staat; als iedereen doet wat hij wil en zooals hij wil, dan ontstaat er onmiddellijk botsing en de samenleving wordt onmogelijk; in elke maatschappij moet men beperking van rechten hebben, omdat de eene zoo goed eerbiediging van recht kan vragen als de ander. De regelen voor deze wederkeerige maatschappelijke verhouding worden nedergelegd in de *Wet*, en zonder wet kan ook de nihilistische republiek niet bestaan. Ziedaar de zwakke zijde van de wijsbegeerte en de zedekunde der nihilisten, die maakt dat haar triomf onmogelijk is.

Maar het nihilisme is door de algemeene stelling van Schedo-Ferroti niet voldoende gekenteekend; het heeft een specifiek russisch karakter gekregen, en dit is er de sterke zijde van, die te veel wordt uit het oog verloren. Het nihilisme is een levend protest tegen de wanverhoudingen, die in de russische maatschappij voortwoekeren, zoolang de bureau-

cratie er alle macht in handen heeft en zelfs de goede bedoelingen van den souverein machteloos maakt. Het heeft de Russen wakker geschud en een beroep gedaan op hun geweten, en het zal blijven kloppen op hetzelfde aambeeld, zoolang het recht door de Tchinovnik wordt miskend en belaagd. - Zoogenaamde ‘agitators’ en geheime staatkundige genootschappen zijn alleen bestaanbaar daar, waar dwingelandij den schepter zwaait. Toen de italiaansche éénheid tot stand kwam, was de invloed van Mazzini gebroken; toen Hongarije een grondwettig koningrijk werd, hadden Kossuth en Klapka hun rol afgespeeld en werd Deák de vaderlandslievende leider van eene groote vrijzinnige partij. Wie heeft ooit van een engelschen, een nederlandschen, een zwitserschen ‘agitator’ of geheim staatkundig genootschap gehoord? - Maar overal waar dwingelandij heerscht, zal er een vaderlander worden gevonden, die hooger staat dan de meeste zijner medeburgers en hun den tempel der vrijheid wijst, en zoolang de stem der natie met geweld wordt gesmoord, zal de natie zichzelve toefluisteren in eene eigen taal, die de machthebbenden niet verstaan, maar waarin hun verderf wordt beraamd. De *Carbonari* zijn er nooit in geslaagd het roer in handen te krijgen en hunne droomen te verwezenlijken, maar niemand heeft meer dan zij bijgedragen om van Italië te maken wat het thans is. Wie weet, of de nihilisten niet eenmaal een even grootsch resultaat zullen verwerven, al is het dan dat hunne droomen blijven in het rijk der droomen.

Er is dus in het nihilisme tweeërlei element; het eene: een ziekelijk utopisch spel der verbeelding, dat nooit werkelijkheid kan worden, omdat het de eeuwige beginselen van waarheid en recht te goeder trouw miskent; het andere een krachtig protest tegen het bestaande, dat deze zelfde beginselen, en niet altijd te goeder trouw, miskent. Strijd te voeren tegen onrecht en onwaarheid is plicht, mits de wapenen, waarmede men strijdt, geoorloofde wapenen zijn; dat de nihilisten dit laatste uit het oog verliezen, is hetgeen hun het meest ontsiert, en hun gansche streven verdacht heeft gemaakt.

Een verwijt, dat de nihilisten m.i. niet verdienen daarentegen, is, dat zij alles willen afbreken zonder iets op te bouwen; dat zij van Rusland, ja van den aardbol, een woestenij en een puinhoop willen maken. Dit is niet juist, Proudhon, die een van hunne orakels is, heeft geleerd: ‘Le procédé par

lequel l'esprit affirme, n'est pas le même que celui par lequel il nie: il faut, avant de bâtir, sortir de la contradition, et créer une méthode d'invention révolutionaire, une philosophie, non plus négative, mais, pour emprunter le langage de M. Aug. Comte, *positive*. La société seule, l'être collectif, peut, sans crainte d'une erreur absolue et immédiate, suivre son instinct et s'abandonner à son libre arbitre.' Hij was hiervan zoodanig doordrongen, dat hij zijne *Création de l'ordre dans l'humanité* schreef, 'vraie machine infernale, qui devait renfermer tous les instruments de création et de destruction', maar toen hij het had geschreven, was hij de eerste om te erkennen, dat het boek niet deugde en terecht door het publiek op zijde werd gelegd[1]. Welnu, de nihilisten zijn niet minder dan Proudhon; er is in hen een 'geest, die ontkent'; deze is het, die het meest de aandacht trekt; van daar hun naam en de kwade reuk, waarin zij staan. Maar er is in hen ook een 'geest, die bevestigt'; ook zij zoeken de wetten der orde in de menschheid' en zij vinden die in een Toekomststaat, bij de beschrijving waarvan wij beurtelings glimlachen en medelijden koesteren. Dit streven blijkt uit hunne literatuur, want het nihilisme heeft eene eigen letterkunde, die in het overige Europa weinig bekend is, en in Rusland zelf is verboden. De meest beroemde nihilistische *romancier* is Tschernischefski, door zijne geestverwanten de 'Apostel van de sociale wedergeboorte der menschheid' genaamd, en door de russische regeering naar Siberie gezonden. Ik ken slechts den hoofdinhoud van zijn besten roman, getiteld: *Wat te doen?* die door Schedo Ferroti bij het westersche publiek is ingeleid[2], en ik moet bekennen, niet te weten, welk gevaar in diens denkbeelden ligt opgesloten. Men kan, dunkt mij, met de meeste gerustheid een romanschrijver laten schrijven, die zich de echtgenoeten der toekomst droomt, als broeder en zuster levende, en zich den toekomst-aristocraat voorstelt, uit liefhebberij trekkende aan het touw, waarmede de *burlak* (barkschipper) zijn bark de Wolga optrekt. Laat de jeugd, als zij zich door dergelijke lectuur voelt aangetrokken, gerust de romans van dezen Apostel verslinden, zij zal er niet slechter door worden en te zijnertijd zal, in de werkelijkheid, de natuur hare rechten wel hernemen.

1 *Confessions d'un révolutionnaire*, pag. 120.
2 *Aus der Literatur des Nihilismus*. Brunswijk, 1871.

Ziehier, voor zoover in mijn vermogen is, de ontleding van het veelhoofdige monster, dat in Rusland en daarbuiten als het Roode Spook is voorgesteld. - Bij kras licht bezien, is het toch niet zoo gevaarlijk als de klank zou doen vermoeden. De verhitte verbeelding der alarmisten heeft een verband gezocht tusschen de nihilisten en de koningsmoordenaars te Berlijn, te Madrid en te Napels; onkunde alleen kon dit verband vermoeden en onkunde overdrijft het gevaar, dat van deze zijde dreigt. Het nihilisme is een open wonde in de russische maatschappij, een groot gevaar voor hare orde en rust, en zij zal dit blijven, zoolang in Rusland de natie staat tegenover de ambtenaarswereld. Heeft het eenmaal als staatkundige partij geen reden van bestaan meer, dan late men eenvoudig aan het gezond verstand de taak om haar Utopia, gelijk zoovele andere, als kaartenhuizen te doen ineenstorten.

Ik eindig hiermede deze schets van de maatschappelijke toestanden in het hedendaagsche Rusland, niet omdat het aan stof ontbreekt voor andere studie, integendeel; ik heb slechts een greep kunnen doen en moest veel onbehandeld laten. De invloed van de orthodoxe kerk en hare verhouding tot den Staat werden nauwelijks genoemd; de scheuring in den boezem dier kerk, de Stoundisten beweging, het Kozakkenleven, de landsverdediging, het post- en telegraafwezen, de midden-aziatische kwestie, de exploitatie van den bodem in verband met finantiën en nijverheid, ziedaar nog eene geheele reeks onderwerpen, die als voor de hand ligt. Maar ik heb reeds te veel gevergd van de gastvrijheid der redactie van dit tijdschrift. Mijn doel was dan ook niet eene volledige studie over Rusland te geven, maar alleen om ook in dezen vorm de aandacht te vestigen op dit land der toekomst, dat nog in zoovele opzichten *terrain vierge* is.

H.H. VAN CAPPELLE.

Bibliographisch album.

Amerika zooals het was en zooals het thans is. Schetsen van T.L. Nichols, vertaald door H.T. Chappuis. Haarlem, H.M. van Dorp, 1876.

Indien de uitgevers, die de voortbrengselen hunner pers aan onze tijdschriften toezenden, van deze handeling een gunstigen invloed op het debiet verwachten, dan hebben zij veelal buiten den waard gerekend. De ruimte van onze maandwerken, in verband met het aantal nieuw verschenen boeken, gedoogt niet, dat de aankondiging spoedig na de verschijning plaats heeft, reden waarom zij, wien zoodanige taak werd opgedragen, in den regel geen haast daarmede maken. Voorts is menig boek door de wonderlijke praktijken, die thans in den boekhandel heerschende zijn, in een oogwenk van de markt verdwenen, ten einde straks langs anderen weg aan den man gebracht te worden, b.v. als toegift bij een kistje sigaren of als niet-prijs bij de verloting van banknoten en aandeden in premieleeningen. Geen ernstig mensch zal de heeren Koster, Bolle en tutti quanti boekhandelaren noemen: hoe die heeren zich zelven betitelen, is mij onverschillig; maar het publiek, dat bij hen ter markt komt, bestaat voor het grootste deel uit spelers. Menigeen ziet zijn koopje niet eens in, als het lot hem ongunstig was, maar werpt het verdrietig in een hoek.

Onder de vele verbazende, ongelooflijke aanbiedingen van boekwerken, die geregeld in onze dagbladen prijken, heb ik voor eenigen tijd ook aangetroffen de bovengenoemde schetsen van Nichols, zoodat ook deze aankondiging voor het debiet veel te laat komt. Het publiek had vermoedelijk geen smaak voor deze uitgave, tenzij de aanleiding tot de verhuispartij moet gezocht worden in eene oplage, die niet in evenredigheid was met het boeklievend publiek ten onzent. Het zij hoe het zij, ik wil mijne aankondiging niet achterwege houden, al zal deze of gene misschien van ‘mosterd na den maaltijd’ spreken.

Deze schetsen uit Amerika dunken mij van uitnemende waarde te

zijn voor de kennis van L a n d u n d L e u t e in de Nieuwe Wereld. Wij ontvangen daarin eene belangrijke bijdrage tot de kennis der groote republiek, een kijkje op de Amerikaansche wereld en in het Amerikaansche leven, dat aller belangstelling verdient, niet het minst met het oog op de dwaalbegrippen, die desbetreffende in omloop zijn, zoowel ten gunste als ten nadeele van Amerika.

Er zijn ruim 35 jaren verloopen sedert Dickens zijne schetsen uit Amerika in 't licht gaf: in zekeren zin kan men het onderhavige boek van Nichols als aanvulling daarvan beschouwen, omdat er in dat tijdvak zoo ontzaglijk veel is gebeurd aan gene zijde van den Oceaan. Het doet niets ter zake, dat Dickens een Engelschman was, terwijl Nichols een Amerikaan is; want de een zoowel als de ander heeft in zijne beschouwingen blijkbaar naar mogelijke onpartijdigheid gestreefd. Dat daarom de Amerikaan zoomin als de Engelschman volkomen gevrijwaard is voor het verwijt van partijdigheid, behoeft haast geen vermelding: bij beiden heeft het misschien wel eenig bestaansrecht. Opzichtens Dickens behoef ik dat te dezer plaatse niet aan te toonen; wat Nichols betreft, kom ik straks daarop terug.

Wanneer ik nu van den Amerikaan getuig, dat diens schetsen in menig opzicht aan die van Dickens herinneren, en - ik durf zulks veilig verzekeren - niet minder boeiend zijn, dan heb ik stellig naar veler opinie eene warme aanbeveling voor Nichols geschreven. Nu gaat tot op zekere hoogte elke vergelijking mank, dus ook deze. Auteurs, die eene individualiteit bezitten, moesten eigenlijk niet ter vergelijking naast elkander worden geplaatst. Ik wil dan ook eigenlijk alleen dit zeggen: beiden Nichols en Dickens geven ons in hunne schetsen een totaal-indruk van Amerika, zonder te veel in details af te dalen, en verbinden daaraan enkele algemeene beschouwingen. Dit punt van overeenkomst is vooral merkwaardig, als men acht geeft op de inkleeding, die oppervlakkig beschouwd nog al uiteenloopt. Het boek van Dickens is eene reisbeschrijving, terwijl eene vluchtige inzage van Nichols' schetsen doet vermoeden, dat daarin verschillende momenten uit de Amerikaansche samenleving behandeld worden. Maar terwijl de Engelschman met de beschrijving van zijnen reistocht eene bijdrage wil leveren tot de kennis van het Amerikaansche leven, heeft de Amerikaan de bouwstoffen voor zijne schetsen niet aan deze of gene stad ontleend, maar brengt hij die bijeen uit verschillende deelen der groote republiek.

Eenerzijds wordt Amerika hemelhoog verheven, andererzijds grovelijk gesmaad. In den regel ben ik geen vriend van het zoogenaamde ware midden; maar hier voorzeker ligt de waarheid tusschen de beide uitersten. Hij die haar ten deze wil leeren kennen en niet in staat is door eigen aanschouwing daartoe te geraken, vindt èn in Dickens èn in Nichols uitstekende gidsen. Zij verhelen noch het kwade noch het goede: voor beide hebben zij een open oog en wenschen, dat ook hunne lezers aan beide de noodige aandacht zullen verleenen.

En toch - ik merkte het boven reeds op - kan aan Nichols met zeker recht het verwijt van partijdigheid worden gedaan. Er zijn, om mij juister uit te drukken, twee gewichtige bezwaren in te brengen tegen de in dit boek nedergelegde beschouwingen: zij betreffen des schrijvers oordeel over de roomsch-katholieke propaganda in Amerika en zijn gevoelen over de slavernij. Intusschen wil ik nadruk leggen op mijne uitspraak, dat het verwijt van partijdigheid slechts tot op zekere hoogte bestaansrecht heeft; want de verkeerde zienswijze is in beide opzichten eigenlijk eenvoudig 't gevolg van oppervlakkigheid in verband met een ietwat overdreven optimisme van dezen auteur. Hij beweert b.v., dat de Jezuïeten, van zooveel ongerechtigheid in Amerika verdacht, zich daar te lande bijna alleen met onderwijs en godsdienstplichten bezighouden; dat de roomsche geestelijkheid in de Nieuwe Wereld zich om niets minder bekommert dan om de politiek, weshalve hij, namelijk de auteur, verstomd is over hetgeen van den protestantschen kansel, in boeken en nieuwsbladen opzichtens den roomschen clerus verkondigd wordt. De man is blijkbaar ziende blind en begrijpt niet, dat de propaganda der Ultramontanen met zekere slimheid gedreven wordt, om de verliezen in de Oude Wereld zooveel mogelijk te dekken aan gene zijde van den Oceaan; dat schijn en wezen ook hier als in zoo menig opzicht tegenover elkander staan; dat de godsdienst vaak een masker is voor heerschzuchtige bedoelingen en der Ultramontanen streven het meest in de hand gewerkt wordt juist door hen, die in een onzinnig goed vertrouwen voortdurend de oogen gesloten houden voor de bedoelingen der zwarte bende.

Even oppervlakkig is des schrijvers oordeel over de slavernij die in de Zuidelijke Staten vóor den burgerkrijg bestond. Hij beweert dat de toestand der slaven in het Zuiden veel gunstiger was dan

die der vrije negers in het Noorden en dat de afschaffing der slavernij eenvoudig een oorlogsdaad geweest is, welke diende om de voorstanders der afschaffing in Amerika met hunne geestverwanten in Oud-Engeland te verbroederen en te verzoenen. De emancipatie heeft zijns erachtens met den oorlog niets uit te staan: de aanleiding daartoe lag elders, zooals o.a. daarin dat de meeste Zuidelijken freetraders en de Noordelijken protectionisten zijn. Door de emancipatie is de welvaart der Zuidelijke Staten vernietigd: er was geen noodzakelijkheid daarvoor; want de negers hadden over 't geheel een onbezorgd en onbekommerd leven. Al deze feiten kunnen volkomen waar zijn, maar desondanks is de conclusie des schrijvers valsch, omdat hij geen rekening houdt met 't beginsel. Onder sommige omstandigheden moge de ellende der slavernij niet in alle volheid uitkomen, zij is en blijft een vloek, eene onmenschelijke of laat ik zeggen menschonteerende instelling. Dit niet te begrijpen, is eene groote fout van Nichols, die alleen daaruit te verklaren is, dat hij uit antipathie tegen de Noordelijken geen oog had voor het goede, dat er in hun streven en werken was, en voorts daaruit, dat hij afgaande op den uiterlijken schijn niet begreep hoe voos de hooggeprezen welvaart in het Zuiden was ter oorzake van de grondslagen waarop zij rustte. De tijd is nog niet daar, om de geschiedenis van den Amerikaanschen burgerkrijg naar waarheid te boek te stellen. Als het zoover gekomen is, zal menigeen wellicht erkennen, dat er meermalen een onbillijk oordeel is geveld. Dit alleen staat nu reeds vast, dat door de afschaffing der slavernij, hetzij die dan in deze middel of doel is geweest, de bloedige krijg eene wezenlijk vruchtbare gebeurtenis mag heeten. Al heeft die oorlog ook niets meer of niets goeds uitgewerkt dan die afschaffing, zoo kan men met het oog daarop getuigen, dat het bloed niet te vergeefs heeft gestroomd; dat de vreeslijke ellende niet nutteloos is geleden. Alleen oppervlakkigheid, om niet iets ergers te noemen, wat mij bij dezen schrijver niet in de gedachte komt, kan tot miskenning dier waarheid leiden.

Behoudens deze bedenkingen heeft het hier besproken boek van den Amerikaan mijne volle sympathie.

Zierikzee, 15 Mei 1878.

J.H.C. HEYSE.

De boeken der vorige maand.

Non coquis sed convivis.

De talrijke werken van Potgieter, die nog niet voorkwamen in de uitgave, welke onder toezicht van den heer Zimmerman verscheen, zien thans bij den uitgever H.D. Tjeenk Willink te Haarlem het licht, in den vorm van een Aanhangsel tot de *Verspreide en Nagelaten werken*. Potgieter's beoordeelingen der buitenlandsche letterkunde zullen in deze *Studiën en Schetsen* worden opgenomen, die, even als het werk waarvan ze het vervolg zijn, onder toezicht van den heer Zimmerman worden uitgegeven. Hij heeft gemeend bij deze gelegenheid ook nog eenige belangrijke opstellen van anderen aard te mogen opnemen, die vroeger wegens hunne uitgebreidheid achterwege zijn gebleven, doch voor de kennis van Potgieter's veelzijdig talent en voor de waardeering der letterkundige beweging der laatste dertig jaren van groot gewicht zijn te achten.

Behalve een van Potgieter's latere gedichten, vroeger onwillekeurig overzien, zal deze uitgaaf, in een drietal bundels, bevatten:

Hollandsche Dramatische Poëzy, Herinneringen en Mijmeringen; Béranger; Een blik naar Crabbe; George Crabbe; Tegnèr; Jocelyn; Schoone Liederen van Robert Burns; Lamb's Tales from Shakespeare; W.M. Thackeray; Causeries Parisiennes; Noorweegsche Letterkunde van onzen tijd (*Björnsterne Björnson*).

In de eerste aflevering komt het opstel voor waarin Potgieter, vele jaren geleden, den tooneelarbeid van den heer Schimmel besprak.

‘Als er geen tooverkracht school in de gedachte’, zeide hij, ‘de scheppingen van zijnen geest veraanschouwelijkt te zien, wat zou den jeugdigen dichter, aan het hoofd dezer bladen genoemd, ten onzent hebben opgewekt voor het tooneel te schrijven?

Een handvol menschen, eenige honderde toeschouwers maken het gansche gehoor uit, waarmede een hollandsche dramatist zich vleijen mag, - daar van ons klein publiek slechts een zeer klein gedeelte den schouwburg bezoeken kan, dewijl maar enkele steden van ons vaderland voor het tooneel eene zaal over hebben, - daar slechts een nog kleiner gedeelte den schouwburg bezoeken wil, als

er een oorspronkelijk stuk, in verzen, gegeven wordt. Stel u de schare voor, die, aan het IJ bij voorbeeld, zaamvloeijen kon, zij zou ontzagwekkend mogen heeten; maar merk tevens op, hoe meer dan de helft van deze door onzen kunstenaar te vergeefs te gemoet wordt gezien, hoe zij den voet naar elders rigt. Daar gaan zij, die, voor verblinding der oogen verrukking des geestes prijs gevende, het waarschijnlijke aan het verrassende opofferen, en, de regten van het verstand verloochenend om den wille des gevoels, liever den zang het oor leenen dan het dicht.'

De voorkeur aan de opera gegeven, waarover Potgieter zich steeds ergerde, is blijven bestaan, doch de acteurs zijn veel beschaafder en keuriger op hun taal geworden sinds den tijd toen zo 'alexandrijnen galmden om palen meê in den grond te heijen.'

Of de tooneeldichter, wiens 'Twee Tudors' en 'Joan Woutersz' Potgieter besprak, voordeel trekkende van de welwillende critiek van zijn vriend, sinds dien tijd zich de benijdenswaardige macht heeft verworven om het publiek te roeren en te treffen, en in het genre, dat hem weleer schemerachtig voor den geest stond, uit te munten, kon men in de afgeloopen maand eenigszins beoordeelen.

Een nieuw drama in vijf bedrijven genaamd '*Juffrouw Bos*' werd in den Amsterdamschen Schouwburg opgevoerd. Tot motto voert het de volgende aanhaling uit het 15de Tooneel van het 4de bedrijf: 'O, dat moeielijk voortstrompelen van den arbeid tegenover de stoomsnelle vaart van het dobbelspel, mijne vrienden!' waardoor dus de strekking wordt aangeduid welke de schrijver zich voorstelde aan zijn drama te geven. Bij de opvoering heeft het drama weinig voldaan, en ofschoon het moeielijk is zich door lezing een voldoend denkbeeld te geven van een stuk dat voor het tooneel geschreven is, zoo is echter door de uitgave van *Juffrouw Bos* (Amsterdam, J.C. Loman Jr.) het lezend publiek in gelegenheid gesteld over het oordeel van het publiek dat de opvoering bijwoonde in hooger beroep te beslissen.

Verzen te illustreeren die ieder van buiten kent, is al een zoo ondankbare taak als men zich voor kan stellen.

Welke gravure kan den indruk versterken die een Musset, een de Genestet, een Heine met hun gedichten maken? Toch wordt deze moeielijke taak telkens door begaafde kunstenaars op zich genomen. Zoo hebben Ch. Rochussen, J.C. Greive Jr., T. Carl Surig en anderen dit jaar *de Eerste Gedichten* van de Genestet geïllustreerd (Amsterdam, Gebroeders Kraay). Met 75 illustratiën zijn deze verzen in een fraai boekdeel uitgekomen, doch zelfs Charles Rochussen kan ons niet verzoenen met de nieuwe mode om prachtwerken te

maken van dichtbundels, die men 't meest geniet als ze in zoo klein formaat gedrukt zijn, dat men ze gemakkelijk in den zak meêneemt op wandelingen of op reis.

't Is nu juist 27 jaar geleden dat den 21sten November 1851 de *Eerste Gedichten* het licht zagen bij dezelfde uitgevers, die thans de prachteditie doen verschijnen. Wat was het een prettig boek! wat zag het er vriendelijk uit in zijn klein-octavo vorm, in wit-geglaceerden omslag met den titel in blauwe letters, die door een blauw randje omgeven waren!

Onlangs kwam er ons nog een exemplaar van in handen, dat nooit was ingebonden, en niettegenstaande al de blijken welke het draagt van honderdmalen mede te zijn genomen naar het duin, en naar dezelfde lievelingsplekjes welke de jonge dichter beminde, zouden we het niet willen verruilen tegen de prachteditie met al haar gravures.

> ‘Ja, in God is mijn kracht,
> Sprak hij innig en zacht’ -

wordt niet schooner en begrijpelijker doordien een teringlijder met uitgeholde kaken en groote oogen op een rustieke bank wordt afgebeeld. En dit is nog al een teekening van Rochussen! Indien dit met het groene hout geschiedt enz.! Wat heeft men er b.v. aan om een gedecolteerde jufvrouw te zien, die bedeesd tuurt naar 't medaillon op haar hals, wanneer men het gedichtje *Zachtheid* opslaat, en zich de regels herinnert:

> ‘Zachtheid, deugd van schoone zielen,
> Liefste trek in 't lief gelaat!’

De *Sint-Nicolaasavond* wordt er niet te meer om gewaardeerd, als wij een kind met een dom gezicht aanschouwen, dat, een ontzaglijke tong uitstekend, het kruis van de Nederlandsche Leeuw likt, tot illustratie der regels:

> ‘Toen een der kindren op zijn vingers was getikt,
> Die - heilge onnoozelheid! - aan 't kruisje had gelikt.’

Deze kinderlijke daad kan men zich zelf veel grappiger en liefelijker tevens voorstellen. De teekenaar hindert de verbeelding in plaats van haar te helpen.

Blijkbaar zijn de kunstenaars bovendien niet voldoende op de hoogte gesteld van die bijzonderheden, welke onontbeerlijk waren voor de illustratie van zulke ‘intieme’ gedichten als vele der ‘Onder Onsjens’ zijn. Daar is bij voorbeeld het gedicht door den dankbaren 16jarigen student gericht ‘aan een lid der Commissie tot afneming van het weleer beruchte staats-examen.’ Die hartelijke verzen, waaruit het enthousiaste, warm gevoelende hart van den vriendelijken zanger nog straalt, waren gewijd aan den heer Thiebout,

rector van 't gymnasium te Zwolle. De Genestet was zenuwachtig en gejaagd op 't examen; in zijn verwarring had hij zelfs een inktkoker over zijn schrijfwerk geworpen; hij was schier wanhopend. Dit bespeurde de heer Thiebout, die door het geestig gelaat, het schitterend oog van den knaap getroffen werd. Hij sprak hem toe, voerde hem uit ‘die groote holle zaal,’ ging met hem den tuin op en neer, behandelde al causeerende allerlei onderwerpen, vroeg hem uit zonder dat de Génestet er zich van bewust was, en toen deze ten laatste zeide: ‘nu ben ik mij zelf weder, en kan ik antwoorden. Mag ik nu naar de zaal teruggaan en wilt ge me daar ondervragen?’ klonk het antwoord: ‘Ik weet reeds alles wat ik weten wilde. Zoo ver mij betreft is uw examen afgeloopen.’

De heer Thiebout deelde zijn collega's zijn bevinding mede, en de fijngevoelende, jonge dichter werd toegelaten als student.

‘O wist gij, welk een heldre taal
Daar uit uw blikken sprak,’

zong de Genestet den heer Thiebout toe,

‘'k Was haast in eigen drift gestikt,
Uw hand hield mij omhoog!
Uw vriendschap heeft mij meer verkwikt,
Dan watertoog bij toog.

Nu heeft de kunstenaar het goed gevonden den heer Thiebout - den man met het helder oog, die met zijn krachtige, kalme hand den jongeling omhoog hield - voor te stellen als een stokoud mannetje, die gebogen in een leuningstoel voor de kachel zit.

Wie zich de fiere gebiedende gestalte van den heer Thiebout, zijn mannelijk, edel gelaat herinnert, zal zeggen dat deze voortreffelijke opvoeder en menschenkenner iets beter verdiend heeft van Neêrland's kunst dan dit portret.

Kunst en Leven - naar origineele cartons - is de titel van een boek dat bij Jan Leendertz te Amsterdam is uitgekomen. Het bevat gedichten van ten Kate en photographiën naar kunstwerken van Hollandsche meesters uit het kabinet van den heer J.H. Tutein Nolthenius.

Onder de gedichten is er geen schooner dan dat bij eene teekening *In de Mist* van J.C. Greiner Jr. Het heeft als motto: ‘Mist overal’ uit het ‘Verlaten huis’ van Charles Dickens. Wanneer men de volgende regels leest, is het alsof men in een Novembermorgen door een der Hollandsche steden loopt, en Nederlanders die in Indië, als de zon het felst schijnt, zich weer voor een oogenblik te huis willen gevoelen, kunnen niet beter doen dan het geheele gedicht te lezen, en zich vervolgens ook door de andere voorstellingen in het vaderland te doen verplaatsen.

In de lucht hangt de mist,
Die de vormen en lijnen
Allengs deed verdwijnen,
En de kleuren heeft uitgewischt.
Toen de wintersche morgen pas grauwde,
Klom zij golvende op uit zee,
En zij bracht de vochtige koude
In heur valen windeldoek meê.
Zoo kwam zij gekropen
Langs schorren en kreeken
Vol modder en sneeuw,
Onder 't klagend gekrijsch van den hongrigen meeuw;
En zoo is zij voortgelopen
Over graslooze weiden en eenzame streken,
Naar de stad!...

Over 't dok - hangt de mist. Op de schepen,
Tusschen 't dooiende drijfijs benepen,
Zijn de zeilen verslapt, is het want druipnat.
Op het dek geen gedruisch -
Zelfs de schipper in slaap in de klamme kombuis,
Nu zijn pijpjen geen vuur meer vat.....
In de stad.....

Doch wij schrijven niet verder af. Men aanschouwe zelf het wintertooneel, dat de schilder J.J.L. ten Kate ons voor oogen toovert.

De heer H. Beijerman, den lezer van ‘de Gids’ welbekend, heeft bij D.A. Thieme te 's Hage in twee deelen uitgegeven een beschrijving van zijn verblijf gedurende ‘*Drie maanden in Algerië*.’

Zijn prettige verhaaltrant maakt dit boek tot een zeer aangename lectuur.

Een vlaamsch schrijver die zich, gelijk hij zich zelf uitdrukt, ‘verschuilt onder den dekmantel van den ontleenden naam van Wazenaar’, heeft zijn eerste boek ‘*Een Vlaamsche Jongen*’ (Gent W. Rogghé) de wereld, ‘althans de kleine wereld der Dietsche gouwen’ ingezonden. Het is een ‘gemengeld verhaal’, zooals de schrijver zijn eersteling noemt, waarin de levensgeschiedenis wordt verteld van Constant Vlierman ‘een lezende koewachter’, een boerenzoon met letterkundigen aanleg, die naar de hoogeschool te Gent gaat en tijdens de cholera heerscht doctor wordt in een gasthuis, waaruit hij verdreven wordt door clericale kuiperijen.

Er komen zeer realistische beschrijvingen in voor van operaties in 't hospitaal, welke door den priester bevolen worden om jonge zielen te redden, en het geheele boek - dat hier en daar echter veel talent verraadt - is een scherpe aanval op de clericalen en hun praktijken. Van zijn stijl geven de volgende regels ter eere van Multatuli en Hiel een vrij juist denkbeeld:

‘Douwes Dekker, Hercules der gedachte, die, om 't gestroopt Insulinde te beschutten, alléén zijne gansche natie op het lijf viel en neersmeet - hare koffiebalen en rijstkisten over - in het slijk, dat ze kneedde met Indisch bloed.

Douwes Dekker, de wijsgeer, de hervormer, aartspoëet van natuurlijk positivisme, die *Saïdjah* en *Adinda* schiep, het kleurig logenverdichtsel, dat honderdvoudige waarheid samenvat.

Zie, die bleeke, magere mensch - zoo zwak in schijn - op dat spreekgestoelte; de *terrible orateur*, waar de *Indépendance* van gewaagde; die zonderlinge, “uitmiddelpuntige” vreemdeling, die zich te beïeveren schijnt om niemand te gelijken, en die zich verwaardigde Constant zelf met gulle nederbuiging “Beste, hartelijke kerel” te noemen; de zoo laag verguisde, zoo hoog volprezen schrijver, zie, dat is Multatuli in persoon....

En hier, Benoit's tweelingbroeder in den Vlaamschen strijd, de zoon van Dendermonde, die vroeger op de fabriek werkte; de zwoeger met dat bruin, noodlottig hoofd, dien blik van Mephistopheles, die fronsende wenkbrauw; de kloeke, overvloedige Hiel, wien de Vondelsche stroof uit het hart vlamde.’

De heer H. de Veer, die in zijn *Trou-ringh voor 't Jonge Holland* bewezen heeft op hoe innemende en frissche wijze hij vertellen kan, heeft een bundel *Kerstvertellingen* uitgegeven (Haarlem, H.D. Tjeenk Willink). Het genre door Dickens beroemd gemaakt doet den aangenamen verhaaltrant van den heer de Veer goed uitkomen, gelijk reeds blijkt uit de wijze waarop hij de vrienden inleidt die beurt om beurt een geschiedenis vertellen.

Men oordeele:

‘'t Was een onvriendelijke kerstmis, Geen sneeuw op de velden, geen sterren aan den avondhemel, geen prettige versterkende kou met ijs en schaatsenrijders en saliemelk en het vroolijke geroep van baanvegers of het gegil van meisjes, die niet bang zijn voor een fermen kus op de roode wangen en die haar voetje bij 't opbinden alleen terugtrekken om haar fijne enkeltjes beter te laten bewonderen. Er was geen karakter, geen geur, geen plan of bestek in dezen winter. Nu eens speelde de wind op zijn poot en dan weer was een zeurige regen aan 't woord, een regen, die langs de ruiten neerviel alsof hij geen andere bestemming had dan ontevreden gezichten in 't leven te roepen en het houtwerk te bederven waar de schilderskwast maar een opening gelaten had.

Wij zaten met ons achten bij elkaar. We waren opzettelijk gekomen om het kerstfeest te vieren, doch het gesprek vlotte niet. 't Plagen ging ons gedwongen van de hand. Als wij lachten, dan klonk er een echo achteraan, die scheen te vragen of wij zelve wel

wisten, waarom we lachten. En toch was 't lekker warm in de kamer, brandde het vuur helder en stond er een keteltje met warmen wijn naast de gastvrouw. Wat deerde 't ons dan of het buiten mooi of slecht weer was?

Wat 't ons deerde? Wel, wij behooren allen tot dezelfde familie en 't schijnt ons in het bloed te zitten, dat wij zelfs achter de dikste muren ons niet onttrekken kunnen aan den invloed der natuur. Wij hadden de onaangename stemming van daarbuiten mee naar binnen gebracht en de nawerking duurde heel lang.'

De vrienden verdreven de saaiheid en gedruktheid door vertellingen. De een wilde een verhaal dat nooit had kunnen gebeuren, een tweede verlangde een spookgeschiedenis, een derde jachtavonturen enz., en zoo bezorgden ze elkander een aangenamer kerstmis dan de natuur hun had bereid.

Een boek in perkament gebonden, met oud-Hollandschen, Latijnschen en Engelschen tekst, welke met nieuwerwetsche en ouderwetsche letters gedrukt is, werd door den heer Frederik Muller uitgegeven. De titel van het belangwekkend boek luidt dus:

The Arctic North-East and West Passage. Detectio Freti Hudsoni or Hessel Gerritsz's collection of tracts by Himself, Massa and de Quir on the N.E. and W. Passage, Siberia and Australia. Reproduced, with the Maps, in Photolithography in Dutch and Latin after the editions of 1612 *and* 1613. *Augmented with a new English translation by Fred. John Millard, English Translator at Amsterdam. And an Essay on the origin and design of this collection by S. Muller Fz. Keeper of the Records at Utrecht. Amsterdam, Frederik Muller & C*^{o}. 1878.

De zeer zeldzame oorspronkelijke uitgave van de boeken van Hessel Gerritsz, welke in het bezit is van den heer Muller, is met de Latijnsche vertaling en al de kaarten, zonder verkortingen of veranderingen, door hem herdrukt, en zal door allen die in Engeland en Nederland belang stellen in poolreizen en in de ontdekkingstochten van een Hudson, zeker met groote ingenomenheid worden ontvangen. Gelijk de heer S. Muller Fzn. in de voorrede zegt: 'it cannot but be very welcome to the lovers of geography and history, to know that the pamphlet of Hessel Gerritsz is now at last reprinted in its original form.'

Van de *Oudvelders*, een roman van Mevrouw van Westrheene, welke een paar jaar geleden uitkwam, en met graagte gelezen werd, als een boeiende beschrijving van het leven van onzen tijd, is een tweede druk verschenen bij W.C. de Graaf te Haarlem. De schrijfster, die onder het doorzichtige pseudoniem 'Hester Wene' schreef, maakt thans haar naam bekend.

Een andere oorspronkelijke roman is *Een zonnetje in Huis* (Scheltema en Holkema), door G.J. van der Hoeve, schrijver van *Bijna gelukt* en *Marie*.

Onder de vertaalde romans komt voor: E. Lynn-Linton's '*Te duur gekocht?*' (Haarlem, de Erven F. Bohn), vertaald door mevrouw Teding van Berkhout-Chappius.

Het is een treffend verhaal van hetgeen de vrouw en kinderen van een zwak man, die wegens misdaad gevangenisstraf onderging, te lijden hebben ten gevolge van de zonden van een vader die aan de kinderen bezocht worden.

Van *Magdalena*, het Evangelisch Jaarboekje, dat uitgegeven wordt ten voordeele van het Asyl Steenbeek, verscheen de 27ste jaargang. Het voorbericht, dat in den regel door Dr. L.B. Beynen geschreven wordt, is dit jaar van de hand van zijn mederedacteur J.A. Schuurman Johsz., daar Dr. Beynen 'ook niet door dit werk in zijn belangrijken arbeid gestoord mag worden'. Gelijk men weet is de begaafde man, wiens karakter hem den eerbied verwierf zoo van geestgenooten als van tegenstanders, te Arolsen om Neerland's toekomstige koningin verder in te leiden in de kennis van ons vaderland, zijn volk, zijn taal en geschiedenis.

De almanak bevat bijdragen van schrijvers als Beets, ten Kate, Beijnen, Bronsveld, Hasebroek en Koetsveld en het jaarverslag door Ds. H. Pierson van den toestand van het Asyl Steenbeek in het herbouwd gesticht.

Eenige welluidende regelen van Nicolaas Beets, getiteld: *Afval*, luiden dus:

'Wat afvalt van den hoogen God,
Moet vallen.
Een zelfde schuld, een zelfde lot
Voor allen.
't Gezin, 't geslacht, het volk, de staat,
De kleinen en de grooten,
Verlaten wordt wat God verlaat,
Wat God verstoot, verstooten.
Wel hoort men daaglijks stem op stem
Weerklinken:
"Geen nood! wij redden 't zonder Hem!"
Maar die het zeggen - zinken.'

Een roman van Adolf Streckfuss is onder den titel van *te Rijk!* vertaald door J.E., en is in twee deelen uitgegeven door H.C.A. Thieme, te Nijmegen. Bij denzelfden uitgever zag het licht: Albert Meiszner's *Historische Schetsen*, waaronder voorkomen de 'Beelden uit het Rome der Middeleenwen', 'Het proces van de hostiënpijnigers te Brussel', 'Uit de Zwitsersche hervormingsoorlogen', enz.

Het werkje, genaamd *Wat moet mijn zoon worden?* is met zooveel graagte door het publiek ontvangen, dat de uitgever M.M. Olivier een *pendant* gegeven heeft.

Wat kan mijne dochter worden? is er de titel van. Het toont aan welke werkkringen voor meisjes en vrouwen geopend zijn, en aan welke eischen voldaan moeten worden door haar die deze of gene betrekking wenschen.

Het boekje strekt dus ‘in de eerste plaats tot vingerwijzing, wáár het meisje behoorlijk onderwijs kan ontvangen en vervolgens, om den weg te doen kennen, waarop zij hare verkregene kundigheden verder kan ontwikkelen en in practijk brengen; bij de eene: tot voorziening in eigen behoeften, bij de andere: om nuttig bezig te zijn voor anderen, bij allen: tot heil der maatschappij in het algemeen.’

Mejufvrouw Elise A. Haighton heeft dit in ‘een woord vooraf’ tot inleiding van het werkje, geschreven.

Zij beijvert er zich in aan te toonen dat de arbeid van de vrouw kan samengaan met het huwelijk, en dat de bezwaren van hen, die enkele vrouwelijke betrekkingen onvereenigbaar met het huwelijk vinden, zonder grond zijn. Zij zegt:

‘En zou het eeren van den arbeid der vrouw, geen lievelingsdenkbeeld van mij wezen, nu ik er mij heden, als vroeger, stellig van overtuigd houd, dat de hoogschatting van den vrouwelijken arbeid vele netelige vraagstukken, kwesties waardoor onze tegenwoordige maatschappij wordt bewogen en verontrust, eenige schreden nader aan hunne oplossing zal brengen? Maar om dat gevolg te kunnen hebben, zal het moeten zijn een arbeid, die samengaat met het huwelijk; zoo niet, dan zal deze der maatschappij eer ten vloek dan ten zegen wezen. Dit is mijn vaste overtuiging en dientengevolge wil ik niets hooren van eene “categorie van vrouwen, welke niet denken aan het huwelijk.” *Zulke vrouwen behooren er niet te bestaan*. Dezulken zouden zóó onnatuurlijk wezen, dat zij veeleer verdienden uitgeworpen te worden, dan dat er zich iemand opdeed om ook ten hunnen behoeve een boekje te schrijven.

Op achting kan aanspraak maken de vrouw, die ongehuwd blijft, omdat zij niet den man heeft ontmoet, met wien zij zulk eene verbintenis durft aangaan; op achting kan aanspraak maken de vrouw, die niet trouwt, wijl zij geen vrede heeft met de huwelijksbepalingen van onze wet. Nog vele andere ongehuwde vrouwen kunnen achtingswaard wezen, maar als *niet achtingswaard* beschouw ik haar, die niet zou *wenschen* te huwen, die meent zich zelf een krans te vlechten door zich den weg af te sluiten mensch te kunnen worden in den geheelen omvang van het woord. Ik zeg *te kunnen worden*, om de valsche gevolgtrekking te voorkomen, dat een ieder die trouwt,

enkel door deze daad mensch zou worden in de schoonste beteekenis, en noodzakelijk hooger staan, ook als zedelijk wezen, dan hij of zij, die ongehuwd blijft. Die meening is verre van mij!'

Mejufvrouw Haighton is van meening, dat leeraressen der middelbare scholen zeer wel in den echt zouden kunnen treden, en gelooft dat het moederschap juist allerheilzaamst zou kunnen werken op de ontwikkeling van het paedagogisch talent der leerares.

'Niettemin oppositie aan alle kanten,' zegt de schrijfster.

'Ter eener zijde hoor ik mij toevoegen: het bezwaar schuilt niet in het moeder *zijn*, doch in het moeder *worden*. Zij, die dit bezwaar opperen uit pruderie, acht ik nauwelijks eene wederlegging waard - wanneer het geen heilloozen invloed uitoefent op het meisje, dat hare moeder van tijd tot tijd in verwachting is, dan zal de positie der leerares dit evenmin doen. Voor hen, die tegen den echt der leerares zijn, met het oog op het noodzakelijke verzuim, dat de bevalling ten gevolge zal hebben, zij opgemerkt, dat eene gezonde vrouw met een week of drie hare taak weer zal kunnen opvatten, zoodat in ieder geval de sterke gehuwde leerares verre te verkiezen zal wezen boven de zwakkere ongehuwde, en hoe groot is, helaas! hun getal en hoevelen zouden juist heel wat veerkrachtiger wezen, wanneer zij gehuwd waren!'

Het boekje bevat eene menigte nuttige inlichtingen, welke het de vraagbaak zullen maken in alle gezinnen waar de toekomst der dochter ter sprake komt.

De Kapitein der Artillerie F.H. Boogaard heeft W. Rüstow's geschiedverhaal van den *Russisch-Turkschen oorlog* in 1877-78 bewerkt (Haarlem, de Erven F. Bohn). Het is geen uitvoerige kritiek van den oorlog, doch voornamelijk een verhaal der gebeurtenissen. welke door eenige schetskaarten worden duidelijk gemaakt. De kaarten zijn beter dan die in het Duitsche werk, en de tekst is veel bondiger.

'De jongste oorlog tusschen Rusland en Turkije,' zegt de heer Boogaard, 'bevat belangrijke gegevens voor rivier-overgangen en den bergoorlog, doch heeft bovenal de kracht der versterkte legerplaatsen aan het licht gebracht; en wij meenen op grond van een en ander te mogen aannemen, dat met ongeduld wordt uitgezien naar een aaneengeschakeld verhaal van dezen in menig opzicht zoo belangrijken strijd.

Is er eenige waarheid gelegen in de opmerking, dat soms de meeste leering te trekken valt uit de oorlogen, waarin veelal gehandeld is in strijd met de algemeene regelen der krijgskunde, omdat daardoor de nadeelen, verbonden aan deze nalatigheid, des te meer in het oog springen, dan verdient de jongste oorlog zeker meer dan eenige andere de aandacht te trekken.'

Wat in den herfst van dit jaar door een deel van het Nederlandsche leger gedaan is, wordt medegedeeld door Justus in een brochure over *de* 1ste *Brigade gedurende de Najaarsmanoeuvres der* 2de *divisie in* 1878 (Breda, P.B. Nieuwenhuijs). Ze bevat geen aaneengeschakeld verhaal van de oefeningen, maar deelt het voornaamste mede.

'Hoe in het algemeen de manoeuvres dit jaar ook geweest mogen zijn', zegt de schrijver ten slotte, 'ontegenzeggelijk hebben zij nut gesticht en wij hopen van ganscher harte, dat, nu de 4 divisiën successivelijk hare eerste beurt hebben gehad, men bij de voortzetting dezer oefeningen steeds verbetering zal bespeuren.

'Dan werpt het uitgegeven kapitaal aan geld en moeite ruimschoots rente af.'

Toen Dr. A. Pierson als hoogleeraar in de Aesthetica te Amsterdam optrad, was er nog een uitvoerig geschrift over het Nieuwe Testament bij hem in portefeuille, waarvan hij bij P.N. van Kampen en Zoon een gedeelte het licht deed zien.

'*De Bergrede en andere synoptische fragmenten*' is een historisch-kritisch onderzoek, waaraan een inleiding voorafgaat, in welke gehandeld wordt over enkele leemten in de methode van de kritiek der Evangeliën.

Met deze ernstige studie neemt de heer Pierson afscheid van een werkzaamheid, 'die,' gelijk hij in de voorrede zegt, 'in ons land juist niet tot de dankbaarste behoort, maar waaraan hij evenwel gemeend heeft, zich niet te mogen onttrekken eer hij tot anderen arbeid werd geroepen.'

De uitgevers F.C. Bührman en Albert Roothaan te Amsterdam meenen in 'een lang gevoelde behoefte te voorzien' door een uitgebreid woordenboek der muziek te doen verschijnen. Wij gelooven dat deze phrase, van welke vaak misbruik gemaakt is, in dit geval waarheid behelst. Mr. Henri Viotta zal het *Lexicon der Toonkunst* redigeeren met behulp van vele Nederlandsche toonzetters. De eerste aflevering er van is verschenen. Het woordenboek zal eene ruime plaats afstaan aan alles wat in Noord- en Zuid-Nederland op het gebied der muzikale wetenschappen meldenswaardig is.

Het zal als alle Lexicons bevatten: de verklaring van alle kunsttermen; de biographieën van alle toonkunstenaars, zoo van vroeger als van later tijd; een verklaring van alle muzikale vormen; verhandelingen over accoorden, accoord-verbindingen, rythmus en instrumentatie; over den bouw en de geschiedenis der muziekinstrumenten; over de muziekgeschiedenis bij alle volken; een opgave van alle muzikale maatschappijen, akademies en gezelschappen van eenige beteekenis, met vermelding van het tijdstip hunner stichting

en het doel van hun bestaan; een overzicht der geheele muzikale litteratuur; verhandelingen over kerkmuziek, over akustiek, over deklamatie en accent; over de muzikale syntaxis; over muzikale voordracht; over aesthetica; in één woord, over alles wat gerekend kan worden tot de muziek te behooren.

Een boek dat pas is uitgekomen, doch waarover reeds veel gesproken en geschreven werd, is *Onze vestiging in Atjeh*, critisch beschreven door G.F.W. Borel, kapitein der artillerie (D.A. Thieme, 's Hage).

De schrijver zegt van dit zeer belangrijkwekkend boek - dat weldra hopen wij uitvoerig beoordeeld zal worden in dit maandschrift -

'Nu de oorlog met Atjeh reeds meer dan 5 jaren heeft geduurd, zal het wel niet voorbarig heeten wanneer daarover thans een critisch oordeel wordt uitgesproken.

Ik heb getracht in de volgende bladzijden een duidelijk overzicht te geven van de wijze waarop onze vestiging in Atjeh is tot stand gekomen.

Waar het te pas kwam heb ik gewezen op de fouten, die men mijns inziens heeft begaan. Mijn streven was de feiten en toestanden naar waarheid voor te stellen, zonder overdrijving en zonder mij door eenige partijschap hoegenaamd te laten leiden.

Dat mijn werk in vele opzichten gebrekkig en onvolledig is wil ik volgaarne erkennen. Toch hoop ik dat het zal strekken om eenige meerdere kennis betreffende de Atjeh-aangelegenheden te verspreiden.

Waar ik in mijne beoordeeling of beschouwingen mocht gedwaald hebben, geschiedde het steeds ter goeder trouw.

Bij het toepassen van critiek ben ik zooveel mogelijk binnen de grenzen mijner bevoegdheid gebleven; ik ging daarbij te rade met mijn overtuiging en met de aanwijzing van het gezond verstand.

Moge mijn arbeid eenig nut stichten en bij het publiek de belangstelling verhoogen voor den Atjeh-oorlog, die weder zoo geheel op den voorgrond treedt, dan zal mijn oprechte wensch vervuld zijn.'

(*Wegens plaatsgebrek moeten wij de aankondiging der overige boeken uitstellen.*)

Register der in dezen jaargang behandelde werken.

Admiraal (Aart), Krisje de Gier	Dl.III.	Blz.356.
Allebé (Dr. G.A.N.), Gymnastiek voor meisjes	Dl.II.	Blz.642.
Arctic (the) North-East and West Passage	Dl.IV.	Blz.620.
Assen (P. van), Vermakelijke geschiedenis der vechtkunst	Dl.IV.	Blz.220.
Beer (J.C. den) Poortugael, Amsterdam in staat van beleg	Dl.II.	Blz.194.
Beets (N.), Groote mannen en ware grootheid	Dl.II.	Blz.425.
Beijerman (H.), Drie maanden in Algerië	Dl.IV.	Blz.618.
Bergh (L.Ph.C. van den), Het proces van Oldenbarnevelt	Dl.I.	Blz.161.
Bergh (P.A. van den), Woordenboek der H. Schrift	Dl.II.	Blz.415.
Berk (J.F.), De Panschâb kolonie van het Oera-Linda-Bôk	Dl.I.	Blz.1.
Boekeren (R. Koopmans van), Aan den booze verkocht	Dl.I.	Blz.188.
Boekeren (R. Koopmans van), Muisjes met en zonder staartjes	Dl.III.	Blz.168.
Bondige uiteenzetting van het Darwinisme	Dl.II.	Blz.628.
Borel (G. F, W.), Onze vestiging in Atjeh	Dl.IV.	Blz.625.
Bos (P.R.), De plaats der aardrijkskunde	Dl.IV.	Blz.371.
Bourouill (d'Aulnis de), Het Katheder-Socialisme	Dl.II.	Blz.431.
Brandhof (N. van den), De toekomst van Suriname	Dl.II.	Blz.636.

Brooshooft (Mr. P.), Geef Indië wat Indië's is	Dl.II.	Blz.206.
Brouwer (Mr. H.G.) BGzn., Pijnbank of carcer	Dl.I.	Blz.585.
Brouwers (J.W.), Staatkundige harmoniën van Neerlands Grondwet	Dl.II.	Blz.434.
Bruinsma (Dr. V.), De kwakzalverij met geneesmiddelen	Dl.III.	Blz.186.
Bucher (Dr. B.), De kunst-nijverheid	Dl.II.	Blz.161.
Calcar (E. van), Gevleugelde zaden	Dl.III.	Blz.168.
Cappelle (Mr. H.H. van), De plaatselijke directe belasting te Arnhem	Dl.IV.	Blz.196.
Cate (Blaupot ten) en Moens. De wet op het lager onderwijs	Dl.IV.	Blz.212.
Catharina, De schoonzusters	Dl.III.	Blz.372.
Cattie (J.Th.), Göthe, ein Gegner der Descendenz-theorie	Dl.IV.	Blz.381.
Chateleux (E. de), Chandosse	Dl.II.	Blz.420.
Ciccolini (S.A.), De diepe ademhaling	Dl.I.	Blz.191.
Clercq (F.S.A. de), Het Maleisch der Molukken	Dl.II.	Blz.155.
Colmson (G.), Over het boek van Adela	Dl.I.	Blz.1.
Conviva, Het Servetje II. 429;	Dl.IV.	Blz.344.
Coronel (Dr. S.Sr.), Herinneringen aan de Hist. tentoonst. van Friesland	Dl.II.	Blz.202.

Delcroix, Elisa. Drama in 4 bedrijven	Dl. II.	Blz.619.
Detlef (Karel), Tusschen vader en zoon	Dl. II.	Blz.188.
Doezel (Jac.), Volksvertegenwoordiging en ministerieele verantwoordelijkheid	Dl. III.	Blz.382.
Dozy (Dr. G.J.), Stanley in Afrika	Dl. II.	Blz.203.
Draper's Geschiedenis van de worsteling tusschen godsdienst en wetenschap	Dl. III.	Blz.123.
Dyserinck (Joh.), De Psalmen	Dl. III.	Blz.381.
Ebers (G.), Homo sum I. 618;	Dl. IV.	Blz.395.
Edwardes (Mrs.), Archie Lovell	Dl. I.	Blz.623.
Einfluss der heutigen Unterrichtsgrundsätze	Dl. II.	Blz.604.
Eland (K.), Het gebruik van spoorwegen	Dl. I.	Blz.537.
Engelenberg (Mr. F.T. Vredenrijk), Proeve van Grondwetsherziening	Dl. I.	Blz.619.
Erckmann-Chatrian's Geschiedenis van de Fransche revolutie	Dl. III.	Blz.187.
Falck (A.R.), Ambtsbrieven	Dl. III.	Blz.98.
Farina (Salvatore)'s Romans	Dl. II.	Blz.349.
Forster (John), The life of Jonathan Swift	Dl. I.	Blz.25.
Foster (M.), Ons leven	Dl. III.	Blz.587.
Frank (M.E.), Hoe zij oude vrijster werd	Dl. I.	Blz.408.
Génestet's Eerste Gedichten geïllustreerd	Dl. IV.	Blz.616.
Gilse (Mr. J.A. van), De Oostersche quaestie	Dl. II.	Blz.183.

Godin (A.), Vrouwenkarakters	Dl. III.	Blz.372.
Godsbegrip (Een) volgens de ontwikkelingstheorie	Dl. I.	Blz.617.
Golowin (Iwan), Russland unter Alexander II	Dl. III.	Blz.39.
Goltz (Baron Colmar von der), Gambetta et ses armées	Dl. I.	Blz.91.
Gossi (Max), Les Pays-Bas sous Philippe II	Dl. I.	Blz.558.
Gouw (J. ter), Nacht en morgenrood	Dl. II.	76, 219.
Gram (Johan), Een Haagsch fortuin	Dl. III.	Blz.168.
Groth (Klaus), Uit mijn jongensparadijs	Dl. II.	Blz.191.
Haighton (Elise A), Beelden	Dl. II.	Blz.639.
Haighton (Elise A), Wat kan mijn dochter worden?	Dl. IV.	Blz.622.
Halmen, Druiven en Rozen	Dl. III.	Blz.375.
Hamerling (R.), Ahasverus te Rome }	Dl. I.	Blz.134.
Hamerling (R.), De zeven doodzonden }	Dl. I.	Blz.134.
Hamerling (R.), Danton und Robespierre }	Dl. I.	Blz.134.
Harte (Bret), De zegen van 't brullend kamp }	Dl. I.	Blz.179.
Harte (Bret), De Roman van 't Madroño-dal }	Dl. I.	Blz.179.
Harte (Bret), Een episode uit het leven te Fiddletown}	Dl. I.	Blz.179.
Hartman (H.C.) Jz., De hoofdelijke omslag	Dl. IV.	Blz.197.
Hartsink (W.), Wassenheim	Dl. III.	Blz.383.
Hasseld (D. van), Mevr. Holtings vrienden	Dl. II.	Blz.614.
Havard (H.), La Hollande pittoresque; le coeur du Pays	Dl. III.	Blz.183.

Hecker (Dr. W.), De Israëliten en het Monotheïsme	Dl. II.	Blz.433.
Heinsius (A.), Geschiedenis van Europa	Dl. III.	Blz.164.
Hek (Het) van den Dam	Dl. IV.	Blz.407.
Hennekeler (Dr. G. van), Handleiding tot de Cosmographie	Dl. II.	Blz.176.

Herbert (Edward Lord) of Cherbury, Autobiography	Dl. II.	Blz. 471.
Hiel (Em.), Bloemeken	Dl. I.	Blz. 184.
Hoeve (G.A. van der), Marie	Dl. III.	Blz. 168.
Hofdijk (W.J.), Amsterdams opstanding	Dl. II.	Blz. 625.
Holland (Jan), Darwinia	Dl. I.	Blz. 569.
Holland (Jan), Nette menschen	Dl. II.	Blz. 201.
Houten (S. van), Bijdragen tot den strijd over God, eigendom en familie	Dl. II.	Blz. 198.
Houtsma (Mr. E.O.), Dr. H. Schliemann en zijne opgravingen	Dl. II.	Blz. 634.
Huet (Cd. Busken), Literarische fantaziën, nieuwe reeks	Dl. III.	Blz. 380.
Hugenholtz (P.H.) Jr., Stemmen uit de vrije gemeente }	Dl. I.	Blz. 621.
Hugenholtz (P.H.) Jr., Waarom gaan wij heen? }	Dl. I.	Blz. 621.
Hugenholtz (Dr. Ph.R.), Berasten of breken? }	Dl. I.	Blz. 621.
Hugenholtz (Dr. Ph.R.), De kerk en de eischen van het heden }	Dl. I.	Blz. 621.
Huygens (Journaal van Constantyn)	Dl. II.	Blz. 1.
Jager (Dr. A. de), Laatste taaloefeningen	Dl. II.	Blz. 439.
Jansen (G.), De schrijver van het Oera-Linda-Bôk is niet C. over de Linden	Dl. I.	Blz. 1.
Julia, Gescheiden	Dl. III.	Blz. 168.
Kate (J.J.L. ten), Kunst en leven	Dl. IV.	Blz. 617.
Kesteren (C.E. van), Hoe het in Indië gaat	Dl. IV.	Blz. 212.

Keyzer (J.P. de), Nederlands letterkunde in de 19e eeuw	Dl. I.	Blz. 183.
Koolman (J. ten Doornkaat), Wörterbuch der Ostfriesischen Sprache	Dl. III.	Blz. 157.
Koschelef (A.), Unsere Lage	Dl. III.	Blz. 39.
Kremer (Alfr. von), Culturgeschichte des Orients	Dl. IV.	Blz. 271.
Lennep (Mr. J. van), Geschiedenis van N. Nederland	Dl. IV.	Blz. 219.
Leopold (L.), Hoofdpersonen uit de geschiedenis der Nederl. Letterkunde	Dl. IV.	Blz. 220.
Levy (Mr. J.A.), Des heeren Lotsy's Kant	Dl. III.	Blz. 184.
Lingg (Hermann), Gedichten. - Völkerwanderung	Dl. II.	Blz. 369.
Linton (Mrs. Lynn), Leam Dundas	Dl. I.	Blz. 171.
Linton (Mrs. Lynn), Te duur gekocht	Dl. IV.	Blz. 621.
Loo (Henriette van), In verkeerde handen	Dl. III.	Blz. 168.
Lotsy (Mr. M.C.L.), Spinoza's wijsbegeerte III. 184;	Dl. IV.	Blz. 225.
Luttenberg's Chronologische verzameling	Dl. II.	Blz. 419.
Magdalena. Evangelisch Jaarboekje voor 1879	Dl. IV.	Blz. 621.
Martineau (H.), Autobiography	Dl. III.	Blz. 1.
Mayer (Liezen)'s Illustraties van den Faust	Dl. III.	Blz. 379.
Mayo (Dr. W.S.), De brug over de gouden kloof	Dl. III.	Blz. 168.
Mededeelingen van de Rijks-Adviseurs voor de	Dl. IV.	Blz. 454.

Monumenten van Geschiedenis en Kunst		
Meurs (B. van), Het leven van Ludw. Uhland	Dl. I.	Blz. 149.
Mey (H.W. van der), Wandelingen in Noorwegen	Dl. II.	Blz. 203.
Mittheilungen (Statistische und andere Wissenschaftliche) aus Russland	Dl. III.	Blz. 39.
Modderman (Mr. W.), Handboek voor het Romeinsche recht	Dl. II.	Blz. 146.

Muller (F.), De Nederlandsche Geschiedenis in platen	Dl. II.	Blz. 509.
Muller (Dr. P.L.), De Unie van Utrecht	Dl. I.	Blz. 615.
Muller (Mr. S.) Fz., Catalogus van het Museum van Oudheden te Utrecht	Dl. III.	Blz. 188.
Mulock (Miss), Het lamme Prinsje }	Dl. I.	Blz. 609.
Mulock (Miss), De noodlottige brievenbus }	Dl. I.	Blz. 609.
Nägeli (C. von), Die niederen Pilze	Dl. I.	Blz. 479.
Nassau's gedachten over opvoeding en onderwijs	Dl. II.	Blz. 205.
Nichols (J.L.), Amerika zoo als het was en zoo als het thans is	Dl. IV.	Blz. 610.
Oosterwijk (Mr. G. van), Beschouwingen over onderwerpen van Staatsrecht	Dl. II.	Blz. 627.
Over de Linden (L.F.), Beweerd, maar niet bewezen	Dl. I.	Blz. 1.
Palma (Louis) de Cesnola, Cyprus	Dl. III.	Blz. 281.
Petzold (C.J.), De Roos	Dl. III.	Blz. 594.
Pierson (Dr. A.), De Bergrede en andere synoptische fragmenten	Dl. IV.	Blz. 624.
Pinto (S. de), Wat moeten wij van een Joodsch standpunt verlangen van eene nieuwe wet op het Lager Onderwijs?	Dl. I.	Blz. 393.
Pot (C.W. van der), Proza en Poëzie	Dl. I.	Blz. 185.
Potgieter (E. J), Studiën en Schetsen	Dl. IV.	Blz. 614.
Praag (S. van), Suriname	Dl. II.	Blz. 163.

Public libraries in the United States of America	Dl. IV.	Blz. 409.
Pijzel (Dr. E.D.), Naegeli's theorie	Dl. III.	Blz. 191.
Quitzow (W.A.), Mecklenburgsche geschiedenissen	Dl. I.	Blz. 614.
Reclam (C.), Levensregelen	Dl. IV.	Blz. 223.
Reiger (A.F.J.), Zangen en beelden uit het Noorden	Dl. I.	Blz. 185.
Rooses (Max), Geschiedenis der Antwerpsche Schilderschool	Dl. II.	Blz. 427.
Russland am 1 Januar 1871	Dl. III.	Blz. 39.
Rustow (W.), De Russisch-Turksche Oorlog	Dl. IV.	Blz. 623.
Rijckevorssel (Dr. van), Brieven uit Insulinde II. 644;	Dl. IV.	Blz. 389.
Rijks-kinderen, een verhaal uit de N. Wereld	Dl. I.	Blz. 600.
Schäffle (Dr. A.), De Quintescens van het Socialisme	Dl. II.	Blz. 432.
Scheurleer (D.F.), Twee Titans der 19^{e} eeuw	Dl. II.	Blz. 629.
Schimmel (H.J.), Juffrouw Bos	Dl. IV.	Blz. 615.
Schlegel (G.), Le vendeur d'huile	Dl. III.	Blz. 185.
Schürmann, Gabrielle	Dl. IV.	Blz. 404.
Schüssler (F.), Zuid-Afrika	Dl. IV.	Blz. 216.
Shakespere's Macbeth, door K.R. Pekelharing	Dl. II.	Blz. 580.
Shakespere's Cymbeline, door Dr. L.J.A. Burgersdijk	Dl. IV.	Blz. 218.
Sorgen (Mr. W.G.F.A. van), Eerste viertal Novellen	Dl. I.	Blz. 417.
Speelman (Jhr. S.), Waar gaan wij heen?	Dl. I.	Blz. 619.

Steenbergen (Alb.), Goethe's Faust	Dl. III.	Blz. 379.
Storm van 's Gravesande (Jhr.), La Hollande	Dl. I.	Blz. 614.
Stuart (M. Cohen), Uit Scandinavië	Dl. III.	Blz. 589.
Suringa (J.), Volkszangboekje	Dl. IV.	Blz. 210.
Swinburne (A.C.)'s prozawerken	Dl. IV.	Blz. 79.
Tiele (C.P.), De vrucht der Assyriologie	Dl. I.	Blz. 189.

Turgenjew's Jong Rusland	Dl. II.	Blz. 647.
Valeton (J.J.P.) Jr., De Israëlitische letterkunde	Dl. I.	Blz. 190.
Veer (H. de), Kerstvertellingen	Dl. IV.	Blz. 619.
Ven (E. van der), Fantasia	Dl. I.	Blz. 412.
Verne (Jules)'s Wonderreizen	Dl. III.	Blz. 168.
Verslag van den handel, enz. te Amsterdam	Dl. III.	Blz. 385.
Versluys (J.), Wenken over opvoeding	Dl. I.	Blz. 619.
Versluys (J.), Paedagogische bibliotheek	Dl. I.	Blz. 620.
Verwey (Dr. A.J.) Azn., Eenige opmerkingen over de pensioenwet	Dl. I.	Blz. 618.
Verwijs (Dr. E.), Van enen manne die gherne cnollen verkoopt	Dl. I.	Blz. 616.
Vinckers (J. Beckering), De onechtheid van het Oera-Linda-Bôk	Dl. I.	Blz. 1.
Vinckers (J. Beckering), Wie heeft het Oera-Linda-Bôk geschreven?	Dl. I.	Blz. 1.
Viotta (H.), Lexicon der Toonkunst	Dl. IV.	Blz. 624.
Vissering (W.), On Chinese currency	Dl. III.	Blz. 161.
Vloten (Dr. J. van), Kleine Gedichten van Jacob v. Maerlant	Dl. I.	Blz. 189.
Vloten (Dr. J. van), Uit Bellamy's nagelaten brieven	Dl. III.	Blz. 572.
Vos (Jan C. de), Lentebloemen	Dl. IV.	Blz. 221.
Vosmaer (C.), Londinias	Dl. I.	Blz. 184.
Vosmaer (C.), De Ilias van Homerus	Dl. III.	Blz. 181.

Vrouw (Die) van mij	Dl. II.	Blz. 438.
Wallace (L.), Quetzal	Dl. I.	Blz. 600.
Wallace (D. Mackenzie), Russia	Dl. III.	Blz. 39.
Wallis (A.S.C.), In dagen van strijd	Dl. II.	Blz. 132.
Wazenaar, Een Vlaamsche Jongen	Dl. IV.	Blz. 618.
Wederlegging van Curci's jongste werk	Dl. II.	Blz. 638.
Weerd (Dr. W.G. van der), Sophocles' Oedipus rex	Dl. III.	Blz. 383.
Weitzel (A.W.P.), De militaire pensioenen	Dl. III.	Blz. 185.
Werner (E.), Vineta	Dl. II.	Blz. 422.
Westhreene (Mevr. van), De Oudvelders	Dl. IV.	Blz. 620.
Wiersma (J.N.), Ervaringen gedurende mijn zendingsleven	Dl. I.	Blz. 611.
Wiselius (J.A.B.), De Franschen in Indo-China	Dl. III.	Blz. 189.
Wolseley (G.), Engeland's weerkracht	Dl. II.	Blz. 437.
Worp (J.), Kleine Muziekleer	Dl. IV.	Blz. 210.
Yonge (C.M.), Mijn jonge Alcides	Dl. III.	Blz. 598.